

ДОВІДНИК
З ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ

А·Я

**Десятій річниці
незалежності України
присвячується**

Інститут історичних досліджень
Львівського національного університету ім. Івана Франка
Видавництво «Генеза»

ДОВІДНИК З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

За загальною редакцією
І.Підкови і Р.Шуста

Київ
«Генеза»
2002

Інститут історичних досліджень
Львівського національного університету ім. Івана Франка
Видавництво «Генеза»

ДОВІДНИК
З ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видання 2-ге, доопрацьоване і доповнене

Київ
«Генеза»
2002

ББК 63.3 (4УКР)6я721
Д89

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів
(Лист Міністерства освіти і науки України № 1/11-3252 від 25.07.2001)*

Упорядкування та наукове редагування І. Підкови

Д89 **Довідник** з історії України (А – Я): Посібн. для серед. загальноосв. навч. закл. / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доopr. і доповн. – К.: Генеза, 2002. – 1136 с.
ISBN 966-504-179-7

Друге видання довідника з історії України включає в одній книзі три томи першого видання довідника. Крім того, додано кілька сот нових статей. Автори пояснюють основні історичні терміни і поняття, подають короткі довідки про найважливіші події української історії, біографії українських і зарубіжних державних, політичних, громадських, культурних і військових діячів, літераторів, учених і митців, життя та діяльність яких були пов'язані з Україною.

Розрахований на учнів, студентів, викладачів та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4УКР)6я721

Видання підготовлене за сприяння Освітньої фундації Петра Яцика.

ISBN 966-504-179-7

© Підкова І.З., Шуст Р.М., упорядкування, 2001
© Видавництво «Генеза», художнє оформлення, 2001

АБАЗИН АНДРІЙ (р.н. невід- 1703) -український військовий діяч, брацлавський полковник (1690-1703), один з керівників національно-визвольної боротьби українського народу проти польських загарбників в кінці 17 -на початку 18 ст. у Правобережній Україні. В 1691-96 брав участь у походах правобережних козаків проти кримських татар. Під час антипольського повстання (1702-04) під проводом С.Палія козацькі загони на чолі з А. вели боротьбу з польськими військами на Брацлавщині та Поділлі. Наприкінці жовтня 1702 А. разом з загонами богуславського полковника Самуся оволодів Немировом. В лютому 1703 в бою під Ладижином (тепер село Тростянецького р-ну Вінницької обл.) був тяжко поранений і потрапив у полон. За наказом польного гетьмана А.Сенявського страчений (посаджений на палю).

АБДУЛ - ГАМІД I (1725-1789) - турецький султан (1774-1789). За А.- Г. I Туреччина вела війни проти Російської імперії. За Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774 і Ясським договором 1791 до Росії ввійшли землі між Дніпром і Дністром. Кримське ханство офіційно визнане володінням Росії, хоча його фактичне приєднання до Російської імперії відбулося в 1783.

АВАРИ (в руських джерелах - обри) -великий племінний союз, в якому провідну роль відігравали тюркомовні племена. Вперше А. згадуються у давньогрецьких авторів 5-6 ст. - I Пріска Понтійського, Феофілакта Сімокагги, I Менандра та ін. А. стали авангардом великої групи племен, які просувались в Україну з території Центральної Азії і склали основу Тюркського каганату. Вперше з'явилися на території сучасної України в 558, напавши на населення Приазов'я. Наприкінці 50 - на поч. 60-х рр. аварські орди сильно спустошили землі антів. У 558-568 А., просуваючись далі на захід, розбили племена гепідів і захопили їх землі в колишній римській провінції Паннонії (тер. басейну серед, течії Дунаю та його приток Сави і Драви). Тут, після численних походів і підкорення декількох слов'янських племен, заснували в 60-х роках 6 ст. свою державу - Аварський каганат. На чолі держави стояв хан Баян. Паннонія стала центром каганату, звідки А. постійно нападали на слов'ян, франків, лангобардів. В 601-02 вели запеклу війну проти Візантії. Союзниками Візантійської імперії у цій війні виступили анти.

Основним заняттям А. було скотарство, хоча економічно вони залежали від покорених ними племен. В першій половині 6 ст. зазнали ряд поразок від Візантії, слов'ян, франків. В серед. 7 ст. А. були повністю витіснені з Українського Причорномор'я. В 90-х роках 8 ст. були розгромлені франками, а наприкінці 9 ст. аварська держава остаточно розпалася під ударами угорців. Частина аварських племен відійшла на схід, і про них більше не згадується в літописах.

АВГУСТ II ФРИДЕРИК (Фрідріх) Сильний (12.5.1670-31.1.1733) - польський король (1697-1706,1709-1733). курфюрст Саксонії (з 1694). Син саксонського курфюрста Іоанна Георга III. Вибраний королем Польщі після смерті Яна III Собеського. За правління А.ІІ Ф. у результаті війни Священної ліги проти Османської імперії на Карловицькому конгресі 1698-99 було підписано договір, за яким до Польщі ввійшли Поділля і частина Правобережної України. В 1704 уряд А.ІІ Ф. жорстоко придушив повстання під проводом С.Палія. Під час Північної війни 1700-21 А. ІІ Ф. виступав союзником російського імператора Петра I. Після розгрому польсько-саксонських військ армією Карпа XII, за умовами Альтранштадтського миру 1706, А.ІІ.Ф. був змушений зректися влади на користь С.Лещинського. В 1709 при підтримці Петра I був відновлений на престолі. Намагався зміцнити королівську владу в Польщі.

АВГУСТ III ФРИДЕРИК (Фрідріх) (17.10.1696 -5.10.1763) - король Польщі і курфюрст Саксонії з 1733. СинАвгуста II Фридерика. Посів польський престол завдяки збройній підтримці Росії. За часів правління А.ІІІ.Ф. Річ Посполита перебувала у стані глибокої політичної кризи. Уряд А.ІІІ.Ф. жорстоко придушував гайдамацький і опришківський рух в Україні, який набув особливої сили в 30-50-х роках 18 ст. За А.ІІІ.Ф. продовжувався процес зміцнення магнатської опозиції і занепаду королівської влади.

АВГУСТИНЦІ - жebraцький орден римсько-католицької церкви, що виник у серед. 12 ст. в Італії. Прийняв статут, написаний на основі оригіналів творів єпископа Гіппону (Пн. Африка) Августина Блаженного (звідси і назва А.). Остаточо затверджений Папою Римським Олександром IV в 1256. Діяли в багатьох країнах Європи, в т.ч. в Україні. В серед. 15 ст. орден нараховував 30 тис. членів і мав бл. 2 тис. ЧОЛОВІЧИХ І ЖІНОЧИХ МОНАСТИРІВ. ЧЛЕНОМ ОРДЕНУ був М.Лютер. В 16-17 ст. А. займались місіонерською діяльністю в Китаї, Японії, Африці, Америці. Сьогодні орден нараховує бл. 5 тис. членів.

АВЕРЕСКУ ОЛЕКСАНДР (9.4.1859-3.10.1938) - румунський державний і політичний діяч, маршал (з 1934). Н. в м. Ізмаїлі. В 1886 закінчив воєнну академію в Турині (Італія). В 1907-08 - воєнний міністр, з 1911 - начальник румунського генерального штабу. Під час першої світової війни командував корпусом, армією. З 1919 -міністр внутрішніх справ. Здійснював каральні експедиції проти українського населення у Буковині і Бессарабії. В 1920-21 і 1926-27 -прем'єр-міністр Румунії. Домігся визнання Румунією Бессарабії з боку держав Антанти. Засновник Народної партії, один з ідеологів створення "Великої Румунії".

АВРАТИНСЬКИЙ (Гавратинський) СТЕПАН (р.н. невід. - 1651) - тростянецький сотник. Учасник національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57. В лютому 1651 брав участь в обороні м.Красного на Поділлі. Виніс з поля бою тіло Д.Нечая. Взятий у полон і за наказом польного гетьмана М. Калиновського розстріляний під Мурахово.

АВСТРІЯ, АВСТРІЙСЬКА РЕСПУБЛІКА -держава у Центральній Європі, в басейні середньої течії р.Дунай.

Межує з Чехією, Словаччиною, Угорщиною. Словенією, Італією, Швейцарією, Ліхтенштейном та Німеччиною. Територія 83,9 тис. км². За формою державного устрою А. - федеративна республіка. Складається з 8 провінцій - земель і прирівняної до них в адміністративному відношенні столиці - м.Відень (Нижня Австрія. Бургенланд, Верхня Австрія, Штірія, Карінтія, Зальцбург, Тіроль, Форарльберг. Відень). Глава держави - президент, що обирається терміном на 6 років. Виконавчу владу здійснює уряд, який очолює призначений президентом федеральний канцлер. Законодавча влада належить парламентові, що складається з двох палат: національної ради та федеральної ради. Кожна з земель має власну конституцію та ландтаг (парламент).

На території А. сліди найдавніших людей датуються епохою палеоліту. На рубежі нової ери тут проживали різні племена, переважно кельтського походження, серед яких найзначнішими були тавриски (норики). За років правління імператора Августа австрійські землі були захоплені римлянами і включені ними до складу провінцій Норик, Реція та Паннонія. В цей час тут виникли перші міста: Віндобона (Відень), Ювавум (Зальцбург), Овілава (Вельс) та ін.

В перші століття нової ери на землях А. розселилися германські (бавари) та слов'янські (словенські) племена. Першими державними утвореннями були тут держава Само (утв. бл. 623) та слов'янське князівство Хорутанія, яке у 8 ст. було захоплене баварськими герцогами. Наприкінці 8 ст. австрійські землі ввійшли до складу франкської імперії Карла Великого, а після її розпаду (843) відійшли до Східно-франкського королівства.

Зародком австрійської держави стала утворена у II пол. 10 ст. Східна марка, в якій з 976 утвердилась династія Бабенбергів. В 1156 австрійські маркграфі добилися перетворення А. у герцогство (цей рік вважається датою утворення австрійської держави) у складі Священної Римської імперії. Впродовж 12-14 ст. кордони А. суттєво розширюються. Австрійські герцоги поширили свою владу на Штірію, Карінтію, Крайну, Тіроль, Форарльберг і стали одними з наймогутніших південно-німецьких князів. Після смерті останнього представника роду Бабенбергів (1246) розпочалася боротьба за оволодіння А., у якій взяв участь і галицько-волинський князь Данило Романович Галицький. Внаслідок довготривалої боротьби тут утвердилась у 1282династія Габсбургів, представники якої з 1438 незмінно були також імператорами Священної Римської імперії.

На протязі 13-15 ст. в А. складається станова монархія з ландтагами в окремих землях, однак до кінця 15 ст. вона продовжувала бути конгломератом земель, об'єднаних лише династичними зв'язками.

За років правління імп. Фрідріха III (1440-1493) герцоги А. почали використовувати титул ерцгерцог, а при його наступнику Максиміліані I (1493-1519) всі австрійські землі були об'єднані. Тоді ж проводилась політика, спрямована на їх внутрішню консолідацію.

На рубежі 15-16 ст. йшов процес створення світової імперії Габсбургів. Внаслідок шлюбу Максиміліана 1 з дочкою герцога Бургундії Карпа Сміливого Марією і одруження його сина з наступницею іспанської корони утворилась найбільша держава тогочасного світу, якою став управляти імператор Карп V (1519-1566). У 1521-1522 він передав своєму братові Фердинанду 1 всі німецькі "спадкові землі" Габсбургів, а собі залишив інші володіння (Іспанію, Нідерланди та ін.).

За років правління Фердинанда 1 (1521/22-1564), який у 1556 став імператором Священної Римської імперії, значення А. суттєво зросло. Після розгрому у 1526 турками угорсько-чеського війська в битві при Мохачі і загибелі короля Людовіка II він добився обрання королем Угорщини і Чехії і включення значної частини цих королівств до складу австрійських володінь (центральної і східної частини Угорщини залишились в залежності від Туреччини). Тоді ж розпочалися австро-турецькі війни, які тривали впродовж 16-18 ст. і суттєво вплинули на формування австрійської держави.

Після смерті Фердинанда 1 його землі були поділені між синами Максиміліаном (Верхня і Нижня Австрія, Чехія та Угорщина), Фердинандом (Тіроль і деякі володіння у пд.-зах. Німеччині) та Карпом (Штірія, Карінтія і Крайна). Старший з братів - Максиміліан був обраний імператором Священної Римської імперії (1564-1576). Роки правління наступних Габсбургів -

Рудольфа II (1576-1612) та Матвія 1 (1612-1619) -були заповнені боротьбою з становими установами А., Чехії та Угорщини, яка завершилась значним зміцненням монархічної влади. Одночасно велася боротьба проти протестантизму у рамках Контрреформації.

На початковому етапі Тридцятилітньої війни імператору Фердинанду II (1619-1637) після розгрому чеського війська в битві при Білій Горі (1620) пощастило остаточно ліквідувати опозицію і встановити необмежену владу Габсбургів у цій провінції.

Наприкінці 17 ст. особливо небезпечною для А. стала турецька загроза. У 1683 турки взяли в облогу Відень і тільки завдяки допомозі польського короля Яна III Собеського, в війську якого було понад 5 тис. українських козаків, пощастило розгромити османську армію. Наступні перемоги дали можливість А. відновити своє панування в Угорщині (Карловицький конгрес 1698-99). Впродовж 1701-1714 А. вела війну проти Франції за т.зв. іспанську спадщину. В результаті цієї війни А. за Раштадтським миром 1714 одержала Південні Нідерланди (Бельгію), Мілан та Неаполітанське королівство. У 1713 імператор Карп VI прагматичною санкцією оголосив всі володіння Габсбургів нероздільними: при відсутності у імператора гютомків чоловічого

роду, влада переходила до його старшої дочки - Марії Терезії її потомків. Однак після смерті Карла VI (1740) спадкові права Марії Терезії були піддані сумніву, що було причиною війни за т.зв. австрійську спадщину. Закінчилась вона укладанням Ахейського миру (1748), за яким визнавалась прагматична санкція. Згодом А. втратила одну з провінцій - Сілезію, яка за часів Семилітньої війни (1756-1763) була захоплена Пруссією.

У 1772 А. взяла участь разом з Пруссією та Росією у першому поділі Речі Посполитої і захопила тоді Галичину. Через два роки, у 1774, А. внаслідок війни з Туреччиною одержала також Буковину.

На роки правління Марії Терезії та Йосифа II припадає остаточне оформлення і розквіт австрійського абсолютизму. У 70-80-х роках 18 ст. в А. було проведено ряд реформ, спрямованих на посилення централізації і зміцнення апарату державної влади. Було введено єдиний кримінальний кодекс, уніфіковано судову систему, створено постійну армію. Територію А. було поділено на 15 округів, управління якими здійснювали урядові комісари. Німецька мова стала офіційною на всій території імперії, посилилась германізація окремих земель держави. Важливе значення мало звільнення селян від кріпосної залежності та часткове обмеження розміру панщини і заміна її поземельним податком. Однак після смерті Йосифа II майже всі його реформи були відмінені.

Наприкінці 18 ст. А. стала ініціатором, учасником антифранцузьких коаліцій, вела війни з наполеонівською Францією. Зазнавши ряд поразок, А. втратила деякі з своїх провінцій і змушена була відмовитись від впливу на Німеччину. З 1804 А. стала імперією, а у 1806 Наполеоном було ліквідовано Священну Римську імперію.

В результаті поразки наполеонівської Франції відбулось значне посилення позицій А. Під час Віденського конгресу 1814-1815 вона виступала за реставрацію і збереження феодально-абсолютистського ладу в Європі. А. не тільки повернула втрачені провінції, а й здобула нові землі - Ломбардію і територію колишньої Венеціанської республіки, обміняні на Австрійські Нідерланди (Бельгію). Здобула А. і домінуючий вплив на Німеччину. Керівником внутрішньої та зовнішньої політики імперії на протязі 1 пол. 19 ст. був К.Меттерніх (з 1809 - міністр закордонних справ, у 1821-1848 - канцлер). Його діяльність була спрямована на підтримку дворянського землеволодіння, збереження старих феодальних порядків, встановлення системи всеосяжного поліцейського нагляду і шпигування, розпалювання національної ворожнечі між окремими народами імперії. Однак всі ці заходи не дали бажаних результатів, відбувався процес наростання кризових явищ, виявом яких стали події революції 1848-1849.

Революційні події охопили всі провінції Австрійської імперії, в т.ч. і землі, населені українцями: Галичину, Буковину та Закарпаття. Особливо великими були виступи у Відні, Празі, Львові. Тоді ж відбулося селянське повстання на Буковині під керівництвом Л. Кобилиці. Уряд змушений був піти на поступки, найважливішими серед яких були ліквідація панщини, опублікування конституції та скликання парламенту (рейхстагу).

Подальше наростання революційних подій (особливо в Угорщині) викликало втручання царської Росії, за допомогою якої австрійському урядові вдалося придушити виступи у всіх регіонах імперії.

На протязі 50-60-х роках 19 ст. зусилля уряду були спрямовані на досягнення компромісу з правлячими колами окремих частин імперії, що привело до утворення в 1867 Австро-Угорщини. Сприяли цьому і зовнішньополітичні невдачі А.: загострення відносин з Росією під час Кримської війни 1853-1856, поразки у війнах з Сардинським королівством і Францією у 1859, з Пруссією та Італією у 1866.

В II пол. 19 - на поч. 20 ст. у зовнішній політиці А. домінували намагання укласти союз з Німеччиною, спрямований проти Росії та Франції. Австро-німецький договір було укладено у 1879. згодом до нього приєдналась також Італія (1882). Так, було укладено Троїстий Союз, який відіграв важливу роль у розпалюванні першої світової війни, під час якої А. в союзі з Німеччиною, Болгарією та Туреччиною воювала проти Антанти (Англія, Франція, Росія та ін.). Невдалі воєнні дії, посилення економічної кризи, безперервні політичні кризи привели до розпаду Австро-Угорщини восени 1918. 12 листопада 1918 А. була проголошена республікою.

10 вересня 1919 А. підписала Сен-Жерменський мирний договір з країнами Антанти, який заборонив приєднання її до Німеччини.

1 жовтня 1920 була прийнята конституція Австрійської республіки, згідно з якою країна стала "союзною державою" з широкою автономією земель. Глава держави - президент, користувався обмеженими повноваженнями. Парламент складався з двох палат - Національної Ради, що обиралася на основі загального голосування на 4 роки, та Федеральної Ради, що складалася з представників земельних ландтагів.

На поч. 20-х років А. знаходилася в стані економічної і фінансової кризи, яка дедалі більше загострювалася. Намагаючись послабити кризові явища, уряд А. у 1922 пішов на укладення Женевських протоколів з Англією, Францією, Італією та Чехословаччиною про відтермінування оплати репарацій та надання позички на суму 650 млн. золотих крон. Одночасно над А. було встановлено контроль генерального комісара, призначеного Лігою націй (1922-1926). Ці заходи сприяли стабілізації політичного та економічного становища республіки.

В період світової економічної кризи 1929-1933, яка мала важкі наслідки для А., в політичному житті держави відбулися суттєві зміни. У 1929 були внесені поправки до конституції, у 1933 було розпущено парламент,

відмінено свободу друку і зборів, обмежено ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ Партій. Дедалі більший вплив на А. чинили сусідні Німеччина та Італія, де встановились фашистські режими. Особливо активними були прихильники "аншлюсу" -включення А. до складу Німеччини, які у 1934 вчинили путч, під час якого загинув канцлер Е.Дольфус. У 1936 уряд канцлера Шушніга уклав з Німеччиною договір, який перетворював А. у сателіта останньої. В ніч з 11 на 12 березня 1938 німецькі війська окупували А., і було проголошено про "аншлюс" обох держав.

У другій світовій війні А. брала участь як складова частина фашистської Німеччини. У березні-квітні 1945 територія А. була звільнена військами антигітлерівської коаліції і поділена на чотири зони окупації: радянську, американську, англійську та французьку. Столиця держави -Відень - також була розділена на 4 сектори. Верховна влада належала Союзній Раді з чотирьох військових комісарів, що представляли окупаційні держави.

Незадовго до закінчення війни. 27 квітня 1945, в А. було утворено тимчасовий уряд, який очолив відомий політичний діяч К.Реннер (у грудні 1945 його було обрано президентом Австрійської Республіки).

У 1948 А. прийняла план Маршала, завдяки якому її економіка досягла за короткий час високого рівня розвитку. В країні були проведені реформи, спрямовані на перетворення А. у незалежну демократичну державу, здійснено її демілітаризацію та денацифікацію. 15 травня 1955 у Відні представники СРСР, США, Англії та Франції уклали Державний договір про відновлення незалежної і демократичної Австрії. 25 жовтня 1955 після виведення окупаційних військ парламентом А. прийняв закон про її постійний нейтралітет. А. зобов'язалась не вступати в жодні військові союзи, не допускати створення військових баз на своїй території. Нейтралітет А. визнали більшість країн світу.

Нині Австрійська республіка - одна з найбільш розвинутих демократичних держав Центральної Європи.

АВСТРО-УГОРЩИНА, АВСТРО-УГОРСЬКА ІМПЕРІЯ - держава, що утворилася внаслідок укладення компромісної угоди між двома частинами Австрійської імперії - Австрією та Угорщиною (т.зв. австро-угорський компроміс) у 1867. Територія А.-У. складала 676545 км². Населення - біля 50,5 млн. чол. (1908).

В середині 19 ст. багатонаціональна Австрійська імперія перебувала у стані глибокої кризи. Особливо відчутними стали її прояви під час революційних подій 1848-1849. Ще більше протиріччя між окремими частинами імперії, насамперед Австрією та Угорщиною, загострилися після поразки Відня у австро-прусській війні 1866. За цих умов реальною стала загроза розпаду імперії Габсбургів. Аби запобігти цьому, австрійський уряд запропонував укладення угоди, яка б надавала Угорщині значних автономних прав.

За цією угодою Австрійська імперія була перетворена на двоєдину (дуалістичну) державу, яка дістала назву А.-У. і складалася з двох частин, що були розділені р.Лейтою: Австрії (Цислейтанії) та Угорщини (Транслейтанії).До складу Австрії входили власне австрійські землі, Чехія (Богемія), Моравія, Сілезія, Далмація, Істрія, Триєст, а також Галичина та Буковина. Угорщина (т.зв. землі корони св.Стефана), крім власне угорських земель, включала також Словаччину, Банат та Воєводину, Хорватію і Словакію, Трансильванію, Закарпатську Україну. Вона дістала політичну і адміністративну автономію, власний уряд та парламент - сейм. В Австрії було запроваджено нову конституцію.

На чолі А.-У. стояв австрійський імператор з династії Габсбургів, який одночасно носив титул короля Угорщини. Формально його влада була обмежена рейхсратом в Австрії та сеймом в Угорщині. Спільними для всієї імперії були три міністерства: 1) закордонних справ, 2) військове та морське, 3) фінансів. Останні два міністерства існували також в обох частинах імперії. Всі інші міністерства були самостійними для Австрії та Угорщини. Законодавча влада щодо спільних справ обох частин держави здійснювалась спеціальними "делегаціями", які скликалися щорічно по черзі у Відні та Будапешті. До їх складу входили по 60 делегатів від рейхсрату та сейму. Видатки на загальноімперські потреби розподілялися пропорційно для обох частин імперії, згідно зі спеціально укладеною угодою. Так, у 1867 квота встановлювалась у 70 % для Австрії і 30 % - для Угорщини.

21 грудня 1867 імператор Франц Йосиф I (1848-1916) затвердив австро-угорську угоду і конституцію Австрії. Згідно з її положеннями утворювався рейхсрат-двопалатний парламент, що складався з палати панів та палати депутатів. До палати панів, крім спадкових членів, імператор міг призначити пожиттєвих членів. Ними, зокрема, були митрополит греко-католицької церкви Андрей Шептицький та відомий український письменник Василь Стефаник.

Палата депутатів формувалася шляхом виборів від окремих провінцій. Виборче право було обмежене майновим і віковим цензом та куріальною системою. У 1873 було введено Прямі Вибори Від ВСІХ Курій, Крім сільської. Внаслідок зниження майнового цензу для міських і сільських курій з 10 до 5 гульденів річного прямого податку, у 1882 значно зросла кількість виборів, однак уряд відмовився ввести загальне виборче право. Чергова виборча реформа 1896 встановила п'яту курію, що повинна була обиратися на основі загального виборчого права. Ця курія посилала у рейхсрат 72 депутати (всього було 525 депутатів). І тільки у 1907 в А.-У. було введено загальне виборче право і ліквідовано куріальну систему виборів.

Австро-угорська угода 1867 не вирішила всіх протиріч між окремими частинами імперії. Незадоволеними були насамперед Чехія та Хорватія. З останньою у 1868, при сприянні Відня, Угорщина уклала угоду, яка на деякий час згладила непорозуміння. Однак з Чехією домовитися не вдалося. 11 представники подали у

рейхсрат декларацію, в якій вимагали надання т.зв. землям корони св.Вацлава (Чехії, Моравії та Сілезії) прав аналогічних угорським. Внаслідок довготривалої боротьби австрійський уряд був змушений піти на ряд поступок (дозвіл вживання чеської мови в адміністрації та шкільництві, поділ Празького університету на чеський та німецький та ін.), однак повністю вирішити всі протиріччя так і не вдалося.

Українське населення А.-У. у 1910 складало 8 % загальної кількості мешканців імперії і

проживало на території Галичини, Буковини та Закарпаття. Його політичне становище було вкрай важким. На Закарпатті існування українців взагалі не визнавалося угорськими властями. У 1868 сейм у Будапешті оголосив все населення краю єдиною угорською нацією. На Буковині та в Галичині становище було дещо кращим. Тут виникли і успішно розвивалися українські культурно-просвітницькі організації (т-во "Просвіта", Наукове товариство ім. Т.Шевченка та ін.), були українські представники у провінціальних сеймах. Однак і тут українці були у нерівноправному становищі. В Галичині влада фактично належала полякам, а на Буковині -німцям та румунським боярам. Офіційною мовою в Галичині була польська, а на Буковині - німецька.

Зовнішня політика А.-У. після поразок у війнах з Німеччиною та Італією була спрямована головним чином на Балкани. У 1878 австро-угорські війська окупували Боснію та Герцеговину, яка була анексована 5.10.1908. Це викликало загострення відносин А.-У. з Росією, результатом чого було укладення 7 жовтня 1879 таємної угоди з Німеччиною, до якої у 1882 приєдналася Італія. Так було оформлено Троїстий союз, спрямований проти Росії та Франції.

28 червня 1914 у Сараєві було вбито наступника австрійського престолу ерцгерцога Франца Фердинанда, що стало приводом до початку першої світової війни. 28 липня 1914 А.-У. оголосила війну Сербії, а 6 серпня - Росії. В союзі з Німеччиною, Болгарією та Туреччиною А.-У. впродовж 1914-1918 вела воєнні дії проти країн Антанти, які закінчилися крахом імперії. У жовтні-листопаді 1918 на її землях утворились самостійні держави: Австрія, Угорщина, Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів та словенців (Югославія), Західно-Українська Народна Республіка. Частина колишніх територій А.-У. відійшла до Італії, Румунії, Польщі.

АГАПІТ ВИШНЕВСЬКИЙ (світське ім'я Антоцій; р.н. невід. - 1926) - український церковний діяч, архієпископ Катеринославський. В січні та червні-липні 1918 був учасником двох сесій Всеукраїнського Церковного Собору під час роботи якого активно виступав за проголошення автокефальної Української Православної Церкви. А. - один з небагатьох представників вищого духовенства, який підтримав Українську національну державу. 19.2.1918 урочисто зустрів Директорію Української Народної Республіки на Софіївській площі у Києві. 22.1.1919 відправив молебен підчас урочистого проголошення Акту Злуки УНР і ЗУНР. В 1919 був тимчасово відсторонений від служби денікінцями. Заарештований більшовиками і помер у тюрмі.

АДАЛЬБЕРТ МАГДЕБУРЗЬКИЙ (р.н. невід. -20.6.981) - німецький церковно-політичний діяч, перший архієпископ Магдебурзький (968-981), хроніст. В 961 за дорученням німецького імператора Оттона I і на запрошення княгині Ольги, яка намагалася запровадити християнство у Київській Русі, їздив на чолі церковної місії до Києва. В 962 повернувся у Німеччину. З 966 -абат у Вайсенбурзі. з 968 - архієпископ Магдебурзький. За деякими даними А.М. написав продовження хроніки настоятеля монастиря Регіно-Репнона Прюмського (п. в 915), яка охоплює період з 906 до 967.

АДАМ БРЕМЕНСЬКИЙ (р.н. невід. - бл. 1081, за ін. даними бл. 1085) - північно-німецький хроніст. Автор праці "Історія гамбурзьких єпископів" (бл. 1075,4 кн., лат. мовою) -цінного джерела з історії та культури скандинавських народів та західних слов'ян. Згадує Київ, який називає суперником Константинополя.

АДІЛЬ-ГІРЕЙ II (рр.н.ісм. невід.) -кримський хан (1665-71). В 1665А.-Г. II при підтримці турків скинув з престолу хана Мохаммед-Гірея IV. Підтримав П.Суховія (Суховієнка) і М.Ханенка в їх боротьбі проти гетьмана П.Дорошенка. В результаті домовленості П.Дорошенка і турецького уряду був скинутий з престолу. На кримському престолі його змінив Селім-Гірей, який став союзником П.Дорошенка у воєнних діях проти Польщі і Московської держави.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ - поділ території України на певні частини з метою побудови державних органів влади та управління на місцях. В періоди втрати Україною державної незалежності і поділу її території між сусідніми державами на українських етнічних землях створювались колоніальні органи управління та поступово поширювався адміністративно-територіальний устрій метрополії. В Україні першими спробами адміністративно-територіального поділу можна вважати існування земель-князівств за часів Київської Русі. В 9-12 ст. територія сучасної

України поділялася на Київську, Чернігово-Сіверську, Переяславську, Волинську і Галицьку землі, які входили до складу Київської держави. Деякі менші землі, через низький економічний і політичний рівень розвитку, входили до складу Київського князівства, зокрема Полянська (Руська), Турово-Пинська і Древлянська землі. Землі-князівства поділялись на волості, центрами яких були міста - городи. За політичним устроєм Київська Русь являла собою державне утворення у формі монархії. На чолі держави стояв великий князь київський, який зосереджував у своїх руках всю повноту, законодавчої, виконавчої, судової і військової влади. Внутрішнє управління державою здійснювали численні княжі управителі. На найвищі адміністративні посади призначались представники великокнязівського роду або намісники

(посадники) і тисяцькі. Згодом провідне місце серед київських урядовців займав двірський, або дворецький, основна діяльність якого була пов'язана з управлінням князівським двором. Розгляд судових справ здійснював сам князь. За дорученням князя судові функції міг виконувати хтось із бояр, найчастіше дворецький. На місцях судочинства найчастіше займався спеціальний київський урядник - тивун (тіун). Найрізноманітніші функції при дворі виконували печатник, стольник, покладник, сідлецький, а також дрібніші чиновники - биричі, отроки, дітські, городники, митники та ін.

З серед. 12 ст. розпочався процес занепаду Київської держави. Найбезпосереднішим спадкоємцем політичної і культурної традиції Київської Русі стало Галицько-Волинське князівство, яке продовжило ранній період української державності. В 13- і пол. 14 ст. у складі Галицько-Волинської держави було об'єднано значну частину української етнічної території. У 13 ст. західний кордон Галицько-Волинського князівства проходив по р.Яселці, далі у півн.-сх. напрямку через ріки Віслок і Сян і ще далі, на захід від р.Вепр, пролягав на півд.-сх. Крайніми західними українськими поселеннями були Коросно, Ряшів, Цекарів, Верещин. Північною межею Галицько-Волинської держави були притока Бугу Володавка і Верхня Прип'ять, а після входження до складу князівства Берестейської землі - ріки Наров і Яселда. На сході князівство межувало з Турово-Пинською і Київською землями. Кордон проходив через Прип'ять, Стир, Горинь, далі верхів'ями Случі і Пд. Бугу вздовж рік Ушиці і Пруту до Чорного моря. Галицько-Волинське князівство включало Перемишльську, Звенигородську, Галицьку, Володимирську, Луцьку, Дорогобузько-Пересопницьку, Болохівську, Берестейську, Холмську, Червенську і Белзьку землі. До складу князівства входили також землі у нижній течії Дністра. Пруту, Серету, а також значна частина Закарпаття. В основу державної організації і адміністративного устрою Галицько-Волинського князівства покладалися ті ж принципи, що і в Київській державі. Територія держави поділялася на ряд князівств-земель. До складу земель входили волості, центрами яких були міста. З I пол. 14 ст. окремі міста-князівства отримали магдебурзьке право і дістали підставу для самоврядування. Першим самоврядний статус отримало м.Сянок (1334), згодом - Львів, Кам'янець-Подільський, Брест, Дорогочин, Більськ, Луцьк та ін. Після смерті Юрія II Болеслава (1340) почався занепад Галицько-Волинської держави. Більшість українських земель у II пол. 14 ст. була загарбана, анексована іноземними державами. В 1387 багаторічні війни Польщі, Угорщини і Литви за Галичину завершилися приєднанням (анексією) цієї української території до Польського королівства. В 50-х роках 14 ст. литовський князь Ольгерд розпочав захоплення Придніпров'я. Ще в I пол. 14 ст. Литва завоювала частину Волині, Берестейську (1320) і Дорогочинську землі. У 1355-56 литовські війська захопили спочатку Чернігово-Сіверщину, а в 1362 - Київську і Подільську землі (1363). З приєднанням значної частини українських земель Литовське князівство перетворилося на велику феодальну державу. Українські землі з їхньою високою культурою і правовими відносинами справляли значний вплив на політичне і суспільне життя Литовської держави. Руська (давньоукраїнська) мова стала державною мовою. Литовська держава сприйняла чимало норм руського права і систему адміністративної влади. Православна церква відігравала значну роль в державі. Все це визначало автономний статус українських земель у складі Великого князівства Литовського. Волинь, Київщина, Новгород-Сіверщина, Чернігівщина і Поділля становили окремі удільні князівства на чолі з князями. Адміністративна влада зосереджувалась в руках князя, земських бояр і князівських урядовців - канцлера, скарбничого, тивуна і соцького. Хоча українські удільні князі мали значні автономні права, все ж вони постійно намагалися досягнути повної незалежності від Литовської держави. Прагнучи не допустити зміцнення українських князівств, великий литовський князь Вітовт протягом 1392-94 змістив удільних князів, які провадили на той час майже незалежницьку політику, і ліквідував Новгород-Сіверське, Волинське, Подільське і Київське князівства. На поч. 40-х років 15 ст. Волинське і Київське князівства були знову відновлені. Однак після смерті Свидригайла (1452) і Семена Олельковича (1470) ці князівства були остаточно ліквідовані і перетворені на литовські провінції. На їх місці створено Київське, Брацлавське і Волинське воєводства, які управлялися великокняжими намісниками - воєводами. Воєводства склалися з повітів, а повіти з волостей. Після укладення між Польщею і Литвою Люблінської унії 1569 всі українські землі, за винятком Берестейської і Дорогочинської. Закарпаття, Буковини і Чернігівщини, потрапили під безпосередню владу Польського королівства. Ця територія поділялась на воєводства: Руське (складалось з Галицької, Львівської, Перемишльської, Сяніцької і Холмської земель): Волзьке (складалось з Бузького, Городельського і Грабовецького повітів): Подільське (включало Червоногородський, Кам'янецький і Летичівський повіти): Брацлавське (входили Брацлавський, Вінницький і Звенигородський повіти): Волинське (складалось з Луцького, Володимирського і Крем'янецького повітів): Київське (входили Київський, Житомирський, Овруцький повіти і Білоцерківське, Богуславське, Канівське, Корсунське, Романівське, Черкаське і Чигиринське староства). За умовами Деулінського перемир'я 1618 між Річчю Посполитою і Московською державою Чернігово-Сіверщина перейшла під владу Польщі. В 1635 було утворене Чернігівське воєводство з Чернігівським і Новгород-Сіверським повітами. Берестейське (Берестейський і Пинський повіти) і Підляське (Мельницька, Дорогочинська і Більська землі) воєводства були включені до складу Литви. Адміністративне управління українськими землями у складі Речі Посполитої здійснювалось на основі Литовського статуту 1588 та норм польського права. Значна частина українських міст керувалась положеннями магдебурзького права, на основі якого управління містом переходило до виборного магістрату, очолюваного війтом.

Після захоплення Угорщиною Закарпатської України (остаточно у 13 ст.) на цій території було запроваджено угорський адміністративно-територіальний устрій. Українські землі були роздлені між сімома комітатами (жупами) - Спишським, Земплинським, Шаришським, Ужанським, Угочанським, Березьким, Мармароським.

На чолі комітету стояв жупан, якого призначав король. На початку 16 ст. внаслідок втрати Угорщиною незалежності більша частина Закарпаття потрапляє під владу Трансільванського (Семигородського) князівства. 31699 вся Закарпатська Україна знаходилась у складі Австрії.

З серед. 10 ст. територія сучасної Буковини входила до складу Київської Русі. У 12 - 1 пол. 14 ст. ці землі становили частину Галицько-Волинської держави. Занепад Галицько-Волинського князівства привів до зміцнення в середині 14 ст. в цьому регіоні позицій Угорщини. В серед. 14-15 ст. тут існувало українське державне утворення - Шипинська земля (в межах сучасної Чернівецької обл.). З серед. 14 ст. Буковина відійшла до Молдавського князівства. В цей час буковинські землі були розділені на три волості - Чернівецьку, Хотинську і Сучавську. В 1514 Молдавія разом з українською територією потрапила під владу Туреччини. У Буковині була створена турецька військово-адміністративна одиниця - Хотинська райя. У II пол. 18 ст. Буковина поділялася на три цинуги -Чернівецьку, Сучавську і Кімпалугську, які склалися з околів. Адміністративна і судова влада на цій території належала молдавському дивану в Яссах. В 1774 Буковина (крім Хотинської райї) потрапила під владу Австрії і до 1786 управлялася військовим командуванням. На початку 1787 буковинські землі увійшли до складу Галичини. Територія Хотинської райї за Бухарестським мирним договором 1812 потрапила під владу Російської імперії.

Протягом століть Північне Причорномор'я і Крим були зоною боротьби українських князів з кочовими племенами. Після розгрому Хозарського каганату (965) військами Святослава Ігоровича на Таманському півострові утворилося Тмутараканське князівство, до складу якого незабаром увійшли землі Приазов'я, Кубані та Східна частина Кримського півострова. З поч. 11 ст. князівство перебувало у складі Київської держави. В 13 ст. Українське Причорномор'я і Крим були завойовані монголо-татарами. У Криму утворився улус з центром у м.Солхаті, який полягав ханам Золотої Орди. Після її розпаду тут виникла татарська держава - Кримське ханство (1449-1783). Татарські орди здійснювали грабіжницькі походи на Україну. Руйнуючи українські міста і села, вони брали у полон десятки тисяч мирних жителів і продавали їх у рабство або використовували на тяжких роботах у своїх господарствах. Заданими перепису 1666-67, проведеного Евлієм Челебі, українці становили 4/5 всього населення Криму. Для захисту від татаро-турецької агресії у Пониззі Дніпра на південь від дніпрових порогів була створена військово-політична організація -Запорізька Січ. До складу володінь запорізького козацтва - Вольностей Війська Запорізького -входила територія по лінії від гирла Тясмину до Чорного Лісу, далі ріками Ворсклою, Синюхою і Пд. Бугом до Дніпровсько-Бузького лиману, вздовж Дніпра до верхів'їв Конки і гирла Берди, а звідти - узбережжям Азовського моря до гирла Кальміусу та по р.Орелі до Дніпра. З II пол. 16 ст. на Запоріжжі сформувався чіткий адміністративно-політичний устрій. Усе Військо Запорізьке поділялося на полки, якими командували полковники. Полк поділявся на курені на чолі з курінними отаманами, а курені - на сотні. На чолі козацького війська стояв виборний гетьман. Безпосередньо на Січі старшим був кошовий отаман. Вищою владою на Січі вважалася військова рада (коло), яка обирала або скидала кошового отамана, козацьку старшину, вирішувала всі найважливіші питання життя Коша. На чолі всього управління Запорізькою Січчю стояла військова старшина (кошова старшина) - військовий писар, військовий суддя, осавул, обозний, хорунжий. Запорізькі козаки становили "січове товариство", яке поділялось на курені. У 18 ст. всіх куренів було 38. Керував куренем курінний отаман. Місце перебування Січі змінювалось кілька разів і залежно від воєнно-політичної ситуації (див. І Томаківська Січ, Микитинська Січ, Чортомлицька Січ, Кам'янська Січ, Опешківська Січ, Нова Січ, Задунайська Січ). Згодом, у 18 ст., запорізькі землі охоплювали територію сучасних Запорізької, Дніпропетровської, Миколаївської, Херсонської і значної частини Донецької областей. Адміністративне вони поділялись на округи - паланки: на правому березі Дніпра -Кодацька, Бугогартівська, Інгульська (Перевозинська), на лівому - Протовчанська, Самарська, Орельська, Кальміуська і Прогноївська. На чолі паланок стояли паланкові полковники, писарі та осавули, призначені Кошем. Наростання національного і соціального гніту в Україні протягом 14-16 ст. викликало постійне піднесення народної боротьби проти польських загарбників, яка в серед. 17 ст. переросла в національно-визвольну війну українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-1657. Основною метою цієї боротьби стало створення незалежної держави у межах усіх українських етнічних земель. Вже на початковому етапі війни на значній частині території України була відновлена українська державність, сформувалась нова військово-політична система і органи державного управління, визначився адміністративно-територіальний устрій, який будувався в основному на традиціях Запорізької Січі. Українська козацька держава, яка складалась з земель колишнього Київського, Чернігівського і Брацлавського воеводств, обіймала територію бл. 200 тис. км2 За умовами Зборівського мирного договору 1649, кордон між Україною і Річчю Посполитою встановлювався по лінії Дністер -Ямпіль - Брацлав - Вінниця - Погребище -Паволоч - Коростишів - Горностайпіль -Димер- Дніпро - Остер - Чернігів - Ніжин -Ромни. Східний кордон встановлювався по лінії колишнього польсько-московського кордону і пролягав по р.Сухий Ромен, Терен, Бобрик, через Сулу, Псьолдо Ворскли і далі до р.Коломак і до Муравського шляху. На чолі новоствореної держави стояв гетьман України, яким був проголошений Б.Хмельницький (1648). Гетьману належала вища військова, політична, адміністративна і судова влада в Україні, яку він здійснював через Генеральну Військову Канцелярію. Найближчими помічниками гетьмана в управлінні державою була генеральна старшина - генеральний писар, генеральні судді, генеральний осавул, генеральний хорунжий, генеральний підскарбій, генеральний обозний, генеральний бунчужний. Найвищою судовою установою був Генеральний Військовий Суд. Столицею України та гетьманською резиденцією стало місто Чигирин. Територія України поділялась на полки, число яких не було сталим. В 1649 їх налічувалося 16 - Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Білоцерківський, Канівський, Переяславський,

Брацлавський, Кальницький (Вінницький), Київський, Кропив-нянський, Миргородський, Ніжинський, Полтавський, Чернігівський, Прилуцький та Уманський. В 1650 всіх полків було 20. Під час воєнних дій української армії проти польських і литовських військ в 1654-55 утворились Волинський, Турово-Пинський, Білоруський (Чавський) і Подільський полки. На чолі кожного полку стояв полковник, який обирався на полковій раді або призначався гетьманом. Полковник зосереджував у своїх руках військову, адміністративну і судову владу на території полку. Крім нього, до полкового уряду входили полковий суддя, полковий писар, полковий осавул, полковий обозний, полковий хорунжий. Полки поділялись на сотні, в яких військово-адміністративні функції виконували сотники. До складу сотні входило кілька куренів, що очолювалися курінним отаманом. Найвищим органом місцевого управління були козацькі ради, на яких обговорювались і вирішувались всі найважливіші політичні, військові, фінансові та судові справи, обирали і скидали козацьку старшину (див. також Генеральна Військова Рада). Управління містами у Гетьманщині здійснювалось відповідно до їх статусу. Містами, які мали магдебурзьке право (Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав, Стародуб, Глухів, Полтава, Батурин та ін.), управляли виборні магістрати. Міста ж, які не дістали цього права, мали обмежене самоврядування, управлялись виборними ратушами, але підлягали і старшинській адміністрації. На чолі міського управління стояв війт, якого обирали або призначав гетьман чи полковник. У II пол. 17 ст. Україна внаслідок десятирічної виснажливої громадянської війни та постійної збройної інтервенції іноземних військ (т. зв. період Руїни) потрапила у сферу впливу сусідніх держав. Після Андрусівського перемир'я 1667 та "Вічного миру" 1686 територія Лівобережної України з Києвом та Запоріжжя опинилися під владою Московської держави, а Правобережна Україна залишилась у складі Речі Посполитої (в 1699 до Польщі приєднано Поділля, яке знаходилось під владою Туреччини). Південна Київщина і Брацлавщина з містами Трахтемирів, Канів, Черкаси і Чигирин мала залишатись незаселеною. Українські землі, які перебували у складі Московської держави протягом 17-18 ст., зберігали відносну автономію і державні права. Територія Гетьманщини (сучасн. Чернігівська, Полтавська, зх. частина Сумської, Харківська і сх. частина Київської обл.) за військовим і адміністративно-територіальним устроєм поділялась на 10 полків: Київський, Ніжинський, Переяславський, Чернігівський, Стародубський, Лубенський, Прилуцький, Гадяцький, Миргородський і Полтавський. Гетьманській адміністрації підлягав і Могилівський полк, який частково знаходився на етнічній білоруській території. Політико-правове становище Гетьманщини спочатку визначалось договорами між гетьманом України і московським урядом, які носили міждержавний характер. Однак, по мірі заострення внутрішньополітичної ситуації, внаслідок боротьби за владу старшинських угруповань та у зв'язку з намаганнями Московської держави посилити свої впливи в Україні, ці договори поступово набувають рис договірних статей. Переяславські етапі 1659, Батуринські статті 1663, Московські статті 1665 та ін. Гетьманські угоди з московським урядом щоразу більше обмежували політичну автономію України та посилювали її адміністративну і фінансову залежність від Московської держави. Управління Гетьманщиною здійснював гетьман України, якому належала вся повнота військової, адміністративної і судової влади. Гетьман обирався Генеральною Військовою Радою, в основному з кандидатур, заздалегідь узгоджених з московським урядом. Гетьманський уряд вже не мав права підтримувати дипломатичні відносини з іноземними державами. Резиденція гетьмана щоразу ближче переносилася до московського кордону - Гадяч (1663-68), Батурин (1669-1709: 1750-1764), Глухів (1709-1750). В 1708 на території Лівобережної України було утворено дві губернії - Київську і Азовську, що фактично поклато початок створенню паралельних органів державного управління. З 1709 при гетьманові постійно перебував царський резидент для нагляду за діяльністю гетьмана та старшини. Значного удару по українській державності було завдано діяльністю органів російської колоніальної адміністрації в Україні -Малоросійської колегії та Правління гетьманського уряду. Розглядаючи Гетьманщину як складову частину Російської імперії та намагаючись уніфікувати систему управління державою, російський уряд вирішив повністю ліквідувати автономію України. 10.11.1764 Катерина II скасувала гетьманство, передавши всю повноту виконавчої влади в Україні президенту Малоросійської колегії П.Рум'янцеву. Обмеження козацького самоуправління та поступова ліквідація полкового устрою відбувалися і на Слобідській Україні. З серед. 16 ст. територію Слобожанщини почали поступово заселяти українські козаки і селяни з Правобережної і Лівобережної України. 317 ст.. ці землі було приєднано до Московської держави. Адміністративно-територіальний устрій на Слобідській Україні був здебільшого подібним до Гетьманщини. В 17 ст. тут існувало п'ять полків, які становили військові і адміністративно-територіальні одиниці: Острогозький (1652-1658), Сумський (1652-1658), Охтирський (1651-58), Харківський (1659-1660), Балакліївський (1669-1670). В 1670 Балакліївський полк було приєднано до Харківського, з якого в 1685 виділився Ізюмський полк. Полкові канцелярії підпорядковувались білгородському воєводі, через нього - Розрядному приказу, а згодом -Посольському приказу. Намагання Слобідської України приєднатись до Гетьманщини викликало рішучий опір з боку російських властей. 28.7.1765 російський уряд ліквідував слобідські козацькі полки і на їх місці утворив регулярні гусарські частини за російським зразком. На слобідських землях було утворено Слобідсько-Українську губернію з центром у Харкові.

В II пол. 18 ст., прагнучи обмежити самоврядування і господарську діяльність Запорізької Січі, яка виступала активним каталізатором національної свідомості та перешкождала експансіоністській політиці Російської імперії на півдні України, російський уряд дозволив створення на території Запоріжжя військових поселень з іноземців (сербів, німців, болгар, греків). Новозасновані поселення були названі Новою Сербією (1752) з штаб-квартирою у Новомиргороді та Слов'яно-Сербією (1753) з центром в м.Бухмуті (тепер Артемівськ). В 1764 військові поселення були ліквідовані, а їх землі включені до складу Новоросійської губернії.

Наприкінці 17-18 ст. значна частина українських земель - Правобережна Україна, Поділля, Волинь, Галичина, Холмщина, Підляшшя і Посяння - входили до складу Польщі. В 1684-85 на Правобережжі польський сейм підтвердив за козаками їх основні права і привілеї. На цій території були сформовані Білоцерківський (фастівський), Корсунський, Брацлавський і Богуславський полки, які очолювали полковники С.Палій, З.Іскра, А.Абазин і С.Самусь. Однак, у червні 1699 польський сейм, побоюючись наростання нової хвилі національно-визвольного руху на Правобережжі, прийняв постанову про ліквідацію козацьких полків. Це рішення не було визнане козаками і привело до Палія повстання 1702-04. Після поразки повстання значна частина козаків перейшла на територію Гетьманщини, а козацький військово-територіальний устрій на Правобережній Україні було ліквідовано. Наприкінці 17 - поч. 18 ст. на українських землях у складі Речі Посполитої зберігався поділ на воєводства і повіти. Існували Київське, Брацлавське, Подільське, Волинське, Руське і Волзьке воєводства. Адміністративне управління здійснювали воєводські та повітові органи влади.

Наприкінці 18 ст. внаслідок трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795) українські землі потрапили до складу Австрії, Російської імперії і Туреччини. В 1772 до складу Австрії відійшла вся територія Руського воєводства (без Холмської землі). Волзького та західних повітів Волинського і Подільського воєводств, а в 1774 - Буковина (без Хотинської Райї). Австрійський уряд створив на захоплених територіях коронний край - Королівство Галичини і Лодомерії (Володимирі) з центром у Львові, у складі якого штучно об'єднав українські етнічні землі з частиною польських земель. Умовною межею між українською (східною) і польською (західною) частинами Галичини стала р.Сян. В 1786-1849 окремих округ у складі Галичини становила Буковина, а в 1795-1809 - Холмщина. Територія королівства поділялась на округи і дистрикти, кількість яких змінювалась. Так, до 1782 існувало 6 округів і 59 дистриктів, а в 1867 - 17 округів і 176 дистриктів.

Адміністративна влада у коронному краї належала губернському управлінню на чолі з губернатором. Губернатора, який утримував у своїх руках всю повноту виконавчої влади, призначав імператор. Вищий представницький орган в Галичині - сейм збирався тільки один раз, у 1780. Існував виконавчий орган сейму - становий крайовий комітет. На місцях адміністративна і судова влада належала війтові, а управління декількома навколишніми громадами здійснював мандатор. Містами управляли магістрати, до складу яких входили війт, бургомістр, райці (радники) і лавники (засідателі). З утворенням в 1867 Австро-Угорської імперії Східна Галичина і Буковина залишаються у складі Австрії, а Закарпаття потрапило під безпосередню владу Угорщини. Існуючі коронні краї у Галичині і Буковині отримали статус провінції і поділялися на повіти. Вся адміністративна влада в краї належала наміснику (див. також Галичина і Буковина).

В 1699 Закарпатська Україна, яка протягом століть знаходилась під окупацією Угорщини, потрапила до складу Австрії. Територія Закарпатської України, як і угорські етнічні землі, поділялась на жупи (Комітати), які в свою чергу складались з доміній. Всі адміністративні органи влади на Закарпатті підпорядковувались Пожонському (Братиславському) намісницькому управлінню. Зазнаючи нещадного національного гніту і будучи найбільше відірваними від загальноукраїнського громадсько-політичного і культурного життя, українці Закарпаття все ж зберігали національну свідомість і самобутню культуру (див. також Закарпаття).

Зміцнення економічної незалежності Запоріжжя та величезний вплив запорожців на формування політичної свідомості українського населення становили потенційну загрозу колоніальній політиці Російської імперії на пд. України. Тому, 4-5.(15-16).6.1775 за наказом Катерини II російські війська під командуванням ген. П.Текелі зруйнували Запорізьку Січ. 3.(14).8.1775 було видано царський маніфест, який офіційно ліквідував запорізьке козацтво. На землях Війська Запорізького було утворено дві губернії - Азовську і Новоросійську. Після скасування гетьманства російський уряд вирішив остаточно ліквідувати існуючі ще форми військового і місцевого адміністративно-територіального устрою на Лівобережній Україні. В 1781 на Лівобережжі було ліквідовано сотенно-полковий устрій. В 1781-83 в Україні було утворено Київське, Харківське, Чернігівське, Новгород-Сіверське і Катеринославське намісництва. Паралельно з намісництвами існував поділ на губернії. В 1783 указом російської військової колегії на основі лівобережних козацьких полків створювались регулярні карабінерські кавалерійські полки. Таким чином, протягом усього часу перебування українських земель у складі імперії політика російського уряду була спрямована на ліквідацію традиційного адміністративного устрою України, збереження якого в значній мірі сприяло формуванню в українського населення національної свідомості. Подальша російська експансіоністська політика на пд. України завершилась приєднанням в 1783 Кримського ханства до Російської імперії. Царським указом від 2.2.1784 на території Криму було утворено Таврійську область з центром у Сімферополі. В 1783 Азовська і Новоросійська губернії були об'єднані і на їх основі створено Катеринославське намісництво з центром у Кременчуці (з 1789 - у м.Катеринослав).

Після другого і третього поділу Польщі до складу Російської імперії увійшли Київщина, Брацлавщина і Волинь. На цих землях було створено Волинську, Брацлавську і Подільську губернії. Відповідно до царського указу від 1796 "Про новий поділ держави на губернії" в Україні замість намісництв створювались губернії. На поч. 19 ст. існувало 9 губерній: Київська, Полтавська, Чернігівська, Харківська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська, Подільська і Волинська. В 1815 до Російської імперії було приєднано Холмщину і Підляшшя, які в 1831 увійшли до складу Сідлецької, Люблінської і Гродненської губерній (див. також Губернія). В 1 пол. 19 ст. для придушення національно-визвольного руху російський уряд сформував систему військово-адміністративних одиниць - генерал-губернаторства. В Україні було створено чотири генерал-губернаторства: Київське (складалось з Київської, Волинської і Подільської губерній),

Малоросійське (Полтавська і Чернігівська), Харківське (Харківська і Воронежська губернії), Новоросійське (Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії і Бессарабська область). Всю повноту військової і цивільної влади на території адміністративних одиниць здійснював генерал-губернатор. На протязі II пол. 19 ст. значних коректив в адміністративно-територіальному поділі українських земель у складі Російської імперії не відбулося. В 1912 було створено Холмську губернію, до якої увійшла більшість українських земель Королівства Польського. На поч. першої світової війни 1914-18 в результаті Галицької битви 1914 російські війська захопили значну частину західно-українських земель. На окупованій території було створено Галицько-Буковинське генерал-губернаторство, яке проіснувало до серпня 1917 (з перервами). Діяльність російських військово-адміністративних органів у Галичині, Буковині і Посянні була спрямована на нищення українського національного життя у всіх його проявах - політичному, релігійному і культурному. Лютнева революція 1917 в Росії сприяла розгортанню національно-визвольного руху в Україні. 3(17).3.1917 у Києві було створено Українську Центральну Раду, яка після проведення Всеукраїнського Національного Конгресу була перетворена на революційний парламент України. Очоливши боротьбу українського народу за побудову власної держави, УЦР своїми 4 Універсалами вивела Україну зі статусу колонії у складі Російської імперії до становища незалежної держави (див. Універсали Української Центральної Ради).

15(28)6.1917 на засіданні Малої Ради було сформовано перший український уряд - Генеральний Секретаріат УЦР-УНР. Після проголошення в ніч з 11(24). на 12.(25).1.1918 незалежності України Генеральний Секретаріат було перейменовано у Раду Народних Міністрів УНР. За умовами Берестейського договору 1918 між УНР і державами Четвертого союзу західний і північно-західний кордони України встановлювалися по лінії Тарноград-Білгораї-Щебрешин-Красностав-Пугачів-Радин-Межиріччя-Сарна ки-Мельник-Високо-Литовськ-Кам'янець-Литовськ-Пружани-Вигоновське озеро. Таємна частина договору між УНР і Австро-Угорщиною передбачала об'єднання Галичини і Буковини в окремий коронний край. Важливим кроком української влади стало прийняття 2-4.3.1918 закону про адміністративно-територіальний поділ України. Запроваджувався поділ на нові адм.-територіальні одиниці - землі. Серед них - Київ з околицями, Древлянська земля (головне місто- Коростень), Волинь (Луцьк), Погориння (Рівне), Болохівська земля (Житомир), Поросся (Біла Церква), Черкаси (Черкаси), Побужжя (Умань), Поділля (Кам'янець-Подільський), Брацлавщина (Вінниця), Подніпров'я (Балта), Помор'я (Миколаїв), Одеса з околицею Низ. (Єлизаветград, тепер Кіровоград), Січ (Катеринослав, тепер Дніпропетровськ), Запоріжжя (Бердянськ), Нове Запоріжжя (Херсон), Азовська земля (Маріуполь), Половецька земля (Бахмут, тепер Артемівськ), Донеччина (Слов'янськ), Подоння (Остро-горськ), Сіверщина (Стародуб), Чернігівщина (Чернігів), Переяславщина (Прилуки). Посем'я (Конотоп), Посулля (Ромни). Полтавщина (Полтава), Самара (Кременчук). Слобожанщина (Суми), Харків з повітом і частиною Валківського та Білгородського повіту. Виконавча влада на місцях належала губернським і повітовим комісарам, які призначались УЦР замість царських губернаторів. Вища судова влада в республіці належала Генеральному Суду та Апеляційним Судам. 29.4.1918 на сесії УЦР було схвалено Основний Закон Республіки (див. Конституція УНР) та обрано М.Грушевського президентом України. Однак в основному УЦР виявила неспроможність організувати ефективне адміністративне управління державою, не змогла налагодити нормальне господарське життя та сформувати боєздатні збройні сили, що в кінцевому результаті привело до її падіння. 29.4.1918 на Хліборобському Конгресі у Києві гетьманом України було обрано П.Скоропадського. В опублікованому 29.4.1918 "Законі про тимчасовий устрій України" зазначалось, що вся виконавча і законодавча влада в країні тимчасово належить гетьману України. Гетьман призначав Отамана Ради Міністрів Української Держави, затверджував склад уряду, очолював Збройні Сили і керував зовнішньою політикою держави. В майбутньому владу гетьмана мав обмежити законодавчий орган - Сейм України. УЦР оголошувалася розпущеною, а всі видані нею закони скасовувались. Замість УНР проголошувалася Українська Держава. Вищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади стала Рада Міністрів Української Держави. Для управління країною на місцях запроваджувалися посади губернських і повітових старост. На чолі міського управління стояли міські отамани, а у Києві - столичний отаман. Найвищим органом судової влади став Державний Сенат Української Держави. В період Гетьманату тривало формування української державної території. Враховуючи стратегічні інтереси держави і побажання населення територій, де українці становили більшість, до України було приєднано Гомельський повіт Могилівської губернії, Путивльський, Рильський, Суджанський, Гайворонський. Білогородський, Корочанський, Новооскольський повіти Курської губернії, Валуйський повіт Воронежської губернії, а також Річинський, Пинський і Мозирський повіти Мінської губернії. В вересні 1918 на переговорах у Києві між представниками українського уряду і делегацією від національних та громадських організацій Криму було досягнуто угоди про входження пів-ова до складу України на правах автономії. В травні-жовтні 1918 на українсько-російських переговорах розглядалося питання про територіальне розмежування між Україною і Радянською Росією, яке в результаті розриву переговорного процесу російською стороною не було вирішено. В листопаді 1918 внаслідок протигетьманського повстання владу в свої руки взяла Директорія УНР. 26.12.1918 було проголошено відновлення УНР і сформовано уряд держави - Раду Народних Міністрів УНР. В цей же день було відновлено законодавство УНР, в тому числі закон про адміністративний поділ. 23-28.1.1919 в Києві відбувся Трудовий Конгрес України, який став пред парламентом об'єднаної України. Конгрес затвердив Акт Злуки ЗУНР і УНР, проголошений 22.1.1919 на Софіївській площі столиці, [тимчасово передав законодавчі повноваження Директорії УНР. Адміністративно-територіальний устрій територій, які контролювала Директорія, визначався законом "Про організацію адміністративної влади УНР у місцевостях, звільнених від більшовицької окупації". Згідно з цим законом влада на місцях належала органам місцевого самоврядування - Трудовим радам.

Однак нормальне функціонування цих органів за умов воєнного стану не могло бути забезпечене, і фактично адміністративні функції здійснювали військові отамани і комісари Директорії. Територія республіки поділялася на Західну (ЗО УНР) і Східну області. Східна область складалася з Київської, Харківської, Полтавської, Чернігівської, Катеринославської, Херсонської, Житомирської, Кам'янецької і Холмської губерній. Столицею УНР вважався Київ, хоча фактично головним містом в різні часи ставали Вінниця і Кам'янець-Подільський. 12.11.1920 Директорія УНР схвалила "Закон про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці" та "Закон про Державну Народну Раду Української Республіки", які однак не були реалізовані через окупацію території УНР сусідніми державами.

З наближенням воєнної поразки країн Четвертого союзу українське населення Австро-Угорщини рішуче висловилося за утворення Української держави в її етнографічних межах. 18.10.1918 у Львові на зборах українських депутатів австрійської Державної Ради і членів Палати Панів, українських членів галицького і буковинського сеймів було утворено Українську Національну Раду, ЗУНР, яка очолила український національний рух в Австро-Угорській імперії. В ніч на 1.11.1918 українські війська за розпорядженням УН - Ради зайняли всі найважливіші державні установи у Львові. 13.11.1918 було проголошено Західно-Українську Народну Республіку. Вищим виконавчим і розпорядчим органом республіки став Державний Секретаріат ЗУНР. Державна територія ЗУНР включала українські етнічні землі -Галичину, Буковину і Закарпаття (заг. площа бл. 70 тис. км²). Однак незабаром буковинські і закарпатські землі були окуповані іноземними військами. Уряд ЗУНР за умов воєнного стану не мав можливості змінити систему адміністративно-територіального поділу, характерну для Австро-Угорської імперії, хоча принципи роботи органів державної влади значно змінилися. Адміністративні і фінансові функції на місцях здійснювали повітові комісари, яких призначав державний секретар внутрішніх справ, військова влада в повітах належала повітовим військовим комендантам. Для розгляду судових справ були створені окружні суди. Одним з головних завдань

центральної влади ЗУНР було державне об'єднання з Українською Народною Республікою. Після нетривалої підготовчої роботи 22.1.1919 у Києві було проголошено Акт Злуки УНР і ЗУНР. Під час українсько-польської війни 1918-19 польські війська поступово витіснили адміністрацію ЗУНР з території республіки. Спроби укласти перемир'я і досягнути державно-територіального розмежування з Польщею при посередництві Антанти були безрезультатними. В середині липня 1919 польські війська повністю окупували територію ЗУНР.

В 1917-20 на території України виник ряд маріонеткових територіальних утворень у формі т. зв. радянських республік, створення яких було, як правило, інспіровано ззовні і які протистояли державним інститутам влади українського народу (див. Українська Соціалістична Радянська Республіка, Донецько-Криворізька Радянська Республіка, Галицька Соціалістична Радянська Республіка). Поразка українських національно-визвольних змагань 1917-21 привела до ліквідації національної державності та чергової зміни політико-адміністративного устрою українських земель в 20-30-х роках. Українські етнічні території в міжвоєнний період входили до складу чотирьох держав - СРСР, Польщі, Чехо-Словаччини і Румунії. УСРР (з 1937 - УРСР) яка з 30.12.1922 знаходилася у складі СРСР, в травні 1920 було поділено на 12 губерній (з 25.10.1922 - 9) -Волинську, Донецьку, Запорізьку, Катеринославську, Київську, Кременчуцьку, Миколаївську, Одеську, Подільську, Полтавську, Харківську і Чернігівську. Західний кордон УСРР за умовами Ризького мирного договору 1921 проходив по лінії р.Збруч на захід від м.Ямпіль, на схід від м.Острогор і далі вздовж сучасної межі Рівенської і Житомирської обл. В 1924 ЦК РКП(б) були висунуті безпідставні претензії РСФРР на Шахтинський і Таганрозький округи (заг. площа 5 тис. км² Донецької губернії, де українці складали 71,5% від всього населення, а в 1925 на підставі постанови "Про врегулювання кордонів з РСФРР і БСРР" значні масиви земель Чернігівської, Курської і Воронежської губерній, де українці також становили абсолютну більшість, були приєднані до Росії. На протязі 20-х років йшли процеси перегляду кордонів УСРР і відчуження великих українських етнічних територій на користь РСФРР. 1.2.1922 ВУЦВК прийняв постанову "Про впорядкування та прискорення робіт по адміністративно-територіальній реформі в УСРР". Замість волостей і повітів 12.4.1923 було створено округи і райони. Постановою президії ВУЦВК від 3.6.1925 скасовано поділ на губернії. 12.10.1924 у складі УСРР була створена Молдавська АСРР, куди увійшла частина українських етнічних земель (перебувала - до 2.8.1940). 9.2.1932 в УСРР було створено перші області - Вінницьку, Дніпропетровську, Київську, Одеську; 3.6.1932 -Донецьку; 7.10.1932 - Чернігівську. В 1934 столицю України перенесено з Харкова до Києва. 22.9.1937 створено Житомирську, Миколаївську, Полтавську, Кам'янець-Подільську (з 1954 -Хмельницька) області. Донецьку область 3.6.1938 поділено на Сталінську (з 1961 - Донецька) і Ворошиловградську (з 1961 - Луганська). 10.1.1939 утворено Запорізьку, Кіровоградську і Сумську області.

Після розпаду Австро-Угорщини, в 1918-19 Румунія і Угорщина анексували значну частину української етнічної території. Румунія загарбала Хотинський, Ізмаїльський і Акерманський повіти Бессарабії, Північну Буковину і українську частину Мармарощини, а Угорщина захопила значну частину Закарпаття. 1918-19 на територіальній основі колишніх Березького, Угочанського, Ужанського і Шариського комітатів (жуп) угорський уряд створив автономне утворення -Руську Країну. За Сен-Жерменським мирним договором 1919, Севрським мирним договором 1920 та Бессарабським протоколом (24.10.1920) Буковина і Бессарабія були приєднані до Румунії. 8.5.1919 за ініціативою закарпатської еміграції у США і при підтримці Антанти Центральною Руською (Українською) Народною Радою було проголошено входження Карпатської України

до складу Чехословаччини. Остаточне приєднання Закарпаття до федеративної республіки чехів і словаків санкціонували рішення Сен-Жерменського договору (10.9.1919) і Тріанонського мирного договору 1920. Українські етнічні території у складі Чехословаччини було поділено на Пряшівщину (відійшла до Словаччини) і Підкарпатську Русь. В 1928 Чехо-Словаччину було поділено на 4 краї (Чехію, Словаччину, Моравію і Сілезію, Підкарпатську Русь). Запровадження поста крайового президента і створення крайового представницького органу означало деяке розширення автономних прав цієї української території. Складне міжнародне становище Чехо-Словаччини наприкінці 30-х років і боротьба українських політичних партій на Закарпатті за надання українцям реальної політичної автономії примусили чехо-словацький уряд 22.10.1938 погодитись на створення на території Карпатського краю нового державного утворення - Карпатської України. 2.11.1938 за рішенням Віденського арбітражу (див. Віденські арбітражі 1938 і 1940) частина території Карпатської України з містами Ужгород, Мукачів і Берегів були передані Угорщині. 15.3.1939 сейм Карпатської України прийняв конституцію республіки і обрав президентом держави А.Волошина. 14.3.1939 Угорщина, за згодою гітлерівської Німеччини, розпочала відкриту агресію проти Карпатської України. Кілька днів чинили мужній опір переважаючим силам угорських окупантів збройні формування Карпатської України - Карпатська Січ. Однак, наприкінці березня 1939 більша частина Закарпаття була окупована угорськими військами.

В 20-30-х роках окуповані Польщею українські землі, які були остаточно приєднані до Польської держави рішенням Ради Послів держав Антанти вір. 14.3.1923 (див. також - Західно-Українська Народна Республіка. Антанта), входили до складу Волинського, Люблінського, Львівського, Станіславівського, Тернопільського і Поліського воєводств (офіц. назва - "Східна Малопольща"). Воєводства поділялись на повіти, повіти - на гміни.

На чолі воєводства стояв воєвода, якого призначав президент за рекомендацією Міністерства внутрішніх справ. Адміністративну владу у повіті здійснював староста, а у гміні - в'їт. Місцеве сільське управління очолював солтис. Політично-адміністративний устрій українських земель у складі Польщі був спрямований на дискримінацію політичних і національно-культурних прав українського населення, поступову колонізацію і в кінцевому результаті повну асиміляцію українців на окупованій Польщею території Західної України.

Воєнно-політичні події другої світової війни привели до нової зміни адміністративно-територіального устрою українських земель. Після розвалу Польської держави згідно з таємними статтями Пакту Молотова-Ріббентропа Червона Армія у вересні 1939 зайняла території Західної України, а у червні 1940 - Пн. Буковину, Хотинський, Акерманський і Ізмаїльський повіти Бессарабії, які незабаром (2.8.1940) були приєднані до УРСР. На території Західної України 4.12.1939 було створено шість областей - Львівську, Станіславську (з 1962 - Івано-Франківська), Тернопільську, Волинську, Рівенську й Дрогобицьку (в 1959 - об'єднана з Львівською); Українські етнічні землі загальною площею 16 тис. км² (Лемківщина, Посяння, Холмщина, Підляшшя), що потрапили в зону німецької окупації, увійшли до складу Генеральної Губернії з центром у Кракові. На поч. радянсько-німецької війни 1941-45 Організація Українських Націоналістів (під проводом С.Бандери) 30.6.1941 проголосила у Львові відновлення української державності. Був сформований орган крайової влади - Українське Державне Правління де чолі з Я.Стецьком. На всій українській етнічній території мала бути відновлена суверенна і соборна Українська держава. Проте вже 4.7.1941 німецька окупаційна влада заборонила діяльність УДП, а 12.7.1941 гестапо заарештувало Я.Стецька і членів правління Рільницького та В.Стахівца, після цього воно перестало існувати. Вся територія України була поділена між Німеччиною та її союзниками на зони окупації. 1.8.1941 з Галичини (тер. бл. 50 тис. км²) було створено окремий дистрикт і об'єднано з територією Генеральної Губернії. 20.8.1941 для управління іншими українськими територіями було створено військово-адміністративну одиницю - Рейхскомісаріат "Україна" (заг. площею бл. 340 тис. км²). Його територія складалася з 6 генеральних округів - Волинь, Житомир, Київ, Таврія, Дніпропетровськ і Миколаїв, які поділялися на генеральбецірки (генеральні округи) і на крайзи (округи). З огляду на важливе стратегічне значення Донбасу, його район було поставлено під контроль особливої комендатури "Донець". Адміністративні функції на окупованій гітлерівцями території належали німецькій військовій владі, генеральним та військовим комісаріатам. Управління великими містами здійснювали штадкомісарства, меншими - орткомісарства. Місцева адміністрація складалася з районних міських управ і сільських старост. Адміністративним центром рейхскомісаріату стало Рівне. В липні 1941 окуповані румунською армією Чернівецька і Ізмаїльська обл. УРСР були включені до складу Румунії, а 19.8.1941 до неї були приєднані землі Одеської, пд. райони Вінницької та зах. райони Миколаївської обл. На цих землях було створено румунську адміністративно-територіальну одиницю - Трансністрію. Головним завданням німецької, румунської і угорської окупаційної влади було забезпечення своїх армій і промисловості продовольством і сировиною. Окупанти повністю ігнорували національно-культурні господарські інтереси місцевого населення, вивозили українську молодь на примусові роботи в Німеччину (див. Остарбайтери), чинили жорстоке переслідування діячів національно-патріотичного руху. Всі ці злочинні заходи іноземних загарбників викликали могутню хвилю українського руху Опору на окупованих українських землях, який очолила Організація Українських Націоналістів і головною воєнною силою якого стала Українська Повстанська Армія. В тилу, окупаційних військ діяли і радянські партизани.

Наприкінці 1944 після відступу гітлерівських військ та їх союзників на території України був встановлений довоєнний адміністративно-територіальний устрій. Відновлення радянської політичної системи в Україні проходило шляхом переслідувань, репресій і депортацій як проти членів руху Опору, так і проти місцевого

населення. 18.5.1944 радянським тоталітарним режимом було вчинено кривавий злочин проти кримсько-татарського народу, внаслідок якого було депортовано з Кримського п-ова більше 400 тис. кримських татар. 30.6.1945 Кримськотатарську АРСР перетворено на Кримську обл. РРФСР (з 1991 - Республіка Крим). В післявоєнний період внаслідок радянсько-польських (16.8.1945), радянсько-чехословацьких (29.6.1945) договорів та Паризьких мирних договорів 1947 були встановлені південно-західні і західні кордони України, які не враховували меж етнічного розселення українців і, таким чином, не відповідали національно-державним інтересам України (див. також Радянсько-польський договір 1945, Радянсько-чехословацький договір 1945). В ході польсько-радянського територіального розмежування польський комуністичний уряд, намагаючись придушити на Закарпатті український національний рух за відновлення повноцінної української державності в етнографічних межах, вчинив акт геноциду проти українського населення Лемківщини, Холмщини, Підляшшя і Посаяння. В квітні-жовтні 1947 з цих територій було депортовано 140575 українців (див. "Віспа" операція), в 50-80-х роках в адміністративно-територіальному устрої України значних змін не відбулося. 19.2.1954 Президія Верховної Ради СРСР, враховуючи територіальну близькість, спільність економіки і тісні господарські зв'язки, затвердила подання Президії Верховної Ради РРФСР і Президії Верховної Ради УРСР про передачу Кримської обл. до складу України.

Після проголошення 24.8.1991 "Акту про державну незалежність України" законодавчі і виконавчі органи влади країни здійснили ряд важливих заходів, спрямованих на удосконалення адміністративно-територіального устрою України та приведення його у відповідність з новим статусом України як незалежної держави.

"АЗБУЧНА ВІЙНА" ("Азбучна завірюха") - боротьба українців Галичини в 30-50-х роках 19 ст. проти намагання австро-угорських урядових кіл впровадити латинський шрифт для української абетки. Вперше з планом заміни кириличної азбуки латинським шрифтом виступив у 1834 філолог І.Лозинський. Ця пропозиція викликала рішучий протест з боку членів "Руської трійці". Спроби губернатора Галичини і Лодомерії А.Голуховського в 1859 законодавчим шляхом запровадити латинський алфавіт, спричинили широкі протести українського населення в Галичині. Вимоги громадськості, підтримані відомими славістами П.Шафариком і Ф.Міклошичем, примусили австрійський уряд у 1861 скасувати попередні розпорядження, які стосувалися українського правопису, та відмовитися від намагань латинізувати українську писемність.

АЗОВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО - українське військове формування, створене 1828 російським урядом. Спершу складалося з 1500 козаків Задунайської Січі на чолі з кошовим отаманом Й.Гладким, які під час рос.-турецької війни 1828-29 перейшли на сторону Росії та утворили

Дунайський козацький полк. В 1831 А.к.в. було розселено в Катеринославській губернії між сучасними м.Бердянськом і Маріуполем. Азовські козаки жили станицями, займались землеробством і рибальством. Основним завданням А.к.в. була охорона зах. узбережжя Азовського моря. За виконання військової служби козаків звільняли від повинностей і податків. Наказним отаманом А.к.в. до 1853 був Й.Гладкий. Внутрішнє самоуправління здійснювалося наказним отаманом і військовим правлінням, центр якого знаходився в станиці Петровській, а згодом - у Маріуполі. В 1862-64 частину козаків було силоміць переселено на Кубань та Пн. Кавказ. Невдоволені цими діями царського уряду, козаки підняли повстання, яке російські війська жорстоко придушили. На підставі указу від 11(23).10.1864 А.к.в. було ліквідовано, а козаків переведено у селянський стан.

АЗОВСЬКЕ СИДІННЯ - героїчна оборона Азова козацькими [донськими козаками в 1637-42. Напротязі 16 - поч. 17 ст.. спираючись на зчеплений в 1471 турками Азов, татари робили спустошливі набіги на українські землі. Влітку 1637 козаки, скориставшись внутрішньою боротьбою в Криму, після двомісячної облоги штурмом здобули Азов і володіли містом протягом 5 років. Влітку 1641 захисники фортеці (5,5 тис. чол..втому числі 800 жінок) витримали облогу 240-тисячної тур.-татарської армії під проводом сераскіра Хусейна-Делі. Втративши 70 тис. чол. вбитими і пораненими, турки 26.9.1641 відступили. Влітку 1642 козаки, не маючи можливості більше утримувати фортецю, зруйнували укріплення! залишили місто.

АЗОВСЬКІ ДОХОДИ 1695-96 - походи московських військ і флоту та українських козацьких полків на Азов і пониззя Дніпра під час рос.-турецької війни 1686-99. Безпосередньою метою А.д. було здобуття фортеці Азова у гирлі р.Дон. Перший А.д. розпочався весною 1695. Під Азов виступила московська армія (31 тис. чол., 170 гармат) на чолі з ген. О.Головіним, Ф.Лефортом і П.Гордоном. Одночасно з наступом на Азов українська армія (120 тис. чол.) на чолі з гетьманом І.Мазепою і невеликий московський загін під командуванням Б.Шереметева захопили у липні 1695 турецько-татарські фортеці Кизикермен, Тавань та ін. Підійшовши до гирла Дону, московські війська 5.7.1695 почали облогу Азова. Невдалі штурми фортеці 5.8 і 25.9 призвели до великих втрат і примусили московську армію в листопаді 1695 відступити. Наприкінці 1695 розпочалась підготовка другого А.д. На верфях у Преображенську і Воронежі було збудовано бл. 30 військових кораблів. У квітні 1696 московські війська (75 тис. чол.) піц командуванням А.Шейна вирушили на кораблях і сухоходом до Азова. Наприкінці квітня з України виступив укр. козацький корпус (15 тис. чол) на чолі з чернігівським полк. Я.Лизогубом. Друга частина московських військ і українська армія (70 тис. чол) діяли в пониззі Дніпра. В травні 1696 Азов був оточений з суші і блокований московським флотом під командуванням Ф.Лефорта. Після запеклого штурму фортеці 17-19(27-29).7 українськими полками гарнізон фортеці капітулював. Вирішальну роль у облозі та здобутті Азова відіграли українські козаки.

АЙХГОРН (ЕЙХГОРН) GERMAN (1848-30.7.1918) - командуючий німецькими військами в Україні (1918),

фельдмаршал. Видані А. накази про негайний засів ланів (6.4.1918) та запровадження німецьких військових судів на території України (25.4.1918) були розцінені Українською Центральною Радою як спроба втручання у внутрішні справи держави і викликали рішучий протест з боку частини українських політичних партій і державних органів. Конфлікт між УЦР і німецьким командуванням, спричинений наказами А., завершився державним переворотом і приходом до влади гетьмана П.Скоропадського (див. Українська Держава). Лідери російських лівих есерів, намагаючись зрівнати умови Берестейського миру 1918, підготували замах на А. і німецького консула в Москві графа Мірбаха. 30.7.1918 А. був убитий есером Б.Донським у Києві. Впливові українські політичні партії висловили співчуття з приводу загибелі А. і рішуче засудили терористичний акт як такий, що був спрямований на підрив української державності. Після смерті А. командування німецькими військами в Україні очолив фельдмаршал Кірбах.

АКАДЕМІЧНА ГІМНАЗІЯ у Львові (Українська Академічна Гімназія) - найстаріша гімназія в Україні. Заснована розпорядженням Йосипа II від 24.10.1784. А.г., будучи створена як складова частина Львівського університету (Академії), отримала назву "академічна". Випускники гімназії зараховувались до університету без вступних іспитів. Мовою викладання до 1849 в А.г. була латинська, згодом - німецька. 31867 всі навчальні предмети в початкових класах викладалися українською мовою, а з 1874 - в усіх класах. Значна частина учнів гімназії були членами української молодіжної організації Пласт. В 20-30-х роках 20 ст. в А.г. діяли нелегальні юнацькі осередки Української Військової Організації та Організації Українських Націоналістів, до складу яких входили учні старших класів. У різні часи в А.г. викладали І.Боберський, А.Вахнянин, М.Возняк, М.Галушинський, І.Зелінський, І.Кокоруза, Ф.Колесса, І.Крип'якевич, В.Лаба, С.Людкевич, О.Огоновський, О.Степанів-Дашкевич та ін. У гімназії свого часу навчалися Є.Коновалець, Р.Шухевич, Р.Сушко, В.Кучабський, М.Кордуба та ін. В 1944 А.г. було реформовано у середню загальноосвітню школу. З 1992 А.г. відновила діяльність.

"АКАДЕМІЧНА ГРОМАДА" - студентське товариство у Львові, що виникло після об'єднання Академічного братства і студентського товариства "Ватра". Існувало в 1896-1921. Друкований орган - журнал "Молода Україна". З 1908 проводило широку освітню роботу серед українського населення, спрямовану на пробудження національної самосвідомості. Закрита польською владою у зв'язку з переслідуванням Львівського (таємного) Українського Університету.

"АКАДЕМІЧНЕ БРАТСТВО" - товариство українських студентів у Львові в 1882-1896. Товариство ставило за мету бути посередником наукового та громадського життя студентів. "А.б" мало свою читальню і бібліотеку, організувало наукові гуртки, літературні вечори, мандрівки по рідному краю. Разом із студентським товариством "Ватра" стало основою для товариства "Академічна громада".

"АКАДЕМІЧНИЙ ЛЕГІОН" - збройні студентські формування, що брали участь у революції 1848-49 в Австрії. Створені в березні 1848 у столиці Австрійської імперії Відні і у Львові. "А.л." у Відні нараховував бл. 4 тис. чол., а у Львові - до 900 чол. Входив до складу львівської національної гвардії (воєнізованого формування жителів міста). На поч. листопада 1848 брав участь у кровопролитних вуличних боях проти урядових військ. Після придушення Львівського повст. 1848 був розпущений, а частина учасників репресована.

АЛАЗОНИ - плем'я, яке жило в серед. І тис. до н.е. в басейні р. Пд. Буг на північ від Ольвії. Дані про них містяться в працях Геродота, Страбона, Павсанія і Стефана Візантійського. А. займались землеробством. Місця розселення А. на сьогодні ще недостатньо вивчені. Одна частина дослідників відносить їх до протослов'ян, інша - до скіфських племен.

АЛАНИ (самоназва - ірони) - численні іраномовні племена сарматського походження, які жили з Іст. н. е. на території між Нижнім Дніпром і Пд. Уралом, а також на Пн. Кавказі. За священнями Таціта \ Йосипа Флавія здійснювали успішні походи на Крим, Закавказзя, Малу Азію і Мідію. Основним заняттям А. в цей період було кочове скотарство в поєднанні з землеробством. В 372 А. були розбиті гуннами, в 6 ст.- аварами. Частина А. взяла участь у Великому переселенні народів через Галлію і потрапила на Піренейський п-ів і в Пн. Африку. Інша частина А. в 6-9 ст. відступила у передгір'я Кавказу і згодом увійшла до складу Хозарського каганату. Кавказькі А. - предки сучасних осетин.

АЛЕКСІВ МИКОЛА (1894-1934) - український графік. Навчався у Київській мистецькій школі і в Петербурзькій Академії Мистецтв. В 1917-18 створив ескізи для грошових знаків Української Народної Республіки. У 20-х роках - автор численних ілюстрацій до київських видань та екслібрисів.

АЛЕППСЬКИЙ ПАВЛО (Халебський Павло, араб. Бульос аль Халябі Ібн аз Заїма аль Халябі; бл. 1627-1669) - архідиякон, мандрівник, письменник. Син Антіохійського Патріарха Макарія. Н. в м. Халебі (Алеппо) в Сирії. Подорожував разом з батьком з Дамаска через Анатолію, Стамбул і Констанцу до Московського царства. Протягом 1654-56 А. разом з батьком двічі побував в Україні. Під час подорожі познайомився з Молдавським господарем С.Георгіцою, київським митрополитом С.К.ОСОВИМ. 21.6.1654 під Богуславом зустрівся з гетьманом Б.Хмельницьким. Автор твору "Подорож Патріарха Макарія", який містить цінний матеріал про тогочасне політичне становище України, культуру, звичаї і побут українського народу в серед. 17 ст.

АЛІМПІЙ (Аліпій, Олімпій) ПЕЧЕРСЬКИЙ (бл. 1050-17.8.1114) - київський мозаїст і живописець, монах Києво-Печерського монастиря. Навчався у візантійських майстрів. За даними Києво-Печерського Патерика з 1084 брав участь у розписі Успенського собору у Києво-Печерській лаврі. Існує припущення, що А. виконував мозаїчні роботи для Михайлівського Золотоверхого собору в Києві (зруйнований у 1934).

Малював ікони, які до наших часів не збереглися.

АЛМАЗОВ (Алмазів) ОЛЕКСА (1886-1936) -український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УГР. В 1917 організував у Києві Гарматний дивізіон двобатарейного складу (згодом-у складі першої Запорізької дивізії), який в січні 1918 вів бої проти більшовицьких військ на підступах до Києва. Наприкінці березня 1918 у Харкові переформував, його у Запорізький кінногір-ський гарматний дивізіон (популярна назва "алмазівці"). В 1918 частина А. брала участь в бойових операціях проти більшовиків. Учасник Першого Зимового походу (див. Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921). З 1921 жив в еміграції у Чехо-Словаччині та Польщі.

АМБОДИК-МАКСИМОВИЧ НЕСТОР МАКСИМОВИЧ (7.11.1744-5.8.1812) - визначний український вчений-енциклопедист, один з основоположників наукового акушерства, фітотерапії, ботаніки. Н. в с.Веприку на Полтавщині (тепер село Гадяцького р-ну Полтавської обл.). В 1768 закінчив Київську Академію, а згодом - Страсбурзький ун-т., де захистив докторську дисертацію (1775). 31784 - перший у Російській імперії професор акушерства. Запровадив нові наочні методи викладання. В 1797 за ініціативою Д.-М. було засновано Клінічний повивальний ін-т у Петербурзі. Великою заслугою А.-М. є створення ним найдосконаліших на той час підручників з акушерства "Мистецтво сповивання" (1784-86) та ботаніки "Ботаніки початкові основи" (1795). А.-М. став першим фітотерапевтом, який науково обґрунтував застосування в медицині лікарських трав.

"АМЕРИКА" - перша українська газета в США. Виходила в 1886-1890 у м.Шенандоа (шт. Пенсільванія) спочатку раз на місяць, згодом - щотижня. Засновником і видавцем газети був греко-католицький священник І.Волянський, пізніше - парохія Шенандоа.

АНАХАРСИС (б ст.до н.е.) - скіфський мудрець. Відомості про А. містяться у творах багатьох давньогрецьких авторів (Геродот та ін.). Був сином скіфського царя Гнура. Багато подорожував по різних країнах, зокрема по Греції, жив у Афінах. Ознайомившись з традиціями і віруваннями греків, захопився урочистими святами на честь богини Гери, охоронниці шлюбу і подружнього кохання. Повернувшись у Скіфію, захотів запровадити цей звичай на своїй батьківщині. Під час проведення такого свята, яке А. влаштував вдома, був вбитий царем Савлієм за спробу запровадити чужоземний звичай. Деякі дослідники вважають, що А. є винахідником тліючого трута, двозубого якоря тощо.

АНГЕЛ (прізвище і ім'я, р.р.н. і см. невід.) -український отаман, один з керівників повстанського руху проти більшовиків у 1918-19 на Чернігівщині. Загони А., які склалися в основному з колишніх бійців Чорноморської дивізії, координували свої бойові дії проти Червоної Армії з командуванням Армії Української Народної Республіки.

АНГЕЛИ - династія візантійських імператорів (1185-1204). Прийшли до влади, скинувши з престолу Андроніка I Комнина. Представниками династії А. були: Ісаак II А. (1185-95), в 1203-04 правив спільно з сином Олексієм IV; його брат Олексій III А. (1195-1203 - скинув і осліпив Ісаака II); Олексій IV А. (1203-04) - правив спільно з батьком Ісааком II А. За правління А. внутрішньо- і зовнішньополітичне становище у Візантійській імперії значно ускладнилось. Продовжувався процес ослаблення Візантії. А. зазнали ряд поразок у війнах з турками-сельджуками. Вели безуспішні війни проти Болгарії. Підтримували тісні економічні і політичні зв'язки з галицько-волинськими землями. При А. відбулися 3 і 4 хрестові походи. 28.1.1204 династія А. була повалена внаслідок народного повстання під час облоги хрестоносцями Константинополя.

АНДРІЄВИЧ КАЛЕНИК (рр.н. і см. невід.) -козацький гетьман (1609-10, 1624-25). В 1610 очолював загін козаків, що входив до складу польських військ, які брали участь в облозі Смоленська. Домагався зрівняння козацької старшини у правах з польською шляхтою та надання автономії Війську Запорізькому. Відстоював інтереси православної церкви в Україні.

АНДРІЄВСЬКИЙ ДМИТРО (1893 - р. см. невід.) - відомий український політичний діяч і публіцист, член Організації Українських Націоналістів (з 1929). За фахом інженер. Після поразки українських національно-визвольних змагань 1917-21 емігрував у Бельгію. В листопаді 1927 на першій Конференції Українських Націоналістів (3-7.11.1927) у Берліні разом з Є.Ко-новальцем, М.Сціборським, В.Мартинцем обраний до складу Проводу Українських Націоналістів. Співпрацював у часописі "Національна Думка", який видавала Група Української Національної Молоді. Очолював Українську Національну Раду в Брюсселі. 28.1.-3.2.1929 брав участь у роботі Першого Конгресу Українських Націоналістів у Відні, після завершення якого за дорученням Проводу очолив політичну референтуру ПУН. Публікував численні статті у журналі "Розбудова Нації". В 30-х роках - референт зовнішньої політики ОУН. 31940 А. один з лідерів ОУН під проводом А.Мельника. В 1944 був заарештований гестапо і ув'язнений в концтаборі у Брецлі. З 1948 - член Української Національної Ради. А.-автор ряду публіцистичних статей, в яких виклав основні засади ідеології націоналізму - "Наша позиція", "Шлях розбудови", "Обставини 30-х років і Провід Українських Націоналістів" та ін.

АНДРІЄВСЬКИЙ ОПАНАС (Панас) Михайлович (1878-1955) - український державний і політичний діяч, юрист. Н. в Уманському повіті на Київщині. В 1906 закінчив юридичний лицей у Ярославлі. Займався адвокатською практикою у Києві. Брав участь в українському національному русі. З грудня 1917 - член Української Партії Соціалістів - Самостійників. 14.11.1918 разом з В.Винниченком, Ф.Швецем, С.Петлюрою, А.Макаренком увійшов до складу Директорії Української Народної Республіки. Підтримував позицію С.Петлюри, спрямовану на безкомпромісну боротьбу проти більшовиків і пошук шляхів укладення союзного

договору з Антантою. Наприкінці квітня 1919 підтримав разом з провідними членами Української Партії Соціалістів-Самостійників Української Народнореспубліканської Партії спробу державного перевороту, яку очолив отаман В.Оскілко. Заколотники вимагали призначити Є.Петру-шевича тимчасовим президентом України до скликання Установчих Зборів: передати всю повноту військової влади командуючому Українською Галицькою Армією ген. М.Омельяновичу-Павленку, усунути від керівництва військовими справами С.Петлюру і П.Макаренка. створити коаліційний уряд з представників Західної Облaсті Української Народної Республіки і Української Народної Республіки. Після безкровної ліквідації антидержавного виступу вийшов 4.5.1919 зі складу Директорії УНР (постанова Директорії про вибуття А. від 13.5.1919). В червні 1919 був причетний до заколоту П.Болбочана. Після поразки українських національно-визвольних змагань 1917-21 жив у Чехо-Словаччині та Австрії. В 20-х роках входив до складу емігрантських політичних організацій - Всеукраїнської Національної Ради. Українського Центрального Комітету та ін. В 1928-29 разом з А.Макаренком і Ф.Швецем організував Українську Національну Раду за кордоном, яка, на їх думку, мала стати центром наддніпрянських українців у еміграції. Був професором Українського Вільного Університету у Празі. Помер у Австрії.

АНДРІЙ АНДРІЙОВИЧ (р.н. невід., -п. 1233)-угорський королевич, син Андрія II, брат Бели IV (див. Бела). Двічі захоплював галицький престол. В 1230 під час визволення Галича військами Данила Романовича Галицького від угорських загарбників потрапив у полон, але незабаром був звільнений. Помер під час другої облоги Галича дружиною Данила- Романовича.

АНДРІЙ БОГОЛЮБСЬКИЙ (бл. 1111-29.6.1174)-князь володимиро-суздальський (1157-1174), син Юрія Долгорукого, внук Володимира Мономаха. А.Б. брав участь у походах свого батька, був князем у Вишгороді під Києвом. В 1155 перебрався до Володимира на Клязьмі. Власне тоді забрав з собою знамениту ікону Божої Матері, яка згодом отримала назву Володимирської Богородиці і була перевезена до Москви. Після смерті батька (1157) завершив процес об'єднання пн.-сх. земель Київської держави Володимире-Суздальське князівство. Намагався підпорядкувати своїй владі Новгород. В березні 1169 війська А.Б. захопили і нещадно зруйнували Київ. Посадив на київський престол Гліба Переяславського. Втручався у внутрішні справи південно-руських князів, але в 1173 військо А.Б. було ними розбите. Переніс столицю свого князівства у Володимир, недалеко якого збудував князівську резиденцію Боголюбово (звідси і його прізвище). Політика А.Б., спрямована на зміцнення князівської влади, привела до гострого конфлікту з місцевою знаттю. В ніч з 28 на 29.6.1174 був убитий боярами-змовниками у Боголюбово.

АНДРІЙ ПЕРВОЗВАННИЙ - святий, один з дванадцяти апостолів, брат св. Петра. Проповідував християнство у країнах Причорномор'я. За історичною традицією побував біля Києва і на дніпрових берегах поставив хрест. Там, де за наказом А.Д. було встановлено хрест, пізніше збудовано Андріївську церкву. Помер мученицькою смертю розп'ятий, на скісному хресті, мабуть, в Ахаїї.

АНДРІЙ 1 (Андрaш 1, Ендре 1: р.н. невід. - п. 1060) - угорський король (1046-1060) з дин. Арпадів. В 1031-46 А. 1. переслідуваний королем Стефаном 1 Святим, разом з братами Левентом і Белою 1 перебував у Київській державі. Був одружений з донькою Ярослава Мудрого -Анастасією. В 1046 зайняв угорський престол. За правління А. I вихідці з Київської Русі посідали високі державні пости в Угорському королівстві.

АНДРІЙ II (Андрaш II, Ендре II: р.н. невід. - п. 1235) - угорський король (1205-1235) з.дин. Арпадів. Вступив на престол після тривалої боротьби зі своїм братом Імре (1196-1204). Після смерті Романа Мстиславича (1205) намагався захопити владу у Галицько-Волинській державі. Прийняв титул "короля Галичини і Волині". В 1214 у Спiшi уклав з краківським князем Лешком Білим угоду про поділ галицько-волинських земель між Угорщиною і Польщею, гарантом якої ставав шлюб між сином А. II Коломаном і дочкою Лешка - Соломонією (Соломеєю). Син А. II Коломан в 1214-19 займав галицький престол. В 1219-27 вів боротьбу з галицьким князем Мстиславом Удатним. У 1228-33, намагаючись закріпити за своїм сином Андрієм Андрієвичем Галичину, воював з Данилом Романовичем Галицьким, але зазнав поразки.

АНДРІЙ ЮРІЄВИЧ (р.н. невід. - п. бл. 1323) -галицько-волинський князь (з 1308; за ін. даними -з 1315). Після смерті свого батька, короля Юрія Львовича, правив разом з братом Левом. Налагодивши тісні союзи зв'язки з польським королем Владиславом Локетком і тевтонським орденом, намагався послабити залежність від Золотої Орди. Тривалий час воював з монголо-татарами і Литвою. Загинув одночасно з Левом II Юрієвичем, на думку деяких істориків - у боротьбі з монголо-татарами, інших - з литовцями, захищаючи від них Підляшшя. Після смерті А.Ю. пряма лінія нащадків Романа Мстиславича припинилася. На галицько-волинський престол було запрошено мазо-вєцького князя Болеслава Тройденевича, який прийняв ім'я Юрія II Болеслава.

АНДРУЗЬКИЙ ГЕОРГІЙ (Юрій) Володимирович (26:5(8.6.)1827 - р. см. невід.) -український політичний діяч, вчений-юрист, поет. Н. в с.Вечірки на Полтавщині (тепер Пиря-тинського р-ну Полтавської обл.). Навчався на юридичному факультеті Київського ун-ту св.Володимира. В 1846 вступив у Кирило-Мефодіївське Братство. На засланнях організації відстоював ідею відновлення незалежної української держави - Гетьманщини. В квітні 1847 заарештований і засланий у Казань. В 1848-50 жив у Петрозаводську. В березні 1850 під час обшуку у А. поліція вилучила "Начерки Конституції Республіки". Даний проект Конституції (два перші, написані в 1846-47 під впливом М.Гулака) передбачав створення федерації слов'янських країн без Росії. За написання "Начерків..." заарештований і засланий до Соловецького монастиря (1850-54). Після звільнення в 1854 А. переведений до Архангельська. В 1857 повернувся в

Україну, де служив у полтавській судовій палаті. Подальша доля А. невідома. Автор ряду поетичних творів: "Не плачте, рідненька мати", "Україна" та ін., в яких відобразив колоніальне становище України у складі Російської імперії.

АНДРУСІВСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я 1667 - договір про перемир'я між Річчю Посполитою і Московською державою, укладений 30.1. (9.2.) 1667 в с.Андрусові поблизу Смоленська. А.д., основні положення якого вироблялись протягом трьох місяців, зі сторони Московського царства підписав А.Л. Ордін-Нащокин, а зі сторони Польщі - жмудський староста Ю.Глебович. За умовами А.д. припинялась польсько-московська війна 1654-1667 і встановлювалось перемир'я на 13,5 років (до червня 1680). За А.д. під владою Московської держави залишалась Лівобережна Україна, Сіверська земля з Черніговом і Стародубом, а також Смоленськ. Правобережна Україна і Білорусія з Вітебськом, Полоцьком і Двінськом залишалися в складі Речі Посполитої. Київ на два роки передавався Московській державі. Запорізька Січ передавалась під спільне управління Польщі і Московщини, які зобов'язувались у випадку татарських набігів на Україну разом виступити проти кримського хана. Умови перемир'я викликали велике незадоволення серед українського суспільства, що переросло у повстання, яке очолив гетьман І.Брюховецький. А.д., порушивши умови Переяславської Ради 1654, закріпило насильницький поділ української етнічної території на дві частини - Правобережну Україну і Лівобережну Україну, остаточно затверджений т.зв. "Вічним миром" 1686.

АНДРУСЯК ВАСИЛЬ (псевдонім Грегій, Різун; 1912-25.2.1946) - український військовий діяч, полк. Української Повстанської Армії. Н. у Снятинсь-кому повіті на Станіславщині (тепер Івано-Франківська обл.). Командир воєнної округи УПА "Чорний ліс". Відзначений Золотим Хрестом Бойової Заслуги 1 ступеня. Вбитий агентом НКВС

АНДРУХ ІВАН (1892-28.8.1921)-український військовий і політичний діяч, сотник Січових Стрільців. Був одним з активних організаторів "Січей" у Галичині. За років першої світової війни - підхорунжий, четар Легіону Українських Січових Стрільців. На поч. вересня 1916 під час боїв на г.Лисоні недалеко Бережан потрапив у російський полон і був переправлений у концтабір Дубовка під Царицином. Звільнившись з полону в січні 1918, разом з А.Мельником, Р.Сушком, В.Кучабським та ін. прибув до Києва, де вступив до Куреня Січових Стрільців. Командував стрілецьким піхотним полком, входив до складу командних органів Січових Стрільців - Команди Січових Стрільців та Стрілецької Ради. 3 грудня 1919 перебував в еміграції в Чехо-Словаччині Австрії. Проводив організаційну роботу серед колишніх українських старшин, які опинилися в еміграції. В липні 1920 став співзасновником Української Військової Організації, в 1921-22 -Краєвий Комендант УВО на Східноукраїнських землях (СУЗ). На поч. 1921 А. разом з старшинами-Неросликом і Решетухою нелегально повернувся до Києва для організації антибільшовицького підпілля. А. став одним з організаторів Українського Центрального Повстанського Комітету, який ставив за мету підготовку збройного повстання проти більшовиків. 17.7.1921 заарештований чекістами і після нетривалого слідства разом з М.Опокою, Г.Чупринкою і ще 36 членами цієї організації, розстріляний.

АННА ІВАНІВНА (28.1(7.2.)1693-17.(28)10.1740) - російська імператриця з 25.1.(5.2.)1730. Племінниця Петра 1. В 1710 одружилася з герцогом Фрідріхом Вільгельмом Курляндським, але незабаром овдовіла. На престол була запрошена Верховною таємною радою, яка поставила їй ряд умов - "кондицій", що обмежували самодержавну форму правління. Керівні посади в російському уряд за А.І. займали прибалтійські німці на чолі з її фаворитом Біроном. За А.І. вибувалося дальше обмеження державних прав України. В 1734 після смерті гетьмана

Д.Апостола не дозволила вибір нового гетьмана, а гетьманська влада у Лівобережній Україні була передана "Правлінню гетьманського/ряду" (1734-50). "Правління" складалося з шести чоловік: царського резидента (до 1737 - Шаховський), двох царських чиновників та генерального обозного Я.Лизогуба з двома українськими козацькими старшинами. За наказом А.І. з 1731 будувалась система укріплень, т.зв. Українська лінія, яка починалась ви Дніпра і проходила по р.Орелі та р.Береці до Оверського Дінця. На важких будівельних роботах працювало до 30 тис. українських козаків і селян. В 1734 уряд А.І. дав дозвіл на заснування Нової Січі.

АННА (АГНЕСА) ЯРОСЛАВНА (н. між 1024 і 1032-п. після 1075) - дочка Ярослава Мудрого, королева Франції з 1049. 4.8.1049 одружилася у Реймсі з французьким королем Генріхом I, який шукав підтримку у Ярослава в боротьбі проти Священної Римської імперії. Після смерті чоловіка (1060) А.Я. була регентшею під час правління свого малолітнього сина Філіппа 1. В 1062 одружилася з графом Валуа-Креслі, але шлюб був визнаний незаконним. Скульптурне зображення А.Я. є на порталі церкви св.Вінцента в м.Сен Ліс (Франція). Збереглися документи з її підписами -найдавнішими зразками українського письма. За деякими даними, А.Я. привезла з Києва у Францію т.зв. Реймське Євангеліє (написане кирилицею), на якому присягали під час коронації французькі королі.

АНТАНТА (франц. - "Сердечна згода") -блок європейських держав (Великобританія, Франція, Російська імперія), який сформувався в 1904-07 для боротьби проти т.зв. Троїстого союзу (Німеччина. Австро-Угорщина, Італія, виник в 1879-82). Згодом назва "Антанта", крім основних держав, що воювали проти Німеччини та її союзників, поширилась ще на 22 країни -США, Японію, Румунію, Китай, Грецію, Португалію та ін. Після проголошення Першого Універсалу УЦР (див. Універсали УЦР) і створення Генерального Секретаріату УЦР-УНР. уряди держав А. з літа 1917 почали надсилати своїх представників для ознайомлення з внутрішньополітичною ситуацією в Україні. В серпні 1917 за дорученням французького

посольства у Петербурзі в Києві перебував журналіст Жан Пелісьє, який інформував свій уряд про події в Україні. В жовтні 1917 англо-французька військова місія на чолі з ген. Табуї і полк. Перльє вела переговори з генеральним секретарем військових справ С.Петлюрою. Представники А. на всіх переговорах з українською стороною в основному ставили питання про можливість використання українських військ, що поступово формувались, у воєнних діях проти австро-німецького блоку. Падіння Тимчасового уряду і захоплення більшовиками ставки головнокомандуючого російськими військами М.Духоніна, спричинили переїзд військових місій Великобританії, Японії, Румунії, Сербії та Бельгії до Києва. В місті розпочались активні переговори з представниками Англії (ген. Чарльз) і Франції (полк. Гравьє і Перльє), які намагались встановити офіційні відносини з Генеральним Секретаріатом і пробували переконати український уряд не брати участі в переговорному процесі з Центральними державами. В грудні 1917 уряди Франції і Великобританії призначили своїх представників в Україні - відповідно ген. Табуї та Д.П.Багге. 21.12.1917 (3.1.1918) ген. Табуї офіційно заявив про визнання Української Народної Республіки і призначення його комісаром Французької Республіки при Генеральному Секретаріаті. Держави А. намагались переконати уряд УНР продовжувати боротьбу на Зах. і Пд. фронтах, пропонуючи фінансову і військову допомогу. Однак складне внутрішньополітичне становище в Україні, агресія більшовицької Росії і окупація її військами значної частини української території, в тому числі Києва, примусили Генеральний Секретаріат вимовитись від подальших контактів з А. і укласти Берестейський мир 1918. На протязі 1918 А. ставилась вороже до УНР і Української Держави гетьмана П.Скоропадського, повністю затримуючи Добровольчу армію ген. А.Денікіна та ідею російських шовіністичних кіл про відновлення "единой и неделимой России". В жовтні 1918 у Женеві в переговори з представниками країн А. намагався вступити міністр закордонних справ Української Держави Д.Дорошенко але через початок антигетьманського повстання ці спроби були припинені. Директорія УНР не була визнана А., а позиція українського уряду розглядалась її дипломатами як "більшовицька". В листопаді 1918 А., стурбована наступом більшовиків, прийняла рішення замінити німецькі гарнізони власними військами. 12.12.1918 Армія УНР після жорстоких боїв з білогвардійцями на підступах до Одеси зайняла місто, а вже 15.12.1918 (за ін. даними - 27.12.) розпочалася висадка франко-грецького десанту під командуванням ген. Боріуса у прибережній смузі Одеси. 27.12.1918 Директорія УНР опублікувала ноту "До демократій усіх націй світу і демократій держав Антанти", в якій висловлювався рішучий протест проти втручання А. у внутрішні справи України. Враховуючи складне становище на українсько-більшовицькому фронті, Директорія видала наказ про відхід українських частин з міста. Наприкінці грудня 1918 війська А. (заг. числом бл. 60 тис. чол.) поступово захопили південну частину України по лінії Тирасполь-Бірузула-Вознесенське-Миколаїв-Херсон-Крим. Змушена вести бої на два фронти, Директорія вирішила вступити в переговори з військовим командуванням А. 6.2.1919 командуючий французькими військами д'Ансельм поставив українській делегації (І.Мазепа, С.Бачинський, О.Греков, С.Остапенко) у Бірузулі попередні умови для початку переговорів - відставка В.Винниченка, В.Чехівського та С.Петлюри, контроль над фінансовою політикою українського уряду; звільнення з в'язниць гетьманських міністрів, та ін. Найбільш важливе для української делегат питання про визнання незалежності УНР на переговорах не ставилось. Після виходу зі складу Директорії В.Винниченка (11.2.1919) і сформування нового уряду (13.2.1919) без участі представників соціалістичних партій переговори продовжились. Не подаючи надії на можливість визнання УНР, А. вимагала підпорядкування української армії союзному командуванню і включення її поряд з Добровольчою армією ген. А.Денікіна у єдиний антибільшовицький фронт та встановлення контролю А. над українськими землями. На ці умови українська делегація категорично не погодилась. Наприкінці лютого 1919 повстанська армія отамана М.Григор'єва, який перейшов на бік більшовиків, розпочала наступ проти військ А. В серед, березня повстанські загони зайняли у печері, викопаній Іларіоном). На цьому місці виник Києво-Печерський монастир, засновниками якого стали А.П. і Феодосій (Теодосій). Брав активну участь у політичному житті, підтримував князя Святослава Ярославича в його боротьбі за великокнязівський престол з князем Ізяславом Ярославичем.

АНТОНОВИЧ ВОЛОДИМИР БОНІФАТІЄВИЧ (18(30).1.1834, за ін. даними 1830-8(21)3.1908) - видатний український історик, археолог, етнограф. Н. в с.Махнівці Бердичівського повіту Київської губернії (тепер с.Комсомольське Вінницької обл.: за ін. даними - у м.Чорнобиль, Київської обл.). Закінчив медичний (1855) і історико-філологічний (1860) ф-ти Київського ун-ту. Був одним з організаторів і головою київської Громади. Належав до угруповання т. зв. хлопоманів. В 1863-80 Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві. З 1878 - професор історії Київського унту. В 1881 очолив Історичне товариство Нестора-літописця при Київському ун-ті. А. був одним з ініціаторів угоди між галицькими народолюбцями і польсько-австрійськими політичними колами, яка отримала назву "нова ера". А. - автор багатьох праць з історії України: "Про походження козацтва" (1863), "Про гайдамацтво" (1876), "Про походження шляхетських родів у Південно-Західній Росії за актами 1432-1798" (1870), "Уманський сотник Іван Гонта" (1882), "Київ та його доля і значення з 14 до 16 ст." (1882), "Монографії з історії Західної і Південно-Західної Росії" (1885): з археології - "Розкопки в землі древлян" (1893), "Археологічна карта Київської губернії" (1895), "Археологічна карта Волинської губернії" (1902); з етнографії - "Чаклунство", "Історичні пісні малоросійського народу" (1874-75, разом з М.Драгомановим). А. зібрав і видав 8 томів "Архіву Південно-Західної Росії", в яких були вміщені цінні матеріали з історії Правобережної України 16-18 ст. А. - представник народницької школи в українській історіографії, створив київську школу істориків в особі своїх учнів (Д.Багалій, М.Грушевський, П.Голубовський, І.Линченко та ін.). Майже півстоліття стояв на чолі українського громадсько-політичного життя, підтримував тісні зв'язки з Галичиною. А. виступав ініціатором переїзду М.Грушевського до Львова і створення там українського наукового центру. Офіційна радянська історіографія характеризувала А. як

“буржуазно-націоналістичного історика”.

АНТОНОВИЧ ДМИТРО ВОЛОДИМИРОВИЧ (псевдонім Войнаровський, Муха, Шельменко, Подорожній; 2(14).11.1877 - 1945) - український громадсько-політичний і державний діяч, історик мистецтва. Син В.Антоновича. Н. в Києві. Вивчав історію італійського мистецтва та його зв'язків з Україною. 29.1.(11.2.)1900 А. разом з М.Русовим, Л.Мацієвичем, П.Андрієвським, О.Коваленком заснували у Харкові Революційну Українську Партію. В 1902-03 редагував у Чернівцях газету “Гасло”, а в 1905 - у Харкові газету “Воля”. З 1912 А. викладав історію мистецтва у Київській мистецькій школі. Належав до Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії. З березня 1917 - активний член Української Центральної Ради, товариш голови УЦР М.Грушевського. В жовтні 1917 А. за дорученням Генерального Секретаріату УЦР-УНР їздив до Одеси, Херсону, Миколаєва з метою з'ясувати питання про можливість українізації Чорноморського флоту. Після повернення у Київ був призначений генеральним секретарем, а 9(22).1918 - міністр морських справ. 18.1.1918 Мала Рада затвердила запропонований А. проект українського морського прапора, який розробила Українська морська рада. Прапор складався з двох смуг - угорі жовта, внизу - синя; на синій - золотий тризуб і хрест. В період Директорії УНР-міністр мистецтва в уряд В.Чехівського, голова дипломатичної місії Української Народної Республіки у Римі і Празі. Брав участь у громадсько-мистецькому житті України, був ініціатором заснування Державного драматичного театру (1918) і Державного народного театру (1918-22). В 1921 А. став одним із організаторів Українського Вільного Університету. В 1928-30 і 1937-38 - ректор УВУ, в 1925-45 - голова Українського Історико-філологічного Товариства і директор Музею визвольної боротьби України у Празі. Помер у Празі. Автор праць “Естетика виховання Т.Шевченка” (1914), “Українське мистецтво” (1923), “Триста років українського театру 1619-1919” (1925) та ін.

АНТОНОВ-ОВСІЄНКО ВОЛОДИМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (9(21).3.1883-1938) - більшовицький військовий діяч, дипломат, н. в Чернігові. Навчався в Воронежському кадетському корпусі (1902-04), потім у Петербурзькому юнкерському училищі. В 1903 вступив у РСДРП. У 1910 емігрував у Францію, де співпрацював з меншовиками, згодом - член більшовицької партії. В листопаді 1917 обраний членом комітету у військових і морських справах Раднаркому. Наприкінці листопада призначений командуючим військами, які вели боротьбу проти Донського військового уряду ген. Каледіна. А.-О. брав участь у розробці плану воєнних дій проти Української Народної Республіки. Цей план передбачав захоплення більшовицькими військами Харкова, Полтави, Катеринослава і їх подальший наступ на Київ. В грудні 1917 А.-О., стягнувши до Харкова значну кількість військ; 13(26).12.1917 (за ін. даними - 9(22).12.) захопив місто і перетворив його на центр антидержавних сил. Наприкінці грудня 1917 об'єднав більшовицькі війська у три армійські групи під командуванням П.Єгорова, Р.Березіна та С.Кудинського. Командуючим цими військами А.-О. призначив лівого есера М.Муравйова. Під час визволення Армією Української Народної Республіки території України від більшовиків 7.3.1918 призначений за вказівкою Леніна головнокомандуючим червоногвардійськими частинами в Україні, які мали завдання стримувати наступ австро-німецько-українських військ і забезпечити вивіз з України матеріальних цінностей. Входив до складу маріонеткового більшовицького уряду в Україні - Народного Секретаріату. В січні-червні 1919 командував Українським фронтом, війська якого, складаючись в основному з російських червоногвардійців, здійснювали відкриту агресію проти України (див. Українсько-більшовицька війна 1917-21). В 1922-24 - начальник політичного управління Реввійськради. З 1924 А.-О. - на дипломатичній роботі. В 1925-33 - представник СРСР у Чехо-Словаччині, Литві та Польщі, пізніше - нарком юстиції СРСР. Розстріляний НКВС СРСР.

АОРСИ - союз сарматських племен. Велике племінне об'єднання А. під назвою “янь чай” згадує китайський мандрівник Чжан-Цянь. В 2 ст. до н.е. кочовища А. розташовувались у степах між пн. берегом Каспійського моря та Доном. За свідченням античних авторів (Страбона, Птолемея, Плінія) в руках А. був давній торговельний шлях з Українського Причорномор'я на Кавказ, в Індію, Середню Азію, Китай. Займались кочовим скотарством. В 2 ст. н.е. А. увійшли до складу союзу сарматських племен на чолі з аланами.

АПОСТОЛ -1. За часів раннього християнства мандрівний проповідник християнського вчення. Іноді А. були організаторами і наставниками місцевих християнських громад, до яких вони звертались зі своїми посланнями. Ряд послань А. ввійшли у Новий Завіт. У Новому Завіті А. називають 12 учнів Ісуса Христа-Петро, Андрій, Яків Старший, Іоанн, Пилип, Варфоломій, Фома, Матфій, Яків Молодший, Леввіт-фаддей, Сімон, Іуда Іскаріот, ідо них приєднував себе Павло. 2. Частина Біблії, що містить опис діянь святих / апостолів та їх послання. 3. “Апостол” - перша друкована книга в Україні. Видана у лютому 1574 І.Федоровим у Львові. Пізніше “А.” видавався у Києві (починаючи з 1630), Львові (1639), Луцьку (1640), Угорцях (1620).

АПОСТОЛ ДАНИЛО ПАВЛОВИЧ (4(14)121654-17(28).1.1734) - визначний український військовий і державний діяч кін. 17 - 1 пол. 18 ст., гетьман Лівобережної України (1727-34). Походив з козацько-старшинського роду Апостолів. Н. в с.Великі Сорочинці на Полтавщині. Будучи полк. миргородським (1683-1727), брав участь у походах проти турків і татар. здобував фортеці Кизи-Кермен і Очаків. Під час -Північної війни 1700-21 визначився в боях під Ерестофером в Лівонії (1701) та в битві під Варшавою (1705). Прихильник незалежницької політики гетьмана І.Мазепи, один з активних учасників вироблення положень українсько-шведського союзу. 25.10.1708 разом з українськими полками приєднався до шведської армії. Проте в листопаді, проаналізувавши причини перших воєнних невдач шведських військ в Україні, перейшов на бік Петра І. В 1722 А. на чолі козацьких частин (10 тис. чол.) брав участь у складі російської армії у поході проти Персії. Ставши одним з .найближчих співробітників наказного гетьмана П.Полуботка. разом із значною

частиною генеральної старшини виступав проти обмеження державних прав України Малоросійською колегією. Став ініціатором вироблення Коломацьких петицій 1723. Опозиційна діяльність української старшини щодо російської політики в Україні привела до арешту наприкінці 1723 П.Полуботка, А., Я.Лизогуба, В.Журавського, Д.Володковського та цілого ряду інших старшин за наказом Петра I і ув'язнення їх в Петропавловській фортеці. Влітку 1727 уряд Петра II, зважаючи на зростаючу напруженість російсько-турецьких відносин і підготовку нової війни і прагнучи залучити на свій бік козацьку старшину, ліквідував Першу Малоросійську Колегію і дозволив обрати нового гетьмана. 1.10.1727 на генеральній раді у м. Глухові А. було обрано гетьманом. В 1728 новообраний гетьман їздив на коронацію Петра II, де подав петицію про відновлення державних прав України на основі Березневих статей 1654. У відповідь на гетьманську петицію російський уряд видав т. зв. "Рішительні пункти" 1728, які, ставши своєрідною конституцією Гетьманщини, значно обмежували гетьманську владу і політичну автономію Лівобережної України. Зважаючи на реальні обставини, А. взявся за проведення ряду управлінських і соціально-економічних реформ, які значно упорядкували державне життя Гетьманщини. За гетьманства А. в 1729-31 було проведено т. зв. Генеральне слідство про маєтності. Під час проведення дослідження на основі документів і повідомлень старших людей було визначено і повернуто в державне користування рангові (державні землі, які були безпідставно захоплені в приватне володіння). А. провів реорганізацію фінансової системи України, вперше встановивши точний бюджет державних видатків, які складала 144 тис. крб.

Продовжував здійснювати судову реформу; в 1730 видав "Інструкцію українським судам", де встановлювався порядок апеляції у судових справах. А. вистояв інтереси укр. торгівлі, вимагаючи від рос. уряду зміни дискримінаційної торговельної системи, запровадженої ще Петром I. На поч. 1728 А. зібрав у Глухові представників купецтва і перед рос. урядом гостро поставив питання про скасування заборони на експорт традиційних укр. товарів - зерна, воску, шкіри, прядива та ін. А., незважаючи на опір московського уряду, відновив право призначати Генеральну Військову Канцелярію та полковників; значно зменшив кількість росіян у своїй адміністрації; заборонив їм купувати землі в Україні, видавши українським адміністративним органам наказ про матеріальне сприяння тим з них, хто бажав виїхати з України; обмежив до шести кількість російських полків в Україні; перевів Київ з-під влади генерал-губернатора під юрисдикцію гетьмана; домогся повернення під гетьманську владу запорожців, які з 1708 були змушені жити на території Кримського ханства (див. Олешківська Січ), і дозволу на заснування в 1734 Нової Січі на р. Підпільній. Помер і похований у с. Сорочинцях (тепер Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтавської обл.). Гетьманування А. було спрямоване на захист державних прав українського народу та боротьбу з російським впливом на Україну, чим тимчасово стримав процес повної інтеграції Гетьманщини в структуру Російської імперії.

АПОСТОЛИ - український козацько-старшинський рід сер. 17 - поч. 19 ст. на Миргородщині. Представники роду А. протягом 1659-1736 були полк. Миргородського полку. Данило А. (1654-1734) - гетьман Лівобережної України з 1727 (див. Апосюп Д), Павло А. (р.н. невід. -п. 1736) - миргородський полковник (1727-36), син гетьмана Д.Апостола. Під час російсько-турецької війни 1735-39 був смертельно поранений в бою з турками під Гезлевым (тепер Євпаторія). Петро А. (р.н. невід. - п. 1758) - полковник лубенський (1728-57), син Д.Апостола. В 1725-30 утримуваний у Петербурзі і Москві як заложник через недовіря російського уряду до його батька. Автор "Щоденника" (травень 1725 - травень 1727), написаного французькою мовою, який переклав і видав російською мовою О.Лазаревський. "Щоденник" - цінне джерело для вивчення історії Лівобережної України 18 ст. Після смерті в 1816 останнього представника роду Михайла А., прізвище А. успадкував по матері Іван Муравйов-Апостол, батько одного з керівників декабристського руху та повстання Чернігівського полку С.Муравйова-Апостола.

АРГАТ (грецьк. - робота, праця) - назва бідних козаків на Запорізькій Січі в 18 ст., які наймитували в Молдавії, Волощині, Криму. А. брали активну участь у гайдамацькому русі 1730-60-х років. Деякий час до А. належав керівник Коліївщини - М. Залізник.

АРДАГАСТ (II пол. 6 ст.) - князь і полководець антів. Відомості про А. містяться в працях візантійських істориків феофілакта Сімокагги і Феофана. В 583 здійснив вдалий похід у Візантію, під час якого дійшов майже до Константинополя. На зворотньому шляху війська А. були розбиті візантійським полководцем Коментіолою під Андріанополем. Протягом 592-93 вів воєнні дії на Дунаї.

АРКАС МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ (26.12.1852)7.1.1853 -13(16).3.1909) - український культурно-освітній діяч, композитор і письменник. Н. в м. Миколаєві. Навчався в Одеській гімназії. В 1875 закінчив Новоросійський (тепер Одеський) ун-т. В 1875-98 служив у морському відомстві в Миколаєві. Був знайомий з П.Ніщинським, М.Кропивницьким, М.Лисенком. Відкрив на власні кошти народну школу з українською мовою викладання (виразу заборонена владою). Один з засновників і голова "Просвіти" в Миколаєві. Серед музичних творів А. - записи та обробки народних пісень, романси та дуети. Головний музичний твір А. - опера "Катерина" на сюжет однойменної поеми Т.Шевченка, вперше поставлена М.Кропивницьким у Москві. Автор популярної книги "Історія України-Руси" (1908).

АРМІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (Наддніпрянська Армія, Дієва Армія) - Збройні Сили УНР в період українських національно-визвольних змагань 1917-21. Процес формування української армії розпочався відразу після повалення царизму в Російській імперії в лютому 1917 та одночасно з розгортанням національно-визвольного руху в Україні. 9(22).3.1917 у Києві за ініціативою М.Міхновського

відбулися перші збори українських офіцерів і солдатів російської армії, які звернулися до Тимчасового уряду з домаганнями національно-територіальної автономії України і проголосили себе Тимчасовою Українською Військовою Радою.

16.(29).3.1917 на нараді військових київського гарнізону було створено першу військову організацію - Український Військовий клуб ім.гетьмана П.Полуботка. На цьому ж засіданні ухвалено приступити до створення національної армії, розпочати формування українських добровільних полків і першому з них присвоїти назву - Перший Український козацький ім. гетьмана Б.Хмельницького полк. Одночасно з військовим клубом було утворено Український Військовий Організаційний Комітет, що мав безпосередньо займатись формуванням національних збройних сил. 10.4.1917 у Києві відбулося віче українських солдатів-фронтовиків, яке ухвалило вимагати від Тимчасового уряду створення української армії, виділення на фронті солдатів-українців в окремі військові частини, формування в тилу полків, для яких державною мовою була б українська. В квітні 1917 у Мінську утворилася Українська Фронтowa Рада для військ Західного фронту на чолі з С.Петлюрою. У травні 1917, незважаючи на опір російського командування, було сформовано Український козацький ім. гетьмана Б.Хмельницького полк, командиром якого призначено сотника Д.Путника-Гребенюка, згодом - підполк Ю.Капкана. Визначну роль у створенні української армії відіграли Всеукраїнські військові з'їзди 1917. В травні 1917 на першому Всеукраїнському військовому з'їзді було утворено Український Генеральний Військовий Комітет, який мав здійснювати керівництво усім українським військовим рухом. Водночас зі створенням українських військових організацій і формуванням добровільних полків проходив процес українізації тих фронтових частин російської армії, що складалася переважно з українців. В царській армії на початку першої світової війни було мобілізовано не менше 4 млн. українців, які по мірі поширення українського національного руху почали вимагати від російського командування виділення їх у окремі військові частини. В серпні 1917 українізований 34 корпус російської армії під командуванням ген. П.Скоропадського був перейменований у Перший Український Корпус, а у вересні - з 6 російського армійського корпусу сформовано Другий Січовий Запорізький Корпус (ком.ген. Мандрика). На поч. листопада 1917 українські старшини і солдати піхотного Фінляндського полку створили Гайдамацький курінь під командуванням сотн. Пустовіта. Взимку 1917-18 деякі з цих частин брали участь в боях проти більшовицьких військ на Лівобережній Україні] пір, час оборони Києва. Проте значна частина українських військ (16 дивізій), які не були вчасно зняті з фронту урядом УНР, були розбиті більшовиками при спробі пробитися в Україну або в атмосфері всезростаючої анархії серед частин російської армії, самодемобілізувалися. У листопаді 1917 комендант київської воєнної округи полк. В.Павленко поклав початок створенню української гвардії, сформувавши у Києві дві сердюцькі дивізії. Наприкінці 1917 з полонених галичан у Києві був створений Галицько-Буковинський Курінь Січових Стрільців. незабаром перейменований в Курінь Січових Стрільців (з березня 1918 - полк). Ще в квітні 1917 розпочався процес утворення частин Вільного Козацтва, які наприкінці 1917-поч. 1918 вели героїчну боротьбу проти наступаючих червоногвардійських загонів, сформованих з робітників Петрограду і Москви, а згодом продовжувало партизанську боротьбу на території, окупованій більшовиками. В листопаді 1917 для управління всіма збройними силами України було сформовано Український Генеральний Військовий Штаб. Наприкінці грудня 1917 перед початком українсько-більшовицької війни 1917-21 УНР з ряду причин політичного і організаційного характеру не мала регулярної боєздатної армії. Тільки 3(16).1.1917 на засіданні Малої Ради було прийняте рішення про створення народної армії, яке однак через опір частини пробільшовицьки настроєних членів УЦР втілювалося в життя дуже повільно. Наприкінці січня - поч. лютого 1918 на підступах до Києва розгорнулися запеклі бої з наступаючими більшовицькими військами під командуванням М.Муравйова, які рвалися до міста. Столицю України обороняли Гайдамацький Кіш Слобідської України. Курінь Січових Стрільців, Помічний Студентський Курінь, курінь Вільного Козацтва, полк ім. кошового К.Гордієнка, Окремий Чорноморський Курінь, Залізничний Курінь, Автопанцирний дивізіон та ін. невеликі військові загопи. Залишивши Київ, всі українські частини крім Гайдамацького Коша в р-ні містечка Ігнатівці були об'єднані в Окремий Запорізький загін під командуванням ген. А.Присовського. чим було покладено початок формуванню регулярної армії. Після укладення Берестейського миру 1918 27.2.1918 Армія УНР при підтримці німецьких частин розпочала наступ на Київ. В боях брали участь і сформовані у німецьких та австрійських таборах з полонених українців Синежупанників дивізія і Козацько-Стрільська дивізія (див. Сірожупанників дивізія). В ході боїв Окремий Запорізький Корпус перейменовано у Запорізьку дивізію, а з кін. березня - у Запорізький Корпус. 2-3.3.1918 місто було звільнено українськими військами, і 7.3.1918 до столиці повернувся уряд УНР. Розвиваючи успішний наступ на Лівобережній Україні, українські частини 9.4.1918 визволили Полтаву, а 19.4 - Харків. До кін. квітня 1918 вся територія України була звільнена від більшовиків. 13.4.1918 за наказом військового міністра О.Жуковського Кримська група Армії УНР. долаючи запеклий опір ворога, розгорнула наступ на Крим. 22.4.1918 республіканські війська зайняли Джанкой, а незабаром Сімферополь і Бахчисарай. Проте подальший наступ українських військ було зупинено на вимогу німецького командування. У період Гетьманату німецько-австрійське командування в Україні перешкоджало формуванню українських військових частин, демобілізувало Синежупанників дивізію та зменшило до розмірів кадрів Сірожупанників дивізію, роззброїло полк Січових Стрільців. У складі української армії у цей період залишився Запорізький Корпус, перейменований в Окрему Запорізьку дивізію: Запорізький і Чорноморський Коші. В липні 1918 було сформовано Першу Сердюцьку дивізію. На 1.11.1918 українська армія нараховувала 60 тис. чоловік. В листопаді 1918, під час повстання проти гетьмана П.Скоропадського, військові сили Директорії УНР склалися з Окремого Загону Січових Стрільців, під час боїв за Київ реформованого в Осадний Корпус Січових Стрільців (див. Січові Стрільці), Запорізького Корпусу.

Дніпровської дивізії, Сірої дивізії і частин першої Сердюцької дивізії. Розбивши гетьманські частини в Мотовилівському бою 1918. республіканські війська 14.12.1918 зайняли Київ. В грудні 1918 Армія УНР, за деякими даними, досягла 300 тис. чол. До її складу входили: Запорізький корпус. Окремий Загін Січових стрільців, Дніпровська дивізія, Селянська, або Київська дивізія, Запорізька Січ, Волинська дивізія, Подільська дивізія, Полк ім. І.Франка та інші невеликі військові частини. Начальником Генеральної бувави (штабу) Армії УНР був призначений полк. О.Сливинський, першим генерал-квартирмейстером (оперативні справи) - ген. Дроздовський, другим (організаційні справи) - ген. М.Какурін. Після відходу українських військ з Києва в лютому 1919 діяльність військового міністерства була припинена. Армією УНР керував від імені Головного Отамана штаб, склад якого декілька разів змінювався. Наприкінці 1918 УНР опинилася в оточенні ворожих фронтів. З півночі і сходу в Лівобережну Україну рвалися більшовицькі армії, Українське Причорномор'я окупували війська Антанти і денікінці, на заході країни українським частинам протистояли армії Польщі і Румунії. Молода українська дипломатія не змогла шляхом переговорів ліквідувати жоден з цих небезпечних фронтів. В цих надзвичайно складних умовах командуванню Армії УНР не залишалось нічого іншого, як вести військові дії проти інтервентів, в усіх чотирьох напрямках. В грудні 1918 було сформовано 4 армійські групи - Лівобережну (команд, от. П.Болбочан), Північну (Правобережну: от. В.Оскілко), Південну (ген. О.Греков) і Дністрянську. Найбільшу небезпеку для української держави становив лівобережний фронт, де з поч. грудня 1918 без оголошення війни наступали московські війська під командуванням В.Антонова-Овсієнка (див. Українсько-більшовицька війна 1917-21). В січні-лютому 1919 українські частини деякий час стримували більшовицький наступ, але під натиском в декілька разів переважаючих сил ворога були змушені відступити. 5.2.1919 частини Армії УНР після триденних кровопролитних боїв з російською Червоною армією залишили Київ. В березні-квітні 1919 Наддніпрянська Армія, ведучи важкі оборонні бої, відступила спочатку на Правобережну Україну, а на поч. травня - на Волинь і Поділля. Після п'ятимісячних боїв у грудні 1918 - травні 1919 проти більшовиків, військ Антанти і Ю.Пілсудського, в Армії УНР залишилось 15 тис. бійців. Внаслідок реорганізації, проведеної в травні 1919, Армія УНР складалася з 5 армійських груп: Січових Стрільців (5 тис.чол.), Запорізької (3 тис. бійців), Волинської (4 тис. бійців), групи полк. О.Удовиченка (1,2 тис.чол.) і групи Ю.Тютюнника (1,5 тис. бійців). На поч. червня 1919 Дієва Армія, провівши ряд наступальних операцій проти більшовицьких військ, визволила південно-східне Поділля і вийшла на лінію Староконстантинів-Проскурів (тепер Хмельницький) - Кам'янець-Подільський. Таким чином було створено плацдарм для виступу Української Галицької Армії, яка під тиском польських військ 16-18.7.1919 була змушена залишити територію Західноукраїнської Народної Республіки і перейти р.Збруч. В липні на поч. серпня 1919 перед походом на Київ Армія УНР нараховувала 35 тис. козаків і старшин, 177 гармат, 533 куплети, 9 бронепоездів, 26 літаків). В більшовицькому зазірлі з Армією УНР взаємодіяли повстанські загони от. Зеленого, Сокола, Павловського, Шепеля та ін. заг. кількістю 15 тис. повстанців. В серпні 1919 бойовими діями Армії УНР і УГА в ході спільного походу на Київ і Одесу керував Штаб Головного Отамана (створений 11.8.1919). Начальником штабу було призначено ген. М.Юнаківа, його заступником - ген. В.Кур-мановича. 31.8. 1919 українські війська увійшли у Київ. Одночасно до міста вступили частини Добровольчої армії ген. А.Денікіна. Щоб не допустити збройного конфлікту між двома противниками більшовиків, українське командування вирішило вивести свої війська з Києва і розмістило їх на південному заході від міста. 24.9.1919, прагнучи припинити антиукраїнський терор, розв'язаний блогвардійцями, і допомогти українському повстанському рухові, Директорія УНР оголосила війну Добровольчій армії. Контрнаступ Армії УНР і УГА проходив у надзвичайно важких умовах - раптово вдарили морози і в частинах спалахнула епідемія тифу. Позбавлені через блокаду Антанти ліків і санітарних матеріалів, українські армії втратили бл. 70 відсотків особового складу. Крім цього, в середині жовтня, скориставшись браком набобів в українських частинах, денікінці прорвали фронт і захопили Брацлав, Гайсин, Тульчин. За цих умов, всупереч волі президента ЗУНР Є.Летрушевича, Начальна Команда УГА 6.11.1919 уклала у Затківцях перемир'я з Добровольчою армією. В середині листопада 1919, втративши останнього союзника, частини Наддніпрянської Армії потрапили в оточення більшовицьких, денікінських і польських військ в р-ні Чорторії і Любара. 4.12.1919 на нараді членів уряду УНР і командування армії було вирішено перейти до ведення партизанської боротьби проти окупантів. 6.12.1919 частини Армії УНР вирушили у Перший Зимовий похід (див. Зимові походи Армії УНР 1919-1920 і 1921). Відразу після укладення Варшавського договору 1920 між Польщею і УНР польські війська 25.4.1920 розпочали наступ на Київ. Разом з польськими військами наступали частини Армії УНР у складі двох стрілецьких дивізій під командуванням полк. М.Безручка і полк. О.Удовиченка. На поч. вересня 1920 після реорганізації українські формування склалися з 7 дивізій: Запорізької, Волинської, Залізної, Херсонської, Січової, Київської, Окремої кінної та кінно-гарматного дивізіону (див. Польсько-радянська війна 1920). У сер. жовтня 1920 частини Армії УНР, що налічували 25 тис. бійців, займали позиції по лінії Шаргород-Бар-Літин. З підписанням 12.10.1920 у Ризі радянсько-польського перемир'я стратегічна ситуація для Армії УНР стала надзвичайно складною. На протязі двох наступних місяців Армія УНР, вибиваючи всі наступальні операції противника з великими для нього втратами, утримувала під своїм контролем значну частину Поділля. В серед, листопада проти українських військ більшовицьке командування кинуло значно переважаючу їх у кількісному відношенні Чотирнадцяту армію. 21.11.1920 наступ більшовицьких військ змусив українські частини відступити у Галичину, де вони були роззброєні польською владою і інтерновані у таборах для військовополонених. Дальші військові дії на території України велись у формі партизанської боротьби, якою керував Повстанський штаб, очолюваний Ю.Тютюнником. В листопаді 1921 частини Армії УНР здійснили партизанський рейд по Правобережній Україні - Другий Зимовий похід (див. Зимові походи Армії УНР 1919-

20 і 1921). Інтерновані вояки Армії УНР після тривалого перебування у польських таборах для військовополонених (Вадовіці, Каліш, Ланцуг, Стрілків, Петриків, Щеп'юрно та ін.) поступово перейшли на становище політичних емігрантів. В 20-50-х роках значна частина колишніх козаків і старшин Армії УНР стали учасниками українських національно-патріотичних організацій, збройних формувань (УВО, ОУН, УПА), які воєнно-політичними засобами продовжували боротьбу за незалежність України.

АРПАДИ (Арпадовичі) - династія угорських князів (889-1001), потім королів (1001-1301). Заснована князем Арпадом (бл. 890 - за ін. даними 889-907), який об'єднав угорські племена і заснував Угорську державу. Найвизначніші представники А.: Стефан (Іштван 1) Святий (997-1038), перший король з династії А., запровадив християнство, здійснив ряд реформ: Ласло (Владислав I Святий - 1077-95) і Копоман (Кальман Книжник; 1095-1116), за правління яких Угорщина досягає найбільшої могутності. В цей час (кін. 11 ст.) А. починають загарбувати Закарпаття. В наступний період правління А. розпочався процес занепаду угорської держави. Вже Андрій II (1205-35) змушений видати в 1222 Золоту буллу, яка містила значні поступки магнатам і дворянству і посилювала феодальну роздрібленість Угорщини. А. мали родинні зв'язки з князями Я.Мудрим, В.Мономахом, Ізяславом Мстиславовичем і Я.Осьмомислом. В 11-13 ст. вели загарбницькі війни проти Галицько-Волинської держави.

АРСЕНИЧ МИКОЛА (псевдонім Михайло: 1910-23.1.1947) - український військовий діяч. Н. в Галичині. В 30-х роках був активним учасником українського націоналістичного руху, член Союзу Української Студентської Молоді в Польщі. В березні 1939 заарештований польською поліцією. На поч. другої світової війни був звільнений з ув'язнення. З 1942 - в Українській Повстанській Армії, згодом - Головний Провідник Служби Безпеки УПА. Відзначився успішною боротьбою проти агентури радянських спецслужб в лавах УПА та націоналістичного підпілля. Загинув разом з дружиною у бою з відділами МДБ.

АРТАНІЯ (Арсанія, Арта) - державне утворення в 8-9 ст. (у сх. слов'ян або на території сучасн. У країни). Згадується арабськими та перськими географами (Джанхані, Аль-Балхі, Аль-істарі, Ібн-Хаукаль) поряд з Куявією і Славією. Вела торгівлю з арабськими країнами. Одні дослідники ототожнюють А. з територією антів, інші з Тмутараканню, Черніговом.

АРТЕМ (парт. псевдонім Сергєєва Федора Андрійовича: 6(18)3.1883-24.7.1921) - російський більшовицький діяч. Н. в с.Глебово Фатезького повіту Курської обл. В 1902 вступив до РСДРП. В 1902-07 проводив пропагандистську роботу в Україні, на Уралі, в Петрограді. Жив в еміграції в Китаї (1910-11) та Австралії (1911-17). В липні 1917 - секретар обласного комітету більшовиків Донецько-Криворізького басейну. З 14(27).12.1917 до 18.4.1918 - член Народного Секретаріату, народний секретар у справах промисловості і торгівлі. один з керівників КП(б)У.

В січні-березні 1918 - голова так зв. Донецько-Криворізької Радянської Республіки. Вів активну боротьбу проти державних органів Української Народної Республіки. В 1920- голова Донецького губвиконкому, в 1920-21 - секретар Московського комітету РКП(б), згодом голова центрального комітету Всеросійської спілки гірників. Загинув під час катастрофи аеровагону.

АРХИПЕНКО ЄВГЕН (1884 - п. після 1955) - український політичний і державний діяч. За освітою агроном. В 1906-09 видавав українські журнали "Українське бджільництво" у Петербурзі та "Рілля" (1910) у Києві. А. був одним з лідерів Української Народно-Республіканської Партії. В 1919-20 - міністр земельних справ в уряді Б.Мартоса та міністр народного господарства в уряд В.Про-коповича. Наприкінці квітня 1919 разом з членами Української Партії Соціалістів-Самостійників підтримував спробу державного перевороту, який очолив отаман В.Оскілко. З 1921 перебував в еміграції. Видавав на Волині журнал "Український пасічник". З 1944 жив у ФРН.

АРХИПЕНКО ОЛЕКСАНДР ПОРФИРОВИЧ (18(30).5.1887 - 25.2.1964) - видатний український скульптор і живописець. Н. в Києві.

В 1902-05 навчався у Київському художньому училищі, звідки був виключений за участь в українському студентському русі. В 1906 організував першу виставку своїх творів під Києвом. В 1907 вчився в Московському училищі живопису, скульптури і архітектури, а з 1908 - у Паризькій мистецькій школі. В 1910 заснував власну мистецьку школу у Парижі, згодом - у Берліні та Нью-Йорку (1923-64). В 1921-22 з великим успіхом пройшла ретроспективна виставка творів митця у Берліні. З 1923 оселився у США. А.- один з найяскравіших представників кубізму, конструктивізму і абстракціонізму. Залишив понад тисячу скульптур, картин і творів живопису. Серед найвідоміших творів А. - "Адам і Єва" (1908), "Поцілунок" (1910), "Танок" (1912), серія жіночих торсів (1909-16), портрети Т.Шевченка (1923-1935). Ф.Віхтера (1923), І.Франка (1925), "Диригент В.Менгельбург" (1925), "Мадонна" (1936), "Заратуштра" (1948), "Клеопатра" (1957), "Цар Соломон" (1963) та ін.

АРХІМАНДРИТ - титул управителів великих чоловічих монастирів, ректоре духовних семінарій, керівників духовних місій та монаших чинів. Вперше титул А. введено у християнській церкві в 5 ст., а у Київській Русі - 312 ст. А. обирався пожиттєво з правом уживати мітру і жезл. В Україні було декілька А. - А. киево-печерський, почаївський та ін.

АСКОЛЬД (Оскольд) і ДИР - київські князі другої половини 9 ст. За деякими даними, нащадки Кия, за іншими- дружинники Рюрика. В 860 очолювали Київську дружину під час походу на Константинополь за

правління імператора Михайла III. В багатьох джерелах згадується про хрещення А. і Д., а також за їх князювання - частини населення Київської держави. За А. і Д. в 867 на Русь було вислано імператором Василієм I і Константинопольським патріархом Ігнатієм (можливо Михайлом III і патріархом Фотієм) для місіонерської діяльності єпископа і священників, які створили єпархію. Константин VII Багрянородний повідомляв про укладення в 873-74 (за ін. даними 875) договору між Візантією і Київською Руссю (князем Аскольдом). Є відомості, що А. і Д. вели боротьбу проти печенігів, дунайських болгар, уличів і древлян. За літописними даними, були вбиті бл. 882 у Києві Олегом, який звинуватив їх в узурпації влади. За твердженням літопису, А. поховано на Угорській горі ("Аскольдова могила"), а Д.-за церквою Орини (Ірини) у Києві.

АСТАМАТІЙ (Астаматенко, Стаматенко) ОСТАФІЙ (р.н. невід. - п. 1678) - український державний діяч 50-60-х років 17 ст. В 1654 за наказом гетьмана Б.Хмельницького організував митні кордони України. В 1675-77 А. був послом гетьманів П.Дорошенка і Ю.Хмельницького у Туреччині. В 1678 призначений Ю.Хмельницьким наказним гетьманом. Через деякий час був запідозрений у протигетьманській змові, заарештований і страчений.

АТЕЙ (р.н. невід. - п. 339 р. до н.е.) - скіфський цар. За повідомленнями Страбона. в 4 ст. до н.е. А. зосереджував у своїх руках владу над більшістю скіфських племен Українського Причорномор'я. За правління А. територія Скіфії простягалась від Дону до фракійських племен на Дунаї. Карбував власну монету. А. вів війну проти царя Македонії Філіппа II, в ході якої і загинув. За А. почалося перетворення союзу скіфських племен у народність, на думку більшості дослідників, виникла перша скіфська держава.

АТТИЛА (р.н. невід. - п. 453) - вождь племені гуннів (434-453; до 445 правив спільно з братом Бледою, тоді, вбивши брата - самостійно). За часів правління А., гуннський союз племен з центром в Паннонії (сучасн. Зах.Угорщина) поширив свою владу на сх. до Кавказу, на зах. - до Рейну, на пн. - до островів Датського архіпелагу і пд. - за Дунай, і досяг найбільшої могутності. В 443, 447-48 здійснив ряд походів на територію Східної Римської імперії та Ірану, примусив імператора до сплати щорічної данини у розмірі 21 тис. фунтів золота. В 451 розпочав похід у Галію, але, як вважає історична традиція, в битві на Каталаунських полях (тепер Шампань) А. був розбитий об'єднаною армією римлян, вестготів, франків, бургундів під командуванням римського полководця Ф.Аеція. В 452 війська А. спустошили Пн. Італію, захопивши Аквілею. Падую, Мілан, і підійшли до Риму. Після переговорів з папою Левом I, А. не став захоплювати місто, а обмежився викупом. В 453 А. повернувся до Паннонії, де незабаром і помер. Після смерті А. його держава розпалась. Частина дослідників ототожнює А. з полянським князем Кием (див. Кий, Щек, Хорив). гуннів - зі слов'янським населенням Придніпров'я, а державу А. - з Великою Скіфією.

АФОН (Апон Орос, Айон Ора, Атос) - сх. виступ Халкідонського пів-ова в Егейському морі. Висота 1935 м над рівнем моря. Ввантійський імператор Константин Погонат (правив в 668-685) віддав пів-ів А. у виключне володіння монахів (ченців). В 8 ст. грецькі самітники (анакорети) створили на А. т.зв. чернечу республіку. Перший монастир (Лавра) на А. був заснований в 962-63 греком Афанасієм. З часом на А. виникло бл. 20 укріплених чоловічих монастирів, і він став відігравати роль великого релігійного центру православної церкви. Перший руський монастир (Пантелеймонів) був закладений на А. в 1080 за візантійського імператора Олексія Комнина. Доступ жінкам на А. було заборонено. Україна мала з А. тісні релігійно-культурні зв'язки. На А. перебували Антоній Печерський та і. Вишенський. Сьогодні А. - релігійний, науковий і туристичний центр. Управління здійснюється представниками монастирів - т.зв. святою общиною. Вища юрисдикція належить Константинопольському Патріарху. В монастирях А. зберігається бл. 10 тис. грецьких, слов'янських, арабських рукописів, цінні мистецькі твори (починаючи з 9 ст.). Збірки до цього часу мало досліджені.

АХМЕД I (1589-22.11.1617) - турецький султан (1603-1617). Воював проти Австрії (1593-1606), Польщі (1616) та Ірану (1603-1211616-17). Під час правління А.І. у відповідь на тур.-татарську агресію на українські землі, запорізькі козаки здійснили ряд вдалих морських походів на Туреччину і Крим. В 1614 козаки двічі перепливали Чорне море і здобували турецькі мста Синоп і Трапезунд. Весною 1615 запорожці напали на околиці Стамбулу, спалили гавань Архіокі. А.І на власні очі спостерігав вогняну заграву. В 1616 козаки під проводом гетьмана П.Сагайдачного захопили Кафу, знищивши при цьому бл. 14 тис. турецьких вояків.

АХМЕД III (1673-1736) - турецький султан (1703-1730). Вів переговори з гетьманом І.Мазепою та П.Орликом про надання військової допомоги Україні в боротьбі проти Російської імперії. В 1711 турецька армія під командуванням А. III розбила московські війська на чолі з Петром 1 у битві біля Ясс на р. Прут. Уклав Прутський мирний договір 1711. Вів війни проти Венеції (1714-18), Австрії (1716-18) та (рану з (1722)). Внаслідок війни з Австрією Туреччина втратила Банат і частину Волощини. А.ІІІ був усунений від влади внаслідок повстання в Стамбулі на чолі з Патрона-Халімом.

Б

БАБЕНКО ВІРА (1902 - 7.9.1921) - зв'язкова українських повстанських штабів на Катери-нославщині (тепер Дніпропетровська обл.) Посланець окружного катеринославського штабу до уряду Української Народної Республіки. Закатована більшовиками в Катеринославі.

БАБІЙ ІВАН (р.н. невід. - 25. 7.1934) - директор філії Академічної гімназії у Львові. Звинувачений українськими націоналістичними колами у співпраці з польською окупаційною владою. Засуджений революційним трибуналом Організації Українських Націоналістів до смертної кари. 25.7.1934 убитий у Львові бойовиком ОУН М. Царем.

БАГАЛІЙ ДМИТРО ІВАНОВИЧ (7.11.1857-9.2.1932) - видатний український історик та громадський діяч, академік Всеукраїнської Академії Наук (з 1919). Народився у Києві в міщанській родині. Вищу освіту здобув на історико-філологічному факультеті Київського та Харківського ун-тів. Після закінчення Київського ун-ту і проходження трирічної підготовки при кафедрі Б. у 1883 став доцентом кафедри російської історії Харківського ун-ту. а незабаром, у 1887 - екстраординарним професором цієї кафедри. У 1906-1910 обирався ректором Харківського ун-ту. Впродовж 1906, 1910-1914 Російська Академія наук обирала Б. членом Державної Ради. У 1914-1917- голова Харківської міської думи. У 1918- член комітету для заснування Української Академії Наук і з 1919 -голова її історично-філологічного відділу, а згодом член Президії ВУАН. Розгорнув широку діяльність у справі організації наукової роботи, створення академічної бібліотеки. На протязі 20-30-х рр. викладав історію України у Харківському та Полтавському ін-тах народної освіти, очолював створену у Харкові науково-дослідну кафедру історії України, Інститут історії української культури, Інститут Т.Шевченка, Центральне архівне управління УСРР. Брав активну участь у громадській діяльності і був організатором вищої школи в Україні, двічі обирався головою Бюро секції наукових працівників- України.

Як історик Б. формувався під впливом поглядів свого вчителя В.Антоновича. У своїй концепції історичного процесу був прихильником етнографічно-федеративно-обласних поглядів, яких дотримувався також М.Костомаров.

Автор понад 200 праць, що стосуються в основному історії Слобідської, Лівобережної та Південної України 15-18 ст. Першою значною його роботою була монографія "История Северной земли до половины XIV в." (1882). У 1883-1884 опубліковано: "Курс древнерусской истории до половины XIV в.", який Б. читав у Харківському ун-ті. Головними працями Б. є: "Очерки по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства" (1887), "Колонизация Новороссийского края и первые его шаги по пути культуры" (1889), "Магдебургское право в Левобережной Малороссии" (1892), "Украинская старина" (1896), "Опыт истории Харьковского университета" (т.I-II1893,1904), "История города Харькова" (спільно з Д.Міллером 1905-1906). "Історія Слобідської України" (1918), "Нарис української історіографії" (т.I-II, 1923-1925), "Український мандрівний філософ Г.С.Сковорода" (1926), "Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті" (1928).

Праці Б. побудовані на багатому джерельному матеріалі, значна частина якого вперше вводиться в науковий обіг.

БАГГЕ (Бегге: Джон Піктон) (1867 - р. см. невід.) - англійський дипломат. В 1905 преребував на консульській службі в Російській імперії. з 1914 - британський консул в Одесі. 5(18)12.1917 призначений представником Великобританії в Українській Народній Республіці.

БАДЕНІ КАЗИМИР-ФЕЛІКС (14.10.1846 - 9.7. 1909) - австрійський державний діяч, граф. італісець за походженням. В 1888-95 - намісник Галичини. В 1890 став ініціатором укладення угоди з народовцями, яка отримала назву "нова ера" і мала на меті стабілізувати українсько-польські відносини в Галичині. На основі цієї домовленості галицьким українцям за підтримку політики австрійського уряду було надано декілька місць в австрійському парламенті, збільшувалось число українських кафедр у Львівському ун-ті, запроваджувався український фонетичний правопис, викривались три українські гімназії і Фінансові установи "Дністер" у Львові та "Українська Щадниця" в Перемишлі, почала виходити українською мовою урядова газета "Народна Часопись" (1890 - 1914). Однак ці поступки, запропоновані Б. і реалізовані австрійським урядом не задовільнили політичних домагань більшості народовців, 1894 політика "нової ери" закінчилась повним крахом. В 1895 -97 Б.- президент-міністр Австро-Угорщини. В 1897 Б. під час парламентських виборів у Галичині розгорнув збройний антиукраїнський терор (криваві "баденівські вибори"), в результаті якого загинуло 10 чоловік, 29 поранено і кількасот зарештовано. З 63 депутатів вд Галичини було обрано лише трьох українців. 28.11.1897 змушений був подати у відставку.

БАЙБУЗА ТИХОН (рр.н. і см. невід.) - козацький гетьман (1597-98). На поч.листопада 1598 очолив похід запорожців під Перекоп. Проводив політику, спрямовану на досягнення компромісу з польським урядом, чим викликав незадоволення запорожців і неєрестрових козаків. Вів боротьбу за гетьманство з Ф. Полоусом.

БАЗАВЛУЦЬКА СІЧ - Запорізька Січ. яка в 1652-1709 знаходилась на о. Чортотлик або Базавлук (див. Чортотлицька Оч).

БАЗАР - село Народицького р-ну Житомирської обл. 17.11. 1921 в с. Малі Міньки поблизу Б. у ході другого Зимового походу в бою з радянськими військами (9-та Кримська кавалерійська дивізія, командир Г.

Котовський) зазнала поразки Волинська група Армії УНР під командуванням ген.-хорунжого Ю.Тютюника (див. Зимові походи Армії УНР 1919-201 1921). 2.11. 1921 (за ін. даними - 23.11.1921) в Б. більшовиками було розстріляно 359.полонених учасників походу. які відмовились перейти на службу до Червоної Армії.-

БАЗИЛЕВИЧ ГРИГОРІЙ (1759-1802)-відомий український і російський лікар, перший клінічний професор у Російській імперії. Закінчив Харківську Колею. навчався у Петербурзі і Страсбурзі. 31795 - професор патології і терапії Петербурзької медико-хірургічної школи. Сприяв поширенню медичної освіти.

БАЛАБАН ГЕДЕОН (до постриження в ченці-Григорій; 1530 - 10.2. 1607) - український церковний діяч, львівський єпископ (1569 -'1607). З 1590 брав участь у всіх переговорах з Ватиканом про об'єднання православної та католицької церкви. В 1590 став ініціатором наради єпископів холмського і белзького Дюнісія "Аборуйського, луцького Кирила Терлецького, пинського і турівського Леонтія Пельчинського, яка проходила у Белзі, їде вперше було піднято питання про об'єднання (унію) православної та католицької церков. В 1596 Б. на Берестейському Соборі став на сторону князя К. Острозького і виступив проти унії. Вів боротьбу зі Львівським братством. Б. заснував школи і друкарню в Стратині, видавав церковні книги ("Службник", 1604: "Требник", 1606), піклувався про шкільництво. Помер в с. Уневі на Львівщині.

БАЛАГУЛИ - рух серед польської шляхти на Правобережній Україні в 30 - 40-х рр. 19 ст., яка свої поверхневі симпатії до народу виявляла у зовнішньому наслідуванні селянських звичаїв. Часто набирала викривлених форм - бійки, пияцтво, лайки і т.ін.

БАНДЕРА СТЕПАН (1.12. 1909 - 15.10. 1959) -визначний український політичний діяч. один з лідерів українського національно-визвольного руху 30-50-х рр. Народився в с. Старий Угринів Калуського повіту на Станіславщині (тепер Івано-Франківщина) в родині греко-католицького священика. В 1919 - 1927 навчався у Стрийській гімназії. На поч. 1922 став членом Пласту, а згодом - Організації Вищих Класів Українських Гімназій. Після закінчення гімназії намагався виїхати у Чехо-Словаччину для навчання в Українській Господарській Академії у Подебрадах, але не дістав дозволу від польських властей. В 1928 Б., ставши членом Української Військової Організації, отримав призначення спочатку у відділ розвідки, пізніше - пропаганди. Одночасно належав до студентської організації Група Української Націоналістичної Молоді, що була тісно пов'язана з УВО. В 1929 Б. вступив в Організацію Українських Націоналістів (ОУН), з 1931-член Крайової Екзекутиви ОУН на Західно-Українських-Землях (ЗУЗ), а з червня 1932 -заступник Крайового Провідника і референт пропаганди. В червні 1933 на берлінській конференції ОУН Б. був офіційно затверджений Крайовим Провідником ОУН на ЗУЗ. Під час зустрічей з Є Коновальцем Б. виклав власне бачення шляхів розбудови організації та розгортання національно-визвольного руху в Західній Україні. В 1933 Б. спланував і провів шкільну акцію, спрямовану проти спроб польського уряду полонізувати українське шкільництво. Підтримуючи акції протесту Українського Національно-Демократичного Об'єднання проти спланованого голодомору 1932-33 в Наддніпрянській Україні, Б. доручив М. Лемику здійснити замах на радянського консула у Львові. В 1934 Б., виконуючи постанову конференції ОУН у Берліні (1933), підготував замах на одного з головних організаторів політики "паціфікації" щодо українського населення Галичини і Волині міністра закордонних справ Польщі Б. Перацького. В червні 1934 заарештований і в ході Варшавського процесу 1935-36 і Львівського процесу 1936 був засуджений до смертної кари, згодом замінені на довічне ув'язнення. З 1936 Б. разом з М. Лебедем, М. Климишином, Я. Карпинцем, Є. Качмарським, Р. Мигалем та іншими націоналістами перебував у в'язниці "Свенти Кшиж" ("Святий Хрест") у Варшаві. Після розвалу Польської держави у вересні 1939 звільнений з тюрми. Прибувши до Львова, Б. разом з активом ОУН протягом короткого часу виробив детальний план розбудови мережі ОУН на теренах всієї України. В 1939 очолив течію в ОУН, яка стояла в опозиції до методів і тактики діяльності Проводу Українських Націоналістів під керівництвом А. Мельника. 10.2.1940 у Кракові був створений Революційний провід ОУН на чолі з Б., затверджений у квітні 1941 Великим Збором ОУН. Після початку радянсько-німецької війни 1941-45 ОУН ставить своїм завданням відновлення української державності. За розпорядженням Б. були сформовані три похідні групи ОУН (загальна кількість 6 тис. чол.), Дружину Українських Націоналістів (складалась з військових частин "Нахтігаль" і "Роланд"), організовано редакції газет. 30.6.1941 ОУН (під проводом Б.) проголосила у Львові відновлення на західноукраїнських землях української державності і сформувала орган крайової влади на чолі з Стецьком Ярославом -Українське Державне Правління.

6.7. 1941 Б. був заарештований окупаційними властями і після відмови скасувати акт відновлення Української держави ув'язнений у концентраційному таборі Саксенгаузен. У цей же час брати Б. - Степан і Ярослав були кинуті до німецького концтабору Освенцім, де загинули в 1942. Після звільнення з концтабору військами союзників Б. внаслідок постійної загрози арешту радянськими спецслужбами був змушений змінювати місце перебування. Жив в Інсбруку, Зеєнфельді, Мюнхені. В лютому 1946 (за іншими даними - в 1947) Б. очолив провід Закордонних Частин ОУН (34 ОУН). У грудні 1950 (за іншими даними - в серпні 1952) внаслідок розходження з питань стратегії і тактики визвольного руху з Крайовим Проводом ОУН, Б. відмовився від посту голови Проводу 34 ОУН. В 1953-54 намагався врегулювати відносини між українськими еміграційними угрупованнями і досягти консолідації всіх націоналістичних сил за кордоном. В 1956 на Конференції 34 ОУН Б. знову був обраний головою Проводу. В наступні роки активізував роботу по налагодженню зв'язків з націоналістичним підпіллям в Україні і формуванням нової нелегальної структури ОУН на українських землях. Ця організаційна діяльність Б. серйозно занепокоїла керівництво СРСР. 15.10.1959 у Мюнхені агент КДБ Б. Сташинський пострілом із спеціально виготовленого пістолету (стріляв

ампулами з ціаністим калієм) вбив Б. Похований на кладовищі у Мюнхені. Б. автор декількох праць, в яких ґрунтовно розроблено теологічні і теоретичні засади українського націоналізму, зокрема "Перспективи Української Національної Революції" (1958) та ін.

БАНТИШ-КАМЕНСЬКИЙ ДМИТРО МИКОЛАЙОВИЧ (5.(16).11.1788 - 25.1.(62).1850) -український історик і археограф, син М.М. Бантиш-Каменського. Н. в Москві. Навчався в Московському ун-ті. В 1814-16 служив в Колегії закордонних справ. З 1816 - управитель канцелярії київського військового губернатора князя М. Рєпніна. В 1825-28 - губернатор Тобольська, в 1836-37 - віденський губернатор. Перебуваючи в Україні Б.-К. зібрав і систематизував цінний історичний матеріал, опублікований після його смерті в книзі "Джерела малоросійської історії" (1858-59). Автор "Історії Малої Росії з часів приєднання її до Російської Держави за Олексія Михайловича до відміни гетьманства" (ч. 1-4, 1822), "Словник достопамятних людей російської землі" (т.1-5; 1836, 1848).

БАНТИШ-КАМЕНСЬКИЙ МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ (16.(27).12.1737 - 20.1.(12).1814) -український і російський історик, археограф, бібліограф. Н. в м. Ніжині (тепер Чернігівської обл.). Навчався в Київській та Московській академіях та Московському ун-ті 31762 працював у московському архіві Колегії закордонних справ. з 1783 управляючий цього архіву. Автор археографічних праць, в яких містяться цінні документальні дані з історії України - "Історичні повідомлення про виниклу в Польщі унію" (1805,1864), "Листування між Росією і Польщею до 1700" (1862), "Огляд зовнішніх зносин Росії до 1800" (т.1-4,1894-1902) та ін. Б.-К.М. також відомий як видавець і перекладач.

БАРАБАШ ІВАН (р.н. невід. - п. 1648) -військовий осавул реєстрового козацького війська. Весною 1646 Б. у складі козацької делегації разом з І.Караїмовичем і Б.Хмельницьким їздив до Варшави, де велись таємні переговори з польським королем Владиславом IV Вазою про участь козаків у війні проти Туреччини. Навесні 1648 Б. разом з полк. С.- М. Кричевським і Вадовським та військовим осавулом І.Караїмовичем очолював загін реєстрових козаків, висланий польським урядом для придушення повстання на Запоріжжі, яке поклато початок національно-визвольній війні українського народу 1648-57. 24.4.(4.5). під проводом Ф.Джалалія та сотника Б.Товпиги відбулось повстання козаків загону Б. В Кам'яному Затоні (тепер с. Дніпрово-Кам'янка Дніпропетровської обл.) повстану стратили Б. та його прихильників. 2.(12).5.1648 під Жовтими Водами загін приєднався до української армії під проводом Б. Хмельницького.

БАРАБАШ ЯКІВ ФЕДОРОВИЧ - кошовий отаман Запорізької Січі (1657-58). Разом з полтавським полковником М.Пушкарем, виходячи з вузькостаршинських інтересів, очолив антигетьманську опозицію, яка проводила промосковську політику, спрямовану на підпорядкування України царській владі. Наприкінці 1657 став співорганізатором Пушкаря і Барабаша заклоту 1657-58 проти гетьмана І.Виговського. Після розгрому основних сил заклотників 16.6.1658 (за ін. даними 15.5.) під Полтавою намагався втекти до наступаючих на Лівобережжя московських військ. В серпні 1658 був схоплений козаками і страчений.

БАРАН МИХАЙЛО (1880-1937) - український громадський і політичний діяч. Н. в Скалі-Подільській Борщівського повіту на Тернопільщині. Навчався у Тернопільській гімназії. Закінчив Чернівецький ун-тет і Львівську торгову академію. В 1914 очолив сотню Легіону Українських Січових Стрільців. Наприкінці грудня 1914 Б. в районі села Гутари потрапив у російський полон. В 1919 став одним з організаторів і провідних членів КПСГ (з 1923 - Комуністична Партія Західної України), член політбюро цієї партії. У березні 1920 очолив першу бригаду Червоної Української Галицької Армії, яка була розсіяна польськими військами в боях під Михнівою. Під час польсько-більшовицької війни 1920- старшина 1 полку 44 дивізії Червоної Армії, заступник голови Галицького революційного комітету. В 20-30-х рр. працював на викладацькій роботі. В 1937 Б., як і сотні ін. галичан, які перебували в УРСР, було заарештовано і розстріляно.

БАРАН СТЕПАН (1879 - 4.6.1953) - відомий український громадський і політичний діяч, публіцист, дійсний член НТШ. Н. в с. Крукеничі Мостиського повіту у Галичині. В 1913-19 був членом Української Національно-Демократичної Партії, входив до складу Народного Комітету цієї партії. В 1913-18 - секретар УНДП. В 1914-16 -член Президії Головної Української Ради, з 1915 - Загальної Української Ради. В 1914-18 -головний редактор газето "Свобода". В 1918-19 Б.. входив до складу Української Національної Ради ЗУНР-ЗОУНР. З 9.11.1918 призначений державним секретарем земельних справ Західно-Української Народної Республіки в уряді К.Ле-вицького і залишався на цьому посту до початку січня 1919. З кінця 1919 увійшов до складу Всеукраїнської Національної Ради, був обраний заступником голови цього політичного об'єднання. За дорученням ВНР провів підготовчу роботу по створенню проекту нової Конституції УНР. Брав активну участь у суспільно-політичному житті Галичини в 20-30-х рр. В 1928-39 - посол вір. Українського Національно-Демократичного Об'єднання у польському сеймі. Був одним з організаторів Української Парламентарної Репрезентації у вищому законодавчому органі Польщі. Як адвокат виступав захисником в політичних судових процесах над учасниками українського національно-визвольного, руху в Західній Україні. Протягом багатьох років тісно співпрацював з українськими періодичними виданнями - газетою "Діло" (1902-39)і "Свобода" (в 1914-18 - головний редактор). В післявоєнний період жив в еміграції. В 1951-53 Б.С. очолював виконавчий орган Української Національної Ради. Б. автор численних праць з проблем аграрних, церковних і освітніх відносин на західноукраїнських землях. Найважливіші з них: "Статистика середнього шкільництва у Східній Галичині в 1848-98" (1910), "Історія української адвокатури" (1934), "Земельна справа в Галичині" (1947), "Митрополит Андрій Шептицький" (1948) та ін. Помер та похований у Мюнхені (Німеччина).

БАРАНОВИЧ ЛАЗАР (бл.1620-3(13).9.1693) -український церковний, політичний і літературний діяч II гіол.

17 ст. Навчався в Київській братській школі, колегіумах Вільно (тепер Вільнюс, Литва) і Каліша (тепер Польща). В 1650-57 - ректор Київської Колегії. 31657- чернігівський єпископ. В 1657, 1659-61, 1670-85 - місцєблюститєль Київської митрополитичної кафедри. В церковних справах проводив політику орієнтації на Московську Патріархію, проте не погодився вийти з-пд юрисдикції Константинопольського Патріарха і висвятитися на митрополита у Москві. В 1674 заснував друкарню і колегіум у Новгороді Сіверському (згодом - перенесені до Чернігова).

Автор збірок казань - "Меч духовний" (1666), "Труби словес проповідних" (1674) та ін. Написав збірку віршів польською мовою "Лютня Аполлона" (1671).

БАРАНОВСЬКИЙ ХРИСТОФОР АНТОНОВИЧ (1874-1941) - відомий український громадський і державний діяч, фінансист. В 1907-17 - засновник і директор Союзбанку в Києві. В 1917-18 Б.Х. обраний до складу Української Центральної Ради і Малої Ради від кооперативних організацій України. В червні-вересні 1917 - генеральний секретар фінансів Української Народної Республіки. В 1917-19 Б.Х. очолював Всеукраїнський Кооперативний Страховий Союз. З 26.5.1920 - міністр фінансів УНР в уряд В. Прокоповича. З 1920 жив в еміграції у Північній Америці. Автор праць з проблем фінансів та кооперації.

БАРАНОВСЬКИЙ ЯРОСЛАВ (псевдонім Лімницький, Макар; 1906-1943; за ін. даними -11.5. 1944) - український політичний діяч, член УВО і ОУН (31929). Н. в с.Темєрівцях на Станіславщині (тепер Івано-Франківська обл.) в сім'ї греко-католицького священника. В 1924-26 входив до складу "Летючої бригади" Української Військової Організації, створеної Ю. Головінським для здійснення бойових операцій проти польських репресивних Органів. Брав участь в експропріаційних акціях біля Калуша (травень, листопад 1924, травень 1926), у Львові (березень 1925), біля Богородчан (влітку 1925), в Долині (влітку 1925). Заарештований польською поліцією і в червні 1926 разом з братом Р.Барановським (згодом виявився агентом польської поліції) засуджений до 2,5 років тюрми. Після звільнення з ув'язнення в січні-лютому 1929 Б. брав участь у Першому Конгресі Українських Націоналістів у Вині (28.1.-3.2.1929), на якому було створено Організацію Українських Націоналістів. З 1930 забезпечував зв'язок між Начальною і крайовою Командою УВО, референт зв'язку Проводу Українських Націоналістів (ПУН) з Крайовими Екзекутивами ОУН. В 1933-39 - президент Центрального Союзу Українського Студентства. В серпні 1939 - учасник II Великого Збору Українських Націоналістів у Римі (27.8.1939). на якому разом з М. Капустянським і О. Сеніком увійшов до складу президії ПУН. Загинув в 1943 у Львові.

БАРБАРЕУМ - греко-католицька духовна семінарія в 1774-84 у Відні, заснована імператрицею Марією Терезією. Діяла при Варвари св.церкві. В Б. навчались відомі українські греко-католицькі церковні діячі Галичини та на Закарпаття (А. Ангелович та ін.).

БАРБОН ПЕТРО (р. н. невід. -1588)- львівський архітектор. Походив з Італії, жив у Львові в 50-80-х рр. 16 ст. Барбон збудував там дзвіницю при братській Успенській церкві, що носить назву "вежа Корнякта" (1572-82) та палац у стилі палійського Відродження для купця К. Корнякта (1571-80). Мав великий вплив на творчість українських архітекторів П.Римлянина і А.Прихильного.

БАРВІНСЬКИЙ ВОЛОДИМИР (25.2.1850 3.2.1883) - український громадський діяч, письменник (літературні псевдоніми Василь Барвінок, Ришмидинов та ін.), літературний критик і публіцист. Брат О.Барвінського. Н. в с. Шляхтинцях на Тернопільщині (тепер с. Гніздичка Збарзького району Тернопільської обл.). В 1872 Б.В. закінчив Львівський ун-т. Б. -один з співзасновників товариств "Просвіта" (1868) і "Рідна школа" (1881). В 1876-80 -редактор журналу "Правда", а в 1880-83 - засновник і перший редактор газети "Діло". Б. був знайомий і підтримував зв'язки з П. Кулішем, М. Драгома-новим, М. Костомаровим. Автор публіцистичних статей і прозових творів, наприклад повістей "Скошений цвіт" (1871), "Сонні мари молодого питомця" (1879), "Безталанне-сватання" та ін.

БАРВІНСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР (6.6.1847-1927)-визначний український громадсько-політичний діяч. педагог і історик, дійсний член НТШ (з 1899). Брат В. Барвінського. Народився в с. Шляхтинцях на Тернопільщині у родині священника. В 1857-65 вчився у тернопільській гімназії. У 1865 вступив до Львівського ун-ту, вивчав історію і українську мову та літературу. Добре володів німецькою і декількома слов'янськими мовами. В студентські роки очолював львівський осередок Громади, співпрацював з українськими періодичними виданнями "Правда", "Мета". "Русь", "Русалка". Був знайомий з М. Лисенком. З 1868 Б. займався педагогічною діяльністю, викладав у гімназіях Бережан, Тернополя, з 1888 - професор державної учительської семінарії у Львові. В 1889-1918 - член Крайової шкільної ради, в 1891-96 голова Українського Педагогічного Товариства, заступник голови т-ва "Просвіта" (1889-1895) у Львові В 1886 Б. розпочав видавати "Руську історичну бібліотеку" (вийшло 24 томи). Б. поряд з О. Кониським і й. Антоновичем став одним з ініціаторів реорганізації Літературного Товариства ім.Т.Шевченка в Наукове Товариство ім. Т.Шевченка, а в 1892-97 - очолював т-во. Б. брав активну участь у громадсько-політичному житті Галичини. Намагався досягнути порозуміння з австрійським урядом і польськими політичними колами, впроваджуючи в життя політику т.зв. нової ери, яка, однак, зазнала невдачі (див. Народовці). В 1891-1907 входив до складу австрійського парламенту (з 1917-довічний член Ради Панів), в 1894 -1904 - депутат галицького сейму. В 1896 виступив засновником Католицького Руського Народного Союзу, який в 1911 перетворився на Християнсько-Суспільну Партію. В 1918-19 Б. очолював Державний Секретаріат освіти і віросповідань Західно-Української Народної Республіки в уряді К.Левицького (з 9.11.1918 до 4.1.1919). Після окупані польськими військами Галичини вийшов від політичної діяльності Б. - автор і видавець кількох підручників

для українських народних і середніх шкіл - "Віймки з українсько-руської літератури", "Вибір з української літератури", "Історія української літератури" (1920), та ін.

БАРСЬКА КОНФЕДЕРАЦІЯ 1768 - військово-політичне об'єднання польської шляхти, спрямоване проти короля Станіслава Августа Понятовського і Російської імперії. Створена 29.2.1768 у м. Бар на Поділлі (тепер Вінницька обл.) за ініціативою магнатів братів Красинських, Ю.Пуласького та ін. Учасники Б.к. виступали проти втручання Росії у внутрішні справи Речі Посполитої та реформ внутрішнього устрою Польщі, домагалися збереження прав і привілеїв шляхти. Безпосереднім приводом до виступу конфедератів стало підписання С. Понятовським 17.2. 1768 піч грубим тиском російського уряду трактату про зрівняння в політичних правах католиків з некатоліками (лідери противників зрівняння були заарештовані російським послом М.Рєпніним і вивезені у Калугу). В ході воєнних дій з російськими військами конфедерати чинили масові розправи над українським населенням, що викликало піднесення гайдамацького руху і стало причиною національно-визвольного повстання на Правобережній Україні - Коліївщини. Боротьба конфедератів проти царських військ продовжувалася з 1768 до 1772. В жовтні 1768 на стороні Б.к. виступила Туреччина, яка оголосила війну Росії. Французький уряд для керівництва збройними силами конфедератів вислав ген.Дюмур'є. Проте, незважаючи на значну міжнародну підтримку, в 1772 головні сили конфедератів були розбиті російськими військами під командуванням О. Суворова. Поразка Б.к. стала однією з передумов першого поділу Польщі (1772).

БАРЯТИНСЬКИЙ ІВАН (рр.н. і см. невід.) -російський князь. В 1734 разом з князем О.Шаховським і полк. Гур'євим увійшов від російської сторони до складу Правління гетьманського уряду. В 1736 призначений фактичним головою цього органу. За наказом Б. було заарештовано весь київський магістрат, а всі королівські і царські грамоти, в яких зазначалися привілеї Києва, зібрано і відіслано до Петербурга.

БАРЯТИНСЬКИЙ ЮРІЙ (рр.н. і см. невід.) -московський воєвода, князь. В 1658 командував московською залогою в Києві. У вересні 1658 зумів вибити спробу Д. Виговського при підтримці київських міщан здобути місто. Щоб помститися киянам, Б.Ю. зруйнував частину міста, знищивши при цьому кілька тисяч мирних жителів (за деякими даними - 15 тис.чол.).

БАСАРАБ МАТЕЙ (Матейу; р. н. невід. - п. 1654) - господар Волощини (1632-1654), сприяв економічному розвитку Волощини, зміцнював владу господаря. За допомогою київського митрополита П.Могили відкрив друкарні у Кимпулунгу і Говорі. В 1652 надрукував перший

збірник писаних законів Волощини. В 1653 Б., підтримуючи претендента на молдавський престол С.Георгіцу, разом з семигородським (трансільванським) князем Юрієм II Ракоці) вів боротьбу проти військ господаря Молдови В. Пупула і українських військ на чолі з Т. Хмельницьким.

БАСАРАБ ОЛЬГА (1889 - 12.02.1924) -визначна українська громадсько-політична діячка в Галичині. Н. в с.Підгородді на Рогатинщині (тепер Івано-Франківська обл.). Навчалась у Перемишльському ліцеї, згодом у Торговій академії у Відні. Вже під час навчання брала активну участь в українському національному русі, створюючи перші дівочі дружини Пласту. На поч. першої світової війни Б. разом з О.Степанів організувала першу жіночу чету Легіону Українських Січових Стрільців. В ході війни проводила велику добротину і освітню роботу у Комітеті допомоги пораненим і полоненим у Вині та Комітеті допомоги цивільному населенню, за що була відзначена організацією Міжнародного Червоного Хреста. Одна з організаторів і член Головної Управи Союзу Українок у Львові. 9.2.1924 Б., була заарештована польською поліцією за приналежність до Української Військової Організації. В ніч з 12 на 13.2.1924 закатована під час допиту. Похована на Янівському цвинтарі у Львові.

БАСКАК - намісник хана Золотої Орди у підвладних країнах у II пол. 13 - на поч. 14 ст. На українських землях з'явилися після падіння Києва (1240). Б., якого супроводжували значні військові загопи, проводив облік населення і збирав данину в українських землях. Часто втручалися у взаємовідносини між князями, чинили суд і розправу. Жорстоке поводження Б. з місцевим населенням часто приводило до повстань проти монголо-татар. На початку 14 ст. хани перестали посилати Б. в Україну, зобов'язавши князів самих збирати данину і відвозити її в Золоту Орду.

БАТИЙ (Бату, Саїн-хан: 1208-1255) -монгольський хан, полководець, онук Чингісхана. В 1236-43 очолив похід монголо-татарського війська в Східну і Центральну Європу. В 1239 війська Б. здобули і зруйнували Чернігів і Переяслав, в 1240 - Київ, Галич, Володимир. Наприкінці 1240 монголо-татари увійшли в Польщу. Угорщину і Далмацію. Ослаблене героїчною боротьбою населення руських князівств, військо Б. зазнало ряд поразок у Чехії та Угорщині. В 1242 Б. повернувся з військом на Нижню Волгу, де заснував монгольську державу - Золоту Орду з столицею Сарасм-Бату (місто Бату). В 1251 Б. брав участь у державному перевороті в монгольській імперії, під час якого великим ханом імперії став Мунке.

БАТОЗЬКА БИТВА 1652 - переможна битва українського війська, очолюваного Б.Хмельницьким з польською армією під командуванням коронного гетьмана М.Калиновського 22-23.5(1-2.6.)1652 біля г.Батіг на Брацлавщині (тепер Вінницька обл.). Щоби не допустити воєнного союзу України з Молдовою польський уряд направив в Україну армію, яка складалась з 12 тис. кінноти, 8 тис. жовнірів та 30 тис. озброєних слуг. Несподіваним ударом 22.05.(1.6) козацькі полки атакували польське військо і змусили ворога виступити в табір. Оточивши польський табір, вранці 23.5(2.6) козаки вдарили з усіх боків і в кількох місцях прорвали ворожу оборону. Бій у таборі точився цілий день і завершився повним розгромом польської

армії. В Б. полягло майже все польське військо та німецькі найманці. Загинув і сам гетьман М.Калиновський. Українські війська зайняли територію України до р. Случ. В Б. Б. особливо яскраво проявився талант Б.Хмельницького як видатного полководця. Сучасники, оцінюючи цю блискучу перемогу української армії, порівнювали Б.б. з розгромом римлян карфагенським полк. Ганнібалом під Каннами (216 рік до н.е.)

БАТОРІЙ СТЕФАН (27.9.1533 - 12.12.1586) -польський король (з 1576). Син семигородського (трансильванського) князя Стефана IV. Навчався в Падуанському ун-ті В 1571-76 - семигородський князь. Вибраний польським королем при підтримці середньої шляхти. За правління Б. польський уряд зробив спробу знищити Запорізьку Січ. В квітні 1578 було видано королівський універсал, яким заборонялось пускати запорожців "на волость" і торгувати з Січчю зброєю і порохом. У вересні-грудні 1578, готуючись до війни з Московською державою і намагаючись

використати в ній козацтво, Б. збільшив кількість реєстрових козаків до 500 чол., а в 1583-до 600 чоловік і надав їм ряд привілеїв, у т. ч. було вперше передано козакам клейноди (хоругву, бунчук, булаву та печатку) та видано у володіння Трахтемирів в Зарубським монастирем. В 1579-82 за Б. Річ Посполита брала участь у Лівонській війні 1558-1583. У воєнних діях брали участь і українські козаки, зокрема в боях на Оверщині. В січні 1582 Б. в Ямі Запольському уклав перемир'я з Московським царством. Намагаючись зміцнити королівську владу, вів боротьбу з польськими магнатами.

БАТУРИН - містечко Бахмацького р-ну Чернігівської обл. на р. Сеймі Час заснування Б. точно невідомий. Вперше згадується в документах за 1625. Під час національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-57- сотенне містечко Батурицької сотні Стародубського полку. В 1669 - 1708 -резиденція гетьманів Лівобережної України (Д. Многогрішного, І.Самойловича, І.Мазепи). Тут підписано Батурицькі статті 1663. В листопаді 1708 московські війська під командуванням О. Меншикова захопили Б. Місто було вщент зруйновано, а всі жителі знищені. Козацьку старшину розіп'яли на хрестах, котрі встановили на плотах і пустили вниз по р.Сейм. В 1750-64 Б. був резиденцією гетьмана К.Розумовського. В Б. збереглися цінні архітектурні пам'ятки: палац К.Розумовського (1709-1803, архітектор Ч. Камерон), парк і будинок В. Кочубея.

БАТУРИНСЬКІ СТАТТІ 1663 - міждержавний договір, підписаний гетьманом Лівобережної України І.Брюховецьким і представниками московського уряду у м. Батурині в 1663. Підтверджуючи Березневі статті 1654, Б. с. містили додаткові пункти, за якими гетьманська адміністрація зобов'язувалась забезпечувати харчами московське військо в Україні: повернути московським поміщикам селян-втікачів; українським купцям заборонялось ввезення та продаж горілки і тютюну у Московській державі. У 1665 Б. с. замінені Московськими статтями 1665.

БАХЧИСАРАЙСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1681 угода про перемир'я 13(23).1.1681 у Бахчисараї між Туреччиною, Кримським ханством і Московською державою. При укладанні договору від української сторони був присутнім генеральний писар С Ракович. Договір був укладений терміном на 20 років і завершив війни 70-х рр. 17 ст. між цими державами за володіння землями Правобережної України. За Б.м.д. кордон між Туреччиною і Московською державою встановлювався по р. Дніпру; Туреччина приєднувала пн. Київщину, Брацлавщину і Поділля, а Московська держава - Лівобережну Україну і Київ з містечками Васильків, Стайки, Трипілля, Радомишль. Напротязі 20-х років територія між Дністром і Бугом залишалася нейтральною і незаселеною, на якій обидві сторони не мали права будувати і відновляти укріплення: козаки отримали право на рибну ловлю, добування солі та вільного плавання по Дніпру та його притоках до Чорного моря, а татари - на кочування і полювання в степу по обидві сторони Дніпра. Б. м. д. в черговий раз перерозподілив українські землі між сусідніми державами і значно посилити позиції московського уряду в Гетьманщині, що призвело до поступового наростання національного та соціального гніту українського народу у Лівобережній Україні.

БАЧИНСЬКИЙ ЛЕВ (1872-1930)- український політичний діяч, адвокат. Н. у Галичині. Після здобуття юридичної освіти займався адвокатською практикою у Станіславові (тепер Івано-Франківськ). Налезав до провідних членів Української Радикальної Партії. В 1907-1918 Б., будучи членом Державної Ради у Відні, послідовно відстоював національні інтереси українського населення Галичини. В серпні 1914 увійшов до складу Головної Української Ради, а з травня 1915 разом з М. Васильком. Є Петрушевичем, М. Ганкевичем став заступником голови Загальної Української Ради К. Левицького. В жовтні 1918 обраний заступником президента Української Національної Ради Є. Петрушевича. На початку листопада 1918 - державний комісар Станіславського повіту. Автор конституційного закону від 3.1.1919 про об'єднання ЗУНР і УНР та закону про земельну реформу від 14.4.1919. В січні 1919 очолював делегацію з представників Галичини, Буковини і Закарпаття, яка 22.1.1919 взяла участь в урочистій церемонії проголошення Злуки двох українських держав у Києві. Після переходу УГА за Збруч залишився в окупованому польськими військами Станіславі. Підтримував діяльність президента ЗУНР Є.Петрушевича за кордоном, спрямовану на відновлення незалежності Західно-Української Народної Республіки дипломатичними заходами. В 1924-30 - голова УРП (з 1926 - Української Соціалістичної Радикальної Партії). З 1928 -депутат польського сейму, в якому спільно з Українською Парламентською Репрезентацією діяв Соціалістично-Радикальний Клуб, очолюваний Б.

БАЧИНСЬКИЙ ЮЛІАН (1870-після 1934) -український громадський діяч, публіцист. Член Української Радикальної Партії, а з 1899 -Української Соціал-Демократичної Партії. В 1895 Б. опублікував працю "Україна Irredenta" ("Україна Незалежна"), де обгрунтував необхідність політичної самостійності України. В

1918 Б. входив до складу Української Національної Ради ЗУНР-ЗОУНР. З 1919 -представник УНР у Вашингтоні. В 20-х рр. повернувся в УСРР. Працював у редакції "Української Радянської Енциклопедії". В 1934 Б. заарештований і засланий. Дальша доля невідома. Б. - автор книги "Українська еміграція в Америці".

БЕЗБОРОДЬКИ - український старшинський рід. Походили з козаків Переяславського полку. Андрій Б. (1711 - 1780) - генеральний писар (1741-62), з 1762 - генеральний суддя. Олександр Андрійович Б. (1747 - 6.4. 1799) - державний діяч, дипломат, князь (з 1797). Н. в м. Глухові. Закінчив Київську Академію. В 1765 розпочав службу в канцелярії ген.-губернатора Малоросії П. Рум'янцева. Брав участь в укладанні Кючук-Кайнарджійського миру 1774.31775 - особистий секретар Катерини II. В 1780 став членом Колегії закордонних справ, а з 1784 фактично очолював її. В 1791 підписав Ясський мирний договір 1791 з Туреччиною. Маючи великий вплив на Павла I, добився відновлення в Україні генерального Військового Суду та деяких установ часів Гетьманщини. Ілля Б. (1756-1815) - брат Олександра Б. В 1820 на його кошти в Ніжині була відкрита гімназія вищих наук. В 1832 її перетворено на Ніжинський лицей.

БЕЗПАЛИЙ ІВАН (р. н. невід. - 1718) -козацький полковник. Походив з козацької старшини Уманського полку. В 1658-59 Б. очолював старшинську опозицію, яка, стоячи на промосковських позиціях, виступала проти незалежницької політики гетьмана І.Виговського. В листопаді 1658 під Барвою (тепер Чернігівська обл.) був обраний наказним гетьманом. При підтримці московських воєвод організував антигетьманське повстання на Лівобережжі. Приєднав свої загоны до московських військ під командуванням воєвод Г.Ромодановського і О.Трубецького, які окупували частину території Лівобережної України. Після обрання в 1659 гетьманом Ю.Хмельницького став генеральним суддею. На початку XVIII ст. прийняв схиму.

БЕЗПАЛКО ЙОСИП (1881 - р. см. невід.) -український політичний і військовий діяч, публіцист. Н. на Буковині. Деякий час займався педагогічною діяльністю. В 1906-18 Б. очолював Українську Соціал-Демократичну Партію на Буковині. 1908-1914 і 1918 редагував партійний друкований орган - газету "Борба". В 1918- член Української Національної Ради Буковини, з жовтня 1918 -Української Національної Ради ЗУНР-ЗОУНР. В січні 1919 взяв участь у роботі Трудового Конгресу України. В 1919-1920 Б. - міністр праці УНР в уряді Б.Мартоса. З 1920 жив в емігрант у Чехо-Словаччині, викладав у Господарській Академії у Подебрадах. В 1947 репресований НКВС СРСР.

БЕЗПАЛКО ЙОСИП (псевдонім Остап; р. н. невід. - п. 3.8.1947) - український військовий діяч, командир групи "Лисоня" Української Повстанської Армії. Загинув у бою з радянськими каральними загонами.

БЕЗРУЧКО МАРКО (1883-1944) - український військовий дач, ген.-хорунжий Армії УНР. Н. на Херсонщині. В 1914 закінчив Академію генерального штабу в Петербурзі Учасник першої світової війни. В 1918 - начальник оперативного відділу Генерального штабу Армії Української Народної Республіки. З квітня 1919 - начальник штабу Корпусу Січових Стрільців (командир Є.Коновалець), член Стрільецької Ради. З січня 1920 - командир 6 стрілецької дивізії Січових Стрільців, яка брала участь у першому Зимовому поході (див. Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921). Після підписання Варшавського договору 1920 дивізії Б. і О.Удовиченка розпочали спільно з польською армією наступ на Київ під час польсько-радянської війни 1920. 7.5.1920 дивізія Б. разом з польськими частинами зайняла Київ. З серпня 1920 Б. командував Середньою групою військ Армії УНР, яка, провівши в жовтні контрнаступ проти більшовицьких військ, зайняла Поділля по лінії Шаргород-Бар-Літин. Наприкінці 1920 очолював військову місію і штаб Армії УНР у Варшаві. В 1920-24 Б. військовий міністр, віце-міністр уряду Української Народної Республіки за кордоном (в екзилі), член Вищої Військової Ради УНР. В 1931-35 - голова Українського воєнно-історичного товариства у Варшаві. Автор книги "Українські Січові Стрільці на службі Батьківщині".

БЕЛА - в угорському королівстві ім'я королів з династії Арпадів. Найвідоміші:

БЕЛА I (1016-1063) - угорський король, брат Андрія I. Правив з 6.12.1060;

БЕЛА II СЛІПИЙ (1108 - 13.2.1141) - угорський король. В 1112 був осліплений за наказом свого дядька короля Коломана. Захопив частину Далмації з м. Спліт (1133) та Боснію (1136). В 1139 втручався в міжусобну боротьбу в Київській державі, пославши 30-тисячне військо на допомогу Ярополку Володимировичу в його боротьбі проти чернігівського князя Всеволода;

БЕЛА III (1145 - 23.4.1196) - угорський король з 1172 Син Гейзи II. Виховувався в Константинополі Користувався підтримкою візантійського імператора Мануїла I, запровадив в управлінні країною візантійські порядки і звичаї. Приєднав до Угорщини Срем, Хорватію і Далмацію (1180). В 1188 Б. скориставшись конфліктом між галицьким князем Володимиром Ярославичем і боярами, захопив Галич і проголосив себе "королем Галичини". Залишив у Галичині намісником свого сина Андрія. В 1189 галицьке боярство об'єдналось з Володимиром і вигнало загарбників;

БЕЛА IV (1206 - 3.5.1270) - угорський король з 1235. Син Андрія II. Проводив політику зміцнення королівської влади і намагався ослабити політичну роль магнатів. 8 1241 під час монголо-татарської навали втік у Далмацію. З 1242 активно вибудовував країну. В 1244-45 разом з своїм зятем Ростиславом і польськими феодалами напав на Галицько-Волинське князівство, захопив Перемишль і обложив Ярослав (на р. Сян). 17.8.1245 в Ярославській битві 1245 угорсько-польські загарбники були розгромлені українськими військами під командуванням Данила Романовича Галицького. В 1246-64 підтримував союзні відносини з Д.Галицьким. В 1247 відбувся шлюб Лева Даниловича з дочкою Констанцією. Вів війну проти

Венеції за далматинські міста, також проти чеського короля Пшемисла II за оволодіння Австрією і Штірією.

БЕЛЬКЕ ГУСТАВ (1618-1661) шведський дипломат. В 1655-56 очолював шведське посольство у Москві. Виконуючи доручення короля Карпа X Густава, Б., не визнав козаків за підданих московського царя, продовжуючи вважати Україну повністю незалежною державою. Така позиція Швеції щодо України стала однією з причин оголошення в 1656 війни з Москвою.

БЕНЕДИКТИНЦІ (бенедектини) - найстаріший чернечий римо-католицький чин, заснований близько 530 Бенедиктом Нурсійським в монастирі Монте-Кассіно (Італія): жіноче відгалуження чину - бенедиктинки. Статут чину вимагав постійного перебування в монастирі, обов'язкової молитви (7 раз на добу) та ін. В 10-11 ст. чин Б. досяг найбільшого впливу в католицькій церкві. В епоху раннього середньовіччя Б. з'явилися в Україні. 313 ст. існував монастир Б. у Києві. В 1922-24 митрополитом А.Шептицьким були засновані Б. східного обряду. В 1926 відкрили католицький університету Зальцбурзі (Австрія). Сьогодні центри Б. існують в Європі та Америці. На чолі чину стоїть абат-примас, який живе в Римі і обирається кожні 12 років.

БЕРЕЗА КАРТУЗЬКА - місто на р. Яселя в Західній Біларусі, за 92 км на пн.-сх. від Бреста (тепер м.Берега, Брестської обл. Республіка Біларусь). Назва "Картузька" походить від костьолу чину картузіанців. В 1934 в Б.К. містився створений польським урядом концентраційний табір для політичних в'язнів. Утворений розпорядженням президента Польщі І.Мосціцького від 17.6.1934. Відкритий 5.7.1934 у будівлях колишнього російського монастиря. Відзначався особливо жорстоким режимом. У таборі були ув'язнені сотні українських діячів. зокрема членів Організації Українських Націоналістів. Вже в 1934 у Б.К. перебувало 200 в'язнів, в тому числі 120 українських націоналістів, 40 членів польської партії "Обуз Народово-радикальні" і близько 40 членів Комуністичної партії Західної України. Напередодні другої світової війни у таборі знаходилось близько 5 тис. українців.

БЕРЕЗИНСЬКИЙ ЮРІЙ-МИРОСЛАВ (бл. 1912-30.11.1932) - український військовий діяч. Н.вс. Оглядів Радехівського повіту на Львівщині у сім'ї священика. Навчався у Львівському ун-ті Член УВО і ОУН. 22.03.1932 убив начальника Українського відділу слідчої поліції львівського комісаріату Е.Чехов-ського. який керував слідством у всіх важливих справах заарештованих членів ОУН і відзначався особливо жорстоким поведінням з ув'язненими під час допитів. 30.11.1932 керував нападом на пошту в Городку Ягайлонському (тепер м. Городок Львівської обл.) з метою здобуття коштів для дальності ОУН. Під час операції був поранений охороною і, не бажаючи потрапити до рук ворога, застрелився.

"БЕРЕЗІЛЬ" - український театр. Заснований в 1922 Л.Курбасом, як мистецьке об'єднання "Березіль" (МОБ) навколо групи акторів колишнього "Молодого театру" (створений в 1918). Назва походить від першого місяця весни - березня. Працював 1922-26 у Києві, а в 1926-33 - у Харкові. Створюючи "Б.", Л.Курбас виходив з засади, що театр повинен не відтворювати, а формувати життєві принципи людей у суспільстві. Творча практика "Б." зазнавала впливу емпресіонізму і конструктивізму. Театр ставив п'єси світових і українських драматургів: "Макбет" В.Шекспіра, "Змова Феско в Генуї" Ф.Шіллера, "Жакерія" П.Меріме, "Хазяїн", "Сава Чалий" і Карпенка-Карого, "За двома зайцями" М.Старицького та ін. Особливим успіхом користувалися п'єси М.Куліша "Маклена Граса", "Народний Малахій" і "Мина Мазайло". В різні роки в театрі працювали Д.Антонович, А.Бучма, М.Крушельницький, О.Середюк. Н.Титаренко, Н.Ужвій, С.Шагайда, В.Чистякова та інші актори. "Б." з його чіткою національною та мистецькою позицією постійно зазнавав критики, яка звинувачувала театр у націоналізмі, в боротьбі з політикою Комуністичної партії. Наприкінці 1933 Л.Курбас був заарештований, а театр "Б." переформовано і перейменовано у Харківський державний драматичний театр ім. Т.Шевченка.

БЕРЕЗНЕВІ СТАТТІ 1654 (статті Богдана Хмельницького) комплекс документів, які регламентували політичне і правове становище Гетьманщини після Переяславської ради і включення України до складу Московського царства. В ході переговорів між гетьманським урядом та Москвою українська сторона постійно добивалася від царя підтвердження прав та привілеїв Запорізького Війська, української шляхти, православного духовенства та міст. У відповідь царські послани запевняли гетьмана Б.Хмельницького та старшину, що всі права та порядки, які існували в Україні, будуть збережені. Однак вже в процесі безпосередньої підготовки та в ході Переяславської ради виникли непорозуміння між обома сторонами. Так, зокрема, московський посол, боярин В.Бутурлін, відмовився від будь-яких зобов'язань на користь України, у т.ч. і від складення присяги в ім'я царя. про гарантування прав і привілеїв козацтва, шляхти, духовенства та міщан України. Такий хід подій стурбував Б.Хмельницького та старшину, які вирішили добитися письмового підтвердження своїх прав. З цієї метою було розроблено вимоги до царя, що складалися з 23 пунктів, або статей. Ці г. зв. "Просительні статті" гетьман доручив відвезти до Москви посольству, яке очолювали генеральний суддя Війська Запорізького С.Богданович-Зарудний та переяславський полковник П.Тетеря.

У даному документі мова йшла про підтвердження прав, привілеїв та вольностей Війська Запорізького та української шляхти (ст.1, 3, 7, 13), укладення 60-тисячного козацького люстру (ст.2), платню старшині про кошти на утримання козацького війська (ст.8-12, 21), збереження місцевої адміністрації та збір нею податків (ст.4, 15), надання гетьманові у рангове володіння Чигиринського староства (ст.5), право Війська Запорізького обирати гетьмана (ст.6), право зносити гетьмана з іноземними державами (ст.14), невтручання московських чиновників у справи України (ст.16), підтвердження козацьких та шляхетських привілеїв (ст.17), збереження прав київського митрополита (ст.18), надіслання царського війська проти військ Речі Посполитої

під Смоленськ (ст.19), утримання військових залог на кордонах України і Польщі (ст.20), оборону України від нападів татар (ст. 22), утримання козацької залози у фортеці Кодак (ст.23).

Посольство вирушило до Москви наприкінці лютого 1654 відразу ж після приїзду розпочалися інтенсивні переговори, які тривали шість днів. В результаті проект був значною мірою змінений і скорочений до 11 пунктів. 21.3.1654 вони були представлені на розгляд царя та Боярської думи і схвалені ними. Згідно з цим документом, який був головним у всьому комплексі документів і увійшов до історії під назвою "Березневі статті", передбачалось: 1 - збір податків на користь царської скарбниці доручалось вести українським урядникам; 2 - встановлювалась платня військовому писарю та підпискам (1000 польських злотих), військовим суддям (300 польських злотих), судовим писарям (100 польських злотих), полковим писарям і хорунжим (50 польських злотих), сотенним хорунжим (30 польських злотих) та гетьманському бунчужному (50 злотих); 3 - козацькій старшині, писарю, двом військовим суддям, всім полковникам, і військовим та полковим осавулам надавались у володіння млини; 4 - встановлювалась платня генеральному обозному (400 злотих) та генеральному хорунжому (50 злотих); 5 - заборонялись зносини гетьмана з турецьким султаном та польським королем; 6 - підтверджувалося право київського митрополита і всього духовенства на маєтності, якими вони володіли; 7 - московський уряд зобов'язувався вступити у впну з Польщею весною 1654; 8 - передбачалось утримання російських військ на кордонах України з Річчю Посполитою; 9 - гетьманський уряд просив встановити платню полковникам (100 ефімків-талерів), полковим осавулам (200 польських злотих), військовим осавулам (300 польських злотих), сотникам (100 польських злотих) і кожному козакові (30 польських злотих), однак дане прохання було відкладено до перепису всіх прибутків, що мали поступати до царської скарбниці з України, а також до укладення реєстру в кількості 60 тис. козаків; 10 - у випадку татарських нападів на Україну передбачалось організувати проти них спільні походи з боку як України, так і Московії; 11 - гетьманський уряд просив встановити утримання для козацької залози у фортеці Кодак (400 чол.) та для запорожців, виконання даного прохання також було викладене до окремого рішення. Тут же містилась вимога до гетьмана: негайно приступити до укладення реєстру в кількості 60 тис. козаків і після завершення роботи надіслати його до Москви.

Частина вимог гетьмана Б.Хмельницького і українського уряду була розглянута царським урядом окремо, і деякі з них були підтверджені царськими указами 27.3.1654.

Згідно з Б.с. Україна зберігала значні права -мала власний адміністративно-територіальний устрій та управління, користувалася власним правом тощо. Однак відчутним було обмеження її політичного та економічного суверенітету: гетьманське управління було підпорядковане московському уряду, заборонялось підтримувати дипломатичні зносини з сусідніми державами -Річчю Посполитою та Туреччиною, всі витрати на утримання козацького війська лягали на гетьманську скарбницю, яка повністю контролювалася царськими чиновниками.

Б.с. були чинними лише на протязі 5 років. У 1659 між українським урядом і Москвою були укладені нові, т. зв. Переяславські статі, які ще більш обмежували суверенітет України.

Оригінали Б.с.до наших днів не збереглися (до речі, їх не було вже у 1659). Відомими є тільки копії та чорновики, що зберігаються у фондах Посольського приказу Центрального державного архіву давніх актів у Москві.

БЕРЕЗОВСЬКИЙ МАКСИМ СОЗОНОВИЧ (16(27)10.1745 - 22.3.(2.4)1777) - видатний український композитор. Н. в.м.Глухові (тепер Сумська обл.) Вчився в Київській Академії, де почав писати музику. Володіючи гарним голосом в 1758 Б. був запрошений співати у придворну капелу в Петербурзі. З 1762 - співак італійської оперної трупи в Орієнбаумі. В 1765-74 - жив у Італії, де завершив музичну освіту у відомого теоретика музики Дж.Мартіні. В 1771 Б. був обраний акад. Болонської філармонічної академії. В цей період життя Б. написав оперу "Демофонт", яка в 1778 була поставлена з великим успіхом в Ліворно. В 1774 повернувся у Петербург. Постійні придворні інтриги і неможливість знайти застосування своїм творчим силам привели Б.до самогубства. Автор опери "Іфігенія", багатьох духовних концертів ("Не отвержи мене во время старости...", "Отче наш", "Вірую"), в яких відчутні впливи українських народних пісень і київських церковних співів. Б. відіграв важливу роль у становленні української класичної музики, хорового концерту.

БЕРЕНДЕІ (берендичі. берендії) - кочові тюркські племена. Згадуються в староукраїнських літописах. З початку 12 ст. разом з торками і печенігами селились, за згодою князів, в південноукраїнських степах, поблизу Київського і Переяславського князівств, особливо в басейні р.Росі. В 1145 Б. разом з торками і печенігами увійшли до складу об'єднання чорних клобуків. Українські князі використовували кінноту Б. (чисельність близько 2,5 тис. вершників) для боротьби проти половив і в міжусобицях. Після монголо-татарської навали Б. поступово асимілювались з основним кочовим населенням Золотої Орди.

БЕРЕСТЕЦЬКА БИТВА 1651 - битва української армії на чолі з Б. Хмельницьким в період національно-визвольної війни українського народу 1648-573 польськими військами18(28).б.-30.6(10.7)1651 поблизу м. Берестечка (тепер містечко Горохівського району Волинської області Польська армія налічувала 150 тис. чоловік, в тому числі 20 тис іноземних найманців. У війську Б.Хмельницького було близько 100 тис. козаків і 50 тис. татар. У боях 18-20 (28-30).6 козаки успішно атакували польські війська, які втратили 7 тис. чоловік вбитими. У вирішальний момент битви татарські загони, очолювані кримським ханом Іслам-Гіреєм III, не витримавши артилерійського вогню, втекли з поля бою, захопивши в полон Б. Хмельницького, який

намагався їх затримати. Залишившись без полководця, українська армія була оточена ворогом. Обложені протягом десяти днів, під керівництвом полковників Ф.Джалалія, М.Гладкого, І.Богуна та інших героїчно відбивали всі атаки поляків. Під командуванням наказного гетьмана І.Богуна через непрохідні болота і р.Пляшівку з возів, хомутів, сідел і одягу було збудовано три переправи. В ніч на 30.6(10.7) козацькі полки, ведучи ар'єргардні бої, зуміли вирватись з оточення. Хоча втрати у повстанців були великі- загинули близько 30 тис. козаків, втрачено 28 з 115 гармат, - розгромити їх ворогові не вдалося. Українська армія виступила на Київщину, де почала готуватися до нових битв. Наслідком Б. б. стало підписання Білоцерківського мирного договору 1651.

БЕРЕСТЕЙСЬКА УНІЯ 1596 - одна з найважливіших подій в історії церковного життя в Україні. Укладена у 1596. внаслідок чого утворилась Українська Греко-Католицька Церква. Була викликана необхідністю виправити наслідки церковного розколу між Римським Престолом та Константинопольським Патріархатом, який відбувся у 1054. Кроки до цього робилися не один раз, але реальні можливості полагождення цього питання склалися лише в 16 ст. Сприяла цьому, насамперед, кризова ситуація, у якій перебувала православна церква в Україні. Проявами її були занепад церковної дисципліни, непорозуміння між церковними братствами та ієрархією, зазіхання новоствореного (1589) Московського Патріархату, непродумані кроки Константинопольського та інших східних патріархів, тощо. Важливим фактором, що спонукав до укладення унії з Апостольською столицею, була необхідність протистояти подальшій латинізації та полонізації української світської еліти, а також добитися зрівняння в правах українського духовенства з латинським. Ідея укладення унії знайшла прихильників і в польських державних та церковних колах, які мали тут свої розрахунки. Однак, як показав дальший розвиток подій, їхні сподівання не справдилися. Ініціатором укладення церковної унії з Римом був львівський православний єпископ Гедеон Балабан, який на протязі тривалого часу вів суперечки з Львівським Ставропігійським братством. Цю ідею підтримали єпископ холмський Діонізій Зборуйський, єпископ пинський Леонтій Пельчинський та єпископ луцький Кирило Терлецький, а з 1593 і нововисвячений володимирський єпископ Іпатій Потій. Ідею унії, особливо на етапі її підготовки, підтримував і найвпливовіший світський український магнат князь Костянтин Острозький. Для обговорення і вирішення даного питання на протязі 1590-95 єпископи провели 5 синодів і, погодивши основні питання, у червні 1595 доручили єпископам Потію та Терлецькому вести переговори у справі об'єднання церков у Римі, куди вони виїхали у вересні цього ж року. Після тривалих переговорів, у грудні 1595 обидва єпископи були прийняті папою Климентієм VIII і визнали католицьке віросповідання. Згодом було видано документ, який встановлював права та привілеї уніатської церкви. Для офіційного урочистого проголошення унії київським митрополитом Михайлом Рогозою та польським королем Сигізмундом III Ваза було скликано церковний собор у Бресті, який відбувся 16-20.10.1596. Для участі у його роботі прибули всі єпископи, багато архимандритів, ігуменів, священників та представників мирян. Однак вже на початку собору його учасники поділилися надвоє. До противників унії, яких очолювали князь К.Острозький та представник Константинопольського Патріарха протосинкел Никир, приєдналися єпископи львівський Г.Балатон та перемишльський М.Копистинський. Разом з частиною духовенства та мирян вони провели окремий православний собор, який засудив діяльність митрополита М.Рогози та єпископів, які прийняли унію і хотіли наблизити православну церкву до західного світу. Митрополит Рогоза та вірні йому єпископи вибули згідно з канонічним правом собор, який довершив справу унії з Римським Престолом. У ньому взяли участь митрополит, 5 єпископів, частина духовенства та шляхти, а також представники католицької церкви. Собор затвердив акт унії, про що було оповіщено окремим посланням митрополита. Згідно з умовами Б.у. українська церква зберігала східний обряд, церковнослов'янську літургічну мову, право на заміщення митрополичої та єпископських кафедр, вживання старого (юліанського) календаря, нижче духовенство і надалі зберігало право одружуватись. Одночасно визнавалась зверхність Римського Папи як першоієрарха всієї Християнської Церкви та були прийняті догми католицької церкви.

Внаслідок укладення Б.у. православне духовенство, що визнало її рішення, було урівняне в правах з католицьким, звільнялося від сплати податків та виконання інших повинностей. Єпископам були обіцяні місця у сенаті Речі Посполитої, але ця обіцянка не була виконана урядом. Шляхта та міщани, що прийняли унію, також урівнювались у правах з католиками латинського обряду і одержали право займати посади у державних та міських урядах. Зразу ж після Берестейського собору з восьми єпархій Київської митрополії унію прийняли шість: Київська, Володимир-Волинська, Турово-Пинська, Луцька, Холмська та Полоцька. Перемишльська та Львівська єпархії прийняли її згодом відповідно у 1692 та 1700.

БЕРЕСТЕЙСЬКИЙ МИР 1918 (Брестський мир)-мирний договір між Українською Народною Республікою, з одного боку, Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією, з другого, підписаний 27.1(9.2)1918 у Бресті (Бресті, Брест-Литовську). Поштовх для початку переговорів про мир з Центральними державами дали більшовики. 20.11.(3.12)1917 у штабі німецьких військ у Брест-Литовську вони вступили у переговори з представниками австро-німецького блоку. 2(15).12 було підписано угоду про перемир'я строком на 28 днів. Переговори про укладання мирного договору між Радянською Росією і Німеччиною та її союзниками почались 9(22).12.1917 у Бресті. Більшовицька делегація (голова А. Іоффе) на початку переговорів заявила, що вона представлятиме інтереси всіх народів колишньої Російської імперії. 21.12.1917-3.1.1918 Українська Центральна Рада направила на переговори українську делегацію. До складу делегації УНР, яку було обрано на нараді представників керівництва Української Партії Соціалістів-Революціонерів і Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії, входили В.Голубович (голова), М.Полоз, М.Любинський, О.Севрюк, М.Левитський. Напередодні від'їзду делегація отримала докладне роз'яснення позиції України на

переговорах ви М.Грушевського. Делегація повинна була домагатися включення до складу УНР українських земель, що знаходились під владою Австро-Угорщини (Східної Галичини, Буковини і Закарпаття), а також земель, які належали до війни Російській імперії (Холмщина, Підляшшя і Посяння). У випадку відмови Австро-Угорщини передати окуповані нею землі, делегація мала вимагати створення з них окремого коронного краю з найширшою автономією. На переговорах у Бресті Німеччину представляли державний секретар закордонних справ Р.фон Кюльман, начальник штабу східної групи військ ген. М.Гофман, Австро-Угорщину - міністр закордонних справ граф О.Черніні граф Чакі, Туреччину - посол у Берліні Ібрагім Гакі і державний секретар Ахмет Мессімі-Бей; Болгарію - міністр юстиції Попов і ген. П.Ганчев (пізніше Попова заступив голова Ради Міністрів Болгарії В. Радославов). 25.12.(6.1).1918 українська делегація, яку нотою делегацій чотирьох союзних держав було визнано "самостійним і повноважним представником УНР", підключилася до переговорів. Питання про долю Східної Галичини, Буковини і Закарпаття на вимогу делегації Австро-Угорщини було знято з обговорення. Холмщину, Підляшшя і Посяння було визнано за землі, які повинні увійти до складу УНР. 5(18).1.1918 на пропозицію російської делегації у переговорах було зроблено перерву на десять днів. 7(20).1.1918 виїхала до Києва і українська делегація. Після проголошення в ніч з 11 на 12.1.(24 на 25.1).1918 IV Універсалу УЦР (Універсали Української Центральної Ради) члени української делегації повернулися до Бреста. На цей раз делегацію очолював О.Севрюк. Напередодні відновлення переговорів російська делегація (голова Л.Троцький)17(30)1.1918, мотивуючи зміною внутрішньополітичної ситуації в Україні і присутністю на переговорах представників харківського більшовицького уряду (голова делегації Ю.Медведев), фактично відмовилася визнати повноваження делегатів УНР. Після ознайомлення учасників переговорів з текстом IV Універсалу УЦР 19.1(1.2).1918 на пленарному засіданні всіх делегацій міністр закордонних справ Австро-Угорщини О.Черніні від імені Центральних держав зробив заяву про визнання Української Народної Республіки незалежною і суверенною державою. В ніч з 26 на 27.1 (з 8.2 на 9.2) 1918 було укладено мирний договір між УНР і країнами Четверного союзу. Текст Б.м. складався з 10 статей. За умовами Б. договору кордони між Австро-Угорською імперією і УНР встановлювалися по лінії довоєнних кордонів Російської імперії та Австро-Угорщини. Кордон з Польщею мав проходити по лінії Тарноград-Білгора-Щебрешин-Красностав-Пугачів-Радин-Межиріччя-Сарнаки-Мельник-Високо-Литовськ-Кам'янець-Литовський-Пуржани-Вигоновське Озеро. Для остаточного встановлення кордонів з Польщею створювалася мішана місія. Брестський договір передбачав врегулювання питання про звільнення окупованих областей: встановлення дипломатичних і консульських відносин: взаємну відмову від оплати військових податків і компенсації шкоди, заподіяної війною: повернення військовополонених та інтернованих цивільних осіб. Б. м. регулював господарські відносини і взаємний обмін товарів між Україною та країнами Четверного союзу. Додатковою умовою договору був пункт про надання Центральними державами збройної допомоги УНР у боротьбі проти більшовиків та позика українському уряду в розмірі 1 млрд.крб. У Бресті була укладена також таємна декларація між УНР і Австро-Угорщиною, за умовами якої Садна Галичина і Буковина об'єднувалися в один коронний край. Проте 4.7.1918 Австро-Угорщина анулювала таємну декларацію, мотивуючи це тим, що Україна не передала обумовленої Б.м. кількості збіжжя. Насправді таке рішення було прийняте під тиском польських політичних кіл. Укладення Б.м. стало блискучою перемогою молодій українській дипломатії та першим актом визнання України як незалежної держави у новітній час.

БЕРЕСТЕЙЩИНА (Берестейська земля, Брестщина) - українська етична територія між Бугом і Прип'яттю, Яселдою і Нарвою. Загальна площа - 32.3 тис.км² Найбільші міста -Берестя(Брест), Кобрин, Кам'янець. З 10 ст. знаходилась у склад Київської держави. В 1080-1150 належала до Турово-Пинського князівства, з 1150-до Волинського, а з 1199 стала складовою частиною Галицько-Волинської держави. В 1320 Брестська земля була захоплена Трокським князівством (Литва). В 1569-1795 входила до складу Берестейського воєводства Речі Посполитої. Після третього поділу Польщі (1795) Б. перейшла під, владу Російської імперії. Тепер - територія Республіки Беларусь. Сьогодні на Б. в межах Малоритського, Брестського, Каменецького, Жабинківського, Кобринського, Березівського, Дрогочинського, Іванізького, Пінського та Столинського районів Брестської області цілковито, а в Пружанському, іванецькому, Ляховицькому і Лупинецькому - частково проживає корінне українське населення. В 1940 у Брестській області працювало 58 шкіл з українською мовою навчання, 127 читалень "Просвіти", в обласному центр була українська бібліотека. На даний час шкіл з українською мовою викладання на Б. немає 18.02.1990 у Бресті було створено Українське Громадсько-Культурне Об'єднання, яке послідовно виступає за надання населенню Б. статусу української національної меншини в Білоруській державі і за збереження та розвиток рідної мови, культури і звичаїв.

БЕРИНДА ПАМВО (н. між 50-70-ми рр. 16 ст. -п. 23.7.1632)-видатний діяч української культури і освіти, лексикограф, письменник. Н. у Галичині. Працював друкарем і гравером у Стратині, Перемишлі, Львові, а з 1619 - у Києві. Був головним друкарем, редактором, перекладачем у Києво-Печорській лаврі. Найважливіша праця Б. - перший друкований український словник "Лексиконь словеноросский альбо имен толкование" (1627). Словник Б. містить 6982 поняття, слова та імена тогочасної церковнослов'янської мови з перекладом та тлумаченням тогочасною українською літературною мовою. Б. - один з зачинателів української поезії і шкільної драми, автор віршованої композиції "На Рождество Христа Бога і Спаса нашого Ісуса Христа для утіхи православним християнам" (1616) - видатної пам'ятки української літератури. Помер у Києві.

БЕРЛАДНИК ІВАН (Іван Ростиславич; р.н. невід. - 1162) князь, один з представників галицького княжого роду Ростиславичів. Син перемишльського князя Ростислава Володаревича. Після смерті батька одержав у володіння м-Звенигород (на р.Білці). У 1141 розпочав війну з своїм дядьком Володимирком Володаревичем.

В результат невдалої спроби зайняти галицький княжий стіл, Б. у 1144 був позбавлений Звенигородського удільного князівства. Зазнавши поразки, втік на землі нижнього Дунаю, де з 1146 згадується як князь берладський (назва походить від м.Берладь, що знаходилось на одноіменній річці - лівій притоці Серету). Згодом подався до Києва, де служив при дворі князя Всеволода Ольговича та його брата Святослава. У 1158 Б. знову на Дунаї, де, організувавши загоми половців та берладників, у наступному році вирушив у похід проти галицького князя Ярослава Осмомисла. Маючи б-тисячне військо, обложив головне місто Галицького Пониззя - Ушицю, але незважаючи на підтримку місцевого населення зазнав поразки. Подався до Києва, а згодом - до Греції, де у 1162 був отруєний у м.Солуні (Салоніки).

БЕРЛАДНИКИ - збірна назва переселенців з земель Київської держави, насамперед з Галицького князівства, які у 12 ст. оселилися у нижньому Подунав'ї (т. за. Галицьке Пониззя). Головним містом Б. було м.Берладь (нині м.Бирлад у Румунії). Займалися, головним чином, рибальством, полюванням та іншими промислами. У літописах вперше згадуються у 1159, коли вони підтримуючи галицького князя Івана Ростиславича (Берладника), взяли участь у поході проти Ярослава Осмомисла, і напали на м.Ушицю та Кучелмин. Згодом, у 1160 Б. здобули м.Олешня у пониззі Дніпра, але біля м.Дциня зазнали поразки від київського князя Ростислава Мстиславича. Після цього письмові джерела не подають відомостей про Б.

БЕРНАРДИНЦІ - див. **ЦИСТЕРЦІАНЦІ**. **“БЕРТЕЛЕМІ ЛІНІЯ”** (“Бартелемі лінія”) - умовна назва лінії, яку спеціальна комісія держав Антанти на чолі з генералом Бертелемі 24.2.1919 запропонувала вважати східним кордоном Західної області Української Народної Республіки На поч. лютого 1919 Найвища Рада країн Антанти, намагаючись припинити українсько-польську війну 1918-19. вислала для переговорів з урядами ЗОУНР і Польщі про перемир'я спеціальну комісію на чолі з ген. Бертелемі. До складу делегації входили представники Великобританії (лорд Картон де Віарт), США, (професор Лорд), Італії (майор Стабіле) та ряд військових експертів. Провівши попередні переговори з представниками польського уряду у Львові, члени місії 22.2.1919 прибули у Ходорів, ставку Начальної Команди УГА. 24.2.1919 на вимогу місії Антанти було укладено перемир'я. Припинення воєнних дій, яке вступило в силу з 25.2.1918 зупинило успішний наступ українських військ в ході Вовчухівської операції 1919. Під час переговорів за участю делегацій ЗОУНР і Польщі в Ходорові, а потім у Львові ген. Бертелемі в ультимативній формі вимагав встановлення демаркаційної лінії між воюючими сторонами по “Б. л.” Цей план передбачав встановлення західного кордону ЗОУНР по східній межі Львівського, Перемиш-лянського і Бібрського повітів і далі по р. Стрий. Таким чином до Польщі відходило 40% території Сх. Галичини (в тому числі Львів і Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн залишалися у складі Польщі). 28.2.1919 українська делегація (О.Бурачинський, С. Витвицький і М.Лозинський) викинула пропозиції місії Бертелемі. 23.1919 воєнні дії на українсько-польському фронті відновилися (див. також Західно-Українська Народна Республіка, українсько-польська війна 1918-19).

БЕССАРАБІЯ (Бассарабія) - історична область між Прутом, Дністром і гирлом Дунаю. Значна частина Б. входить до складу Молдови. Землі на крайньому півдні і півночі Б. належать до України. Територія Б. здавна заселялась племенами скіфів, гетів, даків, антів (з 4 ст.), уличів, тиверців. В 9-10 ст. Бессарабія була у склад Київської держави, пізніше - Галицько-Волинського князівства. З середини 14 ст. увійшла до складу Молдовського князівства. В 1514 разом з Молдовою загарбала султанська Туреччина. В середині 16 ст. у Б. здійснили походи козацькі загоми на чолі з Д. Вишневецьким (1553,1564), І.Свірговським (1574), Іваном Підковою, (1577), С. Наливайком (1594). Й період національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-57 відбулися Молдовські походи 1650 і 1652. Після зруйнування в 1775 Запорізької Січі козаки заснували на півдні Б. Задунайську Січ. За Бухарестським мирним договором 1812 Б. увійшла до складу Російської імперії. Лютнева революція 1917 в Росії спричинила посилення українського національного руху в Б. Створювались українські школи, організовувались осередки “Просвіти”. Українське населення тієї частини Б., де українці становили більшість, домагались від Генерального Секретаріату УЦР-УНР приєднання цих земель до Української Народної Республіки. В середині січня 1918, скориставшись складним міжнародним становищем України, румунські війська окупували територію Б. В умовах румунської окупації бессарабський парламент Сфатул Церій (Рада Країни) проголосив 25.11.1918 приєднання Б. до Румунії. Проти цього рішення виступили українські депутати В. Цеганко, Чумаченко, Панцір, Прічницький та ін. за що були заарештовані і розстріляні. Українське населення Б. на багатотисячних мітингах і зборах протестувало проти анексії Румунією українських етнічних земель у Б. - Акерманщини, Ізмаїльщини, Західної Одещини (Південна Бессарабія) і Хотинщини (Північна Бессарабія). На поч. січня 1919 на Хотинщині вибухнуло народне повстання проти румунських окупантів, яке було жорстоко придушене регулярними військами (див. Хотинське повстання 1919). У вересні 1924 у Б. відбулося Татарбунарське повстання 1924, яке завершилось кривавою розправою над учасниками виступу і політичним процесом (1925) у Кишиневі над керівництвом повстання. За даними румунського перепису 1930 українське населення у Пд. Б. становило 74,2%, а у Пн.-36,6%, молдаване і румуни - 19,2%, німці - 9,2%, євреї - 3%. Протягом 20-30-х років румунський уряд проводив політику румунізації українського населення Б.

Перебуваючи постійно під жорстоким політичним тиском, українське національно-культурне життя у Б. розвивалось слабо. Існували нечисленні осередки товариств “Просвіта”, читальні, театральні гуртки. Серед керівників українського національного руху у Бессарабії були В.Корчовий. О.Ялович. М.Галин, І.Гаврилюк, В.Гетманченко, М.Палій та ін. 28. 1940 територія Бессарабії увійшла до складу СРСР. Акерманський,

Ізмаїльський і Хотинський повіти відійшли до УРСР (див. також Адміністративно-територіальний устрій

України).

БИЧ ЛУКА (1875-1944) - український політичний діяч на Кубані, юрист, економіст. З літа 1917 - член Військової Ради Кубані, а з жовтня - Крайової Ради (Установчих Зборів). В грудні 1917 брав участь у прийнятті Конституції Кубанського Краю (офіційна назва Кубанської Республіки). Очолював Законодавчу Раду Республіки. Після прийняття 16.2.1918 акту про державну незалежність Кубані, очолив перший крайовий уряд, який офіційно заявив про вступ Кубанського Краю на федеративних засадах до складу Української держави. Після розгрому кубанських крайових органів денікінцями у 1920, емігрував за кордон. Жив у Чехо-Словаччині. З 1922 - доцент, згодом проф. права Української Господарської Академії у Подєбрадах. Автор ряду наукових праць з господарсько-фінансових проблем.

БІБІКОВ ДМИТРО ГАВРИЛОВИЧ (1792-22.2(63).1870)-російський державний діяч, ген. від інфантерії, учасник Вітчизняної війни 1812. В 1837-52 - київський, подільський і волинський ген.-губернатор. В Україні Б. активно проводив політику російського великодержавного шовінізму. Брав участь у розгромі Кирило-Мефодіївського братства, скасував дію Литовського статуту 1588 (1840) та ліквідував греко-католицьку церкву (1839) у Правобережній Україні, конфіскував маєтки католицького духовенства. З метою русифікації України здійснив заміну місцевих чиновників на російських. В 1847-48 провів інвентарну реформу, яка законодавче закріплювала поміщицьку земельну власність. В 1852-55 - міністр внутрішніх справ Російської імперії.

БІБЛІОТЕКА ІМЕНІ С. ПЕТЛЮРИ - заснована в Парижі у 1929. В 1940 нараховувала у своїх фондах 15 тис. книг. В приміщенні бібліотеки знаходився музей С. Петлюри. В 1940 німці зруйнували будинок бібліотеки і знищили бібліотечний фонд. У 1946 бібліотека відновила свою діяльність.

БІБЛІОТЕКА НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ Т. ШЕВЧЕНКА - створена в 1892 у Львові разом з реорганізацією товариства ім. Т.Шевченка у наукове. В 1894 бібліотека мала 600 книг, на початку 1914 - 70 тис. книг, а в 1939 - близько 300 тис. томів. В бібліотеці зберігалась найповніша і найсистематичніша збірка україністики - пере-важноукраїнських друків 19-20 ст., стародруків 16-18 ст., комплекти преси. Рукописний відділ мав рукописи 14-20 ст. з території всієї України. Тепер фонди бібліотеки зберігаються в Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника АН України.

БІЗАНЦ АЛЬФРЕД (1890 - п. після 1945) - австрійський та український військовий діяч, підполк. УГА та Армії УНР. Н. в с. Дорнфельд (тепер с. Тернополя Пустомитівського р-ну Львівської обл.) За походженням німець. В роки першої світової війни - офіцер австрійської армії. З листопада 1918 командир Львівської (Сьомої) бригади УГА, групи військ "Південь". В березні 1919 бригада Б. визначилась в ході Вовчухівської операції 1919. 7.6.1919 Львівська бригада УГА розпочала Чортківський наступ 7979. Заді бригади. під час цієї операції Б. було присвоєно звання підполк. В серпні 1919 його частина успішно діяла під час наступу об'єднаних українських армій на Київ. В січні 1920 підрозділ Б. у складі частин Української Галицької Армії, внаслідок епідемії тифу і повної ВЦСУТНОСТІ боєПРИПАСІВ Бізанца. потрапив у критичне

становище, був змушений перейти на службу в Червону Українську Галицьку Армію. 24.4.1920 група військ під командуванням Б. вийшла зі складу ЧУГА і, прорвавши польську лінію фронту в р-ні Михнівки, вирушила на з'єднання з частинами Армії УНР. На поч. 40-х рр. Б. - референт українських справ в Управлінні Генеральною Губернією. В 1943-44 Б. очолював Військову управу Дивізії "Галичина". В 1945 Б. був заарештований радянськими спец-службами і засланий. Дальша його доля невдома.

БІЛАС ВАСИЛЬ (17.9.1911 - 23.12.1932) - член Української Військової Організації та Організації Українських Націоналістів. Небіж ДДанилишина.

Входив до складу дрогобицької бойової групи ОУН, створеної З.Кос-саком. 19.8.1931 разом з ДДанилишином за дорученням Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ здійснив замах на керівника східного відділу міністерства закордонних справ Польщі Т.Голувка. Брав участь у експропріаційних актах з метою отримання коштів для діяльності ОУН у Бориславі (31.7.1931) і Трускавці (8.8.1931). 30.11.1932 Б. разом з ДДанилишином, Ю.Березинським, В.Стариком, М.Жураковським, С.Мащакком та ін. бойовиками здійснив напад на пошту у м. Городок Ягайлонський (тепер міородок Львівської обл.) з метою отримання коштів для діяльності українських націоналістичних організацій ОУН і УВО. Під час відступу після завершення операції заарештований разом з Д.Данилициним у с.Веринь на Львівщині. Страчений 23.12.1932 у львівській тюрмі "Бригідки".

БІЛІНСЬКИЙ (Білінський) МИХАЙЛО (1882-17.11.1921) - український військовий діяч, капітан 3-го рангу Українського Військового Флоту. З 1917 належав до Української Партії Соціалістів-Самостійників. Став одним з організаторів українського морського міністерства. У травні-жовтні 1918 Б. входив до складу української делегації, яка вела переговори про умови підписання мирного договору з радянською Росією у Києві. З 26.12.1918 до 9.4.1919 - морський міністр Української Народної Республіки в урядах, які очолювали В.Чеховський і С. Остапенко. З квітня 1919 - командир першої української дивізії морської піхоти. У 1920-21 - міністр внутрішніх справ УНР. В 1920-21 Б. входив до складу Всеукраїнської Національної Ради, очолював її і був заступником голови урядової Комісії по розробці Конституції УНР. Брав участь в першому Зимовому поході Армії Української Народної Республіки (див.Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921). 17.11.1921 Б. під час бою з частинами Червоної Армії потрапив в оточення в р-ні Базару. Не бажаючи здаватись у полон, застрелився.

БІЛІ ХОРВАТИ - слов'янське плем'я, що жило в 7-10 ст. у районі Карпатських гір та верхів'ях Дністра. Утворили союз племен після розпаду.

БІБЛІОТЕКА НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ Т. ШЕВЧЕНКА - створена в 1892 у Львові разом з реорганізацією товариства ім. Т.Шевченка у наукове. В 1894 бібліотека мала 600 книг, на початку 1914 - 70 тис. книг, а в 1939 - близько 300 тис. томів. В бібліотеці зберігалась найповніша і найсистематичніша збірка україністики - пере-важно українських друків 19-20ст., стародруків 16-18 ст., комплекти преси. Рукописний відділ мав рукописи-14-20 ст. з території всієї України. Тепер фонди бібліотеки зберігаються в Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника АН України.

БІЗАНЦ АЛЬФРЕД (1890 - п. після 1945) - австрійський та український військовий діяч, підполк. УГА та Армії УНР. Н. в с. Дорнфельд (тепер с. Тернопілля Пустомитівського р-ну Львівської обл.) За походженням німець. В роки першої світової війни - офіцер австрійської армії. З листопада 1918 командир Львівської (Сьомої) бригади УГА, групи військ "Південь". В березні 1919 бригада Б. визначилась в ході Вовчухівської операції 1919. 7.6.1919 Львівська бригада УГА розпочала Чортківський наступ 1919. За дії бригади. під час цієї операції Б. було присвоєно звання підполк. В серпні 1919 його частина успішно діяла під час наступу об'єднаних українських армій на Київ. В січні 1920 підрозділ Б. у складі частин Української Галицької Армії, внаслідок епідемії тифу і повної відсутності боєприпасів потрапив у критичне становище, був змушений перейти на службу в Червону Українську Галицьку Армію. 24.4.1920 група військ під командуванням Б. вийшла зі складу ЧУГА і, прорвавши польську лінію фронту в р-ні Михнівки, вирушила на з'єднання з частинами Армії УНР. На поч. 40-х рр. Б. -референт українських справ в Управлінні Генеральною Губернію. В 1943-44 Б. очолював Військову управу Дивізії "Галичина". В 1945 Б. був заарештований радянськими спец-службами і засланий. Дальша його доля невідома.

БІЛАС ВАСИЛЬ (17.9.1911 - 23.12.1932) - член Української Військової Організації Організації Українських Націоналістів. Небіж Д.Данилишина.

Входив до складу дрогобицької бойової групи ОУН, створеної З.Кос-саком. 19.8.1931 разом з Д.Данилишином за дорученням Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ здійснив замах на керівника східного відділу міністерства закордонних справ Польщі Т.Голувка. Брав участь у експропріаційних актах з метою отримання коштів для діяльності ОУН у Бориславі (31.7.1931) і Трускавці (8.8.1931). 30.11.1932 Б. разом з Д.Данилишином, Ю.Березинським, В.Стариком, М.Жураковським. С.Мащаком та ін. бойовиками здійснив напад на пошту у м. Городок Ягайлонський (тепер м.Городок Львівської обл.) з метою отримання коштів для діяльності українських націоналістичних організацій ОУН і УВО. Під час відступу після завершення операції заарештований разом з Д.Данилишином у с.Веринь на Львівщині. Страчений 23.12.1932 у львівській тюрмі "Бригідки".

БІЛИНСЬКИЙ (Білінський) МИХАЙЛО (1882-17.11.1921) - український військовий діяч, капітан 3-го рангу Українського Військового Флоту. З 1917 належав до Української Партії Соціалістів-Самостійників. Став одним з організаторів українського морського міністерства. У травні-жовтні 1918 Б. входив до складу української делегації, яка вела переговори про умови підписання мирного договору з радянською Росією у Києві. З 26.12.1918 до 9.4.1919 - морський міністр Української Народної Республіки в урядах, які очолювали В.Чеховський і С. Остапенко. З квітня 1919 - командир першої української дивізії морської піхоти. У 1920-21 - міністр внутрішніх справ УНР. В 1920-21 Б. входив до складу Всеукраїнської Національної Ради, очолював її і був заступником голови урядової Комісії по розробці Конституції УНР. Брав участь в першому Зимовому поході Армії Української Народної Республіки (див.Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921). 17.11.1921 Б. під час бою з частинами Червоної Армії потрапив в оточення в р-ні Базару. Не бажаючи здаватись у полон, застрілвся.

БІЛІ ХОРВАТИ - слов'янське плем'я, що жило в 7-10 ст. у районі Карпатських гір та верхів'ях Дністра. Утворили союз племен після розпаду якого частина хорватів переселилася на захід. Згадуються утворах Константина VII Багрянородного (Велика або Біла Хорватія) і Масуді. Константин VII пов'язує з ними походження південнослов'янських хорватів, оскільки ще за візантійського імператора Іраклія (610-641) значна частина Б. х. переселилася на Балканський пів-ов. Згадуються у "Повісті временних літ", що є свяченням того, що частина Б. х. залишилась у Прикарпатті.

БІЛОЗЕРСЬКИЙ ВАСИЛЬ МИХАЙЛОВИЧ (1825 - 20.2(43).1899) - український громадсько-політичний і культурний діяч, журналіст. Н. на хуторі Мотронівці на Чернігівщині. Вищу освіту здобув в Київському унті св. Володимира (1843-46). В 1846-47 - учитель Петровського кадетського корпусу у Полтаві. Разом з М.Костомаровим і М.Гулаком виступив організатором Кирило-Мефодіївського братства. Брав участь у створенні "Статуту Слов'янського братства св. Кирила і Мефодія". Був автором "Записки" - пояснень до статуту братства. Розвинув ідеї християнського соціалізму, виступав за об'єднання всіх слов'янських народів у республіканську федерати, в якій провідну роль відводив Україні. В 1847 Б. був заарештований і засланий в Олонецьку губернію під нагляд поліції. Служив у Петрозаводському губернському правлінні. В 1856 звільнений. Жив у Петербурзі. В 1861-62 - редактор "Основи". Згодом служив у Варшаві. Підтримував зв'язки з Галичиною, співпрацював у газетах "Мета" і "Правда". Останні роки життя провів на хуторі Мотронівці.

БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1651 договір укладений між гетьманом України Б. Хмельницьким і польським урядом 18(28).9.1651 в м. Біла Церква. Умови цього договору стали наслідком поразки

української армії у Берестецькій битві 1651. За Б. м. д. число реєстрового війська зменшувалося з 40 тис. до 20 тис. чол. Козацькою територією визнавалось лише Київське воєводство. У Брацлавське і Чернігівське воєводства поверталась польська адміністрація, а магнатам і шляхті повертались - їхні маєтки.

Гетьман зобов'язувався розірвати союз Кримським ханством і позбавлявся права дипломатичних зносин з іноземними державами. Б.Хмельницький залишався гетьманом, але після його смерті король дістав право призначати і звільняти гетьманів. Білоцерківський договір дав можливість українському народові зібрати сили для відновлення боротьби проти Польщі. В травні 1652 умови Б. м. д. були анульовані Б. Хмельницьким.

БІЛЬСЬКИЙ (Бельський) ФЕДІР ІВАНОВИЧ (р. н. невід. - п. бл. 1506) - український князь, один з керівників боротьби українського народу проти литовського панування в останній чверті 15 ст. В 1481 Б., М.Олелькович (брат останнього київського князя Семена Олельковича: див. Олельковичі) та І.Гольшанський у відповідь на ліквідацію литовським урядом українських князівств, в першу чергу Київського (1470: фактично в 1471) організували змову з метою вбити великого князя литовського Казимира IV Ягеллончика і утворити незалежну українську державу. Після викриття змови М.Олельковича та І.Гольшанського стратили в серпні 1481 у Києві, а Б. втік до Москви, де перейшов на службу до московського князя Івана 14 Васильовича. В 1402 оженився на племінниці князя, рязанській княжні Анні Василівні. Сам Б. і його нащадки вигравали значну роль в державному і політичному житті Московської держави 16 ст.

БІСМАРК ОТТО-ЕДУАРД-ЛЕОПОЛЬД ФОН ШЬОНГАУЗЕН (1.4.1815 - 30.7.1898) - пруський та німецький державний діяч, дипломат, князь. Н. в Шьонгаузені. В 1859-62- пруський посланець в Російській імперії, в 1862 - у Франції. В 1862-71 Б.-міністр-президент і міністр закордонних справ Пруссії. Провів воєнним шляхом об'єднання Німеччини під зверхністю Пруссії. В 1871-90 - рейхсканцлер Німецької імперії, в якій керівну роль відігравала Пруссія. В 1879-1882 став одним з головних організаторів Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія). Припускають, що Б. був ініціатором поміщення в тижневику "Gegenwart" ("Сучасність") статті Б.Гартмана "Росія в Європі", в якій висловлювалась думка про можливість відновлення "Київського князівства" під протекторатом Габсбургів.

БЛАКИТНИЙ ВАСИЛЬ МИХАЙЛОВИЧ (справжнє прізвище - Елланський) (31.12.1893 (12.1.1894) - 4.12.1925) - український політичний діяч і письменник. Н. у с.Козлах на Чернігівщині (тепер с.Михайло Коцюбинське Чернігівського р-ну Чернігівської обл.). Навчався в Чернігівській духовній семінарії і Київському комерційному інституті. З квітня 1917 - член Української Партії Соціалістів-Революціонерів. В травні 1918 Б. став одним з ініціаторів розколу УПСР і оформлення лівої фракції партії боротьбистів. Редагував її друкований орган - газету "Боротьба". Після вимушеного злиття Української Партії Соціалістів-Революціонерів-Боротьбистів (комуністів) з Комуністичною Партією (більшовиків) України вступив до останньої. В 1920-25 входив до складу ЦК КП(б)У. З 1921 був призначений головою Держвидаву та редактором газети "Вісті ВУЦВК". Б. - організатор і редактор журналів "Шляхи мистецтв", "Червоний перець" (1922-25), "Всесвіт" (1925). Засновник і керівник спілок "пролетарських" письменників України - "Боротьба" (1919) і "Гарт" (1923-25). Б. відомий як поет (під псевдонім В.Еллан), прозаїк (псевдонім - А.Ортал), як фейлетоніст сатирик (псевдонім - Валер Прозоза), як пародист (псевдонім - Маркіз Попелястий). Автор збірки поезій "Удари молота і серця" (1920) та інших літературних творів. В 30-х роках твори Б. були заборонені як націоналістичні, а пам'ятник Б., встановлений у Харкові, знищений.

БОБЕРСЬКИЙ ІВАН (4.8.1873 - 17.8.1947) відомий український громадський діяч, один з засновників українського спортивного руху. Н. в с. Доброгостів Дрогобицького повіту на Львівщині у родині священика. Навчався в ун-тах Львова, Відня і Граца. Перебуваючи в Західній Європі, вивчав нові форми і методи фізичного виховання. В 1890-14 викладав німецьку мову і фізичну культуру в Академічній гімназії у Львові. Став одним з організаторів сокольсько-стрілецького руху, в 1910-14 - голова "Сокола-Батька". Редагував періодичні видання: "Вісті з Запорожжя" (1910-14) і "Січові вісті" (1912-14). На поч. першої світової війни увійшов до складу Бойової Управи УСС. з 1915 - член Головної. Української Ради. В 1918-19 - референт пропаганди у державному секретаріаті військових справ ЗУНР. В листопаді 1920 за дорученням Державного Секретаріату ЗУНР-ЗОУНР виїхав до США. З 1922- секретар представництва ЗУНР у Канаді. Брав активну участь у житті української діаспори в Америці. В 1931 повернувся в Європу. В 1932-47 жив у м.Тржичі (Югославія). Автор поручників з фізичного виховання - "Забави й ігри рухові" (1904-05). "Копаний м'яч" (1906) та ін.

БОБРИНСЬКИЙ ГРИГОРІЙ (Георгій) ОЛЕКСАНДРОВИЧ (р.н. і см. невід.) - російський державний діяч, граф. В 1914-5 Б. під час окупації російськими військами Галичини і Буковини очолював Галицько-Буковинське генерал-губернаторство. Керована Б. російська окупаційна адміністрація проводила відверту антиукраїнську політику. За його розпорядженнями закривались українські школи, газети, друкарні, відбувались масові арешти і депортації української інтелігенції у глиб Росії. Діяльність Б. на посту генерал-губернатора Галичини і Буковини російський політик П.Мілюков, виступаючи в Державній Думі, розцінив як "європейський скандал".

БОБРОВСЬКИЙ БОРИС (рр. н. і см. невід.) -український військовий діяч періоду української національно-визвольної боротьби 1917-21. В роки першої світової війни - генерал російської армії В 1917 очолював Українську Військову Громаду в Двинську. Наприкінці листопада 1917 був призначений начальником Українського Генерального Військового Штабу, який очолював до березня 1918. Подальша його доля

невідома.

БОБРОК-ВОЛИНСЬКИЙ ДМИТРО МИХАЙЛОВИЧ (II пол 14 ст.) - український князь. Походив з Волині. Син литовського князя Коріата (Михайла) Гедиміновича. З кінця 70-х років перейшов на службу до московського князя Дмитрія Донського і одружився на його сестрі Анні. Учасник походів московського війська проти волзьких болгар. (1376) і татар (1378). Особливо відзначився під час Куликівської битви 1380. Командуючи в ході битви запасним полком. наніс ранговий удар, який привів до розгрому татарських військ хана Мамаю.

БОВМЕН ІСААК (1878-1950) - американський дипломат. В 1919 Б. входив до складу американської делегації на Паризькій мирній конференції 1919-20. Член комісії по вирішенню українсько-польського конфлікту. З ініціативи Б. 2.5.1919 американський уряд припинив воєнну допомогу Польщі у зв'язку з діями польської армії ген. Й.Гаплера на українському фронті в Галичині під час українсько-польської війни 1918-1919.

БОГАЦЬКИЙ ПАВЛО (1883 - р.см. невід.) український громадський і військовий діяч, журналіст, літературознавець і бібліограф, дійсний член НТШ. В 1909-14 - засновник і редактор ж-лу "Українська хата", який виходив у Києві. В 1914 Б. за національно-просвітницьку роботу був заарештований російською владою і засланий до Нерчинського краю. В 1917 повернувся до Києва, де був призначений начальником міліції міста. В 1918-19 - столичний отаман і отаман Коша Охорони Республіки. З 1922 перебував в еміграції. Б. автор збірок новел "Камелії" (1918), "Під баштою зі слонової кості", літературно-критичних статей і бібліографічних праць.

БОГДАНОВИЧ-ЗАРУДНИЙ САМІЙЛО (рр.н. і см. невід.) - український військовий і державний діяч, генеральний суддя, дипломат. До поч. національно-визвольної війни 1648-57 був товаришем козацької хоругви королівської армії. В 1648 приєднався до повстанського війська під проводом Б.Хмельницького. Визначився в Корсунській битві 1648. Виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана Б.Хмельницького. В квітні 1650 вів переговори з представниками польського уряду у Варшаві. В квітні 1652 і березні 1654 Б.-З. очолював українські посольства до Москви, а в червні 1653 - до Туреччини. Разом з П. Тетерею брав участь у виробленні положень міждержавного договору між Україною і Московським царством в лютому-березні 1654 (див. Березневі статті 1654). В 1657 їздив з дипломатичною місією до Трансильванії. Підтримував політику гетьмана І.Виговського. У вересні 1658 брав участь у виробленні умов і укладанні Гадяцького договору 1658. Після обрання гетьманом Ю.Хмельницького перейшов на його бік. Спільно з Г.Лісницьким і Г.Гуляницьким уклав Слободищенський трактат 1660. В 1664 вів боротьбу проти гетьмана Лівобережної України -І.Брюховецького. Після 1664 даних про нього немає

БОГУН ІВАН ТЕОДОРОВИЧ (Федоренко, Федорович; р.н.невід.п.17(27), 2.1664) - видатний український військовий і державний діяч. полководець, полковник подільський, згодом – кальницький (вінницький) і паволоцький. Походив з української шляхти. Учасник визвольних повстань у 1637-38. Брав участь у всіх битвах національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57. В березні 1651 Б. разом з С.Височаном керував обороною Вінниці. Особливо визначився у Берестецькій битві 1651. В ході цієї битви, будучи обраним наказним гетьманом, зумів організувати оборону козацького табору, а пізніше вивести українську армію з оточення. В 1653 вів запеклі бої з польськими частинами пір, командуванням С.Чарнецького під Монастирищем. В січні 1654 Б. разом з дмовився присягнути на вірність московському царю. У 1655 керував героїчною обороною Умані. Непохитно стояв на позиціях української державності, був противником промосковської і пропольської орієнтації українських гетьманів. В 1658 брав активну участь у придуманні Пушкаря і Барабаша заколоту 1657-58. Висловлював претензії Ю.Хмельницькому за укладення Переяславських статей 1659. В.1662 Б. був ув'язнений поляками в фортеці Мальборк (Марієнбург). На поч. 1663 король Ян II Казимир звільнив Б. і доручив йому командування правобережними козацькими полками. В 1663-64 брав участь у поході гетьмана П.Тетері у Лівобережну Україну. В лютому 1664 був схоплений поляками 117(27)2.1664 розстріляний біля Новгород-Оверського.

БОДЯНСЬКИЙ ОСИП МАКСИМОВИЧ (літературні псевдоніми М.Бода-Варвинець; запорожець Ісько Материнка, І.Мастак та ін.: 31.10(12.11).1808-6(18).9.1877) - український філолог-славіст, історик і письменник. Н. в с.Варві Полтавської губернії (тепер селище Сріблянського р-ну Чернігівської обл.) у сім'ї священика. В 1834 закінчив навчання у Московському ун-ті. У 1837-42 перебував у науковому вирядженні у слов'янських країнах. В 1842-68 - проф. Московського ун-ту, а з 1845 - секретар Московського т-ва історії-та соціалістичності при ун-ті. В 1846-48 і 1858-77 редагував його періодичне видання "Чтение Московского общества истории и древности российских", в яких опублікував багато цінних матеріалів з історії України, народні пісні. Б. - автор праць з історії -"Про погляди відносно походження Русі" (1835), "Про час виникнення слов'янських письмен" (1855) та слов'янської філології -"Розгляд різних думок про давню мову північних і південних русів"(1837) та ін. Б. послідовно вистояв за самобутність і самостійність української національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57. В березні 1651 Б. разом з С.Височаном керував обороною Вінниці. Особливо відзначився у Берестецькій битві 1651. В ході цієї битви, будучи обраним наказним гетьманом, зумів організувати оборону козацького табору, а пізніше вивести українську армію з оточення. В 1653 вів запеклі бої з польськими частинами під командуванням С.Чарнецького під Монастирищем. В січні 1654 Б. разом з І.Сірком відмовився присягнути на вірність московському царю. У 1655 керував героїчною обороною Умані. Непохитно стояв на позиціях української державності, був противником промосковської і пропольської орієнтації українських гетьманів. В 1658 брав

активну участь у придушенні Пушкаря і Барабаша заколоту 1657-58. Висловлював претензії Ю.Хмельницькому за укладення Переяславських статей 1659. В.1662 Б. був ув'язнений поляками в фортеці Мальборк (Марієнбург). На поч. 1663 король Ян II Казимир звільнив Б. і доручив йому командування правобережцями козацькими полками. В 1663-64 брав участь у поході гетьмана П.Тетері у Лівобережну Україну. В лютому 1664 був схоплений поляками і 17(27)2.1664 розстріляний біля Новгород-Сіверського.

БОДЯНСЬКИЙ ОСИП МАКСИМОВИЧ (літературні псевдоніми М.Бода-Варвинець; запорожець Ісько Материнка, І. Мاستак та ін.; 31.10(13.11).1808-6(18).9.1877) - український філолог-славист, історик і письменник. Н. в с.Варві Полтавської губернії (тепер селище Сріблянського р-ну Чернігівської обл.) у сім'ї священика. В 1834 закінчив навчання у Московському ун-ті. У 1837-42 перебував у науковому відрядженні у слов'янських країнах. В 1842-68 - проф. Московського ун-ту, а з 1845 - секретар Московського т-ва історії-та старожитностей при ун-ті. В 1846-48 і 1858-77 редагував його періодичне видання "Чтение Московского общества истории и древности российских", в яких опублікував багато цінних матеріалів з історії Укр.аїни, народні пісні. Б. – автор праць з історії - "Про погляди відносно походження Русі" (1835), "Про час виникнення слов'янських письмен" (1855) та слов'янської філології - "Розгляд різних думок про давню мову північних і південних русів" (1837) та ін. Б. послідовно відстоював самобутність і самостійність української мови і літератури. В 1846 вперше видав "Літопис Самовидця" (можливий автор - Р.Ракушка-Романовський) та "Історію Русів". Був ініціатором видання "Народні пісні Галицької і Угорської Русі" Я.Головацького. Автор поетичних творів "Наські українські казки" (1835) та поезії 1843-44. Б. був знайомим і перебував у дружніх стосунках з М.Гоголем, Т.Шевченком, М.Максимовичем.

БОЖ (Боз, Бус; р.н. невід. -п. бл. 375) – князь антів. У своїй книзі "Про походження та історію готів" історик Йордан писав, що в 70-х роках 4 ст. Б. очолював мужню боротьбу антів проти готів. Спочатку анти завдали поразки готам, яких очолював король Вінитар, але бл. 375 готам вдалося захопити Б. в полон. За наказом Вінгтара розп'ятий разом зі своїми синами і найближчими 70 старшинами. Згадується в "Слові о полку Ігоревім". За деякими даними, Б. був страчений на Росі біля с. Синяви (тепер Рокитнянський р-н Київської обл.).

БОЖКО ЮХИМ (1885 - січень 1920) -український повстанський отаман. В період Гетьманату - начальник охорони Запорізької залізниці у Катеринославі. В листопаді 1918 очолив українське військове формування на Катерино-славщині - "Запорізька Січ". Наприкінці 1918 -поч. 1919 вів активні бойові дії проти більшовицьких військ в р-ні Катеринослава. В 1919 - командир 2 піхотної дивізії Запорізького Корпусу. Б. хотів втілити в життя утопічну ідею про відновлення запорізьких традицій в армії, чим вносив елементи анархії у військові частини. Загинув у суперечці з отаманом О.Волохом в січні 1920.

БОЙДУНИК ОСИП (псевдонім Діброва; 1895 -р. см. невід.) - український політичний діяч. Н. у Галичині. Інженер за фахом. Брав участь в українських національно-визвольних змаганнях 1917-21, був старшиною Української Галицької Армії і Армії Української Народної Республіки. З 1920 -член Української Військової Організації. На поч. 20-х років один з провідних членів Групи Української Національної Молоді, згодом голова ГУНМ. В січні-лютому 1929 - учасник Першого Конгресу Українських Націоналістів (28.1.-3.2.1929) у Відні, на якому було утворено Організацію Українських Націоналістів. Співпрацював у тижневику "Український Голос" і "Голос Нації". Неодноразово заарештовувався польською поліцією. У вересні 1932 під час "процесу конгресівців" над 9 учасниками Першого Конгресу Українських Націоналістів засуджений до 4 років ув'язнення. Після звільнення наприкінці 1935 очолив політичну референтуру Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ. З 1941 - член Проводу Українських Націоналістів. В еміграції входив до складу Української Національної Ради. очолював її президію. Автор праць "Національний солідаризм", "Українська внутрішня політика" та ін.

БОЙОВА УПРАВА УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ (Українська Бойова Управа) -організаційно-координаційний центр Легіону Українських Січових Стрільців. Створена 3.8.1914 з представників від Головної Української Ради, Українського Січового Союзу і "Сокола-Батька" для формування Легіону УСС. 6.8.1914 опублікувала звернення "До українського народу", в якому містився заклик вступати в УСС.З початку вересня 1914 Б.У. УСС перебувала у Відні. З 1915 Б.У. займалася в основному пропагандистською, видавничою і харитативною діяльністю, В 1914-15 Б.У. очолював К.Трильовський, а з 1917 - С. Смаль-Стоцький. Членами Б.У. були К.Білецький, І.Боберський, Д.Вітовський. В.Темницький. С.Горук, Д.Катамай. С.Шухевич, В.Онгалевич, Т.Рожанковський та ін.

БОЙЧУК МИХАЙЛО ЛЕВОВИЧ (18(30).10.1882- 13.7.1937) - визначний український живописець-монументаліст і педагог, один з основоположників українського монументального мистецтва. Н. в с.Романівці на Тернопільщині. В 1908 -удосконалював свою майстерність у Парижі. В 1917 - проф. Академії Мистецтв, з 1924 -художнього інституту в Києві. Б. створив школу художників-монументалістів т. зв. бойчукістів (Т.Бойчук, К.Гвоздик, А.Іванова, С.Колос, О.Мизін, О.Павленко, І.Падалка, М.Рокицький та ін.), вміло поєднував впливи візантійського живопису з традиційними елементами українського малярства. Під його керівництвом виконано розписи Луцьких казарм у Києві (1919) санаторію ім. ВУЦВК на Хаджібеївському лимані в Одесі (1928), Червонозаводського театру в Харкові (1933-35). Б. - автор портретів Б.Лепкого і К. Же-ромського (поч. 20 ст.), ряду декорацій для вистав "Молодого театру" Л. Курбаса у Києві (1918). В 1937 заарештований органами НКВС і засланий. Помер у концтаборі.

БОЛБОЧАН (Балбачан) ПЕТРО (1883 -24.6.1919) - відомий український військовий діяч, полковник Армії

УНР. З осені 1917 Б. командир Першого Українського республіканського полку у складі Другої сердюцької дивізії. На поч. лютого 1918 очолювана Б. частина вела запеклі бої на підступах до Києва і в самому місті проти наступаючих більшовицьких армій, В лютому 1918 був призначений командиром другого куреня Окремого Запорізького Загону. 24.2.1918 курінь Б., зайнявши Житомир, розпочав наступ на Київ, який звільнив 2.3.1918. 10.4.1918 Б. за наказом військового міністра УНР О.Жуковського очолив Кримську групу Армії УНР, яка, розвиваючи успішний наступ на півдні України, 25.4. зайняла Симферополь, а в наступний день - Бахчисарай. З кін. квітня 1918 Б. командував Другим Запорізьким полком у складі Запорізького Корпусу, який у період Гетьманату охороняв східні кордони України. В листопаді 1918 полк під командуванням Б. одним з перших перейшов на бік Директорії Української Народної Республіки і взяв участь у повстанні проти гетьмана П.Скоропадського. У грудні 1918 Директорія УНР призначила Б. командуючим Лівобережною армійською групою яка протистояла наступу Червоної армії у Лівобережній Україні. Після відступу частин Армії Української Народної Республіки на Правобережну Україну Б. командних постів не займав. 9.6.1919 при підтримці ряду провідних членів Української Партії Соціалістів-Самостійників Б. самовільно проголосив себе командуючим Запорізького Корпусу, який розташовувався в Проскуріві (тепер Хмельницький). Цей крок був розцінений Директорією УНР як спроба державного перевороту. Б. був заарештований начальником контррозвідки Армії УНР М.Чеботарівим, звинувачений у спробі встановлення диктатури Є. Летушевича та командуючого Української Галицької Армії О.Грекова і за вироком воєнно-польового суд розстріляний біля станції Балин на Поділлі.

БОЛЕСЛАВ I ХОРОБРИЙ (967-17.6.1025) польський князь (992-1025) і король в 1025. Походив з династії П'ястів. Син князя Мешка I.В. 999 приєднанням Краківської землі завершив процес формування польської держави. У війнах з "Священною Римською імперією" (1003-05 1007-13, 1015-18) зумів відстояти незалежність Польщі. В 1000 добився організації самостійної архієпископської кафедри у Гнезно. В 1003 захопив Словаччину і Моравію, проте остання була відвоєвана Чехією в 1201. В 1018 Б., підтримуючи Святополка Окаянного у боротьбі проти Ярослава Мудрого, здійснив похід на Київ і тимчасово захопив Червенські міста. В 1030-31ці міста відвоював Ярослав Мудрий.

БОЛЕСЛАВ II СМІЛИВИЙ (1039-1081) польський князь (1058-77), король Польщі (1077-79) з династії П'ястів. Син Казимира I. Вів війну з Чехією. За правління Б.ІІ Польща втратила частину Західного Помор'я. В квітні 1069 війська Б.ІІ допомогли київському князю Ізяславу Ярославичу зайняти Київ і придушити Київське повстання 1068-69. В 1077 здійснив новий похід у Київську державу. В 1079 в результаті повстання великих феодалів змушений втекти в Угорщину. Помер у Каринтії.

БОЛЕСЛАВ III КРИВОУСТИЙ (20.8.1085-28.10.1138) - польський князь (1102-1138; за іншими даними -1106-38). Син князя Владислава I Германа. Походив з династії П'янів. Після смерті батька отримав у володіння Малу Польщу. Вів вперту боротьбу зі своїм братом Збігневом, який успадкував Мазовію і Велику Польщу, і його союзником німецьким імператором Генріхом. За Б.ІІІ було тимчасово відновлено політичну єдність Польщі. В 1116 приєднав до Польщі Сх.Помор'я, а в 1123-Зах. Помор'я і частково землі лютичів. За правління Б.ІІІ у Польщі перебував Володимир Мономах. В 1138 видав статут (т.зв. статут Б.ІІІ), за яким територія Польщі була поділена на уділи між його синами, що поклало початок періоду роздробленості Польської держави.

БОНЯК (руське прізвище - Шолудивий; кін. 11-поч. 12 ст.) - половецький хан. Чинив грабіжницькі напади на Київську Русь. В червні 1096 на чолі половецької орди напав на Київ (можливо, у відповідь за вбивство 24.2.1095 князем В.Мономахом у Переяславі половецьких князів Кітана і Ітлара), де спалив княжий двір в Берестові, Красний двір на Вицубичах і пограбував Печорську Лавру. В 1097 і 1105 знову напав на київські землі. В 1099 допомагав князю Давиду Ігоровичу заволодіти Володимиром і Луцьком. В 1107 Б. разом з половецьким ханом Шаруканом був розгромлений військами Володимира Мономаха, Святополка і Олега на Сулі поблизу Лубен.

БОПЛАН ПЙОМ ЛЕВАССЕР де (бл. 1600-6.12.1673) - французький військовий інженер і картограф. Н. у Нормандії. В 1630-48 перебував на службі у польських королів Сигізмунда III, Владислава IV і Яна II Казимира в чині старшого капітана артилерії і королівського інженера, переважно в Україні. Керував будівництвом фортець і замків у Барі (1638), Бродах (1630-35), Пшчірцях (1635-40; у співпраці з італ. інженером Андреа дель Аквою), Кременчук. В липні 1635 за проектом Б. на правому березі Дніпра біля Кодацького порогу польський уряд наказав спорудити фортецю Кодак, яка мала повністю ізолювати Запорізьку Січ від решти України. В 1639 Б. відбудував зруйновану козаками на чолі з гетьманом І.Сулимою фортецю Кодак. В 1650

видав "Опис України або області Королівства Польського...", що містить цінні дані з історії, географії і культури України, докладний опис побуту і звичаїв українського народу. Б. був -одним з найвидатніших картографів 17 ст. В 1648-50 склав карту України, для якої використовував власні виміри.

БОРБИСТИ - популярна назва членів Української Партії Лівих Соціалістів-Революціонерів (борбистів). Назва походить від центрального партійного органу російської газети "Борьба". Підтримували існування радянської влади в Україні. Проте, на відміну від більшовиків, замість гасла диктатури пролетаріату висунули гасло диктатури трудящих класів. В липні 1920 Б. були змушені самоліквідуватися і увійти до складу Комуністичної Партії (більшовиків) України. В 20-30-х роках деякі провідні члени Б., серед яких Качинський, Мстиславський, Терлецький та ін., входили до складу уряду УСРР.

БОРЕЦЬКИЙ ІОВ (Іван Матвійович; р.н. невід. -п. 12.3.1631) Український церковний, політичний і освітній діяч. Н. в с.Бірчому у Галичині (тепер с. Городоцького р-ну Львівської обл.). Освіту здобув за кордоном. Викладав у Львівській братській школі, в 1604-05 - її ректор. В 1615 виступив одним з засновників Київської братської школи, в якій згодом став ректором. В 1620-31 - київський православний митрополит. Б. - автор полемічних творів, спрямованих на захист православ'я: "Протестація" (1621), "Юстифікація" (1622). В 1628-29 Б. разом з митрополитом В.Рутським робив спроби примирити дві українські церкви -православну і греко-католицьку. Проте плани Б. не знайшли підтримки.

БОРЕЦЬКИЙ МИХАЙЛО (1879-1936) -український церковний діяч, митрополит УАПЦ (1927-1930). Н. на Волині. Навчався у Київській духовній семінарії та на педагогічних курсах у Харкові. В 1904-21 - викладач теології та військовий священник-капелан. 31922 - єпископ гайсинський. 17.10.1927 обраний на Другому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі митрополитом Української Автокефальної Православної Церкви. Підчас процесу над Спілкою Визволення України заарештований і ув'язнений у Ярославському ізоляторі для політичних в'язнів. За відмову підписати звернення до Папи Римського, яке б засвідчувало відсутність в Україні репресій за релігійні переконання, засланий на Соловецькі острови. Помер при нез'ясованих обставинах в одній з клінік Ленінграда.

БОРИС І ГЛІБ - молодші сини київського князя Володимира Святославича. Бл. 987-89 (за іншими даними - 994-996) Борис (р.н. невід.-п.1015) отримав від батька Ростов, а Гліб (р.н. невід.-П.1015) - Муром. Після смерті батька (1015) під час міжусобної боротьби були вбиті за наказом старшого брата Святополка Окаянного. Б. вбито на р. Альті, коли він повертався з походу на печенігів, а Г, - поблизу Смоленська. В 1072 останки Г. і Б. були перенесені у Вишгород і захоронені у Борисоглібському соборі, збудованому князем Ізяславом. В 1071 канонізовані православною церквою. В 1191 прах Б. і Г. князь Давид Ростиславич переніс у Смоленськ.

БОРОВЕЦЬ ТАРАС (псевдоніми Тарас Бульба, Чуб, Гонта: 93.1908 - 15.5.1981) - український політичний і військовий діяч. Н. на Волині. Деякий час працював каменярем. В роки польської окупації Західної України проводив пропагандистську роботу на Поліссі. У 1930 заснував організацію Українське Національне Виродження. Декілька раз заарештовувався польськими спецслужбами, в 1934-35 був в'язнем Берези Картузької В 1939-41 під час більшовицької окупації продовжував роботу по організації націоналістичного підпілля на Поліссі і Волині. На поч. німецько-радянської війни 1941-45 Б. сформував і очолив партизанські відділи Поліської Січі в м.Олевську. В лютому 1942 повстанські загони на чолі Б. діяли в Костопільському та ін. р-нах. В березні-квітні 1943 вів переговори з штабом УПА-Північ, однак пропозицію про входження його відділів в єдиний повстанський рух Б. вихилив. В липні 1943 Б. перейменував очолювані ним загони в Українську Народну-Революційну Армію і створив спільно з І.Мітрингою Українську Національно-Демократичну Партію. 18-19.8.1943 УНРА була роззброєна частинами Української Повстанської Армії. Наприкінці листопада 1943 (за деякими даними -1.12.1943) заарештований гестапо у Варшаві і ув'язнений у концтаборі Саксенгаузен.

Звільнений у вересні 1944.31948 жив в емігрант у Канаді. Видавав журнал "Меч і Воля", створив Українську Національну Гвардію. Номеру Торонто. Автор спогаде "Армія без держави".

БОРОВИКОВСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ЛУКИЧ (24.7(4.8).1757-6(18).4.1825) - видатний український живописець-портретист. Н. в м.Миргороді в козацькій родині. Малювати вчився у батька і дядька-іконописців. В 1788 Б. переїхав до Петербурга, де працював під керівництвом Д.Ле-вицького. Став найвидатнішим портретистом Петербурга. 31795-академік, з 1802- радник Академії Мистецтв. Працюючи в дусі класицизму, продовжував кращі західно-європейські традиції в українському мистецтві. Виконав бл. 160 портретів - полк. П.Руденка (80-11 рр. 18 ст.), О.Капніста (1780), "Богоматір на троні", "Цар Давид" (1785), М.Лопухіної (1797), В. Арсенєвої (1795), О.Безбородька з дочками (1803), київського вїйта П.Борщевського (1818) та багато ін. Виконав іконостаси і розписи церков та соборів у Миргород, Кобинцях, Могилеві, Петербурзі та інших містах.

БОРОДАВКА (Неродич) ЯЦЬКО (р.н. невід.-П.1621) - гетьман запорізького козацтва. Наприкінці 1619 Б. був обраний нереєстровим козацтвом гетьманом замість П.Сагайдачного. В 1621 очолив козацьке військо в поході проти турків у Молдавію (див. Хотинська війна 1620-21). Невдачі деяких козацьких загонів Б. у Молдавії, нестача провіанту і фуражу для війська привели до скинення його з гетьманства. Гетьманом було обрано П.Сагай-дачного. Невдовзі Б. за вироком козацького суду було страчено.

"**БОРОТЬБА**" - щотижнева газета, видання Української Партії Соціалістів-Революціонерів. Виходила в 1917-20 у Києві. Редактор М.Порш. Після розколу УПСР у травні 1918 "Б." - орган лівої фракції партії, яка отримала від газети свою назву - боротьбисти. Редактор В.Блакитний.

БОРОТЬБИСТИ (Боротьбісти) -див. Українська Партія Соціалістів-Революціонерів-Боротьбістів (комуністів).

БОРТНЯНСЬКИЙ ДМИТРО СТЕПАНОВИЧ (1751-28.9(10.10).1825) - видатний український композитор і хоровий диригент. Н. в м.Глухові (тепер Сумська обл.). За деякими даними, до1758 навчався у Глухівській співочій школі. За гарний голос був прийнятий до петербурзької придворної капели. Вчився в італійського композитора Б.Галуппі, а в 1769-79 продовжував навчання в Італії. Написав опери "Креонт" (1776), "Алкід" (1778), "Квінт Фабій" (1779), поставлені на італійській сцені. В 1774 (за ін. даними1779)-1796-капельмейстер

придворної капели в Гатчині і Павловську, в якій співали майже виключно українці. В цей час написав опери "Сокил" (1786) і "Син-суперник" (1787). пасторальну комедію "Свято сеньйора" (1786), балет і концертну симфонію (1796). В 1796-1825 управитель придворної співочої капели. Створив понад сто творів хорової церковної музики (в т.ч. бл. 70 концертів і 2 літургії), в яких в значній мірі відобразилися мотиви української народної пісенності. Серед хорових концертів Б. найвідоміші: "Господи, силою твоєю", "Слава во вишніх Богу", "Сей день", "Услиши, Боже, глас мій" та ін. Хоровий стиль Б. визначається урочистістю і ліричністю. Творчість Б. належить до вершин світової музичної культури.

БОРЩАК ІЛЬКО (19.7.1892-11.10.1959) -відомий український історик і громадський діяч. Н. на Херсонщині. Вивчав класичну філологію в Петербурзькому, Київському і Новоросійському (Одеському) ун-тах. Після здобутт вищої освіти, займався науковою діяльністю. В 1914-17 Б. -офіцер російської армії, брав участь у боях на фронтах першої світової війни. На поч. 1917 обраний членом Української ради військ Румунського фронту. В 1918-19-старшина Армії УНР. 3 січня 1919 у складі місії Української Народної Республіки перебував у США, згодом - секретар української делегації на Паризькій мирній конференції 1919-20. В 1923-32 Б. - один з засновників і провідних членів Союзу Українських Громадян у Франції, який стояв на прорадянських позиціях. У 1926-29 - один з видавців газети "Українські вісті" в Парижі. В 20-30-х роках плідно займався науковою діяльністю, досліджуючи політичну історію України 17-поч. 20 ст. В 1938 став ініціатором викладання української мови і літератури, а також запровадження курсу українознавства в Національній школі живих східних мов у Парижі. Під час гітлерівської окупації Франції в 1940-43 двічі заарештовувався, деякий час перебував на нелегальному становищі. В 1949 став директором Архіву української еміграції у Франції, розпочав видання наукового журналу "Україна" (1949-53). Помер у жовтні 1959 у Парижі. Автор бл. 400 наукових праць, написаних українською і французькою мовами, серед них - "Козаки Б.Хмельницького" (1922), "Пилип Орлик. Вивід прав України" (1924), "Вольтер і Україна" (1926), "Український мир у Брест-Литовському" (1929), "Григор Орлик - великий мазепинець" (1930), "Мазепа - людина і історичний діяч" (1932), "Слідами гетьмана К.Розумовського у Франції" (1957) та ін.

БОТА ЛУІС (1862-1919) - південноафриканський державний і військовий діяч, генерал. Перший прем'єр-міністр Трансваалю, а з 1910 - прем'єр-міністр Південно-Африканського Союзу. 2.4.1919 Б. за дорученням Найвищої Ради Паризької мирної конференції 1919-20 очолив міжнародну комісію, утворену для підготовки укладання перемир'я між Західною Областю Української Народної Республіки і Польщею під час українсько-польської війни 1918-19. Комісія ухвалила обмежити армії воюючих сторін до 20 тис. кожну. Було встановлено демаркаційну лінію ("лінія Боти"), за якою Дрогобицький нафтовий басейн залишався за ЗОЗУНР, а до Польщі відходив Львів і території на захід від лінії Львів - Сокаль. Уряд ЗОЗУНР 13.5.1919 прийняв пропозиції комісії Б. Польський уряд, значно посиливши фронтові частини на українсько-польському фронті армією ген. Й. Галлера, повністю сформованою у Франції і призначеної Антантою виключно для боротьби з більшовицькими військами, відкинув всі пропозиції міжсоюзної комісії, очолюваної Б. (див. також українсько-польська війна 1918-19).

БОШ ЄВГЕНІЯ БОГДАНІВНА (11(23).8.1879 5.1.1925) - радянська партійна і державна дачка. Єврейка за походженням. Н. в м.Очакові (тепер Миколаївська обл.). В 1901 році вступила в РСДРП. В 1905-07 займалась пропагандою ідей більшовизму на півдні України. 31908 перебувала в Києві. В 1911-12 секретар комітету РСДРП в Києві. Навесні 1912 заарештована і вислана в Іркутську губернію. В 1914 разом з Г. Пятаковим емігрувала за кордон. Після Лютневої революції в Росії повернулася в Київ. В 1917 очолювала окружний і обласний комітет більшовицької партії. В грудні 1917 обрана до складу більшовицького уряду в Україні - т. зв. Народного Секретаріату, в якому виконувала функції секретаря внутрішніх справ. В 1917-18 керувала більшовицькими збройними загонами в Україні, згодом займалась партійною роботою у Пензі, Астрахані, Чернігові, Москві.

БОЯРИ - 1. Збірна назва представників правлячого стану у Київській Русі, які займали друге, після князів, панівне становище в управлінні державою. Щодо походження терміну "Б." висловлюються різні думки. Одні дослідники виводять його від старослов'янського "бой" (воїн) або "болій" (великий), інші - від тюркського "баяр" (вельможа, багатий муж), ще інші - від староісландського "boerger" (знатна людина).

Виникнення боярства на Русі вноситься до епохи розкладу родоплемінних відносин у слов'янських племен (6-9 ст.). В період утворення Київської держави Б. поділялися на дві великі групи: 1 - земські Б. (старці, градські) - потомки родоплемінної знаті, що становили верхівку тогочасного суспільства; 2 - княжі Б. - представники княжої дружини та урядники його двору. В 11 ст. відбувається злиття обох груп боярства. Б. були васалами князя, зобов'язаними служити у його війську за право володіння земельними наділами. Одночасно вони користувалися т. зв. правом від'їзду, тобто могли переходити від одного князя до іншого без втрати своїх земель. В часи Київської держави Б. не були замкнутим станом, були випадки, коли до їхнього середовища потрапляли представники городян, духовенства і навіть селянства (смердів). В епоху роздробленості посилилась економічна могутність Б., зросло їх політичне значення. В Галицько-волинському князвстві впродовж 12-13 ст. вони брали участь у вирішенні всіх державних справ і неодноразово були керівниками антикнязівських виступів (наприклад Володислав Кормильчич). Деяко меншим був вплив Б. на політичне життя Київського, Чернігово-Оверського, Переяславського та інших князівств.

Б. займали найважливіші посади при княжому дворі. З їх середовища призначалися двірські (управителі

княжим господарством), скарбники, печатники (держателі княжої печатки), мечники, стольники та ін. Вони очолювали обласну адміністрацію - були княжими посадниками та тисяцькими. Найбільш заслужені і найзнатніші Б. входили до складу Боярської ради,- що була дорадчим органом при князі.

2. Після переходу українських земель під владу Великого Князівства Литовського та Королівства Польського основна частина Б. перейшла на службу до великих князів литовських та польських королів і була включена до шляхетського стану. Найбільш знатні з них отримали титули князів (Острозькі, Вишневецькі, Збараські та ін.). Середньо- і малозаможні Б. втратили частину своїх привілеїв і перетворилися на військових слуг, урядників та інших що служили панам та князям на правах денної залежності. За часів Польсько-Литовської держави вище боярство прибрало назву панів, або земян, а стара назва -Б. залишилася при дрібних боярах. Нижчий прошарок боярства разом з дрібною шляхтою впродовж тривалого часу боровся проти засилля панів. Ця боротьба закінчилась у 16 ст. формальним зрівнянням у правах всіх представників шляхти і Б. без огляду на їх майновий стан. Частина збіднілих Б. в часи формування і розвитку українського козацтва поповнювала його ряди, з їх середовища походила значна частина керівників козацьких рухів у 16-17 ст.

3. На протязі 15-17 ст. Б. були представниками правлячої верхівки у Московській державі. Вони перетворилися на замкнутий стан, який претендував на панівну роль в управлінні державою, що викликало репресії з боку московських великих князів (з 1547 - царів). Так, за Івана IV (1533-1584) під час т. зв. оприччини було знищено або заслано значне число Б., представників найзнатніших і найбагатших родів. Згодом, Б. стали іменуватися служилі люди вищого розряду, що входили до складу Боярської думи. В ході реформ Петра I (1682-1725) на початку 18 ст. титул Б. було скасовано. 4. В Румунії, Молдові, а також на українських землях, що знаходилися в їх склад (див. Буковина) Б. називали великих землевласників. Боярство тут сформувалося у 13-14 ст. і на протязі наступних століть відіграло провідну роль у політичному житті регіону, проводило активну румунізацію українських земель. Особливо масштабним цей процес був у 1918-1940, коли фактично була припинена політична та культурно-просвітницька діяльність українського населення. В результаті включення Північної Буковини до УРСР у 1940 боярство було ліквідоване. У 1945 така ж доля його спіткала у Румунії.

БОЯРСЬКА ДУМА - 1. В часи Київської держави - вища рада при князеві, що складалася з представників земського боярства (старців градських - потомків місцевої родоплемінної знаті), княжої дружини (княжих мужів, думців), а згодом також духовенства (митрополита, єпископів). У компетенції Б.д. був розгляд і обговорення питань законодавства, внутрішньої та зовнішньої політики, державного устрою, релігії. Рішення її мали дорадчий характер.

Б.д. не мала постійного складу, заслання її скликалися князем у необхідних випадках. Особливо зросла роль Б.д. в період феодальної роздробленості. Вона стала свого роду феодальною курією (радою феодалів) сеньйора - великого чи удільного князя з його васалами, що користувалися певною політичною самостійністю. У 12 ст. до її складу входили основні урядові княжого двору: двірський, печатник, стольник, мечник, скарбник, а також представники княжої адміністрації на місцях -тисяцькі, посадники, воеводи. Звичайно число членів Б.д. було незначним. В деяких землях Київської Русі її роль суттєво вирізнялася. Так, у Галицькій землі їй належало важливе місце в управлінні державою.

2. У Московській державі з кінця 15 ст. Б.д. перетворилася на постійний дорадчий орган при московському великому князі (з 1547 -при царі). До її складу входили путні бояри (вдали окремими галузями двірцевого княжого господарства) та особи, що вдали адміністративним управлінням держави (тисяцькі, окольничі та ін.). Роль Б.д. була суттєво підірвана опричиною, яку запровадив Іван IV Грозний. Значення її посилювалося наприкінці 16 і у 17 ст., коли до неї були включені представники дворянства. В результаті проведення державних реформ Петра I Б.д. у 1711 була замінена Сенатом.

БРАЙТЕР ЕРНЕСТ ТЕОДОР (1865-1935) -польський політичний діяч, публіцист. Єврей за походженням. В період до першої світової війни посол віденського парламенту від Галичини, видавець львівського "Монітора". В 1918 - член Української Національної Ради ЗУНР і Державного Секретаріату ЗУНР. Б. був єдиним польським політиком, який підтримував ідею державної незалежності України. За свою політичну діяльність і погляди Б. зазнавав переслідувань з боку польського уряду і був змушений емігрувати з Польщі.

БРАТСТВА - релігійні та культурно-просвітницькі організації українських міщан, які виникли при церковних парафіях в Україні в 15-17 ст. Спочатку Б. носили релігійно-благо-дійницький характер - опікувалися церквою, дбали про її побудову та обслуговування, влаштовували громадські богослужіння, місцеві церковні урочистості, братські обіди, допомагали бідним і хворим братчикам, організовували шпиталі та ін. В 16 ст. Б. набули великого громадсько-політичного і національно-культурного значення. Посилення національного гніту на українських землях, захоплених Річчю Посполитою, змушує Б. більш активно виступати на захист прав українського населення -звертатися зі скаргами на дії польської адміністрації до судів, посилати посольства до короля та ін. З часом Б. набирали дедалі більшого впливу, серед всіх верств українського населення: ремісників, цехових майстрів, купців, православної шляхти. Б. підтримували нечисленні українські магнати, такі як К-Острозький. А.Кисіль та ін. З кін. 16 ст. Б. розгорнули широку культурно-освітню діяльність. Вони викривали братські школи, друкарні, збирали бібліотеки. Найдавнішим і найвідомішим було Львівське братство, засноване бл. 1453. Наприкінці 16-на поч. -17 ст. Б. діяли в Києві, Луцьку, Острозі, Перемишлі, Рогатині, Тернополі, Судовій Вишні та інших містах України. В 17 ст. велику роль в національно-культурному житті України відіграло Київське братство, засноване в 1615 при

Богоявленському монастирі. До числа його членів крім київських міщан і української шляхти вступило також і Запорізьке Військо на чолі з гетьманом П.Сагайдачним. В 1632 Київську братську школу було об'єднано з Лаврською школою і створено Києво-Могилянську Колегію (див. Києво-Могилянська Академія). В числі провідних діячів Б. були видатні вчені, письменники, політичні діячі того часу: Ю.Рогатинець, І.Красовський, С.Зизаній, І.Борецький, П.Беринда та ін. Характер своєї діяльності Б. зберегли до кін. 17 ст. На поч. 18 ст. Б. занепали і перетворилися на виключно церковні організації, які дбали про збереження церков відправу богослужінь.

БРАТСТВО ТАРАСІВЦІВ - українська таємна організація. Створена влітку 1891 (за іншими даними 1892) на могилі Т.Шевченка у Каневі. Засновниками Б.Т. була група українських студентів - Б.Грінченко, І.Липа, М.Міхноський, В.Боровик та ін.. Основні ідейні засади організації були викладені у "Декларації віри молодих українців" і опубліковані у квітні 1893 у львівській газеті "Правда". Своїм основним завданням Б.Т. ставило боротьбу за національне визволення українського народу та досягнення повної автономії всіма народами, які були поневолені Російською імперією. Б.Т. зобов'язувалось вимагати поширення вживання української мови у школі, державних установах, родині і при всіх обставинах боронити інтереси українського народу. Тарасівці розгорнули широку діяльність по пропаганді своїх ідей серед студентства, шкільної молоді, селянства і робітництва. До літа 1893 основним осередком Б.Т. був Харків, але після арешту значної частини членів організації центр перенесено до Києва. Осередки Б.Т. з'явилися в Одесі, Полтаві, Лубнах та деяких інших містах України. До активних діячів Б.Т. належали В.Боржковський, М.Вороний, М.Дмитрієв, В.Самійленко, М.Кононенко, М.Коцюбинський, В. Степаненко, Б.Тимченко, О.Черняхівський, В.Шемет та ін. Б.Т. діяло в Україні до 1898. Під впливом ідей Б.Т. було засновано в 1897 Загальну Українську Безпартійну Демократичну Організацію та в 1900 - Революційну Українську Партію.

БРАТСТВО УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ - українська таємна організація, заснована навесні 1919 в Києві. Підтримувала зв'язки з урядом Української Народної Республіки за кордоном. Провідну роль у діяльності БУД відігравав С.Єфремов. В 1924 організація саморозпустилася.

БРАТСЬКІ ШКОЛИ - навчальні заклади в Україні у 16-18 ст., які заснували і утримували братства. Б.ш. були не тільки засобом освіти, але й однією з форм боротьби проти колонізаторської політики польського уряду. Перша школа була заснована в 1586 у Львові Львівським братством. За зразком Львівської братської школи викрилися Б.ш. у Луцьку, Перемишлі, Галичі, Вінниці, Вільні, Мінську, Могилеві та інших містах. В 1615 була заснована Київська братська школа. Першим її ректором став вихованець Львівської братської школи, письменник І.Борецький. Робота Б.ш. визначалась статутом. Навчання в школі проводилось українською мовою, але велика увага приділялась вивченню грецької, латинської і польської мов. Учні Б.ш. вивчали також діалектику, риторику, поетику, арифметику, геометрію, астрономію, музику, а у деяких - теологію. В школах панувала сувора дисципліна. Очолював школу ректор. Крім того, братство виділяло двох спостерігачів (схолархів), які контролювали роботу вчителів і навчання учнів та розв'язували господарські проблеми. До викладачів ставилися вимоги зразкової поведінки і доброї педагогічної підготовки. Б.ш., на відміну від єзуїтських колегій, мали демократичний характер. У них навчалися діти з різних суспільних станів: міщан, козаків, духовенства і шляхти. Сироти і учні з незаможних родин жили у бурсах. Б.ш. відігравали значну роль у поширенні освіти і культури в Україні, збереженні національної свідомості у абсолютної більшості українського суспільства.

БРАЦЛАВЩИНА - історична область в Україні у 14-18 ст. Займала територію теперішньої Вінницької і частину Хмельницької обл. України. Назва походить від міста Брацлав - її адміністративного центру. В 1362 землі Б. були захоплені великим князем литовським Ольгердом. В 60-х роках 15 ст. на територіальній основі Б. було створене Брацлавське воєводство, яке після укладення Люблінської унії 1569 відійшло до Польщі. Населення Б. брало активну участь у національно-визвольних повстаннях проти польських загарбників під проводом К.Косинського. С.Наливайка. М.Жмайла, Т.Федоровича, П.Лавлюка. В 1648 на визволеній від польської шляхти Б. було створено нову адміністративну одиницю Брацлавський полк, козаки якого брали участь у всіх битвах української армії під проводом Б.Хмельницького. Після укладення Андрусівського перемир'я 1667, за умовами якого Україна була поділена між двома сусідніми державами (Річчю Посполитою і Московським царством), Б. мало відійти до Польщі. Проте наприкінці 17 - ПОЧ.18 ст. населення Б., як і всієї Правобережної України, продовжувало вести вперту боротьбу проти польських гнобителів під проводом гетьмана П. Дорошенка, полковників А.Абазика, С.Палія. В 1712 після підписання Прутського мирного договору 1711 Брацлавський полк було ліквідовано. Внаслідок другого поділу Польщі (1793) Б. була захоплена Російською імперією і на її територіальній основі (2(13).4.1793) було створено Брацлавське намісництво. В 1796 після ліквідації намісництва в Росії територія Б. ввійшла до складу Подільської і Київської губерній (див. Адміністративно-територіальний устрій України).

БРАЦДАЙКО МИХАЙЛО (1883 - р.см. невід.) - український громадсько-політичний і культурний діяч у Закарпатській Україні. Брат Юрія Б. В 1918-19 Б., стоячи на позиціях українського національно-державницького руху, виступав за входження Закарпаття до складу Соборної Української держави. В січні 1919 разом з братом Юрієм Б. став організатором народних зборів ("Собору Русинів") у Хусті, на яких було проголошено возз'єднання Закарпатської України з Українською Народною Республікою. 31919-член Центральної Руської (Української) Народної Ради. В 1922-38 один з лідерів Християнської Народної Партії. В 1932-38 Б. видавець і редактор суспільно-політичного двотижневика національно-демократичного напрямку "Українське слово". З лютого 1939 входив до складу сейму Карпатської України. Подальша його

доля невідома.

БРАЩАЙКО ЮРІЙ (1879-1946) - український громадсько-політичний діяч у Закарпатті, адвокат. В 1918-19 разом з братом Михайлом Б. став організатором українського національного руху у Закарпатті. 21.1.1921 народні збори представників від усіх земель Закарпаття під керівництвом братів Бращайків проголосили возз'єднання Закарпатської України з Українською Народною Республікою. В 1919 - один з засновників Центральної Руської (Української) Народної Ради в Ужгороді. В 1922-38 Б. був одним з провідних членів Християнської Народної Партії, яка стояла на позиціях українського народовства. З лютого 1939 -депутат сейму Карпатської України, міністр республіканського уряду. В 1946 репресований НКВС.

БРИГАДА - тактичне з'єднання у збройних силах, яке складається з кількох полків. В Українській Галицькій Армії було 12 бригад: Українських Січових Стрільців, Коломийська, Бережанська, Золочівська, Сокальська, Равська, Львівська, Самбірська, Угнівська або Волзька, Янівська або Яворівська, Стрийська і Гірська. Б. УГА складалася з 3-5 куренів піхоти, гарматного полку і кінної сотні. У 1919 в армії УНР існували окремі Б. кінні, а в 1920 - Б. піхотні.

БРОДІЙ АНДРІЙ (р.н. невід-п.1945) -громадсько-політичний і державний діяч у Закарпатті. Дотримувався москвофільських поглядів. В 1929-38 - депутат чехо-словацького парламенту. 8.10.1938 Б. обраний прем'єр-міністром Карпатської України. Незабаром заарештований за участь у таємних переговорах з угорським урядом. В 1939 Б. стає членом угорського парламенту. У 1945 заарештований органами НКВС і засуджений до смертної кари.

БРЮХОВЕЦЬКИЙ (Бруховецький) ІВАН МАРТИНОВИЧ (р.н.неви. - п. 8(18).6.1668) -гетьман Лівобережної України (1663-68). Н. біля Диканьки на Полтавщині. Вперше згадується в реєстрі Чигиринської сотні. Був старшим слугою (конюшим) у резиденції Б.Хмельницького. виконував деякі дипломатичні доручення гетьмана. В 1659 Б. під час гетьманських виборів їздив на Запоріжжя, щоб схилити запорожців підтримати кандидатуру Ю.Хмельницького. Залишившись на Запорізькій Січі, був обраний кошовим отаманом, а згодом і "кошовим гетьманом" (1659-63). Б., будучи вмілим оратором демагогом, висунувши утопічні соціальні лозунги (зменшити податки, обмежити старшинське землеволодіння), став поряд з Я. Сомком та І.Золотаренком кандидатом на гетьманство. В червні 1663 на Чорній Раді у Ніжині при підтримці запоріжців, селян, міщан і підтиском московського війська на чолі з Д.Великоганіним Б. було обрано гетьманом Лівобережної України. Спочатку проводив відверто промосковську політику. Виразу після обрання гетьманом Б. уклав з Московською державою Батуринські статті 1663, став першим з українських гетьманів, який поїхав до Москви. Під час перебування у вересні-жовтні 1665 у Москві Б. було надано титул боярина і передано у володіння Шептаківську волость на Чернігівщині. В грудні 1665 Б. пописав Московські статті 1665, які значно обмежили державні права Гетьманщини, послалили її адміністративну і фінансову залежність від Московського царства. На поч. 1666 Б. повернувся в Україну, де за допомогою генерального підскарбія Р.Ракушки-Романовського впорядкував фінансові справи держави. Дуже скоро промосковська політика Б. принесла важкі наслідки для України. Майже у всіх великих українських містах розмістилися російські гарнізони, значно розширилися права царських воєвод, які зосередили в своїх руках ряд військових і фінансових функцій (наприклад збирання податків в царську казну, заготівля хліба для утримання московських військ, грошові збори з українських купців тощо). В 1666 було проведено майновий перепис населення Лівобережної України для визначення розмірів оподаткування. Все це викликало величезне незадоволення українського населення московською адміністрацією і особливо гетьманом, який призвів до її появи в Україні. Навіть та частина православного духовенства, яка підтримувала раніше промосковську орієнтацію гетьманів, відкрито запротестувала проти зростання московського впливу. Незадоволення досягло свого апогею після укладення між Польщею і Московською державою Андрусівського перемир'я 1667. В 1667-68 на Лівобережжі відбулося ряд великих виступів проти московських залог у містах. Б., відчуваючи загальне обурення діяльністю московської адміністрації в Україні, вирішив відкрито виступити проти Москви і очолити антимосковське повстання. У січні 1668 на старшинській раді Гадячі Б. висловився за ліквідацію московської влади в Гетьманщині та перехід України під турецький протекторат. Рада прийняла цю пропозицію. Одночасно Б. вступив у переговори з П. Дорошенком та вислав посольство у складі полковника лубенського Г.Гамалії, генерального обозного І. Безпалого і канцеляриста Кашперовича до Стамбулу. В травні 1668 війська Б., повиганявши московські залоги з частини українських міст, вирушили визволяти пограничне місто Котельву, яке обложила московська армія під командуванням боярина Г.Ромодановського. На поч. літа на Лівобережну Україну вступили правобережні полки під проводом гетьмана П. Дорошенка і пішли на зустріч з військами Б., які стояли військовим табором під Опішнею (тепер Полтавська обл.) Дізнавшись про підхід військ П.Дорошенка, лівобережні козаки виступили проти Б. і 8(18).6.1668 вбили його. Похований у Гадячі.

БУБЕЛА ПЕТРО (1889-1920) - український військовий діяч, отаман УГА. Н. в. с. Лисиничі біля Львова. Закінчив Академічну гімназію у Львові. З жовтня 1918 входив до складу Українського Генерального Військового Комісаріату, який готував Листопадове повстання 1918 у Львові. В 1918-19 - товариш державного секретаря військових справ ЗУНР. Влітку 1919 .Б. - член делегації Української Галицької Армії на переговорах з денікінцями. Розстріляний більшовиками в Одесі.

БУДЗИНОВСЬКИЙ ВЯЧЕСЛАВ (1868-лютий 1935) - український громадсько-політичний діяч, журналіст, історик. В 1890 разом з І.Франком, М. Лавликом, Є. Левицьким став одним з засновників Української

Радикально) Партії, редактором її друкованого органу "Громадський голос". В 1899 вийшов зі складу УРП і став одним з організаторів Української Національно-Демо-кратичної Партії. В 1907-18 Б. - депутат австрійського парламенту. В 1927-30 очолював Українську Партію Праці, яка вистояла радянським тенденціям. Б. - автор праць на економічні теми ("Аграрні відносини в Галичині", "Хлопська посілість") та ряду історичних повістей і оповідань ("Осаул Підкова", "Під одну булаву", "Пригоди запорізьких скитальців"). Написав також двотомну "Історію України" (1924).

БУЖАНИ - одне з літописних племен, яке впродовж 8-10 ст. проживало на території західноукраїнських земель у басейні р. Західний Буг, від якої і походить його назва. Згадки про Б. містяться у давньоруських літописах ("Повість временних літ") та іноземних хроніках ("Баварський анонім X ст."). Письмові джерела свідчать про існування на землях, заселених Б., близько 230 укріплених городищ. Є припущення, що Б. творили племінний союз, і разом з волинянами у більш ранніх джерелах згадуються під назвою дуліби. Головними центрами Б. були Буськ (літописний Бужеськ), Белз та ін. У 9-10 ст. землі Б. ввійшли до складу Київської держави, після того у письмових пам'ятках вони не згадуються.

БУЗЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО - українське козацьке військо в II пол. 18-поч. 19 ст. Його виникнення пов'язане з сформованим у 1769 ген. О.Прозоровим полком українських козаків, що брав участь у російсько-турецькій війні 1768-74. В 1775 козаків полку було поселено на прикордонних землях по р. Південний Буг. В 1797 Б.к.в. було ліквідовано, а козаків перетворено на державних селян. Проте в 1803 військо було знову відновлено у складі трьох полків по 500 козаків. Центром війська став Вознесенськ. Бузькі козаки брали участь у війні проти Туреччини (1806-12) і Франції (1812-14). В 1817 Б.к.в. було остаточно ліквідоване, а козаків перетворено на військових поселенців. Скасування Б.к.в. і примусове перетворення козаків на військових поселенців викликало влітку 1817 повстання, яке було жорстоко придушене урядовими військами.

БУКОВИНА - історична назва українських етнічних земель, розташованих між середньою течією Дністра та головним Карпатським хребтом у долинах верхньої течії Пруту та Серету. Нині ця територія входить до складу України (Північна Буковина - Чернівецька обл.) та Румунії (Південна Буковина - обл. Сучава та Ботошани

Румунії. Свою назву, яка вперше зустрічається у 1392, Б. одержала від обширних букових лісів, що покривали значну частину її території. Перші сліди людини на Б. датуються епохою палеоліту (стоянки Бабин, Біла, Мліїв). В період неоліту тут розселилися племена трипільської культури (4-3 тис. до н.е.) (стоянки Дорошівці, Хлівиче, Шитинці, Серет та ін.) У письмових джерелах землі Б. вперше загадані грецьким істориком Геродотом (5 ст. до н.е.), який вказував, що в цей час тут розселилися племена гетів. Згодом тут поселилися племена бастарнів, карпів, даків. У 1-3 ст. частина буковинських земель перебувала у складі римської провінції Дакії. Споконвічними жителями Б. були слов'янські племена, свідченням цього є численні досліджені стоянки зарубинецької (2 ст. до н.е. - 2 ст. н.е.) та черняхівської (2-7 ст.) археологічних культур. Це підтверджує автохтонність українського населення на землях Б. У 4-7 ст. вони входили до складу першого державного утворення слов'ян на українських землях - Антського племінного союзу. У 1 тис. через Б. переселялися кочові народи: готи, гунни, авари, угри та ін., а з II пол. тисячоліття тут розселилися слов'янські племена тиверців білих хорватів. Впродовж 10-11 ст. Б. перебувала у складі Київської Русі. в 12 - 1 пол. 14 ст. - Галицького князівства, а згодом Галицько-Волинської держави. В цей час центрами цих земель були міста Василів, Городок, Сучава, Онут та ін. Після монголо-татарської навали зв'язки Б. з галицько-волинськими землями послабились, що привело до утворення тут на початку 14 ст. окремої Шипинської землі, яка визнавала зверхність золотоординських ханів. У 40-50-х роках 14 ст. буковинські землі перебували під владою Угорщини, король якої Людовік призначив сюди намісником воєводу Драгоша, який сприяв переселенню на Б. румунського населення з Семигороддя (Трансільванії) та Мармарощини.

У 60-х роках 14 ст. після утворення незалежного князівства Молдови, Б. увійшла до його складу, в якому перебувала до 1774. Впродовж 1387-1497 Молдова визнавала зверхність Польщі. В цей час Б. відігравала важливу роль в економічному та політичному житті князівства, яке охоплювало землі між Дністром, Карпатами та Чорним морем. У 15 ст. Молдова вела запеклу боротьбу проти турецької агресії, очолювану князем Стефаном Великим (1457-1504). Однак після його смерті, у 1514, Молдова потрапила у васальну залежність ви Османської імперії і зобов'язувалась платити щорічну данину султанові. Наприкінці 16 ст. її було перетворено на звичайну провінцію Туреччини. Тоді ж розпочалася активна румунізація буковинських земель, яка особливо посилилась після перенесення у 1564 р. столиці князівства з Сучави до Ясс. У 1490-1492 землі Б. та Галичини були охоплені повстанням під керівництвом Мухи (див. Мухи повстання 1490-1492). На протязі 16-17 ст. загоны українських козаків часто вели воєнні дії на території Молдови проти турецько-татарських нападників. У 1570-х роках походи сюди очолював Іван Підкова.

В роки національно-визвольної війни українського народу під керівництвом Б.Хмельницького 1648-1657 у складі козацько-селянських військ перебувала значна частина буковинців, які утворили власний полк, що брав участь у облозі Львова (1648). У 1650 Б.Хмельницький очолив похід у Молдову, який завершився укладенням союзу з господарем В. Лупулом. Впродовж 16-18 ст. постійними були культурні зв'язки Б. з іншими українськими землями. Молдовські господарі були фундаторами багатьох церков в Україні (Успенська та П'ятницька церкви у Львові та ін.). Відбувався обмін культурними цінностями, насамперед друкованими книгами. Багато вихідців з Б. навчалися у школах та колегіях Києва, Львова та інших українських міст. У 17-18 ст. на буковинських землях розвивався опришківський та гайдамацький рухи,

спрямовані на національне визволення українського народу.

В результаті воєнних дій Росії та Австрії проти Туреччини у 1774 Б. була захоплена австрійськими військами. У складі Австрійської імперії (з 1867 -Австро-Угорщини) вона знаходилася до 1918. Протягом 1786-1849 Б. була у складі Галичини, а згодом її перетворено на окремий коронний край імперії. Під час революційних подій 1848-1849 населення Б. брало участь у ряді селянських повстань, які очолював Лук'ян Кобилиця, обраний депутатом австрійського парламенту. У 1848 в Б. було скасовано панщину, що сприяло піднесенню національно-культурного руху українського населення, який особливо посилювався після утворення у 1869 т-ва "Руська Бесіда" у Чернівцях. Після визнання у 1862 Б. окремим коронним краєм Австрійської імперії, їй було надано адміністративну автономію. На чолі краю стояв президент, який управляв за допомогою крайового сейму та крайового віділу. Урядовою було встановлено німецьку мову. Україну увійшли до складу крайового сейму лише з 1890. З 80-х років 19 ст. на Б. розпочинається справжнє українське відродження, яке очолюють представники народовського напрямку в суспільному русі - С.Смаль-Стоцький, О.Попович, Є.Лігуляк, М.Василько. У 1885 почала виходити перша українська газета "Буковина". В цей час українці активно боролися за культурно-національну автономію та поділ краю на українську та румунську частини. З 1875 у Чернівцях діяв університет з німецькою мовою викладання. Впродовж тривалого часу у ньому працював видатний український діяч проф. С.Смаль-Стоцький. На Б. жили і творили видатні українські письменники Ю.Федькович і О.Кобилянська, які описували тяжке становище українського селянства. У зв'язку з несприятливими умовами масовою стала еміграція населення, головним чином до США та Канади. У 1891-1910 з Б. виїхало близько 50 тис. чол. В роки першої світової війни буковинські землі зазнали значних руйнувань ви воєнних дій і до липня-серпня 1917 були окуповані російськими військами. Після розпаду Австро-Угорщини і проголошення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) Б. була включена до її складу. Влада перейшла до утвореного 25.10.1918 Українського Крайового Комітету, який організував 3.11.1918 велике народне віче у Чернівцях, що прийняло рішення про входження Б. до складу єдиної Української держави. 6.11.1918 було встановлено українську владу на землях Б., населених переважно українцями. Президентом краю було проголошено О.Лоповича. Однак вже 12.11.1918 румунські війська окупували Північну Буковину разом з Чернівцями. Тут 28.11.1918 було сфабриковане рішення т. зв. Генерального Конгресу Буковини, що складався виключно з румунів, про об'єднання Б. з Румунією.

Згідно з Сен-Жерменським мирним договором 1919 за Румунію було визнано Південну Буковину, а за Севрським мирним договором 1920 — і Північну Буковину. Проти таких рішень рішуче протестували офіційні представники ЗУНР, УНР та УСРР. У період румунської окупації Б. (1918-1940) були скасовані всі автономні права Б., її перетворено на звичайну провінцію Румунії. У 1918-1928 і 1937-1940 тут існував надзвичайний стан. Румунізація краю досягла апогею. Було заборонено вживання української мови, закрито учбові та культурно-просвітницькі заклади, газети та журнали. Українські назви населених пунктів та прізвища змінювали на румунські. Переслідувалась українська церква. Інтереси українського населення Б. захищала Українська Національна Партія (1927-1938) на чолі з В.Залозецьким, якій вдалося здобути декілька місць у румунському парламенті. За умов важкого національного, соціального та економічного гноблення на Б. посилювався національно-визвольний рух українського населення, як легальний так і нелегальний (діяльність УВО - ОУН).

В результаті таємних домовленостей між СРСР та Німеччиною і ультиматуму СРСР до Румунії румунські власті 28.6.1940 залишили Північну Буковину, яка була окупована радянськими військами. Згідно з рішенням Верховної Ради СРСР від 2.8.1940 було утворено Чернівецьку область у складі Української РСР. Після встановлення радянської влади відразу ж розпочалися масові репресії проти національно свідомої частини українського населення. З перших днів радянсько-німецької війни у червні 1941 на Б. була встановлена місцева українська влада, яка виразу ж була ліквідована румунським окупаційним режимом. Румуни утворили концентраційні табори, провели масові судові процеси проти українських діячів, відновили насильницьку румунізацію краю. Для боротьби з румунськими окупантами вже з кінця 1943 у гірських районах Б. почали формуватися повстанські загони. У березні-квітні 1944 Чернівецька область була звільнена від румунської окупації і знову включена до складу УРСР. Мирний договір, укладений союзниками з Румунією у Парижі 10.2.1947, затвердив кордон між СРСР і Румунією станом на 28.6.1940.

Після відновлення радянської влади на Б. знову розпочалися масові репресії проти місцевого населення, було проведено колективізацію сільського господарства, яка в основному завершилась у 1949, відбулися і певні позитивні зрушення у економічному та культурному розвитку регіону.

"БУКОВИНА" – українська газета, що видавалася у Чернівцях в 1885-1915 та 1918 (з перервою, 1911-12; за іншими даними - 1885-1910) і Відні (1915-17; за іншими даними 1910-18). Орган буковинських народовців. Періодичність різна - ви 2 разів на місяць (1885-92) до щоденної (1896-98). Редагували газету Ю.Федькович (1885-88), О.Попович (1885-92, співредактор і редактор), Павло Кирчів (1888), С.Дашкевич (1888-94, співредактор і редактор), О. Маковей (1895-97), Л.Турбацький (1897-99), Л. Когут (1898), О.Луцький (1907-13), В.Щурат. В.Федорович та ін. Газета публікувала багато цінних матеріалів з історії та культури буковинського краю, формувала і розвивала українську національно-демократичну думку на Буковині,

БУКОВИНСЬКА УКРАЇНСЬКА САМО-ОБОРОННА АРМІЯ(БУСА) - українське збройне формування, яке утворилося восени 1943 на Буковині і у Бессарабії для боротьби проти гітлерівських окупантів. Влітку 1944 БУСА складалася з трьох бойових відділів. Командиром повстанської армії був Луговий. В 1944 віділи БУСА

Об'єдналися з частинами Української Повстанської Армії і стали складовою частиною УПА-Захід.

БУКОВИНСЬКИЙ КУРІНЬ - українська добровольча військова частина, утворена в 1919. Сформована М.Топущаком з біженців з Буковини, які рятувались від терору румунських військ. Б.К. воював проти більшовицьких військ у складі Залізної дивізії Армії Української Народної Республіки. Командував Б.К. Омелян Кантимір.

БУКШОВАНИЙ ОСИП (1888, за ін. даними -1.6.1890 - п. після 1933) - український військовий діяч, отаман УСС. Н. в с. Жаб'є (тепер Івано-Франківська обл.). Вчився в Коломийській гімназії, після її закінчення - студент Львівського політехнічного ін-ту, 3 поч. першої світової війни очолив сотню Легіону Українських Січових Стрільців у складі куреня отамана Г.Коссака. У травні 1915 був поранений в р-ні Лісович і потрапив у російський полон. Будучи засланим в Сибір, втік через Туркестан у Персію. У горах Б. очолив загін курдів, які воювали проти урядових військ за створення Курдської держави. Згодом Б. перебрався до Туреччини. Відзначений за хоробрість німецькими і турецькими бойовими нагородами. Наприкінці 1916 повернувся в полк УСС і знову очолив стрілецьку сотню. Восени 1917 Б. був обраний старшинами командиром Легіону УСС. Під час українсько-польської війни 1918-19 з січня 1919 Б. командував Першою бригадою УСС у складі УГА. Брав участь у розробці плану Чортківського наступу 1919. З лютого 1920 перебував в Червоній Українській Галицькій Армії. Після переходу ЧУГА в квітні 1920 на бік Армії УНР залишився на службі в Червоній армії. В 1933 Б. разом з іншими галичанами, які співпрацювали з більшовиками, був заарештований і засланий на Соловецькі острови. Подальша його доля невідома.

БУЛАВА -1. Вид холодної зброї, що виникла у найдавніші часи і мала форму палиці, на одному з кінців якої була закріплена головка у формі кулі, восьмигранника, шестигранника та ін. Руків'я Б. виготовлялося найчастіше з дерева, рідше -металу, а головка - з металу або каменю.

2. Один з клейнодів у реєстровому козацькому війську, на Запорізькій Січі та Гетьманщині, що був ознакою влади гетьмана (кошового отамана). Вперше Б. разом з іншими клейнодами була надана козацтву польським королем Стефаном Баторієм у 1576 і вигоді стала посійним атрибутом влади в Україні. Найчастіше Б. виготовляли в срібла, часто була позолочена і прикрашена дорогоцінним камінням. У 1648 після обрання Б.Хмельницького гетьманом йому була вручена майстерно зроблена срібна позолочена Б., прикрашена коштовним камінням, що зберігалася у скарбниці Запорізької Січі. У 17-18 ст. козацтво часто одержувало клейноди, в т.ч. Б., від різних володарів - польських королів турецьких султанів, російських царів. У 18 ст. клейноди в Україну прислалі Петро I, Єлизавета Петрівна, Катерина II. Після скасування гетьманства в Україні (1764) та ліквідації Запорізької Січі (1775) Б. разом з іншими клейнодами було конфісковано і вивезено до Росії. Б. та інші клейноди використовувалися українським козацтвом і на Задунайській Очі, після ліквідації якої у 1828 кошовий отаман Й. Гладкий передав їх російським властям. Після Лютневої революції 1917 Тимчасовий уряд Росії прийняв рішення про повернення в Україну клейнодів, що зберігалися переважно у Москві та Петербурзі. Однак це рішення не було виконане, і подальша доля цих пам'яток невідома.

БУНД (з ідишу Bund - союз; "Загальний єврейський робітничий союз в Литві, Польщі і Росії") - єврейська політична партія. Виникла у вересні 1897 на установчому з'їзді єврейських соціал-демократичних груп у Вільнюсі (Литва). Вела соціалістичну пропаганду, переважно в Україні, Білорусії і в західних губерніях Росії. В 1898-1903 і 1906-12 входив як автономна організація в РСДРП. Після Лютневої революції 1917 в Росії підтримував політику Тимчасового уряду. В 1917-18 представники від БУНДу (А.Золотарьов, М.Лібер (Гольдман), М.Рафес входили до складу Української Центральної Ради, Малої Ради та займали відповідальні пости в Генеральному Секретаріаті УЦР-УНР. В листопаді 1917 М.Рафес був обраний до складу Крайового комітету для охорони революції в Україні. БУНД негативно поставився до ідеї створення незалежної української держави. Представники організації в УЦР і Малій Раді різко засуджували підготовку законів, спрямованих на забезпечення державної самостійності України, і голосували проти прийняття III і IV Універсалів УЦР (див. Універсали УЦР). В період Директори УНР члени БУНДу, незважаючи навіть на відновлення національно-персональної автономії для національних меншин (закон Ради Народних Міністрів УНР від 24.1.1919), постійно виступали проти української державності. В березні 1921 на 13 конференції в Мінську частина членів БУНДу проголосила про входження в РКП(б), решта -продовжила свою політичну діяльність за кордоном.

БУНЧУК - військова регалія у вигляді палиці з кулею або вістря на верхньому кінці, під якими прикріплювалися китиці чи волосся з кінського або турячого хвоста. Б. були в ужитку давніх племен і народів, що проживали і на українських землях: скіфів, сарматів, половців, монголо-татар. Широко використовувався Б. як військова регалія на Запорізькій Січі та Гетьманщині. Козаки запозичили його від турків та татар, які використовували Б. замість прапора чи військового знака. Це була пофарбована чорною фарбою палиця, довжиною 4,5 аршина (бл. 325 см.), на верхній кінець якої насаджувалась мідна або позолочена куля, під яку вкладали мальоване біле чи чорне волосся з кінського хвоста з чотирма або шістьма косами поверх волосся. У 1763 російська цариця Катерина II надала Запорізькій Очі клейноди, серед яких був і Б. з срібною ручкою, а вміщене на ньому волосся було обшите срібною ниткою та парчею. Б. був ознакою влади гетьмана (кошового отамана) і надавався всьому Війську Запорізькому. Б. носив і був відповідальним за його збереження бунчужний (бунчуковий товариш), а за часів Гетьманщини - генеральний бунчужний. Після скасування гетьманства в Україні (1764) і ліквідації Запорізької Очі (1775) Б. разом з

іншими клейнодами було конфісковано і вивезено до Росії. У Преображенському соборі в Петербурзі зберігалося 3 Б. Подальша доля цих сторичних пам'яток українського народу невідома.

БУНЧУКОВИЙ ТОВАРИШ (підбунчужний) - в українському козацькому війську в 17-18 ст. - помічник генерального бунчужного. Б. т. у військових походах виконував обов'язки ад'ютанта при гетьмані, а на урочистих церемоніях носив за ним малий бунчук. Посаду Б, т. було скасовано в 1764.

“БУРЛАКА” - відомий український хор у Великобританії. Виник у 1945 в Італії, з 1947 - у Великобританії. Популяризує українське хорове мистецтво в країнах Європи і Америки. В 1990 “Б.” вперше виступав в Україні.

БУРЛІЙ (Бурляй, Бурлай) КІНДРАТ ДМИТРОВИЧ (рр.н. і см, невід.) - гадяцький полковник (1648-49), дипломат, сподвижник Б.Хмельницького. Походив з козацької родини. На чолі козацьких загонів здійснив ряд вдалих морських походів, а в 1624 здобув Сіноп. Учасник національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-57. Виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана. Наприкінці березня-квітня 1648 разом з Б.Хмельницьким вів переговори з кримським ханом Іслам-Пресем III про утворення українсько-татарського воєнного союзу для боротьби проти Речі Посполитої. У березні-травні 1653 В. і С.Мужилівський вели дипломатичні переговори з царським урядом у Москві. В 1655 спільно з С.Мужилівським та Д.Греком очолював українське посольство до Швеції, яке вело переговори з шведським королем Карпом Х Густавом. Декілька раз призначався наказним гетьманом. Подальша доля невідома.

БУРСА - гуртожиток для бідних студентів при середньовічних університетах, який утримувався частково за кошти університету, частково за пожертвування, зібрані студентами. В Україні - гуртожиток для учнів, переважно сиріт і дітей бідних батьків. Б. існували при Львівській братській школі, Києво-Могилянській Академії у 18 ст. при Покровській церкві на Запорізькій Січі була школа з Б. В 17-18 ст. бурсаки з метою залучення коштів на утримання Б. у містах і на ярмарках ставили вистави і виконували духовні і народні пісні. В 1787 така форма збору пожертвувань на Б. була заборонена царським урядом. Згодом назва “Б.” вживалась для означення гуртожитків при духовних навчальних закладах, в яких учні утримувались за державний кошт. Картини життя учнів у Б. яскраво змальовано у творах М.Гоголя і в романі А.Свидницького “Люборацькі”.

БУРУНДАЙ (Бурандай, Борундай, Борондай; р.н. і см. невід.) - монголо-татарський воевода, темник хана Батия. Наприкінці 30 – на поч. 40-х років 13 ст. Б. брав участь у завойовницьких походах монголо-татар на Київську державу та інші країни. В 1258 призначений намісником Правобережної України. В 1259-60 напав на Волинь і примусив Данила Романовича Галицького зруйнувати міські укріплення Володимира, Кременця, Луцька і Львова, а волинського князя Василька Романовича - взяти участь у походах на Литву (1258), Польщу (1259).

БУХАРЕСТСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1812 - договір між Туреччиною і Російською імперією. підписаний 16(28).5.1812 у Бухаресті. Завершив російсько-турецьку війну 1806-12. Б.д. складався з 18 статей, дві з яких були таємними. За умовами договору встановлювався новий російсько-турецький кордон по р. Прут (замість Дністра), внаслідок чого до складу Російської імперії увійшли українські землі з фортецями Ізмаїл, Кілія, Акерман, Хотин та населенням 200 тис.чол. Росія отримала право торгового судноплавства по всьому Дунаю і воєнного - до гирла р.Прут. Росія повертала Туреччині всі області, захоплені її військами в ході воєнних операцій на Кавказі (Анапу, Поті, Ахалкалакі), а також Молдову і Волощину. Західна Грузія залишилася в складі Російської імперії. Османська імперія зобов'язувалася надати автономію Сербії у справах внутрішнього управління.

БУЧАЦЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1672 - мирний договір між Річчю Посполитою і Османською імперією. укладений 18(28).10.1672 в м.Бучачі (Тернопільська обл.) Навесні 1672 розпочалась польсько-турецька війна 1672-76. Завдавши ряд поразок польським військам під командуванням коронного гетьмана Яна Собеського влітку 1672, турецько-українська армія на чолі з султаном Магометом IV і гетьманом П.Дорошенком здобула фортецю Кам'янець-Подільський і розпочала наступ на Галичину. На поч. вересня почалася облога Львова турецько-українськими військами. За цих умов польський уряд був змушений укласти Б.д. За умовами договору Польща віддавала Туреччині Поділля. Брацлавщина і пд.Київщина переходили під владу гетьмана П.Дорошенка. Польща зобов'язувалася сплатити Туреччині контрибуцію за зняття облоги Львова і щорічно платити 22 тис. злотих данини. В квітні 1673 польський сейм відмовився затвердити Б.д., і польсько-турецька війна тривала до укладення Журавненського договору 1676.

БУЧМА АМВРОСІЙ МАКСИМІЛІАНОВИЧ (14.3.1891-6.1.1957) - видатний український актор і режисер. Н. в м.Львові. Акторську діяльність розпочав у театрі товариства “Руська бесіда”.

Воював на фронтах першої світової війни. Потрапив у полон. Згодом вчився у Київському музично-драматичному театрі ім.М.Лисенка і працював актором у театрі М.Садовського. В 1919 став одним з організаторів “Нового Львівського театру”, а у 1920 брав участь у створенні драматичного театру ім.І.Франка у Києві. В 1923-26 працював у театрі “Березиль”. В цей час створив ряд яскравих сценічних образів: Джіммі Хіггінс у п'єсі за однойменним романом А.Сінклера, Пузир в “Хазяїні” І.Карпенка-Карого, Лейба в “Гайдамаках” за Т.Шевченком, Задорожний в “Украденому щасті” І.Франка, Блазень у “Макбеті” В.Шекспіра та ін. У 1926-30 працював у кінематографії як актор і режисер, створивши образи Миколи Джері. Тараса Трясила, Т.Шевченка, Сашка-музиканта в однойменних фільмах. У 1930-36 Б. знову активно працює в

“Березні”. В 1936-54 - актор і режисер Київського театру ім. І.Франка, багато знімався в кіно. Режисерські роботи Б.: кінофільм “За стіною” (1928), вистави “Назар Стодоля” (1942), “Наталка Полтавка” (1953) та ін.

В

ВАГИЛЕВИЧ ІВАН МИКОЛАЙОВИЧ (2.9.1811-10.6.1866) - український поет, філолог, фольклорист, громадський діяч. Н. в с. Ясенів-Горішній на Станіславщині, (тепер Івано-Франківська обл.) в сім'ї священика. Закінчив львівську духовну семінарію. В. разом з М.Шашкевичем і Я.Головацьким був одним з засновників “Руської трійці”. Співавтор “Русалки Дністрової” (1837), в якій опубліковані пройняті патріотичними мотивами поетичні твори “Мадей”, “Жулин і Калина” (1837) та зібрані ним народні пісні з передмовою “Предговор к народним руським пісням”. Переклав на українську мову “Слово о полку Ігоревім”, давши науковий коментар. В 1848 перейшов на полонофільські позиції, проповідував ідею польсько-українського союзу під зверхністю Польщі, видав газету “Щоденник руський” (1848), зазнавши переслідувань під час революції 1848 в Австрії, відійшов від громадсько-політичного життя. Помер і похований у Львові.

ВАДОВИЦІ - місто в Польщі, на території Краківського воєводства. В 1919-20 у В. знаходився концентраційний табір для українців з Галичини. У таборі перебувало близько 15 тис. чоловік, з яких 1,5 тис. померло від тифу. Згодом у В. знаходився табір для інтернованих бійців Армії УНР.

ВАЗА (Васа) -династіякоролів Швеції (1523-1654) і Польщі (1587-1668).Засновану шведським дворянином Вазою, який очолив народну боротьбу проти датського панування і був оголошений королем під іменем Густава 1. Найвідоміші представники династії у Швеції: Густав 1 (1523-60), Ерік XIV (1560-68), Густав II Адольф (1611-32), у Польщі - Сигізмунд III, син Йогана II Шведського і Катерини Ягелонки, дочки польського короля Сигізмунда I Старого. З обранням в 1592 Сигізмунда III шведським королем була встановлена особиста унія між Польщею і Швецією, яка проіснувала до 1599; Владислав IV (1632-48), Ян II Казимир (1648-68). За правління династії В. у Речі Посполитій в Україні вибухнули національно-визвольні повстання під проводом К.Косинського, С.Наливайка, М.Жмайла, Г.Федоровича, Павлюка та ін., відбулась національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57, в результаті якої була встановлена українська держава - Гетьманщина.

ВАЛУЄВ ПЕТРО ОЛЕКСАНДРОВИЧ (22.9 (4.10).1815 - 27.01 (8.2).1890) - російський державний діяч, граф. В 1853-58 - курляндський губернатор, а в 1858-61 -директор департаменту міністерства державного майна. В 1861 призначений на пост міністра внутрішніх справ. Шестирічне управління В. міністерством відзначалось жорстоким придушенням національно-визвольного руху поневолених народів Російської імперії, в першу чергу українського. В., який стояв на позиціях агресивного російського великодержавного шовінізму, відомий своєю заявою, що “ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може”. Підготував Валуєвський циркуляр 1863. Залишивши пост міністра внутрішніх справ (1868), В. продовжував займати відповідальні посади в державному апараті. В 1870 В. став ініціатором запровадження загальної військової повинності. В 1872-79 - міністр державного майна, з 1879 - голова Кабінету міністрів. З 1881 - у відставці.

ВАЛУЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯР 1863 - таємне розпорядження російського уряду від 20.7.1863 про заборону друкування книг українською мовою. Автором В.ц. був міністр внутрішніх справ Російської імперії П.Валуєв, відомий своєю заявою, що “ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може”. Циркуляр забороняв друкувати українською мовою шкільні підручники, науково-популярні та релігійні видання. Фактично припинилося друкування і української художньої літератури. Наступним кроком російської влади, який ще більше посилював національне гноблення і русифікацію українського народу, став Емський акт 1876.

ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури) - літературна організація в 1925-28 в Україні. ВАПЛІТЕ стояла на засадах творення нової української літератури шляхом засвоєння найкращих здобутків західно-європейської культури. Фактичним лідером ВАПЛІТЕ був М.Хвильовий, який висунув лозунг “Геть від Москви”. Членами ВАПЛІТЕ були М.Яловий, О.Слісаренко, АЛюбченко, М.Бажан, О.Досвітній, Г.Епік, М.Йогансен, О.Копиленко, Ю.Смолич, П.Тичина, Ю.Яновський, І.Сенченко, І.Дніпровський, Г.Коцюба та ін. В 1927 ВАПЛІТЕ видавала журнал “ВАПЛІТЕ”. Погляди М.Хвильового зумовили критику ВАПЛІТЕ з боку партійних і державних діячів УРСР. Особливо гострих нападок зазнав твір М.Хвильового “Вальдшнепи”. Внаслідок постійних переслідувань ВАПЛІТЕ була змушена “самороз-пуститися”. Члени ВАПЛІТЕ продовжували літературну діяльність в альманасі “Літературний ярмарок” (1928-29) і організації “Політфронт”.

ВАРВАРИ СВЯТОЇ ЦЕРКВА - українська греко-католицька церква у Відні, осередок української громади Австрії. В 1774-84 при церкві існувала греко-католицька семінарія -Барбареум. При парохії знаходиться цінний архів.

ВАРИВОДА АНТІН (10.1.1869-12.3.1936) -український військовий діяч, полк. Української Галицької Армії, Н. в Сереті на Буковині. 16.3. - 30.9.1916 - комендант Легіону Українських Січових Стрільців. Учасник

українсько-польської війни 1918-79. В серпні 1920 В. був призначений командиром табору для полонених галичан у м.Ліберці (Чехо-Словаччина). Помер у Відні.

ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР 1920 - угода між Українською Народною Республікою і Польщею, укладена у квітні 1920 у Варшаві; 3 листопада 1919 у Варшаві українська дипломатична місія (А.Лівицький - голова; С.Витвицький - заступник голови, представник ЗО УНР; згодом вийшов зі складу делегації) вела переговори з польською стороною про створення єдиного проти-більшовицького фронту. 21.4.1920 міністром закордонних справ УНР А.Лівицьким і керівником Я.Домбським було підписано політичну і торговельно-економічну конвенцію. За умовами договору польський уряд визнавав незалежні Української Народної Республіки та Директорію УНР на чолі з Головним Отаманом С.Летлюрою як верховну владу в державі; українсько-польський кордон було визначено по лінії, яка проходила по р. Збруч, далі в пн.-сх. напрямку до Вишгородка, ще далі на схід від Здолбунова, вздовж східної межі Рівненського повіту до р. Прип'яті. Польща зобов'язувалась не укладати міжнародних угод, спрямованих проти України; гарантувались національно-культурні права українського населення в Польщі і польського - в Україні. Складовою частиною В.д. була військова конвенція підписана 24.4.1920 українським ген. В. Сінклером та представником польського воєнного відомства Славеком, яка передбачала початок спільних польсько-українських військових дій проти більшовицьких військ на території України. Умови В.д., зокрема. офіційне визнання УНР анексії Польщею Галичини, Західної Волині, частини Полісся, Лемківщини, Підляшшя. Посяння і Холмщини привели до суттєвих розходжень серед українських політичних сил. Проти В.д. рішуче виступив закордонний (екзильний) уряд Західно-Української Народної Республіки та все українське населення окупованих Польщею в 1918-19 українських земель. Труднощі польсько-радянської війни 1920 змусили польський уряд визнати УСРР і укласти з нею Ризький мирний договір 1921. фактично ліквідувавши наслідки В.д.

ВАРШАВСЬКИЙ ПРОЦЕС 1935-36 - один з найбільших політичних судових процесів проти ОУН у Західній Україні в період її окупації Польщею. Відбувся 18.11.1935 -13.1.1936 у Варшаві. На лаві підсудних знаходились С.Бандера, М.Лебідь, Д.Гнатківська, Я.Карпинець. М.Климишин, Б.Підгайний, І.Малюца, Я.Чорній, Є.Качмарський, Р.Мигаль, К.Зарицька і Я.Рак. Ув'язнених було звинувачено у приналежності до Організації Українських Націоналістів, підготовці замаху і вбивстві міністра внутрішніх справ Польщі - С.Перацького. Матеріали слідства містили 25 томів (близько 10 тис. сторінок). Значна увага в акті обвинувачення, який складався зі 102 сторінок, приділялася висвітленню діяльності ОУН в Польщі та з'ясуванню ролі литовського уряду у фінансуванні ОУН та її Проводу. В ході судових засідань всі підсудні, окрім Р.Мигалю, відмовились давати показання польською мовою. Це саме під час процесу зробила більшість українських свідків, за що були засуджені судом до короткотривалих термінів ув'язнення. Захисниками підсудних на В.п. були відомі українські адвокати В.Горбовий, Я.Шлапак, Л.Ганкевич, О.Павенцький. 13.1.1936 на підставі фактично сфабрикованих зізнань були засуджені С.Бандера, М.Лебедь і Я.Карпинець до смертної кари, з заміною, у зв'язку з амністією, на довічне тюремне ув'язнення; М.Климишин і Б.Підгайний - на довічне тюремне ув'язнення; Д.Гнатківська на 18 років тюрми; І.Малюца, Р.Мигаль і Я.Чорній - на 12 років тюрми; К.Зарицька - на 8 років; Я.Рак і Я.Чорній - на 7 років. Всі підсудні сприйняли вирок з великою гідністю. Мужня поведінка ув'язнених членів ОУН вразила навіть польську громадськість і змусила в дечому переглянути своє ставлення до українського національно-визвольного руху у Польщі. Наприклад, газета польських радикальних народовців "Просто з Мосту" в ті дні писала: "... ми мусимо розуміти і цінити героїчне зусилля українського народу, який протягом сотень років не має своєї державності, що його русифікують, полонізують, роздирають, а він завжди триває" (продовжує існувати - Авт.). Вирок суду викликав хвилю протестів серед українського суспільства. День вироку оголошений українською громадськістю днем національної скорботи, були відмінені всі урочистості з нагоди Нового року і вивішені траурні прапори.

ВАРЯГИ (від стародавньосканд. - норманські воїни, що служать у візантійських імператорів) - давньоруська і візантійська назва жителів Скандинавії. У Західній Європі. Варяги відомі під іменем норманів. Військові дружини варягів здійснювали завойовницькі походи на Західну Європу і Русь. В 9-11 ст. наймались на службу до руських князів, брали участь у походах на Візантію та в битвах з кочівниками. Варяги виконували також функції княжих послів, займались торгівлею на шляху "з варягу греки". Значна частина з них сприймала мову і культуру слов'ян і асимілювалась. Вперше згадуються в "Повісті временних літ", де вміщено розповідь про "закликання варягів", що стала основою для створення у 18 ст. "норманської теорії" походження Київської держави. Востаннє згадуються у літописі під 1036.

ВАСИЛЕНКО МИКОЛА ПРОКОПОВИЧ (1.4.1867 - 1935) - український громадсько-політичний і державний діяч, історик держави і права, академік Української УАН (з 1918), дійсний член НТШ (з 1911). Чоловік М.Полонської-Василенко. Н. в с.Єсмані Глухівського повіту (тепер с.Червоне Сумської обл.). Навчався на історико-філологічному факультеті Юр'ївського (Тартуського) ун-ту, після закінчення якого працював педагогом, журналістом у Києві. Беручи активну участь в українському національному русі, був членом київської Громади, згодом Товариства Українських Поступовців, співробітником журналу "Кіевская Старина". В 1905 редагував газету національно-демократичного напрямку "Кіевские Отклики", за що був заарештований і засуджений до однорічного ув'язнення. Після звільнення склав екстерном екзамен в Новоросійському (Одеському) ун-ті за курс юридичного ф-ту Став одним з найактивніших співробітників заснованого в 1907 Українського Наукового Товариства у Києві, редактором його "Записок". В 1909 обраний приват-доцентом Київського ун-ту св.Володимира. В 1917 призначений куратором Київської шкільної округи, з січня 1918 -

член колегії Генерального Суду. Належав до партії кадетів (див. Конституційно-Демократична Партія). В травні 1918 затверджений гетьманом П.Скоропадським міністром освіти і тимчасово виконуючим обов'язки міністра закордонних справ Української Держави. В липні 1918 затверджений президентом Державного Сенату Української Держави. Перебуваючи на посту міністра освіти, В. проводив політику українізації освітніх закладів, став одним з ініціаторів створення Київського Державного Українського Університету і Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету, викриття Української Академії Наук. В 1921 обраний президентом Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН), але на вимогу більшовицького уряду усунений з посади. В 20-х рр. очолював Комісію по вивченню українського права, редагував її видання. В 1924 засуджений до 10-річного ув'язнення. Згодом амнестований. Автор праць: "До історії малоросійської історіографії і малоросійського суспільного устрою" (1894), "Нариси з історії Західної Русі і України" (1916), "Політичні погляди М.Драгоманова" (1912), "Павло Полуботок" (1925), "Територія України в 17 ст." (1927), "Збірка матеріалів до історії Лівобережної України в 17 ст." (1927), "Правове положення Чернігівщини за польської доби" (1928) та ін.

ВАСИЛЕНКО-ВОЛОШ ПЕТРО (1921 -1946) -старшина Української Повстанської Армії. публіцист. Народився на Полтавщині. Член Організації Українських Націоналістів. Учасник партизанської війни проти більшовиків. Редактор підпільного журналу "Лісовик". Автор збірки віршів "Мої повстанські марші", репортажів "У боротьбі за волю під бойовими прапорами УПА". Загинув в бою.

ВАСИЛІАНИ (базиліани) - чернечий орден, створений у 4 ст. у Візантії. Прийняв за основу своєї діяльності статут, складений бл. 362 богословом Василієм Кесарійським (Великим). В 11 ст. почали поширювати свій вплив в Україні. Монастирі чину В. не були пов'язані між собою і підпорядковувались або місцевому єпископові, або, як виняток, Константинопольському Патріархові (право Ставропігії). Після прийняття Берестейської унії 1596 Київський митрополит І.В.Рутський в 1617 об'єднав усі монастирі, які прийняли унію, в одну конгрегацію (об'єднання монастирів, що дотримуються одного статуту -Авт.) - Св.Трійці (т.зв. Литовську). Нова організація чину В. була затверджена папою Урбаном XVII. В 1739 у Львові була створена нова конгрегація . Покрови Богородиці, яка називалась Руською Коронною. В 1743 за розпорядженням папи Венедикта XIV на капітулі (колегії керівних духових осіб - Авт.) української греко-католицької церкви і представників усіх монахів у Дубні було створено чин Св.Василія. Організаційно поділявся на чотири провінції (Литовську, Білоруську, Коронну або Руську, Галицьку) і нарахував бл. 1300 монахів та 44 монастирі. Діяльність чину В. проявилася у заснуванні християнських місій, василіанських шкіл та видавництва. У 18 - поч. 19 ст. василіанські школи, які відзначалися високим рівнем викладання, діяли в багатьох містах України -Барі, Канові, Острозі, Овручі, Супраслі і Угневі. Після трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1795) всі провінції В., крім Галицької, потрапили під владу Російської імперії. В 1839 монастирі чину В. були закриті царським урядом. В період між двома світовими війнами В. розгорнули свою діяльність у Закарпатті. В 30-ті рр. існували 22 монастирі В.. з них - 16 у Галичині (Бучач, Добромиль, Кристинополь (тепер Червоноград), Львів, Перемишль, Золочів та ін.), у Закарпатті - 3, по одному - в Угорщині, Румунії і Канаді. Перед другою світовою війною чин В. мав три провінції: Галицьку, Американсько-Канадську і Закарпатську, та віце-провінцію у Бразилії. Сьогодні діють три провінції: Американська, Бразильська і Канадська та віце-провінція - в Аргентині. Інтенсивно відновлюється діяльність чину В. на західноукраїнських землях. В 1989-92 відновлено діяльність монастирів В. у Львові, Угневі та ін. містах. Сьогодні існують згромадження чину В. римо-католицького обряду в Італії (центр в Гроттаферрата) і Лівані.

ВАСИЛІЙ I МАКЕДОНЯНИН (25.5.836 /за ін. даними - 813/ - 29.8.886) - візантійський імператор (з 867), засновник Македонської династії. Походив з македонських селян. Потрапивши до імператорського двору, став фаворитом Михайла 111,а в 867-співправителем. Убивши імператора, захопив престол. Проводив політику зміцнення центральної влади. Воював з арабами на сході та в Італії, В 867 В.І.М. (за ін. даними Михайло III) вислав у Київську Русь для місіонерської діяльності єпископа і священників, які заснували тут єпархію. В 875 (за ін. даними -873-74) у Києві побувало посольство від В.І.М., яке домоглося покращення відносин між Київською державою і Візантією. За правління В.І.М., внаслідок зусиль Константинопольського Патріарха Фотія та Ігнатія, спрямованих на поширення християнства, було охрещено частину населення України-Русі.

ВАСИЛІЙ II БОЛГАРОБІЙЦЯ (957-15.12.1025)-візантійський імператор (976-1025) з Македонської династії. В 987-89 за допомогою військ князя Володимира Святославича придушив заколот провінціальної знаті на чолі з Фокою Вардою. Намагаючись забезпечити собі постійну підтримку київського князя Володимира, видав заміж за нього свою сестру Анну. За правління В. II Б. візантійські війська завдали ряд поразок арабам і зайняли частину Месопотамії та Сирії. В 976 -1018 вів надзвичайно жорстокими методами війну з Болгарією (за що і був названий Болгаробійцею), яка завершилась її завоюванням. За В. II Б. Візантія в 1020 приєднала грузинські та азербайджанські землі.

ВАСИЛЬ III ІВАНОВИЧ (1479-1533)-великий князь московський (з 1505), син Івана III Васильовича і Софії Палеолог, племінниці останнього візантійського імператора. На протязі свого панування проводив активну загарбницьку політику, спрямовану на зміцнення Московської держави, розширення її території. Ліквідував останні удільні князівства на землях пн.-сх. Русі: у 1510 - Псковське, близько 1521 - Рязанське, у 1522 Новгород-Сіверське (відвойоване від Великого князівства Литовського у 1503). Вів постійні війни з Кримським та Казанським ханствами, а також, з Великим князівством Литовським від якого прагнув відвоювати українські та білоруські землі. Вважав їх своєю родовою власністю. У 1519 заявив послам

Римського Папи Льва X, що Києвом та ін. українськими землями великий князь литовський володіє "неправдою", а Москва прагне не чужих, а своїх земель. У зв'язку з цим, російська історіографія оцінює В.ІІІ і як "борця за російську народність і православну віру" (В. Ключевський).

У 1506 після смерті великого князя литовського Олександра (1492-1506), В.ІІІ 1 добивався обрання на литовський великокняжий перстол, але невдало. Намагаючись добитися зміцнення свого впливу на українських землях, у 1508 підтримував повстання князя Глинського проти литовців. Надав йому незначні військові загоны, які діяли на власний розсуд, здобуваючи для Москви білоруські міста, і жодної допомоги повстанцям не надали.

В ході війни з Литвою, війська В.ІІІ 1. у 1511 здобули м. Смоленськ, але зазнали поразки від загонів князя Острозького. Однак, у 1514 московським військам вдалося відвоювати Смоленськ і включити його до складу Московської держави.

У внутрішній політиці, опираючись на підтримку православної церкви, В.ІІІ 1 намагався обмежити вплив знатних княжих та боярських родів, ліквідувати їх імунітетні права і припинити зростання їхнього землеволодіння. Ці заходи викликали незадоволення предствників аристократії. У 1525 за виступ проти великого князя було страчено І.М.Берсень-Беклемишева, тоді ж засуджено Максима Грека (1525,1531) та В. Патрикеева (1531). Ряд заходів В.ІІІ І були спрямовані на підпорядкування церкви великокняжій владі. У 1521 за відмову взяти участь у війні з удільним князем Василем Івановичем Шемячичем було заслано митрополита Варлаама. В.ІІІ 1 був одружений з О. Глинською, племінницею князя М. Глинського. Від цього шлюбу народився майбутній цар Іван Грозний (1530-1584).

ВАСИЛЬКІВСЬКИЙ СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ (7.(19).10.1854-24.9.(7.10)1917) - видатний український живописець. Н. в м. Ізюмі (тепер Харківська обл.). В 1876-85 навчався у Петербурзькій Академії Мистецтв у М.Клодта й В.Орловського, а з 1886 - удосконалював свою майстерність у Франції. Італії, Великобританії. З 1888 жив у Харкові. Був одним із провідних членів Українського Архітектурно-Мистецького товариства, яке відіграло значну роль у мистецькому житті Слобідської України. Багато творів В. присвячені героїчному минулому українського народу - "Сутичка запорозців з татарами" (1892), "Козак в степу" (бл.1905), "Запорожець на розвідці", "Похід козаків" (1917) та ін. В. автор численних пейзажів ("Весна в Україні", 1883: "Козача левада", 1893; "Дніпровські плавні", 1896) та жанрових картин ("Козак і дівчина", 1894; "Ярмарок у Полтаві", 1912 та ін.). Разом й М.Самокишем і Д.Явор-ницьким створив альбом "З української старовини" (1900) та "Мотиви українського орнаменту" (1912). Твори В. зберігаються в музеях Києва, Харкова, Одеси, Сум, Москви та ін. міст.

ВАСИЛЬКО МИКОЛА (1868 -1924) - відомий український громадсько-політичний діяч, дипломат. Н. на Буковині. Володів незначними земельними маєтностями. Брав активну участь у суспільно-політичному житті Буковини. Належав до місцевого відділу Української Національно-Демократичної Партії. В 1898, 1907 і 1911 обирався депутатом австрійського парламенту та буковинського сойму. Став одним з ініціаторів створення Вільнодумного союзу в соймі при підтримці якого вирішувались деякі насущні проблеми національно-культурного життя буковинських українка (зокрема, викриття української гімназії у Вижниці. 1908). Будучи одним з найвпливовіших українських депутатів Палати Панів (сенату) і заступником голови Українського Клубу віденського парламенту, рішуче відстоював національні інтереси українського населення Галички і Буковини. З серпня 1914 входив до складу Головної Української Ради, а з 1915 -член Загальної Української Ради, разом з Є. Петрушевичем, Л. Бачинським, М. Ганкевичем був заступником голови президії ЗУР К.Левицького. В 1915-16 став організатором Гуцульсько-Буковинського Легіону. В роки першої світової війни виступив прихильником т.зв. австро-угорської концепції, яка передбачала у випадку перемоги Четверного союзу відновлення

Галицько-Волинської держави (Волинь і Поділля мали увійти до її складу) як національно-автономного краю Австро-Угорської імперії. Користуючись авторитетом в австрійських урядових колах, сприяв виробленню вигідних для України умов Берестейського миру 1918 та укладення таємного протоколу між УНР і Австро-Угорщиною, за яким західноукраїнські землі виділялись в окремий коронний край. В жовтні 1918 увійшов до складу Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР. В 1918-1920 В. був дипломатичним представником Західноукраїнської Народної Республіки В Австрії, а в 1920-24 - послом Української Народної Республіки у Швейцарії і в Німеччині.

ВАСИЛЬКО РОМАНОВИЧ (бл. 1203 - бл. 1269) - волинський князь, син засновника Галицько-Волинської держави Романа Мстиславовича. Після смерті батька (1205) разом з матір'ю та старшим братом Данилом перебував у Польщі та Угорщині. У 1209 одержав Берестейське удільне князівство, згодом став правити у Безі, а з 1213, у Кам'янці над Горинню. Разом з Данилом Романовичем Галицьким управляв також Тихомлем та Перемишлем, а з 1215 і Володимиром-Волинським. Обидва Романовичі вели спільну боротьбу за об'єднання всіх уділів Волинського князівства, яка успішно закінчилась у 1234. Після остаточного утвердження Данила Романовича у Галицькому князівстві (1238) В. Р. продовжував управляти Волинню. Обидва брати проводили спільну політику, між ними не було непорозумінь. 17.8.1245 вони спільно розгромили війська польських і угорських загарбників та загоны галицьких бояр у битві під Ярославом. Після смерті Данила В. Р. став главою династії Романовичів.

ВАСИЛЬКО РОСТИСЛАВИЧ (р.н. невід. -1124) - князь теребовльський (1084 -1124). Син засновника

галицької княжої династії Ростислава Володимировича. У 1084 разом з братами Рюриком та Володарем укріпився на галицьких землях. Тут утворилися Перемишльське, Звенигородське та Теревельське князівства. У останньому правив В. Р. Вів війни з київськими та волинськими князями, які прагнули не допустити відокремлення Галичини. У 1097 брав участь у Любецькому з'їзді князів, Після його закінчення був підступно схоплений і за наказом київського князя Святополка Ізяславича -осліплений у с. Звенигороді (біля Києва). У 1099 В. Р. разом з братом Володарем розгромив загопи київського та смоленського князів у битві на Рожному полі (на зх. від м. Золочева на Львівщині). У цьому ж році на р.Вігор (недалеко від Перемишля) за допомогою половецького хана Боняка Ростиславичі завдали поразки угорському війську на чолі з королевичем Коломаном. Спільно з половцями та іншими руськими князями В. Р. здійснив кілька походів на Польщу.

ВАССИЯН ЮЛІАН (12.1.1894-1953) -український політичний діяч, ідеолог Організації Українських Націоналістів. Учасник першої світової війни, старшина Українських Січових Стрільців. Брав участь в українських національно-визвольних змаганнях у 1917-21. В середині 20-тих років поряд з С.Охримовичем, І.Габрусевичем, Д.Кравцівим, В.Диденком став організатором і провідним членом перших молодіжних націоналістичних організацій "Групи Української Державницької Молоді" та "Групи Української Національної Молоді". В 1927-28 займався підготовкою Конференцій українських націоналістів у Берліні і Празі. В лютому 1929 на Першому Конгресі Українських Націоналістів, В., будучи обраний заступником голови Конгресу, виступив одним з засновників ОУН, був обраний членом та ідеологічним референтом Проводу Українських Націоналістів. Співпрацював у періодичних виданнях "Розбудова нації", "Український голос" та ін. Під час процесу "Конгре-сівців", який польська влада влаштувала над шістьма учасниками Конгресу Українських Націоналістів у Відні, засуджений до 4 років тюрми. В. багато років був в'язнем польських і німецьких таборів. В післявоєнний час жив на емігрант У США. Помер і похований у Чикаго. В. написав ряд праць, в яких виклав і розвинув ідейні засади українського націоналізму: "До головних засад націоналізму" (1928), "Ідеологічні основи українського націоналізму" (1929), "Змаг основ" (1940).

ВАХНЯНИН АНАТОЛЬ (Наталь) - (19.9.1841 11.2.1908) - відомий український громадсько-політичний діяч, композитор, педагог і журналіст. Народився в с.Сеняві недалеко Перемишля (тепер Польща). З 1852 навчався у Перемишльській гімназії. В 1859-63 вивчав теологію у Львівській духовній семінарії, займався літературною і музичною діяльністю. У 1865 організував перший Шевченківський концерт на західно-українських землях. Деякий час викладав українську мову в гімназії у Перемишлі, згодом переїхав до Відня. Навчаючись на філософському факультеті Віденського ун-ту, в 1867 організував студентське т-во "Січ" і став його першим головою. Після завершення університетських студій (1868) повернувся до Львова і продовжив педагогічну діяльність у Академічній гімназії. Співорганізатор і перший голова т-ва "Просвіта" (08.12.1868-1869). Тісно співпрацював з комісією по підготовці українських підручників для народних і середніх шкіл. В 1867-70 - редактор "Правди", "Письма з Просвіти" (1878-79), співредактор "Діла", організатор і керівник музично-хорових т-в "Торбан" (1870) і "Боян" (1891). 24.10.1885 В. разом з Ю.Романчуком організував народовську політичну організацію "Народна Рада", яка продовжила ідеї Головної Руської Ради. В 1890 разом з іншими лідерами народовців став ініціатором політики "нової ери", яка мала б сприяти вноормуванню українсько-польських відносин в Галичині, (див. Народовці). В 1894-1900 - депутат Віденського парламенту. В 1903 заснував Вищий музичний інститут ім. М.Лисенка у Львові та став його першим директором. Був засновником і керівником Союзу співоцьких і музичних товариств. В. - автор опери "Купало" (1870-92; поставлена в 1929 у Харкові), музики до драми Т.Шевченка "Назар Стодоля", хорів, пісень, а також літературних творів - "Три тополі", "Оповідання і гуморески" (1902), "Споминів з життя" (1908), шкільних підручників.

ВЕДЕЛЬ АРТЕМІЙ ЛУК'ЯНОВИЧ (1767, за ін. даними - 1770, 1772 - п. 14.7.1808) - видатний український композитор, хоровий диригент, співак. Н. в Києві. До 1787 навчався у Київській Академії, де був співаком-солістом, пізніше -регентом хору. Основи музики вивчав під керівництвом Дж.Сарті. В 1787-90 - регент і капельмейстер хорової капели московського генерал-губернатора П.Єропкина. В 1790 повернувся в Україну. З 1793 жив у Києві. У 1793-94 керував хором Київської Академії та хором ген. А.Левандінова. В 1796 переїхав до Харкова, де керував губернським хором і викладав музику в Харківському колеґіумі. З 1798 став послушником Києво-Печерської лаври. Багато мандрував по Лівдбережній Україні. В 1799 був заарештований російським урядом, оголошений божевільним і утримувався в божевільні Кирилівського монастиря. В. - автор 29 церковних концертів (найвидатніші - 10 концертів на 4 голоси), на яких позначився вплив української народної пісенності.

ВЕКША (вивериця) - найдрібніша розмінна грошова одиниця Київської держави. Вперше згадується у давньоруських літописах в середині 9 ст. (859). У грошовій системі 10 - 1 пол. 13 ст., встановленій на основі аналізу "Руської правди", В. дорівнювала 1/3 резани, 1/6 куни. 150 В. дорівнювали монетній гривні срібла. У ваговому відношенні В. становила 0,34 г. срібла. В реальному грошовому обігу 2 В. вповідали західноєвропейському динарові. Давньоруські перекладачі творів візантійських авторів ототожнювали В. з візантійською мідною монетою "нумієм". Прихильники т.зв. "хутрової теорії" грошового обігу в Київській Русі вважають В. виправленою шкуркою білки, яка використовувалась одночасно з її монетними аналогом (частиною срібного арабського дирхема).

ВЕЛЕГРАДСЬКІ З'ЇЗДИ - міжнародні з'їзди представників слов'янських народів католицького православного віросповідання у м.Велеграді (Моравія). Вибувались з ініціативи митрополита А.Шептицького та

О.А.Спальдака в 1907, 1911, 1924, 1927, 1932, 1936. Основною ідеєю В.з. була спроба примирення і об'єднання православної і католицької Церков.

ВЕЛЕС (Волос) - бог-покровитель достатку, скотарства і торгівлі у Київській Русі до прийняття християнства. У руських літописах згадується

поряд з богом Перуном. При укладенні договорів з греками кияни клялися Перуном і В. Після прийняття християнства у народних віруваннях В. поєднався з Василієм.

ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ -переміщення в 3-4 ст. германських, слов'янських, сарматських та ін. племен на територію Римської імперії, що розпочалось в Українському Причорномор'ї. Причиною В.п.н. стало прагнення воєнної знаті до захоплення нових земель і військової здобичі, швидкий приріст населення, який при екстенсивному характері ведення господарства збільшив потребу у нових пасовищах і орних землях. В.п.н. почалось поступовим пересуванням готів з Прибалтики в Українське Причорномор'я. Готські племена осіли в пониззі Дніпра (остготи) та між Дністром і Дунаєм (вестготи). В 375 гунни, розбивши племінний союз готів на чолі з Германаріхом, покорили більшу частину остготів та ін. племена. Восени 376 під тиском гуннів вестготи, перейшовши Дунай, оселились, з дозволу Риму, на території римської провінції Мезії (територія між Нижнім Дунаєм і Балканами). В 377 внаслідок постійних утисків римських чиновників вестготи підняли повстання, до якого приєднались раби і колоні. 9.8.378 повсталі розгромили римську армію під Андріанополем. Лише в 382 імператору Феодосію вдалося придушити повстання. На початку 5 ст. вестготи на чолі з Аларіхом I розпочали похід в Італію і 24.8.410 здобули Рим. Згодом вони захопили значну частину Галії, а пізніше і Іспанії, заснувавши на цих землях Тулузьке королівство (419-507). До середини 5 ст. германські племена (вандали, алемани, бургунди, франки, англосакси) заселили територію Західної Римської імперії і створили в кінці 6-7 ст. свої королівства. Гунни, які утворили величезну державу на чолі з Аттілою, намагались захопити Галлію та Італію. Проте після поразки на Каталаунських полях (451) та смерті Аттіли їхня держава розпалась. В 455 Рим зайняли і зруйнували вандали. В 476 вождь племені скирів Одоакр скинув останнього імператора Ромула Августа, і Римська імперія перестала існувати. В 6-7 ст. почався завершальний етап В.п.н. В цей період племена антів, гепідів, болгарів, хорватів, сербів, аварів та ін. вступили на територію Східної Римської імперії (Візантії). З 527 анти, склавіни разом з гуннами здійснювали часті походи на Константинополь. В 577 слов'яни зайняли землі на території Фракії і Македонії, а на початку 7 ст. Далмацію та Істрію. Наприкінці 7 ст. слов'яни займали майже весь Балканський півострів і деякі області Малої Азії. В.п.н. стало однією з причин падіння рабовласницької Західної Римської імперії.

ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ - 1. Вищий князівський титул у Київській державі. В 10-13 ст. титул В.к., як правило, належав до київських князів. 313 ст. титул В.к. мали галицько-волинські князі та володимиро-суздальські князі. 2. В 14-16 ст. титул В.к. носили володарі Великого князівства Литовського. Після Люблінської унії 1569 титул В.к. увійшов до польського королівського титулу. 3. В Московії з 14-15 ст. цей титул стали присвоювати собі володимирські, рязанські, тверські, а з 2-ої половини 15 - початку 16 ст. -московські князі. В 1547 титул великий князь московський увійшов до царського, а 1721 - до імператорського титулу. В 1797-1917 в Російській імперії В.к. іменувались члени імператорської родини - родичі імператора, імператриці.

ВЕЛИЧКО САМІЙЛО (н. бл. 1670 - п. після 1728) - відомий український козацько-старшинський літописець. Н. на Полтавщині. Вчився у Києво-Могилянській Колегії, де оволодів латинською, німецькою та польською мовами. Служив канцеляристом у генерального писаря В. Кочубея, а бл. 1704 перейшов на службу до Генеральної Військової Канцелярії. У 1708 звільнений зі служби. Оселився у с. Жуках (біля Диканьки) на Полтавщині, де займався учительською працею та укладенням літопису. В. є автором першого систематичного викладу історії української козацької держави, при написанні якого використано значну кількість українських, польських, та німецьких джерел, широке коло документів Генеральної Військової Канцелярії. Літопис складається з 4 частин. Перша - "Сказание о войне казацкой с поляками через Зеновія Богдана Хмельницького..." змальовує події 1648-1659, окремими епізодами сягаючи у 1620. Друга і третя частини, які охоплюють 1660-1686 та 1687-1700 назване "Повествования летописная с малороссийских и иных отчасти поведених собранная и zde описанная", містять значну кількість власних спостережень В. іґрунтуються на документах гетьманської канцелярії. У четвертій частині зібрано додатки з різних документів 17 ст.

Літопис В. написаний українською літературною мовою 18 ст. з елементами народної мови. На жаль, повний текст його не зберігся. Цей літопис є одним з найголовніших і найбільш вірогідних творів української історіографії II пол. 17 - початку 18 ст. Вперше опублікований Київською Археографічною комісією у 1848-1864 рр.: під назвою "Летопись событий в юго-западной России в 17 в.", т. I-IV. В. є також автором перекладу з німецької на українську мову збірника "Космографія" та передмови до нього.

ВЕЛИКИЙ ЛУГ - історична назва в 16-18 ст. дніпровських плавнів, які знаходились на лівому березі Дніпра, нижче від о.Хортиці. На території В.Л. в 16-18 знаходилась Запорізька Січ (див. Січ Запорізька).

ВЕЛЬЯМІНОВ-ЗЕРНОВ СТЕПАН (р. н. і см. невід.) - представник російської колоніальної адміністрації в Україні в 1 пол. 18 ст., президент-бригадир Малоросійської колеусі (1722-27). Робив постійні спроби усунути Генеральну Військову Канцелярію від вирішення основних державних справ в Гетьманщині. Добився від російського уряду фактичного підпорядкування всієї фінансової політики в Україні Малоросійській колегії. В 1727 у зв'язку з відновленням гетьманства і ліквідацією Малоросійської Колегії В. було відкликано до

Петербургу.

ВЕНЕДИ (венети, венди, вінди) - слов'янські племена, які жили на рубежі н.е. між ріками Одрою і Дніпром та біля Карпат. Назва венедів зустрічається в 1 ст. н.е. в працях античних авторів - Плінія Старшого, Таціта, Птолемея, Йордана. Тацит, зокрема, зазначав, що В. численні і займають велику територію. Історик Йордан (6 ст.) повідомив, що В. частіше називались антами і склавінами, але разом з тим він перерахував венедів, антів і склавів, як три окремі групи племен. Займалися землеробством, осілим скотарством, мисливством і рибальством, мали торговельні зв'язки з іншими племенами. В III ст. вели війни з Римською імперією. Очевидно, венеди стали спільною етнічною основою для формування західних і східних слов'ян.

ВЕРБИЦЬКИЙ ІВАН (1902 - р. см. невід.) - член Української Військової Організації. В жовтні 1926 заарештований польською поліцією і звинувачений у замаху на шкільного куратора Я.Сойнського (вбито 19.10.1926), який здійснював широкомасштабну програму полонізації української освіти у Галичині. В січні 1926 польський суд засудив як виконавців замаху В.І. і В.Агаманчука до смертної кари, яку в липні 1928 було замінено на довічне ув'язнення (згодом - на 15 років тюрми). Насправді, замах на Я.Собінського здійснили Р.Шухевич і Б.Підгайний.

ВЕРБИЦЬКИЙ МИХАЙЛО (1815 -7.(19)12.1870) - український композитор, хоровий диригент, священник. Народився в с.Улючі недалеко Перемишля (Польща). Середню і музичну освіту здобув у Перемишлі і у Львові. Викладав співи у школах, пізніше - керував хором Ставропігійського ін-ту у Львові. З 1852 був священником у с.Млинах (тепер територія Польщі), де і помер. В. - один з перших композиторів-професіоналів в Галичині. Автор хорових, вокальних, інструментальних творів, серед яких оперети "Гриць Мазниця" і "Школяр на мандрівці" (1849); мелодрама "Підгоряни" (1864), хори "Заповіт", "Поклін", "Думка", 12 симфоній-увертюр (1855-65), солоспіви, два полонези, вальс. Автор 36 релігійних композицій, серед яких "Іже херувими", "Отче наш", "Буде ім'я Господнє" та ін. В 1863 написав музику до українського національного гімну на слова П.Чубинського "Ще не вмерла Україна" (з 15.1.1992 - державний гімн України).

ВЕРВ - сільська територіальна община в Київській Русі. Термін "В" походить від шnurка - "вірвовки", яким вимірювали ділянку землі, зайняту членами В. Об'єднувала населення одного або кількох селищ. У В. існувало общинне володіння лісами, випасами та ін. угіддями. В. була і судово-адміністративною одиницею, члени якої були зв'язані між собою круговою порукою. Члени В. несли взаємну відповідальність за сплату князеві податків і за злочини, вчинені на їх території. Органом управління В. була Копа або віче.

ВЕРЕСАЙ ОСТАП МИКИТОВИЧ (1803 -квітень 1890) - видатний український кобзар. Н. в с.Калюжинці на Чернігівщині. На четвертому році життя осліп. У 15 років пішов у науку. Близько 1852 оселився в с.Сокиринцях (тепер Сріблянського р-ну Чернігівської обл.). Про В. знав Т.Шевченко, в 1860 подарував йому "Кобзар" з дарчим написом. Виконував народні думи ("Про Хведора Безрідного", "Про втечу трьох братів з города Азова", "Проводи козака", "Про бідну вдову і трьох синів"), українські народні пені, псалми. Виступав у Києві, Петербурзі та ін. містах. Творчість В. вивчали М.Лисенко, П.Чубинський, С.Русова. В 1978 у Сокиринцях встановлено йому пам'ятник.

ВЕРЛАН (р. н. і см. невід.) - один з керівників гайдамацького руху у Правобережній Україні в 30-х рр. 18 ст. Був сотником надвірних козаків князів Любомирських у Шаргороді (тепер Вінницька обл.). В 1734 В., отримавши титул "наказного козацького полковника", очолив гайдамацьке повстання у Брацлавському воєводстві. Згодом повстання поширилось і на західноукраїнські землі. Півторатисячний загін В. разом з гайдамаками М.Гриви, С Чалого, /Жили та ін. звільнив Вінницю, Жванець, Броди, Збараж. Влітку 1734 окремі загоны В. обложили Кам'янець-Подільський і з'явилися біля Львова. Проте незабаром повстання було розбите російськими і польськими військами. В. з невеликим загonom гайдамаків вдалося відступити у Молдавію. Дальша його доля невідома.

ВЕРНАДСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ (28.2(12.3).1863 - 6.1.1945) - видатний український і російський природознавець, мінералог і кристалограф, основоположник геохімії, біогеохімії, гідрогеохімії, вчень про ноосферу і біосферу, академік (з 1909), академік Української Академії -Наук (з 1918), перший президент УАН (1918-19). Н. в Петербурзі. У 1885 закінчив фізико-математичний ф-тет Петербурзького ун-ту. В 1888-90 навчався за кордоном. В 1890-1911 працював у Московському ун-ті (з 1899 - професор), який залишив в знак протесту проти реакційних заходів міністра освіти Л.Кассо. З 1914 очолював геологічний і мінералогічний музей Петербурзької АН.

В 1918 став одним з організаторів Комісії по вивченню природних продуктивних сил Росії, з якої згодом виділилися ряд інститутів -керамічний, оптичний, радієвий, фізико-хімічного аналізу, платини, географічний та ін. З червня 1917 жив в Україні. В червні 1918 на пропозицію міністра освіти М.Василенка очолив комісію по виробленню законопроекту про заснування Української Академії Наук. який 14.11.1918 затвердив гетьман П.Скоропадський. В 1918-19 В. - перший президент УАН. В 1920-21 -професор Таврійського ун-ту в Сімферополі. У 1922-39 - директор створеного ним Радієвого ін-ту та ряду ін. наукових установ. В 1939 В. разом з ін. вченими створив Комісію по ізотопах. Працював у Празі (Карлівський ун-т) і Парижі (Сорбона). Член Чехо-Словацької АН (з 1926) та Паризької АН (з 1928), багатьох зарубіжних наукових т-тв. Ідеї В. стали основою нових напрямів сучасної геології, мінералогії, гідрогеології. Розробив ряд теоретичних положень з геохімії рідкісних і розсіяних елементів, ролі живих організмів в геохімічних процесах, пошуків радіоактивних мінералів та ін. Розробив теорію побудови розповсюджених мінералів -силікатів і алюмосилікатів. Автор

близько 400 праць, серед яких "Очерки геохімії" (1924, 1927), "Биохимические очерки" (1922-32,1940) та багато ін.

ВЕРТЕП - старовинний український народний ляльковий театр. В Україні відомий з 17 ст., поширився у 17-18 ст. Вистави В. відбувалися у скринці, що мала вигляд двоповерхового будиночка або церкви. Вертепник, пересовуючи на дротиках дерев'яні ляльки, змінюючи відповідно голос, говорив за кожну дієву особу. Вистави відбувалися на ярмарках, міських площах, по хатах селян і міщан. Влаштовували і виконували В., звичайно, мандрівні дяки або виховань шкіл, в т.ч. Києво-Могилянської Колегії, які під час канікул розходились по Україні в пошуках засобів до існування. Українська вертепна драма складалася з двох частин: релігійної і інтермедійної з національно-побутовими елементами. Починалася вистава релігійною частиною, яка відбувалася на верхній сцені В. Тут чергувалися народження Ісуса Христа, поклон пастухів, винищення немовлят царем Іродом і його смерть. Потім дійство переходило на нижню сцену, де розігрувалися сцени з

народного життя. Серед народних персонажів найпопулярнішими були Запорожець, Циган, Москаль, Шинкарка, Баба та ін. Персонажі розмовляли народною мовою, були вдягнені в українські національні костюми. Відомо кілька варіантів української вертепної драми: Сокиринський або Галаганівський (1770), Волинський (1788-91), Куп'янський (1823) та ін. В Україні відомий ще т.зв. живий В., в якому ролі дійових осіб виконують не ляльки, а живі люди. Українські вертепні драми ставляться часто і тепер під час Різдвяних свят.

ВЕРЬОВКА ГРИГОРІЙ ГУРІЙОВИЧ (13(25).12.1895 - 21.10.1964) - український композитор, фольклорист, хоровий диригент і педагог. Н. в м.Березна на Чернігівщині. В 1916 закінчив Чернігівську духовну семінарію, а в 1933 - Київський музично-драматичний інститут ім.М.Лисенка. З 1931 викладав диригування у Київській консерваторії (з 1947 - професор). В 1943-64 Верьовка -художній керівник і головний диригент Українського народного хору. В 1964 хору присвоєно його ім'я. Автор хорових пісень, кантат, обробок народних пісень, інструментальних композицій.

"ВЕЧЕРНИЦІ" ("Вечорниці") - перший літературний тижневик народовського напрямку. Видавався в 1862-63 у Львові (вийшло 17, номерів). Головними співробітниками "В." були: Федір Заревич (псевдонім Юрко Вороний: редактор - 1862), Володимир Шашкевич (редактор - 1862-63), Д.Тинячкевич, Ксенофонт Климкович та ін. І.Франко вважав "В." "першим осередком народовського руху в Галичині з виразним українофільським відтінком" (див. також Народовці).

ВЕСЕЛОВСЬКИЙ СЕРГІЙ (бл. 1878 р. см. невід.) - український громадсько-політичний діяч поч. 20 ст. Родом з Полтавщини. Економіст за фахом. Належав до Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії. В квітні 1917 був обраний до складу Української Центральної Ради. З червня 1917- заступник голови УЦР. з липня 1917 - член Малої Ради. В 1918 В. призначений генеральним консулом Української Держави в Петербурзі, пізніше - професор Київського Українського Державного Університету. В 20-х рр. - професор сільськогосподарського ін-ту у Києві, де очолював кафедру економіки сільського господарства. В 30-х рр. деякий час перебував в ув'язненні, пізніше емігрував.

ВЕШНЯК-ЯКУБОВИЧ ФЕДІР (Вешняк Федір Якубович) (р. н. невід. - п. 1650) - полковник Чигиринського полку (1648-50). Походив з Полтавщини. Навчався у Києво-Могилянській Колегії, а згодом перебував на Запоріжжі. В 1636-37 - військовий писар. Служив у реєстровому козацькому війську. В квітні 1648 разом з Ф.Джалалієм очолив повстання реєстрових козаків у Кам'яному Затоні та їх перехід на бік Б.Хмельницького. В 1648 був призначений чигиринським полковником, став одним з найближчих сподвижників Б.Хмельницького. Учасник Жовтоводської битви 1648, Корсунської битви 1648. 2.5.1648 (за іншими даними - в червні) очолив перше українське посольство до Варшави. В 1649 двічі їздив з дипломатичними місіями до Москви. 5.6. і 13.6.1649 мав зустрічі з царем Олексієм Михайловичем. Під час Збарзької облоги 1649 і Зборівської битви 1649призначався наказним гетьманом. Помер наприкінці 1650 у Чигирині.

ВИБОРНІ КОЗАКИ - одна з категорій українського козацтва, що з'явилася у Гетьманщині у 18 ст. і до складу якої входили повноправні козаки, записані до полкових та сотенних компутів (реєстрів). Причиною появи В.к. було прагнення російського уряду зменшити кількість козаків, які користувалися наданими козацтву правами та привілеями.

Першу спробу провести "перевірку" та скорочення козацьких компутів в окремих сотнях Ніжинського полку було зроблено універсалом гетьмана І.Мазепи у 1701. Однак, в умовах Північної війни та у зв'язку з непопулярністю даного заходу серед основної маси козацтва, її не було здійснено.

Лише у 1735 було видано указ про Правління гетьманського уряду, за яким приступили до складання нових компутів. Цей крок було схвалено російським сенатом у Петербурзі. В результаті кількість козацького війська скоротилася до 30 тисяч. Особи, включені до нових компутів, стали називатись В.к. Козаки, які не були занесені до цих списків, переводились у категорію підпомічників. В.к. були зобов'язані виконувати лише військову повинність, з'являючись на службу кінно, з повним власним спорядженням та зброєю. До категорії В.к. зараховувались також діти духівництва. На Гетьманщині В.к. як окремий стан проіснували до 1783, коли царський уряд скасував козацькі права та привілеї. Однак В.к. не були переведені у кріпацтво, а й надалі залишились особисто вільними людьми.

У Слобідській Україні внаслідок проведення російським урядом військової реформи, у 1732-1737 також було проведено ревізію козацьких компутів, до яких було включено лише 4200 козаків із п'яти полків. За своїм становищем вони були близькими до В.к. Проіснували до 1765, коли на Слобожанщині було ліквідовано козацькі полки.

ВИГОВСЬКИЙ ІВАН ОСТАПОВИЧ (р.н.невід-п. 16(26).3.1664) - видатний український державний, політичний і військовий діяч, гетьман України (1657-59). Походив з українського шляхетського роду Овруцького повіту на Київщині. Вчився в Києво-Могилянській Колегії. Служив юристом в міському суді в Луцьку, згодом - намісник луцького старости. Брав участь у діяльності Луцького братства. На початку національно-визвольної війни 1648-57 під проводом Б. Хмельницького служив у польському війську. Під час Жовтоводівської битви 1648 потрапив у татарський полон. Викуплений Б.Хмельницьким. В 1648 призначений генеральним писарем. Виявивши блискучі дипломатичні здібності, В. виконував найважливіші доручення гетьмана і став одним з найближчих дорадників Б.Хмельницького. Вів переговори з Польщею, Московщиною, Швецією, Кримським ханством та ін. державами. Після смерті Б.Хмельницького на Корсунській Раді 1657 обраний гетьманом України. Продовжував політику Б.Хмельницького, спрямовану на досягнення повної державної незалежності України. У зовнішній політиці В. мав на меті утримувати дружні відносини з усіма сусідніми країнами, не надаючи переваги жодній з сторін. В жовтні 1657 уклав українсько-шведський договір, умови якого були вироблені ще за участю Б. Хмельницького. В той же час відновив союз з Кримським ханством, що був розірваний з моменту укладання Березневих статей 1654 та розпочав переговори з Польщею. Активна зовнішня політика В., спрямована на зміцнення міжнародного авторитету України, викликала занепокоєння московського уряду. Намагаючись посилити свій вплив в Україні, царський уряд почав активно формувати за допомогою своїх агентів антигетьманську опозицію. Внутрішня політика В., зорієнтована на посилення ролі козацької старшини в українському суспільстві, постійне підбурювання селян і запорожців царськими агентами спричинили виступ проти гетьмана частини козаків і селян, який очолив полтавський полковник М. Пушкар і запорізький кошовий Я. Барабаш. В травні-червні 1658 гетьманські війська за наказом В. ліквідували Барабаша і Пушкаря заколот 1(557-58 і Дейнеків повстання 1657-58. Складна політична ситуація в Україні, постійна загроза агресії з боку Московщини і підтримка нею антигетьманської опозиції змусили В. до союзу з Річчю Посполитою. 6(16).9.1658 після довгих переговорів між Україною і Польщею було укладено Гадяцький договір 1658. Дізнавшись про укладення договору В. з Польщею, Московщина розпочала відкриту агресію проти України. Навесні 1659 150-тисячна армія під командуванням князя Трубецького розпочала окупацію Лівобережної України, руйнуючи і грабуючи все на своєму шляху. В червні 1659, зібравши всі можливі військові сили, В. вирушив назустріч загарбникам. 28-29(8-9).7.1659 у Конотопській битві 1659 українська армія під проводом гетьмана В. вщент розгромила московські війська.

Проте В. не зміг скористатися результатами блискучої перемоги під Конотопом. Проти політики гетьмана виступила старшинська опозиція, яку створили промосковські настроєні полк. І.Безпалій. Т.Цюцюра, В.Золотаренко. Скориставшись новим виступом проти гетьмана В., московські війська під командуванням

Г.Ромодановського захопили Лівобережну Україну. В цих умовах В. в жовтні 1659 зрікся булави і виїхав у Польщу. Через деякий час В. був призначений сенатором і київським воєводою. 31662 брав активну участь у діяльності Львівського братства. На початку 1664 В. було звинувачено у зраді і без суду, за наказом полковника С.Маховського, розстріляно під Вільхівцем недалеко Лисянки (тепер Черкаська обл.). Похований у Великому Скиті біля с.Рудки Гніздичової у Галичині. На думку деяких дослідників, у Скиті Манявському.

ВИГОВСЬКІ - український шляхетський рід на Київщині. Найвідоміші представники - брати Іван, Данило, Костянтин, Федір, Василь Виговські. Іван В. (р. н. невід. - п. 16.03.1664) - гетьман України (1657-1659; див. І.Виговський). Данило В. (р. н. невід., - п. 30.11.1659) - полковник бихівський. Зять Б. Хмельницького - був одружений з його дочкою Оленою. В 1655 наказаний гетьман козацьких військ у спільному українсько-московському поході проти Речі Посполитої. Під час облоги і здобуття Любліна не дозволив П.Потьомкіну руйнувати місто і нищити жителів. Після смерті Б.Хмельницького виступив проти Москви. За наказом гетьмана І.Виговського зробив невдалу спробу вигнати з Києва московську залогу на чолі з воєводою Ю.Барятинським. Потрапив у московський полон. Замучений на допиті під Калугою 30.11.1659. Його родові маєтки були конфісковані польською владою. Костянтин Виговський. (рр. н. і см. невід.) - турівський і плинський полковник, генеральний обозний (1658). Після зречення з гетьманства Івана В. перейшов на службу у польську армію у чині полковника. Брав участь у битві під Чудновом на Житомирщині, в якій була розбита московська армія під командуванням воєводи В.Шереметєва. Після розстрілу брата І.В. відмовився від усіх пропонувананих йому польською владою державних посад. Федір Виговський (рр. н. і см. невід.) - український дипломат. За дорученням гетьмана Б.Хмельницького та І.Виговського у складі українських посольств їздив до Москви і Варшави. В 1664 -київський суддя. Василь Виговський. (р. н. і см. невід.) - український військовий діяч, овруцький полковник (з 1658). Учасник національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького 1648-57. В 1655-58 перебував у татарському полоні. Після повернення призначений полковником овруцьким. Брав участь у битві з московськими військами під Васильковом. Був захоплений у полон. Помер у в'язниці.

ВИННИКІВ НАТАЛІЯ (1920-1942) - зв'язкова Організації Українських Націоналістів. В 1941 заарештована радянськими репресивними органами і засуджена під час "Процесу 59-ох" у Львові до смертної кари (згодом - замінено на довічне ув'язнення). В 1941 звільнена з тюрми німецькими окупаційними властями. В 1942 В.

за участь в українському русі Опору заарештована гестапо і розстріляна у Києві.

ВИННИЧЕНКО ВОЛОДИМИР КИРИЛОВИЧ (26.7(7.8).1880) - 6.3.1951) - відомий український громадсько-політичний і державний діяч, визначний письменник. Н. в с.Веселий Кут Єлисаветградського повіту Херсонської губернії (тепер Кіровоградська обл.). Після закінчення Єлисаветградської гімназії вступив на юридичний ф-тет Київського ун-ту. Навчаючись в унті, брав активну участь в українському національному русі. Належав до членів київської Громади, став одним з засновників Революційної Української Партії. За дорученням партії проводив пропагандистську роботу серед селян Полтавщини і робітників Києва, спрямовану на викриття національної і соціальної політики російського самодержавства в Україні. Через деякий час був заарештований, виключений з ун-ту без права навчання у будь-якому ін. навчальному закладі і виданий у 5-й саперний батальон. В 1903 В. зумів виїхати до Львова, де займався літературною діяльністю. В липні 1903 при спробі перевезти нелегальну літературу через кордон Російської імперії заарештований у Волочиську і ув'язнений в Лук'янівській тюрмі. Після звільнення в серпні 1904 брав участь у створенні Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії, входив до складу центральних органів партії, редагував друкований орган "Боротьба". В 1906-14 В. постійно переслідуваний поліцією, змушений періодично жити в емігрант. В березні 1910

входив до складу "Української громади" в Парижі. Згодом жив у Львові (1913-17), разом з Д.Донцовим і Л.Юркевичем редагував журнал "Дзвін". На поч. 1914 переїхав до Москви, де співпрацював у часописі "Украинская жизнь". Після Лютневої революції 1917 повернувся до Києва. Будучи лідером УСДРП, в 1917-19 відіграв значну роль в українському національно-визвольному русі. З березня 1917 під час Українського Національного Конгресу обраний заступником голови Української Центральної Ради, а згодом - заступником голови Малої Ради. Наприкінці травня 1917 очолював українську делегацію на переговорах з Тимчасовим урядом у Петербурзі. 15(28).6.1917 призначений головою першого українського уряду - Генерального Секретаріату УЦР, з одночасним виконанням обов'язків генерального секретаря внутрішніх справ. Брав активну частку в підготовці всіх Універсалів УЦР. В грудні 1917 став ініціатором відхилення ультиматуму Ради Народних Комісарів Росії. В січні 1918 очолив Раду Народних Міністрів УНР і міністерство внутрішніх справ. Однак вже 18(30).1.1918 підтиском міжпартійних незгод подав у відставку. 18.9 - 14.11.1918 очолював Український Національний Союз. став одним з керівників повстання проти гетьмана П.Скоропадського. 14.11.1918 обраний головою Директорії УНР. В лютому 1919 В., не погоджувчись з політикою орієнтації на Антанту. В. вийшов зі складу Директорії, з групою однодумців організував закордонну групу Української комуністичної партії, створив її друкований орган - газету "Нова доба". На початку 1920 вів інтенсивно переговори про можливість повернення в Україну і участь у роботі більшовицького уряду, хоча при цьому висував дві основні умови - самостійність і суверенність Української радянської республіки та створення українського національного уряду. На початку травня 1920 приїхав до Москви. Зустрічався з Л.Троцьким, Л.Каменевим, Г.Зінов'євим, Г.Чичериним, Х.Раковським та ін. і отримав пропозицію зайняти пост заступника голови РНК і наркома закордонних справ України. Вивчивши внутрішньополітичне становище України, В. висунув вимогу включити його до складу політбюро Комуністичної Партії (більшовиків) України. Після відмови В. виїхав за кордон. Повернувшись до Відня, виступив з гострою критикою національної політики більшовицького уряду і комуністичної партії в Україні. В 20-х рр. В. поселився у Франції, де в основному займався літературною діяльністю.

У роки фашистської окупації Франції був ув'язнений у концтаборі. Помер у французькому містечку Мужен недалеко Канн. Автор літературних творів - романів "Чесність з собою", "Заповіти батьків", "Записки Кирпатого Мефістофеля", "Божки"; п'єс "Щаблі життя" (1907), "Великий Молох" (1907), "Metento" (1909), "Чужі люди", "Базар" (обидві - 1910), "Гріх" (1918); драм "Брехня" (1910), "Чорна Пантера і Білий Медвідь" (1911), "Натусь" (1912) та ін. В 1920 опублікував дуже тенденційні спогади "Відродження нації" (1920, т.1-3). В емігрант написав драми "Закон", "Великий секрет", "Ательє щастя", "Пророк", "Над".

ВИПИСНІ КОЗАКИ (випищики) - українські козаки, виключені рішеннями уряду Речі Посполитої з козацьких реєстрів (списків) наприкінці 15 - 1 пол. 17 ст. Після утворення у 1572 реєстрового козацького війська кількість занесених до реєстру козаків часто змінювалася, в т. ч. і у сторону зменшення. Переважно це відбувалося після поразки козацько-селянських повстань. Так, після придушення повстань 1637 - 1638 і прийняття сеймом Речі Посполитої "Ординації Війська Запорізького...", козацький реєстр було зменшено з 8 до 6 тис. козаків. 2 тис. не були вписані до реєстру і стали В. к. Однак чисельність цієї категорії козаків була значно більшою. Після Куруківської угоди 1625 їх було понад 20 тис.

В. к. було заборонено називатися козаками, утворювати військові загони, обирати собі старшину і навіть проживати на "волості" (в місцях розселення реєстрових козаків). Не підлягали вони і козацькому судочинству. В. к. повинні були повернутися до одного з станів тогочасного українського суспільства (селянства чи міщанства). Незадоволені своїм становищем, вони часто переходили на Запорізьку Січ і активно включалися у національно-визвольну боротьбу проти шляхетської Речі Посполитої.

ВИРА - грошовий штраф за вбивство вільної людини у Київській державі. В. сплачував вбивця на користь князя, (якщо йому вдалося уникнути кривавої помсти). За "Руською правдою", помста зі сторони родичів вбитого могла бути заміненна сплатою 40 гривень. За вбивство ж представника князівської адміністрації потрібно було сплатити подвійну В. (80 гривень). Піввира (20 гривень) сплачувалась за нанесення тяжких тілесних пошкоджень і вбивство невірної жінки. У випадку, якщо вбивцю не знаходили, "дику" В. платила вся

община - верв, на території якої було знайдено труп вбитого.

ВИСОЧАН СЕМЕН (Сень Гнатович; р. н. невід. -п. 1666) - керівник національно-визвольного повстання 1648 у західно-українських землях, полковник лисянський. Восени 1648 В. очолив масовий народний рух проти польського гніту у Галичині, який розпочався під час походу української армії під проводом Б.Хмельницького на Львів (див. національно-визвольна війна українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-57). В. організував в р-ні Отині (тепер Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.) 15-тисячне повстанське військо, яке поділялося на полки і сотні, було озброєне артилерією. Повстанці, очолювані В., успішно діючи в тилу польської армії, здобули найбільшу польську фортецю на Прикарпатті -Пнів (тепер с. Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.). В грудні 1648 повстанські полки під командуванням В. вели тяжкі бої з польськими військами за переправи через Дністер, проте під тиском переважаючих сил противника були змушені відступити у Правобережну Україну. В 1651 воював на Брацлавщині у війську І.Богуна, брав участь в обороні Вінниці від польських військ. В 1659 отримав звання козацького полковника. В 1664-65 В. був одним з керівників повстання проти польського панування на Правобережній Україні під проводом кальницького полковника В.Варениці, визначився під час оборони Лисянки (тепер Черкаська обл.). На початку 1666 В. потрапив у московський полон, був вивезений до Москви, де і помер.

ВИТВИЦЬКИЙ СТЕПАН (1884 - 9.10.1965) -відомий український громадсько-політичний діяч. Н. на Станіславщині. Навчався на юридичному ф-ті Львівського і Віденського ун-тів. У студентські роки очолював Академічну Громаду у Львові та організацію "Січ" у Відні. В 1915-18 - член редакції "Діла" і редактор "Свободи" у Львові. В жовтні 1918 В., будучи членом Української-Національно-Демократичної Партії, обраний на посаду секретаря Української Національної Ради ЗУНР - ЗОУНР, член Президії УНР, згодом - державний секретар закордонних справ Республіки. У 1919 очолював делегацію ЗОУНР на переговорах з спеціальними місіями Найвищої Ради держав Антанти на чолі з генералом Бертелемі (лютий 1919) і ген. Л.Ботою (травень 1919) про умови перемир'я з Польщею. З жовтня 1919-заступник голови дипломатичної місії Директорії УНР (голова А.Лівицький) у Варшаві. Протестуючи проти проекту умов Варшавського договору 1920, залишив переговори. Деякий час керував роботою секретаріату закордонних справ в уряді ЗУНР в еміграції у Відні. В 1921-23 В., очолюючи місії ЗУНР у Парижі і Лондоні, домагався від урядів цих країн визнання факту окупані Польщею території Східної Галичини і відновлення незалежності. 1925-39 В. - один з провідних членів Українського Національно-Демократичного Об'єднання, заступник голови УНДО (з 1938). В 1935-39- посол до польського сейму і член Української Парламентської Репрезентації. З 1945 жив у Німеччині. В червні 1948 став одним з ініціаторів створення Української Національної Ради, був обраний заступником голови Виконавчого Органу УНР і керівником відділу закордонних справ. З березня 1954 - після смерті А.Лівицького - обраний президентом УНР. Помер 9.10.1965.

ВИТЕЧІВСЬКИЙ З'ЌЗД 1110 - другий з'їзд князів Київської держави, скликаний у м.Витчеві (тепер Київської обл.) з ініціативи Володимира Мономаха в серпні 1110. На В.з. розглядалось питання про примирення князівських міжусобиць і об'єднання сил для боротьби проти половців. 10.8.1110 князі Св'ятополк Ізяславич, Володимир Всеволодович Мономах, Давид і Олег Св'ятославичі уклали договір про припинення міжусобної боротьби. Княжий суд позбавив Володимир-Волинського князівства князя Давида Ігоровича, який порушив перемир'я, укладене на Любецькому з'їзді 1097, і спричинив міжусобну війну. В заміні йому було надано у володіння Бузьк, Острог, Дубно, Чорторийськ, а незабаром - Дорогобуж та 4000 гривень срібла. Після з'їзду відбулись спільні походи князів проти половців, які надовго припинили напади цих кочівників на Київську Русь.

ВИТОВТ (Вітовт, Вітаутас; 1350 - 27.10.1430) -великий князь литовський (1392-1420), син Кейстута. В 1370-76 брав участь у походах проти Тевтонського ордену, а 1372 - на Москву. Виступав проти умов Кревської унії 1385, боровся за політичну незалежність Литви від Польщі. За угодою, укладеною в 1392 в Острозі В. був визнаний польським королем Ягайлом довічним правителем Литовського князівства. Ліквідував на території України найбільші удільні князівства - Волинське, Київське, Новгород-Сіверське і Подільське та створив замість них звичайні литовські провінції, в яких правили великокнязівські намісники, а Західне Поділля був змушений передати Ягайові. Вів тривалу боротьбу з татарами, намагаючись витіснити їх з Українського Причорномор'я. 12.8.1399 литовські війська на чолі з В. були розбиті татарськими загонами у битві над Ворсклою, але в 20-х рр. 15 ст. В. все ж зайняв Поділля і зумів розширити свої володіння до Чорноморського узбережжя. Будовав на південних кордонах своєї держави велику систему укріплень, яка складалася з фортець Каравул, Білгород, Хаджібей. Протягом 1406-08 здійснив три походи у Московське князівство, встановивши в 1408 кордони між Литвою і Московією по р.Угрі. Вів тривалу війну проти Тевтонського ордену. В 1410, в ході "Великої війни", В. разом з Ягайлом очолював польсько-литовсько-українські війська, які завдали поразки німецьким рицарям в Грюнвальдській битві 1410. В сприяв розвитку торгівлі, ремесел, запроваджував у містах, в т.ч. і в Україні, магдебурзьке право. В 1413 уклав з Польщею Городельську унію 1413, яка обмежувала права і привілеї української шляхти у Великому князівстві Литовському. 15.11.1415 за ініціативою В. собор єпископів у Новгородку висвятив всупереч волі Константинопольського Патріарха митрополитом київським і литовським Григорія Цамблака.

ВИШЕНСЬКИЙ ІВАН (н. між 1545-50 -п. після 1620) - видатний український письменник-полеміст. Н. в м.Судова Вишня (тепер Львівська обл.). Був високоосвіченою людиною, брав участь у діяльності Львівського братства. Жив у Луцьку і Острозі. З кінця 1580-х років перебував на Афоні, який був центром

православного чернецтва на Сході. Приймавши чернецтво, поселився в печері, ставши схимником-анакоретом. Посилав в Україну свої пристрасні послання, адресовані до князя К. Острозького, до братств, священників і всіх українців. В 1605 приїжджав в Україну і жив в Манявському Скиті з Й.Княгицьким. Літературну діяльність В. розпочав одночасно з Острозькою групою полемістів. Відомо близько 20 творів В., найвизначніші з яких - "Обличеніє діавола-миродержца", "Послание к утекшим от православія єпископам", "Порада о очищеніи церкви" та ін. В своїй творчості критикував Берестейську унію і католицизм, весь тогочасний церковний і світський лад. Помилковими були виступи В. проти системи світської освіти, вивчення іноземних мов та античної філософії, а також народних звичаїв та обрядів: В. вбачав у них поганські риси. Творчість В. вплинула на розвиток жанру сатири в українській Літературі. Твори В. вивчали І.Франко, М.Сумцов, А.Кримський, М.Грушевський, М.Возняк.

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ ДМИТРО (р. н. невід. -п. 1563) - український князь, перший з достовірно відомих козацьких гетьманів (бл. 1552-1563). Походив з старовинного волинського роду Ге-диміновичів. Власник земельних маєтків у Кременецькому повіті. В 1550-53 - староста Черкаського і Канівського повітів. Бл. 1552 (за ін. даними 1554-55,1556) збудував на о-ві Мала Хортиця замок, який став прототипом Запорізької Січі і згуртував на боротьбу проти татар кілька сот козаків. 1554 знову призначений Сигізмундом II Августом старостою канівським і черкаським. В 1557-58 відбивав напади кримських татар на чолі з ханом Девлет-Гіреєм I на Хортицю. В жовтні 1657 В. на чолі козаків здобув турецьку фортецю Іслам-Кермен і вивіз звідти всі гармати на Хортицю. В. пробував організувати союз держав (Польща, Московія), в якому би брали участь і запорожці для боротьби проти Туреччини і Кримського ханства. На початку 1559 здійснив вдалий похід у Крим, визволивши з неволі кілька тисяч українських невільників. У червні запорожці під проводом В. напали на турецьку фортецю Азов. У 1563 втрутився в боротьбу за молдавський престол. Під час походу у Молдавії 4-тисячний козацький загін на чолі з В. зазнав поразки у бою під Сучавою ви військ претендента на молдавський престол Стефана IX Томші. В. був взятий в полон і виданий турецькому уряду. За повідомленням "Хроніки Мартина Бельського" В. після жорстоких катувань за наказом султана Сулеймана II був скинений з вежі на залізні гаки, вмуровані у прибережну стіну в Константинополі, на яких і помер. В. - герой української народної думи про Байду.

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ МІХАЛ (Михайло) - Фома-Корибут (1633, за ін. даними 31.7.1640 -10.(20).11.1673) - польський король (1669-73). Син Я.Вишневецького. За правління В. М. у Речі Посполитій послабилась королівська влада. За В.М. Польща, намагаючись захопити Правобережну Україну, підтримувала претендента на гетьманство М.Ханенка і вела війну проти П.Дорошенка. Влітку 1672 українсько-турецька армія, здобувши фортецю Хотин, вступила в Галичину. Після короткотривалої облоги українсько-турецькими військами Львова В.М. був змушений укласти Буцацький мирний договір 1672, за умовами якого Україна ставала незалежною державою під протекторатом Туреччини. Помер у Львові.

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ ЯРЕМА (Ієремія) (1612 -20.8.1651) - один з найбільших магнатів, князь, воєвода руський (з 1646). Походив з українського князівського роду. Навчався в єзуїтському колегіумі у Львові, вивчав військову справу в Італії та Іспанії. В 1631 прийняв католицизм. Володів величезними маєтками у Північній Україні, Волині і в Поліссі Утримував наймані війська. Резиденцією В. було місто Лубни, де він часто приймав послів іноземних держав. Очолював магнатську опозицію, яка виступала за збереження своїх привілеїв і політичних впливів, проти зміцнення королівської влади у Речі Посполитій. В 1632-34 брав участь у війні проти Московської держави, під час якої відзначалися українські козаки під проводом гетьмана Т.Орендаренка. Під час національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького 1648-57 маючи 12-тисячний загін надвірного війська, з надзвичайною жорстокістю розправлявся з українським населенням. В липні 1648 надвірні загоны В., В.Заславського і Я.Тишкевича зазнали нищівної поразки в боях під Махнівкою, П'яткою і Староконстантиновом від українських військ на чолі з М.Кривоносом. Після розгрому польської армії в Пилявецькій битві 1648 В.Я. втік до Львова. Влітку 1649 отримав титул коронного гетьмана. Продовжував боротьбу за відновлення польської влади в Україні.

ВИШНЕВЕЦЬКІ - український князівський рід. Про походження роду в науковій історичній літературі єдиної думки немає. За одними даними В. були галуззю княжого роду Несвіцьких (засновник - Федір Несвіцький), за ін. -нащадками великого князя литовського Ольгерда (родоначальник - Федір Корибут). Володіли величезними земельними маєтностями в Україні, займали керівні посади в органах державної влади Польщі. Найвизначніші представники: Іван В. (рр.н. і см. невід.) - староста пропойський і чечерський (1536-43). Андрій В. (рр.н. і см. невід.) - волинський каштелян (1569) і брацлавський воєвода (1572). Дмитро В. (рр.н. невід. - п. 1563) - український козацький гетьман (див. Д.Вишневецький). Костянтин В. (рр.н. і см. невід.) - староста житомирський (1583). До цього роду відносять: Ярему В. (1612-1651) -воєвода руський з 1646 (див. Я.Вишневецький). Міхал В. (1633-1673) - король Польщі з 1669 (див. Вишневецький Міхал). В 40-х рр. 18 ст. рід В. перестав існувати, а їхні володіння перейшли до польських магнатів Замоїських.

ВІДЕНСЬКІ АРБІТРАЖІ 1938 1 1940 - назва двох підписаних у Відні представниками Німеччини (міністр закордонних справ Й.Ріббентроп) та Італії (граф Г.Чіано) рішень про передачу Угорщині значних територій Чехо-Словаччини і Румунії. На поставі рішень першого В.а. від 2.11.1938 від Чехо-Словаччини було відторгнуто і приєднано до Угорщини південну Словаччину і частину Карпатської України (Угорський, Іршавський, Мукачівський і Севлюшський повіти з містами Ужгород, Мукачів, Берегів) загальною площею 11 927 км² і 182 тис.населення. В результаті другого В.а. від 30.8.1940 від Румунії до Угорщини відходила Північна Трансильванія з територією 43.492 км і населенням 2,4 млн. чол. Відповідно до мирного договору з

Угорщиною, пописаним 10.2.1947 у Парижі, рішення обох В.а. було скасовано.

ВІЗАНТІЯ (ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ) - прийнята в історичній науці назва держави, що утворилася наприкінці 4 ст. у східній частині Римської імперії. Назва походить від Візантії - колонії, заснованої у 7 ст. до н. е. вихідцями з грецького міста Мегари на європейському березі протоки Босфор. Вигідне географічне становище колонії - на перехресті світових торгових шляхів - спричинилося до побудови тут імператором Костянтином I (324-337) нової столиці імперії. Будівництво нового міста, названого Константинополь (місто Константина) розпочалося у 326 і офіційно завершилось у 330. Нова столиця стала центром світової держави, яка одержала назву Східна Римська імперія (Імперія ромеїв) і проіснувала до 1453, коли Константинополь (Царгород) був здобутий турками.

Східна Римська імперія утворилася в результаті розпаду Римської імперії, який відбувся після смерті імператора Феодосія Великого (395). Тоді в кожній її половині з'явився самостійний імператор: у західній - Гонарій (395-423), у Східній - Аркадій (395-408), якого вважають першим візантійським імператором. Територія В. охоплювала землі Балканського пів-ва, Малу Азію, Сірію, Палестину, Єгипет, Лівію (Кіренайку), частину Месопотамії, Вірменії та Грузії, а також південь Кримського пів-ва (Херсонес), острови Егейського та Середземного морів (Крит та Кіпр). Офіційною мовою у 4-6 ст. була латинська, а згодом - грецька.

Вже в перші століття н. е., після втрати Італією домінуючої ролі в економічному житті Римської імперії, її місце посідають східні провінції (особливо Мала Азія, Сірія та Єгипет), де ще в епоху еллінізму була створена система, що базувалася на нових формах ведення сільського господарства. Важливим фактором було також зростання міст та торгівлі. Найбільшими центрами світової торгівлі були Константинополь, Антіохія, Александрія. Високий рівень розвитку економіки сприяв зміцненню В., яка у 9 ст. досягла найвищої могутності. За правління імп. Юстиніана (527-565) було проведено адміністративну та законодавчу реформи, зміцнено централізацію держави, створено міцну армію. Це дало можливість В. суттєво розширити свою територію. Були завойовані Північна Африка (533-534), Італія (555). Далмація, Південно-Східна Іспанія, Сіцилія, Сардинія, Корсіка та Балеарські о-ви. Однак, вже наприкінці 6 ст. імперія вступає в період глибокої кризи і вже до середини 8 ст. її територія зменшується майже вдвічі. На початку 7 ст. спочатку перси, а згодом араби завойовували Сірію, Палестину та Єгипет. У сер. 7 ст. на Балканському пів-ві утворилося міцне Болгарське царство. Тоді ж лангобарди підкорили собі територію Італії, де під контролем візантійських властей залишилися лише Равенна, Рим та Неаполь.

Лише на початку 8 ст. імператору Льву III (717-741) вдалося зупинити натиск арабів і стабілізувати ситуацію на кордонах імперії. Впродовж наступних трьох віків В. з перемінним успіхом вдавалось утримувати свої землі. На сході, внаслідок занепаду Арабського халіфату, візантійцям вдалося підкорити Кілікію, Вірменію, частину Месопотамії, о-в Кіпр. Менш вдалимими були воєнні дії на заході. Тут імперія втратила Сіцилію, Мальту, Крит (відвойований у 2-й пол. 9 ст.). Найбільш важливими були взаємини з Болгарією, яка на початку 9 ст. стала небезпечним ворогом імперії. У 811 хан Крум розгромив візантійське військо і обложив Константинополь. Згодом його внук Симеон захопив майже всі володіння імперії на Балканах за винятком Царгорода і Сопуні (м. Фессалоніки). Лише у 2-й пол. 9 ст. В. вдалося ліквідувати загрозу зі сторони болгар, держава яких у 1018 була завойована і перетворена на одну з провінцій імперії.

У 2-й пол. 9 ст. на сході з'явилися турки-сельджуки, які почали загрожувати сх. провінціям імперії. У битві при Манцикерті (1071) візантійські війська зазнали поразки, а імператор Роман Діоген потрапив у полон. Після цього турки-сельджуки швидко захопили значну частину Малої Азії і створили тут Рулінський (іконійський) султанат. Одночасно на заході активізували воєнні дії нормани, які захопили володіння імперії на Апеннінському пів-ві.

Під впливом військових невдач і в самій імперії загострюється внутрішньополітична боротьба, яка проявилася у виступах великих землевласників проти імператорської влади і зростанні сепаратних тенденцій в окремих провінціях. Останній період розквіту В. припадає

на правління тут династії Комненів. Завдяки проведенню ряду політичних, економічних, адміністративних реформ феодалного характеру, вдалося стабілізувати становище імперії. Однак, вже наприкінці 12 ст. явними стають ознаки кризового стану держави. Вона ще знайшла сили стримувати натиск норманів на Балканах, за допомогою хрестоносців було відвойовано частину Малої Азії. Але під час IV Хрестового походу (1204) хрестоносці за дорученням Венеції, здобули і пограбували Константинополь. Візантійська імперія припинила існування як політичне ціле. На її обломках утворився ряд феодалних самостійних держав - Латинська імперія з центром в Царгороді та ряд залежних від неї утворень (князівство Ахайя, герцогства Афіни, Наксос та ін.), Епірський деспотат, Нікоська та Трапезундська імперії в Малій Азії.

Німецька імперія завдяки вигідному географічному становищу і ряду реформ, проведених у ній представниками династії Палеологів, досить швидко зміцніла і вже у 1261 імператор Михаїл VIII Палеолог захопив Константинополь і відновив Візантійську імперію. Територія її охоплювала пн.-зах. частину Малої Азії, основну частину Македонії та Фракії, ряд островів на півночі Егейського моря та південну частину Пелопонесу. Однак і надалі становище імперії залишалось вкрай важким. Зі сходу їй загрожували турки-османи, з півночі - серби і болгари, частину островів захопили венеціанці, а латинські рицарі - Пелопонес і середню Грецію. Найбільш небезпечним ворогом В. були турки-османи, які у 14 ст. захопили землі Балканського пів-ва і підійшли до Константинополя. Останній візантійський імператор Константин XII

Палеолог (1449-1453) був васалом Туреччини і володів лише столицею. У 1453 турки після нетривалої облоги штурмом здобули Константинополь, після чого Візантійська імперія перестала існувати. Трапезундська імперія проіснувала до 1461 коли її землі також були захоплені турками. Історія В. тісно пов'язана з долею народів, що в різні епохи проживали на українських землях. У перших століттях н. е. імперія контактувала з племенами, які розселялися у Прикарпатті, Придністров'ї, Північному Причорномор'ї, Криму. В часи т. зв. "великого переселення народів" тут пролягали шляхи, якими кочові орди (готи, гунни, авари та ін.) переселялися до кордонів Римської, а згодом Візантійської імперії. У 4-6 ст. на територію В. здійснювали походи слов'яни -анти, що створили перше державне слов'янське утворення на українських землях - Антський племінний союз. Згодом слов'яни розпочали масову міграцію та територію Балканського пів-ва, і незабаром вони стали домінуючим населенням в окремих регіонах. В. Після утворення у 9 ст. Київської держави, її контакти з В. стали широкомасштабними і багатограними, вони охоплювали політичне, економічне та культурне життя обох країн. Вперше історичні джерела згадують про великий похід русичів на Візантію в 860. Тоді князі Аскольд та Дир здійснили невдалу облогу Константинополя. Результатом цього походу був початок широкого ознайомлення з християнським віровченням і його поширення на Русі. Особливо жвавими були зв'язки між обома державами у 9 ст. Князь Олег двічі (907,911) ходив походами на Царгород і добився укладення вигідної торгової угоди з В., що надавала широких привілеїв руським купцям. Менш успішною була візантійська політика князя /горя. Два невдалі походи на Константинополь (941, 944) привели до укладення невідповідного для Київської держави торгового договору. На новий рівень поставила русько-візантійські відносини княгиня Ольга, яка у 957 на чолі посольства відвідала Константинополь. Там вона вела успішні дипломатичні переговори з імператором В. Константином VII Багрянородним. Є свідчення, що саме під час свого перебування у Царгороді Ольга прийняла християнство. Результатом її місії було покращення торгових зв'язків між обома державами. У роки правління Святослава Ігоровича відносини між Київською державою і В. суттєво погіршилися. Причиною цього було прагнення обох сторін укріпитися з Болгарією. Воєнні дії Святослава на Дунаї, що тривали впродовж 968-971 закінчилися його поразкою і укладенням невідповідної для Русі угоди під Доростолом. Невдовзі після цього сам князь був вбитий у сутичці з печенігами, які діяли у згоді з В. Постійно підтримував зв'язки з візантійськими імператорами Володимир Святославич. Внаслідок тривалих дипломатичних переговорів і військового походу на Корсунь (Херсонес) йому вдалося добитися укладення шлюбу з сестрою імператора Анною. Результатом відносин з В. було і хрещення Русі у 988. По-різному складалися відносини між обома державами в 11 ст. Саме тоді відбувся останній великий військовий похід русичів на В. (1043), який закінчився невдало. Але вже незабаром син Ярослава Мудрого Всеволод був одружений з внучкою візантійського імператора Константина Мономаха. В часи розпаду Київської держави В. утримувала тісні зв'язки з окремими князівствами, насамперед- Галицьким. Дочка князя Володаря Ростиславича була одружена з представником візантійської правлячої династії, а наступник візантійського престолу Андроник Комнен був частим гостем галицького князя Ярослава Осмомисла. З часів прийняття християнства особливо тісними стають культурні і духовні зв'язки з В. Аж до 1686 православна церква на українських землях перебувала у канонічній юрисдикції патріарха константинопольського. Київськими митрополитами майже постійно були вихідці з В. Впродовж домонгольського періоду лише два з них були руського походження -Іларіон (1051) та Климентій Смолятич (1147). Однак Київська митрополія мала значну внутрішню незалежність від патріарха і одночасно не була підпорядкована світській владі, як церква у В. чи згодом у Москві. В період входження українських земель до складу Польщі та Литви православна церква добилася ще більшої самостійності у вирішенні своїх внутрішніх питань, хоча і надалі продовжувала керуватися збірником візантійського церковного права "Номоканон". Значним був вплив візантійських церковних норм на організацію чернечого життя в Україні, розвиток української літератури, архітектури та образотворчого мистецтва.

ВІЙСЬКОВИЙ ШКІЛЬНИЙ ОТАМАН (кошовий шкільний отаман) - у Запорізькій Січі (16-18 ст.) виборна службова особа, яка піклувалася діяльністю січової школи. Розпоряджався шкільними коштами, дбав про харчі та побутові умови для молодих і старших школярів. В.ш.о., яких, як правило, було двоє, обиралися і скидалися самими школярами.

ВІЙСЬКО ЗАПОРІЗЬКЕ 1. В.З. низове, реєстрове - офіційна назва реєстрового козацького війська, утвореного у 1572 рішенням польського короля Сігізмунда II Августа для оборони південних кордонів Речі Посполитої від нападів турків та кримських татар. Формувалося з українських козаків, яких вносили у спеціальний список - реєстр, чисельність якого часто змінювалася (у 1572 - 300 чол., у 1630-38 - 8 тис. чол.). В результаті національно-визвольної війни українського народу 1648-1657 В.З. низове було підпорядковане польським властям і перестало існувати. 2. Офіційна назва-відновленої внаслідок національно-визвольної війни українського народу 1648-1657 української національної держави - Гетьманщини та її збройних сил. 3. В.З. низове - офіційна назва Запорізької Січі та її війська, що вживалася впродовж 16-18 ст.

ВІЙСЬКОВИЙ ДОВБИШ (кошовий довбиш, политаврик) - у Запорізькій Січі (16-18 ст.) військовий службовець, що відав військовими литаврами, за допомогою яких скликав запорожців на загальні козацькі ради (1.І. нового року, на 2-3 день Великодня, на 1.10-храмове свято Покрови Богородиці на Січі), а також перед військовими походами або під час прибуття на Січ офіційних осіб. Здійснював інші важливі функції, зокрема поліційні - роздягав засудженого і приковував до ганебного стовпа на січовому майдані, був присутній при виконанні вироків. В.д. збирав на користь війська мито і податок при переправах через ріки (перевізне) в межах Вольностей Війська Запорізького. В.д. допомагав піддовбиш.

ВІЙСЬКОВИЙ КАНТАРЖІЙ (кошовий кантаржій; від грецького - вага) - у Запорізькій Січі (16-18 ст.) службова особа, яка була охоронцем військових мір і ваг, що служили еталоном для всіх торговельних операцій, здійснюваних на Запоріжжі. В.к. збирав податок на користь кошової скарбниці з усіх привезених на Січ товарів і продуктів. Жив в окремому приміщенні на базарній площі.

ВІЙСЬКОВИЙ ОСАВУЛ - виборна службова особа, яка обіймала одну з найважливіших військово-адміністративних посад у Запорізькій Січі 16-18 ст. Обирався на військовій раді строком на один рік. В.о. у мирний час стежив за дотриманням порядку на Січі, а у воєнний час - у таборі. В.о. видав заготівлею провіанту на випадок війни; розподілом, за наказом кошового отамана, грошової і натуральної платні, захистом інтересів запорожців у прикордонній зоні; охороною подорожуючих територію Запоріжжя; очолював козацьку розвідку і стежив за ходом битв, вводячи по мірі потреби у бій резерви. У

судових справах В.о. виконував роль слідчого - проводив дізнання з приводу суперечок між січовиками, злочинів серед сімейних козаків, розглядав скарги на місці, стежив за виконанням судових вироків, переслідував злочинців збройно. Знаком влади В.о. була дерев'яна палиця з потовщеннями на кінцях, скріплена срібними кільцями. Помічником осавула обирали військового підосавулія, а під час війни - військового обозного (див. Обозний).

ВІЙСЬКОВИЙ ПИСАР (кошовий писар) - виборна службова особа, що відала всією канцелярією Запорізької Січі у 16-18 ст. В.п. розсилав накази по куренях, вів рахунки прибутків і витрат, здійснював дипломатичне листування. Ведучи всю документацію і кореспонденцію, писар мав значний вплив на внутрішню і зовнішню політику Війська Запорізького. Особа, яка отримала лист або відписала його за писаря - страчувалась. У роботі писарю допомагав кошовий підписарій. Знаком посади В.п. була довга чорнильниця-каламар ("калям" від східн. - тростина), яку він під час військових рад зберігав за поясом, а також гусине перо, застормлене за праве вухо. В.п. обирався козацькою радою строком на рік, але як правило, займав цю посаду протягом багатьох років. Останнім писарем Запорізької Січі був І.Глоба.

ВІЙСЬКОВИЙ ПУШКАР (кошовий пушкар) - військова службова особа, яка відала всією артилерією і артилерійськими боєприпасами у Запорізькій Січі в 16-18 ст. Виконував одночасно функції наглядача січової в'язниці. На допомогу В.п. обирався підпушкар та кілька гармашів або канонірів.

ВІЙСЬКОВИЙ СУДДЯ (кошовий суддя) - службова особа, яка відала судовими справами у Запорізькій Січі в 16-18 ст. В.с. розглядав кримінальні і цивільні справи, проводив разом з військовим осавулом слідство і виносив вирoki. У своїх рішеннях керувався нормами українського звичаєвого права і традиціями судової практики Київської держави. Вирoki судді затверджував кошовий отаман, а смертні - рада. В.с. обирався на військовій раді строком на один рік. Зовнішнім знаком влади В.с. була велика срібна печатка, яку він мусів мати при собі під час військових зібрань і скріплювати нею підпис кошового отамана на документах, ухвалених військовою радою. В.с. будучи найближчим помічником кошового отамана, часто призначався наказним отаманом. Останнім суддею Запорізької Січі був П.Головатий.

ВІЙСЬКОВИЙ ТОВАРИШ - почесний титул, який у 18 ст. гетьман України присвоював козакам за військові заслуги. Титул В.т. дорівнював сотникові. Козаки з титулом В.т. виконували особисті доручення гетьмана і мали право брати участь у раді старшини.

ВІЙСЬКОВИЙ ТОВМАЧ (кошовий товмач) - у Запорізькій Січі (16-18 ст.) службова особа, яка виконувала обов'язки військового перекладача. Повинен був знати кілька мов народів, з якими мали стосунки запорізькі козаки. Візував документи чужоземців, які проїжджали через Запоріжжя, виступав посередником між ними і Кошем. Зачитував і перекладав зміст дипломатичної кореспонденції, яка прибувала на Січ. В.т. нерідко вираджали як людину, яка знала іноземні мови, у розвідку в ворожий табір.

ВІЙСЬКОВИЙ ШАФАРІ (кошовий шафарі; з польськ. - економ) - у Запорізькій Січі (16-18 ст.) службова особа, яка збирала податок (перевізне) з купців на користь військової скарбниці на переправах через Дніпр, Пд. Буг і Самару (Микитинський, Кодацькій, Бугогардівській, Самарській та ін.). В.ш., яких було четверо, вели книгу прибутків і видатків, стежили за порядком при перевезенні вантажів через переправи.

ВІЙТ - керівник місцевого самоуправління в 16-18 ст. в Україні, яке ґрунтувалося на магдебурзькому праві. Існували міські і сільські війти. Посада В. спочатку була спадковою, але з часом стала виборною. Здійснював судову і адміністративну владу. За виконання своїх обов'язків брав частину податків і судових виплат. В. у містах затверджував гетьман. В. були в Києві, Чернігові, Ніжині, Полтаві та інших містах. Посада В. існувала в українських селах до 18 ст., а в містах - до скасування магдебурзького права на початку 19 ст. У Галичині в складі Австро-Угорщини В. очолював сільську громаду, а в 1921-39 на українських землях, окупованих Польщею, був керівником найменшої адміністративно-територіальної одиниці - гміни.

"ВІК" - українське видавництво. Засноване в 1895 О.Лотоцьким, С.Єфремовим, Ф.Мату-шевським, В.Дурдуківським, В.Прокоповичем у Києві. Існувало до 1918. Видало близько 140 назв

художньої, навчальної і науково-популярної літератури загальним тиражем 560 тис. примірників. У видавництві було підготовлено до друку і випущено трьохтомну "Антологію української літератури".

ВІДЕНСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я 1656 - перемир'я, укладене 24.10.1656 у м.Вільно (тепер Вільнюс, Литва) між Річчю Посполитою і Московською державою. Переговори у Вільно тривали на протязі серпня-жовтня 1656.

Українська делегація, на вимогу московської сторони, не була допущена до участі у виробленні умов В.п., а висунуті гетьманом Б. Хмельницьким пропозиції були відкинута. За В.п. припинялися воєнні дії між Польщею і Московією та обидві країни зобов'язувалися не розпочинати переговори про мир із Швецією. Обговорювалося питання про встановлення державних кордонів і обрання Олексія Михайловича польським королем після смерті Яна II Казимира, які не дали конкретних результатів. Після укладення Гадяцького договору 1658 та встановлення союзницьких відносин між Україною і Польщею, ці держави продовжували війну проти Московського царств

ВІЛЬГЕЛЬМ II ГОГЕНЦОЛЛЕРН (27.1.1859 -4.6.1941) - імператор Німеччини і король Прусії (1888-1918). Внук Вільгельма I, син Фрідріха III. В 1890, проголосивши т.зв. новий курс, активізував зовнішню політику Німеччини, спрямовану на боротьбу за переділ світу. Разом з іншими правителями європейських держав сприяв розв'язанню першої світової війни. В січні 1918 В.ІІ Г. наполягав на підписанні мирного договору з Україною. 19.1(1.2).1918 Німеччина разом з ін. країнами Четверного союзу визнала Українську Народну Республіку незалежною державою. За В.ІІ Г. між УНР і Німеччиною та її союзниками було укладено Берестейський мир 1918, який був ратифікований німецькою стороною в липні 1918. 2.6.1918 В.ІІ Г. визнав гетьманом України П.Скоропадського. 6.9.1918 в замку Вільгельмгоге відбулися переговори, в ході яких обговорювалися актуальні проблеми тогочасних українсько-німецьких відносин. 9.11.1918 під час революції в Німеччині виїхав до Голландії. 28.11.1918 відрікся престолу. Помер в Утрехті. Автор мемуарів "Події і постаті 1878-1918".

ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО - українські добровільні військово-міліцейні з'єднання, створені для захисту Української держави і охорони правопорядку. Перший кіш В.К. було сформовано у квітні 1917 у Звенигородському повіті на Київщині. Кошовим отаманом став С.Тризло. Ініціатором створення В.К. був селянин з с.Гусакова Звенигородського повіту - Смоктій. В серпні 1917 добре організовані вільно-козацькі підрозділи існували в Бердичівському, Борзнянському, Київському, Канівському, Черкаському, Ніженському та Уманському повітах. Відділи В.К. створювалися за територіальним принципом з національно свідомих селян і робітників віком старше 18 років. Основним тактичним підрозділом В.К. була сотня. Кількість бійців сотні могла бути різна - від 55 до 700 чол. Сотні однієї волості об'єднувалися у курінь, курені в полк. а полки цілої округи утворювали кіш. Старшина В.К. була виборна. Сотенна старшина складалася з п'ятьох членів: сотника, писаря, скарбника, хорунжого і бібліотекаря. Сотня мала свій прапор, канцелярію і бібліотеку. Курінь старшину вибирали сотні волості, полково - курені повіту, а кошову - полки округи. В серпні-вересні 1917 вільно-козацький рух охопив всю Київщину, Чернігівщину, Полтавщину, Катеринославщину, Херсонщину, Кубань. Були створені коші ім.Семена Палія, ім.гетьмана П.Сагайдачного та ін. Одним з найкращих був "Гайдамацький курінь" на Херсонщині, який нараховував близько 8 тис. бійців. 3-7(16-20).10.1917 у Чигирині відбувся Всеукраїнський з'їзд В.К.. На з'їзд прибуло 200 делегатів, які представляли близько 60 тис. "вільних козаків". На з'їзді було створено Генеральну Раду В.К. з 12 осіб. Отаманом В.К. було обрано командира Першого Українського корпусу ген. П.Скоропадського. Місцем розміщення управи було визначено Білу Церкву. З жовтня 1917 виходив щоденний часопис "Вільний козак" під редакцією М.Левицького. В січні 1918 у зв'язку з наступом більшовицьких військ за розпорядженням Генерального Секретаріату Військових Справ розпочато реорганізацію В.К. у регулярні військові частини - Реєстрове Вільне Козацтво. Взимку 1918 частини В.К. чинили стійкий опір наступаючим більшовицьким військам. Особливо визначались сотні В.К. під проводом М.Ковенка, які протягом кількох днів наприкінці січня - поч. лютого 1918 вели героїчну боротьбу проти переважаючих більшовицьких сил на підступах до Києва і в самому місті. Територія ж Звенигородського повіту, де кошовим отаманом Звенигородського коша було обрано ген. Ю.Тютюнника, залишалась вільною ви більшовиків до повернення влади. В травні-червні 1918 на вимогу німецького командування виділи В.К. було роззброєно і розформовано. Проте значна частина козаки зберегла зброю і згодом увійшла до складу частин Армії Української Народної Республіки

ВІЛЬШАНСЬКА УГОДА 1617 - угода, укладена 28.10.1617 в урочищі Стара Вільшанка поблизу Таращі (тепер м.Київська обл.) між гетьманом П.Сагайдачним і командуючим польськими військами С.Жолкевським. Умови В.у. відбивали пошук компромісу між козацтвом і польським урядом. За В.у. козацький реєстр встановлювався в розмірі 1 тис. чоловік, проте на прохання старшини, остаточну кількість реєстрових козаків мав визначити польський сейм; козакам надавалося право обирати гетьмана, якого затверджував польський король; за службу реєстровим козакам польський уряд зобов'язувався виплачувати платню; реєстровики мали право жити тільки на Запоріжжі; їм заборонялося здійснювати походи на Крим і Туреччину; з козацького війська виключались ті міщани, які вступили в козаки за останні 5 років, і нерєєстрові козаки повертались під владу старост і шляхти. В.у. викликала велике незадоволення серед широких кіл нерєєстрових козаків, і тому польському уряду не вдалося втілити її у життя. (див. також Роставицька угода 1619).

ВІНІТАР (рр. н. і см. невід.) - король готів. В 70-х рр. 4 ст. вів війни проти антів, очолюваних князем Божем. Захопивши Божа в полон, В. наказав розіп'ясти його разом з синами і 70 старійшинами на хрестах. В. загинув у боротьбі з гуннами.

"ВІСЛА" ОПЕРАЦІЯ - злочинний захід польського комуністичного режиму проти українського населення на окупованих Польщею українських етнічних землях 1947. Полягав у примусовій депортації (виселенні - Авт.) українців з Лемківщини, Посяння, Підляшшя і Холмщини на території у зх. та пвн. частині Польської держави, що до 1945 належали Німеччині. Акт геноциду проти українського народу. 9.9.1944 між

комуністичними урядами УРСР і Польщі було підписано угоду про взаємний обмін населенням у прикордонних районах. Переселення українців з їх етнічних територій, яке мало за умовами угоди носити виключно добровільний характер, проводилося найчастіше примусово і з застосуванням військової сили. Польські адміністративні органи застосовували найрізноманітніші засоби для зростання масштабу переселення - позбавлення прав українців на землю, ліквідація рідного шкільництва, культурно-освітніх установ, греко-католицької церкви та інші. В жовтні 1944 - серпні 1946, за даними польських джерел, було переселено 482 тис. осіб. Переселення і масові репресивні акції польського уряду щодо українського цивільного населення викликали закономірну рішучу протидію національно-патріотичних сил - Української Повстанської Армії та націоналістичного підпілля Організації Українських Націоналістів на території Закарпаття, що становило серйозну загрозу для існування тоталітарного режиму в цілій Польщі. В цих умовах польська комуністична влада, продовжуючи свою антиукраїнську політику, вирішила повністю виселити українське населення з його етнічних земель і розпорошити українську національну меншину в Польщі. Приводом до початку "В.О." стала загибель

28.3.1947 в р-ні с.Яблонне (на шосе між Балигородом і Тісною) у бою з відділом УПА (ком.-майор С.Хрін) заступника міністра оборони Польщі ген. К.Сверчевського. В цей же день на заслання політбюро ППР було прийнято рішення про цілковиту депортацію українського населення у новостворені на колишніх німецьких землях воєводства - Вроцлавське, Гданське, Ольштинське, Познанське і Щецинське. 28.4.1947 (за ін. даними - 24.4.1947) о 4.00 годині ранку шість польських дивізій (бл.17тис.чол.) та відділи Корпусу Безпеченства Публічного (назва органів польської служби безпеки - Авт.) оточили місцевості, на яких компактно проживало українське населення. В цей же час відділи НКВС і чехословацької армії заблокували східні і південні кордони Польщі від Бреста до Нового Сончу. "В.О." проводились під безпосереднім керівництвом міністра оборони Польщі маршала Р.Жимерські та ген. С.Моссора. Депортаційні заходи проходили в три етапи: 1-й - з 28.4. до 15.6.1947 виселялись українці з повітів Лісно, Сянік, Перемишль, Ясло, Коросно, Любачів, Горлиці, Ярослав; 2-й - до 30.6.1947 виселялось українське населення з повітів Новий Сонч, Новий Тарг, Томашів Любельський, Грубешів. Протягом третього етапу (до кінця жовтня 1947) виселено населення з решти повітів Закарпаття. На 31.7.1947 за польськими даними, було переселено 140 575 осіб, ув'язнено в концтаборі Явожно 3800 чол., убито 655 чол. заарештовано 1466 членів українського руху Опору. Намагаючись прискорити асиміляцію переселенців органи влади, звичайно, допускали переїзд в одну місцевість не більше 3-4 українських сімей. До кінця 1947 у місця, звідки було депортовано українське населення, переселено близько 14 тис. осіб польської національності.

ВІТИК СЕМЕН (1876 - 1934; за ін. даними 1937) - український громадсько-політичний і державний діяч. Н. у Галичині. В 1899 разом з М.Ганкевичем, В.Охримовичем став одним з засновників Української Соціал-Демократичної Партії. Обирався депутатом австрійського парламенту. В жовтні-1918 увійшов до складу Української Національної Ради ЗУНР - ЗОУНР, член Президії УНР. В 1918-19, будучи повітовим комісаром на Дрогобиччині, відмовився виконувати розпорядження Державного Секретаріату ЗУНР-ЗО УНР, чим значно ускладнив забезпечення військовим спорядженням частини Галицької Армії. В період Директорії УНР- голова президії Трудового Конгресу України. З 1919 перебував на еміграції у Відні, де видавав про-радянський журнал

"Нова Громада". В 20-х рр. був одним з лідерів УСДП в Галичині. Наприкінці 20-х рр. переїхав до Харкова. В 1933 В. заарештований за приналежність до "націоналістичної організації", яка ставила собі за мету "відірвати Україну від Росії". Загинув у концтаборі,

ВІТОВСЬКИЙ ДМИТРО (8.11.1887-4.8.1919) -визначний український військовий і державний діяч, полковник УГА. Н. в с.Медуха недалеко Галича (тепер Івано-Франківська обл.). Після закінчення гімназії у Станіславі (тепер Івано-Франківськ), вступив на юридичний факультет Львівського ун-ту. Ще під час навчання у гімназії брав активну участь у роботі таємного гуртка, а в студентські роки вступив до Української Радикальної Партії. В листопаді 1908 підготував втечу з станіславської тюрми М.Січинського, який в 1908 вбив австрійського намісника Галичини А.Потоцького. В. був одним з організаторів т-тва "Січ" та читалень "Просвіти" на Покутті, активним учасником масових антиурядових виступів українського студентства у Львові. В 1910 за участь у боротьбі за український ун-тет заарештований, виключений з ун-ту і ув'язнений. Після звільнення завершував навчання у Краківському ун-ті. На поч. першої світової війни вступив до Легіону Українських Січових Стрільців. В 1914-15 В. командував сотнею, пізніше куренем Українських Січових Стрільців під час кровопролитних боїв проти російських військ у Карпатах, на Маківці, над Стрипою. Влітку 1915 очолював військову комендатуру Галича. Намагаючись і пропагувати ідеї українського стрілецтва серед і населення Галичини, став засновником друкованого органу УСС журналу "Шляхи", який виходив у 1915-18 у Львові. В 1916-17 В. як комісар УСС у Ковелі займався організацією українського шкільництва на Волині, де його стараннями було відкрито 17 народних шкіл. В період Української Держави - комендант Жмеринки, де послідовно проводив організаційну діяльність по створенню українських державних органів влади. 29.10.1918 (за іншими даними-30.10) очолив Український Військовий Генеральний Комісаріат, який під його керівництвом організував і провів переможне Листопадове повстання 1918 у Львові і передав всю повноту влади у Галичині Українській Національній Раді ЗУНР-ЗОУНР. 09.11.1918 призначений державним секретарем військових справ ЗУНР, В. активно взявся за розбудову збройних сил молодій українській державі -Галицької Армії. З березня 1919 (за ін. даними -з травня) В. входив до складу делегації УНР, яка брала участь у Паризькій мирній конференції 1919-20 і намагалась переконати Найвищу

раду країн Антанти вжити заходів для припинення агресії Польщі проти української держави. Загинув у авіакатастрофі під Ратибором (Сілезія). Похований у Берліні на кладовищі Гугенотів.

ВІТОШИНСЬКИЙ-ДОБРОВОЛЯ ЙОСИФ-МИХАЙЛО (1857-9.12.1931) - український військовий діяч, генерал-майор УГА. В роки першої світової війни - генерал-майор австрійської армії. Командував 130 бригадою в корпусі П.Гофмана, до складу якої входив Легіон Українських Січових Стрільців. З листопада 1918 до весни 1920 командував військовими з'єднаннями Української Галицької Армії під час українсько-польської війни 1918-19 та в період воєнних дій галичан проти більшовиків і денікінців у Наддніпрянській Україні. З 1920 перебував в еміграції.

ВІЧЕ- народні збори у стародавніх слов'ян на Київській Русі, на яких вирішувалися важливі громадські та державні справи. Виникли з племінних зборів у слов'ян. Вперше згадується в літописах у Новгороді - 1016, Києві - 1068, Володимир-Волинському - 1097, Звенигороді - 1147, Переяславі - 1175. В II пол. 11-12 ст. внаслідок послаблення князівської влади і розпаду Київської держави роль В. у суспільному житті набуває особливого значення. В. скликалися не регулярно, за ініціативою населення або представників влади. В. оголошувало війну і укладало мир, обирало і усувало князя та головних осіб (посадників, тисяцьких, соцьких), вело переговори з чужоземними купцями, чинило вічовий суд і приймало закони. Іноді городяни-учасники В. виганяли з міста або карали на смерть найбільш ненависних представників князівської адміністрації (наприклад, під час Київського повстання 1068). Рішення приймали без голосування, шляхом схвалення тієї чи іншої пропозиції криком. В., як орган державної влади, занепадають з втратою українськими землями незалежності.

“ВІЧНИЙ МИР” 1686 - мирний договір між Польщею і Московською державою, підписаний 6(16).5.1686 у Москві. В переговорах, які тривали сім тижнів, з польської сторони брали участь послы К.Гжимултовський і М.Огінський, з московської - В.Голіцин. Текст договору складався з преамбули 133 статей. Договір було укладено на основі Андрусівського перемир'я 1667. За “В.М.” Річ Посполита визнавала за Московським царством Лівобережну Україну, Київ, Запоріжжя, Чернігово-Сіверську землю з Черніговом і Стародубом. Польща відмовлялася від претензій на Київ, за що отримувала 146 тис. крб. компенсації. Брацлавщина та пд. Київщина ставали нейтральною незаселеною зоною між Польщею і Московією. Пн. Київщина, Волинь і Галичина відходили до Польщі. Поділля залишалось під владою Туреччини (в 1699 було приєднано до Польщі). Московське царство анулювало попередні договори з Туреччиною та Кримським ханством і вступило до антитурецької “Священної Ліги” (Польща, Священна Римська імперія, Венеція) зобов'язувалось організувати воєнний похід проти Кримського ханства (Кримські походи 1687 і 1689). Хоча умови “В.М.” набували чинності відразу після підписання договору, польський сейм ратифікував його тільки в 1710. “В.М.” остаточно затвердив насильницький поділ українських земель між двома державами, що значно ускладнювало і послаблювало національно-визвольний рух в Україні.

ВЛАДИСЛАВ I ЛОКЕТЕК (між 3.3.1260 і 19.1.1261)- князь брестський (з 1275), польський король (з 1320). Син куявського князя Казимира. З правління В.І.Л. було покладено початок політичному об'єднанню Польщі. При підтримці польського рицарства і частини міщан зумів об'єднати під своєю владою Малу Польщу, Помор'я і Велику Польщу (1296). Придушив повстання німецького бюргерства у Познані (1310) і Кракові (1311), яке виступало проти зміцнення королівської влади і об'єднання Польщі. В 1320 коронований у Кракові. Підтримував союзні зв'язки з галицько-волинськими князями Андрієм Юрійовичем і Левом Юрійовичем. Ведучи війни проти Бранденбургу (1316-17 і 1326-29) і Тевтонського ордену (1327-32) уклав воєнний союз з Угорщиною і Литвою. В 1331 розбив війська ордену біля с.Пловців. Помер підчас переговорів з орденом про повернення Польщі Помор'я.

ВЛАДИСЛАВ II ЯГАЙЛО (1348-1434) -великий князь литовський (з 1377) і польський король (1386-1434). Див. Ягайло.

ВЛАДИСЛАВ III ВАРНЕНЧИК (31.10.1424 -10.11.1444) - король Польщі (1434-1444) і Угорщини (під ім'ям Ласло V) з 1440. Син Владислава II Ягайла. За правління В.ІІІ.В. посилився вплив шляхти на державне життя. В 1435 на українських землях, що входили до складу Литви, було обмежено право переходу селян від одного землевласника до ін.. В 1443 разом з угорським полководцем Янушем Гуняді очолив польсько-угорські війська, які вели боротьбу проти Османської імперії. В серпні 1444 уклав у м.Сегеді 10-річне перемир'я, яке зупинило наступ турків на Балканах. Незабаром порушив умови перемир'я і розпочав воєнні дії проти турецької армії. В 1444 армію В.ІІІ.В., у складі якої воювали і українські козаки, було розбито в битві під Варною. В цій битві загинув і сам Владислав III (звідки і походить його посмертне прізвисько).

ВЛАДИСЛАВ IV ВАЗА (19.4.1595 - 20.5.1648) -король Польщі (1632-1648), син Сигізмунда III Вази. В липні 1610 В.ІV.В. будучи королевичем, був проголошений московським боярським урядом царем Московської держави. Домагаючись московського престолу, вів 1617-18 і 1632-34 війни з Московським царством. Вирішальну роль у ході воєнних дій щоразу відігравали козацькі війська під проводом гетьманів П.Сагайдачного (1618) та Т.Орендаренка (1632-34), які рятували польську армію від поразок. В 1643 В.ІV.В. уклав з Московською державою Поляновський мирний договір, за умовами якого відмовлявся від домагань московського престолу, але під польською владою залишалась Сіверщина. В 1633 В.ІV.В., прагнучи залучити козаків до участі в польсько-московській війні, видав, всупереч позиції магнатів у сеймі, т.зв. “Статті для заспокоєння руського народу”. У цих “Статтях” було узаконено існування на території України двох українських митрополій - православної і греко-католицької, першу з яких після укладення Берестейської унії

1596 польська влада трактувала як незаконну. За В.ІВБ. для контролю за військовим і політичним життям Запоріжжя на правому березі Дніпра за проектом французького інженера, архітектора Г.-Л. де Боплана було збудовано фортецю Кодак. 3-4 (13-14).8.1635 козацький загін під проводом гетьмана І.Сулими зруйнував цю фортецю. Під час правління В.ІВБ. відбувались Павлюка повстання 1637 та Остряника повстання 1638. В 1646 В.ІВБ., готуючись до війни з Туреччиною вів таємні переговори з представниками козацької старшини, серед яких був Б.Хмельницький. В травні 1648 на початку національно-визвольної війни українського народу 1648-57В.ІВБ. помер.

ВОВК АНДРІЙ (1882 - 1960-ті рр.) -український і громадський діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Брав участь у першій світовій війні, офіцер російської армії. В 1917 став одним з організаторів українських військових підрозділів на румунському фронті. В 1918-19 очолював частини Армії Української Народної Республіки на українсько-більшовицькому фронті (див. Українсько-більшовицька війна 1917-21). В грудні 1919-травні 1920 брав участь у першому Зимовому поході Армії України (див. Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921). Влітку 1920 командував Київською стрілецькою дивізією. В листопаді 1920 був інтернований у польських таборах. В 1925 став першим головою Українського Воєнно-Історичного Товариства у Варшаві. В період після другої світової війни жив у ФРН.

ВОВК ФЕДІР (Волков Хведір) КИНДРАТОВИЧ (5(17)3.1847 - 30.6.1918) - видатний український антрополог, етнограф і археолог. Н. в с.Крячківка на Полтавщині (тепер Пирятинського р-ну Полтавської обл.). Навчався у Новоросійському (Одеському) і Київському ун-тах. Разом з В.Антоновичем брав участь в археологічних розкопках на Київщині і Волині. Як учасник київської Громади зазнав переслідувань з боку царського уряду. В 1879 змушений емігрувати у Францію, де перебував до 1905. Опублікував французькою мовою працю "Шлюбний ритуал на Україні", брав участь у виданні "Кобзаря" (Прага, 1876), в якому були надруковані безцензурні твори Т.Шевченка. В 1904-06 В.Ф. здійснив ряд експедицій у Галичині і Буковині, під час яких проводив антропологічні дослідження. З 1907 - приват-доцент, а з 1917-проф. Петербурзького ун-ту. В кінці 1917 Київський ун-т обрав Вовка професором географії і антропології. Помер у Гомелі, повертаючись в Україну. В.Ф. зібрав великий антропологічний матеріал, який ліг в основу близько 200 його праць. Серед найважливіших: "Українці в антропологічному відношенні" (1906), "Антропометричні досліді українського населення Галичини, Буковини, Угорщини" (1908), "Український народ в його минулому і сучасному" (1916), "Етнографічні особливості українського народу" (1916). У своїх роботах В.Ф. прийшов до висновку, що українці за антропологічними ознаками становлять єдиний тип, вдмінний від східнослов'янських народів, а близький до південних слов'ян. В. Ф. був дійсним членом Наукового товариства ім.Т.Шевченка у Львові (з 1893), Російського Географічного Товариства в Петербурзі, Історичного, Антропологічного Товариства у Парижі та багатьох ін. наукових установ.

"**ВОВКИ**" - назва відділу Української Повстанської Армії, який у післявоєнні роки діяв на Холмщині і Підляшші. Учасник цих боїв

П.Новина залишив хроніку "Щоденник із днів боротьби відділу УГА "Вовки" 1948.

ВОВЧУХІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1919 (Вовчухівська офензива) - наступальна воєнна операція Української Галицької Армії в лютому-березні 1919 під час українсько-польської війни 1918-19. Після двох невдалих спроб наприкінці грудня 1918 - січні 1919 оволодіти Львовом, командування УГА на початку лютого, завершивши реорганізацію частин, укомплектувавши їх командними кадрами і довівши реальну чисельність військ до 60 тис. чоловік, вирішило провести третю операцію по визволенню столиці Західно-Української Народної Республіки. Стратегічний план Начальної Команди УГА (командант М.Омельянович-Павленко, начальник штабу В.Курманович) передбачав три етапи наступу: на першому -Третій Корпус УГА (командир полк, Г.Коссак) мав оволодіти залізничною лінією Львів-Перемишль; на другому етапі - планувалося визволення Львова Другим Корпусом УГА (командир полк. М.Тарнавський), на завершальному етапі операції українські війська мали здобути Перемишль і вийти на лінію р.Сян. В.о. розпочалась 16.2.1919 обстрілом польських передових позицій по лінії Судова Вишня-Городок і у Львові. 19.2.1919 армійські групи "Ширець", "Рудки", Яворівська група перейшли в наступ під Бондарівкою, Малим Любенам, Дубовою Долиною і Вовчухами. Долаючи запеклий опір противника, сотні Львівської бригади А.Бізанца та Перший Корпус УГА вийшли впритул до залізниці Львів-Перемишль. Таким чином, перша частина оперативного плану, яка передбачала оточення Львова, була практично виконана. Проте цей успішний початок операції був зупинений на вимогу Найвищої Ради держав Антанти, яка вислала до Львова місію на чолі з генералом Бертелемі для переговорів з урядом ЗО УНР. Члени цієї делегації почали вимагати від командування УГА припинити наступ і укласти перемир'я на фронті. Виступаючи за справедливе і мирне вирішення конфлікту, українська сторона погодилась на укладення перемир'я, яке вступило в силу 25.2.1919. Однак місія ген. Бертелемі зажадала в ультимативній формі встановлення демаркаційної лінії між сторонами, взявши за основу Бертелемі лінію. 28.2.1919 делегація ЗОУНР викинула ганебні умови перемир'я, запропоновані місією країн Антанти. 2.3 воєнні дії на українсько-польському фронті відновилися. 7.3.1919 українські війська продовжили розпочатий в середині лютого наступ. В ході кровопролитних боїв українські підрозділи розгромили групу генерала Бекера в р-ні Вовчухів, що відкрило шлях на окупований поляками Перемишль. Однак, в цій ситуації, Начальна Команда припустилася тактичної помилки: замість того, щоб розширити пролом у польській обороні і продовжити наступ, командування УГА наказало розгорнути бойові дії у напрямі на Городок і далі на Львів. 9-11.3.1919 значні сили українських військ вели тяжкі бої за Городок. В цей час польське командування, яке, порушуючи умови лютневого перемир'я, стягнуло в район бойових дій

значні підкріплення (група ген. Александровича), зосередило велику ударну групу в районі Судової Вишні і 15.3.1919 розпочало контрнаступ. Виснажені місячними наступальними боями українські війська змушені були відступати. 18.3. польські з'єднання завершили операцію по деблокуванню Львова. В.о. УГА, через несприятливі зовнішньополітичні обставини і прорахунки командування, яке не використало сприятливих умов для розгрому ворога, незважаючи на проявлений героїзм стрільців і старшин, завершилася невдачею.

ВОЄВІДКА ЯРОСЛАВ (5.3.1882-28.3.1920) - український військовий діяч, отаман Української Галицької Армії. Н. в с.Петранцях Калушського повіту на Станіславщині (тепер Івано-Франківська обл). За фахом юрист. На поч. першої світової війни був мобілізований у австрійську армію. С кінця грудня 1918 командував першим артилерійським полком у складі бригади УСС Наприкінці 1919-ПОЧ.1920 В. служив у Червоній Українській Галицькій Армії. 28.3.1920 убитий більшовицьким комісаром Табукашвілі в Одесі. Над вбивцею В. стрільці вчинили самосуд

ВОЄВОДИ - воєначальники слов'янських народів, правителі. 1. У Київській Русі з 10 ст. командуючі князівською дружиною або народним ополченням. 2. В Московській державі 16-17 ст. існували полкові В., які очолювали кожний з 5 полків московського війська. Посада полкових В. ліквідована Петром 1. В кінці 1775 існувала посада городових В., які здійснювали адміністративне і воєнне управління містом або повітом. З 1654 московський уряд призначив городових В., як комендантів фортець та командуючих московських гарнізонів в Україні. 3. В Польщі і Литві - королівський намісник в мирний час і воєначальник у воєнний час. Згодом В. стояв на чолі адміністративно-територіальної одиниці - воєводства. Посада В. була довічною. В. був членом сенату. Існували у Польщі до кінця 18 ст. 4. В 1921-39 у Західній Україні, яку окупувала Польща, В. називались керівники адміністративно-територіальних округів - воєводств.

ВОЄВОДСТВО - 1. Адміністративна територіальна одиниця в Литві і Польщі у 15-18 ст., яку очолював воєвода. На українських землях у складі Речі Посполитої існували Волзьке, Берестейське, Брацлавське, Волинське, Київське, Підляське, Подільське і Руське воєводства.

2. Адміністративно-територіальна одиниця у Польщі в 1921-39. Українські землі, окуповані Польщею, входили до складу шести воєводств: Волинського, Люблінського, Львівського, Поліського, Станіславського і Тернопільського.

3.. Адміністративно-територіальна одиниця у сучасній Польщі.

ВОЗНИЙ - судовий урядовець у Польщі, Литві, Україні до 19 ст. В Україні В. змінив староукраїнських урядовців - дітських і вижив. В. вручав повідомлення до суду, підтримував контакти зі сторонами, оглядав місце злочину, жертви або постраждалих, виконував рішення суду у цивільних справах та наглядав за порядком під час судового процесу.

ВОЙНАРОВСЬКИЙ АНДРІЙ (Бл. 1681 - п. 1740 або 1741) - український військовий і політичний діяч, небіж гетьмана І.Мазепи. Н. в м.Володимирі на Волині. Освіту здобув у Києві і Дрездені. В 1700 жив при дворі саксонського курфюрста Августа II Фридерик. В 1706 -гетьманський представник при царській похідній канцелярії у Гродно. Будучи з самого початку ознайомлений з політичними планами І.Мазепи, виконував таємні доручення гетьмана. 23.10.1708 В., прибувши в тодішню резиденцію І.Мазепи в Борзні, повідомив про початок наступу московських військ на Україну. Супроводив гетьмана і шведського короля Карпа XII до Туреччини. Після смерті І.Мазепи, поряд з П.Орликом і Д.Горленком претендував на гетьманство. Брав участь у виробленні Конституції України 1710. В 1710 їздив з дипломатичним дорученням вір, П.Орлика у Крим, а в 1711-12 - до Стамбулу з місією від Карпа XII. Жив у еміграції в Австрії, Швеції і Німеччині. Шляхом дипломатичних переговорів, намагався створити коаліцію європейських держав (провина роль в коаліції виводилась Швеції і Англії) і з їх допомогою відновити українську державність. 12.10.1716 підступно схоплений московськими агентами в Гамбурзі. В 1716-23 - в'язень Петропавлівської фортеці, згодом-засланий в Якутськ, де і помер. Дружина В. і діти довгий час жили у Швеції.

ВОЙШЕЛК МІНДОВГОВИЧ (р.н. невід, п. 1268, за ін. даними -1269) - великий князь литовський з 1263. Після свого батька Міндовга, передав престол Шварну Даниловичу, що був одружений з його сестрою. Прийняв православ'я і пішов у монастир. В 1268 (за ін. даними -1269) убитий під час перебування у гостях в галицько-волинського князя Василька Романовича претендентом на литовський престол Левом Даниловичем.

ВОЛИНЕЦЬ АНАНІЙ (1894-1939) - керівник українського повстанського руху на Вінниччині. В 1917-18 - комісар Гайсинського повіту. В.А. був одним з організаторів Вільного Козацтва, учасник повстання проти гетьмана П.Скоропадського. З 1919 до кінця 1920 В.А. очолював партизанську боротьбу проти більшовиків у Гайсинському повіті. В.А. видавав часопис "Повстанець". З 1920 перебував в еміграції у Польщі. В 1939 був вбитий агентом НКВС.

ВОЛИНСЬКЕ УКРАЇНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ (ВУО) - політична партія, яка діяла у 20-30-их роках у Західній Україні. Створена при сприянні урядових кіл, в першу чергу, волинського воєводи Г. Юзефського, для послаблення українського національного руху, і виступала за співробітництво з польськими окупаційними органами влади. Членів ВУО обирали за списком проурядової організації - Безпартійного блоку співпраці з урядом до варшавського парламенту. ВУО лояльно ставилось до польської політики у національно-культурній та церковній ділянках життя волинських українців. Угодівська діяльність ВУО значного впливу на

суспільно-політичне життя Волині не мала. Очолювали об'єднання П. Певний (до 1935) та С. Тимошенко (з 1935), серед провідних членів організації були С. Скрипник, М. Бурий, М. Волков, О. Ковалевський та ін. Видавало друковані органи - "Українська нива" (1928-37; редактор П. Певний) і "Волинське слово" (з 1937).

ВОЛИНЬ (Волинська земля) - історико-географічна область у пн.-зах. частині України в басейні пд. притоки Прип'яті і верхів'я Західного Бугу. Назва В. походить від давнього городища Волинь (Волинь) поблизу Володимир-Волинського, яке згадується в літописах під 1018. Наприкінці 7 на поч. 10 ст. тут жили племена дулібів, бужан і волинян. В 10 ст. найбільш відомими центрами Волинської землі стали Буськ, Луцьк, Червень, Белз, а згодом - Берестя, Дорогочин, Пересопниця, Холм, Кременець та ін. Бл. 988 великий князь київський Володимир Святославич заснував місто Володимир (тепер-Володимир-Волинський Волинської обл.), яке стало центром Володимиро-Волинського князівства. В 11-12 ст. В. володіли різні князі, в основному, нащадки Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха. В сер. 12 ст. Волинська земля відокремилась від Києва. У 1099 володимиро-волинський князь Роман Мстиславич, оволодівши Галичем, об'єднав Галицьку і Волинську землі в єдине Галицько-Волинське князівство. Після розпаду Галицько-Волинської держави (1349) збройна боротьба між Польщею і Литвою привела до укладення в 1352 перемир'я, за умовами якого Волинь відходила до складу Литви. У 1366 Польща захопила Зах. Волинь з містами Холм і Белз. У складі Великого князівства Литовського В. зберігала до 1452 статус князівства, але після смерті Свидригайла Волинське князівство було ліквідоване і перетворене на звичайну провінцію Литви. Після укладення Люблінської унії 1569 Польща захопила всю В. На цих землях було створено Волинське воєводство, яке складалося з Луцького, Володимирського і Крем'янецького повітів (адміністративний центр - Луцьк). Незважаючи на сильну політику колонізації, на Волині наприкінці 16 на поч. 17 ст. активно розвивався національно-культурницький рух, що проявлявся в діяльності братств в Острозі, Володимирі, Луцьку, заснуванні Острозької академії та шкіл у Володимирі, Дубно, Луцьку, розвитку друкарства в Острозі, Почаєві, Кременці, Константинові та ін. містах. В 16-18 ст. населення В. брало активну участь у козацько-селянських повстаннях під проводом К. Косинського. С. Наливайка проти національно-соціального гніту польської шляхти. В. стала ареною кривавої боротьби з польськими загарбниками у ході національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57, та під час гайдамацьких повстань 30-60-х рр. 18 ст. Після трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795) В., за винятком Кременецького повіту, була приєднана до Російської імперії. Землі В. входили до складу спочатку Волинського намісництва (до 1795- Ізяславського), а з 1797 - Волинської губернії (центр - Новоград-Волинський, з 1804 - Житомир). Активна великодержавна політика царського уряду на Волині зокрема, ліквідація в 1838 греко-католицької церкви та скасування в 1840 Литовського статуту, спричинила послаблення українського національного руху на цих землях. У 1914-18 В. зазнала величезних матеріальних і людських втрат під час воєнних дій на її території. В роки українських національно-визвольних змагань 1917-21 В. часто ставала ареною боїв з польськими і більшовицькими окупантами. В лютому 1918 у Житомирі працювала Українська Центральна Рада, а у квітні 1919 - уряд Української Народної Республіки та Директорія УНР перебували у Рівному. У травні 1919 Зх. Волинь окупували польські війська, а Сх. Волинь в 1920 - Червона армія. В листопаді 1921 через територію В. проходив рейд Волинської групи Армії Української Народної Республіки під командуванням Ю. Тютюнника (див. Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921). За умовами Ризького мирного договору 1921 сх. частина В. увійшла до УСРР, а зах. - до Польщі. Економічні і суспільно-політичні процеси, що відбувалися в 20-30-х рр. на В., були характерні для всіх українських земель у складі СРСР. Українське населення Зах. Волині зазнавало численних утисків та переслідувань з боку польського окупаційного режиму, заперечуючи єдність української національної спільноти, польський уряд намагався розчленити її на окремі частини та реалізувати політику колонізації місцевого населення. Для цього між Галичиною і Волинню був встановлений т.зв. "сокальський кордон", завданням якого було припинення політичних і культурних зв'язків між цими українськими територіями. Угодівська діяльність Волинського Українського Об'єднання щодо польської окупаційної влади та політика "пацифікації", спричинила значне послаблення національного життя на В. У 1928-32 було ліквідовано осередки товариства "Просвіта" у Рівному, Острозі, Ковелі, Володимирі, Крем'янці. В 1939 на території В. замість 443 українських народних шкіл (в 1922--23) діяло тільки 8 (польських - 1459) та не існувало жодної середньої державної української школи. Цілеспрямована антиукраїнська політика польської адміністрації викликала закономірний опір національно-патріотичних сил. В 30-х рр. на В., як і у Галичині, значно активізувала свою діяльність Організація Українських Націоналістів, проти урядової політики на волинських землях виступали українські депутати польського сейму.

В вересні 1939 В. була занята радянськими військами і приєднана до УРСР. На територіальній основі В. створено Волинську обл. (4.12.1939, центр Луцьк) і Рівненську обл. (4.12.1939, центр Рівне; Крем'янецьчина увійшла до складу Тернопільської обл.). Відступ радянських військ з території В. супроводжувався масовим терором і репресіями проти мирного населення, розстрілом членів українських патріотичних організацій у тюрмах Луцька, Дубна та ін. міст. В роки гітлерівської окупації України Волинські землі входили до складу рейхскомісаріату "Україна" і становили генеральний округ "Волинь". На В. містився адміністративний центр рейхскомісаріату - Рівне. Діяльність військової окупаційної влади на В., головним завданням якої було викачування з краю продовольства і сировини, зіткнулась з всезростаючим рухом Опору проти загарбників. В 1942-44 на В. діяли українські збройні формування - Поліська Січ, Українська Повстанська Армія та радянські партизани. З вторгненням в січні-лютому на територію В. більшовицьких військ УПА та збройне підпілля продовжило боротьбу проти радянського режиму, яка тривала до поч. 50-х рр. Сьогодні на території

В. розміщується Волинська, Рівненська, частина Житомирської та Тернопільської обл. (загальна площа 40,3 тис. км²). Абсолютну більшість населення становлять українці (94,6%) і росіяни (4,5%), які в грудні 1991 на всеукраїнському референдумі одногласно проголосували за відновлену незалежність України.

ВОЛИНЯНИ - одне з літописних племен, яке впродовж 8-10 ст. проживало на західноукраїнських землях, заселяючи територію історичної області - Волині. Згадки про В. містяться у давньоруських літописах (Повість минулих літ) та іноземних хроніках (Баварський анонім 10 ст.). Пишуть про них і арабські мандрівники Аль-Масуді та Ібн-Якуб. Письмові джерела свідчать про існування на землях, заселених В., біля 70 укріплених городищ. Головними центрами В. були Волинь, а згодом Володимир (Волинський). Є припущення, що волиняни творили племінний союз і разом з душанами у більш ранніх джерелах згадуються під назвою дуліби. У 9-10 ст. землі, заселені волинянами ввійшли до складу Київської держави, а в періоді розпаду тут утворилось окреме удільне князівство, яке згодом стало частиною Галицько-Волинської держави.

ВОЛОБУЄВ МИХАЙЛО (р. н. невід. -1938) -український вчений-економіст. В 20-х рр. -науковий працівник науково-дослідного інституту ВУАН у Харкові. В 1928 опублікував у журналі "Більшовик України" дві статті під назвою "До проблем української економіки". В цих матеріалах Волобуєв доводив, що Україна за радянської влади, як і в часи Російської імперії, залишається економічною колонією Росії. Свої твердження В. обґрунтував цифровими даними економіста В.Доброгаєва, які переконливо доводили,що московський більшовицький уряд, розвиваючи промисловість в центральних районах Росії, ставить Україну в ще більше залежне становище від російського метропольного господарства (ст. "Проти економічної платформи націоналізму", 1930). Економічна теорія В. доповнила політичні погляди М.Хвильового і О.Шумського про життєву необхідність побудови комуністичної Української держави. Через деякий час В., зазнавши переслідувань з боку офіційних радянських організацій, був змушений написати спростування своєї теорії та засудити свої попередні погляди як помилкові і навіть антинаукові. Після ліквідації лідерів націонал-комунізму в Україні В. було заарештовано і заслано у концтабір. В 1938 розстріляний.

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ (Володимир-Василій Всеволодович; 1053-1125) - видатний державний і політичний діяч Київської Русі, великий князь київський (1113-1125), воєначальник і письменник. Син Всеволода Ярославича і дочки візантійського імператора Костянтина Мономаха. В 1078 його батько став великим князем київським, а він отримав у володіння Чернігів. З 1093 вів боротьбу проти половців та їх союзника Олега Святославича, якому змушений був віддати Чернігів (1094). Князь жив у Переяславській землі, яка зазнавала найбільш спустошливих набігів кочівників. Виступав за припинення князівських усобиць і згуртованих сил для відсічі половцям. Став ініціатором Любецького з'їзду 1097, Витчевського з'їзду 1100, Долобського з'їзду 1103. В 1103,1107, 1111 організував спільні походи князів проти половців, завдав їм ряд поразок, після яких вони надовго припинили напади на руські землі. Запрошений на князювання у Київ піч час Київського повстання 1113. Придушивши повстання, В.М. видав ряд законів (відомі під назвою "Статут Володимира Всеволодовича"), в яких скасовувалося холопство за борги та обмежувалися проценти на позики. В.М. зумів тимчасово об'єднати піч своєю владою більшу частину території Київської держави і припинити князівські усобиці. Відомий як високоосвічена людина. Автор вміщеного в Лаврентіївському літописі "Повчання", адресованого його дітям і чернігівському князю Олегу Святославичу, в якому різко засуджував князівські усобиці і закликав до єдності всіх князівських земель. У літописі є легенда про те, що В.М. отримав від свого діда по матері, візантійського імператора Костянтина Мономаха барми і корону (див. Шапка Мономаха). Похований в Софійському соборі в Києві.

ВОЛОДИМИР СВЯТОСЛАВИЧ (Володимир Великий; після хрещення Василій; р. н. невід. - п. 1015) - великий князь Київський (бл. 980-1015; за ін. даними - 978-915), один з найвизначніших державних діячів Київської держави. Син Святослава Ігоровича. В 969-78 князував у Новгороді. В 980, перемігши свого брата Ярополка, який був підступно вбитий варягами з дружини В.С., став великим князем у Києві. Значно розширив і зміцнив кордони Київської Русі. У 981 здійснив похід на Захід проти польських князів, які намагались захопити руські землі та зайняв Перемишль і Червенські міста. За В.С. до складу Київської держави входили також Закарпатська Русь і Тмутаракань. В.С. воював з вятичами (982), ятвягами (983), радимичами (984), волзькими болгарами (985) і хорватами (993). Для захисту від кочівників (печенігів, чорних клобуків) збудував укріплену лінію з містами-фортецями по р. Стугні, Десні, Ірпені, Трубежі й Сулі. Завершив об'єднання всіх руських земель у складі Київської держави. Політичне об'єднання держави вимагало проведення релігійної реформи. Здійснив невдалу спробу запровадити єдиний пантеон язичеських богів і зробити обов'язковим поклоніння їм. В кінці 987 або на початку 988 охрестився. В 988-89 запровадив християнство як державну релігію Київської Русі. Впровадження християнства сприяло розвитку культури Русі, поширенню писемності, створенню перших шкіл і бібліотек. За В.С. територія Києва була розширена і захищена новими валами з кам'яними вежами, побудована Десятинна церква, князівський кам'яний палац та інші споруди. В.С. розвивав політичні, економічні і культурні зв'язки з Візантією, Польщею, Угорщиною. Чехією, західноєвропейськими країнами. Намагався зміцнити міжнародні позиції Київської держави. У відповідь на прохання візантійського імператора Василя II Болгаробійці допомогти придушити повстання полководця Фоки Варди у Малій Азії, вимагав укласти союз з Київською державою і скріпити його шлюбом з дочкою імператора Анною. Коли ж руські війська придушили повстання, Василь II відмовився виконувати свої зобов'язання. У відповідь на це війська В.С. в 989 зайняли Херсонес-Корсунь у Криму і примусили Візантію дотримуватись умов договору. За В.С. Київська держава досягла

найбільшої політичної могутності. Діяльність В.С. сприяла розквіту Київської держави і зміцненню її міжнародного авторитету, канонізований церквою.

ВОЛОДИМИР ЯРОСЛАВИЧ (р. н. невід. -1198) - галицький князь (1187-1198). Син Ярослава Осмомисла, останній представник галицької княжої династії Ростиславичів. Після смерті батька став княжити в Галичі, але через непорозуміння з боярами змушений був тікати в Угорщину. Там був ув'язнений королем Белою III., який захопив Галичину. В.Я. вдалося втекти, і за допомогою імператора Фрідріха II Барбароси та польського князя Казимира Справедливого знову повернути собі Галицьке князівство. Підтримував добрі відносини з своїм дядьком, володимиро-суздальським князем Всеволодом Юрієвичем Велике Гніздо.

ВОЛОДИМИРКО (Володимир Володаревич 1104-1152) - галицький князь (з 1141; за ін. даними -1144), син Володаря Ростиславича. В 1124 став Звенигородським князем, а в 1129, після смерті брата Ростислава, заволодів Перемишлем. Поступово об'єднав Перемишльську, Звенигородську, Галицьку і Тербовлянську землі в єдине князівство. Столицею князівства обрано в 1141 (за ін. даними - 1144) Галич, зайнятий В. після смерті його племінника Івана Васильовича. Намагався об'єднати під своєю владою і волинські землі, проте в боротьбі за них з київським князем Всеволодом II Ольговичем зазнав невдачі. Придушив Галицьке повстання 1144. Виступав союзником Юрія Долгорукого в його боротьбі проти київського князя Ізяслава і допоміг Ю.Долгорукому здобути Київ. Вів тривалу боротьбу проти Угорського королівства, спираючись на союз з візантійським імператором Мануїлом Комненом. В 1152 уклав мирний договір з угорським королем Гейзою. За правління В. були закладені основи майбутньої могутності Галицько-Волинської держави.

ВОЛОДИСЛАВ КОРМИЛЬЧИЧ (рр.н. і см. невід) - галицький боярин. Наприкінці 12-поч. 13 ст. очолював боярську опозицію у Галицько-Волинській державі, яка виступала проти зміцнення князівської влади. В 1213 за допомогою угорського війська здобув Галич і проголосив себе галицьким князем. Після укладення в 1214 у Спиші угоди між угорським королем Андрієм II та краківським князем Лешком Білим про поділ Галицько-Волинських земель між Угорщиною і Польщею угорські війська окупували Галичину. В.К. було позбавлено влади і вивезено в Угорщину, де він і помер.

ВОЛОХ ОМЕЛЯН (1885 - р. см. невід.) -український військовий діяч, отаман Армії УНР. В 1917 В. очолював другий український полк Армії Української Народної Республіки, пізніше - сотник Гайдамацького Коша Слобідської України. З березня 1918 В. командував Гайдамацьким полком, На поч. 1919 призначений командиром Запорізького Корпусу Армії УНР, а з червня - Гайдамацькою бригадою. 1.12.1919 в м.Любарі (тепер Житомирська обл.) зробив невдалу спробу підняти військовий заколот проти Директорії УНР. Після придушення виступу, В., захопивши державну скарбницю (190 тис. золотих франків, 39 тис. золотих рублів та ін.), перейшов на сторону більшовиків. Дальша його доля невідома.

ВОЛОШИН АВГУСТИН (173.1874 -11.7.1945) -визначний український громадсько-політичний і державний діяч, президент Карпатської України (1939). Народився в с.Келеничі на Закарпатті (тепер Міжгірський р-н Закарпатської обл.) у родині священика. Закінчив Ужгородську гімназію. Навчався у богословській семінарії в Ужгороді та на теологічному ф-ті Будапештського ун-ту. Згодом вступив до Вищої педагогічної школи у Будапешті. Добре знав чеську, німецьку, угорську, сербську, словацьку, латинську та грецьку мови. З листопада 1897 - викладач, а 1912-38 -директор учительської семінарії в Ужгороді. З кінця 90-х рр. В. брав активну участь у суспільно-політичному житті Закарпаття. В 1897-1938 редагував єдину українську газету "Наука", з 1925 - "Свобода". Один з засновників і керівників видавничого акціонерного т-ва "Унію" (1902-19). У 1918 став членом-засновником Руської Народної Ради, потім -головою Центральної Руської (Української) Народної Ради в Ужгороді. В 1922 В. разом з М. Брашайком, М.Дашнаєм та іншими громадсько-політичними діячами Закарпаття організував Християнсько-Народну Партію. В 1925-29 В. - депутат чехословацького парламенту. В 1935-38 В. був обраний почесним головою товариства "Просвіта" в Ужгороді. Глибоко усвідомлюючи необхідність єдності всіх патріотичних сил України, В. встановив і підтримував тісні зв'язки з українськими діячами у Львові, зокрема з митрополитом А.Шептицьким. В жовтні 1939 під впливом міжнародних подій і тиском українських політичних сил чехословацька влада була змушена дати згоду на створення автономного уряду Карпатської України, в якому В. став державним секретарем. 26.10.1938 В. було обрано прем'єр-міністром Карпатської України. За короткий час В. на посту прем'єр-міністра було налагоджено роботу промисловості, транспорту, пошти; зазнала значних змін існуюча система освіти, де навчання почало переводитись на українську мову, створювались нові вищі навчальні заклади. На Закарпатті в цей період виходило українською мовою десять періодичних видань. При активній підтримці В. були створені національні збройні сили - "Карпатська Січ". 12.2.1939 відбулися вибори до сейму Карпатської України, які засвідчили цілковиту перемогу Українського Національного Об'єднання. 14.3.1939 новосформований парламент, який зібрався у Хусті, проголосив незалежність Карпатської України, та прийняв Конституцію і обрав В. президентом української держави. Проте, одночасно з прийняттям цих історичних рішень, на підставі таємної угоди між Німеччиною і Угорщиною угорські війська розпочали 14.3.1939 агресію проти Карпатської України. Незважаючи на героїчний опір загонів Карпатської Січі, угорська армія протягом 14-16.3. окупувала більшість території Карпатської України. Президент і частина уряду на чолі з прем'єром Ю.Реваєм були змушені емігрувати до Чехо-Словаччини. У Празі В. працював в Українському Вільному Університеті, очолював кафедру педагогіки, а згодом був обраний ректором університету. 1.5.1945 В. був заарештований радянською контррозвідкою і вивезений до СРСР 11.7.1945 В. страчений в Лефортовській тюрмі у Москві. В. - автор ряду педагогічних праць: "Педагогічна психологія" (1920), "Педагогіка і дидактика" (1920), "Коротка історія педагогіки" (1921), драматичних творів "Маруся

Верховинка" (1931), "Без бога ні до порога" (1935), та ін.

ВОЛОШИН МИХАЙЛО (1878-1943) -український громадський діяч, адвокат. В 1925-39В.- один з лідерів Українського Національно-Демократичного Об'єднання, член керівних органів організації. В 1930-х рр. виступав як адвокат у політичних процесах над українськими патріотами. В 1941-43 В. очолював Львівську адвокатську палату. Довголітній диригент музично-хорового товариства "Боян" у Львові.

ВОЛОШИН РОСТИСЛАВ (псевдонім Павленко, Березюк; 1911-1944) - визначний український політичний і військовий діяч. Член Організації Українських Націоналістів. Був одним з організаторів ОУН на Волині. В 1933-34 очолював Союз Українських Студентських Організацій у Польщі. З липня 1934 - в'язень польського концтабору Береза Картузька. Після звільнення влітку 1935 В. ідеологічний референт Крайової Екзекутиви ОУН на Пвн.-Зах. Українських Землях. Неодноразово заарештовувався польською, радянською і німецькою окупаційними владами. В 1941-43 В. очолював політико-виховний відділ Крайового Військового Штабу Української Повстанської Армії, з весни 1943 очолив заілля (тил - Авт.) УПА. В 1943 головував на першій конференції Антибільшовицького Блоку Народів. 11-15.7.1944 - голова Великого Збору Української Головної Визвольної Ради. Загинув у бою з радянськими каральними частинами в серпні 1944 біля с. Гаї Вижні на Дрогобиччині.

ВОЛХВИ - У Київській Русі (дохристиянський період) служителі язичницького релігійного культу. Вважалося, що В. мали вплив на сили природи, вміли пророкувати майбутнє і лікувати людей. Найдавніша згадка про В. відноситься до 912, де міститься розповідь про провіщення близької смерті князю Олегу. Чинили опір запровадженню християнства у Київській державі. Брали участь у Київському повстанні 1068. на чолі якого намагалися стати і використати для боротьби проти поширення християнства. Діяння В. (ворожба, чаклунство) переслідувалися з боку держави.

ВОЛЬФ АРНОЛЬД (1877-1924) - австрійський і український військовий діяч, генерал-четар УГА. За походженням австрієць. Під час першої світової війни - підполковник австрійської армії. В листопаді 1918 перейшов на службу в Галицьку Армію. Під час українсько-польської війни 1918-19 В. очолював Бережанську (третю) бригаду

УГА, яка визначалась у боях за Бережани (20-21.6.1919). В серпні 1919 в ході спільного наступу УГА і Армії Української народної Республіки на Київ В. було призначено командуючим Другого Корпусу УГА. В вересні 1919 корпус В. вів успішні бої проти денікінських військ в районі Липівця, Немирова, Гайсина, Брацлава. З середини 1920 В.А. перебував у таборі для військовополонених - Ліберці (Чехо-Словаччина). У червні 1921 призначений комендантом табору в м.Юзефів, де і помер.

ВОТЧИНА - 1. Одна з форм феодальної земельної власності в часи Київської держави. Власник В. мав право передати її у спадщину, продати, обміняти, поділити, тощо. Термін "В". походить від слова "отчина", тобто батьківська власність. В. виникли в процесі формування приватної феодальної власності на землю. Їх власниками у 9-11 ст. були князі, а також княжі дружинники та земські бояри - нащадки родоплемінної верхівки. Після прийняття християнства сформувалось вотчинне землеволодіння церкви, яким володіли представники церковної ієрархії (митрополит, єпископи) і великі монастирі.

Існували різні категорії В.: родові, куплені, надані князем та ін., що суттєво впливало на можливість власників вільно розпоряджатися В. Так, володіння родовими В. обмежувалося державою і родичами. Власник такої В. був зобов'язаний служити тому князеві, на землях якого вона знаходилась, а без згоди членів роду він не міг її продати, обміняти тощо. У випадку порушення цих вимог власника позбавляли В. Це свідчить, що в епоху Київської Русі володіння В. не було прирівняне до права власності на неї.

В період роздробленості Київської держави В. стала основною формою феодального землеволодіння, що постійно зростала за рахунок нових князівських надань, захоплення общинних земель, купівлі, обміну тощо. Це призвело до зростання впливу власників В. на політичне життя.

Володіння знатних бояр звичайно складалося з кількох В., які часто знаходилися в різних місцях держави і не утворювали жодного господарського організму. У відношенні до населення В., їх власники користувалися рядом прав і привілеїв у галузі судочинства, збору податків та ін. У великих В. формувалась власний адміністративно-господарський апарат, який займався організацією їх життєдіяльності.

В період розпаду Русі В. називали також окремі удільні князівства (княжі столи - престоли), що успадковувалися князем від батька. На Любецькому з'їзді 1097 була здійснена невдала спроба на основі принципу В. ("каждо да держит отчину свою") припинити князівські міжусобиці.

2. Після переходу більшої частини українські земель під владу Литви та Польщі, тут не тільки збереглося, а й суттєво зросло вотчинне землеволодіння. Більшість В. тут належала представникам давніх українських княжих та боярських родів. Одночасно великі князі литовські та польські королі надавали землі "в отчину", "на вічність" литовським, польським, московським феодалам. Особливо активним цей процес став після 1590, коли сейм Речі Посполитої надав королю право роздавати т. зв. "пустині" за Білою Церквою. Це були землі з українським населенням, на яких згодом сформувалось вотчинне, за своєю суттю, землеволодіння магнатських родів Вишне-вещьких, Потоцьких, Конєцпольських та ін. Велике землеволодіння в Україні було ліквідоване національно-визвольною війною під проводом Б. Хмельницького 1648-57. Однак, згодом воно було відновлене на Правобережжі, що залишилося під владою Речі Посполитої. На Лівобережжі у другій

половині 17 ст. йшов процес формування землеволодіння української козацької старшини.

3. У 14-15 ст. В. були основною формою землеволодіння і у Північно-Східній Русі, де йшов активний процес формування Московської держави. Однак у зв'язку із зростанням протиріч між центральною великокняжою владою і сепаратистськими устремліннями бояр-вотчинників права останніх почали суттєво обмежуватися (було відмінено право вільного від'їзду від одного князя до іншого, обмежено право суду у В. та ін.). Центральна влада почала опиратися на дворянство, що користувалося землеволодіннями на помісному праві. Особливо активним був процес обмеження В. у 16 ст. Тоді були суттєво обмежені вотчинні права бояр (закон 1551 та 1562), а під час оприччини багато В. були ліквідовані, а їх власники страчені. Наприкінці 16 ст. у Московії основною формою землеволодіння були вже не В., а помістя. У 17 ст. продовжувався процес юридичного зближення В. з помістями, який завершився виданням *Петром 123.3.1714* указу про єдиноспадкування. У 18-19 ст. термін "В" інколи вживався для означення дворянської земельної власності.

ВОТЧИННИЙ СУД - право судочинства власника *вотчини*, маєтку над селянами, що у них проживали. В. с. зародився ще в епоху Київської держави, однак найбільшого поширення набув після захоплення українських земель Польщею та Литвою. Компетенція В. с. постійно розширювалась у зв'язку з поширенням процесу закріпачення селянства, який став особливо активним у 15-16 ст., коли копні (общинні), а також королівські та великокнязівські суди замінялися В. с. Юридично приватновласницькі селяни у Великому князівстві Литовському були вилучені з-під державної юрисдикції і передані під судочинство панів привілеєм короля Казимира IV у 1447. На українських землях, що перебували у складі Польщі, це було зроблено Київськими статутами 1454.

У *Лівобережній Україні* В. с. був ліквідований в результаті національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57. На Правобережжі, яке після поділів Речі Посполитої відійшло до Росії, В. с. зберігся і проіснував до 1861, у *Галичині* його було скасовано після її включення до складу Австрійської імперії. Впродовж 15-19 ст. В. с. поряд з державними і церковними судами існували і в Російській імперії. Компетенція В. с. регламентувалася окремими грамотами. У його роботі брали участь сотські, старости, судні мужі, які у своїй діяльності керувалися наказами землевласників. В. с. на власний розсуд встановлювали різні покарання для кріпосних селян: биття батогами, різками, приковування ланцюгом до стіни та ін. У 1760 поміщики дістали право засилати своїх кріпаків у Сибір. В. с. у Російській імперії проіснували до скасування кріпосного права у 1861.

ВРЕЦЬОНА ЄВГЕН (псевдонім Волянський; 1905, за ін. даними - 11.6.1907 - р. см. невід.) - український військовий діяч, провідний член Української Військової Організації та *Організації Українських Націоналістів* (з 1929). Н. в м. Винниках біля Львова. За фахом інженер-хімік. З кінця 20-х рр. активний учасник українського націоналістичного руху в *Галичині*.

Влітку 1931 підсудний у процесі над членами ОУН М.Ласійчуком і В.Соляком, разом з якими готував напад на радянське консульство у Львові як відповідь на більшовицькі репресії проти української інтелігенції у *Наддніпрянській Україні*. Був звільнений за браком доказів. З червня 1934 - редактор спортивно-виховного тижневика "Готові", який видавався за ініціативою ОУН. В липні 1934- квітні 1936 ув'язнений в польському концтаборі Береза *Картузька*. В 1938-39 входив до складу Генерального штабу "Карпатської Січі", брав участь в боях з угорськими загарбниками. В 1942 став одним з активних організаторів Української *Повстанської Армії*. З липня 1943 - член Української Головної Визвольної Ради, пізніше - президент Закордонного Представництва ЗП УГВР.

ВСЕВОЛОД ЯРОСЛАВИЧ (1030 - 1093) - князь переяславський (1054-1076), великий князь київський (1076, 1078-1093). Син *Ярослава Мудрого*. Згідно з заповітом батька отримав у володіння переяславські та ростово-суздальські землі. Разом з братами Ізяславом та Святославом до 1073 спільно управляв Київською державою. Брав участь в укладенні "Правди *Ярославичів*", що була доповненням до "Руської *Правди*", Ярослава Мудрого. Був одружений з внучкою візантійського імператора Константина *Мономаха*. Свою діяльність спрямовував на зміцнення влади великого князя київського та збереження єдності Київської *Русі*. Підтримував добрі відносини з церквою ієрархією, заснував Києво-Видубицький монастир, В.Я. був високоосвіченою на той час людиною, знав п'ять іноземних мов. Після смерті його наступником у Переяславському князівстві став старший син - *Володимир Мономах*.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РОБІТНИЧИХ, СОЛДАТСЬКИХ І СЕЛЯНСЬКИХ ДЕПУТАТІВ 1917 - відбувся 4-6(17-19).12.1917 у Києві. Скликаний за ініціативою більшовицьких організацій, які прагнули протиставити його *Українській Центральній Раді* і добитися її переобрання або передачі влади радам. На з'їзд було обрано понад 2 тис. делегатів, серед яких тільки 150 більшовиків. На початку роботи з'їзду більшовик В.Затомський зробив невдалу спробу самовільно захопити головування. Абсолютною більшістю голосів з'їзд доручив головувати А.Степаненку (УПСР). Почесним головою з'їзду. Учасники 3-го Всеукраїнського військового з'їзду. Київ, листопад 1917. було обрано *М.Грушевського*. На порядку денному з'їзду стояли питання: про ставлення до Української Центральної Ради; про політику Ради Народних Комісарів відносно України; про ноту Української Центральної Ради у відповідь на ультиматум РНК від 4(17).12.1917. На з'їзді з різкою критикою політики російського радянського уряду виступили представники органів державної влади і українських політичних партій - *М.Грушевський, С.Петлюра, М.Порш, В.Винниченко, Б.Мартос, М.Шаповал* та ін., а також депутати вщ українських військових організацій *Баклаженко* (Кавказький фронт), *Гудзенко* (Південно-Західний фронт), *Пилипчук* (Західний фронт), *Бакало* (Північний фронт), *Ковальський*

(Балтійський фронт) і Петренко (Чорноморський флот). Делегати з'їзду висловили свою повну підтримку діяльності Української Центральної Ради, як такої, що відображає інтереси українського народу і спрямована на досягнення Україною повної незалежності. З'їзд майже одногосно ухвалив резолюцію, в якій засуджував політику РНК і визнав ноту *Генерального Секретаріату УЦР-УНР* від 5(18).12.1917 "гідною відповіддю на ультиматум". Більшовики, відчувши що вони не зможуть впливати на рішення з'їзду, покинули Київ і переїхали до Харкова. Тут 11-12(24-25).12.1917 об'єднавшись з делегатами обласного з'їзду рад Донбасу і Криворіжжя, проголосили себе першим Всеукраїнським з'їздом рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Делегатів від селянства, яке становило більше 2/3 населення України, на з'їзді майже не було. Було проголошено утворення Української Народної Республіки і обрано Центральний виконавчий комітет рад України (голова Ю.Медведєв). 17(20).12 1917 в окупованому більшовиками Харкові ЦВК повідомив про створення першого радянського уряду - *Народного Секретаріату*. Звинувативши Українську Центральну Раду в "антинародній дрібнобуржуазній політиці, в шовінізмі і націоналізмі" представники більшовиків вітали політику РНК і доручили ЦВК негайно поширити на територію України декрети і розпорядження уряду Радянської Росії. Під прикриттям маріонеткового "Народного Секретаріату" російський більшовицький уряд в грудні 1917 розпочав окупацію територій України (див. *Українсько-більшовицька війна 1917-1921*).

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНГРЕС 1917 - відбувся 6-8(19-21).4.1917 (за іншими даними - 4-8(17-21).4.1917). Скликаний *Українською Центральною Радою*. У роботі конгресу взяли участь бл. 900 делегатів вщ політичних, культурних і професійних організацій з усієї України. Пленарні засідання конгресу вів представник Кубані С.Ерастов, почесним головою був обраний *М.Грушевський*. З доповідями виступили *Д.Дорошенко*, *О.Шульгин*, *Ф.Мату-шевський*, М.Ткаченко та інші. В прийнятих резолюціях ВНК вимагав федеративного і демократичного устрою Росії, національно-територіальної автономії України, визначення її території, повернення з заслання депортованих галичан. Конгрес переобрав УЦР у складі 115 членів, головою УЦР було обрано М.Грушевського, його заступниками - *В.Винниченка* та *С.Єфремова*. ВНК став фактично українськими Установчими зборами, які обрали УЦР - перший український парламент.

ВСЕУКРАЇНСЬКІ ВІЙСЬКОВІ З'ІЗДИ (Українські військові з'їзди 1917) - з'їзди представників вщ українських фронтових частин російської армії, Чорноморського і Балтійського флотів, військових організацій і т-в. Перший військовий з'їзд був скликаний з ініціативи *Українського Військового Організаційного Комітету* (голова - полк. Глинський) для координації дій українського військового руху. Відбувся 5-8 (18-21).5.1917 (за ін. даними 5-10 (18-23).5.1917) - у Києві. На з'їзд прибуло понад 700 делегатів, які представляли 1.580.702 українських вояків. Відкрив з'їзд голова *Української Центральної Ради* *М.Грушевський*. До складу президії було обрано *С.Летлюру*, *М.Міхновського*, *В.Винниченка*, *Ю.Капкана*, *С.Письменного*. В центрі уваги з'їзду були питання загальнополітичного характеру. Делегати з'їзду поставили вимогу, щоб *Тимчасовий уряд* і Петроградська Рада негайно оголосила окремим актом принцип національно-територіальної автономії України і призначила міністра у справах України. З'їзд визнав Українську Центральну Раду "єдиним компетентним органом, призначеним рішати всі справи, що стосуються цілої України" З'їзд розглянув питання про ставлення до війни та про загальні принципи створення національної армії. Під впливом демагогічних заяв В.Винниченка було відхилено пропозицію М.Міхновського про встановлення збройним шляхом соборної самостійної Української держави. З'їзд прийняв нав'язану прихильниками соціалістичної орієнтації резолюцію, в якій закликав воюючі сторони до встановлення миру без анексій і контрибуцій і, фактично, заперечував необхідність створення регулярної української армії. В резолюції зазначалося, що "... постійне військо як знаряддя панування буржуазних класів не відповідає змаганням народу...". З'їзд розглянув також питання про зміцнення дисципліни у військових частинах та боротьбу з дезертирством, про запровадження викладання на українській мові в усіх цивільних і військових навчальних закладах, та ін. Другий В.в.з. проходив 5-11 (18-23).6.1917 у Києві. На з'їзді були присутні 1976 делегатів (пізніше - бл. 2,5 тис.делегатів), які представляли 1.732.444 українських військовослужбовців. Головою з'їзду було обрано *В.Винниченка*. З'їзд прийняв ряд резолюцій політичного і військового характеру. Делегати зажадали, що Тимчасовий уряд визнавав розпорядження Української Центральної Ради і запропонував УЦР негайно приступити до організації самостійних державних і військових структур. З'їзд вирішив якнайшвидше розробити план українізації війська і вжити всіх заходів для негайного втілення його в життя. На з'їзді було обрано Тимчасову Раду Військових Депутатів у складі 132 чол., яка увійшла до складу УЦР.

На чолі Тимчасової Ради Військових Депутатів стояла президія, до складу якої входили стрілець О.Гермайзе, хорунжий М.Зрублевський, вистун П.ВойТенко, стр.С.Березняк, хорунжий О.Пали-вода, поручик П.Куцяк і пор. М.Панченко. З'їзд доручив УГВК розробити план створення *Вільного Козацтва*.

Третій В.в.з. відбувся 20-30.10 (2-12).11.1917 у Києві. В роботі з'їзду взяло участь бл. 3 тис. делегатів. Головував на з'їзді Д.Лебединець. З доповіддю на з'їзді виступили М.Грушевський, *М.Ковалевський* та ін. В своїй резолюції з'їзд вимагав від УЦР негайного проголошення Української незалежної республіки, повної українізації армії і флоту, укладення миру. З делегатів з'їзду було сформовано перший Український полк охорони революції. Полк у ході боїв 29-31.10 (11-13.11.)1917 у Києві розбив військові частини штабу Київської Військової Округи, які підтримували повалений Тимчасовий уряд і придушив заколот більшовиків у місті. Постанови третього В.в.з. в значній мірі вплинули на рішення УЦР проголосити *Українську Народну Республіку*.

В.в.з. своїми рішеннями надавали важливу політичну підтримку діяльності УЦР, сприяли розгортанню

військового руху і створенню Збройних Сил Української Народної Республіки (див. також *Армія Української Народної Республіки*).

ВСЕУКРАЇНСЬКІ РОБІТНИЧІ З'ЇЗДИ 1917 І 1918 - з'їзди представників робітничих організацій України. Перший В.р.з. відбувся 11-13 (24-26).7.1917 у Києві. В роботі з'їзду взяло участь близько Зооделегатів, що свідчило про слабкість українського робітничого руху. До складу президії з'їзду було обрано *В.Винниченка*, *М.Порша*, *Д.Антоновича*, *М.Паламарчука* та ін. З'їзд закликав робітників України підтримати *Українську Центральну Раду* і обрав Всеукраїнську Раду Робітничих Депутатів як складову частину УЦР. Серед 100 депутатів Ради було 70 членів *Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії* і *ЗО Української Партії Соціалістів-Револьюціонерів*.

Другий В.р.з. проходив у Києві 26-27.5.1918 нелегально через заборону його роботи гетьманською адміністрацією. Делегати з'їзду виступили проти гетьманського режиму і вимагали відновлення *Української Народної Республіки*.

ВСЕУКРАЇНСЬКІ СЕЛЯНСЬКІ З'ЇЗДИ 1917 І 1918 - з'їзди представників селянства України. Перший В.с.з. відбувся 28.5-3.6(10-16).6.1917 у Києві. В роботі з'їзду взяло участь близько 2200 делегатів, з яких 1500 мали ухвальний голос. Абсолютна більшість делегатів з'їзду були членами *Селянської Спілки та Української Партії Соціалістів-Револьюціонерів*. Почесним головою з'їзду було обрано *М.Грушевського*. До складу президії увійшли *В.Винниченко*, *П.Христюк*, *В.Мартос*, *І.Осадчий* та ін.. З'їзд підтримав діяльність *Української Центральної Ради* по забезпеченню реальної автономії України. Делегати з'їзду вимагали федеративного устрою Росії, проведення українізації всіх державних і громадських установ в Україні та скасування приватної власності на землю. З'їзд постановив передати всю землю без викупу в Український земельний фонд, яким повинен був розпоряджатись Український Сейм та повітові і волосні земельні комітети, вибрані на демократичній основі. З'їзд провів вибори членів Центрального Комітету Селянської Спілки, який мав стати виконавчим органом Української Ради Селянських Депутатів. Членами Української Ради селянських депутатів було обрано 133 чоловіки, які разом з Центральним Комітетом Селянської Спілки увійшли до складу УЦР.

Другий з'їзд В.С.З. відбувся 21-23.5.1918 поблизу Києва. Гетьманська влада заборонила з'їзд. Засідання з'їзду проходили нелегально у Голосіївському лісі. З'їзд ухвалив резолюції, в яких засуджувалася політика гетьмана *П.Скоропадського* і висловлювалася повна підтримка *Українській Центральній Раді*.

ВУЄХОВИЧ-ВИСОЧИНСЬКИЙ МИХАЙЛО (Вуяхевич; бл.1625-1697) - український державний діяч 2-ої пол. 17 ст. На поч. 60-х рр. 17 ст. В.-В. був військовим писарем за гетьманства *Я.Сомка*. Деякий час перебував на засланні в Московському царстві. З. 1668 - генеральний писар за *П.Дорошенка*, в 1683-91 - генеральний суддя. У 1687 разом з *В.Кочубеєм*; *А.Гамалією*, *Є. Лизогубом* та деякими ін. старшинами брав участь в усуненні від влади гетьмана *І.Самойловича*. З 1691 - архимандрит Києво-Печерської лаври.

ВЯЗЛОВ АНДРІЙ ГРИГОРОВИЧ (1862 -1919) -український громадсько-політичний і державний діяч. Н. на Волині. Навчався на юридичному ф-ті Київського ун-ту, по закінченні якого працював мировим суддею і членом окружного суду. В 1906 - депутат Державної Думи, де належав до Української Парламентської фракції. Був членом *Товариства Українських Поступовців*, входив до Ради товариства. В роки першої світової війни брав активну частку в роботі Союзу Міст Південно-Західного фронту, який займався організацією госпіталів для поранених, допомогою біженцям з *Галичини* і *Буковини*, створенням будинків для дітей-сиріт та ін. В 1917 - губернський комісар Волині. З 1917 - в *Українській Партії Соціалістів-федералістів*. 2.4.1918 В. обраний генеральним суддею УНР. За Гетьманату з липня 1918 - начальник Головного управління нагляду за місцями ув'язнення на правах товариша міністра юстиції, сенатор адміністративного Суду Української Держави (див. *Державний Сенат Української Держави*). В жовтні-листопаді 1918 - міністр юстиції *Української Держави*. В 1919 очолював українське виділення Міжнародного Червоного Хреста. Помер у Кам'янці- Подільському.

Г

ГАБРУСЕВИЧ ІВАН (псевдоніми Іртен.Джон, Северко; 1902-16.5.1944) - відомий український політичний діяч. Н. в Галичі у родині священика. Ще навчаючись на філософському ф-ті Львівського ун-ту (закінчив у 1931), став одним з організаторів молодіжного націоналістичного руху на Львівщині. З поч. 20-х рр. належав до провідних членів Групи Української Державницької Молоді. згодом-Союзу Української Націоналістичної Молоді. З лютого 1929 -член Організації Українських Націоналістів, керівник під-референтури юнацтва Крайової Екзекутиви ОУН на Західно - Українських Землях (ЗУЗ). Г. за дорученням Проводу Українських Націоналістів розгорнув широку діяльність по створенню підпільної сітки молодіжних націоналістичних груп та організації акцій непокорі польській окупаційній владі. Деякий час редагував часопис для молоді "Юнак". В 1930 за рекомендацією голови ПУН *Є. Коновальця* Г. призначено заступником, а з липня 1931- Крайовим Провідником ОУН на ЗУЗ.

Декілька разів заарештовувався польською поліцією. В 1934 Г. увійшов до складу ПУН, де очолив

референтуру ідеологічного вишколу. Співпрацював в Українській Пресовій Службі (УПС) у Берліні, пізніше - Відні, В 1941 активно сприяв проголошенню 30.6.1941 відновлення української державності та створенню Українського Державного Правління. 15.9.1941 заарештований німецькою таємною поліцією (гестапо) і ув'язнений в концтаборі Саксенгаузен. Помер у концтаборі 16. 5.1944.

ГАБСБУРГ ВІЛЬГЕЛЬМ (Василь Вишиваний; 1895-після 1950, можливо, 1951) - український військовий діяч, австрійський архієпископ-єрцгерцог, полковник Легіону Українських Січових Стрільців. Онук австрійського імператора Франца-Йосифа. Н. в сім'ї престолонаслідника Карла-Стефана. 312 років жив у с.Живець у Західній Галичині, де вперше познайомився з побутом і звичаями українців. Навчався у воєнній академії у Віннер Нойштадті. Самостійно вивчив українську мову. Учасник першої світової війни. 31.9.1915 - лейтенант піхотного полку, в якому служили українці з Золочівщини. Згодом очолив армійську групу у корпусі ген. П.Гофмана, до складу якого входив Легіон УСС. У квітні 1918 під час боїв у р-ні Жмеринки Г. призначено командиром Легіону УСС. В 1919-20 - співробітник Міністерства військових справ Української Народної Республіки, радник з військових питань Головного Отамана С.Летлюри. В 1921 повернувся в Австрію. Жив у Відні. 26.8.1947 був заарештований радянськими спецслужбами у Відні і таємно вивезений в СРСР. Перебував у радянських концтаборах, де і загинув. Автор збірки поезій українською мовою "Минають дні" (1921).

ГАБСБУРГИ (нім. Habsburger) - одна з європейських династій, представники якої на протязі 13-20 ст. правили у ряді країн Західної та Центральної Європи.

Родоначальником Г. вважається Гунтрам Багатий, один з знатних землевласників Верхнього Ельзасу (Юст). У 1090 Г. одержали графський титул, а з 1135 стали ландграфами в обл. Верхнього Рейну та Швейцарії. Саме тут, у обл. Аргуау, бл.1020 було побудовано замок Габсбург, від якого походить назва династії.

Першим відомим Г. був Рудольф 1, обраний у 1273 імператором Священної Римської імперії (1273-1291), Він поширив свою владу на герцогства Австрію та Штірію (1276,1282) й закріпив їх за Г. У 14 ст. Г. приєднали до своїх володінь Каринтію та Крайну (1335) і Тіроль (1363). У 1379 рід поділився на дві лінії: альбертинську (Австрія) та леопольдинську (Штірія, Каринтія, Крайна, Тіроль).

Після смерті останнього з представників люксембургської династії, у 1437 Г. тимчасово поширили свою владу на Чехію та Угорщину, а у 1438 знову стали німецькими імператорами.

В результаті шлюбу Максиміліана Г. (1493-1519) з Марією Бургундською до родових володінь було приєднано Нідерланди. В період правління Карла V (з 1516 - іспанський король Карл 1, а з 1519 - імператор Священної Римської імперії) під владою Г. опинились величезні території: Німеччина, Австрійські володіння, Нідерланди, частина Італії, Іспанія та її колонії.

За угодою 1521-1522 між Карлом V та його братом Фердинандом австрійські спадкові землі були передані останньому. Таким чином Г. поділились на австрійську та іспанську лінії. Після загибелі короля Чехії та Угорщини Людовіка II в биті під Мохачем (1526) його володіння вийшли до Г.

Припинення у 1700 іспанської лінії Г., внаслідок війни за т. зв. "іспанську спадщину", до володінь австрійських Габсбургів відійшли Південні Нідерланди (Бельгія) та італійські володіння. Австрійська лінія припинилась у 1740 з смертю імператора Карла VI (1711-1740). Шлюб його доньки Марії Терезії (1740-1780) з герцогом Францом Стефаном Лотарнзьким поклав початок габсбурзько-лотарнзькій лінії династії Г.

Внаслідок першого поділу Речі Посполитої у 1772 Г. поширили свою владу на Галичину, а у 1774 одержали також Буковину.

У період наполеонівських воєн імператор Франц II (1792-1835) змушений був відмовитись від титулу імператора Священної Римської імперії, яка перестала існувати (1806), а зберіг за собою титул імператора Австрії (1804).

Представниками династії Г., які носили титул королів Галичини та Володимирії (Galiciae et Lodomeriae) були: Марія Терезія (1740-1780), Йосиф II (1780-1790), Леопольд II (1790-1792), Франц II (1792-1835), Фердинанд 1 (1835-1848), Франц Йосиф 1 (1848-1916) та Карл 1 (1916-1918). У 1849 Г. дістали титул князів Буковини. У 1867 Австрійська імперія була перетворена у двоєдину Австро-Угорську монархію на чолі з представником династії Г.

11.11.1918 імператор Карл 1 відкрісся від престолу. 3.4.1919 Установчі збори Австрійської республіки прийняли закон про позбавлення Г. всіх прав, вигнання їх за межі Австрії та конфіскацію всього майна. В Угорщині Г. формально панували до 1946.

ГАДЯЦЬКИЙ ДОГОВІР 1658 - угода, укладена між гетьманом України І.Виговським та польським урядом 16.9.1658 у м.Гадячі. На попередніх переговорах українську сторону представляли Ю.Немирич, якого вважають автором Г.д., і П.Тетеря, а польську - К.Беньовський та К.Євлашевський. Від кожного полку в Україні були присутні спеціально визначені представники, які узгоджували пункти договору, кожний з яких підписували. Договір складався з чотирьох розділів. За умовами Г.д., Україна, як незалежна держава, під назвою Велике Князівство Руське входила на рівних правах з Польщею і Литвою до складу федерального державного утворення - Речі Посполитої. Територію Великого Князівства Руського складали київське, брацлавське і чернігівське воеводства. Вища законодавча влада належала національним зборам депутатів,

які обиралися ви усіх земель князівства. Виконавчу владу здійснював гетьман, який обирався довічно й затверджувався королем. Вибір кандидатів на гетьмана мали здійснювати спільно всі стани українського суспільства - козацтво, шляхта і духовенство. Гетьман очолював збройні сили України. У Великому князівстві Руському встановлювалися державні посади канцлера, маршалка, підскарбія і вищий судовий трибунал. Все діловодство мало вестися українською мовою. У Києві або в ін. місті передбачалося створити монетний двір для карбування власної монети. Українська армія мала складатися з 30 тис. козаків і 10 тис. найманого війська. Польським військам заборонялося перебувати на території князівства. У випадку воєнних дій в Україні польські війська, які знаходились на її території, переходили під командування гетьмана.

Гарантувалися права та привілеї козацтва. На подання гетьмана щороку сто козаків з кожного полку мали прийматися до шляхетського стану. Православні віруючі зрівнювались у правах з католиками. Греко-католицька (уніатська) церква зберігалася, але не могла поширюватись на нові території. У спільному сенаті Речі Посполитої мали надати право застати православному митрополитові київському і п'ятьом православним єпископам. Четвертий розділ Гд. трактував питання освіти. У ньому говорилося, що Київська Колегія (див. - Києво-Могилянська Колегія) отримує такі ж права, як і Краківський ун-т. Другу академію або університет мали заснувати в ін. місті України. Планувалося відкрити гімназії, колегії та друкарні, "скільки буде потрібно".

В ході переговорів українські делегати домагалися, щоб до складу Великого князівства Руського були включені ще Волинське, Белзьке і Подільське воеводства. Проте, в цьому і в деяких ін. питаннях польська сторона виявляла негоступливість, чим викликала незадоволення "Астини козацьких мас, настроєних проти польської влади. Умови Гд. не задовольняли жодної з сторін, насамперед, прихильників повної незалежності України, і тому цей договір не міг бути довготривалим.

ГАДЯЧ (Гадяче) - місто Полтавської обл. України, центр Гадяцького р-ну. Розташоване на р. Пслі (притока Дніпра). За деякими даними - засноване в 1634. З початку національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57 - центр Гадяцького полку. У вересні 1659 тут було укладено Гадяцький договір 1658. В 1663-68 Г. - столиця Гетьманщини за правління 1. Брюховецького. З 1803 - повітове місто Полтавської губернії. В 1841 в Г. народився М. Драгоманов. У 1858-65 в місті жив видатний український письменник Панас Мирний. Тут народилася мати Лесі Українки - письменниця Олена Пчілка і декілька років провела сама поетеса.

ГАЙДАМАКИ - 1) Учасники національно-визвольної боротьби українського народу проти польського гніту в 18 ст. у Правобережній Україні (див. Гайдамацький рух). Вперше Г. згадуються в історичних документах в 1717 (за даними -1712,1714.)

2) Учасники українських військових формувань в 1917-21, що входили до складу Армії УНР.

Створювалися з добровольців і з українізованих частин російської армії. В листопад 1917 одним з перших був організований Гайдамацький Курінь пщ командуванням сотника Пустоцьвіга. В грудні 1917 - січні 1918 з окремих гайдамацьких частин було сформовано два великі з'єднання - Гайдамацький Кіш Оіоб'їдської України (К.ОМВР. - отаман СЛетлюра) і Гайдамацький кінний полк ім. кошового К. Гордієнка (ком. полк. В. Петрів), які в лютому 1918 увійшли до складу української регулярної армії (див. Армія Української Народної Республіки).

ГАЙДАМАЦЬКИЙ КІШ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ - військова частина у складі Армії УНР. Сформована в грудні 1917 С. Петлюрою, який став його отаманом. Кіш складався з двох куренів - червоних і чорних гайдамаків, кінної отаманської сотні та гарматного дивізіону. Особовий склад коша складався з добровольців, переважно старшин і козаків київських військових шкіл. Г.К.СУ. визначився у зимових боях 1918 під час оборони Києва в(д військ більшовиків.

В березні 1918 Кіш було розширено до Гайдамацького піхотного полку (команд.-полк. В. Сікевич) і включено до складу Запорізького Корпусу. В червні 1918 полк перетворено в Гайдамацьку бригаду з гарматним дивізіоном 1 кінною сотнею. Командував бригадою отаман О. Волох.

ГАЙДАМАЦЬКИЙ КІННИЙ ПОЛК ІМ. КОШОВОГО К. ГОРДІЄНКА (Запорізький ім. кошового К. Гордієнка полк кінних гайдамаків) - перша регулярна кінна частина Армії Української Народної Республіки. Сформовано полк В. Петрівим наприкінці 1917. В січні 1918 пщ час українсько-більшовицької війни брав участь у боях з військами більшовиків на Північно-Західному фронті та у вуличних боях з російськими червоногвардійцями у Києві. З березня 1918 входив до складу Запорізького Корпусу під назвою Запорізький ім. кошового К. Гордієнка полк кінних гайдамаків. Визначився в боях за Полтаву (27.3.1918) та Бахчисарай (24.4.1918)

ГАЙДАМАЦЬКИЙ РУХ - український національно-визвольний рух проти польського гніту в Правобережній Україні" 18 ст. Виник на поч. 18 ст. на Волині 1 Зх. Подалі, а 32 чв. 18 ст. розгорнувся на Київщині і Брацпавщині (за ін. даними - 1712,1714). Перша вдома в історичних джерелах згадка про гайдамаків датована 1714.

Гарантувалися права та привілеї козацтва. На подання гетьмана щороку сто козаків з кожного полку мали прийматися до шляхетського стану. Православні віруючі зрівнювались у правах з католиками. Греко-

католицька (уніатська) церква зберігалася, але не могла поширюватись на нові території. У спільному сенаті Речі Посполитої мали надати право застати православному митрополитові київському і п'ятьом православним єпископам. Четвертий розділ Г.д. трактував питання освіти. У ньому говорилося, що Київська Колегія (див. - Києво-Могилянська Колегія) отримує такі ж права, як і Краківський ун-т. Другу академію або університет мали заснувати в ін. місті України. Планувалося відкрити гімназії, колегії та друкарні, "скільки буде потрібно".

В ході переговорів українські делегати домагалися, щоб до складу Великого князівства Руського були включені ще Волинське, Белзьке і Подільське воєводства. Проте, в цьому і в деяких ін. питаннях польська сторона виявляла непоступливість, чим викликала незадоволення частини козацьких мас, настроєних проти польської влади. Умови Г.д. не задовольняли жодної з сторін, насамперед, прихильників повної незалежності України, і тому цей договір не міг бути довготривалим.

ГАДЯЧ (Гадяче) - місто Полтавської обл. України, центр Гадяцького р-ну. Розташоване на р. Пслі (притока Дніпра). За деякими даними - засноване в 1634. З початку національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57 - центр Гадяцького полку. У вересні 1659 тут було укладено Гадяцький договір 1658. В 1663-68 Г. - столиця Гетьманщини за правління 1. Брюховецького. З 1803 - повітове місто Полтавської губернії. В 1841 в Г. народився М. Драгоманов. У 1858-65 в місті жив видатний український письменник Панас Мирний. Тут народилася мати Лесі Українки - письменниця Олена Пчілка і декілька років провела сама поетеса.

ГАЙДАМАКИ - 1) Учасники національно-визвольної боротьби українського народу проти польського гніту в 18 ст. у Правобережній Україні (див. Гайдамацький рух). Вперше Г. згадуються в історичних документах в 1717 (за даними -1712,1714.)

2) Учасники українських військових формувань в 1917-21, що входили до складу Армії УНР.

Створювалися з добровольців і з українізованих частин російської армії. В листопад 1917 одним з перших був організований Гайдамацький Курінь під командуванням сотника Пустоцьвіта. В грудні 1917 - січні 1918 з окремих гайдамацьких частин було сформовано два великі з'єднання - Гайдамацький Кіш Слобідської України (команд - отаман С.Летлюра) і Гайдамацький кінний полк ім. кошового К. Гордієнка (ком. полк. В. Петрів), які в лютому 1918 увійшли до складу української регулярної армії (див. Армія Української Народної Республіки).

ГАЙДАМАЦЬКИЙ КІШ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ - військова частина у складі Армії УНР. Сформована в грудні 1917 С. Петлюрою, який став його отаманом. Кіш складався з двох куренів - червоних і чорних гайдамаків, кінної отаманської сотні та гарматного дивізіону. Особовий склад коша складався з добровольців, переважно старшин і козаків київських військових шкіл. Г.К.С.У. визначився у зимових боях 1918 під час оборони Києва від військ більшовиків.

В березні 1918 Кіш було розширено до Гайдамацького піхотного полку (команд.-полк. В. Сікевич) і включено до складу Запорізького Корпусу. В червні 1918 полк перетворено в Гайдамацьку бригаду з гарматним дивізіоном 1 кінною сотнею. Командував бригадою отаман О. Волох.

ГАЙДАМАЦЬКИЙ КІННИЙ ПОЛК ІМ. КОШОВОГО К. ГОРДІЄНКА (Запорізький ім. кошового К. Гордієнка полк кінних гайдамаків) - перша регулярна кінна частина Армії Української Народної Республіки. Сформовано полк В. Петрівим наприкінці 1917. В січні 1918 під час українсько-більшовицької війни брав участь у боях з військами більшовиків на Північно-Західному фронті та у вуличних боях з російськими червоногвардійцями у Києві. З березня 1918 входив до складу Запорізького Корпусу під назвою Запорізький ім. кошового К. Гордієнка полк кінних гайдамаків. Визначився в боях за Полтаву (27.3.1918) та Бахчисарай (24.4.1918)

ГАЙДАМАЦЬКИЙ РУХ - український національно-визвольний рух проти польського гніту в Правобережній Україні" 18 ст. Виник на поч. 18 ст. на Волині 1 Зх. Поділлі, а 32 чв. 18 ст. розгорнувся на Київщині і Брацлавщині (за ін. даними - 1712,1714). Перша вдома в історичних джерелах згадка про гайдамаків датована 1714.

"Гайдамаками" (походить всі турецького "гайда" - тати, переслідувати, турбувати) польська шляхта називала українських повстанців, а згодом вони і самі себе почали називати цим іменем. Гайдамацькі загопи формувалися у неприступних місцях Правобережної України і Запоріжжя - Чорному, Мотронинському, Кучманському лісах, Холодному Яру. Там вони створювали табори, де формувались нові гайдамацькі загопи. Зберігалися зброя та провіант. З'являлися гайдамаки переважно навесні і діяли до осені. Гайдамацький загін нараховував 200-300 повстанців, які, швидко пересуваючись, завдавали ворогові несподіваних ударів. Напади були заздалегідь підготовлені розвідкою, яку вели гайдамаки, переодягнуті у старців, крамарів тощо. Гайдамаки руйнували маєтки польських магнатів і шляхти, палили і захоплювали їх майно, знищували архіви, документи на власність, карали смертю особливо ненависних визискувачів. До гайдамацьких загонів входили козаки, селяни, міщани. Активними учасниками і ватажками цих загонів були, здебільшого, запорізькі козаки. Г.р. знаходив глибоке співчуття і цілковиту підтримку у місцевого населення, яке поповнювало повстанські війська, давало провідників, постачало продовольство і повідомляло про небезпеку. Перше велике гайдамацьке повстання спалахнуло 1734. Після смерті короля Августа II

Фридерика, у Правобережну Україну вступило російське військо разом з гетьманськими полками, щоб добитися обрання на польський престол Августа III Фридерика. Серед українського населення розійшлася чутка, що цариця Анна Іванівна видала грамоту, в якій закликала нищити шляхту. Повстання охопило Київщину, Поділля і Волинь. Очолив повстання сотник надвірних козаків князів Любомирських - Верлан. якого гайдамаки проголосили козацьким полковником. Його півторатисячний загін став основною силою повстання. Одночасно діяли повстанські загони М.Гриви, Г.Голого, Жили, Г.Медвідя. Писаренка та ін. Гайдамаки звільнили Жванець, Броди, Збараж, обложили Кам'янець-Подільський, з'явилися під Львовом. Лише наприкінці 1738 російські та польські війська при допомозі зрадника С.Чалого після запеклих боїв розбили основні сили повстанців та примусили частину гайдамацьких загонів відступити у Молдавію, а іншу припинити на деякий час збройну боротьбу.

В 1750 Г.р. знову охопив Брацлавщину, Київщину і Поділля. Гайдамацькі загони очолили О.Письменний, М.Сухий, П.Таран, М.Тесля та ін. Повстану, розгромивши польські загони, здобули Умань, Вінницю, Чигирин, Фастів і Трахтимирів. Повстання тривало до зими 1750 і було придушене спільними зусиллями польських і російських військ. Проте боротьба гайдамаків не припинялась. Найбільшого розвитку Г.р. набрав 1768, коли на Правобережній Україні спалахнуло велике національно-визвольне повстання - Коліївщина. Безпосереднім приводом для повстання стала поява на Правобережжі російських військ, які вели боротьбу з військовими загонами Барської конфедерації 1768. Українське населення сприйняло прихід царських військ як допомогу у боротьбі проти польської влади. Одним з ідейних натхненників і організаторів повстання став ігумен Мотронинського монастиря М. Значко-Яворський. Очолив повстання запорожець М.Залізняк. В урочищі Холодний Яр поблизу Чигирини. М.Залізняк зібрав гайдамацький загін, який в травні 1768 здобув Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Лисянку. 10.6.1768 гайдамаки М. Залізняка разом з загоном надвірних козаків на чолі з сотником І.Гонтою, який приєднався до них, зайняли Умань. Одночасно на Київщині і Брацлавщині діяли повстанські загони І.Бондаренка, А.Журби, С.Неживого, М.Швачки. Повстання і на цей раз було жорстоко придушене. 27.6.1768 гайдамацький табір під Уманню оточили російські війська. Одночасно з російськими частинами діяла і польська армія. Після короткої сутички повсталі були змушені здатися. У полон потрапили М.Залізняк, І.Гонта та ін. ватажки повстання. Протягом липня-серпня було розгромлено більшість гайдамацьких загонів. Учасників повстання жорстоко покарали.

Незважаючи на поразку Г.р. відчутно похитнув польське панування в Україні, послабив національне гноблення, відіграв велику роль у формуванні національно-визвольних традицій українського народу. Героїчна боротьба гайдамаків за національне визволення свого народу знайшла відображення у народних думах, піснях, художніх та історичних творах.

ГАЛАГАН ГРИГОРІЙ ПАВЛОВИЧ (3(15).8.1819-13(25).9.1888)- відомий український громадський діяч. Походив зі старовинного козацького роду на Чигиринщині. Володів великими маєтками на

Полтавщині і Чернігівщині. Був особисто знайомий і листувався з Т.Шевченком, М.Максимовичем, П.Кулішем, 6.Антоновичем. В 1857 видав збірник "Южноруські пісні з голосами". Відкрив в с. Сокиринцях першу в Україні селянсько-позикову ощадну касу, створив музей українського народного побуту. 31882 Г. член Державної Ради. де вистоявав інтереси українських селян. У 1871 заснував у Києві приватний навчальний заклад -Колелю Павла Галагана. За ініціативою і при матеріальній допомозі Г.Г. було відкрито гімназію в Прилуках (1874), ремісничі

училища в Ічнянському і Прилуцькому повітах, цілий ряд народних шкіл. В 1873-75 Г.Г. очолював Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства. Матеріально підтримував журнал "Кевская Старина" та інші українські видання, дбав про розвиток української архітектури, хорового мистецтва і театру. Автор цінних наукових фольклорних і етнографічних праць: "Описание малорусских вертепных драмм с приложением нот" (1862), "Южнорусские песни с голосами" (1785).

ГАЛАГАН МИКОЛА (1882 - після 1945) -український громадсько-політичний діяч, публіцист. Родом з Чернігівщини. За фахом фізик. В 1903-04 належав до Революційної Української Партії, з 1917 - член Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії. В 1917-18 - представник Української Центральної Ради на Кубані. В період існування Української Держави - очолював Департамент Міністерства народного здоров'я. В листопаді 1918 входив до складу

Військового Революційного Комітету, створеного Директорією УНР для керівництва збройним повстанням проти режиму гетьмана П. Скоропадського. За часів

Директорії УНР - голова дипломатичної місії у Будапешті. В еміграції жив у Відні та Празі. Керував діяльністю українських закордонних громадських організацій, зокрема Українською Громадою (1927-39). Г. автор чотиритомного видання мемуарів "З моїх спогадів". Після 1945 даних про Г. немає

ГАЛАГАНИ - український козацько-шляхетський рід у Лівобережній Україні в 18- поч. 20 ст. Засновниками роду були брати Гнат і Семен Г. Гнат Г. (р.н. невід.- п. 1748) - козацький полк., з 1706 - командував компанійським полком у військах гетьмана І.Мазепи. В 1708 зрадив гетьмана і перейшов на сторону московської армії. В травні 1709 допоміг царським військам полк. П.Яковлева зруйнувати Стару Січ (див. Чортотлицька Січ). За це був призначений полковником чигиринським (1709-14) і прилуцьким (1714-39) та

одержав великі земельні маєтності. Визначався жорстокою експлуатацією місцевого населення. Семен Г. (р.р.н. і см. невід.) - миргородський наказний полковник, брат Гната Г. В 1736 брав участь у спільному поході російської армії і козацьких полків у Крим. Григорій Г. (1716-1777) - прилуцький полковник (1739-63), учасник походів проти турків. Григорій Г. (1819-1888) - визначний український громадський діяч (див. Галаган Григорій Павлович).

ГАЛЕЧКО (галечко) СОФІЯ (3.5.1891, за ін. даними 8.9.1894- серпень 1918, за ін. даними -207.1918) - українська військова діячка, хорунжий Легіону Українських Січових Стрільців. Н. в м. Новий Сонч (тепер Польща). Закінчила філософський ф-т в ун-ті м.Граца (Австрія). Активна учасниця січово-стрілецького руху в Галичині. На поч. першої світової війни 1914-18 разом з О.Степанів, Г. Дмитерко та ін. галичанками добровільно вступила (2.9.1914) до Легіону УСС 31914 Г. була санітаркою, розвідницею, стрільцем, четарем сотні поручника З.Носковського, згодом -хорунжий УСС. В 1914-15 визначилася у боях в Карпатах, за що була нагороджена медаллю за хоробрість (10.11. 1914) та присвоєно ступінь підхорунжого. У 1917-18 Г. служила в запасній частині Легіону УСС Коші Українських Січових Стрільців. Трагічно загинула у с. Пасічній на Станіславщині (тепер Івано-Франківська обл.).

ГАЛИЧ - місто в Івано-Франківській обл. України на р. Дністрі. Давній Г. знаходився на 5 км. на південь від теперішнього, на березі р. Лукви (притока Дністра) на місці суч. с. Крилоса. Вперше Г. згадується в Іпатіївському літописі від 1140. В 1141, (за ін. даними - 1144) Г. став столицею Галицького князівства, з 1199 - Галицько-Волинської держави. Г. був одним з найбільших центрів Київської Русі. В 1241 жорстоко зруйнований монголо-татарами. У 1349 Г. був захоплений Польщею, а з 1772 - перебував у складі Австрії. Під час першої світової війни Г. в 1914 був захоплений 8-ою російською армією 28.6.1915 після кровопролитних боїв з російськими військами Г. зайняли підрозділи Українських Січових стрільців. Деякий час комендантом міста був Д. Вітовський. На поч. літа 1919 поблизу Г. вибувалися бої Третього Корпусу Української Галицької Армії з польськими частинами. Сьогодні Г. - районний центр Івано-Франківської обл.

ГАЛИЧИНА - історична назва українських етнічних земель, розташованих на північ від Карпатських гір, в басейні річок Дністра (верхня і середня течія), Західного Бугу (верхня течія), Сяну (верхня течія). Це територія Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської (за винятком північної частини) областей України, а також ряду воєводств Польщі (Перемишльське, Жешівське, Замойське, Холмське та ін.) Впродовж 1786-1849 до складу Г. входила і Буковина.

Землі Г. були зоною розселення людини вже в епоху палеоліту. Особливо активною була колонізація регіону в наступні епохи. Археологічна карта Г. надзвичайно багата і барвиста, що свідчить про сприятливі умови для проживання тут людини. Споконвічними жителями Г. були слов'янські племена, предки українського народу. У II половині 9 ст. це були племена білих хорватів, дулібів (бужан, волинян) та тиверців, які вже вигод утримували тісні зв'язки з київськими князями. Внаслідок походу князя Володимира галицькі землі у 981 були включені до складу Київської держави. Після її розпаду тут утворилось Галицьке князівство, а згодом Галицько-Волинська держава.

В середині 14 ст. Г. стала об'єктом суперечки між Польщею, Угорщиною та Литвою. У 1349 тут встановив свою владу польський король Казимир III Великий, який включив галицькі землі до Польського королівства., як окреме "Королівство Русі". У 1434 відбулася інкорпорація його до складу Польщі, чим було скасовано автономне становище Г, відмінено давньоукраїнське право та судочинство, а галицьке боярство було урівняне в правах з польською шляхтою. Тут було утворене Руське воєводство (з центром у Львові), що складалося з п'яти земель (повітів) - Сяноцької, Перемишльської, Львівської, Галицької та Холмської. Децю пізніше, у 1462 було утворене Волзьке воєводство.

Соціально-економічне життя краю характеризувалося розвитком сільського господарства, міст та ремесел, внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Відбувався процес закріпачення селянства, який завершився у 1505. Це викликало незадоволення селян і знайшло свій вияв у ряді повстань, найбільше серед яких відбулося у 1490-1492 під керівництвом Мухи та Борулі. У першій половині 16 ст. на Підкарпатті розгорнувся опришківський рух, який свого апогею досяг у 18 ст.(Довбуш Олекса).

З метою збереження національної самобутності українського народу Г. з 16 ст. тут починають виникати братства, які мали не тільки релігійний характер, а й були культурно-просвітницькими установами. Найвідомішим з них було Львівське Успенське Ставропігійське братство (1586). На рубежі 16-17 ст. в Г. відбувається процес національно-культурного відродження. Розквітає українське шкільництво, книгодрукування, література та мистецтво. Вихідцями з Г. були гетьман П.Сагайдачний, І.Борецький, Є.Плетенецький, З.Копистенський. К.Сакович, П.Беринда, Л., С.Зизанії та інші діячі того часу.

У Г. було започатковано справу унії між католицькою і православними церквами. Однак перемишльський та львівський єпископи, вже на завершальному етапі її укладення, відмовились її прийняти. Перемишльська єпархія прийняла унію лише у 1692, Львівська - у 1700, а Львівське братство аж у 1708.

В роки національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького. 1648-1657 гетьман Б. Хмельницький здійснив 2 походи у Г (1648,1655) підчас яких двічі облягав м. Львів. Багато жителів Г. приєдналось тоді до козацько-селянських військ.

Друга половина 17 - перша половина 18 ст. - це період економічного та культурного занепаду галицьких земель, спричиненого постійними війнами, шляхетським сваволям, слабкістю центральної влади Речі Посполитої.

Внаслідок першого поділу Польщі (1772) Г. була включена до складу Австрійської імперії. Тут було створено окрему провінцію - "Королівство Галичини і Лодомерії", до складу якої увійшли українські етнічні землі Г. (східна Галичина) та південна частина Польщі з м. Краковом (Західна Г.). У 1786-1849 до складу Г. входила також Буковина. Після встановлення тут австрійського панування з метою господарського та культурного піднесення краю, уряд провів ряд реформ: спроба ліквідації кріпацтва і пом'якшення панщини, запровадження нового судочинства, утворення ряду навчальних закладів для українського населення, відновлення Львівського університету (1784) та Галицької греко-католицької митрополії (1808).

У першій половині 19 ст. в Г. розпочалося українське національне відродження, очолене представниками свідомого греко-католицького духовенства. Вагомими явищами у цьому процесі стали утворення у Перемишлі Іваном Могильницьким "Клерикального товариства", діяльність митрополита М. Левицького і, особливо, утворення "Руської трійці" (1837) та видання альманаху "Русалка Дністровая". Революційні події 1848-1849 сприяли пробудженню національної самосвідомості українського населення Г. Головна Руська Рада, що виникла у Львові (1848), проголосила ідею єдності всіх українських земель, а також пропонувала утворити з українських земель Східної Галичини, Буковини та Закарпаття окремий коронний край у складі Австрійської імперії. Важливою подією було скасування панщини в Г. у 1848, яке викрило нові можливості для розвитку економіки краю, сприяло відродженню національно-культурного життя.

Після утворення Австро-Угорщини Г. увійшла до складу австрійської її частини. Влада тут повністю належала польським аристократам.

Аж до першої світової війни постійно вибувалося українсько-польське протистояння.

Проте, незважаючи на всі утиски і обмеження, Г. у другій половині 19 ст. була регіоном, де активно розвивалися українські національно-культурні установи-товариство "Просвіта" (1868), "Літературне товариство ім. Т. Шевченка" (1873), виникали українські кооперативні організації, спортивні товариства "Січ", "Сокіл" та ін.

Тут працювали видатні українські діячі того часу. І. Франко, М. Павлик, А. Вахнянин, Ю. Романчук та ін. З 1894 у Львові працював проф. М. Грушевський, який відіграв важливу роль у розвитку українського культурного, наукового та громадсько-політичного життя в Г.

В роки першої світової війни в Г. було сформовано Легіон Українських Січових Стрільців, який в майбутньому став першим військовим формуванням молодих українських збройних сил.

В період розпаду Австро-Угорської імперії на землях Г. і Буковини було створено Західноукраїнську Народну Республіку, яка 3.1.1919 ухвалила закон про злуку з Українською Народною Республікою. Урочисто Акт Злуки УНР та ЗУНР було проголошено 22. 1. 1919. Однак, в липні 1919 територія Г. була окупована польськими військами, Офіційне рішення про приєднання Г. до Польщі було прийнято Радою Послів Антанти 14.3. 1923. Одночасно польському уряду пропонувалось надати Г. права автономії, чого, однак, ніколи не було здійснено.

Період польської окупації Г. (1919-1939) характеризується активною полонізацією краю, важким соціально-економічним становищем населення, утисками українського громадсько-політичного життя. Колонізація Г. проводилась за рахунок вихідців з корінних польських земель. В цих умовах розгорнулась активна нелегальна боротьба УВО-ОУН, відповіддю на яку було проведення польським урядом пацифікації (див. Пацифікація) та інших репресивних заходів. Однак, навіть в цих умовах українцям Г. вдалося розвивати діяльність культурно-освітніх та кооперативних організацій ("Просвіта", "Рідна школа", "Сільський господар" та ін.

Під час другої світової війни, 17.9.1939 на підставі Пакту Молотова-Ріббентропа радянські війська вступили на територію Г., де було встановлено тоталітарний режим, розпочалися масові репресії проти місцевого населення. В таких умовах 26.10 1939 Народні Збори Західної України прийняли рішення про включення Західної України до складу Радянської України. На землях Г. було утворено 4 області УРСР - Львівську, Станіславівську (1962 - Івано-Франківська), Тернопільську та Дрогобицьку (у 1959 - об'єднана з Львівською).

Під час радянсько-німецької війни 1941-1945, Г. була окупована німецькими військами і 1.8.1941 її включено до складу Генеральної Губернії, як окремий округ.

В воєнні роки було змінено західний кордон Г. Уклавши договори з Польщею у 1945, 1951 радянський уряд віддав західну частину Г. (Лемківщина та Надсяння) Польщі.

Після завершення другої світової війни на галицьких землях було відновлено тоталітарний режим, який супроводжувався масовими репресіями, виселенням мирного населення у глибинні райони СРСР. Проведено насильницьку колективізацію сільського господарства. Відповіддю на злочини сталінського режиму став широкомасштабний рух Опору, який вела Українська Повстанська Армія та українське націоналістичне збройне підпілля, що тривав до середини 1950-х рр. На т.-зв. Львівському церковному соборі 1946 було насильно ліквідовано Українську Греко-Католицьку Церкву (вийшла з підпілля у 1989).

У 60-70-х рр. Г. була центром правозахисного руху, що в середині 80-х рр. переріс у хвилю українського національного відродження новітнього часу.

Сучасна Г. (Львівська, Івано-Франківська та Тернопільська області України) займає 8.2 % площі республіки, тут проживає 10,4% її населення.

ГАЛИЦЬКА АРМІЯ - назва Збройних Сил Західно-Української Народної Республіки до 6. 11. 1919 (див. Українська Галицька Армія).

ГАЛИЦЬКА МИТРОПОЛІЯ - церковна провінція утворена на землях Галицько-Волинської держави старанням князів Лева Даниловича та Юрія I (1301-1308) у 1303. Грамоту про піднесення галицького єпископства до рангу митрополії та вилучення його з-під юрисдикції київського митрополита підписали Константинопольський патріарх Атаназій та візантійський імператор Андроник. До складу Г. м. входило 6 єпархій: Галицька, Перемишльська, Володимирська, Холмська, Луцька та Турівська. Першим галицьким митрополитом був грек Ніфонт(1303-1305). Після нього митрополитом було обрано ченця, що походив з Галичини - Петра, який згодом виїхав до Володимира на Клязьмі. Відомими є митрополити галицькі Гавриїл (1326-1329) та Теодор (1331-1347). Вперше скасовано Г. м. за наполяганням

Москви у 1347. Відновлено Г. м. завдяки старанням польського короля Казимира III Великого. У 1370 митрополитом було висвячено єпископа Антонія (помер у 1391). Після нього митрополією управляв Луцький єпископ Іван. У 1401 Г.м. була підпорядкована Київській митрополії. Резиденція київського митрополита по той час знаходилася в Москві.

Після захоплення Галичини Австрією уряд звернувся до Риму з проханням відновити Г.м. У 1807 Римський Папа підписав буллу про відновлення Г.м. на землях Галичини та Холмщини. Першим митрополитом було призначено єпископа Антонія Ангеловича (1808-1814). Згодом галицькими митрополитами були: Михайло Левицький (1816-1858), Григорій Яхимович (1860-1863), Сильвестр Сембратович (1885-1898), Юліан Саскуїловський (1899-1900), А.Шептицький (1900-1944); Й.Сліпий (1944-1984). Зараз Г. м. очолює Блаженіший Патріарх Іван Мирослав кардинал Любачівський.

ГАЛИЦЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА - маріонеткове територіальне утворення, проголошене 15.7.1920 Галицьким революційним комітетом (Галревком) на частині західноукраїнських земель під час польсько-радянської війни 1920. Створення ГРСР відбулося за директивами з Москви і під безпосереднім керівництвом В.Леніна. До складу ГРСР увійшли Бережанський, Борщівський, Бродівський, Буцацький, Гусятинський, Заліщицький, Збаразький, Зборівський, Золочівський, Підгаєцький, Рогатинський, Скальський, Терехівський, Сокальський, Тернопільський, Чортківський і, частково, Бібрський, Кам'яно-Струмилівський, Перемишлянський, Радехівський повіти (терит. сучасн. Тернопільської і част. Львівської обл.). Найвищим органом республіки став Галревком. На місцях створювалися сільські, містечкові і повітові ревкоми. Місцем перебування Галревкому став Тернопіль. До складу Галревкому входили В.Затонський (голова), М.Баран (заст.голови), М.Левицький, К. Литвинович, І.Немоловський та ін. Офіційними мовами було визнано польську, українську і єврейську. Після відступу Червоної армії з території Галичини 23.9.1920 ГРСР припинила своє існування.

ГАЛИЦЬКЕ ПОВСТАННЯ 1144 повстання городян міста Галича проти князя Володимирка. Об'єднавши в 1141 ряд удільних князівств в Галицьке князівство, Володимирко намагався приєднати до своїх володінь 1 Волинську землю. Проте в боротьбі за Волинь з київським князем Всеволодом II Ольговичем зазнав невдачі і був змушений сплатити йому 1400 гривень срібла та визнати залежність від Києва. Умови договору викликали незадоволення городян і стали приводом до повстання. Скориставшись з виїзду Володимирка на полювання у Терехівку, галичани закликали князувати з Звенигорода Берладника Івана. Володимирко зібравши свої війська, протягом трьох тижнів тримав Галич в облозі. Під час битви Іван Берладник утік на Дунай у місто Берладь (звідси і прізвисько), а звати у Київ. Городяни ж мушили здатися і були жорстоко покарані за участь у повстанні.

ГАЛИЦЬКЕ ПОВСТАННЯ 1189 - повстання у Галицькій землі проти угорських загарбників у 1189. Після смерті Ярослава Осмомисла (1187) боярська опозиція розпочала відкриту боротьбу проти його синів Олега і Володимира. Володимир Ярославич, який став князем після Олега, не визначався ні великими здібностями, ні політичним хистом. Через деякий час він був позбавлений боярами влади і залишив Галич. З цього скористався угорський король Бела III (див.Бела) В 1188, захопивши Галич, він проголосив себе королем Галичини і призначив свого сина Андрія галицьким намісником. Опинившись під іноземною владою, галицькі бояри самі почали звертатися за допомогою до різних князів -Романа, Рюрика, Святополка. На заклик галичан прийшов з військом Ростислав Берладник, син Івана Берладника. В бою з угорцями Ростислав зазнав поразки і був убитий. Влітку 1189 галичани підняли повстання проти загарбників. На допомогу прийшов Володимир Ярославич, якого підтримував за наказом свого сюзерена німецького імператора Фрідріха I Барбароси польський князь Казимир II Справедливий. Угорські війська залишили Галич і Володимир міцно закріпився на галицькому просторі.

ГАЛИЦЬКЕ ПОВСТАННЯ 1219-1221 - народне повстання у Галицько-Волинській державі проти угорських загарбників. Після смерті Романа Мстиславича (1205) галицькі бояри, скориставшись з малолітства його синів Данила і Василька, повели боротьбу проти зміцнення великокнязівської влади. В усобиці почали втручатися чернігово-сіверські князі, а також Угорщина і Польща, які намагалися підкорити галицько-

волинські землі. В 1214 в Спиші краківський князь Лешко Білий і угорський король Андрій // вирішили захопити і поділити між собою землі Галицько-Волинського князівства. Через деякий час Галичину окупувало угорське військо, а Польща загарбала Перемишль, Берестейщину і пн.-зах. частину Волині. Галицький престол захопив Коломан, син Андрія II. У 1219 галичани підняли повстання проти загарбників, закликавши на допомогу новгородського князя Мстислава Удатного. 25.3. 1221 об'єднані сили волинського князя Данила Романовича Галицького, Мстислава Удатного і повсталих городян розбили під Галичем угорські війська, очолювані королевичем Коломаном, який потрапив у полон і був висланий у Торчевськ.

ГАЛИЦЬКИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ КОМІТЕТ (Галревком) - орган радянської влади в Сх. Галичині, захопленій Червоною армією під час польсько-радянської війни 1920, з 15.7.1920 тимчасовий робітничо-селянський уряд Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. Сформований 8.7.1920 у Харкові за директивами московського більшовицького керівництва на спільному засіданні Галицького організаційного комітету КП(б)У і Політбюро ЦК КП(б)У. До складу Грк входили В. Затонський (голова) М.Баран (заст.голови), А.Бараль, М.Левицький, К.Литвинович, І.Немоловський, Ф.Конар, М.Козоріз, І.Сіак та ін. Місце перебування - Тернопіль. 15.7.1920 декларацією Грк було проголошено утворення ГРСР. Для управління на місцях Галревком формував повітові революційні комітети. Проте всі найважливіші справи вирішувало військово командування. Припинив свою діяльність 21.9.1920 у зв'язку з відступом Червоної армії з території Західної України.

ГАЛИЦЬКО-БУКОВИНСЬКЕ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВО - тимчасова адміністративно-територіальна одиниця, створена царським урядом наприкінці 1914 на окупованих російськими військами землях Галичини, Буковини і Посяння з центром у Чернівцях. Існувала в 1914-17. Поділялася на Львівську, Перемишльську, Тернопільську і Чернівецьку губернію. Очолювали Г.-Б. г.-г. російські військові генерал-губернатори Г.Бобринський (1914-15) і Ф.Трепов (1916). Одним з основних завдань російської окупаційної адміністрації стало нищення українства в усіх його проявах - політичному, релігійному і культурному. Проводячи цілеспрямовану антиукраїнську політику, російські окупаційні власті закривали українські школи, періодичні видання, друкарні. Було заборонено продавати і позичати в бібліотеках книжки українською мовою, вводилися обмеження на вживання української мови й робилися спроби запроваджувати в школах викладання російською мовою. За постановою російського генерал-губернатора відбувалися масові депортації української інтелігенції в глибоку Росію. В перші місяці окупації було заарештовано 12001 вислано 578 чол. Особливо сильних репресій зазнала Українська Греко-Католицька Церква, сотні священиків якої було депортовано до Росії. 2.9.1914 було заарештовано і вивезено спочатку до Курська, а пізніше до суздальської тюрми митрополита А.Шептицького. В червні 1915, виступаючи, російські війська взяли заложниками бл. 700 провідних українських, єврейських і польських діячів. Російський політик П.Мілюков, виступаючи у Державній Думі, розцінив політику російської адміністрації у Г.-Б. г.-г. як "європейський скандал". Наприкінці літа 1916 Г.-Б. г.-г. очолив ген. Ф.Трепов. Край було поділено на дві губернії - Чернівецьку (губ. Лігін) і Тернопільську (губ. І.Чарторижський). 22.4.1917 крайовим комісаром Г.-Б. г.-г. з правами генерал-губернатора тимчасовий уряд призначив Д. Дорошенка. В серпні 1917 внаслідок виступу російських віськ з західноукраїнських земель Г.-Б. г.-г. було ліквідовано.

ГАЛИЦЬКО-БУКОВИНСЬКИЙ КОМІТЕТ ("Галицько-Буковинський комітет допомоги жертвам війни") - організація, заснована влітку 1917у Києві. Створена для допомоги українцям з Галичини і Буковини, що потрапили у полон під час першої світової війни або були депортовані російською окупаційною владою вглиб Російської імперії. Керівники Г.-Б.к. серед яких були Є. Коновалець, Р. Дашкевич, І. Чмола, Ф. Черник, І. Лизанківський, Н. Низкоклон, Г. Лисенко та ін. Очолював Г.-Б.к. І. Лизанківський.

ГАЛИЦЬКО-БУКОВИНСЬКИЙ КУРІНЬ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ - українська військова частина, сформована наприкінці 1917 у Києві. Влітку 1917 у Києві утворився Галицько-Буковинський Комітет, який незабаром прийняв рішення сформувати галицьку військову частину. 12.11.1917 до комітету надійшла письмова згода Генерального Секретаріату Військових Справ на створення такої частини. 13.11.1917 з'явилася відозва "Тимчасової головної ради галицьких, буковинських і закарпатських українців", яка закликала вступати у ряди Січових Стрільців. Відозву підписали І.Лизанківський, Є.Коновалець, Р.Дашкевич, Ф.Черник, І.Чмола, Г.Лисенко, М.Низкоклон. 18-19.11.1917 полк. Р.Дашкевич відібрав у Дарницькому таборі військовополонених 22 добровільців-галичан, які поклали початок Г.-Б.к.С.С. Поступово, поповнюючись за рахунок полонених українців, втікачів з різних концентраційних таборів біля Царицина, у Туркестані і Сибіру, особовий склад куреня досяг 500 чол. Командантом куреня було обрано сотн. Г.Лисенка. Проте відсутність достатньої кількості кадрових старшин, деморалізуючий вплив збільшовичених частин, які самочинно залишили фронт, займалися грабунками і мародерством та прорахунки команданта куреня у веденні організаційної роботи значно послаблювали військову дисципліну серед особового складу частини. Стрільці постійно мітингували, створювали різноманітні революційні комітети, що приводило до наростання анархістських настроїв серед стрілецьтва. За таких умов перетворення куреня у боєздатну військову частину стало неможливим. Однак, становище докорінно змінилося з прибуттям до куреня групи колишніх полонених старшин УСС з концтабору під Царицином - А.Мельника, Р.Сушка, В.Кучабського, І. Андруха та загону, сформованого О.Думним і Є.Скалієм з полонених галичан, які працювали в копальнях на Криворіжжі 6(19).1.1918 на нараді старшин і січовому вічі було проголошено про повну підтримку стрілецьтвом діяльності Української Центральної Ради та вирішено, ліквідувавши революційні комітети, приформуванні куреня прийняти за основу організаційну структуру Легіону Українських Січових Стрільців. Г.-Б. К.С.С. було

перейменовано у Куринь Січових Стрільців, який незабаром став однією з кращих частин Армії Української Народної Республіки.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА назва князівства утвореного Романом Мстиславичем у 1199 внаслідок об'єднання Галицького та Волинського князівств. Г.В.д. була найбільшою і наймогутнішою серед удільних князівств, що виділилися на українських землях внаслідок розпаду Київської держави. В різні періоди до складу Г.В. д. входили Галицьке, Перемишльське, Звенигородське, Тереховлянське, Володимир-Волинське, Луцьке, Белзьке, Берестейське та інші удільні князівства. У 1203 Роман Мстиславович поширив свою владу на Київщину та Переяславщину. Після його смерті у 1205, єдність Г.В.д. була тимчасово порушена.

Розпочався майже сорокарічний період міжусобних воєн та іноземного втручання у справи галицьких та волинських земель. Не допустити відновлення єдності Г.В.д. прагнули верхівка галицького боярства, окремі удільні князі та правлячі кола Угорщини і Польщі.

Першими розпочали боротьбу за владу у Галицькому князівстві Володимир, Святослав та Роман Ігоровичі, сини оспіваного у "Слові о полку Ігоревім" новгород-сіверського князя Ігоря Святославича. Вони утримувались тут впродовж майже шести років (бл. 1206-1212). Однак, внаслідок боротьби з боярською верхівкою, зазнали поразки, і у 1213 на княжому престолі у Галичі засів боярин Володислав Кормильчич, а після його вигнання, у 1214 правителі Угорщини та Польщі домовилися про поділ галицьких земель.

В результаті довготривалої боротьби, яка закінчилась 1221, чужинців було вигнано і князем став Мстислав Удатний, який походив з дрібних київських князів, а до того князував у Новгород. На роки його князування (1221-1228) припадає участь галицьких і волинських полків у битві на Калці (1223). У 1228 Мстислав Удатний покинув Галицьке князівство і передав його угорському королеві.

В цей час, укріпившись на Волині, боротьбу за другу свою "напівбатьківщину" розпочинає Данило Романович Галицький. Але тільки в 1238 він остаточно оволодів Галичем, відновивши єдність Г.В. д. Наприкінці 1239 кордони держави значно розширюються. Саме тоді Данило Романович поширив свою владу на Київ, де залишив воєводою свого тисяцького Дмитра, який очолював оборону міста від орд хана Батия у 1240.

Після здобуття Києва монголо-татари продовжили свій похід на захід і зруйнували більшість міст Г.В.д., завдавши їй важких втрат. Послаблення внаслідок цього, княжій владі спричинилося до початку міжусобиць. У внутрішні справи держави знову втручаються іноземці. Край цьому поклала битва під Ярославом, в якій 17.08. 1245 Данило та Василько Романовичі розгромили війська угорських і польських загарбників та загопи бунтівних галицьких бояр. Боярська опозиція була остаточно знищена, а Данило став повним володарем Г.В.д.

На цей час припадає період найвищого її піднесення. Зміцнюються кордони держави. Ще у 1238 Данило Романович розгромив німецьких рицарів під Дорогочином і тим надовго викинув їхні спроби завоювання руських земель. Перестали втручатися у справи князівства і польські князі. Було укладено мирний договір з Угорщиною. Внаслідок поїздки у Золоту Орду (1245-1246), хоча Данило Романович змушений був визнати зверхність хана, він добився підтвердження своїх справ на Г.В.д.

У 2-й пол. 40-х р.р. 13 ст. зовнішньополітична діяльність князя була спрямована на утворення антимонгольської коаліції держав, яка однак з ряду причин не склалася і Данило Романович змушений був у 1254-1255 та 1259 самостійно вести воєнні дії з військами Золотої - Орди. Одночасно він втрутився у боротьбу за Австрію та вів війни з литовськими князями. Вінцем політичної діяльності Данила Галицького було прийняття ним королівського титулу. Коронація відбулася у 1253 у м. Дорогочині. Помер цей найвидатніший галицько-волинський князь у 1264 і був похований у своїй новій столиці м. Холм.

Після смерті Данила Романовича галицькі і волинські землі формально залишились однією державою, але всередині її відбувалося суперництво між Волинню, яку очолювали Василько Романович (до 1269, а згодом його син Володимир 1269-1289) та Галичиною, де князував Лев Данилович (1264-1301). Окремі незначні уділи мали і сини Данила Галицького - Мстислав (Луцьк) та Шварно (Холм з Дорогочином). Почався поступовий занепад Г.В.д. Від неї відходять окремі землі: турово-пінська, ятвязька. Деякою компенсацією було приєднання частини Закарпаття та деяких земель у Польщі.

На початку 14 ст. єдність Г.В.д. відновлюється. В цей час тут правив син Лева Даниловича, король Юрій 1, головним здобутком якого було утворення у 1303 окремої Галицької митрополії. Після смерті Юрія I Г.В.д. перейшла до його синів Андрія Юрієвича і Лева Юрієвича, які проводили активну зовнішню політику, виступаючи проти татар.

Останнім галицько-волинським князем був Юрій II Болеслав, син дочки Юрія 1 Марії та мазовецького князя Тройдена. Правив він у 1323-1340. Продовжував політику своїх попередників. Зумів врегулювати відносини з Золотою Ордою, Литвою, Тевтонським орденом. Однак, напруженими залишилися стосунки з Польщею та Угорщиною, які стали готувати спільний наступ на Г.В.д. У внутрішній політиці Юрій II сприяв розвитку міст, надаючи їм магдебурзьке право, прагнуч обмежити владу боярської верхівки. Ці заходи князя викликали незадоволення його політикою і у квітні 1340 його було отруєно у Володимирі Волинському.

Виразу після смерті Юрія II у внутрішні справи Г.В.д. втрутилися іноземці. Польський король Казимир III

Великий здійснив грабіжницький похід на Львів, але не зміг утвердитися у Галичині. Лише після декількох років правління боярської олігархії на чолі з Д.Дедьком (1340-1349) Г.В.д. перестає існувати, і у 1349 Казимир III захоплює Галичину, а згодом ще й Холмщину та Волзьку землю. Волинь, де правив князь Любарт Гедимінович, відійшла до Литовської держави.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО див Галицько-Волинська держава.

ГАЛИЦЬКО-РУСЬКА МАТИЦЯ культурно-освітнє товариство в Галичині, засноване 16. 07. 1848 у Львові. Основною метою ГРМ було проведення просвітницької та видавничої діяльності, а також розвиток шкільництва на західноукраїнських землях. Зразком для його створення були "Матиці" ін. слов'янських народів, насамперед чехів та словаків. Першим головою Г.Р.М. став М. Куземський. З поч. 60-х р.р. 19 ст. керівництво т-ва опинилося в руках А. Петрушевича, Я. Головацького. Б. Дідицького, які були виразниками ідей москвофільства і заперечували існування українського народу, викидали вживання української мови, а замість неї запроваджували "язичіє".

Видавнича діяльність Г.Р.М. була особливо активною до середини 80-х рр. До цього часу старанням т-ва видано понад 80 книжок, серед яких переважали роботи загальноосвітнього змісту, праці з ремесла, сільського господарства, педагогіки, шкільні поручники, серед яких була і "Читанка" М. Шашкевича. Друкованим органом Г.Р.М був "Науковий Сборник", який з перервами і під різними назвами видавався протягом 1865-1908.3 ІІ пол. 80-х рр. т-во поступово занепадає і остаточно перестає існувати у 30-х рр. 20 ст.

ГАЛКИН ОЛЕКСІЙ (1866-1940.) - український військовий діяч, ген.-полк. Армії УНР. У 1918 -начальник Генерального Штабу Армії УНР. У 1920-21 - військовий міністр Української Народної Республіки. У 1923-40 жив у Західній Україні. Заарештований органами НКВС Загинув у в'язниці.

ГАЛЛ АННОНІМ (Мартин Галл; кін. 11- поч. 12 ст.) - автор польської хроніки. Хроніка написана латинською мовою (3 книги) і охоплює історію Польщі до 1113. ГА. дав, в цілому, достовірне описання історії Польщі 10-11 ст. Хроніка містить цінний матеріал про зв'язки Польщі з Київською Руссю. Більша частина хроніки присвячена правлінню Болеслава III Кривоустого. Вперше видана у Гданську в 1749.

ГАЛЛЕР ЮЗЕФ (1873-1960) - польський військовий діяч, генерал. В 1918-19 Г. сформував і озброїв у Франції на кошти урядів держав Антанти 80-тисячну польську армію, яка призначалася виключно для боротьби проти більшовиків. Проте, 15.5.1919 польський уряд направив армію Г. на українсько-польській фронт в Галичині і Волині (див. Українсько-Польська війна 1918-19). Протягом 16-18.7.1919 польська армія під командуванням Г. зуміла витіснити Українську Галицьку Армію за р. Збруч і окупувати всю територію Західної Облaсті Народної Республіки.

ГАЛУЩИНСЬКИЙ МИХАЙЛО (26.9.1878-25.9.1931; за ін. даними - 23.9.1931) - український громадсько-політичний і військовий діяч. Н. в с. Дзвиняч Чортківського повіту на Тернопільщині в родині священника. Закінчив Тернопільську гімназію. Навчався у Львівському (1898-1900) і Віденському (1900-01) ун-тах. В студентські роки брав активну участь в українському громадсько-політичному житті, очолював "Академічну громаду" у Львові та "Січ" у Відні Разом з В.Старосольським. А.Крушельницьким, Л.Цегельським, С.Горюком видавав перший український студентський журнал "Молода Україна", в якому пропагувалася ідея побудови незалежної української держави. Після закінчення ун-ту деякий час працював викладачем у Золочівській гімназії, а з 1909 - директор Рогатинської гімназії, св.Володимира. В цей період Г. став визначним організатором гімназійної освіти в Галичині. На початку першої світової війни призначений Бойовою Управою УСС командантом ЛегіонуУкраїнських Снових Стрільців, обов'язки якого виконував до 14.3.1915.3 середини 1915 військовий референт при командуванні австрійської армії. Активний учасник Листопадового повстання 1918 у Львові. В 1923-31 очолював організацію "Просвіта", яка під його керівництвом перетворилася в значну громадсько-освітню організацію. В 1921-24 -професор Львівського (таємного) Українського Університету. В 1925 став одним з співзасновників і провідним членом Українського Національно-Демократичного Об'єднання. В 1928-31 обирався сенатором і віце-президентом польського сенату від УНДО. Автор мемуарів "З Українськими Січовими Стрільцями" (1934).

ГАЛЯТОВСЬКИЙ (Голятовський) ІОАНИКІЙ (р.н.невід.- п.12.1.1688)-український письменник, громадсько-політичний і церковний діяч 17 ст. Навчався у Києво-Могилянській Колегії, де в 1657-65 був ректором. В 1669-88 Г. -архімандрит Єлецького Успенського монастиря у Чернігові. Видатний промовець, автор збірок проповідей і оповідань -"Ключ разуменія.." (1659 і 1660. Київ; 1663 і 1665 Львів), "Наука, або способ зложення казанія" (1659). "Небо новое" (1665,1677,1699), "Скарбница потребная" (1876). Видав польською мовою полемікобо-гословські трактати - "Лебедь з перами своїми" (1675; за ін. даними - 1679), "Азбука різним еретикам" (1681), "Алькоран Магометів" (1683) та ін.

ГАМАЛІЙ - український козацько-старшинський рід в 17-18 ст. Найвідоміші представники: Михайло Г. (рр.н. і см. невід.) - полковник черкаський (1662) за гетьманування Я. Сомка. Григорій Михайлович Г. (рр. н. невід. - п. 1702) -лубенський полковник (1665-69, 1687-88, див. Гамалія Г.); Андрій Михайлович Г. (р.н. невід. - П.1696) - лохвицький сотник, генеральний осавул (1689-94). Прихильник гетьмана І. Мазепи. Михайло Андрійович Г. (рр. н. і см. невід.) -генеральний осавул (1707 - 09). Підтримував політику І. Мазепи, за що був у 1709 заарештований царськими властями і засланий. Антін Андрійович Г. (р.н. невід. - п. 1728), брат Михайла Андрійовича Г., заарештований разом з братом і висланий у Сибір.

ГАМАЛІЯ ГРИГОРІЙ МИХАЙЛОВИЧ (р.н. невід. - п. 1702) - український військовий діяч II ПОЛ.17 ст., полк. лубенський (1665-69: 1687-88). Брав участь у національно-визвольній війні українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-1657. В 1655 здобув Корсунь. Прихильник гетьмана І.Виговського. Член посольства гетьмана І.Брюховецького до Московського царя Олексі Михайловича. В 1688 за дорученням І.Брюховецького разом з генеральним обозним І.Безпалим і канцеляристом Кашперовичем їздив з дипломатичною місією до Стамбулу, де обговорював з турецьким урядом умови переходу України під протекторат Османської імперії. Повернувшись в Україну, підтримував політику гетьмана П.Дорошенка. Призначався полковником паволоцьким, генеральним осавулом, наказним гетьманом.

ГАНДЗЮК ЯКІВ (1863 - лютий 1918) -український військовий діяч, генерал. Учасник першої світової війни - ген. російської армії. В серпні 1917 очолював 1 дивізію Першого Українського Корпусу під командуванням П. Скоропадського, після його відставки - командир корпусу. Розстріляний більшовиками у Києві в лютому 1918.

ГАНЖА ІВАН (р.н. невід.- вересень 1648) український військовий діяч, уманський полк. (1648), сподвижник Б.Хмельницького. За деякими даними - татарин за походженням. Учасник козацьких походів на Чорне море. В ніч з 23 на 24.4. (з 3 на 4. 5.) 1648 напередодні битви під Жовтими Водами (див. Жовтоводська битва 1648), за дорученням Б.Хмельницького, переконав реєстрових козаків (4 тис. чол.) у Кам'яному Затоні на Дніпрі (поблизу нинішнього села Дніпровакам'янки Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.) приєднатись до української армії. Учасник Корсунської битви 1648. В червні 1648 в ході боїв з польськими військами козацький загін на чолі з Г. визволив Умань і Тульчин. Влітку 1648 Г був призначений уманським полк. Загинув у Пилявецькій битві 1648.

ГАНКЕВИЧ ЛЕВ (1883- р. см. невід.) -український політичний діяч, адвокат, один з провідних членів Української Соціал-Демократичної Партії. В 1911 Г. очолював фракцію УСДП, яка стояла на самостійницьких позиціях. З 9.11.1918 - член Української Національної Ради ЗУНР-УНР. Після відступу українських військ зі Львова залишився в місті. В 1918-22 разом з П.Буняком, А.Чарнецьким, І.Квасницею та ін. редагував партійний журнал УСДП - газету "Вперед". В 1923 виступив проти переходу партії на комуністичну платформу, за що був виключений з партії. В середині 1920-х років Г. очолював групу "Вперед", яка у 1929 проголосила відновлення УСДП (ліквідована польською владою в січні 1924). В 1929-33 - голова УСДП. Виступав оборонцем в політичних судових процесах над членами Української Військової Організації та Організації Українських Націоналістів у Західній Україні. Був адвокатом М.Лебедя, Д.Гнатківської, Я.Рака і Б. Підгайного під час Варшавського процесу 1935-36. Помер у США.

ГАНКЕВИЧ МИКОЛА (1869-1939) український політичний діяч, один з організаторів робітничого руху в Галичині. В 1900 Г. разом з С. В і тиком, В. Охримовичем став засновником української Соціал-Демократичної Партії. Редагував центральні органи партії-газети "Воля" і "Земля і Воля" (1907-12). На поч. першої світової війни 1914-18 увійшов до Складу Головної

Української Ради у Львові, згодом - заступник голови Загальної Української Ради у Відні. На поч. 20-х рр. виступав проти переходу УСДП на комуністичну платформу, за що був виключений в 1923 разом з В. Старосольським, Л. Ганкевичем, П.Буняком, І. Квасницею з партії. Ставши членом Польської Соціалістичної Партії, робив спроби знайти шляхи політичного партнерства з УСДП.

ГАРАЛЬД III СУВОРИЙ (Гаральд Гардрад, Гаральд Сміливий; 1015-1066) - норвезький король (1046-1066). Декілька років на чолі варязької дружини перебував на службі у Київській державі і Візантії. В 1044 одружився з донькою Ярослава Мудрого - Єлизаветою Ярославною. Автор кількох поетичних творів, зокрема, пісні присвяченої Єлизаветі Ярославні. Ставши королем, робив спроби завоювати Данію. Загинув поблизу Йорку під час походу в Англію у боротьбі з англо-сакським королем Гарольдом.

ГАРКУША (Миколаєнко) СЕМЕН ІВАНОВИЧ (бл.1739 -п.1784) - запорізький козак, ватажок повстанських загонів в Україні у 70-80-х рр.18 ст. Н. в м.Березань (тепер село Гомельського р-ну Мєнської обл., Республіка Беларусь) в українській родині І.Миколаєнка. З 9 років перебував на Запоріжжі, де його й прозвали Гаркушею. Учасник походів запорізьких козаків на Очаків і Хаджибей. За деякими даними, знав І.Гонту і брав участь у Коліївщині. В 1772-84 Г. на чолі повстанських загонів нападав на панські маєтки на Лівобережжі, Слобідській і Правобережній Україні. Склад цих загонів постійно змінювався, а сам Г. часто виступав під іншими прізвищами. Протягом 1773-76 і 1778-83 тричі був заарештований царськими властями і ув'язнений, але щоразу втівав з в'язниці та продовжував боротьбу. Востаннє схоплений 17(28).2.1784 у Ромнах (тепер Сумська обл.) і після жорстоких катувань засланий на довічну каторгу у Херсон, де незабаром помер.

ГАСИН ОЛЕКСА (псевд. "Лицар"; 1907-31.1.1949) - визначний український політичний і військовий діяч, полковник Української Повстанської Армії. Н. в с.Конюхові недалеко м. Стрия на Львівщині. Закінчив Стрийську гімназію, навчався у Львівському політехнічному ін-ті. Ще навчаючись у гімназії став одним з лідерів "Організації Вищих Класів Українських Гімназій".

Член Української Військової Організації та Організації Українських Націоналістів, один з організаторів націоналістичного руху на Стрийщині. В 1933-34 брав участь у технічному забезпеченні видання "Бюлетня Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ". Неодноразово заарештовувався польською поліцією. В 1934 -в'язень концтабору у Березі Картузькій. Після звільнення - військовий референт Крайової Екзекутиви ОУН. У вересні

1938 Г., внаслідок постійного переслідування польськими спецслужбами, змушений виїхати за кордон. Працюючи у військовій референтурі Проводу ОУН. був одним з найближчих співробітників Є. Коновальця. В 1940 був обраний членом Проводу ОУН (С. Бандери), а з 1941 - керівником організаційно-мобілізаційного відділу ГВШ ОУН. В 1941 заарештований гестапо і засуджений до страти. 9.4.1943 звільнений підрозділом УПА під час нападу на в'язницю. В 1943 став одним з керівників партизанської боротьби проти гітлерівців у Карпатах, яку вели відділи Української Народної Самооборони. З 1944 Г. зайняв пост командира групи військ "УПА-Захід". В 1940 - 41 і 1947-49 - член Проводу ОУН (С.Бандери). В січні 1946 Г. був призначений, начальником (шефом) Штабу УПА. Розробив і реалізував план боротьби УПА в нових умовах. Загинув у перестрілці з співробітниками МДБ СРСР 31.1.1949 у Львові. Співавтор з Є.Коновальцем "Військового підручника".

ГАШТОВТ (Гаштольд) МАРТИН ІВАНОВИЧ (рр. н. і см. невід.) - литовський магнат 15 ст. Після смерті київського князя Семена Олельковича (1470) призначений польським королем Казимиром IV Ягеллончиком воєводою київським. Однак кияни не впустили його у місто. В 1471 за допомогою війська здобув Київ. Не знайшовши підтримки серед міського українського населення в 1475 повернувся у Литву. В 1480 київським воєводою був призначений киянин Іван Ходкевич.

ГВИНТОВКА МАТВІЙ (рр. н. і см. невід.) -український військовий діяч 60-70-х рр.17 ст. В період гетьманування /. Брюховецького -ніжинський полковник (1663-67). Був одним з найближчих співробітників гетьмана Д. Многогрішного, генеральний осавул (1668-72) в його уряді. В січні 1669 їздив у складі українського посольства до Москви Після усунення з гетьманства Д. Многогрішного був заарештований і вивезений до Сибіру, де і помер.

ГЕДИМИН (Гедимінас: р.н.невід.-1341) - великий князь литовський (1316-1341), син Пугувера, брат Витеня. Вів непримиренну боротьбу з німецькими лицарями, яким завдавав ряд поразок. В 1325 уклав союз з польським королем Владиславом Локетком для спільної боротьби проти хрестоносців. В 1331 розбив війська Лівонського ордену під Пловцями (Польща). Активно проводив політику захоплення і приєднання українських і білоруських земель. В 1319-20 захопив Берестейську землю і Дорогичин, а згодом Кам' янець та ін. міста. У васальній залежності від Г. знаходились Мінське, Вітебське, Друцьке і Турово-Пинське князівства, завершив підкорення Полоцького князівства. Після смерті Юрія II Болеслава в 1340 поставив свого сина Любарта князем Волині. Г. почав титулувати себе "королем литовців і руських". Г. вважається засновником столиці Литви Вільнюса, яка вперше згадується у 1322-23. Смертельно поранений під час облоги німецької фортеці Баєрбург на р.Німан.

ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОР - в Російській імперії з 1775 - вища урядова особа в губернській адміністрації, яка очолювала генерал-губернаторство. До 1775 звання Г.-г. було почесним. З 1708 очолювали органи колоніальної адміністрації в Київській губернії (перший -М.Леонтьєв). В цей період цивільна влада належала гетьманському правлінню, а Г.-г. здійснював нагляд за військовими справами і обороною кордонів. Київський Г.-г. мав повноваження вести переговори з Кримським ханством, Туреччиною і Польщею. Після проведення Катериною II в 1775 губернської реформи, влада Г.-г., особливо в колоніальних володіннях Росії, набула характеру військової диктатури. Будучи главою всієї військової, адміністративної, судової і фінансової влади, Г.-г. мав практично необмежені повноваження. Г.-г. був одночасно і командуючим військами військового округу. Призначався царем. Як правило, на посаду Г.-г. призначались найбільш реакційні і шовіністично настроєні російські генерали. В різний час в Україні функції Г.-г. виконували, відомі своїми антиукраїнськими заходами П.Румянцев, Д.Бібіков, Г.Бобринський.

ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВО - в Російській імперії у 1775-1917 велика адміністративно-територіальна одиниця, до складу якої входила одна або кілька губерній. Створювалось російським урядом, в основному, для боротьби з національно-визвольним рухом поневолених народів або у воєнний час. У Г.-г. фактично запроваджувався стан військової диктатури. На чолі Г.-г. стояв генерал-губернатор. В 1764 після ліквідації гетьманства на Лівобережній Україні було створено Малоросійське Г.-г., яке протягом 1764-82 очолював П.Румянцев. В Україні у різний час існували Харківське (1775-96) з Харківською і Воронежською губерніями, Київське (1832-1914) з Київською, Волинською і Подільською губерніями, Новоросійське з Катеринославською, Таврійською і Херсонською губерніями та ін. Г.-г. Так, в 1914-17 на території Галичини і Буковини. окупованій російськими військами, було створено Галицько-Буковинське генерал-губернаторство.

ГЕНЕРАЛЬНА БУЛАВА - в період українських національно-визвольних змагань 1917-21 - одна з назв Генерального штабу Армії Української Народної Республіки.

ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА КАНЦЕЛЯРІЯ найвища адміністративна установа Гетьманщини в 17-18 ст. Створена Б.Хмельницьким під час національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57. Здійснювала все військове, адміністративне, судове і фінансове управління. Гетьман через Г.в.к. здійснював управління військовими, адміністративними, судовими і фінансовими справами держави. Г.в.к. підпорядковувалась гетьману, а безпосередньо керував її діяльністю генеральний писар. До складу Г.в.к. входила вся генеральна старшина, крім генерального судді. Здійснювала нагляд за рішеннями Генерального Військового Суду з кримінальних і політичних справ. Все діловодство велося українською мовою. Місцем перебування канцелярії була гетьманська резиденція (в різні часи - Чигирин,

Гадяч, Батурин, Глухів). З 28. 11. 1720 указом Петра 1 позбавлена фінансових і судових функцій. З 1722 діяльність Г.в.к. контролювалась Малоросійською колегією. В 1727-34 за гетьманства Д. Апостола знову підпорядковувалась гетьману. Після його смерті реорганізована у Правління гетьманського уряду. За гетьмана К. Розумовського була знову відновлена і функціонувала до остаточної ліквідації російським урядом гетьманства 10(21.)11.1764.

ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА РАДА - найвищий державний і політичний орган у часи Гетьманщини протягом 1648-1750. Скликалася для обрання гетьмана, або вирішення важливих державних, політичних, військових і судових питань, обговорювала зовнішньополітичні справи. Г.в.р. скликалася окремими універсалами гетьмана. Брати участь у раді мали всі козаки, іноді делегації від міщан, в окремих випадках - селяни (т.зв. Чорна рада). Учасники ради ставали в коло, в центрі якого стояв гетьман з старшиною. Число присутніх могло доходити до кількох тисяч. Постійного місця проведення Г.в.р. не існувало. Найчастіше рада збиралася на р.Росаві (Київщина) та в м.Переяславі. Наприкінці 17 ст. вплив її на державне життя України послаблюється. Основні функції переходять до ради старшини. На поч. 18 ст. Г.В.Р. збиралася лише для затвердження рішень, які вже прийняли гетьман і генеральна старшина. В лютому 1750 відбулась остання Г.В.Р. (див. Глухівська Рада 1750), на якій було проголошено гетьманом України К.Розумовського.

ГЕНЕРАЛЬНА ГУБЕРНІЯ (Генерал-губернаторство) - тимчасова адміністративно-територіальна одиниця, утворена 12.10.1939 гітлерівським урядом (під час другої світової війни) у центрально-східній частині Польської держави Адміністративний центр знаходився у Кракові. До складу Г.-г. входили і українські етнографічні землі - Лемківщина, Підляшшя, частина Посяння і Холмщина (заг. площа 16 тис. км. кв.). 1.8.1941. Г. була об'єднана з дистриктом (провінцією) Галичина. На чолі Г. г. стояв генерал-губернатор (Г.Франк), якому належала вся повнота адміністративної і військової влади. Г.г. поділялась на окружні староства ("крайзгауптманшафти") та виділені в окремі одиниці "вільні міста" ("крайзфрайштадти") на чолі з штадтгауптманами. В Галичині було відновлено поділ на повіті і гміни. Сільське населення отримало право територіального самоуправління. Окупаційний режим на галицьких землях був дещо ліберальніший, ніж на решті українських територій, що було пов'язано з "тривалим перебуванням у складі Австро-Угорщини.

ГЕНЕРАЛЬНА СКАРБОВА КАНЦЕЛЯРІЯ найвища фінансова установа гетьманського уряду у 1723-81 в Україні. Г.с.к. займалась збиранням податків з населення, відала військовим скарбом, контролювала державні прибутки та видатки, наглядала за будівництвом укріплень. Г.с.к. очолював генеральний підскарбій. Знаходилась у Глухові.

ГЕНЕРАЛЬНА СТАРШИНА 1.-вища державна адміністрація в Гетьманщині в 17-18 ст. Г.с. становила найближче оточення гетьмана. До складу Г.с. входили: генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний писар, генеральний підскарбій, генеральний хорунжий, генеральний бунчужний, два генеральних осавули. Г.с. брала участь у Генеральній Військовій Раді, вирішувала найважливіші політичні, адміністративні та військові питання, проводила дипломатичні переговори, відала фінансами і судовими установами, очолювала збройні сили Гетьманщини. Протягом 18 ст. права Г.с. у вирішенні державних справ України постійно обмежувалися заходами російського уряду. По мірі обмеження російським царизмом державних прав України Г.с. втрачає свої функції. На поч. 80-х років 18 ст. Г.с., як адміністративний орган перестав існувати.

2. В період Гетьманату 1918 - вищий старшинський командний склад Збройних Сил Української Держави, до якого належали генеральний хорунжий, генеральний бунчужний і генеральний осавул (див. також Українські військові звання).

ГЕНЕРАЛЬНИЙ БУНЧУЖНИЙ 1. виборна службова особа, що обіймала одну з найвищих урядових посад у Гетьманщині 17-18 ст., член генеральної старшини. До обов'язків Г.б. належало берегти і захищати у воєнні часи бунчук-символ гетьманської влади. Під час воєнних дій керував відділами козацького війська. Г.б. виконував важливі доручення гетьмана, що стосувалися судових справ, дипломатичної служби.

2. В період Гетьманату 1918 – військове звання особи вищого командного складу у Збройних Силах Української Держави. Разом з генеральним хорунжим і генеральним обозним становив генеральну старшину.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ СУД (Генеральний Суд) - найвища судова установа Гетьманщини в 17-18 ст. Виник підчас національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57. Підпорядковувався гетьманові. Розглядав справи про вбивства, грабежі, підпали маєтків. Найважливіші справи (напр., злочини проти Української держави, невиконання розпоряджень гетьмана та ін.) та суд над генеральною військовою і полковою старшиною розглядалися у Г.в.с. членами генеральної старшини. Був найвищою

апеляційною інстанцією для полкових і сотенних судів. Рішення Г.в.с. могло бути оскаржене у гетьмана. За гетьманства К.Розумовського складався з 12 членів - 2 генеральних судді і 10 виборних членів. Офіційно діяв до утворення намісництва (1782 - 83), а фактично існував до 1790.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ОБОЗНИЙ- 1)вища службова особа державної адміністрації у Гетьманщині в 17-18 ст. Входив до складу генеральної старшини (див. Обозний)

2) В період Гетьманату 1918 - найвище військове звання у Збройних Силах Української Держави. Разом з генеральним хорунжим і генеральним бунчужним становив генеральну старшину.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ОСАВУЛ - член генеральної старшини, вища службова особа державної адміністрації у Гетьманщині 17-18 ст. Г.о. було двоє -старший і молодший - (підосавульний). Старший Г.о. був охоронцем гетьманської булави. Г.о. був найближчим помічником гетьмана у військових питаннях, розслідував тяжкі злочини, брав участь у переговорах з іноземними послами, виконував обов'язки наказного гетьмана. Г.о. здійснював інспектування війська, вів козацькі списки. Г.о. брав участь у роботі Генеральної Військової Канцелярії.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ПИСАР - 1. член генеральної старшини, вища службова особа, яка вела справи гетьманського уряду в Україні в 17-18 ст. Іноземці називали його канцлером. Г.п. керував діяльністю Генеральної Військової Канцелярії, приймав іноземних послів, брав участь у виробленні умов міжнародних договорів, вів дипломатичне листування. Г.п. зберігав державну печатку.

2. В 1917-18 - член Генерального Секретаріату УЦР УНР, вища службова особа Української Народної Республіки. Вів справи українського уряду, зберігав державну печатку, стверджував законність та чинність документів. Посада Г.п. існувала з 15.(28).6.1917 до 9.(22).1.1918. Г.п. були П.Христюк. О.Лотоцький, з листопада 1917 - справи Генерального Секретаріату вів заступник Г.п. І.Мірний. 22.1.1918 у зв'язку з перетвореннями Генерального Секретаріату у Раду Народних Міністрів УНР, замість Г.п. було встановлено посаду Державного писаря. Державним писарем УНР став І.Мірний. В період Української Держави функції Г.п. виконував Державний Секретар.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ПІДСКАРБІЙ- вища службова особа державної адміністрації в Україні в серед. 17-18 ст., член генеральної старшини. Відав державною скарбницею, прибутками і витратами державних коштів. Г.п. керував збором податків, встановлював мита. Г.п. стояв на чолі Генеральної Скарбової Канцелярії.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СЕКРЕТАРІАТ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ - УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ - найвищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади в Україні з 15(28).6.1917 до 9(22).1.1918; Уряд України. Створений на закритому засланні Малої Ради 15(28).6. 1917. Складався з 8 генеральних секретарів і генерального писаря. Головою Г.С. і генеральним секретарем внутрішніх справ було обрано В. Винниченка. До складу Г.С. також входили: П.Христюк (УПСР) - генеральний писар, генеральні секретарі: військових справ - С.Петлюра (УСДРП), фінансів - Х.Барановський (безпартійний), земельних справ - Б.Мартос (УСДРП), судових справ - В.Садовський (УСДРП), продовольчих справ - М.Стасюк (УПСР), народної освіти І.Стешенко (УСДРП), міжнаціональних справ - С.Єфремов (УПСФ). 26(9)7.1917 В.Винниченко оголосив декларацію, в якій Г.С. проголошувався крайовим органом влади і окреслювались основні завдання його діяльності. Внаслідок переговорів у липні 1917 між Українською Центральною Радою і Тимчасовим урядом Г.С. був визнаний органом державної влади в Україні, склад якого мав визначатися УЦР спільно з всеросійським урядом. 14(27)7.1917 В. Винниченко сформував новий склад уряду, до якого входили: голова і генеральний секретар внутрішніх справ - В.Винниченко, генеральний писар - П.Христюк, генеральний секретар земельних справ - Б.Мартос, генеральний секретар фінансових справ Х.Барановський, генеральний секретар військових справ - С.Петлюра, генеральний секретар народної освіти - І.Стешенко, генеральний секретар шляхів - В.Голубович(УПСР), генеральний секретар пошт і телеграфу - О.Зарубін (рос. есер), генеральний секретар судових справ - В. Садовський, генеральний секретар продовольчих справ - М. Стасюк, генеральний секретар державного контролю (державний контролер) - М.Рафес (БУНД), генеральний секретар міжнаціональних справ - О.Шульгин (УПСР). Товаришами генерального секретаря міжнаціональних справ було обрано М.Зільберфарба (Єврейська Об'єднана Соціалістична Партія) та В.Міцкевича (Польський Демократичний Централ). Статс-секретарем в справах України при Тимчасовому уряді призначено П.Стебницького (УПСФ). 16(29).7.1917 УЦР ухвалила "Статут вищого Управління Україною" ("Статут Генерального Секретаріату"), який проголошував Г.С. найвищим карйовим виконавчим органом, визначав його структуру і функції. Однак, стурбований розгортанням державотворчих процесів в Україні, російський уряд не затвердив "Статуту Генерального Секретаріату", видав "Тимчасову інструкцію для Генерального Секретаріату" а 4(17).8.1917. "Інструкція" значно обмежувала автономні права України: Г.С. мав стати органом Тимчасового уряду і фактично не одержував виконавчих функцій; Г.С. обмежувався до семи генеральних секретарів; дії українського уряду могли поширюватися тільки на 5 губерній - Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську. 9(22).8.1917 після довгих 1 бурхливих дебатів УЦР взяла до вдома інструкцію й 21.8.(3.9.)1917 затвердила Г.С. у наступному складі: голова і генеральний секретар внутрішніх справ -В.Винниченко, генеральний секретар фінансів -М.Туган-Барановський (УПСР), генеральний секретар земельних справ - М.Савченко-Більський (УПСР), генеральний секретар народної освіти -І.Стешенко, генеральний секретар міжнародних справ - О.Шульгин (товариші - М.Зільберфарб і В.Міцкевич), генеральний писар - О. Лотоцький (УПСФ), генеральний контролер - О.Зарубін, комісар України при Тимчасовому уряді -П.Стебницький. Більшовицький переворот і повалення Тимчасового уряду в Росії у жовтні 1917 зумовили перехід всієї повноти влади в Україні до УЦР і Г.С. 30.10.(12.11.)1917 Центральна Рада ухвалила доповнити склад Г.С. і призначили таких нових генеральних секретарів: військових справ - С.Петлюра, продовольчих справ -М.Ковалевський (УПСР), торгівлі і промисловості - В.Голубович, юстиції - М.Ткаченко (УСДРП), шляхів - В.Єщенко, пошти і телеграфу

- С.Зарубін, праці - М.Порш (УСДРП). Крім того, було призначено третього товариша генерального секретаря з міжнародних справ Д.Одинця. Після проголошення 7(20).11.1917 Української Народної Республіки в Г.С. відбулися деякі зміни. В серед. листопада подали у виставку М.Савченко-Більський, О.Зарубін, О.Шульгин, згодом - М.Туган-Барановський і О.Лотоцький. На поч. січня 1918 до складу Г.С. входили: голова і генеральний секретар внутрішніх справ В.Винниченко, генеральні секретарі: військових справ - М.Порш, судових справ - М.Ткаченко, морських справ - Д.Антонович, продовольчих справ - М.Ковалевський, пошт і телеграфу - М.Шаповал (УПСР), торгівлі і промисловості - В.Голубович, земельних справ - Б.Зарудний, шляхів - В.Єценко, освіти - І.Стешенко, великоруських справ - Д.Одинець, жидівських (єврейських) справ - М.Зільберфарб, польських справ - В.Міцкевич, генеральний контролер - О.Золотарьов, виконуючий обов'язки генерального секретаря фінансів - В.Мазуренко, виконуючий обов'язки генерального писаря - І.Мірний. 9(22).1.1918. Українська Центральна Рада IV Універсалом (див.Універсали УЦР) проголосила УНР незалежною і самостійною державою. Цей універсал перейменував Г.С. в Раду Народних Міністрів УНР. В 1917-18 видавався "Вісник Генерального Секретаріату України" (згодом - "Вісник Генерального Секретаріату УНР").

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СУД - найвищий судовий орган Української Народної Республіки і Української Держави в 1917-1918 створений законом УЦР ви 2(15).12.1917 (за ін.даними 4(17).12.1917). Організація і порядок діяльності Г.с. визначався даним законом до прийняття Установчими Зборами України Конституції УНР. Г.с. складався з трьох департаментів: цивільного, карного, адміністративного. Виконував свої функції на території всієї України і мав здійснювати нагляд за судовою діяльністю суддів УНР, в межах, установлених законом. Члени Г.с. мали звання генеральних суддів. Керівництво Г.с. належало старшому за віком генеральному судді. При Г.с. створювалась прокуратура (прокураторія) Законом Ради Міністрів Української Держави вір, 2.6.1918 повноваження Г.с. були продовжені до утворення Державного Сенату (8.7.1918). До складу сенату входили три Г.с. - адміністративний, карний, цивільний (див. Державний Сенат Української Держави).

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СУДДЯ - 1. вища службова особа державної адміністрації в Україні у 16-18 ст., член генеральної старшини. Г.с., як правило, було двоє. Г.с. розглядав справи, які поступали на ім'я гетьмана. Рішення Г.с. виносив одноосібно, лише в присутності писаря. Часто Г.с. виїжджав вирішувати судові справи на місця. Г.с. очолював Генеральний Військовий Суд, Г.с. часто брав участь у дипломатичних переговорах, а також виконував обов'язки наказного гетьмана.

2. В Українській Народній Республіці і Українській Державі в 1917-18 - вища судова посада, член Генерального Суду. 2(15).1.1918 Мала Рада тасним голосуванням обрала Г.с. УНР: П.Ачкасова, О.Бутовського, Пухтинського, М.Радченка, О.Хруцького, Г.Шіянова, С.Шелухина, Попова. Після відновлення в березні 1918 влади Української Центральної Ради в Києві. Г.с. стали: П.Ачкасова, Пухтинський, С.Шелухин, А.Вязлов, А.Марголін, П.Яценко., Д.Маркович, Г.Шіянов, Попов, М.Радченко. В перші місяці існування Гетьманату було створено Генеральний Суд Української Держави, до складу якого увійшла більшість Г.с. УНР. 8.7.1918 на основі затвердженого гетьманом закону Ради Міністрів ці Г.с. склали основу Державного Сенату Української Держави і отримали звання senatorів.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ХОРУНЖИЙ 1. член генеральної старшини, вища посадова особа гетьманської адміністрації в Україні у 17-18 ст. Офіційним обов'язком Г.х. була охорона головної хоругви козацького війська. Г.х. видав здебільшого військовими справами і в певній мірі був ад'ютантом гетьмана: Г.х. виконував важливі військові та дипломатичні доручення гетьмана, призначався наказним гетьманом.

2. В період Гетьманату 1918 - військове звання особи вищого командного складу у Збройних Силах Української Держави. Разом з генеральним бунчужним і генеральним обозним становили генеральну старшину.

ГЕОРГІЦУ СТЕФАН (Георгіца, Георгій Стефан; р.н. невід. -1668) - молдавський господар (1653-58). В квітні 1653 Г. при підтримці трансільванського князя Юрія II Ракоці і волоського господаря М.Басараба скинув з престолу В.Лупула. 21-22.4.(1-2.5.)1653 українські війська під проводом Т.Хмельницького розгромили загопи Г. і повернули господарський престіл Лупулові. Після загибелі Т. Хмельницького (5(15).9.1653) і відступу козацьких полків з Сучави, Г. знову захопив Ясси. Намагався встановити добросусідські відносини з гетьманом Б.Хмельницьким і отримати військову допомогу у боротьбі проти Османської імперії та Кримського ханства. В липні-серпні 1654 вів у Яссах переговори з українськими послами Д.Лисовцем та Іскрицьким, які завершилися відновленням дипломатичних відносин між Молдавією і Україною. Позбавлений влади ставлениками Туреччини.

ГЕРБЕЛЬ СЕРПИ МИКОЛАЙОВИЧ (рр.н. і см. невід.) - український державний діяч, голова (отаман) Ради Міністрів Української Держави (1918). Поміщик з Херсонщини. До 1917 -губернатор Харківської губернії. З серед. 1918 -представник Української Держави при командуванні австро-угорських військ в Україні, з літа 1918 - міністр продовольчих справа уряд Ф. Лизогуба. В серед, жовтня підписав "Записку дев'ятьох" до голови Ради Міністрів, в якій ішлося про необхідність переорієнтації державної політики гетьманського уряду на досягнення порозуміння з Антантою та встановлення федеративного зв'язку з майбутньою небільшовицькою Росією. Після проголошення гетьманом П. Скоропадським федерації з Росією, 14.11.1918 очолив новосформований уряд. В серед. грудня 1918 заарештований у Києві українською республіканською владою і ув'язнений у Лук'янівській тюрмі. В лютому 1918 звільнений і висланий в Одесу. Дальша його доля

невідома.

ГЕРБ - емблема, особливий спадковий знак, укладене відповідно до законів геральдики поєднання фігур та предметів, що мають символічне значення і виражають певну історичну традицію. Існують такі основні групи Г.: 1) державні, 2) земельні (історичних земель, провінцій, губерній, областей тощо), 3) міські, 4) корпоративні (ремісничих цехів, церковних братств, тощо), 5) родові, їх зображали на прапорах, монетах, рицарських обладунках та зброї, посуді, будівлях, рукописних та друкованих книгах та ін.

Найстаршим прообразом Г. були тотемічні зображення тварин, покровителів племені чи роду в епоху родового ладу. Зародки їх спостерігаємо і у чисельних символічних фігурах, родових знаках власності ("знамені", "рубезжі", "мітки" - у слов'ян, тамги - у тюркських племен).

Першими гербами були емблеми, що постійно зображались на монетах, медалях та печатках держав стародавнього світу. У III тис. до н.е. Г. Шумеру був орел з лев'ячою головою, Єгипту - змія. Згодом орел став Г. Перської держави, а потім - Риму, коронований лев стародавній Г. Вірменії. Кожна з держав-полісів стародавньої Греції також мала свій Г: Афіни - зображення сови, Корінф - крилатого коня-пегаса та ін. Візантійські імператори обрали своїм Г. двоголового орла, від яких його запозичила Російська держава.

У середні віки виникли міські Г. - червона лілія Флоренції, лев св. Марка-Венеції, тощо. Тоді ж з'явилися і корпоративні Г.

Виникнення гербів, як родових спадкових символів, характерних своєю однорідністю, з властивими лише їм елементами, розташованими у певному порядку, належить до 11-12 ст. до епохи хрестових походів. Г. родів затверджувались або надавались спеціальним рішенням державної влади. Атрибутами повного Г. є: щит, шолом, намет, корона, нашоломник, щитотримачі, мантія, девіз (коротке речення з гаслом роду). Головна частина - щит із зображенням на ньому, називається емблемою, клейнодом або титулом.

На українських землях слов'яни використовували різні символічні знаки ще в епоху родоплемінного ладу. Ними були квадрат, ромб, коло, зірки, півмісяць, геральдичні звіри, та птахи - одноноги, орли тощо. В період розкладу родового ладу вони перетворюються у сімейні та особисті знаки власності, які широко використовувались для таврування худоби, різних знарядь праці, бортних дерев, тощо. Після утворення Київської держави правлячий княжий рід Рюриковичів користувався знаком власності у вигляді дво-, а згодом тризубця, який незабаром став і державним Г. Його зображення відоме з печатки князя Святослава Ігоровича (загинув в 972). Згодом цей знак карбується на срібних та золотих монетах великого князя київського Володимира Святослава-вовича (980-1015). На них бачимо з одного боку зображення князя, а з іншого - тризуб і напис "Володимир на столі, а це його срібло". Тризуб виявлено і на цеглі Десятинної церкви у Києві, на плитах Успенського собору у Володимирі-Волинському, він міститься у Г. французької королеви Анни, що була дочкою Ярослава Мудрого. Як знак князівського роду він широко використовувався у державному житті держави: на печатках, якими скріплювали міжнародні договори, на князівських товарах, що вивозилися на продаж за кордон тощо. Виготовлені з бронзи чи срібла вони прикрашали пояси княжих дружинників, їх зброю, знамена княжого війська.

Після смерті Володимира Великого зображення тризубця зустрічаємо на монетах князів Святополка Окаянного (1015-1019), Ярослава Мудрого (1019-1054) та ін. В період розпаду Київської держави тризубець спочатку модифікується у вигляді двозубця, а згодом витісняється з ужитку. На зміну його приходять земельні Г. - на Київщині це зображення святого архистратига Михаїла, а в Галичині - лева опертого на скелю.

Після включення українських земель до складу Польщі широкого поширення набуло використання Г. окремих шляхетських родів, що мали глибоке давньоруське коріння (кн. Острозькі, Корецькі, Вишневецькі та н.). Тоді ж були офіційно утверджені історичні Г. окремих історичних земель - Галичини (Львівської землі Руського воєводства) - золотий лев, що спирається на скелю на голубому полі та ін. Широко розповсюдженими стали і міські Г. що використовувались на міських печатках, прапорах тощо.

Утворене у 1572 реєстрове козацьке військо, також одержало свою гербову символіку - зображення лицаря-козака з самопалом, яке широко вживалося на печатках реєстрового козацького війська. Запорізької Очі та українських гетьманів: після виникнення української національної державності з серед 17 ст. до серед 18 ст.

В період національного відродження на галицьких землях у середині 19 ст. тут поширилося використання в якості Г. старого символу Галицько-Волинської держави - золотого лева на блакитному тлі. Саме він став емблемою багатьох західноукраїнських політичних та культурно-просвітницьких організацій та військових формувань в роки першої світової війни (напр. українське січове стрілецтво). Законом Ради державних Секретарів про самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії від 12.11. 1918, який був схвалений Українською Національною Радою ЗУНР-ЗОУНР у Львові 13. 11 1918 ЗУНР було затверджено золотого лева на синьому тлі, обернутого вправо.

Після утворення у Києві Української Центральної Ради і визнання її Тимчасовим урядом Росії постало питання про створення української державної символіки. Після тривалої дискусії 12.3. 1918 на засіданні Малої Ради у Коростені державним Г. УНР було схвалено зображення золотого тризубця на синьому полі. 1.3. 1918 це рішення було опубліковано у Києві, а 22.3. 1918 - затверджено Центральною Радою у формі великого і малого Г. з відповідним орнаментальним облямуванням. Автором проектів був відомий художник

В. Кричевський. Тоді ж було схвалено і зображення великої та малої печаток УНР. Тризубець залишився державним Г. України і в часи Гетьманату П. Скоропадського (1918) та правління Директорії УНР (1918-1920). Після проголошення акту Соборності України її 01.1919 і об'єднання УНР та ЗУНР в єдиній Українській державі її Г. став золотий тризубець на синьому полі. Після ліквідації української національної державності зображення тризубця часто використовували у своїх символах різні політичні та культурно-просвітницькі організації Західної України - Організація Українських Націоналістів (середній зуб тризубця оформлений у вигляді меча), християнські організації (середній зуб у вигляді хреста) тощо.

Крайовим Г. Закарпаття у складі Чехо-Словаччини в 1920 було ухвалено зображення ведмедя на правому боці гербового щита і синьожовтих смуг - на лівому. 15. 3. 1939 Сейм Карпатської України, що проголосив її незалежність, включив до крайового Г. зображення тризубця.

В роки існування УРСР її Г. був модифікований Г. Радянської Росії - золоті серп і молот в проміннях сонця на червоному полі в обрамленні з колосків пшениці і п'ятикутною червоною зіркою вгорі. Тут же написи "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!". Це зображення часто зазнавало різних незначних змін. Ніяких українських національних та історичних традицій у цьому Г. не було.

Після відновлення української національної державності Верховна Рада України у 1992 затвердила зображення золотого тризубця на синьому полі малим державним Г. України.

ГЕРМАНАРИХ (р.н. невід. 375) - остготський король з роду Аманів, який у 4 ст. підкорив своїй владі остготські та вестготські племена, а також дрібні угрофінські племена Поволжжя. Підкорені Г. племена були обкладені даниною. Вів війни з антами, племінний союз яких очолював вождь Бож. Готський племінний союз, який очолював Г. був нетривким державним об'єднанням. У 375 він розгромлений гуннами, а Г. покінчив життя самогубством.

ГЕРОДОТ (між 490 і 480 до н.е. - між 430 і 425 до н.е.) - видатний давньогрецький історик, названий "батьком історії". Н. в м.Галікарнасі в Малій Азії. Після встановлення тиранії змушений залишити батьківщину. Деякий час жив на о.Самос. На протязі 455-447 до н.е. багато подорожував, відвідав Єгипет, Вавілонію, Фінікію, Сірію. Перебуваючи на берегах Чорного моря (в м.Ольвії). зібрав дані про скіфів і ін. племена, що жили в Українському Причорномор'ї. Бл. 445 до н.е. жив у Афінах, де підтримував тісні відносини з Періклом. В 443 до н.е. переселився у м.Фурій в Пн. Італії та став громадянином міста. Г. автор "Історії греко-перських військ". Головною темою твору є боротьба греків (еллінів) під керівництвом Афінів проти персів. Праця Г. - цінне джерело з історії, етнографії та географії Українського Причорномор'я. В 4 кн. твору подано систематичний опис життя і побуту скіфів, а також кіммерійців, таврів та ін. племен, які заселяли південноукраїнські степи. Г. описав похід, військ перського царя Дарія 1 проти скіфів в 514 або 513 до н.е. Опис подій в "Історії" доведений до 479-78 до н.е.

ГЕРЦИК ГРИГОРІЙ (рр.н. і см. невід.) - український військовий діяч поч. 18 ст. .полковник полтавський (з 1705), згодом -генеральний осавул. Потримав укладення українсько-шведського воєнного союзу та політику гетьмана І.Мазепи, спрямовану на ліквідацію московської влади в Україні. Після Полтавської битви 1709 разом з гетьманом і більшістю старшини змушений відступити у Бендери. Служив генеральним писарем в уряді П.Орлика. З 1720 Г. виконував таємні доручення гетьмана у Польщі. Схоплений агентами московського посла у Варшаві С.Долгорукого. Вивезений до Росії і ув'язнений в Петропавловській фортеці. Дальша доля невідома. За деякими даними, після 1728 жив у Москві.

ГЕТИ - племена фракійського походження, які у 6-4 ст. до н.е. проживали на пн. Балканського пів-ва та пониззі Дунаю. Згадки про них містяться у творах давньогрецьких авторів, зокрема Геродота та Страбона. Брали участь у війні з перським царем Дарієм 1 у 513 р. до н. е. Впродовж

4 ст. до н.е. вели війни з македонськими царями Філіппом III та його сином Олександром.

З серед. 1 ст. до н.е. до поч. 2 ст. н.е. вели війни з Римською державою, які закінчились поразкою Г. і включенням заселених ними земель до складу римської провінції Дакія. Протягом тривалого часу нападали на грецькі колонії у Північному Причорномор'ї, в результаті чого деякі з них (Тіра, Ольвія), були майже цілком знищені.

ГЕТЬМАН - (від нім. Hauptmann, польськ. Hetman - начальник)- 1) в Польщі та Великому Князівстві Литовському з II пол.15 ст. - командуючий збройними силами. Початкове Г. призначався королем на час військових дій. З 1503 посада Г. великого коронного, а згодом " Г. великого литовського" стала постійною, а з 1581- довічною. У 1527 Г. стали найвищими військовими керівниками. Помічниками їх були Г. польні (коронний та литовський). Вперше ця посада з'явилася у Польщі в 1539, а у Великому Князівстві Литовському дещо пізніше. Займалися організацію постачання війська, розвідки, керували найманими військами тощо. 2) після утворення у 1572 українського реєстрового козацького війська Г. стали просто називати його керівників. Уряд Польсько-Литовської держави всіляко уникав вживання даного титулу і підміняв його виразом " старший його Королівської Милості Війська Запорізького". Однак козацькі керівники продовжували вживати титулу Г. (К. Косинський, С. Наливайко. Т. Федорович). Повноваження Г. реєстрового козацтва були суттєво обмежені урядом Речі Посполитої, а часто ця посада взагалі скасовувалася. Так, після придушення козацько-селянських повстань 1637-1638 замість Г. було призначено урядового комісара. 3) в результаті відновлення внаслідок національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.

Хмельницького 1648-1657. української держави Г. став її главою. В його руках була зосереджена вся повнота виконавчої, законодавчої та судової влади, він здійснював зв'язки України з іноземними державами, мав значний вплив на церковні справи. Гетьманські укази - універсали були обов'язковими для всього населення. Ознаками влади Г. були бунчук та булава.

Після Переяславської Ради 1654 і укладення Березневих статей 1654 з Росією розпочалося обмеження повноважень Г. Його формально обирали на генеральній військовій раді на невизначений строк за погодженням з царським урядом. У 18 на практиці відбулося призначення Г. царем. Новообраний Г. затверджувався у Москві чи Петербурзі і укладав з Росією спеціальний договір (статті).

Г. очолював уряд України - генеральну старшину, що разом з полковниками утворювала старшинську раду, яка мала значний вплив на державні справи. Посада Г. на Лівобережній Україні існувала до 1764 (з перервами у 1722-1727 та 1734-1750. Резиденція його послідовно знаходилась у м. Чигирин, Гадяч, Батурин, Глухів. З 1663 до 1681 посада Г. існувала також на

Правобережній Україні (П. Тетеря, П.Дорошенко, Ю. Хмельницький, М. Ханенко), а у 1710-1742 Г. України в еміграції був П. Орлик.

Впродовж квітня-грудня 1918 на чолі Української Держави стояв П. Скоропадський, який мав титул Г.

ГЕТЬМАН ПОЛЬНИЙ (двірський) - у Великому князівстві Литовському (з кін.15 ст. та у Польщі з 30-х років 16 ст. до 18 ст. заступник гетьмана великого коронного. **ГЕТЬМАНАТ** - див. Українська Держава. **ГЕТЬМАНЩИНА**, (ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА) 1) Усталена в науковій літературі назва української національної держави, відновленої внаслідок національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, що існувала впродовж 1648-1782 . Офіційна назва держави - Військо Запорізьке. Царський уряд унікав вживання терміну Г. і в офіційних документах називав її - Малоросією. Столицями Г. в різні часи були м.Чигирин, Гадяч, Батурин, Глухів.

На початковому етапі існування Г. була номінально залежною від Речі Посполитої, а її територія обмежувалась Київським, Чернігівським та Брацлавським воєводствами. Однак фактично вона була незалежною, а влада її глави - гетьмана поширювалася на значно більшу територію (частина Волині та білоруських земель). Державний устрій Г. на початковому етапі характеризувався наявністю власного військово-адміністративного управління, виборністю гетьмана, генеральної, полкової та сотенної старшини, єдиною податковою, судовою, фінансовою, військовою системою, наявністю дипломатичних зносин з іноземними державами тощо.

Після Переяславської Ради і укладення Березневих статей 1654 між Україною і Росією, московський уряд розпочав систематичне обмеження прав та привілеїв Г., звівши її до стану автономії, повноваження якої постійно звужувалися (заборона у 1669 зносин з іноземними державами, збір у 1666-1668 податків на Г. російськими чиновниками і відправка грошей до Москви, з поч. 17 ст. - фактичне призначення гетьмана царем та ін).

У 1663 Г. поділилася на лівобережну (під контролем Росії) та правобережну (під контролем Речі Посполитої). Цей поділ був закріплений умовами Андрусівського перемир'я 1667. В адміністративно-територіальному відношенні Г. поділялася на полки та сотні. На Правобережжі козацький полково-сотенний устрій проіснував до 1714 (з перервами). На Лівобережжі він зберігся до 1782. Кількість полків та сотень часто змінювалася - виникали одні полки, зникали ін. На Г. найбільш тривалим був поділ на 10 полків: Київський, Чернігівський, Ніжинський, Стародубський, Преяславський, Лубенський, Прилуцький, Гадяцький, Миргородський, Полтавський. Склалися вони з 7-20 сотень.

Міста на Г. користувалися правами самоврядування, ними управляли магістрати та ратуші. Суспільна структура Г. включала козацтво, українську шляхту, міщанство, селянство. Провина роль у державному житті належала козацькій старшині та українській шляхті, з яких формувалася рада старшин, що була дорадчим органом при гетьмані. Вони ж відігравали вирішальну роль на генеральних військових радах.

Проводячи політику, спрямовану на ліквідацію Г. царський уряд намагався дедалі більше обмежити її автономію. У 1722-27 було створено першу Малоросійську колегію, що мала право контролювати дії гетьмана та уряду Г. Впродовж 1734-50 гетьманство було скасоване тимчасово, указом Катерини II 10-(21).X1.1764 - остаточно. Г. стала управляти друга Малоросійська колегія, яку очолював П.Рум'янцев. У 1782 з утворенням Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництва полково-сотенний устрій було скасовано. Г. перестала існувати.

2) Г. називають також державу, на чолі якої стояв гетьман Павло Скоропадський і яка існувала на Україні з 29.4.1918 до 14.12.1918 р. (див. Українська Держава).

ГИРЯ (ГИРА) ІВАН (р.н. невід. - п. 1655) -український військовий діяч, полковник білоцерківський (1648-49, за ін. даними - 1652-55). В 20-30-х рр. 17 ст. запорізький полковник і військовий суддя. Учасник національно-визвольної війни українського народу 1648-57, в ході якої очолював Білоцерківський полк. Брав участь у багатьох битвах проти польських загарбників. Помер під час епдемії чуми в Умані.

ПЗЕЛЬ ІНОКЕНТІЙ (бл. 1600-18(28). 11.1683) -український освітній і церковний діяч, вчений-богослов, історик, Походив з Пруссії. В 1642 закінчив Києво-Могилянську Колегію, згодом деякий час навчався за

кордоном. За дорученням православного київського митрополита П. Могили керував Печорською друкарнею. У 1645-50 -професор і ректор (31646) Києво-Могилянської Колегії, де читав курси філософії, психології та ін. 31656 - архімандрит Києво-Печерської Лаври Г. був одним з найосвіченіших діячів в Україні 17 ст. Автор філософсько-богословських праць - "Твір про всю філософію" (1645-47), "Мир з Богом людині" (1669) та полемічного трактату "Правдива віра" (1668). Г. приписують авторство "Синописа" - першого нарису історії України. Редагував "Києво-Печерський Патерик" (1661). Помер у Києві.

ПЛЬДЕБРАНД КОНРАД ЯКІВ (1629-1679) -німецький пастор. В 1657 супроводив шведського посла Г.Веллінга у Чигирин на переговори з гетьманом Б-Хмельницьким. Залишив опис цієї подорожі.

ГІМН - урочиста пісня, виконання якої пов'язане святковими урочистостями, офіційними державними заходами, військовими парадми, політичними подіями, церковно-культурними ритуалами, тощо. Існують державні, військові, патріотичні, релігійні, національні Г. Вони відзначаються образністю тексту, легкою мелодією, розміреним ритмом, величавим характером. Державні і національні Г. утверджують усталене традицією почуття єдності і самобутності народу і є узагальнюючим образом народних почуттів.

Своїм корінням Г. сягають глибокої давнини. Початкове вони використовувались для прославлення богів та героїв. Найдавніші були складені ще в стародавніх Месопотамії та Єгипті. Значного розвитку досягло творення Г. у античній Греції, де їх виконували хори під акомпанемент кифари.

Після утвердження християнства широкого розвитку досягли релігійні Г. Відомими їх творцями були Роман Солодкоспівець, Йоан Дамаскин та ін. У Київській державі часто виконувалися величальні Г. - кондаки, а в середньовічній Західній Європі католицькі Г. - хорали.

Більшість сучасних державних Г. європейських країн зародились у 18-19 ст. Це польський національний Г. "Єще Польска не згінела" чеський - "Де є батьківщина моя", французький - "Марсельєза" та ін. Державні Г. існують у всіх сучасних державах і разом з гербом та прапором складають державну символіку.

Український національний та державний Г. -пісня "Ще не вмерла Україна" - був створений у 60-х рр. 19 ст. Автором його слів є відомий український поет, етнограф, фольклорист Павло Чубинський (1809-1884). Вперше слова Г. були опубліковані у 1863 і дуже швидко розійшлися та стали популярними серед інтелігенції, студентів у різних частинах України. Автором музики є греко-католицький священик, композитор та диригент Михайло Вербицький (1815-1870), Крім М. Вербицького, музику до гімну "Ще не вмерла Україна" писали інші композитори, зокрема Кирило Стеценко.

Впродовж 19-20 ст. національними Г. на українських землях вважалися також інші пісні. Особливо часто це був "Заповіт" Т.Шевченка, який постійно виконували під час урочистих подій. На галицьких землях 19 ст. широко використовувалася пісня "Мир вам, браття, всі приносим" (слова І. Гуталевича, муз. Д. Січинського), яка у 1848 була визнана Головною Руською Радою як Г. галицьких українців.

Згодом цю ж роль виконували твори "Не пора" (слова І.Франка, музика Д.Січинського), "Вічний революціонер" (слова І. Франка, музика М.Лисенка).

На Закарпатті українці широко використовували Г. "Я русин був" та "Подкарпатські русини" (слова О. Духновича). Останній, зокрема був офіційним Г. краю у роки його входження до складу Чехо-Словаччини (до 1938). Незалежна Карпатська Україна (березень 1939 р.) ухвалила своїм офіційним Г. пісню "Ще не вмерла Україна".

Знанням серед українського населення Галичини та інших регіонів України був церковний Г. "Боже великий єдиний, нам Україну храни" (слова О. Конинського. музика М. Лисенка).

Українська еміграція у США та Канаді як Г. використовувала пісні "За тебе, Україно" (слова В. Щурата, музика С. Людкевича), "Для тебе, Україно, живемо" (слова О. Грицяя, музика С. Людкевича) та ін.

У кінці 20 - на початку 20 ст. Г. "Ще не вмерла Україна" став найбільш вживаним. Особливо він поширився у роки визвольних змагань українського народу 1917-1921, однак спеціального закону, що встановив би його як єдиний державний Г, прийнято не було.

Після відновлення незалежності України Г. "Ще не вмерла Україна" став державним і використовується у всіх випадках, коли його вживання є необхідне і передбачене діючим законодавством.

ГІРЕЇ (Гереї, Гераї) - династія кримських ханів (15-18 ст.). В 1449 засновник династії Г. Хаджі-Гірей, скориставшись із занепаду Золотої Орди, проголосив незалежність Кримського ханства. В 1475 син Хаджі Г. хан Менглі-Гірей був змушений визнати себе васалом турецького султана. Резиденцією Г. було спочатку м. Солхат (Старий Крим), а згодом - Бахчисарай. Влада Г. обмежувалася впливом великих феодалних родів (Ширин, Барин, Кипчак, Аргин та ін.), які вигравали значну роль у політичному житті Кримського ханства і нерідко вступали у відкриту боротьбу проти династії. Г. організували і очолювали постійні грабівницькі напади в Україну. На поч. національно-визвольної війни українського народу 1648-57 хан Іслам-Гірей III вступив у союз з гетьманом України 5. Хмельницьким, але, щоб не допустити вирішальних перемог української армії, зраджував під час Зборівської битви 1649, Берестецької битви 1651 і Жванецької битви

1653. Після захоплення Криму Російською імперією, в 1783 останній кримський хан Шапін-Гірей був змушений зректися престолу і виїхати до Туреччини.

ГІРНЯК НИКИФОР (1885-1962) - український військовий діяч, сотник УСС, отаман УГА. Н. на Станіславщині (тепер Івано-Франківська обл.). У довоєнний час викладав у Рогатинській гімназії. На поч. першої світової війни – командир сотні Легіону Українських Січових Стрільців. З 14.3.1915 призначений комендантом Коша Українських Січових Стрільців, який очолював до 1.11.1918. В серед. жовтня 1918 делегований від УСС до складу Українського Гетьманського Військового Комісаріату, який діяв у Львові. Учасник українсько-польської війни 1918-19. В грудні 1919 Г. очолював Вінницький ревком Української Галицької Армії, брав участь у створенні Червоної Української Галицької Армії.

Після завершення українських національно-визвольних змагань 1917-21 - емігрував у США. Автор спогадів “Червона Українська Галицька Армія”.

ГЛАДКИЙ ЙОСИП (1789-16.7.1866) - останній кошовий Задунайської Січі. Н. в с.Мельниках на Черкащині. Працював у Одесі, а зВІДТУІ перебрався на Задунайську Січ і вступив до козацтва. Був обраний курінним, а пізніше - кошовим отаманом. В 1828 під час війни 1828-29 Г. на чолі невеликого козацького загону (500 чол.), забравши клейноди і військовий скарб, 18(30).5.1828 перейшов на сторону російських військ в р-ні Ізмаїла. За це турецький уряд жорстоко помстився українському населенню в Добруджі. Після війни Г. було присвоєно звання полковника і доручено сформувати Азовське козацьке військо. В 1852-53 Г. наказний отаман цього війська.

Вийшовши у відставку, жив разом з сім'єю у своєму маєтку Новопетропавлівці Олександрівського повіту Катеринославської губернії.

ГЛАДКИЙ МАТВІЙ (р. н. невід. - 8(18).5.1652) - український військовий діяч, полковник миргородський, фундатор церкви у Миргороді, учасник Корсунської битви 1648, Пилявецької битви 1648, походів на Львів і Замостя. Восени 1648 керував козацькими військами, які вели боротьбу проти польсько-литовських частин на північноукраїнських землях і в Белорусі. В грудні 1648 Г. з Б. Сокальським були послані гетьманом Б. Хмельницьким на елекційний сейм у Варшаву. Під час Берестецької битви 1651, коли татари взяли у полон Б. Хмельницького, виконував обов'язки наказного гетьмана. Будучи незгідним з умовами Білоцерківського мирного договору 1651 і вимагаючи продовження воєнних дій, разом з козацькими загонами Л. Мозирі та Буга проти діяв вступові польських військ на територію Гетьманщини. Схоплений і страчений 8(18).5.1652 разом з Л. Мозирію і А. Хмелецьким на вимогу польської сторони (С.Аксак, К.Завіша, С. Маховський, С. Лянцкоронський) українсько-польської військової комісії, яка наглядала за дотриманням умов договору. Літопис Самовидця містить свідчення про те, що Г. після битви під Берестечком намагався захопити гетьманську владу, за що і був заарештований та страчений. Похований у с. Миргородці недалеко від Миргорода.

ГЛИНСЬКА ОЛЕНА ВАСИЛІВНА (р. н. невід. -п.4(13).4.1538)-українська княжна дочка Василя Глинського, племінниця М. Глинського. В 1526 вийшла заміж за великого князя московського Василя III Івановича. В 1533-38 - регентша при малолітньому сині Івані IV Васильовичі. В 1535 провела грошову реформу, за якою в Московському князівстві була запроваджена єдина грошова система. Припускають, що Г. була отруєна.

ГЛИНСЬКИЙ МИХАЙЛО ЛЕВОВИЧ (р.н. невід. - п. 15(24).9.1534) - український державний діяч, керівник антипольського повстання на поч. 16 ст. в Україні, князь. Походив з старовинного князівського роду Глинських, який володів м. Глинськом, Полтавою і Глинницею. Виховувався при дворі німецького імператора Максиміліана, згодом служив Альбрехту Саксонському. Перебуваючи в Італії, прийняв католицтво. В 90-х р.15 ст. повернувся в Україну. В 1499-1507 -маршалок великокнязівського литовського двору. Запідозрений у посяганні на князівську владу, був усунений з усіх державних посад. Намагаючись відновити незалежну українську державу на українських землях, які входили до складу Литви, в 1507-08 разом зі своїми братами Василем та Іваном очолив повстання української і білоруської шляхти проти Сигізмунда 1 Старого. Після поразки повстання змушений перебратися разом з братами до Москви. Перейшов на службу до московського князя Василя III Івановича, за що отримав великі земельні володіння і титул боярина. Визначився як воєначальник у боях проти татар. Під час литовсько-московської війни 1512-22 намагався перейти на сторону Литви, за що і був ув'язнений в 1514-26. Під час регентства своєї племінниці О.Глинської, матері малолітнього Івана IV, брав участь у боротьбі боярських угруповань за владу. В 1534 Г. був знову ув'язнений і помер у тюрмі.

ГЛОБА ІВАН (р. н. невід. - п. 1791) - останній військовий писар Запорізької Січі (1765-75). Після зруйнування Січі (1775) Г. був заарештований і засланий до Туруханська Тобольської губернії.

ГЛУХ (Глухий) ЙОСИП (р.н. і см. невід.) -уманський полковник (1648-54). Восени 1648 Г. після загибелі І.Ганжі призначений уманським полковником. В 1649 брав участь у всіх битвах української армії проти польських загарбників. В березні 1651 Г. на чолі 10-тисячного козацького загону розбив польські війська під Липовцем (тепер Вінницька обл.) і примусив коронного гетьмана М.Калиновського зняти облогу Вінниці, яку обороняв полковник І.Богун. Учасник Берестецької битви 1651. Зі своїм полком наздогнав під Синіми Водами кримських татар, які покинули поле битви під Берестечком і грабували Україну, та розбив один з

їхніх загонів. Разом з М.Гладким, Л.Мозирою, А.Хмелецьким належав до старшинської опозиції, яка не визнавала умов Білоцерківського мирного договору 1651 і перешкоджав вступу польських військ на Правобережну Україну. Брав участь у Батозькій битві 1652 і поході українських військ на чолі з Т.Хмельницьким у Молдавію в 1653. В січні 1654 на Переяславській Раді відмовився разом з полковником І.Богунем присягнути на вірність московському царю. В січні 1655 спільно з І.Богунем обороняв Умань від польських військ. Дальша його доля невідома.

ГЛУХІВ - місто, центр Глухівського р-ну Сумської обл. на р. Єсмані (притока ріки Сейму). Перша згадка про Г. міститься в Іпатіївському літописі під 1152. В II пол. 14-15 ст. - головне місто Глухівського князівства. 31648 - сотенне містечко Ніжинського полку. В 1669 у Г. був обраний гетьманом Д. Многогрішний, який тут уклав Глухівські статті 1669. В 1708-22, 1727-34, Г. - гетьманська столиця, а в 1722-27 і 1764-86 - місце перебування Малоросійської колегії. В лютому 1750 у Г. відбулась Глухівська Рада 1750, на якій гетьманом Лівобережної України обрано К. Розумовського. У Г. народились видатні українські композитори М. Березовський, Д. Бортнянський, художники А. Лосенко, М. Мурашко.

ГЛУХІВСЬКА РАДА 1750 - рада козацької старшини - у м.Глухові (тепер Сумська обл.), на якій за вказівкою російської імператриці Єлизавети Петрівни гетьманом Лівобережної України було обрано К.Розумовського. Тимчасове відновлення гетьманства було пов'язане з складним зовнішньополітичним становищем Російської імперії (загострення відносин з Туреччиною і Польщею) і намаганням у зв'язку з загрозою війни залучити на свій бік козацьку старшину.

ГЛУХІВСЬКІ СТАТТІ 1669 - договір, підписаний 16.3.1669 у м.Глухові між гетьманом Лівобережної України Л.Многогрішним і московським урядом. Наростання національно-визвольної боротьби в Україні, політика гетьмана Правобережної України

П.Дорошенка і позиція Д.Многогрішного примусили московський уряд скасувати умови Московських статей 16651 піти на поступки при укладанні "Г.с.". Склалися з 27 пунктів. Договір декларував права України на основі Березневих статей 1654. - За "Г.с." московські воеводи залишилися лише в п'ятьох містах - Києві, Переяславі, Чернігові, Ніжині і Острі, де вони не мали права втручатись у справи місцевої адміністрації. Козацький реєстр встановлювався в розмірі 30 тис. чоловік. Гетьман мав право утримувати 1 тис. чол. найманого війська. Податки збирались виключно козацькою старшиною. Одночасно гетьману заборонялось вступати в зносини з іноземними державами. Значно обмежувався перехід селян у козацтво. Г.с. в цілому були спрямовані на обмеження державних прав України московським урядом.

ГНАТКІВСЬКА ДАРІЯ (1912) - український політичний діяч, член УВО і ОУН. В 1933 разом з Марією Кос, Вірою Свенціцькою, К.Зарицькою, Галею Недзвецькою входила до складу боево-розвідувальної групи ОУН. Брала участь у підготовці замаху на міністра внутрішніх справ Польщі Б.Перацького. На Варшавському процесі 1935-36 засуджена до 15 років тюрми. В ув'язненні одружилась з М.Лебедем.

ГНІЗДОВСЬКИЙ ЯКІВ ЯКОВИЧ (27.1.1915 8.11.1985) - визначний український графік, скульптор і живописець. Н. в с.Пилипче на Поділлі. Навчався у Чортківській гімназії. Весною 1934 Г. був заарештований польською поліцією за приналежність до нелегального гуртка, пов'язаного з українським національним підпіллям, проте через деякий час був звільнений. Продовжуючи навчання у школі прикладного мистецтва у Львові, вислав свої малюнки до дитячих і юнацьких видань гумористичного ж-лу "Комар". В 1938 вступив у Варшавську академію мистецтв, а після початку другої світової війни 1939-45 до Академії Мистецтв у Загребі (Хорватія). В 1946-47 Г. здійснював художню редакцію літературно-мистецького ж-лу "Арка" у Мюнхені. оформлював англійські видання поем Дж.Кітса, С.Тейлора, Т.Гарді та ін. В 1949 емігрував у США. в 1954 в Нью-Йорку відбулась перша велика персональна виставка робіт митця. Г. продовжував і далі займатися графікою (дереворізом), живописом, керамікою і скульптурою малих форм, виконаною у новаторській манері. Здійснював ілюстрацію дереворізами ювілейного видання "Слова о полку Ігоревім" (1950, Філадельфія). Твори Г. виставлялись у Токію, Лондоні, Зх.Берліні, Мюнхені, Празі і Москві та були куплені для експозицій багатьох галерей світу (Бостонський музей, філадельфійський музей, Бібліотека Конгресу США). Помер у Нью-Йорку. В 1987 у Нью-Орлінзі було здійснено посмертне видання всіх робіт митця. Тоді ж у Нью-Йорку вийшла монографія-каталог всіх графічних робіт. Найвизначніші твори Г: "Смерть" (1944), "Академія" (1944-45), "Скитальці" (1946), "Танок" (1953), "Година без зустрічей" (1956), "Метро - замкнена брама" (1957), "Фанні" (1960), "Бронкс" (1960), "Поле" (1962), "Пень" (1966) та ін.

ГОГОЛЬ ІЛЛЯ (р.н. невід. - п. липень 1649) -козацький полковник, сподвижник гетьмана Б.Хмельницького. Походив з козацької родини. На поч. 1648 приєднався до повстанського війська. Навесні 1649 Г. був посланий Б.Хмельницьким на чолі 12-тисячного загону на допомогу білоруським повстанцям. В ході боїв, завдавши поразки литовській армії Я.Радзивілла, примусив її відступити в р-н м.Речиці. Протягом майже трьох місяців війська під командуванням Г. вели героїчну боротьбу проти загарбників. Лише в червні литовські війська, отримавши значні підкріплення, змогли перейти в наступ. 17(27).7.1649 7-тисячний загін Г. був оточений ворожими частинами біля с.Загалля (тепер Республіка Беларусь). Сам Г. майже всі козаки загинули у бою.

ГОГОЛЬ ОСТАП (р.н. невід.- п.1679) -український військовий діяч доби Хмельниччини і Руїни. Родом з Волині. До 1648 ротмістр хоругви "панцерних козаків" в Умані. Після Корсунської битви 1648 перейшов на бік повстанців і був призначений гетьманом Б.Хмельницьким полковником уманським, а з 1654 - полковником

подільським . В 1658 намагався вигнати московські залоги з Києва. Прихильник гетьмана П.Тетері. В 1663 Г. як полковник брацлавський брав участь у поході військ П.Тетері та польської армії під командуванням Яна II Казимира у Лівобережну Україну. На поч. 1664 оголосив себе підданим московського царя. Згодом активно підтримував гетьмана П.Дорошенка. В 1671-74 - наказний гетьман Правобережної України. Зневірившись у боротьбі з польськими та московськими загарбниками, постригся у ченці Межигірського

монастиря, де 9.1. 1679 помер. За деякими даними, похований у Києві.

ГОЛИЙ ГНАТ (р.н. і см. невід.) - запорізький козак, один з керівників гайдамацького руху на Правобережній Україні, зокрема в р-ні Чорного Лісу, в 30-40-х роках 18 ст. Організував у верхів'ї р. Інгулу гайдамацький загін, який здійснював напади на маєтки польської шляхти. В 1741 стратив у с.Степашках на Вінниччині (тепер село Гайсинського р-ну Вінницької обл.) колишнього гайдамацького ватажка І.Чалого, який перейшов на службу до польської шляхти. Загін Г. діяв в околицях Тульчина, Немирова, Звенигородки до 1748. Про героїчну боротьбу Г. проти польських поневолювачів складено народні пісні. Яскравий образ Г., борця за волю України, відтворив у історичній драмі "Сава Чалий" визначний український драматург І.Карпенко-Карий.

ГОЛІЦІН ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ (1643 21.4 1714) - московський державний діяч кін. 17 ст., боярин з 1676. В 1672-77 і 1680-81 перебував в Україні, де брав участь у бойових діях під час Чигиринських походів 1677-78. В 1682-89 очолював різні прикази, в т.ч. Малоросійський приказ. В 1686 добився укладення вигідного для Московської держави мирного договору з Польщею (див. "Вічний мир" 1686). Організував і очолив два невдалих Кримських походи 1687 і 1689. Г. виграв важливу роль при обранні на Коломацькій раді 1687 гетьманом /. Мазепи. В 1689 Г. після приходу до влади Петра I був позбавлений боярства та вотчин, засланий в Архангельський край, де і помер.

ГОЛІЦІН ДМИТРО МИХАЙЛОВИЧ (1665 14(25). 4.1737) - російський державний діяч I пол. 18 ст., князь. В 1701 - надзвичайний посол Московської держави в Стамбулі. У 1711-18 -київський генерал-губернатор. Перебуваючи на цій посаді, в записках до московської центральної адміністрації радив їй шляхом проведення політики інтриг поглиблювати протиріччя між старшиною і гетьманом та заохочувати таємні доноси, щоб таким чином контролювати політичну ситуацію в Гетьманщині. З 1718 - сенатор, 1726-30 - член Верховної таємної ради. Керував складанням "кондицій" (умов), які значно обмежували самодержавну владу при вступі на престол Анни Іванівни. В 1736 був звинувачений у службових зловживаннях (очевидно, за наказом цариці) і засуджений до смертної кари (згодом замінена на довічне ув'язнення). Помер у Шліссельбурзькій фортеці.

ГОЛІЦІН МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ (1(11). 11.1675-10(21).12. 10) - російський фельдмаршал' (31725), князь. Брат Д. Голіцина. Розпочав воєнну службу в Семенівському полку. Брав участь в Азовських походах 1695-96 і Північній війні 1720-21. Під час Полтавської битви 1709 командував гвардією. Разом з О. Меншиковим очолив переслідування відступаючих шведсько-українських військ. Приймаючи капітуляцію частини шведських військ під Переволочною, наказав з особливою жорстокістю розправитись з полоненими українськими козаками і запорожцями. Учасник морських битв при Гангузі (1714) і Гренгамі (1720). В 1723-28 командував російськими військами в Україні, у 1728-30 -президент Воєнної колегії, сенатор. Після приходу до влади Анни Іванівни звільнений у відставку.

ГОЛОВАТИЙ АНТІН (Антон) АНДРІЙОВИЧ (1744-8.(19.2.)1797; за ін. даними 27.1.(8.2)1797) -український військовий діяч, козацький старшина, кошовий отаман Чорноморського козацького війська (1797; за ін. даними - 1796-97). Навчався у Київській Академії. В період існування Нової Січі - полковий старшина, писар полкової канцелярії. Після зруйнування Запорізької Січі(1795) - капітан російської армії. В 1787 Г. разом з запорізьким старшиною С. Білим сформував військо вірних козаків, яке в 1788 було перейменовано у Чорноморське козацьке військо. Займав у цьому війську посаду військового судді, а в 1797 (за ін. даними - 1796) - обраний кошовим отаманом. Підчас російсько-турецької війні 1787-91 і перського походу 1796-97 Г. командував козацькими полками, які брали участь у боях проти турків і персів.

ГОЛОВАТИЙ ПАВЛО (бл. 1716-1795) -український військовий діяч, останній кошовий суддя (див. військовий суддя) Нової Січі. Після зруйнування в 1775 російськими військами Запорізької Січі, Г. був заарештований і засланий у Тобольськ. Ув'язнений у Знаменському монастирі, де і помер.

ГОЛОВАЦЬКИЙ ПЕТРО (р.н. невід.- п. червень 1651) - український військовий діяч середини 17 ст., полковник переяславський. Походив з шляхетського роду на Поліссі. Служив жовніром польської шляхетської хоругви, яка стояла залогою у фортеці Кодак. В липні 1648 став організатором селянського повстання проти польських загарбників (у Чернігово-Сіверському воєводстві). Загони на чолі з Г., які нараховували бл. 25 тис. повстанців, визволили Стародуб і інші північноукраїнські міста і розпочали наступ на Білорусію. Згодом, за наказом Б.Хмельницького, Г. вів боротьбу проти польських військ на Волині. В 1648 очолював козацькі частини під час походу української армії під проводом Б.Хмельницького у Галичину. Під час облоги Львова вів від імені гетьмана переговори з львівськими міщанами. В жовтні-листопаді 1648 під час облоги Замостя належав до тієї частини старшини, яка вимагала від гетьмана не укладати перемир'я з Польщею і продовжувати воєнні дії. В 1649 брав участь у боях проти польсько-литовських військ на Чернігівщині і на території Великого князівства Литовського. Загинув у Берестецькій битві 1651.

ГОЛОВАЦЬКИЙ ЯКІВ ФЕДОРОВИЧ (17.10.1814-13.5.1888) - український поет, історик літератури, етнограф

і педагог. Н. в Чепелях на Львівщині (тепер Бродівського р-ну Львівської обл.). В 1841 закінчив Львівський ун-тет, з 1842 - греко-католицький священик. З 1848 - професор української мови і літератури Львівського ун-ту, а в 1864-66 - ректор цього навчального закладу. Належав до "Руської трійці". Разом з М.Шашкевичем і І.Вагилевичем видав альманах "Русалка Дністровая" (1837), в якому опублікував кілька патріотичних поезій. В 1846 у зб. "Вінок русинам на обжинки" надрукував 20 сербських пісень, перекладених українською мовою. Під впливом М.Погодіна перейшов на москвофільські позиції і в 1867 переїхав до Російської імперії. Жив у Вільно (тепер Вільнюс, Литва), де працював у археографічній комісії. Г. автор наукових праць з літератури, історії, етнографії Найважливіша праця: "Народні пісні Галицької і Угорської Русі" кн. 1-4 (1878).

ГОЛОВІНСЬКИЙ ЮЛІАН (1.12.1894-30.9.1930) - визначний український військовий і політичний діяч, сотник УГА. Член УВО і ОУН (з 1929). Н. в с. Радимно біля Перемишля (тепер на терит. Польщі). Навчався в українській гімназії у Львові. Під час першої світової війни мобілізований до австрійської армії, воював на італійському фронті. Брав участь в українсько-польській війні 1918-19. З лютого 1919 командував Равською (шостою) бригадою Української Галицької Армії, яка відзначилась в серпні 1919 в боях з

ГОЛОВНИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ ШТАБ військова частина, яка керувала ходом другого Зимового походу Армії УНР у листопаді 1921 (див. Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921). На чолі ГПШ стояв генерал-хорунжий Ю.Тютюнник.

ГОЛОДОМОР - соціально-господарське явище, що виявляється у позбавленні населення мінімуму необхідних продуктів харчування і призводить до зміни демографічної та соціальної структури населення регіонів, а інколи і країн. Г. виникає внаслідок неврожаю, зумовленого природними причинами (посуха, повінь, морози, нищення посівів шкідниками та ін.), наслідками воєн, недосконалістю господарської системи. В окремих випадках Г. організовувався штучно з метою винищення певних груп населення, а інколи цілих народів для досягнення політичних цілей.

На українських землях найдавніші згадки про Г. датуються епохою Київської Русі. Тоді вони були викликані природно-кліматичними умовами і мали регіональний характер. В пізніші часи регіонами, які найчастіше охоплював голод, були Полісся, степова Україна та гірські райони Карпат.

У 19 - на поч. 20 ст. на українських землях було кілька неврожайних років (1833-1834, 1844-1846, 1855 та ін.), що призводило до зростання соціальної напруженості на селі і було однією з причин еміграції українського населення у Сибір, Середню Азію, Казахстан і в Америку.

Важкими для українських земель були голодомори 20 ст; 1921-1922; 1932-1933; 1946-1947.

Г. 1921-1922 був викликаний неврожаєм та політикою більшовицького уряду в Україні. Охопив він насамперед пд. губернії - Донецьку, Запорізьку, Катеринославську, Миколаївську та Одеську. Внаслідок продрозкладки і надмірного продроплатку з цих губерній було вивезено 18 млн пудів хліба (при загальному зборі 54 млн. пудів, що складало приблизно 35% звичайного врожаю). В результаті вже восени 1921 розпочався Г. До весни 1922 кількість голодуючих зросла до 8 млн. чол. Поширювались інфекційні хвороби - тиф, холера. Внаслідок цього Г. смертність склала бл. 500 тис чол.

Радянський уряд організував допомогу голодуючим, але вона була спрямована головним чином на райони Поволжя, де Г. був особливо важким. Українському населенню надавали допомогу насамперед громадські, релігійні та кооперативні організації. Більшовики використали боротьбу з Г. для пограбування церкви. Суттєва допомога поступала з-за кордону. У Львові діяв Крайовий Комітет Допомоги голодній Україні, аналогічні комітети снували у Відні, Берліні, Празі на американському континенті. Також допомагали комісаріат Нансена, АРА, єврейська організація "Джойнт", Червоний Хрест, Чехо-Словащини.

Особливо трагічним для України став Г. 1932-1933, викликаний виключно політичними причинами. Він був запланований сталінським керівництвом як репресивний захід проти українського селянства, що ставило опір колективізації. Внаслідок повальних ревізій хліба населення почало голодувати вже навесні 1932. Але особливо важкою ситуація стала у 1933, коли від селян було забрано весь хліб, значну частину якого продали за кордон, а немало - сховали. Основна маса сільського населення була позбавлена будь-яких засобів існування. Тільки незначна частина активістів та представників партійно-господарського апарату не зазнала жакх Г. В меншій мірі голод відчувався у містах і промислових районах, де було запроваджено карткову систему. Виїзд голодуючого населення за межі України було заборонено. Більшу частину українського селянства було приречено на голодну смерть.

Нечуваних розмірів набрав Г. у пд. та сх. областях України. Подекуди смертність сягала 18-20% усього населення. У зв'язку з відсутністю статистичних матеріалів число жертв Г. 1932-1933 важко визначити. У різних джерелах зустрічаються цифри від 3 до 10 млн чол.

Радянська влада постійно замовчувала факт існування Г., не подавала населенню ніякої допомоги і відкидала пропозиції допомоги з-за кордону, прирікаючи на голодну смерть мільйони людей. Г. 1932-33 є найжорстокішим фактом геноциду, вчиненого проти українського народу впродовж його тисячолітньої історії.

Після завершення другої світової війни внаслідок воєнних знищень і небувалої посухи українські землі знову зазнали жакх Г. Він тривав у 1946-1947 і охопив в основному пд. області України. Однією з причин цього Г. була виправка великої кількості зерна для підтримки комуністичних режимів у країнах Центральної і Східної

Європи.

ГОЛОТА ІЛЛЯ (Ілляш; р.н. невід. - липень 1649; за ін. даними червень 1649) - український військовий діяч. кін. 40-их років 17 ст., наказний полковник канівський. Учасник національно-визвольної війни українського народу 1648-57. На поч. 1649 посланий Б.Хмельницьким на чолі 10-тисячного козацького загону у північноукраїнські землі і Білорусію для підтримки повстанського руху проти польських загарбників. На весні 1649 завдав нищівної поразки литовській армії кн. Я.Радзивілла, примусивши його відступити до м.Речиці. Протягом трьох місяців українські війська під проводом Г. вели кровопролитні бої проти переважаючих сил ворога. 17(27).7.1649 (за ін. даними 7(27).6.1649) загін Г. потрапив в оточення в р-ні м.Загалля (тепер Любанського р-ну Менської обл.) і був розбитий польсько-литовською армією під командуванням Гонсевського і Денгофа. В одному з боїв загинув і сам Г.

ГОЛУБ ОЛІФЕР ОСТАПОВИЧ (Стеблівець; р.н.невід. - п.1628) - козацький гетьман (1622-23), близький співробітник гетьманів П.Сагайдачного і М.Дорошенка. 23.4.1622 обраний гетьманом на козацькій раді на р.Росаві на Київщині. Під час свого гетьманування організував морські походи козаків проти Османської імперії. В 1623 вислав посольство до Варшави на сейм з вимогами припинити переслідування українського православного населення і підтвердити права і привілеї козацтва. В 1625 Г., будучи козацьким полковником, брав участь у національно-визвольному повстанні, яке очолив М.Жмайпо. В 1628 був учасником козацького походу під проводом гетьмана М.Дорошенка у Крим на підтримку претендента на ханський трон Шагін-Гірея. Загинув у бою під Бахчисараєм.

ГОЛУБОВИЧ ВСЕВОЛОД ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1890-30-ті роки 20 ст.) -відомий український громадсько-політичний і державний діяч, інженер за фахом. Належав до Української Партії Соціаліпів-Револуціонерів, член Центрального Комітету цієї партії. 314(27)7.1917 -генеральний секретар шляхів, а з 30.10.(12.11.)1917 - генеральний секретар торгівлі та промисловості України. В грудні 1917 -січні 1918 очолював українську делегацію на мирних переговорах з представниками держав Четвертного союзу у Бресті (див. Берестейський мир 1918). Після проголошення IV Універсалу УЦР (див. Універсали Української Центральної Ради) призначений 17(30).1.1918 головою Ради Народних Міністрів УНР, обов'язки якого виконував до 29.4.1918. Після поразки українських національно-визвольних змагань 1917-21 жив в УСРР. В 1921 Г. як і інші провідні діячі УПСР був заарештований і засуджений більшовицькою владою, але через деякий час амністований. В 30-х роках репресований радянським режимом.

ГОЛУБОВИЧ СИДІР (Ізидор; 1873-1938) -відомий український політичний і державний діяч. Н. в Галичині: Член Української Національно-Демократичної Партії, депутат австрійського парламенту (з 1911) та галицького сейму (з 1913). В 1915 став членом Загальної Української Ради. В жовтні 1918 Г. був обраний до складу Української Національної Ради (див. Українська Національна Рада ЗУНР-ЗОУНР). В листопаді-грудні 1918 очолював Державний Секретаріат судових справ в уряді К.Левицького. З 4.1.1919 - голова Державного Секретаріату ЗУНР-ЗО УНР з одночасним виконанням обов'язків державного секретаря фінансів, торгівлі та промисловості. З 1924 поряд з Стефановичем і Є. Евином лідер т.зв. незалежної групи у проводі Української Трудової Партії. Г. став одним з ініціаторів об'єднання частини національно-демократичних сил Західної України і створення Українського Національно-Демократичного Об'єднання. Наприкінці 20-30-х років брав активну участь в суспільно-політичному житті Галичини.

ГОЛУБКО (Голуфко) ТАДЕУШ (бл.1877-29.8.1931) - польський політичний діяч. Н. в м.Ташкенті (Узбекистан). Депутат польського сейму від політичної організації "Безпартійний блок співпраці з урядом", який підтримував політику режиму Ю.Піпсудського. Очолював східний відділ міністерства закордонних справ. заявляв, що більшовицька окупація Наддніпрянської України є найвигіднішим для Польщі розв'язанням українського питання, бо будь-який самостійний український уряд мав би територіальні претензії до польської сторони. Виступав за співпрацю українських політичних партій з польським окупаційним режимом (урядом), фактично штовхаючи їх на шлях колабораціонізму з окупантами. Вважався одним з авторів політики "паціфікації". 29.8.1931 убитий членами бойової групи Організації Українських Націоналістів у Трускавці.

ГОЛЬДЕЛЬМАН СОЛОМОН (1885 -3.1.1971) -визначний діяч української єврейської громади, вчений-економіст. В 1917-18 входив до складу Української Центральної Ради ви єврейської організації Поалей-Ціон. До призначення 26.12.1918 міністром єврейських справ А.Ревуцького, Г. виконував обов'язки секретаря з національних питань. 10.12.1918 Директорія прийняла пропозицію Г. про відновлення національно-персональної автономії для національних меншин. В 1919 -товариш міністра торгівлі і промисловості, згодом - товариш міністра праці. З 1920 перебував в еміграції у Чехо-Словаччині. Викладав в Українській Господарській Академії у Подєбрадах (з 1925 -професор) та Українському Технічно-Господарському Інституті. З 1939 жив у Палестині. Помер у Єрусалимі. Автор праць з економіки і національно-етнічних проблем, серед яких "Листи про Україну. Матеріали до історії українсько-єврейських відносин за часів революції" (1921), "Населення і комуністична партія на радянській Україні національному ісоціальному розрізі", "Жидівська національна автономія на Україні 1917-1920рр." (1963) та ін.

ГОММЕРУС(ГУММЕРУС) (ГЕРМАН (1877-1948) - фінський політичний діяч історик, проф.Гельсинського ун-ту. В 1918 посол Фінляндії Активно підтримував ідею незалежної України. Автор книги "Неспокійні часи на Україні" (1930).

ГОНДІУС ВІЛЬГЕЛЬМ (1597-1658) - голландський -гравер. З 1634 жив у Гданську. Вигравірував карти з історії України (1640,1648, 1650) з зображенням козаків, портрет Б. Хмельницького (1651). Виконав гравюри за малюнками Г.-Л. Боплана до книги "Опис України" (1650). На титульному аркуші книги І.Пасторія "Скіфо-козацька війна" (1652) зобразив українських козаків, захоплених у полон поляками підчас національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-57.

ГОНТА ІВАН (р.н. невід. - п. 1768) - один з керівників національно-визвольного повстання у Правобережній Україні 1768 - Коліївщини. Н. в с.Росішки на Уманщині (тепер село Христинівського р-ну Черкаської обл.). Спочатку служив козаком, пізніше -сотником надвірного війська у магната графа Потоцького в Умані. При наближенні гайдамацького війська на чолі з М. Залізняка до міста, Г. разом з загоном надвірних козаків приєднався до повсталих. 9-10(20-21).6.1768 гайдамаки спільними зусиллями здобули Умань. Рада повсталих проголосила М.Залізняка гетьманом і князем уманським, а Г.полковником і князем смілянським. Розгортання повстання на Київщині, Брацлавщині, Поділлі і загроза поширення його у Лівобережній Україні, викликало тривогу російського уряду. Царські війська на чолі з генералом Кречетовим, які вели на Правобережжі війну з загонами прихильників Барської конфедерації 1768, допомогли польській шляхті придушити повстання. 27.6(8.7) 1768 російські війська підступно оточили повстанський табір. М.Залізняк і Г. були по-зрадницьки заарештовані підрозділом полк. Гур'єва, а їхні загони роззброєні. Інші гайдамацькі загони були розбиті у боях. Г. як польського підданого російське командування видало польській влад. За наказом коронного гетьмана К.Браницького Г. після жакхливих катувань, які він витримав з величезною мужністю, було страчено у с.Сербах поблизу Могилів-Подільського (тепер село Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.). Збереглись численні народні перекази про Г. Художній образ Г. створений Т.Шевченком у поемі "Гайдамаки".

ГОНЧАРЕНКО ГНАТ (бл.1836 - п. після 1908) - визначний український кобзар. Н. на Харківщині в родині селянина-кріпака. Учився кобзарського мистецтва у Кулибаби. Виконував історичні пісні і думи. Творчість Г. високо цінували Леся Українка, Філарет Колесса та ін.

ГОРБАЧЕВСЬКИЙ АНТІН (1856-1944) український громадський і політичний діяч, адвокат. Н. в Галичині. Один з активних діячів народовського руху на Дрогобиччині і Чортківщині. У 1883-84 -очолював редакцію "Діла" - першої української щотижневої газети в Галичині. Обирався депутатом галицького сейму, з 1912 був членом австрійського державного трибуналу. В 1918-19 увійшов до Української Національної Ради ЗУНР-30 УНР, член Виділу УНРади. З жовтня 1919 дипломатичної місії (голова А. Лвіцький) у Варшаві. Після поразки українських національно-визвольних змагань 1917-21 жив у Західній Україні. В 1925 став одним з співзасновників Українського Національно-Демократичного Об'єднання. В 1928-39 - сенатор польського сейму ви УНДО, член Української Парламентської Репрезентації.

ГОРБАЧЕВСЬКИЙ ІВАН (1854-1942) визначний, український вчений-хімік громадський діяч. Н. на Тернопільщині. Закінчив Віденський ун-тет. В 1883-1917 Професор Празького ун-ту, в 1902-03 - його ректор. Входив до складу Палати панів австрійського парламенту (з 1908), член Крайової ради здоров'я Чеського королівства та Вищої державної санітарної ради Австрії (1906-17). В 1917-18 очолював міністерство здоров'я. Австрії. Став одним з ініціаторів створення Українського Вільного Університету у Відні і Празі. Був професором УВУ, в 1923-24 і 1931-35 - ректором цього навчального закладу. Автор ряду праць в галузі органічної хімії.

ГОРБОВИЙ ВОЛОДИМИР (1898 - після 1945) - український політичний діяч у Галичині, відомий адвокат. Виступав оборонцем у політичних процесах над учасниками національно-визвольного руху в Західній Україні - членами Української Військової Організації та Організації Українських Націоналістів. Під час Варшавського процесу 1935-36 - адвокат С. Бандери, Я. Чорнія і Є.Качмарського, а на Львівському процесі 1936 захищав С. Бан-дери та І.Равлика. В 1933 заарештований польською владою і в 1934 ув'язнений у Березі Картузькій. В червні 1941 Г. очолив Український Національний Комітет у Кракові. В липні 1944 заарештований німецьким гестапо і тривалий час перебував у в'язниці. У 1945 заарештований органами НКВС СРСР і засланий у концтабір. Дальша його доля невідома.

ГОРДІЄНКО КОСТЬ ГОРДІЄВИЧ (р.н. невід. п.5(16). 5.1733) - кошовий отаман Запорозької Січі(1702-1728, з перервами). Н. на Полтавщині. Навчався в Києво-Могилянській Колегії. На поч. 1702 обраний кошовим отаманом Старої Січі (див. Чортомлицька Січ). Проводив незалежницьку політику, виступав проти досягань московського уряду на вольності Запоріжжя. Очолював воєнні операції запорожців проти гарнізонів московських фортець, збудованих в межах Вольностей Війська Запорізького. Спочатку знаходився в опозиції до гетьмана І.Мазепи через його формально лояльну політику щодо московського уряду. В березні 1708 Г., поборовши попередні протиріччя між ним і гетьманом, на чолі 8-тисячного загону запорожців приєднався (26.3.1709) до військ: І.Мазепи у Диканьці. За посередництва гетьмана 28.3.(8.4.)1709 уклав угоду з шведським королем Карлом XII про спільну боротьбу проти Московського царства. Поразка в Полтавській битві 1709 шведсько-українських військ змусила Г. відступити за межі України разом з І.Мазепою і Карлом XII. 26.6.1709 упорядкував переправу через Дніпро біля Переволочної, що дозволило гетьману, королю та частині гетьманських військ і запоріжців переправитись на правий берег. Після смерті І.Мазепи підтримував гетьмана П.Орлика, брав участь у створенні Конституції 1710. Весною 1711 очолював загін запорожців у невдалому поході П.Орлика на Правобережну Україну. В 1711-28 Г. обирався кошовим отаманом Олешківської Очі. Виступав проти повернення запорожців на територію України, підвладну

московському уряду.

ГОРДОН ПАТРИК (1635-1699) - московський генерал і контрадмірал. За походженням шотландець. До 1651 перебував на шведській і польській службі. В 1660 брав участь у боях проти московських військ під Любаром і Чудновом, але згодом перейшов на московську службу. На протязі 15 років служив в Україні. Під час Чигиринських походів 1677-78 керував фортифікаційними роботами у Чигирині. Учасник Кримських походів 1687-89 та Азовських походів 1695-96. Автор щоденника, який містить цінні матеріали з історії Лівобережної України кін. 17 ст.

ГОРКУША (Гаркуша) ФИЛОН (р.р .н. і см невід.) – полтавський полковник (1658-1670, з перервами). Походив з Бихова у Білорусі. З юнацьких років перебував на Запоріжжі, згодом служив у реєстровому козацькому війську. Навесні 1648 перейшов на сторону Б.Хмельницького. Учасник Жовтоводської битви 1648 і Корсунської битви 1648. Влітку 1648 за наказом гетьмана разом з Н.Небабою, М.Гпадким, Кривошапокою вів боротьбу проти польсько-литовських військ у північноукраїнських землях і Білорусі. В грудні 1648 козаки на чолі з Г. взяли в облогу Бихів, а в 1649 здобули Мозир, Гомель і Пинськ. В липні 1649 спільно з С.-М.Кричевським обороняв українські землі від литовських військ під командуванням Я.Радзивілла. В 1654 у складі українського посольства перебував у Москві. Був призначений наказним полковником полтавським. В 1656 їздив з дипломатичною місією до Варшави. В червні 1657 командував козацьким військом на Волині. Підтримував політику гетьмана І.Виговського. Брав участь у придушенні Пушкаря і Барабаша заколоту 1657-58. Дальша його доля невідома.

ГОРЛЕНКИ - український козацько-старшинський рід на Чернігівщині. Засновник роду Лазар Г. (р.н. невід.-п. .1687) полковник Прилуцького полку. Загинув у липні 1687 під час козацьких заворушень. Найвідоміші представники роду Г. Дмитро Г. (рр. н. і см. невід.) - прилуцький полк. (1692-1708). Один з найближчих сподвижників гетьмана І.Мазепи, активний прихильник розриву з Московією. В 1708 разом з І.Мазепою перейшов на сторону Карла XII. Супроводжував гетьмана І.Мазепу в еміграцію. Після смерті І.Мазепи (1709) був поряд П.Орликом і А.Войнаровським (одним з кандидатів на гетьманство). В 1711 і 1713 брав участь у походах гетьмана П.Орлика на Правобережну Україну. В 1715 внаслідок особистого конфлікту з П.Орликом повернувся в Україну. В 1715-30 змушений жити у Москві. В 1731 отримав дозвіл повернутися в Україну. Яким Г. (р. н. невід.-бл. 1758)- український військовий діяч, бунчуковий товариш. З 1729 Г. - генеральний хорунжий. В 1737 під час кримського походу - наказний гетьман, згодом -генеральний суддя. Яким Г. (Йоасааф: 1705-1754) - український церковний і освітній діяч, письменник. Внук Лазаря Г. і Д. Апостола. В 1725 закінчив Київську Академію. прийняв чернецтво, працював викладачем в цій академії. В 1737 став ігуменом Лубенського Мгарського Преображенського монастиря. З 1748 білгородський і обоянський єпископ. Дбав про розвиток освіти в Україні. Автор драми "Брань чесних семи добродстелей зь семи грѣхами смертними" (1737). Василь Г. (1853-1907) -український письменник і мистецтвознавець. Н. в с.Яронівці (тепер Сумська обл.), освіту здобув у Ніжинському лицейі та Сорбонському ун-ті (Париж). Активно співпрацював з журналом "Киевская старина". Автор численних праць про українських письменників (І.Котляревського, Т.Шевченка, П.Мирного та ін.). Йому належать статті на історико-побутові та етнографічні теми, зокрема дослідження про українські думи і кобзарів. Частина праць опублікована у книгах "Южнорусские очерки й портреты" (1898), "Украинские были" (1899). "Отблески" (1908).

ГОРНОВИЙ ОСТАП (справжнє прізвище та ім'я - Дяків Осип; 1921-1950) - відомий діяч Організації Українських Націоналістів, письменник і публіцист. В 1943-44 Г. редагував у підпіллі журнали "Юнак" і "Вісті". В 1945-48 - член відділу пропаганди Проводу ОУН. В 1948 Г. призначений Краєвим Провідником Львівського краю. В 1949-50- член Української Головної Визвольної Ради, заступник голови Секретаріату УГВР. Загинув у бою весною 1950.

ГОРОДЕЛЬСЬКА УНІЯ - угода між польським королем Владиславом II Ягайло та великим князем литовським Вітовтом укладена 2.10.1413 у м. Городлі на р. Західний Буг. Рішення Г.у., заперечуючи положення Кревської унії 1385 підтверджували існування Великого князівства Литовського як окремої незалежної держави. Разом з тим визнавалась політична зверхність польського короля, який мав стати великим князем литовським після смерті Вітовта. Г.У. передбачала проведення ряду заходів, спрямованих на уніфікацію систем органів державного управління обох країн, а також зрівняння прав шляхти католицького віровизнання Королівства Польського та Великого князівства Литовського. Результатом Г.У. було зміцнення союзу Литви та Польщі у війнах з Тевтонським орденом.

ГОРODOVІ КОЗАКИ - 1. Частина українського козацтва, яка на відміну ви низового запорізького козацтва проживала не на Очі, а на волостях, або на городах тобто на землях що були під владою місцевої адміністрації Великого князівства Литовського. Г.к. виникли у першій половині 16 ст. у зв'язку з необхідною чинити опір, спустошливим набігам татар та турків на українській землі. Найбільш відомими організаторами загонів Г.К. були черкаський староста О. Дашкевич, барський староста Бернард Претвич, шляхтич С.Заборовський, князі Д.Вишневський та Б.Ружинський ін. За свою службу Г.к. одержували від уряду платню, та користувались різного роду правами та привілеями. У боротьбі з татарами і турками вони тісно співпрацювали з запорізькими козаками. У 1572 значну частину Г.к. було взято на державну службу і внесено до реєстру (див. реєстрове козацтво).

2. Офіційна назва козацького стану, яка вживалась на Україні з середини 17 - до 80-х років 18 ст. До Г.к. зараховувались особи, що були внесені до козацьких компутів (списків). Внаслідок укладення Березневих

статей 1654 кількість Г.к. встановлювалась у 60 тис.. На Г.к. поширювались всі привілеї козацтва. Основною їх повинністю була військова служба, від виконання інших повинностей та сплати податків вони звільнялися. В залежності від майнового стану Г.к. поділялися на кінних, піших та тяглих. Перші з них брали участь у військових походах, другі несли гарнізонну та сторожову службу, а треті віддавали повинності старшині. Після Андрусівського перемир'я 1667 і ліквідації козацтва на українських землях, що залишилися під владою Речі Посполитої. Г.к. збереглися тільки на Гетьманщині. Внаслідок реформи 1735 права і привілеї Г.к. надалі поширювались тільки на виборних козаків. Значна частина Г.к. була переведена у категорію підпомічників.

У 1783 виборні козаки також були позбавлені своїх прав і прирівняні до державних селян, одержавши назву "малоросійські козаки".

ГОРСЬКА АЛЛА ОЛЕКСАНДРІВНА (18.9.1929-28.11.1970) - українська художниця і відомий діяч правозахисного руху 60-х років в Україні. Н. в м.Ялті. Підчас війни пережила блокаду Ленінграда. Навчалась в художньому інституті в Києві. В 1961-65 разом з В.Стусом, В.Симоненком, І.Світличним-та ін. стала одним з організаторів і активним членом Клубу творчої молоді у Києві, який був-тоді центром українського національного життя. Брала участь в організації літературно-мистецьких вечорів, підготовці щорічних Шевченківських свят та ін. Плідно займалась мистецькою діяльністю, створила ряд монументально-художніх робіт. В 1964 за виконання Шевченківського вітражу до вестибюлю Київського університету (був знищений), виключена з Спілки художників, однак згодом поновлена. Належачи до групи "шестидесятників", брала активну участь в українському правозахисному русі. За участь в акціях протесту в 1965-68 проти розправ над українськими правозахисниками - Б. і М.Горинями, П.Заливахою, С.Караванським, В.Морозом, В.Чорноволом та ін. Г. була знову виключена зі Спілки художників і зазнала переслідувань з боку радянських органів безпеки. В квітні 1968 поставила свій підпис під листом-протестом 139 діячів науки і культури до тодішніх керівників СРСР у зв'язку з незаконними арештами і закритими судами над дисидентами. 28.11.1970 трагічно загинула при нез'ясованих обставинах у Василькові біля Києва. Похорон Г перетворився в демонстрацію протесту проти існуючого комуністичного режиму в Україні. Авторчисленних художніх творів: "Автопортрет з сином" (1960), "Портрет батька" (1960), "Абетка" (1960), "Біля річки" (1962-63), "Портрет В.Симоненка" (1963) та ін.

ГОРУК СЕМЕН (Сень:13.9.1873; за ін. даними -12.9. 1875-1920) - Український військовий діяч, журналіст, отаман Легіону Українських Січових Стрільців і Української Галицької Армії. Н. в м.Снятині (тепер Івано-Франківська обл.). Навчався у Коломийській гімназії, згодом -Львівському ун-ті. В довоєнний період був активним членом "Молодої України" та Християнсько-Суспільної Партії, редагував часопис "Руслан". Став одним з організаторів товариства "Сокіл" в Галичині. В роки першої світової війни - командир сотні, з листопада 1914 - куреня Легіону Українських Січових Стрільців. Стрілецькі військові підрозділи під командуванням Г. визначалися в боях на Маківці над Стрипою і на Лисоні. Поранений піч Потуторами. В листопаді 1918 входив до складу Українського Генерального Військового Комісаріату, який очолив підготовку і проведення Листопадового повстання Листопадового повстання 1918 у Львові. З 5.11. до 10.12. 1918 Г -начальник штабу Начальної Команди УГА. Брав участь в українсько-польській війні 1918-19 і українсько-більшовицькій війні 1917-21. Заарештований більшовиками в квітні 1920 в Києві. З весни 1920 Г перебував у більшовицькому полоні у концтаборі Кожухов недалеко від Москви. В червні 1920 Г. разом з іншими галичанами був перевезений у табір особливого призначення на Соловецьких островах, де і загинув.

ГОСПОДАР - титул правителів Волощини і Молдови. У п.п. 14 ст. титулу Г вживали князі Галицько-Волинської держави, а в 14-16 ст. і князі Великого князівства Литовського.

ГОТИ (готони) - східногерманські племена (племена східних германців). За твердженням античних авторів (Пліній, Тацит, Птолемей), Г. на поч. н.е. жили на південному узбережжі Балтійського моря та в пониззі Вісли, куди переселилися з Скандинавії (о.Готланд). З 2 пол. 2 ст. Г. почали рух на Південь. В 1 пол. 3 ст. досягли Українського Причорномор'я,дебл.260захопили ряд античних міст держав - Ольвію, Тіру та Боспорську державу. Племена Г. поділялися на племінні групи, на чолі яких стояли вожді або конунги. Г. в союзі з іншими племенами здійснювали успішні воєнні походи в Малу Азію на Балканський п-ів (Дакію, Мезію). Вели війни проти Римської імперії, які привели до втрати імперією (в 271; за ін. даними - 274) Дакії. В 2 пол. 4 ст. з Г успішно боролися анти. Г, що осіли на захід від Дністра, називалися вестготами, а племена, які жили в нижній течії Дніпра - остготами. В 4 ст. прийняли християнство у формі аріанства. В цей же період Г створили сильне політичне об'єднання на чолі з остготським королем Германаріхом. В 375 готське об'єднання племен було розгромлене гуннами і витіснене з Причорномор'я. Невелика частина Г. залишилася в Криму.

ГОФМАН КАРЛ (р.н. невід.- квітень 1920) -австрійський і український військовий діяч, отаман (майор) Української Галицької Армії. За походженням австрієць. В роки першої світової війни - офіцер австрійської армії. З листопада 1918 командував армійською групою "Рудки" (група Гофмана), яка визначилася в боях з польською армією за Львів (див.Українсько-польська війна 1918-19). В лютому 1918 галицькі частини під командуванням Г., прорвавши оборону противника і розвиваючи наступ, зайняли населені пункти Поріччя, Долиняни, Вовчухи, Милятин, Бар та Довгомостиська, чим в значній мірі спричинилися до успішного завершення першого етапу Вовчухівської операції 1919. В червні 1919 очолив новосформовану Самарську (восьму) бригаду УГА. Розстріляний більшовиками у квітні 1920 в Одесі.

ГОФМАН МАКС (1869-1927) - німецький генерал начальник генерального штабу Східного фронту під час першої світової війни. В грудні 1917 - лютому 1918. Г. разом з державним секретарем закордонних справ Р. фон Кюльманом представляли Німеччину на мирних переговорах з делегацією Української Народної Республіки у Бресті. 27.1.)9.2.) 1918 як представник Німецької Найвищої Військової Управи підписав Берестецький мир 1918. Автор цікавих спогадів про події першої світової війни, в т.ч. про переговори в Бресті - "Der Krieg versäumten Gelegenheiten".

ГОФМАН ПЕТЕР (1865-1938) - австрійський військовий діяч, генерал, учасник першої світової війни. В 1914-15 - командуючий корпусом австрійської армії, до складу якого входив Легіон Українських Січових Стрільців. В 1918 - головнокомандуючий австрійськими військами в Україні.

ГРАВЕЦЬ ОМЕЛЯН (псевд.Батько; 1909-10.6.1944) - український військовий і політичний діяч, полковник Української Повстанської Армії. Н. в Чесанові на галицько-холмському прикордонні. В 1938-39 - організаторі технічний виконавець відомих демонстрацій українського населення, спрямованих проти польського окупаційного режиму. В 1939 заарештований польською поліцією. У вересні 1939 був звільнений з ув'язнення і повернувся на Холмщину. В 1939-41 - керівник підпільного зв'язку Проводу ОУН з осередками організації на українських землях. З 1941 Г. - член Головного Військового Штабу ОУН, Провідник Генеральної Округи ОУН на східноукраїнських Землях. Влітку 1943 призначений командиром групи військ "УПА-Північ". Загинув у бою з регулярними частинами Радянської армії на Вінниччині.

ГРАБ'ЯНКА ГРИГОРІЙ ІВАНОВИЧ (р.н. невід.-бл.1738) - український козацький літописець, гадяцький полковий суддя (1717-28), обозний (1728-29)1 полковник (1729-38).31686 перебував на службі в козацькому війську. Учасник Кримських походів 1687 і 1689, Азовських походів 1695-96 і Північної війни 1700-21. В 1723 Г. разом з іншими старшинами їздив до Петербурга добиватися скасування Малоросійської Колегії та відновлення виборів гетьмана (див. Коломацькі петиції 1723). За це був 1723-25 ув'язнений у Петропавлівській фортеці. В 1725 Г. після смерті Петра 1 повернувся в Україну. Брав участь в російсько-турецькій війні 1735-39. Влітку 1738, прикриваючи зі своїм полком відступ російської армії з Криму, загинув у бою. Г. - автор історичного твору літописного характеру "Действия презельной и от начала поляков кровавой небывалой брани Богдана Хмельницкого-с поляками- Року 1710". Твір викладає історію України з давніх часів до 1709. Джерелом для написання твору Г. служили офіційні документи, польські хроніки, щоденники, розповіді сучасників подій. Головну увагу приділяє історії козацтва та національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57. Оригінал твору не зберігся. Відомо бл. 20 списки літопису Г.

ГРЕК ДАНИЛО (Д.Калаугер, Д.Олівеберг, Олівеберг де Грекані: рр.н. і см. невід.) - український державний діяч і дипломат 50-х років 17 ст. Грек за походженням. Був ієромонахом в Афінах. За деякими даними, прибув в Україну з антиохійським патріархом Макарієм (за ін. даними - як посол шведської королеви Христини) 28.3.1654 був прийнятий під Білою Церквою гетьманом Б.Хмельницьким. З червня 1654 перебував на українській дипломатичній службі. 28.6.1654 очолив посольство до королеви Христини, а 30.10. був прийнятий новим королем Швеції Карпом X. За дорученням Б.Хмельницького представив план створення антипольської коаліції і балтійсько-чорноморського союзу проти Османської імперії. В 1655 брав участь в поході української армії у Галичину, а в травні 1655 їздив разом з К.Бурляєм з дипломатичною місією у Швецію. В червні 1656 очолював українське посольство в Трансільванію, а згодом до Молдавії і Волощини. Деякий час жив у Пруссії. Влітку 1657 Г. за згодою Б.Хмельницького вступив на шведську дипломатичну службу і в червні 1657 разом з шведським послом Лілієнкроною приїздив до Чигирини. Був шведським резидентом у Молдавії, де відстоював інтереси України. За гетьманства І.Виговського займав відповідальну пости в гетьманській адміністрації. Дальша його доля невідома.

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА БОГОСЛОВСЬКА АКАДЕМІЯ - вищий духовний навчальний заклад, заснований в 1928 у Львові митрополитом А.Шептицьким. Мала два факультети -богословський і філософський. Навчання тривало п'ять років. Мови викладання -українська і латинська. У 1934-39 у академії навчалось 350-400 студентів. Одним з організаторів і ректором Г.-К.Б.А. був Й.Сліпий. Серед професорсько-викладацького складу навчального закладу були митрополит А.Шептицький, Й.Сліпий, М.Чубатий, І.Крип'якевич та ін. Закрита радянською владою в 1944.

Сьогодні здійснюються заходи по відновленню діяльності Г.-К.Б.А.

ГРЕКОВ (Греків) ОЛЕКСАНДР (Михайло) (1875-1958) - відомий український військовий діяч, ген.-хорунжий Армії УНР. Родом з Чернігівщини. В роки першої світової війни -ген. російської армії. В листопаді 1917 призначений командиром 2 Сердюцької дивізії, сформованої за наказом коменданта київської воєнної округи полк. В.Павленка. З грудня 1918 командуючий Південної Групи військ Армії Української Народної Республіки. Наприкінці 1918 на поч. 1919 - міністр військових справ УНР. У складі української делегації вів переговори в Одесі з представниками Антанти про надання Директори УНР воєнної допомоги у боротьбі проти більшовиків. 9.6. 1918 Є.Петрушевич призначив Г. командуючим Українською Галицькою Армією. Підготував і провів Чортківський наступ 1919. В еміграції жив у Австрії. В 1945 заарештований радянськими спецслужбами у Відні і засланий у концтабір. В 1956 звільнений з ув'язнення.

ГРЕНЕР ВІЛЬГЕЛЬМ (1868-1939) - німецький військовий діяч. начальник штабу німецьких військ в Україні (1918), генерал-поручник. Н. в м.Вюр-тенберзі. Навчався в Академії генерального штабу. На поч. першої

світової війни керував роботою німецьких залізниць і організацію військових перевезень. З кін. 1916 перебував на Східному фронті, де командував дивізією, згодом - корпусом. -представником німецької центральної влади на українських землях. Підтримав прихід до влади гетьмана П.Скоропадського. За ініціативою Г. було демобілізовано Синьжупанників та Сірожупанників дивізії і полк, Січових Стрільців. На поч. листопада 1918 призначений начальником Генерального штабу німецької армії. З 1919 міністр шляхів, з 1927 військовий міністр. Один з засновників Українського Наукового Інституту в Берліні. Автор спогадів "Полководець проти волі".

ГРИВА МАТВІЙ (р.н. і см. невід.) - запорізький козак, один з керівників гайдамацького руху в 30-х рр. 18 ст. В 1734 загін повстанців під проводом Г. здобув Вінницю. Учасник повстання під керівництвом Верлана. Після поразки повстання з невеликим загоном виступив на Запоріжжя. Восени 1736 гайдамацький запн Г зайняв Паволоч (Житомирська обл.) і Погребище (Вінницька обл.). Історичних даних про дальшу долю Г. немає

ГРИГОРІЙ ІІ БОЛГАРИНОВИЧ (ГРЕК Григорій: р.н.невід.- 1472) • православний митрополит київський (1458-1472). Після прийняття Флорентійської унії 1439 Константинопольський патріарх Григорій Мамма висвятив, а Папа Римський Каліст III в 1458 призначив Г.ІІ Б. київським митрополитом. Висвячення Г.ІІ Б. на Київську митрополію означало відновлення незалежної митрополії, яка охоплювала всі українські і білоруські землі. Митрополит отримав титул "Київського і всієї Русі", а з 16 ст. - "Київського, Галицького і всієї Русі". В 1469 Г.ІІ Б. відійшов від унії і був Затверджений на митрополічій кафедрі Константинопольським Патріархом Діонісієм, який не визнавав Флорентійської унії.

ГРИГОРІЙВ (Григор'єв) МИКОЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1888-27.7.1919) - український військовий діяч, полк. Армії УНР. Н. в с.Верблюжці на Херсонщині. До першої світової війни служив у державних установах. В 1914 мобілізований у російську армію. Воював у чині штабс-капітана, за участь у боях відзначений Георгієвським хрестом. В 1917 Г. взяв активну участь в українізації військових частин російської армії. У 1918 служив у Збройних Силах Української Держави. З ІІ пол. 1918 за дорученням С.Петлюри готував повстання проти гетьмана П.Скоропадського на півдні України. В листопаді 1918 об'єднавши піч своїм командуванням численні повстанські загони, передав їх у розпорядження Дирек-торії УНР. Ведучи боротьбу проти білогвардійських військ повстанська армія (бл. 20 тис. чол.) під командуванням Г. в грудні 1918 зайняла Миколаїв і продовжила наступ у напрямі на Херсон. Після відступу Директорії УНР з Києва, Г. 18.2.1919 розпочав у Харкові переговори з більшовицьким урядом України. Наприкінці лютого очолив Задніпровську стрілецьку бригаду, з квітня - дивізію. Провів операцію по звільненню півдня України від військ Антанти, здобувши на 10.3. 1919 Херсон, а 15.3.1919 Одесу. Побачивши грабіжницьку політику більшовиків в Україні, яка супроводжувалася кривавими репресіями проти українського селянства, Г. вирішив підняти антибільшовицьке повстання. 8.5.1919 він звернувся з універсалом "До українського народу", в якому закликав до боротьби проти російських продзагонів і комісарів, та створення Рад без більшовиків. 9.5.1919 повстанська армія розпочала наступ з р-ну Знамянки-Олександрії-Куцівки на Катеринослав і Єлисаветград. 10.5. загони повстанців здобули Черкаси. 11.5. -Золотоношу, 12.5. - Кременчук. Г розраховував швидким маршем пройти Лівобережну Україну і оволодіти Харковом. Проте дальшим успіхам Г перешкодили амбіційні устремління деяких керівників повстанських загонів, що не дозволило йому об'єднати всі антибільшовицькі сили. В кін. травня проти повстанців було кинуте добірні більшовицькі військові частини піч командуванням К.Ворошилова і О.Пархоменка, які зупинили наступ. Після ряду кровопролитних боїв на Полтавщині Г. зі своїми військами змушений був відійти на Херсонщину. Влітку 1919 війська Г. об'єднались з загонами Н.Махна. Г. був обраний командиром об'єднаної армії, а Н.Махно -головою реввійськради. 27.7.1919 піч час конфлікту з отаманом Махном у с.Сентовому на Харківщині Г загинув. Деякі загони військ Г приєднались до повстанців Н.Махна, а більшість піч ударами більшовиків і денікінців розсіялась.

ГРИГОРОВИЧ-БАРСЬКИЙ ВАСИЛЬ ГРИГОРОВИЧ (псевд. Плака, Альбов; 1701-7.10,1747) - український мандрівник і письменник. Н. в Києві. В 1715-23 навчався в Київській Академії, в 1723-24 - у Львівському єзуїтському колегіумі. В 1724-47 подорожував по Угорщині, Болгарії,

Австрії, Румунії, Греції, Італії, Палестині, Сирії, Аравії та Єгипту. Залишив цінні записки про свої подорожі, в яких описував життя і побут, культуру відвіданих ним країн. Свої подорожні записи оформив 150 малюнками - види міст, пам'ятки архітектури ("Каїр", 1727; "Гора Ліван. Ліванські кедри", 1728 та ін.). Вперше надруковано в 1778.

ГРИГОРОВИЧ-БАРСЬКИЙ ІВАН ГРИГОРОВИЧ (1713-1785) - видатний архітектор, представник українського барокко. Брат В.Г.Григоровича-Барського. Вчився в Київській Академії. Побудував водогін на Подолі з павільйоном-фонтаном "Феліціан" (1748-49; на поч. 19 ст. - "Самсон", відновлено в 1982), надбрамну церкву з дзвіницею у Кирилівському монастирі 17 (50-60), церкви -Покровську (1766) і Миколи Набережного (1772-85)-всі у Києві, бурсу Київської Академії (1778); Собор Різдва Богородиці (1752-63), церкву (1761) в с.Лемешках (тепер Козелецького р-ну Чернігівської обл.). Творчість Б. відіграла визначну роль у розвитку українського барокко 2 пол. 18 ст., в якому зароджувалися риси класицизму.

ГРИДЬ (гридинь, гридень) - назва князівських дружинників у Київській державі. Г, звичайно називали молодших воїнів на виміну від старших (бояр). Г. несли воєнну службу і брали участь в управлінні князівським господарством.

ГРИЦАЙ ДМИТРО (псевд. Перебийніс; 1907-1945) - український військовий і політичний діяч, генерал-хорунжий Української Повстанської Армії. Н. в с.Дорожів Самбірського повіту на Львівщині (тепер село Самбірського р-ну Львівської обл.). Середню освіту здобув у Дрогобицькій гімназії. Ще навчаючись у гімназії, брав участь у діяльності Організації Вищих Класів Українських Гімназій, а згодом став членом Української Військової Організації. В 1928 вступив на фізико-математичний факультет до Львівського ун-ту. Не закінчивши навчання, був мобілізований. Служив у польській армії, з відзнакою закінчив офіцерську школу. В цей період свого життя став членом Організації Українських Націоналістів. З 1933 керівник Військової Референтури Крайової Екзекутиви ОУН. В 1934 заарештований польською поліцією і протягом двох років був ув'язнений у концтаборі Береза Картузька. Після звільнення з концтабору Г. продовжив навчання в ун-ті. В 1939 був знову ув'язнений у Березі Картузькій. Звільнений у вересні 1939 після розвалу польської держави. В 1940-41 - член Революційного Проводу ОУН і учасник другого Великого Збору ОУН. В 1941-43 Г. брав активну участь у партизанській боротьбі проти гітлерівців. Восени 1941 очолив Крайовий Військовий Штаб ОУН, який займався викриттям тактичних планів німецького командування, створенням складів зі зброєю і боеприпасами, підготовкою офіцерських кадрів для майбутньої української армії. Весною 1943 -заарештований гестапо. Звільнений з ув'язнення піч час нападу на тюрму відділу Української Повстанської Армії. Очолив Головний Військовий Штаб УПА. З січня 1945 призначено на пост Шефа Штабу УПА. 1.11.1945 Г. було присвоєно звання генерала. Восени 1945 разом з членом Проводу ОУН Маївським Тарасом, виконуючи завдання Української Головної Визвольної Ради. потрапив у засідку чеської поліції при переході через чесько-німецький кордон. Був захоплений в полон і після жаклихвих тортур страчений в тюрмі у Празі.

ГРІНЧЕНКО БОРИС ДМИТРОВИЧ (літ. псевд. Василь Чайченко, Л. Яворенко, П. Вартовий, Б. Вільховий та ін. ; 27.11(9.12).1863-23.4.(6.5).1910) - видатний український письменник, гро-мадсько- політичний діяч, вчений - мовознавець і педагог. Н. на хуторі Вільховий Яр на Харківщині (тепер Сумська обл.). Вчився в реальному училищі у Харкові. З 1881 вчителював на Слобожанщині і Катеринославщині. В 1891 (за н. даними - 1892) Г. спільно з І.Липою, М.Міхновським, Ю.Міхновським, В.Боровиком, М.Вороним, О.Черняхівським заснував Братство Тарасівців. В 1884-1900 працював у Чернігівському земстві, активно співпрацював з місцевою Громадою. На кошти І.Череватенка, організував на Підросійській Україні видавництво популярних книжок українською мовою ("Про грім та блискавку", "Велика пустиня Сахара", "Жанна д'Арк", життєписи І.Котляревського, Є Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка та ін. 31902 жив і працював у Києві. 31904-став одним з лідерів новоствореної Української Демократичної Партії. Наприкінці 1904 очолив ліву течію УДП, яка утворила Українську Радикальну Партію, (наприкінці 1905 об'єдналась з УДП в Українську Демократичну - Радикальну Партію. За дорученням київської Громади редагував "Словар української мови" (т.т. 1-4, 1907-09), з 1906 - співробітник газети "Громадська Думка" .а редактор журналу "Нова Громада". В 1906-09 очолював київську "Просвіту". Г. належав до гурту найвизначніших представників українського народництва. В період найбільшого розмаху великодержавно-шовіністичної політики російського уряду в Україні, виступав за послідовне проведення національно-культурницької роботи серед українського суспільства. Свої політичні погляди виклав у написаній ним програмі УДРП та у "Листах з Наддніпрянської України" (газета "Буковина", 1892-93).

Літературну діяльність розпочав у 80-ті роки. Г. автор близько 50 оповідань ("Чудова дівчина", 1884; "Сама, зовсім сама", 1885; "Олеся", 1890; "Украла", 1891; "Дзвоник", 1897 та ін.), повістей ("Соняшний промінь", 1890; "На розпутьті", 1891; "Серед темної ночі", 1900; " Піч тихими вербами", 1901), збірок поезії ("Пісні Василя Чайченка", 1884; "Під сільською стріхою", 1886; "Підхмарним небом", 1893 та ін.). Історичній темі присвячені драми: "Серед бурі" (1897), "Степовий гість" (1897), "Ясні зорі" (1884-1900). Г. перекладав твори Фрідріха Шіллера, Йогана-Вольфганга Гете, Гайнріха Гейне, Віктора Гюго, та ін. Г. впорядкував і видав у трьох книгах "Етнографічні матеріали зібрані в Чернігівській і сусідніх з нею губерніях" (т.т. 1-3, 1895-99). Йому належать цінні збірки народної творчості "Пісні та думи" (1895), "Думи кобзарські" (1897), "Веселий оповідач" (1898) та ін. Плідно працюючи в галузі народної освіти. Г. свої педагогічні погляди виклав у працях: "Яка тепер народна школа в Україні" (1896), "Народні вчителі і вкраїнська школа" (1906), "На беспросветном пути. Об украинской школе" (1906) та ін. Г. боровся за навчання українських дітей рідною мовою, виступав за чистоту української літературної мови. Створив ряд шкільних підручників, серед яких "Українська граматика", "Рідне слово". Помер у Оспедалетті (Італія), похований у Києві.

ГРОМАДИ - організації української інтелігенції у II пол. 19 - на поч.20 ст. в Україні, які вели національно-культурну та громадсько-політичну діяльність. Існували таємно в Києві, Полтаві, Харкові, Одесі, Херсоні, Чернігові та ін. містах України. Перша виникла наприкінці 50-х років 19 ст. в Петербурзі,доскладуюкоівходилиМ.Костомарое, Т.Шевченко, П.Куліш, В.Білозерський, Ф. і О.Лазаревські та ін. Коштом українських землевласників В.Тарнавського і Г.Галагана видавали твори українських письменників, а в 1861-62 - журнал "Основа". В 1861 Г. утворилась у Києві, і в 70-90-ті 19 ст. стала головним осередком національно-культурної роботи в Україні. В цей період до київської Г. входили .В.Антонович, М.Драгоманов, П.Чубинський, Т.Рильський, Ф.Вовк, М.Лисенко, М.Старицький, В.Рубінштейн, І.Нечуй-Левицький та ін. Члени Г. вважали, що їх основним завданням є поширення освіти та пробудження національної свідомості .народу. Вони брали активну участь у роботі недільних шкіл, видавали українську популярну і наукову літературу, збирали матеріали з етнографії і фольклору. Члени Г. активно співпрацювали у Південно-Західному Відділі Російського Географічного Товариства (1873-75), а також дебатували актуальні проблеми суспільно-політичного життя України в газеті "Кієвський Телеграф". Емський

указ 1876 звинуватив Г. і заборонив їх дальність. Внаслідок репресій 1875-76 було припинено видання "Кієвського Телеграфа", закрито Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства, звільнено

з Київського ун-ту М. Драгоманова і М. Зібера. Частина громадівців на чолі з М. Драгомановим емігрувала за кордон, де почала видавати зб. "Громада" (1878-82). У 80-х роках 19 ст. громадівці в Україні об'єднались навколо журналу "Кієвская Старина" (1888-1906), який матеріально підтримували В. Симиренко, В. Тарнавський і Є. Чикаленко. До київської Г. наприкінці 19-поч. 20 ст. ввійшли молоді діячі: Тимченко, С. Єфремов, М. Левицький, І. Стеценко, Л. Жебуньов та ін. Активно працювали тоді Г. в Одесі (В. Мальований, О. Андрієвський, Є. Борисов, Ф. Щербина), в Харкові (Д. Пильчиків, В. Александров, П. і О. Єфименки), Чернігові (М. Шраг, М. Коцюбинський, Б. Грінченко). Полтаві (М. Дмитріїв) та ін. містах України. В 1897 в Києві з ініціативи В. Антоновича і О. Конинського відбувся з'їзд членів Г., на якому було засновано Загальну Українську Безпартійну Демократичну Організацію. До новоствореної організації увійшли всі Г., що існували в 20 містах України, діяльність Г. в Україні продовжувалась до Лютневої революції 1917.

"ГРОМАДСЬКА ДУМКА" - перша щоденна громадсько-політична газета українською мовою у Підросійській Україні. Виходила з поч. 1906 (за деякими даними - з 31.12.1905) у Києві. Заснована Є. Чикаленком, В. Симиренко і В. Леонтовичем. У газеті працювали Ф. Матушевський, С. Єфремов, В. Дурдуківський, Б. і М. Грінченки, 1.8.1906 за розпорядженням російського уряду газету було закрито. 15.9.1906 видання "ГД." було продовжено під назвою "Рада".

ГРОМИКА МИХАЙЛО (р.н. невід. - П.1652) - білоцерківський полковник (1649-52). Прихильник досягнення компромісу з Річчю Посполитою, один з ініціаторів Білоцерківського договору 1651. Вбитий у Корсуні козаками, незадоволеними умовами договору.

ГРОШІ - особливий товар, що є загальною еквівалентною формою вартості інших товарів Г. виконують функції мірила вартості та засобу обігу. Крім того, вони є засобами нагромадження та платежу. З утворенням світового ринку деякі національні Г. виконують функції світових.

З найдавніших часів грішми були різні товари: хутра звірів, металеві сокири, мушлі каури тощо. Однак завдяки своїм фізичним властивостям найбільш вживаним загальним еквівалентом вартості дуже швидко стають благородні метали: золото та срібло. Згодом вони набирають форми монет.

Найдавнішими монетами відкарбованими на українських землях були емісії грецьких колоній заснованих на північному узбережжі Чорного моря (Ольвія, Тіра, Херсонес, Пантікапей та ін.) Випускались вони впродовж 6 ст. до н.е. - 4 ст. н.е. Однак ареал їх розповсюдження є незначним. Одночасно поширювались і монети карбовані на монетних дворах материкової Греції та островів Егейського моря і Малої Азії.

Значно частіше зустрічається на українських землях монетна продукція стародавнього Риму. Насамперед, це срібні денарії імператорської епохи, особливо часів панування імператорів Траяна, Адріана, Луція Вера, Марка Аврелія та Коммода (2 ст. н.е.). Ці монети перебували в обігу до 5 ст. Знахідки більш пізнього часу є рідкими. Масштаби використання римських денаріїв були дуже значними. Інколи у скарбах фіксується по декілька тисяч цих монет, а всього монетних знахідок у яких вони присутні зафіксовано біля 1500.

У 6-7 ст. на землях України з'явилася невелика кількість візантійських монет - срібних та бронзових, рідше золотих.

Впродовж 8-11 ст. на грошовому ринку Київської держави домінують арабські дірхеми, відкарбовані на чисельних дворах Арабського халіфату у Середній Азії, Ірані, Північній Африці, на Близькому Сході і навіть на Піренейському півострові. На Русь вони проникали двома основними шляхами - Волзьким та шляхом "з варяг у греки". Причому більш інтенсивним був перший. Одночасно потреби ринку обслуговували візантійські срібні міліарісії та західноєвропейські монети денарієвого типу. Але вплив цих грошових одиниць на економічне життя був мізерним.

В епоху найбільшої могутності Київської держави князі розпочали власне монетне карбування. Так, Володимир Святославич Великий (980-1015) випускав т. зв. "златники" та "срібляники" - золоті та срібні монети, на лицевій стороні яких поміщено зображення князя з усіма регаліями, а на зворотній - княжий герб - тризуб. Після Володимира Великого срібну монету карбували князі Святополк Ярополкович (1015-1019), Ярослав Мудрий (1019-1054) та можливо, тмутараканський князь Олег-Михаїл. Деякі з них виконані на високому мистецькому рівні і є цінними пам'ятками нашої історії.

У другій половині 11 ст. у зв'язку з припиненням масового ввозу іноземних монет і відсутністю власних покладів срібла Київська Русь вступає у т. зв. "безмонетний період". Є припущення, що тоді роль засобів обігу виконували хутра звірів, насамперед, куниці та білки. Вони використовувались паралельно з арабськими монетами. У письмових джерелах згадуються такі і номінали тогочасної грошової системи: куна, ногата, резана, векша, гривна. Співвідношення між ними, на основі розрахунків здійснених за Короткою редакцією "Руської Правди" виглядає так: 1 гривна = 20 нотатам = 25 кунам = 50 резанам = 150 векшам

У 12-13 ст. при проведенні значних фінансових операцій широке використовувались срібні злитки - гривни. Розрізняють декілька їх типів, основними з яких є: київські, чернігівські та новгородські. Різною була і вага гривен. Теоретично вона становила 204,756 г. срібла.

У 14 ст. монетне карбування на українських землях відновлюється. Після завоювання Галичини поляками,

король Казимир III Великий (1333-1370) розпочав тут емісію т. зв. "квартників" (півгрошів) зі срібла та мідних "пулів". Перші з них несуть зображення герба Галичини - крокуючого лева та напис "moneta russlae". Монета цього типу карбувались у Львові і наступниками Казимира III Людовиком Угорським (1370-1382) та його намісником у Галичині - Володиславом Опольським (1372-1378), а також при Владиславі Ягайло (1386-1434). Одночасно, останній з них карбував і т. зв. "львівські квартники" - півгроші з написом "moneta iembergensis", які випускались до 1414 р. Після встановлення у середині 14 ст. литовського панування на основній частині українських земель, у Київському удільному князівстві випускав власну монету князь Володимир Ольгердович (1362-1394). Крім нього, відомі карбовані на Чернігівщині монети кн. Дмитра Корибуга. Припускають, що емісію вели і інші удільні князі.

У другій половині 14-15 ст. домінуюче становище на грошовому ринку посіли празькі гроші, - монети, що карбувались у величезній кількості чеськими королями починаючи з 1300 р. Найбільш поширеними на українських землях є гроші Вацлава IV (1378-1419). Останні з монет цього типу датуються першою половиною 16 ст. Крім празьких грошів, у монетних скарбах цього часу бачимо продукцію польських; литовських, золотоординських, московських монетних дворів. При проведенні значних фінансових операцій використовувались золоті дукати (3,48 г), переважно угорського карбування. Одиницями грошової лічби були копа, що дорівнювала 60 грошам (1 гріш = 10 денаріїв (пенязів), яка використовувалась у Великому князівстві Литовському, та гривна (48 грошів, 1 гріш = 18 денаріїв), що домінувала в Галичині.

У 16 ст. , внаслідок грошової реформи Сигізмунда 11526-1528 рр. грошове господарство українських земель зазнає суттєвих змін. На ринку з'являються нові номінали: шостак - 6 грошів, трояк - 3 гроші, гріш, тернарій (третяк) - 3 денарії, солід (шеляг) - 6 денаріїв тощо. Основною лічильною одиницею стає злотий, що дорівнював 30 грошам. Зростає і кількість та асортимент крупної монети з'являються срібні талери (біля 28 г.) та їх фракції 1/2 та 1/4. Карбувались вони переважно на монетарних Голландії, Південних Нідерландів, різних володінь Німеччини, рідше Польщі. Серед золотих дукатів переважають голландські та угорські, а також венеціанські "цехіни". У 16 ст. співвідношення талера і дуката переважно становило 3:2.

У 17 ст. з'являються нові номінали монет - це орти (1/4 талера) та півтораки (1 1/2 Кредитні гроші - низькопробні "тинфи", номінальна вартість яких дорівнювала 1 злотому (30 грошів), а реальна не перевищувала 12, та мідні соліди - "боратинки". В цей час було відкрито Львівський монетний двір, який функціонував у 1656-1663 рр. (з перервами). Тут випускались переважно срібні орти та шостаки, а також невелика кількість талерів та золотих монет.

Дискусійним залишається і питання проведення грошового карбування Богданом Хмельницьким. Більшість дослідників не схильні підтримувати цієї думки, але дехто (зокрема акад. І.П.Крип'якевич) її схвалює Є також дані про карбування півтораків - чехів гетьманом П. Дорошенком у м. Лисянка.

На українських землях, які після укладення Андрусівського перемир'я 1667, залишилися у складі Речі Посполитої, до першого її поділу (1772) грошове господарство залишилося практично без змін.

Іншою була картина, на землях, що відійшли до Російської держави. Тут відразу ж почали поширюватися російська монета, яку населення не хотіло приймати. І тільки після Полтавської битви 1709 Петро 1 заборонив використовувати іноземну монету в Україні, але вона ще зустрічалась на ринку до 30-х рр. 18 ст. Впродовж 18 ст. і до революції 1917 тут домінували російський рубль та копіяка (1/100 рубля).

Внаслідок першого поділу Речі Посполитої (1772) Галичина відійшла до складу Австрійської імперії. У 1774 вона захопила і Буковину. На цих землях австрійський уряд запровадив власну грошову систему: 1 гульден (флорин) дорівнював 60 крейцерам. Деякий час велося карбування міцних монет для Галичини номіналом 1 шиллінг, та 3 крейцари. З 1857 гульден став дорівнювати 100 крейцерам. Внаслідок грошової реформи 1892 у Австро-Угорщині було запроваджено золотий монометалізм і основною грошовою одиницею стала корона (крона), яка ділилася на 100 геллерів (філлерів).

Після відновлення української національної державності 1917 р. з'явилась необхідність випустити власні гроші. Ухвалою Української Центральної Ради від 19.12.1917 року було вирішено випустити перші кредитні білети номінальною вартістю 100 карбованців. Вони були віддруковані в одній з українських друкарень Києва і з'явилися в облігу вже 24 грудня того ж року. Це були перші паперові Г. на яких було поміщено зображення державного герба України - тризуба і написи українською мовою. Одночасно на банкнотах цієї емісії бачимо написи російською, єврейською та польською мовами.

Законом Української Народної Республіки від 1.03.1918 р. грошовою одиницею стала гривня, яка дорівнювала 1/2 карбованця і ділилася на 100 шагів. В обігу перебували грошові знаки вартістю 10,25, 50, 100, 250, 1000 карбованців, а також 2, 5, 100, 500, 1000 і 2000 гривень. Гривні всіх номіналів, крім 5 гривень були надруковані у Берліні, 5 гривень випускались у Станіславові (тепер м. Івано-Франківськ). Карбованцеві купюри друкувались у Києві, Кам'яну Подільському та в деяких інших містах. Поліграфічний рівень їх виконання значно гірший і у зв'язку з цим їх часто підробляли. Розмінна монета - шаги, випускались у вигляді поштових марок, номінальною вартістю 10, 20, 30, 40 та 50 шагів.

Грошові знаки часів Української Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР мають високу мистецьку вартість. У їх проектуванні приймали участь відомі митці: Нарбут, Модзалевський, Красівський, Приходько,

Романовський, Середа, Краловський.

Під час першої світової війни та визвольних змагань українського народу у зв'язку з браком розмінної монети з'явилась велика кількість міських та регіональних грошових знаків т. зв. бон, чеків, розмінних знаків, тощо. Зокрема на Волині вони випускались у Кремену, Дубно, Луцьку, Острозі, Житомир, Рівному та н, а в Галичині - у Львові, Дрогобичі, Бродах, Золочча, Тернополі, Збаражі, Сокалі

Після встановлення на українських землях більшовицького режиму, а згодом і включення їх до складу СРСР тут були поширені знаки радянського зразка. На західноукраїнських землях у міжвоєнний період використовувались Г. держав, до складу яких вони входили: у Галичині польська марка, а з 1924 - злотий, що дорівнював 100 грошів, на Закарпатті - чехословацька крона, яка ділилася на 100 геллерів, а на Буковині - румунська лея, що складалася з 100 бані.

Після відновлення державної незалежності України 1991 р. взято курс на запровадження в обіг власної грошової одиниці - гривні.

ГРУПА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ МОЛОДІ - перша нелегальна молодіжна політична організація націоналістичного напрямку у Західній Україні. Створена групою студентів Львівського (таємного) Українського Університету на поч. 20-х років для боротьби проти впливу комуністичної ідеології на українське суспільство. Провідними членами організації були: О.Боднарів, Ю.Вассиян, І.Габрусевич. В.Диденко, В.Кравців, С.Охримович. В 1926 внаслідок об'єднання Студентських Громад і "ГУДМ" виник Союз Української Національної Молоді.

ГРУПА УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОЛОДІ - перша організація української молоді за кордоном, яка стояла на засадах націоналізму. Створена в таборі для інтернованих бійців УГА в чеському м.Ліберціна поч. 1921. Організаторами ГУНМ стали З.Петрів, М.Коновалець, І.Вільховий, В. Бас, І.Гіжа та ін. Згодом до складу цієї організації увійшли О. Бойдуник, М.Козак, Ю.Вассиян, С.Нижанківський. Восени 1922 осередки ГУНМ існували у Празі, Брно, Подєбрадах, пізніше - у Відні, Берліні і Граці.

Навесні 1924 у Празі відбувся з'їзд представників усіх осередків організації, на якому було узгоджено ідейні основи розбудови ГУНМ і поставлено питання про необхідність об'єднання всіх націоналістичних організацій. Восени 1924 створено керівний орган організації - Екзекутиву ГУНМ. Головами ГУНМ обирались: М.Ковалець, С.Нижанківський, З.Петрів, Л.Макарушка, М.Коновалець, Пижа, О.Бойдуник. На поч. 1927 офіційні переговори представників ГУНМ і Легії Українських Націоналістів завершилися створенням координаційного центру діяльності цих двох організацій - "Союзу Організацій Українських Націоналістів". А вже 28.1.1928 відбулося остаточне злиття цих двох організацій в "Союз Українських Націоналістів".

ГРУША ІВАН (рр.н. і см. невід.) - державний діяч серед. 17 ст., військовий, дипломат, генеральний писар (1658-69). Походив з шляхетського роду. 7.9.1656 разом з І.Ковалевським від імені гетьмана Б.Хмельницького підписав з українсько-семигородський договір, за яким обидві сторони зобов'язались надавати одна одній військову допомогу у боротьбі проти Речі Посполитої (див.Українсько-семигородський договір 1656). В липні 1657 на прохання представників від Пинського повіту їздив до Пинська для прийняття від місцевого населення присяги на вірність гетьману Б.Хмельницькому. За гетьманування І.Виговського був військовим генеральним писарем.

ГРУШЕВСЬКИЙ МИХАЙЛО СЕРГІЙОВИЧ (17(29).9.1866-24.11.1934) - видатний український історик, визначний політичний і державний діяч, публіцист. Н. в м.Холмі (тепер м.Хелм, Польща) у сім'ї педагога-слависта. Походив з давньої (відомої з 18 ст.) священницької родини Грушів (згодом Грушевських з Чигиринщини. Невдовзі сім'я Г. переїхала за місцем роботи батька спочатку у Ставропіль, згодом - на Кавказ. З 1880 навчався у Тифліській гімназії, а в 1886-90 - на історико-філологічному факультеті Київського ун-ту. В травні 1894 захистив дисертацію та тему "Барське староство" і отримав ступінь магістра. В цей період свого життя брав активну участь у дальності київської Громади. В 1894 за рекомендацією В.Антоновича переїхав до Львова, де посів кафедру української історії у Львівському ун-ті. В 1898-1913 Г., очолюючи Наукове Товариство м.Шевченка у Львові, проводив величезну роботу по реорганізації товариства за зразком європейських академій наук, збиранню фондів, створенню бібліотеки і музею. У 1895-1913 редагував "Записки Наукового Товариства ім.Шевченка".

Г. створив у Львові школу істориків України, до якої належали І.Крип'якевич, І.Джиджора, О.Терлецький, С.Томашівський, В.Герасимчук, М.Кордуба. В 1898 у Львові вийшов перший том монументальної праці Г. "Історія України-Руси" (в 10 т.), яка продовжувала видаватись в 1899-1937 у Львові і Києві. Політичну діяльність Г. розпочав у Галичині, де в 1899 став одним з засновників Української Національно-Демократичної Парлі. В роки першої російської революції багато часу проводив на Наддніпрянській Україні. В 1907 Г. організував і очолив Українське Наукове Товариство^ Києві. В 1908, продовжуючи свою політичну діяльність, Г. став одним з ініціаторів створення і головою Товариства Українських Поступівців. яке об'єднало більшість українських партій та національно-громадських організацій. В цей період Г. видав ряд публікацій щодо українського питання - "3 біжучої хвилі" (1906), "Визволення Росії і українське питання" (1907), "Наша політика" (1911), "Вільна Україна" (1917). Перша світова війна застала Г. в Галичині В листопаді 1914 Г. (через Австрію, Італію і Румунію) зумів повернутися до Києва. Тут був заарештований російськими властями, які вже давно слідували за його діяльністю, звинувачений у "австрофільстві" і засуджений до заслання у Сибір. На прохання Російської Академії Наук Г. переводять спершу до

Симбірська, згодом до Казані, а звідти - до Москви. 14(27).3.1917 повернувся до Києва, де одночасно був обраний головою Української Центральної Ради. УЦР на чолі з Г., враховуючи зміну політичної і соціально-економічної ситуації, пройшла шлях від вимог автономії до проголошення незалежної України (див.Універсали Української Центральної Ради).

29.4.1918 Г. був обраний президентом Української Народної Республіки. Після приходу до влади 29.4.1918 гетьмана П.Скоропадського ввійшов від активної політичної діяльності. В березні 1919 Г. емігрував в Чехо-Словаччину, а потім в Австрію, де розгорнув широку наукову і публіцистичну діяльність. В 1919 Г. заснував Український соціологічний інституту Відні, в 1920-22 редагував орган Української Партії Соціалістів-Революціонерів. "Борітеся - поборете!", часописи "Східна Європа" і "Наш стяг". Жив також у Женеві, Берліні 1 Парижі. 7.3.1924 після довгих роздумів і переговорів з радянськими представниками, Г. повернувся до Києва. В 1924 був обраний членом Української Академії Наук, керував секцією історії України Історичного відділу АН, брав участь у виданні журналу "Україна", "Записок історико-філологічного відділу ВУАН", "Наукового збірника" та ін. За його редакцією вийшли: "Український археологічний збірник", "Пам'ятки українського письменства", "Студії з України". В 1929 Г. обрали академіком Академії Наук СРСР. Проте невдовзі Г. заарештували як керівника т.зв. Українського націоналістичного центру, але незабаром звільнили. В березні 1931 його було вислано до Москви, наукові установи, створені ним, ліквідовано, співробітників і учнів заарештовано. Все це негативно вплинуло на здоров'я вченого. Помер Г. при нез'ясованих обставинах під час нескладної операції у Кисловодську, де перебував на лікуванні. Похований на Байковому кладовищі у Києві. Г. - автор понад 2 тис. наукових праць: "Історія України-Руси" (т.1-10, в 13 кн.б 1898-1937), "Нарис історії українського народу" (1904). "Ілюстрована історія України" (1911), "Початки громадянства" (1921), "Історія української літератури" (т.1-5, 1923-27) та багато н. Г. - один з редакторів багатотомного видання документів "Джерела до історії України".

Історична концепція Г. складалась під впливом В.Антоновича, М.Костомарова і М.Драгоманова. Ідеї народництва і федералізму були домінуючими в його науковій і громадській діяльності. Для історичної концепції Г. була характерною першість соціальних інтересів над національно-державними. Однак, в процесі дальшого вивчення історії України та особистої участі в громадсько-політичному житті Г. все більшого значення надавав державно-національному чинникові. Ідеалом майбутнього устрою України для Г. був демократичний федералізм з широкими правами громадян, виборністю всіх органів управління. Великі заслуги Г. як вченого, який створив цілісну концепцію українського історичного процесу, його діяльність, як державного і політичного діяча періоду українських національно-визвольних змагань 1917-21, ставлять його в ряд найвизначніших постатей української історії.

ГРЮНВАЛЬДСЬКА БИТВА 1410 (Танненберзька битва) - битва, яка відбулася під час "Великої війни" 1409-11 між військами Тевтонського ордену і об'єднаною польсько-литовсько-українською армією поблизу с.Грюнвальд і Танненберг (Сх.Пруссія, тепер терит. Польщі). 15.7.1410. До складу союзницьких військ, які очолювали великий князь литовський Вітовт і польський король Ягайло, входили польські і литовські частини, українські війська з Галичини, Поділля, Києва, Стародуба, Луцька, Володимира (всього бл. 40 тис. чол.). У складі союзницьких військ були смоленські полки, загони кримських татар та чеські найманці (4 тис. чол.) на чолі з Я.Жижкою. майбутнім вождем таборитів. Військами Тевтонського ордену, які склалися з німецьких і французьких рицарів та найманців з багатьох країн Зх.Європи, командував великий магістр Альріх фон Юнгінген. Польсько-литовсько-українська армія налічувала 100 тис. чол. і кількісно переважала уряду хрестоносців, але орденські війська мали перевагу в озброєнні і воєнній підготовці. Битва розпочалася атакою татарської кінноти на ліве крило орденських військ. Проте рицарі Валенрода відбили цей напад і самі перейшли в контрнаступ. Хрестоносцям вдалось змусити до відступу литовські війська, а на правому фланзі потіснити польську армію. В критичний момент битви стійкість проявили українські і смоленські полки, які продовжували утримувати позиції в центрі. Це дозволило союзникам перебудувати свій бойовий порядок і перейти в контрнаступ. Війська Тевтонського ордену, втративши 18 тис. убитими (в т.ч. загинув і великий магістр ордену) і 14 тис. полоненими. були розгромлені. Поразка союзницьких військ у Г.б. підірвала військову могутність Тевтонського ордену і припинила експансію німецьких рицарів на Схід

ГУБЕРНІЯ (від лат. - правитель) - вища адміністративно-територіальна одиниця Російської імперії. Вперше встановлена в 1708 указом Петра 1, за яким територію всієї Московської держави було поділено на 8 Г. Дві з них - Київська і Азовська - займали частину території України. Створення Г. на українських землях було пов'язано з намаганням царського уряду організувати паралельні до гетьманської адміністрації органи влади. Очолював Г. губернатор, який поєднував адміністративні, судові і фінансові функції. З 1710 Г. поділялися на долі, а з 1719 - на провінції, а провінції на дистрикти. За "Установленням про губернії" 1775, яке поширювалося на Україну з 1781, в кожній Г. створювалось губернське правління в склад губернатора, двох губернських радників і губернського прокурора. Російську імперію було поділено на 41 Г., які в свою чергу, склалися з повітів. Невдовзі кількість Г. зростає до 50. Указом вір. 22.3.1764 на півдні України створювалась Новоросійська Г, яка складалась з двох провінцій - Єлисаветградської і Катеринославської та Бахмутського повіту. В 1765 на території Слобідської України було створено Слобідсько-Українську Г. (з 1835 - Харківську) з центром у м.Харкові. На поч. 80-х років 18 ст. у Лівобережній Україні і Слобожанщині запроваджено поділ на намісництва, які поділялися на Г. Внаслідок трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1795) на українських землях, що перейшли під владу Російської імперії в 1796 було створено Подільську і Волинську Г. Відповідно до царського указу від 12.12.1796 "Про гезділ держави на губернії" намісництва

були ліквідовані. У 1796 Лівобережна Україна отримала назву Малоросійська Г, яка в 1802 була поділена на Чернігівську і Полтавську. На територіальній основі Катеринославського і Вознесенського намісництва (раніше - Г.) була знову утворена Новоросійська Г., яку в 1802 перетворено на Таврійську, Катеринославську і Миколаївську (з 1803 - Херсонська). Напротязі I пол. 19 ст. з цих Г. було утворено чотири генерал-губернаторства - Київське, Новоросійське, Малоросійське і Харківське. В 1815 до Російської імперії було приєднано Холмщину і Підп'яштя, землі яких з 1831 знаходились у складі Сідлецької, Люблінської і Гродненської Г. На поч. 1917 українські землі знаходилися у складі Київської, Чернігівської, Харківської, Полтавської, Катеринославської, Херсонської, Таврійської, Чорноморської, Подільської і Волинської та частково Люблінської, Сідлецької, Гродненської, Мінської, Бесарабської і Кубанської Г. В 1921 територія України поділялася на 12 Г, згодом - на 9. В результаті адміністративно-територіальної реформи в Україні у 1925 Г. було скасовано (див. також Адміністративно-територіальний устрій України).

ГУБЕРНСЬКІ (губерніальні) КОМІСАРИ - в Україні у 1917-18 -службова особа, яка обиралась для адміністративного управління губернією замість губернатора. На поч. 1917 кандидатури Г.к. затверджував Тимчасовий уряд, а з літа 1917 -Українська Центральна Рада. В українських губерніях, на які за "Тимчасовою інструкцією для Генерального Секретаріату Тимчасового уряду в Україні" від 4(17).8.1917 поширювалась влада Генерального Секретаріату УЦР-УНР, Г.к. були: В.Стародомський - м.Київ; М.Суковкин (згодом М.Саліковський) - Київщина; М.Іскрицький (згодом Д.Дорошенко) - Чернігівщина; А.Лівицький - Полтавщина; А.В'язлов - Волинь, М.Стахоєський - Поділля. Виконували свої функції і після проголошення Української Народної Республіки. В повітах існували посади повітових комісарів. Вперіод Гетьманату були замінені губернськими старостами

ГУЛАК МИКОЛА ІВАНОВИЧ (1822-26.5.(7.6.)1899) - український громадсько-політичний діяч, педагог і вчений. Походив з дворянської родини Золотоніського повіту на Полтавщині. В 1843 закінчив юридичний факультет Дерптського (Тартуського) ун-ту. В 1844 здобув вчений ступінь кандидата права. В 1845-47 служив в канцелярії київського і волинського генерал-губернатора. В грудні 1845- січні 1846 разом з М.Костомаровим та В.Біпозерським заснував Кирило-Мефодіївське братство. Належав до радикального крила організації (Г., Т.Шевченко, Г.Андрузький, О.Навроцький, І.Посяда), яке відстоювало національно-демократичні ідеї. 18.3.1847 заарештований і ув'язнений в Шліс-сельбурзькій фортеці, де перебував до 1850. Під час слідства тримався особливо мужньо, відмовившись давати свідчення і назвати будь-кого з учасників братства. В 1850-55 перебував під наглядом поліції в Пермі. З 1859 працював викладачем математики, природничих наук та історії у навчальних закладах Одеси, Керчі, Кутаїсі, Тбілісі. Г. належать праці з історії, математики, філософії, юриспруденції, переклади з грузинської і азербайджанської літератури. Помер у Єлисаветполі (тепер Гянджа, Азерб.).

ГУЛЕВИЧІВНА (Галшка, Лозчина Гулевичівна) ЄЛИЗАВЕТА ВАСИЛІВНА (1585-1642) - одна з засновниць Київського братства, монастиря і школи при ньому. Дружина мозирського маршалка Степана Лозки. В 1615 пожертвувала свою садибу з землями на Подолі у Києві для влаштування монастиря і школи. Цим було покладено початок Київській братській школі (згодом - Києво-Могилянській Академії). Брала участь у діяльності Луцького братства.

ГУЛИЙ-ГУЛЕНКО АНДРІЙ (1886-р. см. невід.) - український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. На поч. 1919 вів бої з загонами Н.Махна за Катеринослав (тепер м.Дніпропетровськ) в 1919-20. Командував Запорізькою дивізією під час першого Зимового походу Армії УНР (див. Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921). В листопаді 1921 очолював Бесарабську групу Армії УНР, яка діяла спільно з Волинською групою Ю.Тютюнника під час другого Зимового походу Армії УНР. Попав у більшовицький полон. Дальша доля невідома.

ГУЛЯНИЦЬКИЙ ГРИГОРІЙ (рр.н. і см. невід.) -український військовий і державний діяч, полковник ніжинський (1656-59) і корсунський. Походив з шляхетської родини на Волині. В 1649 та в серпні 1654 (разом з Марком Лєвоновичем і Іваном Дяченком) за дорученням Б.Хмельницького очолював українське посольство до Москви. В 1654 вимовився прийняти присягу на вірність московському цареві. Сподвижник гетьмана І.Виговського, активний прихильник його незалежницької політики. В 1657-58 Г. брав участь у придушенні антигетьманського заколоту під керівництвом Я.Барабаша і М.Пушкаря. В 1659 Г. будучи наказним аверським гетьманом, протягом трьох місяців обороняв Конотоп від московських військ під командуванням князя Трубецького. Після зречення І.Виговського. Г. був усунений з полковництва. В 1659 перейшов на сторону Ю.Хмельницького. Разом з С.Богдановичем-Зарудним і Г.Лісницьким став ініціатором укладення Слободищенського трактату 1660. За гетьманування П.Тетері кілька разів їздив з посольством до Варшави. В 1663-64 Г. брав участь у поході польсько-української армії під командуванням Яна Казимира і П.Тетері на Лівобережну Україну. В 1664 на вимогу польського коронного гетьмана С.Чарнецького заарештований і без суду ув'язнений разом з митрополитом київським Й.Тукальським і Ю.Хмельницьким у фортеці Мальборк (Прусія). В 1667 був звільнений і приєднався до гетьмана П.Дорошенка. З 1675 перебував на службі у польського короля. Дальша його доля невідома.

ГУЛЬТЯЙ - в 15-16 ст. неосілі селяни у Польщі, що у пошуках заробітку переходили з місця на місце. Прийняті в 1496 і 1503 закони обмежували їм свободу пересування.

ГУННИ (Гуни) - великий кочовий народ, що сформувався на території Центральної Азії наприкінці 3 ст. до н.е. Вперше згадується в китайських джерелах. На поч. 2 ст. до н.е. Г. з'явилися в степах Українського

Причорномор'я. Завоювавши аланів, в 375 Г. на чолі з вождем Баламбером (Балміром) розбили готів і антів та зайняли простір між Доном і Карпатами. На думку деяких дослідників, підкорення Г., остготів і витіснення вестготів у Фракію, дало початок Великому переселенню народів. Напротязі 395-415 здійснили походи на Закавказзя, у Сірію, Каппадакію, Месопотамію, Фракію та Іллірію. В 420 Г. просунулися у Паннонію (терит. сучасн. Угорщини). В 445 вождем Г. став Аттіла, при якому гуннська держава досягла найбільшої могутності. До складу держави Г. входила територія Українського Причорномор'я під назвою Припонтійська Скіфія, а заданими частини дослідників - значна частина території всієї сучасної України - Велика Скіфія. В 447 Г. на чолі з Аттілою здійснили похід на Східну Римську імперію і дійшли до околиць Константинополя. В 451 війська Г. напали на Галлію, здобувши "міста Мец,Вормс, Страсбург, Майнц і взяли в облогу Орлеан. Проте після битви з римлянами та їх союзниками 15.6.451 на Каталаунських полях наступ було короткочасно зупинено. В 452 гуннські війська вторглися в Італію. Після смерті Аттіли (453) боротьба за владу між його синами і повстання підкорених племен привели до розпаду гуннської держави. В 455 в битві біля Недао (Паннонія) Г. були розбиті і відступили у південноукраїнські степи. Після нової поразки в 469 у Фракії від візантійської армії Г. розсіялись по різних територіях.

ГУНЯ ДМИТРО ТИМОШОВИЧ (рр.н. і см. невід.) - один з керівників національно-визвольних повстань в Україні у 30-их роках 17 ст., козацький гетьман (1637, 1638). Учасник народного повстання проти польських поневолювачів під проводом П.Павлюка. Після поразки повсталих в грудні 1637 під Кумейками (6.12.1637; тепер село Черкаського р-ну, Черкаської обл.) та Боворицею (10.12.1637; тепер село Чигиринського р-ну, Черкаської обл.), частина козаків на чолі з Г. і К.Скиданом відступила на Запоріжжя. В кін. 1637 Г. був обраний гетьманом. На поч. 1638 козаки, очолювані Г, розбили польський каральний загін ротмістра Мелецького, післаний для знищення Запорізької Січі. Весною 1638 Г. разом з запорожцями приєднався до повстання під проводом Я.Острянина (див. Острянина повстання 1638). В травні 1638 після бою під Жовнином (тепер село Чернобаївського р-ну Черкаської обл.) частина повсталих на чолі з Острянином виступила на Слобідську Україну. Г., якого обрали гетьманом, разом з рештою повстанців продовжив боротьбу. 17.6.1638 козаки під проводом Г. ввійшли з-під Жовнина до гирла р. Сули, де в неї впадає р.Старець. Повстанці збудували добре укріплений табір ідо 28.7.(7.8.) відбивали всі атаки польських військ під командуванням М.Потоцького. Через нестачу харчів, фуражу і знесилення людей повстанці змушені були розпочати переговори з польським командуванням. Г. з частиною козаків зумів прорвати вороже оточення і відступив на Запоріжжя. В 1640 Г. очолював похід запоріжців на Крим. Дальша його доля невідома.

ГУТКОВСЬКИЙ КЛИМ - (1881 - 29.5.1915) -український військовий діяч, сотник Легіону Українських Січових Стрільців. Н. в Тернополі. Закінчив реальну школу, згодом Львівський політехнічний ін-тут. На поч. 20 ст. став одним з організаторів січово-стрілецького руху в Галичині. Деякий час жив у Бразилії, де в 1910 редагував часопис "Праця". Відкрив сталактитові печери у Кривчі на Поділлі. В 1913 організував у Бориславі товариство "Українських Січових Стрільців" (див. "Січ"). Під час першої світової війни - сотник Легіону УСС і командант Гуцульської сотні УСС. Помер у лікарні в Будапешті 29.5.1915.

ГУЦУЛЬСЬКА РЕСПУБЛІКА - назва українського державного утворення, що існувало в листопад 1918-червні 1919 на Закарпатті. Після перемоги в листопаді 1918 національно-демократичної революції у Львові (див. Листопадове повстання 1918) населення Буковини і Закарпаття на багатолюдних народних вічах в Чернівцях і Хусті висловилося за входження цих віковічних українських земель до складу Західно-Української Народної Республіки. 21.1.1919 у Хусті відбувся Всекарпатський Конгрес, делегати якого вирішили возз'єднати закарпатські землі у складі єдиної Української держави. В цей же час на Рахівщині і значній частині Мармарощини утворилась Г.Р. з центром у селі Ясіня. Вищим органом влади стала Гуцульська Народна Рада, яку очолив С.Ключурак. До складу Ради входило 42 члени - 38 українців, 2 німці і 3 євреї. Виконавча влада належала до секції (міністерства) і підсекцій - дипломатичної, військової, внутрішньої, господарської та ін. 21.1.1919 делегація Г.Р. взяла участь у роботі Всекарпатського Конгресу (Собору Русинів). Представники конгресу С.Ключурак і І.Климуш передали уряду ЗУНР у Станіславі рішення населення краю про приєднання до України (закарпатських земель). Угорський уряд, намагаючись втримати свою владу на цих територіях, вислав в р-н Ясіні значні військові сили. Проте в ході боїв в р-ні Білина, Рахова, Великого Бичкова і Сиготу угорські війська були розбиті військовими загонами Г.Р. і частинами Української Галицької Армії, які прибули на допомогу закарпатським українцям. Однак, наприкінці січня 1919 на територію Г.Р. напали регулярні румунські війська. Переважаючі сили ворога розбили українські частини біля Сигота і поступово зайняли Великий Бичків, Луг, Хмелів. В інших місцевостях була відновлена угорська окупаційна влада. В р-ні Ясіні і навколишніх селах українські органи влади існували до червня 1919. 10.9.1919 за Сен-Жерменським договором територія Г.Р. увійшла до складу Чехо-Словаччини.

ГУЦУЛЬСЬКА СОТНЯ УСС - військова частина у складі Легіону українських Січових Стрільців, сформована у жовтні 1916. Після кровопролитних боїв Легіону УСС в серпні-вересні 1916 проти російських військ в р-н Бережан, на Лисоні та в Потуторах стрілецькі частини було відведено на переформування у с. Розвадів (тепер с.Миколаївського р-ну Львівської обл.). На вимогу командування 7 австрійської армії Легіон був змушений вислати одну сотню на австрійсько-російський фронт у пн.-сх. Карпатах (басейн рр. Виші, Борші і Золотої Бистриці). В другій половині жовтня з досвідчених стрільців і старшин (бл. 200 чол.) була сформована Г.С. (ком.А.Ерле), яка 27.10.1916 виступила в р-н Великого Бичкова на Закарпатті. В листопаді 1916 - березні 1917 Г.С. брала участь у боях на околиці Карлибаби. В квітні 1917 напроти позицій Г.С стояв зукраїнізований полк російської армії, бійцям якого стрільці передавали українські часописи та

встановлювали перед окопами великі таблиці з українськими патріотичними гаслами. Тоді між цими двома українськими частинами фактично було укладено перемир'я. Це змусило австрійське командування перекинути 5.7.1917 Г.С. у склад 200 німецької дивізії, яка розташувалася в р-ні г.Попаді. 27.6.1917 стрільці сотні знову увійшли до складу Легіону УСС недалеко с.Конюхів (Бережанського р-ну Тернопольської обл., де вже 29.6. розпочався наступ російської армії.

ГУЦУЛЬСЬКИЙ КУРІНЬ УГА - військова частина Української Галицької Армії в 1918-1919. Входив до складу Самбірської (Одинадцятої) бригади УГА Під час Вовчухівської операції 1919 визначився в боях за Городок (тепер місто Львівської обл). В ході Чортківського наступу 1919 УГА вів кровопролитні бої з польськими частинами на ділянці фронту Хирів-Перемишль (див. Українсько-польська війна 1918-19). В серпні 1919 брав участь у поході об'єднаних українських армій на Київ і Одесу. Командиром Г.К. був четар Г.Голинський.

ГУЦУЛЬСЬКО-БУКОВИНСЬКИЙ ЛЕГІОН -добровільне військове формування у складі австрійської армії підчас першої світової війни 1914-18. Створений в 1915-16 на Буковині за ініціативою М. Василька. Складався, в основному, з буковинських українців.

Д

ДАВИД ІГОРОВИЧ (1059-1112) - волинський князь, син володимиро-волинського князя Ігоря Ярославича, онук Ярослава Мудрого. Одержав від великого князя київського Всеволода Ярославича у 1084 в удільне володіння м.Дорогобуж на Волині, а в 1086 (або 1085) -Володимир. В 1097 при підтримці великого князя Київського Святослава Ізяславича захопив у полон теребовлянського князя Василька Ростиславича і звелів виколоти йому очі. Переслідуваний князями за цей злочин, змушений втекти у Польщу. Вів уперту боротьбу за волинський престол. В 1099 Д.І. закликав собі на допомогу половецького хана Боняка і при його підтримці здобув Володимир і Луцьк. На Витичівському з'їзді 1110 Д.І. був остаточно позбавлений свого володіння. Пізніше княжив у Буську, Острозі, Дубно, а наприкінці життя знову у Дорогобужі.

ДАЖБОГ - у східних слов'ян бог сонця, світла і вогню, син Сварога (звідси і друга назва -Сварожич). Пізніше став богом жнив, добра і достатку. Перші згадки про Д. є в- "Повісті временних літ" (**під980і1114**)тав "Слові о полку Ігоревім". Населення Київської Русі вважало себе "онуком Дажбога".

ДАНИЛИШИН ДМИТРО (2.4.1907-23.12.1932) -визначний діяч Української Військової Організації і Організації Українських Націоналістів. Дядько В.Біласа. Н. в м.Трускавці. Входив до складу дрогобицької бойової групи ОУН, створеної З.Коссаком. З 1.7.1931 разом з М.Гнатівим, В.Біласом та членом боївки під псевдонімом "Оса" з метою здобуття коштів для підпільної діяльності ОУН здійснив напад на польський "Банк Людови" у Бориславі. 29.8.1931 за наказом Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ спільно з В.Біласом вчинив замах на начальника східного відділу міністерства закордонних справ Польщі Т.Голувка, який мав відношення до проведення політики "пацифікації" у Західній Україні. Учасник експропріаційних акцій на пошти у Трускавці (8.8.1931) та Городку (30.11.1932). Заарештований польською поліцією недалеко від с.Веринь. В грудні засуджений негайним судом у Львові (відбувся 17-22.12.1932) до смертної кари через повішення. 23.12.1932 страчений разом з В.Біласом у львівській тюрмі "Бригідки". Страта Д.і В.Біласа викликала масовий рух протесту серед українського населення Галичини. Щорічні визначення річниці страти героїв перетворювались на масові антипольські демонстрації, які часто завершувались кривавими сутичками демонстрантів з поліцією.

ДАНИЛО РОМАНОВИЧ ГАЛИЦЬКИЙ (бл. 1201-1264) - волинський та галицький князь, король - з 1253. Син засновника Галицько-Волинської держави князя Романа Мстиславовича. Після смерті батька (1205) був проголошений князем у Галичині, але під час міжусобної війни змушений разом з матір'ю та братом Васильком Романовичем перебувати у Польщі та Угорщині.

Бл. 1213 Д.Р.Г. знову на короткий час був визнаний боярами князем галицьким. Разом з загоном дружинників брав участь у поході проти боярина-узурпатора Володислава Кормильчича. Згодом спільно з братом одержав в управління міста Тихомль та Перемишль, а з 1215 -Володимир-Волинський. У 1219 здійснив похід проти поляків і повернув до Волині Берестя та Забужжя. Д.Р.Г. прагнув зосередити в руках Романовичів усі волинські землі, що йому вдалося зробити у 1234.

Спільно з іншими руськими князями взяв участь у битві на Калці (1223), під час якої був поранений. Вів довготривалу боротьбу за Галицьке князівство, яке остаточно здобув у 1238. У 1239 поширив свою владу на Київ, де залишив воеводою тисяцького Дмитра Єйковича, який очолив оборону міста від орд хана Батия у грудні 1240. Приділяв значну увагу зміцненню західних кордонів Галицько-Волинської держави. У 1238 розгромив німецьких рицарів, очолюваних магістром Бруно, які захопили м.Дорогичин. У 1243-44 здійснив походи на Польщу, в ході яких підкорив Люблінську землю.

Успішною для Д.Р.Г. була і війна з Угорщиною. 17.8.1245 об'єднані дружини Романовичів завдали поразки під Ярославом військам угорських та польських загарбників і загонам бунтівних галицьких бояр.

Напруженими були відносини Д.Р.Г. з монголо-татарами, які після спустошення Батием Галицько-

Волинського князівства, прагнули встановити тут своє панування. Наприкінці 1245 Д.Р.Г. здійснив поїздку до столиці Золотої Орди м.Сарай, де зустрівся з ханом Батием і, завдяки своїм дипломатичним здібностям добився підтвердження своїх прав на князювання у Галичині та Волині. Після повернення готувався до подальшої боротьби з татарами. Для цього прагнув створити широку коаліцію володарів європейських держав: Апостольського Престолу, Тевтонського ордену, Угорщини, Польщі, Литви. Однак ці спроби завершилися невдало. Розпочав воєнні дії самостійно. У 1254-55 вів війну з загонами татарського темника Куремси, яка закінчилась приєднанням до Галицько-Волинської держави земель по р.Случ, Тетерів та Південний Буг. Однак у 1259 татарський хан Бурундай змусив Д.Р.Г. визнати зверхність Золотої Орди і зруйнувати міські укріплення.

Активною була дипломатична діяльність Д.Р.Г. 31247 він встановив мирні відносини з Польщею. У цьому ж році уклав договір про дружбу з Угорщиною, який був завершений шлюбом його сина Льва Даниловича з принцесою Констанцією. Впродовж I пол. 50-х років 13 ст. брав участь у боротьбі за австрійські володіння, які хотів закріпити за своїм сином Романом. Напруженими були відносини Д.Р.Г. з литовськими племенами. У 1254-55 було підкорене одне з них - ятвяги. Тоді ж було укладено договір з Тевтонським орденом.

Д.Р.Г. сподіваючись одержати від країн Західної Європи необхідну допомогу проти ординців, погодився на укладення церковної унії з Римським Престолом, прийняв від папи Інокентія IV королівську корону. Коронація відбулася у 1253 в м.Дорогичині. Але сподівання на одержання допомоги не справдилися і згодом зв'язки з Римом були розірвані.

Д.Р.Г. проявив себе як здібний державний діяч. Реформував військо та державний апарат Галицько-Волинської держави, приборкав бунтівне галицьке боярство. Особливої уваги надавав розбудові міст. Заснував Холм(бл. 1237), Львів (1256) та ін. Переніс столицю держави з зруйнованого татарами Галича до Холма, де і був похований після смерті у 1264.

ДАНИНА - у стародавні часи назва натурального або грошового податку, що сплачувався підкореними племенами на користь своїх переможців. За часів Київської держави як військову контрибуцію Д. сплачували неслов'янські племена, підкорені київськими князями. Найдавніший літопис "Повість временних літ" згадує і спроби хозар обкласти Д. полян, що закінчилися невдало.

У 9 ст. київські князі перетворили Д. на прямий державний податок, що сплачувався всім населенням держави. Первісною формою його збору було полюддя. Початково розмір Д. та періодичність її сплати не регламентувалися, що викликало зловживання з боку князів. Одним з результатів цього було Древлян повстання 945, під час якого загинув князь Ігор. Придушивши повстання, княгиня Ольга змушена була піти на впорядкування системи збору Д. У 947 замість полюддя формою збору став повіз, тоді ж було встановлено її розмір та періодичність сплати. Одиницю оподаткування був дим (двір) та рало (хліборобська родина). Внаслідок здійснення цих заходів Д. було перетворено на постійний державний податок, що став основним джерелом поповнення державної скарбниці.

Після монголо-татарської навали і встановлення в серед. 13 ст. золотоординського панування було запроваджено сплату Д. від кожної особи - "душі", що стало можливим внаслідок проведення перепису населення.

На українських землях, які у 14 ст. увійшли до складу Великого князівства Литовського, населення сплачувало Д. на користь удільних князів та у великокняжу скарбницю, а з 15 ст.-на користь землевласників,

Після відновлення української держави внаслідок національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-57 та за часів Гетьманщини Д. у формі податків сплачували селяни та міщани. Зібрані таким чином гроші використовувались на потреби України (утримання гетьманської та місцевої адміністрації, козацького війська, будівництво церков, монастирів та цивільних споруд тощо).Значна частина коштів, особливо у 18 ст. відсилалась до імператорської російської скарбниці.

ДАНЧЕНКО ОЛЕКСАНДР (1887-р.см. невід.) -отаман Армії Української Народної Республіки. В листопаді 1917 призначений начальником організаційного відділу Українського Генерального Військового Штабу. В 1919 очолював Запорізьку дивізію і деякий час Запорізький Корпус. В грудні 1919 Д. разом з отаманами Ю.Божкомі О.Волохом піч впливом ідеології боротьбістів відмовився виконувати накази Директорії УНР і підтримав спробу державного перевороту. Після придушення заколоту перейшов на бік більшовиків. Подальша його доля невідома.

ДАРИЙ I (Дар'явауш, Дар'явуш, 558-486 до н.е.) - перський цар (522-486 до н.е.) з династії Ахаменідів. Вступив на престол, вбивши Гаумату і жорстоко придушивши повстання в Вавілонії, Персії, Мідії, Єгипті і Парфії. В 518 до н.е. завоював пн-зх. частину Індії. В 514-13 р. до н.е. здійснив похід проти скіфів Українського Причорномор'я, який завершився поразкою персів. З метою зміцнення держави провів ряд реформ: адміністративну -поділивши перську державу на воєнно-адміністративні округи (сатрапії); грошову запровадив золоту грошову одиницю - дарік, воєнну та ін. Розпочав греко-перські війни 500-449 до н.е., під час яких його війська були розбиті у Марафонській битві 490 до н.е.

ДАШКЕВИЧ (Дашкович) ОСТАФІЙ (Остап, Євстахій: р.н. невід.- П.1535) - український військово-політичний діяч. Походив з шляхетського роду з м.Овруча. Політичну діяльність розпочав у Білорусії. Брав участь у повстанні М.Глинського, був канівським, з 1514 - черкаським старостою. Як прикордонний староста

організовував загони козаків для оборони південно-українських земель від нападів татар і турків. Д. неодноразово на чолі козацьких загонів ходив у Крим, а в 1515-16 і 1521 здійснив два походи у московські землі. В 1531 відбив напад кримського хана Саадат-Гірея на Черкаси. В 1533 подав на розгляд польського сейму у Пьонтркові проект побудови на Дніпрі ряду фортець для оборони України від татарських нападів. Пропозицію Д. сейм схвалив, але подальших заходів до втілення проекту у життя зроблено не було. Українські історики Д.Бантиш-Каменський, М.Маркович, Д.Дорошенко називали Д. одним з перших козацьких гетьманів та організаторів запорізького козацтва.

ДАШКЕВИЧ РОМАН (6.12.1892-11.1.1975) -визначний український громадсько-політичний і військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. в сТустановичах на Дрогобиччині (тепер Львівська обл.) у родині священика. Навчався у Перемишльській гімназії. В 1911-14-студент юридичного ф-ту Львівського ун-ту. В студентські роки брав активну участь в українському національно-визвольному русі в Галичині, був членом управи Української Академічної Громади й Українського Студентського Союзу, головою Просвітньої комісії і Просвітнього гуртка у Львові, які займалися культурно-освітньою роботою серед українського населення. Один з ініціаторів і організаторів січово-стрілецького руху в Галичині. З весни 1913 -кошовий повітової "Січі" у Львові і т-ва Українських Січових Стрільців. На поч. 1-ої світової війни мобілізований до австрійської армії і тому не мав змоги вступити до Легіону Українських Січових Стрільців. У 1915 Д., будучи старшиною артилерії австрійської армії, потрапив у російський полон і був інтернований на Забайкалля. Після Лютневої революції 1917 в Росії Д. навесні втік з табору військовополонених і пробрався у Київ. Працюючи з осені 1917 у Галицько-Буковинському Комітеті спільно з Є.Коновальцем, І.Чмолюю, Г.Лисенком, Ф.Черником, та ін. розгорнув активну діяльність по створенню Галицько-Буковинського Куреня Січових Стрільців. 18-19.11.1917 Д. відібравши у Дарницькому таборі військовополонених 22 добровольця, поклав початок формуванню стрілецької частини. В січні 1918 Д. був обраний до складу Стрілецької Ради і призначений командиром гарматної батареї Куреня Січових Стрільців. В січні-лютому 1918 батарея Д. брала участь в запеклих боях з червоногвардійськими частинами, які рвалися до Києва, а в березні 1918 - у визволенні міста з-під більшовицької окупації. Після встановлення в Україні влади гетьмана П.Скоропадського і роззброєння німецьким командуванням Куреня, Д. очолював 4-ту батарею Запорізького Корпусу, який займав позиції на схід від Олександрівська (тепер Запоріжжя). З вересня 1918 знову командував новосформованою батареєю Січових Стрільців. Ця артилерійська частина під командуванням Д. відіграла вирішальну роль у перемозі республіканських військ у Мотовилівському бою 1918. В січні-грудні 1919 -командир гарматної бригади СС, яка брала участь у всіх бойових операціях Армії УНР цього періоду. Після завершення українських національно-визвольних змагань 1917-21 повернувся до Львова. Закінчивши навчання у Львівському ун-ті, здобув ступінь доктора права. В 1920 одружився з О.Степанів. У 20-30-х роках займався адвокатською практикою. В 1921-22 відновив діяльність спортивно-протипожежних т- в "Січей" у Львові. Заборона польською владою діяльності цих організацій в 1924 змусила Д. шукати нові організаційні форми патріотичного виховання молоді. В 1925 Д. організує т-ва "Луг", які нараховували в 30-х роках у Галичині понад сто осередків і бл. 50 тис. членів. В 1922-33 редагував журнал "Січові вісті", а в 1933-39 -"Вісті з Лугу". Під час другої світової війни з 1943 жив у Куфштайн (Австрія). В післявоєнний час викладав історію України у школі, яка розміщувалася в таборі для біженців. Автор книги "Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські Ворота" (Нью-Йорк, 1965), численних історичних довідок, споминів.

ДАШКЕВИЧ-ГОРБАЦЬКИЙ (Дашкович-Горбацький) ВОЛОДИСЛАВ (рр.н. і см. невід.) -український військовий діяч періоду Гетьманату. Під час першої світової війни - генерал російської армії. Був одним з організаторів приходу до влади і проголошенням гетьманом України П.Скоропадського. 29-30.4.1918 Д.-Г. очолював гетьманські військові частини, які зайняли найважливіші державні установи у Києві. В квітні-липні 1918 -начальник штабу Збройних Сил Української Держави. В жовтні 1918 очолював українську дипломатичну місію у Бухаресті (Румунія).

ДЕВЛЕТ-ПРЕЙ І (Девлет-Прай; р.н. невід-п.1577) - кримський хан (1551-1577). Організовував грабіжницькі походи на Україну і Московщину. В 1557 і 1558 нападав на Запорізьку Січ на о.Хортиці, але щоразу зустрічав гідну відсіч козаків на чолі з князем Д.Вишневецьким. Під час Лівонської війни 1558-83 виступав союзником польського короля Сигізмунда II Августа проти Московської держави. В 1568-74 вів війну з Московським царством за Астрахань і Казань. Весною 1571 здійснив похід у Московщину і спалив у травні Москву. В 1572 був розбитий московськими військами на р.Лопасні.

ДЕВЛЕТ-ПРЕЙ ІІ (р.н. невід.-п.1724) - кримський хан (1699-1724 з перервами), син хана Селім-Прея. Його становище на престолі було нестійким внаслідок постійної внутрішньополітичної боротьби в Кримському ханстві (повстання ногайців, міжусобиці з братами Газі-Преєм, Каплан-Преєм).

ДЕДЬКО (Детько, Дятько) ДМИТРО (р.н. невід-п. бл. 1349) -галицький боярин. В 40-х роках 14 ст. очолював боярський уряд Галицько-Волинського князівства, яке за правління Д. зберігало незалежність, відбиваючи всі спроби Польщі, Угорщини і татар загарбати українські землі. Тільки після смерті Д. польський король Казимир III Великий зумів в 1349 захопити Галичину.

ДЕЙНЕКІВ ПОВСТАННЯ 1657-58 - селянське повстання проти наростання соціального гніту у Лівобережній Україні в 1657-58. Повстання, центром якого стала Полтавщина, почалося восени 1657. Дейнеками називали селян, озброєних дрючками (від турецького дейнека -дрючок). Загони дейнеків очолювали С.Довгаль, І.Довгаль, М.Стрижна, І.Іскра, М.Зеленський. Повсталі виступали з вимогами повернути т.зв.

козацькі вольності - право вільно варити горілку, вести лови і рибальство, вільно переходити на Запоріжжя і вибирати гетьмана "Чорною радою". Цей народний рух використала незадоволена державницькою політикою І.Виговського промосковськи настроєна частина козацької старшини, яка хотіла усунути його від гетьманства. Повсталі дейнеки приєдналися до заколотників, очолюваних М.Лушкарем і Я.Барабашем, які підняли повстання проти І.Виговського (див. Пушкаря і Барабаша заколот 1657-58). Спроби гетьмана порозумітися з опозицією завершилися невдачею. В червні 1658 в бою під Полтавою гетьманські війська розгромили загони, очолювані М.Пушкарем і Я.Барабашем. В цьому бою були розсіяні і загони дейнеків.

ДЕЛЬВІГ СЕРГІЙ (1866-1944) - український військовий діяч, генерал-полковник Армії УНР, військовий історик. Учасник першої світової війни. В листопаді 1917 був призначений начальником інспекторату артилерії Українського Генерального Військового Штабу. На поч. 1918 - начальник артилерії Гайдамацького Коша Слобідської України. З 1919 - інспектор артилерії Армії Української Народної Республіки. В червні 1919 очолював делегацію Української Народної Республіки на переговорах про перемир'я з Польщею під час Чортківського наступу 1919 Української Галицької Армії, яке було заключено 16.6.1919. Договір про перемир'я встановлював демаркаційну лінію між Українською Галицькою Армією і польськими військами по т.зв. Дельвіга лінії. Проте Диктатор ЗО УНР Є.Петрушевич не визнав умов перемир'я, і наступ галицьких частин продовжувався. В 1919-21 Д. - голова української військової місії у Румунії. Після 1921 жив в емігранті.

"ДЕЛЬВІГА ЛІНІЯ" - демаркаційна лінія між Українською Народною Республікою Польщею, встановлена в червні 1919. На поч. червня 1919 Українська Галицька Армія розпочала Чортківський наступ 1919, в ході якого завдала ряд серйозних поразок польським військам і звільнила значну частину території Західної Облaсті Української Народної Республіки. В цей же час Директорія УНР розпочала з польським урядом переговори про перемир'я, сподіваючись у випадку припинення наступу галицьких частин отримати військову допомогу у війні з більшовиками (див. Українсько-більшовицька війна 1917-21). 16.6.1919 делегація УНР на чолі з С.Дельвігом без консультації і згоди з урядовими колами ЗОУНР уклала з представниками Польщі договір про перемир'я, який мав вступити в силу з 21.6.1919. За умовами перемир'я між УГА і польською армією встановлювалася демаркаційна лінія, за основу якої було взято "Дл." (Залізці - р.Серет - Тернопіль - Острів -Литятин -р.Золота Липа -Дністер - Незвиська).Заклучення перемир'я небезпідставно розцінювалося Начальною Командою УГА як спроба польського командування виграти час, підтягти підкріплення і зупинити наступ галицьких частин. Тому умови договору не були визнані Диктатором Є.Петрушевичем, і УГА продовжувала бойові дії на українсько-польському фронті.

ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ - політична партія національно-демократичного напрямку. Установчий з'їзд ДПУ відбувся 15-16.12.1990 у Києві. Головою партії було обрано Ю. Бадзьо, лідером парламентської фракції - Д.Павличка. На сьогодні ДПУ (ДемПУ) очолює В.Яворівський. Друкований орган партії - часопис "Воля" (до серпня 1990 - "Голос").

ДЕНІКІН АНТОН ІВАНОВИЧ (4(16).12.1872 -8.8.1944) - російський військовий діяч, ген.-лейтенант російської армії, головнокомандуючий антибільшовицькими силами Півдня Росії під час громадянської війни 1918-20 у Росії. Н. у Варшаві. В 1892 закінчив Київське піхотне училище, в 1899 - академію Генштабу. Учасник першої світової війни, командир дивізії, корпусу, в 1907 -командуючий військами Західного і Південно-Західного фронту. Наприкінці 1917 разом з Л.Корніловим і М.Алексєєвим став організатором Добровольчої армії, яку очолив після загибелі Л.Корнілова (13.4.1918). Весною 1919 Добровольча армія під командуванням Д. розпочала наступ з Північного Кавказу, захопивши в червні Донбас і Харків. На окупованій денікінцями українській землі проголошувалась ідея "единой и неделимой России", здійснювались погроми українських культурних установ і шкіл, проводились масові репресії проти української інтелігенції. 31.8.1919 денікінські війська увійшли у Київ, який був зайнятий частинами Армії Української Народної Республіки і Української Галицької Армії. Бої між українськими військами і денікінцями тривали протягом вересня-жовтня 1919. Потрапивши в ході боїв у надзвичайно складні умови (епідемія тифу, брак набоїв), Начальна Команда УГА була вимушена 6.11.1919 (офіційно 17.11.1919) підписати договір з Д. про входження УГА до складу "Збройних сил Півдня Росії" (офіційна назва армії Д.). Диктатор ЗОУНР-ЗУНР Є.Петрушевич виступив проти рішення командування УГА. Зрештою, цей договір так і не набув сили через швидкий відступ військ Д. під ударами більшовицької армії. Рештки денікінських частин відступили у Крим і в березні-квітні 1920 увійшли до складу армії ген. П.Врангеля. Д. емігрував за кордон. Помер у мАнн-Арборні (США). Автор мемуарів: "Очерки русской смуты" (т.1-2, 1920-22, т.3-4, 1924-25) та ін.

ДЕРЕЩУК (Дерещенко) ПЕТРО (1884 -р.см.невід.) -український військовий діяч періоду українських національно-визвольних змагань 1917-21. В 1919 - інспектор Запорізького Корпусу. В 1920 очолив антибільшовицьке повстання на Уманщині. Загин Д. в 1921 був розбитий. В 1923 Д. засуджений на судовому процесі в Умані на 10 років ув'язнення. В 1929 достроково звільнений, але незабаром знову заарештований. Подальша доля невідома.

ДЕРЖАВНА ВАРТА - адміністративний орган в Українській Державі, що здійснював охорону правопорядку. Створена законом Ради Міністрів Української Держави від 18.5.1918. Керувалась Департаментом Д.В. при Міністерстві внутрішніх справ. На місцях органи Д.В. підпорядковувались губернським і повітовим старостам. В кожному повіті перебували резервні сотні кінних вартових, а у великих містах - дивізіони (250 чол.). Для несення патрульної і охоронної служби на залізницях створено Корпус Залізничної Варти, який

подилявся на 7 регіональних відділів: Київський, Одеський, Південний, Катеринославський, Лівобережний, Харківський і Подільський.

ДЕРЖАВНИЙ БАНК УНР - єдиний емісійний банк Української Народної Республіки. Створений 6.1.1918. Був уповноважений випускати державні банківські білети.

ДЕРЖАВНИЙ СЕКРЕТАР - член уряду Української Народної Республіки - Ради Народних Міністрів УНР та уряду Української Держави - Ради Міністрів Української Держави. Посада Д.С. відповідала посаді Генерального Писаря в Генеральному Секретаріаті УЦР-УНР. Д.С. називалися також члени уряду Західно-української Народної Республіки (див. Державний Секретаріат ЗУНР-ЗОУНР).

ДЕРЖАВНИЙ СЕКРЕТАРІАТ ЗУНР - ЗОУНР - найвищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади Західно-Української Народної Республіки та Західної Облaсті Української Народної Республіки. Уряд республіки. Створений Українською Національною Радою ЗУНР -ЗОУНР 9.11.1918. Державні Секретаріати (міністерства) очолили: К.Левицький (УНДП) - голова Д.С. і секретар фінансових справ, В.Панейко (УНДП) - секретаріат закордонних справ, Л.Цегельський (УНДП) - секретаріат внутрішніх справ, С.Голубович - секретаріат судових справ, Д.Вітовський (УРП) - секретаріат військових справ, О.Барвінський (Х-СП) - секретаріат освіти і віросповідань, С.Баран (УНДП) - секретаріат земельних справ, Я.Литвинович (УНДП) - секретаріат торгівлі і промисловості, І.Мирон (УНДП) - секретаріат шляхів. О.Пісецький (УНДП) - секретаріат пошти і телеграфу, А.Чернецький (УСДП) - секретаріат праці і суспільної опіки, І.Курівець (УНДП) - секретаріат охорони здоров'я, І.Макух (УРП) - секретаріат громадських робіт, С.Федак (УНДП) - секретаріат продовольства. 4.1.1919 у Станіславі (тепер Івано-Франківськ) після реорганізації УНР ЗУНР було переобрано склад Д.С. До складу нового уряду входили: С.Голубович - голова, державний секретар фінансів, торгівлі і промисловості, В.Панейко - державний секретар закордонних справ, І.Макух - державний секретар внутрішніх справ, Д.Вітовський - державний секретар військових справ (з 13.2.1919 - В.Курманович), А.Артимович (буковинський відділ (УНДП) - державний секретар віросповідань і освіти, Й.Бурачинський (буковинський відділ УНДП) - державний секретар судових справ, І.Мартинець (УНДП) - державний секретар земельних справ, І.Мирон - державний секретар шляхів, пошт і телеграфу, М.Козаневич (УСДП) - державний секретар громадських робіт, Л.Цегельський, з 103.1919 - М.Лозинський (УНДП), пізніше - С.Витвицький (УНДП) - керуючий справами державного секретаріату закордонних справ на час участі В.Панейка у складі делегації Української Народної Республіки у роботі Паризької мирної конференції 1919-20. Після проголошення 22.1.1919 Акту Злуки ЗУНР і УНР в єдину соборну Українську державу Д.С. став урядом Західної Облaсті Української Народної Республіки (ЗО УНР). Названий склад Д.С. залишився до 9.6.1919, коли в умовах наближення воєнної поразки Президія Виділу (Виділу) ЗУНР ЗО УНР прийняла рішення про передачу всієї повноти військової і цивільної влади Є.Петрушевичу і надала йому диктаторських повноважень (див. Диктатор ЗО УНР-ЗУНР). Функції Д.С. почав виконувати новостворений орган - Рада Уповноважених Диктатора в Галичині і за Збручем.. Головноуповноваженими були призначені В.Курманович (військові справи: згодом функції уповноваженого перейшли до Військової Канцелярії Диктатора), С.Голубович (внутрішні справи), С.Витвицький (закордонні справи), О.Назарук (преса і пропаганда), І.Мирон (шляхи). Наприкінці 1919 внаслідок зовнішньої агресії керівництво ЗО УНР, повністю втративши контроль над державною територією, було змушене емігрувати за кордон. З 1.8.1920 у Відні було сформовано закордонний (екзильний) уряд Диктатора, який ставив собі за мету домогтися відновлення незалежності ЗУНР дипломатичними засобами. До складу уряду входили уповноважені: С.Витвицький (закордонні справи; з 1921 - К.Левицький), В.Сінгалевич (фінанси, торгівля і промисловість), Й.Ганінчак, пізніше - Р.Лерфецький (внутрішні справи, судівництво, пошта, телеграф, шляхи та ін.), К.Левицький (преса, пропаганда). Начальником Військової Канцелярії призначено Я.Селезінку. В 1922 уповноваженим для фінансових справ став Л.Сероїчковський, внутрішніх справ - В.Сінгалевич, преси і пропаганди - Р.Лерфецький, фінансового контролю - М.Гаврисевич. Внаслідок рішення Ради Послів держав Антанти від 14.3. 1923 про приєднання території Східної Галичини до Польської держави уряд ЗУНР 15.3.1923 припинив своє існування.

ДЕРЖАВНИЙ СЕНАТ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ - найвищий судовий орган Української держави, створений замість Генерального Суду відповідно до закону про утворення Державного Сенату Української держави, затвердженого гетьманом П.Скоропадським 8.7.1918. Здійснював нагляд за діяльністю всіх судів держави у межах, встановлених законом. Д.С. поділявся на Генеральні Суди: адміністративний, цивільний і карний. Д.С. призначався гетьманом після попереднього узгодження кандидатур з Радою Міністрів Української Держави у складі Президента, сенаторів Загального Зібрання і сенаторів Генеральних Судів. До складу Д.С. входило 45 сенаторів. Президентом Д.С. було призначено М.Василенка (одночасно, був міністром освіти); головами Генеральних Судів: адміністративного - Д.Носенка, цивільного - В.Гусаківського, карного - М.Чубинського. При сенаті та кожному з Генеральних Судів був прокурор.

ДЕРЖАВНІ СЕЛЯНИ - стан селян в Росії і Україні в 18-19 ст. Д.с. вважалися особисто вільними, за користування землею платили ренту і виконували натуральну повинність. **V серед.** 19 ст. Д.с. становили бл. 45% селянства. В 1866 згідно з царським указом за Д.с. було закріплено за сплату оброку земельні наділи. В 1886 отримали право на земельну власність за викуп.

ДЕСЯТИНА -І. В середньовічній Європі - десята частина урожаю або інших доходів, яку сплачувало церкві населення на утримання місцевих храмів, парафіяльного духовенства і бідних. Вперше Д. почала збиратись

в 585. Д. розподілялась таким чином: 1/3 на утримання церковної будівлі, 1/3 священику, 1/3 на допомогу біднякам парафії. Відмінена в країнах Зх.Європи наприкінці 18-19 ст. 2. В Київській державі відрахування на користь церкви з доходів усіх князівських володінь та прибутків усіх землевласників. Вперше Д. встановив Київський князь Володимир Святославич після хрещення України-Русі для перебудови і утримання Десятинної церкви. В період монголо-татарського іґа Д. називалась данина, яку татари стягували з міського населення Київської Русі. В пізніші часи Д. збиралась для утримання парафіяльних храмів. В 17-18 ст. сплата Д. припинилася.

ДЕСЯТИННА ЦЕРКВА в Києві - перша кам'яна церква у Київській державі. Збудована київськими і візантійськими майстрами в 989-996 за князювання Володимира Святославича. На побудову і утримання Д.ц. князь Володимир виділив десятину (звідси назва храму). В 1240 Д.ц. була частково зруйнована ордами хана Батия. В 30-х роках 17 ст. митрополит П.Могила на частин руїн Д.ц. збудував велику церкву св.Миколи. В 1828-42 рештки руїн були розібрані На їх місці було споруджено нову церкву з тією ж назвою, яка не мала спільних рис з первісною будовою (архітектор В.Стасов). В 1928 Десятинна церква була остаточно знесена.

ДЕСЯТСЬКИЙ (десятник)-1. У Київській державі 9-12 ст. - старший над десятьма дружинниками. 2. У Запорізькій Січі -керівник найнижчої військової одиниці - десятка. 3. У Російській імперії- виборна особа, яка виконувала адміністративно-поліцейські функції. 4. В Українській Галицькій Армії -десятник - другий підстаршинський ступінь.

ДЕУЛІНСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я 1618 - перемир'я, укладене 1(11).12.1618 між Московською державою і Річчю Посполитою на 14,5 року в с.Деуліні поблизу Троїцько-Сергіївського монастиря (тепер м.Загорськ Московської обл.) після спроби польського королевича Владислава в 1617-18 захопити Москву. Участь у цій військовій кампанії взяли й українські козацькі полки під проводом П.Сагайдачного, які в критичний момент врятували польські війська від розгрому під Москвою. На переговорах у Деуліні у склад московської делегації входили бояри Ф.Шереметєв, Д.Мезецький та ін., польське посольство очолювали А.Надворський, Л.Сапеґа, Я.Гонявський. За умовами Д.п. до Польщі виходили Смоленська і Новгород-Сіверська землі. Д.п. не розв'язало політичних суперечностей між обома державами. Ще до закінчення терміну перемир'я між Московщиною і Польщею розпочалась т.зв. Смоленська війна 1632-34, в якій брали участь козацькі полки на чолі з гетьманом Т.Орендаренком і яка завершилась укладенням Поляновського миру 1634.

ДЕЦИКЕВИЧ ВОЛОДИМИР (1865-1946) -український громадський і політичний діяч кін.19 - I пол. 20 ст. В 1906-16 очолював галицький департамент міністерства внутрішніх справ у Відні. У 1916-18 - віце-президент намісництва у Львові. 1.11.1918 австрійський намісник Галичини граф К.Гуйн передав свої адміністративні функції Д., який в свою чергу передав всю повноту влади в Галичині Українській Національній Раді (див. Українська Національна Рада ЗУНР-ЗО УНР). З поч. 20-х років жив у Львові. В 1921-24 -професор адміністративного права Львівського (таємного) Українського ун-ту, голова кураторії Українських Високих шкіл у Львові. В 1928-39 - сенатор польського сейму від Українського Національно-Демократичного Об'єднання. З 1930 очолював кураторію Українського Національного Музею ім.митрополита А.Шептицького. В 1931-32 -перший голова Українського Католицького Союзу.

ДЖАЛАЛІЙ (Джелалій, Джеджалій, Джулай) **ФИЛОН** (Пилип; рр. н. і см. невід.) - визначний український військовий діяч національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького1648-57 Один з найближчих сподвижників Б.Хмельницького. Походив з татарського роду. До поч. війни служив козацьким сотником Переяславського полку. В квітні 1648 Д. разом з черкаським сотником Б.Товпигою очолив повстання реєстрових козаків з Кам'яному Затоні. У 1648 призначений кропивнянським (ічнянським) полковником. Брав участь у Жовтоводській битві 1648. Корсунській битві 1648, Пилявецькій битві 1648, Зборівській битві 1649. Виконував важливі дипломатичні доручення Б.Хмельницького. У жовтні-листопаді 1648 українська дипломатична місія на чолі з Д. уклала з Османською імперією договір, за умовами якого Україна визнавалась державою, і кримським татарам заборонялось нападати на українські землі. У вересні 1650 Д. очолював українське посольство до молдавського господаря В.Лупула. Під час Берестецької битви 1651 був обраний козаками наказним гетьманом. Призначався гетьманом генеральним осавулом. Після 1654 його доля невідома.

“ДЗВІН” - літературно-мистецький і суспільно-політичний журнал -соціал-демократичного напрямку, що виходив в 1913-14 у Києві. Видавався в основному на кошти Л.Юркевича. Всього вийшло 19 номерів. Редагували журнал: Д.Антонович і В.Левинський. Серед співробітників часопису були В.Винниченко, Леся Українка, М.Вороний, Л.Юркевич, Д.Донцов, Х.Алчевська, А.Луначарський та ін.

ДИВІЗІЯ - тактичне з'єднання в різних видах збройних сил. Розрізняють піхотні (стрілкові, мотострілкові, моторизовані), механізовані, кавалерійські, танкові, артилерійські, повітрянодесантні та ін. Д. Під час першої світової війни до складу піхотної Д. входило, як правило, 4 полки, 1-2 ескадрони кінноти і 36-72 гармати. Загальна чисельність Д. становила 16-18 тис. чол. Перші дві українські сердюцькі Д. були сформовані командуючим київської військової округи полк. В.Павленком. Перша сердюцька Д. складалася з полків м. гетьманів Б.Хмельницького, П.Полуботка, П.Дорошенка і І.Богуна. Очолював Д. під-полк. Ю.Капкан. Командантом другої сердюцької Д. призначено ген. О.Грекова. На поч. березня 1918 була сформована одна з перших регулярних Д. Армії Української Народної Республіки -Запорізька дивізія. В березні-червні 1918 на

Волині з полонених українців, які воювали у складі російської армії на фронтах першої світової війни, було створено дивізії Сірожупанників і Синьожупанників (див. Синьожупанників дивізія, Сірожупанників дивізія). В період існування Української держави гетьманський уряд в липні 1918 сформував Сердюцьку Д. (команд. полк.Клименко), яка складалась з 4 піхотних полків, кінного лубенського полку, гарматного і автопанцерного дивізіону та технічної сотні. У грудні 1918 військові сили Директорії УНР мали у своєму складі Чорноморську, Селянську (Київську), Волинську, Подільську та Дніпровську Д. В серпні 1919 перед походом українських армій на Київ і Одесу Армія УНР мала 12 піхотних Д. -Волинську, Січову, Холмську, Залізну, Повстанчу, Запорізькі (6, 7, 8), Залізничу, Січових Стрільців (10,11), Селянську. Під час польсько-радянської війни 1920до складу Армії УНР входили Волинська, Залізна, Запорізька, Київська, Січова, Херсонська та Окрема кінна Д. Українська Галицька Армія не мала у своєму склад Д., а складалась з бригад. В роки другої світової війни була сформована дивізія "Галичина". Тактичною бойовою одиницею в Українській Повстанській Армії був курінь. Сьогодні Д. -основне тактичне з'єднання Збройних Сил України (див. також Армія Української Народної Республіки).

ДИВІЗІЯ "ГАЛИЧИНА" (Перша Українська дивізія Української Національної Армії) - українська військова частина, яка в 1944-45 воювала на боці гітлерівської Німеччини. Формування дивізії розпочалося в квітні 1943 під керівництвом Військової Управи (гол. В.Кубійович). Дивізія створювалась за зразком німецьких піхотних дивізій. Командиром дивізії був призначений ген.Ф.Фрайтаг. Воєнний вишкіл бійці дивізії проходили у Нойгамері (Німеччина). Перед відправкою на радянсько-німецький фронт дивізія нараховувала 16 тис. чол. 17-22.7.1944 під час боїв під Бродами (тепер Львівська обл.) дивізія була оточена і розбита. Окремим частинам дивізії вдалося прорвати оточення і відступити на Захід. Деякі відділи Д."Г". увійшли до складу Української Повстанської Армії. Наприкінці 1944 була сформована нова дивізія загальною чисельністю 18 тис. чоловік. Наприкінці 1944 на поч. 1945 Д."Г" вела оборонні бої в Словаччині і Словенії. На поч. березня 1945 дивізія за розпорядженням Українського Національного Комітету була включена до складу Української Національної Армії під командуванням ген. П.Шандрука. На поч. квітня 1945 дивізія займала позиції в р-ні Грацу, де залишалась до капітуляції Німеччини. 14.4.1945 воїни дивізії склали присягу на вірність українському народові. Після капітуляції Німеччини Д."Г". виступила в зону окупані західних союзників і була інтернована у табори Фельдкірхен (Австрія), Удіне, Белярія. Ріміні (Італія). В травні 1947 українські полонені були вивезені до Великобританії і звільнені.

ДИКЕ ПОЛЕ - історична назва нерозмежованих і слабо заселених причорноморських степів між середньою і нижньою течією Дністра на заході, нижньою течією Дону і Сіверським Дінцем на сході, від лівої притоки Дніпра - Самари і верхів'їв притоків південного Бугу - Синюхи та Інгула на півночі, до Чорного і Азовського морів та Криму на півдні. У 16-17 ст. уряд Польсько-Литовської держави Д.п. вважав українські землі, що знаходилися на схід і південь від м.Білої Церкви, і роздавав їх магнатам і шляхті у приватну власність як незаселені, хоча там проживало українське населення. Степи Д.п. були придатними для розвитку землеробства, скотарства та промислів, що спричиняло колонізацію їх ще в добу Київської держави. Перешкоджали цьому набіги степових кочівників, що хвилями прокочувались по цих землях від найдавніших часів (кіммерійці, скіфи, сармати, гунни, авари, хозари, печеніги, половці, монголо-татари та ін.). Особливо сприятливими для заселення українцями Д.п. стало 14-15 ст., коли ці землі увійшли до складу Великого князівства Литовського. Під впливом зростаючої небезпеки від нападів кримських татар тут у 15 ст. сформувалося українське козацтво. Наприкінці 18 ст. назва "Д.П." перестала вживатися.

ДИКТАТОР ЗАХІДНОЇ ОБЛАСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ - ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ - титул Є.Петрушевича, наданий йому 9.6.1919 Президією Віділу Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР та Державним Секретарем ЗУНР-ЗОУНР. На поч. червня 1919 внаслідок воєнних дій на українсько-польському фронті (див.Українсько-польська війна 1918-19) становище ЗО УНР стало критичним. Майже вся територія республіки, за винятком трикутника між Дністром і Збручем, була окупована польськими військами. В умовах загрози воєнної поразки і остаточної втрати державності вся повнота військової і цивільної влади на території ЗО УНР передавалась Д. ЗО УНР-ЗУНР. Є.Петрушевич призначав Раду Уповноважених (Головноуповноважених) Диктатора та Військову Канцелярію. До складу Ради Уповноважених увійшли: С.Голубович (внутрішні справи), С.Витвицький (закордонні справи), В.Курманович (військові справи), І.Мирон (шляхи і транспорт), О.Назарук (преса). Директором Військової Канцелярії став К.Долєжаль, а Начальним Вождем У ГА - О.Греков. Після відступу Української Галицької Армії за Збруч і окупації польськими військами всієї Галичини уряд ЗО УНР і Д. перебували у Кам'янці-Подільському. В сер. листопада 1919 Є.Петрушевич і Рада Уповноважених Д. були змушені виїхати до Відня, де продовжували вести активну міжнародну діяльність, спрямовану на захист державних інтересів Західно-Української Народної Республіки Закордонний (екзильний) уряд ЗУНР (див. Державний Секретаріат ЗУНР-ЗО УНР) і Д. ЗО УНР-ЗУНР склали свої повноваження 15.3.1923 після рішення Ради Послів держав Антанти від 14.3.1923 про визнання фактичних кордонів Польської держави (див. також. Західноукраїнська Народна Республіка, Західна Область Української Народної Республіки).

ДИРЕКТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ - найвищий орган державної влади Української Народної Республіки, створений в листопаді 1918. Наприкінці квітня, розпустивши Українську Центральну Раду та проголосивши Українську Державу, до влади прийшов обраний 29.4.1918 на з'їзді Земельних Власників (н. назва -Хліборобський Конгрес) гетьманом України П.Скоропадський. Незабаром проти дій гетьманської адміністрації розгорнувся опозиційний рух політичних партій просоціалістичної орієнтації, які в

травні 1918 утворили Український Національний Державний Союз (згодом -Український Національний Союз). 13.11. 1918 у Києві відбулося таємне засідання Українського Національного Союзу, на якому розглядалося питання про повстання проти П. Скоропадського. Учасники зборів, в яких брали участь представники українських політичних партій, Селянської Спілки, профспілки залізничників та командування Січових Стрільців, ухвалили розроблений Повстанчим оперативним штабом план збройного виступу. Присутні відхилили ідею негайного відновлення Української Народної Республіки і вирішили визначити форму державного правління після усунення від влади гетьмана. Для керівництва антигетьманським повстанням було створено тимчасовий верховний орган - Директорію УНР. До складу Директорії увійшли В. Винниченко (УСДРП) - голова, члени - С. Петлюра (УСДРП), О. Андрієвський (УПСС), Ф. Швець (Селянська Спілка) і А. Макаренко (безпартійний, віце профспілки залізничників). Обраний заочно С. Петлюра був затверджений Головним Отаманом Армії УНР. Приступивши до виконання своїх обов'язків, Директорія створила тимчасовий уряд - Раду завідуючих державними справами та Військовий Революційний Комітет (М. Авдієнко, В.Чехівський, А.Пісоцький, З.Висоцький, М.Галаган, Н.Загородній і М. Марченко). Протигетьманське повстання було прискорене проголошенням П. Скоропадським 14.11.1918 федеративної спілки з майбутньою більшовицькою Росією. 15. 11. 1918 члени Директорії виїхали у Білу Церкву, місце розташування своєї основної військової сили - Січових Стрільців.

Днем раніше туди прибув С. Петлюра. 16. 11. 1918 відділи Січових Стрільців зайняли Білу Церкву та Фастів і виступили в напрямку Києва. 18.11. 1918 відбувся Мотовилівський бій 1918, в якому гетьманські формування були розбиті. 20 - 21.11. республіканські війська, підійшовши до Києва, розпочали його облогу. На бік Директорії масово переходили гетьманські частини, дислоковані в різних районах України, та приєднувались численні повстанські загони на чолі з отаманами Зеленим, М. Григор'євим, Ангелом та ін. Загальна чисельність військових з'єднань, які підпорядковувались наказам Директорії, в грудні 1918 становила більше 100 тис. чол. (за деякими даними - бл. 300 тис. чол.). Наприкінці листопада - поч. грудня 1918 Армія Української Народної Республіки контролювала майже всю територію України. Після укладення Директорією угоди про нейтралітет з командуванням німецьких військ в Україні 12.12. 1918 частини Армії УНР розпочали загальний штурм Києва. В результаті дводенних запеклих боїв з противником відділи Січових Стрільців і Дніпровська дивізія здобули місто. 14. 12. 1918 гетьман України П. Скоропадський зрікся влади, передав управління країною Раді Народних Міністрів і виїхав за кордон. 19.12.1918 Директорія УНР урочисто в'їхала в Київ.

26.12.1918 було проголошено відновлення УНР і призначено перший уряд на чолі з В. Чехівським -Раду Народних міністрів УНР. За дорученням Директорії уряд скасував гетьманське законодавство і відновив дію законів УНР, ухвалив нові законодавчі акти - про передачу поміщицької землі селянам без викупу; закон про автокефалію Української Православної Церкви (1.1.1919), закон про скликання Трудового Конгресу України (5.1.1919) та ін. Після проголошення 22.1.1919 на Софіївському майдані у Києві Акту Злуки Західно-української Народної Республіки і УНР до складу Директорії УНР увійшов Є.Петрушевич. Сесія Трудового Конгресу, який виконував роль предпарламенту об'єднаної України, враховуючи загострення воєнно-політичної ситуації в державі, тимчасово передала всю законодавчу, виконавчу і судову владу Директорії УНР. Голові Директорії доручили здійснювати функції глави держави.

З поч. 1919 Директорія вимушена була діяти в надзвичайно складних внутрішніх і зовнішніх умовах. Молода українська держава знаходилась в кільці ворожих сил, найнебезпечнішими серед яких були більшовики, денікінці та війська Антанти. Ще наприкінці листопада - на поч. грудня 1919 радянська Росія без оголошення війни розпочала воєнну агресію проти України (див. українсько-більшовицька війна 1917-21).16.1.1919 після тривалих безплідних намагань прокомуністично настроєних діячів УНР (В.Винниченко, В. Чехівський, М. Шаповал та ін.) дипломатичними засобами порозумітися з Москвою, Директорія УНР оголосила війну РСФФР. Незважаючи на героїчну боротьбу республіканських військ проти частин Червоної армії у Лівобережній Україні, 5-6.2.1919 більшовики захопили Київ. Директорія УНР і уряд, залишивши столицю, були змушені змінювати місце перебування в залежності від воєнної ситуації.

Прагнучи ліквідувати хоча б один з фронтів, більшість членів Директорії виступила за переговори з командуванням військ Антанти, які в цей період займали майже всю територію півдня України. Не погоджуючись з цим рішенням, 11.2.1919 (за іншими даними - 10.2. 1919) В.Винниченко вийшов зі складу Директорії. Головою став С.Петлюра. 13.2.1919 у Вінниці був створений новий уряд на чолі з С.Остапенком. Однак, незважаючи на поступки Директорії на переговорах з представниками французького командування в Одесі і Бірзулі, досягти компромісу з Антантою щодо умов надання Армії УНР матеріально-технічної допомоги не вдалося.

Після евакуації в квітні військ Антанти з території України Директорія у Рівному створила уряд під проводом Б. Мартоса. 4.5.1919 зі складу Директорії вийшов О.Андрієвський, який підтримав спробу державного перевороту, очоленого отаманом В. Оскілком. В червні 1919 під натиском більшовицьких військ Директорія була змушена переїхати до Кам'янця-Подільського. До її складу входили С.Петлюра, А. Макаренко, Ф.Швець і С. Петрушевич. Останній займався справами тільки Галичини. 27.08.1919 Директорією було проведено нову реорганізацію уряду. Його очолив Іс.Мазепа.

На протязі літа-осені 1919 Директорія робила спроби стабілізувати воєнно-політичну ситуацію в Україні. Проте відкрита агресія кількох іноземних держав та неприхильне ставлення деяких лідерів Антанти до

незалежності УНР на Паризькій мирній конференції .1919-20 звели нанівець ці намагання. 15.11.1919 (за іншими даними - 14.11.1919) на спільній нараді членів Директорії та уряду УНР було прийнято рішення про скасування повноважень Ф.Швеця і А.Макаренка, які виїжджали для проведення роботи за кордон. У постанові наради визначалося, що на час їх відсутності "керування справами Республіки покладається на Голову Директорії пана Головного Отамана Симона Петлюру, який іменем Директорії затверджує всі закони і постанови, ухвалені Радою Народніх Міністрів". Правовий статус існування Директорії як найвищої влади в УНР у складі однієї особи регулював закон "Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці", ухвалений урядом 12.11.1920. На основі цього закону Директорія УНР в особі Голови Директорії мала затверджувати ухвалені Державною Народною Радою закони; затверджувати прийняті Радою Народних Міністрів призначення та звільнення; ухвалені Державною Народною Радою умови з іноземними державами та ін. Закон передбачав, що при неможливості виконання Головою Директорії своїх обов'язків, влада передавалася заступникові Голови Державної Народної Ради, а до її скликання - Колегії (мала складатися з трьох членів: голови Ради Народних Міністрів, порядкуючого у Найвищому суді УНР і представника всіх політичних партій). До початку роботи Колегії Голову Директорії заступав у випадку необхідності Голова Ради Народних Міністрів. Наприкінці 1920 Директорія УНР втратила контроль над територією України і С. Петлюра був змушений емігрувати. Після загибелі 25.05.1926 С. Петлюри у Парижі верховну владу в УНР перейняв тодішній голова уряду УНР за кордоном А.Лівицький.

ДИФЕНЗИВА - назва контррозвідки в 1918-1939 у Польщі. Популярна назва - "двуйка". Основна діяльність Д. була спрямована на боротьбу з українським національно-визвольним рухом на окупованих Польщею українських землях.

ДІВОВИЧ СЕМЕН (рр. н. і см. невід.) -український письменник серед. 18 ст. Походив з козацького роду Стародубського полку. Вчився у Києво-Могилянській Академії та у Петербурзі. Працював перекладачем у Генеральній Військовій Канцелярії та архіваріусом Малоросійського Генерального Архіву. У 1762 написав у формі віршованого діалогу великий твір "Розмова Великоросії з Малоросією", головною метою якого було відстоювання ідей державної самостійності козацької держави та висловлення протесту проти політики російського уряду щодо України. У своїй праці Д. широко використав "Короткий опис Малоросії" (1734) та інші сторичні джерела і змалював історію України від найдавніших часів до серед. 18 ст. Особливу увагу звернув на події національно-визвольної війни під керівництвом Б.Хмельницького 1648-57.

ДІДЕНКО АНДРІЙ (рр.н. і см. невід.) - козацький гетьман (1632-33). Обраний гетьманом при підтримці православного митрополита київського Ісаї Копинського замість прихильника Польщі гетьмана І.Кулагі-Петражинського.

"ДІЛО" - найстаріша і довгий час єдина українська щоденна газета в Галичині. Виходила у Львові в 1880-1939 (в 1880-82 -двічі на тиждень, 1883-87 - тричі на тиждень, з 1888 -щоденно). Засновниками "Д" була група народовців на чолі з Ю.Романчуком. Першим редактором "Д" став В.Барвінський, співробітниками - І.Балей, Ю.Романчук, А.Вахнянин, М.Подолинський та ін. В 1881-1906 при "Д" виходила "Бібліотека найзнаменитіших повістей" (74 тт.), а в 1936-39 -"Бібліотека "Діла" (48 п.). З часу свого виходу газета проводила ідеологію народовської течії в українському суспільно-політичному русі Галичини. Небудучи ніколи офіційним партійним органом, "Д" відстоювало на своїх сторінках політичну лінію Народної Ради (з 1886), Української Національно-Демократичної Партії (з 1899), Української Трудової Партії (з 1919); в партії існувала фракція "Д", Українського Національно-Демократичного Об'єднання (з 1925).

ДІЯРІЮШ (Діарій) - назва щоденних записів в Україні в 17-18 ст. Один з найвидатніших Д. брестського ігумена Анастасія Филиповича (1648). Д.С.Зорки,секретаря Б.Хмельницького,незберігся, але був використаний С.Величком. Цінними є Д. М.Ханенка (1727-53), Я.Марковича (1720-1732). Відомі офіційні щоденні записи, ведені у Генеральній Військовій Канцелярії за гетьманів І.Скоропадського і Д.Апостола. Ряд Д. досі не опубліковано.

ДМИТЕРКО (Ратич) ГАННА (Анна, Гандзя; 9.2.1893-1981) - десятник Легіону Українських Січових Стрільців, згодом - Української Галицької Армії. Н. в с. Підберізці біля Львова. В 1913-14 була членом Пласту та т-ва "Українських Січових Стрільців" (див. " Оч"). Наприкінці серпня 1914 вступила до однієї з сотень Легіону Українських Січових Стрільців. В 1914-15 Д. працювала сестрою милосердя у стрілецькому госпіталі. З серед. 1915 служила у курені Г.Коссака. Брала участь у боях під Лісовичами і над Стрипою. В еміграції жила у США де займалася педагогічною діяльністю.

ДМИТРАШКО (Думитрашко) РАЙЧА (Родіон; р.н.невід.-п. бл.1705) -переяславський полковник (1667-74). Походив з Сербії. З 1665 перебував в Україні. В 1687 Д. разом з генеральним обозним Дунин-Борковським, генеральними суддями М.Вуєховичем-Височинським, В.Кочубеєм, генеральним писарем С.Прокоповичем написали донос на гетьмана І.Самойловича, в якому звинуватили його в неприхильності до політики московського уряду в Україні і в намірах створити з Гетьманщини незалежну державу. Після скинення з гетьманства І.Самойловича всі учасники змови, в т.ч. Д., були підвищені в козацьких рангах: отримали значні грошові та майнові винагороди.

ДМИТРО (рр. н. і см. невід.) - воєвода київський, намісник князя Данила Романовича Галицького. В 1240 керував героїчною обороною Києва від монголо-татар. Під час одного з боїв був поранений і потрапив у полон. Хан Батий, здивований мужністю Д., дарував йому життя.

ДНІПРОВІ ПОРОГИ (Дніпровські пороги) - виступ гранітів і гнейсів у руслі Дніпра між Дніпропетровськом і Запоріжжям. Перший докладний опис Д.п. дав Константин VII Багрянородний 946-953. Д.п. залиті водами водосховища у 1932 після побудови Дніпрогесу. Існувало 9 порогів: Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситець (Ревучий), Вовнізький, Будило, Лишний, Вільний (Гадючий). Крім порогів, у порожистій частині Дніпра існувало понад 60 виходів порід, які отримали назву забори. Найзначнішою була Воронова забори недалеко від Ненаситинецького порогу. Довжина порожистої частини Дніпра досягала 70 км, а загальне падіння води становило 33,5м, ширина русла - від 360 до 960 м. У порогах існував природний козацький хід, по якому з величезною небезпекою для себе могли пропливати невеликі судна. У 1843-54 спроба створити штучний канал у порогах завершилась невдачею. Лише після затоплення порогів і забор в 1927-32 стало можливим судноплавство у порожистій частині Дніпра.

ДНІПРОВСЬКА ЛІНІЯ - система прикордонних укріплень, збудована в 1768-74 для оборони під. кордонів Російської імперії від нападів турків і татар. Будівництво Д.л. розпочалось у зв'язку з переміщенням кордонів Росії на південь і втратою оборонного значення Українською лінією. Простягалася через територію України майже на 200 км від Дніпра до Азовського моря вздовж річок Конки і Берди. Складалася з окремих фортець та суспільної укріпленої лінії між верхів'ями цих річок. Фортеці на Д.л. (Олександрівська, Микитинська, Григорівська, Кирилівська, Олексіївська, Захарівська, Петрівська) були розміщені на відстані бл. 30 км одна від одної. Охоронну службу в фортецях несли козаки. Після приєднання в 1783 Кримського ханства до Російської імперії Д.л. втратила воєнно-стратегічне значення.

ДНІПРОВСЬКА ДИВІЗІЯ - військове з'єднання, сформоване в листопаді 1918 отаманом Зеленим (див. Д.Герпило) в р-ні Трипілля, Радомишля, Фастова і Василькова під час повстання проти гетьмана П.Скоропадського. До складу Д.д. входило 4 піхотні полки, гарматний, кінний і технічний відділи (бл. 10 тис. бійців). В листопаді-грудні 1918 брала участь у боях за Київ. В січні 1919 командування Д.д. (розміщувалось у Святошині під Києвом) під впливом більшовицької агітації відмовилось виконувати накази Директорії УНР. Дивізія за розпорядженням С.Петлюри була розформована. Згодом з бійців Д.д. сформувалися повстанські загони під командуванням отаманів Зеленого і Соколовського, які влітку 1919 вели бої проти більшовицьких військ на Радомищині та Трипільщині.

“ДНІСТЕР” -1. Українське страхове товариство. Засноване в 1892 у Львові з метою страхового забезпечення українського населення від стихійного лиха та нещасних випадків. Засновниками товариства виступили К.Левицький, С.Федак, В.Нагірний, Д.Савчак. У 1929 “Д” нараховував бл. 1200 агентств і 95600 членів. Володів майном на 2 млн. польських злотих і резервним фондом 520 тис. злотих. Діяльність “Д” обмежувалась польським окупаційним режимом і була повністю припинена радянською владою в 1939. 2. Український кооперативний банк з обмеженою відповідальністю. Заснований в 1895 у Львові для зберігання заощаджень, надання матеріальної допомоги і позичок українському населенню. Надавав фінансову підтримку Львівському (таємному) Українському Університету та фінансував діяльність Організації Українських Націоналістів. Ліквідований в 1939 радянськими органами влади.

ДОВБУШ ОЛЕКСА (1700-1745) - керівник руху карпатських опришків у 30-40-х роках 18 ст. Н. в с.Печеніжині (тепер село Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.) у сім'ї селянина. Перші відомості про героїчну боротьбу Д. проти гнобителів містяться у документах 1738. Загін Д. налічував 30-50 чол. Опорним пунктом загону Д. були Чорногора у Карпатах. В 1738-45 опришки Д. діяли у Прикарпатті. Закарпатті і на Буковині. Захоплене у панів, лихварів, купців майно Д. роздавав бідним. Всі спроби шляхти знищити загін Д. протягом сім років не мали успіху. Загинув Д. в с.Космачі (тепер Івано-Франківська обл.) від руки зрадника С.Дзвінчука. Про Д. складено багато народних пісень і переказів. Його ім'ям названо пам'ятні місця: гори у Карпатах, печера на горі Говерлі, скеля поблизу Яремчі. Образ народного героя відтворений у літературі (роман “Опришки” В.Гужицького), в музиці (балет А.Кос-Анатольського “Хустка Довбуша”), в образотворчому мистецтві (гравюра “Довбуш” О.Кульчицької), кіно (“Олекса Довбуш” за сценарієм Л.Дмитренка і Б.Іванова).

ДОВГОПОЛЕНКО (Довгополий) КЛИМ (рр.н. і см. невід.) - козацький старшина. Підтримував антимосковську політику гетьмана І.Мазепи. В 1709 Д. був серед тих старшин, які не залишили І.Мазепу і пішли з ним в еміграцію. Був генеральним суддею у гетьмана П.Орлика. Виїхав з П.Орликом до Швеції. В 1712 входив до складу української делегації, яка вела переговори у Стамбулі з турецьким султаном про надання гетьману військової допомоги в боротьбі проти Московського царства.

ДОВЖЕНКО ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ (29.8(10.9). 1894 - 25.11.1956) - видатний український кінорежисер, письменник, художник Н. в с. Сосниця на Чернігівщині (тепер Чернігівська обл.). В 1914 закінчив Глухівський учительський ін-т. У 1917-19 навчався у комерційному ін-ті та Українській Академії Мистецтв у Києві, а 1922-23 Удосконалював майстерність в художньому училищі в Берліні у проф. Е.Геккеля. Один з основоположників української кінематографії. В 1923-26 працював художником-ілюстратором газети “Вісті ВУЦВК” у Харкові. У 1926-28 Д. -режисер і сценарист Одеської кіностудії, 1929-41 -Київської кінофабрики, з 1946 - кіностудії “Мосфільм”, Д. створив фільми “Вася-реформатор” (1925), “Ягідки кохання”, “Сумка дипкур'єра” (1927), “Звенигора” (1927, сценарій М. Йогансена і Юртика), “Арсенал” (1925, цей фільм і всі наступні зняті за власним сценарієм), “Земля” (1930), “Іван” (1932), “Аероград” (1935), “Щорс” (1939). Д., маючи намір екранізувати повість М.Гоголя “Тарас Бульба”, написав режисерський сценарій до фільму. У воєнний період Д. відзняв документальні фільми “Битва за нашу Радянську Україну” (1943) і “Перемога на Правобережній Україні” (1945). Д. багато і плідно працював як письменник і публіцист. Автор оповідань

(“Мати”. “Перед боем”, “Воля до життя” та ін.), п’єс “Життя в цвіту”, “Потомки запорожців”, кіноповістей (“Зачарована Десна”, 1954; “Поєма про море”, 1956) та ін. Величезне значення для розуміння творчої спадщини Д. має недавно опублікований “Щоденник” митця.

ДОЖА Д’ЕРДЬ (1475-20.7.1514) - дрібний угорський дворянин, який у 1514 очолив повстанський рух в Угорському королівстві, в тому числі і на Закарпатті, яке входило до його складу. Проводом до повстання було оголошення булли Римського Папи Льва X про початок хрестового походу проти турків. Керівником загонів хрестоносців було призначено Д., який вважав цей похід передчасним і невідготовленим. Згодом виступав проти правлячих кіл Угорщини. У бою біля м.Тімішоара його загони 13.7.1514 були розгромлені урядовими військами. Страчений 20.7.1514.

ДОЛГОРУКИЙ ГРИГОРІЙ ФЕДОРОВИЧ (1656-15 (26).8.1723) - московський дипломат, князь. В 1701-21 - посол у Речі Посполитій, домігся укладення союзного договору з Польщею, а в 1707-Нарвського союзного договору. В листопаді 1708 був представником московського уряду при обранні гетьманом І.Скоропадського. Учасник Полтавської битви 1709. Уміло лавіруючи між різними політичними силами у Польщі, підтримував промосковську орієнтацію частини польських магнатів і шляхти.

ДОЛГОРУКИЙ ЮРІЙ (90-і роки 11 ст -15.5.1157) -ростово-суздальський та великий київський князь, шостий син Володимира Мономаха. Ще за життя батька Д.Ю. одержав у володіння ростово-суздальські землі, центр яких переніс з Ростова до Суздаля. Після смерті свого старшого брата, великого князя Мстислава Володимировича втрутився у міжусобну боротьбу з метою оволодіти Переяславським, а згодом і Київським князівствами. На початковому її етапі (1132-1135) зазнав поразки, але у 1147 знову розпочав військові дії, внаслідок яких у 1149 здобув Київ, але ненадовго, бо вже у 1151 був прогнаний Ізяславом Мстиславовичем. Знову оволодів Києвом у 1155. В роки князювання Д.Ю. розпочалося формування нового політичного центру у Київській державі. Ним стали пн.-сх., ростово-суздальські землі, де укріпились наступники Ю.Д., які прагнули зміцнити свій політичний вплив шляхом знищення і ослаблення Київщини, Переяславщини та інших південноруських земель. Вважається засновником м.Москви (1147).Помер Д.Ю.15.05.1157 в Києві.

ДОЛЄЖАЛЬ КАРЛ (1883-1924) - підполковник Генерального Штабу Української Галицької Армії.

За походженням чех. На поч. 1919 Д. очолював штаб Третього корпусу УГА. З червня 1919 -директор Військової Канцелярії Диктатора ЗОУНР-ЗУНР. В серпні 1919 під час спільного походу Армії УНР і УГА на Київ і Одесу Д. був призначений начальником оперативного відділу Штабу Головного Отамана. Пізніше служив у чехо-словацькій армії.

ДОЛОБСЬКИЙ З’ІЗД 1103 - з’їзд князів Київської держави весною 1103 біля Долобського озера поблизу Києва, на якому обговорювалося питання про спільний похід проти половців. У Д.з. брали участь київський князь Святополк Ізяславович і переяславський князь Володимир Мономах зі своїми дружинами. Дружинники Святополка виступили проти організації походу, вважаючи, що не можна відбивати селян від весняних польових робіт. Після палкої переконливої промови В.Мономаха було прийнято рішення про спільний похід проти кочівників. Під час цього походу об’єднані сили руських князів повністю розгромили половецькі орди. .

ДОЛУД АНДРІЙ (1893-р.см. невід.) -український військовий діяч, полковник Армії УНР. В 1917-18 - член Української Центральної Ради. 13.11.1918 на чолі козацького загону ім.І.Гонти, сформованого з наддніпрянських українців, прибув на допомогу галицьким військам у Львів. Брав участь в українсько-польській війні 1918-19. З кін.1918. командував Янівською (другою) бригадою УГА, яка відзначилась у боях з польськими частинами на підступах до Львова, в ході Вовчухівської операції 1919 та Чортківського наступу 1919. З грудня 1919 до травня 1920 - начальник штабу Армії УНР під час першого Зимового походу (див. Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921). Під час польсько-радянської війни 1920 командував Херсонською дивізією. Після завершення українських національно-визвольних змагань 1917-21 емігрував у Бразилію. Подальша його доля невідома.

ДОМБ’Є - передмістя Кракова (Польща) В 1919 тут знаходився польський концентраційний табір для українських військовополонених. Від голоду, епідемій і катувань в Д. загинуло майже 6 тис. українців.

ДОМІНІКАНЦІ (домінікани, “брати проповідники”) - католицький чернечий орден , заснований в 1215 у Тулузі (Франція) іспанським монахом (ченцем) Домініком (1170-1221). Затверджений Папою Римським Гонорієм III 22.12.1216. З 1220 оголосив себе “жебрущим”, однак обітниця не дотримувалась і в 14 ст. була відмінена. В 1227 Д. отримали право повсюдної проповіді і сповіді. Заснували і утримували ун-ти в Болоньї, Кельні, Оксфорді. Під їх впливом знаходились богословські кафедри в ун-тах Парижа, Падуї, Праги та інших міст Європи. До Д. належали видатні філософи-схоласти (Альберт Великий, Фома Аквінський) і містики (М.Екхарт, Сейс, І.Таулер). В 1232 для боротьби проти єретичних рухів у відання ордену була передана інквізиція. З 13 ст. Д. розгорнули широку місіонерську діяльність в багатьох країнах світу, в т.ч. в Україні. У 1233 заснували монастир під Києвом (чернець Яцек Одрованж). Домініканські монастирі існували в Україні у 13-17, а на західно-українських землях до 1939. В 80-х роках цього століття Д. мали монастирі в 50 країнах світу. На чолі чину стоїть генерал, який підпорядковується Папі. Д. займають важливі державні пости у Ватикані. Сьогодні Д. - один з найвпливовіших католицьких монаших чинів.

ДОНЕЦЬ МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ (11(23).1.1883 -10.9.1941) - видатний український співак (бас) і театральний

діяч. Н. в Києві. В 1905-13 працював в оперному театрі С.Зіміна у Москві. З 1913 - соліст Київського оперного театру. В 1919 разом з Я.Степовим і М.Микишею створював Українську Оперу. З 1925 Д. - активний учасник процесу українізації оперного мистецтва у Харкові. Артист великого сценічного таланту, володів голосом надзвичайної сили і діапазону. Д. з великим успіхом виконував чоловічі партії в операх "Тарас Бульба", "Наталка Полтавка" (М.Лисенка), "Запорожець за Дунаєм" (С.Гулака-Артемовського), "Фауст" (Ш.Гуно), "Кармен" (Ж.Бізе) та ін. Загинув при нез'ясованих обставинах під час відступу радянських військ з Києва.

ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА - назва маріонеткового територіального утворення, організованого більшовиками за вказівкою В.Леніна в січні 1918 для надійного забезпечення центру Росії паливом і харчовими продуктами. Після укладення Берестейського миру 1918 російські більшовики намагалися не допустити відновлення влади Української Центральної Ради в надзвичайно важливому в економічному і стратегічному відношенні Донецько-Криворізькому регіоні. Для цього на 4 обласному з'їзді Рад робітничих депутатів Донецького і Криворізького басейнів, що відбувся 27-30.12(9-12).1918 у Харкові, було проголошено утворення Д.-К.Р.Р. і приєднання її території до Радянської Росії. На з'їзді сформовано "уряд республіки" - Раду народних комісарів у складі: Артем (голова), В.Магідов, М.Жаков, В.Флов, М.Рухимович, В.Межлаук, А.Каменський та ін. У територіальному відношенні Д.-К.Р.Р. охоплювала Сумщину, Харківщину, Донеччину, Катеринославщину з Олександрівськом тепер Запоріжжя, Херсонщину з Кривим Рогом Єлисаветградом (тепер Кіровоград) та частину Облесті Війська Донського з Таганрогом і Олександрогрушевським (тепер Шахти, Росія) та з столицею у Харкові. Однак незабаром зрозумівши, що Армія УНР й австро-німецькі війська відповідно до умов Берестейського миру звільнять всю українську етнічну територію від іноземної окупації, більшовицькі лідери змінили свої попередні наміри. На 2 Всеукраїнському з'їзді Рад у Катеринославі (17-19.3.1918) Артем, виконуючи директиви В.Леніна про необхідність створення "єдиного фронту боротьби трудящих України проти ворогів внутрішніх і зовнішніх" заявив, що К.-Д.Р.Р. становить складову частину України. Керівники К.-Д.Р.Р. взяли участь у роботі з'їзду і увійшли до складу ВУЦВК та Народного Секретаріату, після чого питання про окрему Д. К.Р.Р. більше не ставилось.

ДОНЦОВ ДМИТРО (29.8 (10.9).1883 - 30.2.1973) визначний український публіцист, політичний діяч, літературний критик. Ідеолог українського націоналізму. Н. в м.Мелітополі (тепер Запорізька обл.). В 1900-07 навчався (з перервами) в Петербурзькому, а в 1909-11 - Віденському ун-тах. Належав до Революційної Української Партії та Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії, за що двічі заарештовувався (1905, 1907). В 1908 Д., переслідуваний царським урядом, був змушений емігрувати. Друкувався у журналах "Дзвін", "Украинская жизнь" та ін. В 1913, виступаючи на другому всестудентському з'їзді у Львові, у своїй доповіді "Сучасне політичне положення нації і наші завдання" накреслив програму побудови Української незалежної держави. В 1914-18 - голова і активний член Союзу Визволення України. В 1917 повернувся до Києва. В період Гетьманату Ц. очолив Українське Телеграфне Агентство і Державне Бюро Преси. В 1919-21 - керівник Українського Пресового Бюро у Берліні. З 1922 перебував у Львові, де виступив засновником Української Партії Національної Роботи, редагував її орган двотижневик - "Заграва" (1923-24). В 1922-39 керував редакцією "Літературно-наукового вісника" (в 1932-39 - "Вісника"), видання якого було поновлено за ініціативою Є.Коновальця. З 1939 жив у еміграції у Німеччині, Чехо-словакчині, Франції. З 1947 оселився в Канаді, де викладав українську літературу в Монреальському ун-ті. Д. - автор багатьох публіцистичних праць, в яких обгрунтував необхідність політичної незалежності України і розробив ідейні основи українського націоналізму. Серед найважливіших праць - "Модерне москвофільство" (1913), "З приводу однієї ереси" (1914), "Історія розвитку української державницької ідеї" (1917), "Підстави нашої політики" (1921), "Націоналізм" (1926), "Де шукати українських традицій" (1938), "Дух нашої давнини" (1944) та ін. Йому належать літературно-критичні дослідження: "Криве дзеркало української літератури" (1929), "Естетика декаденсу" (1930), "Василь Стефаник" (1931), "Криза української культури" (1932), "Туга за героїчним. Постаті й ідеї літературної України" (1952), "Поетика вогнених меж. Олена Теліга" (1953) та ін. Д. перейшов кілька світоглядних еволюцій - від соціалізму до його повного заперечення, від антирелігійних позицій до крайностей войовничого християнства. Д. послідовно відстоював ідею незалежності України. Виступаючи проти російського імперіалізму в усіх його проявах, Д. застерігав від орієнтації на Москву, незважаючи на те, чи вона царська, республіканська, буржуазна чи пролетарсько-соціалістична. Праці Д. в значній мірі спричинилися до послаблення впливу комуністичних ідей та москвофільства на суспільну свідомість, особливо у Західній Україні. У філософських концепціях Д. яскраво виражені ідеї практичного ідеалізму, в яких основна роль у житті особи і суспільства відводиться ірраціональній волі. Ідеї Д. мали великий вплив на молодь у передвоєнний час і у значній мірі стали деологічним обгрунтуванням діяльності ОУН.

ДОРОШЕНКО ВОЛОДИМИР (1879 - 25.8.1963) - український громадсько-політичний діяч, бібліограф і літературознавець. Н. на Полтавщині (за іншими даними - у Петербурзі). Був співзасновником української студентської громади в Москві. Належав до Революційної Української Партії (з 1900), згодом до Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії (з 1905). В 1908 Д. внаслідок постійних переслідувань російською поліцією виїхав до Львова. В 1914-18 - один з керівників Союзу Визволення України, член Президії організації, головний редактор його видань. З 1908 працював у бібліотеці Наукового Товариства ім. Т.Шевченка, в 1937-44-директор бібліотеки. На початку 20-х років разом з В.Гнатюком - співредактор відновленого "Літературно-наукового вісника" (головний редактор - Д.Донцов). З 1944 Д. перебував у еміграції. Автор багатьох бібліографічних праць, літературознавчих статей, спогадів. Склавав бібліографію творів Т.Шевченка. І.Франка, О.Кобилянської, П.Куліша.

ДОРОШЕНКО ДМИТРО ІВАНОВИЧ (1882 -1951) - видатний український історик, громадсько-політичний і державний діяч, публіцист. Народився в м.Вільно (тепер Вільнюс, Литва). Походив з старовинного українського козацько-старшинського роду на Глухівщині, з якого вийшли два українські гетьмани - М.Дорошенко і П.Дорошенко. Навчався на історико-філологічному факультеті Варшавського, Петербурзького і Київського університетів. В 1903 очолював Українську студентську громаду в Петербурзі. Дуже рано розпочав політичну діяльність, спочатку як член Революційної Української Партії, а згодом - Товариства Українських Поступовців. Активно займався публіцистикою. З 1897 співпрацював з політичними виданнями в Галичині, в 1905-07 - з газетами і журналами національно-демократичного напрямку на Наддніпрянській Україні - "Рада", "Украинский вестник", "Украинская жизнь", "Україна". Певний час працював вчителем у середніх школах Києва і Катеринослава. В 1910-14 - редактор часопису "Дніпрові хвилі" у Катеринославі.

Під час першої світової війни обраний уповноваженим Всеросійського Союзу Міст на Південно-Західному фронті (з 1915), очолював відділ допомоги українцям на окупованих російськими військами землях Галичини і Буковини. В березні 1917 Д. після реорганізації ТУП у Союз Українських Автономістів-Федералістів (з червня 1917 - Українська Партія Соціалістів-Федералістів) став членом цієї організації. З квітня 1917 входив до складу Української Центральної Ради. 22.4. призначений тимчасовим урядом крайовим комісаром Галичини і Буковини з правами генерал-губернатора. Після відступу 2.8.1917 російських військ з Галичини повернувся до Києва, наприкінці серпня 1917 йому було запропоновано сформувати новий склад Генерального Секретаріату УЦР-УНР. Проте через розходження у поглядах на шляхи становлення української державності з М.Грушевським Д. відмовився від цієї пропозиції. Незабаром обраний губернським комісаром Чернігівщини і перебував на цій посаді до кінця 1917. Весною 1918 виїхав у Галичину. Після приходу до влади гетьмана П.Скоропадського повернувся до Києва. 20.05.1918 очолив Міністерство закордонних справ Української Держави. В період керівництва зовнішньополітичним відомством було відкрито дипломатичні представництва України в Румунії, Польщі, Швейцарії, Фінляндії та ряд українських консульств за кордоном і зарубіжних держав у Києві. В липні-серпні 1918 при активній участі Д. відбулася ратифікація Берестейського миру 1918 країнами Четверного союзу (крім Австро-Угорщини). В середині серпня 1918 у відповідь на антиукраїнську політику уряду ген. Сулькевича у Криму Д. намітив ряд заходів по економічній блокаді півострова, після реалізації частини з яких кримські власті пішли на переговори про форми державного об'єднання України. Д. часто виступав посередником у пошуках шляхів порозуміння між П.Скоропадським і національно-демократичними силами та виробленні умов формування українського уряду на повністю національній основі. В жовтні 1918 робив спроби вступити у переговори з дипломатичними колами держав Антанти у Берні. Після падіння Гетьманату- приват-доцент Кам'янець-Подільського державного Українського Ун-ту.

31920 перебував у еміграції. В 1920 Д. разом з В.Липинським, С.Шеметом та іншими діячами гетьманського руху брав участь у створенні об'єднання українських монархістів - Українського Союзу Хліборобів-Державників. В 1921-51 -професор кафедри історії Українського Вільного Університету у Відні, Празі і Мюнхені. Д. очолював Український Науковий Ін-т у Берліні (1926-31), Українську Вільну Академію Наук (1945-51). За визначенням О.Оглоблина, Д. був першим українським істориком, який дав науковий огляд історії України як процесу розвитку української державності. Автор близько 1 тис. праць з історії України, історії культури і церкви в Україні. Головні праці Д.: "Нарис історії України" (ч.1-2, 1932-33), "Історія України 1917-23 (ч.1-2,1930,1932), "Огляд української історіографії" (1923), "Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу" (1940), монографії про М.Костомарова, П.Куліша, В.Антоновича, гетьмана П.Дорошенка та ін. Визначне місце в українській публіцистиці займають книги спогадів Д. "Мої спогади про давно минуле. 1901-1914" (1949), "Мої спогади про недавно минуле. 1914-20" (1923-24).

ДОРОШЕНКО МИХАЙЛО (р. н. невід - п.1628) -визначний український політичний і військовий діяч початку 17 ст., козацький гетьман (1622-28 з перервами). 31618 -козацький полковник, учасник походу гетьмана П.Сагайдачного на Москву. Брав участь у Хотинській війні 1620-21. В 1622 обраний гетьманом замість О.Голуба. Здійснив вдалий похід на Перекоп. У 1625 брав участь у національно-визвольному повстанні під проводом М.Жмайла. Після бою біля Курукового озера (поблизу сучасного Кременчука) Д. був знову обраний гетьманом (5.11.1625)і уклав Куруківський договір 1625. Проводив політику зменшення протистояння між козаками і польським урядом. Уник участі козацьких військ у польсько-шведській війні. За Д. було проведено реорганізацію реєстрового козацтва і утворено за територіальним принципом шість козацьких полів: Київський, Білоцерківський, Переяславський, Корсунський, Канівський і Черкаський. Восени 1626 козацькі війська на чолі з Д. розгромили велику кримську орду під Білою Церквою. Навесні 1628 Д., виконуючи умови договору про взаємодопомогу між Військом Запорізьким і Кримським ханством (укладений 24.12.1624, згодом - поновлений) очолив похід козаків на Крим на допомогу ханові Магмед-Гірею і канчі Шагін-Гірею, які вели боротьбу проти ставленика Туреччини Джанібек-Прея. Під час одного з боїв поблизу Бахчисарая (за іншими даними - Кафи) Д. загинув.

ДОРОШЕНКО ПЕТРО ДОРОФІЙОВИЧ (1627 -19.11.1698) - визначний український державний, політичний та військовий діяч, гетьман України (1665-1676). Н. в м.Чигирині. Походив з старого козацького роду, онук М.Дорошенка. Здобув широку освіту, добре знав латинську і польську мови. Брав участь у національно-визвольній війні українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-1657 як козак і писар

Чигиринського полку. Виконував важливі доручення Б.Хмельницького, вів переговори з польським і шведським урядом. Будучи противником союзу з Московською державою, підтримав гетьмана І.Виговського. В 1660 як полковник чигиринський Д. їздив до Москви, де домагався скасування деяких пунктів Переяславських статей 1659. В 1663-64 -генеральний осавул у гетьмана П. Тетері, з 1665 -полковник Черкаського полку. 10.10.1666 правобережні полковники вибрали Д. тимчасовим гетьманом Правобережної України, а на початку січня 1666 у Чигирині козацька рада підтвердила вибір старшини. В 1665-66 Д. був змушений розбити двох претендентів на гетьманську булаву - В.Дрозденка і С.Опару.

Прагнучи стабілізувати внутрішнє становище Правобережної України, Д. при підтримці київського митрополита Й.Тукальського провів ряд важливих реформ. Щоб позбутися залежності від козацької старшини, створив постійне 20-тисячне військо з найманих частин - т.зв. серденята (з турецької - відчайдухи), які відзначалися хоробрістю в бою і особистою відданістю гетьманові. Для зміцнення фінансової системи Гетьманщини Д. встановив на українському кордоні нову митну лінію і почав карбувати власну монету. Проводячи політику колонізації незалежних земель, Д. на степовому пограниччі утворив новий Торговицький полк. Намагаючись здобути підтримку серед народних мас, Д. часто скликав козацькі ради, де вислуховував думку рядових козаків. Разом з активними заходами по реорганізації внутрішнього державного життя України Д. розгорнув широку зовнішньополітичну діяльність. Стратегічною метою всієї внутрішньої і зовнішньої політики Д. було об'єднання під своєю владою Лівобережної і Правобережної України. Після підписання між Московською державою і Польщею Андрусівського перемир'я 1667, умови якого абсолютно нехтували державні інтереси України, Д. вирішив укласти військовий союз з Кримським ханством і перейти під політичний протекторат Туреччини. У вересні 1667 об'єднане українсько-турецьке військо, розпочавши воєнні дії в Галичині, змусило польський уряд визнати широку автономію Правобережної України і встановити українсько-польський кордон по р.Горині. Зміцнивши свої позиції на Правобережжі, Д. на початку літа на чолі козацького війська перейшов на лівий берег Дніпра, де в цей час відбувалось антимосковське повстання. В ході нього у військовому таборі під Опішнею козаки вбили гетьмана І.Брюховецького і 8.6.1668 проголосили Д. гетьманом всієї України. Проте гетьманування Д. на Лівобережній Україні тривало недовго. Занепокоєні зміцненням гетьманської влади в Україні сусідні держави взялися підривати її шляхом підтримки суперників Д. і прямою військовою агресією. Кримські татари підтримали претендента на гетьманську булаву запорізького писаря П.Суховієнка. Д., призначивши наказним гетьманом на Лівобережжі Д.Многогрішного, був змушений повернутися у Правобережну Україну. На поч. 1669 Д. при допомозі запорожців під проводом І.Сірка вдалося розгромити Суховієнка і його союзників - кримських татар. Відсутністю Д. у Лівобережній Україні скористалися противники гетьмана, які в середині березня 1659 у м.Глухові на основі Глухівських статей 1669 проголосили гетьманом Д.Многогрішного. В цих складних умовах, намагаючись нейтралізувати ворожі дії Криму і отримати допомогу у боротьбі проти Речі Посполитої і Московського царства, Д. восени 1669 уклав союзний договір з Туреччиною (затверджений Генеральною Військовою Радою 10-12.03.1669 у Корсуні). Основою воєнно-політичного союзу стала угода, підписана в 1651 між Б.Хмельницьким і турецьким султаном. За цим договором територія Української держави мала охоплювати землі від Перемишля до Путивля; підтверджувалося право вільного вибору гетьмана, який обирався повічно; українська православна церква зберігала автономію у складі константинопольського Патріархату; українське населення звільнялося від оплати податків і данини на користь турецької казни; на українських землях турки і татари не мали права споруджувати мечеті і брати ясир; Туреччина і Кримське ханство не повинні були укладати мирних договорів з Польщею і Московією без згоди гетьмана; султанські грамоти, які стосувалися України, мали писатися турецькою та українською мовами. Після підписання цієї угоди Туреччина оголосила Польщі війну. У вересні 1670 Д. був змушений розпочати боротьбу зі ставлеником Польщі уманським полковником М.Ханенком. Протягом 1671 призначений Д. наказним гетьманом О.Гоголь вів воєнні дії проти польської армії і загонів М.Ханенка. 1671 пройшов у незначних сутичках між противниками. Восени 1671 польська армія на чолі з Яном III Соб'єським повела наступ на Поділля і захопила Брацлав, Могилів, Вінницю. Навесні 1672 розпочалися широкомасштабні воєнні дії. Д., отримавши воєнну допомогу від Туреччини, перейшов у наступ. В липні козацькі полки під проводом Д. розгромили загоны М.Ханенка під Четвертинівкою на Поділлі. 27.8.1672 об'єднана українсько-турецько-татарська армія, яку очолювали гетьман Д., турецький султан Мохамед IV і кримський хан Селім-Прей, здобула фортецю Кам'янець (тепер Кам'янець-Подільський) і рушила в Галичину. На поч. вересня 1672 союзницькі війська обложили Львів. Не маючи засобів для продовження війни, польський уряд 5.10.1672 уклав Буцацький мирний договір 1672. Укладання Буцацького договору, за яким Польща вимовлялася від претензій на Правобережну Україну, Московська держава розцінила як можливість, не порушуючи Андрусівського перемир'я з Річчю Посполитою, захопити Правобережжя. В червні 1672 замість скиненого з гетьманства Д.Многогрішного лівобережним гетьманом було обрано І.Самойловича, якого 17.3.1674 було проголошено гетьманом всієї України. В червні 1674 московська армія під командуванням воєводи Г.Ромодановського і козацькі полки на чолі з гетьманом І.Самойловичем вступили у Правобережжя і взяли в облогу гетьманську столицю - Чигирин. Два тижні гетьманські війська завзято обороняли мсто. На допомогу Д. під Чигирин підійшла турецько-татарська армія під командуванням візира Кари-Мустафи, яка змусила І.Самойловича і московські війська відступити. Правобережна Україна знову перейшла під владу Д. Проте ситуація на Правобережжі була надзвичайно складною. Роки виснажливої війни перетворили українські мста і села на правому березі Дніпра на суцільну руїну. Турецькі залоги, закріпившись у стратегічно важливих містах, вимагали сплати данини турецькому султанові, руйнували церкви або перетворювали їх на мечеті, грабували і захоплювали в полон місцеве

населення. Жителі цілих сіл були змушені тікати на лівий берег Дніпра, сподіваючись знайти там безпечні умови для життя. Авторитет Д. почав падати серед українського населення.

В цій ситуації розчарований політикою Туреччини Д. вирішив зректися булави. Восени 1675 на козацькій раді в Чигирині Д. склав гетьманські клейноди, а І.Сірко прийняв від нього присягу на вірність цареві. Але московський уряд вимагав від Д. присяги на лівому березі Дніпра в присутності І.Самойловича і І.Ромодановського, від чого Д. рішуче відмовився. Восени 1676 30-тисячна московська армія і полки І.Самойловича знову обложили Чигирин. 19.9.1676 розпочався штурм гетьманської столиці, яку обороняв всього двохтисячний загін серденят. Після кількогодинного запеклого бою Д., розуміючи всю безвихідь становища, переконав козаків припинити опір. Після зречення з гетьманства Д. поселився в с.Сосниці (тепер Чернігівська обл.), проте через деякий час на вимогу царського уряду переїхав до Москви. В 1679-82 Д. жив у Вятці. Останні роки життя Д. провів у с.Ярополчому під Москвою, де і помер. Все життя і діяльність гетьмана Д., визначного державного і політичного діяча свого часу, були спрямовані на досягнення повної державної незалежності та збереження територіальної єдності України. Власне таку оцінку його діяльності давали такі видатні українські історики як В.Антонович, М.Костомаров, М.Грушевський. Д.Дорошенко та ін.

ДРАГОМАНОВ МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ (псевдонім Кирило Василенко, Волинець, М.Галицький, М.Гордієнко, М.Кузьмичевський, П.Петрик, М.Толмачов, Українець, Чудак та ін.) -(18(30).9.1841 - 20.6(2.7).1895) - відомий український громадсько-політичний діяч, літературознавець, історик, публіцист, фольклорист, економіст, філософ.

Н. у м. Гадячі на Полтавщині в родині збіднілого дворянина козацького походження. Освіту здобув у Гадяцькому повітовому училищі, де вчився з 1849 до 1853, а також у Полтавській гімназії. За незалежні погляди Д. був виключений з останнього класу без права вступу в будь-який інший навчальний заклад. Однак завдяки втручання попечителя Київського учбового округу М.Пирогова йому було дозволено скласти іспити за курс гімназії екстерном. У 1859 вступив на історико-філологічний факультет Київського ун-ту С.В.Володимира, який закінчив у 1863. 31864 працював приват-доцентом на кафедр античної історії цього ж ун-ту. У 1867 склав магістерський іспит, а у 1870 захистив дисертацію на тему "Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит". Після цього йому було присвоєно науковий ступінь магістра загальної історії. Впродовж 1870-1873 Д. перебував у закордонному виражденні, під час якого відвідав найбільші наукові центри Європи: Берлін, Рим, Відень, Гайдельберг, Цюріх, Прагу та ін. Двічі побував у Галичині. Після повернення до Києва у 1873 став штатним доцентом кафедри античної історії. Одночасно Д. був одним з найбільш активних діячів Південно-Західного Відділення Російського Географічного Товариства і особливо київської громади (згодом названої "Старою"). У 1875 став жертвою репресій царського уряду і за рішенням Олександра II був звільнений з ун-ту і поставлений під негласний нагляд поліції. З метою уникнення арешту Д. керівництво Старої Громади відрядило його за кордон для організації видання журналу "Громада". Восени 1875 Д. переїхав до Відня, а незабаром до Швейцарії, де поселився у м.Клороне біля Женеви. З осені 1876 разом з однодумцями, серед яких були А.Лехоцький, Лодолинський, Ф.Вовк, а згодом М.Павлик, Д. працював над створенням друкарні та редакції журналу "Громада". П'ять збірників "Громади" вийшли в світ впродовж 1878-1882, а з 1880 почав виходити журнал "Громада". Це був перший сучасний український політичний часопис. Тоді ж виник і перший український гурток соціалістичного спрямування, очолюваний Д. У 1886 Д. пориває з Старою Громадою, члени якої були незадоволені його надто радикальними поглядами і відмовились ви подальшого фінансування його діяльності.

За умов матеріальних нестатків Д. прийняв запрошення новоствореного Софійського ун-ту (Болгарія) і у 1889 став професором кафедри загальної історії. Повернувшись до педагогічної діяльності, працював над комплектуванням, укладанням каталогів та бібліографічних показників для бібліотеки ун-ту. Одночасно не припиняв і громадсько-політичної діяльності, що привело до вимоги царського уряду видати Д. Росії. Однак під тиском передової громадськості уряд Болгарії вимовився це зробити. Помер Д. у 1895. Похований у Софії.

Суспільно-політичні та філософські погляди Д. сформувалися під впливом ідей кирило-мефодіївців, Т.Шевченка, П.-Ж.Прудона, англійських лібералів, російських революціонерів-демократів та ін. Він був прихильником ідей демократизму та федералізму і намагався поєднати завдання українського визвольного руху з сучасними йому західно-європейськими ліберально-демократичними та соціалістичними течіями у суспільному житті. Прагнув зберегти і розвинути ті українські національні традиції, що не стояли на перешкоді прогресивного розвитку.

Свій ідеал Д. бачив у добровільному об'єднанні гармонійно розвинених особистостей, застерігаючи від зловживання елементами примусу у суспільному житті. Був прихильником утворення федеративної держави, яка на основі адміністративного децентралізму, культурно-національної автономії, широких інтегративних зв'язків вирішила б національне питання демократичним шляхом. Зразком для її утворення Д. бачив тогочасний устрій Швейцарії, США, Англії.

Він був прихильником визнання пріоритету політичної свободи над економічними, суспільними та класовими інтересами, примату загальнолюдських культурних цінностей над національними особливостями. Одночасно Д. не викидав широкого впливу національних традицій на формування культурної спадщини народів. Виступав за відокремлення церкви від держави та секуляризацію українського громадського та культурного життя.

Засуджував втрату Україною національної державності і вказував на негативний вплив цього фактора на подальшу долю українського народу. Разом з тим, вказуючи на історичні права українців на самовизначення, не вірив у можливість відновлення національної державності. Тому прагнув спрямувати український суспільний рух на боротьбу за демократизацію та федералізацію у рамках Російської та Австро-Угорської імперії. Закликав до об'єднання і створення союзу всіх прогресивних сил східноєвропейського регіону, але одночасно застерігав від їх повного організаційного злиття і нівелювання особливостей українського громадсько-політичного руху.

Д. виступав проти українського регіонального сепаратизму, його політична програма мала загальноукраїнський характер, у ній підкреслювалась єдність всього українського народу від Закарпаття до Кубані. Намагався налагодити тісні контакти і взаєморозуміння всередині українського громадського та культурного життя, хотів подолати "історичну прірву", що пролягла між Галичиною та Наддніпрянською Україною. Він вважав, що до часу повалення російського самодержавства центром українського національного руху повинна залишатися Галичина, якій необхідно було позбутися надмірної провінційності.

Багато уваги Д. приділив вивченню різних аспектів російського, польського, балканського напрямів суспільно-політичного руху. Засуджував польський "історичний" патріотизм, прихильники якого прагнули відновлення Польської держави в кордонах 1772, а також великодержавне, централістичне спрямування політики російського царизму. Розглядав проблему національних меншин на Україні і накреслив перспективи нормалізації українсько-єврейських взаємин, зокрема визнавав потребу існування єврейської культурно-національної автономії.

Працюючи над проблемами міжнародного суспільно-політичного та культурного життя, Д. не створив власної цілісної і завершеної економічної програми. Ще за часів навчання у гімназії він вважав себе соціалістом. Соціалізм Д.- насамперед етичний, йому властиве, прагнення до соціальної справедливості. Д. заперечував марксистську теорію як помилкову, нездійсненну і шкідливу для українського політичного життя.

Перші наукові праці Д. присвячені розгляду питань античної історії, однак згодом він відійшов від цієї проблематики і розпочав дослідження української етнографії та фольклористики. Опублікував багато праць, присвячених українській народній творчості: "Исторические песни малорусского народа" (т.1-2, 1874-75, у співавторстві з В.Б.Антоновичем), "Малорусские народные предания и рассказы" (1876), "Нові українські пісні про громадські справи" (1881), "Політичні пісні українського народу XVIII-XIXст." (ч.1-2, 1883-1885). Багатогранною була наукова, літературно-критична, публіцистична і громадська діяльність Д. Вона мала значний вплив на розвиток українського політичного життя. Особливо відчутним він був у Галичині серед представників радикального та народоовського напрямів суспільно-політичного життя. На Наддніпрянщині погляди Д. мали вплив на ідеологію деяких політичних партій.

ДРЕВЛЯНИ (деревляни) - східнослов'янське плем'я (союз племен), яке в 6-10 ст. жило на українському Полісі по р.Прип'яті, Горині, Случі, Тетереву. Вважають, що назва племені походить від давньоруського слова "древо" і, очевидно, вказує на лісистий характер місцевості, де проживало плем'я. Сусідами Д. були поляни, бужани, дреговичі. За повідомленнями Константина VII Багрянородного на півдні їх землі межували з половцями. Займались землеробством і скотарством, розвивались промисли і ремесла, ткацтво, гончарство. Землі Д. становили окреме князівство на чолі з князем. Найбільшими містами були Іскоростень (Коростень), Вручій (Овруч), Малин. В 884 київський князь Олег підкорив Д. і приєднав їхні землі до Київської держави. В 907 Д. у склад київського війська брали участь у поході на Візантію. Спроба князя Ігоря в 945 провести повторний збір данини серед Д. привела до Дrevлян повстання 945 і загибелі князя. В 946 княгиня Ольга, придушивши повстання, зруйнувала Іскоростень, а землі Д. підпорядкувала київському князю. Назва племені Д. останній раз зустрічається у літописі під 1136, коли князь Ярополк передав їхні землі Десятинній церкві.

ДРЕВЛЯН ПОВСТАННЯ 945 - найперше повстання у Київській державі, яке згадується у письмових джерелах. У 945 князь Ігор разом з дружиною зробив спробу повторно взяти данину (полюддя) з дrevлян. Дrevляни на чолі з князем Малом підняли повстання і вбили Ігоря. В 946 княгиня Ольга придушила Д.п., спалила головне місто дrevлян Іскоростень (сучасне Коростень Житомирської обл.). Проте Ольга мусила врегулювати збирання данини, визначити її розміри і встановити місце для її збирання -погости.

ДРЕГОВИЧИ - східнослов'янське плем'я, яке жило в 9-10 ст. між Прип'яттю та верхів'ям Західної Двини. Назва племені, очевидно, пішла від давньоруського слова "дрягва" - болото, що вказує на болотистий характер місцевості, де жило плем'я. Найбільші мста Д. - Турів, Слуцьк, Ключеськ (Клецьк). Д. займались землеробством і ремеслами (гончарство, ткацтво, обробка заліза тощо). За літописами землі Д. становили окреме князівство з центром у Турові. В 9-10 ст. територія Д. увійшла до складу Київської держави. Наприкінці 10 ст. землі Д. відійшли до Турово-Пинського князівства, а пн. захід - до Полоцького князівства.

ДРОГОБИЧ ЮРІЙ (Дробицький Георгій; Котермак Юрій, син Доната; бл. 1450 – 4.2.1494) -український вчений 15 ст., доктор філософії (з 1478) і медицини (з 1482). Н. в м.Дрогобичі. Навчався у Краківському ун-ті (з 1468 або 1469), де йому в 1470 було присвоєно ступінь бакалавра, а в 1473 - магістра. Викладав медицину, філософію і астрономію в Булонському ун-ті, в 1481-82 -ректор цього навчального закладу. В 1487 (за іншими даними -1488) - професор Краківського ун-ту. В 1483 в Римі вийшла книга Д. "Прогностичні судження..." - перший друкований твір українця, виданий за кордоном.

ДРОЗДЕНКО ВАСИЛЬ (р. н. невід. - помер 1665) - полковник брацлавський (1665), один з ватажків повстанців у 1664-65 у Правобережній Україні. З 1664 вів боротьбу проти польських військ на Брацлавщині Домагаючись гетьманства, виступив проти гетьмана П.Тетері. Навесні 1665 повстанці на чолі з Д. розбили військо П.Тетері під Брацлавом і, зайнявши місто, проголосили Д. брацлавським полковником. Вів боротьбу за гетьманську владу з П.Дорошенком. Восени 1665 війська гетьмана П.Дорошенка після тривалої облоги здобули Брацлав. Д. був захоплений у полон і розстріляний.

ДРУЖИНА - 1. Загін воїнів, об'єднаних навколо вождя племені, а згодом князя, короля. 2. Збройні загони у Київській державі, які становили постійну військову силу князя, члени якої брали участь в управлінні князівством і особистим господарством князя. Члени Д. -дружинники за свою службу одержували від князя утримання натурою або землями. На чолі Д. стояв князь. Княжа Д. поділялась на дві групи: старшу Д. і молодшу Д. Старша Д. складалась в основному зі знатних дружинників - бояр, які були радниками князя у військових і адміністративних справах. Старші дружинники могли мати свої Д. Молодша дружина складала ядро княжого війська і ставала на чолі народного ополчення, яке князь збирав для великих воєнних походів. Молодші дружинники несли особисту охорону князя, його майна, князівського двору і виконували різні судово-адміністративні та господарські доручення. Д. як основна військова сила князів існувала до ліквідації в Україні удільних князівств (кін. 16 ст.).

ДУДИНСЬКИЙ РОМАН (183.1880 -14.7.1920) -український військовий діяч, сотник Легіону Українських Січових Стрільців, отаман (майор) Української Галицької Армії. Н. в с. Луб'яках Збарзького р-ну Тернопільського воєводства (тепер Тернопільська обл.). Після закінчення гімназії навчався у Львівському політехнічному ін-ті. В 1914-17 командував сотнею легіону УСС. В 1914-16 сотня Д. відзначилась під час боїв у районі Синьовидного і Маківки у Карпатах та над р.Стрипою. В 1919 командував Коломийською (другою) бригадою УГА. Потрапив у більшовицький полон. Перебував у таборі Кожухов під Москвою, де і загинув.

ДУКЕ ГЕОРГЕ (р. н. невід. - п. 1685) -молдавський господар. В 1681 після страти Ю.Хмельницького турецький уряд призначив Д. управляти Правобережною Україною. Присвоївши собі титул "господаря земель молдавських і земель українських" і поставивши "наказним гетьманом" Яна Драгинича, Д. поставив собі за мету заселити спустошене війною Правобережжя на засадах козацького устрою. Через деякий час захоплений поляками в полон, Вивезений до Львова, де і помер.

ДУМІН (Думин) ОСИП (1893 - 1945) -український військовий діяч, письменник (літературний псевдонім Антін Крезуб), сотник Січових Стрільців. Н. в Галичині. У роки першої світової війни служив у австрійській армії. В одному з боїв Д. потрапив у російський полон. Працював у копальнях на Криворіжжі. Підпільно Д. разом з Є.Скалієм організував загін з полонених галичан, який 14.1.1918 прибув до Києва і увійшов до складу Куреня Січових Стрільців. В 1918-19 Д.- командир сотні, куреня, полку, а згодом і армійської групи СС. В 1920-21 - командир партизанського загону на Трипільщині. Після поразки українських національно-визвольних змагань 1917-21 перебував в еміграції. В 1921-25 - член Української Військової Організації, очолював відділ розвідки Начальної команди УВО. З 1945 доля Д. невідома. Автор історичних праць: "Нарис історії україно-польської війни 1918-19", "Історія легіону УСС", "Партизани", співавтор "Історії українського війська" (1938).

ДУХНОВИЧ ОЛЕКСАНДР ВАСИЛЬОВИЧ (24.4.1803 - 30.3.1865) - закарпатський громадський діяч, письменник і педагог. Н. в с.Тополя на Пряшівщині (тепер Словаччина). В 1821 закінчив ужгородську гімназію, а в 1827 -богословську семінарію. В 1847 видав буквар -"Книга для читання", а в 1850 -перший в Угорщині український календар-альманах "Поздоровлення русинів на рік 1850". В 1850 заснував у Пряшеві "Литературное заведение", яке займалось культурно-просвітницькою діяльністю. Написав цілий ряд патріотичних поезій: "Я русин був, єсьм і буду", "Підкарпатські Русини" та ін. Автор двох драм, підручників для народніх шкіл - "Книжиця читальня". Разом з А. Добрянським домагався запровадження на Закарпатті викладання української мови у школах. Вся діяльність Д. була спрямована на боротьбу проти зугорщення Закарпаття. Помер в м.Пряшеві. Закарпатські русофіли використали ім'я Д. для антиукраїнської діяльності в "Обществе ім.Духновича".

Е

ЕЛЕКЦІЙНИЙ СЕЙМ (вщ лат.eiector - той, що обирає) - в Речі Посполитій 16-18 ст. сейм, що скликався для виборів короля. Відбувався після конвокаційного сейму. Часто у Е.с. брали участь представники українського козацтва, духовенства й міщан.

ЕМСЬКИЙ АКТ (Емський указ) -розпорядження російського уряду, спрямоване на придушення української культури, підписане імператором Олександром II 18(30).5.1876 у м. Емсі (Німеччина). Е. а. доповнював основні положення Валуєвського циркуляра 1863. Виданий у зв'язку з меморандумом, надісланим цареві помічником попечителя Київського учбового округу М. Юзефовичем, в якому українців звинувачено в тому, що вони хочуть "вільної України у формі республіки з гетьманом на чолі". Е. а. забороняв ввозити на територію Російської імперії з-за кордону українські книги, українською мовою видавати оригінальні твори і робити переклади з іноземних мов, тексти для нот, театральні вистави і публічні читання. Місцевій

адміністрації наказувалося посилити нагляд, щоб у початкових школах не велося викладання українською мовою, та щоб з бібліотек були вилучені українські книги українською мовою. На підставі Е.а. було закрито Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства у Києві, припинено видання "Кієвського Телеграфа", ліквідовано Громади, звільнено ряд професорів - українців з Київського університету (М.Драгоманова. Ф.Вовка, М. Зібера, С.Подолинського та ін.). В 1878 на Паризькому літературному конгресі М.Драгоманов виступивши на захист української мови і культури, різко засудив Е.а. Ставши одним з проявів колоніально-національної політики російського царизму щодо України, Е.а. гальмував розвиток української культури та національно-визвольного руху, хоча повністю його припинити не міг.

ЕРЛЕ АЛЬФОНС (1888 - р. см. невід.) -український і австрійський військовий діяч, отаман (майор) Української Галицької Армії. Німець за походженням. Під час першої світової війни -офіцер австрійської армії. В листопаді 1918 перейшов на службу в УГА. В кін. 1918 Е. начальник штабу Начальної Команди УГА, згодом -начальник штабу Першого Корпусу УГА. В листопаді 1919 входив до складу української делегації, яка вела переговори у Жмеринці з представниками Добровольчої армії ген. А.Денікіна. В лютому-квітні 1920 Е. змушений служити в Червоній Українській Галицькій Армії. В кін. квітня 1920 разом з Ю.Головінським і О.Луцьким став ініціатором переходу ЧУГА на сторону Армії Української Народної Республіки. Восени 1920 Е. разом з іншими старшинами УГА був інтернований у польському таборі в Тухолі (недалеко Гданська). Через деякий час втік з табору. Жив у Австрії. Дальша його доля невідома.

Є

ЄВГЕНІЙ IV (1383 - 23.2.1447) - Римський Папа з 1431. Вів боротьбу проти Базельського собору (скликаний в 1431), який прагнув поставити собор вище папської влади і обрав в 1439 нового папу Фелікса V ("антипапу"). В 1438 Є. IV скликав новий собор у Феррарі (1438-39). Собор в 1439 був перенесений у Флоренцію (1439-42) і завершив свою роботу в Римі (1443-45). У роботі собору взяли участь візантійський імператор Іоанн VIII Палеолог, Константинопольський патріарх Йосиф II і митрополит Київський Ісидор, які після тривалих переговорів з Є IV уклали Флорентійську унію 1439. При підтримці володарів Європи Є. IV добився розпуску Базельського собору.

ЄВПРАКСІЯ ВСЕВОЛОДІВНА (1071-9.5.1109) -київська князівна, дочка великого князя київського Всеволода Ярославича, сестра Володимира Мономаха, німецька імператриця. В юному віці вийшла заміж за маркграфа Пн. Саксонії, але незабаром овдовіла. В 1088 була повінчана з німецьким імператором Генріхом IV під іменем Адельгейди. Завдяки цьому шлюбу Генріх IV намагався отримати підтримку київського князя у боротьбі проти саксонських володарів та сприяти об'єднанню православної і католицької церков. В кін. 1093 Є В. не витримавши брутального поводження з нею зі сторони чоловіка, була змушена покинути Німеччину і відбула до Каносси (Пн. Італія). Церковні собори у Константі П'яченці (1095), на яких виступала Є. В., засудили поведінку

Генріха IV. В 1097 виїхала до Угорщини, а звідти в Україну. В 1106 постриглася в черниці. Похована у соборі Успення Богородиці у Києві.

ЄЗУЇТИ - члени найбільш впливового католицького чернечого ордену. Заснований в 1534 іспанцем Ігнатієм Лойолою у Парижі і затверджений Папою Римським Павлом III піз назвою "Згромадження Ісуса" 27.9.1540. Головною метою ордену стало проповідання ідей християнства, поширення впливу католицької церкви і зміцнення влади Папи Римського (за пропозицією Є. Ватиканський собор 1869-70 прийняв догмат про непогрішність Папи). Організаційні принципи ордену будувались на основі суворої дисципліни, безумовного підпорядкування лише генералові ордену ("чорному папі"), або Папі Римському. Члени ордену мали право ходити у цивільному одязі, вслмовлятися від клятв і здійснювати будь-які дії, що йшли на користь католицькій церкві. Деякі принципи діяльності Є, якими вони користувалися для досягнення своєї мети, дали підставу приписати їм девіз "Мета виправдовує засоби". В 16-17 ст., намагаючись поширити свій вплив Є діяли 'в багатьох країнах світу, зокрема в Індії (з 1542), Японії (з 1549), Китаї (з 1563), на Філіпінах (з 1594) та ін. В серед. 16 ст. Є поширили свій вплив і на Україну. Спроби Є активно впливати на політичне життя європейських країн привели до заборони їх діяльності у Португалії, Франції, Іспанії і формальної ліквідації ордену Папою Климентом XIV в 1773. В 1814 орден був відновлений Папою Пієм VII. З 16 .т. для проповідання ідей християнства і виховання своїх прихильників створювались єзуїтські школи, які відзначались високим рівнем викладання. В Україні такі школи були створені у Львові (1608), Луцьку (1609), Києві (1690) та ін. містах. В 1661 грамотою польського короля Яна II Казимира Львівська єзуїтська колегія була реформована в університет. На українських землях в складі Російської імперії Є були змушені припинити свою діяльність в 1820, а в Західній Україні в 1939. На поч. 90-тих років 20 ст. діяльність ордену в Україні була відновлена.

ЄЛЕЦЬКИЙ УСПЕНСЬКИЙ МОНАСТІР - один з найстаріших монастирів в Україні, заснований в 1069. Згодом монастир став однією з фортець на підступах до Києва. В 1239 був зруйнований монголо-татарами, а в 1445-99 відбудований знову. Монастир мав велику бібліотеку. Найстарішою пам'яткою Єлецького монастиря є побудований у 11 ст. Успенський собор. Сьогодні монастир перетворено на музей-заповідник.

ЄЛІЗАВЕТА ПЕТРІВНА (18(29).12.1709-25.12.1761 (5.1.1762). - російська імператриця з 25.11.1741, дочка Петра I і Катерини I. Вступила на престол внаслідок дворцевого перевороту і усунення від влади російського імператора Івана VI Антоновича. в 1744 вийшла заміж за молодого співака О. Розумовського. З поч. 1750-х років фактичне керівництво внутрішньою політикою держави здійснював П. Шувалов, зовнішньою - О. Бестужев-Рюмін і М. Воронцов. Складність зовнішньополітичного становища Російської імперії (загострення відносин з Туреччиною і Прусією) і намагання у зв'язку з цим царського уряду залучити на свій бік козацьку старшину, привело до відновлення Є. П. гетьманства. На Глухівській Раді 1750 гетьманом України було обрано К. Розумовського. За час правління Є. П. було здійснено ряд економічних і фінансових реформ, засновано Московський ун-т (1755) і Академію Мистецтв (1757). За царювання Є. П. Росія вела Семилітню війну 1756-63.

ЄЛІЗАВЕТА ЯРОСЛАВНА (р. н. невід. - п. 1076) - дочка великого князя київського Ярослава Мудрого. В 1044 вийшла заміж за норвезького принца Гаральда Гардрода. У 1046 Гаральд при підтримці Я. Мудрого став норвезьким королем. Шлюб Є. Я. зміцнив зв'язки Київської держави з Норвегією. Після загибелі Гаральда під час походу до Англії в 1067, Є. Я. стала дружиною короля Данії Свена Естрідсена.

ЄРЕМІЯ II (р. н. і см. невід.) - Константинопольський Патріарх (1572 - 79, 1580-84, 1589 - 95). Протягом 1587-89 двічі відвідав Україну. Перебуваючи на українських землях, провів ряд реформ: надав широкі права братствам, а Львівському Успенському братству надав право ставропігії (грудень 1586); зобов'язав митрополитів щорічно скликати церковні собори; позбавив сану всіх багатоженців, в т. ч. київського митрополита О. Дівочку, супрасльського архи-мандрита Т. Злобу; призначив київським митрополитом М. Рогозу та патріаршим екзархом луцького єпископа К. Терлецького. В 1589 здійснив подорож до Москви, де був змушений погодитись на заснування патріархату. Реформи, проведені Є. II, особливо надання широких прав братствам, викликали незадоволення серед українських єпископів, і в певній мірі, дали поштовх до укладення Берестейської унії 1596.

ЄРОШЕВИЧ ПЕТРО (1870 - п. після 1945) - український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Під час національно-визвольних боротьби 1917-21 командував 12 піхотною дивізією другого Подільського корпусу Армії Української Народної Республіки, згодом - командир першої Північної (Волинської) дивізії. Призначався заступником міністра військових справ, генеральним інспектором Армії УНР. Під час еміграції жив у Польщі. В 1945 заарештований радянськими спецслужбами. Дальша доля його невідома.

ЄСЬКОВИЧ МИХАЙЛО (Мисько, Черкашенин; 16 ст.) - козацький отаман. В 50-х роках 16 ст. перебував на Запоріжжі. В березні 1556 разом з отаманом Млинським за наказом гетьмана Д. Вишневецького очолив козацький загін (300 чол.), який здійснив спільно з московським військом на чолі з дяком Ржевським похід на турецько-татарські фортеці Іслам-Кермен, Очаків і Волам-Кермен. Після відступу московських загонів організував морський похід Азовським морем на Керч, а потім - у кримські володіння ширинських беїв. В 1557 за дорученням Д. Вишневецького їздив до польського короля Сигізмунда II Августа і до московського царя Івана IV Васильовича.

ЄФРЕМОВ СЕРГІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ (6(18).10.1876 - п. після 1939; за н. даними -1937) - визначний український громадсько-політичний і державний діяч, літературний критик, історик літератури, академік Української Академії Наук (з 1919), дійсний член Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові. Н. в с. Пальчик Звенигородського повіту на Київщині (тепер Катеринопільський р-н Черкаської обл.) у родині священика. В 1891-96 навчався в Київській духовній семінарії, згодом закінчив юридичний факультет Київського університету св. Володимира. Політичну діяльність розпочав у студентські роки, ставши членом Загальної Української Безпартійної Демократичної Організації,

В кінці 1904 Є разом з Б. Грінченком, М. Левицьким, Ф. Матушевським та ін. створив Українську Радикальну Партію, яка в 1905 за його ініціативою об'єдналась з Українською Демократичною Партією, отримавши назву Українська Радикально-Демократична Партія. У 1905 очолив Селянський Союз. В 1908 Є. став одним з засновників і активним діячем Товариства Українських Поступовців. Співробітничав у багатьох українських періодичних виданнях - "Зоря", "Правда", "Записки НТШ", "Київська Старина", "Літературно-науковий вісник", "Рада", "Нова Рада", "Україна" та ін., друкував у них статті публіцистичного і історико-літературного характеру. В 1895-1918 один з керівників видавництва "Вік". За гострі публіцистичні виступи на захист української національної культури і політичних свобод у дореволюційний період неодноразово заарештовувався російськими властями. В березні 1917 Є. увійшов до складу Української Центральної Ради, а в квітні 1917 на Українському Національному Конгресі обраний заступником голови УЦР і членом Малої Ради. Після створення 15(28).6.1917 першого українського уряду - Генерального Секретаріату УЦР-УНРЄ. займав у ньому пост генерального секретаря міжнародних справ. З вересня 1917 Є очолював Українську Партію Соціалістів-Федералістів. З квітня 1918 до травня 1920 Є. офіційних посад не займав. З встановленням радянської влади в Україні змушений перейти на нелегальне становище і переховуватися. Восени 1919 на прохання Української Академії Наук Є було амністовано. Позбавлений можливості займатися активною політичною діяльністю. Є, будучи віце-президентом (1922-28) і головою Управи (1924-28) УАН, проводив велику наукову і науково-організаційну роботу, очолював ряд наукових товариств і комісій, наприклад, Комісію для видання пам'яток новітнього письменства України, Комісію для складання біографічного словника діячів України, Історико-літературне товариство при УАН та ін. Залишаючись непримиренним противником більшовицького режиму, Є., на думку деяких дослідників (Н. Павлушкова, В.

Плющ, В. Шмельов та ін.), в 1920-28 створив і очолив діяльність таємних опозиційних організацій Братство Української Державності і Спілку Визволення України, які послідовно відстоювали ідею української державності. В липні 1929 Є. було заарештовано і звинувачено в організації і керівництві СВУ. В квітні 1930 засуджений до 10-річного ув'язнення з суворою ізоляцією. Перші 7 років ув'язнення відбував у Ярославському політизоляторі, потім його переведено до Володимирської тюрми. З 1939 доля Є. невідома. Є. був одним з найвидатніших представників неонародництва в українській літературі. Є. вважав, що однією з провідних ідей в історії української літератури завжди була "визвольно-національна ідея". Є. - автор монографічних нарисів про видатних українських письменників: "Марко Вовчок" (1907), "Тарас Шевченко" (1914), "Співець боротьби і контрастів" (1913) (у виданні 1926 - "Іван Франко"), "Михайло Коцюбинський" (1922), "Іван Нечуй-Левицький", "Іван Карпенко-Карий" (1924), "Панас Мирний" (1928) та ін. Однією з найвизначніших праць Є. було видання "Щоденника" і "Листування" Т. Шевченка (1927-28). Історико-літературні погляди Є. найповніше представлені в його фундаментальній двотомній праці "Історія українського письменства" (1911).

ЄФРЕМОВ СЕРГІЙ (1893 - р. см. невід.) - український військовий діяч, підполк. Армії УНР. З 1917 очолював Українську Військову Раду Катеринославщини, делегат всеукраїнських військових з'їздів 1917. В 1918 командував гайдамацьким полком в боях проти більшовиків на Катеринославщині (тепер Дніпропетровська обл.). З 1921 перебував на Закарпатті. В березні 1939 був призначений головнокомандуючим збройними силами Карпатської України- Карпатською Січчю. Під час еміграції жив у США.

Ж

ЖВАНЕЦЬКА ОБЛОГА 1653 - облога українською армією на чолі з гетьманом Б.Хмельницьким польських військ під Жванцем (тепер с.Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) під час національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-57. Наприкінці серпня 1653 польська армія під командуванням короля Яна II Казимира вирушила в Україну і зосередилась під м.Жванцем поблизу Кам'янця. Назустріч польським частинам виступила українська армія, до якої наприкінці вересня приєдналися татарські загони на чолі з ханом Іслам-Гіреєм III. У запеклих боях козацькі загони завдали ряд поразок польським частинам і оточили королівське військо. Облога тривала понад два місяці. В польському таборі почався голод, спалахнули епідемії. Над польською армією нависла загроза неминучої катастрофи. Але й цього разу польські війська від повного знищення врятували татари. 5(15).12. 1653 кримський хан, підкуплений королем Яном II Казимиром, уклав з Польщею сепаратну угоду. За цих обставин Б.Хмельницький був змушений піти на перемир'я. За умовами перемир'я Білоцерківський мирний договір 1651 скасовувався, а відносини між Україною і Польщею регулювались на основі Зборівського договору 1649. Польський король зобов'язався сплатити кримському ханові контрибуцію у розмірі 100 тис. злотих і на підставі таємного договору дозволив протягом 40 днів грабувати населення і брати ясир на Волині.

ЖДАНОВИЧ (Ждановський) АНТІН (рр.н. і см. невід.) - український військовий діяч періоду Хмельниччини і Руїни, київський полковник (1650-53, 1655-56). До 1648 був козацьким сотником. Брав участь у національно-визвольній війні українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-57. В 1649 за наказом гетьмана обороняв Київ від наступаючих польсько-литовських військ. Після загибелі С.-М. Кричевського в серпні 1649 призначений київським полковником. Ж. як представник української сторони входив до складу українсько-польської воєнної комісії, яка спостерігала за дотриманням умов Білоцерківського мирного договору 1651. Учасник багатьох дипломатичних місій до Туреччини (1650, 1651), Московщини (1654, 1656) та інших країн. В 1653 прибув на чолі українського посольства до Варшави, де, незважаючи на дипломатичний статус, був заарештований і ув'язнений. Лише в 1655 звільнений з ув'язнення Я.Радзивілом. В 1655 знову очолив Київський полк, і 1656 - генеральний суддя. В 1657 за дорученням Б.Хмельницького був призначений наказним гетьманом 20-тисячного українського корпусу, який спільно з військами семигородського князя Юрія II Ракочія і шведського короля Карла X Густава брав участь у бойових діях проти Польщі. Союзницькі війська, визволивши Галичину, поступово зайняли значну частину території Польщі, в т.ч. міста Ланцут, Краків і Варшаву. Влітку 1657 деякі непорозуміння між союзниками і демагогічна агітація царського агента Желябуського призвели до відмови частини козацьких військ, очолюваних Ж., від продовження воєнних дій і повернення їх в Україну. Звістка про самовільний виступ корпусу Ж. з Польщі тяжко вразила Б.Хмельницького і стала однією з причин його передчасної смерті. Після смерті Б.Хмельницького підтримував гетьмана І.Виговського. Учасник Конотопської битви 1659. В 1659 був послом І.Виговського до польського короля і турецького султана. В 1660 Ж. потрапив у московський полон, де, очевидно, і загинув.

ЖЕЛЯБОВ (Желябів) Андрій Іванович (17(29).8.1851 - 3(15).4.1881) - революціонер-народник. Н. в с. Миколаївка Феодосійського повіту Таврійської губернії. В 1869 закінчив навчання у Керчинській гімназії і вступив на юридичний факультет Новоросійського (Одеського) ун-ту. В 1871 за участь у студентських виступах був відчислений з навчального закладу і висланий з Одеси. В 1873 жив у Городищі Київської губ. (тепер Черкаська обл.), брав активну участь в роботі київської Громади, був учасником "ходіння в народ" у Херсонській і Катеринославській губерніях. За участь в українському народницькому русі неодноразово заарештовувався. В 1877-78 Ж. був посудним під, час процесу над народниками (процес 193-х) у

Петербурзі, але через брак доказів - звільнений. В цей період своєї діяльності зблизився з визначними діячами українського національного руху - М.Драгомановим, В.Антоновичем та ін. З 1879 - член народницької організації "Земля і Воля". Після розколу "Землі і Волі" став одним з керівників партії "Народна Воля". Створив ряд найважливіших програмних документів організації. Під керівництвом Ж. засновано першу в Російській імперії газету для робітників - "Рабочая газета". Один з організаторів замаху на імператора Олександра II 1(13).3.1881. Заарештований напередодні 27.2(11.3), Ж. добився прилучення своєї справи до судового процесу про вбивство царя. Страчений 3(15).4.1881.

ЖЕРЕБ - один з т. зв. Божих судів, засіб встановлення винного за випадковою ознакою. У старому українському судовому процесі при відсутності прямих доказів злочину кидали Ж. Результат Ж. розглядався як прояв волі вищої сили, яка стверджувала або відкидала звинувачення. Подекуди Ж. зберігався до останнього часу у звичаєвому праві при поділі майна.

"ЖИВОПИСНА УКРАЇНА" - серія офортів Т.Шевченка. "Ж.У." була задумана Т.Шевченком як періодичне художнє видання про історичне минуле України, звичаї, побут, фольклор, історичні пам'ятки українського народу. Мала виходити окремими випусками з пояснювальним текстом. В 1844 вийшов єдиний випуск "Ж.У." з шести естампів: "Дари в Чигирині 1649 року", "Судна Рада", "Старости", "У Києві", "Видубецький монастир" та "Казка". Чотири естампи супроводжувалися текстами, які написав Т.Шевченко. В 1845 мали вийти офорти з видами Суботова, Батурина, Чигирин, "Похорон молоді", "Іван Підкова у Львові", "Сава Чалий", "Павло Полуботок у Петербурзі" та ін. Видання було припинене через брак коштів. У 1861-62 Л.Жемчужников видав альбом офортів "Ж.У." як додаток до ж-лу "Основа". Вийшло 49 офортів за малюнками Л.Жемчужникова, І.Соколова, К.Трутовського, О.Бойдемана, В.Верещакіна.

ЖИВОТОВСЬКИЙ ПАВЛО (р.н.невід- п. 1699) - український військовий і державний діяч періоду Руїни. В 1661-62 - полковник миргородський, а 1663-72 - гадяцький полковник. В січні-лютому 1664 обороняв Глухів від, польських військ під, командуванням польського короля Яна II Казимира. В липні-серпні 1678 Ж. призначений наказним гетьманом, командував козацькою залогою в Чигирині під час другої облоги міста турецько-татарською армією (див. Чигиринські походи 1677-78).

ЖИДІВСЬКИЙ (Єврейський) КУРІНЬ УГА -військова частина Української Галицької Армії, яка складалася переважно з євреїв. Сформований у червні 1919 в Тернополі. Командиром куреня був поручник С.Ляйнберг. До складу куреня входили чотири сотні піхоти (по 200 стрільців), кулеметна сотня, чета кінноти, чета саперів і чета зв'язку. Курінь входив до складу Першого корпусу УГА. Визначився в боях проти польських частин, а в липні 1919 - з більшовиками в р-ні Бердичева і Вінниці. В серпні 1919 курінь у складі УГА брав участь у спільному поході українських армій на Київ. В серед. 1920 внаслідок боїв з більшовиками і епідемії тифу курінь втратив 2/3 особового складу. Начальна Команда УГА була змушена розформувати курінь, а бійців розподілити по інших військових частинах.

ЖИЛА ІВАН (р.н. невід. - п. 1737) - керівник одного з гайдамацьких загонів, запорізький козак: Створив у Чорному Лісі на р.Цибульнику гайдамацький загін, який діяв проти польської шляхти у Київському воєводстві. Восени 1736 Ж. спільно з гайдамацькими загонами Гриви, Ведмедея, Харка, Іваниці здобули укріплені замки в Наволочі (тепер с.Попільнянського р-ну Житомирської обл.) і Погребищі (тепер Вінницька обл.). Загинув у бою з татарами біля Переволочної (тепер затоплена водосховищем Кременчуцької ГЕС).

ЖИТЕЦЬКИЙ ПАВЛО ГНАТОВИЧ (23.12.1836 (4.1.1837) - 5(18).3.1911) - видатний український філолог і фольклорист, дійсний член Наукового Товариства ім. Т.Шевченка, член-кореспондент Петербурзької АН (з 1908). Н. в м. Кременчуці В 1864 закінчив навчання на історико-філологічному факультеті Київського ун-ту. У 1864-67 викладав російську мову у Кам'янець-Подільській гімназії, в 1867-80- у навчальних закладах Києва, в 1880-82 - у Петербурзькому ун-ті. В 1882 повернувся до Києва. Ж. був активним учасником українського політичного руху, членом київської "Громади", співробітником "Кіевской Старини". В дискусії щодо "теорії" М.Погодіна про нібито російськість княжого Києва вистоявав думку, що Київська Русь - це держава українського народу, що традиції культури і побуту тут не переривалися у всі часи, а риси української мови наявні ще у письмових джерелах 12-13 ст. Помер у Києві. Автор праць: "Описание Пересопницькой рукописи 16 в." (1876), "Очерк звуковой истории малорусского наречия в 17 й 18 вв." (1889), "Литературная деятельность И.Вишенского" (1890), "Мысли о малорусских народных думах"(1893), "О переводах евангелия на малорусский язык" (1905), "Нарис історії української мови в 17 в" (1914) та ін.

"ЖІНКА" - друкований орган Союзу Українок. В 1935-38 виходив у Львові раз на два тижні. Редагували "Ж." М.Рудницька і О.Федак-Шепарович. Після заборони у 1938 польською владою діяльності Союзу Українок замість Ж. почав виходити часопис "Громадянка".

ЖМАЙЛА ПОВСТАННЯ 1625 - козацько-селянське повстання в Україні проти польських загарбників під керівництвом М.Жмайла. Польський уряд, занепокоєний наростанням національно-визвольного руху, послав у вересні 1625 на Київщину 30-тисячне військо на чолі з польським польним гетьманом С.Конецпольским. 1(11).10.1625 відбувся бій між польським військом і невеликим козацьким загonom під Мошнами на Черкащині. Козаки були змушені виступити спочатку до Черкас, а згодом - до гирла р.Цибульник. Сюди ж прибули з артилерією запорожці на чолі з гетьманом М.Жмайлом, який і став на чолі повстанців. Очолюване М.Жмайлом повстанське військо (20 тис. чол.) 15(25).10 в бою під с.Таборищем (Кіровоградська обл.) завдало значних втрат ворогові, але під натиском переважаючих польських сил

виступило до Курукового озера (поблизу м.Кременчука). Після невдалих спроб здобути козацький табір біля Курукового озера С.Конецпольський був змушений піти на переговори. Враховуючи складні обставини (оточення, відсутність боєприпасів), поміркована частина козацької старшини 5.XI.1625 позбавила гетьманства М.Жмайла, що виступав за продовження воєнних дій. На гетьмана було обрано М.Дорошенка. який уклав з польським командуванням Куруківську угоду 1625. Після припинення повстання доля М.Жмайла невідома.

ЖМАЙЛО МАРКО (рр.н. і см. невід.) -запорізький гетьман (1625), керівник антипольського повстання в 1625 (див. Жмайла повстання 1625). В листопаді 1625 скинутий з гетьманства поміркованою частиною козацької старшини, яка через складні обставини, була змушена піти на перемир'я з польським польним гетьманом С.Конецпольським. Гетьманом обрали М.Дорошенка, який уклав з польським командуванням Куруківську угоду 1625. Подальша доля Ж. невідома.

ЖОВТОВОДСЬКА БИТВА 1648 - перша переможна битва української армії під проводом Б.Хмельницького проти польських військ на поч. національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-57. 21.1.1648 повстанські загони спільно з запорожцями розгромили польський гарнізон на Запорізькій Січі і обрали гетьманом України Б.Хмельницького. На поч. квітня 1648, вимагаючи ви великого коронного гетьмана М.Потоцького вивести з України урядові війська і скасувати "Ординацію Війська Запорізького", Б.Хмельницький на чолі козацького війська виступив з Запоріжжя. Головні шляхетські сили під командуванням М.Потоцького і польного гетьмана М.Калиновського розташувалися між Черкасами і Чигирином. 11(21).4.1648 польське командування вислало назустріч повсталим два авангардні загони. Перший під командуванням С.Потоцького і Я.Шемберка (бл. 6 тис. польських жовнірів і 2 тис. реєстровців) наступав суходолом, другий, що складався з 2 тис. іноземних найманців і 4 тис. реєстрових козаків на чолі з генеральними осавулами І.Барабашем та І.Караїмовичем, плив на байдаках вниз по Дніпру. Біля фортеці Кодак обидва загони мали об'єднатися і спільними зусиллями захопити Січ. Поділ польського війська на окремі частини блискуче використав Б.Хмельницький. 19(29).4.1648 повстанці і загін татар Тугай-бея атакували шляхетське військо в урочищі Жовті Води (неподалік теперішнього міста Жовті Води Дніпропетровської обл.) і змусили його, збудувавши табір, чекати на підмогу. Однак допомога польському війську ззовні так і не надійшла.24.4(4.5).1648 поблизу Кам'яногоЗатону на Дніпрі реєстрові козаки підняли повстання, яке очолили Ф.Джалалій і черкаський сотник Б.Товпига. Повстали, убивши деякого з старшин, 5(15)5 приєдналися до військ Б.Хмельницького. Вирішальна битва 5-6(15-16).5 завершилась повним розгромом польських військ в урочищі Княжі Байраки. Сотні польських солдатів загинуло, бл. 3 тис. жовнірів і 50 шляхтичів потрапили у полон, в т.ч. С.Лотоцький (незабаром помер від ран) і Я.Шемберк.. Перемога української армії під Жовтими Водами сприяла розгортанню національно-визвольного руху по всій Україні.

ЖОЛКЄВСЬКИЙ (Жулкєвський) СТАНІСЛАВ (1547-7.10.1620) - польський військовий діяч, коронний польний гетьман (з 1588), великий коронний гетьман (з 1613), канцлер (з 1617). В 1594-96 очолював польські війська, які королівський уряд направив на придушення повстання під проводом С.Наливайка. В травні 1596 Ж. обложив козацький табір в урочищі Солониці біля Лубен. Підступом заволодівши табором, наказав вирвати кілька тисяч повстанців, їхніх жінок і дітей. В 1601-02 керував воєнними діями польської армії проти шведів у Лівонії, участь в яких брали і запорізькі козаки під проводом гетьманів С.Кішки та І.Куцковича. В 1607 розбив заколотників на чолі з М.Зебжидовським, які виступили проти Сигізмунда III Вази. З 1608 -кїївський воєвода. 24.6.1610 розгромив війська В.Шуйського і 4.6.1610 зайняв Москву. В 1611-20 керував воєнними діями польсько-української армії проти турків на Поділлі. Під час Хотинської війни 1620-21 війська під командуванням Ж. були розбиті в Цецорській битві 1620, в якій він і загинув.

ЖУК АНДРІЙ (1880-1968) - український громадсько-політичний діяч і публіцист. Походив з Лубенщини. З 1909 належав до Революційної Української Партії, а з 1905 - один з лідерів Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії, член ЦК УСДРП, співробітник друкованих партійних органів "Гасло" та ін. Декілька разів ув'язнювався російськими репресивними органами. Наприкінці 1907 змушений виїхати в Галичину. Займався публіцистичною діяльністю, співпрацював з газетами соціал-демократичного ("Земля і Воля", "Праця") і націонал-демократичного ("Діло", "Рада") напрямку, редагував журнали "Економіст" і "Самопоміч". В 1914-18 Ж. - один з засновників і чільних членів Союзу Визволення України, Головної Української Ради. Загальної Української Ради. В період існування Української Народної Республіки - співробітник українського посольства у Відні та радник Міністерства закордонних справ УНР. З 1930 жив у Львові, керував статистичним бюро Ревізійного союзу українських кооперативів (РСУК), редагував часописи "Хортиця" і "Крайова Кооперація". З 1940 перебував у Відні. Автор численних статей з суспільно-політичних і економічних проблем.

ЖУКОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР (1884-1925) -український військовий і державний діяч, полк. Армії УНР. Ж. належав до Української Партії Соціалістів-Революціонерів. В 1917-18 - член Української Центральної Ради. В червні 1917 обраний до складу Українського Генерального Військового Комітету, де виконував функції представника при генеральному штабі в Петербурзі. В січні 1918 призначений товаришем міністра військових справ і праці М.Порша, з лютого 1918 - військовий міністр (кабінет В.Голубовича) Української Народної Республіки. На поч. 1919 - командир Окремого кордонного корпусу і начальник залоги Кам'янця-Подільського.

ЖУРАВНЕНСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1676 - мирний договір між Річчю Посполитою і Османською

імперією, підписаний 17(27).10.1676 в с. Журавному (тепер село Жидачівського р-ну Львівської обл.). Завершив польсько-турецьку війну 1672-76. За умовами Ж.м.д. скасовувалася щорічна данина в сумі 22 тис. злотих, яку Польща сплачувала Туреччині на підставі зобов'язань Буцацького мирного договору 1672. Поділля залишалось у складі Османської імперії; значна частина Правобережної України (за винятком колишніх Білоцерківського і Паволоцького полків) визнавалася козацькою територією під управлінням гетьмана П.Дорошенка. Польський сейм не ратифікував Ж.м.д., що призвело згодом до нової війни між Польщею і Туреччиною і укладення Карловицького мирного договору 1699 (див. Карловицький конгрес 1698-99).

ЖУРАКОВСЬКИЙ ВАСИЛЬ (р.н. невід. - п. 1730) - генеральний осавул (1710-24) в уряді гетьмана І.Скоропадського. В 1723-24 був одним з керівників Генеральної Військової Канцелярії. Спільно з гетьманом П.Полуботком відстоював державні права України. В 1724 Ж. було заарештовано і разом з Д.Апостолом, генеральним бунчужним Я.Лизогубом та ін. старшинами вивезено до Петербурга, де ув'язнено у Петропавлівській фортеці. Останні роки життя провів у засланні.

ЖУРБА АНДРІЙ (р.н. невід. - липень 1768) -керівник гайдамацького загону під час Коліївщини, запорізький козак. В 1768 загін Ж. (бл. 300 чол.) спільно з загоном М.Швачки вів боротьбу проти польської шляхти на Київщині. У червні 1768 гайдамаки на чолі з Ж. і Швачкою здобули Фастів. Загинув у бою проти російських каральних загонів в липні 1768 біля с. Блащинці (тепер село Білоцерківського р-ну Київської обл.)

ЖУЧЕНКО ФЕДІР (р.н. і см. невід.) -полтавський полковник (1659-91, з перервами). Прихильник гетьмана Ю.Хмельницького. В 1672 Ж. заарештував кошового отамана І.Сірка, який після скинення з гетьманства Д.Многогрішного став одним з небажаних для московського уряду кандидатів на гетьманську булаву. Ж. закував І.Сірка у кайдани і привіз до Батурина, звідки його було відправлено до Москви, а згодом до Сибіру. Противник політики гетьмана І.Мазепи, тесть В.Кочубея та І.Іскри.

З

ЗАБІЛА (Забелло) ПЕРМЕН ПЕТРОВИЧ (28.7(9.8).1830-1917) - український скульптор. Н. в с.Монастирищі (тепер Ічнянського р-ну Чернігівської обл.). В 1850-57 - навчався у Петербурзькій Академії Мистецтв, академіком якої став у 1869. До 1872 жив і працював в Італії. Кращі твори З.: погруддя Т. Шевченка (1869, 1872), В. Боровиковського, В. Маяковського, М.Гоголя для пам'ятника в Ніжині (1881), надмогильний пам'ятник О. Герцену в Ніцці (Франція). Помер у Лозанні (Швейцарія).

ЗАБІЛИ - український старшинський рід в 16-19 ст. на Чернігівщині. Засновник роду Петро Михайлович З. (1580-1689) - український державний діяч. Н. в м. Борзні (тепер Чернігівська обл.). Був адміністратором королівського майна в м. Борзні. В 1648 підтримав *Б.Хмельницького*. Учасник *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-57*. В 1649 і 1654-55 - полковник борзненський. В червні 1654 очолював козацьку делегацію від наказного гетьмана *І.Золотаренка* до московського царя. Прихильник політики гетьмана *І.Виговського*. В 1663-69 - генеральний суддя в адміністрації гетьмана *І.Брюховецького*, з яким в 1665 їздив до Москви. В 1669-85 -*генеральний обозний*. В 1672 З., прагнувши захопити гетьманську булаву, очолив старшинську змову проти гетьмана *Д.Многогрішного*. Володів значними маєтностями в Ніжинському і Чернігівському полках. Найвизначніші представники роду З.: Костянтин Михайлович З. (р.н. і см. невід.) - городовий отаман у Борзні (1664,1680,1683), брат Петра З. Іван З. (р.н. і см. невід.) - козацький сотник. У 1655 учасник українського посольства до шведського короля *Карла Х Густава*, а в 1659 - посол гетьмана *І. Виговського* до *Речі Посполитої*. Степан Петрович Забіла (р.н. і см. невід.) - український військовий і державний діяч, син Петра З. В 1672 їздив з посольством від гетьмана *І.Самойловича* до Москви. В 1678-83 - генеральний хорунжий, 1687-94 - полковник ніжинський. Брав участь у *Кримських походах 1687 і 1689*. В 1687 був одним з організаторів змови проти гетьмана *І. Самойловича*. Степан З. (р.н. і см. невід.) -український державний діяч, генеральний суддя (1729-39). В 1734 входив до складу *Правління гетьманського уряду*. До цього роду належали український поет В. Забіла і скульптор П. Забіла.

ЗАВИСНА (Завистна) ОЛЕНА (за ін. даними-Мар'яна; р. н. невід. - п. 1654) - героїня української національно-визвольної боротьби 1648-57. В листопаді 1654 польська армія під командуванням *М.Потоцького* і *С.Чарнецького* вступили на *Поділля* і *Брацлавщину*. Українське населення чинило героїчний опір загарбникам. Особливу мужність виявили захисники м. Буші Брацлавського воєводства (тепер село Ямпільського р-ну Вінницької обл.) - на чолі з козацьким сотником Гречкою. Після того, коли більшість захисників полягли у бою і польські жовніри захопили замок, дружина сотника Зависного Олена підпалила пороховий погріб. Внаслідок вибуху загинула сама і знищила багато ворогів. Героїчну оборону фортеці відобразив М.Старицький в історичній повісті "Облога Буші" та в історичній драмі "Оборона Буші".

ЗАВИХВОСТЬСЬКА БИТВА 1205 - битва, яка відбулася в червні 1205 під Завихвостом (тепер Люблінське воєводство, Польща) між військами галицько-волинського князя *Романа Мстиславича* та загонами краківського князя Лешка Білого і його союзника Конрада Мазовецького. Влітку 1205 Роман Мстиславич розпочав військовий похід на Польщу. Метою виступу стало намагання князя припинити напади польських

князів на галицькі землі і зміцнити західні кордони *Галицько-Волинської держави*. В ході походу князівська дружина підійшла під Люблін, де і відбулася вирішальна битва. 19.6.1205 під час запеклого бою з ворожими загонами Роман Мстиславич загинув. Є дані, що тіло Романа Мстиславича було відвезено у Галичину і поховано в Галичі.

ЗАГАЙКЕВИЧ ВОЛОДИМИР (1876-1949) -український громадський і політичний діяч, адвокат. На поч. 20 ст. брав активну участь в українському національному русі у *Посянні*, очолював культурні і громадські організації у Перемишлі. Будучи ОДНИМ З ВІДОМИХ ДІЯЧІВ *Української Національно-Демократичної Партії*, Б. в 1912 став депутатом австрійського парламенту. З жовтня 1918 - член *Української Національної Ради ЗУНР-ЗОУНР*. в листопаді 1918 очолював повітову раду Перемишля, за розпорядженням якої українські збройні

відділи в ніч з 3 на 4.11.1918 зайняли місто. Після захоплення Перемишля польськими військами був заарештований і деякий час перебував в ув'язненні. Після завершення *українсько-польської війни 1918-19* жив у *Західній Україні*. Належав до *Українського Національно-Демократичного Об'єднання*. В 1928-35 - посол до польського сейму, в 1928-30 - віце-маршал і голова Українського Сеймового Клубу. В 20-30 роках виступав оборонцем у багатьох політичних процесах, які польський окупаційний режим влаштовував над учасниками українського національно-патріотичного руху. Захищав під час *Львівського процесу 1936* членів *Організації Українських Націоналістів* О.Мащака і В.Свенціцьку. В 1939-44 - віце-президент Апеляційного суду у Кракові. В післявоєнний час жив у Німеччині (Баварія), де і помер.

ЗАГАЛЬНА УКРАЇНЬСЬКА РАДА - українська політична організація, яка утворилася 5.5.1915 у Відні. Виникла після розширення складу *Головної Української Ради*. Зміна назви пояснювалась тим, що ЗУР мала представляти інтереси не лише галицькі, а й загальноукраїнські. До складу ЗУР увійшов 21 представник від *Галичини*, 7 від *Буковини*, а також 3 члени Союзу Визволення України (*В.Дорошенко*, *В.Козловський*, *О.Скоропис-Йолтуховський*, пізніше. *А.Жук* і

М.Меленевський). В програмних документах ЗУР зазначалась необхідність створення незалежної держави на всій українській етнічній території. Українські землі, які входили до складу *Австро-Угорщини*, мали отримати національно-територіальну автономію і об'єднатися в один автономний край. Провід ЗУР належав президії, до складу якої входили *К.Левицький* (голова УНДП), члени - *М.Василько* (УНДП, буковинський відділ), *Є.Петрушевич* (УНДП), *Л.Бачинський* (УРП), *М.Ганкевич* (УСДП, буковинський відділ), *О.Скоропис-Йолтуховський* (СВУ), згодом - *Я.Веселовський* (УРП) і *Темницький* (УСДП). Після проголошення австро-угорським урядом в листопаді 1916 створення польського королівства та широкої автономії Галичини з політичною перевагою для поляків ЗУР втратила вплив на український політичний рух.

ЗАГАЛЬНА УКРАЇНЬСЬКА БЕЗПАРТІЙНА ДЕМОКРАТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ (Загальна Українська Організація) - українське громадсько-політичне об'єднання, засноване в 1897 у Києві за ініціативою *В.Антоновича* і *О.Кониського*. Ставила собі за мету згуртувати всіх українських діячів в одній політичній структурі. До організації приєдналися всі Громади, що існували в 20 містах України. ЗУБДО заснувала літературне видавництво "*Вік*", організувала у Києві велику книгарню, влаштовувала Шевченківські свята та ювілеї письменників, надавала допомогу українським діячам, яких переслідувала російська адміністрація, та ін. Поступово діяльність ЗУБДО почала набувати політичного характеру. В 1904 перетворилася на *Українську Демократичну Партію*, яка, об'єднавшись з *Українською Радикальною Партією*, утворила *Українську Демократично-Радикальну Партію*.

ЗАГРОДСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР (1889 - р.см. невід.) - український військовий діяч, генерал-поручник Армії УНР. В лютому-березні 1918 -командир піхотного куреня Запорізького загону. Наприкінці березня 1918 призначений комендантом Запорізького ім. гетьмана П. Дорошенка піхотного полку. З листопада 1918 З. очолював Запорізьку дивізію у складі Запорізького Корпусу, з травня 1919 - командир 6 дивізії *Запорізької Групи Армії УНР*. В грудні 1919 -травні 1920 командував Волинською Групою Армії УНР під час першого Зимового походу (див. *Зимові походи Армії УНР 1919-2011921*)5 травні-

листопаді 1920 - командир Волинської дивізії під час *радянсько-польської війни 1920*. В 1920 З. протягом деякого часу виконував обов'язки заступника командуючого *Армії Української Народної Республіки* ген. *М.Омелянвича-Павпенка*. В еміграції жив у Польщі, з 1949 - у США.

ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ - організація колишніх запорізьких козаків, що існувала в 1775-1828 на території Османської імперії, в гирлі р. Дунаю. Після зруйнування російським урядом Запорізької Січі в 1775 значна частина запорожців, намагаючись уникнути переслідувань і закріпачення, переселилася у пониззя Дунаю, у Добруджу, на підвладну Туреччині територію. Турецький уряд надав запорожцям землі між Пд. Бугом і Дунаєм. В 1776 в гирлі Дунаю ними була заснована перша З. С., відома в історичних джерелах під назвою Усть-Дунайської. За деякими даними, вона була на міст сучасного, м. Вилково Одеської обл., за іншими - в околицях с. Караорман. В 1785 внаслідок конфлікту з козаками-некрасовцями частина козаків (7 тис. чол.) переселилась у місцевість Сеймени у Сілістрії. Решта задунайців (бл. 8 тис. чол.) на заклик австрійського імператора *Йосифа II* оселились на території Банату, де вони несли прикордонну службу на австро-турецькому кордоні. Однак бюрократизм і жорсткий контроль австрійських урядовців змусив їх в 1805 повернутись на турецьку територію у Сеймени. Навесні 1813 козаки перенесли місце розташування Січі у

місцевість Катерлез (Катерлезька Січ). У 1815 у Верхньому Дунавці була заснована найбільш вдома З. С.-Дунавецька. Внутрішній устрій на З. С. був такий же, як і на Запорізькій Січі. Найвищим органом була військова рада, яка обирала кошову старшину - кошового отамана, військового суддю, писаря, осавула. До кошової старшини належав і товмач-драгоман (перекладач). У військовій раді могли брати участь усі козаки. Козаки займались рибальством, мисливством, скотарством і хліборобством. На Січі існувала *січова школа* і бібліотека, де зберігалась література духовного та історичного змісту. На З. С. часто вжали селяни і козаки з України, які рятувались від посилення національного і соціального гніту. Задунайські козаки повинні були брати участь у воєнних операціях турецької армії, часто проти християнських народів - сербів (1815-16), греків (1821), румунів (1821-22), що суперечило їх переконанням. В травні 1828 під час російсько-

турецької війни 1828-29 кошовий *Й.Гладкий* з невеликою групою козаків (бл. 1500 чол.), захопивши військову канцелярію та скарбницю, перейшов під Ізмаїлом на бік російських військ. Після закінчення війни російський уряд сформував з цих козаків *Азовське козацьке військо*. Через зраду Й. Гладкого турецький уряд жорстоко розправився з задунайцями. Бл. 2 тис. козаків разом з наказним гетьманом І.Баланом було заарештовано і ув'язнено. Козаків, що перебували на Січі, було вбито, а січові укріплення та церкву зруйновано і спалено.

ЗАДУШНИЙ ЧОЛОВІК - назва раба у Київській державі в 9-12 ст., якого власник відпускав на волю перед своєю смертю, як вважалося, для спасіння душі. Задушні люди перебували під опікою і юрисдикцією церкви та на її утриманні. Згадується в "Церковному Статуті" *Володимира Святославича*.

ЗАКАРПАТТЯ - історична назва українських етнічних земель, розташованих на південних схилах Карпатських гір та в басейні р.Тиси. Сьогодні це територія Закарпатської обл. України. Межує з Румунією, Угорщиною, Словаччиною, Польщею, а також з Львівською та Івано-Франківською обл. України. Площа 12,8 тис. км². Населення 1245,6 тис. чол. (1989). Землі З. були заселені ще в епоху пізнього палеоліту. Саме тут виявлено найдавнішу стоянку людини на землях України (с. Королево Виноградівського району), що датується 1 млн. -800 тис. рр. до н. е. Особливо активно процес заселення даного району відбувався в часи неоліту, епоху міді-бронзи та залізного віку.

В останніх століттях до н. е. тут розселилися кельтські племена, здійснювали сюди набіги скіфи та сармати. У 2 ст. н. е. частина З. входила до складу римської провінції Дакії. В епоху т. зв. "великого переселення" ці землі стали найбільш активним районом колонізації. Тут проходили племена гуннів (4-5 ст.), аварів (6-7 ст.), а згодом угрів (9 ст.) Одночасно, вже з перших століть н.е. З. стало зоною розселення слов'янських племен. Найбільш відомими серед них були білі хорвати, землі яких у 10-11 ст. входили до складу Київської Русі. У 907 вони у складі військового князя Олега брали участь у поході на Константинополь, а у 993 сюди здійснив похід Володимир Великий. Саме тоді за цими землями закріпився термін "Русь" (згодом Угорська Русь, Підкарпатська Русь, Карпатська Русь).

У 1 пол. 11 ст. почалося захоплення З. Угорщиною, яке остаточно завершилось у 13 ст. Відтоді аж до 20 ст. ці землі були північною прикордонною областю цього королівства. Проте в певні періоди частина З. була тісно пов'язана з іншими українськими землями. У II пол. 13 ст. м.Мукачів з округою було володінням князя Ростислава Михайловича, а згодом галицько-волинського князя *Лева Даниловича*. Згодом, у 1393-1414 надзупаном (управителем) Берегівського комбату (округу) був князь Федір Коріятович, який з значним військом прийшов сюди з Поділля.

Впродовж 13-15 ст. землі З. колонізувалися волохами, німцями, словаками, угорцями. Місцеве українське населення було закріпачене, позбавлене будь-яких політичних прав і свобод. Зберегти національну самобутність йому вдалося в значній мірі завдяки релігійному фактору. В ці часи тут існувала власна православна церковна організація з центром у Мукачеві.

У 1 пол. 16 ст. З. разом з частиною Угорщини перейшло під панування австрійських Габсбургів, які вели постійні війни з Туреччиною. Рівнинні райони З. зазнавали постійних руйнівних нападів татар та турків. 317 ст. тут розпочався опришківський рух, який особливо розмаху набув у 18 ст.

З початку 17 ст. активізуються прагнення до укладення церковної унії між католицькою та православною церквами. У 1646 р. в Ужгороді відбувся церковний Собор, що схвалив укладення унії. Остаточно унію було запроваджено на З. у 1721. Населення краю брало активну участь у національно-визвольній боротьбі угорського народу, особливо у повстанні 1703-1711. Після його придушення австрійський уряд змушений був провести ряд реформ, ініціаторами яких були М. Терезія та Йосиф 11 (спроба скасувати кріпацтво, обмежити селянські повинності). Однак закінчилися вони невдало.

Наприкінці Т8 - в 1 пол. 19 ст. спостерігається значне культурне відродження краю, чому сприяло налагодження тісних зв'язків з іншими українськими землями. Вихідцями із З. були професори Львівського університету П. Лодій та І.Земанчик, перший ректор Петербурзького ун-ту М.Балуг'янський, відомий діяч Ю.Гуца-Венелін та ін. Революційні події 1848-1849 мали відгомін і на З. Шовіністична політика угорського революційного уряду була причиною проавстрійської орієнтації більшості українських діячів З. У квітні 1849 закарпатський політик та публіцист А.Добрянський (1817-1901) обґрунтував проект об'єднання З. з Галичиною і утворення окремого коронного краю у складі Австрійської імперії. Після придушення угорської революції і утворення Австро-Угорщини всі здобутки українського населення З. були ліквідовані. Посилився процес мадяризації краю, закривались українські школи, газети та журнали, розпускались культурно-просвітницькі товариства. У відповідь спостерігалось значне посилення москвофільського руху,

зорієнтованого на Росію.

Важким було і економічне становище на З. Постійний земельний голод, повільні темпи розвитку промисловості викликали масову еміграцію населення регіону, особливо до США та Канади. Після розпаду Австро-Угорщини більшість українського населення З. висловилося за об'єднання з Українською Народною Республікою. 2 делегати від З. були у складі УНРади у Станіславі та на Трудовому Конгресі в Києві. Однак, 8.5.1919 утворена представниками ужгородської, прясівської та хустської рад Центральна Руська (Українська) Народна Рада проголосила об'єднання З. з Чехо-Словаччиною. Значною мірою це рішення було викликане тиском закарпатської еміграції у США.

Рішенням Паризької мирної конференції, на основі Сен-Жерменського мирного договору (10.9.1919) Зі переходило до складу Чехо-Словаччини, у складі якої йому гарантувались права автономії. З. було виділене в окремий адміністративний край - Підкарпатську Русь, очолений губернатором. Празький уряд всіляко відтягував надання краю автономії, перший етап якої було проведено лише в 1937. Впродовж 20-х-30-х рр. відбулися значні зрушення в соціально-економічному та культурному розвитку регіону. Активно працювали українські товариства - "Просвіта" (у 1936 мало 14.філій, 233 читальні), "Учительська громада" (у 1925-1930 членів) та ін. Відомими українськими діячами були А.Волошин, М. та Ю.Брацайки, А.Штефан та ін.

Під впливом міжнародних подій та з огляду на внутрішнє становище у жовтні 1938 уряд Чехо-Словаччини погодився на створення автономного уряду З., який 26.10.1938 очолив А. Волошин.

Після віденського арбітражу 2.11.1938 південна частина З. перейшла до Угорщини, а уряд Карпатської України переніс столицю до Хусту. 12.2.1939 відбулися вибори до першого

парламенту Карпатської України, на яких перемогу здобули представники Українського Національного Об'єднання.

15.3.1939 зібрався Сейм Карпатської України, який проголосив незалежність країни, ухвалив її конституцію і обрав президентом А. Волошина. Однак, на основі рішення Гітлера, угорські війська, незважаючи на героїчний опір відділів "Карпатської Січі", окупували землі Карпатської України і встановили жорсткий терористичний режим, який протримався до жовтня 1944.

Після звільнення З. радянськими військами, 26.11.1944 у Мукачеві було зібрано з'їзд Народних Комітетів Закарпатської України, який висловився за приєднання З. до УРСР. 29.6.1945 між урядами Чехо-Словаччини та СРСР було укладено договір про вихід З. в складу Чехо-Словаччини і включення його до складу України. У 1944-1945 влада перебувала в руках Народної Ради Закарпатської України, а 22.1.1946 утворено Закарпатську обл.

Після встановлення радянської влади на З. було проведено репресії проти свідомої частини українського населення, у 1949 ліквідовано греко-католицьку церкву (вийшла з підпілля у 1989), проведено колективізацію сільського господарства (1949-1950). За післявоєнні роки відбулися значні зміни у економічному та культурному житті краю. У 1946 засновано Ужгородський ун-т.

ЗАКЕРЗОННЯ - науково-публіцистична назва українських етнічних територій, які знаходилися на захід від Керзона лінії і входили до складу Польщі. До цих земель належали Лемківщина, Підляшшя, Посяння, Сокальщина, Равщина і Холмщина. Загальна площа З. становила бл. 19,5 тис. км², на якій проживало 1,5 млн українців. За умовами радянсько-польського договору від 16.8.1945 (незначно змінені радянсько-польським договором 1951) ці споконвічні українські землі відійшли до Польщі. В 1947 польський комуністичний режим вчинив один з своїх найкривавіших злочинів проти українського населення З.. провівши "*Вісла*" операцію, внаслідок якої бл. 150 тис. українців були насильно вивезені з батьківських земель на терени пн. і зх. Польщі. З антиукраїнським терором польського уряду рішуче боролось українське націоналістичне підпілля і *Українська Повстанська Армія*, яка вела бойові операції проти польських каральних частин у З. до кін. 1947.

ЗАКУПИ - категорія напіввільних селян у Київській державі в 11-12 ст. і в Україні в 14-16 ст. 1. В Київській Русі З. називалися люди, які брали у землевласника позику ("купу") і за це були змушені виконувати феодалні повинності. За "Руською Правдою" З. мали майно, могли входити в договірні відносини. Землевласник мав право застосовувати проти З. фізичну силу, але не міг його вбити. За останнім запишалося право оскаржити дії феодала у княжому суді. З. дозволялось піти від феодала, щоб заробити гроші для сплати боргу. З. отримував від землевласника знаряддя праці і коня та був зобов'язаний працювати на його полі. Сплата боргу робила З. вільним, хоча умови виплати залишалися невідомими. За спробу втечі до сплати боргу З. могли перетворити на холопа. 2. В Україні в 14-16 ст. З. - збіднілі селяни і городяни, які брали позику грошми, зерном, тяглом тощо. До повернення позики мусили виробляти повинності на користь землевласника. Коли протягом 10 років З. не повертали боргу - феодал мав право перетворити їх на кріпаків.

ЗАЛІЗНИЙ ХРЕСТ - бойова нагорода *Української Народної Республіки*. Встановлена урядом УНР для визначення учасників першого Зимового походу *Армії Української Народної Республіки* (див. Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921). Відзначені йменувалися "Лицарями Ордена Залізного Хреста" (див. також

Українські військові відзнаки),

ЗАЛІЗНЯК МАКСИМ (н. на поч. 40-х років 18 ст. - р. см. невід.) - український національний герой, один з керівників національно-визвольного повстання у Правобережній Україні в 1768 проти польського гніту, яке увійшло в історію під назвою *Коліївщина*. Н. в с. Медведівці (за ін. даними - с. Івківці недалеко від Медведівки на Чигиринщині (тепер Чигиринського р-ну Черкаської обл.). З тринадцяти років, після смерті батька, перебував на Запорізькій Січі, де був приписаний до Тимошівського куреня. Деякий час наймитував в Очакові. В 1767 перебрався на Київщину, де став послушником спочатку Онуфріївського, на поч. 1768 Мотронинського монастиря (поблизу Чигирини). Дії збройних сил *Барської конфедерації* 1768 на *Поділлі*, Київщині і *Волині*, що супроводжувалися катуванням і грабунками українського населення, привели до розгортання національно визвольного руху проти польських загарбників, який очолив З. Навесні 1768 З. зібрав у *Холодному Яру*, недалеко від Чигирини, гайдамацький загін, який наприкінці травня розпочав боротьбу проти польської шляхти. Незабаром здобули Жаботин, Смілу, Черкаси, Канів, Корсунь, Лисянку, Богуслав, Мошни. 9-10 (20-21).6.1768 повстанці на чолі з З. разом з козацьким загоном І.Гонти оволоділи Уманню. Рада повстанців проголосила З. гетьманом і князем смілянським. *Гайдамацький рух* охопив все Київське і Брацлавське воеводства, на території яких почали запроваджуватись козацькі порядки. Російський уряд, наляканий розмахом повстання, наказав своїм військам, які вели боротьбу проти загонів конфедератів, допомогти польській королівській армії придушити повстання. 27.6(8.7.).1768 під Уманню З. разом з 1. Гонтою був підступно захоплений у полон військовими підрозділами під командуванням полковника Гур'єва. Російське командування, вважаючи З. царським підданим, засудило його до покарання батогами, таврування та заслання на довічну каторгу у Нерчинськ. Під час етапування у заслання в слободі Котельві (тепер село Котелевського р-ну Полтавської обл.) З. з кількома засудженими гайдамаками зумів втекти. Проте незабаром був знову схоплений і висланий у Нерчинськ, де і помер. Є дані, що З. робив спроби втечі з каторги і, можливо, брав участь у селянській війні під проводом О.Пугачова у Росії.

ЗАЛІЗНЯК МИКОЛА (1888-1950) - український громадсько-політичний діяч, публіцист і дипломат. Н. в Криму. Належав до *Української Партії Соціалістів-Революціонерів*. В 1907 за участь в українському національному русі був заарештований царською владою. В цьому ж році втік з тюрми і приїхав до Львова. Активний учасник студентського руху в Галичині. В 1914 став одним з організаторів Союзу *Визволення України*. З кін. 1914, очолюючи Закордонний комітет УПРС у Відні, вів публіцистичну і видавничу діяльність. В січні-лютому 1918 у складі делегації *Української Народної Республіки* брав участь у виробленні умов і укладанні *Берестейського миру 1918*. В 1919-20 - посол УНР у Фінляндії., згодом жив у Відні. В 1945 З. був заарештований радянськими спецслужбами і засуджений до тривалого терміну ув'язнення. Помер у тюрмі.

“**ЗАЛІЗО**” - за “*Руською Правдою*” засіб очищення від вини при підозрі у вбивстві чи крадіжці. Випробування З. полягло у тому, що підозрюваний мусив тримати в руках розпечене залізо. Якщо опіків не було, то він визнавався невинним. У цьому випадку підозрюваний сплачував “залізне” - плату князеві, мечникові та дитському.

ЗАЛЬЦВЕДЕЛЬ - місто у Німеччині. В 1915-21 у З. знаходився табір для полонених українців, які служили в російській армії під час першої світової війни. Кількість полонених українців у таборі становила бл. 30 тис. чол. Під керівництвом *Союзу Визволення України* тут була організована культурно-освітня робота. В таборі до 1921 існувала друкарня, яка друкувала часопис “Вільне слово” (1916-19), “Селяни” (1918), “Шлях” (1919-20) і “Нове слово” (1920).

“**ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. Т.Шевченка**” - видання Наукового Товариства ім. Т.Шевченка у Львові (тт. 1-155, Львів, 1892-1937; На 1994 видано 225 тт.). Перші 4 тт. вийшли в 1892-94 як неперіодичні збірники наукових статей з математики, біології, медицини під редакцією *О.Кониського*. В 1897-1913 “ЗНТШ” стали органом тільки історико-філософської і філологічної секції НТШ під редакцію *М.Грушевського*. У них друкувалися монографії, дослідження, історичні документи, присвячені історії, філології, етнографії, подавалось багато бібліографії, вміщувалися огляди журналів, що виходили в *Австро-Угорщині*, *Російській імперії* та інших країнах. У “ЗНТШ” співпрацювали всі відомі українські вчені. З 1914 “ЗНТШ” почали виходити як неперіодичні збірники наукових праць, а з 1924 - поділені на видання окремих секцій - історико-філософської (редактор *І.Крип'якевич*) та філологічної (редактори -*К.Студинський*, *Я.Гординський*, *В.Сімович*). З 1948 почали видаватися за кордоном. З 1991 відновлено видання “ЗНТШ” в Україні. Редактор *О. Купчинський*.

“**ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА**” - видання Українського Наукового Товариства у Києві. Виходили в 1908-18 (1-18 п.) за редакцією *М.Грушевського*. В серії “Записок” видавалися збірники на окремі теми (“Київ”, “Чернігів”), щорічники “Науковий збірник”, “Студії з історії України” та суспільно-літературний збірник “За сто літ” (1927-30 рр., 6 тт.).

ЗАПОРІЗЬКА ГРУПА АРМІЇ УНР - військове з'єднання *Армії Української Народної Республіки*, сформоване у квітні-травні 1919 з частин Запорізького Корпусу. Командиром З. Г. було призначено ген. *В.Сальського* (пізніше ген. *М.Омелянвича-Павленка*), начальником булави (штабу) став полк. *М.Воскобойників*. До складу З. Г. входили: 6-та дивізія під командуванням полк. *В.Загородського* (нач. булави - полк. *М.Стефанів*), 7-ма дивізія на чолі з полк. *В. Осмоловським* (нач. булави - полк. *Ю.Шелест*), 8-ма дивізія під командуванням полк. *Г.Базилевського* (нач. булави - *В.Савченко*). Загальна чисельність З. Г. в червні 1919 становила 3 тис. бійців. У серпні 1919 З. Г. брала участь у наступі Армії УНР і *Української Галицької Армії* на

Київ. У вересні-листопаді 1919 вела важкі кровопролитні бої проти Добровольчої Армії ген. А.Денікіна і більшовицьких військ. З(6)12.1919 до 6.5.1920 З. Г. під командуванням ген. А.Гулого-Гуленка перебувала у першому Зимовому поході Армії УНР (див. *Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921*). Після завершення походу групу було реорганізовано у Першу Запорізьку дивізію під командуванням ген. А. Гулого-Гуленка, а пізніше - ген. Г. Базилевського. Брала участь у *радянсько-польській війні 1920*. 21.11.1920 З. Г. у складі Армії УНР після тяжких боїв з більшовицькими частинами змушена була відступити за Збруч. На території Польщі бійців З. Г. було роззброєно і інтерновано у табори. В листопаді 1921 частина бійців З. Г. взяла участь у другому Зимовому поході Армії УНР (див. *Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921*).

ЗАПОРІЗЬКА ДИВІЗІЯ АРМІЇ УНР - одна з перших регулярних військових частин *Армії Української Народної Республіки*. Сформована на поч. березня 1918 у Києві на базі Окремого Запорізького Загону. Командиром З. д. був спочатку А.Присоевський, згодом - М.Шинкар. До складу дивізії входили три піхотні полки, по одному кінному, гарматному і інженерному полку, автопанцерний дивізіон та 3-й Гайдамацький піхотний полк (колишній *Гайдамацький Кіш Слобідської України*). В серед. березня 1918 З. д. виїхала на фронт. Командуючим З. д. було призначено ген. Натієва. Наприкінці березня 1918 переформована у **Запорізький Корпус Армії УНР**. **ЗАПОРІЗЬКА СІЧ** - див. Січ Запорізька. **ЗАПОРІЗЬКИЙ КОРПУС АРМІЇ УНР** - загальновійськове з'єднання Армії *Української Народної Республіки*, що діяло в 1918-19 під час українських національно-визвольних змагань 1917-21. Сформований у березні 1918 у Харкові. Командиром З. К. було призначено ген. Натієва, нач. булави (штабу) - підполк. В.Генденрайх. До складу корпусу входили: 1-й Запорізький ім. гетьмана П.Дорошенка піхотний полк (ком. полк. О. Загородський); 2-й Запорізький піхотний полк (полк. П.Болбочан), 3-й Запорізький ім. гетьмана Б. Хмельницького піхотний полк (полк. О.Шаповал). 3-й Гайдамацький піхотний полк (полк. В. Сикевич); 1-й Запорізький ім. кошового К. Гордієнка полк кінних гайдамаків (полк. В.Петріє), 1-й Запорізький інженерний полк (полк. О. Козьма); 1-й Запорізький гарматний полк (полк. О. Парфенів); 1-й Запорізький автопанцерний дивізіон (сотн. О. Болдирів); Запорізький кінно-гірський гарматний дивізіон (полк. О.Алмазіє), Запорізька повітряно-плавна ескадра (5 літаків, М. Баранів). Три Запорізькі полки і 3-й Гайдамацький піхотний полк було об'єднано у 1-шу дивізію під командуванням полк. П. Болбочана (нач. штабу - підполк. В. Генденрайх). Всі інші частини корпусу згодом мали створити 2-гу дивізію. У березні-квітні З. К. при підтримці окремих німецьких відділів визволив з-під більшовицької окупації *Лівобережну Україну*, Донеччину і Крим. В період *Гетьманату* З. К. було перейменовано в Окрему Запорізьку дивізію. В червні-листопаді 1918 З. К. охороняв східні кордони України. Під час повстання проти гетьмана П.Скоропадського перейшов на бік *Директорії УНР*. В листопаді - грудні 1918 до складу З. К. входили дві дивізії (командири - полк. О. Загородський і полк. В. Осмоловський). Командуючим З. К. Директорія УНР призначила командуючого республіканськими військами на Лівобережній Україні полк. П. Болбочана. В лютому-березні З. К. вів кровопролитні бої проти більшовицьких військ в р-ні Вінниці, Проскурова, Житомира. В ході наступу Бердичівської групи Червоної армії З. К. був відрізаний від основних сил Армії УНР. В цей період корпусом командував отаман О.Волох, а згодом полк. І.Дубовський. В результаті напружених боїв З. К. відступив на територію Румунії, де був майже повністю роззброєний і позбавлений військового майна. Наприкінці квітня 1919 З. К. залишив територію Румунії і, пройшовши через *Галичину*, приєднався на Волині до інших частин Армії УНР. У квітні - травні 1919 З. К. було реформовано в Запорізьку Групу Армії УНР під командуванням В. Сальського. Чисельний склад З. К. у різні періоди його існування становив від 3 до 15 тис. бійців.

“ЗАПОРОЖСКАЯ СТАРИНА” - фольклорна й історико-літературна збірка, яку видав І.Срезневський в 1833-38 у Харкові. Вийшло 6 випусків. В “З. С.” увійшли народні перекази, історичні пісні і думи, матеріали з історії козаччини. І.Срезневський редагував фольклорні матеріали, виправляв помилки різних текстів, зіставляв варіанти і відбирав найкращі. “З. С.” відіграла значну роль у розвитку української літератури, популяризації козацького минулого та українського історичного фольклору.

ЗАРИЦЬКА КАТЕРИНА (р.н. невід. - п. 29.8.1986) - українська політична діячка. Н. в Галичині. З поч. 20-х років брала активну участь в українському національному русі. Належала до *Організації Українських Націоналістів*. З 1933 разом з Марією Кос, Д.Гнатківською, Вірою Свенціцькою, Галею Недзвецькою входила до складу розвідувальної групи ОУН. Брала участь у підготовці замаху на міністра внутрішніх справ Польщі Б.Перацького і допомагала виконавцеві замаху Г.Мацейкові перебратися у Чехо-Словаччину. Під час *Варшавського процесу 1935-36* і *Львівського процесу 1936* була звинувачена у причетності до ОУН і антипольській діяльності та засуджена до тривалого строку ув'язнення. Після захоплення Польщі гітлерівськими військами звільнена з тюрми. В 1939 одружилася з М.Сорокою. Під час другої світової війни брала участь в українському русі Опору. З 1945 З. очолювала Український Червоний Хрест при *Українській Повстанській Армії*. В 1947 заарештована органами НКВС і в 1949 засуджена до 25 років ув'язнення. До 1969 перебувала у Володимирській тюрмі, згодом - у мордовських таборах для політ'в'язнів. Після звільнення З. було відмовлено у поселенні в Галичині. Жила у Житомирській обл. де і померла. 28.9.1991 відбулось урочисте перезахоронення праху З. та її чоловіка М.Сороки на Личаківському цвинтарі у Львові.

ЗАРУБІН ОЛЕКСАНДР (1884-1931) - російський політичний діяч в Україні. Належав до партії російських есерів (соціалістів-революціонерів). У 1917 входив до складу *Української Центральної Ради* і *Малої Ради*. У вересні 1917 З. був призначений генеральним контролером, а на поч. листопада - генеральним секретарем пошти і телеграфу України. Не погоджуючись зі змістом Третього Універсалу УЦР, який проголошував утворення *Української Народної Республіки*, подав у відставку (див. *Універсали Української Центральної*

Ради).

ЗАРУДНИЙ ОЛЕКСАНДР (1891-1918) - український політичний і державний діяч. Належав до *Української Партії Соціалістів-Революціонерів* (ліва течія). В 1917-18 входив до складу *Української Центральної Ради*. С поч. січня 1918 - генеральний секретар земельних справ. Розстріляний більшовиками разом з іншими відомими українськими діячами (Леонардом Бочковським, Ісааком Пугачем, Михайлом Орловським) у Києві після захоплення міста російськими військами під командуванням *М. Муравйова*.

ЗАСЛАВСЬКІ - український князівський рід у 15-17 ст. Володіли великими маєтками на *Волині* і *Поділлі*. Засновник роду - Іван Острозький наприкінці 15 ст. став власником м. Заслава (тепер Ізяслав Хмельницької обл.), від якого походить прізвище З. На поч. 17 ст. прийняли католицизм. Представники роду З. займали важливі державні посади у Польщі. Найвідоміші представники: Єжи З. (1592 - р. см. невід.) - володимирський староста. Учасник *Хотинської війни 1620-21*. Брав участь у придушенні *Жмайла повстання 1625* та разом з С. Конєцпольським - в укладанні з козаками Куруківського договору 1625. Януш З. (р. н. невід. - п. 1629) - воєвода підляський (1591) і волинський (1604, 1620). В 1596 і 1614 входив до складу комісії, створених польським урядом для вироблення компромісних угод між козаками і польським урядом. Олександр З. (р. н. невід. - п. 1625) - каштелян волинський (1605), брацлавський (1615) і київський воєвода (1628), син Януша З. Владислав - Домінік З. (н. не пізніше 1617 -п. 5. 4. 1656) - луцький староста, коронний конюший (з 1636), воєвода сандомирський (з 1645) і краківський (з 1649), син Олександра З. З 9.6.1648 З. був головним з трьох командуючих (разом з *О. Конєцпольським* і *М. Остророгом*) польського війська, розгромленого українською армією на чолі з *Б. Хмельницьким* в *Пилявецькій битві 1648*. Б. Хмельницький з сарказмом називав З., відомого своєю розніженістю і лінивстю, - "периною". В 1673 рід З. перестав існувати, їхні родові маєтності успадкував рід *Любомирських*.

ЗАТОНСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ПЕТРОВИЧ (27.7(8.8).1888 - 29.7.1938) - більшовицький державний і партійний діяч. Н. в с. Лисець Подільської губернії (тепер село Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.). В 1912 закінчив фізико-математичний факультет Київського ун-ту св. Володимира, з 1913 - викладав фізику в Київському політехнічному ін-туті. З 1905 належав до РСДРП. В 1917 - член крайового комітету РСДРП (б) і як представник від більшовиків разом з *Ю. П'ятаковим* входив до складу *Малої Ради* і *Крайового Комітету для охорони революції на Україні*. В грудні 1917 повністю підтримав агресію Росії проти *Української Народної Республіки*, увійшов як народний секретар освіти до складу *Народного Секретаріату*. З березня 1918 - голова більшовицького ЦК в Україні. З. був одним з організаторів КП(б)У. В 1919-20 - член реввійськради різних більшовицьких армій та реввійськради Українського і Південно-Західного фронтів, які здійснювали окупацію території України. На поч. 1920 був призначений більшовицьким урядом відповідальним за реорганізацію і побудову *Червоної Української Галицької Армії*. В липні-вересні 1920 - голова Галицького Революційного комітету. В 1922-23 і 1933-38 - нарком освіти УСРР. В 1925-27 секретар ЦК КП(б)У, в 1927-33 голова ЦК КП(б)У. Займав керівні посади в інших більшовицьких державних і партійних органах в Україні. Знищений НКВС разом з дружиною.

ЗАХІДНА ОБЛАСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (ЗОУНР) - назва *Західно-Української Народної Республіки* після об'єднання з *Українською Народною Республікою* в 1919-20. На підставі ухвали *Українською Національною Радою ЗУНР-ЗОУНР та Державним Секретаріатом ЗУНР-ЗОУНР* з 1. 1919 у Станіславі про Злуку двох українських держав і Універсалу *Директорії УНР* від 22.1.1919 УНР і ЗУНР об'єднувалися в одну державу. 22.1.1919 на Софійській площі у Києві відбулося урочисте проголошення Акту Злуки ЗУНР (Галичина, Буковина і Закарпаття) і УНР (Наддніпряньська Україна) в єдину соборну УНР. *Трудовий Конгрес* України 24.1.1919, затвердивши Акт Злуки, ухвалив "Закон про форму української влади", згідно з яким ЗУНР було перейменовано в ЗОУНР із забезпеченням повної територіальної автономії. Остаточну справу об'єднання двох держав повинні були вирішити загальноукраїнські Установчі збори. ЗОУНР зберігала свої законодавчі і виконавчі органи влади. Для координації воєнно-політичної і економічної діяльності двох урядів було створено спільне воєнне командування, сформовано об'єднану делегацію на *Паризьку мирну конференцію 1919-20*, запроваджено єдину валюту. Президент Української Народної Ради (УНРади) ЗОУНР Є. Петрушевич був введений до складу Директорії УНР. 4.7.1919 Директорія УНР створила окреме міністерство у справах ЗОУНР. Проте з кін. 1919 внаслідок заяви місії УНР (голова *А. Лівчицький*) на переговорах з представниками польського уряду у Варшаві про незацікавленість української сторони в території Галичини уряд ЗОУНР проводив цілком незалежну політику (див. також - *Варшавський договір 1920*). З поч. 1920 уряд ЗОУНР в еміграції та його делегація на переговорах в Парижі відновили вживання попередньої назви - ЗУНР.

ЗАХІДНА УКРАЇНА - 1. Публіцистична назва *Західно-Української Народної Республіки*, і В 1919-1939 назва всіх українських земель у складі Польщі, Чехо-Словаччини і Румунії. З. Назва, вживана для означення всіх українських земель, приєднаних до УРСР в 1939-40. 4. Сьогодні термін З.У., вживається інколи для означення території Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської та Чернівецької областей. Загальна площа - 110,7 тис. км², населення - 9,7 млн. чол. Питома вага українців у З.У. становить 89,2%, росіян - 5,1%.

ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА (ЗУНР) - українська держава, створена в листопаді 1918 на західноукраїнських землях, які входили до Австро-Угорської імперії. Напередодні першої світової війни значна частина українських земель - Східна Галичина, *Буковина* і *Закарпаття* - перебували у складі

Австро-Угорщини. В жовтні 1918 в умовах воєнної поразки австро-німецького блоку у першій світовій війні та під могутніми ударами національно-визвольної боротьби поневолених народів Австро-Угорська імперія розпалася на декілька незалежних держав. В цих складних обставинах рішучі заходи по створенню власної незалежної держави почали робити і українці на західноукраїнських землях. Наприкінці вересня 1918 у Львові було сформовано *Український Генеральний Військовий Комісаріат*, який розпочав роботу по підготовці збройного повстання проти австрійської влади. В жовтні 1918 головою комісаріату було призначено сотника *Легіону Українських Січових Стільців* Д.Вітовського. 18.10.1918 у Львові на зборах всіх українських депутатів австрійського парламенту, українських членів галицького і буковинських сеймів, представників політичних партій *Галичини* і Буковини, духовенства і студентства було утворено *Українську Національну Раду*. (див. Українська Національна Рада ЗУНР-ЗОУНР). УНРада стала політичним представницьким органом українського народу в Австро-Угорській імперії. 19.10.1918 УНРада, спираючись на право народів на самовизначення, проголосила Українську державу на всій українській етнічній території Галичини, Буковини і Закарпаття. На цьому засіданні було вирішено виробити демократичну конституцію та обрано президента Української Народної Ради, яким став Є.Петрушевич. 31.10.1918 у Львові стало відомо про приїзд до міста Польської ліквідаційної комісії (створена 28.10.1918 у Кракові), яка мала перебрати від австрійського намісника владу над цілим краєм і включити його до складу Польщі. УНРада поставила перед австрійським урядом питання про передачу їй всієї повноти влади у Галичині і Буковині. Проте австрійський намісник Галичини ген. К.Гуйн відповів на цю вимогу національно-демократичних сил категоричною відмовою. Тоді на вечірньому засіданні УВГС 31.10.1918 було вирішено взяти владу у Львові збройним шляхом. В ніч з 31.10 на 1.11.1918 стрілецькі частини, очолювані сотником Д. Вітовським, зайняли всі найважливіші урядові установи у місті (див. *Листопадове повстання 1918*). 9.11.1918 утворила свій тимчасовий виконавчий орган, який був 13.11.1918 перетворений на уряд - *Державний Секретаріат ЗУНР-ЗОУНР*. 13.11.1918 було затверджено Конституційні основи новоствореної держави - "Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії", згідно з яким вона отримала назву -*Західно-Українська Народна Республіка*. Закон визначав територію ЗУНР, яка включала українські етнічні землі і охоплювала Галичину, Буковину і Закарпаття. Територія ЗУНР становила 70 тис. км² і нараховувала 6 млн чол. населення. Був затверджений герб держави - Золотий Лев на синьому тлі та прапор - балакитно-жовтий. Національним меншинам на території ЗУНР гарантувалися рівні права з українським населенням (див. *Конституція ЗУНР*). Тимчасовий Основний закон ЗУНР був з часом доповнений цілим рядом законів, спрямованих на становлення державно-політичного і економічного життя республіки, серед яких закон про організацію.

ЗАРУДНИЙ ОЛЕКСАНДР (1891-1918) -український політичний і державний діяч. Належав до *Української Партії Софлістів-Революціонерів* (ліва течія). В 1917-18 входив до складу Української *Центральної Ради*. С поч. січня 1918 - генеральний секретар земельних справ. Розстріляний більшовиками разом з іншими відомими українськими діячами (Леонардом Бочковським, Ісааком Пугачем, Михайлом Орловським) у Києві після захоплення міста російськими військами піч командуванням *М.Муравйова*.

ЗАСЛАВСЬКІ - український князівський рід у 15-17 ст. Володіли великими маєтками на Волині і *Поділлі*. Засновник роду - Іван Острозький наприкінці 15 ст. став власником м. Заслава (тепер Ізяслав Хмельницької обл.), від якого походить прізвище З. На поч. 17 ст. прийняли католицизм. Представники роду З. займали важливі державні посади у Польщі. Найвідоміші представники: Єжи З. (1592 - р. см. невід.) - володимирський староста. Учасник *Хотинської війни 1620-21*. Брав участь у придушенні *Жмайла повстання 1625* та разом з С. Конєцпольським - в укладанні з козаками Куруківського договору 1625. Януш З. (р. н. невід. - п. 1629) - воєвода підляський (1591) і волинський (1604,1620). В 1596 і 1614 входив до складу комісій, створених польським урядом для вироблення компромісних угод між козаками і польським урядом. Олександр З. (р. н. невід. - п. 1625) - каштелян волинський (1605), брац-лавський (1615) і київський воєвода (1628), син Януша З.Владислав - Домінік З. (н. не пізніше 1617 -п. 5. 4. 1656) - луцький староста, коронний конюший (з 1636). воєвода сандомирський (з 1645) і краківський (з 1649), син Олександра З.3 9.6.1648 З. був головним з трьох командуючих (разом з *О.Конєцпольським* і *М.Остророгом*) польського війська, розгромленого українською армією на чолі з Б.Хмельницьким в *Пилявецькій битві 1648*. Б.Хмельницький з сарказмом називав З., відомого своєю розніженістю і лінивстю, -"периною". В 1673 рід З. перестав існувати, їхні родові маєтності успадкував рід *Любомирських*.

ЗАТОНСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ПЕТРОВИЧ (27.7(8.8).1888 - 29.7.1938) - більшовицький державний і партійний діяч. Н. в с. Лисець Подільської губернії (тепер село Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.). В 1912 закінчив фізико-математичний факультет Київського ун-ту св. Володимира, з 1913 - викладав фізику в

Київському політехнічному ін-туті. З1905 належав до РСДРП. В 1917 - член крайового комітету РСДРП (б) і як представник від більшовиків разом з *Ю.Пятаковим* входив до складу *Малої Ради* і *Крайового Комітету для охорони революції на Україні*. В грудні 1917 повністю підтримав агресію Росії проти *Української Народної Республіки*, увійшов як народний секретар освіти до складу *Народного Секретаріату*. З березня 1918 - голова більшовицького ЦВК в Україні. З. був одним з організаторів КП(б)У. В 1919-20 - член реввійськради різних більшовицьких армій та реввійськради Українського і Південно-Західного фронтів, які здійснювали окупацію території України. На поч. 1920 був призначений більшовицьким урядом відповідальним за реорганізацію і побудову *Червоної Української Галицької Армії*. В липні-вересні 1920 - голова Галицького Революційного комітету. В 1922-23 і 1933-38- нарком освіти УСРР. В 1925-27 секретар ЦК КП(б)У, в 1927-33

голова ЦКК КП(б)У. Займав керівні посади в інших більшовицьких державних і партійних органах в Україні. Знищений НКВС разом з дружиною.

ЗАХІДНА ОБЛАСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (ЗОУНР) - назва *Західно-Української Народної Республіки* після об'єднання з *Українською Народною Республікою* в 1919-20. На підставі ухвали *Українською Національною Радою ЗУНР-ЗОУНР та Державним Секретаріатом ЗУНР-ЗОУНР* 3.1.1919 у Станіславі про Злуку двох українських держав і Універсалу *Директорії УНР* від 22.1.1919 УНР і ЗУНР об'єднувалися в одну державу. 22.1.1919 на Софійській площі у Києві відбулося урочисте проголошення Акту Злуки ЗУНР (Галичина, Буковина і Закарпаття) і УНР (Наддніпрянська Україна) в єдину соборну УНР. Трудовий *Конгрес України* 24.1.1919, затвердивши Акт Злуки, ухвалив "Закон про форму української влади", згідно з яким ЗУНР було перейменовано в ЗОУНР із забезпеченням повної територіальної автономії. Остаточну справу об'єднання двох держав повинні були вирішити загальноукраїнські Установчі збори. ЗОУНР зберігала свої законодавчі і виконавчі органи влади. Для координації воєнно-політичної і економічної діяльності двох урядів було створено спільне воєнне командування, сформовано об'єднану делегацію на *Паризьку мирну конференцію* 1919-20, запроваджено єдину валюту. Президент Української Народної Ради (УНРади) ЗОУНР Є.Петрушевич був введений до складу Директорії УНР. 4.7.1919 Директорія УНР створила окреме міністерство у справах ЗОУНР. Протез кін. 1919 внаслідок заяви місії УНР (голова *А.Лівицький*) на переговорах з представниками польського уряду у Варшаві про незацікавленість української сторони в території Галичини уряд ЗОУНР проводив цілком незалежну політику (див. також - *Варшавський договір 1920*). З поч. 1920 уряд ЗОУНР в еміграції та його делегація на переговорах в Парижі відновили вживання попередньої назви - ЗУНР.

ЗАХІДНА УКРАЇНА - 1. Публіцистична назва *Західно-Української Народної Республіки*, 2. В 1919-1939 назва всіх українських земель у складі Польщі, Чехо-Словаччини і Румунії. 3. Назва, вживана для означення всіх українських земель, приєднаних до УРСР в 1939-40. 4. Сьогодні термін З.У., вживається інколи для означення території Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської та Чернівецької областей. Загальна площа -110,7 тис. км², населення - 9,7 млн. чол. Пітома вага українців у З.У. становить 89,2%, росіян - 5,1%.

ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА (ЗУНР) - українська держава, створена в листопаді 1918 на західноукраїнських землях, які входили до Австро-Угорської імперії. Напередодні першої світової війни значна частина українських земель - Східна Галичина, *Буковина* і *Закарпаття* - перебували у складі Австро-Угорщини. В жовтні 1918 в умовах воєнної поразки австро-німецького блоку у першій світовій війні та під могутніми ударами національно-визвольної боротьби поневолених народів Австро-Угорська імперія розпалася на декілька незалежних держав. В цих складних обставинах рішучі заходи по створенню власної незалежної держави почали робити і українці на західноукраїнських землях. Наприкінці вересня 1918 у Львові було сформовано *Український Генеральний Військовий Комісаріат*, який розпочав роботу по підготовці збройного повстання проти австрійської влади. В жовтні 1918 головою комісаріату було призначено сотника *Легіону Українських Січових Стрільців* Д.Вітовського. 18.10.1918 у Львові на зборах всіх українських депутатів австрійського парламенту, українських членів галицького і буковинських сеймів, представників політичних партій *Галичини* і Буковини, духовенства і студентства було утворено *Українську Національну Раду*. (див. Українська Національна Рада ЗУНР-ЗОУНР). УНРада стала політичним представницьким органом українського народу в Австро-Угорській імперії. 19.10.1918 УНРада, спираючись на право народів на самовизначення, проголосила Українську державу на всій українській етнічній території Галичини, Буковини і Закарпаття. На цьому засіданні було вирішено виробити демократичну конституцію та обрано президента Української Народної Ради, яким став *Є.Петрушевич*. 31.10.1918 у Львові стало відомо про приїзд до міста Польської ліквідаційної комісії (створена 28.10.1918 у Кракові), яка мала перебрати від австрійського намісника владу над цілим краєм і включити його до складу Польщі. УНРада поставила перед австрійським урядом питання про передачу їй всієї повноти влади у Галичині і Буковині. Проте австрійський намісник Галичини ген. К.Гуйн відповів на цю вимогу національно-демократичних сил категоричною відмовою. Тоді на вечірньому засіданні УВГС 31.10.1918 було вирішено взяти владу у Львові збройним шляхом. В ніч з 31.10 на 1.11.1918 стрілецькі частини, очолювані сотником Д.Вітовським, зайняли всі найважливіші урядові установи у місті (див. *Листопадове повстання 1918*). 9.11.1918 утворила свій тимчасовий виконавчий орган, який був 13.11.1918 перетворений на уряд - *Державний Секретаріат ЗУНР-ЗОУНР*. 13.11.1918 було затверджено Конституційні основи новоствореної держави - "Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої. австро-угорської монархії", згідно з яким вона отримала назву -*Західно-Українська Народна Республіка*. Закон визначав територію ЗУНР, яка включала українські етнічні землі і охоплювала Галичину, Буковину і Закарпаття. Територія ЗУНР становила 70 тис. км² і нараховувала 6 млн чол. населення. Був затверджений герб держави - Золотий Лев на синьому тлі та прапор - балакитно-жовтий. Національним меншинам на території ЗУНР гарантувалися рівні права з українським населенням (див. *Конституція ЗУНР*). Тимчасовий Основний закон ЗУНР був з часом доповнений цілим рядом законів, спрямованих на становлення державно-політичного і економічного життя республіки, серед яких закон про організацію війська (13.11.1918), тимчасову адміністрацію (15.11.1918), тимчасову організацію судівництва (16.11 і 21.11.1918), державну мову (1.2.1919), шкільництво (13.2.1919), громадянство (8.4.1919), земельну реформу (14.4.1919). Наслідком активної зовнішньо-політичної діяльності ЗУНР стало відкриття посольств в Австрії, Угорщині і Німеччині і дипломатичних представництв у Чехо-Словаччині, Канаді, США, Бразилії, Італії та ін. До нової Української держави єврейське та німецьке

населення поставились лояльно, а поляки розпочали воєнні дії проти української влади (див. *Українсько-польська війна 1918-19*). Одночасно румунські війська перейшли кордони ЗУНР і, незважаючи на опір населення, 11.11. зайняли Чернівці, а згодом всю Північну Буковину. 21.11.1918 внаслідок кровопролитних боїв польські війська захопили Львів. Уряд ЗУНР переїхав до Тернополя, а з кін. грудня УНРада і уряд ЗУНР знаходились у Станіславі (тепер Івано-Франківськ). 4.1.1919 було сформовано новий уряд на чолі з С.Голубовичем і створено Виділ УНРади (складався з 9 членів) під керівництвом *Є.Петрушевича*. 1.12.1918 делегація УНРади і представники *Директорії УНР* підписали у Фастові попередню угоду про об'єднання ЗУНР і УНР та остаточно схвалено вищим органом держави 3.1.1919. 22.1.1919 у Києві відбулося урочисте проголошення Акту про Злуку ЗУНР (Галичина, Буковина, Закарпаття) і УНР (Наддніпрянська Україна) в єдину соборну *Українську Народну Республіку*. Згідно з законом "Про форму влади в Україні", прийнятим *Трудовим Конгресом України*, ЗУНР отримала назву *Західна Область Української Народної Республіки*. Проте внаслідок складної міжнародної і внутрішньої ситуації возз'єднання двох українських держав не було втілене у життя, і їх адміністративні органи продовжували діяти майже незалежно. УНРада вела активну законотворчу діяльність, спрямовану на становлення державно-політичного і економічного життя на території республіки. В січні-травні 1919, незважаючи на постійну нестачу зброї, боєприпасів і амуніції *Українська Галицька Армія* контролювала ситуацію на українсько-польському фронті і поступово витісняла польську армію з території Галичини. В серед, лютого 1919 УГА з метою остаточного визволення території ЗОУНР розпочала *Вовчухівську операцію 1919*. Однак наприкінці лютого 1919 успішний наступ української армії був припинений на вимогу *Паризької мирної конференції 1919-20*, яка вислала до Львова місію для переговорів з урядом ЗОУНР про умови перемир'я з Польщею. Голова місії ген. *Бертелемі* (Франція), члени-полк. А. Віярд (Великобританія), проф. Лорд (США) і полк. Стабіле (Італія) виявили повне незрозуміння взаємовідносин ЗУНР і Польщі. Місія поставила вимогу негайного припинення воєнних дій і запропонувала демаркаційну лінію між двома сторонами, на підставі якої 40 відсотків Сх. Галичини (Львів і Дрогобицький нафтовий басейн) відходило до Польщі. Уряд ЗУНР цієї пропозиції не прийняв, після чого воєнні дії відновились. 13.5.1919 Найвища Рада країн *Антанти* зробила нову спробу укласти перемир'я між воюючими сторонами. На цей раз пропозиції міжсоюзницької комісії, яку очолював ген. *Л.Бота*, були прийняті українською стороною. Проте умови перемир'я, за якими Дрогобицький басейн залишався за ЗУНР, були викинуті польським урядом. В цих складних для польської сторони умовах 15.5.1919 на українській фронті Галичині та' Волині була кинута сформована і озброєна у Франції 80-тисячна польська армія ген. *Й.Галлера*, яка за вимогою Антанти призначалась тільки для боротьби проти більшовицьких військ. На поч. червня 1919 польські війська захопили майже всю Галичину, за винятком трикутника між Дністром, Збручем і Заліщиками. У зв'язку з критичним становищем ЗОУНР 9.6.1919 уряд С. Голубовича склав свої повноваження, а Виділ УНРади передав всю повноту військової і цивільної влади *Є.Петрушевичу*, який отримав титул *Диктатора Західної Области Української Народної Республіки*. Для виконання покладених на нього функцій *Є.Петрушевич* створив при собі тимчасовий виконавчий орган - Раду Уповноважених Диктатора і Військову Канцелярію. Начальним вождем було призначено ген. *О.Грекова*. 7-28.6.1919 УГА під командуванням *О.Грекова* провела *Чортківський наступ 1919*, внаслідок якого значна частина Галичини була визволена від польських загарбників. Проте нестача зброї і боєприпасів змусила УГА протягом червня-липня 1919 відступити на старі позиції. 16.-18.7.1919 УГА, ведучи кровопролитні ар'єргардні бої, виступила за *р.Збруч*. Територію ЗОУНР окупували польські війська. З липня до листопада 1919 місцем перебування *Є.Петрушевича*, Ради Уповноважених Диктатора і *Начальної Команди* УГА став Кам'янець-Подільський. Наприкінці листопада 1919 *Є.Петрушевич* і уряд ЗУНР були змушені, переїхати до Відня, де продовжували активну міжнародну діяльність по захисту державних інтересів ЗУНР. Найвища Рада 25.6.1919 (за іншими даними 29.6), побоюючись наступу більшовицьких військ за Збруч, погодилась на тимчасову окупацію польськими військами Східної Галичини, залишивши юридичні права над цією територією за союзними державами. 21.11.1919 під тиском польської сторони було укладено "Договір між союзними державами і Польщею про Східну Галичину", за яким Галичина входила до складу Польської держави, зберігаючи статус територіальної автономії. Після закінчення цього терміну, подальший статус цих земель визначався шляхом самовизначення місцевого населення. 8.12.1919 Найвища Рада Антанти, визнавши східним кордоном *Керзона лінію*, юридично затвердила окупацію споконвічних українських земель -*Холмщини, Лемківщини, Полясся* і *Посяння* -Польщею. Державно-правовий статус Галичини як окремого утворення був зафіксований у *Севрському мирному договорі 1920*. На протязі 1920-23 уряд ЗУНР і президент *Є.Петрушевич* постійно ставили перед Лігою Націй, Найвищою Радою і Радою Послів держав Антанти питання про ліквідацію польського окупаційного режиму на території республіки і відновлення незалежності ЗУНР. Однак лідери країн Антанти зацікавлені в існуванні сильної Польської держави як противаги Радянській Росії, не наважувались прийняти справедливе рішення з цієї проблеми. В березні 1921 делегація ЗУНР (*К.Левицький, Є.Брайтер, О.Назарук, Л.Мишуга*) висловила рішучий протест проти укладення *Ризького мирного договору 1921*. В 1921 Рада Ліги Націй прийняла ухвалу про організацію в 1922 міжнародної конференції з проблеми міжнародно-правового статусу Галичини. В квітні-травні 1922 питання про долю окупованих Польщею українських земель обговорювалось на Генуезькій конференції. 14.3.1923 на засіданні Ради Послів держав Антанти були визнані фактичні кордони Польщі на Сході з умовою надання автономії для Східної Галичини. Намагаючись змінити рішення Ради Послів, з Пуанкаре зустрічався митрополит. *А.Шептицький*, але безуспішно. 15.3.1923 припинив існування екзильний уряд ЗУНР, і склав свої повноваження *Є.Петрушевич*. За умовами *Сен-Жерменського мирного договору 1919*, *Севрського мирного договору 1920*, *Тріанонського мирного договору 1920* і *Бесарабського протоколу (24.10.1920)*, незважаючи на протести українського

населення, Буковина і частина Бесарабії були анексовані Румунією, а Закарпатська Україна передана до складу Чехо-Словаччини.

ЗБАРАЗЬКА ОБЛОГА 1649 - облога в м. Збаражі (тепер Тернопільська обл.) польського війська українською армією на чолі з гетьманом Б.Хмельницьким. Зазнавши поразки 16(26).5.1649 під Староконстантиновом і Меджибожем, польське військо, очолюване *Я.Вишневецьким*, відступило до Збаража. 30.6(10.7) під Збараж підійшли головні козацькі сили і татарський загін хана *Іслам-Прея III*, який прийшов на допомогу Б. Хмельницькому. На поч. липня розпочалась облога повністю оточеної фортеці. На протязі місяця українські частини провели 6 штурмів (в т. ч. 27.7(6.8) - генеральний наступ, внаслідок чого польське військо опинилося в безнадійному становищі. В ході боїв за місто загинув корсунський наказний полковник *Н.Морозенко*, був тяжко поранений вінницький полковник *І.Богун*. На допомогу обложеним у фортеці, виступив з-під Любліна польський король Ян II *Казимир* з 30-тисячним військом. Б. Хмельницький, залишивши під Збаражем частину козацьких полків під командуванням генерального обозного *І.Черняти*, з головними силами рушив назустріч королівській армії під Зборів (див. *Зборівська битва 1649*). Тільки підписання *Зборівського договору 1649* врятувало від повного розгрому польське військо, оточене у Збаражі.

ЗБАРАЗЬКІ - український князівський рід в II пол. 15 ст. - 1 пол. 17 ст., власники великих маєтностей на Волині і Поділлі. Прізвище походить від м. Збаража (тепер Тернопільська обл.), яким володів з серед. 15 ст. засновник роду Дениско Мокосійович. В 16 ст. 3. ополячилися. Стефан 3 (р. н. невід. - п. 1586) - вітебський і трокський воєвода. Учасник Лівонської війни 1558-83. Януш (Ян) 3. (р. н. невід. - п. 1608) - воєвода брацлавський. В 1575 розбив татарську орду під Збаражем. В 1577 переконав Івана *Підкову* поїхати у Немирів на переговори з представниками польського короля С.Баторія, за наказом якого його було заарештовано і страчено у Львові. Разом з *С.Жолкевським* командував польськими військами під час придушення *Наливайка повстання* 1594-96. Криштоф 3. (р.н. невід. - п. 1626) - краківський каштелян. Брав участь в Хотинській війні 1620-21. Юрій 3. (1580-1631) - краківський каштелян, син Януша 3. Ярий противник козаччини. Після смерті Юрія 3. рід 3. припинив існування. В 1636 значна частина маєтностей перейшла до князів *Вишневецьких*.

ЗБОРІВСЬКА БИТВА 1649 - переможна битва української армії, очолюваної Б.Хмельницьким з польським військом під командуванням короля Яна II *Казимира* під Зборовом (тепер Тернопільська обл.) в серпні 1649. Після тяжких поразок протягом 1648 польська армія, порушивши перемир'я, навесні 1649 рушила в Україну. Польське командування вирішило одночасно напасти на українські війська з фронту і з тилу. З цією метою литовський князь Я.Радзивілл дістав наказ рухатися через Білорусію і зайняти Київ. Українське козацьке військо в червні 1649 розпочало наступ у двох напрямках: основні сили під проводом Б. Хмельницького йшли на Захід, а частина козацьких полків на чолі з полк. С- *М.Кричевським* виступила на Полісся, щоб запобігти фланговому удару литовського війська. На допомогу Б. Хмельницькому прибув загін кримських татар на чолі з ханом *Іслам-Преєм III*.

В червні 1649 козаки завдали поразки передовим частинам польської армії, які очолював *Я.Вишневецький*, і оточили залишки ворожих військ у фортеці Збараж (тепер Тернопільська обл.). На підмогу обложеним з-під Любліна вирушило 30-тисячне військо, очолюване королем Яном II *Казимиром*. Залишивши частину військ під командуванням генерального обозного *І.Черняти* під Збаражем, Б. Хмельницький з головними силами виступив назустріч королівській армії. Основні сили українських і польських військ зустрілися під Зборовом на р.Стрипі. 5-6(15-16).8 відбулася запекла битва, в якій польські війська зазнали великих втрат. Королівська армія опинилася в катастрофічному становищі. В цій ситуації польський король пішов на таємні переговори з кримським ханом, обіцяючи татарам велику грошову винагороду, дозвіл брати ясир і грабувати українські землі на шляху до Криму. Хан *Іслам-Гірей III*, не будучи зацікавленим у перемозі української армії і зміцненні України, поставив вимогу, щоб Б. Хмельницький припинив битву. Немаючи змоги одночасно воювати проти поляків і татар, гетьман під тиском хана змушений був розпочати переговори та укласти не вигідний для України *Зборівський договір 1649*.

ЗБОРІВСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1649 - мирний договір, укладений між гетьманом України Б.Хмельницьким і польським королем Яном II *Казимиром* 8.(18).8.1649 у м. Зборові (тепер Тернопільська обл.) після перемоги української армії у *Зборівській битві* 1649. Договір був підписаний під тиском кримського хана *Іслам-Прея III*, який, намагаючись не допустити державного посилення України, підтримував польські домагання на укладення перемир'я. За умовами 3. м. д. Українська держава - *Гетьманщина* - визнавалась польським урядом у межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств. *Волинь* та *Поділля* залишались під владою польського короля. У Гетьманщині влада належала гетьману (звідси і назва держави), резиденція якого знаходилась у *Чигирині*. Коронне польське військо на цю територію доступу не мало. Водночас на території козацької держави зберігалась польська адміністрація, хоча на всі відповідальні пости король мав право призначати тільки православних шляхтичів. За 3. м. д. зберігались Вольності Війська Запорізького, число реєстрових козаків встановлювалось у 40 тис. чол. (насправді їх було значно більше) і проголошувалась амністія всім учасникам національно-визвольної війни. Католицька і православна шляхта зрівнювалась у правах, а православний київський митрополит мав увійти до польського сенату. Питання про унію передавалось на розгляд сейму. Незважаючи на ряд не вигідних для України умов (обмеження території, повернення польської адміністрації, заведення реєстру), в цілому 3. м. д. дав можливість Б. Хмельницькому зміцнити становище Української держави.

ЗБОРОВСЬКИЙ САМІЙЛО (Самуель; р. н. невід. - п. 26.5.1584) - український козацький гетьман (1581). Походив з польської шляхти, син краківського каштеляна. Володів м. Золочевом Львівського повіту. Деякий час перебував при королівському дворі. Навесні 1583 (за іншими даними -1581) прибув на Томаківську Січ, де був обраний гетьманом. Вів переговори з турками і татарами про спільний похід у Персію. На чолі двохтисячного козацького загону здійснив похід проти турків в р-н Буго-Дністровського лиману.

Через деякий час повернувся до Польщі, де був схоплений Я. Замойським і за наказом короля *С.Баторія* страчений у Кракові.

ЗБРУЧ - ліва притока Дністра. Довжина 244 км, площа басейну 3395 км² В 1772-1917 З. був прикордонною рікою між Австро-Угорщиною і *Російською імперією*. В I пол. 1919 по З. проходив фронт Армії Української Народної Республіки (відділи *М.Шаповала* і *П.Шандрука*) та Східний фронт *Української Галицької Армії* (група "Підволочиськ" отамана *А.Ляєра* і група Марти-новича) проти більшовицьких військ. 16-18.7.1919 відбувся перехід УГА через З., чим завершилась українсько-польська війна 1918-19. В 1921-39 по З. проходив державний кордон між УРСР і Польщею.

ЗЕЛЕНСЬКИЙ (Зелінський) ВІКТОР (1867-1940) - український військовий діяч, ген.-полк. Армії УНР. В березні 1918 у містечку Голобів на Волині сформував, а згодом і командував Синезупанників дивізією. Очолював українську військову місію у Варшаві. В еміграції жив поблизу Данціга (тепер Гданськ, Польща) де і помер. Автор споминів "Синезупанники".

ЗІБЕР МИКОЛА ІВАНОВИЧ (10(22)3.1844-28.4(10.5).1888) - визначний український економіст і соціолог, громадський діяч. Н. в м. Судаку (Крим). Походив з швейцарсько-українського роду. В 1876 закінчив юридичний факультет Київського ун-ту. В 1873-75 працював доцентом, згодом професором політекономії і статистики. З. був членом київської *Громади і Південного-Західного Відділу Географічного Товариства*. Приятелював з М.Драгомановим, після звільнення якого з Київського ун-ту на знак протесту також залишив цей навчальний заклад. З 1875 проживав за кордоном у, Швейцарії. Співпрацював у інформаційно-публіцистичних збірниках "Громада", які видавав у Женеві М. Драгоманов, мав тісний зв'язок з віденською "Січчю", дописував до журналів "Знання" і "Вісник Європи" та ін. З. був великим прихильником кооперативного руху, одним з його організаторів в Україні. Найвизначніші праці: "Теорія цінності і капіталу Д.Рікардо" (1871), "Нариси первісної економічної культури" (1883), "Давід Рікардо і К.Маркс в їх суспільно-економічних дослідженнях (1885) та ін.

ЗІЛЬБЕРФАРБ МОЙСЕЙ (1876 - р.см.невід) -єврейський політичний діяч в Україні. З березня 1917 - член Української *Центральної Ради* від Єврейської Об'єднаної Соціалістичної Партії, член Малої *Ради*. 27.7.1917 увійшов до складу *Генерального Секретаріату УЦР-УНР* як товариш генерального секретаря міжнародних справ С.Єфремова від євреїв. 7.11.1917 З. було обрано до складу *Крайового Комітету для охорони революції в Україні*. В січні 1918 З. призначений міністром єврейських справ УНР.

З'ІЗД НАРОДІВ РОСІЇ 1917 - відбувся 8-15(21-18).9.1917 (за ін., даними - 10-15(23-28).9.1917) у Києві. Скликаний за ініціативою Української *Центральної Ради*. У роботі з'їзду взяли участь представники народів колишньої Російської імперії- білоруси, буряти, грузини, донські козаки. естонці, євреї, латиші, литовці, молдавани, татари і українці. Від *Тимчасового уряду* на засіданнях з'їзду був присутній український письменник *М.Славінський*. Делегати з'їзду висловилися за побудову майбутньої Російської держави на федеративних принципах. З'їзд прийняв ряд резолюцій, в яких відзначалась необхідність надання розпорощеним по всій Росії народам, наприклад євреям, права територіально-персональної автономії, а національностям, які складала меншість у певному регіоні -національно-персональної автономії. Постанови з'їзду задекларували право козаків на створення самостійної групи населення, яка мала увійти до всеросійської федерації окремим повноправним членом; проголошувалась свобода функціонування всіх мов: визнавалось право литовського народу створити незалежну державу та ін. З'їзд постановив створити Раду Національностей при Тимчасовому уряді, а також було обрано Раду Народів з місцем перебування у Києві, яку очолив М. Грушевський.

ЗИМОВІ ПОХОДИ АРМІЇ УНР 1919-20 і 1921 -визначні бойові рейди військових з'єднань Армії *Української Народної Республіки* по тилах більшовицьких військ і денікінців в 1919-20 і 1921 у *Правобережній Україні*. Перший З. п. тривав з 6.12.1919 до 6.5.1920 (за іншими даними 5.5.1920).

Коростень. Проте під натиском переважаючих сил противника українські частини змушені були відступити на Захід. В р-ні базару (тепер Житомирська обл.) група була оточена більшовицькою кавалерією Г.Котовського. 17.11.1921 в бою під с. Малі Мінки повстанці були розбиті. Частина учасників другого З. п. потрапила в полон, і після рішучої відмови перейти на службу до Червоної армії 359 бійців Повстанської Армії 23.11 (за іншими даними - 21.11) 1921 було розстріляно під с.Базаром. Тільки невеликий загін з 150 бійців Волинської групи зумів прорвати оточення і 20.11 перейти польський кордон. Другий З. п. частин Армії УНР став останньою спробою українських національно-державних сил збройним шляхом завоювати незалежність України в ході національно-визвольних змагань 1917-21.

ЗИМІВНИК - назва хутора у запорізьких козаків у 1 пол. 16-18 ст. З. являв собою велике господарство, в якому козаки займалися скотарством, землеробством, бджільництвом тощо. З. засновували, як правило, 3-4 сімейні запорожці. В кожному З. було 2-3 хати і різні господарські будівлі. Офіційно козаків, що жили в З., називали сиднями або гніздюками. Ці запорожці займали підлегле становище щодо січових козаків. їх

кликали у воєнний похід лише у виняткових випадках пострілом з гармати на Січі або через спеціальних гінців. Головним завданням власників З. було забезпечення січових козаків продуктами.

ЗНАЧКО-ЯВОРСЬКИЙ МАТВІЙ КАРПОВИЧ (у чернецтві - Мельхіседек; бл. 1716-14.6.1809) -український церковний діяч II пол. 18 ст. Н. в м. Лубнах (тепер Полтавської обл.) Походив з козацької родини Лубенського полку. Закінчив Київську Академію. В 1753-68- ігумен Мотронинського Троїцького монастиря, з 1761 - управитель православних громад Київщини. Відстоював інтереси української православної церкви у Правобережжі.

Сприяв розгортанню *гайдамацького руху у Правобережній Україні*. підтримував зв'язки з М.Залізником. Після придушення Коліївщини усунений російським урядом від церковних справ. Деякий час був настоятелем Переяславського, потім Глухівського монастиря.

ЗНАЧКОВИЙ ТОВАРИШ - почесне звання, запроваджене у *Гетьманщині* в II пол. 17 ст. -наприкінці 17 ст. Надавалося *гетьманом* або *Генеральною Військовою Канцелярією* козацькій старшині і козакам, З.т. були вилучені з-під влади сотенної адміністрації і підлягали в адміністративному і судовому порядку *полковнику*. З.т. берегли полкові прапори та сотенні корогви, а також за дорученням полковників керували окремими військовими загонами. Кількість З.т. у полках була сталою - 30-50 чел. В 1783 у всіх полках *Лівобережної України* було 403 З.т. Ранг З.т., як і всі інші старшинські звання, скасовані російським урядом в 1785.

ЗОЛОТА ОРДА - татарська держава, яка існувала в 13-15 ст. на території Середньої Азії і Східної Європи. В східних джерелах називалась Улус Джучі, або Синьою Ордою, в руських - З.О. Виникла на поч. 40-х років 13 ст. внаслідок завойовницьких походів хана Батия. До складу З.О. входила територія від басейну р. Обі і р-ну нижньої Сирдар'ї на Сході до р. Дністра на Заході. Руські князівства територіально не входили до складу З.О., а перебували у васальній залежності - платили данину, зобов'язувались надавати монголо-татарам військову допомогу та ін. Центром З.О. було нижнє Поволжя, де за Батия засновано столицю - Сарай-Бату поблизу сучасної Астрахані (тоді Хаджи-Тархан). За правління хана Узбека столиця була перенесена в Сарай-Берке (місто засноване братом Батия ханом Берке, 1255-1266) поблизу сучасного Волгограду. В 50-х роках 13 ст. З.О. стала повністю незалежною від Монгольської імперії. На чолі З.О. стояв хан з роду Чингісхана. Для вирішення найважливіших питань хан скликав з'їзд з членів династії - курултай. Політичний лад З.О. мав напіввійськовий характер, що позначилося на адміністративному устрої. З.О. поділялася на улуси, області, округи-тумани, тисячі, сотні, десятки. На чолі адміністративно-територіальних одиниць стояли беки, темники, тисячники, сотники, десятники, які були одночасно правителями і воєначальниками. В 40-х роках 13 ст. боротьбу проти монголо-татарського іга у пд.-зх. землях Київської держави очолив галицько-волинський князь Данило Романович *Галицький*. Проте через деякий час був змушений визнати владу золотоординського хана, хоча залежність Данила Романовича Галицького від З.О. була набагато меншою, ніж інших руських земель. З II пол. 14 ст. внаслідок посилення визвольної боротьби підкорених і залежних народів, а також загострення внутрішніх суперечностей могутність З.О. почала занепадати. Влітку 1362 литовський князь *Ольгерд*, скориставшись ослабленням З.О.. розбив на р. Сині Води монголо-татарські війська і захопив частину українських земель (Чернігово-Сіверщину, Київщину, Поділля), які перебували під владою татарських ханів. Поступове відокремлення від З.О. самостійних ханств -Сибірського ханства (кін. 15 ст.), Ногайської Орди (40-і роки 15 ст.), Казанського ханства (1438), *Кримського ханства* (1443) та інших привело наприкінці 15- на поч. 16 ст. до її остаточного розпаду.

ЗОЛОТАРЕНКО ВАСИЛЬ НИКИФОРОВИЧ (р.н. невід. - п. 18(28).9.1663) - ніжинський полковник (1655-56; 1659-63). Брат *І.Золо-таренка*. Походив з міщан Корсуня. В 1654-55 разом з братом брав участь у поході українських військ у Білорусію. Призначався наказним гетьманом. Деякий час підтримував гетьмана *І.Виговського*. У вересні 1659 З., зрадивши гетьмана, приєднався до частини промосковськи настроєної старшини, яка готувала змову проти *І.Виговського*. Восени 1659 З. разом з *Я.Сомком* допоміг московським військам під командуванням кн. Трубецького захопити *Лівобережну Україну* і склав у Ніжині присягу на вірність царю Олексію *Михайловичу*. Намагаючись захопити гетьманську булаву, З. разом з ніжинським протопопом М. Филімоновичем посилав до Москви на *наказного гетьмана Я.Сомка*. Був одним з кандидатів на гетьманство на *Чорній Раді 1663*. В вересні 1663 страчений разом з *Я.Сомком* за наказом новообраного гетьмана *І.Брюховецького* у м. Борзни на Чернігівщині (тепер село Чернігівської обл.).

ЗОЛОТАРЕНКО ІВАН НИКИФОРОВИЧ (р.н. невід- п.7(17).10.1655) - український військовий діяч, корсунський (з 1652) і ніжинський полковник, наказний гетьман (1654-55). Брат *В.Золотаренка* і дружини *Б.Хмельницького* - Ганни. Походив з міщан Корсуня. В серпні-жовтні 1651 у складі українського посольства (*Л.Мозиря*, *М.Гунашевський*, *С.Савич*) вів переговори .з царським урядом у Москві. Брав участь у *Батозькій битві* 1652.3 поч. 1652- полковник корсунський, а з 1653 (за іншими даними - з липня 1652) -полковник ніжинський. У травні 1654 призначений *Б.Хмельницьким* сіверським наказним гетьманом. З. очолив 20-тисячну українську армію, яка воювала проти польсько-литовських військ у північно-українських землях і в Білорусії. У червні-вересні 1654 козацькі полки піз командуванням З. визволили Гомель, Черчеськ, Новий Бихів. Активні воєнні дії козаків З. примусили об'єднані польсько-литовські сили піз командуванням *Я.Радзивілла* і *Гонсевського* відмовитись від наступальних операцій в районі Могилева. В червні-липні 1655 українські і московські війська, які діяли також у Білорусії, зайняли Мінськ і столицю Великого князівства Литовського - Вільно. На визволених з-під польської влади білоруських землях З. за згодою і підтримкою місцевого населення запроваджував козацький устрій, що привело до конфлікту з московським

командуванням. В серпні-вересні 1655 українські війська під проводом З., продовжуючи наступ, перейшли Німан і здобули Лиду, Новогрудок та Несвіж. 7(17).17.1655 під час одного з боїв під Старим Биховом З. було смертельно поранено. Похований у Корсуні.

ЗОЛОТІ ВОРОТА - головна брама Києва за часів *Київської держави*. Збудовані за князювання Ярослава Мудрого в 1037 в міських укріпленнях на південному заході міста. Будівельним матеріалом служила цегла та камінь. Над проїзними воротами була збудована невелика церква Благовіщення. Припускають, що ворота або купол церкви були позолочені. Звідси, мабуть, і назва. В 1240 З.в. частково зруйнували монголо-татари. В 1648 через них урочисто в'їхав *Б.Хмельницький* на чолі української армії. В 1743-50 під час фортифікаційних робіт З.в. були засипані землею. В 1832 український археолог К.Лохвицький розкопав руїни З.в., а в 1837-38 їх було укріплено новою цеглою, а площадку обнесено чавуном. Реконструйовані у 80-х роках 20 ст.

ЗОРЬКА САМІЙЛО (рр.н. і см. невід.) -український козацький літописець серед. 17 ст. За твердженням *С.Величка* походив з Волині Служив писарем на Запорізькій Січі В 1648 став особистим секретарем *Б.Хмельницького*. В 1648-57 вів *діяріюш*, в якому детально описував події *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-57*, дипломатичні відносини України з іноземними державами (Польщею, Туреччиною. Швецією, Московією, Кримським ханством), а також політичну діяльність *Б.Хмельницького*. *С.Беличко* посилався на *діяріюш З.* як основне джерело для написання свого твору "Сказаніє войне козацкой с поляками..." В "Сказаніі..." *С.Беличко* подав зворушливу промову З. на похороні *Б.Хмельницького*. Радянська історіографія піддавала сумніву існування З. та його *діяріюша*. Українські історики (*М.Максимович, М.Костомаров, Д.Багалій, Д.Дорошенко* та ін.) вважали вірогідним твердження *С.Величка* про З. як реальну історичну особу.

"**ЗОРЯ**" - літературно-науковий і громадський двотижневий часопис. Виходив у Львові 1880-97. З 1885 став органом Літературного Товариства ім.Т.Шевченка (згодом - *Наукового Товариства ім. Т.Шевченка*). Редакторами "З" були *О.Партицький (1880-85), Омелян Калитовський (1886), Григорій Цеглинський (1887-88), Олександр Борковський (1889; за іншими даними 1886-97, можливо співредактор), Володимир Левицький (псевдонім Василь Лукич, 1890-97; за іншими даними -1890-93), О.Маковей(1894-95), Кость Паньківський (1896)*. В 1883-86 у редагуванні журналу брав участь *І.Франко*. У часописі друкувалися твори та літературно-критичні статті *Б.Грінченка, Миколи Вороного, Ольги Кобилянської, Михайла Коцюбинського, Лесі Українки, І.Франка, М.Грушевського, А.Хримського, В.Щурата* та ін. У 1883-85 (за іншими даними - 1884-86) виходила "Бібліотека "Зорі" (в 11 тт.). З 1898 "З" перетворено на "*Літературно-Науковий Вісник*".

"**ЗОРЯ ГАЛИЦЬКА**" - перша українська щотижнева газета, яка виходила з 1848 до 1857 у Львові. Перший номер "Зі" датований 15.5.1848. До 1851 була органом *Головної Руської Ради*. "З.Г." проголошувала ідеї окремішності і єдності українського народу. В газеті друкувалися твори *М.Шашкевича, М.Устияновича, О.Духновича* та ін. З 1851 перейшла на москвофільські позиції, друкувалась на "язичії". З 1853 перетворилася на літературний журнал. Редакторами "З.Г" були *А.Лавенцький (1848-50), М.Коссак (1850), І.ГушалевиЧ (1850-53), Б.Дідицький (1853-54), С.Шехович (1854), П.Костецький (1855-56), М.Савчинський (1857)*. В 1857 перестала виходити через фінансові труднощі.

ЗОЛОТНИК (златник) - в *Київській державі*-назва золотої візантійської монети і одночасно міра ваги (маси), рівна 4,226 г. або 1/96 фунта.

ІБН БАТУТА (Абу Абдалах Мухамед Ібн Абдаллах аль Лавал ат Танджи: 24.2.1304-1377) -видатний арабський мандрівник. Бербер з Танжеру (Марокко). Протягом 1325-1349 подорожував по Аравії, Єгипту, Ірану, Малій Азії, з Сінопу, перепливши Чорне море, досяг Криму. Згодом І.Б. побував у Хорезмі, Бухарі, Афганістані, Індії та Китаї. В 1349 повернувся у Марокко. В 1352-53 мандрував по Судану, дійшов доТімбукту на р. Нігер. Останні роки свого життя провів у м.Фесі. Оповіді І.Б. про свої подорожі, які він продиктував секретарю місцевого султана, лягли в основу книги "Подарунок споглядачам про дива міст та чудеса подорожей". Твір І.Б. є цінним джерелом з історії України.

ІБН-РУСТЕ (Ібн-Руста, Абу-Алі Ахмед; кін.9 -поч.10 ст.) - арабський географ, письменник і мандрівник. За походженням перс з Ісфагана. Бл. 903 написав великий твір енциклопедичного характеру - "Книга дорогоцінних скарбів". Збереглася тільки сьома, остання частина твору, в якій подано цінні дані про стародавніх слов'ян.

ІБН ФАДЛАН (Ахмед ібн Аббас; рр.н. і см. невід.) - арабський письменник і мандрівник I пол. 10 ст. У 921-22 як секретар посольства багдадського каліфа Муктадіара (Мухтадіара; 908-32) подорожував з Багдаду через Середню Азію в Поволжя до царя волзьких булгар. І.Ф. -автор "Книги", написаної у формі розповів про свою подорож, в якій подав цінні дані про природу, життя та побут хорезмійців, башкир, булгар, хозарів і русів. Текст цієї книги був втрачений. В 1923 новий рукопис цієї праці було знайдено в Мешхеді (Іран).

ІБН ХОРДАДБЕГ (Ібн Хурдазбіг Абуль- Касім Убейдаллаг Ібн Абдалах; бл. 820-бл. 912-913) -арабський

географ, письменник і мандрівник. За походженням перс. Був управителем пошти полісі у провінції Джабаль, згодом придворний халіфа Аль-Мутаміда. Автор праці "Книга шляхів і держав" (844-848), в якій виклав геоцентричну систему Птолемея, описав торговельні маршрути руських купців до південних країн та згадував про їх перебування в Багдаді. I.X. - найдавніший з відомих нам арабських письменників, що писав про русів і східних слов'ян.

ІВАН ВОДА ЛЮТИЙ (Івоня; Івон; Грозний; р.н. невід.-п. 1574) - молдавський господар (1571-1574). За деякими даними, побічний син молдавського господаря Стефана Великого. В 1561 служив у великого маршалка Я.Фірлея в Польщі. Скинув з престолу Богдана Лопушана. Намагаючись змінити центральну владу, вів боротьбу з боярською опозицією. В 1574 розпочав боротьбу проти турецького гніту, закликав на допомогу козацькі війська на чолі з І.Свирговським. Українсько-молдавське військо завдало ряд серйозних поразок туркам та їх союзникам волохам під Браїловом, Тейною і Білгородом (тепер Білгород-Дністровський, Одеська обл.), захопило Бухарест. Проте через зраду хотинського баркалаба (коменданта - Авт.) Іремії Чарнавіча, козацько-молдавські частини були розбиті в боях біля Кагульського озера (9-11.6.1574). І.В.Л. потрапив у полон до турків і був убитий.

ІВАН ПІДКОВА (р.н. невід.- П.16.6.1578) -козацький отаман, молдавський господар (1577-78). Тривалий час жив на Запоріжжі, брав участь у козацьких походах. На поч. листопада 1577 І.П., назвавши себе братом Івана Води Лютого, при підтримці козацького загону на чолі з гетьманом Я.Шахом, почав боротьбу проти ставленика Туреччини, молдавського господаря Петра Мірчича Кривого. Козацьке військо розгромило загопи П.Мірчича і 31.11.1577 звільнило Ясси. 1.П., був проголошений молдавським господарем, а Я.Шах з козацьким загonom повернувся на Січ. В 1578 велике турецьке військо за наказом султана Мурада III розпочало наступ на Молдавію. Під натиском переважаючих ворожих сил козаки під керівництвом І.П. змушені були відступити на Україну. У Немирові (за ін. даними - Кам'янці-Подільському) І.П. був позрадницьки схоплений польськими жовнірами за наказом брацлавського воєводи Я. Збараського і відправлений до Варшави. За рішенням польського сейму 16.6.1578 І.П. було страчено у Львові. Тіло І.П. козаки викрали і перевезли до Канева, де поховали у місцевому монастирі. Героїчній боротьбі І.П. присвятив свою поему "Іван Підкова" Т.Шевченко.

ІВАН IV ВАСИЛЬОВИЧ (ГРОЗНИЙ) (25.8.1530 -18.3.1584) - великий князь московський (з 1533), цар (з 1547). Син великого князя московського Василя III Івановича та О. Глинської, що походила з княжого роду, який мав значні володіння на Переяславщині та Чернігово-Сіверщині, а згодом його представники переїхали у Московщину. Олена Глинська, яка очолювала московський уряд в роки малолітства І.ІV В. (1533 -1538), була племінницею відомого в українській історії князя М.Глинського. Після її смерті на великокняжому дворі панувало засилля боярських придворних угруповань (Шуйських, Бельських.Глинських та ін.), які управляли від імені І. ІV В.

У 1547 І.ІV В. вінчався на царство і став першим московським царем. Тоді ж розпочав самостійно управляти державою. Впродовж1549-60важливу роль відігравала т. зв. Вибрана рада (А.Адашев, А.Курбський, протопоп Сільвестр). В цей період було проведено ряд реформ, спрямованих на зміцнення і централізацію Московської держави - ліквідовано систему кормлень, створено єдиний централізований апарат управління, зміцнено органи державної влади на місцях, прийнято новий Судебник (1550), впорядковано відносини з церквою, запроваджено скликання Земських соборів та ін.

Зовнішня політика І. ІV В. була спрямована на розширення кордонів Московського царства шляхом завоювання нових земель. У 1547-52 було завойоване Казанське ханство, у 1556 -Астраханське. Залежність від Москви визнали сибірський хан Едигер (1555), Велика Ногайська Орда (1555), кабардинські та черкеські князі (1557). У роки правління І. ІV В. розпочалося завоювання Зх. Сибіру. Прагнучи захопити українські та білоруські землі, а також здобути вихід до Балтійського моря, І.ІV В. втрутився у Лівонську війну 1558-83. яка, незважаючи на значні зусилля з боку Московської держави, закінчилась для неї безрезультатно. І. ІV В. постійно боровся за зміцнення своєї самодержавної влади. У 1560 він розпустив т.зв. Вибрану раду, а у 1565 запровадив режим опричини, який характеризувався надзвичайною жорстокістю, знищенням десятків тисяч невинних людей. У 1569 усунув з політичної сцени останнього удільного князя Володимира Андрійовича Старицького, а у 1570 жорстокі репресії було застосовано до жителів Новгороду та Пскова. І. ІV В. опирався на дрібнопомісне дворянство, в інтересах якого проводилось подальше закріпачення селянства. Одним з кроків у цьому напрямку було запровадження у 1581 т. зв. заповідних років, підчас яких взагалі заборонявся перехід селян від одного землевласника до іншого.

ІВАСЮК ВОЛОДИМИР МИХАЙЛОВИЧ (4.3.1949-22.5.1979) - відомий український поет і композитор. Один з основоположників української естрадної музики. Н. в м.Кіцмані Чернівецької обл. В 1973 І. закінчив Львівський медичний інститут. У 1973-79 навчався у Львівській консерваторії ім. В.Лисенка. Автор пісень "Я піду в далекі гори" (1968), "Червона рута" (1969), "Водограй" (1969), "Пеня буде поміж нас"(1971), "Два перстені" (1973) та ін. Загинув при нез'ясованих обставинах у Брюховицькому лісі недалеко від Львова. Похований на Личаківському цвинтарі. Похорон І. перетворився на масову акцію протесту проти існуючого комуністичного режиму в Україні. Деякий час у 80-х роках творча спадщина І. перебувала під заборонаю.

ІВАСЮК МИКОЛА ІВАНОВИЧ (16(28).4.1865 -25.11.1937: за ін. даними - 1935) - український живописець. Н. в с. Заставні на Буковині (тепер Чернівецька обл.). В 1884-89 вчився у Віденській, а в 1890-96 - у Мюнхенській Академії Мистецтв. Працював і організовував виставки у Львові, Чернівцях і Києві. Створив

першу художню школу в Чернівцях (1899-1908). І. - автор картин на історичні теми ("Б.Хмельницький під Зборовом", 1893; "Битва під Хотиним", 1903; "В'їзд Б.Хмельницького до Києва", 1912; "Іван Богун під Берестечком", 1919), жанрових полотен ("Козак з дівчиною біля криниці". "Поцілунок", "Очікування", "Гуцулка під деревом", "Буковинець", 1889; "Мати", 1908), портретів Ю.Федьковича (1885), Т.Шевченка та І.Франка (1924). Репродукований НКВС СРСР.

ІВАЩЕНКО (ім'я, по-батькові та р.н. невід.-п.1925) - керівник українського повстанського руху проти більшовицької влади в 1923-24 на Лубенщині (Полтавська обл.). В 1924. з частиною повстанського загону потрапив в полон. За вироком суду, який проходив у Полтаві, 1. разом з чотирма своїми товаришами був страчений. Решта 73 повстанці були засуджені до тривалих строків ув'язнення.

ІГОР (р.н. невід.-п. 945) - великий князь київський (913-945). І., будучи, за повідомленням літопису, нащадком Рюрика (сином або онуком), став фактичним засновником династії Рюриковичів. Продовжував політику свого попередника князя Олега, спрямовану на зміцнення Київської держави. Підкорив племена древлян, уличів та ін.. які відокремилися від Києва на початку його князювання. За І. відбулися перші напади печенігів на Русь (915,920), з якими було укладено мирну угоду. В 941 І. здійснив похід проти Візантії, під час якого київський флот був знищений за допомогою т.зв. грецького вогню. В 944 відбувся другий похід І. на Візантійську імперію, який завершився укладенням в 945 договору між Київською державою і Візантією. За умовами договору київський князь зобов'язався не нападати на володіння Візантії у Криму (Корсунь): не утримувати військових гарнізонів у гирлі Дніпра: Київська держава і Візантійська імперія зобов'язувалися надавати одна одній у випадку потреби воєнну допомогу; обумовлювалися правила торгівлі і обміну посольствами (посли повинні були мати золоті печатки, а купці-срібні: спеціальні князівські грамоти мали повідомляти прибуття кораблів з Києва, тощо) та ін. В 913 і 943 І. здійснив два походи на Кавказ, які дозволили київським купцям торгувати на Сход. Загинув піз час Древлян повстання 945.

ІГОР ОЛЬГОВИЧ (р.н. невід.- п. 1147) - князь новгород-сіверський, великий князь київський з 1146. Син чернігівського князя Олега Святославича, засновника князівської династії Ольговичів. Спроба І.О. після смерті брата Всеволода утвердитись на київському престолі привела до повстання киян. невдоволених правлінням Ольговича (див. Київське повстання 1146). Загинув під час повстання.

ІГОР СВЯТОСЛАВИЧ (1151-1202) - новгород-сіверський князь (з 1178) і князь чернігівський (1198). Син чернігівського князя Святослава Ольговича. В 1169 приймав участь у поході Андрія

Боголюбського на Київ. У 1174 розбив орди половецьких ханів Кончака і Коб'яка під Переяславом. Після смерті брата Олега княжив у Новгород-Сіверському. Брав участь в міжусобній боротьбі за великокнязівський престол. В 1183 здійснив вдалий похід проти половців. В 1185 організував спільно з братом Всеволодом, путивльським князем Володимиром і князем рильським Святославом Ольговичем новий похід проти половців. Князівські дружини зазнали поразки від орди половецьких ханів Гзи і Кончака, а сам І.С. потрапив у полон, з якого потім зумів втекти. Похід І.С. на половців послужив сюжетною основою "Слова о полку Ігоревім".

ІГНАТОВИЧ ЯКИМ (рр. н. і см. невід.) - кошовий отаман Нової Січі (1749,1751-52,1754).За деякими даними, обирався кошовим отаманом чотири рази.

ІГУМЕН - титул настоятеля (управителя) монастиря у православній церкві. Настоятелі великих монастирів називались архимандритами. В Українській Греко-Католицькій Церкві настоятелем всіх монастирів однієї провінції є протоігумен. Настоятельки жіночих монастирів називалися ігуменями. В Україні 1. користувався великим авторитетом і брав участь у соборах, виборах єпископа, на козацьких радах.

ІЗАПАРОВИЧ ГРИГОРІЙ (рр. н. і см. невід.) -козацький гетьман (1606). Відомий своїм універсалом до польського уряду, в якому повідомляв про підготовку татар до походу в Україну.

ІЗБОРНИК СВЯТОСЛАВА - найдавніші пам'ятки писемності у Київській Русі - два збірники статей, написані в 1073 і 1076 для київського князя Святослава Ярославича. Ізборник 1073 відкритий К.Калайдовичем у Воскресенському Новоєру-салимському монастирі піз Московою. Зберігається в Московському історичному музеї. Ізборник 1073 є списком збірника, створеного у Болгарії для царя Симеона. Містить твори переважно церковно-релігійного характеру, а також матеріали з граматики, риторики, логіки і поетики, перекладені з болгарської на старослов'янську мову. Ізборник 1076 належав у 18 ст. російському історичному Щербатову, тепер рукопис зберігається в Публічній бібліотеці ім.М.Салтикова-Щедріна у Петербурзі. Ізборник 1076 включає публіцистичні твори руських письменників, які містять загальноморальні повчання, зокрема "Слово" про користь читання, а також тлумачення Святого Письма.

ІЗГОЇ - категорія неповноправних людей у і Київській державі в 11-12 ст., які вийшли з свого і звичайного суспільного середовища у зв'язку з різними обставинами. За "Церковним статутом". кн. Всеволода Мстиславича (12 ст.) 1. ставали: попович, який не вивчив грамоти; холоп, що викупився, але не мав засобів на життя; купець, що заборгував; князь, позбавлений уділу. В 14 ст. 1. як окрема категорія людей перестали існувати.

ІЗМАЙЛОВ АНДРІЙ (рр. н. і см. невід.) -. московський державний діяч, стольничий. В 1709 призначений Петром/міністром-резидентом при гетьмані І.Скоропадському. Отримав від царя інструкцію відносно своєї діяльності в Україні. В інструкції, яка складалась з 10 пунктів, говорилося про те, що І. має стежити, аби

запорожці не селились поблизу кордонів Гетьманщини, іноземних послів гетьман повинен приймати в присутності міністра-резидента, а всю привезену кореспонденцію негайно пересилати до Москви; слідкувати за тим, щоб гетьман не замінював генеральної і полкової старшини та не позбавляв чи надавав маєтностей старшині без узгодження з московським урядом; щоб гетьманський уряд повідомляв про всі свої прибутки: резиденція гетьмана мала знаходитися у Глухоа. В таємній частині інструкції І. доручалось стежити, щоб гетьман і старшина не вступали в переговори з турками, татарами, шведами, поляками і “зрадником” І.Мазепою, дізнатись про розмір військового скарбу і прибутків, які поступали в українську казну за гетьмана І.Мазепи; вивідувати настрої серед старшини і козаків: утримувати при гетьманові два російські полки, які б знаходились під безпосереднім командуванням царського міністра-резидента. Незабаром І. змінив на посту міністра-резидента Ф.Протасєва.

ІЗЯСЛАВ МСТИСЛАВОВИЧ (р.н. невіст. - п. 1154, прожив бл. 60 років) - великий князь київський (1146 - 1154), онук Володимира Мономаха, другий син Мстислава Володимировича. У 1132 одержав у володіння Переяславське князівство, однак вже в тому ж році був змушений на короткий час переїхати у Полоцьк. Згодом став княжити у Турові та Пинську. Внаслідок міжусобної війни у 1134 одержав Волинь. У 1142-46 - І.М. знову Переяславський князь. Після смерті київського князя Всеволода Ольговича у серпні 1146 здобув Київ. Вів довгі війни з Юрієм Довгоруком, які проходили з перемінним успіхом. Однак в кінцевому підсумку перемогу здобув І.М. Опирався на Київщину, Н Переяславщину, Волинь, смоленські та турово-пинські землі. І.М. був прихильником незалежності Київської митрополії від Константинопольських Патріархів. На церковному соборі 1147 під його впливом всупереч волі патріарха митрополитом було обрано русича Кліма Смолятича. Підтримував тісні зв'язки з правлячими династіями сусідніх країн. Був тестем угорського короля та свояком польського князя і чеського короля. Помер 14.11.1154 у Києві.

ІЗЯСЛАВ ЯРОСЛАВИЧ (1024-1078) - великий київський князь (1054-1078, з перервами). Згідно із заповітом свого батька Ярослава Мудрого одержав у володіння значну частину земель Київської держави. Київську, Новгородську, Псковську, Турово-Пинську та Древлянську волості. У 1057 поширив свою владу на Волинь.

У 1068 військо І.Я. та його братів Святослава та Всеволода було розгромлене половцями на р.Альті. Після цього у Києві відбулося народне повстання, в ході якого І.Я. було вигнано. Повернувся він за допомогою збройних загонів свого родича - польського князя.

Бл. 1073 р. І.Я. разом з братами уклав “Правду Ярославичів” - доповнення до першого збірника давньоруського права “Руської Правди”. У цьому ж році між ними розпочалася міжусобна війна, під час якої І.Я. був переможений дружинами Святослава та Всеволода Ярославичів, після чого вдруге залишив Київ і виїхав за кордон. Побував у Польщі та Німеччині, де вів переговори з німецьким імператором Генріхом IV. За допомогою свого сина Ярополка І.Я. підтримував зв'язки з Римським Папою Григорієм VII. Після смерті Святослава Ярославича І.Я. повернувся на Русь і у липні 1077 втретє став князем київським. В ході нової міжусобної війни з синами Святослава загинув у жовтні 1078 над Десною, недалеко від Чернігова. Похований в Києві у Десятинній церкві.

ІКОНА - живописне, мозаїчне або рельєфне зображення Ісуса Христа, Богородиці, святих і подій Святого Письма. Виникли в 2 ст. н.е. Культ І. був офіційно прийнятий в 787 на 7 Вселенському соборі в Нікеї. І. виконували спеціальною технікою за традиційними приписами: липову, дубову або кипарисову дошку закріплювали тонким полотном і покривали кількома шарами левкасу (алебастр з клеєм), шліфували і за певним порядком виконували малюнок, золочення, розпис яйцевою темперою, а в кінці покривали покостом (оліфою). Перші І. в Україні були візантійського походження. Серед іконописців України 11-12 ст. найбільше славився Алімпій. Найстарші І., які збереглися до нашого часу, датуються 11-12 ст. Деякі І. були в Україні особливо шановані, славилися як чудотворні і часто ставали предметом воєнної зобичі або дарування. Найвідоміші з них: Вишгородська (“Володимирська”, 11 ст.), Ігоревська (11 ст.), Чернігівська (12 ст.), Печерська (14 ст.), Холмська, Зарчаницька, Самбірська, Марії Повч, Покрови з Січової церкви на Запоріжжі та ін.

ІКОНОСТАС - стіна з ікон у православному храмі, яка відокремлює вівтар від центральної частини. Має “царські” та двоє бічних “дияконських” дверей (воріт). І. стоїть на підвищенні-солеї, за “царськими воротами” має завісу. В Україні збереглося багато І., які мають велику художню цінність: у Львові в церкві св. П'ятниці (кін.16 ст.), у Рогатині (1649), в Києві в Андріївській церкві (1747-53) та ін.

ІЛАРІОН (рр.н. і см. невід.) - київський церковний діяч і письменник 11 ст., перший митрополит з руських (з 1051). Був священиком в князівському с.Берестові під Києвом. В 1051 за бажанням Ярослава Мудрого, який прагнув звільнитися від прямого втручання Візантії в київські церковні справи, собор руських єпископів висвятив І. київським митрополитом. Даних про його митрополитство після 1055 немає. І. - автор видатного церковно-богословського твору “Слово про закон і благодать”, написаного між 1037 і 1050. Основним змістом “Слова” було прославлення Володимира Святославича за запровадження християнства на Русі, возвеличення рідної землі і церкви, незалежність якої від Візантії відстоював І. Був прихильником політичної і культурної самостійності Київської держави.

ІНОКЕНТІЙ IV (1195-1254) - Папа Римський (з 1243). Вів боротьбу проти німецького імператора Фрідріха II Штауфена та його наступників. В 1245 скликав Вселенський собор у Ліоні, на якому брав участь архієпископ руський Петро Акеревич. На соборі вирішено організувати оборону Сх. Європи ви монголо-татарської

навали. І. ІV робив спроби приєднати до Риму православну церкву, вислав послів до Монголії, Суздаля і в Україну. У 1246-47 листувався з князем Данилом Романовичем Галицьким з метою створення антитатарської коаліції та відновлення церковної єдності. В 1253 передав Данилові Галицькому королівську корону, видав буллу в заклик до боротьби проти монголо-татар. Хрестовий похід, який організував І. ІV, не відбувся.

ІСКРА ЗАХАР ЮРІЙОВИЧ (р.н. невід.- п. бл. 1730) - український військовий діяч, полковник корсунський (1684-1707). В 1683 брав участь у боях польсько-українських військ під командуванням Яна ІІ Собеського проти турецької армії під Віднем. У 1686-87 у складі козацьких полків здійснив похід проти турків у Молдавію. В 90-х роках 17 ст. разом з С.Лалієм, С.Самусем, А.Абазином очолив національно-визвольну боротьбу на Правобережній Україні проти польського панування. Став одним з керівників Палія повстання 1702-04. В жовтні-листопаді 1702 Корсунський полк на чолі з І. розгромив польські війська під Немировом і Бердичевом (26.10) і примусив капітулювати шляхетську залогу у Білій Церкві. Під натиском переважаючих військових сил під командуванням польного гетьмана А.Сенявського, змушений зі своїм полком відступити на Лівобережжя. Після укладення Прутського трактату 1711 обіймав відповідальні посади в полковій адміністрації Стародубського полку.

ІСКРА ІВАН ІВАНОВИЧ (р.н. невід. п. 14(25)7.1708, за ін. даними - 15.(26)7.1708 -полтавський полковник (1696-1703). Наприкінці 17-поч. 18 ст. керував козацькими військами під час спільних українсько-московських походів на турецько-татарські фортеці Кизи-Кермен, Іслам-Кермен, Шин-Прей на півдні України та в боях проти шведської армії у Лівонії (1700). Належав до антигетьманської опозиції, яку очолював В.Кочубей і підтримував промосковську орієнтацію частини козацької старшини. Восени 1707 разом з Кочубеєм возив донос у похідну царську канцелярію на І.Мазепу, в якому повідомлялось про таємні переговори гетьмана з польським королем СЛещинським і шведським королем Карпом ХІІ. Московський цар Петро І не повірив повідомленню І. і Кочубея. Заарештований у Вітебську. Страчений разом з Кочубеєм за наказом царя у липні 1708 у козацькому таборі під Борцагівкою (тепер село Погребищенського р-ну Вінницької обл.).

ІСКРА ІВАН ЯКОВИЧ (р.н. невід.- п. січень 1659) - козацький полковник. На поч. 1658 приєднався до Пушкаря і Барабаша заколоту 1657-58. За наказом М.Пушкаря їздив з доносами на гетьмана І.Виговського до Москви. Наприкінці 1658 взяв участь у повстанні проти гетьмана, яке за допомогою московських воєвод організував І.Безпалій. За священнями Г.Граб'янки І. сам намагався захопити гетьманську булаву. Загинув у бою проти гетьманських військ.

ІСЛАМ-ПРЕЙ ІІІ (Іслам Герай ІІІ; 1604-1654) -кримський хан (1644-54), син хана Селямет-Гірея. В 1644 турецький султан призначив І.-Г. ханом замість його молодшого брата Мухаммед-Гірея. В 1648 уклав воєнний союз з гетьманом України ^Хмельницьким, спрямований проти Польщі. Проте зацікавлений у тривалій війні і взаємному виснаженні України і Речі Посполитої, І.-Г. ІІІ віроломно порушував союз. Боячись зміцнення України, І.-Г. ІІІ в Зборівській битві 1649, Берестецькій битві 1651, Жванецькій облозі 1653 зраджував Б.Хмельницького. За І.-Г. ІІІ татарські загони часто нападали на Україну, грабували міста і села. брали ясир. За українськими народними переказами І.-Г. ІІІ отруїла невільниця-українка, яка помстилася за нищення України татарськими ордами.

“ІСТОРИЯ РУСІВ” - найвизначніший історичний твір в Україні у кін. 18-поч. 19 ст. Вперше “І.Р.” в 1846 опублікував у Москві О.Бодянский. Автор “І.Р.” - невідомий, хоча авторство приписувалося багатьом особам (Г.Кониський, Г.Полетика, кн. О.Безбородько, кн. М.Репнін та ін) Автор “І.Р.” подає картину історичного розвитку України з найдавніших часів до 1769, приділяючи головну увагу козаччині, національно-визвольній війні українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-57. Гетьманщині. Основна ідея твору - право кожного народу на самостійний державно-політичний розвиток. Боротьба українського народу проти іноземних поневолювачів складає основний зміст твору “І.Р.”. Її використовували при написанні своїх історико-літературних творів Т.Шевченко, Є.Гребінка, І.Срезневський, М.Гоголь, М.Костомаров.

Й

ЙОАКИМ САВЙОЛОВ (1620-1690) московський церковний діяч. Патріарх Московський (з 1694). Був ченцем Межигірського монастиря у Києві. В 1685-86 шляхом інтриг і політичного тиску добився підпорядкування Київської митрополії Московській Патріархії. Восени 1685 висвятив у Москві Г.Четвертинського на престол київського митрополита, який склав присягу на вірність Московському Патріарху.

ЙОЗЕФІВ - місто в Пд. Чехії, де в 1921-26 знаходився табір для інтернованих бійців Української Галицької Армії (4 тис. чол.). Українськими комендантами табору були : ген. А.Вольф, пізніше - сотн. І.Козак. У таборі діяла гімназія, бібліотека, театр. Виходив двотижневик “Український скиталець”.

ЙОРДАН (Iordanis, Iordanes; рр.н. і см.-невід.) -готський історик 6 ст. За походженням гот (остгот) або алан знатного роду з Мезії. Був секретарем аланського полководця Гунтігіса Бази, який перебував на службі у Візантійській імперії. Можливо, пізніше прийняв духовний сан. Його найважливіший твір “Про походження і

діяння готів”, або “Гетіка” - цінне джерело з історії готів, давніх слов'ян та всієї епохи Великого переселення народів. Написаний бл. 551 - твір є коротким викладом праці “Історія готів” Коссідора (не зберігся). В праці Й. міститься цікавий матеріал з історії стародавніх слов'ян, відзначається важлива роль слов'ян в історії Візантії.

ЙОСИФ II (13.3.1741- 20.2.1790) - імператор Священної Римської імперії (1765-90), співрегент своєї матері Марії Терезії (1765-80), володар Австрії й інших спадкових володінь династії Габсбургів (1780-90). Прихильник т.зв. освіченого абсолютизму. Проводив політику протекціонізму економіки країн і намагався створити єдиний внутрішній ринок. В 80-х роках провів ряд реформ державного управління, спрямованих на зміцнення монархії. З метою подальшої політичної централізації Й. II поділив країну на 15 округів, управління якими знаходилося в руках урядових комісарів. Й. II скасував монастирське землеволодіння, підпорядкував діяльність церкви інтересам держави, запровадив нову систему шкільної освіти, яка сприяла розвитку світової школи. В 1781 видав патент про релігійну толерантність, який запроваджував свободу віросповідання і зрівнював у правах греко-католицьке і римо-католицьке духовенство.

За Й. II у 1784-85 німецька мова стала офіційною мовою в усіх частинах держави. В 1782 уряд Й. II ліквідував особисту залежність селян у Галичині, Чехії, Моравії, Угорщині та зміцнив панщину і натуральні повинності грошовою рентою. Зробив спробу ввести єдиний поземельний податок, що не було втілено в життя через сильний опір дворянству. Зовнішньополітична діяльність уряду Й. II була спрямована на протидію експансіоністській політиці Російської імперії в Східній Європі та розширення володінь Австрії. Внаслідок першого поділу Польщі до Австрії були приєднані Галичина (1772) і Буковина (1774). За Й. II в 1784 відновив свою діяльність Львівський ун-т, у якому з 1787 діяв окремий факультет для українських студентів, названий “Студіум Рутенум”. Й. II, нашоухнувшись на значний опір австрійського, польського, угорського дворянства своїм реформаторським заходам, був змушений наприкінці життя відмінити деякі з них. Проте наслідки здійснених реформ відіграли позитивну роль у розвитку українського національно-культурного життя в Галичині і на Буковині.

К

КАВАЛЕРІДЗЕ ІВАН ПЕТРОВИЧ [14.(26).4.1887 - 3.12.1978] - відомий український скульптор, кінорежисер, драматург. Н. на хуторі Ладанському (тепер Сумська обл.). У 1907-09 навчався у Київському художньому училищі, в 1909-10-у Петербурзькій АН І.Гінцбурга. В 1910-11 вдосконалював художню майстерність у приватній студії Н. Аронса у Парижі. В творчому доробку К. - скульптурний портрет Ф.Шаляпіна (1909), пам'ятники - княгині Ользі у Києві (1911; зруйнований у 1934), Т. Шевченку в Ромнах (1919), Полтаві (1925), Сумах (1926), Г.Сковороді в Лохвиці (Полтавська обл., 1922), Києві (1977), проект пам'ятника Ярославу Мудрому (1944-60); композиції “А. Бучма в ролі М. Задорожного” (1954), “Прометей” (1962); “Лев Толстой” (1965) та ін. Діяльність у кіно розпочав у 1911. Працював художником, сценаристом і режисером на Одеській (з 1928) і Київській (1934-41) кіностудіях. З 1957 - режисер-постановник на Київській кіностудії ім. О. Довженка. Неодноразово за свою творчість звинувачувався у націоналістичному ухилі. Як кінорежисер К. поставив фільми “Злива” (1929), “Перекоп” (1930), “Коліїщина” (1933), “Прометей” (1936), “Запорожець за Дунаєм” (1937), “Григорій Сковорода” (1958), “Повія” (1961; за твором П. Мирного). Автор п'єс “Вотанів меч” (1966), “Перша борозна” (1969).

КАГАНОВИЧ ЛАЗАР МОЙСЕЙОВИЧ [10(22).11.1893 - 26.7.1991] - радянський партійний і державний діяч, Н. у с. Кабани Київської губернії. За національністю єврей. З 1907 працював шевцем на взуттєвих підприємствах у Києві. З 1911 К., ставши членом РСДРП(б), брав активну участь у більшовицькому русі, входив до складу керівних органів більшовицьких організацій у Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Мелітополі, Юзівці (тепер Донецьк). У 1917-18 очолював Поліський (Гомельський) комітет більшовицької партії. В 1918-22 К. - партійний функціонер у Нижньому Новгороді та Воронежі (Росія), Туркестані. В 1922-25 - завідувачий відділом ЦК РКП(б), секретар ЦК РКП(б). У 1925-28 К., будучи генеральним секретарем ЦККП(б)У, став запеклим противником українізації. Виступав проти політичної лінії українських націонал-комуністів О.Шумського і М. Хвильового, часто конфліктував з головою РНК України В.Чубарем. У березні 1927 звинуватив у “націоналістичному ухилі” О.Шумського і керівника Закордонного бюро допомоги КПЗУ К.Саврича (Максимовича). Політикою переслідування націонал-комунізму в Україні (резолуція Пленуму ЦК КП(б)У про “націоналістичних зрадників”, березень 1928) довів до розколу Комуністичну Партію Західної України, добився арешту, а згодом, і знищення її провідних членів - Й.Крлика (Васильківа), М.Косара (Заячківського), К.Саврича (Максимовича), Г.Іваненка (Барабу), Р.Кузьму (Турянського) та ін. У 1928 К. призначений секретарем ЦК ВКП(б), з 1933 очолював сільськогосподарський відділ ЦК ВКП(б), К. був одним з найближчих прибічників Й.Сталіна. Беззастережно підтримував ідею Сталіна про суцільну колективізацію, наполегливо добивався її реалізації шляхом застосування репресивних заходів щодо селянства, в першу чергу українського. 6.7.1932 на конференції КП(б)У К. разом з В.Молотовим звинуватив керівників КП(б)У у провалі колективізації і виступив проти пропозиції українських комуністів зменшити норми хлібозаготівель в Україні, значно завищені плани яких стали однією з головних причин голоду 1932-33. У 1935-45 К. керував роботою наркоматів важкої і нафтової промисловості, шляхів сполучення; з серпня 1938 - заступник голови

Раднаркому СРСР. У березні 1947 К. знову був призначений першим секретарем ЦК КП(б)У. Продовжував традиційну для більшовиків політику репресій проти української інтелігенції, звинувативши її в "українському буржуазному націоналізмі", провів обширну чистку серед українських національних кадрів. Брав активну участь у ліквідації націоналістичного підпілля та особисто керував боротьбою проти частин Української Повстанської Армії. У грудні 1947 був викликаний до Москви. Після смерті Й. Сталіна очолював ряд міністерств, був першим заступником голови Ради Міністрів СРСР. В 1957 разом з В. Молотовим, Г. Маленковим, Д. Шепіловим та ін. створив опозиційну тодішньому партійному курсу групу, яка зробила спробу змістити з посади першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова. У червні 1957 на Пленумі ЦК всіх членів групи, зокрема і К., було усунено від керівних державних і партійних посад. У 1962 був виключений з КПРС, після чого реальної участі у політичному житті не брав. Помер у липні 1991 у Москві.

КАДЕТИ (Конституційно-Демократична Партія, з квітня 1906 - Партія Народної Свободи) -російська ліберальна партія. Установчий з'їзд партії відбувся в жовтні 1905 у Москві, Ядро партії складали члени "Союзу Визволення" та "Союзу Земців-Конституціоналістів", нелегальних ліберальних організацій, що існували протягом 1903-1905. Остаточно партія конституювалася на другому з'їзді у січні 1906, що проходив у Петербурзі. Були внесені поправки до програми партії та обраний її Центральний Комітет. Друковані органи партії - газета "Речь" (1906-18) і журнал "Вестник Партии Народной Свободы" (1906-08; 1917). Головну роль у керівництві партії відігравали П.Мілюков, В.Маклаков, А.Шингарєв, П.Струве, Й.Гессен, В.Набоков, кн. Д.Шаховской, кн. Павло і Петро Долгорукови, І.Петрункевич та ін. У політичній частині програма К. виступала за перетворення Росії в конституційну і парламентарну монархію з кабінетом міністрів, відповідальним перед двопалатним парламентом, що вибирався на основі всезагального виборчого права. Програма партії включала вимоги свободи слова, совісті, зібрань, недоторканості особи та життя і т.п. У національному питанні К. визнавали право на розвиток національної культури неросійських народів, але були проти перебудови Росії на засадах автономії чи федерації (автономні права в межах імперії визнавалися лише за Польщею і Фінляндією). На поч. 1914 лідер К.П.Мілюков виступив на засіданнях Думи проти заборони святкування 100-річчя з дня народження Т.Шевченка. Третина програми партії (19 параграфів із 57) була присвячена соціальній політиці. Її аграрна частина передбачала наділення землею безземельних і малоземельних селян за рахунок державних, удільних, кабінетських та монастирських земель, а також часткового відчуження приватновласницьких угідь за умови компенсації їх власникам державою за справедливою, а не ринковою вартістю. У робітничому питанні програма вимагала поширення законодавства на всі види найманої праці, поступового введення 8-годинного робочого дня, права робітників на страйки і утворення організацій, обов'язкового державного страхування тощо. К. виступали прихильниками мирного, конституційного розвитку Росії, відмовляючись від радикальних методів боротьби з урядом. У 1906 партія налічувала 70-100тис. членів. У I Державній Думі К. здобули 179 із 478 депутатських місць і стали керівним центром Думи. Її головою було обрано кадета С.Муромцева, У II Державній Думі партія К. одержала 98 із 518 місць, зберігаючи роль "центру". Головою Думи став Ф.Головін. Маючи 54 депутатські мандати у III Державній Думі, К. перебували в опозиції до уряду. В IV Державній Думі партія була представлена 58 депутатами (всього обрано 438), але значно активізувала свою парламентську діяльність і винесла на розгляд Думи ряд важливих законопроектів - про свободу совісті й преси, недоторканість особи, загальне виборче право та ін. З початком Першої світової війни 1914-18 К., які раніше, виступали проти можливої участі Росії у війні, заявили про своє об'єднання з урядом і про необхідність відкласти політичну боротьбу до переможного завершення війни. Лютнева революція 1917 змінила становище партії К., яка відіграла помітну роль у діяльності Тимчасового Уряду, сформованого 2(15).3.1917. До його першого складу від К. увійшли П.Мілюков, А.Шингарєв, М.Некрасов, О.Мануйлов. До нового уряду, сформованого 5(18).5.1917, входили члени партії А.Шингарєв, М.Некрасов, О.Мануйлов, Д.Шаховський. Представники К. (Ф.Кокоскін, С.Ольденбург, П.Юренков, А.Карташов) були у складі нового коаліційного уряду, утвореного 24.7(6.8).1917. В 1917 в партії налічувалось бл. 50 тис. членів.

В Україні ідеї К. поширювалися, в основному, в середовищі наукової інтелігенції. До партії належав ряд відомих українських діячів, серед яких І.Луцицький, Ю.Соколовський, Л. Яснопольський, В.Науменко, Б.Бутенко, Ф.Штейнгель, І.Шраг, Д.Григорович-Барський, П.Смирнов, М.Василенко та ін. У Києві К. видавали газету "Свобода і Право". Намагаючись перебудувати Росію у демократичну республіку, більшість К. водночас виступали проти національно-політичних вимог Української Центральної Ради. У 1918 К.М.Василенко, А.Ржепецький, С.Гутник, Б.Бутенко, Ю.Соколовський, І.Кістяківський входили до складу Ради Міністрів Української Держави.

Після захоплення влади більшовиками 28.11(11.12).1917 радянський уряд видав декрет, що проголошував К. "партією ворогів народу". Керівники партії підлягали арешту і суду революційного трибуналу. К. пішли у підпілля, брали активну участь у "білому" русі. Частина членів партії емігрували за кордон. У травні 1921 в Парижі відбувся з'їзд членів ЦК партії, який закінчився розколом. На чолі "демократичної групи", яка в 1924 оформилася в "республікансько-демократичне об'єднання", став П.Мілюков. Друга частина членів партії на чолі з Й.Гессеном і А.Камінкою групувалася навколо газети "Руль". На поч. 1990-х рр. діяльність партії в Росії була відновлена. Лідером партії є М.Астаф'єв.

Т.Полещук (Львів).

КАДЛУБЕК (Kadlubek) ВІНЦЕНТІЙ (бл. 1150 -1223) - польський хроніст. У 1208-18 - краківський єпископ. Написав "Хроніку поляків", у якій виклав історію Польщі до 1202. В хроніці звеличував роль католицької церкви, виступав проти феодальної роздробленості, доводив необхідність єдності польського народу. Характеризуючи взаємини Польщі з Київською Руссю та Галицько-Волинським князівством, вдавався до домислів і перекручення фактів, щоб "історично обґрунтувати" східну політику польських феодалів.

Я.Ісаєвич (Львів).

КАЗИМИР I ВІДНОВИТЕЛЬ (Kazimierz I Odnowiciel; 25.7.1016 - 28.11.1058) - польський князь з 1034 (за ін.дан., 1038 або 1039) з династії П'ястів. Вступив на престол під час занепаду центральної влади і фактичного розпаду Польщі на ряд незалежних князівств. Бл. 1034 був вигнаний з країни великими феодалами. В кін. 1038 - на поч. 1039 за підтримкою німецького імператора Генріха III повернувся на престол. Проводив політику об'єднання польських земель. У 1039 уклав воєнно-політичний союз з Київською державою, у 1047 за допомогою Ярослава Мудрого (К. I В, одружився 1038 з його сестрою Марією-Добронігою (п. 1087), а син князя Ізяслав з сестрою К. I В,Гертрудою) приєднав до Польщі Мазовію. У 1054 зайняв Сілезію, якою з 1038 володіла Чехія. За правління К. I В. у Польщі було відновлено християнство, за що він і дістав прізвище "Відновитель".

М. Ерстенюк (Львів).

КАЗИМИР II СПРАВЕДЛИЙ (Kazimierz II Sprawiedliwy; 1138 - 5.5.1194) - польський князь (1177-94). Син Болеслава III Кривоустого. В 1177 внаслідок боротьби з Мешко III Старим зайняв краківський престол. У 1180 на Ленчицькому з'їзді надав ряд привілеїв феодальній знаті. Будучи васалом німецького імператора Фрідріха I Барбароси, за його наказом у 1189 допомагав галицькому князю Володимиру Ярославичу і повсталим галичанам звільнити Галич від угорських військ короля Бели III (див. Галицьке повстання 1189). Дочка К. II С. була одружена з Великим князем Київським Всеволодом Святославичем Черемним.

М. Ерстенюк (Львів).

КАЗИМИР III ВЕЛИКИЙ [Kazimierz III Wielki; 30.4 (за ін.дан.,30.6.) 1310-5.11.1370]-король Польщі (1333-70; коронувався 25.4.1333). Син Владислава I Локетка, останній представник дин. П'ястів. Був одружений з дочкою Великого князя Литовського Гедиміна Анною (Альдоною). Проводив політику зміцнення королівської влади і централізації країни. В 1337-46 провів грошову реформу. У 1346-47 видав Вісліцько-Пйонтркувські статuti (Статuti К. III В.), що стали першими повними записами польського звичаєвого права, і в яких законодавчо закріплювалось існування станової монархії у Польщі. Протягом 40-х рр. 14 ст. К. III В. за підтримкою Польщі і Чехії вів загарбницьку політику проти Галицько-Волинської держави. У 1340 К. III В., попередньо уклавши військовий союз (1339) з угорським королем Людовіком I Великим, розпочав агресію проти Галицько-Волинського князівства, але зазнав поразки. Після смерті у 1349 глави боярського уряду Д.Дедька захопив Галичину, а трохи раніше - Сяноцьку землю. В 1350 К. III В. уклав угоду зі своїм небіжем Людовіком I Великим про перехід після його смерті польських земель, Галичини, Холмської і Белзької земель під владу Угорщини. За К. III В. у 1351-52 тривала війна між Польщею і Литвою за Галицько-Волинську землю, а в 1352-66 Польська держава воювала проти волинського князя Любарта. У 1366 підписав договір з Великим князівством Литовським, за умовами якого до Польщі відійшла Західна Волинь з Холмом і Белзом. Розпочав процес польської і німецької колонізації українських земель. У 1370 за підтримкою К. III В. було відновлено православну Галицьку митрополію і висвячено на митрополита єпископа Антонія (1370-91 або 1392). Вів невдалу війну проти Тевтонського ордену, яка завершилась укладенням Калішського трактату 1343, за умовами якого Польща втрачала Східне Помор'я. В 1343 приєднав до Польщі Куявію. Заснував Краківський ун-т (1364). Після смерті К. III В. владу у його володіннях успадкував Людовік Угорський (див. Людовік I Великий).

М. Ерстенюк (Львів)

КАЗИМИР IV ЯГЕЛЛОНЧИК (Kazimierz IV Jagielloczyk; 30.11.1427 - 7.6.1492) - Великий князь Литовський (з 1440) і король Польщі (з 1447). Н. у м. Кракові. Син Ягайла і української княжни Марії Гольшанської. В 1447 К. IV Я., намагаючись зміцнити королівську владу шляхом послаблення політичної ролі магнатів, видав загальноземський привілей, який значно розширював права шляхти, у т.ч. української (Нешавські статuti 1454). Проводив політику остаточної ліквідації залишків автономії українських земель. У 1452 скасував Волинське, а в 1470 (фактично - 1471) - Київське князівство і перетворив їх на литовські провінції. За правління К. IV Я. зусиллями київського князя Семена Омельковича (див. Омельковичі) та митрополита Григорія II Болгариневича був здійснений остаточний поділ Київської митрополії (з осідком у Москві) на Київську (з осідком у Києві; охоплювала 10 українсько-білоруських єпархій та існувала до 1686) та Московську (з 1589 - патріархія). За К. IV Я. було укладено в 1468 збірник тогочасних законів - Судебник великого князя Казимира. В 1454-66 відвоював у Тевтонського ордену Східне Помор'я з Гданськом та поставив у васальну залежність Східну Прусію з її столицею Кенігсбергом (тепер Калінінград, Росія). К. IV Я., проводячи активну зовнішню політику, домігся утвердження свого сина Владислава на чеському (1471) та

угорському (1490) престолах. У 1481 К. ІV Я. викрив спробу підготовки повстання проти його влади з боку українських князів М. Олельковича, І.Гольшанського та Ф.Більського. Війська К. ІV Я. жорстоко придушили Мухи повстання 1490-92.

М.Ерстенюк (Львів).

КАКУРІН МИКОЛА ЄВГЕНОВИЧ [3(16).9.1883 - 27.7.1936] - російський і український військовий діяч, полковник Армії УНР і УГА. Н. у м. Орлі (Росія). У 1904 закінчив Михайлівське артилерійське училище, а в 1910 - Академію Генштабу. У роки Першої світової війни 1914-18 - полковник російської армії. Добровільно перейшов на службу в Армію Української Народної Республіки. З березня 1918 К., очолюючи друге квартирмейстерство Українського Генерального Військового Штабу, займався організацією армії. У червні 1918 призначений помічником начальника Генерального Штабу Збройних Сил Української Держави. Служив в Українській Галицькій Армії, а з березня 1920 - Червоній Українській Галицькій Армії. З жовтня 1921 викладав у Воєнній академії ім. М.Фрунзе. Заарештований органами НКВС, помер у тюрмі. Автор ряду праць з воєнної історії - "Російсько-польська війна 1918-20" (1922), "Київська операція поляків 1920" (1928), "Громадянська війна на Україні" (1931) та ін.

КАЛЕДІН ОЛЕКСІЙ МАКСИМОВИЧ [12(24).10.1861 - 29.1(11.2). 1918] - російський військовий і державний діяч, генерал від кавалерії, один з керівників білого руху в Росії у 1917-18. Н. у станиці Усть-Хоперській (тепер Волгоградської обл.). Походив з дворянського роду. В 1882 закінчив Михайлівське артилерійське училище, а в 1889 - Академію Генштабу. Під час Першої світової війни 1914-18 командував корпусом, з травня 1916 до травня 1917-восьмою дивізією Південно-Західного фронту. 17(30).6.1917 обраний отаманом Війська Донського та очолив донський військовий уряд. У 1917 К. після жовтневого перевороту в Петрограді проголосив незалежність Області Війська Донського, утворив союз козаків Дону, Кубані та Тереку і почав збирати військові сили для придушення більшовицького заколоту в столиці. Встановив зв'язки з Українською Центральною Радою. В листопаді-грудні 1917 вів переговори з генеральним секретарем військових справ С. Петлюрою про умови переходу через територію України загонів донських козаків, що поверталися з фронту на Дон. Після проголошення РНК Росії ультиматуму УЦР і з початком українськобільшовицької війни 1917-21, уряд К. наказав всім донським військовим підрозділам надавати "найрішучішу допомогу українському народу, його представникам в боротьбі з більшовизмом". У грудні 1917 разом з ген. Л.Корніловим і М.Алексєєвим увійшов до складу "тріумвірату" - верхнього органу сил на Півдні Росії, сформував Добровольчу Армію. У січні-лютому 1918 війська К., зазнавши ряд поразок від більшовицьких частин у р-ні Ростова і Новочеркаська, відступили в Сальські степи і на Кубань. 29.1(11.2).1918 К. склав свої повноваження і покінчив життя самогубством (застрелився).

КАЛИНОВСЬКИЙ МАРТИН (Калиновський Марцін; р. н. невід. - п. 2.6.1652) - польський державний діяч, полководець. У 1635-45 -чернігівський воєвода, з 1646 - польний гетьман, а з 1651 - великий коронний гетьман. Володів великими земельними маєтностями в Україні. Разом з М.Потоцьким очолював польські війська в Корсунській битві 1648, яка завершилася повною перемогою української армії під проводом гетьмана Б. Хмельницького. Обидва польські полководці потрапили у полон до кримських татар. У кін. 1650 К. був викуплений з полону і повернувся до Польщі. На поч. лютого 1651 польські коругви під командуванням К., порушивши Зборівський мирний договір 1649, напали на м. Красне (тепер с. Красне Вінницької обл.), де були розташовані козацькі загоны, очолювані брацлавським полковником Д.Нечаєм. У нерівному бою козаки зазнали поразки, а Д.Нечай загинув. К. зробив спробу захопити Вінницю. Проте українські війська під проводом І.Богуна відбили всі атаки ворога і, завдавши раптових контрударів, примусили загоны К. відступити. У Берестейській битві 1651 К. командував лівим крилом польської армії. У травні 1652 20-тисячна польська армія, очолювана К., була вщент розбита українськими військами у Батозькій битві 1652. У цій битві загинув і К. М.

Ерстенюк (Львів).

КАЛКА (тепер Кальчик) - притока р. Кальміуса на тер. Донецької обл. У 1223 на К. відбулася перша битва руських і половецьких військ з монголо-татарськими ордами Чінгіс-хана, очолюваними Джабе і Субедеєм. У 1222 монголо-татари через Пн.Кавказ вдерлися в Пн. Причорномор'я і завдали поразки половцям і аланам у битві на Дону. Половецький хан Котян відступив до Дніпра і звернувся по допомогу до галицького князя Мстислава Мстиславича Удатного. На нараді князів у Києві було вирішено виступити спільно з половцями проти монголо-татар. У квітні 1223 у поході проти ординців вирушили дружини галицького, київського, волинського, чернігівського, путивльського, смоленського князів та війська половецького хана. Переправившись через Дніпро біля порогів, об'єднані сили київських князів розбили монголо-татарський авангард. Підчас вироблення єдиного плану подальших дій серед князів виникли суперечності. Галицький князь Мстислав Удатний, волинський Данило Романович Галицький і половці переправилися через К., а ін. князі залишилися на західному березі ріки. 31.5.1223 (за ін.дан., 16.6.) на К. відбулася вирішальна битва. Монголо-татари атакували спочатку половців, а потім князівські дружини і розбили їх. Після цього монголо-татари оточили табір Великого князя Київського Мстислава Романовича і три дні штурмували його. Не змігши прорвати добре організовану оборону, татари запропонували укласти мир. Коли ж умови миру були

прийняті, і князівські дружини залишили табір, ординці напали на них і всіх знищили. Проте зазнавши великих втрат, монголо-татарські війська не наважилися продовжити похід вглиб Київської держави і повернулися до Монголії.

КАЛНИШЕВСЬКИЙ ПЕТРО ІВАНОВИЧ (1690 - 31.10.1803) - останній кошовий отаман Запорізької Січі (1762, 1765-75), талановитий полководець і дипломат. Походив з козацько-старшинського роду Лубенського полку. Кошовим отаманом обирався 10 років підряд. Дбав про колонізацію земель Запоріжжя, поширення хліборобства і торгівлі, їздив до Петербурга, де відстоював військові та адміністративно-територіальні права Запоріжжя від зазіхань російського уряду. Після зруйнування в червні 1775 царськими військами Нової Січі К. був заарештований і за наказом Катерини II засланий до Соловецького монастиря (тепер Архангельська обл., Російська Федерація). Більше 25 років провів у жахливих умовах одиночної камери. 2.4.1801 указом Олександра I був звільнений з монастирської тюрми, але за власним бажанням залишився у монастирі, де незабаром і помер. Похований на головному подвір'ї Соловецького монастиря перед Преображенським собором .

КАЛЬМІУСЬКИЙ ШЛЯХ (Кальміуська сакма; тат. сукмак - стежка) - одне з розгалужень Моравського шляху, яким користувалися загони кримських і ногайських татар для розбійницьких наскоків на Слобідську Україну і Московську державу в 16 - на поч. 18 ст. Починався у верхів'ях р. Молочних Вод, де відокремлювався від Муравського шляху. Далі йшов на північ вздовж правого берега р. Кальміусу і біля фортеці Тор (тепер м. Слов'янськ Донецької обл.), перетинав Сіверський Донець, потім проходив у північному напрямі через територію Острозького полку поблизу фортець Старобільськ, Сватове, Валуйки, Новий Оскіл, Старий Оскіл. Під Лівнами К. ш. знову з'єднувався з Муравським шляхом. М. Пасічник (Львів).

КАЛЬЧЕНКО НИКИФОР ТИМОФІЙОВИЧ [27.1(9.2). 1906] - державний і партійний діяч УРСР. Н, у с. Кошманівці (тепер Машівського р-ну Полтавської обл.). У 1921-24 навчався в Полтавській школі садівництва. В 1928 закінчив Полтавський сільськогосподарський ін-т. У 1932 став членом КПРС. Працював на різних господарських посадах у Харківській області. У 1938-41 - голова Одеського облвиконкому. У 1941-46 - у Радянській Армії, член Військової Ради І Українського фронту; військове звання -генерал-лейтенант. У 1946 К. призначено міністром технічних культур УРСР, 1947-50 - міністр радгоспів УРСР, 1950-52 - міністр сільського господарства УРСР. У 1952-54 - перший заступник голови Ради Міністрів УРСР, 1954-61 - голова Ради Міністрів УРСР, з лютого 1961 - заступник голови Ради Міністрів УРСР і міністр заготівель УРСР, 1965-76 - перший заступник голови Ради Міністрів УРСР. Входив до складу ЦК КПРС (1956-66), член Політбюро ЦК КПУ (1966-76).

КАМЕРОН ЧАРЛЬЗ (1740-1812) - шотландський архітектор. Освіту здобув у Франції та Італії. З 1779 К. жив і працював у Росії та в Україні. За його проектом збудовано садибу гетьмана К. Розумовського в Батурині (1799-1803) - один з найкращих зразків класицизму в Україні.

КАМ'ЯНСЬКА СІЧ - Запорізька Січ, заснована козаками в 1709 на р. Кам'янці (побл. нинішнього с. Милового Бериславського р-ну Херсонської обл.). Після зруйнування у травні 1709 московськими військами під командуванням полковника П. Яковлева Базавлуцької Січі запорожці з дозволу уряду султана Ахмета III заснували Січ на турецько-українському пограниччі. Однак, вже у 1711 московські війська і полки І. Скоропадського напали на К.С. і зруйнували її. У 1711 запорожці заснували Олешківську Січ.

КАНДИБА АНДРІЙ (Андроник; р. н. невід. - п. 1730) - український військовий і державний діяч. У 1698-1707 - сотник конотопський, 1708-09 -полковник корсунський. Підтримував політичні плани гетьмана І.Мазепи, спрямовані на звільнення України з-під залежності від Московського царства і створення повністю незалежної Української держави. У 1709-15 був заарештований і засланий до Сибіру (за ін. дан., до Москви). За гетьмана Д. Апостола повернувся в Україну і був призначений генеральним суддею.

КАНДИБА ОЛЕГ (псевд. О.Ольжич; 8.7.1907-10.6.1944) - відомий український поет, політичний діяч, археолог і публіцист. Син О.Олеся. Н. у Житомирі. В 1917-23 навчався в середній школі (Пуца Водиця) поблизу Києва. У 1923 емігрував разом з батьками до Чехо-Словаччини. В 1924-29 навчався в Кардовому ун-ті у Празі, на літературно-історичному ф-ті Українського Педагогічного Інституту, вивчав археологію в Українському Вільному Університеті. Восени 1930 захистив докторську дисертацію на тему "Ноолітична кераміка Галичини". В 1930-31 - асистент кафедри археології УВУ. Працюючи в археологічному відділі Національного музею, здійснив наукові експедиції по західноукраїнських землях, Німеччині, США і Балканських країнах, брав участь у міжнародних археологічних конференціях. У 1938 читав лекції у Гарвардському ун-ті. Опублікував ряд праць з антропології та археології. В історичній науці -послідовник школи Л. Нідерле. З поч. 1930-х рр. К. заявив про себе як самобутній і оригінальний поет. Співпрацював у львівських періодичних виданнях: "Літературно-Науковий Вістник", "Вістник", "Обрії", "Напередодні"; празьких "Студентський вістник", "Пробоем". З молодих літ К. став учасником українського націоналістичного руху. В 1929 - член Організації Українських Націоналістів. Виконував ряд відповідальних завдань Проводу Українських Націоналістів, особисто Є.Коновальця. В 1937 очолив культурно-освітню референтуру Проводу Українських Націоналістів. В кін. 1930-х рр. редагував часопис "Самостійна думка", перетворивши його на орган ПУН. В 1938-39 К. брав активну участь у становленні державності Карпатської України та в збройній боротьбі проти угорських загарбників. Протягом 1939-41 очолював Революційний Трибунал ОУН, член Проводу Українських Націоналістів. На поч. радянсько-німецької війни 1941 -45 переїхав до України. В 1941-42 К. живу в Києві, налагоджував підпільну мережу ОУН (М) в Україні. В жовтні 1941 К. став одним з

організаторів політично-громадського центру - Української Національної Ради у Києві. З початком гітлерівських репресій проти українських націоналістів К. переїздить до Львова. У травні 1942 Почаївська конференція ОУН (М) обрала К. заступником голови ПУН та головою Проводу на українських землях. У січні 1944 після арешту А.Мельника перебрав посаду Голови ПУН. 25.5.1944 заарештований гестапо у Львові. Був ув'язнений у концтраційному таборі Саксенгаузен. Загинув під час чергового допиту в ніч з 9 на 10.6.1944. К. - автор поетичних збірок "Рінь" (1935), "Вежі" (1940) та посмертно виданої "Підзамче" (1946), перевиданих у збірках "Поезії" (1956) та "Величність" (1969), ряду праць з архелогії, серед яких "Schipeniz-Kunst und Gerete eines neolithisches Dorfes" (1937).

К. Бондаренко (Львів).

КАНДИБИ - український старшинський рід у Правобережній Україні, а з поч. 60-х рр. 17 ст. - на Полтавщині. Найвідоміші представники: Федір К. (рр. н. і см. невід.) - український військовий діяч другої пол. 17 ст., у 1669-72 - корсунський полковник, згодом - конотопський сотник (з 1681) і ніжинський полковий обозний (1698-1700). Брав участь у Чигиринських походах 1677 і 1678 та Кримських походах 1687 і 1689. Андрій (Андроник) Федорович К. (р. н. невід. - п. 1730) - державний і військовий діяч Гетьманщини. У 1698-1707 очолював конотопську сотню. З 1708 - полковник корсунський. Підтримав виступ гетьмана І.Мазепи проти колоніальної політики московського уряду в Україні. Після поразки шведсько-українських військ у Полтавській битві 1709 був захоплений у полон і засланий. У 1715 повернувся до України. В 1729 призначений гетьманом Д. Апостолом генеральним суддею.

КАНУКОВ ДЖАМБУЛАТ (1875-1919) - український військовий діяч, полковник авіації Української Галицької Армії. За походженням татарин. З грудня 1918 воював разом з сином (син загинув в одному з боїв) у складі Летунського полку УГА. Командував Другою летунською сотнею, яка базувалася у Красному (поблизу Львова), а після загибелі командира полку полк. Б. Губера очолив авіаційну частину. Загинув у повітряному бою в р-ні Озерної на Тернопільщині.

КАНЦЕЛЯРСЬКИЙ КУРІНЬ - спеціальний навчальний заклад напіввійськового типу в Україні у 17-18 ст. Заснований при Генеральній Військовій Канцелярії, функціонував у гетьманських столицях - Батурині і Глухові. Точна дата його заснування невідома. Вперше згадується у "Щоденнику" генерального підскарбія Я. Марковича під 1748. К.к. був покликаний готувати службовців для державних, адміністративно-судових і фінансових органів Гетьманщини. Підпорядковувався генеральному писареві, а безпосереднє керівництво здійснював старший канцелярист. До куреня приймали переважно вихідців із знатних козацько-старшинських родів. Кандидати на навчання повинні були добре знати граматику, риторику, основи філософії, логіку. Часто до К.к. вступали і випускники Києво-Могилянської Академії. Тих, хто успішно склав вступні іспити, приводили до присяги і вносили до списку військових канцеляристів. Проживали канцеляристи в окремому будинку-курені і знаходилися на повному державному забезпеченні (за ін. дан., навчалися за власний кошт). Слухачі вивчали іноземні мови, юриспруденцію, камеральні (тобто фінансово-економічні) науки, військову справу. До навчальних планів входили також співи, музика (гра на скрипці, флейті, басах) і спорт. У неділю і релігійні свята канцеляристи куреня співали у місцевій церкві і мали славу найкращих співаків у столиці. Безвідповідальність чи якась інша провина слухача К.к. каралася "посиланням на гармату" (порушник повинен був просидіти три години на військовій гарматі), що вважалося великим безчестям. Навчання військових канцеляристів тісно поєднувалося із практикою. Їм доручали вести окремі справи (у т.ч. скарги на рішення щодо розподілу землі), а також призначали до складу різних комісій, що виїжджали для розгляду справ у полки і сотні. Прибулого військового канцеляриста зустрічали у сотні з корогвами і всіма військовими почестями. З великою повагою ставився до канцеляристів і сам гетьман. За освіченість і вишукані манери слухачів К.к. часто запрошували до гетьманського двору взяти участь у різних урочистостях. Після закінчення навчання у К.к. канцеляристи займали вищі державні посади, ставали відомими дипломатами, юристами і адміністраторами.

В.Кульчицький (Львів).

КАНЦЛЕР (від лат. - писар) - одна з вищих посадових осіб у країнах середньовічної Європи. Посада К. вперше була встановлена в 9 ст. у франкській імперії. К. очолював королівську канцелярію і архів, оформляв королівські акти, зберігав державну печатку, вів деякі судові справи та провадив зовнішню політику держави. У Гетьманщині в 17-18 ст. обов'язки К. виконував генеральний писар, якого іноземці в ході дипломатичного листування або під час офіційних прийомів титулували К.

КАПКАН ЮРІЙ (н. 1875 - р. см. невід.) - український військовий діяч, полковник Армії УНР. Під час Першої світової війни 1914-18 - підполковник російської армії. У травні 1917 перейшов на службу до українських військових частин, а через деякий час призначений командиром Першого Українського козачого полку ім. гетьмана Б. Хмельницького (популярна назва - богданівці). У травні 1917 став делегатом Першого Всеукраїнського військового з'їзду (див. Всеукраїнські військові з'їзди 1917), на якому був обраний до складу Українського Генерального Військового Комітету. 5-6(18-19).7.1917 командував військовими підрозділами, що брали участь у ліквідації Полуботківців виступу 1917. У кін. жовтня 1917 К. очолив перший Український полк охорони революції, сформований з делегатів Третього Всеукраїнського військового з'їзду. Полк 29-

31.10(10-13.11),1917 розбив військові загони штабу Київського військового округу, що підтримував повалений Тимчасовий Уряд, і придушив заколот більшовиків у місті. З кін. листопада 1917 К. командував I Сердюцькою дивізією, а в грудні 1917 - військами на українському фронті (див. Українсько-більшовицька війна 1917-21). У 1918-19- інспектор піхоти Армії Української Народної Республіки. Подальша доля невідома.

КАПНІСТ ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ [12(23).11.1758 (за ін. дан., 1757) - 28.10 (9.11). 1823] - визначний український письменник, громадсько-політичний діяч кін. 18 - поч. 19 ст. Н. у Обухівці на Полтавщині (тепер с. Велика Обухівка Миргородського р-ну Полтавської обл.). Деякий час перебував на військовій службі. В 1782-83 - контролер головного поштового управління у Петербурзі, В 1783 повернувся в Україну. Певний час був директором училищ Полтавської губернії. Користувався великим авторитетом серед українського дворянства. Займав виборні посади предводителя дворянства Миргородського повіту (1782; ще до переїзду в Петербург), Київської губернії (1785-87), генерального судді Полтавської губернії (з 1802) та полтавського предводителя дворянства (з 1820), перебуваючи на яких завжди відстоював інтереси українського населення. Почав друкуватися в 1780. Писав оди, елегії, анакреонтичні вірші. В 1783 написав "Оду про рабство" (опубл. 1806), в якій виступив проти посилення колоніальної політики російського уряду в Україні, зокрема, остаточної ліквідації в 1783 козацьких полків і запровадження кріпосного права у Слобідській і Лівобережній Україні. В 1787 К. разом з групою аристократів-автомістів підготував проект відновлення козацьких формувань в Україні ("Положение, на акаом может быть набрано й содержано войско охочих козаков"), який, незважаючи на підтримку П. Рум'янцева-Задунайського і Г.Потьомкіна, був відкинтий царським урядом. У квітні 1791 К. разом з своїм братом Петром за дорученням українських патріотичних кіл перебував у Берліні. Вів переговори з представниками пруських урядових кіл, у т.ч. з міністром закордонних справ (канцлером) Пруссії Е.-Ф.Герцбергом про можливість надання допомоги українському національно-визвольному рухові у випадку відкритого збройного виступу проти російського самодержавства. В 1798 опублікував поему "Ябеда", в якій у гострій формі критикував російську колоніальну політику на українських землях. Переклав "Слово о полку Ігоревім" на російську мову і зробив цікавий коментар, в якому підкреслено українське походження і українські особливості цього твору.

КАПНІСТИ - український шляхетський рід у 18-20 ст., графи. Походили з роду італійського (венеціанського) купця (грека за національністю) Василя Петровича К. (р. н. невід., -п. 19,8.1757), який на поч. 18 ст. оселився в Україні. У 1726 займав посаду сотника Ізюмського полку. У 1736-38 був учасником спільних походів російсько-української армії у Крим. У 1737-50 очолював Миргородський полк. Відзначився в боях проти турків і татар. Будував фортифікаційні споруди і проводив картографічні роботи у Південній Україні. В 1750 звинувачений у підготовці змови з метою захоплення гетьманської влади і наступним проголошенням Гетьманщини незалежною державою. Згодом - командував слобідськими полками. Загинув у битві під Грос-Егердорфом в ході Семилітньої війни 1756-63. Його син Микола Васильович К. (рр. н. і см. невід.) - катеринославський губернський маршалові 795); Петро Васильович К. (р. н. невід. -п. 1826) - гвардійський офіцер російської армії; Василь Васильович К. (1758-1823) - визначний український письменник і громадсько-політичний діяч (див. В. Капніст).

КАПТУРОВІ СУДИ - надзвичайні суди в шляхетській Польщі і Литві, а також у Правобережній Україні в 16-18 ст. Назва походить від польського слова каптур (капюшон), що його косили монахи під час жалібних обрядів. Діяли під час безкоролів'я у період з 1572 до 1768. К.с. розглядали переважно кримінальні і деякі цивільні справи шляхти і духовенства у зв'язку з припиненням діяльності звичайних судів, а також справи про участь українських селян у гайдамацькому русі проти національно-релігійного та соціального гніту. Судді К.с. обиралися сеймами конфедерацій (магнатсько-шляхетських військово-політичних союзів), які оголошували себе верховним органом влади, Деякі підготовчі дії у справах, підсудних цим судам, проводили станові земські суди, створені за Литовськими статутами.

В. Кульчицький (Львів).

КАПУСТА ЛАВРІН (рр. н. і см. невід.) - український військово-політичний діяч часів Хмельниччини, гадяцький полковник (1648-49), суботівський отаман, дипломат. У 40-х рр. 17 ст. перебував на Запоріжжі. У квітні 1648 брав участь у повстанні реєстрових козаків у Кам'яному Затоні, разом з якими приєднався до української армії під проводом гетьмана Б. Хмельницького. З 1648 - полковник гадяцький. Учасник Жовтоводської битви 1648, Корсунської битви 1648, Пилявецької битви 1648. У листопаді 1648 за наказом Б.Хмельницького здійснив похід на Городок і Перемишль. У лютому 1649 призначений Б.Хмельницьким суботівським отаманом. Очолював українську розвідку під час національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57. Брав участь у розслідуванні справ про шпигунство на користь Польщі дружини Б. Хмельницького М. Чаплинської (страчена за наказом Б.Хмельницького), про підготовку змови проти гетьмана полковником М. Федоровичем і організацію польським шпигуном Я. Смяровським замаху на Б. Хмельницького та ін. Виконував деякі дипломатичні доручення, зокрема в 1653 двічі їздив з листом від гетьмана до Москви, де брав участь у Земському соборі (25.5.1653), мав зустріч з царем Олексієм Михайловичем (4.10.1653). У квітні 1655 і в березні 1657 очолював українське посольство до Туреччини. Дальша його доля невідома.

КАПУСТЯНСЬКИЙ МИКОЛА (1.2.1879 -19.2.1969)-український військовий і політичний діяч, генерал-

хорунжий Армії УНР. Н. у Чумаках Катеринославської губернії. Брав участь в російсько-японській війні 1904-05. У 1912 закінчив Академію Генштабу в Петербурзі. Під час Першої світової війни був полковником Генерального штабу російської армії та начальником штабу дивізії. Влітку 1917 К. став одним з ініціаторів формування українських військових частин у російській армії. В серпні 1917 К. призначений начальником штабу першої дивізії Першого Українського Корпусу під командуванням П. Скоропадського. У січні 1918 - начальник штабу Північно-Західного фронту, де йшли запеклі бої в більшовиками. За Дерикторії УНР виконував обов'язки Головнокомандуючого з військових операцій, а згодом генерал-квартирмейстра штабу Армії УНР. У серпні 1919 під час спільного походу Армії Української Народної Республіки та Української Галицької Армії на Київ і Одесу очолював оперативні відділи об'єднаних армій. Після завершення визвольних змагань 1917-1921 К. був інтернований у польському таборі Ланцуг. Згодом жив у Польщі, з 1923 - у Парижі. Брав активну участь у житті української громади у Франції, де в 1932 організував громадсько-культурну організацію - Український Народний (пізніше - Національний) Союз, в 1932-38 - голова УНС. К. був одним з засновників і провідних членів Організації Українських Націоналістів. У січні-лютому 1929 став учасником Першого Конгресу Українських Націоналістів, на якому обраний заступником голови Президії Конгресу. Увійшов до складу Проводу Українських Націоналістів, а згодом призначений військовим референтом ПУНу (з 1933 - співкерівник референтури разом з ген. В. Курмановичем). У 1930-х рр. керував перевишколом колишніх старшин Армії УНР і УГА у станиці ОУН неподалік Данціга (тепер м. Гданськ, Польща), з 1930 видавав у Франції журнал "Військові Знання". В серпні 1939 учасник II Великого збору ОУН у Римі. З лютого 1940 після розколу в організації належав до ОУН (М). Протягом Другої світової війни виконував обов'язки заступника голови Української Національної Ради в Києві. В післявоєнний час жив у Німеччині. В липні 1948 був призначений міністром військових справ Уряду УНР в еміграції. Помер і похований у Мюнхені (Німеччина). Автор книги "Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919" (1921-22, 1946), численних статей на воєнну тематику.

КАПУЦИНИ - католицький чернечий чин, відгалуження ордену францисканців. Заснований в 1525 францисканцем Маттео да Башіо. В 1619 Папа Павло V затвердив К. як незалежний чин. Назва чину походить від гостроверхого капюшону, пришитого до ряс з грубого полотна, яку носять К., підперезавшись шнурком. У 16-17 ст. К. діяли у Франції, Німеччині, Швейцарії, Італії та ін. країнах Європи. У 18 ст. поширили свій вплив і на Україну, головним чином - Волинь. К. вели активну місіонерську діяльність у країнах Азії і Африки. В 1538 у Франції був створений жіночий чин капуцинок. У 80-х рр. 20 ст. чин нараховував бл. 17 тис. членів. На поч. 1990-х рр. чин відновив діяльність в Україні.

КАПУЩАК ІВАН (13.11.1807 - 17.10.1868) - український громадський діяч у Галичині. Н. у Ляхівцях на Станіславщині (тепер с. Підгір'я Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.). Вчився у гімназії в Станіславові, знав німецьку мову. До 1830 служив у австрійській армії. Після повернення з війська став сільським дяком. У червні 1848 вибраний депутатом австрійського парламенту від Солотвинського виборчого округу. 17.8.1848 К. при обговоренні проекту програми з аграрного питання виголосив у рейхстазі промову, що була спрямована на захист поневолених галицьких селян та містила вимогу скасування феодальних повинностей селян без викупу поміщикам. Виступ К. прокоментувала більшість західно-європейських газет того часу. Вимогу, поставлену галицьким представником, підтримали всі селянські депутати віденського парламенту. В 1850-х рр. К. розгорнув значну громадсько-освітнянську роботу. В 1853 організував народну школу у своєму селі, став її першим вчителем. У 1854-64 - громадський писар. І. Франко в 1897 переклав промову К. і надрукував її у своїй праці "Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині" (1898).

КАРАДЖИЧ ВУК СТЕФАНОВИЧ [26.10(6.11.)1787- 26.1.1864] - визначний сербський філолог, історик, етнограф і фольклорист, член-кор. Австрійської (з 1848), Пруської (з 1850) та Російської АН (з 1851). Діяч сербського національного відродження. Реформатор сербської літературної мови. Н. у м. Тржич (Сербія). Брав участь в Першому сербському повстанні 1803-13. На основі народної мови здійснив реформу сербської мови, склав її граматику і словник. У 1818-19 побував в Україні, зокрема у Києві, Львові, Чернівцях. Його праці й патріотична діяльність були широко відомі діячам українського відродження і служили їм взірцем для наслідування. Реформаторство К. щодо введення для сербської мови фонетичного правопису взяли за зразок діячі "Руської Трійці" під час видання альманаху "Русалка Дністрова". І. Вагилевич на основі К. словника укладав свій "Ідиотикон" - українсько-німецько-латинський словник М. Шашкевич, Я. Головацький, А. Метлинський та ін. за його зібранням переклали на українську мову чимало сербських народних пісень. За мотивами зібраних ним народних пісень Т. Шевченко написав вірш "Подражаніє сербському". К. було обрано академіком Австрійської, Пруської та Російської АН, почесним членом Одеського товариства історії та античності (1842), а також Харківської університетської ради (1846). Автор праць: "Грамматика сербської мови за говорами простого люду" (1814), "Сербський словник з німецькими і латинськими тлумаченнями" (1818), упорядник зібрань: "Сербські народні казки" (1821), "Сербські народні пісні" (4 кн., 1823-1833), "Сербські народні приказки" (1836) та ін.

Ф. Стеблій (Львів).

КАРАЗИН ВАСИЛЬ НАЗАРОВИЧ [30. 1(10.2.). 1773 - 4(16). 11.1842] - український вчений, винахідник, громадський діяч. Н. у Кручику Богодухівського повіту на Харківщині. Навчався у Харківському приватному пансіоні та Гірничому корпусі (інституті) в Петербурзі. З ініціативи К. було засновано Харківський університет (1805) та створено філотехнічне Товариство (1811-18) для поширення досягнень науки, техніки та розвитку

промисловості в Україні. Неодноразово активно виступав проти колоніальної експлуатації України Російською імперією. Був прихильником перебудови державного устрою Росії на засадах конституційної монархії. В 1820-21 за критику існуючого суспільного ладу був ув'язнений у Шліссельбурзькій фортеці. Після звільнення жив під наглядом поліції у своєму маєтку. Помер у Миколаєві, де і похований. К. автор ряду важливих відкриттів у галузі техніки, хімії, агрономії, селекції та ін. Йому належать бл. 60 наукових праць. У Харкові К. встановлено пам'ятник.

КАРАЇМОВИЧ ІЛЛЯШ [р. н. невід. - п. 24.4(4.5).1648] - козацький старшина. В 1634 -наказний гетьман козацьких військ на Сіверщині під час війни з Московією. У 1637 - полковник переяславський, з 1646 - військовий осавул реєстрових козаків. Учасник переговорів у 1646 представників козацької старшини з польським королем Владиславом IV Вазою у Варшаві. У квітні 1648 разом з І.Барабашем очолював загін реєстрового війська, що був відправлений М. Потоцьким для придушення повстання на Запорізькій Січі під проводом Б. Хмельницького. Коли загін, що плыв на байдаках вниз по Дніпру, прибув під Кам'яний Затон (тепер с. Дніпровакам'янка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.) реєстровці підняли повстання, яке очолили Ф. Джалалій і черкаський сотник Б. Товпига. Повсталі скликали так звану Чорну раду, на якій вирішили приєднатися до війська Б. Хмельницького. К., І.Барабашата їх прихильників 24.4.(4.5).1648 було вбито (втоплено у Дніпрі), а реєстрові козаки 2(12).5.1648 з'єдналися під Жовтими Водами з повстанським військом (див. Жовтоводська битва 1648).

КАРБОВАНЕЦЬ - 1) Українська назва рубля Російської імперії, що поширилася з другої пол. 18 ст. Назва походить від насічок-карбів, що поміщалися на гурті (боковій стороні) монет замість відповідних написів; 2) Грошова одиниця Української Народної Республіки. Рішення про випуск перших грошових знаків номіналом 100 К. було прийнято Українською Центральною Радою 19.12.1917. Вони були видруковані в одній з друкарень Києва і з'явилися на грошовому ринку вже 24.12.1917. Це були перші грошові знаки, на яких поміщено зображення державного герба України - тризуба та написи українською мовою. Одночасно на банкнотах цієї емісії бачимо написи російською, єврейською та польською мовами. Після встановлення законом УНР від 1.3.1918 нової грошової одиниці - гривні К. став дорівнювати 2 гривням. В обігу знаходилися знаки номінальною вартістю 10, 25, 50, 100, 250, 1000 К. У їх проектуванні брали участь відомі українські графіки Г.Нарбуг, І.Мозалевський, Ф.Красицький та ін. 3) Українська назва російських та радянських рублів, які були запроваджені після встановлення в Україні радянської влади.

КАРДИНАЛ - найвищий (після Папи Римського) духовний стан у католицькій церкві, К. обіймають вищі церковні посади, є найближчими радниками і помічниками Папи в управлінні церквою. Призначаються Папою Римським. З числа К. на конклаві (зборах колегії К.) обирається Папа Римський. Згідно з постановою 1586 Папи Сікста V число К. не повинно було перевищувати 70 (6 кардиналів-єпископів, 50 кардиналів-священників, 14 кардиналів-дияконів). На сьогодні у католицькій церкві нараховується бл. 150 К. Частина К. живе у Римі (К. курії), де очолюють центральні органи Ватикану. В 1970 Папа Павло VI постановив, що К., які досягли 75 років, виходять на пенсію зі збереженням сану, а з 80 років не можуть входити до складу римської курії і брати участь у виборах Папи, 3 українців К. були: митрополит Київський Ісидор (15 ст.), митрополити Львівські М.Левицький, С.Сембратович, Й. Сліпий. Сьогодні титул кардинала має глава Української Греко-Католицької Церкви митрополит М. І.Любачівський.

КАРЛ I (17.8.1887 - 1.4.1922) - імператор Австрії і король Угорщини (під ім'ям Карл IV; 1916-18). Походив з династії Габсбургів. За правління К. I Австро-Угорська імперія як член Четверного союзу продовжувала брати участь у Першій світовій війні 1914-18. За К. I Австро-Угорщина 19.1.(1.2).1918 визнала незалежність України і 27.1(9.2)1918 уклала разом з іншими членами австро-німецького блоку Берестейський мир 1918. Уряд К. I не виконав таємної статті договору про виділення української частини Галичини і Буковини в окремий коронний край у складі імперії, а 4.7.1918 анулював цю таємну угоду. За правління К. I в листопаді 1918 на західноукраїнських землях відбулася національно-демократична революція, що завершилася утворенням Західно-Української Народної Республіки (див. Листопадове повстання 1918). Під час революції К. I був змушений 11.11.1918 зректися влади в Австрії, а 13.11 - в Угорщині. 3.4.1919 австрійський парламент позбавив династію Габсбургів права на престол. У квітні і жовтні 1921 намагався здійснити державний переворот в Угорщині. Інтернований Антантою на о. Мадейру, де й помер.

КАРЛ X ГУСТАВ (8.11.1622 - 13.2.1660) -шведський король (1654-60). З 1648 - генералісімус шведської армії. В 1654 вступив на престол після зречення своєї двоюрідної сестри Христини. 30.10.1654 прийняв перше українське посольство на чолі з Д.Греком, який за дорученням Б. Хмельницького представив план створення антипольської коаліції (Україна, Швеція, Семигород, Бранденбург, Молдавія і Волощина). У 1655-60 вів війну з Польщею. Влітку 1655 шведські війська зайняли Познань і Варшаву, а на поч. жовтня - Краків. У 1656 московський цар оголосив війну К. X Г., що призвела до тривалого протиборства Швеції та Московської держави. В 1656-57 вів активні переговори з Б. Хмельницьким про утворення українсько-шведського воєнного союзу, проте передчасна смерть гетьмана не дозволила реалізувати ці плани. Підтримував союзницькі відносини з гетьманом І.Виговським. За К. X Г. в жовтні 1657 було укладено у Корсуні українсько-шведський договір 1657. Воєнні операції військ К. X Г. у 1655-60 значно розширили шведські володіння на Балтиці.

КАРЛ XII [17(27).6.1682 -30.11(11.12).1718] - король Швеції (1697-1718), визначний полководець. Син Карла XI. Спираючись на економічну і політичну могутність Швеції, маючи в розпорядженні першокласну для того

часу армію і флот, вів війни проти Данії, Польщі, Московської держави, Саксонії. Його основна діяльність була пов'язана з керівництвом шведською армією під час Північної війни 1700-21. На поч. війни примусив капітулювати Данію (1700), розгромив московську армію під Нарвою (1700) і, завдавши поразки польсько-саксонським військам, вступив на територію Польщі і Саксонії. Змусив Августа II Фрідріха укласти Альтранштадський мир 1706, за умовами якого останній зрікся престолу на користь С.Лещинського. В 1705-08 вів через С. Лещинського таємні переговори з гетьманом І.Мазепою про умови участі України в антимосковській коаліції. Влітку 1708 50-тисячна армія К. XII розпочала бойові дії проти московських військ у Білорусії. 21.9.1708 шведські полки на чолі з К. XII, за попередньою домовленістю з гетьманом, вступили на територію Лівобережної України (в р-ні с. Дрокова на Стародубщині). 28.3(8.4). 1709 К. XII уклав з гетьманом І.Мазепою та кошовим отаманом К.Гордієнком шведсько-український союзний договір. За умовами його К. XII визнавав Україну незалежною державою і зобов'язувався надати допомогу українському уряду в боротьбі проти московських військ на території України. 27,6(8.7).1709 шведська армія під командуванням К. XII зазнала поразки у Полтавській битві 1709 і змушена була разом з І.Мазепою відступити на турецьку територію у м. Бендери. Після смерті І.Мазепи (1709) К. XII уклав союз з новообраним гетьманом П.Орликом та кримським ханом для спільної боротьби проти Московського царства. 5(16).4.1710 К. XII підтвердив акт обрання гетьманом П. Орлика і договір між ним і Військом Запорізьким (див. Конституція П. Орлика 1710) та як "протектор України" проголосив себе гарантом безпеки і державної незалежності України. В 1710-13 робив спроби організувати спільний шведсько-турецько-український похід проти Московського царства. В 1715 повернувся до Швеції, де намагався створити нову армію і продовжити війну. В 1716-18 спробував захопити Норвегію, яка належала Данії. Загинув під час облоги норвезької фортеці Фрідріхсгалле.

КАРЛОВИЦЬКИЙ КОНГРЕС 1698-99 - міжнародний конгрес, який відкрився в жовтні 1698 у Карловицях (Словенія). Скликаний для укладення мирного договору між державами, що входили до "Священної Ліги" (Австрія, Венеція, Московія і Польща) і Османською імперією. К.к. передував ряд тяжких воєнних поразок Османської імперії, у т.ч. повний розгром турецьких військ у 1683 під Віднем, в якому значну роль відіграли українські козаки. Посередниками на конгресі виступали представники Англії і Голландії. Між Московією та іншими членами Ліги виникли гострі суперечності, що перешкодили укладенню спільного договору союзників з Туеччиною. У січні 1699 на К.к. було підписано окремі мирні договори Польщі (16.1.1699), Австрії і Венеції (26.1.1699) з Османською імперією. Московська держава 24.1.1699 уклала з Туреччиною перемир'я на 2 роки. За умовами цих договорів до Польщі відійшли Поділля і частина Правобережної України, Австрія одержувала Центральну Угорщину, Трансильванію і майже всю Словенію; Венеція - Морею, о-ви архіпелагу, фортеці у Далмації. За Московщиною залишався Азов, здобутий під час Азовських походів 1695-96.

КАРМАТАНЯНЦЬ ЙОВГАННЕС (Муратович Іван; рр. н. і см. невід.) - вірменський книгодрукар 17 ст., що працював в Україні. Н. у м. Біглісі (тепер Туреччина). На поч. 17 ст. оселився у Львові, де 1616 заснував першу в Україні та четверту в світі вірменську друкарню, що діяла до 1619. В 1616 видав "Сагмос і Давіт" ("Псалтир Давида") вірменською мовою, 1618 "Альгіш Бітікі" ("Молитовник") - єдину в світі друковану книгу кипчацькою мовою вірменським шрифтом. Друкарня К., незважаючи на короткочасність існування, відіграла помітну роль у культурному житті вірменських колоній в Україні.

Я. Дашкевич (Львів).

КАРМЕЛІТИ - члени католицького монашого чину, заснованого у другій пол. 12 ст. у Палестині. Перша чернеча община К. була заснована бл. 1156 хрестоносцем Бертольдом на г. Кармель (звідки і назва чину). В 1226 статут чину був затверджений Папою Григорієм III. У 1238 К. перемістилися до Європи, де заснували значну кількість монастирів. У 1245 або 1247 Папа Інокентій IV надав К. права жебруючого ордену. У 1451 у Франції виник жіночий чин кармеліток. У 16 ст. чин розділився на дві гілки - К. і К. босих. У 17-18 ст. монастирі К. були в багатьох містах України - Кам'янці-Подільському, Барі, Бердичеві, Дрогобичі, Львові, Перемишлі. Із входженням українських земель до складу Російської імперії монастирі К. ліквідувалися. В 1970-х рр. чин К. налічував бл. 27 тис. ченців і черниць.

КАРМЕЛЮК (Кармалюк) УСТИМ ЯКИМОВИЧ [27.2(10.3).1787-10(22). 10.1835] -український національний герой, видатний керівник повстанського руху на Поділлі проти національного і соціального гніту в першій пол. 19 ст. Н. у с. Головчинцях Літинського повіту Подільської губернії (тепер с.Кармалюкове Жмеринського р-ну Вінницької обл.) у селянській сім'ї. В 1812 К. за бунтарські дії був відданий поміщиком Пигловським у солдати. В 1813 разом з Д. Хроном втік з уланського полку, який розміщався в Кам'янці-Подільському, і повернувся в рідні місця. В 1814 очолив повстанський рух проти російської адміністрації і дворянства, який розгорнувся в Літинському, Летичівському і Ольгопільському повітах. У 1830-35 селянський рух під проводом К. охопив усе Поділля, суміжні з ним райони Бессарабії і Київщини. У повстанському русі брали участь бл. 20 тис.чол. Протягом 23 років боротьби повстанські загони на чолі з К. здійснили понад 1 тис. нападів на поміщицькі маєтки. Захоплені у поміщиків гроші і майно роздали селянській бідноті. Для боротьби з повстанцями російський уряд у листопаді 1833 створив т.зв. Галузинецьку комісію (в с. Галузинцях тепер Дерезнянського р-ну Хмельницької обл.). К. чотири рази заарештовували, засуджували до каторжних робіт і засиляли до Сибіру. Але кожного разу він втікав, повертався на Поділля і знову очолював повстанський рух. 10(22).10.1835 К. був убитий із засідки шляхтичем Рутковським у с. Шляхові Коричинці на Хмельниччині. Похований К. у Летичеві (тепер Хмельницька обл.). Образ народного месника відобразили у своїх творах

М.Старицький, Марко Вовчок, В. Кучер та ін. Т. Шевченко назвав його "славним лицарем".

М.Ерстенюк (Львів).

КАРПАН СТЕПАН (1906 - 28.7.1934) - член Організації Українських Націоналістів. Н. у с.Городища Королівські на Львівщині. 23.3.1934 вбив коменданта польської поліції Т. Врубеля, який намагався завербувати його таємним агентом і отримувати від нього інформацію про діяльність та плани ОУН. Засуджений до смертної кари. Польські власті не дозволили дружині К. попроситися з чоловіком перед його смертю. 28.7.1934 К., попросився з капеланом доктором Липським та своїм оборонцем і, не дозволивши зав'язати собі очі, прийняв смерть через повішення.

"КАРПАТСЬКА СІЧ" (Організація Національної Оборони "Карпатська Січ") - Збройні Сили Карпатської України, які були сформовані у листопаді 1938 із загонів Української Національної Оборони. В 1919-39 Закарпаття входило до складу Чехо-Словаччини на правах автономної територіальної одиниці під назвою Підкарпатська Русь. Проте відносна політична свобода не могла підмінити прагнення карпатських українців до створення національної держави і возз'єднання всіх українських земель. У 1930-Х рр. політичні партії і громадські організації вели активну боротьбу за встановлення на закарпатських землях української державності. Намагаючись не допустити розгортання українського національно-визвольного руху і з метою дестабілізації економічної і політичної ситуації, угорські і польські спецслужби заслали на територію Закарпатської України диверсійно-терористичні групи. В 1938 на Закарпатті діяло бл. 20 угорських воєнізованих загонів ("рондьош гарді"), що нападали на українські села, приміщення громадсько-політичних організацій у містах, руйнували мости, тероризували українське населення. За цих умов 4.9.1938 в Ужгороді за ініціативою Організації Українських Націоналістів відбулися збори делегатів від української молоді всього Закарпаття, на яких було утворено напіввійськову організацію Українську Національну Оборону (УНО). До складу проводу УНО увійшли В.Івановчик (голова; з жовтня - С.Росоха), І.Роґач (заст. голови), С.Росоха (секретар), Л.Климуш, Ю.Шпилька, І.Коперльос, Ю.Ставинець, В.Щадей, Л.Чешок і В.Деґа. До проводу входили також представники від кожного повіту. Військовий штаб УНО очолювали полк. Аркас, полк. Стефанів, сотн. Клименко. Незабаром у великих селах і містах Карпатської України відділи УНО налічували від 500 до 1000 членів. Найбільшою проблемою для УНО був брак зброї, яку треба було здобувати в угорських і польських диверсійних банд. На поч. листопада 1939 УНО була реорганізована в Організацію Національної Оборони "Карпатська Січ". Управління "К. С." здійснювала Головна Команда. До її складу увійшли Д. Климуш - комендант, І.Роман -заступник, І.Роґач - генеральний писар, С.Росоха - зв'язковий старшина з урядом Карпатської України. Начальником Генерального штабу було призначено полк. М.Колодзінського. Члени "К.С." були розподілені у гарнізони, де проводили вишкіл молоді. Частина січовиків несла службу в поліції або прикордонній сторожі, ведучи боротьбу з угорськими або польськими диверсійними групами, "К.С." проводила активну культурно-просвітницьку роботу серед населення та видавала тижневик "Наступ" (ред. С. Росоха). Загони "К.С." постійно поповнювалися добровольцями, вихідцями з інших українських земель (Галичини, Буковини, Наддніпрянської України), які прагнули допомогти Карпатській Україні збудувати власну армію. Після проголошення новообраним парламентом 15.3.1939 незалежності Карпатської України (14.3.1939 А. Волошин від імені уряду проголосив Карпатську Україну незалежною державою) "К.С." стала національними Збройними Силами. 15.3.1939 президент А.Волошин призначив військовим міністром С.Ключурака, а головнокомандуючим військами Карпатської України - С.Єфремова. Однак проти утворення української держави на Закарпатті рішуче виступила Угорщина і Польща. В ніч з 13 на 14.3.1939 Угорщина, попередньо узгодивши свої дії з гітлерівською Німеччиною, розпочала відкриту агресію проти Карпатської України. Частини "К.С." протягом 14-15.3. стримували наступ переважаючих сил противника (бл. 40 тис. солдат і офіцерів) по лінії Перечин-Середне-Іршава-Севлюш-Королево. Проте, незважаючи на героїчний опір січовиків, 16.3.1939 угорська армія захопила Хуст, а 18.3. окупувала більшу частину території Закарпатської України. У кін. березня все Закарпаття було повністю загарбане Угорщиною. На окупованій території продовжували вести боротьбу партизанськими методами окремі підрозділи "К.С.". Особливо активно діяли партизанські загони поручника Ф.Тацинця, поручника М.Крупи, хорунжого О.Ворохти. В гірській частині Закарпаття окремі відділи "К.С.", продовжували боротьбу з окупантами ще в кін. травня 1939.

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА (Карпато-Українська держава) - офіційна назва автономної Української республіки у складі Чехо-Словаччини в 1938-39 і Української незалежної держави на Закарпатті в березні 1939. Неофіційно назва К.У. вживалася і до 1939 для означення території Закарпаття. Після розпаду Австро-Угорської імперії закарпатські українці активно виступали за об'єднання К.У. з іншими українськими землями. 21.1.1919 на Народних Зборах ("Соборі Русинів") у Хусті, де зібралося більше 400 депутатів з усього Закарпаття, було проголошено злуку К.У. з Українською Народною Республікою. Однак несприятлива міжнародна ситуація і критичне становище Директорії УНР внаслідок агресії більшовицької Росії, не дозволили здійснити надії закарпатських українців на возз'єднання в єдиній Українській державі. На основі рішень Сен-Жерменського мирного договору 1919 і Тріанонського мирного договору 1920 К.У. увійшла до складу Чехо-Словаччини на правах автономії. Проте реальний автономний статус К.У., передбачений договорами, так і не був забезпечений чехословацьким урядом. У 1920-30-х рр. українська громадськість і політичні партії на Закарпатті активно виступали за надання Карпатській Україні автономії, створення Української національної держави і возз'єднання у Соборній незалежній українській державі. Після

Мюнхенського договору чотирьох держав-(25.5.1938) складне міжнародне становище Чехо-Словаччини і всезростаюча боротьба українського населення за політичні права примусили чехословацький уряд погодитися надати К.У. статус автономної республіки. 8.10.1938 було утворено перший автономний уряд на чолі з А.Бродієм (затверджений центральною владою 11.10.1938). 22.10.1938 празький парламент ухвалив конституційний закон про автономію К.У., після чого Чехо-Словаччина перетворилася на федеративну державу чехів, словаків і карпатських українців. 27.10.1939 А. Бродя, який намагався проводити проугорську політику, було усунуто з посади голови уряду і прем'єр-міністром К.У. обрано А. Волошина. Рішенням Віденського арбітражу 1938 (див. Віденські арбітражі 1938 і 1940) значна частина К.У. (Угорський, Іршавський, Мукачівський і Севлюшський повіти) з містами Ужгород, Мукачів і Берегів були приєднані до Угорщини. За цих умов столицю К.У. було перенесено до Хусту. Для захисту державної незалежності і боротьби з угорськими терористичними формуваннями було створено збройні сили К.У. - Організацію Оборони "Карпатська Січ", велику допомогу в створенні якої надала Організація Українських Націоналістів. Уряд А. Волошина активно здійснював заходи, спрямовані на розбудову української держави. Налагоджувалася робота промисловості, транспорту, торгівлі, українізувалась система освіти, видавнича справа, державна адміністрація. 12.2.1939 відбулись вибори до Сейму К.У., на яких абсолютну більшість голосів виборців (бл. 94%) здобули кандидати Українського Національного Об'єднання. 15.3.1939 Сейм (голова А.Штефан) проголосив повну державну самостійність К.У. Прийнята парламентом конституція К.У. визначила назву держави (Карпатська Україна), державний устрій (президентська республіка), державну мову (українська). Державним прапором та гімном республіки були визнані герб (ведмідь на лівому червоному півполі й чотири сині та три жовті смуги у правому півполі та тризуб з хрестом на середньому зубі), жовто-блакитний стяг і український національний гімн "Ще не вмерла Україна". Президентом К.У. було обрано А. Волошина, який призначив прем'єр-міністром нового уряду суверенної держави Ю.Рева. В ніч з 13 на 14.3.1939 хортистська Угорщина, за підтримкою гітлерівської Німеччини, розпочала відкриту агресію проти К.У. З перших же годин угорського вторгнення частини Карпатської Січі вели кровопролитні бої з переважаючими силами противника по лінії Ужгород-Мукачів-Берегів-Севлюш. 16.3.1939 зазнавши значних втрат, ворог зумів захопити Хуст, а 18.3, більша частина території К.У. була окупована угорськими військами. У гірських районах К.У. загони "Карпатської Січі" продовжували боротьбу з угорськими регулярними частинами до кін. травня 1939. У кін. березня 1939 президент республіки А. Волошин і частина уряду на чолі з прем'єром Ю. Реваєм виїхала через Румунію на еміграцію. Недовгий період існування К.У. став однією з найяскравіших сторінок багатоговітової боротьби карпатських українців за встановлення української державності.

КАРПЕНКО ДМИТРО [псевд. Яструб; бл. 1907 (за ін. дан., 1920) - 17.12.1944] - український військовий діяч, майор Української Повстанської Армії. Н. на Полтавщині (за деякими дан., у Полтаві). На поч. радянсько-німецької війни 1941-45 - лейтенант Червоної Армії. В 1943 приєднався до підпільного осередку ОУН у районі Одеси. З серпня 1943 - рядовий стрілець у курені "Гайдамаки", згодом - політвиховник сотні "Сіроманці". З осені 1943 очолив сотню "Сіроманці" (Воєнна Округа "Лисоня" УПА-Захід) на Тернопільщині. Навесні-влітку 1944 відділ К. вів бої з формуваннями польської Армії Крайової на Холмщині (у складі ВО "Буг") та радянськими партизанами в р-ні Рави-Руської. Організатор інтернаціональних куренів УПА, які склалися з грузинів, узбеків, азербайджанців, росіян. Заги нув у бою з відділами НКВС за селище Нові Стрілиська на Дрогобиччині (тепер Львівська обл.). Постановою Української Головної Визвольної Ради від 30.5.1945 першим з старшин УПА нагороджений Золотим Хрестом Бойової заслуги першого ступеня (посмертно).

КАРПИНЕЦЬ ІВАН (26.12.1898 - 17.11.1954) - український історик і музеєзнавець, член Наукового Товариства ім. Т.Шевченка. Н. у м. Рудках на Львівщині. Гімназійну освіту здобув у Перемишлі. У 1918-20 - воїн Української Галицької Армії. Навчався у Львівському (таємному) Українському Університеті (1921-23), Львівському ун-ті (1923-28). У 1932 здобув науковий ступінь доктора філософії. Не будучи допущений польською окупаційною владою до роботи за фахом історика, викладав у школах українську та німецьку мови. З 1936 - працівник бібліотеки НТШ, член його історико-філософської секції, з 1937 - засновник і керівник його Музею історично-воєнних пам'яток. У 1940-41 і 1944-46 -старший науковий співробітник Львівського відділу Інституту історії України АН УРСР, після ліквідації якого в 1946 переведений на роботу до Києва, але скоро через хворобу відрахований з інституту. В останні роки життя викладав німецьку мову в інститутах Львова. Як науковець досліджував економічну та військову історію Галичини. Автор праць з історії міст та промисловості Галичини під владою Австрії (1772-1914) та військової історії західноукраїнських земель 1914-1920. Опублікував дослідження: "Кількість міських поселень колишньої Галичини та їх поділ на міста і містечка" (1932), "Галицькі залізні гуті та їх продукція в рр. 1772-1848" (1937), "Історія 8-ї Галицької бригади" (1932-35), "І курінь 8-ї бригади УГА" (1931), "Панцирний поїзд, ч. 2" (1936). Зберігаються в рукописах: "Проблема міст Галичини", "Белз і Белжчина під Австрією" (1772-1918), "Чортківськаофензива"(1919), "Український народ Австро-Угорщини в часі I світової війни" та ін.

Ф. Стеблій (Львів).

КАРПИНСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР (1869 - 1929) -український громадсько-політичний діяч. Н. у Білій Підляській на Підляшші. До 1917 - суддя у Чернігові. В січні 1918 - товариш міністра внутрішніх справ в уряді В.Винниченка. У період існування Української Держави - член ради Міністерства закордонних справ. У 1920-

X pp. займався адвокатською практикою у Рівному, очолював місцеву філію "Просвіти". В 1922-28 -член польського сенату. Очолював Український Сенаторський Клуб у Варшаві. Помер у Рівному.

КАРПІНІ ПЛАНО ДЖОВАНІ (бл. 1182 -1.8.1252) - ченець францисканець, італійський мандрівник. Н. в Умбрії. В 1245 К. очолив одну з трьох дипломатичних місій, висланих Папою Інокентієм IV до Монголії з метою навернення монголо-татарів до християнства. Шлях її пролягав з Ліону через Чехію, Польщу, Україну (у т. ч. Київ), пониззя Волги, пн. узбережжя Аральського моря, долину Сирдар'ї, Семиріччя, гори і пустелі Центральної Азії до ставки великого хана Гаюка поблизу Каракорума. У 1246 під час перебування в Україні деякий час жив у Володимирі, де намагався переконати Василька Романовича у необхідності релігійної унії з Апостольською столицею. Був посередником у дипломатичних зв'язках Данила Романовича Галицького з Папою Римським. Залишив записки про свої подорожі - "Книга про татарів" (повністю надрукована 1838)

КАТЕРИНА І ОЛЕКСІЇВНА [5(15).4.1684 -6(17).5.1727]-російська імператриця (28.1.1725-17.5.1727). Дочка литовського селянина Самуїла Скавронського, який переселився у м. Маргенбург (нині м. Алуксне у Латвії). До прийняття православ'я носила ім'я Марта. Під час перебування у Маргенбурзі була служницею у пастора Глюка. На початку Північної війни 1700-21 потрапила до російського воєначальника Шереметьєва, а згодом - до О.Меншикова, у яких перебувала на становищі напівслужниці-напівналожниці. З осені 1703 - фактична дружина царя Петра I. Офіційний церковний шлюб було оформлено 12.2.1712. Від шлюбу народилися дві дочки - Анна та Єлизавета. У 1724 К.І О. була урочисто коронована Петром I. Після смерті Петра I (28.1.1725) група прихильників петровських реформ на чолі з О. Меншиковим та П.Толстим, за підтримкою гвардійських полків проголосили К. І О. російською імператрицею. Сама К. І О. державними справами і політичною діяльністю не займалася, фактичне управління імперією було в руках О.Меншикова та Верховної Таємної Ради, створеної 8.2.1726 з числа аристократичної верхівки. За правління К. І О. російський уряд продовжував проводити колоніальну політику щодо України. Однак зростання незадоволення козацької старшини та загроза війни з Туреччиною змусили царський уряд піти на ліквідацію Першої Малоросійської колегії (див. Малоросійська колегія) та відновлення гетьманства (гетьманом став Д. Апостол). Незадовго до смерті К.І О. підписала заповіт про передачу престолу онуку Петра I - Петру II Олексійовичу.

КАТЕРИНА ІІ ОЛЕКСІЇВНА [Софія-Фредеріка-Августа; 24.4.(5.5).1729 - 6(17).11.1796] -імператриця Російської імперії (1762-1796). Н. у м. Штетін (м.Щецін, Польща). Походила з нмецької династії Ангальт-Цербст. У 1745 вийшла заміж за майбутнього імператора Росії Петра III. У 1762 внаслідок палацевого перевороту і усунення свого чоловіка К. ІІ стала імператрицею. Вела активну загарбницьку політику. В результаті російсько-турецьких воєн (1768-74,1787-91) та трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795) Російська імперія захопила більшу частину українських земель (крім Галичини, Буковини та Закарпаття). К.ІІ проводила політику, спрямовану на остаточну ліквідацію автономії України: у 1764 було скасовано гетьманство, у 1765 розформовано козацькі полки на Слобожанщині, у 1775 остаточно зруйновано Запорізьку Січ, у 1782 у Гетьманщині ліквідовано полкову та сотенну адміністрацію і запроваджено поділ на 3 намісництва, у 1783 розформовані козацькі полки на Лівобережжі і юридичне запроваджено кріпосне право. У 1785, видавши "Жалувану грамоту дворянству", К.ІІ законодавче оформила права і привілеї російського дворянства і прирівняла до нього українську козацьку старшину, закріпивши за нею земельні володіння. К.ІІ особисто віддавала накази про придушення антикріпосницьких виступів в Україні - Коп'ющини у 1768 та Турбаївського повстання 1789-93.

У галузі культури правління К.ІІ позначилося дальшою русифікацією України, У 1783 у Києво-Могилянській Академії було запроваджено російську мову викладання. У 1786 було проведено секуляризацію церковних земель, чим завдано шкоди церкві в Україні. Після приєднання до Росії Правобережної України уряд К.ІІ проводив тут політику, спрямовану на ліквідацію греко-католицької церкви.

КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО - козацький корпус, створений за царським указом від 3(14).6.1787 на Пд. Україні. К.К.В. організувалось князем Г. Потьомкіним з колишніх запорожців та військових поселенців Катеринославщини. У військо увійшли поселенці колишньої Української лінії та військові частини "корпусу передової округи Катеринославських козацьких полків" (Бузький, Малоросійський і Конвойний полки). Сформоване з 10 полків на взірець Донського козачого війська, К.К.В. одержало для поселення землі в межиріччі Інгулу і Південного Бугу. В 1788 до К.К.В. приписані старообрядці, міщани і цехові Катеринославської, Вознесенської і Харківської губерній. Загальне число військового населення понад 50 тис. чол., у т. ч. близько 20 тис. козаків (за ін. дан., бойовий склад становив до 10 тис. чол.). У 1790 "великим гетьманом" Катеринославського і Чорноморського війська було призначено Г.Потьомкіна. К.К.В. брало участь у російсько-турецькій війні 1787-91, відзначилось під час здобуття Акермана (тепер Білгород-Дністровський), Кілії, Ізмаїла. В 1796 було розформоване Козацькі полки, крім Бузького, перетворено на регулярні частини царської армії. В 1802 козацьке населення колишнього К.К.В. було переселено на Кубань. 3 тис. осіб стали основою Кавказького полку Кубанського Козачого Війська.

о. Сухий (Львів).

КАЧКОВСЬКИЙ МИХАЙЛО (1802-20.8.1872) -український громадський і культурний діяч, юрист, народовець-австрофіл, Н. у Дубно, Був відомим меценатом, матеріально підтримував письменників і

публіцистів. На його кошти засновано у Львові журнал "Слово" (1861). При Народному Домі у Львові створив фундацію (80 тис. гульденів) на нагороди за твори українською літературною мовою. Помер у Кронштадті під час подорожі по Росії. Його ім'ям було назване засноване 1874 на зразок товариства "Просвіта" московфільське культурно-освітнє товариство (див. Товариство ім. М. Качковського), хоч К. московфілом, ніколи не був.

КАШТЕЛЯН (кастелян)-у Польській державі-службова особа, яку призначав король або князь для управління "городу" (замку) та навколишньої місцевості. Вперше посаду К. запровадив король Болеслав I Хоробрий. Призначався у кожне воєводство заступником воєводи. К. належала військова, поліцейська влада, яка в 13 ст. перейшла до королівських старост. Мав право брати участь у королівській раді (сенаті). У випадку скликання "посполитого рушення" (народного ополчення) К. командував шляхтою свого повіту під час воєнного походу. К. призначався також на загарбаних Річчю Посполитою українських землях. Ця посада існувала до 18 ст.

КАЩЕНКО АНДРІАН ФЕОФАНОВИЧ [19.9.1858 - 29.3.1921] - відомий український письменник. Н. на хуторі Веселому Лукашівської волості Олександрійського повіту Катеринославської губернії (тепер Запорізька обл.). Навчався в класичній гімназії та юнкерському училищі у Катеринославі. Декілька років перебував на військовій службі, згодом працював контролером в управлінні залізниць у багатьох містах Російської імперії - Пермі (1904-08), Петербурзі, Москві, Туапсе (1911-13). З 1914 знову жив у Катеринославі. К. брав активну участь у національно-культурницькому русі, зокрема, сприяв розповсюдженню творів Т.Шевченка, організував українські вистави і вечори, тісно співпрацював з катеринославською "Просвітою", листувався з відомими діячами української культури (О. Пчілкою, П. Мирним, П.Стебницьким). У 1917-19 К. організував і очолив "Українське видавництво А. Кащенко у Катеринославі", яке популяризувало українську історичну літературу. Помер і похований у Катеринославі (тепер Дніпропетровську). К. - автор багатьох прозових творів на історичну тематику, серед яких найвідоміші: "На руїнах Січі" (1907), "Борці за правду" (1913), "Під Корсунем" (1913), "У запалі боротьби" (1914), "З Дніпра на Дунай" (1914), "Зруйноване гніздо" (1914).

КВАРТА [від. лат. quarta (pars) - четверта частина, чверть] - 1). Одиниця вимірювання об'єму рідких і сипучих тіл у неметричній системі мір. У 16-18 ст. К. ввелась в Україні як міра рідин, яка дорівнювала приблизно 1 л.-2). Прямий податок у 16-18 ст. у Речі Посполитій і на українських землях, що входили до її складу. Сплачувалась у розмірі четвертої частини від прибутків королівських (державних і "столових") маєтків. Ішла на утримання постійного найманого т. з. кварцяного війська. В період війни стягувалась "подвійна кварта".

КВАРТНИК (польськ. kwartnik від лат. quarta, quartensis - чверть) - срібна польська монета, що дорівнювала 1/4 лічильно-грошової одиниці -скойця (2 гроші). Карбування К. на монетних дворах Польщі велось протягом 1337-1403 (з перервами). У другій пол. 14 ст. після встановлення польського панування на галицьких землях у Львові велось карбування К. для Галицької Русі. Відомими є К. королів Казимира III Великого та Людвіка Угорського, а також королівського намісника князя Владислава Опольського. Згодом їх карбування було продовжене за правління Владислава II Ягайла (до 1414). Про належність цих монет свідчить зображення на К. герба Галичини - лева та відповідний напис - "Moneta Russiae". Поступово на грошовому ринку К. були замінені півгрошами, частина яких також карбувалася у Львові.

КВАРЦЯНЕ ВІЙСЬКО - назва військових загонів, які вперше створені у Речі Посполитій в 1562 за часів правління Сигізмунда II Августа. К.в. утримувалось за рахунок т. зв. кварта -четвертої частини прибутків королівських (державних та "столових") маєтків. Складалося з двох родів військ - кавалерії та шляхти (з 1632 запроваджено також артилерію). К.в. використовувалось, головним чином, для охорони державних кордонів Речі Посполитої. Значна частина війська перебувала в українських землях і часто використовувалось для придушення козацьких повстань. Під час національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-57 підрозділи К.в. зазнавали нищівних поразок від української армії, зокрема в битвах під Жовтими Водами і Корсунем.

КВАТЕРІНК ПЕТРО (рр. н. і см. невід.) -сотник австрійського генерального штабу в роки Першої світової війни 1914-18. У 1914 виступив ініціатором створення стрілецьких розвідувально-диверсійних груп ("двадцятки"), що відзначились у боях з російськими військами у Карпатах. Після війни - полковник югославської, згодом - генерал хорватської армії.

КВІРІНГ ЕМАНУІЛ ЙОНОВИЧ [1(13).9.1888 -26.11.1937] - радянський партійний державний діяч, доктор економічних наук. Н. у с. Фрізенталь Новоузенського повіту Самарської губернії (тепер с. Новолиповка Федоровського р-ну Саратовської обл., Росія) в сім'ї німецького колоніста. Брав участь у революційному русі: з 1906-як член партії есерів, з 1912 - як більшовик. З 1913 співробітничав у газеті "Правда", був секретарем більшовицької фракції в IV Державній Думі. Влітку 1914 К. заарештували і вислали до Катеринослава, де він незабаром був обраний до складу Катеринославського комітету РСДРП(б). Після Лютневої революції 1917 в Росії секретар Катеринославського комітету РСДРП(б) і голова Катеринославської ради робітничих і солдатських депутатів. З жовтня 1918 до березня 1919 - перший секретар ЦК КП(б)У. В партії К. очолював т. зв. катеринославську фракцію, яка виступала за окупацію України російськими радянськими військами та сприяв входженню Катеринославщини до складу Донецько-Криворізької Радянської Республіки. В 1919 - голова Раднаркому України, в 1919-20 - секретар Катеринославського губкому КП(б)У. В 1921 входив до складу радянської делегації на мирних переговорах з

Польщею і підписав разом з Ю.Коцюбинським від УСРР Ризький мирний договір 1921. У 1921-23 - секретар Донецького губкому КП(б)У. В 1923-25- перший секретар ЦК КП(б)У. Перебуваючи на цій посаді, К. чинив опір проведенню політики українізації, за що був звинувачений українськими націонал-комуністами в російському шовінізмі. В 1925 відкликаний з України до Москви. В 1925-27 - заст. голови ВРНГ СРСР, 1-927-30 і 1934-37 - заст. голови Держплану СРСР, з 1930 очолював Економічний інститут червоної професури, в 1932-36 - директор Економічного інституту Комуністичної академії. Був членом ЦК ВКП(б). Заарештований органами НКВС і усунений як можливий політичний противник Й. Сталіна.

КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО ГРИГОРІЙ ФЕДОРОВИЧ [справжн. прізвище - Квітка, літ. псевд. Грицько Основ'яненко; 18.(29).11.1778 - 8.(20).8.1843] -перший видатний прозаїк нової української літератури, відомий громадсько-культурний діяч. Н. у с. Основі (тепер у межах Харкова). Походив з козацько-старшинського роду. Здобув домашню освіту. У 23 роки вступив до Курязького монастиря, але через чотири роки повернувся до світського життя. Був комісаром у народному ополченні, повітовим предводителем дворянства (1817-28), згодом - головою Харківської палати кримінального суду. Став активним діячем громадського і культурного життя Харкова. Обирався членом Товариства наук при Харківському ун-ті. Виступив одним із засновників Харківського професійного театру (з 1812 - його директор), Благодійного товариства (1812), Інституту шляхетних дівчат (1812), Харківської губернської бібліотеки (1838). К.-О. був прихильником ідеї вдосконалення суспільства шляхом реформ та впливу на нього засобами літературного і театрального мистецтва. Головним творчим принципом вважав "писання з природи", орієнтацію на живу навколишню дійсність. Виступав з пропагандою народної теми в літературі, був переконаний в позастановій цінності особистості. Свої перші твори друкував у ж-лі "Украинский Вестник", який видавав у 1816-17 разом з Р.Гонорським і Є. Філоматським. Писав українською і російською мовами. В 20-х рр. виступив з комедіями - "Приезжий из столиць", или суматоха в уездном городе" (1827, опубл. 1840), "Дворянские выборы", "Шельменко-денщик" та ін. Спираючись на літературну традицію, започатковану І. Котляревським, народну пісенність і гумор, К.-О. написав популярні і досі комедію "Сватання на Гончарівці" (1835) та п'єсу "Шельменко-денщик" (1840). Українські прозові твори К.-О. поділяються на дві основні групи: бурлескно-реалістичні ("Солдатський патрет", "Мертвецький великдень", "От тобі і скарб", "Пархімове снідання", "Підбрехач", повість "Конотопська відьма") та сентиментально-реалістичні повісті ("Маруся", 1834; "Козир-дівка", 1838; "Сердешна Оксана", 1841; "Щира любов"). Серед кращих творів російською мовою - роман "Пан Халявский" (1840), повісті "Жизнь и приключения Столбикова" (1841), "Ганнуся", "Панна Сотниківна", історико-художні та етнографічні нариси "Головатый" (1839), "Украинцы" (1841), "История театра в Харькове" (1841), "1812 рік в провінції", т.зв. фізіологічні нариси - "Ярмарка" (1840), "Знахарь" (1841). Кращі твори К.-О. одними з перших представляли українську літературу європейським читачам. У 1854 в Парижі опубліковано французькою мовою "Сердешну Оксану". Твори К.-О. перекладено на польську, болгарську, чеську та ін. мови. З К.-О. листувався Т. Шевченко. Поет давав позитивні відгуки на його твори, присвятив йому вірш "До Основ'яненка" ("Б'ють пороги; місяць сходить"; 1839) та виконав ілюстрації "Знахар" і "Панна Сотниківна" до однойменних творів К.-О.

К.-О. носить почесне ім'я "батька української прози". Його повісті, сюжети яких розгортаються поза соціальними конфліктами, з ідеально-цінливими і побожними героями, є типовим зразком українського сентименталізму. Творчість К.-О. справила значний вплив на подальший розвиток української літератури, зокрема т. зв. етнографічної школи.

О. Рибак (Львів).

КЕДРИН ІВАН (справжнє прізвище - І.Рудницький; 22.4.1896-4.3.1995)- український політичний діяч і журналіст. Н. у Ходорові (тепер Львівська обл.). Навчався у гімназіях Бережан і Львова. З 1915 як вояк австрійської армії брав участь у бойових діях Першої світової війни 1914-18. У 1916 потрапив у російський полон, відбував його у таборі в Забайкаллі. Після Лютневої революції 1917в Росії переїхав у Київ, де працював в українських державних установах освіти. Згодом вступив до Армії УНР, брав участь у боях, працював референтом військової газети. З 1920 жив в еміграції. В 1923 закінчив філософський ф-тет Віденського ун-ту. Під час навчання в 1920-21 редагував разом з В. Піснячевським, В. Мурським, А. Хомиком журнал "Воля" (останні три номери - "Воля України"). Незабаром повернувся до Львова, де плідно займався журналістською діяльністю. Співпрацював у газеті "Діло", в 1925-31 - кореспондент і пресовий референт Української Парламентської Репрезентації у Варшавському сеймі, довголітній секретар Товариства письменників і журналістів у Львові. В 1937-39 К. спільно з І.Німчуком та В. Кузьмовичем редагував газету "Діло" (очолював політ. відділ газети). В 1920-30-Х рр. політична діяльність К. була тісно пов'язана з екзильним урядом УНР та найвпливовішою політичною партією в Західній Україні - Українським Національно-Демократичним Об'єднанням. Відповідав за підтримання зв'язків між УНДО і Організації Українських Націоналістів, контакти УНДО з екзильним урядом УНР. Окупація у вересні 1939 радянськими військами західноукраїнських земель змусила К. виїхати до Кракова. З 1944 проживав в Австрії, де протягом 1946-49 очолював Українське Центральне Допомогове Об'єднання в Австрії. В 1949 емігрував у США. З 1953 до 1973 працював у редакції газети "Свобода" - найбільшого українського щоденного видання на американському континенті. Брав активну участь в політичному, науковому та громадському житті української еміграції. К. деякий час виконував обов'язки голови Президії Української Національної Ради в екзилі. Був членом ЦК УНДО, головою Спілки українських журналістів в Америці, заступником голови НТШ в

Америці, співредактор органу Об'єднання бувших вояків українців в Америці "Вісті Комбатанта", (з 1961). Помер у Нью-Джерсі (штат Нью-Джерсі, США). Автор книг: "Берестейський мир: спомини і матеріали" (1928), "Причини упадку Польщі" (1940), "Паралелі з історії України" (1971), "Життя-події-люди" (1976).

Д. Кушплір (Львів).

КЕДРОВСЬКИЙ ВОЛОДИМИР (13.8.1890 -13.3.1970) - український військовий і громадсько-політичний діяч, журналіст, полковник Армії УНР. Н. на Херсонщині. Належав до Української Партії Соціалістів-Революціонерів, член Центрального Комітету партії. У 1917-18 К. входив до складу Української Центральної Ради. В червні 1917 на Другому Всеукраїнському військовому з'їзді обраний членом Українського Генерального Військового Комітету, згодом - заступник голови комітету. 13.5.1919 К. за наказом Головного Отамана С. Петлюри очолив державну військову інспекцію, яка мала завершити реорганізацію Армії Української Народної Республіки та зміцнити військову дисципліну в частинах. З осені 1919 до 1921 К. - посол УНР в Латвії, Естонії та Фінляндії. В 1921 переїхав у Відень. У першій пол. 1920-Х рр. К. активно співпрацював із Спілкою Українських Журналістів у Європі, з 1926 жив в еміграції у США. В 1926-33 - співредактор щоденної газети "Свобода". Працював керівником українського відділу радіостанції "Голос Америки" (1955-63) у Вашингтоні. Помер у Нью-Йорку. Автор спогадів "Обриси минулого" і "1917-ИЙ рік" (1966).

КЕЙСТУТ (Кейстутіс;1297-15.8.1382)-князь тракайський (трокський) і жемайтійський (1345-82). Син Великого князя Литовського Гедиміна. Володів землями в Західній Литві. В 1345 К. вигнав з Вільнюса свого брата Євнута і правив у Великому князівстві Литовському разом з старшим братом Великим князем Литовським Ольгердом. У 1352 до володінь К. була приєднана Берестейська земля. Вів успішну боротьбу проти Тевтонського ордену, В 1370 об'єднані сили князів К., Ольгерда з українськими князями розбили хрестоносців біля Рудави недалеко Кенігсберга (тепер Калінінград, Росія). У 50-60-Х рр. 14 ст. брав участь у захопленні Чернігово-Сіверської (1355-56), Київської (1362), Подільської (1363) і Волинської земель. Після смерті Ольгерда (1377) К. визнав Великим князем Литовським його молодого сина Ягайла, однак незабаром виступив проти нього, вигнав його з Вільнюса і захопив великокнязівську владу. В 1382 був схоплений за наказом Ягайла і вбитий у Кревському замку.

М. Ерстенюк (Львів).

КЕЛЛЕР ФЕДІР (1857 - 20.12.1918) - російський генерал. У 1914-15 командував 10 кавалерійським полком російської армії, відомого своїми погромами в Галичині. В період Гетьманату перебував у Києві. Після проголошення гетьманом П. Скоропадським федеративного зв'язку з Росією призначений 8.11.1918 командуючим Збройними Силами Української Держави. К., будучи таємним прихильником відновлення "єдиної і неделимої Росії", одразу ж здійснив ряд антиукраїнських акцій - скасував українські організаційні статuti в армії і запровадив старі - царські, наказав закрити Український клуб у Києві та заарештувати ряд відомих українських діячів, санкціонував нищення пам'яток національної культури в місті. К. намагався встановити зв'язок з армією ген. А. Денікіна та готував замах на П. Скоропадського. 27.11.1918 І К. було усунено з посади і на його місце призначено ген. Долгорукого. У грудні 1918 заарештований українськими республіканськими військами і розстріляний.

КЕНІГСБЕРЗЬКИЙ ЛІТОПИС (Радзивілівський) - ілюстрований літописний звід, що містить "Повість минулих літ" в редакції близькій до Лаврентіївської (до І її О), далі -відомості з південноруських літописів, а з серед. 12 ст. до 1206-літопис подій у Володимиро-Суздальській Русі. Зберігся у західноруському (можливо, смоленському) списку кінця 15 ст., який, на думку більшості дослідників, є копією літопису І3 ст. (відредагованого літопису Переяславля Суздальського), що мав в своїй основі володимирський звід 1212, складений з використанням володимирського зводу кінця 12 ст. і літопису Переяслава Дніпровського. Цінним історичним джерелом є вміщені в К.л. 617 кольорових мініатюр, що значною мірою повторюють мініатюри зводів 13 ст., творці яких, ймовірно, використовували також найстарші ілюстровані рукописи з Києва або Переяслава. Список К.л. зберігався у князів Радзивіллів, з -1668 у Кенігсберзькій бібліотеці (звідси і назва). В серед. 18 ст. за ініціативою президента Російської АН К. Розумовського (пізнішого гетьмана України) переданий до бібліотеки АН у Петербурзі. В 1902 видано його фотомеханічну репродукцію.

Я. Ісаєвич (Львів).

КЕРЕНСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ФЕДОРОВИЧ [22.4(4.5).1881 - 11.6.1970] - російський політичний і державний діяч, глава Тимчасового Уряду(1917). Н. у Сибірску, В 1904 закінчив юридичний ф-тет Петербурзького ун-ту, працював адвокатом. У 1912-17- депутат ІV Державної Думи, де входив до фракції трудовиків,а згодом і очолив її. Після Лютневої революції 1917 в Росії - заступник голови виконкому Петербурзької Ради. 2(15).3.1917 увійшов до складу Тимчасового Уряду, де займав пости міністра юстиції (березень-травень 1917), воєнного і морського міністра (травень-вересень), з 8(21).7-міністр-голова (прем'єр-міністр). Після розгрому корніловщини 30.8(12.9) призначений верховним головнокомандуючим. Намагався лавірувати між

різними політичними силами з метою збереження Російської імперії. До революції виступав проти національної політики царизму і переслідувань української мови. Однак до розгортання на поч. 1917 національно-визвольного руху в Україні поставився негативно. В червні 1917 К., будучи військовим міністром, заборонив проведення Другого Всеукраїнського Військового з'їзду (див. Всеукраїнські Військові з'їзди 1917). 29-30.6(12-13.7).1917 очолював російську делегацію (М.Терещенко та І.Церетелі) на переговорах з представниками Української Центральної Ради та Генерального Секретаріату у Києві, Російська делегація зобов'язалася визнати Центральну Раду державним органом влади в Україні. Проте вже 3(17).8.1917 К. видав Тимчасову інструкцію для Генерального Секретаріату, яка значно обмежувала автономні права України. К. неодноразово у своїх публічних промовах звинувачував українських державних діячів у "розвалі Росії". Після жовтневого перевороту у Петрограді 1(14).11 виїхав на Дон. У 1918 емігрував у Францію, з 1940 жив у США. В еміграції займався політичною діяльністю. Відстоював ідею побудови демократичної Росії на федеративних засадах. Помер у Нью-Йорку.

"КЕРЗОНА ЛІНІЯ" - умовна назва лінії, яку Найвища Рада держав Антанти прийняттям "Декларації Верховної Ради союзних і об'єднаних держав з приводу східного кордону Польщі" визнала 8.12.1919 східним кордоном Польської держави. Проходила від Гродно на Ялівку, Немирів, Брест-Литовськ, Дорогуськ-Устилуг, на схід від Хрубешова через Крилув і далі на захід від Рави-Руської I на схід від Перемишля до Карпат. "К.л." не відповідала етнічним кордонам Польщі, а залишала під контролем Варшави значну частину українських етнічних територій (Посяння, Підляшшя, Холмщину й Лемківщину), на що постійно вказували представники делегації Української Народної Республіки на засіданнях територіальної комісії Паризької мирної конференції 1919-20. 10.7.1920 польська делегація на конференції в Спа (Бельгія), враховуючи становище на фронті під час польсько-радянської війни 1920, погодилася визнати цю лінію східним кордоном Польщі. 12.7.1920 міністр закордонних справ Великобританії Дж.-Н. Керзон направив більшовицькому уряду у Москві ноту з пропозицією припинити наступ Червоної Армії на цій лінії (звідси назва "К.л."). Внаслідок воєнних операцій на фронті у вересні-жовтні 1920 та польсько-радянських переговорів у Ризі (див. Ризький мирний договір 1921) кордон між УСРР і Польщею проходив далеко на схід від "К.л.". За рішеннями Ялтинської конференції 1945 "К.л." була покладена в основу після воєнного польсько-радянського територіального розмежування. Договір між СРСР і Польщею, підписаний 6.8.1945 у Москві, встановлював радянсько-польський кордон з відхиленнями на 17-30км від "К.л." на користь Польщі. За умовами цього договору значна частина українських етнічних земель (Лемківщина, Холмщина, Посяння і Підляшшя) залишилися у складі Польщі.

КИБАЛЬЧИЧ МИКОЛА ІВАНОВИЧ [19(31).10.1853 - 3 (15).4.1881]- визначний український винахідник, член "Народної Волі". Н. у м. Коропі Кролевецького повіту Чернігівської губернії (тепер Чернігівська обл.). У 1869-71 вчився у Новгород-Сіверській гімназії. З 1871 навчався у Петербурзькому інституті інженерів шляхів сполучення, з 1873 - у Медико-хірургічній академії. Протягом 1875-78 К. відбував ув'язнення в Лук'янівській тюрмі за революційну пропаганду серед селян Київської губернії. Після звільнення у травні-червні 1879 входив до групи "Свобода або смерть", що утворилася у складі організації "Земля і Воля". З серпня 1879 належав до "Народної Волі". К. за дорученням виконавчого комітету організації розробляв і виготовляв вибухові пристрої для замахів на Олександра П. Заарештований 17(29).3.1881 у Петербурзі та засуджений до страти. В тюрмі розробив проект літального апарату для польоту в космос. У проекті розглядалися такі технічні питання, як влаштування порохового ракетного двигуна, управління ракетним апаратом шляхом зміни кута напряму двигуна, забезпечення надійності польоту тощо. Страчений (повішений) разом з ін. учасниками замаху на царя. Іменем К. названо кратер на зворотньому боці Місяця.

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ (Київська Академія) - один з перших загальноосвітніх вищих навчальних закладів у Східній Європі. Бере свій початок від заснованої у 1615 Київської братської школи, яка відігравала важливу роль у боротьбі проти національно-культурного гніту українського народу. В 1632 до неї була приєднана школа при Києво-Печерській Лаврі, заснована в 1631 (див. Лаврська школа). Об'єднаний навчальний заклад дістав назву Києво-Братської Колегії (або на честь його покровителя П. Могили) Києво-Могилянської Колегії. Сучасники прирівнювали колегію до академій (університетів), проте юридична назва академії була закріплена лише в 1701. Кількість учнів колегії в 1700 досягала двох тисяч, пізніше коливалася в межах 500-1200. Значну частину їх склали сини міщан, козаків, селян. Академія поділялася на 7 (у 18 ст.-на 8) класів ("шкіл"). Вищу ступінь навчання складали "школи - риторики і поетики" (тут вивчалися науки гуманітарного циклу), дворічна "школа філософії" (гуманітарні і природничі науки), чотирирічна "школа богослів'я". Лекції читалися переважно на латинській мові. Багато викладачів, переборюючи наслідки середньовічної схоластики, орієнтувалися на досягнення педагогіки гуманізму. В їх лекціях простежувалися елементи раціоналізму та матеріалістичного сенсуалізму. Глибоко та оригінально розроблялися в К.-М.А. проблеми логіки, семіотики, психології. В академії проводилися публічні наукові виступи, ставилися вистави.

Видатними просвітителами були професори академії І. Гізель, Ф. Прокопович, С. Яворський, М. Козачинський, Г. Кониський. У 1734 в академії вчився М. Ломоносов. Вихованцями К.-М.А. були Є. Славинецький, С. Полоцький, Г.Сковорода, Я. Козельський, гетьман України І.Самойлович. У 17 ст. філіали академії діяли у Вінниці, Гощі, Кременці, Яссах (Молдавське князівство), за її зразком були створені колегії у Чернігові (1701), Харкові (1726), Переяславі (1738). У 18 ст. досвід К.-М.А. широко використовувався при організації середніх і вищих навчальних закладів Росії. Вихованці академії зробили внесок у розвиток освіти в Білорусії, Молдавії, південних слов'ян.

Академія діяла до 1817. Історичне значення К.-М.А. полягає в тому, що вона була значним освітнім і науковим центром України, сприяла поживленню культурного життя та зміцненню міжнародних зв'язків.

Я. Ісаєвич (Львів).

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА КОЛЕГІЯ - див. Києво-Могилянська Академія.

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА - один із найбільших та найдавніших чоловічих монастирів на українських землях. Заснований бл. 1051 ус. Берестове, недалеко від Києва, на правому березі Дніпра. Засновником монастиря вважається св. Антоній Печерський. Першим відомим ігуменом К.-П.Л. був згаданий у історичних джерелах монах Варлаам (1061), після цього монастирську братію очолив св. Феодосій Печерський. Впродовж 11-13 ст. монастир був найбільшим церковним осередком Київської держави. З 12 ст. одержав назву лаври. Відіграла важливу роль у культурному житті Київської держави. Тут велось давньоукраїнське літописання, було налагоджене переписування книг, існував шпиталь для убогих та калік, розвивалась мозаїчна та ювелірна справи, У перших століттях свого існування К.-П.Л. неодноразово зазнавала руйнувань: у 1096 - половецькими ордами, у 1169 - владими́ро-суздальськими військами Андрія Боголюбського; у 1203 загонами князя Рюрика Ростиславича та чернігівськими князями; у 1240 - монголо-татарськими ордами хана Батия. Однак, кожного разу монастир знову відновлювався і ставав все більш відомим. Ще більше зросло значення К.-П.Л. в період входження українських земель до складу Великого князівства Литовського, а з 1569 - Речі Посполитої. Незважаючи на знищення монастиря, під час нападу кримських татар у 1482, він швидко відродився; в 1598 офіційно одержав статус лаври (об'єднувала 6 монастирів) та права ставропігії від Константинопольського Патріарха. Після Берестейського церковного собору 1596 (див. Берестейська унія 1596) тривалий час велися суперечки між греко-католиками та православними за володіння лаврою, які завершилися 1613 переходом лаври у власність православної церкви. В цей період К.-П.Л. продовжувала залишатися центром українського культурно-освітнього життя. Тут укладався започаткований у 13 ст. "Києво-Печерський Патерик" - важливе джерело до історії українських земель, У 1615 архімандрит монастиря Є.Плетенецький заснував при монастирі друкарню. У 17 ст. було опубліковано 117 видань, серед яких - твори П.Могили, І. Гізеля, Л.Барановича, І.Галятівського та інших відомих авторів. В 1631 митрополит П. Могила відкрив при К.-П.Л. школу (див. Лаврська школа), яка об'єднавшись із школою Київського братства дала початок Києво-Могилянській Академії. Після включення України до складу Московської держави, у другій пол. 17 ст., розпочався наступ на права К.-П.Л. з боку Московських Патріархів, У 1688 лавра дістала права ставропігії від патріарха і була вилучена з-під юрисдикції Київського митрополита. У 1720 царський уряд заборонив друкувати книжки українською мовою, що принесло значні збитки монастирю. В 1786 секуляризовано лаврські маєтки (монастир переведена на державне утримання), скасовано стародавнє правило, коли вся братія обирала Духовний Собор, який управляв справами К.-П.Л. Поступово проводилась політика русифікації монастиря, як і всього церковного життя в Україні. Після встановлення радянського режиму в Україні К.-П.Л. постійно зазнавала репресій з боку органів влади. У 1921-22 більшість коштовностей та мистецьких цінностей лаври було конфісковано.

На території лаври за її багатовікову історію створився цілісний архітектурний ансамбль. Найдавнішими пам'ятками були Успенський собор (1073-78, зруйнований радянськими підпільниками 3.11.1941) та Троїцька надбрамна церква (1108). Ряд церков було споруджено у 16-18 ст. на кошти українських гетьманів та представників козацької старшини. Велика лаврська дзвіниця (висота 96,5 м) зведена у 1731-45 архітектором Г.Шеделем, ряд споруд побудовані за проектами лаврського архітектора С.Ковніра. 26.9.1936 територію К.-П.Л. було оголошено державним історико-культурним заповідником, всі її цінності націоналізовано. На його території (всього 22 га) знаходиться понад 30 пам'яток архітектури, функціонують ряд відомих музеїв, у т.ч. Музей історичних коштовностей України та ін. У повоєнні роки знищені війною лаврські споруди були відбудовані і реставровані. Відновлено діяльність чоловічого монастиря Руської Православної Церкви. У другій пол. 1980-Х рр. частина території та будівель К.-П.Л. була передана церкві. Тепер на території К.-П.Л. знаходиться резиденція глави Української Православної Церкви (у канонічній єдності з Московським Патріархатом).

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ПАТЕРИК - видатна рукописна церковно-літературна пам'ятка першої пол. 13 ст., збірник творів про історію Києво-Печерської Лаври та перших її подвижників. Створений після 1215, але не пізніше 1230. Відомий з двох рукописних збірок 15 ст.- Тверської (1406; т. зв. Арсенівська) та Київської (1462; т. зв. Касянівська). Незважаючи на наявність сюжетів і мотивів перекладних патериків (описання життя ченців певного монастиря) Єгипетського, Афонського, Сінайського, Єрусалимського, Скитського, "К.-Л.П." відзначається яскравою самобутністю. Основу "К.-П.П." склали послання єпископа Сімеона (Симеона) печерському ченцю Полікарпу та звернення Полікарпа до ігумена Лаври Акіндіна, а також Лаврський літопис 1076 "Про перших чорноризників лаврських". Пізніше до "К.-П.П." увійшло "Житіє Феодосія ігумена печорського" (складене Нестором бл. 1091) і "Казання про створення Печорської церкви". Патерик прославляв будівників і живописців (зокрема, Алімпія), окремих діячів Києво-Печерського монастиря. Поряд з реальними відомостями про життя в монастирі, ставлення князів до монастиря, роль варягів у культурному житті, про приватні бібліотеки ченців подаються і фантастичні оповідання (чорти виконують накази святого тощо). Відомо близько двохсот списків патерика. Справив значний вплив на розвиток жанру "патерик".

Вперше надрукований в 1635, вдруге - у друкарні Києво-Печерської Лаври в 1661. "К.-П.П." - один з найвизначніших творів староукраїнської літератури, цінне історичне джерело для вивчення подій історії України 11-13 ст.

О.Рибак (Львів).

КИЇВСЬКА БРАТСЬКА ШКОЛА - одна з найвизначніших братських шкіл в Україні у 17 ст. Заснована Київським Богоявленським братством у 1615. Статут К.б.ш. був затверджений у 1620 за зразком статуту Львівської братської школи. Школу могли відвідувати вихідці з різних суспільних станів - шляхта, козаки, міщани. Учні вивчали мови: грецьку, тодішню українську, латинську, польську, а також граматику, риторику, піїтику, початки філософії і богослов'я, арифметику, астрономію і музику. Ректорами школи були Й. Борецький (1615-18), М. Смотрицький (бл. 1620), К. Сакович (1620-24). З К.б.ш. вийшло чимало видатних українських діячів 17 ст., зокрема письменники С. Косов, С. Почаський та ін. Школа відіграла значну роль у розвитку національно-культурного життя України, активно протистояла намаганням польського уряду колонізувати українське населення. В 1632 її було об'єднано з Лаврською школою П.Могили і започатковано Києво-Могилянську Колегію (згодом з 1701 - Києво-Могилянська Академія).

О. Рибак (Львів).

КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА - див. Київська Русь

КИЇВСЬКА КОЗАЧЧИНА 1855 - масовий селянський рух у Київській губернії в 1855, спрямований проти національної і соціальної політики російського уряду в Україні. Приводом до селянських виступів послужило опублікування під час Кримської війни 1853-56 царського маніфесту, який закликав формувати народне ополчення і вирушати на війну. Серед селян Київщини почали поширюватися чутки про те, що, записавшись в ополчення (в "козаки"), вони будуть звільнені від кріпосної залежності і одержать поміщицькі землі та майно. Селяни складали списки "вільних козаків", відмовлялися відробляти панщину і виконувати розпорядження місцевої адміністрації, створювали власні виборні органи самоврядування ("сільські громади"). Масовий селянський рух розпочався в лютому 1855 у Васильківському повіті і незабаром охопив 8 з 12 повітів Київської губернії (понад 500 сіл). Ватажками К.к. були В. Бзенко, І. та М. Бернадські, М. Гайденко, П. Швайка та ін. На придушення "козаччини" російський уряд кинув регулярні війська. У ряді сіл сталися криваві сутички селян з військами, найбільші з них - у містечках Корсуні й Таганчі (Канівський повіт) та селах Березні (Сквирівський повіт), Биковій Греблі (Васильківський повіт), Яблунівці. Виникнувши на соціальному ґрунті, К.к. поступово набула і рис національно-визвольного руху, що вилилося у бажання відновити козацтво як суспільний стан і військово-формування.

КИЇВСЬКА МИТРОПОЛІЯ - одна з церковних провінцій Константинопольського Патріархату, що утворилася в результаті хрещення України-Русі Володимиром Святославичем у 988. Точна дата заснування К.м. та імена перших митрополитів залишаються невідомими. За однією з версій, першим ієрархом був грек Михаїл. Однак ряд дослідників дотримуються думки, що ним був Леон чи Леонтій (п. 1004) або єпископ Настас Корсунянин. Першим Київським митрополитом, про якого згадують історичні джерела, став сучасник Ярослава Мудрого грек Теопемп (1037-48). Духовна влада К.м. поширювалася на всі єпархії, що були утворені на землях Київської держави. Напередодні монголо-татарської навали їх було 16, з них 10 - на етнічно українських землях: київська, чернігівська, білгородська, володимиро-волинська, турівська, переяславська, перемишльська, галицька та ін. Протягом домонгольського періоду відомими є 22 Київських митрополити, більшість з них були греками, присланими Константинопольськими патріархами. Вихідцями з земель Київської держави були митрополит Іларіон (1051-62), Єфим (1089-97; невідомо чи був затверджений патріархом), Климентій Смолятич (1141 -54) та Кирило II (1233-36; невідомо чи був затверджений Патріархом). К.м. користувалася значною автономією у складі Константинопольської Патріархії.

Після зруйнування Києва монголо-татарами київські митрополити обрали місцем свого перебування Владимир на Клязьмі. Це призвело до послаблення їхнього зв'язку з українськими землями та змусило галицько-волинських князів розпочати процес утворення окремої Галицької митрополії. В 14-15 ст. на українські та білоруські землі у складі Великого князівства Литовського поширювалася духовна влада митрополитів, які, перебуваючи у Москві, продовжували вживати титул "митрополит Київський і всієї Русі", їх намагалися використати у своїх політичних цілях московські князі. Це стало причиною того, що у 1458 утворилася К.м., незалежна від Московських митрополитів. Київські митрополити другої пол. 15 ст. були прихильниками Флорентійської унії 1439 про об'єднання католицької та православної церков і підтримували зв'язки з Римськими Папами. Згодом ці відносини були перервані, і К.м. вступила в період глибокої кризи, яка привела до укладення Берестейської унії 1596. В результаті цього акту митрополит М.Рогоза, який перейшов на бік унії, оголосив К.м. греко-католицького віровизнання. З 1596 до 1620у Києві існувала лише уніатська митрополія. У 17 ст. Київськими греко-католицькими митрополитами були М.Рогоза (1596-99), І.Погій (1599-1614), В.Рутський М-37), Р. Корсак (1637-42), А. Селява (1642-55), Г.Копенда (1655-74), К. Жоховський (1674-93), Л. Заленський (1694-1708). На поч. 13 ст. до складу Київської греко-католицької митрополії входили 9 єпархій: Київська, Полоцька, Смоленська, Турово-Пинська, Берестейсько-Володимирська, Холмсько-Белзька, Перемисько-Самбірсько-Сяноцька (перейшла на унію 1692), Львівсько-

Галицько-Кам'янецька (перейшла на унію 1700) та Луцько-Острозька (перейшла на унію 1702). Після церковного собору в Ужгороді 1646 частина православного духовенства на Закарпатті також прийняла унію з Римом, але юридичне не підпорядковувалася Київському митрополитові.

У 18 ст. головними завданнями греко-католицьких Київських митрополитів була оборона прав церкви від латинських впливів та польської і російської влади. Тоді ж греко-католицька церква починає відігравати дедалі активнішу роль у справі українського національного відродження. Особливо важливе значення в оформленні церковно-обрядового, духовного та культурного обличчя церкви мав Замойський синод 1720. З 1700 до 1838 було одинадцять Київських католицьких митрополитів, дев'ять з яких носили титул Київських митрополитів, а два останні вважалися папськими легатами для з'єднання з Римом вірних у межах Російської імперії. Внаслідок першого поділу Речі Посполитої (1772) Київська католицька митрополія була поділена на три частини: в межах Речі Посполитої залишилися єпархії Київська, Володимирсько-Берестейська, Луцька, Пинська і частина Холмської; до Росії відійшла єпархія Полоцька, а до Австрії - Львівська, Перемишська і частини Кам'янецької, Луцької та Холмської єпархії.

Внаслідок другого і третього поділів Речі Посполитої (1793, 1795) із переходом більшої частини українських і білоруських земель до складу Російської імперії почалися постійні переслідування греко-католицької церкви, що закінчилися у 1839 її ліквідацією. Греко-католицька церква продовжувала існувати лише в межах Австрійської імперії, де у 1800 була відновлена Галицька митрополія. Київськими греко-католицькими митрополитами 18- першої пол. 19 ст. були Ю. Винницький (1708-13), Л. Кишка (1714-28), А. Шептицький (1728-46), І. Гребницький (1748-62), П. Володкович (1762-78)*, Л. Шептицький (1778-79; був адміністратором митрополії з 1768). Я. Смогожевський (1780-88), Т.Ростоцький (1788-1805), Г. Лісовський (1806-14), Г.Коханович (1814), Й.Булгак (1814-38).

Незважаючи на те, що після Берестейської унії 1596 права та привілеї К. м. були передані польським королем Сигізмундом III Вазою греко-католицькій митрополії, вона не припинила свого існування. Спочатку її справами управляли екзархи, іменовані Константинопольськими Патріархами, а у 1620 завдяки вимогам українського козацтва на чолі з гетьманом П.Сагайдачним в Україні було відновлено православну ієрархію. Київським митрополитом став Й. Борецький (1620-31). Православна К.м. була визнана польськими урядом у 1632. Православними Київськими митрополитами 17 ст. були І. Копинський (1631-33), П. Могила (1633-47), С. Косів (1647-57), Д. Балабан (1657-63), Й. Тукальський-Нелюбович (1663-75). У 1675-85 містоблюстителем митрополічної Київської кафедри був чернігівський архієпископ Л. Баранович. У 1685 митрополитом став Г. Святополк-Четвертинський (1685-90), який прийняв посвяту в Москві з рук Патріарха Йоакима, склав присягу на вірність і підпорядкував К.м. Московській Патріархії. З 1688 було заборонено вживати титул "Митрополит Київський, Галицький і всієї Русі". У 1721 згідно з "Духовним Регламентом" К.м. була формально ліквідована як автономна церковна область і стала звичайною єпархією Московського Патріархату. В 1722-43 у Київських митрополитів було відібрано митрополічий титул, і вони залишалися тільки архієпископами. За Катерини II у 1770 з титулу "митрополит Київський, Галицький і Малої Росії" було вилучено слова "і Малої Росії". Якщо у 18 ст. більшість Київських митрополитів були за походженням українцями, то у 19 ст. К.м. керували переважно росіяни.

Після утворення в 1919р. УАЦ і затвердження її самостійності Всеукраїнським церковним собором у 1921р. її глава членувався "митрополит Київський і всієї України". Цей титул носили митрополити В. Липківський (1921-27) та М.Борецький (1927-30). Внаслідок ліквідації радянською владою УАПЦ українська К.м. припинила існування. Після Другої світової війни К.м. стала складовою частиною Московського Патріархату, як Екзархат Руської Православної Церкви в Україні.

КИЇВЬСКА РУСЬ (Київська держава) - назва давньоукраїнської держави з центром у Києві, яка виникла на рубежі 8-9 ст. внаслідок тривалого процесу економічної, політичної та етнокультурної консолідації східнослов'янських племінних князівств і у різних формах існувала до серед. 13 ст. К. Р. займала територію Східної Європи від Балтійського моря на півночі до Чорного моря на півдні, від Сяну на Заході до Волги та Оки на сході, її площа становила близько 800 тис. кв. км. У історії К.Р. можна виділити три послідовних періоди: 1) Період становлення та еволюції державних структур, що хронологічно охоплює кін. 8-І О ст. Протягом 6-8 ст. союзи слов'янських племен еволюціонували у протодержавні утворення - племінні князівства. Писемні джерела зафіксували існування додержавних об'єднань дулібів, білих хорватів і полян. Арабські автори називають три додержавні утворення східних слов'ян - Куявію, Славія та Артанія. Сучасні дослідники ототожнюють Куявію із Київською землею, Славію - із Переяславською, а Артанію - з Тмутороканню, Черніговом або Перемишльською землею. Племінні князівства стали фундаментом формування державності у східних слов'ян. Цей процес найбільш інтенсивно відбувався у Середньому Подніпров'ї впродовж 8 - сер. 9 ст. У цей час сформувалося державне об'єднання Руська земля, у яку початково увійшли землі полян, древлян і сіверян. Назва "Русь" - місцевого, середньодніпровського походження. У 60 - поч. 80-х рр. 9 ст. у Києві правили князі династії, що веде свій початок від князя Кия - Аскольда і Діра, Київський князь Аскольд організував перший похід Русі на столицю Візантії Константинополь (860), після чого відносини між обома державами розвивалися на засадах рівноправності. У північних землях Русі процес формування державності прискорився після покликання на князювання у 862 трьох братів - князів Рюрика, Синеуса і Трувора (див. Норманська теорія). Після смерті Рюрика (879) його

наступник Олег у 882 убив київських князів Аскольда і Діра, й проголосив Київ столицею об'єднаної держави: "Се буде мати градам руським". Влада київського князя поширилася на периферійні землі Русі. Князь Олег організував похід на Візантію (907), що завершився укладенням вигідних для Русі договорів 907 і 911. Син Рюрика князь Ігор підкорив племінні князівства уличів і древлян, підтвердив умови попередніх договорів з Візантією (944), здійснив успішні походи на Кавказ. За його правління на Русь вперше напали печеніги (915). Князь Ігор загинув під час полювдя у Древланській землі (945). Дружина Ігора - княгиня Ольга придушивши Древлан повстання 945, провела перші державні реформи, які впорядкували процес збору і розміри данини із підвладних Києву земель. Княгиня Ольга прийняла християнство, здійснила дві подорожі до Візантії (946, 957), висилала посольства до німецького імператора Оттона I з проханням висвячення єпископів на Русь.

Великий князь Київський Святослав Ігорович провів ряд успішних походів проти в'ятичів, Волзької Булгарії, Хозарського каганату, ясів і касогів (965-967) на Балкани (968-971). Святослав прагнув перенести столицю Русі у м. Переяславець на Дунаї, однак, після Доростольської оборони був вимушений повернутися на Русь. Князь загинув у бою з ордою печенізького хана Курі поблизу дніпровських порогів у 972, 2) Період найбільшого піднесення і розвитку К.Р. (кін. 10-11 ст.). Після тривалої боротьби між синами князя Святослава київський стіл зайняв його син Володимир Святославич. Володимир ліквідував владу племінних князів і замінив її практикою посадження у землях Русі своїх синів. Князь заклав систему оборони південних кордонів держави, відбивав напади печенігів. Після спроби проведення язичницької реформи (980), Володимир запровадив у 988 християнство як державну релігію. За князювання Великого князя Київського Ярослава Мудрого проведено ряд важливих державних реформ. Найбільше значення мало укладення збірника законів "Руська Правда", які регулювали усі відносини давньоукраїнського життя. Ярослав Мудрий проводив активну зовнішню політику, уклав ряд вигідних для Русі династичних шлюбів своїх дітей з іноземними володарями. У 1054 князь узаконив "горизонтальну" практику успадкування великокнязівського столу (старійшинство) призначив першого руського митрополита Іларіона, сприяв розвитку науки і культури. У роки правління Ярослава Мудрого К.Р. досягла найбільшої могутності.

3) Період політичної роздробленості К.Р. (кін. II - сер. ІІІ ст.). Ріст великого феодалного землеволодіння, зростання кількості міст, закріплення Рюриковичів у окремих землях Русі, міжусобиці і вторгнення кочівників привели до політичного дроблення країни. На Любецькому з'їзді 1097 князі узаконили принцип "отчинного старійшинства" в успадкуванні влади у землях Русі. У давньоукраїнській державі продовжували наростати відцентрові тенденції, влада київського князя стала номінальною. Лише Володимир Мономаху та його синові Мстиславу Володимировичу вдалося утримати єдність земель Русі. У другій пол. 12 ст. зростають суперечності між окремими князівствами, наслідком яких стали численні міжусобні війни. Українські князівства об'єднувалися на короткий час під владою галицько-волинських князів Романа Мстиславича та його сина Данила Романовича Галицького. Наваля орд монголо-татарського хана Батия (1240) завершила процес розпаду К.Р.

Провідне місце в економіці К.Р. посідало сільське господарство, яке розвивалося у відповідності до природних умов. У лісостеповій зоні К.Р. застосовувалась вогнево-підсічна система обробки землі, у степовій - перелогова. Давньоукраїнські землероби використовували досконалі знаряддя праці: плуг, борони, заступи, коси, серпи. Сіяли злакові і технічні культури. Значного розвитку досягло скотарство. Зберігали своє значення мисливство, рибальство, бортництво. Початкове в К.Р. переважало землеволодіння вільних общинників. З кін. II ст. формується і зростає князівське землеволодіння - вотчини. Важливе місце у господарстві К.Р. займало ремесло. У цей час відомо понад 60 і видів ремісничих спеціальностей. Через територію К.Р. проходили торговельні шляхи "із варягу греки", що з'єднували Русь із Скандинавією і країнами чорноморського басейну, "соляний" (у Галичину), "залозний" (на Кавказ), Київ-Регенсбург (у Західну Європу). В К.Р. розпочато карбування монет - срібників і златників. Зростала кількість міст - від 20 - 9-10 ст., 32-11 ст. до 300 у 13 ст.

Політична і адміністративна системи Київської Русі базувалися на князівсько-дружинному устрої при тривалому збереженні органів самоуправління міських і сільських громад (див. Віче). Громади об'єднувалися у волості - адміністративно-територіальні одиниці, у які входили міста та сільські округи навколо них. Групи волостей об'єднувалися в землі. К.Р. сформувалась як одноосібна монархія. В 12-13 ст. форма держави змінилася. Відносини між окремими князівствами розвивалися на засадах федерації або конфедерації. На чолі держави стояв київський князь, який зосереджував в своїх руках всю повноту законодавчої, виконавчої, судової й військової влади. Внутрішнє управління державою здійснювали численні княжі управителі (посадники, тисяцькі, дворецькі, тивуни тощо). Князівська влада спиралася на постійну військову організацію - дружину. Дружинникам-посадникам доручалися в управління окремі волості, міста і землі. Народне ополчення ("вої") формувалося за десятковим принципом. На чолі окремих підрозділів стояли десятник, соцький, тисяцький. "Тисяча" становила військово-адміністративну одиницю. Соціальна структура К.Р. відповідає її економічній системі. До панівного стану входили бояри, воєводи, тисяцькі, соцькі, печатники, покладники, тіуни, огнищани, сільські старости, міська верхівка - "мужі градські". Вільна категорія сільських виробників називалася смерди. Феодално-залежним населенням у К. Р. були рядовичі, закупи та ізгої. Холопи і челядь перебували на становищі рабів. У 990 на Русі засновано митрополію з центром у Києві, яка підпорядковувалась Константинопольському Патріархові. В усіх землях існували єпископії, що ділилися на парафії. Протягом 11-13 ст. було засновано десятки монастирів, зокрема Києво-Печерський монастир (див. Києво-Печерська Лавра).

Праці сучасних істориків, етнографів і лінгвістів доводять, що К. Р. була давньоукраїнською державою. Український етнос формувався на території Київської, Дrevлянської, Чернігівської, Переяславської, Галицької і Волинської земель. За цими землями закріпилася назва "Україна". Колонізуючи північні землі слов'янське населення змішалося з угро-фінськими племенами. Північно-західні і північно-східні союзи племен стали основою формування білоруського і російського народів. У період політичного роздробленості К. Р. мовно-культурні відмінності українського, білоруського і російського народів ще більше поглибилися. Поруч зі слов'янами на території К. Р. проживали понад 20 народів: на півдні - печеніги, половці, торки, берендеї, каракалпаки; на північному заході - литва і ятвяги; на півночі і північному сході - чудь, весь, меря, мурома, мордва, черемиси, перм, ям, печората інші угрофінські народи. У містах К. Р. існували колонії німців, поляків, євреїв, вірмен, готів, варягів.

Високого рівня досягла культура К.Р. Ще до 9 ст. місцеве населення користувалося абеткою із 27 літер (класична кирилиця нараховує 43 літери). Для письма використовувались береста і пергамент. Прекрасними зразками писемності на Русі є Остромирове Євангеліє (1053-56), Ізборники Святослава (1073-76). У роки правління Володимира Святославича у Києві, Новгороді та інших містах засновано перші школи. У 1086 онука Ярослава Мудрого Анна Всеволодівна заснувала у Києві при Андріївському монастирі жіночу школу. При Софії Київській Ярослав Мудрий створив першу бібліотеку. Розвивалося літописання і література. У Києві було укладено перший літописний звід 1037-39, тут редагувалась "Повість минулих літ". До визначних літературних пам'яток належать "Слово про закон і благодать" митрополита Іларіона, "Повчання" Володимира Мономаха, "Слово о полку Ігоревім" та ін. Визначними філософами К.Р. були митрополит Іларіон, Климентій Смолятич, Кирило Турський, Феодосій Печорський, Лука Жидята та ін. Високого рівня розвитку досягли природничі науки: математика, астрономія, географія, ботаніка. В 11 ст. на Русі засновано перші лікарні. Широке визнання здобули лікарською практикою ченці Києво-Печерського монастиря Антоній, Агапіт, Пимен; лікарі Іоан Смера, Петро Сіріанин, Февронія. Княгиня Євпраксія Мстиславівна уклала лікарський трактат "Мазі". Одне з провідних місць у мистецтві К.Р. належить архітектурі, що у своєму розвитку пройшла ряд періодів. К.Р. витворила унікальний тип споруд, у яких поєднувалися передові досягнення будівничих інших країн і самобутній національний стиль. Відомий зодчий Петро Милогій досягнув вершин дерев'яного зрубного будівництва. До визначних пам'яток церковного будівництва (хрестово-купольні багатоніфні храми) належала Десятинна церква (989-996), Спаський собор у Чернігові (1036), Софійські собори у Києві (1037), Новгороді (1045), Полоцьку (серед. 11 ст.). У 12 ст. сформувалися оригінальні київський, галицький, новгородський, судзальський будівельні стилі. У церковному будівництві широко використовувалися фрески і мозаїки. Визначним майстром іконопису був Алімпій Печерський. Київські майстри оволоділи багатьма видами ювелірного мистецтва: зернь, скань, чернь, перегородчата емаль. Важливу роль у К.Р. віддавалася музичному мистецтву, відомі декілька видів струнних, духових і ударних інструментів, що побутували у 10-13 ст. Широкого поширення набуло мистецтво скоморохів та співців. Культура К.Р. заклала підвалини до наступного розвитку культури українського народу, мала значний вплив на культурні процеси у порубіжних країнах. Найбезпосереднішим спадкоємцем політичної та культурної традиції К.Р. стала Галицько-Волинська держава, яка продовжила ранній період української державності.

О. Мазур (Львів).

КИЇВСЬКЕ БРАТСТВО (Київське Богоявленське братство) - національно-релігійна громадська організація київських міщан, яка виникла бл. 1615. Містилося в Києво-Братському монастирі, збудованому на землі, подарованій Г. Гулевичівною. Членами К.б. були заможні міщани, частина української шляхти і православного духовництва. До братства вписався з усім козацьким військом гетьман П.Сагайдачний. Виступало проти запровадження унії в Україні. З ініціативи К.б. в Україні було відновлено православну церковну ієрархію, ліквідовану після проголошення Берестейської унії 1596. З 1615 мало школу елліно-слов'янських та латино-польських наук (див. Київська братська школа). У 1632 К.б. об'єдналось з школою Києво-Печерської Лаври і започаткувало Києво-Могилянську Колегію. З 1620 мало права ставропігії. Братство утримувалося за рахунок пожертвувань членів братства. У другій пол. 17 ст. значення К.б. занепало. У документах 18 ст. не згадується.

О. Рибак (Львів).

КИЇВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1068-69 - повстання городян Києва і частини сільського населення Київської землі проти князя Ізяслава Ярославича. Причиною повстання стала відмова князя видати киянам зброю і коней для продовження боротьби з половцями, які восени 1068 розбили об'єднані сили Ярославичів на р. Альті і грабували київські землі. Повсталі розгромили двір тисяцького Коснячки і звільнили підступно ув'язненого в 1067 полоцького князя Всеслава Брячиславича, проголосивши його великим князем. Ізяслав утік у Польщу. У квітні 1069 Ізяслав за допомогою військ польського князя Болеслава II Сміливого зайняв Київ (Всеслав втік до Полоцька) і жорстоко придушив повстання.

КИЇВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1113 - повстання киян і, можливо, сільського населення Київського князівства. Причиною повстання, яке вибухнуло відразу після смерті князя Святополка Ізяславича, стало підвищення

цін на хліб, голод, зловживання князівської адміністрації, яка спекулювала цими продуктами, та перетворення вільних городян на холопів за борги. Обурені кияни розгромили двір боярина Путяти Вишатича та володіння лихварів-євреїв. Налякані повстанням бояри запросили на престол переяславського князя Володимира Мономаха. Ставши великим князем київським, Мономах видав нові закони (відомі під назвою Статут Володимира Мономаха), які містили деякі поступки повсталім. У статуті обмежувалися проценти по позиці (максимум 220% річних), були сформульовані права і обов'язки закупів, заборонялося перетворювати на раба купця-боржника, якщо він позбувся свого майна внаслідок війни або пожежі.

КИЇВСЬКИЙ ЛІТОПИС - одна з найдавніших історичних і літературних пам'яток княжої доби. К.л. - складова частина Іпатіївського літопису, продовження "Повісті минулих літ". Охоплює події з 1111-17 до 1200. Зібраний у Видубицькому монастирі і містить запозичення з втраченого Чернігівського та незбереженої частини Галицького літописів. Літопис ведено і далі, принаймні до 1237, деякі його уривки увійшли до новгородського літопису. До К.л. увійшли монастирські, особисті й родові князівські літописи, воїнські повісті, оповідання про народні повстання. Зокрема, оповідання про долю князя Ізяслава Мстиславича; про забиття киянами ченця Ігоря чернігівського; звіт київського посла Петра Бориславича до князя Володимирка; розповідь про смерть князя Ростислава Мстиславича, про вбивство князя Андрія Боголюбського, про похід князя Ігоря Святославича та ін. К.л. має світський характер, хоч серед авторів є і духовні особи. Твір відображає тогочасний ідеал "лицарства" з чітко усталеними поняттями честі, слави, є виразом ідеології українського патріотизму. К.л. досліджували М. Грушевський, Д.Чижевський, М. Приселков, Д. Лихачев, Переклад К.л. увійшов до "Літопису руського" (1989).

О.Рибак (Львів).

КИЙ, ЩЕК, ХОРИВ І ЛИБІДЬ - три брати і сестра, які, за переказами, вміщеними у "Повісті минулих літ", були засновниками Києва. Існування на території Києва в 5 ст. декількох поселень підтверджують археологічні розкопки на згаданих у літописі горах- Щекавиці і Хоривиці. Вважають, що К. був реальною особою - князем полян, який жив у 5 - поч. 6 ст. Підтримував зв'язки з візантійським імператором (ймовірно, Юстиніаном), їздив до Константинополя, де був прийнятий з великими почестями. Дружина К. здобула ряд перемог над волзькими та камськими болгарами. Намагаючись закріпити свою владу на Дунаї, збудував м. Києвець (залишки існували в 11-12 ст.). Деякі сучасні дослідники утотожують князя К. з вождем гуннів Аттілою. Двоє інших братів і сестер, мабуть, особи міфологічні.

КИПЧАКИ - див. Половці

КИРЕЙ ВАСИЛЬ (1879 - 1942) - український військовий діяч, генерал-майор Армії УНР. Закінчив Оренбурзький кадетський корпус, Константиновську військову артилерійську школу, Михайлівську артилерійську академію, Академію Генштабу в Петербурзі. В роки Першої світової війни 1914-18 - командир 23-го армійського стрілецького корпусу російської армії, генерал-майор. Восени 1917 К. брав активну участь в українізації корпусу, зголосився на службу до українського війська. У грудні 1917 призначений Українською Центральною Радою головнокомандуючим Українськими Збройними Силами на більшовицькому фронті. Після повстання директорії УНР на поч. 1919 перейшов на службу в Добровольчу Армію генерала А. Денікіна. Влітку 1920 був референтом українських справ адмірала П. Врангеля в Криму. Очолював місію в переговорах з делегаціями Головного Отамана С. Петлюри та українських повстанців щодо спільних дій проти більшовицької Росії. Із залишками армії Врангеля виїхав до Туреччини. З 1924 перебував у Чехо-Словаччині, де очолював 11 -ту артбригаду інтернованих частин Добрармії. М. Литвин, К.

Науменко (Львів).

КИРИЛО I (р. н. невід. - п. 1233) - митрополит Київський (1224/25 - 1233). За національністю грек. Присланий на митрополичий престол з Нікеї. Користувався повагою серед князів. Не раз виступав посередником у вирішенні князівських суперечок та міжусобиць.

КИРИЛО II (р. н. невід. -п. 1281)- український православний церковний діяч, митрополит Київський та всієї Русі (1242-43 - 1281; за ін. дан., 1247-49 - 1281). Походив з Галичини. До обрання митрополитом був канцлером Данила Романовича Галицького, згодом - єпископ холмський. Призначений на митрополичу кафедру галицько-волинським князем Данилом Романовичем Галицьким. В 1246 (за ін. дан., 1250) висланий до Нікеї на затвердження свого сану Константинопольським Патріархом. У 1250 приїхав до Києва. Часто мандрував, подовгу жив у різних містах - Новгороді, Чернігові, Рязані. Згодом переселився до Володимира на Клязьмі, але митрополичої кафедри туди не переніс. Похований у соборі св.Софії в Києві. К. приписувалося авторство "Правил" (схвалених Київським собором в 1274), які врегульовували тогочасні церковні відносини.

КИРИЛО I МЕФОДІЙ - слов'янські просвітителі та проповідники християнства, творці слов'янської азбуки. Кирило (мирське ім'я -Костянтин; бл. 827 - 14.2.869) і його старший брат Мефодій (бл.820 - п. між 6.4. і 19.4.885). Н. у м.Солунь (тепер Фессалоніки, Греція) в сім'ї военначальника. З 840 Кирило вчився у Константинополі при дворі візантійського імператора Михайла III, де одним з його вчителів був Фотій. Добре знав слов'янську, грецьку, латинську, єврейську і арабську мови. Був патріаршим бібліотекарем, викладав філософію. В 40-60-х рр. 9 ст. брав участь у диспутах з іконоборцями і мусульманами в Сирії. Бл. 860 їздив з

дипломатичною місією до хозарів. Мефодій рано вступив на військову службу. Протягом 10 років управляв заселеною слов'янами областю Візантії. Постригшись у ченці, став ігуменом монастиря Поліхрон на березі Мармурового моря. Влітку 863 К. і М. на запрошення князя Ростислава переселились до Моравії, щоб проповідувати християнство. Перед від'їздом К. створив один з перших слов'янських алфавітів (у науці немає єдиного погляду з питання, яку азбуку створив К. - кирилицю чи глаголицю). К. і М. перекладали на старослов'янську мову церковні книги - вибрані місця з Євангелія, Псалтир, Апостольські послання. За запровадження слов'янської мови в богослужінні були звинувачені в ересі. В 866 на виклик Папи Римського Адріана II їздили до Рима. Отримали від нього спеціальне послання, в якому їм дозволялося розповсюджувати слов'янські церковні книги і проводити богослужіння на слов'янській мові. Після приїзду до Рима Кирило помер. Мефодій був висвячений на архієпископа Моравії і Панонії I в 870 повернувся до Панонії. Внаслідок інтриг німецьких феодалів деякий час перебував в ув'язненні. В 882-884 жив у Візантії. В серед. 884 повернувся до Моравії, де перекладав Біблію на слов'янську мову. К. і М. заклали основи слов'янської писемності і літератури. Ім'я К. і М. носила перша українська політична організація в Києві - Кирило-Мефодіївське Братство.

КИРИЛО-МЕФОДІІВСЬКЕ БРАТСТВО (товариство) - українська таємна політична організація, що виникла в грудні 1845 - січні 1846 у Києві. Ініціаторами створення братства виступили В. Білозерський, М. Гулак, М. Костомаров, П.Куліш, О. Маркевич. Організація була названа іменами відомих слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія. Знаком братства став перстень з написом "Св. Кирило і Мефодій, січень 1846". Крім організаторів до братства незабаром увійшли: Г. Андрузький, О. Навротський, Ц.Пильчиков, І.Посяда, М. Савич, О. Тулуб. У квітні 1846 до братства вступив Т. Шевченко. Восени 1846 загальна кількість членів братства, за даними слідства, становила 12 осіб. Програмні положення К.-М. б. були викладені у "Книзі буття українського народу" і "Статуті Слов'янського братства св. Кирила і Мефодія", основним автором яких був М.Костомаров, та у "Записці", написаній В.Білозерським. В основу документів лягли ідеї українського національного відродження і панславізму. К.-М. б. ставило своїм головним завданням побудову майбутнього суспільства на засадах християнської моралі, шляхом здійснення ряду реформ; створення демократичної федерації слов'янських народів, очолюваної Україною, на принципах рівності і суверенності; знищення царизму і скасування кріпосного права і станів; встановлення демократичних прав і свобод для громадян; зрівняння у правах всіх слов'янських народів щодо їх національної мови, культури і освіти. Кирило-мефодіївці, єднаючись на основі спільних політичних поглядів, бачили різні шляхи проведення їх у життя - від ліберально-поміркового реформізму (М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш) - до революційних методів боротьби (Т.Шевченко, М. Гулак, Г. Андрузький). Члени братства вели активну громадсько-політичну діяльність: вони поширювали ідеї братства через розповсюдження його програмних документів, прокламацій ("До братів-українців", "До братів-великоросів і поляків"), твори Т. Шевченка; займалися науковою працею і виступали з лекціями в навчальних закладах Києва, в яких проповідували свої погляди; піклувалися про розвиток народної освіти, збирали кошти на відкриття народних шкіл, написання і видання нових книг (зокрема, П. Куліш підготував перший підручник з історії України "Повість про український народ", виданий у 1846 та ін.). К.-М. б. проіснувало 14 місяців. У березні 1847 за доносом провокатора О. Петрова діяльність братства була викрита, а члени заарештовані. Слідство у справі кирило-мефодіївців тривало з 18.3. до 30.5.1847 у Петербурзі. Найтяжче було покарано Т. Шевченка, якого віддали у солдати Окремого Оренбурзького корпусу з заборону писати і малювати. На трирічний термін було ув'язнено у Шліссельбурзькій фортеці М. Гулака, М. Костомаров перебував в ув'язненні один рік, а О.Навротський - півроку у В'ятській тюрмі. Інших членів братства царський режим вислав у віддалені губернії імперії під нагляд поліції, заборонивши повертатися в Україну. Діяльність К.-М. Б. достовірно висвітлена у різних публікаціях самих кирило-мефодіївців, а також у працях О.Кониського, С. Ефремова, Б. Багалія, М. Грушевського, М. Возняката ін.

КИРИЛО ТУРОВСЬКИЙ (Турівський; н. між 1130 і 1134-п. не пізніше 1182) - церковно-політичний діяч і письменник Київської Русі. Н. у м. Турові (тепер Гомельська обл., Беларусь). Здобув широку освіту, добре знав грецьку мову і візантійську літературу. Після прийняття чернецтва став Туровським єпископом. Прославився як письменник і проповідник. Автор 8 проповідей ("Слів"), в яких прославляв церковні свята ("Притча про людську душу і тіло", "Послання або повість до Василія ігумена Печорського", "Слово на антипасху" та ін.), послань до Андрія Боголюбського (не збереглися), 22 молитв і одного канону. Твори К.Т. відзначаються багатством риторичних прийомів і свідчать про високий рівень розвитку поетичного і ораторського мистецтва в Київській Русі у 12 ст. Проповіді К.Т. були популярні як в Україні, так і в інших слов'янських країнах, та увійшли у різні збірки проповідної літератури.

КИРИЧЕНКО ОЛЕКСІЙ ІЛАРІОНОВИЧ (25.2.1908 - 29.12.1975) - радянський партійний і державний діяч. Н. у с. Чорнобаївка (тепер Білозерського р-ну Херсонської обл.). З 1930 -член КПРС. У 1936 закінчив Азово-Чорноморський інститут інженерів-механіків соціалістичного землеробства. З 1938 працював в апараті ЦК КП(б)У. З 1941 - секретар ЦК КП(б)У з промисловості. Під час радянсько-німецької війни 1941-45 - член Військової Ради ряду фронтів, генерал-майор. У 1944 - секретар ЦК КП(б)У по кадрах, 1945-49 - перший секретар Одеського обкому Комуністичної партії. В 1949-53 - другий секретар ЦК КП(б)У. Після усунення червневим пленумом ЦК КПУ з посади першого секретаря Л.Мельнікова К. став першим українцем, що очолив Компартію України. Підчас перебування К. на посту керівника республіканської Компартії значно зріс відсоток українців серед членів КПУ (бл. 60% загального складу), розпочався короткий період політичної "відлиги", використаний для висунення національно-культурних домагань (ставилося питання про чистоту

української мови, створення умов для розвитку національної науки, реабілітацію репресованих українських діячів культури та їхньої творчості, скасування цензури тощо). У 1957 К. було відкликано до Москви і призначено на посаду секретаря ЦК КПРС. З 1960 - перший секретар Ростовського обкому Компартії, пізніше - на господарській роботі. Останні роки провів у Москві. К. Бондаренко (Львів).

КИСІЛЬ АДАМ (1580 - 3.5.1653)- політичний і державний діяч Речі Посполитої першої пол. 17 ст. Походив з старовинного волинського шляхетського роду. Навчався в академії в Замостю. З 1617 служив у коронному війську, відзначився у війнах з Османською імперією, Московією і Швецією. Власник великих маєтностей в Україні. Брав активну участь у суспільно-політичному житті України першої пол. 17 ст. В 1629 був представником короля Сигізмунда III Вази на церковному соборі в Києві, який був скликаний з метою примирити прихильників православної і уніатської греко-католицької церков в Україні. Відомий як захисник православної віри, хоча підтримував контакти з кліром греко-католицької церкви. Під час національно-визвольних повстань 1637-38 К. виконував функції урядового комісара і вів переговори з повсталими. В 1639 одержав посаду чернігівського каштеляна, в 1641 став сенатором Речі Посполитої. З 1646 -київський каштелян, з 1647 - брацлавський воєвода, з 1649 - київський воєвода. В порід національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57 К. був постійним представником Речі Посполитої під час переговорів з представникам гетьманського уряду (лютий 1649 в Переяславі, серпні 1649 у Зборові, вересень 1651 в Білій Церкві). Намагався знайти компромісні рішення у відносинах між Польщею і Гетьманщиною, прагнув досягти порозуміння між обома сторонами шляхом надання привілеїв козацтву і зрівняння його у правах з польською шляхтою. Толерантна позиція К. викликала безпідставні звинувачення на його адресу з обох сторін. Похований у родинній церкві у Низкиничках на Волині.

КИШКА ЛЕВ (1663, за ін. дан., 1668 -19.11.1728) - Митрополит-Київський і Галицький греко-католицької (уніатської) церкви. Н. у м. Ковелі в зубожілій шляхетській родині. У молодому віці вступив до монастиря. Протягом 1687-91 навчався у Римі. З 1698 - секретар чину св. Василя Великого (див. Василіани), а у 1703-13-його протоархимандрит. У 1708 обраний архимандритом супрасльського василіанського монастиря, в якому заснував друкарню. З 1711 -єпископ володимирсько-берестейський. У 1713 обраний, а у 1714 затверджений греко-католицьким митрополитом Київським, Галицьким і всієї Русі. Як митрополит зайнявся впорядкуванням церковно-релігійних справ. У 1720 провів церковний собор у Замості. Помер у 1728 у с. Кулечів на Волині. Похований у Володимирі-Волинському.

"КИЕВЛЯНИН" - І). Літературний альманах, що видавався М. Максимовичем. Вийшло 3 номери: 1840-1841 у Києві, 1850 в Москві. В них містилися численні статті з історії Києва, Переяслава, Волині. Альманах публікував історичні документи, статті, літературні твори Є. Гребінки, Г.Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, деяких російських письменників. М. Максимович зазнавав критики з боку російської шовіністичної преси за видання "К", 2). Щоденна російська газета монархічного напрямку, що виходила у Києві в 1864-1919 (з перервами; до 1879 - три рази в тиждень, потім щоденно). Видавав і редагував газету російський історик В. Шульгін. "К.", стоячи на позиціях російського великодержавного шовінізму, проповідував русифікаторську політику в Україні. Субсидувалась російським урядом і фактично була офіційним виданням місцевої адміністрації. В 1878-1911 редактором газети був Д. Піхно (став одним з засновників у 1905 російської чорносотенної організації "Союз Русского Народа"), а з 1911-В. Шульгін (син В.Шульгіна). З початком національно-демократичної революції в Україні в 1917 видання "К." було припинено. Тимчасово виходила під час окупації Києва денікінцями (серпень-січень 1919).

"КИЕВСКАЯ СТАРИНА" - щомісячний історико-етнографічний журнал національно-демократичного напрямку. Виходиву1882-1907 у Києві (останній рік видавався українською мовою під назвою "Україна"). "К.С." як неофіційний орган київської Громади був заснований Ф. Лебединцевим, О. Лазаревським, В. Антоновичем, П. Житецьким на кошти В. Симиренка. В журналі публікувалися праці з історії, археології, етнографії України, історичні джерела, твори художньої літератури, фольклорні матеріали. "К.С." об'єднала навколо себе кращі українські наукові і культурні сили того часу. З часописом тісно співпрацювали і друкували в ньому свої праці В.Антонович, Д. Багалій, В.Винниченко, Д. Яворницький та ін. "К.С." відіграла значну роль у розвитку української культури і формуванні національної свідомості українського народу за колоніального становища України у складі Російської імперії.

"КИЕВСКИЕ ОТКЛИКИ" - газета, що видавалася російською мовою у Києві в 1898-1906. "К.О." досить багато місця присвячували українській тематиці. Редакторами "К.О." були І.Луцицький і М. Василенко. Серед співробітників газети були С. Петлюра, С. Єфремов, Б. Кістяківський, М. Могилянський та ін. У 1906 замість "К.О." почала виходити газета "Киевские Отголоски", а згодом "Киевские Вести" (до 1910).

О. Сухий (Львів).

"КИЕВСКИЙ ТЕЛЕГРАФ" - громадсько-політична літературна газета, заснована в 1859 у Києві письменником О.-А. фон Юнком. Виходила з 1(13).7.1859 двічі на тиждень (зі 864-тричі) російською мовою. Видавалася на кошти Я. Рогоцької. Навколо газети гуртувалася українська національно-демократична інтелігенція. З1874 була неофіційним органом київської Громади. В цей період з "К.Т." співпрацювали В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський, М. Житецький, Я. Шульгін, М. Зібер та ін. У статтях і матеріалах, які публікувалися в "К.Т.", розглядалися питання розвитку українського національного руху, економічні,

політичні та культурні проблеми в Україні. Вийшов 71 номер газети. Після прийняття Емського акту 1876 і посилення україножерського курсу російського уряду газету було закрито 1(13).6.1876. У травні 1994 видання газети поновлено в Києві (гол. ред. Р.Кухарук).

КИКАЛЬ ФРАНЦ (р. н. невід. - п. червень 1917, можливо 30.6.1917) - командант *Легіону Українських Січових Стрільців* (1917). Під час Першої світової війни 1914-18 - підполковник австрійської армії. В 1914-16 служив у 24 (коломиїському) піхотному полку австрійської армії. Є дані, що К. деякий час командував Вишколом Українських Січових Стрільців. У лютому-червні 1917 був призначений командантом Легіону УСС. Загинув у червні 1917 у ході боїв Легіону з російськими військами в р-ні с. Конюхи на Тернопільщині.

КИММЕРІЙЦІ - найдавніші з відомих за своєю назвою племен, що жили в Українському Причорномор'ї у 8-7 ст. до н. е. Вперше згадуються в «Одіссеї» Гомера (8 ст. до н. е.) та «Історії» Гедорота (5 ст. до н. е.), а під ім'ям «гамірра» в ассірійських текстах 8-7 ст. до н. е. К. були потемками племен зрубної культури (10-7 ст. до н. е.), поширеної від Волги до нижньої течії Дунаю. В 6 ст. грецькі колоністи Керченську протоку називали Боспором Киммерійським. К. робили походи в Малу Азію, де воювали з Урарту, Ассірією, Лідією. Існує думка, що спочатку їх шлях пролягав через чорноморське узбережжя Кавказу, а згодом - у Південно-Східну Європу через землі численних фракійських племен. У 679-678 до н. е. К. були розгромлені ассірійським царем Асархаддоном. Більш успішними були їх військові дії на заході Малої Азії, в державі Лідія, де вони перебували до 60-х рр. 6 ст. до н. е. Країну К. - Гамірр поміщують на північному заході Малої Азії, в Каппадокії. Згодом вони змішалися з місцевим населенням. Можливо, частина К. залишилася в гірській частині Криму і стала предкамитаурів. Історична топоніміка пов'язує з К. територію Керченського і Таманського півостровів (Боспор Киммерійський, гора Киммерік, Киммерійський вал і т. д.). Матеріальна культура, господарство і побут К. відомі головним чином за похованнями, яких нараховується близько сотні. Ведучи кочовий спосіб життя, К. не залишили довготривалих поселень. Над своїми похованнями часто ставили кам'яні стели. К. займалися скотарством, певною мірою і землеробством. Панівне становище серед К. посідали кінні воїни. Вони були озброєні луком, кинджалом, мечем, кам'яним або бронзовим молотком. У К. були в широкому вжитку бронзові, рідше золоті та скляні прикраси, глиняний і металевий посуд. За *Геродотом*, племена К. очолювали царі. Однак царських поховань в Українському Причорномор'ї не виявлено. Значна частина елементів киммерійської культури була успадкована скіфами.

М. Пелецишин (Львів).

КИНДЗІРСЬКИЙ МИРОСЛАВ (псевд. Боевір; р. н. невід-п. 29.12.1944) -українськийвійськовий діяч, окружний Провідник *Організації Українських Націоналістів* на Чернівеччині. Загинув у бою з більшовицькими частинами біля с. Васловинці на Чернівеччині.

КІРАСИРИ - вид тяжкої кавалерії, вершники якої були захищені кірасою (захисне озброєння з двох пластин, витягнутих по формі грудей і спини та з'єднаних пряжками на плечах і боках), і мали на озброєнні палаш, пістолети і карабін. У Західній Європі К. з'явилися в кін. 17 ст. У 18- поч. 19 ст. кірасирські полки, призначені для нанесення вирішального удару, існували в більшості європейських армій. На поч. 20 ст. кіраси були ліквідовані (крім парадної форми), а назва «кірасирські» збереглась за традицією за окремими полками в деяких арміях.

КИСТЯКІВСЬКИЙ (Кістяковський) ІГОР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1876-1941)- український державний діяч. Н. у м. Києві. Закінчив юридичний ф-тет Київського ун-ту. В юнацькі і студентські роки часто зустрічався з В. Антоновичем, П. Житецьким, П. Науменком, спілкування з якими сприяло формуванню національного світогляду. Декілька років навчався в університетах Німеччини. Після повернення додому обраний доцентом Київського ун-ту св. Володимира. З 1903 жив у Москві, де займався адвокатською практикою і викладав в університеті. Разом з *Й.Вернадським* та ін. науковцями залишив викладацьку роботу в університеті на знак протесту проти реакційної політики міністра освіти Л.Кассо. В 1910-17 викладав у Московському комерційному інституті. Співпрацював з діячами українського національного руху, матеріально підтримував видання часопису «Украинская Жизнь». У травні 1918 призначений державним секретарем *Української Держави*. В липні-листопаді 1918 -міністр внутрішніхсправ у кабінетах *Ф.Лизогуба* і *С. Кербеля*. Налігав в уряді до групи міністрів (В. Любинський, Д.Дорошежа), Б.Бутенко, О. Рогоза), які відстоювали незалежницький курс та виступали проти укладення федеративного договору з Росією. З 1919 жив у Стамбулі, пізніше - у Парижі. Співпрацював з російськими еміграційними колами. Автор праць: «Богова відповідальність наслідника в римському праві» (1900), «Поняття про суб'єкт права» (1903) та ін.

КИСТЯКІВСЬКИЙ (Кістяковський) ОЛЕКСАНДР ФЕДОРОВИЧ [14(26).3.1833 - 13(25).1.1885] -український вчений-криміналіст та історик права. Батько І. *Кістяківського*. Н. у с. Городищі на Чернігівщині (тепер Бахмацького р-ну Чернігівської обл.). У 1857 закінчив юридичний ф-тет Київського ун-ту, з 1864 - приват-доцент, а з 1869 - професор кримінального права цього ж ун-ту. К. був одним з ініціаторів створення та головою Київського Юридичного Товариства, активно співпрацював у журналі «Основа». Опублікував бл. 70 наукових статей у журналах «Киевская Старина» і «Киевские Университетские Известия». К. досліджував українське звичаєве право, історію права та судовий устрій Гетьманщини. Зібрав і видав збірник законів «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1879). Автор праць: «Дослідження про смертну кару» (1867), «Елементарний підручник загального кримінального права» (1875) та ін.

КИШ (тат. - укріплений табір) - І). Назва військового табору в 11-16 ст. та козацького табору в 16-17 ст. в

Україні. 2). Назва Запорізької Січі з її державно-політичним устроєм, а також запорізького військового товариства. К. обирався щороку на загальній козацькій раді 1 січня, 1 жовтня (свято св. Покрови) та на 2-3 день Великодня. 3). В роки Першої світової війни *Кіш Українських Січових Стрільців* - військовий підрозділ *Легіону Українських Січових Стрільців*. Існував у 1915-18. 4). У період українських національно-визвольних змагань 1917- 21 назва найбільшої військово-територіальної одиниці *Вільного Козацтва*. К. поділявся на курені, полки і сотні. В серпні 1917 існували такі вільно-козацькі К.: Бердичівський, Борзнянський, Звенигородський, Київський, Канівський, Ніжинський, Уманський, Черкаський та ін. Термін К. вживається в назві одного з найбільших з'єднань Збройних Сил Української Народної Республіки - *Гайдамацького Коша Слобідської України*.

КІШ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ - І). Збірна назва для означення всього військового товариства запорізьких козаків. 2). Центральний орган управління на Запорізькій Січі, що відав адміністративними, військовими, фінансовими, судовими та ін. справами. 3). Козацький військовий табір, в якому знаходилася військова старшина на чолі з кошовим отаманом, що здійснювала управління всіма справами Війська Запорізького. Термін «кіш», «кхощ» - татарського походження і має декілька значень: а) головна квартира старшого чабана - отамана, який керував громадою власників десяти отар, в кожній з яких було по тисячі овець; б) тимчасове місце постю, військовий табір, головна квартира війська підчас походу тощо. К.З.С. сформувався разом з виникненням українського козацтва і заснуванням перших Січей і проіснував до ліквідації Запорізької Січі у 1775. Згодом існували коші *Задунайської Січпа* Бузького Козацького Війська.

КІШ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ -українська військова частина, створена на поч. 1915 (офіційно - 14.3.1915 під назвою «Доповнююча сотня УСС») для поповнення особового складу *Легіону Українських Січових Стрільців*. Основними завданнями, які покладалися на К. УСС, був набір добровольців та опіка поранених, хворих і скалічених стрільців та старшин. Організаційна робота К. зразу зіткнулася зі значними труднощами. Австрійське військове командування, яке було не зацікавленим в існуванні національного збройного формування, забороняло набирати до К. військовозобов'язаних чоловіків віком від 18 до 50 років, сподіваючись, що за такого стану речей Легіон незабаром перестане існувати. Однак К. УСС, проводячи велику організаційну і роз'яснювальну роботу серед українського суспільства, повністю забезпечував Легіон новобранцями. Деякий час К. займався військовим навчанням новоприбулих стрільців і формуванням з них боєздатних сотень. У листопаді 1915 ці функції було передано Вишколу УСС. Канцелярія К. вела реєстрацію всіх стрільців і старшин, які перебували у К. (до 1917 бл. 7 тис.чол.). Стрільці К. активно займалися культурно-освітньою роботою серед українського населення, відкриваючи народні школи, читальні, курси для неписьменних. У цій роботі К. тісно співпрацював з «Бюро культурної помочі для українського населення окупованих земель», яке здійснювало просвітницьку роботу на Волині. Комендантом К. УСС було призначено Н. *Гірняка*, заступником -Т. *Рожанковського*. У грудні 1918- січні 1919 К. переформовано на Запасний Кіш І бригади УСС у складі групи «Схід» *Української Галицької Армії*.

КІШКА (Кушка, Кошка) САМІЙЛО (р. н. невід. - п. 1602', за ін. дан., 1620) - український козацький гетьман (1600-02). Походив з брац-лавського роду Кошичів або Кошків. Учасник морських походів запорожців в 70-х рр. 16 ст. проти турків. Під час одного з них потрапив у полон, де перебував бл. 25 років. У 1599 організував на турецькій галері повстання українських невольників, які, перебивши команду, повернулися в Україну. Будучи обраний гетьманом, добився від польського короля *Сигізмунда М Вазі* скасування баніції (закону про визнання козаків поза законом), що привело до визнання козацтва як суспільного стану. В 1600 очолював запорожців у спільному українсько-польському поході до Криму. В 1601 -02 К. на чолі 4-тисячного козацького загону брав участь у польсько-шведській війні у Лівонії. Про дальшу діяльність К. і обставини смерті достовірних даних немає. Одні дослідники вважають, що К. загинув у 1602 під Фелліном у Лівонії і був перевезений та похований у Канові, інші - що К. ще брав участь у *Цецорській битві 1620*. Помер у 1620 і похований у Каневі.

КЛАРК ЕДУАРД ДАНІЄЛЬ (5.6.1769 -9.3.1822) - англійський мінералог, мандрівник, колекціонер рукописів і старожитностей, Н. в Уіллінгтоні (Суссекс, Пд, Англія). З 1808 - професор мінералогії в Кембріджському ун-ті. Опублікував докладні мемуари про свої подорожі по країнах Європи і Близького Сходу, зокрема про перебування в східних і південних районах України. К. наводить цікаві відомості про побут українських селян, відзначає охайність їх жител, підкреслює хоробрість чорноморських та кубанських козаків, які, за його словами зберігають звичаї, винесені з Запоріжжя.

Я. Ісасвич (Львів).

КЛЕЙНОДИ - дорогоцінні військові знаки, регалії або атрибути українського козацтва, що використовувалися у 16-19 ст. Вперше К. були надані Запорізькому Війську польським королем Баторієм Стефаном у 1576. Серед них були хоругва, бунчук, булава та печатка з гербом, на якому зображено козака з самопалом. Згодом до К. зарахували також перначі, литаври, значки і палиці та ін. Найвищою ознакою влади була булава, що носилася гетьманами та *кошовими отаманами*. Так, Б. Хмельницький вже з 1648 носив срібну позолочену булаву, прикрашену перлами та ін. дорогоцінним камінням. Булава була й ознакою влади кошового отамана Запорізької Січі. Козацькі полковники мали перначі (шестопері) - менші ребристі булави, які носили за поясом. Печатка коша Запорізької Січі виготовлялася круглої форми зі срібла із зображенням козака у гостроверхій шапці на голові, в кафтані з гудзиками на грудях, з шаблею, порохівницею при боці, з самопалом на лівому плечі. Навколо напис «Печать славного Війська Запорізького Низового». Паланкові та

курінні печатки були круглої або чотирикутної форми з зображенням левів, оленів, коней, місяця, зірок, корон, списів, шабель та луків. Хоругва (коругва, прапор) була, здебільшого, кармазинового кольору з вишитими зображеннями гербів, святих, хрестів тощо. Носили їх завжди попереду війська, поруч з гетьманом чи отаманом. Значками називалися прапорці куренів та сотень. Існував звичай, за яким новообраний полковник був зобов'язаний за власний рахунок виготовляти прапор паланки. Один з них зберігався до 1845 на Кубані і був виготовлений з тканини двох кольорів: жовтої та синьої. Литаври - великі мідні котли, обтягнуті шкірою, що служила для подання різного роду сигналів (скликання козаків на раду, подання сигналу тривоги тощо). Кожний з К. надавався тільки чітко встановленим представникам козацької старшини. Так, на Запорізькій Січі булава надавалася кошовому; хоругва - всьому Війську Запорізькому, і носив її хорунжий; бунчук - кошовому чи гетьману, але носився завжди бунчужним або бунчуковим товаришем; печатка - військовому судді, курінна або паланкова печатка - курінному отаману або паланковому полковнику; пернач - полковнику, литаври - всьому війську, але у відання довбиша; палиця - військовому осавулу; значки - для всіх тридцяти восьми запорізьких куренів, але у відання значкових товаришів. Всі козацькі К. за винятком паличок від литаврів, зберігалися у січовій Покровській церкві у скарбниці і виносилися тільки за особливим наказом кошового. Палички від литаврів зберігалися у курені військового довбиша. Інколи до К. відносили і велику срібну чорнильницю - каламар - атрибут військового писаря Запорізького Війська. Подібні К. мала і козацька старшина у *Гетьманщині*, Правобережжі, на *Задунайській Січі* та на Кубані.

Після ліквідації козацтва і знищення Запорізької Січі К. були зібрані і віддані на зберігання у Ермітаж і Преображенський собор в Петербурзі, Оружейну палату в Москві, а також в ін. сховища. Так, ще в кінці 19 ст. у Ермітажі зберігалося 17 запорізьких значків і одна хоругва; а у Преображенському соборі - двадцять курінних прапорів, три бунчуки, одна срібна булава, один срібний позолочений жезл. Зараз доля цих національних скарбів українського народу невідома. Після *Лютневої революції 1917 в Росії* Тимчасовий Уряд прийняв рішення про їх повернення в Україну, але внаслідок жовтневого перевороту 1917 рішення не було виконано. З проголошенням незалежності український уряд ставив перед керівництвом Російської Федерації питання про повернення національних культурних цінностей, однак якихось конкретних домовленостей не було досягнуто.

КЛЕМАНСО ЖОРЖ (28.9.1841-24.11.1929)-французький політичний і державний діяч, член Французької академії (з 1918). Один з засновників французького радикалізму. Н. у родинному маєтку Муерон-ан-Поред у Вандеї. В 1858 закінчив Нантський ліцей. З 1860 навчався на медичному ф-ті Сорбонського ун-ту. З перших днів навчання К. включився в опозиційну діяльність проти режиму Другої республіки. Влітку 1862 за участь у виданні ж-лу «Травай» («Праця») та агітацію проти диктатури Наполеона III був заарештований і ув'язнений на два місяці у в'язниці Мазас. Після закінчення ун-ту (1865) і захисту докторської дисертації деякий час жив в Англії, пізніше - у США. В 1869 повернувся до Франції, займався лікарською практикою. З вересня 1870 жив у Парижі, де включився у політичну боротьбу. Після ряду поразок Франції у франко-прусській війні 1870-71 виступав за її продовження. Прагнув не допустити громадянської війни в дні Паризької комуни 1871. К. намагався примирити комунарів з версальцями (урядом А. Тьєра). У 1871-93 - депутат Національних зборів. З 1881 очолював партію радикалів. Різно критикував політику кабінетів Гамбетти, Феррі, Бріссона, вимагав підготовки до реваншистської війни проти Німеччини. В 1880-90-х рр. займався журналістською і літературною діяльністю, видавав газету «Жюстас» («Справедливість»; 1880-97), ж-л «Блок» (1901 -ОЗ), друкований орган радикальної партії «Орор» (з 1903). У 1901 К. став одним із засновників республіканської партії радикалів. У 1902-09 обирався до сенату. В березні-жовтні 1905 - міністр закордонних справ, у 1906-09 - прем'єр-міністр Франції. В листопаді 1917 К. знову очолював французький уряд та міністерство військових справ. У 1918 К. як голова Верховної Ради держав Антанти став ініціатором французького десанту на Чорноморському узбережжі України. К. був одним з авторів Версальського мирного договору 1919, голова *Паризької мирної конференції 1919-20*. З надзвичайною настирливістю К. намагався нав'язати учасникам конференції свої плани розчленування Німеччини, добитись максимального відшкодування економічних втрат Франції за рахунок німецьких репарацій, зміцнення позицій Французької республіки на європейському континенті за рахунок перекраювання кордонів і створення нових держав. Негативно ставився до вирішення європейських проблем на користь народів колишньої Російської імперії, що боролись за національну незалежність. Відводячи майбутній Польщі, Чехо-Словаччині і Румунії роль санітарного кордону проти більшовизму та можливих союзників у війні проти Німеччини, негативно ставився до створення незалежної Української держави, наполягав на включенні етнічних українських земель до складу територій інших країн. У 1920 К. зазнав поразки на президентських виборах і відійшов від політичної боротьби. Автор книг: «Соціальна битва» (1895), «Великий Пан» (1896), «Демосфен» (1926), «Думки в час надвечір'я» (1928), «Велич і злиденність однієї перемоги» (видано посмертно, 1930) та ін.

С. Мовчан (Львів).

КЛЕПАЧІВСЬКИЙ КОНСТЯНТИН ЙОСИПОВИЧ (12.10.1887-14.5.1979)-український державний діяч, фінансист. Н. у с. Ново-Іванівці Хорольського повіту на Полтавщині. Закінчив духовну семінарію у Житомирі, згодом - юридичний ф-тет Петербурзького ун-ту. Після завершення навчання працював в інспекційному відділі Державного банку Російської імперії. В грудні 1917 переїхав до Києва. В 1918 К був одним з

організаторів *Державного банку УНР*. У 1919 - директор Державного банку УНР. Підпис К. стоїть на українських банкнотах 50 і 100 гривень. У 1920-30-х рр. жив в еміграції у Варшаві. В 1945 переїхав до Німеччини. З 1949 жив у Філадельфії (США). Похований у Саут Бавнд Бруку (Нью-Джерсі, США).

КЛИМ ІВАН (псевд. Митар, Бурмач; 19. І.І 909-9.3.1914) - український політичний і військовий діяч. Н. у с. Старий Мізунь (тепер Долинського р-ну Івано-Франківської обл.). Навчався в Стрийській і Рогатинській гімназіях. Закінчив юридичний ф-тет Краківського ун-ту. В 1930-х рр. брав участь в українському націоналістичному русі, за що в 1937-39 перебував в ув'язненні у Дрогобицькій тюрмі. На поч. *радянсько-німецької війни 1941-45* вирушив у складі Похідних груп ОУН у *Наддніпрянську Україну*, займався створенням мережі ОУН на Запоріжжі і Донеччині. Став одним з організаторів повстанської радіостанції «Вільна Україна», що діяла в околицях сіл Ямельниця та Сопота на Сколівщині (тепер Львівська обл.). У січні 1944 схоплений гітлерівцями і розстріляний у Дрогобичі.

КЛИМЕНТ VIII (24.4.1536 - 5.3.1605) - Папа Римський (1592 - 1605). У 1594 К.VIII і німецький цісар Рудольф II звернулися до запорізьких козаків через посла Е. *Лясотуз* пропозицією створення воєнних коаліцій для боротьби проти Османської імперії. В кін. 1595 на прохання представників ієрархії українського духовенства, єпископа володимирського І. *Потія* і єпископа луцького *К.Терлецького* проголосив унію православної і католицької церков, внаслідок чого була утворена Українська Греко-Католицька Церква (див. також *Берестейська унія 1596*). Виступав за зрівняння прав греко-католицької і римо-католицької церкви в *Речі Посполитій*, за надання права українським греко-католицькими єпископам засідати в польському сеймі.

КЛИМЕНТІЙ СМОЛЯТИЧ (Клим Смолятич; р. н. невід. - п. після 1154) - церковний і політичний діяч *Київської держави*, митрополит Київський (1147-54; за ін. дан., 1147 - поч. 1155), письменник. Н. у Зарубі недалеко Києва. Був ченцем Зарубського монастиря. В 1147 при підтримці Великого князя Київського *Ізяслава Мстиславича* на соборі українських єпископів був обраний Київським митрополитом. Константинопольський Патріарх не затвердив кандидатури К. С. Боровся за незалежність української православної церкви від *Візантії*. В 1154 втратив митрополічу кафедру і став єпископом володимирським. Був високоосвіченою людиною свого часу, талановитим письменником, філософом і оратором, з його творів відоме тільки «Послання пресвітеру Хомі», що збереглося у списках 15-16ст.

КЛИМИШИН МИКОЛА (псевд. Непоборний; 25.2.1909) - український політичний діяч, член *Організації Українських Націоналістів* у Галичині. Н. у Мостищі Калуського повіту на Станіславщині. Навчався на філософському ф-ті Краківського ун-ту. Із студентських років брав участь в українському націоналістичному русі. Очолював краківський відділ ОУН, який переправляв націоналістичні видання («Розбудова Нації», «Сурма», «Український Націоналіст») на українські землі. Заарештований 14.6.1934 у Кракові, звинувачений у приналежності до ОУН і підготовці до замаху на міністра закордонних справ Польщі Б. *Перацького*. Засуджений на *Варшавському процесі 1935-36* до довічного ув'язнення. У часи *радянсько-німецької війни 1941-45* брав участь у формуванні Похідних груп ОУН під проводом С. Бандери. В 1941 К. очолив Північну Похідну групу ОУН. З 1949 живе у США. Автор спогадів «В поході до волі» (1975).

КЛИМІВ ІВАН (псевд. Легенда; 1909 -4.12.1942) - відомий український політичний і військовий діяч, член УВО і ОУН (з 1929). Н. у с. Сілець Волзький Сокальського повіту Львівського воєводства (тепер Львівська обл.). Навчався в Сокальській гімназії. В 1929 вступив на юридичний ф-тет Львівського ун-ту. Ставши в 1929 членом *Організації Українських Націоналістів*, був одним з організаторів націоналістичного руху та керівником ексекютиви ОУН (з 1935) на Сокальщині. В 1930-х рр. неодноразово заарештовувався польською поліцією, був в'язнем *Берези Картузької* (серпень 1935-січень 1936). К. один з співорганізаторів мережі осередків ОУН на Волині. У серпні 1937 під час Луцького процесу 1937 звинувачений у приналежності до ОУН і засуджений до 10 років тюремного ув'язнення. У вересні 1939 звільнений з в'язниці. Незабаром очолив Крайову Ексекютиву ОУН на ЗУЗ та став з 1941 членом Проводу ОУН (Б), організаційний референт Проводу (1941-42). Після проголошення у Львові 30.6.1941 ОУН (Б) відновлення Української держави на західноукраїнських землях, К. увійшов до складу *Українського Державного Правління* на чолі з Я.Стецьком, де очолив міністерство політичної координації. Брав активну участь в організації руху Опору на окупованих гітлерівцями землях України. В грудні 1942 заарештований гестапо у Львові і закатований під час допиту.

КЛИМКЕВИЧ МИХАЙЛО (1889 - липень 1944) -український військовий діяч, сотник УГА, майор Дивізії «Галичина». Під час *українсько-польської війни 1918-19* - командир *Козацького загону ім. Гонти* (з квітня 1919). Деякий час очолював Янівську (десяту) бригаду *Української Галицької Армії*. У міжвоєнний період - один з активних діячів Українського Педагогічного Товариства «Рідна Школа». В 1943-44 брав участь у формуванні *дивізії «Галичина»*. Загинув у липні 1944 в боях під Бродами (тепер Львівська обл.).

КЛИРИК (Клірик) ОСТРОЗЬКИЙ (рр. н. і см. невід.) - нерозгаданий псевдонім українського письменника-полеміста кін. І б - поч. 17 ст. Закінчив Острозьку школу. К. О. входив до літературного гуртка викладачів школи, серед яких були Г. *Смотрицький*, Д. *Наливайко*, В. Суражський та ін. Автор полемічних послань до прихильника унії І. Потія («Отпис на лист...», 1598; «На другій лист велебного отца Іпатія...», 1599) та історії Флорентійського собору, в яких виявив високу теологічну і світську освіченість, зокрема, цитував Петrarку.

КЛОЧКОВСЬКИЙ В'ЯЧЕСЛАВ(1873 -1931)-український військовий діяч, контрадмірал Чорноморського флоту. В 1917-18- начальник Севастопольського порту і дивізії підводних човнів. В червні 1918 був призначений представником *Української Держави* у Криму. З 12.11.1918 К. -тимчасовий командуючий

Чорноморського Військового Флоту.

КЛОЧУРАК СТЕПАН (27.2.1895 - 1980) - визначний український громадсько-політичний діяч у Закарпатті, журналіст. Н. у Ясіні на Мармарошині. Навчався на юридичному ф-ті Віденського ун-ту. Учасник Першої світової війни - офіцер австрійської армії. В кін. 1918 - на поч. 1919 К. виступив одним з організаторів *Гуцульської Республіки*, був обраний головою найвищого органу республіки - Гуцульської Народної Ради. В січні 1919 разом з братами М. і Ю. Браццайками став ініціатором проведення Всеукраїнського Собору Русинів (Всекарпатського Конгресу; 21.1.1919), на якому було прийнято рішення про возз'єднання *Закарпаття з Українською Народною Республікою*. В березні 1939 входив до складу закарпатської делегації (гол. М. Браццайко), яка передала уряду ЗО УНР у Станіславові рішення Всекарпатського Конгресу. Після поразки національно-визвольних змагань 1917-21 К. жив у Закарпатті, брав активну участь в українському національно-політичному житті. З квітня 1920 - член Управи товариства «*Просвіта*» в Ужгороді. Деякий час належав до закарпатської філії Чехо-Словацької Соціал-Демократичної Партії, згодом - лідер української фракції Аграрної Партії. В 1920-30-х рр. редагував газету «*Народ*» (1920-21), спільно з Є. Пузою-тижневики «*Вперед*» (виходив у 1922-38 в Ужгороді) та «*Земля і Воля*» (1934-38 у Мукачеві). З січня 1939-член єдиної у Закарпатті української політичної партії - *Українського Національного Об'єднання*, згодом - член Президії цієї організації. З 14.3.1939 - міністр господарства, а 15.3.1939 призначений президентом А. *Волошином* міністром військових справ *Карпатської України*. Протягом березня 1938 керував К. частини «*Карпатської Січі*» чинили героїчний опір угорським загарбникам. Після окупації угорськими військами всієї території Карпатської України емігрував у Чехо-Словаччину. Жив у Празі, де в 1945 був заарештований співробітниками радянської контррозвідки. Деякий час К. перебував разом з А. Волошином у Лефортовській тюрмі в Москві, а згодом був засланий до концтабору. У 1956 повернувся до Праги, де і помер. На Заході було опубліковано його мемуари «*До волі*» (1978).

КЛЮЧНИКИ - двірські службовці князя в *Київській державі*. Опікувалися майном князя. К. найчастіше виходили з рабів.

КЛЯЧКІВСЬКИЙ РОМАН-ДМИТРО - (псевд. Клим Савур, Охрім, Білаш та ін.; 4.11.1911 -12.2.1945) - український політичний і військовий діяч, полковник УПА. Н. у Збаражі (тепер Тернопільська обл.). Закінчив Станіславівську гімназію, пізніше - студент юридичного ф-ту Львівського ун-ту. Ще юнаком став членом *Організації Українських Націоналістів*. У жовтні 1937 був заарештований польською поліцією, деякий час перебував в ув'язненні. У 1939-41 був одним з керівників підпільної мережі ОУН у Галичині. Займався організаційною роботою серед молоді, в 1939-40 був обласним провідником Юнацтва ОУН Станіславівщини. В 1941 К. за активну участь в українському націоналістичному русі заарештований радянськими спецслужбами у Львові і під час *Процесу 59-х* засуджений до страти (згодом замінена на 10 років тюрми). На поч. радянсько-німецької війни 1941-45 втік з Бердичівської в'язниці. В 1942-45 К. - провідник ОУН (Б) на Північно-Західних Українських Землях, член Проводу ОУН. Відіграв значну роль в організації відділів *Української Повстанської Армії* та розбудові армії на Поліссі і Волині. Займався розробкою тактики боротьби з гітлерівцями, формуванням кінних підрозділів УПА, організацією самооборони населених пунктів та ін. З січня 1943 займав пост командира групи військ «*УПА-Північ*». Збройні формування під командуванням К. провели цілий ряд успішних операцій проти загарбників. Загинув у бою з військами НКВС на хуторі Оржівський Клеванського р-ну Рівненської обл.

КЛЬОНОВИЧ СЕБАСТІАН ФАБІАН (бл. 1545 -29.8.1602)- польський поет. Н. в м. Сулімежицях (тепер Польща). Закінчив Краківський ун-тет. Деякий час жив у Львові, з 1574 оселився у Любліні, де був міським писарем, вйтом, райцею. В поемі «*Роксоланія*» (1584, латинською мовою, український переклад М. Білика, 1961) описав багатство природи України, змалював побут і звичаї українських селян, подав описи Львова, Києва та ін. міст, навів у латинському перекладі зразки українського фольклору. Скорочений український переклад поеми К. під назвою «*Старий Львів*» зробив І.Франко.

Я. Ісаєвич (Львів).

КМЕТИ (Кметі) - термін, що зустрічався в середні віки у слов'янських мовах і мав різне значення. К. називались, очевидно, вільні члени общини, плем'я. У давньоукраїнських пам'ятках, «*Повчання Володимира Мономаха* та «*Слові о полку Ігоревім*», К. називались кінні воїни, дружинники князя. На західноукраїнських землях, що були захоплені *Польщею*, в 13-15 ст. К. називали вільних селян, які мали власний наділ і сплачували державний податок. Протягом другої пол. 16 - першої пол. 17 ст. К. потрапили в особисту залежність від феодала, і їх почали називати *холопами*.

«КНИГИ БУТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ» -головний програмний документ *Кирило-Мефодіївського Братства*, написаний в 1846 М. *Костомаровим*. Відомі дві версії, які дещо відрізняються між собою. У документах жандармського слідства фігурували під назвою «*Закону Божого*». На змісті «К.б.» вплинули історичні та політичні концепції «*Історії Русів*», поезії Т. Шевченка, ідеологія панславізму, західноєвропейські ідеї романтизму, утопічного (теорії Ф. М. Фур'є, К. А. Сен-Сімона) і християнського (погляди Р.Ф.Ламенне) соціалізму та декабристський рух в Україні. Назва і стиль «К.б.» була запозичена з «*Книг польського народу і польського пілігримства*»А. Міцкевича(1832). Незважаючи на наслідування і запозичення, «К.б.» були оригінальним документом української політичної думки. Центральним моментом є поєднання християнських ідеалів справедливості, свободи і рівності з українським патріотизмом. У «К.б.» проходила ідея українського месіанства: український народ - найбільш пригноблений і зневажений, а

водночас - і найбільш волелюбний та демократичний звільнить росіян від їхнього деспотизму, а поляків - від аристократизму. Політичним ідеалом українського руху «К.б.» проголошували об'єднання усіх незалежних слов'янських народів у федерацію зі столицею в Києві. «К.б.» пропагували радикальну соціальну програму, що передбачала скасування кріпацтва і самодержавного ладу. Ідеї, висловлені у «К.б.» (передусім - ідея політичної автономії України у складі слов'янської федерації), справили великий вплив на ідеологію українського політичного руху в Наддніпрянській Україні другої пол. 19- поч. 20 ст.

Д. Кушплір (Львів).

КНЯГИНИЦЬКИЙ ЙОВ (світське ім'я - Іван; бл. 1550-30.12.1621)- український церковно-освітній діяч. Відомостей про його життя збереглося мало. Н. у Тисмениці (тепер Івано-Франківська обл.). Освіту здобув у монастирській школі в Угневі (тепер Львівської обл.) та Острозі. Якийсь час був викладачем Острозької школи. В молоді роки двічі відвідав *Афон*. Довгий час жив в одному з афонських монастирів, прийняв постриг під іменем Ізикіїла. Після повернення реорганізував ряд православних монастирів в Україні. В 1611 заснував біля с. Маняви (тепер Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.) монастир *Манявський Скит*. Підтримував дружні стосунки з *І. Вишенським*, *З. Копистенським* ін. церковними діячами. До К. зверталися як до авторитету у справах чистоти віри (відоме звернення Кирила Транквіліона).

О. Рибак (Львів).

КНЯЖІ З'ЇЗДИ - з'їзди удільних князів Київської держави, які визнавали васальну залежність від Великого князя Київського. К.з. вирішували найважливіші військові справи, погоджували міжособні суперечки тощо. Головував на з'їзді великий князь київський. Найбільш відомі *Любецький з'їзд 1097*, на якому було домовлено про припинення міжусобиць і схвалено право князів на успадковану землю; *Витчівський з'їзд 1100*, під час якого обговорювалося питання про припинення міжусобиць з метою згуртування сил для спільної боротьби проти половців; *До-лобський з'їзд 1102*, в ході якого переяславський князь *Володимир Мономах* переконав учасників з'їзду про необхідність спільного походу проти половців.

КНЯЗІВСТВО - державне утворення або територія на чолі з князем. У *Київській державі* перші К. виникли в 9 - на поч. 10 ст. і часто називалися землями. Іменувалися К., звичайно, за назвою головного міста - Київське, Галицьке, Чернігівське, Переяславське та ін. К., в свою чергу, поділялося на уділи представників князівської сім'ї (удільні К.). Для означення деяких великих монархічних державу 10-16 ст. вживався термін «велике князівство» (наприклад, Велике князівство Литовське). В кін. 12 ст. значна частина українських земель була об'єднана у складі *Галицько-Волинського князівства*. В 14 ст. Галицько-Волинське К., незважаючи на довгу кровопролитну боротьбу, втратило свою незалежність. Галицьку землю захопила Польща, а К., що існували на землях Волині, Поділля, Київщини, Переяславщини, Чернігово-Сіверщини, увійшли до складу Великого князівства Литовського (Литовської держави). В 1470 (фактично 1471) перестало існувати останнє українське державне утворення періоду середньовіччя - Київське К.

КНЯЗЬ - глава держави-князівства або окремого політичного об'єднання у багатьох слов'янських народів. У *Київській Русі* до 9 ст. К. були воєначальники племені або союзу племен, які виконували деякі судові і адміністративні функції. В серед. 9 ст. з утворенням Київської держави суть влади К. змінилася, набрала монархічного характеру і поступово стала спадковою. К., який очолював Київську державу, а також Велике князівство Литовське, мав титул великого князя. Князівська влада в різних князівствах мала особливості. Наприклад, в *Галицько-Волинському князівстві* владу К. обмежувала боярська рада, а в Полоцькому князівстві - віче. Протягом 14 ст. значну частину українських земель захопило Велике князівство Литовське. Українські князі потрапляють у васальну залежність до Великого князя Литовського. В 15-16 ст. вони втрачають державну владу і перетворюються на впливових земельних магнатів.

КОБЗАРИ - українські народні співці, виконавці історичних дум, що супроводжували свій спів грою на кобзі. В 16-17 ст. брали активну участь у козацьких походах і гайдамацьких повстаннях. Своїми піснями закликали народ до боротьби з загарбниками, підносили бойовий дух війська. К. гуртувалися в братства, які мали свої звичаї і закони. Серед К. найвидатнішими були *О. Вересай*, *А. Шут*, *Р. Холодний*, *М. Кравченко*, *Г. Гончаренко*, *І. Кучеренко* та ін.

КОБИЛИЦЯ ЛУК'ЯН (1812 - 24.10.1851) - український громадсько-політичний діяч, керівник національно-визвольного селянського руху на *Буковині* в 40-х рр. 19 ст. Н. у с. Путилі-Сторонець (тепер с. Путила Чернівецької обл.) в сім'ї селянина-кріпака. В 1839 К. був обраний селянами уповноваженим, якому доручалося відстоювати громадські інтереси. Проте звернення К. та інших уповноважених у державні установи з приводу утисків соціально-національних прав українського населення залишалися без наслідків. У 1843-44 К. очолив виступи селян 22 громад, які рішуче відмовлялися відробляти панщину, самочинно переобрали сільську старшину, висунули вимоги відкриття українських шкіл, вільного користування лісами і пасовиськами, зажадали переведення їх на становище державних селян. У березні 1844 повстання було придушено за допомогою урядових військ, а К. заарештовано і ув'язнено. Під час *Революції 1848-49 в Австрійській імперії* селяни Буковини обрали К. депутатом парламенту. В австрійському парламенті К. виступив за надання політичної автономії Буковині і приєднання її до *Галичини*, вимагав скасування

кріпацтва і передачу селянам землі без викупу. В листопаді 1848 на багатолюдних зборах у Вижниці закликав селян до повстання. Селянські виступи під керівництвом К. тривали до літа 1849. У квітні 1850 К. був заарештований у Жаб'єму. Після катувань в ув'язненні він тяжко захворів. Його вислали до м. Гура-Гумора (тепер Гура-Гуморулуй, Румунія), де він і помер. Героїчна боротьба К. оспівана в народних піснях. Високу оцінку діяльності К. дав І. Франко.

КОБИЛЯНСЬКА ОЛЬГА ЮЛІАНІВНА (27.11.1863 - 21.3.1942) - видатна українська письменниця. Н. у м. Гура-Гумора на Буковині (тепер м. Гура-Гуморулуй, Румунія). З 1891 жила у Чернівцях. Закінчила чотирикласну німецьку школу. Подальшу освіту здобула самотужки. Вихована під впливом німецької культури, перші літературні спроби зробила на німецькій мові - «Гортенза, або Картина з життя однієї дівчини» (1880), «Долячи воля» (1883) та ін. Національний світогляд письменниці формувався під впливом творів Т. Шевченка та І. Франка, безпосереднього знайомства з О. Маковеем, С. Окуневськю, Н. Кобринською. В 1899 здійснила подорож у *Наддніпрянську Україну*, де познайомилася з М. Лисенком, М. Старицьким, Лесею Українкою. В дальших творах, написаних українською мовою («Людина», 1894, «Impromptuphantasie», 1894; «Valse melancholique», 1894; «Він і Вона», 1895; «Царівна», 1896; «Що я люблю», 1896; «Некультурна», 1897; «Покора», 1898; «Ніоба», 1905 та ін.), К. порушує проблеми жіночої емансипації, формує культ сильної жіночої особистості «аристократичного характеру». Тему життя буковинських селян К. змалювала в оповіданнях «У св. Івана» (1890), «Банк рустикальний» (1895), «На полях» (1898) та особливо яскраво - в одному з найкращих творів світової літератури про селянство - психологічній повісті «Земля» (1902). У повісті «У неділюрано зілля копала...» (написана за мотивами української народної пісні «Ой не ходи, Грицю», 1909) у філософському плані розкрито тему краси людських почуттів, великого кохання і людської гідності. Протягом 1915-23 К. написала ряд антивоєнних оповідань - «Лист засудженого вояка до своєї жінки», «Назустріч долі», «Снитися» (1917), «Зійшов з розуму» (1929) та ін. Значний вплив на творчість К. мали ідеї імпресіонізму та неоромантизму. В 1920-30-х рр. створила низку оповідань з народного життя («Вовчиха», 1923; «Але Господь мовчить», 1927 та ін.). Померла у Чернівцях. У 1944 відкрито літературно-меморіальний музей письменниці у Чернівцях та в с. Димці (тепер Глибоцького р-ну Чернівецької обл.), де довгий час жила К.

КОБЛИК (кобель, кібель) - одиниця об'єму сипких речовин, вина, а також земельної площі на Закарпатській Україні в 17 - на поч. 20 ст. В 17-18 ст. К. становив 90-100 л, у 19 ст. - 60-75 л. Поділявся на 4 віка, або 16 чвертвівок. Як міра земельної площі становив ділянку землі, засіяну одним К. зерна, і часто прирівнювався до гольда.

Я. Ісасевич (Львів).

КОБРИНСЬКА НАТАЛІЯ (8.6.1855-22.1.1920) - українська письменниця і громадська діячка, засновниця жіночого емансипаційного руху в *Галичині*. Н. у с. Белелуї (тепер Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.). Довгий час жила в Болехові. Знання здобула шляхом самоосвіти. В 1884 організувала у Станіславові (тепер Івано-Франківськ) «Товариство Руських Жінок», була ініціатором видання альманахів «Перший вінок» (1887), «Нашадоля» (1893-96), «Жіноча бібліотека» (1912), в яких багато уваги приділялося проблемам жіночої емансипації, окреслювалися основні ідеї жіночого руху в Галичині. В 1891 скликала у Стрию перше жіноче віче. Літературну діяльність розпочала в 1883. Головною темою її творів стала доля жінки в тогочасному суспільстві. Основні збірки прозових творів: «Дух часу» (1899), «Ядзя і Катруся», «Казки» (1904). У 1914-17 К. створила ряд оповідань і нарисів на антивоєнну тематику - «Полишений» (1914-15), «Свічка горить» (1915), «Каліка» (1916-17), «Брати» (1917), «На цвинтарі», «Кінь» та ін. Виступала з статтями про жіночий рух, на літературну та фольклорну тематику («Про «Нору» Г. Ібсена, 1900; «Символізм в народній пісні», 1905 тощо).

КОБРИНСЬКИЙ ЙОСАФАТ МИКОЛАЙОВИЧ (28.9.1818 - 29.3.1901) - український громадсько-культурний діяч. Н. у Коломиї. Навчався в університетах Відня і Львова. В 1844 закінчив богословський ф-тет. Був священником ус. Москалівці (1845-1853) та Мишині (1853-1901) на Прикарпатті. К.-автор «Букваря» (1842), в якому вперше в Галичині застосував цивільний шрифт, та першого в Галичині агрономічного посібника для селян українською мовою «Гній - душа в господарстві» (1848). У 1848-1849 - активний член Коломийської Руської Ради, один з організаторів аматорського театру і читальні в Коломиї, учасник Першого з'їзду української інтелігенції у Львові. У 1890-х рр., - ініціатор заснування і фундатор Народного Дому в Коломиї.

Ф. Стеблій (Львів).

КОВАЛЕВСЬКА СОФІЯ ВАСИЛІВНА [уроджена Корвин-Круковська; 3(15).1.1850 -29.1.(10.2)1891] - відомий математик, письменниця і публіцист. Член-кор. Петербурзької АН (з 1889). Н. у Москві. В 1869-74 навчалася за кордоном, зокрема, слухала лекції з математики в Гейдельберзькому ун-ті. В 1870 переїхала до Берліну, де чотири роки працювала у видатного німецького математика К. Вейсштрасса. У 1874 Гетінгенський ун-тет присвоїв їй ступінь доктора філософії. Після повернення в 1874з-за кордону займалася літературно-публіцистичною діяльністю. З 1884 - професор Стокгольмського ун-ту. В 1888 одержала премію Паризької Академії і наступного року - премію Стокгольмської Академії. Основні праці - з математики, механіки та астрономії. К.- автор художніх творів: «Боротьба за щастя» (1887), «Спогади про дитинство» (1890),

«Нігілістка» (1891) та ін.

О. Рибак (Львів).

КОВАЛЕВСЬКИЙ (КОВАЛІВСЬКИЙ) ІВАН (рр. н. і см. невід.) - український військово-політичний діяч, дипломат, генеральний осавул (1655-56, 1658; за ін. дан., 1648-59). Обирався *генеральним осавулом* за гетьманів Б. Хмельницького, І. Виговського та Ю. Хмельницького. Очолював українські посольства до Валахії (осінь 1654), Трансильванії (1656, 1657), Швеції (весна 1657) і Речі Посполитої (1658). 7.9.1656 разом з генеральним писарем І. Грушею уклав українсько-семиградський договір з *Юрієм II Ракочієм*. Вів у *Чигирині* переговори з шведським послом Г. Лілієнкроною. В жовтні 1657 спільно з *Ю.Немиричем* та І. *Богунем* брав участь у виробленні умов і укладенні українсько-шведського союзного договору у Корсуні (див. *Корсунський договір 1657*). У 1663 був сотником Глинської сотні Лубенського полку. Подальша його доля невідома.

КОВАЛЕВСЬКИЙ МАКСИМ МАКСИМОВИЧ [2.8(8.9).1851 - 23.3(5.4). 1916] - відомий український історик, правознавець, етнограф, громадсько-політичний діяч, академік Петербурзької АН (з 1914). Н. у Харкові. В 1872 закінчив юридичний ф-тет Харківського ун-ту. Професор Московського (1877-87), Стокгольмського і Оксфордського (1887-1905), Петербурзького (1905-16) ун-тів. За демократичні погляди переслідувався російським урядом, довгий час був змушений жити за кордоном. У 1901 заснував у Парижі Російську вищу школу суспільних наук, в якій історію України викладав М. Грушевський. Після повернення в 1905 до Росії К. намагався створити ліберальну партію. В 1906 К. був обраний депутатом І Державної Думи, з 1907 - член Державної Ради. К. тісно співпрацював з українською фракцією у Державній Думі, очолював Допомогове товариство ім. Т. Шевченка у Петербурзі. З 1909 видавав журнал «Вестник Европы», редагував енциклопедичне видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем», виступав проти переслідування російським урядом української мови, підтримував ідею надання автономії поневоленим народам Російської імперії. К. - автор праць: «Первісне право» (т. 1-2, 1886), «Походження сучасної демократії» (т. 1-4, 1895-99), «Общинне землеволодіння в Малоросії у 18 ст.», «Соціологія» (т. 1-2) та ін.

КОВАЛЕВСЬКИЙ МИКОЛА (3.9.1892 -18.8.1957) - відомий український політичний і державний діяч, публіцист. Н. у Крупях Люблінської губ. Брав активну участь у студентському русі, в 1912 очолював українську студентську громаду в Москві, а з 1915 - в Києві. В 1915 редагував нелегальне видання українських есерів газету «Боротьба». В квітні 1917 К. разом з П.Христюком, Л. Ковалівим, М. Шрагом став одним з співзасновників *Української Партії Соціалістів-Революціонерів*, з липня - голова партії. Очолював редакцію газети «Народна Воля» -спільного органу Селянської Спілки і УПСР. Під час роботи *Всеукраїнського Національного Конгресу 1917* обраний членом *Української Центральної Ради* від Полтавської губернії, згодом - член *Малої Ради*. В травні 1917 К. у складі делегації від УЦР (В. Винниченко, Г. Одинець, Д.Коробенко, С.Письменний, Д. Ровінський, С.Єфремов та ін.) перебував у Петрограді, де на переговорах з *Тимчасовим Урядом* було вперше поставлено вимогу про надання автономії Україні. В листопаді 1918 К. входив до складу Крайового комітету охорони революції на Україні. З листопада 1917 до квітня 1918 - генеральний секретар продовольчих справ і міністр продовольчих справ УНР. У січні 1919-депутат Трудового Конгресу України. В період *Директорії УНР* - міністр земельних справ в урядах О. *Остапенка*, Б. *Мартоса*, Іс. *Мазепи*. З 1920 жив в еміграції у Польщі, Румунії та Австрії. З 1921 очолював одну з груп УПСР у Відні. Редагував цілий ряд українських закордонних періодичних видань, в 1940-42 - співредактор «Нашого Життя», з 1950 - редактор агентства «Експрес-пресслужба» (Інсбрук). Помер в Інсбруці. Автор науково-публіцистичних праць: «Як заложено УПСР» (1919), «Україна під червоним ярмом» (1937), «Опозиційні рухи в Україні і національна політика СРСР в 1920-54» (1954), «При джерелах боротьби» (1960) та ін.

КОВАЛЕВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР (1890 - п. після 1939) - український громадсько-політичний діяч, публіцист. У 1919-21 - засновник і голова *Української Народно-Республіканської Партії*. В кін. квітня 1919 К. підтримав спробу антидержавного заколоту в Рівному, який очолив В. *Оскілко*. В 1920 К. був призначений міністром рільництва *Української Народної Республіки*. З 1921 перебував у еміграції. Жив у Луцьку, де очолив правління «Українбанку». В 1930-х рр. редагував газету «Волинське Слово», яка часто виступала на своїх сторінках з різкою критикою національної політики польського уряду на окупованих українських землях. У 1939 К. після розвалу Польської держави і зайняття *Західної України* радянськими військами був заарештований органами НКВС. Подальша його доля невідома.

КОВАЛЕНКО МИКОЛА (рр. н. і см. невід.) -український громадський діяч. Селянин з Полтавщини. Очолив ініціативну групу по скликанню 29.4.1918 Хліборобського Конгресу, на якому проголошено гетьманом України П. *Скоропадського*. К. як член Всеукраїнського Союзу Хліборобів-Власників керував роботою фракції, що стояла на засадах державної незалежності України.

КОВАЛЕНКО МИХАЙЛО (р. н. невід. - п. 1919) - український політичний діяч. Поміщик з Константиноградського повіту Полтавської губернії. Входив до складу IV Державної Думи. В травні 1917 К, став ініціатором створення Всеукраїнського Союзу Хліборобів-Власників (ВСХВ). 20.10.1918 К. від імені фракції дрібних власників у ВСХВ передав гетьману П. *Скоропадському* вимогу продовжувати курс на зміцнення самостійної і незалежної Української держави.

КОВАЛІВ ЛЕВКО БОРИСОВИЧ (18.12.1894 - 26.10.1937) - український політичний і державний діяч. Н. у Харкові. Навчався у Виборзькому комерційному училищі, з 1913 - у Київському комерційному ін-ті. В цей час був активним членом української студентської громади, згодом вступив до групи українських соціал-революціонерів. З 1915 співпрацював у ж-лі «Боротьба». Внаслідок переслідувань російською владою змушений переїхати до Полтави, де працював інспектором у Полтавському губернському земстві. З поч. квітня 1917 К. - один з провідних членів *Української Партії Соціалістів-Революціонерів*, член ЦК партії. Входив до складу *Української Центральної Ради*. В січні-травні 1918 входив разом з Г. Михайличенком, О. Шумським, А. Приходьком, А. Заливчим, П. Любченком, Ю. Мазуркевичем, М. Литвиненком, Ф. Матіяшем та ін. до лівого крила партії. В березні 1919 став одним з ініціаторів створення *Української Партії Соціалістів-Революціонерів (комуністів)*, очолював роботу підпільної контррозвідки. З приходом більшовиків К. активно співпрацював з ними. Після захоплення Києва денікінцями переїхав до Москви. В 1919 разом з Г. Гриньком вів переговори з керівниками Комінтерну про визнання партії єдиною комуністичною організацією в Україні. В 1919 К. редагував ж-л «Український Комуніст» (вийшов один номер у листопаді 1919) та газету «Пролетарська боротьба» (разом з І. Косачем та О. Шумським). У грудні 1919 К. підписав з КП(б)У угоду про співпрацю, однак в березні 1920 виступив проти злиття боротьбистів з більшовиками. З лютого 1921 К. - заступник наркома закордонних справ УСРР. У березні 1921 обраний членом ВУЦВК. У листопаді 1921 вийшов з КП(б)У і переїхав до Києва. Займався науковою роботою в галузі фототехнічних процесів та технікою кольорової фотографії. В середині 1920-х рр. повернувся до Харкова, очолив Українську філію товариства «Радіопередача». З поч. 1930-х рр. навчався в аспірантурі Московського фізико-хімічного інституту ім. Карпова, згодом - співробітник цього інституту. 5.11.1934 К. був заарештований у Харкові, звинувачений у причетності до контрреволюційної боротьбистської організації, яка нібито готувала замах на Й. Сталіна. Проходив по «Справі боротьбистів» разом з М. Полозом, Г. Епіком, М. Волобуєвим, В. Поліщуком, В. Підмогильним, М. Кулішем та ін. (всього 17 чол.). Під час слідства і на суді тримався особливо стійко, категорично відкидав всі звинувачення. В березні 1935 К. був засуджений до 10 років таборів (за ін. дан., до розстрілу, який був замінений на 20 років таборів). 26.10.1937 розстріляний у Бамлагу за постановою особливої трійки НКВС по Далекому Сходу. Реабілітований в серпні 1956.

КОВАЛЬ-МЕДЗВЕЦЬКИЙ МИКОЛА (5.2.1868 - 10.9.1929) - український військовий діяч, генерал-поручник Армії УНР. Н. у с. Нижня Кропивня на Поділлі. Навчався у Житомирській гімназії. В 1891 закінчив Московську військову артилерійську школу, в 1901 - геодезичне відділення Академії Генштабу у Петербурзі. Дістав призначення на посаду начальника астрономічної станції в Чарджоу. З 1905 - помічник начальника геодезійного відділу Генштабу російської армії, з 1911 - начальник Військово-топографічної школи. Брав активну участь у житті української громади Петербурга. Навесні 1917 одним із перших генералів російської армії прибув до Києва і зголосився до служби у Збройних Силах України. В 1917 *Українською Центральною Радою* був призначений начальником Головної геодезичної управи. З 1919 член Ради Військового міністерства УНР, з 1920 - генерал-поручник, здійснював зв'язок Головного Отамана *С.Петлюри* з *Галицькою Армією*, очолював комісію УНР в Проскуріві для вирішення подальшої долі роззброєниху травні 1920 частин *Червоної Української Галицької Армії*. Після інтернування Армії УНР в Польщі перебував у Кракові, працював в астрономічній обсерваторійній станції Ягеллонського ун-ту. Під час Великодніх свят 1923 організував урочистий парад Кінногірського дивізіону генерала О. Алмазова у Лобзові (передмістя Кракова). Останні роки працював у Варшавському бюро мір і ваг, вів гравіметричні спостереження у Гдині, Картузах, Варшаві. Помер і похований у Варшаві.

М. Литвин, К. Науменко (Львів)

КОВАЛЬСЬКИЙ МИКОЛА (1885-28.12.1944) - український громадський і політичний діяч. Родом з Волині. К. був членом *Революційної Української Партії*, пізніше - *Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії*. З квітня 1917 входив до складу *Української Центральної Ради*. В 1918-20 К. очолював Департамент Державного Контролю УНР. В еміграції жив у Польщі. Під час Другої світової війни 1939-45 співпрацював з українським рухом Опору, за що був заарештований гітлерівцями. Загинув у фашистському концтаборі Дахау (Німеччина).

КОВЕНКО МИХАЙЛО (рр. н. і см. невід.) - український військовий діяч періоду українських національно-визвольних змагань 1917-21. За фахом - інженер. Належав до *Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії*, згодом - до *Української Партії Соціалістів-Самостійників*. У грудні 1917 - січні 1918 К. сформував з національне свідомої молоді 20 сотень Вільного Козацтва, що знаходились у підпорядкуванні *Української Центральної Ради*. В січні 1918 призначений військовим комендантом Києва. Заарештував у будинку УЦР групу членів «лівої» фракції *Української Партії Соціалістів-Революціонерів* (М. Полоз, М. Михайличенко, А. Сіверо-Одоевський, М. Шумський та ін.), яка у змові з російськими більшовиками готувала державний переворот з метою усунення від влади УЦР. У січні-лютому 1918 курені *Вільного Козацтва* під командуванням К. брали участь у ліквідації інспірованого більшовиками антиурядового виступу на заводі «Арсенал» і вели тяжкі оборонні бої проти радянських військ на підступах до Києва та в самому місті. У період Директорії УНР К. очолював Верховну слідчу комісію по боротьбі з контрреволюцією. В 1919 редагував газету «Україна» в Кам'янці-Подільському. З 1920 жив в еміграції в Румунії. Подальша його доля невідома.

КОВНІР СТЕПАН (Стефан) ДЕМ'ЯНОВИЧ (1695 - 1786) - видатний український будівничий. Н. у с. Гвоздові

на Київщині. Кріпаком працював у *Києво-Печерській Лаврі*, де і навчився будівельної справи. Створені К. в стилі українського барокко споруди - Ковнірівський корпус (1744-45; за ін. дан., 1746-72), дзвіниці на Ближній (1759-63) і Дальніх (1754-61; проект І.Григоровича-Барського) печерах у Києво-Печерській Лаврі, Кловський палац (1752-56; за ін. дан., 1754-58) у Києві, церква Антонія і Феодосія та дзвіниця у Василькові (1756-59), дзвіниця Києво-Братського монастиря на Подолі (1756-59), Троїцька церква в Китаївській пустині поблизу Києва (1763-67) та ін.

КОВПАК СИДІР АРТЕМОВИЧ [26.5(7.6). 1887-11.12.1967] -український радянський воєнний і державний діяч, генерал-майор (з 1943). Н. у с. Котельві на Полтавщині. Учасник Першої світової війни. В 1918-19 К. очолив партизанський загін, боровся проти денікінців, пізніше у складі Червоної Армії - з військами П. Врангеля. В 1921-26 - військовий комісар у ряді міст Катеринославщини (Великий Товмак, Павлоград, Кривий Ріг та ін.). У 1937-41 - голова Путивльського міськвиконкому Сумської обл. Під час *радянсько-німецької війни 1941-45 К.* - командир Путивльського партизанського загону, пізніше -з'єднання партизан. У 1941-42 з'єднання К. здійснило рейди по Сумській, Курській і Брянській обл., у 1942-43 - рейд у Правобережну Україну, в 1943 - Карпатський рейд. Під час пересування у Карпатах ковпаківці вели бої з формуваннями Української Народної Самооборони та частинами Української Повстанської Армії. В 1944 з'єднання перейменовано у Першу українську партизанську дивізію ім. С. Ковпака (ком. П. Вершигора). 31946 К. -депутат Верховної Ради УРСР, міністр оборони УРСР. У 1947-67-заступник голови Верховної Ради УРСР, з квітня 1967 - член Президії Верховної Ради УРСР. Автор книги «Від Путивля до Карпат».

КОДАК - фортеця на правому березі Дніпра напроти Кодацького порогу (див. *Дніпрові пороги*). Збудована польським урядом у липні 1635 з метою ізолювати Запоріжжя від України і перешкодити втечі селян на Запорізьку Січ. К. будувався під керівництвом французького інженера Г. -Л, де Боплана. Залога К. складалася з двохсот німецьких найманців-драгунів на чолі з французьким офіцером Ж. Маріоном. У серпні 1635 запорожці під проводом гетьмана І. Сулими зруйнували К. У 1639 К. був відбудований і залога збільшена до 600 найманців. Восени 1648 К. за наказом *Б.Хмельницького* було захоплено козацьким загоном під командуванням полковника М. *Нестеренка* і перетворено на опорний пункт української армії. За гетьмана *Мазели К.* був сторожовим постом. У 1711 за умовами Прутського мирного договору 1711 К. разом з іншими фортецями на півдні України був зруйнований. У 1734-75 К. - козацька слобода, центр Кодацької паланки (див. *Паланка*). У кін. 18 ст. К. перейменовано на с. Старі Кодаки (тепер у межах м. Дніпропетровська). Руїни К. збереглися до наших днів.

КОЖУХОВ - більшовицький концентраційний табір недалеко від Москви. Весною 1920 до К. було ув'язнено бл. 250 старшин і стрільців *Української Галицької Армії*, у т.ч. ген. О. *Микитку* і ген. Г. *Ціріца*. На поч. липня 1920 з табору було вивезено у напрямі Мурманська 217 галицьких старшин. Подальша їх доля невідома.

КОЗАК ІВАН (8.8.1891 - 27.12.1978) - український військовий і громадський діяч, сотник УГА. Н. у Галичині. Вивчав право у Львівському, Празькому! Краківському унтах, згодом працював в Угневі (тепер Сокальського р-ну Львівської обл.). Під час Першої світової війни 1914-18 був мобілізований в австрійську армію. В 1918-19 К. - організатор і командант польової жандармерії УГА. В лютому 1920 К., перебуваючи у складі УГА, змушений приєднатися до Червоної Армії і деякий час служити в *Червоній Українській Галицькій Армії*. На поч. квітня 1920 К. на чолі Запасного Куреня разом з кінним полком ЧУГА (командир К. *Шепарович*) першими у повному бойовому складі перейшли на бік Армії УНР. Командував Херсонською дивізією, згодом - з групою А. *Кравса* відступив на територію Чехо-Словаччини. В 1923-26 - командант табору для інтернованих вояків УГА в *Йозефові* (Чехо-Словаччина). У міжвоєнний час жив у *Галичині*, де активно займався громадською діяльністю. В 1949 емігрував до США. Брав участь у заснуванні Об'єднання Бувших Українських Вояків в Америці, деякий час віце-президент організації. Очолював громадський комітет по спорудженню пам'ятника Т. Шевченку у Вашингтоні. Помер у Нью-Йорку. Залишив спогоди.

«**КОЗАК МАМАЙ**» - традиційна назва найпопулярнішої народної картини у 17-19 ст. в Україні. На картині, найчастіше, зображувалася постать козака-бандуриста, поруч якого - кінь, прив'язаний до списа, і дерево, на гілках якого розвішано зброю. Спільною для всіх цих картин є постать козака, що сидить, підігвавши ноги. На деяких картинах «К.М.» намальований на фоні різних сцен - козаки варять їжу, полюють або б'ються з ворогами. Під зображенням, звичайно, розміщено віршований напис, в якому говориться про його добрі справи. Ім'я «Мамай» не пов'язане з конкретною особою, а є прізвиськом запорожця козака, який став символом усього козацтва. Найбільшого поширення сюжет набув на Лівобережній Україні та Київщині. Найдавніша картина «К.М.» датована 1642 (Харківський музей образотворчого мистецтва). Першими творцями картин були мандрівні художники, які побували на Запоріжжі. Малювали на полотні, стінах дому, хатніх дверях, скринях, шафах, кахлях, посуді та ін. До образу «К.М.» часто зверталися митці і в пізніші часи: Т. Шевченко, І. Рєпін, Г. Нарбут, М. Бутович, С. Васильківський - в образотворчому мистецтві, М. Куліш, О. Ільченко - в літературних творах. Художники і літератори створили узагальнений образ народного героя, захисника покровджених, борця за волю України.

КОЗАЦТВО - збірна назва козаків в Україні і в порубіжних державах. І). У 15 - першій пол. 17 ст. - військово-промисловий стан, який проживав на українських землях у складі Польського королівства і Великого князівства Литовського (з 1569 - *Речі Посполитої*). Термін «козак» уперше згадується в Початковій монгольській хроніці 1240, куди перейшов із тюркських мов у значенні - «схильний до завоювання». У 14 ст. фігурує у дописі до збірника житій святих «Синаксар» (1308) та у словнику половецької мови «Кодекс

Куманікус» (1303) у значенні «страж», «конвоїр». Первісне, слово «козак» вживалося на означення вільних людей, які населяли південноукраїнські степи. Існувало декілька шляхів формування козацтва. Його попередником стало слов'янське населення басейнів нижньої течії рр. Дніпра, Південного Бугу і Дністра (літописні «бродники»), яке займалося господарською діяльністю у цих регіонах і мало демократичну військову організацію. З посиленням національного і соціального гноблення іноземних феодалів значна частина українських селян та міщан утікала в малозаселені прикордонні райони й поповнювала ряди К. За дніпровські пороги спрямовувалася хвиля т.зв. уходників - сезонних здобичників, окремі з яких оселялися у степу з метою його господарського освоєння. В ряди К. вступала і українська шляхта, що втратила свої маєтності. На процес формування К. значний вплив мав зовнішній фактор. З часу утворення *Кримського ханства* (1449) до кінця 15 ст. на українські землі було вчинено не менше 41 нападу, в тому числі на *Поділля* - 31, 9 - на Руське воєводство, 7 - на Волинь, 4 - на Київщину, 2 - на Волзьке воєводство. Внаслідок цих нападів, окремі з яких носили характер великих військових походів, було частково або повністю спустошено окремі міста і регіони, захоплено у полон бл. 220 тис. осіб (при загальній чисельності населення українських земель близько 3,7 млн. чол.). У I б ст. джерела зафіксували щонайменше 69 нападів протягом 63 років: на Поділля - 32, 18 - на Волинь, 17 - на Руське і Волзьке воєводства, решта - на Лівобережжя. Демографічні втрати становили 353 тис. осіб. Всього за другу пол. 15 - I б ст. було здійснено не менше 110 татарсько-турецьких набігів. Упершій пол. 17ст. втрати українського населення становили 300 тис. осіб. Для захисту від татарсько-турецької агресії у Пониззі Дніпра на південь від дніпровських порогів була створена військово-політична організація Запорізька Січ. Перша писемна згадка про українських козаків міститься у хроніці М. Бельського від 1489. Перше укріплення бл. 1552 (за ін. дан., 1554-55, 1556) збудував на дніпровському острові Мала Хортиця Д. *Вишневецький*. Згодом Запорізька Січ стала державно-політичним утворенням К. з демократичним устроєм. Основними рисами запорозького К. були: родинний принцип організації братства (побратимства, рівність, демократизм), морально-етичний кодекс поведінки (високий соціальний статус свободи, мужності, відданості товариству і, навпаки, низький статус мирної праці, спокійного способу життя тощо), інститут кобзарів, спеціальна наука молоді, специфічне ставлення до жінки, аскетизм, релігійність, колективне землеволодіння. Польсько-литовська державна адміністрація залучала козаків до оборони кордонів Речі Посполитої. Протягом 16 ст. сформувалася друга і категорія козацтва - городове козацтво. Його організаторами були прикордонні старости: черкаський - О. Дашкевич, С. Полозович, Хмельницький - П. *Лянцкоронський*, барський - Б.Претвич, магнати С. *Зборовський*, Д. *Вишневецький*, Б. *Ружинський*. У другій пол. 16 ст. польський уряд намагався послабити вплив запорожців і встановити над ними контроль. Король *Сигізмунд II Август* грамотою від 5.6.1572 започаткував практику внесення козаків у спеціальний список, що визначав козацький статус - реєстр. Козаки вписані у реєстр отримали назву реєстрових козаків. У 1578 кількість реєстрового К. зросла до 500. Королівський універсал від 25.7.1590 збільшував реєстр до I тис. козаків. Військова влада над реєстровцями належала гетьману, якого обирали за згодою уряду. Організаційно реєстрове козацтво складалося з 6 полків (1625) - Білоцерківського, Канівського, Черкаського, Корсунського, Переяславського, Чигиринського, що поділялися на сотні, У першій пол. 17 ст. кількість реєстрових козаків зростала: 1619 - 1тис., 1625 - 6тис., 1631 - 8тис. чол. Українське К. брало активну участь у повстаннях під проводом К. *Косинського*, С. *Наливайка*, Т. *Федоровича* (Трясила), Д. *Гуж*, П. *Бута*, Я. *Острянина*. У 1638 польським урядом запроваджено «Ординацію війська Запорізького реєстрового» (див. «*Ординація 1638*»), яка скасовувала інститут гетьмана. Над реєстровцями владу перейняв польський комісар. Більша частина К., що не була внесена до реєстру (виписні козаки) опинилися під загрозою закріпачення. У 16-18 ст. окремі магнати в Україні утримували власне військо, що складалось з надвірних козаків.

2). Привілейований стан населення, сформований на Україні у роки національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-1657. У ході воєнних дій проти шляхетської Речі Посполитої відбувалося масове показачення українських селян і міщан. Політичний лад *Гетьманщини* успадкував традиційні форми козацького військово-територіального устрою - полки і сотні. Територіально держава Б. *Хмельницького* ділилася на 16 полків (в окремі періоди їх кількість сягали 22). Запорізька Січ становила окрему військово-адміністративну одиницю. У період *Руїни* українське К. було розмежоване кордонами іноземних держав -Московії, Речі Посполитої та Османської імперії. Протягом всього існування Гетьманщини спостерігалось протистояння українських інтересів й інтересів російського самодержавства. Поступово московський уряд встановив контроль над виборами гетьмана та призначенням козацької старшини на посади, втручався у внутрішні справи Гетьманщини. Виступ К. на боці І. Мазепи у роки Північної війни 1700-21 викликав хвилю масових репресивних заходів з боку російського самодержавства. За наказом *Петра I* було знищено гетьманську столицю *Батурина* (1708) та зруйновано Чортомлицьку Січ (1709). Після поразки у *Полтавській битві 1709* частина українських козаків емігрувала за кордон, де обрала гетьманом П. *Орлика*. У першій чверті 18 ст. українські козацькі полки залучалися на будівельні роботи у містах Російської імперії, спорудження військових укріплень і водних шляхів сполучень, зокрема, Ладозького каналу. Окрему категорію К. творили козаки підпомічники, в обов'язки яких входило спорядження одного козака для військової служби від 2-3-х дворів. Економічно незалежний козак, що виконував військову службу називався виборним (див. *Виборні козаки*). Остаточо поділ козаків на виборних і підпомічників проведений російським урядом у 1734-36. Намагаючись посилити контроль над К., як основним осередком опозиційного руху за повноцінну українську державність, російський уряд створив у Гетьманщині *Малоросійську колегію* (1722) і заборонив вибори гетьмана. З 1734 по 1750 у Лівобережній Україні діяло *Правління Гетьманського Уряду*. Черговий наступ на права К. відбувся у роки правління гетьмана К.

Розумовського. Прагнучи до уніфікації державного управління Катерина II 10.11.1764 ліквідувала інститут гетьманства. Влада у *Лівобережній Україні* перейшла до президента Малоросійської колегії П. Румянцева. У травні 1775 військо російського генерала П.Текелі зруйнувало Запорізьку Січ.

У *Правобережній Україні*, яка за умовами «вічного миру» 1686 відійшла до Речі Посполитої в 80-і рр. 17 ст. було відновлено реєстрове козацтво. На цій території існували Корсунський, Брацлавський і Білоцерківський (Фастівський) полки, які очолював наказний гетьман. Населення полків підлягало юрисдикції польської адміністрації. Рішенням сейму 1699 козацькі полки на Правобережжі було ліквідовано, але К. продовжувало існувати надалі до 1714. У серед. 17 ст. К. сформувалося на території *Слобідської України*, де існувало 5 полків: Острогозький, Сумський, Охтирський, Харківський, Балакліївський. 28.7.1765 слобідське К. за наказом Катерини II було ліквідоване.

3). Наприкінці 18- поч. 20 ст.- стан вільних сільських виробників наближених до становища державних селян, що користувався обмеженими правами і привілеями. Близько 5 тис. запорізьких козаків після зруйнування Січі (1775) переселилися на територію Туреччини і утворили задунайське К. (див. *Задунайська Січ*). Інша частина була розселена на території Банату в Австрійській монархії (банатське К.). В останній чверті 18 ст. козацька старшина у Лівобережній Україні була зрівняна у правах з російським Дворянством. Козаків було залучено на військову службу, частину зведено до становища вільних селян, інших - покріпачено. Підчас російсько-турецької війни 1787-1791 царський уряд розпочав організацію *Чорноморського Козацького Війська*. Понад 15 тис. чорноморського К. брало участь у бойових діях. Окремі козаки отримали землі у басейні Південного Бугу і Дністра (бузьке К., див. *Бузьке Козацьке Військо*). У 1792 російський уряд переселив Чорноморське Козацьке Військо (бл. 25 тис. чол.) на землі т.зв. Чорноморської прикордонної лінії, яка проходила правим берегом р. Кубані. Кубанське К. заснувало 40 курінних селищ. У роки російсько-турецької війни 1828-1829 на Кубань переселилася також частина задунайського К., яка в травні 1928 на чолі з Й. Гладким перейшла під владу Російської імперії. З них було сформовано *Азовське Козацьке Військо*.

4). Військовий стан у Московській державі, зосереджений переважно на її кордонах або в районах активної російської колонізації. Найбільш чисельним було донське К., яке утворилося у 15 ст. з місцевого населення і переселенців з території Московської держави й українських земель. Донські козаки часто взаємодіяли із запорізьким К. у боротьбі з експансією Османської імперії й Кримського ханства. У 1632 між ними укладено угоду про взаємодопомогу. Спільними силами обох козацьких загонів було взято турецьку фортецю Азов, яка перебувала в руках козаків з 1637 по 1642 (див. *«Азовське сидіння»*). З листами до Донського війська звертався у 1649 і 1650 гетьман Б. Хмельницький, у 1668 - І. *Брюховецький*, згодом - кошовий отаман І. *Сірко*. Запорожці брали активну участь у виступах донських козаків під проводом С. Разіна (1670-1671), К. Булавина (1707-1709), О. Пугачова (1773-1775). Російський уряд неодноразово намагався ліквідувати автономію Дону. У 1671 донське козацтво склало присягу московському цареві, а у 1775 рештки автономії було скасовано указом Катерини II. У 18 ст. зросла кількість українських переселенців на Дон. За переписом 1782 за донськими станицями рахувалося 7456 українських дворів. У першій пол. 19 ст. зі «станичних малоросіян» сформовано 4 задонські станиці. Переважно з донських козаків створилось Уральське і Терське К., серед яких була значна кількість українців. У другій пол. 18-19 ст. було створено нові козацькі війська, що перебували під контролем російського уряду (Астраханське - 1750, Оренбурзьке -1755, Сибірське -1808, Кавказьке -1832, Забайкальське- 1851, Амурське- 1858, Семиреченське - 1867, Уссурійське - 1889). К. створило у російській регулярній армії окремі кінні підрозділи, які нерідко виконували поліційні функції.

5). Українські регулярні військові частини під час українських національно-визвольних змагань 1917-1921 та Другої світової війни 1939-45. Найбільш чисельними були українські добровільні частини, що утворилися на поч. 1917 і відображали українську козацьку традицію - Вільне *Козацтво*. Організаційно нове військо-міліційне з'єднання оформилося на Всеукраїнському з'їзді Вільного Козацтва в жовтні 1917 у Чигирині. Отаманом Вільного Козацтва було обрано П. *Скоропадського* на з'їзді у Звенигородці (Київщина) у квітні 1917. Територіальне ділилося на сотні, курені, полки, кіш. У серпні-вересні 1917 вільно-козацький рух охопив Київщину, Херсонщину, Полтавщину, Чернігівщину і Кубань. У січні 1918 у зв'язку з наступом більшовицьких військ за розпорядженням Генерального Секретаріату Військових Справ розпочато реорганізацію вільно-козацьких частин у регулярні військові підрозділи - Реєстрове Вільне Козацтво. Відділи Вільного Козацтва вели боротьбу з більшовицькими військами в січні-лютому 1918. У квітні 1918 на вимогу німецького командування Вільне Козацтво було розброєно і розформовано, (див. також *Вільне Козацтво*). В Україні у складі Червоної Армії діяли підрозділи *Червоного Козацтва України* під командуванням В. *Примакова*. Із встановленням радянської влади в Україні і в Росії К. як стан було скасовано. У роки Другої світової війни 1939-45 в Червоній Армії було сформовано козаці з'єднання під командуванням генералів П. Белова, Л.Доватора, І. Плієва. Російські козаці військові частини воювали також на боці гітлерівської Німеччини. Організаційно вони підпорядковувалися командуванню Російської Визвольної Армії (РОА) та корпусу ген. Н. Краснова.

6). Товариства козаків в еміграції після 1920. Політичною орієнтацією ділилися на декілька груп: самостійників, федералістів і монархістів. Число українських прихильників незначне. Найбільш активними були козаки-самостійники (Вільнокозацький Рух, Козацький Народний Рух -Вільне Козацтво), на чолі яких стояли І. Гнілорибов, М. Фролов, І. Білий, В. Глазков. Вони відстоювали ідею створення окремої суверенної федеративної держави - Козаччини. Друковані органи цих товариств - двомовні: «Вольное козачество» -

«Вільне козацтво», «Казачья жизнь» - «Козаче життя».

7). Громадські товариства нащадків українських козаків. Утворилися у другій пол. 80-х рр. у багатьох областях України. Сучасне українське К. стоїть на засадах відродження козацьких традицій, збереження та відновлення пам'яток української історії та культури. Гетьманами українського козацтва обиралися В. Чорновіл і В. Мулява. Українські козацькі товариства беруть активну участь у громадсько-політичному і культурному житті держави.

О. Мазур (Львів).

КОЗАЦЬКА РАДА (січова рада, військова рада) - орган козацького управління, що існував на Запорізькій Січі, в реєстровому козацькому війську та у *Гетьманщині* у 16-18 ст. К.р. була вищим законодавчим, адміністративним і судовим органом Запорізької Січі. Рішення ради вважалося думкою всього війська і було обов'язковим до виконання кожним членом козацького товариства. На К.р. розглядалися питання внутрішньої і зовнішньої політики, проводились вибори військової старшини, поділ земель і угідь, покарання злочинців, що вчинили найтяжчі злочини та ін. К.р. збиралася у встановлені дні року. У 18 ст., у часи *Нової Січі*, це були: 1 січня - Новий рік, 2 або 3 день Великодня та 1 жовтня - св. Покрови - храмове свято Запорізької Січі. Крім того, це робилося в будь-який день на вимогу козацького товариства чи «сіроми». На К.р. могли бути присутніми всі козаки. Скликалася рада кошовим отаманом і відбувалася згідно з давніми звичаями, її учасники утворювали широке коло, всередині якого розміщувалась козацька старшина: кошовий отаман, обозний, писар, осавули та ін. Особливу роль відігравали осавули, які були посередниками між радою і старшиною. Формального голосування не проводилось. Свою волю козаки виявляли голосними окликами та підкиданням шапок. Крім К.р. всього Запорізького Коша, існували також курінні та паланкові ради. Перші з них відбувалися у випадках, коли козацька старшина не вважала за потрібне скликати загальну К.р. (таємні та термінові справи, що вимагали негайного вирішення, прикордонні суперечки, організація незначних військових походів тощо). Інколи перед загальними К.р. відбувалися старшинські ради. В компетенції паланкових К.р. був розгляд дрібних справ, головним чином межових суперечок. У реєстровому козацькому війську також скликалися загальні, полкові та сотенні К.р. їх компетенція була дуже обмеженою. Прийняті ними рішення затверджувались польським урядом, що викликало незадоволення козаків. К.р. відбувалися в різних місцях. З поч. 17 ст. ними найчастіше були урочище Маслів Став на Київщині, міста Корсунь, Канів, Переяслав. Під час воєнних походів та народних повстань К.р. відбувалися у військових таборах. В останньому випадку, крім козаків, участь у їх проведенні брали представники міщанства, селянства та православне духовенство. Інколи скликалися ради городових козаків окремих міст (зокрема, рада козаків м. Канева під час Жмайла повстання 1625). К.р., скликані без згоди кошового отамана чи гетьмана, вважалися незаконними. Під час *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57* К.р. вважалася вищим законодавчим органом Української гетьманської держави (див. *Генеральна Військова Рада*). На одній з них у 1648 було обрано гетьманом Б. Хмельницького і вирішено розпочати повстання проти Польщі. Однак, внаслідок зміцнення влади гетьмана, значення К.р. постійно зменшувалось, скликали їх дедалі рідше, а найважливіші питання розглядалися на старшинських радах. Спробу реформування К.р. і перетворення її у представницький орган всієї України здійснив гетьман І. Виговський. Він запропонував надати всім полкам рівне представництво, на раду стали з'являтися тільки старшина і по 10 козаків від кожного полку. Однак у зв'язку з зміною політичної обстановки в Україні дана реформа не була проведена. Найбільш відомими загальними радами цього часу були *Переяславська рада 1654* та *Чорна рада 1663* в Ніжині. Після цього компетенції К.р. були суттєво обмежені. У них брали участь лише представники старшини, які обирали гетьмана і затверджували т. зв. «статті» - умови міждержавних договорів України та Московської держави. У зв'язку з подальшими обмеженнями царським урядом прав і вольностей Гетьманщини, в К.р. стали брати участь представники царського уряду, які санкціонували їхні ухвали, а часто і диктували раді свою волю. У 18 ст. в Гетьманщині К.р. набула лише характеру урочистої церемонії обрання гетьманом кандидата, призначеного царським урядом.

У Правобережній Україні, що внаслідок укладення *Андрусівського перемир'я 1667* перейшло під владу Польщі, рішенням польського сейму козацтво було ліквідоване, і тільки після його відновлення у 1680-Х рр. К.р. знову стали скликатися. Найчастіше це відбувалося у Фастові, Корсуні чи Каневі. Значення цих рад було незначним і носило локальний характер.

КОЗАЦЬКА СТАРШИНА - військовий та адміністративний керівний склад Запорізької Січі, реєстрового козацтва, Гетьманщини, а також Слобідської України. Зародження К.с. розпочалося разом з виникненням українського козацтва в кінці 15 ст. Спочатку до її складу входили отамани-ватаги, що були керівниками перших козацьких загонів. Повного організаційного оформлення К.с. набула в період створення Запорізької Січі. В різні часи її існування чисельність цієї групи козацтва була неоднаковою і деколи сягала до 150 осіб. До складу К.с. входили: військова старшина - *кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар* та курінні отамани; військові служителі - підписар, булавничий, хорунжий, бунчужний, перначний, підосавул, довбиш, піддовбиш, *військовий пушкар, підпушкар, гармаш, військовий товмач, військовий шафарі, підшафар, кантаржій та канцеляристи*; похідні та паланкові начальники - полковник, писар, осавул, підписар та підосавул. В період ведення воєнних дій обирався також обозний, що був

помічником осавула і входив до складу військової старшини. До К.с. на Запоріжжі належали т. зв. батьки, сивоусі діди - колишні військові старшини, які залишили свої посади по хворобі або за давністю літ. На Запорізькій Січі старшина зосереджувала в своїх руках адміністративну владу і судо-, чинство, керувала військом, розпоряджалася фінансами, представляла Січ у зносинах з іноземними державами. Старшину обирали на військовій козацькій раді за участю всього козацтва.

К.с. існувала у реєстровому козацькому війську, що було створене у 1572. На чолі *реєстрових козаків* стояв *гетьман*, якого обирали за погодженням з королівським урядом на загальній військовій раді. Першим гетьманом реєстрового війська вважається шляхтич Я. Бадовський. До реєстрової К.с. належали: 2, а згодом 4 осавули, обозний, військовий суддя, військовий писар, полковники та сотники. В різні часи кількість полковників та сотників була різною, що залежало від кількості реєстру (у 1625-1630 було б полковників і 60 сотників). Всі представники К.с. складали присягу на вірність королеві і зобов'язувалися нести військову повинність, за що реєстровим козакам надавалися значні права та привілеї. Однак уряд Речі Посполитої постійно проводив політику, спрямовану на їх обмеження. В 1625 було введено посаду регіментаря, що був заступником коронного гетьмана і видав реєстровим козацьким військом. Після придушення національно-визвольних повстань 1637-1638 сейм Речі Посполитої ухвалив «Ординацію Війська Запорізького, що перебуває на службі у Речі Посполитій» (див. «Ординація 1638»). згідно з якою було ліквідовано посаду гетьмана, а його функції передавалися урядовому комісарові. Посади К.с., вищі від сотника, надалі могли займати тільки представники польської та полонізованої шляхти.

Під час *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57*, в процесі формування національної державності, К.с. стала виконувати функції апарату державної влади. З введенням нового адміністративно-територіального поділу України на полки та сотні відбулася ієрархічна диференціація К.с. на генеральну, полкову та сотенну старшину. Найвищий рівень державної адміністрації посідала *генеральна старшина*, що складалася з найближчого оточення гетьмана і виконувала роль уряду Української держави (див. *Гетьманщина*). До її складу входили: *генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний писар, 2 генеральні осавули, генеральний підскарбій, генеральний хорунжий та генеральний бунчужний*. Генеральна старшина вирішувала найважливіші питання військової та цивільної адміністрації, віддала фінансами та судочинством. У зв'язку з проведенням царським урядом політики, спрямованої на ліквідацію державних прав України, права К.с. систематично обмежувалися. Так, згідно з указом *Петра I* від 1721 право призначати генеральну старшину було передано Колегії іноземних справ у Петербурзі, яка затверджувала одного з двох запропонованих гетьманським урядом кандидатів. Таким же чином відбувалося призначення полковників та сотників, що привело до фактичного скасування принципу виборності К.с.

Військовою та цивільною адміністрацією полків в Україні у другій пол. 17-18 ст. була полкова К.с. Очолював її полковник. Крім нього до цієї категорії К.с. належали полковий обозний, полковий суддя, полковий писар, полковий осавул, полковий хорунжий. Формально представники полкової К.с. повинні були обиратися на полкових військових радах, але часто їх призначали гетьмани за погодженням з царськими комісарами. З 1722 до 1727 К.с. фактично призначала *Малоросійська колегія*. До сотенної К.с. належали: сотник, сотенний отаман, писар, осавул та хорунжий. Найнижчою ланкою К.с. були міські й сільські (курінні) отамани. Представники К.с., виконуючи свої функції, користувалися т. зв. ранговими маєтностями, прибутки з яких були платнею за старшинські посади. Одночасно окремі представники К.с. одержували платню і від царського уряду, що передбачалося *Березневими статтями 1654*, *Переяславськими статтями 1659*, *Московськими статтями 1665* та ін. міждержавними актами, укладеними між урядами Гетьманщини і Московської держави. Після остаточної ліквідації державних прав України царський уряд 1785 скасував К.с. у Гетьманщині як окремий суспільний стан (ще раніше це було зроблено у *Слобідській Україні* - у 1765 та на Запоріжжі - в 1775). Деяка частина старшини була зрівняна у правах з російським дворянством.

КОЗАЦЬКЕ ПРАВО - сукупність звичаєвих норм (приписів), переважна більшість яких виникла в Запорізькій Січі. Запорізька Січ, як військово-політичне утворення, розвивалася на підставі своєрідних традицій і звичаїв, що склалися серед козаків протягом десятиліть. Вона мала свій військовий та адміністративно-територіальний поділ: 38 військових куренів і 5-8 територіальних паланок, а також оригінальну систему органів управління їх трьох ступенів: військові начальники, військові чиновники, похідні та поланкові начальники. Вся військова старшина обиралася *Генеральною Військовою Радою* на один рік кожного 1-го січня. На підставі тих же звичаїв і традицій чітко регламентувалися права і обов'язки старшин. У Запорізькій Січі склалася своя правова система, в основі якої лежало звичаєве К.п. Норми К.п. стверджували ті суспільні відносини, що склалися серед козацтва, закріплювали військово-адміністративну організацію Січі, встановлювали правила військових дій, діяльність судових органів, порядок землекористування, укладання договорів, визначали види злочинів і покарань. К.п. визнавалося іноземними державами, а козаки всіляко захищали його, побоюючись, що писане право може обмежити козацькі вольності. Із Запорізької Січі звичаєві норми в 16-17 ст. поширювалися по всій Україні. Великого значення К.п. набуло після укладення *Березневих статей 1654*, за якими царський уряд офіційно визнав силу «попередніх прав». Гетьман і старшина, виносячи ті чи інші рішення або даючи вказівки судам, посилювалися на практику, що склалася. Суди ж, ухвалюючи вироки, нерідко посилювалися на давні права і звичаї козацького війська. Норми звичаєвого права є в «*Правах, за якими судиться малоросійський народ*» (1743), «Екстракті малоросійських

прав» (1767) та ін. законодавчих збірниках. Архівні матеріали 18 - першої пол. 19 ст. свідчать, що протягом цього часу в *Лівобережній Україні* ще діяли окремі норми звичаєвого права, в тому числі К.п. Звичаєве право Запорізької Січі, доповнене правовими актами місцевої військово-адміністративної влади, вважалось народним правом, користувалося великим авторитетом, охоронялося державою та народними традиціями і навіть одержало своєрідну назву - К.п. Норми К.п. складали основу правової системи Гетьманщини, що проіснувала до 1840-42.

Кульчицький (Львів).

КОЗАЦЬКИЙ ЗАГІН ім. ҐОНТИ - українська військова частина під командуванням А. Долуда, яка 13.11.1918 прибула до Львова з *Наддніпрянської України* на допомогу *Українській Галицькій Армії*. Під час українсько-польської війни 1918-19 загін брав участь у боях за Львів та у воєнних діях УГА на північ від міста. З квітня 1919 загоном командував І. *Климкевич*. У серпні 1919 К.з.ім. Ґонти у складі Десятої (Янівської) бригади УГА наступав на Київ.

КОЗЕЛЕЦЬКА РАДА 1662 - старшинська рада, скликана за наказом гетьмана Я. Сомка в квітні 1662 у м. Козельці (тепер Чернігівська обл.). На думку деяких дослідників, К.р. була таємною, бо на ній були присутні лише полковники зі своїми найближчими помічниками. На раді, що проходила 14.4, порушувалось питання про організацію оборони України і про обрання нового гетьмана. Внаслідок заперечень єпископа Мефодія вибори не відбулись. 16.4.1662 на повторній раді гетьманом України було одногласно проголошено Я. Сомка. Проте московський уряд, будучи невдоволений незалежною політикою новообраного гетьмана і використовуючи умови *Переяславських статей 1659*, не затвердив рішення К.р. і на *Чорній раді 1663* підтримав кандидатуру І. *Брюховецького*.

М. Пасічник (Львів).

КОЗЛОВСЬКИЙ ІВАН СЕМЕНОВИЧ (11(24).3.1900 - 21.12.1993) - видатний український співак (ліричний тенор), народний артист СРСР (з 1940). Н. у с. Мар'янівка (тепер Гребінківського р-ну Київської обл.). Деякий час співав у церковному хорі Києво-Печерської Лаври. Згодом вступив до трупи Народного Дому. У 1917 за рекомендацією О. *Кошиця* вступив до Музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка. В 1919-24 К. перебував на військовій службі, брав участь у виставах Полтавського пересувного музично-драматичного театру. В 1924 запрошений солістом до трупи Харківського оперного театру, в 1925 - до Свердловського. Протягом 1926-54 триумфально виступав на сцені Великого театру в Москві. В 1938-41 був організатором і художнім керівником концертного ансамблю опери в Москві. Мав надзвичайно красивий голос ніжного тембру і великого діапазону, досяг вершин оперного та камерного співу. К створив мистецьке досконалі сценічні образи, серед яких: Левко, Петро («Утоплена» і «Наталка Полтавка» Лисенка), Андрій («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Ленський («Євгеній Онегін» Чайковського), Юродивий («Борис Годунов» Мусоргського), Фауст («Фауст» Гуно), Альфред, Герцог («Травіата», «Ріголетто» Верді), Лоенгрін («Лоенгрін» Вагнера) та ін. К. був видатним інтерпретатором романсів М. Лисенка, К. Стеценка, Я. Степового, М.Глінки, камерних творів Л.Бетховена, Ф.Ліста, П.Чайковського, Ф. Шуберта, Р.Шумана та ін. Протягом всієї творчої діяльності активно пропагував українське вокальне мистецтво. З великою емоційністю, легкістю і теплотою виконував романси, народні пісні, колядки, зокрема пісні в обробці М. Лисенка «Без тебе Олесю», «Ой джигуне, джигуне», «Ой важу я, важу», «Ой на гору козак воду носить»; Я. Стеценка «Зоре моя вечірняя»; Л.Ревуцького «Засвістали козаченьки», романси М.Лисенка («Огні горять», «^ені однаково» на слова Т. Шевченка), М. Леонтовича, С.Людкевича та ін. К. ніколи не поривав зв'язків з Україною. Майже щороку виступав з концертними програмами на батьківщині. Великі зусилля докладав до розвитку музичного мистецтва в Україні, зокрема у рідному селі заснував дитячу музичну школу. Помер у Москві.

КОЗЬМА ОЛЕКСАНДР (1860 - р. см. невід.) -український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. У роки Першої світової війни 1914-18 - полковник, командир інженерного полку російської армії. Вліткувосени 1917брав активну участь в українізації військових фронтових частин, формуванні українського війська. З листопада 1917- начальник відділу зв'язку *Українського Генерального Військового Комітету* Української Центральної Ради в Києві. У січні-лютому 1918 К. як старшина Запорізької дивізії воював на більшовицькому фронті. З березня 1918 - командир інженерного полку, корпусний інженер Запорізького Корпусу у Харкові. У добу *Директорії УНР* призначений помічником начальника технічних військ Армії УНР. В грудні 1919 - травні 1920 - учасник Першого Зимового походу Армії УНР (див. *Зимові Походи Армії УНР 1919-20 і 1921*). Деякий час виконував обов'язки інспектора військових електро-технічних шкіл. З 1921 знаходився у складі інтернованих частин української армії у Каліші. В 1920-Х рр. став організатором системи таборової освіти, був викладачем Станичної гімназії ім. Т. Шевченка до її закриття 1937.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

КОЛЕГІЯ ПАВЛА ҐАЛАҐАНА - приватний навчальний заклад у Києві, заснований 1871 *Г. Ґалаґаном* у пам'ять про свого померлого сина Павла. Загальна вартість земель в Полтавській і Чернігівській губ., подарованих Г. на утримання колегії, складала 275 тис. карбованців, що на той час становило величезну суму. Ансамбль колегії складався з п'яти споруд, реконструйованих в 1780 архітектором О. Шілле. Навчальний заклад був розрахований на навчання і проживання в інтернаті 70 вихованців. Учні приймалися з усіх українських земель, у т.ч. з тих, що перебували у складі Австро-Угорської імперії - *Галичини, Буковини*

і *Закарпаття*. Науково-методичне піклування над колегією здійснював Київський ун-тет. У колегії у різний час викладали І. Нечипоренко (1879-90 - директор колегії), І. Анненський (1890-93 - директор закладу), П. Житецький, М. Мурашко, М. Пимоненко, В. Науменко, З. Архімович та ін. Колегія виховала плеяду визначних вчених, юристів, медиків, літераторів. Серед них: В. Липський, А.Кримський, Н. Котляревський, В. Грабар, М.Максимейко, А. Лівіцький, П. Філіпович, М. Драй-Хмара, М. Зеров, О. Богомолець, Д.Петрушевський, Й. Петрушевський та ін. В 1885 і 1886 в бібліотеці К.П.Г. тривалий час працював І. Франко. В 1920 колегію перетворено в «трудоу школу».

КОЛЕНДА ҐАВРІІЛ (Коленда; бл. 1606 -1674) - митрополит Київський, Галицький і всієї Русі греко-католицької (уніатської) церкви (1655-74). Н. на Віленщині у дрібній шляхетській родині, вчився у м. Брунсберг (Східна Прусія; 1627-30), а згодом - у Відні (1633-36) та Римі (1636-39). Після закінчення навчання був обраний архімандритом василіанського монастиря у Березвечі, а з 1652 став коад'ютором полоцької архієпархії. З 1655 - адміністратор Київської уніатської митрополії. У 1665 призначений Ватиканом митрополитом Київським, проте затвердженний польським королем Яном II *Казимиром* тільки після укладення *Андрусівського перемир'я 1667*. Намагався впорядкувати церковне життя, зміцнити чернецтво тощо, П. у 1674 в Супраслі, похований у Полоцьку.

КОЛЕССА ОЛЕКСАНДР [12(24).4.1867 -23.5.1945] - український літературознавець, мовознавець, громадсько-політичний діяч, дійсний член Наукового Товариства ім. Т. Шевченка (з 1899). Н. у Ходовичах Стрийського повіту (тепер Львівська обл.). Брат ф. Колесси. Був доцентом (з 1895) і професором Львівського унту (1898-1918). Належав до *Української Національно-Демократичної Партії*. В 1907-18 був депутатом австрійського парламенту, на засіданнях якого послідовно відстоював інтереси українського населення Галичини в шкільництві та вищій освіті. К. був співзасновником і заступником голови *Загальної Української Ради у Відні*. В 1921 К. очолював дипломатичну місію *Західноукраїнської Народної Республіки у Римі*. З 1921 і до кінця життя жив і працював у Празі. В 1923-39 - професор Кардового ун-ту, заступник голови чесько-українського комітету (голова - Я.Бідло). К. надавав стипендії українським студентам для навчання у Чехо-Словаччині, став одним з засновників *Українського Вільного Університету*, його професором і кількаразовим ректором (1921-22, 1925-28, 1935-37, 1943-44). Досліджував пам'ятки давньоукраїнської письменності («Південноволинське Городище і городиські рукописні пам'ятки 12-16 ст., 1923-25), фольклор («Головні напрями й методи в розслідах українського фольклору», 1927), вивчав історію української мови («Погляди на історію української мови», 1924), проблеми українського літературознавства («Погляд на сучасний стан історії розслідувань української літератури» (1901), нову українську літературу (творчість Т. Шевченка, М. Шашкевича, Ю. Федьковича). Автор пісні «Шалійте, шалійте, скажені кати» (1889).

КОЛЕССА ФІЛАРЕТ (17.7.1871 - 3.3.1947) - видатний український фольклорист, композитор, музикознавець і літературознавець, д. чл. НТШ (з 1909), ВУАН (з 1929). Брат О. Колесси. Основоположник українського етнографічного музикознавства. Н. у с. Татарське (тепер с. Піщане Львівської обл.). У 1891-92 навчався у Віденському ун-ті у А. Брукнера. В 1896 закінчив Львівський ун-тет. Викладав у гімназіях Львова, Стрия, Самбора. В різні часи працював з І.Франко, М. Лисенком, Лесею Українкою. В 1918 захистив дисертацію у Віденському ун-ті та отримав вчену ступінь доктора філології. Досліджував ритміку українських народних пісень, народні пісні Галичини, Волині, Лемківщині. З 1939 - професор Львівського ун-ту, директор державного музею етнографії у Львові (з 1940), керівник львівського відділу Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії Академії Наук УРСР (з 1940). Учасник міжнародних конгресів фольклористів, музикознавців і філологів (Прага, Варшава, Відень, Антверпен). Помер і похований у Львові. Основні праці: «Огляд українсько-руської народної поезії» (1905), «Ритміка українських народних пісень» (1906-07), «Мелодії українських народних дум» (1910-13), «Наверстування і характерні признаки українських народних мелодій» (1913-14), «Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і походження голосін» (1920-21), «Про генезу українських народних дум» (1921), «Народні пісні з південного Підкарпаття» (1923), «Речитативні форми в українській народній поезії» (1925), «Українські народні пісні на переломі 17-18 вв.» (1928), «Народні пісні з галицької Лемківщини» (1929), «Українська усна словесність» (1938), «Народні пісенні мелодії українського Закарпаття» (1946). Автор хорових творів і обробок українських народних пісень («Вулиця», «Обжинки», «Гагілки», «Шкільний співаник»-1925). Залишив у рукописі «Історію української етнографії».

О. Рибак (Львів).

КОЛИМА - ріка на північному сході РРФСР (Якутська АРСР, Магаданська обл.), довжина 2129 км, площа басейну 643 тис. км². В басейні К. на поч. 1930-х рр. була розміщена група концтаборів, які входили в систему «Дальстрою». До 1955 в цих таборах перебувало 3,5 млн. в'язнів, серед яких значна частина українців.

КОЛІВЩИНА - велике національно-визвольне повстання проти польського гніту в *Правобережній Україні* 1768. К. стала найвищим етапом *гайдамацького руху*. Назва К. походить, мабуть, від слів «кіл» (був зброєю частини повстанців) або «колоти», «колій». В лютому 1768 підтиском російського уряду польський король С. *Понятовський* підписав трактат про формальне зрівняння у правах з католиками віруючих православної і протестантської церков. Значна частина польської шляхти була незадоволена цим трактатом. Під гаслом захисту католицизму, шляхетських прав і звільнення Польщі з-під впливу Російської імперії у м. Барі на

Поділли вона створила *Барську конфедерацію 1768*. Конфедерати стали катувати і грабувати українське населення, руйнувати православні церкви і монастирі на Київщині, Поділлі і Волині. Для боротьби з конфедератами російський уряд послав на православну Україну військо. Серед українського населення поширилася чутка, що нібито цариця *Катерина II* видала «Золоту грамоту» з закликом знищувати польську шляхту. Все це стало безпосереднім приводом до розгортання гайдамацького повстання на Правобережжі. Навесні 1768 в урочищі Холодний Яр під Чигирином запорізький козак М. Залізняк зібрав загін повстанців, які обрали його козацьким полковником. 26.6(6.7) гайдамацький загін вирушив у похід. Повстанське військо здобуло Жаботин, Смілу, Черкаси, Богуслав, Канів, Лисянку. Сили повстанців швидко зростали. На поч. червня 1768 повстанське військо наблизилося до Умані, яка належала магнатові С. *Потоцькому*. Проти гайдамаків М. Залізняка шляхта вислала полк найвірніших козаків на чолі з уманським сотником І. *Гонтою*. Проте І. Гонта разом з козаками перейшов на бік повсталих і розпочав наступ 9(20).6.1768 на Умань. Після здобуття 10(21).6. Умані повстанські загони розташувались табором поблизу міста. Рада повстанців обрала М.Залізняка гетьманом і князем смілянським, а І. Гонту - полковником і князем уманським.

Гайдамацьке військо поділялося на 16 сотень на чолі з сотниками. Військова і цивільна влада зосереджувалась у канцелярії при повстанському війську. У червні-липні 1768 на Правобережжі діяло близько 30 загонів на чолі з гайдамацькими ватажками М. *Швачкою*, А. *Журбою*, С. *Неживим*, П. Тараном, С. Лепехою, І. Бондаренком, Я.Релятеєм, Н. Москалем та ін. Повстання загрожувало перекинутися на власне польські землі, Лівобережну Україну і Запоріжжя. В цих умовах російський і польський уряди вирішили спільними зусиллями вести боротьбу проти повстанців. У другій пол. червня 1768 російські війська разом з польською армією розпочали каральні акції проти гайдамаків. 26.6(7.7).1768 російські частини оточили повстанський табір і по-зрадницькому схопили керівників повстанців М. Залізняка, І. Гонту та С. Неживого, а їхні загони роззброїли. Решту гайдамацьких загонів було розбито в боях. Остаточо повстання було придушено тільки в квітні-травні 1769. Польські каральні війська з надзвичайною жорстокістю розправлялися з повстанцями. Гайдамаків тисячами вішали, відтинали їм голови, садили на палі. Найбільше повстанців було страчено у містечку Кодні поблизу Житомира (бл. 3 тис. чол.) і в с. Сербах поблизу Могилева-Подільського(бл. 2тис. чол.). Після жаклих тортур у с. Сербах І. Гонта був страчений. М. Залізняк та інших учасників повстання - жителів Лівобережної України і Запоріжжя - Київська губернаторська канцелярія засудила до тілесного покарання і до заслання на каторжні роботи до Нерчинська. Події К. та справедлива боротьба гайдамаків відіграли значну роль у формуванні національної свідомості українського народу. К. присвятив один з найвидатніших своїх творів -поему «Гайдамаки» Т. Шевченко.

КОЛИУХ ДМИТРО (бл. 1882 - бл. 1937) -український громадський і державний діяч. Н. у Россоші Воронежської губернії. До 1917 був активним організатором споживчої кооперації в Україні. В 1913 взяв участь в Другому Всеросійському Кооперативному Конгресі в Києві, на якому запропонував створити Український Кооперативний Союз. У 1917-20 очолив правління Дніпросоюзу (головну установу Союзу кооперативних спілок України). З лютого до квітня 1918-міністр харчових справ УНР в уряді В. *Голубовича*. З 1920 - заступник голови правління Вукопспілки і голова Коопташу, деякий час очолював Укрзовнішторг. У 1931 заарештований органами НКВС у справі «Українського Національного Центру» і засланий в Середню Азію, де і помер.

КОЛЛАРД ЮРІЙ (2.1.1875-3.1.1951)-український громадсько-політичний діяч. Н. у Морачів на Полтавщині. За фахом інженер-технолог. На поч. 20 ст. К. разом з Д. Антоновичем, М.Русовим, Б. Камінським, П. Андрієвським, О.Коваленком та ін. став співзасновником Революційної *Української Партії*. З 1917 належав до Української Партії Соціалістів-Самостійників. У період *Української Центральної Ради* очолював управління залізниць на Поліссі, в добу *Директорії УНР* - управитель міністерства шляхів. В еміграції жив у Чехо-Словаччині, Польщі і Німеччині. Помер в Авгсбургу (Німеччина). Автор мемуарів «3 юнацьких років» (1930), «Спогади з минулого» (1931) та ін.

КОЛОЃРИВИЙ ГРИГОРІЙ (р. н. невід. - п. бл. 1790) - український військовий діяч, військовий осавул. Походив з козацького роду на Глухівщині. В 1750 гостро виступив проти перебування російських військ в Україні. Автор цікавої промови, виголошеної в 1768 у Запоріжжі. В ній К. підкреслював, що велика справа побудови незалежної Української держави, яку розпочав Б. *Хмельницький*, була зруйнована через чвари серед його наступників.

КОЛОДА (велика маца) - одиниця міри сипких тіл (зерна, солі та ін.) і меду в Україні у 14-17 ст. Поділялася на 8 півмірків (осьмачок), 16 мац. Місткість К. не була сталою. Найпоширеніша у вжитку т. зв. львівська К. дорівнювала бл. 310 л. Медова К. містила 10-12 відер:

Я. *Ісасевич* (Львів).

КОЛОДЗІНСЬКИЙ МИХАЙЛО (псевд. Кум, Гузар; 26.7.1902 - 18.3.1939) - визначний український військовий діяч, членУВО і ОУН, полковник «Карпатської Січі», Верховний Командант (з серед. березня 1939) Збройних Сил Карпатської України. Н. у Поточиськах Городенківського повіту в Галичині. В серед. 1920-х рр. - активний учасник українського молодіжного націоналістичного руху в *Західній Україні*, провідний член Союзу Української Націоналістичної Молоді. В лютому 1929 затверджений полк. Є. *Коновальцем* військовим референтом першої Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ. У січні 1932 заарештований у Львові польською поліцією за виступ перед молоддю з лекцією «Націоналісти і військове виховання» і більше року перебував

в ув'язненні. В листопаді 1938 К. очолив Генеральний Штаб «Карпатської Січі», який під його керівництвом розробив план створення Збройних Сил Карпатської України. В серед, березня 1939 К. після від'їзду полк. С. Єфремова очолив Збройні Сили Карпатської України. Командував воєнними операціями українських військ проти угорських загарбників на підступах до Хусту і під час оборони столиці. Загинув у ході одного з боїв з переважаючими силами ворога під Буштином. Автор праць з військової теорії: «Українська військова доктрина» і «Воєнне положення і стратегічне значення Закарпаття».

КОЛОМАН (Кальман Книжник; бл. 1068 -3.2.1116) - король Угорщини (з 1095). Походив з династії Арпадів. У 1112 з метою встановлення дружніх відносин з *Київською державою* одружився з Євфимією (п. 1139), дочкою *Володимира Мономаха*. Зміцнив королівську владу. Вів війни з Венецією. Втручався в міжусобну боротьбу українських князів, захопив частину Закарпаття. В 1099 К. зробив спробу загарбати *Галичину*, але був розгромлений військами князів Володаря і Василька Ростиславичів у битві біля м. Перемишля. Розширив територію Угорщини, приєднавши Хорватію (разом з Далмацією; унія 1102), Зробив письмовий звід угорських законів.

КОЛОМАН (бл. 1207-1241)-син угорського короля *Андрія II*, зять князя сандомирського і краківського *Лешка Білого*, князь галицький (1214-19). В 1214 внаслідок угоди в Спіші між Андрієм II і Лешком Білим К. був проголошений королем Галичини, яку окупували угорські і польські війська. У 1219 галичани підняли повстання проти угорських загарбників і запросили на престол новгородського князя *Мстислава Мстиславича Удатного* (див. *Галицьке повстання 1221*). 23.5.1221 об'єднані сили *Данила Романовича Галицького* і Мстислава Удатного розбили угорські війська під командуванням К. біля Галича. К. потрапив у полон і був відправлений у м. Торчеськ.

КОЛОМАЦЬКА РАДА 1687 - козацька рада, що відбувалася 25.7.1687 над р. Коломаком (ліва притока Ворскли) на кордоні *Гетьманщини*. На козацькій раді, яка проходила в оточеному з усіх боків московськими військами під командуванням князя В. Голіцина таборі, було позбавлено гетьманської булави І. *Самойловича*. Гетьманом Лівобережної України рада обрала генерального осавула І. *Мазепу*. На К.р. між представниками московського уряду і козацькою старшиною було укладено *Коломацькі статті 1687*.

КОЛОМАЦЬКІ ПЕТИЦІЇ 1723 (Коломацькі чолобитні) - два звернення козацької старшини до російського імператора *Петра I*, складені влітку 1723 у військовому таборі над р. Коломаком і вручені царю канцеляристом Іваном Романовичем. У К.п. козацька старшина домогалася відновлення державних прав України, ліквідації *Малоросійської колегії* і дозволу обрати нового гетьмана У відповідь на К.п. російський уряд наказав заарештувати і ув'язнити в Петропавлівській фортеці наказного гетьмана П. *Полуботка*, полковника Д. *Апостола*, генерального бунчужного Я. *Лизогуба*, генерального осавула В. Жураховського, управителя Генеральної Військової Канцелярії Д. Володковського і цілий ряд ін. старшин.

КОЛОМАЦЬКІ СТАТТІ 1687- міждержавний договір, укладений 25.7.1687 на р. Коломаку (тепер Харківська обл.) між новообраним гетьманом України І. *Мазепою* й козацькою старшиною, з одного боку, та московськими царями Іваном і Петром та царицею Софією, з другого. Договір складався з 22 пунктів (статей). В основі К.с. лежали попередні українсько-московські договори затверджені козацькими радами при обранні гетьманів Д. *Многогрішного* та І. *Самойловича*. К.с. повторювали, в основному, з деякими змінами, текст *Глухівських статей 1669* та містили кілька нових пунктів. Статті декларативно підтверджували козацькі права і привілеї, зберігали 30-тисячне реєстрове козацьке військо та компанійські полки. Однак, деякі зміни попередніх гетьманських статей і нові пункти К.с. (18-22) значно обмежували політичні права гетьмана та українського уряду. Гетьман не мав права без царського указу позбавляти старшину керівних посад, а старшина - скидати гетьмана. Козацька старшина зобов'язувалась наглядати і доносити на гетьмана царському уряду. Значно обмежувалося право гетьмана розпоряджатися військовими землями. Гетьманському уряду заборонялось підтримувати дипломатичні відносини з іноземними державами. Гетьман зобов'язувався направляти козацьке військо на війну з Кримським ханством і Туреччиною; у гетьманській столиці - Батурині - розміщувався полк московських стрільців. У ст. 19 договору перед гетьманом і старшиною ставилось питання про необхідність тісного державного об'єднання України з Московською державою і ліквідацію національної окремішності українського народу. К.с. стали наступним кроком на шляху дальшого обмеження державних прав України.

КОЛОСОВСЬКИЙ ВОЛОДИМИР (1886 - р. см. невід.) -український військовий діяч, підполковник Армії УНР. У березні 1918 К. очолював відділ розвідки Українського Генеральського Військового Штабу. В 1919 К.-радник делегації УНР на *Паризькій мирній конференції 1919-20*. В 1919-20 - військовий аташе УНР у Франції. Автор статей на військову тематику.

КОЛПАК ОПАНАС (р. н. невід.-п. після 1786) -кошовий отаман Запорізької Січі. З 1745 перебував на Запоріжжі, згодом - полковник Орельської паланки. В 1771 К., беручи участь у російсько-турецькій війні 1768-74, здобув на чолі козацького полку Кафу (тепер Феодосія). К. доклав багато зусиль для колонізації півдня України.

КОЛЬ ЙОГАН ГЕОРГ (28.4.1808 - 28.10.1878) -німецький мандрівник, географ і письменник. Н. у м. Бремені. Закінчив місцеву гімназію, вчився в Геттінгенському та Гейдельберзькому ун-тах. Після смерті батька змушений залишити ун-тет, з 1830 працював домашнім вчителем та вихователем по дворянських маєтках у Латвії (в Курляндії). Подорожував по Прибалтиці, Росії та Україні. В 1838-54 жив у Дрездені, 1854-57 - у

США, 1857-78 - у Бремені. Об'їхав за цей час майже всі країни Європи і частину Північної Америки. На основі зібраного матеріалу і власних спостережень опублікував ряд книг з географії, а також з краєзнавства, в яких розповів про економіку, історичне минуле, зовнішній вигляд міст, освіту, торгівлю різних країн. Головні праці: «Німецько-російські Остзейські провінції», «Історія відкриття Америки» (1861), «Народи Європи» (1868) та ін. Залишив один з найкращих у 19 ст. опис подорожей по Україні, опублікований в книгах «Мандрівки в Південну Росію» (1841), «Мандрівки по Росії і Польщі. Україна, Малоросія» (1841), «Мандрівки по Росії і Польщі. Буковина, Галичина, Краків і Моравія» (1841). В ньому автор вмістив багаті відомості про природні умови, економіку і культуру України, захоплено змалював побут і звичаї, економіку і культуру України, відзначив красу і багатство українських історичних пісень та дум, підкреслив етнічну єдність народу на всіх українських землях (Наддніпрянина, Галичина, Буковина, Закарпаття), висловив віру у велике майбутнє української нації. В описі подано основні відомості з історії України 11-18 ст., відзначено наявність багатьох рукописних літописів і хронік з описом минулого України, дано високу оцінку анонімному твору «Історія Русів» та «Історії. Малої Росії» Д. Бантиш-Каменського.

Ф. Стеблій (Львів).

КОЛЬБЕРГ ОСКАР (22.2.1814 - 3.6.1890) -польський етнограф, фольклорист і композитор, член-кореспондент Краківської Академії наук. Н. в м. Пшисусі (Польща). Вивчав культуру і побут поляків та інших слов'янських народів. Помер у Кракові. Автор багатотомної етнографічної серії «Народ, його звичаї, спосіб життя, мова, перекази, прислів'я, обряди, чаклунство, забави, пісні, музика і танці» (т. 1-23, 1857-90). В його науковій спадщині вагоме місце займають праці з етнографії українців: «Покуття» (т. 1-4, 1882-89), «Холмщина» (т. 1-2, 1890-91), «Перемишльщина» (1891), «Волинь» (1907), «Білорусь-Полісся» (1968), «Русь Карпатська» (1970). Ці праці увійшли до повного зібрання творів вченого, виданого в Польщі у 1960-80-х рр. *ф.*

Стеблій (Львів).

КОМІТЕТ ОХОРОНИ РЕСПУБЛІКИ - крайовий орган, сформований лідерами УПСР і УСДРП 22.3.1919 у Кам'янці-Подільському і проголошений вищим органом державної влади в Україні. В серед, березня 1919 лідери політичної опозиції до тодішнього курсу Директор» УНР, спрямованого на укладання союзицького договору з Антантою та формування єдиного антибільшовицького фронту, переїхали у Кам'янець-Подільський. Тут 21-22.3. на міжпартійній нараді керівників соціалістичних партій було створено КОР, до складу якого увійшли по два представники від ЦК УПСР, ЦК УСДРП, Кам'янецької Трудової Ради і Козацької Ради кам'янецької залози, а саме: В. Чехівський (голова, УСДРП -незалежні), А. Стешенко (товариш голови, УПСР), І. Лизанівський (УПСР), Іс. Мазепа (УСДРП), І.Романенко (УСДРП), М. Ткаченко (УСДРП -незалежні), Є. Малік (секретар), Волошин (від Трудової Ради), Грищенко (УПСР), Казимирів, Свистун, КОР видав звернення, в якому вимагав негайно припинити переговори Директорії УНР з французьким командуванням в Одесі; водночас комітет виступив за проведення переговорів з більшовицьким урядом України при умові визнання Раднаркомом України і Росії самостійності і незалежності УСРР; гарантування легального існування українських соціалістичних партій, виведення російських військ з України, створення нового уряду України на Другому Всеукраїнському з'їзді Рад робітничих і селянських депутатів. КОР закликав всіх громадян дотримуватись спокою і виконувати всі розпорядження КОР. Діяльність комітету фактично стала спробою здійснити державний переворот на території, яку контролювала Директорія УНР. Не отримавши підтримки ні в державних, ні в політичних колах і не маючи змоги контролювати ситуацію, комітет 27.3.1919 офіційно проголосив про свою самоліквідацію. Всіх членів КОР, які були заарештовані отаманом Хомодовським, згодом за наказом С. Петлюри звільнено.

КОМНІНИ - династія візантійських імператорів (1057-59, 1081-1185). Рід К. походив з Комни (Мала Азія). Засновником династії був Ісаак I Комнін (1057-59), який захопив владу внаслідок заколоту малоазійської знаті. Незабаром зрікся влади на користь Константина X з роду Дук. Інші представники: Олексій I К. (1081-1118); Іоанн I К. (1118-43); Мануїл I К. (1143-80); Олексій II К. (1180-83). К., спираючись на військову і земельну аристократію, зуміли зміцнити внутрішньополітичне становище імперії. Вели активну зовнішню політику. Зупинили наступ печенігів і турків-сельджуків на Візантію, відвоювавши в останніх ряд областей в Малій Азії. Розширили кордони імперії на Схід і Пн. Захід, встановивши суверенітет над Сербією, Угорщиною і Антіохійськими князівствами. Зуміли придушити повстання на Кіпрі, Криті, в Трапезунті. За правління К. нормани в 1185 здобули Фесалоніки і загрожували Константинополю. Останній імператор з дин. К. - Андронік I К. (1183-85) - двоюрідний брат Олексія II К., якого він у 1183 вбив і сам захопив владу, був скинутий з престолу внаслідок змови малоазійської знаті і страчений. Влада у *Візантії* перейшла до рук династії Ангелів. У 13 ст., після утворення Латинської імперії (існувала в 1204-61), правили дві інші гілки К.: одна в Трапезунтській імперії (існувала 1204-1461; т. зв. «Великі К.»); інша - в Епірському деспотаті (царстві, 1204-1337).

КОМПАНІЙСЬКІ ПОЛКИ - вільнонаймані («охотницькі») кінні полки у *Гетьманщині*, створені в 60-70-х рр. 17 ст. гетьманським урядом. Виконували військово-політичні функції, несли сторожову та розвідувальну службу, а також брали участь у військових виходах. Полки поділялись на сотні, сотні - на курені. На чолі стояв полковник і полкова старшина. Одночасно існувало 3-4 К.п. Полк нараховував 1500-1800 козаків. Компанійці одержували від гетьманського уряду платню, продовольство, амуніцію.

КОМПУТИ - списки (реєстри) козацького війська, які були запроваджені після становлення Української

гетьманської держави (див. Гетьманщина) в ході *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57*. У К. подавалися відомості про майнове становище козаків, проходження ними військової служби та ін. Укладалися вони полковими канцеляристами у вигляді перепису козацьких дворів. К. мали значення правових актів на підставі яких визначалася належність до козацтва як суспільного стану населення. Вперше К. було укладено 1654, а згодом в 1666. У 18 ст. укладалися окремі К. значкового військового товариства, в які було внесено відомості про військові та службові доручення козаків, що входили до його складу. К. були скасовані разом з ліквідацією царським урядом автономного устрою українських земель - в 1765 - у *Слобідській Україні*, а у 80-х рр. 18 ст.-у *Лівобережній Україні*.

КОМУЛОВИЧ ОЛЕКСАНДР (р. н. невід. - п. 1598)-ватиканський дипломат кін. 16 ст. Хорват за національністю. Був священиком, потім -папським легатом. Восени 1593 К., виконуючи дипломатичне доручення Папи Климента XIII, виїхав до Семигороду, Литви, Московії, Молдавії та на Запоріжжя з метою створити антитурецьку коаліцію європейських держав. На Запоріжжя недобрався. Весною 1594 вів переговори на Поділлі з С. *Наливайком* про умови участі козацьких військ у війні проти Туреччини.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (КПЗУ) - створена в лютому 1919 на установчому з'їзді у Станіславові. До 1923 -Комуністична партія Східної Галичини (КПСГ). Попередницею КПЗУ була Інтернаціональна Революційна Соціал-Демократія (ІРСД) - нечисленна молодіжна організація, що нелегально діяла в Галичині в 1915-18. У заснуванні КПСГ взяли участь посланці з *Наддніпрянської України* - члени партії боротьбистів. Першим секретарем ЦК КПСГ було обрано колишнього боротьбиста К. Саврича (Марсимович). Інший центр формування КПСГ знаходився в УСРР, де в квітні 1920 було створено Галицький організаційний комітет КП(б)У (Галорком). У 1919-20 КПСГ вважалася обласною організацією КП(б)У, але мала окреме представництво в Комуністичному Інтернаціоналі. Під час короткого існування *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки* партія вийшла з підпілля і діяла під назвою Комуністична Партія Галичини (КПГ).

Після остаточної окупації Галичини Польщею і підписання *Ризького мирного договору 1921* КП(б)У уклала в Москві угоду з Комуністичною Робітничою Партією Польщі, згідно з якою КПСГ мала входити до складу КРПП. Це спричинило розкол КПСГ на дві частини, одна з яких виступала за приєднання до КРПП («капеєрівці»), а інша - на чолі з О. Кріликом (Васильковим) -обстоювала організаційну самостійність («васильківці»). Тільки в 1923, після ухвали Ради Послів Антанти про анексію Галичини Польською державою, «васильківці» погодилися на приєднання до КРПП на правах автономної частини. КПСГ поширила свою діяльність на Волинь, Холмщину, Підляшшя і частину Полісся і була перейменована на КПЗУ. КПЗУ була складовою частиною КРПП (з 1925 - Комуністична Партія Польщі), але, маючи широку автономію, проводила свої з'їзди (1925, 1928 і 1934), обирала ЦК і зберігала місце в Комінтерні у складі польського представництва, її членами, крім українців, були також поляки та євреї, які проживали в *Західній Україні*. 1920-і рр. були часом зростання впливу КПЗУ, чому сприяли успіхи Непу й українізації в УСРР. Партія діяла в підпіллі, проте під її впливом перебували й легальні організації (у 1923-24 - *Українська Соціал-Демократична Партія*, у 1926-32 - *Українське Селянсько-Робітниче Соціалістичне Об'єднання - Сельроб*). Через легальні організації КПЗУ брала участь у виборах і мала своє представництво в сеймі Польщі: Клуб УСДП (1924), Комуністичну польську фракцію (1924-27), Клуб Сельробу - єдності (1928-30). Комуністи керували діяльністю підпільних Комуністичної Спілки Молоді Західної України і філіалу Міжнародної Організації Допомоги Революціонерам. Офіційним органом КПЗУ був журнал «Наша Правда», що виходив у Берліні. Крім того з ініціативи партії в різні роки видавалися газети «Нове Життя», «Світло», «Сельроб» та ін., журнали «Вікна», «Культура», «Нові Шляхи».

Ідеологія КПЗУ 1920-х рр. була близькою до націонал-комунізму - течії в комуністичному русі, що намагалася поєднати національні інтереси з комуністичними ідеями. Єдиним шляхом до національного і соціального визволення західноукраїнські комуністи вважали соціалістичну революцію в Польщі, яку спільно мали здійснити робітники і селяни всіх національностей. КПЗУ висувала гасло з'єднання всіх українських земель в єдиній соціалістичній державі - УСРР. У 1927 більшість ЦК КПЗУ підтримала т. зв. «національний ухил» О. Шумського в КП(б)У. У відповідь тодішній генеральний секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович звинуватив керівництво КПЗУ в зраді. Партія розкололася на більшість («шумськістів») і меншість (прихильників Кагановича). Розкол охопив і Сельроб. 18.2.1928 більшість КПЗУ під проводом О. Крілика (Васильківа) і Р.Кузьми (Турянського) була виключена з Комінтерну. До кін. 1928 у Західній Україні існували дві комуністичні партії: КПЗУ - більшість («васильківці») і КПЗУ - меншість, яка користувалася підтримкою Москви. «Васильківці» відкрито виступали проти політики Сталіна і Кагановича в національному питанні, домагалися наповнення радянської української державності реальним змістом. Наприкінці 1928 КПЗУ - більшість оголосила про саморозпуск, її лідери заявили про визнання своїх «помилочок» і виїхали в УСРР. Незабаром усі вони стали жертвами сталінських репресій.

З кін. 1920-х рр. почався занепад комуністичного руху в Західній Україні. Під впливом звісток про колективізацію, репресії і голодомор 1933 та частина населення, що стояла на радяно-фільських позиціях, відвернулася від комуністів. Національне свідомі елементи виходили з КПЗУ, чисельно в ній стали переважати поляки і євреї. У 1933 керівники КПЗУ М. Заячківський (Косар) і Г. Іваненко (Бараба) були викликані в СРСР і знищені там за сфабрикованою справою «Української військової організації». Водночас репресували багатьох західноукраїнських комуністів, що перебували на радянській території. Внаслідок цих подій чисельність партії скоротилася з 4300 до 2600 членів. КПЗУ поступово перетворилася у партію

тоталітарного типу, яка не допускала плюралізму думок у своїх рядах і поборювала всі інші політичні сили, в т.ч. соціал-демократів, називаючи їх «соціал-фашистами». Своєю боротьбою проти українських партій КПЗУ поставила себе за межі українського національного руху. Фактично партія стала слухняним зряддям сталінської політики в Західній Україні, хоча це не врятувало її від репресій. У 1938 Виконком Комінтерну ухвалив постанову про розпуск Компартії Польщі, а разом з нею -Компартії Західної України і Західної Білорусії. Приводом стало звинувачення, що нібито керівництво в цих партіях захопила фашистська агентура. Майже всі члени КПЗУ, які опинилися на території СРСР, були репресовані.

Ю. Сливка (Львів).

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ [КПУ; до 1952 - Комуністична Партія (більшовиків) України (КП(б)У) - частина Комуністичної Партії Радянського Союзу, що об'єднувала осередки останньої в межах України, керувала всіма ділянками суспільного життя, посідаючи абсолютну владу. Ідеологічно КП(б)У ґрунтувалася на марксизмі-ленінізмі, проголошувала своєю метою побудову комуністичного суспільства. КПУ виникла з більшовицьких осередків Російської Соціал-Демократичної Робітничої Партії (РСДРП), що діяла в Україні. До революції 1917 вони не були об'єднані в окрему всеукраїнську організацію. Більшовики, як і всі інші російські партії, не визнавали українців окремою нацією, вважаючи Україну органічною частиною Росії. Тому питання про створення окремої територіальної організації ніколи не ставили.

З поч. революції 1917 більшовицькі організації України мали вплив тільки в індустріальних центрах. Ставлячись до української національної революції байдуже, а часто вороже, більшовики трактували національний рух як зовнішню щодо України колонізаторську силу. Але в місцевостях, де українське національне відродження розвивалося особливо бурхливо, окремі більшовицькі діячі поступово змінили своє ставлення до цього суспільно-політичного процесу. Так стали на позиції самостійності України діячі РСДРП(б) В. Шахрай і С. Мазлах в Полтаві, *Ю.Лапчинський* і М. *Скрипнику* Києві. Більшовики південно-східних міст України (Одеса, Донбас, Харків, Катеринослав), де було багато неукраїнського пролетаріату і куди хвиля національного відродження доходила повільніше, продовжували ігнорувати національно-визвольний рух в Україні. З літа 1917 у більшовицьких організаціях України виникають тенденції до створення всеукраїнського більшовицького центру. Про це прийняв рішення 2.7.1917 Київський комітет більшовиків. У виділене комітетом оргбюро ввійшли Г. *П'ятаков* (голова), В. *Затонський* та І. Крейсберг. Однак його не визнали більшовики південно-східних міст України. Напоч. грудня 1917 обласний з'їзд РСДРП(б) Південно-Західного краю ухвалив рішення про створення організації «Соціал-демократія України» як складової частини РСДРП(б). Більшовицькі організації України за вказівкою ЦК РСДРП(б) 11-12(24-25).12.1917 створили на противагу УЦР свій власний уряд УНР у Харкові., УЦР вони оголосили поза законом, розпочали проти неї війну. Раднарком РСФРР, підтримуючи харківський *Народний Секретаріат*, теж вступив у війну проти *Української Центральної Ради*. Більшовицькі організації південно-східних областей України не визнавали навіть радянського уряду України і поборювали українську державність, створюючи сепаратистські республіки (Донецько-Криворізька, Одеська, Донська і Кримська). Проти цієї політики виступив Народний Секретаріат, який спеціальною декларацією від 7.3.1918 засудив цей сепаратизм і оголосив усю територію України в межах III і IV Універсалу Центральної Ради неподільною державою. Під час перебування німецьких військ на території України більшовики провели 18-20.4.1918 у Таганрозі партійну нараду більшовицьких організацій України, яка прийняла пропозицію М. Скрипника про утворення КП(б)У як самостійної партії, не зв'язаної з РКП(б), а також обрала оргбюро для скликання I з'їзду КП(б)У на чолі з Г.П'ятаковим. Таким чином, Таганрозька нарада оформила існування окремої більшовицької партії України. I з'їзд КП(б)У, що відбувся 5-12.7.1918 в Москві (на ньому були представлені 4,4 тис. членів партії) під тиском ЦК РКП(б) і особисто В. Леніна скасував постанову Таганрозької наради і проголосив КП(б)У складовою частиною РКП(б), яка підпорядковується її ЦК. Проте в пресі було повідомлено про нібито самостійне існування КП(б)У з мотивів боротьби партії проти німецьких військ в умовах Берестейського миру 1918. Як і на цьому з'їзді, так і на двох наступних точилась запекла боротьба між Київською і Харківсько-Катеринославською групою більшовиків з питань тактики революції в Україні. В цілому КП(б)У не користувалася серед українського населення авторитетом, бо й за своїм складом не була українською. На час I з'їзду КП(б)У в партії було близько 7% українців. У травні КП(б)У нараховувала близько 36 тис. членів, з яких 10 тис. припадало на Донбас, по 5 тис. - на Харків і Катеринослав. Донецькі робітники були в основному переселенцями з Росії. В сільських губерніях України більшість у партійних організаціях становили євреї. Далекими від українського життя були й партійні працівники, прислані з ЦК ВКП(б). Антиукраїнська політика КП(б)У стала особливо активною після відновлення в лютому 1919 радянської влади. Прозрозкладка, насадження комун та інших колективних форм господарювання, ігнорування національного питання викликали широкий протест українського населення, що вилився в масові антибільшовицькі повстання, які прискорили падіння радянської влади у серпні 1919. У період денікінської окупації України, як і в період перебування при владі гетьмана П. Скоропадського, більшовики діяли в підпіллі. Мотивуючи загальним розкладом КП(б)У ЦК РКП(б) ухвалив 2.10.1919 рішення про розпуск ЦК КП(б)У, а керівництво підпільною роботою в Україні було передано створеному Зафронтовому бюро КП(б)У. Але й ця реорганізація керівництва партії не допомогла налагодити широкі зв'язки з українським суспільством. Після кожної невдалої спроби знайти підтримку місцевого населення, в КП(б)У виникали українські національні опозиції (В. Шахрай, Ю. Лапчинський, боротьбисти), що вимагали відокремлення

КП(б)У в самостійну українську партію. РКП(б) і російська більшість в КП(б)У швидко їх ліквідували як ворожі прояви українського націоналізму. КП(б)У відновила свою діяльність в Україні в кін. 1919 після остаточної окупації її військами РСФРР. Тим разом політика більшовизму на Україні стала більш обережною в порівнянні з першою пол. 1919. Було зроблено поступки в національному, земельному питаннях, у ставленні до селянства, однак КП(б)У продовжувала сприйматися в Україні як зовнішня окупаційна сила. Партія й надалі залишалася нечисленною (на листопад 1920 в ній перебувало 42 тис. членів, з них 19% українців) та малоавторитетною. В політичному відношенні КП(б)У залишалася сектантською, її соціально-економічна політика натрапляла на народний опір. У 1920 в КП(б)У виникла робітничка опозиція, підтримана робітничими страйками, яка також була ліквідована ЦК РКП(б).

КП(б)У зміцнила своє становище у зв'язку із саморозпуском підтиском Комінтерну уберезні 1920 *Української Комуністичної Партії (боротьбистів)* й злиттям її з КП(б)У (було прийнято близько 4 тис. членів, серед них *О. Шумський, В. Блакитний (Еланський), М. Полоз, Г. Гринько, П. Любченко* інші). КП(б)У вдалося схилити на свою платформу і керівний складдіючої в Україні з літа 1918 Української Комуністичної Партії. Це дало можливість, з одного боку, позбутися політичних суперників, які теж стояли на марксистській платформі, а з другого боку - зміцнити партію ідейно. Влада КП(б)У стабілізувалася лише в період НЕП-у, коли в Україні склалася остаточно однопартійна система. Перехіддо НЕП-у мав значний вплив на політику КП(б)У, яка провдилася за російським зразком, орієнтуючись лише на господарський характер НЕП-у і не враховуючи національного моменту. Це виявилось і в проведенні чистки в КП(б)У в 1921, і в русифікаторській політиці в галузі освіти та культури, і в самому складі партії (в 1923 в ній нараховувалося лише 24% українців), й особливо позначилося в період створення СРСР. Хвиля національно-культурного відродження в Україні, створення національних економічних, у першу чергу кооперативних, організацій змусили ЦК КП(б)У зайнятися національним питанням. Значну роль у цьому відіграли резолюція XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923) з національного питання та всесоюзна нарада з національного питання (червень 1923), які розпочали українізацію. Проте керівництво КП(б)У, очолюване *Е. Квірінгом* та *Д. Лебедем*, чинило впертий опір висуванню українських кадрів у керівництво партії та республіки, поширенню української мови та культури. На місцях партією керували такі ж противники українізації. Хоча формально українізація розпочалася від XII з'їзду РКП(б), але фактично - вона стала можливою тільки після усунення з поста першого секретаря ЦК КП(б)У *Е. Квірінга* (1925). Важливим чинником українізації став апарат Наркомату освіти, очолюваний по черзі *Г. Гриньком, О. Шумським, М. Скрипником*. Подією що значно прискорила українізацію, був червневий (1926) пленум ЦК і ЦКК КП(б)У, який ухвалив «Тези про підсумки українізації». Тези ствердили, що в 1917-20-х рр. партія робила помилки в національній політиці в Україні, і вимагали прискорення українізації, створення більшовицьких кадрів на українському культурному ґрунті. Передбачалося збільшити видання української літератури, підкреслювалася потреба боротьби проти порушень конституції союзними органами. Головною небезпекою в Україні тези вважали російський націоналізм і закликали усіма силами поборювати його. Однак наймогутнішим поштовхом українізації було масове українське відродження знизу, що охоплювало мільйони українців, кероване українською інтелігенцією. Доба українізації була найсвітлішою сторінкою історії України під більшовицькою диктатурою. Цей період в історіографії дістав назву «Українського відродження». Здійснювана у 1920-х рр. українізація зустріла широкий спротив російського шовінізму. Проти нього гостро виступила національна опозиція в КП(б)У, очолена *О. Шумським* та *М. Хвильовим*, що мала широку підтримку української інтелігенції та молоді, а також *М. Скрипника*. З цією опозицією вміло розправився *Л. Каганович*, який в 1925 був присланий в Україну замість *Е. Квірінга*. Він успішно виконав інструкцію ЦК ВКП(б): українізацію не спиняти, але одночасно українських націонал-комуністів розколоти і приборкати. Скрипник і частина українських комуністів виступили проти *О. Шумського* та *М. Хвильового*, що висунули лозунг «Геть від Москви». Протягом 1926-28 з КП(б)У було виключено 36 тис. членів (12,5% усього складу). Було розгромлено і керівний склад Комуністичної Партії Західної України, що підтримав політичну лінію *О. Шумського*. КП(б)У повела боротьбу проти троцькістської опозиції у своїх лавах. Після розгрому троцькістської опозиції і встановлення з 1929 диктатури *Й. Сталіна* розпочався наступ на національне відродження в союзних республіках, у т. ч. й на Україні. Першим етапом ліквідації українізації став удар по старих діячах національної революції 1917-21. У 1930 ДПУ розпочало серію інспірованих процесів першим з яких став процес Союзу Визволення України. Підчас процесу було засуджено до різних строків ув'язнення, а пізніше знищено, 45 діячів культури. Серед них *Єфремов, В. Чехівський, А. Ніковський, Й. Гермайзе, М. Слабченко, Л. Старицька-Черняхівська* та ін. Одночасно було репресовано декілька тисяч українських діячів на місцях, зокрема колишніх членів українських національних партій, було здійснено чистки в КП(б)У, внаслідок яких у 1929-30 з партії було виключено 26,7 тис. членів, у 1932-33 - ще 51 тис.

КП(б)У стала виконавцем політики ВКП(б) на здійснення суцільної примусової колективізації сільського господарства. Листопадовий (1929) пленум ЦК ВКП(б) визнав Україну регіоном зразкового проведення колективізації, що завдало непоправних затрат сільському господарству України. Вимоги *М. Скрипника* та інших керівників КП(б)У знизити надто високі плани хлібозаготівель були оцінені *Й. Сталіном* як нехтування інтересами будівництва соціалізму в ім'я особистих інтересів українських селян, їх звинувачено в українському націоналізмі. Це звинувачення стало офіційним приводом припинення українізації, та розгортання політичних репресій проти державних і культурних діячів УСРР. Масовий терор здійснювався під керівництвом присланих з Москви II секретаря ЦК *П. Постишева* та великої групи членів ВКП(б). Протягом 1929-33 було виключено й репресовано 46% членів КП(б)У, в т. ч. й 49% членів її ЦК. І хоча

чисельність КП(б)У на квітень 1933 зросла до 469,8 тис. членів, а кількість українців в її складі до 60%, ці цифри відображають радше ріст конформізму в українському суспільстві. Майже 20% чисельного складу партії були партійними функціонерами. Чисельність робітників у партії зменшилася із 58,5% у 1921 до 41,1% у 1933. З цього часу «монолітичність» і дисципліна в партії трималася на кар'єризмі й страху. В 1937-38 КП(б)У пережила другу кризу. Виходячи із власної теорії загострення класової боротьби з розгортанням будівництва соціалізму, Й. Сталін вирішив знищити заздалегідь усіх «потенційних зрадників» у можливій майбутній війні з Німеччиною та Японією. Впродовж 1936 з КП(б)У було вичищено 45 тис. членів, а в 1937-1938, коли НКВС очолив М. Єжов, - ще 162 тис. членів, що становило понад 50% усього складу партії. Було репресовано 61 члена ЦК КП(б)У (із 62 обраних на XII з'їзді партії в 1937). Були знищені й самі організатори репресій в Україні П. Постишев й С. Косіор. Новий склад ЦК КП(б)У на чолі із скерованим з Москви М. Хрущовим остаточно довершив погром українського національного відродження та забезпечив умови для всебічної русифікації України. В кін. 1930-х рр. КП(б)У остаточно втратила усі зв'язки з українським; народом, а Україна була включена в єдину імперську систему.

Після приєднання в 1939 західних областей України до УРСР діяльність КП(б)У була поширена і на цей регіон. 9.12.1939 ЦК КП(б)У затвердив склад керівних органів усіх шести областей *Західної України*. Одночасно здійснювалися масові арешти та репресії місцевого населення, в першу чергу представників інтелігенції, членів заборонених тепер місцевих політичних партій. На це були направлені рішення пленуму ЦК КП(б)У 28-30.11.1940, який ухвалив запровадження в Західній Україні надзвичайних заходів: приборкати селянство шляхом колективізації, прочистити школи і вузи від націоналістів. Цей і терор з наростаючою силою тривав аж до нападу Німеччини на СРСР.

І з окупацією території України німецько-фашистськими військами керівники КП(б)У очолили більшовицькі партизанські загони, які вели боротьбу не стільки з німецькою окупацією, скільки з українськими повстанськими загонами, створеними Організацією Українських Націоналістів. КП(б)У не змогла організувати численого підпілля на окупованій німцями території та очолити народний опір окупантам. Майже всі члени партії евакуювалися в тил або були мобілізовані до армії. В Україні лишилося не більше 1% членів КП(б)У, які в основному перебували у партизанських загонах на Поліссі, а не в підпільних організаціях. Чисельність КП(б)У за час війни зменшилася втричі й становила 200 тис. членів на 1945. В той же час діяльність українського революційного підпілля та діяльність УПА зіграли значну роль у піднесенні національної свідомості українців.

У післявоєнний час, завдяки досконалій адміністративній машині, опертій насамперед на каральні органи, КП(б)У досить швидко спромоглася стабілізувати свою владу та організувати відбудову народного господарства. Партійні організації приділяли чимало уваги питанням зростання своїх рядів і поліпшення партійно-політичної роботи. Напоч. 1951 КП(б)У налічувала вже 715 тис. чоловік, об'єднаних у 46 тис. партійних організацій. Партія поповнювалася в першу чергу за рахунок інтелігенції. Не виявляли великого бажання до вступу в ряди КП(б)У робітники і селяни, особливо західні українці. У 1951 серед 90 тис. членів партії західних областей України 82,8% становили прибулі зі Сходу. Вкрай незначним був прошарок комуністів на селі. В кін. 1940-Х рр. КП(б)У за вказівкою А. Жданова і Л. Кагановича знову розгорнула боротьбу з «українським буржуазним націоналізмом». Було проведено широку чистку серед діячів науки і культури. Лідери командно-адміністративної системи намагалися нав'язати українській громадськості своє розуміння ролі літератури і мистецтва в житті суспільства. Л. Каганович очолював КП(б)У з березня по грудень 1947, а потім знову першим секретарем ЦК КП(б)У був обраний М. Хрущов, якого в грудні 1949 змінив Л. Мельников (1949-53). За вказівками останнього із звинуваченням в українському націоналізмі було виключено з рядів КП(б)У 22175 членів. Масові репресії здійснювалися проти населення західних областей України. За період з 1944 на 1951 звідси було депортовано в концтабори і на поселення до Сибіру і Казахстану 65906 селянських сімей (203662 чол.). Отже, в повоєнний період КП(б)У перетворилася на відвертого носія російського шовінізму; звеличуючи все російське, вона культивувала комплекс меншовартості в українців, систематично гальмувала і нищила українську культуру, допустила до значної русифікації шкільництва.

Після смерті Й. Сталіна (5.3.1953) наступила нова доба в житті КПРС та її складової частини КПУ. М. Хрущов, який очолив партію, взяв курс на поступове реформування існуючої системи. Була припинена підготовка нових політичних процесів, почалася реабілітація репресованих, ліквідація системи концентраційних таборів. Політику М. Хрущова підтримував і секретар ЦК КПУ О. Кириченко (1953-57). При проведенні різноманітних реформ М. Хрущов намагався спиратися на підтримку української партійної організації. При цьому відбувалося загравання з почуттями українців, робилася спроба піти на деякі поступки. У період так званої «хрущовської відлиги» було зроблено чимало спроб провести кардинальні реформи в галузі сільського господарства, промисловості, вдосконалення партійного і державного керівництва, перебудови роботи партії і громадських організацій, розвитку освіти і культури. Однак вони зустріли впертий опір партійно-державної бюрократії. Активним провідником політики М. Хрущова в Україні став М. Підгорний, який очолював КПУ з грудня 1957 до липня 1963. Хоча в цей період і були підірвані позиції сталінізму, але повністю зруйнувати командно-адміністративну систему не вдалося. Жертвою став і сам реформатор. На жовтневому 1964 пленумі ЦК КПРС він був усунутий, а замість нього партію очолив Л. Брежнєв.

У добу Л. Брежнєва ще більше утискалися автономні права КПУ, очолюваної в цей період П. Шелестом,

який змінив в 1963 М. Підгорного. Офіційно керівництво П. Шелеста нічим не відрізнялось від його попередника, типового провідника лінії Москви. Хоча він висловлювався на захист української мови і культури, але в той же час проводилася ліквідація українських шкіл, відбувався утиск української мови. Цілеспрямована русифікація України продовжувалася. В республіці почав різко зменшуватися приріст корінного населення. Партійно-державна верхівка ігнорувала або переключувала проблеми, які виникли в реальному житті суспільства. Адміністративно-бюрократичний апарат остаточно перетворився у замкнутий клан, який був справжнім вершителем долі народів і кожної людини зокрема, діяв поза законом і поза критикою, користувався всілякими привілеями. Проповідуючи серед простих трудівників віру в комуністичні ідеали, ця панівна верства жорстко придушувала будь-яке інакомислення і незадоволення існуючим станом. На словах без кінця декларувався лозунг розквіту національних культур, а насправді ліквідувалася національна самобутність, насаджувалося насильницьке «зближення націй».

Протитоталітарного режиму наприкінці 1950-Х-на поч. 60-х рр. виступали дисиденти. Все більша кількість людей, в першу чергу серед інтелігенції, почала рішуче критикувати тоталітарні порядки, вимагати повної реабілітації репресованих, розширення громадянських, релігійних і національних прав. Однією з форм протесту проти існуючих порядків, захисту демократії, духовних цінностей та матеріальної культури українського народу став рух шестидесятників (Л. Костенко, В. Симоненко, І. Драч, І. Дзюба, Є. Сверстюк, В. Чорновіл, М. Осадчий, А. Горська та інші). Відбулися робітничі страйки в Кривому Розі, Одесі, Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку. Новий етап арештів і розправ з інакомислячими розпочався з початком секретарювання в КПУ В. Щербицького, який прийшов на зміну П. Шелесту в 1972. Він став одним з найближчих сподвижників Л. Брежнєва. Особливою активністю у боротьбі з дисидентами відзначалися секретар ЦК КПУ з ідеології В. Маланчук та голова КДБ України В. Федорчук.

У січні-травні 1972 по Україні прокотилася нова хвиля арештів представників опозиційної інтелігенції. Вироки були набагато суворішими, ніж у 1950-60-Х рр., проте, незважаючи на арешти, дисидентський рух не припинявся.

З приходом до влади нового генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова (березень 1985) було проголошено про початок кардинальних змін в економічній, соціальній та зовнішній політиці СРСР. Долаючи опір своїх супротивників, М. Горбачев та його прихильники взяли курс на так звані перебудову і гласність. У цей час в Україні в умовах погіршення соціально-економічної ситуації і зростання невдоволення народних мас виникають різного роду клуби й громадські організації, які розпочали критику політики КПРС - КПУ. На активізацію опозиційного руху значний вплив зробила *Українська Гельсінська Спілка та Народний Рух України*. КПУ, яка сліпо вірила в непорушність своєї монополії на владу, тепер все більше зазнавала поразок і осуду з боку населення. У жовтні 1989 під тиском громадскості В. Щербицький залишив посаду першого секретаря ЦК КПУ. Його місце зайняв В. Івашко, а після його від'їзду на роботу до Москви першим секретарем став С. Гуренко. Це був останній лідер КПУ доби радянського тоталітаризму. КПУ під тиском опозиційних сил втрачала владу, вплив і авторитет. Серед рядових комуністів ширилася деморалізація, вони не мали переконливих аргументів для відстоювання застарілих ідеологічних догм. Почався процес масового виходу з партії, особливо інтелігенції та рядових трудівників. Після спроби державного перевороту 19-21.8.1991 прихильники і захисники тоталітарного режиму були остаточно скомпрометовані. Верховна Рада України 24.8.1991 прийняла Акт проголошення незалежності України. Президія Верховної Ради України спочатку припинила діяльність КПУ, а потім, 30.8.1991, прийняла указ про повну її заборону.

Після заборони КПУ частина колишніх комуністів вступила до новоствореної Соціалістичної Партії України. В той же час окремі комуністичні групи заявили про свій намір відродити партію. Влітку 1993 засновники КПУ порушили перед міністерством юстиції питання про реєстрацію відновленої КПУ, але міністерство відмовилося реєструвати заборонену партію. З'їзд КПУ, що відбувався у Донецьку 19.6.1993, вніс певні зміни до резолюції і статуту партії, поставивши питання про створення нової партії. На час реєстрації в жовтні 1993 КПУ налічувала 46 тис. членів. Очолює партію П. Симоненко. Весною 1994 ряд кандидатів від КПУ були обрані депутатами Верховної Ради України. В жовтні 1994 вони поставили на сесії Верховної Ради питання про відміну постанови Президії Верховної Ради від 30.8.1991 про заборону КПУ, яке не знайшло підтримки більшості депутатського корпусу.

Я. Малік (Львів).

КОН ФЕЛІКС ЯКОВИЧ [18(30).5.1864 -28.7.1941] - радянський партійний і державний діяч. Н. у Варшаві. Навчався в Варшавському університеті. На поч. 80-х рр. 19 ст. входив до складу польських соціал-демократичних гуртків і організацій, незабаром був заарештований і засуджений до тривалого терміну ув'язнення. З 1884 до 1904 відбував каторгу на Карі (Сх. Сибір) та жив на поселенні в Якутії. З 1904 - діяч лівого крила Польської Соціалістичної Партії (ППС), з 1906 - член ЦК ППС-лівиці, в 1906-08 - Центрального робітничого комітету ППС. У 1907 виїхав за кордон. Жив в Австро-Угорщині та Швейцарії, з 1914 до 1917 - діяч лівого крила соціал-демократичної партії Швейцарії. В травні 1917 переїхав до Петрограду. В 1917-18-комісар у польських справах по Харківській губернії, з 1918 - член РКП(б) і Комуністичної Партії Польщі. В 1919 керував групою польських комуністів у Києві, редагував газету «Głos komunisty» («Голос комуніста»; виходила в Києві на польській мові). В 1919-20 К. був членом Оргбюро по скликанню першого з'їзду КП(б)У, член Київського губкому більшовицької партії. В кін. квітня 1920 очолив Галицький організаційний комітет

КП(б)У. Під час польсько-радянської війни 1920 керував роботою Зафронтбюро (з травня 1920 - Закордонний відділ) ЦК КП(б)У. В липні-серпні 1920- член Польського тимчасового революційного комітету в Білостоці. В лютому 1921 К. разом з Ю. Коцюбинським підписав першу мирну угоду від імені УСРР з Литвою. В березні-грудні 1921 - перший секретар ЦК КП(б)У. В 1922 - начальник Українського управління РСЧА (УкрПуРу). В 1920-х рр. був представником уряду УСРР при Раднакомі РСФФР у Москві і представником КП(б)У в Комінтерні. В 1925-30-редактор газети «Красная звезда», ж-лу «Каторга и ссылка», «Рабочей газеты». В 1930-Х рр. працював в радянських установах РРФСР. Помер у Москві.

КОНАРСЬКИЙ ШИМОН(5.3.1808-27.2.1839) - відомий діяч польського національно-визвольного руху. Н. у Добкшишках (Польща). Учасник *Польського визвольного повстання 1830-31*. В еміграції у Франції - співзасновник організації «Молода Польща» (1834). Видавав (разом з Я.Чинським) її друкований орган - ж-л «Північ» («Пулноц», 1835), який пропагував ідеї революційного союзу слов'янських народів на чолі з демократичною Польщею у боротьбі за ліквідацію монархо-абсолютистських режимів у Росії, Австрії та Пруссії й побудову спільної слов'янської республіки. В 1835 повернувся у Краків, звідки таємно перебрався на територію Російської імперії та оселився у с. Лісове на Волині. Став одним із співзасновників таємної організації «Співдружність Польського Народу», ініціатором створення та керівником її осередків в Україні, Білорусії та Литві (1835-38). В травні 1838 схоплений в Литві царським урядом та страчений у м. Вільнюсі. У справі К. в Україні заарештовано близько 250 осіб, з яких 117 покарано ув'язненням.

Ф. Стеблій (Львів).

КОНВОКАЦІЙНИЙ СЕЙМ - у *Речі Посполитій* в 16-18 ст. - сейм, що збирався після смерті короля. Скликався гнездненським архієпископом (примас Польщі), що був першим за рангом серед сенаторів, міг виконувати королівські функції в період «безкоролів'я». К.с. визначав термін і вів підготовку виборів нового короля, якого обирали на елекційному сеймі. На К.с. робився загальний огляд правління померлого короля, і, як підсумок, висувались вимоги до майбутнього монарха, спрямовані на покращання ситуації в країні. У К.с. брали участь і предавники козацької старшинами та українського духовенства, які відстоювали українські національні інтереси.

КОНГРЕС ПОНЕВОЛЕНИХ НАРОДІВ РОСІЇ 1905 - відбувся в листопаді 1905 у Петербурзі. У роботі конгресу взяли участь представники народів, поневолену Російській імперії - азербайджанці, вірмени, грузини, естонці, євреї, киргизи, латиші, литовці, поляки, татари і українці. Головував під час роботи конгресу відомий польський вчений-мовознавець Бодуен де Куртене. Делегати конгресу вимагали надання рівних національно-культурних прав для всіх народів Російської імперії. Одним із наслідків роботи конгресу стало створення у І Державній Думі міжнаціональної парламентської фракції - Союзу Автономістів. У вересні 1917 в Києві проходив З'їзд *Народів Росії 1917*.

КОНГРЕС УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ (КУН) - українська політична партія, створена в жовтні 1992 у Києві. Протягом 1988-91 Провід ОУН (Б), який знаходився за кордоном (див. *Організація Українських Націоналістів*), намагалася встановити контакти з організованими силами в Україні і через них впливати на суспільно-політичні процеси в республіці, 17-18.10.1992 у Києві відбувся установчий з'їзд КУН, скликаний за ініціативою Проводу ОУН (Р) та секретаріату Конференції Українських Націоналістів. У роботі з'їзду взяло участь 282 делегати з 23 областей України. Діяльність КУН ґрунтується на засадах українського націоналізму. Програма КУН стверджує: «Націоналістична концепція суспільного ладу спирається на триєдності нації, родини і людини, як ідеалі гармонійного суспільного розвитку...». В програмних документах КУН зазначено, що організація виступає за розбудову національної унітарної правової Української держави, побудованої на засадах народовладдя і політичного плюралізму; домагатиметься утвердження соціальної ринкової економіки; вважає за доцільне участь України в міжнародному поділі праці та інтеграцію національного господарства в світову економіку на принципах рівноправності і взаємовигідності. В Програмі партії задекларовано: право на працю для кожного громадянина; курс на повне працевлаштування населення; право трудящих на паї від прибутку підприємств, на яких вони працюють; встановлення такої мінімальної заробітної плати, яка достатньо забезпечувала б життєві та культурні потреби працюючого і його родини тощо. Статут КУН передбачає індивідуальне, асоційоване і колективне членство. Очолює організацію Слава Стецько. Друкованим органом КУН є газета «Шлях *Перемоги*», що виходить у Львові. На парламентських виборах 1994 ряд членів КУН були обрані депутатами Верховної Ради України (М. Ратушний, Г.Дем'ян, І. Білас, Л. Глухівський, П. Швидкий, Т. Процев'ят та ін. Більшість з них увійшла до парламентської групи «Державність» (співгол. І. Юхновський і М. Павловський).

Є. Болтарович (Львів)

КОНДРАТЮК ЮРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ [9(21).6.1897 - п. поч. жовтня 1941 або 1942] -визначний український вчений-винахідник, один з перших творців ракетної техніки і теорії космічних польотів. Н. у Полтаві. Після закінчення в 1916 другої Полтавської гімназії деякий час навчався у Петербурзькому політехнічному ін-ті, але незабаром був мобілізований у російську армію. В 1918-30 працював механіком, інженером-будівельником, займався проектуванням елеваторної техніки у Полтаві, Києві, Малій Висці (тепер Кіровоградська обл.), на Пн. Кавказі і Новосибірську. В липні 1930 К. було заарештовано за звинуваченням у шкідництві групи проектувальників і будівельників зерносховищ у Зх. Сибіру. Після звільнення з ув'язнення в 1932 К. переїхав у Київ, де очолював в Українському науково-дослідному ін-ті групу, що займалась проектуванням повітросилових установок. У 1919 К. написав роботу «Тим, хто буде читати, щоб будувати»

(згодом - доопрацьована і видана в січні 1929 під назвою «Завоювання міжпланетних просторів»), в якій автор розробив основні проблеми космонавтики, космічних польотів і конструювання кораблів для міжпланетних подорожей. У своїй праці К. вивів основні рівняння руху ракети, виклав схему і дав опис багатоступінчастої ракети, запропонував принципово нові рішення проблем створення і експлуатації космічних кораблів, які значно випередили тогочасну ракетобудівну думку, та реалізуються по мірі розвитку космонавтики. К досліджував проблему теплового захисту космічного корабля під час його руху в атмосфері. Праця К. була за замовленням NASA перекладена на англійську мову. Ідеї та розрахунки К. використовувались американськими вченими для підготовки польоту космічного корабля «Arrolo» на Місяць. На поч. радянсько-німецької війни 1941-45 був мобілізований в діючу армію. Загинув при нез'ясованих обставинах. Ім'я К., як одного з засновників космонавтики, присвоєно одному з найбільших кратерів на зворотній стороні Місяця.

КОНЕЧНИЙ ФЕЛІКС (І.ІІ.1862-10.2.1949)-польський історик, професор Вільнюського унту (1920-29) К. був прихильником теорії, за якою історія вважалась системою цивілізацій, що стикаються між собою. Особливе місце К. відводить цивілізації західній, католицькій, яку він протиставляє східним цивілізаціям. За К. найціннішою складовою частиною католицької цивілізації є польська культура. Головні праці: «Історія Польщі за Ягеллонів» (1903), «Нариси історії адміністрації в Польщі» (1924), «Про багатоманітність цивілізацій» (1935). В працях «Історія Росії» (т. I -2, 1917-29), «Історія Росії від найдавніших до найновіших часів» (1921), «Про початковий польський характер Холмської землі та Червоної Русі» (1921) торкався окремих етапів історії України. К. проповідував культуртрегерську місію польської шляхти на українських землях, намагався довести польський характер західно-українських земель напередодні створення східнослов'янської держави - Київської Русі, заперечував прогресивну роль козацтва в історії українського народу, національно-визвольну війну під проводом Б. Хмельницького 1648-57 зображував як грабівницькі походи черні, інспіровані султанською Туреччиною з метою послаблення Речі Посполитої.

Ф. Стеблій (Львів).

КОНЕЦПОЛЬСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР (1620 -30.3.1659) - польський військовий і державний діяч. Син С. *Конецпольського*. Власник великих земельних володінь в Україні. З 1641 -великий коронний хорунжий, з 1656 - сандо-мирський воєвода. У вересні 1648 К. разом з В. *Заславським* і М. *Остророгом* командував польськими військами в *Пипявецькій битві 1648*. Б. Хмельницький з сарказмом називав недосвідченого у військових справах К. «дитиною».

КОНЕЦПОЛЬСЬКИЙ СТАНІСЛАВ (1591 -12.3.1646) - польський коронний гетьман (1632-46). Мав великі земельні володіння на Брацлавщині. В 1612 був учасником походу великого гетьмана литовського Я. *Ходкевича* на Москву. У *Цецорській битві 1620* К., будучи заступником коронного гетьмана С. *Жолкевського*, потрапив у полон до кримських татар. Після повернення в 1623 з полону очолив коронні війська в Україні, В 1625 командував польською армією, яка зазнала значних втрат у бою з козацькими військами під Боровицею. Уклав від імені польського уряду *Куруківську угоду 1625*. Жорстокими заходами розправлявся з учасниками національно-визвольної боротьби проти польських загарбників в Україні. Кероване К. коронне військо було вщент розгромлене козацькими полками в Переяславському бою 1630 (див. також *Федоровича повстання 1630*). У 1635 за наказом К. було збудовано на березі Дніпра фортецю *Кодак*. Командував польськими військами під час придушення *Павлюка повстання 1637* і *Острянина повстання 1638*.

КОНИСЬКИЙ ГРИГОРІЙ (ЮРІЙ) [9(20).11.1717- 2 (13). 2.1795] - визначний український письменник, проповідник, церковний і культурний діяч. Н. у м. Ніжин (тепер Чернігівська обл.). Походив з шляхетської родини. Освіту здобув у Київській Академії (1728-43). У 1745 став професором цієї академії. Викладав піітику, риторіку, філософію. У 1751 (за ін. дан., 1752) став ректором Київської Академії. В 1755 переїхав до м. Могильова, де був єпископом моголівським. З 1783-архієпископ білоруський. Заснував (1757) та опікувався моголівською семінарією. Автор віршів, надрукованих у підручнику поетики, драми «Воскресіння мертвих» (поставлена 1747 у Київській Академії, опублікована в «Летописях русской литературы», 1860). До драми додано 5 інтермедій соціально-побутового змісту, в яких звучить жива народна мова, український гумор. К. належать численні проповіді, курс піітики, два рукописні курси філософії. К. - автор ряду історичних праць: «Prawa i wolności obywateluw korony Polskiej i w ks. Litewskiego...» (1767), «Историческое известие о Белорусской епархии» (1776), «Записка о том, что в России до конца XVI в. не было унии с Римской церковью» (1847). К. відстоював інтереси православної церкви, виступав протиунії і за повернення уніатів на православ'я. Дослідники відзначають, що вірші К. написані в стилі барокко, а в проповідях він схилився до простішого класичного стилю. Твори К. були видані у Петербурзі (1835) у двох томах, а проповіді опубліковані окремим виданням у 1892. Деякі історики приписували К. авторство «Історії Русів». Помер у Могильові (тепер Белорусь).

О. Сухий (Львів).

КОНИСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ЯКОВИЧ [6(18).8.1836 - 29.11(12.12).1900; літ. псевд. О.Верниволя, Ф. Горовенко, В. Буркун, Перебендя, О. Хуторянин та ін.] - український письменник, публіцист, педагог, громадський діяч ліберального напрямку. Н. у с. Переходівка (тепер Ніжинського р-ну Чернігівської обл.). Друкуватися почав у «Черниговском Листке» (1858). К. вів велику і різноманітну громадську роботу. У Полтаві, де він служив, організував недільні школи, писав для них підручники. В пресі опублікував ряд

статей на церковні теми. Брав участь у роботі київської Громади, організовував недільні школи. Як член київської міської ради домагався введення у школах української мови. К. налагоджував зв'язки з українськими діячами у *Галичині*. У зв'язку з переслідуванням царизмом українських діячів (1863), К. був висланий у Вологду, а потім - Тотьму. З 1865 жив за кордоном. Тісно зійшовся з національними українськими діячами Галичини. У 1872 повернувся до Києва, де працював у «*Київском Телеграфі*». К. був одним з фундаторів Літературного Товариства ім. Т. Шевченка у Львові (1873), а пізніше - ініціатором перетворення його у *Наукове Товариство ім. Т.Шевченка*. Літературну діяльність почав у 1858. У поезіях, повістях, драмах, оповіданнях обстоював українську національну ідею, проголошував теорію малих діл. Автор популярних поезій: «Я не боюсь тюрми і ката», «На похорони Т. Шевченка», ін. В оповіданнях К. піднімає проблему соціального й національного гноблення України у царській Росії («Півнів празник», «Млин», «Спокуслива нива»), народного побуту («Хвора душа», «Старці», «За кригою»). В повістях «Семен Жук і його родичі» та «Юрій Горovenko» подав образи українських національних інтелігентів, просвітян-культурників. Помер у Києві. К. - автор ґрунтовної біографії Шевченка, яка не втратила свого значення і нині: «Тарас Шевченко - Грушівський». Хроніка його життя», т. 1-2 (1818-1902). Для недільних шкіл К. видав популярні книжки й підручники («Українські прописи» (1862), «Арифметика, або щотриця» (1863), «Перша граматика, або читання» (1863). Від кін. 1920-х рр. твори К. в СРСР знаходились під заборонаю (за винятком кількох поезій), а радянське літературознавство відносило К. до «націоналістів».

О. Сухий (Львів).

КОНОВАЛЕЦЬ ЄВГЕН (14.6.1891-23.5.1938) - визначний український військовий і політичний діяч, полковник Армії УНР, командант УВО, голова Проводу Українських Націоналістів (з 1927). Н. у с. Зашків Львівського повіту (тепер Жовківського р-ну Львівської обл.). У 1901-09 навчався в *Академічній гімназії* у Львові. З 1909 вивчав юриспруденцію (право) на юридичному ф-ті Львівського ун-ту. З студентських років вів активну громадсько-політичну діяльність. В 1910-П К. брав участь у боротьбі студентства за український університет у Львові, під час якої від рук польського шовініста загинув А. Коцко. В 1912 став секретарем львівської філії «*Просвіти*», тісно співпрацював з друкованим органом організації місячником «*Письмо з Просвіти*», був членом «*Академічної громади*», з 1913 К. як один з лідерів українського студентського руху був обраний до складу головної управи Українського Студентського Союзу, де належав до національно-демократичної секції. Незабаром став членом *Української Національно-Демократичної Партії*. У 1913 як представник від студентства входив до «Тіснішого народного комітету» УНДП (гол. К. *Левицький*), на засіданнях якого провідні галицькі політики обговорювали і приймали рішення з найактуальніших питань українського політичного життя в Австро-Угорщині. На поч. Першої світової війни 2.8.1914 К. був мобілізований до австрійської армії (19 полк. Крайової оборони Львова). В червні 1915 під час боїв на *Маківці* К. потрапив у російський полон. У-1915 - поч. 1916 перебував у таборі для військовополонених у Чорному Яру (між Царицином і Астраханню), а з кін. 1916 - у таборі в Царицині (тепер Волгоград). Після Лютневої революції 1917 в Росії К. разом з галицькими старшинами з табору в Дубовці (неподалік Царицини) А. *Мельником*, І. *Чмолою*, Р. *Сушком*, В. *Кучабським*, ф. *Черником* розгорнув широку організаційну і пропагандистську роботу серед полонених-українців. У вересні 1917 К. втік з табору і незабаром добрався до Києва. У жовтні-листопаді 1917 К. спільно з Р. *Дашкевичем* та ін. членами *Галицько-Буковинського Комітету сформував Галицько-Буковинський Курінь Січових Стрільців*, який незабаром перетворився в одну з найбоєздатніших частин *Армії Української Народної Республіки*. В січні 1918 К. після проведення реорганізації Галицько-Буковинського Куреня Січових Стрільців було обрано командиром *Куреня Січових Стрільців*. У кін. січня - поч. лютого 1918 частини Січових Стрільців відзначились у ході придушення антидержавного заколоту в Києві та в боях проти більшовицьких військ на підступах до міста. В період діяльності *Української Центральної Ради* Січові Стрільці на чолі з К. фактично виконували функції національної гвардії, забезпечуючи роботу уряду в найскладніші часи української державності; 1-2.3.1918 стрілецькі частини під командуванням К. спільно з *Запорізьким Корпусом* та *Гайдамацьким Кошем Слобідської України* звільнили від більшовиків Київ. З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського полк Січових Стрільців 1.5.1918 на вимогу німецького командування було роззброєно і розформовано. К., залишившись у Києві, разом з кількома старшинами здійснював організаційні заходи по створенню нової стрілецької частини. В кін. серпня 1918 К. отримав від гетьмана П. Скоропадського дозвіл на формування *Окремого Загону Січових Стрільців* з осідком в Білій Церкві. На поч. листопада 1918 К. через Д. *Дорошенка*, а згодом і особисто, вів переговори з гетьманом про умови надання національно-демократичними силами (у т. ч. Січовими Стрільцями) підтримки гетьманському уряду та наголошував на недопустимості укладення федеративного союзу з Росією. В листопаді 1918 Січові Стрільці під командуванням К. підтримали Директорію УНР у повстанні проти влади П. Скоропадського і в *Мотовилівському бою 1918* розбили гетьманські частини. К. брав активну участь у зміцненні боєздатності республіканських армій. В 1818-19 К. командував дивізією, корпусом і групою Січових Стрільців під час бойових операцій проти більшовицьких і денікінських військ (див. також *Січові Стрільці, Армія Української Народної Республіки*). Після прийняття 6.12.1919 на нараді *Головного Отамана* з представниками уряду та військовими керівниками УНР рішення про розформування українських регулярних частин, К. видав наказ по самодемобілізацію підрозділів Січових Стрільців. У листопаді 1919 К. потрапив у польський табір для військовополонених у Луцьку. Весною 1920, звільнившись з ув'язнення, К. перебрався в Чехо-Словаччину. Намагався у «порозумінні з С. *Петлюрою* організувати з колишніх бійців УГА і українських полонених з таборів у Італії військове формування та робив спроби організувати збройне підпілля на окупованих українських землях. Поразка національно-визвольних змагань 1917-21 та

чотирьохстороння окупація України, спонукали К. до пошуку нових методів боротьби за незалежність України. В цих обставинах в липні 1920 К. здійснює заходи по створенню принципово нової організації, яка б в умовах підпілля могла ефективно боротися проти окупаційних режимів. У серпні 1920 за безпосередньої участю К. було створено Українську Військову Організацію. 20.7.1921 К. повернувся до Львова і очолює Начальну Команду УВО. К. був співорганізатором Другого Зимового походу Армії УНР (див. *Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921*). 3 грудня 1922 К. був змушений жити в еміграції у Чехо-Словаччині, Німеччині, Швейцарії та Італії. В листопаді 1927 за ініціативою К. на одній з нарад УВО було вирішено створити єдину революційно-політичну організацію, діяльність якої ґрунтувалася б на націоналістичній ідеології та поширювалася на всі українські землі. 28.1-3.2.1929 на Першому Конгресі Українських Націоналістів у Відні було створено *Організацію Українських Націоналістів*, головою проводу якої було обрано К. У кін. 1920-на поч. 30-х рр. К., організаційно зміцнивши УВО і ОУН, встановив контакти з політичними колами Німеччини, Великобританії, Литви, Іспанії, Італії та організував українські політично інформаційні служби в багатьох політичних центрах Європи, залучив до співпраці з ОУН широкі кола української еміграції. Здійснив ряд заходів внаслідок яких були створені осередки ОУН або споріднених організацій в Франції, Бельгії, Канаді. За його безпосередньою участю в Америці були засновані Громади Українських Стрільців, що поклали початок Організації Державного Відродження України в США і Українському Національному Об'єднанню в Канаді. З метою підготовки до майбутньої збройної боротьби за незалежність України за дорученням К. було сформовано військовий штаб та укомплектовано школи по підготовці старшинських кадрів для української армії в Польщі, Чехо-Словаччині, Австрії. Діяльність К. по розбудові ОУН, яка користувалась всезростаючою підтримкою української молоді, намагання поставити українське питання у *Лізі Націй* та постійні заходи по налагодженню націоналістичного підпілля в УСРР, викликали занепокоєння у більшовицького керівництва в Москві. 25.5.1938 К. загинув у Роттердамі (Голландія), відкриваючи поштовий пакет, в якому знаходився вибуховий пристрій, переданий йому агентом радянських спецслужб. Похований на кладовищі Кросвік у Роттердамі.

КОНОНОВИЧ САВА (р. н. невід. - п. жовтень 1637) - козацький гетьман (1637), У 30-х рр. 17 ст. був полковником Переяславського полку. Вибраний гетьманом на козацькій раді на р. Росаві замість В. *Томиленка*. В жовтні 1637 під час *Павлюка повстання 1637* К. був захоплений козаками в Корсуні, звинувачений у відстоюванні шляхетських інтересів і розстріляний у Крилові на Переяславщині.

КОНОНОВИЧ-ГОРБАЦЬКИЙ ІОСИФ (р. н. невід. - п. 1653) - православний церковний і освітній діяч. Закінчив академію в Замостю (тепер Польща). Викладав риторику (1635-36) і філософію (1639-42). В 1630-х рр. запрошений П. *Могилою* до Києва, де став одним з перших професорів Києво-Могилянської Колегії. У 1642-45 - ректор колегії. В 1642 очолював українську делегацію на соборі в Яссах, де виступав за використання методів навчання, прийнятих в єзуїтських колегіях та наполягав на викладанні латинської мови в православних навчальних закладах. Згодом був єгуменом Золотоверхого Михайлівського монастиря в Києві, пізніше єписком вітебським, оршинським і могилівським (1650). Автор трьох праць латинською мовою (уривки з них опубл. українською мовою в 1972 у Києві), зокрема, «Підручника логіки» (1639-40), в якому спробував відродити деякі положення філософії Арістотеля. Зберігся до наших днів у вигляді рукописної книги латинською мовою.

КОНОТОПЬКА БИТВА 1659 - переможна битва української армії, очолюваної гетьманом *І.Виговським*, з московськими військами в червні 1659 під Конотопом (тепер Сумська обл.). Ранньою весною 1659 сотисячна московська армія під командуванням О. Трубецького і Г.Ромодановського вдерлася до Лівобережної України. Неповдалі від Конотопа московське військо було на деякий час затримано козаками Ніжинського і Чернігівського полків. Однак під натиском переважаючих сил противника українські частини відступили у місто. В кін. березня 1659 московська армія почала облогу Конотопа. Захисники міста під командуванням ніжинського полковника Г. *Гуляницького* протягом двох місяців відбили всі штурми противника. Московити втратили бл. 10 тис. вбитими, але здобути місто не змогли. Героїчна оборона міста скувала основні сили ворога і дала змогу гетьманові *І.Виговському* зібрати війська і підготуватися до генерального бою. 28-29.6 (8-9.7).1659 на р. Соснівці поблизу Конотопу відбулася вирішальна битва, в якій московська армія була вщент розгромлена. В ході битви московити втратили бл. 30 тис. вбитими і 5 тис. полоненими (серед яких було кілька бояр, зокрема Пожарський, Львов). Рештки ворожих військ відступили *під* Курськ. Проте *І.Виговський* не зміг скористатися перемогою. Проти його політики виступила старшинська опозиція, яку при таємній підтримці московського уряду організував *І. Безпалий*. Підбурювані старшиною кілька козацьких полків на Сіверщині підняли заколот проти гетьманської влади. Скориставшись новим проти гетьманським виступом новосформовані московські війська знову розпочали наступ на Лівобережжя. В цих умовах у жовтні 1659 *І. Виговський* зрікся гетьманства.

КОНОТОПЬКІ СТАТТІ 1672 - українсько-московський договір, підписаний 17.6.1672 у Козачій Діброві поблизу Конотопа (тепер Сумська обл.). Після обрання на загальній козацькій раді гетьманом Лівобережної України *І. Самойловича* між гетьманським урядом і царською адміністрацією було укладено К.с., які проголошували основні принципи міждержавних відносин між *Гетьманщиною* та Московським царством. При підписанні статей було присутнє московське посольство на чолі з Г. Ромодановським, архієпископ Л. Баранович, генеральна і полкова сташина, козацькі війська (бл. 4 тис. чол.) і делегація ніжинських міщан. К.с., які нараховували 10 нових пунктів, були складені на основі *Глухівських статей 1669* з деякими доповненнями. Статті обмежували політичні права гетьманського уряду, особливо в області зовнішньої

політики. Новообраному гетьману заборонялось без царського указу й старшинської ради висилати посольства до іноземних держав і, особливо, підтримувати відносини з гетьманом П. *Дорошенком*. Козацькі посли не мали права брати участь у переговорах з представниками польського уряду у Москві в справах, які стосувалися Війська Запорізького. Лівобережним полкам заборонялося надавати військову допомогу П. Дорошенку в його боротьбі проти Польщі. За К.с, значно обмежувалась гетьманська влада на користь старшини. Гетьман не мав права позбавити старшину урядів (посад - Авт.) або покарати без згоди старшинської ради чи вироку військового суду. Скасувавши компанійські полки як реальну військову силу, на яку міг опертися гетьман, К.с. створили передумови для посилення колоніальних впливів московського уряду в Гетьманщині.

КОНСТАНТИН I (р. н. невід. - п. 1159) -митрополит Київський (1156-58). Грек за походженням, Призначений Патріархом Константинопольським на митрополичий престол замість *Климентія Смолятича*, що призвело до заворушень серед духовенства у Києві, Помер у Чернігові.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ЗАКОНОДАВСТВО ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ - головні законодавчі акти *Західно-Української Народної Республіки*, що визначали її політико-правовий устрій. Незабаром після розпаду Австро-Угорської імперії, Українська Національна Рада, що виникла у Львові 18.10.1918 проголосила створення на західноукраїнських землях суверенної держави. Внаслідок переможного національно-визвольного повстання в листопаді 1918 у Львові було створено Західно-українську Народну Республіку, 13.11.1918 на засіданні внайвищого законодавчого органу влади ЗУНР - *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918-19* було прийнято Тимчасові Основний закон держави (Тимчасовий Основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії; згодом доповнений конституційними законами 16.11.1918, 4.1.1919, 15.2.1919, 18.4.1919), який накреслював головні принципи державного ладу, внутрішньої і зовнішньої політики новоствореної держави. Тимчасовий Основний закон складався з п'яти артиклів. В законі зазначалось, що «державна, проголошена на підставі самовизначення народів, охоплюючи весь простір колишньої австро-угорської монархії, заселений переважно українцями, має назву Західно-Українська Народна Республіка» (арт.I); визначалися кордони цієї держави (арт.II); закріплювався державний суверенітет і самостійність ЗУНР (арт.III); відзначалось, що носієм суверенітету є народ, який здійснює свою владу через представницькі органи, обрані громадянами без різниці статі на основі загального, рівного, прямого, таємного виборчого права за пропорційною системою виборів (арт.IV.). Найвищим органом влади, парламентом, мали стати Установчі Збори, а до їх обрання функції парламенту мала виконувати Українська Національна Рада, а уряду - Державний Секретаріат. В артиклі V йшлося про герб і прапор ЗУНР. Гербом став золотий лев на синьому полі, прапором - синьо-жовтий стяг. Затверджено було державну печатку країни. 16.11.1918 УН Рада прийняла Тимчасовий закон «Про адміністрацію Західно-Української Народні Республіки». Зберігаючи попередній адміністративно-територіальний поділ, закон встановлював, що у повіті адміністративна влада належить повітовому комісару, який призначався державним секретарем внутрішніх справ. При комісарі шляхом виборів, в яких приймало участь населення повіту, утворювалася т.зв. повітова національна рада з дорадчим голосом. Міських комісарів призначав держсекретар внутрішніх справ, а у містечках і селах (містечкових і сільських громадах) громадських комісарів призначали повітові комісари. При міських, містечкових і сільських комісарах діяли т. зв. «прибічні ради», які обиралися населенням. Закон докладно врегулював компетенцію місцевих органів влади і управління, які у всій своїй діяльності підпорядковувалися урядові. Тимчасово, через відсутність нових законів, залишалось чинним австрійське законодавство. Усі попередні службовці державного апарату, пошт, залізниці і т. д., незалежно від національності, могли залишатися на державній службі й надалі, якщо вони склали письмове зобов'язання чесно служити Українській державі.

4.1.1919 було прийнято декілька конституційних актів, зокрема, закон про утворення Президії УНРади у складі голови (президента) Ради і 4-х його заступників та закон про утворення Виділу УНРади у складі президента Ради та дев'яти членів. Виділ репрезентував державу у зовнішніх відносинах, призначав членів уряду, приймав їх відставку, підписував і публікував закони тощо (фактично виконував функції колегіального глави держави). 15.2.1919 затверджено закон про мову в державному житті республіки. Державною мовою стала українська. Разом з цим за національними меншинами закріплювалось право «уживати як усно так і в письмі їх рідні мови в урядових зносинах з державними властями і урядами, публічними інститутами і державними підприємствами», їм гарантувалось право вільно користуватися рідною мовою, мати свої школи, бібліотеки, видавати періодику, книги і т.п. 8.4.1919 УНРада ухвалила закон «Про громадянство на Західні області УНР», де було врегульовано цілий ряд проблем, пов'язаних з цим державно-правовим інститутом.

Важливими законами конституційного характеру, були закони УНРади, які торкалися організації судової системи і судочинства (21.1.1918, 11.2.1919, 15.2.1919, 8.3.1919), органів прокуратури та органів охорони суспільного порядку (13.11.1918, 16.11.1918) та ін. Конституційна парламентарна система гарантувалася спеціальним законом (1919) про скликання Сейму ЗУН Р. Однопалатний Сейм повинен був зібратися у червні 1919. Прийнятий 14.4.1919 новий виборчий закон зазначав, що Сейм складатиметься з послів, обраних на основі загального, рівного, прямого, таємного голосування. Право голосу надавалося з 21 року, право бути обраним - з 25 років. Демократизм виборів забезпечувався, крім того, створенням однакових за кількістю населення виборчих округів з однаковим представництвом; закріпленням за кожною національною

меншиною (пропорційно до її кількості) певного числа депутатських місць (з 226 послів Сейму за українцями було закріплено 160 місць, за поляками - 33, євреями - 26, німцями - 6

Після захоплення території ЗУНР польськими військами (липень 1919) уряд *Диктатора ЗО УНР-ЗУНР* був змушений переїхати у Відень, де продовжували активну діяльність по захисту державних інтересів ЗУНР. Питання про дальшу долю ЗУНР, її території та українського населення неодноразово слухалося на різних міжнародних форумах, зокрема 23.2.1921 на засіданні Ради Ліги Націй. 30.4. 1921 екзильний (еміграційний) уряд запропонував Раді Послів Антанти та Раді Ліги Націй проект конституції Західноукраїнської держави - «Проект основ державного устрою Галицької Республіки». Проект складався з 42 статей і 12 розділів. Державна територія Галицької Республіки мала охоплювати українські землі Галичини аж по Перемишль включно. Кордон з Польщею мав пролягати по р. Сян. Проект закону передбачав, що «Державними народностями є українці, поляки, жиди, що користуються рівними правами в області публічного життя. Прочі народності творять національні меншості, що їх права і охорону запоручає конституція». За формою правління Галицька Республіка мала бути демократичною парламентською республікою. Законодавча влада у ній належала парламенту - Державній Раді, обраній на 5 років громадянами шляхом загального, рівного, прямого, таємного голосування за пропорціональною системою виборів без різниці статі, національності, віросповідання тощо. Вибори послів проходили окремо за національностями, тобто, кожна з них обирала їх пропорційно до своєї кількості. Голова парламенту, президент, повинен бути українцем за національністю, один віце-президент (всього їх було 4 чоловіки) - поляком, 1 - євреєм. Передбачався й пост одноособового глави держави - Президента, який повинен був обиратися на загальних виборах строком на 6 років. Президент формував уряд - вищий виконавчий орган країни, відповідальний (як і Президент) перед парламентом. Усі національні меншості мали в уряді своїх міністрів. Державною мовою мала стати українська, а «зовнішніми урядовими мовами» -українська, польська і єврейська. У проекті закону за національними меншинами закріплювалося право звертатися в усі державні органи та інституції на рідній мові й обов'язок цих органів давати відповідь на цій же мові. Місцевим органам, де компактно проживали національні меншини, надано право «установлювати для себе внутрішню мову урядування. Службовцями державних органів та інституцій могли бути «іменовані лише громадяни держави, що володіють щонайменше двома мовами національностей держави. Початкові (народні), середні та професійні школи мали бути «зорганізовані зокрема для всіх трьох головних народностей, а наука в тих школах мається подавати у рідній мові більшості учнів». Щодо вищих навчальних закладів -університетів та ін. то «вони є для всіх доступні..., а їх устрій уладжують особні закони».

Конституційне законодавство ЗУНР базуючись на тогочасних загальноприйнятих нормах міжнародного права, було глибоко демократичним, гуманним і справедливим. Пізніші звинувачення ЗУНР у «буржуазному націоналізмі», «антинародності», «антидемократичності» і т. д., які висувалися комуністичними ідеологами, були абсолютно необ'єктивними і безпідставними (див. також. *Західно-Українська Народна Республіка, Західна Область Української Народної Республіки*).

Б. Тищик (Львів).

КОНСТИТУЦІЯ П.ОРЛИКА 1710 (Бендерська Конституція, Пакти й Конституція прав і вольностей Війська Запорізького) - перша європейська конституція в сучасному розумінні, складена 5(16).4.1710 при обранні гетьманом України П. Орлика. Набула офіційної назви «Пакти й Конституція прав і вольностей Війська Запорізького» («Пакти і Конституції законів і вольностей Війська Запорізького»). В основі «Пактів й Конституцій» лежала угода між гетьманом, козацькою старшиною і запорожцями. Конституція, в написанні якої брали участь П. Орлик, Г. Герцик, А. Войнаровський, К. Гордієнко, складалася з преамбули і 16 параграфів (пунктів). У преамбулі схематично викладено історію руського (українського) народу і Війська Запорізького. Авторами Конституції стверджувалося, що козаки («народ козацький») стали засновниками Київської держави. Однак, згодом у боротьбі з Польським королівством Україна втратила свою незалежність, яку було відновлено тільки за гетьмана Б. Хмельницького. Далі відзначалося, що Московське царство, порушивши взяті на себе зобов'язання щодо України, намагалось ліквідувати права і привілеї Війська Запорізького та «накласти рабське ярмо на вільний народ, який нікому не дозволяв себе завоювати силою зброї». За цих умов Військо Запорізьке змушене відстоювати права українського народу збройним шляхом. У преамбулі вказувалося на визначну роль гетьмана І. Мазепи у захисті інтересів України і Війська Запорізького. Перед новообраним гетьманом П. Орликом ставилося завдання вибороти незалежність України при підтримці Швеції. Шведський король Карл XII як «покровитель і протектор» України, затвердивши умови іакти обрання гетьмана, ставав гарантом незалежної України та недоторканності її кордонів. В основному тексті документу проголошувались принципи побудови української держави - Гетьманщини. У першому параграфі розглядалося питання про віру. Православ'я проголошувалося державною релігією, а також передбачалася автокефалія української церкви при формальному підпорядкуванні Константинопольському Патріархові. Другий пункт визначав кордони Української держави, які встановлювалися відповідно до умов *Зборівського мирного договору 1649 з Річчю Посполитою*. Гетьман повинен був забезпечити непорушність і охорону кордонів (сприяти поверненню в Україну полонених і домагатися відшкодування всіх збитків, заподіяних Україні війною). У наступних пунктах стверджувалося повернення у володіння Війська Запорізького Трахтемирова, Кодаку, Калебердиди, Переволочної з прилеглими землями та необхідність зруйнування московських фортець, збудованих на Запоріжжі. У шостому параграфі визначені основні принципи державного правління в Україні. Всі

найважливіші державні справи вирішувалися гетьманом спільно з генеральною старшиною, полковниками і генеральними радниками від кожного полку. Передбачалося тричі на рік (на Різдво, Великдень і на свято Покрови Богородиці) у гетьманській резиденції збирати *Генеральну Військову Раду*. В раді мала брати участь генеральна старшина, полковники, сотники, генеральні радники і посли від Низового Війська Запорізького. Наступні пункти Конституції обмежували судову і фінансову владу гетьмана. Всі важливі судові справи, в т.ч. про образу гідності гетьмана передавалися на розгляд Генерального Військового Суду (7). Гетьман не мав права одноособове розпоряджатися державною скарбницею. Скарбницю очолював генеральний скарбник (див. *Генеральний підскарбій*), який розпоряджався прибутками за згодою гетьмана. На утримання гетьмана виділялись маєтки в Шептаківському повіті і частина земель Війська Запорізького. Все це стосувалося і полковників (9). Гетьман повинен був здійснювати загальний нагляд задіяльністю адміністративних органів, затверджувати вибір вищих урядовців і полковників; намагались не допускати зловживань козацькою старшиною відносно козаків і посполитих (10); звільняти від податків і повинностей козацьких вдів і сиріт та деякі інші категорії населення (11). Значна увага приділялась фінансовим, економічним і військовим питанням (проведенню ревізії державних земель запровадженню фіксованих мит і різних зборів, скасуванню оренди стацій для компанійців і сердюків тощо). Текст конституції був складений латинською і руською (українською) мовами. Діяла у *Правобережній Україні* до 1714. Конституція, значно обмежуючи права гетьмана, заклала основи республіканського правління в Україні. К. стала вищим виявом української політичної думки 17 ст., фактично проголосивши Україну незалежною демократичною республікою.

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ - Основний Закон *Української Народної Республіки*, що закріплював суспільний та державний устрій, основи її політики, основні права і обов'язки громадян, систему й принципи організації та діяльності державних органів. Прийнята *Українською Центральною Радою* 29.4.1918. На цьому засіданні, крім інших законів, була обговорена і прийнята Конституція Української Народної Республіки - Основний закон держави. Проект Основного Закону був підготований спеціальною конституційною комісією на чолі з головою УЦР М. *Грушевським*, яка вивчила досвід конституційного законодавства різних країн світу, насамперед, найближчих сусідів України, що мали спільні або подібні з нею історичні, економічні та політичні умови розвитку.

Конституція мала підназву: «Статут про державний устрій, права і вільності УНР». Складалася з 85 статей і 8 розділів: Загальні постанови, Права громадян України, Органи влади Української Народної Республіки, Всенародні Збори Української Народної Республіки, Про Раду Народних Міністрів Української Народної Республіки, Суд Української Народної Республіки, Національні союзи, Про тимчасове припинення громадянських свобод.

У розділі I Конституції констатується, що Українська Народна Республіка є «державою суверенною, самостійною і ні від кого незалежною»; носієм державного суверенітету є увесь народ України, усі громадяни України, які проживають на її території; реально свій суверенітет народ здійснюватиме через Всенародні Збори України (ст. 3); територія України є єдиною і неподільною, і що без згоди 2/3 депутатів Всенародних Зборів не може відбутися ніяка зміна як кордонів України, так і у державно-правових відносинах якоїсь частини території держави до всієї цілості (ст. 4). Не порушуючи «єдиної своєї влади», - говориться у ст. 5, - УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування». Усім націям і національностям, які населяють Україну надавалося право «на впорядкування своїх культурних прав у національних межах».

Відразу за першим, загальним розділом йшов розділ про громадянські права й свободи, що свідчить про те велике значення, яке надавали в тогочасній Українській державі проблемі проголошення та гарантування прав і свобод громадян. Громадянином УНР вважалася кожна особа, яка набула це право у передбаченому законодавством порядку. Інститут подвійного громадянства не допускався. Позбавити людину громадянства міг тільки Суд республіки. Цивільно-правова, громадянська і політична дієздатність наступала в УНР з 20-річного віку. Ст. II конституції підкреслювала, що «ніякої різниці у правах і обов'язках між чоловіком і жінкою, «право УНР не знає». В ст.12 Конституції стверджувалося, що всі громадяни рівні у своїх громадянських і політичних правах - незалежно від статі, національності, раси, віросповідання, освіти, майнового стану. Використання старих титулів і звань заборонялося. Охоронялася недоторканність особи, житла, таємниці листування. За положеннями Конституції ні громадяни України ні іноземці не могли бути обмежені на території держави у свободі слова, друку, віросповідання, створенні організацій і союзів, праві на страйк, якщо тільки вказані дії не носили характеру кримінального злочину. Проголошувалася повна свобода вибору місця проживання і пересування. На території УНР скасовувалася як вид покарання смертна кара, тілесні та ображаючі людську гідність і честь покарання. Скасовувалося як покарання і конфіскація майна. Виборче (активне і пасивне) право надавалось тільки громадянам УНР, яким на день виборів виповнилось 20 років. Виборче право було загальним, рівним, таємним.

Наступні чотири розділи Конституції врегульовували принципи організації і діяльності вищих органів державної влади, управління й судочинства. В основу побудови структури вищих органів держави покладено принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Найвища законодавча влада, згідно Конституції, належала Всенародним Зборам, виконавча - Раді Народних Міністрів (Р.Н.М.), судова - Генеральному Суду. Місцевими органами влади і управління ставали виборні Ради і управи - у громадах (сільських і міських), волостях і землях. Всенародні Збори мали обиратися населенням на основі рівного,

прямого, загального, таємного голосування на пропорційній системі виборів - один депутат - від 100 тис. жителів строком на 3 роки. Проголошувався принцип депутатської недоторканності, запроваджувалася оплата праці депутатів. Сесії парламенту скликалися двічі на рік. На першій сесії мав бути обраний Голова парламенту, його заступник та товариші, які склали Президію Всенародних Зборів. На Голову покладалися обов'язки організувати і очолювати роботу парламенту, «сповняти всі чинності, зв'язані з представництвом Республіки» (ст. 35). Відповідно до Конституції законодавчі акти приймалися тільки парламентом, який також затверджував бюджет країни, оголошував війну, укладав мир і т. д. Право законодавчої ініціативи належало: Президії Всенародних Зборів; партійним фракціям, зареєстрованим Всенародними Зборами; групам депутатів (не менше 30 чоловік); Раді Народних Міністрів; органам самоврядування, які об'єднують не менше 100 тис. виборців; групам виборців (не менше 100 тис. чол.).

Згідно з Конституцією Рада Народних Міністрів формувалася Головою парламенту. Склад і програма Р.Н.М. затверджувався парламентом, перед яким уряд несе відповідальність за свою діяльність. У випадку винесення вотуму недовіря уряд йшов у відставку. Парламент більшістю у 2/3 голосів міг віддати членів РНМ під слідство й суд (ст. 58). Депутати парламенту мали право депутатського запиту до уряду. Протягом 7 днів окремі міністри чи уряд повинні були дати відповідь на депутатський запит. Навищим судом республіки оголошувався Генеральний Суд, який обирався Всенародними Зборами. Він виступав як касаційна інстанція для усіх інших судів, не міг бути судом першої та другої інстанції та мати функції адміністративної влади. На який строк обирався Генеральний Суд, як і інші суди країни, яким способом вони обиралися - у Конституції не сказано. Це мало бути вирішене окремим законом про судоустрій. Зате у Конституції є інше важливе положення, що «судових вирішень не можуть змінити ні законодавчі, ні адміністративні органи влади» (ст. 63). Судочинство оголошувалося усним і гласним, всі громадяни, незалежно від посад, оголошувалися рівними перед судом і перед законом. Окремий розділ Конституції був присвячений національним проблемам. «Кожна з населяючих Україну нації», - пишеться у ст. 69, - має право в межах УНР на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу». Кожна національна меншина входить у свій Національний Союз, обирає свої органи самоврядування. Верховним органом у Національних Союзах є Національні збори. Кожен Національний Союз видає своє законодавство, що не повинно протирічити Конституції і законодавству України (у такому разі створюються спільні «погоджувальні комісії»), встановлює свій бюджет та ін. Органи кожного Національного Союзу були органами не громадськими, а державними, що надавало їм відповідного правового статусу і авторитету. 8-й розділ Конституції, передбачав можливість тимчасового (не більше як на три місяці) призупинення дії громадських прав і свобод випадку війни чи внутрішніх заворушень. Таке рішення, як і те, дія яких саме прав чи свобод повинна бути призупинена, приймали Всенародні Збори, а у виключних випадках - Рада Народних Міністрів.

У Конституції не згадувалося про герб, прапор, гімн держави, про основні принципи внутрішньої і зовнішньої політики, про порядок обрання місцевих органів влади і управління; органи прокуратури, судову систему та ін. Конституція, очевидно, будучи створеною на перехідний період становлення української державності, мала тимчасовий характер. Конституція УНР була доброю правовою базою для всього іншого законодавства України, створення демократичної державності, законності та правопорядку. В період *Директорії УНР*- 12.11.1920 РИМ УНР був ухвалений Закон про Тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці.

Б. Тищик (Львів).

КОНСТЯНТИН VII БАГРЯНОРОДНИЙ (Порфирородний; 17 або 18.5.905 - 9.11.959) - візантійський імператор (913-959, фактично 945-959) з *Македонської династії*, письменник. Син Лева IV. До лютого 945 фактично був усунений від управління державою *Романом I Лекапіном*, який узурпував у 920 всю владу і проголосив себе співправителем. За правління К.VII Б. відбулося два великі походи київського князя *Ігоря* (941 і 944) на Візантію. В результаті цих походів було укладено торговельний договір з *Київською державою*. У вересні 957 К.VII Б. приймав у Константинополі київське посольство на чолі з княгинею *Ольгою*. Вів боротьбу проти арабів у Месопотамії і Пн. Сирії. Автор кількох творів «Про ферми», «Про церемонії візантійського двору», «Про управління імперією». Його трактат «Про управління імперією» (складений в 943-953) містить багато цікавих відомостей про географію та історію Київської Русі.

КОНСТЯНТИН ІХ МОНОМАХ (р. н. невід. - п. 1055) - візантійський імператор (1042-55). Представник столичної знаті. За К. ІХ М. влада в провінціях перейшла до цивільних чиновників-префектів. У період його правління почалися напади зі сходу на Візантію турків-сельджуків, а з півночі - печенігів. У 1043 відбувся останній похід київської дружини на чолі з Володимиром Ярославичем на Константинополь, що завершився укладенням в 1046-47 мирного договору між *Візантією* і *Київською Руссю*. Договір був закріплений шлюбом сина *Ярослава Мудрого* Володимира з родичкою К. ІХ М. Анною (Марією).

КОНТАКТНИЙ КОМІТЕТ - неофіційний представницький орган українських партій та організацій Галичини, що діяв у Львові в 1937-39. Заснований у грудні 1937 провідними діячами *Української Соціалістично-Радикальної Партії*, *Української Соціал-Демократичної Партії*, *Фронту Національної Єдності*, *Української Народної Обнови*, *Союзу Українок* і опозиційною групою в *Українському Національно-Демократичному Об'єднанні* на противагу політиці «нормалізації» (див. «*Нормалізація*»), здійснюваної керівництвом УНДО з 1935. К.К. ставив собі за мету, проводячи дискусії з актуальних суспільно-політичних проблем, підготувати

широку угоду за участю українських політичних партій і громадських організацій Галичини і Волині. В грудні 1937-січні 1939 до К.К. входили: від опозиції УНДО (т.зв. група «Діла») - Д. Левицький і В. Кузьмович, від ФНЄ-Д. Паліїв, від УСРП-М. Стахів, від Союзу Українок (з 1938 - «Дружина Княгині Ольги») - М. Рудницька, від УСДП - В. Старосольський, від УНО - О. Назарук. З лютого 1939 після врегулювання внутрішньопартійних протиріч в УНДО до учасників К.К. приєднався голова цієї партії В. Мудрий. В окремих засіданнях комітету брали участь Ф. Свістель (УНДО), І.Костюк (УСРП), І. Квасниця (УСДП), С. Герасимович (ФНЄ), К. Малицька (СУ) та ін. К.К. не міг приймати рішень, виконання яких було б обов'язковим для всіх організацій, що були представлені в ньому. Учасники комітету досягнули згоди щодо загальних засад міжпартійних відносин, яка (за деякими винятками) діяла упродовж всього часу його існування. Навесні 1938 укладено угоду між пресовими органами різних політичних напрямів (т. зв. пресове порозуміння). Учасники комітету здійснювали заходи для створення єдиного національного політичного центру в Галичині (восени 1938 - Всеукраїнської Національної Ради, в серпні 1939 - Українського Національного Проводу), однак через ідеологічні та партійні розбіжності ці спроби закінчилися невдачами. З початком німецько-польської війни у вересні 1939 К.К. припинив свою діяльність.

М. Швагуляк (Львів).

КОНТАРИНІ (Contarini) АМБРОДЖО (р. н. невід. - 1499) - венеціанський дипломат. У лютому 1474 посланий до правителя Зх. Ірану Узун Гасана для переговорів про війну проти Туреччини в союзі з Венецією. В подорожніх записках К. (вперше опубліковані у Венеції 1487) є відомості про відвідані ним по дорозі в Іран міст Луцька, Житомира, Києва, Кафи. Тв.: «Барбаро и Контарини о России» (1991).

Я. Ісаєвич (Львів).

КОНЧАК (рр. н. і см. невід.) - половецький хан, внук *Шурукана*. В другій пол. 12 ст. об'єднав під своєю владою *половців* і створив сильну військову організацію. В 1172 і 1180 підтримував сіверських князів у їхній боротьбі з іншими князями. Вів тривалу боротьбу з Києвом. У 1174, 1178, 1187 здійснив походи у Переяславську землю. У 1184 зазнав поразки у битві на р. Королі від руських князів. У 1185 розбив на р. Каялі війська князя *Ігоря Святославича* і взяв його у полон. Боротьба К. з руськими князями на чолі з новгород-сіверським князем Ігорем Святославичем лягла в основу сюжету «*Слова о полку Ігоревім*». У 1187 орди К. напали на Чернігівську і Київську землі. Дочка К. Свобода була одружена із галицьким князем Володимиром Ігоровичем.

КОПА - 1). Сход сільської общини в Україні у 15-18 ст. для вирішення громадських справ, зокрема, пов'язаних з копним судом, 2). У східних слов'ян - одиниця лічби: 60 снопів, дошок, яєць тощо. 3). В українській та інших слов'янських мовах - купа хліба в снопах. 4). К. грошей - в Україні у 14-18 ст. - одиниця грошової лічби. Використовувалася при лічбі празьких грошів, 60 шт. яких дорівнювали празькій ваговій гривні срібла (253,0 г). Згодом це поняття стало лише лічильним. У західноукраїнських землях, що входили до складу Польщі, лічба монет на К. велася дуже рідко. Однак, на українських землях, які знаходились у складі Великого князівства Литовського, облік монет протягом 15-17 ст. вівся переважно на К. Литовська К. дорівнювала 60 литовським грошам або 60 пенязям (динаріям).

В. Кульчицький, Р. Шуст (Львів).

КОПІНСЬКИЙ ІСАЯ [р. н. невід. - п. 5(15).10.1640] - український церковний діяч, православний митрополит Київський (1631-32). Н. у Галичині. Навчався у Львівській братській школі. Був монахом Києво-Печерської Лаври, згодом - ігуменом Межигірського Києво-Братського монастиря. На поч. 17 ст. (до 1612-14) на запрошення князя Михайла Вишневецького заснував Густинський Троїцький монастир (побл. Прилук Чернігівська обл.), а в 1619- Мгарський Спасо-Преображенський монастир (в с. Мгара Лубенського р-ну Полтавської обл.). У 1615 став одним з організаторів *Київської братської школи*. В 1620 К. при відновленні православної митрополії був висвячений Патріархом Єрусалимським Теофаном на кафедру перемишльського і самбірського православного єпископа. З 1628 призначений архієпископом смоленським і чернігівським. Після смерті І. *Борецького* (1631) обраний православним митрополитом Київським. Після легалізації православної церкви у Речі Посполитій (постанова польського сейму «Про заспокоєння обивателів... релігії грецької», 1632) уступив митрополиту кафедру П. *Могилі*. До 1635 перебував у Києво-Михайлівському Золотоверхому монастирі, пізніше жив на Поліссі, підтримував зв'язки з монастирями Полтавщини. В кін. 30-х рр. 17 ст. К., ставши противником церковної політики П. Могилі, спрямованої на утвердження Українського Патріархату, виступав за перехід української церкви під юрисдикцію Московської Патріархії.

КОПИСТЕНСЬКИЙ ЗАХАРІЯ (псевд. Азарія; р. н. невід. - п. 21.3.1627) - визначний український церковний і культурний діяч, вчений-богослов, письменник. Н. у Перемишлі (тепер на території Польщі). Освіту здобув, очевидно, у *Львівській братській школі*. Вільно володів грецькою і латинською мовами. З 1616 перебував у Києві, де став членом *Київського братства*. Займався видавничою і літературно-полемічною діяльністю. У 1616 написав передмову до «Часослова» - першої книги, виданої (20.12.1616) Києво-Печерською друкарнею. 20.11.1624 К. був призначений архімандритом *Києво-Печерської Лаври*. К. - автор богословських трактатів («Книга про віру єдину» 1619-21), «Книга про правдиву єдність православних християн», 1623), передмова до «Бесіди Івана Золотоустого» (1623) та «Номоканона» (видання 1624), проповідей («На погреб

Є. Плетенецького») і визначного полемічно-публіцистичного твору «Палінодій, або Книга оборони католицької святої апостольської східної Церкви» (1621-22; за ін. дан., 1619-22; видана 1878).

КОПІЙКА - назва російської монети, запровадженої в обіг у 1534. Дорівнювала 1/100 рубля. Початкове вага. К. становила бл. 0,68 г срібла, але до початку 18 ст. вона зменшилася до 0,28 г. К. широко поширювалася на українських землях вже з другої пол. 16 ст. Остаточно К. була запроваджена у *Гетьманщині* Петром I на початку 18 ст. і відтоді стала основною розмінною монетою. Назва походить від терміну «копье» - спис, який тримав у руці вершник - цар, зображення якого було відкарбоване на зворотній стороні монети.

КОПНІ СУДИ - суди сільської громади в Україні, в Білорусі й Литві, що виникли у ранньому середньовіччі. Збиралися в заздалегідь визначеному місці - копищі і діяли в складі обраних населенням копного округу судців, які йменувалися копними мужаами. К.с. поєднували слідчі і судові функції, діяли на основі звичаєвого права. Збиралися кілька разів: для розшуку злочинця по «гарячих слідах» - «гаряча копа»; для судового розгляду - «велика копа» з представників сіл копного округу; для остаточного вирішення справи і виконання вироку - «завита копа» (завити-закінчити). К.с. присуджували до штрафу, відшкодування збитків, тілесних покарань, смертної кари, практикували умовне засудження. Апеляційною інстанцією проти вироків К.с. були державні суди. Поступово законодавство все більше пристосовувало К.с. до інтересів феодалів, які з часом замінили їх вотчинними судами. Вотчинні суди чинили земельні магнати над належними їм селянами. Згадки про К.с. зустрічаються ще в документах другої пол. 17 ст. На Волині і Поділлі К.с. зберігалися з певними змінами до поч. 20 ст.

В. Кульчицький (Львів).

КОРДУБА МИРОН МИХАЙЛОВИЧ (2.3.1876-2.5.1947) - відомий український історик, дійсн. чл. НТШ з 1903. Н. у с. Острів (тепер Тернопільський р-н Тернопільної обл.). Навчався у Львівському ун-ті (1893-95) і Віденському (1895-98) унтах. Учень М. *Грушевського*. Працював учителем гімназій у Чернівцях (1900-18), Львові та Холмі. У 1929-39 - професор Варшавського ун-ту. З 1944 - професор і завідувач кафедри історії південних і західних слов'ян Львівського ун-ту. К. - автор праць з історії, історичної географії старої і середньовічної України. Проблемаам історії періоду княжої доби присвячені роботи «Перша держава слов'янська» (ЗНТШ, т. 13), «Суспільні верстви та політичні партії в Галицькому князівстві до пол. 13 ст. (ЗНТШ, тт. 30-32), історико-етнічні процеси та питання історичної географії розглядаються в працях «Молдавсько-Польська границя на Покутті по смерті Стефана Великого» (1906), «Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долішнім Сяном в 13 ст.» (ЗНТШ, 1925, тт. 138-140), «Територія й населення України» (1917) та ін. К. глибоко вивчав питання українсько-польських взаємин 16-17 ст. і, зокрема, період Хмельниччини («Венеційське посольство до Хмельницького 1650», ЗНТШ, 1907; «Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею», ЗНТШ, 1908, т. 84; «Боротьба за польський престол по смерті Володислава IV», 1912; «Між Замостям та Зборовом», ЗНТШ, 1922 т. 133). У 1920-30-х рр. К. написав ряд історіографічних праць, зокрема («La literature historique ukrainienne en Pologne et dans l'immigration ukrainienne» (1929), «La litterature historique sovietique Ukrainienne compre-rendu 1917-1931» (1938) та ін. К. - автор численних статей та рецензій на українські історичні та історико-географічні теми. Працював і як популяризатор історичних знань. Відома його науково-популярна праця «Історія Холмщини і Підляшшя» (1941). К. був співавтором «The Cambridge History of Poland» (т. I., 1950). До недавнього часу радянська історична школа замовчувала ім'я К., звинувачувала його у «помилках» буржуазно-об'єктивістської націоналістичного характеру. Помер у Львові.

О. Сухий (Львів).

КОРЕЦЬ - старовинна одиниця виміру зерна, рідин (зокрема, меду), що була поширена в Україні, Польщі та Литві у 15-18 ст. В Україні К. був побутовою міркою збіжжя і являв собою мішок (або мірку певного розміру), яка містила б пудів (бл. 100 кг) зернового хліба - жита чи пшениці.

КОРЖ КУЗЬМА (р. н. невід. - п. 1919) - український громадсько-політичний діяч. Член *Української Партії Соціал-Революціонерів*. На поч. 1917 К. на Установчих Зборах УПРС обраний до складу Центрального-Комітету партії. В кін. квітня 1917 став членом *Української Центральної Ради*, а згодом - секретарем Інформаційного Бюро УЦР У грудні 1917 К. було обрано депутатом Всеукраїнських Установчих Зборів від Катеринославщини. В 1918 очолював Центральний Повстанський Комітет. Влітку 1919 за участь в організації антибільшовицького повстання у Києві К. був заарештований і розстріляний.

КОРНІЄЦЬ ЛЕОНІД РОМАНОВИЧ [8(21).8.1901 -29.5.1969] - радянський державний діяч в Україні. Н. у с. Бобринець (тепер Кіровоградська обл.). В 1922-25 служив у Червоній Армії. У 1925-30 працював в органах народної освіти, згодом в керівних партійних органах. В 1933 - другий секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У. В 1938-39 - голова Президії Верховної Ради УРСР. У 1939-44 - голова Ради Народних Комісарів УРСР. У роки *радянсько-німецької війни 1941-45* був членом військової ради Південного, Північно-Кавказького та Воронежського фронтів. У 1944-46-перший заступник голови Раднаркому, в 1946-53 - заступник голови Ради Міністрів УРСР. З 1953 жив у Москві, де займав відповідальні пости. У 1953-58 - міністр заготівель, міністр хлібопродуктів СРСР, в 1958-61 - голова Державного комітету Ради Міністрів СРСР по хлібопродуктах, з 1963 - голова комітету заготівель, міністр СРСР.

К. Бондаренко (Львів).

КОРНИЛОВ ЛАВР ГЕОРГІЙОВИЧ [18(30). 7.1870 - 13.4.1918] - російський генерал, монархіст, один з керівників «білого» руху в Росії. Н. у Казахстані (тепер м. Каракалінськ Карагандинської обл.). У 1892 закінчив Михайлівське артилерійське училище, в 1898 - Академію Генштабу. Служив у штабі Туркестанського військового округу. Учасник російсько-японської війни 1904-05, згодом - військовий аташе в Китаї (1907-11). Під час Першої світової війни 1914-18 командував 48-ю піхотною дивізією, пізніше - корпусом. У березні-квітні 1917- командуючий військами Петроградського військового округу, травні-липні - Північно-Західного фронту. З 19.7(1.8). до 27.8(9.9). - Верховний Головнокомандуючий. У липні 1917 К., прагнучи підвищити боєздатність фронтових частин, наказав українізувати 34 корпус російської армії, яким командував ген. П. Скоропадський (див. *Перший Український Корпус*). Наприкінці серпня, очоливши заколот проти *Тимчасового Уряду*, намагався встановити військову диктатуру. Після ліквідації заколоту К. був заарештований і ув'язнений в тюрмі м. Бихова біля Могилева. У листопаді 1917 втік на Дон, де разом з ген. М. Алексеевим очолив Добровольчу Армію. У квітні 1918 загинув під час боїв за Єкатеринодар (тепер Краснодар, Росія).

КОРНЯКТИ - родина багатих львівських купців у 16-І 7 ст. Походив и від Костянтина К: (1517-1603) - купця, грека за національністю, який розбагатів на відкупках державних мит і торгівлі з закордоном. Пізніше дістав шляхетство і придбав значні земельні маєстності в Перемишльській і Львівській землях Руського воеводства. Бл. 1589 вступив до Львівського братства і подавав йому матеріальну допомогу. Згодом підтримував львівського єпископа Г. *Балабана*, який намагався підкорити братства своїй владі. Сини Костянтина К. Олександр (р. н. невід. - п. 1606) і Костянтин (1564-1624) покатоличилися. При значній фінансовій допомозі К. було збудовано у Львові пам'ятки української ренесансної архітектури - дзвіницю Успенської церкви (т. зв. вежа Корнякта; 1572-78; за ін. дан., 1582) і житловий будинок (будинок Корнякта, 1571-80).

Я. Ісаевич (Львів).

КОРОБКА ФЕДІР (рр. н. і см. невід.) - український військовий діяч періоду Хмельниччини, генеральний обозний (1650-54, 1669), дипломат. Відомостей про походження і життя К. до поч. *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57* не збереглося. В 1648-49 - городовий отаман Чигирин, згодом - наказний полковник Чигиринського полку. В 1650 призначений генеральним обозним. Брав участь у боях проти польських військ. Виконував важливі дипломатичні доручення Б. *Хмельницького*, Ю. *Хмельницького*, І. *Виговського*. К. очолював українські посольства до Московії (1657), Швеції (1657 і 1658), Туреччини (1657), Молдавії. Після смерті Б. *Хмельницького* був прихильником політики гетьмана І. *Виговського*. Деякий час перебував на службі у П. *Дорошенка*. Дальша його доля невідома.

КОРОГВА (Хорогва) - І) бойовий прапор у військових підрозділах українського козацтва в 16-18 ст. К. були з шовкових або інших тканин, вишивані, мальовані або гаптовані золотом. Кольори К. були різними, але здебільшого блакитні, жовті, жовто-блакитні, чорні і білі. На К. розміщували образи Ісуса Христа, Богородиці та ін. святих, часто зображувався Хрест. У 18 ст. на козацьких К. було зображення козака з самопалом і шаблею. 2) Підрозділ у польсько-литовській армії в 16-18 ст., який за чисельністю відповідав роті (80-120 чол.). 3) Прямокутне або трикутне церковне знамено із зображенням Ісуса Христа, Богородиці або святих. Виноситься з церкви під час хресних походів.

КОРОЛЬОВ СЕРГІЙ ПАВЛОВИЧ [30.12.1906 (12.1.1907) - 14.1.1966) - видатний український вчений-винахідник, конструктор ракетно-космічних систем, академік АН СРСР (з 1953). Н. у Житомирі. Після закінчення будівельної школи в Одесі, навчався в Київському політехнічному інституті (1924-26). У 1930 закінчив Московське вище технічне училище і одночасно Московську школу пілотів. З 1920 К., будучи старшим інженером ЦАДІ, розробляв ряд конструкцій планерів. У 1931 К. став одним з організаторів Групи вивчення реактивного руху, яку очолив в травні 1932. Під його керівництвом була збудована перша радянська ракета на рідкому паливі «ГІРД-9». З 1934 - керівник відділу реактивних літальних апаратів Реактивного інституту. Ним було розроблено проект керованої крилатої ракети 212 і ракетопланера РП-318-1. У 1937 К. було заарештовано і відправлено в концтабір, згодом - до спецтабору для науковців, де він займався роботами по створенню ракетних двигунів для військових літаків. Після звільнення в 1938 і під час Другої світової війни займався проблемами оснащення бойових літаків реактивним прискорювачем на рідкому паливі. В 1942-46 К. - заст. головного конструктора двигунів в одному з військових КБ. Після закінчення війни випробовував та вдосконалював німецькі ракети V-2. Наукові і технічні ідеї К. набули широкого застосування в ракетній і космічній техніці. К. очолював розробку і запуск багатьох балістичних ракет, ракетноносіїв пілотованих космічних кораблів «Восток», «Восход», на яких було здійснено перші польоти в космос. Під його керівництвом були сконструювані супутники серії «Електрон», «Молния», супутники серії «Космос»; створені ракетно-космічні системи дозволили запуски штучних супутників Землі і Сонця, польоти автоматичних станцій до Місяця, Венери, Марсу тощо. Помер і похований у Москві. Ім'я К. було присвоєно великому утворенню (таласоїду) на зворотньому боці Місяця. В 1970 в Житомирі відкрито будинок-музей С. Корольова.

КОРОННИЙ КРАЙ - адміністративно-територіальна одиниця Австрійської імперії (з 1867 - Австро-Угорської імперії) у 18- поч. 20 ст. Наприкінці 18 ст. внаслідок трьох поділів Речі *Посполитої* частина українських земель потрапила до складу Австрійської імперії. Австрійський уряд на захоплених територіях створив К.к. - Королівство Галичини і Лодомерії (Володимирі, «Колорівство Галичини і Володимирі разом з Великим князівством Краківським з князівствами освенцімським і заторським») з центром у Львові, у складі якого

штучно об'єднав західноукраїнські етнічні землі з частиною польських земель. Територія цього К.к. охоплювала Ів.-Франківську, Львівську, центральну та південну частину Тернопільської, Чернівецької областей України, Перемишльського, Жешівського, Тарнівського, Новосанецького і частини Краківського та Бельського воєводств Польщі. Адміністративні кордони К. к. неодноразово змінювались. У склад галицької провінції в 1786-1849 входила *Буковина*, а в 1795-1809 - велика територія між рр. Пилиця і Західний Буг (Нова або Західна Галичина); в 1809-15 від *Галичини* був відокремлений Тернопільський округ (входив до складу Росії); у 1809-46 - територія Кракова та його околиць, де у 1815 була утворена Краківська республіка). З 1849 Буковина стала окремим від Галичини К.к. Адміністративна влада в К.к. належала губернському управлінню на чолі з губернатором. Вищим представницьким органом був крайовий сейм, існував також виконавчий орган сейму - крайовий комітет (крайовий відділ). З 1848 українські політичні сили ставили перед цісарською владою вимогу поділу Галичини на українську і польську (Східна Галичина з центром у Львові) та польську (Західна - з центрами у Тарнові чи Кракові) та утворення окремого К.к. з української частини Галичини, Буковини й Закарпаття. Австрійський уряд під впливом польських шовіністичних сил відмовився задовольнити цю вимогу. Лише в лютому 1918 у Брест-Литовську уряд Австро-Угорщини підписав угоду з *Українською Народною Республікою* (таємний протокол до Брестського мирного договору) про те, що з українських частин Галичини та Буковини до 31.7.1918 буде утворено окремий К.к. Проте скориставшись хитким внутрішньо-політичним становищем України Австро-Угорщина 4.7.1918 аналювала цю угоду (див. *Берестейський мир 1918*).

О. Сухий (Львів).

КОРОТЧЕНКО ДЕМ'ЯН СЕРГІЙОВИЧ [29.10(10.11).1894 - 7.4.1969] - партійний і державний діяч УРСР. Н. у с. Погрібки Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії (тепер Коротченкове Шосткінського р-ну Сумської обл.). Розпочав кар'єру після вступу в РКП(б) у листопаді 1918. У 1919-20-комісар Червоної Армії. В 1920-30-х рр. очолював первинні партійні організації в Шосткінському повіті, Чернігові та Первомайську, вчився на курсах при ЦК ВКП(б) у Москві (1928-30). У 1931-36 - голова районних організацій компартії в Москві. З червня 1936 до червня 1937 - секретар Московського обкому ВКП(б), потім - перший секретар Західного (м. Смоленськ) та Дніпропетровського обкомів ВКП(б). У 1938-39 - голова Раднаркому УРСР, 1939-47 - секретар ЦК КП(б)У. В роки радянсько-німецької війни 1941-45 К. - один з організаторів партизанського руху в Україні. В 1947-54 - голова Ради Міністрів УРСР, з 1954 - голова Президії Верховної Ради УРСР та заступник Голови Президії Верховної Ради СРСР. Член Політбюро ЦК КПУ (з 1938, 1952-66 - член Президії). Помер у Києві.

К. Бондаренко (Львів).

КОРСАК РАФАІЛ (н. після 1600 - 28.8.1640) - український греко-католицький церковний діяч, митрополит Київський, Галицький і всієї Русі. Н. у шляхетській родині в Білорусі. Освіту здобув у Замоїській колегії та у школі у м. Несвіж (Литва). За скеруванням митрополита В. Рутського вивчав філософію у Папській колегії у м. Брунеберг (Східна Пруссія), а згодом - у Празі. У 1621 виїхав для богословських студій до Риму, де був висвячений на священника. Повернувшись, у 1625 був обраний віденським архімандритом. З 1626 - єпископ галицький і помічник митрополита В. Рутського, з 1631 - коад'ютор митрополита, з 1632 - єпископ пинський. З 1637 - митрополит, у 1639 К. відвідав Рим, де поставив питання про створення патріархату на українських та білоруських землях у складі *Речі Посполитої*. П. 28.8.1640 в Римі, де і похований.

КОРСУНСЬКА БИТВА 1648 - переможна битва української армії на чолі з Б. Хмельницьким проти польського війська під командуванням коронного гетьмана М. *Потоцького* і М. *Калиновського* під Корсунем (тепер Корсунь-Шевченківський Черкаської обл.) під час національно-визвольної війни українського народу. Після розгрому передового польського загону С. *Потоцького* і Шембека в *Жовтоводській битві 1648*, головні польські сили були відведені з-під Черкас на нові позиції між Корсунем і Стеблевом. 14(24).5.1648 до Корсуня підійшло козацьке військо, очолюване Б. *Хмельницьким* (15-17 тис. чол.) і татарський загін Тугайбея (бл. 4 тис. чол.). Після перших сутичок польське командування, дезінформоване захопленням у полон козаком (був висланий зі спеціальним завданням у ворожий табір Б. *Хмельницьким*), вирішило відступити через Богуслав і Білу Церкву до Наволочі. Дізнавшись від козака С. Зарудного, що був провідником польського війська про маршрут відступу ворожих частин, Б. *Хмельницький* вислав козаків Корсунського полку на чолі з М. *Кривоносом* влаштувати засідку. Зайшовши в тил ворога, козаки з урочища Горохова Діброва побл. с. *Виграєва* (тепер Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.) перекопали шлях глибокими ровами, зробили з дерев завали і, загативши річку, затопили яр водою. Вранці 16(26).5.1648 польське військо, почавши відступ з Корсуня, в Гороховій Діброві потрапило у засідку. В ході запеклої битви, що тривала кілька годин, польська армія була вщент розгромлена. Понад 8,5 тис. польських жовнірів і офіцерів було взято в полон (у т. ч. М. *Потоцький* і М. *Калиновський*). Козаки захопили 41 гармату, велику кількість інших воєнних трофеїв. Внаслідок перемог української армії під Жовтими Водами і Корсунем була знищена польська окупаційна армія в Україні, створилися сприятливі умови для широкого розгортання національно-визвольної боротьби українського народу, під час якої була відновлена Українська держава Гетьманщина (див. також - *Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57, Гетьманщина*).

КОРСУНСЬКА РАДА 1657 - *Генеральна Військова Рада*, яка відбулася 25.10.1657 у Корсуні. На раду зібралася вся генеральна старшина, делегати від рядового козацтва і духовенства. На К.р. прибули послы з

Швеції, Речі Посполитої, Австрії, Туреччини, Кримського ханства, Семигороду, Молдавії і Волощини. Рада затвердила рішення попередніх козацьких рад (23.8. і 26.8.1657) про обрання гетьманом України І. *Виговського*. Під час К.р. було ратифіковано українсько-шведський воєнно-політичний союз, спрямований на забезпечення незалежності і територіальної цілісності України (див. *Корсунський договір 1657*). Водночас на К. р. було ухвалено поновити союзні відносини з *Кримським ханством* і *Туреччиною* та заключити перемир'я з Польщею. К.р. остаточно вирішила питання переорієнтації зовнішньополітичного курсу Української держави. Гетьманський уряд, шляхом укладення воєнно-політичних угод з кількома європейськими країнами і одночасним припиненням союзницьких відносин з Московією, намагався досягти повної державної незалежності України.

КОРСУНСЬКИЙ БІЙ 1630 - переможний бій козацько-селянського війська під проводом Т.Федоровича проти польської залоги м. Корсуня (тепер м. Корсунь-Шевченківський Черкаської обл.). Навесні 1630 у *Правобережній Україні* вибухнуло національно-визвольне повстання проти польських загарбників. На поч. березня 1630 повстанська армія чисельністю бл. 10 тис. козаків виступила з Запорізької Січі на Правобережжя. В серед. березня 1630 запорожці на чолі з гетьманом Т. Федоровичем (Трясилом) здобули Черкаси. В місті повстанці захопили у полон гетьмана реєстрових козаків Г. *Чорного* і, звинувативши його у зраді, стратили (за одними даними був страчений під Боровицею, за іншими - на Запоріжжі). 4.4.1630 козацьке військо підійшло до Корсуня, в якому одночасно розпочалося повстання міщан проти польської залоги.

Під час бою 3-тисячний загін реєстровців, що перебував у Корсуні, перейшов на бік повсталих. Зазнавши цілковитої поразки, залишки польських частин втекли до Бара, де розташувалась ставка великого коронного гетьмана С. *Конецпольського*. Перемога українських повсталих військ у К.б. сприяла розгортанню національно-визвольної боротьби на чолі з Т. Федоровичем проти польських поневолювачів (див. *Федоровича повстання 1630*).

КОРСУНСЬКИЙ ДОГОВІР 1657 - договір, укладений між Україною і Швецією 25.10.1657 на *Генеральній Військовій Раді* в Корсуні (див. *Корсунська Рада 1657*). Від української сторони у виробленні умов договору брали участь І. *Ковалевський*, І. *Богун* та Ю. *Немирич*, а з шведської -Г. Лілієнкрона. К.д. передбачав створення українсько-шведського воєнно-політичного союзу, який би гарантував державну незалежність та територіальну цілісність Української держави. За умовами договору шведський король *Карл X Густав* зобов'язувався домагатися визнання Польщею незалежності України; західноукраїнські землі та Берестейське і Полоцьке воєводства, які знаходилися під владою Речі Посполитої, мали увійти до складу *Гетьманщини*. Початок воєнних дій між Швецією і Данією, складна внутрішньо-політична ситуація в Україні не дозволили реалізувати умови К.д. та зумовили підписання гетьманом І. Виговським *Гадяцького договору 1658*.

КОРЯТОВИЧ (Коріятович) ФЕДІР(р. н. невід. - п. бл. 1417; за ін. дан., 1414) - закарпатський князь. Походив з великокнязівського литовського роду, племінник *Ольгерда*. Син подільського князя Коріята Гедимоновича. У 80-х на поч. 90-х рр. 14 ст. - князь Подільської землі. В 1393 зміщений Великим князем Литовським Витовтом і вигнаний з Поділля. Переїхав на Закарпаття, де отримав від угорського уряду у володіння м. Мукачів з навколишніми землями. Був призначений жупаном Берегівської, Земплинської, Мармароської жуп. На кошти К. на Чернечій горі було збудовано православний монастир. За даними старих хронік, привів з собою на Закарпаття бл. 40 тис. українців з Поділля, які заснували тут ряд нових поселень.

КОСИЙ ІВАН (рр. н. і см. невід.) - козацький гетьман(1603;за ін.дан.,1602-03). Був обраний гетьманом у Могилеві. Вивів козацьке військо на Запоріжжя після невдалого Лівонського походу (1601-03), що відбувся під проводом гетьманів С. *Кішки* і Г. *Крутневича*. Дальша доля невідома.

КОСИНКА ГРИГОРІЙ (справжнє прізвище -Стрілець; 29.11.1899 - 1.11.1934) - відомий український письменник. Н. у с. Щербатівка Обухівського повіту на Київщині. Змалку наймитував, працював на цукроварні. В 1914 переїхав до Києва, де служив канцеляристом. У 1919-22 навчався в Київському інституті народної освіти. В 1919 у газеті «Боротьба» з'явилось перше оповідання К. «На буряки». В 1920-х рр. працював у редакції газети «Вісті Київського губревкому», журналах «Нова Громада» та «Всесвіт», директором Харківського і Київського радіокомітетів. Належав до літературних об'єднань АСПИС (1923-24), «Ланка» і «МАРС». Листувався з В. *Стефаником*. Проза К. відзначається правдивістю і гостротою відтворюваних життєвих конфліктів. К. важається продовжувачем традицій імпресіоністичної новели в українській літературі (М. Коцюбинський, С. Васильченко, В. Стефаник). Утворах К. змальовуються трагічні події української революції 1917-21. Офіційна радянська критика звинувачувала К. у сповіданні «куркульської ідеології та «націоналізму». На поч. 1930 -х рр. видання творів К. було заборонено. В листопаді 1934 був заарештований. Проходив по судовій справі разом з письменниками А. та І. Крушельницькими, К. Буревієм, О. Влизьком, Д. Фальківським. Під час судового процесу в грудні 1934 був звинувачений у приналежності до контрреволюційної терористичної організації і засуджений до розстрілу. Реабілітований 19.10.1957. К. - автор оповідань: «На золотих богів» (1922), «Заквітчаний сон» (1923), «Мати» (1925), «За ворітьми» (1925), «В житах» (1926), «Політика» (1927), «Вибранні оповідання» (1928, 1929), «Циркуль» (1930), «Змовини» (1933), «Серце» (1933), «Гармонія» (1933) та ін.

КОСІНСЬКИЙ КРИШТОФ (р. н. невід. - п. 1593) - гетьман запорізьких козаків. За походженням дрібний шляхтич з Підляшшя. З 1586 перебував на Запорізькій Січі, займав важливі військові посади. В 1591 К. був

обраний запорізьким *гетьманом*. У 1591-93 очолював перше велике козацьке повстання проти Польщі (див. *Косинського повстання 1591-93*). У ході кровопролитних боїв з польськими військами в січні 1593 під містечком П'яткою (тепер Чуднівського р-ну Житомирської обл.) та в травні поблизу Черкас загопи повстанців були розбиті і повстання зазнало поразки. Сам К. загинув в одному з боїв (за ін. дан., підступно вбитий під час переговорів з черкаським старостою князем О. Вишневецьким).

КОСИНСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1591-93-перше велике національно-визвольне повстання проти польського панування в Україні у 1591-93 під проводом К. *Косинського*. Повстання почалося в грудні-1591 виступом загону запорожців на чолі з гетьманом К. Косинським, який захопив замок і місто Білу Церкву - резиденцію білоцерківського старости Я. Острозького. В місті повстанці, яких підтримали міщани та селяни навколишніх сіл, здобули гармати, порох й військове спорядження. Поступово повстанський рух проти польської влади набув значної сили і протягом 1592 охопив Київське, Волинське, Брац-лавське і частково Подільське воєводства. Козацькі загопи оволоділи Трипіллям, Богуславом, Переяславом, захопили Київський замок. У кін. 1592 - поч. 1593 велике повстанське військо на чолі з К. Косинським діяло на Волині. Польська шляхта для боротьби з повстанцями у м. Константинові зібрала значне військо під командуванням київського воєводи В.-К. Острозького. У вирішальній битві 23.1.(2.2.) 1593 під П'яткою (тепер село Чуднівського р-ну Житомирська обл.) козацькі війська зазнали поразки і були змушені відступити на Запоріжжя. Проте козаки не склали зброї. В травні 1593 двохтисячний козацький загін під командуванням К. Косинського виступив із Запорізької Січі. Незабаром козацьке військо підійшло до Черкас і взяло в облогу замок місцевого старости князя О. Вишневецького. В одному з боїв козаки були розбиті загонами О. Вишневецького, під час якого загинув і сам К. Косинський. За іншою версією під час блоти Черкас К. Косинський був запрошений на переговори з О. Вишневецьким до замку, де був підступно вбитий слугами князя. Залишившись без керівника, козаки були розбиті надвірними військами черкаського старости.

КОСІВ (Косов) СИЛЬВЕСТР [р. н. невід. -13(23).4.1657] -український культурно-освітній та церковний діяч. Походив з дрібної православної шляхти з Вітебщини. Протягом багатьох років був викладачем Віденської і Львівської братських шкіл, а також *Лаврської школи*. У 1632 разом з П. *Могилою* брав участь в організації Київської Колегії. У 1634 був висвячений на єпископа мстиславського, могилівського та оршанського, а у 1647 обраний київським православним митрополитом. На час його перебування на митрополичій кафедрі припадають події національно-визвольної війни українського народу під керівництвом Б. Хмельницького. К. був явним і непримиренним ворогом зближення України з Московією. Він засудив рішення Переяславської ради 1654, відмовився скласти присягу на вірність московському цареві і підпорядкувати Київську митрополію московському патріархові. Як і П. Могила, К. був прихильником західної орієнтації. З-під його пера вийшли такі богословсько-полемічні твори як: «Дидаскалія» (наука про святі Тайни), та «Екзегезис» (твір про початки *Києво-Могилянської Колегії*).

КОСІОР СТАНІСЛАВ ВІКЕНТІЙОВИЧ [6(18). 11.1889-26.2.1939]-більшовицький партійний і радянський діяч. Н. у м. Венгрові (тепер Польща). Поляк за національністю. Член комуністичної партії з 1907. У 1907-18 - учасник більшовицького руху в Донбасі і на Дону. В березні-квітні 1918 входив до складу Народного Секретаріату як народний секретар у справах фінансів. К. був одним з організаторів КП(б)У. В 1922-28 займав керівні посади в органах РКП(б). У 1928-38 - генеральний секретар (з 1934 -перший) ЦК КП(б)У. В липні 1932 на III Всеукраїнській конференції КП(б)У К., добре знаючи незадовільне становище із забезпеченням населення хлібом, активно підтримав вимогу Л. *Кагановича* і В. *Молотова* повністю виконати значно завищені плани хлібоздачі в Україні. За його ініціативою було створено колгоспні фонди (постанова ЦК КП(б)У від 18.11.1932). Вилучення на поч. 1933 цих фондів (включно з насінними) за директивою Й. Сталіна і В. Молотова і при безпосередній підтримці К., у залік виконання плану хлібозаготівель стало однією з головних причин голодомору 1932-33 в Україні. К. - безпосередній організатор і виконавець політики фізичного і духовного геноциду українського народу, що проявився в ліквідації «українізації» і проведенні політики русифікації, організації штучного голодомору 1932-33 в Україні, розгортанні протиукраїнського терору, сфабрикуванні численних політичних процесів та масовому винищенні національної інтелігенції. К. - одна із найзловісніших постатей в українській історії. В 1939 К. було заарештовано, звинувачено у приналежності до Польської Військової Організації і розстріляно.

КОССАК ГРИГОРІЙ (Гриць; 7.3.1882 - бл. 1932) - український громадський і військовий діяч, полковник УГА, Н. у Дрогобичі. До 1914 працював вчителем в Ясенівці біля Дрогобича, брав активну участь у роботі товариства «Січових Стрільців» на Дрогобиччині. На поч. Першої світової війни 1914-18 був мобілізований до австрійської армії. Згодом відкликаний з діючої армії на прохання *Бойової Управи УСС* для формування УСС. 3.8.1914 К. призначений отаманом другого куреня *Легіону Українських Січових Стрільців*. В січні-березні 1915 - виконував обов'язки коменданта полку УСС, а з 22.8. 1915 до 16.3.1916 - командир Першого полку УСС. 5-9.11.1918К.- командує українськими військами у Львові. В 1917-18-заступник коменданта, а згодом комендант Вишколу УСС. Під час українсько-польської війни .1918-19 з кін. 1918 очолював Третій Корпус УГА, згодом - тилові служби УГА. На. поч. 1920-х рр. перебував у таборі для інтернованих у м. *Ліберці* (Чехо-Словаччина). Згодом жив в еміграції в Австрії та на Закарпатті. В 1924 повернувся до УСРР, викладав українознавство в школі червоних старшин у Харкові. В 1931 К. разом з відомими українськими політичними і військовими діячами періоду українських національно-визвольних змагань 1917-21 *І.Лизанівським*, *М. Шрагом*, *П.Христюком*, *В. Голубовичем*, *В. Мазуренком* та ін. був заарештований органами НКВС. Звинувачений у приналежності до підпільної терористичної організації «Українського

Національного Центру» і незабаром розстріляний.

КОССАК ЗЕНОН (1.4.1907 - 19.3.1939)-відомий український політичний і військовий діяч, провідний член УВО і ОУН. Н. у м. Дрогобичі (тепер Львівська обл.). Вивчав юриспруденцію (право) у Львівському ун-ті. Був одним з організаторів і лідерів молодіжного націоналістичного руху в *Галичині*. В серед. 1920-х рр. створив у Дрогобичі осередок *Організації Вищих Класів Українських Гімназій*, згодом увійшов до проводу *Союзу Української Націоналістичної Молоді*. На поч. лютого 1929, ставши членом *Організації Українських Націоналістів*, був затверджений Є. Коновальцем бойовим референтом Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ, а з 1930 - заступником бойового референта *Р. Шухевича*. Організував дрогобицьку бойову групу *Української Військової Організації* (*П. Крисько, В. Білас, Д.Данилишин, М. Гнатів* та член «п'ятірки» під псевд. *Оса*), яка згодом особливо відзначилася під час проведення збройних акцій як проти польських окупаційних органів в цілому, так і проти окремих їх представників (експропріаційні акції у Бориславі (31.7.1931), Трускавці (8.8.1931), Городку (30.11.1932), замах на таємного агента поліції Я. Буксу (24.8.1931)) і начальника східного відділу міністерства внутрішніх справ Польщі Т.Голувка (29.8.1931). В кін.1930 очолив організаційну референтуру Української Військової Організації. Співпрацював у «Бюлетені КЕ ОУН на ЗУЗ». Неодноразово заарештовувався польською службою безпеки-дифензивою (популярна назва - «двуйка», «двійка»). В червні 1933 і січні 1934 на судових процесах у Львові засуджений до 8-річного ув'язнення за приналежність до ОУН і співучасть у акції відділу УВО у Городку. Присуд відбував у тюрмі для українських політичних в'язнів у Вронках (Познанське воєводство, Польща). Після звільнення став одним з активних організаторів Організації Національної Оборони «Карпатська Січ», з кінця 1938 призначений помічником начальника штабу ОНОКС *М. Колодзінського*. Загинув у березні 1939, відстоюючи незалежність *Карпатської України* в боях проти угорських загарбників в р-ні Букштина (тепер Закарпатська обл.).

КОСТЕЛЬНИК ГАВРИІЛ (1886 - 20.9.1948) -український священик, письменник-публіцист і філософ-богослов, дійсний член *Наукового Товариства ім. Т. Шевченка*. Н. у Руському Крстурі (Сербія). Вивчав теологію в Загребі і Львові, згодом навчався на філософському ф-ті Фрибургського ун-ту (Швейцарія). В 1913 прийняв духовний сан. У 1920-28 К. викладав у Львівській Греко-Католицькій Семінарії, пізніше - у *Греко-Католицькій Богословській Академії у 1928-30*). У 1922-32 редагував церковно-суспільний журнал «Нива». В кін. 1920-Х рр. виступив з критикою *Берестейської унії 1596* і висловлювався за поновлення православного віровизнання в Галичині. В 1939-41 і в 1944-45 органи НКВС шляхом тиску, шантажу і погроз вимагали, щоб К. створив в УГКЦ опозиційну до Риму групу священиків, У 1945 К. примусили очолити ініціативний комітет по об'єднанню РПЦ і УГКЦ, який за директивами партійних і державних органів, кліру *Російської Православної Церкви* провів у Львові 8-10.3.1946 Собор Греко-Католицької Церкви (див. *Львівський Собор 1946*). Цей псевдособор проголосив скасування Берестейської Унії і об'єднання *Української Греко-Католицької Церкви* з РПЦ. У вересні 1948 К. був убитий у Львові. Радянські органи влади звинувачували у вбивстві членів українського руху Опору, однак, на думку більшості дослідників, К. був вбитий співробітниками радянських спецслужб. Вбивство К. було використано радянськими органами влади для нагнітання «антинаціоналістичної» істерії, розширення заходів репресивного характеру та посилення пропагандистсько-ідеологічного тиску. Автор збірки ліричної поезії та богословських праць: «Християнство і демократизм» (1918), «Границі демократизму» (1919), «Границі вселенної» (1924), «Три розправи про пізнання» (1925), «Психологія віри» (1926), «Спір про епіклезу між Сходом і Заходом» (1928), «Засада тотожності» (нім. мовою; 1929), «Становище і походження людини» (1936) та ін.

КОСТОМАРОВ МИКОЛА ІВАНОВИЧ [літ. псевд.Ієремія Гапка;4(16).5.1817-7(19).4.1885] -видатний український історик, етнограф та письменник. Н. у Юрасівці Острогозького повіту Слобідсько-Української губернії (нині Ольховатського р-ну Воронезької обл.). У 1832 К. позбувся кріпацької залежності. Вчився у Воронезькій гімназії. В 1836 закінчив історико-філологічний ф-тет Харківського ун-ту. В грудні 1837 склав іспити на звання кандидата, після чого вступив на військову службу юнкером до Кінбурнського драгунського полку. В 1840 К. розпочав підготовку до складання іспитів на ступінь магістра історичних наук, які успішно витримав і одержав дозвіл писати дисертацію. Першу дисертацію «Про причини і характер унії в Західній Росії» подав до захисту в 1841, але з огляду на протест церковної влади її було вилучено й знищено. У 1844 успішно захистив другу дисертацію: «Об историческом значении русской народной поэзии». Протягом 1844-47 К. вчителював у Віденській та 1-й Київській гімназіях, а згодом був ад'юнктом кафедри російської історії в Київському інституті шляхетних дівчат. Був один із засновників *Кирило-Мефодіївського Братства*, автор його програмних документів, У 1847 К. заарештовано і відправлено до Саратова, де був змушений служити чиновником у губернському статистичному комітеті. З 1857 за згодою уряду переїхав до Петербурга, де у 1859-62 був екстраординарним професором унту. У 1860-85 - член-редактор Археографічної комісії, один з організаторів журналу «Основа» і редактор збірника «Акти Южной и Западной России». Оцінюючи науковий доробок К. Рада Київського ун-ту в 1864 присвоїла йому вчений ступінь доктора російської історії. В 1876 К. було обрано чл.-кор. Російської Академії Наук, 1869-почесним членом сербського ученого Дружества, а у 1870 - членом Південно-Слов'янської Академії. Помер К. у Петербурзі. Похований 11(23).4. на Волковському кладовищі.

Науковий доробок К. величезний і різноманітний. Перший його твір «Сава Чалый, драматические сцены на южнорусском языке» було опубліковано в 1838 у Харкові. Основні історичні дослідження присвячені вивченню історії українських земель 16-18 ст., зокрема, монографії «Богдан Хмельницький» (1857), «Руїна» (1879-1880), «Мазепа» (1882), «Мазепинці» (1884), «Останні роки Речі Посполитої» та розвідки

«Гетьманство Виговського», «Гетьманство Юрія Хмельницького», «Павло Полуботок», «Богдан Хмельницький данник Оттаманської Порти» та ін. Характерною особливістю всіх цих праць є те, що вони базуються на документальних матеріалах. К. - автор «Русской истории в жизнеописаниях ее важнейших деталей» (т. 1-3, 1874-76). К. - засновник народницького напрямку в українській історіографії. У своїх працях він відстоював ідею самостійності української нації, окремішність українського історичного процесу, який, на його думку, є втіленням вільнолюбного демократичного духу українського народу. Велику цінність мають і етнографічні праці К.: «Об историческом значении южнорусского народного песенного творчества», «История казачества в южнорусских народных песнях» та ін. У 1867 ним написано передмову, а також упорядковано і відредаговано зібрання творів Т. Шевченка - «Кобзар». К. є автором великої кількості публіцистичних статей, опублікованих у 1860-80 на сторінках часописів «Основа», «Отечественные записки», «Современник», «Вестник Европы» та ін. видань. К. - представник української школи письменників-романтиків. Його літературні твори відображають події часів Київської держави, Хмельниччини та Гетьманщини (поезії «Співець Митуса», «Ластівка», «Дід пасічник»; історичних драми «Сава Чалий», 1638 і трагедії «Переяславська ніч», 1841 та ін.). Написав кілька повістей російською мовою - «Сорок лет» (1840), «Сын» (1865), «Холоп» (1878), «Черниговка» (1881) та ін.

КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ІВАН ПЕТРОВИЧ [29.8.(9.9).1769 - 29.10(10.11).1838] - видатний український письменник, драматург, перший класик нової української літератури. Один з найвидатніших ідеологів *Просвітництва в Україні*. Н. у Полтаві. У 1780-89 вчився у Полтавській духовній семінарії. В 1789-93 працював канцеляристом, у 1793-96 - домашнім учителем у сільських поміщицьких родинах. У 1796-1808 перебував на військовій службі в Сіверському карабінерському полку. В 1806-07 К. в ранзі штабс-капітана брав участь у російсько-турецькій війні 1806-12, був учасником облоги Ізмаїлу. В 1808 вийшов у відставку. З 1810 працював наглядачем «Дому для виховання дітей бідних дворян». У 1812 під час походу *Наполеона I Бонапарта* на Росію К., за дозволом генерал-губернатора Я. Лобанова-Ростовського, сформував у містечку Горошині Хорольського повіту на Полтавщині 5-ий український козацький полк (за умови, що полк буде збережено після закінчення війни як постійне козацьке військо), за що отримав чин майора. В 1817-21 - директор Полтавського театру. В 1818 разом з *В. Лукашевичем*, *В. Тарнавським* та ін. входив до складу полтавської масонської ложі «Любов до істини». К. сприяв викупові *М. Щепкіна* з кріпацтва. У 1827-35 - попечитель «богоугодних» закладів. Помер у Полтаві. Літературну діяльність розпочав бл. 1794. К. - автор «Енеїди» (1798, 3 частини; 1842 - повне посмертне видання) - першого твору нової української літератури, написаного народною мовою. Взявши за основу сюжетну канву однойменної поеми Вергілія, К. в традиціях давнього українського бурлеску створив свій оригінальний художній твір. У поемі автор відтворив різні сторони життя українського суспільства у другій пол. 18 ст. Національне забарвлення і співчуття до долі простого народу зумовили великий успіх «Енеїди» серед сучасників. За мотивами поеми були створені опери «Еней на мандрівці» (композитор Я. Лопатинський) та «Енеїда» (композитор М. Лисенко, лібретто М. Садовського). У 1804 написав «Пісню на Новий 1805 год пану нашому і батьку Олексію Борисовичу Кукарину» (вперше опублікована Я. Головацьким у ж-лі «Пчела» в 1849). У 1819 К. написав для Полтавського театру п'єси «Наталка-Полтавка» (надр. 1838) і водевіль «Москаль-чарівник» (надр. 1841), які стали основою започаткування нової української драматургії. М. Лисенко, використавши доробок своїх попередників (О. Барсицького, А. Єдлічки) створив музику до «Наталки-Полтавки». Творчість К. високо цінував Т.Шевченко. Поет в 1838 написав вірш «На вічну пам'ять Котляревському», в якому підносив К. як національного співця та прославляв як творця безсмертної «Енеїди». В 1903 у Полтаві було споруджено пам'ятник К. (скульптор Л.По-зен), у 1973 - у Києві (скульптор Г. Кальченко). В 1952 у Полтаві було відкрито літературно-меморіальний музей К.

О. Рибак (Львів)

КОТОВСЬКИЙ ГРИГОРІЙ ІВАНОВИЧ [12(24).6.1881 - 6.8.1925] - більшовицький військовий діяч. Н. у м. Ганчешти (пізніше Котовськ, Молдова) Бессарабської губернії. Після закінчення сільськогосподарського училища працював управителем маєтку. В 1905 був мобілізований в армію, звідки незабаром втік. Став прихильником анархізму. В 1905 і 1915 очолював збройні загони повсталих селян у *Бессарабії*. Декілька разів був заарештований і засланий. З серпня 1917 - на Румунському фронті. З кінця 1917 перебував на службі в більшовицькій армії, командував партизанським загonom у Молдавії. В 1919 - командир кавалерійської бригади, яка вела бої проти частин *Армії Української Народної Республіки* та денікінців на півдні України. З січня 1920 - начальник 17-ої кавалерійської бригади. Учасник радянсько-польської війни 1920. У вересні 1920 кавалерійська частина під командуванням К. була розбита загonom Чорних запорожців під Галузинцями. З вересня 1921 - начальник 9-ої кавалерійської дивізії. В листопаді 1921 ця дивізія спільно з ін. з'єднаннями Червоної Армії в р-ні с. Малі Мінки (неподалік Базару, тепер Житомирська обл.) завдала поразки частинам Армії УНР, що брали участь у Другому Зимовому поході (див. *Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921*). З жовтня 1922 - командир 2-го кавалерійського корпусу. Вбитий у радгоспі Чабанці (неподалік Одеси). Похований у Бірзулі (тепер м. Котовськ, Одеської обл.).

КОТЯН СУТОЙОВИЧ (рр. н. і см. невід) -половецький хан в першій пол. 13 ст., тесть *Мстислава Мстиславича Удатного*. Вперше згадується в літописі під 1202 у зв'язку з міжусобною боротьбою у *Галицько-Волинській державі*. Брав участь у князівських усобицях в 1225 і 1228. У 1230 К. був союзником *Данила Романовича Галицького* в боротьбі проти угорців. Брав участь у битві на р. *Калці* з монголо-

татарами на стороні руських військ. У 1238 К. був розбитий ордами хана Батия в поволзьких степах. Разом з 40 тисячами половців переселився на територію Угорщини, де їм було виділено землю для поселення.

КОХ ЕРІК (19.6.1896 - 12.11.1986) - німецький нацистський лідер, військовий злочинець. Н. у Пруссії. На поч. 1920-х рр. приєднався до нацистського руху і з 1933 був гауляйтером (губернатором) Східної Пруссії. Відомий своєю жорстокістю і брутальністю, користувався серед керівництва націонал-соціалістичної партії та німецьких військових славою «другого Сталіна». Спочатку його рекомендовано міністром окупованих територій на Сході А. *Розенбергом* на посаду рейхскомісара Росії, де окупаційний режим мав бути більш жорстким, ніж на іншій території Радянського Союзу. За прямим розпорядженням Гітлера наприкінці серпня 1941 був призначений рейхскомісаром України. Обіймав цю посаду до кінця 1944. В 1944-45 - гауляйтер Східної Пруссії. Його правління в окупованій Україні відзначалося винятковою жорстокістю. Вважав Україну не національним, а територіальним поняттям. Відповідно до цієї позиції вибрав столицею *Рейхскомісаріату України* місто Рівне. Трактував українців як «недолюдей» (Untermenschen). Спричинив смерть бл. 4 млн. людей в Україні, включаючи і єврейське населення України. Ще 2,5 млн. чол. за час його правління були депортовані до Німеччини, де працювали як «остарбайтери». Під його керівництвом нещадно експлуатувалися природні багатства України, пограбовано і вивезено до Німеччини величезну кількість пам'яток культури тощо. Після поразки Німеччини перебував інкогніто у британській зоні окупації. У 1949 його виявлено і передано польському уряду для суду за злочини, які скоїв як гауляйтер Східної Пруссії. Під час судового розправи заявляв про свої симпатії до Радянського Союзу, ставив собі за заслугу, що протидіяв планам А. Розенберга утвердити на окупованій території українську державу. Після десятилітнього зволікання був засуджений до страти у 1959, хоч вирок не було виконано з огляду ніби-то через слабе здоров'я К. За інформацію польських дисидентських джерел, утримувався у польській тюрмі Барчево у винятково гуманних умовах - користувався телевізором, одержував журнали і медикаменти із Заходу тощо. Уряди УРСР та СРСР ніколи не домагалися його видачі для суду за злочини, які він скоїв як рейхскомісар в Україні.

Д. Кушплір (Львів).

КОХАНОВИЧ ГРИГОРІЙ (н. бл. 1750 - п. 1814) - митрополит греко-католицької (уніатської) церкви на українських, білоруських та литовських землях у складі Російської імперії. Н. у Білорусі, освіту здобув у Вільні. Після висвячення у сан священника обіймав посади крилошанина, віцеофіціала, а згодом офіціала у полоцькій капітулі. У 1807 став луцьким єпископом, а 3.10.1809 російський імператор *Олександр I* призначив його «митрополитом уніатських церков в Російській імперії». Не був затверджений Рим. Папою. Помер у 1814 в Жидичині.

КОЦКО АДАМ (24. II. 1882-1.7.1910)-український студентський діяч, борець за український ун-ту Львові. Н. у Шоломії Бібрського повіту в Галичині (тепер Львівська обл.). Здійснив багато подорожей по *Галичині* та *Наддніпрянській Україні*, цікаві розповіді про села вміщував у львівських газетах. К. був убитий польським шовіністом 1.7.1910 під час студентських виступів в університеті.

КОЦЮБІНСЬКИЙ МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ [5(17).9.1864 - 12(25).4.1913] - видатний український письменник і громадський діяч. Н. у м. Вінниці. Вчився в початковій школі в Барі. У 1880 закінчив Шаргородське духовне училище, згодом навчався в духовній семінарії. Ще в юнацькі роки захоплювався творчістю українських письменників, зокрема, Т. Шевченка, П. Мирного, Марка Вовчка, був знайомий з творчістю Е.Золя, В. Гюго, Гі де Мопасана, читав філософські твори Л. Фейєрбаха, Ф.Фур'є. В 1880 К., живучи в Кам'янці-Подільському, зблизився з народовольською молоддю. У 1882 був заарештований, але незабаром звільнений. Повернувшись до Вінниці, не зміг через національно-політичні переконання вступити на державну службу і змушений заробляти на життя приватними уроками. В 1886 за К. було встановлено таємний поліцейський нагляд, який не припинявся протягом всього життя. У 1890 виїхав до Львова, де познайомився з І. Франком, В.Гнатюком, М.Павликом. У львівських журналах «Дзвінок», «Правда», «Зоря» почали друкуватися його твори («Наша хата», 1890; «Причинок до біографії Шевченка», 1891; «Шевченкова могила», 1891; «Для загального добра», 1845 та ін.). На поч. 1890-х рр. К. став членом Братства Тарасівців. У 1891 при Вінницькому реальному училищі склав іспит на народного вчителя, деякий час вчителював у с. Лопатинцях. Проводив національно-освітню роботу серед місцевих селян, збирав фольклорний матеріал. Через переслідування поліції був змушений залишити вчителювання. Тільки завдяки М. Костомарову К. вдалося в 1893 знайти працю у філоксерній комісії. В 1893-97 працював у Бессарабії і Криму. В 1897 залишив роботу в комісії та переїхав у Чернігів. Деякий час працював у редакції газети «Волинь». Згодом повернувся до Чернігова, де з 1909 працював статистиком у земській управі. В 1906-08 К. -голова товариства «Просвіта» у Чернігові. Очолюючи легальне культурно-освітнє т-во, письменник намагався використати його діяльність для формування національної свідомості українців. К. влаштовував для громадськості вечори, присвячені Т.Шевченку, театральні вистави, читання лекцій з історії та літератури, згуртовував навколо себе молодих літераторів (зокрема, традиційні літературні вечори - «суботи» відвідував П. Тичина). Хворий на серце, К. був змушений кілька разів виїжджати на лікування за кордон (в Австрію, Швейцарію, Італію). В 1911 «Товариство прихильників української науки і штуки» встановило для К. довічну пенсію, що дало можливість письменнику залишити службу. З жовтня 1912 до січня 1913 лікувався у Києві. Помер у Чернігові. Похований на Болдиній горі.

Перший період творчості К. позначений впливом народницько-культурницької ідеї в літературі.

Зображуючи переважно соціальні проблеми і побут селян, К. вказував на обов'язки української інтелігенції щодо народу. В цей період з'являються твори «Андрій Соловейко, або Вчене світ, а невчене тьма» (1884), «21-го грудня, на Введеніє» (1885), «На віру» (1891), «П'ятизлотник», «Ціпов'яз» (обидва - 1893), «Хо» (1894), «Для загального добра» (1895), «Посол від чорного царя» (1897) та ін. К. є одним з найвизначніших представників імпресіонізму в українській літературі. Утворах «У путях шайтана» (1899), «Лялечка» (1901), «Цвіт'яблуні» (1902), «На камені» (1902), «Під мінаретами» (1904), «Intermezzo» (1908) К. майстерно вдається до глибокого аналізу психологічного стану своїх героїв, тонко відтворює зміни у настроях, точно фіксує миттєві враження. Тема національного і соціального гніту в Україні в умовах колоніального становища відображена в тій чи іншій мірі в усій творчості К., але з особливою силою проявляється у творах «Він іде» (1906), «Сміх» (1906), «Persona grata» (1907), «Fata morgana» (1903-10) та ін. Високим гуманізмом і поезією пройняті твори письменника останніх років - «Тіні забутих предків» (1911), «На острові» (1913), «Хвала життю». Твори К. перекладені мовами багатьох народів світу. За оповіданнями і повістями К. створено кінофільми «Коні не винні» (1956), «Кривавий світанок» (за «Fata morgana», 1956), «Пе-коп'ор» (1957), «Дорогою ціною», (1957), «Тіні забутих предків» (1967). Відкрито літературно-меморіальний музей письменника у Вінниці (1927) і Чернігові (1934).

КОЦЮБІНСЬКИЙ ЮРІЙ МИХАЙЛОВИЧ [25.11.(7.12).1896 - 8.3. 1937] - більшовицький державний, партійний і військовий діяч. Н. у м. Вінниці. Син визначного українського письменника М. Коцюбинського. Навчався у Чернігівській гімназії. З 1913 став чл. РСДРП. Восени 1916 мобілізований в російську армію. Навчався в школі прапорщиків в Одесі, проходив службу в Петрограді. В жовтні 1917 брав участь у більшовицькому перевороті в столиці Російської імперії. У грудні 1917 увійшов до складу *Народного Секретаріату* спочатку як заступник, а згодом - як виконуючий обов'язки народного секретаря військових справ. У січні 1918 призначений головнокомандуючим збройними силами т. зв. радянської «Української Народної Республіки», які в своїй абсолютній більшості склалися з петроградських і московських червоногвардійців. З березня 1918 - член більшовицького ЦВК, народний секретар внутрішніх справ, а з кінця листопада - *Тимчасового робітничо-селянського уряду України*. В 1919-20 керував більшовицькими державними і партійними органами в Чернігові і Полтаві. З 1920 - на дипломатичній роботі в Австрії (1920-22, 1925-27) та Польщі (1927-30). З лютого 1930 К. - заступник голови, а з лютого 1934 - голова Держплану і заступник голови Раднаркому УСРР, входив до складу ЦККП(б)У, був членом ВУЦВК. У листопаді 1934 знятий з роботи, згодом виведений із складу ЦККП(б)У і в березні 1935 виключений з більшовицької партії. В лютому 1935 заарештований, звинувачений в антирадянській діяльності і засуджений рішенням особливої наради при НКВС СРСР до 6 років заслання у Західному Сибіру. В жовтні 1936 був заарештований на засланні і перевезений в Київ. К. разом з В. *Порайком*, М. *Голубенком*, Титарем, Тирчуком, Логинівом, Плєскачевським був звинувачений у організації за дорученням Г. П'ятакова і керівництві діяльністю контрреволюційною троцькістською організацією на Україні («український троцькістський центр»). 8.3.1937 засуджений колегією Верховного суду СРСР до розстрілу і того ж дня вирок було виконано. В грудні 1955 реабілітований. Відомим є «Лист без конверта» С. Єфремова до К., в якому український вчений звинуватив його у кривавих злочинах проти власного народу.

КОЧУБЕЇ - український козацько-старшинський рід 17-19 ст., ймовірно, татарського походження. В 1799 одна лінія роду К. отримала титул російських графів, а в 1831 - князів. Василь Леонтійович К. (1640 - 1708) - генеральний писар (1687-99), генеральний суддя (1699-1708). Налігав до тієї частини української старшини, яка трималася орієнтації на Московську державу (див. В. Л. *Кочубей*). Василь Васильович К. (бл. 1680- 1743)-полковник полтавський(1727-43); Семен К. (1725 - 1779) - полковник ніжинський (з 1746), генеральний обозний (з 1751), фактичний керівник українського уряду за гетьмана К. Розумовського. Семен К. (бл. 1778 -1835) - полтавський губерніяльний предводитель дворянства. В 1818 разом з І. Котляревським, В. Лукашевичем був членом заснованої в Полтаві масонської ложі «Любов до істини». Віктор Павлович К. (1768 - 1834) - російський державний діяч, граф (1799), князь (1831; див. В. П. *Кочубей*).

КОЧУБЕЇ ВАСИЛЬ ЛЕОНТІЙОВИЧ [1640 -14(25).7. (за ін. дан., 15(26).7.) 1708]-український державний діяч кін. 17 - поч. 18 ст. Був управителем Генеральної *Військової Канцелярії* за гетьмана І. Самойловича. В 1687-99 - генеральний писар, в 1699-1708 - генеральний суддя. В 1706-08 призначався *наказним гетьманом*. К. був лідером антигетьманської старшинської опозиції, яка виступила проти участі України в антитурецькій коаліції в кін. 17 ст. Відносини з гетьманом ще більше загострилися внаслідок відносин І. *Мазепи* з його дочкою Мотрею (див. М. *Кочубей*). Восени 1707 К., дізнавшись про таємні переговори І. Мазепи з польським королем С. *Лещинським* і шведським королем *Карлом XII*, підтриманий полтавським полковником І. Іскрою та частиною слобожанської старшини, написав донос на гетьмана царю *Петру I*. Був заарештований у Вітебську, у царській похідній канцелярії, куди К. та І. *Іскра* приїхали з доносом. Петро I, не повіривши їх словам, віддав обох до суду. Під час слідства К. і його спільники, зазнавши тортур, зреклися своїх звинувачень проти гетьмана. За наказом царя страчені разом з І. Іскрою біля с. Борщагівки (тепер село Погребищенського р-ну Вінницької обл.).

КОЧУБЕЇ ВІКТОР ПАВЛОВИЧ [11(22).11.1768-3(15).6.1834]-російський дипломат і державний діяч, граф (з 1799), князь (з 1831). В 1784-97 - перебував на дипломатичній службі в Швеції, Великобританії, Туреччині. З 1798 - віце-канцлер, а в 1801-02 - управляючий Колегії іноземних справ. У 1802-08 і 1819-23 - міністр внутрішніх справ. За правління *Миколи I* призначений головою Державної Ради і кабінету міністрів (з 1827).

КОЧУБЕЙ МОТРЯ (Кочубеївна; бл. 1688 - р. см. невід.)-дочка В. Кочубея. Батьки Мотрі К. не дали згоди на її шлюб з І. Мазепою, якому вона доводилася хрещеницею. Відносини Мотрі з І. Мазепою стали однією з причин ворожого ставлення В. Кочубея до гетьмана і були одним з мотивів викриття В. Кочубеем та І. Іскрою московському урядові справжніх планів І. Мазепи напередодні шведсько-українсько-московської кампанії 1708-09. У 1707 Мотря К. одружилася з генеральним суддею В. Чуйкевичем. Після поразки шведсько-українських військ у *Полтавській битві 1709* Мотрю К. та її чоловіка було заслано до Сибіру. Дальша доля Мотрі невідома. Є згадка про те, що вона, повернувшись в Україну, пішла в монастир у с. Пушкарівка під Полтавою, де і провела останні роки життя. Збереглися листи К. до І. Мазепи. Історія кохання К. і І. Мазепи змальована у романі Б. Лепкого «Мазепа», поемі О. Пушкіна «Полтава», опері П. Чайковського «Мазепа» та картині І. Рєпіна «Мотря Кочубей».

КОШИЦЬ ОЛЕКСАНДР АНТОНОВИЧ (14.9.1875 - 21.9.1944) - визначний український хоровий диригент і композитор. Н. у с. Ромашки (тепер Миронівського р-ну Київської обл.) у сім'ї священика. В 1901 закінчив Київську духовну академію. Після закінчення академії деякий час викладав у гімназіях Ставрополя і Тифліса. В 1903-05 збирав і записував козацькі пісні на Кубані, які згодом опублікував у збірці «500 кубанських народних пісень». У 1906-10 навчався в музично-драматичній школі М. Лисенка. Викладав співи у школах Києва, керував студентськими хорами у Київському ун-ті та ін. навчальних закладах міста. У 1912-16-хормейстер, пізніше диригент театру М. Садовського, в 1916-17 - диригент і головний хормейстер Київської опери. На поч. січня 1919 спільно з К. Стеценком організував у Києві за дорученням С. Петлюри (2.1.1919) *Українську Республіканську Капелу* (з 1920 - Український Республіканський Хор). У березні 1919 капела під керівництвом К. була відряджена українським урядом для пропаганди національного музичного мистецтва за кордон. Українська Республіканська Капела з величезним успіхом виступала майже в усіх країнах Західної Європи (Чехо-Словаччині, Австрії, Швейцарії, Франції, Великобританії, Німеччині, Голландії та ін.) і Америки (США, Бразилії, Аргентині, Кубі). Репертуар капели складався з українських народних пісень в обробці К., М. Лисенка, М. Леонтовича, К. Стеценката ін. композиторів. З 1926 жив у США і Канаді. Займався педагогічною діяльністю. К. - автор мемуарів «Спогади» (1948) і «3 піснею через світ» (1952). Помер і похований у Вінніпегу (Канада).

КОШОВА КАНЦЕЛЯРІЯ - адміністративна установа на Запорізькій Січі у І б-18 ст. Керівником К. к. був військовий писар, який займав високе становище серед січової старшини. Писарю підпорядковувался підписар та декілька канцеляристів різного рангу. Серед його обов'язків було ведення листування із урядами іноземних держав (Речі Посполитої, Московського царства, Кримського ханства та ін.), укладення розрахункових записів тощо, Писар К.к. відповідав за збереження документів, які знаходились у військовій скарбниці, що виконувала і функції архівосховища. К.к. окремого приміщення на Запорізькій Січі не мала, всі справи велися в курені, в якому проживав *військовий писар*. У 18 ст. крім головної К.к. існували також паланкові канцелярії.

КОШОВИЙ ОТАМАН (кошовий) - виборна службова особа в Запорізькій Січі (16-18 ст.), яка зосереджувала у своїх руках найвищу військову, адміністративну і судову владу. Очолював *Кіш Запорізької Січі*. К.о. до сер. 17 ст. часто називався *гетьманом*. Під час воєнних походів влада отамана була фактично необмеженою, але в мирний час найважливіші питання військового і політичного характеру виносив на розгляд ради старшин і військової ради. К.о. мав чітко визначені обов'язки: відкривати військовій раді (коло), головувати на старшинських радах, вступати в дипломатичні стосунки з іноземними державами, розподіляти військову здобич, прибутки від мит, узаконювати поділ пасовиць, земель і угідь для полювання і рибальства. К.о. затверджував обрану січовою радою кошову старшину - *військового писаря, військового суддю, військового осаула*, які були його найближчими радниками і помічниками. Призначав паланкову і наказну старшину, інколи й військових службовців - військового довбиша, військового товмача, військового кантаржя, військового гармаша та ін. К.о., виконуючи функції верховного судді, затверджував вироки, винесені кошовим суддею, в т. ч. і смертні, К.о. приймав духовних осіб з Києва і призначав священиків у січову і паланкові церкви. На час своєї відсутності призначав свого заступника - *наказного отамана*. Зовнішньою ознакою влади К. була залізна булава (іноді тростяна). В церкві ставав в окремому місці - бокуні (стасидії), різьбленій з дерева і пофарбованій у зелений колір. Обирався на козацькій раді строком на один рік, і тільки у виняткових випадках переобирався на наступний термін. Декілька раз ставали К.о. такі визначні українські військові діячі, як *І.Сірко, К.Гордієнко, І.Малашевич, П.Калнишевський*. Після закінчення строку перебування на посаді складав звіт про свою діяльність на військовій раді. К.о., не обраний на наступний рік, повертався у курінь, до якого був приписаний. Останнім кошовим Запорізької Січі був П. *Калнишевський*.

КРАВС АНТІН (23.11.1871 - 13.11.1945) - український та австрійський військовий діяч, генерал-чотар *Української Галицької Армії*. Німець за походженням. Н. у Бергометі на Буковині. В 1891 закінчив кадетську школу у Відні. Учасник Першої світової війни 1914-18. Командував 55 Бережанським полком австрійської армії. В листопаді 1918 перейшов на службу в УГА, очолив військову групу «Хирів». Протягом березня 1919 група майора К. відзначилася в боях під час *Вовчухівського наступу 1919*. У серед. березня 1919 К. було призначено командиром Третього Корпусу УГА. На поч. серпня 1919 під час наступу українських армій на Київ було створено ударну Центральну армійську групу, командиром якої призначено К. У ході кровопролитних боїв з більшовицькими військами українські частини під командуванням К. зайняли Бердичів, Козятин, Фастів і 30.8. увійшли до Києва. В лютому 1920 К. очолив Третю Бригаду ЧУГА, а після з'єднання з Армією УНР, командував бригадою у складі Херсонської дивізії. У вересні 1920 частини УГА під

командуванням К., ведучи важкі бої з противником, прорвалися до Чехо-Словаччини, де були роззброєні та інтерновані у таборі *м.Ліберці*. В 1924 К. повернувся до Відня, де і помер (за деякими дан., помер 1946 у Карлсбурзі під Віднем). Автор спогадів «За українську справу» (1937).

КРАВЧУК ЛЕОНІД МАКАРОВИЧ (10.1.1934) -відомий український політичний діяч, Президент України (1991-94). Н. у с. Великий Житин (тепер Рівненського р-ну Рівненської обл.). У 1949-53 навчався у Рівненському кооперативному технікумі. У 1958 закінчив економічний ф-тет Київського ун-ту. Був членом Комуністичної партії з 1958. Працював викладачем Чернівецького фінансового технікуму. З 1960 - лектор, пізніше завідувач відділом пропаганди і агітації Чернівецького обкому КПРС. Закінчив академію суспільних наук у Москві, кандидат економічних наук. З 1970 працював в апараті ЦК КП України. З 1980 завідувач відділом пропаганди і агітації. В жовтні 1988 К. був призначений завідувачим ідеологічним відділом. З жовтня 1989 - секретар ЦК КП України з ідеології, кандидат у члени Політбюро компартії. З 24.7.1990 К. - голова Верховної Ради України. 1.12.1991 К. став першим всенародне обраним президентом України. В жовтні 1994 обраний головою культурологічної організації - Всеукраїнське братство «Тарасові джерела». З 1994 - депутат Верховної Ради України. В січні 1995 К. очолив Всеукраїнське об'єднання «Порозуміння», президент Фонду сприяння розвитку мистецтв України.

КРАЄВИЙ КОМІТЕТ ДЛЯ ОХОРОНИ РЕВОЛЮЦІЇ НА УКРАЇНІ - надзвичайний орган виконавчої влади в Україні, створений 25.10(7.11).1917 на закритому засіданні *Малої Ради* спільно з представниками *Українського Генерального Військового Комітету*, Всеукраїнської Ради робітничих депутатів та ін. організацій для захисту національно-демократичних завоювань в Україні. Комітет був підзвітний УЦР. При комітеті було створено штаб, який мав займатися питаннями організації відсічі контрреволюційним силам. До складу комітету увійшли М. *Ткаченко*, М.Порш, О. *Северюк*, В. *Затонський*, С. *Гольдельман*, М. *Рафес*, Г. *П'ятаков*, С. *Петлюра*, І. Крайзберг, М. *Зільберфарб*, А. *Ніковський*, М. *Ковалевський*, М. Шаповал, Д. Пісоцький та ін. 8.11.1917 комітет опублікував звернення «До громадян України», в якому повідомляв, що влада Комітету поширюється на всю територію України (у складі 9 українських губерній), закликав «зберігати спокій у краї та боронити завоювання революції». При комітеті було створено штаб, який мав займатися питаннями організації відсічі контрреволюційним силам. До складу цього органу входили і більшовики, які, однак, після засудження УЦР жовтневого перевороту 1917 у Петрограді вийшли з комітету по охороні революції. 10.11.1917 діяльність комітету була припинена.

КРАЙОВА КОНСТИТУЦІЯ ДЛЯ ГАЛИЧНИНИ 1850 - видана австрійським урядом з метою згладження національних суперечностей в краю, де поляки становили 45,9% населення, українці - 45,4%, євреї - 7,-1% та інші - 1,6%. К.к. для Г., порушуючи єдність краю, ділила його на три округи (Краківський, Львівський і Станіславівський), тобто, чисто польський, змішаний польсько-український і чисто український. Очолював крайову адміністрацію намісник, якому підпорядковувалися призначені сеймовими куріями президенти округів. Крайове «представництво» за конституцією повинно було складатися з трьох сеймових курій: Львівська - 50 депутатів, Краківська - 58, Станіславська (тепер Івано-Франківська) - 42. Депутати обиралися прямими виборами на 6 років при наявності майнового цензу. Компетенція курій зводилася, головним чином, до питань господарського характеру, і їх рішення вимагали затвердження імператора. Виконавчим органом усіх трьох курій був спільний Крайовий виділ (комітет) у складі 15 членів, обраних порівну куріями. Спільним законодавчим органом усіх трьох округів Галичини був Центральний виділ у складі 33 членів (15 членів Крайового комітету і по 6 депутатів від кожної курії). Компетенція Центрального виділу зводилася до розгляду питань, які конституція вважала спільними для всього краю. Намісник краю, а також президенти округів і призначені ними комісари контролювали діяльність сеймових курій і Центрального виділу, беручи в обов'язковому порядку участь в їх засіданнях. Водночас з К.к. було опубліковано положення про вибори, яке регулювало порядок утворення виборчих округів, складання списків виборців, порядок голосування і підрахунку голосів, видання посвідчення про обрання та перевірку повноважень депутатів. К.к. для Г. так і не була введена в дію і офіційно скасована розпорядженням імператора від 21.12.1851.

В. Кульчицький (Львів).

КРАСІВСЬКИЙ ЗІНОВІЙ (12.11.1929 -20.9.1991)-український громадсько-політичний діяч, правозахисник, поет. Н. у Витвиці на Івано-Франківщині. Депортований разом зі своїми батьками до Казахстану у 1947, втік і брав участь у повстанському русі. В 1949 заарештований і засуджений до 5 років ув'язнення і довічного заслання. В 1953 К. був звільнений і висланий до Караганди до своєї родини. Під час аварії на шахті був важко травмований і згодом отримав дозвіл на повернення в Україну. В 1957-62 навчався на філологічному ф-ті Львівського ун-ту. В 1964 став одним з співзасновників підпільного Українського Національного Фронту, співавтор його програмних документів «Тактика УНС», редактор журналу «Воля і Батьківщина». У 1967 К. разом з іншими членами УНС заарештовують і засуджують до тривалого терміну ув'язнення. За написання листів протесту та участь у голодівці з 1972 К. утримують у психіатричній лікарні Смоленська, пізніше - Львова і Бережниць. Після звільнення в 1978 К. знову активно включився в український правозахисний рух. У 1979 виступив одним із співзасновників Української Гельсінської Групи. В березні 1960 був заарештований втретє і без суду ув'язнений. Звільнившись в 1985. К. брав участь у створенні нових суспільно-політичних рухів та політичних партій в Україні. Автор збірок поезій «Месник», «Невольницькі плачі», поеми «Тріумф сатани», історичного роману «Байда» та ін.

КРАСІЦЬКИЙ ОЛЕКСАНДР (1870 - 1946) -український військовий діяч, підполковник Української Галицької

Армії. Учасник Першої світової війни 1914-18- майор жандармерії австрійської армії. В 1918 К. став організатором і командантом Польової жандармерії УГА, згодом - Державної жандармерії *Західної Облaсті Української Народної Республіки*.

КРАСКОВСЬКИЙ ІВАН (1889 - р. см. невід.) -український державний діяч, історик. Білорус за походженням, Н. на Підпяшші. В роки Першої світової війни К. разом з Ф. *Штейнґелем*, А.В'язловим, Д. *Дорошенком*, А. *Ніковським*, Ф. *Матушевським* та ін. входив до складу Комітету Союзу Міст Південно-західного фронту, який надавав всебічну допомогу українському населенню *Галичини* і *Буковини*, окупованих російською армією (в т. ч. вів національно-просвітницьку діяльність). Був представником Союзу Міст, а з весни 1917 - губернським комісаром на Тернопільщині. В кін, 1917 - поч. 1918 - товариш генерального комісара Тернопільщини. Належав до *Української Партії Соціалістів-Федералістів*. У кін. грудня 1917 - поч. 1918 - товариш генерального секретаря (згодом - народного міністра) внутрішніх справ В. *Винниченка*. В період Гетьманату працював у міністерстві закордонних справ *Української Держави*, а за *Директорії УНР* - товариш міністра закордонних справ, пізніше - посол УНР у Грузії. В 1920-х рр. повернувся до Білорусі, займався науковою і викладацькою діяльністю в університеті у Мінську. В 1930-х рр. репресований органами НКВС СРСР.

КРАСНИЙ ПІХНАС (1881 - 1939) - діяч єврейської громади в Україні. Н. на Київщині. Був одним з організаторів єврейських шкіл в Україні. Належав до Єврейської Народної Партії (Фолькс Партай), входив до її керівних органів. З квітня 1919 К. - міністр з єврейських справ в урядах Б. Мартоса та Іс. *Мазели*. Разом з іншими членами уряду УНР видавав численні звернення, спрямовані проти погромів мирного єврейського населення. В 1920 К. був членом Комісії по виробленню Конституції УНР (створена 30. 8.1920) та комісії, яка підготувала Закон «Про тимчасове верховне правління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» (затверджений 12.II.1920). Розстріляний у Києві.

КРАСОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР (1891 - 1921) -український політичний діяч. У 1917 - член Київського губернського виконавчого комітету; в 1919 - помічник державного інспектора армії УНР В. *Кедровського*. В жовтні 1919 - висланий українським урядом до Москви для переговорів з Раднаркомом про спільну боротьбу проти денікінців. У 1920-21 брав участь у повстанському русі проти більшовицького окупаційного режиму. Загинув в одному з боїв.

КРАСОВСЬКИЙ ПЕТРО (рр. н. і см. невід.) -український архітектор другої пол. 16 ст. Працював у Західній Україні, головним чином у Львові. Збудував у місті дзвіниці Вірменського собору (1570), т. зв. Чорну кам'яницю (1577), каплицю Трьох святих (1578).

КРАСОВСЬКІ ІВАН (1550 після 1619) та **ДМИТРО** (р. н. невід. - п. після 1614) - керівники (старійшини) Львівського Успенського братства у 80-х рр. 16 ст. - 10-х рр. 17 ст. Родом корінні львів'яни, сини члена братства 40-50-х рр. 16 ст. Дем'яна К., вихідця з Володимира-Волинського. На поч. 80-х рр. 16 ст. стали членами львівського братства і з реформою 1586 поряд з братами Рогатинцями активно втілювали реформаторські ідеї в діяльність Успенського братства, перетворюючи його в центр культурної, освітньої, національної роботи українців. З 1586 К. неодноразово ставали старійшинами *Львівського братства*. Івана К. разом з Юрієм Рогатинцем вважають ймовірним автором статутів братства та братської школи. За активну реформаторську працю в братстві К. зазнали переслідувань не тільки польської міської влади, але й місцевого Львівського єпископа Г. *Балабана*. За намовою останнього Іван К. у 1589 навіть був підданий церковному відлученню - анафемі, яке було зняте константинопольським єпископом Єремією. Після прийняття унії брати К. стали на бік її противників, протидіяли її впровадженню. Брати К. підтримували зв'язки з «некоронованим королем» України-Руси князем К. Острозьким, неодноразово бували в Острозі. Іван К. разом з Андрієм Білдагою написав у 1609 «Інструкцію» послам братства на сейм Речі Посполитої та проект промови до польського короля («Ля-мент»), де активно задекларовано захист національних, культурних, релігійних та політичних інтересів українців.

М. Капраль (Львів).

КРАТ МИХАЙЛО (6.8.1892 - 8.8.1979) - український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. у Гадячі (тепер Полтавська обл.). Учасник Першої світової війни 1914-18, полковник російської армії. У добу *Директори УНР* - старшина Армії УНР, з серпня 1919 - командир 8-го Чорноморського полку 3-ї Залізничної, дивізії. Особливо відзначився на поч. жовтня 1919 в районі Бершаді, де вщент розгромив Білостоцький полк 5-ї офіцерської денікінської дивізії та полонив близько 600 його старшин і рядових. Під час Першого Зимового походу очолював штаб Запорізької дивізії (див. *Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921*). Влітку і восени 1920 -заступник командира Окремого кінно-огірського дивізіону О. *Алмазова* в боях на більшовицькому фронті. У листопаді був інтернований у Польщі і в складі дивізіону перебував у таборі на Лобзові (передмістя Кракова) та у с. Бронівце. Один з організаторів та учасників відомого параду «Алмазівців» на Великдень 1923. Навесні 1945 був близьким помічником генерала П. *Шандрука* в організації Української Національної Армії. По капітуляції Німеччини - організатор табору українських старшин в м. Шпітталь над Дравою, а після його переведення до Беллярії-Ріміні в Італію призначений командантом табору. Завдяки його зусиллям у таборі діяли українські культурно-освітні заклади: театр, гімназія, хор, художні майстерні, а також спортивний клуб. Після 1950 українським воякам дозволено покинути табори. К. став автором мемуарів, з генералом О. Вишнівським видали історію 3-ї Залізної дивізії УНР. Помер у Детройті (США).

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

КРЕВЕЦЬКИЙ ІВАН ІВАНОВИЧ (14.10.1883-27.6.1940) - український історик, бібліотекар і журналіст, дійсн. чл. НТШ (з 1907). Н, в Іванівцях Жидачівського повіту в Галичині. Закінчив Львівський ун-тет. З 1909 по 1937 - головний бібліотекар Бібліотеки *Наукового Товариства ім. Т. Шевченка*. Був редактором часописів «Наша школа» (1909-12), «Республіка» (1918-19), «Стара Україна» (1924-25), керівником наукового семінару з української військової історії у *Львівському (таємному) Українському Університеті* (1921-25). Учень *М. Грушевського*. Згодом належав до т.зв. державницького напрямку української історіографії. Автор багатьох праць, переважно з історії Галичини у складі Австрійської імперії кін. 18 - поч. 20 ст., особливо періоду революції 1848-49. Головні з них: «Аграрні страйки і бойкоти у Східній Галичині в 1848-49 рр.» (1906), «Справа поділу Галичини в рр.1846-1850» (1910), «Оборонна організація руських селян на галицько-угорським пограниччю в 1848-49 рр.» (1905), «Батальйон руських гірських стрільців. 1848-1850» (1912), «Проби організування руських національних гвардій в Галичині 1848-1849» (1913). Його праці побудовані на великому джерелознавчому матеріалі, принесли автору заслужене визнання першого українського військового історика в Західній Україні. К. був автором також ряду публікацій з історії Наддніпрянської України 17-18 ст., численних есе, історико-публіцистичних нарисів, досліджень з історії української науки, бібліотекознавства і бібліографії, преси, мемуаристики, історіографії. Як керівник Бібліотеки НТШ К. вів листування з багатьма діячами української науки і культури, залишивши після себе багату епістолярію. Під його керівництвом бібліотека напередодні Другої світової війни 1939-45 була найповнішою книгозбірнею українських книг, часописів та інших друків, а також книжок про Україну іноземними мовами (нараховувала до 300 тис. томів книг і рукописів).

Ф. Стеблій (Львів).

КРЕВСЬКА УНІЯ 1385 - угода, укладена між Польщею і Великим князівством Литовським 14.8.1385 ум. Крево (Литва). Передбачала об'єднання Польщі і Литви в єдину державу внаслідок шлюбу польської королеви Ядвіги і литовського князя Ягайла. За умовою К.у. Ягайло ставав польським королем, одночасно залишаючись Великим князем Литовським. Литва зберегла незалежність, але зазнавала значно посиленого в ній польського впливу. Виконуючи умови К.у., в 1385 Ягайло разом з усіма підданими прийняв католицтво. Основною метою К.у. було об'єднання сил двох держав для боротьби проти агресії Тевтонського ордену і приєднання до Польщі частини українських земель, які перебували у складі Великого князівства Литовського. Проти К.у. виступила литовсько-українська опозиція на чолі з князем Витовтом, яка домоглася збереження Великого князівства Литовського як окремої незалежної держави (див. також *Городельська унія 1413*).

КРЕЙЦЕР - австрійська розмінна грошова одиниця, що була в обігу на грошовому ринку західноукраїнських земель у другій половині 18-19 ст. Була запроваджена у Галичині після 1772, а на Буковині після 1774. До 1857 1 К. був 1/60 гульдена (флорина), а в 1857-1892 складав монети номінальною вартістю 5/10, 1, 4, 5, 10, 20 К. (у 1857-1892). Під час грошової реформи 1892 К. було вилучено з обігу і замінено на нову розмінну одиницю геллер, що дорівнював 1/2 К.

КРЕМПСЬКИЙ (рр. н. і см. невід.) - козацький гетьман (1596). Будучи козацьким полковником, брав участь у *Наливайка повстанні 1594-96*. У кін. травня 1596 К. після смерті *Г. Лободи* у козацькому таборі в урочищі Солониця було обрано гетьманом. Під час розгрому польськими військами під командуванням *С. Жолкевського* повстанського табору, К. на чолі козацького загону (1500 чол.) зумів прорвати вороже оточення і відступити на Запоріжжя.

«**КРЕСИ**» - назва військових осад на українських землях (Поділля і Київщина) під польською владою, що засновувались на сх. і пд.-сх. погра-иччі Речі Посполитої для охорони і захисту від татарських нападів. З початку цей термін використовувався для окреслення пограничних земель Польщі на сході («креси всходне»), а потім і всіх пограничних земель («креси заходне», «креси полудньове» тощо).

Л. Зашкільняк (Львів).

КРЕХОВЕЦЬКИЙ-ДЕМКОВИЧ ІВАН (рр. н. і см. невід.)-український військовий і державний діяч 50-70-х рр. 17 ст., визначний дипломат, один з найближчих сподвижників *Б.Хмельницького*, генеральний суддя. Н. у с. Крехівці у Галичині. До поч. *національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького 1648-57* - поручник панцирної хоругви і поборця жидачівський. З 1648 - писар Корсунського полку, згодом -наказний полковник ніжинський. У січні 1650 за дорученням *Б. Хмельницького* вів дипломатичні переговори у Варшаві з польським урядом, якому привіз козацький реєстр, складений за умовами *Зборівського договору 1649*. У вересні 1654 і червні 1655 К.-Д. очолював українське посольство до семигородського князя *Юрія II Ракоція*. В кін. 1656 був призначений радником *А. Ждановича*, командуючого 20-тисячним козацьким корпусом, який спільно з військами *Юрія II Ракоція* вів воєнні дії на території Речі Посполитої. Був одним з тих далекоглядних українських політиків, які підготовляли союз зі Швецією (див. *Корсунський договір 1657*). З 1658 - корсунський полковник. В 1664 К.-Д. разом з козацькою старшиною протестував проти підступного вбивства *І. Виговського*. 4.4.1665 К.-Д., будучи генеральним суддею у гетьмана *П.Тетері*, разом з генеральним обозним *Т. Носачем* і корсунським полковником *Я. Улеським* був захоплений у московський полон і засланий до Москви. Бл. 1668 був звільнений і повернувся в Україну, але участі у державному житті Гетьманщини більше не брав.

КРЕЧЕТНІКОВ МИХАЙЛО (1729-20.5.1793)-російський військовий і державний діяч, генерал. Учасник російсько-турецької війни 1768-74. Командував російськими військами під час придушення в 1768 українського національно-визвольного повстання на Правобережжі - Коліївщини. В 1790 К. був призначений замість *П.Рум'янцева* генерал-губернатором Малоросії. В 1792 очолював російські військові з'єднання, які на заклик Тарговицької конфедерації 1792 окупували Польщу. В 1793 був призначений генерал-губернатором правобережних українських земель, які увійшли до складу Російської імперії за другим поділом Польщі (1793).

КРИВЕЦЬКИЙ МИХАЙЛО (р. н. невід. - п. 1929) - український політичний і державний діяч. За освітою - економіст. Член *Української Партії Соціалістів-Самостійників*. У 1917-19 - радник міністерства фінансів УНР, керуючий відділом Державної Скарбниці, директор Державного Банку УНР. У лютому-квітні 1919 в період *Директорії УНР* - міністр фінансів в уряді *С. Остапенка*. Змушений емігрувати. В еміграції жив у Австрії і Франції, де і помер. Підпис К. стоїть на перших українських грошах періоду УНР.

КРИВОНІС МАКСИМ (Перебийніс, Вільшанський; р. н. невід. - п. листопад 1648) - визначний український полководець, герой національно-визвольної війни українського народу 1648-57, черкаський полковник. Найімовініше, народився у с. Вільшаній на Черкащині (тепер село Городищенського р-ну Черкаської обл.). За ін. даними, був міщанином з Острога чи Могилева-Подільського. В 30-40-х рр. 17ст. перебував на Запоріжжі, де прославився у козацьких походах проти турків і татар. Є відомості, що деякий час перебував на службі у французькій армії. Наприкінці 1647 підтримав повстання на Запорізькій Січі, і незабаром став одним з найближчих сподвижників *Б. Хмельницького*. На поч. національно-визвольної війни очолив Черкаський полк. Керував козацькими загонами у всіх битвах української армії під проводом *Б. Хмельницького* в 1648. У травні 1648 очолив козацьку кінноту, яка відіграла вирішальну роль у розгромі польської армії у *Корсунській битві 1648*. Відзначився під час розгортання національно-визвольного руху проти польських загарбників по всій Україні. В червні 1648 К., виконуючи наказ *Б.Хмельницького*, керував повстанськими загонами на Поділлі і Брацлавщині, в ході якого повстанці визволили значну частину Правобережної України, зокрема, Тульчин, Вінницю, Умань і Брацлав. К. розгромив у боях під Немировом, Махнівкою і Староконстантиновом надвірні хоругви польських магнатів *Я. Вишневецького* і *В. Заславського*, які вдерлися на Брацлавщину і жорстоко розправилися з українським населенням. У липні 1648 козаки під командуванням К. здобули Бердичів, Меджибіж, Бар та ін. міста. Після розгрому польської армії в *Пилявецькій битві 1648*, К. організував переслідування відступаючого ворога. В серед. вересня К. був тяжко поранений у боях з найманими німецькими частинами під Староконстантиновом (25 км від Пилявців), Не одужавши від поранення, взяв участь у поході української армії у Галичину. Козацькі частини під проводом К. 5.10.1648 здобули штурмом Високий Замок -найголовніше укріплення Львова. Помер К. в серед. листопада 1648 від чуми, яка спалахнула в українській армії під час облоги Замостя.

КРИМ (з 1991 - Республіка Крим, автономія в складі України) - адміністративно-територіальна частина України, що знаходиться на території Кримського п-ова. Знаходиться між 46015 і 44023 північної широти, омивається водами Чорного та Азовського морів. На півночі Кримський півострів з'єднується із східноєвропейською рівниною Перекопським перешийком, ширина якого 8 км. Від Таманського півострова (Кавказ) Крим відділений Керченською протокою (4-15 км). Довжина півострова з півночі на південь сягає 200 км, а з заходу на схід - 320 км. Загальна площа 25881 км. За переписом населення 1989 - 2,4 млн. чол. Столиця республіки -м. Сімферополь. За рельєфом Кримський півострів поділяється на 3 зони: 1) гірську (Кримські гори), 2) степову (північний і середній Крим), 3) горбисту (Керченський півострів). Вздовж південного підніжжя Кримських гір простягається неширока (2-8 км) зона південного узбережжя Криму з специфічним кліматом, наближеним до середземноморського. Найвища вершина Кримських гір - Ромен-кош (1543 м). Корисні копалини: залізні руди, солі, лікувальні грязі, мінеральні джерела. Грунти чорноземні, гірсько-лісові, гірсько-лучні. Кліматичні умови неоднорідні: на півночі у степовій зоні - помірно жаркий, на Керченському півострові - засушливий. Головні ріки: Чорна, Бельбек, Альма, Сангир та ін. Озера - Сакське, Сасик, Кигське та ін. Землі Кримського півострова, з огляду на своє географічне розміщення, одними з перших на Україні були зоною розселення людини.

Найдавніші археологічні знахідки датуються епохою середнього палеоліту (бл. 100 тис. років тому) і виявлені у печерах Кіік-Коба та ін. Першим відомим за назвою населенням Криму були кіммерійці, що з'явилися 1500 до н. е. Це були скотарські племена іранського походження, У I тис. до н.е. в гірській частині К. проживали племена таврів. В 7 ст. до н. е. степова частина Криму була завойована скіфами, які створили тут державу з столицею у м. Неаполь-Скіфський. Проіснувала вона до III ст. н.е. З 7-6 ст. до н. е. на морському узбережжі К. виникають грецькі колонії. Найбільш важливими серед них були *Херсонес* (неподалік від нинішнього м.Севастополя), Феодосія, Керкенітидата ін. Частина цих міст держав були об'єднані у Боспорське царство, столицею якого було м. *Пантікапей* (нині Керч). Політичний і економічний вплив грецьких колоній на райони степового К. був особливо відчутним у 4-2 ст. до н. е. В цей час було освоєно західну частину кримських степів і торгівля хлібом стала основою економіки Херсонесу та інших поселень. У серед. I ст. до н. е. К. попав під вплив понтійського царя Мітрідата VI Евпатора, а згодом під владу Риму, Тут до 3 ст. перебували римські гарнізони, а Херсонес був базою військового флоту.

З 2 ст. н.е. територія півострова зазнає навали кочових народів. Спочатку це були *готти*, які встановили своє панування над степовими районами і навіть над деякими приморськими містами. Згодом, в кінці 4 ст., їх витіснили *гунни*. Гунни знищили Скіфське і Боспорське царство, а частину готів відтіснили в Кримські гори,

де їхня невелика держава проіснувала до кінця 15 ст. У 5 ст. значна частина К. потрапила під вплив Візантійської імперії, а згодом, у 6-8 ст. тут панували хозари, які інколи володіли навіть Херсонесом. З серед. II ст. в К. починається панування половців, які оволоділи східним узбережжям п-ова. Приморський К. після перерви у 4-5 ст. потрапив під владу Візантії, яка зберігає тут свої впливи до 13 ст. Головними опорними пунктами візантійців були міста Херсонес, Пантікапей (Керч) та Сугдея, укріплення яких були збудовані або відновлені в роки правління імператора *Юстиніана I* (527-565). Починаючи з 6 ст. кримські землі були об'єктом зацікавлення і слов'янських племен. Тут виникали слов'янські поселення, звідси на Русь поширювалося християнство. Київські князі *Ігор* та *Святослав Ігорович* намагалися оволодіти К., а *Володимир* Святослава здійснив сюди збройний похід, який закінчився здобуттям Корсуня (Херсонеса) у 988. У східній частині Кримського п-ова протягом 10-12 ст. існувало Тмутараканське князівство, яке було частиною *Київської держави*. Після здобуття Константинополя хрестоносцями у 1204 Візантія втратила свої впливи на п-ві. Згодом К. став об'єктом експансії венеціанців, а згодом - генуезців. Основним торговим портом стала Кафа (тепер Феодосія), у 13-15 ст. приморський і гірський К. був генуезькою колонією, яка носила назву Газарії. В цей час, після падіння вірменської середньовічної держави, сюди переселяються вірмени (14 ст.), а дещо раніше - євреї (13ст.). Здобуття турками Константинополя у 1453 відрізало генуезькі колонії від метрополії, що стало однією з причин їх занепаду. У 1475 після тривалої облоги турки здобули Кафу, а згодом і весь приморський К., після чого зіткнулися з татарами, які панували у степовому К. з 1239 і були улусом *Золотої Орди*.

Вперше кримські татари здійснили спробу відірватися від неї при хані Ногаї, але після його загибелі (бл. 1290) знову були підкорені золотоординцями. Татари поділялися на племена, коліна та роди. На чолі племен стояли б старших родин («беки», «беї», Ширіни, Барини, Аргини, Яшлови, Мансури та Сафлеути, кожна з яких володіла значною частиною степу і саме вони складали верхівку феодальної драбини, їх васалами були старшини колін та окремих родів. Татари перейшли до кочового скотарства, а також займалися землеробством і ремеслом.

Під час боротьби за відокремлення від Золотої Орди висунулася династія Гіреїв, перший представник якої *Хаджі-Гірей* у 1425 створив незалежне *Кримське ханство*, а у 1432 переніс столицю до Бахчисараю. Незабаром після завоювання турками південного берега Криму, хан Менглі-Гірей у 1478 визнав васальну залежність від султана. Династія Гіреїв правила до 1783. К. під владою Османської імперії користувався значною автономією. К. татари зберегли багато монгольських традицій. Правителі обиралися на зборах знаті (курултаях), а турецькі султани лише підтверджували вибір. Гіреї вели незалежну зовнішню політику, збираючи аж до поч. 18 ст. данину з Московщини та Польщі. Армія кримських татар боролася на боці Османської імперії, але на своїх власних умовах. Підписавши мирний договір з московським царем *Іваном III Васильовичем* та заручившись підтримкою Туреччини, татарські орди у 1482 пограбували Київ. Впродовж 16-17 ст. Кримське ханство майже щорічно здійснювало грабівницькі напади на Україну, плюндруючи села і міста, забираючи місцеве населення у полон (ясир) та продаючи його на невільничих ринках. На захист українського населення виступило українське козацтво, яке з поч. 17 ст. стали здійснювати походи на К. У 1616 козацькі війська під проводом гетьмана П. *Сагайдачного* захопили Перекоп і Кафу, інколи кримські татари вступали у воєнно-політичні союзи з Україною. Після заключення миру, 24.12. 1624 татарський хан уклав угоду з гетьманом М. *Дорошенком проти* Туреччини. Козаки допомогли хану Шагін-Гірею знищити турецький флот. Однак після перемоги протурецької фракції та смерті М. Дорошенка у 1628 козаки змушені були залишити К. У 1648 гетьман Б. *Хмельницький* заключив угоду з ханом *Іслам-Гіреєм III*, і татарська армія допомогла козакам одержати перемогу над поляками у *Корсунській битві 1648* і *Зборівській битві 1649*. Однак, побоюючись зміцнення України, і, будучи зацікавленим у тривалій війні та взаємному виснаженні України й Речі Посполитої, хан Іслам-Гірей III зраджував Б. Хмельницького у *Зборівській битві 1649*, *Берестецькій битві 1651* і *Жванецькій облозі 1653*. Це примусило Б. Хмельницького шукати нових союзників і послужило однією з причин укладення *Переяславської угоди 1654*. Гетьман І. *Виговський* відновив союз з кримським ханом, і в 1659 кримсько-татарські загопи взяли участь у *Конотопській битві 1659*. Гетьман П. *Дорошенко* підтримував добрі стосунки з Кримським ханством, тоді як запорізькі козаки під проводом І. Сірка продовжували здійснювати походи на К. Ситуація знову змінилася після заключення «Вічного миру» 1686. У 1692 Петрик Іваненко уклав угоду проти Московії та Польщі з ханом Селім-Гіреєм, який визнав його гетьманом України. В 1711 гетьман П. Орлик заключив договір з кримським ханом *Девлет-Гіреєм II* проти Московії. Проте замість обіцяної допомоги татари в 1711-1714 здійснили кілька походів на Правобережну та Слобідську Україну. Це була остання спроба українсько-татарського союзу. З другої пол. 17 ст. ханство занепало і остаточно втратило свою незалежність внаслідок російсько-турецьких воєн. У 1687-89 відбувся невдалий похід російських та українських військ у К. (див. *Кримські походи -1687 і 1689*). Вперше російські війська вступили у К. під час російсько-турецької війни 1736-39 (див. *Кримські походи 1736-39*). Однак турецький протекторат протягом тривалого часу був перешкодою на шляху загарбання п-ва Російською імперією. Під час російсько-турецької війни 1768-74 в 1771 російські війська на чолі з князем В. Долгоруким оволоділи всією територією ханства. За *Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774* К. було оголошено незалежним від Туреччини. Росія отримала частину морського узбережжя з фортецями Керч, Єнікале, Кінбурн та Азов і фактично встановила свій контроль над ханством. 9.4. 1783 підтиском уряду Катерини II останній хан Шагін-Гірей зрікся престолу, і К. було включено до складу Російської імперії. Спочатку його було приєднано до Новоросійського краю, а згодом, у 1802 виділено в окрему Таврійську губернію з центром у м. Сімферополі. Використовуючи вигідне стратегічне становище К., царський уряд

прийняв рішення про заснування м.Севастополя і перетворення його в основну базу Чорноморського флоту.

Захопивши К., Росія проводила політику, спрямовану на позбавлення татарського населення кращих земель, які роздавалися представникам російського дворянства. Це спричинило масову еміграцію кримських татар до Туреччини, особливо, в роки Кримської війни 1853-56 та безпосередньо після її закінчення. За різними оцінками, у Туреччині нині проживає від 2 до 5 млн. кримських татар. Тільки у 1870-х рр. політика царського уряду щодо татар була дещо пом'якшена. За переписом 1897, татари становили 34%, а у 1921 - 26% населення К. Впродовж 19 ст. царський уряд проводив політику колонізації К. за рахунок вихідців з інших країн. Так, до серед, століття сюди на постійне місце проживання переїхало понад 10 тис. німців, понад 15 тис. болгар, кількості родин італійців тощо. Водночас було виселено частину кримських вірмен та євреїв. Проте найбільш потужним був потік переселенців з України та Росії. У 1897 українці й росіяни становили 45%, німці - 5,8%, євреї - 5,3%, греки - 3,1%, караїми і болгары - по 1%.

Наприкінці 19 ст. розпочалося національне відродження кримських татар. Їхній лідер Ізмаїл Бей Газініралі прагнув модернізувати кримськотатарське суспільство й інтегрувати його з іншими тюркськими народами Російської імперії. У результаті було утворено кримсько-татарську літературну мову та діяло бл. 350 шкіл. Однак, після поразки революції 1905 проросійська орієнтація І. Бей Газініралі втратила популярність. Нове покоління кримсько-татарських лідерів утворило в 1909 партію «Ватан», яка виступила за політичну самостійність кримських татар. Після Революції 1917 в Росії в К. сформувалися основні 4 політичні течії: 1) російська, прихильників дальшого перебування К. в складі Росії; 2) кримсько-татарська, яка прагнула спочатку автономії, а згодом і повної незалежності; 3) українська, яка прагнула включити К. до складу України; 4) більшовицька. 25.3.1917 відбувся Перший Всекримський Мусульманський З'їзд, на якому було обрано мусульманський виконавчий комітет і його голову муфтія Чембіджана Чембеєва, що згодом став лідером кримськотатарського національного руху. У липні 1917 виникла політична партія Міллі Фірка, яка відстоювала інтереси кримських татар і виступала за утворення незалежної кримсько-татарської держави. Ця політична організація відіграла ключову роль у створенні й роботі кримсько-татарського парламенту - Курултаю. Засідаючи у Бахчисарай в грудні 1917 - січні 1918, вищий законодавчий орган ухвалив «Кримсько-татарські основні закони» та обрав національний уряд - Директорію, у складі 5 осіб на чолі з Чембеєвим (Челебі Чігановим). У листопаді 1917 у результаті виборів були утворені Кримські губернські збори, у складі яких домінували російські есери (Мілі Фірка одержала 31%). У грудні 1917 більшовики утворили Кримську Раду, основною опорою якої були севастопольські моряки, що в січні 1918 встановили свою владу над К. Однак вже в кінці 1917 влада в Криму перейшла до рук більшовиків, які проголосили у березні 1918 утворення республіки Тавриди.

Після утворення *Української Народної Республіки* К. до її складу, згідно з III Універсалом Центральної Ради, не було включено. Але у квітні 1918 українські війська під командуванням полковника П.Болбочана витіснили більшовиків з Криму і здобули Сімферополь та Бахчисарай. Проте під тиском німецького командування українські частини змушені були залишити К., що призвело до втрати Чорноморського флоту, на кораблях якого вже було піднято державні прапори УНР. Захопивши К., німці встановили тут окупаційний режим на чолі з генералом Кошем. формально цивільне управління п-вом було передано Кримському крайовому уряду, який очолював генерал С. Сулькевич. Кримський уряд вів ворожу політику щодо України, що спричинило митну війну. Параліч економіки п-ова, викликаний запровадженням гетьманським урядом блокади, примусив уряд С. Сулькевича піти на переговори з Києвом. У жовтні 1918 було укладено прелімінарну угоду, на підставі якої К. мав входити до складу України, діставши внутрішню автономію - власний парламент, територіальні військові формування та адміністрацію. Падіння влади гетьмана П. Скоропадського покпало край планам об'єднання К. з Україною. У листопаді 1918 закінчилася німецька окупація К., влада тут перейшла до рук уряду, на чолі якого був С. Крит. Його підтримували денікінці та війська країн *Антанти*, які висадилися на території п-ова. Проте вже у квітні 1919 тут знову встановився більшовицький режим і 6.5. К. було проголошено Соціалістичною Радянською Республікою, яка вже у червні того ж року була ліквідована денікінцями, 3 квітня 1920 К. став базою врангелівців. У листопаді 1920 К. втретє окупували більшовики, і 18.10.1921 В. Ленін підписав декрет про утворення «Автономної Кримської Радянської Соціалістичної Республіки як частини РСФРР в межах Кримського півострова». Державними мовами проголошувалися російська та кримсько-татарська.

У 1920-х рр. проводилася політика «татаризації» К. Під проводом кримсько-татарського націонал-комуніста Велі Ібрагімова у 1923-1928 розвинулася сітка культурно-освітніх установ. Кінець політиці «татаризації» був покладений масовими репресіями серед місцевої політичної та культурної еліти і депортації 35-40 тис. кримських татар. Тисячі татар загинули під час колективізації і голоду. В 1938 татарська мова була переведена насильно на кириличний алфавіт. Всі рештки автономії К. були ліквідовані.

В роки Другої світової війни 1939-45 К. з осені 1941 до травня 1944 був окупований німецько-фашистськими військами. В 1941 радянська влада депортувала 45-50 тис. німців. Після звільнення п-ова від гітлерівців за рішенням Москви 18-20.5.1944 більше 188 тис. татар у покарання за ніби то колаборацію з німецьким режимом були вивезені на спецпоселення до Казахстану та Середньої Азії. За різними оцінками, загинуло від 42,5 до 50% татар, вивезених під час депортації, та у перші роки життя на поселеннях. У червні 1944 з К. були депортовані 20 тис. місцевих греків, 20 тис. вірменів і 17 тис. болгар. Депортація була одним із засобів «детатаризації» К. (іншими засобами були знищення культурних та історичних пам'яток, заміна історичних назв місцевостей новими на зразок «Советский», «Первомайск», «Красногвардейск») та

заселення його вихідцями з Росії, Білорусії та України. За післявоєнний період чисельність населення у К. збільшилася майже у 10 разів.

30.6.1945 Кримську АРСР було ліквідовано, натомість створено звичайну область у складі РРФСР. 19.2.1954 Президія Верховної Ради СРСР на відзнаку 300-річчя «возз'єднання» України з Росією та враховуючи спільність економіки, територіальну близькість тісних господарських та культурних зв'язків між Кримською областю та Україною затвердила подання Президії Верховної Ради РРФСР та Президії Верховної Ради Української РСР про передачу Кримської області до складу України. Цим жестом центральне керівництво переклало на плечі українського народу частку моральної відповідальності за насильне виселення кримських татар та ін. народів К. Центральним моментом у передачі К. було визнання за Україною ролі надійного партнера Росії у зміцненні Радянського Союзу. У післявоєнні роки К. перетворився в улюблене місце відпочинку для партійної й державної еліти СРСР та країн соціалістичного блоку; сюди переселялися разом зі своїми сім'ями після виходу на пенсію колишні партійні, державні і військові діячі. Офіційна радянська історіографія витворила міф про К. як про місце російської військової слави, підкреслюючи досягнення російської зброї у Севастопольській битві 1854-55 та оборони Севастополя від німецьких військ у 1942. Натомість кримські татари зображувалися як відсталі народ скотарів і військових грабіжників, народ без власної історії, який співробітничав з ворогами слов'янських народів - Турецькою імперією і фашистською Німеччиною.

На відміну від інших депортованих народів СРСР, кримські татари до кінця існування радянської влади так і не були повністю реабілітовані. У 1956 їх було звільнено з-під адміністративного нагляду без права повернення на батьківщину. У 1960-х рр. оформився організований рух кримських татар. Він набирає як легальних (посилання петицій до радянських органів з вимогою дозволити повернутися до К.), так і нелегальних (діяльність молодіжних національних груп на чолі М. Джамільовим). У 1966-67 кримські татари організували демонстрації у Москві, у результаті яких голова КДБ Ю. Андропов у липні 1967 змушений був зустрітися з кримсько-татарськими лідерами. У вересні 1967 з кримських татар було знято звинувачення у співпраці з фашистською Німеччиною. В 1967 100 тис. кримських татар спробували повернутися до К., але там змогло поселитися лише 900 сімей. Решта внаслідок свідомих перешкод з боку державних і партійних органів змушені були повернутися на місця попереднього проживання. У 1970-80-х рр. опозиційний рух кримських татар встановив тісні зв'язки з українськими (П. Григоренком та ін.) та російськими (А.Сахаровим та ін.) дисидентами.

Згідно з даними перепису 1989, у СРСР нараховувалося 272 тис. (за неофіційними даними, 400-500 тис.) кримських татар. З них лише 28 тис. проживало у К. У 1987-89 відновився рух кримських татар за повернення до К. У 1989 виникла Організація кримського татарського руху. Її політичні вимоги: повернення на батьківщину; відновлення автономії К.; відродження історії та культури. У листопаді 1989 Верховна Рада СРСР засудила депортацію кримських татар і дозволила їхнє повернення. До вересня 1993 у К. повернулося 260 тис. чол. Наприкінці червня 1991 у Сімферополі було скликано другий (після 1917) курултай, який обрав уряд (меджліс) на чолі з М. Джемільовим. Курултай проголосив Декларацію національного суверенітету, прийняв державний прапор (на ньому зображено символ династії Гіреїв на голубому тлі) і державний гімн, відновив вживання латинського алфавіту. Рух кримських татар категорично виступає проти приєднання К. до Росії або його поділу між Україною і Росією. У відповідь на розгортання українського національного руху 1989-1990 та масове повернення кримських татар на батьківщину активізувався рух місцевого російськомовного населення К., яке нараховує бл. 1,6 млн. чол. та тяжіє до Москви. У січні 1991 місцева партійна і державна верхівка організувала референдум, під час якого 93% учасників висловилося за відновлення автономного статусу К. 12.2.1991 було відновлено Кримську АРСР у складі Української РСР.

Під час невдалого військового перевороту 19-21.8.1991 місцеві партійні і державні органи підтримали змовників. Хоча під час референдуму 1.12.1991 54% населення К. підтримало незалежність України, російськомовне населення прагне до повної або часткової ізоляції К. від Української держави. Утворений у серпні 1991 Республіканський рух К. на чолі з Ю. Мешковим виступає за приєднання К. до Росії. 5.5.1992 Верховна рада К. прийняла акт про незалежність Республіки К., однак це рішення було відмінено Верховною Радою України як незаконне. З літа 1992 місцеве російськомовне керівництво користувалося майже повною політичною автономією, чинячи свідомі перешкоди реалізації українських та кримсько-татарських національних вимог. Курултай та Верховна Рада К. діють як два альтернативні законодавчі органи. У жовтні 1992 на поселення кримських татар в Алушті були вчинені збройні напади, які привели до нової ескалації напруги у міжнаціональних стосунках. 600 тис. українського населення К., значною мірою зрусифіковане й політичне розрізнене (найбільше політичне об'єднання - Український громадянський конгрес К.), не відіграє значної ролі у розвитку політичної ситуації. У січні 1994 Ю. Мешков у результаті виборчої кампанії, яка супроводжувалася серією політичних вбивств, став президентом Республіки К. Радикалізація політичного руху російськомовного населення підважувала політичний компроміс, укладений з кримськими татарами у жовтні 1993. Розкол всередині російськомовної політичної еліти (між прихильниками президента та прихильниками Верховної Ради) та її відверто антагоністична позиція у відношенні до українських органів влади загрожувала політичною нестабільністю як в К., так і в усій Україні та загостренням українсько-російських міждержавних відносин. Враховуючи ці обставини, Верховна Рада України 17.3.1995 відмінила дію Конституції кримської автономії і ліквідувала інститут президенства у К.

Я. Грицак, Р. Шуст (Львів)

КРИМСЬКА ГРУПА АРМІЇ УНР - група військ Армії УНР. Сформована у квітні 1918 з частин Запорізького Корпусу, відповідно до наказу військового міністра УНР О. Жуковського від 10.4.1918. Командуючим групи призначено полк. П. Болбочана. Перед К.г. було поставлено завдання звільнити Крим від більшовицьких військ і оволодіти базами Чорноморського військового флоту. До складу К. г. входили Другий Запорізький піхотний полк, Перший Запорізький ім. кошового К. Гордієнка полк кінних гайдамаків, Запорізький Кінногірський гарматний дивізіон (ком. полк. О.Алмазів), інженерний курінь, чотири артилерійські батареї, автопанцерний дивізіон і два бронепоезди. Більшовицьке командування намагалося утримати Крим, спираючись на глибоко ешелоновану оборону, 11.3.1918 війська К.г. розпочали наступ з р-ну Харкова. Після розгрому більшовицьких частин під Лозовою українські війська зайняли 13.4. станцію Сінельніково і 14.4. після короткого бою спільно з Легіоном Січових Стрільців під командуванням В. Габсбурга - Олександрівськ (тепер - Запоріжжя). 18.4. передові частини К.г. вже вели кровопролитні бої за Мелітополь і незабаром оволоділи містом. У ніч з 21 на 22.4. частини Другого Запорізького полку прорвали лінію сивашських укріплень та вийшли в тил більшовицьким військам. Переборюючи запеклий опір ворога, українські війська 22.4. визволили Джанкой. 24.4. Перший Запорізький полк Гордієнківський полк під командуванням ген.В.Петрива визволили Сімферополь і того ж дня при підтримці татарських добровольців - Бахчисарай. Проте, дальший наступ українських частин у Криму під тиском німецького командування було зупинено. Завершення звільнення Криму від більшовиків провели німецькі війська, командування яких розраховувало захопити Чорноморський флот (див. *Чорноморський Військовий Флот*). У травні 1918 український уряд, виконуючи умови *Берестейського миру 1918*, видав наказ про виведення підрозділів Армії УНР з Кримського п-ова в р-н Мелітополя.

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО - кримсько-татарська держава, що існувала у 1449-1783 на землях Кримського п-ова, пониззя Дніпра, Приазов'я та Прикубання, Усередині 13 ст. ця територія була захоплена монголо-татарами і увійшла до складу *Золотої Орди*. Внаслідок тривалих міжусобиць, підтримки Польщі та Литви ханові Хаджі-Гірею у 1449 вдалося відірватися від Золотої Орди і створити незалежну державу - К. х. Столицею його стало місто Бахчисарай. Управляли державою представники династії Гіреїв. У 1478 хан *Менлі-Грей* визнав себе васалом турецького султана. У найбільших фортецях (Кафа, Гезлев, Єнікале, Перекоп та ін.) були розміщені турецькі залоги. Державною релігією К.х. був іслам. Важливою політичною силою в К.х. було мусульманське духовенство на чолі з муфтієм, який вважався за значенням другою особою після хана. Певну роль у державному управлінні відігравала рада, до складу якої входили брати хана та найбільш знатні беї.

У другій пол. 15 ст. кримські хани розпочали здійснювати грабінницькі походи на українські землі. Перший такий великий похід відбувся у 1482 внаслідок якого було зруйновано значну кількість міст Правобережної України, включаючи Київ. Під час набігів татари захоплювали багато полонених, яких згодом продавали на невольницьких ринках Криму, або перетворювали на рабів. Намагаючись уникнути спустошення українських земель, які входили до складу Речі Посполитої, королівський уряд намагався припинити напади татарських орд шляхом сплати данини. Але це не приносило очікуваних результатів. Так, лише впродовж другої пол. 15 -першої пол. 16 ст. відбулося близько 100 татарських набігів на Україну, під час яких татарські загони інколи добиралися аж під Перемишль. Головним оборонцем українського народу від татаро-турецької агресії стало українське козацтво, яке у 16 ст. оформилося як серйозна військово-політична сила. Козаки не тільки вели оборонну боротьбу, але й самі нерідко здійснювали сухопутні і морські походи до Криму та Туреччини. Особливо успішними були походи гетьманів та кошових отаманів Запорізької Січі П. *Сагайдачного*, М. *Дорошенка* та І.Сірка. В роки національно-визвольної війни українського народу середини 17 ст. Б. Хмельницький уклав воєнно-політичний союз з кримським ханом *Іслам-Греєм III*, який неодноразово порушував укладену угоду (особливо це проявилось під час *Берестецької битви 1651*).

З другої пол. 17 ст. починається занепад К.х. Остаточна доля кримсько-татарської держави вирішилася внаслідок російсько-турецької війни 1768-74. За *Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774* К.х. було проголошено незалежним від Туреччини. Фактично воно підпало під контроль Росії. У 1783 уряд *Катерини II* змусив останнього хана Шагін-Гірея зректися влади і виїхати з країни. К.х. перестало існувати як незалежна держава, а його територія була включена до складу *Російської імперії*.

КРИМСЬКИЙ АГАТАНГЕЛ ЮХИМОВИЧ [літ. псевд. А. Хванько; 3(15).1. 1871 - 25.1.1942] -визначний український вчений, письменник, сходознавець, історик української мови і літератури, дійсний член УАН (з 1917) та НТШ (1903). Н. у м. Володимирі-Волинську (тепер Волинська збл.). Деякий час навчався у гімназіях Острога і Києва. В 1885 вступив до *Колегії Павла Галагана* у Києві, де значний вплив на формування його мав П. *Житецький*. Після закінчення колегії (1884) К. добре володів німецькою, французькою, польською, грецькою, італійською і турецькою мовами. В 1892-96 - навчався у Лазаревському ін-ті східних мов у Москві, а з 1896 - на історико-філологічному факультеті Московського ун-ту. К. брав активну участь в українському національному житті кін. 19 ст., вів переписку з відомими діячами української культури - О. Огоновським, Б. *Грінченком*, І. *Франком* та ін. У цей період своєї діяльності К. вів наукову полеміку з Соболевським, який пропагував гіпотезу М.Погодіна про те, що давні кияни були росіянами, які тільки в період татаро-монгольської навали відійшли на північ. У 1896-98 перебував у науковому відрядженні в Сирії і Лівані. В 1898-1918 К. викладав арабську, перську, турецьку мови та історію країн мусульманського Сходу в Лазаревському інституті східних мов (з 1900 - професор), Після встановлення в 1917 української

державності К. вирішив повернутися на батьківщину. У 1918 став професором Київського унту (до 1941, з перервами). В червні-листопаді 1918 К. разом з В. Вернадським, М. Василенком та ін. був одним з організаторів *Української Академії Наук*, і до 1918-її незмінний секретар та голова історико-філологічного відділу (до 1929). Протягом 1921-29 К. очолював Інститут сходознавства ім. О. Потебні в Києві. В травні 1928 після чергового переобрання К. секретарем УАН більшовицький уряд не затвердив його на цю посаду, а незабаром були ліквідовані і всі установи, які очолював вчений. В 1930-і рр. К. був практично усунений від науково-викладацької роботи в академічних установах України. 20.7.1941К. було заарештовано співробітниками НКВС, звинувачено в антирадянській націоналістичній діяльності і ув'язнено в одній із тюрем НКВС в Кустанаї (тепер Казахстан). Помер (за ін. дан., був закатований) 25.1.1942, К. -автор численних праць з історії та культури арабських країн, Ірану, Туреччини та ін., семітології, історії, ісламу («Історія мусульманства», 1904-12; «Історія арабів і арабської літератури», 1911-12; «Історія Персії та Ті письменства», 1923; «Історія Туреччини та її письменства», 4 тт., 1924-27). Окремі історико-літературні монографії К. присвячені «Хамасі» АбуТаммана, Абану Ліхкі, Хафізу, П. Алеппському. Велику увагу приділяв дослідженню історії української мови і літератури, фольклору, етнографії. К. - автор праць: «Українська граматики» (2 тт., 1907-08), «Нариси з історії української мови» (1922, у співавторстві з О. Шахматовим), редактор першого тому «Академічного словника» (1924). Як письменник К. відомий поетичними творами на східні теми, що увійшли до збірки «Пальмове гілля» (3 тт., 1901, 1908, 1922), оповіданнями (зб. «Повістки й ескізи з українського життя», 1895 і «Бейрутські оповідання» 1906 та романом - «Андрій Лагоський» (1905, повністю опублікований в 1972). К. належать численні художні переклади Антари, Омара Хайяма, Сааді Хафіза, Міхрі-Хітум, фірдоусі та багатьох ін., у т.ч. західноєвропейських поетів.

КРИМСЬКІ ПОХОДИ 1687 І 1689 - спільні воєнні походи московського і українського війська проти Кримського ханства. Після укладення «Вічного миру» 1686 з Польщею, Московське царство вступило в коаліцію держав - «Священну лігу» (Австрія, Венеція і Річ Посполита), які боролися проти Османської імперії та Ті союзника Кримського ханства. 5.9.1686 було оголошено про підготовку до війни. В травні 1687 московська армія (60 тис. чол.) під командуванням В. Голіцина українські війська (50 тис. чол.) на чолі з гетьманом І. Самойловичем вирушили в похід на Крим. Після переходу в серед, серпня українсько-московськими військами р. Кінські Води (тепер р. Конка, притока Дніпра), кримські татари, щоб пинити наступ, підпалили степ. 17.6.1687 у зв'язку з нестачею провіанту і корму для коней, не дійшовши 200 км до Криму, В. Голіцин віддав наказ повернутися назад. Всю вину за невдалий похід московське командування переклало на гетьмана І. Самойловича, якого було скинуто з гетьманства і на його місце обрано І. Мазепу. Ранньою весною 1689 розпочався другий кримський похід московської армії та українських козаків (40 тис. чол.) під командуванням В. Голіцина та І. Мазепи. Після запеклого бою з загонами кримських татар в урочищі Зелена Долина об'єднані армії продовжили наступ і 20.5. підійшли до Перекопу. Однак В. Голіцин не наважився штурмувати добре укріплене місто. 21.5. московське командування прийняло рішення припинити похід і повернутися у Лівобережну Україну. Участь козацьких військ у К.п. і воєнних діях у Криму в 1736-38, повне забезпечення українськими селянами потреб московської армії у провіанті, фуражі й конях, відіграло вирішальну роль в оволодінні Російською імперією Українським Причорномор'ям, а згодом і Кримом.

КРИМСЬКІ ПОХОДИ 1736-38 - спільні воєнні походи російських і українських військ проти Кримського ханства під час австро-російсько-турецької війни 1735-39. У травні 1736 російсько-українська армія під командуванням Б. Мініха та наказного гетьмана Я. Лизогуба 20(31).5.1736 штурмом здобула Перекоп, 5(16).6. -Козлов (Євпаторію), 17(28).6. - Бахчисарай. Під час здобуття Козлова був смертельно поранений миргородський полковник П. Апостол (див. *Апостоли*). Через велику спеку, нестачу води і провіанту, а також сильну епідемію холери, об'єднані війська відступили до Лівобережної України. В 1736 з фортеці Азов (зайнятий Донською армією в червні 1736) розпочався новий похід. Напоч. червня 1736 російсько-українські війська під командування П. Лаосі форсували Сиваш, а 14.7. розбили загоны кримського хана і зайняли Карасубазар. Проте віддаленість баз постачання змусили командування припинити військові дії і віддати наказ відступати назад. Черговий похід російсько-української армії на Крим у червні-липні 1738 завершився невдачею. Участь у цьому поході брав визначний український козацький літописець Г. Граб'янка, який був тяжко поранений в одному з боїв і невдовзі помер.

КРИП'ЯКЕВИЧ ІВАН ПЕТРОВИЧ (25.6.1886 -21.4.1967) - визначний український історик, дійсний член НТШ (з 1911), академік АН УРСР (з 1958). Н. у м. Львові у сім'ї священика. В 1904-09 навчався на філософському ф-ті Львівського ун-ту. В студентські роки брав активну участь в боротьбі за український університет, займався культурно-освітньою діяльністю, в 1908 організував «Просвітній кружок», тісно співпрацював з «Просвітою». Наукову діяльність розпочав під керівництвом М. Грушевського, став одним з найвидатніших його учнів. З 1905 почав друкувати свої наукові статті у періодичному виданні *Наукового Товариства ім. Т. Шевченка* - «Записки НТШ» (з 1934 - редактор). У 1911 захистив докторську дисертацію та тему «Козаччина і Баторієві вольності», і незабаром був обраний дійсним членом НТШ. Викладав історію в *Академічній гімназії* у Львові (1912-14), згодом - в гімназіях Рогатина і Жовкви. Багато співпрацював в українських періодичних виданнях, що видавалися в *Західній Україні* - «Письма з Просвіти», «Молода Україна», «Літературно-Науковий Вісник» та багатьох ін., редагував журнал «Дзвіночок» (1911-14) та «Ілюстрована Україна» (1913-14). У 1918-19-приват-доцент Кам'янець-Подільського Українського Державного Університету. В міжвоєнний період плідно займався науково-педагогічною роботою. У 1921-24 -професор Львівського (таємного)

Українського Університету (секретар сенату ун-ту), в 1934-39 викладав історію України в Богословській Академії у Львові, тісно співпрацював з Науковим Товариством ім. Т. Шевченка (з 1920 був секретарем історичної секції, 1924 редагував «Записки НТШ», з 1934 - голова історичної секції). В 1920-30-х рр. К. вів широку національно-громадську роботу. В 1921-22 працював у Комітеті охорони військових могил, який займався пошуком і впорядкуванням українських стрілецьких могил в Галичині, в 1923-25 брав участь у роботі туристично-краєзнавчого товариства «Плай», співпрацював з ж-лом «Політика» (1925-26). З жовтня 1939 К. - завідувач кафедрою історії України, професор (з 1941) Львівського ун-ту. В роки гітлерівської окупації працював редактором наукових видань Українського видавництва у Львові. У повоєнний час був звинувачений в «українському буржуазному націоналізмі» і зазнав переслідувань. У 1946 К. разом з частиною львівських науковців депортований до Києва. Деякий час займав посаду старшого наукового співробітника Інституту історії України АН УРСР. У травні 1948 К. дістав можливість повернутися до Львова. В 1951 очолив відділ Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові, в 1953-62 - директор цього інституту. Помер і похований у Львові. Найважливіші історичні праці К. присвячені періоду козаччини і Хмельниччини - «Матеріали до історії української козаччини» (1914), «Студії наддержавою Б. Хмельницького» (1925-31), «Богдан Хмельницький» (1954) та ін. К. - автор багатьох праць з історіографії («Українська історіографія»; 1923), археології, сфрагістики, історії культури («Історія української культури»; 1937), численних науково-популярних нарисів з історії України («Велика історія України»; 1935), «Історія українського війська» (1936, співавтор) та підручників «Оповідання з історії України», «Коротка історія України для початкових шкіл» (1918), «Огляд історії України» репетиторій для вищих клас середніх шкіл та вчительських курсів» (1919) та ін.

КРИЧЕВСЬКИЙ СТАНІСЛАВ-МИХАЙЛО [р. н. невід. - п. 21(31).7. (за ін. дан., 22.7.(1.8); 24.7(3.8).1649] - український військовий діяч, полковник чигиринський (1643-48) і київський (1648-49), один з найближчих сподвижників *Б.Хмельницького*. Походив із старого українського шляхетського роду на Берестейщині. Здобув добру освіту. Володів польською, німецькою, французькою та латинською мовами. Служив у польському коронному війську. В 1627 під час польсько-шведської війни очолював гусарську корогву. З 1643 - чигиринський полковник реєстрового козацтва, де сотником був Б. Хмельницький. У січні 1644 спільно з польськими військами розбив татарську орду під Охматовом. У жовтні 1647 взяв на поруки Б. Хмельницького, врятувавши його від розправи, яку готував над ним коронний хорунжий О. Конєцпольський. У травні 1648 під час Жовтоводської битви 1648 К. потрапив у татарський полон. Викуплений Б.Хмельницьким за 12 тис. злотих, приєднався до української армії. В 1648 призначений київським полковником. За дорученням Б. Хмельницького вів переговори з кримським ханом про можливість спільної боротьби проти Речі Посполитої. Влітку 1648 разом з полками М. Кривоноса та І. Ганжі боровся проти польських загарбників на Поділлі. Учасник *Пилявської битви 1648*, походу української армії в Галичину і облоги Замостя. В червні 1649 К., очоливши авангард української армії, змусив польські війська під командуванням С. Лянцкоронського відступити з-під Меджибожа, а на поч. липня 1649 брав участь у розгромі загонів Я. Вишневецького під Констянтиновом. У липні 1649 призначений наказним гетьманом 20-тисячної української армії, яка за дорученням Б. Хмельницького мала обороняти північні кордони України від нападу польсько-литовських військ під командуванням Я. Радзивілла. 21(31).7.1649 козацькі полки під командуванням К. були розбиті в бою під Лоєвим (тепер Белорусь) К. У ході бою був тяжко поранений і потрапив у полон. Відмовившись видати ворогові воєнні плани українського командування, заподіяв собі смерть.

КРІПОСНЕ ПРАВО - система правових норм, що встановлювали залежність селянина від феодала і право останнього на селянина-кріпака як на неповну власність. Покріпачення селян відбувалося поступово у тісному зв'язку з розвитком великого землеволодіння. Першими кріпаками були в Київській державі «посаджені на землю» *холопи*. «Руська Правда» законодавчо визначила їхнє безправне становище, як і становище кабальних людей (закупів, ізгоїв, рядовичів та ін.), що ставали кріпаками. Із загарбанням українських земель Литвою і Польщею процес закріпачення селян посилювався. Литовські великі князі і польські королі видавали жалувані грамоти феодалам на володіння землею і покріпачення селян. До кін. 16 ст. в Україні було покріпачено до 20% селянства. Ряд законодавчих актів (наприклад, Віслицько-Пйонтркувський статут 1368 для Галичини, що обмежив право переходу селян; Литовські статuti) встановлювали особисту залежність селян від феодалів. На українських землях у складі Великого князівства Литовського закріпачення селян розпочалося з 1447. Вважалися кріпаками і підсусідки (зубожілі селяни, які не мали власного господарства і жили в чужих дворах, «у сусідах»), загородники (збіднілі селяни, яким дозволялося освоювати цілині землі за межами орних полів), які прожили на панській землі 10 років і не повернули боргу. В 1543 всякі переходи селян від одного до іншого поміщика було заборонено. Невпинно зростала панщина (примусова дарова праця кріпосного селянина в господарстві поміщика), данина (курми, яйцями, коров'ячим маслом) і чинш (регулярний оброк грошима). «Устава на волоки» 1557 посилювала закріпачення селянства, значно збільшила державні податки, зобов'язала селян 2-3 дні на тиждень працювати на землі феодалів.

Після об'єднання Литви з Польщею за *Люблінською унією 1569* українське селянство було остаточно закріпачене артикулом короля Генріха Валуа 1573 і Литовським статутом 1588. Козацькі повстання кін. 16-першої пол. 17 ст. та національно-визвольна війна 1648-1657 під проводом Б.Хмельницького значно ослабили феодално-кріпосницьку систему в Україні, але не знищили її. Маєтки вигнаних польських магнатів, шляхти і католицької церкви перейшли в розпорядження «Скарбу Війська Запорізького», колишніх

кріпаків було перетворено на посполитих (звичайних) селян. Козацька старшина протягом другої пол. 17 - першої пол. 18 ст. зосередила в своїх руках величезні земельні володіння, заселені залежними від неї посполитими селянами. На вимогу старшини гетьман К. Розумовський в 1760 видав універсал (підтверджений 1763 царським урядом), який заборонив селянам переселятися на нові місця без письмового дозволу землевласника. На українських землях, які перебували в складі Російської імперії, К. п. було остаточно оформлене указом *Катерини II* (1783), за яким селян Лівобережної та Слобідської України було повністю позбавлено права переходу і на них поширено загальноросійські закони. Поміщик міг продати кріпака, обміняти на будь-яке майно, розлучити чоловіка з жінкою і батьків з дітьми.

У Галичині, на Буковині і Закарпатті, які перебували у склад Австрії також невпинно зростала панщина. Лише в 1836 видано закон, що встановлював розміри панщини, скасовував деякі другорядні повинності і забороняв поміщикам бити селян. *Революція 1848-49 в Австрійській імперії* змусила віденський уряд скасувати панщинні та ін. феодальні повинності по всій імперії, у т. ч. і на західноукраїнських землях. На східноукраїнських землях, що перебували у складі Російської імперії, К.п. скасувала селянська реформа 1861.

В. Кульчицький (Львів).

КРОМЕР МАРТИН (1512 - 23.3.1589) - польський хроніст. Н. в міщанській сім'ї. Навчався у Краківському і Болонському університетах. З 1579 - єпископ. Був секретарем польського короля *Сигізмунда II Августа*. Учасник дипломатичних місій. Автор історичної хроніки Польщі з найдавніших часів до 1505 (перше видання 1555), в якій подано відомості з історії України, та праці «Польща» (1575), що містить географічні та етнографічні дані про Україну. Праці К. використовували українські літописці 17 - поч. 18 ст.

Ф. Стеблій (Львів).

КРОНА (корона) - основна грошова одиниця Австро-Угорської імперії запроваджена в обіг у 1892. Золотий вміст К. становив 0,30488 г. К. ділилась на 100 гелерів. В обігу перебували золоті монети номінальною вартістю 100, 20 та 10 К., срібні монети - 5, 2, і К., розмінна монета з нікелю - 20 та 10 гелерів і з бронзи - 2 та 1 гелер. Попередні монети (австрійської валюти) прирівнювались по курсу до нових у такому співвідношенні: 1 гульден (флорин) = 2 К., 1 крейцер = 2 гелерам. Монети старих емісій перебували в обігу до 1899. Випускались також банкноти кронової валюти номінальною вартістю 1000, 100, 50, 20, 10, 2, і К. З 1901 вони вільно обмінювались на золото. В роки Першої світової війни 1914-18 обмін було припинено. На західноукраїнських землях грошові знаки австро-угорських емісій перебували в обігу до 1920, коли їх було замінено польськими марками.

КРУТИ - залізнична станція між Бахмачем і Ніжином, біля якої 17(30).1.1918 (надумку деяких дослідників - 16(29).1.1918) відбувся бій сотні Першої Військової школи ім. Б. Хмельницького та сотні Помічного Студенського Куреня проти наступаючих на Київ більшовицьких військ під командуванням П. Єгорова. В кін. грудня 1917 уряд радянської Росії розпочав відкриту агресію проти *Української Народної Республіки*. У січні 1918 декількох напрямків до Києва рвалися три більшовицькі армійські групи під загальним командуванням М. Муравйова (див. *Українсько-більшовицька війна 1917-21*). 14(27).1.1918 на українсько-більшовицький фронт в р-н Бахмача виїхав Помічний Студентський курінь на чолі з сотником Омельченком, сформований з студентів-добровольців Українського Народного Університету та Київського Університету ім. св. Володимира, учнів старших класів Української Кирило-Мефодіївської гімназії. 29.1.1917 бійці Студентського Куреня, учні Військової школи і невеликий відділ Вільного Козацтва (всього бл. 300 чол.) зайняли оборону обабіч залізничного полотна поблизу станції К. (у напрямі до станції Пліски). Вранці 17(30). 1.1918 більшовицькі війська (6 тис.чол.), які склалися з петроградських і московських червоногвардійців та матросів Балтійського флоту, розпочали наступ. Протягом 5 годин українські підрозділи стримували атаки ворога. Проте незабаром, скориставшись кількаразовою перевагою в чисельності, наступаючі зім'яли оборону і почали оточувати українські частини. Розуміючи безвихідність ового становища та небажаючи здаватися в полон ворогові, бійці Студентського Куреня пішли в багнетну атаку і були майже всі знищені. 27 студентів і гімназистів (серед них -Божко-Божинський, М. Лизогуб, О. Попович, В.Шульгин, П. Кольченко, М. Ганкевич, Тарнавський, Соколовський та ін.) були захоплені в полон. Перед стратою гімназист Пипський почав співати гімн «Ще не вмерла Україна», який підхопили всі засуджені на смерть. Після розстрілу більшовики не дозволили місцевим селянам поховати тіла загиблих. Декілька бійців, яким вдалося врятуватись, вночі розібрали залізничну колію і все-таки на кілька днів затримали наступ червоної гвардії. Після звільнення території України від більшовиків, за розпорядженням українського уряду, 19.3.1918 у Києві відбувся урочистий п'охорон 28 полеглих у бою під Кругами. Під час Служби Божої і на могилі співав студентський хор під керівництвом *О.Кошиця*. Траурну промову виголосив М. Грушевський. Загиблих було поховано з військовими почестями на Аскольдовій горі у Києві. В радянський час могили полеглих під К. було зруйновано. Сьогодні на місці останнього бою українських студентів під К. і на могилі героїв встановлено пам'ятні знаки.

КРУТНЕВИЧ ГАВРИЛО (рр. н. і см. невід.) -український козацький гетьман (1602-03, з перервами). Суперничав за гетьманську булаву з С. *Кішкою*. В 1601-02 К. у складі козацького війська під проводом С. Кішки брав участь у польсько-шведській війні, яку вів *Сигізмунд III Ваза* за шведський престол. Після загибелі С. Кішки в бою під Фелліном був втретє обраний гетьманом.

КРУШЕЛЬНИЦЬКА СОЛОМІЯ (23.9.1872 -16.11.1952) - видатна українська співачка (лірико-драматичне сопрано), педагог. Н. у Білявинцях (тепер с. Бучацького р-ну Тернопільської обл.). У 1893 закінчила Львівську консерваторію (клас співу В. Висоцького). У 1893 вперше виступила на оперній сцені Львова в опері «Фаворитка» Г. Доницетті. В 1893-96 вдосконалювала вокальну майстерність у проф. Ф. Креспі у Мілані (Італія) та в 1895 вивчала партії в операх Р. Вагнера у Відні. Володіла винятковими природними вокальними і сценічними даними, опанувала школу бельканто. З величезним успіхом співала на оперних сценах провідних театрів світу, зокрема, у Львові (разом з О. Мишугою), Одесі (1896-97), Варшаві (1898-1902), Петербурзі (1901-02), Парижі («Гранд-опера», 1902), Неаполі (1903-04), Каїрі (1904), Александрії (1904), Римі (1904-05), Мілані («Ла Скала, 1898, 1904, 1907, 1909, 1915), Буенос-Айресі (1906, 1908, 1910-13) та ін. Виконала бл. 60 партій в операх «Запорожець за Дунаєм» (П. Гулака-Артемівського), «Аїда», «Трубадур», «Отелло» (всі - Дж. Верді), «Тоска» (Дж. Пуччіні), «Лоенгрін», «Тангейзер», «Загибель богів», «Зігфрід», «Трістан та Ізольда» (всі - Р. Вагнера), «Соломея» та «Електри» (Р. Штрауса), «Євгеній Онегін» і «Пікова дама» (П. Чайковського) та ін. Вершиною вокальної майстерності К. стало виконання партії Мадам Баттерфляй в однойменній опері Дж. Пуччіні. Пропагувала за кордоном українські народні пісні та твори українських композиторів (М. Лисенка, Д. Січинського, О. Нижанківського, А. Вахнянина). Майже щороку протягом 1894-1923 К. спільно з О. Мишугою та М. Менцинським виступала з концертами, присвяченими вшануванню пам'яті Т. Шевченка, у містах Галичини і Буковини. Підтримувала тісні дружні зв'язки з В. Стефаніком, М. Лисенком (присвятив К. три романси), О. Кобилянського, Н. Кобринською, Е. Карузо, Дж. Печінні, Р. Леонкавалло, Тіта Руффо, М. Батістіні, А. Тосканіні, ф. Шаляпіним, листувалася з І. Франком, М. Павликом та ін. визначними діячами української культури. В 1939 К. повернулася в Україну. Викладала вокал у Львівській консерваторії (з 1946 - професор). Померла у Львові. Похована на Личаківському кладовищі.

О. Рибак (Львів).

КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ АНТІН (4.8.1878 -23.10.1937) - відомий український письменник, громадсько-політичний діяч і педагог. Н. у м. Ланцуг (тепер Жешувське воєводство, Польща). Навчався в Перемишльській гімназії. Вищу освіту здобув на філософському ф-ті Львівського унту. К. займався педагогічною діяльністю у Станіславові, Коломиї, Стрию, де працював вчителем та директором гімназії. Був особисто знайомий з І. Франком, М. Павликом, Н. Навроцьким, М. Терлецьким, К. Студинським. К. - один з відомих діячів культурно-освітнього руху в Галичині в кін. 19 - на поч. 20 ст. Брав активну участь у заснуванні осередків «Просвіти» та спортивно-молодіжних філій «Січей» і «Соколів», виступив ініціатором створення педагогічного товариства «Учительська Громада». В 1900-02 К. був одним з членів групи української молоді, яка гуртувалася навколо журналу «Молода Україна». Належав до провідних членів Української Радикальної Партії в Галичині. В 1918-19 входив до складу *Української Національної Ради ЗУНР-ЗОУНР*. З квітня 1919 К. очолював Міністерство освіти УНР в уряді Б. Мартоса. В жовтні 1919 К. був змушений емігрувати. Жив у Відні, займався, в основному, літературною діяльністю. В 1924 повернувся в Галичину. В 1929-33 редагував журнали радянофільського напрямку «Нові Шляхи» (1929-32) і «Критика» (1933). З часу свого перебування в *Західній Україні* зазнавав постійних переслідувань з боку польських окупаційних властей. У травні 1934 К. на запрошення уряду УСРР переїхав разом із сім'єю на постійне місце проживання до Харкова. В листопаді 1934 К. разом з синами Тарасом та Іваном було заарештовано. На судовому процесі (13-15.12.1934) Тарас та Іван К. разом з відомими письменниками Г. Косинкою, Д. Фальківським, О. Влизьком звинувачені у керівництві підпільною націоналістичною організацією, зв'язках з *Організацією Українських Націоналістів*, були засуджені до смертної кари і 17.12. розстріляні. К. після перегляду його справи в березні 1935 був засланий на 10 років на Соловки. 23.10.1937 трійкою УНКВС по Ленінградській обл. К. був винесений смертний вирок, який був в той же день виконаний. Посмертно реабілітований у жовтні 1957. Інші члени родини К. також були заарештовані та загинули в концтаборах (дружина Марія, дочка Володимира, сини Богдан і Остап).

КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ ІВАН (12.11.1905 -17.12.1934) - відомий український поет, літературний критик. Син А. Крушельницького. Н. у Рогатині (тепер Івано-Франківська обл.). Після закінчення в 1927 Віденського ун-ту, деякий час працював у Стрию. З 1929 допомагав батькові видавати у Львові радянофільський журнал «Нові Шляхи» (виходив у 1929-32). Літературну діяльність розпочав у серед. 1920-х рр. У 1931 видав «Альманах нового мистецтва», що об'єднував митців-новаторів. У 1932 виїхав на лікування до СРСР. Декілька місяців провів у Сухумі, згодом переїхав до Харкова. Деякий час працював в Інституті історії матеріальної культури ВУАН. У 1933 заарештований і звинувачений в підготовці терористичних акцій проти керівників радянської влади. 13-15.12.1934 виїздна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР К. разом з братом Тарасом, Г. Косинкою, Д. Фальківським, О. Влизьком, Ю. Бачинським та ін. були засуджені до смертної кари і страчені (розстріляні). Реабілітований у січні 1958. Автор поетичних збірок: «Весняна пісня» (1924), «Юний спокій» (1929), «Бурі і вікна» (1930), драматичних поем «Спір за мадонну Сільвію» (1930) і «На Скелях» (1931).

КУБАЛЯ ЛЮДОВІК (9.9.1838 - 30.9.1918) - польський історик, дослідник середньовічної історії, Н. ус. Кам'яниці Лімановецького повіту. Навчався у гімназії в Новому Санчу (Польща), а також у Краківській гімназії св. Анни. В 1857 записався на юридичний ф-тет Ягеллонського ун-ту у Кракові. Наступного року перевівся на філософський ф-тет Віденського ун-ту, який закінчив у 1861. Викладав історію в Ягеллонському ун-ті. Був членом Краківського Таємного Комітету, організував багато політичних акцій, спрямованих проти австрійської влади та брав участь у підготовці повстання у Західній Галичині. У грудні 1863 заарештований і

засуджений на 5 років, однак через рік амністований. Після звільнення працював у Ягеллонському ун-ті, де 1867 захистив докторську дисертацію «Stanislaw Orzechowski, gzez historyczno-literacka». В 1868 переїхав до Львова. Викладав у Третій гімназії ім. Франца-Йосифа, пізніше - у Золочівській гімназії (1874-75), згодом - знову повернувся до Львова, з 1883 до кінця життя завідував бібліотекою Павліковських у Львові. Того ж року був обраний членом-кор. Академії Наук у Кракові, а з 1901 - дійсним членом. У 1891 намагався отримати кафедру при Львівському ун-ті, але невдало. Невдовзі К. було надано титул *honoris causa* цього університету. На засіданні Історико-Філософської секції *Наукового Товариства* ім. Г. Шевченка у Львові 25.2.1914 вченого обрали дійсним членом. Помер у Львові. Праці К. переважно стосувалися часів правління королів *Володислава IV Вази* і *Яна II Казимира*. Збірка статей «Szkice historyczne» вийшла у Львові в 1880, згодом з'явилася монографія «Jerzy Ossoliski» (1883). Особливу увагу дослідника привернули Північні війни Речі Посполитої в другій пол. 1650-х рр. Цій темі було присвячено чотири великих праці: «Wojna moskiewska г. 1654-1655» (Варшава, 1910), «Wojna szwecka od f.1655 do Г.1656» (Львів, без року), «Woina brandeburska i najazd Rakoszego w Г.1656 i 1657» (Львів, 1917) та «Wojna Dunskie i pokoj Oliwski, 1657-1660» (Львів, 1922).

Я. Федорук (Львів).

КУБІЙОВИЧ ВОЛОДИМИР (23.9.1900 -2.11.1985) - визначний український громадсько-політичний діяч, географ і демограф, дійсний член *Наукового Товариства ім. Т. Шевченка* (з 1931). Н. у Новому Санчі (тепер Польща) в українсько-польській родині. З 1918 навчався в Ягеллонському ун-ті у Кракові (перервані війною студії продовжив у 1919-23). Під час українсько-польської війни 1918-19 служив в артилерії *Української Галицької Армії*. В 1928-39 - доцент Краківського у-ту. Виступав на Міжнародних конгресах у Празі (1932), Варшаві (1934) та Болгарії (1936). Вів наукову дискусію (з часом набрала політичного забарвлення) з відомими польськими професорами Ю. Смоленським і Я. Ромерем, яких звинуватив у фальсифікації статистичних даних в їх дослідженнях. Займався вивченням українських етнічних земель у складі Польщі, Чехо-Словаччини та Румунії. У своїх дослідженнях послідовно відстоював геополітичні інтереси України, за що в 1939 був звільнений з ун-ту. З 1940 - професор *Українського Вільного Університету*. Активний учасник українського національно-визвольного руху. В серед. квітня 1940 очолив Український Центральний Комітет у Кракові, який координував діяльність українських громадсько-культурних організацій у *Генеральній Губернії*. У квітні 1943 став одним з ініціаторів створення і головою Військової Управи (ВУ) у Львові, яка здійснила організаційні заходи по формуванню першої Української Дивізії Української Національної Армії (див. *Дивізія «Галичина»*). В 1944-45 К., будучи провідним членом Українського Національного Комітету, докладав багато зусиль по організації частин Української Національної Армії. У 1944 К. звернувся із закликом припинити українсько-польське збройне протистояння. В роки Другої світової війни 1939-45 допоміг уникнути арешту гітлерівськими спецслужбами бл. 300 особам (в більшості, євреям). З 1945 жив в еміграції у Німеччині і Франції, де займався, в основному, науковою діяльністю. В 1947-51 - генеральний секретар НТШ за кордоном, а з 1952 - голова НТШ у Європі. Помер у Сарселі (Франція).

Автор бл. 80 наукових праць з географії і демографії України - «Територія і людність українських земель» (1935), «Атлас України і сумежних країв» (1937), «Географія українських і сумежних земель» (1938, 1943), «Українські етнічні групи Півд.-зах. України (Галичини)» (1953) та ін., настінних географічних карт України і Галичини. К. - головний редактор унікального видання довідникового характеру «Енциклопедія Українознавства» (Париж-Нью-Йорк, 1955-84), автор численних статей у ній. Перевидання «Енциклопедії Українознавства» - розпочато в 1993 у Львові. Залишив спогади «Мені 70» і «Українці в Генеральній Губернії 1939-41» (1975).

КУЗЕМСЬКИЙ МИХАЙЛО (20.2.1809 -5.12.1879) - український церковний і політичний діяч. Н. у с. Шибалині Бережанського округу в Галичині. Закінчив Бережанську гімназію, Львівський ун-тет (богослов'я). З 1833 по 1836- священик у містечку Заліщики на Тернопільщині. Згодом займав різні пости в управлінні Львівської греко-католицької архієпархії: сповідника при соборі св. Юра у Львові (1836), канцлера консисторії (1837-42), каноніка, пралата-схоліарха (1842-48). Відаючи шкільництвом, спричинився до заснування значної кількості народних (парафіяльних) шкіл в Галичині. У 1848-49 - заступник голови, у 1849-51 - фактичний голова Головної *Руської Ради* у Львові. Один з ініціаторів скликання Першого з'їзду української інтелігенції у Львові (жовтень 1848), заснування *Галицько-Руської Матиці* (був її першим головою), відкриття *Народного Дому* у Львові (1848). З 1856 - пралат-кустос (хранитель), з 1865 - архідіакон, генеральний вікарій і офіціал митрополії. Після смерті митрополита М. *Левицького* управляв митрополією (1858-60). У 1859 - активний учасник боротьби проти наміру урядових кіл перевести галицьке письменство на латинський алфавіт (див. «Азбучна війна»). Від 1861 - депутат Галицького крайового сейму. У 1868-71 холмський останній греко-католицький єпископ. З 1871 жив у Львові, згодом - у с. Ляшках Горішніх.

Ф. Стеблій (Львів)

КУІНДЖІ АРХИП ІВАНОВИЧ [квітень 1841; за ін. дан., 1842 - 11(24).7.1910] - видатний український живописець-пейзажист, педагог. Н. ум. Маріуполі. Грек за походженням. Живопису навчався, в основному, самостійно. Деякий час займався в майстерні І. Айвазовського. В 1868 вчився в Петербурзькій АМ. З 1875 - член Товариства пересувних художніх виставок. Викладав у Петербурзькій АМ, з 1882 - професор, з 1893 - дійсний член Академії, а з 1894 - керівник художньої майстерні. В 1897 звільнений за підтримку студентських виступів. К. був ініціатором створення Товариства художників (1909; пізніше - Товариства ім. А. Куїнджі), яке

об'єднувало живописців-пейзажистів. Серед учнів К. - О, Борисов, К. Богаєвський, А. Рилов, В. Пурвіт та ін. Помер і похований в Петербурзі. Написав сповнені урочистості й оптимізму картини української природи, розкрив її поезію і красу. Найвизначніші твори: «Степ» (дві картини, 1875), «Чумацький шлях» (1875), «Українська ніч» (1876), «Березовий гай» (1879), «Місячна ніч на Дніпрі» (1880), «Дніпро вранці» (1881), «Дуби», «Захід сонця в степу» (обидві - бл. 1900), «Нічне» (1905-08) та ін.

КУЛАГА ЗАХАР (р. н. невід. - п. 1589; за ін.дан., 1586) - український козацький гетьман (1589, за даними Д. Яворницького; 1586 - М.Грушевського). Вперше згадується в козацькому реєстрі у 1581. У 1589 очолив морський похід запорожців (800 чол.) на Козлів (Газлев, тепер Євпаторія). Загинув у бою з татарськими загонами калги Феті-Гірея.

КУЛАГА-ПЕТРАЖИЦЬКИЙ ІВАН (Калуга-Петрицький, Петражицький-Кулага; р. н. невід. -п. 1632) - козацький гетьман (1631-32). Прихильник політики гетьмана *М.Дорошенка*, спрямованої на досягнення порозуміння між польським урядом і Військом Запорзьким. У 1625-26 очолював залог реєстрових козаків на Запоріжжі. У 1631 К.-Л., будучи обраний гетьманом, проводив лояльну політику по відношенню до Польщі, намагаючись шляхом компромісів відстояти козацькі права. Захищав інтереси української православної церкви. Добився участі влітку 1632 на польському сеймі козацьких делегатів, які поставили вимогу про допуск козаків до вибору нового короля *Владислава IV Вази* і справедливого вирішення релігійного питання. В березні 1632 зобов'язався захищати православну церкву зброєю. У вересні 1632 на козацькій раді на Масловому Ставі (тепер с. Маслівка Миронівського р-ну Київської обл.), запідозрений, очевидно, у спробі укласти угоду про умови нормалізації релігійних відносин з представниками греко-католицької церкви, був усунений з гетьманства. Через деякий час К.-Л. стратили у Каневі.

КУЛІШ МИКОЛА ГУРОВИЧ (5.12.1892 -3.11.1937) - визначний український драматург. Н. у с, Чаплинці Таврійської губ. Навчався в Олешківському (тепер Цюрюпинськ Херсонської обл.) восьмикласному у-щі, згодом - у гімназії. В 1913 вступив до Одеської школи прапорщиків. Учасник Першої світової війни 1914-18. З поч. 1918- голова Олешківської ради робітничих і селянських депутатів. У 1919-21 служив в армії, брав участь в боях з денікінцями, з 1920 -начальник штабу Дніпровського селянського полку. Після демобілізації керував органами народної освіти в Олешківському повіті, редагував газету «Червоний Шлях» у Зінов'євську (тепер Кіровоград). У 1922 працював у губернському відділі народної освіти в Одесі. В 1924 написав п'єсу «97», в якій розповів про голод 1921-22 на Херсонщині. Постановки цього твору та п'єси «Комуна в степах» (1925) на харківській сцені принесли К. загальне визнання. В 1925 переїхав до Харкова, де зблизився з М. Хвильовим та Л. Курбасом. У 1920-х рр. належав до літературних організацій «Гарт» та «ВАПЛІТЕ*» (листопад 1926 - січень 1928 - президент). У 1926-28 К. входив до складу редакційної колегії журналу «Червоний Шлях», з кін. 1929 - член президії нового літературного об'єднання «Пролітфронт». Виступив одним з творців нового українського театру. Перші п'єси «97» (1924), «Комуна в степах» (1925) переважно реалістично-побутового характеру, комедія-фарс «Хулій Хурина» (1926) має експресіоністичні риси; «Зона» (1926) - гостра сатира на партійних кар'єристів, комедія «Отак загинув Гуска» (1927) має елементи символізму. Творчою вершиною стали п'єси «Народний Малахій» (1928), «Мина Мазайло» (1929). Тема цих п'єс - облудність ідеалів комуністичної революції, національне пристосуванство і фальш міщанського середовища. «Патетична соната» (1929) показує боротьбу трьох сил - комуністичної, білогвардійської і національно-патріотичної у 1917-18. У п'єсі використано засоби тогочасної експериментальної драми у поєднанні з традиційним українським театром (вертеп). У 1930-х рр. написав п'єси «Маклена Граса» (1933), «Процай село» (1933), «Поворот Марка» (1934), «Вічний бунт» та ін. Твори К. гостро критикувала офіційна критика. Більшість творів К. були поставлені на сцені театру «Березіль» Л. Курбаса. У грудні 1934 драматурга було заарештовано, звинувачено у приналежності до терористичної організації і зв'язках з ОУН. Під час судового процесу по «Справі боротьбистів» у березні 1935 К. засуджений до 10 років соловецьких таборів. На Соловках утримувався в суворій ізоляції. У листопад 1937 К., *В.Підмогильний*, *Ю.Мазуренко*, Г. Епік за постановою особливої трійки УНКВС по Ленінградській обл. від 9.10.1937 були розстріляні (за деякими дан., скинуті з баржі у море).

О. Рибак (Львів).

КУЛІШ ПАНТЕЛЕЙМОН ОЛЕКСАНДРОВИЧ [літ.псевд. Панько Казюка, Данило Юс, Павло Ратай, Хуторянин та ін.; 27.7(8.8).1819 -2.2(14.2.)1897] - відомий український письменник, історик, етнограф, літературний критик та перекладач. Н. у с. Вороніж Глухівського повіту на Чернігівщині (тепер Вороніж Шосткинського р-ну Сумської обл.). Закінчив Новгород-Сіверську гімназію. Після відкриття Київського університету св. Володимира К. записався спочатку на філологічний, а згодом на юридичний ф-тет, де слухав лекції проф. *М.Максимовича*. Важкі матеріальні умови не дозволили К. закінчити навчання. За рекомендацією М.Максимовича у 1842 К. призначили на посаду вчителя у дворянській школі в Луцьку. Незабаром переїхав до Києва, де одержав посаду вчителя у дворянській школі на Подолі. В цей час він багато подорожував по Київщині, записав чимало народних пісень, легенд, переказів. Впродовж 1843-45 К. підтримував дружні стосунки з *І.Шевченком*, *М.Костомаровим*, *В.Білозерським*, *М.Гулаком*, *О.Марковичем*. В кін. 1845 став одним з засновників *Кирило-Мефодіївського Братства*. У 1845 К. переїхав до Петербурга, де одержав посаду вчителя російської мови для студентів-іноземців при ун-ті. Перебуваючи у Петербурзі, продовжував підтримувати тісні зв'язки з кирило-мефодіївцями, регулярно листуючись з ними. За рекомендацією Петербурзької Академії Наук К. у 1847 виїхав у наукове відрядження за кордон. Незабаром у зв'язку з розгромом Кирило-Мефодіївського Братства був заарештований у Варшаві й ув'язнений в

Петропавлівській фортеці. Після закінчення слідства засланий до Тули. Згодом повернувся до Петербурга, де розпочав активну літературну та видавничу діяльність. За короткий час опублікував «Записки о Южной Руси» (т.т. 1-2, 1856-57), історичний роман «Чорна рада» (1857), «Граматику». Заснував власну друкарню, видав бл. 40 дешевих книжок під загальною назвою «Сільська бібліотека». З початком видання у Петербурзі журналу «Основа» (редактор В. Білозерський) К. став його активним дописувачем, поміщаючи на сторінках часопису публіцистичні статті, історичні розвідки, поезії, поеми, повісті. Після видання *Валуєвського указу 1863* і початку переслідування українського друкованого слова, К. у 1864 змушений був погодитись на переїзд до Варшави. В 1867 К. за зв'язки з політичними діячами Галичини та публікацію творів в українських виданнях зазнав переслідувань і був змушений залишити державну службу і емігрувати. В 1868-71 К. перебував за кордоном. В основному, жив у Галичині, де активно включився в політичне життя, співпрацював з галицькими народовцями, Підтримував тісні контакти з українським фізиком *І. Пулюєм* та письменником *О. Барвінським*. Повернувшись з-за кордону у 1871, К. оселився у Петербурзі. Працював у Міністерстві шляхів, редагував офіційний журнал міністерства. Розпочав друкування своєї історичної праці. «История воссоединения Руси» (тт. 1-2, 1874; т. 3, 1877). У 1876 опублікував розвідку «Мальована Гайдамаччина», в якій різко засудив козацтво та гайдамацький рух. На відміну від Т.Шевченка та М.Костомарова, К. вважав козацтво руйнівною силою, яка, не маючи уявлення про державу, нищила здобутки культури. Разом з тим, він позитивно оцінював діяльність української шляхти та козацької старшини. Після видання Емського акту 1876 і у зв'язку з загостренням вимог цензури К. не вдалося опублікувати цілої низки своїх творів та одержати дозволу на видання журналу «Журнал П.А.Кулиша», який мав бути двомовним - українсько-російським. У 1881 К. востаннє побував у Львові, де опублікував «Зазивний лист до української інтелігенції», у якому закликав підтримувати національно-культурний рух у Галичині, захищений від царської цензури. Повернувшись у Наддніпрянську Україну, повністю відійшов від політичної діяльності. Оселився на хуторі Мотронівка біля Борзни (тепер Чернігівська обл.). Решту життя провів у важких матеріальних нестатках, однак не покидав ні літературної, ні науково-історичної праці. Написав тритомну працю про національно-визвольну війну під керівництвом Б.Хмельницького - «История отпадения Малороссии от Польши» (1889-90), збірки поезій «Хуторна поезія» (1882), «Дзвін» (1893), «Позичена Кобза» (1897). Перекладав твори Шекспіра, Байрона, Гете, Гейнета Шіллера. Помер і похований на хуторі Мотронівка.

КУЛЬЖИНСЬКИЙ СЕРГІЙ (1881 - 1938) -український військовий діяч, генерал-хорунжий АрміїУНР. В роки Першоїсвітової війни 1914-18-начальник штабу 12-ї кінної дивізії, полковник російської армії. В українських збройних силах з 1918. Влітку 1919 - командир 1-ї Окремої Волинської кінної бригади на більшовицькому фронті, начальник кінної старшинської школи Армії УНР. У 1920-23 К. - викладач Юнацької школи у Кам'янці-Подільському, таборам інтернованих українських частин у Ланцугіта Вадовицях. Жив і помер у Польщі.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

КУЛЬЧИЦЬКА ОЛЕНА(15.9.1877-8.3.1967)-український живописець і графік. Н. ум. Бережани (тепер Тернопільська обл.), лауреат Державної премії УРСР ім. Т.Шевченка (1967, посмертно). Художню освіту здобула, навчаючись у 1901-08 на художньому відділенні Львівської промислової школи та в 1903-08 у Віденській художньо-промисловій школі. Деякий час подорожувала, знайомлячись з творчістю видатних західноєвропейських митців. У 1920-30-Х рр. викладала малювання в гімназіях Львова і Перемишля. В 1945-51 - викладач Львівського поліграфічного інституту (з 1948 - професор). Померла і похована у Львові. Створила картини: «Діти на леваді» (1909), «Жнива», «Бабуся», «Діти з свічками» (всі - 1913); серії акварелей - «Народна архітектура Західних областей України», «Народний одяг Західних областей України» (1920-1 рр.); офорти, зокрема«Бора» (1911), «На панщині» (1918), «Проти бурі» (1928); гравюри на дереві («Довбуш», «Головач», обидві » 1910); ілюстрації до творів М.Коцюбинського («Тіні забутих предків», 1929), І.Франка та ін. В 1971 у Львові відкрито літературно-меморіальний музей художниці.

К. Кондратюк (Львів).

КУЛЬЧИЦЬКИЙ ЮРІЙ - ФРАНЦ (бл. 1640 -20.2.1692) - український вояк, купець, герой оборони Відня у 1683. Н. у с. Кульчицях біля Самбора (тепер Львівська обл.). У молоді роки під час однієї з сутичок з турками потрапив у полон. Пербуваючи в полоні, досконало вивчив турецьку мову, згодом добре оволодів угорською, румунською та німецькою мовами. Після звільнення з полону працював перекладачем з турецької мови у Віденському торговельному об'єднанні, що вело жваву торгівлю з країнами Сходу. Згодом сам став купцем.У серпні 1683 К. під час облоги турецькими військами Відня вступив до відділу добровольців. У ніч з 13 на 14.8.1683 за дорученням бургомістра Лібенберга К., вийшовши з обложеного міста, пробрався через турецькі лінії у табір князя Лотарінгського, що прибув на допомогу віденцям. К. повідомив союзників про становище в місті та виклав план координації бойовихдій противорога. 17.8.1683 К. повернувся до Віденя. Завдяки К. значно піднявся моральний дух захисників міста та австрійське командування налагодило постійний зв'язок за допомогою світлових сигналів з вежі св. Стефана зі ставкою союзницьких військ під командуванням *Яна III Собеського*, що мало вирішальне значення для завдання поразки турецькій армії .під Віднем (12.9.1683). Вдячні віденці подарували К. весь запас кави, захоплений у турецькому таборі, що дозволило йому відкрити у Відні першу в Європі кав'ярню. Помер К. від туберкульозу в 1692. З великими почестями його було поховано на цвинтарі біля собору св. Стефана у Відні. Ім'ям К. названо одну з вулиць австрійської столиці та на розі будинку неподалік від центру міста споруджено його бронзову статую (1885, скульп. І. Пендель).

В. Кульчицький (Львів).

КУМЕЙКІВСЬКИЙ БІЙ 1637 - бій між козацьким військом і польською армією в р-ні с. Кумейки (тепер Черкаського р-ну Черкаської обл.) під час національно-визвольного повстання 1637. Наприкінці травня 1637 у Правобережній Україні вибухнуло повстання під проводом П. *Павлюка* (Буга) проти польського панування. Незабаром повстання охопило і Лівобережну Україну, де діяли повстанські загони на чолі з полковниками *К.Скиданом* і *С.Биховцем*. На придушення повстання польський уряд кинув значні військові сили (у т.ч. частини угорських і німецьких найманців; всього бл. 16тис.чол.) під командуванням польового гетьмана *М.Потоцького*. Вирішальний бій відбувся 6(16).12.1637 біля с. Кумейки. В ході бою польським військам вдалося оточити повстанців. Збудувавши нашвидкоруч табір, козаки цілий день відбивали запеклі атаки шляхетської кінноти, яку підтримувала піхота і артилерія. Увечері П.Павлюк і К.Скидан з невеликими силами вийшли з табору і відступили до Чигирина, де надіялися з'єднатися з іншими повстанськими загонами та поповнити запаси пороху. Основні повстанські сили на чолі з Д.Гуною продовжували бій до пізньої ночі. На світанку 7(17).12. повстанці почали відступати до Черкас, а потім - до Боровиці (тепер село Чигиринського р-ну Черкаської обл.), де об'єдналися із загonom Павлюка. 10(20).12.1637 під Боровицею розпочався новий бій з польськими військами. Не маючи змоги силою зломити опір повстанців, М. Потоцький запропонував розпочати переговори. Під час переговорів П. Павлюка, а також ін. керівників повстання (*В.Томиленка*, *Г. Лихого*) було по-зрадницьки схоплено, відправлено до Варшави, де незабаром страчено. Д. Гуня і К. Скидан з частиною війська відступив на Запоріжжя. Незважаючи на поразку повстання, боротьба проти польських загарбників навесні 1638 розгорнулася з новою силою (див. *Острижина повстання 1638*).

КУНА - грошова одиниця часів *Київської держави*. Назва походить від шкірки куниці, яка відігравала важливу роль в процесі торгового обміну з країнами Арабського Сходу. Монетними еквівалентами К. були арабський куфичний дірхем, руський срібляник, західноєвропейський денарій. Часто термін К. був збірним поняттям для означення певної суми срібних монет. В II ст. К. складала 1/25 гривни і дорівнювала 2 резанам або 4-6 векшам (виверицям). У 12-13 ст. К. була урівняна з резаною і стала рівною 1/50 гривни. Термін К. до серед. 13 ст. часто живився і для означення слова «гроші», замінюючи термін «сребро» (срібло).

КУНИЦЬКИЙ СТЕПАН (р. н. невід. - п. 1684) - гетьман правобережних козаків. Служив у гетьмана *П.Дорошенка*. В 1683 призначений *Яном II Собеським* гетьманом правобережних козаків. Осівши в Немирові, проводив нову колонізацію розорених воєнними діями під час гетьманування П.Дорошенка і *Ю.Хмельницького* земель у Правобережній Україні. Почав відбудову старих козацьких міст - Корсуня, Богуслава, Мошнів. У кін. 1683 на чолі козацького загону здійснив похід у Пд. Молдавію. Успішно діяв в р-ні Бендер і Акерману. Однак, згодом натрапив на великі сили буджацьких татар і був змушений відступити. В 1684 убитий козаками у Могилеві-Подільському.

КУНЦЕВИЧ ЙОСАФАТ (світське ім'я Іван; 1580 - 12.11.1623) - український церковний діяч, греко-католицький архієпископ полоцький (з 1618). Н. у м. Володимирі-Волинському. В 1604 вступив у василіанський монастир св. Трійці (за ін. дан., св.Софії) у Вільно (тепер Вільнюс, Литва). З 1607 К. разом з *В. Рутським* реорганізував чернече життя, упорядкував монастир і запровадив сувору чернечу дисципліну. В 1609 став священником, а в 1613 після призначення Київським греко-католицьким митрополитом *В. Рутського* - архімандритом, з 1618 - греко-католицький архієпископ полоцький. Сприяв піднесенню освітнього рівня духовенства та поглибленню релігійності населення. Активна діяльність К., спрямована на поширення впливу греко-католицької церкви, викликала невдоволення серед противників унії. 12.2.1623 К. був підступно вбитий у Вітебську. К. - автор ряду полемічних творів «О фальшованю писем словенских», «О старшинстві св.Петра», «О крещенні Владимира», «Катехизис» та ін. Канонізований церквою в 1867.

КУРАКІН ОЛЕКСІЙ БОРИСОВИЧ (1759 -1829) - російський державний діяч, князь. У 1802-08 К. був генерал-губернатором *Лівобережної України*. Під час свого правління відзначався прихильним ставленням до українських національних традицій, чим заслужив повагу серед громадських кіл. У 1804 І. Котляревський написав «Пісню на Новий 1805 год нашому пану і батьку Олексію Борисовичу Куракіну» (вперше надрукована в 1869 Я. Головацьким у журналі «Пчола»). Згодом К. був призначений міністром внутрішніх справ Російської імперії.

КУРБАС ЛЕСЬ [Олександр Степанович; 25.2.1887 - 3.11.1937) - визначний український театральний діяч та режисер. Н. у Самборі. (тепер Львівська обл.) в акторській сім'ї. Середню освіту здобув у Тернопільській гімназії. Оволодів російською, польською та німецькою мовами, самотужки вивчав англійську та норвезьку мови. В 1907-08 навчався на філософському ф-ті Віденського ун-ту, вивчав германістику і славістику. Великий вплив на формування світогляду молодого К. мали Гордон Х. Крег, М. Райнгард, П. Альтеборг і, особливо, А. Бергсон та Й. Кайнц. У 1908 К. перевівся на філософський ф-тет Львівського ун-ту. Одночасно працював у аматорському театральному гуртку товариства «Сокіл». Восени 1909 організував власний драматичний гурток при Львівському ун-ті. Після вбивства польськими шовіністами українського студентського діяча *А. Коцька* (1.7.1910) проти українських студентів розпочалися репресії, під час яких К. було виключено з ун-ту. В 1911 він знову короткий час перебував у Відні, де, мабуть, студіював у Віденській драматичній школі. Влітку 1911 К. було запрошено до гуцульського театру «Верховина» Г.Хоткевича, одним з режисерів. Брав участь у постановці вистав «Довбуш», «Непросте», «Гуцульський рік». У 1912-14 -актор Театру товариства «Руська Бесіда». У вересні 1915 організував у Тернополі трупу «Тернопільські театральні вечори». Наприкінці березня 1916 К. на запрошення М.Садовського переїжджає до Києва. На

київській сцені дебютував у ролі Степана в драмі «Невольник» М. Кропивницького. Згодом приєднався до групи випускників музично-драматичної школи, які створили «Молодий Театр», метою якого було виховання і розвиток акторських обдарувань молоді (серпень 1917 - квітень 1919). На сцені «Молодого Театру» К. поставив «Чорна пантера і білий ведмідь» В. Винниченка, «Молодість» М.Гальбе, «У гущі» Лесі Українки, «Драматичні етюди» О.Олеса, «Цар Бдіп» Софокла. У квітні 1919 наказом Театрального комітету при Народному комісаріаті освіти «Молодий театр» було об'єднано з Державним драматичним театром у Києві. Під час денікінської окупації Києва К. працював над оперою «Тарас Бульба» М.Лисенка. У червні 1920 колектив акторів на чолі з К. утворив Київський драматичний театр - Київдрамте, який здійснив постановку українською мовою вистави У. Шекспіра - «Макбет». Головну роль у ній грав сам К. - це був останній його акторський виступ у новій ролі, У травні 1921 колектив Київдрамте переїхав до Харкова як Державний мандрівний зразковий театр. Ідеєю К. в цей час було створення єдиної всеукраїнської театральної академії. Поступово ідея академії трансформувалася й оформилася у Мистецьке об'єднання «Березіль», до якого увійшло бл. 250 театральних діячів та акторів. Було утворено 5 майстерень, режисерську лабораторію, що готувала кадри для всіх театрів України, а також бл. 20 творчих дослідницьких комісій, станцій, бюро тощо. В першій пол. 1920-х рр. К. на Одеській кіностудії були поставлені фільми «Вендета», «Макдональд», «Арсенальці».

У березні 1926 на Всеукраїнській театральній нараді було вирішено перевести театр «Березіль» у Харків. У цей час на сцені театру поставлено ряд високохудожніх, часто гостро дискусійних вистав, серед них «Джіммі Хіггінс» за Е.Сінклером. «Золоте черевко» Ф. Кроммелінка, «Народний Малахій», «Мина Мазайло», «Маклена Граса» М. Куліша, «Диктатура» І. Микитенката ін. У кін. 1930 К. став керівником реорганізованого Харківського театру малих форм «Веселий пролетар», раніше з його ініціативи у Харкові було створено Театр української опери та Театр для дітей. Активна діяльність К. на ниві української національної культури, вже 1927 викликала необгоунтовані нападки і звинувачення у націоналізмі, формалізмі, відриві від радянської дійсності тощо. Було заборонено п'єсу А. Берга «Войцек», не попала на сцену і вистава М. Куліша «Патетична соната». З поч. 1931 почалося масове цькування К. До критики долучилися майже всі літературні групи, які «викривали змову» К. і М. Куліша. Сіялась недовіра до К. серед молодих акторів та режисерів. У вересні 1933 К. викликав до себе перший секретар ЦК КП(б)У П.Постишев, який вимагав від нього зректися помилок і засудити діяльність М. Хвильового та М.Скрипника, що К. відмовився зробити. 5.10.1933 на спеціальному засіданні народного комісаріату освіти було усунуто К. від обов'язків мистецького керівника театру «Березіль». Згодом його позбавили звання народного артиста УСРР, яке йому було присвоєно у 1925. В жовтні 1933 К. на запрошення мистецького керівника Державного Єврейського Театру Соломона Мі-хоелса виїхав до Москви з метою поставити на сцені «Короля Ліра» У. Шекспіра. 26.12.1933 по дорозі до театру його було заарештовано, а згодом заслано на північ у табори ГУЛАГУ. Розстріляний 3.11.1937 (офіційні радянські джерела подають дату 15.11.1942). В історію українського театру К. увійшов як його реформатор, організатор та режисер, який шляхом експерименту прищеплював йому нові ідеї та форми.

КУРБСЬКИЙ АНДРІЙ МИХАЙЛОВИЧ (1528 -1583) - московський політичний і військовий діяч, письменник-публіцист. Походив з роду смоленсько-ярославських князів. Здобув добру освіту (вивчав граматику, риторіку, астрономію і філософію). В 40-50-х рр.16 ст. обіймав вищі адміністративні і військові посади. В 1549 і 1552 брав участь у походах військ *Івана IV Васильовича* на Казань. На поч. Лівонської війни 1558-83 К. очолював (з 1561) московські війська в Прибалтиці. В 1562 здійснив похід на Вітебськ, згодом - призначений воеводою у Дерпт (тепер Тарту). Між К. та Іваном IV існували протиріччя з питань внутрішньої і зовнішньої політики, що в кінцевому результаті привело до переходу К. 30.4.1564 на службу до польського короля *Сигізмунда II Августа*. Оселився в Миляновичах біля Ковеля. Став членом королівської ради, отримав значні земельні володіння в Литві і в Україні (ут. ч.-м. Ковель). Бравучастю в воєнних діях проти Московії, очолюючи в 1564 одну з польських армій. В 1564-79 К. направив Івану IV чотири послання, в яких звинувачував його в жорстокості та невиправданих стратах. У 1573 написав політичний памфлет «Історія великого князя Московського», в якому виступав проти зміцнення самодержавної влади, відстоював право великої аристократії на управління країною. К. мав значний вплив на князя В.-К. *Острозького* в церковних справах.

КУРЕМСА (Куруміші, Хуруміші) - монголо-татарський темник, третій син Урдуя, внук хана Джучі, засновника Білої Орди. В 1252-54 здійснив похід на українські землі (Пониззя і Пд, Волинь), що входили до складу Галицько-Волинського князівства, але зазнав поразки від *Данила Романовича Галицького* та його синів Лева і Шварна. Був намісником (баскаком) Золотої Орди у Правобережній Україні. В 1258 (за ін. дан., 1260) замінений золотоординським темником *Бурундаєм*.

КУРИЛАС ОСИП (26.7.1870 - 25.6.1951) український живописець і графік, один з основоположників українського модерного релігійного мистецтва. Н. у м. Щирці на Львівщині (тепер Пустомитівського р-ну Львівської обл.). Мистецьку освіту здобув, навчаючись у Львівській художньо-промисловій школі (1895-90; за ін. дан., 1898-90). Під час Першої світової війни К. перебував у складі Пресової квартири (відділу) Українських Січових Стрільців на австро-російському фронті, де у польових умовах створив цілий ряд портретів, батальних картин та замальовок з стрілецького життя, зокрема картини «Маківка», «Битва на Лисоні» та ін. В міжвоєнний час працював у галузі жанрового та портретного живопису. К. - автор творів на релігійну тему («Богородиця», «Преображення») портретів (Т.Шевченка, 1918; А. Шептицького, князя Володимира,

автопортрету, 1948), жанрових полотен («Жебраки», 1895; «Сільськадівчина», 1898; «Бездомні», 1914; «Гуцульська пара», 1937; «На Гуцульщині», 1942; «Лісоруби», 1947 та ін.), ілюстрації до оповідань В. Стефаніка «Кленові листки» та «Новина», читанок та букварів. К. створив декілька відомих іконостасів у Галичині та Америці.

КУРІННИЙ ОТАМАН (курінний) - 1) У Запорізькій Січі (16-18 ст.) виборна службова особа, яка очолювала військово-адміністративну одиницю -*курінь*. Обирався на курінній козацькій раді строком на рік. Всього було 38 К. о. Здійснював управління справами куреня та видав його господарством. К.о. забезпечував курінь боєприпасами, харчами, паливом, перераховував гроші і майно козаків у курінній скарбниці, включав новоприбулих до козацьких списків (компугів), вирішував деякі судові справи у воєнний час. К.о. йшли у бій на чолі своїх куренів, показуючи приклад хоробрості й відваги для козаків. 2) У Гетьманщині в 17-18 ст.-К.о. очолював найвищу адм.-територіальну ланку -*курінь* (полк-сотня-курінь). Керував військовими, організаційними і адміністративними справами. Підпорядковувався сотенному правлінню. Призначався сотенною або полковою адміністрацією. 3) В *Армії Української Народної Республіки* 1917-21 -звання старшинського складу та функційне звання » УПА в 1942-44.

КУРІНЬ -1). У 16-18 ст. військово-адміністративна одиниця Запорізької Січі, що складалася з кількох сот козаків. Очолював К. *курінний отаман*. Кожний, прийнятий до козаків, входив до певного К. *Нова Січ* поділялася на 38 К. Кожний К. мав своє господарство і назву, найчастіше за назвою місцевості, з якої походили козаки цього К. -Полтавський, Уманський, Канівський, Корсунський, Батуринський та ін. 2). В адміністративно-територіальній системі Гетьманської держави з часів *національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького 1648-57* до остаточної ліквідації її політичної автономії К. - складова частина сотні. Кожний К. складався з 10-40 козаків. 3). Велика довгаста будівля, в якій жили козаки на Запорізькій Січі. 4). Тактичний підрозділ у *Легіон Українських Січових Стрільців, Армії Української Народної Республіки .Українській Галицькій Армії та в Українській Повстанській Армії.*

В. Кульчицький (Львів).

КУРІНЬ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ - одна з найкращих військових частин Армії Української Народної Республіки під час українських національно-визвольних змагань 1917-21. Сформований у грудні 1917 - січні 1918 з стрільців і старшин *Галицько-Буковинського Куреня Січових Стрільців*. Визначну роль у створенні куреня відіграли українські старшини *Є. Коновалець, Р.Дашкевич, І.Андрух, В.Кучабський, І. Чмола, О.Думін, Ф. Черникта* ін. (див. також *Галицько-Буковинський Комітет*). До складу куреня входило дві піхотні сотні (ком, сотн. *Р.Сушко* і сотн. *І.Чмола*), запасна сотня (ком. сотн., *В. Кучабський*), кулеметна сотня (сотн. *Ф. Черник*) та гарматна батарея (сотн. *Р.ДАШКЕВИЧ*). Особовий склад частини нараховував бл. 600 бійців. 6(19).1.1917 командантом куреня став *Є. Коновалець*, а начальником штабу - *А.Мельник*. Для вирішення найважливіших воєнно-політичних питань у курені було створено дорадчий орган - Стрільцьку Раду, до складу якої увійшли *Є.Коновалець, А.Мельник, Р.Дашкевич, Р.Сушко, Ф.Черник, К.Воевідка, В.Кучабський, П.Пасіка, А.Домарадський*. У січні-лютому 1918 КСС вів кровопролитні бої проти більшовицьких військ під командуванням *М. Муравйова* у Лівобережній Україні, на підступах до Києва і в самій столиці. 23.1.1918 сотня *Р. Сушка* виступила на Полтавщину. Загін січовиків на чолі з *О. Думіним* зайняв позиції біля Трипілля, а решта куреня під командуванням *І.Рогульського* обороняла північні околиці Києва. 20-22.1(2-4.2).1918 сотня *Р.Сушка* спільно з *Гайдамацьким Кошем Слобідської України* (команд. *С.Петлюра*) брала участь у придушенні антиурядового виступу частини робітників заводу «Арсенал». Відділ КСС забезпечував охорону уряду УНР, який в лютому 1918 був змушений залишити Київ і тимчасово виїхати на Волинь. На поч. березня 1918 КСС, Кіш Слобідської України і Окремий Запорізький Загін (ком. ген. *А.Прісовський*) визволили Київ від більшовицьких військ. 10.3.1918 КСС, який значно збільшив свій кількісний склад за рахунок добровольців, було розгорнуто у полк Січових Стрільців (див. *Січові Стрільці*).

«**КУРІНЬ СМЕРТІ**» - 1) Добровільні військові формування у 1917 в Україні, які створювалися для боротьби проти більшовиків. 2) Назва повстанського загону під командуванням *Є. Ангела*, який діяв проти більшовицьких і білогвардійських військ в 1918-19 на Чернігівщині.

КУРМАНОВИЧ ВІКТОР (26.11.1876 -18.10.1945) - український військовий діяч, генерал-четар УГА. Н. у с. Вільшаниці на Золочівщині (тепер Львівська обл.) у родині священика. В роки Першої світової війни командував полком на італійському фронті. В кін. 1918 - поч.1919 К. - командир групи «Північ» Української Галицької Армії, яка відзначилася успішними бойовими діями на українсько-польському фронті. Згодом очолював Перший Корпус УГА. В лютому-червні 1919 - начальник штабу *Начальної Команди УГА*. З 9.6. 1919 - член Ради Уповноважених Диктатора ЗО УНР-ЗУНР як головноуповноважений з військових справ ЗО УНР. У липні 1919 після переходу УГА за Збруч. К. був призначений заступником начальника (генерал-квартирмейстером) Штабу Головного Отамана об'єднаних українських армій. В еміграції жив у Австрії. З 1933 - член ОУН, очолював разом з *М. Капустянським* референтуру з військових справ ПУН в УВО-ОУН у Данцінгу. Займався перевишколом колишніх старшин УГА у станиці. В квітні 1945 заарештований радянськими спецслужбами у Відні. Помер у тюрмі в Одесі.

КУРОВЕЦЬ (Курівець) ІВАН (17.1.1863 -13.5.1931)- український громадсько-політичний діяч. Н. у Батятичах Кам'яно-Струмилівського повіту в Галичині (тепер Кам'яно-Бузький р-н Львівської обл.). У 1887 закінчив Медичну Академію у Відні. Працював лікарем в Калуші, став одним з засновників Народного Дому і філії Селянського банку в місті. Налігав до *Української Національно- Демократичної Партії* (з 1919 -

Української Трудової Партії). У 1908 і 1913 К. обирався депутатом галицького сейму. В 1918-19 очолював Державний Секретаріат охорони здоров'я в уряді К. Левицького. В 1920-х рр. -директор Народної лікарни у Львові, декан медичного ф-ту *Львівського (таємного) Українського Університету*, голова видавничої спілки «Діло» (1921-31). У 1925 К. виступив одним з засновників *Українського Національно-Демократичного Об'єднання*. В 1928 став депутатом варшавського сейму від УНДО, але незабаром подав у відставку. Автор наукових і популярних розвідок («Лікарський порадник» та ін.).

КУРУКІВСЬКИЙ ДОГОВІР 1625 - угода, укладена 26.10(5.11.) 1625 в урочищі Медвежі Лозки біля Курукового озера (поблизу сучасного Кременчука) між польським коронним гетьманом С. Конєцпольським та гетьманом М. Дорошенком під час *Жмайла повстання 1625*. За К.д. козацький реєстр збільшувався до 6 тис.чол. Встановлювалася платня в сумі 60 тис. злотих. Реєстровим козакам дозволяли обирати гетьмана, але затверджував його король. Козацькими правами мали користуватися лише реєстрові козаки. Козаки, які залишилися поза реєстром (бл. 40 тис.чол.), повинні були повернутися під владу панів. Всім учасникам повстання оголошувалася амністія. Козакам заборонялось вступати в зносини з іноземними державами та здійснювати військові напади на турецькі володіння. Умови К.д. не задовольняли основну масу козацтва. Нереєстрове козацтво не визнавало К.д. і продовжувало боротьбу.

КУРЦЕВИЧ-КОРІЯТОВИЧ ІОСИФ (світське ім'я Єзекиїл; р. н. невід. - п. 1642) - церковний православний діяч. Належав до литовського князівського роду. Здобув блискучу освіту. Закінчив Падуанський ун-тет (Італія). Прийняв чернецтво, згодом став архімандритом Запорізького Трахтемирівського монастиря, В 1620 висвячений Патріархом Єрусалимським Теофаном на єпископа Володимирського і Берестейського, однак через опір польської влади посісти кафедри не зміг. У листопаді 1620 К. разом з гетьманом П.Сагайдачним брав участь у роботі польського сейму, на якому порушувалось питання про визнання нової православної ієрархії. В 1625 виїхав до Московії і став єпископом Суздальським. У 1634 позбавлений сану і засланий у Соловецький монастир.

КУЧАБСЬКИЙ ВАСИЛЬ (псевд. Бука, Яструб, Бой; 4.11.1895 - п. бл.1945) - український військовий діяч, історик, дійсний член *Наукового Товариства ім. Т. Шевченка* (з 1938). Н. у с. Волиця бл. Пустомит на Львівщині. В 1905-13 навчався в *Академічній гімназії* у Львові, з 1913 на юридичному ф-ті Львівського ун-ту. В 1909 разом з І. Чмолюю і Ф. Черником організував таємний гурток «*Мазепинський мілітарний курс*», з 1911 належав до «*Пласту*». В 1913-14 К. був одним з активних учасників січово-стрілецького руху в Галичині. На поч. Першої світової війни 1914-18 вступив до *Легіону Українських Січових Стрільців*. У 1915-16 К. під час кровопролитних боїв з російськими військами під Болеховом і над Стрипою командував сотнею УСС. За хоробрість, проявлену в боях біля Семиківців, нагороджений Військовим Хрестом Заслуги 3-го класу. Вів велику просвітницьку роботу серед стрілецтва, друкував публіцистичні статті і новели у часописі «Шляхи», брав участь у виданні стрілецького сатиричного часопису «Самохотник». На поч. вересня 1916 сотні К. і А. Мельника відзначилися у боях за Лисоню неподалік Бережан (тепер Тернопільська обл.). 21.9.1916 К. потрапив у російський полон і був вивезений до табору для військовополонених біля Царицина (тепер Волгоград, Росія). На поч. січня 1918 К. у складі групи старшин (А.Мельник, Р.Сушко, М.Матчак, Д.Герчанівський та ін.) втік з табору і пробрався до Києва. 19.1.1918 разом з А. Мельником, Р.Сушком, І.Андрухом, Ф.Черником вступив до *Куреня Січових Стрільців*. У складі СС спочатку очолив запасну сотню, згодом - другий піхотний полк. Був членом Старшинської Ради СС. У січні-лютому 1918 стрілецька сотня під командуванням К. вела тяжкі оборонні бої на Подолі у Києві проти більшовицьких військ. У 1918-19 брав участь у боях проти Червоної Армії та Добровольчої Армії ген. Денікіна. У 1919 К. входив до складу української дипломатичної місії у Швеції. Після повернення в Україну брав участь в боях на українсько-польському фронті в Галичині (див. *Українсько-польська війна 1918-19*). У кін. 1919 К. у складі стрілецьких частин був інтернований у Луцьку. З весни 1920 перебував у Чехо-Словаччині. У липні 1920 став учасником засідання Старшинської Ради (Є.Коновалець, І.Андрух, М.Матчак, Я.Чиж) у Празі, на якій фактично було засновано *Українську Військову Організацію*. В 1920 повернувся в Галичину, був обраний до складу Начальної Команди УВО. Після замаху у вересні 1921 С.Федака на Ю.Пілсудського та воєводу О. Грабського К. було заарештовано і на деякий час ув'язнено. Після звільнення жив у Львові. В 1923-24 - співредактор першого націоналістичного журналу «Заграда» (гол. редактор Д.Донцов). У серед. 1920-х рр.емігрував до Німеччини, де закінчив Берлінський ун-тет і захистив докторську дисертацію з філософії. З 1935 викладав у Кільському ун-ті. Займався науково-публіцистичною діяльністю, був активним співробітником Українського Наукового Інституту в Берліні, друкувався в численних українських виданнях, зокрема «Літопис Червоної Калини», «Дзвони», «Мета», «Політика», «Записки Українського Наукового Товариства в Берліні», «Літопис політики, письменства і мистецтва» та ін. У міжвоєнний період брав участь у гетьманському русі. В роки гітлерівської окупації Польщі К. пропав безвісти (за деякими дан., переїхав до Відня, де був заарештований органами НКВС і розстріляний у Львові). Автор праць «Січові Стрільці. Воєнно- історичний нарис» (1937), «Українська дипломатія і держави Антанти в 1919»(1931), «Польська дипломатія і східно-галицьке питання на Паризькій мировій конференції в 1919» (1931), «Україна і Польща» (1933), «Західна Україна в боротьбі з Польщею і більшовизмом в 1918-23 роках» (нім. мовою, 1934), «Значіння ідей В'ячеслава Липинського» (1935), «Симон Петлюра в світлі історії» (1936) та ін.

КУЧМА ЛЕОНІД ДАНИЛОВИЧ (9.8.1938) -відомий український політичний і державний діяч, Президент України (з 1994). Н. у с. Чайкине Чернігівської обл. У 1960 закінчив Дніпропетровський ун-тет. За фахом -

інженер-механік. У 1960-1975 працював старшим інженером, ведучим конструктором, помічником головного конструктора конструкторського бюро «Південне». Довгий час працював технічним керівником Байконура. В 1975-82 - секретар первинної організації КПУ в КБ «Південне», 1982-86 - перший заступник генерального конструктора цього КБ, 1986-92 - генеральний директор ракетно-будівельного концерну «Південний машинобудівельний завод». З жовтня 1992 до вересня 1993 - прем'єр-міністр України. З 1993 - президент Українського союзу промисловців та підприємців. 10.7.1994 всенародним голосуванням обраний Президентом України. К. - кандидат технічних наук, академік Інженерної Академії України.

КУЧМАНСЬКИЙ ШЛЯХ - одне з відгалужень *Чорного шляху*, яким у 16 - першій пол. 18 ст. користувалися кримські і ногайські татари для розбійницьких нападів на Поділля і західноукраїнські землі. Починався від верхів'їв Інгулу (тепер. поблизу м. Вознесенська Миколаївської обл.), перетинав Пд. Буг і йшов у зх. напрямі на м. Бар (тепер Вінницька обл.). Біля Тернополя К. ш. з'єднувався з Чорним шляхом.

М. Пасічник (Львів).

КУШНІР МАКАР (10.8.1890-16.9.1951; псевд. В. Богуш, Я. Дуб, Якименко) - український політичний діяч і журналіст. Н. у Черкасах. Навчався у Петербурзькому ун-ті. Після Лютневої революції 1917 в Росії переїхав до Києва. Належав до *Української Партії Соціалістів-Федералістів*. У 1917-18 входив до складу *Української Центральної Ради* і *Малі Рад*. Співпрацював у офіційному органі УПСФ «Нова Рада» (1917-19), громадсько-політичній газеті «Трибуна» (1918-19), які виходили в Києві. В 1918 К. увійшов до складу делегації УНР на *Паризьку мирну конференцію 1919-20*. У 1920-х рр. перебував в еміграції у Парижі та Відні. Публікував статті у різноманітних періодичних виданнях, брав активну участь в українському національному русі за кордоном. Став одним з засновників *Організації Українських Націоналістів*. Учасник Першого Конгресу Українських Націоналістів у Відні (28.1.-3.2.1929). В 1929-38 - член Проводу організації, виконував функції головного судді. Керував роботою Українського Пресового Бюро у Женеві (видавало два інформаційно-політичні бюлетені франц. і англ. мовами), що інформували світову громадськість про справжню сутність польського і більшовицького окупаційних режимів в Україні та мету національно-визвольної боротьби українського народу. В 1929 К. в одній із своїх публіцистичних статей «Ліга визволення народів Східної Європи, Кавказу і Закаспію» висловив думку про необхідність створення єдиної політичної організації для координації національно-визвольної боротьби всіх поневолених більшовицьким режимом народів, що була реалізована створенням в листопаді 1943 Антибільшовицького Блоку Народів. У 1937 К. втратив зір і був змушений відійти від активної політичної діяльності. Жив у Бельгії, де і помер.

КУЩ ВІКТОР (10.9.1878 - 21.11.1942) - український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. у Симферополі. Закінчив Одеську піхотну військову школу, Академію Генштабу в Петербурзі. Учасник Першої світової війни 1914-18, полковник російської армії. В українських збройних силах з 1917- командир стрілецьких частин, булавний старшина *Запорізького Корпусу*. У 1918-19 на більшовицькому та денікінському фронтах. З вересня 1920 - начальник оперативного відділу Генштабу Армії УНР, Після поразки національно-визвольних змагань 1917-21 перебував у таборах інтернованих частин Тарнові, згодом у Каліші. Після ліквідації таборів 1924 став співзасновником української станиці в Каліші, членом і головою її управи. Був співорганізатором Українського Воєнно-Історичного Товариства в Польщі, головним редактором його друкованого журналу «Табір» (видавався 1923-26 у Каліші, 1927-39 у Варшаві). Автор великої кількості статей з питань військової історії, стратегії, тактики сучасних армій. Останні роки життя К. - член головної управи Українського Центрального Комітету. Помер і похований у Варшаві.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

КУЯВІЯ (Куябія, Куяба) - державне утворення у східнослов'янських племен 8-9 ст. Згадується у працях арабських і персидських географів 9-10 ст. поряд з *Артанією* і *Славією*. Більшість істориків вважає К. політичним об'єднанням слов'янських племен у Придніпров'ї, центром якого була Куяба (Київ).

КЮЛЬМАН РІХАРД (1873 - 1948) - німецький дипломат. У 1917-18- державний секретар міністерства закордонних справ Німеччини. 9.2.1918 підписав за Німеччину *Берестейський мир 1918*.

КЮЧУК-КАЙНАРДЖІЙСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1774 (Кучук-Кайнарджійський мирний договір) - договір, укладений між Туреччиною і Російською імперією 10(21).7.1774 у с. Кючук-Кайнарджі поблизу м. Селістрія (тепер на території Болгарії) після завершення російсько-турецької війни 1768-74. За умовами К.-К.м.д. *Кримське ханство* оголошувалося незалежною державою; Російська імперія приєднувала українські землі в межиріччі Дніпра і Пд. Бугу до узбережжя Чорного моря та частину морського узбережжя з фортецями Керч, Єнівале, Кінбурн і Азов; достаточо потрапляла під царську владу Велика і Мала Кабарда; російсько-турецький кордон на Пн. Кавказі встановлювався по р. Кубань. Договір передбачав відновлення Туреччиною автономії Молдавського князівства та Волощини, які фактично потрапляли під протекторат Російської імперії. Російським торговим судам дозволялося плавати у Чорному морі і вільно проходити через Боспор і Дарданели. К.-К.м.д. значно посилив агресивну колоніальну політику Росії на півдні України, створив передумови для зруйнування Запорізької Січі (1775), захоплення нею Кримського ханства і ліквідації кримсько-татарської держави (1783).

Л

ЛАВНИКИ - члени *лавних судів* у Речі Посполитій, які діяли і в Україні з 17 - до другої пол. 19 ст. у містах, що користувалися *Магдебурзьким правом*. Л. (засідателі) обиралися з представників заможної міської верхівки в кількості 7-13 чоловік. Підготовуванням війта розглядали цивільні і кримінальні справи міщан, а також населення підлеглих містові т. зв. міських сіл.

В. Кульчицький (Львів).

ЛАВНІ СУДИ - суди в Речі Посполитій, які діяли і в Україні у 17 - другій пол. 19 ст. Л.с. функціонували в містах і селах, що користувалися *Магдебурзьким правом*. Очолювали їх війти в містах і солтиси в підлеглих містові т. зв. міських селах. Л.с. за участю обраних з представників заможної верхівки 7-13 лавників (засідателів) розглядали цивільні і кримінальні справи міщан, а також населення міських сіл. Останні в зв'язку з поширенням імунітетних прав феодалів втрачали своє значення і почали в 16 ст. занепадати. У 18 ст. компетенцію Л.с. було зведено до розгляду майже виключно дрібних майнових справ.

В. Кульчицький (Львів).

ЛАВРА - назва найбільш великих і впливових чоловічих монастирів, які підлягали вищому церковному органу країни. Відомі з 4-6 ст. (Палестина, Греція). Настоятелями Л. є місцеві єпархіальні архирейі, а безпосередньо керують Л. намісники в сані архимандрита. В Україні титул Л. мають два великі монастирі - *Києво-Печерська Лавра* (з 1598) і *Почаївська Лавра* (офіц. з 1833, хоча цей титул вживався ще у 18 ст.).

ЛАВРЕНТІВСЬКИЙ ЛІТОПИС - пергаментний рукопис, що містить копію літописного зведення 1305. Складений в 1377 групою невідомих переписувачів під керівництвом ченця Нижегородського Печерського монастиря Лаврентія за списком поч. 14 ст. Текст починається "*Повістю минулих літ*" і доводиться до 1305. У рукописі відсутні відомості за 898-922, 1263-1283, 1288-94. У складі Л.п. до нас дійшло "*Повчання Володимира Мономаха*". Зберігається в Публічній бібліотеці ім. М. Салтикова-Щедрина. Вперше повністю опублікована в 1846 ("*Полное собрание русских летописей*", т.1).

ЛАВРІВСЬКИЙ ЮЛІАН (1821 - 5.5.1873) - український громадський і політичний діяч, один з відомих діячів народовецького руху. Підчас *Революції 1848-49 в Австрійській імперії* належав до "Руського Собору". В 1848 брав участь у роботі Собору Руських Вчених, очолював засідання правничої секції. В 1861 зусиллями Л. було засновано товариство "*Руська Бесіда*", а в 1864 - Театр "*Руської Бесіди*". В 1861 Л. був обраний послом галицького сейму, з 1870 - його віце-маршалом. Виступав за досягнення українсько-польського компромісу в Галичині, відстоював рівноправ'я українців в усіх сферах суспільно-політичного життя та крайової адміністрації. Протягом 1870-73 очолював культурно-освітнє товариство "Просвіта". Л. як посол сейму і голова "Просвіти" активно домагався відкриття кафедри історії України в Львівському ун-ті, запровадження навчання українською мовою у всіх класах Академічної гімназії у Львові (вдалося реалізувати в 1874), сприяв розповсюдженню українських підручників на Буковині і Закарпатті, та налагодженню культурних зв'язків з Підросійською Україною. Л. дбав про створення при товаристві стипендійних фондів та розвиток благодійної діяльності. В 1870 Л. заснував народовецьку газету "Основа", що видавалася у Львові (1870-72; ред. Т.Леонтович і К. Климкевич). Переклав на українську мову австрійський цивільний кодекс.

ЛАВРСЬКА ШКОЛА - навчальний заклад, відкритий П. Могилою у 1631 при Троїцькому монастирі *Києво-Печерської Лаври*. Була створена за західноєвропейським зразком і давала вищу освіту, ніж братські школи. В 1632 Л.ш. було об'єднано з Київською братською школою і створено Колегію, яку очолив П. Могила (див. *Києво-Могилянська Академія*).

ЛАГОДА АНДРІЙ (рр. н. і см. невід.) - козацький діяч першої пол. 17 ст. В 1629 Л. разом з С. Сосимовичем як делегат Війська Запорозького брав участь у роботі церковного собору у Києві, який розглядав можливість досягнення порозуміння між прихильниками греко-католицької та православної церков (завершився безрезультатно). В 1637 - полковник канівський, а після затвердження Ординації у 1638 - сотник Канівського полку.

ЛАЗАРЕВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР МАТВІЙОВИЧ [8(20). 6.1834- 31.3.(13.4).1902]-відомий український історик. Н. у с. Гирівці Конотопського повіту Чернігівської губ. (тепер с. Шевченкове Конотопського р-ну Сумської обл.). У 1858 закінчив історико-філологічний ф-т Петербурзького ун-ту. Служив у судових установах Чернігівщини, Полтавщини, а з 1880-у Києві, як член судової палати. Член історичного т-ва Нестор-літописця, один з засновників журналу "*Киевская Старина*". Був особисто знайомий з Т. Шевченко. Л. - автор бл. 450 праць і статей переважно з історії Лівобережної України 17-18 ст. Головну увагу Л. приділив дослідженню історії селянства - "Малоросійські посполиті селяни 1648-1788" (1866), козацької старшини і Шляхти - "Нариси дворянських родів Чернігівської губернії" (1868), "Нариси малоросійських фамілій" (1875-76), "Люди старої Малоросії" (1882-88), колонізації та землеволодіння - "Опис старої Малоросії" (1888-1902), адміністративно-судового устрою Гетьманщини - "Суди в старій Малоросії" (1898) та ін. Л. видав важливі документальні публікації: "Щоденник М. Ханенка" (1884), "Сулимівський архів" (1884), "Мотижинський архів" (1890), "Щоденник генерального підскарб'я Якова Маркевича" (1893-97), "Любецький архів графа

Милорадовича" (1898) та ін. В основі історичної концепції Л. лежала ідея народництва. В своїх працях Л. підкреслював визиск українського селянства з боку козацької старшини і як результат - неприхильне ставлення Л. до *Гетьманщини* та її діячів ("Замітки про Мазепу", 1878; "Павло Полуботок", 1880). Зосереджуючись в основному на соціально-економічних проблемах, Л. менше уваги звертав на політичний занепад Гетьманщини внаслідок колоніальної політики російського уряду. Це зумовило деяку однобокість історичної концепції Л., що підкреслювала українська історіографія, хоча високо оцінила його вкладу розвитку історичної науки в Україні. Заслугою Л. є те, що він ввів у наукове користування велику кількість документів, архівних матеріалів, які мають велике значення при вивченні історії Лівобережної України другої пол. 17-18 ст.

ЛАЗАРЕВСЬКІ — козацький рід на Чернігівщині, до якого належали відомі діячі української культури і науки 19-20 ст. Матвій Л. (1778 -1856) - батько шести братів Л. - Василя, Івана, Михайла, Олександра, Федора і Якова. Автор спогадів про Чернігівщину в першій пол. 19 ст. - "Памяти мої". Василь Матвійович Л. (27.2.1817 -18.4.1890) - письменник і перекладач. Закінчив Харківський ун-тет. У 1847-48 - чиновник Оренбурзької прикордонної комісії. З 1848 жив у Петербурзі. Л. був знайомий з Т. Шевченком, листувався з ним і матеріально допомагав поетові на засланні. Переклав на російську мову твори У. Шекспіра - "Отелло", "Король Лір", "Макбет", збирав матеріали для "Полного малоросійського словаря" (залишився в рукописі). Іван Матвійович Л. (1836 - 4.7.1867) - знайомий Т. Шевченка, Протягом 1858-61 Л. часто зустрічався з поетом у Петербурзі. В березні 1860 поет подарував йому "Кобзар" з власноручним написом. Михайло Матвійович Л. (12.7.1818 -3.5.1867) - близький товариш Т. Шевченка, В 1837 закінчив Ніжинський ліцей. У 1841-46 жив у Тобольську, з 1856 переїхав до Оренбурга. З 1850 - радник Петербурзького губернського правління. Познайомився з Т. Шевченком у 1847.

Листувався і матеріально допомагав йому на засланні. Клопотався про визволення поета з заслання і першим сповістив Т. Шевченку про звільнення. Л. піклувався про хворого Шевченка, після його смерті подбав про похорон, а згодом - про організацію перевезення тіла поета в Україну. Олександр Матвійович Л. (20.6.1834 - 13.4.1902) - визначний український історик (див. *О. Лазаревський*).

ЛАНЖЕРОН ЛУІ-ОЛЕКСАНДР (13.1.1763-16.7.1831) - французький дворянин, російський державний діяч, генерал, граф (з 1799). Н. у Парижі. В 1799 емігрував до Росії. Служив офіцером у російській кавалерії, брав участь в російсько-турецькій війні 1806-12, під час якої його ад'ютантом був І. *Котляревський*. З листопада 1815 до травня 1823- генерал-губернатор Новоросії; головнокомандуючий Бузького і Чорноморського Козачого Війська. Сприяв зростанню одеського порту, заснував перші громадські заклади в Одесі та був покровителем *Рішельєвського ліцею*. Був одним із засновників масонства в Україні. Помер у Петербурзі.

"**ЛАНКА**" - літературне об'єднання письменників, засноване в 1924 у Києві. До "Л." належали письменники Б. *Антоненко-Давидович*, М. Івченко, Т. *Осьмачка*, Г. *Косинка*, В. *Підмогильний*, Є. *Плужник* та ін. Виступали проти заполітизованої культури, відстоювали незалежність літературної творчості від офіційної політики більшовицької партії в галузі літератури. В 1924 "Л." була перейменована в "*МАРС*".

ЛАНЦУТ - місто в пд-сх. Польщі. З грудня 1919 до квітня 1920 тут знаходився табір для військовополонених бійців *Української Галицької Армії* та інтернованих вояків *Армії Української Народної Республіки*. В ході радянсько-польської війни 1920 з них було сформовано 6-ту Січово-Стрілецьку дивізію. Командантом табору був ген. *О. Пилькевич*.

ЛАПЧИНСЬКИЙ ЮРІЙ (Георгій) ФЕДОРОВИЧ (1887 - 1938) - більшовицький діяч, один з лідерів націонал-комуністів в Україні, з 1905 -член РСДРП(б). У 1917 очолював Раду робітничих і солдатських депутатів у Кременчуці, був народним комісаром соціального забезпечення і керуючим справами *Народного Секретаріату*, член ЦВК Рад України. В грудні 1918 -уповноважений Тимчасового робітничо-селянського уряду України на Чернігівщині. В 1919 - голова Чернігівського губревкому. В 1919 Л. спільно з В. *Шахраєм* виступив з різкою критикою ленінської програми з національного питання. В 1919-20 Л. очолював у КП(б)У опозиційну фракцію т. зв. федералістів у складі КП(б)У, що добивалася спільно з боротьбістами утворення самостійної української комуністичної партії та виступала за рівноправні федеративні відносини між УСРР і РСФРР. У листопаді 1919 на Гомельській партійній конференції Л. разом з П. Поповим і П. Слинком відстоював ідею існування незалежної української комуністичної партії та радянської Української держави. У 1920-22 був секретарем ВУЦВК, членом Київського губревкому і губкому партії. В квітні 1920 виступив з декларацією, в якій звинувачував керівництво РКП(б) у запровадженні режиму воєнної окупації та заявив, що РСФРР ставится до УСРР як західноєвропейські імперіалістичні держави до своїх азійських або африканських колоній. У 1920 вийшов з КП(б)У, вступив до *Української Комуністичної Партії* та став одним з лідерів партії. В 1922 виїхав за кордон, жив у Варшаві, Берліні, Італії. В 1926 повернувся в Україну. З тактичних міркувань відновив членство в КП(б)У. В 1928-30 - радянський консул у Львові. В 1938 репресований НКВС СРСР.

ЛАТИННИКИ - штучна назва прихильників римо-католицького віросповідання, які спілкуються українською мовою, але здебільшого ототожнюють себе з етнічними поляками. Одну частину Л. складають зукраїнізовані поляки, іншу - українці, які під впливом обставин змушені були прийняти римо-католицтво. Загальна кількість Л. на території України в 1939 досягала 700 тис. чол. Найкомпактніше проживали на зах. Поділлі та Волині. Після встановлення нових кордонів між УРСР і Польщею, частина Л. виїхала до Польщі, частина залишилася і українізувалася.

ЛАЦІС МАРТИН ІВАНОВИЧ [справж. прізвище, ім'я та по-батькові — Судрабс Ян Фрідріхович; 16(28). 12.1888-20.3.1938] - більшовицький партійний і державний діяч. Н. у садибі Рагаїні Венцпібалзької волості Ліфляндської губернії (тепер Латвія). В 1903-05 працював столяром у Ризі. З 1905 - член РСДРП(б). В 1905-17 Л. займався пропагандистською діяльністю в Росії і Прибалтиці. Після жовтневого перевороту 1917 в Петрограді - член колегії наркомату внутрішніх справ Росії, в 1918 - член колегії ВЧК, голова ЧК і військового трибуналу 5-ої армії Східного фронту. В 1919-21 Л., будучи головою Всеукраїнської Надзвичайної Комісії (ВУНК; рос. - ВУЧК), застосовував масовий терор проти учасників національно-визвольного руху та їх сімей, з метою залякування проводив масові арешти і розстріли української інтелігенції та селянства. З 1921 перебував на керівній партійній і державній роботі в Росії. З 1932 - директор Інституту народного господарства ім. Г. Плеханова. Знищений органами НКВС СРСР.

ЛАЦЬКИЙ ВОЛЬФ-ВІЛЬГЕЛЬМ (псевд: Бер-тольд; 1881 - 1940) - відомий діяч української єврейської громади, політичний діяч і журналіст. Н. у Києві. Засновник і провідний діяч Єврейської (Жидівської) Народної Партії в Україні. В квітні 1919 очолював Міністерство єврейських справ УНР. Л. - автор численних публікацій у періодичній пресі, в яких викривав причетність Добровольної Армії ген. А. Денікіна до погромів єврейського населення в Україні. Помер у Тель-Авіві (Ізраїль).

ЛАШКЕВИЧ ОЛЕКСАНДР (1842 - 1889) - український громадський діяч, історик. Н. у Стародубі Чернігівської губ. (тепер Росія). Навчався у Київському ун-ті. В 1870-80-х рр. - земський і судовий діяч на Чернігівщині. З поч. 1870-х рр. Л. був активним членом київської Старої Громади (див. *Громади*), до якої належали такі визначні українські наукові і культурні діячі як В. Антонович, М. Драгоманов, Ф. Вовк, П. Чубинський, М. Старицький, М. Лисенко, М. Ковалевський та ін. В 1888-89 Л. видавав і редагував неофіційний орган Старої Громади ж-л "*Киевская Старина*". Автор кількох праць з історії Лівобережної України 18 ст.

ЛЕБЕДИНЦЕВ ФЕОФАН (Теофан) ГАВРИЛОВИЧ [літ. псевд. Ф.Лобода; 12(24).3.1828 -12(24).3.1888] - український історик. Н. у с. Зелена Діброва Звенигородського повіту Київської губернії (тепер Городищенського р-ну Черкаської обл.). Закінчив Київську духовну академію. В 1851-64 викладав у духовних семінаріях Воронежа і Києва та у Київській духовній академії, редагував ж-л "Руководстводля сельських пастырей" (1860-63). В 1865-80 очолював Холмську, Люблінську і Радомську дирекції училищ. Був знайомий з Т. Шевченком, від нього отримав примірник "Кобзаря" з власноручним підписом. У 1882-87 - видавав і редагував ж-л "*Киевская Старина*". В своїх працях досліджував переважно історію української церкви і братств в Україні, відзначав їх важливу роль у розвитку національно-визвольного руху. Редагував другий і третій томи першої частини "Архива Юго-Западной России", в першому з яких опублікував історичну розвідку "Архимандрит Мелхіседек Значко-Яворський" (ч. I, т. 2, 1864). Помер в Києві. Автор праці "Братства, їхня колишня і нинішня доля та значення" (1862) та спогадів про Т. Шевченка.

ЛЕБЕДЬ МИКОЛА (псевд. Максим Рубан, Марко, Євген Скиба; 23.11. 1909) - український політичний і військовий діяч, один з лідерів *Організації Українських Націоналістів*. Н. у с. Нові Стріліська Бібрського повіту (тепер Львівська обл.). В 1930 закінчив гімназію у Львові. У 1930-32 Л. брав активну участь в організації молодіжних груп ОУН на західно-українських землях, керівник підпільних вишколів Юнацтва ОУН у Карпатах. У 1932-34 - зв'язковий між Крайовою Екзекутивою та Проводом ОУН за кордоном. У 1934 підготував замах на міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького. Після здійснення замаху намагався виїхати через Гданськ-Щецін до Німеччини, але за наказом Г. Гімлера був заарештований і виданий Польщі. На Варшавському процесі 1935-36 був засуджений до смертної кари, яка згодом була замінена довічним тюремним ув'язненням 5.9.1939 Л. під час конвоювання до іншої в'язниці втік. У 1940 в ході внутрішнього конфлікту в ОУН підтримав політичну лінію С. Бандери, а з 1941 став його заступником. 30.6.1941 у Львові Українські Національні Збори проголосили Акт відновлення Української Самостійної Держави та створення *Українського Державного Правління*, до складу якого увійшов Л. Після арешту в липні-вересні 1941 більшості членів Правління Л. організував український антифашистський рух Опору. Організатор і керівник трьох конференцій ОУН в Україні (вересень 1941, квітень 1942, лютий 1943). У 1941-44 вів переговори з польською Армією Крайовою (АК) про спільну боротьбу проти гітлерівців. До 1943 Л. очолював ОУН на західноукраїнських землях та відіграв важливу роль у формуванні Української Повстанської Армії. В серпні 1943 став учасником III Надзвичайного Великого Збору ОУН, очолив Головну раду ОУН і Референтуру зовнішніх зв'язків при Проводі ОУН. У 1944 став співзасновником *Української Головної Визвольної Ради* та Генеральним Секретарем закордонних справ УГВР. За дорученням керівництва УГВР виїхав на Захід для встановлення контактів з представниками західних союзників. До 1948 був членом Закордонних Частин ОУН. З грудня 1949 проживає у США. В 1952-74 очолював науково-дослідницький центр "*Пролог*" у Нью-Йорку, в 1982-85 - заступник голови, з 1974 - член Ради директорів. В 1956-91 Л. - член управи Українського Товариства Закордонних Студій в Мюнхені та Торрнтського Видавничого комітету "*Літопис УПА*" (1975). Автор спогадів "*УПА*" (1946, 1987). Живе в Йонкерсі (штат Нью-Йорк).

ЛЕВ ІХ (світське ім'я - Бруно; 21.6.1002 -19.4.1054) - Папа Римський (з 1049). Походив з роду ельзаських графів Дансбург-Егісгайм. Був обраний на престол при підтримці імператора Генріха III. Намагаючись централізувати церковну ієрархію, добивався підпорядкувати єпископів Західної Європи своїй владі. В 1053 Л. ІХ, прагнучи приєднати до папських володінь Пн. Італію, очолив похід німецьких, лота-рінгських та італійських рицарів проти норманів, що захопили ці землі. 18.6.1053 зазнав поразки в битві під Чівітате і потрапив у полон. Згодом був звільнений. За Л. ІХ стався остаточний поділ Церкви на західно-християнську

(католицьку) і східно-християнську (православну). Канонізований церквою.

ЛЕВ XIII (світське прізвище та ім'я - граф Вінченцо Джоакіно Печчі; 2.3.1810 - 20.7.1903) - Папа Римський (з 1878). Н. у Карпінетто Романо. З великою прихильністю ставився до Української Греко-Католицької Церкви. В 1882 за розпорядженням Л. III Св. Конгрегацією було проведено реформу чину василіан (див. Василіани), що організаційно значно зміцнило орден. У 1885 заснував Станіславівське єпископство, а в 1895 іменував кардиналом митрополита Галицького С. *Сембратовича*. У 1897 Л. XIII заснував окрему семінарію для українців (Українську колегію) при церкві св. Сергія у Римі. Доручив Конгрегації пропаганди виробити план створення Українського Патріархату (до нього мали належати і закарпатські єпархії) з тимчасовим центром у Львові.

ЛЕВ ДАНИЛОВИЧ (бл. 1228 - бл. 1301) - галицько-волинський князь, син *Данила Романовича Галицького*. В 1247 (за ін. дан., 1251-52) Л. Д. для зміцнення союзу з Угорським королівством одружився з дочкою Бели IV - Констанцією. В 1252 допомагав батькові воювати з монголо-татарськими ордами на чолі з *Куремсою*. Після смерті Данила Галицького (1264) успадкував Перемишльське князівство і Львів (ім'ям Л. названо місто), а після смерті брата *Шварна Даниловича* (бл. 1269) - Перемишльке, Холмське, Волзьке, Дорогочинське князівства і Галич. В 1272 переніс столицю *Галицько-Волинської держави* до Львова. Підтримував жваві дипломатичні зв'язки з Чехією, Угорщиною, Литвою, Тевтонським орденом. Після смерті краківського князя Болеслава Соромливого (1279) Л. Д. в союзі з чеським королем Вацлавом II намагався здобути Краків. Підтримуючи в боротьбі за краківський престол Болеслава Мазовецького (сина сестри Предслави), вів тривалу війну з польським князем Лешком Чорним. Приєднав до Галицько-Волинського князівства частину *Закарпаття* з Мукачевом (бл. 1280) і Люблінську землю (бл. 1292).

ЛЕВ ДИЯКОН (бл. 950 - бл. 1000) - візантійський історик-хроніст 10 ст. Н. у Калої (Мала Азія). Належав до придворних кіл. Учасник походу імператора *Василя II Болгаробійці* проти болгар в 986. Автор "Історії" в 10 книгах (написана бл. 990 і охоплює події 959-975). Перша частина твору має компілятивний характер і є переказом т.зв. "Історії Фок" (не збереглася), друга частина - самостійний твір, написаний на основі особистих спостережень та розповідей очевидців. Твір Л. Д. - цінне джерело для вивчення ранньої історії *Візантії*, Болгарії, *Київської держави*. В ньому описані походи київського князя *Святослава Ігоровича* в Болгарію (967 або 968) і його війни з Візантією на Балканах.

ЛЕВ ЮРІЙОВИЧ (Лев II; р. н. невід. - п. бл. 1323) - галицько-волинський князь (1308-23, за ін. дан., 1315-23), син князя *Юрія Львовича*. Правив спільно з братом Андрієм. Підтримував тісні економічні і політичні зв'язки з Польщею і Тевтонським орденом. Л. Ю. та його брат тривалий час воювали з монголо-татарами і Литвою. В 1323 під час одного з військових походів (на думку одних дослідників - проти литовських військ, ін. - монголо-татар) Л. Ю. і *Андрій Юрійович* загинули. Після їх смерті припинила існування династія Романовичів. Боярство запросило на галицько-волинський престол мазовецького князя Юрія-Болеслава Тройденевича (див. *Юрій II Болеслав*), сина сестри Лева і Андрія Юрійовичів - Марії.

ЛЕВАНІДОВ АНДРІЙ (р. н. невід. - п. після 1797) - російський генерал, генерал-губернатор Слобідської України (1796-97). Учасник російсько-турецьких війн 1768-74 і 1787-91, командир стародубського карабінерського полку (1785) і корпусний командир у Києві (1790-94). Підтримував зв'язки з українськими політичними колами, що стояли на позиціях політичної автономії України. Допомагав А. *Худорбі* та А. *Веделю*. Цікавився історією України. Залишив рукописний збірник "Андрея Леванідова Малоросійський летописец" (бл. 1730; зберігався в Національному музеї у Львові).

ЛЕВЕНГАУПТАДАМ-ЛЮДВІГ (квітень 1659 - ? 2.1719) - шведський військовий діяч, генерал-лейтенант (1706), граф. Освіту здобув у шведських і німецьких університетах. Служив в арміях кількох західноєвропейських держав (1685-97), згодом - у шведській армії. На поч. Північної війни 1700-21 командував полком, в 1706 - генерал-губернатор Лівонії і Курляндії. В 1708 Л., виконуючи наказ *Карла XII*, вирушив з Прибалтики на з'єднання з основними силами шведської армії в р-н Могилева. 28.9(9.10)1708 був розбитий московськими військами неподалік Лісної (тепер село Славгородського р-ну Могилівської обл., Беларусь). У *Полтавській битві* 1709 командував піхотою. Після битви за наказом короля Карла XII, прийняв на себе командування шведськими військами. Організував відступ шведських частин до Переволочної (тепер с. Кобеляцького р-ну Полтавської обл.), де 30.6(11.7).1709 був змушений капітулювати. В 1709-19 перебував у московському полоні, очолював адміністрацію шведських військовополонених. Після смерті Карла XII призначений королевою Ульріхою Елеонорою міністром, але по дорозі у Швецію помер у Москві. Залишив мемуари (видані в 1757 у Стокгольмі).

ЛЕВЕНЦІ - козацько-старшинський рід на Полтавщині у 17-18 ст. Найвідоміші представники: Прокіп Л. (р. н. невід. - п. 1691) - полковник полтавський (1674-78, з перервами). Брав участь у *Чигиринських походах* 1677-78 у складі військ гетьмана 1. Самойловича. В 1687 Л., будучи полтавським полковим обозним, розглядався старшиною як один з ймовірних кандидатів на гетьманство. Іван Прокопович Л. (р. н. невід. — п. бл. 1736) - полтавський полковник (1703-09). В 1709 не підтримав заходи гетьмана 1. *Мазепи*, спрямовані на ліквідацію московського панування в Україні, однак не допомагав і московським військам у воєнних діях проти шведсько-української армії. В 1709 був позбавлений полковництва та інтернований у Харкові. З 1724 Л., разом з 1. Мануйловичем і Ф. Гречаним очолював *Генеральну Військову Канцелярію*.

ЛЕВИНСЬКИЙ ВОЛОДИМИР (літ. псевд. В.Лукич; 2.9.1856 - 6.10.1938) - український письменник і

громадський діяч, дійсний член НТШ (з 1926), почесний член товариства "Просвіта" (з 1925). Н. у Белзці (тепер Гончарівка Золочівського р-ну Львівської обл.). Працював нотаріусом у Винниках біля Львова. З 1875 брав активну участь в українському літературному процесі *Галичини*. В 1881 Л. склав разом з І. Франком антологію української поезії. Був співредактором журналу "Друг" і альманаху "Дністрянка" (1876), редактор популярного довідника для селян "Руський Правотар Домовий" (1885; разом з Ю. Сельським), альманаху "Ватра" (1887) і журналу "Зоря" (1890-96), видань "Просвіти", зокрема, щорічних календарів на 1880-85, 1890, 1893, 1916-18. Л. значну увагу приділяв налагодженню літературних і культурних взаємин з *Наддніпрянською Україною*. Помер у Винниках.

ЛЕВИНСЬКИЙ ВОЛОДИМИР (8.8.1880 -19.12.1953)-український політичний діяч, публіцист, теоретик українського соціалістичного руху. Н. у Дрогобичі (тепер Львівська обл.). Після закінчення Дрогобицької гімназії навчався у Львівському ун-ті. На поч. 20 ст. став одним з ініціаторів створення УСДП. В 1904-14 - редактор партійних видань УСДП - "Воля", "Земля і Воля" (1907-12; редагував спільно з М. Ганкевичем), "Вперед" (1912-13, спільно з П. Буняком і А. Чернецьким) у Львові та "Дзвін" (1913-14; разом з Д. Антоновичем) у Києві. Під час Першої світової війни 1914-18 Л. перебував у Відні і Женеві. В 1919-20-х рр. - член Закордонної групи Української Комуністичної Партії у Відні, видав разом з В.Винниченком газету "Нова Доба" (1920-21). З 1930 Л. проживав у Львові, співпрацював у журналах "Нова Україна" у Празі, "Нова культура", "Культура", "Нові Шляхи" у Львові та ін. Помер у Відні. Автор численних праць і публіцистичних статей на суспільно-політичну тематику: "Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині" (1914), "Царская Россия и украинский вопрос" (1917), "Народність і держава" (1919), "Соціалістична революція і Україна" (1920), "Соціалістичний Інтернаціонал і поневолені народи" (1920), "Відокремлення Галичини", "Народність і держава", "Асиміляція і ресиміляція в історичному процесі поневоленого народу", "Початки українського соціалізму в Галичині" та ін.

ЛЕВИНСЬКИЙ ІВАН (6.7.1851 - 4.7.1919) -український архітектор. Н. у Долині на Станіславщині (тепер Івано-Франківська обл.). В 1875 закінчив Технічну Академію у Львові, з 1903 -професор Львівського політехнічного ін-ту. В 1880-х рр. організував архітектурно-проектну майстерню і разом з архітекторами О. Лушпинським, Л. Левинським, Т. Обмінським та ін. З 1903 - професор архітектури Львівського політехнічного ін-ту. Л. і тісно співпрацював з "Просвітою" і "Сільським Господарем", входив до складу ради Національного музею у Львові. В 1914 депортований російською окупаційною владою до Києва. Збудував в Києві дерев'яну українську греко-католицьку церкву в гуцульському стилі. Після повернення в 1918 до Львова заснував агрономічно-технічне т-во "Праця". Помер у Львові. Спроектував і побудував багато будівель у Галичині. У своїй творчості дотримувався принципів модерну і використовував прийоми і форми української народної архітектури. Серед будівель, споруджених Л. у Львові: головний залізничний вокзал, готель "Жорж", будинок т-ва "Дністер" (1905), Академічний дім, будинок бурси Українського педагогічного товариства (співавтор, 1906-08), будинок Музичного ін-ту ім. М. Лисенка (1916), та ін.

ЛЕВИНСЬКИЙ СТЕПАН (1710 - 1800) - останній єпископ луцької греко-католицької єпархії, скасованої 1795 за указом *Катерини II*.

ЛЕВИТСЬКИЙ МИКОЛА (1880 - 1935) - український політичний діяч. Член *Української Центральної Ради* від *Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії*. В грудні 1917 - лютому 1918 входив до складу української делегації на мирних переговорах з представниками країн Четверного союзу у Брест-Литовську (див. *Берестейський мир 1918*). Разом з О. Сєврюком і М. Любинським підписав 9.11.1918 від імені *Української Народної Республіки* цей договір. За правління гетьмана П. Скоропадського Л. був заступником директора відділу зовнішніх відносин у Міністерстві закордонних справ, брав участь у мирних переговорах з Радянською Росією у Києві. В період *Директорії УНР* перебував у складі дипломатичної місії у Парижі. В 1923 повернувся в Україну. Працював у Харкові. В 1929 заарештований і засланий. Помер у таборах Красноярського краю.

ЛЕВИТСЬКИЙ МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ [25.3(7.4). 1859 - 1.12.1936) - український громадський діяч. Н. у с. Хмільній Канівського повіту (тепер Канівського р-ну Черкаської обл.). Навчався в Московському, згодом - на юридичному ф-ті Харківського ун-ту (закінчив 1885). Був секретарем Олександрівської земської управи, займався адвокатською практикою в Єлисаветграді (тепер Кіровоград). У 1894 за ініціативою Л. виникли перші в Україні землеробські артілі (спілки) в Олександрійському повіті Херсонській губернії, (у 1897 нараховувалось бл. 125 артілей, які об'єднували бл. 3 тис. чол.), а також створював промислові та торговельні спілки. На поч. 1903 Л. організував артілі в Єлисаветграді, Одесі, Києві, Балті, Вінниці та ін. містах. В 1917-18 Л. входив до складу *Української Центральної Ради*. В радянський період працював у кооперативних установах України, займався педагогічною діяльністю. Помер у Києві.

ЛЕВИЦЬКИЙ ВЕНЕДИКТ (28.3.1783 -14.1.1851)- український греко-католицький церковний діяч і педагог. Н. у с. Іванівцях на Стрийщині (тепер Львівська обл.). У 1802 закінчив Львівську гімназію. В 1803-05 вивчав філософію і право у Львівському ун-ті, 1805-10 навчався у Віденському конвікті (семінарії). Був священником в соборі св. Юра у Львові (1810-15), заступником ректора Львівської духовної семінарії (1815-20), професором моральної теології Львівського ун-ту (з 1817), тимчасовим ректором семінарії (1820-24, 1836-38), почесним каноніком (крилошанином з 1826), деканом богословського ф-ту ун-ту (1829, 1831, 1839, 1843, 1847), ректором ун-ту (1830), цензором українських книг і театральних вистав (1835-48). Відомий як консерватор, ініціатор цензурної заборони альманахів "*Руська Трійця*", "*Зоря*" і "*Русалка Дністрова*",

граматики живої народнорозмовної мови Й. Лозинського та ін. видань. Під час революції 1848-49 в Австрії - член *Головної Руської Ради*, керівник її відділу освіти, учасник Першого з'їзду української інтелігенції у Львові, де обстоював церковно-слов'янську мову в літературі, співзасновник *Галицько-Руської Матиці*. Автор праці "Про руський напис на дзвоні св. Юра у Львові" (1831), перекладів біблійної історії Старого і Нового Заповіту, довідника про галицьких і львівських єпископів, життєписів ректорів Львівського ун-ту. *Ф. Стеблій (Львів)*.

ЛЕВИЦЬКИЙ ВОЛОДИМИР (16.8.1888 -14.2.1980)- український політичний діяч. Н. у с. Кричка на Станіславщині (тепер Ботородчанського р-ну Івано-Франківської обл.). За освітою - юрист. На поч. Першої світової війни став членом Союзу *Визволення України*. В 1915-18 Л.В. за дорученням Союзу вів організаційну та культурно-виховну роботу серед полонених українців у німецьких таборих. У 1919-20 - директор пресової служби посольства УНР у Берліні. В 1924 емігрував у США, став провідним членом української політичної організації (соціалістичного напрямку) "Оборона України" (згодом -секретар організації), редагував часопис "Організаційні Вісті" (1936-41). В 1933 - директор Українського павільйону на всесвітній виставці в Чикаго. В 1933-42 - віце-президент Українського Братства. З 1941 - редактор газети "Громадський Голос" в Нью-Йорку. З поч. 1940-х рр. перейшов на радянофільські позиції.

ЛЕВИЦЬКИЙ ГРИГОРІЙ КИРИЛОВИЧ [справж. прізвище - Ніс; бл. 1697-8(19).5.1769] -визначний український живописець і гравер, представник українського барокко. Н. у с. Ма-ячці (тепер Полтавська обл.). Походив з козацької родини Носів. Навчався у Польщі (Вроцлав, Гданськ), та у Київській Академії. З 1738 був священиком у Маячці, згодом - управитель друкарні *Києво-Печерське* *Лаври*. Автор бл. 40 мідеритів релігійного і алегоричного змісту, гравюр з портретними зображеннями, гербами, архітектурними пам'ятниками тощо. Виконав цикл гравюр для лаврських видань "Євангелія" (1737) і "Апостола" (1737-38 і 1752). Автор гравюр до видання "Hortus rocticus" М. Довгалевського (1736), "Філософії Аристотелевої" М. Козачанського (1745), "Путника від богоспасаемого Києва..." С. Множинського-Каянова (1751), "Апостола" (1752, 1757), оформив подарункові гравюри на честь лаврських архимандритів Романа Копи (1730-40), І. Негребецького (1738), митрополитів Р. Заборовського (1739) і Д. Туптала (1752). В 1752-55 Л. разом з сином Д. *Левицьким* працював над розписами іконостасу Андріївської церкви в Києві.

ЛЕВИЦЬКИЙ ДМИТРО (1877-31.10.1942)-український громадсько-політичний діяч, адвокат. Н. у Добрачині Сокальського повіту в Галичині. Закінчив юридичний ф-тет Віденського унту. До Першої світової війни 1914-18 жив і працював у Раві-Руській та Бережанах (Галичина). Воював на фронтах світової війни як офіцер австрійської армії. В 1915 потрапив у російський полон і був депортований у Ташкент. В 1917 організував і очолив у Києві Галицько-Буковинський Комітет допомоги жертвам війни. В період *Гетьманату* був секретарем *Українського Національного Союзу*. 1.12.1918 Л. разом з Л. *Цегельським* підписав у Фастові попередній договір про об'єднання УНР і ЗУНР в єдину державу. В 1919-21—посол УНР в Данії. У 1921-22 очолював патріотичну організацію "Молода Галичина" у Відні, до складу якої входили Є. *Коновалець*, А. *Мельник*, І. *Чмола*, І. *Кедринп* ін. Після повернення в Галичину редагував газету "Діло" (1923-25). Л.Д. був одним із співзасновників і першим головою (1925-35) *Українського Національно-Демократичного Об'єднання*. В 1928-35 - депутат польського сейму і голова Української Парламентської Репрезентації у варшавському парламенті. З осені 1930 до липня 1931 перебував в ув'язненні. 31936 Л. очолював редакційну колегію газети "Діло", в 1936-39 був заступником голови УНДО В. *Мудрого*. Виступав проти проведення політики "Нормалізації". У вересні 1939 заарештований співробітниками органів НКВС СРСР. Помер на заслання у Бухарі (Узбекистан).

ЛЕВИЦЬКИЙ ДМИТРО ГРИГОРОВИЧ [1735 -4(16).4.1822] - видатний український живописець-портретист, академік Петербурзької АМ (з 1770). Н. у Києві. Син Г. *Левицького*. Художньому мистецтву навчався у батька. В 1752-55 разом з Г. Левицьким і О. Антроповим брав участь у розписах іконостасу Андріївської церкви у Києві. З 1762 працював у Москві, пізніше -у Петербурзі. В 1770 - академік, 1771-88 -керівник портретного класу Петербурзької АМ. В 1788-95 жив і працював в Україні. З 1807 -радник АМ у Петербурзі. В останні 20 років життя Л. через хворобу очей майже не працював. В 1820 на деякий час повернувся на батьківщину. Помер у Петербурзі. Л. виконав ряд блискучих портретів, які відзначаються досконалою технікою, композицією і колоритом, серед них -архітектора О. Кокорінова (1769-70), власника мануфактурних заводів П. Демидова (1773), французького філософа Д. Дідро (1773-74), польського короля С. Лещинського, серію портретів вихованок Смольного ін-ту (1773-76), М. Д'якової (1778), Д. Долгорукого (1783), акторок А. Давія та У. Мнішек (обидва - 1782), алегоричного портрету Катерини II (1783) та ін. Навчаючись на кращих зразках українського барокко і працюючи в дусі класицизму, Л. створив реалістичну школу портретного малярства, з якої вийшов цілий ряд українських художників М. Миропольський, С. Маяцький, Л. Калиновський та ін.

ЛЕВИЦЬКИЙ ЄВГЕН (17. 1.1870-21.11.1925)-відомий український громадсько-політичний діяч, публіцист. Н. у с.Сидорів Гусятинського повіту (тепер Тернопільська обл.). Був одним з лідерів студентського руху. В 1892 обирався головою Всеслов'янського студентського конгресу у Відні. В жовтні 1890 Л. разом з І. *Франком*, М. *Павликом*, В. *Будзиновським*, К. *Трильовським* став ініціатором створення першої української політичної партії - *Української Радикальної Партії*. Належав до правого крила УРП (В. *Охримович*, В. *Будзиновський*, І. *Франко*), яке в грудні 1899 заснувало *Українську Національно-Демократичну* Партію, член вищого органу партії - Народного Комітету. Був співавтором програм обох партій, співпрацював в офіційному партійному органі УНДП - газеті "Народ", редактор "Будучности" (1899), "Свободи" (1901), "Діла" (1903). В 1907 обраний

депутатом австрійського парламенту. Під час Першої світової війни 1914-18 Л. за дорученням Союзу *Визволення України* вів організаційну і просвітницьку роботу серед полонених українців у німецьких таборих. В 1918-19 Л. - член Української Національної Ради ЗУНР-ЗОУНР. В 1919-20 - посол ЗУНР у Берліні та Празі. Згодом займався адвокатською практикою у Відні, де і помер. Автор багатьох статей на політичні та культурологічні теми в українських та німецьких періодичних виданнях.

ЛЕВИЦЬКИЙ КОСТЬ (18.11.1859-12.11.1941) - визначний український громадсько-політичний і державний діяч, адвокат і публіцист, дійсн. чл. НТШ і "Просвіти". Н. у Тисмениці (тепер Івано-Франківська обл.) в родині священика. В 1878 закінчив Станіславівську гімназію. Навчався на юридичному ф-ті Львівського та Віденського унів. В 1884 захистив докторську дисертацію. З 1890 займався приватною адвокатською практикою у Львові. Наприкінці 19 - поч. 20 ст. Л., сприяючи піднесенню українського підприємництва в Галичині, допомагав створити і брав активну участь в роботі цілого ряду важливих економічних організацій - "Народна Торгівля", страхова компанія "Дністер", Крайовий Союз Кредитовий (згодом - Центробанк, очолював в 1898-39), Крайовий Союз Ревізійний (очолював з 1904) та ін. В 1889-1900 (за деякими дан., до 1905) Л. редагував "Часопис Правничий", був багаторічним президентом Товариства Українських Правників у Львові. В 1899 виступив співзасновником, а згодом обраний і головою *Української Національно-Демократичної Партії*. В 1907 обраний депутатом австрійського парламенту і в 1908 - галицького сейму, керував діяльністю Українського Парламентського Клубу у Відні та Сеймового Клубу у Львові. Підчас Першої світової війни в серпні 1914 очолив *Головну Українську Раду* у Львові, а з травня 1915 - *Загальну Українську Раду* у Відні. 9.11.1918 Л. обраний головою уряду ЗУНР - *Державного Секретаріату ЗУНР-ЗО УНР*. Після окупації Галичини польськими військами (1919) був в 1920-23 членом закордонного уряду Диктатора Є. *Петрушевича* у Відні, в якому займав пост уповноваженого з питань преси і пропаганди, а з 1921 - уповноважений закордонних справ ЗУНР. В 1924 повернувся у Галичину, де продовжував громадську і наукову діяльність. Належав до *Українського Національно-Демократичного Об'єднання*. В 1920-30-х рр. Л. очолював Союз Українських Адвокатів, був членом Начальної Ради Адвокатів у Варшаві (1935-39), редактором видання "Життя і Право", директором Центробанку. В 1939 Л. був заарештований органами НКВС, але після дворічного ув'язнення - звільнений. Частину терміну ув'язнення відбував у тюрмі НКВС на Луб'янці у Москві. В липні 1941 став засновником і головою Української Національної Ради - органу, який мав представляти інтереси українського населення західних областей України перед німецькою окупаційною владою (ліквідована за наказом Г. Гімлера в березні 1942). Помер у Львові. Л. - автор цінних історичних праць: "Історія політичнорідумки галицьких укра-їнців 1848-1914" (1926), "Історія визвольних змагань галицьких українців в часи світової війни 1914-1918 рр." (1928), "Великий зрив" (1931) та ін.

ЛЕВИЦЬКИЙ МИХАЙЛО (1774-14.1.1858) -український греко-католицький церковний діяч. Н. у Ланчині на Покутті (тепер Івано-Франківська обл.). В 1790 закінчив Станіславівську гімназію, згодом теологічний ф-т Віденського ун-ту. Здобув науковий ступінь доктора богослов'я. 31797 -префект Львівської духовної семінарії, пізніше викладач пасторального богослов'я у Львівському ун-ті. З 1808 - канонік Галицької митрополії у Львові, з 1813 - єпископ перемишльський, 17.8.1815 австрійський імператор Франц I призначив Л. Галицьким митрополитом, а Папа Римський затвердив це рішення 8.3.1816. З 1848 - примас Галичини. Був учасником Віденського конгресу 1815. В 1856 Л. став першим кардиналом *української Греко-Католицької Церкви*. Будучи на посту перемишльського єпископа і в перші роки перебування в сані митрополита, піклувався про заснування народних (парохіяльних) шкіл і видання для них підручників, підтримав створення освітнього Товариства священиків у Перемишлі (1816), дяко-вчительського ін-ту (1817). Спільно з І. *Могильницьким* домагався запровадження викладання українською мовою в школах Східної Галичини. Згодом визначився як консерватор, близький до польсько-шляхетських кіл, противник модерних віянь в суспільному і культурному житті. Став одним з ініціаторів цензурної заборони альманахів "Зоря" і "Русалка Дністрова", що їх видала "Руська Трійця". В 1839 Л. виступив з протестом проти ліквідації російським урядом унії на Правобережжі, Волині й Білорусі. Під час *Революції 1848-49 в Австрійській імперії* підтримав створення *Головної Руської Ради*, заохочував духовенство до праці над просвітою народу, виявляючи, однак непослідовність у ставленні до інтриг польської політичної верхівки. Похований в Уневі на Львівщині.

Ф. Стеблій (Львів).

ЛЕВИЦЬКИЙ ОМЕЛЯН (31.7.1875-23.3.1917)-український політичний і військовий діяч. Н. у Коломиї на Станіславівщині (тепер Івано-Франківська обл.). За фахом — юрист. В 1907-12 працював адвокатом у Турці, згодом - Долині. Належав до *Української Національно-Демократичної Партії*, входив до керівного органу організації-Народного Комітету. З серпня 1914 брав активну участь в організації *Легіону Українських Січових Стрільців*. В 1914-15 Л. командував четою, сотнею УСС. Відзначився в боях над Стрипою і Серетом у вересні 1915. В грудні 1916 призначений командантом *Гуцульської сотні УСС*, яка брала участь у боях біля Курлибаби на Закарпатті. В одному з боїв Л. загинув.

ЛЕВКОН I (4 ст.дон.е.)— архонт, цар Боспорської держави в 389/388 - 349/348 до н.е. За правління Л. I до Боспорської держави були приєднані Феодосія (бл. 380 до н. е.), весь Сх. Крим, племена Прикубання- синди, торсти, псеси, дандарії. Захоплення родючих земель, привело до збільшення експорту боспорського хліба (особливо в Афіни), що сприяло розвитку всієї економіки і культури Боспору. За Л. I в *Пантікапей* вперше розпочалося карбування золотих монет (бл. 375 до н. е.).

ЛЕВКОН II (3 ст. до н. н.) - цар Боспорської держави. Правив бл. 240-220 до н. е. Пожвавлення торгівлі з іншими країнами дозволило Л. II стабілізувати економічне становище царства. В Пантікапеї було відновлено карбування срібної монети. За правління Л. II було вперше випущено в обіг повновагі мідні монети від імені царя, на яких було виکارбувано щит, меч і спис.

“ЛЕГІОН УКРАЇНСЬКИХ РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ”-українська підпільна націоналістична організація, створена весною 1930 у Чернівцях. Основним завданням організації була боротьба проти румунського окупаційного режиму за об'єднання Буковини в єдиній соборній незалежній Українській державі. Організація складалася з добре законспірованих осередків, до складу яких входило по 3-5 чол. Очолював організацію О. Зибачинський. У 1932 на буковинських землях було організовано групу “Месники України” (керівники Д. Квітковський та І. Григорович), яка організаційно підлягала “ЛУР”. В 1934 “ЛУР” нав'язала контакти з Проводом Українських Націоналістів і незабаром стала базою для розгортання структури ОУН на південно-західних українських землях. Крайовим провідником ОУН на Буковині, в Бессарабії і Мармарошині був призначений О.Зибачинський.

“ЛІГІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ” -українська націоналістична організація, створена 12.11.1925 на з'їзді представників Українського Національного Об'єднання і Союзу Визволення України у Празі. Членами “ЛУН” в більшості були вихідці з *Наддніпрянської України*. Головою “ЛУН” було обрано М. Сціборського. Організація підтримувала ідею національно-визвольної боротьби, виразником якої вважали С. Петлюру. Восени 1925 виступила з ініціативою створення Всеукраїнського Національно-Політичного Об'єднання, до складу якого увійшли б усі політичні партії, що відстоювали ідею державної незалежності України. 17-18.3.1928 на з'їзді “ЛУН” було створено керівний орган організації - Генеральну Раду (М. Сціборський - голова, Ю. Руденко - генеральний секретар). Найбільші осередки “ЛУН” знаходились у Подєбрадах, Празі, Парижі, Люксембурзі. У 1.927 “ЛУН” видавала ж-л “Державна Нація” (редакційна колегія - П. Кожевників, гол.ред.; М. Сціборський, Б. Демчук).

ЛЕГІОН УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ-українська військова частина у складі австрійської армії, що діяла на російському фронті у 1914-18, У серпні 1914 *Головна Українська Рада* у Львові створила *Бойову Управу УСС*, яка звернулася до австрійського уряду з проханням дозволити сформувати Легіон Українських Січових Стрільців. Згоду було отримано, але перепони чинилися відперших днів створення частини. На прохання відкликати з військ сто українських старшин цісарське командування виділило лише шістнадцять, серед них Г. Коссака, С. Горука, В. Дідушка, Д. Вітовського та ін. Для легіону австрійці передали тисячу важких однозарядних крісів, які ще 1888 були зняті з озброєння. Всього до УСС зголосилось 28 тис. галичан, яких вистачило б на формування двох піхотних дивізій, але уряд і польські політичні кола, побоюючись створення українського війська, обмежили чисельність легіону двома тисячами. Основна маса галичан - більше 100 тис. - була мобілізована до частин, які відправлено подалі від України, на італійський фронт. Невишколених січовиків австрійське командування вирішило одразу ж кинути на фронт проти наступаючих російських військ, де на легіон чекала неминуча загибель. Але тодішній тимчасовий командир Т. Рожанковський відмовився виконувати авантюрний наказ, за що був усунутий з посади. Під командуванням нового командирам. *Галуцинського* 3.9.1914 новобранці прийняли у Стрию (Львів був уже окупований царськими військами) присягу й відбули на доукомплектування у закарпатські села Горонда та Страбичій під Мукачеве. Ядро легіону становили активісти січового, сокільського і пластового руху, вчорашні гімназисти та студенти. Серед новобранців були й дівчата-студенти О. *Стеланів*, С. *Галечко*, А. *Дмитерко*, І. Кузь та ін. Наприкінці вересня 1915 стрілецькі сотні вступили в перші бої з російськими кочачими частинами в р-ні Верецького і Ужоцького перевалів. У жовтні 1915 січовики у складі 55-ї австрійської дивізії перейшли у контрнаступ, подолали перевали і відбили у противника Борислав, Дрогобич і Стрий. Тільки коли російський командарм ген. О.Брусилів перекинув з-під Перемишля резерви, йому вдалося відновити становище. Легіон УСС відійшов до Карпат. На поч. березня 1915 січові стрільці зайняли позиції на схилах *Маківки*. Після захоплення восени 1914 Галичини, російська армія ген. М. Іванова розгорнула наступ через Карпати з метою прорватись в Угорщину. Легіон УСС, що займав оборону на Маківці, входив до складу 129 та 130-ої бригад австрійської армії під командуванням Й.Вітошинського-Доброволі й Дрди (група військ ген. П. *Гофмана*). Штурм російськими підрозділами позицій січових стрільців розпочався в ніч з 28 на 29.4. Протягом 29.4.-2.5. на схилах Маківки тривали запеклі бої, внаслідок яких російські війська були відкинуті за р. Головчанку. Найбільшої напруги бої досягли 1 -2.5.1915. На Маківці загинули 42 січовики, 76 зазнали поранень, 35 потрапило до полону. Наприкінці серпня 1915 галицькі курені знову втягнулися у запеклі бої в подільських степах між Серетом і Стрипою. 2.11. зусиллями стрілецьких куренів було ліквідовано прорив росіян на Бережани. В околицях міста, на схилах Лисоні щойно реорганізований полк УСС (командант от. Г. Коссака) втратив убитими, полоненими і пораненими більше тисячі старшин і стрільців. Зиму 1915-16 полк УСС перебував у тилу, займаючись військовою підготовкою і культурно-освітньою роботою. Навесні 1916 до полку долинула трагічна звістка про смерть І. Франка, який останні місяці свого життя провів у львівському “Приюті для хорих і виздоровців УСС”. Його сини Петро і Тарас служили в легіоні. На похорони славетного письменника 31.5. прибула з фронту велика стрілецька делегація на чолі з Г. Коссаком. Січовики виносили домовину і супроводжували катафалк до Личаківського цвинтаря, де на могилі поклали вінок з написом: “Великому Каменяреві. Ми помимо скалу”.

У ході Брусилівського прориву влітку 1916 цісарське командування знову прикрило січовими стрільцями найбільш важливий відтинок фронту - шлях із Підгаєць на Бережани. В боях в р-ні Лисоні відзначилися

курінний отаман С. Горук, сотник А. Мельник, Р. Сушко., В. Кучабський, З. Носковський, Ф. Черник. На Лисоні полк УСС втратив півтори сотні вбитими і декілька сот стрільців потрапили у російський полон, яких відправлено у табори Симбірська і Царицина.

Залишки полку виведено у тил, переформовано і призначено нового команданта, яким став Ф. Кікаль. Восени 1916 стрілецькі старшини на чолі з Д. Вітовським розпочали велику культурно-освітню місію на Волині, куди вони були направлені для організації комісаріатів (Ковель, Луцьк, Володимир-Волинський) по набору рекрутів до армії. Однак головним своїм завданням січовики вважали розвиток українського шкільництва, яке було у вкрай занедбаному стані. За короткий час вони заснували близько сотні українських шк іл, а 16 старшин і стрільців працювали у них вчителями. За допомогою громадських діячів Львова К.Студинського, П.Мишуги, І. Крип'якевича січовики придбали для волинських шкіл 1500 підручників, чимало приладів.

На фронт під Бережани полк повернувся у лютому 1917. Підчас нового наступу російської армії на Південно-Західному фронті, стрілецька частина ціною великих втрат утримувала фронт біля с. Конюхи на Бережанщині. У березні-жовтні 1918 полк УСС під командуванням от. О. Микитки, згідно з умовами Берестейського миру 1918, у складі австро-німецьких військ здійснив похід у *Наддніпрянську Україну* (Жмеринка-Бірзула-Херсон-Нікополь-Олександрівськ). У полковому наказі, оголошеному січовикам напередодні походу, зазначалось: "Ніяких насильств і борб не зводити... Кара смерти заборонена... Поведене з людьми має бути чемне, миле, але не фамільярне... Говорити тільки по-українськи до населення". За Збручем полк практично не брав участь у бойових операціях, приділяючи головну увагу культурно-освітнім заходам серед наддніпрянських українців. При легіоні УСС був Кіш УСС - запасна частина, яка займалась набором і вишколом навобранців. При ньому діяли бібліотека, стрілецький хор і оркестр під керівництвом композитора М. Гайворонського, а також Пресова Кватира, у складі якої плідно працювали А. Баб'юк (М. Ірчан), А. Лотоцький, О. Назарук, Ю. Шкрумеляк, Л. Лепкий, О. Курилас, М. Угрин-Безгрішний, І. Іванець, О. Сорохтей та інші талановиті письменники, журналісти, композитори, актори, художники. Зусиллями митців налагоджено випуск альманаху "Червона Калина", сатиричних журналів "Самопал" і "Самоохотник", спеціальних поштівків. У 1915 видано "Співанки УСС" - збірник творів стрілецького пісенника Р. Купчинського і композитора М. Гайворонського. Їхні тодішні пісні "Чуєш, брате мій", "Їхав стрілець на війноньку", "Човен хитається серед води", "Засумуй, трембіто" добре знані в Україні та діаспорі й понині. У Пісочній на Львівщині готував старшин і підстарший Вишкіл УСС, який очолювали полковник Г. Коссак, підполковник К. Слюсарчук, майор М. Тарнавський. До нього приїздили наслідник цесарського престолу Карл, а також митрополит Андрей Шептицький, який 28.10.1917 освятив прапор УСС. Він був створений стрілецьким художником І.Іванцем - із синього шовку та золотими літерами "УСС" на малиновому полі, а з другого боку - герби Галичини та Києва. На поч. жовтня 1918 УСС було передислоковано з Херсонщини на Буковину, в Чернівці. Після утворення *Західно-Української Народної Республіки* в листопаді 1918 полк передислоковано до Львова, де він став ядром *Галицької Армії* (див. також. *Українські Січові Стрільці*).

М. Литвин (Львів).

ЛЕЛЕВЕЛЬ ЙОАХИМ (22.3.1736-29.5.1861)-видатний польський історик і громадсько-політичний діяч; ідеолог польського демократичного руху першої пол. 19 ст. Н. у Варшаві. Закінчив Віденський ун-тет (1807). В 1808-10 вчителював у м. Кременці. Був професором Віденського (1815-18, 1822-24) і Варшавського (1818-21) унів. У 1824 за прогресивні погляди і зв'язки з революційним підпіллям Царський уряд позбавив його права викладати в ун-ті. У 1829 обраний до сейму. Під час *Польського визвольного повстання 1830-31* - голова Патріотичного товариства, член польського уряду. Після поразки повстання емігрував за кордон. Був одним із керівників польської демократичної еміграції. У 1846 вступив до Демократичного Товариства Польського, 1847 - до Міжнародного Демократичного Товариства. Л. - автор багатьох праць з історії Польщі та допоміжних історичних дисциплін. Вперше у польській історіографії в основу історичної періодизації поклав суспільні фактори. Л. піддавав критиці суспільний устрій, засуджував національне поневолення польськими феодалами українського і білоруського народів, виступав за міжслов'янську солідарність, оцінював національно-визвольну боротьбу українського народу як подію великого історичного значення. Громадсько-політична і наукова діяльність Л. мала великий вплив на формування демократичної суспільної думки і розвиток національного руху в Польщі. Його історичні праці були відомі й користувалися популярністю в Україні (зокрема, серед членів "*Руської Трійці*", *Кирило-Мефодіївського Братства*).

Ф. Стеблій (Львів).

ЛЕМИК МИКОЛА (4.4.1914 - жовтень 1941)-український політичний діяч, член ОУН (з 1932). Н. у Соловій Перемишлянського повіту в Галичині. Після закінчення української гімназії навчався на математично-природничому ф-ті Львівського ун-ту. 21.10.1933 Л. за наказом ПУН вбив начальника канцелярії (за деяк. дан., емісара більшовицьких спецслужб) консульства СРСР у Львові О. Майлова на знак протесту проти штучно організованого радянською владою голоду 1932-33 в Україні. Негайний суд у Львові, який відбувся в жовтні-листопаді 1933, засудив Л. до смертної кари. Через деякий час смертну кару було замінено на довічне ув'язнення. На поч. Другої світової війни 1939-45 звільнений з тюрми, став одним з організаторів Похідних груп ОУН та їх діяльності в Україні. З 1941 - Крайовий Провідник ОУН (М) на Східно-Українських землях. Восени 1941 очолив Середню Похідну Групу ОУН (за ін. дан., Східну). В жовтні 1941 заарештований

гестапо і розстріляний у Миргороді (Полтавська обл.).

ЛЕМКІВЩИНА - українська етнічна територія, на якій здавна проживала етнографічна група українців - лемки. Розташована в українських Карпатах (по обох схилах Сх. Бескидів) між ріками Сяном і Попрадом у межах сучасної Польщі, та на північний захід від ріки Уж у Закарпатті до ріки Попрад у Словаччині. Загальна площа бл. 3,5 км². На думку деяких дослідників, давніми предками лемків було слов'янське плем'я білі хорвати, що заселяло район Карпатських гір в 7-10 ст. У середньовічні часи територія Л, входила до складу *Київської Русі та Галицько-Волинської держави*. Згодом землі Пд. Л. були захоплені Угорщиною, аз 1340-х рр. вся Л. була включена *Казимиром III Великим* у склад Польщі, де перебувала до 1772. Східна частина Л. творила Сяницьку землю у складі Руського воєводства, західна належала до Краківського воєводства. В 14-16 ст. територія Л, була в абсолютній більшості заселена українцями. До кінця 16 ст. сформувалася сучасна лемківська говірка (діалекту української мови) і закріпилася в тих межах, які проіснували до 1946. У церковному відношенні Л. належала до Перемиської єпархії, а більшість населення були греко-католиками. Віддалене розміщення краю, відсутність українських міст і національної інтелігенції зумовили слабкий національно-культурний зв'язок між Л. та іншими українськими етнічними землями (перш за все Галичиною та *Наддніпрянською Україною*), утруднювало поширення українських національно-політичних течій. На поч. 20 ст. провідною течією у суспільно-політичному житті Л. було *москвофільство*, ідеї якого поширювали переважно місцеві православні священики. Український національний рух почав розвиватися з кін. 19 - поч. 20 ст. Основними його осередками стали міста Новий Санч і Сянік. Серед провідних діячів українського національного руху на Л. були В. Хиляк, П.Ліницький, В. Яворський, М. Кубійович, М. Дороцький, О. і В. Константиновичі, О. Гудзьо, В. Бучацький, Й. Лукасевич та ін. Після розвалу Австро-Угорщини на Л. було проголошено Східно-лемківську республіку, яка в 1918-19 творила Сяницький комісаріат *Західно-Української Народної Республіки* з центром у с. Команчі (гол. П. Шпилька) і в серед. лютого 1919 була ліквідована польськими військами. Після падіння ЗУНР варшавський уряд, намагаючись послабити розвиток національного руху, підтримував москвофільську течію і прагнув перетворити лемків у окрему регіональну групу з польською національною свідомістю. З метою розколу українського руху на Л. в 1934 край було відділено від Перемиської єпархії і створено окрему Лемківську Апостольську Адміністрацію з русофільською ієрархією. В 1920-30-х рр. польський уряд, проводячи на Л. політику колонізації, намагався ліквідувати українське шкільництво, забороняв українські періодичні видання, закрив майже всі читальні "Просвіти", ув'язнював або виселяв національне свідомих українців. На протигагу польській політиці в краю у Львові була створена лемківська комісія, яка займалася веденням культурно-освітньої роботи серед населення Л. В 1934-39 у Львові видавалися газети "Наш Лемко" (ред. П. Смериканич, пізніше Ю. Тарнович) та "Бібліотека Лемківщини", що розповсюджувалися як в Галичині так і на Л. З метою допомоги лемківсько-українському рухові в США у 1936 була створена Організація Оборони Лемківщини (з 1958 видавала "Лемківські Вісті" та "Лемківські Календарі").

У роки Другої світової війни 1939-45 український культурно-освітній рух на Л. набув деякого поживлення. Було засновано ряд українських середніх шкіл, учительська семінарія, Українське Освітнє Товариство тощо. Після зайняття Л. радянськими військами в 1945, польські бойовики Армії Крайової вбили ряд лідерів українського національного руху, а в деяких районах знищили цілі села. Внаслідок укладення радянсько-польського договору 1945 та договору про польсько-радянський кордон (від 16.8.1945) територія північної Л. була остаточно передана Польщі. На підставі укладених договорів в 1945-46 проходив взаємний обмін населення у прикордонних районах, у т. ч. на Л. Переселення українців з їхніх етнічних земель, зокрема Л., мало за підписаними угодами проводитися на добровільних засадах, однак в більшості випадків воно відбувалось під адміністративним тиском органів влади примусово і з застосуванням сили, що незабаром набуло характеру етноциду. (див. "Вісла" операція). Якщо в 1939 на території Л. проживало 160 тис. українців, то внаслідок злочинних переселенських акцій 1946-47 Л. залишилася без корінних жителів. Масовим депортаціям українського населення з Л. протидіяла *Українська Повстанська Армія*, яка здійснювала активні бойові операції у цьому районі в 1944-47. Жителі Л. були розселені по всій території Польщі, в основному, у пн. і зх. районах держави. Намагаючись прискорити асиміляцію переселенців, органи влади, звичайно, допускали переїзд в одну місцевість не більше 3-4 українських сімей. Лише в кін. 1950-х рр. частині корінного населення Л. було дозволено повернутися на Л. Поступово налагоджувалось і українське культурно-освітнє життя у краю. При Головному правлінні Українському Суспільно-Культурному Товаристві (створене 1956) у Польщі діяла секція лемківської культури, з 1957 видавалося "Лемківське Слово" як додаток до тижневика "Наше Слово". З 1983 на Л. проводиться фольклорно-етнографічний фестиваль "Ватра". З 1990 у краї створено Об'єднання лемків, діє Лемківська секція при Об'єднанні українців Польщі.

ЛЕНКАВСЬКИЙ СТЕПАН (6.7.1904 -30.10.1977) - відомий український політичний діяч, публіцист, один з ідеологів *Організації Українських Націоналістів*. Н. у Загвізді на Станіславщині (тепер Івано-Франківська обл.). Навчався на філософському ф-ті Львівського ун-ту. З серед. 1920-х рр. Л. - активний учасник націоналістичного руху на західноукраїнських землях, провідний член *Організації Вищих Класів Українських Гмназій*, член проводу *Союзу Української Національної Молоді*. В 1928 брав участь у редагуванні (разом з С. Охримовичем та І. Габрусевичем) першого нелегального націоналістичного видання для молоді жу-лу "Юнак", був співробітником "Українського голосу" (1929-32, виходив у Перемишлі) і "Бюлетня КЕ ОУН на Західноукраїнських Землях (ЗУЗ)". Учасник першого Конгресу Проводу Українських Націоналістів у Відні (28.1-3.2.1929). З лютого 1929 увійшов до складу першого Проводу ОУН на ЗУЗ, був референтом

ідеологічного відділу. В 1931 заарештований польською поліцією у Кракові і у вересні 1932 під час Процесу "Конгресівців" засуджений до 4 років ув'язнення. Після гітлерівської окупації Польщі та частини західноукраїнських земель в 1939 Л. увійшов до складу Проводу ОУН (Б), з квітня 1941 - референт пропаганди. В липні 1941 Л. як один з ініціаторів проголошення Української держави у Львові був заарештований Гестапо і ув'язнений у концтаборі Авшвіц. В післявоєнний час жив у Німеччині. Був членом Проводу Закордонних Частин ОУН. Після загибелі С. Бандери, очолював Провід ОУН (1959-68), згодом керував відділом пропаганди і редагував газету "Шлях Перемоги". Помер у Мюнхені. Автор "Декалогу" ("Десять заповідей українського націоналіста", 1929), в якому виклав основні морально-етичні засади учасника національно-визвольних змагань.

ЛЕОНТОВИЧ ВОЛОДИМИР (літ. псевд. В.Ле-венко; 5.8.1866 - 10.12.1933) - український громадсько-політичний діяч, письменник. Н. на хуторі Оріховщина Лубенського повіту Полтавської губ. У 1888 закінчив юридичний ф-тет Московського ун-ту. До Першої світової війни 1914-18-земський діяч на Полтавщині. Був учасником українського національного руху, членом Старої Громади та Товариства Українських Поступовців, входив до Ради товариства. Фінансове підтримував видання першої української газети у Наддніпрянській Україні - "Рада". З 1915 брав участь у роботі Комітету Союзу Міст Південно-Західного Фронту, який займався наданням допомоги пораненим і хворим бійцям на фронті і в тилу, біженцям та місцевому населенню в р-ні бойових дій. Співпрацював у жу-лі "Літературно-Науковий Вісник", меценат газети "Рада". В квітні 1917 обраний до Української Центральної Ради від Союзу Автономістів-Федералістів. У період Гетьманату - міністр земельних справ у кабінеті Ф. Лизогуба. В еміграції жив у Берліні, згодом — у Празі, де і помер. Літературну діяльність розпочав в 90-х рр. 19 ст. Автор повістей "Пани і люди" (1883), "Per pedes apostolorum" (1897), "Старе і нове", "Спомини утікача" (1922), "Хроніка родини Гречок" (1922), разом з О. Єфремовим підготував видання російсько-українського юридичного словника (1917,1919).

ЛЕОНТОВИЧ МИКОЛА ДМИТРОВИЧ [1(13).12.1877 - 23.1.1921] - визначний український композитор, музично-громадський діяч і педагог. Н. у с. Монастирьок (тепер Немирівсь-кого р-ну Вінницької обл.) в сім'ї священика. В 1899 закінчив Кам'янець-Подільську духовну семінарію. Деякий час працював вчителем співу та арифметики у школі с. Чуків на Поділлі, де незабаром організував учнівський оркестр та вечірню музичну школу. З осені 1902 - викладач співів вчительської семінарії Вінниці. В 1903-04 Л. відвідував лекції в Придворній співецькій капелі у Петербурзі, склав екстерном іспит на звання регента. В 1904-08 Л. працював у залізничній школі на станції Грушине (тепер м. Крас-ноармійськ Донецької обл.), де вперше в Україні організував хор залізничників. Згодом знову повернувся на Поділля. Протягом 10 років викладав співу, арифметику і географію у Тульчинському жіночому єпархіальному училищі. З осені 1918 жив у Києві. В 1918-19 Л., працюючи викладачем хорової справи на диригентському ф-ті Київського музично-драматичного інституту ім. В. Лисенка, а пізніше - в музичному відділі комітету народної освіти, брав активну участь у розбудові української національної музичної культури. Після окупації в серпні 1919 Києва денікінцями змушений повернутися в Тульчин. Тут почав працювати над оперою "На русалчин великдень" (лібретто Н. Ташкевич за казкою Б. Грінченка), але закінчити її не встиг (завершив, відредагував і оркестрував М.Скорик). В січні 1921 Л. став жертвою політичного терору, який розгорнув більшовицький режим в Україні. В ніч з 22 на 23.1.1921 він був убитий співробітником НКВС у домі свого батька у с. Марківці (тепер Теплицького р-ну Вінницької обл.). Л. - автор класичних обробок українських народних пісень (понад 150 хорових обробок, 4 хорових композицій), серед яких "Праля", "Козака несуть", "Дударик", "Женчичок-бренчичок", "Щедрик", "Піють півні", "Ой, з-за гори кам'яної", "Зашуміла ліщинонька" та ін.; хорових поем ("Льодолом", "Легенда", "Моя пісня", "Літні тони"), церковних хорів (літургія).

ЛЕПКИЙ БОГДАН (4.11.1872-21.7.1941)-український поет, прозаїк, перекладач, літературознавець, видавець. Н. у с. Крегулець Гусятинського округу в Галичині (тепер Тернопільська обл.). Навчався у Бережанській гімназії, у Віденському та Львівському ун-тах. З 1895 -вчитель української та німецької мови і літератури у Бережанській гімназії. У 1899-1914 перебував у Кракові. Друкуватися почав з 1895, був членом "Молодої Музи". Під час Першої світової війни 1914-18 вів культурно-освітню роботу в таборах полонених (Вецляр). Після війни деякий час був в Берліні, де став співробітником видавництва "Українське слово". У 1925 повернувся до Кракова, працював професором Ягеллонського ун-ту. Щороку Л. відвідував рідні місця, переважно був у с. Черче недалеко від м. Рогатина. У 1938-39 - член польського сенату у Варшаві. Помер і похований у Кракові. Автор поетичних збірок: "Стрічки" (1901), "Листки падають" (1902), "Осінь" (1902), "На чужині" (1904), "З глибини душі" (1905), "Над рікою" (1905), "Поезіє, розрадо одинока" (1908), "Для ідеї" (1911), "Тим, що полягли" (1916), "Доля" (1917), "Вибір віршів" (1921), "Слота" (1926); збірок оповідань переважно на тему сільського життя: "З села" (1898), "З життя" (1899), "Щаслива година" (1901), "У глухій куті" (1903), "Нова збірка" (1903), "В горах" (1904), "Кара" (1905), "По дорозі життя" (1905), "Кидаю слова" (1911): повістей: "Під тихий вечір" (1923), "Сотниківна" (1927), "Зірка" (1929), "Вадим" (1930), "Веселка над пустирем" (1929), "Крутіж" (1941); великої історичної повісті "Мазепа" (в трьох частинах -"Мотря", 1926; "Не вбивай", 1926; "Батурина",1927); "Бої" (1928-29) та ін.; літературознавчих критичних нарисів про І. Котляревського, Є. Гребінку, П. Куліша, Л. Глібова, Марка Вовчка, С. Руданського, Ю. Федьковича, І. Карпенка-Карого; 3 і 5-томного видання творів Т. Шевченка з нарисом про його життя і творчість та ін. Залишив спогади - "Казка мого життя".

О. Рибак (Львів).

ЛЕПЛЕВСЬКИЙ ІЗРАЇЛЬ (1896 - 1939) -радянський державний діяч. Н. у м. Брест-Литовському в єврейській

родині. У 1917 вступив до РСДРП(б). З 1918 - уповноважений Саратовської ЧК. В 1921-23 - начальник Катеринославської губчека, з 1923 - начальник Подільського губвідділу ДПУ, 1926-29 - начальник Одеського окрвідділу ДПУ. З 1929 - в ДПУ УСРР, пізніше - очолив Особливий відділ ОДПУ СРСР. У січні-червні 1934 очолював управління НКВС по Саратовській області, у 1934-36 - начальник Особливого відділу Білоруського військового округу, нарком внутрішніх справ Білорусії. З червня 1937 до січня 1938 - народний комісар внутрішніх справ УРСР. За час перебування Л. на цій посаді було репресовано цілий ряд представників української інтелігенції, селянства, робітників. Саме на 1937-38 припадав пік сталінських репресій в Україні, значна частина відповідальності за здійснення яких лежить на Л. Після усунення М. Єжова був заарештований і розстріляний.

К. Бондаренко (Львів).

ЛЕСНЯК ОМЕЛЯН (24.4.1882 - 1953) - український військовий діяч, отаман Української Галицької Армії. Н. у Стецевій Снятинського повіту на Станіславщині (за ін.дан., у Городенці, тепер Тернопільська обл.). В роки Першої світової війни 1914-18 - капітан австрійської армії. З березня 1916 - у складі *Легиону Українських Січових Стрільців*. У вересні 1916 командував першим куренем УСС, який вів кровопролитні бої проти російських військ в р-ні Лисони. 30.9.1916 потрапив у полон, де і перебував до 1918. Підчас українсько-польської війни 1918-19 служив в *Українській Галицькій Армії*. В 1919 призначений командантом Золочівської військової округи, пізніше - командант 3 бригади УГА. В листопаді 1919 Л. за дорученням *Начальної Команди УГА* вів переговори з представниками Добровольчої Армії ген. А. *Денікіна* про умови перемир'я. Після завершення національно-визвольних змагань 1917-21 жив в еміграції у Чехо-Словаччині і Австрії. В 1946 схоплений співробітниками НКВС СРСР. Дальша доля невідома. За деякими даними, згодом вийшов з ув'язнення і повернувся у Відень, де і помер.

ЛЕЩИНСЬКИЙ СТАНІСЛАВ (20.11.1677 -23.2.1766) - король Польщі (1704-11, 1733-34). Н. у м. Львові. В 1699 - воєвода познанський. 12.7.1704 Л. при підтримці шведського короля Карла XII, військо якого в той час знаходилось у Польщі, був обраний польським королем. В 1703-08 вів таємні переговори з гетьманом І. *Мазепою* про об'єднання України, Польщі і Литви у федеративну державу на засадах *Гадяцького договору 1658*, уклав угоду з гетьманом про спільну боротьбу проти Московського царства. Після поразки шведсько-українських військ у *Полтавській битві 1709 Л.* був змушений виїхати до Франції (його дочка Марія в 1725 стала дружиною французького короля Людовика XV). Весною 1711 вислав польський військовий відділ Й. Потоцького на допомогу гетьману П. *Орлику*, який зробив спробу звільнити *Гетьманщину* з-під московської влади. В 1733 при підтримці Франції вдруге став польським королем (коронувався 12.9.1733). Під час війни за польську спадщину 1733-35 (між Росією, Австрією і Саксонією - з одної сторони та військами Л. і Францією - з другої) Л. був розбитий і за умовами Віденського миру 1738 (прелімінарний з 3.10.1735) змушений остаточно відмовитися від претензій на польський престол на користь *Августа III*. Повернувся у Францію, де дістав у володіння герцогство Лотарінгію і князівство Бар. Помер і похований у Люневелі (Франція). Автор книги "Вільний голос, що забезпечує свободу" (1733), в якій виступав за проведення реформ з метою зміцнення Речі Посполитої.

ЛЕШКО (Лешко Білий; в Галицько-Волинському літописі Лестко; бл. 1186 - 23.11.1227) -князь сандомирський (з 1194) і краківський (1194-98, 1201, 1202-27), син Казимира II. Після смерті батька (1194) втратив Краківське князівство, яке йому вдалося повернути завдяки підтримці духовенства. Був змушений віддати Мазовію і Куявію у володіння своєму брату Конраду Мазовецькому. В 1214 уклав у Спіші договір з угорським королем *Андрієм II* про спільну політику щодо *Галицько-Волинського князівства*. За цією угодою королевич Коломан мав одружитися з польською княжною Соломією (Соломонією) і проголошувався королем Галичини. Після окупації польськими військами Галицької землі Польща захопила частину галицьких земель разом з Перемишлем, Берестейщину і Південне Побужжя. Після вигнання галицькими боярами при підтримці князя *Мстислава Мстиславича Удатного* угорців з Галичини (1221) Л. продовжував спроби завоювати Галицько-Волинське князівство, проте зазнав поразки. Загинув під час походу проти князя Східного Помор'я Святополка.

ЛЕШКО ЧОРНИЙ (бл. 1242 - 1288) - князь краківський і сандомирський. Володів Средненським князівством. В 1279 після смерті Болеслава Соромливого отримав у спадщину Краківське і Сандомирське князівства. Вів тривалу боротьбу з галицько-волинським князем *Левом Даниловичем* за краківський престол на користь Болеслава Мазовецького.

ЛЖЕДМИТРІЙ I [р. н. невід. - п. 17(27).5.1606] - політичний авантюрист-самозванець, московський цар (1605-06). Видавав себе за сина *Івана IV Грозного* - Дмитрія. За деякими даними, Л. I. був ченцем-втікачем Григорієм Отреп'євим з Чудова монастиря у Москві. В 1601 з'явився в Польщі. Польський король і магнати (Вишневецькі, Сапі-ги, Мнішки) підтримали Л. I і протягом 1603-04 провели підготовку по возведенню його на московський престол. Л. I зобов'язувався передати Польщі Сіверську Україну і Смоленську землю; забезпечити участь Москви в антитурецькій коаліції; запровадити в Московській державі католицтво; надати допомогу *Сигізмунду 14 Вазі* в його боротьбі проти Швеції. У жовтні 1604 на чолі польсько-литовського загону вторгся в Сіверську Україну (захоплена Московським царством в 1503), де був підтриманий козаками та частиною селянства. Не дивлячись на поразку під Добринічами, укріпився в Путивлі (тепер Сумська обл.). Після смерті Б. Годунова, Л. I в червні 1605 зайняв Москву (московська армія підКромами перейшла на бік Л. I). Вступивши на царський трон, Л. I намагався проводити самостійну внутрішню політику. Заходи Л. I були

спрямовані на забезпечення йому підтримки серед провінційного дворянства. Збільшення податків та проведення жорсткої кріпосницької політики привело до посилення соціальних заворушень (рух Лжепетра). Невиконання Л.І його обіцянок (відтягував запровадження католицизму, відмовився зробити територіальні поступки Речі Посполитій і надати воєнну допомогу Сигізмунду III Вазі у війні проти Швеції) привело до загострення відносин з Польщею. Криза політики Л. І сприяла організації заклоту угруповання бояр на чолі з Василієм Шуйським. 17(27).5.1606 під час повстання москвичів проти поляків, що прибули на весілля Л. І і М. Мнішек, був убитий заклотниками.

ЛЖЕДМИТРИЙ ІІ ["Тушенський вор"; р. н. невід. - п. 11 (21). 1610] - політичний авантюрист-самозванець. Видавав себе за московського царя, який нібито врятувався під час повстання в травні 1606 (див. *Лжедмитрій І*). Особу Л. ІІ не в'ячено. З'явився в 1607 в Стародубі. Основу його війська складали польські загони кн. А. Вишневецького, Р. Ружинського і козаки І. Заруцького. В червні-липні 1607 вторгся в Московію, розбив війська В. Шуйського під Болховом (травень 1608), підійшов до Москви і створив табір у с. Тушино. Тут було сформовано уряд з частини московських феодалів і приказ них службовців. Восени 1608 Л. ІІ контролював значну частину території. Боярський уряд В. Шуйського запросив для боротьби з Л. ІІ шведські війська, що стало приводом для відкритої польської інтервенції в серпні 1609. В грудні 1609 Л. ІІ змушений втекти з Тушина в Калугу. Після невдалої спроби в липні 1610 знову зайняти Москву, Л. ІІ відступив в Калугу, де був убитий.

ЛИЗАНІВСЬКИЙ ІВАН (1892 - 1934) - відомий український громадсько-політичний діяч, публіцист. Н. у Заріччі Золочівського округу (тепер Львівська обл.). Учень М. *Грушевського*. В 1912 переїхав у наддніпрянську Україну. В 1917 став членом *Української Центральної Ради*. Налезав до УПСР, входив до складу Центрального Комітету партії. Влітку-восени 1917 очолив *Галицько-Буковинський Комітет*. У листопаді 1917 Л. став одним з ініціаторів створення Гдлицько-буковинського куреня СС. Член Української Партії Соціалістів-Революціонерів. Після розколу партії в травні 1918 входив до складу центральної фракції УПСР (член ЦК УПСР з січня 1919). З березня 1919 входив до складу Комітету Охорони Республіки, який діяв у Кам'янці-Подільському. З поч. квітня 1919 - керівник Управління преси й інформації та виконуючий обов'язки Державного Секретаря в уряді Б. *Мартоса*, член Крайової Ради у Хмільнику. Після поразки національно-визвольних змагань 1917 залишився жити в УСРР. У травні 1921 Л., разом з ін. провідними діячами УПСР (В. Голубович, П. Петренко, Ю. Ярославенко та ін.) був заарештований і у т. зв. справі членів ЦК УПСР, засуджений більшовицькою владою, але згодом амністований. Працював у видавництві "Книгоспілка" і був редактором творів І.-Франка. Влітку 1931 Л. знову заарештований разом з В. *Голубовичем*, П. *Христюком*, В. *Мазуренком*, П. Петренком, М. *Шрагом*, М. *Чечелем*, Г. *Коссаком*, Д. Коліухом, Ю. Ярославом та ін., звинувачений у приналежності до підпільної організації "Український Національний Центр", метою якої була підготовка повстання проти більшовицького режиму й проголошення незалежності України. В кінці 1931 над учасниками цієї групи відбувся судовий процес у Харкові. У 1934 Л. був розстріляний.

ЛИЗОГУБ АНДРІЙ ІВАНОВИЧ (16.6.1804 -1864) - український дідич, близький знайомий Т.Шевченка. Батько Федора і Дмитра Лизогубів.Н. у Бурківці на Чернігівщині. Власник маєтку у Седневі (тепер Чернігівська обл.), де восени 1846 і 1847 гостював Т. *Шевченко*. Налезав до кола небагатьох осіб, які листувалися з поетом на засланні і допомагали йому матеріально. В 1850 Л. намагався клопотати перед урядом про полегшення участі Т. Шевченка. Помер у Сорочинцях Миргородського повіту Полтавської губ.

ЛИЗОГУБ ДМИТРО АНДРІЙОВИЧ [1850 -10(22).8.1879] - учасник народницького руху в Україні в 70-80-х рр. 19 ст. Н. у Седневі на Чернігівщині. Син А. *Лизогуба*. Закінчив юридичний ф-тет Петербурзького ун-ту. В 1865-68 і 1874 перебував за кордоном, де познайомився з ідеологією народництва. У 1873-74 брав участь у діяльності гуртка чайковців, став одним з засновників таємної організації народників "Земля і Воля". В 1878 Л. був заарештований і звинувачений у підготовці замаху на *Олександра ІІ* і за вироком Одеського воєнно-окружного суду страчений (повішений) в Одесі.

ЛИЗОГУБ ФЕДІР АНДРІЙОВИЧ (6.10.1851 -1928) - український громадський і державний діяч. Н. у м. Седневі на Чернігівщині (тепер Чернігівська обл.). Походив з старовинного козацько-старшинського роду Лизогубів. Син А. *Лизогуба*. В 1888-97 - повітовий городнянський гласний, згодом - чернігівський гласний (гласний чернігівського земського зібрання). В 1901-15 Л., будучи головою земської управи у Полтаві, сприяв перетворенню міста у центр української культури. Л. виступив одним з ініціаторів спорудження пам'ятника І. *Котляревському* в Полтаві, видання його творів, побудови для земства нового будинку в українському стилі та відкриття музею у місті. Матеріально підтримував школу художнього промислу ім. М. Гоголя у Миргороді, якою керував О. Сластьон. Налезав до партії октябристів. В 1915-17 був радником російського намісника на Кавказі. Після *Лютневої революції 1917 в Росії* очолив відділ іноземних підданих міністерства закордонних справ Росії. Через деякий час переїхав в Україну. 3.5.1918 призначений міністром внутрішніх справ (очолював міністерство до 8.7.1918) в гетьманському уряді М. *Устимовича*. Через кілька днів (10.5.1918) очолив *Раду Міністрів Української Держави*. Діяльність Л. на посту отамана (голови) Ради Міністрів була спрямована на стабілізацію політичного, економічного і культурного життя у державі та послідовне відстоювання інтересів України на міжнародній арені. Намагався залучити до співпраці в уряді представників партій національно-демократичного напрямку, у т. ч. Український Національно-Демократичний Союз при формуванні 25.5.1918 нового кабінету міністрів. Склав повноваження після проголошення гетьманом П. Сторопадсь-ким федеративного союзу України з майбутньою більшовицькою Росією

(14.11.1918). Номеру еміграції в Югославії.

ЛИЗОГУБИ - козацько-старшинський рід на Чернігівщині і Полтавщині в 17-20 ст. Представники роду посідали високі урядові пости в різні періоди існування української державності. Іван , Кіндратович Л. (Кобизенко; р. н. невід. - п. 1662, можливо, поч. 1663) - полковник канівський (1659, 1662) і уманський (1659-61), посол І. *Виговського* до московського уряду (1658). Розстріляний за наказом Ю. Хмельницького. Яків Кіндратович Л. (р. н. невід. - п. 19.8.1698) - український військовий і політичний діяч, полковник канівський (1666-69). В 1667 брав участь у посольстві І. *Брюховецького* до московського царя. В період гетьманства П. *Дорошенка* Л. призначався генеральним осавулом (1669-74) і наказним гетьманом (1670, 1673). У 1674 перейшов на службу до гетьмана І. *Самойловича*. У 1687 був одним з претендентів на гетьманську булаву. В 1687-98 - чернігівський полковник, учасник *Чигиринських походів 1677 і 1678* та *Кримських походів 1687 і 1689*. Під час здобуття Азова в 1696 був наказним гетьманом (див. *Азовські походи 1695-96*). Юхим Якович Л. (р. н. невід. - п. 1704) - генеральний бунчужний (1688-90), генеральний хорунжий (1694-98), полковник чернігівський (1698-1704). Учасник Кримських походів 1687 і 1689. Яків Юхимович Л. (1675-1749) - український військовий і політичний діяч першої пол. 18 ст. Навчався у *Киево-Могилянській Академії*. В 1713-28 - генеральний бунчужний. В 1723-24 Л. разом з полковником Д. Літостолом і генеральним осавулом В. Жураховським був за наказом Петра I заарештований та ув'язнений у Петропавловській фортеці. Після смерті Петра I звільнений і деякий час змушений жити у Петербурзі. В 1728-49 - генеральний обозний. У 1733-34 Л., будучи призначений наказним гетьманом, командував 10-тисячним українським корпусом, який діяв у Польщі проти прибічників С. *Лещинського*. В травні 1736 російсько-українська армія під командуванням Б. *Мінха* та наказного гетьмана Л. 20(31).5.1736 штурмом здобула Перекоп, 5(16).6. - Козлов (Євпаторію), 17(28).6. - Бахчисарай (див. *Кримські походи 1736-38*). У 1728-44 очолював комісію, яка складала кодекс законів "*Права, за якими судиться малоросійський народ*". У 1745-49 Л. входив до складу старшинської делегації, що добивалась відновлення гетьманства. На думку деяких дослідників, був автором *Лизогубівського літопису* (написаний бл. 1742) - цінного джерела з історії України; Андрій Іванович Л. (1804-1864) - знайомий Т.Шевченка (див. А. *Лизогуб*); Дмитро Андрійович Л. (1850-79) - учасник народницького руху в Україні (див. Д. *Лизогуб*); Федір Андрійович Л. (1862 -1928) - український державний діяч (див. Ф. *Лизогуб*).

ЛИЗОГУБІВСЬКИЙ ЛІТОПИС ("Летописец, или Описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялось в Украине малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетьманом был козацким") - український літопис 18 ст. Складений в 1742. Охоплював події в Україні з поч. 16 ст. до 1737. Автор "Л.л." анонімний. В історичній літературі існує думка, яку найбільш переконливо аргументували В. *Антонович* і П. Клепацький, що автором літопису був генеральний обозний Я. *Лизогуб* (не виключена і участь в написанні його брата С. *Лизогуба*; п. 1734). Основним джерелом для викладу історичних подій до кін. 18 ст. були козацькі літописи (зокрема, *Короткий опис Малоросії*), від 1690-х рр. до 1737 - родинні записи сім'ї Лизогубів. "Л.л." містить невеликі оповідання з історії України, головним чином про гетьманів, про участь козаків у Північній війні 1720-21 тощо. Закінчується літопис описом *Кримських походів 1736-38*. В основному, лояльно відносячись до російського царизму, літописець критично ставиться до його політики у Гетьманщині та відстоює ідею політичної автономії України. Літопис є цінною пам'яткою української історіографії 18 ст. Вперше був виданий М. Білозерським ("Южнорусские летописи", 1858), а пізніше В. Антоновичем ("Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси", 1888).

ЛИНЕВИЧИ - козацько-старшинський рід на Чернігівщині 18-19 ст. Найвідоміші представники: Карпо Л. (р. н. невід. - п. бл. 1735) - сотник Чернігівського полку (1718-34). Підписав *Коломацькі петиції 1723*. Микола Петрович Л. [24.12.1838 (5.1.1839)-10(23).4.1908] - військовий діяч, генерал-ад'ютант російської армії (з 1905). З 1855 перебував на військовій службі. Брав участь в російсько-турецькій війні 1877-78. З 1895 командував військовими частинами на Далекому Сході. З 1903 - командуючий військами Приамурського військового округу і генерал-губернатор Приамур'я. Під час російсько-японської війни 1904-05 - командуючий Манджурською армією, з березня 1905 - головнокомандуючий російськими збройними силами на Далекому Сході. В лютому 1906 усунений з посади.

ЛИПА ІВАН - (літ. псевд. Петро Шелест, Іван Степовик та ін.; 24.2.1865 - 13.11.1923) - відомий український громадсько-політичний діяч, письменник, лікар. Н. у Керчі. Після закінчення Керченської гімназії в 1888 вступив на медичний ф-тет Харківського ун-ту. В 1891 (за ін. дан., 1892) з Б. *Грінченком*, М. *Міхновським*, В. *Боровиком*, М. *Вороним* та ін. став засновником таємного товариства *Братства Тарасівців*, яке ставило своїм завданням поширення ідей Т. Шевченка та боротьбу за національне визволення українського народу. В 1893 товариство було розгромлене, а Л. заарештований. Після тринадцятимісячного ув'язнення ще три роки жив під наглядом поліції у Керчі. В 1897 закінчив навчання у Казані, працював лікарем на Херсонщині і в Полтаві. В 1902-18 жив у Одесі, займався лікарською практикою. В 1904-05 побудував у Дальнику лікарню для незаможних жителів міста. Брав активну участь в українському національно-визвольному русі. Організував видавництво "Одеська літературна спілка", з 1905 видавав альманах "Багаття" (разом з дружиною), часто друкувався в українських періодичних виданнях "*Діло*", "*Народ*", "*Правда*", "*Буковина*", "*Зоря*", "*Літературний Науковий Вісник*", "*Українська Хата*" та ін. Тісно співпрацював з одеською "*Просвітою*" і Одеським Літературним Товариством. В 1917 призначений українським комісаром Одеси, заснував українське видавництво "Народній Стяг". Згодом переїхав до Києва. З 1919 належав до Української Партії Соціалістів-Самостійників, входив до складу ЦК партії. У період *Директорії УНР* - керуючий

управлінням культури і віровизнання в урядах В. Чехівського, С. Остапенка, Б. Мартоса. Деякий час жив в еміграції в Тарнові (Польща). Був членом Всеукраїнської Національної Ради та *Ради Республіки*. З серпня 1920 входив до складу комісії по підготовці Конституції УНР, деякий час був міністром охорони здоров'я в Уряді *Української Народної Республіки в екзилі 1920-48*. 31.12.1922 жив у Винниках біля Львова, працював лікарем. Помер і похований у Винниках.

ЛИПА ЮРІЙ (5.5.1900 - 20.8.1944) - відомий український громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист і лікар, один з визначних ідеологів українського націоналізму. Н. у Одесі. Син І. *Липи*. Здобув гімназійну освіту. В 1917 вступив добровольцем до Куреня морської піхоти *Армії Української Народної Республіки*. З літа 1919 навчався на юридичному ф-ті Кам'янець-Подільського ун-ту. З осені 1920 змушений разом з батьком емігрувати до Польщі, де жив у Познані, Львові і Варшаві. В 1920-х рр. брав участь у діяльності Союзу Української Молоді, організував літературне об'єднання "Сонцес-віт". У 1929 закінчив медичний ф-тет Познанського ун-ту, пізніше стажувався в Лондонському ун-ті. Вивчав політичні та економічні дисципліни у Варшавській школі політичних наук. З поч. 1930-х рр. займався лікарською практикою у Варшаві. Л., будучи активним учасником українського громадсько-політичного життя, проводив організаційно-політичну роботу серед українських студентів, брав участь у створенні науково-аналітичних і видавничих структур близьких до націоналістичних організацій. З поч. 1930-х Л. плідно займався літературно-публіцистичною діяльністю. Разом з Є. Маланчуком утворив літературну групу "Танк", друкувався в численних періодичних виданнях. Під час гітлерівської окупації Польщі жив у Варшаві. Після переїзду влітку 1943 до Яворова (тепер Львівська обл.) став одним з активних учасників українського руху Опору. Працюючи як лікар, Л. організував підпільні курси по підготовці медичних кадрів для *Української Повстанської Армії*, готував тексти листівок та відозв до населення і німецьких солдат. З липня 1944 - інструктор першої Старшинської школи УПА в Карпатах. Увійшов до складу *Української Головної Визвольної Ради*. 19.8.1944 захоплений підрозділом НКВС і 20.8.1944 закатований у с. Шугові на Яворівщині. Перші літературні спроби Л. відносяться до 1919. З часом з'являються поетичні збірки: "Світлість" (1925), "Суворість" (1931), "Вірую" (1938). З прозових творів найбільш відомі роман "Козаки в Московії" (1931), збірка новел "Нотатник" (1936-37), збірник літературознавчих есеїв "Бій за українську літературу" (1935), лікарські праці "Фітотерапія" (1933) і "Ліки під ногами" (1943). Найбільш відомими в творчій спадщині Л. є публіцистичні праці, присвячені суспільно-політичній тематиці - "Українська доба" (1936), "Призначення України" (1938), "Чорноморська доктрина" (1940, 1942, 1947), "Розподіл Росії" (1941, 1954). та ін.

ЛИПІНСЬКИЙ В'ЯЧЕСЛАВ КАЗИМИРОВИЧ (5.4.1882 - 14.6.1931) - видатний український історик, громадсько-політичний діяч, філософ і публіцист, дійсн. чл. *Наукового Товариства ім.Т.Шевченка* (з 1914), ідеолог українського консерватизму. Н. у Затурцях Володимир-Волинського повіту на Волині у польській шляхетській родині. Закінчив Київську гімназію. Деякий час служив у драгунському полку в Кре- менці. Вивчав агрономію, філософію та історію у Ягеллонському ун-ті у Кракові, згодом - у Женевському ун-ті. В 1908 повернувся в Україну, поселився на хуторі Русалівські Чонари поблизу Умані, де займався науковою діяльністю. В цей період виходять його перші праці "Данило Брат-ковський" (1909), "Генерал артилерії Великого Князівства Литовського" (1909). В історико-філософській праці, написаній польською мовою "Шляхта на Україні" (1909), "Аріяньський соймик в Киселені в маю 1638" (1910). Л. обгрунтував вирішальну роль шляхти в процесі формування української державності та закликав її боротися за відродження України. В 1910 Л. переїхав у Краків (Польща). В 1912 побачила світ його монументальна праця "Z dziejw Ukrainy". До цієї книги ввійшли такі монографії як "Назва Русь і Україна та їх історичне значення", "Станіслав-Михайло Кричевський", "Богдановим шляхом", "Документи Руїни" та ін. В 1912 Л. виступив ініціатором створення Українського Інформаційного Комітету, завданням якого було пропагувати закордоном ідею про необхідність створення Української незалежної держави. Підчас Першої світової війни 1914-18 був мобілізований до російської армії, але через хворобу служив старшиною у резервній частині, В 1917 Л., перебуваючи у Полтаві, запропонував представнику секретаря військових справ *Генерального Секретаріату УЦР-УНР* допомогу у формуванні української військової частини, але не знайшов підтримки. В червні 1917 взяв участь у створенні *Української Хліборобсько-Демократичної Партії*. В жовтні 1917 написав і видав у Лубнах партійну програму УХДП, основні положення якої передбачали створення самостійної Української держави та збереження приватної власності на землю. В 1918 був призначений гетьманом П. *Скоропадським* послом *Української Держави* в Австрії. Займав цей пост і за *Директорії УНР*. В еміграції жив в Австрії та Німеччині. В 1920 вийшла відома монографія Л. "Україна на переломі 1657-69", в якій автор проаналізував історичний процес створення української державності в 15 - поч. 17 ст. Влітку 1930 Л. організував Союз *Українських Хліборобів-Державників*, ставши головним ідеологом і лідером гетьманського руху. В 1920-25 Л. редагував неперіодичний збірник "Хліборобська Україна", на сторінках якого вперше надруковано його найвідоміший твір - "Лист до братів-хліборобів". У 1926-27 очолював кафедру історії української державності в заснованому гетьманом П. *Скоропадським* Українському Науковому Інституті в Берліні. В 1930 ідеологічний конфлікт Л. з гетьманом П. *Скоропадським* приводить до розпуску СУХД, Л. разом з М. Кочубеем, В. *Кучабським* та ін. засновував нову організацію - Братство Українських Клясократів-Монархістів. Протягом всього цього часу Л. займався науково-дослідницькою роботою. Помер у санаторії Вінервальд недалеко Відня. Похований у Затурцях. Центральне місце в ідеології Л. займає критика слабостей українського руху, які привели до поразки української держави у 1917-20, та пошуки шляхів виходу із національно-політичної кризи. Л. критикував народницький світогляд соціалістичних лідерів Української Центральної Ради і *Директорії УНР*, які намагалися оперти національно-визвольні змагання на соціальні ідеї та шукали

підтримки лише серед пролетаризованого і напівпролетаризованого селянства, робітництва та народної інтелігенції, відкидаючи державотворчий потенціал "хліборобів" (заможного селянства й поміщиків) та українських чиновників, буржуазії і т. п. Л. стверджував, що ідею створення незалежної Української держави може реалізувати тільки весь народ під проводом "хліборобської верстви". Політичний успіх українським національно-визвольним змаганням, на думку Л., міг забезпечити перехід зрусифікованої та сполонизованої української еліти на українські національні позиції. Досягнути консолідації українського народу і перетворити його на повноцінну державну націю можна лише шляхом розбудження і зміцнення почуття територіального патріотизму та солідарності між усіма громадянами України, незалежно від їх соціального статусу, віросповідання, етнічного походження і рівня національно-культурної свідомості. Зразком такого успішного націо- і державотворення для Л. були США. Забезпечити єдність українського руху мала легітимна фігура українського монарха. Спадкова монархія, вважав Л., була б найкращою формою політичного устрою України. Хоча Л. був принциповим критиком демократії, його ідеологія спричинилася до утвердження ліберально-демократичних цінностей та поборювання тоталітарних тенденцій в українській політичній думці 20 ст.

Д. Кушплір, І. Підкова (Львів).

ЛИПКІВСЬКИЙ ВАСИЛЬ КОНСТЯНТИНОВИЧ [7(19).3.1864 - 27.11.1937] - визначний діяч Української Автокефальної Православної Церкви, митрополит Київський і всієї Русі (1921-1927). Н. у с. Полудні Липовецького повіту на Вінничині. Навчався в Уманському духовному училищі, пізніше - у Київській Духовній Академії. В 1890-х рр. Л. був законовчителем державної гімназії в Києві, згодом після прийняття сану священника - настоятелем міського собору, повітовим інспектором церковно-парафіяльних шкіл Липовецького повіту. З поч. 1900-х рр. - завідувачий Київською церковно-вчительською школою. В 1905 звільнений з роботи за національні переконання, згодом займав посаду настоятеля Солом'янської парафії в Києві, викладав у школах. З поч. 1917 Л., разом з архієпископом володимирським Олексієм, протоєреєм С. Потіхіним, священником Н. Мариничем очолив український релігійно-громадський рух за автокефалію Української Православної Церкви. Став одним з ініціаторів створення Братства Воскресіння Хреста та Всеукраїнської Православної Церковної Ради. 9.5.1919 відправив першу службу українською мовою в Миколаївському соборі на Печерську в Києві. В жовтні 1921 Всеукраїнський Церковний Собор (проходив в Києві 11-27.10; за ін. дан., 14-30.10.) затвердив проголошену 1.1.1919 автокефалію Української Православної Церкви і обрав Л. її митрополитом (висвячений 23.10.1921). Л. активно працював для ідеї відродження Української національної церкви, за що зазнавав постійних переслідувань. Незважаючи на опір частини промосковськи настроєного духовенства, проводив українізацію церковного життя, сприяв перекладу церковних книг на українську мову. Особисто відвідав бл. 500 парафій, чим сприяв зростанню авторитету УАПЦ в Україні. Відстоював принцип всенародного собороправства, тоді як більшість єпископів виступала за збереження права на зверхність духовенства у справах управління церквою. Діяльність Л., спрямована на зміцнення й розбудову УАПЦ, величезний авторитет митрополита серед духовенства та віруючих, спричинилися до нападок і переслідувань з боку більшовцьких органів влади. В жовтні 1927 делегати Всеукраїнського Церковного Собору, під загрозою арешту і заслання всіх його учасників та під тиском частини єпископату УАПЦ на чолі з єп. П. Ромадановим, проголосували за переобрання Л. (17.10.1927). Протягом наступних років Л. перебував під постійним наглядом більшовицьких репресивних органів, декілька раз заарештовувався і ув'язнювався. 22.10.1937 Л. був черговий раз заарештований, а вже 20.11. засуджений особливою трійкою при Київському управлінні НКВС СРСР до страти і незабаром розстріляний. Л.-визначний проповідник і перекладач богословських текстів на українську мову, автор ряду теологічних праць "Православна Христова Церква Українського Народу" (1951), "Відродження Церкви в Україні 1917-30" (1957) та "Відродження Української Церкви" (1961), "Проповіді на неділю і в свята" (1969) та ін.

ЛИПСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ІПОЛІТОВИЧ [27.2.(11.3).1863 - 24.2.1937] - визначний український ботанік, дійсний член УАН (з 1919), академік АН УСРР в 1921-22 - віце-президент, а в 1922-28 - президент АН УСРР, член-кор. АН СРСР (з 1928). Н. у с. Самостріли на Волині (тепер Корецького р-ну Рівненської обл.). Навчався в Колегії П.Галана у Києві. В 1886 закінчив фізико-математичний ф-тет Київського унту св. Володимира. З 1887 працював на кафедрі ботаніки та в Ботанічному саду ун-ту. У 1894-1917 - співробітник ботанічного саду в Петербурзі (Петрограді). Після повернення в Україну жив у Києві й Одесі (з 1928 - директор Одеського Ботанічного саду). Здійснив численні експедиції до Середньої Азії, на Кавказ, в Молдавію, де зібрав унікальні гербарії. Описав 4 нові роди і бл. 220 нових видів рослин. Наслідки досліджень опублікував у працях "Флора Кавказу" (1899-1902), "Флора Середньої Азії" (1902-05) та ін. В 1927 вивчав радіоактивні мінеральні джерела Житомирщини, а в 1930-31 досліджував водорості Чорного моря (зібрані дані сприяли організації першого в Україні заводу по виробництву йоду). Л. належить цілий ряд праць з історії вітчизняної ботаніки, гербарної справи, про роботу Ботанічного саду УАН тощо.

ЛИСЕНКИ - український старшинський рід у *Лівобережній Україні* в 17-18 ст. З цього роду походили: Іван Якович Л. (р. н. невід. - п. 1699) - чернігівський полковник (1669-71), В травні 1672 після скинення з гетьманства Д. *Многогрішного* їздив до Москви з проектом умов, на яких козацька старшина хотіла обрати нового гетьмана. В 1672-76 - генеральний осавул. Брав участь у війнах проти Туреччини 1677-78, у 1690-92 - полковник переяславський, Федір Іванович Л. (р. н. невід. - п. 1751) - генеральний осавул (1728-41). Разом з генеральним суддею М. Забілою і генеральним підскарбієм А. Мариновичем входив до складу *Правління*

Гетьманського Уряду. Нащадком Федора Л. був видатний український композитор Микола Віталійович Л. (див. М. Лисенко)

ЛИСЕНКО МИКОЛА ВІТАЛІЙОВИЧ [10(22).3.1842 - 24.10 (6.11).1912]- видатний український композитор, етнограф, диригент, піаніст, громадський діяч. Н. у с. Гриньках на Полтавщині. Походив з козацько-старшинського роду Лисенків. Навчався у Харківському та Київському ун-тах, мав звання кандидата природничих наук. Становлення Л. - як громадського діяча пройшло у Київській Громаді. У 1867-69 завершив музичне навчання у Ляйпцігу, а в 1874-75 вдосконалював майстерність у Петербурзі в М. Римського-Корсакова. З 1869 жив у Києві, де працював учителем гри на фортепіано, а у 1904 відкрив власну музично-драматичну школу. Був у центрі музичного і національно-культурного життя Києва - виступав з концертами як піаніст, організовував хори, концертував з ними у Києві і по всій Україні. Брав участь у "Філармонічному товаристві любителів музики і співу", "Гуртку любителів музики і співу", "Гуртку любителів музики" Я.Спиглазова, в організації недільної школи для хлопців-селян, пізніше - в підготовці "Словника української мови", в переписі населення Києва, в роботі *Південно-Західного Відділення Російського Географічного Товариства*. Виступав як піаніст у концертах Київського відділення Російського музичного товариства, на вечорах Літературно-Артистичного Товариства, членом правління якого він був, у щомісячних народних концертах у залі Народної аудиторії. Організовував щорічні шевченківські концерти. Разом з О. Кошицен був організатором музичного товариства "Боян" (1905). У 1908-12 - голова ради правління "Українського Клубу". У хорах Л. здобули початки мистецької освіти К. Стеценко, П. Демуцький, Л. Ревуцький, О. Лисенко та ін. Грошовий збір від концертів йшов на громадські потреби, зокрема, на користь 183-х студентів Київського ун-ту, відданих у солдати за участь в антиурядовій демонстрації 1901. Переслідувався царським урядом, в 1907 Л. був на деякий час заарештований. Етнографічна спадщина Л. - запис весільного обряду (з текстом і музикою) у Переяславському повіті, запис дум і пісень кобзаря О. Вересая, розвідки "Характеристика музикальних особенностей малорусских дум и песен, исполняемых кобзарем Остапом Вересаем" (1874), "Про торбан і музику пісень Відорта" (1892), "Народні музичні інструменти на Україні" (1894). Створив класичні обробки народних пісень, написав понад 80 вокальних та фортепіанних творів. У композиторській спадщині Л. особливо важливе місце займають твори на тексти Т. Шевченка "Музика к "Кобзарю", "Радуйся, ниво непоплитая", "Б'ють пороги", "Тацдамаки", "Іван Гус" та ін.). Л.- автор опер "Різдвяна ніч", "Утоплена", "Тарас Бульба", "Енеїда", дитячих опер "Коза-дереза", "Пан Коцький", "Зима і Весна", оперети "Чорноморці", які стали основою українського національного оперного мистецтва. Помер і похований у Києві.

О. Рибак (Львів).

ЛИСИЦЯ ІВАН (рр. н. і см. невід) - український державний діяч кін. 17 ст., дипломат. Був брацлавським полковником, згодом перейшов на службу на Лівобережжя. Виконував важливі дипломатичні доручення гетьманів І. *Самойловича* та І. *Мазепи*. В листопад 1685 Л. разом з московським послом М. Алексеєвим їздив до Константинопольського Патріарха Яковау справі перепідпорядкування Київської православної митрополії юрисдикції Московської Патріархії.

ЛИСОВЕЦЬ ДЕМ'ЯН (р. н. невід, - п. листопад 1654) - український військовий діяч періоду *Хмельниччини*, дипломат. В 1649-54 - генеральний осавул, один з сподвижників Б. *Хмельницького*. Кілька разів призначався наказним гетьманом. Зокрема, під час походу на Дон (1650) та у Молдавію (1653), очолював козацькі полки в боях з польськими військами на Поділлі (весна 1653) і в р-ні Білої Церкви (літо і осінь 1653). Був одним з головних дорадників Б. Хмельницького. В кін. літа 1654 - посол гетьманського уряду в Молдавії.

ЛИСТВИНСЬКА БИТВА 1024 - битва між військами *Ярослава Мудрого* і військами його брата *Мстислава Володимировича* біля с. Листвина недалеко Чернігова. Закінчилася перемогою Мстислава. Після перемоги Мстислав Володимирович у 1026 сам запропонував укласти мирну угоду, за умовами якої став князем Чернігівської землі. Тільки в 1036 після смерті Мстислава ці землі перейшли під владу Ярослава Мудрого.

ЛИСТОПАДОВЕ ПОВСТАННЯ 1918 (Листопадовий Чин, Листопадовий Зрив) - українське національно-визвольне повстання, що відбулося в ніч з 31.10 на 1.11.1918 у Львові, внаслідок якого було утворено *Західно-Українську Народну Республіку*. В жовтні 1918, передбачаючи близький розпад ослабленої війною і національно-визвольними рухами Австро-Угорської імперії та перебуваючи під впливом факту існування *Української Держави* у Наддніпрянській Україні, західні українці почали готуватися до створення власної незалежної держави. Ще в вересні 1918 у Львові було створено Військовий Комітет, який розпочав підготовку до збройного повстання у Галичині. 18-19.10.1918 у Львові відбулися збори всіх українських депутатів австрійського парламенту і українських членів галицького та буковинського сеймів. До участі у нараді були запрошені по три представники від основних політичних партій Галичини і Буковини, вище греко-католицьке духовенство. На цих зборах було обрано Українську Національну Раду (УНРаду; див. *Українська Національна Рада ЗУНР-ЗО УНР 1918-19*), яка стала представницьким органом українського народу в Австро-Угорщині. 19.10.1918 УНРада проголосила Українську державу на всій українській етнографічній території *Галичини*, *Буковини* та *Закарпаття* і закликала національні меншості вислати своїх представників до УНРади. Президентом УНРади було обрано Є. *Петрушевича*. В свою чергу польські політичні діячі 28.10.1918 створили у Кракові т. зв. *Польську Ліквідаційну Комісію*, яка мала 1.11 прибути до Львова і за допомогою військових частин захопити владу в краї. 30.10.1918 УНРада, враховуючи ці обставини, поставила перед австрійським урядом вимогу передати їй всю повноту влади в Галичині. Однак намісник Галичини ген. К. Гуйн відповів на цю пропозицію відмовою. 31.10.1918 на спільному засіданні

членів УНРади і Військового Комітету було вирішено взяти владу в місті збройним шляхом. Військовий Комітет було перейменовано в Українську Генеральну Команду (див. *Український Генеральний Військовий Комісаріат*), яка мала здійснювати безпосереднє керівництво повстанням. Штабом повстання став *Народний Дім* у Львові. Повстання розпочалося о 4 год. ранку. Українські частини, які нараховували 60 старшин і 1500 вояків, зайняли ратушу, намісництво, головну пошту, вокзал, банк. Над ратушею і намісництвом було піднято синьо-жовтий прапор, австрійського намісника Галичини ген. К. Гуйна і коменданта Львівського військового гарнізону ген. Порсфера було заарештовано. 1.11.1918 о 7 год. ранку сотник Д. *Вітовський* склав рапорт К. *Левицькому* про те, що влада у Львові повністю перейшла до УНРади. Розпочався період становлення української державності у західно-українських землях (див. *Західно-Українська Народна Республіка*).

ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ ІВАН (27.10.1919 -25.4.1984) - український історик і педагог. Н. у Відні. Син М.Рудницької та відомого українського громадсько-політичного діяча П.Лисяка. В 1937 закінчив Академічну гімназію у Львові. Навчався на юридичному ф-ті Львівського ун-ту (1933-39), та ф-ті зовнішніх відносин Берлінського ун-ту (1940-43) та в 1945 захистив докторську дисертацію в Кардовому ун-ті у Празі. В 1940-х рр. був членом українського студентського товариства "Мазепинець", Української Студентської Громади у Празі та разом з А. Білінським, В. Рудком, О.Пріцаком - членом Націоналістичної Організації Українських Студентів Великої Британії (НОУС). Л.- Р. довгий час був прихильником гетьманського руху, однак наприкінці 1940-х рр. відійшов від гетьманського табору. Його ліберально-консервативний світогляд сформувався під впливом політичної думки М. Драгоманова та В. Липинського. Після війни переїхав до Австрії, а в 1947 до Женеві (Швейцарія), де деякий час слухавлекції в Інституті вищих міжнародних досліджень. У червні 1951 переїхав у США. В 1951-52 стажувався в Колумбійському ун-ті і незабаром отримав вчений ступінь доктора філософії. В 1956-67 Л.-Р. викладав історію у Ля Саль Коледж (Філадельфія), а в 1967-71 - в Американському ун-ті у Вашингтоні. З 1971 і до самої смерті прожив у Канаді, з 1971- професор Альбертського ун-ту. В 1950-60-их роках періодично співпрацював з Українською Вільною Академією Наук і Мистецтв у США, був дійсним членом НТШтаУВАН, одним із засновників Канадського Інституту Українських Студій при Альбертському ун-ті. Протягом всього свого життя дописував до українських емігрантських періодичних видань, зокрема газети "Українські Вісті" і журналу "Зустрічі", був співробітником "Сучасності" (1961-67). В 1967 Л.-Р. став одним з авторів тексту "Заяви", надісланій від імені провідних американських інтелектуалів українського походження до керівництва СРСР і УРСР з політичними вимогами встановити громадянство УРСР, налагодити дипломатичні відносини між Українською РСР і зарубіжними країнами, надати українській мові статусу державної в УРСР, легалізувати УАПЦ і УГКЦта ін. Помер в Едмонтоні (Канада). Л.-Р. -автор бл. 200 робіт з новітньої історії України, формування української модерної нації та української політичної думки 19-20 ст., серед яких "Інтелектуальні початки нової України" (1958), Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники (1968, 1977), "Зауваги до проблеми "історичних" і "неісторичних" націй" (1981), "Політична думка українських підрадянських дисидентів"(1981)таін. В 1995 в Україні опубліковані "Історичні ессе" Л.-Р.

Д. Кушплір (Львів)

ЛИСЯНСЬКИЙ ЮРІЙ ФЕДОРОВИЧ [2.(13).8.1773 - 22.2.(6.3).1837]- відомий український мореплавець. Н. у м.Ніжині (тепер Чернігівська обл.). В 1786 закінчив Морський кадетський корпус у Кронштадті. З 1790 плавав на кораблях російського військового флоту. Брав участь у російсько-шведських морських битвах. З 1793 до 1797 служив на англійському флоті.

Здійснив успішні плавання в Північну Америку, Вест-Індію, Південну Америку. В 1803-06 Л. та І.Крузенштерн здійснили навколосвітню подорож на кораблях "Надія" і "Нева". (Кронштадт -мис Горн-Гавайські о-ви - Аляска - Ганджоу (Кантон) - мис Доброї Надії - Портсмут - Кронштадт). Під час подорожі Л. вперше в історії мореплавства здійснив морський перехід з Кантону (Китай) до Портсмуту (Великобританія) без входження в порт. Експедиція Л. провела важливі географічні спостереження, збирила цінні етнографічні матеріали про природу Океанії та Півн. Америки, склала навігаційні карти. В 1807-08 Л. плавав на кораблі Балтійського флоту. В 1809 вийшов у відставку. Помер у Петербурзі. Автор твору "Подорож навколо світу в 1803-06 на кораблі "Нева", (1812, 1947), який містить відомості про англо-французьку війну за колонії у Пн. Америці, колоніальні війни в Індії в кін. 18 ст., спостереження природи Пн. Америки, Індії, Цейлону. Ім'ям Л. названо один з Гавайських о-вів, півострів на березі Охотського моря.

ЛИТВІН ЮРІЙ ТИМОНОВИЧ (26.11.1934 -5,9.1984) - відомий український поет, журналіст і правозахисник. Н. у с. Ксаверівці під Києвом. Навчався у гірничо-промисловій школі у м. Шахти, згодом працював у Донбасі. З юнацьких літ цікавився українською літературою і національною культурою. В 1953-55 відбував перше ув'язнення на будівництві Куйбишевської гідроелектростанції. Невдовзі після звільнення 14.4.1956 Л. був заарештований вдруге, звинувачений у створенні в ув'язненні підпільної націоналістичної організації "Група Визволення України" і засуджений до 10 років позбавлення волі. Покарання відбував у таборах Мединь і Вихорівка ("Озерлаг", Іркутська обл.) і мордовських таборах для політ'язнів. В ув'язненні писав вірші українською і російською мовами та закінчив в 1965 збірку "Трагическая галерея" (розповідь про злочини тоталітарної системи проти українського народу). Незабаром всі поезії були вилучені підчас обшуку. Після звільнення в червні 1965 був змушений через переслідування переїхати у Красноярськ. 14.11.1974 Л. знову заарештували і засудили за ст. 187-1 ("Наклепницькі вигадки, що ганьблять радянську державу і суспільний лад"). В листопаді 1977 Л., тільки звільнившись з ув'язнення, став членом *Української Громадської Групи*

сприяння виконанню Гельсінських угод і продовжив боротьбу проти тоталітарного режиму в Україні. У квітні 1979 завершив статтю "Правозахисний рух в Україні. Його засади і перспективи", в якій виробив політичну програму українського правозахисного руху. 5.7.1979 важко хворого Л. заарештовують знову, звинувачують у веденні "антирадянської агітації і пропаганди" та засуджують до 10-річного ув'язнення і 5 років заслання. 3 травня 1982 відбував покарання у таборах суворого режиму (селах Кучино, Половинка, Всесв'ятське Пермської обл.), де перебувала більшість учасників українського правозахисного руху. 24.8.1984 Л. знайшли в камері із розрізаним животом. 5.9.1984 він помер., У листопаді 1989 прах Л., В. Стуса і О. Тихого був перевезений до Києва і з почестями похований на Байковому кладовищі. Автор книг "Рабочее дело", "Безумец", "Поема о подснежниках".

Н. Теплоухова (Київ)

ЛИТВИНОВИЧ СПИРИДОН (6.12.1810 -4.6.1869) - український греко-католицький церковний діяч, Галицький митрополит УГКЦ (1863-69). Н. у с. Дрицьків Бережанського повіту на Тернопільщині у родині священика. Навчався на богословських ф-тах Львівського і Віденського ун-тів і в 1835 був висвячений у сан священика. Згодом здобув науковий ступінь доктора богослов'я. Був кафедральним проповідником Собору св. Юра у Львові, катехитом гімназії у Чернівцях, а з грудня 1848 - парохом церкви св. Варвари у Відні. В 1852 Л. призначено почесним крилошанином та першим ректором новозаснованої духовної семінарії у Відні. У 1857 висвячений на єпископа-помічника Галицького митрополита. Після смерті митрополита М. *Левицького* у 1858-60 був тимчасовим адміністратором Галицької митрополії. Брав активну участь у суспільно-політичному житті Галичини, був *віце*-маршалком Галицького сойму, членом Державної Ради Австрійської імперії. У 1861 - співголова Палати Послів австрійського парламенту, У 1863 іменованій Галицьким митрополитом. Відстоював політичні права українського населення в Галичині, підтримував проект поділу *Галичини* на дві окремі адміністративні одиниці - західну (польську) і східну (українську). Л. рішуче виступав проти спроб польського вищого духовенства підпорядкувати греко-католицького митрополита польському архієпископові. Заслугою Л. було прийняття в 1863 "Конкордії" (з лат. -згода) з римо-католицькою церквою. Ця угода стала суттєвою перешкодою у колонізації Галичини. Помер у Львові. Похований на Личаківському кладовищі. Був автором патріотичних поезій, зокрема, слів до однієї з найпопулярніших старогалицьких пісень "Руський молодець" ("Я щасний руську матір маю").

Ф. Стеблій, Р.Шуст (Львів).

ЛИТОВСЬКІ СТАТУТИ - кодекси середньовічного права Великого князівства Литовського, що діяли на захоплених ним українських землях в 16 - першій пол. 19 ст. Протягом 16 ст. було видано три Литовські статuti: 1529 ("Старий"), 1566 ("Волинський") і 1588 ("Новий"). Л. с. використали поточне законодавство, судові постанови, німецьке, польське, римське та звичаєве право Литви, Польщі, України тощо. Норми Л.с. спрямовані на захист приватної власності (особливо земельної), закріплювали станові привілеї землевласників, визначали правові підстави феодальної експлуатації селянства. Так, за Л. с. 1529 мисливський собака оцінювався в два рази дорожче за "мужика тяглою". Найрозробленішим був Л. с. 1588, в якому значною мірою зберігались основні засади давньоруського права. Цей статут, що діяв, зокрема, у Київській, Подільській та Волинській губерніях до 1840, юридичне запровадив кріпосне право на Брацлавщині (тепер Вінницька і частина Хмельницької обл.) і Придніпров'ї. Написаний білоруською мовою, а в 1614 його перекладено і видано польською, згодом - французькою, латинською та ін. мовами. Закріплював феодальну власність на землю, передбачаючи і власність на неї селян. Третій статут оформив створення єдиного стану кріпосних селян шляхом злиття закріпачених слуг з ін. розрядами залежних селян. Договори, як правило, укладаються в письмовій формі. Інколи вимагалася їх реєстрація в суді та присутність свідків. Найпоширенішими були договори купівлі-продажу, позики, майнового найму. Для забезпечення зобов'язань застосовувалася застава. Право спадщини належало синам, дочки могли одержати не більше чвертини майна у вигляді приданого. За вмісні злочини винний відповідав повною мірою. Наприклад, за вмісне вбивство злочинець карався смертю, а з його майна стягувалася т. зв. головщина, також ін. видатки, пов'язані з нанесенням матеріальної шкоди. При необережному вбивстві винний звільнявся від покарання, але зобов'язаний був сплатити родичам убитого годовщину. Суд повинен був враховувати і вік злочинця. Так, не несли кримінального покарання неповнолітні особи (за Статутом 1568 - які не досягли 14 років, а починаючи з 1580-не досягли 16 років). Кримінальне законодавство знало просту і складну співучасть. Статут 1588 встановив, що при простій співучасті всі винні повинні були каратися однаково. При складній співучасті злочинці поділялися на виконавців, пособників і підбурювачів. Приховання і недонесення по деяких злочинах також підлягали карі. Наприклад, у випадку державної зради батька повнолітні сини, які знали про підготовку зради, підлягали покаранню. Велике місце займали злочини проти особи і майнових прав. Основним покаранням за них був штраф у користь потерпілого і великого князя. Суворе покарання передбачалося за крадіжку: при крадіжці коня або рецедиві передбачалося повішення. Водночас злочин, вчинений шляхтичем, карався легше, ніж такі ж протизаконні дії простої людини. Зокрема, у випадку нанесення ран шляхтичем шляхтичеві винний карався відрубанням руки. За подібний злочин, вчинений щодо простої людини, винний шляхтич карався грошовим штрафом. Якщо ж простолюдин поранив шляхтича, він підлягав смертній карі. Покарання розглядалося як відплата за злочин і засіб для залякування злочинців. Л. с. були використані при складанні "*Прав, за якими судиться малоросійський народ*".

В. Кульчицький (Львів)

ЛИБЕРЕЦЬ (нім. Reichenbach) - місто на півночі Чехо-Словаччини. З серпня 1920 у Л. знаходився табір для інтернованих бійців *Української Галицької Армії*. У Л. було переведено з таборів *Німецьке Яблінне* групи генерала А. Кравса, а також інтернованих бійців з табору в Липнику. У вересні 1920 у табір прибув ешелон з військовополоненими галичанами з Італії. У таборі перебували українські старшини А. Шльоснер, А. Вольф, Г. Коссак, Г. Стефанів та ін. На 31.12.1920 у таборі перебувало 450 старшин, 563 стрільці, 66 жінок і 25 дітей. На поч. 1921 у таборі було створено першу націоналістичну організацію за межами України - *Групу Української Національної Молоді*. В квітні 1921 всіх інтернованих бійців було переведено до табору *Йозе-фів* (Чехо-Словаччина).

ЛІВИЦЬКИЙ АНДРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (9.4.1879 - 17.1.1954) - визначний український громадсько-політичний діяч, президент УНР в екзилі (1926-54). Н. у с. Липляві Золотоніського повіту Полтавської губ. Закінчив *Колегію Павла Галагана*, згодом - юридичний ф-тет Київського ун-ту. Працював адвокатом і мировим суддею в Лубнах, Канові, Золотоноші. З студентських років брав участь в українському національному русі, очолював студентську громаду в Києві. З 1901 - член *Революційної Української Партії*, керівник відділу партії в Лубнах. У 1905 Л. був заарештований і засуджений у справі т. зв. Лубенської республіки. В 1905-20 Л.- один з провідних членів *Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії*. З березня 1917 - член *Української Центральної Ради* та Селянської Спілки. Влітку 1917 призначений губернським комісаром Полтавщини. В період *Гетьманату* з серпня 1918 входив до складу опозиційного влад П. Скоропадського *Українського Національного Союзу*. Після встановлення влади *Директорії УНР* був одним з організаторів та керівників *Трудового Конгресу України*. З квітня 1919 - міністр юстиції та заступник голови Ради Народних Міністрів УНР *Б. Мартоса*, з серпня 1919 - керівник міністерства закордонних справ в уряді *Іс. Мазепи*. З жовтня 1919 у складі української дипломатичної делегації перебував у Варшаві, де виробляв умови українсько-польського договору (попередньо підписаний 2.12.1919). 22.4.1920 підписав *Варшавський договір 1920*. Після завершення українських національно-визвольних змагань змушений перебувати в еміграції. В 1920-21 і 1922-26 очолював Уряд УНР в екзилі 1920-48. Після трагічної загибелі в травні 1926 *С. Петлюри* Л. став його наступником (згідно з Законом про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР від 12.11.1920) і очолив Директорію УНР (фактично Президент УНР в екзилі) та Головним Отаманом військ УНР. З того часу і до своєї смерті Л. очолював Державний Центр УНР в екзилі. Жив у Варшаві під постійним наглядом польської поліції. Став одним з ініціаторів створення та активним членом *Прометейського руху*. В роки Другої світової війни перебував під гітлерівською окупацією. В післявоєнний час жив у Німеччині. З травня 1945 значно активізував роботу уряду. З метою консолідації політичних сил в еміграції та реорганізації Державного Цетру УНР в екзилі за ініціативою Л. та у співпраці з *Іс. Мазепою* було створено в 1948 *Українську Національну Раду в екзилі*. Помер в Карлсруе. Був похований на цвинтарі Вальдфрідтоф у Мюнхені (Німеччина), згодом перепохований у *С. Баувнд Бруку* (Нью-Джерсі, США).

ЛІВИЦЬКИЙ МИКОЛА АНДРІЙОВИЧ (9.1.1907-8.12.1989) - український громадсько-політичний діяч, Президент УНР в екзилі (1967-89). Н. у Жмеренці (тепер Вінницька обл.). Син *А. Лівіцького*. В листопаді 1921 Л. разом з батьками змушений залишити Україну. Навчався в ун-тах Варшави і Женеві. Здобув економічну і журналістську освіту. З поч. 1930-Х рр. став активним учасником національно-політичного життя української еміграції. Був секретарем делегації уряду УНР при *Лізі Націй* у Женеві, керував філією Українського Пресового Бюро, публікував свої статті в журналі "Тризуб" та львівській газеті "Діло". В 1938-39 за дорученням уряду УНР перебував у Карпатській Україні, де займався питанням формування збройних сил новоствореної Української держави на Закарпатті. Під час окупації України гітлерівцями П. в 1942 переїхав до Києва, однак незабаром був заарештований і на деякий час ув'язнений. В післявоєнний час Л. активно займався політичною діяльністю. В 1946 став одним з ініціаторів заснування *Українського Національного Державного Союзу*, з 1950 - його голова. Входив до складу *Української Національної Ради в екзилі*, з 1949 - член Уряду УНР (керував ресортом преси та інформації), редагував часопис "Мета" (виходив з 1952 у Мюнхені). З 1957 Л. став прем'єром Виконавчого Органу УНРади та керівником міністерства (ресорту) закордонних справ. В 1967 на шостій сесії УНРади Л. було обрано Президентом УНР в екзилі. На цьому посту Л. докладав багато зусиль для підтримання міжнародного авторитету УНР. Автор багатьох статей на суспільно-політичну тематику, що публікувалися у зб. "Захід-Схід і проблематика поневолених Москвою націй" (1975) та "ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками" (1984).

ЛІВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА (Лівобережжя) - історико-географічна назва частини українських земель, що обіймають територію сучасних Чернігівської, Полтавської, західних районів Сумської, східної частини районів Київської (з м. Києвом) і Черкаської областей. У російських офіційних документах другої пол. 17 поч. - 20 ст. Л.У. називали Малоросією; напівофіційна назва Гетьманщини. З 1654 Л.У. перебувала в залежності від Московської держави, що у наступному підтверджували умови *Андрусівського перемир'я 1667*, *Бахчисарайського миру 1681* і *"Вічного миру" 1686*, укладених без участі представників Гетьманщини між Московським царством, Річчю Посполитою, Османською імперією та її васалом Кримським ханством. На півночі і сході Л.У. межувала з російськими повітами і *Слобідською Україною*, на півдні - з Диким полем і Запорізькою Січчю, на заході її кордон проходив в основному по Дніпру, включаючи м. Київ та його околиці, розташовані у Правобережній Україні. Козацький військово-адміністративний устрій (полково-сотенний),

запроваджений на Л.У. під час національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57 трансформувався у державний територіально-адміністративний. У другій пол. 17 - 18 ст. Л.У. ділилася на Гадяцький, Київський, Кропивенський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський, Чернігівський полки, які в свою чергу поділялися на сотні (по 10-20 у кожному).

У складі Московської держави (з 1721 - Російської імперії) Л.У. зберігала певну політичну автономію, яка зазнавала постійних обмежень з боку царського уряду. У Лівобережжі проводились козацькі ради, на яких обирали гетьмана, кандидатуру якого затверджував цар. Свої дії гетьман був вимушений погоджувати з *Малоросійським приказом* і першою Малоросійською колегією (1722-27). На Л.У. існували магістратні й ратушні міста. До магістратних належали міста Київ, Ніжин, Переяслав, Стародуб, Чернігів, Новгород-Сіверський, Полтава та ін., що зберегли Магдебурзьке право. Ратушні міста підлягали старшинській адміністрації. В 1785 із запровадженням *міських дум* міський устрій було приведено у відповідність з загальноросійським. Протягом 1734 - 50 управління Л.У. здійснювало *Правління Гетьманського Уряду*. Після ліквідації інституту гетьманства (1764) у Л.У. знову відновила діяльність друга Малоросійська колегія (1764-86) на чолі з президентом П. Рум'янцевим. У 1781 на Л.У. створено Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське намісництва, межі яких встановлено без урахування попереднього територіально-адміністративного поділу. За царським указом від 1796 "Про новий поділ держави на губернії і намісництва" останні були об'єднані в Малоросійську губернію, яка у 1802 реорганізована у Чернігівську і Полтавську. Указом Катерини/від 3.05.1783 на Л.У. було запроваджено кріпосне право, а у 1785 козацька старшина отримала права російського дворянства. Економіка Л.У. розвивалася в умовах всеросійського ринку. Ліквідація у 1754 внутрішньої митної системи привела до переорієнтації промисловості і торгівлі на російський ринок. З'являються перші мануфактури, але занепадають ряд традиційних промислів. На посилення російським урядом національного і соціального гніту українське населення Лівобережжя відповіло рядом виступів, серед яких Переяславське повстання 1666, Кліщинське повстання 1767-70, Турбаїське повстання 1789-93, гайдамацький рух 60-80-х рр. 18 ст. під проводом С. Гаркуші. Після другого поділу Речі Посполитої (1793) і приєднання *Правобережної України* до Російської імперії назва Л.У. стала вживатися як географічне поняття.

О. Мазур (Львів).

ЛІГА НАЦІЙ - перша міжнародна міждержавна організація, створена з метою розвитку співробітництва, досягнення миру і безпеки між народами на Паризькій мирній конференції в 1919-20. Ініціатором її створення виступив президент США В. Вільсон. Згідно статуту Л. Н. її засновниками вважались держави-переможці у Першій світовій війні 1914-18, а також новостворені країни Польща, Чехо-Словаччина і Хіджас. Спочатку членами цієї організації стали 44 країни, пізніше кількість їх збільшилась до 52. Статут Л. Н. включався як складова частина всіх післявоєнних мирних договорів. Основними органами Л.Н. були: асамблея (збори) представників всіх членів організації, Рада Ліги, а також постійний секретаріат на чолі з генеральним секретарем. Місце перебування основних органів Л.Н. - Женева.

Асамблеї Л. Н. скликались щорічно. Представники кожної держави мали на засіданнях один голос незалежно від кількості населення і величини території країни. Рішення асамблеї приймались одностайно, за винятком спеціально обумовлених. Такий підхід приводив до числених безплідних дискусій і компромісів, неефективних рішень і в кінцевому рахунку - послаблення впливу Л.Н. на міждержавні стосунки і вирішення міжнародних конфліктів. Рада Л.Н. складалася з чотирьох постійних членів (Англія, Франція, Італія, Японія) та чотирьох непостійних, які щорічно переобиралися.

Декілька положень статуту стосувалися проблем запобігання і вирішення міждержавних конфліктів. У випадку виникнення загрози конфліктів між членами Л.Н., ставились питання на розгляд Ради, або третейського суду незацікавлених країн. У випадку необхідності всі країни, члени Л.Н. були зобов'язані розірвати з агресором всі економічні і культурні зв'язки, оголосити йому загальну блокаду. Криза діяльності Л.Н. особливо яскраво проявилася після провалу міжнародної конференції по роззброєнню, коли Німеччина в 1933, а Японія в 1934 вийшла з її складу. Прийнятий в 1934 за ініціативою Франції в Л.Н. СРСР використовував її не стільки для реального вирішення міжнародних конфліктів, а як трибуну для політичної пропаганди. Безпомічність Л.Н. проявилась при обговоренні скарг на японську агресію проти Китаю, розпочату в 1931, італійську проти Ефіопії (1935-36), радянську проти Фінляндії (1939-40). Л.Н. не зуміла прийняти ні одного ефективного рішення проти агресорів. Виключення СРСР з організації в грудні 1939 було кроком відчаю, а не реальною допомогою жертві агресії.

До завдання Л.Н. належала оборона прав національних меншостей, гарантованих міжнародними договорами, які підписали країни, що окупували українські землі. Еміграційні уряди УНР і ЗУНР, українські парламентарі неодноразово зверталися до Л.Н. зі скаргами на порушення прав і свобод на окупованих українських землях урядовими властями Польщі, Румунії і СРСР. Взявши до уваги протест Є. Петрушевича, Л.Н. в своєму рішенні від 23.2.1921 визнала, що Східна Галичина знаходиться під польською військовою окупацією і засудила антиукраїнську політику варшавського керівництва. У вересні 1933 Л.Н. провела таємне засідання з приводу голодомору в Україні. Прийняті рішення носили декларативний характер і не мали реального впливу на ситуацію. До компетенції Л.Н. належала опіка над емігрантами. Емігрантське бюро, очолюване визначним норвезьким вченим і дипломатом, лауреатом Нобелівської премії Ф. Нансеном,

надавало допомогу політичним емігрантам з Наддніпрянської України.

Інтереси українського народу в установах Л. Н. в 1921-24 відстоювали також Українське Товариство Ліги Націй (голова М. Залізняк, пізніше -Р. *Перфецький*), Західно-Українське Товариство Ліги Націй, які входили у всесвітню спілку товариства. Неофіційним представником уряду УНР в екзилі при Л.Н. був О. *Шульгин*. Проте, після визнання Ліонським Конгресом Міжнародних Союзів Л. Н. рішення Ради Послів держав *Антанти* про включення Галичини до складу Польщі, українські товариства, відкинувши пропозиції стати відділом польського товариства, на знак протесту в 1924 вийшли з складу міжнародних союзів. У ставленні до українського питання, як і в цілому до ін. національних проблем, Л.Н. проявляла непослідовність, не здійснювала контролю за реалізацією прийнятих нею резолюцій. Складна система прийняття рішень, відсутність механізму для їх впровадження, декларативність і суперечливість окремих документів Л.Н. зумовили її безсилість проти агресорів і в кінцевому результаті привели до остаточного краху з поч. Другої світової війни 1939-45. Формально Л.Н. припинила свою діяльність у 1946.

С. Мовчан (Львів).

ЛІГНАУ ОЛЕКСАНДР (1859 - 1923) - український військовий діяч, генерал-майор. Н. на Херсонщині в сім'ї німецького колоніста. Закінчив Одеську піхотну військову школу та Академію Генштабу в Петербурзі. В роки Першої світової війни 1914-18 - начальник штабу 7-го армійського корпусу, полковник. У 1917 брав участь в українізації частин російської армії. У травні 1918 призначений гетьманом П. *Скоропадським* заступником військового міністра О. *Рогози*, активно працював у галузі формування українських військових частин, зміцнення збройних сил *Української Держави*. З вересня 1918 - командир 7-го стрілецького корпусу, який формувався у Харкові. За часів *Директорії УНР* був замінений П. *Болбочаном*. Виїхав на Дон, де перейшов на службу у Добармію ген. А. *Денікіна*. У 1920 емігрував до Болгарії, де й помер.

М. Литвин, К. Науменко (Львів)

ЛІЛІЄНКРОНА ГУСТАВ (Лілієкрона, Лільєнкрона, Лілієнкрон; 10.10.1623 - 19.4.1687) -шведський державний діяч, дипломат. 10.4.1657 Л. разом з Д. Калаугером (див. *Грек Данило*) був висланий королем *Карпом X Густавом* з дипломатичною місією до Б. *Хмельницького*. 22.6.1657 урочисто прийнятий гетьманом України у *Чигирині*. Через Л. шведський король повідомив Б.Хмельницького про можливі умови укладення українсько-шведського союзу, спрямованого проти Польщі і Московії. За цими умовами Швеція мала отримати значну частину польських земель, а до Гетьманщини відходили західноукраїнські землі, що знаходились у складі Речі Посполитої та Пд. Білорусія. Українська сторона зобов'язувалась виставити 30-тисячний козацький корпус для ведення бойових дій на території Польщі. Переговори, які вів Л., завершилися укладанням (після смерті Б. Хмельницького) *Корсунського договору 1657*. 3 1679 Л. був губернатором однієї з провінцій Швеції, з 1685 - президент комерц-колегії, з 1686 - канцлер Лундського ун-ту. Інструкція Карла X Густава Л. і листи Л. шведському уряду - цінне джерело з політичної історії України 1657 (опубліковані в "Архиве Юго-Западной России", ч. 3, т. 6, 1908).

Я.Ісаєвич (Львів)

ЛІСКЕ КСАВЕРИ (18.10.1838 - 28.2.1891) -польський історик і археограф, професор Львівського ун-ту (1871-91), представник т. зв. Львівської історичної школи. Засновник і голова Польського Історичного Товариства (1886), засновник і редактор жу-лу "Kwartalnik historyczny" ("Квартальний історичний журнал", 1887), редактор 2-15 томів фундаментального видання "Акти гродські і земські з часів Речі Посполитої Польської" (1870-91), документи якого стосуються, головним чином, історії Західної України доби середньовічного феодалізму. Дослідження Л. присвячені переважно історії зовнішньої політики Польщі в 16 ст. Найважливіші праці "Дослідження з історії 16 ст." (1867) та збірка мемуарів "Чужинці в Польщі" (1876), в якій опубліковано мемуари У. Вердума про подорож по Україні.

Ф. Стеблій (Львів).

ЛІСНИЦЬКИЙ ГРИГОРІЙ (Лесницький-Сах-нович; р. н. невід. - п. 1664) - відомий український військовий і державний діяч. Походив з Київщини. Був активним учасником *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57*, одним з найближчих співробітників Б. Хмельницького. В 1651-58 (за ін. дан., 1652-58) - полковник миргородський, наказний гетьман (1657). На поч. 1657 призначений наказним гетьманом і висланий на боротьбу проти татар. Прихильник політики І. *Виговського*, брав активну участь у підготовці *Гадяцького договору 1658*. В 1659-63 Л. підтримував гетьмана Ю. *Хмельницького*, в 1661-62 - генеральний судця. Був причетний до укладання *Слободищенського трактату 1660*. Разом з І. Виговським був членом *Львівського братства*. В 1664 Л. звинувачений правобережним гетьманом П. *Тетерею* у зраді й за вироком суду розстріляний.

ЛІСОВСЬКИЙ ІРАКЛІЙ (1734 - 30.08.1809) -митрополит греко-католицької (уніатської) церкви на українських, білоруських та литовських землях, що перебували у складі Російської імперії. Н. у містечку Усач у Білорусі в зuboжilій шляхетській родині. Після закінчення початкової школи, вступив до чину василіан. Здобуття освіти продовжив у Полоцьку, де опанував філософію та богослов'я. Був настоятелем монастиря у Полоцьку, а згодом у Орші. З 1784 - архієпископ полоцький, у 1795-98 - адміністратор уніатської церкви у Литві, Білорусі та Україні. Після смерті митрополита Т. *Ростоцького* у 1806 імператор *Олександр І*

призначив Л. "митрополитом уніатської церкви в Росії". В цей час митрополія складалася з трьох епархій: Полоцької, Луцької та Берестейської. Перед смертю призначив своїм наступником луцького єпископа Кохановича. Номеру 1814.

Р. Шуст (Львів).

"ЛІТЕРАТУРНИЙ ЯРМАРОК" - літературно-мистецький альманах, що видавався у Харкові в 1928-30. Вийшло 12 номерів під редакцією М. Хвильового. Задекларований як позагруповий, альманах був органом групи письменників, що входили до *ВАПЛІТЕ*. Альманах був однією з останніх організованих спроб потистояти комуністичній ідеології у нівеляції літератури під гаслом пролетарського реалізму. У "Л.я." друкувались п'єси М. Куліша, твори М. Хвильового ("Іван Іванович", "Ревізор"), роман В. Гжицького "Чорне дерево", поема В. Сосюри "Мазепа", поезія і проза В. Мисика, О. Близька, М. Йогансена, інтермедії О. Вишні. Альманах неодноразово зазнавав нападів офіційної критики, навіть за зовнішнє оформлення видання (поєднання модернізму з традиційними формами українського вертепу). Після насильницької ліквідації "Л.я." провідні співробітники в квітні 1930 заснували літературне об'єднання "*Пролітфронт*" і однойменний журнал.

О. Рибак (Львів)

"ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСНИК" - літературно-мистецький, науковий та суспільно-політичний щомісячний ж-л. Заснований у 1898 як продовження видаваного *Науковим Товариством ім. Т.Шевченка* жу-лу "Зоря" та редагованого І. Франком жу-лу "Житє і Слово" (1894-96). Видавався за зразком європейських ревію ("товстих журналів"). З 1898 до 1905 - видання НТШ (ред.комітет у 1898: О. Борковський, М. Грушевський, О. Маковей, І. Франко, у 1899-1905 -В. Гнатюк, М. Грушевський, І. Франко). У 1905 через невдоволення окремих членів НТШ позицією жу-лу у різних громадсько-політичних питаннях, зокрема критикою діяльності галицьких партій, ЛНВ був переданий Українсько-Руській Видавничій Спілці. У 1906-13 виходив у двох редакціях — київській і львівській (ред. М. Грушевський). Його вихід був перерваний Першою світовою війною, відновлений у 1917-1919 у Києві як видання Товариства підмоги українській літературі, науці й штуці під редакцією О. Олесья. З 1922 по 1932 видавався у Львові Українською видавничою спілкою. За ініціативою Є. Коновальця головним редактором "ЛНВ" було призначено Д. Донцова. У 1933-39 виходив під зміненою назвою "Вісник" (ред. Д. Донцов). Публіковані у "ЛНВ" матеріали відіграли винятково важливу роль у формуванні ідеології українського національного руху та розвитку модерної української культури.

Д. Кушплір (Львів).

"ЛІТОПИС САМОВИДЦЯ" - український козацький літопис 17 ст. Літопис є одним з найголовніших і найбільш вірогідних творів української історіографії другої пол. 17 ст. Складається з вступу і двох частин. У вступі описується становище в Україні перед *національно-визвольною війною українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-57*. У першій частині автор змальовує воєнно-політичні події національно-визвольної війни та періоду *Руїни* до 1676. У другій частині твору висвітлюються події 70-90-х рр. 17 ст., опис яких доведено до 1702. Твір написаний тогочасною українською літературною мовою з елементами народної мови. Місце написання і автор літопису невідомі. На думку деяких дослідників, зокрема О. Оглоблина, твір був укладений у *Лівобережній Україні*, найімовірніше, у Стародубі. В історичній літературі існує версія, за якою, на думку М. Модзалевського, О. Оглоблина, М. Петровського, автором літопису був генеральний підскарбій Р. *Ракушка-Романовський*. Оригінал "Л.С." не зберігся. Відомий з копій 18 ст. Вперше опублікований О. *Бодяньським* у 1846.

ЛІТОПИСИ - історичні твори в Київській Русі, а пізніше на українських, білоруських і російських землях, в яких розповідь велася по роках. Оповідання про події кожного року починалися словами "в літо", звідки і походить назва "літопис". За своєю формою і змістом Л. подібні до анналів і хронік. Дослідники вважають, що літописання на Русі почалося в 10 ст, а можливо, як припускає М. Брайчевський, і в 9 ст., в часи князя *Аскольда і Дира*. Нові Л. виникали як зведення і продовження попередніх записів. Так, перше літописне зведення, що дійшло до нас, знаменита "*Повість минулих літ*", укладена і відредагована на поч. 12 ст. спершу печорським монахом Нестором, потім ігуменом Видубицького монастиря Сильвестром, а пізніше ще одним невідомим автором, мала своїми попередниками декілька київських і новгородське зведення. Л. Київської Русі є визначними пам'ятками історичної літератури, головним джерелом для вивчення цього періоду української історії. Вони містять розповіді про розселення східних слов'ян й сусідніх народів, про заснування Києва, утворення та розвиток Київської держави, про її міжнародні зв'язки і культуру. В 12-13 ст., з розпадом Київської Русі, літописання набирало локального характеру, приділяючи головну увагу місцевим подіям. Склалися Л. у монастирях, а також при дворах князів і єпископів.

Відомими пам'ятками літописання цього періоду є Київський і Галицько-Волинський літописи. В 14 ст. знову складаються загальноруські літописні зведення Лаврентіївське й Іпатіївське (поч. 15 ст.) та ряд інших, які збереглися і дійшли до нас в пізніших списках. Продовженням руської літописної традиції є білорусько-литовські літописи 14-16 ст. - Супрасльський, літопис Биховця, Баркулабівський та ін. Українське літописання 17 ст. представлене багатьма пам'ятками, зокрема Густинським, Львівським, Межигірським Л., Острозьким літописцем, атакожзбіркою літописних оповідань "Літописці Волині і України". В них розповідається про боротьбу проти Туреччини і Кримського ханства, виникнення українського козацтва і військові походи запорожців, національно-визвольні повстання, становище міст і політику Речі Посполитої

на українських землях, тогочасні міжнародні зв'язки України. У 17 ст. літописання як форма історичного твору поступово зникає. Останню групу пам'яток під такою назвою складають т. зв. козацько-старшинські Л, 17- поч. 18 ст., зокрема "Літопис Самовидця", літопис Г. *Граб'янки*, літопис С. *Величка*, які за своєю формою відрізняються від попереднього літописання і можуть вважатися окремою групою історичних творів. В них розповідається про події в Україні у 17-18 ст. і особлива увага приділяється *національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-54*.

О. Щодра (Львів).

ЛЛОЙД ДЖОРДЖ Девід (17.1.1863 -26.3.1945)- відомий державний і політичний діяч Великобританії, лідер Ліберальної партії, граф (з 1944). Н. у Манчестері в сім'ї учителя. Валлієць за походженням. В 1884 закінчив юридичний ф-тет ун-ту. Деякий час утримував юридичну контору в Кріччіті. В 1890 вперше був обраний у парламент. Брав участь у створенні політичної організації "Молодий Уельс", що виступала за надання автономії Уельсу. Зумів швидко здобути політичний авторитет прекрасно володів ораторським мистецтвом. Під час англо-бурської війни 1899-1902 виступив з критикою дій британської армії проти бурів, висував вимогу припинення фінансування загарбницької війни. З грудня 1905 - міністр торгівлі. Після перемоги на парламентських виборах ліберальної партії (січень 1906) Л.Д. займав пост міністра торгівлі (1905-08) і міністра фінансів (1908-15). З квітня 1909 - канцлер. У 1909 провів бюджет, який підвищував податок на землі ленд-лордів. У 1911 став ініціатором прийняття закону про страхування, що передбачав обов'язкову виплату коштів робітникам у випадку хвороби чи безробіття. В роки Першої світової війни 1914-18 займався перебудовою фінансової системи країни з метою мобілізації всіх ресурсів для ведення війни. З травня 1916 займав поствоєнного міністра в коаліційному уряді. З грудня 1916 до жовтня 1922 - прем'єр-міністр Британської імперії. Л.Д. був одним з головних учасників *Паризької мирної конференції 1919-20*. Будучи майстром компромісів і політичної інтриги, вмів використовувати американсько-японські і американо-французькі протиріччя, зумів досягти значних успіхів у відстоюванні інтересів Великої Британії. Різко виступив проти намагань Ж. *Клемансо* розчленувати Німеччину, максимально послабити її репараціями і створити великі державні об'єднання під егідою Франції. З усіх учасників конференції Л.Д. найбільш прихильно ставився до українського питання. Виступав проти включення ериторії ЗУНР-ЗО УНР до складу Польської держави. За його наполяганнями було створено комісію для проведення розмежування етнічних територій українців, поляків і білорусів (згодом кордон цього розмежування увійшов в історію під назвою "*Лінія Керзона*"). Послаблення міжнародних позицій Великобританії в післявоєнний період примусило Л.Д. в кін. 1922 піти у вщетавку. Відійшов від політичного життя, здійснив тривалі подорожі до Бразилії, Індії, Єгипту. З серед. 1930-х рр. намагався повернутись у політику. Запропонував економічну програму виходу Англії з кризи, що містила елементи планування і державного регулювання економіки. Видав шеститомні "Воєнні мемуари" і спогади про післявоєнне мирне врегулювання "Правда про мирні договори".

С. Мовчан (Львів).

ЛОБИСЕВИЧ ОПАНАС КИРИЛОВИЧ (1732 -1805) - український письменник 18 ст., один з зачинателів українського національного відродження. Н. у містечку Погарі на Чернігівщині (тепер Брянської обл., Росія) в козацько-старшинській родині. В 1747-52 навчався у *Київській Академії*, а в 1754-60 - в ун-ті при Петербурзькій АН. З 1761 Л. був перекладачем у гетьмана К.Розумовського, а в 1765-74 - його секретар. У 1716 повернувся в Україну. В 1785-87 - новгород-сіверський губернський предводитель дворянства. В 70-х рр. 18 ст. Л. разом з Г. Долинським, М. *Значко-Яворським*, М. *Миклашевським*, Г. *Полетикою*, А. Худорбою та ін. належав до найактивніших членів *Новгород-Сіверського Патріотичного Гуртка*. Переробив українською мовою в бурлескно-трагедійному стилі еклоги Вергілія (з "Буколік") "Вергилиевы пастухи... в малороссийский кобеняк переодетые" (1794; не зберігся), залишив переклади з франц. мови - "Слово президента де Монтеск'є", "Описание пещеры бога сна Овидиевых превращений" та ін.

ЛОБОДА ВІКТОР (1823 - 1876) - український громадський діяч. Н. на Полтавщині. Закінчив корпус інженерів шляхів у Петербурзі. Працював урядовцем в Україні і Росії. З 1858 жив у Полтаві. Брав участь в українському національному русі, член Полтавської *Громади*. Л. був палким прихильником ідеї політичної незалежності України. В 1862 під час розгрому російськими властями Чернігівської і Полтавської Громад, Л. разом з іншими активний членами (П. Чубинський, О. Кониський, П. Єфименко, С. Ніс та ін.) був заарештований і незабаром засланий у Пермську губернію. В 1868 звільнений без права повернення в Україну. Автор спогадів про Т. Шевченка (публікувалися в "*Киевской Старине*").

ЛОБОДА ГРИГОРІЙ (р. н. невід. - п. 1596) -козацький гетьман (1593 - 1596, з перервами). Восени 1594 Л. і С. Наливайко як союзники імператора *Рудольфа II* очолювали козацьке військо (бл. 12 тис. чол.) у поході в Молдавію проти турків і татар та їх союзника господаря Арона, під час якого зайняли Ясси. Весною наступного року об'єднані козацькі війська під командуванням Л. і С. Наливайка пробували здобути міста Тягиню, Білгород і Кілію. Запорозькі курені під проводом Л. брали участь у *Наливайка повстанні 1594-96*. Восени 1595 повстанські загони Л. боролись проти шляхти у Південному Подніпров'ї, здобули Чигирин і Канів. У ході повстання виступав за досягнення порозуміння між козаками і польським урядом. У березні 1596 позбавлений булави, але після поранення М. *Шаули в бою* поблизу урочища Гострий Камінь (недалеко Трипілля на Київщині), Л. знову обрали гетьманом. У травні 1596 під час облоги козацького табору польським військом в урочищі Солониця (біля Лубен) на р. Сулі Л. був запідозрений у веденні переговорів з

коронним гетьманом *С.Жолкевським*, звинувачений у зраді і вбитий козаками.

ЛОВМ'ЯНСЬКИЙ ГЕНРИК (20.8.1898) - польський історик, академік Польської АН (з 1952). Н. у Даугудзі (тепер Литва). Професор ун-тів у Вільнюсі (з 1934) і Познані (з 1945). Автор досліджень з ранньосередньовічної історії Польщі, Литви, Київської Русі. Головні праці : "Студії над походженням литовського суспільства й держави (т. 1-2, 1931-32), "Історична проблематика Червенських міст" (1953), "Проблема ролі норманів у генезі слов'янських держав" (1957), "Початки Польщі" (1963-67). В багатьох працях висвітлює стародавню історію західноукраїнських земель.

Я.Ісаєвич (Львів).

ЛОЗИНСЬКИЙ ВЛАДИСЛАВ (29.5.1843 -20.5.1913) - польський історик. Н. у с. Опарах (тепер Дрогобицького р-ну Львівської обл.). Автор праць "Львівське золотарство в давні часи" (1889), "Львівський патриціат і міщанство в 16-17 ст." (1890), "Львівське мистецтво 16-17 ст." (1898), "Правом і безправ'ям. Звичаї на Червоній Русі за панування Сигізмунда III" (1903). У своїх працях інколи вдавався до перекручень у цитуванні і тлумаченні джерел. Проводив ідею про "цивілізаторську роль" польської шляхти і патриціату на українських землях, чому нерідко суперечить зібраний ним фактичний матеріал.

Я. Ісаєвич (Львів)

ЛОЗИНСЬКИЙ ЙОСИП ІВАНОВИЧ (20.12.1807 - 11.8.1889) - український вчений, етнограф, мовознавець, публіцист, діяч українського національного відродження. Н. у с. Гурку(Вурку) біля Перемишля (тепер Польща). В 1830 закінчив богословський ф-тет Львівського ун-ту. Був священником у селах Ліски, Радохинці, Медиці та в Яворові. Л. одим з перших у Галичині порушив питання про використання народної мови в письменстві, автор укладеної "Граматики руської (малоруської) мови" (1845, польською мовою) та рукописного "Букваря" (1838). Пропонував запровадити в українському письмі латинський алфавіт і з цією метою видав латинкою збірку пісень та весільних обрядів "Руське весілля" (1835). Зазнавши, однак, критики, переглянув свою позицію, відмовився від помилкового погляду на перспективи розвитку української літератури в складі польської й визнав провідну роль для Галичини культури *Наддніпрянської України*. У 1848 - заступник голови Перемишльської руської ради, учасник Першого з'їзду української інтелігенції у Львові. У 1850-х рр. продовжував відстоювати народну мову і фонетичний правопис у письменстві. В 1860-их роках перейшов на москвофільські позиції. Автор праці "Житє І. Снігурського" (1851).

Ф. Стеблій (Львів).

ЛОЗИНСЬКИЙ МИХАЙЛО (1880-23.10.1937) - український політичний і державний діяч, публіцист. За фахом - юрист. В 1914-17 співпрацював з Союзом Визволення України.Тривалий час співпрацював в українських періодичних виданнях - "Діло", "Рада", "Громадська Думка", "Гасла" та ін. Належав до *Української Національно-ДемократичноїПартії*. В 1918-19 входив до складу *Української Національної Ради ЗУНР ЗО УНР 1918-19*.3.2.1919- керуючий справами Державного Секретаріату закордонних справ. У березні 1919 очолював делегацію ЗО УНР на українсько-польських переговорах в справі укладення перемир'я на фронті під час українсько-польської війни 1918-19.3 квітня 1919 входивдо складу української делегації на *Парижській мирній конференції 1919-20*. Після поразки українських національно-визвольних змагань 1917-21 жив у еміграції. В 1921-27 Л.- професор міжнародного права *Українського Вільного Університету* в Празі. Згодом переїхав в УСРР, завідував кафедрою права в Інституті Народного Господарства в Харкові. В 1930 заарештований і засланий на півн. Урал, де був розстріляний (за ін. дан., загинув на Соловках). Автор праць: "Польський і руський революційний рух і Україна" (1908), "Утворення українського коронного краю в Австрії" (1915), "Галичина в житті України" (1916), "Галичина в рр. 1918-20. Розвідки і матеріали" (1922), "Уваги про українську державність" (1927), "У десятиріччя галицької революції: факти і спроба оцінки" (1928), есеїв про М. Драгоманова, М.Павлика, підручників з міжнародного права ("Міжнародне право", 1922; "Охорона національних меншостей в міжнародному праві", 1923) та ін.

ЛОМИКОВСЬКИЙ ІВАН (р. н. невід. - 1714) -український військово-політичний діячдругій пол. 17 - поч. 18 ст. На поч. 1670-х років - генеральний писар у гетьман Правобережної України М. *Ханенка*, згодом перейшов на Лівобережжя. З 1689 - член гетьманського уряду як генеральний хорунжий (1689-92), генеральний осавул (1692-1707), генеральний обозний (1707-09). Л. був палким прихильником гетьмана І. *Мазепи*, гостро виступав за розрив відносин з Московським царством. З 1709 - в еміграції.

ЛОСЕНКО АНТОН ПАВЛОВИЧ [30.7(10.8).1737 - 23.11(4.12).1773] - визначний український живописець і портретист. Н. ум. Глухові на Чернігівщині. В семирічному віці був вивезений до Петербурга у придвірний хор. З 1753 вчився живопису в І. Аргунова, з 1759 - у Петербурзькій АМ (проф. Ротарі), а згодом продовжив навчання в Парижі (1760-65) і Римі (1765-69). Після повернення Л. був обраний професором, академіком (з 1770) і директором Академії Мистецтв (з 1772). Л. був видатним педагогом. Автор картин: "Чудесна ловля риби" (1762), "Жертвоприношення Авраама" (1765), "Каїн і Авель" (1768), "Зевс і Фетіда" (1769), "Святий

апостол Андрій Первозванний” (1769), “Володимир перед Рогнідою” (1770), “Прощання Гектора з Андромахою” (1773, картина не закінчена), портретів П. Шувалова (1760), письменника О.Сумарокова (1760), актора Ф. Волкова (1763) та ін.

ЛОСЬКИЙ КОСТЬ (28.1.1874 - 14.10.1933) -український громадсько-політичний діяч, письменник і публіцист, дійсний член *Наукового Товариства ім. Т. Шевченка*. Н. у Петербурзі. Закінчив історичний і юридичний факультети у Варшаві та Петербурзі. Служив в урядових установах на Холмщині, став одним з ініціаторів та провідним діячем українського національного відродження в краї. В довоєнний час Л. організував “Просвіту” (1905), видавав газету “Буг”, твори української художньої літератури. В 1917-18 - комісар Бучацького повіту у Галичині, потім - помічник губернського комісара Галичини і краєвий комісар Холмщини. Був членом *Української Центральної Ради*, очолював департамент внутрішніх справ при *Генеральному Секретаріаті УЦР-УНР*. В 1918 призначений гетьманським урядом послом у Фінляндії, згодом - посол УНР у цій країні, пізніше - у Швеції та Норвегії. З 1920 Л. жив в еміграції у Чехо-Словаччині. Був професором римського права *Українського Вільного Університету* в Празі, в 1927-28 - деканом правничого факультету, проректором УВУ (1929-30). Помер у Празі. Головні праці: “Украинский вопрос: Россия и Антанта” (1918), “Нарис римської історії” (1919), “Короткий нарис грецької історії” (1921), “ Історія джерел римського права” (1921), робив переклади А. Чехова і Г. Гайне та ін.

ЛОТОЦЬКИЙ ОЛЕКСАНДР (літ. псевд. О. Білоусенко, О. Любенький; .22.3.1870-22.10.1939) - визначний український громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист, професор церковного права, дійсн. чл. НТШ (1900); і *Українського Наукового Товариства* в Києві. Н. у с. Браниця недалеко Кам'янець-Подільського у родині священика. В 1896 закінчив Київську духовну Академію. В 1900-17 - урядовець державного контролю в Києві та Петербурзі. Брав активну участь в українському національному русі. З 1908 був активним членом *Товариства Українських Поступовців*. З березня 1917 очолював Українську Національну Раду в Петрограді, що складалась з представників українських громадсько- політичних організацій міста. Співпрацював з численими російськими журналами і газетами, в дописах до яких відстоював українські національні інтереси. Був губернським комісаром *Буковини* та *Покуття* під час окупації краю російськими військами. З вересня 1917 - член *Української Партії Соціалістів-Федералістів*. У вересні-листопаді 1917 - генеральний *писар Генерального Секретаріату УЦР-УНР*. Л. був міністром віросповідань *Української Держави* (з 24.10.1918) та Української Народної Республіки періоду *Директорії УНР*. Виступив ініціатором проголошення автокефалії Української Православної Церкви (1.1.1919). В 1919-20 очолював місію УНР у Туреччині, де вів переговори з Константинопольським Патріархом у справі визнання автокефалії Української Православної Церкви. В 1920 емігрував до Відня, пізніше - у Прагу Варшаву. В 1922-28- доцент права *Українського Вільного Університету*, 1929-39 - професор історії церкви у Варшавському ун-ті. В 1930-39 - засновник і директор *Українського Наукового Інституту* у Варшаві. В 1927-30 міністр внутрішніх справ в екзильному Уряді УНР. Автор праці “Українські джерела церковного права” (1931), “Автокефалія” (1935, 1938), “Церковна справа в Україні” (1923), числених публіцистичних статей на суспільно-політичну тематику, мемуарів “Сторінки минулого”(1932-34) і “В Царгороді” (1939).

ЛОХВИЦЬКИЙ КИДРАТ АНДРІЙОВИЧ [9(20).3.1774, за ін. дан., 1775 - кін. 1830-х рр.] - український археолог. З 1823 жив у Києві, де займався археологічними дослідженнями. Розкопав фундамент Десятинної церкви (1824), відкрив руїни Золотих Воріт (1832), а також виявив сліди церкви св.Ірини (Орини; збудована за Ярослава Мудрого) та кількох невідомих будівель княжої доби.

“ЛУГ” - українське фізкультурно-спортивне товариство, засноване в 1925 у *Галичині*. Створене за ініціативою Р. *Дашкевича* з метою національно-патріотичного виховання української молоді і підготовки її до боротьби за незалежність України. Виник після заборони діяльності польською владою в 1924 спортивно-протипожежної організації “Січ”. Організаційна структура “Л.” складалась з трьох ступенів: центральний відділ у Львові, повітові “Л.” і місцеві осередки товариства. Організації “Л.”, маючи напіввійськовий характер, забезпечували активну участь членів товариства у військовій підготовці (проведення польових занять, стрільб тощо), керували розвитком спорту серед української молоді. В 1920-30-х рр. “ Л.” став одним з основних організаторів спортивного і культурного життя української молоді. З ініціативи та під керівництвом “Л.” по всій Галичині проводились спортивні свята, ставилися вистави і концерти, члени товариства виступали з доповідями. В 1925-39 беззмінним головою “Л.” був Р. Дашкевич, серед інших провідних діячів товариства були О.Коберський, М. Козланюк, О. Куцерба, І.Мамчак, Ю.Мамчак та ін. “Л.” належав до найбільш масових молодіжних організацій Західної України. В 1939 існувало 805 місцевих осередків “Л.”, в яких нараховувалось бл.50тис. членів. В 1935-39 “Л.” видавав у Львові часопис “Вісті з Лугу” (ред. Р. Дашкевич, О. Федорчак, А.Курдилик). В 1939 з встановленням радянської влади у *Західній Україні* діяльність “ Л.” була заборонена.

ЛУКАРИС КИРИЛО (1572 - 28.6.1638; за ін. дан., 1633) - православний церковний діяч, Патріарх Олександрійський (1602-21) і Константинопольський (з 1621). Н. на о. Крит. В 1596 Л. був висланий Олександрійським Патріархом Мелентієм Пігасом для участі в Берестейському соборі 1596. (див. Берестейська унія 1596). Деякий час викладав в Острозькій Академії. Ставши патріархом, підтримував тісні зв'язки з Україною, затвердив Луцьке братство та статuti братських шкіл у Луцьку і Києві. В 1627 заснував друкарню у Константинополі. 28.6.1638 за наказом султана Мурада IV задушений, а тіло кинуте в море.

ЛУКАСЕВИЧ ЄВМЕН (26.12.1871 -20.12.1929) - український громадський діяч, видавець. Н. у Білій Чортківського округу в Галичині. Медичну освіту здобув у Цюріху (Швейцарія). За фахом - лікар. Займався лікарською практикою. З 1905 жив у Києві, був членом *Українського Наукового Товариства*. В 1917-18 Л. був одним з ініціаторів створення українських лікарських організацій, у т.ч. Українського Червоного Хреста. З кін. 1918 до серед. 1919 -голова української дипломатичної місії у Швейцарії (пізніше - М. Василько). В 1920-міністр закордонних справ в уряді В. Прокоповича. В еміграції жив у Варшаві. Видавав газету "Українська Трибуна" (1921) і перший український медичний ж-л "Українські Медичні Вісті". Підготував і видав "Анатомічний словник"(1926).

ЛУКАШЕВИЧ АНТІН (18.2.1870 - 23.5.1936) -український громадський і політичний діяч на Буковині. Н. у Бабині на Буковині. Належав до *Української Національно-Демократичної Партії*. Був послом до буковинського сейму (1911-18) і до австрійського парламенту (1907-18). В період румунської окупації буковинських земель став співзасновником Української Національної Організації (1922-28). Обирався депутатом румунського парламенту (1920, 1926-27), в якому відстоював права буковинських українців, боровся проти румунізації народної освіти на *Буковині*. В численних статтях місцевих і зарубіжних виданнях виступав проти дискримінації українського населення Буковини румунською владою. Помер у Чернівцях.

ЛУКАШЕВИЧ ВАСИЛЬ (бл. 1783-16. 10..1866) - український громадсько-політичний діяч. Н. у Борисполі на Київщині. Походив з козацько-старшинського роду. З 1798 виховувався у Пажеському корпусі, після закінчення якого, у 1803-04 служив перекладачем у Колегії закордонних справ, з 1805 - у міністерстві внутрішніх справ. У 1807 вийшов у відставку і оселився в Борисполі. Заснував школу в Переяславі. З 1811 - предводитель дворянства Переяславського по-віту.В 1818 Л. став членом масонської ложі "Любов до істини" в Полтаві, до якої входив також І. Котляревський. Л. створив *Малоросійське Таємне Товариство*, що ставило собі за мету створення української самостійної держави. В лютому 1826 Л. був заарештований і ув'язнений у Петропавлівській фортеці. Згодом звільнений з ув'язнення. Жив у Борисполі під наглядом поліції. На думку деяких істориків (М. Петровський), Л. був автором "*історії Русів*".

ЛУКОМСЬКИЙ СТЕПАН ВАСИЛЬОВИЧ (1701 - бл. 1779) - український історик. Н. в Умані у козацькій родині. Закінчив Київську Академію. В 1731-35 - канцелярист *Генеральної Військової Канцелярії*, згодом - сотник Прилуцької (1735-47), Яготинської (1751-57) і Переволочанської (1757-63) сотень, абшитований полковник (1773). Після виходу у відставку в жовтні 1763 жив у Прилуках. Автор хроніки з історії України 14-16 ст. - "Зібрання історичне" (1770). Переклав на українську мову щоденник домініканського монаха С. Околовського (містить дані про хід національно-визвольного повстання під проводом Д. Гуні та Я. Острянина) і записки польського мемуариста М. Титловського про *Хотинську війну 1620-21*.

ЛУПУЛ ВАСИЛЬ (Лупу; 1593 - 1661) - господар Молдавії (1634-1654). Н. у Константинополі, за походженням грек чи албанець. В 30-х рр. 17 ст. оселився в Молдавії. Займаючись торгівлею розбагатів і став великим землевласником. В 1634 . Л. зумів посісти молдавський престол. За правління Л. в 1640 у Молдавському князівстві при сприянні Київського митрополита П. *Могили* було відкрито Слов'яно-греко-латинську академію, видано в 1646 "Правила" ("Уложення") - перше зведення законів, що діяли до серед. 18 ст. Л. тривалий час при підтримці Польщі і Туреччини вів запеклу боротьбу з волооським господарем М. *Басарабом* за Волощину. Після *Молдавських походів 1650, 1652 і 1653* українського війська Л. став союзником Б. Хмельницького. В серпні 1652 видав свою дочку Розанду (див. Р. *Лупул-Хмельницька*) заміж за сина Б. Хмельницького - Тимоша. В квітні-вересні 1653 Л. при допомозі українських військ на чолі з Т. *Хмельницьким* вів боротьбу проти претендента на господарський стіл С. Георгіу, якого підтримували волоський господар М. Басараб, трансільванський князь *Юрій II Ракоці* польський уряд. У вересні 1653, після загибелі Т. Хмельницького і відступу козацьких загонів з Сучави, Л. був остаточно позбавлений престолу і змушений виїхати до Чигирина. Проте через деякий час за участь у таємних переговорах з польськими емісарами Л. позбавили праважити в Україні. Переїхав до Криму. На вимогу султана Л. видали Туреччині. Після тривалого ув'язнення помер у Стамбульській фортеці.

ЛУПУЛ-ХМЕЛЬНИЦЬКА РОЗАНДА (Роксана, Руксандра; бл. 1630 - 1686) - дочка молдавського господаря

В. *Лупула*. В 31.8.1652 вийшла заміж за Т. *Хмельницького*. Після його загибелі (1653) деякий час перебувала у Чигирині, а згодом - у Рашкові на Поділлі. З 1666 жила у Молдавії. В 1686 (за ін. дан. ,1687) загинула від рук польських жовнірів у фортеці Немц.

ЛУТАЙ (Лютий) ФЕДІР (рр. н. і см. невід.) -український військовий діяч серед 17 ст. В 1637 - військовий осавул, 1638 - сотник Переяславського полку. В 1647 обраний кошовим отаманом Запорізької Січі. Багато допомагав Б. *Хмельницькому* на поч. національно-визвольної війни українського народу 1648-57. Заснував бл. 1652 *Чортотлицьку Січ*.

ЛУЦЕНКО ІВАН (1869 - 25.3.1919) - український громадсько-політичний і військовий діяч, лікар Армії УНР. Н. на Одещині. В 1902-07 Л. був одним з лідерів *Української Народної Партії*. В квітні 1917 став одним з організаторів і першим головою Одеської Української Військової Ради, яка ставила собі за мету сприяння побудові української незалежної держави. 21.4.1917 на Всеукраїнському Національному Конгресі 1917 Л. було обрано до складу *Української Центральної Ради* від Одеси, а на поч. червня 1917 - членом Українського Генерального Військового Комітету. В листопаді-грудні 1917 разом з П. *Макаренком* і М. *Андрієнком* став засновником *Української Партії Самостійників-Соціалістів*. *Влітку 1919 Л.*, будучи військовим лікарем Армії УНР, загинув у боях за залізничну станцію Антоніни на Волині (за ін. дан., потрапив у більшовицький полон і був розстріляний).

ЛУЦКЕВИЧ МАРКО (26.4.1882-1934) - український громадсько-політичний діяч. Н. у Ковелі на Волині. Закінчивши навчання в Москві, став організатором кооперативного руху на Волині. У 1922 - посол до польського сейму. У своїх промовах в парламенті виступав з засудженням польського окупаційного режиму в *Західній Україні*, за що був позбавлений депутатської недоторканості й відданий під суд. Зумів таємно емігрувати у Чехо-Словаччину. В 1924 переїхав до УСРР. В 1926 був заарештований більшовиками та засланий у Сибір, де і помер.

ЛУЦЬКЕ БРАТСТВО [Хрестовоздвиженське (Чеснохрестське) братство] у Луцьку - національно-релігійна, громадська організація православних українських шляхтичів Волині та міщан Луцька. Засновано 1617. Визначними діячами братства того періоду були шляхтичі Л. Древинський, М. Гулевич-Воютинський, А. Пузина, ченці Герасим Микулич, Ісакій Борискович та ін. До Л.б. входили також окремі представники старшини Війська Запорізького. Братство вело боротьбу проти національно-політичного гноблення українського населення, займалося громадсько-культурницькою та благодійною діяльністю і відіграло значну роль у боротьбі за збереження законних прав православ'я на Волині у 20-40-х рр. 17 ст. Братчики відкрили друкарню, шпиталь і школу. Пам'ятками української педагогічної думки є правила для учнів ("Артикули прав") і статут школи Л.б. ("Порядок шкільний"), запозичений зі статуту Львівської братської школи. Великий вплив на діяльність світського братства мав Луцький братський монастир ("братство духовне"), при якому в 1628 і 1640-х рр. діяла друкарня. З серед. 17 ст. в умовах посилення національно-релігійного гніту на західно-українських землях почався занепад Л.б., і наприкінці 18 ст. воно припинило свою діяльність. В 1871 засновано нове Л.б., яке мало офіційно-клерикальний характер.

Я. Ісасевич (Львів).

ЛУЦЬКИЙ ОСТАП (8,11.1883-1941)- український громадсько-політичний діяч, публіцист, поет. Н. у с. Лука Самбірського повіту на Львівщині. Навчався у Празькому і Варшавському унтах. Член літературної групи "Молода Муза" (1906-09), надрукував декілька збірок поезій. Редактор газети "Буковина" (1907-13), директор Центральної каси українських кооперативів у Чернівцях. Учасник Першої світової війни -офіцер австрійської армії. У 1918 - ад'ютант архієпископа В. Лабсбурга. Під час *українсько-польської війни 1918-19* - сотник УГА, шеф штабу 4 Золочівської бригади. У 1920 - представник української армії у штабі польського війська, зв'язковий С. *Петлюри* з Ю. *Піلسудським*. Після війни поселився на Стрийщині й брав участь у розвитку місцевого кооперативного руху. У 1928-39 - голова Центросоюзу у Львові і директор Ревізійного Союзу Українських Кооперативів. Спричинився до успіху кооперативного руху у Галичині. Належав до *Українського Національно-Демократичного Об'єднання (УНДО)*, член ЦК організації. В 1928-35 - посол польського союму, а в 1935-39 - сенатор. Прихильник курсу "нормалізації" польсько-українських стосунків. Невдовзі після окупації радянськими військами Західної України заарештований (поч. жовтня 1939) органами НКВС і вивезений у концентраційний табір біля Котласу, де й загинув. Автор збірок поезій "Без маски" (1903), "3 моїх днів" (1905). "В такі хвилини" (1906).

Д. Кушплір (Львів).

ЛУЦЬКИЙ ПРОЦЕС 1937 - політичний судовий процес, влаштований у Луцьку 17-31.8.1937 польським урядом над 42 членами *Організації Українських Націоналістів*, заарештованих в липні 1937. Під час процесу, ув'язнених (в більшості студентів) було звинувачено в приналежності до ОУН і антидержавній діяльності. 31.8.1937 за вироком окружного суду до тривалих строків ув'язнення було засуджено 34 підсудних, серед яких І. Климів -на 10 років, П. Мигаль-на 8 років, І. Кохановський, В. Сич, А. Марченко - на 7 років кожен. До тривалих термінів ув'язнення були засуджені інші члени ОУН. Л.п. став ганебним

продовженням політики державного терору польських властей проти корінного населення Західної України.

ЛУЧИЦЬКИЙ ІВАН ВАСИЛЬОВИЧ [2(14). 6.1845-22.8.1918]-український історик, член-кореспондент Петербурзької АН (з 1908). Н. у м. Кам'янці-Подільському. В 1866 закінчив Київський ун-тет. Навчався в Київському ун-ті, з 1877 - професор цього ун-ту. Належав до Конституційно-Демократичної Партії (див. *Кадети*). В 1907 - депутат III Державної Думи від м. Києва. Був членом Старої Громади, одним з засновників *Українського Наукового Товариства* у Києві. Автор праць "Католицька ліга і кальвіністи у Франції" (1877), "Общинне землеволодіння в Малоросії" (1882), "Матеріали до історії землеволодіння в Полтавській губернії в 18 ст." (1883), "Робітниче населення і економічна політика німецьких міст 15-16 ст." (1884), "Селянське землеволодіння у Франції напередодні революції" (1900), "Становище землеробських класів у Франції напередодні революції і аграрна реформа 1789-1793 рр." (1912) та ін.

ЛУЧКАЙ МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ (справжнє, прізвище - Поп; 19.11.1789 -3.12.1843)-український мовознавець, фольклорист та історик. Н. у Великих Лучках на Мукачівщині (тепер Закарпатська обл.). Гімназійну освіту здобув в Ужгороді та Великому Варадині (тепер - Румунія). Навчався в духовній семінарії (конквіті) у Відні (1812-16), відвідував лекції в ун-ті. Був учнем відомих славистів В.Копітара та Й.Добровського. В 1816-17- священик у с. Великих Лучках, в 1817-27 Л.- бібліотекар, архіваріус та керівник консисторії Мукачівського єпархіального управління, директор міської школи в Ужгороді. В 1829 виїхав до Італії, де був придворним парохом герцога Карла Людовика Бурбона в м. Лукка. В 1830 повернувся у Закарпаття, був священиком в Ужгороді (на Цегельні, 1830-43). Л., служачи тривалий час єпархіальним шкільним референтом, сприяв заснуванню та впорядкуванню парафіяльних шкіл на території єпархії. В 1830 видав у Відні "Граматику слов'яно-руську" (лат. мовою) - першу в Закарпатті українську граматику з широким використанням народної розмовної мови та фольклору. Виступав проти шовіністичної політики угорського уряду, спрямованої на денаціоналізацію українського населення Закарпаття, відзначав кровну спорідненість закарпатських українців з українцями інших західноукраїнських земель та Наддніпрянщини. Написав латинською мовою шеститомну "Історію карпатських русинів" (було видано тільки два томи). Перші чотири томи у перекладі українською мовою опубліковано у Пряшеві в "Науковому збірнику Музею української культури у Свиднику" (1983-91). Автор твору "Церковні бесіди на всі неділі року" (1831).

Ф. Стеблій (Львів).

ЛЬВІВСЬКА БРАТСЬКА ШКОЛА - навчальний заклад, перша братська школа в Україні. Заснували її бл.1585 діячі Львівського братства Ю. Рогатинець, І. Рогатинець, І. Красовський та ін. Статут Л.б.ш, ("порядок шкільний"; 1591) -видатна пам'ятка педагогічної думки. Він передбачав демократичні основи організації школи.

До Л.б. ш. приймали дітей різних станів зі Львова та ін. міст і сіл України. Молодші школярі навчалися грамоти, старші (спудеї) вивчали старослов'янську, грецьку і латинську мови, граматику, риторику і піїтику, елементи філософії. Школа була й осередком розвитку хорového співу та українського шкільного театру. В 1591 була надрукована грецько-слов'янська граматика "Адельфотес", складена учнями школи й учителем Арсенієм Еласонським, У різний час ректорами й учителями тут були С.Зизаній, Л.Зизаній, Ф. Касіянович, І. *Борецький*, П. *Беринда*, Г.Дорофєєвич, І. Трофимович-Козловський, С. *Косов*, В. Ушакевич, Ф. Сидорович та ін. Гетьман П. *Сагайдачний* заповів значні кошти на потреби школи. Л.б.ш. справила великий вплив на розвиток освіти не тільки в Україні, а й у Білорусії, Молдавії та ін. Вона виховала багатьох відомих громадських і культурних діячів (Є. Плетенецький, К. Мазепета, І. Югасевич та ін.). Керівники Л.б.ш. намагалися перетворити її на вищий навчальний заклад, однак у другій пол. 17 ст. школа занепала, а у 80-х рр. 18 ст. перестала існувати.

Я. Ісаєвич (Львів)

ЛЬВІВСЬКЕ БРАТСТВО (Успенське ставропігійське братство у Львові, Львівська ставропігія) - національно-релігійна громадська організація православних, а згодом - греко-католицьких українських міщан Львова. Зародком братства було існуюче здавна об'єднання православних міщан - опікунів місцевої церкви Успення і Онуфрїївського монастиря у львівському передмісті Підзамче. Не пізніше 1585 група українських міщан (Ю. та І. *Рогатинці*, І. Красовський, Д.Красовський, Л. Маленький та ін.) розробила статут Л.б. і подала його в січні 1586 на затвердження Антіохійському Патріарху Йоакиму IV Доу. Статут Л.б. встановлював за братством право зверхності над іншими братствами та контроль за духівництвом, у т.ч. єпископами. Незабаром Л. б. домоглося права ставропігії -непідлеглисті місцевим православним єпископам. Згодом статут Л.б. став зразком для ряду православних братств Західної й Правобережної України. Активну участь у громадському житті Л.б. брали С. Зизаній, Л. Зизаній, К. Ставровецький, П. *Беринда*, І. *Борецький* та інші українські діячі культури і освіти. Боротьбу Л.б. проти національно-релігійних утисків підтримували деякі православні магнати (К. *Острозький* та ін.). Прагнення Л.б. до збільшення участі мирян у громадському і культурному житті була одним з проявів реформації на Україні. Л.б. протягом тривалого часу брало діяльну участь в боротьбі проти насильного запровадження Берестейської церковної унії 1596, виступало на захист політичних прав українських міщан. Підтримувало тісні зв'язки з релігійними і культурними осередками в православних країнах. Братство намагалося створити у Львові міське самоврядування, незалежне від

магістрату і польської влади. Йому належала Львівська братська друкарня, коштом Л.б. утримувалася *Львівська братська школа*. Л.б. спорудило визначну пам'ятку архітектури у Львові - Успенську церкву. Значну увагу воно приділяло розвитку українського образотворчого мистецтва. Братство організувало у Львові шпиталь - притулок для непрацездатних, подавало матеріальну допомогу своїм незаможним членам. З серед. 17 ст. керівництво Л.б. перейшло до багатих купців. Насильства з боку польсько-шляхетської влади, а також розорення Л.б. 1704 шведськими військами привели до занепаду і зменшення ролі братства в суспільно-політичному, громадському і культурному житті України. В 1708 Л.б. прийняло унію. Незважаючи на це, переважна більшість членів братства продовжувала виступати за збереження і зміцнення традиційних обрядів і звичаїв, підтримувала культурні та релігійні зв'язки, з *Наддніпряньською Україною*. В 1788 австрійський уряд ліквідував Л.б.

Я. Ісаєвич (Львів).

ЛЬВІВСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1848 -збройний виступ міщан Львова в листопаді 1848. В умовах наступу контрреволюції в Австрійській монархії повстання було інспіроване представниками Польського Демократичного Товариства (В. Гельтман, П. Дараш, М. Домагальський), прибулими на початку революції до Галичини з еміграції. Відмовившись від співробітництва з польською Центральною Радою Народною, яка поступово втрачала свій вплив, вони розгорнули активну пропаганду серед міських низів і створеної на поч. революції національної гвардії, зокрема, студентського "Академічного легіону". Після Жовтневого повстання 1848 у Відні серед міських низів поширювались заклики наслідувати приклад віденських повстанців (див. *Революція 1848-49 в Австрійській імперії*). 1.11 австрійські солдати напали на двох національних гвардійців, що викликало у Львові заворушення і вуличні демонстрації. Урядові війська відкрили вогонь по демонстрантах. Це стало поштовхом до повстання. Протягом ночі на вулицях, що оточували площу Ринок, виросло 23 барикади. Весь центр міста опинився в руках повсталих робітників і ремісників, озброєних рушницями, косами, сокирами, шаблями. До повстанців приєдналась частина національної гвардії, зокрема, студенти "Академічного легіону". Уранці 2.11 між повсталими і урядовими військами відбувались збройні сутички. Помірковані елементи Центральної Ради Народною, керівництво національної гвардії та т.зв. комітету громадської безпеки намагалося стримати активність повсталих і вступили в переговори з головнокомандуючим австрійськими військами у краї генералом Гаммерштейном. Однак, це нічого не дало. О 10 годині ранку 2.11. за його наказом почався артилерійський обстріл міста, внаслідок чого було вбито 55 і поранено 75 осіб, згоріли будинок університету (при цьому загинула цінна бібліотека), театр, технічна академія, міська ратуша. О 12 годині 30 хвилин повстанці капітулювали. 3.11. в місті було оголошено стан облоги. Кількасот учасників повстання віддано до військового суду, національну гвардію розпущено, заборонено всякі збори, заборонено діяльність політичних товариств, закрито періодичні видання, крім урядових. Придушення повстання наблизило реставрацію абсолютизму в Австрії.

Ф. Стеблій (Львів).

ЛЬВІВСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО (Наукове Товариство у Львові) - польське наукове товариство, що діяло в Західній Україні в 1901-39. Засновано як "Товариство для підтримки польської науки", 1920 реорганізоване у Л.Н.Т. Мало відділи: філологічний, історико-філософський, математично-природничий; секції історії мистецтва та культури, соціально-економічної історії. Головами Л.Н.Т. в різні роки були історики О. Бальцер, Ф. Буяк. Л.Н.Т. видавало польською мовою серії монографій та збірники статей: "Наукові праці" (в історико-філологічній серії, т. 1 -16), "Дослідження з історії польського права" (т. 1-18), "Архів Наукового товариства" (в історико-філософському відділі, т. 1-26), "Історичні пам'ятки" (т. 1-6). В ряді видань Л.Н.Т. тенденційно висвітлювалася історія західно-українських земель, ідеалізувалася політика польської шляхти і держави щодо українських земель.

Я. Ісаєвич (Львів).

ЛЬВІВСЬКИЙ ЛІТОПИС - літописна пам'ятка першої пол. 17 ст., вміщена в рукописній книзі М. Гунашевського. Назва умовна. Відображає події в Україні з 1498 по 1649. Найбільш докладний опис подій з 1630. Літопис подає цінні відомості про зовнішньополітичне і економічне становище України, взаємини з Польщею, Московією, Кримським ханством. Багато уваги приділяє козацьким повстанням 30-х рр. 17 ст., *національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57*, наводить ряд фактів з її історії, яких немає в інших джерелах. Текст Л. л. виявив напочатку 19ст. історик Д. Зубрицький. Вперше опублікований у Москві (1839), згодом - у Львові (1870-і рр.).

Ф. Стеблій (Львів).

ЛЬВІВСЬКИЙ ЛІЦЕЙ - загальноосвітній навчальний заклад у Львові, проміжного (між середньою і вищою школою) типу, заснований на базі ліквідованого австрійським урядом Львівського ун-ту. Мав відділи філософії, права, богослов'я і хірургії, на яких навчалося від 500 до 800 студентів, переважно дітей шляхти, духовенства і купецтва. Керівництво ліцеєм здійснював сенат на чолі з ректором. Серед викладачів Л.л. були відомі діячі освіти і науки: І. Лаврівський, М. Гриневецький, Ю. Родер, Ю. Маусс та ін. У 1817 ліцей реорганізовано в університет.

Ф. Стеблій (Львів).

ЛЬВІВСЬКИЙ ПРОЦЕС 1936 - політичний судовий процес над 23 членами ОУН, в тому числі 9 членами

Краєвої Екзекутиви- ОУН на Західноукраїнських землях, який став завершенням *Варшавського процесу 1935-36*. Процес відбувся в травні-липні 1936 у Львові. Серед ув'язнених були С. Бандера, Р. Шухевич, В.-М. Янів, Я. Стецько, Я. Макарушка, О. Пашкевич, Б. Підгайний, І. Малюца, К. Зарицька, Р. Мигаль та ін. Підсудних захищали 11 відомих українських адвокатів, серед яких: В. Старосольський, С. Шухевич, В. Гербовий, О. Павенцький та ін. Заарештовані члени ОУН використали судовий процес для викриття антиукраїнської політики польського уряду. С. Бандера, виступаючи на суді, заявив, що вся урядова політика щодо українського населення у Польщі була спрямована на повну національну асиміляцію українців. Після майже двохмісячних засідань суд виніс наступний вирок: С. Бандера і Р. Мигаль засуджені до довічного тюремного ув'язнення, Б. Підгайний, І. Малюца, Є. Качмарський, Р. Сеньків і О. Мащак - до 15 років. Інші заарештовані члени ОУН були також засуджені до різних термінів ув'язнення. Героїчна постава підсудних під час процесу, їх послідовне відстоювання ідеї української державності сприяло зростанню авторитету ОУН серед українського населення.

ЛЬВІВСЬКИЙ СОБОР 1946 ("Собор Греко-Католицької Церкви") - псевдособор Української Греко-Католицької Церкви, який відбувся 8-10.3.1946 у соборі св. Юра у Львові. Після смерті митрополита А. Шептицького (1.11.1944) за ініціативою радянських органів держбезпеки та особисто Й. Сталіна розпочалась ліквідація *Української Греко-Католицької Церкви* як нежалежного від радянських органів влади національного інституту та єдиної ланки зв'язку українців із Заходом. Радянські засоби масової інформації розгорнули широку кампанію звинувачень церкви у колабораціонізмі з німецькими нацистами та підтримці українського руху Опору.

11.4.1945 відділи військ НКВС оточили собор св. Юра у Львові і заарештували митрополита Й. Сліпого, єпископів Н. Будка і М. Чарнецького (в червні 1946 засуджені до тривалих термінів ув'язнення), прелатів О. Ковалевського і Л. Куницького, цілий ряд священників. Їм було заявлено, що греко-католицька церква з цього часу ліквідована. В цей же день співробітники органів держбезпеки заарештували у Станіславові єпископів Г. Хромишина та І. Латишевського. В 1945-46 все вище духовенство УГКЦ разом з урядовцями курії, викладачами теології та філософії богословських академій і семінарій, ченцями (всього бл. 1 тис. чол.) було заарештовано і вивезено на Схід. Шляхом репресій радянські власті намагалися змусити ієрархію греко-католицької церкви погодитись на об'єднання з Російською Православною Церквою. Однак ні один з усіх заарештованих єпископів не зрікся єдності з Римом. В цих умовах радянські спецслужби розробили план проведення "Собору Української Греко-Католицької Церкви". В травні 1945 у радянській пресі була опублікована відозва "Ініціативного комітету воз'єднання греко-католицької церкви з православною", яку підписали священники Г. Костельник, М. Мельник і А. Пельвецький. 8-10.3.1946 ініціативна група, діяльність якої повністю направлялась і контролювалась радянськими партійними органами і службою безпеки, скликала у Львові "Собор УГКЦ". Шляхом залякування, часто і відвертого терору та знищення особливо непоступливих священників було сформовано групу учасників собору, яка складалася з 216 священослужителів (у Галичині служило 1270 священників) і 19 мирян. У списках присутніх були виявлені особи, яких вже не було в живих. 9.3.1946 собор, незважаючи на абсолютну неканонічність (повна відсутність канонічних єпископів УГКЦ), проголосив скасування Берестейської унії 1596 і "воз'єднання" з Російською Православною Церквою. 28.8.1949 на регіональному релігійному з'їзді у Мукачеві таким самим чином було проголошено про розрив унії з Римом і підпорядкування греко-католицької церкви на Закарпатті Московському Патріархові. Незважаючи на неканонічність Л.с., радянський уряд визнав Українську Греко-Католицьку Церкву скасованою і розпочав ліквідацію її парафій та церков. Внаслідок протидії рішенням Л.с. бл. тисячі священників було заарештовано, засуджено до тривалих термінів ув'язнення або депортовано. І лише незначна частина священослужителів, не витримавши психологічного і фізичного тиску, формально перейшла до православ'я. Бл. 200 священників взялися творити структуру Української Греко-Католицької Церкви у підпіллі. Більше 40 років священослужителі і вірні УГКЦ були змушені таємно дотримуватись обрядів і свят своєї церкви, наражаючись на переслідування та репресії з боку органів влади. В 1972 проголошена Л.с. "реунія" УГКЦ була ратифікована помісним собором Російської Православної Церкви. На Заході Л.с. був визнаний неканонічним, а ліквідація УГКЦ проголошувалась незаконною (папська енцикліка "Східні Церкви" від 15.12.1958). В кін. 1980-х рр. розпочалась боротьба за легалізацію УГКЦ, однієї з двох українських національних Церков. 1.12. 1989 діяльність УГКЦ була легалізована в Україні.

ЛЬВІВСЬКИЙ (ТАЄМНИЙ) УКРАЇНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ- український нелегальний вищий навчальний заклад, заснований у липні 1921 за ініціативою *Наукового Товариства ім. Т.Шевченка*, Товариства українських наукових викладів ім. П. Могили та Ставропігійського Інституту у Львові. Після польської окупації Львова (1918) утраквістичний (польсько-український) ун-тет ім. Франца І було сполонізовано і перейменовано на ун-тет ім. Яна Казимира. Всі українські кафедри (8 кафедр) в навчальному закладі були ліквідовані, а професори-українці (всього 14 чол.) - звільнені. Згідно з наказом ректора ун-ту від 14.8.1919, на навчання приймалися тільки громадяни Польської держави, які пройшли військову службу в армії, чим фактично закривався доступ до навчального закладу українській молоді. Аналогічне рішення прийняв і ректорат Львівського політехнічного ін-ту. В цих умовах 20.9. 1919 Наукове Товариство ім. Т. Шевченка оголосило запис на Українські Університетські Курси. Ця і всі наступні спроби українських громадсько-наукових установ (НТШ, Товариства українських наукових викладів ім. П. Могили та Ставропігійського Інституту) організувати в кін. 1919-на поч. 1920навчання для української молоді Галичини за програмою вищої школи наштотувались на категоричну заборону польської влади. Незважаючи на урядові заборони і переслідування, восени 1920 спільними зусиллями українських вчених і галицької молоді були організовані

нелегальні університетські курси з філософським, юридичним та медичним відділами. Через деякий час розпочалася робота по реорганізації цих таємних курсів у навчальний заклад за зразком західноєвропейських ун-тів. Рішення приступити до створення Л(т)УУ було прийнято на з'їзді українського студентства у Львові в липні 1921. У серед. вересня 1921 новостворений навчальний заклад розпочав свою роботу. Університет діяв нелегально, на громадських засадах. Заняття проводились в приміщеннях НТШ, "Просвіти", Національного музею, закладах "Рідної Школи", підвалах собору св. Юра, на приватних квартирах викладачів і студентів. У перший рік свого існування університет мав три відділи (факультети): філософський, юридичний, медичний, пізніше було утворено технічний відділ. В 1922 на базі технічного відділу було створено Українську (таємну) Високу Політехнічну Школу (існувала в 1922-25) у Львові. В 1924 до ун-ту формально було приєднано ще й факультет мистецтва під керівництвом С. *Новаківського* і протекторатом А. *Шептицького*. В ун-тет записалося 1028 студентів. З них на філософський ф-т - 235, на юридичний - 608, медицини - 185. Крім того було ще 230 надзвичайних студентів. Таким чином всіх записаних в університет нараховувалось - 1258. На технічному відділі навчалось 150 студентів. Першим ректором У(т)УУ був доктор В. *Щурат*, потім М. Панчишин, М. Чайковський, Є. Давидяк. Ректором Високої Політехнічної Школи було обрано В. Лучківа. У 1924-1925 на трьох відділах університету нараховувалося 58 кафедр. На філософському ф-ті було 22 кафедри, юридичному - 26, медичному - 10. На філософському та юридичному ф-тах навчання тривало 4 роки, на медичному та в політехніці - 2 роки. Після двох років навчання у Львові студенти медицини та політехніки мали змогу продовжувати навчання у вищих навчальних закладах Праги, Відня, Гданська. В 1921 для керівництва справами у закладі був створений Сенат ун-ту, до складу якого входили В. Щурат, М. Кордуба (декан істор. ф-ту), І. Крип'якевич, І. Раковський, В. Вергановський (декан юридичн. ф-ту), М. Левицький, Р. Ковшевич, І. Куровець (декан медичн. ф-ту), М. Музика, М. Вахнянин. Серед викладачів ун-ту були відомі українські вчені: І. Крип'якевич, К. Студинський, М. Корчинський, С. Балей, М. Возняк, М. Галуцинський, Ф. Колесса, І. Свенціцький, В. Левицький, М. Чайковський, М. Чубатий, С. Старосольський, С. Шухевич, Ю. Гірняк та ін. Незважаючи на складні умови, пов'язані з нелегальним існуванням, рівень викладання і підготовки спеціалістів в університеті був високим. Студенти ун-ту мали свої численні молодіжні організації, серед яких "Український Студентський Союз", "Академічна Громада", "Медична Громада", "Гурток Правників", "Крайова Студентська Рада" та ін. Науковий гурток істориків видавав ж-л "Історичний Вісник". Матеріальну підтримку діяльності ун-ту надавали українські господарсько-економічні установи, частина фінансової допомоги поступала від численної еміграції із Чехо-Словаччини, США і Канади. Викладачі та студенти ун-ту зазнавали постійних переслідувань з боку польських органів влади. Заходи національних громадсько-політичних організацій і українських депутатів польського сейму, спрямовані на легалізацію діяльності У(т)УУ, були безуспішними. Переслідування та арешти польською поліцією студентів та професорів, відсутність матеріальної бази і нестача коштів, урядова заборона службовцям державних установ викладати в ун-ті та дискримінація випускників привела до припинення діяльності Л(т)УУ в 1925.

В. Качмар (Львів).

ЛЪОБКОВИЦ ВІЛЬГЕЛЬМ (1883 - р. см. невід.) - український військовий діяч, отаман *Української Галицької Армії*. За національністю австрієць. Офіцер австрійської армії під час Першої світової війни 1914-18. Під час українсько-польської війни 1918-19 - начальник оперативного відділу *Начальної Команди УГА*, з 1919 - начальник штабу третього корпусу УГА. З лютого 1920 Л. змушений служити в *Червоній Українській Галицькій Армії*. В березні 1920 - начальник штабу 3-ї бригади ЧУГА. У квітні 1920 у складі своєї бригади зробив спробу перейти на бік Армії УНР. Потрапив у польський полон і перебував у таборі інтернованих білців УГА в Тухолі. Дальша доля невідома.

ЛЪОРНЕР ФЕРДИНАНД (1886 - 1958) - український військовий діяч, отаман *Української Галицької Армії*. За національністю австрієць. Учасник Першої світової війни 1914-18, офіцер австрійської армії. В 1918 перейшов на службу в Галицьку Армію. В 1918-19Л. - начальник штабу другого корпусу УГА, помічник начальника оперативного відділу при *Начальній Команді УГА*. З лютого 1920 Л. - начальник штабу 2 бригади *Червоної Української Галицької Армії*. В квітні 1920 при спробі Другої бригади ЧУГА приєднатись до Армії УНР, Л. потрапив у польський полон. Згодом повернувся до Австрії. В 1929-38 Л. був австрійським аташе в Москві.

ЛЮБАРТ (православне ім'я - Дмитро, р.н. невід. - п. 1385) - князь литовський (1340-85), галицько-волинський (1340-49) і волинський (1349-85), наймолодший син *Гедиміна*, брат *Ольгерда* і *Кейстута*. Був одружений з дочкою галицько-волинського князя *Юрія II Болеслава*. В 1340 після смерті Юрія II Болеслава бояри обрали Л. князем *Галицько-Волинської держави*. Володів Волинською, Холмською і Белзькою землями. В 1353, 1366 і 1376-78 у союзі з великим князем литовським Кейстутом вів тривалу боротьбу за землі Галицько-Волинського князівства з Польщею і Угорщиною. У Луцьку за князювання Л. було збудовано фортецю - т.зв. замок Любарта.

ЛЮБАЧІВСЬКИЙ МИРОСЛАВ-ІВАН (24.6.1914) - Патріарх *Української Греко-Католицької Церкви*. Н. у Долині (тепер Івано-Франківська обл.). У 1920-24 навчався у початковій школі м. Долини. В 1933 закінчив Першу Стрийську державну гімназію. В 1933 вступив до Богословської Академії у Львові, де протягом трьох років вивчав філософію та теологію. Як один з кращих студентів Академії був скерований для продовження навчання до Австрії, У 1936-39 вчився в Католицькому ун-ті в м. Інсбрук. 18.8.1938 був висвячений у сан диякона, а у вересні 1938 - висвячений митрополитом А. *Шептицьким* у сан священника. Згодом

продовжував вивчення теології в ун-ті м. Сьйон (Швейцарія), де захистив докторську дисертацію на тему: "Розвідка над Літутією св. Василя Великого". З 1942 Л. вивчав теологічні науки у Римі - спочатку у Папському Бібліотечному Інституті, а з 1944 - у Григоріанському ун-ті. У 1945-47 стулював медицину у Римі. У травні 1947 прибув до США. Працював секретарем Українського Католицького Університету, викладав українську та німецьку мови. З 1968 - професор-катехит Української католицької семінарії св. Йосафата у Вашингтоні, аз 1971 - професор Академії св. Василя у Філадельфії. 13.9.1979 став архієпископом та митрополитом у Філадельфії (США), а 27.3.1980 - коад'ютором з правом наступництва патріарха Йосифа Сліпого. 7.9.1984 Л., після смерті патріарха Йосифа, став Верховним Архієпископом Української Греко-Католицької Церкви. 25.5.1985 Римський Папа Іван Павло II підніс Л. до гідності кардинала католицької церкви. 20.3.1991 внаслідок легалізації *Української Греко-Католицької Церкви*, Л. повернувся до свого престолу на Святоюрській горі у Львові. Л. є автором багатьох наукових праць з історії Церкви на Україні та різних галузей теології.

Р. Шуст (Львів).

ЛЮБЕЦЬКА БИТВА 1016 - битва між військами турівського князя Святослава Володимировича (див. *Святополк Окаянний*) і новгородського князя Ярослава Володимировича в 1016 біля м. Любеча (тепер село Ріпкінського р-ну Чернігівської обл.). Після смерті Володимира Святославича (1015) між його синами розпочалась міжусобна боротьба за великокнязівський престол. Старший з них - Святополк Володимирович зайняв київський престол, і намагаючись позбутись інших претендентів на великокнязівську владу, вбив своїх братів Бориса, Гліба та древлянського князя Святослава. Проти Святополка, зібравши велике військо (40 тис. новгородців і 1 тис. варягів з князем Еймундом), виступив Ярослав Володимирович. Дві дружини зустрілись неподалік м. Любеча і протягом трьох місяців не відважувались розпочати бойові дії. Врешті в кін. 1016 відбулася вирішальна битва, в якій військо Святополка зазнало поразки, а він сам втік до свого тестя - польського короля *Болеслава I Хороброго*. Ярослав вступив у Київ і був проголошений великим князем київським (див. *Ярослав Мудрий*).

ЛЮБЕЦЬКИЙ З'ЇЗД 1097 - з'їзд князів Київської держави в 1097 у м. Любечі (тепер Ріпкінського р-ну Чернігівської обл.) на Дніпрі. На з'їзді були присутні 6 князів, які вирішили припинити міжусобні війни і проголосили, що кожен князь повинен володіти тими землями, які успадкував від батька. Святополк Ізяславович як старший отримав Київ з Туровом і Пинськом та титул великого князя; *Володимир Мономах* - Переяславське князівство і Суздальсько-Ростовську землю; Олег і Давид Святославичі - Чернігів і Сіверську землю, Рязань і Тмутаракань; Давид Ігорович - Володимир-Волинський з Луцьком; Василько Ростиславович (з братом) - Теребовлю, Червен і Перемишль. Учасники з'їзду вирішили для налагодження спільних справ скликати княжі з'їзди, а також організувати спільний похід проти половців. Постанови з'їзду були закріплені спільною присягою князів. Однак з'їзд не зміг припинити князівські усобиці. Осліплення володимирським князем Давидом Ігоровичем зі згоди Святополка теребовлянського князя Василька Ростиславича привело до нової міжусобної війни. Для її припинення Володимир Мономах скликав *Витичівський з'їзд 1100*.

ЛЮБИНСЬКИЙ МИКОЛА (5.10.1891 -1930-х рр.) - український політичний діяч, дипломат. Н. у Стріхівцях Новоушицького повіту Подільської губ. Налезав до *Української Партії Соціалістів-Революціонерів*. У квітні 1917 увійшов до складу *Української Центральної Ради* та *Малої Ради*. В грудні 1917-лютому 1918 Л. брав участь у Берестейських мирних переговорах (див. *Берестейський мир 1918*). Від імені української делегації підписав "Відозву до німецького народу", в якій йшлося про необхідність надання Німеччиною військової допомоги Україні. В березні-квітні 1918 - міністр закордонних справ УНР в уряді В. *Голубовича*. В 1920-х рр. жив вУСРР. Працював науковим співробітником Інституту Української Наукової Мови ВУАН у Києві, співредактором "Вісника Інституту Української Наукової Мови" (1930). Репресований на поч. 1930-х рр.

ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569 - угода про об'єднання Польщі та Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу - *Річ Посполиту*. Розгляд питання про укладення унії розпочався в січні 1569 на спільному польсько-литовському сеймі у Любліні (звідси і назва угоди). Однак в березні 1569 великі литовські магнати, які погоджувались на об'єднання тільки при умові існування окремого сенату і сейму Великого князівства Литовського, припинили переговори. Польський сейм, використовуючи підтримку литовської і української шляхти, що була невдоволена пануванням великих землевласників у князівстві та намагалась одержати такі ж права як і польська шляхта, санкціонував акти короля *Сигізмунда II Августа* про відторгнення і приєднання до Польщі українських земель -Підляшшя, Волинь, Брацлавщину, Поділля і Київщину. Тиск шляхти, невдачі Литви у Лівонській війні 1558-83 та прагнення отримати військову допомогу з боку Польщі в боротьбі з Московською державою, примусили литовських магнатів піти на відновлення переговорів. 28.6.1569 була підписана Л. У., яку 1.7.1569 затвердили роздільно депутати польського і литовського сеймів. Л.у. завершила процес об'єднання двох держав, що розпочався з укладення Кревської унії 1385. На чолі об'єднаної держави стояв монарх, який титулувався королем польським і Великим князем Литовським. Його мали обирати на спільному польсько-литовському сеймі і коронувати в Кракові. Спільними для Польщі та Литви були сейм і сенат, запроваджувалася єдина грошова одиниця. Велике князівство

Литовське зберігало певну автономію, маючи окремі закони, судову систему, військо, уряд і адміністрацію. Українські землі, що увійшли до складу Польщі, були поділені на Берестейське, Подільське, Брацлавське і Київське воєводства. Укладення Л.у. привело до значного посилення національно-релігійного гніту в Україні і, одночасно, викликало піднесення українського національно-визвольного руху проти польських загарбників.

ЛЮБОВИЧ ЯРОСЛАВ (р. н. невід- п. 5.3.1929) -член *Української Військової Організації*. Загинув 5.3.1929 під час бойової операції УВО у Львові. Похорон Л. перетворився на масову антипольську демонстрацію, в якій взяло участь бл. 5 тис. чол., в основному молоді. В сутичці з польською кінною поліцією, яка намагалась перешкодити вшануванню пам'яті Л., десятки людей було поранено, а 22 чол. заарештовано.

ЛЮБОМИРСЬКІ - польський князівський рід. З 16 ст. Л. володіли великими маєтностями в Україні. Найбільш відомі представники: Юрій-Себастьян Л. (20.1.1616-31.12.1667)-польський військовий діяч, польний гетьман (1660).

Учасник *Зборівської битви 1649* і *Берестецької битви 1651*. Влітку 1660 Л. разом з великим коронним гетьманом С. *Потоцьким* очолював польську армію, яка розгромила московські війська під командуванням В. Шереметьєва поблизу Любара і Чуднова (тепер Житомирська обл.); Ієронім Л. (бл. 1648 - 1706) - польський державний і військовий діяч. З 1683 -надвірний королівський маршалок, в 1692-1702 - коронний підскарбій, з 1702 - гетьман великий коронний і каштелян краківський. Брав участь у війнах проти Туреччини. Під час Північної війни 1700-21 проводив ворожу політику щодо короля Августа // *Фридерика*, пізніше перейшов на сторону шведів. Юрій Л. (28.5.1817 -25.5.1872) - попечитель *Оссолінеуму* в 1847-51 і 1869-72.

ЛЮБЧЕНКО ПАНАС ПЕТРОВИЧ [2(14).1.1897-29.8.1937]- радянський державний і партійний діяч. Н. у м. Кагарлик (тепер р. ц. Київської обл.). З 1917 Л. - член *Української Партії Соціалістів-Революціонерів*. У 1916-17 брав участь у видавництві журналів "Соціалістична Думка" та "Наше Слово". Входив до складу Української Центральної Ради. В УПСР був одним з лідерів лівої фракції, яка виступала за встановлення радянської влади в Україні і співпрацю з більшовиками. З березня 1919 Л. належав до новоствореної *Української Партії Соціалістів-Революціонерів (комуністів)*; з серпня 1919 - Українська Комуністична Партія (боротьбистів), входив до складу керівних органів партії. У березні 1920 Л. як і переважаюча більшість провідних членів УКП (боротьбистів) разом з О. *Шумським*, Г. *Гриньком*, Г. *Михайличенком* та ін. увійшов до складу КП(б)У. В 1920-27 - секретар Київського губкому КП(б)У, заступник начальника полггвдділу 2-ї Кінної армії, голова Чернігівського і Київського губвиконкому. В 1927-34 - секретар ЦК КП(б)У. Одночасно з 1933 - перший заступник голови Раднаркому УСРР, з 1934 - голова Раднаркому УСРР, з 1934 - член Політбюро ЦК КП(б)У. Л. виступив громадським звинувачувачем на процесі *Спілки Визволення України*. На поч. 1930 став одним з активних провідників імперської політики Москви, відіграв керівну роль у колективізації й конфіскації збіжжя у селян, що привело до голодомору 1932-33 в Україні. На серпневому пленумі ЦК КП(б)У звинувачений в керівництві контрреволюційною націоналістичною організацією в Україні. 29.8.1937 Л., передчуваючи близькі репресії щодо нього особисто і членів його сім'ї, застрелив дружину і покінчив життя самогубством.

ЛЮДВІК І ВЕЛИКИЙ (Людвік Угорський, Лайош 1; 1326 - 11.9.1382) - угорський король з 1342, польський король з 1370. Син Карла Роберта і Ельжбети Локеток. Вів войовничу зовнішню політику за висунення Угорщини на провідні позиції у Європі. В 40-50-х рр. 14 ст. брав участь у загарбанні земель Галицько-Волинського королівства. В 1350 уклав договір зі своїм дядьком польським королем *Казиміром III Великим* про перехід польських земель та окупованих поляками Галичини та Холмщини під владу Угорщини. Після смерті *Казиміра III Великого* став королем польським. У 1372 передав владу над Галичиною своєму наміснику князю шлезькому Владиславу Опольському (правив до 1377). У 1376-78 вів вперту боротьбу з Великим князем Литовським *Любартом* за Західну Волинь. Після смерті Л.І В. польський престол посіла його дочка *Ядвіга*.

ЛЮДКЕВИЧ СТАНІСЛАВ (24.1.1879 -12.9.1980) - визначний український композитор, музикознавець, фольклорист і педагог, Н. у Ярославі (тепер Польща). Музичну освіту здобув у Відні (докторська дисертація - "Програмова музика"). З 1909 - директор, аз 1919 - викладач Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка, з 1939 - професор Львівської консерваторії. З 1936 - голова Музикологічної комісії НТШ. Композиторську діяльність почав у гімназії. Написав кантату-симфонію "Кавказ", хорові твори: "Вічний революціонер", "Косар", "Хор підземних ковалів", "Заповіт", симфонічні поеми "Каменярі", "Дніпро", "Моисей", "Стрілецька рапсодія". Автор опер "Бар Кохба", "Довбуш", численних обробок народних і стрілецьких пісень. Автор праць "Галицько-руські мелодії" (1906), підручників: "Загальні основи музики" (1921), "Матеріали до науки сольфеджіо і хорового співу".

Працював у журналах "Артистичний Вісник" (1905), "Музичний Листок" (1925) і "Музичний Вісник" (1929-34). Л. - перший професійний композитор на західноукраїнських землях, сприяв піднесенню музичної культури, зокрема працюючи у музичному товаристві "Боян" і Музичному інституті ім. М.Лисенка. Його заслуга—у спрямуванні української музичної творчості у напрямі інструменталізму. Помер і похований у Львові. о. *Рибак (Львів)*.

ЛЮТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 В РОСІЇ -революційні події, які завершилися падінням монархії у Російській імперії. Участь Росії у Першій світовій війні 1914-18 поглибила соціально-економічні і політичні суперечності

в країні. З поч. 1917 незадоволення війною та економічні труднощі викликали масовий страйковий рух, особливо у великих промислових центрах. Страйк на Путиловському завод в Петрограді, що розпочався 17.2(2.3).1917, став передвісником масових революційних виступів.

27.2(10.3).1917 до загального страйку петроградських робітників приєдналися солдати Волинського, Преображенського та Литовського гвардійських полків. Петроград опинився в руках повсталих. Відновлення порядку в столиці та встановлення зв'язку з урядовими установами і особами - такі завдання поставив перед собою Тимчасовий комітет Державної Думи (голова -М. Родзянко), створений вранці 27.2(10.3).1917. Того ж дня ввечері відкрилось перше засідання Петроградської Ради робітничих депутатів, яка обрала головою лідера меншовицької фракції Державної Думи Н.Чхеїдзе, Рада делегувала в Тимчасовий комітет своїх представників -Н. Чхеїдзе і О. Керенського. В ніч на 28.2(11.3), 1917 Тимчасовий комітет у зверненні до народів Росії заявив, що він бере на себе організацію нової влади ідо утворення *Тимчасового Уряду* державне управління здійснюватимуть комісари із членів Думи. Більшістю голосів 2(15).3.1917 Петроградська Рада доручила формування уряду Думському комітету. 2(15).3.1917 цар *Микола II* зрікся престолу на користь свого брата Михайла, який 3(16).3.1917 також відмовився від трону. В той же день була опублікована декларація про програму і склад Тимчасового Уряду на чолі з князем Г. Львовим, який до скликання Установчих зборів взяв на себе всю повноту влади в країні. (див. Тимчасовий Уряд).

Т. Полещук (Львів)

ЛЯЄР АЛОЇЗ (1885-1919)- український військовий діяч, отаман Української Галицької Армії. Німець за походженням. Весною 1919 на східному фронті УГА проти більшовиків очолював відтинки "Підволочиськ" (група Ляєра). Захоплений поляками в полон і був вбитий при спробі втечі.

ЛЯЙНБЕРГ СОЛОМОН (р. н. невід. - п. 1919) -український військовий діяч, поручник УГА. Єврей за національністю. Учасник Першої світової війни 1914-18, поручник 15 піхотного полку австрійської армії. В червні 1919 Л. був призначений командиром Жидівського (Єврейського) куреня УГА. Відзначився у боях з поляками. Потрапив у польський полон і був закатований.

ЛЯНСКОРОНСЬКИЙ ПРЕДСЛАВ (Ляндскоронський; р.н. невід. - п. 1531) - український військовий діяч поч. 16 ст., відомий як один з найкращих полководців свого часу. Був брацлавським і кам'янецьким старостою, згодом -київським воеводою. Л спільно з О. Дашкевичем організував загони українських козаків для боротьби з татарсько-турецькою агресією. В 1512 об'єднані козацькі сили на чолі з Л. і К. Острозьким відбили грабіжницький напад кримських татар на південно-українські землі. В 1516 Л. очолив козацький похід на Білгород і розбив татарські орди в битві біля озера Овідова під Очаковом. У 1528 спільно з козаками черкаського старости О. Дашкевича здійснив похід під Очаків.

ЛЯНЦКОРОНСЬКИЙ СТАНІСЛАВ (р. н. невід. - п. 1657) - польський державний діяч серед. 16-17 ст. У 1650- воевода брацлавський, згодом - руський, а з 1654 - гетьман польний коронний. Підчас *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57* очолював шляхетські війська, які вели бої проти української армії в р-ні Красного (тепер Тиврівського р-ну Вінницької обл.). У 1651 загони Л. були розбиті під Вінницею козацькими полками під командуванням І. Богуна.

ЛЯСОТА ЕРІХ (бл. 1550 -1616)-австрійський дипломат і вояк, автор записок про Запорізьку Січ кін. 16 ст. Н. у Бляйшвіці (Блажейові цах) у Силезії. Можливо, слов'янин за походженням. Навчався у Ляйпцігському і Падуанському ун-тах. У 1576-84 перебував на військовій і дипломатичній службі в Іспанії, Португалії і Австрії. З 1585 служив при дворі німецького імператора *Рудольфа II*. У 1588-90 перебував у шведському полоні. В червні 1594, виконуючи дипломатичне доручення імператора, прибув на Запорізьку Січ. Намагався схилити козаків до укладення воєнного союзу з Німеччиною для спільної боротьби проти Османської імперії. Під час своєї подорожі побував у Львові, Бродах, Почаєві, Погребищі, Києві та ін. містах України. Помер в Кошице (Словакія). Залишив щоденник -цінний документ для вивчення військової організації та побуту Січі, історії та географії України, Польщі та Молдови. Щоденник охоплює період 1573-94. Видавався німецькою мовою в 1854 і 1866 у м. Галле під назвою "Щоденник Еріха Лясоти фон Стеблау", російською (переклад К. Антоновича-Мельника і В. Антоновича, 1873, 1890), польською (1972) і англійською (1975). Переклади "Щоденника" на українську мову робили Д. Яворницький, В. Доманицький, М. Грушевський і В. Січинський.

ЛЯТОШІНСЬКИЙ БОРИС МИХАЙЛОВИЧ [22.12.1894 (3.1.1895) - 15.4.1968] - відомий український композитор, диригент і педагог. Н. у Житомирі. В 1918 закінчив юридичний ф-тет Київського ун-ту, в 1919 - київську консерваторію у класі композиції Р. Глієра. З 1920 - викладач Київської консерваторії, з 1935 - професор (у 1935-38 і 1941-44 - професор Московської консерваторії). Помер і похований у Києві на Байковому кладовищі. Л. - один з основоположників модерного напрямку в українській музиці. Автор опер: "Золотий обруч" (за повістю І. Франка "Захар Беркут", 1929), "Щорс" (1937), 5-ти симфоній (1919, 1936, 1954, 1963, 1966-67), симфонічної балади "Гражина" (1955, за поемою А. Міцкевича), 3-ох симфонічних поем, концертно-симфонічного ансамблю "Український квінтет" (1942), кантати "Заповіт" (1939), хорів ("Тече вода в синє море", "Пори року"), обробок українських народних пісень та романсів ("Зоря", "Коли додому я прийду" та ін.), музики до кінофільмів ("Тарас Шевченко", 1951) та драматичних вистав.

ЛЯХИ - староукраїнська назва поляків. Вперше зустрічається в "*Повісті минулих літ*" та ін. літописах. В новіші часи назва "ляхи" вживалася у зневажливому значенні, інколи для означення польської шляхти.

М

МАВРИКІЙ (539 - 27.11.602) - візантійський імператор (582-602). Протягом всього правління стримував наступ на імперію слов'ян, аварів, лангобардів, персів. У 591 уклав вигідний мир з Іраном, за яким до Візантії відійшла частина Вірменії. Внутрішня політика М. вела до децентралізації імперії, а його заповіт (597) передбачав поділ держави між його синами. В 601-02 союзниками візантійських військ, які воювали на Балканах під командуванням брата М. Петра, проти аварів виступали анти. Прагнув послабити вплив Папи Римського Георгія I на візантійські справи, домагався надання Константинопольському Патріарху титулу вселенського. 23.11.602 скинутий з престолу внаслідок військового перевороту, який очолив центуріон Фока. М. іноді приписують т. зв. "Стратегікон" (рубіж 6-7 ст.) - твір, в якому містяться цікаві дані про військову справу у Візантії, а також про побут, суспільний лад, військову справу у антив, аварів, персів.

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО - середньовічне міське право, за яким міста звільнялися від управління і суду великих земельних власників та створювали органи місцевого самоуправління. Воно закріплювало права міських станів - купців, міщан, ремісників, було юридичним виявом успіхів міського населення в боротьбі проти феодалів. Виникло в 13 ст. у м. Магдебурзі (звідси й назва, тепер ФРН.) М. п. встановлювало порядок виборів і функції органів міського самоврядування, суду, купецьких об'єднань, цехів, регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування, визначало покарання за різні види злочинів тощо. Протягом 13-18 ст. М.п. поширилося в Чехії, Угорщині, Польщі, Литві, а звідти - на територію Білорусі та України. Українські міста М.п. одержували від литовських князів, польських королів і українських гетьманів. Уперше в Україні М. п. дістали міста Галицько-Волинського князівства (м. Санок 1339, тепер Польща). Львову М.п. надано 1356, Кременцю - 1374, Берестю - 1390, Києву - 1494-97, Станіславові (тепер Івано-Франківськ) - 1663. У 15-17 ст. М.п. деталі більшість міст України. У різний час його одержали Вінниця, Глухів, Дубно, Житомир, Лубни, Козелець, Полтава, Стародуб, Чернігів та ін. У деяких містах, зокрема західноукраїнських, надання М.п. супроводилося посиленням німецької і польської колонізації, обмеженням прав українського населення. М.п. за своїм змістом і формою в Правобережній і Лівобережній Україні під впливом місцевих умов, а також норм звичаєвого права відрізнялося від М.п., яке застосовувалося в Західній Європі. Так, в Україні організація магістратів була іншою. У менших містах, які називалися ратушними, козацька старшина відала справами козаків, а виборна міська влада - справами міщан. Положеннями М.п. керувалися й полкові суди тощо. Норми М.п. використовувалися при всіх офіційних і приватних кодифікаціях права в Україні 18-19 ст. (див. "Екстракт малоросійських прав", "Права, за якими судиться малоросійський народ"). Після укладення в 1654 між Гетьманщиною і Московською державою воєнно-політичного союзу та поступового обмеження царським урядом політичної автономії Лівобережної України М.п. залишилося лише у деяких т. зв. привілейованих містах. Фактично застосування М.п. в Україні припинилося після запровадження в 1781 "Установлення про губернії" та створення нової судової системи. Указом 1831 Микола I скасував М.п. по всій Україні, крім Києва, де воно збереглося до видання указу від 4.1.1835. У містах на західноукраїнських землях, які за першим поділом Польщі (1772) відійшли до Австрії, органи міського самоврядування та суди, створені за М.п., продовжували ще деякий час діяти. Згодом австрійський уряд значно обмежив права цих органів. У Львові застосування М.п. припинено в 1786.

В. Кульчицький (Львів).

МАГІСТРАТ - в українських містах, що дістали *Магдебурзьке право*, орган міського самоврядування. Віддав адміністративними, господарськими, фінансовими, поліцейськими та судовими справами. Очолював М. війт, входили до його складу помічники війта (бурмістри), райці (радники) і лавники (засідателі). У Львові М. існував протягом 1356-1784. У містах *Правобережної України* М. виникли в 15-17 ст., в більшості міст *Лівобережної України* (Полтава, Стародуб, Чернігів та ін.) - у першій пол. 17 ст. На території Слобідської України М. встановлено в 1724. У 1785 у Лівобережній Україні внаслідок створення міських дум за М. залишилися головним чином судові функції. Повсюдно в містах України М. було поступово ліквідовано в ході здійснення судової реформи 1864 в *Російській імперії*.

В. Кульчицький (Львів).

МАГОМЕД VI ВАХІДЕДДІН (рр. н. і см. невід.) - турецький султан (1918-1922). За М. VI Туреччина спільно з ін. країнами Четверного союзу 19.1.(1.2.1918 визнала незалежність Української Народної Республіки і 27.1 (9.2.). 1918 уклада з Україною *Берестейський мир 1918*. 22.8.1918 дипломатичний представник уряду М. VI у Відні Гусейн Гільні Паша вручив українському послу в Австрії ратифікаційні грамоти Берестейського миру. В період правління М. VI в Туреччині діяли українські дипломатичні місії на чолі з М. Суковкіним (представник *Української Держави*) та О. Лотоцьким (представник УНР періоду *Директорії УНР*). У Києві представниками Туреччини були: посол Ахмед Мухтар-бей і генеральний консул Ферід-бей.

МАДЖАК (10 ст.) - правитель ("цар") слов'янського міжплемінного об'єднання валіанана, яке українські історики ототожнюють з волинянами. Заповідомленнями арабського історика *Масуді*, владу М. визнавало в 10 ст. багато слов'янських племен. Деякі дослідники вважають, що М. жив задовго до 10 ст. і ототожнюють його з *Мусокієм*.

МАДЯРОНИ - зневажлива назва зденаціоналізованої частини закарпатської інтелігенції, яка в 1920-40-х рр. відстоювала свою ідею приєднання Карпатської України до Угорщини. Під час Другої світової війни 1941-45 тісно співпрацювали з угорським урядом. До М. належали О. Бонкало, А. Годинка, А. Бродій, О. Ільницький та ін.

МАЄВСЬКИЙ ІВАН (рр. н. і см. невід.) -український громадсько-політичний діяч, публіцист. Входив до складу *Української Центральної Ради* і *Малої Ради*. Належав до Української Партії Соціалістів-Революціонерів. У січні 1918 став одним з організаторів антирумунського Хотинського повстання 1919, під час якого очолив т. зв. Хотинську Директорію. Дальша доля невідома.

МАЄР (Маєр) ЙОГАН (рр. н. і см. невід.) -шведський дипломат серед. 17 ст. У 1650-51 за дорученням шведського уряду здійснив подорож до Криму, звідки повертався до Швеції через Молдавію, Україну, Польщу. Склав щоденник про свою подорож (опублікований в уривках Н. Молчановським 1908), який містить відомості про події в Україні в першій пол. 1651, про стан польської і української армій напередодні битви під Берестечком (див. *Берестецька битва 1651*). Оскільки М. користувався тільки польськими джерелами, його інформація часто тенденційна. Під час перебування в Гданську М. давав вказівки В. Гондіусу щодо складання карти України.

Я. Ісасевич (Львів).

МАЗЕПА ІВАН СТЕПАНОВИЧ [Мазепа-Калєдинський; 19.2(2.3).1639 - 21.9(2.10).1709) -визначний український політичний діяч, дипломат, гетьман України. Н. у с. Мазипинці на Київщині в українській шляхетській родині. Точна дата народження М. невідома. Окремі дослідники подають різні датування: М. Костомаров -1629, Ф. Уманець - бл. 1633, М. Андрусак -20.3.1632, А. Єнсєн - бл.1638-1645, І. Борщак -бл. 1640. Навчався у *Києво-Могилянській Академії*, а також у єзуїтській колегії у Варшаві (за ін. дан., у Полоцьку). Протягом 1656-59 жив за кордоном, де у Німеччині, Італії, Франції та Нідерландах вивчав військову справу, дипломатію, іноземні мови. Після повернення М. у 1659-63 перебував на службі при дворі польського короля Яна II *Казимира*, виконував ряд дипломатичних доручень, зокрема був послом до гетьмана П. *Тетері*. У 1663 М. повернувся в Україну і після смерті батька отримав посаду чернігівського підчашія (1665). Підчас боротьби між претендентами на гетьманську булаву, підтримав П. *Дорошенка*. У 1669 очолив його особисту охорону, ставши ротмістром надвірної хоругви козаків. Завдяки своїм особистим здібностям незабаром ставгенеральним писарем. У 1674 брав участь у переговорах між гетьманами П. *Дорошенком* та І. *Самойловичем*. Згодом, їдучи з дипломатичною місією до Криму та Туреччини, був захоплений у дорозі кошовим отаманом І. *Сірком* і переданий І. Самойловичу. У 1682 М. посів посаду генерального осавула в уряді лівобережного гетьмана. Як представник Гетьманської держави М. часто був учасником переговорів між Московією, *Кримським ханством*, Османською імперією та *Річчю Посполитою*.

Після невдачі першого Кримського походу 1687 (див. *Кримські походи 1687 і 1689*), І.Самойловича було усунено з гетьманства і заслано в Сибір. 25.7.1687 на Коломацькій Раді 1687 М. був обраний гетьманом України. Ставши гетьманом, М. прагнув об'єднати в єдиній державі всі українські землі - Лівобережжя, Правобережжя, Запоріжжя, Слобожанщину, Він передбачав побудову в Україні станової держави західноєвропейського зразка із збереженням традиційного козацького устрою. Реалізуючи свої задуми, гетьман дбав про формування аристократичної верхівки українського суспільства. З цією метою козацька старшина наділялася значними землеволодіннями, одержували нові права та привілеї. Це викликало незадоволення у середовищі окремих суспільних груп. Ряд заходів М., спрямованих на захист козаків (універсал 1691), міщанства (ряд охоронних універсалів містам), селян (універсал від 28.11.1701 про обмеження панщини двома днями на тиждень) та духовенства (універсали 1690-94 про підтвердження прав Київської митрополії, чернігівського та глухівського монастирів тощо) не привели до усунення соціальних протиріч і консолідації українського суспільства.

Знаючи ставлення російського уряду до України, гетьман М. намагався використати свій вплив на *Петра I* і зв'язки з московськими можновладцями, для збереження прав і вольностей Гетьманщини, Українські полки брали активну участь у війнах Московії з Кримським ханством та Туреччиною (див. *Азовські походи 1695-1696*). У 1700 М. став другим кавалером, заснованого Петром I ордену Андрія Первозванного. У 1703 король Польщі *Август II Фрідерік* нагородив його орденом Білого Орла, а у 1707 імператор Іосиф I надав гетьману титул князя Священної Римської імперії.

У перші роки Північної війни 1700-21 посилювалось гноблення царським урядом Гетьманщину. Вже у 1700 у Прибалтику для ведення військових дій проти шведів, було вислано понад 17 тис. козаків. Зросли і фінансові тягарі, особливо за рахунок збільшення податків, а згодом і через розміщення в Україні московських військ. Все це викликало незадоволення козацької старшини та гетьманського уряду. У 1704 за вказівкою Петра I, М. наказав козацькому війську взяти під контроль територію українських земель, яка досі перебувала під владою Речі Посполитої. Влада гетьмана поширилась на Правобережну Україну. Одочасно було придушено козацький рух під керівництвом С. *Палія*.

Довідавшись про плани Петра I ліквідувати гетьманство та козацький устрій України, гетьман навесні 1705 розпочав таємні переговори із союзником Карпа XII польським королем С. *Лещинським*. Весною 1709 було укладено угоду між шведським королем *Карлом XII* і М., яка передбачала відновлення державної незалежності України у союзі із Швецією. Після початку наступу шведів на Москву, через територію України,

гетьман 4.11.1709 відкрито перейшов на сторону Карла XII. Це викликало масові репресії московських військ проти українського населення. Було знищено гетьманську столицю- Батурин, Запорізьку Січ та ін. Весною 1709 шведські та гетьманські війська розпочали наступ на Москву через Харків і Курськ. Однак на їхньому шляху знаходилась Полтава, невдала облога якої дала можливість Петру I підготуватися до генерального бою і розгромити шведсько-українські війська у *Полтавській битві 1709*. Карл XII та М. були змушені відступити у турецькі володіння, де гетьман оселився в передмісті м. Бендер. Помер М. 21.9(2.10).1709 і був похований у Святогорському монастирі в м. Галаца (нині Румунія).

Гетьман М. - видатний культурно-просвітницький діяч України. За його сприянням *Києво-Могилянська Колегія* одержала у 1694 статус академії. Піклувався гетьман станом науки, освіти, мистецтва, церковними справами. За М. збудовано або відновлено ряд монументальних споруд у стилі українського бароко. У 1690 споруджено нове приміщення Києво-Могилянської Колегії, у 1698 - кафедральний собор у Переяславі, Богоявленську церкву Братського монастиря у Києві (зруйнована у 1934), дзвіницю собору св.Софії у Києві, до 1695 - обнесено новими мурами Києво-Печерську Лавру та ін. У 1700 було засновано Чернігівський колегіум. М. був покровителем літератури. Сам він - автор ряду віршів: "Дума" ("Всі покою щиро прагнуть"), "Пісня" ("Ой горе, горе чайці-небозі"), "Псалми" та ін. Підтримував творчість Дмитра Туптала, Стефана Яворського, Іоана Максимовича. Коштом гетьмана видрукувано Євангеліє арабською мовою. Багато церков і монастирів обдаровував М. іконами, книгами, дзвонами, і цінними речами.

Р.Шуст (Львів).

МАЗЕПА ІСААК ПРОХОРОВИЧ (16.8.1884 -18.3.1952)-український громадсько-політичний діяч. Н. у Костобоброві Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губ. У 1904-10 навчався в Петербурзькому ун-ті, був активним діячем Української Студентської Громади, з 1905 - член УСДРП, один з лідерів української соціал-демократії. В 1911-17 працював агрономом (в 1915-16 - у Катеринославі). Після *Лютневої революції 1917 у Росії* був членом Катеринославської міської думи та Катеринославської Ради робітничих і селянських депутатів, у квітні 1918 очолював Катеринославську губернську революційну раду. За *Гетьманату* - співредактор газети "Наша Справа". В січні 1919 - депутат *Трудового Конгресу України*, а з квітня 1919 - міністр внутрішніх справ УНР в уряді Б. *Мартоса*. З 27.8.1919 до 25.5.1920 - голова *Ради Народних Міністрів УНР*. У травні-червні 1920 - міністр земельних справ УНР. Брав участь у Першому Зимовому поході 1919-20 (див. *Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921*). З 1920 жив в еміграції у Львові, де редагував газету УСДРП "Вільна Україна" та часопис "Соціалістична Думка". З 1923 перебував у Чехо-Словаччині. З 1927 -доцент Української Господарської Академії в Подєбрадах, працював в Українському Ін-ті Соціології. У міжвоєнний період належав до провідних діячів "Закордонної делегації УСДРП". Відстоював українські інтереси на багатьох соціал-демократичних конференціях, був членом Виконавчого Комітету Робітничого і Соціалістичного Інтернаціоналів. З 1945 перебував в Австрії та Німеччині. З жовтня 1946 - професор Українського Технічного і Господарського Інституту в Мюнхені. В 1948 виступив одним з співорганізаторів *Української Національної Ради в екзилі* і був обраний першим головою Виконавчого Органу УН Ради (до січня 1952), У 1950 став засновником *Української Соціалістичної Партії*. Помер в Авгсбурзі. М. - автор історичних праць і публіцистичних статей: "Більшовизм і окупація України" (1922), "Підстави нашого відродження" (1946), спогадів - "Україна в огні і бурі революції" (1941,1950-52) та ін.

МАЗЕПИ (Мазепи-Калєдинські) - український шляхетський рід на Білоцерківщині в 16 - поч. 18 ст. Походили від Михайла (або Миколи) М., який отримав у 1574 від короля *Сигізмунда I Старого* у ленну власність хутір Каменець (пізніше - Мазепинці). Федір М. (р. н. невід. - п. 1596) - козацький полковник. Брав участь у Наливайка повстанні 1594-96. Страчений у Варшаві. Степан-Адам М. (р. н. невід. - п. 12.3.1665) - український військовий діяч серед. 17 ст. Батько гетьмана І. Мазепи, учасник *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57*, з 1654 - білоцерківський отаман. Підтримував гетьмана І. *Виговського*, виступав за укладення Гадяцького договору 1658. У 1658 висланий гетьманом з дипломатичною місією до польського короля *Яна II Казимира*. З 1662 - чернігівський підчашій. Іван Степанович М. (1639 - 1709) - гетьман Лівобережної України (див. І. *Мазепа*). Після смерті І. Мазепи в 1709 рід М. зник.

МАЗЕПІНСЬКИЙ МІЛІТАРНИЙ КУРС - перша українська таємна напіввійськова організація. Виникла в 1912 у Львові. Видавала підручники з військових питань українською мовою. Провідними членами організації були І. *Чмола*, *В.Кучабський*, *Ф. Черник* та ін.

МАЗУРЕНКО ВАСИЛЬ ПЕТРОВИЧ (1877 -1930-і рр.) - український політичний діяч, брат С. і Ю. Мазуренків. За освітою інженер-технолог. З 1903 - член Революційної *Української Партії*. З 1904 належав до "Закордонного Комітету" РУП. Згодом - член УСДРП. З квітня 1917 М. обраний до складу *Української Центральної Ради* від Харківської губернії. В 1917-18 часто виконував обов'язки або призначався заступником міністра фінансів України. В 1919 деякий час був головою дипломатичної місії УНР в Італії. В 1920 М. повернувся в Україну. Працював директором Палати мір і ваг у Харкові. В 1931 заарештований у справі "Українського Національного Центру" і згодом репресований НКВС СРСР.

МАЗУРЕНКО СЕМЕН ПЕТРОВИЧ (1879 - п. після 1925) - український політичний діяч, дипломат. Брат В. і Ю. Мазуренків. Брав участь у революційних подіях 1905 в Україні, виступив одним з організаторів Всеросійського Селянського Союзу. В 1906 був заарештований і засланий. В 1917 повернувся в Україну, став активним членом УСДРП. У серед. січня 1919 М. за дорученням В. *Винниченка* і В. *Чехівського* на чолі

дипломатичної місії перебував у Москві. Вів переговори з представниками більшовицького уряду (Д. Мануїльський) про можливість досягнення порозуміння з радянською Росією, припинення воєнної агресії проти УНР та визнання її незалежності. За директивами В. Винниченка погоджувався на запровадження радянської форми влади в УНР (при умові пропорційного представництва селян і робітників у Радах), укладення економічного союзу з РСФРР, дотримання Україною принципу нейтралітету. Одна через невизнання московським керівництвом права УНР на самостійність та продовженні воєнних дій більшовиків на території України, місія М. була змушена припинити переговори.

МАЗУРЕНКО ЮРІЙ ПЕТРОВИЧ (1.7.1885 -3.11.1937)- відомий український політичний діяч, юрист. Брат С. і В. Мазуренків. Н. у Кривому Розі. Член *Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії*. В січні 1919 став одним з ініціаторів утворення фракції "незалежників" в УСДРП, яка виступала за встановлення радянської влади в Україні та за негайні переговори з Радянською Росією. В квітні 1919 М. очолив Головний Повстанський Штаб (у Сквирі), який координував дії повстанських загонів проти більшовицьких військ на території України. В 1920-25 - член Центрального Комітету *Української Комуністичної Партії*. В 1920-30-х рр. М. - професор Харківського інституту народного господарства, голова Юридичного Товариства у Харкові, начальник планово-фінансового сектору Наркомгоспу УСРР. У 1934 був заарештований і в грудні цього ж року засуджений у "Справі боротьбистів" до тривалого терміну ув'язнення. 9.10.1937 М. разом з В. Підмогильним, М. Кулішем, Г. Епіком постановою особливої трійки УНКВС по Ленінградській обл. був винесений смертний вирок, виконаний 3.11.1937.

МАЇВСЬКИЙ ДМИТРО (псевд. Майченко, Тарас, Косар, П. Дума та ін.; 8.11.1914-19.12.1945) -український військовий і політичний діяч. Н. в с.Реклинець Жовківського повіту на Львівщині. Навчався в Сокальській гімназії. З юнацьких літ брав участь у національно-визвольній боротьбі проти польського окупаційного режиму в Західній Україні. Член *Організації Українських Націоналістів*. Напередодні Другої світової війни 1939-45 очолював повітовий провід ОУН Жовківщини, пізніше - обласний провідник ОУН на Холмщині (1939-40). На поч. радянсько-німецької війни 1941-45 М. було призначено референтом Крайового Проводу ОУН на ЗУЗ, основним завданням якого була координація дій Похідних груп ОУН. У 1941-42 - заступник Крайового Провідника ОУН/ОУНСД у Києві, в 1942-45 - член Проводу ОУН/ОУНСД. У 1941-43 М. займався пропагандистською роботою в різних регіонах України, редагував підпільні видання "Ідея і Чин" (1942, 1944-45), "За самостійність України", "Молода Україна". 13.5.1943 М. разом з Р. Шухевичем і З. Матлюю увійшов у Бюро Проводу ОУН, обраний заступником голови Бюро. Був одним з ініціаторів створення *Антибільшовицького Блоку Народів та Української Головної Визвольної Ради*. Восени 1945 М. разом з ген. Д. Грицаєм отримав від УГВР та командування УПА доручення зустрітися з членами Бюро Проводу (С. Бандерою, Я. Стецьком та ін.), які перебували за кордоном, для узгодження дій всіх складових частин руху Опору. В грудні 1945 при переході чесько-німецького кордону М. разом з Д.Грицаєм потрапили у засідку чеської поліції. Підчас короткої сутички М. застрелився, а Д. Грицай був схоплений і через деякий час страчений у Празькій тюрмі (за ін. дан., покінчив життя самогубством).

МАЙСТРЕНКО ІВАН (псевд. Бабенко, Далекий, Радченко, Корсун, Гребінка, Авгур; 28.8.1899 -18.11.1984) - український політичний діяч і публіцист. Н. у містечку Опішні Зінківського повіту Полтавської губ. З 1914 навчався в Великосорочинській учительській семінарії ім. М.Гоголя. На поч. революції 1917 належав до найчисельнішої тоді *Української Партії Соціалістів-Революціонерів*. У 1918 приєднався до лівої течії УПСР, яка в серпні 1919 оформилася в Українську Комуністичну Партію (боротьбистів). У 1919-20 був одним з керівників повстанської бригади. Внаслідок об'єднання УКП(б) з Комуністичною Партією (більшовиків) України опинився у рядах більшовицької партії, але на знак протесту проти великодержавної політики більшовиків вийшов з неї й вступив у 1920 до самостійницької *Української Комуністичної Партії* (УКП). Був обраний до складу ЦК УКП й активно працював у робітничому середовищі Донбасу (1920-21). Коли в 1925 під тиском ДПУ і Комінтерну УКП була змушена самоліквідуватися і влитись до КП(б)У М. знову став членом більшовицької компартії. Працював у редакціях українських газет і журналів, зокрема, в 1929-31 був заступником редактора одеської міської газети "Чорноморська Комуна", з 1931 до 1935 - заступник директора Всеукраїнського комуністичного інституту журналістики в Харкові. В 1935 М. був виключений з партії і у грудні 1936 заарештований. Після однорічного перебування у Харківській тюрмі з 1937 відбував подальше ув'язнення у сибірських таборах. У 1940 був знову звільнений. Під час гітлерівської окупації керував Українською капелою бандуристів, яка гастролювала по Україні, Австрії і Німеччині. В післявоєнний час жив у Баварії (Німеччина). Став одним з лідерів лівого крила Української Революційно-Демократичної Партії й редагував його періодичний орган - газету "Вперед" (1949-59). У 1979-84 - професор і ректор Українського Технічного і Сільськогосподарського Інституту, редагував його науковий "Бюлетень". Помер у Мюнхені. Автор числених публікацій, в т. ч. книг "Bolhevist Bonapartism" (1947), "Borot bism: A Chapter in the History of Ukrainian Communism" (1954), "Національна політика КПРС" (1978), "Історія Комуністичної партії України" (1979) та спогадів "Історія мого покоління" (1985, посмертне видання).

Д. Кушмір, І. Підкова (Львів).

МАКАРЕНКО АНДРІЙ ГАВРИЛОВИЧ (17.7.1886 - 28.9.1963)-український політичний діяч. Н. у Гадячі Полтавської губ. Служив в управлінні Пд.-Зх. залізниць у Києві. В 1917 став одним з організаторів українських залізниць, голова Спілки залізничників. У період *Української Держави* - директор департаменту в міністерстві залізниць. З 14.11.1918 - член Директорії УНР. З січня 1921 входив до складу Всеукраїнської Національної Ради (утворена 4.1.1921). У 1920-30-х рр. перебував у Чехо-Словащині і Австрії. Захистив

докторську дисертацію у Вищому Українському Педагогічному Інституті. В 1928-29 М. разом з П. Андрієвським і Ф. Швецем створили Українську Національну Раду за кордоном (УНРЗ), яка мала стати центральним представницьким органом наддніпрянських українців у еміграції. В післявоєнний час жив у Німеччині, допомагав українським біженцям уникнути депортації в СРСР. З 1951 оселився в США. Помер у Х'юстоні (штат Техас, США).

МАКАРЕНКО ОЛЕКСАНДР ГАВРИЛОВИЧ (1882 - р. н. невід.) - український політичний діяч. Н. у Гадацькому повіті на Полтавщині. Брат А. *Макаренка*. За фахом - інженер лісового господарства. Був провідним діячем *Української Народної Партії*, з 1917 - *Української Партії Соціалістів-Самостійників* (з грудня 1917 - голова УПСС). У 1918-19- депутат Трудового Конгресу *України*, один з найвпливовіших політичних діячів періоду *Директорії УНР*. У квітні підтримав військовий заколот отамана В. *Оскілка* у Рівному. Після придушення заколоту виїхав до Польщі. Дальша його доля невідома.

МАКАРІЙ I СВЯТИЙ (р. н. невід. - п. 1.5.1497) - православний церковний діяч, Київський і Литовський митрополит (1495-97). Був архимандритом Віденського монастиря св. Трійці. В 1495 обраний митрополитом на соборі єпископів. Вбитий татарами в Стриголово поблизу Мозира (тепер Білорусь) під час подорожі з Вільнюса до Києва. Похований спочатку в Софійському соборі, згодом у Володимирському соборі. В 1621-22 канонізований православною церквою.

МАКАРІЙ II (р. н. невід. - п. 1556) - православний церковний діяч, Київський митрополит (1534-56). Був єпископом у Луцьку. З 1534 - Київський митрополит. Здійснюючи заходи по відновленню Галицької православної єпархії з осідком у Львові як продовження *Галицької митрополії*, призначив в 1535 своїм намісником у Галичині Макарія Тучапського. В 1539 висвятив його на львівського єпископа.

МАКАРІЙ III (Макаріос; р. н. невід. - п. 1675) - патріарх Антіохійський (1648-75; за ін. дан. -16147-72). За походженням араб з м. Алеппо (Халебі) в Сирії. Під час подорожі в 1654-56 з Дамаска (через Анатолію, Стамбул і Констанцу) до Москви двічі побував в Україні. Відвідав Умань, Київ, Прилуки, Смілу, Чигирин та ін. міста. В червні 1654 зустрічався з гетьманом Б. Хмельницьким. Цю мандрівку описав у своєму творі "Подорож Патріарха Макарія" його син П. *Алеппський*, який подорожував разом з батьком.

У 1666 М. III взяв участь у церковному соборі 1666-67 у Москві, на якому виступив з критикою реформ патріарха Нікона.

МАКАРУШКА ЛЮБОМИР (12.8.1899 -6.2.1986) - український громадсько-політичний діяч. Н. у с. Сівка-Войнилівська Калуського повіту в Галичині. Закінчив Військову Академію у Віннер Нойштадті. Служив у австрійській армії, брав участь у чині капітана УГА в *українсько-польській війні 1918-19*. Навчався в Кардовому ун-ті у Празі, згодом вивчав економіку в Торговій Академії у Відні (1918). Був активним учасником українського студентського руху. З 1922 - генеральний секретар *Центрального Союзу Українського Студентства*. В серед, 1920-х рр. деякий час очолював першу українську націоналістичну молодіжну організацію за кордоном - Групу *Української Націоналістичної Молоді*. Був членом *Української Військової Організації*, входив до складу Крайової Команди У БО. З 1926 належав до *Українського Національно-Демократичного Об'єднання*, згодом став одним з лідерів цієї політичної організації. М. спільно з Д. *Палісвим*, В. *Целевичем* виступав за ідейно-політичне підпорядкування діяльності УВО керівництву УНДО. В листопаді 1927 взяв участь в роботі Першої конференції Українських Націоналістів у Берліні. В 1927-29- генеральний секретар УНДО, в 1930-35 - посол до польського сейму. В 1943-44 - майор дивізії "*Галичина*". В післявоєнний період жив у Західній Німеччині. В 1948-51 -член Виконавчого Органу УНРади в еміграції. Помер у Бад Годесберзі (Німеччина). Автор статей у періодичній пресі на суспільно-політичні теми та розвідок про визвольні змагання.

МАКЕДОНСЬКА ДИНАСТІЯ - династія візантійських імператорів (867-1056). За правління М.д. були встановлені торговельні, дипломатичні і культурні зв'язки *Візантії* з *Київською державою*. Засновником династії став Василій I *Македонянин* (867-886). Головні представники -*Констянтин VII Багрянородний* (913-919, 945-959), Никифор II Фока (963-969), Іван I Цімісхій (969-976), *Василій II Болгаробійця* (976-1025).

МАКІВКА - гора Сколівських Бескидів у Карпатах. Висота 958 м. Місце переможних боїв *Легіону Українських Січових Стрільців* з російськими військами 29.4.-2.5.1915. Після захоплення восени 1914 Галичини, російська армія ген. М. Іванова розгорнула наступ через Карпати з метою прориву в Угорщину. Легіон УСС, що займав оборону на М., входив до складу 129 та 130-ої бригад австрійської армії під командуванням Й. *Вітошинського-Доброволі* і Дрди (група військ ген. П. *Гофмана*). Штурм російськими підрозділами позицій січових стрільців розпочався в ніч з 28 на 29.4. Протягом 29.4.-2.5. на схилах М. тривали запеклі бої, внаслідок яких російські війська були відкинуті за р. Головчанку. Бій на М. був першим успіхом стрілецької зброї. В боях на горі загинуло 47 стрільців, а 76 було поранено. Полеглих поховали на південних схилах гори, де невдовзі упорядковано цвинтар, встановлено пам'ятний знак. Могили загиблих на М. стрільців стали місцем щорічного вшанування всіх полеглих за незалежність України.

МАКОВЕЙ ОСИП СТЕПАНОВИЧ (літ. псевд. Spectator, О. Степанович; 23.8.1867 - 21.8.1925) -український письменник, літературний критик, публіцист і громадський діяч. Дійсний член НТШ з 1903. Н. у м. Яворові (тепер Львівська обл.). Навчався у Львівській гімназії. В 1893 закінчив філософський ф-т Львівського ун-ту. Був редактором журналу "Зоря" (1894-95), газети "Буковина" (1895-97), одним з редакторів "*Літературно-Наукового Вісника*" (1897-99), співробітником "Діла". З 1899 - викладач учительської семінарії в Чернівцях. У

1901 одержав вчений ступінь доктора філософії за дослідження творчості П. Куліша. Під час Першої світової війни 1914-18 служив військовим перекладачем австрійської армії, начальником поштової цензури в Чернівцях, пізніше - в радіогрупі. У післявоєнний період працював директором вчительської семінарії в Заліщиках. З 1923 був членом *Української Трудової Партії*. М. був знайомий і підтримував дружні стосунки з І. Франком. Літературну діяльність розпочав у кін. 80-х рр. 19 ст. Автор поетичних збірок "Поезії" (1895), "Подорож до Києва" (1897), "Ревун" (1910). Частина поетичної спадщини М. залишилась неопублікованою. Найповніше талант письменника виявився в прозових творах, зокрема, "Залісся" (1897) і "Ярошенко" (1905), оповіданнях, об'єднаних у збірках "Наші знайомі" (1901), "Оповідання", "Кроваве поле" (1921), "Примруженим оком" (1923). М. досліджував творчість І. Франка, Лесі Українки, П. Грабовського, Т. Бурдуляка, Ю. Федьковича.

МАКСИМ (р. н. невід. - 1305) - православний церковний діяч, митрополит Київський (1283-1305). Грек за національністю. В 1283 присланий Константинопольським Патріархом на митрополичу кафедру в Київ. В 1299 (або 1300) переїхав з Києва до Володимира на Клязьмі (згодом до Москви), прийняв титул "Митрополитавсея Русі", перенісши таким чином центр митрополії. Ця подія зумовила створення королем Юрієм Львовичем *Галицької митрополії* (1301).

МАКСИМОВИЧ ДМИТРО (р. н. невід. - п. 1732) - український державний діяч кін. 17 ст. Походив з старшинського роду *Максимовичів*. Був близьким співробітником гетьмана І. *Мазепи*. Деякий час видав державними прибутками *Гетьманщини* (з 1694), згодом - генеральний бунчужний (1703-08) і генеральний осавул (1708-09). Після поразки шведсько-української армії в *Полтавській битві 1709* потрапив у московський полон. У 1710 був засланий з родиною до Архангельська, де і помер.

МАКСИМОВИЧ ІВАН (р. н. невід. - п. 1732) - український державний діяч поч. 18 ст., вчений. Походив із старшинського роду *Максимовичів*. Закінчив *Києво-Могилянську Колегію*. Був *генеральним бунчужним* за гетьмана І. *Мазепи*. В 1709 змушений емігрувати разом з І. Мазепою. В 1710-14-генеральний писар в уряді П. Орлика. В 1711 М. уклав союзний договір з Кримським ханством, вів переговори з представниками турецького султана у Стамбулі з метою створення антимосковської коаліції. В 1715 повернувся в Україну, де був заарештований і вивезений до Москви. Працював у бібліотеці Синоду. В 1722-26 підготував латино-слов'янський словник. У 1728 звільнений за політичну неблагонадійність. Подальша його доля невідома.

МАКСИМОВИЧ МАНАСІЯ [світське ім'я -Михайло; р. н. невід. - п. 2(13).7.1758] -український церковний і культурно-освітній діяч. Н. поблизу Миргорода (тепер Полтавська обл.). Закінчив Київську Академію. Протягом 1745-49 викладав у ній німецьку і єврейську мови. З 1755 - ректор і професор піітики Київської Академії, в 1755-58 - архімандрит Києво-Печерського монастиря. М. - автор ряду проповідницько-богословських творів, перекладач.

МАКСИМОВИЧ МИХАЙЛО ОЛЕКСАНДРОВИЧ [3(15)9.1804-10(22). 11,1873] - визначний український вчений-природознавець, історик, фольклорист, етнограф і письменник. Н. на хуторі Тимківщина Золотоніського повіту Полтавської губернії (тепер с. Богуславець Черкаської обл.). У 1819 закінчив Новгородсіверську гімназію. Навчався на філологічному і природничому ф-тах Московського ун-ту. В 1827 захистив магістерську дисертацію. Деякий час працював викладачем Московського ун-ту і директором ботанічного саду; з 1833 - професор кафедри ботаніки. В 1834-35 - перший ректор Київського ун-ту св. Володимира, одночасно декан філософського ф-ту. Виношував плани залучення до викладацької роботи в ун-ті Т. Шевченка, М. Гоголя, М. Костомарова. В 1845 підписував реакційних сил і зважаючи на стан здоров'я, вийшов у відставку. Жив у своїй садибі Михайлова Гора біля с. Прохорівки (тепер Канівський р-н Черкаської обл.) і займався науковою діяльністю. Не раз робив спроби повернутись до викладацької роботи, однак російське міністерство освіти, побоюючись українофільських поглядів М., усувало його від науково-академічної діяльності. Живучи в Україні, М. підтримував тісні творчі та особисті зв'язки з Т. Шевченком, П. Гулаком-Артемівським, Є. Гребінкою, М. Костомаровим, М. Щепкіним, А. Міцкевичем та ін. визначними діячами науки і культури. За наукові заслуги М. був обраний членом Київського, Московського, Петербурзького, Новоросійського ун-тів та багатьох наукових товариств, а з 1871 - член-кореспондент Петербурзької АН. М. - вчений-енциклопедист широкого діапазону - від історії до ботаніки. Як історик М. був прихильником панівного тоді романтизму та ідеї народності.

Обстоював державно-правовий зв'язок між княжим і козацько-гетьманським періодом історії України, довів безпідставність твердження М. Погодіна про "великоруське" населення Київщини за княжої доби ("Нарис Києва" і "Листи про Київ до М. Погодіна"). Численні праці М. з історії Київської держави, козаччини, Гетьманщини, гайдамацького руху ("Історичні листи до козаків придніпровських", "Листи про Б.Хмельницького", 1859; "Дослідження про гетьмана Конашевича-Сагайдачного", "Про Лаврську Могилянську школу", "Бубнівська сотня", тт. 1-2, 1848-49; "Розповідь про Коліївщину", "Вісті про гайдамаків" та ін.) мали важливе значення для розвитку української історичної науки. М. - автор цінних праць з археології - "Українські стріли найдавніших часів", "Археологічні записи про Київ та околиці". М. поклав початок українській фольклористиці виданням збірників "Малоросійські пісні" (1827), "Українські народні пісні" (1834), "Збірник українських пісень" (1849). Фольклорні видання М. викликали великий інтерес до українського фольклору серед представників інших слов'янських народів. Як мовознавець опублікував низку статей про класифікацію слов'янських мов. М. був засновником і видавцем альманахів "Денниця" (1830-34), "Киевлянин" (1840, 1841, 1850), "Украинец" (1859,1864). М. - автор віршованого перекладу "Слова о полку

Ігоревім" українською і російською мовами. Йому належить видання і дослідження найдавніших літературних пам'яток Київської Русі - "Руської Правди", "Повісті минулихліт". Опублікував багато цінних документів - грамот, універсалів, актів тощо. М. переклав псалми на українську мову й написав низку віршів, у т.ч. "Ой, як дуже за тобою жутила Вкраїна", присвячений Т. Шевченкові. Автор етимологічного українського правопису т.зв. "максимовичівки". Наукові праці М. в галузі природознавства ("Про системи рослинного царства", 1827; "Основи ботаніки", тт. 1-2, 1828-31; "Роздуми про природу", 1831) дають підстави вважати вченого одним з основоположників вітчизняної ботаніки.

МАКУХ ІВАН (17.9.1872 - 18.9.1946) - український громадсько-політичний діяч. Н. у с. Дорошеві Самбірського повіту в Галичині. Закінчив Львівський ун-тет, доктор філософії з 1901. З 1907 займався адвокатською практикою у повітовому містечку Тлумачі. На поч. 20 ст. М. став одним з організаторів осередків спортивно-пожежної організації "Січ" та освітнього товариства "Просвіта" у Галичині. Належав до провідних діячів *Української Радикальної Партії*, брав участь у виданні газети "Громадський Голос". У 1908-18 - депутат галицького сейму, обирався заступником голови Української Парламентської Репрезентації. З 1915- член *Загальної Української Ради*. В жовтні 1918 брав участь у роботі *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918-19* у Львові, яка проголосила українську державність на всій території Галичини. З 9.11.1918 М. очолював державний секретаріат громадських робіт, а з 4.1.1919- став державним секретарем внутрішніх справ ЗУНР. У грудні 1919 очолив Крайову Раду у Хмельнику на Поділлі (тепер - Вінницька обл.), яка спільно з Радою Республіки, на думку деяких дослідників, намагалась усунути від влади Головного Отамана С. *Петлюру* і тодішній уряд УНР на чолі з Іс. Мазепою. З 1920 М. - товариш міністра внутрішніх справ УНР. Після поразки національно-визвольних змагань 1917-21 жив у *Західній Україні*. В 1930-39 - голова УРП (з 1926 - Українська Соціалістично-Радикальна Партія. В 1928-35 - член польського сенату. В 1944 М. переїхав до Зальцбургу (Австрія), де і помер. Залишив спогади "На народній службі" (видані посмертно, 1958).

МАКУХ ВАСИЛЬ (1921 - 5.11.1968) - український правозахисник. Н. у Карові Сокальсько-го р-ну Львівської обл. З 1944 перебував в *Українській Повстанській Армії*, служив у військовій розвідці. В лютому 1946 під час одного з боїв був поранений і схоплений НКВД. Незабаром засуджений до 10 років концтаборів і 5 років заслання. Після звільнення вимушений був поселитися у Дніпропетровську. Брав участь в українському правозахисному русі 1960-х рр. 5.11.1968 М. на знак протесту проти комуністичної тоталітарної системи, колоніального становища України і політики русифікації та агресії СРСР проти Чехо-Словаччини, здійснив акт самоспалення на Хрещатику у Києві.

МАЛ (р. н. невід. - п. 946; за ін. дан., 977) - князь древлян. Очолив *Древлянське повстання 945*. За повідомленням "*Повісті минулих літ*" древляни після вбивства князя Ігоря запропонували княгині Ользі вийти заміж за М. Під час придушення повстання древлян військами княгині Ольги та взяття Іскоростеня М. загинув. Деякі дослідники (зокрема, А. Шахматов, М.Та-убе та ін.) утотожнювали М. з Малком Любечанином, батьком *Малуші* та *Добрині*.

МАЛА РАДА - орган *Української Центральної Ради*, створений у квітні 1917, який діяв між її пленарними засіданнями. Спочатку існувала як виконавчий комітет УЦР (офіц. назва - Комітет УЦР), У кін. квітня 1917 до складу М.Р. входили М, *Грушевський* (голова), С. *Єфремов* і В. *Винниченко* - заступники голови, члени - Х. Барановський, В. Бойко, Запорожець, В. Коваль, Косів, В.Конор-Вілінська, Ф. Крижановський, З. Мірна, А. *Ніковський*, Г. *Одинець*, В. *Прокопович*, М. *Стасюк*, Л. *Старицька-Черняхівська*, В. *Садовський*, Л. Чикаленко і П. *Христюк*. Після створення Генерального Секретаріату Комітет УЦР 6.7.1917 було перейменовано у М.Р. Мала здійснювати підготовчі та, до певної міри, законодавчі функції між сесіями УЦР. На засланнях М.Р. обгорювалися і готувалися проекти рішень всіх найважливіших поточних політичних, економічних і військових питань, які пізніше затверджувалися на сесії УЦР. Щомісяця скликала сесії Центральної Ради, в разі потреби - надзвичайні. В липні 1917 М.Р. складалася з 40 представників від політичних фракцій УЦР, Президії Центральної Ради і Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів та 18 членів від національних меншин.

МАЛАЛА ІОАНН (бл. 491 - 574)- візантійський історик 6 ст. Автор "Всесвітньої хроніки" (18 книг), яка починається з легендарної історії єгиптян і доведена до 563. "Хроніка" використовувалась руськими літописцями і була перекладена на давньоруську мову. Слов'янський переклад містить вставки: апокрифічні заповіді 12 патріархів і "Слово Атанасія Александрійського до Мелхіседека".

МАЛАШЕВИЧ ІВАН (р. н. невід. - п. 1737) -кошовий отаман у 1714-37 *Олешківської Січі* і Нової Січі. Виступав за повернення запорожців з території Кримського ханства на Запоріжжя. В березні 1734 запорожці повернулись під гетьманську владу і заснували Нову Січ на р. Підпільній. Під час переговорів з російським урядом про умови повернення М. рішуче відстоював військово-політичні татериторіальні права Запоріжжя. Помер під час походу запорожців на Очаків.

МАЛЕВИЧ КАЗИМИР СЕВЕРИНОВИЧ [11(23).2.1878 - 15.5.1935] - видатний український художник. Н. у Києві. До 17 років жив на Поділлі (Ямпіль), Харківщині (Пархомівка, Білопілля), Чернігівщині (Вовчок, Конотоп). Малювати вчився у М. Пимоненка, в Київській мистецькій школі (1895-97). В 1904 переїхав у Москву. Вдосконалював майстерність в училищі живопису, скульптури і архітектури (1904-05) та в студії Ф. Рерберга (1905-10). У картинах першого періоду творчості намагався поєднати принципи кубізму, футуризму і експресіонізму. Брав участь у виставках об'єднань художників "Бубновий валет" (1910) і "Ослиний хвіст"

(1912) та ін., на яких виставляв свої роботи, написані в неопримітивіському стилі: ("Селяни в церкві", 1911-12; "Врожай", 1911) та кубо-футуристському стилі ("Англієць в Москві", 1914). Став одним із засновників абстрактного мистецтва. В 1915 започаткував новий модерністський напрям у мистецтві - супрематизм ("Чорний квадрат на білому тлі", 1913; "Біле і чорне"), видавав ж-л "Supremus" (1916). У 1919-22 викладав художній школі в Вітебську, а в 1923-27 - директор Інституту художньої культури в Ленінграді. В 1927 переїхав до Києва, де зусиллями М. Скрипника М. було створено нормальні умови для творчості. Публікував статті на мистецьку тематику в журналі "Нова Генерація" (1928-29) у Харкові. В 1927-30 викладав в Київському художньому інституті, дев'ять років працювали М.Бойчук, В. Пальмов, Ф. Кричевський, О. Богомазов, В. Касіян, мав намір працювати О. Архипенко. Однак, початок репресій в Україні проти інтелігенції змусили М. знову повернутись у Ленінград. Помер в Ленінграді, похований під Москвою. Автор картин: "Квітницарка" (1913), "Купальниці" (1908), "Дачник" (1909-10), "На жнива" (1910), "Жнива" (1912), "Лісоруб" (1912), "Динамічна композиція" (1915), "Дівчата в полі" (1928-32) та ін.

МАЛОПОЛЬЩА - історико-географічна область у пд. і пд.-сх. частині Польщі у верхів'ях Вісли. На цій території в 9-10 ст. проживало плем'я віслян (центр - Краків), землі яких у кін. 10 ст. за *Болеслава I Хороброго* були приєднані до Польської держави. Назва походить від лат. "Полонія мінор" ("мала" або "молода" Польща), що вживалась на відміну від "старої" Польщі - Великопольщі (Познанщина). Вживалась з кін. 15 ст. стосовно Краківського, Сандомирського і Люблінського воєводств. Протягом століть територія Малопольщі змінювалася, включаючи різні, переважно польські землі. Після *Люблінської унії 1569* і поділу коронних земель на провінції до М. (як провінції) було приєднано українські землі - Руське, Волинське, Подільське, Брацлавське і Київське воєводство. Внаслідок трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1795) М. разом з частиною українських земель була включена до складу штучно створеної адм.-тер. одиниці Австрії - королівства Галичини і Лодомерії (Володимирії). З середніх віків М. була тереном високої політичної, економічної і культурної активності польської шляхти і міщанства. В міжвоєнний період польська адміністрація вживала штучну назву "Малопольська Вихідня" (Східна Малопольща) для окреслення, окупованої під час українсько-польської війни 1918-19 території *Західно-Української Народної Республіки*.

Л. Зашкільняк (Львів).

МАЛОРОСІЙСТВО - комплекс провінціалізму серед частини українського громадянства України, зумовлений її довгим перебуванням у складі Російської імперії. М. знаходить свій вияв у байдужому, а то й негативному ставленні до українських національно-державницьких традицій та прагнень, а часто і активній підтримці російської культури і великодержавної політики. За визначенням М. *Драгоманова* носії М. - це зросійщені українці, національний характер яких сформувався під чужим тиском і впливом. Як наслідок цього - засвоєння, переважно, гірших якостей чужої національності і втрата кращих своїх. В. *Липинський* визначив М. як "хворобу бездержавності". Подібний комплекс існував у ментальності деяких західноукраїнських кіл у Галичині 19 ст. у відношенні до Польщі - "генте рутенус, націоне польонус" (українці за походженням - поляки за національністю) та у Закарпатті - відносно Угорщини (див. *Мадярони*).

МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ - центральний орган російської колоніальної адміністрації в *Лівобережній Україні* у 18 ст. М. к. (т. зв. перша М.к.) створена за указом Петра I від 16(27).5.1722 у гетьманській столиці Глухові (замість існуючого до цього *Малоросійського приказу* в Москві) з метою контролю за діяльністю гетьмана і українського уряду та поступового обмеження політичної автономії Гетьманщини. М. к. складалася з шести офіцерів російських полків, розташованих в Україні, та прокурора (всіх призначив цар) на чолі з бригадиром С. *Вельяміновим-Зерновим*. У цивільних справах М.к. підлягала сенатові, а у військових - головнокомандуючому російських військ в Україні М. *Голіцину*. За царською інструкцією від 16.5.1722 на М.к. покладалися функції щодо нагляду за діяльністю гетьмана, генеральної і полкової старшини, встановлення і стягнення податків до царської казни, провіанту для російської армії; розквартирування російських офіцерів і солдат в Україні; контролю за діяльністю *Генеральної Військової Канцелярії*, роздачі земельних володінь офіцерам і старшинам. М.к. була апеляційною установою у судових справах, які розглядалися в *Генеральному Військовому Суді*, полкових і ратушних судах Лівобережної України. Всі питання державного життя Гетьманщини український уряд повинен був вирішувати за погодженням з М.к. В 1727 у зв'язку з загостренням російсько-турецьких відносин царський уряд, намагаючись залучити на свою сторону козацьку старшину, ліквідував М.к. (указ *Петра II* від 29.9.1727) і поновив гетьманство. В 1734 після смерті Д. *Апостола* гетьманство було тимчасово скасоване. 10(21).11.1764 *Катерина II* своїм указом остаточно ліквідувала гетьманство і незабаром відновила діяльність т.зв. другої М.к. у Глухові. М.к. складалася з чотирьох російських урядовців, чотирьох українських старшин, прокурора (російського полковника), двох секретарів (українця і росіянина) і канцелярських службовців. На чолі М.к. стояв граф П. *Рум'янцев* (одночасно генерал-губернатор Малоросії), перед яким російський уряд ставив завдання якнайшвидшої остаточної ліквідації автономії Гетьманщини та повного підпорядкування управління українськими землями загальноросійським державним органам. В адміністративному відношенні М.к. підлягала канцелярії малоросійського генерал-губернатора (існувала до 1796). Поступово М. к. узурпувала всю повноту військової влади. Після ліквідації російським урядом сотенно-полкового устрою Лівобережної України (1781), перетворення лівобережних козацьких полків у регулярні карабінерні кавалерійські частини російської армії (1783) та запровадження намісництва (1780-83), на українських землях повністю поширилась система державного управління Російської імперії. Указом від 20(31).8.1781 М.к. була скасована.

МАЛОРОСІЙСЬКЕ ТАЄМНЕ ТОВАРИСТВО -українська таємна політична організація у Наддніпрянській Україні в першій пол. 20-х рр. 19 ст. Організатором і керівником М.Т.Т. був В. *Лукашевич*. Організація ставила собі за мету добитися політичної незалежності України. До М.Т.Т. належали С. Кочубей, В. Тарновський, П. *Капніст*, О. Величко, І. *Котляревський*, брати Олексієви, К. Шапалипський та ін. Осередки товариства існували в Києві, Полтаві, Чернігові та ін. містах. М.М.Т. мало тісні зв'язки з Товариством Об'єднаних Слов'ян і польськими патріотичними організаціями, зокрема товариством "Темпляри". В 1826 членів М.М.Т. було заарештовано. Під час слідства у Петербурзі В. Лукашевич заперечував існування організації. Учасників М.М.Т. після нетривалого ув'язнення було звільнено.

МАЛОРОСІЙСЬКИЙ ПРИКАЗ ("Приказ Ма-льяя Россия") - державна установа Московської держави, створена 31.12.1662, що відала питаннями взаємовідносин царського уряду з Гетьманщиною. М.п. офіційно підлягав Посольському наказу, хоча фактично управління його діяльністю здійснював сам цар. В М.п. служило до 4 дяків і від 15 до 40 піддячих. М.п. очолювали, як правило, керівники Посольського наказу, зокрема О. Ордін-Нащокін, А. Матвеев. Через діяльність приказу царський уряд, відповідно до умов українсько-московських договорів (див. *Березневі статті 1654, Переяславські статті 1659, Московські статті 1665, Глухівські статті 1669, Конотопські статті 1672* та ін.), а часто й порушуючи їх, здійснював зв'язки з гетьманом та його адміністрацією, затверджував претендентів на гетьманство, призначав воєводу українські міста, проводив контроль за внутрішньою і зовнішньою політикою гетьманського уряду, стежив за діяльністю православної церкви в Україні, збирав через дяків і піддячих відомості про політичну ситуацію в Гетьманщині, відав питаннями розміщення російських військ в Україні, відбудови і спорудження нових фортець та укріплень, розглядав справи про злочини службових осіб наказу в Гетьманщині тощо. М.п. було ліквідовано у зв'язку з створенням *Малоросійської колегії*.

МАЛУША (за деякими дан., Мальфрід; р. н. невід. - п. 1000) - мати Великого князя Київського *Володимира Святославича*, сестра Добрині. Була дочкою Малка Любечанина, ключницею княгині *Ольги*. На думку деяких істориків (зокрема, М. Грушевського) М. була дочкою древлянського князя *Мала*.

МАНАСТИРСЬКИЙ АНТІН (2.11.1878 -15.5.1969) -український живописець, народний художник УРСР (з 1957). Н. у с. Завалів (тепер Тернопільської обл.). У 1895-99 вчився у Львівській художньо - промисловій школі, у 1900-05 -Краківській академії красних мистецтв. Жив і працював у Львові. Член Товариства для розвою руської штуки. Автор пейзажів ("Зима в Карпатах", 1904; "Міст над Прутом", 1914; "В Карпатах", 1951; "Гірський потік", 1955), жанрових картин ("Ярмарок в селі Ділятині", 1914; "Два приятелі", 1920; "Паламар", 1932); історичних полотен ("Козацька школа", 1916; "На кургані", 1916; "Прощавайте, товариші!", 1917; "Біля водопою", 1917; "Тяжка втрата", 1917; "У таборі Кармалюка", 1950); портретів (Т. Шевченка, 1912; "Запорожець", 1932, "Паламар", 1932; Б.Хмельницького, 1954-55), картин на теми українських народних пісень ("Пісня", 1917; "Ой, під гаєм, гаєм", 1917; "Ой, ходила дівчина бережком...", 1926; "Сидів старий з молодого", 1926) і літературних творів ("У ворожки", 1910; "Катерина", 1913; "Тарас Бульба", 1952).

О. Рибак (Львів).

МАНУІЛЬСЬКИЙ ДМИТРО ЗАХАРОВИЧ [парт. псевд. - "Мефодій", "Фома", "Іван Безграмотний"; 21.9(3.10) 1883 - 22.2.1959] - радянський державний та партійний діяч, академік АН УРСР (з 1945). Н. у с. Святець Кременецького повіту Волинської губернії (тепер Мануїльське Теофіпольського р-ну Хмельницької обл.). З 1903 навчався в Петербурзькому ун-ті. В цьому ж році став членом РСДРП. У 1905-06 займався агітаційно-пропагандистською діяльністю в Петербурзі. В 1906 за участь у Кронштадтському повстанні матросів заарештований і засуджений до 5-річного заслання в Якутію. Втік з Вологодської тюрми до Києва. З 1907 - член Київського комітету РСДРП. Восени 1907 емігрував у Париж. У 1911 закінчив юридичний ф-тет Сорбонського ун-ту. В 1912-13 нелегально перебував у Петербурзі і Москві, згодом знову емігрував закордон. У травні 1917 повернувся у Росію. Після жовтневого більшовицького перевороту 1917 М. - член колегії Наркомату продовольства РСФРР. З травня 1918 - заступник голови більшовицької делегації на мирних переговорах з Україною. 12.6.1918 М. разом з Х. Раковським підписав умови прелімінарного миру з *Українською Державою*. В 1918 висланий ЦК РКП(б) для організації більшовицького руху в Україні. Деякий час був близький до фракції т. зв. федералістів КП(б)У (очолював Ю. *Лапчинський*, виступали за утворення рівноправного федеративного союзу між УСРР і РСФРР). У 1919-20 - член Всеукраїнського ревкому, в 1920-22 -народний комісар землеробства УСРР. У 1920-21 М. - учасник польсько-радянських мирних переговорів у Ризі (див. *Ризький мирний договір 1921*). З грудня 1921 протягом незначного часу - перший секретар ЦК КП(б)У, редактор газети "Комуніст". У 1920-23 і 1949-52 - член політбюро ЦК КП(б)У, з 1924 - член президії. В 1928-43 - секретар виконкому Комінтерну, голова делегації ВКП(б)У в Комінтерні, один з провідників сталінської політики терору в апараті Комінтерну та закордонних компартіях. У липні 1944 призначений заступником голови Раднаркому УРСР і народним комісаром закордонних справ УРСР. У квітні 1945 очолював українську делегацію на міжнародну конференцію у Сан-Франціско (оформила створення ООН) та на *Паризькій мирній конференції 1946*. Брав участь у роботі перших сесій Генеральної Асамблеї ООН, на яких виступав з промовами, спрямованими проти діяльності української еміграції. В 1945-46 М., виступивши, ініціатором, ідеологом і керівником нової кампанії боротьби проти "українського буржуазного націоналізму", розгорнув широкомасштабну акцію по переслідуванню й цькуванню української інтелігенції, зокрема, найвідоміших тогочасних істориків М. Петровського та І. Крип'якевича, письменників О. Довженка, В. Сосюру, Ю.Яновського, М. Рильського та ін. У 1946-53 М. - заступник голови Ради Народних Міністрів УРСР. Помер і похований у Києві.

МАНУЙЛОВИЧ ІВАН (р. н. невід. - п. 1740) -український державний діяч першої пол. 18 ст. У період правління гетьмана І. Самойловича був знатним військовим товаришем (1711), у 1713-14 - осавул Генеральної Артилерії, в 1714-28 -глухівський сотник. Після арешту гетьмана П. *Полуботка* М, разом з І. Левенцем і Ф.Гречаним очолював у 1724-27 *Генеральну Військову Канцелярію*. В 1728-38 - генеральний осавул в уряді гетьмана Д. *Апостола* (другий генеральний осавул - Ф. Лисенко).

МАНЯВСЬКИЙ СКИТ - монастир у Маняві. Заснований в 1611 біля с. Маняви (тепер Івано-Франківська обл.) І. Княгиницьким. У 1621 М.С. був обнесений кам'яним муром з трьома оборонними вежами, за якими ховались жителі навколишніх сіл під час нападів турків і кримських татар М.С. був одним з осередків культурного життя в *Галичині*. Мав велику бібліотеку, славився головним іконостасом, виконаним українським живописцем Ю. Кондзелевським. Пізніше іконостас знаходився в церкві с. Богородчани. З 1923 т. зв. Богородчанський іконостас зберігається в Українському Національному музеї у Львові. У 1785 М.С. був закритий австрійським урядом. З споруд М.С. збереглися фортечні мури та руїни монастиря. В 1980 у М.С. відкрито історико-архітектурний музей.

МАРГОЛІН АРНОЛЬД ДАВИДОВИЧ (17.11.1877 - 29.10.1956) - відомий діяч української єврейської громади. Н. у Києві. В 1900 закінчив юридичний ф.-тет Київського ун-ту св. Володимира. З 1905 до 1917 М. був генеральним секретарем Південно-російського відділу Союзу боротьби за досягнення рівних прав євреїв, а в 1906-13 - засновником і президентом Єврейської територіальної організації. М., будучи членом Російської колегії адвокатів, відстоював інтереси єврейської меншини на багатьох провокаційних "погромних" процесах. У 1911-13 М. брав участь у слідстві та судовому процесі єврея М. Бейліса. З 1918 належав до *Української Партії Соціалістів-федералістів*. З березня 1918 - член *Генерального Суду*. В період *Директорії УНР* - товариш міністра закордонних справ в урядах В. *Чехівського* та С. *Остапенка*. М. підтримував національну політику *Директорії УНР*, у т.ч. її активну боротьбу з єврейськими погромами, і сам неодноразово виступав в зарубіжній пресі з заявами про непричетність українського народу до антиєврейських насильств в Україні в 1919 та підкреслював жорстоку боротьбу *Директорії* з організаторами погромів. У 1919 М. входив до складу української місії під час переговорів з представниками Антанти в Одесі та дипломатичної місії УНР на *Парижській мирній конференції 1919-20*. Згодом - посол *Української Народної Республіки* у Великій Британії. З 1922 жив у США. Займався науковою і громадською діяльністю, був членом. УВАН у США, професором Українського Технічного Інституту у Нью-Йорку. Помер 29.10.1956 у Нью-Йорку. В своїх численних публіцистичних працях, серед яких - "Україна и политика Антанти"; "Записки єврея и громадянина" (рос. мовою, 1922), "The Jews of Eastern Europe" (1926), "From Political Diary, Russia, the Ukraine, America 1905-1945" (1946), "Ukraine and Policy of the Entente" (1977) послідовно відстоював право українського народу на створення української самостійної держави. М., знаючи справжнє ставлення С. Петлюри до українського єврейства та заходи *Головного Отамана* в 1919-20, спрямовані на припинення єврейських погромів в Україні, називав звинувачення голови *Директорії* в антисемітизмі "повним абсурдом".

МАРИНОВИЧ МИКОЛА (1861 - 1944) - український військовий діяч. У роки Першої світової війни 1914-18 - полковник австрійської армії, з 1918 - *Української Галицької Армії*. М. керував бойовими операціями українських частин під час *Листопадового повстання 1918* у Львові. Закатований більшовицькими партизанами в 1944 у Галичині.

МАРІТЧАК ОЛЕКСАНДР (8.9.1887 - 1.10. 1981) - український політичний і державний діяч, вчений-правознавець, дійсний член *Наукового Товариства ім. Т. Шевченка* (з 1918). Н. у Стрию тепер Львівська обл.). Закінчив Львівський ун-тет. До Першої світової війни 1914-18 займався адвокатською практикою в Рудках поблизу Львова. В 1918-19- член *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР*. У 1921-23 М. керівник канцелярії закордонного уряду Є. Петрушевича у Відні та секретар Західно-Українського Товариства Ліги Націй. В 1923 повернувся до Львова, викладав право у *Львівському (таємному) Українському Університеті*, в 1939-41 - професор, завідувач кафедри міжнародного права Львівського ун-ту. В 1920-30-х рр. брав активну участь у політичному житті Галичини. Належав до *Українського Національно-Демократичного Об'єднання*, член Центрального Комітету цієї організації. Був членом партійної фракції, що згуртувалася навколо тижневика "Рада". В 1930-х рр. М. виступав оборонцем під час політичних процесів, які влаштувала польська окупаційна влада над членами *Української Військової Організації* і *Організації Українських Націоналістів* (суд над Д. *Данилишиним*, В. *Біласом*, М. *Жураківським* і З. *Коссаком*, грудень 1932; суд над М. *Лемиком*, листопад 1933). У післявоєнний час жив у Мюнхені, де в 1946-49 викладав правознавство в Українській Вищій Економічній Школі. В 1949 переїхав у США, брав участь у діяльності українських громадсько-політичних організацій в Америці. Помер у Мічігані.

МАРІЯ-ТЕРЕЗІЯ (13.5.1717 - 29.11.1780) -ерцгерцогиня австрійська (1740-80), королева Чехії і Угорщини, імператриця (1765-80) "Священної Римської імперії" з династії *Габсбургів*. Дочка цісаря Карла IV. Поклала початок реформам у дусі політики освіченого абсолютизму, які передбачали посилення державної централізації (запровадження загальної військової повинності, прибуткового податку, скасування внутрішніх митних кордонів і зборів, створення бюрократичного апарату, упорядкування системи обліку і контролю, проведення першого перепису населення і земельних угідь), осучаснення аграрних відносин (скорочення панщини з 5-6 до 3 днів на тиждень - закони 1771 і 1775, звуження юрисдикції поміщиків над селянами, викуп селянами права на спадкове володіння земельними наділами), обмеження міського самоуправління і цехових привілеїв, удосконалення системи освіти (відкриття широкої сітки світських шкіл на державний кошт), запровадження єдиного Кримінального кодексу, звуження впливу церкви. Проводила політику

протекціонізму. За її правління до складу Австрійської імперії були включені Галичина (внаслідок I поділу Речі Посполитої 1772) і Буковина (за умовами Константинопольської австро-турецької конвенції 1775) та Баварія (1779), на які поширено дію вище згаданих реформ. Реформаторська політика М.-Т. дещо обмежила всевладдя поміщиків у західноукраїнських землях, забезпечила умови для підвищення матеріального і освітнього рівня місцевого греко-католицького й православного духовенства та селянства. У містах, містечках і селах було створено сітку шкіл (однокласні - "парафіяльні" з навчанням рідною мовою, трикласні - "тривіальні", чотирикласні - "нормальні" з навчанням німецькою мовою), засновано для греко-католиків духовну семінарію у Відні при церкві св. Варвари " т. зв. *Барбареум* (1774), заборонено поміщикам вимагати від священників і дяків виконання панщини. Згодом реформи М.-Т. продовжив її син Іосиф II.

Ф. Стеблій (Львів).

МАРКА ПОЛЬСЬКА - грошова одиниця, що знаходилася в обігу у *Західній Україні* під час польської окупації 1919-24. Запроваджена на території Галичини замість австро-угорської корони в 1920. М.П. була перехідною валютою і, не маючи ніякого забезпечення, постійно знецінювалася. В обігу знаходились знаки номінальною вартістю 10000000, 5000000, 1000000, 500000, 250000, 10000, 50000, 10000, 5000, 1000, 500, 100, 50, 20, 10, 5, 1 1/2 М.П. В ході грошової реформи 1924 М.П. було вилучено з обігу і обмінено на нову грошову одиницю - злотий, у співвідношенні 1:1800000.

Р. Шуст (Львів).

МАРКЕВИЧ АНДРІЙ (21.11.1830-24.3.1907)-український громадський діяч і етнограф. Н. на Полтавщині. Працював юристом у Петербурзі, сенатор. Був помічником президента Імператорського Філантропічного Товариства і віце-президентом Російського Музичного Товариства. В 1858 познайомився з Т. Шевченком у Москві, згодом листувався з поетом. З 1898 очолював Товариство ім. Т. Шевченка у Петербурзі, добився дозволу на перше повне видання творів поета ("Кобзар", вид. В. Доманицький, 1907) у Російській імперії. Помер у Петербурзі. Видав збірку "Народные украинские напевы, положенные на фортепиано" (1860).

МАРКЕВИЧ МИКОЛА АНДРІЙОВИЧ [Мар-кович; 2'6.1.(7.2.) 1804-9(21).6,1860]-український історик, поет і етнограф. Н. у с. Дунайці (тепер Глухівського р-ну Сумської обл.). Навчався в пансіоні Головного пединституту у Петербурзі. Був знайомий з Т. Шевченком, О. Пушкіним, К. Рилєєвим. У 1831 видав у Москві поетичну збірку "Українські мелодії", в якій оспівано героїчне минуле українського народу. В 1847 поклав на музику вірш Т. Шевченка "Нащо мені чорні брови". Т. Шевченко присвятив М, вірш "Н.Маркевичу" ("Бандуристе, друже сизий"). М.-автор "Історії Малоросії" (тт. 1-5, 1842-43), в якій викладається історія України з найдавніших часів до кін. 18 ст. Головним джерелом для написання твору стала "Історія Русів" та праці М. і Д. Бантиш-Каменських. Перші два томи не мають наукової цінності, 3-5 томи, які містять документальні додатки, примітки, опис джерел, списки генеральної старшини та вищого духовенства, хронологічні таблиці, зберігають певне довідкове значення. З інших історичних розвідок найвідоміші - "Мазепа" (1841), "Гетьманство Барабаша" (1841), "Про перших гетьманів Малоросійських" (1848), "Про козаків" (1858). З етнографічних праць найважливіші "Збірник малоросійських пісень" (1840), "Південноруські пісні" (1857), "Звичаї, повір'я, кухня та напої сучасних малоросіян" (1860). Науковий інтерес становить зібрана М. колекція документів з історії України 17-18 ст. (зберігається в Москві).

МАРКОВИМ АНДРІЙ (бл. 1674 - 23.1.1747) -український державний діяч першої пол. 18 ст. Н. у Прилуках (тепер Чернігівська обл.). Син М. Маркевича. £ 1708 М. був значковим військовим товаришем. У 1708 підтримав промосковську позицію частини козацької старшини. В листопаді 1708 перейшов на сторону московських військ і разом з О. *Меньшиковим* брав участь у штурмі та зруйнуванні *Батурина*. В 1709 М. їздив за дорученням І.*Скоропадського* з посольством до Стамбула. В 1709-14 - глухівський сотник, в 1714-27 - лубенський полковник. У 1722 М. на чолі 10-тис. козацького загону брав участь у російсько-іранській війні. Своє становище використовував для особистого збагачення, нещадно експлуатуючи місцеве населення, що привело до народних заворушень. Усунений від влади гетьманом Д. *Апостолом* і відданий під слідство. Проте, маючи підтримку певних російських урядових кіл, був виправданий і, незважаючи на протест Д. Апостола, призначений генеральним *підскарбієм* (1729-40). У 1734 М. разом з М. Забілою і Ф. Лисенком увійшов від української сторони до складу *Правління Гетьманського Уряду*.

МАРКОВИЧ ДМИТРО (18.11.1848- грудень 1920) - український громадський і державний діяч, юрист, письменник. Н. у Полтаві. Працював суддею в Україні, Бесарабії і у Варшаві. З поч. 1900-х рр. жив на Волині і Поділлі. Був членом *Товариства Українських Поступовців*, з 1917 редагував у Вінниці тижневик "Подільська Воля". В період Української Центральної Ради - генеральний прокурор, за *Гетьманату* - член сенату. В лютому - квітні 1919 М. був міністром юстиції УНР в уряді С. *Остапенка*. Помер у Вінниці. М. - автор зб. оповідань "По степах і хуторах" (1898, 1908), а в 1918-19 побачили світ "Твори" (т. 1-2, 1918-19).

МАРКОВИЧ ОЛЕКСАНДР МИХАЙЛОВИЧ (31.7.1790 - 27.12.1865) - український історик і громадський діяч. Н. у Сварковому (тепер Глухівського р-ну Сумської обл.). Навчався в Харківському ун-ті. Служив у державних установах Чернігівської губернії губернським регістратором (1807-12), повітовим суддею в Глухові (1820-21) і предводителем дворянства (1826-27, 1832-38). У 1852 звернувся до уряду з проектом, в якому йшлося про звільнення селян з правом викупу землі. Проект було відхилено. Сприяв втіленню реформи 1861 у Чернігівській губернії, побудував народну школу в рідному селі й виступив ініціатором

створення госпіталю. Автор ряду праць - "Опис Малоросії" (незакінчена і неопублікована), "Історична і статистична записка про дворянський стан і дворянські маєтності" (1840, 1894), "Історичні нариси міста Глухова" (тт. 1-2, 1893), "Малоросійське весілля" (1897) та ін. М. опублікував частину документів з родинного архіву, в т.ч. частину щоденника свого діда - "Щоденні записки генерального підскарбія Я. Маркевича" (тт. 1-2, 1859).

МАРКОВИЧ ОПАНАС [27.1.(8.2.) 1822 -20.8.(1.9.) 1867] - український громадський діяч, фольклорист і етнограф. Н. у с. Кулажинцях (тепер Гребінківського р-ну Полтавської обл.). У 1846 закінчив навчання у Київському ун-ті. За участь у діяльності *Кирило-Мефодієвського Братства* в 1847 був засланий до Орла. В 1851 М. разом з дружиною, українською письменницею Марко Вовчок повернувся в Україну. В 1860-61 перебував у Петербурзі, брав участь у виданні ж-лу "Основа". Помер у Чернігові. Багато зібраних М. фольклорних і етнографічних матеріалів опубліковано А. Метлинським, В. Антоновичем і М. Драгомановим.

МАРКОВИЧ ЯКІВ АНДРІЙОВИЧ [7(17). 10.1696-9(20).9.1770]-український державний діяч, мемуарист. Н. у м. Прилуках (тепер Чернігівська обл.). У 1713 закінчив Київську академію. Учень Ф. Прокоповича. Обіймав посаду бунчужного товариша (1721), наказного лубенського полковника (1721, 1723-25), був членом генеральної лічильної комісії (1736-39) та генеральним підскарбієм (1740-62). Протягом 1717-67 М. вів щоденник, записи якого складають 10 томів. Вперше частину мемуарів видав О. Маркович під назвою "Щоденні записи генерального підскарбія Якова Андрійовича Маркевича" (тт. 1-2, 1859). Більш повне видання щоденника здійснив О. Лазаревський під назвою "Щоденник генерального підскарбія Якова Марковича" (тт. 1-3; 1893-97). Четвертий том "Щоденника", що охоплює 1735-40, був опублікований за редакцією В. Модзалевського у 22 томі "Жерел до історії України-Руси" (1913). "Щоденник" М. є одним з цінних джерел для вивчення політичної, соціально-економічної та культурно-побутової історії України 18 ст.

МАРКОВИЧ ЯКІВ МИХАЙЛОВИЧ [16(27).10.1776 - 1804] - український історик, брат О. Маркевича. Н. у Пирятинському повіті на Потавщині. Навчався в Московському університетському пансіоні. Автор праці "Записки про Малоросію, її жителів та виробництва", (ч. I, 1798), де висвітлюється історія України з найдавніших часів до пол. 11 ст., а також наводяться цікаві дані про культуру і побут українського народу.

МАРКОВИЧІ - український козацько-старшинський рід єврейського походження. Марко Аврамович (р. н. невід, - п. 1712) - власник маєтностей у Прилуках і Пирятині, батько А. Скоропадської - дружини гетьмана П. Скоропадського. Сини Марка М.: Андрій М. (бл. 1674 -47) - генеральний підскарбій (див. А. Маркович)-, Іван М. (р. н. невід, - п. 1724) - прилуцький сотник (1709-19) і полковий суддя (1719-29); Федір М. (р. н. невід, - п. 1737 або 1738) - сотник прилуцький (1719-24), бунчуковий товариш. До чернігівської лінії М., яка походить від сина Андрія М. - Якова М. (див Я. Маркевича), належать брати Я. Маркович і О. Маркович; з роменської лінії М., родоначальником якої став другий син Андрія М. - Семен М., походять О. Маркович і Д. Маркович. Федір М. був засновником прилуцької лінії М., які з 19 ст. називалися Маркевичами, і до якої належали М. Маркевич (1804 - 1860) - український історик, етнограф і поет та Олексій Маркевич (1847 - 1903) - український історик і громадський діяч.

МАРМАРОЩИНА (Мараморщина) - історико-географічний край у басейні р. Тиси. Назва походить від назви р. Мара. Загальна площа -10,3тис.кв.км. Північна частина М. (бл.0,7тис. км.кв.)-українська етнічна територія, яка становить східну частину українського Закарпаття. В 1910 на М. українці становили 45% населення, румуни - 24%, євреї - 16%. Назва М. вперше зустрічається в документах з 1199. До кін. 13 ст. М. була майже не заселена. З 14 ст. територію М. колонізували українці з Галичини та румуни з Семигороду (Трансільванії). З 1385 М. становила адміністративний округ - жупу (комітат) у складі Угорського королівства. В 1526 М. відійшла до Семигороду, а з 1733 перебувала у складі Австрійської імперії. З розпадом Австро-Угорщини (1918) північну частину М. у 1919 приєднала Чехо-Словаччина, а південну - Румунія. Задан, перепису 1930 на М. проживало 29 тис. чол, у т.ч. 17 тис. українців (65,4%), 6 тис. євреїв (32,1%) і 3 тис. (11%) предстанків ін.національностей. Українське національне життя в Пд. М. (у складі Румуни) в 1920-30-х рр. було пов'язане з українськими осередками у Чернівцях. Працесам румунізації у М. протидіяла *Українська Греко-Католицька Церква*, яка нараховувала 11 парафій. У березні 1939 українське населення М. допомагало втікачам з Карпатської України. Після 1945 Пд. М. увійшла до складу Румунії і становить Сигітський і Вишевський райони Марамурешського повіту. Українське населення у М. живе переважно в селах, а також у містах Кимпулунг, Сігету-Мармаціей, Бая Спріє, Бая Маре та ін. Сьогодні існують деякі можливості для розвитку українського культурного життя на М.

МАРС ("Майстерня революційного слова") - літературне об'єднання в Києві, яке існувало в 1926-29. Виникло з колишньої "Ланки". До складу МАРСу входили молоді талановиті письменники різних літературних напрямів, зокрема, Б. Антоненко-Давидович, М. Івченко, Я. Качура, Г. Косинка, Є. Плужник, В. Підмогильний, Т. Осьмачка, Я. Савченко та ін. Члени М. намагалися відстоювати незалежність літературної творчості від ідеологічних концепцій комуністичної партії у літературі. В 1929 МАРС було ліквідовано. Більшість членів об'єднання згодом заарештовано і розстріляно (Г. Косинку, В. Підмогильного, Є. Плужника, Я. Савченка), Б. Антоненко-Давидович відбув 20-річне ув'язнення.

МАРТИНЕЦЬ ВОЛОДИМИР (15.7.1899 -10.12.1960) - український політичний діяч, журналіст і публіцист. Н. у Львові. Здобув гімназійну освіту, В 1918 М. вступив добровольцем до Корпусу СС у Києві (див. Січові Стільці), згодом працював секретарем губерніального комісара Холмщини, Посяння і Підляшшя С. Скоропис-Йолтуховського. Під час українсько-польської війни 1918-19 - старшина Холмсько-

Городельського коша ім. С. Петлюри. Деякий час утримувався в польських таборах для інтернованих. В 1920-23 вивчав право на юридичному ф-ті Львівського ун-ту, 1923-26 - економіку у Високій Торговельній школі в Празі, 1927-29 - політичні науки і журналістику в Берліні та 1934-36 - філософію у Сорбонському ун-ті в Парижі. В 1926-27 - заступник голови ЦЕСУС-у. М. був одним з керівників *Української Військової Організації* та співзасновником ОУН, редактором провідних українських націоналістичних видань - "Національна Думка" (1926-27), "Сурма" (1927-33), "Розбудова Нації" (1928-34) і "Українське Слово" в Празі, В 1929-41 працював в секретаріаті ПУН, відділі преси і пропаганди. М. був в'язнем більшовицьких (Лук'янівка, 1919), польських (Каліш і Щеп'юрно, 1919), а пізніше і німецьких (Брец, 1944) тюрем і концтаборів, Після розколу в ОУН (лютий 1940) належав до ОУН (М), в 1941-42 крайовий провідник ОУН (М).

У 1941-44 очолював Союз Українських Журналістів. У післявоєнний час жив у Німеччині, з 1949 - у Вінніпезі (Канада), де був редактором "Нового Шляху". Помер у Вінніпезі. Автор праць "За зуби і пазурі нації" (1937), "Українське підпілля: Від УВО до ОУН. Спогади і матеріали." (1949), "Ідеологія організованого і т. з. волевого націоналізму" (1954) та ін.

МАРТИНЕЦЬ МИХАЙЛО (1859 - 8.6.1919) -український господарський і державний діяч. Н. на Бойківщині. За фахом - інженер лісництва. Закінчив Віденський ун-тет. Деякий час працював у Самборі (тепер Львівська обл.). В 1900-14 -начальник міністерського відділу регулювання гірських потоків у Галичині. В 1916-18 - начальник Львівської відділу відбудови краю. Належав до Української Національно-Демократичної Партії. У січні 1919 призначений державним секретарем земельних справ ЗУНР в уряді С. Голубовича. Був співавтором закону про земельну реформу (виданий 14.4.1919). В липні 1919 під час відступу частин Галицької Армії з Галичини М. був захоплений у польський полон. Розстріляний разом з В. *Ріпецьким* поблизу Надвірної (тепер Івано-Франківська обл.) .

МАРТИНОВИЧ ІСИДОР (1837-15.10. 1898) -український освітній діяч на Буковині, історик. Середню освіту отримав в Бучачі, богословську - в Чернівцях. В 1863-65 - перший викладач української мови Вищої реальної школи в Чернівцях, пізніше - пароху с. Оршівцях. У 1862-94 -шкільний інспектор Кіцманського повіту. У своїх історичних нарисах ("Історичне свідчення про найстарших володарів та мешканців Буковини й Молдавії", 1870, нім.мовою 1887; "Деякі історичні відомості про село Шипинці", 1874) на підставі літописних даних і грамот доводив автохтонність українського населення Північної Буковини.

Я. Ісасвич (Львів).

МАРТОС БОРИС (1.6.1879 - 19.9.1977) -відомий український громадсько-політичний і державний діяч, педагог, дійсний член *Наукового Товариства ім. Т. Шевченка* (з 1946). Н. у с. Городище Кременчуцького повіту Полтавської губернії. Походив зі старого козацького роду.

Ще під час навчання в Харківському ун-ті став активним учасником українського національно-демократичного руху, тричі заарештовувався і відбував покарання. Належав до *Революційної Української Партії*, а згодом до *Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії*. Після закінчення ун-ту в 1908 М. було заборонено займатись викладацькою роботою, тому в 1910-14 працював у кооперативних організаціях на Волині, Полтавщині і Кубані. З березня 1917 - член *Української Центральної Ради* і *Малої Ради*. В червні 1917 обраний до складу Центрального Комітету Селянської Спілки. В червні-серпні 1917 - генеральний секретар земельних справ першого українського уряду (див. *Генеральний Секретаріат УЦР-УНР*). В період Гетьманату відійшов від політичного життя, займався проблемами кооперативного руху. Деякий час очолював виконавчий орган Центрального Українського Кооперативного Комітету, був членом Ради директорів Дніпросоюзу, викладав у Київському Комерційному ін-ті. В грудні 1918 М. був призначений міністром продовольчих справ в уряді В. *Чехівського*, а з 9.4. до 27.8.1919 - голова *Ради Народних Міністрів УНР*. У 1920 М. емігрував до Німеччини, а згодом - до Чехо-Словаччини. Був одним з організаторів і професором (з 1924) Української Господарської Академії у Подебрадах, в 1936-38 - директор Українського Технічного і Господарського Інституту. Після Другої світової війни 1939-45 переїхав до Мюнхена, де став засновником і ректором Української Вищої Школи Економіки (1945-49). Працював в Інституті вивчення СРСР; президент (1954-56), віце-президент (1956-57) і секретар (1957-58) його вченої ради. З 1958 жив у США, де і помер. Автор праць "Теорія кооперації" (1924), "Гроші української держави" (1972) та ін.

МАРТОС ІВАН ПЕТРОВИЧ [1754 -5(17).4.1835] - видатний український і російський скульптор. Н. у м. Ічні (тепер Чернігівська обл.) в козацькій родині. В 1764-73 навчався у Петербурзькій АМ у Л. Роллана і Н. Жілле. У 1774-79 М., будучи пенсіонером АМ в Римі, вивчав і копіював твори античної скульптури. Після повернення в Петербург став одним з найбільших представників класицизму. З 1794 -професор, з 1814-ректор АМ. Автор численних монументально-декоративних творів в Україні та Росії, зокрема, надгробків - К. Розумовського в *Батурині* (1803-05), П. Рум'янцева в Києві (1797-1805), Павла I у Павловську (1807); пам'ятників - К. Мініну і Д. Пожарському в Москві (1804-18), А. Решельє в Одесі (1823-28), М. Ломоносову в Архангельську (1826-29), Г. Потьомкіну в Херсоні (1829-35) та ін.

МАРТОС ОЛЕКСІЙ ІВАНОВИЧ [1790 -13(25).8.1842] -український історик. Син І.П.Мартоса. Н. у Петербурзі. У 1806 закінчив Петербурзький інженерний корпус, працював військовим інженером у Києві. Учасник російсько-турецької війни 1806-12 та російсько-французької війни 1812. У 1821-42 перебував на високих державних посадах. Автор 3-томної (за ін. дан., 5-томної) "Історії запорізьких козаків", рукопис якої втрачено. Надруковано лише два розділи третього тому - про Берестецьку битву 1651 і про шлюб та смерть Т.

Хмельницького. ("Северный архив", 1822, N13-14, 1823, N6). Мемуари М., доведені до 1812, були опубліковані в "Русском архиве" (1893, № 7-8).

МАРУСЯК ДМИТРО (рр. н. і см. невід.) - ватажок загону опришків. Н. у с. Космач (тепер Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.). На поч. 19 ст. організував опришківський загін, який діяв у Галичині і на Закарпатті. Загін М. нападав на панські маєтки, громив їх, а панське майно роздавав селянам. У 1814 австрійський уряд за затримання М. встановив велику грошову винагороду. Подальша його доля невідома. Про М. складено багато народних пісень і переказів. На їх основі І. Франка написав драму "Кам'яна душа", а Г. Хоткевич - повість.

МАРЧЕНКО ВАЛЕРІЙ (16.9.1947 - 7.10.1984) - відомий український правозахисник, літературознавець і перекладач. Н. у Києві. Навчався на філологічному ф-ті Київського ун-ту, одночасно вивчав тюркські мови в Бакинському унті. З 1970 - співробітник газети "Літературна Україна", за сумісництвом викладав українську мову і літературу в середній школі у Києві. Протягом 1971-72 опублікував ряд перекладів з азербайджанської творів С. Ахундова, Дж. Мамедкулі-Заде. В період 1968-73 були написані, але не опубліковані літературознавчі розвідки про М. Зерова ("Русское наследие неоклассика"), публіцистичні статті "Київський діалог", "Страшний якийсь тягар" та ін. Друкувався у молодіжних виданнях Азербайджану і Туркменістану. 25.6.1973 заарештований співробітниками КГБ. За вироком Київського обласного суду від 27.12.1973 відповідно до ст.62 ч. 1 Кримінального кодексу УРСР. "Наклепницькі вигадки, які ганьблять радянський суспільний лад..., за поширення документів націоналістичного змісту, в яких зводиться злісний наклеп на радянську дійсність, національну політику КПРС...". Засуджений до 6 років позбавлення волі в колонії суворого режиму і 2 років заслання. Відбував покарання у пермському таборі для політ'язнів Є 35. В таборах познайомився з українськими правозахисниками - І. Світличним, С. Глузманом та ін. В ув'язненні написав ряд публіцистичних нарисів, в яких висвітлював умови існування в'язнів у радянських таборах, трагічні події 1940-50-х рр. у Західній Україні. Незважаючи на тяжку хворобу нирок, яка привела до інвалідності, М. відмовився писати заяву-каяття. Після звільнення жив у Києві. Довго не міг знайти роботу, згодом працював сторожем. Займався перекладами з англійської, писав публіцистичні статті - "Там, у Київських печерах", "ГУЛАГ". Активно займався правозахисною діяльністю, розсилав листи-протести з засудженням існуючої тоталітарної системи. Рішуче виступив проти інструкції Міністерства освіти УРСР "Про посилення вивчення російської мови у школах України", яку назвав "найсвіжішим Валуєвським указом" (див. Валуєвський указ 1863). 21.10.1983 вже важко хворого М. заарештовують вдруге і засуджують до 10 років таборів особливого режиму і 5 років заслання. Етапом був відправлений у пермські табори, де незабаром відмовили нирки. Помер у тюремній лікарні в Ленінграді. Похований у с. Гатному (Києво-Святошинського р-ну Київської обл.). У Гамбурзі вийшла в перекладі німецькою мовою книга про життя і творчість М. - "Я не маю ні дому, ні вулиці".

Н. Теплоухова (Київ)

МАРШАЛ ДЖОЗЕФ (рр. н. і см. невід.) - англійський мандрівник. У 1770 подорожував по Україні за маршрутом Стародуб-Чернігів-Київ-Очаків. Автор записок "Подорожі по Голландії, Фландрії, Німеччині, Данії, Швеції, Лапландії, Росії, Україні і Польщі" (тт. 1-3; 1772, 1773, 1792, нім. перекл. опубл. у Гданську в 1773, 1778). В цьому творі описав природні багатства України, підкреслив високий рівень культури землеробства українських селян "вищої, ніж бачив будь-де після свого від'їзду з Фландрії", багато уваги приділив можливостям збільшення імпорту до Англії з України конопель і льону.

Я. Ісасвич (Львів).

МАРШАЛОК - одна з найвищих державних посад, що існувала в Польщі і Великому князівстві Литовському з 14 ст. Великий М. коронний (в Литві - земський) та його заступник М. придвірний, керували офіційними церемоніями при королівському чи великокнязівському дворі, виконували певні судові функції тощо. Символом влади М. була палиця. В пізніший час М. називався голова сейму, сеймику, трибуналу тощо. В Україні у кін. 18-19 ст. М. (або маршалом) інколи називали місцевого (губернського чи повітового) предводителя дворянства.

МАСАРИК ТОМАС ГАРІГ (7.3.1850 -14.9.1937) - чеський учений-філософ, політичний і державний діяч, перший президент Чехо-Словаччини (1918-35). Н. ус. Годонін (Моравія) в словацько-німецькій родині. У 1786 закінчив Віденський ун-т. Після розподілу Кардового унту в Празі на німецький і чеський ун-ти (1882) - професор філософії у чеському ун-ті, У 1890 приєднався до "молодочеської" партії, а в 1900 заснував Чеську Народну Партію (т. зв. Партію Реалістів). У своїй політичній діяльності М. пройшов довгу еволюцію від космополіта до національне свідомого лідера. Як депутат австрійського парламенту взяв участь у дебатах навколо польсько-українських стосунків у Галичині й у великій промові (25.5.1908) виступив на захист українських прав. Під час Першої світової війни 1914-18 зайняв антиавстрійську позицію і пов'язував надії та розв'язання чеської проблеми з перемогою Антанти. В 1915 організував Чеський комітет у Парижі, пропонував розв'язати національне питання у Центрально-Східній Європі шляхом надання самостійності народам Австро-Угорської імперії й автономії народам Ростиської імперії. Відстоював ідею єдності чесько-словацької нації. Під час свого перебування в Росії й Україні (1917-18) організував легіон з чехо-словацьких військовополонених. Уклав угоду з урядом *Української Народної Республіки* про екстериторіальний статус легіону. Після укладення *Берестейського миру 1918* анулював цю угоду (легіон зберігав нейтралітет під час радянсько-української війни і виїхав з України на Далекий Схід). М., незважаючи на свої русофільські

тенденції, проявляв симпатії до українського національного руху. Був знайомий з І. Франком. Під час перебування в США (травень-листопад 1918) організував спілку емігрантів, які представляли народи Австро-Угорщини. У його склад увійшли М. Січинський, Л. Цегельський - від українців та Г. Таткович від угро-русинів Закарпаття. На основі угоди з Угоро-русинською радою в США Закарпаття було включене у склад Чехо-Словацької республіки у 1919. Ставши президентом Чехо-Словащини, підтримував діяльність українських еміграційних груп у Празі та ін. містах, допоміг викрити і забезпечив фінансовою підтримкою Український Вільний Університет (1921). Вищий Педагогічний Інститут ім. Драгоманова (1923, обидва - у Празі) та Українську Господарську Академію у Подебрадах (1922). Заслугою М. було створення у міжвоєнній Чехо-Словащині стабільного і функціонуючого демократичного ладу. Користувався значною популярністю серед українців.

Я. Грицак (Львів).

МАСУДІ (аль Масуді Абу-ль-Хасан Алі Ібн аль Хусейн; н. в кін. 9 ст.- п. бл. 956 або 967) -арабський історик і мандрівник. Н. у Багдаді. В 915-945 відвідав Персію, Аравію, Сирію, Пн. Африку (до Занзібару), Азербайджан, Вірменію і Середню Азію; плавав по Індійському океану до Цейлону і Мадагаскару. Жив у Сирії і Єгипті. Помер у Фустаті (Старий Каїр). Під час своїх подорожей зібрав численні матеріали з історії, географії, етнографії і культури багатьох народів. Автор бл. 20 праць (майже всі втрачені) з різноманітних галузей знань (історії, філософії, права, мусульманського богослов'я). Збереглися тільки твори "Промивальні золота і копальні самоцвітів" (943), "Книга повідомлень і розсудів" (956) та деякі фрагменти ін. творів. У них є відомості про слов'ян, їх побут і релігію. Повідомляється про політичне об'єднання валінана (волиняни) на чолі з *Маджаком* та про похід на Кавказ київського князя *Ігоря* (після 913).

МАТВЄЄВ АРТАМОН СЕРГІЙОВИЧ (1625 -25.5.1682) - московський державний і військовий діяч, дипломат, боярин (з 1674). У травні 1653 разом з І. Фомінім вів переговори з українським урядом, згодом - у склад) московського посольства брав участь у *Переяславській раді 1654*. В 1655 М. командував стрільцями, які спільно з українською армією здійснили похід під Кам'янець-Подільський і Львів. У березні 1669 М. разом Г. Ромодановським і Богдановим був присутній при обранні гетьманом Лівобережної України Д. *Многогрешного* та укладенні *Глухівських статей 1669*. 3 1669 очолював *Малоросійський наказ*, з 1671 керував і Посольським наказом. Відігравав головну роль у формуванні московської політики щодо *Гетьманщини*.

МАТЕЮК АНАТОЛІЙ (р. н. невід. - п. листопад 1919) - український політичний діяч, священник. Н. на Підляшші (тепер Польща). В 1917 став організатором Всенародного з'їзду українців з *Холмицини* і *Підляшшя* у Києві. М. деякий час очолював Холмський виконавчий комітет, був одним з його представників в *Українській Центральній Раді*. У 1918-19- військовий священник (капелан) Другої сердюцької дивізії Армії УНР, протопресвітер, У листопаді 1919 у Жмеренці (тепер Вінницька обл.) хворого на тиф М. захопили в полон денікінці і розстріляли.

МАТЛА ЗИНОВІЙ (псевд. Святослав Вовк, Дніпровий; 26.11.1910 - 23.9.1993) - відомий діяч *Організації Українських Націоналістів*, активний учасник національно-визвольного руху в Західній Україні. Н. у с. Містки (тепер Пустомитівського р-ну Львівської обл.). Навчався на математичному ф-ті Львівського ун-ту. В 1933-34 - надобласний провідник Львівської, Бережанської, Тернопільської, Перемишлянської областей ОУН. У 1934 заарештований польською поліцією і звинувачений як співучасник вбивства поліцейського агента Яцини у м. Жовкві (тепер Львівська обл.). 28.11.1934 рішенням *негайного суду* засуджений разом з безпосереднім виконавцем замаху Г. Куликівцем до смертної кари. В лютому 1935 цей вирок було замінено на довічне ув'язнення. З поч. Другої світової війни 1939-45 і розвалом польської держави звільнений з тюрми. Влітку 1941 М. очолив Південну Похідну групу ОУН (Б), у 1941-42 - Крайовий Провідник ОУН на Південно-Східних Українських Землях. У 1942-43 входив до складу Проводу ОУН (Б), у травні 1943 обраний членом Бюро Проводу ОУН. У 1943 був заарештований гестапо і ув'язнений у німецькому концентраційному таборі. З 1945 - член Проводу Закордонних Частин ОУН. Жив у Німеччині, а з 1952 - у Франції, потім - у Філадельфії (США). В грудні 1953 М. разом з С. *Бандерою* і Л. *Ребетом* створили Колегію Уповноважених, яка повинна була реорганізувати ОУН і накреслити завдання організації в нових умовах. У лютому 1954 внаслідок наростання протиріч у 34 ОУН Л. Ребет і М. створили організацію, яка отримала назву -Організація Українських Націоналістів за кордоном (ОУН з; т. зв. двійкарі). В 1971-81 головний редактор часопису "Америка". Помер у Філадельфії. М. - автор спогадів "Південна похідна група" (1952).

МАТУШЕВСЬКИЙ ФЕДІР (21.6.1869 -21.10.1919)- відомий український громадсько- політичний діяч, дипломат, публіцист. Н. у м. Сміла Черкаського повіту Київської губ. Закінчив духовну семінарію. Навчаючись на юридичному ф-ті Дерптського (Тартуського) ун-ту, організував українську студентську громаду. Незабаром був обраний головою українського клубу "Родина". Підтримував тісні стосунки з М. *Лисенком*, І. *Франком*, М. *Грушевським*, М. *Коцюбинським*, Лесею Українкою. Після закінчення (1904) у-ту повернувся в Київ, займався літературною і видавничою діяльністю. В 1906 М. був редактором першої української щоденної газети "*Громадська Думка*" у Наддніпрянській Україні, згодом - "Ради". За свою діяльність заарештований і деякий час ув'язнений у Лук'янівській тюрмі. М. був одним з активних членів *Товариства Українських Поступовців*, *Української Радикально-Демократичної Партії*, а з 1917 - *Української Партії Соціалістів-Федералістів*. У 1917 став членом *Української Центральної Ради* від УРДП. З листопада 1917 входив до складу *Крайового комітету для охорони революції в Україні*. В січні 1919

призначений послом України в Греції. Помер у жовтні 1919 в Афінах. Автор ряду літературознавчих праць: "Жертви переходної епохи" (про А. Свидницького), "В. Антонович у світлі автобіографії та даних історичних нарисів", про Т. Шевченка, спогадів "З щоденника українського посла".

МАТЧАК МИХАЙЛО (28.2.1895 - 19.11 1958) -український військовий і громадсько-політичний діяч, видавець. Н. ус. Воля Якубова Дрогобицького повіту (тепер Львівська обл.). Закінчив Дрогобицьку гімназію. Учасник Першої світової війни 1914-18. З 1914 - підхорунжий *Легіону Українських Січових Стрільців*, командир чети в сотні Д. *Витовського*. В 1914-15 М. брав участь в боях на Маківці, за Галич, над р. Стрипою. У вересні 1916 під час боїв на Лисоні потрапив у російський полон. Після звільнення з полону на поч. 1918 М. повернувся у Київ і став одним з організаторів *Куреня Січових Стрільців*. Входив до складу Старшинської Ради (Є. *Коновалець*, А. *Мельник*, Р. *Дашкевич*, Р. *Сушко*, І. *Андрух*, В. *Кучабський*, Я. *Чиж*), був ад'ютантом Є. Коновальця. В 1920 М. став одним з засновників *Української Військової Організації* у Галичині, в 1920-23 - член її керівного органу Начальної Команди УВО. Очолив Український бойовий комітет, що займався збором коштів для потреб УВО. В 1920-х рр. вчився на юридичному ф-ті *Львівського (таємного) Українського Університету*. В 1923-26 редагував разом з Д. Палієвим орган УВО "Новий Час" (з 1925 - безпартійна газета), в 1923-24 постійно друкувався в суспільно-політичному часописі "Заграва". З серед. 1920-х рр. був провідним діячем *Української Соціалістично-Радикальної Партії*, член секретаріату партії. В 1030-х рр. депутат польського сейму від УСРП. У 1923-39 очолював видавництво "Ізмарагд" у Львові. Під час гітлерівської окупації Польщі жив у Кракові, був членом управи "Спілки Українських видавництв". У 1944 емігрував в Австрію. В лютому 1947 М. був схоплений радянськими спецслужбами у Відні, вивезений до СРСР і засуджений до 25-річного ув'язнення у таборах. Після звільнення з сибірських концтаборів М. заборонили повернутись в Україну. Помер у Потьмі (Мордовія).

МАТЮШЕНКО БОРИС (1883 - 25.3.1944) -український громадський і політичний діяч, дійсний член НТШ (з 1931). Н. у Києві. Закінчив Київський ун-т. Лікар за фахом. Був активним діячем *Революційної Української Партії* (з 1903), з грудня 1905 - в *Українській Соціал-Демократичній Робітничій Партії*. З серед. 1917 очолював Головну медично-санітарну управу при *Генеральному Секретаріаті УЦР-УНР*. У 1917-18 організував медично-санітарну службу в Україні. В період *Гетьманату* - директор департаменту здоров'я. У 1919 входив до складу української делегації на *Парижській мирній конференції 1919-20*. Протягом 1919-21 - голова Закордонного бюро Українського Червоного Хреста. З 1922 жив у Празі, був професором кафедри гігієни *Українського Вільного Університету* та *Української Господарської Академії* в Подєбрадах. Належав до провідних діячів "Закордонної делегації УСДРП". Виступив засновником Спілки Українських Лікарів у Чехо-Словаччині (в 1922-35 - її голова). В 1923-25 редагував журнал "Український Медичний Вістник", був співредактором "Латинсько-українського медичного словника" (1926).

МАТЮШЕНКО ПАНАС (Опанас) МИКОЛАЙОВИЧ - [2(14).5.1879 - 20.10.(2.11). 1907] - один з керівників повстання на броненосці "Потьомкін" у червні 1905. Н. у с. Дергачах (тепер Харківська обл.). Працював робітником у паровозному депо в Харкові, пізніше - в Одеському порту. З 1900 служив на кораблях Чорноморського Флоту в чині унтер-офіцера. В червні 1905 під час заворушень матросів з приводу недоброякісної їжі закликав команду броненосця до збройного повстання. З 14.6. до 25.6. очолював судову комісію. Після придушення повстання емігрував у Швецію. З 1906 жив у Румунії, згодом - в Америці. В 1907 переїхав у Париж, де зблизився з анархо-синдикалістами. В червні 1907 нелегально повернувся в Україну. З(16).7.1907 заарештований в Миколаєві. За вироком воєнно-морського суду був страчений (повішений) у Севастополі.

МАХМУД II (20.7.1784 -1.7.1839)-турецький султан (1808-39). Вступив на престол 28.7.1808 внаслідок державного перевороту, здійсненого Мустафою-пашою Байрактаром. Проводячи політику централізації держави, провів ряд реформ. У 1826 видав наказ про формування регулярної армії і розпустив яничарський корпус. У 1834 ліквідував воєнно-ленну систему, запровадив новий адміністративний устрій країни. В 1836-38 створив за європейським зразком міністерства внутрішніх і закордонних справ, міністерство фінансів. За М. II значно посилилась національно-визвольна боротьба балканських народів, яка привела до здобуття незалежності Грецією (1830) та автономії Сербією, Молдавією і Валахією. За правління М. II Османська Імперія зазнала поразки в збройній боротьбі з єгипетським пашою Мухамедом Алі. Під час російсько-турецької війни 1828-29 частина козаків *Задунайської Січі* на чолі з кошовим отаманом Й. *Гладким* перейшла на бік російських військ, що привело до ліквідації задунайського козацького війська.

МАХНО НЕСТОР ІВАНОВИЧ [14(26). 10.1888; за ін. дан., 17(29). 1889; - 25.7. 1934; за ін. дан., 6.7.1934]-український повстанський отаман, один з лідерів анархістського руху в Україні. Н. у с. Гуляй-Полі Катеринославської губ. (тепер Запорізька обл.). Деякий час навчався у гуляй-пільській початковій школі. В 1906 став членом анархістської організації "Спілка бідних хліборобів", що діяла на Катеринославщині. В 1906-08 М. за участь в експропріаційних акціях кілька разів заарештовувався поліцією. В березні 1910 Одеський військово-окружний суд засудив М. до смертної кари, яка незабаром була замінена довічною каторгою. У 1911-17 М. був ув'язнений у Бутирській тюрмі в Москві. Після Лютневої революції 1917 у Росії М. у березні 1917 М. повернувся на Катеринославщину, де розгорнув широку діяльність як політик і військовий діяч. Став одним з ініціаторів заснування Селянської Спілки, очолював місцеву раду робітничих і селянських депутатів та профспілку деревообробників та металістів. Створена М. місцева адміністрація провела розподіл маєтностей великих землевласників серед селянства, примусила місцевих підприємців значно підняти заробітну плату робітникам. В кін. 1917- поч. 1918 М. сформував "селянські вільні батальйони", які

розпочали боротьбу проти козачих частин з Південно-Західного і Румунського фронтів, які намагалися через територію України пробитись на Дон і приєднатись до військ ген. О. Каледіна. Наступ в березні 1918 німецько-австрійських військ (після укладення *Берестейського миру 1918*) примусив М. виїхати з України. Деякий час він перебував у Таганрозі, Ростові-на-Дону, Царицині, Астрахані, Саратові і Москві. Влітку 1918 М. знову повернувся в Україну, де організувавши невеликий повстанський загін, розпочав боротьбу проти влади гетьмана П. Скоропадського. В серед. грудня 1918 М. уклав угоду з керівництвом *Дерикторії УНР*, яка виявилася недовготривалою. В грудні 1918 загоны М. перейшли на сторону більшовиків і захопили разом з червоноармійцями Катеринослав. Проте вже 31.12.1918 частини Армії УНР під командуванням Самокиша звільнили місто. З поч. січня 1919 М. розпочав боротьбу проти денікінців, військ Дерикторії та Антанти. Очолював бригаду у Першій Задніпровській дивізії (ком. П. Дибенко), до складу якої входила частина от М. Григор'їва. Ідейне обґрунтування махновського руху в 1918-20 здійснювала українська анархістська організація "Набат" (створена в 1918), що висунула лозунг проведення "третьої соціальної революції". М., перебуваючи під впливом ідей анархізму виступав проти будь-якої форми влади (ідея "вільних рад" та "безвладної держави"), забезпечення життя трудівників на основі безпартійності та безвладдя. М. в умовах протиборства двох сильних противників в Україні намагався стати "третьою силою" проряд з Директорією і більшовиками. Спроба більшовицьких органів влади втілити "політику воєнного комунізму", проводити продрозкладку, насильно створити перші колективні господарства та комітети бідноти, викликала опір серед українського селянства і привела до антибільшовицьких настроїв у махновських військах. У червні 1919 М. об'єднавшись з армією М. Григор'їва відкрито виступив проти радянської влади. На поч. вересня 1919 М. завершив переформування своїх загонів, які було перейменовано в "Революційну повстанську армію України" (махновців; нараховувала бл. 80 тис. бійців). З літа 1918 М. вів переговори з С. Петлюрою про спільну боротьбу проти більшовицької влади та денікінців в Україні, що завершилися укладенням 20.9.1919 у Жмеренці договору між командуванням Армії УНР і махновцями. Протягом вересня-жовтня 1919 війська М. вели бої проти А. Денікіна, знищуючи окремі частини та руйнуючи тиллові комунікації. Повстанські загоны зайняли Катеринослав, Гуляй-Поле, Олександрівськ, Маріуполь, Нікополь, Мелітополь, Бердянськ. Проти М. денікінське командування було вимушене кинути свої кращі сили на чолі з ген. Я. Слащовим і от. А. Шкурком. В кін. 1919 - на поч. 1920 проти повстанців були стягнуті великі сили радянських військ під командуванням Й. Якіра. Частини РСЧА вели бойові дії не тільки з загонами М, але проводили жорсткі каральні операції проти місцевого населення, що співчувало махновцям. М. відповідав знищенням окремих червоноармійських підрозділів, ліквідацією комнезамів і місцевих органів більшовицької влади. Під час наступу військ П. Врангеля у вересні - жовтні 1920 М. знову пішов на зближення з більшовиками і 2.10.1920 уклав у Старобільську воєнно-політичну угоду з командуванням Південного фронту (ком. М.Фрунзе). В ході Перекопсько-Чонгарської операції Червоної Армії махновські загоны першими форсували Сиваш. Відразу після розгрому військ Врангеля, радянське командування, порушуючи підписану угоду, розпочало рішучу ліквідацію частин свого недавнього союзника. З кін. листопада 1920 до серпня 1921 М. вів виснажливу і запеклу боротьбу проти більшовицької влади, здійснивши ряд повстанських походів по Азовському побережжі на Дон і у Поволжжя. 28.8.1921 М. разом з 77 бійцями перейшов кордон з Румунією. Деякий час М. жив у Бухаресті, згодом у Варшаві. У вересні 1923 М. був заарештований польською владою. Під час судового процесу в грудні 1923 був звинувачений у веденні переговорів з радянськими дипломатичними представниками, на яких обговорювалися питання про можливість підняття повстання в Західній Україні з наступним приєднанням цієї території до УРСР. У кін. 1923 М. був "за неясністю доказів" звільнений. М. з сім'єю спочатку оселився в Торуні, згодом - у Данцігу (тепер Гданськ, Польща), де постійно перебував під наглядом поліції. В квітні 1925 переїхав до Парижа, де жив у Венсені. М. підтримував активні зв'язки з міжнародним анархістським рухом, друкувався в "Анархическом веснике" та "Деле труда". Помер у Парижі. Урну з прахом М. було замуровано в стіні комунарів на кладовищі Перля-Шез.

МАЦЕЙКО ГРИГОРІЙ (псевд. Гонта; 8.8.1913-11.8.1966.) - член *Організації Українських Націоналістів*. Н. у Цирці на Львівщині. З 1925 працював у Львові. В 1932, ставши членом *Організації Українських Націоналістів*, брав участь в акціях організації. В жовтні 1933 був заарештований польською поліцією і звинувачений в антипольській діяльності, але, незабаром, через брак доказів звільнений. 15.6.1934 вбив у Варшаві міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького, який в 1930 став одним з організаторів і керівників "*Паціфікації*" у Галичині, а в 1931-32 репресивних акцій проти українського населення на Волині та Поліссі. М. після здійснення замаху був переправлений членами ОУН Я. Раком, К. Зарицькою і Я. Барановським у Чехо-Словаччину. Згодом жив у Аргентині, де і помер. В організації замаху на Б. Перацького були звинувачені і на *Варшавському процесі 1936* засуджені до смертної кари та тривалих строків ув'язнення С. Бандера, М. Лебедь, М. Карпинець, Д. Гнатківська, М. Климишин та інші члени ОУН.

МАЦІЄВИЧ КОСТЬ (18.5.1874 - 2.4.1942) - український державний і політичний діяч, вчений - агроном. Н. на Київщині. Закінчив Новоолександрівський сільськогосподарський інститут. У 1899-1901 - вчений секретар Полтавського сільськогосподарського товариства, в 1901-05 - губернський агроном Саратовського земства. Протягом 1907-15 працював у Харківському сільськогосподарському товаристві, редагував часописи "Хлібороб" (виходив в 1907-18), "Агрономический журнал", У 1915-17 - професор Вищих сільськогосподарських жіночих курсів у Петербурзі. В 1917 повернувся у Київ, брав активну участь у національному русі. Вступив до *Української Партії Соціалістів-Федералістів* і став одним з провідних її членів. Був обраний до складу *Української Центральної Ради* та *Малої Ради*. Займаючи посаду товариша секретаря

земельних справ М. Савченка-Більського, розробив проект земельної реформи в Україні, згодом - генеральний секретар земельних справ УНР. М., за дорученням *Генерального Секретаріату УЦР-УНР*, готував проект земельної реформи в Україні. В січні-лютому 1919 К. входив до складу дипломатичної місії (очолював А. Марголін), що вела переговори з представниками *Антанти* в Одесі. З 13.2.1919 до 9.4.1919 очолював Міністерство закордонних справ УНР в кабінеті С. Остапенка. У 1919-23 - голова української дипломатичної місії у Румунії. З 1923 жив в еміграції у Чехо-Словаччині. Викладав агрономію в *Українській Господарській Академії* в Подєбрадах. Брав участь у суспільно-політичному житті української еміграції, був членом Української Радикально-Демократичної Партії і президентом Українського Демократичного Союзу в Празі. Помер у Подєбрадах. М. - автор ряду праць з проблем агрономії: "Головні питанні підвищення урожайності с/г культур" (1904), "Селянські товариства сільського господарства" (1904), "Довідникова книга для сільських товариств" (1913) та з історії аграрних відносин: "Головні принципи земельної реформи на Україні" (1917), "Сільськогосподарська політика СРСР в світлі сучасної кризи" (1931); "Колективізація селянських господарств на Україні" (1936).

МАШКЕВИЧ БОГУСЛАВ КАЗІМІЖ (р. н. невід. - п. бл. 1649) - польський мемуарист 17 ст. Служив офіцером-у надвірних військах Я. Вишневецького і литовського гетьмана Я. Радавілла. В 1643-49 М. вів щоденник, який містить відомості про два перші роки *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57*, державні справи *Речі Посполитої*, детальний опис фортеці *Кодак* та *Дніпровських порогів*. Щоденник вперше був виданий в 5-ти томах у видавництві Ю. Немцовіча в 1822-33 (за ін. дан., у "Збірці пам'яток історичних про стародавню Польщу" у Лейпцігу в 1840). Оригінал щоденника не зберігся.

МЕДВЕДЄВ ЮХИМ ГРИГОРОВИЧ (1 .4.1886 -11.5.1938) - більшовицький партійний і державний діяч в Україні. Н. у м. Бахмут (тепер Артемівськ Донецька обл.). Після закінчення навчання у Бахмутському ремісничому училищі, працював електротехніком на заводах Бахмута і Катеринослава. З 1904-член РСДРП. У 1917 вступив до *Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії*. В 1917 став ініціатором створення Харківської організації лівих українських соціал-демократів, яка в політичних кампаніях блокувалась з більшовиками. В грудні 1917 виступив одним з організаторів Першого Всеукраїнського З'їзду рад селянських, робітничих і солдатських депутатів у Харкові (див. Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів 1917). У кін. грудня очолив президію Центрального Виконавчого Комітету Рад України, підтримав більшовицьку політику, спрямовану на ліквідацію *Української Народної Республіки*. В січні-лютому 1918 М. очолював делегацію маріонеткового більшовицького уряду в Україні (див. *Народний Секретаріат*) на переговорах у Бересті (див. *Берестейський мир 1918*). У березні 1918 усунений з посади Голови президії ЦВК України. З квітня 1919 перебував у Москві, входив до складу закордонного бюро лівих українських соціал-демократів. З серпня 1919 -член *Української Комуністичної Партії (боротьбистів)*, а після її розпуску - КП(б)У. На поч. 1930-х рр. М. вийшов зі складу більшовицької партії і відійшов від політичної діяльності Жив у Харкові, перебував на різних господарських посадах за спеціальністю. В січні 1938 заарештований органами УНКВС, звинувачений у приналежності до військово-терористичної організації і антирадянській діяльності та 11.5.1938 розстріляний. В 1957 реабілітований.

МЕДВІДЬ ІВАН (рр. н. і см. невід.) - один з керівників гайдамацького руху в 30-х рр. 18 ст. у Правобережній Україні. Учасник гайдамацького повстання під проводом Верлана. Навесні 1736 створений М. у Чорному лісі поблизу р. Цибульська гайдамацький загін, зайняв і деякий час володів Чигирином (тепер Черкаська обл.). Восени 1736 гайдамаки М. спільно з гайдамацьким загonom І. Жили, М. *Гриви*, Харка, Рудя, Іваниці здобули в Київському воєводстві укріплені замки в Наволочі (тепер село Попільнянського р-ну Житомирської обл.) і Погребищі (тепер Вінницька обл.) та зруйнували кілька навколишніх шляхетських маєтків. Після 1737 його доля невідома.

МЕЗАМИР (Межамір Ідарич; рр. н. і см. невід.) -князь антів. Жив у 6 ст. Бл. 550-х рр. вів війни з *аварами*. Потрапив до них у полон, де був страчений.

МЕЛЕНЕВСЬКИЙ МАРКІЯН (Мар'ян; псевд. Басок, Гилька, Самойлович та ін.; 1878 - р. см. невід.) - український політичний діяч. Н. у с. Федюківці Київської губернії. Закінчив Київську гімназію. У 1896 М. був виключений з сільськогосподарського і лісотехнічного ін-ту в Новій Олександрії (Пулава) Люблінської губернії за участь у студентських виступах. Був одним з прихильників марксизму. В 1899 заарештований у Києві за участь у студентських демонстраціях і засланий на 2 роки до Вологодської губ. Після відбуття заслання емігрував у Львів і продовжив політичну діяльність в "Закордонному Комітеті" *Революційної Української Партії*, співробітничав з газетами "Праця" та "Селянин". З літа 1904 М. пропагував разом В. *Мазуренком* і П. Канівцем ідею про недоцільність існування самостійної української соціал-демократичної партії та необхідність об'єднання з російською соціал-демократією. Діяльність М. спричинилася до розколу в РУП і створення в травні 1905 Українського Соціал-Демократичної Спілки РСДРП. "Спілка", до складу Головного комітету якої входив М., будучи складовою частиною РСДРП, займалась пропагандою марксистських ідей серед українських робітників. В 1908 М. разом з Л. *Троцьким*, Скобелевим входив до складу редакції газети "Правда", що короткий час видавалась у Львові. Через деякий час вийшов зі складу УСДС, діяльність якої набула антиукраїнського характеру. В 1914-17 М. - член президії *Союзу Визволення України*, в 1914-15 - представник цієї організації у Туреччині. З травня 1915 входив до складу *Загальної Української Ради* у Відні. В 1923 опублікував у "Новій Громаді" (виходив у Відні) статтю "Куди йти", в якій підтримав встановлення радянської влади в Україні. В 1920-х рр. переїхав до УСРР. Подальша його доля

невідома.

МЕЛЬГУНОВ СЕРІЙ (9.2.1722 - 2.7.1788) -російський військовий державний діяч, генерал-поручник. В 1763-65 - головний командир Нової Сербії, губернатор Новоросійської губернії. Створив пікінерські полки на півдні України. Згодом -сенатор, президент Камер-колегії. З 1777 був генерал-губернатором Ярославльської і Вологодської губерній у Росії. В 1763 за його дорученням було розкопано Литий курган (згодом також - Мельгуновський курган; перша пол. 6 ст. до н.е.) біля с. Кучерівки (тепер Знам'янського р-ну Кіровоградської обл.), в якому було виявлено багате поховання одного із скіфських вождів. Було знайдено зброю (бронзові наконечники стріл, залізний меч в золотих піхвах, прикрашених зображенням урартського і ассірійського стилю) і різні прикраси (золоті діадеми, срібні оздоби тощо). Речі з Литого кургану були вивезені до Петербургу і сьогодні зберігаються в Ермітажі.

МЕЛЬНИК АНДРІЙ (12.12.1890-1.11.1964)-визначний український військовий і політичний діяч, полковник Армії УНР, один з лідерів *Організації Українських Націоналістів*. Н. у с.Воля Якубова Дрогобицького повіту на Львівщині. В 1914-16 М. командував сотнею *Легіону Українських Січових Стрільців* на австрійсько-російському фронті. Сотня М. відзначилась під час боїв на Маківці, під Заваловом і над Стрипою. В період боїв на Лисоні 4.9.1916 М. потрапив у російський полон. М. разом з В. *Кучабським*, І. *Андрухом* та іншими полоненими галичанами були відправлені у табір для військовополонених у с. Дубовці під Царицином (тепер Волгоград, Росія). 6.1.1917 група українських старшин, серед яких М., Р. *Сушко* та ін. організували втечу з полону і незабаром добралися до Києва. В січні 1918 став одним з організаторів *Куреня Січових Стрільців*. З січня 1918 був призначений начальником штабу куреня, з березня, після сформування полку Січових Стрільців, начальник штабу полку. Після падіння *Української Центральної Ради* перебував у Києві та Білій Церкві. Під час повстання проти влади гетьмана П. *Скоропадського* - заступник командира Осадного Корпусу, а з січня 1919 - виконуючий обов'язки командира корпусу. З 19.12.1918 М. було присвоєно військове звання отаман *Армії Української Народної Республіки*. В листопаді 1918 М., очолюючи штаб *Окремого Загону Січових Стрільців*, розробив план і брав участь у *Мотовилівському бою 1918*. В березні-червні 1919 - начальник Штабу Дієвої Армії, у липні-серпні 1919 - помічник команданта групи Січових Стрільців. В кін. 1919 був інтернований польськими військами у Рівному. В 1920-21 -інспектор військових місій УНР у Празі. В 1922 повернувся в Галичину, де став співзасновником *Української Військової Організації*, а згодом її краєвим командантом. В квітні 1924 М. був заарештований польською поліцією і засуджений до 4-річного ув'язнення. Після звільнення продовжував займатись громадсько-політичною діяльністю. В 1932-38 - член правління видавничої спілки "Діло", в 1933-38 - голова Головної Ради Католицької Асоціації Української Молоді "Орли", член Товариства українських комбатантів "Молода Громада". В 1934-член Сеньйорату УВО та голова Сенату ОУН. Після загибелі Є. *Коновальця* 11.10.1938 став головою Проводу Українських Націоналістів. На поч. 1940 після розколу ОУН очолив одну з фракцій організації. В роки німецької окупації України М. послідовно відстоював ідею створення української незалежної держави, за що потрапив під арешт, а з 26.02.1944 був ув'язнений в концтаборі Саксенгаузен. Після звільнення у 1945 жив у Німеччині та Люксембурзі. В 1947 на Третньому Великому Зборі Українських Націоналістів М. обраний довічним головою ПУН. Післявоєнний період свого життя присвятив боротьбі за консолідацію емігрантських сил. В 1957 висунув ідею створення світового конгресу українців і союзу українців, реалізовану в 1967 зі створенням *Світового Конгресу Вільних Українців*. Помер у Клерво (Велике герцогство Люксембург), похований у м. Люксембург.

К. Бондаренко, І. Підкова (Львів).

МЕЛЬНИЧУК СТЕПАН (19.12.1898 -11.11.1922) - один з командирів українського повстанського загону, що боровся проти польської окупаційної влади у *Галичині* в 1922. Н. у с. П'ядки (тепер Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.). З 1916 служив в австрійській армії, з кінця 1918 - чотар *Української Галицької Армії*. Деякий час перебував у *Червоній Українській Галицькій Армії*. На поч. жовтня 1922 М. разом з П. *Шереметою* очолив збройний загін (бл. 50 чол.), який здійснив повстанський рейд по території Львівського і Тернопільського воєводств. Повстанська група під командуванням М. руйнувала маєтки польських дідачів і колоністів, нищила відділення поліції і жандармерії, вступала в бої з регулярними військами. 28.10.1922 у жорстокому бою біля м. Заліщики (тепер Тернопільська обл.) був тяжко поранений і схоплений польською поліцією. В листопаді 1922 у Чорткові М. разом з іншими учасниками партизанського рейду (П. Шереметою, В. Крупою, Р. Луцейком) був засуджений воєнним судом до розстрілу і 11.11.1922 страчений.

МЕЛЬНИКОВ ЛЕОНІД ГЕОРГІЙОВИЧ [18(31).5.1906 - р. см. невід.] - радянський партійний діяч в Україні. Н. у с. Дегтярьовка (тепер Брянська обл., Росія). Закінчив. Донецький індустріальний ін-тут. Член КПРС з 1928. З 1936 - на керівній партійній роботі в Сталіно (тепер Донецьк) і Караганді. В 1947-49 - секретар, другий секретар, у 1949-53 - перший секретар ЦК КП України. В червні 1953 звільнений з посади першого секретаря за прорахунки в національній політиці в Західній Україні (прискорені темпи русифікації освіти, зокрема Львівського ун-ту й однобічний підбір кадрів). У 1953-55 -посол СРСР у *Румунії*. З 1955 займав відповідальні пости в державному апараті у Казахстані. В 1966 призначений головою Державного комітету по нагляду за безпечним веденням робіт у промисловості та гірничому нагляду при Раді Міністрів СРСР.

МЕНАДР ПРОТИКТОР (рр. н. і см. невід.) -візантійський історик і юрист другої пол. 6 ст. Перебував на службі у візантійського імператора Маврикія (582-602). Автор "Історії", що охоплює події 558-582. Твір М.

подає відомості про історію, культуру, військову справу Візантії, а також про суспільний лад побут, військову справу аварів, антів, склавів та про війни слов'ян з Візантією.

МЕНГЛІ-ГІРЕЙ (Менглі-Герей; р. н. невід. - п. 1515) - кримський хан (1468-1515 перервами) з дин. Гірейів. Син засновника *Кримського ханства* Хаджі-Гірея. Переніс столицю ханства з Солхата (тепер Старий Крим) у Бахчисарай. За правління М.-Г. відбулося остаточне відокремлення Кримського ханства від *Золотої Орди*. В 1475 змушений визнати себе васалом Туреччини. Вів тривалу боротьбу проти хана Великої Орди - Ахмата і його синами (завершилась перемогою М.-Г., у 1502). За М.-Г. Кримське ханство вело війни проти Польщі, Великого князівства Литовського, Московії та Молдавії. В 1482 велика татарська орда на чолі з М.-Г., за намовою московського князя Івана III Васильовича, напала на Україну, захопила і зруйнувала Київ. У 1492-97 уклавши союз із золотоординським ханом, здійснив ряд спільних походів на Київщину, Поділля, Волинь і Чернігівщину. В 1497 загони М.-Г. були розбиті К. Острозьким, а 1505 - М. Глинським під Клецьком. За правління М.-Г. встановлено титул калги - першого спадкоємця престолу, якого призначав хан.

МЕНЦИНСЬКИЙ МОДЕСТ (29.4.1875 -11.12.1935) - визначний український співак (героїчний тенор). Н. у с. Новосілки (Новосільці) Перемишльського повіту (тепер с. Великі Новосілки Мостиського району Львівської обл.). У 1896 закінчив Самбірську державну гімназію. Деякий час навчався у Львівській духовній семінарії. Мистецтвом співу оволодів під керівництвом проф. В. Висоцького у Львові та Ю. Штокгаузена у Франкфурті-на-Майні. 18.3.1901 вперше дебютував на франкфуртській сцені в опері Ф.Флотова "Марта" (партія Лйонеля). З великим успіхом виступав на оперних сценах багатьох міст Європи. В 1904-08 М. - перший тенор Королівської опери у Стокгольмі. В 1903 і 1908-09 співав у Львівській опері, а в 1910-26 - соліст опери у Кьольні. З 1926 знову співав у Стокгольмській опері. Прославився виконанням партій в операх Р. Вагнера ("Зігфрід", "Лоенгрін", "Летючий голландець", "Тангейзер", "Валькірія", "Загибель богів", "Трістан та Ізольда"). Серед інших партій: Радамес ("Аїда" Дж. Верд), Отелло ("Отелло", Дж. Верді), Надір ("Шукачі перлів", Ж. Бізе), Каніо ("Паяци", Р. Леонкавалло), Елеазар ("Дочка кардинала", Ж. Гавелі), Ірод ("Саломея", Р. Штрауса) та ін. Часто виступав з концертами на батьківщині, залучаючи до участі в них хорові колективи, зокрема, львівський "Боян", "Бандурист". У лютому 1916 влаштував концерт для полонених українців у австрійському таборі Венцляр. М., як невтомний популяризатор української музичної культури за кордоном, постійно виконував твори українських композиторів: М. Лисенка ("Оті горять", "Минають дні", "Гомоніла Україна", "Мені однаково" - всі на слова Т. Шевченка), Д. Січинського ("Дума про гетьмана Нечая", "Як почуєш вночі" на слова І. Франка), Я. Ярославенка ("Гей, закуй мені зозуле" на слова В. Пачовського, С. Людкевича). Помер у похований у Стокгольмі.

МЕНШИКОВ ОЛЕКСАНДР ДАНИЛОВИЧ [6(16).11.1673 - 12(23).11.1729] - російський державний і військовий діяч, князь (1707), гене-ралісімус (1727). Н. у Москві в родині придворного конюха. З 1686 - денщик *Петра I*, згодом - один з найближчих радників царя. В 1703 призначений губернатором Інгерманландії, пізніше - Санкт-Петербурзької губернії. Керував будівництвом Петербурга і Крондштадту, на спорудженні яких працювали тисячі українських селян і козаків (з них бл. 80 тис. загинуло). Під час Північної війни 1700-21 командував великими з'єднаннями московської армії. У листопаді 1708 М. зруйнував Батурин, з особливою жорстокістю винищивши його жителів за підтримку гетьмана І. Мазепи. В *Полтавській битві 1709* М., командуючи лівим флангом московської армії, розбив корпус ген. Росса. Отримав величезні земельні володіння в Україні. Діяльність М. на українських землях супроводжувалась безжалісним висискуванням місцевого населення та закріпаченням козаків у його особистих володіннях. У 1709-13 командував московськими військами у Польщі, Курляндії, Померанії і Гольдштайні. В 1718-24 і 1726-27 - президент Военної колегії. Після смерті Петра I, при підтримці гвардії, 28.1.1725 посадив на трон Катерину I. Став одним з ініціаторів ліквідації *Малоросійської колегії* і обрання гетьманом Д. Апостола. За правління *Петра II*, М. було звинувачено в державній зраді, усунено від влади і заслано разом з сім'єю в Ранненбург, а в 1728 - у Березов (тепер Тюменська обл.).

МЕОТИ - давні племена (сінди, дандарії, до-схи та ін.), які за даними античних письмових джерел жили в Приазов'ї та Прикубані з 7 ст. до н.е. до 3 ст. н.е. В перших ст. н. е. частина М. проживала також у дельті Дону. Єдиної думки щодо їх походження та етнічної приналежності немає. На думку одних дослідників М. були іраномовним населенням, інших - ці племена є предками адигейського народу, В 4-3 ст. до н.е. деякі меотські племена увійшли до складу Боспорської держави. Культура, господарство і побут М. відомі з розкопок їх городищ (близько 30), поселень, а також могильників. Основою господарства М. було землеробство. Вирощували пшеницю, ячмінь, жито, просо, льон та ін. Значну роль відігравало також скотарство (коні, велика рогата худоба, свині, вівці та ін.). Розвивались різні ремесла (гончарне, залізобудівне, будівельне), торгівля з Боспорською державою (вивіз хліба, продуктів скотарства, а також рабів) і степовими племенами. Воїни-М. використовувались як найманці у боспорському війську. М. запозичили від сарматів деякі предмети озброєння. В суспільному розвитку М. у перших століттях нашої ери знаходились на етапі переходу від первісності до цивілізації та державності. У М. існували великі поселення, формувалися позародові органи територіального управління, згодом виділились вожді та професіональні воїни-дружинники. Ці процеси прискорились з входом частини М. до складу Боспорської держави. В духовному житті М. велику роль відігравали традиції первісної релігії, зокрема, звичай хоронити чоловіків-покійників разом з конем.

М. Пелецишин (Львів).

МЕРИТИН (Мердерер) БЕРНАРД (кін. 17 -1759) - український архітектор. За національністю німець. Жив і працював у Львові. Кращі споруди - Собор св. Юра у Львові (1745-70), ратуша у Бучачі (1751), ряд костьолів. Споруди М. виконані в стилі рококо з елементами класицизму, пристосованому до українських традицій. Велику роль в архітектурі М. відіграє скульптура.

“**МЕТА**”- 1) Журнал, видаваний у Львові 1863-65 (з перервою), групою молодих народовців на чолі з К. Климковичем. Один із перших т.зв. “товстих” українських журналів; 2) Перший український соціалістичний жіночий журнал, видаваний у Львові Д. Старосольською у 1908; 3) Тижневик - орган *Українського Католицького Союзу*. Видавався у Львові в 1931-39.

МЕХМЕД II (Мехмет II Аль Фатіх, Завойовник; 30.3.1432 - 3.4 (або 3.5) 1481) - турецький султан у 1444 і 1451-81. Вів завойовницьку політику, особисто очолював походи турецької армії. В травні 1453 захопив Константинополь, поклав край існуванню Візантійської імперії. В 1452-59 внаслідок війни з Сербією перетворив її у турецьку провінцію. За правління М. II турками була завойована Морея (1460), Трапезундська імперія (1461), Боснія (1463), острів Евбея. В 1475 М. II примусив хана *Менглі-Гірея* визнати *Кримське ханство* васальними володіннями Османської імперії, чим було покладено початок постійним турецько-татарським нападам на Україну. В 1478 османські війська завоювали Волощину, а в 1478-79-Албанію. В період правління М. II був складений перший збірник законів Османської імперії “Канун-наме”.

МЕХМЕД IV (Махмед IV, Магомед IV; 1642 -1692) - турецький султан (1648-87). За правління М. IV турецький уряд проводив політику налагодження союзницьких відносин з Україною та надавав підтримку гетьманам Б. Хмельницькому, І. Виговському, Ю. Хмельницькому, П. Гетері, І. Брюховецькому і П. Дорошенку. В 1650 турецький уряд внаслідок тривалих двосторонніх переговорів, запропонував Б. Хмельницькому прийняти протекторат над Україною, що мала стати васальною державою Османської імперії як Молдавія, Волощина, Трансільванія і Кримське ханство. На думку деяких українських істориків (М. Грушевський, О. Оглоблинтаін) на поч. 1651 Б.Хмельницький, незважаючи на опозицію частини української шляхти (А. Кисіль) і вищого духовенства (С. Косів) прийняв пропозицію М. IV. і визнав турецький протекторат. Проте плани створення антипольської коаліції у складі України, Туреччини, Кримського ханства, Молдавії, Волощини та Трансільванії не були реалізовані. В 1667 з ініціативи П. Дорошенка розпочалися переговори з турецьким урядом про створення військово-політичного союзу України з Туреччиною. М. IV погодився взяти Україну під турецький протекторат, причому Україна зберігала повну автономію, право вільного вибору гетьмана, звільнялась від данини і отримувала воєнну допомогу у боротьбі за об'єднання всіх українських земель під владою Війська Запорізького. Цей договір був ухвалений Корсунською Радою 1669. У 1672 М. IV очолював турецьку армію, що спільно з українськими військами під проводом П. Дорошенка здобула Кам'янець та звільнила від польських військ значну частину Поділля і Галичини. Внаслідок турецько-польської війни 1672-76 та умов Бучацького договору 1672 і Журавненського договору 1676 до Османської імперії відійшло Поділля, а під владою П. Дорошенка залишалась тільки Брацлавщина і Пд. Київщина, що було порушенням українсько-турецької угоди 1668 і стало початком краху зовнішньої політики гетьмана П. Дорошенка. В 1677-81 уряд М. IV, підтримуючи Ю. Хмельницького, вів спільною українськими військами війну проти Московського царства за Лівобережну Україну (див. *-Чигиринські походи 1677 і 1678*), яка завершилась укладанням *Бахчисарайського мирного договору 1681*. За М. IV у вересні 1683 турецька армія під час облоги Відня зазнала поразки від польських військ під командуванням *Яна III Собеского*, у складі яких були і українські козаки. В 1687 М. IV був усунений від влади яничарами.

МЕЧНИК -1) У *Київській Русі* в 9-12 ст. особа, що належала до молодшої князівської дружини разом з дітським виконувала деякі судові функції (зокрема, брала участь при випробуванні “залізом”. 2) У *Речі Посполитій* М.-особа з почту короля або великого князя , що під час урочистих церемоній несла перед ним меч. Коронний М. здійснював також військове судочинство. В 17 ст. почесний шляхетський титул.

МЕШКО ОКСАНА ОМЕЛЯНІВНА (ЗО. 1.1905 -2.1.1991) - відома українська правозахисниця. Н. у Старих Санжарах (тепер Решетняки Ново-санджарського р-ну Дніпропетровської обл.). В 1931 закінчила Інститут народної освіти у Дніпропетровську. Деякий час вчителювала, працювала в науково-дослідних установах. В 1947-54 за політичні переконання відбувала ув'язнення в сталінських таборах. У 1970 М. висилала листи-протести проти ув'язнення В. Мороза до Верховної Ради і Верховного Суду УРСР. Протягом 1972 добивалася звільнення з ув'язнення свого сина - дисидента О. Сергієнка. В 1976 М. разом з П. Григоренком, О. Тихим, Л. Лук'яненком та ін. діячами українського дисидентського руху стала членом-засновником *Української Гельсінської Спілки*, з березня 1979 - очолила цю правозахисну організацію. М. була автором численних документів визвольного руху 1960-80-х рр, підтримувала зв'язки з майже усіма правозахисниками колишнього Союзу. За свою дисидентську діяльність М. постійно переслідувалась радянськими репресивними органами. Деякий час примусово утримувалась в психіатричній лікарні, а в 1980 (за ін. дан., в січні 1981) була засуджена до 6 місяців таборів та п'яти років заслання у Хабарівський край. В 1985 М. повернулася в Україну, де приєдналась до відновленої УГС на чолі з В. Чорноволом. Стала одним з засновників Української Республіканської Партії та Союзу Українок. У 1987 перебувала на лікуванні в Австралії, відвідала США і Канаду. Залишила спогади . “Між життям і смертю” (1981; видані англійською мовою).

А. Русначенко (Київ)

МЕДЗВЕЦЬКИЙ-КОВАЛЬ МИКОЛА (1868 -1929) - український військовий геодезист. У роки Першої світової

війни 1914-18 - генерал-майор російського Генштабу. В 1918-19 Н.-К. генерал-поручник *Армії Української Народної Республіки*, начальник Геодезичної управи і член Ради Міністерства військових справ УНР. Помер в еміграції у Варшаві.

МЕШКО I (Мечислав I; 922 - 25.5.992) -перший історично достовірний польський князь. (бл. 960-992) з дин. *П'ястів*. Батько *Болеслава I Хороброго*. За правління М. почала формуватися Польська держава. Вів війни з лютичами (967) за Помор'я, з Чехією (990) за Сілезію і Малу Польщу. В 966 запровадив християнство.

МЕШКО II (990 - 10.5.1034) - польський король (1025-34) з дин. *П'ястів*, син *Болеслава I Хороброго*. За М. II в 1027 Польща зазнала поразки від Угорщини в боротьбі за Словаччину. В 1031 *Ярослав Мудрий* відвоював *Червенські міста*, захоплені королем Болеславом I Хоробрим у 1018. У 1031 М. II був скинутий з престолу братом Беспримом. При підтримці чеського короля Ольджиха знову посів польський престол. М. II видав свою дочку Гертруду заміж за Великого князя Київського *Ізяслава Ярославича*.

МЕШКОВСЬКИЙ (Мишковський) ЄВГЕН (12.4.1882 - 9.7.1920) - український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. на Полтавщині. В 1912 закінчив Академію Генштабу в Петербурзі. Учасник Першої світової війни 1914-18, полковник російської армії. В 1918- начальник оперативного відділу Генштабу Армії УНР, з 10.12.1918 - начальник штабу *Української Галицької Армії*. В січні-лютому 1919 М. розробив план реорганізації Галицької Армії, реалізація якого дозволила значно підвищити боєздатність Збройних Сил ЗУНР. З 26.2.1919 - начальник штабу Східного фронту (команд, полк. Хилобоченко), пізніше Волинської групи і Армії УНР, У 1920 - генерал-квартирмейстер Генштабу Армії *Української Народної Республіки*. У складі українських частин брав участь у радянсько-польській війні 1920. У липні 1920 М. був смертельно поранений в бою з більшовицькими військами під Чорним Островом. Похований у Тернополі.

МИГУРА (Мігура) ІВАН ДЕТЕСОВИЧ (церковне ім'я - Іларіон; рр. н. і см. невід.) - визначний український гравер кін. 17 ст.- поч. 18 ст. Навчався в Києво-Могилянській Колегії. Був архідияконом Києво-Печерської Лаври, в 1709-12 ігуменом Миколаївського Крупицько-Батуринського монастиря (біля с. Осіч на Чернігівщині). М. створив панегіричні гравюри в стилі українського барокко з віршованими текстами і портретами історичних осіб, зокрема, гетьманів України П. Конашевича-Сагайдачного, І. Мазепи (1706), І. Скоропадського (1703), Д. Апостола, митрополита Стефанія Яворського, козацьких старшин В. Кочубея, З. Корниловича (1705) та І. Ломиковського, портрети святих Івана Золотоустого і Миколая, А. Войнзровського і митрополита В. Ясинського (1708), автопортрет та ін.

МИКИТИНСЬКА СІЧ -Запорізька Січ на Дніпрі, що існувала в 40-50-х рр. 17 ст. Була заснована в 1638 (за деякими дан., козаком Федором Линчаєм) і розташовувалась на мисі Микитин Ріг на правому березі Дніпра (тепер у межах м. Нікополя Дніпропетровської обл.). На М.с. у лютому 1648 було проголошено гетьманом Б. Хмельницького і розпочалось повстання, яке поклало початок *національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57*. Існувала не далі 1652, коли запорожці заснували *Чортомлицьку Січ*.

МИКИТКА ОСИП (21.2.1871 - серпень 1920) -визначний український військовий діяч, генерал-майор УГА. Н. у с. Заланові Великому Рогатинського округу на Станіславщині (за ін. дан. в м. Львові). Після закінчення кадетської школи у Відні (1902). М. служив в австрійській армії. Учасник Першої світової війни 1914-18. З січня 1918 - комендант *Легіону Українських Січових Стрільців*, який з березня 1918 разом з австрійськими стрільцями (згідно з умовами Берестейського миру 1918) звільняв від більшовиків Південь України (Одесу, Запоріжжя, Херсонщину). На поч. *українсько-польської війни 1918-1919* М. сформував і очолив армійську групу "Старе Село", яка вела тяжкі бої з ворожими військами за Львів. Згодом командував Першим Корпусом УГА, який відзначився в ході Чортківського наступу 1919 під час боїв за Тернопіль і Золочів. Після здобуття об'єднаними українськими арміями Києва (кін. серпня 1919) призначений начальником столичного гарнізону. З 2.11.1919 до 10.2.1920 - начальний вождь Української Галицької Армії. На поч. лютого 1920 як командуючий УГА, виступав проти переходу армії на сторону більшовиків та намагався вивести українські частини на територію Румунії. Заарештований разом з генералом Г. Ціріцом членами Начального ревкому УГА (О. Лесняком, О. Станиміром, Д. Паліївим) і виданий у Балті більшовикам. З середини травня 1920 М. перебував у таборі для військово-полонених галичан у Кожухові під Москвою. М. відхиляв всі пропозиції більшовицького військового командування перейти на службу в Червону Армію. На поч. серпня 1920 вивезений до Москви, де був розстріляний разом з генералом Г. Ціріцом.

МИКЛАШЕВСЬКИЙ МИХАЙЛО АНДРІЙОВИЧ (1640-ірр.- 30.3.1706)-український державний діяч кін. 17 - поч. 18 ст. З 1671 - військовий товариш. У 1671-72 був близьким співробітником гетьмана Д. *Многогришного*. Згодом призначався отаманом Глухова (1675) і полковим осавулом Ніжинського полку (1679-82). Займав відповідальні пости в уряді гетьмана І. *Самойловича - генерального хорунжого* (1682) і *генерального осавула* (1683-90). В 1690-1704 і 1705-06 -полковник стародубський. Володіючи великими маєтностями, сприяв розвитку в них різноманітних ремесел та мануфактур. Був відомим меценатом української культури, зокрема побудував собор св. Юрія в Києво-Видубецькому монастирі. Не підтримував офіційної політики І. *Мазепи*. У 1703 вступив в таємні переговори з польсько-литовськими політичними колами з метою створення конфедеративного об'єднання у складі України (Великого князівства Руського), Польщі і Литви на засадах *Гадяцького договору 1658*. Загинув під час облоги шведськими військами Несвіжу (тепер Белорусь).

М. Ерстенюк (Львів).

МИКЛАШЕВСЬКІ - український козацько-старшинський рід 2 пол. 17- поч. 20 ст. Засновником роду вважають Андрія М. (Андрушко Мик-лащенко, рр. н. і см. невід.) - реєстровий козак Чигиринської сотні (1649). Михайло Андрійович М. (бл. 1640 - 30.3.1706) - український військовий і державний діяч кін. 17- поч. 18 ст. З 1671 -військовий товариш, з 1675 - глухівський городовий отаман, в 1679-82 - ніжинський полковий осавул, з 1682 - генеральний хорунжий, а з 1683 - генеральний осавул. У 1689-1706 - стародубський полковник. Активно проводив колонізацію земель північної Гетьманщини, був меценатом українського мистецтва (збудував собор св. Юрія в Києво-Видубецькому монастирі). М. входив до старшинської опозиції, яка виступала проти офіційної політики гетьмана І. *Мазепи*. В 1703 вів таємні переговори з литовсько-польськими політиками про можливість входження України поряд з Польщею і Литвою третім рівноправним членом Речі Посполитої на умовах *Гадяцького договору 1658*. Загинув під час облоги шведською армією Несвіжу. Михайло М. (1756 -26.8.1847)-український і російський військовий та державний діяч. Н. у Деменці на Стародубщині (тепер Росія). Служив у гвардійському полку в Петербурзі (1675-89), у 1789-92-полковник стародубського карабінерського полку, командував полками на Дніпровській лінії (1792-97). У 1797 призначений волинським і чернігівським губернатором, але в 1800 усунений з посади. З 1801 - новоросійський губернатор, з 1808 -сенатор. М. був прихильником ідеї політичної автономії України, мав зв'язки з *Новгород-Сіверським Патріотичним Гуртком*. Під час вторгнення наполеонівських військ у Російську імперію склав проект відновлення козацьких полків у *Лівобережній Україні*. Після відставки М. оселився у своєму маєтку Понурівці, де утворив осередок українського культурно-політичного життя. За деякими дан., звідти поширився по Україні рукопис *"Історія Русів"*. Айдрій Михайлович М. (1801 -1895)-український дідич, власник фарфорового заводу у с.Волокитному Глухівського повіту Чернігівської губ. (тепер Путивльського р-ну, Сумської обл.), відомого своїми художніми виробами. Іван Миколайович М. (1858 -1901) - український економіст і статист, з 1896 -професор політичної економії і статистики Харківського університету. Автор праць з історії аграрних відносин в Україні. Микола М. (1860 -1909) - член 1 Державної Думи від Чернігівської губернії. Йосип Михайлович М. [4.(16)4.1882 -2.9.1959] - український музикознавець, піаніст і педагог. Н. у Петербурзі. Навчався в Петербурзькому університеті (1900-09), згодом закінчив Київське музичне училище і Петербурзьку консерваторію. В 1913-18- директор Петербурзького музичного інституту. З 1919 працював педагогом у Харкові. Виступав як піаніст.

М. Ерстенюк (Львів).

МИКЛУХА-МАКЛАЙ (Миклуха-Маклай) МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ [5(17).7.1846 -2(14).4.1888] - визначний вчений, мандрівник і громадський діяч. Н. у с. Рождественське Новгородської губернії (тепер Боровицького р-ну Новгородської обл., Росія). Походив з українського козацького роду Миклух, представники якого з 18 ст. жили на Київщині. В 1857-63 навчався у 2-й Петербурзькій гімназії. У 1863 вступив на фізико-математичний факультет Петербурзького ун-ту, задки в 1864 був виключений за участь у студенському русі (без права вступу у вищі учбові заклади Російської імперії). Продовжив навчання за кордоном. Навчався на філософському і юридичному ф-тах Гейдельберзького (1864), Ляйпцігського (1865) і Йельського (1866-68) ун-тів. В 1866-67 здійснив подорож на Канарські о-ви, о. Мадейру і в Марокко. В 1869 проводив дослідження морської фауни на побережжі Червоного моря. В подальшому присвятив своє життя антропологічним і етнографічним дослідженням населення Пд,-Сх. Азії, Австралії, островів Тихого океану. В кін. жовтня 1870 виїхав на Нову Гвінею, де прожив на південно-східному березі цього острова (тепер Берег Миклуха-Маклая) близько 3-х років (1871-72. 1876-77, 1883). У 1873 відвідав Філіпіни та Індонезію, в 1874 побував на південно-західному березі Нової Гвінеї (Папуа-Нової Гвінеї). У 1874-75 двічі подорожував по Малакському півострові, вивчав племена семангів і сакаїв. У 1876 і 1879 здійснив подорож на острови Мікронезії і Меланезії. В 1878-82 і 1884-86 жив у Австралії, де заснував біологічну станцію біля Сіднея. М.-М. підтримував тісні зв'язки з Україною, не раз бував на Київщині, досліджував морську фауну біля Одеси та на південному березі Криму. З 1886 жив у Петербурзі, де і помер. М.-М. -автор близько 160 праць, переважна більшість яких присвячена антропологічній і етнографічній характеристиці папуасів та ін. народів Океанії і Південно-Східної Азії. Результати наукових досліджень М.-М. мають і сьогодні велике наукове значення. М.-М, вів щоденники своїх подорожей. Вперше видані в 1923 під редакцією Д.Анучина. В 1984 про життя і діяльність М.-М.була опублікована книга І. Вебстера "The Moon Man" ("Місячна людина").

МИКЛУХИ - український козацький рід на Київщині і Чернігівщині. Найвідоміші представники роду: Степан М. (рр. н. і см. невід.) -хорунжий Запорізького війська. Відзначився в боях за Очаків у 1772. Ілля Степанович М. (рр. н. і см. невід.) - дідич з Чернігівщини. Микола Іллєч М. (1818-58) - батько М. Миклухи-Маклая, інженер - капітан. Навчався в Ніжинському ліцеї та Петербурзькому корпусі інженерів шляхів. Брав участь у будівництві Миколаївської залізниці. Микола Миколайович Миклуха (1846-88) - видатний український і російський мандрівник, антрополог і етнограф (див. М. *Миклуха-Маклай*); Володимир Миколайович М, (р. н. невід. -п. 1905) - брат Миколи М., командир броненосця "Адмірал Ушаков". Загинув у Цусімському бою 1905; Михайло Миколайович М, (рр. н. і см. невід.) - брат мандрівника, геолог, дослідник Полісся.

МИКОЛА I [Микола Павлович Романов; 25.6.(6.7)1796 - 18.2.(2.3.)1855] - російський імператор (1825-55). Третій син Павла I. Зайняв престол після раптової смерті *Олександра I* і жорстокого придушення повстання декабристів 1825. М. I, прагнучи зміцнити імперію, встановив у країні режим військово-поліцейської диктатури. При М. I величезну роль в державному управлінні відіграла особиста канцелярія царя і особливо її "Третій відділ" - управління таємної політичної поліції і жандармерія. В 1830-31 придушив національно-визвольне повстання в Польщі, був одним з організаторів розгрому Угорської революції 1848-49. Політика М.

І щодо України була спрямована на повну нівеляцію національних особливостей, прав і традицій українського народу - скасування *Магдебургського права* (1835) й *Литовського статуту*, ліквідацію греко-католицької церкви на Правобережній Україні, боротьбу проти українського національно-визвольного руху (арешт членів *Кирило-Мефодіївського Братства*, переслідування і заслання Т. Шевченка). Основним напрямком зовнішньополітичної діяльності уряду М. І стала підтримка реакційних режимів в усій Європі. За М. І Росія вела війни за завоювання Кавказу і Середньої Азії, атакує російсько-іранську 1826-28 і російсько-турецьку 1828-29 війни. Поразка Росії у Кримській війні 1853-56 стала причиною глибокої кризи всього режиму, встановленого М. І і прискорила його смерть (правдоподібно самогубство).

МИКОЛА ІІ (Микола Олександрович Романов; 6(18).5.1868-17.7.1918)-останній російський імператор, старший син Олександра ІІІ. Продовжував реакційну внутрішню і зовнішню політику свого попередника, спрямовану на зміцнення самодержавства, посилення жорстоких репресій щодо національно-визвольного руху поневолених народів імперії та розширення колоніальних володінь. За М. ІІ Росія зазнала поразки в російсько-японській війні 1904-05. У період правління М. ІІ відбулася перша російська революція 1905-07, події якої примусили уряд піти на проведення обмежених конституційних реформ. За М. ІІ Російська імперія вступила в Першу світову війну. 23.8.1915 зайняв пост Верховного головнокомандуючого російської армії. Невдачі на фронті, величезні втрати, розруха, голод викликали незадоволення самодержавством у всіх колах суспільства. *Лютнева революція 1917* в Росії ліквідувала монархію. 2(15).3. М. ІІ зрікся престолу. 8(21).3.1918 був заарештований в Олександрівському палаці (Царське Село). М. ІІ було відправлено в Тобольськ, а згодом у Єкатиринбург (тепер Свердловськ). В ніч з 16 на 17.7.1918 М. ІІ і члени його сім'ї були розстріляні більшовиками.

МИКОЛАЙЧУК ІВАН (15.6.1941 - 3.8.1987) -визначний український кіноактор, сценарист і режисер, заслужений артист УРСР(з 1968). У 1957 Н. у с. Чорторії Кіцманського р-ну Чернівецької обл. У 1957 закінчив студію при Чернівецькому драматичному театрі ім. О. Кобилянської, працював у цьому ж театрі. Після закінчення в 1965 Київського інституту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого працював на Київській кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка. Ролі у фільмах: Тарас Шевченко ("Сон", 1964), Іван ("Тіні забутих предків", 1964), "Давид Мугузка" ("Бур'ян", 1966), Петро ("Білий птах з чорною ознакою" (1971, співавтор сценарію). Знімався у фільмах "Захар Беркут" (1972), "Анничка", "Тривожний місяць вересень" та ін. Поставив фільми: "Вавилон-XX" (1979, за романом "Лебедина зграя" В.Земляка; співавтор сценарію, автор музичного оформлення, роль Фабіана), "Така пізня, така тепла осінь" (1982, у співавт. з В. Коротичем). За сценарієм М. кінорежисер В. Ільєнко поставив фільм "Мріяти і жити" (1975). У с. Чорторії створено меморіальний музей митця. В 1988 посмертно М. було присвоєно Державну премію України ім. Т. Шевченка. В 1991 у Києві була опублікована книга спогадів про М., сценарії його фільмів та інтерв'ю з ним.

МИКОШИНСЬКИЙ БОГДАН (рр. н. І см. невід.) - український козацький гетьман (1586, 1594). М. на чолі козацьких загонів воював проти турків і татар. У травні-червні 1594 запорожці під проводом М. здійснили вдалий морський похід. У червні 1594 М, вів переговори з Е. *Лясотою* про вступ запорожців на службу до австрійського імператора *Рудольфа ІІ* і їх участь у війні проти турків.

МИЛОРАДОВИЧ ЄЛИСАВЕТА (дівооче прізвище Скоропадська; 12.1.1832 - 27.3.1890) -українська громадська діячка і меценатка. Походила із старовинних українських родів Маркевичів і Скоропадських (за батьком) і Тарновських (по матері). Тітка гетьмана П. Скоропадського. В 1856 вийшла заміж за Лева Милорадовича, сина відомого українського історика Г. Милорадовича. Брала активну участь у громадсько-культурному житті Полтавщини. У 1860-х рр. - активний член Полтавської Громади. Підтримувала своїми щедрими пожертвами українські видання та недільні школи, а також жіночу гімназію в Полтаві. Заснувала на свої кошти школу у с. Рибиці поблизу Полтави. Після заборони видань українською мовою у Російській імперії (див. *Валуєвський указ 1863*) пожертвувала гроші на розвиток українського руху в Галичині - зокрема, на товариство "*Просвіта*" та журнал "*Правда*". Внесла 20 тис. австрійських крон для заснування у Львові Товариства ім. Шевченка (1873, з 1893 - *Наукове Товариство ім. Т.Шевченка*). З 1878 очолювала Полтавське Філантропічне Товариство. Перебувала під наглядом російської влади, яка підозрювала М. у діяльності з метою відновлення Гетьманщини. Померла в Полтаві.

Д. Кушплір (Львів).

МИЛОРАДОВИЧИ - український старшинсько-шляхетський рід. За походженням - вихідці з Сербії. Під час московсько-турецької війни 1711-13 брати Михайло, Гаврило і Олександр М. вступили на службу в російську армію, за що отримали великі маєтки в Україні найвідоміші представники роду: Михайло Ілліч М. [р. н. невід. - п. 14(25).9.1726] - полковник гадацький (1715-26). В 1723 підписав *Коломацькі петиції 1723* до російського уряду. Гаврило Ілліч М. (р.н. невід. - п. 1730) - гадацький полковник (1727-29). Був усунений від полковництва гетьманом Д. *Апостолом* за численні зловживання. Петро Степанович М. [бл. 1723 - 7(18)1.1799] - останній чернігівський полковник (1762-81 або 1783), Андрій Степанович М. (1726 - 13.6.1796) - український і російський військовий та державний діяч. Навчався в Київській Академії. Був *бунчуковим товаришем*, згодом генерал-поручником російської армії. Учасник Семилітньої війни 1756-63, російсько-турецької війни 1768-74. З 1779 -малоросійський губернатор. В 1779-81 керував складанням опису Лівобережної України, Михайло Андрійович М. [1(12)10.1771 -15(27). 12.1825] - російський військовий діяч, генерал, граф (з 1813). Н. у Петербурзі. Навчався в університетах Кенігсберга, Геттінгена, Страсбурга. Учасник швейцарського походу російської армії (1799), війни проти Франції (1805), Туреччини (1806-12). В

1809-12-київський губернатор. У Бородінській битві 1812 командував правим крилом 1-ої армії. В 1813-14 брав участь у закордонних походах російських військ. З 1818 - петербурзький генерал-губернатор. У грудні 1825 під час повстання декабристів був смертельно поранений П. Каховським на Сенатській площі. Григорій Олександрович М. (6.10.1839 -26.8.1905) - український історик, генерал-лейтенант, граф. Н. на Чернігівщині. Закінчив Пажеський корпус. Учасник російсько-турецької війни 1877-78. Був організатором і першим головою Чернігівської губернської вченої архівної комісії. Автор праць з історії Лівобережної України, археології, генеалогії.

М. Ерстенюк (Львів).

МИРОВИЧ ВАСИЛЬ ЯКОВИЧ [1740 -15(26).9.1764] - підпоручник Смоленського полку. Походив з козацько-старшинського роду Мировичів. Внук Ф. *Мировича*. В липні 1764 М., будучи офіцером караульної команди в Шлісельбурзькій фортеці, намагався здійснити палацовий переворот з метою скинення з престолу Катерини II і проголошення імператором Івана VI Антоновича. Спроба перевороту, можливо, була викликана прагненням М., посадивши на престол Івана VI, який знаходився в ув'язненні в фортеці, добитися розширення політичної автономії України. В ніч з 4 на 5.7.1764 група солдат на чолі з М. захопила фортецю. Однак, в цей час Іван VI, відповідно до інструкції Катерини II вже був убитий офіцерами внутрішньої стражі. М. заарештували і за вироком Сенату стратили у Петербурзі.

МИРОВИЧИ - український козацько-старшинський рід на Переяславщині у 17-18 ст. Іван М. (р. н. невід. - п. бл. 1709) - український військовий діяч, з 1689 - *значковий товариш*, в 1692-1706 - переяславський полковник. 27.10.1694 козацьке військо під проводом С. *Палія* і М. розгромило кримську орду на р. Кодимі. На чолі Переяславського полку брав участь у Північній війні 1700-21. На власні кошти збудував Покровську церкву в Переяславі. В 1704-06 М. і Д. Апостол очолювали 17-тисячний український корпус, який разом з саксонськими військами вів воєнні дії проти шведської армії у Польщі та Білорусії. Козаки під проводом М. брали участь у здобутті Варшави. В березні 1706 в боях за Ляховичі (тепер Беларусь) з шведськими військами, потрапив у полон. Помер у Швеції. Федір Іванович М. (р. н. невід. - п. 1758) -український військовий і державний діяч першої пол. 18 ст., сподвижник гетьманів І. Мазепи і П. Орлика. Навчався в *Києво-Могилянській Академії*. В 1708-09 - *генеральний бунчужний*. В 1709 М. за дорученням І. *Мазепи* вів переговори з Запоріжжям, які завершилися переходом 8-тисячного загону запорожців на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком на сторону українсько-шведських військ. Після поразки шведсько-української армії в *Полтавській битві 1709* змушений емігрувати. Близький співробітник гетьмана П. *Орлика*, палкий прихильник української державності. В 1710-11 - генеральний осавул. Жив у Криму, Туреччині, Швеції (1715-19) та Польщі (1719-54). Помер у Криму. Після еміграції Федора М. всі його маєтності були конфісковані. Його мати, Пелагея Захарівна, брат Іван та ін. члени родини М., були вивезені до Москви, а в 1716 заслані до Тобольська. Дозволено повернутись в Україну в 1745. Його сини - Яків і Петро були відправлені у Петербург. За намагання контактувати з батьком були в 1732 заслані в Сибір. З 1742 перебували на військовій службі; Іван Іванович М. (р. н. невід. - п. 1753)-український військовий діяч, дипломат. Син Івана М. У 1712 за підтримку його братом Федором М. політики гетьмана І. Мазепи був вивезений до Москви, а в 1716 висланий до Сибіру. Перебував на військовій службі. В 1730 під час конвоювання транспорту заліза до Петербурга втік у Крим. Служив перекладачем у кримського хана. Виконував дипломатичні доручення гетьмана П. Орлика. В 1735 їздив з дипломатичною місією до польського короля С. *Лещинського* у Францію. В 1736 М. був представником П. Орлика при турецькому командуванні. Василь М. (р. н. невід. -п. 732) - син Івана М. В 1716 звинувачений у таємних зв'язках зі шведами і братом Федором М. Засланий на каторгу в Сибір, де і помер. Анна М. (рр. н. і см. невід.) - дочка Івана М., дружина А. *Войнаровського*. Після арешту чоловіка російськими агентами і вивезення його до Росії, жила у Швеції.

М. Ерстенюк (Львів).

МИРОВІ СУДИ - особливий вид суду в Російській імперії, в тому числі й на території України для розгляду дрібних кримінальних злочинів, за які передбачалося тюремне ув'язнення до одного року та цивільних справ з ціною позову до 500 рублів. Встановлені відповідно до судової реформи 1864. На мирові суди покладался обов'язок примирити сторони (звідси і їх назва). Обиралися строком на 3 роки повітовими земськими зборами або міськими думами з осіб, що мали майновий та освітній цензи, з наступним затвердженням Сенатом. Першою інстанцією був дільничий мировий суддя, другою - повітовий або столичний з'їзд мирових суддів. У західних губерніях, у тому числі у Волинській, Київській та Подільській, мирових суддів призначав міністр юстиції. За законом 1889 М.с. ліквідовано (крім М.с. у столицях та деяких інших містах, зокрема Одесі та Харкові) і відновлено в 1912. М.с. в Україні остаточно ліквідовано постановою Народного Секретаріату "Про введення народного суду" від 4(17).1.1918

В. Кульчицький (Львів).

МИРОН ДМИТРО (псевд. Максим Орлик, Роберт, Андрій; 5.11.1911- 25.7.1942) - відомий український політичний діяч, публіцист. Н. у с. Раї Бережанського повіту (тепер Тернопільська обл.). Середню освіту здобув у Бережанській гімназії та в Академічній гімназії у Львові. Навчався на юридичному факультеті Львівського ун-ту. З юнацьких років брав участь у націоналістичному русі, став членом *Організації Українських Націоналістів*. У 1932-33 - референт юнацтва при Крайовій Екзекутиві ОУН на Західноукраїнських землях (ЗУЗ). Деякий час М. був головним редактором "Бюлетня ОУН на ЗУЗ", у липні 1934 заарештований польською поліцією, звинувачений у приналежності до ОУН, розповсюдженні

нелегальної націоналістичної літератури та співучасті у підготовці замаху на співробітника радянського консульства у Львові О. Майлова (замах вчинив 23.10.1933 М. Лемик). Був засуджений польським судом до 7 років ув'язнення. Ув'язнення відбував у тюрмах Равича і Вронок (тепер Польща). Був учасником Другого Великого Збору ОУН у Римі в 1938. З 1939 - політично-ідеологічний референт Крайової Екзекутиви ОУН, а в 1940 призначений Крайовим Провідником ОУН на ЗУЗ. З червня 1941 перебував у Відні, де займався політичним вишколом батальйону "Роланд". На поч. *радянсько-німецької війни 1941-45* М. брав активну участь у формуванні Похідних груп ОУН(Б). У 1941 очолив Північно-східну групу ОУН (Б), яка вирушила у *Наддніпрянську Україну*. З жовтня 1941 - Крайовий Провідник ОУН на Осередньо-Східно-Українських Землях (ОСУЗ). Заарештований гестапо в Києві. Вбитий підчас спроби втечі з в'язниці 25.7.1942. Автор праці "Прикмети характеру українського націоналіста".

МИСТЕЦЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ РУХ - літературне об'єднання українських письменників в еміграції. Засноване у вересні 1945 в м. Фюрті (Німеччина) за ініціативою письменників І. Багряного (голова об'єднання), В. Домонтовича, Ю. Косача, І. Костецького, І. *Майстренка*, Ю. Шереха (Шевельова). Очолював організацію, що нараховувала бл. 60 членів, У. Самчук. МУР намагався об'єднати всіх визначних українських письменників за кордоном, які стояли на засадах національної ідеології, та стати центром творчих дискусій між представниками різних стилів і напрямків у тогочасній українській еміграційній літературі. МУР організував і провів три з'їзди письменників (1945, 1947, 1949) та кілька творчих конференцій. Об'єднання опублікувало три збірники МУР (1946-47), літературний альманах (1946) та кілька видань "Малої бібліотеки МУРу". Однак всі спроби організувати видавництво та налагодити випуск власного журналу через післявоєнні економічні труднощі були безуспішними. В 1949 припинив існування.

МИТО - особлива платня (податок), який сплачували грішми за перевезення товарів, прогін худоби через державні кордони або внутрішні митні застави. М. брали також за користування шляхами, мостами, переправами тощо. Вперше на території України митні порядки існували в містах Причорномор'я, а також згадуються у перших міжнародних угодах, зокрема в договорах 907, 911 *Київської Русі з Візантією*. В період середньовіччя М. було важливим джерелом державних доходів, а також було засобом збагачення тих феодалів і міст, що діставали від уряду права його збирання. В другій чверті 17 ст. у *Правобережній Україні* було поширене т. зв. цло (прикордонне М.), а також шляхове, мостове, перевозне, ярмаркове тощо. З другої пол. 17 ст. і майже до кін. 18 ст. на кордоні між Лівобережною і Правобережною Україною існували митниці і митні застави. *Б.Хмельницький*, впорядковуючи митні справи молодого козацької держави, універсалом від 28 41654 доручив О. *Астаматію* організувати митні кордони України. За вивіз товарів з *Гетьманщини* до Московії стягувалось М. у вигляді евекти, а за ввіз з Московського царства у вигляді індукти. В 1754 митні податки (індукту і евекту), які стягував гетьманський уряд були скасовані. В роки існування УРСР митна політика була повністю підпорядкована митним органам СРСР. Сьогодні митна справа в Україні регулюється Митним кодексом України (затверджений Верховною Радою України 12.12.1991), Законом України "Про єдиний митний тариф" (затверджений Верховною Радою України 5.2.1992), а також ін. законодавчими актами України, міжнародними та міждержавними угодами.

А. Кольбенко (Львів).

МИХАЙЛИЧЕНКО ГНАТ (псевд. Ігнатій Михайлич; 27.9.1892 - 21.11.1919) - український політичний діяч, письменник. Н. у Студенці Курської губернії (тепер село Миропілля Сумської обл.). У 1908-12 навчався в сільськогосподарській школі с. Лозовеньки поблизу Харкова, пізніше - в Москві. Під час Першої світової війни 1914-18 деякий час перебував у російській армії. За революційну діяльність заарештований у 1915 і засуджений до 6 років каторги та довічного заслання до Сибіру. В 1917 повернувся в Україну. Належав до *української Партії Соціалістів-Революціонерів*, з липня 1917 - член Центрального Комітету партії. У 1917 обраний до *української Центральної Ради*. Стояв на позиціях "лівої фракції" УПСР, яка виступала на засіданнях УЦР за порозуміння з російськими більшовиками та встановлення радянського устрою в Україні. На поч. січня 1918 група депутатів УЦР, до якої входив і М. (М. Полоз, П. Любченко, Є. Неронович, А. Сіверо-Одоевський, С. Бачинський та ін.) у порозумінні з більшовиками . РНК у Петербурзі та *Народним Секретаріатом* у Харкові намагались підготувати антидержавний заколот. Однак, цю змову було викрито, а М. та інші її учасники тимчасово заарештовані. Після захоплення Києва більшовицькими військами (лютий 1919), деякий час очолював народний комісаріат освіти в уряді Х. *Раковського*. За деякими дан., у лютому 1919 М., використовуючи дезінформаційні матеріали, переконав М. *Григор'їва* перейти на сторону більшовиків. У березні 1919 М. став одним з ініціаторів утворення Української Партії Соціалістів-Революціонерів (комуністів). У цей період редагував разом з М.Семенком журнал "Мистецтво", сприяв виходу альманаху "Музагет". Розстріляний денікінцями в Києві. Автор кількох літературних творів, серед яких "Блакитний роман" (1921), новели "Повія", "Кольорові аркушики", "Коли цвітуть айстри", "Поцілунок", "Тюрма", "Місто", "Дівча", "Історія одного замаху" та ін. (посмертно опубл. в зб. "Новели", 1922; "Твори", 1929). Творчості М. було притаманне намагання поєднати комуністичну ідеологію з ідеями українського національного відродження.

МИХАЙЛІВ ЛЕОНІД (1884 - п. після 1939) -український політичний діяч. Належав до *Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії*. У лютому-квітні 1917 входив до складу *Ради Народних Міністрів УНР* (голова В. Голубович), де очолював міністерство праці. В добу Директорії УНР посідав цей пост в уряді В. *Чехівського*. З 1919 - заступник голови дипломатичної місії УНР у Польщі. В період польської окупації *Західної України* працював в "Українбанку" в Луцьку. Після зайняття в 1939 західноукраїнських земель

Червоною Армією, заарештований співробітниками НКВС. Дальша доля його невідома.

МИХАЙЛО II (Михаїл; рр. н. і см. невід.) -митрополит Київський (1130-45). За походженням грек. У 1145-внаслідок конфлікту з Великим князем Київським Всеволодом Олеговичем (Ольговичем) покинув митрополію і виїхав до Константинополя.

МИХАЙЛО III (9.1.840 - 23.9.867) - візантійський імператор з 842. Походив з Амфійської (Фрігійської) династії. До 856 правила його мати Феодора. В 856-65 фактична влада в *Візантії* знаходилась у його дядька - Варди. За правління М. III у 860 відбувався перший похід київської дружини на чолі з князями *Аскольдом і Диром* на Константинополь. Вів війни з арабами, внаслідок яких вони були відкинуті у Месопотамію. Вбитий своїм співправителем *Василієм I Македонянином*.

МИХАЙЛО ВСЕВОЛОДОВИЧ (1179 -20.9.1246) - чернігівський князь (1225-46). Син великого князя київського Всеволода Святославовича Черемного. В 1223 брав участь у битві з монголо-татарами на *Калиці*, згодом князував у Чернігові. В 1225 і 1229 М. В. був новгородським князем. У 30-х рр. 13 ст. вів боротьбу з *Данилом Романовичем Галицьким*, Володимиром Рюри-ковичем і Ярославом Всеволодовичем за Галич і Київ. У 1235 М.В. при підтримці угорського короля Бели IV захопив Галич, а в березні 1238 на короткий час зайняв київський престол (у Галичині залишив свого сина Ростислава). В 1239 (за ін. дан., 1238) під час монголо-татарсь-кої навали виїхав до Угорщини, згодом - до Польщі, де намагався отримати допомогу (у т.ч. від Римського Папи *Інокентія IV*) в боротьбі з ординцями. В цей період володіння були захоплені і поділені між князями. В 1241 (за ін. дан., 1245) повернувся в Чернігів. У 1246 виїхав за наказом *Батия* в Орду, де сподівався одержати ярлик на Чернігівське князівство. За відмову виконати татарський культовий обряд (пройти через очисний вогонь) був вбитий татарами. За ін. версією, причиною вбивства М. В. стало те, що в 1239 він наказав вбити перших монголо-татарських послів, які прибули до Києва. Канонізований православною церквою.

МИХАЙЛО ФЕДОРОВИЧ (Романов; 12(22).7.1596 - 13(23).7.1645) - перший московський цар з династії *Романових*. Син боярина Федора Романова (з 1619 - патріарх Філарет). Обраний на престол Земським собором 21.2.1613. За М.Ф. провідну роль в управлінні державою відігравали його близькі родичі (в 1619-33 правив фактично його батько). На поч. царювання М.Ф. за *Деулінським перемир'ям 1618* до Польщі відійшла Чернігово-Сіверська земля, яка була захоплена Московським князівством у 1503. У 1632-34 М.Ф. вів невдалу війну з *Річчю Посполитою*, в якій на стороні польських військ воювали українські козаки на чолі з гетьманом *Т. Оренааренком* (див: також *Полянський мир 1634*). За М.Ф. Московія продовжувала вести загарбницькі війни у Сибіру.

МИХАЙЛО ХОРОБРИЙ (1558 - 9.8.1601) -господар Волощини (1593-1601). В молодості займався торгівлею, згодом посідав ряд важливих адміністративних посад. Добився від турецького султана призначення його господарем Волощини. Посівши престол М.Х. у 1594, опираючись на підтримку українських козаків, розпочав війну проти турецької влади на Волощині, Молдавії і Трансільванії. У 1595 розгромив турецькі війська в битві під Келугерені (між Джурджу і Бухарестом). Успішна боротьба М.Х. проти Туреччини була в значній мірі зумовлена розгромом козацькими полками на чолі з *С. Наливайком* союзників турків - татар під час походів на Молдавію (літо 1594 і весна 1595). у 1600 М.Х. об'єднав Волощину і Молдавію в єдину державу. Здійснював рішучі заходи, спрямовані на зміцнення центральної влади. Убитий під час заколоту бояр, які виступили проти його централізаторської політики. Створена М.Х. держава розпалась і її частини знову потрапили під владу Османської імперії.

МИЦИК ІВАН (псевд. Аскольд; 1913 - 1941)-український політичний діяч. Н. у с. Верхнє Синьовидне на Стрийщині (тепер Львівська обл.). Належав до *Української Військової Організації* і *Організації Українських Націоналістів*. 16.6.1931 за вироком революційного трибуналу УВО-ОУН виконав замах на таємного агента польської поліції Є. Бережицького. 19.1.1931 засуджений польським судом до 20 років ув'язнення. На поч. Другої світової війни 1939-45 був звільнений з тюрми та призначений Крайовим Провідником ОУН (М). Загинув у період гітлерівської окупації України.

МИЦЮК ОЛЕКСАНДР (21.6.1883 -30.12.1943) - український громадсько-політичний і державний діяч, економіст. Н. у Новоолександрівці Катеринославської губ. Належав до *Революційної Української Партії*. В 1905 М. за організацію осередку Селянської Спілки в Золотоніському повіті на Черкащині заарештований і засланий. Після повернення вступив до *Української Партії Соціалістів-Революціонерів*, став одним з активних її членів. У період *Української Центральної Ради* - директор відділу сучасних земельних справ при Генеральному Секретаріаті УЦР-УНР. З 26.12.1918 до 13.2.1919-міністр внутрішніх справ УНР. У січні 1919 - депутат Трудового Конгресу України. В 1920 - товариш міністра народного господарства Є. *Архипенка*. В еміграції жив у Чехо-Словаччині, був професором *Української Господарської Академії* у Подєбрадах, ректором (1938-39, 1940-41) Українського Вільного Університету у Празі. Автор бл. 60 праць і наукових статей, серед яких "Історія політичної економії" (т. 1-2, 1922, 1923), "Селянство й економія большевизму" (1930), "Аграрна політика, 1800-1925" (т.1-2, 1925), "Євразійство" (1930), "Український економіст-громадivecь С. Подолинський" (1933), "Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі" (т.1-2, 1936-38), підручників для вищих навчальних закладів "Історія політичної економії" та "Аграрна політика". Залишив мемуари "Директорія УНР. Спогади і роздуми" (1931).

МИШУГА ЛУКА (30.10.1887 - 8.2.1955) - український громадсько-політичний діяч, журналіст. Н. у Новому

Виткові Радехівського повіту в Галичині. Племінник О. *Мишуги*. В 1911 закінчив юридичний ф-тет Віденського ун-ту. На поч. 1914 М. брав участь у формуванні *Легіону Українських Січових Стрільців*. У 1915 М. разом з О. *Назаруком*, М. Угрином, Д. *Вітовським* та ін. представниками стрільцтва займався організацією культурно-освітньої роботи, а після розвалу Австро-Угорщини і місцевої адміністрації на Волині. В 1918 - повітовий комісар з УНР на Радехівщині. В період Директорії *УНР* служив у Штабі Головного Отамана (нач. М. *Юнаків*) у Кам'янці-Подільському. З грудня 1919 М. перебував на дипломатичній службі у Відні. Входив до складу делегації ЗУНР (голова К. *Левицьким*), яка безуспішно робила спроби протидіяти укладенню *Ризького мирного договору 1921*. З 1921 М. - представник уряду ЗУНР у США. Намагався організувати середукраїнської еміграції позику для національної оборони. В 1920-40-х рр. був одним з співзасновників політичних організацій американських українців - Об'єднання Українських Організацій в Америці (засн. у жовтні 1922; в 1924-40 - секретар ОУО) та Українського Конгресового Комітету (засн. в 1940; член Політичної Ради). В 1953-55 очолював Об'єднаний Українсько-Американський Комітет. У 1926-33 працював редактором, а в 1933-55- головним редактором газети "Свобода". Виступив одним з ініціаторів створення англомовної "Енциклопедії Українознавства". Автор числених розвідок і статей на суспільно-політичну тематику, зокрема, "Які тепер суди на Україні" (1919), "Державна адміністрація на Україні" (1920-21), "Україна і американська демократія" (1939), редактор "Пропамятна книга Українського Народного Союзу" (1936), "Українці у вільному світі" (1954) та ін.

МИШУГА ОЛЕКСАНДР (сценічний псевд. Філіппі Мишуга; 20.6.1853 - 9.3.1922) - видатний український оперний співак (тенор), педагог, меценат. Н, у с. Новий Витків (Львівська обл.). Навчався у вчительській семінарії у Львові, згодом деякий час працював вчителем. У 1878-81 - вчився у Львівській консерваторії у професора В. Висоцького. В 1881-83 вдосконалював вокал у Мілані та Ніцці. З 1883 М. дебютував у партії Ліонеля ("Марта" Ф. Флотова). Виступав з великим успіхом на сценах оперних театрів Мілану, Відня, Варшави, Риму, Лондона, Києва і Львова. Найкращі партії: Каніо ("Паяци" Р. Леонкавалло), Альфред, Герцог, Річард ("Травіата", "Ріголетто", "Балмаскарад" Дж. Верді), Йонтек ("Галька" С. Монюшка), Андрій ("Запорожець за Дунаєм" С. Гулака-Артемівського) та ін. М. підтримував тісні зв'язки з Україною, часто брав участь у Шевченківських і Франківських святах, виступав на благодійних концертах. В 1906-11 М. викладав вокал у Музично-драматичній школі ім. В. Лисенка у Києві, 1912-13 займався педагогічною діяльністю у Варшаві, а з 1919- Стокгольмі. Помер у Фрайбурзі (Німеччина), похований на батьківщині в с. Новий Витків.

МІЖПАРТІЙНА РАДА - координаційний міжпартійний орган заснований в 1919 у Львові. Створений українськими політичними партіями з метою узгодження і активізації методів легальної боротьби проти польського окупаційного режиму в *Західній Україні*. До складу М. Р. входили представники *Української Трудової Партії*, *Української Радикальної Партії*, *Української Соціал-Демократичної Партії* і *Української Християнсько-Суспільної Партії*. Головою МР було обрано К. *Студинського*, секретарем В. Бачинського. 14.2.1920 всі політичні партії, які належали до М.Р., заявили, що вони будуть відстоювати державну незалежність Галичини, Північної Буковини і Закарпаття. М.Р. підтримувала тісні зв'язки з екзильним урядом ЗУНРу Відні. В січні 1922 з М.Р. вийшла УСДП, у травні 1923 - УРП, що привело до її самоліквідації.

МІНДОВГ (Мендовг, Міндаугас; р. н. невід. -п. 1263) - Великий князь Литовський (з 30-х рр. 13 ст. - 1263). Під кінець свого правління об'єднав під своєю владою більшість литовських земель (Нальшанську, Делтувську, Жемайтійську та ін.). У 1236 завдав поразки військам німецьких рицарів під Сауле (Шауляй). У боротьбі проти Лівонського ордену спирався на підтримку куршів, земгалів, лівів, естів. У 1244 здійснив похід проти орденських військ у Курсу. В 1251 прийняв католицизм і був коронований від імені Папи Римського. В 1250-53 М. вів війну з Данилом *Романовичем Галицьким*. Після завершення воєнних дій, уклав з Данилом Галицьким мирний договір, за яким відпускав йому Чорну Русь з Новгородком. У 1254 уклав військовий союз з *Галицько-Волинським князівством* спрямований проти монголо-татар, який було скріплено зарученням сина Данила Галицького - *Шварна Даниловича* з дочкою М. У 1255-56 (за ін.дан., 1258) М., розірвавши союзницькі відносини з Данилом Галицьким, вів воєнні дії проти Галицько-Волинської держави і захопив Чорну Русь з містами Гродно, Волковиськ, Слонім і Новгородок. У цій війні загинув князь Роман Данилович. 13.8.1260 війська М. розбили об'єднані сили Лівонського і Тевтонського орденів біля озера Дурбе. Убитий разом з двома синами внаслідок змови литовських князів.

М. Ерстенюк (Львів).

МІНІХ БУРГАРД КРИСТОФ [Христофор Антонович; 9.5.1683 - 16(27).10.17671 - російський військовий і державний діяч, генерал-фельдмаршал (з 1730 або 1732), граф (1728). За походженням німець. До 1721 служив офіцером у різних арміях країн Західної Європи. З 1721 -генерал-інженер російської армії. Керував будівництвом Ладозького та Обвідного каналів, під час робіт на яких загинуло від непосильної праці, хвороб та голоду десятки тисяч українських козаків. У 1728 призначений генерал-губернатором Інгерманландії, Карелії та Фінляндії, з 1732 - президент Воєнної колегії. В 1734 командував російською армією під час облоги і захоплення Гданська, де знаходився претиндент на польський престол С. Лещинський. Під час російсько-турецької війни 1735-39 очолював російські та українські війська, що спільно діяли в 1736-39 в Криму і Бесарабії. Як головнокомандуючий об'єднаних армій, М. абсолютно не турбувався про забезпечення українських полків, що привело до значних втрат серед їх особового складу. Під час воєнних дій проти турків і татар за наказом М. здійснювалися масові реквізиції коней, волів, провіанту і фуражу, залучалися тисячі селян до обозної служби, що нанесло великої економічної шкоди тогочасному господарству України. Володів великими маєтками в Україні. Активно виступав за скасування політичної автономії Гетьманщини.

Після смерті Д. Апостола 1734 домагався свого призначення на пост "управителя Малоросії". В 1742 *Єлизавета Петрівна* заслала М. у Пилим (Сибір). У 1762 був повернений із заслання за наказом *Петра III* Федоровича, але значної ролі в державному житті не відігравав.

МІРНИЙ ІВАН (30.8.1872 - 17.3.1937) - український громадсько-політичний і державний діяч. Родом з Харківщини. В квітні 1917 обраний до *Української Центральної Ради* від просвітницьких організацій Києва. В 1917 деякий час виконував обов'язки губернського комісара Київщини. В кін. листопада 1917 призначений заступником виконуючого обов'язки *Генерального писаря УНР*. 322.1.1918 входив до складу Ради Народних Міністрів УНР, в якій займав пост Державного писаря. В період *Гетьманату* і *Директорії УНР* очолював канцелярію Міністерства закордонних справ України. В 1919 входив до складу делегації УНР на *Паризьку мирну конференції 1919-20*. У 1920 - співробітник представництва екзильного уряду УНР у Берліні. З 1924 перебував у Празі. Був директором канцелярії Українського Вищого Педагогічного Інституту, співпрацював у багатьох періодичних виданнях. Помер у Празі.

МІРЧУК ПЕТРО (псевд. Залізник; 26.6.1913)-український політичний діяч, історик, журналіст. Н. у с. Добрівляни Стрийського повіту на Львівщині. В 1930-х рр. навчався на юридичному ф-ті Львівського ун-ту. Член *Організації Українських Націоналістів*. Брав участь у виданні "Бюлетня Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ", редагував періодичні націоналістичні видання "Молоде Село", "Наш світогляд". Був референтом Крайової Екзекутиви ОУН. У 1933-39 декілька раз заарештовувався польською поліцією за участь у національному русі. В 1939 після розвалу польської держави емігрував до Праги, де продовжив навчання в *Українському Вільному Університеті* (1941). У 1945-46 очолював Центральний Еміграційний Союз Українського Студенства. В 1948-52 - член Проводу Закордонних Частин ОУН, співредактор ряду націоналістичних видань. З 1950 жив у США. Викладав у ряді американських коледжів, у 1969 отримав звання доктора філософії УВУ в Мюнхені. М. автор праць: "Українська Повстанська Армія 1942-52" (1953), "В революційному змагу" (1964), "Нарис історії Організації Українських Націоналістів" (1968); збірника документів "Українська Повстанська Армія"(1941-52,1953); публіцистичних праць "За чистоту позицій українського національно-визвольного фронту" (1955), "На історії закруті" (1959); спогадів "У німецьких млинах смерті" (1957), статей про провідників українських національно-визвольних змагань.

МІСЬКА ДУМА - виборний розпорядчий орган міського самоврядування в *Російській імперії*. Заснована в 1785 "Жалуваною грамотою містам" на засадах станового представництва. Населення міста поділялося на шість розрядів, кожний з яких посилав депутатів до міського зібрання. З членів зібрання обиралась Загальна М.д., а зі складу думи - її постійно діючий орган Шестигласна дума (входило 6 чоловік, по одному від кожного розряду міського населення). Виконавчим органом М.д. була міська управа на чолі з міським головою. У містах *Лівобережної України* та *Слобідської України* М.д. встановлено з 1785, у містах *Правобережної України* -після приєднання до Російської імперії в 1793, Міська реформа 1870 замість станового представництва встановила обрання строком на 4 роки гласних (членів) М.д. на основі майнового цензу. Правом голосу користувалися лише власники нерухомого майна. Більшість міського населення було позбавлено виборчих прав. Виконавчим органом М.д. була міська управа, яку очолював міський голова, він же і голова М.д. Міське самоврядування перебувало в залежності від урядової адміністрації. Голова повітового міста затверджувався губернатором, голова губернського міста - міністром внутрішніх справ.

В. Кульчицький (Львів).

МІТРИНГА ІВАН (псевд. Сергій Орелюк, Пилин; 1909 - 6.9.1943) - український політичний діяч, публіцист, теоретик націоналістичного руху. Н. у Бібрському повіті в Галичині. У1930-х рр. вивчав історію у Львівському ун-ті. Член ОУН, займав ряд провідних постів у Крайовому Проводі ОУН на ЗУЗ. Очолив в *Організації Українських Націоналістів* ревізійську групу ("група Мітринги"), яка вимагала перегляду теоретичних засад націоналістичного руху та виступала за демократизацію його програми. У 1938 видав статтю "Геть з большевизмом", в якій вперше був висунутий лозунг - "Свободу народам! Свободу людині!" У 1940 виступив з критикою концепції С. Бандери орієнтації на "Нову Європу", висунувши гасло: "Разом з поляками, французами, народами СРСР за вільну Європу без Гітлера і Сталіна". У 1941 ввійшов від ОУН (Б). Заснував Українську Революційну Партію Робітників і Селян, що в 1942 об'єднавшись з ін. групами, створила *Українську Національно-Демократичну Партію*. Видавав її партійний орган "Земля і Воля". Разом з Б. Левицьким літом 1942 приєднався до "*Поліської Січі*" Т. Боровця, в якій очолив відділ пропаганди. Загинув біля Вілї побл. Острога на Волині у бою з радянськими партизанами. Автор політичних брошур "Гітлер і Україна" (1939) і "Наш шлях боротьби" (1940).

Д. Кушплір (Львів).

МІХАЛОВСЬКИЙ ЯКУБ (23.4.1612-1662 або 1663) - придворний польських королів *Владислава IV Вази* і Яна // *Казимира*. З 1659 - белзький каштелян. Склав рукописний збірник актів, листів, віршів, мемуарів та ін. історичних матеріалів, що стосуються, головним чином, історії національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького. Частина цього збірника видав під назвою "Пам'ятна книга Якуба Міхаловського" (1864), Публікація містить листи й універсали Б. *Хмельницького*, щоденник В. М'ясковського, діяріуші сеймів, описи битв тощо. М. склав також "Діяріуш зборівської кампанії" і "Діяріуш війни під Берестечком", які залишилися в рукописі. (Зберігаються в бібліотеці Польської АН у Кракові).

Я. Ісчєвич (Львів).

МІХНОВСЬКИЙ МИКОЛО ІВАНОВИЧ (1873 -23.5,1924) - визначний український громадсько-політичний діяч, ідеолог державної незалежності України, основоположник і перший ідеолог українського націоналізму. Н. у с. Турівці Прилуцького повіту на Полтавщині. З 1890 навчався на юридичному ф-ті Київського ун-ту, по закінченні якого працював адвокатом у Харкові. В 1891 М. разом з Б. Грінченком, І. Липою, В. Боровиком став організатором "*Братства Тарасівців*", у 1896 - товариства "Молода Україна". В 1899 переїхав до Харкова, займався адвокатською практикою. Брав участь у роботі громадсько-політичних організацій, діяльність яких була спрямована на пробудження національної свідомості українського народу. В 1900 на замовлення керівництва першої у *Наддніпрянській Україні* політичної партії - *Революційної Української Партії* написав програму організації (видана у Львові під назвою "Самостійна Україна"), в якій проголошувалася ідея політичної самостійності України. В кін. 1901 -напоч. 1902 виступив ініціатором створення *Української Народної Партії*, що об'єднувала прихильників націоналізму та ідеї боротьби за створення незалежної національної держави. В 1902-04 М. у статтях і відозвах "Робітнича справа в програмі УНП" (1902), "Десять заповідей" (1903), "Справа української інтелігенції в УНП" виклав основні теоретичні засади українського націоналізму. В 1906 опублікував програму УНП, яка передбачала створення самостійної Української держави ("однієї, єдиної, неподільної, самостійної, вільної, демократичної України - республіки робочих людей - від "гір Карпатських аж по Кавказькі"), встановлення президентської республіки, надання соціальних гарантій для широких верств населення, передачу землі у власність селян тощо. В 1903 створив при УНП напіввійськову організацію, яка здійснила ряд політичних терористичних акцій у Харкові (1904), Києві (1909) та ін. У 1909-14 М. керував роботою національно-патріотичної організації - "3-є товариство взаємного кредиту", співпрацював з "Товариством ім. Квітки-Основ'яненка" (члени Г. Хоткевич, Д. Сумцов, Алчевські та ін.) у Харкові. М. популяризував ідеологію українського націоналізму та ідею самостійництва у різних виданнях, у численних періодичних виданнях, які він редагував або видавав, зокрема "Самостійна Україна" (1905). "Хлібороб" (1905), "Запоріжжя" (1906). "Слобожанщина" (1906) та "Сніп" (1912-13). Під час Першої світової війни 1914-18 був мобілізований до російської армії. Службу проходив у ранзі поручника Київського окружного військового суду. В березні 1917 М. першим висунув ідею створення національних збройних сил. За його ініціативою в Києві було засновано *Український Військовий Клуб ім. гетьмана П. Полуботка* та Військовий Організаційний Комітет, які ставили собі за мету формування українських військових частин. 1.5.1917 при безпосередній участі М. утворено Перший Український козацький полк ім. гетьмана Б. Хмельницького. В 1917 М.-член *Української Центральної Ради* і *Українського Генерального Військового Комітету*. В липні 1917 М., на думку деяких істориків, був одним з керівників *Полуботківців повстання 1917*, учасники якого планували збройним шляхом взяти владу у Києві і проголосити незалежність України. Заклики М. до проголошення самостійності та взяття УЦР всієї повноти влади на українській території викликали відверте роздратування найчисленніших фракцій УПСР і УСДРП у Центральній Раді та неприховану ворожість лідерів української соціал-демократії до нього. Влітку 1917 М. за наказом В. Винниченка заарештовано і відправлено на Румунський фронт. Восени 1917 повернувся на Полтавщину, де взяв участь у створенні *Української Демократично-Хліборобської Партії*. В період *Української Держави* стояв в опозиції до гетьманської влади, належав до *Українського Національно-Державного Союзу*. Негативно ставився до політики Директорії УНР, вважав, що її діяльність, спрямована на встановлення в Україні соціалістичного режиму. На поч. 1919 М. за дорученням УДХП намагався зв'язати контакти з командуючими найбоєздатніших частин Армії УНР Є. Коновальцем і П. Болбочаном, щоб при допомозі військових припинити наростання анархії, стабілізувати політичну і економічну ситуацію в країні. З встановленням більшовицького режиму М, деякий час жив у Полтаві, де перебував під наглядом ЧК. На поч. 1920 переїхав у Новоросійськ, безуспішно намагався виїхати закордон. Згодом переїхав на Кубань, де працював у системі народної освіти. Навесні 1924 повернувся до Києва. Через деякий час був заарештований співробітниками ДПУ. Обставини смерті М. остаточно не з'ясовані. За одними дан. 23.5.1924 М. був розстріляний, за ін. - був звільнений з ув'язнення і незабаром був знайдений повішеним (наймовірніше, самогубство було інсценовано оргнами ДПУ).

МІЦКЕВІЧ МЄЧИСЛАВ (1879 - р. см. невід.) -польський політичний діяч в Україні. Н.у Кам'янці-Подільському. Працював адвокатом у Києві. Член Польського Демократичного Централу в Україні. З 27.7.1917 М.-товариш генерального секретаря з міжнаціональних справ С. Єфремова, а на поч. січня 1918 - генеральний секретар польських справ. З січня 1918М.входив до складу Ради *Народних Міністрів* УНР, де займав пост міністра польських справ. Подальша доля невідома.

МНОГОГРІШНИЙ ВАСИЛЬ ІГНАТОВИЧ (р. н. невід. - п. не пізніше 1694) - український державний і військовий діяч. Н. у м. Коропі (тепер Чернігівська обл.). Брат гетьмана Д. Многогрішного. В 1664-68 - ніжинський полковий осавул. У. 1668 очолив українське посольство до московського царя *Олексія Михайловича*. В 1671 -72 - полковник Чернігівського полку, в 1671 -наказний гетьман. Після позбавлення гетьманства Д. Многогрішного М. був заарештований, підданий жорстоким тортурам і засланий у Сибір. В 1682-94 жив у Красноярську. Подальших даних про його долю немає .

МНОГОГРІШНИЙ ДЕМ'ЯН (Демко) ІГНАТОВИЧ (н.бл. 1630-п. після 1701)-гетьман Лівобережної України (1669-72). Н. у м. Коропі (тепер Чернігівська обл.). Походив з козацької родини. Учасник *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57*. У документах вперше згадується в Зборівському реєстрі (бл. 1649) на посаді військового осавула. В 1665-69 - полковник чернігівський. У 1668 М, як противник *Андрусівського перемир'я 1667*, взяв участь у антимосковському повстанні, яке розпочалося під керівництвом І. Брюховецького. Підтримував політику гетьмана П.

Дорошенка. В 1668 призначений П. *Дорошенком* наказним гетьманом Лівобережної України, тому що останній був змушений повернутись на Правобережжя. Наступ московських військ під командуванням Г. Ромодановського на Сіверщину (на Ніжин і Чернігів), відсутність воєнної допомоги від П. Дорошенка, сильні московські залоги у містах, тиск промосковсько настроєної частини старшини і православного духовенства (особливо архієпископа чернігівського Л. Барановича) примусили М. піти напереговори з царським урядом. У цей час 17.12.1668 на старшинській раді в Новгород-Сіверську М. було обрано "сіверським гетьманом". Переговори між московським урядом і М. завершилися укладенням Глухівських статей 1669 і проголошенням 9(19).3.1669 на *Генеральній Військовій Раді* у Глухові М. гетьманом Лівобережної України. Після обрання гетьманом М. намагався проводити політику, спрямовану на захист державних інтересів України. Він добився, щоб Київ з округою, незважаючи на умови Андрусівського перемир'я 1667, залишився у складі Лівобережжя. Спираючись на полки компанійців, М. прагнув зміцнити гетьманську владу, поступово ослаблюючи політичну роль козацької старшини. Вів таємні переговори з П. Дорошенком про можливість переходу Лівобережної України під протекторат Туреччини. Така політика викликала незадоволення як частини страшинської верхівки так і московського уряду. В ніч з 12 на 13.3.1672 у Батурині козацька старшина (П. Забіла, І. Самойлович, К. Мокієвич, Д. Райча, П. Рославець, Доманович і П. Уманець) при підтримці начальника московської залоги заарештували М. і видала представникам царського уряду. Гетьмана було вивезено до Москви, де в серед. квітня 1672 розпочався над ним суд. Його звинуватили у державній зраді, піддали тортурам, а після засудили до страти. Згодом страту замінено на довічне заслання. М. було вивезено з родиною до Сибіру і ув'язнено в Іркутській тюрмі. З 1688 звільнений з тюрми М. перебував на військовій службі у Селенгінську на Забайкаллі. В 1696 М. постригся у ченці. Помер в Іркутську. Українські історики пов'язують час гетьманування М. із закінченням одного з найтрагічніших періодів в українській історії - Руїни.

МОГИЛА АНДРІЙ (р. н. невід. - п. 1689) - гетьман Правобережної України (1684-89). Походив з козацького роду у *Лівобережній Україні*. Тривалий час перебував на Запоріжжі. В 1683 М. очолював козацький полк під час походу гетьмана С. *Куницького* проти буджацьких татар у Бессарабію. Восени 1683 восьмитисячне козацьке військо під командуванням М. вирушило на допомогу молдавському господарю. 4.12.1683 розбив турецькі загопи під м. Тіглотином. У січні 1684 на козацькій раді в Могилеві був обраний гетьманом. На чолі своїх військ (нараховували влітку 1684 бл. 12 тис.чол.) провів ряд успішних походів проти турків і татар. У листопаді 1686 залога гетьманської столиці Немирова під командуванням М. відбила облогу 50-тисячної татарської орди. Визнанням великих заслуг козацтва на чолі з М. в обороні Правобережної України і Речі Посполитої від турецької агресії, стала постанова польського сейму, яка узаконювала існування козацтва та відновлення козацьких прав і привілеїв. Сприяв заселенню земель навколо Корсуня, Черкас, Чигирини, Умані безземельними селянами та численними втікачами з Лівобережної України, що рятувалися від гніту московської колоніальної адміністрації. М. вів переговори з Римським Папою Інокентієм XI про умови участі козаків в антитурецькій коаліції. Виділяв значні кошти з гетьманської скарбниці для викупу з татарської неволі полонених козаків, що сильно підносило його авторитет і серед лівобережного козацтва. Загинув у січні 1689.

МОГИЛА ПЕТРО СИМЕОНОВИЧ [31.12.1596 (10.1.1597) - 1.(11).1.1647] - визначний український церковний і культурний діяч 17 ст., Київський митрополит (з 1632, за ін. дан., з 1633). Син Симеона М. - господаря Волощини (1601-07) і Молдавського князівства (1607-09). Вважається, що освіту здобув у *Львівській братській школі*, вивчав теологію у Паризькому ун-ті. Служив у польському королівському війську, брав участь у *Цецорській битві 1620* і *Хотинській війні 1621*. В 1625 М. під впливом І. Борецького прийняв чернецтво. В 1627 М. було обрано архімандритом *Києво-Печерсько Лаври*, а з 1632 (за ін.дан., 1633) - митрополитом Київським. Відстоював права Української Православної Церкви (на київських соборах 1628 і 1629) і в 1632 добився від короля Владислава IV Вази її легалізації в Україні (див. "*Статті для заспокоєння руського народу*"). В 1628-29 М. виступив одним з авторів проекту про створення українсько-білоруського патріархату поєданого з Римом. Однак цей проект не зустрів підтримки ні серед українського суспільства (в першу чергу Запоріжжя), ні зі сторони Риму та Польщі. М. створив гурток вчених і культурних діячів, т. зв. Могилянський Атенеум (С. Косов, А. Калнофойський, Т. Земка, І. Козловський-Трофимович та ін.), який під його керівництвом здійснив реформу церковного життя та опрацював проект "Православного ісповідання віри" - першого православного катехизису, який був прийнятий Собором православних церков у Києві 1640 і в Яссах 1641 та остаточно затверджений усіма східними Патріархами в 1643. У 1631 відкрив *Лаврську школу*, яка в 1632 була об'єднана з Київською братською школою і в 1633 дістала назву Києво-Могилянська Колегія (з 1701 - *Києво-Могилянська Академія*). Реставрував Софійський собор і будинки Києво-Печерського монастиря, а в 1635 дав доручення розкопати, зруйновану татарами-монголами Десятинну церкву. У 1640 за допомогою М. було засновано першу румунську школу - Слов'яно-Греко-Латинську Академію в Яссах, якою керував колишній ректор Києво-Могилянської Колегії С. Почаський. Сприяв письменникам і художникам. Відкрив друкарні в Довгому Полі (1635), чим відновив румунське книгодрукування і в Молдові у Яссах (1641). Помер у Києві, похований у Києво-Печерській Лаврі. М., автор ряду богословських творів - "Євангеліє Учительне" (1616), "Службник" (1629,1639), "Хрест Христа Спасителя" (1632), "Анфологійон" (1636), "Євлогійон" ("Требник Петра Могилы"; 1646), числених полемічних праць і проповідей. За ініціативою і активною участю М. групою київських письменників був написаний один з кращих творів української полемічної літератури 17 ст. трактат "Літос альбо Камінь..." (1644). Написаний польською мовою, вийшов під псевд. Євсей Пимен (на думку деяких дослідників автором книги був сам

М.).

МОГИЛЯНСЬКИЙ АРСЕНІЙ (світське ім'я -Олексій; 17.3.1704 - 8.6.1770) - український церковний діяч, митрополит Київський (1757-70). Н. у Решетилівці на Полтавщині. Навчався у Київській Академії (1721-27) та Харківському колегіумі (1727). В 1741-43 викладав у Московській академії, з 1744 - архимандрит Троїцько-Сергієвої Лаври, пізніше - єпископ (з 1747 -архієпископ) Переяслава-Залеського. Був членом Синоду. Після обрання на митрополитну кафедру відстоював перед російським урядом права *Київської митрополії* та інтереси Київської Академії. Провів ряд реформ для удосконалення системи навчання і управління Київською Академією, зокрема, запровадив вивчення математики і геометрії та встановив раду академії, яка обирала ректора і професорів навчального закладу. За М. відбулися вибори до "Комісії для складання нових законів", яка уклала в 1767 "Пункти о вигодностях малоросійського духовенства". В 4 пунктах ставилась вимога відновлення автономних прав Української Церкви: збереження титулу "митрополит Київський, Галицький та Малої Росії", відновлення традиції обрання митрополитів з місцевих кандидатів, затверджувати єпископів та єгуменів в Україні повинен митрополит, а не синод та ін. У 1770 уряд заборонив М. титулуватись "митрополит Київський, Галицький і Малої Росії", а тільки "Митрополит Київський і Галицький". Помер у Києві.

МОГИЛЬНИЦЬКИЙ АНТІН (3.3.1811 -13.8.1873) - український поет-романтик і громадський діяч. Н. у с. Підгірках (тепер Калуського р-ну Івано-Франківської обл.). В 1840 закінчив богословський ф-тет Львівського ун-ту. Був священиком в селах Хітарі, Зборі, Комарові та Бабчі на Прикарпатті. Літературну діяльність розпочав 1838. Особливо плідними для М, в літературному відношенні були роки під час Революції 1848-49 в *Австрійській імперії*. Автор балади "Русин-воїн" (1849), поеми "Скит Манявський" (1854), вірша-послання "Ученим членам "Руської Матиці" та ін. Як послідовник "*Руської Трійці*" відстоював народну мову в літературі.

В 1861 обраний послом Галицького крайового сейму у Львові та депутатом Державної ради у Відні. М. спільно з С. Литвиновичем активно виступав за надання рівних прав українській мові в навчальних закладах і в державних установах.

Ф. Стеблій (Львів).

МОГИЛЬНИЦЬКИЙ ІВАН (1777 - 24.6.1831) -український вчений-філолог, культурно-освітній і церковний діяч, один із провісників національного відродження в Галичині. Закінчив багословський ф-тет Львівського ун-ту. Від 1800 був парафіальним священиком в с. Дроздовичах і нижанковицьким деканом (Самбірщина). Згодом займав різні пости в управлінні Перемишльської греко-католицької єпархії: референта з питань шкільництва (з 1815), каноніка і члена капітули (з 1816), верховного інспектора шкіл (з 1817), кустоса (хранителя, з 1818). Відаючи шкільництвом, спричинився до заснування великої кількості народних (парафіальних) шкіл, підготував і видав для них ряд підручників: "Буквар славено-руського язика" (1816, 1817, 1819, 1826, 1827), "Правила школьнії" (1817), "Повинності підданих ку їх монарсі" (1817,1827), "Наука християнська" (1817) і "Катехизис малий" (1817). Був ініціатором заснування в Перемишлі і першим ректором дяко-вчительського інституту, в якому викладав логіку, засновником і керівником першого в Галичині освітнього товариства священиків (1816). Спільно з єпископом, а згодом митрополитом М. *Левецьким* домагався викладання українською мовою в школах Галичини. З метою кращої аргументації уклав "Граматику язика словено-руського" (1823) - першу в Галичині граматику книжної української мови, а як передмову до неї - наукову працю "Відомість о руськім язичі" (1829, 1837, 1848), в якій спростував поширені у той час помилкові уявлення про українську мову як діалект польської або російської і аргументовано визначив її як одну з реально існуючих східнослов'янських мов.

Ф. Стеблій (Львів).

МОДЗАЛЕВСЬКИЙ ВАДИМ ЛЬВОВИЧ [28.3.(9.4).1882 - 3.8.1920] - український історик. Н. у Тифлісі (тепер Грузія), В 1902 закінчив Миколаївське інженерне училище в Петербурзі. В 1902-06 служив військовим інженером у Києві, з 1907 - вихователь І-го Кадетського корпусу в Петербурзі. У 1917-18 директор музею старо-житностей в Чернігові і керуючий справами Чернігівської архівної комісії. В 1918 жив у Києві. Очолював архівно-бібліотечний відділ міністерства освіти (пізніше - головне управління мистецтва і національної культури), деякий час був начальником Архівного Управління і Всеукраїнського Головного Архіву. Працював в *Українській Академії Наук*. М. - автор праць: "Нариси з історії Лохвицької, Сінчанської, Чернуської, Курїнської і Варвинської сотень" (1906), "Перший військовий підскарбій Роман Ракушка" (1919, 1922-23), "Гути на Чернігівщині" (1926), гене-логічного довідника українських козацько-старшинських родів - "Малоросійський родословник" (т. 1-4, 1908-14, 5-ий том залишився в рукописі), "Малоросійського Гербовника" (в співавт. з В. Лукомським і Г. Нарбутом) та ін. Оpubлікував багато архівних документів з історії Гетьманщини 17-18 ст. ("Актові книги Полтавського городского уряду 18 ст.", 1911-14); "Актову книгу Стародубського городского уряду 1693 року", 1914; "Щоденник Якова Маркевича", 4 том за 1735-40-хрр.; 1913). Залишив щоденник, який вів протягом 1896-1917 (з перервами).

МОЗИРА (Мозиря, Мазуренко) ЛУК'ЯН (Лукіян; р. н. невід. - п. 1652) - український військовий діяч, корсунський полковник (1649-52), дипломат. Учасник *Корсунської битви 1648*. Брав участь у Пилявецькій битві 1648 та Зборівській битві 1649.В 1649 після загибелі С. *Морозенка* призначений корсунським полковником. Влітку 1651 відзначився в ході *Берестецької битви 1651*, зумівши майже без втрат вивести Корсунський полк з оточення. В липні 1651 Б. *Хмельницький* послав М. на допомогу А. Ждановичу, який вів

оборону Києва від литовських військ під командуванням Я. Радзивілла. Їздив з дипломатичними дорученнями гетьмана до Варшави (червень 1648) і Москви (1651). М., будучи незгідним з умовами Білоцерківського договору 1651, взяв участь у виступі М. Гладкого. Очолив один з сформованих в р-ні Ніжина загонів, що протидіяв вступу польських військ у Лівобережну Україну. На поч. травня 1652 М. був схоплений поляками і страчений.

МОКІЄВСЬКИЙ КОНСТАНТИН (р. н. невід. - п. бл. 1709) - український військовий діяч, талановитий полководець і дипломат. Походив з шляхетського роду на Білоцерківщині. Був родичем гетьмана І. Мазепи (по матері). В 1691-1708 - київський полковник, 1708-09 - чигиринський полковник. Брав участь у війні проти Туреччини та у Північній війні 1700-21. В 1708-09 вів успішні переговори в Криму і на Запоріжжі з кошовим отаманом К. Гордієнком про приєднання запорожців до антимосковської коаліції. Деякий час перебував з дипломатичною місією у *Кримському ханстві*. Меценат Української Церкви.

МОКРІЄВИЧ КАРПО (р. н. невід. - п. бл. 1704) - діяч доби Руїни. На державну службу вступив за гетьмана Б. Хмельницького. В 1663-67 - канцелярист *Генеральної Військової Канцелярії*. В 1669-72 - генеральний писар в уряді гетьмана Д. Многогрішного. Був організатором змови частини козацької старшини проти Д. Многогрішного, який намагався протистояти політичним та адміністративним впливам московського уряду. Після приходу до влади гетьмана І. Самойловича, усунутий з державних посад. За гетьмана І. Мазепи - чернігівський полковий суддя (1688-90).

МОЛДАВСЬКІ ПОХОДИ 1650, 1652 і 1653 - походи української армії на чолі з Б. Хмельницьким і Т. Хмельницьким проти союзника Польщі - Молдавського князівства. На поч. 1650-х рр. Б. Хмельницький з метою забезпечення найкращих зовнішньополітичних умов для боротьби з Польщею, продовжуючи політику досягнення найширшої воєнно-політичної ізоляції Речі Посполитої, намагався зав'язати стосунки з придунайськими країнами - Валахією, Трансильванією (Семиграддям) і особливо з Молдавією. Ще влітку 1648 гетьман, робив спроби через посередництво турецького султана *Магомета IV* схилити васала Османської імперії молдавського господаря В. Лупула до встановлення добросусідських відносин з Гетьманщиною. Однак Лупул, намагаючись лавірувати між Туреччиною і Річчю Посполитою, продовжував підтримувати тісні відносини з польським урядом. У цих умовах влітку 1650 Б. Хмельницький, щоб перешкодити стратегічним планам польського командування використати Молдавію як плацдарм для наступу на Україну та примусити В. Лупула розірвати зв'язки з Польщею, почав готувати воєнний похід проти молдавського господаря. До цього походу гетьману вдалося залучити кримського хана *Іслам Гірея III*, який за умовою нового українсько-татарського союзу поставив питання про воєнну акцію проти Московського царства. В другій половині серпня 1650 українська армія під проводом Б. Хмельницького (60 тис. чол.) і загоони кримських татар (бл. 30 тис. чол.) перейшли р. Дністер і вступили на територію Молдавського князівства. На поч. вересня 1650 козацькі полки на чолі з Д. Нечаєм і Ф. Джалалієм оволоділи столицею князівства м. Ясси. В. Лупул був змушений укласти угоду, за умовами якої мав відмовитися від союзу з Польщею і вступити в союзницькі відносини з Україною, сплатити переможцям контрибуцію (600 тис. талерів), та щоб зміцнити політичні зв'язки з *Гетьманщиною*, зобов'язався видати свою дочку Розанду (див. Р. Лупул-Хмельницька) за сина гетьмана Т. Хмельницького. Після невдачі української армії у *Берестейській битві 1651* В. Лупул відмовився виконувати свої попередні зобов'язання. В цій ситуації Б. Хмельницький підготував новий похід проти Молдавії. Намагаючись перешкодити гетьману, польське командування вислало на Поділля 60-тисячну армію під командуванням коронного гетьмана М. Калиновського. Після розгрому в травні-червні 1652 у *Батозькій битві 1652* польського війська, українська армія, вступивши у Молдавію, змусила В. Лупула прийняти умови Б. Хмельницького. Активна зовнішня політика українського гетьмана в Молдавії стурбувала її сусідів і привела до формування сильної антиукраїнської коаліції в складі Речі Посполитої, Валахії і Трансильванії. У квітні 1653 валаський господар М. Басараб і семиградський князь *Юрій II Ракоці* при підтримці польського уряду захопили Ясси і посадили на престол С. *Георгіцу*. В. Лупул звернувся за допомогою до Б. Хмельницького. 21-22.4.(1-2.5.). 1653 українські війська під проводом Т. Хмельницького розгромили загоони *Георгіцу* і повернули владу В. Лупулові. Намагаючись розвинути успіх, Т. Хмельницький, розпочав наступ на Волощину, що було, як показали наступні події, стратегічною помилкою гетьманіча. Влітку 1653 об'єднані валасько-польські сили примусили українсько-молдавські війська відступити. У Сучавській фортеці (тепер Румунія) ворог оточив 2-тисячний загін В. Лупула. На допомогу молдавському господарю поспішив Т. Хмельницький на чолі з 12-тисячним козацьким військом і 10(20).8.1653 прорвався до Сучави. Під час героїчної оборони міста Т. Хмельницький 2(12).9.1653 був смертельно поранений і через кілька днів помер. 9(19).9.1653 сучавський гарнізон припинив опір, уклавши почесні умови здачі (козакам дозволялось вийти з Сучави і вивезти з собою тіло Т. Хмельницького), залишив місто.

І.П., Я. Федорук (Львів).

МОЛДОВА (Молдавія; офіц. назва - Республіка Молдова) - держава в південній частині Європи, в басейні Дністра й Прута. На північному сході та півдні межує з Україною, на заході - з Румунією, територія 33,7 тис. км². Населення 4394 тис. (1992). Столиця - Кишинів. Проголошена незалежною державою 27.8.1991 (до серпня 1991 - Молдавська РСР у складі СРСР). Поділяється на 40 районів, налічує 21 місто. Глава держави - президент. Законодавча влада належить однопалатному парламенту. Вищим виконавчим та розпорядчим органом є уряд - Рада Міністрів. Давніша історія М. викладена в ст. *Румунія і Бессарабія*.

У січні 1918 Бессарабію зайняли румунські війська. В умовах румунської окупації бессарабський парламент Сфатул Церій (Рада Країни) проголосив 25.11.1918 про входження Б. до Румунії. Радянський Союз не визнав цього факту. Прагнучи приєднати бессарабські землі до СРСР, радянське керівництво підтримувало прокомуністичні антирумунські елементи в самій Бессарабії, а також намагався "розв'язати" бессарабське питання дипломатичним шляхом. Незабаром після розгрому румунськими властями Татарбунарського повстання 1924 серед керівних кіл СРСР виникла ідея створення на території Української СРР Молдавської автономії, яка мала б служити бессарабським молдаванам взірцем "розв'язання національного питання" і водночас - осередком майбутнього об'єднання молдавського народу в складі СРСР. Одним з головних ініціаторів створення Молдавської радянської автономії був Г. Котовський. Керівники Української СРР, зокрема М. Скрипник, виступили проти такого плану, але під тиском московського центру змушені були погодитись на його реалізацію. 12.10.1924 постановою сесії ВУЦВК було утворено Молдавську АСРР (МАСРР, після 1936 - МАРСР). До її складу ввійшли частини Балтської, Тульчинської й Одеської округ загальною площею 8,3 тис. км². Населення МАСРР налічувало 572 тис.чол. (1926), причому молдавани становили лише 30,1%, українці -48,5%, проживали також росіяни, євреї та ін. Столицею автономії стала Балта, а з 1929 -Тирасполь. У квітні 1925 прийнято конституцію МАСРР, затверджену IX Всеукраїнським з'їздом Рад. У ці ж роки вперше запроваджено навчання молдавською мовою у школах. Насильницька колективізація, "розкуркулювання" й голод 1932-33 заторкнули й МАСРР.

Долю Бессарабії ще непередодні Другої світової війни наперед вирішив *Пакт Молотова -Ріббентропа 1939*. У таємному додатковому протоколі до цього договору Німеччина визнавала за Радянським Союзом свободу дій щодо Бессарабії. 26.6.1940 уряд СРСР в ультимативній формі зажадав від румунського уряду негайного передання Радянському Союзові Бессарабії разом з Північною Буковиною. Не одержавши підтримки з боку "дружньої" Німеччини, Румунія змушена була поступитися. 28.6.1940 радянські війська зайняли Бессарабію. Її населенню навіть формально не дали змоги для волевиявлення про свою подальшу долю. На території Бессарабії були розпущені всі політичні партії та громадські організації. 2.8.1940 сесія Верховної Ради СРСР ухвалила закон про утворення союзної Молдавської РСР (МОРСР). До її складу ввійшли 6 районів МАРСР і 6 повітів Бессарабії (центральні повіти). Натомість 8 районів МАРСР, а також Аккерманський і більша частина Ізмаїльського та Хотинського повітів Бессарабії, де переважало українське населення, увійшли до складу Української РСР. У новій союзній республіці створено радянські органи влади та партійні структури. Указами Президії Верховної Ради СРСР від 15.8.1940 на території Бессарабії було запроваджено радянське законодавство про націоналізацію землі, банків, залізниць, водного транспорту, промислових і торговельних підприємств, засобів зв'язку.

Незабаром після нападу гітлерівської Німеччини на СРСР територія М. була окупована німецькими та румунськими військами. Гітлерівське керівництво повернуло Румунії Бессарабію, Північну Буковину, передавши також землі між Дністром і Південним Бугом. Ця територія отримала назву Трансністрія. До складу останньої ввійшли й лівобережні райони Молдови. Протягом березня-серпня 1944 радянські війська витіснили противника з М. На території МРСР було відновлено радянський режим. У 1946-47 М. у результаті посух і неврожайів, а також воєнних руйнувань зазнала масового голоду. До 1950 насильницькими методами проведено колективізацію сільського господарства та "розкуркулення" заможнішого селянства у правобережних районах М. Одночасно проводилася політика русифікації краю. Зазнавали переслідування всякі спроби захисту національної культури та історичних традицій молдавського народу. Майже ніяких можливостей суспільно-культурного розвитку не мали й ін. національності, що проживали в М. - українці, євреї, гагаузи, болгари. Після приходу до влади в СРСР нового партійно-державного керівництва на чолі з М. Горбачовим (1985) та проголошення ним політики "перебудови" і "гласності", в М., як і в інших регіонах Союзу, активізувався національний рух. Його очолила масова громадсько-політична організація. Народний Фронт Молдови (НФМ), що виник у 1989. Ініціаторами створення НФМ стали представники творчої інтелігенції. Невдовзі організація здобула масову підтримку серед широких верств населення. В перший час молдавський національний рух виступав проти русифікації краю, монополії комуністичної ідеології, цензури, переслідування інакодумців, за демократизацію громадсько-політичного життя, надання ширших можливостей для розвитку молдавської культури. Значну підтримку здобув рух за зближення з Румунією, насамперед у сфері культури. Висувалася вимога замінити в молдавській мові кириличний алфавіт латинським - на зразок румунської мови, що було здійснено в 1989. Велися гострі дебати навколо питання про національну ідентичність молдаван: частина громадськості розглядала молдавський народ як окрему націю (в межах МРСР) із своєю самостійною мовою, тоді як найбільш радикально настроєні елементи вважали молдаван невідільною частиною румунського народу, а їхню мову - румунською. По мірі поглиблення демократичних процесів у СРСР, ліквідації радянського панування в країнах Центральної та Південно-Східної Європи, дедалі ширшої популярності набирало гасло незалежності М. і виходу її зі складу СРСР. У червні 1990 Верховна Рада республіки проголосила державний суверенітет МРСР, що стало важливим етапом боротьби молдавського народу за національне визволення. Радикальне крило молдавського національного руху поєднувало завдання боротьби за незалежність з наступним приєднанням М. до Румунії. Кишинів та інші міста правобережної М. стали місцями масових мітингів, що їх проводити НФМ та нові організації національно-демократичного організації, кількість яких неухильно зростала.

Національні меншості М. поставилися до прорумунських тенденцій у молдавському національному русі негативно. Особливо виразно це проявилось у лівобережних районах, населених переважно росіянами і

українцями, а також на півдні республіки, де проживають гагаузи. Москва, діючи за принципом "поділяй і владарюй", підтримувала придністровців і гагузів, використовуючи їх як противагу молдавському національному рухові. Після провалу антидержавного путчу в СРСР у серпні 1991 Верховна Рада МРСР проголосила державну незалежність Республіки М. Лівобережні сепаратисти з числа промосковської компартійної номенклатури відповіли на це проголошенням "незалежної" Придністровської Молдавської Республіки (ПМР) з центром у Тирасполі. Республіка М., подібно до інших нових незалежних держав, одержала міжнародне визнання, була прийнята до ООН та ін. міждержавних організацій. Близькі відносини встановилися з Румунією. В 1992 було налагоджено дипломатичні стосунки з Україною. Щодо ПМР, то її не визнала жодна держава. Кишинівська влада, застосувавши силу, зробила спробу ліквідувати цей сепаратистський осередок, утвердити суверенітет Республіки Молдови в Лівобережжі. Однак, силове вирішення проблеми наштовхнулася на збройний опір з боку придністровців. Збройний конфлікт між Придністров'ям і центральною владою продовжувався протягом всього 1992. За міжнародним посередництвом військові дії вдалося припинити, однак сепаратистський режим прорадянського типу на Лівобережжі продовжує існувати й понині. Його опорою служить дислокована в Придністров'ї 14-а російська (кол. радянська) армія. Іншим вогнищем напруження продовжували бути райони компактного проживання гагаузів, які вимагали для себе автономії й навіть незалежності. У 1994 було досягнуто угоди про надання гагаузам автономії,

Українське населення в М. становить 600 тис. -13,8% всіх жителів республіки (1989). В умовах радянського режиму в М. не існувало ні шкільництва (останню українську школу в МРСР закрито на поч. 1960-х рр.), ні друкованих органів чи теле-радіопередач українською мовою. Сьогодні робляться лише перші кроки в напрямі національного відродження українців у М.

Г. Кипаренко (Львів).

"МОЛОДА МУЗА" - літературне угруповання західноукраїнських письменників і митців. Засноване у 1906. Об'єднання існувало навколо видавництва "Молода муза" (1906-09) і журналу "Світ", Це не була формально-статутна організація, а об'єднання однодумців, ідейним гаслом яких було "мистецтво для мистецтва", орієнтація на західноєвропейську літературу. Риси творчості - культура чистого мистецтва, крайній індивідуалізм, песимізм, містика, увага до формально-зовнішніх пошуків. Найвідоміші молодомузівці В. Пачовський, П. Карманський, Б. Лепкий, С. Чарнецький, О. Луцький, ф. Коковський, С. Твердохліб, прозаїки В. Бірчак, М. Яцків, О. Турянський, композитор С. Людкевич, скульптор М. Парашук. На близьких позиціях були В. Щурат, літературні критики М. Євшан та М. Рудницький. Діяльність "М.м." була однією з перших спроб модернізації української літератури, викликала у свій час гостру дискусію, а з часом різке несприйняття офіційної радянської критики.

О. Рибак (Львів).

"МОЛОДА УКРАЇНА" - об'єднання студентських груп у Галичині та Буковині 1899-1903. До об'єднання входили студенти університету та учні старших класів середніх шкіл, зустрічалися для обміну ідеями, проблемами тогочасного суспільно-політичного життя краю. Провідними членами організації були Л. Цегельський, В. Старосольський, А. Крушельницький, С. Горук, С. Баран, М. Галуцинський, Є. Косевич, Т. Мелень та ін. Відстоювали ідею національної незалежності України. Видавала журнал "Молода Україна". Встановило тісні зв'язки з студентами Харкова, Києва і Полтави. Згодом більшість членів "М.У" стали провідними членами політичних партій у Галичині і на Буковині.

"МОЛОДА УКРАЇНА" - назва українських журналів і часописів. 1) Перший український щотижневий студентський журнал, який виходив в січні 1900 до березня 1903 (з перервами) у Львові. У виданні і редагуванні журналу брали участь О. Грабський, М. Залітач, В. Старосольський, Є. Косевич, А. Крушельницький, С. Баран, Т.Мелень, С. Горук, М. Галушківський, М. Залітач та ін. Вийшло 33 номери. Неофіційний орган "Академічної Громади". Журнал відстоював ідею незалежності України, виступав проти колонізації, вів боротьбу за створення українських вищих шкіл. З виданням співпрацювали І. Мартович, С. Чарнецький, В. Щурат, М. Яцків і Леся Українка. Припинив існування через фінансові труднощі. 2) Щомісячний журнал української молоді, що виходив у Львові в 1905 за ред. В. Панейка. Вийшло 4 номери. 3) Перший і єдиний український дитячий журнал на українських землях у складі Російської імперії, щомісячний додаток до часопису "Рідний край". Видавався у Києві в 1906 і 1908-12, в 1912 у Гадячі на Полтавщині. Видавець і редактор Олена Пчілка. Всього вийшло 64 номери. В часописі друкувалися твори Х. Алчевської, Лесі Українки, М. Рильського, С. Васильченка.Т. Шевченка, С. Руданського та ін., багато перекладів з іноземної літератури для дітей (М. Лермонтова, М. Гоголя, Л.Толстого, Д. Свіфта, Ч. Дікенса, О. Вайлда та ін.). 4) Щомісячний студентський журнал, орган Українського Студентського Союзу. Виходив в 1910 у Львові за ред. М. Вітошинського і В. Лотоцького. Вийшло 7 номерів. 5) Ілюстрований журнал для молоді. В 1923-26 виходив у Львові, спочатку як двотижневик, в 1926 - щомісячник. Видавцем і ред. журналу був М. Таранько. Всього вийшло 66 номерів.

"МОЛОДНЯК" - літературна організація комсомольських письменників, створена П. Усенком у листопаді 1926 у Харкові. До "М" увійшла частина молодих письменників, що належала до "Плугу" і "Гарту". Учасники організації об'єднувались навколо однойменного журналу "М" (виходив у 1927-34 у Харкові; 1935-37 - у Києві; з 1937 під назвою "Молодий більшовик"). Очолював "М." та в 1927-31 був редактором його видання П. Усенко. До харківської групи "М" належали В. Кузьмич, Д. Гордієнко, І. Момот, П. Голота, О. Кундзич, Я.

Гримайло та ін. Учасниками "М" в Києві були Б. Коваленко, М. Шеремет, О. Корнійчук, П. Колесник, А. Шиян та ін. Філії "М" утворились в Донецьку, Миколаєві, Запоріжжі, Дніпропетровську, Кременчуці та ін. містах України. "М" спільно з ВУСППом активно долучилася до кампанії пошуків ітераторів-націоналістів та сприяла процесу ліквідації існуючих незалежних літературних об'єднань, створення єдиного централізованої письменницької організації, що б повністю контролювалась більшовицькою партією. "М" був ліквідований у квітні 1932 у зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) "Про побудову літературно-художніх організацій".

МОЛОТОВ В'ЯЧЕСЛАВ МИХАЙЛОВИЧ [псевд., справжн. прізвище - Скрябін; 25.2.(9.3).1890 -8.11.1986]- радянський партійний та державний діяч. Н. у слободі Кукарка Вятської губ.(Росія). З 1902 навчався в Казанському реальному училищі. З 1906 - член РСДРП(б). У квітні 1909 заарештований і засланий у Вологодську губ. Повернувшись із заслання в 1911 вступив на економічне відділення Петербурзького політехнічного ін-ту. В 1912 проводив пропагандистську роботу серед робітників Петрограду і Москви, співпрацював у більшовицьких газетах "Зоря" і "Правда". З 1916 став членом Російського бюро ЦК РСДРП(б). Після лютого 1917 року - член Виконкому Петроградської Ради і Петроградського військово-революційного комітету. В 1918 М. - голова Ради Народного Господарства Північного р-ну, з кін. 1919 - голова Нижньгородського губвиконкому. У вересні 1920 рішенням партійного керівництва був направлений у Донбас, у жовтні 1920 М. був обраний секретарем Донецького губкому більшовицької партії, з листопада 1920 - перший секретар ЦК КП(б)У. В період з листопада 1920 по березень 1921 обіймав пост першого секретаря ЦК КП(б) України. Перебуваючи на цьому посту проводив жорстку централістську політику, боровся з українським повстанським рухом, втілював програму продрозкладки і виступав проти заміни її продподатком, що призвело до голоду 1921-22 в Україні. У березні 1921 -30 - секретар ЦКВКП(б), з 1926 - член Політбюро партії, в грудні 1930 призначений головою РНК СРСР. Найближчий співробітник Й. Сталіна, вважався його "правою рукою". М. став разом з Й. Сталіним організатором геноциду проти українського народу - голоду 1932-33. Власне, М. визначив значно завищений план хлібозаготівель для України в розмірі 356 млн.пудів і спільно з Л. Кагановичем добився його прийняття в липні 1932 на III Всеукраїнській конференції КП(б)У. В жовтні - листопаді 1932 М. за дорученням Сталіна, очолював надзвичайну комісію в Україні, яка керувала насильною колективізацією селянських господарств та тотальною реквізицією зерна в селян-одноосібників. Очолювана М. комісія розробила надзвичайні заходи для збільшення хлібозаготівель шляхом розгортання адміністративного тиску і проведення масових репресивних заходів щодо селянства. З метою активізації планів прискорення виконання планів хлібопоставок М. видав розпорядження про створення спеціальних репресивних комісій: вилучення хліба, призначеного для потреб громадського харчування; повну економічну блокаду сіл (заборона торгівлі, припинення постачання сіл тощо). На поч. 1933 М. наказав вивезти всі колгоспні фонди, включаючи і насінний, у рахунок заборгованості по планах хлібозаготівель, що перетворило штучно створену продовольчу кризу в Україні на широкомасштабний голодомор. У 1937 М. відіграв головну роль в проведенні партійної чистки ЦККП(б)У. З травня 1939 як міністр закордонних справ СРСР, М. разом з гітлерівською владною верхівкою взяв участь у підготовці планів розподілу Центрально-Східної Європи (див. *Пакт Молотова-Ріббентропа 1939*). В 1939-49 та 1953-57 - народний комісар, з 1946 - міністр закордонних справ СРСР, в 1941-57- перший заступник Голови Ради Народних Комісарів, з 1946 -Ради Міністрів СРСР. Після смерті Й. Сталіна М. став одним з керівників опозиції щодо нового курсу М. Хрущова. У червні 1957 разом з Л. Кагановичем, Г. Маленковим та Д. Шепіловим виведений із складу ЦК КПРС. В 1957-62 перебував на дипломатичній роботі у Монголії та Австрії. У 1961 виключений з партії. Останні роки життя провів у Москві.

К. Бондаренко, І. П. (Львів).

МОНОМАХОВИЧІ - відгалуження династії *Рюриковичів*, а точніше її вітки - Всеволодовичів, яка іде від сина *Ярослава Мудрого* Всеволода Ярославовича і дочки або племінниці візантійського імператора *Костянтина IX Мономаха* Марії. Відгалуженням династичної лінії М. були Мстиславичі, волинські Ізяславичі, смоленські Ростиславичі, суздальські Юр'євичі, а також вітки ярославських, ростовських, московських і тверських князів.

О. Щодра (Львів).

МОРАЧЕВСЬКИЙ ПИЛИП СЕМЕНОВИЧ [14(26). 12.1806-26.9.1879]-український педагог і перекладач, Н. у с. Шестовиці на Чернігівщині. В 1823 закінчив історико-філологічний ф-тет Харківському ун-ту. В 1832-49 викладав математику і російську словесність у навчальних закладах Сум, Луцька, Кам'янця-Подільського. У 1849-59 - інспектор Безбородьківського ліцею (див. *Ніжинський ліцей*) та гімназії у Ніжині. М. перекладав Євангеліє на українську мову (завершено переклад у листопаді 1861), пізніше - "Діяння Апостолів", "Апокаліпсис", "Псалтир". Однак ні один з цих перекладів М. не був виданий при житті автора. Лише в лютому 1905 російська влада дала дозвіл на публікацію українського перекладу Св'ятого Письма. Вперше надрукований навесні 1906 (пізніше 1914, 1917), але дозволений для використання у церковних відправах лише в період Української Центральної Ради за розпорядженням Всеукраїнської Православної Церковної Ради. Переклади Євангелія М. були перевидані у Канаді (1948) і США (1966) і досі використовуються під час богослужінь.

МОРДОВЕЦЬ (Мордовцев) ДАНИЛО [7(19).12.1830 - 10(23).6.1905] - український і російський письменник, історик. Н. у слобод Данилівці-на-Дону (тепер Волгоградської обл., Росія). Походив зі старовинного козацького роду. В 1854 закінчив історико-філологічний ф-тет Петербурзького ун-ту. Працював у Саратові та

Петербурзі редактором газети, цензором. Згодом служив на відповідальних постах у міністерствах внутрішніх справ і шляхів сполучення. У 1886 вийшов у відставку. Літературну діяльність розпочав ще у студентські роки, переказавши у віршах українською мовою "Краледворський рукопис". Темі історичного минулого України присвячена поема "Козаки і море" (1859), історичні праці "Самозванці і низова вольниця" (1867), "Гайдамаччина" (1870), історичні романи "Дві долі", "Палій" (1902, обидва укр. мовою), "Цар і гетьман" (1880), "Великий розкол" (1881), "Сагайдачний" (1882, всі - рос. мовою) та ін. У 1883 і 1886 М. побував в Україні (Київ, Харків). Свої враження від цих подорожей відтворив у нарисах "Під небом України", "За що ж?". Великий вплив натворчість М. мали зустрічі у Петербурзі з Т. Шевченком (1859), М. Драгомановим і К. Костомаровим. Про зустріч з Т. Шевченком М. писав у спогадах "З минулого і пережитого" (1902). М. сприяв виданню творів українських письменників у Петербурзі, виступав на захист українського театру від нападок російської шовіністичної преси. Помер у Кисловодську, похований у Ростові-на-Дону.

МОРОЗЕНКО (Мрозовицький) СТАНІСЛАВ (Нестор; р.н. невід., - п. 28.7.1649) - український військово-політичний діяч часів *Хмельниччини*, корсунський полковник. Походив із шляхетського роду з Теробовлі (тепер Тернопільська обл.). Здобув блискучу освіту. Вчився в Краківському і Падуанському ун-тах. Деякий час перебував при королівському дворі. Володів польською, німецькою, французькою і латинською мовами. З 1638 - полковник реєстрового козацтва. На поч. *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57* приєднався до української армії. Влітку 1648 спільно з М. Кривоносом та І. Ганжею очолив повстанський рух проти польських загарбників на Поділлі і Волині. Відзначився у *Пилявецькій битві 1648.3* 1649 - корсунський полковник. Під час Збаразької облоги 1649 очолював козацьку кінноту. Загинув у ході одного з боїв. М. -герой української народної пісні "Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче".

МОСКВОФІЛЬСТВО (русофільство) - мовно-літературна і суспільно-політична течія серед українського населення *Галичини, Буковини і Закарпаття* у серед. 19 - 30-х рр. 20 ст. Відстоювала національно-культурну, а пізніше - державно-політичну єдність з російським народом і Росією. Основною передумовою виникнення М. була втрата українським народом власної державності, багатовікове іноземне поневолення, роздробленість і відособленість окремих земель, денаціоналізація освіченої еліти та низький рівень національної самосвідомості мас.

Перші прояви М. у Закарпатті сягають кін. 18-поч. 19 ст., коли звідти до Росії переселилися відомі вчені й громадські діячі І. Орлай, М. Балудянський, В. Кукольник, П. Лодій, які зайняли високі посади в російських урядових та наукових інституціях й користувалися великим впливом при царському дворі. Підтримуючи постійні стосунки зі своєю батьківщиною, вони сприяли зростанню там зацікавленості Росією, особливо її культурним життям, мовою і літературою. Після входження Галичини (1772) і Буковини (1774) до складу імперії *Габсбургів*, австрійський уряд, зважаючи на близькість мови, релігії та культури українського та російського народів, постійно підозрював місцеве населення у тяжінні до Росії. Це недовір'я пітримувалося польськими політичними колами, які прагнули не допустити будь-яких проявів самостійного національного життя українців, оголошуючи їх намагання відстоювати власні права "інтригою Москви". Власне тому такий сильний спротив зустріли перші прояви національно-культурного відродження у Галичині: заснування просвітницького "Товариства священників" у Перемишлі, заходи митрополита М. Левицького по впровадженню рідної мови у початкових школах, розробка перших граматики, викладання "руською" мовою університеті, діяльність "РуськоїТрійці".

Першим пропагандистом "общерусских" ідей у Галичині був відомий ідеолог панславізму М. *Погодін*, який в 1835 і 1839-40 побував у Львові й познайомився з місцевою інтелігенцією. Особливо тісні зв'язки він налагодив з істориком Д. Зубрицьким, навколо якого й почало формуватися коло прихильників російської мови та національної єдності "Галицької Русі з Великоросією". Перетворення М. в окрему суспільно-політичну течію прискорила революція 1848-49 в Австрійській імперії. Внаслідок недостатньої зрілості, обумовленої особливостями історичного розвитку, український національний рух у Галичині поєднував у собі кілька різних національно-політичних орієнтацій (українську, проросійську, пропольську і австрорусинську), співвідношення між якими перебувало у постійній динаміці, у зв'язку з чим змінювався не лише характер самого руху, але й світогляд його окремих діячів. Поразка революції, відновлення союзу австрійського уряду з польською та угорською політичною верхівкою коштом обмеження національних прав інших народів, крах надій політичних лідерів галицьких українців на задоволення їх побажань сприяли переорієнтації значної частини духовної та світської інтелігенції Галичини й Закарпаття на іншого могутнього покровителя - російське самодержавство.

В умовах реставрації абсолютизму (1849-59) М. не могли вести відкриту політичну діяльність і зосередили свої зусилля в сфері освіти й культури. Відсутність єдиної, загальноприйнятої української літературної мови стала сприятливим ґрунтом для поширення "об'єднательських" ідей. В листопаді 1848 на "з'їзді руських вчених" переважна більшість його учасників вирішила прийняти народну мову за основу розвитку літератури і поширення освіти. Однак, під впливом церковної ієрархії у кінцевому рішенні була допущена можливість "для вираження вищих наук" вдаватися до давньоруської і церковно-слов'янської мов, що привело до тривалого засилля в літературі т. зв. язичія. Серед найбільших прихильників мовної єдності в Галичині у 1850-х рр. були Д. Зубрицький, А. Петрушевич, М. Малиновський, Я. та І. Головацькі, І. Гушалевиць, Б. Дідицький, С. Шехович та ін. У цей період під вплив М. потрапили практично усі культурно-освітні установи - Ставропільський Інститут, Народний Дім у Львові та Галицько-Руська Матиця, преса - "Зоря Галицька",

львівський та віденський "Вістники", "Лада", "Сімейна бібліотека", видання наукових праць і шкільних підручників, викладання "руської словесності" в університеті й гімназіях та навіть публікація законів і розпоряджень державних і церковних властей.

Подібні процеси у 50-х рр. відбувалися й на Закарпатті, де ширенням М. ідей, у тісній взаємодії з галицькими однодумцями займалися відомі діячі національного відродження: А. Добрянський, О. Духнович, І. Раковський. Останній, зокрема, видавав зросійщеною мовою "Вістник державних законів" (1850-58) та часописи "Церковная газета" (1856-58) і "Церковний вістник" (1858). Велике сприяння москвофілам у нав'язуванні контактів з Росією надавав протоієрей російського посольства у Відні М. Раєвський.

Протистояння між обома течіями ще більше посилювалося після відновлення конституційного правління в Австрії на поч. 1860-х рр. Молоді українофіли (див. *Народовці*) відкрито виступили проти наростання тенденцій М. у таборі "старорусинів" і заснували свої окремі друковані органи та культурно-просвітні організації. Періодичними виданнями М. були: "Слово" (1861-87), "Страхопуд" (1863-65), "Золотая грамота" (1865-66), "Боян" (1867) і "Славянская Зоря" (1868), "Русская Рада" (1871-1912), "Наука" (з 1871), "Пролом" (з 1880), "Галичанин" (1893-1913), "Руское Слово" (1890-1914), "Прикарпатская Русь" (1909-15), "Голос Народа" (1909-14).

Фактичне запровадження польської автономії в Галичині після поразки Австрії у війні з Прусією (1866) підштовхнуло М. до відкритого проголошення лозунгу національно-культурної єдності з Росією. У 1866 в москвофільських галицьких виданнях заявлялося, що "Русь Галицька, Угорська, Київська, Московська, Тобольська і пр. под взглядом етнографическим, историческим, лексикальным, литературным, обрядовим есть одна тая же самая Русь" та доводилась єдність літературної мови галицьких українців і росіян. Це спричинило остаточний розрив між москвофільською і народовською течією у суспільно-політичному житті Галичини. У 1870 М. заснували Руську Раду - політичну організацію, яка нібито мала продовжувати традиції Головної Руської Ради. На противагу "*Просвіти*" (1868) було утворене М. "Общество им. Качковського" (1876; див. "*Товариство ім. Качковського*"), яке з часом створило паралельно сітку місцевих філій і читалень в Галичині, конкуруючи з аналогічними структурами народовців. Велику увагу М. приділяли т.зв. "обрядовому питанню", пропагуючи під виглядом очищення греко-католицького обряду від латинізації російське православ'я. У 1882 під впливом москвофілів оголосили про намір перейти на православ'я парафіяни с. Гнилички у самій Галичині. Австрійська адміністрація вжила рішучих заходів щоб запобігти поширенню цієї тенденції, домігшись відставки митрополита Й. Сембратовича та найбільш активних прихильників М. з керівництва церкви. Суд на над провідними М. діячами в 1882, відомий під назвою процесу проти О. Грабар і товаришів (А. Добрянського, І. Наумовича, В. Площанського, Й. Маркова та ін.) хоч і оправдав їх від звинувачення в державній зраді, завдав нищівного удару ідеології М., розвіявши міф про "патріотизм і вірнопідданство" лідерів "старої Русі" і довівши їх перетворення у платних агентів царизму.

У серед, 1880-х рр. М. втратило свій вплив і на Буковині, де в руки народовців перейшли головні культурні й політичні установи: "Руська Бесіда" і "Руська Рада". На М. позиціях залишилась нечисельна група діячів (В. Продан, І.Глібовицький, Г. Купчанко), що гуртувалася навколо часописів "Православная Буковина" (1893-1901), "Буковински Відомости" (1895-1909), "Православная Русь" (1909-10), "Русская Правда" (з 1880).

В умовах кризи власної ідеології та зміцнення позицій народовців, галицькі М. у 1900 об'єдналися в Русскую Народную Партію, радикальне крило якої ("новокурсники") на чолі з В. Дудикевичем і Д. Марковим стало на позиції повної національно-політичної єдності з Росією і прийняття російської літературної мови. Це, а також співпраця з реакційними польськими колами остаточно дискредитувало М. та привело до відходу поміркованих політичних діячів (І. Свенціцького, С. Дрималика, М. Короля та ін.) до табору українських національно-демократичних сил.

Деяке пожвавлення діяльності М. наступило напередодні й під час Першої світової війни 1914-18. Створений у Києві (11.8.1914) "Карпаторусский Освободительный Комитет" закликав населення Галичини виступити на підтримку Російської імперії. Після зайняття Львова російськими військами комітет передав свої повноваження "Русскому Народному Совету" під головуванням В. Дудикевича. Діяльність москвофілів привела до репресій австро-угорських військових властей проти мирного українського населення, арештів і масових розстрілів запідозрених у сприянні російській армії. Тисячі українців опинилися в концентраційних таборах: Таллергофі, Терезієнштатді та ін. Відступ російської армії призвів до еміграції багатьох москвофілів до Росії, де багато з них розчарувалися в ідеології М., і пізніше брали активну участь в українських національно-визвольних змаганнях 1917-21.

Нечисельні прихильники М. у самій Галичині у 1920-30-х рр. або перейшли на комуністичні, прорадянські позиції, або ж остаточно скомпроментували себе співпрацею з польською адміністрацією. Деякі міцнішими були позиції М. у міжвоєнний період на Лемківщині й Закарпатті, але й там у кін. 1930-х рр. переміг український національно-державний курс. До цього часу впливи М. залишаються помітними у середовищі української еміграції в США і Канаді.

О. Турій (Львів).

МОСКОВСЬКІ СТАТТІ 1665 - міждержавний договір, підписаний у Москві 11(21).10.1665, за ін.дан., 12(22). 10.] між

гетьманом І. Брюховецьким і московським урядом. М.с. значно обмежували політичні права України, посилювали її військово-адміністративну і фінансову залежність від московського уряду. За М.с. українські міста і землі переходили під безпосередню владу московського царя. Гетьманському уряду заборонялось вступати в дипломатичні зносини з іноземними державами. Обмежувалось право вільного обрання гетьмана, вибори якого мали проходити лише з дозволу царя і в присутності

московських послів (гетьманські клейноди забирались у війська аж до інвеститури нового гетьмана. Збільшувалась кількість московських військ в Україні, причому український уряд зобов'язувався постачати їм безкоштовно харчі. Військові гарнізони розміщувались тепер крім головних полкових міст і в Полтаві, Кременчуці, Новгороді-Сіверському, Каневі і навіть на Запоріжжі (у фортеці Кодак). Збирання податків з українського населення (за винятком козаків) покладалося на московських воєвод і всі збори мали йти у царську казну. Українська Церква переходила у підпорядкування Московському Патріарху. Фактично лише козацький стан зберігав свої автономні права. М.с. забороняли використання в Гетьманщині фальшивих грошей, якими насильно розплачувались на українських землях московські військові та повідомляли про повернення королівських грамот на Магдебурське право українським містам (забрані за наказом царя), зокрема Києву, Переяславу, Ніжину, Каневу, Чернігову, Почепу, Гадячу, Стародубу, Остру та ін. М.с. викликали величезне обурення серед усіх верств українського суспільства і стали головною причиною антимосковського повстання у Гетьманщині, а згодом і загибелі самого гетьмана І. Брюховецького.

МОТОВИЛІВСЬКИЙ БІЙ 1918-бій між гетьманськими частинами П. Скоропадського і військами Директорії УНР 18.11.1918 у р-ні ст. Мотовилівки на Київщині. 13.11.1918 на зборах представників всіх політичних партій, які входили до складу *Українського Національного Союзу*, делегатів від Січових Стрільців, залізничних організацій і Селянської Спілки було сформовано Директорію УНР. В ніч з 14 на 15.11.1918 Директорія УНР розповсюдила відозву, в якій закликала український народ до повстання проти гетьмана П. Скоропадського. Збройне повстання розпочалось 16.11.1918 виступом Січових Стрільців у Білій Церкві. 17.11.1918 передові частини війська Директорії УНР розпочали з Фастова наступ на Київ. Гетьманське командування для утримання Києва перекинуло в р-н Фастова значні військові сили (офіцерський батальйон, гетьманська гвардія, сердюцький полк, кінна сотня, гарматна батарея і бронепоезд) під командуванням ген. Святополка-Мирського. Вранці 18.11.1918 у р-ні залізничних станцій Мотовилівка і Василівці стрілецькі частини вступили в бій з гетьманськими військами. Бій тривав цілий день. Надвечір стрілецькі частини під командуванням сот. О. Думіна прорвали праве крило оборони противника і захопили Васильків. Гетьманські війська, зазнавши значних втрат, відступили в напрямі Києва. Внаслідок перемоги військ Директорії УНР у М.б. через деякий час на території України було встановлено владу Директорії, відновлено *Українську Народну Республіку*.

МОЧУЛЬСЬКИЙ ІВАН (рр. н. і см. невід.) -кошовий отаман Олешківської Січі (1719). Вів переговори з гетьманом П. Орликом про можливість спільної боротьби проти московського панування в Україні та зобов'язувався зібрати для військового походу 30-ти тисячне військо.

МОШИНСЬКИЙ ЄВГЕН (р. н. невід. -29.7.1925) - український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. У 1918-20 - начальник Головної Військово-Судової Управи і Головний Військовий Прокурор УНР. Похований у Луїнінці на Поліссі.

МСТИСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ (Хоробрий; р. н. невід. - п. 1036) - князь тмутараканський і чернігівський. Син київського князя *Володимира Святославича* і полоцької княжни Рогніди. В 988 М.В. отримавши від батька в уділ Тмутаракань (на місці сучасної Тамані, Росія), став засновником самостійного Тмутараканського князівства. У 1016 вів боротьбу з хозарами, а в 1022 підкорив касогів. У 1023 за допомогою хозар і касогів зайняв Черніго-Сіверську землю. Розбив війська свого брата *Ярослава Мудрого* в *Листвинській битві 1024*. Після перемоги М. В. сам запропонував укласти мирну угоду 1026, за умовами якої став князем Чернігівської землі. В 1031 здійснив разом з Ярославом похід у Польщу, допомагаючи йому відвоювати Червенські міста. Після смерті М.В. його земельні володіння знову увійшли до складу Київської держави. В Тмутаракані побудував церкву, в Чернігові заклав Спаський собор, в якому і був похований.

МСТИСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ (Великий; 1.6.1076-14.4.1132)- Великий князь Київський (1125-32). Старший син *Володимира Мономаха* і Гіти - дочки англійського короля Гаральда І. В 1088-93 і 1095-1117 - князь новгородський, 1117-25 - князь переяславський і співправитель Володимира Мономаха у Києві. В 1096 розбив війська чернігівського князя Олега Святославича і примусив його взяти участь у *Любецькому з'їзді 1097*. М.В. брав участь у воєнних походах на половців в 1093, 1107 і 1111. В 1113 і 1116 здійснив два успішні походи на естів. Після смерті батька продовжував зміцнювати великокнязівську владу та успішно обороняв державу від зовнішніх ворогів. У 1129 підкорив половецьких князів і поставив у Полоцьку князем свого сина Ізяслава. В 1031 воював з литовцями. За М.В. Київська держава посідала вагоме міжнародне становище, про що свідчать династичні зв'язки київського князя з рядом західно-європейських королівських дворів (сам М.В. був одружений з шведською принцесою Христиною, дочка М.В. -Інгеборга видана заміж за норвезького принца Канута II, друга дочка - Мальфрідь була одружена з норвезьким королем Сігурдом II, пізніше з королем Данії Еріком-Емуном, третя дочка -Ірина була в шлюбі з грецьким царевичем Андроніком, четверта дочка- Єфросинія була дружиною угорського короля Гези II. Після смерті М. В. Київська держава остаточно розпалася на окремі політичне незалежні князівства.

МСТИСЛАВ ІЗЯСЛАВИЧ (р. н. невід. -13.4.1170) - великий князь Київський [1167 (або 1168) - 1170]. Син

київського князя *Ізяслава Мстиславича*. В 1151-54 - князь переяславський, з 1154 - князь волинський. Брав участь у війнах батька з чернігівськими князями та вла-димиро-суздальським князем Юрієм Долгоруким. В 1152 двічі розбив половецькі орди. Закріпившись на Волині, повів боротьбу за володіння Києвом. В 1160 здобув місто і посадив на київський престол свого дядька смоленського князя Ростислава Мстиславича. Після його смерті, став Великим князем Київським. В 1068 спільно з ін. князями розгромив половецькі кочовища над Ореллю і Снопородом. В березні 1169 обороняв Київ від військ князя *Андрія Боголюбського*, але був змушений залишити місто і відступити на Волинь. В 1170 знову зайняв Київ. Помер у Володимирі-Волинському.

МСТИСЛАВ МСТИСЛАВИЧ УДАТНИЙ (Мстислав Галицький; р. н. невід. - п. 1228) -князь, полководець і політичний діяч. Князь торопецький (з 1206; за ін. дан., з 1209), новгородський (1210-15 і 1216-18), галицький (1219-27), торчеський (1203-06, за ін. дан., 1203-09; 1227-28). Прозваний Удатним за військову доблесть. В 1193 і 1203 брав участь у походах українських князів проти половців. В 1212 і 1214 М.М.У. здійснив вдалі походи на чудь (естів) і проти лівонських рицарів. Вів боротьбу з влади-миро-суздальським князем Всеволодом Юрієвичем Велике Гніздо і в 1216 розгромив його війська на р. Липиці. В 1219 запрошений боярами князувати у Галицьку землю. Проте незабаром наступ об'єднаних польсько-угорських сил примусив М.М.У. залишити Галич. Уклавши воєнний союз з володимиро-волинським князем *Данилом Романовичем Галицьким*, половецьким ханом Котянном і половцями М.М.У. 23.5.1221 розгромив угорські війська на чолі з Коломаном біля Галича і повернувся на галицький престол. Був організатором походу українських князів проти монголо-татар у 1223. Під час битви на *Калці* М.М.У. очолював авангард князівських військ. У 1227 видав свою дочку Марію заміж за угорського королевича Андрія Андрійовича, якому згодом передав всю владу над Галицькою землею. В 1227-28 князував у Торчеську.

МСТИСЛАВ РОМАНОВИЧ [р. н. невід. - п. 31.5; з а ін. дан., 16.6. 1223] - Великий князь Київський (з 1212). Син князя *Романа Ростславича*. З 1197 - князь смоленський, з липня 1212 -Великий князь Київський. Разом з галицьким князем *Мстиславом Мстиславичем Удатним* став одним з організаторів наради українських князів у Києві перед першим походом на монголо-татар. Загинув у битві на *Калці*.

МУДРИЙ ВАСИЛЬ (19.3.1893.- 19.3.1966) -український громадсько-політичний діяч, журналіст, дійсний член Наукового Товариства ім. Т. Шевченка (з 1958). Н. у Вікні Скалатського повіту у Галичині (тепер Тернопільська обл.). Навчався у Львівському ун-ті. М. був членом Українського Студенського Союзу і "*Академічної Громади*" у Львові. В 1918 обраний до складу Проскурівського земства, очолював відділ освіти, а з 1920 - повітову адміністрацію. В 1921 повернувся до Львова. На поч. 1920-х рр. був одним з активних організаторів і працівників *Львівського (таємного) Українського Університету*, в 1921-25 - секретар навчального закладу. У 1921-31 - член Головної управи товариства "*Просвіта*", в 1925-31 - генеральний секретар з 1932 - заступник голови товариства. В 1927-39 - головний редактор газети "*Діло*" (в 1936-39 його фактично заступала редколегія І. Кедрин-Рудницький, І. Німчук, В. Кузьмович). У серед. 1920-х рр. М. виступив одним із засновників, а згодом став провідним членом *Українського Національно-Демократичного Об'єднання*, автор програми партії. У 1928-35 - заступник голови УНДО, з 1935 - голова об'єднання. В травні-липні 1935 М. від імені УНДО вів переговори з польськими політичними колами (міністр внутрішніх справ З. Косцялковський і львівський воєвода В. Біліна-Пражмовський) про досягнення компромісу в українсько-польських відносинах. Виступив одним з ініціаторів (разом з В. Целевичем і О. Луцьким) політики "*Нормалізації*" українсько-польських відносин у *Західній Україні*. У вересні 1935 М. обраний віце-маршалком польського сейму, очолював Українську Парламентську Репрезентацію. Після розвалу Польської держави в 1939 залишився у Кракові (до 1941), потім переїхав у Львів. З червня 1941 виходив до складу Українського Народного Комітету (секретар Комітету) співпрацював з газетою "Ідея і Чин". У липні 1944 на установчих зборах *Української Головної Визвольної Ради* обраний віце-президентом Ради (президент К. Осмак). З 1945-48 перебував в Німеччині, де відновив діяльність УНДО. В 1949 переїхав до США. В 1953-66 - ексекютивний (виконавчий авт.) директор Українського Конгресового Комітету Америки. Помер у Нью-Йорку. Автор розвідки про боротьбу за українізацію університету у Львові - "Боротьба за огнище української культури в західних землях України" (1923), праць "Український Університет у Львові. 1921-24" (1948), "І. Франко, як громадський діяч" (1957) та ін.

МУЖИЛОВСЬКИЙ СИЛУЯН АНДРІЙОВИЧ (Сильван; р. н. невід. - п. можливо, грудень 1654) - український державний діяч, визначний дипломат. Відомостей про його походження та життя до поч. *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57* не збереглося. В 1648-49 був писарем *Генеральної Військової Канцелярії*. Виконував найважливіші дипломатичні доручення гетьмана Б. Хмельницького. На поч. серпня 1648 виїхав з М. Кривою у Молдавію для встановлення дипломатичних відносин між Україною і молдавським господарем В. Лупулом. У березні 1649 М. супроводжував перше посольство від московського царя. В серпні 1649 вів у Литві переговори з литовським князем Я. Радзивіллою про умови укладення українсько-польсько-литовського перемир'я. В 1651 на чолі дипломатичної місії був відряджений до Стамбулу, але по дорозі потрапив у польський полон, де пробув два роки. В першій пол. 1653 разом з К. Бурляєм очолював українські посольства до московського царя *Олексія Михайловича* та шведської королеви Христини. Восени 1653 М. спільно з Г. Лесницьким та І. Виговським вів переговори з *Кримським ханством*. У 1654 був призначений ніжинським полковим суддею. Загинув у грудні 1654 під час суперечки з ніжинським полковником І. Золотаренком. За ін. дан., ще в 1657 перебував на дипломатичній службі у гетьмана І. Виговського.

МУРАВИЙОВ МИХАЙЛО (25.9.1880 -11.7.1918) - більшовицький військовий діяч, полковник Червоної гвардії. Н. у Бурдоково Комстромської губернії (тепер Росія). В 1901 закінчив Казанську юнкерську школу. За вбивство товариша засуджений до 1,5 року у штрафній частині і позбавлений офіцерського звання. Учасник Першої світової війни 1914 -18. У 1917 став членом партії есерів. У січні 1918 очолював більшовицькі частини, які брали участь в захопленні Харкова, Полтави і Києва на поч. українсько-більшовицької війни 1917-21. 4.11.1918 у Дарниці під Києвом видав наказ про "безпощадне знищення всіх офіцерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції". Слідуючи цьому наказу, більшовицькі війська розстріляли у Києві бл. 5 тис. жителів, тероризували українське населення. Влітку 1918 -командуючий більшовицькими військами Східного фронту. В липні 1918 приєднався до виступу лівих есерів. Розстріляний більшовиками у Сибірську. За іншими дан., дезертирував з більшовицької армії та згодом покінчив життя самогубством.

МУРАВИЙОВ-АПОСТОЛ ІВАН МАТВІЙОВИЧ [1770 - 12(24).3.1851.] - письменник, перекладач, державний діяч. Внук (по материнській лінії) гетьмана Лівобережної України Д. Апостола. Н. у Москві. В 1801 дістав право іменуватись Муравйовим-Апостолом і володіти маєтками *Апостолів* на Миргородщині. Батько декабристів І., М. та С. Муравйових-Апостолів. З 1784 служив у колегії закордонних справ, в 1796-1805 перебував на дипломатичній службі за кордоном (посол у Гамбурзі, Копенгагені та Мадриді). Після виходу в 1806 у відставку поселився у с. Хомутці (тепер Миргородського р-ну Полтавської обл.); з 1826 до кінця 1840-х рр. проживав у Франції. Останні роки життя провів у Петербурзі, де і помер. Займався науковою і літературною діяльністю: перекладав твори зарубіжних авторів, написав "Подорож по Тавриді в 1820 р." (1823) - одну з перших праць з історії та географії Криму.

Т. Полещук (Львів).

МУРАВИЙОВ-АПОСТОЛ ІПОЛІТ ІВАНОВИЧ [1806 - 3(15).1.1826] - декабрист, брат Сергія та Матвія Муравйових-Апостолів. Н. у Петербурзі. Здобув добру освіту. 13(25).12.1825 М.-А. був відряджений Північним товариством декабристів в Україну, щоб повідомити про початок повстання в Петербурзі і домовитись з Південним Товариством про спільні дії. Дізнавшись про поразку повстання в Петербурзі, разом з братами взяв участь у повстанні Чернігівського полку. 3(15).1.1826 в бою під с. Ковалівкою (тепер Васильківського р-ну Київської обл.) з каральним загоном ген. Гейсмара був поранений і застрелився, щоб не потрапити до рук противника.

Т. Полещук (Львів).

МУРАВИЙОВ-АПОСТОЛ МАТВІЙ ІВАНОВИЧ [25.4(6.5). 1793 - 21.2(5.3)1886.] - декабрист, син І.М.Муравйова-Апостола, брат І. та С. Муравйових-Апостолів. Виховання отримав в приватних пансіонах Гамбурга і Парижа. З 1809 навчався в Петербурзькому Інституті інженерів шляхів. В 1812 розпочав службу в армії (підпрапорщик). Брав участь у російсько-французькій війні 1812 та закордонних походах російської армії. Після повстання Семеновського полку, де він служив, в 1820 був переведений в Полтаву. Був ад'ютантом малоросійського генерал-губернатора М. *Рєпніна*. У 1823 в чині підполковника вийшов у відставку. М.-А. брав активну участь у створенні "Союзу Порятунку" (1816), член "Союзу Благоденства" (1818) та *Південного Товариства Декабрист* (1821). Протягом травня 1823 - серпня 1824 за дорученням Південного Товариства вів у Петербурзі переговори про об'єднання Південного і Північного Товариства. Був учасником повстання Чернігівського полку. Заарештований в січні 1826 і засуджений до смертної кари (згодом замінена 20-річною, пізніше - 15-річною каторгою). З 1836 жив в Ялуторовську. Після амністії в 1856 повернувся з Сибіру і оселився в Московській губернії. За три роки до смерті продиктував свої "Спогади".

Т. Полещук (Львів).

МУРАВИЙОВ-АПОСТОЛ СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ [28.9.(9.10)1876 - 13(25).7.1826] - один з керівників декабристського руху в Україні. Син І. Муравйова-Апостола, брат І. та М. Муравйових-Апостолів. Початкову освіту і виховання здобув у приватних пансіонах Гамбурга і Парижа. Після закінчення в 1811 Петербурзького інституту інженерів шляхів сполучення в чині прапорщика розпочав службу в армії. В 1812-14 брав участь у воєнних діях проти наполеонівської армії. В 1814 -ад'ютант генерала М. Ранєвського. З 1815 служив в Семеновському полку, після повстання якого в 1820 переведений до Чернігівського плотного полку. Один із засновників "Союзу Порятунку" (1816), член"Союзу Благоденства"(1818). В 1823 разом з М. Бестужевим-Рюміним очолював Васильківську управу Південного Товариства. В 1823 встановив зв'язок між Південним Товариством і Польським Патріотичним Товариством. У вересні 1825 активно сприяв приєднанню Товариства Об'єднаних Слов'ян до Південного Товариства. Брав участь у з'їздах і нарадах декабристів у Києві, Тульчині та Кам'янці (1822-25). Підтримував програму "*Руської Правди*", складену П. *Пестелем*, був прихильником повалення самодержавства шляхом військової революції та встановлення в Росії республіканського ладу. Висунув плани організації революційної повстанської армії (відомі під назвами "Бобруйської змови", 1823 і "Білоцерківської змови", 1824-25). 29.1.1825 (10.1.1826) підполковник М.-А. очолив повстання Чернігівського полку. У співавторстві з М. Бестужевим-Рюміним склав революційну прокламацію "Православний катехізіс" (популярний виклад програми Південного Товариства), яку вони читали перед солдатами. 3(15). 1.1826 після бою біля с. Ковалівки Васильківського повіту Київської губернії з каральним загоном генерала Гейсмара тяжко поранений М.-А. був заарештований. Вироком царського суду разом з ін. керівниками руху повішений 13(25).7.1826 у Петропавловській фортеці.

Т. Полещук (Львів).

МУРАВСЬКИЙ ШЛЯХ - один з найважливіших стратегічних шляхів 16-18 ст., який пролягав з Пд. України на північ до кордону з Московською державою. М.ш. починався з Перекопу, йшов на Пн. між верхів'ями річок Молочні Води і Кінські Води, перетинав річки Вовчі Води, Самару, Орель. Далі проходив через територію Харківського і Охтирського полку поблизу міст Коломака і Валок. Між верхів'ями річок Околу, Ворскли, Сіверського Дінця і Сейму М.ш. з'єднувався з Ізюмським шляхом, а біля м.Ливни з *Кальміуським шляхом* і далі простягався до м. Тули у Московії. М.ш. користувалися загонами кримських і ногайських татар під час грабінницьких наскоків на Лівобережжю і Слобідську Україну. Після спорудження в кін. 17 ст. кількох укріплених пунктів, татари припинили вторгнення в Україну по М.ш. і він поступово перетворився на торговельний шлях.

М. Пасічник (Львів).

МУРАШКО АНДРІЙ (р. н. невід. - п. 1674) -український військовий діяч доби *Хмельниччини* та *Руїни*. Походив з шляхетського роду на Київщині. В 1658 - наказний полковник білоруський. Очолював охотницькі полки під час правління гетьманів Д. *Многогрішного* та І. *Самойловича*. Загинув під час оборони м. Лодижина (тепер Тростянецького р-ну Вінницької обл.) від татарсько-турецьких військ.

МУРАШКО МИКОЛА ІВАНОВИЧ [8(20). 5.1844-9. (22).9.1909]-український живописець, відомий педагог, громадський діяч. Н. у м. Глухові. У 1863-68 навчався в Петербурзькій АМ. В 1869 переїхав до Києва, де викладав малювання у навчальних закладах міста. В 1875 заснував приватну рисувальну школу, яка відіграла важливу роль в розвитку образотворчого мистецтва і художньої освіти в Україні. В цій школі здобули художню освіту багато відомих художників, зокрема, І.Іжакевич, В. Замирайко, Ф. Красицький, О. Мурашко. З 1901 М. жив у с. Бучі біля Києва, де і помер. Художні твори: "Мотив околиць Києва" (1879), "Осінь", "Над Дніпром"(1880-90-ті роки), "Крим" (1892), "Український пейзаж" (1896), портрети Т. Шевченка (1864-67), П. Могили (1868), М. Г.(1906) та ін. Автор книги "Спогади старого вчителя" (1907-09), численних статей і рецензій у пресі, в яких частково виклав свої мистецькі і педагогічні погляди ("Враження шкільної виставки" (1883), "Про деякі віяння в педагогіці мистецтва" (1898).

МУРАШКО ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ [26.8(7.9)1875 - 14.6.1919] - визначний український живописець, педагог і громадський діяч. Н. у Києві в сім'ї іконописного майстра. Небіж (племінник - авт.) М. *Мурашка*. Художню освіту здобув у Київській малювальній школі М. Мурашка. В 1894-1900 удосконалював слов'янського художника і педагога А. Ажбе. У 1902-04 працював в Парижі, де створив цикл картин "Парижанка", "Паризьке кафе" (1902), "На вулицях Парижа", "Біля кафе" (1902-03). В 1904-07 жив у Петербурзі, з 1907 - у Києві. Викладав у Київському художньому училищі (1909-12) та у власній мистецькій студії, яку відкрив у Києві спільно з А. Крюгер-Праховою. М. був членом Нового товариства художників (1904-15) та Товариства пересувних художніх виставок (з 1916). В 1917 М. став одним з основоположників і перших професорів Української Академії Мистецтв у Києві. Загинув в Києві при нез'ясованих обставинах. Творчість М. здобула широке визнання, його твори експонувались в Парижі, Мюнхені, Кьольні, Амстердамі, Дюссельдорфі, Римі та ін. містах Європи. М. - автор жанрових картин "Похорон кошового" (1900; для центральної постаті позував М. Старицький), "Благовіщення", "Карусель" (1908), "Неділя" (1909), "Недільний день" (1910), "Селянська родина" (1914), "Пралю" (1914), "Тихе горе" (1914), "Продавщиці квітів" (1917), портретів - "Дівчина в червоному капелюсі" (1902-03), Я. Станіславського (1906), М. Мурашка (1907) та "Автопортрету" й ін. Значна кількість творів митця знаходиться в музеях та колекціях Амстердаму, Нью-Йорку, Будапешту, Женеви.

МУСОКІЙ (2 пол. 6 ст.) - цар антив. Відомості про М. містяться у праці візантійського історика Феофілакта Сімокатти "Історія". Брав участь у війнах, які анти вели на Балканах проти *Візантії*. Після загибелі Ардагаста очолював слов'янське військо у Подунав'ї. Ряд дослідників ототожнюють М. з *Маджаком*.

МУХИ ПОВСТАННЯ 1490-1492 - народне повстання в Галичині та Буковині проти польської влади. Повстання почалося у 1490 в Коломийському повіті на *Покутті*. Незабаром охопило Пн. Буковину, Галичину, Зх. Поділля, Очолив постанський рух селянин Муха. Загін повсталих, який нараховував до 10 тис. чол., здобув Снятин, Коломию, Галич і вирушив на Львів. Занепокоєний успіхами повстанського війська, польський уряд створив ополчення шляхти Руського воеводства. Польський король *Казимир IV Ягеллончик* найняв для походу проти повсталих пруський війська. Влітку 1490 біля Рогатина основні сили повстанців були розбиті королівськими військами. Невеликий загін повсталих на чолі з Мухою відступив на Покуття в р-ні Коломиї і Снятина, а потім до Пн. Буковини. Навесні 1491 повстанський рух очолив А. Боруля (за деякими дан. під цим ім'ям виступав Муха). Сутички з польськими військами тривали протягом 1491-92 на Покутті. В 1492 під Галичем загін шляхти напав на повсталих і розсіяв їх. Муха був схоплений і ув'язнений у тюрмі в Кракові, де незабаром помер від катувань.

М'ЯСКОВСЬКИЙ ВОЙЦЕХ (р. н. невід. - п. 1650)- польський дипломат, стольник подільський (з 1625), підкоморій львівський (з 1637). В лютому 1649 разом з А. *Кисілем* входив до польської урядової комісії, що вела у Переяславі переговори з Б.*Хмельницьким* і козацькою старшиною. Залишив щоденник з описом цих переговорів, який є цінним джерелом з дипломатичної історії національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького. Щоденник вперше опублікував Ю. Немцевич (1822).

Я. Ісасевич (Львів).

Н

НАВРОЦЬКИЙ ВОЛОДИМИР (псевд. Онисим, 18.11.1847- 16.3.1882) -український вчений-економіст, статистик і публіцист. Н. у с. Котузів Бережанського повіту в Галичині (тепер Тереховлянського р-ну Тернопільської обл.). Під час навчання у Станіславській гімназії разом з О. *Терлецьким* очолював студентську громаду. В 1866-71 навчався на юридичному ф-ті Львівського ун-ту, брав активну участь у народовецько-му русі у Львові, тісно співпрацював з товариством "*Просвіта*". За національну діяльність був висланий польською владою до Жешува, звідки дописував до українських газет у Львові і російських ліберальних газет. Один з ідеологів "органічної праці на користь народу". Зібрання його праць видав І. Франко у 1884.

Д. Кушплір (Львів).

НАВРОЦЬКИЙ ОСИП (24.3.1890 - 6.8.1972) -український політичний діяч. Н. у Голгочах побл. Підгаєць (тепер Тернопільська обл.). У 1900-08 навчався в Бережанській гімназії. В 1913 Н. закінчив юридичний ф-т Львівського ун-ту. Під час навчання в ун-ті очолював Український Студентський Союз (1912-13). Учасник Першої світової війни 1914-18, служив у Легіоні *Українських Січових Стрільців*. З 1914 - стрілець у сотні В. Дідушка, брав участь у боях в Карпатах. У 1915 - хорунжий, командант чети в сотнях О. Левицького і Д.Вітовського. У вересні 1916 як командант сотні потрапив у російський полон під Потуторами. Після звільнення з полону повернувся в Галичину. Брав участь в українсько-польській війні 1918-19, був поручником, згодом сотником *Української Галицької Армії*, пізніше-квартирмейстером Херсонської дивізії Армії УНР. На поч. 1920-х став одним з співзасновників *Української Військової Організації*, в 1920-26 -член Начальної Команди УВО (до 1921 виконуючий обов'язки голови колеґії УВО). Належав до *Української Радикальної Партії*, з 1920 - член головної управи УРП. У 1921-23 був ув'язнений у польській тюрмі. В кін. 1920-30-х рр. - один з керівників видавництва "Червона Калина" та товариства "*Рідна Школа*". В роки гітлерівської окупації західноукраїнських земель у 1940-42 -голова Українського Допомогового Комітету в Криничі (Лемківщина). В 1943-45 - начальник канцелярії Військової Управи *Дивізії "Галичина"*. З 1948 жив в еміграції у Канаді. До 1962 очолював канцелярію Українсько-Канадського Комітету. Помер у Вінніпегу (Канада).

НАГАЄВСЬКИЙ ІСИДОР (21.6.1908 -7.5.1989) - український греко-католицький священник, історик. Н. у Поліцях Чортківського повіту на Галичині. За участь в українському національному русі був ув'язнений в польському концентраційному таборі *Берега Картузька*, згодом - в'язень радянських і гітлерівських тюрем. У 1943-45 - капелан *Дивізії "Галичина"*. В 1945-47 перебував в таборах для військовополонених на Заході. Емігрував у США. З 1953 - доктор філософії *Українського Вільного Університету* у Мюнхені, пізніше - професор Українського Католицького університету в Римі. Н. -автор історичних праць ("Кирило-Мефодієвське християнство в Русі-Україні", 1954; "Рим і Візантія", 1956; "History of Ukraine", 1962; "History of Modern Ukrainian State, 1917-23", 1966), спогадів та ін.

НАДВІРНІ КОЗАКИ - військові формування, що утримувались польськими магнатами у 16-18 ст. в Україні. Існування формувань Н.к. веде свою традицію з часів *Київської Русі*, коли окремі удільні князі мали власні військові дружини. Після встановлення в Україні литовського панування багаті землевласники - князі та бояри - в залежності від розмірів землеволодінь, створювали військові загоны і були зобов'язані відбувати службу у -складі армії Великого князівства Литовського. Практика створення приватних військових формувань, які одержали назву надвірних, особливо поширились після люблінської унії 1569 та входження українських земель до складу Польщі. Складалися переважно із залежного населення і використовувалися для придушення виступів селян-кріпаків та городян приватновласницьких міст. Особливо великі загоны утримували магнати Вишневецькі, Острозькі, Потоцькі, Калиновські, Заславські, Даниловичі та ін. Інколи в них налічувалось по декількатисяч козаків. За несення військової служби Н.к. звільнялися від виконання повинностей, одержували грошову платню та земельні наділи. У Н. к. служили С. *Наливайко*, М. *Хмельницький* та ін. Часто Н.к. підтримували національно-визвольні повстання, переходили на сторону повсталих, а інколи й очолювали збройну боротьбу проти іноземного панування. Так, сотник Н.к. князів Любомирських Верлан керував гайдамацьким повстанням на Брацлавщині і Поділлі у 1734, а сотник Н.к. магнатів Потоцьких І. Гонга разом з М. *Залізняком* очолював національно-визвольне повстання *Коліївщини*. Військові формування Н.к. були ліквідовані у Лівобережній Україні за часів *Хмельниччини*, а у Правобережній Україні та Галичині - під час поділів *Речі Посполитої*.

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА (Наддніпрянщина) - умовний термін для позначення тієї частини українських етнографічних земель, які входили до складу Російської імперії, згодом -до *Української Народної Республіки* (без 30-УНР), до 1939 - в УСРР (з 1937 - УРСР).

НАЗАРУК ОСИП (31.8.1883 - 31.3.1940) -український громадсько-політичний діяч, журналіст і публіцист. Н. у м. Бучачі (тепер Тернопільська обл.). Навчався в Бучацькій і Золочівській гімназіях. В 1899-1902 виступав одним з організаторів таємних середньошкільних гуртків, зв'язаних із "Молодою Україною", і українського студентського руху в Галичині. В 1908 закінчив юридичний ф-т Віденського ун-ту. В 1904-05 очолював

роботу віденської "Січі", в 1906-07 - голова Львівської "Академічної Громади". З 1905 належав до *Української Радикальної Партії*, член головної управи УРП. Був співредактором, згодом редактором "Громадського Голосу". Під час Першої світової війни 1914-18 -голова пресової квартири Легіону УСС, організовував українське шкільництво та вів культурно-освітню роботу на Волині (1916) і на Поділлі (1918). В грудні 1918 - червні 1919 був керівником Головного управління преси й пропаганди в ранзі міністра уряду УНР. З 1918 - член Української Національної Ради. З червня 1919 керував роботою пресової квартири *Української Галицької Армії* і редагував газету "Стрілець", В 1920-22 - член уряду ЗУНР у Відні. З вересня 1922 до жовтня 1923 за дорученням цього уряду організував позичку Національної Оборони в Канаді. В цей період відійшов від соціалістичних ідей і став прихильником та пропандистом українського монархізму. Після переїзду в листопаді 1923 до США був одним з організаторів гетьманського руху в США і Канаді. В 1923-26 редагував тижневик "Січ" (виходив у Чикаго), у 1926-27 - редактор "Америки" (Філадельфія). В серпні 1927 повернувся до Львова, увійшов до проводу Української Християнської (згодом - Католицької) Організації, з січня 1928 очолював редакцію її газети "Нова Зоря". Був одним з організаторів і керівників *Української Народної Католицької Партії* (1930, згодом -Українська Народна Обнова). В 1937-39 - член *Контактного Комітету*, що діяв у Львові. Помер у Кракові. Н. - автор числених праць на суспільно-політичні теми ("Що то є суспільні кляси, боротьба кляс, буржуазія, пролетаріят і організація", 1907; "Що то є нарід або нація", 1911; "Військо і політика", 1919; "Греко-Католицька Церква і українська ліберальна інтелігенція", 1929; "Ідеологічні основи Української Католицької Народної Партії", 1931; "Вибір звання", 1934; "Жінка і суспільність", 1934; "Галичани й Велика Україна", 1936 ; "Значіння партій", 1939, "Замах на церкву", 1939 та ін.), з історії січового стрілецтва ("Над Золотою Липою", 1916; "Слідами УСС", 1916 та ін.), спогадів ("Рік на Великій Україні", 1919; "Галицька делегація в Ризі 1920 р.", 1930), історичних повістей ("Князь Ярослав Осьмомисл", 1918; "Роксоляна, 1930та ін.), подорожніх репортажів, публіцистичних статей тощо.

М. Швагуляк (Львів).

НАКАЗНИЙ ГЕТЬМАН -урядова особа в Україні у 17-18 ст., що тимчасово обіймала посаду гетьмана. Н.г. призначав сам *гетьман* або обирала *козацька старшина з генеральних старшин* або полковників. Н.г. виконував обов'язки гетьмана: під час козацького походу, коли в ньому не брав участь сам гетьман; у випадку тривалої відсутності гетьмана у зв'язку з війною чи участю в посольстві. У випадку смерті гетьмана або його усунення Н.г. виконував обов'язки до обрання нового гетьмана.

НАКАЗНИЙ ОТАМАН - тимчасова командна посада у Армії УНР у 1919-20. Призначав Н.о. Головний Отаман. Н.о. керував воєнними діями *Армії Української Народної Республіки* на фронті. Н.о. назначались генерали *О. Осецький та О. Греков.*

НАЛИВАЙКА ПОВСТАННЯ 1594-96 - національно-визвольне повстання в Україні під проводом С. Наливайка проти польських загарбників у 1594-96. В липні 1594, повернувшись з загоном козаків після походу в Молдавію проти турків, С. *Наливайко* закликав запорожців виступити проти польського панування в Україні. До повсталих приєднався загін козаків, очолених гетьманом Г. *Лободою*. В жовтні національно-визвольний рух охопив всю Брацлавщину, Київщину і Волинь. Козацьке військо, яке нараховувало 12 тис. чол., здобуло Гусятин, Канів, Бар, Луцьк та ін. міста. Навесні 1595 повсталі рушили на Волинь, а згодом - у Білорусію. В кін. 1595 і на поч. 1596 повстанський рух розгорнувся на Волині, Поділлі, Київщині, частково в Галичині. В Білорусію на допомогу повстанцям рушив козацький загін на чолі з гетьманом *Г.Шаулою*. В грудні 1595 польський уряд кинув на придушення повстання військові сили під командуванням *С.Жолкевського*. В кін. січня 1596 С. Наливайко з невеликим загоном (1500 чол.) відступив на Волинь, а звідти через уманські ліси до Білої Церкви. 23.3.(2.4).1596 загоны С.Наливайка, М. Шаули, Г. Лободи об'єднались під Білою Церквою, де розгромили передові підрозділи шляхетських військ. В урочищі Гострий Камінь біля Трипілля відбулася вирішальна битва. Після жорстокого бою повстанці були змушені відступити на Лубенщину. Проте шлях відступу далі був відрізаний новими коронними коругвами. Навесні 1596 на р. Солониці під Лубнами (тепер Полтавська обл.) повстанці були оточені переважаючими силами польського війська. Майже два тижні героїчно оборонялися козаки. С. Жолкевський пообіцяв реєстровцям амністію, якщо вони складуть зброю. Довідавшись про переговори козацької старшини з С. Жолкевським, повстанці запідозрили Г. Лободу у зраді й вбили його. Але частина старшини 28.5(7.6).1596 підступно схопила С. Наливайка, М. Шаулута інших керівників повстання і видала їх полякам. Під час переговорів польське військо зненацька напало на козацький табір. Тисячі повстанців, їхніх жінок і дітей було вбито. Тільки невеликий загін козаків на чолі з К. Кременським зумів вирватися з оточення і відступив на Запоріжжя. С. Наливайка та ін. шістьох ватажків повстання було відправлено до Варшави, де 11.4.1597 після нелюдських тортур їх стратили.

НАЛИВАЙКІВЦІ - українські військові частини, які носили ім'я С. Наливайка. Входили до складу Армії УНР. Восени 1917 у Білорусії був створений курінь імені С. Наливайка та полк ім. Наливайка в Дарниці біля Києва. В лютому 1918 цей полк увійшов до складу *Окремого Запорізького Загону*. В 1919 до складу Запорізького Корпусу входив полк ім. С. Наливайка, а в 1920 у складі Першої Запорізької стрілецької дивізії був курінь ім. С. Наливайка. Командував полком, пізніше куренем ім. С. Наливайка полк. М.Пирогів.

НАЛИВАЙКО ДЕМ'ЯН (Даміан; у 1550-х рр. -п. 1627) - український церковно-освітній діяч, письменник. Н. у Гусятині (тепер Тернопільська обл.). Брат С. *Наливайка*. Закінчив Острозьку школу. З 1589 служив священником кн. К.Острозького і викладав в *Острозькій Академії*. Брав участь у Наливайка повстанні 1594-

96. Під час *Берестейського собору 1596* виступав проти укладення унії з Римом. Був управителем друкарні в Дерманському монастирі (1602-05), згодом -священника Острозі (1607, 1612). Належав до Острозького літературного гуртка, в який входили видатні українські культурно-освітні діячі, зокрема, Г. *Смотрицький*, В. Суражський, Х. Бронський, Клирик Острозький та ін. Помер в Острозі (тепер Рівненська обл.). Н. - автор "Проповідей про Івана Златоустого" (1607), "Октоїх, сиріч осмогласник" (1603-04), "Лікарство наоспалий усмисл человекий" (1607), віршів та передмов до перекладів, що видавались у Дермані та Острозі.

НАЛИВАЙКО СЕВЕРИН (бл. 1560-11.4.1597)-козацький ватажок кін. 16ст., керівник козацького повстання 1594-1596 в Україні і в Білорусі. Н. у Гусятині (тепер Тернопільська обл.) у родині ремісника-кушніра. В молоді роки перебував на Запоріжжі, брав участь у походах запорожців проти турків і татар. Згодом служив, як сотник надвірної хоругви, у князя К. *Острозького*. В 1594 Н. залишив службу і організував на *Брацлавщині* загін нереєстрованих козаків. Влітку 1594 козацький загін здійснив вдалий похід у Молдавію проти турків і татар, захопивши зброю та коней. Отримавши військову допомогу із Запорізької Січі, Н. у жовтні 1594 очолив народне повстання на Брацлавщині (див. *Наливайка повстання 1594-96*). Після запеклих боїв з польськими військами у *Правобережній Україні* і в Білорусії повстанці, керовані Н., були змушені відступити у *Лівобережну Україну*. Навесні 1596 біля м. Лубен на р. Солониця козацьке військо оточила польська армія. Після двох тижнів оборони під час заколоту було вбито одного з керівників повстання Г. *Лободу*, а 28.5.(7.6.). 1596 підступно схоплено і видано полякам Н., Г. *Шаулу*, Шостака та ін. керівників повстання. 11.4.1597 Н. після страшних тортур було страчено (четвертовано) у Варшаві.

НАМІСНИЦТВО - 1) Найвища адміністративно-територіальна одиниця місцевого управління. Запроваджена "Установленням про губернії" (1775), Було утворено 34 Н., в тому числі на території України: Харківське (1780), Київське і Чернігівське (1781), Катеринославське (1783), Брацлавське, Подільське і Волинське (1793). Очолював Н. намісник, що мав надзвичайні повноваження від царя і на якого покладалося здійснення урядових, військових справ та адміністративного, судового, поліцейського і фінансового управління. За указом "Про новий поділ держави на губернії" 1796 Н. було ліквідовано. 2) Орган місцевого управління, запроваджений в 1849 у 9 австрійських коронних краях, у т.ч. у Галичині. Очолював Н. призначений імператором намісник. Майже всі галицькі намісники (11 з 17) були польські магнати, які вороже ставилися до українського населення краю. Галицьке Н. поділялось на департаменти, кількість яких протягом другої пол. 19 ст. коливалась від 8 до 17. На поч. 20 ст. їх кількість зросла, і в 1908 галицьке Н. налічувало 24, а в 1912 - 37 департаментів. При Н. існувало чимало інших різних установ, безпосередньо йому підлеглих, через які воно здійснювало як акти центральних органів влади та управління, так і свої власні директиви. Н. припинило свою діяльність у жовтні 1918 в зв'язку з перемогою національно-демократичної революції в Галичині і створенням *Західно-Української Народної Республіки*.

В. Кульчицький (Львів).

НАПОЛЕОН І БОНАПАРТ (Наполеон Бона-парт; 15.8.1769-5.5.1821)-видатний французький полководець, політичний і державний діяч, перший консул Французької республіки (1799-1804), імператор Франції (1804-1814 і березень-червень 1815). Н. в Аяччо на о. Корсіка.

В 1779-84 і 1784-85 навчався у військовому коледжі в Брієнні та військовій школі у Парижі. З жовтня 1785 розпочав службу в армії в чині молодшого лейтенанта артилерії. Перебуваючи під впливом ідей Великої Французької революції, в 1792 вступив у Якобінський клуб. У грудні 1793 за розробку плану здобуття Тулону, який захопили монархісти і англійські війська, дістав чин бригадного генерала. 5.10.1795 Наполеон придушив монархістський заколот в Парижі. В 1796-97 командував французькою армією, що розгромила сардинські та австрійські війська в Італії. В 1798-1801 за ініціативою і під безпосереднім керівництвом Наполеона (1798-99) була зроблена невдала спроба завоювання французькими військами Єгипту. Після повернення з Єгипту до Франції (серпень 1799), Наполеон при підтримці промислової буржуазії здійснив 10-11.11.1799 (18 брюмера VIII року) державний переворот, який встановив режим консульства. З 18.5.1804 - імператор Франції. У внутрішній політиці проводив заходи спрямовані на зміцнення французької держави. Ліквідувавши самоуправління, запровадив систему префектів, мерів та їх підлеглих, які призначалися зверху. В економічній політиці сприяв розвитку промисловості та торгівлі. За особистою участю Н. І Б. були розроблені цивільний (1804), торговельний (1807) і кримінальний (1810) кодекси. В зовнішній політиці Н. І Б. прагнув забезпечити воєнно-політичну і економічну гегемонію Франції в Європі, здобути перемогу в боротьбі з Великобританією за світове торговельне і колоніальне панування. В ході воєн з антифранцузькими коаліціями держав (в різні періоди в коаліціях брали участь Австрія, Великобританія, Прусія, Росія, Швеція) французька армія під командуванням Н. І Б. здобула перемоги під Маренго (1800), Аустерліцом (1805), Йеною (1806), Ваграмом (1809), внаслідок яких територія наполеонівської імперії охоплювала фактично всю Західну і Центральну Європу. В червні 1812 Н. І Б. розпочав похід у Росію, який завершився невдачею і майже повною загибеллю його армії. Західна Волинь (Ковельський, Володимирський, Луцький і частина Дубенського повітів) була єдиним регіоном України, що їх зайняла наполеонівська армія. На Волині союзники Н. І Б. (поляки, саксонці й австрійці) розгромили 3-ю російську армію під командуванням ген. А.Тормасова. У воєнно-політичних планах Н. І Б. певне місце займала Україна. Н. І Б. звернув увагу на українську проблему, слідуючи традиційній французькій політиці щодо України (підтримка планів П. і Г. *Орликів*, таємні контакти з К. Розумовським, виступи в 1795 у Конвенті на захист прав козацької нації). Політичні плани французького імператора щодо України в період підготовки російської кампанії 1811-12 передбачали відокремлення українських земель від Росії й поділ їх на три частини: Правобережна Україна

відходила до Великого Герцогства Варшавського (без Волині, яка була обіцяна Австрії за воєнну допомогу у війні проти Росії), у Лівобережній і Пд. Україні планувалося створити дві держави, т.зв. наполеоніди під протекторатом Франції (план був розроблений графами А.-М. Бланом де ля Нольтом д'Отерівом і Г. М. де Монгейяром). Одна з них мала існувати в межах Чернігівщини і Полтавщини, друга "наполеоніда" - на Пд. Україні в межах Катеринославщини, Донеччини, Херсонщини, Таврії і Криму, Українське дворянство було незадоволене планами Н. І Б. стосовно передачі Правобережжя Польщі і це зумовило його лояльне ставлення до російської влади під час воєнної кампанії Н. І Б. у Росії. Частина українських дворянських кіл, яка притримувалася проросійської орієнтації, сприяла формуванню козацьких кавалерійських частин на допомогу регулярній російській армії (всього було сформовано 22 полки загальною чисельністю бл. 25 тис.чол.). Крім того, у складі російської армії воювало бл. 75 тис. українців як ополченці. У Бородінській битві 1812 брали участь Охтирський, Одеський, Чернігівський, Київський і Тернопільський полки. Оскільки воєнні формування викликали особливий інтерес українських патріотів, то згодом ці полки були направлені за кордони України. Під час воєнної кампанії 1813-14 армія Н. І Б. нанесла ряд поразок військам шостої антинаполеонівської коаліції (Австрія, Англія, Прусія, Росія, Швеція), однак у вирішальній Ляйпцігській битві 1813 наполеонівські війська були розбиті. Після вступу союзницьких військ у квітні 1814 у Париж Н. І Б. 6.4. зрікся престолу. Переможці зберегли йому титул імператора і передали в управління о. Ельбу. В 1815 зробив спробу повернути владу, але, зазнавши поразки в битві під Ватерлоо (18.6.1815), Н. І Б. вдруге зрікся престолу (22.6.1815). Був засланий на о. Св. Єлени, де і помер. У 1840 прах Н. І Б. перевезено до Парижа, в Будинок Інвалідів. У групі охорони Н. І Б. на о. Св. Єлени Росію представляв генерал де Бальмен, дядько приятеля Т. Шевченка - Я. де Бальмена.

В. Гордієнко (Львів)

НАРБУТ ГЕОРГІЙ (Юрій) ІВАНОВИЧ [25.2.(9.3).1886 - 23.5.1920] - визначний український художник-графік. Н. на хуторі Нарбутівці біля Глухова (тепер Сумська обл.). Початкову художню освіту здобув самотужки. В 1906-17 жив у Петербурзі. Деякий час вчився в І. Білібіна і М.Добужинського. В 1909 удосконалював майстерність у Мюнхені. Після повернення в Петербург став членом мистецького об'єднання "Мир искусства". В 1910-12 працював над ілюстраціями до казок Г.-Х. Андерсена, байок І. Крилова, народних казок. Будучи добрим знавцем українського стародавнього мистецтва і геральдики, Н. виконав безліч гербів, ілюстрував або оформлював Малоросійський Гербовник (В. Лукомського і В. Модзалевського, 1914), "Герби гетьманів Малоросії" (1915), "Старовинна архітектура Галичини" (Ю. Лукомського, 1905), "Стародавні садиби Харківської губернії" (1917) та ін. Н. кожного літа приїздив в Україну до Глухова, де вивчав пам'ятки української старовини. Свій герб Н. підписав "Мазепинець полку Чернігівського, Глухівської сотні, старшинський син, гербів і емблем живописець" (1912). Уберезні 1917 переїхав до Києва. У вересні 1917 став професором графіки новоствореної Української Академії Мистецтв, а з грудня 1917 (за ін. дан., з лютого 1918) - її ректором. В цей період Н. виконав цикл українських державних паперів - банкноти, поштові марки, грамоти. Згодом співпрацював з журналами "Наше минуле", "Зорі", "Солнце Труда", "Мистецтво" та ін. До учнів і послідовників Н. належать М. Кірнарський, П. Ковжун, Р. Лісовський, Л. Лозовський, А. Середа. Померу Києві.

"НАРОД" - український двотижневик соціалістичного напрямку. Видавався у 1890-1895 І.Франком та М. Павликом. Виходив у Львові (січень 1890 - жовтень 1892), Коломиї (до серпня 1894) і знову у Львові (до серпня 1895). З 1890 до 1893 - орган *Русько-Української Радикальної Партії*. До 1892 на сторінках видання переважала літературно-культурницька тематика. Пізніше - більшість матеріалів торкалася суспільно-політичних проблем, зокрема, національного питання в Австро-Угорській і Російській імперіях, розвитку соціалістичного руху в Європі тощо. Серед співробітників були М. Драгоманов, Є. Левицький, С. Данилович, В. Будзиновський. З виданням співпрацювали Леся Українка, В. Стефаник, О. Кобилянська, Л. Мартович, А. Кримський, Н. Кобринська та ін. Тут вперше друкувалися останні праці М. Драгоманова "Чудацькі думки про українську національну справу" (1892) та "Листи на Наддніпрянську Україну" (1893), а також перші розділи "Ukraina iredenta" Ю. Бачинського.

Д. Кушплір (Львів).

"НАРОДНА ВОЛЯ" - таємна революційна організація народників -терористів, що виникла в серпні 1879 внаслідок розколу "Землі і Волі". Керівним центром "Н. В." був Виконавчий комітет у Петербурзі, до складу якого входили А. Желябов, О. Михайлов, М. Морозов, С. Перовська, В. Фігнер, М. Фроленко та ін. В Україні місцеві групи "Н.В." діяли в Одесі, Києві, Харкові, Миколаєві, Ніжині та ряді ін. міст. Загальна кількість членів "Н.В." налічувала в 1881 бл. 500 осіб. Програмні та статутні основи "Н.В." були викладені в документах: "Програма Виконавчого комітету", "Підготовча робота партії", "Програма робочих членів партії "Народна Воля". Народовольці оголосили себе соціалістами і народниками. Вони проголошували право народу на землю, виступали за розвиток общинних основ і місцевого самоуправління. Своїми найближчими цілями "Н.В." вважала підготовку політичного перевороту, повалення самодержавства і перехід влади до народу. Народовладдя мали проголосити Установчі збори, соціалістичні за складом. Більшість народовольців не визнавали прав національних меншин в Російській імперії. Деякі з маніфестів і декларацій "Н. В." були підготовані українською мовою. Серед провідних членів організації були українці, зокрема, А. Желябов, М. Кибальчич та ін. Практична діяльність партії поділялась на пропагандистську і руйнівну. Вся пропаганда підпорядковувалась популяризації серед населення ідеї "демократичного політичного перевороту як засобу соціальної реформи". Програма руйнівної діяльності зводилась до індивідуального терору, в якому

народовольці вбачали головний метод боротьби з урядом. Поступово всі зусилля організація спрямувала на підготовку вбивства царя, з успішним здійсненням якого вона пов'язувала надії на захоплення влади. В 1880-81 народовольці здійснили кілька невдалих замахів на *Олександра II*. У 1881 керовані С. Перовською терористи вбили Олександра II. Однак очікуваного революційного виступу в країні не сталося. Виконавчий комітет звернувся до нового царя з листом, в якому вимагав скликання "представників від усього російського народу для перегляду існуючих форм державного і суспільного життя". Народовольці висунули умови, на яких організація погоджувалась припинити терор: амністія за політичні злочини, загальне виборче право, свобода слова, преси, зібрань. Уряд відповів репресіями. Організатори і виконавці замаху (А. *Желябов*, С. *Перовська*, М. *Кибальчич*, Т. Михайлов, М. Рисаков) були зарештовані та страчені. Намагання Г. Лопатіна і В. Фігнера відновити організацію (1883) успіху не мали. Не дало результату й об'єднання окремих народовольських гуртків на з'їзді 1885 у Катеринославі. Після невдалої спроби групи О.Ульянова організувати вбивство Олександра III 1(13).3.1887 діяльність терористичних організацій припиняється. Представники українського народницького руху в основному не підтримували "Н.В.", хоча на поч. 1880-х рр. В. Мальований, М. Коцюбинський і І. Карпенко-Карий встановили контакти з народовольцями і допомагали групам "Н.В.". М. Драгоманов написав декілька статей, в яких критикував народовольців за використання в політичній боротьбі методів терору.

Т. Полещук (Львів).

"НАРОДНА ВОЛЯ" - політична організація галицьких москвофілів (русофілів), створена в 1923 членами лівого крила "Русского Исполнительного Комитета" у Львові. Відстоювала радянофільські тенденції в політичному житті *Західної України*. До провідних діячів "Н.В." належали К. Вальницький, К. Пелехатий. В 1926 об'єдналась з *Українським Селянсько-Робітничим Соціалістичним Об'єднанням "Сельроб"*. У 1927 створила самостійну партію - "Сельроб-Лівіцію". В 1921-25 у Львові видавала російською мовою щотижневу газету "Воля Народу" (з 1924 виходила українською мовою; гол.редактор - К.Вальницький).

НАРОДНА РАДА - 1) Українська політична організація у Галичині. Заснована 24.10.1885 у Львові галицькими народовцями під керівництвом Ю. *Романчука*. В серед. 1890-х рр. лідери народовців, зокрема, О. Барвінський, В. Навроцький, Ю. Романчук прийшли до висновку про необхідність заснування власної політичної організації. Новостворена організація повинна була продовжувати традиції *Головної Руської Ради* та ідейно протистояти москвофільській-руській Раді ("Русская Рада"). Незабаром після створення Н.Р. видала програмну відозву до "Русинів Галицької землі". Н.Р. стояла на позиціях єдності галицьких та наддніпрянських українців та окремішності українського народу від поляків і росіян. Ставлячи собі за мету захист конституційних прав українського населення краю, діячі Н.Р. вимагали поділу Галичини на дві частини - східну (українську) і західну (польську). Друкованими органами Н.Р. були газети "Батьківщина" і "*Діло*". В 1899 Н. Р. виступила одним із засновників *Української Національно-Демократичної Партії*.

2) Парламентська опозиція у Верховній Раді України в 1990-94. Сформувалась з членів Демократичного блоку в українському парламенті у кін. травня 1990. До складу Н.Р. увійшло 125 депутатів. Найбільше представників було від Києва - 17, Львівської обл. - 24, Івано-Франківської обл. -11, Харківської обл. - 10. Головою Н. Р. обрано І. Юхновського, заступниками -Л. Лук'яненка, Д. Павличка, О. Ємця, В. Філенка, секретарем - Л. Танюка. У прийнятті політичних рішень протистояла консервативній компартійній парламентській більшості т.з. групі 239 ("За суверенну Радянську Україну"). Виступаючи за здобуття Україною економічної і політичної самостійності, Н.Р., значною мірою, сприяла прийняттю Декларації про державний суверенітет України (16.7.1990) та Акту проголошення державної незалежності України. Н.Р. послідовно відстоючи національні інтереси, прагнула домогтись затвердження українським парламентом рішень, які б започаткували етап реального становлення України як великої європейської держави.

О. Сухий (Львів).

НАРОДНА САМООБОРОНА-селянське ополчення, створене австрійським урядом і Головною Руською Радою в кін. 1848 на Підкарпатті (округи Самбір, Стрий, Станіславів та Коломия). Завданням Н.с. був захист українського населення від нападів угорських повстанців. До загонів Н.с. належали всі чоловіки (виключно українці) у віці 20-50 років. Територія, яку охоплювала Н.с., була поділена на округи по 10-14 сіл в кожному. На чолі округу стояв надкомендант, якому підпорядковувались десятники і сотники. У кожному селі постійно чергувала озброєна варта і зв'язкові. Деякі округи мали свої кінні загони, а Станіславівська округа - також і артилерію. До самооборони входили бл. 50 тис. ополченців. У кін. 1849, після придушення угорського повстання, Н.с. була ліквідована.

НАРОДНА УКРАЇНЬКА РАДА - українська політична організація, створена в 1929 у Празі (Чехія). До складу НУР входили представники чехо-словацького центру УПСР, Селянської Спілки, Українського Робітничого Союзу. Ставила собі за мету досягти координації діяльності всіх українських політичних сил в еміграції для відновлення української державності. НУР не визнавала умов *Варшавського договору 1920* і стояла в опозиції до політичної лінії, яку проводив Уряд УНР в екзилі. До провідних діячів організації належали М. *Шаповал* (голова), С. *Шелухин* (заст. голови), Н. *Григорій* (ген. секретар), С. Довгаль, В. Пеґрів, С. Русовата ін. У 1939 припинила існування.

НАРОДНИЙ ДІМ у Львові - одна з найстаріших культурно-освітніх установ в Галичині. Ідею створення Н.д. вперше висловив 15.6.1848 на засіданні *Головної Руської Ради* священників Л.Трещанівський. В листопаді

1849 на звернення Головної Руської Ради австрійський уряд передав для побудови Н.Д. місце, де стояв зруйнований в листопаді 1848 Львівський ун-т. Будинок Н.Д. в його сучасному вигляді було збудовано за проектом арх. В. Шмідта в 1851-64 на пожертвування українського населення Галичини. При Н.Д. діяли культурно-освітні товариства та установи. У Н.Д. працювало товариство і редакція *Галицько-Руської Матиці*, що займалося просвітницькою роботою та видавало науково-популярні літературні та шкільні підручники. З 1862 у приміщенні Н.Д. знаходились перша українська академічна гімназія та інтернат. У 1864-76 у великому залі Н.Д. виступав Народний Руський Театр. У складі Н.Д. діяла велика бібліотека, створена відомим українським істориком і лінгвістом А. *Петрушевичем*, історико-археологічний та природничий музей. В 1914-15 під час окупації Галичини російськими військами частина бібліотеки була вивезена до Росії, а в 1918 загинула нумізматична колекція. В роки польської окупації Західної України діяльність Н.Д. обмежувалася музейно-архівними справами. В 1883-1914 щомісяця видавався офіційний орган Н.Д. - "Вісник Народного Дому", а з 1921 - періодично. Після 1939 Н.Д. був ліквідований органами радянської влади, а його збірки передано до бібліотеки АН УРСР та львівських музеїв. За зразком Н.Д. у Львові створювались Н.Д. у містах і селах всієї Галичини.

НАРОДНИЙ КОМІСАРІАТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ (НКВС; рос. назва - Народный Секретариат Внутренних Дел, НКВД) - одне з виконавчо-адміністративних відомств уряду СРСР, що діяло з листопада 1917 до березня 1946. Створений 7.11.1917. З 1919 існував в УСРР (у першому більшовицькому уряді в Україні був Народний Секретариат внутрішніх справ, очолювала Є. Бош) як республіканський орган, хоч фактично підпорядковувався НКВС РСФРР (згодом - СРСР). НКВС відав справами внутрішньої і місцевої адміністрації, охороною громадського порядку, реєстрацією актів громадського стану, таборами примусової праці, в'язницями тощо. Справами державної безпеки та репресіями проти противників більшовицького режиму займалась ВЧК (створена в грудні 1917), в 1922-24 - Державне політичне управління (ДПУ, рос. назва - Государственное политическое управление, ГПУ), а в 1924-34 - ОДПУ (Об'єднане державне політичне управління, рос. назва - Объединенное государственное - политическое управление, ОГПУ). Після утворення СРСР НКВС УСРР з 1924 діяв як республіканський орган, здійснюючи суто адміністративні функції. Республіканські комісаріати були ліквідовані в 1930 з передачею їхніх завдань ін. комісаріатам. У 1934 було утворено союзно-республіканський НКВС (що означало, що НКВС УСРР був уже підпорядкований безпосередньо Москві) з включенням до нього ОДПУ. З цього часу НКВС СРСР став головним органом масового політичного терору. В липні 1934 були сформовані основні адміністративні підрозділи НКВС - державної безпеки (рос. -ГУГБ), виправних трудових таборів (рос. ГУЛАГ), прикордонних і внутрішніх військ (ГУПВО), робітничо-селянської міліції та пожежної служби (ГУПО). При ньому було створено "особое совещание" у складі наркома (спочатку Г. Ягода -липень1934-вересень 1936; М. Єжов - до грудня 1938; з грудня 1938 - Л. Берія), його заступників та прокурора СРСР, яке мало право застосовувати в адміністративному порядку висилку, заслання, ув'язнення в концтаборах і т.д. Навесні 1941 з НКВС виділено органи державної безпеки (політична поліція) в окремий (теж союзно-республіканський) Народний комісаріат державної безпеки (НКДБ), восени того ж року їх об'єднали, а в 1943 знову поділили як окремі наркомати. 19.3.1946 НКВС перейменовано на Міністерство внутрішніх справ (МВС). НКВС за час свого існування став символом політичного терору й винищення серед усіх шарів населення, особливо діячів літератури, мистецтва, науки, зокрема на Україні, де злочинний сталінський терор досяг апогею, в результаті якого була майже повністю знищена інтелігенція українського народу.

Т. Марискевич (Львів).

НАРОДНИЙ РУХ УКРАЇНИ (НРУ, Рух) - громадсько-політична організація, з 1993 - політична партія в Україні. В кін. 1988 в середовищі відомих українських письменників, науковців і колишніх правозахисників-дисидентів виникли ідея створення національної громадсько-політичної організації - Народного Руху України за перебудову. Вперше проект програми майбутньої масової громадської організації України було надруковано 16.2.1989 в газеті Спілки письменників України "Літературна Україна". 8-10.9.1989 в Києві проходив Всеукраїнський установчий з'їзд НРУ. З вітальним словом до його учасників звернувся О. Гончар. З доповіддю "Про діяльність оргкомітету та завдання Народного Руху України за перебудову" виступив голова оргкомітету письменник В. Яворівський. Головою Руху було обрано письменника І. Драча. У прийнятій з'їздом Програмі НРУ обстоювалось питання відродження української мови і культури, порушувались екологічні проблеми, що повстали перед Україною, особливо, після аварії на Чорнобильській АЕС, вказувалось на необхідність проведення демократизації політичної, економічної і соціальної системи республіки. Особливий наголос робився на необхідності забезпечення прав національних меншостей і груп в Україні (невипадково чимало росіян, євреїв та представників ін. етнічних груп приєднались до Руху). В цей період Рух нараховував бл. 280 тис.членів. З березня 1990 видавав друкований орган - "Народну Газету". Наймасштабнішою акцією, організованою Рухом, став "живий ланцюг", проведений 21.1.1990 на честь річниці ЗлукиУНР і ЗУНР в 1919, який продемонстрував силу новоствореної організації та солідарність українців. В акції прийняло участь за офіційними дан. бл. 450 тис.чол. (за неофіц. дан., бл. 5 млн. чол.). Дальшим кроком на шляху зростання Руху і його впливу на громадсько-політичні процеси в Україні стала робота Других Всеукраїнських зборів Народного руху України, що відбулися в жовтні 1990. Другі Всеукраїнські збори Народного руху України заслухали і обговорили доповідь голови Руху І. Драча "Політична ситуація на Україні і завдання Руху". Збори внесли зміни та доповнення до Програми Руху, доповнення до Статуту Руху і обрали керівні органи Руху. Проте наступний період в історії Руху був позначений кризою самовизначення. Деякі його лідери (зокрема, І. Драч, Д. Павличко та М. Горинь)

виступали за збереження Руху як об'єднання демократичних організацій та партій, першочерговим завданням якого було б створення тривкої політичної бази для розбудови нової Української держави. На їх думку, Рух повинен був перейти від політики опозиції діям уряду та президента до співробітництва з ними. Інша група членів організації, очолена В. Чорноволом, доводила, що оскільки нова держава, як і раніше, повністю контролюється старою комуністичною номенклатурою, справжні реформи будуть неможливі, поки вона не буде усунена від влади. В. Чорновіл та його прихильники закликали до перетворення Руху на опозиційну політичну партію. Ці розбіжності призвели до розчарування багатьох його членів і різкого скорочення чисельності організації. На III Всеукраїнських зборах Народного Руху України (лютий-березень 1992), щоб уникнути розколу НРУ, обрано трьох співголів організації - І. Драча, М. Гориня та В. Чорновола. Вищим керівним органом Руху став обраний зборами Центральний провід. На IV Всеукраїнських зборах Народного Руху України (грудень 1992). Рух фактично перетворився на політичну партію. Збори абсолютною більшістю голосів проголосували за рух як "незалежну громадсько-політичну організацію". Єдиним головою НРУ було обрано В. Чорновола. Згодом з НРУ вийшла група членів, які заснували окрему організацію під назвою Всенародний Рух України (ВНРУ; голова - Л. Скорик). У 1993 V Збір НРУ проголосив Рух партією. В даний час організація, очолювана В. Чорноволом, нараховує близько 55 тис. членів.

Т. Марискевич (Львів).

НАРОДНИЙ СЕКРЕТАРІАТ - виконавчий орган Тимчасового ЦВК Рад України. Сформований у Харкові 17(30). 12.1917 російськими і місцевими більшовиками як український радянський уряд на протигагу до *Української Центральної Ради та Генерального Секретаріату УЦР-УНР*. Складався з 12 секретарів: торгівлі і промисловості (*Артем - Ф. Сергеев*), фінансів (*В. Ауссем*), внутрішніх справ (*Є. Бош*), міжнародних справ (*С. Бакинський*), народної освіти (*В. Затонський*), продовольчих справ (*Є. Лугановський*), судових справ (*В. Люксембург*), у справі праці (*М. Скрипник*), земельних справ (*Є. Терлецький*), у військових справах (*В. Шахрай*). Пізніше до складу Н.е. увійшли: *Я. Мартянов, І.Кулик, Ю. Коцюбинський*. Протягом деякого часу уряд не мав голови і засідання Н.с. вела *Є. Бош*. Н.е. перебував у Харкові (грудень 1917- січень 1918), Києві (лютий 1918), Полтаві і Катеринославі (березень 1918), Таганрозі (квітень 1918). Влада Н.с. була малоефективною і маловпливовою. Зокрема, командує всіх більшовицьких збройних сил в Україні *В. Антонов-Овсієнко* підкорявся тільки наказам Раднаркому Росії, до складу якого він входив. Після укладення Берестейського миру 1918 і зміни воєнно-політичної ситуації в Україні, більшовицьке керівництво намагалось створити видимість незалежності радянського уряду в Україні, щоб недопустити відновлення влади Центральної Ради. В березні 1918 на Другому Всеукраїнському з "їзді Рад Україна проголошувалася незалежною від Росії радянською республікою та було проведено реорганізацію Н.с. До його складу увійшло більше українців, зокрема, *Є. Неронович, Г. Лалчинський, Г. Клименко, І. Кулик*. Головою Н.с. став *М. Скрипник*. 7.3.1918 у цей "кишеньковий" уряд було введено *В. Антонова-Овсієнка* як секретаря військових справ і верховного головнокомандуючого військами УНР. Єдиним завданням, яке покладалося московським центром на Н.с. у цей період стало забезпечення максимально швидкого вивезення з України на схід продовольства і матеріальних цінностей. Н.с. існував до 18.4.1918, коли ЦВК Рад України і Н.с. було реорганізовано у Всеукраїнське бюро для керівництва повстанською боротьбою проти німецьких окупантів (існувало до липня 1918).

Змістом всього існування Н.с. як окремого радянського уряду, було, насамперед, намагання Раднаркому легітимізувати пряму агресію більшовицької Росії проти Української Народної Республіки. Власне з метою максимальної дезорієнтації українського населення, в першу чергу селянства, цьому органу дано назву "секретаріату" (у протигагу до Генерального Секретаріату УНР) та для означення маріонеткового більшовицького утворення в Україні збережено назву "Українська Народна Республіка".

НАРОДНИЦТВО - ідеологія і громадсько-політичний рух, що охопив вихідців із дворянства та різночинної інтелігенції Російської імперії у 60-х - 80-х рр. 19 ст. Представники цього напрямку виражали інтереси селянської демократії, поєднуючи радикально-буржуазно-демократичну і антифеодальну програму з ідеалами утопічного соціалізму. В основі ідеології Н. лежала містична віра в російське селянство як носія "вищої життєвої мудрості". У 60-х рр. 19 ст. ідеї "селянського соціалізму" активно пропагував *М. Огарьов*. У кін. 60-х - на поч. 70-х рр. теоретичним обґрунтуванням ідеї некапіталістичного шляху розвитку стає суб'єктивна соціологія (*П. Лавров, М. Михайловський та ін.*), яка рушійною силою суспільного прогресу вважала "критично мислячі особистості", тобто інтелігенцію. У 80-ті рр. в Н. отримав розвиток "економічний романтизм" (*В. Воронцов, М. Даніельсон та ін.*), представники якого виходили із протиставлення типів економічної еволюції Західної Європи і Росії. Народники-економісти намагались довести безперспективність капіталістичного розвитку Росії й необхідність переходу до "народного виробництва" - некапіталістичної індустріалізації, артільно-общинного методу організації господарства. Найвідомішими ідеологами Н. у 1870-і рр. були *М. Бакунін, П. Лавров і П. Ткачов*. Вони розглядали особу російського селянина як зберігача давніх засад ющинної" власності ("миру") і саме в цьому вбачали можливість переходу Росії до соціалістичних відносин, обминаючи етап капіталістичного розвитку. Вважаючи російського селянина "природженим" соціалістом, *М. Бакунін* закликав молодь готувати народне повстання проти трьох головних ворогів: приватної власності, держави, церкви. На думку окремих дослідників, Н. було просякнуте месіанською свідомістю, успадкованою частково від слов'янофілів, котрі твердили про почуття вини дворянина перед селянством за гріхи предків-кріпосників (*В.Осінський, С. Перовська, А. Желябов, С. Нечаев, П. Ткачов та ін.*).

Н. об'єднувало людей, що належали до різних політичних напрямів, часто дуже різних. Так одні, скажімо, підтримували теорію непротивлення злу насильством (М. Муравський), інші закликали до нової пугачовщини (М. Бакунін).

У 60-х рр. 19 ст. народники виявляли себе спорадично (групи М. Чернишевського, С.-Нечаєва, П. Ткачова). В обстановці піднесення демокричної інтелігенції у 70-х рр. почали діяти численні народницькі гуртки. Відзначались серед них чайковці, які існували у Петербурзі, Москві, Одесі, Києві. Чайковці перейшли від революційного просвітництва до підготовки "ходіння в народ", виношуючи плани селянської революції у Росії. Такої ж тактики дотримувалися учасники гуртка "лавристів" у Петербурзі, гуртка братів Жибуньових в Україні, члени "Київської Комуни". В 1874 почалося "масове ходіння в народ" (у селянство) демократичної інтелігенції. "Ходіння у народ" повинен був організувати перші соціалістичні суспільно-господарські клітини. "Ходіння у народ" в 1874 було охоплено, за офіційними даними, 37 губерній європейської Росії, у т. ч. майже всі українські губернії. Заклики селянства до бунту проти уряду не дали бажаних для народників наслідків. На кінець 1874 царська влада заарештувала понад тисячу пропагандистів-народників. Найактивніших з них було засуджено за процесом 193 (1877-78). Численні організації різних напрямів ("чайківці", "лавристи", "бакуністи" та ін.) російських народників діяли й в Україні в 60-х рр. У Києві діяв гурток "чайківців" (1872-74), "Київська Комунa" (1873-74), гурток "бунтарів", у Одесі народників з 1872 очолював Ф. Волховський. Народницькі організації діяли і в Харкові, Чернігові, Полтаві, Херсоні, Миколаєві. В 1876 народники створили революційну організацію "Земля і Воля". Своїм головним завданням вона вважала підготовку селянського повстання, визнавала можливість особливого (некапіталістичного) соціально-економічного розвитку Росії, основою якого мала стати сільська община). В практичній роботі "Земля і воля" перейшла від "летючої", "бродячої" пропаганди до створення осілих поселень революціонерів у південно-східних приволзьких губерніях, однак ці спроби зазнали невдачі. В Україні у 1875-76 найбільшу активність виявив гурток "південних бунтарів" (В. Дебогорій-Мокрієвич, Я. Стефанович, І. Бохановський, Л. Дейч та ін.). Члени цього гуртка за допомогою селянських бойових загонів планували розпочати повстання. У 1877 "південні бунтарі" намагалися створити у Чигиринському повіті таємну організацію серед селян для підготовки повстання, однак її незабаром розгромила поліція (див. Чигиринська змова 1877).

Більшість народників, поступово переглядаючи свої бунтарсько-анархістські погляди, приходила до визнання необхідності політичної боротьби проти самодержавства. Головну увагу вони зосереджували на організації терористичних актів. Взимку 1877-78 у Києві почав діяти гурток В. Осинського, члени якого здійснили ряд терористичних акцій проти представників царської адміністрації. Незгоди між прихильниками і противниками нового методу боротьби особливо загострилися в 1879. Спроби уладнати їх у тому ж році на з'їздах у Липецьку і Воронежі виявилися невдалими. Частина народників, які стояли на позиціях здобуття для Росії політичної свободи через терор, здійснюваний невеликою законспірованою організацією взяла назву "Народна Воля"; інші учасники з'їзду створили організацію "Чорний Переділ", котра ставила завдання мирного вростання народників у народну масу. Остання течія опісля перетворилася у легальне народництво, яке існувало аж до 1917. Чорнопредільці (Г. Плеханов, Л. Дейч, П. Аксельрод, В. Засулич, Й. Аптекман, М. Попов та ін. (прагнули дотримуватися старої, землевольської програми і тактики. Але й вони фактично відмовилися від пропаганди на селі і зосередили головну увагу на пропаганді серед робітників. У Києві чорнопредільці Є. Ковальська і М. Щедрін організували "Південноросійський робітничий союз" (1800-81). Невдовзі частина чорнопредільців приєдналася до "Народної Волі", а частина емігрувала за кордон. Г. Плеханов заснував у Женеві організацію російських марксистів групу "Визволення праці" (1883). "Чорний Переділ" фактично припинив своє існування.

Більш активну діяльність розгорнула "Народна Воля". В Україні народовольські організації і групи існували у Києві, Харкові, Одесі, Ніжині, Полтаві та ін. містах. У лютому 1878 в Києві здійснено замах на товариша прокурора Котляревського; у травні 1878 Г. Попко вбив жандармського ад'ютанта Гейкіна; у липні 1878 біля Харкова зроблено спробу визволити з ув'язнення Войнаральського, засудженого в процесі 193-ох; у липні 1878 в Одесі під час суду над І. Ковальським виникли вуличні сутички з поліцією; у лютому 1879 у Харкові вбито губернатора князя Куропаткіна та ін. Після вбивства народовольцями у березні 1881 *Олександра II* царизм перейшов у відкритий наступ. Судові процеси 80-х рр. ("процес 20-ти" 1880, "процес 14-ти" 1884 та ін.) довершили розгром організації. Народовольці намагалися відродити свою організацію. На поч. 80-х рр. основним районом їхньої діяльності стала Україна. Тут ще діяли гуртки військово-революційної організації "Народна Воля" на чолі з М. Ашенбреннером. У 1885 в Катеринославі проведено з'їзд південних народовців. Однак відродити "Народну Волю" було вже неможливо.

До лав російських народників належало багато українців (Д. Лизогуб, М. Кулябко-Корецький, І. Рашевський, В. Малинка, М. Кибальчич, С. Перовська та ін.), але вони майже не цікавилися визвольними прагненнями поневолених Росією народів і не вважали їх з погляду інтересів "революції" вартими уваги. Лише інколи російські народники вживали українську мову в пропагандистських цілях (зокрема, відозва Ф. Волховського "Правдиве слово хлібороба до своїх земляків", 1875). Поруч з російським народницьким рухом існувала окрема народницька українська течія. Українські народники-хлопомани, радикальні українофіли наголошували на своєрідності психіки українського народу, його побуту й господарства. Коли російські народники намагалися показати соціалістичні нахили російського селянина, хлопомани підкреслювали індивідуалізм українського селянства. Українське народництво ставило своїм завданням культурницьку працю серед населення, тоді як російське народництво зверталось до культурницької роботи у 80-х рр., що

було вже показником пригасання їхнього руху. Культурницька праця розумілась українськими народниками як національна. Народники мали вплив на українських письменників другої пол. 19 ст. - Панаса Мирного, М. Коцюбинського, І. Карпенка-Карого, П. Грабовського, І. Манжуру та ін. Видатні представники галицького суспільного руху - *О. Терлецький, М. Павлик, І. Франко* сприяли розповсюдженню творів народників. Під впливом ідей Н. перебували історики - О. Єфименко, О. Левицький та ін. Українські народники здійснили спробу організуватись у радикально політичній площині, як от "Братство Тарасівців". З'явилися твори, де звучав національно-революційний клич ("Українська марсельєза" В. Мальований). Українські народники, на відміну від російських вважали релігійність ідеальною прикметою селянина і оспівували її в поезії ("Великдень" І. Манжури). З українським Н. був пов'язаний артільний рух, теоретичні засади якого розробив Ф. Щербина в роботі "Южнорусские артели и артельные формы хозяйства". У 1890-х рр. М. Левицький ставив своїм завданням утворення артелей. Національні ідеї у народницько-демократичних рухах в Україні у 1880-90-х рр. відстоювали М. *Левицький, Б. Грінченко, Т. Осадчий*. Радянська історіографія критикувала їх за "буржуазний лібералізм", оскільки вважали, що народники були у 80-90-х рр. 19 ст. головною перешкодою поширення марксизму в Росії.

О. Сухий (Львів).

НАРОДНІ ЗБОРИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ - назва псевдопредставницького органу *Західної України*, який радянська влада використала для узаконення анексії, захоплених у вересні 1939 Червоною Армією, західноукраїнських земель. 22.10.1939 було організовано вибори до НЗЗУ, які проходили в умовах суворого контролю з боку радянських органів влади і більшовицьких спецслужб. До НЗЗУ було обрано 1994 депутати. Народні Збори зібрались 26-28.10.1939 у Львові. На зборах було проголошено встановлення радянської влади у Західній Україні та прийняття її до складу СРСР. НЗЗУ обрали комісію у складі 66 осіб, яка передала декларації зборів Верховній Раді СРСР і Верховній Раді УРСР. Після цього пропагандистського акту НЗЗУ припинили свою діяльність. Абсолютну більшість делегатів НЗЗУ в наступні роки було репресовано.

НАРОДОВЦІ-суспільно-політична течія серед молоді західноукраїнської інтелігенції, що виникла в 60-х рр. 19 ст. у *Галичині*. Сформувалася на противагу консервативній політичній течії -москвофільству, в основі якого лежала культурна і політична переорієнтація частини української інтелігенції, особливо, духовенства, на Російську імперію. Народовецький рух виник на ґрунті ідей національного відродження, започаткованих "*Руською Трійцею*" та *Кирило-Мефодіївським Братством*, і сформувався під впливом творчості Т. *Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова*. Н., виходячи з того, що українці - це окрема нація, яка проживала на території від Кавказу до Карпат, виступали за єдність всіх українських земель та розвиток єдиної української мови на основі народної говірки. На початку своєї діяльності Н. проводили значну культурницьку роботу ліберального напрямку. Організаційними центрами народовського руху стали редакції журналів- "*Вечерниці*" (1862-63), "*Мета*" (1863-64), "*Нива*" (1865), "*Русалка*" (1866). До Н. належали переважно представники української інтелігенції-письменники, вчителі, лікарі, юристи, студенти. Група письменників, педагогів і громадських діячів, зокрема, С. Воробкевич, В. Шашкевич, К. Климкевич, Ф. Заревич, К. Горбаль, Д. Танячків, К. Устиянович - організували на зразок київської Громади студентські та учнівські організації (громади) у навчальних закладах Галичини. Через діяльність громад, в яких їх учасники вивчали українську літературу та історію, збирали етнографічний і фольклорний матеріал, влаштовували літературні вечори і концерти, Н. прагнули пробудити національну самосвідомість в української молоді. Використовуючи нові конституційні закони, прийняті австро-угорським урядом, Н. заснували ряд культурно-освітніх товариств "*Руська Бесіда*" (1861), а при них - український театр (1864), "*Просвіту*" (1868). Вони відкривали читальні, бібліотеки, видавали твори українських письменників, шкільні підручники, влаштовували театральні вистави та щорічні Шевченкові вечори-концерти. У 1873 у Львові, при фінансовій і моральній підтримці меценатів з *Наддніпрянської України*, виникло Літературно-Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, яке в 1892 реорганізувалося в *Наукове Товариство ім. Т. Шевченка*. Поштовхом до початку активної політичної діяльності Н. стали вибори 1879 до галицького сейму, на яких українці, очолювані москвофільською Руською Радою, змогли послати тільки трьох своїх представників у галицький сейм. Нову роботу Н. розпочали з видання двох політичних часописів: "*Батьківщина*" (1879) і "*Діло*" (1880). Серед керівництва цих видань були головні ідеологи Н.- В. *Барвінський, В. Навроцький, О. Огоновський, Ю. Романчук, А. Вахнянин, Д. Гладилевич* та ін. У 1885 Н. створили нову політичну організацію - *Народну Раду*. Наростаючий український національно-визвольний рух, в якому основну роль відігравали Н., загострення відносин між Австро-Угорщиною і Росією, примушували австрійський уряд шукати шляхи врегулювання українсько-польських відносин у Галичині. В 1890 лідери Ю. Романчук, С. *Сембратович, О. Барвінський* при посередництві В. *Антоновича* уклали з польськими політичними колами і австрійським урядом компромісну угоду, яка отримала назву "Нової ери". Від імені уряду намісник Галичини граф К. *Бадені* пообіцяв надати кілька депутатських місць у парламенті, запровадити українську мову в судах і адміністративних органах, відкрити три українські гімназії, утворити кафедру української історії і другу кафедру української літератури у Львівському ун-ті, отримати право на створення страхового товариства "*Дністер*" та ін., видання українською мовою урядової газети "Народний Часопис". За ці незначні поступки Ю. Романчук від імені частини Н. заявив про підтримку політики австрійської держави, проголосив "нову еру" у польсько-українських відносинах у Галичині. В 1890 значна частина Н. об'єдналась в *Русько-Українську Радикальну Партію*, яка різко засудила політику "нової ери" і продовжила опозиційну боротьбу. В 1894 радикально настроєна частина Н. на чолі з Ю. Романчуком перейшла до опозиції. На позиціях "нової ери" залишився митрополит С. Сембратович і невелика група Н, на чолі з О. Барвінським і А. Вахнянином, які висунули

гасло "Краще щось, ніж нічого". Це крило Н. пізніше оформилось у *Християнсько-Суспільну Партію*. В 1899 основна маса Н. з частиною радикалів утворили *Українську Національно-Демократичну Партію* (відіграла основну роль в уряді ЗУНР). З 1919 ця партія отримала назву - Національно-Трудова Партія.

Під впливом українців Галичини народовецький рух розгорнувся на Буковині і Закарпатті. В серед, 1880-х рр. у діяльності народовецьких організацій на Буковині ("Руській Бесіді" і "Руській Раді") активну участь брали Ю. Федькович, Є. Пігуляк, І. Тимінський, О. Попович та ін. Національно-культурне відродження на Закарпатті в кін. 19 - поч. 20 ст. відбувалось під ідеологічним впливом Н., ідеї якого відстоювали такі визначні громадсько-політичні діячі на цих українських землях, як Л. Чопей, А. Волошин, Ю. Жаткович, Г. Стрипський та ін.

НАСТАС (Анатас) КОРСУНЯНИН (рр. н. і см. невід.) - перший священик Десятинної церкви у Києві. В 988 брав участь у хрещенні киян, сприяв поширенню християнства. На думку деяких істориків, створив перший літописний звід у Києві бл. 996.

НАТІВ О. (р. н. невід. - п. 1919) - український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Осетин за національністю. Підчас Першої світової війни 1914-18 - офіцер російської армії. З 1917 - на службі в Армії УНР. У березні 1918 Н. був призначений командиром Запорізької дивізії, а згодом - *Запорізького Корпусу*. Відзначився в боях з більшовиками під Полтавою і Ромоданом. У серпні 1918 за планом командування Збройних Сил Української Держави дивізія Н. мала бути переправлена на Кубань і, звільнивши край від більшовиків, сприяти входженню до складу України. План не вдалося здійснити через виступ *Директорії УНР*. Військові здібності та відданість справі незалежності України високо цінували сучасники. В 1919 сформував у Батумі Закавказький Добровільний Кіш. Загинув у боротьбі з більшовиками.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. Т.ШЕВЧЕНКА (НТШ) - науково-культурна громадська організація, що довгі роки виконувала функції всеукраїнської академії наук. Засноване у Львові в грудні 1873 (спершу - як Літературно-Наукове Товариство ім. Шевченка) завдяки спільним зусиллям національне свідомої інтелігенції з Наддніпрянської України та Галичини у відповідь на репресії, яким піддавалось українське друковане слово в Російській імперії. Фінансовою основою для створення послужили двадцять тисяч австрійських крон, пожертвованих Є. Милорадович. Фундаторами товариства також виступили О. Кониський, Д. Пильчиків, М. Жученко, С. Качала. Метою товариства було "вспомогати розвою руської (малоруської) словесності". Першими головами товариства були К. Сушкевич (1874-85), С. Громницький (1885-86), Д. Гладилевич (1886-92). У перше десятиліття діяльність товариства мала скромний характер: його коштом вийшли два річні журнали "Правда" та "Дослідження у галузі руської мови" (1880, нім. мовою) О. Огоновського. З 1885 товариство перебрало видання журналу "Зоря" (виходив до 1898), який став всеукраїнським літературним органом і поширювався (після заборони 1894 - нелегально) у Наддніпрянській Україні. Наприкінці 1880-х рр. у середовищі Київської громади (серед т. зв. австрофілів на чолі з В. Антоновичем та О. Кониським) визріла ідея перетворення товариства у виключно наукову установу. У Галичині цю ідею підтримала група народолюбів ("новоєрівців") на чолі з О. Барвінським, яка задля досягнення культурно-просвітних цілей ішла на компроміс з польськими та австрійськими урядовими колами. Відповідно до цього плану, у 1892 товариство перейменовано у НТШ. Головним завданням реорганізованого товариства було "плекати та розвивати науку і штуку в українсько-руській мові, зберігати та збирати всякі пам'ятки старинності і предмети наукові України-Руси". Утворено три секції - історично-філософську, філологічну, математично-природознавчо-лікарську. Секції формували комісії. Розпочалась організація бібліотеки і музею НТШ. З 1892 почав виходити головний друкований орган товариства - "Записки НТШ" (ред.і тому Ю. Целевич, 11-IV т. О. Барвінський). Першими головами товариства були Ю. Целевич (1892-93) і О. Барвінський (1893-97).

Період найбільшого розвитку НТШ розпочався в 1894 переїздом до Львова М. Грушевського. У 1894 він очолив історично-філософську секцію, а з 1897 був обраний головою НТШ. З 1895 став редактором "Записок НТШ" і перебрав на себе всю видавничу діяльність товариства. За час його головування НТШ видало бл. 800 томів наукових праць, зокрема, 112 томів "Записок". М. Грушевський заініціював низку інших періодичних видань: "Хроніка НТШ" (тт. 1 - 74, 1900-39), "Збірник історично-філософської секції НТШ" (тт. 1-17, 1898-34; у цій серії вийшло вісім томів (1898-1913) його "Історії України-Руси"), "Збірник філологічної секції" (тт. 1-23, 1898-1937), "Збірник математично-природничо-лікарської секції" (тт. 1-32, 1897-1939), "Жерела до історії України-Руси" (тт. 1-22, 1895-1924), "Українсько-руський архів" (тт. 1-15, 1906-21), "Етнографічний збірник" (тт. 1-40, 1895-1929), "Студії з поля суспільних наук і статистики" (тт. 1-5, 1909-38) та ін.

Крім М. Грушевського, винятково велику роль у формуванні академічного обличчя НТШ відіграли І. Франко та В. Гнатюк, які очолювали різні структурні одиниці товариства, редагували серійні та окремі видання, зокрема, випускали у 1898-1905 "Літературно-Науковий Вісник" та керували Українською Видавничою Спілкою. За їх ініціативою у 1898 була проведена реформа статуту НТШ, згідно з яким звання "дійсного члена" товариства присвоювалося лише на підставі наукової кваліфікації. Відповідно до цього у 1899 був вибраний перший академічний корпус учених - членів НТШ у складі 32 чоловік, як із західноукраїнських, так і східноукраїнських земель. Окрім українських учених у склад товариства 1903-14 було прийнято 19 членів-чужоземців, науковців зі світовим ім'ям - А. Енсена, Я. Бодуена де Куртене, О. Брюкнера, В. Бехтерева, О. Пипіна, О. Шахматова та ін.

Питання про дальше удосконалення організаційної структури стали у центрі дискусій, які точилися в НТШ

у 1899-1913 і доправили до зтяжної кризи. За цими дискусіями крилися ідейно-політичні та особисті розходження серед дійсних членів товариства. У результаті загострення конфлікту в 1913 М. Грушевський полишив посаду голови НТШ. Після його відходу обов'язки заступника голови НТШ виконували С. *Томашівський* (1913-18) та В. *Щурат* (1919-21). У міжвоєнну добу головами НТШ були В. Щурат (1921-23), К. *Студинський* (1923-32), В. *Левицький* (1932-35), І. Раковський (1935-39). Масштаби діяльності товариства значно зменшилися великою мірою внаслідок розгрому, вчиненого російськими військами під час окупації Львова (1914-15) та через репресії польського окупаційного режиму. Польська влада позбавила товариство права видання українських шкільних підручників, що було одним із основних джерел його прибутків та організації університетських курсів для українських студентів. Кількість видань за міжвоєнний період зменшилося до бл. 350 назв. Незважаючи на це, товариство продовжувало розбудовувати свою академічну структуру. Відповіддю на заборону польської влади вести роботу зі студентською молоддю стало створення та діяльність під проводом НТШ *Львівського (таємного) Українського Університету*. Збільшено кількість комісій, утворено окремі науково-дослідницькі інститути, започатковано нові серійні видання - "Стара Україна" (1924-25), "Сьогодні й минуле" (1939), "Лікарський вісник" (тт. 4-17, 1920-39; видання НТШ з 1926), "Збірник фізіографічної комісії" (тт. 1-7, 1915-38). Продовжувалось видання "Записок НТШ", які поділялись на дві серії - "Праці історико-філософської секції" (ред. І. Крип'якевич, 1924-37) та "Праці філологічної секції" (ред. К. Студинський, 1925-29), Я. Гординський (1935), В. Сімович (1937). НТШ було ініціатором двох капітальних видань - "Української Загальної Енциклопедії" (тт. 1 -3, 1935, під ред. І. Раковського) та "Атласу України і суміжних земель" (1937), підготованих географічною комісією НТШ на чолі з В. Кубійовичем. Закордонними членами НТШ були обрані М. Планк, Д. Гільберт, Ф. Кляйн (всі - 1924), А. Ейнштейн (1929) та ін. Всього з 1899 по 1939 НТШ нараховувало 333 дійсних члени (з них близько третини становили закордонні члени), об'єднаних у три секції та 20 комісій. Крім цього, при НТШ діяли Бактеріологічно-хімічний інститут та Інститут нормальної і патологічної психології, три музеї: культурно-історичний, природоописний і музей історично-воєнних пам'яток. Бібліотека НТШ на 1.1.1939 нараховувала 73 тис. назв книжок у 200 тис. томах і являла собою найкращу збірку україніки-друків українською мовою та друків, присвячених українознавству в інших мовах.

Творчий доробок НТШ з 1873 по 1939 становив 1172 томи різних видань, у т. ч. 943 томи серійних наукових публікацій. Найважливіші досягнення були здобуті у галузі суспільних дисциплін: історії (праці М. Грушевського та його учнів І. Джиджори, І. Крип'якевича, І. Кревецького, М. Кордуби, С. Томашівського та ін.), філології та літературознавства (роботи М. Возняка, М. Деркач-Футрак, О. Огоновського, К. Студинського, І. Франка), етнографії, фольклористики та мистецтвознавства (публікації В. Гнатюка, М. Зубрицького, Ф. Колесси, В. Шухевича), антропології (Ф. Вовк, І. Раковський), бібліографії (І. Левицький, В. Дорошенко) та ін.

НТШ належать безсумнівні заслуги у розробці української наукової термінології. Історична роль товариства полягає у виведенні української науки за межі українознавства. До найважливіших досягнень членів НТШ у галузі точних і природничих наук слід віднести відкриття І. Пулюєм катодного проміння (названо пізніше рентгенівським), синтез І. Горбачевським сечової кислоти, праці М. Зубрицького в галузі теорії математики, внесок С. Рудницького та В. Кубійовича у дослідження географії України та ін.

Активізація діяльності НТШ у міжвоєнну добу стала значною мірою можлива завдяки встановленню контактів з Всеукраїнською Академією Наук (ВУАН), у першу чергу - завдяки спільним зусиллям К. Студинського та М. Грушевського, який з 1924 керував кафедрою історії України історично-філологічного відділу ВУАН. Членими ВУАН були обрані С. *Смаль-Стоцький*, В. Гнатюк, К. Студинський, І. *Горбачевський*, С. *Дністрянський*, М. *Возняк*, Ф. *Колесса*, В. *Щурат*. У свою чергу, членами НТШ стали академіки В. *Вернадський*, Д. *Багалій*, А. *Кримський*, Д. *Яворницький* та ін. У 1927 К. Студинський та І. *Свенціцький* взяли участь у харківській конференції, яка затвердила новий український правопис. Цей правопис був впроваджений у всі видання НТШ.

Кінець цій співпраці поклала репресія проти української інтелігенції у радянській Україні кінця 1920-30-х рр. Їхніми жертвами стали, зокрема, ті члени НТШ, які виїхали в УРСР у пошуках роботи або за ідейними переконаннями (А. та І. Крушельницькі, С. *Рудницький*). Члени НТШ були позбавлені звання академіків. У самій Галичині це привело до відставки з посту голови НТШ К. Студинського, якого звинувачено у співпраці з радянськими репресивними органами. В умовах, коли Українська Академія Наук у Києві втратила можливості розвивати незалежну українську науку, НТШ перебрало на себе цю функцію.

Після окупації *Західної України* радянськими військами НТШ було "добровільно" самоліквідовано 14.1.1940, а його установи і майно передано АН УРСР. Частина членів НТШ врятувалася втечею у німецьку зону окупації (І. Раковський), інші знайшли працю в інститутах львівської філії АН України, деякі з них (Р. Зубик, К. Студинський, П. Франко) були знищені органами НКВС.

Підчас німецької окупації відновлення діяльності НТШ не було дозволено. Засідання комісій та секцій відбувалися таємно. Обов'язки голови НТШ виконував І. Боднар. У нелегальній діяльності НТШ брали участь учені з Наддніпрянської України, які опинилися поза радянською територією - О. *Оглоблін*, Л. *Окініевич*, Н. *Полонська-Василенко*.

Після закінчення війни члени товариства, які знаходилися у західній зоні окупації Німеччини, відновили у березні 1947 лояльність НТШ. Сьогодні на Заході існує чотири осередки товариства - у Франції, США, Канаді, Австралії. Вони продовжили видання "Записок НТШ" (з 1947 по 1988 вийшло 52 томи). У 1949-93 НТШ

видало багатотомну "Енциклопедію Українознавства" (текстова частина: тт. 1-3 українською мовою, 1949-52), тт. 1-2 (англійською мовою, 1963-70; перший том перевиданий у 1982), словникова частина: тт. 1-10 (українською мовою, 1955-84), тт. 1-5 (англійською мовою, перероблена і доповнена 1985-93).

У жовтні 1989 на зборах ініціативної групи львівських учених відновлено НТШ у Львові. Головою відновленого товариства обрано О. Романіва, вченим секретарем та редактором "Записок НТШ" - О. Купчинського. З 1990 до поч. 1995 зусиллями НТШ у Львові вийшли шість томів "Записок НТШ" (тт. 221-226), розпочато перевидання десяти томної "Енциклопедії Українознавства", проведено декілька наукових конференцій тощо.

Я. Грицак (Львів).

НАУМЕНКО ВОЛОДИМИР (7.7.1852 -8.7.1919) - український громадсько-політичний педагогічний діяч, вчений-філолог, літературознавець. Н. у м. Новгород-Сіверському Чернігівської губ. До 1873 навчався в Київському університеті св. Володимира. Після закінчення університету тривалий час викладав у навчальних закладах Києва. В 1905-14 - засновник і директор гімназії в Києві. Брав участь в українському національному русі. Належав до активних членів київської Старої Громади, з 1875 - скарбник Громади. Протягом 1893-1906 редагував журнал "Киевская Старина", в 1907 - часопис "Україна". В 1914-17 Н. очолював *Українське Наукове Товариство*. В березні-квітні 1917 Н. виконував функції заступника голови *Української Центральної Ради*. В цей період Н. став одним з організаторів національної системи освіти в Україні. Влітку 1917 Н. був призначений спочатку заступником, а згодом і куратором Київської шкільної округи. В 1917 вийшов з партії кадетів і в кін. грудня 1917 Н., разом з Б. Беренговичем, А. Десницьким, В. Ігнатовичем, І. Кв'ятковським, С. Кушакевичем, І. Лучицьким став ініціатором створення *Української Федеративно-Демократичної Партії*. В період *Гетьманату* Н. очолював міністерство народної освіти в уряді С. Гербеля. В 1918-19 займався науковою роботою в *Українській Академії Наук*. Влітку 1919 був заарештований більшовиками і розстріляний. Автор праць: "Новеллы Бокаччо в южнорусском стихотворном пересказе 17-18 вв." (1885), "Слово о полку Игореве, как памятник дружинной поэзии" (1895), "Обзор фонетических особенностей малорусской речи" (1889), "Нові матеріали для історії української літератури 19 ст." (1919, 1924) та ін.

НАХИМОВСЬКИЙ ФЕДІР (р. н. невід. -п. 1758) - козацький старшина і дипломат. За походженням єврей. В 1708-09 за дорученням гетьмана І. Мазепи очолював українське посольство до польського короля С. Лещинського. В 1709 змушений емігрувати разом з гетьманом. В 1720-21 виконував дипломатичні доручення П. Орлика і Г. Орлика. До 1714 жив у Туреччині, згодом - у Швеції і Польщі, а з 1754 - у Криму.

"**НАХТИГАЛЬ**" (Спеціальний відділ "Нахтигаль") - німецька назва бойового підрозділу (батальйону) Дружини Українських Націоналістів, сформованого у 1941 (що існував в 1941-42). На поч. 1941 керівництво ОУН (Б) через Р. Ярого досягле домовленості з представниками верховного командування німецької армії (В. Канарісом і В. Браухічем) про створення української військової частини (під політичним керівництвом ОУН.). В квітні 1941 розпочалось формування військового підрозділу двобатальйонного складу, який отримав назву "Дружина Українських Націоналістів". Керівництво ОУН ставило перед створюваним формуванням завдання у випадку війни з СРСР взяти участь у військових операціях проти радянського режиму та сприяти відновленню незалежної Української держави. Керівництво абверу, яке сприяло підготовці цих підрозділів, присвоїло кожному підрозділу кодову назву - "Н." і "Ролянд". Набором батальйону "Н." керувало бюро ОУН(Б) у Кракові. Військовий вишкіл частини, особовий склад якої досягав 330 стрільців, проходив у травні-червні 1941 у Нойгамері (Сілезія, Німеччина). Командиром було призначено Р. Шухевича. З початком радянсько-німецької війни 1941-45 у червні-серпні 1941 "Н." разом з німецькими військами пройшов по маршруту Львів-Тернопіль-Хмельницький, виконуючи охоронні функції - охорона мостів, залізних доріг, промислових підприємств, водосховищ тощо. Після проголошення у Львові 30.6. 1941 Акту про відновлення Української держави батальйон було підпорядковано безпосередньо німецькому командуванню. В кін. липня 1941 "Н." брав участь у боях з радянськими частинами в р-ні Браїлова (тепер Вінницька обл.). Просуваючись на Схід, члени батальйону вели націоналістичну пропаганду серед українського населення і намагалися створити українську адміністрацію у Юзвині (тепер Некрасове Вінницького р-ну Вінницької обл.), що викликало певне занепокоєння у німецького командування. У серед. серпня 1941 "Н." було відведено у Нойгамер і розформовано (див. також "Ролянд").

НАЦІОНАЛІЗМ - 1) У широкому розумінні слова: рух (і, відповідно, ідеологія), який проголошує націю однією із найвищих цінностей, вважає, що нація повинна бути вільною і становити окреме політичне тіло (автономію, або ж самостійну державу). Це завдання досягається або шляхом інтеграції (об'єднання) національних територій, які користуються більшим або меншим ступенем політичної свободи (як Німеччина у 19 ст.) або здобуттям (мирним або збройним шляхом) політичної самостійності нації, яка була поневоленою у складі однієї (як Фінляндія, південноамериканські республіки) або декількох (як Україна, Польща) держав. Розрізняють Н. державних і Н. недержавних націй, патріотичний і шовіністичний, демократичний й інтегральний, територіальний та етнічний і т.д. 2) У вузькому розумінні слова вживається для означення інтегрального шовіністичного, агресивного Н., який вимагає безумовного підпорядкування особистості політичним інтересам своєї нації і ворожості до іншої нації. У цьому розумінні найчастіше вживався радянською ідеологією та марксистськими і ліберальними теоретиками, істориками, соціологами на Заході. У сучасних наукових працях все більше спостерігається тенденція до вживання Н. у широкому розумінні.

Історія Н. - окремі прояви національних почуттів і національних рухів зустрічаються у стародавній, античній та середній віки (почуття відмінності стародавніх євреїв від невірних, античних греків, від варварів, французько-англійський конфлікт під час Столітньої війни 1337-1453 і т. д. Але як масове й загальнопоширене явище Н. характерний в основному для новітніх часів. Більшість політичних і культурних явищ раніше цього часу мали універсальний, а не національний характер: найпоширенішою формою державних утворень були імперії, а не національні держави; релігії мали світовий характер і т. д. Як правило, більшість населення не була свідомо своєї національної окремішності. Націю, як політичне (але не етнічне) утворення уособлював т.зв. репрезентативний клас (дворянство у Росії та Франції, шляхта у Польщі чи козацтво в Україні). Нерідко верхівка цього класу за своєю етнічною приналежністю відрізнялась від основної маси населення (як династія норманів у середньовічній Англії та династія *Рюриковичів* у *Київській Русі*).

Початок утвердження Н. як універсального явища поклали англійська (17 ст.) і французька (18 ст.) революції, які скасували королівську владу і проголосили націю об'єднанням вільних громадян й джерелом державної суверенності. Дух Н. в Європі поширився завдяки війнам *Наполеона I Бонапарта*, який, з одного боку, підтримав національні рухи Італії і Польщі, а з другого боку викликав вибух патріотичних почуттів серед поневолених народів - німців, іспанців, італійців, росіян. Після поразки Пруссії з Наполеоном (1806) німецький філософ Йоган Готліб Фіхте (1762-1814) у "Промовах до німецької нації" (1808) закликав німців до національного відродження та встановлення свого культурного лідерства у світі. У 1810 у Берліні була організована перша гімнастична організація, яка ставила собі за мету військове виховання молоді у дусі національних ідеалів. У 1815 у Йєнському ун-ті було створене перше націоналістично-студентське т-во "Burschenschaft". Діяльність цих молодіжних організацій була підпорядкована меті національного об'єднання і здобуття національної незалежності; вони послужили зразком для пізніших національно-парамілітарних студентських організацій серед слов'янських народів (чеських, польських, українських "Соколів", студентських громад і т.п.). Теоретичне обґрунтування Н. знайшов в ідеях романтизму, який стверджував особливу мистецьку вартість народних традицій, народної мови. Теоретики романтизму - передусім німецький філософ Йоган-Готфрід Гердер (1744-1803) - особливу увагу приділяли слов'янським народам, які ніби-то зберегли свої традиції у незіпсованому і первісному вигляді, і тому передбачали велике майбутнє для слов'янських народів. (Гердер окремо відзначав особливу роль українців). Німецька класична філософія, у першу чергу у працях Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770-1831), хоча й відкидала романтичну традицію, обґрунтувала ідею національної держави не лише як об'єднання всіх громадян заради ідеалів свободи, безпеки і щастя, але як органічної особи, як втілення божественної ідеї на землі та уособлення найвищої стадії у суспільному розвитку.

Віденський конгрес 1815 лише частково визнав ідею національної держави у післявоєнному врегулюванні кордонів Європи, дозволивши утворення конфедерації малих німецьких держав (т. зв. Bund) та погодившись на виділення польської території Російської імперії в окреме автономне Варшавське королівство. Однак Віденський конгрес не поставив під сумнів сам факт доцільності існування імперій, а, навпаки, прагнув зберегти status quo з переддня Французької революції і наполеонівських воєн. Революції 1830-31 поклали край системі, утвореній Віденським конгресом, і послужили поштовхом для національних повстань у Бельгії (яка у 1831 була визнана незалежною державою), поляків (1830-31 і 1848) та італійців (1831). Поразка польського та італійського повстання привела до утворення в еміграційних національно-революційних організацій - "Молодої Італії" (1831), "Молодої Польщі" (1834), які в наступні десятиліття послужили пробразом подібних організацій серед інших народів - "Молодої Ірландії" (1840), "Молодої Туреччини", "Молодого Китаю" та ін. Лідер Молодої Італії Джузеппе Маддзіні (1805-1872) сформулював принцип: "Кожній нації-держави".

На поч. 19 ст. Н. перестав бути західноєвропейським явищем, поширившись на нові історичні регіони. У Південній Америці розгорнулися національно-визвольні рухи проти іспанської влади на чолі з венесуельцем Сімоном Боліваром (1783-1830) й аргентинцем Хозе де Сан Мартіном (1778-1850). У результаті повстанських рухів іспанська влада над південноамериканськими колоніями була ліквідована і проголошена незалежність Парагваю (1811), Аргентини (1816), Чилі (1818), Венесуели, Мексики, Перу (1821), Бразилії (1822), Болівії (1825), Уругваю (1828). Надзвичайно багатим на національні рухи був регіон Центрально-Східної Європи, яка перебувала під владою трьох імперій - Австрійської, Османської і Російської. Початок національному відродженню серед народів цього регіону поклали учені, дослідники історії, мови, фольклору - словак Я. Коллар (1794-1852), чех Ф. Палацький (1798-1876) та К. Гавлічек (1821-1854), південні слов'яни Л. Гай (1809-1872) і В. Караджич (1787-1864), обидва - засновники т.зв. іллірійського руху, який ставив собі за мету об'єднання південних слов'ян у єдину державу (Югославію), румуни С.Клайн (1745-1806) та Г. Лазар (1779-1823). Наполеонівські війни та польське визвольне повстання 1830-1831 прискорили кристалізацію національних рухів у Російській імперії. Формування російської національної свідомості одержало сильний поштовху в результаті Уварівських реформ, які проголосили "народність" (національність) разом з "самодержавством" і "православ'ям" основоположними принципами Російської імперії. Реформи Уварова поклали початок посиленій русифікації державного апарату та інших, неросійських народів, які проживали на території Російської імперії. Відповіддю на них була активізація національних рухів поневолених народів. Це стосувалося, зокрема, українського національного відродження, яке бере свої початки від перших спроб утворення нової літературної мови ("Енеїда" І. Котляревського, 1798) та боротьби нащадків козацької старшини, які стали російськими дворянами, за збереження автономних прав України в Російській імперії.

Активізація національного руху привела до утворення Кирило-Методіївського Братства (1846-1847), провідні діячі якого - Т. Шевченко (1814-1861), П. Куліш (1819-1897), М. Костомаров (1817-1885) - відіграли вирішальну роль у формуванні ідеології модерного українського націоналізму. В Австрійській імперії українське національне відродження було пов'язане у першу чергу з діяльністю "Руської Трійці" (1830-і рр.) та Головної Руської Ради, ін. українських організацій під час революції 1848.

Революція 1848 послужила сильним поштовхом для розвитку національних рухів і формування їхніх політичних програм. Разом з тим, вона вперше засвідчила, що національні рухи поневолених народів можуть перебувати у конфлікті між собою (як польський та український, угорський і словацький та ін. національні рухи). На загострення такого конфлікту вплинула поява нових інтелектуальних течій - гегельянства, марксизму та ін., які проголосили, що національні рухи т. зв. недержавних (неісторичних або малих) народів (такі як чеський, словацький, український, єврейський та ін. рухи) суперечать історичному прогресу, оскільки призначенням цих народів є ніби-то асиміляція і поступове розчинення у тілі державних (російського, німецького, польського, угорського та ін.) народів. Іншим новим явищем у розвитку Н. після революції 1848 було поєднання національних вимог з вимогами проведення реформ і модернізації економіки. Ідеологом цієї течії був німецький економіст Фрідріх Ліст (1783-1846), який вимагав введення високих митних тарифів для захисту внутрішнього національного ринку і прискорення індустріалізації, будівництва залізниць для економічного об'єднання розрізнених національних територій, розвитку національної освіти і т.п.

У другій пол. 19 ст. успішно завершилося об'єднання італійської та німецької нації. У результаті дипломатичних успіхів прем'єр міністра Сардинії графа К. Кавура (1810-1861) та військових походів повстанців на чолі з Дж. Гарібальді більшість території Італії було об'єднано (1859-1861) під владою короля Віктора Емануїла I, а Рим приєднаний (1870) до Італійської держави. Приклад Італії стимулював відродження руху за об'єднання Німеччини. У німецькому русі виділялися дві концепції вирішення німецького питання: великонімецька передбачала утворення Великої Німеччини, яка включала б й Австрійську імперію; малонімецька виключала Австрію зі складу майбутньої німецької держави і виступала за об'єднання всіх німецьких земель навколо Пруссії. У 1860-х рр. перемогла малонімецька концепція. В результаті перемоги у австро-пруській війні (1866) Пруссія під проводом прем'єр-міністра О.фон Бісмарка (1815-1898) об'єднала німецькі землі, а після перемоги у франко-пруській війні була проголошена нова Німецька імперія (1870). Поразка Австрії привела до внутрішньої реорганізації Австрійської імперії. Оскільки вона більше не претендувала на роль німецької держави, були зроблені певні поступки на користь ненімецьких народів - угорців, поляків, чехів. Було виділене в окрему державно-адміністративну одиницю Угорське королівство й імперія була перетворена у дуалістичну Австро-Угорську монархію (1867). Широкі автономні права були надані полякам у Галичині, що, у свою чергу, привело до загострення польсько-українського конфлікту.

Лібералізація політичного режиму у Російській імперії у 1860-70-х рр. спричинилася до активізації національних рухів неросійських народів -фіннів, литовців, українців та ін. Однак польське повстання 1863, а згодом посилення політичної реакції після вбивства Олександра II (1881) посилили репресивні заходи проти неросійських національних культур (аж до їх фактичної заборони, як у випадку з українським національним рухом після *Валуєвського указу 1863* та *Емського акту 1876*). Нова короткочасна хвиля лібералізації національної політики і піднесення національних рухів відбулася під час та в перші роки після революції 1905-07, однак їй було покладено край політикою столипінської реакції. В умовах постійних переслідувань деякі національні рухи (як український і польський) змушені були перенести центр своєї діяльності в Австрійську імперію, інші (як литовський) - розвинути сітку нелегальних шкіл, видавництв і т.п.

Іншим фактором посилення національних рухів у Європі, особливо у її південній і східній частині, стала боротьба навколо спадщини Османської імперії, яка в другий пол. 19 ст. переживала занепад. У результаті Кримської 1853-56, російсько-турецької війни 1877-1878 та повстання південнослов'янських народів Румунія, Сербія і Чорногорія були визнані на Берлінському конгресі 1878 самостійними державами, а Болгарія - як автономне князівство під турецьким протекторатом (у 1908 проголошена самостійною державою). Зворотньою стороною військових поразок Османської імперії було зародження руху "молодотурків" (1860-1876), які ставили завдання модернізувати свою країну за і зразком європейських національних держав. Однак під час їхнього правління (1908-1918) молодотуркам не вдалося розв'язати суперечності між багатонаціональною імперією, яку вони хотіли зберегти, і національною державою, яку вони хотіли збудувати. Більш успішними були, однак, аналогічні спроби у Японії, де під час правління імператора Мейджі (1867-1912) була утворена національна держава за пруським зразком.

Особливістю національних рухів наприкінці 19 -на поч. 20 ст. було те, що вони набрали масового і чіткого політичного характеру. У Західній Європі активізувалось фламандське відродження у Бельгії, каталонське і баскське - в Іспанії. Політичними вимогами двох останніх було перетворення Іспанії у федеративну державу; частково вони були зреалізовані у часи Іспанської республіки (1931-1939), однак утвердження диктатури Франко супроводжувалося відновленням централізму. Деякі із національних конфліктів у Західній Європі знайшли мирне розв'язання. Норвегія, яка у 1814 перебувала у складі Швеції від'єдналася у 1905; Ісландія, що з 1830 входила у склад Данії, у 1918 стала незалежною республікою. Більш гострих форм набрала боротьба за визволення Ірландії з-під влади Англії, яка увінчалась проголошенням Ірландської республіки у 1921, та національні конфлікти на Балканському п-ві: дві балканські війни (1912 і 1913) та вбивство

австрійського престолонаслідника Франца Фердинанда у Сараєво (28.6.1914) послужили поштовхом до Першої світової війни.

Перша світова війна 1914-18 привела до розпаду Австро-Угорської, Турецької та Російської імперій. Проголошений американським президентом В. Вільсоному "14 пунктах" (1918) новий післявоєнний політичний порядок одним із основоположних принципів визнавав право нації на самовизначення. Його було частково втілено у Версальській системі, яка визнала утворення й незалежність нових національних держав - Литви, Латвії, Естонії, Фінляндії, Польщі, Чехословаччини, Югославії. Однак цей принцип був проведений вибірково. Він не стосувався тих національних рухів, які в часи війни перебували у ворожому до Антанти таборі Центральних держав (у т. ч. - до українців). Повоєнне влаштування державних кордонів було проведено так, що деякі формально національні держави (Польща, Румунія) були по суті мініімперіями, в яких національні меншості становили 20-30% населення; інші ж, утворені як добровільні об'єднання декількох націй, забезпечували домінуючі позиції лише одній (чехам у Чехословаччині, сербам у Югославії). Інші народи (як українці) опинилися зразу у складі декількох держав. Окрім того, обмеження територій держав, які зазнали поразки, до їхнього етнічного ядра (Німеччина, Угорщина) породжували серед їхнього населення сильні реваншистські настрої. Суперечність між проголошеним ліберальними державами (США, Англією, Францією) правом націй на самовизначення та конкретним його втіленням у Версальській системі створювало сприятливий ґрунт для виникнення агресивного, шовіністичного і ксенофобного Н. Його ідеологічним обґрунтуванням стали расистські теорії А. де Гобіно (1818-1882) та ідеології інтегрального націоналізму - націоналізму, який відкидає ліберальні цінності як застарілі ради торжества національних інтересів і проповідує рішучі і беззастережні дії, - сформульована Ш. Морра (1868-1952) та М. Барре (1862-1923). В українському національному русі утвердження інтегрального націоналізму було пов'язане з ідеологією Д. Донцова (1883-1973) та діяльністю *Організації Українських Націоналістів* у 1930-х рр.

Утвердження тоталітарних режимів у Радянському Союзі, Німеччині, Японії та ін. країнах у 1930-1940 привело до посилення нового типу національних рухів - панславистського, пангерманського і паназіатського. Панславізм первісно виник серед слов'ян Австрійської імперії, що прагнули її перетворення у федерацію рівноправних народів, серед яких слов'янські народи становили б більшість. Протягом 19 ст. існувало декілька різновидів панславистської ідеології (зокрема, лідери *Кирило-Методіївського Братства* прагнули встановлення федеративної слов'янської республіки з центром у Києві). Однак після краху планів перетворення Австрійської імперії у федерацію (у зв'язку з проголошенням австро-угорського компромісу 1867) більшість лідерів й ідеологів панславистського руху приписували особливу роль Росії, яка, як справжня християнська держава, ніби-то була покликана Богом для спасіння людства, поширення ідеалів миру і справедливості у світі. Після перемоги більшовиків у революції і громадянській війні в Росії 1917-20 ідеологія панславізму була поєднана з комуністичними гаслами. Росіяни були проголошені справжнім соціалістичним народом, покликаним ширити ідеали комунізму серед інших націй. Під цими гаслами у 1917-20 була здобута перемога над національно-визвольними рухами неросійських народів - українцями, вірменами, грузинами та ін., що прагнули відокремитися від Російської імперії та утворити свої національні держави. Після перемоги СРСР у Другій світовій війні 1939-45 Й. Сталін зреалізував найсміливіші плани російських панславистів, об'єднавши всі слов'янські народи під російським керівництвом і поширивши впливи на Центральну і Південну Європу. Радянське керівництво завдало смертельного удару пангерманському рухові, який прагнув до об'єднання Німеччини, Австрії, Швейцарії, Данії і скандинавських країн в єдиний союз "нордичної раси". З кінця 19 ст. пангерманська ідеологія користувалася все більшими впливами серед громадської думки і урядової політики Німеччини; найбільшого розквіту вона досягла після приходу в 1933 до влади А. Гітлера (1889-1945). У 1941 у результаті перемог німецької армії у Європі, пангерманський план був близьким до свого найповнішого завершення. Разом з пангерманським рухом поразки у Другій світовій війні зазнав і паназіатський рух, головною метою якого було утвердження влади Японії над Китаєм, Індією та іншими азійськими територіями від східного узбережжя Африки аж до західного узбережжя Тихого океану.

Утворення агресивних, шовіністичних і тоталітарних тенденцій у багатьох національних рухах наприкінці 19-у першій пол. 20 ст. було пов'язано з поширенням хвилі антисемітизму (справа Дрейфуса у Франції (1894), творчість німецького історика Г. фон Трейчке (1834-1896), філософа Є. Дюрінга (1833-1921), композитора Р. Вагнера (1813-1883), масове винищення євреїв у гітлерівській Німеччині та окупованій нею території, хвиля антиєврейських погромів у Російській імперії (1881, 1905-1907, 1917-1920) та антисемітська пропаганда в останні роки правління Й. Сталіна, антиєврейська спрямованість національної політики міжвоєнної Польщі, Румунії і т. п. Реакцією на поширення антисемітизму стало викристалізування ідеології та практики модерного єврейського Н. - сіонізму. Австрійський журналіст єврейського походження Т. Герцль (1860-1904) у брошурі "Єврейська держава" (1896) сформулював як кінцеву мету сіонізму еміграцію євреїв у Палестину й утворення там єврейської національної держави. Єврейська еміграція у Палестину після Першої світової війни особливо посилилася після приходу до влади А. Гітлера у Німеччині. Сіоністський рух зустрів опір арабського населення Палестини; перемога єврейських поселенців над арабами привела до проголошення у 1948 держави Ізраїль.

Після Другої світової війни 1939-45 основний принцип, який вимагає визнання за націями право на власну державу, став універсальним і загальноприйнятим. Це відобразилося, зокрема, у розпаді останніх імперій. Розпад англійської імперії розпочався ще у міжвоєнну добу, коли Англія визнала незалежність Іраку (1932) та Єгипту (1936). Серед національних рухів в англійських колоніях найсильніше виявився індійський,

особливо, коли його очолив Мохандас Карамчанд Ганді (1869-1948). У 1947 Англія визнала незалежність Індії. Індійські мусульмани не приєдналися до індійського нац. руху й добилися утворення окремої національної держави - Пакистану (1947). У 1948 проголошена незалежність інших англійських колоній - Цейлону (з 1971 - ШріЛанка) і Бірми. Навідміну від розпаду англійської імперії, який відбувався порівняно мирно, здобуття незалежності французькими колоніями у Північній Африці й Індо-Китаї супроводжувалося війнами і масовими насильствами в Алжирі (1954-1962), В'єтнамі, Лаосі, Кампучії (1945-1954). З 1960-х рр. процес деколонізації охопив Африку. Як і в Азії, приклад дала Англія, проголосивши у 1957 незалежність Гани. Протягом декількох років незалежність здобули більш ніж 20 африканських колоній. Останніми відмовилися від своїх колоній у Африці Португалія (1974), Родезія (1980), Південна Африка (1990).

Проголошення незалежності у країнах Азії й Африки у багатьох випадках відкрило шлях до нових воєн, у яких націоналістичні лозунги тісно перепліталися з соціалістичними і комуністичними. З другого боку, комуністичні режими самі активно експлуатували національну ідеологію і провадили шовіністичну політику стосовно окремих народів. У Радянському Союзі домінуючі позиції займала російська нація. Це викликало опір серед неросійських народів, який набирав нових форм - від збройної боротьби у Західній Україні, балтійських країнах у перші післявоєнні роки до дисидентських рухів з чітким національним забарвленням у 1960-80-х рр. серед українців, литовців, латвійців, естонців, грузинів, вірмен та ін. Хоча радянська влада проводила репресії проти неросійських народів, разом з тим вона, зміцнюючи свої власні позиції, об'єднала розрізнені національні території у складі єдиних республік (наприклад, приєднання Західної України до Української РСР), сприяла формуванню національних партійно-державних еліт - тобто об'єктивно вела до зміцнення неросійських народів. Тому з падінням радянського режиму у 1991 розпад СРСР - останньої імперії - був неминучим.

У сучасному світі Н. залишається універсальним явищем. Він охоплює не лише країни третього світу, але країни з достатньо високим рівнем господарського і культурного розвитку (наприклад, рух французькомовного населення Квебеку в Канаді, конфлікти між фламандським і французькомовним населенням у Бельгії та ін.). Все це спростовує передбачення марксистських і ліберальних теоретиків, що Н. є явищем минулого і що у міру модернізації суспільного життя він відіме. Правдоподібно, Н. залишиться поширеним явищем у світовому історичному розвитку протягом принаймні ще декількох десятиліть.

Я. Грицак (Львів).

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПІД ПРОВОДОМ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 1648-57 - див. Хмельниччина.

НАЧАЛЬНА КОМАНДА УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ - вищий орган управління *Української Галицької Армії*. Створена в листопаді 1918 Н. К. УГА очолював командант, з червня 1919 - начальний вождь. Н. К. складалася з двох відділів - оперативного, який керував воєнними діями та організаційно-матеріального, що займався матеріальним забезпеченням і обслугою діючих частин. Начальними командантами УГА були: з 29.10.1918 - полк. Д. Вітовський, з 5.11.1918 - полк. Г. Коссак, з 9.11.1918 - полк. Г. Стефанів, з 10.12.1918 - ген. М. Омелянович-Павленко, з 9.6.1919 - ген. О. Греков, з 5.7.1919 - ген. М. Тарнавський, з 7.11.1919 - ген. О. Микитка. Під час з'єднання з Червоною Армією (див. *Червона Українська Галицька Армія*) обов'язки начального вождя виконував полк. А. Шаманек, на поч. березня 1920 - полк. Вітошинський. Начальниками штабу Н.К. УГА були: з 2.11.1918 - полк. М. Маринович, з 5.11.1918 - отаман С. Горук, з 10.12.1918 - полк. В. Мешковський, з 13.2.1919 - полк. В. Курманович, з 8.6.1919 - полк. К. Штіпшиц-Тернова, з 5.7.1919 - полк. А. Шаманек, з 7.11.1919 - ген. Г. Ціриц, з 10.2.1920 - полк. А. Шаманек.

НЕБАБА МАРТИН (кін. 16 ст. - п. 6.7.1651) - видатний український полководець періоду *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57*, полковник чернігівський (1649-51). Походив з м. Коростишева (тепер Житомирська обл.). З молодих літ перебував на Запоріжжі, деякий час був отаманом. У травні 1648 очолив народне повстання проти польської шляхти на Чернігово-Сіверщині. Став організатором і першим полковником Борзненського полку, а з поч. 1649 - полковник чернігівський. Влітку 1649 за дорученням Б. Хмельницького командував українськими військами у Білорусі. Учасник *Пилявецької битви 1648* та походу козацьких військ у Галичину. В жовтні 1648 Н. очолював авангард української армії під час походу на Замостя. На поч. 1649 - наказний гетьман лівобережних полків. На чолі свого полку брав участь у *Зборівській облозі 1649* та *Зборівській битві 1649*. Виступав проти укладення Зборівського мирного договору 1649. Влітку 1651 полк під командуванням Н. взяв в облогу Гомель, але внаслідок наступу значних польсько-литовських сил був змушений відступити. Керував обороною Чернігово-Сіверщини від нападу військ князя Я. Радзивілла. Загинув у бою з переважаючими силами ворога під Ріпками поблизу Лоева (тепер Білорусь). За переказами, Я. Радзивілл, вражений мужністю Н., наказав над місцем його захоронення насипати високу могилу.

НЕГАЙНИЙ СУД (Наглий суд) - цивільні суди, які мали риси військових трибуналів, в 1931-34 у Польщі. Створені за розпорядженням Ради. Міністрів Польщі від 4.11.1931 для боротьби з українським національно-визвольним рухом, в основному для розправ над членами *Організації Українських Націоналістів* і *Української Військової Організації* на території Польщі, у т. ч. на окупованих землях *Західної України*. Судочинство здійснювалось без попереднього процесу дізнання. Слідство, яке вів сам прокурор або представник поліції, повинно було завершитись в обмежений термін - 21 день з часу затримання підозрюваних. Визнаних винними у скоєнні злочину Н.с. засуджував до смертної кари або до 10-15-річного

ув'язнення. В 1931-34 за вироками Н.с. до смертної кари було засуджено В. Дуника, М. Маленького, П. Мадею, Д. Данилишина, В. Біласа, М. Лемика, С. Корпана, О. Литвина, Т. Здриля, І. Шевчука та ін. Фактично, сама причетність до націоналістичної організації каралась Н.с. довготривалими термінами ув'язнення. Н.с. ліквідовані під тиском міжнародної громадської думки та у зв'язку з посиленням революційної боротьби ОУН 28.10.1934.

НЕДІЛЬНІ ШКОЛИ - безплатні загальноосвітні або професійно-технічні школи в Україні у першій пол. 19 ст. - на поч. 20 ст. для дітей та дорослих, які з різних причин (брак коштів, праця протягом тижня) не могли відвідувати загальні школи.- Н.ш. працювали у недільні та святкові дні. Першу Н.ш. у Києві відкрито 11.10.1859, а всього у місті їх було 5. Існували Н.ш. у Полтаві, Одесі, Харкові, Чернігові, Ніжині та ін. містах. Всього в Україні у 1859-60 діяло 68 Н.ш. У Н.ш. викладала українська інтелігенція, студенти, вчителі, гімназисти. Навчання велося українською мовою. Розвитку системи Н.ш. багато сприяли Х. Алчевська, В. Антонович, М. Драгоманов, О. Кониський, П. Чубинський та ін. У Н.ш. навчання тривало 1-3 години у двох групах - для неписьменних, і тих, хто вже знав грамоту. Учні вивчали Закон Божий, граматику, арифметику, малювання, знайомилися з історією та культурою України. У 1862 російський уряд закрив Н.ш., а деякі організатори Н.ш. зазнали переслідувань. Свою діяльність Н.ш. почали відновлювати в 70-х рр. 19 ст.

НЕЖИВИЙ СЕМЕН (1744 - р. см. невід.) - один з керівників національно-визвольного повстання проти польського панування у *Правобережній Україні* в 1768 (див. *Коліївщина*). За походження селянин із с. Мельників (тепер Чигиринського р-ну Черкаської обл.). Навесні 1763 Н. очолив гайдамацький загін, що діяв в районі Чигирин, Канева, Черкас, Сміли. Н. називав себе запорізьким отаманом Уманського куреня. Під час переговорів з командуванням російської прикордонної частини гусарський полковник Чорба підступно схопив і заарештував Н. Загін Н., незважаючи на запеклий опір російським військам, був розбитий. За вироком Київської губернської канцелярії Н. було покарано батогами і заслано у Нерчинськ на каторжні роботи. Дальших відомостей про його долю немає.

"НЕЗАЛЕЖНИКИ" - ліва фракція *Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії*, яка сформувалась під час роботи VI з'їзду УСДРП 10-12.1.1919. Виступала за встановлення радянської влади в Україні у формі "робітничо-селянських рад", проголошення України незалежною соціалістичною республікою, укладення негайного миру з більшовиками і продовження бойових дій проти військ Антанти. До "Н." належали А. Пісецький (А. Річицький), М. Авдієнко, А. Драгомирецький, М. Ткаченко, Ю. Мазуренко, З. Висоцький та ін. Офіційний орган фракції - "Червоний Прапор". З самого початку більшовицької окупації України залишались легальною опозиційною партією. Однак незабаром, політика більшовицького уряду в Україні штовхнула "Н." на відкрите повстання проти нього. Для керівництва повстання було створено Всеукраїнський Революційний Комітет на чолі з А. Драгомирецьким, а повстанські загони очолював Ю. Мазуренко. Ліва течія УСДРП (незалежних) не підтримала виступу і залишилась в легальній опозиції до уряду, створила УСДРП (незалежних лівих). Керівниками цієї групи були Гукович, Дігтяр, Паньків та ін. У серпні 1919 "Н." ліві об'єдналися з боротьбистами, утворивши Українську Комуністичну Партію (боротьбистів). Більша частина Н. на установчому з'їзді в Києві у січні 1920 проголосила себе самостійною політичною партією - *Українською Комуністичною Партією* (УКП).

НЕМИРИЧ ЮРІЙ - (н., можливо, 1612 - п. серпень 1659) - визначний український державний і політичний діяч 50-х років 17 ст., дипломат. Н., за деякими дан., у с. Черняхіві на Київщині. Походив з українського шляхетського роду Немиричів. Навчався в аріанській академії в Ракові. Здобув вищу освіту в ун-тах Лейдена і Базеля (1630-34), Оксфорда, Кембріджа, а згодом - Парижа. Там написав кілька праць з філософії й богослів'я, зокрема "Discursus de bello Moscovitico Anno 1632" (1632) та ін. Лідер українських протестантів-социнан, один з засновників аріанської академії у Киселині на Волині. Власник великих маєтків у Правобережній і Лівобережній Україні. Утримував надвірні війська, на чолі яких брав участь у польсько-московській війні 1632-34 та війні зі Швецією. Був підкоморієм київським. Ставши визнаним лідером українських социнан, Н. відстоював їхні права на Люблінському трибуналі 1636 і на сеймах 1637-39. У 1646 як прихильник аріанства зазнав переслідувань з боку польського уряду, був позбавлений значної частини маєтків та засуджений до вигнання з Речі Посполитої. Під час *Хмельниччини* воював на боці польських військ, генерал-полковник. З 1655 приєднався до шведського короля *Карла X Густава*. Був призначений генералом кавалерії, взяв участь у воєнних діях у Трансільванії і Польщі. На поч. 1657 Н. перейшов на українську службу і став щирим прихильником політичних планів Б. *Хмельницького*. Вів тривалі переговори з шведським урядом, які завершилися підписанням *Корсунської угоди 1657*, за якою Швеція визнавала Україну незалежною державою. Влітку 1657 Н. прийняв православ'я і отримав звання полковника. Після смерті Б. *Хмельницького* підтримував гетьмана І. *Виговського*. Автор проекту Гадяцького договору 1658 і маніфесту українського уряду до європейських держав. Очолював українську делегацію на польському сеймі в 1659 для ратифікації договору. В 1658-59 - канцлер Великого Князівства Руського. Брав участь у *Конотопській битві 1659*. У серпні 1659 очолював гетьманські війська на Чернігівщині. Загинув в бою з військами московського воєводи В. Шереметьєва поблизу Ніжина.

НЕМИРИЧІ - український шляхетський рід на Київщині. Відомий з 1528. У кін. 16 ст. поділився на дві лінії - Черняхівську і Олевську. Найвідоміші представники роду: Іосиф Н. (рр. н. і см. невід.) - київський земський суддя (1580-90); Андрій Н. (рр. н. і см. невід.) - київський земський суддя, родоначальник Черняхівської лінії роду, представники якої були прихильниками протестантської течії-социнан. Степан Н. (р. н. невід. - п. 1630) - підкоморій київський, батько Ю. Немирича. Навчався в Альтдорфському і Базельському ун-тах. Брав

участь в укладенні Куруківського договору 1625. Юрій Н. (бл. 1612 -1659) - визначний український державний і політичний діяч кін. 16-х рр. 17 ст., дипломат (див. Ю. *Немирич*). Степан Н. (1626-30 - 22.2.1684) - український військ діяч, брат Юрія Н. Видатний артилерист свого часу. Під час національно-визвольної війни українського народу 1648-57 воював на боці Польщі. Під впливом свого брата Юрія Н. перейшов на службу до українського війська. В 1658-59 - генерал артилерії Великого Князівства Руського, пізніше каштелян і воєвода київський. Матвій Н. (рр. н. і см. невід.) - син Іосифа Н., фундатор Люблінського братства, родоначальник Олевської лінії роду Н. Представники цієї лінії роду підтримували православ'я, але в другий пол. 17 ст. сполонізувалися і прийняли католицтво.

НЕМІТЦ ОЛЕКСАНДР (26.7.1879-1.10.1967)-український військовий діяч, контрадмірал, командуючий Чорноморським Флотом. Н. у с. Котюжани у Молдові. Закінчив Морський корпус (1900), старшинські гарматні класи (1903), Воєнно-Морську академію (1912). З 1903 проходив службу на Чорноморському Флоті. З боку командування флотом піддавався покаранню восени 1905 за відмову розстрілювати екіпаж повсталого військового судна "Прут", 1906 виступав у якості захисника повсталих матросів Севастополя на судовому процесі. В роки Першої світової війни 1914-18 був відряджений до Ставки верховного головнокомандування російської армії, з 1915 командував канонеркою "Донець", дивізіоном есмінців, мінною дивізією. У квітні 1917 Н. був обраний головою Союзу офіцерів-республіканців Чорноморського Флоту. В серпні 1917 призначений Українською Центральною Радою командуючим Чорноморським Флотом з підвищенням у ранзі до контрадмірала. У 1918 перейшов на бік радянської влади, був прийнятий у Червону Армію. Влітку і восени 1919 був начальником штабу Південної групи Дванадцятої армії, яка під проводом Й. Якіра пробилась із Одеси до Житомира. У лютому 1920 призначений командуючим Чорноморським Флотом. З 1924 виконував особливі доручення голови РВСР Л. Троцького, професор кафедри стратегії й тактики Військово-морської та Військово-повітряної академії радянських збройних сил. З 1947 у відставці, віце-адмірал. Помер у Ялті, похований у Москві.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

НЕРОНОВИЧ ЄВГЕН (1888 - квітень 1918) -український політичний діяч. Н. біля м. Пирятин (тепер Полтавська обл.). Вчився у Петербурзі, де брав участь в українському студентському русі. У 1907 Н. став одним із засновників першого гімназійного друкованого органу "Відродження". В 1913 очолював редакцію газети "Український Студент". Діяч Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії. В 1917-18 Н. входив до складу Української Центральної Ради та Малої Ради. Очолював ліву фракцію УСДРП, яка виступала за створення незалежної української радянської держави. Перейшов до більшовиків. З березня 1918 Н. - народний секретар військових справ більшовицького уряду в Україні (див. Народний Секретаріат). У кін. березня 1918 вийшов зі складу Народного Секретаріату. В квітні 1918 Н. розстріляний українськими військами у м. Великі Сорочинці. В 1925 Великі Сорочинці на честь Н. було перейменовано на Нероновичі. В 1931 повернено стару назву.

НЕСТЕРЕНКО ДМИТРО (р. н. невід. - листопад 1708) - сотник батурицький (1691-1708) Ніжинського полку, один з найближчих співробітників гетьмана І. Мазепи. Виконував важливі дипломатичні доручення, в 1699 брав участь у мирних переговорах з Туреччиною. В листопаді 1708 Н. був одним з керівників оборони Батурина від московських військ. Захоплений у полон і страчений у Глухові.

НЕСТЕРЕНКО МАКСИМ (рр. н. і см. невід.) -видатний військовий і дипломатичний діяч 30-50-хрр. 17 ст., корсунський полковник. У 30-50-хрр. 17 ст. брав участь у козацькому повстанні під проводом П. Павлюка і К. Скидана. З 1638 К. став корсунським сотником. В 1646 разом з Б.Хмельницьким та

ін. козацькими старшинами вів переговори з польським королем Владиславом IV Вазою про умови участі козаків у поході проти Туреччини. З літа 1648 Н. - полковник корсунський, один з найближчих сподвижників Б. Хмельницького. В грудні 1649 - березні 1650 разом з С. Косовим очолював українське посольство до Варшави, яке взяло участь у роботі польського сейму по затвердженню умов Зборівського мирного договору 1649. У 1655 разом з полковником І. Богуном обороняв Немирів і Брацлав від татар. Дальша його доля невідома.

НЕСТОР (бл. 1055 - бл. 1113) - видатний український письменник і літописець. У 1074-78 -ченець, ієродиякон Києво-Печерського монастиря. В "Читанні про життя і згублення... Бориса і Гліба" Н. закликав князів боротись за єдність українських земель. Н. - автор твору "Житіє Феодосія, ігумена Печорського" (бл.1091). На думку М. Грушевського, І. Крип'якевича, Д. Дорошенка Н. був автором і упорядником "Повісті минулих літ" (бл. 1113-14). Помер і похований в Києво-Печерському монастирі.

НЕЧАЙ ДАНИЛО [р. н. невід, -п. 10(20).2.1651] -визначний український військовий діяч періоду Хмельниччини, полковник брацлавський (1649-51), один з найближчих сподвижників Б. Хмельницького. Брат І. Нечая. Походив з українського шляхетського роду на Київщині; за ін.дан., на Поділлі. Козакував з 40-х рр. 17 ст. На поч. національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-57 став козацьким полковником. Напередодні *Пилявецької битви 1648* очолював гарнізон м. Староконстантинова. Під час походу української армії у Галичину за дорученням Б. Хмельницького здобув замок у Бродах, брав участь в облозі Замостя. За деяк. дан., у грудні 1648 був призначений київським полковником. На поч. 1649 обраний полковником Брацлавського полку. В травні 1649 полк Н. утримував Меджибіж до підходу головних козацьких сил під командуванням М. Кричевського. Відзначився під час

Збараської облоги 1649 та Зборівської битви 1649. Виступив проти укладення *Зборівського мирного договору 1649.* Вимагав продовження боротьби з польськими загарбниками, відмовлявся впустити шляхту до маєтків і контролював територію по лінії Сатанів-Бар-Студениця (на Дністрі). У вересні 1650 Н. очолював козацькі полки, які розбили військо В. Лупула і здобули столицю Молдавії Ясси, примусивши молдавського господаря укласти союзний договір з *Гетьманщиною*. Виконуючи умови Зборівського мирного договору 1649, охороняв півд.-західну частину визволених українських земель по лінії Красне-Мурафа-Шаргород-Чернівці. Загинув 10(20).2.1651 у бою проти польських військ під командуванням М. Калиновського і С. Ляницкоронського, обороняючи Красне на Поділлі. За деяк. дан., похований біля Черемошного (тепер Погребищенський р-н Вінницької обл.).

НЕЧАЙ ІВАН (р. н. невід. - п. після 1669) -український військовий діяч 50-х рр. 17 ст., полковник білоруський, гомельський, могилівський (з 1656). Брат Д. Нечая, зять Б. Хмельницького. З 1649 брав участь у національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57 у складі Брацлавського полку. В 1650-53 - український посол у Кримському ханстві. В серпні 1654 після заключення Переяславського договору 1654 повернувся в Україну. Після смерті І. Золотаренка посланий Б. Хмельницьким обороняти північні кордони України і 29.1.1656 призначений білоруським полковником. Був наказним гетьманом Білорусі. Активно протидіяв політиці Московщини у Білорусі, дипломатичними заходами домігся утримання частини білоруських земель під протекторатом України. Запроваджував на білоруських землях козацький устрій. Підтримував політику гетьмана І. Виговського. 4.12.1659 під час облоги Бихова від московських військ потрапив у полон і був засланий до Тобольська. Бл. 1663 повернувся в Україну. В 1669 Н., будучи полковником козацького полку, їздив до П. Дорошенка з пропозицією про введення на польський престол московського царя. Історичних даних про дальшу його долю немає.

НИЖАНКІВСЬКИЙ ОСТАП (24.1.1862 -22.5.1919) - відомий український композитор, диригент і громадсько-політичний діяч. Н. у с. Малі Дідушичі (за ін.дан., у Стрию) на Львівщині. Батько С. Нижанківського. Навчався у Дрогобицькій гімназії та Львівській духовній семінарії, а в 1897 склав іспит на вчителя музики у Празькій консерваторії. Деякий час був священиком у Завадові поблизу Стрия. В 1885 заснував музичне видавництво "Музикальна Бібліотека" (1885-87), яке публікувало твори українських композиторів, зокрема, А. Вахнянина, М. Лисенка, П. Ніщинського, М. Вербицького, С. Воробкевича та ін. Н. був активним пропагандистом українського хорового мистецтва, засновником і диригентом товариства "Боян" у Бережанах (1892), диригентом "Бояна" у Львові (1895-96) та Стрию (1900-14). Брав активну участь в організації та проведенні Шевченківських концертів у Львові, Тернополі, Дрогобичі, Стрию. Н. був одним з організаторів української молочної кооперації в Галичині, ініціатором створення Крайового Господарсько-Молочного Союзу (Маслосоюз; засн. в 1907) у Стрию. В 1918-19 входив до складу *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918-19*, очолював повітовий комісаріат на Стрийщині. В травні 1919 Н. був заарештований польською окупаційною владою і розстріляний без суду у Стрию. Автор багатьох хорових творів ("Гуляли", "З окрушків" на сл. Ю. Федьковича, "В'язанка слов'янських гімнів", "Наша дума, наша пісня" на сл. Т. Шевченка), численних солоспівів ("Пісня вечірня", "О не забудь", "В гаю зеленім", на вірші Т. Шевченка - "Вітер в гаю нагнає", "Минули літа молодії"), обробок народних пісень (зб. "Українсько-русинські народні пісні", 1907).

НИЖАНКІВСЬКИЙ СТЕПАН (бл. 1897 -9.6.1931) - український військовий і політичний діяч, старшина Української Галицької Армії, член УВО і ОУН (з 1929). Син О. *Нижанківського*. Учасник українсько-польської війни 1918-19. Після завершення українських національно-визвольних змагань 1917-21 змушений емігрувати до Чехо-Словаччини. В 1920-х рр. активно займався створенням українських молодіжних політичних організацій. Став одним з провідних членів *Групи Української Національної Молоді*, ініціатором створення і головою Центрального Союзу Українського Студентства. З поч. 1927 за дорученням ГУНМ вів переговори з керівництвом *Легії Українських Націоналістів* про об'єднання цих двох організацій, що привело до створення координаційного центру їх діяльності - Союзу Організацій Українських Націоналістів (з липня 1927 - секретар СОУН), а в січні 1928 - до повного організаційного об'єднання у Союзі Українських Націоналістів. У 1927-28 Н. брав участь у Конференціях українських націоналістів у Берліні та Празі. В лютому 1929 під час роботи Першого Конгресу Українських Націоналістів у Відні виступав з доповідями "Проблема майбутнього устрою України" і "Фашистська Італія". Після створення *Організації Українських Націоналістів* став її членом, виконував обов'язки члена Головного Суду ОУН та відповідального редактора органу ПУН "Розбудова Нації". В 1930 Голова Проводу Є. *Коновалець* підтримав кандидатуру Н. на посаду Крайового Провідника ОУН на ЗУЗ та одночасно Крайового Команданта УВО. Проте тяжка хвороба перешкодила Н. очолити націоналістичний рух на західноукраїнських землях. Помер у Стрию.

НИКИФОР І (р. н. невід. - п. квітень 1121) -православний церковний діяч, митрополит Київський (1103 - 21; за ін. дан., з 1104). За національністю грек. Був присланий на митрополічу кафедру з Константинополя. Під час Київського повстання 1113 брав участь у вирішенні питання про запрошення на великокнязівський престол переяславського князя Володимира *Мономаха*. Н. - автор творів "Послання до великого князя Володимира Мономаха про піст і стриманість від почуттів", "Повчання про піст до народу" та "Послання про латинян до великого князя Ярослава Святополчича". Послання є цінним історичним джерелом для характеристики внутрішньої політики Володимира Мономаха та його особи.

НИКИФОР ІІ ФОКА (бл. 912 - 11.12.969) -візантійський імператор (963-69). Походив зі знатного роду Фок. Висунувся як полководець у війнах з арабами, з 954 - головнокомандуючий. В 961 відвоював у арабів о. Крит. Вступив на престол внаслідок повстання малоазійської військової знаті. Внутрішню політику проводив в

інтересах світських феодалів. Своєю новелою (законом), виданою у 964, заборонив заснування нових монастирів і обмежив зростання церковного землеволодіння. В 967 скасував право селян-общинників і стратіотів (служилі люди) на першочергову купівлю землі у великих землевласників (дінатів). Вів успішні війни з арабами, відвоював у них Кілікію і Кіпр (965) та Пн. Сирію з Антіохією (969). У 966 Н. II Ф. розпочав війну проти Болгарії. Намагаючись використати в своїх завойовницьких походах проти болгар збройні сили Київської держави, закликав на допомогу князя *Святослава Ігоровича*. Однак Святослав, зайнявши в 968 частину Болгарії, виступив проти Візантії. Занепокоєний діями Святослава, Н. II Ф. підбурив *печенігів* напасти на Київ і цим примусив київську дружину повернутись у Придніпров'я. Був вбитий під час заколоту Іоанна Цімісхія.

НИКИФОРОВА МАРУСЯ (р. н. невід. -29.8.1919) - діячка повстанського руху часів української революції 1917-21. Н. у Олександрівську на Катеринославщині. У 1904 приєдналася до анархістського руху. У 1905 засуджена до смертної кари, однак здійснила втечу з одиночної камери Петропавлівської фортеці. У 1910 перебувала в Японії, пізніше - у США. Активно працювала у Федерації анархо-комуністичних груп Північної Америки та Канади. У 1914-17 жила в Англії, Франції, Швейцарії. У 1917 повертається в Україну і згодом налагоджує контакти з Н. Махном. У 1918 створила т. зв. "Чорну Гвардію", яка діяла в районі Гуляйполя. Після тактичних та ідеологічних розходжень з Н. Махном, Н. почала діяти самостійно, визнаючи за єдино можливою тактику індивідуального терор. Під час підготовки замаху на А. Денікіна її було заарештовано у Сімферополі та страчено білогвардійцями. Терористи з групи Н. продовжували ще деякий час свою діяльність. Найвідоміший з терористичних актів - вибух бомби у приміщенні Московського комітету РКП(б), коли було вбито 12 і поранено 55 чоловік, між ними - членів вищого партійного керівництва ВКП(б). *К. Бондаренко (Львів)*.

НИКОН ВЕЛИКИЙ (р. н. невід. - п. 1088) -церковно-політичний діяч Київської Русі, літописець. Не пізніше 1058 поселився разом з Антонієм Печорським у печері на березі Дніпра. В 1061 поїхав у Тмутаракань, де заснував монастир. У 1068 повернувся у Києво-Печерський монастир. Під час *Київського повстання 1068-69* як прихильник князя *Ізяслава Ярославича* знову був змушений залишити Київ і оселитися в Тмутаракані. Після повернення в Київ - ігумен *Києво-Печерської Лаври* (1078-88). Деякі вчені вважають, що він був автором продовження Київського літописного зведення 1037 і літописного зведення 1073 - одного з джерел "Повісті минулих літ". На думку ряду дослідників, Н. увів до літопису переказ про поєдинок тмутараканського князя *Мстислава Володимировича* з косозьким князем Редедею (1022),-обробив т.зв. корсунську версію про хрещення князя Володимира Святославича, оповідання про три помсти княгині Ольги древлянам (946) та ін.

НИКОНІВ НАУМ (1873-7.11.1925)-український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. У роки Першої світової війни 1914-18 -командир дивізії 34-го стрілецького корпусу, полковник російської армії. Спільно з командиром корпусу генералом П. *Скоропадським* у серпні 1917 брав активну участь в українізації корпусу, зокрема, з 104-ї й 153-ї дивізій зформував Першу Українську дивізію. Був призначений командиром одного з її чотирьох полків. У кін. 1917 Н. відзначився в боях за шепетівський залізничний вузол. У лютому 1918 більшовиками у Києві були розстріляні командир корпусу генерал Я. Гандзюк і начальник штабу генерал І. Сафонов. У період Гетьманату група вояків корпусу на чолі з полковником Н. поступила на службу до Збройних Сил Української Держави. В 1919 призначений командиром Волинської дивізії Армії УНР, у ході Першого Зимового походу був заступником командира групи (див. *Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921*). По закінченні походу влітку і восени 1920 очолював резервні війська армії. З листопада 1920 перебував у таборі інтернованих українських частин у *Панпуті* як командир резервів і член штабу групи, до якої входили 5-та Херсонська дивізія, Окремий кордонний корпус, частини резерву, тилу, польової жандармерії. З липня 1921 з військовими частинами переведений до табору *Щеп'юрно*, де і помер. Похований на військовому українському цвинтарі поруч з 400 старшинами і козаками Армії УНР.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

НІЖИНСЬКИЙ ЛІЦЕЙ (Безбородьківський лицей) - один з найстаріших вищих учбових закладів в Україні. Заснований у 1820 як гімназія вищих наук на кошти князя І. Безбородька у Ніжині. Гімназія 39-річним курсом навчання була прирівняна до університету. Першим директором лицейом був В. Кукольник. У 1832 гімназію реорганізовано у технічний (фізико-математичний лицей) для підготовки військових офіцерів. У 1840 перетворено на юридичний лицей. У 1875 лицей було реорганізовано у історико-філологічний інститут ім. князя О. Безбородька. Інститут готував вчителів для середніх учбових закладів. У 1876-1921 виходили "Известия Историко-Филологического Института", в яких публікувалися праці з української і всесвітньої історії професорів і студентів інституту. Першим ректором ін-ту був М. Лавровський. Вихователями Н.л. були видатні українські письменники, вчені, громадські діячі, серед них -М. Гоголь, Є. Гребінка, Л. Глібов, В. Тарнавський, О. Лазаревський та ін. У 1920 Н.л. реорганізовано в інститут народної освіти, згодом - Ніжинський педагогічний інститут ім. М. В. Гоголя.

НІКОВСЬКИЙ АНДРІЙ (14.10.1885 - 1942) -український політичний і державний діяч, літературознавець і публіцист. Н. у Малому Буялику на Одещині. Закінчив Одеський ун-т. У 1910-14 -редактор київської газети "Рада", 1917-19 -"Нова Рада", а в 1915 - журналу "Основа" в Одесі. Член *Товариства Українських Поступовців* і Союзу Українських Автономістів-Федералістів (з вересня 1917 - Українська Партія Соціалістів-Федералістів), з червня 1917 -заступник голови цієї організації. В квітні 1917 Н. був обраний до складу *Української Центральної Ради*, згодом *Малої Ради*. На поч. листопада 1917 увійшов до складу *Крайового*

комітету для охорони революції на Україні, пізніше був призначений комісаром Києва. В серпні-вересні 1918 очолював Український Національний Союз, що стояв в опозиції до гетьманської влади. В 1920 - міністр закордонних справ УНР в уряді В. Прокоповича. В 1920 Н. був призначений головою Комісії по виробленню Конституції Української Народної Республіки (створена 30.8.1923), яка працювала у Тарнові (Польща). В 1924 Н. повернувся в Україну. Займався науковою роботою в історико-філологічному відділі ВУАН (див. Українська Академія Наук). Засуджений підчас процесу Спілки Визволення України до тривалого ув'язнення. Відбував термін ув'язнення в солонецьких таборах, де і загинув. Автор книги нарисів "Vita Nuova" (1919), "Словника українсько-російського" (1927), перекладів творів В. Шекспіра, М. Гоголя, Дж. Лондона та ін.

НІМЕЦЬКЕ ЯБЛІННЕ - м. у Пн. Чехії. В Н. Я. з травня 1919 до жовтня 1921 знаходився найбільший у Чехо-Словаччині табір інтернованих вояків Української Галицької Армії. З них було сформовано Українську Бригаду, яка нараховувала бл. 80 старшин і 5 тис. бійців. Командирами бригади були призначені полк. А. Варивода, з жовтня 1920 - ген. В. Курманович. У таборі проводився систематичний військовий вишкіл і активна культурно-освітня робота. З кін. 1920 виходила газета "Український Стрілець". У жовтні 1921 інтернованих бійців з Н. Я. було переведено до табору у Йозефові.

НІЩИНСЬКИЙ ПЕТРО ІВАНОВИЧ [літ. псевд. Петро Байда; 9(21).9.1832 - 4(16).3.1896] - відомий український композитор і поет-перекладач. Н. у с. Неменка (тепер Іллінецького р-ну Вінницької обл.). Навчався у Київській духовній семінарії. В 1856 закінчив Афінівський ун-т (філософський і богословський ф-ти), пізніше - здобув ступені магістра наук. Після повернення на батьківщину викладав російську і грецьку мови у навчальних закладах Петербурга (1857-60), Одеси (з 1860), Ананьєва (з 1855, тепер Одеська обл.), Бердянська (1888-90). Збирав та здійснював обробку українських народних пісень ("Байда", "Ой, гук, мати, гук"), писав музичні твори, організовував музичні колективи і керував ними. В 1875 Н. створив музичну картину "Вечорниці", як вставну сцену до вистави "Назар Стодоля" Т. Шевченка (вперше виконана в цьому ж році артистичним гуртком М. Кропивницького у Єлисаветграді). Широковідомим став чоловічий хор з "Вечорниць" - "Закувала та сива зозуля". Н. підтримував зв'язки з відомими українськими культурними і громадськими діячами М. Лисенком, М. Кропивницьким, І. Карпенком-Карим, П. Саксаганським, А. Желябовим та ін. З 1820 жив у с. Ворошилівці (тепер Тиврівського р-ну Вінницької обл.). Н. перекладав на українську мову твори античних класиків ("Антигону" Софокла, 1883; "Одіссею" Гомера, 1889, 1892; 6 пісень з "Іліади" Гомера, 1902-03), а також переклав на грецьку мову "Слово о полку Ігоревім" (1881). Автор підручника з грецької граматики та розвідок про грецьку музику.

"НОВА ГЕНЕРАЦІЯ" - літературна організація українських футуристів, що виникла в 1927 у Харкові. До об'єднання входили М. Семенко (голова), Г. Шкурупій, О. Полторацький, А. Чужий, М. Скуба та ін. Продовжуючи лінію "Аспанфуту", учасники Н. Г. проголошували гасло модернізації української літератури шляхом поєднання інтернаціоналізму та пролетарської культури з модерними мистецькими течіями Заходу. Видавали однойменний журнал Н.Г. (ред. М.Семенко), що виходив з жовтня 1927 до грудня 1930 у Харкові. В 1929 Н.Г. було перейменовано у ВУСКК (Всеукраїнську спілку робітників комуністичної культури), а з 1930-ОППУ (Об'єднання пролетарських письменників України). В січні 1931 Н.Г. шляхом прямого політичного тиску примусили самоліквідуватися.

"НОВА РАДА" - українська щоденна газета, що виходила з березня 1917 до січня 1919 у Києві. Видавалася за ініціативою Товариства для підмоги літературі, науці і штуці як продовження газети "Рада", закритої російським урядом у липні 1914. З 1918 - офіційний орган *Української Партії Соціалістів-федералістів*. Редагували газету А. Ніковський і С. Єфремов.

НОВА СЕРБІЯ - адміністративно-територіальна одиниця в Україні, створена російським урядом з пн-зх. частини Запоріжжя (пн. частина Кодацької і Бугогардівської паланок) офіційно для оборони Пд. України від нападу турків і татар, а фактично - для приборкання запорожців. У 1751 з Австрії в Україну емігрувало 218 сербів і угорців на чолі з полк. І. Хорватом, а згодом - болгари, волохи і греки з Туреччини, їх було поселено на території Запоріжжя від Дніпра на Сх. до р. Синюхи на Зх. від верхів'їв річок Інгулу та Інгульця на Півд. до річок Великої Висі та Омельника на Півн. У 1752 заселена територія названа Н.С. Царським указом від 23.3.1764 військові поселення у Н.С. було ліквідовано, і вона увійшла до складу створеної Новоросійської губернії. Із поселенців Н.С. було утворено два полки: Пандурський піхотний і гусарський, які стали одночасно адміністративно-територіальними одиницями. Полки об'єднувались в корпус. Штаб-квартира знаходилась у Новомиргороді. В 1754 на території Н.С. було засновано фортецю св. Єлисавети (з 1775 - м. Єлисаветград, тепер - м. Кіровоград), яка стала адміністративним центром. У 1754 у Н.С. переселено українських козаків з Лівобережної України, з яких сформували Новослобідський полк. Абсолютну більшість населення Н.С. становили українські козаки і селяни, вихідці з Правобережної і Лівобережної України.

НОВА СІЧ - остання із Запорозьких Січей, що існувала на українських землях у 1737-75. Н.С. відома також як Підпільненська, Покровська, Краснокутівська. Після знищення за наказом *Петра I* у 1709 Запорозької Січі (т. зв. Старої або Чортомлицької Січі), значна частина козаків, рятуючись від переслідувань царського уряду, змушена була переселитися у татарські володіння. Там ними були засновані *Олешківська Січ* та *Кам'янська Січ*. Важке економічне становище, переслідування з боку татар, змушували запорожців клопотати перед російським урядом про дозвіл на повернення в Україну. Наприкінці березня 1734, у зв'язку з необхідністю зміцнення південних кордонів Російської імперії, такий дозвіл козаки отримали. Для заснування Н.С. було обрано місце, розташоване за 5 км. від Старої Січі, на березі р. Підпільної (притока Дніпра). Тут було

збудовано укріплення з високим земляним валом, вежами та ровом. Н.С. поділялася на внутрішній кіш, зовнішній кіш та цитадель (т. зв. Новосіченський ретраншемент).

Внутрішній кіш мав вигляд правильного круга, в центрі якого був рівний майдан. У східній частині площі містилася дерев'яна церква Покрови Пресвятої Богородиці збудована за часів отамана І. *Малашевича* у 1734. Поруч з церквою була висока дзвіниця, що виконувала також функції сторожової вежі. Тут же містились пушкарня, яка була одночасно січовою тюрмою, військова скарбниця, окреме житлове приміщення для духовенства, а також будинок кошового отамана, над яким на час його присутності на Січі встановлювався білий прапор, Навколо майдану були розміщені 38 куренів, біля яких - курінні скарбниці та будиночки військової та курінної старшини. Зовнішній кіш (часто називали передмістям, слободою, торговим базаром та ін.) був відділений від внутрішнього окремим валом, в якому були влаштовані кам'яні ворота з вежею, що завжди охоронялись козаками. Тут містились будинки козаків, торгівців та ремісників, а також понад 100 торгових комор та шинків. Зовнішній кіш був також оточений фортифікаційними спорудами.

У 1735 за наказом царського уряду для встановлення нагляду над запорожцями збудовано цитадель, У цитаделі постійно перебував російський гарнізон (дві роти солдат з шістьма гарматами), знаходився будинок коменданта, офіцерські, інженерні та артилерійські приміщення, солдатські казарми, склади амуніції та гауптвахта. Зовні вся територія Н.С. була обнесена високим валом з частоколом та ровом. Доповнювали систему оборонних споруд Н.С. численні сторожові вежі, вовчі ями та ін., які у великій кількості знаходились навколо неї. Ряд укріплень, т. зв. бакинів або маяків були збудовані вздовж кордону з Кримським ханством та на основних переправах через Дніпро, Південний Буг та ін. річки.

На Січі сформувалась власна адміністративно-територіальна та військова система. Територію Запоріжжя було поділено на паланки. Військово-адміністративна та судова влада часів Н.С. фактично зосереджувалася в руках старшини, що поділялася на кошову, паланкову, курінну а також військових служителів. *Кошова старшина (кошовий отаман, військовий суддя, військовий писар, осавул)* обиралися щороку на загальній військовій раді, яка відбувалася на Січі 1 січня. Після військової старшини за своїм значенням йшли курінні отамани та т. зв. батьки або "сиво-усі діди" (колишні військові запорізькі старшини), а також військові служителі - військовий довбиш, військовий пушкар, військовий товмач, військовий кантаржій, військовий шафарі, канцеляристи та військовий шкільний отаман, булавничий, бунчужний та хорунжий. Курінна старшина обиралися на курінних зборах (сходках), а паланкову старшину призначав *Кіш Запорізької Січі*. До паланкової старшини входили полковник, осавул, писар, підосавул, підписар. У часи військових дій виділялась також похідна старшина - полковник, осавул та писар, влада яких на Січ не поширювалась.

Головними завданнями запорожців Н.С. були охорона південних кордонів Запоріжжя від грабіжницьких нападів турків та кримських татар - у мирні часи, а під час російсько-турецьких воєн 1735-39, 1768-74 - запорізька піхота, кіннота та військова флотилія брали участь у боях проти турецько-татарських військ.

Запорізьке козацтво поповнювалося переважно за рахунок селян-кріпаків, які втікали на землі Н.С. з Лівобережної, Правобережної, Слобідської України. Кожний козак обов'язково приписувався до одного із 38 куренів. Незважаючи на постійні вимоги царської адміністрації, гетьманського уряду, поміщиків старшина Н.С. не повертала селян-втікачів. У період існування Н.С. на Запоріжжі вибувалося значне економічне піднесення. Це проявилось в поширенні землеробства, в подальшому розвитку скотарства та промислів. Зміцнювалося велике старшинське землеволодіння. Значна частина продукції зимівників і слобід (коні, худоба, продукти тваринництва та ін.) продавалися на Правобережну та Лівобережну Україну, Росію, Кримське ханство.

Царський уряд проводив політику, спрямовану на обмеження автономного устрою Н.С. У 1734 Січ було підпорядковано київському генерал-губернатору. З метою посилення контролю за діяльністю запорожців у 1735 за 2 км. від Січі було збудовано Новосіченський ретраншемент, а у 1740-50-х рр. цілий ряд фортець (Сокольська, Микитинська та ін.), в яких були розміщені російські військові гарнізони. У 1752 на землях Бугогардівської та Кодацької паланок утворено *Нову Сербію*. Постійно проводилась ізоляція земель Запоріжжя за допомогою розміщення російських полків, відчуження частини земель та ін. У 1764 до новоствореної Новоросійської губернії було приєднано запорізькі землі по р. Інгул, а у 1770 на півдні володінь Н.С. розпочалося будівництво *Дніпровської лінії*.

Остаточне рішення про ліквідацію Н.С. було прийняте після завершення російсько-турецької війни 1768-74. *Катерина II* видала указ, в якому безпідставно звинувачувала запорожців у державній зраді, наказала заарештувати козацьку старшину, розпустити Запорізьке військо, зруйнувати Січ. Наприкінці травня- поч. червня 1775 царське військо під командуванням ген. П. Текелі вступило у запорізькі володіння, 4(15).6.1775 російські полки оточили Січ. 5(11).6.1775 урядові війська захопили і зруйнували Н.С. Заарештовану старшину, було звинувачено у зраді та заслано у Сибір і на Соловецькі о-ви. Січову скарбницю та майно було конфісковано, а землі Запоріжжя включено до складу Новоросійської та Азовської губерній. Незадоволені діями російського уряду козаки покинули Запоріжжя. Частина запорожців переселилася у турецькі володіння, в Добруджу, де вони заснували *Задунайську Січ*.

НОВАКЮСЬКИЙ ОЛЕКСА ХАРЛАМПІЄВИЧ [2(14).3.1872-29.8.1935]-український живописець і педагог. Н. у с. Слободо-Ободівка (тепер Ольгопільського р-ну Вінницької обл.). Мистецьку освіту здобув, навчаючись в

Одесі (1888-92) у художника-декоратора Ф. Клименка та у Краківській Академії красних мистецтв (1892-1900) у Л. Вичульського і Я. Станіславського. Живописна манера Н. сформувалась на творчому засвоєнні принципів імпресіонізму. Довгий час працював у с. Могила біля Кракова. З 1913 жив у Львові, куди переїхав за допомогою митрополита А. Шептицького. Н., крім творчої роботи, займався і педагогічною діяльністю. В 1913 заснував у Львові художню школу, що стала відомим осередком малярської культури у Західній Україні, і в якій вчилася ціла низка відомих митців, зокрема, Л. Перфецький, В. Іванюк, Р.Сельський, С. Зарицька, С. Луцик, Г. Смольський, С. Гебус-Баранецька, М. Мороз та ін. У 1924-25 очолював факультет мистецтва Львівського (таємного) Українського Університету. Помер у Львові, похований на Личаківському кладовищі. У Львові відкрито художньо-меморіальний музей художника. Твори: "Діти" (1905), "Коляда" (1907-10), "Весна" (1909), "Автопортрет" (1911), панно "Народне мистецтво" і "Наука" (обидва - 1915-16), "Весна в с. Могила", "Пробудження" (1912), "Юрський собор" (1925), "Музика" (1929), "Довбуш" (1931), портрети Д. Левицького, митрополита А. Шептицького, О. Барвінського та ін.

НОВАКОВСЬКИЙ МИХАЙЛО (1872-1941)-український громадсько-політичний діяч. До Першої світової війни 1914-18 - адвокат у Богородчанах (тепер Івано-Франківська обл.). Належав до Української Радикальної Партії, згодом перейшов до *Української Соціал-Демократичної Партії*, пізніше - член Української Національно-Демократичної Партії. В 1913 обраний депутатом галицького сейму. Учасник Першої світової війни 1914-18. З серпня 1914- четар Легіону *Українських Січових Стрільців*, з весни 1917 -командант Поборової сотні УСС, яка займалась набором новобранців до Легіону УСС. Співпрацював у Союзі *Визволення України*. В 1918 Н. був призначений повітовим комісаром ЗУНР у Скалатському повіті (тепер Тернопільська обл). З поч. січня 1919 входив до складу Віділу Української Національної Ради. З жовтня 1919 -член дипломатичної місії УНР (голова А. *Лівицький*, члени Л. Михайлович, П. Понятенко, Б. *Ржепецький*, С. *Витвицький*, А. *Горбачевський*), яка вела переговори з представниками польського уряду у Варшаві. В 1920-30-х рр. жив у Закарпатті, з 1939 - у Словаччині, де і помер.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ ПАТРІОТИЧНИЙ ГУРТOK - таємний гурток українських автономістів. Існував у Новгород-Сіверському намісництві в 1780-90-х рр. 18 ст. До гуртка входили А. Гудович, Г. Долинський, М. *Значко-Яворський*, еп. Варлаам Шишацький, Т. Калинський, О. Лобисевич, П. Коробчевський, М. Миклашевський, Г. *Полетика*, А. *Рачинський*, Ф. Туманський, А. *Худорба*, А. Пригара та ін. Ставив своїм завданням розвиток національної культури і здобуття незалежності України. Заходами членів гуртка поширювалися патріотичні публіцистичні твори, праці з історії та етнографії України ("Записки о Малороссии" Я. Маркевича, "Історія Русів", "Вергілієві Пастухи" О. Лобисевича та ін.), створювались проекти розвитку української освіти: відкриття у Новгород-Сіверську гімназії та ун-ту, заснування "Академічного Зібрання" - прототипу Української АН та відновлення українських козацьких формувань (проект В. *Капніста* 1788). Робились спроби знайти дипломатичну (а по можливості, і військову підтримку) ідеї відновлення державної незалежності України (місія В. і П. Капністів у 1791 до Пруссії).

НОВИЦЬКИЙ ГРИГОРІЙ ІЛЛІЧ (р. н. невід. -п. бл. 1720) - український військовий діяч, дослідник Сибіру. Походив з козацько-старшинського роду. Вчився в Київській Академії. У 1704-08 - полковник компанійського (охотницького) полку. В 1708 був резидентом І. *Мазепи* при польському коронному гетьмані А. *Сенявському*. Брав участь у бойових діях проти московських військ в Україні. В 1709 Н. був схоплений і засланий у Москву, а в 1712 -в Сибір, до Тобольська (за деяк. дан., с. Березове). Допомагав митрополиту Тобольському і Сибірському Ф.Лещинському під час місійної діяльності серед автохтонних народів. Вивчав побут, звичаї та культуру місцевого населення. Згодом служив у Кондинській волості, де і загинув. Н. -автор однієї з перших етнографічних праць "Короткий опис про народ остяцький" - 1715, що містить цілий етнографічний матеріал про хантів (остяків). Цю працю було видано німецькою мовою (без зазначення автора) в 1720, 1730 і 1744 (фрагменти) та в 1884 і 1941 російською мовою (повністю).

НОГАЇ (Ногайці) - узагальнена назва тюрко- і мовного населення, що входило в 17-18 ст. до і татарських державних утворень. З'явилися в південноукраїнських степах у 20-х рр. 17 ст. внаслідок розпаду Малої Ногайської орди на Білгородську, Єдичкульську, Єдисанську та Джамбуйлуцьку орди. Н. були нащадками населення Золотоординського улуса, який очолив у кін. 13 ст. темник Ногай (від його імені походить назва Н.). В етнічному плані це змішане населення. До його складу входили монголи та ін. етнічні групи, зокрема, кипчаки, які передали Н. свою мову. За антропологічними даними - це монголоїди. Основними заняттями більшості Н. було кочове екстенсивне скотарство. Вони не заготовляли кормів та загонів для худоби. Землеробством займались переважно кубанські Н. Як і в ін. кочових народів царської Росії, в Н. включно до 20 ст. панували патріархально-феодальні відносини, виділились князі (мурзи, султани), дрібніша знать, а також мусульманське духовенство. Разом з тим у них довго зберігались пережитки первісної епохи (племена, роди).

М. Пелецишин (Львів).

НОГАЙСЬКА ОРДА - татарське державне утворення, що виникло в кін. 14 - на поч. 15 ст. внаслідок розпаду Золотої Орди. Займала територію від Північного Прикаспію й Приуралля до Ками і від Волги до Іртиша. В серед. 16 ст. Н.о. розпалась на Велику Н.о. (на схід від Волги) і Малу Н.о. (між Кабардою і Азовом) та Алтиульську орду (в басейні р. Емба). В другій пол. 16 ст. Мала Н.о. перекочувала в півд.-українські степи, де в 20-х рр. 17 ст. розпалась на чотири орди -Білгородську, Джамбуйлуцьку та Єдичкульську та Єдисанську. Ці ногайські орди, будучи васалами Кримського ханства, брали участь у

грабіжницьких нападах на українські землі. З ногайця-ми вели постійну боротьбу запорізькі козаки. Після входження у 1770 Пд. України до складу Російської імперії, нагайців переселили у При-азов'я тау степи між Доном і Кубанню, азгодом-у прикаспійські та бесарабські степи. Після Кримської війни 1853-56 ногайці з причорноморських степів переселилися до Туреччини.

М. Пелецишин (Львів).

НОГАТА - грошова одиниця, що знаходилась в обігу на землях *Київської держави* у домонгольський період. Назва походить від арабського терміну "нагд" - повноцінна, відбірна монета, або "накада" - сортувати, відбирати кращі екземпляри. Н. - це високопробна срібна монета -арабський кувачнийдірхем ранніх емісій. Вага її становила бл. 2,5 г. В 11 ст. Н. дорівнювала 1/20 гривни.

"НОРМАЛІЗАЦІЯ" - політика врегулювання українсько-польських відносин здійснювана шляхом порозуміння між проводом *Українського Національно-Демократичного Об'єднання* (УНДО) і польським урядом 1935-38. Початок "Н." поклали переговори представників УНДО (В. Мудрий, О. Луцький і В. Целевич) з міністром внутрішніх справ Польщі М. Зиндрамом-Косцялковським 29.5.1935 у Варшаві та укладена внаслідок них угода про участь українців у виборах до вищих законодавчих органів Польщі. "Н." була спричинена спробами українських політиків пристосуватися до нових внутрішніх (посилення тоталітарних тенденцій у суспільно-політичному житті Польщі) та міжнародних (важке положення українців в СРСР, зближення між Німеччиною та Польщею) умов. Після українсько-польської конфронтації літа-осені 1930 (див. *"Паціфікація"*) в УНДО активізувалася консервативна група (М. Галушинський, О. Луцький та ін.), що виступала за врегулювання відносин з державою та польським суспільством (розмови делегації Української парламентарної репрезентації з представниками польського правлячого табору в лютому 1931). На поч. 1935 голова партії Д. Левицький у своїй промові в сеймі висловився за конструктивну співпрацю з державою на засаді задоволення слушних потреб українців. Ідею "Н." підтримали верхи українських фінансово-економічних та культурно-просвітніх інституцій, єпископат греко-католицької церкви. До виборчої угоди УНДО з урядом приєдналася католицька політична група - *Українська Народна Обнова* (УНО). "Н." обмежилася лише територією Галичини. Вибори 1935 принесли українцям 14 місць в сеймі (УНДО -13, УНО -1) і 5 в сенаті (УНДО -4; УНО-1); В. Мудрий (віджовтня 1935 -голова УНДО) став віце-маршалом сейму, А. Горбачевський - віце-маршалом сенату. Українські послы в сеймі визнали т. зв. "державні конечності": голосували за державний бюджет, військові закони. В руслі нормалізаційного порозуміння ЦК УНДО сформулював ряд постулатів (поданих в формі меморіалів на адресу уряду): припинення колонізації українських земель поляками, скасування обмежень у доступі української молоді до вищих шкіл, відкриття українського університету, розширення сфери вживання української мови, амністії для політ'в'язнів, ліквідації концтабору в Березі Картузькій, повернення українцям Народного дому і Ставропігійського інституту, поширення прав українців у місцевій самоуправі та доступу їх до державної служби, надання фінансової підтримки українським товариствам та ін. В грудні 1938 УПР внесла проект закону про надання західноукраїнським землям автономії. Уряд частково задовільнив деякі з цих вимог: проведено амністію, з якої скористали і українці, українським фінансово-економічним інституціям надано кредити, дозволено вживати термін "український", хоча й збережено в ужитку терміни "руський" та "русинський". Проте більшість українських постулатів не була виконана. Натомість положення українців в ряді ділянок життя (земельні відносини, шкільництво, державна служба) під час "Н." погіршувалося. Водночас під протекцією урядових та військових кіл і місцевої адміністрації активізували свою протиукраїнську діяльність польські шовіністичні організації в Галичині. Невдача "Н." спричинила кризу, і опозицію в УНДО (Д. Левицький, В. Кузьмович, І. Кедрин-Рудницький та ін.-т. зв. група *"Діла"*) та консолідацію на антинормалізаційному ґрунті різних українських політичних угруповань (див. Контактний Комітет). Зміна внутрішньополітичних умов (зростання протиукраїнських тенденцій в політиці держави) та міжнародної ситуації (т. зв. чехо-словацька криза, справа *Карпатської України*) прискорили припинення політики "Н." В грудні 1938 В. Мудрий проголосив "Н." недійсною. *М. Швагуляк (Львів).*

НОРМАНСЬКА ТЕОРІЯ - наукова теорія, що заклала підвалини норманізму - напрямку в українській і зарубіжній історіографії 18-20 ст., прихильники якого вважають норманів (від скандинавського терміну, що означає "північна людина"; у літописах - варяги) засновниками східнослов'янської державності, в т.ч. й Київської Русі. Творцями Н.т. були німецькі історики Г. З. Байєр, Г. Ф. Міллер і А. Л. Шлецер, які працювали у другій пол. 18 ст. у Петербурзькій АН. Підставою для висновку про скандинавське походження Русі (держави і назви) слугувало довільне тлумачення ученими-норманістами писемних джерел, насамперед, статті 862 третьої (1118) редакції "Повісті минулих літ" про закликання слов'янами на князювання трьох варязьких князів - Рюрика, Синеуса і Трувора. Н.т. базувалась на уявленні про творення держави внаслідок діяльності видатної історичної особи. Початкове вона мала політичний підтекст, оскільки доводила неспроможність східних слов'ян до самостійного державотворення. У 19 ст. положення Н.т. розвивали російські історики М. Карамзін, С.Соловйов, М. Погодін, датський славіст В. Томсен. На рубежі 19-20 ст. теорія зазнала значної модифікації у працях зарубіжних істориків Ф. Брауна, К. Пандера, С. Рожнецького, В. Вестберга. Не відмовляючись від традиційної концепції норманського завоювання, учені неонорманісти (Г.Янкун, Г. Штокль, Т. Арне, А. Стендер-Петерсен, Р. Пертнер, Т. Капелле, Х. Арбман, В.Мошин, М. Таубе, Ю. Вернадський та ін.) запропонували теорії послідовної зміни іноземного панування над слов'янами, мирної норманської колонізації, вирішальної ролі варягів у формуванні соціальної верхівки Київської Русі, їх визначального впливу на економічний розвиток країни.

Наукову критику Н.т. (антинорманізм) започаткував у другій пол. 18 ст. М. Ломоносов. У першій пол. 19 ст. проти неї виступили історики-декабристи, слов'янофіли, пізніше - відомі російські вчені С. Гедеонов, Діловайський, В. Ва-сильєвський. На противагу норманістам вони висунули ряд теорій (балтійсько-слов'янська, литовська, готська), що спричинило розгортання дискусії на новому рівні. У радянській історіографії початкове відчувався значний вплив Н. т. Одночасно розпочалася її наукова критика з боку провідних істориків. Значний внесок спростування постулатів норманізму зробили Б. Греков, М. Тихомиров, Б. Рибаків, Л. Черепній, В. Мавродін, В. Пашуто, Д. Ліхачов, І. Шаскольський, польський учений Г. Ловмянський.

Помітно менший вплив мала Н.т. на українську історіографію. Автор *"Історії Русів"* вважав, що назва Русь, як і держава східних слов'ян постала на місцевому ґрунті. М. Костомаров, виступаючи з критикою Н.т., обґрунтовував литовське походження Русі. Не надавали значення норманізму В. Антонович та представники його школи. Видатний український історик М. Грушевський відстоював думку про "істноване Русі в полудневих краях тоді ще, коли першого скандинавсько-руського князя, Ігоревго батька з його братами не могло бути й на світі" (Історія України-Руси, т. 1, с. 624). Учений доводив, що Н.т. є непотрібною для висвітлення питання про походження Київської Русі. М. Грушевський допускав лише певний вплив варязької військової організації на об'єднавчий процес давньоруських земель під владою Києва. Учні та послідовники М. Грушевського поділяли його погляди, однак, окремі історики "державної школи" в західноукраїнській історіографії 1920-30-х рр. 20 ст. - С. Томашівський, М. Кордуба, М. Чубатий, Б. Крупницький погоджувалися з окремими положеннями Н. т. Українські історики Д. Багалій, В. Пархоменко, що працювали в наукових установах УРСР стояли на позиції антинорманізму.

Сучасна українська історична наука, репрезентована працями учених П. Толочка, М. Брайчевського, М. Котляра, В. Барана та ін. доводить, що Н.т. як проблема походження Київської Русі втратила наукове значення. Доведеним фактом вважається існування протодержавних утворень у Подніпров'ї, Галичині і Волині задовго до літописного повідомлення про покликання варягів. Ряд сучасних російських істориків (Д. Мачінський, Г. Лебедев, О. Мельникова) поділяють погляди норманізму і доводять північне походження Русі.

О. Мазур (Львів).

НОСАЧ ТИМОФІЙ (рр. н. і см. невід.) -український військовий діяч серед. 17 ст., полковник прилуцький з 1648. Брав участь у національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57. 4.4.1655 Н., будучи генеральним обозним в уряді гетьмана П. Тетері, під час облоги Корсуня московськими військами потрапив у полон разом з генеральним суддею І. Креховецьким і був засланий. За деякими дан., у 1668 повернувся в Україну.

НОСКОВСЬКИЙ ЗЕНОН (31.10.1889 -3.12.1962) - український військовий діяч, сотник Легіону Українських Січових Стрільців. Н. у с. Мушкатівці Борщівського повіту в Галичині. Закінчив *Академічну гімназію* у Львові та юридичний ф-т Львівського ун-ту. В довоєнний час був активним організатором осередків спортивного товариства *"Сокіл"* у Галичині. На поч. Першої світової війни 1914-18 вступив у *Легіон Українських Січових Стрільців*. Командував спочатку четюю, згодом сотнею УСС. Відзначився в боях на горі Ключ, був нагороджений медаллю за хоробрість. 30.9.1916 Н. був захоплений у російський полон у боях під Потуторами. Брав участь в українських національно-визвольних змаганнях 1917-21, командував полком УСС, деякий час служив в *Червоній Українській Галицькій Армії*. З 1920 жив в еміграції у Чехо-Словаччині, працював в судових установах. Помер у Словаччині.

О

ОБИДОВСЬКИЙ ІВАН (1676-1701)- полковник ніжинський (1695-1701), небіж гетьмана І. Мазепи. О. як наказний гетьман брав участь у війнах з Туреччиною (1695) і Швецією (1700-01). В 1701 очолював 12-тисячне українське військо, яке на вимогу Петра I виступило під Нарву. У цьому поході від холоду і хвороб загинуло кілька тисяч козаків, зокрема і сам О.

ОБОЗНИЙ - виборна службова особа, яка займала одну з найвищих державних і військових посад у *Гетьманщині* в 17-18 ст. Поділялися на генеральних і полкових О. Генеральний О., який належав до генеральної старшини, вважався першою особою після *гетьмана*. Керував військовою артилерією, відав постачанням гетьманського війська, виконував дипломатичні доручення гетьмана, займався розслідуванням особливо важливих справ. Генеральний О. засідав у *Генеральній Військовій Канцелярії* та *Генеральному Військовому Суді*. Полковий О. керував полковою артилерією і вважався заступником полковника в українському козацькому війську. Під час воєнних дій, як найвищий за рангом член генеральної старшини, О. найчастіше призначався наказним гетьманом.

"ОБОРОНА УКРАЇНИ" - українська політична організація радикально-соціалістичного напрямку у США і Канаді. Заснована в 1920 у США для підтримки політичної і військової боротьби за незалежність *Західної України*. В 1920-23 діяла як таємна організація. З 1923 перейшла до легальних форм діяльності. Видавала офіційний друкований орган - "Українська Громада" (виходила 1923-27 у Нью-Йорку і 1930-31 - у Детройті).

О.У. тісно співробітничала з УСРП у Західній Україні і надавала їй фінансову підтримку. Члени організації відігравали провідну роль у керівництві Українського Робітничого Союзу в США. О.У. протистояла українським комуністам в Америці та їх ідеології, намагалася обмежити їх вплив серед українських емігрантів. Лідерами організації були М. Січинський, М. Цеглинський, Я. Чиж. У 1940-х рр. М. Січинський і В. Левицький перейшли на радянофільські позиції. Внаслідок цього у 1947 в організації стався розкол, Група М. Цеглинського видавала журнали "Оборона України" і "Оборона". Частина членів О.У. заснували в 1949 Українську Вільну Громаду Америки.

ОГІЄНКО ІВАН ІВАНОВИЧ (церковне ім'я -Іларіон; 14.1.1882 - 29.3.1972) - відомий український церковний і громадський діяч, митрополит (з 1943), історик церкви, педагог, дійсний член Наукового Товариства ім. Т.Шевченка (з 1922). Н. у м. Брусиліві на Київщині. В 1909 закінчив Київський ун-т св. Володимира. Згодом навчався на Вищих Педагогічних Курсах, працював у Київському комерційному інституті. З 1915 викладав у Київському ун-ті, був приват-доцентом на кафедрі мови і літератури. Належав до Української Партії Соціалістів-Федералістів. У 1917-18 відіграв значну роль в українізації вищих навчальних закладів і шкільництва. З 1918-професор кафедри історії української культури Київського Українського Державного Університету. З 14.1.1918 О. виступив на Всеукраїнському Церковному Соборі у Києві з доповіддю "Відродження Української Церкви", в якій аргументовано довів право Української церкви на самостійне існування. Влітку 1918 виступив засновником і став першим ректором Кам'янець-Подільського Українського Державного Університету (відкритий 22.10.1918). На поч. 1919 О. призначався міністром освіти Української Народної Республіки в урядах В. Чехівського та С. Остапенка. В 1919-20 - міністр віросповідань УНР в урядах Іс. Мазепи та В. Прокоповича. В жовтні 1920 після від'їзду Директорії УНР з Кам'янця-Подільського О. став головноуповноваженим уряду. Захоплення Кам'янця-Подільського більшовицькими військами примусило О. емігрувати до Польщі. З 1920 жив у Тарнуві. В 1921 був членом Ради Республіки і до 1924 - міністр у справах віровизнання уряду УНР в екзилі. З 1924 викладав українську мову у Львівській учительській семінарії, в 1926-32 - професор церковно-слов'янської мови на богословському ф-ті Варшавського ун-ту. Заснував і редагував у Варшаві журнали "Рідна Мова" (1933-39) і "Наша Культура" (1935-37), які сприяли популяризації української культури, норм єдиної літературної мови серед українців за межами УСРР, виступали проти русифікаторської політики тогочасного керівництва радянською Україною. У жовтні 1940 на Соборі українських православних єпископів висвячений (під ім'ям Іларіона) архієпископом Холмським і Підляським. Здійснював українізацію Церкви на Холмщині шляхом запровадження української мови у богослужінні. З березня 1944 (за ін.дан., з 1943) - митрополит Холмсько-Підляський. Влітку 1944 О. змушений емігрувати до Швейцарії (жив у Лозанні), а в вересні 1947 -до Канади у м. Вінніпег. У серпні 1951 на Надзвичайному Соборі УГПЦ у Вінніпезі був обраний главою Української Греко-Православної Церкви у Канаді і митрополитом Вінніпегу, О. доклав чимало зусиль для організації та розбудови українського національно-культурного та релігійного життя у Канаді. Заснував Теологічне Товариство (тепер Теологічне Товариство митрополита Іларіона), здійснив реорганізацію богословського ф-ту Манітобського ун-ту, перетворивши його в Колегію ім. св. апостола Андрія (готує православних священиків для українських громад в усьому світі), очолював Науково-Богословське Товариство, розгорнув велику науково-дослідницьку та видавничу діяльність. Відновив видання і продовжував редагування науково-популярного журналу "Наша культура-(1951-53, з 1954 - "Віра і Культура)". За І. було проголошено Аіст об'єднання трьох українських автокефалій за кордоном. Помер у Вінніпегу. О. -автор багатьох наукових праць з українського мовознавства, історії церкви, культури, канонічного права: "Огляд українського язикознавства" (1907), "Українська культура" (1918), "Український стилістичний словник" (1924), "Історія українського друкарства" (1925), "Чистота і правильність української мови" (1925, "Кирило і Мефодій: їх життя і діяльність" (т.т. 1 -2, 1927-28), "Пам'ятки старослов'янської мови 10-11 ст." (1929), "Українська літературна мова 16 ст. і Крехівський Апостол 1560" (тт. 1 -2,1930), "Сучасна українська літературна мова" (1935), "Українська Церква" (т. 1-2., 1942), "Історія української літературної мови" (1950), "Іконоборство" (1954), "Візантія і Україна" (1954), "Українська Церква за Богдана Хмельницького, 1647-57" (1955), "Українська Церква за час Руїни" (1956), "Князь Константин Острозький і його культурна праця" (1958), "Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія" (1965), "Канонізація святих в Українській Церкві" (1965), "Слово о полку Ігоревім" (1949, 1967) та ін. О. здійснив переклад Святого письма на українську мову (виданий в 1962).

ОГІЙЧУК ГРИГОРІЙ (25.1.1893 - 13.2.1985)-український православний церковний діяч, митрополит *Собороправної Української Автокефальної Православної Церкви* (СУАПЦ). Н. у Трубіївці Сквирського повіту Київської губ. З 1919 - висвячений на священника. Брав активну участь у діяльності *Української Автокефальної Православної Церкви*. До 1927 служив священником на Київщині. З 1932 - настоятель собору в Бердичеві. У 1932 його заарештовано і засуджено до табірної ув'язнення. Після 4-річного перебування у таборах Кузбасу, повернувся в Україну, але дозволу виконувати пастирські обов'язки не отримав. З травня 1942 - єпископ Житомирський, згодом - архієпископ відновленої УАПЦ. З вересня 1942 до березня 1943 був ув'язнений в гітлерівській тюрмі. Наприкінці війни емігрував до Німеччини. З жовтня 1947 очолив СУАПЦ. У 1950 переїхав до США, жив у Чикаго. З 1971 - митрополит СУАПЦ. Помер у Чикаго.

ОГЛОБЛИН ОЛЕКСАНДР (6.12.1899 -16.2.1992)- визначний український історик, історіограф і археограф, член НТШ (1947, почесний член з 1988), Н. в Києві. Походив з козацьких родів Лашковичів і Савицьких. В 1919 закінчив Київський ун-т св. Володимира. В 1920-21 -професор кафедри історії економічного побуту України Київського археологічного інституту, в 1921-33 - Київського інституту народної освіти, в 1927-30 -

кафедри народного господарства України Київського Інституту Народного Господарства, професор кафедри історії України в Київському ун-ті (1938-41), кафедри історії України Одеського університету(1938-1941). Старший науковий співробітник ВУАН (1926-1933) і АН УРСР (1935-41), керівник комісії соціально-економічної історії України (1929-32), дійсний член Харківського Інституту історії української культури ім. Д. Багалія (1926-31), заступник директора Всеукраїнського Історичного музею в Києві (1931-32), директор Всеукраїнського Центрального Архіву Стародавніх Актів в Києві (1932-1933), дійсний член Українського науково-дослідного Інституту педагогіки в Києві (1938-41). У 1930-31 був ув'язнений ДПУ, у 1933-35 позбавлений всіх наукових посад. Восени 1941 під час німецької окупації очолював київський магістрат. З 1941 входив до складу Української Національної Ради. У 1943 проживав у Львові. З 1944 - в еміграції, спочатку в Чехо-Словаччині та Західній Німеччині, а з 1951 - у Сполучених Штатах Америки. Професор *Українського Вільного університету* у Празі (з 1944) та у Мюнхені (з 1945), член його Сенату (1946-51); професор Богословської академії УАПЦ та член її Сенату (1946-51). Дійсний член НТШ, УВАН, Американської Асоціації Славістів. Голова історичної секції УВАН у США (з 1951), директор філософського відділу делегатури УВУ у США (1957-62), професор УТІ в Нью-Йорку (з 1958). З 1965 -голова Українського Історичного Товариства. Член редколегії та редактор історичного відділу "Енциклопедії Українознавства". У 1968-70 - професор-гість історії України в Гарвардському університеті, у 1970-73 - консультант для докторантів з історії України при цьому ж університеті. Помер в Лудлоу (штат Масачусетс, США). Автор біля 700 публікацій, у т.ч. 30 книжок, присвячених в основному питанням соціально-економічного відносин в Україні, історії козацької доби та розвитку української історіографії. Серед праць: "Очерки истории украинской фабрики" (1925), "Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)" (1929), "Нариси з історії капіталізму на Україні" (1931), "Українсько-московська угода 1654" (1954, українською й англійською мовами), "Ukrainian Historiography, 1917-1956" (1957), "Люди старої України" (1959), "Гетьман Іван Мазепа та його доба" (1960), "A History of Ukrainian Industry" (1971).

Д. Кушплір (Львів).

ОГНИЩАНИН - головний управитель княжого двору в *Київській Русі* у 10-12 ст., боярин. Відповідав за ведення вотчинного господарства і збереження князівського майна. Віданню О. підлягав весь адміністративний апарат вотчини (збірник князівських прибутків), під'їзний, завідуючий князівськими ставнями і табунами. За "*Руською Правдою*", замах на життя О, карався великим штрафом. У випадку вбивства О. вбивця або верв, на чій території знайдено тіло, сплачував штраф у розмірі 80 гривен срібла (за смерда і холопа - 5 гривен, вільну людину - 40 гривен).

ОГОНОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР (17.3.1848 - 10.2.1891)- український вчений правник і громадський діяч, дісний член *Наукового Товариства ім. Т. Шевченка*. Брат О. і П. Огоновських. Н. ус. Букачівцях на Рогатинщині (тепер Ів.-Франківська обл.). У 1871 закінчив Львівський ун-т, працював адвокатом. У 1878 викладав право у Львівському ун-ті, в 1886 призначений деканом юридичного ф-ту цього ж ун-ту. Перший професор права, який викладав українською мовою в ун-ті. Зробив значний внесок у розробку української юридичної термінології. В 1872-76 - редактор журналу "*Правда*", співзасновник декількох громадських організацій ("Дружній Лихвар", "Просвіта", НТШ, "Рідна Школа"), перший голова народовецької політичної організації Народна Рада (1885). Автор монографій та статей з цивільного права.

Д. Кушплір (Львів).

ОГОНОВСЬКИЙ ОМЕЛЯН (3.8.1833 -28.10.1894) - український учений-філолог і громадський діяч, чл.-кор. Польської АН (з 1881). Брат О. і П. Огоновських. Н. у с. Григорів на Станіславівщині в Галичині. Навчався у Львівській духовній семінарії. З 1863 викладав релігію і українську мову та літературу в Академічній гімназії у Львові. Після закінчення Львівського (1865) і Віденського (1870) ун-тів заступив Я. Головацького на кафедрі руської (української) мови та літератури у Львівському ун-ті. Один із засновників "*Просвіти*" (її голова 1877-1914), Народної Ради (1885) і Наукового Товариства ім. Т.Шевченка (1893). Автор поезії "Хрест" (1860), драм "Федько Острозький" (1861), "Настасія" (1862), "Гальшка Острозька" (1887), українського перекладу "Слова о полку Ігоревім" (1876), біографії Т. Шевченка (1893) та ін. Найбільша праця О. "Історії української літератури" залишилась незавершеною (публікувалась в "Зорі"1887-94 ; видана окремо, тт.І-6 - 1887, 1889,1891,1893-94).

Д. Кушплір (Львів).

ОГОНОВСЬКИЙ ПЕТРО (20.7.1853-9.2.1917)-український педагог, вчений і громадський діяч. Брат О. і О. Огоновських. Дійсний член *Наукового Товариства ім. Т. Шевченка* (з 1899), голова "Просвіти" (1906-10), автор підручників з математики і фізики українською мовою.

Д. Кушплір (Львів).

ОДИНЕЦЬ ДМИТРО (1882 - р. см. невід.) -російський політичний діяч в Україні, історик права. До 1917-приват-доцент Петербурзького ун-ту, член Народно-Соціалістичної Партії. 12.11.1917 за рішенням *Української Центральної Ради* увійшов до складу *Генерального Секретаріату УЦР-УНР* як товариш генерального секретаря національних справ для справ великоруських. З січня 1918 входив як міністр з російських справ до складу уряду В. Винниченка. В січні 1919 - член Президії *Трудового Конгресу України*.

Згодом емігрував.

ОДРИНА ДМИТРО (1892-16.11.1919)-український громадсько-політичний і державний діяч. Н. у Телешівці Васильківського повіту Київської губернії. В 1916 закінчив Київський ун-т. За фахом - лікар. Належав до *Української Партії Соціалістів-Революціонерів*, деякий час очолював Центральний Комітет партії. В 1917-18- член *Української Центральної Ради*. Після розколу в УПСР у травні 1918 О. увійшов до т.зв. центриської течії партії (М. Чечель, М. Шраг, М. Шаповал, Н. Григор'їв, О. Жуковський, П. Христюк та ін.). У січні 1919 О. був заступником голови (очолював С. Вітик) *Трудового Конгресу України*. Під час українсько-більшовицької війни 1917-21 О. активно займався створенням медичної служби в тилу і санітарних частин на фронті. 39.6.1919 -міністр народного здоров'я і заступник голови Ради Народних Міністрів УНР Іс. *Мазепи*. Восени 1919 керував організацією заходів по ліквідації епідемії тифу на Поділлі, під час якої сам захворів і помер у Кам'янці-Подільському.

ОЗАРКЕВИЧ ІВАН (1795 - 20.8.1854) - український культурно-освітній діяч. У18240 завершив навчання на богословському ф-ті Львівського ун-ту. Деякий час служив парафіяльним священиком у Глибокому та м. Коломії (тепер Ів.-Франківська обл.). Підчас *Революції 1848-49 в Австрійській імперії* - активний член Коломийської Руської Ради, співзасновник аматорського театру в місті, який здійснив першу в Галичині прилюдну українську виставу. Для цього театру переробив твори "Наталка Полтавка" (під назвою "Дівка на виданню, або на милування нема силування"; видана в Чернівцях 1849), "Москаль-чарівник" І. Котляревського, "Сватання на Гончарівці" Г. Квітки-Основ'яненка. Брав участь у першому з'їзді української інтелігенції у Львові 1848, для учасників якого здійснив постановку переробленої ним "Наталки Полтавки". Переклав "Басні Езопа" (1852), видав збірник власних віршів "Стихотворенія", написав історичні п'єси "Дари предків" і "Розвіда". Помер в Коломії (тепер Ів.-Франківська обл.).

Ф. Стеблій (Львів).

ОКРЕМИЙ ЗАПОРІЗЬКИЙ ЗАГІН - військове з'єднання Армії УНР, сформоване на поч. лютого 1918 у р-ні містечка Ігнатівці на Житомирщині. Командуючим О.З.З. було призначено ген.-хорунжого А. *Прісовського*. Складався з двох піхотних і кінного куренів. Першим піхотним куренем командував полк. О. *Загородський*, другим - полк. П. *Болбочан*. На чолі кінного куреня К. Гордієнка стояв полк. В. *Петрів*. У березні 1918 Запорізький Загін брав участь у боях протибільшовицьких військ за Київ. 1.3.1918 частини О.З.З. вийшли на околиці столиці України, а вранці 2.3.1918 разом з *Гайдамацьким Кошем Слобідської України* вступив у місто. Після визволення Києва від більшовиків О.З.З. було переформовано у Запорозьку дивізію.

ОКСЕНТОВИЧ-СТАРУШИЧ ІГНАТІЙ (р. н. невід, - 30.10.1651) -український православний церковний і культурно-освітній діяч 17 ст., проповідник. Був настоятелем *Києво-Печерської Лаври*. В 1640-42 - професор і ректор *Києво-Могилянської Колегії*, ігумен Києво-Братського (1640-42) і Видубицького (1642-1650) монастирів. У вересні 1642 брав участь разом з І. Козловським-Трофимовичем та Й. *Кононовичем-Горбацьким* у роботі помісного собору українських, грецьких та молдавських теологів у Яссах, який затвердив "Православне ісповідання віри" митрополита П. *Могили*. В 1650 висвячений могилівським єпископом, але через хворобу виїхати туди не зміг. Помер і похований у Видубицькому монастирі у Києві.

ОКТЯБРИСТИ ("Союз 17 октября") - політична партія в Росії, що представляла праве крило російського лібералізму. Становлення партії відбулося протягом листопада-грудня 1905. Її засновниками і лідерами були О. Гучков, Д. Шипов, П. Гейден, М. Родзянко, М. Стахович, М. Хом'яков та ін. діячі, які представляли вищі прошарки інтелігенції та чиновництва, поміщиків, торгово-промислові кола. Друковані органи партії - газети "Слово" (1905-06) і "Голос Москви" (1906-16). В програмі, прийнятій І з'їздом (лютий 1906), були чітко сформульовані ідеї єдності і неподільності Росії, збереження "за її державним устроєм унітарного характеру, що складався історично". О. виступали за конституційну монархію з двопалатним представницьким органом, обраним на основі всезагального виборчого права, за надання політичних прав та свобод в рамках Маніфесту 17.10. 1905.

В І і ІІ Державних думах діяльність О. не була помітною (16 депутатських місць в І і 54 - в ІІ Думі). Зміна виборчого закону 3.6.1907 дала октябристам значне збільшення депутатських місць в ІІІ Державній думі - до 154, Головою думи був обраний М. Хом'яков, якого в 1910 змінив О. Гучков, а в березні 1911 - М. *Родзянко*. Останній очолив ІV Державну Думу, в якій октябристи здобули 98 місць. В думській діяльності октябристи блокувалися то з правими, то з кадетами залежно від політичної ситуації. Після з'їзду партії в листопаді 1913, на якому була прийнята резолюція про широке використання думської трибуни в боротьбі зареформи, думська фракція октябристів розпалася на "лівих", земців-октябристів і правих. Проте вирішальний вплив на прийняття рішень мала фракція земців-октябристів (54 деп). З початком Першої світової війни октябристи підтримали позицію уряду, брали участь в Земському і Міському союзах та військово-промислових комітетах. В серпні 1915 вони ввійшли до "Прогресивного блоку", програма якого мала стати програмою нового комітету міністрів і повинна була забезпечити "збереження внутрішнього миру". Не добившись поступок від *Миколи ІІ*, О. виношували ідею двірцевого перевороту, яка так і не переросла в стадію його підготовки. В лютневі дні 1917 октябристи прагнули відстояти монархію, змінивши Миколу ІІ його братом Михайлом. Лідер партії О. Гучков до 30.4. (13.5). 1917 займав посаду військового і морського міністра в Тимчасовому уряді. На виборах в Установчі збори октябристи не виступали самостійно, віддавши кадетам голоси своїх прихильників. Після жовтневого перевороту більшовиків О. брали активну участь в "білому" русі. Їх антибільшовицька діяльність не припинялася і в еміграції.

В Україні одним з лідерів О. був Ф. *Лизогуб*, який в травні-листопаді 1918 очолював Раду Міністрів Української держави.

Т. Полещук (Львів).

ОКУНЕВСЬКА-МОРАЧЕВСЬКА СОФІЯ (12.5.1865-25.2.1926)-українська письменниця, перша українська жінка-лікар в Австро-Угорщині. Н. у Сторожинці на Буковині. Після здобуття медичної освіти у Цюріху (1894) відкрила приватну лікарську практику у Львові. Дружина відомого польського літературного критика, хіміка і лікаря В. Морачевського. Діячка жіночого руху, близька знайома О. *Кобилянської*, Н. *Кобринської* і В. *Стефаника*. Померла і похована у Львові.

Д. Кушплір (Львів).

ОКУНЕВСЬКИЙ ТЕОФІЛ (7.12.1858 -19.7.1937)-український громадсько-політичний діяч. Н. в Яворові публ. Коломиї (тепер Івано-Франківська обл.). В 1869-71 навчався в Коломийській гімназії. Після закінчення в 1885 Віденського ун-ту займався приватною адвокатською практикою в Городенці. Один із засновників *Української Радикальної Партії* (1890) та *Української Національно-Демократичної Партії* (1899). В 1899-1900 і 1913-14 - депутат галицького сейму й в 1897-1900, 1907-18 - австрійського парламенту. Виступав захисником трьох політичних судових процесів, зокрема на суді над М. *Січинським* (1908). В 1918-19- член *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР*, комісар Городенківського повіту. В міжвоєнний час працював адвокатом, керував філією товариства "Просвіта" у Городенці (тепер Івано-Франківська обл.). Його листування з М. *Драгомановим* опублікував у 1905 М. Павлик.

Д. Кушплір (Львів).

ОЛЕГ (р. н. невід. - п. за Лаврентіївським літописом, 912; за Новгородським першим літописом, 922) - київський князь. Походив з норманів. З 879 князував у Новгороді, де за літописними даними, після смерті *Рюрика* був вихователем і правителем при малолітньому Ігорі. У 882 О. разом з великою дружиною оволодів Смоленськом та Любичем, а тоді, вбивши київських князів *Аскольда і Дира*, захопив і Київ. У 883-885 О. підкорив древлян, *сіверян, радимичів* та інші слов'янські племена. Успішно воював проти хозар. У 911 здійснив вдалий похід проти *Візантії*. Взяв у візантійського імператора велику контрибуцію (48 тис. гривнів золота) і заключив 2.9.911 вигідний для Русі торговельний та політичний договір з Візантійською імперією. Цей договір складався з 15 статей і передбачав встановлення дружніх зв'язків між обома державами та безмитну торгівлю з Візантією; руські купці мали право жити у передмісті Константинополя (біля церкви св. Мами) протягом 6 місяців; виходити до міста групами не більше 50 чол. без зброї і в супроводі візантійських чиновників; русичі отримували право служити в імператорському війську; визначався порядок викупу полонених та ін.

ОЛЕГ СВЯТОСЛАВИЧ (серед. 11 ст. -1.8.1115)- князь володимиро-волинський (1076, за ін. дан., 1073-76),тмутараканський (1083-94), чернігівський (1094-96), новгород-сіверський (1097-1115). Внук *Ярослава Мудрого*, син Великого князя Київського *Святослава Ярославича*. З 1076 (за ін. дан., з 1073) правив у Володимирі-Волинському. В 1076 здійснив разом з *Володимиром Мономахом* успішний похід у Чехію. Після смерті батька (1076) був вигнаний з Володимира-Волинського князем Ізяславом Ярославичем. У 1078 втік у Тмутаракань. У 1078 О.С. з допомогою половців здобув Чернігів. Незабаром, зазнавши поразки в битві на Нежатиній Ниві (жовтень 1078) від князів Ізяслава і Всеволода Ярославичів знову змушений повернутися до Тмутаракані. В 1079 О.С. був по-зрадницьки схоплений половцями і виданий Візантії (візантійським урядом засланий на о. Родос, де провів 4 роки). В 1083 повернувся і зайняв тмутараканський престол. У 1094 при підтримці половців здобув Чернігівське князівство (за деякими дан., Володимир Мономах добровільно віддав йому у володіння Чернігів). Вів тривалу боротьбу з Великим князем Київським *Святополком Ізяславичем*, Володимиром Мономахом та його синами Ізяславом і Мстиславом. Згодом за рішенням Любецького з'їзду 1097 отримав у володіння Новгород-Сіверське князівство. В 1107 і 1113 брав участь у походах на половців. Похований у Спаському соборі в Чернігові. За укладення союзу з половцями та розпалювання князівських міжусобиць автор "Слова о полку Ігоревім" назвав О.С. Гориславичем.

ОЛЕКСАНДР КАЗИМИРОВИЧ ЯГЕЛЛОН (5.10.1460-19.8.1506)-Великий князь Литовський (з 1492), король Польщі (1501-1506), син *Казимира IV Ягеллончика*. Після обрання Великим князем Литовським був змушений погодитися на обмеження своїх прав великокнязівською радою. Обраний польським королем з метою відновлення унії Польщі і Литви (див. *Кревська унія 1385*). У 1492-94 і 1500-03 вів війни з Московським царством за українські землі. В ході бойових дій війська О.К. зазнали поразки від московської армії в битвах на р. Ведронші та під Мстиславцем. За мирним договором, укладеним в 1505 у Москві, від Литви було відібрано Чернігово-Сіверську землю з м. Черніговом, Стародубом і Новгород-Сіверським. У 1505 запровадив звіт законів - Радомську конституцію (*Nihil Novi*), яка обмежувала королівську владу на користь магнатів. Значний вплив на політику О.К. мали українські магнати на чолі з М. *Глинським*.

ОЛЕКСАНДР I [12(23).12.1777 -19.11.(1.12).1825]-російський імператор (1801-25), старший Син *Павла I*. Займав престол після вбивства свого батька Павла I в результаті палацового перевороту. В перші роки правління, побоюючись революційних виступів і частково під впливом своїх радників, серед яких були і українці (В. *Кочубей*, М. *Сперанський*, В. *Каразин*), провів ряд ліберальних реформ (указ 1803 про вільних хліборобів, указ про дозвіл купцям, міщанам і державним селянам купувати незаселені землі, відкриття Харківського і Петербурзького ун-тів). У 1805-07 брав участь у 3-й і 4-й коаліціях проти наполеонівської

Франції, зазнав поразки в битві під Аустерліцем (1805) і Фрідландом (1807). У 1813-14 О. І був учасником закордонних походів російської армії, одним з керівників Віденського конгресу 1814-15 і організаторів Священного союзу 1815. О. І вів успішні війни з Туреччиною (1806-12), Швецією (1808-09). У роки правління О. І Російською імперією були захоплені Грузія (1801), Фінляндія (1809), Бессарабія (1812), Азербайджан (1813). Уряд О. І проводив імперську політику щодо неросійських народів. Для зміцнення колоніальної адміністрації в Україні скасував виборність судових і адміністративних посад, посилив русифікацію шкільництва, придушував українську культуру. Помер у Таганрозі.

ОЛЕКСАНДР II [17(29).4.1818 - 1(13).3.1881] -російський імператор (1855-81), син Миколи I. Поразка Російської імперії у Кримській війні 1853-56, криза економічного розвитку країни, національно-визвольний рух поневолених народів, примусили О. II провести ряд реформ: відміна кріпосного права 1861, земельна, судова, міська та ін. У зовнішній політиці О. II дотримувався німецької орієнтації, особливу увагу приділяв т.зв. східному питанню. В 1877-78 прагнути зміцнити позиції Російської імперії на Балканах, вів війну з Туреччиною. За О. II до Росії було приєднано Пн. Кавказ, завойовано значну частину Середньої Азії. В 1863-64 жорстоко придушив національно-визвольне повстання у Польщі. Щодо України проводив агресивну шовіністичну політику (див. *Валуєвський указ 1863, Емський акт 1876*). Вбитий 1.3.1881 у Петербурзі народовольцем І. Гринецевим.

ОЛЕКСАНДР III [26.2.(10.3.)1845 -20.10.(1.11).1894]-російський імператорз 1881. Другий син *Олександра II*. Протягом всього життя панічно боявся замахів і заколотів. За правління О. III в 1891-93 російський уряд підписав ряд угод з Францією, які привели до утворення російсько-французького союзу. Щодо України проводив політику національно-колоніального гніту.

ОЛЕКСІЙ МИХАЙЛОВИЧ (19.3.1629 -29.1.1676)- другий московський цар (1645-76) з династії Романових, Батько *Петра I*. За царювання О.М. державний устрій Московської держави став набирати характеру абсолютизму. Соборне уложення 1649 остаточно закріплювало селян та розширювало права дворянства і купецтва, Церковна реформа патріарха Никона (1666) викликала розкол Московської церкви (поява "старообрядництва") та жорстоку церковно-релігійну боротьбу. Зовнішня політика Московського царства за О.М. відзначалась активною експансією щодо сусідніх народів та країн, уклав *Переяславський договір 1654* з Україною. Порушуючи умови договору, ще за життя Б. Хмельницького намагався здійснити ряд заходів, спрямованих на обмеження державних прав України. В 1654-56 і 1660-67 вів війну з Польщею. Зайнявши за допомогою козацьких полків всю Білорусію і Литву, припинив далші воєнні дії, які мали завершитись повним вигнанням польської шляхти з українських земель. Сподіваючись стати королем Речі Посполитої і нехтуючи інтересами України, уклав *Віденське перемир'я 1656*. Війна з Польщею завершилася підписанням *Андрусівського перемир'я 1667* та "*Вічного миру*" 1686, за якими Москва здобула *Лівобережну Україну з Києвом*. Війна зі Швецією (1656-58) за вихід до Балтійського моря закінчилася невдачею. Протягом 1670-х рр. велися війни з Кримом та Туреччиною, в яких Московії не вдалося пробитись до Чорного моря. Постійні воєнні дії та погіршення становища населення викликали бунти та повстання (1648 та 1662 у Москві, 1650 у Пскові і Новгороді, 1670-71 під проводом С. Разіна на Дону, Поволжі та півдні Московської держави), які були жорстоко придушені. В період правління О.М. за посередництва українців у Московії починають поширюватись впливи європейської культури.

Т. Полещук (Львів).

ОЛЕЛЬКОВИЧІ - литовсько-український князівський рід. Походив від київського князя Володимира Ольгердовича (р. н. невід. - п. 1398), сина Великого князя Литовського Ольгерда. В 1362-92 (за ін.дан., 1362-94) - князь київський. Позбавлений престолу Витовтом. Перебував у залежності від татарського хана і карбував монети з татарською печаткою. Підтримував Києво-Печерський монастир. Олелько Володимирович (Олександр Володимирович; р. н. невід. -п. 1455, за ін. дан., 1454) - київський удільний князь 1443-55; за ін. дан., 1440-55). Внук Ольгерда був одружений на Анастасії - дочці московського князя Василя Дмитровича та Софії Витовтівни. Прагнув зміцнити політичну автономію Київського князівства, що перебувало у залежності від Великого князівства Литовського. Вів боротьбу проти нападів татар на південноукраїнські землі. Сприяв розвитку української православної церкви і культури. Семеон (Семен) О. (р. н. невід. - п. 1470) - останній київський удільний князь (1455-70). Правнук Великого князя Литовського Ольгерда. В 1458 за кн. Семеона О. православна церква в Україні відокремилась від Московської митрополії і перетворена на самостійну *Київську митрополію*. В 1471 після смерті С.О. Київське князівство було ліквідоване *Казимиром IV Ягеллончиком*, Михайло О. (р. н. невід. - 30.8.1481) - брат Семеона О. князь случький. В 1481 спільно з князями О. Бельським та І. Гольшанським у відповідь на ліквідацію удільних князівств, насамперед, Київського, організував змову з метою вбити польського короля Казимира IV. Після викриття змови в 1481 його було страчено у Києві (за ін. дан., у Вільнюсі). Від М.О. походив рід українських князів Слуцьких. Семен (Симеон) Михайлович О. (р. н. невід. - п. 14.11.1505) -один з претендентів на литовський великокнязівський престол після смерті Казимира IV в 1492; Юрій Семенович О. (1492 - 17.4.1542) -литовський державний діяч, член Ради Панів Великого князівства Литовського. Підтримував політичні плани князя К. Острозького. В 1930 одружився з княжною Е. Радзивілл. Був власником величезних земельних володінь у Білорусі; Юрій Юрійович (1531-9.11.1578)- князь, член Ради Панів, польський сенатор (1577) перетворив Слуцьк в центр православної культури. Похований у Києво-Печерському монастирі; Юрій

Юрієвич (17.8.1559 - 6.5.1586) - син Юрія Юрієвича. Його дочка Софія (1585 -1612) одружилася з Я. Радзивіллою у 1600 після чого Слуцьке князівство перейшло у власність *Радзивіллів*.

ОЛЕСІЮК ТИМІШ (псевд. Т. Олесевич, 21.2.1895 - 14.9.1978)- український громадський і політичний діяч, дійсний член *Наукового Товариства ім. Т. Шевченка*. Н. у Довголісках публ. Володави на Підляшші (тепер Польща). За фахом лікар. Навчався у Варшаві і Празі. О. був активним членом українського студентського руху, очолював Союз Українських Студентів у Польщі, виступив співзасновником *Центрального Союзу Українського Студентства*. В 1917 був обраний членом *Української Центральної Ради* від українського населення *Холмищини і Підляшшя*. У 1917-18- секретар Холмського губернського виконавчого комітету, в 1918-19- заступник холмського губернського комісара. З жовтня 1919 - аташе української дипломатичної місії у Варшаві та секретар на переговорах уряду УНР з Польщею. У кін. 1920 О. був висланий спостерігачем від уряду УНР на радянсько-польські мирні переговори до Риги (див. *Ризький мирний договір 1921*). У 1932-44 працював лікарем на Підляшші, був активним діячем Пометеївського руху. В післявоєнний час жив в еміграції у Німеччині. Як представник Холмищини увійшов до складу Уряду *Української Народної Республіки в екзилі 1920-48*. У травні 1946 став співзасновником і першим головою (1946-47) *Українського Національно-Державного Союзу*. З 1947 жив у США. В 1950 виступив одним з ініціаторів створення у Нью-Йорку Союзу *Українських Національних Демократів*, був обраний заступником голови СУНД (гол. К. Паньківський). Помер в Лос-Анджелесі (США). Автор праць з демографії ("Статистичні таблиці українського населення ССРСР", 1930; "Сіра Україна", 1947), статей на суспільно-політичну та освітянську тематику, спогадів.

ОЛЕСНИЦЬКИЙ ЄВГЕН (5.3.1860 -26.10.1917)- український громадський і політичний діяч, адвокат, публіцист і журналіст, дійсний член *Наукового Товариства ім. Т. Шевченка* (з 1899). Н. у с. Великий ГовилівТеребовлянського округу (тепер Тернопільська обл.). Після закінчення Львівського ун-ту в 1891 відкрив свою адвокатську контору в Стрию. В кін. 1890 - на поч. 1900 О. був організатором громадського життя на Стрийщині, одним з ініціаторів створення одного з найбільших українських господарських товариств - крайового господарсько-молочарського союзу "Маслосоюз" (1907) та реорганізації в 1909 "Сільського Господаря" (голова Товариства - 1909-17). Виступав за консолідацію українських політичних сил у Галичині. В 1899 відіграв важливу роль у створенні *Української Національно-Демократичної Партії*, згодом став одним з провідних членів партії. В 1900-10 -посол галицького сойму (очолював українську фракцію у сеймі. У 1907-17 О. був депутатом віденського парламенту, на засіданнях якого виступав за проведення демократичної виборчої, земельної та освітньої реформ, порушував питання про надання українцям автономії у Сх. Галичині. З 1909 жив у Львові. Взяв участь у заснуванні "Часопису Правничого", пізніше - редактор журналу "Зеркало" та видавець "Русько-української бібліотеки". У 1915 - член *Загальної Української Ради*. О. підтримував тісні стосунки з І. Франком, послужив прототипом головного героя повісті "Перехресні стежки". Залишив спогади "Сторінки з мого життя" (1935).

Д. Кушплір (Львів).

ОЛЕСНИЦЬКИЙ ЯРОСЛАВ (1875 -15.7.1933) -український громадсько-політичний діяч, дипломат. Н. у Галичі (тепер Івано-Франківська обл.). За фахом - юрист. Належав до Української Національної Демократичної Партії. В жовтні 1918 був обраний до складу Української Національної Ради (з листопада 1918 - *Українська Національна Рада ЗУНР - ЗО УНР*). У 1918-19 -радник Державного Секретаріату Закордонних справ УНР. У січні 1919 входив до складу делегації *Західно-Української Народної Республіки*, яка брала участь в урочистому проголошенні Акту Злуки (22.1.1919) у Києві. В 1919-21 О. разом з М. Меленевським обіймав посаду радника української дипломатичної місії у Великій Британії, згодом - голова представництва УНР у Лондоні. В 1921-22 викладав у *Львівському (таємному) Українському Університеті*. З 1923 жив у Золочеві (Львівська обл.). Займався адвокатською практикою, був членом Союзу Українських Адвокатів. Належав до провідних членів *Українського Національно-Демократичного Об'єднання*, в 1930 став депутатом польського парламенту. На поч. 1930-х рр. активно виступав проти кривавих репресій польського окупаційного режиму щодо українського населення Західної України. В 1931 від імені Української Парламентської Репрезентації в сеймі звернувся до *Ліги Націй* у Женеві з рішучим протестом проти політики "*Пацифікації*". Помер у Золочеві. Автор численних статей на правничу і суспільно-політичну тематику в галицькій пресі.

ОЛЕШКІВСЬКА СІЧ-Січ на території Кримського ханства в першій пол. 18 ст. Після зруйнування російськими військами 17(28). 4.1709 Старої Січі запорожці заснували Січ на р. Кам'янці. В 1711 російський уряд змусив козаків залишити і цю Січ. З дозволу кримського хана запорожці поселилися в урочищі Олешки (тепер м. Цюрупинськ Херсонської обл.), на Кардашинському лимані Дніпра, де і заснували О С. Становище козаків під владою Кримського ханства було складним. Вони не мали права укріплювати Січ ітримати там гармати, зобов'язувались вносити данину до ханської казни і виконувати всякі земельні роботи на Перекопі. Ще більше ускладнилося життя запорожців після укладення між Туреччиною і Російською імперією *Прутського мирного договору 1711*, за яким державні кордони між цими державами пролягали в межиріччі Орелі і Самари. Відтоді запорожцям заборонялося вивозити в Україну худобу, сіль, рибу і привозити хліб, зброю і тканини. В травні 1728 на Січі виникли заворушення. Запорожці позбавили булави кошового К. Гордієнка і кошовим отаманом обрали І. Малашевича, який був прихильником повернення в Україну. Забравши військові клейноди, козаки вирушили вверх по Дніпру до р. Підпільної. Проте, тільки в березні 1734, коли Росія почала готуватися до війни з Туреччиною, запорожці отримали від російського уряду офіційний дозвіл на заснування *Нової Січі* на р. Підпільній.

ОЛЬВІЯ (грец. - багата, щаслива; 6 ст. до н.е.-4 ст. н.е.) - мілетська колонія в дельті Гіпаніса (Буга) та Борисфена (Дніпра). Знаходиться на південь від с. Парутіна (Миколаївська обл.). Особливий розквіт О. припав на 5-4 ст. до н.е., коли місто стало процвітаючим центром торгівлі та рибальства. О. встановила тісні зв'язки з скіфськими племенами, які отримували через її посередництво вино, кераміку, ювелірні вироби. Ольвіополіти вивозили від скіфів зерно, продукти скотарства і рабів. У 4-3 ст. до н.е. в О. виникли власні ремісничі майстерні, які виробляли кераміку для експорту в Побужжя та Південне Подніпров'я. Після встановлення в 40-х рр. 5 ст. до н.е. скіфського протекторату над містом склад населення поповнився за рахунок скіфів. У місті було побудовано палац скіфського царя Скіла. В 5 ст. до н.е. О. мала договір про ісополітію (подвійне громадянство) з Мілетом. Входила до складу Першого Афінського морського союзу. В 331 до н.е. жителі міста відбили напад Зопіріона, полководця Олександра Македонського. За допомогою Мітрідата VI Евпатора О. звільнилася від скіфського протекторату. В 48 до н.е. готи на чолі з царем Бурбестою захопили і зруйнували місто. Відбудоване при допомозі скіфів місто було значно меншим за розмірами і не відігравало колишньої ролі. В I ст. н.е. О. була в залежності від скіфських царів - Фарзоя і Інексімея. В 3 ст. н.е. нове економічне піднесення міста було перервано навалюю готів. На поч. 4 ст. напади гуннів привели до остаточного знищення О. Археологічні розкопки проводилися з поч. 19 ст. З 1901 до 1915 їх очолював Б.Фармаковський. З 1971 Ольвійська експедиція ІА АН УРСР проводила систематичні дослідження (наук. керівн. - С. Крижицький).

О. Бандровський (Львів).

ОЛЬГА (християнське ім'я-Олена; р. н. невід. -п. 969) - Велика княгиня Київська (945-957), дружина князя Ігоря. Управляла *Київською державою* в роки неповноліття свого сина *Святослава Ігоровича*. О. жорстоко розправилася з дrevлянами, які під час повстання 945 вбили її чоловіка, князя *Ігоря*. Підтримувала політичні і торговельні зв'язки з *Візантією*. В 957 їздила до Константинополя, де прийняла християнство (за ін. джерелами, в 955 у Києві). О. зав'язала політичні зв'язки з німецьким королем Отгоном I. Переконала Святослава не здійснювати після її смерті язичницької тризни. Канонізована православною церквою.

ОЛЬГЕРД (Альгірдас) ГЕДИМІНОВИЧ (бл. 1296-1377)-Великий князь Литовський (1345-77), син Гедиміна. Правив разом з своїм молодшим братом *Кейстутом*. Прагнув розширити володіння Великого князівства Литовського за рахунок пд.-зх. і зх. українських земель. Вів боротьбу проти Золотої Орди, Московського князівства, Польщі та Тевтонського ордену. Бл. 1355-56 відвоював у татар Чернігово-Сіверську землю. В 1362 на березі р. Сині Води (за деякими дан., р.Синюха) - лівої притоки р. Буга О. розбив монголо-татарське військо і приєднав до Литви Київщину, Поділля і Переяславщину. В Києві посадив удільним князем свого сина Володимира Ольгердовича (див. *Олельковичі*). Вів тривалу боротьбу з Польщею за Волинську землю, внаслідок чого в 1377 до Литви увійшли Берестейський, Володимирський і Луцький уділи. За правління О. українська (руська) мова стала офіційною мовою Великого князівства Литовського. О. здійснив три походи на Москву (1368, 1370, 1372). Робив спроби поширити свій вплив на Смоленське князівство, Псков і Новгород.

М. Ерстенюк (Львів).

ОЛЬГОВИЧІ - назва в літописах та історичній літературі династії українських князів у 12-13 ст., нащадків чернігівського і новгород-сіверського князя Олега Святославича (п. 1115). Відзначалися великою родинною солідарністю. Володіли уділами в Чернігівському, Новгород-Сіверському та ін. князівствах, інколи займали і київський престол. Вели постійну боротьбу за великокнязівську владу з Мономаховичами, часто звертаючись при цьому за допомогою половців. Великими князями Київськими були Всеволод II Ольгович (п. 1146), його син Святослав Всеволодович (п. 1194) і внук Всеволод Святославич Черемний (п. 1212). Найбільш відомий О. є внук Олега Святославича князь новгород-сіверський *Ігор Святославич*.

ОЛЬЖИЧ ОЛЕГ - див. *Кандиба Олег*

ОЛЬШЕВСЬКИЙ ВОЛОДИМИР (1870 -7.7.1933) - український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Учасник Першої світової війни 1914-18, полковник російської армії. З 1917 брав участь у формуванні національних збройних сил України. У 1918 - командир частини на більшовицькому фронті, В 1919 командир 9-ої бригади 3-ї Залізної стрілецької дивізії, з червня - помічник командира дивізії, з жовтня -заступав хворого на тиф командира дивізії О. *Удовиченка*. Учасник Першого Зимового походу Армії УНР (див. *Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921*). У січні 1920 призначений командиром українськими військовими силами Уманщини. Під час польсько-радянської війни 1920 О. був помічником командира 3-ї Залізної дивізії. Брав участь у боях на більшовицькому фронті до листопада 1920. З грудня 1920 перебував у таборі Каліш. Був одним з організаторів табірної життя дивізійників, членом товариства вояків Армії УНР, Українського Воєнно-Історичного Товариства та членом управи Української станиці в Калішу. Пізніше жив у Познані (Польща), де і помер.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ОМЕЛЮСІК МИКОЛА (псевд. Поліщук; 1889-6.8.1970) - український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. на Поліссі. Після закінчення військової школи брав участь у Першій світовій війні 1914-18. З кін. 1917- командир гарматної бригади в Армії УНР. У травні 1919 спільно з отаманом В. *Оскілко* формув

Волинську групу та 4-ту Холмську дивізію. З червня 1919 вартувий отаман штабу Волинської групи (команд. ген. В. Петрів), яка брала участь в боях на польському і більшовицькому фронтах. Влітку і восени 1920 у діючій армії на Україні. Після інтернування Армії УНР у листопаді 1920 перебував у таборі Каліш. У роки Другої світової війни 1939-45 - учасник українського руху Опору. З травня 1943 - в *Українській Повстанській Армії*. Очолював оперативний відділ Штаб Військової Округи "Заграва", з серпня 1943 - начальник оперативного відділу Крайового Військового Штабу УПА-Північ. Екзильним Урядом УНР підвищений у ранзі до генерал-хорунжого. Після 1945 жив у США. Помер у Філадельфії. Автор нарису "УПА на Волині 81943 році".

М. Литвин, К. Науменко, І.П. (Львів).

ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО ІВАН (31.8.1881-8.9.1962) - український військовий діяч, ген.-хорунжий Армії УНР. Н. у Баку (тепер Азербайджан). Брат М. *Омелянвича-Павленка*. З 1901 -офіцер російської армії. В роки Першої світової війни 1914-18 - полковник російської армії. Командував 8-м гусарським полком, який він українизував у 1917. В 1918-20 О.-П. - командир Сердюцького кінного Лубенського полку, згодом - кошовий отаман Харківського козацького коша. В грудні 1918-лютому 1919 у *Галицькій Армії* командував групою "Наварія" у битві під Львовом. Влітку 1919-інспектор кавалерії Армії УНР. Навесні 1920 організував і очолив Окрему кінну дивізію - найбільше оперативне з'єднання Армії УНР. У еміграції перебував у Польщі, Чехо-Словаччині, Німеччині і США. Помер у Чикаго.

ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО МИХАЙЛО (8.12.1878 - 29.5.1952) - визначний український діяч, генерал-полковник Армії УНР. Брат І. Омелянвича-Павленка. Н. у Тифлісі (тепер Тбілісі, Грузія). В 1904-1905 брав участь у російсько-японській війні. В 1910 закінчив академію Генерального штабу. В роки Першої світової війни 1914-18 командував гвардійським полком, очолював штаб корпусу. В період *Української Центральної Ради* О.-П. - командир бригади у Катеринославі, в квітні-листопаді 1918 - командир 3-ої Стрілецької дивізії у Полтаві. В грудні 1918 - червні 1919 О.-П.- начальний командант *Української Галицької Армії*. Після повернення в *Армію Української Народної Республіки* - командир *Запорізького Корпусу*. В 1919-20 О.-П. командував Армією УНР під час Першого Зимового походу і в ході польсько-радянської війни 1920. До 1945 жив у еміграції в Чехо-Словаччині, очолював Союз Українських Ветеранських Організацій. В післявоєнний час переїхав спочатку до Німеччини, пізніше до Франції. В 1945-48 виконував обов'язки міністра військових справ в екзильному уряді УНР. Помер і похований у Парижі. Автор праць "Українсько-польська війна 1918-1919 рр." (1929), "Зимовий похід" (1934) і спогадів "На Україні" (1930, 1935).

ОНАЦЬКИЙ ЄВГЕН (псевд. Домотенко; 13.1.1894-27.10.1979)- український громадський і політичний діяч, журналіст, д. чл. НТШ (з 1947). Н. у Глухові (тепер Сумська обл.). У 1912-18 навчався в Київському ун-ті, був активним членом українських нелегальних студентських товариств. З 1917 належав до *Української Партії Соціалістів-Революціонерів*. У 1917-18 - член *Української Центральної Ради* і *Малої Ради*. В березні 1918 тимчасово відійшов від політичної діяльності. В 1919 входив до складу делегації *Української Народної Республіки* на *Парижській мирній конференції 1919-20*, згодом - керівник пресового бюро української дипломатичної місії у Римі (згодом - голова місії) і редактор її часопису "La voce del Ucraina". В міжвоєнний період співпрацював з українськими періодичними виданнями - "Розбудова Нації", "Український Голос", "Діло", "Свобода"-, "Новий Шлях", "Новий Клич" та ін. З 1929 - член *Організації Українських Націоналістів*. У 1929 - уповноважений ПУН керувати роботою ОУН в Італії. В серпні 1939 у будинку, де жив О. відбувся Римський II Великий Збір Українських Націоналістів. У 1936-40 О. - професор Вищого Східного Інституту в Неаполі, в 1940-43 - лектор Римського ун-ту. В 1943-44 заарештований і ув'язнений гестапо. Після завершення Другої світової війни 1939-45 переїхав до Аргентини. Брав активну участь у житті української громади цієї латиноамериканської країни. В 1947 став одним з засновників і першим головою Співки українських науковців, митців і літераторів, у 1954-60 - голова (у 1960-63 - голова її Ради) Української Центральної Репрезентації в Аргентині. Редагував тижневик націоналістичного напрямку "Наш Клич" (1947-64) і часопис "Дзвін". Помер у Буенос-Айресі. Автор наукових праць: "Studi di Storia e di cultura Ucraina" (1939), "Словник українсько-італійський" (1941,1977), "Українсько-італійський словник" (1977), "Основи суспільного ладу" (1941, 1949), "Українська Мала Енциклопедія" (тт. 1-4,1957, 1959, 1962-63) та спогадів "Сторінки з римського щоденника" (1942-43), "По похилій площі: Записки українського журналіста і дипломата 1919-21" (тт. 1-2, 1964, 1969), "У вічному місті: записки українського журналіста" (1954,1981,1985).

ОПАРА СТЕПАН (р. н. невід. - п. жовтень 1665) - гетьман Правобережної України (1665). Вперше згадується в джерелах у кін. 1660. Був сотником Медведівської сотні Чигиринського полку. Перебував на службі у гетьмана Ю. *Хмельницького*, виконував його доручення у Варшаві. Під час повстання проти П. Тетері в червні 1665 захопив за допомогою татар Умань і в червні 1665 проголосив себе гетьманом Правобережної України. Намагався укласти договір з І. *Сірком* і В. *Дрозденком* про спільну боротьбу проти Кримського ханства і Польщі. 18.8.1665 О. був схоплений татарами і разом з кількома своїми старшинами (Радочинським, Царем) виданий польському уряду. Деякий час перебував в ув'язненні в Марієнбурзькій (Мальборкській) фортеці. В серед. жовтня 1665 О. був страчений у Варшаві (за ін. дан., королівській ставці під Равою-Мазовецькою).

ОПОКА МИКОЛА (1896 - 28.8.1921) - український військовий діяч, підхорунжий УСС, сотник Січових Стрільців. Н. на Львівщині. Освіту здобув в Академічній гімназії у Львові. З початку Першої світової війни

вступив добровольцем до *Леґіону Українських Січових Стрільців*. Воював у складі сотень В. *Дідушка* та А. *Мельника*. Чета, яку очолював О. відзначилась у боях на Маківці. В червні 1915, діставши поранення в боях під Галичем, потрапив у російський полон. У 1918-19 - сотник *Куреня Січових Стрільців*. Після поразки українських національно-визвольних змагань 1917-21 шукав шляхів для продовження боротьби проти більшовицького окупаційного режиму в Україні. В 1920 за дорученням начальної команди УВО разом з І. *Андрухом* та ін. українськими старшинами О. став одним з організаторів антибільшовицького підпілля, входив до складу Українського Центрального Повстанського Комітету, що діяв у Києві. Заарештований і розстріляний разом з ін. членами цієї організації 28.8.1921.

ОПРИШКИ - учасники національно-визвольної боротьби в Галичині, на Буковині та Закарпатті проти польської, угорської та австрійської шляхти у 16 - першій пол. 19 ст. Перша згадка про О. датується 1529. Посилення національного та кріпосницького гніту на західноукраїнських землях привело до виникнення руху О, який спочатку охопив Прикарпаття, а згодом поширився на Закарпаття й Буковину. В Карпатські гори втікали покриті селяни (наймити, комірники, пастухи, панські слуги) та бідні міщани. Вони формували невеликі загони, які з ранньої весни до пізньої осені нападали на панські маєтки, замки, на орендарів, лихварів, а захоплене майно роздавали сільській бідноті. Типовою зброєю у О. були рушниці, пістолі, списи, ножі, рогатини. Символами відваги і мужності у О. були топірці (бартки), на яких вони давали клятву, коли вступали в загони. В 16 - першій пол. 17 ст. О. діяли на Покутті, Сошацькій і Перемишльській землях. У період національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького О. спільно з повсталими селянами вели боротьбу проти польської шляхти. В травні 1648 О. здобули королівський замок в Повстанці, а в липні - Саноцький замок. У 1648 О. брали участь у повстанні під керівництвом С. *Височана*, а в 1653 загін О. під керівництвом Харачка допомагав війську Т. *Хмельницького* у Молдавії. В другій пол. 17 ст. рух О. очолювали ватажки Нестор (1683), І. Винник, М. Скребета, І. Бордюк та ін., а на поч. 18 ст. І. *Пискливий* (1703-12), Пинтя, В. Сохоник. Найвищого піднесення рух О. досяг у 1738-59, коли на чолі опришківських загонів стояли О. *Довбуш*, В. Баюрак, І. Бойчук. О. брали участь у гайдамацьких повстаннях 18 ст. у Правобережній Україні. В першій пол. 19 ст. у Галичині, на Закарпатті та Буковині діяло понад 50 загонів О., ватажками яких були В. Якимюк, Д. Марусяк, В. Фреюк, М. Шталюк, І. Вередюк, М. Циган, І. Волощук та ін. Австрійський уряд постійно посилав проти О. спеціальні каральні загони. В другій пол. 19 ст. внаслідок скасування панщини та кривавих репресій австрійському урядові вдалося придушити рух О. Останнім ватажком О. був М. Драгирук (Бордюк), прилюдно страчений 1878 у Коломиї. Про героїчну боротьбу О. складено багато народних пісень легенд, переказів. Темі О. присвячені художні твори М. Шашкевича, І. Вагилевича, Ю. Федьковича, Н. Устияновича, І. Франка, В. Гжицького та ін., наукові праці К. Войціцького, А. Бельовського, М. Косака, А. Прохаски, Ю. Целевича, І. Крип'якевичата ін. В Карпатах названі деякі гори, скелі, річки носять імена ватажків О.

“ОРГАНІЗАЦІЯ ВИЩИХ КЛАСІВ УКРАЇНСЬКИХ ГІМНАЗІЙ” - підпільна молодіжна організація в 1920-х рр. на українських землях, окупованих Польщею. Створена учнями старших класів українських гімназій у Львові, Тернополі, Станіславові, Стрию, Самборі, Сокалі, Дрогобичі та ін. містах. Основними завданнями, які ставили перед собою “ОВКУГ” були: підготовка учнів до навчання у Львівському (таємному) Українському Університеті; сприяння молоді у вивченні українознавства та зацікавленні гімназистів суспільно-політичними проблемами краю; залучення учнів до таємних відзначень національних свят і заборонених річниць та до розповсюдження листівок. “ОВКУГ” організувала бойкот гімназистами польських державних свят та різних патріотичних маніфестацій, до яких залучала українську молодь польська влада. Багато членів цієї організації згодом стали визначними діячами українського суспільно-політичного руху 1930-50-х рр. Серед них С. Бандера, О. *Гасин*, О. *Грабець*, Д. *Грицай*, Я. Карпинець, С. *Ленкавський*, Б. Підгайний, В. *Шухевич*, В. Янів та багато ін. Видавала у Львові нелегальний журнал для молоді - “Метеор”.

ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ (ОУН) - український політичний рух, що ставив собі за мету встановлення незалежної Української держави. ОУН виникла внаслідок об'єднання Української Військової Організації (УВО) та декількох студентських націоналістичних спілок - *Групи Української Національної Молоді*, *Ліги Українських Націоналістів*, *Союзу Української Націоналістичної Молоді*. Дві конференції українських націоналістів, що відбулися відповідно 3-7.11.1927 у Берліні та 8-9.4.1928 у Празі, підготували ґрунт для проведення установчого конгресу 28.1.-3.2.1929 у Відні. Конгрес обрав Провід Українських Націоналістів (ПУН) у складі 9 осіб - Є. *Коновалець* (голова), члени - Д. *Андрієвський*, Ю. *Васяна*, Д. *Димчук*, М. *Капустянський*, П. Кожевників, Л. Костарів, В. *Мартинець*, М. *Сціборський*, Я. Дуб (гол. суддя), Я. Моралевич (гол. контролер) та прийняв статут та розробив основні засаби політичної лінії ОУН. Згідно з первісними заявами, головною метою ОУН було встановлення незалежної соборної національної держави на всій українській етнічній території. Ця мета мала досягатися через національну революцію та встановлення диктатури, яка би витіснила окупаційну владу та запровадила уряд, що репрезентував би всі регіони та соціальні групи України. Економіка держави планувалася як поєднання приватної, націоналізованої та кооперативної форм власності. ОУН відкидала будь-який партійний чи класовий поділ та представляла себе як домінуючу силу українського суспільного життя як вдома, так і за кордоном. Визначивши себе як рух, а не як партія, ОУН засуджувала легальні українські партії Галичини як колабораційні. Звинувачуючи соціалістичний та ліберальний табори у поразці української революції 1917-20, ОУН наголошувала на важливості формування сильної політичної еліти, національної солідарності та опори на “свої власні сили”, її приваблював фашистський режим Б. Муссоліні, що ніби-то врятував Італію від анархії. На поч. 1930-х рр. в ОУН проявилися розбіжності у поглядах: Є. Коновалець та більшість членів

ПУН були прагматичними реалістами, що уявляли свою діяльність у руслі традиційного військового авторитаризму; тоді як молодші члени руху були інтегральними націоналістами, які відзначалися романтично-іраціональною відданістю. Ці ідеологічні розбіжності у кінцевому рахунку привели до розколу організації.

ОУН сприйняла насильство як політичне зброя проти зовнішніх та внутрішніх ворогів. Основна частина діяльності організації була спрямована проти польського режиму. Під керівництвом Крайової Екзекутиви на західноукраїнських землях (КЕЗУЗ, заснована у лютому 1929) ОУН здійснила в Галичині й на Волині сотні акцій саботажу, включно із підпалами маєтків польських землевласників (що спровокувало "Паціфікацію" 1930), бойкотів державних шкіл та польської тютюнової й горілчаної монополії, десятки експропріаційних нападів на урядові установи з метою здобуття капіталів для своєї діяльності, а також бл. 60 вбивств. Найвизначнішими жертвами організації були польські високопоставлені чиновники Т. Голуєво та Б. Перацький, чиновник радянського консульату А. Майлов (вбитий у помсту за голодомор 1932-33 у Радянській Україні) та І. Бабій, директор Української академічної гімназії у Львові (українець, звинувачений у співробітництві з польською поліцією).

Членами ОУН були переважно студенти та молодь. Немає достовірних даних про чисельність організації, але згідно найвищих оцінок, вона сягала 20 тис. чол. (1939). Проте впливи ОУН значно перевищували кількість її членів. Властивий організації дух самовідданості, що доходив до фанатичної самопосягати національній справі, виявився надзвичайно привабливим для молодих людей. Можна сказати, що ідеологія ОУН сформувала політичний світогляд цілого покоління західних українців.

Найголовнішими виданнями ОУН були легальний журнал "Розбудова Нації" та нелегальні "Бюлетень Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ", "Сурма", "Юнак", "Націоналіст" та "Український націоналіст". Певна кількість легальних газет на Західній Україні перебували під сильним національним впливом.

Багато галицьких та волинських діячів ОУН були засуджені польським судом у 1930-х рр., два судові процеси відбулися на Буковині у 1937. У 1934 польська поліція заарештувала декількох провідних діячів ОУН, у т. ч. С. Бандеру, голову КЕ ЗУЗ, протримавши їх в ув'язненні до поч. Другої світової війни. Незважаючи на ці невдачі, ОУН розбудувала заново свою організаційну сітку, їй не вдалося проникнути на Радянську Україну, проте сталінський режим був настільки стурбований потугою ОУН, що організував вбивство Є. Коновальця в Роттердамі у 1938.

Смерть Є. Коновальця призвело до кризи, хто має бути його правонаступником. Вона викрила фундаментальні розбіжності між членами ОУН у Західній Україні та членами ПУН, як жили за кордоном. За боротьбою за владу стояли теологічні розбіжності та розходження між поколіннями. Краєві кадри, які витримували головний тягар підпільної боротьби, склалися з молодих людей, що прагнули до керівництва та без-критично переймали авторитарні ідеї та методи. Сильний вплив на їх світогляд мав Д. Донцов, який пропагував культ волі та сили. Старші провідники ОУН проявляли схильність до більшого консерватизму. Є.Онацький та М. Сціборський, наприклад, наголошували на позитивних рисах італійського фашизму, але засуджували нацизм.

Другий Великий Конгрес ОУН, що проходив у Римі 27.8.1939, вибрав головою організації А. Мельника і надав йому титул "вождя", проголосивши його відповідальним лише "перед Богом, нацією і своїм власним сумлінням". З допомогою такого різкого відходу від своєї консервативної орієнтації ПУН намагався запобігти виклику авторитетові А. Мельника з боку крайових кадрів. Ця міра несподівано привела до протилежного наслідку: С. Бандера, який був випущений з ув'язнення після краху Польщі у 1939, разом зі своїми послідовниками, сформував 10.2.1940 Революційний провід і проголосив своє право спадкоємності. А. Мельник марно намагався розв'язати кризу через переговори. У квітні 1941 фракція С. Бандери провела свій власний Другий Надзвичайний Конгрес у Кракові, який проголосив Римський конгрес незаконним, вибрав С. Бандеру головою та прийняв програму, що наново підтвердила основні рішення 1929. Більшість крайових членів визнали повноваження С. Бандери, і невдовзі розлам став незворотним. Дві новостворені фракції, за іменами своїх лідерів, стали відомі як ОУН (Б) - "бандерівці" та ОУН (М) - "мельниківці". Впродовж війни ОУН (Б) прийняла назву Революційна ОУН [ОУН (Р)].

Обидві фракції сподівалися використати неминучий конфлікт між Німеччиною та СРСР для встановлення незалежної української держави. Тому кожна з них шукала тактичного союзу з німцями. Передача А. Гітлером Карпатської України (де молодші члени ОУН допомагали створити Збройні Сили) угорцям у 1939 породила застереження щодо союзу з німцями, але не розхолодило ні одну фракцію. З німецької згоди ОУН (Б) сформувала два батальони з близько 600 чол., "Нахтігаль" і "Роланд", які задумувалися як ядро майбутньої армії.

Вслід за німецьким вторгненням на територію СРСР, ОУН (Б) проголосила 30.6.1941 у Львові Акт створення Української держави і сформувала Українське Державне Правління на чолі з Я. Стецьком. Очікувалося, що німці, потребуючи української допомоги у війні проти Радянської Росії, змушені будуть змиритися з цим як з доконаним фактом. Хоча окремі німецькі військові були схильні саме до такої реакції, вони керувалися вказівками А. Гітлера, чия расова упередженість проти українців виключала можливість співпраці. С. Бандера та кілька його спільників були заарештовані та ув'язнені Гестапо. Багато членів ОУН (Б) були вбиті або загинули у в'язницях і концентраційних таборах. Керівництво організацією здійснював М.

Лебедь, який у травні 1943 передав повноваження Р. Шухевичу. Вирішивши будувати незалежну державу, обидві фракції, посилали таємні Похідні Групи в Україну з метою становлення органів місцевого управління зі свідомих українців. Згідно оцінок, їхня чисельність становила близько 2000 чол. (в основному членів ОУН (Б)). Ці групи розгортали активну діяльність у великих містах. Група ОУН (М), яка досягнула у вересні 1941 Києва, випускали газету "Українське Слово" та сформувала Українську Національну Раду (на чолі з М. Величківським), що складалася переважно зі східних українців. Її членів було заарештовано у грудні 1941, й більше 40 з них, включно з О. Телігою та їхнім лідером О.Ольжичем, загинули або одразу, або пізніше, декотрі - у Бабиному Ярі. А. Мельника тримали під домашнім арештом у Берліні до січня 1944, коли разом з іншими заарештованими головними діячами ОУН(М) його відправили у концентраційний табір Сахсенгаузен, Антигітлерівський рух Опору розпочався з формуванням "Поліської Січі", очоленої Т. Боровцем, який співпрацював з ОУН(М). Восени 1942 обидві фракції утворили збройні загони на Волині і Поліссі для боротьби з німцями і радянськими партизанами. У 1943 Українська Повстанська Армія (УПА), що перебувала під контролем бандерівської фракції роззброїла "Поліську Січ" та мельниківські загони і поглинула багато їх учасників. Хоча УПА контролювалася ОУН(Б), серед її членів були люди різноманітних політичних та ідеологічних переконань. Більше того, вона потребувала підтримки широких мас у боротьбі, як проти німецької, так і радянської влади. Багато чого з націоналістичної ідеології, включно з концепцією диктатури, не могло привабити колишніх радянських громадян, які пережили тяжкий досвід партійної диктатури. Отже, настійно необхідним був перегляд ідеології та політичної програми ОУН (Б). На третьому Надзвичайному Великому Зборі 21-25.8.1943 ОУН (Б) засудила "інтернаціоналістичну та фашистську націонал-соціалістичні програми та політичні концепції", так само, як і "російський комуно-більшовизм" та запропонувала систему вільних народів у власних самостійних державах" [як] єдиного ладу, який дасть справедливу розв'язку національного і соціального питання" цілому світі". Нова соціальна програма бандерівців в основному не відрізнялася від попередніх, але вона наголошувала на потребі різноманітного соціального забезпечення, участі робітників в управлінні, змішаній економіці, праві вибору фаху й місця праці та вільних торговельних спілках. ОУН(Б) підтвердила, що вона бореться за свободу друку, слова та думки. Попередня національна політика, суть якої зводилась до гасла "Україна для українців", була полишена заради прав національних меншин. Керівна структура ОУН також змінилася: одноосібне керівництво було замінено колективним. Було обрано Бюро проводу з трьох осіб (Р. Шухевич, З. Матла та Д. Маївський). У липні 1844 було сформовано всеукраїнський представницький орган - Українську Головну Визвольну Раду (УГВР). Більшість її членів були бандерівцями, а Головний Секретаріат очолив Р. Шухевич. ОУН (М) проводила подібну політику та заснувала Всеукраїнську Національну Раду у Львові навесні 1944.

У кінці війни А. Мельник знову очолив ОУН (М), С. Бандера та Я. Стецько були обрані у склад керівництва в Україні. У лютому 1946 у Мюнхені було утворено під керівництвом С. Бандери Закордонні Частини ОУН (34 ОУН). На ґрунті перегляду в 1943 ідеологічних засад націоналістичного руху розгорнувся конфлікт між групою представників ОУН (Б) з України (М. Лебедь та ін.) та закордонною організацією С. Бандери. Остання була обвинувачена в протидії до змін та впливаючих з них наслідків - демократизації ОУН (Б), автономного статусу УПА та УГВР, а також відмові від догматизму й елітаризму. Українські емісари оприлюднили свої критичні погляди в "Українській Трибуні". С. Бандера та його група у своєму головному органі "Визвольна Політика" стверджували, що ідеологічна ревізія занадто наближає ОУН до соціалізму та комунізму. Кульмінацією цієї суперечки стало виключення опозиції на конференції 34 ОУН у Міттенвальді 28-31.8.1948. У 1953-54 провів ОУН (Б) в Україні знову підтвердив перегляд ідеологічних засад та доручив С. Бандері, З. Матлі та Л. Ребету сформувати новий уряд 34 ОУН. Переговори виявилися безплідними, і в 1956 двоє з проводу - тріумвірату, З. Матла та Л.Ребет, заснували нову організацію, відому як ОУН (Закордонна), або двійкари(за кількістю лідерів-засновників). Її діячі заснували дослідницьке товариство "Пролог", яке видало "Український Самостійник" та спонсорувало журнал "Сучасність". Після вбивства Л. Ребета у 1957, організацію очолив Б.Кордюк, а пізніше - вдова Л. Ребета Д. Ребет.

ОУН(М) після війни розвивала консервативну корпоративну ідеологію. Третій Великий Збір 30.8.1947 обмежив владу лідера, зробивши його відповідальним перед Збором, що мав скликатися кожних три роки, та запровадивши у програму принципи рівності перед законом, незалежності суду, свободи совісті, слова, преси та політичної опозиції. "Національний солідаризм" О. Бойдуника (1945), який модернізував ідеологію організації, обстоював Українську незалежну державу, засновану на співпраці корпоративних соціальних груп.

Суперечка між двома фракціями ОУН продовжувалась у Німеччині відразу після війни: вони боролися за домінуючий вплив у таборах переміщених осіб та в еміграційній Українській Національній Раді. ОУН (М) та її союзники здобули контроль над Радою, а ЗЧ ОУН була усунулась від неї. Фракції ОУН мали вирішальний вплив на еміграційну українську громаду. Ідентичність та публічний імідж громади сформувався значною мірою під впливом націоналістичної відданості справі визволення України. Радянська пропаганда прагнула дискредитувати ОУН як нацистських колаборантів та наймитів західних розвідувальних служб. Претендуючи на авангардну роль у боротьбі проти російського імперіалізму, ОУН (Б) намагалася стати домінуючою силою емігрантського життя. Її організацією-прикриттям був Світовий Український Визвольний Фронт (утворений 1973), який включав Організацію Оборони Чотирьох Свобід України (США), Канадську Лігу Визволення України, Союз Українців (Великобританія), Об'єднання Українців у Франції, "Просвіту" (Аргентина), Лігу Визволення України в Австралії та Новій Зеландії та їх філії. Найвизначніші видання фронту: "Шлях Перемоги" (Мюнхен, Львів), "Українська Думка" ("Ukrainian Review", Лондон), "Вісник 004СУ" та "Національна

Трибуна" (Нью Йорк) і "Гомін України" (Торонто). С. Бандера очолював ОУН (Б) до його вбивства у 1959; його наступниками були С. Ленкавський, Я. Стецько (1968-86), В. Олесків (1987-91) та вдова Я. Стецька С. Стецько (з 1991).

Еміграційні націоналістичні організації, що були засновані у 1930-і рр., такі як Організація Державного Відродження України (США), Українське Національне Об'єднання (Канада) та Українська Національна Єдність у Франції після 1940 стали на сторону ОУН (М). Об'єднання Українців у Великій Британії було засновано у 1949 як суперник Союзу Українців у Великій Британії. Всі ці організації належали до координаційного об'єднання відомого під назвою Ідеологічно Споріднені Націоналістичні Організації. Найвизначнішими виданнями ОУН (М) були "Українське Слово" (Париж-Київ-Львів), "Самостійна Україна" (Чикаго, США), "Новий Шлях" (Торонто, Канада), "Наш Клич" (Буенос-Айрес, Аргентина) та "Хлібороб" (Курітіба, Бразилія). Після смерті А. Мельника у 1964 ОУН (М) очолювали О. Штуль-Жданович, Д. Квітковський (1977-79) та М. Плав'юк (з 1981). В останні два десятиліття політичні угруповання, що знаходилися в опозиції до ОУН (Б) схилялися до тіснішої співпраці та консолідації й утворили ширші об'єднання, такі як Український Демократичний Рух (1976) і Конференція Українських Політичних Партій та Організацій (1979).

Суперництво між оунівськими фракціями тривалий час розділяло й виснажувало сили еміграційних організацій, що служили їхнім прикриттям. З метою примирення націоналістичних угруповань різних напрямків *Світовий Конгрес Вільних Українців* мав пожертвувати принципом більшості голосів і ефективної процедури прийняття рішень. У 1980 ОУН (Б) перебрала контроль над Українським Конгресовим Комітетом Америки; таким чином останній перестав представляти українську громаду в цілому. Сила та вплив фракцій ОУН занепадають внаслідок асиміляційного тиску, ідеологічних розходжень з західними ліберально-демократичними цінностями.

М. Юркевич (Едмонтон, Канада).

З 1990 ОУН(Б) діє в Україні. У 1992 спільно з іншими націоналістичними організаціями України вона утворила Конгрес Українських Націоналістів, у якому займає провідні позиції. Очолює КУН С. Стецько, що з 1992 постійно живе в Україні, а у 1994 прийняла українське громадянство. У Верховній Раді України КУН представлений 8 депутатами. "Шлях Перемоги", що друкувався з 1950-х рр. у Мюнхені, переніс свою редакцію у 1992 до Львова і виходить як тижневик.

З 1990 ОУН (М) почала діяти в Україні. У травні 1993 відбувся XII ВЗУН у м. Ірпені біля Києва. ПУН знову очолив М. Плав'юк, Раду ОУН - член-кор. НАН України, проф. К. Товстюк. Раду Сеньорів - проф. Ю. Бойко. Визнанням авторитету цієї організації був факт обрання у 1989 Президентом УНР в екзилі М. Плав'юка. Щоправда, ряд політологів констатував, що ОУН(М) практично перетворилася на партію західного типу, а від націоналізму залишилася лише назва. ОУН(М) активно співпрацює з іншими політичними організаціями. Її представники входять до Світового Конгресу Вільних Українців, творячи там спільно з ін. групами Фракцію Демократичного націоналізму. За ініціативою ОУН (М) створена Рада Ідеологічно Споріднених Націоналістичних Організацій (очолює Голова Секретаріату ОУН П. Дорожинський). У 1992 ОУН зареєстровано в Україні. Газета "Українське Слово", що раніше видавалася у Парижі, у 1992 перенесла свою діяльність до Львова (редактор Й. Лось), а у 1993 - до Києва (редактор М. Вербовий). У 1992 у Києві почав виходити журнал "Розбудова Держави".

У 1980-х рр. ОУН (З) прийняло рішення не переносити своєї діяльності на українські терени, залишаючись ОУН за кордоном. Однак це не означало відмови від допомоги українському демократичному рухові. Ідеологія ОУН (З) трансформувалася в ідеологію т. зв. ліберального націоналізму, який є дуже близьким до ідеології мельниківців. Часто ці організації виступають як союзники. Після смерті Д. Ребет у 1992 провід очолив проф. А. Камінський. Двійкарі видавали часопис "Сучасність" (з 1961), який, однак, не був їх партійним органом, а містив ряд матеріалів на суспільно-політичні та літературно-мистецькі теми. У 1991 редакцію часопису перенесено до Києва (співредактори - Т. Гунчак та І. Дзюба).

У 1993 виникла ще одна група, яка носить назву ОУН в Україні. Ця група, очолювана М.Сливкою та І. Кандибою, утворилася внаслідок об'єднання крила політичної організації Державна Самостійність України та частини націоналістів, незгідних з політикою КУН. Свою історію вона виводить від ОУН в Україні. Наприкінці 1993 ОУНвУ зареєстровано на державному рівні як партію. ОУНвУ видає газету "Нескорена Нація", що раніше була органом ДСУ (ред. - О. Салюк). Останнім часом в умовах існування української державності намітився контакт і почалися переговори між різними відлами ОУН.

Структура ОУН. З самого поч. існування намітилася оригінальна структура організації. Найвищим керівним органом ОУН був Конгрес Українських Націоналістів, у ОУН (Р) - Великий Збір ОУН. Між Зборами такі функції виконувала Конференція. Збір затверджував Провід Українських Націоналістів [в ОУН (Б) - Провід ОУН] та Голову ПУН [в ОУН (Р)] - Провідника ОУН). До 1941 Голова ПУН мав титул Вождя та необмежені повноваження. Коли Провід не мав змоги зібратися у повному складі, його функції виконував Вужчий Провід з трьох чоловік. У бандерівців також виникали подібні органи - Бюро ОУН або Рада Уповноважених. Крім того, на кожен терен призначався Крайовий Провідник, який проводив рішення Проводу на своєму терені. Крайовий Провідник стояв на чолі Крайового Проводу. Йому підпорядковувалися Надрайонні та районні

проводили ОУН. Провідник найнижчої ланки ОУН мав у своєму підпорядкуванні 5 членів. Член ОУН мав подавати рапорт або пропозицію суворо по команді - лише своєму провідникові, котрий доносив цю пропозицію до вищестоячого керівництва. Така система забезпечувала сувору конспірацію. В 1940-х рр. конспірацію було ще більше посилено - замість системи "п'ятірок" введено систему "трижок". Виконанням рішень Проводу займалися Екзекутиви, які ділилися на ряд референту? (військову, ідеологічну, пропагандистську). Організаційні проступки або злочини розглядав Революційний трибунал (пізніше - Організаційний Суд), рішення якого міг скасувати Голова ПУН (згодом він був позбавлений таких прерогатив). У мельниківській ОУН останім часом з'явилася складна ієрархічна система: виконавчу владу має Секретаріат, керівні функції у період між Зборами - Провід. Однак створено ще дві інституції з чисто номінальними функціями - Раду ОУН та Раду Сеньйорів, що робить структуру організації сильно перевантаженою. ОУН опікуються рядом молодіжних організацій. У 1930-і рр. існувала організація "Юнацтво ОУН" (Юнаки ОУН, Ю-ОУН). Згодом з'являються Спілка Української Молоді та ін. молодіжні організації.

Символіка ОУН. Атрибутами ОУН (М) є: блакитний прапор з націоналістичним Тризубом та власне націоналістичний Тризуб (стилізоване зображення Тризуба з мечем посередині), що виник на печатках ОУН. ОУН (Б) з 1940 послуговується іншою організаційною символікою: чорно-червоний прапор та емблема: меч у колі вістрям донизу, тризуб на ефесі та літери О,У. Н. ОУН (З) відмовилась від використання червоно-чорного прапора як організаційного. Однак усі відлами ОУН визнають за організаційний гімн "Зродились ми великої години" ("Марш Українських Націоналістів") на сл. О. Бабія. Так само визнають "Декалог" С. Ленкавського та "Прикмети характеру українського націоналіста" Д.Мирона.

Ю. Киричук, К. Бондаренко (Львів)

ОРДИНАЦІЯ 1638 ("Ординація Війська Запорізького, що перебуває на службі у Речі Посполитій"; польськ. Ordynacja, від лат. ordino -порядку, призначаю) - постанова польського сейму, ухвалена в січні 1638. Видана після придушення національно-визвольного повстання 1637-38 під проводом П. Павлюка і К. Скидана. Відповідно до О. козацький реєстр зменшувався до 6 тис. чол. і серед зареєстрованих могли бути тільки козаки, які не брали участь у повстанні. Ліквідовувалася виборність козацької старшини і скасовувалось козацьке судочинство. Замість виборного гетьмана на чолі козацького війська мав стояти польський комісар, якого призначав сейм за рекомендацією коронного гетьмана. На посади полковників і осавулів могли призначатися виключно представники польської або полонізованої шляхти. Лише сотники та отамани могли бути обрані з козаків, які мали заслуги перед Річчю Посполитою. Резиденцією комісара було місто Трахтемирів. Козакам дозволялося поселятися тільки в прикордонних містах - Черкасах, Корсуні. Міщанам і селянам під страхом смертної кари заборонялося вступати у козаки і навіть віддавати своїх дочок заміж за козаків. Два полки реєстровців повинні були постійно перебувати на Січі, щоб допомагати запорожцям відбивати татарські напади і перешкоджати їхнім походам у Крим і Туреччину. На Запоріжжя козак міг потрапити тільки при наявності паспорта, затвердженого комісаром. О. передбачалося відбудувати Кодак і розмістити в ній сильний гарнізон з польських піхотинців і 100 найманих драгунів.

ОРЕНДАРЕНКО ТИМОФІЙ (Тимош; рр. н. і см. невід.) - український козацький гетьман (1632-34). Учасник національно-визвольного повстання під проводом Т. Федоровича. В червні 1630 обраний гетьманом. У 1634 О. очолював 20-тисячне козацьке військо, яке врятувало польську армію від розгрому під Смоленськом у ході московсько-польської війни 1632-34.

ОРИШЕВСЬКИЙ (ОРИШОВСЬКИЙ) ЯН (бл. 1535 - 1605) - польський шляхтич, козацький гетьман 1580-91..Н. в Оришеві ЛятськомуБелзь-кого воєводства. В 1576 був помічником черкаського і канівського старости кн. М. Вишне-вєцького у кВмандуванні загоном реєстрових козаків. У 1580 козацький полк під проводом О. брав участь у Лівонській війні 1558-83 на боці Польщі, а в 1585 здійснив похід у Крим. У 1581 за дорученням О. складено козацький реєстр. У 1587 був представником Запорізької Січі на сеймі, в ході якого польським королем обрано Сигізмунда III Вазу. В 1600 виступив посередником у переговорах польського уряду з козаками про умови їх участі у воєнних діях у Молдавії. Помер, найімовірніше, в Гайсині (тепер Вінницька обл.).

ОРЛАНДО ВІТТОРІО ЕМАНУЕЛЕ (19.5.1860-1.12. 1952) - відомий італійський державний діяч, один з лідерів італійського лібералізму. Засновник італійської школи публічного права. Н. у Палермо. Навчався на юридичному ф-ті Палермського ун-ту, згодом доцент цього ж ун-ту. В 1897 вперше обраний депутатом парламенту. В 1903-05 - міністр освіти, в 1907-17 -міністр внутрішніх справ Італії. Під час Першої світової війни 1914-18 О. виступав за продовження воєнних дій Італією до переможного завершення війни. З жовтня 1917 О. - голова коаліційного уряду. Очолював італійську делегацію на *Паризькій мирній конференції 1919-20*. У ході роботи конференції висунув широкі територіальні претензії до Антанти як компенсацію за участь Італії у воєнних діях, що були відкинуті союзниками. Невдачі на міжнародній арені та економічна криза всередині країни змусила О. в червні 1919 подати у відставку. Довгий час О. недооцінював небезпеку фашизму. З січня 1925 знаходився в опозиції до уряду Б. Мусоліні. Займався викладацькою діяльністю. Політична позиція О. була непослідовною. В 1935 підтримав агресивні акції фашистів в Африці, а під час Другої світової війни відіграв важливу роль в усуненні Мусоліні від влади. В повоєнний час був одним з лідерів Ліберальної партії. Виконував консультативні функції при уряді Італії, з 1948 -сенатор з правових питань. Помер О. 1.12.1952 у Римі.

С. Мовчан (Львів).

ОРЛИК ГРИГОР (Григорій) ПИЛИПОВИЧ [5. (16). 11.1702-14.11.1759]-український політичний діяч, французький дипломат, генерал-поручик французької армії, польний маршал Франції, граф. Син П. Орлика. Н. у Батурині (тепер Чернігівська обл.). Після поразки шведсько-української армії у Полтавській битві 1709 разом з батьками виїхав у еміграцію. В 1709-15 жив у Варниці і Варшаві. У травні 1715 переїхав до Швеції. В 1716-18 навчався Лундському ун-ті. В 1720-26 служив у шведській і саксонській королівських гвардіях, пізніше - у французькій армії. В 1730 перейшов на дипломатичну службу. Протягом 30 років О. разом з батьком робив спроби відстоювати ідею необхідності створення незалежної Української держави серед урядових і політичних кіл західноєвропейських країн. В 1732-34 О. їздив за дорученням французького уряду до кримського хана Каплан-Гірея, попросити його потримати боротьбу запорожців і П. Орлика проти Російської імперії. В 1733 О. допоміг С. Лещинському повернутися до Польщі та зайняти королівський престол. У 1734 О. таємно перебував у Гетьманщині, де вів переговори з опозиційними російському колоніальному режиму колами козацької старшини. Після смерті П. Орлика став лідером української політичної еміграції. Постійно попереджав уряди Франції і Швеції про небезпеку політичної і воєнної експансії з боку Росії, стверджував що лише досягнення Україною самостійності могло б забезпечити стабільність у Європі. Намагався реалізувати ідею створення антиросійської коаліції держав (Франція, Швеція, Пруссія, Туреччина, Кримське ханство, Польща) і за активної підтримки Запоріжжя здобути незалежність України. Початок Семилітньої війни 1756-63 перешкодив реалізації його планів. О., будучи французьким генералом, брав участь у цій війні. У квітні 1759 відзначився в битві під Бергеном (поблизу Франкфурта-на-Майні) проти військ князя Фердинанда Брауншвейзького (йому було присвоєно звання генерал-поручника), в ході якої був важко поранений. Не зовсім одужавши, взяв участь у битві під Менденом і незабаром помер.

Р. Шеремета (Львів).

ОРЛИК ПИЛИП СТЕПАНОВИЧ [11(21). 10.1672 - 26.5.11.1742] - гетьман України в еміграції (1710-42). Н. у Косуті Ошм'янського р-ну неподалік від Вільнюса (Литва). Походив з литовсько-чеського роду. Навчався в єзуїтському колегіумі у Вільнюсі, а в 1694 закінчив *Києво-Могилянську Колегію*, в 1698-1700 - працював писарем у канцелярії Київського митрополита. В 1700-06 - старший військовий канцелярист, згодом регент (управитель) справами *Генеральної Військової Канцелярії*. З 1706 - генеральний писар, найближчий радник гетьмана І. Мазепи. З 1708-09 разом з гетьманом намагався створити за участю східноєвропейських держав та Швеції антимосковську коаліцію, яка б стала гарантом політичної незалежності України. Поразка ціведсько-українських військ у Полтавській битві 1709 примусила О. емігрувати разом з І. Мазепою і значною частиною козацької старшини. Після смерті І. Мазепи на козацькій-раді 5(16).4.1710 О. був обраний гетьманом і зразу визнаний шведським королем та турецьким султаном. Під час обрання О. між гетьманом, старшиною і запорожцями було укладено угоду - "Пакти і Конституція прав і вольностей Запорізького Війська". Цей документ пізніше дістав назву *Конституція П. Орлика 1710*. Прагнучи добитися швидкого визволення України з-під московської влади О. уклав союзний договір із *Швецією* (10.5.1710) та *Кримським ханством* (23.1.1711). 8.11.1710 Туреччина, підтримуючи позицію О., оголосила війну Московській державі. Навесні 1711 гетьман на чолі 16-тисячного війська з невеликим татарським відділом розпочав наступ на *Правобережну Україну*. Українське населення радо вітало О. і здавало без бою міста, до яких підходили козацькі війська. Правобережні полки визнали владу О. і перейшли на його бік. Гетьман Лівобережної України І. Скоропадський вислав проти полків О. військо під командуванням генерального осавула Г. Бутовича, яке було розбите в бою під Лисянкою. Розпочалися масові народні виступи проти московської адміністрації у *Лівобережній Україні*. В кін. березня війська О. підійшли під Білу Церкву і взяли місто в облогу. Частина татарських загонів під проводом самого хана здійснила похід у *Слобідську Україну*. Захопивши в полон при підтримці українського населення московські залоги ряду міст, татари поспішно відступили з-під Водолаги, залишивши беззахисним українське населення перед наступаючими московськими військами. Такі дії союзників О. підривали його авторитет серед частини українського населення. В травні 1711 розпочався наступ московських військ під командуванням Б. Шереметьєва. Українські війська і татарські загопи були змушені відступити. Проте в липні 1711 московська армія поблизу на р. Прут була оточена турецькими військами. 12.7.1711 поблизу Ясс між Московщиною і Туреччиною було укладено *Прутський мирний договір 1711*. Протягом 1711-14 О. робив спроби організувати нову антимосковську коаліцію, але безуспішно. В 1714 О. з частиною старшини на запрошення *Карла XII* переїхав до Швеції, з 1720 - до Німеччини, а згодом - до Франції. З 1722 змушений перебратися на територію Османської імперії, де на вимогу турецького уряду оселився у Солоніках (Греція). З 1734 жив у Буджаку, пізніше у Молдові. Шукаючи підтримки у різних європейських держав (Франції, Англії, німецьких держав, Польщі, Ватикані), неодноразово порушував питання про допомогу в справі відновлення української державності. Намагався сформувати власні військові сили та залучити до боротьби проти Російської імперії Запоріжжя. Помер у Яссах 26.5.1742 (подаються й ін. дати смерті О.). Був останнім українським гетьманом періоду Гетьманщини, який відкрито поставив питання про створення української незалежної держави. О. автор книг, присвячених І. Мазепі ("Алکید російський", 1695) та І. Обидовському ("Гіппомен Сарматський", 1698). Відомий як автор блискучих політичних маніфестів "Вивід прав України" (1712), "Маніфест до європейських урядів" (1712) та цінного "Діяріуша" ("Щоденника подорожнього", 1720-32). "Щоденник" опублікований в 1989 Гарвардським ун-том (США). *Р.*

Шеремета (Львів)

ОСАВУЛ - виборна службова особа, що обіймала одну з військово-адміністративних посад (т. зв. урядів) у *Гетьманщині*. В 17-18 ст. О. поділялися на генеральних (див. *Генеральний осавул*), полкових і сотенних. Полкові (по два в кожному полку) і сотенні О. відали військовою підготовкою козаків, забезпеченням полку чи сотні озброєнням і боєприпасами (крім артилерії) складали козацькі реєстри, статuti тощо. У Гетьманщині в генеральній артилерії служили артилерійські О., які відали генеральними обозами і були заступниками генерального обозного. На Запоріжжі до складу військової старшини належав курінний О.

ОСАДНИЙ КОРПУС СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ - військова частина Армії УНР-в 1918-19. Створена на поч. грудня 1918 під час повстання проти гетьмана П. *Скоропадського*. ОКСС, який нараховував у своїх рядах бл. 20 тис. (за деякими дан., 50 тис.чол.) стрільців і старшин, очолив полк. Є. *Коновалець*. У грудні 1918 корпус брав участь у боях проти гетьманських військ за Київ. Протягом січня 1919 бійці корпусу вели кровопролитні бої з більшовицькими загарабниками у Лівобережній Україні і на підступах до Києва. В цей період корпус було поділено на три бойові групи, які очолювали полк. Р. *Сушко*, сотн. О. *Думін* і сотн. І. *Розгульський*. Зазнавши в боях з ворогом значних втрат, ОКСС в лютому 1919 був розформований.

ОСАДНИКИ - назва польських колоністів на західноукраїнських землях, що перебували у складі Польщі в 1919-39. Після завершення українсько-польської війни 1918-19 варшавський уряд з метою зміцнення політичної та економічної бази окупаційного режиму, посилення польських впливів та прискорення колонізаційних процесів розгорнув широку колонізацію західноукраїнських земель О.- переселеннями з Польщі. Декрет про створення господарств О. було видано в 1919. О., серед яких переважали польські військові ветерани, отримували від держави кращі землі, їх забезпечували с.-г. реманентом і кредитами. В 1938 на західноукраїнських землях існувало бл. 35 тис. господарств О. (найбільше на Тернопільщині і Волині), яким належало 12% усіх земельних угідь.

ОСАДЧИЙ МИХАЙЛО (22.3.1936-5.7.1994)-український поет, прозаїк і правозахисник. Почесний член Швейцарської секції ПЕН Міжнародної Асоціації поетів, драматургів, новелістів (з 1979). Н. ус. Курмани Недригайлівського р-ну Сумської обл. У 1958 закінчив ф-ту журналістики Львівського ун-ту. У 1960-65 викладав в цьому ж ун-ті, навчався в аспірантурі. В серед, 1960-х рр. взяв активну участь у русі шестидесятників. У 1965 О. був заарештований за "антирадянську діяльність" і засуджений в 1966 до дворічного ув'язнення. В 1972 був заарештований вдруге і знову засуджений до семи років таборів і 3-річного заслання. Відбував покарання в Мордовії, а висланий був до Комі АРСР. У 1965 вийшла перша збірка поезій О. "Місячне поле", однак після арешту його твори були заборонені в СРСР. Спогади О. про перебування в радянських таборах викладені у творі "Більмо", який був опублікований на Заході та перекладений на англійську (1976), французьку і німецьку мови. В 1988 був редактором популярного нелегального видання української асоціації незалежної творчої інтелігенції - "Кафедра". В 1990 працював доцентом кафедри журналістики Львівського ун-ту. Помер у Львові. Автор поетичних збірок "Qous ego" (1979), "Скитський олтар" (1990).

ОСВЕНЦІМ (нім. Auschwitz) - фашистський концтабір, що існував з кін.травня 1940 до січня 1945 у м. Освенцімі (Польща). Створений за наказом Г. Гімлера від 24.4.1940. В О. водночас утримувалося 180-250 тис. в'язнів. За деякими даними, в концтаборі було знищено бл. 3,5 млн.чол., з них 1,2 млн. євреїв. Українських в'язнів (в основному, військовополонені) було в О. понад 15 тис. чол. Частина українців були політв'язнями з *Західної України*, більшість з яких - члени ОУН. Значна частина з них загинула від голоду, епідемії, виснажливої праці або були страчені, в тому числі брати С. *Бандери* - Василь і Олександр. Українці у таборі протестували проти поділу їх не за національною ознакою, а за громадянством (громадяни СРСР, Польщі, Чехо-Словаччини і т. д.). 3.7.1943 українські в'язні взяли участь в загальнотабірному повстанні, але внаслідок поразки виступу майже всі загинули. В кін. 1944 українських політичних в'язнів . було переміщено до концтабору в Маутгаузен-Ебензее (Австрія). 27.1.1945 в'язнів О. (бл. 7650 чол.) звільнили радянські війська.

ОСВІЧЕНИЙ АБСОЛЮТИЗМ - політика ряду європейських монархічно-абсолютистських держав у другій пол. 18 ст., зумовлена ідеологією Просвітництва. Знайшла свій вираз у проведенні реформ з метою модернізації суспільних відносин (ліквідація станових привілеїв, обмеження кріпосної залежності селян, лібералізація суду і судочинства, поширення освіти, звуження впливу церкви і т.п.). Разом з тим політика О.а. мала деспотичні риси, не завжди відповідала ідеям Просвітництва. Щодо земель України, політику О.а. здійснювали імператори *Марія-Терезія*, *Йосиф II*, *Катерина II*.

Ф. Стеблій (Львів).

ОСЕЦЬКИЙ ОЛЕКСАНДР (24.6.1873 -26.2.1937) - український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. у Крем'янці (тепер Кременець Тернопільська обл.). У роки Першої світової війни 1914-18 командував полком російської армії, генерал-майор. З вересня 1917 командував дивізією Другого Січового Запорізького Корпусу, з 17.4.1918 - Полтавським корпусом. За *Гетьманату* очолював Корпус охорони залізниць. У жовтні 1918 керував роботою Оперативного штабу, який готував повстання проти гетьмана П. *Скоропадського*. З кін. листопада 1918 О. - командуючий Холмською групою військ під час українсько-польської війни 1918-19. З кін. грудня 1918 до лютого 1919 - військовий міністр УНР в уряді В. Чехівського, пізніше -наказний отаман Армії УНР. У 1920 очолював українську військову місію у Бельгії. В еміграції жив у Франції, помер у Парижі.

Залишив спогади.

ОСКІЛКО ВОЛОДИМИР (1892 - 26.5.1926) - військовий і громадський діяч, отаман Армії УНР. Н. на Волині. Вчитель за фахом. У листопаді 1918 О. виступив організатором протигетьманського повстання на Волині. В 1919 за наказом Директорії УНР створив Північну групу військ УНР, згодом - командуючий Північно-Західним протибільшовицьким фронтом. 29.4.1919 О. при підтримці *Української Партії Соціалістів-Самостійників* і *Української Народної-Республіканської Партії* здійснив спробу державного перевороту, заарештувавши у Рівному членів уряду УНР. Заколот був безкровно ліквідований, а отаман виїхав до Польщі. В 1924-25 (за ін. дан., з 1921) видавав у Рівному газету пропольського напрямку "Дзвін" - орган *Української Народної Партії*. Загинув за нез'ясованих обставин у Рівному. Залишив спогади "Між двома силами" (1924).

ОСМАН І ГАЗІ (бл.1258 - 1324, за ін.дан., 1326) - турецький султан (з 1299/1300; за ін. дан., з 1282), засновник династії *Османів*. Після смерті свого батька Ертогрула(бл. 1281) очолив турецьке плем'я кайи і став правителем прикордонного уділу в державі сельджуків. З остаточним розпадом сельджуцького султанату (поч. 14 ст.) володіння О. перетворилися на самостійне князівство - Османські емірати. Незабаром члени племені кайи почали називати себе османами (точніше - османці), а згодом ця назва стала вживатись для означення всіх малоазійських племен, які підкорили нащадки О. Поступово територія емірату внаслідок завойовницьких війн у Малій Азії розширилась і стала ядром майбутньої Османської імперії.

ОСМАН ІІ (1605 - 1622) - турецький султан (1618-22). За його правління в 1620-22 Османська імперія вела війну проти Польщі. В 1620 турецька армія в *Цецорській битві 1620* розбила польські війська гетьмана С. *Жолкевського*. У вересні 1621 українсько-польська армія в Хотинській битві завдяки мужності 40 тис. козаків під проводом П. Сагайдачного завдала 150-тисячній османській армії. Внаслідок поразок уряд О. ІІ був змушений 9.10.1621 підписати *Хотинський мир 1621*. Після повернення в Стамбул О. ІІ. був убитий повсталими яничарами, невдоволеними воєнними невдачами Туреччини.

ОСМАНИ - династія турецьких султанів. Заснована Османом І Газі (правив 1299/1300-1324 або 1326). Найвідоміші представники: Мехмед ІІ Фатіх ("Завойовник", 1444 і 10.2.1451-3.5.1481). Сулейман І Кунуні ("Законодавець", "Пишний", 30.9.1520-6.11.1566), Селім ІІ (24.9.1566-12.12.1574), Мурад ІІІ (21.12.1574-16.1.1595), Мехмед ІІІ (18.1.1595-22.12.1603), Ахмед І(29.12.1603-21.11.1617), Мустафа І (23.11.1617-26.2.1618, 22.5.1622-11.1623), Мехмед ІV (8.8.1648-8.11.1687), Сулейман ІІ (27.11.1687-23.6.1691), Ахмед ІІ (14.7.1691-6.2.1695), Мустафа ІІ (9.2.1695-20.8.1703), Ахмед ІІІ (21.8.1703-1.10.1830), Махмуд І (6.10.1730-13.12.1754), Осман ІІІ (22.12.1754-30.10.1757), Мустафа ІІІ (30.10.1757-24.12.1773), Абдул-Гамід І (Ахмет ІV, 21.1.1774-7.4.1789), Селім ІІІ (7.4.1789-29.5.1807), Мустафа ІV (31.5.1807-28.7.1808), Махмуд ІІ (28.7.1808-1.7.1839), Абдул-Меджид (1.7.1839-25.4.1861), Абдул-Азіз (25.4.1861-30.5.1876), Мурад V (30.5.1876-31.8.1876), Абдул-Гамід ІІ (31.8.1876-27.4.1909), Мехмед V Решад (27.4.1909-1918). Останній султан з династії О. Мехмед VI Вахїледдін (1918-22) залишив Туреччину після ліквідації султанату 1.11.1922 халіфом. Великі національні збори вибрали принца імперії -Абдул-Меджида. Із скасуванням 3.3.1924 халіфату всі члени династії О. виїхали з країни.

ОСМОЛОВСЬКИЙ ВІКТОР (рр. н. і см. невід.) - український військовий діяч, полковник Армії *Української Народної Республіки*. Родом з Бессарабії. Учасник Першої світової війни старшина російської армії. В 1917 О. брав активну участь в українізації одеського гарнізону. В грудні 1917 - січні 1918 - командир гайдамацького куреня, який обороняв Одесу під час наступу більшовицьких військ. У 1918-19 командував другою дивізією Запорізького Корпусу, сьомою дивізією Запорізької Групи, Волинською групою. В 1920 очолював Запорізьку запасну бригаду. В 1921 емігрував у Бессарабію. Дальша його доля невідома.

"ОСНОВА" - український суспільно-політичний та науково-літературний щомісячний часопис. Виходив від січня 1861 до жовтня 1862 у Петербурзі. Частина матеріалів друкувалася російською мовою. Видавцями були В. *Білозерський* (редактор), П. *Куліш*, М. *Костомаров*, О. *Кістяковський* (секретар), М. Щербак та ін. "О." обстоювала право української нації на вільний і всебічний розвиток. У часописі друкувалися твори художньої літератури, праці з історії, бібліографії, документи, спогади, літературна критика і публіцистика, рецензії тощо. Тут було вперше опубліковано багато творів Т. Шевченка (понад 70 поезій, у т.ч. "Іван Гус", "Неофіти", п'єса "Назар Стодоля"), Л. Глібова, С. Руданського, П. Куліша, О. Стороженка, Я. Кухаренка, історичні праці М. Костомарова, П. Куліша, О. Лазаревського, Т. Рильського, І. Ге, П. Житецького та ін. "О.", як перший український суспільно-політичний та науково-літературний журнал, мав великий вплив на культурно-літературний процес і сприяв зростанню національної свідомості та національно-визвольного руху в Україні.

ОССОЛІНЕУМ (Народний заклад ім. Оссолінських) - польський культурно-освітній заклад у Львові (1827-1940) і у Вроцлаві (Польща, з 1946). Заснований у 1817 істориком і бібліографом графом Максиміліаном Оссолінським. До О. входили бібліотека, музей і друкарня. В 1823 з О. було об'єднано музей ім. Любомирських, а в 1921 - бібліотеку Павліковських. В О. знаходились численні архіви багатьох магнатів. У 1936 бібліотека О. нараховувала 297490 томів, в т.ч. 5380 стародруків і 6270 рукописів. Окрім польських, німецьких та ін. документів колекція О. містила різноманітні матеріали з історії та культури України, зокрема архівні матеріали українських міст, оригінали копій універсалів українських гетьманів тощо. В 1940 і у післявоєнний час книжкові фонди і музейні збірки віддані бібліотеці АН УРСР та Львівському державному історичному музею. В 1945-56 основні фонди О., що стосувалися колонізаційства, були передані Польщі. На

їх базі була створена бібліотека Оссолінських у Вроцлаві. На жаль, через помилку, значна частина документальних джерел, що стосувалися історії України, також була перевезена у Вроцлав.

ОССОЛІНСЬКИЙ ЄЖИ (1595 - 30.7.1650) -польський державний і політичний діяч, віцеканцлер (з 1638) і великий коронний канцлері (1643-50). Навчався у Франції та Італії. В 1640-х рр. підтримував стосунки з А. Кисілем. Спільно з *Владиславом IV* *Вазою* готував план війни коаліції європейських держав проти Османської імперії, в якій однією з основних військових сил повинні були стати козаки. Навесні 1646 вів переговори з цього приводу у Варшаві з козацькою делегацією, в яку входили осавули І. *Барабаши*, І. *Караїмович* та сотники Б. *Хмельницький* та М. *Нестеренко*. Під час національно-визвольної війни українського народу 1648-57 очолював польські політичні сили, які на противагу коронному гетьману М. *Потоцькому* прагнули мирного порозуміння з українськими козаками. В серпні 1649 в найкритичніший момент для польської армії в ході Зборівської битви 1649 О. вдалося підкупити кримського хана *Іслам-Гірея III* і цим вплинути як на сам хід битви, так і на умови *Зборівського миру 1649*.

ОСТАПЕНКО СЕРГІЙ (рр. н. і см. невід.) -український політичний і державний діяч, економіст. Н. на Волині. До 1917О. викладав політичну економію у Київському комерційному інституті. З 1917- член *Української Центральної Ради* від *Української Партії Соціалістів-Революціонерів*. У січні-лютому 1918 О. був економічним радником української делегації на мирних переговорах у Бресті (див. *Берестейський мир 1918*). У грудні 1918-лютому 1919 - міністр торгівлі і промисловості УНР в уряді В. *Чехівського*. В лютому-квітні 1919 очолював Раду *Народних Міністрів УНР*. Намагався створити дієву систему виконавчої влади. В 1920-х рр. жив в УСРР. У 1931 О. був заарештований органами НКВС. Дальша його доля невідома. О. - автор економічних праць, підручників з економічної географії України і політичної економії.

ОСТАРБАЙТЕРИ (нім. "Ostarbeiter- - "східні робітники") - німецький термін для означення осіб, які були вивезені гітлерівцями з східних окупованих територій протягом Другої світової війни на примусові роботи до Німеччини. Вивезення робітників до Рейху не було передбачено фашистськими окупаційними планами. Однак, коли стало зрозумілим, що швидкої перемоги на Східному фронті не буде досягнуто, в листопаді 1941 розпочалася насильна депортація робітників до Німеччини. За 1941-44 загальна кількість О. становила 2,8 млн.чол., у т.ч. 2,2 млн. українців. Більшість О. працювали на приватних підприємствах. Продуктивність О. була досить високою і становила серед чоловіків 60-80% у порівнянні з продуктивністю німецьких робітників, а серед жінок - 90-100%. У Німеччині О. жили в спеціальних таборах під суворим наглядом адміністративно-поліцейських спецслужб. Заробітна плата становила 30% платні німецького робітника, з чого більша частина йшла на оплату харчування і житла. За спробу втечі О. каралися смертю або ув'язненням у концтаборі. О. носили обов'язкову дискримінаційну відзнаку "Ост.". У червні 1944 їх було замінено на національні відзнаки - для українців - тризуб. Більшість О. після закінчення війни була насильно репатрійована в СРСР, де майже всіх звинувачено у "зраді батьківщини" і репресовано. В 1994 німецький уряд виділив значні матеріальні кошти для компенсації колишнім О.

ОСТРОГРАДСЬКИЙ МИХАЙЛО ВАСИЛЬОВИЧ [12(24).9.1801 -20.12.1861(1.1.1862)]-видатний український математик і педагог, академік Петербурзької (з 1830), Паризької (з 1856), Римської і Туринської АН. Походив з козацько-старшинського роду на Полтавщині. Н. у с. Пашенній (тепер с. Пашенівка Козелецького р-ну Полтавської обл). У 1816-20 навчався в Харківському ун-ті у відомих математиків Т. Осинівського і А. Павловського. В 1822-28 вдосконалював свої знання у Французькому коледжі у Парижі, де слухав лекції А.-М. Ампера, П.-С. Лапласа, О.-Л. Коші, Ж. Фур'є. З 1828 - професор офіцерських курсів морського кадетського корпусу, а з 1830 - Інституту інженерів шляхів сполучення, з 1832 - Головного педагогічного інституту, з 1840 - Головного інженерного училища, з 1840 - Головного артилерійського училища, О. був у тісній і тривалій дружбі з Т.Шевченком. Помер у Полтаві. Автор бл. 40 наукових праць. Основні роботи О. присвячені математичному аналізу, аналітичній механіці, математичній фізиці; відомі також його праці з теорії чисел, алгебри та теорії ймовірностей, О. належить відкриття формули перетворення інтеграла по об'єму в інтеграл по поверхні, названої його іменем.

ОСТРОГРАДСЬКИЙ-АПОСТОЛ МИХАЙЛО (1870 - 30.10.1923) - український військовий діяч, контр-адмірал, командуючий Чорноморським флотом. Н. на Полтавщині у старовинній козацькій родині, що походила від гетьмана Д. Апостола. Закінчив Морський корпус, Військово-Морську Академію. Проходив службу на кораблях Чорноморського Флоту. Восени 1917 О.-А. зголосився до служби в українських збройних силах. Був призначений командантом Севастополя, з квітня 1918 командував Українським Воєнним Флотом у Севастополі. 21.5.1918 призначений представником Української Держави у Криму. Вів переговори з командуванням німецьких військ, які зайняли Крим, щодо збереження Українського Чорноморського Флоту. Внаслідок принципової позиції був усунений з посади. Товариш військово-морського міністра М. Білінського. На поч. 1920 - командуючий *Чорноморським Військовим Флотом*. Очолював Військово-морську місію УНР в Румунії. Помер у Бухаресті.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ОСТРОГРАДСЬКІ - козацько-старшинський рід на Полтавщині. Походить від Матвія О. (рр. н. і см. невід.) - голтвянський сотник (1691-1715), миргородський полковий суддя (1715-34). Підписав Коломацькі чолобитні 1723. Був заарештований за наказом *Петра I* разом з П. *Полуботком* та ін. козацькими старшинами за вимогу обрання гетьмана. Учасник багатьох військових кампаній. Інші представники: Федір Матвійович О. (рр. н. і см. невід.) - український військовий діяч. О. в 1723-35 - сотник голтвянський, в 1735-52 -

миргородський полковий суддя. В 1752-68 очолював Миргородський полк. Брав участь у Прутському поході 1711 і російсько-турецькій війні 1735-39. Григорій Матвійович О. (рр. н. і см, нввід.) - сотник омельницький (1729-60). Матвій О. (бл. 1786-1849) - кременчуцький предводитель дворянства (1838-41), прихильник ідеї політичної автономії України. Михайло Васильович О. (1801 - 1862) - видатний український математик (див. М. Остроградський). Михайло О. (1870-30.12. 1923)-український військовий діяч, контр-адмірал (див. М.Остроградський-Апостол).

ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ (Острозька школа) -вища школа, заснована бл. 1576-80 у м. Острозі на кошти князя К. Острозького. В О.ш. викладались церковнослов'янська, грецька та латинська мови, богослов'є і філософія, а також граматики, математика, астрономія, риторика, логіка та ін. Першим ректором школи був письменник Г. Смотрицький, а викладачами - видатні українські та зарубіжні педагоги, такі як Д. *Наливайко*, Х. Філарет, І. Лятос, *Лукаріс Кирило* та ін. О. ш. мала великий вплив на розвиток педагогічної думки та організацію національної школи в Україні, і на її зразок відкрилися братські школи у Львові, Луцькому, Володимирі-Волинському. Вихованцями школи були гетьман П. Сагайдачний, письменник М. Смотрицький та ін. Після смерті князя К. Острозького (1608) О.ш. почала занепадати, а в 1640 припинила існування.

ОСТРОЗЬКА БІБЛІЯ - перше повне видання Біблії у перекладі староукраїнською мовою. Надрукована в 1581 І. Федоровим у м. Острозі (звідси й назва). В книзі вміщено також передмову князя К.-В. *Острозького* та вірші Г. *Смогрицького*, в яких оспівується видавець та його герб. При підготовці до видання О. Б. було зібрано всі церковнослов'янські та грецькі канонізовані тексти Біблії з монастирів всього православного Сходу, зокрема, і текст повної Біблії архієпископа Геннадія (Геннадієва Біблія 1488-89). Всього О.Б. має 1256 сторінок. О.Б. є досконалим зразком друкарського мистецтва 16 ст. в Україні.

ОСТРОЗЬКИЙ КОНСТЯНТИН-ВАСИЛЬ (1526 - 23.2.1608) - видатний український політичний і культурний діяч, князь. Н. у Дубно (тепер Рівненська обл.). Володів великими маєтностями на Волині, Київщині, Поділлі та в Галичині. Був старостою володимир-волинським, маршалком волинським (з 1550), воєводою київським (з 1559) і сенатором (з 1569). О.- одна з найбільш впливових політичних постатей того часу. Був претендентом на польський престол після смерті Сигізмунда II Августа (1572) і московський трон після смерті царя Федора Івановича (1598). О., послідовно захищаючи українські політичні права, став одним з лідерів опозиції, яка не підтримувала укладення *Люблінської унії 1569*. Виступав за те, щоб Україна увійшла на рівних правах з Польщею і Литвою до нового федеративного державного об'єднання - *Речі Посполитої*. Підтримував зв'язки з козацщиною, хоча брав участь у боротьбі з козацьким повстанням під проводом К. Косинського і не підтримав *Наливайка повстання 1594-96*. О. відіграв значну роль у національно-культурному житті України другої пол. 16 - поч. 17 ст. Засновник шкіл у Турові (1572), Володимирі-Волинському (1577), академії (бл. 1576-80) і друкарні (1578) в Острозі. З ініціативи О. в Острозі був створений гурток визначних діячів української культури, членами якого були Г. Смотрицький, Клирик Острозький, З. Тустанівський, Д. Наливайко та ін. У 1581 на кошти О. був виданий перший повний текст Біблії староукраїнською мовою (див. *Острозька Біблія*). Відігравав важливу роль у релігійному житті України. Не заперечуючи в принципі проти об'єднання католицької і православної церков, виступав за те, щоб справа унії розглядалася на церковному соборі, а не вирішувалася тільки вищим духовенством. У 1596 під час Берестейського церковного собору очолив опозицію і виступив проти укладення *Берестейської унії 1596*. Помер у Острозі.

ОСТРОЗЬКІ - український князівський рід 14 -поч. 17 ст. Походив з турово-пинських удільних князів. Були найбільшими землевласниками в Україні, зокрема, володіли містами Острогом, Ізяславом, Корцем та ін. Засновником роду вважають кн. Данила О. (рр. н. і см. невід.) - у 1341 був учасником повстання проти польського короля Казимира III Великого, збудував замок в Острозі. Федір О. (1360 - 1446) - син Данила О., луцький староста, прихильник князя Свидригайла в боротьбі проти Витовта. Наприкінці життя постригся у ченці Києво-Печерського монастиря. Визнаний святим, Василь О. (Красний; р. н невід. - п. бл. 1453) - намісник турівський Відстоюючи незалзжність України і Литви, воював на боці Свидригайла проти Польщі. Констянтин Іванович О (бл. 1460 - 1530) - онук Василя О., брацлавський і луцький староста маршалок волинський, київський воєвода, великий гетьман литовський. Воював проти татар і Московського царства. Брав участь у литовсько московських війнах 1500-03 і 1507-08. В 1501 і 1512 козацькі загони, очолювані О, здійснили вдалі походи проти кримських татар, які здій снювали грабіжницькі походи на південноукраїнські землі. 8.9.1514 розгромив московськ військо під Оршею. Похований у *Києво-Печерській Лаврі*. Констянтин-Василь О. (1526 - 1608) видатний український політичний діяч другої пол. 17 ст., найвидатніший представник роду О. (див. К. *Острозький*). Януш О. (1554 -1620) - си Констянтина О., староста білоцерківський, воєвода волинський. Приймав католицитво. Після його смерті рід О. припинився. Величезні маєтності О. перейшли до князів Заславських, а згодом - до князів Сангушків та ін. шляхетських родів.

ОСТРОМИРОВЕ ЄВАНГЕЛІЄ (апракос) -найдавніший датований східнослов'янський рукопис, найважливіша старослов'янська пам'ятка письменства. Містить євангельські читання для неділі і свят. Написане 1056-57 для новгородського посадника Остромира дяком Григорієм, ймовірно у Києві. Написане уставом на 294 аркушах пергаменту. Зберігалось у Софійському соборі в Новгороді, з 1806 - у Публічній бібліотеці ім. М. Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі. Написане церковнослов'янською мовою, з мовними особливостями, характерними для української мови.

О. Рибак (Львів).

ОСТРОРОГ МИКОЛА (р. н. невід. - п. 1651)-польський полководець. З 1636 перебував на королівській службі. Підчас національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57 разом з *О. Конецпольським* і *Д. Заспавським* командував польською армією в *Пилявецькій битві 1648*. Брав участь у *Збараській облозі 1649*.

ОСТРЯНИН (ОСТРЯНИЦЯ) ЯКІВ (р. н. невід. -п. 6.5.1641) - гетьман запорізьких козаків, керівник козацького повстання 1638 (див. *Острянина повстання 1638*). Походив з київських козаків. У 1633-34 О., як полковник реєстрових козаків, брав участь у війні Польщі з Московським царством на Чернігово-Сіверщині. Після поразки *Павлюка повстання 1637* О. прибув на Запорізьку Січ, де на поч. 1638 був обраний гетьманом. У березні 1638 очолив нове повстання проти польської влади. У червні 1638 зазнав поразки під с. Жовнином на Черкащині. О. з частиною козаків відступив у *Слобідську Україну*, де заснував м. Чугуїв (тепер Харківська обл.). У 1641 О. був убитий в ході козацьких заворушень.

ОСТРЯНИНА ПОВСТАННЯ 1638 - козацьке повстання під проводом гетьмана запорізьких козаків Я. *Острянина* проти польського гніту. У березні 1638 загопи запорожців під проводом Я.Острянина, що був обраний гетьманом, К. *Скидана* і Д. *Гуні* вирушили із Запоріжжя в глиб України. Повстанці зайняли Кременчук, Хорол, Омельник. 1.5.1638 розбили польські хоругви під Голтвою. Козацьке військо пішло на Жовнин (тепер Черкаська обл.), де збудували табір. 3.(13).6.1638 розгорнувся запеклий бій з польською армією під командуванням М. *Потоцького*, в якому запорожці зазнали поразки. Остряниця, втративши надію на успіх, з частиною повстанців переправився через р. Сулу і перейшов на *Слобідську Україну*. Однак повстанці, що залишилися в таборі, не припиняли боротьби. Новим гетьманом було обрано Д. Гуню. Під його керівництвом козаки збудували вночі міст через Сулу і відійшли до гирла річки. На місці, де р. Старець впадає у Сулу, повстанці заклали міцно укріплений табір, в якому близько двох місяців (у червні-липні 1638) вели запеклу боротьбу з ворогом. Нестача фуражу, харчів виснажили повстанців, які 28.7.1638 були змушені капітулювати. Д. Гуня разом з полковником Філоненком із частиною козаків зумів вирватися з оточення і відступив на Запоріжжя. Загін К. Скидана, який пробивався на допомогу козакам Д. Гуні, було розбито. За умовами капітуляції від 27.7.1638 повстанське військо зобов'язалося здати зброю, гармати і військові клейноди, визнати "*Ординацію*" 1638.

ОСЬМАК КИРИЛО (9.5.1890 - 16.5.1954) -відомий український політичний і державний і діяч. Н. у Шишаках Полтавської обл. У 1910-16 (навчався у Московському сільськогосподарському ін-ті. Належав до *Української Партії Соціалістів-Революціонерів*. У 1917-18 - член *Української Центральної Ради*. Згодом працював агрономом, займався організацією кооперативних підприємств. У 1930 заарештований у Харкові і засуджений до ув'язнення, але незабаром звільнений. В 1932-38 працював у Росії. В 1938-40 знову відбував ув'язнення. В 1941-43 жив у Києві, підтримував зв'язки з підпільною мережею ОУН. Пізніше переїхав сідо Львова, співпрацював в Українському Центральному Комітеті. В липні 1944 обраний Президентом *Української Головної Визвольної Ради*. В вересні 1944 заарештований НКВД. У 1944-47 перебував у Дрогобицькій тюрмі, з 1948 - у Владимирській тюрмі, де і загинув.

ОСЬМАЧКА ТЕОДОЗІЙ (Тодось) СТЕПАНОВИЧ (3.5.1895 - 7.9.1962) - відомий український письменник, перекладач. Н. у с. Куцівці на Черкащині. Після закінчення в 1923 навчання в Київському ін-ті народної освіти, деякий час вчителював у Києві. Перші літературні спроби відносяться до 1916. В 1920-х рр. разом з Є. Плужником, Г. Косинкою, В. Підмо-гильним, Б. Антоненком-Давидовичем належав до літературних об'єднань АСПИС (1923-24), "*Ланка*" і "*МАРС*", діяльність яких згодом почали трактуватись як "контрреволюційна". Як і інші члени цих літературних об'єднань зазнавав переслідувань. У 1931 О., передчуваючи загрозу арешту, переїхав у с. Драганівку поблизу Кам'янця-Подільського. Займався літературною діяльністю, однак публікувати свої твори не мав можливості. В березні 1934 був заарештований органами НКВС і ув'язнений в кам'янець-подільській тюрмі (за деякими дан., згодом у Лук'янівській тюрмі). Невитримавши психологічного напруження під час допитів, збожеволів (ймовірно, симулював божевілля). Після виходу з ув'язнення намагався перейти кордон, але був спійманий і відправлений до Кирилівської психіатричної лікарні. Підчас Другої світової війни 1939-42 жив у Львові. Тут опублікував збірки поезій "*Сучасникам*" (1943).

Наприкінці війни переїхав до Німеччини, де списав епічну поему "Поет" (1946) і перший прозовий твір "Старший боярин" (1946). Згодом жив у Франції, Югославії, Канаді і США. Помер у Лонг-Айленді (Нью-Йорк). Автор збірок поезій ("Круча", 1922; "Скитські вогні", 1925; "Клекіт", 1929; "Китиці часу", 1953; "Із-під вити: поетичні твори", 1954) та прозових творів ("План до двору", 1951; "Ротонда душоубів" (1956), перекладав твори Байрона, Шекспіра та ін.

ОТАМАН - 1) виборна службова особа у Запорізькій Січі в 16-18 ст., яка очолювала січову організацію (див. *Кошовий отаман*) або військово-адміністративну одиницю - курінь (див. *Курінний отаман*). У випадку, якщо О. не обирався, а був призначений (напр., під час військових походів) його називали наказним О. 2) У *Гетьманщині* у 17-18 ст. існували посади городових, сотенних і сільських О. 3) Військове звання в *Армії Української Народної Республіки* у 1917-19. О. командував корпусом, дивізією, армійською групою. В 1920 замість звання О. було запроваджено військовий чин - генерал. У 1918-25 С. *Петлюра* займав пост Головного О. Армії УНР (див. *Головний Отаман Армії УНР*). У 1919-20 для командування бойовими діями на фронті Головний О. призначав наказних О. (див. *Наказний отаман*). 3) Військове звання у *Легіоні Українських Січових Стрільців* у 1914-18 та *Українській Галицькій Армії* в 1918-19, яке прирівнювалося до чину майора. 4) Керівники повстанських загонів і партизанських з'єднань у період українських національно-

визвольних змагань 1917-21 часто називали себе О.

ОТМАРШТЕЙН ЮРІЙ (10.4.1890 - 2.5.1922) -український військовий діяч, полковник Армії УНР. Н. у Тирасполі Херсонської губернії (тепер Молдова). В 1916 закінчив Миколаївську військову академію Генштабу в Петербурзі. В роки Першої світової війни 1914-18 служив у російській армії. В період *Гетьманату* командував Сердюцьким кінним Лубенським полком. 20.11.1918 під час антигетьманського повстання перейшов на сторону *Директорії УНР*. У грудні 1918 очолював штаб *Осадного Корпусу Січових Стрільців* під час боїв за Київ. На поч. 1919 - начальник штабу Корпусу Січових Стрільців, з липня 1919- начальник штабу Другої дивізії Січових Стрільців. У листопаді 1921 - начальник штабу Армії УНР у Другому Зимовому поході (див. Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921). У 1920-21 О. разом з І. Чмолою, Р. *Дашкевичем* став активним організатором *Української Військової Організації* на західноукраїнських землях, пізніше -шеф штабу Начальної Команди УВО. Координував діяльність УВО на території УСРР. Загинув 2.5.1922 за нез'ясованих обставин під час відвідання польського табору для українських військовополонених у Щеп'юрно (Польща). На думку деяких дослідників, загинув від кулі агента *Дифензиві*.

ОТРОКИ - категорія князівських та боярських слуг в 10-11 ст. у *Київській Русі*, які належали до молодих дружинників. О. становили особисту охорону князя або боярина, брали участь у походах і збиранні данини, відали княжим господарством і виконували різні доручення.

ОХМАТІВСЬКА БИТВА 1655 (Дрижипільсь ка битва) - битва українсько-московського війська проти польсько-татарської армії під Охматовим (тепер село Жашківського р-ну Черкаської обл.) під час *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57*. Восени 1654 Польща активізувала воєнні дії в Україні. Коронний гетьман С. *Потоцький* повів польські війська на Поділля і Брацлавщину. 10(20). 1.1655 польська армія і загони кримських татар взяли в облогу Умань. Місто обороняв козацький полк І. Богуна. На допомогу обложеним в Умані з-під Білої Церкви виступило 70-тисячне українське військо під командуванням Б. *Хмельницького* і московські частини (20 тис.чол.; за ін.дан., 6 тис.чол.) на чолі з В. Шереметьєвим та В. Бутурліним. Головні сили воюючихсторікі зустрілися в долині р. Багви під Охматовим. 19(29).1.1655 на Дрижиполі при сильному морозі розпочалася жорстока битва. Польським частинам під командуванням коронного обозного С. *Чарнецького* вдалося прорвати оборону московських військ і захопити частину артилерії. Козаки встигли збудувати табір і відбили всі атаки ворога. Запекла битва тривала три дні. На полі бою з обох сторін загинуло бл. 15 тис.чоловік. Під час битви не раз доходило до рукопашного бою. Поле битви встеляли гори замерзлих трупів, які противники використовували замість окопів. 22.1.1655 українська армія перейшла у наступ і, завдавши польсько-татарським військам значних втрат, змусила їх відступити з Правобережної України за р. Буг.

ОХОТНИЦЬКІ ПОЛКИ - наймані військові підрозділи у *Лівобережній Україні*, створені *гетьманським урядом* на поч. 70-х рр. 17 ст. Поділялися на піхотні (*сердюцькі*) та кіннотні (компанійські) полки. На відміну від основної частини українського війська - городових полків, козаки безплатно в обов'язковому порядку відбували військову службу і забезпечували себе за свій рахунок спорядженням. О.п. комплектувалися з добровольців (охотників - звідси і назва) і одержували від гетьманського уряду платню, амуніцію, бойове спорядження, продовольство тощо. Використовувалися для придушення антидержавних виступів та соціальних заворушень, несли прикордонну службу і охороняли гетьманську резиденцію. Із скасуванням царським урядом гетьманства (1764) і збільшенням у Лівобережній Україні контингенту російських регулярних військ О.п. у кін. 70-х - на поч. 80-х рр. 18 ст. було ліквідовано.

ОХРИМОВИЧ ВАСИЛЬ (псевд. Кузьма, Пилип: 25.5.1914- 19.5.1954)-українськийвійськовий і політичний діяч, майор *Української Повстанської Армії*. Н. у с. Дичкові Тернопільського повіту (за ін. дан., у Львові). Ще навчаючись у гімназії, вступив до *Організації Українських Націоналістів*. Активно виступав проти польського окупаційного режиму в Західній Україні, за що кілька разів заарештовувався. В 1934-36 О. був ув'язнений у Берез Картузькій. Після виходу з концтабору продовжував боротьбу проти польської, а згодом і більшовицької влади в Галичині. В 1941 О. очолив обласний провід ОУН на Тернопільщині. Під час німецької окупації брав участь у русі Опору, став одним з співзасновників *Української Повстанської Армії*, в 1943 - крайовий провідник ОУН на ЗУЗ, член Проводу ОУН. Активний член комітету по створенню *Української Головної Визвольної Ради*, пізніше - член УГВР. З 1946 перебував у еміграції, підтримував тісні контакти з націоналістичним рухом на батьківщині. У 1946-51 член Закордонного Представництва УГВР, член Закордонних Частин ОУН (до 1948). В 1951 (за ін.дан., у 1953) О. повернувся в Україну для координації дій підпілля ОУН-УПА. Заарештований органами безпеки у травні 1954. Засуджений Київським військовим трибуналом до розстрілу.

ОХРИМОВИЧ ВОЛОДИМИР (27.5.1870 -6.11.1931)- український громадсько-політичний діяч, вчений, журналіст. Д. чл. *Наукового Товариства ім. Т.Шевченка* (з 1899), чл.-кор. Петербурзької АН. Н. у с. Вельдіжі попл. Долини на Станіславщині (тепер Івано-Франківська обл.). Після здобуття юридичної освіти займався адвокатською практикою. Брав активну участь в суспільно-політичному житті Галичини. З 1890 належав до *Української Радикальної Партії*. В 90-х рр. 19 ст. співпрацював у виданнях національно-демократичного напрямку - "Народ" (1890) і "Життя і Слово" (1895). У 1889-93 викладав право у Львівському ун-ті, з 1897 - доктор цього ун-ту. В 1899 О. спільно з В. *Будзиновським*, І. *Франком*, Є. *Левицьким* став співзасновником *Української Національно-Демократичної Партії*, входив разом Є. Олесницьким, Т. Окуневським, Є. *Петрушевичем*, В. *Бачинським*, Л. *Цегельським*, С. *Бараном*, В. *Панейком*, В. *Сінгалевичем* та ін. до складу

її керівного органу - Тіснішого Народного Комітету УНДП. Протягом 1902, 1906-07 і 1924-25 О. редагував газету "Діло", редагував в 1900 і співпрацював в 1907 з щотижневиком "Свобода", в 1907-08 - депутат віденського парламенту. Після захоплення Галичини російськими військами, О. був заарештований окупаційною владою і разом з сотнями представників української інтелігенції і духовництва депортований до Сибіру. В 1918 повернувся до Львова. Входить до складу *Української Національної Ради ЗУНР-30 УНР*. З квітня 1919- член-засновник Української Трудової Партії (з 1923 - її голова). З серед. 1920-х рр. О. належав до *Українського Національно-Демократичного Об'єднання*. В 1921-25 - професор *Українського (таємного) Університету* у Львові, декан юридичного ф-ту, був віце-президентом Наукового Товариства ім.Т. Шевченка і головою статистичної комісії. Помер і похований у Львові. Автор ряду цінних праць з питань етнографії ("Значення українських весільних обрядів і пісень в історичному розвитку сім'ї", 1891, 1893"; "Знадоби до пізнання народних звичаїв і поглядів правних", 1895; "Звідки взялася назва "бойки"?", 1895; "Вражіння з Угорської Русі", 1895), статистики ("З поля національної статистики Галичини", "Русини-латинники" (1912), "Фактичні і фіктивні страти русинів в демографічному балансі Галичини за десятиліття 1900-12", (1912), що друкувалися в "Записках НТШ" та ін. наукових виданнях.

ОХРИМОВИЧ СТЕПАН (18.9.1905-10.4.1931) -український політичний діяч, член ОУН (з 1929). Н. у м. Сколе на Львівщині. Навчався у *Академічній гімназії* у Львові, а в 1923-24 - Львівському (таємному) Українському Університеті. Згодом закінчив філософський ф-тет Львівського ун-ту. У студентські роки брав активну участь у створенні нелегальних молодіжних організацій - *Групи Української Державницької Молоді*, в 1926 - *Союзу Української Націоналістичної Молоді* та ін. У 1927-28 — учасник конференції українських націоналістів у Берліні та Празі, на яких вироблялися засади об'єднання всіх націоналістичних сил, що діяли на українських землях і за кордоном в єдину організацію. В січні-лютому 1929 О. був учасником Першого Конгресу Українських Націоналістів, на якому утворено *Організацію Українських Націоналістів*. О. зробив значний внесок у теоретичне обґрунтування засад українського націоналізму. З 1928 - редактор першого нелегального молодіжного журналу "Юнак", у 1929-32 - співробітничав у тижневику "Український Голос" у Перемишлі і редагував місячник "Студентський Шлях" у Львові. Ініціатор видання і перший редактор "Бюлетеня Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ". У лютому 1930 О. затверджений Є. Коновальцем організаційним референтом КЕ ОУН на ЗУЗ. У кін. 1930 О. після смерті Ю. Гомвінського призначений Крайовим Провідником ОУН на ЗУЗ. Навесні 1931 заарештований польською поліцією. Звинувачений у державній зраді, О. під час допитів був підданий жорстоким тортурам. Польська поліція, не спромігшись добитися зізнань, і не знайшовши доказів про приналежність О. до діяльності ОУН, змушена була його відпустити. Проте катування у слідчій тюрмі підірвали здоров'я О. і 10.4.1931 він помер у Завадові (біля Стрия). Похорон, який відбувався на Великдень, і у якому взяли участь тисячі селян з навколишніх сіл, перетворився на масову антипольську демонстрацію.

ОХРИМОВИЧ ЮЛІАН (1893 - 1010.1921) -український громадський і політичний діяч. Брат В. Охримовича. Н. у Стрию (тепер Львівська обл.) у сім'ї священика. З 1911 навчався на філософському ф-ті Львівського ун-ту. В довоєнний період був одним з лідерів українського студентського руху в Галичині, входив до керівних органів (Головної Управи) Українського Студентського Союзу. В 1913-14 редагував студентський журнал "Шляхи", що виходив у Львові. На поч. Першої світової війни 1914-18 переїхав для пропагування ідей національної революції серед студентства у *Наддніпрянську Україну*. Вступив до *Української Партії Соціалістів-Революціонерів*, у 1917-18 - секретар ЦК УПСР. У квітні 1917 обраний до складу Української Центральної Ради від студентських організацій. Відмовився покинути Україну в період встановлення більшовицького режиму. З 1920 жив у Харкові, де працював у видавництві "Рух" (з лютого 1921). У 1921 заарештований співробітниками ВЧК, звинувачений у приналежності до Українського Центрального Повстанського Комітету і розстріляний у Києві. Автор праці "Розвиток української національно-політичної думки" (1918).

П

ПАВЛЕНКО ВІКТОР (1888 - 1932) - український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Під час Першої світової війни 1914 -18 -підполковник авіації російської армії. До 1917 П. командував повітряною охороною ставки Верховного головнокомандуючого російської армії у Могилеві. У травні 1917 - делегат Першого Всеукраїнського військового з'їзду, на якому був обраний до складу *Українського Генерального Військового Комітету* та Ради Військових Депутатів (стала складовою частиною Української Центральної Ради). У листопаді-грудні 1917-начальник Київського Військового Округу (КВО). В листопаді 1917 за наказом П. було сформовано дві сердюцькі дивізії (бл.12 тис. чол; команд. -полк. Ю. Капкан та ген. О. Греков), чим було покладено початок створенню гвардійських частин української армії у новітній час. Ініціатива П. зазнала нищівної критики зі сторони соціалістичне настроєних керівників Генерального Секретаріату Військових Справ УНР. Незабаром П. звинуватили у намаганні створити регулярну українську армію, яка «була досі і буде надалі зняряддям пануючих класів в їх боротьбі проти селянства і робітництва». В кін. грудня 1917 усунений з посади начальника КВО, а сформовані П. частини демобілізовано. З листопада 1918 до грудня 1920 - командуючий авіацією Армії *Української Народної Республіки*. У 1921-26 перебував в еміграції. В 1926 (за ін. дан., 1928) повернувся в Україну. Помер підчас голоду на Кубані.

ПАВЛИК МИХАЙЛО (псевд. М. Галицький, М. Іванів, Хмара, М. Коломийчук, Максим, Михайло, М. Покуцький, М. Ткаченко; 17.9.1853 -26.1.1915) - громадсько-політичний діяч, публіцист і письменник. Н. у Монастирську Коломийського округу. Навчався у гімназії в Коломиї і Львові. У часи ранньої молодості перебував під впливом москофілів (див. *Москвофільство*). Після вступу в 1874 до Львівського ун-ту увійшов до складу «Академічного гуртка». Дописував до журналу «Друг», де познайомився з І. Франком. Під впливом М. Драгоманова перейшов на національні й соціалістичні позиції. Спільно з І.Франком видавав журнал «Громадський Друг» (1878), альманахи «Дзвін» і «Молот», брав участь у польсько-українському соціалістичному комітеті. За свої політичні погляди був п'ять разів ув'язнений, суджений 30 разів. Рятуючись від чергового ув'язнення, в 1879 виїхав до Женеви, де разом з М. Драгомановим і С. Подолинським до 1882 видавав журнал «Громада». У 1889 був редактором народовецької газети «Батьківщина». Разом з І. Франком став засновником *Української Радикальної Партії*, видавав її органи «Народ» (1890-95), «Хлібороб» (1891-95), «Громадський Голос» (1898-1903). В 1897-1904 -перший бібліотекар НТШ, дійсний член НТШ. У 1914 - заступник голови *Головної Української Ради*. Автор повістей «Пропащий чоловік», «Вихора», численних оповідань, видавець листування і творів М. Драгоманова, праць «Потреба етнографічно-статистичної роботи в Галичині» (1876), «Про русько-українські народні читальні» (1887), «Михайло Петрович Драгоманів, 1841-1895» (1896) та ін.

Д. Кушплір (Львів).

ПАВЛО 1 [20.9(1.10).1754 - 12(24).3.1801] -російський імператор з 6(17).11.1796. Син Петра III і Катерини II. Був одружений з Гессен-Дармштадтською принцесою Вільгельміною; після її смерті - з принцесою Софією Доротеєю Вюртенберзькою (з 1776, у православ'ї - Марія Федорівна). З 1783 жив у Гатчині, де мав свій двір і невелике військо. У внутрішній політиці П. I сприяв поширенню поміщицького землеволодіння (дворянам було роздано бл. 600 тис. державних селян, з них до 150 тис. в Україні); роздавав дворянам і урядовцям землі на Пд. Україні(на 1800 - бл. 8 млн. десятин).; у грудні 1796 видав указ про закріпачення селян Пд. України, Дону і Приазов'я, одночасно указом про 3-х денну панщину (1796) П. 1 мав намір регламентувати повинності селян. П. 1, будучи противником політичних заходів Катерини II, скасував розпочаті нею перетворення (зокрема, в 1796 ліквідував намісництва, знову запровадив поділ на губернії), частково відновив судову систему, що існувала в 1760-70-х рр. (в Україні було поновлено діяльність Генерального земського і підкоморського суду; 1796). Страх російського уряду перед впливом вільнолюбивих ідей Великої Французької революції примусив П. I ввести сувору цензуру, закрити приватні друкарні (1797), заборонити ввіз іноземної літератури (1800). Армія була реформована за пруським зразком. П.1 продовжував традиційну для московського центру колоніальну національну політику щодо неросійських народів імперії. Українські автономістичні кола сподівалися з приходом до влади П. 1 послаблення централістської політики російської адміністрації (у ній значну роль відігравали урядовці українського походження - О. Безбородько, Д. Трощинський, В.Кочубей, брати А. та І. Гудовичі та ін.) щодо України. Ходили навіть чутки про відновлення гетьманства на чолі з сином П.1 великим князем Константином і регентом А. Гудовичем. Однак, єдине, що було зроблено урядом П. 1, це поновлено підком Орський суд (1796) та функціонуван-ня норм магдебургського права. За П. 1 Росія входила до т.зв. другої антифранцузької коаліції, вела воєнні дії проти республіканської Франції (Італійський та Швейцарський походи російської армії у 1799 під командуванням О. Суворова). Загострення суперечностей між Росією та її союзниками Англією та Австрією привели до розриву з Британською імперією (1800) та зближення П.1 з *Наполеоном I Бонапартом*. Незадоволення внутрішньою та зовнішньою політикою П.1широких дворянських та військових кіл, його психологічна невірноваженість і самодурство, викликало ряд змов придворної аристократії - т. зв. «Смоленська змова» 1798 та гвардійська змова 1800-01, яка завершилась вбивством П. 1 в ніч з 1.1(23) на 12(24).3.1801 у Михайлівському замку. Російський престол зайняв його син Олександр 1.

Т. Полещук (Львів).

ПАВЛЮК (Буг) ПАВЛО (р. н. невід. - п. 19.4.1638) - козацький гетьман, керівник національно - визвольного повстання 1637 в Україні (див. *Павлюка повстання 1637*). У 1635 він брав участь разом з гетьманом І. Судимою у зруйнуванні козаками фортеці Кодак. Схоплений і засуджений польською шляхтою до страти, П. зумів врятуватися від смерті. В 1637 на чолі загону запорожців допомагав кримському хану Інает-Гірею у боротьбі проти ставленика Туреччини. Влітку 1637 П. очолив козацьке повстання проти польських загарбників. 6.12.1637 в запеклому бою біля с. Кумейки (тепер Чигиринський р-н Черкаської обл.) повсталі зазнали поразки. П. з частиною козаків відступив, щоб зібрати підкріплення. Під Боровицею (поблизу Черкас) загін гетьмана П. з'єднався з козаками, яких очолював Д. Гуня. Незабаром повстанців оточило польське військо на чолі з гетьманом М. *Потоцьким*, і через деякий час вони змушені були капітулювати. П. схопили і стратили в квітні 1638 у Варшаві.

ПАВЛЮКА ПОВСТАННЯ 1637 - національно-визвольне повстання в Україні під керівництвом П. *Павлюка*. Повстання почалось на Запорізькій Січі. Влітку 1637 загін запорожців на чолі з П. вирушив із Запоріжжя на Київщину. Здобувши Корсунь, повсталі оволоділи артилерією реєстрових козаків. У серпні 1637 П. звернувся до українського народу з універсалом, в якому закликав вступати до повстанських загонів. На Переяславщину піднімати і організовувати повстанців були вислані полковники К. *Скидам* і С.Биховець. Незабаром повстання охопило всю Лівобережну Україну. Повсталі нападали на панські маєтки, руйнували шляхетські замки, здобували міста та фортеці. 6(16). 12.1637 у жорстокій битві під с. Кумейки (тепер Чигиринського р-ну Черкаська обл.) повстанське військо зазнало поразки. Повсталі відступили до Боровиці

(побл. Черкас), де попавши в оточення, змушені були капітулювати. П. Павлюк був схоплений польськими жовнірами, вивезений до Варшави і страчений 19.4.1938.

ПАВСАНІЙ (2 ст.) - давньогрецький письменник, мандрівник і географ. Н., ймовірно, в Лідії (Мала Азія). Побував в Італії, на Сардинії, Корсиці, в Аравії і Сирії. Автор праці «Опис Еллади» (у 10 книгах), написаної в 70-х рр. 2 ст. Твір П. містить цінні дані в першу чергу з історії давнього мистецтва, зокрема довідкові матеріали про грецьких живописців, скульпторів, архітекторів. Поряд з детальним списком найбільш видатних пам'яток архітектури і мистецтва Стародавньої Греції П. подав важливі відомості з грецької історії, міфології, релігії, описав місцеві вірування, обряди і звичаї. Під час написання своєї праці П. користувався не тільки власними спостереженнями, але використовував твори істориків (напр., Істра) та географів (Полемона, Артемідора), які до нашого часу не збереглися. У своїх книгах П. згадує про скіфів і сарматів.

ПАКТ МОЛОТОВА-РІББЕНТРОПА 1939 - назва секретного додаткового протоколу до договору про ненапад між СРСР та Німеччиною, підписаного 23.8.1939 у Москві народним комісаром закордонних справ СРСР В. Молотовим та міністром закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентропом, Секретним додатковим протоколом визначались сфери взаємних інтересів обох держав у Східній Європі. Протокол складався з короткої преамбули і наступних чотирьох пунктів:

1) У випадку територіально-політичної перебудови областей, які входять у склад Прибалтійських держав (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва), північний кордон Литви одночасно є границею сфер інтересів Німеччини і СРСР. При цьому інтереси Литви щодо Віденської області визнаються обома сторонами. 2) У випадку територіально-політичної перебудови областей, які входять у склад Польської держави, границя сфер інтересів Німеччини і СРСР буде приблизно проходити по лінії рік Нарви, Вісли і Сяну. Питання, чи є у взаємних інтересах бажаним збереження незалежної Польської держави і якими будуть кордони цієї держави, може бути остаточно в'ясане лише протягом дальшого політичного розвитку... 3) Стосовно південно-східної Європи з радянської сторони підкреслюється зацікавленість СРСР до Бессарабії. З німецької сторони заявляється про її повну політичну незацікавленість у цих областях. 4) Цей протокол буде зберігатися обома сторонами в суворій таємниці.

З підписанням секретного додаткового протоколу різко змінилася стратегічна розстановка сил у Європі на користь фашистської Німеччини. Підписанням пакту дві тоталітарні держави-фашистська Німеччина і комуністичний Радянський Союз прискорили розв'язання Другої світової війни 1939-45. У процесі його реалізації обидві країни здійснювали спільні агресивні дії проти Польщі, країн Прибалтики, Румунії. Вже 17.9.1939 радянські війська перейшли східний кордон Польщі і зайняли визначену П.М.-Р. територію Західної України і Західної Білорусії. Т. зв. визвольний похід Червоної Армії закінчився підписанням 28.9.1939 «Договору про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною» та двох секретних протоколів. Договір складався з п'яти статей, які закріплювали розподіл Польщі, і встановлювали нові кордони між двома державами.

Включення у склад СРСР *Західної України* супроводжувався насильницькою колективізацією, масовими переслідуваннями і арештами серед місцевого населення. З 1939 по 1941 тільки у тюрмах «визволеної» Галичини було замучено 50 тис. політ'язнів, з її території депортовано понад мільйон жителів. У ст. 2 договору відзначалося, що обидві сторони розглядають розподіл Польщі і встановлення нового кордону «остаточним і усувають будь-яке втручання третіх держав у це рішення». Ст. 4 договору констатувала, що «радянський і німецький уряди розглядають проведення перебудову (тобто розподіл Польщі) як надійний фундамент для дальшого розвитку дружніх відносин між своїми народами». Положеннями додаткових протоколів від 28.9.1939 вносились часткові зміни у ст. 1 П.М.-Р., згідно яких «територія Литовської держави включатиметься в сферу інтересів СРСР, так як з другого боку Люблінське воєводство і частина Варшавського воєводства включається в сферу інтересів Німеччини». Перерозподіл сфер впливу супроводжувався зобов'язаннями обидвох держав не допускати «на своїх територіях ніякої польської агітації», а у випадку її появи агресори заявляли, що вони «ліквідують зародок подібної агітації на своїх територіях».

П.М.-Р. від 23.8.1939 та «Договір про дружбу і кордон між Німеччиною і СРСР» від 28.9. 1939, а також секретні додатки до нього переконливо доводять про спільну змову гітлерівського і комуністичного керівництва двох тоталітарних держав протидемократичних країн і миролюбивих сил світу й їх співучасть у розв'язанні Другої світової війни. Не випадково протягом багатьох десятиріч комуністичне керівництво СРСР намагалось приховати від своїх народів такі ганебні документи. Вперше вони були опубліковані в СРСР лише в 1989.

С. Мовчан (Львів).

ПАЛАНКА - адміністративно-територіальна одиниця (округ) у Запорізькій Січі. Виникнення П. було зумовлене збільшенням населення на Запоріжжі й ускладненням, у зв'язку з цим, функцій управління та суду. Повністю система П. сформувалась у період існування Нової Січі (1734-75). Напередодні ліквідації Нової Січі існувало 8 П.: на правому березі Дніпра - Кодацька, Бугогардівська, Інгульська (або Перевозинська), на лівому - Протовчанська, Орельська, Самарська, Кальміуська, Прогнойська. Центром П. була слобода з невеликим укріпленням, де розміщувалась козацька залага. На чолі П. стояв *полковник*, який зосереджував у своїх руках всю військову, адміністративну, судову і фінансову владу. Полковнику

підпорядковувалась адміністрація П. - писар, отамани слобід тощо. Некозацьке населення, яке проживало на території П. підлягало владі *паланкової старшини*. Паланкова старшина призначалась військовою старшиною - *Кошем Запорізької Січі*.

ПАЛИВОДА ІВАН (1885 - 30.1.1985) - український громадсько-політичний діяч, художник. Н. на Полтавщині. Належав до *Української Партії Соціалістів-Революціонерів*. У січні 1919 П. брав участь в роботі Трудового Конгресу України. В квітні-серпні 1919 - керуючий Міністерством пошт і телеграфу УНР в уряді Б. *Мартоса*. З 1919 перебував в еміграції, жив у Чехо-Словаччині, Німеччині і США. Активно займався громадсько-політичною діяльністю у середовищі української діаспори Америки. В 1958-66 очолював ідеологічно-громадську організацію - Українську Вільну Громаду Америки та Товариство Сприяння УНРаді. Довгий час завідував бібліотекою Українського Православного Центру в Саут Бавнд Бруку (штат Нью-Джерсі). П. займався малярством, був учасником виставок Об'єднання митців - українців в Америці (існує з 1952). Помер у Сомерсеті (штат Нью Джерсі, США).

ПАЛІЄНКО МИКОЛА (30.9.1896-21.7.1944)-український військовий діяч. Н. у Сквирі на Київщині. Інженер-хімік за фахом. Протягом Першої світової війни 1914-18 завершив навчання в артилерійській офіцерській школі і командував військовими частинами на російсько-австрійському фронті. Під час українських національно-визвольних змагань 1917-21 - підполковником *Української Народної Республіки*. З 1928 перебував на службі в польській армії, 1932-34 навчався у Вищій військовій школі в Кракові. Брав участь у німецько-польській війні 1939. У 1943-44 - начальник унтер-офіцерської школи, командир дивізіону важкої артилерії *Дивізії «Галичина»*. Загинув в бою з радянськими частинами під Бродами в липні 1944.

ПАЛІВ ДМИТРО (17.5.1896 - 19 або 20.7.1944) - відомий український політичний і військовий діяч, журналіст. Н. у с. Перевізі біля Калуша (тепер Івано-Франківська обл.). Закінчив Коломийську гімназію. У роки Першої світової війни 1914-18 - підхорунжий *Легіону Українських Січових Стрільців*. У 1918 П. був одним з організаторів *Листопадового повстання 1918* у Львові. Під час українсько-польської війни 1918-19 - четар *Української Галицької Армії*, ад'ютант Д. *Вітовського*, згодом - генерала М. *Тарнавського*. Брав активну участь у створенні *Української Військової Організації*, член Начальної Команди УВО (1921-26). У 1923-24 П. спільно з Д. *Донцовим* і В. *Кузьмовичем* редагував орган *Української Партії Національної Роботи* - двотижневик «Заграва», головний редактор газети «Новий Час» (1923-33, з перервами). В 1925 П. виступив співзасновником *Українського Національно-Демократичного Об'єднання*, в 1925-33 очолював Центральний (Народний) Комітет партії. Був одним із зв'язкових об'єднання з Є. *Коновальцем*. У 1928-30 - посол до польського сейму від УНДО. П. кілька разів заарештовувався польською поліцією і протягом 1930-33 відбував ув'язнення. В 1930-х рр. редагував газети «Батьківщина» (1934-39), «Перемога» і «Українські Вісті» (1935-39). У 1938 П., не погоджуючись з політичною лінією проводу УНДО (виступав з критикою політики «*Нормалізації*» і концепції «*народної революції*»), очолив партійну опозицію, що незабаром заснувала нову партію - *Фронт Національної Єдності*. В 1938 П. був обраний головою новоствореної організації. У роки Другої світової війни 1939-45 П. був одним з ініціаторів сформування дивізії «Галичина». В 1944 очолював відділ старшинського вишколу дивізії. Загинув у липні 1944 в боях під Бродами.

І. Федик (Львів).

ПАЛІЙ СЕМЕН (справжн. прізвище - Гурко ; н. 1640-і рр.-п. між 24.1. і 13.5.1710) - полковник білоцерківський (фастівський), керівник національно-визвольної боротьби українського народу проти польської влади у *Правобережній Україні* в кін. 17-на поч. 18 ст. Н. у Борзні (тепер Чернігівська обл.) в козацькій родині. Вчився у *Києво-Могилянській Колегії*. У 1760-х рр. перебував на Запоріжжі, де відзначився військовими та організаційними здібностями. На поч. 1680-х рр. кілька полків на чолі з П. перейшли на малозаселену територію Пд. Київщини. Опорним пунктом П. обрав місто Фастів. У 1683 загін козаків, очолюваний П., брав участь у розгромі турків під Віднем. У 1684-85 при сприянні П. були засновані Фастівський, Богуславський та віддалені Брацлавський і Корсунський полки. У 1680-90-х рр. вів спільно з лівобережними козаками боротьбу проти Туреччини та Кримського ханства. Основним завданням, яке ставив перед собою П., стало визволення *Правобережної України* з-під польської влади і приєднання її до *Гетьманщини*. В кін. 1680-х рр. боротьба проти польської шляхти, яку очолював П. та його сподвижники С. *Самусь*, З. *Іскра*, А. *Абазин* велася на значній території. Козацькі війська, під керівництвом П. визволили Богуслав, Корсунь, Лисянку та ін міста. В 1699 польський сейм прийняв ухвалу про ліквідацію козащини, що стало однією з причин розгортання національно-визвольного повстання під проводом П. (див. *Палія повстання 1702-04*). Після невдалої спроби отримати допомогу в боротьбі проти Польщі з боку Гетьманщини та Московії, П. спробував знайти союзників серед прихильників шведського короля Карла XII. Після зайняття військами І. *Мазепи* Правобережжя П., прагнучи зберегти свій вплив на Правобережжі, намагався проводити власну політику та робив спроби підбурити проти гетьмана Запоріжжя. Це занепокоїло І. *Мазепу*, який, намагаючись не допустити анархії в краю, наказав у липні 1704 заарештувати фастівського полковника. В 1705 П. був засланий до Сибіру, в Тобольськ. Після відкритого виступу І. *Мазепи* проти московської влади П. було повернуто з заслання і призначено полковником Білоцерківського полку. Помер у січні 1710. Похований у Києво-Межигірському монастирі.

ПАЛІЙ-НЕЙЛО БОРИС (1876 - 1956) - український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. на Полтавщині. Закінчив Полтавський кадетський корпус, Московську військову школу, Миколаївську військову академію в Петербурзі. З 1914 по 1918 - на фронтах Першої світової війни, полковник. Командував

частинами російської армії, за бойові заслуги відзначений Георгієвською зброєю і Георгієвським Хрестом. У червні 1917 звернувся до українського представництва у Москві з проханням перевести на службу до української армії. В 1917 -учасник Пешого і Другого Українських Військових З'їздів. Був обраний до складу *Українського Військового Генерального Комітету* на посаду помічника інспектора артилерії, невдовзі призначений командантом українських військових частин на Полтавщині та начальником міського гарнізону. Навесні 1918 став організатором гарматних частин в українських корпусах. За Гетьманату - помічник командуючого військами у Києві. Восени 1918 підтримав Директорію УНР, організатор військового параду 22.1.1919 у Києві на честь Злуки ЗУНР і УНР. У 1919-20 перебував на командних посадах в *Армії Української Народної Республіки*. 3 липня 1920 - генерал для особливих доручень при Головному Отамані С.Петлюрі, викладач артилерії у Юнацькій школі. Після короткого перебування у таборі інтернованих частин Армії УНР Ланцугі поселився у Перемишлі, де заснував і очолив філію Українського Центрального Комітету, опікувався колишніми вояками УНР. Згодом організував художню іконописну майстерню «Відродження», у якій працювали 10 художників, колишніх українських вояків, зокрема, П. Ковжун, П. Запорізький, М.Прасіцький та ін. У післявоєнний час жив у США, де помер.

М.Литвин, К.Науменко (Львів).

ПАЛІЯ ПОВСТАННЯ 1702-04 - велике національно-визвольне повстання під керівництвом *С. Палія* проти польської влади у Правобережній Україні в 1702-04. У 1699 завершилась війна між Польщею та Туреччиною і на *Карловицькому конгресі 1698-99* був укладений мирний договір. Оскільки потреба в козацьких військах відпала, польський сейм у червні 1699 ухвалив рішення остаточно ліквідувати правобережне козацтво. Восени 1700 польське військо, захопивши Немирів, Бар, Вінницю і Брацлав, спробувало здобути Фастів. Проте в запеклому бою під Фастовом козацькі полки розгромили 4-тисячний каральний загін регіментаря М. Пінського. Зазнавши поразки, в 1701 польське командування розпочало підготовку до нового походу на Правобережжя. Зимою 1702 на козацькій раді у Фастові було прийнято рішення підняти всенародне повстання проти польської влади у Правобережній Україні, Повстання розпочалось весною 1702 на Поділлі і Брацлавщині. В липні 1702 повстанський рух охопив Київщину. У жовтні- грудні 1702 козацькі війська здобули Немирів, Бердичів, Білу Церкву, Бар, Межибіж і на поч. 1703 контролювали значну частину Правобережної України. Розпочались селянські виступи на Волині і в Галичині. Польський уряд вислав на придушення повстання 15-тисячне військо під командуванням А. Сенявського. Коронні хоругви на поч. 1703 захопили територію Поділля, а потім і Брацлавщину. Польські загарбники жорстоко розправлялися з повстанцями й мирним населенням, стративши в ході каральних операцій бл. 10 тис. чоловік. Проте козацькі війська під проводом С. Палія, С. Самуся, З. Іскри відбили всі спроби польської армії захопити Київщину. Королівський уряд, не маючи сил для придушення повстання, звернувся за допомогою до московського царя *Петра I*. У травні 1704 лівобережне козацтво на чолі з гетьманом *І. Мазепою* перейшло Дніпро і зайняло Правобережжя. Рішучими заходами *І. Мазепа* намагався приєднати Правобережну Україну до Гетьманщини і перебрати керівництво над правобережними полками, чим фактично усував від влади С.Палія. Однак, Палій продовжував діяти у Правобережжі як незалежний гетьман. Організувавши віддані йому військові частини, С. Палій розпочав переговори з Польщею та підбурював проти *І. Мазепа* запорожців. Не бажаючи ускладнення політичної ситуації, *І. Мазепа* наказав 3 1.7.1704 заарештувати С. Палія в таборі під Бердичевом. У 1705 його було відправлено до Москви, а звідти до Сибіру, в Тобольськ.

ПАЛЛАДІЙ (світське прізвище та ім'я - Вибіда-Руденко Петро; 1891 - 1971) - український православний церковний діяч, архієпископ, глава УАПЦ векзилі(1951-71). Н. у Вінниці. Закінчив парафіяльну духовну семінарію і фізико-математичний ф-тет Київського ун-ту. Брав активну участь в українському національному русі, член Товариства Українських Поступовців. У 1917-18 П. входив до складу *Української Центральної Ради*, займав посаду заступника міністра фінансів УНР. У 1921-34 - священник на Волині і член духовної консисторії. З 1934 жив у Варшаві, був членом консисторії та управителем Емеритської (пенсійної) каси православного духовенства у Польщі. В 1935 прийняв чернецтво і, незабаром, був висвячений на архімандрита. З 1941 -архієпископ краківський і лемківський, згодом -львівський. В повоєнний час жив в еміграції у США. В 1951-71 П. очолював Українську Автокефальну *Православну Церкву в екзилі* (створена в Нью-Йорку).

ПАНЕЙКО ВАСИЛЬ (1883 - 29.5.1956) - відомий український громадсько-політичний діяч, дипломат, публіцист. Н. на Золочівщині в Галичині (тепер Львівська обл.). Закінчив Львівський ун-тет. Належав до *Української Національно-Демократичної Партії*. В 1905 намагався відновити видання журналу «Молода Україна». У 1907 став співробітником «Діла» і в 1908-12 брав участь у виданні *«Літературно-Наукового Вісника»*. В 1912-18 - головний редактор «Діла» (у 1914-15-у Відні), один з редакторів «Ukrainische Korespondez». У листопаді 1918 обраний Державним Секретарем закордонних справ ЗУНР. У 1919-заступник голови української делегації на *Паризькій мирній конференції 1919-20*, з грудня 1919 - голова делегації ЗУНР на конференції. Намагався добитися підтримки *Антантою* боротьби *Української Народної Республіки* проти агресії Радянської Росії, ставив питання про ліквідацію польського окупаційного режиму на території ЗУНР, відстоював ідею створення східноєвропейської федерації, куди мала увійти Україна. З 1920 працював закордонним кореспондентом газети «Діло». В 1925 видавав «Діло» і двотижневик «Політика» (1925-26) у Львові, пізніше працював кореспондентом «Діла» у Парижі. В 1930-х рр. відійшов від політичного життя. В 1945 емігрував до США, а в 1955 переїхав у Венесуелу. Помер у Каракасі (Венесуела).

М. Литвин, І.Підкова. (Львів).

ПАНСЛАВІЗМ - культурна і політична течія серед слов'янських народів, в основі якої лежать уявлення про етнічну і мовну спорідненість слов'ян, необхідність їх політичного об'єднання. Сформувалась у кін. 18 - першій пол. 19 ст. (термін «панславізм» вперше вжито в Чехії Й. Геркелем у 1826). Політичне поневолення більшості слов'янських народів, ідеї Великої Французької революції і німецького романтизму, слов'янське національне відродження - фактори, що привели до поширення серед освічених кіл західних і південних слов'ян [Й. Добровський (чех), П. Шафарик, Я. Коллар (словаки), Л. Гай (хорват), В. Караджич (серб) та ін.] ідеї слов'янської єдності й культурної спільності. Успіхи Російської імперії у *війнах проти* Туреччини і наполеонівських війнах спричинились до того, що деякі із слов'янських діячів висували думки про політичне і мовне об'єднання слов'ян під зверхністю Росії, вважаючи, що остання допоможе слов'янським народам у боротьбі проти іноземного поневолення (Й. Добровський, Й. Юнгман, Л. Гай та ін.). Дехто з них пізніше змінив свої погляди (Л. Гай, Л. Штур, К. Гавлічек-Боровський). Інші прихильники П., головним представником яких був чех Ф. Палацький виступали за збереження Австрійської імперії і за перетворення її на федерацію слов'ян, австрійців та угорців. Після перетворення Австрійської імперії на Австро-Угорщину (1867) Палацький переглянув свою концепцію і взяв участь у організованому російськими панславістами Слов'янському з'їзді 1867 у Москві. Серед поляків, які були підсильним впливом романтичного патріотизму і мрії про відновлення великої Польщі, ідеї П. викликали дві течії: проросійську (С. Сташці, Й. М. Гене-Вронський, А. Цешковський) та антиросійську (А. Міцкевич, А. Товяньський, К. Бродзінський). Останні вважали, що головну роль в об'єднанні слов'ян повинна відігравати Польща. В самій Росії у кін. 1830-х рр. у роботах М.Погодіна були висунуті твердження про перевагу слов'ян над ін. народами, «ворожість Заходу», покликання Росії щодо гегемонії у слов'янському світі (проекти політичного об'єднання слов'ян під егідою Російської імперії розроблялись ще у 18-на поч. 19 ст. А. Самборським, В. Малиновським та ін.), Російські слов'янофіли у 1840-50-х рр. - К. Аксаков, О. Хом'яков, І. Киреевський та ін. - виступили з ідеєю протиставлення слов'янського православного світу з Росією на чолі «хворій», безвірній Європі, теологічні противники слов'янофілів - західники (П. Чаадаєв, О. Герцен) - теж не заперечували особливої ролі Росії серед слов'янських народів. Поразка в Кримській війні 1853-56, Польське визвольне повстання 1863-64, загострення східного питання - ці фактори викликали активізацію російських панславістів, що знайшло своє практичне втілення у Слов'янському з'їзді 1867 в Москві та діяльності слов'янських комітетів. Панславістичні ідеї займали вагоме місце в теоретичних шуканнях І. Аксакова, М. Данилевського, К. Леонтьєва, наукових розробках вчених-славістів В. Ламанського, О. Міллерата ін. Найбільший політичний вплив П. мав в 70-х рр., особливо в період російсько-турецької війни 1877-78, коли він підштовхував уряд до активних зовнішньополітичних дій (ряд представників вищих державних та військових кіл Росії - граф М. Ігнат'єв, князь В. Черкаський, генерали М. Черняєв, М. Скобелев, Р. Фадеев - були прихильниками П.). Як громадсько-політична течія П. зустрічав і підозріле ставлення з боку уряду та його ідеологів (К. Победоносцев, М. Катков), а також був підданий критиці з боку ліберальних кіл (О. Пипін, зокрема). Внутрішня ситуація і зовнішні умови Росії зменшили популярність ідей П. у кін. 19 ст. Вони відродились напередодні Першої світової війни 1914-18 у формі неославізму (або неопанславізму). Російські неославісти (головний діяч - граф В. Бобринський) разом з діячами інших слов'янських країн (чех К.Крамарж, словенець І.Грабар та ін.) провели слов'янські конгреси у Празі (1908) та Софії (1910), прагнучи досягти міжслов'янського зближення перед можливою німецькою загрозою.

Революційні події 1917 на деякий час поховали ідеї П. в Росії, які гостро засуджувались К. Марксом, Ф. Енгельсом та В. Ленінінм. З початком радянсько-німецької війни 1941 -45 була відновлена стара російська політика щодо слов'ян. У серпні 1941 у Москві створено Всеслов'янський комітет. Слов'янські комітети виникли у США, Англії, Канаді, утворені за ініціативою і участю комуністів слов'янського походження. Після першого Всеслов'янського з'їзду у Москві (1941) в 1946 відбувся Слов'янський конгрес у Белград, куди з'їхались делегати з усіх слов'янських країн. Після загострення відносин Югославії з СРСР всі слов'янські комітети припинили свою діяльність. Падіння соціалістичної системи і розвал Радянського Союзу надали панславістичного забарвлення певним колам та політичним партіям російського суспільства. В Україні ідеї П. поширились у першій чверті 19 ст. (зокрема, Товариство *Об'єднаних Слов'ян*), їх вплив виразно помітний у програмі *Кирило-Мефодіївського Братства*, серед українських наукових кіл серед. 19 ст. (М. Максимович, О. Бодяньський), а також серед ліберальної частини українського дворянства (Г. Галаган, М. Рігельман та ін.), представники якого брали активну участь у діяльності слов'янських комітетів у Києві та Одесі у 1850-70-х рр. На українські землі в склад Австрії ідеї П. проникали як з Заходу, так і з Росії. За прикладом інших слов'янських народів у Львові в 1848 було створено *Галицько-Руську Матицю*. Під час *Революції 1848-49 в Австрійській імперії* українці Галичини почали налагоджувати контакти з слов'янськими діячами Австрійської імперії, зокрема взяли участь у Слов'янському конгресі у Празі (червень 1848). Під впливом ідей з Росії частина української інтелігенції стала на шлях москвофільства, яке пітримувалось російськими панславістичними колами. Деякі з провідних українських діячів науки і культури другої пол. 19- поч. 20 ст., зокрема М. Грушевський, відкрито виступили проти П., вбачаючи в ньому загрозу для національних інтересів українського народу.

Т. Полещук (Львів).

ПАНТИКАПЕЙ (сучасн. Керч) - мілетська колонія на Боспорі Кіммерійському, заснована в 7 ст. до н. е., пізніше - столиця Боспорської держави. Місто розташоване на схилах г. Мітрідат. Потреби політичного та

економічного розвитку, а особливо тиск скіфських племен примусили грецькі міста Криму та Східного Причорномор'я (П., Феодосію, Німфей, Фанагорію, Гермонасу та інші) об'єднатися в союзну державу. На чолі держави стало місто П. - центр рибальства, торгівлі, великий експортер пшениці. Держава отримала назву Боспор або Боспорське царство. Вищі магістрати П. - архонти стали архонтами Боспорського царства. Вони керували зовнішньою торгівлею, збройними силами здійснювали політичний контроль за грецькими містами і територіями сусідніх племен. У 480 до н. е. влада перейшла до роду Археанактидів, які передавали її по спадковій лінії. У 438 до н. е. був здійснений переворот і до влади прийшли Спартокіди. Ця династія правила в П. до кін. 2 ст. до н. е. Головними торговельними партнерами П. були Гераклея та Сінопа. Особливий розквіт міста припав на 4 ст. до н. е., коли цар Евмей (309-304) навіть планував об'єднати під владою Боспора все Причорномор'я. У 3 ст. до н. е. Боспор допомагав Херсонесу відбити напад скіфів. У 107 до н. е., коли в ході повстання Савмака скіфська загроза знову повстала для П., його правителі звернулися за допомогою до Мітріда-та VI. З 106 до н. е. Боспор став сатрапією Понтійського царства. Після поразки Понту від римлян П. потрапив спочатку в залежність від Риму, за правління імператора Клавдія (41-51 н. е.) разом з Ольвією та Херсонесом, Боспор було включено в склад Римської імперії. У П. римська влада була формальною. В 50-70-х рр. 3 ст. місто було зруйновано внаслідок навали готів, а у 70-х рр. 4 ст. його зруйнували гунни. На відміну від інших грецьких колоній місто було частково відбудовано та існувало в середньовіччі.

О. Бандровський (Львів).

ПАНЦИРНІ БОЯРИ (панцирні слуги) - категорія залежного селянства у Великому князівстві Литовському, у т.ч. на українських землях в 15 -першій пол. 16 ст. П.б. були зобов'язані нести службу на коні й тяжкому («панцирному») озброєнні по охороні державних кордонів, коронних маєтностей і замків, брати участь у воєнних діях Литви проти інших держав. Здебільшого П.б. походили із зубожілих бояр або селян. Господарства П.б. звільнялись від податків та феодалних повинностей. У 1528 стан П. б. було ліквідовано. Частина П.б. дістала шляхетство, але більшість була перетворена у державних селян. На українських землях певна група П.б. стала близькою за своїм станом до *реєстрових козаків*.

ПАНЧЕНКО МИХАЙЛО (бл. 1885-1930-х рр.)-український політичний і державний діяч, кіносценарист та драматург. Н. у Полтаві. Належав до провідних діячів Української Партії *Соціалістів-Революціонерів*. У 1917-18 - член *Української Центральної Ради* від Всеукраїнської Ради Військових Депутатів, входив до складу її Президії. У березні 1919 разом з М. Полозом, Г. Михайличенком, П. Любченком, Л. Ковалівим та ін. став засновником *Української Партії Соціалістів-Революціонерів (комуністів)*, з серпня 1919 - Українська Комуністична Партія (боротьбистів). У 1919 - нарком освіти УСРР. П. був противником об'єднання партії з КП(б)У і не вступив до рядів останньої. В 1920-х рр. працював літературним редактором. Автор кіносценарію фільму «Тарас Шевченко» (1925) і «Малий Тарас» (1926), п'єси «Коліївщина» (1927). У 1930-х рр. репресований НКВС СРСР.

ПАНЬКІВСЬКИЙ КОСТЬ (15.4.1855 -16.11.1915)- відомий український громадський діяч, журналіст і видавець, член-засновник наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Н. у с. Рушкова Воля Ярославського повіту (тепер Польща). Вчився в ун-тах Львова і Відня. Брав активну участь в українському студентському русі. Був адміністратором і редактором відділу новин газети «Діло». В 1888-1906 - управитель інституту св. Миколая для учнів. Член управи товариств «Просвіта», «Руська Бесіда», «Руського Товариства Педагогічного». Редагував журнали «Письмо з Просвіти», «Читальня», «Зоря», «Зеркало»(1891-93), «Батьківщина» (1897), «Дзвінок» (1899-1900). Видавав книжкову серію «Дрібна бібліотека». П. був одним із зачинателів кооперативного руху в Галичині, з 1898 - директор «Крайового Союзу Кредитового» (Центробанку), з 1904 - директор музею «Просвіти». Підтримував тісні зв'язки з Б.Грінченком, П. Грабовським, М. Драгомановим, С. Єфремовим, М. Коцюбинським, А. Кримським. Після заснування «Просвіти» у Києві (1906) передав для її бібліотеки бл. 1500 томів різноманітної літератури. Підчас російської окупації Галичини в 1914-15 П. перебував у Львові. В червні 1915 П. за наказом російського генерал-губернатора Г. *Бобринського* разом з іншими відомими представниками української інтелігенції і греко-католицького духовництва був депортований. Помер 16.11.1915 у Києві.

ПАНЬКІВСЬКИЙ КОСТЬ (6.12.1897 -20.1.1973) - український громадський і політичний діяч. Син К. Паньківського. Н. у Львові. Навчався у Празі, де очолював українську студентську організацію - Групу Української Поступової Молоді. В 1924-39 займався адвокатською практикою у Львові. У 1920-30-х рр. виступав оборонцем під час політичних процесів, які влаштовував польський окупаційний режим над членами *Української Військової Організації* і *Організації Українських Націоналістів* у Західній Україні. У грудні 1932 П. разом з В. *Старосольським* був адвокатом Д. *Цанилишина*, захищав Я. Макарушку та О. Пашкевича в ході *Львівського процесу 1936*. Брав активну участь у роботі добровільних організацій - Товариства охорони дітей і опіки над молоддю, Товариства допомоги інвалідам та ін. З липня 1941 очолював Генеральний Секретаріат Української Національної Ради у Львові, яка відстоювала інтереси українського населення західних областей України перед німецькою окупаційною владою (заборонена наказом Г. Гімлера в березні 1942). З вересня 1941 - голова Українського Крайового Комітету (УКК). Після об'єднання в березні 1942 УКК з Українським Центральним Комітетом (УЦК) у Кракові П. був обраний заступником голови УЦК В. Кубійовича. В 1945-49 перебував у Німеччині. Належав до однієї з українських політичних партій, що діяли в еміграції - Українського Національно-Державного Союзу (заснований у травні 1946 у Новому Ульмі, Німеччина). З 1949 жив у США. В 1950 П. разом з М. Ветухівим і М.Шлимакєвичем

створив Союз Українських Національних Демократів (СУНД), у 1950-66 - його голова, згодом очолював представництва вищо навчального органу УН Ради у США і американський відділ *Ліги Поневоленних Росією Народів*. Помер у Лівінгстоні (Нью-Джерсі, США). Автор спогадів «Від держави до комітету» (1957), «Роки німецької окупації» (1965), «Від комітету до Державного Центру» (1968).

ПАРАДЖАНОВ СЕРГІЙ ЙОСИПОВИЧ (9.1.1924-21.7.1990)- визначний вірменський і український кінорежисер, народний артист УРСР (з 1990), лауреат Державної премії України ім. Т.Шевченка (1991, посмертно). Н. у Тбілісі (Грузія). В 1951 закінчив Всесоюзний державний ін-тут кінематографії у класі І. Савченка. З Україною пов'язана значна частина творчої біографії П. В Україні створив фільми «Наталія Ужвій», «Золоті руки», «Думка» (всі - 1957), «Перший хлопець» (1958), «Українська рапсодія» (1961) «Квітка на камені» (1962, у співавторстві з А.Слісаренком). Міжнародне визнання прийшло до П. після екранізації в 1964 повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків». Цей фільм П. був удостоєний 16 призів на багатьох міжнародних кінофестивалях, зокрема, премія міжнародного кінофестивалю у Мардель-Платі (Аргентина, 1965); Кубок фестивалю фестивалів (Рим, 1965); Золота премія у Солоніках (Греція, 1966); премія Британської кіноакадемії (1966) та ін. У 1965-68 П. разом з ін. відомими діячами української науки та культури, протестуючи проти масових політичних арештів в Україні, звертався у вищі партійні та державні органи з вимогою роз'яснити причини переслідувань українських інтелектуалів і виступав за проведення відкритих судових процесів, що мало б забезпечити справедливість розгляду справ. Неодноразово висловлювався за дотримання свободи слова у пресі. Зазнавши переслідувань і, намагаючись уникнути арешту, був змушений виїхати у Вірменію. В 1971 повернувся у Київ. 17.3.1973 був заарештований, і за сфабрикованими звинуваченнями засуджений до тривалого ув'язнення. Тільки завдяки міжнародній кампанії протесту (звернення підписали Ф. Трюффо, Ж.-Л. Годар, Ф.Фелліні, Л. Вісконті, Р. Росселіні, М. Антоніоні) звільнений 30. 12.1977. Зважаючи на заборону жити в Україні, поселився у Тбілісі. І в подальшому зазнавав переслідувань з боку радянських репресивних органів. Через ідеологічну цензуру не вийшли фільми «Intermezzo» (за М.Коцюбинським), «Київські фрески», «Ікар», «Сповідь». Серед фільмів П.: «Цвіт граната» (1969), «Легенда про Сурамську фортецю» (1984), «Ашик-Керіб» (1988). Написав сценарій до фільмів «Етюди про Врубеля», «Лебедине озеро. Зона» (разом з Ю.Ільєнком; обидва -1989).

ПАРАЩУК МИХАЙЛО (16.11.1878 -24.12.1963) - визначний український скульптор і громадський діяч. Н. у с. Варваринцях на Тернопільщині. Навчався у Краківській школі красних мистецтв, 1907-09 - в академії Жульєна у Парижі, деякий час вдосконалював свою майстерність в О. Родена. Працював у Львові, Варшаві (1902-05), Мюнхені (1908-11), Києві (1911-13). У 1913 П. при переїзді австро-російського кордону був затриманий австрійськими властями, звинувачений у шпонажі й ув'язнений в концтаборі Талергоф (Штірія). В 1914 вдалося вибратися з табору. Під час Першої світової війни 1914-18 був активним членом *Союзу Визволення України*. В 1915-18 вів курси скульптури, гончарства і різьби по дереву для полонених солдат-українців російської армії в таборах Раштаті і *Венцлярі*. В 1918 повернувся в Україну. З 1920 - секретар, а згодом голова дипломатичної місії УНР у Талліні, радник представництва УНР у Литві. З 1921 (за ін. дан., 1923) П. оселився в Софії (Болгарія), де відкрив свою мистецьку школу. П. брав активну участь у громадському житті української еміграції. В 1920-30-х рр. П. був активним діячем болгарсько-українського Товариства (голова проф. І. Шішманов), організував з'їзд української еміграції. Помер і похований у Софії. Протягом своєї творчості виконав бл. 30 скульптурних портретів видатних діячів української культури: В. Стефаніка, С. Людкевича (обидва -1906), Т. Шевченка (1912), І. Франка (1913), М.Лисенка (1913), М. Грушевського, С. Петлюри (1936), митрополита А. Шептицького, О. Олесья, Б. Лепкого, Є. Петрушевича та ін.; болгарських громадсько-політичних діячів; Х. Ботева (1922), Г. Димитрова (1927) та ін.; жанрових композицій - «Танок» та «Скрипачка» з циклу «Поневолені» (обидві - 1905-07). П. - автор (разом з А. Попелем) пам'ятників А. Міцкевичу у Львові (1905-06), загиблим воїнам у таборах полонених у Венцлярі та Раштаті, пам'ятника на могилі М.Драгоманова у Софії (1932). П. створив ряд монументально-декоративних скульптур для будівель болгарської столиці, якими прикрашено Військову академію, Народну бібліотеку, Софійський ун-тет, Музичний театр. У ранніх творах П. переважає нахил до роденівського імпресіонізму і психологізму, в болгарський період творчості домінує академічний стиль.

К. Кондратюк (Львів).

ПАРИЗЬКА МИРНА КОНФЕРЕНЦІЯ 1919-20- міжнародна конференція, скликана державами переможницями для вироблення і підписання умов з переможеними державами у Першій світовій війні 1914-18. П.м.к. проходила з перервами від 18.1.1919 по 21.1.1920. На конференцію було запрошено делегації з 27 країн, з яких 10 брали безпосередню участь у війні, 14 формально знаходились у стані війни (фактично допомагали лише економічними засобами) і 3 новостворені держави. Найчисельнішою була американська делегація, число співробітників якої досягло 1300 чоловік. Вперше у історії дипломатії переможені держави не брали участі в переговорах. На П.м.к. Німеччина і її колишні союзники були допущені лише тоді, коли були вироблені проекти мирних договорів з ними. Учасники конференції офіційно названі «Союзні та здружені держави» з самого початку роботи були поділені на чотири нерівноправні категорії: 1) Воюючі країни, що мають інтереси загального характеру і беруть участь у всіх засіданнях та в роботі всіх комісій (Англія, Франція, Італія, США, Японія). 2) Воюючі країни, що мають інтереси часткового характеру (Бельгія, Бразилія, Британські домініони, Румунія, Сербо-Хорвато-Словенська держава). 3) Держави, які знаходяться в стані розриву дипломатичних відносин з Німеччиною і її союзниками (в основному латиноамериканські країни). 4) Держави, що знаходяться в процесі утворення (Польща, Чехо-Словаччина та ін. запрошувались

однією з п'яти великих держав на засідання, що їх стосуються). Радянську Росію до участі в роботі конференції не було запрошено.

Головну роль на конференції відіграла «Рада чотирьох», до якої належали глави урядів - президент США В. Вільсон, прем'єр-міністри Франції Ж. Клемансо, Великої Британії - Ллойд Джордж, Італії - В. Е. Орландо. Крім «Ради чотирьох» найважливіші рішення приймалися також «Радою десяти», яка складалась з глав урядів і міністрів закордонних справ США, Англії, Франції, Італії та Японії. З самого початку роботи конференції проявились суперечності між найбільшими країнами з усіх питань, які розглядались. Засідання проходили у гострих дискусіях, які інколи загрожували зривом роботи конференції. Найгостріші суперечності проявились між Францією, США та Англією при опрацюванні статей Версальського договору, статуту Ліги Націй. Президент США В. Вільсон наполягав на розгляді в першу чергу питання про створення Ліги Націй та її Статуту, в той час як Ж. Клемансо на передній план висунув укладення договору з Німеччиною. 28.4.1919 після тривалих дискусій був прийнятий спільний американо-англійський проект статуту, який не врахував пропозиції Франції про створення штабу і збройних сил Ліги Націй. Статут Ліги Націй за пропозицією В. Вільсона включався як невід'ємна частина у всі мирні договори.

Внаслідок роботи конференції були підготовано: Версальський мирний договір 1919 з Німеччиною (підписаний 28.6), Сен-Жерменський мирний договір 1919 з Австрією (10.9), Нейїський мирний договір 1919 з Болгарією (27.11), Севрський мирний договір 1920 з Туреччиною (10.8), Тріанонський мирний договір 1920 з Угорщиною (4.6). Підготовані П.м.к. договори разом з угодами, прийнятими на Вашингтонській конференції 1921-22, склали основу версальсько-вашингтонської системи.

Важливе місце в роботі П.м.к. займали питання визнання держав, які перебували в процесі утворення. Покладаючи великі надії на справедливе післявоєнне вирішення національного питання на конференцію держав-переможниць, у Париж приїхали делегації з Прибалтики, Закавказзя і України. Українська делегація на конференції була спільною від Української Народної Республіки і Західної Облaсті УНР, яку очолював Г. Сидоренко (з 22.8.1919 - граф М. Тишкевич). Заступником голови призначено В. Панейка - державного секретаря закордонних справ ЗО УНР. До складу делегації входили Д. Ісаєвич, О.Шульгин, А. Марголін, С. Шелухин, Б. Матюшенко, А. Галіп, М. Кушнір, С. Томашевський, А.Петрушевич, О. Кульчицький, П. Дідушок, С.Тимошенко, В. Колосовський, М. Левитський, О.Севрюк, Ф. Савченко. В Парижі підтримку українській делегації надавали представники українців США та Канади - сенатор Д. Гаміл, І.Петрушевич, І.Кушнір, К. Білик, О. Мегас. Українська делегація отримала інструкції домагатися: визнання незалежності УНР, виводу з української території іноземних військ (польських, румунських та військ Антанти), надання допомоги Антантою в боротьбі проти більшовицької Росії та Добровольчої Армії ген. А. *Денікіна*. Весною 1919 в Париж прибула спеціальна делегація на чолі з Д. *Витовським* та М. Лозинським, яка за дорученням Державного Секретаріату ЗУНР-ЗО УНР мала домагатись припинення агресії Польської держави проти *Західно-Української Народної Республіки*.

З самого початку роботи конференції впливові російські кола в особі окремих міністрів колишнього Тимчасового Уряду, польська делегація провели антиукраїнську кампанію, зображуючи представників України як колишніх австрійських союзників або пробільшовицьки настроєних політиків. Після виступу керівника польської делегації, який вимагав відновити кордони Польщі в межах 1772, і протестів української делегації було вислано до Варшави і Львова спеціальні місії для вивчення питання і припинення *українсько-польської війни 1918-19*. У Парижі одночасно було створено міжнародну комісію на чолі з генералом Л. Богоюдля опрацювання умов перемир'я. Уряд ЗО УНР прийняв запропоновані умови перемир'я (13.5.1919), які, однак, були відкинута польською стороною. Найбільш непримиренну позицію щодо визначення української державності займала французька делегація на чолі з Ж. Клемансо. Його плани про створення в післявоєнній Європі держав, які б були складовою частиною «санітарного кордону» проти більшовизму і одночасно під егідою Франції стали майбутніми союзниками проти Німеччини, збігалися з намаганнями польської, чехо-словацької і румунської делегацій включити якнайбільше територій у склад своїх країн. Більш виважений підхід до вирішення українського питання, займала англійська делегація очолювана Ллойд Джорджем, який різко виступав проти анексії українських земель Польщею. В дискусії з Клемансо про визначення кордонів Польщі він висунув принцип: «не віддавати Польщі непольські території». Щодо намагання включити Галичину в склад Польської держави Ллойд Джордж заявив: «Польща не повинна поглинати населення, яке не є і не хоче бути польським». За ініціативою британської делегації 8.12.1919 було прийнято «Декларацію Верховної Ради союзних і об'єднаних держав з приводу тимчасового кордону Польщі», яка залишала Польській державі, землі населені переважно поляками (за винятком частини українських етнічних територій - *Лемківщини, Посяння, Підляшшя, Холмщини*; див. «*Керзона лінія*»). Американська делегація формально виступала за надання автономії українському народові в складі новоутворених держав.

Незважаючи на окремі розходження в позиціях делегацій країн Антанти щодо вирішення українського питання, вони були єдиними в прагненні не допустити проникнення більшовизму в Європу. На їхню думку, протистояти цьому могли великі територіальні держави. Це привело до прийняття 25.6.1919 рішення, згідно якого Антанта визнавала за Польщею право окупувати Галичину, «щоб захистити цивільне населення від небезпеки більшовицьких банд». Проте Рада Послів Антанти не погодилась на включення Галичини в склад Польщі. Поразка українських армій у війні з поляками і більшовиками в 1919-20 привела до ще більшого послаблення позицій української делегації в Парижі. 3 грудня 1919 делегація ЗУНР вела самостійно

переговори на П.м.к. Члени делегації В. Панейко, М. Лозинський, В. Темницький, С. Томашівський та ін. намагалися порушувати питання про ліквідацію польського окупаційного режиму на західноукраїнських землях і визнання незалежності ЗУНР. Після укладення Ризького договору 1921 між Польщею і Радянською Росією, за яким західноукраїнські землі включались в склад Польської держави, український еміграційний уряд висловив протест у Лізі Націй. На неодноразові вимоги польського уряду Рада послів Антанти 14.3.1923 прийняла остаточне рішення про приєднання Галичини до Польщі з умовою надання українському населенню автономії. Умова країн Антанти була чисто декларативною і вона ніколи не виконувалась польським урядом.

За Сан-Жерменським мирним договором Буковина залишалась у складі Румунії, а Закарпаття заТріанонським договором передавалося Чехо-Словаччині. Всупереч запевнень переможців про справедливе вирішення міжнародних проблем в ім'я розвитку післявоєнного співробітництва, започаткована П.м.к. Версальська система договорів носила тенденційний і суперечливий характер, внаслідок чого українські землі на довгі роки були розділені кордонами чотирьох держав.

С. Мовчан (Львів).

ПАРИЗЬКІ МИРНІ ДОГОВОРИ 1947 - укладені 10.2.1947 у Парижі державами-переможцями у Другій світовій війні 1939-45 з кожною з п'яти країн, що були союзницями Німеччини: Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною та Фінляндією. Набрали чинності 15.9.1947. Підготовку текстів договорів здійснювали протягом 1945-46 Рада міністрів закордонних справ (США, СРСР, Великобританії, Франції та Китаю) і Паризька мирна конференція 1946. У роботі останньої брали участь представники 21 держави, у т.ч. Української РСР (голова делегації -Д.Манульський) як члена ООН. Українська РСР підписала всі п'ять договорів. Основні розділи П.м.д. 1947 стосуються територіальних змін, політичних, військових, економічних питань, репарацій і реституцій. Договори передбачали строки виведення окупаційних військ. Мирний договір з Румунією заторкував, зокрема, територіальні та ін. питання, пов'язані з Україною. Договір остаточно встановлював радянсько-румунський кордон відповідно до угоди між цими країнами від 28.6.1940, остаточно закріплюючи включення до Радянського Союзу Бессарабії та Північної Буковини. У договорі містилися спеціальні постанови, що стверджували міжнародний режим судноплавства по Дунаю.

Г. Кипаренко (Львів).

ПАРТИЦЬКИЙ ОМЕЛЯН (1840 - 20.1.1895) -український вчений-мовознавець, етнограф, історик, педагог і громадський діяч. Н. у с. Тесарів Стрийського округу. В 1864 закінчив Львівський ун-тет. Викладав у Тернопільській (1864-68), Академічній гімназії у Львові (1868-71) і Львівській вчительській семінарії (1871-95). Один із лідерів народовецького руху в Галичині, редактор «Газети Шкільної» (1875-79), «Зорі» (1880-85). Автор підручників з мови і літератури, німецько-українського словника (1867), «Старинної історії Галичини» (1894). Переклав «Слово о полку Ігоревім» (1884).

Д. Кушплір (Львів).

ПАРЧЕВИЧ ПЕТРО (бл. 1612 - 23.7.1674) -діяч болгарського визвольного руху, дипломат на австрійській службі. Н. у с.Чипровці (Болгарія). Вчився в Римі, де став доктором канонічного права і теології. В 1656-61 - марціанопольський католицький архієпископ. Вживав заходів для залучення держав Зах. і Сх. Європи до антитурецької коаліції з метою визволення південнослов'янських народів. У березні-квітні 1657 був у *Чигирині* й Суботові як посол імператора Фердинанда III до гетьмана Б. Хмельницького. У переговорах з Б. Хмельницьким і генеральною старшиною пропонував посередництво імператора в справі встановлення миру України з Польщею. Записки секретаря П. Христофора Маріяновича містять певні відомості з дипломатичної історії України.

Я. Ісаєвич (Львів).

ПАСКЕВИЧ ІВАН ФЕДОРОВИЧ [8(19).5.1782-20.1.(1.2). 1856] - військовий діяч, генерал-фельдмаршал (з 1829) російської армії, граф Еріванський (з 1828), князь Варшавський (з 1831). У 1800 закінчив Пажеський корпус. Учасник російсько-турецької війни 1806-12 та Вітчизняної війни 1812.31825- командир корпусу. З 1826 командував військами у Закавказзі, з березня 1827- намісник на Кавказі. Під час російсько-іранської війни 1826-28 російська армія під командуванням П. зайняла Тебріз (Тевріз), а згодом і весь Азербайджан. У період російсько-турецької війни 1828-29, очолені П. російські частини заволоділи фортецями Каре і Ерзерум. У 1831 П. керував придушенням Польського визвольного повстання 1830-31, після чого був призначений намісником Царства Польського. В 1849 російські війська під командуванням П. брали участь у придушенні революції в Угорщині. Під час Кримської війни 1853-56 - головнокомандуючий російськими військами на західни; кордонах імперії та на Дунаї (березень, 1854).

ПАСКЕВИЧІ - український козацько-старшинський рід (згодом дворянський) на Полтавщині 17-19 ст. Походив від козака Полтавського полку Федора Цаленка та його внука Івана П. Найвідоміші представники: Петро П. (рр. н. і см. невід.) - бунчужний товариш (1787). Заснував книгарню в Полтаві. Іван П. (1782-1856) -

військовий діяч, генерал-фельдмаршал (1829) російської армії, (див. 1. *Паскевич*).

ПАСТОРІЙ ЙОАХІМ (справжн. прізвище - Гір-тенберг; 20.9.1611 - 26.12.1681) - польський історик. Н. у м. Глогузі (Польща). За національністю німець. Служив лікарем і вчителем в домах української шляхти на Волині. Пізніше секретар і придворний історіограф польського короля *Владислава IV Вази*. Автор кількох творів, присвячених Хмельниччині. В праці «Скіфо-козацька війна» (вперше видана в 1652), з ілюстраціями В. Гондіуса наступні видання 1680 і 1685 під назвою «Історія Польщі» однобічно висвітлював події *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57*.

ПАТРІАРХ (патріархія, патріархат) - вищий титул голови самостійної (автокефальної) церкви в православ'ї та помісної (самоуправної) у східних церквах, з'єднаних з Римським престолом. У Старому Заповіті П. називаються вожді племен. У Новому Заповіті це ім'я відноситься до всіх синів Якова, до Давида і Аврама. В юдаїзмі у 1-5 ст., після падіння Єрусалима, так йменувалися голови юдейських общин в Іранській та Римській державах, місцезнаходження, яких було відповідно у Вавілоні та Тиберіаді. У християнстві в 4 ст. титул П. вживався як почесне ім'я найбільш шанованих єпископів і митрополитів. У 5 ст. П. отримав статус найвищої посади в церковній ієрархії. Вирішальне значення в їх формуванні та визначенні кордонів церков мав поділ Римської імперії на округи (дієцезії) та провінції (єпархії), що до певної міри збігався з національними межами. Відповідно в кордонах дієцезій формувалися великі об'єднання громад. Права більших митрополитів - Риму, Олександрії, Антіохії та ін. закріпив Перший Вселенський Собор (325), а Другий Вселенський Собор (381) надав Константинопольському престолові перевагу честі перед іншими, але після Риму. Вперше П. іменовано єпископів Риму, і Константинополя, Олександрії, Анатолії, Єрусалиму в канонах Четвертого Вселенського Собору (451). Інші екзархи Сходу - Кесарії Кападокійської (Понту) Ефезу (Азії), Гераклеї (Фракії) тоді ж були підпорядковані Константинопольському престолові, а примаси Заходу - Медіолану, Аквілеї, Равени, Карфагену та ін. - з часом підпали під владу Риму і втратили свій надєпископський статус. Сьогодні П. є голови Російської, Сербської, Румунської, Болгарської, Грузинської православних автокефальних церков, голови давньосхідних дохалкідонських (монофізитських і нестеріанських) церков, голови східних церков (Коптійської, Сирійської, Халдейської, Вірменської), з'єднаних з Римським престолом.

Глава Київської Церкви мав права і привілеї надєпископської гідності (екзарха, примаса), але традиційно іменувався митрополитом. Наприкінці 16 ст. дебатовалася можливість переїзду Константинопольського Патріарха в Україну, а в 17 ст. за митрополитів П. *Могилу* та В. *Рутського* обговорювався проект поставлення П. в Києві. У 19 ст. Ватикан і уряд Австро-Угорщини двічі (1843, 1888) дискутували про утворення П. для всіх грекокатоликів імперії, що викликало опір уряду Угорщини та Угорського єпископату. Митрополит А. *Шептицький* ідеєю підпорядкування грекокатоликів Київському патріархові пов'язував відновлення церковної єдності в Україні. 11.11.1963 митрополит Й. Сліпий у виступі на Другому Ватиканському Соборі (1963-65) задекларував патріаршу гідність голови УГКЦ. 23.12.1963 Східна Конгрегація підтвердила, що митрополит Львова є Верховним архієпископом, а декрет про Східні Католицькі Церкви, прийнятий на другому Ватиканському Соборі, зрівняв у правах і почеснях верховного архієпископа з П. 12.7.1975 у Римі під час літургії в базиліці Св. Петра митрополита Й. *Сліпого* іменовано «Патріархом Йосипом», що не було підтверджено Римським престолом. Львівський синод УГКЦ (16-31.5.1992) звернувся до Папи Івана-Павла II з проханням, щоб він «здійснив постанови другого Ватиканського Собору і створив Києво-Галицький Патріархат для Української Греко-Католицької Церкви». Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор (14-30.10.1921) Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) встановив титул «Митрополит Київський і всієї України». Голова Директорії УНР С. *Петлюра* 19.12.1921 висловився за необхідність патріаршого престолу в Києві як завершення ієрархічної структури УАПЦ. Всеукраїнський Собор УАПЦ 5-6.6.1990 обрав П. Київським і Всієї України Мстислава Скрипника, інтронізація якого відбулася у Софіївському соборі 18.11.1990. Собор УАПЦ 7.9.1993 обрав Патріархом Київським і всієї України Дмитра Ярему, а Собор УПЦ-Київського Патріархату - П. Київським і всієї Русі-України Володимира (Василія) Романюка. Зазначені обрання не отримали загальноцерковного визнання.

М. Хмільовський (Львів).

«ПАЦИФІКАЦІЯ» (від. лат. pacificatio - умиротворення, замирення, успокоєння) - офіційна назва масових репресій щодо українського населення Галичини, проведених урядом Польщі (прем'єр - Ю. Пілсудський, міністр внутрішніх справ - Ф. Славоу-Складовський) восени 1930. Приводом для «П.» послужили численні протипольські акції, як підпали майна польську власників, пошкодження ліній зв'язку та ін., що відбувалися в краї влітку та восени 1930. Заданими польської офіційної статистики було спалено 62 житлові будинки, 87 столів, 78 господарських будинки та 112 скирд збіжжя. Відповідальність за ці дії польська влада поклала на українське підпілля - Організацію *Українських Націоналістів* (ОУН) та її бойовий підрозділ - *Українську Військову Організацію* (УВО). Провід ОУН (УВО) публічно визнав причетність до організації саботажів, як форми протесту проти національної політики Польщі на українських землях. Рішення про проведення «П.» було прийняте главою режиму «санації» маршалом Ю. *Пілсудським*, який 24.8.1930 очолив уряд Польщі. Метою «П.» було «умиротворення» Галичини, послаблення українських політичних сил та їх неприхильного становища щодо Польщі, забезпечення максимального успіху урядовому таборі на наступних (у листопаді 1930) парламентських виборах. Пілсудчики розглядали «успокоєння» українського населення в контексті

своїх ширших планів придушення політичної опозиції в державі та встановлення в краї авторитарного режиму. Для проведення каральної операції уряд використав спеціальні відділи поліції (17 рот загальною чисельністю понад тисячу осіб) і війська (10 ескадронів кавалерії), а також місцеві (повітові та волосні) поліцейні підрозділи. Репресивні заходи польського уряду тривали від 14.9. до кін. листопада 1930. їм передували арешти групи визначних українських громадських та політичних діячів, зокрема Д. Палієва, В. Целевича, І. Ліщинського, В. Кохана, О. Когута та ін. На першому етапі «П.» (до кін. вересня 1930) каральні дії чинила переважно поліція, на другому етапі (від кін. вересня до серед. жовтня) - в основному, військові відділи. У багатьох місцевостях проведено повторні каральні експедиції поліції та війська на українські села. В ході «умиротворявальної» операції застосовано протиправний принцип збірної відповідальності. Спеціальні поліцейні та військові відділи проводили численні ревізії в приватних будинках, у приміщеннях українських культурно-освітніх і фінансово-економічних установ. Лише під час поліцейних експедицій у трьох воєводствах Галичини було проведено понад 5 тис. обшуків. Вони супроводжувались зриванням підлоги і дахів, нищенням меблів та продуктів харчування. З селянських громад стягувалися контрибуції продовольством і фуражем. Під час «П.» проведено численні арешти активістів українських організацій та установ: з 1739 ув'язнених осіб 1143 віддано до суду (за офіційними даними). Звичайним явищем стали фізичні розправи і знущання над місцевими українськими селянами, учителями, священиками (сім чоловік загинуло), які часто доповнювались моральним приниженням жертв", глумленням над їх національною гідністю. Під час «П.» в багатьох місцевостях було проведено ліквідацію українських суспільних організацій та установ - осередків української молодіжної організації «Пласт», фізкультурно-спортивних товариства «Луг» і «Сокол», філій «Просвіти», кооперативів. Значна кількість відділень цих організацій під тиском властей були змушені оголосити про свій саморозпуск. В період проведення «П.» розпочалось планомірне згорання українського шкільництва, зокрема, закрито українські гімназії в Тернополі, Рогатині, Станіславові. Складовою частиною акції були погромницькі дії супроти українців місцевих (повітових та волосних) станиць поліції та польських шовіністичних угруповань. Бойовики «Стшельця» та ін. організації чинили напади на українські кооперативи, філії «Просвіти», школи, співпрацювали з поліцією в переслідуванні активістів українського суспільно-політичного життя. За підрахунками Української Парламентарної Репрезентації (УПР) репресії в тій чи іншій формі велися натерені більш як 30 повітів з населенням понад 5 млн. чол. У розпал каральних дій поліції та війська в Галичині ув'язнено 30 бувших послів, майже весь провід Українського Національно-Демократичного Об'єднання (УНДО), ряд лідерів Української Соціалістично-Радикальної Партії (УСРП). Прагнучи вплинути на перебіг передвиборної кампанії у вигідному для правлячого табору услі, каральні експедиції намагалися змусити сільські громади до проголошення заяв про зобов'язання голосувати за урядовий список.

Українські партії засудили урядову репресивну акцію щодо населення Галичини, хоча й негативно поставилися до саботажної кампанії українського підпілля. ЦК УНДО апелював до уряду та місцевих властей з вимогою припинити політичний терор проти українського населення. Невдачею завершилась спроба митрополита греко-католицької церкви А. Шептицького досягнути порозуміння з урядовими колами Варшави з метою зупинення «пацифікаційної» операції. Хвиля репресій, тиск властей на українське громадянство спричинилися до зменшення українського представництва у вищих законодавчих органах Польщі. Українці Галичини здобули у сеймі 20 місць та у сенаті - 4. Новообрана УПР виступила у сеймі та сенаті з осудом протиправних дій влади, вимагала покарання винних та надання допомоги потерпілим. Водночас робилися спроби пошуку шляхів послаблення польсько-українських протиріч (переговори між представниками УПР і польських урядових кіл у лютому 1931).

Українські послы і сенатори звернулися до Ліги Націй з проханням дослідити дії каральних відділів під час «П.» і змусити Польщу виконати свої міжнародні зобов'язання щодо українців Галичини. Рада Ліги Націй створила комітет (т. зв. комітет трьох) для вивчення ситуації на західноукраїнських землях. В січні 1932 на спеціальному засіданні ради винесено рішення, яке засуджувало дії польського уряду щодо українського населення. Одним з головних наслідків «П.» стало зростання серед українців національної свідомості, настроїв ворожості до польської держави і поляків, що вело до подальшого загострення українсько-польських взаємин.

М. Швогуляк (Львів).

ПЕВНИЙ АПОЛОН (1888 - р. см. невід.) - український громадський і військовий діяч. За фахом агроном. Під час Першої світової війни 1914-18 - прапорщик російської армії, У травні 1917 П. був обраний до складу Українського Генерального Військового Комітету, і незабаром очолив комендатуру комітету. Як члену президії УГВК П. було доручено керувати створенням *Вільного Козацтва*. В 1919 - заступник головного державного інспектора Армії УНР. Репресований НКВС СРСР (ймовірно, загинув на Соловках).

ПЕВНИЙ ПЕТРО (18.8.1888 - 8.8.1957)-український громадсько-політичний діяч, журналіст. Працював в українських періодичних виданнях. У 1918-19- співредактор газети «Відродження» (разом з П. Гаєнко; виходила у Києві) та редактор щоденника «Україна» - офіційного органу Штабу Армії УНР, що видавався в 1919 у Кам'янці-Подільському. З 1920 жив у Польщі, з 1929 - у Луцьку. В 1920-х рр. П. став одним з засновників і головою *Волинського Українського Об'єднання* (до 1935), що виступало за співпрацю з польськими окупаційними органами влади. У 1930-35 - депутат польського сейму. В 1926-35 редагував проурядовий ілюстрований щотижневик «Українська Нива», що видавався у Варшаві (1926-27) та у Луцьку (1928-37). Після закінчення війни жив у Німеччині, згодом - у США. Помер у Нью-Йорку.

ПЕНЯЗЬ - назва литовських денарів, карбування яких велось на різних монетних дворах Великого князівства Литовського починаючи з гін. 14 ст. і продовжувалось (з перервами) до першої пол. 17 ст. Припускають, що окремі ранні типи цих монет карбувались у Луцьку, Один литовський гріш складався з 10 П., а один польський гріш з 8 П. Початкова вага П. дорівнювала 0,35 г (0,085 г чистого срібла), згодом вона зменшилась до 0,3 г (0,07 г чистого срібла). У 14-17 ст. термін «пенязь» на українських землях вживався і в значенні «гроші».

ПЕРЕВЕРЗІВ ДМИТРО (1868 - 1928) - український військовий діяч, полковник *Армії Української Народної Республіки*. Під час Першої світової війни 1914-18 - командир 5 Київського гренадерського полку російської армії. З 1917 на службі в Армії УНР. У грудні 1917 українські частини під командуванням П. героїчно обороняли Чернігів від більшовицьких військ М. *Муравйова*. В 1918-19 - начальник постачання *Запорізького Корпусу*, командир бригади у Першій Запорізькій стрілецькій дивізії.

ПЕРЕВУЗНИК ЮРІЙ (1903 - 17.9.1966) - український громадсько-політичний діяч у Закарпатті. Н. у с. Середнє поблизу Ужгорода. Після закінчення юридичного ф-ту Кардового ун-ту (Прага) працював адвокатом у Мукачеві. Один з засновників і провідних діячів української секції Чехо-Словацької Аграрної Партії, яка гуртувалася навколо газети «Земля і Воля» (виходила в 1934-38; редактор С. *Клоручак*). 38.3.1939 очолював політичну організацію закарпатських українців - *Українське Національне Об'єднання*. Після офіційного проголошення незалежності *Карпатської України* (15.3.1939) - міністр внутрішніх справ в уряді Ю. *Ревая*. В 1940-х рр. жив у Чехо-Словаччині. У 1945 заарештований радянськими спецслужбами, вивезений з СРСР і засланий. Після звільнення жив у Празі, де і помер.

ПЕРЕСАДА-СУХОДОЛЬСЬКИЙ МИХАЙЛО (23.5.1883 - 29.7.1938) - український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. у м. Валки на Харківщині. Закінчив реальну школу. В 1904 добровольцем вступив у російську армію і брав участь у російсько-японській війні 1904-05, де за бойові заслуги отримав звання прапорщика. Після закінчення Чугуївської військової піхотної школи проходив службу на офіцерських посадах у 150-му Таманському ін. полках. У 1913 закінчив Миколаєвську військову академію в Петербурзі. Учасник Першої світової війни 1914-18. Восени 1917 зголосився до служби в українському війську, П.-С. займав посади начальника штабу дивізії (1918), квартирмейстра Київської групи, начальника штабу 4-ї Київської дивізії Ю. *Тютюнника* (1919), лектора Юнацької школи, начальника штабу запасної дивізії, начальника оперативного відділу генштабу Армії УНР, начальника штабу 3-ї Залізної дивізії (1920), начальника відділу повстанчого штабу. В 1921 був призначений представником *Головного Отамана* при штабі під час Другого Зимового походу Армії УНР (див. *Зимові походи Армії Української Народної Республіки 1919-20 і 1921*). Після поразки визвольних змагань 1917-21 поселився у Львові. Після закінчення Стрийської молочної школи працював в кооперативних структурах Жовкви, Бережан. Помер і похований у Львові.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ПЕРЕПЕЛИЦЯ СТЕПАН (1884 - 1932) - український державний діяч, економіст. Належав до прихильників *Української Партії Соціалістів-Революціонерів*. Був одним з відомих спеціалістів в області проблем фінансової кооперації в Україні. У січні-лютому 1918 - міністр фінансів УНР в уряді В. *Голубовича*.

ПЕРЕЩЕПИНСЬКИЙ СКАРБ - найбагатший з відомих в Україні скарбів давніх речей. Знайдений у 1912 біля с. Малої Перещепини (тепер Полтавського р-ну Полтавської обл.). Можливо, був військовою здобиччю антського князя з походу на Візантію. До П.с. входять візантійські, іранські та місцеві речі 5-7 ст.: парадний золотий і срібний посуд, вази, дзбанки, амфори, меч у золотих піхвах, візантійські монети 602-668, браслети, перстені та ін. прикраси. Загальна вага золотих речей становить бл. 25 кг, срібних -50 кг. Особливо велику художню цінність становить блюдо з написом єпископа м. Томи (сучасна Констанца, Румунія) Патерна (у написі сказано, що останній на поч. 6 ст. реставрував цю річ) та сасанідське блюдо з зображенням царя Шапура 11 (310-363). П.с. був закопаний не раніше 7 ст. Зберігається в Ермітажі у Санкт-Петербурзі (Росія).

М. Ерстенюк (Львів).

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 - загальна військова рада, скликана гетьманом Б. Хмельницьким у м. Переяславі (нині Переяслав-Хмельницький) для вирішення питання про взаємовідносини між Україною та Московською державою. Під час *національно-визвольної війни українського народу під керівництвом Б. Хмельницького 1648-57* уряд Гетьманщини підтримував дипломатичні стосунки і укладав воєнно-політичні союзи з багатьма державами - Кримським ханством, Туреччиною, Московською державою, Молдавією та ін. Постійні зради Кримського ханства, ненадійність з боку інших союзників штовхали гетьмана на підтримання тісних контактів з Москвою, яка була зацікавлена у зростанні свого впливу в Україні. Восени 1653 Земський собор, який відбувався у Москві, прийняв рішення про включення України до складу Московської держави, а 23.10.(2.11).1653 московський уряд оголосив війну Речі Посполитій. Для ведення переговорного процесу між обома державами в Україну з Москви 9(19).10.1653 вирушило велике посольство на чолі з боярином В.Бугурліним. У його складі були також окольничий 1. Олфер'єв, дяк Л. Лопухін, представники духовенства. Місцем проведення генеральної військової ради було обрано м. Переяслав, куди посольство прибуло 31.12.1653 (10.1.1654). *Б.Хмельницький* разом з генеральною старшиною прибув 6(16).1.1654. У Переяславі відбулася 8(18).1.1654 старшинська рада, а згодом генеральна військова рада. В ній взяли участь представники козацтва Київського, Чернігівського та Брацлавського полків та жителі Переяслава. Не було представників від селян, міщан (крім Переяслава) та духовенства. Після зачитання царської грамоти

гетьманом старшина та послы пішли до Успенського собору, де духовнство мало привести їх до присяги. Однак, Б. Хмельницький зажадав, щоб послы першими принесли присягу від імені царя, що мало б забезпечити Україні збереження її прав, а також було б ствердженням союзу між обома державами. Боярин В.Бутурлін рішуче відмовився скласти присягу, у зв'язку з чим гетьман і старшини пішли на нараду, яка тривала декілька годин, а послы залишились чекати у соборі. В ході наради полковники переяславський П. Тетеря та миргородський Г. Лисницький приходили і просили В.Бутурліна -скласти присягу, але безуспішно. Одночасно керівник посольства двічі стверджував, що цар охоронятиме всі права України і заявляв, що «царское слово переменно не бывает». Після тривалої наради і враховуючи слова Бутурліна, які гетьман і старшина тлумачили як рівнозначні присязі царя, українська сторона склапа присягу. Всього у день П.Р. присягу склали 284 особи. Від імені царя гетьману було вручено грамоту та знаки гетьманської влади: військовий прапор - хоругву, булаву та шапку. Після П.Р. представники московського посольства побували у 117 містах і містечках України для прийняття присяги від населення на вірність цареві. За їхніми даними присягу склали 127328 осіб чоловічої статі. Відмовились присягати ряд представників козацької старшини, зокрема полковники І. Богун, Брацлавський, Кропив'янський, Полтавський, Уманський козацькі полки, деякі міста, зокрема Чорнобиль, а також українське духовенство на чолі з митрополитом С. Косовим. У результаті П.Р. та наступних переговорів між гетьманським та царським урядами було укладено воєнно-політичний союз двох держав - України та Московії. Необхідність виходу з-під польської залежності спонукала Б. Хмельницького піти на визнання протекторату московського царя над Україною. Одночасно було дано царську гарантію щодо збереження державних прав України.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УГОДА 1630 - угода між польським коронним гетьманом С. Конєцпольським і українськими козаками, укладена 29.5.(8.6.).1630 під Переяславом (тепер Переяслав-Хмельницький Київської обл.). Розгром 15.5.(25.5.) коронної армії українськими військами на чолі з Т. Федоровичем (див. Федоровича повстання 1630) під Переяславом (див. Переяславський бій 1630) змусив польське командування почати переговори з козацькими представниками. П.у. зберігала основні умови Куруківської угоди 1625, але козацький реєстр збільшувався з 6 до 8 тис. чол. Нереєстрові козаки мали повернутися в шляхетські маєтки, їм гарантувалась амністія. Козаки відхилили вимогу польської влади видати Т. Федоровича. Під час укладення П.у. було обрано гетьманом Т. Орендаренка. П.у. стала тимчасовим компромісом між сторонами. Незабаром боротьба українського народу проти польського панування знову переросла у народні повстання під проводом П.Павлюка (1637) та Я. Острянина (1638).

М. Ерстенюк (Львів).

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ БІЙ 1630 - переможний бій, українського козацького війська з польською армією під командуванням пального гетьмана С. Конєц польського біля Переяслава під час Федоровича повстання 1630. На поч. травня Т. Федорович зосередив основні повстанські сили (налічували бл. 30 тис. чол.) у Переяславі (тепер Переяслав-Хмельницький Київської, обл). Польське коронне військо чисельстю понад 12 тис. чол., підійшовши до міста, розпочало запеклі бої, що тривали два тижні. 15.5.1630 після кількогодінного кровопролитного бою козацькі полки вщент розгромили польські підрозділи (у т.ч. добірну коругву Золоту роту, що охороняла ставку С. Конєцпольського) та захопили ворожий обоз. У П.б. загинуло кілька тисяч жовнірів та за повідомленням *Львівського літопису* 300 знатних шляхтичів. Сам С. Конєцпольський врятувався втечею. Т. Шевченко оспівав цю перемогу української зброї у поемі «Тарасова ніч».

М. Ерстенюк (Львів).

ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ СТАТТІ 1659 - міждержавний договір, укладений гетьманом України Ю. Хмельницьким і представниками московського уряду на чолі кн. О. Трубецького у м. Переяславі 17.10.1659. Після другого обрання на гетьманський престол Ю. Хмельницького, козацька старшина, враховуючи воєнно-політичну ситуацію в Україні (окупація Лівобережжя московськими військами, міжстаршинські протиріччя), була вимушена налагоджувати мирні відносини з Московією. Гетьманське посольство на чолі з П. Дорошенком, запропонувало проект договору (т. зв. Жердевські статті), в основу якого була покладена українська версія Березневих статей 1654 з деякими змінами. Умови запропонованого договору передбачали приєднання до Гетьманщини Пн. Чернігівщини; заборону царським воєводам втручатись у внутрішні справи країни; право гетьманського уряду на дипломатичні стосунки з іноземними державами. Однак кн. Трубецькой настояв натову, (щоб сам гетьман прибув у Переяслав до його табору для підписання угоди. 17.10.1659 на неповній Генеральній Військовій Раді (були повністю відсутні правобережні полковники), в оточенні 40-тисячного московського війська Ю. Хмельницький був знову обраний гетьманом та вимушений підписати нав'язаний українській стороні новий договір між Гетьманщиною і Московською державою. В основу було покладено сфальсифікований московською стороною текст Березневих статей 1654. Складались з 19статтей, зміст яких свідчив про наміри московського уряду значно обмежити суверенні права Гетьманщини та зміцнити свої позиції в Україні. За П.с. *гетьман* України не мав права вести самостійну зовнішню політику (укладати міжнародні договори, приймати іноземних послів тощо). Гетьману з Військом Запорізьким не дозволялось вступати у війну або посилати козацькі полки на допомогу сусіднім державам. Українські залоги повинні були вийти з Білорусії. Козацька рада не могла (без згоди царського уряду) переобрати гетьмана. Гетьман без ради не міг призначати і звільняти полковників та генеральну старшину. Київський митрополит повинен був визнати зверхність Московського Патріарха і новообраному митрополиту заборонялось приймати посвяту від Константинопольського Патріарха. Для посилення контролю за діяльністю гетьманського уряду в Україні значно збільшився контингент царських військ. Крім Києва, московські гарнізони з воєводами

розташовувались у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані. П.с. викликали велечезне обурення серед широких верств українського суспільства. Вже восени 1660 Ю.Хмельницький розірвав воєнно-політичний союз з московським царем і уклав новий договір з Річчю Посполитою (див. *Слободищенський трактат 1660*)

М. Пасічник (Львів).

ПЕРЛИК ІВАН (р. н. невід. - п. січень 1919) -український військовий діяч, підполковник Армії УНР. У роки Першої світової війни 1914-18 -офіцер російської армії. Деякий час перебував в австрійському полоні. У лютому 1918 командував козацько-стрілецьким куренем у Володимир-Волинському. З березня 1919 П. брав участь у формуванні на Волині з полонених солдат-українців Першої стрілецько-козацької дивізії (див. *Сірожупанники*) та став її першим командиром. У кін. серпня 1918 усунений від служби гетьманським командуванням. У січні 1919 очолював повстанський загін, що вів боротьбу з більшовиками у Лівобережній Україні. Загинув у бою проти більшовицьких військ під Ромнами (тепер Сумська обл.).

ПЕРНАЧ - вид булави, що був головним символом полковницької влади в Україні у 17-18 ст. Мав форму палиці (срібної або позолоченої) довжиною 0.5 м, з литою позолоченою головкою і шістьма ажурними персями (звідси ще одна назва - пернач; див. також *Клейноди*).

М. Ерстенюк (Львів).

ПЕРОВСЬКА СОФІЯ ЛЬВІВНА [1(13).9.1853-3(15).4.1881] -революціонерка-народниця, один з відомих діячів «Народної Волі». Н. у Петербурзі. Батько П. (внук К. *Розумовського*), був в 1865-67 - петербурзьким губернатором. У 1869-70 П. навчалась на Алчинських жіночих курсах у Петербурзі, познайомилась з радикально настроєною молоддю, що привело в кін. 1870 до розриву з родиною. У 1871-72 була серед організаторів гуртка «чайковців». У 1872-73 брала участь у «ходінні в народ», вела пропаганду серед робітників, утримувала конспіративні квартири. У січні 1874 була заарештована і на шість місяців ув'язнена в Петропавлівській фортеці. В 1877-78 проходила по «процесу 193-х», але була виправдана. Влітку 1878 П. знову заарештували і в адміністративному порядку вислали у Повенець Олонецької губ. По дорозі на заслання П. втекла і перейшла на нелегальне становище. З 1878 П. - член «Землі і Волі», а після розколу (1879) - член виконавчого комітету «Народної Волі». Брала активну участь в терористичних акціях народовольців, готувала замах на Олександра II під Москвою (листопад 1879), у Одесі (весна 1880) та в Петербурзі (1.3.1881). У 1880 разом з А. *Желябовим* заснувала «Робітничу газету». Після арешту А. Желябова очолила всю організаційну роботу по підготовці і здійсненню замаху 1.3.1881 на Олександра II. Заарештована 10(22).3.1881. За вироком особливої наради сенату була страчена (повішена) 3.4.1881 разом з іншими організаторами вбивства царя -А. Желябовим, Т. Михайловичем М.Кибальчичем М. Рисаковим.

ПЕРОВСЬКІ - дворянський рід, що походив від гетьмана К. *Розумовського* та його сина Олексія Розумовського. Володіли одним з вищих дворянських титулів - графів, Василь Олексійович П. [9(20.2.1795 - 8(20).12.1857] - російський військовий діяч, генерал-ад'ютант (1833), генерал від інфантерії (1843), граф (з 1855). Нешлюбний син О. Розумовського. Закінчив Московський ун-тет. У 1818-22 - ад'ютант великого князя Миколи Павловича (згодом *Микола I*). Протягом 1832-42 і 1851-57 П. - оренбурзький генерал-губернатор і командир Окремого Оренбурзького корпусу. В 1839-40 командував невдалим походом російських військ проти Хіви. В 1853-57 заснував ряд укріплень на Сир-Дар'ї та організував Аральську воєнну флотилію. Недоброзичливо ставився до засланого Т.Шевченка, якого поет охарактеризував у «Щоденнику», як «бездушного сатрапа і наперника царя». Лев Олексійович П. [9(20).9.1792-9(21).11.1856] - російський державний діяч, генерал від інфантерії. В 1811 закінчив Московський ун-тет. Учасник Вітчизняної війни 1812 і закордонних походів російської армії 1813-14. Був членом раннях організацій декабристів, але згодом від руху відійшов. У 1823-26 служив в Колегії іноземних справ, у 1926-40 в департаменті та Міністерстві уділів (з 1840 - товариш міністра). В 1841-52 - міністр внутрішніх справ, очолював міністерство уділів. Керував роботою Комісії для дослідження старожитностей. Брав участь у розкопках у Криму і Новгороді. Зібрав велику нумізматичну колекцію (зберігається в Ермітажі (Петербург, Росія); Олексій Олексійович П. [1787 - 9(21).7.1836] - російський письменник (псевд. Антон Погорельський). У 1807 закінчив Московський ун-тет. Автор повісті «Лефортовська маківниця» (1825), збірки повістей і оповідань «Двійник, або мої вечори в Малоросії» (1828), повісті-казки «Чорна курка, або підземні жителі» (1829), роману «Монастирка» (1830-33). До цього роду належала Софія П. (1853-1881)-революціонерка-народниця (див. С. Перовська). Нащадком П. (по жіночій лінії) був Лев Михайлович Жемчужников [2(14).9.1828-24.7.(6.8.)1912]- український і російський художник. Н. у с. Павловці Єлецького повіту на Орловщині. В 1849-52 навчався в Петербурзькій АМ у К. Брюлова та О.Єгорова. В 1852 жив в Україні, збирав український фольклор. Тоді ж вперше познайомився з творчістю Т. Шевченка. Допомігав матеріально поету на заслання та особисто зустрічався з ним в 1860. Продовжуючи традиції Шевченкової «Живописної України» (1844) в 1861-62 виконав серію офортів під такою ж назвою та видав їх альбомом як додаток до ж-лу «Основа». Найвідоміші твори Ж. присвячені Україні - картини «Кобзар» (1854), «Лірник у хаті» (1857), «Козак їде на Січ» (1857), графіка «Жниця» (1851), «Козак у степу» (1853), «Покинута» (1860), «Українка», «Хлопчик-жебрак», «За штатом» та ін. твори.

ПЕРУН - головний бог у східних слов'ян у дохристиянський період, бог грому і блискавки (аналогічний грецькому Зевсу і давньоримському Юпітеру). П. поклонялись і як покровителю природи і землеробства. В 8-10 ст. П. зберігав найвище становище у пантеоні *Київської Русі*, вважаючись ще й покровителем князя і військової дружини. Князь Олег і Святослав присягали «по руському закону», укладаючи договори з

візантійцями. *Володимир Святославич* здійснив невдалу спробу запровадити єдиний пантеон язичеських богів, де П. займав головне місце. У Києві існували зображення П., переважно дерев'яні ідоли у вигляді немолодого мужа, іноді з палецею, луком і стрілами. В 980 у Києві дерев'яна статуя бога з срібною головою і золотими вусами стояла на одному з пагорбів. У липні (за деякими дан., 20.7.) відбувались торжества на честь П. з жертвоприношеннями, у т. ч. людськими (хлопчик і дівчинка вибирались жеребом). Із запровадженням християнства місце П. у релігійних віруваннях зайняла постать св. Іллі.

М. Ерстенюк (Львів).

ПЕРФЕЦЬКИЙ РОМАН (1880 - 1944) - український громадянсько-політичний діяч у Галичині. Займався адвокатською практикою в Бібрці (тепер Львівська обл.). У 1913 П. був обраний депутатом галицького сейму від *Української Національно-Демократичної Партії*. В роки Першої світової війни 1914-18 співпрацював з Союзом *Визволення України*, проводив широку національно-просвітницьку та культурну роботу серед українських полонених у таборі Венцля (Німеччина). В 1918-19 - член *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР*, заступник державного секретаря внутрішніх справ ЗУНР. У 1921-22 член еміграційного (екзильного) уряду ЗУНР, уповноважений з питань внутрішніх справ, судівництва, пошти, телеграфу, шляхів; з 1922 - уповноважений з питань преси і пропаганди. В 1921 очолив засноване у Відні Західно-Українське Товариство Ліги Націй (існувало до березня 1923), що ставило перед собою мету дипломатичними засобами, перш за все, беручи участь в роботі сесій Міжнародної Унії товариств Ліги Націй, добиватись відновлення незалежності ЗУНР. У 1920-30-х рр. належав до *Українського Національно-Демократичного Об'єднання*, в 1935-38 був членом польського сейму. У роки Другої світової війни 1939-45 жив на Холмщині, працював нотаріусом, займався громадською діяльністю.

ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ КОРПУС - одна з перших українських військових частин, створених на Східному фронті у 1917. Сформований ген. П. *Скоропадським* на базі 34 корпусу російської армії відповідно до наказу Л. *Корнілова* від 18.7.(31.7.) про українізацію частини. Після виведення з особового складу частини неукраїнців, корпус було переведено до Мефкибожа для доукомплектації. Реорганізація корпусу завершилась 1.10.1917, Корпус складався з двох дивізій, які очолювали ген. Я. Гандзюк (нач. штабу - полк. М. *Капуспський*) та ген. Клименко (нач. штабу - ген. Крамаренко). Начальником штабу корпусу було призначено ген. Сафонова. Старшини корпусу мали окремі відзнаки - пагони з жовтими смугами по блакитному полю. Полки корпусу дістали назви - Перший Київський полк ім. гетьмана Б. Хмельницького, Другий Стародубський полк ім. гетьмана І. Скоропадського, Третій Полтавський полк ім. гетьмана П. Сагайдачного та ін. Командування корпусу підтримувало тісні контакти з Генеральним Секретаріатом Військових Справ. Наприкінці 1917 корпус, загальна чисельність якого нараховувала бл. 60 тис. бійців, став однією з найдисциплінованиших і найбоєздатніших частин військ УНР. У листопаді 1917 корпус під командуванням П. Скоропадського в р-ні Вінниці розбрав 2 гвардійський корпус, який намагався прорватись на допомогу більшовицьким частинам у Києві, і під вартою вислав їх у Росію. У взаємодії з іншими військовими підрозділами, що підпорядковувалися Українській Центральній Раді, він продовжував розброєння збільшовизованих частин у прифронтовій смузі. На поч. січня 1918 П. Скоропадський подав у відставку, а командування корпусом здійснював Я. Гандзюк. Протягом січня 1918 внаслідок недалекогоглядної політики УЦР у військових питаннях, корпус як і багато інших підрозділів військ УНР напередодні найважливіших боїв з російськими більшовицькими військами, фактично самодемобілізувався.

ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ КОЗАЧИЙ ПОЛК ІМ. ГЕТЬМАНА Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО - перша українська військова частина, створена в Києві у травні 1917 на поч. українських національно-визвольних змагань 1917-21. Рішення про організацію першого полку майбутньої національної армії було прийнято 16(29).3.1917 на параді військових Київського гарнізону. 1.5.1917 солдати, що перебували на збірних пунктах у Києві, висунули вимогу сформувати з них Перший український козачий полк ім. Б.Хмельницького. Київська Рада робітничих і солдатських депутатів, об'єднання громадських організацій та Рада Військових Депутатів Київського Військового округу засудила цю вимогу і виявила готовність збройним шляхом не допустити формування українських військових частин. Тоді солдати при підтримці *Української Центральної Ради* самочинно сформували Перший український козачий полк. 4.5.1917 командуючий Південно-Західним фронтом ген. О. Брусілов дав згоду на укомплектування полку при умові, що особовий склад частини формуватиметься тільки з добровольців. Полк складався з 16 сотень. Чисельний склад становив 3574 чол. Командиром полку було обрано штабс-капітана Д. Путника-Гребенюка, старшинами С. Ярошенка, В. Дмитренко, І. Лук'яненка, С. Ізбицького, Г. Мичка. В 1918-19 полк у складі Запорізького Корпусу брав участь у багатьох воєнних операціях Армії УНР. У пізніший період командирами полку були підполк. Ю. Капкан, підполк. Ю. Ластовченко, полк. О. Шаповал, підполк. М. Луб'яницький, полк. С. Лазуренко і полк. І. Кириченко.

ПЕСТЕЛЬ ПАВЛО ІВАНОВИЧ [24.6.(5.7.)1793-13(25).7.1826] - дворянський революціонер, ідеолог декабристського руху, полковник. Н. у Москві. В 1811 закінчив Пажеський корпус. Брав участь у Вітчизняній війні 1812, закордонних походах російської армії 1813-14. 31813- ад'ютант ген. П. Вітгенштейна. З 1818 служив при штабі 2-ї армії в Тульчині, в 1821 призначений командиром В'ятського полку в с. Линці Тульчинського повіту. В 1816 вступив у «Союз *Порятунку*», був автором його статуту. В 1818 створив Тульчинську (Південну) управу «Союзу Благоденства», добився прийняття членами організації республіканської програми. У березні 1821 створив і очолив Південне Товариство Декабристів. З 1821 розробляв проект соціально-економічних та політичних перетворень у Російській імперії (у 1821 - названий ним «Руською *Правдою*»), який став політичною програмою Південного Товариства. П. виступав за

проведення військового перевороту без участі широких верств народу. Висловлювався за знищення всієї імператорської сім'ї. Програма П. містила вимоги негайного повалення самодержавства та встановлення республіканського правління (причому після перевороту необхідно було встановити революційну диктатуру для здійснення перетворень у країні); знищення кріпосного права та наділення селян землею; ліквідація станових привілеїв та надання політичних прав всім чоловікам віком від 20 років; обмежити поміщицьке землеволодіння; створення двох земельних фондів - державного і приватного (з частини поміщицьких і державних земель мав бути створений волосний фонд, з якого кожен громадянин міг отримати наділ). Згідно з запискою П. «Конституція. Державний заповіт» вищим законодавчим органом держави ставав однопалатний парламент - «Народне віче», виконавча влада мала належати Державній Думі. У вирішенні національного питання П. заперечував право неросійських народів Російської імперії на самовизначення (крім поляків) та був противником перебудови Росії на федеративних засадах. Негативно ставився до діяльності *Малоросійського Таємного Товариства* та засуджував пропаговану ним ідею політичної незалежності України. Заарештований 13(25). 12.1825 у Тульчині напередодні повстання декабристів. Страчений (повішений) разом з ін. керівниками декабристів у Петропавлівській фортеці 13(25).7.1826.

ПЕТЛЮРА СИМОН ВАСИЛЬОВИЧ [10(23).5.1879 - 25.5.1926] - визначний український громадсько-політичний і державний діяч, публіцист. Н. у передмісті Полтави. Походив із давніх козацьких і священицьких родин. Після закінчення курсу П. у 1895-1901 навчався у Полтавській духовній семінарії. Був виключений за вияв революційно-національних настроїв і запрошення до семінарії композитора М. Лисенка. З 1900 - член *Революційної Української Партії* (1905 реорганізована в *Українську Соціал-Демократичну Робітничу Партію*). Під загрозою арешту восени 1902 виїхав на Кубань, де працював учителем, архівістом (упорядковував документи Кубанського козацтва), був членом Чорноморської Вільної Громади РУП у Катеринодарі. У грудні 1904 на конференції РУП у Львові виступив проти об'єднання з РСДРП. Декілька місяців навчався на університетських курсах українознавства у Львові, якими керував М. *Грушевський*. На поч. 1906 редагував у Петербурзі партійний орган «Вільна Україна». З липня 1906 - секретар київського щоденника «Рада», а від літа 1907 до 1908 - співредактор легального соціал-демократичного часопису «Слово». З 1912 - редактор російськомовного журналу про Україну «Украинская Жизнь» у Москві, в якому публікувались М. Грушевський, *Ц. Донцов*, С. Русова, Є. *Єфремов*, М. Горький. У роки Першої світової війни 1914-18 - працівник Союзу земств і міст, голова Українського Військового Комітету Західного фронту у Мінську. Своє відношення до війни П. виклав у статті-відозві «Війна і українці». У публікації П. доводив, що українці лояльно виконують свій обов'язок перед Російською державою і висловлював надію, що в майбутньому ставлення російської влади до українського питання зміниться. П. був одним з провідних діячів української національно-демократичної революції: з березня 1917 - член *Української Центральної Ради*, з травня - голова *Українського Військового Генерального Комітету*, з червня - генеральний секретар військових справ (у грудні 1917 П., не погоджуючись із соціалістичною орієнтацією голови уряду *В. Винниченка*, пішов у відставку). У січні-лютому 1918 сформував *Гайдамацький Кіш Слобідської України* і взяв активну участь у придушенні більшовицького повстання в Києві. В період *Гетьманату* очолював Київське губерніальне земство і Всеукраїнський союз земств, організував упорядкування могили Т. Шевченка і Чернечої гори у Канові. За антигетьманський маніфест Всеукраїнського союзу земств у липні заарештований. Під час повстання проти гетьманського режиму у листопаді 1918 звільнений із в'язниці і обраний до складу Директорії УНР. З листопада 1918 - Головний Отаман Армії Української Народної Республіки. У лютому 1919 вийшов із УСДРП і став головою *Директорії УНР*. На чолі об'єднаних українських збройних сил 30.8.1919 здобув Київ. 5.12.1919 виїхав у Варшаву для організації воєнно-політичного союзу із Польщею проти більшовицької Росії. За його ініціативою український і польський уряди підписали у квітні 1920 Варшавський договір 1920. З листопада 1920 керував роботою екзильного уряду УНР у Польщі (Тарні, Черстохова, Варшава). 31.12.1923 виїхав до Австрії, а згодом - Угорщини, Швейцарії. У жовтні 1924 поселився в Парижі, де організував видання тижневика «Тризуб» і продовжував виконувати обов'язки голови Директорії УНР і Головного Отамана УНР. Підступно вбитий більшовицьким агентом С. - Ш.Шварцбартом 25.5.1926 (див. *Шварцбарта процес 1927*). Похований на кладовищі Монпарнас у Парижі.

М. Литвин (Львів).

ПЕТРАНОВСЬКИЙ ЯРЕМА (рр. н. і см. невід.) - український військовий і державний діяч в період Гетьманщини, дипломат. Н. у родовому маєтку Петрахах на Поділлі. До 1648 перебував на службі в польському війську як «заслужений жовнір коронний». У роки *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57* - спочатку уманський суддя, пізніше-полковник лисянський, полковник Чигиринського полку. За правління 1. *Виговського* їздив з дипломатичною місією до Туреччини. Прихильник політики гетьмана П. *Дорошенка*, один з його найближчих військових радників. За правління П. *Дорошенка* був одним з генеральних суддів, виконував дипломатичні доручення гетьмана у *Речі Посполитій*.

М. Ерстенюк (Львів).

ПЕТРИК ІВАНЕНКО (Петро Іванович Іваненко, Петро Петричевський ; рр. н. і см. невід.) - український політичний діяч кін. 17 - поч. 18 ст., претендент на гетьманство. Н. у Нових Санжарах на Полтавщині. Походив з старшинського роду Полтавського полку. Служив старшим писарем у *Генеральній Військовій*

Канцелярії. У січні 1691 раптово виїхав на Запоріжжя. На Січі був обраний кошовим писарем. Виступав проти союзу України як з Московською державою, так і з Польщею. Засуджував тогочасну політику гетьмана І. Мазепи. Прихильник союзу з *Кримським ханством*. 28.5.1692 уклав від імені «Удільського Князівства Київського, Чернігівського і всього війська Запорозького Городового й народу малоросійського» у Бахчисараї договір з кримським ханом Селім-Гіреєм І про захист спільних інтересів і взаємну оборону від посугань Московської держави та Речі Посполитої. У договорі стверджувалось, що до складу князівства мала увійти Гетьманщина, Правобережна Україна і частина Слобідської України, обумовлювалося право вільної торгівлі для обох сторін без сплачування мита. Після укладення договору хан визнав П. гетьманом і послав йому на допомогу кількатисячну орду. В липні 1692 П. повернувся на Запоріжжя. Звідти він почав розсилати універсали, закликаючи народ до повстання проти московської влади і власної старшини. Обраний кошовим П. розпочав активну боротьбу проти Москви та гетьмана І. Мазепи. В 1692-94 П. при підтримці кримсько-татарських військ здійснив кілька походів на *Гетьманщину*, проте реальних успіхів не досяг. Зазнавши невдачі після 1696 П. зійшов з політичної арени. Востаннє П. згадується в документах в 1708. За припущенням деяких українських дослідників (Ф. Уманець, О. Оглоблин) П. підтримувала частина козацької старшини, а можливо і сам І.Мазепа, маючи на меті звільнитись з допомогою Кримського ханства з-під московської влади.

ПЕТРІВ ВСЕВОЛОД (2.1.1883 - 10.7.1948) -український військовий і громадсько-політичний діяч, генерал-хорунжий Армії УНР, військовий історик, дійсний член НТШ (з 1948). Н. у Києві. В роки Першої світової війни - полковник Генштабуросійської армії. У 1917- начальникштабу Туркестанської дивізії Північно-Західного фронту. В кін. 1917 П. сформував з солдат-українців дивізії *Гайдамацький кінний полк ім. К. Гордієнка*, що згодом став першою регулярною кінною частиною Армії УНР. У січні 1918 полк на чолі з П. пробився через Білорусь у Київ. Взяв участь в придушенні, спровокованому більшовиками антидержавному заколоті в січні-лютому 1918 та у вуличних боях проти червоногвардійських загонів М. Муравйова у Києві. В лютому-березні 1918 командував 3 куренем Окремого Запорозького загону (командир К. *Прісовський*), а згодом - Першим запорізьким ім. К. Гордієнка полком кінних гайдамаків у складі *Запорізького Корпусу*. В квітні 1918 за дорученням військового командування П. брав участь в операції по звільненню частини Лівобережної України та Криму від більшовицьких військ. У період Гетьманату П. ніс службу в другому відділі (генерал-квартирмейстерстві) Генерального штабу Збройних Сил Української Держави. В січні 1919 П. став одним з організаторів Спільних військових шкіл у Житомирі, що готували кадрових старшин для української армії. В серпні-листопаді 1919 -військовий міністр УНР в уряді Іс. Мазепи. У 1919-20 П. займав командні пости в *Армії Української Народної Республіки*, начальник Генштабу. В еміграції жив у Польщі, з 1923 - у Празі, з 1929 належав до провідних членів Народної Української Ради. Викладав в Українському Високому Педагогічному Інституті ім. М. Драгоманова (існував до 1933). Був членом Українського Історично-філологічного Товариства (1923-45). З 1945 перебував у Німеччині, помер в Авгсбурзі. Автор багатьох праць з української воєнної історії, серед них «Схема розводки» (1911), «Нарід та військо» (1926), численних статей з історії формування Армії УНР, виступив співредактором «Української Загальної Енциклопедії» (1930-35). Залишив мемуари «Спомини з часів української революції 1917-21» (4 частини, 1927-29).

ПЕТРО ПЕТРОВИЧ (Петро син Петра «Петуні»; Petheune, Peteuncx, Petina) - закарпатський феодал, надзупан Земплинського і Ужанського комітетів, 1315-22 один з керівників повстання проти угорського короля Карла Роберта Анжуйського. Ел. 1315 їздив до *Галицько-Волинського князівства*, щоб запросити на угорський престол одного з галицьких князів - *Лева Юрійовича*, або його брата Андрія. Повстання охопило значну частину Закарпаття, але, не отримавши достатньої підготовки, зазнало невдачі. У 1317 Карл Роберт наказав конфіскувати маєтки П.П. У 1320 на заклик П.П. повстання розгорілося знову, однак близько 1322 повстанці вдруге потерпіли поразку. Ймовірно, в цей час Галицько-Волинське князівство втратило Мукачеву і його околиці, возз'єднані з Галичиною за правління *Лева Даниловича*. Деякі українські історики висловлювали думку, що в повстанні 1316-22, крім місцевих феодалів, брали участь широкі кола селян Закарпаття. Наявні джерела не дають змоги остаточно вирішити питання про характер повстання і ступінь участі в ньому народних мас.

Я. Ісаєвич (Львів).

ПЕТРО РАТНЕНСЬКИЙ (Ратенський; р. н. невід.-п. 20.12.1326)- православний церковний діяч, митрополит Галицький (з 1306), Київський та всієї Русі (з 1306; sa ін. дан., з 1308). Родом з *Волині* або *Галичини*. Був ігуменом Ратненського монастиря. В 1305 поставлений номінатом на митрополію Галицьку, в 1306 при підтримці галицько-волинського князя *Юрія Львовича* став митрополитом Київським і всієї Русі. Переселився спочатку до Володимира на Клязьмі, а в 1326 остаточно переніс митрополію до Москви. Сприяв князю Івану І Даниловичу Калиті у посиленні могутності Московського князівства. Помер і похований у Москві. Канонізований православною церквою в 1340.

М. Ерстенюк (Львів).

ПЕТРО І ОЛЕКСІЙОВИЧ [30.5.(9.6) 1672 -28.1.(8.2)1725] - московський цер [з 27.4.(7.5). 1662], імператор [з 22.10(2.11). 1721]. Молодший син царя *Олексія Михайловича*. Після смерті свого старшого брата Федора

Олексійовича(1682)П. I і його брат Іван Олексійович були проголошені царями, а їхню сестру Софію Олексіївну призначено регентшею. В серпні 1689 після спроби вчинити державний переворот її було позбавлено влади й заслано в монастир. З цього часу П. I і став фактично, а після смерті Івана V (1696) і юридичне єдиноподержавним правителем. П. I проводив широкомасштабну експансіоністську зовнішню політику. Московська держава за активною участю українського війська, продовжувала, як учасник антитурецької Священної ліги (Австрія, Польща, Венеція, Ватикан), розпочату ще за правління Софії війну з Кримським ханством і Туреччиною (*Кримські походи 1687 і 1689, Азовські походи 1695-96*), що завершилися захопленням північного узбережжя Азовського моря й ліквідацією турецько-татарських фортець у нижній течії Дніпра (див. *Карловицький конгрес 1696-99 і Константинопольський мир 1700*). Заклучивши союз з Данією та польським королем Августом Фридериком, П. I розпочав Північну війну 1700-21 проти Швеції, в якій змушена була взяти участь і Україна. Війна, що тривала з перемінним успіхом, закінчилась Ніштадтським миром 1721, який закріпив за Росією колишні шведські володіння в східній Балтиці - Інгерманляндію (з новою столицею царства - Санкт-Петербургом), Естляндію, Лівляндію, частину Фінляндії і забезпечив Московії вигідне стратегічне становище в Курляндії. Не вдала війна з Туреччиною 1710-11, що закінчилась *Прутським мирним договором 1711*, позбавила Росію її завоювань на Азовському морі. Зате успішна війна з Іраном 1722-1723 зміцнила російські позиції на Закавказзі (було приєднано каспійське узбережжя з містами Дербентом і Баку). В області внутрішньої політики П. I здійснив ряд важливих реформ, що мали на меті шляхом технічної та культурної європеїзації перетворити Московську державу в могутню імперію. У 1697-98 П. I побував за кордоном (у Німеччині, Голландії, Англії), де знайомився з різними сторонами європейського життя, техніки й культури. В ході Північної війни була створена (на основі рекрутської повинності) велика регулярна армія влади і управління: утворено новий вищий орган виконавчої і судової влади Сенат (1711); замість старої приказної системи було створено колегії (1718-22), кожна з яких відала певною галуззю чи сферою управління і підпорядковувалась Сенату; запроваджено поділ на губернії (1708); реорганізовано вище церковне управління (ліквідація патріархату й утворення Синоду у 1721). П. I створив єдину систему поміщицького замлеволодіння з обов'язковою службою дворянства, запровадив нову систему податків, зокрема т. зв. подушне, видав указ про посесійних селян, за яким власникам заводів дозволялось купувати кріпаків. Практикував масове приписування селян до казенних і приватних мануфактур, мобілізацію селян і міщан в армію на будівництво мостів, фортець, каналів. П. I вживав енергійних заходів для розвитку промисловості (металургійної, суднобудівної, текстильної тощо) та торгівлі при участі і контролі держави (система торговельно-промислових монополій, зокрема). Дбав про поширення освіти, головним чином технічної, книгодрукування (з 1710 - т. зв. гражданським шрифтом), запровадив юліанський календар (1700). За П. I почала виходити перша газета «Ведомости» (1702) і силами європейських вчених у Петербурзі була заснована Академія наук (1724). Будь-які прояви політичної опозиції (стрілецький бунт у Москві 1698, т. зв. змова царевича Олексія 1718), соціального і національно-визвольного рухів в різних частинах держави (Астраханське повстання 1705-06, Булавінське повстання 1707-08 на Дону, Башкирське повстання 1717-18) жорстоко придушувались. П. I проводив централізаторську політику обмеження політичної автономії Лівобережної і Слобідської України. Після заключення гетьманом І. Мазепою угоди зі Швецією (1706) та шведсько-української поразки у *Полтавській битві 1709* за наказом П. I була зруйнована гетьманська столиця *Батурин*, а його жителі винищені. Влада гетьмана була обмежена, а після смерті І. Скоропадського (1722) П. I не дозволив обрати його наступника. Контроль над державними справами України перейшов у руки Малоросійської колегії (1722). Спроба наказного гетьмана П. *Полуботка* відстояти українську автономію привела до нових репресій: гетьман і зища старшина були кинуті до Петропавлівської фортеці, де П. Полуботок помер (1724). За П. I десятки тисяч українських козаків і селян, посланих на будівництво фортець, каналів і т. п., загинули від непосильної праці, хвороб і голоду.

Т. Полещук (Львів).

ПЕТРО II [12(23).10.1715 - 18(29).1.1730] -російський імператор (1727-30). Син царевича Олексія Петровича і принцеси Софії Шарлоти Бланкенбурзької-Вольфенбюттельської, внук *Петра I*. У перші місяці правління П. II влада фактично знаходилась в руках князя О. *Меншикова* та Верховної Таємної Ради. Ускладнення зовнішньополітичного становила Російської імперії за П. II (загострення відносин з Туреччиною), намагання у з'язку з цим царського уряду залучити на свою сторону козацьку старшину, а також особисті економічні інтереси О. Меншикова (володів величезними маєтками у Стародубському і Ніженському полки та провадив широкі торгово-промислові операції), спонукали Таємну Верховну Раду скасувати всі податки у Гетьманщині (крім передбачених Березневими *статтями 1654*), ліквідувати *Малоросійську колегію* та дозволити обрати нового гетьмана -Д. *Апостола*, передати ведення справ Гетьманщини з Сенату до Колегії закордонних справ, заборонити росіянам купувати землі в Україні тощо. В 1728 уряд П. II створив у Глухові кодифікаційну комісію для складання кодексу діючих в Україні законів (дім. «*Права, за якими судяться малоросійський народ*). Після усунення від влади О. Меншикова, П. II оголосив себе противником реформ Петра I, переніс царський двір у Москву. Під час підготовки до коронації помер від віспи. З його смертю по чоловічій лінії закінчився рід Романових.

М. Ерстенюк (Львів).

ПЕТРО ІІІ ФЕДОРОВИЧ [Карл Петер Урліх; 10(31).2.1728 - 7(13).7.1762] - російський імператор (1761-62). Н. у м. Кіль (Німеччина). Син герцога Карла-Фрідріха Гольштайн-Готторпського і дочки Петра І Анни. Готувався зайняти шведський престол, але з 1742 був проголошений імператрицею *Єлизаветою Петрівною* (його тітка) спаткоємцем російського престолу, незабаром охрещений за православним обрядом і названий Петром Федоровичем. У 1745 одружений з принцесою Софією Фридерикою Ангальт-Цербстською (майбутня російська імператриця *Катерина ІІ*). У грудні 1761 вступив на російський престол. За правління П. ІІІ Ф. у внутрішній політиці проведено ряд заходів, що розширили привілеї дворянства (1762), ліквідував Таємну канцелярію, заборонив селянам подавати скарги на їх власників тощо. П. ІІІ Ф., підтримуючи сімейну традицію прихильного ставлення до України (його батько був добрим знайомим П. Орлика, а при гольштайнському дворі служили українці). Серед його найближчого оточення було чимало вихідців з Гетьманщини - генерал-ад'ютант А. Гудович, флігель-ад'ютант В. Ханенко (див. *Ханенки*), С. Карнович та ін., що сприяли формуванню проукраїнських настроїв у новообраного імператора. В зовнішній політиці орієнтувався на зближення з пруським Фрідріхом ІІ. За П. ІІІ Ф. Російська імперія припинила воєнні дії проти Пруссії у Семилітній війні 1756-63 та уклала з нею союзний договір. П. ІІІ Ф., готуючись до війни з Данією (в союзі з Гольштайном) оголосив про набір в Україні добровольців до т. зв. Гольштайнського корпусу. Зовнішня політика П. ІІІ Ф., запровадження пруських порядків в армії, привело до створення опозиції у російській гвардії, яку очолила його жінка Катерина. Внаслідок палацового перевороту 1762 був усунений від влади, ув'язнений у Ропші і незабаром, з відома *Катерини ІІ*, вбитий.

М. Ерстенюк (Львів).

ПЕТРОВСЬКИЙ ГРИГОРІЙ ІВАНОВИЧ [23.1(4.2.) 1878 - 9.1.1958] - радянський державний і політичний діяч. Н. у Харкові. З 1889 працював робітником на заводах Харкова, Миколаєва, Катеринослава, у Донбасі. З 1897 - член Катеринославського комітету РСДРП. Керував нелегальними робітничими гуртками, брав участь в організації страйків. У 1905 - секретар Катеринославської ради робітничих депутатів і страйкового бойового комітету. Влітку 1906 емігрував до Німеччини. Восени 1906 повернувся зза кордону, вів роботу у нелегальних соціал-демократичних організаціях. У 1912 обраний членом ІІ Державної Думи від Катеринославської губ., трибуну якої використовував для пропаганди ідей більшовизму. Очолюючи більшовицьку фракцію уржавній Думі, П. 20.5.(2.6.). 1913 виголосив промову, написану В. Леніним, у якій виклав позицію РСДРП(б) з національного питання. В листопаді 1914 П. разом з усіма членами думської більшовицької фракції був заарештований і засланий на довічне ув'язнення в Туруханський край. Під час *Лютневої революції 1917 у Росії* - комісар Якутської губернії та голова Комітету громадянської безпеки. В червні 1917 перебрався у Петроград. У липні 1917 був направлений ЦК РСДРП(б) в Україну для боротьби проти Української Центральної Ради. В 1917-19 - нарком внутрішніх справ РСФРР, один з співорганізаторів ВЧК. Член російської делегації на мирних переговорах у Бресті, підписав 3.3.1918 за радянську Росію Брестський мир 1918. З березня 1919 до літа 1938 - голова ВУЦВК, в 1922-37 - заст. голови ЦВК СРСР, заст. голови Президії Верховної Ради СРСР (1937-38). У 1919-38 - член Політбюро ЦК КП(Б)У. П. належав до тієї частини партійного і державного апарату УСРР, яке орієнтувалось на Москву, повністю відкидало ідею українських націонал-комуністів про можливість існування української радянської державності. У серпні 1922 П. представляючи Україну у складі комісії по підготовці союзного договору, повністю підтримав проект Й. Сталіна про входження формально незалежних радянських республік до складу РСФРР на автономних правах, У 1923 П. під час підготовки конституції СРСР виступив проти позиції М. *Скрипника*, О. *Шумського*, Х. *Раковського* спрямованої на побудову державного устрою союзної держави на конфедеративних засадах. У 1921-33 П. керував роботою комітетів незаможних селян (комнезамів), діяльність яких спричинила розкол українського селянства за соціальною і політичною ознакою та сприяла проведенню руйнівної більшовицької політики на селі. П., виконуючи, за дорученням більшовицької партії обов'язки «всеукраїнського старости», виступав офіційним рупором сталінської пропаганди. З 1940 - заступник директора музею революції СРСР. У 1926-39 - кандидат у члени Політбюро ВКП(б). Помер і похований у Москві. На честь П. місто Катеринослав було перейменовано в 1926 у Дніпропетровськ.

ПЕТРУШЕВИЧ АНТІН СТЕПАНОВИЧ (18.1.1827 - 23.11.1913) - український філолог, археолог та історик. Н. у с. Добрянах (тепер Стрийського р-ну Львівської обл.) в родині священика. Закінчив богословський факультет Львівського ун-ту. З 1847 священик, з 1858 крилошанин львівської митрополичої капітули, 1872-78 - посол австрійського парламенту, В 1848 опублікував польською мовою брошуру «Кілька слів на захист української народності», в якій висловив протест проти національно-релігійного пригнічення українців Галичини. В другій пол. 19 ст. і на поч. 20 ст. був одним з діячів реакційного москвофільства, писав «язичієм». Зібрав багато рукописів і стародруків, видав, хоч і недосить точно, цінні історичні джерела - «Львівський літопис», «Житіє Йова Княгиницького» Гната з Любарова та ін. Публікував повідомлення про археологічні знахідки, написав ряд нарисів з питань топоніміки, історичної географії, середньовічної історії Галичини, склав «зведений галичо-руський літопис» за 1600-1800 (6 книг, Львів, 1874-97) - збірку уривків з джерел та історичних праць. І.Франко відзначав дилетантський характер історичних нарисів П., характеризував їх як хаотичне нагромадження різноманітних виписок, сповнене фактичних неточностей. Збірка рукописів і стародруків П. зберігається у Львівській бібліотеці НАН України ім. В. Стефаника, археологічно-нумізматична колекція - у Львівському державному історичному музеї.

Я. Ісаєвич (Львів).

ПЕТРУШЕВИЧ ЄВГЕН (3.6.1863-29.8.1940)-український громадсько-політичний діяч, президент і диктатор Західної Області Української Народної Республіки. Н. у Буську (тепер Львівська обл.) у сім'ї священика. Навчався в *Академічній гімназії* у Львові та на правничому (юридичному) ф-ті Львівського ун-ту. Доктор права. Відкривши власну адвокатську контору у Сокалі, став головою місцевої філії (відділення) товариства «*Просвіта*» та Повітової каси ощадності. В 1907-18 - посол австрійського парламенту, заступник голови Української Парламентарної Репрезентації. З 1910 - депутат галицького сейму, брав активну участь у боротьбі за реформу виборчого закону. Підчас Першої світової війни 1914-18 - член *Головної Української Ради* та *Загальної Української Ради*. В 1917-18- голова Української Парламентарної Репрезентації в австрійському парламенті. 19.10.1918 як президент Української Національної Ради (див. *українська Національна Рада ЗУНР-ЗО УНР 1918-19*) проголосив створення на українських землях Австро-Угорщини Української держави. 4.1.1919 обраний у Станіславові (тепер Івано-Франківськ) Президентом *Західно-Української Національної Ради* (фактично - Президентом ЗУНР). Після проголошення 22.1.1919 Акту Злуки ЗУНР і УНР згідно рішення Трудового Конгресу України у Києві став членом *Директорії УНР*. 9.6.1919 у зв'язку з критичним становищем назначений Українською Національною Радою *Диктатором ЗО УНР-ЗУНР*. Директорія УНР не визнала чинності цього акту і вивела П. зі свого складу, Після переходу *Галицької Армії* та уряду ЗО УНР за р. Збруч на територію *Наддніпрянської України*, виявилися гострі розходження політичних ліній П. та С. *Петлюри*, у першу чергу на тлі можливого союзу УНР з Польщею. 15.11.1919 П. покинув Кам'янець-Подільськ, осідок українського уряду і виїхав через Румунію до Відня. Після укладення 21.4.1920 договору між УНР і Польщею, згідно якого, зокрема, українська сторона офіційно визнала анексію Польщею Галичини, Західної Волині, частини Полісся, Лемківщини, Підляшшя, Посяння і Холмщини П. визнав цей акт юридичне неспроможним й очолив дипломатичну боротьбу за самовизначення Галичини на міжнародній арені. В серпні 1920 сформував екзильний уряд Диктатора, який ставив собі за мету домагатися відновлення незалежності ЗУНР дипломатичними засобами, Уряд П. припинив свою діяльність 15.3.1923 після рішення Ради Послів про передачу Галичини до складу Польщі (14.3.1923). До кінця свого життя П. перебував у еміграції у Берліні. У 1920-х рр. перейшов на позиції «радянськості»; порвав з радянськостю орієнтацією після краху політики «українізації» в УСРР, Помер у Берліні. Похований на цвинтарі катедрі св. Ядвіги.

Д. Кушплір (Львів).

ПЕЧЕНІГИ (беченеги по-тюркськи, пацінаки в західноєвропейських та візантійських хроніках) - об'єднання тюркських та ін. племен у 8-9 ст. у заволзьких степах. У 90-х рр. 9 ст. П. переселились у північно-причорноморські степи включно до гирла Дунаю, витіснивши звідси ін. племена, зокрема найбільш численних угрів, Перша згадка про П. у «*Повісті минулих літ*» відноситься до 915. Князь Ігор уклав з П. договір, після чого вони перекочували до границь Візантії та Угорщини. У 920 князь Ігор здійснив похід проти П., але в 944 вони взяли участь у поході *Ігоря* на Візантію. Протягом першої под. 10 ст. напади П. суттєво не відбилися на зносинах Русі з Візантійською імперією та мусульманськими державами Каспію. Після падіння Хозарського каганату кількість П. у Північному Причорномор'ї значно збільшилась. У 968 відбувся їх перший напад на Київ. У 972 П. розбили біля дніпрових порогів дружину князя Святослава Ігоровича, який загинув у цьому бою. Печенізький хан Куря зробив чашу з черепа Святослава. Після смерті *Святослава Ігоровича*, в кін. 10 - першій пол. 11 ст. П. посилили напади на Русь. У 988-997 князь *Володимир Святославич* вів запеклу боротьбу з П. Інтенсивно зміцнюючи південні границі своєї держави, він збудував ряд укріплених замків по річках Сулі, Стугні і Трубежу. Літописець згадує про те, що П. у 993 перейшли Сулу і вступили в битву з дружиною Великого князя Київського Володимира Святославича, але зазнали поразки. На місці перемоги Володимир заложив місто Переяславець. Напади П. мали місце і в 996-997, а в 1015-19 вони були викликані війнами між синами Володимира Святополком, (користувався підтримкою П.) і Ярославом. Останній похід П. на Київську Русь відбувся 1036, коли вони зазнали нищівної поразки під Києвом від війська *Ярослава Мудрого*. На місці цієї перемоги було збудовано Софіївський собор. Після цього П. майже не згадуються в літописах. Частина П., яка продовжувала кочувати в причорноморських степах, з появою половців увійшла до їх племінного союзу в другій пол. 11 ст. У кін. 11 ст. П. почали нападати на землі Візантії. Для боротьби з ними візантійський імператор Олексій I Комнін (1081-1118) використав половців, внаслідок чого були раптово знищені більше 30 тис. П. У 10-11 ст. частина П. визнала владу київських князів, осіла на руських землях, зокрема в басейні р. Рось. Останній раз вони згадуються в літописі під 1168 у складі Чорних клобуків. За повідомленням візантійського автора Костянтина Багрянородного, у 8 ст. П. поділялись на 6 округів (орд), на чолі яких стояли «великі князі». В кожному орду входили 5 родів, які очолювались «меншими князями». В дніпровсько-дністровських ордах були відомі імена ханів Паці, Куркуте, Ваїцу та ін. Влада передавалась двоюрідним братам або їх дітям, що свідчить про пережитки матриархальних законів. У серед 11 ст. в степах між Дніпром і Дунаєм кочували 13 печенізьких родів. Відомі верховні воєначальники їх Тірах та Кеген, Захоплених на війні полонених продавали в рабство або відпускали на волю за викуп. Основним видом господарської діяльності П. було кочове скотарство. Але в деяких місцях, де знаходились їх родові могильники, зокрема, біля Саркела, в Пороссі, вони переходили до напівосілого способу життя. В ряді місцевостей відкрито поховання П. Могильник 10-11 ст. був повністю розкопаний біля Саркела. Своїх покійників вони ховали вглибоких ямах, куди клали зброю (прямолезі

шаблі, луки зі стрілами), срібні прикраси ременів, опудала коней, їх черепа та кінську зброю. Якщо воїн загинув у поході, то родичі насипали курган, куди клали опудало коня та речі покійника. Арабський мандрівник Ахмедібн Фадлан (початок 10 ст.) описав детально їх зовнішній вигляд: вони були темнолицими брүнетами і мали гладко голені обличчя.

М. Пелецишин (Львів).

ПЕЧЕРНІ МІСТА - залишки, переважно, середньовічних населених пунктів (міст, фортець-замків, монастирів, поселень), на території яких виявлено штучні або природні печерні споруди. П.м, відомі в Україні (Крим), Грузії, Італії, Середній і Малій Азії, Китаї, Індії та ін. Печери мали, в основному, культове (церкви, каплиці, могили, господарські (підвали, загоны для худоби) або воєнні (склади зброї, каземати, тюрма) призначення. Звичайно, вони поєднувались з наземними спорудами. Житлові приміщення в печерах створювали, переважно, при монастирях. Після занепаду П.м. наземні споруди руйнувались, покривались ґрунтом і рослинністю, і зберігались тільки печери (добре були помітні штучні печери, розміщені на обривах скель). Мандрівники 17 - поч. 19 ст. дали тому багатьом поселенням назву П.м. У Пд.-Зх. Криму П.м, виникли в 5-7 ст. У 9 ст. з розвитком торгівлі і ремесел перетворились на міста і замки. Найбільші з них на території України: Інкерман (Каламіта), Ескі-Кермен, Мангуп (Феодоро), Чуфут-Кале (поблизу Бахчисараю). 31838 П.м. у Криму оголошено археологічним заповідником.

М. Ерстенюк (Львів).

ПЕРАЦЬКИЙ БРОНІСЛАВ (28.5.1895 -15.6.1934) - польський державний і політичний діяч, полковник. У роки Першої світової війни 1914-18 служив у польських військових формуваннях. З 1918 - член Польської Військової Організації. В 1918-19 брав участь в українсько-польській війні, був підполковником польської армії. В 1923 очолював відділ некатоліцьких віровизнань. У цей період був одним з прихильників політики забезпечення національно-культурних прав українського населення на окупованих землях з метою перетворення їх на лояльних громадян Польської держави. З кін. 1920 - на поч. 30-х рр. став одним провідних діячів «санаційного» режиму та проурядової політичної організації - Безпартійний Блок Співпраці з урядом, з 1928 - депутат варшавського сейму. Виступав за проведення політики «сильної руки». Деякий час очолював польську таємну поліцію. В 1929-30 - віце-міністр, 1930-31 - міністр без портфеля, з 1931 - міністр внутрішніх справ Польщі. В 1930 керував «Паціфікацією» у Галичині (зокрема, Львові), а згодом як міністр внутрішніх справ санкціонував каральні заходи щодо українського населення в Ліському повіті (1931), в 1932 на Волині та Поліссі. В 1931 під тиском міжнародної громадськості пішов на деякі поступки в економічній і культурно-освітній областях для української меншості в Польщі. В червні 1931 провів переговори з провідними діячами *Українського Національно-Демократичного Об'єднання* і митрополитом А. Шептицьким з метою пошуку шляхів досягнення українсько-польського політичного компромісу. Вбитий в червні 1934 у Варшаві членом ОУН Г. Мацейком як головний винуватець політичного терору проти українського населення на поч. 1930-х рр. Польський уряд використав загибель П. як привід для створення концентраційного табору для політичних в'язнів *Берези Картузької*. В організації замаху на П. були звинувачені і на *Варшавському процесі 1936* засуджені до смертної кари та тривалих строків ув'язнення С. Бандера, М. Леbedь, М. Карпинець, Д. Гнатківська, М. Климишин та ін. члени ОУН.

ПИЛИПЧУК ПИЛИП (1869 - 1940)- український громадсько-політичний і державний діяч. Н. на Волині. Здобув інженерну освіту в Петербурзі. На поч. 20 ст. брав активну участь в житті української громади у Петербурзі. В 1917-18 -доцент теоретичної механіки у Київському політехнічному інституті. Належав до *Української Партії Соціалістів-Революціонерів*, згодом - *Української Народної-Республіканської Партії*. У період директорії УНР— начальник водних шляхів Дніпра. В грудні 1918- квітні 1919-керуючий міністерством шляхів УНР в уряді В. Чехівського та С. Остапенка. Влітку-восени 1919 очолював дипломатичну місію уряду УНРу Варшаві. В 1920 входив до складу Комісії по виробленню Конституції Української Народної Республіки (створена 30.8.1920), яка працювала у Тарнові (Польща). В 1921-22 - П. голова Ради Народних Міністрів УНР в екзилі. У 1922-25 - професор Українського (таємного) політехнічного інституту у Львові, З 1926 жив у Луцьку, працював інженером. Був засновником та головою Товариства ім. Лесі Українки. Помер у Холмі (тепер Польща).

ПИЛЯВЕЦЬКА БИТВА 1648 - переможна битва української армії, очолюваної Б. Хмельницьким, проти польських військ під Пилявцями (тепер село Пилява Староконстантинівського р-ну Хмельницької обл.). Невдовзі післяблискучих перемог української армії в *Жовтоводській битві 1648* і *Корсунській битві 1648* національно-визвольний рух охопив всю Україну, внаслідок чого влітку 1648 Київське, Брацлавське, Чернігівське і частина Подільського воєводства була звільнена з-під влади шляхетської Польщі. Значно активізувалися дії повстанців у Галичині і на Волині. На поч. червня 1648, проруючи умови перемир'я (від 2.6.1648) у *Правобережну Україну* вдерлися каральні загоны магната Я. Вишневецького, до якого приєдналися підрозділи шляхтичів Тишкевича, Осинського, Заславського та ін. В боях під Махнівкою (тепер село Козятинського р-ну Вінницької обл.; 16-18.7.1648) та Староконстантиновом (25-27.7.1648) козацькі полки на чолі з М. Кривоносом розгромили шляхетські загоны і визволили частину Поділля і Волині. Протягом серпня 1648 польський уряд для придушення всенародного повстання в Україні сформував в р-ні Глинян (поблизу Львова) та біля замку Човганський Камінь (тепер Теофіполь Хмельницької обл.) 40-тисячну армію , а з урахуванням допоміжного складу - бл. 100 тис. чол. Для керівництва військом було обрано трьох полководців (регіментарів) - князя Д. Заславського, коронного підчашого М. Остророга і коронного

хорунжого О. *Конецпольського*. На поч. ересня 1648 коронне військо виступило з місць свого базування на Волинь. На зустріч йому із р-ну Маслового Ставу (тепер село Маслівка Миронівського р-ну Київської обл.) через Білу Церкву-Паволоч-Погребище-Хмільник на Староконстянтинів рушила українська армія (бл. 100 тис. чол.) і загін буджацьких татар (бл. 600 чол.). Під Пилявцями, на правому березі р. Ікви (за ін. дан., Пиляви) українське військо збудувало добре укріплені табір. Окремо, на лівому фланзі головних сил української армії, розташувалась кіннота М. Кривоноса. Козацька піхота, зайняла греблю, що сполучала обидва береги річки і збудувала на ній шанці. 9(19).6.1648 надійшло польське військо і стало табором на протележному березі річки. Вирішальна битва розпочалась 11(21).9.1648 запеклими боями за греблю через р. Ікву. Польські корогви під командуванням Я. Тишкевича, Йордана і Осінського розпочали штурм українського табору і зуміли відкинути козацькі застави, що обороняли греблю. Коронні підрозділи відразу ж через неї почали переходити на правий берег і утворили плацдарм для подальшого наступу. Протягом другого дня козацька піхота відбила свої позиції на греблі. У ніч на 13(23).9.1648 у козацький табір прибув на допомогу 4-тисячний загін буджацьких татар (за ін. дан., бл. 20 тис. чол.) очолюваний Айтимир-мурзою та Адлаєт-мурзою (на думку деяких дослідників, татари прибули лише 15(25).9.1648, а гучні вигуки і мушкетна стрілянина у козацькому таборі нібито на честь прибулих союзників мали, за задумом Б. Хмельницького, ввести в оману польське командування, Вранці 13(23).9.1648 українська армія (лівим флангом командував М. Кривоніс, центром - І. Чернята, правим - Півторакожух) вишикувалась в бойові порядки на полі бою. Першими нанесла удар шляхетська кіннота. Витримавши потужній натиск ворожих хоругв, українська піхота при підтримці артилерії розпочала контрнаступ. Козацькі полки швидко повністю оволоділи греблю, перейшли на лівий берег і почали шикуватись у бойові порядки. Не витримавши натиску і піддавшись всезростаючій паніці, польські війська почали безладно відступати. Щоб уникнути повного розгрому, польське командування відкликло з поля бою всі підрозділи і розпорядилось підготуватись до відходу табором. Під вечір в погоні за ворогом українська піхота на чолі з самим гетьманом Б. Хмельницьким дійшла аж до перших рядів польського табору. В ніч на 14(24).9.1648 польське командування розпочало відступ, який незабаром перетворився в панічну втечу. Українська армія захопила всю ворожу артилерію (бл. 100 гармат) та величезний обоз з матеріальними цінностями. Блискуча перемога української армії в П.б. мала велике воєнно-політичне значення. В результаті П. б. польську армію було розгромлено, повністю звільнено Волинь і Поділля, створились сприятливі умови для визволення всіх західноукраїнських земель. Після перемоги під Пилявцями польську шляхту в Україні ще довго глузливо називали «пилявчиками».

ПИЛЬКЕВИЧ ОЛЕКСАНДР (1880 - 1922) - український військовий і політичний діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Учасник Першої світової війни 1914-18-полковник російської армії. З поч. 1917 П. брав активну участь у творенні української армії. В серед. травня 1917 П. у складі української делегації (В. Винниченко, С.Єфремов, М. Ковалевський, Г. Одинець та ін.) вів переговори з представниками *Тимчасового Уряду* у Петербурзі про визнання російськими властями автономії України та визначення кордонів майбутнього автономного утворення відповідно до етнографічного принципу. В травні-червні 1917 брав участь у роботі першого і другого Всеукраїнських військових з'їздів, на яких був обраний до складу *Українського Генерального Військового Комітету* (виконував функції представника при головному штабі в Петербурзі) та Ради Військових Депутатів, що увійшла складовою частиною до УЦР. З кін. листопада 1917 служив у Генеральному Військовому Штабі при Генеральному Секретаріаті Військових Справ УНР, де виконував функції старшини для особливих доручень. У 1818-19- командир окремого Кордонного корпусу, інспектор культурно-освітніх справ Армії УНР. Після завершення українських національно-визвольних змагань 1917-21 П. емігрував до Польщі. Виступив засновником військового ж-лу «Наша Зоря». Помер у таборі інтернованих у Каліші (тепер Познанське воєводство, Польща).

ПИЛЬЧИКІВ (Пильчиков) ДМИТРО ПАВЛОВИЧ [26.10(7.11). 1821-5(17).10.1893]-український громадський і культурний діяч, педагог. Н. на Херсонщині. Після закінчення в 1863 історико-філологічного ф-ту Київського ун-ту П. працював помічником бібліотекаря в цьому ж унті. В 1846-64 викладав у Полтавському кадеському корпусі. В 1846 познайомився з Т. Шевченком і вступив до *Кирило-Мефодіївського Братства*. В 1860-70-х рр. брав участь у національно-демократичному русі, був членом і активним пропагандистом українофільства у Полтавській Громаді. В 1870-х рр. підтримував зв'язки з галицькими громадськими і культурними діячами, та з М. Драгомановим. У 1873 П., перебуваючи у Львові, став фундатором літературного товариства ім. Т. Шевченка (згодом - наукове Товариство ім. Т. Шевченка). Помер у Харкові.

М. Ерстенюк (Львів).

ПИМОНЕНКО МИКОЛА КОРНИЛОВИЧ [25.2.(9.3).1862-13(26).3.1912]-видатний український художник, академік Петербурзької АМ (з 1904). Н. у Києві в сім'ї іконописця. Художню освіту здобув у іконописній школі *Кисво-Печерської Паври*, в малювальній школі М. Мурашка (1878-82) та Петербурзькій АМ (1882-84) у В. Орловського. З 1884 викладав у Київській малювальній школі. В 1900 став співзасновником і викладачем Київського художнього училища. З 1893-експонент, а зі 899-член Товариства передвижників. П. - майстер реалістичного жанрового живопису. Один з перших в українському малярстві зумів поєднати побутовий жанр з поетичним національним пейзажем. П. - автор бл. 715 картин і рисунків. Найбільш відомі картини П.: «Весілля в Київській губернії» (1891), «Свати» (1892), «По воду», «Ворожіння», «Проводи рекрутів» (всі - 1893), «Жнива» (1896), «Ярмарок» (1898), «Жертва фанатизму» (1899), «Брид» (1901), «Ревнощі» (1901), «У похід», «Продавщиця полотна» (обидві - 1902), «Біля річки» (1905), «Українська ніч», «Перед грозою» (обидві-1906), «Збирання сіна на Україні» (1907), «Суперниці. Біля колодязя» (1909), «Гопак» (1910),

портрети - «Автопортрет», «Портрет батька художника» (1880), «Молодиця». Його учнями були Г. Дедченко, С. Костенко, Ф. Красицький, О. Мурашко та ін.

ПИНТЯ (Пинта; рр. н. і см. невід.) - ватажок загону опришків. У 1701-04 очолював у Закарпатті опришківський загін. У 1704 до П. приєднався загін опришків І. *Пискливого*. Об'єднаний загін опришків (бл. 86 чол.) діяв Коломийському повіту здобув Косів (тепер Івано-Франківська обл.). Брав участь у національно-визвольному русі угорського народу під керівництвом Ференца Ракоці II проти влади *Габсбургів*. Дальша його доля невдома.

М. Ерстенюк (Львів).

ПИСКЛИВИЙ ІВАН (р. н. невід. - п. 1705) - ватажок загону опришків. У 1701 організував загін покутських опришків, що діяв у Коломийському повіті (тепер Івано-Франківська обл.). У 1704 приєднався до загону закарпатських опришків, очолюваних Пинтею. Брав участь у здобутті Косова. Під час одного з боїв з загonom урядових військ був схоплений і незабаром страчений у Станіславові (тепер Івано-Франківськ).

М. Ерстенюк (Львів).

ПІВДЕННЕ ТОВАРИСТВО ДЕКАБРИСТІВ - таємна революційна організація декабристів в Україні. Створена в березні 1821 членами Тульчинської управи колишнього «Союзу Благоденства» (П. Пестель, О. Юшневський, О. Баратинський та ін.), які ввійшли до т. зв. Корінної думи товариства. П. Пестель, О. Юшневський від П.Т.Д. становили т. зв. Директорію. Незабаром членами цього товариства стали брати С. і М. Муравйови-Апостоли, М. Бестужев-Рюмін та інші офіцери 1-ї та 2-ї армій, розквартированих в Україні. Протягом 1822-25 щорічно в Києві, під час контрактного ярмарку, відбувались з'їзди керівних діячів Південного Товариства, які вирішували організаційні та програмні питання. З'їзд 1822 остаточно затвердив створення товариства. На з'їзді 1823 було схвалено поділ товариства на 3 управи (філії): Тульчинську на чолі з П. Постелем (пізніше О. Баратинським), Кам'янську на чолі з В. Давидовим і С. Волконським та Васильківську на чолі з С. Мурашйовим-Апостолом і М. Бестужевим-Рюмінім. Учасники з'їзду 1824 обговорили і схвалили програму товариства - «Руську Правду», написану П. Постелем. На з'їзді в 1825 обговорювались питання про можливість організації повстання в армії проти царизму. Керівники Південного Товариства прагнули об'єднатися з Північним Товариством декабристів. Навесні 1824 П. Пестель вів переговори в Петербурзі з керівництвом Північного Товариства, але йому не вдалося схилити до об'єднання на основі «Руської правди», хоч північні декабристи готові були прийняти республіканський принцип, а П. Пестель - ідею Установчих зборів замість диктатури Тимчасового верховного правління. Було досягнуто домовленості про спільність дій в разі початку повстання та про скликання в 1826 об'єднаного з'їзду. В 1823-25 велись переговори Південного і Польського Патріотичного Товариства про можливість спільного виступу проти царизму. У вересні 1825 до Південного Товариства увійшло Товариство Об'єднаних Слов'ян, яке склало в ньому Слов'янську управу. Виступ декабристів, намічений на літо 1826, був прискорений несподіваною смертю Олександра І. Обстановка «міжцарів'я» та загроза викриття змусили керівників Південного Товариства перенести повстання на 1(13).1.1826. Після арешту 13(25).12.1825 П. Пестеля, а пізніше і О. Юшневського, поразки повстання 14(26). 12.1825 у Петербурзі та придушення повстання Чернігівського полку 3(15). 1.1826 Південне Товариство було розгромлене.

Т. Поліщук (Львів).

ПІВТОРАК - назва розмінної монети номінальною вартістю 1,5 гроша, карбування якої і розпочалося на монетних дворах Речі Посполитої з 1614. Найбільш масштабною була емісія П. у 1614-27 під час правління короля Сигізмунда III Вази. Початково маса монети складала 1,54 г. срібла (0,72 г. чистого металу), згодом вона зменшилась до 1,08 (0,31 чистого металу). Востаннє П. карбувалась у 1753-56. Протягом 17-18 ст. П. була найбільш поширеними монетами на грошовому ринку українських земель, де їх часто називали «чехами». Поряд з польсько-литовськими П. в обігу часто зустрічались однотипні монети карбовані на монетних дворах і шведських володінь у Прибалтиці, Пруссії та ін. німецьких держав.

ПІВДЕННО-ЗАХІДНИЙ ВІДДІЛ ІМПЕРАТОРСЬКОГО РОСІЙСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА (Юго-Западный Отдел Императорского Русского Географического Общества в Києве) - фактично самостійне наукове товариство, створене у Києві 13(25).2.1873 з метою вивчення географії, етнографії, економіки і статистики України. Першим головою товариства був Г. Галаган, пізніше - В. Антонович. У роботі Товариства брали участь Ф. Вовк, М. Драгоманов, П. Житецький, М. Лисенко, О. Русов, П. Чубинський. Видали 2 томи «Записок» (1874- 75). Окремими додатками у «Записках» були опубліковані думи і пісні бандуриста О. Вересая. Заходами Товариства видавались збірки чумацьких пісень І. Рудченка (1874), історичних пісень В. Антоновича і М. Драгоманова (1874-75), підготовлено видання українських народних переказів і оповідань М. Драгоманова (1876) та три томи творів М. Максимовича (1876-80). У березні 1874. Товариство провело перепис населення Києва, результати й аналіз якого були опубліковані в 1875. У серпні 1874 за ініціативою Товариства відбувся Третій Археологічний З'їзд у Києві, а в березні 1875 Товариство взяло участь у географічному конгресі та виставці в Парижі, з 1874 почалося цькування керівників Товариства російськими шовіністами, посипались звинувачення в «українофільстві» та «неблагодійності». Після обрання В. Антоновича головою, а П. Чубинського заступником (1875) переслідування посилювались. Товариство змушене було обмежити свою діяльність. На підставі Емського акту 1876 російський уряд у червні 1876 ліквідував Товариство. Музей Товариства ввійшов до складу Археологічного товариства при

Київській духовній академії, бібліотеку частково передано Комерційному інституту.

О. Рибак (Львів).

ПИГУЛЯК ЄРОТЕЙ (1851 - 1924) - український громадсько-політичний діяч на Буковині. Н. у с. Нові Мамаївці на Чернівеччині. Працював викладачем у гімназіях. Був одним з лідерів народовців на Буковині, згодом Української Національно-Демократичної Партії (буковинський відділ). У 1884 обраний першим головою Народного Дому в Чернівцях, очолив культурно-освітнє товариство «Руська Бесіда», а з 1885 - «Руську Раду». Входив до складу Крайового відділу та Крайової шкільної ради Буковини, в яких відстоював національно-культурні та релігійні права українського населення. В 1890-1918 - депутат буковинського сейму, 1898-1918 - віденського парламенту. Помер у Чернівцях. Автор статей на культурну і релігійну тематику в буковинській пресі.

ПІДГОРНИЙ МИКОЛА ВІКТОРОВИЧ [5(18). 2.1903- 11.1.1983]-радянський державний і партійний діяч. н. у Карлівці (тепер Полтавська обл.). З 1917 працював робітником на різних підприємствах Карлівки. В 1921-23 секретар Карлівського райкому комсомолу. В 1926 закінчив рабфак, у 1931 Київський технологічний інститут харчової промисловості. З 1930-член Комуністичної Партії України. У 1939-40 і 1944-46 - заступник міністра харчової промисловості УРСР. У 1944-46 - головний уповноважений уряду УРСР по переселенню українського населення з території Польщі до України. З 1946 П. - постійний представник Ради Міністрів УРСР при уряді СРСР. В 1950-53 - перший секретар Харківського обкому КПУ, з 1953 - другий секретар, в 1957-61 - перший секретар ЦК КПУ. В червні 1963 був висунутий М. Хрущовим на посаду секретаря ЦК КПРС. У жовтні 1964 П. став одним з учасників групи вищого партійного керівництва, які підготували і провели зміщення М. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС (на думку деяких дослідників - відіграв вирішальну роль в усуненні М. Хрущова). З грудня 1965 П. очолював Президію Верховної Ради СРСР. П. займав високі партійні посади, з квітня 1960 - член президії ЦК КПРС, з квітня 1966-член Політбюро ЦК КПРС. У 1977 звільнений з посади Голови Президії у зв'язку з виходом на пенсію, виведений зі складу Політбюро ЦК КПРС. Помер і похований у Москві.

ПІДКАРПАТСЬКА РУСЬ - офіційна назва центрально-східної частини Закарпаття, яка в 1919-38 становила автономну адміністративно-територіальну одиницю у складі Чехо-Словаччини (з 1927- Підкарпато-руський край, Підкарпатський край). Відповідно до рішення Сен-Жерменського мирного договору 1919 та Тріанонського мирного договору 1920 територія Закарпатської України під назвою П.Р. увійшла до Чехо-Словацької республіки та отримала автономний статус. Етнічні українські землі у Закарпатті було поділено на три частини: П.Р., Пряшівщину (відійшла безпосередньо до Словаччини) та Мармароський Сигіт (залишився у складі Румунії). Територія П.Р. охоплювала Хустську, Берегівську і Ужгородську округи і в адміністративному відношенні творила одну жупу. Автономний статус П. Р. визначався Генеральним Статутом (1919), згідно з яким виконавчу владу в краї здійснював особливий адміністративний орган - Директорія Підкарпатської Русі (адміністратор -Ю. Жаткович; діяла з грудня 1919 до квітня 1920). З 1920 у П.Р. празьким урядом призначався губернатор (першим губернатором став Ю.Жаткович;1920-21), при якому діяв дорадчий орган-губерніальна рада. В липні 1927 законом «Про організацію політичного управління» було запроваджено новий адміністративно-територіальний поділ Чехо-Словаччини на 4 краї - Чехія, Словаччина, Моравія-Сілезія і П.Р. («Земє Подкарпаторуска», Підкарпато-руський край, Підкарпатський край). У П. Р. встановлювалась посада крайового президента (першим президентом став А. Розсипала) і формувалась територіальний представницький орган - краєве заступництво (2/3 членів якого були виборними, 1/3 призначалась центральною владою). Підкарпатський край поділявся на 14 повітів 1 478 громад. У жовтні 1938 чехо-словацький уряд під тиском українських національно-державницьких сил був змушений піти на створення на територіальній основі Підкарпатського краю нового державного утворення *Карпатської України*.

ПІДКОМОРСЬКИЙ СУД-становий шляхетський суд у *Правобережній Україні* для розгляду межових земельних справ. Встановлений за Литовським статутом 1566. Справи в цьому суді вирішував один суддя - підкоморій, який спочатку призначався великим князем, а з 1588 шляхта повіту обирала чотирьох кандидатів на цю посаду, з яких великий князь призначав підкоморія. Припинив свою діяльність після входження України в державно-адміністративну систему Російської імперії. У 1763 за судовою реформою, що її провів гетьман К. Розумовський, П.с. створено в *Лівобережній Україні*. Його обирали на території полку землевласники і полкова старшина. До складу суду довічно входили підкоморій, коморник і писар. У 1783 П.с. було ліквідовано, а в 1796 знову відновлено. З 1834 П.с. діяв під назвою межового до його остаточної ліквідації в 1840.

В. Кульчицький (Львів).

ПІДЛЯШШЯ - історико-етнографічна область, що займає територію між Холмщиною на півдні й р. Нарвою на півночі, Мазовією (Польща) на заході та Волинною і Поліссям на сході. Назва П. походить від слова «лях» (земля, що розміщена біля ляхів). П. разом іншими українськими етнічними землями - Холмщиною, Посянням та Лемківщиною входить сьогодні до складу Польщі. В 9-10 ст. територія П. була заселена, в основному, східнослов'янськими племенами - древлянами, бужанами і дреговичами. З 10 ст. входило до складу Київської держави і становило західну частину Берестейської землі (з 12 ст.- Дорогичинської землі). Після приєднання в 1238 князем *Данилом Романовичем Галицьким* Дорогичинської землі, П. перебувало у складі *Галицько-Волинського королівства*. Найбільшими містами П. в той період були Дорогичин, Більськ,

Мельник та ін. У 1253 в Дорогичині коронувався Данило Галицький. У період занепаду Галицько-Волинської держави литовські князі Гедимін і Кейстут, зайнявши Берестейську і Дорогичинську землі, приєднали П. до Великого князівства Литовського. В 1520 на території П. було створено окреме воєводство (центр - Дорогичин), що складалося з Дорогичинської, Більської та *Берестейської земель*. У 1566 Берестейщина увійшла до складу новоствореного Берестейсько-Литовського воєводства, а Підляське воєводство було поділене на Дорогичинську, Мельницьку і Більську землі. За Люблінською унією 1596 П. відійшло Польщі. Внаслідок трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1795) Пд. П. було включене до Австрії (по Буг), а Пн. П. (Більщина) - до Пруссії. Під час наполеонівських війн північна частина П. відійшла до Росії (з 1842 - у складі Гродненської губ.), а південна - з 1809 до Варшавського герцогства, а 31815-до Королівства Польського. Протягом всього 19 - поч. 20 ст. українське населення П. зазнавало посиленого адміністративного тиску на церкву і шкільництво з метою прискорення процесів полонізації та русифікації. У 1874 у П. російський уряд заборонив УГКЦ і запровадив православ'я, що зумовило прийняття частиною українського населення римо-католицького віросповідання і виникнення групи латинників. На поч. 20 ст. землі П. належали до Гродненської, Сідлецької і Холмської губерній Російської імперії. Під час Першої світової війни 1914-18 царський уряд евакуював на схід з П. і Холмщини бл. 120 тис.чол. За умовами *Берестейського миру 1918* П. мало відійти до *Української Народної Республіки*, але на поч. листопада 1918 польські збройні сили захопили територію П. і *Холмщини*, зайняту німецькими військами. В міжвоєнний період польський уряд проводив на території П. шовіністичну антиукраїнську політику. У 1939-44 П. входило до складу Генеральної Губернії. У післявоєнний період автохтонне населення П. спіткала та сама доля, що і українців на інших українських етнічних землях, що залишились у складі Польщі. За угодами комуністичних урядів СРСР і Польщі, значну частину українців з П. було виселено до УРСР, решту депортовано в 1947 у ході злочинної операції «Вісла» на північно-західні польські землі (див. також *Холмщина*).

М. Ерстенюк (Львів).

ПІДМОГИЛЬНИЙ ВАЛЕРІАН ПЕТРОВИЧ [20.(2.2)1901 -3.11.1937)-відомий український письменник і перекладач. Н. у с. Чаплі на Катеринославщині (тепер у межах м. Дніпропетровська). В 1918 закінчив Катеринославське реальне училище. В 1919 у катеринославському журналі «Січ» з'явилися літературні роботи П. Незабаром вийшла його перша книжка «Твори. Том 1» (1920). З 1919 вчився у Київському ун-ті, але через матеріальні труднощі навчання не завершив. Деякий час вчителював у Катеринославі, Павлограді й Ворзелі, працював у видавництві «Книгоспілка». В 1921 брав участь у виданні літературного альманаху «Вир революції» (1921), пізніше друкувався в «Жовтні», журналах «Нова Громада», «Життя й Революція». В 1920-х рр. належав до літературних об'єднань АСПИС (1923-24), «Панка» і «МАРС». Заарештований 8.12.1934 у Харкові, згодом переведений до Києва. 27-28.3.1935 виїздна колегія Верховного Суду СРСР засудила П., Є. Плужника, М. Куліша, Г. Епіка, В. Поліщука до смертної кари, пізніше заміненої на 10 років соловецьких таборів. У спецтаборі утримувався в суворій ізоляції. Розстріляний 3.11.1937 за вироком особливої наради УНКВС по Ленінградській обл. Посмертно реабілітований. П.- один з найвизначніших українських новелістів 20 ст. Автор збірок оповідань «В епідемічному бараці» (1922), «Повстанці і інші оповідання» (1923), «Військовий літун» (1924), «Третя революція» (1926), «Проблема хліба» (1927) і повісті «Остап Шаптала» (1922), в яких відтворив революційні події в Україні у 1917-21, долю українського села в період «воєнного комунізму», голод 1921-22, післявоєнне життя української інтелігенції. Найвідоміший твір П. - роман «Місто». Цей психологічний за характером твір був присвячений висвітленню складних взаємовідносин міста і села в 1920-х рр. Роман зазнав різких звинувачень з боку офіційної критики у зневазі нової культури і свідомому протиставленню села місту. В 1930 вийшов останній твір П. - роман «Невеличка драма». Незавершеним залишився твір «Повість без назви». П. спільно з Є. Плужником уклав словник «Фразеологія ділової мови» (1926). Числені переклади П. творів французьких письменників, зокрема, творів Д. Дідро, О. Бальзака, Г. Мопасана, А. Франса та ін. відіграли значну роль у розвитку української літературної мови 1920-х рр.

ПІДПОМІЧНИКИ - неможлива категорія українського козацтва у 18 ст., неспроможна відбувати військову службу за власний рахунок. Виданий у 1735 указ *Правління Гетьманського Уряду*, юридичне закріплював поділ козаків, залежно від їхньої участі у відбуванні військової служби, на виборних козаків і П. П. повинні були постачати козацькому війську провіант, фураж, обробляти землі виборних козаків підчас їхнього перебування на військовій службі. За даними 1763-64 у 9 лівобережних полках (крім Полтавського) налічувалося 177.415 козаків-П. Після юридичного оформлення кріпосного права (царський указ від 3.5.1783) у Лівобережній і Слобідській Україні П. були прирівняні до державних *селян*.

М.Ерстенюк (Львів)

ПІДСКАРБІЙ - 1) Генеральний П. вища службова особа державної адміністрації в Гетьманщині у серед. 17-18 ст., яка відала фінансами української держави, (див. *Генеральний підскарбій*). 2) Великий П. - у Великому князівстві Литовському і Речі Посполитій службова особа, що відала державною скарбницею і фінансами держави. Особистими прибутками завідували надвірні підскарбії.

ПІДСУСІДКИ - категорія зuboжілих селян в Україні у 16-18 ст., що не мали власного господарства. Жили у чужих дворах, «у сусідах», за що помагали своїм хазяїнам у роботі по господарству. Залежно від того, в чийх дворах вони жили, П: були панські, козацькі, монастирські, міщанські, посполиті тощо. Частина П. займалась ремеслами, промислами і торгівлею. Інколи П. ставали заможні козаки і міщани, які намагались уникнути

сплати державних податків та відбуття військової служби. В 1734 П. прирівняли до інших податних категорій населення. Після юридичного оформлення кріпосного права (царський указ від 3.5.1783) у Лівобережній і Слобідській Україні більшість П. було перетворено на кріпосних селян.

М. Ерстенюк (Львів)

ПІЙ Х (світське ім'я - Джузеппе Мелькіоре Сарто; 2.6.1835 - 20.8.1914) - Папа Римський (1903-14). З 1858 - священник, з 1884 - єпископ, з 1893 - кардинал і патріарх Венеції. Скасував існуюче з часів середньовіччя право трьох католицьких держав (Австрії, Іспанії та Франції) відхити небажаних кандидатів при виборі Папи. Був противником модерністських змін у католицькій церкві, опублікував енцикліку (письмове звернення Папи до всіх католиків) проти модернізму *Pascendi*. П. Х виступав проти відокремлення церкви від держави, в 1906 звернувся з енциклікою проти прийняття такого закону у Франції, П. Х призначив першого єпископа Української Греко-Католицької Церкви у США (1907, фактично 1913; С. Ортинський) та у Канаді з осідком у Вінніпегу (1912, єпископ Н. Будка). Підтримував діяльність митрополита А. Шептицького.

ПІЙ ХІ (світське ім'я-Акілле Ратті; 31.5.1857-12.2.1939) - Папа Римський (1922-39). Був префектом Ватиканської бібліотеки. В 1918 посланий представником (апостольський візитатор) Ватикану у Росію (не був допущений), Польщу і Прибалтику. З травня 1919 папський нунцій у Варшаві. Засуджував утиски Української Греко-Католицької Церкви варшавською владою у Західній Україні після окупації цих земель Польщею. В 1922, будучи обраний Папою, активно виступав проти тоталітарних режимів у Німеччині та в СРСР; засуджував переслідування церкви нацистами та проповідання расиської ідеології (енцикліка проти фашизму «*Mit brennender Sorge*»; 1937) та виступав проти комуністичної щеології та нищення релігійного життя в СРСР (енцикліка «*Divini Redemptoris*»; 1937). У 1925 уклав конкордат з польським урядом, який упорядкував правове становище УГКЦ у Польщі. В 1931 збудував будинок Колегії св. Йосафата у Римі. В 1931 П. ХІ дозволив поширення діяльності чину василіан в Угорщині та Румунії. У 1935 створив кодифікаційні комісії для врегулювання східного канонічного права. З прихильністю поставився до виникнення незалежної Української держави у Закарпатті - *Карпатської України* та призначив для неї апостольським адміністратором Діонісія Нарадія.

ПІЙ ХІІ (світське ім'я - Еудженіо Пачеллі; 2.3.1876 - 9.10.1958) - Папа Римський (з 1939). Н. у Римі. З 1901 служив у ватиканському статс-секретарстві. В 1917-20 - папський нунцій у Баварії, в 1920-29 - у Німеччині. З 1929 - кардинал. У 1930-39 статс-секретар Ватикану. В 1946 конгрегація священної канцелярії, очолювана П. ХІІ, опублікувала декрет з засудженням комуністичної ідеології як ідеології тоталітаризму, В час святкування 350-річчя *Берестейської унії 1596* видав енцикліку з протестом проти переслідувань УГЦ в СРСР. (див. також *Львівський собор 1946*). П. ХІІ цікавився долею вояків дивізії «Галичина», врятував їх від примусової репатріації до Радянського Союзу. За П. ХІІ було створено греко-католицьку митрополію в Канаді -Вінніпезька (1956, митр. М. Германюк) і у США - Філадельфійська (1958, митр. К. Богочевський) та екзархати у Великобританії (1957), Австралії (1958).

ПІКІНЕРСЬКІ ПОЛКИ - військовопоселенські полки, сформовані російським урядом для оборони Новоросійської губ. (створені в 1764) від турецько-татарських нападів. Пікінери мали на озброєнні рушниці і списи - піки (звідси їх назва). Протягом 1764-76 з українських козаків та частково сербських поселенців було сформовано шість П.п.: Донецький, Дніпровський, Єлисаветградський, Луганський, Полтавський і Харківський. Перетворені на пікінерів козаки, втрачали свої козацькі права, ставали солдатами і прирівнювались до селян-поселенців (сплачували податки, відбували державні повинності тощо). Ще більше погіршилось становище П.п. з початком російсько-турецької війни 1768-74. Пікінери повинні були брати участь безпосередньо у бойових діях, поставляти для російської армії коней, підводи, фураж, провіант). Все це викликало велика незадоволення серед пікінерів, яке в жовтні 1769 переросло у повстання Дніпровського і Донецького П.п. Почавшись у містечку Соколівці (тепер с. Правобережна Соколівка Кобеляцького р-ну Полтавської обл.), незабаром поширилося на Китайгород, Нехворощ, Орлик, Маячку й Царичанку. Кількасот повстанців перейшло на територію Запоріжжя і об'єднавшись із запорізькими козаками спільно чинили опір російським каральним загонам. На поч. 1770 повстання було придушене, а його керівники (Я.Головатий та ін.) і учасники жорстоко покарані. В 1783 після захоплення Російською імперією Криму П.п. було ліквідовано.

М. Ерстенюк (Львів).

ПІЛСУДСЬКИЙ ЮЗЕФ (5.12.1867 -12.5.1935)-польський політичний і державний діяч. Н. у Зулосі поблизу Вільно (тепер Вільнюс, Литва). В 1885 закінчив Віденську гімназію. Навчався на медичному ф-ті Харківського (виключений за участь у студентських виступах), згодом - Віденського ун-тах. У цей період належав до польської патріотичної організації «Єдність», яка підтримувала контакти з «Народною Волею», В 1887 П. був заарештований царськими властями, звинувачений у підготовці замаху на Олександра III, і засуджений до 5-річного заслання у Сибіру. В 1892 повернувся у Вільно, де став одним з співзасновників Польської Соціалістичної Партії (ППС), з 1894 - член Центрального робітничого комітету, В кін. 1890-х рр. організував видавництво партійного органу «Роботнік» (згодом - «Валька»). На поч. 1900-х рр. жив у Львові, Лондоні та Токіо, де намагався встановити контакти з японською розвідкою. Під час революції 1905-07 у Російській імперії керував бойовими групами, що займались підготовкою і проведенням терористичних акцій (головним чином - пограбуванням банків з метою здобуття коштів для купівлі зброї), визволенням політичних в'язнів, вишколенням нових бойовиків для боротьби проти імперського режиму та за

незалежність Польщі. В 1906 виступив одним з ініціаторів створення ППС-революційної фракції. У 1908 П. заснував у Галичині Союз Активної Боротьби, який в 1910 створив у Львові нелегальну воєнізовану організацію «Стрілецьку Спілку». На поч. 1910-х рр. був обраний головним комендантом Тимчасової комісії організацій у боротьбі за незалежність Польщі, що діяли у *Галичині*. Досягнення незалежності Польщею вважав можливим за умови розгрому Російської імперії у війні з Австро-Угорщиною і Німеччиною. Встановив і підтримував зв'язки з австро-німецьким генеральним штабом. У роки Першої світової війни 1914-18 командував бригадою, сформованою з поляків, яка у складі австрійської армії воювала на Східному фронті. В липні 1917 внаслідок конфлікту з німецькими окупаційними властями (відмовився прийняти присягу німецькому кайзеру) був заарештований і ув'язнений в тюрмі у Марієнбурзі. Був прихильником т. зв. федеративної концепції, яка передбачала розчленування Російської імперії і створення у Східній Європі федеративної держави у складі Польщі, Литви, України і Білорусії. У листопаді 1918 П., зайнявши пост тимчасового керівника Польської держави, проводив агресивну політику стосовно *Західно-Української Народної Республіки*. У квітні 1919 перекинув на український фронт армію ген. Ю. Галлера, яка призначалась *Антантою* виключно для ведення воєнних дій проти більшовиків. Поставши перед загрозою широкомаштабної війни з РСФРР П., з метою створення спільного антибільшовицького фронту, підтримував С. Петлюру в боротьбі проти Радянської Росії. Уклав Варшавський договір 1920. У квітні 1920 П. став першим маршалом Польщі. Вів польсько-радянську війну 1920 і підписав Ризький мирний договір 1921. У міжвоєнний період у зовнішній політиці орієнтувався на співпрацю з Великобританією і виступав за досягнення порозуміння з Німеччиною, вважаючи головним противником СРСР. У 1922-26 відійшов від активного політичного життя. В серед. травня 1926 при допомозі військової сили здійснив державний переворот, добився відставки президента Войцеховського і прем'єра уряду В. Вітоса. 31.5.1926 Національні збори (сейм і сенат) обрали П. президентом, але він відмовився (згодом - президентом став І. Мосціцький). З 1926 П. - призначений Головним інспектором Збройних Сил Польщі, що давало йому всю повноту влади над армією. Встановив режим «санації», внаслідок чого розпочалося політична і господарська стабілізація, уніфікація органів влади. В 1926-28 і з 1930 - прем'єр-міністр Польщі. Незважаючи на те, що польський уряд надавав фінансову підтримку екзильному уряду УНР, а деякі політики з найближчого оточення прем'єра були знайомі з українською проблематикою, П. нічого не зробив для припинення антиукраїнської політики місцевої адміністрації у Західній Україні. В вересні-жовтні 1930 за розпорядженням уряду П. на окупованих Польщею українських землях силами армії і поліції було здійснено жорстокі репресивні акції щодо українського населення, розраховані на придушення українського національно-визвольного руху (див. «*Паціфікація*»). У вересні 1934 за ініціативою П. була запропонована угода про забезпечення прав національних меншин, яка, однак, була відхилена міністром закордонних справ Польщі Й. Беком. За П. у травні 1935 була прийнята нова конституція Польщі. Автор спогадів «1920».

ПІНЗЕЛЬ ЙОГАН (рр. н. і см. невід.) - визначний український скульптор другої пол. 18 ст., представник пізнього рококо. В 1750-60-х рр. працював у Львові, Ходовичах (тепер Львівська обл.), Монастирську і Бучачі (обидва - Тернопільська обл.). Твори П., які збереглися до нашого часу: три монументальні скульптури (Юрія, Лева і Атанасія), шість дерев'яних фігур у бічних вівтарях костюлу в Монастирську. Ймовірно, був автором кам'яних статуй на фасаді ратуші та постатей на барельєфах церкви св. Покрови у Бучачі, оздоблення костюлу та церкви у Городку (тепер Львівська обл.). Автор кількох варіантів розп'ять. Для творів П. характерна велика емоційність та динаміка, надання створеним формам життєвих рис.

ПІХНО ДМИТРО ІВАНОВИЧ [1(13).1.1853 -29.7(11.8).1913] - російський економіст і політичний діяч. Н. на Черкащині. В 1870-74 навчався на юридичному ф-ті Київського ун-ту. З 1877-1902 викладав економічні дисципліни в цьому ж ун-ті (з 1888 - професор). У 1907-13 - член Державної Думи. В 1878-11 П. редагував щоденну російську газету монархістського напрямку «*Києвлянин*», що стояла на антиукраїнських позиціях. Після 1905 очолив київське відділення чорносотенної організації «Союза русского народа» і був членом київського клубу «Русских националистов».

ПІЦЦАГАЛЛІ ФРАНЧЕСКО (рр. н. і см. невід.) - італійський мандрівник 18 ст. У 1789 відвідав Галичину і Буковину. Подорожні записки П. (опубл. італ. мовою 1791 в Ліворно і лат. мовою 1792 у Гамбургу) містять певні відомості про побут населення західноукраїнських земель.

Я. Ісаєвич (Львів).

ПЛАВ'ЮК МИКОЛА (5.6.1927) - український громадський і політичний діяч, Президент УНР в екзилі (1989-92). Н. у с. Русові Снятинського повіту (тепер Снятинський р-н Івано-Франківська обл.), У роки гітлерівської окупації України брав участь у діяльності націоналістичного підпілля. Наприкінці Другої світової війни 1939-45 переїхав до Німеччини. Здобув вищу економічну освіту в Мюнхенському ун-ті. З 1949 проживає у Канаді. П. є одним з активних діячів українських громадсько-політичного життя в еміграції. В 1956-66 - президент *Українського Національного Об'єднання*, згодом заступник президента Конгресу Українців Канади. В кін. 1960-х рр. став одним з організаторів першого Світового *Конгресу Вільних Українців* (СКВУ), в 1967-69 - генеральний секретар, 1973-78 - віце-президент, 1978-81 - президент СКВУ. Під керівництвом П. об'єднання досягло значних успіхів в координації громадсько-культурної діяльності всієї української діаспори, підтримувало національний та правозахисний рух в Україні (допомагало видавати самвидавні матеріали і розповсюджувати їх на Заході, прбводило акції протесту проти переслідування українських десидентів тощо). П. докладав чимало зусиль для консолідації діяльності українських політичних об'єднань. П. - один з провідних членів ОУН (М), за ініціативою якої створено Конференцію Українських Політичних Партиї і

Організацій (КУП-ПО). З 1979 - голова Проводу Українських Націоналістів та ОУН (М). Після входження КУППО в 1989 до складу *Української Національної Ради в екзилі* П. став віце-президентом УНР в екзилі. В 1989 після смерті М. *Лівицького* П. було обрано Президентом УНР в екзилі. 22.8.1992 П. за рішенням Надзвичайної сесії УНРади 10 скликання (14-15.3.1992) спільно з головою уряду УНР в екзилі -І. Самійленком та головою УНРади М. Воскобійником передав Президенту України Л. Кравчуку свої повноваження і мандат Державного- Центру УНР в екзилі. Сьогодні П. очолює Правління фундації ім. О. Ольжича в Україні (штаб-квартира м. Київ).

ПЛАСТ - дитячо-молодіжна організація покликана виховувати молодь на морально-християнських засадах, плекати почуття лідера та виховувати почуття українського патріотизму Пластовим гербом є тризуб, що гармонійно вплітається у білу трилисту лілею. Опікуном П. вважається св. Юрій. При зустрічі пластуни вітаються словом «Скоб». У назві цього орла, що живе над великими водами, переплетені початкові літери чотирьох слів «сильно», «красиво», «обережно», «бистро», кожне з яких має свої символи (дубовий листок, кетяг калини, мухомор і блискавка). Вітаючись, пластуни подають один одному ліву руку. В такий спосіб вони визнають себе побратимами, прихильниками однієї ідеї та спільного способу життя. П. виховує щирих, активних патріотів, сильних тілом, духом і мораллю, П. сягає витоків скаутизму. Засновником скаутського руху визнається полковник англійських збройних сил Баден-Пауелл. Для моральної і фізичної допомоги молодим воїнам в англо-бурській війні він в 1907 створив юнацьку організацію «Скаут». Уже в 1908 перші скаути виникають в країнах Західної Європи. В 1909 - в Росії (першими скаутами стали ліцеїсти Царського Села). Перша українська організація виникла при філії *Академічної* гімназії у Львові в 1911 при допомозі П. Франка та І. Чмоли. Відразу була взята назва «Пласт» (у запорізьких козаків пластунами називали розвідників - тих, хто вистежував ворога в прикордонних болотах). Відділи П. існували в Галичині в усіх українських і багатьох польських гімназіях. Пластуни влилися в загони Українських Січових Стрільців. Масовості пластовий рух набув у 1921 з виходом першого українського підручника «Життя у «Пласті» за редакцією О. Тисовського. Пластові організації виникали в Білій-Церкві, Кам'янці-Подільському, Харкові, Києві, на Волині, Буковині й Закарпатті. Але польська влада в Західній Україні і радянська в Східній повели рішучий наступ на скаутський рух. Його активісти були фізично знищені, з 1930 П. працював у підпіллі, а з 1939 - за кордоном. Нині там створено шість крайових організацій: Канада, США, Австралія, Аргентина, Великобританія, Німеччина. На черзі Польща, Чехія, Словаччина і Бразилія. В 1990-х роках діяльність П. відновлено в Україні, зокрема юридичний статус П. першою надала Львівська міська Рада народних депутатів.

П. перебуває поза школою, не прагне масового захоплення, тому значною мірою є елітарним. Система виховання умовно розмежовується на духовну та фізичну. Перша - це вивчення історії, традицій, культури рідного народу. Друга - мандрівки рідним краєм, веселі змагання та ігри (є їх у П. 130) у виїзних таборах. Щоб бути здоровим, пластун повинен утримуватися від куріння, алкоголю та наркотиків. Істина пізнається через практику - гасло пластунів.

Структура П.: першою ланкою виховної спільноти є Улад пластових новаків, який охоплює дітей віком від 7 до 11 років, організованих у рої і гнізда, що діють під керівництвом новацьких виховників. Другою - Улад пластунів юнаків. Основою є гурток, який складається з 6-8 хлопців або дівчат віком від 12 до 17 років. Кілька гуртків певної місцевості об'єднуються в курені. Ними керують виборні гурткові та курінні проводи. Третьою виховною спільнотою є Улад старших пластунів, у якому гуртуються у добровільних і самоуправних гуртках і куренях старші пластуни (пластунки) від 18 до 25 років. Всі три виховні Улади працюють під проводом крайових командантів, які в свою чергу підлягають головним булавним у Головній Пластовій Булаві. Окрему спільноту в рамках П. становить Український пластовий сеньйорат, в якому гуртуються пластуни після виходу з Уладу старших пластунів. Вони організовані в територіальні або міжтериторіальні (матірні) курені. Організаційно й адміністративне новацькі гнізда й самостійні рої, юнацькі і старшинські гуртки й курені творять на терені якоїсь місцевості хлоп'ячі і дівочі коші під керівництвом кошового або кошової. Сеньйори, іноді також старші пластуни, члени різних куренів, гуртуються у територіальні осередки праці. Коші й сеньйорські осередки об'єднуються у місцеву пластову станицю під проводом обираної ними станичної старшини. Усі станиці на території певної країни діють як зареєстровані крайові організації під керівництвом Крайової Пластової Ради, як надзірнього органу, та Крайової Пластової Старшини, як виконавчого органу, що їх обирають на 2-3 роки Крайові пластові з'їзди. Усі крайові пластові організації мають власні статuti й самостійні у своїх діях, але об'єднані у центральному світовому союзі Конференції Українських Пластових Організацій (КУПО; засновано в 1954 в Канаді із завданням дбати про ідейну єдність пластових крайових організацій і координувати їх діяльність). Збори КУПО, що відбуваються раз на три роки, обирають Головну Пластову Раду як надзірний і Головну Пластову Булаву як виконавчий орган.

М. Ерстенюк (Львів)

ПЛТЕНЕЦЬКИЙ ЄЛИСЕЙ (1550 -29.10.1624) - видатний український православний, церковний і культурний діяч. Н. у с. Плетеничі (тепер Перемишлянського р-ну Львівської обл.). У 1595-99 - архімандрит Пінського Ліщинського монастиря. Брав участь у Берестейському соборі 1596. З 1599 був архімандритом Києво-Печерського монастиря, добився для нього права Ставропігії - невідкладності місцевій церковній владі. В 1614 при підтримці козаків на чолі з П. Конашевичем-Сагайдачним повернув Києво-Печерському

монастирю земельні володіння, відібрані польським королем *Сигізмундом III Вазою*. В 1615 заснував у *Киево-Печерській* Лаврі друкарню (на базі купленої у Стрятині друкарні Г. Балабана), що видавала як оригінальну так і перекладну літературу різного змісту староукраїнською, польською, латинською та ін. мовами. В 1616-24 видав 11 значних творів релігійного, історичного та полемічного характеру, до яких писав передмови (зокрема, «Часослов» (1617), «Антологіон» (1619), «Номоканон» (1620 і 1624); «Службеник» (1620) та низку шкільних підручників. П. заснував у м. Радомишлі паперову фабрику, допомагав братським школам, дбав про покращення чернечого життя. Згуртувавши навколо себе провідних церковно-культурних діячів, П. сприяв перетворенню Києва в культурний і політичний центр України. Діяльність П. по розбудові церковного і культурного життя українського суспільства у першій чверті 17 ст. високо цінилася сучасниками. За словами З. Копистинського він був «батьком не тільки для Лаври, але й всього українського народу».

М. Ерстенюк (Львів).

«**ПЛЕЯДА**» - літературний гурток української молоді. Створений у 1888 за ініціативою Лесі Українки та її брата М. Косача (Обачний). До «П.» входили М. Биковська, Г. Григоренко (О. Судовщикова), М. Комарова, А. Кримський, В. Самійленко, М. Славинський, Л. Старицька-Черняхівська, І. Стешенко, Є. Тимченко та ін. Учасники «П.» обговорювали питання розвитку української літератури, влаштовували літературні вечори, перекладали українською мовою твори зарубіжних письменників (Леся Українка і М. Славинський - твори Г. Гайне і А. Данте, В. Самійленко - Ж.-Б. Мольєра і П.-Ж. Беранже, Є. Тимченко - «Калевалу»). Підготовані плеядівцями до друку три збірки «Весна», «Десна» і «Спілка» були заборонені цензурою. Члени «П.» підтримували літературно-громадські зв'язки з М. Лисенком, М. Коцюбинським, І. Франком, М. Павликом та ін. У серед. 1893 «П.» припинила свою діяльність.

М. Ерстенюк (Львів).

«**ПЛУГ**» - спілка українських селянських письменників. Заснована у Харкові в 1922. Мала свої філії в багатьох містах України. Засновниками спілки виступили С. Пилипенко, А. Панів, І. Сенченко, Г. Коляда, І. Шевченко та ін. До «П.» входили також письменники В. Гжицький, А. Головка, Г. Епик, Н. Забіла, І. Кириленко, О. Копиленко, В. Минко, П. Панч, П. Усенко та ін. «П.» ставив своїм завданням «виховання своїх членів, так і широких селянських мас у дусі пролетарської революції, притягнення їх до активної творчості в цьому напрямі». Одним з головних завдань керівництва «П.» стало досягнення спілкою максимальної масовості плужанського руху. В 1925-27 на сторінках літературних видань розгорілася гостра літературна полеміка між С.Пилипенком та М. Хвильовим, який звинувачував «П.» у провінційності, «просвітянщині» та «масовізмі». В 1926-27 від «П.» відійшла частина письменників-плужан (П. Усенко, І. Кириленко, Н. Забіла, І. Дикий та ін.), які заснували нові літературні організації - «*Молодняк*» та Всеукраїнську Спілку Пролетарських Письменників, у 1931 «П.» було перейменовано в Спілку Пролетарсько-Колгоспних Письменників. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 23.4.1932 «Про перебудову літературно-художніх організацій» «П.» було ліквідовано. Більшість провідних письменників, членів «П.», зокрема, С. Пилипенко, А.Панів, С.Божко, Г. Епик, В. Гжицький та ін. були репресовані. В 1925-32 видавав літературно-художній і критичний місячник «Плуг» (у 1925-27 виходив під назвою «Плужанин» за ред. С. Пилипенка, І. Сенченка, А. Головка, І. Кириленка, Д. Загули та ін.

ПЛУЖНИК ЄВГЕН ПАВЛОВИЧ (літер, псевд. Кантемірянин; 14(26). 12.1898 - 2.2.1936)- відомий український поет. Н. у слободі Кантемірівка Богучарського повіту Воронежської губ (тепер Кантеміровського р-ну Воронежської обл., Росія). Деякий час вчився у Воронежській гімназії (виключений за участь у нелегальних гуртках), пізніше - у Ростові. Згодом навчався у Київському зоотехнічно-муін-ті, з 1921 - у Київському музично-драматичному ін-ті ім. М. Лисенка. Певний час працював учителем на Полтавщині. Літературну діяльність розпочав на поч. 1920-х рр. Перші твори були під власним прізвищем опубліковані у 1924. Друкувався в журналах «Глобус», «Нова Громада», «Червоний Шлях», «Життя й Революція». У серед 1920-х рр. видав свої перші поетичні збірки «Дні» (1926) і «Рання осінь» (1927). Поезії П. притаманний глибокий ліризм, драматизм почуттів, майстерна поетична мова. Входив до літературних об'єднань АСПИС (1923-24), «Ланка» та «МАРС». Працював разом з В. Атаманюком і Ф. Якубовським над «Антологією української поезії» (1930-32), перекладав твори М. Гоголя, А. Чехова, М. Шолохова та ін. У грудні 1934 заарештований НКВС. Звинувачений у приналежності до націоналістичної терористичної організації. В березні 1935 виїздною Військовою колегією Верховного сулу СРСР разом з Г. Епіком, М. Кулішем, В. Підмогильним, О. Ковінькою та ін. засуджений до розстрілу (згодом вирок змінено на довготривале табірне ув'язнення). Помер 2.2.1936 на Соловках. Реабілітований у серпні 1956. П. - автор збірки поезій «Рівнобага» (1933, опубл. в Авгсбургу в 1948, в Україні - 1966), роману «Недуга» (1928), п'єс «Професор Сухораб» (1929), «У дворі на передмісті» (1929), « Болото», віршованої п'єси «Змова в Києві» («Шкідники», «Брати»). Спільно з В.Підмогильним уклав словник «Фразеологія ділової мови» (1926).

ПОАЛЕЙ ЦІОН (Поалей Сіон, Робітники Сіону; Єврейська Соціал-Демократична Робітнича Партія) - поміркована єврейська організація соціалістичного спрямування (1906-28). Перші осередки П. Ц. виникли на поч. 20 ст. в Україні (Катеринослав, Одеса, Полтава), Білорусії (Вітебськ) і Литві (Вільно, тепер Вільнюс). З часом поширив свою діяльність на Австро-Угорщину, Велику Британію, США, Палестину, Аргентину. В роки українських національно-визвольних змагань 1917-21 П.Ц. поставився нейтрально до намагань українців збудувати свою державу. Встановив тісні зв'язки з УПСР, підтримував контакти з *Українською Центральною Радою*. Деякі члени П.Ц., зокрема С. *Гольдельман*, активно підтримували український національний рух і

сприяли розбудові української державності. Після більшовицького жовтневого перевороту 1917 П. Ц. розколовся на дві фракції. У СРСР діяльність організації була заборонена в 1928.

ПОБОДАЙЛО (ПОДОБАЙЛО) СТЕПАН (р. н. невід. - п. 1654) - український військовий діяч періоду Хмельниччини, полковник чернігівський (з 1651). Походив з селянської родини на Чернігівщині. Тривалий час служив драгуном у військових загонах А. Киселя. На поч. 1648 перейшов на сторону військ Б. Хмельницького. Як сотник Чернігівського полку брав участь у багатьох битвах. У червні 1649 призначений наказним полковником Чернігівського полку і висланий Б. Хмельницьким на допомогу М. Кричевському, який вів бої з військом Я. Радзивілла в р-ні Лоева. В кін. липня 1649 П., зазнавши поразки від польсько-литовських військ, був змушений відступити. В 1650 у склад Чернігівського полку став учасником походу української армії у Молдавію. Влітку 1651 очолював українську військову місію до литовського князя Я. Радзивілла. В червні 1651 успішно обороняв Чернігів від литовських військ. Після загибелі М. Небаби був призначений полковником чернігівським та наказним гетьманом сіверським (1652). П. виявив себе рішучим противником Білоцерківського мирного договору 1651. У 1652 призначений Б. Хмельницьким наказним гетьманом Задніпров'я. В 1652-54 знов обраний полковником чернігівським. У цей період очолював боротьбу проти польської шляхти у Лівобережній Україні. В 1654 брав участь у переговорах з московським посольством у Переяславі. Влітку 1654 П. очолював Чернігівський полк під час походу українських військ під командуванням наказного гетьмана І. Золотаренка у Білорусію. Загинув під час штурму фортеці Старого Бихова. Тіло П. перевезли до Чернігова та поховали у Троїцько-Іллінському монастирі, збудованому на його кошти.

«ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ» - найвидатніша пам'ятка літописання Київської Русі. Укладена на поч. 12 ст. У первісному вигляді «П.м.л.» до нас не дійшла, а була переписана на поч. 15 ст. і збереглася в кількох копіях. Відомо три редакції «П.м.л.». Перша складена близько 1113 ченцем Києво-Печерського монастиря Нестором. Ім'я Нестора не збереглося в найдавніших списках «П.м.л.», але воно збереглося у списках 16 ст. Нестор кілька разів згадується як печорський літописець у різних місцях «Києво-Печерського Патерика». Другу редакцію склав 1116 ігумен Видубецького монастиря в Києві Сильвестр (дійшла до нас у трьох списках - Лаврентіївському, Радзівіллівському (Кенігсберзькому) і Троїцькому (Московському академічному), Лаврентіївський список дістав назву від імені переписувача Лаврентія, який склав його для суздальського князя Дмитра Костянтиновича в 1377. Радзівіллівський список (див. Кенігсберзький літопис) датується 15 ст. Троїцький список загинув у 1812. Третю редакцію «П.м.л.» створив близько 1118 невідомий автор у Києво-Печерському монастирі. Вона має два списки: Іпатіївський, знайдений в Іпатіївському монастирі в Костромі (складений у 15 ст.), і Хлебніковський (відноситься до 16 ст.). Ця редакція лягла в основу дальшого літописання Києва та ін. центрів Київської Русі, зокрема галицько-волинського літописання.

«П.м.л.» - зведення з попередніх літописів, різноманітних історичних та літературних творів, пам'яток права. Основна увага в творі приділяється політичним, воєнним та династичним подіям. Містяться відомості про походження і розселення східних слов'ян, утворення Київської держави та її сусідів. У тексті «П.м.л.» виклад матеріалу подається нерівномірно. Тут містяться записи про події без їх датування по роках для яких характерний монотематизм (описи групуються навколо певного князя чи військових та ін. подій). Такі записи часто представляють собою спогади про давно минулі часи. Прикладом може бути «Повчання» Володимира Мономаха, в якому немає точних дат. Записи по роках з вказівкою на дні, переважають в більшій частині літопису. Вони починаються з 1061 і, в основному, пов'язані з Києво-Печерським монастирем. Виділяється та частина літопису, де детально говориться про правління київського князя Всеволода Ярославича (син Ярослава Мудрого), походження його двох синів, дочки Янки, діяльність Всеволода спочатку як переяславського князя, а згодом - великого князя київського. Саме за Всеволода автор переробив свій твір, який у 1116 переписував Сильвестр, Несторів звід або першу редакцію «П.м.л.» за часів Володимира Мономаха було передано у Видубицький Михайлівський монастир. У 1118-19 над літописом працював третій редактор, який вніс доповнення до тексту другої редакції і продовжив розповідь до кін. 1117. Припускають, що в укладанні третьої редакції «П.м.л.» брав участь син Володимира Мономаха, який до 1117 князував у Новгороді. Розповіді про події наступних 80 років, що відбулися в Київській землі, складають Київський літопис. Над вивченням «П.м.л.» працювали багато поколінь дослідників. Розпочав його вивчення у 18 ст. В. Татищев, продовжували М. Логодін, К. Бестужев-Рюмін, М. Костомаров та ряд ін. Вперше повний переклад українською мовою і ґрунтовний аналіз «П.м.л.» здійснив у 1990 Л. Махновець, запропонувавши називати «П.м.л.» «Літописом руським за Іпатським списком».

М. Пелецишин (Львів).

ПОВІТ - адміністративно-територіальна одиниця, що існувала на українських, а також польських, литовських і білоруських землях з другої пол. 14ст. Вперше зустрічається в джерелах кін. 14 ст., написаних діловою «руською» мовою Великого князівства Литовського. На території Галицької Русі, Зх. Волині та Зх. Поділля в складі Польського королівства до 30-х рр. 15 ст. П. являли собою округи, якими управляли воеводи (призначалися з місцевого населення і підпорядковувалися старостам). З утворенням Руського, Белзького і Подільського воеводств ці землі також були поділені на П. Управляв П. гродський староста, що відав адміністративними, судовими, а іноді й військовими справами. З поширенням на українські землі польського права у кожному П. діяв гродський суд (очолював староста) та виборний земський суд, які обслуговували

головним чином шляхту (передусім землевласницьку). До серед. 16 ст. деякі з П. склалися з свого роду підповітів на чолі з старостами нижчого рангу. У Волинській, Східноподільській і Київській землях до 1566 П. були старостинськими округами, а в створених цього ж року Волинському і Брацлавському воєводствах, а також у Київському воєводстві (існувало з 1471) - судово-адміністративними округами. В роки *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57* на території Гетьманської держави було скасовано П. і запроваджено полково-сотенну систему адміністративно-територіального і військового управління (див. *Полк і Сотня*). Після входження українських земель до складу Австрійської монархії на території Галичини і Буковини запроваджувався поділ на округи і дистрикти. Українські землі, що потрапили під владу Російської імперії були остаточно поділені в кін. 18 ст. на губернії та уїзди. Дистрикти й уїзди місцевим населенням традиційно йменувалися П., що знайшло свій вияв в українській та польській суспільно-політичній та науковій літературі 19-20 ст. Поділ на дистрикти проіснував до розпаду Австро-Угорщини, а уїзди до 1918. Повітовий поділ зберігався в УСРР до 1923, коли замість 102 П. було створено 52 округи. В 1919-39 П. був адміністративно-територіальною одиницею на західноукраїнських землях, що перебували під польською окупацією.

М. Крикун (Львів)

ПОВОЗ - державна повинність у *Київській Русі*, що полягала в обов'язку доставляти продукти сільського господарства за розпорядженням князя (феодала) на княжий двір, ринок або в похід. П. називався також обов'язок селянина постачати підводи для державних потреб. П. поступово замінювався грошовим податком - «повозними грошима».

М. Ерстенюк (Львів).

ПОВОЛОВЩИНА (воловщина) - один з прямих грошових податків у другій пол. 14-першій пол. 17 ст. на українських землях (Київщина, Переяславщина, Поділля, Волинь), що перебували у складі Великого князівства Литовського, а з 1569 - Речі Посполитої. П. сплачували державі всі без винятку категорії залежного селянства. Стягувався в розмірі від 4 до 60 грошів і більше з двору в залежності від стану селянського господарства - кількості і якості землі, наявності робочої худоби тощо. Скасована П. на поч. *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57*.

М. Ерстенюк (Львів).

«ПОВЧАННЯ» ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА («Повчання Володимира Мономаха дітям») - визначна пам'ятка літератури Київської Русі. Збереглося (без закінчення) в Лаврентіївському списку «Повісті минулих літ» під 1096 у кількох неповних частинах. Точної дати написання не встановлено, ймовірно 1117. З літературного погляду - це зразок популярного в античній та середньовічній літературі жанру повчань і одночасно перша в давній українській літературі спроба життєписної розповіді. «Повчання» оригінальний твір, у якому *Володимир Мономах* висловлює думки загальнодержавного, політичного й морального характеру, повчає своїх дітей бути розумними правителями, захищати інтереси Русі, боротися з князівськими міжусобицями, самим учитися й поширювати освіту, власною поведінкою давати приклад іншим. Свої настанови він підкріплює прикладами із власного життя, розповідає про численні походи, викликані необхідністю зміцнення єдності Русі та її захисту від зовнішніх ворогів. Вперше текст «П».В.М. був опублікований графом О. Мусіном-Пушкіним 1793 у Петербурзі.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОГОДІН МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ -[11(23).11.1800 - 8(20).12.1875] - російський історик, письменник і журналіст, академік Петербурзької АН (з 1841). Один з ідеологів теорії російської «офіційної народності». В 1821 закінчив Московський ун-тет. У 1825 захистив магістерську дисертацію «Про походження Русі». Виступаючи з позицій норманської теорії, заперечував положення про автохтонність слов'янського походження *Київської Русі*. У 1826-44 професор Московського ун-ту. В 1827-30 видавав журнал «Московський Вістник», у 1841-56 разом з С. Шевирьовим - «Москвітянин». У своїх працях висунув ряд помилкових -тверджень з історії України. П. доводив, що до татарської навали Подніпров'я було заселене великоросами, а українці (вихідці з-під Карпат) осіли на обезлюднілій території над Дніпром лише в 16 ст. На думку П., українські козаки були окремим племенем-сумішшю слов'янських елементів з тюркськими. П. заперечував факт існування українського народу. У дискусії, яка розгорнулася навколо поглядів П., українські історики та філологи (*М. Максимович, В. Антонович, М. Грушевський, О.Котляревський, П. Житецький, А. Кримський*) переконливо довели їх безпідставність і ненауковість, П. став також духовним батьком галицького москвофільства. Після відвідин П. Львова в 1835 і 1838-1940 під його ідейним впливом і фінансовою допомогою виник гурток прихильників етнічної і мовної єдності Галицької Русі з Російською імперією, відомий під назвою «Погодинская колонія». В 1860-х рр. П. виступив одним з ідеологів російського панславізму.

К. Кондратюк (Львів).

ПОГОЛОВЩИНА -прямий податок у 15-17 ст. на українських землях, що перебували під владою Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. Стягувався від площі землі, кількості худоби («голів») та ін. майна. П. сплачували селяни грішми на користь великого князя і польського короля, а 316 ст. П. почали збирати і магнати. Після запровадження у Правобережній Україні «волочної поміри» (див.«Усгава на волоки» 1557), основою визначення П. стали волоки. У Гетьманщині П. було скасована Б. Хмельницьким.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОГОСТ - в первісному значенні, ймовірно, гостинний двір, на якому тимчасово зупинявся князь, духовні особи, а також купці (гості). В *Київській державі*, очевидно, назва сільської громади та її центру. З серед. 10 ст. П. стали адміністративно-територіальними одиницями. На чолі П. стояла посадова особа, що відповідала за регулярну сплату населенням податків. У 11-14 ст. П. складали кілька десятків або сотень сіл. У них, очевидно, зупинявся князь зі своєю дружиною під час полюддя, а також в ході розгляду судових справ. У кін. 17-18 ст. на території Стародубського полку П. називали невеликі поселення російських поселенців-розкольників. У Московській державі у 15-17 ст. П.- невелике селище з церквою і кладовищем.

ПОДВІРНЕ ОПОДАТКУВАННЯ- система оподаткування населення прямими податками в Московській державі та у Лівобережній Україні. Після перепису населення в 1676-78 царський уряд указом від 5.9.1679 замінив посошне. За одиницю П.о. було взято двір, тобто селянське господарство. Запровадження П.о. значно збільшило кількість платників податків за рахунок включення в їх число тих категорій населення, що раніше були звільнені від оподаткування (т.зв.«задвірних», «ділових людей», половників тощо). Загальну суму П.о. визначав уряд, а сільська громада чи міське управління розкладали податки між окремими дворами, П.о. зберігалось до запровадження *подушного* (1724), у Лівобережній Україні - до другої пол. 18 ст.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОДЖІО БОРИС (бл. 1875-1920)- український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Під час Першої світової війни 1914-18 -генерал-майор, командир дивізії російської армії. З вересня 1917 - командир дивізії Другого Січового Запорізького Корпусу (команд ген. Мадрика). У 1918-19- командир Третього Херсонського корпусу, деякий час - *Запорізького Корпусу*.

ПОДИМНЕ (подимщина, димне, дим) - один з найдавніших прямих податків у Київській Русі і на українських землях у складі Великого князівства Литовського та Польщі. Назва походить від одиниці оподаткування «димув» (двору, будинку)-тягло селянського господарства. Платили П. натурою і частково грошима. За часів Київської держави сплачували селяни-общинники. У 14-17 ст. в Україні П. сплачували на користь великого князя литовського чи польського короля державні селяни-данники і, частково, панські селяни. Поряд з «димом» одиницею оподаткування у Великому князівстві Литовському було дворище, до якого часто входило кілька «димів»). У такому випадку податок сплачували від кожного «димув». В 16 ст. П. перетворилося на звичайний натуральний та грошовий чинш.

М. Ерстенюк

(Львів).

ПОДІЛЛЯ (Подільська земля) - історико-географічна область України, що займає басейн межириччя Південного Бугу і лівих приток Дністра, охоплює територію сучасних Вінницької, Хмельницької, Тернопільської і невеликі частини Івано-Франківської і Львівської областей. У Галицько-Волинському літописі ця територія відома під назвою «Понизззя». Вперше назва «Поділля» зустрічається у документах 14 ст. історики та етнографи поділяють П. на Східне і Західне. У 60-ті рр. 14 ст. землі П., що перебували під контролем орд татарських ханів, були завойовані литовськими князями і увійшли до складу Великого князівства Литовського. Великий князь Ольгерд призначив намісником П. князя Федора Коріатовича. У 1430 на П. здійснило похід польське військо. Проти польського панування вибухнуло Бакотське повстання 1431-34. Після його придушення територія Західного П. з містами Кам'янець, Смотрич, Бакота, Скала відійшла до Польщі. У 1434 у Західному П. було запроваджено польський адміністративно-територіальний устрій і утворено Подільське воєводство (адм. центр - Кам'янець), яке складалося з Кам'янецького, Летичівської Червогородського повітів. Східне Поділля залишилось у складі Великого князівства Литовського. У серед. 15 ст. автономія П. була скасована і у 1566 утворено Брацлавське воєводство, що включало Брацлавський, Вінницький і Звенигородський повіти. Адміністративним центром до 1598 був Брацлав, згодом - Вінниця (див. також *Брацлавщина*).

Після *Люблінської унії 1569* територія Східного і Західного П. перебувала у складі *Речі Посполитої*. Ці землі зазнавали великих руйнувань і спустошень внаслідок набігів орд кримських і османських феодалів т. зв. Чорним і Кучманським шляхами. Лише у другій пол. 15 ст. на П. було вчинено не менше 33 нападів, а у 16 ст. - 35. Протягом 15-16 ст. на П. відбувалися національно-визвольні повстання, серед яких найбільш масштабними були рухи під проводом Мухи, С. Наливайка та ін.

У ході *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57* на П. поширився полково-сотенний устрій. На Східному П. утворено Брацлавський (22 сотні) і Кальницький (пізніше -Вінницький; 19 сотень) полки. За Андрусівським перемир'ям 1667 П. залишилося у складі Речі Посполитої. У 1672 на П. вторгнулося військо Османської імперії. На завойованій території турки утворили

Подільський еялет з центром у Кам'янці. Лише після Карловицького конгресу 1698-99 П. знову повернулося до складу Речі Посполитої. У 18 ст. на П. відбуваються ряд виступів українського населення, Палія повстання 1702-04, шириться гайдамацький рух, який переріс у Коліївщину.

Внаслідок першого поділу Речі Посполитої частину Західного П. було приєднано до Австрії. У 1793 Східне і решта Західного П. у складі земель Правобережної України захопила Російська імперія. На цих землях створено Подільське (7 повітів) і Брацлавське (9 повітів) намісництва. Царським указом від 12.12.1796 вони були об'єднані у Подільську губернію (1797) з центром у Кам'янці. У складі Подільської губернії перебували 12 повітів, у 20-30 рр. 19 ст. на П. відбувалися селянські виступи під проводом У. Кармалюка.

Під час Першої світової війни 1914-18 П. стала тереном бойових дій армій країн *Антанти* і *Четверного Союзу*, внаслідок чого господарство і населення краю зазнало колосальних втрат. У період *Української Народної Республіки* згідно закону про адміністративно-територіальний поділ України, ухваленого *Українською Центральною Радою* 6.3.1918 до складу Подільської землі увійшли кам'янецький, проскурівський, ушицький, летичівський, більша частина моголівського і староконстантинівського повітів (центр - м. Кам'янець), а до Брацлавщини - Вінницький, Брацлавський, частина Літинського, Липовецького, Моголівського та Ямпільського повітів (центр - м. Вінниця). У 1917-21 на землях П. відбувалися бої Армії *Української Народної Республіки* і *Української Галицької Армії* з військами іноземних окупантів - більшовиками, денікінцями та польською армією. В 1919 у Вінниці і Кам'янці-Подільському деякий час перебував уряд *Української Народної Республіки*.

Після поразки українських національно-визвольних змагань 1917-21 частина земель П. увійшла до складу УСРР. На територіальній основі Східного і Західного П. існувала Подільська губернія (скасована постановою ВУЦВК від 3.6.1925). У 1932 було створено Вінницьку, а 22.9.1937 - Житомирську області УРСР. Частина Західного П. по р. Збруч у 1921-39 входила до складу Польщі. Після Другої світової війни 1939-41 вся територія П. увійшло до складу областей УРСР. Сьогодні Площа П. становить бл. 61 тис. кв. км., чисельність населення бл. 4,6 млн, чол.

О. Мазур (Львів).

ПОДОЛИНСЬКИЙ ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ (15.1.1815 - 24.8.1876) - український громадсько-політичний діяч у Галичині, публіцист. Н. у Біличах (тепер Старо-Самбірського р-ну Львівської обл.). Середню освіту здобув у Львові, Перемишлі і Чернівцях. Навчався у 1837-41 в Львівському ун-ті, належав до польсько-української революційної таємної організації «Сини Вітчизни». З 1843 був священником. Під час революції 1848-49 в Австрійській імперії написав і намагався видати брошуру «Слово перестороги» (єдиний друкований примірник знайдений у 1913), в якій обгрунтував право українського народу на національну незалежність у контексті національного визволення ін. поневолених народів, насамперед слов'янських. Виступав за налагодження на засадах рівноправ'я і взаємоповаги міжнаціональних взаємин, зокрема українсько-польських відносин у Галичині. Ідеалом П. була незалежна Україна у федеративному зв'язку слов'янських демократичних республік. Після революції П. не переставав цікавитись українським рухом, поглиблював свої знання з історії. У 1859 заснував у Маневі першу і єдину на цілий Ліський повіт народну школу. В 1868 надрукував у львівському журналі «Правда» історичне дослідження «Маркомани», в якому, виявивши ґрунтовне знання історичних джерел, відстоював слов'янське походження племені маркоманів, відомого своїми війнами проти Риму в 1-2 ст. н.е.

Ф. Стеблій (Львів).

ПОДОЛЯКА ІВАН (рр. н. і см. невід.) - запорізький козак, один з керівників гайдамацького руху в 1740-50-х рр. у Правобережній Україні. Н. у с. Кропивній Переяславського полку (тепер село Золотоніського р-ну Черкаської обл.). З 1730-х рр. перебував на Запорізькій Січі. В кін. 1740-х рр. приєднався до гайдамацького заголу, що діяв у р-ні Чигирини і Сміли. Навесні 1750 організував гайдамацький загін, який розправлявся з панами, нападав і громив маєтки шляхти та корчми орендарів поблизу Чорнобиля, Горностайпіля, Хабного. Влітку повстанці на чолі з П. здобули Радомишль. Під час одного з боїв з польськими каральними підрозділами П. був поранений, захоплений у полон і виданий російським властям. Історичних даних про його дальшу долю немає.

ПОДУШНЕ (подушний податок, подушна подать) - основний прямиий податок у Російській імперії (зокрема, в Україні) у 18-19 ст. Запроваджений Петром 1 у 1724 (указ про П. 1722) замість подвірного оподаткування. П. сплачувало все чоловіче населення країни, крім дворян, духовенства і осіб, що перебували на державній службі. Застосуванню П. передувало перепис населення (ревізія) в 1718-24. Розмір податку визначався сумою, необхідною для утримання армії і флоту. Розмір податку протягом 18-19 ст. постійно збільшувався [з селян - з 70 коп. в 1794 до 1 крб. 15коп. - 2 крб. 16 коп. (у різних районах) у 1867]. В 18 ст. П. складало бл. 50 % всіх податків у бюджет держави. На Україну П. було поширено в другій пол. 18 ст. (1765-Слобідська Україна, 1783 - Лівобережжя, 1795 - Правобережжя). У 1775 купцям П. було замінено сплатою процентного збору з капіталу; у 1863 від П. звільнено міщан і цехових ремісників (крім Сибіру і Бесарабії). Внаслідок цього П. стало виключно становим селянським податком. Скасовано в Європейській частині Російської імперії у т.ч. в Україні з 1887, Сибіру - з 1899.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОЖИЛЕ - грошова плата, яку селянин сплачував феодалу у разі переходу до іншого землевласника (за тиждень до і тиждень після Юрієвого дня осіннього; 26.11. ст. ст.) у Московській державі у 15-поч. 17 ст. Запровадження П. стало одним з етапів прикріплення селян до землі. Обов'язковість виплати П. і його розмір встановлював Судебник 1497. Судебник 1550 встановлював розмір П. у залежності від терміну перебування селянина у землевласника. Царський указ від 9.3.1607 називав П. штраф за переховування в себе селянина-втікача. П. було поширене і на частині українських земель (Чернігово-Сіверщина), які в 1503 внаслідок литовсько-московської війни 1500-03 були захоплені Московією.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОЗЕН ЛЕОНІД ВОЛОДИМИРОВИЧ [10(22).7. 1849 -8.1.1921]- український скульптор. Н. у містечку Оболоні (тепер Полтавська обл.). Спеціальної художньої освіти не мав. З 1891 - член Товариства передвижників, з 1894 -дійсний член Петербурзької АМ. Автор числених скульптурних груп та статуеток на теми з життя та історії українського народу - «На волах» (бл. 1882), «Шинкар», «Кобзар» (обидві-1883), «Переселенці» (1884), «Жебрак» (1886), «Запорожець у розвідці» (1887), «Скіф» (1889); портретних бюстів - Г. М'ясоєдова (1890), Ф. Стравинського (1897), М. Ярошенка (1898, 1899) та ін. Виконав пам'ятники І. Котляревському (викритий 1903) і М. Гоголю (фігура в 1913, встановлений у першій пол. 1930-х рр.) у Полтаві.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОЗИЧАНЮК ЙОСИП ІВАНОВИЧ (псевд. «Шаблюк», «Шугай»; 1911 - 21.12 (за ін. дан., 22.12) 1944] - відомий український військовий і політичний діяч, письменник. Н. у с. Дашеві Липовецького повіту Київської губ. (тепер Іллінецького р-ну Вінницької обл.). Навчався на літературно-мовному ф-ті Ніжинського ін-ту соціального виховання. В 1939 П. був скерований ЦК ЛКСМУ на редакційну роботу у Львів. Став одним з визначних членів українського національно-визвольного руху 1940-х рр. У серпні 1941 входив до групи під керівництвом Д. Мирона, яка мала проголосити Акт відновлення Української держави в Києві (майже вся заарештована гітлерівцями). В 1943-44 - організатор підрозділів *Української Повстанської Армії* у Центрально-Українських землях. З осені 1943 - політичний керівник УПА. В липні 1944 брав участь у роботі Великого збору *Української Головної Визвольної Ради*. 15.7.1944 обраний членом Президії УГВР, керівником осередку інформації і пропаганди УГВР. Видав повстанські газети «За Україну» і «За Українську державу». Загинув у грудні 1944 в бою з радянськими військовими підрозділами біля с. Лев'ятників (тепер Жидачівський р-н Львівська обл.). П. автор багатьох новел («Гуляйпільські хлопці», «В житті», «Зелений шум» та ін.), що друкувалися в підпільних та еміграційних виданнях.

ПОКОН (поклон, поклонне) - один з видів платежів у *Київській державі*. Сплачувався місцевим населенням князю або його представникам (наприклад, вирникам) грошима і натурою під час проїзду або тимчасовому перебуванні їх у місті чи на території волості. Зокрема, існував П. вирний. Запроваджений, на думку більшості дослідників, Ярославом Мудрим. П. вирний сплачувало натурою («корм») або грошима населення території чи громада, куди приїжджав вирник (див. Вира), для утримання його та супроводжуючих осіб з числа князівської адміністрації.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОКРОВСЬКИЙ АНДРІЙ (рр. н. і см. невід) -український військовий діяч, адмірал. Під час Першої світової війни 1914-18 - віце-адмірал російського флоту. В кін. березня 1918 призначений начальником охорони південно-західної частини Чорного моря. За правління гетьмана П. *Скоропадського* - командуючий Чорноморських портів і флоту. 31.11.1918- міністр морських справ *Української Держави* в кабінеті С. *Гербеля*. Дальша його доля невідома.

ПОКУТТЯ (Покутте) - історико-географічна область України, сх. частина сучасної Івано-Франківської обл. У джерелах 17-18 ст. П. називали пд.-зх. «кут» (звідки й походить назва) Галичини між рр. Дністром, Черемошем та Карпатами, включаючи Гуцульщину, а 319 ст. -лише рівнинну частину цієї території. В 1430-31 П. займав господар Молдавії Петро Рареш, якого підтримувала частина українського населення. В 1387-1772 територія П. перебувала під владою Польщі, з 1772-Австрії (з 1867 -Австро-Угорщина). З територією П. пов'язані *Мухи повстання 1490-92*. У 16-18 ст. на П. активно діяли загопи опришків. У 1650 у Гданську була надрукована карта Г. *Боплана* «Частина України, що має назву Покуття». В 1919 землі П. знову захопила Польща. У 1939 П. разом з іншими західноукраїнськими землями увійшло до складу УРСР.

Я. Ісаєвич (Львів).

ПОЛЕМОН I (65-9 або 8 до н.е.) - цар понтійський (з 38 до н.е) і боспорський (14-9 або 8). П. не належав до царського роду, а був сином ритора Зенона. Близько 38 до н.е. П. при підтримці Риму став правителем Понту, частини колишнього Понтійського царства (існувало 302 або 301-64 до н.е.). Згодом римляни, незадоволені незалежною політикою Скрібонія, чоловіка боспорської цариці Дінамії, запропонували П. захопити трон Боспору, За допомогою місцевої знаті зайняв боспорський престол та зруйнував м. Танаїс, що підтримувало Дінамію. Вів війну з плем'ям аспургіанів (в Прикубанні), під час якої потрапив у полон і був вбитий.

ПОЛЕТИКА ГРИГОРІЙ АНДРІЙОВИЧ [1725 -27.11,(8.12).1784] - український громадсько-політичний діяч, письменник. Н. у м. Ромнах Полтавської губ. (тепер Сумська обл.). Брат І. *Полетики*. Походив з козацько-старшинського роду Полетик. У 1745 закінчив *Київську Академію*, працював перекладачем з латинської і німецької мов у Петребурзькій АН. У 1764-73 -головний інспектор шляхетного корпусу. В 1767 П. був обраний депутатом комісії по складанню «Нового уложення» від шляхетства Лубенського полку. На засіданнях комісії та в своїх творах обстоював автономний устрій Лівобережної України і права українського шляхетства. П. - автор праць: «Сборник прав и привилегий малороссийского шляхетства», «Записка, как Малая Россия во время владения польского разделена была и о образе ее управления», «Возражения на постановление Малороссийской коллегии господину депутату Д. Натальину» (опубл.в 1851), «Мнение на читанный в 1768 г. в комисси «Проект прав благородных» (опубл. у 1926), «Записка о начале Киевской Академии» та ін., перекладав грецьких філософів, склав «Словарь на шести языках: на российском, греческом, латынском, французском, немецком и английском» (1763). На думку ряду істориків (О. Лазаревського, В. Горленка, І. Борцака) П. разом з сином був автором «*Історії Русів*».

ПОЛЕТИКА ІВАН АНДРІЙОВИЧ [18(29).8.1726 - 22.4.(3.5).1783] - український лікар і вчений. Брат Г. Полетики. Н. у Ромнах (тепер Сумська обл.), У 1735-46 навчався в Київській Академії. З 1746 вчився в Кільському ун-ті (Німеччина), з 1752 - у Лейденському ун-ті (Голландія), В 1754 захистив докторську дисертацію «Про спадкові хвороби» у Лейденському ун-ті. В 1754-56 - професор Кільського ун-ту. З 1756 очолював Петербурзький сухопутний госпіталь та медичну школу. З 1763 - керівник Васильківського карантину (біля Києва) та одночасно брав участь у роботі Київського карантинного госпіталю. Відзначився під час боротьби з епідемією чуми в 1770-71.

ПОЛЕТИКИ - український козацько-старшинський рід у Лівобережній Україні. Відомий з 17 ст. Представники: Іван П. (рр. н. і см. невід.) -козак Лубенської сотні (1649); Павло П. (р. н. невід.- п. 1709) - значковий товариш Лубенського полку; Андрій Павлович П. (бл. 1692 - 1773) -війт роменський (1727-29), значковий товариш Лубенського полку, з 1749 - бунчуковий товариш, Григорій Андрійович П. (1725 - 1784) -український політичний діяч (див. Г. *Полетика*), Андрій Андрійович П. (бл. 1741- бл. 1798) -український громадський діяч, брат Г. Полетики. Н. у Ромнах (тепер Сумська обл.). З 1758 -військовий канцелярист. У 1767 був призначений помічником генерального бунчужного - бунчуковим товаришем. У 1784, 1797-98 - предводитель дворянства Роменського повіту, а в 1785-88 - предводитель дворянства Чернігівської губ. Автор «Дневника перебування Катерини II в Киеве в 1787 г.»; Іван Андрійович П. (1726-1783)- український лікар і вчений (див. І. *Полетика*), Василь Григорович П. (1765 - 1845) - український історик і громадський діяч. Син Г. А. Полетики. Після закінчення Віленського ун-ту до 1790 перебував на військовій службі. В 1802, 1805-12 був предводителем дворянства Роменського повіту Полтавської губ. Дбав про розвиток шкільництва і освіти. Автор праці з історії стародавнього Сходу - «Опыт рассуждений о первоначальных делах мира, древнем Египте, об ассирианах, мидянах и персах» (1788). Зібрав документальні матеріали з історії України 16-18 ст., яку мав намір написати. Номеру с. Коровинці (тепер Недригайлівського р-ну Сумської обл.). На думку деяких українських істориків (О. Лазаревський, В. Горленко, І. Борцак) П. та його батько були авторами «*Історії Русів*», Михайло Іванович (1768-1824) - син А. Полетики. Був секретарем імператриці Марії Федорівни. Автор філософського твору «Essais philosophiques sur l'homme, ses principes, ses rapports et sa destinée, fondees sur l'experience et la raison suivies d'observations sur le beau» (виданий в 1818, 1822); Петро Іванович П. (27.8.1778 - 7.2.1849) - дипломат, син І. А. Полетики. З 1798 служив у Колегії закордонних справ у Петербурзі. У 1802-03 - канцлер російської місії у Стокгольмі, Неаполі (1805-05), радник місії у Філадельфії (1809-11), Ріо-де-Женейро (1812-14), Лондоні (1816-17). У 1817-22 - надзвичайний посол російського уряду у США. З 1822 - член американського філософського Товариства у Філадельфії. Згодом був сенатором (з 1825), служив в міністерстві закордонних справ. Автор праці «A Sketch of the Internal Condition of the united States and Their Political Relations with Europe» (« Нарис внутрішньої умов у США і їх політичних стосунків з Європою», 1826) та спогадів опублікованих в «Русском архиве» (т. 3, 1885). Григорій Іванович П. (бл. 1735 - 1798) - український дипломат, двоюрідний брат Г. А. Полетики. Закінчив Київську і Московську Академії. З 1755 служив перекладачем у Колегії закордонних справ, з 1762 - секретар російського посольства у Римі, з 1770 - радник російського посольства в Австрійській імперії. Австрійський імператор Йосиф II надав П. дворянський титул. Автор ст. про запорізьких козаків, надрукованої в 1788 у Відні. Володимир П. (1886 - р. см. невід.) - український громадський діяч, дипломат. Був земським діячем на Полтавщині. В 1918-19 - перший секретар українського посольства в Австрії.

ПОЛЕК ЙОГАНН (1843-1915)- австрійський історик і бібліограф. У 1893 - хранитель (кустош), в 1904-1912 - директор бібліотеки Чернівецького ун-ту. Автор досліджень з економічної, політичної і культурної історії, етнографії, історіографії, бібліографії та статистики Буковини кін. 18-поч. 19 ст., у додатках до яких опублікував багато документів. Головні праці: «Здобуття Буковини Австрією» (1889), «Мандрівка Йосифа II до Галичини і Буковини та її значення для останньої провінції» (1895), «Старообрядці на Буковині» (1896-99), «Об'єднання Буковини з Галичиною в 1786» (1900) та ряд історико-етнографічних нарисів про національні меншості Буковини (німців, вірмен, циган, євреїв).

Ф. Стеблій (Львів).

ПОЛІКАРП (світське ім'я та прізвище - Петро Сікорський; 20.6.1875 - 22.10.1953) - український православний церковний діяч, митрополит УАПЦ (1942-53). Н. у с. Зеленки на Київщині. В 1898 закінчив Київську духовну семінарію, в 1906 навчався на юридичному ф-ті Київського ун-ту. В період українських визвольних змагань

1917-21 П. очолював господарський відділ Міністерства віросповідань (1918-19) та виконував обов'язки віце-директора Департаменту загальних справ (1919-21). З поч. 1920-х рр. жив у Крем'янці. В 1922 прийняв чернецтво. У 1922-32 П. був намісником Дерманського та архімандритом Мелецького монастирів, настоятелем Загаєцького і Жировицького монастирів. У квітні 1932 П. висвячений на єпископа луцького, вікарія Волинської єпархії. У цей час багато працював над перекладами на українську мову церковних книг. У 1939 П. не визнав зверхності Московського Патріарха, за що був усунений радянською владою з єпископської кафедри. В серпні 1941 митрополит Діонісій Валединський призначив П. тимчасовим адміністратором (екзархом) УАПЦ. У травні 1942 собор єпископів *Української Автокефальної Православної Церкви* у Києві обрав П. митрополитом. У січні 1944 внаслідок зайняття радянськими військами Волині ієрархія УАПЦ на чолі з П. та частиною духовенства емігрувала спочатку до Польщі, згодом до Німеччини. В повоєнний час П. здійснював активні заходи по налагодженню українського церковного життя за кордоном. З його ініціативи в 1946 для підготовки священників було засновано Богословську Академію (існувала до 1952), підтримував діяльність Богословського наукового інституту при Синоді УАПЦ та видання «Богословського вісника» (1948-49). Намагався усунути внутрішньоцерковні протиріччя (пов'язані з існуванням частини вірних, послідовників УАПЦ митрополита В. *Липківського*, створеної 1921) та недопустити розколу УАПЦ (див. *Українська Автокефальна Православна Церква-Собороправна*). В 1950 переїхав у Францію. Помер і похований у Парижі.

«ПОЛІСЬКА СІЧ» - перший український повстанський підрозділ, що діяв на Рівненщині та Житомирщині у роки Другої світової війни 1939-45. «П.С.» було створено за ініціативою уряду Української Народної Республіки в екзилі. 20.6.1940 рада старшин армії УНР (полк. А. Валійський, полк. І. Литвиненко та ін.) уповноважили Т. *Боровця* створити збройні партизанські загони для боротьби з радянською владою. Т. Боровець розпочав активну діяльність на Поліссі. Напоч, радянсько-німецької війни 1941-45 П.С. нараховувала понад 1000 чол. У червні-серпні 1941 «П.С.» здійснювала операції по очищенню волинських та поліських лісів від окремих груп бійців Червоної Армії. Однак у серпні Т. Боровець розгорнув акцію по об'єднанню розрізнених політичних сил для створення єдиної української армії. Результативними виявилися переговори з ОУН (М), монархістами на чолі з полк. І. Трейком, УНАКОР отамана Волошина-Берчака, Тісні контакти налагоджено з Білоруською Національною Самообороною: Переговори з ОУН-СД не дали результатів, так як Т. Боровець відмовився визнати чинність Акту 30 червня 1941 р. Політичні групи, що пішли на контакт з командуванням «П.С.», восени 1941 створили спільний штаб (нач. штабу - полк. П. Смородський) та визнали за командуючого Т. Боровця. У жовтні 1941 з'явилася нова назва - Українська Повстанська Армія - «П.С.». «П.С.» діяла у районі міст Олевськ, Людвипіль та Сарни. У листопаді 1941 «П.С.» було оточено і роззброєно німцями. Навесні 1942 «П.С.» відновила діяльність, яка тепер носила яскраво протинімецький характер. Чисельність загону нараховувала 5-8 тис. чол. У цей час «П.С.» намагаються використати у своїх стратегічних цілях як німецьке командування, так і радянські партизани. У липні-серпні 1942 відбуваються переговори між Т. Боровцем та німецькою стороною (представники д-р П'юц та д-р Беєр). У вересні-листопаді 1942 з аналогічною місією в район дислокації «П.С.» прибув капітан Червоної Армії М. Брежньов. Ці переговори завершилися безрезультативно. Т. Боровця активно критували кола ОУН-Самостійників Державників (з 1943 - ОУН-Р), так як вважали, що переговори з ворогом лише послаблюють бойовий дух у повстанців. На поч. 1943 «П.С.» розпочала переговори з Військовими Відділами ОУН-СД. Під час переговорів група націоналістів-самостійників під проводом І. *Мітрингу*, що у 1941 відкололася від ОУН-СД, приєдналася до «П.С.» У травні 1943 переговори було завершено. Військові Відділи ОУН-СД об'єднувалися з «П.С.» у одну формацію - Українську Повстанську Армію. Оперативний штаб мав бути поширений за рахунок кооптації представників ОУН-СД.

Одразу ж після об'єднання в УПА почали відбуватися негативні процеси. ОУН-СД розгорнула партійну агітацію, почала запроваджувати Інститути служби безпеки, що не передбачалося статусом «П.С.» Т. Боровця було звинувачено в отаманщині та в некритичному самовихвалянні. Протистояння між ОУН-СД та командуванням «П.С.» досягло апогею в липні 1943. Т. Боровець оголосив про вихід своєї групи з УПА. Щоб уникнути суперечок за назву, «П.С.» було перейменовано на *Українську Національно-Револьюційну Армію* (УНРА). На базі УНРА була створена *Українська Національно-Демократична Партія*. 18.8.1943 загони СБ УПА на чолі з курінним Максом (М. Скорупським) оточили штаб УНРА в районі Степаня і заарештувавши цілий ряд старшин, розброїли УПА «П.С.». Після вступу у кін. 1943 радянських військ на Житомирщину Т. Боровець розпочав переговори з німцями про передачу його загонам зброї та військового спорядження для ведення партизанської боротьби з більшовиками. Однак у ході переговорів Т. Боровець був заарештований гестапо і ув'язнений у концтаборі Саксенгаузен. Командування УНРА деякий час здійснював отаман Л. Щербатюк-Зубатий. Окремі загони УНРА продовжували свою діяльність до 1945, поширюючи її також частково і на Галичину.

К. Бондаренко (Львів).

ПОЛІСЬКЕ ЛОЗОВЕ КОЗАЦТВО - українське військове формування, що діяло на Волині у 1939-1941. П.Л.К. утворилося в липні 1939 з ініціативи В. Сидора, як збройний відділ *Організації Українських Націоналістів*. Загальна кількість бійців сягала 500 чол. На чолі П.Л.К. стояли В. Війтюк-Погоня, А. Карий, А. Бульба та ін. Під час нападу Німеччини на Польщу П.Л.К. змогло здобути велику кількість польської трофейної зброї. З встановленням радянської влади частина членів П.Л.К. емігрувала, частина пішла у підпілля. У 1940 відбувся процес над одним з керівників П.Л.К. - Адамським, У серпні 1941 П.Л.К. відновило свою діяльність,

встановило зв'язки із «Поліською Січчю» Т. Боровця. У 1943 колишні «лозовики» вступили в *Українську Повстанську Армію*.

К. Бондаренко (Львів)

ПОЛІЩУК ВАЛЕР'ЯН ЛЬВОВИЧ (літ. псевд. Сонцвіт Василь, Микита Волокити; 19.9(1.10).1897 - 11.11.1937)-український письменник і літературний критик. Н, у с. Більче Дубненського повіту Волинської губ, (тепер Млинівського р-ну Рівненської обл.). Середню освіту здобув у гімназіях Луцька і Катеринослава (закінчив у 1917). Деякий час навчався в Інституті цивільних інженерів у Петроград, пізніше - на історико-філологічному ф-ті Кам'янець-Подільського Державного українського університету. Літературну діяльність розпочав в 1918. Після переїзду до Києва працював у газеті «Народна Воля», дописував у газети «Селянська Правда» і «Вісті», їздив з творчими відрядженнями до Німеччини, Франції, Чехо-Словаччини та ін. європейських країн. У 1920-х рр. П. брав активну участь в літературному житті України. В жовтні 1920 за ініціативою П. була створена літературна група «Гроно». В 1923-25 належав до літературної організації «Гарт», вийшовши з якої у 1925 заснував у Харкові об'єднання «Авангард» (1925-29). Писав поетичні і прозові твори, літературу для дітей, літературно-критичні статті. Опираючись на авангардну літературу Заходу, в своїх творах намагався оспівувати сучасну цивілізацію і досягнення технічної революції. Автор поетичних збірок «Книга повстань» (1922), «Поем про Бормашиху» (1923), «Радіо в житах» (1-923), «Жмуток червоного» (1924), «Європа на вулкані» (1925), «Металевий тембр» (1927), «Остання війна» (1927), «Електричні заграви» (1929), «Геніальні кристали»; віршованого роману «Ярина Курнатовська» (1921); поем «Ленін» (1922), «Асканія-Нова» та ін. У грудні 1934 П. був заарештований і звинувачений у приналежності до контрреволюційної організації, У березні 1935 засуджений разом з В. Підмогильним, М. Кулішем, Г. Епіком, Л. Ковалівим, Є. Плужником та ін. до вищої міри покарання - розстрілу. Згодом ростріл було замінено 10-річним ув'язненням у спецтаборах, де П. і загинув.

ПОЛК - 1) Назва військового підрозділу у *Київській Русі* та *Галицько-Волинській державі* у другій пол. 9-серед, 14 ст. Термін «полк» використовувався для позначення різних понять. Найчастіше вживався для окреслення слова «військо». Під П. розуміли також «народне ополчення» (на відміну від княжої дружини), окремий військовий відділ, а також військовий похід чи бій. П. не мав постійно визначеного числа воїнів, найчастіше ця кількість складала 100-200 чол. П. одержували назви від імені князів або назв земель. Інколи П. поділявся на менші підрозділи - заступи. Кожний П. мав свій стяг - *прапор*. З 14ст. термін П. вживається лише для позначення окремих Ейськсвихзагонів. Після переходу більшої частини українських земель до складу Великого князівства Литовського, П. формувалися за територіальним принципом з місцевого українського населення. Використовувалися для боротьби з набігами татар, а також для ведення воєнних дій проти Польщі, Московської держави, Тевтонського ордену. У другій пол. 16 ст., після утворення українського реєстрового козацького війська, П. став його основною структурною одиницею. Кількість козацьких П. не була стабільною і залежала від чисельного складу і реєстру. У 1601 їх було чотири, в 1620-30-х рр. найчастіше - шість (Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський, Чигиринський, короткий час існували також Миргородський та Лубенський). Назва П. походила від міст чи містечок, де містилася його полкова старшина. Наприкінці 16-на поч. 17 ст. у П. нараховувалося біля 500 козаків, згодом ця кількість змінювалася, у 1620-30-х рр. вона складала біля 1000 чол. 2) Військова і адміністративно-територіальна одиниця в Україні у 16-18 ст. Під час національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-1657 сформовані на зразок реєстрових, П. стали військовими та адміністративно-територіальними одиницями відновленої Української держави - *Гетьманщини*. Керівництво П. здійснювала полкова старшина на чолі з полковником, яку обирали на полковій раді. Полкова влада поширювалася не лише на козацтво, а й на все населення П. П. поділялися на сотні (7-20). За часів гетьманування Б. Хмельницького число П. коливалося від 16 до 20. У 1650 існували такі П.: Київський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Павлоцький, Уманський, Брацлавський, Кальницький (після 1653 - Вінницький, у 1660-х рр. об'єднаний Брацлавським), Чигиринський, Переяславський, Кропивнянський (у 1658 увійшов до складу Лубенського і Переяславського П.), Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніжинський, Чернігівський. Короткий час існували також Могилівський (Подільський), Туровопинський, Білоруський (Чауський, Бихівський) П. Після Андрусівського перемир'я 1667 і поділу українських земель між Московською державою та Річчю Посполитою, козацькі П. у Лівобережній Україні, яка відійшла до складу Польщі, у 1670-80-х рр. були поступово ліквідовані (Білоцерківський, Брацлавський, Корсунський, Канівський, Могилівський, Павлоцький, Вінницький, Уманський, Черкаський, Чигиринський П.). Однак, у 1684-85 під керівництвом С.Палія у Правобережжі було відновлено Фастівський та Богуславський, а згодом Корсунський та Брацлавський П. У 1704 тут було створено Чигиринський, Уманський та Могилівський П. Центром правобережного козацтва було місто Біла Церква. В 1712-14 внаслідок угоди між Московією і Польщею частину козаків переселено у Гетьманщину, а правобережні П. - ліквідовано. У Лівобережній Україні в часи існування Гетьманщини тривалий час існували десять козацьких П.: Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський, Чернігівський. У 50-х рр. 17 ст. з числа українського населення Слобідської України, за дозволом царського уряду, було сформовано чотири козацькі П.: Острогозький, Охтирський, Сумський та Харківський (з останнього в 1685 виділився Ізюмський П.). Ці П. проіснували до 1765, коли їх було перетворено на російські регулярні військові частини. У Гетьманщині існували також вільнонаймані військові загоны, які носили назву П. - компанійські, сердюцькі та ін. Кількість козаків у П. не була однаковою. У 1723 в них налічувалися в середньому бл. 5 тис. чол., а у Ніжинському П. - бл. 10 тис.

чол. У 1782 особовий склад П. зріс до 10-20 тис. чол., а у Ніжинському П. до 40 тис. козаків. У процесі ліквідації української національної державності царським урядом в 18 ст. поступово відбувався процес ліквідації на Гетьманщині полково-сотенного устрою і реорганізації їх у регулярні військові частини. В 1760-79-х рр. на території Миргородського П. були сформовані пікінерські П., а після скасування місцевого військового і адміністративно-територіального устрою у Лівобережній Україні на поч. 1780-х рр. на основі козацьких полків було сформовано десять карабінерських П., які увійшли до складу російської армії. 3). У роки національно-визвольних змагань 1817-21 П. - військові формування різних видів військ (піхоти, кінноти, артилерії) в *Арміях Української Народної Республіки* періоду *Української Центральної Ради* та *Директорії УНР*, Збройних Силах Української Держави. 4). Військова частина різних родів військ у всіх видах Збройних Сил України з самостійним управлінням і господарством. П. бувають мотострілкові, мотопіхотні, танкові, артилерійські, авіаційні, інженерні, зв'язку та ін. В кожному П. є штаб, 3-5 батальйонів (дивізіонів, ескадронів, рот), підрозділи бойового і матеріально-технічного забезпечення. Більшість полків входять у з'єднання (дивізії, бригади), деякі знаходяться в безпосередньому підпорядкуванні армії, головного командування.

ПОЛКОВА КАНЦЕЛЯРІЯ - установа полкової адміністрації в Україні в другій пол. 17-18 ст. Очолював П. к. полковник, який за її допомогою керував військовими та цивільними справами полку. Діяльністю П. к. відав полковий писар, якому підлягали канцеляристи (10-16 чол.). У канцелярії велось діловодство полку, сюди надходили гетьманські та царські укази, універсали, ордери; звідси надсилались відповіді на них і листи до сотенних урядів, складались книги прибутки та видатків тощо, П.к. укладала і зберігала полковий архів.

ПОЛКОВА РАДА - орган полкового самоврядування у *Гетьманщині* в другій пол. 17-18 ст. У П.р., яка скликала *полковником* або *полковою старшиною*, брали участь усі городові козаки, вписані до компутів полку, які мали бажання та змогу з'явитися на місце її проведення. Раду вів полковник, за допомогою старшини (зокрема, осавулів), що були посередниками між полковою адміністрацією та козацтвом. Часто в роботі ради приймали участь представники гетьмана або царські чиновники, які мали значний вплив на її рішення. На раді відбувалось обрання полкової та сотенної старшини, вирішувалось питання військового та адміністративного характеру, що стосувалися полку. Формально голосування не проводилось, питання вирішувалося голосними окликами, підкиданням шапок тощо. У другій пол. 17 ст. повноваження П.р. постійно обмежувалися гетьманською та царською адміністраціями, полковою старшиною до компетенції яких поступово перейшли основні функції ради. У 18 ст. П.р. скликала дедалі рідше і остаточно були скасовані внаслідок ліквідації польським урядом автономного устрою українських земель у 1780-х рр.

ПОЛКОВА СТАРШИНА - збірна назва представників військової та цивільної адміністрації, які здійснювали керівництво військово-територіальної одиниці - полком. П.с. існували у другій пол. 17-18 ст. До її складу входили: *полковник, обозний, суддя, писар, осавули, хорунжий*. Очолював П.с. полковник. Першою особою після полковника був обозний, який відав матеріальним забезпеченням полку, керував обозом та артилерією, а також під час відсутності полковника виконував його обов'язки. Йому підлягали полковий артилерійський осавул, полковий артилерійський писар, хорунжий полкової артилерії та отамани. На території полку функціонував полковий суд, який розглядав кримінальні та частково цивільні справи. Головував у ньому полковий суддя, який мав свою канцелярію та урядовців. Важливі кримінальні справи розглядалися з участю полковника. Важливе місце серед старшини належало полковому писарю, який вів діловодство полку і керував полковою канцелярією. Помічником полковника у військових справах був осавул (найчастіше їх було два), який наглядав за дотриманням порядку і дисципліни у полку, виконував поліційні функції, опікувався полковою музикою та ін. Помічником осавула був підосавул. Полковий хорунжий відповідав за збереження полкового прапора. Інколи хорунжих було два, один з них доглядав прапора, а другий - значка (малого прапора). Під керівництвом хорунжого перебували значкові товариші. Формально П.с. вважалася виборною, але фактично посади П.с. займали особи призначені гетьманською адміністрацією або полковником за погодженням з царським урядом. З 1722 П.с. призначала *Малоросійська колегія*. Діяльність старшини контролювалася царськими чиновниками. П.с. була ліквідована царським урядом на Слобожанщині у 1765, а у Лівобережній Україні у 1780-х рр.

ПОЛКОВНИК - -1) Член похідної старшини Запорізької Січі, керівник одного або кількох військових загонів під час воєнних дій, сухопутних та морських походів у 16-18 ст. Інколи П. називали сердюком. У 18 ст. П. очолював паланкову старшину. До її складу входили також осавул, писар, підосавул та підписар. Паланковий П., що обирався паланковою військовою радою терміном на один рік, був представником кошового отамана на території паланки. Він наділявся значними повноваженнями, включаючи право засудження до смертної кари козаків. На час ліквідації Запорізької Січі царським урядом у 1775 було вісім паланкових П. Зовнішньою ознакою влади П. був пернач, який звичайно носився за поясом. 2) Керівник військового загону - полку в українському реєстровому козацькому війську у Речі Посполитій. Внаслідок реформування реєстрового козацтва гетьманом М. *Дорошенком* було утворено шість полків по тисячу козаків у кожному. П. обирались на козацькій раді і затверджувалися польським урядом. За виконання обов'язків П. одержували платню і користувались значними привілеями. П. очолював полкову старшину. Після прийняття сеймом «*Ординації*» 1638, посаду П. могли займати лише представники шляхти. 3) Під час національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. *Хмельницького* 1648-57та після відновлення української національної держави - *Гетьманщини* - П. очолював військову і адміністративно-територіальну одиницю - полк. Зосереджував у своїх руках виконавчу та судову владу. П. здебільшого призначався гетьманом, або обирався на полковій козацькій раді за погодженням і наступним

затвердженням царським урядом. На території полку П. очолював полкову старшину, виконував доручення і накази гетьмана, видав фінансами, очолював судівництво та ін. У військовому відношенні він був відповідальним за стан формованого на території полку військового підрозділу. П. дбав про його боєздатність, забезпечував дисципліну і матеріальне забезпечення, доглядав за станом фортифікаційних споруд тощо. Особу, яка тимчасово виконувала обов'язки П., називали наказним П. Призначався з числа полкової старшини або заможних козаків. Посада П. була ліквідована в процесі знищення царським урядом української державності. У *Слобідській Україні* це було здійснено у 1765, на Гетьманщині - у 80-х рр. 18 ст. П., як і інші представники козацької старшини були урівняні в правах з російським дворянством і влилися до його складу. У *Правобережній Україні*, що перебувала, під владою Польщі, козацькі полки було ліквідовано у 1711-14. 4) Військове офіцерське звання в Збройних Силах України - *Армії Української Народної Республіки* та *Українській Галицькій Армії*, *Українській Повстанській Армії* та сучасних Збройних Силах України.

ПОЛОВЕЦЬ СЕМЕН (рр. н. і см. невід.) - український військовий і державний діяч 50-70-х рр. 18 ст., дипломат. Учасник *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-1657*. У 1653-58 (з перервами) - полковник білоцерківський. У 1655 їздив з українським посольством до Москви. Підтримував політику І. Виговського. За гетьманства П. Гетері призначений генеральним обозним (1664). У березні 1669 ухвалою Корсунської ради висланий з посольством до Стамбулу вести переговори з султанським урядом про перехід *Гетьманщини* під турецький протекторат. У 1670-71 - генеральний суддя в уряді П. *Дорошенка*. Дочка П. Анна була з 1668 (або 1669) дружиною І. Мазепи.

ПОЛОВЦІ (кипчаки, кумани) - середньовічна народність тюркської групи. В 9-10 ст. П. займали степи Пн.-Сх. Казахстану і навколо озера Іртиш. На поч. 11 ст. з'явилися у Поволжі. В 1055 половецька орда на чолі з ханом Блушем вперше підійшла до південно-східних границь Русі. Велика територія від західних відрогів Тянь-Шаню до Дунаю, на якій кочували П., в 11-15ст., називалися Дешт-і-Кипчак або Половецька земля. П. вели кочовий спосіб життя (щоб кочувати однієї сім'ї, необхідно було мати табун з 25 коней, а також вівці, кози тощо), здійснювали грабіжницькі напади на сусідів, брали участь у міжусобних війнах, які вели руські князі. Протягом 11 ст. П. грабували, захоплювали землі, переходячи з місця на місце, освоювали величезні степові простори. В кін. 11 ст. П. перейшли до постійних зимовищ у басейні Сіверського Дінця. Тут споруджувалися їхні святилища зі статуями предків, насипалися кургани. В давньоруських літописах П. вперше згадуються під 1054. З 1055 постійно нападали на Русь, зокрема Київську, Переяславську та Чернігівську землі. Намагаючись захистити кордони *Київської дер жави*, руські князі робили походи проти кочівників. Після *Долобського з'їзду 1110* Володимир Мономах в 1103, 1111 і 1116 разом з ін. князями здійснив три походи проти П., завдавши їм відчутної поразки. Під час першого походу руські війська досягли берега Азовського моря, де перебували орди ханів Урусобоя, Алтунопоя, Белдуїза. П. були вщент розбиті, а Алтунопой, Урусоба і ще 20 ханів загинули. Під час походів 1111 і 1116 руські дружини здобули половецькі «міста» та численні селища, розташовані на берегах Сіверського Дінця. Половецькі орди з Сіверського Дінця відступили на схід, за Волгу. Після смерті хана Шарукана 40-тисячна орда, очолювана його сином Отроком, відкочувала на Кавказ, де вступила на службу до грузинського царя Давида Будівничого. В Подніпров'ї половецькі орди на чолі з ханами Боняком і Турорканом також здійснювали походи на Візантію та руські землі. На поч. 12 ст. П. повністю освоїли причорноморські та приазовські степи. До цього часу відносяться багато майстерно виготовлених кам'яних статуй, які встановлювались на курганах, зимовищах, при дорогах. Фігури, виготовлені з пісковика, вапняка та червоного граніту, зображують людей з притиснутою до живота двома руками посудиною. На серед. 12 ст. границі половецької землі обмежувались міжріччям Волги і Дону на сході, на півдні - північнокавказькими, кримськими і приазовськими степами, на півночі - р. Сулою, на заході - міжріччям Інгульця і Дніпра. В другій пол. 12 ст. окремі половецькі орди, які згадуються в давньоруських літописах під ім'ям Токсобичі, Єлтукови, Бурчевичі та ін., почали утворювати нові об'єднання, з яких найсильнішими і організованими були Придніпровське і Донське по р. Сіверський Дінець (Біла і Чорна Куманії). На чолі сіверо-донецького (донецького) об'єднання стояв рід відомого хана *Шарукана*. До цього роду належали також хани Сирчан, Отрок і Кончак, який у другій пол. 12 ст. об'єднав значну частину П. в єдину державу. Ряд кам'яних статуй цього часу, виявлені в середній течії Сіверського Дінця, передають європеїдні риси половецьких ханів і знаті. Обличчя у них овальні, ніс з горбинкою, вуса прямі або хвилясті. Давньоруський літописець пише про *Кончака* як могутнього багатиря. Його стійбище знаходилось на березі р. Тора в середній течії Руського Дінця. Тут в полоні перебував новгород-сіверський князь Ігор Святославович, після поразки руських дружин під час битви на р. Каяла в 1185 (втік за допомогою половця Лабора). Похід *Ігоря Святославовича* на П. у 1185 оспіваний у знаменитій поемі «*Слово о полку Ігоревім*». На поч. 20-х рр. 13 ст. П. зазнали численних поразок від монголо-татар, згодом були розгромлені донські, передкавказькі орди П. та їх союзники - алани. В 1223 П. остаточно були розбиті на р. Калка. Деякі половецькі роди відкочували на Дунай на територію Угорського королівства, інші - у Єгипет (пізніше становили гвардію султана-мамлюків). Більша частина П. залишилась в степах Причорномор'я, увійшла до складу Золотої Орди та згодом асимілювалась.

М. Пелешишин (Львів).

ПОЛОЗ (Полозов) МИХАЙЛО (бл. 1890 -3.11.1937) - український політичний діяч. Учасник Першої світової війни 1914-18- прапорщик-авіатор російської армії. З квітня 1917 належав до УПСР, член ЦК партії. Входив до складу УЦР. У травні на Першому Всеукраїнському військовому з'їзді обраний до *Українського Генерального Військового Комітету*, згодом був представником комітету при Тимчасовому Уряді в

Петрограді. Належав до т.зв. лівого крила УПСР (П. Любченко, В. Блакитний (Елланський), І. Михайличенко, С. Бачинський, Є. Неронович, О. Шумський та ін.) в Українській Центральній Раді, яке з метою недопущення окупації України російськими більшовицькими військами, виступило за встановлення на українських землях радянського устрою. П. у разі з іншими членами цієї фракції, встановивши зв'язки з Раднаркомом Росії і Народним Секретаріатом, готував антидержавний закат, що передбачав розпуск УЦР, арешт членів Генерального Секретаріату УЦР-УНРта передачу влади в Україні Раді робітничих, солдатських і селянських депутатів. Цей план був викритий і П. разом з ін. учасниками змови заарештовано, але незабаром звільнено. В січні-лютому 1918 П. у складі української делегації (В. Голубович, М. Левитський, М. Любинський, О. Севрюк) брав участь у мирних переговорах у Брест-Литовську з представниками держав Четверного Союзу (див. *Берестейський мир 1918*). З травня 1918 належав до лівої течії УПСР, з серпня 1919 - один з керівників Української Комуністичної Партії (боротьбистів). У березні 1920 П. разом з П. Любченком виступив проти самоліквідації партії. З тактичних міркувань вступив до КП(б)У, в 1927 і 1930 - член ЦК КП(б)У. З 1919 входив до складу харківського уряду УСРР, очолював ВРНГ. Напоч. 1920-х рр. П. був представником уряду УСРР при Раднаркомі РСФРР, згодом - нарком фінансів УСРР. У кін. 1933 П. заарештований органами НКВС, звинувачений у приналежності до «націоналістичної організації» і засланий на Соловки. В 1937 ростріляний.

ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО НАТАЛІЯ ДМИТРІВНА [31.1.(13.2).1884 - 8.6.1973] - відомий український історик, дійсний член наукового Товариства ім. Т. Шевченка (з 1947), Української Вільної Академії Наук (з 1948), Міжнародної Академії Наук у Парижі (з 1953). Н. у Харкові в дворянській родині. Дочка історика Д. Меньшова. В 1890 закінчила Києво-Фундуклеївську Маріїнську жіночу гімназію. В 1905-11 навчалася на історико-філологічному відділенні Вищих жіночих курсів у Києві. Зацікавившись археологією, П.-В. у 1909 працювала в експедиції під керівництвом В. Хвойка, В 1913 склала іспити на історико-філологічний ф-тет Київського університету св. Володимира. У 1910-1924 викладала історію і географію в київських гімназіях, у 1912-1916 працювала асистентом, 1916-1918 - професор кафедри російської історії на вищих жіночих курсах, У 1915 здала магістерський екзамен при Київському ун-ті, з 1916 по 1920 - приват-доцент цього університету. Одна з перших жінок-професорів Київського унту. П.-В. була дійсним членом київського Товариства Нестора-Літописця (з 1912), Київського Товариства Пам'яток Старовини та Мистецтва (з 1912), Таврійської Вченої Архівної Комісії (з 1916). З встановленням радянської влади в Україні відбулася реорганізація вищої школи, були закриті всі заклади, в яких викладала П.-В. Відкинула пропозицію переїхати в Росію для праці у Московському й Петербурзькому ун-тах. За короткий час опанувала українську мову і надалі писала свої праці винятково українською. У 1918-1925 працювала в Київському Археологічному Інституті, з 1924 до 1941 - у Всеукраїнській академії наук (з перервою у 1934-1938; П.-В. була звільнена з роботи). У 1927-1932 - професор Київського Художнього Інституту. Одружилася у 1923 з М. Василенком, якого незабаром було заарештовано органами ДПУ і звинувачено у приналежності до контрреволюційної організації «Центр Дій» і засуджено до 10 років ув'язнення. В цей період життя П.-В., сама зазнавши репресій (була звільнена з роботи), протягом півтора року доклала величезних зусиль, щоб добитись амністії для чоловіка. У 1940, захистивши докторську дисертацію на тему «Нариси з історії заселення Південної України в середині XVIII ст. (1734-1775)», стала однією з найперших жінок-докторів історичних наук Української РСР. У часи німецької окупації України - директор Інституту Археології Академії Наук (жовтень-грудень 1941) та Київського Центрального Архіву Давніх Актів (грудень 1941-вересень 1943). У вересні 1943 переїхала на Захід. З жовтня 1943 - референт культурної праці Українського Центрального Комітету у Львові. В 1944 П.-В. читала лекції в Українському Вільному Університеті у Празі. З 1945-професор УВУ у Мюнхені, з 1965-віце-президент Українського Історичного Товариства. З 1966 - декан філософського ф-ту УВУ. Померла в Дорнштадті поблизу Ульму (Німеччина). Автор численних праць з історії України, зокрема «Хмельниччина» (1947), «Палії і Мазепа» (1949), «Історія Української Церкви» (1949), «До історії повстання на Запоріжжі 1768» (1952), «Процес Центра Дій» (1955), «Особливості Української Православної Церкви» (1959), «Гетьман Мазепа та його доба» (1959), «Перші віки християнства на Україні» (1963), «Запоріжжя XVIII століття та його спадщина» (тт. 1-2, 1965-67), «Українська Академія Наук» (тт. 1-2, 1955-57), «Український Вільний Університет (1921-71)» (1971), двотомної синтетичної праці «Історія України» (Мюнхен, 1973-1976; 1992) та ін. Один із провідних представників т.зв. державницької школи в українській історіографії.

Д. Кушплір, І.П. (Львів).

ПОЛОУС ФЕДІР (рр. н. і см. невід.) - український козацький гетьман (літо 1595, 1598). Деякий час очолював залого реєстрових козаків на о.Хортиця. Весною 1594 П. схилив запорожців до спільного з реєстровцями походу проти Буджацької орди. Учасник *Наливайка повстання 1594-96*. Влітку 1595 був обраний козацьким гетьманом. Належав до непримиренних противників *Речі Посполитої*. У 1598 знову був обраний гетьманом радикально настроєною частиною козацтва і запорожців на противагу Т. Байбузі, який намагався проводити політику на досягнення компромісу між військом Запорізьким і польським урядом. За деякими дан., у 1598 очолив на Запоріжжі повстання проти Польщі. Історичних даних про його подальшу долю немає.

ПОЛТАВА ПЕТРО (справжнє прізвище - Петро Федун; 24.2.1919 -22.12.1951)- український військовий і політичний діяч, публіцист, майор УПА. Н. у с. Шнирів (тепер Бродівського р-ну Львівська обл.). У 1938 закінчив Бродівську гімназію. Навчався на медичному ф-ті Львівського ун-ту. В 1940 був мобілізований у

Червону Армію. Брав участь у радянсько-фінській війні 1939-40. На поч. *радянсько-німецької війни 1941-45* потрапив у німецький полон, але незабаром був звільнений. У 1942-43 був одним з організаторів і керівників юнацької референтури ОУН, редагував підпільне видання «Юнак» (1942-43). У 1944-46 очолював політвідділ Крайового Військового Штабу УПА-Захід, у 1946-49 - начальник політ-виховного відділу Головного Військового Штабу *Української Повстанської Армії*. У 1946-51 -керівник бюро інформації *Української Головної Визвольної Ради* (член УГВР з 1950). У 1950-51 -заступник голови Генерального Секретаріату УГВР (підпільний уряд) в Україні. В 1948-51 входив до складу Проводу *Організації Українських Націоналістів*. П., будучи майором УПА, брав участь у боях проти гітлерівських окупантів та радянських каральних загонів у Галичині. Загинув під час одного з боїв взимку 1951. Автор публіцистичних статей «Концепція самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу» (1947), «Безпосередньо за що ведемо свій бій» (1949), «Чому СРСР повинен бути перебудований на принципі незалежних національних держав всіх підсовецьких народів?» (1950) та ін. Відстоював ідею ведення збройної боротьби проти окупаційних гітлерівського чи радянського режимів як єдиного засобу самозбереження нації. Праці П. перевидавались у Мюнхені - «Збірка підпільних писань» (1959).

ПОЛТАВЕЦЬ-ОСТРЯНИЦЯ ІВАН (26.9.1890 -1957) - український військовий і політичний діяч. Н. у Суботові Чигиринського повіту Київської губ. У 1912 закінчив кадетську школу в Чугуєві. Учасник Першої світової війни 1914-18, офіцер російської армії. У жовтні 1918 П.-О. обраний до складу Генеральної Ради та наказним отаманом *Вільного Козацтва*. В період *Гетьманату* - генеральний писар П. *Скоропадського*. З 1919 жив в еміграції у Німеччині. В 1920 створив організацію Українське Народне Козаче Товариство (УНАКОТО), що стояла на крайнє правих позиціях. У 1923-24 П.-О. видавав газету «Український Козак». Нечислені осередки УНАКОТО діяли на українських землях, в основному, на Волині, однак на поч. 1930-х рр. припинили свої існування. В 1926 П.-О, претендував на титул Головного *Отamana Армії УНР*, згодом на гетьманство. В 1942 П.-О. відійшов від політичної діяльності. Помер у Мюнхені.

Д. Кушплір (Львів).

ПОЛТАВСЬКА БИТВА 1709 - велика битва між шведською армією і московськими військами 27.6.(8.7).1709 біля м. Полтави під час Північної війни 1700-21. Після успішного завершення воєнних дій на території Речі Посполитої та Саксонії, король Швеції *Карл XII* вирішив завдати остаточної поразки Московській державі. З цією метою навесні 1708 його армія розпочала похід через білоруські землі на Смоленськ і далі на Москву. Однак протидія московських військ та хід таємних переговорів Карла XII та його союзника польського короля *С. Лещинського* з гетьманом І. Мазепою змусила шведське командування змінити початковий план воєнних дій. Український гетьман зважився на ведення переговорів з метою створення українського шведського воєнно-політичного союзу після того, як дізнався про намір московського царя Петра I ліквідувати політичну автономію України. Цьому сприяло різке зростання податкових, військових та ін. тягарів, яких зазнавала Гетьманщина під час Північної війни з боку московської адміністрації, а також вимога царського уряду повернути Правобережну Україну до складу Речі Посполитої. Крім того, І. Мазепа прагнув забезпечити незалежність України у випадку перемоги у війні шведів.

У жовтні 1708 шведська армія вступила на українські землі. Такий розвиток подій змусив І. Мазепу відкрито перейти на сторону шведських військ і об'єднатися з ними для ведення війни з Московією. Відсутність більшої частини козацьких військ в Україні, жорстокість царських репресій та ін. причини не дали можливості гетьману надати шведам суттєвої допомоги. Суворя зима 1708-09, серія військових невдач, відсутність обіцяної допомоги з Криму, Туреччини та Польщі значно погіршили становище армії Карла XII. Лише підтримка кошового отамана Запорізької Січі *К. Гордієнка*, який на чолі 8000 загону козаків у квітні 1709 приєднався до шведського війська, дещо покращила ситуацію. В таких умовах Карл XII вирішив розпочати наступ на Москву через Харків та Курськ. Суттєвою перешкодою на цьому шляху була Полтава, розташована на перехресті важливих шляхів. Захищав місто російський гарнізон - 4300 чол., який очолював полковник О. Келін, а також 2600 жителів міста. На поч. травня 1709 шведські війська здійснили спробу штурмом здобути місто, але невдача змусила їх приступити до довготривалої облоги Полтави. Вперта оборона міста московським гарнізоном надовго скувала головні сили Карла XII і завдала їм значних втрат (понад 6 тис. чол. було вбито). Це дало можливість московському командуванню зосередити сили і підготуватися до генерального бою, який *Петро I* планував провести 29.6.(10.7.) 1709. Царськими військами було збудовано укріплений табір, підступи до якого охороняли 6 поперечних та 4 поздовжніх редутів. Армія Петра I нараховувала 42500 чол. та 102 гармати. Крім того, вірне цареві українське козацьке військо гетьмана І. *Скоропадського* перетинало шведам шлях до відступу у напрямі Дніпра. Шведське армія складалася з 31000 чол. та 6 гармат. Гетьманські війська безпосередньої участі у П.б. не брали. Вони охороняли шведський обоз, частково брали участь в облозі Полтави, що не дозволило московській армії оточити військо Карла XII або гарнізону Полтави здійснити вилазку проти шведів. Карл XII, дізнавшись вночі 26.6. про можливість прибуття на допомогу Петру I 40-тисячного війська хана Дюки, вирішив випередити московське командування і першим розпочати битву. Будучи пораним напередодні, король передав командування фельдмаршалу К. Г. Реншільду. О 5 год. ранку 27.6.(8.07).1709 шведська піхота розпочала штурм редутів, але була відкинута московською кавалерією. Вступивши в бій шведська кіннота успішно вела боротьбу з кавалерією противника, але під сильним гарматним вогнем змушена була відступити. За цей час шведська піхота перегрупувалась і розпочала новий штурм редутів, два з яких були здобуті, але знову нищівний вогонь московської артилерії змусив шведів залишити зайняті позиції. Спроба Карла XII обійти

редути з півночі також зазнала невдачі. Навальний наступ шведської піхоти був зупинений гарматним вогнем і шведи були змушені відступити в напрямку Будищинського лісу. Біля 9 год. ранку обидві армії, перегрупвавши свої сили, вступили у рукопашний бій, у результаті якого шведи не витримали натиску і почали залишати поле бою. До 11 год ранку битва закінчилась цілковитою поразкою шведського війська. У П.б. шведи втратили 9234 чол. вбитими та 2874 чол. пораненими. У полон потрапили фельдмаршал К. Г. Реншільд, перший міністр Швеції граф Пінер, багато генералів та офіцерів. Втрати московської армії становили 1345 чол. вбитими і 3290 чол. пораненими. Рештки шведського війська під командуванням генерала А.-Л. *Левенгаупта* відступили вздовж р. Ворскли у напрямку Дніпра. Біля Переволочної Карл XII, 1. Мазепа, К. Гордієнко та ще бл. 50 старшин, разом із загонами шведів та козаків (всього бл. 3000 чол.) переправилися через Дніпро і відійшли у турецькі володіння. 30.6.(11.7),1709 армія А.-Л. Левенгаупта (16000 чол.) у р-ні Переволочної була оточена кіннотою під командуванням О. Меншикова і здалася у полон. Згідно з актом капітуляції, українські козаки, які були у складі шведського війська, передавались московському командуванню. Більшість з них тут же стратили, решту заслали в Сибір. Наслідком П.б. стало посилення царських репресій, обмеження автономних прав Гетьманщини, зростання національного і соціального гніту в Україні.

Р. Шуст (Львів).

ПОЛТОРАЦЬКИЙ МАРКО ФЕДОРОВИЧ [17(28).4.1729-26.11(за ін.дан.,13(24).4).1795]-український співак (баритон), хоровий диригент і музичний діяч. Н. у с. Сосниці (тепер Чернігівська обл.). Навчався в латинській школі в Чернігові та Київській бурсі. В 1745 граф О. *Розумовський* привіз його у Петербург. У 1746-62 - співак і диригент (з 1753) придворного хору. В 1750-70 - соліст імператорської італійської опери, з 1763 - директор Придворної співацької капели. Учнем П. були видатні українські композитори М. *Березовський* та Д. *Бортнянський*.

ПОЛУБОТКИ - український козацько-старшинський рід на Чернігівщині в 17-18 ст. Засновниками роду були Ярема П. (рр. н. і см. невід.) -райця Чернігівського магістрату (1619, 1642) та Артемій П. (рр. і см. невід.) - сотник Чернігівського полку за гетьмана Д. Многогрішного. Найвідоміші представники: Леонтій Артемійович (р. н. невід.- п. 1695)-український військовий та державний діяч кін. 17 ст. У 1668 - чернігівський полковий писар, у 1671-72 - чернігівський сотник та в 1671 - наказний полковник. Згодом -близький співробітник гетьмана І. *Самойловича*. В 1672, 1673-77-генеральний бунчужний, 1678-81 - генеральний осавул, переяславський наказний полковник (1683-85, 1689-90). Налезав до групи старшини, що стояла в опозиції до І. *Мазепа*. В 1690 був звинувачений в таємних зносинах з І. Самойловичем та намірах захопити гетьманську булаву. За вироком суду позбавлений полковництва та значної частини родових маєтностей. Павло Леонтійович П. (бл. 1660 -1724) - наказний гетьман Лівобережної України (1722-24; див. П. *Полуботок*). У 18 ст. нащадки П. Полуботка належали до найбагатших старшинських родів Гетьманщини. Удругій пол. 18 ст. рід П. перестав існувати, їхні родові маєтки успадкували роди Милорадовичів та Лашкевичів.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОЛУБОТКІВЦІВ ВИСТУП 1917 - збройний виступ Українського полку ім.гетьмана П. Полуботка, що відбувся 4-9(17-22).7.1917 у Києві. В кін. червня 1917 на київському військовому розподільчому пункті з солдатів-українців військових частин, що прибували з Пермі, Чернігова та ін. міст та чекали відправки на фронт, сформувався Український полк ім. гетьмана П. Полуботка (на думку ряду дослідників - полк організовувався під керівництвом *Українського Військового клубу ім. П. Полуботка*). В ніч з 4 на 5 (з 17 на 18).7.1917 полуботківці (загальна чисельність -бл. 5 тис.чол.) без узгодження своїх дій з *Українською Центральною Радою* та *Українським Генеральним Військовим Комітетом* (УГВК) вис.- тупили проти влади *Тимчасового Уряду*. Повсталі, визнаючи УЦР вищим законодавчим органом влади в Україні, були невдоволені її нерішучою політикою щодо захисту національних інтересів українського народу. Організатори повстання (керівники - Майстренко, Осадчий, Кващенко) в порозумінні з членами клубу ім. П. Полуботка (М. *Міновський*, В. Павелко) та деякими депутатами УЦР (І. Горемика - Крупчинський) планували збройним шляхом взяти владу в Києві і змусити УЦР проголосити незалежність України. Керівниками виступу було розроблено чіткий план повстання, який передбачав узгоджені дії полуботківців з Першим Українським козацьким полком ім. гетьмана Б. Хмельницького. На ранок 5(18).7.1917 полуботківці, роззброївши кілька військових частин, зайняли цілий ряд важливих державних установ у місті, в т.ч. військових - штаб міліції, військову комендатуру, арсенал, банк, скарбницю, інтенданські склади і виставили караули білядержавнихустанов. Проти повсталих *Генеральним Секретаріатом УЦР-УНР* та УГВК були вислані значні військові сили під командуванням ген. Л. Кондратевича і полк. Ю. *Калкан*. Протягом дня 5 (18).7.1917 частина повсталих була захоплена у полон, частина розсіяна по місту, а решта полуботківців відступили у с. Грушки під Києвом. 7(20).7.1917 за наказом командуючого Київського Воєнного Округу К. Оберучева, урядові війська оточили позиції полуботківців і після нетривалого бою розброїли, 27-29.7.1917 полк було розформовано і вислано на фронт. Частина ув'язнених учасників виступу перебувала,тривалий час під слідством і була звинувачена військовою прокуратурою у «спробі відокремлення України від Росії» за ст. 100 кримінального кодексу (звільнені тільки в 1918).

ПОЛУБОТОК ПАВЛО ЛЕОНТІЄВИЧ (бл. 1660-18. (29) 12.1723) - наказний гетьман Лівобережної України (1722-23). Походивз козацько-старшинського роду *Полуботків*, син Л. Полуботка. Навчався в *Києво-*

Могиланській Колегії. Служив у козацькому війську, з 1689 - значковий товариш. У 1691 П. разом з батьком брав участь у старшинській змові проти гетьмана І. Мазепи, за що був заарештований, позбавлений маєтностей і надовго усунений від державної діяльності. З 1706 - полковник чернігівський. У 1708 П. був одним з претендентів на гетьманство, але через недовіру до нього Петра І кандидатура чернігівського полковника була відхилена московським урядом, а гетьманом було обрано І. Скоропадського. В цей період отримав значні земельні володіння у Чернігівському, Лубенському та ін. полках. Ставши після смерті І. Скоропадського (1722) наказним гетьманом П. активно підтримував домагання української старшини відновити гетьманство та ліквідувати *Малоросійську колегію*, яка, втручаючись у фінансові, судові, військові справи Гетьманщини, поступово перебирала на себе все адміністративне правління в Лівобережній Україні. Рішучі протести козацької старшини, підтримувані всім українським суспільством, проти колоніальної політики російської адміністрації в Україні, активні спроби П. обмежити владу Малоросійської колегії (реорганізація судів на засадах колегіальності, встановлення порядку судової апеляції, сувора забарена хабарництва і волокити, призначення інсекторів для нагляду за виконанням розпоряджень гетьмана, політика пом'якшення соціальної напруженості в суспільстві тощо) та активна протидія заходам президента колегії С. Вельямінова-Зернова викликали незадоволення російського уряду. Влітку 1722 П. разом з генеральним писарем С. Савичем і генеральним сулдею І. Чарнишем був викликаний до Петербургу. В Петербурзі гетьман вручив Петру І петицію про відновлення державних прав України, Після повторних звернень до царя з проханням дозволити обрати гетьмана і скасувати Малоросійську колегію та подання *Коломацьких петицій* 1723 П. за наказом Петра І було заарештовано. П. і кількох старшин (полковник Д. Апостол, генеральний бунчужний Я. Лизогуб, генеральний осавул В. Жураковський, управитель Генеральної Військової Канцелярії Д. Володковський та ін.) було ув'язнено в Петропавлівській фортеці, де він 18(29). 12.1723 помер (за твердженням ряду дослідників П. було закатовано).

М. Ерстенюк (Львів).

ПОЛЮДДЯ (від «ходіння по людях») - щорічний об'їзду Київській Русі князем з його дружиною власних володінь та підлеглих племен з метою збирання данини в 10-13 ст. П. згадується в арабських (Ібн Руста, Гардізі), візантійських (Константин Багрянородний) та давньоруських джерелах. П. здійснювалось, переважно, пізньої осені, зимою або ранньою весною. Збирали П. натурою (хутрами, медом, воском) або грошима. На думку деяких дослідників, П. було формою розплати князя з дружиною, власне ж данина йшла на користь самого князя. Розмір П., очевидно, не був визначений, що приводило до зловживань. Після Древлян повстання 945 княгиня Ольга регламентувала стягнення данини і визначила пункти для її збирання (див. *Погости*). Певна форма П. існувала на українських землях у складі Великого князівства Литовського у 14-16 ст., що її стягували з населення на користь князівської адміністрації.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОЛЯНИ - східнослов'янське плем'я (союз племен) 6-9 ст. у Середньому Подніпров'ї. Центром Полянської землі був Київ, Вперше П. згадуються в найдавнішій, недатованій частині «*Повісті минулих літ*». Літопис характеризує П. як найрозвинутіше східнослов'янське плем'я. Основою їх господарства становило землеробство із застосуванням рала і плуга. Були розвинуті скотарство, різні промисли та ремесла. На чолі полянського союзу стояв напівлегендарний князь Кий, а також його брати Щек і Хорив, які заснували Київ. Про П. та їхню землю «Палунь» розповідається у вірменському літописі 7 ст., де також є легенда про заснування Києва трьома братами. Останній раз П. згадуються в літописі під 944, пізніше відомі під назвою «Русь», У 20 ст. археологічними розкопками на території Києва, Канева, в пониззі р. Рось відкрито залишки городищ, селищ, могильників П. На Старокиївській горі знаходилось одне з найдавніших городищ П. з язичницьким капищем.

Пелешишин (Львів).

ПОЛЯНОВСЬКИЙ МИР 1634 - мирний договір між Московською державою і Річчю Посполитою, підписаний 17(27).5 - 4(14).6.1634 у с. Семлеві на р.Поляновці (притока Дніпра). Завершив московсько-польську війну 1632-34, що велася за Чернігово-Сіверську і Смоленську землі. Переговори розпочались у березні 1634. Московську делегацію очолював боярин Б. Шереметев та окольничий А. Львов, польську - канцлер Я. Задзік, литовську - Х. Радзивілл. Укладений після тривалих суперечок П.м., в основному, підтверджував умови *Цвулінського перемир'я 1618*. За П.м. Московська держава зобов'язувалась повернути Польщі зайняті в ході війни землі (крім м. Серпеська з повітом) та сплатити контрибуцію у розмірі 20 тис. карбованців. Річ Посполита мала вивести свої війська за межі Московського царства, польський король Владислав IV Вязя відмовився від претензій на московський престол. Сторони домовились обмінятися полоненими без викупу і створити комісію для розмежування кордонів (працювала протягом 1635-48). Ратифікований в 1635. Внаслідок П.м. вся Чернігово-Сіверщина потрапила до складу Речі Посполитої і на цій території було створено Чернігівське воєводство (1635).

ПОЛЬ ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ [20.8.(1.9). 1832-26.7.(7.8.) 1890]-український краєзнавець. Н. у с. Малоолександрівському (тепер Малоолександрівка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.). Мати П. була онукою П. Полуботка. В 1854 закінчив юридичний ф-тет Деритського (тепер Тартуського) унту (Естонія). Проводив археологічні розкопки на території колишньої Катеринославської губернії, зібрав велику колекцію предметів старовини (бл. 5 тис.), що стала основою для створення музею його імені в Катеринославі (матеріали музею згодом увійшли до колекцій Дніпропетровського державного історичного

музею). Опублікував кілька історичних розвідок, зокрема, «Мішурин Рог» в «Записках» Одеського товариства історії і старожитностей (1872). Сприяв розвитку гірничої справи в Україні, відкрив великі залізні рудні родовища в Криворіжжі та заснував акціонерне товариство по їх розробці.

ПОЛЬСЬКА ЛІКВІДАЦІЙНА КОМІСІЯ - польська політична організація, заснована 28.10.1918 у Кракові. Ставила собі за мету здійснити організаційні заходи по захопленню влади у Галичині та створенню тимчасового польського уряду на цій українській території. За планом Регентської Ради у Варшаві і ПЛК 1.11.1918 В.Чарториський мав перебрати на себе всю повноту влади в Галичині від австрійського намісника К. Гуйна. Після встановлення 1.11.1918 у Галичині влади УНРади та створення *Західно-Української Народної Республіки* ПЛК видала своїм збройним формуванням (у т.ч. у Львові - Польська Організація Військова, Польський Корпус Допоміжний і Польські Військові Кадри; команд. І. Мончинський) наказ розпочати військові дії проти *Західно-Української Народної Республіки*. З листопада 1918 ПЛК підпорядковувалась польському уряду у Варшаві. На поч. 1919 припинила своє існування.

ПОЛЬСЬКЕ КОЛО - назва польських парламентських фракцій у пруському ландтагу (1848-70), німецькому рейхстагу (1871-1918), австрійському рейхстаті (1867-1918), російських Державних Думах (1906-17). Перше П.к. повстало у пруському ландтагу (зборах) у період революції 1848-49 і складалось з 16 послів (депутатів), обраних у Великому Познанському князівстві, що входило до складу Пруського королівства. Було представлене шляхетсько-клерикальними колами і виступало за автономні права польських земель у складі Прусії. У 1871 утворилось П. К. у німецькому парламенті (райхстагу). Відстоювало права поляків на культурно-національну автономію в складі Німеччини. П.К. у австрійському парламенті (райхсраті) виникло в 1867, у нього увійшли консервативно-поміщицькі елементи Галичини, які пішли на угоду з Віднем з метою забезпечення польської переваги у Галичині. Представники кола, маючи впливові позиції у парламенті, підтримували габсбургську монархію і забезпечували польську гегемонію у Галичині. Консервативно-націоналістичні дії кола були зумовлені прагненням зберегти польське панування у цій провінції Австро-Угорщини, перешкодити політичній консолідації українського населення краю. На цьому ґрунті виникали численні суперечності та конфлікти з Українською Парламентською Репрезентацією у рейхсраті. П. К. у російських Державних Думах постало у період революційних подій 1905-07, складалось переважно з національних демократів (ендеків) і виступало за угоду з самодержавством взамін за автономію Королівства Польського в складі *Російської імперії*.

Л. Зашкільняк (Львів).

ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1830-1831 (Листопадове повстання 1830) - національно-визвольне повстання поляків проти Російської імперії. Розпочалось (29). 11.1830 у Варшаві, охопило Королівство Польське і поширилось на землі Правобережної України та Білорусії. П.п. вибухло на хвилі європейських революційних і національних рухів, спрямованих проти домінації трьох абсолютистських імперій на континенті - Росії, Австрії та Прусії. Безпосередніми причинами повстання стало порушення дарованої царем Олександром I конституції Королівства Польського (1815), придушення ліберальної польської опозиції і патріотичних організацій, запровадження цензури і репресивно-поліційних порядків. Приводом для початку повстання стало поширення чутки про відправку польського війська на придушення Липневої революції 1830 у Франції. 17(29). 11.1830 група змовників із числа патріотично настроєної шляхти на чолі з Л. Набеляком і С. Гощинським у порозумінні з таємним військовим товариством у школі підхорунжих, очолюваним П. Висоцьким, напали на палац намісника великого князя Костянтина Павловича - Бельведер і казарми російських військ. Внаслідок захоплення міського арсеналу і озброєння міських низів, переходу на бік змовників частини польських військ повстання набуло масового характеру. Незабаром Варшава опинилась у руках повсталих, які не створили нового уряду, а передали владу Адміністративній Раді Королівства. Угодовськи настроєні представники ради (Ф. Любецький, А. Чарториський та ін.) прагнули домовитись з царем Миколаєм I на засадах збереження автономії Королівства у складі імперії. 1.12.1830 демократично настроєні кола польського населення утворили патріотичне Товариство на чолі з Й. Лелевелем і М. Мохнацьким, яке вимагало від уряду проведення політики на здобуття незалежності Польщі й здійснення демократичних реформ. Під його тиском Адміністративна Рада на поч. грудня перетворилась на Тимчасовий Уряд, а сейм 18.12.1830 затвердив диктатора ген. Ю. Хлопіцького. Консервативне керівництво повстанням на чолі з диктатором намагалось провадити переговори з *Миколаєм I*, але вони не дали результату. 18.1.1831 Хлопіцький зрікся диктаторства, був створений Національний уряд (Жонд Народови) на чолі з князем А. *Чарториським*. Національний уряд схвалив програму боротьби за відновлення Польської держави у кордонах 1772. Патріотичне Товариство 25.1. провело у Варшаві багатолюдну демонстрацію, яка примусила сейм проголосити скинення Миколи I з польського престолу. В ці дні вперше з'явилось звернене до всіх гноблених Російською імперією народів гасло «За нашу і вашу свободу!». Російський уряд кинув на придушення повстання значні військові сили. На поч. лютого 1831 російські війська під командуванням фельдмаршала І. Дібіча почали наступ на Варшаву. Однак у битвах під Сточком, Ваврем і, особливо, Грохувом повстанці зупинили наступ російської армії. Навесні 1831 вибухнули повстання польського населення у Литві, Білорусії і Правобережній Україні. В українських землях польські повстанці зустріли значну протидію з боку селянства. Створені переважно з шляхти повстанські групи С. Ворцеля на Волині, К. Ружицького на Житомирщині, Колишка на Поділлі і Київщині були у квітні-травні 1831 розгромлені царськими військами. 26.5.1831 голяовні польські сили під командуванням ген. Я. Сксинецького зазнали поразки у битві під Остроленкою. Від травня 1831 повстання увійшло в смугу кризи: частина аристократії і

шляхти почала залишати країну, сейм не затвердив навіть дуже поміркованої реформи переведу селян на чинш, чим зумовив відхід частини селянства від повстання. Зусилля Патріотичного Товариства наштотувались на сильну протидію консервативних кіл в уряді, сеймі і війську, Політична боротьба влітку 1831 привела до стихійних заворушень варшавського населення, яке 15-16.8. вчинило розправу з підозрюваними у зраді керівниками. Національний уряд впав, а влада перейшла у руки ген. Я. Круковецького, який, проголосивши себе новим диктатором, розправився організаторами заворушень в місті і заборонив Патріотичне Товариство. Тим часом російські війська під командуванням фельдмаршала І. Паскевича підійшли до Варшави і розпочали штурм міста. Незважаючи на запеклий опір повсталих 27.8(8.9).1831 Варшава змушена була капітулювати. Сейм, уряд та залишки польської армії перетнули кордони Австрії та Пруссії, де були інтерновані. Царизм вдався до жорстоких репресій проти учасників повстання, скасував конституцію Королівства і, одночасно, більшість ознак автономії польських земель (сейм, армію, елементи державності). Незважаючи на поразку, Листопадове повстання сприяло зростанню національної самосвідомості поляків, утвердження ідеї національної державності, поширенню демократичних ідей і настроїв, які проявились у прагненні до здійснення соціальних реформ та модернізації польського суспільства. Європейська громадська думка з симпатією поставилась до боротьби поляків з російським деспотизмом, а польське питання від того часу ототожнювалось із справою боротьби проти реакції і абсолютизму за свободу та демократію у Європі. Західноєвропейські країни прийняли чисельну польську еміграцію (т. зв. «Велику еміграцію»).

Л. Зашкільняк (Львів).

ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1863-1864 (Січневе повстання 1863) - національне визвольне повстання поляків проти Росії, яке охопило терени Королівства Польського, Литви і частково Білорусії та Правобережної України. Причинами повстання стало прагнення передової частини польського суспільства здобути національну незалежність і відновити державність. Піднесенню польського національного руху сприяли успіхи у визволенні і об'єднанні Італії, зростання демократичних сил у європейських країнах, утворення й діяльність таємних радикально-демократичних організацій у Росії. Польські патріотичні організації, що виникли в кін. 1850-х рр. у середовищі студентів і офіцерів російської армії, розпочали підготовку повстання у порозумінні з російськими змовниками. На кін. 1861 у національному русі склались два головні політичні табори, які отримали назву партій «білих» і «червоних». «Білі» представляли переважно помірковані шляхетські і буржуазні кола, виступали за ведення тактики «пасивної опозиції», яка б дозволила здобути політичну автономію Королівства і приєднати, згідно кордонів 1772, литовські, білоруські та українські землі. «Червоні» включали різноманітні соціально-політичні елементи (переважно шляхту, міщанство, інтелігенцію, частково селянство), яких об'єднувало прагнення здобути збройним шляхом повну незалежність Польщі і відновити державу у кордонах 1772 (тільки частина «червоних» визнавала права литовців, білорусів та українців на самовизначення). Консервативно-аристократичні кола, очолювані маркграфом О. Вельопольським, виступали за досягнення угоди з царизмом за рахунок певних поступок на користь автономії Королівства. У червні 1862 «червоні» утворили Центральний Національний Комітет (ЦНК), в якому провідну роль грали Я. Домбровський, З. Пад-левський, Б. Шварце, А. Гіллер (розробив план збройного повстання). У підготовці до повстання брали участь члени «Комітету російських офіцерів в Польщі», одним із засновників і керівників якого був українець А. Потебня. Комітет передбачав, що повстання в Польщі дасть поштовх для загальноросійської революції. Початок повстання призначили на весну 1863. ЦНК утворив таємні комітети в Королівстві, а також у Литві, Білорусії і *Правобережній Україні*, мав своїх представників у європейських країнах. Намагаючись послабити організації «червоних», уряд за ініціативою О. Вельопольського оголосив позачерговий рекрутський набір за заздалегідь підготовленими списками, в яких було чимало змовників, що послужило приводом до повстання, 10(22).1.1863 ЦНК проголосив початок національного повстання, а себе іменував тимчасовим національним урядом. На заклик ЦНК загони повстанців напали на царські гарнізони. ЦНК видав Маніфест до польського народу і декрети про скасування панщини та проголошення селян власниками своїх наділів з наступною компенсацією поміщикам за втрачені землі. У лютому 1863 ЦНК звернувся до українських селян із закликом приєднатись до повстання. Однак селяни не підтримали виступ, не поділяючи зазіхань польської шляхти на українські землі. У збройних загонах на Київщині і Волині брала участь переважно польська шляхта. Найбільші з цих загонів під проводом В. Рудницького, Е. Ружицького намагались чинити опір царським військам, але вже в кін. травня змушені були перейти австрійський кордон. У травні 1863 ЦНК перетворився у Національний уряд (НУ), створив розгалужену підпільну адміністративну мережу (поліція, податки, поштатоццо), яка тривалий час успішно діяла паралельно з царською адміністрацією. Від початку повстання виявились значні розбіжності між «білими» і «червоними». «Білі» розраховували на інтервенцію західних держав і протистояли радикальним соціально-політичним планам «червоних». Спроби поставити на чолі повстання диктаторів - спочатку Л. Мерославського від «червоних», а потім М. Лянговича від «білих» - не принесли бажаних наслідків. Західні держави обмежились дипломатичними демаршами. 17.10.1863 «червоні», опанувавши НУ, призначили нового диктатора - ген. Р. Траугутта. Спроби останнього посилити повстання зазнали невдачі. Ще влітку 1863 цар призначив генерал-губернатором Литви і Білорусії (Пн.-Зх. краю) М. Муравйова, а намісником Королівства -Ф. Берга, які з метою придушення повстання вдались до жорстоких репресій і терору. Одночасно на поч. березня 1864 уряд оголосив укази про селянську реформу, яка проводилась на більш вигідних для селян умовах, ніж в інших землях імперії. До вересня 1864 повстання було придушене, тільки окремі загони протримались до поч. 1865. Російський уряд жорстоко розправився з

учасниками повстання: сотні поляків були страчені, тисячі вислані у Сибір або віддані у армію, а їх майно конфісковане. Російський уряд скасував залишки автономії Королівства. Січневе повстання, ставши найбільш масовим і демократичним з усіх польських національно-визвольних повстань 19 ст., сприяло зростанню національної свідомості все більш широких верств польського суспільства.

Л. Зашкільняк (Львів).

ПОЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКА ВІЙНА 1920 - війна між Польщею і Українською Народною Республікою, з одного боку, і Російською Федерацією та Українською Соціалістичною Радянською Республікою, з другого, у квітні-жовтні 1920. Згідно з умовами *Варшавського договору 1920* уряд Ю. Пілсудського відмовився від претензій поширюватися до кордонів *Речі Посполитої 1772* (тобто до першого поділу Речі Посполитої) і визнав територію *Надніпрянської України*, що була окупована більшовицькими військами, за УНР. Військова конвенція 24.4.1920 між УНР і Польщею проголошувала армії обох держав союзниками у боротьбі за визволення України і проти подальшої більшовицької експансії на захід. 25.4.1920 об'єднані польсько-українські збройні сили (20 тис. польських і 15 тис. українських вояків) форсували Збруч і за тиждень боїв вибили червоноармійські підрозділи із Житомирщини, Бердичева, Козятина і 7.5.1920 вступили у Київ. У боях за українську столицю відзначилась козака дивізія полковника М. Безручка. Наступ польсько-українських військ підтримали дві бригади *Червоної Української Галицької Армії*, які 23.4. перейшли на сторону *Армії Української Народної Республіки* під командуванням ген. М. Омеляновича-Павленка (польське командування їх невдовзі інтернувало). Сотні галичан, які залишились у більшовицьких Дванадцятій та Чотирнадцятій арміях, були відправлені у в'язниці Києва, Харкова, Одеси, кожухівський концтабір під Москвою та Соловецькі табори. Однак, успішний наступ на Київ не спричинив всенародного антибільшовицького повстання, на яке так розраховував голова *Директорії УНР* С. Петлюра. Повстансько-партизанські загони у *Правобережній Україні* громили не тільки більшовицькі, але й польські військові частини. Через місяць боїв більшовицьке командування зосередило проти об'єднаних польсько-українських військ чималі військові сили. Червневий наступ військ Південно-Західного фронту (40 тис. багнетів і шабель) забезпечив перехід ініціативи до більшовиків. 14-16.7 Чотирнадцята армія вийшла до р. Збруч. 25.7 Перша Кінна армія (команд. С. Будьонний) захопила Броди, а 26.7 червоноармійські частини захопили Тернопіль. Всього протягом місяця Червона Армія зайняла 17 повітових міст, 48 містечок і більше тисячі сіл Галичини. 1.8.1920 у Тернополі було проголошено утворення *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки*. Насильні ревізії, що проводили більшовики у селах, оподаткування господарств за національною ознакою, терор агентів ЧК викликали обурення серед населення, що значно ускладнило ситуацію для наступаючих радянських частин. Авантюрний штурм міцно укріпленого Львова (його боронило 7 піхотних дивізій, 6 бронепоездів, 50 бойових літаків), на якому так наполягав член Реввійськради Південно-Західного фронту Й. Сталін, знекровив Першу Кінну армію. Про львівську трагедію майбутній генсек ЦК ВКП(б) швидко «забув», зваливши всю провину за поразку на польському фронті на командуючого Західним фронтом М. Тухачевського. Під Замостям Шоста Січова дивізія Армії УНР спільно з польськими частинами остаточно розгромила будьонівські підрозділи. Наступ радянських військ на Варшаву поступово згасав. Вітчутної поразки від українських військ в районі Галича-Бучача-Чорткова зазнала більшовицька Чотирнадцята армія. Реорганізована у вересні-жовтні Армія УНР збільшилась з двох дивізій до шести: Перша - під командуванням ген. А. Гулого-Гуленка, Друга - ген. О. Загородського, Третя - ген. О. Удовиченка, Четверта - полк. Ю. Тютюнника, П'ята - полк. А. Долуда, Шоста - ген. М. Безручка. Дивізії підлягали штабові Шостої польської армії генерала Я. Ромера. Крах Галицької СРР був спричинений не тільки військовою міццю польсько-українських частин, але й форсованими діями Раднаркому і Галревкому, спрямованими на реалізацію лівацького лозунга РКП(б) щодо «перенесення соціальної революції і Радянської влади у Європу». Про це 23.8.1920 голова Галревкому В. Затонський доповідав В. Леніну: «Все йшло стихійно... Стихія справа хороша, коли революція виникає самочинно, але набагато гірше, коли її необхідно насаджувати ззовні».

Воєнні дії на польсько-радянському фронті були припинені після укладення 9.11.1920 польським і більшовицьким керівництвом перемир'я. Проте вже наступного дня в районі Шаргорода червоноармійці підступно контратакували українські дивізії, які після двох тижнів кровопролитних боїв через брак набоїв і військового спорядження 21.11.1920 були змушені відступити у Галичину. В березні 1921 у Ризі між Польщею, з одного боку, та РСФРР і УСРР з другого, підписано *Ризький мирний договір 1921*.

М. Литвин(Львів).

ПОЛЬЩА - держава у Центральній Європі, в басейні рр. Вісла і Одра, між Балтійським морем на Пн., Карпатами і Судетами на Пд. Пл. 312,7 тис. кв. км. Населення бл. 40 млн. чол. Столиця м. Варшава. В адміністративному відношенні поділена на 49 воєводства. Воєводства поділені на гміни. Найбільші міста - Варшава, Краків, Лодзь, Познань, Вроцлав, Гданськ, Гдиня, Щецин, Люблін. Виникла у першій пол. 1 тис. н. е. внаслідок консолідації західнослов'янських племен і племінних союзів межиріччя Вісли й Одри, яких нараховувалось на польських землях понад 50. Об'єднання здійснило племінне князівство полян з центром у м. Гнезно у другій пол. 9 ст. - першій пол. 10 ст., за правління князівської династії П'ястів. Першим достовірним князем Польської держави був Мешко I (963-992). За нього держава, отримала назву Польща, а її населення (дещо згодом) - збірну назву «поляки». Вперше загальна назва народу зустрічається в документах поч. 11 ст., а остаточно утверджується у 13-15 ст., хоча ще протягом тривалого часу зберігався поділ на мовно-діалектні та етнографічні регіони, у джерелах зустрічається також назва «ляхи», «лехіти»,

що походить від східнослов'янської назви польських племен.

За Мешка I у 966 було запроваджене християнство римського обряду, що мало велике значення для престижу країни, а також внутрішньої інтеграції населення. В період правління Мешка I і його наступника Болеслава I Хороброго (967-1025) завершилось територіальне об'єднання польських земель. На заході Мешко і вів постійну боротьбу з німецькими володарями, які прагнули поширити свої впливи на західнослов'янські племена. Особливо гостра і тривала боротьба точилась з Німецькою імперією за Помор'є. На сході П. зіткнулася з об'єднаними зусиллями *Київської Русі*, котра консолідувала східнослов'янські племена. Об'єктом суперечок були землі русько-польського пограниччя (Червенські міста, Перемишль). На півдні Мешко I 990 приєднав Сілезію, а потім Малопольщу з Краковом, що викликало конфлікт з Чехією. За *Болеслава I Хороброго* П. зміцнилась і отримала міжнародне визнання. Князь прагнув розширити володіння на південь у Чехію і на схід - на Русь, де активно допомагав своєму зятеві Святополку Володимировичу утвердитись на київському престолі (походи 1013 і 1018). У 1025 Болеслав був коронований, а держава отримала назву Польське Королівство. На підставі княжого права володар обкладав населення натуральними данинами і повинностями, сприяв розвитку промислів, ремесла, зміцнював гроди - укріплені центри ремесла і торгівлі. Поступово сформувався стан земельних власників і лицарів - шляхта. Вона не була однорідною, її очолювали можновладці, наближені до короля, нижчий щабель займали дрібні лицарі - влодики. Можновладці рано виявили прагнення замкнутості своїх рядів з допомогою створення геральдичних родів. Селянство - кмети - було залежним тільки від короля. Розпочався процес зосередження земель у руках можновладців і костелу. Адміністративно держава поділялась на провінції, останні - на міські округи на чолі з каштелянами. Король здійснював контроль за адміністрацією, подорожуючи країною. Столицею було Гнезно, потім Познань, а з серед. 11 ст. - Краків.

Після Болеслава I розпочалась боротьба за королівський престол між спадкоємцями, яка співпала із зміцненням можновладців і феодального лицарства. Терен держави перетворився в арену численних міжусобних війн, в яких претенденти не рідко вдавались по допомогу до сусідніх держав. У міжусобну боротьбу польських князів часто втручались споріднені з ними руські князі, особливо їх галицької гілки. Галицько-волинський князь *Роман Мстиславович* (син польської княжни Агнешки) допоміг *Казимиру II Справедливому* утвердитись у 1191 в Кракові, разом з ним ходив у походи на ятвягів; згодом сприяв своєму союзнику *Лешку Білому* посісти краківський престол.

Період феодальної роздрібленості зміцнив феодальну власність на землю, яка сформувалась з доміняльної (державної), а не приватної власності, як на заході Європи. 312 ст. зростало осадництво в селах і містах вільних переселенців із Західної Європи, які принесли нові форми організації села і міста, що отримали назву «німецького права». Для села було властиве встановлення стабільних грошових повинностей - чиншів, для міста - надання міського права, яке відокремлювало його з системи земельної власності. Феодальна роздрібленість привела до утворення численних князівств, тільки Великопольща і Малопольща зберігали відносну єдність. Міжусобиці полегшували експансію на польські землі німецьких держав. У 13 ст. Бранденбург опанував Західне Помор'є, Любуську землю і просувався на схід. З півночі сильний тиск чинили балтійські племена прусів і ятвягів. Для їх стримування та християнізації князь Конрад Мазовецький у 1226 запросив на свої землі (Хельмінську землю) Тевтонський орден. Останній утворив тут свою державу, уклавши союз з орденом мечоносців (1237), і розпочав експансію на землі слов'ян і балтів, користуючись підтримкою імперії і папства. Чехія за династії Люксембургів захопила розрізнені князівства Сілезії (поч. 14 ст.). Протягом 1241, 1259 і 1287 здійснили кілька походів монголо-татари, яким однак не вдалось опанувати польські землі. Зовнішні небезпеки змушували польських князів шукати шляхів до консолідації сил. Наприкінці 13 - поч. 14 ст. куявськомку князю *Владиславу I Локетку* (1260-1333) вдалося об'єднати значну частину польських князівств під своєю владою і 1320 отримати королівську корону. Політику дальшого об'єднання польських земель продовжив *Казимир III Великий* (1333-70). Він багато зробив для зміцнення центральної влади, поділив країну на воєводства і каштелянства, провів грошову реформу. Казимир III проводив активну зовнішню політику, намагався стримувати експансію німців і хрестоносців. Скориставшись з послаблення *Галицько-Волинської держави*, в 1340 захопив її землі. Казимир III був останнім представником династії *П'ястів*. Його спадкоємцем став Людовик Угорський з Анжуйської династії (1370-84), який одночасно був угорським королем. Прагнучи зміцнитись у польських землях, широко роздавав привілеї містам і шляхті (у 1374 Кошицький привілей звільнив шляхту від податків окрім символічних «двох грошей»). Після його смерті П. і Литва уклали *Кревську унію 1385*, а литовський князь Ягайло одружився з дочкою Людовика, прийняв католицтво і під іменем *Владислава II Ягайла* правив П. і Великим Литовським князівством (1386-1434). Ягайло поклав початок династії *Ягеллонів*. Під його проводом у липні 1410 польсько-литовська армія при підтримці військз Русі і Чехії завдала нищівної поразки військам ордену хрестоносців, які виступали в союзі із загонами 12 країн католицької Європи (див. *Грюнвальдська битва 1410*). Ця поразка і наступна Тринадцятирічна війна 1454-67, що завершилась Торунським миром 1467, остаточно зламали позиції ордену, дозволили приєднати до П. Східне Помор'є, Хелмінську землю, західну частину Пруссії і вийти до Балтійського моря, Владислав II і його наступники *Владислав III Варненчик* (1434-44), *Казимир IV Ягеллончик* (1447-1492), *Ян Ольбрахт* (1492-1501) продовжували боротьбу з німцями на заході, але водночас все більше уваги звертали на схід. У 1434 Ягайло скасував будь-які автономні права руських земель (Галичина і Волинь), поширив на них польське право, суд і адміністрацію. У 15 ст. поляки брали участь у відсічі турецьким завойовникам, польські королі займали трони Чехії та Угорщини, Прагнучи здобути опору серед шляхти, королі продовжували надавати їй

нові привілеї. У 1454 Казимир IV видав Нешавський привілей, який фактично ставив королів у залежність від шляхти. У 15 ст. у П. склалась станово-представницька монархія, головними рисами якої були загальні і земельні сейми (з'їзди) шляхти, як станові представницькі органи. Пьотркувський привілей Яна Ольбрахта (1496) надав завершального вигляду польській монархії, її підставою був сейм, що складався з сенату (магнати і королівська адміністрація) і палати послів (посланці шляхетських сеймиків у воєводствах). У 1505 король *Олександр Казимирович* запровадив звіт законів - Радомську конституцію (*Nihil Novi*), яка обмежувала королівську владу на користь магнатів і забороняла королю запроваджувати будь-які зміни у державі без згоди сейму. У 16 ст. П. досягла найбільшої могутності й авторитету, у склад держави увійшла решта земель хрестоносців, а *Люблінська унія 1569* безпосередньо включила землі Великого Литовського князівства з обширними теренами України і Білорусії до складу королівства. П. стала великою багатонаціональною державою, в якій неполяки склали близько половини населення. Загальноєвропейські економічні зрушення, пов'язані із розвитком товарно-грошових відносин, викликали тут складання фільварково-панщинної системи господарства, заснованої на великому земельному володінні і панщинній селянській праці. Ця система зміцнила економічні і політичні позиції шляхти, посилила позаекономічну залежність та політичне безправ'я селянства. Політичний розвиток країни визначався зростанням боротьби короля, магнатів, і шляхетських угруповань за владу. Поступово помітними ставали переваги магнатів, у т. ч. полонізованих українських, які зосереджували в своїх руках величезні земельні володіння, і одночасне послаблення королівської влади. Зі смертю *Сигізмунда «Августа» (1548-72)* ягеллонська династія припинилась. Цим скористалась шляхта, обравши на престол Генріха Валуа (1573-74) - представника французької королівської династії (майбутнього короля Генріха III), який на її вимоги затвердив «Генріхові артикули», що підтвердили усі привілеї і права шляхти, навіть дозволивши їй виступати із зброєю проти короля. Устрій, що склався у 16 ст., отримав назву «шляхетської демократії», а сама держава стала називатись Річ Посполита (республіка) Польська (1569). Столиця перемістилась у Варшаву (див. *Річ Посполита*).

Станова демократія створювала ґрунт для поширення анархії і свавілля різних шляхетських угруповань, які вели боротьбу за владу. Спроби зміцнити королівську владу, до яких вдалися *Сигізмунд I Старий (1506-48)* і особливо його дружина Бона, нашоувхнулись на збройний опір-«рокош» шляхти. Тільки найбільш освічені поляки (А.Ф.Моджевський і ін.) бачили небезпеку послаблення королівської влади і розповзання шляхетської анархії, їм вдалось обрати королем семиградського князя Стефана Баторія (1576-86). Але наступний король зі шведської династії Вазів *Сигізмунд III Ваза (1587-1632)* виконував волю магнатських угруповань. У 16 ст. серед значної частини шляхти і міщан поширились ідеї реформації. Ці ідеї зродили у П. радикальні форми протестантизму у вигляді діяльності громад «польських братів» або ариан, які висували програму соціальної рівності й скасування феодальних відносин. Контрреформація і наступ католицизму, особливо діяльність єзуїтів, поступово повернули провідні ідейні позиції костелу у польському суспільстві і навіть дозволили поширити впливи на схід, де панувало православ'я. В 1596 у Бресті була схвалена церковна унія, що утворила на українських і білоруських землях греко-католицьку церкву, підпорядковану Римському Престолу (див. *берестейська унія 1596*).

Зовнішня політика Речі Посполитої була цілком звернута на схід, в той час як на заході зростали апетити німецьких родів. Недалекоглядний Сигізмунд III Ваза дозволив утвердитись у Пруссії родині Гогенцоллернів. На сході П. зіткнулась із зростаючими впливами Московської держави. Протягом 16 ст. відбулось 6 тривалих війн між суперниками за прибалтійські землі, з яких найбільш виснажливою була Лівонська війна 1558-1583. У боротьбі за Прибалтику П. зустріла нового противника - Швецію. На поч. 17 ст. польські війська здобули декілька перемог над шведами, активно втручались у справи Московії під час т.зв. «смутного часу». У 17 ст. внутрішнє і зовнішнє становище Речі Посполитої погіршилось. Королі з династії Вазів - *Владислав IV Ваза (1632-1648)*, *Ян II Казимир (1648-1668)*, а потім і «власні» володарі М. *Вишневецький (1669-1673)*, *Ян III Собеський (1674-1696)* були змушені підпорядковуватись різним магнатським угрупованням і партіям, які виступаючи під гаслами збереження «золотої вольності» використовували право одноголосності при прийнятті рішень у сеймі («ліберум вето») і право створення конфедерацій (союзів) проти короля. Військові успіхи Яна Собеського у боротьбі з Туреччиною зміцнили авторитет короля, який, однак, виявився недостатнім для посилення королівської влади. За правління короля саксонської династії Веттинів *Августа 11 Фридерик (1697-1733)* внутрішня боротьба досягла апогею.

На внутрішньому розвитку П. згубно відбилися зовнішньополітичні події. Тридцятилітня війна 1618-1648 за гегемонію в Європі зміцнила позиції Франції і Швеції. На південному сході П. змушена була постійно стримувати експансію Османської імперії, на сході тривали сутички з Московським царством за Смоленщину, на півночі довелось поступитись Інфляндією на користь шведів. У 1648 вибухла *національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57*, яка різко послабила військові можливості П. Після Переяславської угоди 1654 Б. Хмельницького з московським царем розпочались війни Речі Посполитої з об'єднаними силами Гетьманщини і Московії. У 1655 польські землі були окуповані шведами, а Ян Казимир втік у Сілезію. Боротьбу з окупантами очолив гетьман С. Чарнецький, якому вдалося витіснити шведів у Помор'є. Скориставшись з послаблення П., бранденбурзький правитель Фрідріх Вільгельм оголосив про відокремлення Пруссії від Речі Посполитої. Польсько-шведська війна завершилась миром в Оліві (1660). Московсько-польська війна завершилась Андрусівським перемир'ям 1667, за яким українські землі були поділені між П. і Московською державою. Польсько-московське зближення, спрямоване проти Туреччини, знайшло вияв у підписанні «Вічного миру» 1686 - Гримултовських трактатів.

У 1672 розпочався тридцятирічний період війн з Туреччиною. Видатну роль в них зіграв король і полководець Ян II Собеський, котрий здобув чимало перемог над турецькими військами, з яких найславнішою була битва в 1683 під Віднем. Новий польський король *Август Н. Фридерик* втягнув країну у Північну війну 1700-21 проти Швеції. Шведські війська опанувавши значну частину польських земель, сприяли обранню на трон молодого магната *С. Лещинського*. Тільки розгром шведської армії у *Полтавській битві 1709* змусив їх залишити польські землі. Натомість значно зросли могутність і впливи Московії, Прусії, а на півдні - монархії Габсбургів.

З середини 18 ст. у польські землі активно проникали ідеї Просвітництва, які породжували тенденції до суспільних реформ. За часів *Августа III Фридерика (1733-63)* знову посилилась боротьба магнатських угруповань. Табір Чарториських прагнув перетворити П. у сильну аристократичну державу, розраховуючи на підтримку Російської імперії. Йому протистояв табір Потоцьких, котрий намагався зберегти магнатську олігархію, орієнтуючись на Прусію. Після смерті *Августа III* при сприянні російської імператриці Катерини II польським королем було обрано прихильника реформ *Станіслава Августа Понятовського (1764-1795)*. Він почав здійснювати реформи в адміністрації, фінансах, освіті. Ці заходи короля викликали незадоволення магнатів, котрі під керівництвом *К. Радзивілла* і за підтримкою Росії утворили антикоролівську конфедерацію у Радомі (1767). Відкрите втручання Росії у польські справи, підтримка православних «дисидентів» викликали утворення в м. Бар (на Поділлі) нової шляхетської конфедерації, що спиралась на підтримку Австрії і Франції (див. *Барська конфедерація 1768*). Терен Речі Посполитої перетворився в арену гострої боротьби протилежних угруповань, підтримуваних європейськими державами. У цих умовах пропозиція пруського короля *Фрідріха II* про поділ польських земель знайшла сприятливий ґрунт, і в 1772 Прусія, Австрія і Росія підписали трактат про поділ польських земель, за яким у П. були забрані Помор'є, Куяви, частина Великопольщі, Малопольща і Галичина, східна Білорусія. У 1773-92 королю і прибічникам реформ вдалось здійснити ряд суттєвих змін, що зміцнювали державу. Чотирирічний сейм (1788-92) за ініціативою групи патріотичних реформаторів, очолюваних *Гуго Коллонтаєм*, ухвалив 3.5.1791 Конституцію, яка запроваджувала конституційну монархію, особисті свободи і рівні права усім громадянам. У відповідь на це консервативні шляхетські кола утворили в 1792 Тарговицьку конфедерацію і закликали на допомогу російську армію. Втручання сусідів привело до другого поділу П., затвердженого сеймом у м. Гродно 1793. Від Речі Посполитої відійшли вся Великопольща і частина Мазовії, всі українські й білоруські землі. Відповіддю на другий поділ стало визвольне повстання, яке очолив військовий інженер *Т. Костюшко*. Патріотична шляхта, міщани і певна частина селянства спочатку домоглись успіхів, але незабаром були розгромлені російською (*О. Суворов*) і пруською арміями. Після придушення повстання у 1795 Росія, Австрія і Прусія здійснили третій поділ П., після чого вона припинила державне існування. Переважна більшість польських земель опинилась під владою Прусії, яка здійснювала на цих землях політику колонізації і онімечування. Австрія утворила на захоплених землях Королівство Галичини і Лодомерії, яке складалось з української і польської частин. Під владою Росії опинилися переважно непольські етнічні землі, на яких основну масу землевласників складала польська шляхта і магнати. Втрата політичної незалежності П. спонукала польське суспільство до розгортання національно-визвольної боротьби за відновлення державності, рушійною силою якої стала патріотична шляхта. На польських землях визвольний рух вилився у діяльність конспіративних клубів, культурних товариств, таємних військових організацій. Серед емігрантських кіл у Франції з'явилися осередки, що будували плани досягнення незалежності при допомозі французького уряду. У 1797 генерал *Я. Домбровський* почав створення польських легіонів під протекторатом *Наполеона I Бонапарта*. Легіони воювали на боці *Наполеона* в Італії, на о. Сан-Домінго (Гаїті). У 1807 після розгрому Прусії *Наполеон* проголосив на частині польських земель Варшавське князівство під своїм протекторатом і «дарував» йому Конституцію - «Кодекс *Наполеона*», яка запровадила рівність усіх громадян, особисту свободу селян, надала право творення державних структур. У 1811 селяни були звільнені від панщини за викуп і отримали право набувати землю у власність.

Поляки воювали на боці *Наполеона* у війні з Росією (корпус *Ю. Понятовського*). В 1813 російська армія окупувала князівство. На Віденському мирному конгресі 1815 польські землі були знову переділені. Варшавське князівство перейшло до Росії під назвою Королівства (Царства) Польського. Офіційне проголошення Королівства Польського (в народі «конгресового») відбулось у червні 1815. Королем став російський цар *Олександр I*. Незабаром царський уряд дарував королівству конституцію, яка забезпечувала певну автономію (сейм, уряд, армія, польська мова, демократичні свободи). Конституційний устрій королівства був несумісний з абсолютистськими порядками Росії. Російська адміністрація почала рішуче обмежувати автономні права. У патріотичному середовищі сформувались таємні організації студентів («Панта коїна», Спілка вільних поляків, Товариство філоматів, Спілка філаретів), польських масонів, утворилось таємне Патріотичне Товариство (1821) на чолі з майором *В. Лукасінським*, котре у тісному контакті з російськими декабристами розпочало підготовку до повстання. Однак обидві організації були розгромлені царизмом. У 1828 група військових зі школи підхорунжих піхоти у Варшаві під керівництвом *П. Висоцького* утворила нову таємну організацію для підготовки повстання. Під впливом революційних подій в Європі в ніч з 29 на 30.11.1830 змовники розпочали повстання у Варшаві і здобули місто. Влада перейшла до національного уряду, контроль над яким залишався в руках аристократичних кіл. Радикально-демократичні сили утворили під керівництвом історика *Й. Лелевеля* Патріотичний клуб, через який поширювали ідеї глибоких суспільних реформ. Уряд і призначувані ним диктатори намагались уникнути реформ, зокрема розв'язання селянського питання, спертись на підтримку іноземних держав. Не вдалося

поширити повстання на інші землі колишньої Речі Посполитої (зокрема українські, білоруські, литовські) і залучити до повстання місцеву польську шляхту. У польсько-російській війні, що розпочалась навесні 1831, польська армія зазнала поразки, і повстання було придушене (див. Польське визвольне повстання 1830-31). Після цього в еміграції опинилась нова хвиля поляків, які продовжували боротьбу за незалежну П. Утворились два головних табори: консервативний («Отель Лямбер») на чолі з А. Чарториським, який передбачав відбудову польського королівства з допомогою європейських держав, і демократичний (Польське Демократичне Товариство), який вбачав майбутню П. демократичною республікою. До другого табору був близький радикальний напрям (Люд Польський), який вимагав відбудови незалежної країни на засадах утопічного соціалізму. Найбільш впливове Польське демократичне товариство і його військові структури налагодили зв'язки з таємними організаціями в польських землях і готували збройне повстання. Сприятливі умови для повстання склались в другій пол. 40-х рр. 19 ст., коли в Європі назрівали демократичні революції. Центром повстання повинен був стати Краків, який після 1815 мав статус «вільного міста». Звідти повстання мало поширитись на Королівство Польське, Познанщину, а також Україну, Білорусію і Литву. Змовники були викриті у Познані, Галичині, Кракові. Однак у кін. лютого 1846 повстання вибухло у Кракові. Національний уряд на чолі з диктатором Я. Тисовським проголосили маніфест, котрий обіцяв скасування панщини і демократичні права всім верствам. У боротьбі з повсталими австрійський уряд використав соціальне незадоволення галицьких селян, які почали громити маєтки і загони польської шляхти при мовчазному потуранні влади. Повстання захлинулось. Краків був переданий до складу Австрії. Невдача 1846 спричинила відносну слабкість польського національно-визвольного руху під час *Революції 1848-1849 в Австрійській імперії*. У Галичині під впливом революційних подій в Австрійській імперії польські демократичні сили навесні 1848 виступили з вимогами надання краю автономних прав, створили Національну раду і національну гвардію. Але на противагу полякам з окремими національними вимогами в Галичині виступили українські кола, що утворили політичну організацію - Головну Руську Раду. Австрійська влада, вміло маніпулюючи польсько-українськими суперечностями, восени того ж року розігнала як польський, так і український патріотичні табори. Єдиним здобутком революції було скасування панщини і наділення селян землею. Польські землі під владою Пруссії увійшли в склад різних провінцій, з частини великопольських земель було утворено Велике Познанське князівство, яке тривалий час зберігало певну автономію. Урядові реформи 1823-1826 звільнили селянство від панщини і феодалної залежності, але за рахунок втрати значної частини землі на користь поміщиків-юнкерів (випусти операції). Промисловість, за виключенням Верхньої Сілезії, розвивалась дуже повільно. З 1831 пруські владні кола розпочали курс на поступову інтеграцію Познанщини у Пруссію. Навесні 1848 Пруссію охопили революційні події. Страх перед інтервенцією з боку Росії змусив німецьких демократів піти на поступки полякам і навіть дозволити їм утворити свою армію у князівстві на чолі з ген. Л. Мерославським. Виник Центральний Національний Комітет, який прагнув відігравати роль польського уряду. Проте пруські демократи швидко дійшли згоди з монархією і заборонили діяльність комітету й армії, Спроби піднести повстання закінчились невдачею - у травні 1848 рештки армії капітулювали.

Польське питання перетворилось у серед. 19 ст. у загальноєвропейське - його розв'язання було тісно пов'язане з усуненням панування в Європі реакційних імперій (Росії, Австрії, Пруссії), які поневолювали численні народи і стримували здійснення демократичних перетворень. Поразка Росії у Кримській війні 1853-1855 викликала гостру внутрішню кризу і посилення демократичного руху в імперії. Ліберальні кола польської шляхти і буржуазії на чолі з маркграфом О. Вельопольським, що виступали за реформи і розширення автономії, утворили на поч. 60-х рр. 19 ст. т. зв. «партію білих». Одночасно зростали впливи радикально-демократичного табору («партія червоних»), який прагнув відбудувати незалежність і здійснити реформи шляхом збройного повстання (Я. Домбровський та ін.). Вони мали зв'язки з польською еміграцією і російським і революційними демократами. У 1861 «червоні» утворили Центральний Національний Комітет і розпочали підготовку до повстання, яке вибухло у січні 1863, Комітет перетворився у Тимчасовий Уряд і проголосив скасування панщини і надання землі у власність селянам. Повстання набуло форм партизанської боротьби. «Білі», що приєднались до повстання, намагались надати йому поміркований характер. Царський уряд у березні 1864 оголосив прогресивні укази про земельну реформу у королівстві. Не виправдались сподівання повсталих на міжнародну підтримку. У квітні 1864 було заарештовано останнього диктатора Р. Траугутта. Царизм вдався до суворих репресій проти учасників повстання (див. також *Польське визвольне повстання 1863-64*).

У другій пол. 19 ст. зайшли глибокі зміни яку розвитку польських земель, так і на міжнародній арені. У Галицькому королівстві, де поляки й українці складали приблизно рівні частини населення, провідну роль відігравали поміщики і церква, яким належали понад 95% земель. Після невдачі польських повстань консервативні поміщицькі кола стали на шлях угоди з габсбурзькою монархією, яка погодилася на певні поступки полякам у Галичині, здійснені в ході перебудови імперії на засадах конституції і державного дуалізму (1867). Ці поступки викликали загострення відносин між поляками й українцями. Польські консерватори проводили політику австрославізму, дбаючи про дальше розширення автономії. Становище поляків у Пруссії значно погіршилось після утворення об'єднаної Німецької імперії (1871). Канцлер О. Бісмарк під виглядом «боротьби за культуру» посилив курс на онімечення польських земель. Урядом була створена спеціальна колонізаційна комісія, покликана позбавити поляків власності і передати її німецьким посадникам. Німецький націоналізм значно посилювався наприкінці 19 ст., коли була заснована у 1894 Спілка східних теренів (т. зв. «Гаката»). На польських землях у складі Російської імперії поступово була проведена

уніфікація адміністративно-територіальних систем, створені губернаторства, підпорядковані варшавському генерал-губернатору, проводилась політика русифікації. Натомість бурхливими темпами розвивалась промисловість, кредитно-банківські підприємства. На поч. 20 ст. на терені колишнього королівства вироблялась майже чверть промислової продукції імперії.

Після поразки Січневого повстання на зміну романтично-змовницькій ідеології у суспільній свідомості стали переважати угодовські концепції «органічної праці» для збереження і розвитку національного потенціалу. В умовах посиленої денационалізації об'єднавчу і культурно-просвітницьку роль відіграв католицький костел. У 70-80-х рр. 19 ст. в польських землях поширилась соціалістична ідеологія, з'явилися соціалістичні організації. З самого початку у соціалістичному русі склались дві течії: національно-соціалістична, яка зв'язувала робітничий рух з традиціями боротьби за незалежність (Б. Лімановський і «Люд Польський»), і соціально-революційна, що ставила на перший план соціальну місію пролетаріату, підпорядковуючи національне питання здійсненню соціальної революції (Л. Варинський і «Пролетаріат»). Соціалістичні організації першої орієнтації заснували 1892 у Парижі Польську Соціалістичну Партію (ППС). Друга течія роком пізніше створила в Женеві Соціал-Демократію Королівства Польського і Литви (СДКПІЛ від 1900). У Галичині соціалістичні організації спочатку створювалися спільно українцями і поляками. Але незабаром їх шляхи розійшлися і 1892 польські соціалісти організувались в окрему Польську партію Соціал-Демократичну Галичини і Цешинської Сілезії (ППСД). У 1895 виникла селянська партія - Стронніцтво Людове (СЛ). Наприкінці 19 ст. польська інтелігенція знову звернулася до національних ідей, обґрунтовуючи завдання відбудови П. у кордонах 1772. У 1897 з'явилась напівлегальна партія Стронніцтво Демократично-Народове (ендеки). Революційні події 1905 у Росії охопили також польські землі. Ендеки висунули гасло автономії польських земель у складі Росії. Більша частина ППС виступила за поєднання боротьби за національну незалежність з демократичними перетвореннями, інша частина на чолі з Ю. Пілсудським утворила окрему партію ППС -революційну фракцію, яка взяла курс на національне повстання. Виникли християнсько-демократичні організації. Готуючись до війни, поляки під керівництвом Ю. Пілсудського створили в Галичині численні воєнізовано-спортивні товариства і законспіровану Польську Військову Організацію (ПОВ). Ендеки на чолі з Р. Дмовським орієнтувались на Росію і країни Антанти, будуючи плани відновлення автономного Королівства Польського в складі Росії.

Перша світова війна 1914-18 знову поставила польське питання на міжнародній арені. Як Центральні держави, так і Росія обіцяли полякам у майбутньому ті чи інші форми автономії. Ю. Пілсудський утворив в складі австро-угорської армії польські легіони. Ситуація докорінно змінилась після Лютневої революції 1917 в Росії, коли в документах Петроградської ради і Тимчасового Уряду з'явилися заяви про право поляків на державну незалежність. Почалось створення польських військових частин у Росії. У Женеві ендеки в серпні 1917 заснували Польський Національний Комітет на чолі з Р. Дмовським, визнаний країнами Антанти. У Франції було сформовано польський військовий корпус під командуванням ген. Ю. Галлера. Прагнення поляків до незалежності було відбите у посланні американського президента В. Вільсонадо конгресу в січні 1918, а також у декреті Раднаркому Росії у серпні 1918. З наближенням поразки країн Четверного Союзу у війні восени 1918 могутній національний рух поляків виявився у заснуванні декількох урядових осередків - у Кракові (Польська Ліквідаційна Комісія), Любліні (Тимчасовий Народний Уряд), Варшаві (Регентська рада і уряд). 11. 11.1918 у Варшаву прибув звільнений з німецької в'язниці Ю. Пілсудський, який, спираючись на ПОВ і ліві партії, проголосив відновлення Польської держави. Незабаром він був призначений тимчасовим Керівником Держави. За його дорученням уряд сформував соціаліст Є. Морачевський.

Найскладнішою проблемою відновленої держави була справа її кордонів. Розв'язання її залежало як від волі країн Антанти, так і від можливостей силою зброї поширити державну територію до освячених традицією великодержавності кордонів 1772. На сході П. у результаті війни з українцями захопила територію *Західноукраїнської Народної Республіки* і домоглася від Антанти визнання цього загарбання (1923). Після підписання *Варшавського договору 1920 з Директорією УНР* Ю. Пілсудський розпочав війну з Радянською Росією (див. *Польсько-радянська війна 1920*), яка завершилась укладенням в березні 1921 Ризького мирного договору, що залишив західноукраїнські і західнобілоруські землі за П. За Версальським мирним договором 1919 до П. була приєднана Познанщина і частина Помор'я з вузьким виходом до Балтійського моря; порт Гданьск (Данциг) отримав статус вільного міста; у Верхній Сілезії, Вармії і Мазурах мав відбутися плебісцит. Проведений в складний час польсько-радянської війни, він віддав перевагу полякам лише на меншій частині цих земель. Лише внаслідок трьох сілезьких повстань (1919-21) союзні держави погодились на передачу П. третини терену Верхньої Сілезії. У жовтні 1920 польські війська захопили у Литви Віденський край. Новостворена держава стала багатонаціональною: національні меншини складали в ній 31% всього населення. У січні 1919 відбулись перші вибори до Законодавчого сейму; вони принесли успіх правим і цекгриським партіям - ендекам, християнським демократам, людовцям. Уряд очолив І. Падеревський. У березні 1921 була схвалена Конституція Польської Республіки, яка встановлювала в країні парламентсько-демократичний устрій. Першим президентом був обраний професор Г. Нарутович, який через тиждень загинув від руки фанатика-ендека. Часто змінювані уряди змушені були шукати шляхів подолання післявоєнної економічної кризи, розв'язання соціальних і національних конфліктів. Уряду економіста В. Грабського в 1923-24 вдалось здійснити ряд фінансових і економічних реформ, які сприяли стабілізації і інтеграції економіки розрізнених земель. У країні розгорнулась боротьба за владу між угрупованням ендеків і прихильниками Ю. Пілсудського. У травні 1926 Пілсудський з допомогою армії й при підтримці лівих сил здійснив державний переворот, встановив авторитарний режим «санації» (оздоровлення). Санаційна

диктатура прагнула централізувати управління країною, спираючись на військову силу. Діяльність опозиційних партій, які в 1929 утворили блок Централів, всіляко переслідувалась. Економічна криза 1929-33 викликала численні соціальні конфлікти. Проти українського національного руху застосовувались «Пацифікації» (1930). У 1935 пілсудчики провели через сейм нову Конституцію, яка фактично скасовувала демократичний устрій і встановила диктаторський режим. Після смерті Ю. Пілсудського у 1936-37 країну охопила хвиля антисанайних виступів. Однак група генералів на чолі з Е. Ридз-Сміглі зуміла утримати владу, спираючись на нову урядову партію-Табір Національного Єднання (Озон). У зовнішній політиці П. дотримувалась тактики «рівноваги сил», «балансування» між східним і західним сусідами. З приходом до влади в Німеччині А. Гітлера (1933) виникла реальна зовнішня загроза для П. Однак міністр закордонних справ Ю. Бек надалі проводив політику лавірування між Німеччиною і СРСР, унеможливаючи створення системи колективної безпеки проти агресора, котру намагалась заснувати Франція. Недалекоглядну позицію зайняла П. у 1938, коли Німеччина анексувала Австрію, а потім за Мюнхенською угодою розчленувала Чехо-Словаччину. Коли Німеччина в кін. 1938 поставила перед П. неприйнятні вимоги, керівники останньої категорично відмовились від будь-яких союзів з СРСР. Сталінське керівництво навесні і влітку 1939 здійснило різку зміну в зовнішній політиці, відмовившись від непевного союзу з Великобританією і Францією, заключило агресивний пакт про ненапад з Німеччиною (23.8.1939), який передбачав розподіл сфер впливу в Європі, ліквідацію Польської держави. Пакт відкрив шлях до Другої світової війни (див. «Пакт Молотова-Ріббентропа 1939»). 1.9.1939 Німеччина напала на П. Гарантії допомоги П., дані напередодні війни Англією і Францією, виявились химерними. За короткий час польська армія була розгромлена. 17.9. Червона Армія почала наступ зі сходу і захопила західноукраїнські й західнобілоруські землі, які незабаром були приєднані до Радянської України і Білорусії. На цих землях сталінський режим чинив численні репресії і депортації польських громадян. Частина інтернованого польського офіцерства (понад 11 тис.) була розстріляна в концтаборах у Катині, Старобельську, Козельську та ін. Окуповані Німеччиною польські землі були поділені - західні терени і Сілезія були безпосередньо включені до рейху, на східних - створено *Генеральну Губернію*. Окупаційний терор, пограбування національних багатств викликали стихійний рух Опору. Польський уряд, очолений ген. В. Сікорським, виїхав через Румунію у Францію, а з 1940 діяв у Лондоні, представляючи інтереси П. на міжнародній арені та створюючи польські збройні формування на Заході. Після нападу гітлерівської Німеччини на СРСР сформувалась антигітлерівська коаліція. 30. 7.1941 польський уряд підписав з СРСР договір про спільну боротьбу з гітлерівцями, за яким на терені СРСР створювалась польська армія. Однак з самого початку між сторонами виникли глибокі суперечності, які змусили польське керівництво вивести створену армію ген. В. Андерса на Близький Схід. В окупованій П. емігрантський уряд утворив Армію Крайову (АК). Керівники СРСР взяли курс на створення прокомуністичного табору в окупованій П. На поч. 1942 з допомогою ініціативної групи польських комуністів, що прибула з Москви, була створена Польська Робітничая Партія (ППР), котра виступила з програмою активної збройної боротьби з окупантами у союзі з СРСР. З числа польських емігрантів у СРСР 1943 була створена керована комуністами Спілка Польських Патріотів (СПП) на чолі з В. Василевською. За її ініціативою того ж року була сформована і Польська армія в СРСР. Корінний перелом у ході війни у 1943 викликав активізацію антирадянських кіл у емігрантському уряді; вони надали міжнародного розголосу Катинській справі. Цим скористалось керівництво СРСР для розриву весною 1943 дипломатичних стосунків з емігрантським урядом. Й. Сталін остаточно віддав перевагу підтримці ППР і монтованому нею Національному фронту. На рубежі 1943-44 ППР з участю деяких лівих організацій вдалося створити у підпіллі Крайову Раду Народову (КРН), а також загони Армії Людової (АЛ). На міжнародних конференціях у Тегерані (грудень 1943) і Ялті (лютий 1945) союзники погодилися з вимогою СРСР про встановлення східного кордону післявоєнної П. по «Лінії Керзона», а західного - по ріках Одрі і Нісі Лужицькій; Помор'є і Прусія теж відходили до П. Емігрантський уряд, що був позбавлений можливості брати участь у цих конференціях, не погоджувався із запропонованими кордонами на сході. Прагнучи утримати владу у П., він розробив план «Бужа», складовою частиною якого було Варшавське повстання, яке розпочалось 1.8.1944. Ще у липні 1944 радянські війська звільнили східну частину польських земель, за їх підтримкою у Любліні почав діяти Польський Комітет Національного Визволення (ПКНВ), утворений КРН (до нього увійшли представники ППР і лівих течій ППС і СЛ). Спираючись на Червону Армію і Першу Польську армію у СРСР, ПКНВ не допустив до влади представників емігрантського уряду, заключив угоду з СРСР про східний кордон по «Лінії Керзона», почав проводити земельну реформу. У першій пол. 1945 було завершено звільнення польських земель від гітлерівських військ. За рішенням Ялтинської конференції 1945, а потім і Потсдамської (липень-серпень 1945) західний кордон П. був встановлений по Одрі (Одеру) і Нісі Лужицькій. Одночасно було прийнято рішення про взаємний обмін населенням між П. і СРСР (УРСР). У червні 1945 шляхом залучення деяких поміркованих представників західної еміграції (у т. ч. колишнього прем'єра С. Миколайчика) було утворено Тимчасовий Уряд Національної Єдності, який очолив соціаліст Е. Осубка-Моравський. У наступні роки в країні розгорнулася гостра політична боротьба за владу. ППР і ліві партії (ГПС, СЛ, СД) спирались на політичну і військову підтримку СРСР. Опозиція, очолювана Польським Стронніцтвом Людовим (ПСЛ) С. Миколайчика, підтримувалася збройним підпіллям з загонів колишньої АК. На південно-східних теренах П. діяли загони Української Повстанської Армії. У ряді регіонів розгорнулася справжня громадянська війна. Референдум (червень 1946) про нові кордони й устрій післявоєнної П. за офіційними даними приніс перемогу табору ППР, який використав його як репетицію перед виборами до Законодавчого сейму. Вибори відбулись 19.1.1947 під значним політичним тиском правлячого табору і за офіційними результатами принесли переваги політичному блоку, очолюваному ППР. Його представники сформували уряді обрали

президентом комуніста Б. Берута. Під диктатом Й. Сталіна в 1947-48 було здійснено «чистку» в комуністичному таборі, усунуто і репресовано всіх, хто не поділяв сталінської моделі соціалістичного будівництва (В. Гомулка та ін.). У грудні 1948 з ППР і ППС створено єдину Польську Об'єднану Робітничу Партію (ПОРП), яка стала слухняним провідником сталінських ще й у П. З 1948 взято курс на будівництво «підстав соціалізму» за радянським зразком. В умовах «холодної війни» за вимогою СРСР ПОРП спрямувала всі зусилля на розбудову важкої й оборонної промисловості. Склалась централізована бюрократична система управління. У 1952 сейм ухвалив Конституцію Польської Народної Республіки. П. опинилась за «залізною завісою». Було розбудовано величезний апарат репресій, що включав ПОРП, органи міліції і безпеки, які діяли під контролем радянських «радників». Міністром оборони став радянський маршал К. Рокосовський. На численних політичних процесах було засуджено сотні польських військових і цивільних осіб за участь у русі Опору і політичній боротьбі після війни. Після смерті Й. Сталіна (1953) виникли розбіжності у середовищі ПОРП, які посилились після XX з'їзду КПРС (1956), що засудив культ особи Сталіна і висловився за повернення певних демократичних інститутів. Влітку 1956 політична криза в П. досягла апогею. В країні відбулись численні страйки і демонстрації робітників. Найбільшого розмаху страйковий рух набув у Познані в кін. червня 1956. Політична криза завершилась зміною керівництва ПОРП і держави та поверненням до влади В. Гомулки. Нове керівництво пішло на деякі декоративні зміни, зокрема було утворено Фронт Національної Єдності - об'єднання всіх сил, що поділяли платформу ПОРП, внесено корективи в економічну політику, але залишилась недоторканою централізовано-планова система управління в цілому. Розпочаті 1956-1957 реформи були поступово згорнуті, застосовано репресії проти т. зв. «ревiзiонiзму», представники якого хотіли прищепити на польському ґрунті моделі західної соціал-демократії. Посилювалось незадоволення інтелігенції цензурними обмеженнями. Керівництво ПОРП намагалось втримати контроль за ситуацією з допомогою посилення централізації й ідеологічних «чисток». У березні 1968 пройшли демонстрації студентів, які особливого розмаху набули у Варшавському університеті. Влада вдалась до репресій і переслідувань, висуваючи гасла антисемітизму. Погіршення економічного становища в кін. 1970 вилилось у чергову суспільно-політичну кризу і грудневі події у містах Балтійського узбережжя, де дишло до кривавих сутичок робітників з міліцією й армією. Рятуючи ситуацію, керівництво ПОРП вдалось до нової зміни керівних осіб. ПОРП очолив Е. Герек, уряд -П. Ярошевич. Нова керівна верхівка роздавала обіцянки розширення демократії і проведення реформ. Але замість цього вдалась до величезних позичок у західних країн, які дозволили тимчасово підняти рівень життя суспільства. Зовнішній борг ліг тягарем на господарство і суспільство. Економічна ситуація постійно погіршувалась. Виникли опозиційні організації (Комітет Захисту Робітників, Конфедерація Незалежної П. та ін), які вимагали запровадження демократичного устрою. Влітку 1980 криза досягла кульмінації і вилилась у численні робітничі страйки, в ході яких було створено опозиційне профспілкове об'єднання «Солідарність» на чолі з Л. Валенсою. Спроби ПОРП змінити керівництво партії і держави не принесли заспокоєння. Діяльність «Солідарності» набула політичного характеру. Намагаючись втримати владу, керівник ПОРП і уряду В. Ярузельський 13.12.1981 оголосив про запровадження воєнного стану. Влада у країні перейшла під контроль Військової Ради Національного Порятунку. Діяльність опозиції була заборонена, а її активісти - інтерновані. Керівництво ПОРП намагалось провести реформи економіки і суспільного життя, які не мали успіху внаслідок панування ідеологічних догм, підтримуваних з Москви. Після початку перебудови в СРСР (1985) було послаблено політичний контроль за країнами соціалістичного табору і склалась умова для початку реальних демократичних перетворень. Наприкінці 1980-х рр. реформаторські сили здобули поважні впливи всередині ПОРП. Згуртованіше виступила політична опозиція режиму. Усвідомлення невідворотності змін привело реформаторів з ПОРП і політичну опозицію до переговорів «круглого столу» на поч. 1989, які поклали початок переходу від тоталітаризму до демократичного суспільства. За угодою між урядом і «Солідарністю» було сформовано перехідні Національні збори (сейм і сенат), які розпочали період реформ. Було запроваджено політичну демократію, внаслідок якої виникли десятки нових партій різної орієнтації, почалось здійснення переходу до ринкової економіки шляхом роздержавлення власності (план віце-прем'єра Л. Бальцеровича). На поч. 1990 ПОРП саморозпустилась, засудивши практику соціалістичного будівництва». Замість неї утворились ряд лівих робітничих партій, найвпливовішою з яких була Соціал-Демократія Республіки Польща. Були внесені зміни у Конституцію, які проголошували П. демократичною республікою. Влітку 1991 відбулись перші демократичні вибори у Національні збори, які не дали переваги жодному політичному угрупованню. Восени того ж року президентом країни було обрано Л. Валенсу. Після розпуску Організації Варшавського Договору і Ради Економічної Взаємодопомоги П. проголосила курс на інтеграцію у Європейське Співтовариство і вступ до оборонного союзу НАТО. Труднощі перехідного періоду супроводжувались страйковими кампаніями і частими змінами урядів, які шукали шляхи економічної і соціальної стабілізації. Нові вибори у Національні збори (дострокові внаслідок урядової кризи), що відбулись восени 1993, принесли перевагу лівим силам, об'єднаним у Союзі Демократичної Лівиці (соціал-демократи, соціалісти, людовці та ін.). Уряд, який очолив людовець В. Павляк, запропонував програму дальших ринкових реформ з орієнтацією на їх соціальну спрямованість. У 1993-1994 намітились тенденції до стабілізації економічного розвитку і політичного життя демократичної П.

Л. Зашкільняк (Львів).

ПОМІРНЕ (помір) - торгівельне мито в Україні у 12-другій пол. 17 ст., а також у Литві, Московії і Польщі в період середньовіччя. П. сплачувалось з певної міри привізного товару , а також при його перепродажу.

Розмір П. не був сталим. В Україні П. становило два гроші за одиницю виміру товару. В другій пол. 17 ст. у *Гетьманщині* П. було замінено московським податком, що становив 5% від продажної ціни товару.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОМ'ЯНКИ (синодики, субітники) - рукописні книги, до яких записували імена померлих для поминання в церквах. П. були родинні, монастирські, цехові та П. братств. У деяких П. є відомості про політичних і культурних діячів, згадки про історичні події. Інколи мали форму сувоїв пергаменту. Окремі П. відзначалися мистецьким оформленням. У 1695 *Львівське братство* надрукувало братський П. З рукопису 1605 М. Максимович у 1841 опублікував уривки П. Луцького братства, 1892 С. Голубєв видав П. *Києво-Печерської Лаври* кін. 15 - поч. 16 ст. (оригінал його зберігається в Державній історичній бібліотеці України). В 1962 у Вінніпегу вийшла друком факсимільна репродукція П. 15 ст. з с. Городища (тепер Сокальського р-ну Львівської обл.). П. - цінне джерело до вивчення антропоніміки і генеалогії.

Я. Ісаєвич (Львів).

ПОНЯТОВСЬКИЙ СТАНІСЛАВ АВГУСТ (17.1.1732 - 12.2.1798) - останній польський король (1764-95). Походив з магнатського роду Понятовських. У 1755 П. у ранзі секретаря британського посольства перебував у Петербурзі. В 1757-62 - посол Саксонії і Речі Посполитої в Російській імперії. При підтримці Катерини II, прусського короля Фрідріха II та магнатського угруповання на чолі з А. Чорториським був обраний 7.9.1764 королем Польщі. Проводив політику, яка повністю відповідала інтересам Росії, що в значній мірі спричинилося до утворення Барської *конфедерації 1768*. За правління П. у Правобережній Україні відбулося велике національно-визвольне повстання - *Коліїщина*. Нерішуче і непослідовно проводив реформи, спрямовані на зміцнення державного ладу Речі Посполитої. За П. відбулися поділи Польщі (1772, 1793, 1795) між Австрією, Прусією і Росією, внаслідок яких *Правобережна Україна* і *Волинь* були захоплені *Російською імперією*, а *Галичина* - *Австрією*. 25.11.1795 П. зрікся престолу. Останні роки життя провів у Гродно і Петербурзі, де і помер.

ПОНЯТОВСЬКИЙ ЮЗЕФ (7.5. 1763 -19.10.1813) - польський політичний і військовий діяч, князь, маршал Франції (1813). Племінник польського короля Станіслава Августа Понятовського. Н. у Відні. З 1780 служив в австрійській армії, був ад'ютантом імператора Йосифа II. В 1792 командував однією з польських армій під час воєнних дій проти Торговицької конфедерації 1792 і російських військ. У 1806 виступив на стороні Наполеона I Бонапарта. З 1806 - воєнний міністр князівства Варшавського. Командував польськими військами під час австро-французької війни 1809, які успішно діяли проти австрійців в *Галичині*. На чолі 5-тисячного польського корпусу наполеонівської армії здійснив похід у Росію. Корпус П., відзначився під час Ляйпцігської битви 1813, за що П. отримав звання маршала. Прикриваючи відступ французьких військ з-під Ляйпціга П. був тяжко поранений і потонув під час переправи через р. Ельстер. Похований у Кракові на Вавелю.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОПЕЛЬ АНТІН (1865-1910)- відомий український скульптор-монументаліст. Н. у с. Щакові поблизу Кракова (Польща). В 1882-84 навчався у Краківській школі красних мистецтв, 1885-88 -у Віденській АМ, деякий час удосконалював майстерність у Берліні та Флоренції. З 1888 жив у Львові, де працював у Політехнічному інституті викладачем малювання і скульптури. П. належить одне з чільних місць в історії розвитку української монументальної скульптури. Беручи участь в оздобленні Львівського оперного театру, створив алегоричні композиції геніїв «Музики», «Поезії» та постать «Трагедії»; виконав композицію «Юстиції» для Палацу правосуддя у Львові. Створив пам'ятники А. Міцкевичу у Львові (у співавторстві з М. Парашуком; 1905-06), Ю. Коженьовському в Бродях, Є. Снядецькому, К. Уєйському, бюст О. Фредро та ін.

К. Кондратюк (Львів).

ПОПЛУЖНЕ - поземельний податок, що його сплачували залежні селяни натурою (зерном, медом, воском тощо) в *Київській Русі* та українських князівствах у 9 - першій пол. 14 ст. Одиницею оподаткування в Київській Русі був плуг, звідси і назва податку. Аналогічний податок у Великому князівстві Литовському та на Чернігово-Сіверщині називався «ланове» (одиниця оподаткування лан; бл. 16,8-25 га), де селяни платили грішми з лану - 10-30 грошів. П. йшло на військові витрати, утримання великокнязівського двору тощо.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОПОВИЧ ІВАН (р. н. невід. - п. 1663) -український військовий діяч 50 - поч. 60-х рр. 17 ст, паволоцький полковник. Н. у с. Ходоркові Паволоцького повіту (тепер Попільнянського р-ну Житомирської обл.). Учасник *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57*. У 1651 П. відзначився у боях за м. Гомель (Білорусь). За гетьманства І. Виговського та П. Гетері очолював Паволоцький полк. Належав до тієї частини козацької старшини, яка виступала проти про-польської орієнтації гетьмана П. Тетері. В 1662 вів переговори з московським урядом. На поч. 1663 був

заарештований П. Тетерею і засуджений до страти, але за клопотанням Ю. Хмельницького звільнений. Восени 1663 П. організував виступ проти П. Тетері і захопив Павлоч. Незабаром був схоплений гетьманськими військами і страчений.

ПОПОВИЧ ІЛЬКО (1883 - 1.7.1955) - український політичний і громадський діяч. Н. у Чернівцях. Син О. Поповича. За фахом-інженер. Належачи до народовського табору, П. разом з *С.Смаль-Стоцьким*, *Є.Пігуляком*, *М.Васильком*. На поч. 20 ст. виступив одним з активних організаторів українського громадсько-політичного життя на Буковині. Був ініціатором створення «*Січей*», а в 1906 - *Української Радикальної Партії на Буковині*. В 1909-11 видавав у Чернівцях газету «Громадянин». На поч. листопада 1918 після проголошення української влади на території Буковини, П. було призначено військовим комендантом Чернівців. У листопаді 1918 входив до складу Українського Крайового Комітету. В 1918-19 П. був депутатом від Буковинської Національної Ради. Окупація Буковини румунськими військами примусила П. переїхати до Галичини. В січні 1919 брав участь у роботі *Трудового Конгресу України*. До 1939 жив у Західній Україні. Займався громадсько-політичною діяльністю, належав до Української Соціалістично-Радикальної Партії (див. *Українська Радикальна Партія*), був членом ЦК партії. У 1939 депортований більшовицьким режимом. Після Другої світової війни емігрував до Німеччини. В 1948-55 - член *Української Національної Ради в екзилі*.

ПОПОВИЧ ОЛЕКСАНДР [1895 -17.(ЗО).1.1918] - український політичний діяч. У 1914-18 П. був одним з лідерів українського студентського руху в Києві. Проводив активну національно-культурну роботу серед селян Київщини. Належав до *Української Партії Соціалістів-Революціонерів*, член Київського комітету партії. У січні 1918 став одним з організаторів Студентського куреня. У кін. січня виступив разом з куренем назустріч наступаючим більшовицьким військам у р-н Бахмача. Загинув у боях під *Кругами*.

ПОПОВИЧ ОМЕЛЯН (18.8.1856 - 22.3.1930) - визначний український громадсько-політичний і державний діяч, публіцист. У 1886 закінчив вчительський коледж у Чернівцях. У кін. 19 - поч. 20 ст. працював урядовцем в системі шкільництва, в 1892-95 - повітовий інспектор у Сереті і Кіцмані, в 1895-1906 - референт при Крайовій шкільній раді Буковини. П. був одним з провідних діячів українського національно-культурного життя на Буковині. Тривалий час керував роботою найбільшого українського громадсько-культурного товариства на Буковині «*Руська Бесіда*», активно займався організацією українських національних шкіл на Буковині, в 1891-1914 очолював Українське Педагогічне Товариство у Чернівцях (з 1908 - «Українська школа»), в 1906-12 - перший крайовий інспектор українських народних шкіл. У 1885-92 П. був співредактором газети «Буковина», редактором видань «Бібліотека для молоді, селян і міщан» (1885-94) і календарів «Руської Бесіди» (1885-1918). Належав до *Української Національно-Демократичної Партії* (буковинський відділ). У 1911-18 депутат буковинського сейму. В жовтні 1918 П. очолив Буковинську делегатуру *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918-19*. Після взяття влади у Буковині Українським Крайовим Комітетом (6.11.1918) П. було проголошено президентом краю. Окупація Буковини румунськими військами примусила П. переїхати на територію Галичини. 4.1.1918 П. було обрано заступником Президента УНРади *Є.Петрушевича*, членом Віділу УНРади, очолював шкільну комісію УНРади. Після завершення українських національно-визвольних змагань 1917-21 П. жив у Галичині. В 1920-х рр. працював інспектором Українського Педагогічного Товариства «Рідна Школа» у Львові. Помер у Заліщиках (тепер Тернопільська обл.), П. автор ряду шкільних підручників, зокрема «Грамматика для шкіл народних» (3 книги, 1893-94), «*Ruthenische Sprach-buch für Mittelschulen*» (3 книги, 1897-1902), зб. віршів-«Буковина» (1875), «Думка» (1886), «Русько-німецького словника» (1904,1911), перекладів. Залишив спогади «Відродження Буковини» (видані посмертно, 1933).

ПОРАЙКО ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ (12.11.1888-25.11.1937) - більшовицький партійний і державний діяч УСРР. Н. у с. Усті (тепер Снятинський р-н Івано-Франківської обл.). З 1910 навчався на юридичному ф-ті Львівського ун-ту, з 1908 -член *Української Радикально-Демократичної Партії*. На поч. Першої світової війни 1914-18 був мобілізований в австрійську армію. В 1915 потрапив у російський полон, де познайомився з ідеологією більшовизму. З 1918 - член РКП(б). Деякий час був головою Астраханського губраднаргогспу. З квітня 1919 - член президії Галицького бюро при ЦК КП(б)У (згодом -Тимчасовий комітет Комуністичної Партії Східної Галичини і Буковини). У березні 1920 П. було призначено командуючим Червоною *Українською Галицькою Армією*. В квітні 1920 обраний до складу Галицького організаційного комітету КП(б)У (Голорком) на чолі з Ф. Коном. У 1923-25 - член ВУЦВК, обирався головою Полтавського губвиконкому. В 1925-30 - головний прокурор та нарком юстиції УСРР, 1930-37 - заступник голови Раднаркому УСРР. Був членом ЦК КП(б)У, членом оргбюро (1930-37) ЦК КП(б)У. В 1937 П. разом з П. *Любченком* був звинувачений у створенні «націоналістично-фашистської організації», в кін. серпня 1937 заарештований органами НКВС і розстріляний.

ПОРЦІЯ - назва податку у Гетьманщині, встановленого московським урядом за правління І. Скоропадського, для утримання московських військ, що перебували на українських землях. Сплачувався натурою або грошми з розрахунку 41 коп. на одного московського стрільця.

ПОРШ МИКОЛА (19.10.1879- 16.4.1944) -відомий український політичний і державний діяч, вчений-економіст. Н. у Лубнах (тепер Полтавська обл.). Походив з німецько-єврейської родини. З кін. 90-х рр. 19 ст. брав участь в українському національному русі. На поч. 20 ст. став одним з ініціаторів створення та провіним членом *Революційної Української Партії*, редагував разом з Д. Антоновичем орган РУП газету «Праця» (виходила в 1904-05 у Львові). У внутрішньопартійній дискусії з групою М. *Меленевського* П. разом з М. Ткаченком наполегливо відстоювали необхідність збереження принципів самостійності України та

існування РУП як незалежної української соціал-демократичної партії. В 1904-05 П. займався нелегальною організаційно-пропагандистською роботою в Києві та Ніжині. Згодом - член *української Соціал-Демократичної Робітничої Партії*. Спільно з В.- Доманицьким та В. Садовським сприяв розгортанню кооперативного руху в Україні. У 1917 П., будучи одним з лідерів української соціал-демократії активно включився в процес розбудови української державності. З 1917 входив до складу *Української Центральної Ради та Малої Ради*. У вересні 1917 П., полемізуючи під час внутрішньопартійних дискусій з В. Винниченком та Б. Мартосом, вказував на протележність економічних інтересів України та Росії, висловлювався за політичну незалежність України. На поч. листопада 1917 П. був обраний до складу *Крайового комітету для охорони революції на Україні*. 12.11.1917 - призначений генеральним секретарем праці УНР, з кін. грудня (після відставки С. Петлюри) - генеральний секретар військових справ. За поданням П. 16.1.1918 Мала Рада прийняла законопроект «Про народну армію», який регламентував основні засади створення української армії на основі народної міліції. В 1919-20 - посол УНР в Німеччині. Після поразки українських національно-визвольних змагань 1917-21 залишившись в еміграції, відійшов від політичного життя. В своїх працях намагався з'ясувати ступінь колоніального визиску економіки України царським урядом та її значення для загальноросійського імперського господарства. Полемізував під псевдонімом Гордієнко з відомим російським економістом П. Струве навколо проблем і перспектив розвитку української економіки. Помер і похований у Берліні. П. автор наукових праць з статистики («Статистика землеволодіння в 1905 р.», 1907; «Із статистики України», 1907 та ін.), економіки («Україна в державному бюджеті Росії», 1918), національних проблем («Про автономію України», 1907; «Автономія України і соціал-демократія», 1917). Переклав на українську мову працю К. Маркса «До критики політичної економії» (1923).

ПОСАДНИК - 1) Намісник князя у землях, що входили до складу Київської держави у 10-12 ст. П., управляючи певною областю, був зобов'язаний збирати й доставляти князю данину. Вперше згадується в «Повісті минулих літ» під 977. 2) Вища державна посада у Новгородській (12-15) ст. і Псковській (14-16) республіках до їх приєднання до Московського князівства. Обирався вічем з середовища бояр і був головою державної адміністрації та суду. П. командував військом, контролював князя, очолював військовий суд тощо.

ПОСОШНЕ (посошне оподаткування) - державний поземельний податок у Московській державі у 16-17 ст., при стягуванні якого за одиницю оподаткування бралась соха. П. сплачувалось на Чернігово-Сіверщині (до 1618), яку внаслідок литовсько-московської війни 1500-03 було приєднано до Московського царства.

ПОСПІЛЬСТВО - у містах Західної і Правобережної України в 15-18 ст. середня верства міського населення, мешканці (в основному ремісники й купці), які володіли певним майном в місті і мали права міщан (бюргерів), але в тій чи іншій мірі витіснялися патриціатом з керівних органів міського самоврядування - ради й лави. Інколи в джерелах під назвою П. розуміють міську громаду, всіх повноправних громадян міста. Трудові низи П. разом з міським плебсом боролися проти заможної верхівки П., яка прагнула злитись з патриціатом. У той же час, нерідко П. солідарне виступало проти зловживань найбагатших купців-патриціїв, які, користуючись напівфеодальними привілеями, захопили в свої руки управління містами. Внаслідок сутичок П. з патриціатом в деяких містах до складу магістрату увійшли контрольні колегії, що представляли П. - «40 мужів» у Львові і Кам'янці, «24 мужі» в Перемишлі і Самборі.

Я. Ісаєвич (Львів).

ПОСТИШЕВ ПАВЛО ПЕТРОВИЧ (партійний псевдонім - Єрмак; 6(18).9.1887 - 26.2.1939) -радянський партійний і державний діяч. Н. у с. Іваново-Вознесенську (тепер Росія). З 1901 брав участь у революційному русі, з 1904 - член РСДРП. У 1905-08 більшовицький партійний функціонер в Івано-Вознесенську. В 1908 заарештований і засуджений до каторги, з 1912 -на поселенні в Іркутській губернії. У 1914-17 -член іркутського бюро РСДРП. У 1918-20 - один з керівників більшовицького партизанського руху на Далекому Сході. З квітня 1922 - обласний комісар уряду Далекосхідної республіки (ДСР) у Верхньо-Удінську. В серпні 1923 направлений ЦК РКП(б) в Україну. В 1924-25 - секретар Київського губкому, а з осені 1925 - Київського окружного КП(б)У. В 1926-30 - секретар Київського окружного КП(б)У, одночасно - член Політбюро і секретар ЦК КП(б)У. З липня 1930 до січня 1933 - член бюро і секретар ЦК ВКП(б). На поч. 1933 П. висланий особистим представником Й. Сталіна в Україну з необмеженими повноваженнями. В березні 1933 був обраний секретарем ЦК, членом Політбюро ЦК КП(б)У, одночасно - першим секретарем Харківського, а згодом -Київського (з липня 1934) обкому Компартії. Виступав провідником ідеї загострення класової боротьби, заохочував репресивну політику, вів боротьбу з «шкідництвом» і «саботажництвом». П. за безпосередньою вказівкою Й. Сталіна розгромив українське національне відродження, політику українізації, очолив політичну кампанію проти М. Скрипника, що привела до його самогубства. П. виступав за застосування репресивні методів при проведенні колективізації і виконання плану хлібозаготівель в Україні, за боротьбу з «шкідниками» і «націоналістичною контрреволюцією». П. був одним з найголовніших, організаторів голодомору 1932-33 в Україні. На. поч. березня 1937 звільнений від обов'язків секретаря обкому і секретаря ЦКУП(б)У, з 1937 - секретар Куйбишевського крайкому ВКП(б). У лютому 1938 виключений з ВКП(б) і незабаром заарештований. Розстріляний 26.2.1939.

ПОСЯДА ІВАН ЯКОВИЧ [Посяда, Посяденко; 28.3.(9.4.).1823 - 14(24).10.1894] - український політичний діяч, педагог, член Кирило-Мефодіївського Братства (з 1846). Н. у Зінькові (тепер Полтавська обл.). У 1843 вступив на філософський ф-тет Київського ун-ту. В 1846 став членом *Кирило-Мефодіївського Братства*, належав до радикально-демократичного крила, очолюваного Т. Шевченком. У 1847 П. заарештували і

вислали під нагляд поліції у Казань. У 1847-49 навчався у Казанському ун-ті. З 1849 працював помічником правителя канцелярії рязанського губернатора, згодом - урядовцем в Петербурзі. В 1856-65 перебував за кордоном. Після повернення - вчителював у Петербурзі і Полоцьку. В 1869-73 -директор учительської гімназії у Києві, 1873-80 - у Коростишеві. У 1880-91 - директор народних училищу Воронежі (до 1895) та Оренбурзькій губ. Після виходу у відставку повернувся в Україну. Номеру Користишеві (тепер Житомирська обл.)

ПОТАЛА (знищення, наруга) - міра покарання у *Київській державі*. Полягала у вигнанні чи перетворенні у раба засудженого та членів його сім'ї й конфіскації майна. За «*Руською Правдою*» П. застосовували за розбій, окремі види крадіжок, підпал і конокрадство.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОТЕБНЯ АНДРІЙ ОПАНАСОВИЧ [19(31).8.1838 - 20.2.(4.3).1863] - український політичний діяч, учасник Польського визвольного повстання 1863-64. Н. у с. Перекопівці Полтавської губ. (тепер Роменського р-ну Сумської обл.). Брат філолога О. Потебні. В 1856 закінчив Констянтинівський кадетський корпус у Петербурзі. Служив у Шліссельбурзькому піхотному полку (з 1861 - підпоручник). Перебуваючи з полком у Польщі, став одним з організаторів і керівників таємної організації - «Комітет російських офіцерів у Польщі». У червні 1862 залишив службу і перейшов на нелегальне становище. 27.6.(9.7). 1862 здійснив замах на царського намісника у Польщі. Взяв участь у Польському визвольному повстанні 1863-64. Загинув у бою з російськими військами біля Піщаної Скелі (тепер Польща).

ПОТЕБНЯ ОЛЕКСАНДР ОПАНАСОВИЧ [10(22).9.1835 - 29.11.(11.12).1891] - видатний український філолог. Н. у с. Гаврилівці (за ін. дан., хутір Манів біля Гаврилівки; тепер с. Гришине Роменського р-ну Сумської обл.). У 1856 закінчив історико-філологічний ф-тет Харківського ун-ту. В 1860 захистив магістерську дисертацію («Про деякі символи в слов'янській народній поезії», а в 1874 - докторську («Із записок з російської граматики»), яка значною мірою ґрунтувалася на даних української мови. З 1875 -професор Харківського ун-ту. Був головою Харківського історико-філологічного товариства. На поч. 60-х рр. 19 ст. брав активну участь у діяльності Харківської української студентської громади, був учасником фольклорних експедицій на Полтавщині та Слобідській Україні. Розробляв питання теорії мовознавства, фольклору, етнографії, головним чином, загального мовознавства, фонетики, морфології, синтаксису. Основоположник т. зв. психологічного напрямку в українському мовознавстві. Вивчав психологію словесно-художньої творчості, був творцем лінгвістичної поетики. Багато зробив в області слов'янської діалектології і порівняльно-історичної граматики. У загальнотеоретичному плані досліджував, в основному, проблеми взаємовідношення мови і мислення, мови і нації, походження мови. У своїх працях П. висвітлив питання історичного розвитку української мови, гостро виступав проти денаціоналізації українців. Автор праць: «Думка і мова», «Записка про малоруське наріччя» (1870), «Із записок з російської граматики» (т. 1-2, 1874; т. 3, 1899; т. 4, 1941), «Мова і народність» (1895), «Із записок з теорії словесності» (1905) та ін. П. належать також праці з фольклору та етнографії «Пояснення малоруських і споріднених народних пісень» (т. 1-2, 1883-87) та ін. За його редакцією виходили твори Г. Квітки-Основ'янека, П. Гулака-Артемовського, І. Манджури, перекладав на українську мову «Одіссею» Гомера.

ПОТІЙ ІПАТІЙ (світське ім'я Адам; 12.8.1541 -18.7.1613)-визначний український письменник-полеміст кін. 17-поч. 18 ст., греко-католицький митрополит Київський і Галицький (1599-1613), один з засновників *Української Греко-Католицької Церкви*. Родом з Рожанки на Підляшші. Походив з української шляхти. Після закінчення Краківського ун-ту П. перебував при дворі кн. Радзивілла Чорного, пізніше служив секретарем (до 1572) польського короля *Сигізмунда III Августа*. До 1588 - земський суддя у Бересті, згодом берестейський каштелян і сенатор. Був близьким приятелем князя В.-К. *Острозького*, належав до прихильників створеного за його ініціативою гуртка літераторів і публіцистів. Овдовівши, постригся у ченці. З 1593 - володимиро-берестейський єпископ. Один з організаторів *Берестейської унії 1596*. У 1596 собор єпископів у Бересті вислав П. і луцького єпископа Кирила Терлецького як своїх уповноважених до Риму, де Папа *Климент VIII* проголосив об'єднання (унію) католицької і православної церкви, одночасно підтвердивши збереження традиційної православної літургії, обрядів і звичаїв української церкви. Після повернення з Риму - учасник церковного собору у Бересті, який підтвердив унію. По смерті митрополита М. *Рогози* - київський митрополит (1599-1613). П. активно намагався утверджувати правове становище уніатської церкви в *Речі Посполитій*, працював на залучення до греко-католицької церкви духовенства і шляхти, приєднав до унії Перемиську єпархію (1611). П. - визначний письменник-полеміст. Автор публіцистичних творів, спрямованих на захист унії, зокрема «Унія, або виклад... артикулів до об'єднання» (1596), «Календар римський новий»(1596), «Антиризис»(1599; польською мовою, 1600), «Оборона собору Флорентійського» (1603), листів до князя К. Острозького та канцлера Великого князівства Литовського Л. Сапеги та ін.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОТОЦЬКИЙ АНДЖЕЙ [10.6.1861 -12.4.1908] - польський політичний діяч в Галичині. Н. у Кжешовіцах Краківського округу (тепер Польща). Походив з роду Потоцьких. Син Альфреда Потоцького. Був депутатом віденського парламенту та галицького сейму (в 1901-03 -маршалок сейму), з 1903 - намісник Галичини. Виступав проти задоволення національних вимог українського населення у Галичині, підтримував москвофільську течію в суспільно-політичному житті краю. Під час виборів до галицького сейму в 1908 П., намагався шляхом виборчих порушень та політичного терору не допустити в крайовий парламент

представників українських партій національно-демократичного спрямування. Вбитий українським студентом *А. Січинським* на знак протесту проти виборчих зловживань 12.4.1908.

ПОТОЦЬКИЙ МИКОЛА [1594-10(20). 11.1651]-польський військовий і державний діяч. Походив з магнатського роду Потоцьких. Служив у королівському війську. Під час *Цецорської битви 1620* потрапив у татарський полон, але незабаром був звільнений. Був воєводою брацлавським (1636). З 1637 - польний гетьман, в 1642 староста остерський, в 1643 - староста черкаський, пізніше староста барський і каштелян краківський. З 1646 - великий гетьман коронний Польщі. Керував придушенням національно-визвольних повстань в Україні, очолюваних *П. Павлютом*, *К. Скиданом*, *Д. Гунею*, *Я. Острянином*. У ході *Корсунської битви 1648* П. разом з *М. Калиновським* був взятий козаками у полон, відданий татарам і відправлений до Криму. В березні 1650 визволений за великий викуп. Командував коронними військами в *Берестецькій битві 1651*. Вів тривале листування з *Б. Хмельницьким* про умови укладення *Білоцерківського мирного договору 1651*. Помер у Хмільнику на Поділлі.

А. Жуковський (Париж, Франція).

ПОТОЦЬКИЙ СТАНІСЛАВ РЕВЕРА (1579 -27.2.1667) - польський державний і військовий діяч, полководець. Походив з магнатського роду Потоцьких. Володів значними земельними маєтностями в Галичині і на Поділлі. Посідав високі урядові посади у Речі Посполитій. Був старостою галицьким (1627), каштеляном кам'янець-подільським (1628), воєводою брацлавським (1631) і подільським (1636). Брав участь у *Цецорській битві 1620* і *Хотинській битві 1621*. У 1637-38 командував польськими військовими підрозділами підчас придушення козацьких повстань під проводом *П. Павлюка*, *Д. Гуж* і *Я. Острянина*. В 1652 призначений польним гетьманом, в 1653 - київським воєводою. З 1654 - великий гетьман коронний Речі Посполитої. Очолював польську армію в Охматівській битві 1655. В 1658 - краківський воєвода. Влітку 1660 П. разом з *Ю. Любомирським* командував коронними військами, які розгромили московську армію в боях під *Любаром* та *Чудновом* (тепер Житомирська обл.). Помер у Підгайцях (тепер Бережанського р-ну Тернопільської обл.).

ПОТОЦЬКИЙ ЯН (8.3.1761 - 2.12.1815) -польський історик і письменник, граф. Н. у с. Ликові (тепер Калинівського р-ну Вінницької обл.). Опублікував французькою мовою ряд праць, в яких є зведення відомостей античних авторів з питань стародавньої і середньовічної історії слов'ян та історії географії Сх. Європи, у т. ч. і України: «Дослідження про Сарматію» (т.т. 1-4, 1789-91), «Історичні та географічні матеріали про Скіфію, Сарматію і слов'ян» (т.т. 1-4, 1796), «Стародавня історія Херсонської губернії»(1804), «Стародавня історія Подільської губернії» (1805), «Стародавня історія Волинської губернії» (1805). У своїх працях П., зокрема, обстоював тезу про автохтонність слов'ян. У фантастично-філософському. романі «Рукопис, знайдений в Сарагосі» П. пропагував філософські ідеї французьких просвітителів 18 ст.

Я. Ісаєвич (Львів).

ПОТЬОМКІН ГРИГОРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ [13(24).9.1739-5(16).10.1791]-російський державний і військовий діяч, дипломат, генерал-фельдмаршал (з 1784), князь. Н. у с. Чижово Духовщинського повіту (тепер Смоленська обл., Росія). З 1756 навчався в Московській університетській гімназії, звідки в 1760 виключений. Військову службу розпочав у кінній гвардії. За участь у палацовому перевороті 1762, в наслідок якого *Катерина II* здобула російський престол, отримав чин гвардійського підпоручика. Учасник російсько-турецької війни 1768-74, з 1768 -генерал-майор, з 1771 - генерал-поручик. З 1770 став фаворитом Катерини II, набув вирішального впливу на внутрішньо- та зовнішньополітичні справи російської імперії. Займав ряд високих державних і військових посад - член Державної Ради, генерал-ад'ютант (з 1774) та генерал-фельдмаршал (з 1784), президент Военної колегії (з 1784). У 1772 на одній з козацьких рад П. був записаний до *Коша Запорізької Січі* почесним козаком під прізвиськом Грицько Нечеса. В 1775 за ініціативою П. було ліквідовано Запорізьку Січ. З 1776 - генерал-губернатор Новоросійської, Азовської та Астраханської губерній, У 1783 П. реалізував проект загарбання Криму Російською імперією, за що дістав титул «князя Таврійського». З 1783 П. управляв новоствореним катеринославським намісництвом, до складу якого увійшла значна частина південноукраїнських земель. П., будучи добрим адміністратором, володіючи фактично необмеженою владою, здійснював заходи по колонізації Півдня України і Криму. В 1776 П. наказав не повертати селян-втікачів з Лівобережної та Правобережної України, чим сприяв заселенню господарському освоєнню краю (особливо після юридичного запровадження кріпацтва в 1783 у Лівобережжі і Слобожанщині), У період правління П. почалося будівництво Миколаєва, Херсону, Катеринослава, Севастополя, було розпочато вивчення покладів руд і кам'яного вугілля на півдні України. П., розуміючи постійну загрозу російсько-турецького воєнного конфлікту (особливо після захоплення Росією території Кримського ханства) та спостерігаючи перехід колишніх запорожців на підвладні Туреччині землі, вважав за потрібне відновити українське козацтво. З 1783 П. вів переговори з представниками колишньої запорізької старшини (*С. Білим*, *Г. Легкоступом*, *З. Чепігою*) про створення нового добровільного козацького формування. В 1788 П. підтримав проект *В. Капніста* про необхідність відновлення козацьких полків і сприяв організації *Катеринославського Козацького Війська* та *Війська Вірних Козаків* (згодом - Чорноморське Козацьке Військо). У 1790 П. було присвоєно титул великого гетьмана Катеринославського і Чорноморського козацьких військ. Підтримував контакти з відомими діячами української культури *В. Золотницьким*, *В. Рубаном*, *Л. Січкаривим* та ін. У 1786 добився затвердження проекту відкриття у-ту в Катеринославі (не встиг його реалізувати). Толерантно ставився до діяльності греко-католицької церкви,

підтримував єдиного в Російській імперії уніатського єпископа полоцького І. Лісовського. Був головнокомандуючим російської армії під час російсько-турецької війни 1787-91. Під час мирних російсько-турецьких переговорів 1791 П. захворів і помер на шляху з Ясс до Миколаєва. Похований у Херсоні.

ПОЧАЇВСЬКА ДРУКАРНЯ - видавничий заклад при монастирі у Почаєві на Волині (тепер у Тернопільській обл.), важливий осередок українського культурного життя у 18 - на поч. 19 ст. З 1618 у Почаєві діяла мандрівна друкарня К.Т. Ставровецького, бл. 1730 засновано друкарню при монастирі василіан заходами луцького греко-католицького єпископа Феодосія Лубенецького-Рудницького та ігумена Гедеона Козубського. Першим великим книжковим виданням П.д. був Служебник 1734-35. Крім літургічних книг, видавалися проповіді, повчання, панегірики, підручники. До найважливіших друків належать збірка «Гора Почаєвська», яка включала між іншим житіє Йова Залізо (кілька видань), нотний йормологон (1766 і 1775), збірка повчань і проповідей «Народовіщаніє» (перше вид. 1768), «Богословія наравоучителная» П. Антуана (перше вид. 1776), Богогласник, Біблія (1798, передрук з київського видання). Наприкінці 18 ст. П.д. була єдиною друкарнею, що випускала книжки українською мовою, близькою до розмовної (правила доброго тону «Політика світська», поради І. Лемкевича «Книжиця для господарства...», «Науки парохіяльній») Ю. Добриловського, 1792, 1794 та ін.). Видавалися повчальні і богословські твори українських письменників, що писали мовами церковнослов'янською (Йоасаф Кроковський, Йосиф Торжевський, Амплій Крижанівський), латинською (Мануїл Ольшавський, Корнило Срочинський, Т. Щуровський), польською (Порфирій Важинський, Панталєон Кульчицький, Гнат Филипович). Латинською мовою надруковано посібники з граматики, риторики і філософії, тези філософських диспутів у василіянських монастирях у Луцьку й Підгірцях, документи з історії української церкви, каталоги ченців, польською - посібники з фізики й геометрії, книжку про мінеральні води, вірші, п'єси і промови польського письменника Вацлава Жевуського, програми вистав з Володимирської василіянської школи. Друкувалися також книги на замовлення російських старообрядців. У 18 - на поч. 19 ст. П.д. надрукувала більше оригінальних творів українських письменників, ніж всі інші друкарні в Україні. Всупереч вказівкам ієрархії П.д. підтримували зв'язки з Києво-Печерською друкарнею, обмінювалися з нею працівниками і виданнями, сприяла в поширенні книжок. У різний час префектами (керівниками) П.д. були Адріян-Антін Громачевський (1739-41), Спиридон Коберський (кін. 18 ст.), редакторами і коректорами Адріян Ляковський, Арсен Сіницький. До оформлення друків залучалися визначні гравери А. Голота, Й. Гочемський, Ф. Стрільбицький. З 1831 монастир передано Російській Православній Церкві і названо лаврою. У другій пол. 19-на поч. 20 ст. (до 1914). П.д. друкувала релігійну літературу, збірки пісень (у т. ч. перевидання «Богогласника»), «Волынские епархиальные ведомости», чорносотенний «Почаевский листок».

Я. Ісасевич (Львів).

ПОЧАЇВСЬКА ЛАВРА - православний монастир у м. Почаєві (тепер Кременецький р-н Тернопільської обл.). Вперше згадується в писемних джерелах 1527. У 1597 українська шляхтянка Анна Гойська подарувала монастирю великі земельні угіддя. На поч. 1618 при Почаєвському монастирі була заснована друкарня (перша видрукована книга датована 1618). У 1649 на кошти подружжя Ф. і Я. Домашевських збудовано Свято-Троїцьку церкву. В 17 ст. монастир неодноразово зазнавав нападів турків і татар. З поч. 18 ст. П.Л. була підпорядкована чину василіан, які розгорнули широку культурно-освітню та видавничу діяльність. Після придушення Польського визвольного повстання 1830-31 російський уряд передав монастир православному духовництву. В 1833 монастирю було надано статус лаври. У другій пол. 19 - поч. 20 ст. П.Л. була оплотом русифікаторської політики російського царизму на Волині. З 1887 у лаврі видавався, антиукраїнський за своїм спрямуванням, журнал «Почаївський Листок» (з 1906 - орган «Союзу Руського Народу»). У міжвоєнний період монастир підпорядкувався Варшавському митрополиту. У теперішній час П.Л. православний чоловічий монастир. Величний архітектурний ансамбль П.Л. становлять: Успенський собор (1771-91; проект арх. Г. Гартмана; з 1775 будівництвом керували Ф. Кульчицький та М. і П. Полейовський, скульптурні роботи - М. Полейовський; 1781-86), трапезна (18 ст.) у стилі барокко, дзвіниця (1860) у стилі класицизму і Троїцький собор (1906, арх. О. Щусев) у стилі новгородської архітектури 12-13 ст.

ПОШТУЧНЕ - натуральний податок у 14-17 ст. на українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського і Польської держави. Сплачували, в основному, державні (коронні) селяни у розмірі певної частки (1/30-1/10) від загальної кількості (штук) худоби, витканого полотна, рушників, ряден тощо. В Україні П. стягувалось також з старостинських селян (селяни, які проживали у маєтках, що передавалися у тимчасове користування урядовцям як платня за державну службу).

«ПРАВА, ЗА ЯКИМИ СУДИТЬСЯ МАЛОРОСІЙСЬКИЙ НАРОД» - збірник норм права 18 ст., що діяли у Лівобережній Україні. На територію Гетьманщини на підставі Березневих статей 1654 не було поширено діяння московського права, де залишалися чинними т. зв. попередні права, тобто звичаєве право, польсько-литовське законодавство і *Магдебурзьке право*. Ці правові норми часто суперечили одне одній і давали судовим органам України можливість по одних і тих же справах виносити різні рішення у залежності від того, на яке джерело вони побажали посперечатися, що, в свою чергу, призводило до різного роду зловживань у судах. Крім того, царизм прагнув поширити в Україні загальноросійське законодавство, намагаючись, тим самим, добитися якнайшвидшої ліквідації політичної автономії України. Все це і послужило причиною видання царського указу від 28.8.1728 про скликання кодифікаційної комісії. У склад комісії на чолі з генеральним суддею І. Борозною (після його смерті - генеральним обозним Я. Лизогубом) спочатку увійшли 12, а пізніше - 18 членів. Робота по складенню проекту кодексу продовжувалася 15 років і завершилась у

1743 створенням обширного збірника під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». Однак, проект кодексу не був офіційно затверджений. Основною причиною такого ставлення російського уряду до складеного кодексу слід вважати те, що його зміст не відповідав політиці російської влади щодо України. Кодифікатори творчо використали першоджерела, пристосувавши їх до норм і судової практики, що діяли в Україні, Кодекс мав чітку структуру і складався з 30 розділів, які ділились на 531 артикул, тобто статтю і 1716 пунктів. До нього було прикладено «Струкцію кодифікаційної комісії» та «Степенний малоросійського військового звання порядок після гетьмана», тобто перелік службових військових і цивільних чинів Гетьманщини, Кодекс має пояснення цитат, що наводяться у тексті, алфавітний реєстр, тобто покажчик і заголовки із зазначенням розділів і поданням короткого змісту артикулів. За формою і внутрішньою структурою він відрізнявся від усіх джерел, якими користувалася комісія, а також діючих тоді пам'яток права Російської імперії. Обробка різноманітних за походженням, змістом, мовою і характером збірників, тлумачення і формування основних юридичних понять свідчать про добру правову підготовку членів кодифікаційної комісії, їх ерудицію і загальний високий рівень розвитку юриспруденції в Україні. Кодекс українського права 1743 знав інститути власності і володіння, сервітути і заставне право. Він розрізняв право власності на рухоме майно, на спадкове і набуте майно. Незвичайно розвинений характер мало в кодексі зобов'язальне право. Розрізнялися зобов'язання з договорів і зобов'язання із заподіяння шкоди. Детально регламентувалися договори купівлі-продажу, міни, позички, особистого і майнового найму, поклажі, поруки, зберігання. Важливою рисою кримінального права був його приватно-правовий характер. Переслідування злочину, навіть тяжкого, було в основному приватним. Суд робив кару злочинця залежною від волі потерпілого, а при відсутності останнього - від вимог його родичів. Але з бігом часу щораз сильніше проявлялась ініціатива самих судів у розслідуванні злочинів. Передбачалися злочини проти релігії, проти «честі і влади монаршої», проти життя, тілесної недоторканості, майна, статевої моралі. У кримінальному праві гетьманської доби з'являються цілком нові поняття, зв'язані з ускладненням суспільних відносин і розвитком правових ідей: з'являється поняття замаху на злочин, що відрізняється від поняття доконаного злочину; розрізнення головного злочинця і співучасників, які в певних випадках несли меншу кару; наявність обставин, що виключаються або знижують кару навіть при доконаному злочині (неповноліття, сп'яніння тощо); поняття рецидиву і т. д. В Україні існували такі види покарань: смертна кара, яка мала кваліфіковані (четвертування, втеплення, колесування, спалення, закопування живими у землю) і прості (повішення, відрубання голови) види, калічніцькі і болісні кари, тюремне ув'язнення, позбавлення честі (шельмування), вигнання, відсторонення відпосади, майнові покарання (конфіскація і викуп), церковні кари, серед яких найбільш поширеним було ув'язнення у так звану куну (залізний обруч, яким охоплювалася шия засудженого або його права рука, які приковувалися до зовнішньої стіни церкви або дзвіниці) і ув'язнення в монастир, примусове одруження (при з'валтуванні дівчат), догана. З метою залякування кари, як правило, виконувалися публічно. Для розгляду справ склалася своя судова система. Найвищим судом був *Генеральний Військовий Суд*, підпорядкований безпосередньо гетьманові. Основну кількість справ вирішували полкові, сотенні і сільські суди. Гетьман рідко виступав у ролі судді, але йому належало право помилування і затвердження всіх смертних вироків. Для міських жителів у непривілейованих містах, які не мали Магдебурзького права діяв *ратушний суд*, а в привілейованих - магістратовий. Всі названі судові органи формально були виборними. Вибори суддів як таких, однак, не проводились, оскільки судові функції поєднувалися з адміністративними. В українському процесі, який також був детально регламентований «Правами», досить чітко проводилася різниця між процесом у так званих розправочних, тобто цивільних і кримінальних справах. У розправочних справах панував принцип змагального, а в кримінальних справах - принцип слідчого процесу. Дуже старанно регулювалися всі стадії судового процесу, називалися судові докази. Такими були власне признання, письмові докази, показання свідків, присяга, тортури і мучення. Від останніх звільнялися «знатні чесні люди», божевільні, особи старші 70 років і вагітні жінки. Рішення в цивільних і вирокі в кримінальних справах називалися декретами і могли бути оскаржені в порядку апеляції до вищого суду за винятком справ про безспірні зобов'язання і вироків, винесених на підставі власного признання. Цінність кодексу 1743 полягає в тому, що норми, вміщені в ньому реально діяли в житті, ними на практиці керувалися судові установи. В процесі становлення єдиної правової системи Російської імперії у першій пол. 19 ст. було остаточно покинено з автономією найважливіших інститутів українського права Гетьманщини.

В. Кульчицький (Львів).

«ПРАВДА» - український літературно-науковий і політичний часопис. Виходив у Львові в 1867 - 3 рази на місяць, 1868-70 - 4 рази на місяць, 1872-78 - два рази на місяць, 1879-щомісячно, 1880 - нарегулярно, 1884 - 1 том, за ред. В. Барвінського та І. Франка, 1888-93 - щомісячно, 1894-96-2 рази на місяць. Фінансову допомогу у виданні журналу надавали П. Куліш та О. Кониський. До заснування «Діла» (1880) часопис був провідним органом народолюбів. У 1860-70-х рр. з «П.» співпрацювали майже всі відомі українські громадсько-культурні діячі й письменники з Галичини й Наддніпрянської України, зокрема, І. Франко, О. Огоновський, О. та В. Барвінські, С. Воробкевич, О. Партицький, В. Навроцький, Ю. Федькович, М. Подолінський, О. Терлецький, О. Кониський, М. Драгоманов, П. Куліш, Г. Барвінок, Марко Вовчок, М. Старицький, Панас Мирний, І. Карпенко-Карий, І. Нечуй-Левицький, С. Руданський, О. Стороженко. В цей період редакцію видання очолювали: Л. Лукашевич (1867, 1876), І. Микита, А. Вахнянин (1869-70), О. Огоновський (1872-76), В. Барвінський (1876-79). Після 4-річної перерви видання «П.» було відновлено за ініціативою В. Антоновича і О. Кониського для підготовки польсько-українського порозуміння в Галичині (див.

«Нова ера»). В 1890-х рр. часопис відстоював ідеологію правої течії народовецького руху. В ці роки «П.» редагували Є. Олесницький (1888), І. Стронський (1889), П. Кирчів (1890-91), А. Березинський (1891-96). Видавцем і фактичним редактором був О. Барвінський. Серед співробітників часопису в цей час були Б. Грінченко, М. Коцюбинський, А. Кримський, О. Маковей, Ю. Романчук та ін.

ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ - орган, створений російським урядом у 1734 для управління *Гетьманщиною*. Після смерті Д. Апостола (1734) з метою дальшого обмеження державних прав України, російська цариця Анна Іванівна заборонила обрання нового гетьмана і своїм указом передала правління Лівобережною і Слобідською Україною т. зв. Правлінню Гетьманського Уряду. Складалося з шести чоловік. До складу цього органу увійшли три представники російської колоніальної адміністрації в Україні - царський резидент князь О. Шаховський, князь І. Барятинський, полковник Гурьев та троє представників козацької старшини - генеральний обозний Я. Лизогуб, генеральний підскарбій А. Маркович, генеральний осавул Ф. Лисенко (за деякими дан., замість одного з двох останніх входив генеральний суддя М. Забіла). формально члени правління мали рівні права, але фактичним головою став князь О. Шаховський (1736; з 1737 - І. *Барятинський*). Дільність правління привела до посилення контролю і втручання з боку російського уряду у внутрішні справи Гетьманщини. Існувало до обрання в 1750 гетьманом К. *Розумовського*.

ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА (Правобережжя, Правобічна Україна) - історико-географічна назва частини території України на правому березі Дніпра. Займала територію сучасних Волинської, Рівненської, Вінницької, Житомирської, Кіровоградської, Київської та частково Черкаської й Тернопільської обл. Термін «Правобережна Україна» зустрічається в історичних документах з другої пол. 17 ст. За *Андрусівським перемир'ям 1667 П.У.* (за винятком Києва та округи) залишалась у складі *Речі Посполитої*. Внаслідок укладення Бучацького мирного договору 1672 землі Правобережжя були поділені на три частини: Поділля зайняла Туреччина, Брацлавщина і Пд. Київщина знаходилась під владою правобережного гетьмана П. Дорошенка, решта території П.У. належала Польщі. За Бахчисарайським мирним договором 1681 кордон між Московською державою й Туреччиною встановлювався по Дніпру і під султанську владу потрапляли Пд. Київщина, Брацлавщина та Поділля. Після поразки турецької армії під Віднем (1683) та укладенням Каловицького миру 1699 (див. *Карловицький конгрес 1698-99*) П.У. знову повністю перейшла до складу Речі Посполитої. На території П.У. відбувались великі національно-визвольні повстання українського народу проти польських поневолювачів - *Палія повстання 1702-04*, гайдамацькі повстання 1734 і 1750, *Коліївщина*. Внаслідок другого поділу Речі Посполитої (1793) П.У. була захоплена Російською імперією. За умовами Ризького мирного договору 1921 частина земель Правобережжя (територія сучасних Волинської, Рівненської та півн. районів Тернопільської обл.) була анексована Польщею, де вони перебували до 1939. З вересня 1939-у складі УРСР.

М. Ерстенюк (Львів).

ПРАПОР - полотнище одного або поєднання кількох кольорів, форми і розміру з написом, прикрасою, часто з певним зображенням. П. державний - офіційна емблема держави, символ її суверенітету. Опис П. державного фіксується в законодавчому порядку, здебільшого в конституції. Щодо своєї приналежності П. поділяються на державні, міжнародні, територіальні, цивільних організацій, церковні, родові, службової особи та неофіційні П. приватних осіб.

Український термін «П.» - генетичний і охоплює всі прапорні відміни й підвідміни. Термін «прапорництво» охоплює три поняття: прапорознавство (спеціальна історична дисципліна, т.зв. вексіологія), прапорне мистецтво (творення і виготовлення прапорів) і прапорне право (правові основи вжитку П.). Найдавніші українські прапорні полотнища були трикутно-клинової форми. На рубежі 13-14 ст. появилися чотирикутні прапори з клиновими полотнищами на вільному кінці. Найбільш вживаними кольорами були червоний, далі білий, блакитний, рідко жовтий. Були і кольорові сполучення. Найчастішими прапорними зображеннями були хрести, небесні світила та княжо-родові тризуби-двозуби. Древка були завершені наконечниками. П. Руської землі (Київської держави) був переважно червоний з золотим тризубом-двозубом, того чи іншого великого князівства, а пізніше корогва Галицько-Волинського князівства - блакитна з золотим левом. П. Великого князівства Литовського у 15 ст. був червоний з золотим тризубоподібним родовим знаком Гедиміновичів, а з 15ст. - червоний з зображенням білого лицаря на такому ж коні з золотою упряжкою, з мечем у правій руці і з блакитним щитом з подвійним золотим хрестом на лівому плечі.

За козацько-гетьманської доби з'являється новий характерний прапорний колір, т. зв. малиновий. Найчастіше вживані полотнища були прямокутними, або т. зв. скошені згори вниз або навпаки. Найвищими державними прапорними емблемами були дві гетьманські корогви: перша - червона з зображення білого Архистратига Михаїла і друга - з зображення герба того чи іншого гетьмана. Завідував П. генеральний хорунжий. Гетьманщина користувалась у 17 ст. різнокольоровими прапорами, однак переважав червоний колір. У 18 ст. стали переважати блакитні полотнища з золотими чи жовтими зображеннями гербів та частково інші ознаки, як небесні світила, зброя, постаті святих Михаїла, Юрія та ін. Лицева сторона полкових і сотенних корогв і знамен була національною емблемою з зображенням козака у золотому чи жовтому щитовому полі на блакитному полотнищі, а зворотня - полковою чи сотенною емблемою відповідного кольору з встановленим зображенням. Великий П. Запорізької Січі був червоним. На лицевій стороні - білий Архистратиг Михаїл, а на зворотній - білий грецький хрест, оточений золотими сонцем, півмісяцем, зірками. П. куренів і паланок були переважно малинові з зображенням Архистратига Михаїла або білого

хреста і жовто-блакитні. Запоріжжя дало також початок українському морському прапорництву. Корогва для морських походів була біла з зображенням святого Миколи. З упадком Гетьманщини та приєднанням Центральної і Західної України до Росії та Австрії український П. зник. На поч. 20 ст. у Галичині з'являвся жовто-блакитний П., який прийняли Українські Січові Стрільці. Жовто-блакитне поєднання кольорів було і на П. Української Народної Республіки. 18.1.1918 Мала Рада затвердила проект українського морського П. вироблений Українською Морською Радою (складався з двох смуг, угорі жовта, внизу синя; на синій золотий знак князя Володимира - Тризуб з хрестом угорі). За гетьмана П. Скоропадського порядок кольорів змінився. 13.2.1918 був затверджений блакитно-жовтий П. Західно-Української Народної Республіки. У березні 1939 державним П. Карпатської України став блакитно-жовтий стяг. Між 1945-49 в еміграції виникли непорозуміння між прихильниками блакитно-жовтого і жовто-блакитного порядку поєднання кольорів, які закінчилися постановою Української Національної Ради від 27.6.1949, яка відзначала, що до остаточного виготовлення державних емблем незалежної влади в Україні національний П. буде блакитно-жовтий.

Перший П. УРСР (встановлений у березні 1918) був червоний з золотими ініціалами «УРСР» у горішньому червоному накутнику з золотим обрамуванням. Після входження до складу СРСР для республіки створено новий П., червоний з золотими схрещеннями серпом і молотом, супроводженими ініціалами «УРСР», 21.11.1949 Президія Верховної Ради УРСР ухвалила горизонтально розташованих смуг: верхньої - червоного кольору (2/3 ширини П.), і нижньої - лазурного кольору з зображенням у верхній частині золотих серпа і молота і над ними - червоної п'ятикутної зірки, обрамленої золотою каймою. Воєнно-морського і торгового П. УРСР не мала.

Питання національної символіки (зокрема П.) неодноразово порушувалося демократичними силами у кін. 1980-х рр. 12.12.1989 воно піднімалося на другому з'їзді народних депутатів СРСР. 23.3.1990 Перша сесія Тернопільської міської Ради народних депутатів XXI скликання прийняла постанову про національну символіку, один із пунктів містив рішення про встановлення українського національного П. на будівлі міської ради поруч з державним П. УРСР. 28.4.1990 аналогічні рішення були прийняті Львівською обласною Радою народних депутатів, 24.7.1990 на Хрещатику біля будинку Київради було піднято синьо-жовтий П. Після проголошення незалежності України Верховна Рада України 28.1.1992 прийняла постанову Про затвердження державним П. України національного П. Державний П. являє собою прямокутне полотнище, яке складається з двох рівних за шириною горизонтально розташованих смуг: верхньої - синього кольору, нижньої - жовтого кольору, із співвідношенням ширини П. до його довжини 2:3.

М. Ерстенюк (Львів).

ПРИМАКОВ ВІТАЛІЙ МАРКОВИЧ [18(30).12.1897- 11.6.1937]-радянський військовий діяч, комкор (1935). Н. у с. Семенівці (тепер Чернігівська обл.). 31914-член Комуністичної партії. У 1915 за більшовицьку агітацію у військах Чернігівського гарнізону засуджений до заслання у Сибір, У квітні 1917 повернувся з заслання, з травня -член Київського комітету РСДРП(б). Брав участь у жовтневому перевороті в Петрограді, член ВЦВК другого скликання. В січні 1918 П. за дорученням більшовицького керівництва сформував у Харкові перший полк *Червоного Козацтва України*, єдиної радянської військової формації, що частково складалася з українців. У 1918-21 командував підрозділами (бригадою, дивізією, корпусом) Червоного Козацтва в боях проти *Армії Української Народної Республіки*, денікінців, врангельців, загонів Н. *Махна* та польських військ під час *польсько-радянської війни 1920*. У 1923 закінчив воєнно-академічні курси. В 1924-25 - начальник вищої кавалерійської школи в Ленінграді. У 1925-26 був таємним військовим радником при національній армії Китаю (Калганська група військ). У 1927-30-воєнний аташе в Афганістані та Японії. У 1931 вчився в академії Генштабу Німеччини. В 1931-33 - командир корпусу, 1933-35 - заступник командуючого Північно-Кавказького воєнного округу, заступник інспектора вищих воєнних учбових закладів. З 1935 призначений заступником командуючого Ленінградського військового округу. В червні 1937 заарештований та розстріляний разом з М. Тухачевським. Автор статей з військово-теоретичних питань, нарисів та спогадів, зокрема про події 1918-20 в Україні.

ПРИХИЛЬНИЙ АМВРОСІЙ (р. н. невід. - п. 1641) - відомий український архітектор. Італієць за походженням. 31591 -цехмістр цеху будівничих у Львові. У 1592 одержав право громадянина Львова. В 1588 був підмайстром у П. Барбона. Будував у формах італійського Відродження, в поєднанні з місцевими архітектурними традиціями. Брав участь у побудові синагоги Золотої Ройзи (1582), замку Острозьких (1584-89) у Старому Селі (тепер Пустомитівського р-ну Львівської обл.). Після смерті П. *Римлянина* в 1598-1631 (за ін. дан., 1598-1629) П. закінчував (разом з В. Купиносом) будівництво Успенської (Волоської) церкви та костьолу бернардинців (1618-30) у Львові. Проводив спорудження будинків Львівського братства, власного будинку (тепер вул. Старосєврейська, № 34), костьолу св. Лазаря (1620-40, у співавт. з Я. Боні), міський костьол (1604-18) з дзвіницею (разом з П. Щасним). фундатор шпиталю св. Лазаря у Львові.

ПРИСОВСЬКИЙ (Присовський) КОНСТЯНТИН (Адам; рр. н. і см. невід.)—український військовий діяч періоду *Української Народної Республіки* та *Гетьманату*, генерал (з 1918). У лютому 1918 П. очолив одну з перших регулярних частин Армії УНР - *Окремий Запорізький Загін*. На поч.березня 1918 підрозділ П. спільно з *Гайдамацьким Кошем Слобідської України* (команд. С. *Петлюра*) та *Куренем Січових Стрільців* (команд. Є. Коновалець) звільнив Київ від більшовицьких військ. У березні 1918 призначений військовим командантом Київщини. В період правління П. *Скоропадського* - командант гетьманського будинку. Дальша його доля невідома.

ПРОВІНЦІЯ - 1) У Стародавньому Римі підвладні римлянам території поза Апенінським повом, що управлялись римським намісником. У 2 ст. н. е. до складу Римської імперії входили П -Сицилія (перша римська П. з 227 до н. е.), Сардинія, Корсіка, Іспанія, Галлія, Британія, Норік, Іллірія, Дакія, Азія, Віфінія і Понт, Сирія, Іудея, Аравія, Месопотамія, Єгипет, Африка та ін. 2). У Російській імперії та у Лівобережній Україні - адміністративно-територіальна одиниця у 1719-75. Існувала паралельно з сотенно-полковим устроєм *Лівобережної України*. З метою уніфікації територіально-адміністративної системи Гетьманщини та Московської держави в 1708 на українських землях було сформовано дві губернії - Київську і Азовську (всього в Московському царстві - 8). З 1719 губернія поділялась на П. (вперше окремі П. встановлено в 1711-12), яка в свою чергу складалася з дистриктів (з 1726 - повітів). З 1719 Київська губернія поділялась на 4 П.: Білгородську, Севську, Орловську і Київську; Азовська губернія складалась з П.: Воронежської, Єлецької, Тамбовської, Шацької, Бахмутської. П. очолював воєвода, а у губернському місті - губернатор, при якому створювалась губернська провінціальна канцелярія.

ПРОДАН ВАСИЛЬ (29.1.1809 - 16.12.1882) -український громадський і православний церковний діяч на Буковині. Н. у Суховерхові на Буковині. Був священником кафедрального собору у Чернівцях. Належав до москвофілів (див. Москвофільство). В 1869-78 П. очолював першу українську громадсько-культурну організацію у Буковині «*Руську Бесіду*». В 1870 - голова *Руської Ради*. Публікував статті на релігійну тематику в журналі «Буковинська Зоря» (1870-71) та видав поетичну збірку «Стихи».

ПРОКОПІЙ КЕСАРІЙСЬКИЙ (між 440 1 507 -п. після 562) -видатний візантійський історик. Н. у Кесарії Палестинській в аристократичній родині. П.К., будучи з 527 радником полководця Велізарія, брав участь у походах проти персів, вандалів і остготів. Автор «Історії війн Юстиніана» (8 книг, завершена в 553), «Про будови» (553-555); опис будівництва при імператорі Юстиніані (482 або 483-565) та «Таємної історії» (бл. 550; памфлет проти Юстиніана і Федори). Твори П. К. важливе джерело з внутрішньої і зовнішньополітичної історії Візантії й сусідніх держав кін. 5-6 ст., містять цінні відомості про східних і південних слов'ян та гунно-тюркські племена, суспільний устрій, господарство, організацію війська, побут тощо, подають історію їх вторгнення на Балкани.

ПРОКОПОВИЧ В'ЯЧЕСЛАВ (10.6.1881 -7.6.1942) - відомий український громадсько-політичний і державний діяч, історик і публіцист. Н. у Києві. Походив з козацького роду. Навчався на історико-філологічному ф-ті Київського ун-ту. Після завершення навчання працював у Київській державній гімназії звідки був звільнений за національні переконання. Деякий час був бібліотекарем у Київському міському музею, з 1905 належав до *Української Демократично-Радикальної Партії*, з 1907 - член позапартійного громадського-політичного об'єднання - *Товариства Українських Поступовців*, член Ради товариства. В 1911-17 - П. редактор єдиного у *Наддніпрянській Україні* педагогічного журналу «Світло», співпрацював в українській періодичній пресі (псевд. С. Волох), зокрема в газетах «Рада» та «Боротьба». В 1917 був обраний до складу *Української Центральної Ради* від Союзу Автономістів-Федералістів, згодом -*Малої Ради*. У вересні 1917 став одним з співзасновників *Української Партії Соціалістів-Федералістів*, член Центрального Комітету УПСФ. У січні-квітні 1918 П. - міністер освіти УНР в уряді В. Голубовича. В травні 1920 П. очолив *Раду Народних Міністрів УНР*, сформував останній кабінет міністрів на українських землях у період *Директорії УНР*. З поч. 1921 П. - деякий час міністер освіти в уряді А. Лівіцького. З 1921 перебував у таборах для інтернованих уТарнові, Каліші, Щипюрно (Польща). В 1924 переїхав у Париж, де тісно співпрацював з С. Петлюрою. В 1926-39 - голова Ради Міністрів УНР в екзилі. З жовтня 1939 до травня 1940 - заступник Голови Директорії і Головний Отаман УНР. У 1925-39 редактор журналу -«Тризуб», що виходив у Парижі. Помер і похований у Бесанкурі (поблизу Парижу). Автор праць «Київська міліція» (1918), «Сфрагістичні анекдоти» (1938), «Під золотою короگیою» (1943), «Заповіт Орлика» (1939), «Сфрагістичні етюди» (1954), «Печать Малороссийская» та ін.

ПРОКОПОВИЧ САВА (р. н. невід. - п. 1701)-український державний діяч останньої чверті 17 ст. У 1669-воронезький сотник, брав участь в укладенні Глухівських статей 1669. У 1669 їздив з посольством від гетьмана Д. *Многогрішного* до Москви. В 1671 призначений переяславським полковником, згодом - писар *Генерального Військового Суду*. За правління І. *Самойловича* обіймав одну з найвищих державних посад Гетьманщини - був генеральним писарем у 1672-^7. У 1687 П. спільно з групою генеральних старшин (С. Солониною, А. Гамалією, Я. Лизогубом, С.Забілою) став організатором змови проти гетьмана І. Самойловича. В липні 1687 на *Коломацькій раді 1687* брав участь в арешті Самойловича та підтримав кандидатуру І. *Мазепи* на гетьманство. В 1687-1700 - генеральний суддя. Учасник *Чигиринських походів 1677 і 1678 та Кримських походів 1687 і 1689*. Був засновником козацько-старшинського роду *Савичів*.

ПРОКОПОВИЧ ФЕОФАН (Теофан; справжнє ім'я - Єлезар; 8(18).6.1681 - 8(19).9. 1736) -видатний український церковний і громадський діяч, письменник, вчений-енциклопедист. Н. у Києві. В 1698 закінчив *Кієво-Могилянську Академію*. Згодом переїхав до Польщі, де прийняв греко-католицизм. Вивчав філософію і теологію у польських школах і Римському єзуїтському колегіумі св. Атанасія. Повернувшись у 1702 в Україну прийняв православ'я і постригся у ченці під ім'ям Феофана (Теофана). З 1704 викладав піїтику, риторіку і філософію в *Київській Академії*. Був прихильником І. *Мазепи*, присвятив гетьману свою історичну драму «Володимир» (1705), в якій в образі князя Володимира зображено І. Мазепу. В своїх численних проповідях прославляв гетьмана і звеличував Київ, називаючи його «другим Єрусалимом». П. належав до найосвідченіших людей свого часу, добре володів кількома іноземними мовами. В 1711 П. було призначено ректором Київської Академії. В 1716 за викликом *Петра I* переїхав у Петербург. Став одним з найближчих радників царя в питаннях церковної реформи (допоміг ліквідувати патріархію і створити послухний царю

синод) та державної політики. З 1718 - єпископ псковський, з 1721 - віце-президент синоду (президент-С. Яворський), з 1724 - архієпископ новгородський. У політико-філософських трактатах «Слово про владу і честь царську» (1718) і «Правда волі монаршої» (1722) П. розвинув ідеї освідченого абсолютизму: в обґрунтуванні політичних поглядів використовував ідею природного права і суспільного договору. В богословському творі «Духовний регламент» (1721) обґрунтував нову систему управління церквою (узаколювала владу царя над церковною організацією) під керівництвом синоду замість патріарха. П. сприяв розвитку освіти в Російській імперії, брав участь в організації і створенні Академії наук. Очолював т. зв. «Учену дружину», до якої входили А. Кантемір, В. Татищев та ін. П. одним з перших в Росії вів наукові спостереження, використовував мікроскоп і телескоп. Відомий як видатний публіцист, драматург і поет. П., будучи знавцем не тільки філософії і богослов'я, написав ряд історичних, юридичних, педагогічних і літературно-теоретичних праць («Историю императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии» (бл. 1713), передмову до «Морського статуту», «Коротку книгу для навчання отроків», «De arte poetica» та ін.). Залишив після себе Російській Академії Наук велику бібліотеку (бл. 30 тис. книг) та значну колекцію картин (бл. 170 полотен). Похований у Софійському соборі в Новгороді (Росія).

К. Кондратюк (Львів).

ПРОКОПЧИЦЬ (Прокопчич) ЄВСТАХІЙ (1806- 1.10.1856)- український вчений-філолог, громадсько-політичний діяч і педагог. Закінчив Львівський ун-ет (богослов'я). У 1830-40-х рр. -учитель Станіславівської, у 1849 - Львівської академічної (української), у 1850-56 - Тернопільської гімназій. Займався дослідженнями в ділянці класичної філології, зокрема вивчав вплив грецької мови на українську. Автор публікацій з цих питань у галицькій періодичній пресі. У 1848-49 - співзасновник і голова Станіславівської Руської Ради, депутат австрійського рейхстагу у Відні. У 1849-50 - заступник голови Головної Руської Ради, в якій представляв демократичне крило, що прагнуло «йти своїми симпатіями назустріч народній масі та бути речником її потреб» (І. Франко). Домагався поділу Галичини на дві національні провінції: українську і польську, активізації діяльності місцевих руських рад, запровадження викладення українською мовою в школах Галичини, заснування кафедри української мови і літератури у Львівському університеті, створення української національної гвардії. Автор статей на політичну й історичну тематику в газетах Відня і Праги, вірша «До люду руського», в якому закликав галичан до діла -«будувати руський дім». Видав німецькою мовою книгу «Руське питання в Галичині» А. Домбчанського - (Під псевдонімом Й. Колосович), в якій на великому документальному матеріалі спростував польсько-шляхетські фальсифікації історії України й спроби заперечення права галицьких українців на самостійний національний розвиток (1849, друге, виправлене і доповнене видання -1850).

Стеблій (Львів).

«ПРОЛІТФРОНТ» («Пролетарський літературний фронт») - літературне об'єднання, засноване в квітні 1930 у Харкові. Ініціаторами створення об'єднання виступили М. Хвильовий та ін. «ваплітяни» (див. *ВАПЛІТЕ*), колишні автори *«Літературного ярмарку»* та частина харківських письменників з організації «Молодняк». Серед учасників «П.» були Г. Епик, М. Куліш, І. Момотта ін. Мета «П.» полягала в намаганні об'єднати всі кращі літературні сили, створити можливості для вільного, нерегламентованого партійними директивами розвитку української літератури. Ідейно протистояла офіційній Всеукраїнській Спілці Пролетарських Письменників, більшість членів якої розробляючи теми пролетарського інтернаціоналізму та радянського патріотизму, виконували політичне замовлення правлячої партії по пошуку націоналізму та західних впливів у художній творчості письменників. Видавав літературно-критичний місячник «Пролітфронт», який виходив у Харкові з квітня до грудня 1930. У журналі друкувалися М. Хвильовий, П. Тичина, Ю. Яновський, Остап Вишня, Ю. Шовкопляс, В. Мисик, П. Панч, І. Сенченко та ін. Адміністративне втручання чиновників від культури у творчі справи, посилення політичного тиску, навішування націоналістичних ярликів примусили «П.» у січні 1931 самоліквідуватися.

«ПРОЛОГ» - український аналітично-видавничий центр, створений в 1952 у Нью-Йорку (з 1968 - інформаційно-аналітична корпорація). Заснований за ініціативою М. Лебедя, М. Прокопа, Ю. Лопанського, Б. Чайківського. Займався вивченням тогочасного економічного і політичного становища України та СРСР в цілому, інформуванням засобів масової інформації Заходу про суспільні процеси в Україні, публікацією праць, в основному, суспільно-політичного характеру, випуском періодичних видань. У 1957-61 «П.» видавав журнал «Prologue» (англ. мовою), в 1957-77 - журнал «Digest of the Soviet Ukraine». «П.» започаткував у 1952 видання серії «Суспільно-політична бібліотека», серед авторів якої були В. Кубійович, І. Майстренко, К. Кононенко, В. Барка та багато ін. «П.» очолювали М. Лебедь (1952-73), М. Прокоп (1973-79), Р. Купчинський (1979-91), П. Содоль (з 1991).

ПРОМЕТЕЇВСЬКИЙ РУХ (Прометеїзм) - міжнародний рух в 1920-30-х рр. поневолених радянським режимом народів за національне визволення та створення незалежних держав. Назва руху походила від імені міфічного титана Прометея, символічний образ якого виявляв віру у безсмертя та непереможність народу, що бореться за свою свободу і незалежність. Існував за межами СРСР в еміграції, об'єднуючи представників народів Азербайджану, Грузії, Дону, Карелії, Криму, Кубані, Пн. Кавказу, Туркестану, України та ін. країн. Створений за ініціативою екзильного уряду УНР. Головним напрямом діяльності руху було об'єднання і координація політичної еміграції з країн СРСР на міжнародній арені для боротьби з колоніальним становцем їхніх народів в СРСР. Осередки руху знаходилися у Варшаві, Парижі, Гельсінкі,

Стамбулі, Тегерані, Харбіні. Діяльність П.р. проявлялася у формі організації клубів «Прометей», конференцій, зверненні до *Ліги Націй*, урядів західних держав та провідних політичних діячів, випуск періодичних видань, інформування світової громадськості про становище прометейських народів в СРСР. Видав у Парижі журнали «Prometee» (франц. мовою, 1926-38) і «La Revue de Promethee» (1938-40), книги та брошури. У Парижі до відомих українських діячів П.р. належали: В. Прокопович, О. Шульгин, І. Токаржевський-Карашевич, М. Шулицький, М. Ковальський, Р. Шульгинтаін. У варшавському осередку діячами прометеїзму були з українців - Р. Смалъ-Стоцький, В. Сальський (гол. української секції), Л.Чикаленко, В. Змієнко, П. Шандрук, Т. Олексіук та ін.

«ПРОСВІТА» - українське культурно-освітнє товариство, засноване у Львові групою народовців 8.12.1 868. Основним завданням товариства стало сприяння просвіті українського народу в культурному, національно-політичному та економічному напрямках. За своєю структурою «П.» спочатку була одноступеневою організацією - Головний Відділ у Львові. Статут 1870 надавав можливість засновувати філії у повітах (перша філія відкрита в с. Бортники у 1875). На поч. 1890-х рр. «П.» отримала можливість відкривати власні читальні. Структуру: головний відділ, філія, читальня товариство зберегло до кінця свого існування. Новоутворені філії керували просвітнім рухом в повітах, засновували читальні та допомагали в їх роботі. Діяльність філій координував головний відділ у Львові і його концелярія. У 1914 власні читальні діяли у 75% західноукраїнських населених пунктах Галичини, в 1939 мережею філій та читалень «П.» було охоплено 85% західноукраїнських земель (1914 - 75 філій, 2944 читалень, бл. 200 тис. членів; 1939 -83 філії, 3075 читалень, 360 тис. членів). Діяльність «П.» регламентувалася статутами, які затверджували загальні збори товариства. Визначальними в його роботі були статuti прийняті у 1870, 1891 і 1924. Перший статут скасував планований раніше науковий характер діяльності товариства і дозволив поширити свій вплив на райони; другий скерував роботу на піднесення економічного добробуту українського села, і в 1924 товариство повернулося до культурно-освітньої праці. Головами «П.» були визначні постаті Галичини: А. Вахнянин (1868-70), Ю. Лаврівський (1870-73), В. Федорович (1873-77), О. Огоновський (1877-94), Ю. Романчук (1896-1906), Є. Олесницький (1906), П. Огоновський (1906-10), І. Кивелюк (1910-32), М. Галушчинський (1923-31), І. Брик (1932-39), Ю. Дзерович (1939). Вагоме місце займала «П.» не тільки в культурному, але й політичному житті Галичини, особливо в кін. 19 ст. Найбільш суттєвого політичного забарвлення набуло товариство за часів головування лідера галицьких народовців Ю. Лаврівського, котрий намагався дійти порозуміння між українцями і поляками, народовцями і москвофілами. «П.» виступала представником народовського напрямку в справах погодження українських партій, була ініціатором створення пресового органу народовців - газети «Діло» (1880), а також політичної організації Народна Рада (1885). У 1869 «П.» добилася допомоги з краєвих фондів на видання українських книжок, спричинилася до заснування українських шкіл в умовах затвердження галицьким сеймом польської мови якурядової (1868), надсилала петиції у справі заснування кафедри української історії у Львівському ун-ті. У листопаді 1918, коли українці проголосили на руїнах Австро-Угорщини *Західно-Українську Народну Республіку*, товариство «П.» стало основою Державного Секретаріату освіти ЗУНР. Залишаючи за собою культурно-просвітницьку функцію, «П.» дала початок численним економічним, фінансовим, спортивним та ін. інституціям. Велика заслуга товариства в розвитку економіки краю. Поклавши собі за мету поліпшити матеріальний рівень життя українців, як необхідну умову їх культурного розвитку, «П.» заснувало при читальняххрамниці, кооперативи, молочарні, ощадно-позичкові каси, проводило заходи для піднесення агротехнічної культури, забезпечувало друкованою продукцією теоретичні та практичні народногосподарські програми. Економічною діяльністю у 1906 займалася окрема господарсько-промислова комісія. Велика увага приділялася економічній освіті українського села. «П.» відкрила Торгівельну школу у Львові (1911), Жіночу школу господарства в Угорцях Винявських (1912) та Господарську школу в Миловані (1912). Для здібної молоді товариство призначало стипендії та влаштовувало стажування в Європі. Новим етапом в розробці економічних програм у Галичині став організований «П.» Перший Український просвітньо-економічний конгрес 1909 року, в якому взяли участь діячі освіти та економіки з усіх куточків українських земель. Великого значення протягом усього часу існування «П.» надавала видавничій діяльності, як основі поборювання неграмотності та ширення просвіти серед українського населення Галичини. Перша книжка під назвою «Зоря» вийшла в 1869 тиражем 2 тис. прим. За 60 років «П.» видала близько 1000 назв видань, в основному, популярного змісту. З 1877 товариство видавало щомісячні книжечки, які розсилало в обмін на членські внески. При допомозі урядових дотацій «Просвіта» з 1869 до 1876 готувало та видало 22 підручники для українських гімназій (загальний тираж 15100 примірників), що дало поштовх для розвитку української національної освіти. В 1878 у «П.» виходить перший український молитовник, написаний народною мовою. Високим рівнем підготовки вирізнялися серійні видання товариства. Всього «П.» видала 8 серій: «Руська Письменність» (пізніше «Українське Письменство», 1904-28, 25 томів, загальний тираж 172 тис. прим.); «Просвітні Листки» (1907-27, 8 книжок, 23 тис. прим.); «Народна бібліотека» (1920-27, 38 книг, 203 тис. прим.), «Загальна бібліотека» (1920-25, 8 книг); «Учіться, брати мої...» (1921-29, 9 книг, 45 тис. прим.); «Історична бібліотека» (1928-25, 10 книг, 48 тис. прим.); «Бібліотека «Життя і Знання» (1925-39, 53 книг, 158 тис. прим.). Для ширення просвіти і розвитку теорії та практики української книжкової справи, «Просвіта» видавала 7 періодичних органів: «Письмо з «Просвіти» (1876-79, 1891-94, 1907-14, 1921-33), «Читальня» (1894-96), «Аматорський театр» (1925-27), «Бібліотечний порадник» (1925-26), «Народна Просвіта» (1922-27), «Життя і Знання» (1927-39), «Просвіта» (1936-39). Редакторами книг і періодичних видань «П.» були відомі громадські і культурні діячі. Зокрема, Ю. Романчук, Ом. Партицький, Я. Весоловський, І. Франке, С. Шах, В. Левицький (Василь Лукич), П. Огоновський, К. Левицький та ін. Художньої цінності книгам «П.» додають ілюстрації художників Ю.

Панкевича, І. Труша, П. Ковжуна. З 1869 при централі «П.» функціонувала наукова бібліотека, яка після передачі в 1909 значної частини фондів Бібліотеки НТШ реорганізована в публічну бібліотеку. Велика кількість книг поступала із Наддніпрянської України шляхом книгообміну та добродійних пожертв. Власні бібліотеки мали понад 50% читалень «П.». Одночасно з виданням популярної літератури «П.» організувала в регіоні широку мережу книгорозповсюдження. Книги розсилалися поштою, вперше була організована виїзна торгівля («мандрівні бібліотеки- 1924»), проводилися виставки-ярмарки української книги. Незважаючи на власні матеріальні труднощі, велику кількість книжок «П.» поширювала як благодійну допомогу, а також розсилала у віддалені місця компактного проживання українців. У 1930-х рр. товариство відкриває власну книгарню у Львові. Одночасно з бібліотекою при «П.» був заснований музей і архів, де зберігалося чимало реліквій, котрі згодом були передані НТШ та Національному Музею. Джерелом прибутків «П.» були членські внески (бл. 30%), пожертви громадян, краєві та державні дотації, прибутки з власних установ. Переважна більшість поляків у галицькому сеймі перешкоджала виділенню державної допомоги товариству, а після Першої світової війни 1914-18 будь-які дотації припинилися. Польська влада чинила опір при реєстрації нових філій та читалень, не дозволяла поширювати роботу на північно-західні землі. У вересні 1939 діяльність «П.» була припинена, значна кількість майна і книжкових фондів товариства знищена. Діяльність львівської «П.» викликала широке зацікавлення за межами Галичини, і, в першу чергу, на Наддніпрянській Україні. Заснувати аналогічні товариства тут була можливість тільки після революції 1905. Перше освітнє товариство за прикладом галицького і під назвою «П.» виникло в жовтні 1905 в Катеринославі. Товариство відкрило 4 філії, розпочало видавничу діяльність (часопис «Добрапорада»). В її роботі брали участь Д.Яворницький, В. Біднов, Д. Дорошенко та ін. Восени 1914 була закрита за «розповсюдження сепаратизму». Активно почала свою діяльність «П.» в Одесі (листопад 1905). Товариство відкрило бібліотеку, книгарню, музей, проводило літературно-музичні вечори, розпочало видавничу діяльність (часопис «Народна справа»). В 1906 завдяки «П.» в Одеському ун-ті проводилися виклади історії України М. Грушевського українською мовою. Проте в 1908 її діяльність заборонили. В травні 1906 відкрилася «П.» у Києві, яка згодом стала керівним центром для інших товариств. Заходами Б. Грінченка, М. Лисенка, Лесі Українки, С. Єфремовеата ін. Київська «П.» розгорнула широку видавничу діяльність (34 книги накладом 163760 прим.), відкрила бібліотеку-читальню, проводила лекції, концерти, виставки. В київській «П.» діяло 3 комісії: артистична, шкільно-лекційна, бібліотечна, які визначали основні напрямки її діяльності. Окрема підкомісія займалася розробкою національних програм для дошкільних закладів, початкової школи, народного університету. Проте в 1910 влада ліквідувала товариство. В 1906-11 «П.» діяли в Кам'янці-Подільському, Житомирі, Чернігові, Миколаєві, Мелітополі та ін. містах України. У 1917-22 «П.» стали центрами українського національного життя на центральне та східноукраїнських землях. 20.9.1917 у Києві відбувся з'їзд «П.», на якому було утворено Всеукраїнську Спілку. В 1922 році понад 4 тисячі філій «П.» було ліквідовано. На поч. 20 ст. «П.» діяли на Підляшші, Холмщині, Волині, Закарпатті, в ряді країн Європи, Північної та Південної Америки. Всі вони в міру своїх можливостей підтримували зв'язки із Львівським товариством, намагалися налагодити книгообмін. У вересні 1990 товариство відновило свою роботу під назвою Товариство української мови ім. Т. Шевченка «Просвіта».

А. Середяк (Львів).

ПРОСВІТНИЦТВО - ідеологія періоду епохи переходу від феодального до громадянського суспільства, становлення капіталістичних відносин, згідно з якою становлення нового суспільного ладу можливе за допомогою реформ та освіти. Носії цієї ідеології - просвітники - мали широкий світогляд, в якому виділялися концепція освіченого абсолютизму, ідея цінності людини, критика церкви, патріотизм, осуд експлуатації людини людиною, утвердження самосвідомості й самоцінності особи. Цим просвітники відрізняються від просвітителів, якими є всі носії освіти і прогресу. В українській філософській думці виділяється етап раннього П., яке виникає в епоху зародження капіталізму (перша чверть 18 ст.). Соціально-економічні фактори зумовили його своєрідність як синтезу ідей гуманізму й Реформації, не затушовуючи і його специфічних рис: вивільнення філософії з-під опіки теології, інтерес до природознавства, відхід від спекулятивного мислення тощо. На цьому етапі зароджується одна з основних ідей П. - ідея залежності суспільного прогресу від поширення освіти. Українське П. мало своїм ідейним підґрунтям як власні, так і запозичені ідеї французьких енциклопедистів - Вольтера, Дідро, Руссо, Ла-метрі, Монтеск'є, Маблі та ін. Власні традиції - це гуманістичні ідеї діячів братств та Києво-Могилянської академії. Випускники Києво-Могилянської академії стали в Україні першими носіями ідей Просвітництва, Вони ж створили у Петербурзі гурток під назвою Зібрання, яке дбає про переклад іноземних книг російською мовою, (керував Г. Козицький). За 15 років (1768-83) видали 173 томи (112 назв) творів французьких просвітників, «Енциклопедію» Дідро. Своєрідність українського П. полягає в тому, що тут ще не було середнього класу - носія ідей П. в Європі, тому українські просвітники-це ліберально-різноманітні інтелігенція, об'єднана вірою у перетворюючу силу освіти. Критикуючи існуючий суспільний лад, вони вимагали пом'якшення експлуатації селян, раціоналізації сільськогосподарського і промислового виробництва, звільнення селян із кріпацтва, демократизації суспільства. У своїх маєтках просвітники організовували гуртки учених, де обмірковували ідеї суспільного прогресу. Це трактувалось особливо під час правління «філософа на троні» -Катерини II, коли роль Києво-Могилянської Академії в Україні було зведено до звичайного училища «епархіальних євреїв», закрито Харківський, Переяславський і Чернігівський колегіуми. Члени «Попівської академії» (у с. Попівцях на Сумщині) в маєтку О. Паліцина вивчали твори французьких просвітників. Тут виникла ідея створення Харківського ун-ту, яку здійснив у 1805 член гуртка В. Каразін. Подібний гурток діяв у маєтку В. Пасенка в

Кременчуці. В.Каразін виділявся серед просвітників глибоким інтересом до природничих наук, впровадженням їх досягнень у життя. У своєму маєтку він налагодив технологію виробництва спирту, макаронів, консервування продуктів, які швидко псуються, а також вивчав вплив лісосмуг на клімат і родючість ґрунтів. Сучасники називали його «українським Ломоносовим». В. Капніст - відомий поет, боровся за покращення моралі в суспільстві, викривав у своїх творах суспільне зло і жорстоку експлуатацію підданих, лицемірство, фальш, хабарництво та підлабузництво. Серед просвітників - випускників Києво-Могилянської Академії були літератори, перекладачі, публіцисти, зокрема М. Мотоніс, В. Рубан, Г. Полетика, Я. Козельський та ін. Свій суспільний ідеал просвітники формували на основі ідей свободи, рівності і власності. Висувалася концепція розумного егоїзму або доброчесності, філософське підґрунтя якої розробив Я. Козельський у своєму творі «Філософські речення». Вищим законом державного управління вважали загальну вигоду. Цікаві ідеї, які висловили просвітителі у своїх творах, торкаються суспільного прогресу. Зокрема, С. Десницький сформулював ідею, що в основі суспільного прогресу лежить вкладене в людину від природи «повсякчасне прагнення до вищого стану». Здібності й сили в людині зосереджуються на єдиній меті - прагнення до досконалості. С. Десницький, який працював професором Московського унту, розробив теорію членування історії, на основі тези, що змінюється не природа людини, а її господарська діяльність. У зв'язку з цим розробив концепцію чотирьох станів людства: 1 - полювання, живлення плодами землі; 2 - пастуший стан; 3 - хліборобський стан; 4 - комерційний стан. Із своєї філософії історії автор цієї концепції робить висновок, що суспільні явища треба досліджувати відповідно до стану народів. Природа - основа і мета суспільного розвитку, суспільні закони повинні випливати із природного права. Справедливі лише ті закони, які підтверджуються природним правом. При феодалізмі, робить висновок просвітник, це неможливо, тому цей лад необхідно змінити на засадах розуму або природного права. До українських просвітників зараховують і Петра Лодія - першого викладача філософії відкритого для українців у 1787 при Львівському ун-ті *Studium Ruthenum*. Він був професором логіки, метафізики і моральної філософії, переклав українською мовою твір Хр. Баумейстера «Моральна філософія». Із ряду праць просвітників виділяється «Історія Русів», П. 18 ст.-це якісно новий етап у розвитку української філософської думки. Він характеризується поширенням ідей класичного західноєвропейського П., а також утвердженням в Україні двох типів ідеології П.: 1) ідеологія дворянського П., яка виражала інтереси міщан та сил, що були зацікавлені у розвитку освіти і науки, техніки. Вони виступали за вдосконалення розуму як запоруки історичного поступу людства. Це -науково-освітній напрям. 2) Етико-гуманістичний напрям як вираз протесту широких мас проти первісного нагромадження капіталу і феодально-кріпосницького гноблення. Цей напрям найповніше втілює Г. Сковорода. Він відкидає і феодалізм, і капіталізм, заперечує матеріальний інтерес і накреслює шлях до щастя людини через моральне вдосконалення, духовне просвітлення. Згодом, у першій половині 19 ст. ідеї П. становили основний зміст суспільно-політичної діяльності романтиків.

М. Кашуба (Львів).

ПРОЦЕС 59-ох (процес Другої екекутиви ОУН у західних областях України) - судовий процес над групою української студенської та учнівської молоді, переважно членами *Організації Українських Націоналістів*. Вибувався 17-19.1.1941 у Львові в залі будинку УНКВС по Львівській обл. Серед обвинувачуваних були А. Березовський, Р. Берест, Н. Винників, А. Вовк, О. Волошин, Б. Гончарук, Р. Горбаль, М. Грицай, Р. Дяків, І. Зубач, Д. Клячківський, В. Ковалюк, Д. Коверко, М. Ковалюк, Т. Коцюба, Т. Крупа, Б. Куницький, О. Левицький, І. Максимів, М. Матвійчук, С. Нирка, М. Одноріг, М. Пецух, Г. Столяр, П. Шенгера, І. Пик та ін. Підсудних, яких було заарештовано у вересні 1940, звинувачено у зраді батьківщини і в приналежності до націоналістичної організації, яка готувала антирадянське збройне повстання. Захисниками на процесі виступали Р. Криштальський, В. Жовнір, та І. Скибінський. 42 обвинувачені, включаючи 11 жінок, були засуджені до смертної кари, решту підсудних - до 10 років табірних робіт і позбавлення громадянських прав на 5 років. Засуджених до ув'язнення в таборах вивезли в Омськ. У березні 1941 смертну кару 21 засудженому було замінено на важкі роботи строком від 15 до 25 років, решту - страчено. 20-21.6.1941 в'язнів (за винятком 4 хворих дівчат) вивезли до в'язниці у Бердичів. З наближенням гітлерівських військ до міста ув'язненні зробили невдалу спробу втечі, під час якої загинули О. Левицький і М. Пецух. Після відступу радянських військ з Бердичева в'язні були звільнені.

ПРУТСЬКИЙ ПОХІД 1711 - воєнний похід московського війська на чолі з Петром I у Молдавію під час московсько-турецької війни 1711-13. У листопаді 1710 Туреччина, прагнучи повернути втрачений Азов (див. Азовські походи 1695-96) та повністю відновити вплив в Українському Причорномор'ї, 20.11.1710 оголосила війну Московському царству. Напередодні початку московсько-турецьких воєнних дій відбувся спільний похід військ П. Орлика та його союзників -загонів кримських татар і польських коругв Й.Потоцького у *Правобережну Україну*. Після ряду вдалих бойових операцій проти полків І. *Самойловича* та московських військ П. Орлик через чергову зраду татар, був змушений відступити у турецькі володіння. Навесні 1711 московська армія вирушила через українські землі на Молдавію. Вступивши на територію Правобережної України, царські підрозділи, за наказом *ПЕТРА I*, нищили українські міста і села, катували місцеве населення, десятками тисяч переганяючи його у *Лівобережну Україну*. В червні 1711 основні сили московського війська (46 тис.чол., 120 гармат.) під командування Петра I та загони його союзника молдавського господаря Д. Кантеміра (5 тис. чол.) правим берегом р. Прут підступили до м. Ясс. На поч. липня 1711 у р-н Фальчі (Фальчіце) підійшла турецька армія (бл. 120 тис. чол., 440 гармат) та 70-тисячна кіннота кримського хана Девлет-Гірея. 8-9.7. біля с. Станілешти відбулась вирішальна битва, внаслідок якої московська армія була повністю оточена в урочищі Нові Станілешти Становище оточених московських військ

було критичним і її капітуляція стала неминучою. Однак московським агентам вдалося підкупити головнокомандуючого турецькою армією (страчений після повернення в Стамбул), який погодився піти на переговори з московським командуванням. Мирні переговори завершилися укладенням *Прутського мирного договору 1711*. Воєнний стан між Московським царством і Османською імперією продовжувався до підписання Андріанопольського мирного договору 1713.

М. Ерстенюк (Львів).

ПРУТСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1711 -мирний договір між Московською державою та Османською імперією, підписаний 12(23).7.1711 у військовому таборі на р. Прут біля Ясс у ході московсько-турецької війни 1711-13.3 московської сторони переговори вів П. Шафіров, з турецької - Баталджи-паша. Зазнавши поразки під час *Прутського походу 1711*, московський уряд зобов'язувався передати Туреччині частину українських земель - Азов з прилеглою територією;зруйнувати нещодавно збудовані фортеці - Таганрог, Кам'яний Затон на Дніпрі та Новобогородицьку в гирлі р. Самари, не втручатись у справи Речі Посполитої, Московському царству заборонялось мати свого посла у Константинополі. Туреччина повинна була дозволити московській армії на чолі з Петром I вільно вивести свої війська з артилерією та обозом з Молдавії. У ході переговорів досягнуто угоди про обмін полоненими та вільну сухопутну торгівлю між обома державами. Виконання умов П.м.д, розтягнулось надва роки і їх так і не було повністю реалізовано. Умови П.м.д. було покладено в основу московське - турецького договору, підписаного 5(16).4.1712 та Андріанопольського мирного договору 1713, за якими Московія зобов'язувалась передати Османській імперії Азов з прилеглими територіями по р. Орелі та вивести свої війська з Правобережної України.

М. Ерстенюк (Львів).

ПРХАЛА ЛЕВ (1892- 1966) - чеський політичний і військовий діяч, генерал чехо-словацької армії. В лютому 1939 П. був призначений президентом Чехо-Словаччини Е. Гахою міністром внутрішніх справ Карпатської України (замість Е. Бачинського), що викликало хвилю протесту серед українського населення краю. 14.3.1939 за наказом П. відділи чехословацької армії напали на підрозділи «Карпатської Січі» у Хусті, але після кількогоднинних боїв, натрапивши на рішучу відсіч січовиків, були змушені відступити. На поч. агресії Угорщини проти *Карпатської України* П. не підтримав пропозиції головнокомандуючого українськими військами С. *ефремова* про створення спільного фронту для боротьби із загарбниками і відвів чехо-словацькі частини на територію Польщі. Під час гітлерівської окупації Чехо-Словаччини жив у Лондоні. Виступав проти політичної лінії президента Е. Бенеша. В 1950-60-х рр. тісно співпрацював з українськими політичними колами в *Антибільшовицькому Блоці Народів*.

ПСЕВДО-МАВРИКІЙ - (умовне найменування автора візантійського трактату «Стратегікон» (рубіж 6 і 7 ст.), що інколи приписувався імператору Маврикію (правив в 582-602). Твір П.-М. важливе джерело для вивчення воєнного мистецтва *Візантії*, а також суспільного ладу, військової справи та побуту антів, аварів і персів.

ПТОЛЕМЕЙ КЛАВДІЙ (2 ст.) - видатний давньогрецький вчений 2 ст. н. е. Відомостей про його життя зберіглося мало. Жив і працював, переважно, в Александрії (Єгипет), де в 127-151 проводив астрономічні дослідження. Є дані, що П. К. помер бл. 168. Автор трактату з астрономії «Велика систематична побудова астрономії в 13 книгах» (араб. назва «Альмагест»). До появи праць М. Коперніка, твір П. К. залишався неперевершеним зразком викладу всієї сукупності астрономічних знань. Подав каталог 1022 зір. Розвинув геоцентричну систему світу, згідно з якою в центрі світу ніби-то міститься нерухома Земля, а навколо неї рухаються всі небесні світила. У відомому творі «Посібник з географії» (8 книг, в 1475-1600 вийшло 42 видання цієї праці) систематизував географічні знання свого часу, навів географічні координати ряду відомих здавна пунктів і поклав їх на карту. Твір містить відомості про різні місця та племена Сарматії, є цінним джерелом з історії географії Українського Причорномор'я. В стародавні часи астрономічні дослідження датувалися роками правління царів, у зв'язку з чим П. К. склав «Хронологічний канон царів», який є важливим джерелом для хронології.

ПУД - одиниця виміру ваги (маси), що застосовувалась в Україні з часів *Київської Русі*. П. приблизно дорівнює давньогрецькому золотому таланту (ймовірно, від нього і походить). П. дорівнював 40 фунтам (бл. 16,380496 кг.). У зв'язку з запровадженням метричної системи мір вийшов з ужитку.

ПУЗА ЄВГЕН (2.2.1880-13.12.1922)-закарпатський український громадсько-політичний діяч, журналіст. Після закінчення військово-технічної академії в Празі працював у військовому картографічному інституті, пізніше державним службовцем у Відні. В 1919 П. виступив одним з засновників Головної Руської (Української) Ради у Хусті, був делегатом до *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918-19* у Станіславові від Закарпаття. В 1918-19 -майор *Української Галицької Армії*, референт авіації при *Начальній Команді УГА*. Після включення Закарпатської України до складу Чехо-Словаччини П. з грудня 1919 до квітня 1920 входив до складу автономії директорії (очолював відділ внутрішніх справ), був секретарем губернатора Підкарпатської Русі Ю. Жатковича. П. став ініціатором створення Української (Руської) Соціал-Демократичної Партії на Закарпатті. В 1920-22 редагував у співпраці з С. *Клочураком* партійний друкований орган -газету «Народ» (з 1922 - «Вперед», виходила в Ужгороді) та засновував філії «Просвіти» на Гуцульщині. Помер в Ужгороді.

ПУЗИЦЬКИЙ АНТІН (р. н. невід. - 1945) -український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР, У роки Першої світової війни 1914-18 -командир дивізії російської армії на Південно-Західному фронті, Тіолковник. З вересня 1917 - командир українізованої 4-ї стрілецької дивізії 2-го Січового Запорізького Корпусу. В період *Гетьманату* - командир 43-го Гайворонського полку, 16-ї піхотної дивізії, Окремої дивізії охорони залізниць. З листопада 1918 у складі Армії УНР - командир полку Сірожупанної дивізії в боях з гетьманцями в районі Конотопу, Бахмача, Ніжина, Глухова. В його полку провадив політико-виховну роботу відомий український поет П. Тичина. В 1919 був призначений командиром групи військ Коростенського протибільшовицького фронту. Влітку 1920 командир 5-ї Херсонської дивізії, з вересня заступник командира 1-ї Кулементної дивізії. З грудня 1920 у складі інтернованих частин Армії УНР у Каліші, очолював товариство «Запорожець», ліквідоване польською владою 1933.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ПУЛАСЬКИЙ КАЗІМЕЖ (19.1.1845-1.1926)-польський історик і геральдик. Н. у Борушківцях (тепер Житомирська обл.). Автор досліджень з геральдики та політичної історії Польщі 15-18 ст. Основні праці: «Хроніка польських шляхетських родів Поділля, Волині й України», т. 1 (1911) та «Історичні нариси і розшуки» т. 1-5,1887-1909), в яких вміщено матеріали, що стосуються історії України, зокрема, історії козацтва, української шляхти, окремих місцевостей та документи до історії *Барської конфедерації 1768*. Праці П. пройняті польсько-шляхетським патріотизмом. Помер у Познані.

Ф. Стеблій (Львів).

ПУЛЮЙ ІВАН (2.2.1845 -31.1.1918)- видатний український фізик і електротехнік, вчений-винахідник, громадський діяч. Н. у с. Гримайлові (тепер Підволочиського р-ну Тернопільської обл.). У 1864 закінчив Тернопільську гімназію. Навчався на теологічному (1864-69) і філософському (1869-72) ф-ті Віденського ун-ту. В 1873-75 П. працював викладачем кафедри фізики, математики і механіки Військово-морської академії у Фіуме (тепер Рієка, Хорватія). Деякий час вивчав електротехніку в Страсбурзькому ун-ті, де в 1877 захистив дисертацію і отримав ступінь Доктора філософії. У 1877-82 - приват-доцент Віденського ун-ту, згодом - технічний директор електротехнічного бюро у Відні. З 1884 і до виходу на пенсію (1916) займав посаду професора експериментальної фізики у Празькому політехнічному інституті, в 1889-90 - ректор ін-ту. В 1902 П. був обраний деканом першого в Європі електротехнічного факультету. П. - член-засновник електротехнічного товариства у Відні і Празі, довгий час очолював останнє. П. активно цікавився українським національно-культурним життям. Ще в студентські роки став одним з організаторів українських студентських об'єднань у Відні. В пізніший час виступав за створення українського ун-ту у Львові, публікував статті на захист української мови, функціонування якої в Російській імперії було заборонено Емським указом 1876. Уроки Першої світової війни 1914-18 П. виступав за відновлення української державності, очолював разом з І. Горбачевським роботу Комітету допомоги утікачам у Празі. Помер і похований в Празі. Наукові дослідження П. стосуються електричних розрядів у газах, молекулярної фізики та електротехнічних змінних струмів. Надзвичайно вагомим є внесок П. в дослідження процесів у газорозрядних трубках, зокрема катодних променів та променів, що пізніше дістали назву рентгенівських. За твердженням ряду дослідників, П. був першим винахідником «рентгенівської трубки» (здійснив своє відкриття в 1883, В.-К. Рентген у 1895), ставши таким чином співзасновником рентгенології. П. винахідник багатьох електро-технічних приладів, наприклад точного апарату для визначення механічного еквіваленту тепла, фосфоресційної лампи тощо. Автор понад 50 наукових та науково-популярних праць, написаних українською, німецькою та англійською мовами. П. добре знав стародавні мови. Спільно з П. Кулішем та І. Нечуй-Левицьким працював над перекладом Псалтиря і Євангелія. В 1871 П. у Відні вперше опублікував молитовник українською мовою.

ПУТНІ БОЯРИ (путники) - категорія військовослужилих людей у Литовському Великому Князівстві (в т.ч. на українських землях) у 15 -першій пол. 16 ст., що займали проміжне становище міждержавними селянами і дрібною шляхтою. Рекрутувались з вільних слуг, які після переходу в П.б. несли воєнну службу і користувались тими ж правами, що й панцирні бояри. З часом частина П.б. дістала шляхетство, переважна більшість втратила привілеї і була зрівняна з державними селянами. В Україні в останній чверті 16 ст. частина П.б. увійшла до складу *реєстрових козаків*.

М. Ерстенюк (Львів).

ПУТЯТА ВИШАТИЧ (р. н. невід.- п. не раніше 1113) - воєвода, київський тисяцький (начальник народного ополчення, міський суддя) в часи князювання Святополка Ізяславича (1093-1113), син Вишати і брата Яна Вишатича. Брав участь у *Витчівському з'їзді 1100*. У 1097 очолив військо Св'ятополка, вислане проти князя *Давида Ігоровича*. В 1106 був учасником успішного походу проти половців. Можливо, займався лихварством. Двір П. було розгромлено під час Київського повстання 1113.

ПУШКАР МАРТИН [Пушкаренко; р. н. невід. - п. 1(11).6.1658] - полтавський полковник (1648-58). До 1648 П. перебував на Запоріжжі. На поч. *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57* приєднався до української армії, брав участь у ряді битв, У березні 1651 П. на чолі козацьких полків прийшов на допомогу І. Богуну, який обороняв Вінницю. Учасник *Охматівської битви 1655*. Належав до тієї частини козацької старшини, яка виходячи з вузькоособистих інтересів виступала за воєнно-політичний союз з Московською державою. Після смерті Б. Хмельницького вороже поставився до державницької політики гетьмана І. *Виговського*. П., діючи в тісному зв'язку з московським урядом, який

шляхом поглиблення суперечностей в українському суспільстві намагався поширити свій вплив на Гетьманщині, в кін. 1657 спільно з кошовим Я. *Барабашем* очолив збройний виступ проти гетьманської влади (див. *Пушкаря і Барабаша заколот 1657-58*). У червні 1658 заколотники були розгромлені урядовими військами в бою під Полтавою, в якому загинув і сам П.

ПУШКАРЯ І БАРАБАША ЗАКОЛОТ 1657-58 -збройний виступ проти влади гетьмана І. Виговського, очолений полтавським полковником М. *Пушкарем* і запорізьким кошовим Я. *Барабашем* у *Лівобережній Україні в 1757-58*. Після смерті Б. Хмельницького в жовтні 1657 гетьманом України став І. Виговський. Новообраний гетьман, продовжуючи політику свого попередника, спрямовану на досягнення повної державної незалежності України, зосередився на пошуках протидії всезростаючим впливам Москви у Гетьманщині та досягненні рівноправних відносин з Річчю Посполитою. Намагаючись зміцнити гетьманську владу, І. Виговський орієнтувався у своїй внутрішній політиці на козацьку старшину, українську шляхту та духовенство, чим викликав невдоволення серед рядових козаків та селянства. В той же час, у середовищі козацької старшини, знаходились окремі представники, які для реалізації своїх особистих амбіційних планів намагались створити протигетьманську опозицію, спираючись при цьому на політичні сили за межами України. Діяльність І. *Виговського*, спрямована на посилення ролі козацької старшини, постійне підбурювання селян і козаків агентами московського уряду, який намагався ще більше поглибити суперечності в українському суспільстві антидержавні дії групи козацької старшини, спричинили заворушення серед частини козаківта селянства на Полтавщині. Наприкінці 1657 М. Пушкар, керуючись власними амбіціями, підбурив частину козаків Полтавського полку і підняв протигетьманський заколот. До М. Пушкаря приєдналися запорожці на чолі з кошовим Я. Барабашем, що були незадоволені усуненням їх від участі у виборах гетьмана. Скориставшись демагогічними лозунгами, Пушкар зумів залучити на свою сторону більше 20 тисяч учасників селянського повстання (див. *Дейнеків повстання 1657-58*), що значно посилило загопи заколотників. 26.1.(6.2.) загопи Пушкаря і Барабаша, які нараховували бл. 40 тис. чол., розбили гетьманські частини під командуванням І. Богуна та І. Сербина. Спроба гетьмана порозумітися з керівниками опозиції завершилася невдачею. В травні 1658 регулярні частини при підтримці загону кримських татар після боїв під Красним Лугом (поблизу Говтви) і Пустозером примусили М. Пушкаря і Я. Барабаша відступити до Полтави. 1(11).6.1658 загопи заколотників у бою під Полтавою були розбиті. М. Пушкар загинув у цьому бою, а Я. Барабаш незабаром був захоплений козаками у полон і страчений.

П'ЯСТИ - польська князівська (кін. 9 ст. -1025) і королівська династія (1025-7911295-1370). Легендарним засновником династії був селянин-колісник П'яст (за ін. версією - легендарний вождь польських полян П'яст). За першого історично достовірного князя з династії П. *Мешка I* почала формуватися Польська держава. Його син *Болеслав I Хоробрий* прийняв у 1025 королівський титул. Останнім польським королем з династії П. був *Казимир III Великий* (п. 1370). В удільних князівствах П. правили - в Мазовії до 1526 і в Сілезії до 1625.

М. Ерстенюк (Львів).

П'ЯТАКОВ ГЕОРГІЙ (Юрій) ЛЕОНІДОВИЧ (6.8.1890-30.1.1937) - російський більшовицький діяч в Україні. Н. у Городищі Черкаського повіту Київської губернії. Навчався в Петербурзькому ун-ті. З 1910 - член РСДРП(б). Довгий час жив за кордоном. У 1917 - голова Київського комітету РСДРП(б), член виконкому Київської ради робітничих депутатів. У національному питанні стояв на позиціях російського великодержавного шовінізму. До поч. 1918 П. входив від більшовиків до складу *Української Центральної Ради*, в серпні-листопаді 1917 - *Малої Ради*, *Крайового комітету охорони революції на Україні*. Виступав із засудженням політики УЦР практично у всіх сферах суспільного життя, звинувачував УЦР в «українському шовінізмі» й заявляв «...підтримувати українців нам не доводиться, бо для пролетаріату цей рух не корисний». З 9.11.1917 П. був членом Революційного комітету (входили П., І. Крайзберг, Я. Гамарник, І. Пуке, І. Куликта ін.), який ставив собі за мету захоплення більшовицької влади в Києві. В липні 1918 на з'їзді *Комуністичної Партії (більшовиків) України* обраний секретарем ЦККП(б)У. В листопаді 1918 П. увійшов до складу Української Революційної Військової Ради (Й. Сталін, В. Затонський і В. Антонов-Овсієнко), яка розробила план і провела підготовку до вторгнення російських більшовицьких військ в Україну. З листопада 1918 до січня 1919 - голова Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Перебуваючи на цьому посту, П. реалізуючи більшовицький лозунг про утвердження на селі «великого соціалістичного виробництва», різко посилив примусову колективізацію селянських господарств, пришвидшив створення радгоспів і комун. Виступав проти досягнення будь-яких компромісів з лівими українськими соціалістичними партіями, зокрема боротьбістами. Після усунення з посади голови уряду очолював Надзвичайний військовий революційний трибунал (з червня 1919), член реввійськради тринадцятої армії РСЧА. В 1920-23 керівник Центрального управління вугільної промисловості Донбасу. В 1923-27 - заступник голови ВРНГ СРСР, пізніше -Держбанку СРСР. Був одним з авторів проекту першого п'ятирічного плану, виступав за проведення швидкими темпами індустріалізації України. В 1923-27 і 1930-37 - член ЦКВКП(б). Прихильник політичної лінії Л. Троцького. В 1936 П. був виключений з ВКП(б), заарештований і звинувачений у створенні «на Україні та Закавказзі, у Москві, Новосибірську та інших містах терористичних груп, які займались підготовкою терактів проти керівників партії і Радянського уряду». 30.1.1937 засуджений Військовою колегією Верховного Суду СРСР до страти і розстріляний.

Р

РАВИЧ ІВАН (1677 -1762) - визначний український майстер-золотар. Жив і працював у Києві на Подолі. Був лавником і райцею (радником) Київського магістрату. У 1742 побував у Німеччині, де ознайомився із золотарською справою. Виконував різноманітні замовлення на вироби (здебільшого із срібла) для монастирів, гетьманів *І. Мазепи* та *К. Розумовського*, приватних осіб. У музеях України (Національний музей історії України, Національний художній музей, Києво-Печерський державний історико-архітектурний заповідник, Полтавський художній музей, Харківський державний історичний музей, Чернігівський державний історичний музей) та Росії зберігається понад 50 робіт Р. з іменним клеймом у вигляді латинських літер "JR" (на ранніх виробах) та "IR" (пізній період). Датовані вироби збереглися, починаючи від 1717. Ранній період діяльності Р. репрезентують оправа Євангелія Видубицького монастиря (1717), водосвятна чаша (1720), оправа Євангелія Лубенського Мгарського монастиря (1721), свічники з великої Успенської церкви Києво-Печерської лаври (1721), чаша з церкви Різдва Богородиці в селі Остапівка (1722). До пізнього періоду творчості Р. належать чаша фундації глухівського ігумена Никифора Грибовського (1738), гробниця фундації ігумені Єлени Дезкантен (1743); свічник з академічної церкви у Києві (1747), чаша з Предтеченської церкви в селі Милютинці (1749).

В. Александрович (Львів).

РАВИТА-ГАВРОНСЬКИЙ ФРАНЦІШЕК (справжн. прізвище - Гавронський; 4.11.1845 -16.4.1930) - польський історик і літератор. Н. у с. Степашках (тепер Гайсинського р-ну Вінницької обл.). Освіту здобув у Відні. Автор історичних праць "Історія гайдамацьких рухів" (1899-1901, 1913), "Богдан Хмельницький" (1908-09), "Козацька Україна у Речі Посполитій" (1923), "Євреї в історії і народній літературі на Русі" та ряду повістей, у т.ч. "Пан гетьман Мазепа" (1888). У своїх творах намагався виправдати експансію польської шляхти в Україну та очорнити національно-визвольну боротьбу українського народу, зображуючи її як розгул дикої сваволі, суцільний розбій і грабіж. Наукову вартість мають опубліковані Р. джерела з історії національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-57, зокрема, хроніка Ганновера, листи *Б.Хмельницького*, *А.Кисіля*, а також документи про українську політику польської аристократичної еміграції на чолі з князем *А. Чарторийським* у серед. 19 ст.

Ф. Стеблій (Львів).

РАГОЗА МИХАЙЛО (Рогоза; н. бп. 1540 -п. 1599) - православний митрополит Київський, Галицький і всієї Русі (з 1589), а з 1596 -митрополит уніатської (греко-католицької) церкви. Н. на Волині, за деякими дан. - у Білорусі. Навчався у Віденській єзуїтській колегії. У 1576 був писарем у віленського воєводи князя Богуша Корецького. Згодом прийняв чернечий постриг у Вознесенському монастирі василіан у Мінську, а в 1579 став його архимандритом. Підтримував дружні стосунки з князем *К.Острозьким*. У 1588 призначений Київським митрополитом і висвячений Константинопольським Патріархом *Єремією II*. Р. відновив соборні традиції Церкви, скликавши синод у Бересті в червні 1590. На Соборі було вирішено регулярно проводити собори з участю єпископів, архимандритів та представників нижчого духовенства з метою пошуку шляхів подолання кризи у православній церкві. З 1594 Р. проводив наради єпископів щодо укладення унії з Римським престолом. У 1595 Р. разом з іншими єпископами прийняв рішення про укладення унії між католицькою і православною церквами, яка була урочисто проголошена на церковному соборі у Бересті (див. *Берестейський собор 1596*).

Р. Шуст (Львів).

РАГОЗА ОЛЕКСАНДР ФРАНЦОВИЧ -(8.6.1858-квітень 1919)-український військовий діяч, генерал-лейтенант (з 1908), генерал-бунчужний (з 1918). Військову освіту здобув у Полоцькому кадетському корпусі та Михайлівському артилерійському училищі. Учасник російсько-турецької війни 1877-78. Брав участь у боях на Шипці 1878. У 1883 закінчив з відзнакою Миколаївську академію Генерального штабу. Обіймав посади старшого ад'ютанта штабу 5-ї піхотної дивізії Харківського військового округу, помічника старшого ад'ютанта штабу Приамурського військового округу, начальника відділення штабів Керченського краю, 32-ї та 5-ї піхотних дивізій, командира 18-го Вологодського полку. З 1904 -генерал-майор. Згодом - командир 1-ї бригади 27-піхотної дивізії, начальник штабу 3-го армійського корпусу, командир Усть-Двінської фортеці, 19-ї піхотної дивізії. У роки Першої світової війни 1914-18 - командир 23-го армійського корпусу, командував 14-ї армії Західного фронту, 4-ї армії Румунського фронту. У травні 1918 запрошений гетьманом П.Скоропадським на посаду військового міністра. Під керівництвом Р. розгорнуто діяльність по створенню Збройних Сил Української Держави. До цієї роботи залучив ряд генералів - чудових фахівців, палких прихильників української державності: *О.Галкіна*, *С.Дельвіга*, *М.Юнакова*, *З.Натіїва*, *М.Омельяновича-Лауленка* та ін. Реорганізував Генеральний штаб, який одразу ж приступив до реалізації нової програми

військового будівництва - формування восьми стрілецьких корпусів, створення Академії Генштабу. У військах впроваджувалась українська мова, реформувались *Запорозький корпус Армії УНР*, Сердюцька, Сіра і Синя дивізії, відновлювалось українське козацтво. У листопаді 1918 Р. усунуто з посади військового міністра. Виїхав до Одеси. У квітні 1919 за відмову перейти на службу до Червоної Армії був розстріляний.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

“РАДА” - єдина щоденна громадсько-політична газета українською мовою у Підросійській Україні. Виходила з 15(28).9.1906 до 20.7(2.8.) 1914 у Києві замість закритої російським урядом газети “Громадський голос”. Видавалась на кошти *Є.Чикаленка* з деякою матеріальною допомогою *В.Симиренка* і *Л.Жебуньова*. “Р.”, не будучи ніколи офіційним партійним органом, відстоювала на своїх сторінках політичну лінію *Товариства українських поступовців*. Головними редакторами “Р” були *Ф.Матушевський*, *М.Павловський* (1907-13), *А.Ніковський* (1913-14), секретарями редакції - *С.Петлюра*, *В.Королів*, *П.Сабалдир*. До складу редакції газети входили *М.Вороний*, *М.Гехтер*, *П.Гай*, *Д.Дорошенко*, *С.Єфремов*, *О.Кузьминський*, *М.Лозинський*, *О.Олесь*, *О.Панасекко*, *Л.Пахаревський*, *Л.Старицька-Черняхівська* та ін. Співробітниками “Р” були *М.Грушевський*, *І.Франко*, *В.Винниченко*, *В.Дурдуківський* та ін. Газета, висвітлюючи громадсько-політичне і культурне життя на українських землях, відіграла значну роль у формуванні національної свідомості в *Наддніпрянській Україні*. На поч. Першої світової війни 1914-18 російський уряд заборонив видання газети. З березня 1917 замість “Р.” видавалась газета “Нова Рада” (виходила до січня 1919; ред. *А.Ніковський* і *С.Єфремов*).

РАДА ГЕНЕРАЛЬНОЇ СТАРШИНИ - дорадчий орган при гетьманові, що виконував важливі функції управління державним життям *Гетьманщини*. Існував у 1648-1764. Р.г.с. фактично становила вищу палату старшинської ради - колегію генеральної старшини. До її складу входила *генеральна старшина*. Кожен із членів колегії керував окремою ділянкою роботи. Значення Р.г.с. підвищувалось у період відсутності гетьмана. Тоді керівну роль відігравав генеральний обозний або писар, а рішення оформлялися від імені *Генеральної військової канцелярії*. Р.г.с., в основному, здійснювала управління поточними справами життя держави. За необхідності для участі у Р.г.с. запрошувалися полковники і полкова старшина, сотники і навіть міські урядники.

І. Швидько (Дніпропетровськ).

РАДА МІНІСТРІВ УКРАЇНИ - найвищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади України, уряд держави. Вперше створений в *Українській Народній Республіці* 28.6.1917 на підставі I Універсалу УЦР і називався Генеральним Секретаріатом (див. *Генеральний Секретаріат УЦР-УНР*). 22.1.1918 IV Універсалом УЦР перейменованим у Раду Народних Міністрів. Одночасно в Харкові рішенням 1-го Всеукраїнського з'їзду рад (24-25.12.1917) було утворено перший радянсько-більшовицький уряд України - *Народний Секретаріат*. З прийняттям Конституції УСРР у березні 1919 уряд дістав назву Рада Народних Комісарів УСРР. 25.3.1946 Верховна Рада Союзу РСР прийняла закон “Про перетворення Ради Народних Комісарів СРСР у Раду Міністрів СРСР і Рад Народних Комісарів союзних і автономних республік у Ради Міністрів союзних і автономних республік”. Організація, структура, компетенція і порядок діяльності Ради Міністрів УРСР визначалися Конституціями СРСР та Української РСР, зокрема, 1978. Рада Міністрів утворювалася на першій сесії Верховної Ради УРСР кожного скликання. До її складу входили Голова, перші заступники і заступники Голови, міністри і голови державних комітетів. У період між сесіями Верховної Ради звільнення з посад і призначення нових міністрів відбувалось за поданням Голови Ради Міністрів Президією Верховної Ради УРСР з наступним винесенням на затвердження Верховної Ради. Згідно з Конституцією Рада Міністрів була підзвітною перед Верховною Радою, а в період між сесіями Верховної Ради - перед Президією Верховної Ради. Рада Міністрів формально була уповноважена вирішувати всі питання державного управління, віднесені до відання УРСР, оскільки вони не входили до компетенції Верховної Ради і Президії Верховної Ради УРСР. Насправді ж більш-менш усі важливі питання державного життя України вирішувались у Москві.

Згідно з Конституцією УРСР Рада Міністрів “на основі і у виконання діючих законів СРСР і УРСР, постанов і розпоряджень Ради Міністрів Союзу РСР” видавала постанови і розпорядження, які були “обов'язковими до виконання на всій території УРСР” (ст. 120).

Вони могли бути скасовані лише Президіями Верховної Ради СРСР чи УРСР або припинені Радою Міністрів СРСР. Рада Міністрів УРСР мала право скасувати рішення і розпорядження виконавчих комітетів обласних, міських Рад народних депутатів, акти міністерств, державних комітетів УРСР, інших підвідомчих їй органів.

У межах своїх повноважень Рада Міністрів УРСР (ст. 118 Конституції 1978) забезпечувала керівництво народним господарством і соціально-культурним будівництвом; розробляла і здійснювала заходи щодо розвитку науки і техніки; раціонального використання й охорони природних ресурсів; сприяла здійсненню заходів “щодо зміцнення грошової і кредитної системи”, організації державного страхування у проведенні єдиної політики цін, оплати праці, соціального забезпечення тощо. Рада Міністрів через погодження з центральними органами виконавчої влади розробляла і вносила у Верховну Раду УРСР “поточні і перспективні плани, державні плани економічного і соціального розвитку УРСР, державний бюджет” та ін.;

координувала і контролювала діяльність підприємств, установ і організацій; вживала "заходів щодо забезпечення інтересів держави, охорони соціалістичної власності і громадського порядку, щодо забезпечення та захисту прав і свобод громадян, ... державної безпеки і обороноздатності країни" та ін.; мала право упорядковувати діяльність і структуру різноманітних комітетів, головних управлінь та ін. відомств. У 1963 у складі Ради Міністрів УРСР нараховувалось понад 17 основних міністерств та 8 державних комітетів (число комітетів постійно змінювалося). Головами Ради Міністрів УРСР були О.Ватченко, *В.Щербицький*, В.Масол та ін.

У 1991 Верховна Рада України прийняла закон про перейменування Ради Міністрів УРСР у Кабінет Міністрів. З прийняттям 28.6.1996 Верховною Радою Конституції незалежної України найвищим органом у системі органів виконавчої влади став Кабінет Міністрів України. Його правове положення врегульовано у VI розділі Конституції. До складу Кабінету Міністрів входять Прем'єр-міністр, Перший віце-прем'єр-міністр, три віце-прем'єр-міністри та міністри. Прем'єр-міністр призначається Президентом України за згодою більш ніж половини від конституційного складу Верховної Ради України. Персональний склад Кабінету Міністрів призначається Президентом за поданням Прем'єр-міністра України. Кабінет Міністрів складає свої повноваження перед новообраним Президентом. Прем'єр-міністр, ін. члени кабінету мають право заявити Президентові про свою відставку. Прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінетові Міністрів має наслідком його відставку. У межах своєї компетенції, яка визначена ст. 116 Конституції України, Кабінет Міністрів видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання.

Б. Тищик (*Львів*).

РАДА НАРОДНИХ КОМІСАРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (РНК УСРР, з 1937 - РНК УРСР), Раднарком УРСР - найвищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади УРСР (до 1937-УСРР) у період 1919-46, радянський уряд в Україні. Створена за зразком першого радянського уряду в Росії шляхом реорганізації *Тимчасового робітничо-селянського уряду України* 29.1.1919. Попередниками РНК УРСР були *Народний секретаріат*, а згодом - Тимчасовий робітничо-селянський уряд. Народний секретаріат - перший радянський уряд в Україні був створений 17(30).12.1917. Складався з 12 народних секретарів (з березня 1918 очолював *М.Скрипник*). Діяв до 18.4.1918, коли його було реорганізовано у Всеукраїнське повстанське бюро. 28.11.1918 за постановою ЦК КП(б)У в Курську було створено новий радянський уряд для України - Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, до складу якого входили переважно росіяни та євреї: В.Аверін, К.Ворошилов, *Е.Квірінг*, *Артем* (Ф.Сергеев), М.Подвойський, О.Шліхтер, О.Хмельницький та ін. Поділявся на відділи, які 29.1.1919 було перейменовано в народні комісаріати (наркомати) на чолі з народними комісарами (наркоматами), а уряд - у Раду Народних Комісарів. На поч. 1919 РНК складалася з 13 наркоматів, Ради Народного Господарства та Верховної соціалістичної інспекції. Членами РНК УСРР були: *В.Антонов-Овсієнко*, А.Бубнов, К.Ворошилов, О.Жарко, В.Затонський, *Ю.Коцюбинський*, Е.Квірінг, В.Магідов, В.Межлаук, М.Подвойський, М.Рухимович, Ф.Сергеев, О.Шліхтер та ін. За конституцією, що була прийнята Третім Всеукраїнським з'їздом Рад 10.3.1919, РНК УСРР обиралася Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом (ВУЦВК) і була відповідальна перед ним та Всеукраїнським з'їздом Рад. Кількість комісаріатів конституція не встановлювала. Згідно з постановою ВУЦВК від 14.3.1919 РНК мала право видавати законодавчі акти під контролем ВУЦВК. Кількість і назви наркоматів за рішеннями ВУЦВК постійно змінювалися. При РНК УСРР періодично виникали різноманітні допоміжні органи - Малий Раднарком (16.5.1919), комісії, відділи тощо. Головами РНК УСРР у різний час були *Х.Раковський* (1919-23), В.Чубар (1923-34), *П.Любченко* (1934-37), М.Бондаренко (1937), *Д.Коротченко* (1938-39), *Л.Корніць* (1939-44), *М.Хрущов* (1944-46).

РНК діяла під прямим і постійним контролем ЦК КП(б)У, а фактично - під керівництвом РНК РРФСР і ЦК РКП(б). РНК і всі ін. вищі державні органи УСРР, вся Компартія України були лише маріонетками у руках РКП(б) на чолі з В.Ленінінм. Зрештою, маріонетковою квазідержавою, з чисто декларативними атрибутами державності була й сама Українська Соціалістична Радянська Республіка (з 1937 - УРСР). Згідно із союзним договором між УСРР і РСФРР (грудень 1920) створено кілька об'єднаних наркоматів (військових і морських справ, зовнішньої торгівлі та фінансів, праці, шляхів сполучення, пошти і телеграфу, Вища Рада народного господарства), чим ще більше підпорядковано економіку і державні структури УСРР московському центру. З утворенням Союзу РСР відповідно до "Загального положення про народні комісаріати УСРР" (жовтень 1924) і Конституції СРСР 1924 наркомати було поділено на загальносоюзні, союзно-республіканські та республіканські. Загальносоюзні (військових і морських справ, шляхів сполучення, зв'язку, зовнішньої торгівлі, закордонних справ) мали при РНК УСРР уповноважених; союзно-республіканські (внутрішньої торгівлі, праці, фінансів, робітничо-селянська інспекція, ВРНГ) одночасно були республіканськими органами УСРР та органами однойменних наркоматів СРСР. Республіканські наркомати (охорони здоров'я, земельних справ, внутрішніх справ, освіти, соцзабезпечення, юстиції) були формально республіканськими органами, здійснюючи керівництво відповідними галузями державного управління УСРР. Постійне реформування органів державного управління часто призводило до структурних змін у складі РНК УСРР. У 1932 замість ВРНГ було створено союзні наркомати важкої та лісової промисловості, союзно-республіканський наркомат легкої промисловості. Утворено нові наркомати - постачання (1930), комунального господарства (1931), галузеві комітети у складі РНК - Комітети державної безпеки, у справах мистецтв, у справах фізкультури і спорту тощо. За Конституцією УРСР 1937 РНК формувалася Верховною Радою УРСР і була підзвітна їй та Президії Верховної Ради УРСР. До складу РНК входили: голова РНК, його заступники, голова Держплану,

наркоми республіки, уповноважений комітету заготівель СРСР, уповноважені загальносоюзних наркоматів, начальники управлінь, комітетів УРСР. Склад РНК УРСР, її апарат все більше зростали, розширювались, бюрократизовувались. Кандидатури на всі посади в РНК рекомендував ЦК КПУ, погоджувались у ЦК ВКП(б) (згодом - КПРС). Раднарком УРСР проіснував до 25.3.1946, коли його перейменували у Раду Міністрів УРСР.

Б. Тищик (Львів).

РАДА НАРОДНИХ МІНІСТРІВ УНР - найвищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади Української Народної Республіки, Уряд республіки. З 15(28).6.1917 урядом України був *Генеральний Секретаріат УЦР-УНР*, який IV Універсалом УЦР від 11 (24). 1.1918 перетворено на Раду Народних Міністрів УНР. На території України функціонувала до проголошення 29.4.1918 *Української Держави* та в період *Директорії УНР*. Очолювала всю систему органів державного управління. РНМ формувалася на коаліційній основі й затверджувалася *Українською Центральною Радою*. Організацію, склад, компетенцію і порядок діяльності РНМ визначали ст. 50-59 Конституції УНР (до 29.4.1919), закони *Трудового конгресу України*, ст. 15-19 Законів "Про Тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР" та "Про Державну Народну Раду" від 12.11.1920.

До першого складу РНМ у січні 1918 входили *В.Винниченко* (УСДРП) - Голова і міністр внутрішніх справ; товариші міністра - *І.Красковський* (УПСФ), *Леонід Абрамович* і *О.Карпинський* (УПСФ); *О.Шульгин* (УПСФ) - міністр закордонних справ; *М.Порш* (УСДРП) - міністр праці і військових справ, товариш міністра - *О.Жуковський* (УПСР); *Д.Антонович* (УСДРП) - міністр морських справ; *М.Ткаченко* (УСДРП) - міністр судових справ; *В.Голубович* (УПСР) - міністр промисловості і торгівлі; *М.Ковалевський* (УПСР) - міністр продовольства; *Вадим Єщенко* - міністр шляхів сполучення; *М.Шаповал* (УПСР) - міністр пошти і телеграфу; *І.Стешенко* (УСДРП) - міністр освіти; *В.Мазуренко* (УСДРП) - виконуючий обов'язки міністра фінансів; *Д.Одинець* (Російська народно-соціалістична партія) - міністр великоруських справ; *М.Зільберфарб* (Єврейське об'єднання соціалістичних партій) - міністр єврейських справ; *М.Міцкевич* (Польський демократичний центр) - міністр польських справ; *Олександр Золотарьов* (БУНД) - державний контролер; *І.Мірний* (УПСФ) - державний писар.

Більшовицька агресія проти УНР та міжпартійні дискусії про засоби ліквідації цієї небезпеки спричинили урядову кризу, яка завершилася відставкою кабінету В.Винниченка. 15(28).1. (за ін. дан.-17.1.)1918 В.Винниченко склав повноваження Голови уряду і міністра внутрішніх справ. Разом з ним вийшли у відставку міністри М.Ткаченко, М.Порш, Д.Антонович, І.Стешенко, О.Шульгин і державний контролер О.Золотарьов.

18(31). 1. за дорученням УЦР новий уряд почав формувати есер В.Голубович. Цього ж дня за його поданням Центральна Рада затвердила особовий склад РНМ, до якої увійшли: *Іван Немоловський* (міністр військових справ; УПСР), *П.Христюк* (міністр внутрішніх справ; УПСР), *С.Перепелиця* (міністр фінансів; УПСР), *Євген Сокович* (міністр шляхів сполучення), *Никифор Григорієв* (міністр освіти; УПСР), *М.Ткаченко* (міністр судових справ). Внаслідок наступу на Київ більшовицьких військ і виїзду з міста частини членів уряду РНМ 29.1(11.2).1918 доручила виконувати обов'язки міністра шляхів Г.Сидоренку, міністрові судових справ М.Ткаченку - обов'язки міністра фінансів, міністрові внутрішніх справ П.Христюку - обов'язки міністра освіти, О.Жуковському - міністра військових справ, Голові кабінету В.Голубовичу - міністра закордонних справ. З 12.3.1918 обов'язки державного контролера виконував *Дмитро Симонів* (УПСС).

Після звільнення Києва від більшовиків та повернення членів УЦР і уряду до столиці 22-24.3.1918 було проведено реорганізацію РНМ, до складу якої тепер входили: Голова кабінету і міністр закордонних справ - *В.Голубович*; міністри: військових і в.о. міністра морських справ - *О.Жуковський* (УПСР), внутрішніх справ - *М.Ткаченко*, земельних справ і харчування - *М.Ковалевський*, судових справ - *С.Шелухин* (УПСФ), фінансів - *С.Перепелиця* (з 5.4.1918 - *П.Климович*), пошти і телеграфу - *Г.Сидоренко*, освіти - *В.Прокопович* (УПСФ), шляхів - *Є.Сокович* (з 15.4.1918 - *В.Єщенко*), торгівлі та промисловості - *І.Фещенко-Чопівський* (УПСФ). Керуючими міністерствами були призначені *М.Любинський* (УПСР) - закордонних справ, праці - *Леонід Михайлів* (УСДРП), харчування - *Д.Коліух* (УСДРП), генеральним писарем (міністр генерального писарства, державний писар) - *П.Христюк*. Державним контролером став *О.Лотоцький* (УПСФ), міністром єврейських справ - *Вульф Лацький* (Фольксспартай; з 10.4.1918), міністром польських справ - *М.Міцкевич* (Польський демократичний централ).

Відповідно до розділу V Конституції УНР ("Про Раду Народних Міністрів Української Народної Республіки", ст. 50-59) РНМ проголошувалася "вищою виконавчою владою УНР" (див. *Конституція Української Народної Республіки*). Уряд видавав свій офіційний орган - "Вісник Ради Народних Міністрів УНР".

Після приходу до влади гетьмана *П.Скоропадського* згідно з "Грамотою до всього українського народу" від 29.4.1918 РНМ припинила своє існування, а її функції покладались на Раду Міністрів Української Держави ("Закон про Тимчасовий державний устрій України" від 29.4.1918).

У листопаді 1918 внаслідок проти гетьманського повстання владу в свої руки взяла *Директорія УНР*. 26.12.1918 проголошено відновлення УНР і після тривалих консультацій з представниками українських

партій сформовано нову РНМ. Політичним складом коаліційний уряд нагадував склад *Українського національного союзу* за участю міністрів від соціалістичних партій - УСДРП, УПСР, УПРФ, УПСС. Головою РНМ і міністром закордонних справ наказом Директорії УНР від 26.12.1918 було призначено *В.Чехівського* (УСДРП). До складу уряду також увійшли: *Олександр Мицюк* (УПСР) - міністр внутрішніх справ; *М.Шаповал* (УПСР) - міністр земельних справ; *М.Білинський* (УПСС) - міністр морських справ; *І.Штефан* (УПСР) - міністр пошти і телеграфу; *Б.Мартос* (УСДРП) - міністр продовольчих справ; *С.Остапенко* (УПСР) - міністр промисловості і торгівлі; *Б.Матюшенко* (УСДРП) - міністр народного здоров'я; *Д.Антонович* - міністр мистецтва; *О.Осецький* (УПСС) - в. о. міністра військових справ; *П.Холодний* (УПСФ) - в. о. міністра народної освіти; *С.Шелухин* - в. о. міністра юстиції; *В.Мазуренко* (УСДРП)-в. о. міністра фінансів; *Л.Михайлів* - в.о. міністра праці; *П.Пилипчук* (УПСР) - керуючий міністерством шляхів; *І.Липа* (безпартійний, згодом - УПСС) - керуючий управлінням віровизнань при Міністерстві народної освіти; *Д.Симонів* - державний контролер; *І.Сніжко* (близький до УПСС) - в. о. державного секретаря; *О.Назарук* (УРП, ЗО УНР) - керуючий управлінням преси. У січні 1919 у складі РНМ відбулися деякі зміни. Міністром військових справ було призначено *О.Грекова* (УПСС), в. о. міністра народної освіти - *І.Огієнка* (УПСФ), міністром єврейських справ - *А.Ревуцького* (Єврейська соціал-демократична партія Поалей-Ціон), в.о. державного писаря - *Михайла Корчинського* (УПСФ).

Сесія *Трудового конгресу України* (січень 1919), встановивши тимчасовий конституційний статус РНМ як вищого виконавчого органу УНР, визначила, що уряд "відповідає за свою роботу перед Трудовим Конгресом, а на час перерви його засідань - перед Директорією Української Народної Республіки". Хід воєнних дій на українсько-більшовицькому фронті в лютому 1919 примусив Директорію УНР і РНМ залишити Київ і переїхати у Вінницю. Широкомасштабна воєнна агресія більшовицької Росії проти України, повне ігнорування Раднаркомом мирних ініціатив *В.Винниченка* і *В.Чехівського* (місія *С.Мазуренка* в Москву), спрямованих на врегулювання українсько-російських відносин, спонукали провідних українських діячів шукати порозуміння з *Антантою*, щоб отримати воєнно-технічну допомогу. Щоб полегшити переговори з представниками Антанти, які називали український уряд "комуністичним", соціалістичні партії (УПСР і УСДРП) відкликали своїх членів з РНМ. Одночасно з Директорії вийшов *В.Винниченко*, а її Головою став *С.Петлюра*. 13.2.1919 у Вінниці була створена нова РНМ під проводом *С.Остапенка* (безпартійний, вийшов з УПСР) у складі: *К.Мацієвич* (УПСФ) - міністр закордонних справ; *О.Шаповал* (УПСС) - міністр військових справ; *Г.Чижевський* (безпартійний, вийшов з УПСР) - міністр внутрішніх справ; *С.Федак* (УНДП, ЗО УНР) - міністр фінансів; *І.Фещенко-Чопівський* - міністр господарства; *Є.Архипенко* (УНРП) - міністр земельних справ; *Дмитро Маркевич* (УПСФ) - керуючий міністерством юстиції; *П.Пилипчук*-керуючий міністерством шляхів; *І.Огієнка* - керуючий міністерством освіти; *І.Липа* - керуючий міністерством віросповідань; *О.Корчак-Чепурківський* (УПСФ) -керуючий міністерством народного здоров'я; *М.Білинський* - керуючий міністерством морських справ; *А.Ревуцький* (Поалей Ціон) -керуючий міністерством єврейських справ; *О.Назарук* - керуючий управлінням преси та інформації; *Д.Симонів* - державний контролер; *М.Корчинський* (УПСФ) - державний писар. Невдовзі на місце захопленого у польський полон у Львові *С.Федака* було призначено *Б.Мартоса*, пізніше - *Михайла Кривецького* (УПСС), а міністерство праці ліквідували.

Після поразки і відступу військ Антанти з України уряд *С.Остапенка*, втративши сенс свого існування, під тиском лівих політичних сил подав у відставку. 9.4.1919 у Рівному було сформовано нову РНМ з членів УСДРП, УПСР та західноукраїнських соціалістів у складі: Голова РНМ і міністр фінансів-*Б.Мартос*; заступник Голови і міністр юстиції - *А.Лівицький* (УСДРП); міністр внутрішніх справ -*Іс. Мазепа* (УСДРП); міністр закордонних справ - *В.Темницький* (УСДП, ЗО УНР); міністр земельних справ - *М.Ковалевський*; в. о. військового міністра - *Г.Сиротенко* (УСДРП); міністр народної освіти - *А.Крушельницький* (УРП, Галичина), згодом -*Н.Григоріів*; міністр шляхів - *Микола Шадлун* (УСДРП); міністр народного господарства - *А.Шрамченко* (УСДРП), пізніше - *Феофан Черкаський* (УСДРП); керуючий міністерством пошти і телеграфу - *Іван Паливода* (УПСР); міністр праці - *Й.Безпалко* (УСДП, Буковина); керуючий міністерством народного здоров'я - *Олексій Білоус* (УСДРП), пізніше -*Д.Одрин* (УСДРП); керуючий міністерством віросповідань - *М.Мирович*; керуючий міністерством єврейських справ *П.Красний* (Поалей Ціон); керуючий управлінням преси та інформації та в.о. державного секретаря -*Іван Лизанівський* (УСДРП); керуючий державним контролем-*Іван Кабачків*. 27.8.1919 у Кам'янці-Подільському було здійснено реорганізацію РНМ, яку очолив *Іс.Мазепа*. Відбулися і незначні зміни в персональному складі уряду: *М.Шадлун* очолив міністерство народного господарства, *Ф.Черкаський* -управління преси і пропаганди, *С.Тимошенко* (УСДРП) - міністерство шляхів, *І.Огієнка* -міністерство віросповідань, *В.Сальський* -міністерство військових справ (з листопада 1919).

Укладення *Варшавського договору 1920*, за умовами якого західноукраїнські землі відходили до Польщі, спричинило глибоку кризу в українських політичних колах і змусило уряд *Іс.Мазепа* скласти повноваження. Нову РНМ, останній уряд УНР на українських землях, сформував 26.5 1920 *В.Прокопович* (УПСФ). її склад: *А.Лівицький* - заступник Голови і міністр юстиції; *А.Ніковський* (УПСФ) - міністр закордонних справ; *О.Саліковський* (УПСФ) - міністр внутрішніх справ (з 14.10.1920-заст. Голови РНМ); *Іс.Мазепа*-міністр земельних справ; *В.Сальський* -міністр військових справ; *Є.Архипенко* -міністр народного господарства; *Х.Барановський* (безпартійний) - міністр фінансів; *С.Тимошенко* - міністр шляхів сполучення; *П.Холодний* - міністр освіти; *І.Огієнка* - міністр віровизнань; *І.Косенко* (безпартійний)-міністр пошти і телеграфу; *Станіслав Стемпковський* (Польський національно-демократичний централ) - міністр народного здоров'я; *В.Оніхівський* -державний секретар.

З кін. 1920 РНМ продовжувала існувати за кордоном (див. *Уряд Української Народної Республіки в екзилі 1920-48*).

І. Підкова (Львів).

РАДА РЕСПУБЛІКИ - вищий законодавчий орган влади в *Українській Народній Республіці*. Створений 3.2.1921 у м. Тарнові (Польща). До його складу входили 67 депутатів, які представляли українські політичні партії, профспілкові та культурно-освітні організації. Головою Р.Р. було обрано *І.Фещенка-Чопівського*. У кін. березня 1921 видала "Універсал до українського народу". Припинила своє існування 5.8.1921.

РАДА СІЧОВОЇ СТАРШИНИ - напівофіційний орган на Запорозькій Січі. До складу Р.с.с. входили військові старшини - *кошовий отаман*, суддя, писар, осавул, козаки, що займали ці посади раніше (старики), та курінні отамани. Здебільшого Р.с.с. називали старшинською сходкою. Скликалася для обговорення важливих питань політичного, військового, адміністративного характеру. У період існування Нової Січі Р.с.с. могла обирати старшину без участі рядового козацтва або узгоджувала попередньо їхні кандидатури для обрання на *Генеральній Козацькій Раді*.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

РАДЕНС СТАНІСЛАВ ФРАНЦОВИЧ (1892 -1938) - більшовицький діяч в Україні, чекіст. Поляк за походженням. Один із найближчих соратників Ф.Дзержинського. З червня 1919- заступник начальника відділу Київської ЧК, з січня 1920 - голова Одеської ЧК, з січня 1921 - голова Кримської ЧК. У 1927-31 - голова ДПУ в Закавказзі, з 1931 - голова ДПУ Білорусі. З 1931 до лютого 1933 очолював ДПУ в Україні. Р. - один із організаторів і безпосередній виконавець масових репресій проти учасників національно-визвольних змагань 1917-21, політичного терору проти лідерів націонал-комунізму та духівництва УАПЦ. Р. як слухняне знаряддя у руках більшовицької партії відповідав за т. зв. розкуркулення та організацію штучного голоду в Україні в 1932-33. З 1933 -начальник УНКВС у Москві. Згодом працював у радянських репресивних органах. У 1938 - нарком внутрішніх справ Грузії та Казахської РСР. Розстріляний за наказом Л.Берії у 1938.

РАДЗИВІЛЛ (Радивил, Радвіла) АЛЬБРЕХТ СТАНІСЛАВ (1.7.1593-12.11.1656)-литовський магнат, князь. Н. в Олиці (тепер с-ще Волинської обл.). З 1619- литовський підканцлер, з 1623 - великий литовський канцлер. Власник значних земельних маєтків на Волині. Був фундатором костюлу в Олиці, єзуїтської колегії в Пінську. Автор "Мемуарів" латинською мовою, що охоплюють період історії Польщі 1632-56. У них є відомості про події національно-визвольної війни українського народу під проводом *Б.Хмельницького* 1648-57. Р. відзначав всенародний характер війни в Україні, змушений був визнати героїзм української армії.

Я. Ісасвич (Львів).

РАДЗИВІЛЛ БОГУСЛАВ (1620 - 1669) -державний і військовий діяч *Речі Посполитої*. Представник магнатського роду *Радзивіллів*. Виховувався у кальвіністських школах Великого князівства Литовського. З 1637 навчався в Англії, Голландії, Німеччині, Франції. Після повернення на батьківщину отримав посаду литовського конюшого, а з 1649 очолював королівську гвардію. Брав участь у боротьбі з козацькими військами під час національно-визвольної війни українського народу під проводом *Б.Хмельницького* 1648-57. Згодом перейшов на бік шведського короля *Карла X Густава*. Був прихильником бранденбурзького маркграфа Фрідріха Вільгельма, який призначив Р. генерал-губернатором Пруссії.

Р. Шуст (Львів).

РАДЗИВІЛЛ КАРОЛЬ СТАНІСЛАВ (1734-1790) - воєвода віденський в 1762-64 та з 1768. Один з наймогутніших магнатів *Речі Посполитої* 18 ст. Мав значний вплив на шляхту, зокрема, на оборонців т.зв. "золотих вольностей". У 1764 змушений був виїхати до Туреччини. У 1767 повернувся до Польщі, став маршалком радомської конфедерації. Завдяки підтримці російського посла у Речі Посполитій М.Рєпніна повернув свої маєтності. Учасник *Барської конфедерації 1768*. Після поразки конфедератів перейшов на бік царського уряду і змушений був емігрувати за кордон. Згодом продовжував брати участь у боротьбі між угрупованнями шляхти, яка призвела до занепаду Речі Посполитої.

Р. Шуст (Львів).

РАДЗИВІЛЛ МИКОЛАЙ "ЧОРНИЙ" (1515-1565)-маршал, канцлер Великого князівства Литовського, віленський воєвода. Деякий час перебував при дворі короля Польщі *Сигізмунда I Старого*. У 1547 отримав від імператора Священної Римської імперії титул князя. Прагнув утворити своє спадкове князівство в Литві. Був прихильником кальвінізму, проводив значну реформаційну діяльність. Завдяки шлюбіві своєї сестри Барбари з королем *Сигізмундом II Августом* Р. мав значний вплив у державі. Володів великими маєтностями, обіймав впливові посади. Був противником укладення унії між Литвою та Польщею.

Р. Шуст (Львів).

РАДЗИВІЛЛ ЯНУШ (1612- 1655) - воєвода віденський, великий гетьман литовський. Навчався в ун-тах Лейпцига (Німеччина) та Лейдена (Голландія). Був прихильником кальвінізму, який поширював у своїх володіннях. У 1632 король *Владислав IV Ваза* призначив Р. послом Речі Посполитої в Англії та Голландії. Після повернення на батьківщину брав участь у війнах з Туреччиною та Московським царством. З 1646 - великий гетьман литовський. У роки національно-визвольної війни під проводом *Б.Хмельницького* 1648-57

Р. очолював шляхетські війська на землях Литви та Білорусі. У 1651 війська Р. захопили Київ і вчинили жорстоку розправу над його жителями. У 1654 загони Р. зазнали поразки в боях проти об'єднаного українсько-московського війська. Підтримував шведського короля *Карла X Густава* у його боротьбі з королем Польщі *Яном II Казимиром*.

Р. Шуст (Львів).

РАДЗИВІЛЛИ - литовські магнати, великі землевласники у Литві, Польщі, Білорусі та в Україні (Волині) у 15-на поч. 20 ст. У 16-18 ст. Р. користувалися привілеями удільних князів, мали надвірне військо (бл. 6 тис.), власні фортеці. Обіймаючи високі урядові посади, Р. брали безпосередню участь у загарбницьких війнах Литви і Польщі проти України. **Криштоф Р.** (1585 - 1640) - воєвода віденський (з 1633), великий литовський гетьман (з 1635). **Альбрехт Станіслав Р.** (1593 - 1656) - великий литовський канцлер (див. *А.Радзивілл*). **Януш Р.** (1612- 1655) - литовський коронний гетьман (див. *Я.Радзивілл*). **Кароль Станіслав Р.** (1734 - 1790) - литовський коронний гетьман (див. *К.Радзивілл*).

Я. Ісаєвич (Львів).

РАДЗИМІНСЬКИЙ-ЛЮБА ЗИГМУНТ (12.4.1843-12.10.1928)-польський історик, дослідник у галузі генеалогії та геральдики. Н. у Шимківцях (тепер Білогірського р-ну Хмельницької обл.). У 1859-62 навчався у Київському ун-ті. З 1879 був членом *Історичного товариства Нестора-літописця*, з 1890 - Товариства дослідників Волині. У 1912-25 - голова Польського геральдичного товариства. Наприкін. 19 ст. провадив археологічні розкопки на Волині. Головна праця присвячена історії князівського роду *Сангушків* (1906-12; т. 1-2). Брав участь у підготовці видання документів "Архів князів Сангушків у Славуті" (1887-1910; т. 1-7), що містять численні акти (переважно українською мовою) з соціально-економічної та політичної історії Волині кін. 14-16 ст. Впорядкований родинний архів із с. Береза (тепер Дубнівського р-ну Рівненської обл.) зберігається у Львівській бібліотеці ім. В.Стефаника НАН України.

Я. Ісаєвич (Львів).

РАДИМИЧІ-східнослов'янське плем'я (союз племен), яке в 9-10 ст. жило в межиріччі Дніпра і Десни, головним чином, у басейні р.Сож. За літописними даними, Р. прийшли від "ляхів" і осіли на берегах р. Сож. Жили в невеликих селищах, займались орним землеробством, скотарством, бортництвом та різними промислами. У Р. були розвинуті залізодобувне, гончарне та ін. ремесла. За літописними дан., у серед. 9 ст. Р. сплачували данину хозарам. У 885 за князювання *Олега* землі Р. увійшли до складу *Київської Русі*. У 911 брали участь у поході князя *Олега* на *Візантію*. За князювання *Володимира Святославича* був здійснений ще один похід на Р. Авангард київського війська на чолі з воєводою *Вовчий Хвіст* розбив ополчення Р. на р. Пищань, і їхні землі остаточно увійшли до складу Київської держави. Головними містами у Р. були Гомій (Гомель), Вщиж на Десні, Чичерськ на Сожі та ін. У 11 ст. землі Р. увійшли до Смоленського та Чернігівського князівств. Останній раз Р. згадуються в джерелах бл. 1169. Археологічні пам'ятки Р. - численні курганні могильники з трупоспаленням (9-10 ст.) та трупопокладенням (11-12 ст.). Характерною етнографічною ознакою Р. є їхні жіночі прикраси у вигляді семипроменевих бронзових та срібних скроневих підвісок. Ряд ін. прикрас (браслети зі зміїними головками на кінцях) вказують на північні впливи і змішання Р. з балтами.

М. Пелецишин (Львів).

РАДИШЕВСЬКИЙ ОНИСИМ (Михайлов Онисим; р. н. невід. - п. не раніше 1631) -друкар і військово-інженерний майстер. Н. і навчався на Волині, за походженням українець. У 1586 переїхав до Москви і став майстром-палітурником при Друкарському дворі, бл. 1605-10 - один з керівників Друкарського двору. В 1606 Р. надрукував "Євангеліє", яке відзначається високим рівнем художнього оформлення, 1610 - "Статут церковний". Згодом став одним із провідних майстрів Пушкарського приказу, керував інженерними роботами. У 1620 склав першу в Російській імперії військово-технічну книгу "Статут ратних, гарматних та інших справ, що стосується військової науки" (опублікував В.Рубан, 1777 і 1781).

Я. Ісаєвич (Львів).

РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ДОГОВІР 1945-договір про радянсько-польський державний кордон. Укладений 16.8.1945 у Москві. Посилаючись на рішення Кримської конференції 1945, встановлював кордон між СРСР і Польщею вздовж "*Керзона лінії*" із значним відхиленням від неї в ряді районів на користь Польщі. Польський уряд визнав деюре факт приналежності до СРСР західноукраїнських (Галичина, Західна Волинь) і західнобілоруських земель. Договір не враховував меж етнічного розселення українців. У складі Польської держави залишився ряд споконвічних українських земель - *Лемківщина*, *Надсяння*, *Холмщина*, *Підляшшя* і невелика частина пн.-зах. Галичини (тут кордон був незначно змінений у 1951) загальною площею 19 500 кв. км., на яких, за різними оцінками, проживало від 800 тис. до 1,4 млн. українців.

Г. Кипаренко (Львів).

РАДЯНСЬКО-ЧЕХОСЛОВАЦЬКИЙ ДОГОВІР 1945 - про Закарпатську Україну. Підписаний 29.6.1945 у Москві. У договорі зафіксовано, що Закарпатська Україна, яка на підставі Сен-Жерменського мирного договору 1919 була включена до складу Чехословаччини і була автономною одиницею в рамках Чехословацької Республіки (див. *Підкарпатська Русь*), возз'єднується відповідно до побажань населення зі

своєю споконвічною батьківщиною - Україною і включається до складу Української РСР. Договір об'єктивно відображав прагнення закарпатських українців - переважної більшості населення краю до возз'єднання з Україною, що давало можливості (хоча і обмежені в умовах радянського тоталітаризму) розвитку рідної мови, освіти й культури. З другого боку, входження Закарпатської України до складу СРСР принесло закарпатцям політичний терор, насильницьку колективізацію, порушення елементарних прав людини. Після возз'єднання Закарпаття з Україною частина української етнічної території (3500 кв.км.) - *Пряшівщина*, на якій проживало бл. 150 тис. українського населення, залишилась у складі *Чехословаччини*.

Г. Кипаренко (Львів).

РАДЗИВІЛЛІВСЬКИЙ ЛІТОПИС – див. *Кенігсберзький літопис.*

РАЄВСЬКИЙ ДМИТРО МИКОЛАЙОВИЧ (1866 - р. см. невід.) - український військовий діяч, генерал-хорунжий. Закінчив кадетський корпус, у 1885 - Павлівське військово училище, пізніше - Михайлівське артилерійське училище, офіцерську артилерійську школу. З 1907 служив командиром батареї 4-го Східно-Сибірського мортирного дивізіону у 59-й гарматній бригаді. Учасник Першої світової війни 1914-18. Восени 1917 зголосився до української армії. Служив начальником штабу у Гайдамацькому ім. Гордієнка кінному полку. Згодом командував артилерією *Гайдамацького коша Слобідської України*. У лютому відзначився в боях з більшовицькими частинами в обороні Києва.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

РАЄВСЬКИЙ МИХАЙЛО ФЕДОРОВИЧ (30.7.1811 - 2.5.1884) - один із провідних діячів *слов'янофільства*. У 1842-84 - священник російського посольства у Відні. Був керівником віденського осередку російських слов'янських комітетів. Виконував роль посередника у встановленні контактів між правлячими колами і науковими установами Російської імперії та громадсько-політичними діячами, науковими і культурно-освітніми установами слов'янських земель Австрії та Туреччини. Здійснював розподіл таємних фінансових субсидій, що надходили з царської казни і слов'янських комітетів Росії для підтримки прихильників *панславізму* в цих країнах. Певна частина коштів розподілялась серед москвофілів Галичини, Буковини і Закарпаття, діяльність яких скеровувалась на боротьбу проти українського національного руху. Через Р. фінансувалося видання москвофільської періодичної преси (часописів "Слово" і "Новий пролом" у Львові, "Славянская заря" у Відні, "Свет" в Ужгороді), товариства "Русская основа" у Відні (1867-73), надавались стипендії студентам Віденського ун-ту, матеріальна допомога львівському театру "Руська бесіда", окремим літераторам і вченим (зокрема, А.Добрянському, Я.Головацькому, І.Наумовичу), надсилались російські книги для *Народного дому* і *Галицької руської матиці* у Львові, Товариства св.Василія Великого в Ужгороді, Товариства св. Івана Хрестителя у Пряшеві, "*Руської бесіди*" в Чернівцях і "*Русской основы*" у Відні. Р. значною мірою спричинився до утвердження ідей *москвофільства* на західноукраїнських землях.

Ф. Стеблій (Львів).

РАЙХСКОМІСАРІАТ "УКРАЇНА" (Reichs-komissariat "Ukraine") - одна з двох великих військово-адміністративних зон, утворених фашистським командуванням на окупованих землях Радянського Союзу (іншим був райхс-комісаріат "Остланд", що складався з Естонії, Литви, Латвії, частини Білорусі та Ленінградської обл., центр - м.Рига). Створений 1.9.1941 згідно з наказом Гітлера від 17.7.1941 "Про запровадження цивільного управління на окупованих східних територіях". Окрім більшості території УРСР (у кордонах до 1939) та Волині, до складу увійшли південні частини двох білоруських областей (Берестейської та Пінської), заселені переважно українцями. Міністр окупованих земель на Сході А.Розенберг пропонував включити до Р."У". частину російської прикордонної території як компенсацію за Галичину, яка увійшла під назвою дистрикт "Галичина" до польської Генеральної Губернії, і щоб ослабити можливі політичні амбіції українців.

Територія Р."У". змінювалася із просуванням лінії фронту на Схід. У вересні 1942 загальна площа становила бл. 340 тис. -в. км., на якій проживало бл. 17 млн. чол. Р адміністративному відношенні Р."У". поділявся на шість генеральних округів (Generalbezirke) - "Волинь і Поділля", "Житомир", "Київ", "Дніпропетровськ", "Миколаїв" і "Таврія", які очолювали генеральні комісари (Generalkomissare; призначав особисто Гітлер). Р "У". очолив Е.Кох (спочатку пропонувався А.Розенбергом на посаду райхскомісара Росії, де окупаційний режим мав бути жорстокішим, ніж на інших територіях). А.Розенберг та ряд інших вищих гітлерівських чиновників (зокрема, генеральний комісар Таврії А.Фрауенфельд) відстоювали думку про необхідність врахування українських національних інтересів з метою забезпечення міцного тилу у війні з комуністичною Росією. Призначення Е.Коха означало перемогу в керівництві Райху лінії на створення максимально жорстокого окупаційного режиму в Україні.

Окупаційний режим у Р."У". передбачав використання певних елементів, які мали надати йому національного забарвлення - визнання української нарівні з німецькою як офіційної мови, запровадження карбованця, утворення української допоміжної поліції тощо. Деякі українські націоналістичні діячі сприйняли утворення Р."У". як крок до утворення української держави під протекторатом Німеччини. Насправді концепція Райхскомісаріату трактувала Україну виключно як географічне, а не як політичне чи національне утворення. Для підкреслення цього факту Е.Кох вибрав столицею Р."У". не Київ, а провінційне місто Рівне. У післявоєнний час планувалося приєднати Р."У". до території Німецького Райху.

Правовий статус місцевого населення у Р.“У”. не був чітко визначений. Р.“У”. управлявся згідно суміші німецьких правових норм, розпоряджень місцевої німецької влади, обмежених елементів самоуправління та окремих радянських норм (наприклад, збереження колгоспної системи). У багатьох випадках найвищою нормою були усні розпорядження і рішення німецьких чиновників. Управління найважливішими, з точки зору гітлерівського керівництва, сферами діяльності (поліція, важка промисловість, мобілізація робочої сили для роботи в Німеччині, пропаганда, транспорт і зв'язок) здійснювалося безпосередньо з Берліна. Створення Р.“У”. мало відігравати важливу роль у плані Гітлера щодо створення “життєвого простору” (Lebensraum) для арійської раси. Українці, згідно цих планів, як нижча раса, “недолюди” (Untermenschen), не підлягали германізації. Більшість з них мала бути виселена за Урал, а Р.“У”. мав бути заселений німецькими колоністами. Решта українців підлягала винищенню різними способами: сильним обмеженням постачання продовольства для міського та медичної обслуги для всього населення, винятково суворою поведінкою із військовополоненими-українцями і робітниками, вивезеними на роботи в Німеччину (див. *Остарбайтери*), масовими езекуціями та жорстокими покараннями. Внаслідок воєнних дій та заходів окупаційного режиму населення Р.“У”. в 1943 у порівнянні з 1939 зменшилося на 30%, у т.ч. серед неєвреїв - на 24%.

Жорстокий окупаційний режим призвів до різкого посилення антинімецьких настроїв в Україні. Одним із безпосередніх наслідків стало розгортання на території Р.“У”. радянського партизанського та українського націоналістичного повстанського рухів. Повстанські і партизанські загони контролювали значну частину території Р.“У”. і перешкоджали постачанню техніки і продовольства для німецьких військ. Окремі керівники нацистської партії мали намір віддати Е.Коха під партійний суд за розладнання надійного тилу, відсутність якого стала однією з головних причин поразки німецьких військ на Східному фронті. Після звільнення Радянською армією українських територій від гітлерівських військ “Р.У”. був офіційно ліквідований 10.11.1944.

Я. Грицак (Львів)

РАЙЦІ, ратмани, радники (від нім. Rat -рада і Mann - людина) - члени ради магістрату, яка відала судом, поліцією, наглядала за торгівлею тощо Р. обиралися з представників заможної верхівки міського населення, але фактично в ряді міст їх призначав війт, що очолював магістрат. Посади Р. було скасовано у зв'язку з ліквідацією магістратів у Галичині й Пн. Буковині у серед. 1880 років, а на українських землях, що входили до складу Російської імперії, за *судовою реформою 1864*.

В. Куличиський (Львів).

РАКОВСЬКИЙ ХРИСТИЯН (1.8.1873-11.9.1941) - політичний і державний діяч УСРР Н. у Градеці (тепер Болгарія). До 1914-активний учасник болгарського і румунського соціалістичних рухів, один із засновників соціал-демократичних партій у Болгарії і Румунії. Виступав проти участі Болгарії у Першій світовій війні і входив у Центральне бюро антивоєнної революційної Балканської соціал-демократичної робітничої федерації (заснована 1915). У 1918 вступив у партію більшовиків, обіймав посаду голови Верховної автономної колегії, заснованої в Одесі для боротьби проти контрреволюції в Україні та Румунії. Був членом Центрального виконавчого комітету Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського військового округу (Румчероду).

З травня 1918 очолював більшовицьку дипломатичну делегацію на переговорах з урядом гетьмана *І. Скоропадського* щодо укладення мирного договору між радянською Росією і *Українською Державою*. З січня 1919 по липень 1923 (з перервами) очолював уряд радянської України. В ім'я інтернаціоналізму протистояв українському партикуляризмові і навіть ставив під сумнів існування окремої української національності. Проте до кін. 1921 Р. змінив свої погляди. Наполягав на більшій повазі до українського національного питання, вимагав розширення політичної та економічної самостійності Української СРР. На XII з'їзді Російської Комуністичної партії в квітні 1923 різко критикував позицію Й.Сталіна в національному питанні. Після зміщення з посади голови Раднаркому УСРР був послом СРСР у Великій Британії (1923-25) та Франції (1925-27). Будучи висланим із Франції за революційну діяльність, восени 1927 повернувся в Україну і протягом місяця організував “ліву опозицію”. У грудні 1927 на XV з'їзді Російської Комуністичної партії виключений з її рядів, а через місяць - висланий в Астрахань. З 1929 Р. був визнаним всесоюзним лідером “лівої опозиції”. У лютому 1934 підкорився партійній дисципліні й отримав дозвіл на повернення в Москву, де став керувати науково-дослідним інститутом наркомату охорони здоров'я. У 1936 заарештований за звинуваченням у шпигунстві й у березні 1938 засуджений до 20 років ув'язнення. Розстріляний в Орловській в'язниці.

РАКОЦІ ФЕРЕНЦ II (27.3.1676 - 8.4.1735)-князь Трансільванії (Семигороддя), керівник антигабсбурзької національно-визвольної війни угорського народу 1703-11. Н. у місті Борші (тепер Румунія). Виховувався в єзуїтських школах. З 1692 Р. став іспаном (управляючим) Шароського комітату. У 1697 був серед учасників антиавстрійської змови. Підтримував контакти з французьким королем Людовіком XIV. Після розкриття змови ув'язнений австрійськими властями у фортеці Вінер-Нойштадт, звідки у 1701 втік до Польщі. У 1703 розпочав переговори з керівниками селянського повстання куруців. Повернувся до Угорщини, де 7.6.1703 закликав до повстання проти правління *Габсбургів*. Створив регулярну армію, сприяв розвитку економічного життя, особливо ремесла та торгівлі. У 1704 обраний князем *Трансільванії* (Семигороддя). У червні 1707 оголосив детронізацію Габсбургів з угорського престолу і на засіданні Державних зборів в Оноді проголошений головою т. зв. конфедерації угорських станів для завоювання незалежності країни. Після

зречення *Августа II Фридерика* висував свою кандидатуру на польський престол. Протягом 1707-10 армія Р. зазнала ряд поразок від австрійських військ. У квітні 1711 командувач військ куруців барон Ш.Карої без згоди Р. уклав мирний договір з Габсбургами у Сатмарі (тепер місто Сату-Маре, Румунія). 1.5.1711 на Майтенському полі армія куруців капітулювала, а у червні 1711 капітулював останній вірний Р. гарнізон Мукачівської фортеці на Закарпатті. Деякий час жив у Московській державі, надіючись на військову підтримку *Петра I*. З 1712 перебував у Франції, а в 1717 переїхав до Стамбула. Сподівався з допомогою Туреччини відновити свою владу в Трансильванії, але після укладення австрійсько-турецького договору це стало нереальним. Написав "Мемуари про угорську війну". Помер у м. Родосто (тепер Текірдаг, Туреччина). В 1906 прах Р.Ф.ІІ було перенесено на батьківщину.

Р. Шуст (Львів).

РАКУШКА-РОМАНОВСЬКИЙ РОМАН ОНИСИМОВИЧ (Ракущенко; 28.3.1623 -1703) - ймовірний автор *Літопису Самовидця*. Походив з ніжинських реєстрових козаків. Брав участь у національно-визвольній війні українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-57. У 1658-63 - ніжинський сотник, полковий суддя (1659), у 1663-68 - *генеральний підскарбій*. Через вороже ставлення гетьмана Д.Многогрішного змушений переселитися у Брацлав, де став протопопом міської церкви. Після скинення з гетьманства Д.Многогрішного Р.-Р. у 1672 повернувся у *Лівобережну Україну*. В 1676-1703 був священником Миколаївської церкви в м.Стародубі.

М. Пасічник (Львів).

РАСТРЕЛЛІ ВАРФОЛОМІЙ ВАРФОЛО-МІЙОВИЧ (Бартоломео Франческо; 1700 -1771) - відомий архітектор, основний представник архітектури російського бароко серед. 18 ст. За походженням італієць. Н. у Парижі. У 1716 приїхав у Петербург зі своїм батьком скульптором Б.К.Растреллі. У 1725-30 навчався за кордоном, можливо, в Італії. У 1730-63 - придворний архітектор. Серед основних творів Р.: у Латвії-палаці Бірона в Рундалі (1736-40) та Мітаві (тепер Єлгава; 1738-40), у Петербурзі - комплекси Смольного монастиря (1748-64) та Зимового палацу (1754-62), палаці М.Воронцова (1749-57) і С.Строганова (1752-54) та ін. У Києві за проектами Р. збудовано Андріївську церкву (1747-53) та царський (Маріїнський) палац (1752-55). Для споруд Р. характерна пластична виразність архітектурних форм, пишність і святковість інтер'єрів, багатство скульптурного оздоблення. Творчість Р. мала значний вплив на українських архітекторів. Помер у Петербурзі.

М. Ерстенюк (Львів).

РАТУША (польс. ratusz, біднім.- Rathaus) -1) орган міського самоврядування. У містах Західної України, зокрема у Львові, Р. вперше з'явилася у 14 ст. (у Львові - 1356). У 15 ст. в зв'язку з наданням містам магдебурзького права замість Р. було утворено магістрати. Поряд з магістратами у невеликих містах і містечках України (Гадяч, Лубни, Ніжин, Охтирка) зберігалися Р. як органи міського самоврядування. З 1727 до компетенції Р. належали переважно судові та фінансові справи. В 1785 у Російській імперії, у тому числі й в Україні, магістрати були замінені міськими думами. У невеликих містечках, де не було міських дум, залишились Р. Остаточо як судові органи Р. скасовано судовою реформою 1864, як органи міського самоврядування - міською реформою 1870. 2) У ряді країн будинок, де містяться органи міського самоврядування.

В. Кульчицький (Львів).

РАУХ ГРИГОРІЙ ОТТОНОВИЧ (19.8.1860 -р. см. невід.) - військовий діяч періоду Гетьманату, генерал-лейтенант. Навчався в елітному Пажеському корпусі, потім служив у кінному полку, де у 1881 отримав офіцерський чин. У 1889 закінчив Миколаївську академію Генерального Штабу. Призначався на посаду офіцера для доручень штабу 1-го армійського корпусу, штабу Петербурзького військового округу, Генерального інспектора кінноти Головного Штабу. З 1901 - командир Лубенського, Лейб-гвардії кірасирського полків, генерал-майор (з 1905). Пізніше командував 10-ю кінною, 2-ю кінною дивізіями. У роки Першої світової війни 1914-18 - начальник 6-ї армії, командир 2-ї гвардійської кінної дивізії, з 1916- 2-го гвардійського кінного корпусу на Південно-Західному фронті. З 1918-на службі в українській армії. За *Гетьманату* призначений головним уповноваженим українського уряду при Головному командуванні австро-угорської армії в Одесі.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

РАФАЛЬСЬКИЙ ВАСИЛЬ ФЕОФАНОВИЧ (рр. н. і см. невід.) - український державний діяч, магістр церковного права. У грудні 1917 призначений тимчасовим комісаром духовних справ у секретарстві внутрішніх справ Генерального секретаріату УНР. Представник уряду у Всеукраїнській Православній Церковній Раді (ВПЦР). Підтримував заходи ВПЦР з підготовки Всеукраїнського Православного Церковного Собору та надання автокефалії українській церкві. З березня 1918 Р.- віце-директор департаменту віросповідань міністерства внутрішніх справ УНР. З травня 1918 до лютого 1919-директор департаменту Православної Церкви у міністерствах віросповідань *Української Держави* та *Української Народної*

Республіки. За час керівництва Р. департаментом було підготовлено і видано “Закон про вищий уряд Української Автокефальної Православної Соборної Церкви” (1.1.1919). З січня 1919 брав участь у роботі комісії для складання проекту Статуту Автокефальної Української Церкви.

О. Ігнатуша (Запоріжжя).

РАФЕС МОЙСЕЙ (1883-1943) - єврейський політичний діяч в Україні. Н. у Мінську. За фахом - перукар. Належав до Бунду. З липня 1917- член Малої Ради. У липні-серпні 1917 Р. у складі української делегації (В.Винниченко, Х.Барановський) вів переговори з представниками *Тимчасового уряду* в Петербурзі про затвердження “Статуту вищого управління України”. У листопаді 1917- член Крайового комітету для охорони революції в Україні. Підтримував прийняття Українською Центральною Радою III Універсалу (див. *Універсали УЦР*), в якому проголошувалось утворення *Української Народної Республіки*. Критично поставився до прийняття УЦР 11 (24). 1.1918 Закону про національно-персональну автономію, як такого, що являє собою “реакційну силу роз'єднати трудящих в їх класовій боротьбі”. Виступав проти створення української регулярної армії та укладення *Берестейського миру 1918*. У кін. 1919 Р. вступив у більшовицьку партію, був одним з керівників ЦК РКП(б) і ВКП(б). Згодом усунений від політичної діяльності, займався публіцистикою. Автор книги “Два роки революції на Україні. Еволюція і розкол Бунду” (рос. мовою; 1920).

І. Підкова (Львів).

РАФФАЛОВИЧ ДЖОРДЖ (Raffalovich George; псевдонім Bedwin Sands; 1880 -17.5.1958) - англійський письменник, журналіст, громадсько-політичний діяч. Н. у Франції. Ймовірно, був онуком емігранта з Одеси і сином банкіра Артура Р. Здобув освіту в католицькій публічній школі у Версалі. Бл. 1906 після закінчення служби у французькій армії переїхав до Англії. Займався літературною діяльністю, вивчав міжнародні відносини, зокрема політику європейських держав щодо Туреччини і молодотурецький рух. У серпні 1912 Р. вперше опублікував статтю про українське питання і з цього часу постійно дописував до англійської преси (у часописи “The Commentator”, “The New Age”, “The Outlook” та ін.), а також часто виступав з публічними лекціями на цю тему. У 1913 опублікував лекцію, в якій подав українську історію за схемою *М.Грушевського*, проаналізував сучасний стан українського руху і аргументовано доводив, що політична незалежність України сприятиме стабільності в Європі. Намагався сформувати проукраїнське угруповання в Англії. З цієї метою організував *Український Комітет* (The Ukraine Committee) у Лондоні, налагодив контакти з українською політичною еміграцією у Франції (Ярослав Федорчук). У 1914 разом з Орестом Жеребком та іншими українськими діячами Р. організував візит кількох британських журналістів у Галичину на святкування ювілею Т.Шевченка. Після поч. Першої світової війни Р. проводив активну проукраїнську діяльність (у 1915 видав працю *М.Грушевського* “The Historical Evolution of the Ukrainian Problem”), підтримував зв'язки з членами Союзу визволення України. Був звинувачений у пронімецькій орієнтації. У 1915 виїхав до США, де протягом війни продовжував друкувати статті про Україну, намагався співпрацювати з українськими організаціями. Помер у Новому Орлеані (США).

О. Середа (Львів).

РАШТАТТ (Rastatt) - місто у Німеччині. У 1915-18 тут знаходився табір для військовополонених солдат-українців, що воювали в складі російської армії у роки Першої світової війни 1914-18. У таборі широку організаційну, допомогову, релігійну, культурну і національно-виховну роботу проводив *Союз Визволення України*. З полонених у Р. та українських полонених з інших таборів у Німеччині (зокрема, Венцляр, Зальцведель) було сформовано дві дивізії (див. “*Синьожупанники*”), які згодом взяли участь у національно-визвольних змаганнях 1917-21. У 1916-18 в таборі виходив тижневик (згодом -двотижневик), редакторами якого були В.Сімович, Г.Петренко і П.Мороз. На цвинтарі Р. за проектом *М.Паращука* встановлено пам'ятник померлим українським полоненим.

РЕБЕТ ДАРИЯ (дівооче прізвище - Цісик; 26.2. 1913- 5.1.1992) - визначна українська політична і громадська діячка, публіцист. Дружина *Л.Ребета*. Н. у Кіцмані на Буковині (тепер Чернівецька обл.). Навчалася на юридичних ф-тах Львівського та Люблінського ун-тів. Здобула науковий ступінь магістра права. На поч. 1930-х років належала до молодіжної структури ОУН у Стрию, очолювала жіночі групи Стрийської окружної ексекютиви та керування ОУН в Стрийській окрузі (1933-34). У 1934-38 - член Крайової ексекютиви ОУН на ЗУЗ, відповідала за зв'язки з керівництвом українських націоналістів, що перебувало в еміграції. За участь в українському націоналістичному русі кілька разів заарештовувалась польською поліцією, відбула піврічне ув'язнення у тюрмі (1939). Під час німецької окупації налагоджувала роботу підпільних осередків ОУН-Р, працювала в освітньому і пропагандистському відділах ОУН. У серпні 1943 взяла участь у роботі III Надзвичайного збору ОУН. З весни 1944 входила до складу ініціативного комітету (голова - *Л.Шанковський*), який підготував проведення Першого Великого Збору Української Головної Визвольної Ради (11-15.7.1944). Була обрана членом першої Президії УГВР, брала участь у розробці програмних документів УГВР - “Тимчасовий устрій УГВР” та “Платформа УГВР”. У повоєнний час жила в еміграції у Німеччині. Налагоджувала діяльність УГВР за кордоном, була членом Закордонного Представництва (ЗП УГВР), яке очолював священник І.Гриньох. Після розколу в 1954 в ОУН 34 приєдналася до ОУН за кордоном (ОУНз) і була обрана до складу її Політичної Ради. З 1979 Р. очолювала діяльність Політичної Ради ОУНз. Р. була

активісткою українського жіночого руху в еміграції, делегаткою I Світового конгресу українок у Філадельфії в 1948. Належала до керівних органів Світової федерації українських жіночих організацій (СФУЖО). Співпрацювала з багатьма українськими періодичними виданнями в еміграції, була членом редколегій часописів "Сучасна Україна", "Сучасність" та "Український самостійник", видала збірку статей про Союз українок Німеччини (1980). Автор статей, присвячених ідеології ОУН, її програмним постулатам та історії, українському визвольному рухові. Померла у Мюнхені.

І. Підкова (Львів).

РЕБЕТ ЛЕВ (3.3.1912-12.10.1957)-визначний український політичний діяч, публіцист, ідеолог українського націоналізму. Чоловік *Д.Ребет*. Н. у Стрию. Навчався на юридичному ф-ті Львівського ун-ту. У 1927 вступив до *Української Військової Організації*, згодом - до *Організації Українських Націоналістів*. З 1930 очолював провід ОУН у Стрийському повіті. У 1934-38 - керівник Крайової Екзекутиви ОУН на Західноукраїнських землях. Після вбивства польського міністра внутрішніх справ *Б.Перацького* (червень 1934), яке спричинило масові арешти членів ОУН (було ув'язнено весь керівний склад націоналістичного підпілля), Р. зумів зберегти і з часом розбудувати структуру організації та налагодити ефективну інформаційно-пропагандистську роботу підрозділів ОУН у Галичині. За нелегальну діяльність кілька разів заарештовувався польською поліцією, бл. трьох років перебував в ув'язненні. З лютого 1940 належав до ОУН під проводом С.Бандери. У червні 1941 був одним із організаторів Акта проголошення української державності (30.6.1941), заступник голови *Українського державного правління* Я.Стецька. У вересні 1941 Р. був заарештований гестапо і ув'язнений у концентраційному таборі *Освенцім*. Після звільнення з концтабору жив у Німеччині. Належав до Закордонного Центру в ОУН, головний суддя 34 ОУН. Висловлювався за проведення демократичних змін в ОУН згідно з ухвалами III Надзвичайного Великого Збору ОУН (21-25.8.1943). У 1952 (за ін. дан. -1950) кооптований до Закордонного Представництва УГВР, голова Ради референтів ЗП УГВР. У грудні 1953 Р. разом з *С. Бандерою* і *З.Матлою* створили Колегію уповноважених, яка повинна була реорганізувати ОУН і накреслити завдання організації в повоєнних умовах. У лютому 1954 Р. і З.Матла, не досягнувши компромісу з С.Бандерою в поглядах на майбутнє ОУН, створили нову організацію під тією ж назвою-ОУН 34 (з 25.12.1956-Організація Українських Націоналістів за кордоном; ОУН 3; т зв. двійкарі), до якої приєдналися М.Лебець, М.Прокоп, І.Гриньох та ін. Після розколу ОУН Р. став одним із провідних діячів ОУНз, головою її Політичної Ради. В еміграції співпрацював у періодичних виданнях - громадсько-політичному тижневику "Українська трибуна" (виходив 1946-49 у Мюнхені), "Час" і двотижневику "Сучасна Україна" (виходив 1951-60 у Мюнхені); у 1955-57 - гол. редактор суспільно-політичного журналу "Український самостійник" (у 1950-57 - тижневик, з 1957 - місячник). У 1949 захистив докторську дисертацію на тему "Держава і нація". У 1950 роках Р. плідно займався науково-педагогічною роботою. Викладав державне право в *Українському вільному університеті* у Мюнхені, з 1952 - доцент, а з 1954 - професор права цього ж ун-ту. У жовтні 1957 вбитий агентом радянських спецслужб Богданом Сташинським (див. *Сташинського процес 1962*). Похований на цвинтарі Вальдфрідгоф у Мюнхені. Р. - автор праць, в яких ґрунтовно розробляв теоретичні засади українського демократичного націоналізму та розвинув концепцію формування української нації в сучасних умовах. Найважливіші з них: "Формування української нації" (1951), "Світло і тіні ОУН" (1954; посмертне видання, 1964), "Теорія нації" (1956,1997) та ін.

Я. Грицак, І. Підкова (Львів).

РЕВАЙ ФЕДІР (1888- 1945)-український громадсько-політичний діяч на Закарпатті. Н. у с.Мирча (тепер Закарпатська обл.). З поч. 1920 років брав активну участь в українському національному русі у Підкарпатській Україні. Був членом керівних органів товариства "*Просвіта*" в Ужгороді. У 1925-35 - депутат територіального представницького органу Підкарпатської Русі - крайового заступництва. Належав до закарпатської фракції Чехословацької соціал-демократичної партії (редагував орган фракції - часопис "На переломі"), з якої був виключений за "український націоналізм". З січня 1939 - член *Українського національного об'єднання* (в січні-березні 1939 - голова УНО) - політичної організації, що ставила собі за мету створення національної держави у Закарпатті та її об'єднання з Великою Україною. В лютому 1939 Р. обраний до сейму Карпатської України, з 15.3. 1939-заступник голови парламенту А.Штефана. В 1939-44 відбував ув'язнення в угорських тюрмах. У 1945 заарештований співробітниками радянських спецслужб і вивезений в СРСР. Загинув у тюрмі.

І. Підкова (Львів).

РЕВАЙ ЮЛІАН (1899-р. см. невід.)-визначний український політичний діяч у Закарпатті. Брат *Ф.Ревая*. Н. у с.Мирча (тепер Закарпатська обл.). У 1920-30-х роках був одним з провідних діячів українсько-культурно-освітнього руху в Закарпатській Україні. В 1922-35 - співробітник чехословацького міністерства шкільництва та освіти при крайовому цивільному управлінні *Підкарпатської Русі*. У 1929 Р. виступив співзасновником (разом з *А.Волошиним*, Ю.Гуснаєм, А.Штефаном) професійної організації українських учителів - Учительської громади Підкарпатської Русі (існувала в 1929-39). Згодом обраний головою цієї організації та секретарем Педагогічного товариства Підкарпатської Русі (діяло в 1923-39). Був одним з організаторів

пластового руху на Закарпатті, упорядником кількох підручників для народних шкіл. В 1924-25 Р. редагував разом з І.Панькевичем часопис "Учитель" (виходив у 1920-36 в Ужгороді) та видавав у 1925-38 журнал "До перемоги". У 1935-39 - депутат празького парламенту від закарпатської фракції Чехословацької соціал-демократичної партії. Належав до провідних членів місцевих українських організацій, які виступали за створення на територіальній основі Підкарпатського краю української держави та возз'єднання її з Великою Україною. Р. був членом Центральної (Руської) Української Народної Ради. Вхорив до складу делегації українських політиків (А.Волошин, Ф.Ревай, С.Клочурак, С.Росоха, Ю.Гуснай, В.Северняк та ін.), яка 7.9.1938 під час зустрічі з прем'єр-міністром Чехословаччини М.Годжі поставила рішучу вимогу про надання автономії *Карпатській Україні*. У жовтні 1938 Р. став міністром господарства першого автономного уряду. Після офіційного проголошення незалежності Карпатської України (15.3.1939) був призначений президентом А.Волошином прем'єр-міністром уряду та міністром закордонних справ новоствореної держави. Угорська окупація закарпатських земель примусила Р. та ін. членів уряду виїхати в еміграцію. За кордоном Р. намагався інформувати світову громадськість про репресії угорського окупаційного режиму проти українських діячів. У 1945 заарештований радянськими спецслужбами у Празі, однак зумів втекти в американську зону окупації. З 1948 жив у США. В 1949-57 - керівник бюро Українського конгресового комітету Америки, був багаторічним директором Карпатського дослідницького центру та Українського інституту Америки.

І. Підкова (Львів).

РЕВИШИН ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ (11.12.1870- травень 1920) - військовий діяч Гетьманату, генерал-майор. Навчався у Петровському Полтавському кадетському корпусі, у 1890-1891 - у Миколаївському кінному училищі. Після закінчення у 1904 Миколаївської академії Генерального штабу відбув на Далекий Схід на посаду штаб-офіцера для доручень штабу 9-го армійського корпусу. Учасник російсько-японської війни 1904-05. Згодом служив старшим ад'ютантом штабу 2-ої козачої дивізії, працював викладачем Тверського кінного училища (1909). У роки Першої світової війни - начальник штабу 2-го кінного корпусу на Південно-Західному фронті. За *Гетьманату* в серпні 1918 став начальником адміністративного управління Генерального штабу. У жовтні 1918 звільнений зі служби. З 1919-у Добровольчій армії *А.Денікіна*, командував Чеченською кінною дивізією, згодом - у російській армії генерала П.Врангеля в Криму. У травні 1920 під Мелітополем захоплений у полон будьоннівцями і розстріляний.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

РЕВІЗІЇ (від. лат. revisio - перегляд) - у Російській імперії у 18-19 ст. перепис населення (селян, міщан, купців), яке було зобов'язане платити *подушний податок* і відбувати рекрутську повинність. Р. проводились періодично (з 1-719) за розпорядженням царського уряду. В Україні, починаючи з 1782, було проведено 7 Р. (крім Слобожанщини, де Р. проводились і раніше; всього у Російській імперії - 10). Р. проводились кілька років і охоплювали бл. 95% населення країни. Р. не підлягали дворяни та чиновники, особовий склад армії і флоту, а також іноземці. Ряд переписів не реєстрували жіночого населення. Не проводились Р. у Фінляндії, Польщі і Закавказзі. У ході Р. складались поіменні списки - *ревізькі казки*, куди записувались особи чоловічої статі - *ревізькі душі*. За кількістю ревізьких душ визначався подушний податок. Згідно з Р. 1857 в Україні налічувалось понад 2,6 млн. кріпаків чоловічої статі.

РЕВІЗЬКІ КАЗКИ - поіменні списки осіб, які мали сплачувати подушний податок (див. *Подушне*) і відбувати рекрутську повинність у Російській імперії в 18-19 ст. Склалися під час проведення ревізій. У Р.к. записувались усі чоловіки даного поселення незалежно від віку, сімейного стану і працездатності. У селах складались поміщиками або управителями, у містах-представниками міського правління. До списків не вносили жінок, дворян, військових, духовенство, чиновників, купців та іноземців. Особи, які були внесені у Р.к., називались "*ревізькими душами*". Р.к. узагальнювались на рівні повітів і губерній та були основними документами для подушного податку. На основі цих списків складались і публікувались дані про чисельність, географічне розміщення, віковий, статевий, становий і національний склад населення всієї імперії, зокрема і України.

І. Підкова (Львів).

"РЕВІЗЬКА ДУША" - одиниця обліку чоловічого населення Російської імперії у 18-19 ст., яка виникла після запровадження подушного податку (див. *Подушне*). У Росії існувала з 1719 до 1887 (у Сибіру до 1899), в Україні-у 1781-1887. Під час проведення ревізій складались т. зв. *ревізькі казки*, куди вписувались особи, що підлягали перепису - "Р.д.". Кожна "Р.д." вважалась наявною до наступної ревізії, навіть у випадку її смерті (звідси - "мертві душі").

РЕВОЛЮЦІЇ 1848-49 - революції в ряді країн Європи, які завершили процес переходу від середньовіччя до модерної доби. Головним їхнім завданням (за винятком революції у Франції, де наріла потреба знищення диктатури фінансової олігархії) була ліквідація феодально-кріпосницьких відносин, повалення абсолютистських монархій, національне визволення і створення національних держав. Важливою передумовою революцій було погіршення становища населення, особливо внаслідок неврожаю 1845-46 та економічної кризи 1847.

У Франції демократична революція почалася 22.2.1848 антиурядовими демонстраціями в Парижі. Вони переросли у народне повстання, внаслідок якого повалено липневу монархію і 25.2 проголошено республіку.

Червневим повстанням робітників у Парижі, які виступили на підтримку радикальних гасел, було придушене урядовими військами. 10.12 президентом країни обрано ставленика промонархічних кіл Луї-Наполеона Бонапарта, котрому було надано широкі права. Після перемоги на виборах до Законодавчих зборів (13.5.1849) монархічної "партії порядку" завоювання Лютневої революції 1848 було поступово ліквідовано і розчищено шлях до реставрації у кін. 1852 монархії.

У Німеччині демократична революція почалась у березні 1848 народними виступами в ряді німецьких держав. 18.3 повсталі здобули перемогу в Берліні. Під тиском громадськості у Пруссії та ін. німецьких державах створено ліберально-конституціоналістські уряди. У травні 1848 у Франкфурті-на-Майні відкрились загальнонімецькі національні збори, які вирішували питання щодо об'єднання країни. Після придушення у вересні 1848 повстання у Франкфурті-на-Майні створено новий уряд (2.11), що складався лише з представників знаті й вищої бюрократії. Новостворені уряди Пруссії та ряду ін. німецьких держав відхилили конституцію, схвалену франкфуртськими зборами весною 1848. Виступи населення на захист конституції, що у 1849 прокотилися країною, були придушені пруськими військами. 18.6.1846 розігнано Франкфуртські національні збори. Контрреволюція перемогла. Влада залишилась у руках монархічних сил, збереглася роздробленість країни.

В Італії революція почалась повстанням на Сицилії в січні 1848. У лютому-березні в ряді італійських держав створено конституційні уряди за участю лібералів, а Ломбардію і Венецію звільнено з-під влади Австрії. У Венеції 22.3 проголошено республіку. На поч. революції національний рух в Італії очолили ліберали, які намагались обмежити його рамками конституційних реформ і здійснити об'єднання країни (зверху) на монархічній основі. Але згодом вони почали шукати компроміс із монархістами. Це дало можливість правим силам перейти в наступ, що завдало шкоди національно-визвольній війні італійського народу проти Габсбурзької монархії, яку розпочало 23.3 Сардинське королівство (П'ємонт). Після поразки італійських військ 25.7 у битві поблизу Кустоци, за умовами перемир'я, Ломбардію і Венецію було передано під владу австрійських Габсбургів. Восени 1848 рух очолили демократи Дж. Мадзіні та Дж. Гарібальді, які виступили за об'єднання Італії знизу, на республіканській основі. 16.11.1848 у Римі вибухнуло повстання, внаслідок якого було створено світський уряд і 9.2.1849 проголошено Римську республіку. Сардинське королівство відновило війну проти Австрії, але війська короля Карла Альберта 23.3 знову зазнали поразки у битві біля Новари. На поч. липня об'єднані військові сили Франції, Австрії, Іспанії, Королівства обох Сицилій та внутрішньої контрреволюції розгромили Римську, а 22.8 - Венеціанську республіки. Внаслідок поразки революції збереглася роздробленість країни, а її північна частина залишилась під австрійським гнітом.

Початком революції в Австрії стало народне повстання 13.3.1848 у Відні, що призвело до падіння консервативного уряду К.Меттерніха, створення 17.3 уряду з представників дворянства і ліберальних кіл та організації національної гвардії. Студентам, які активно виступали у ці дні, було дозволено створити свої збройні формування - "Академічний легіон". Імператор Фердинанд I декларував демократичні свободи та пообіцяв Конституцію. У квітні було створено Центральний Комітет Національної Гвардії, який став фактичним органом влади. 25.4 уряд опублікував Конституцію. За нею вся повнота влади зберігалась у руках імператора і верхньої палати, яку призначав уряд. Новий виборчий закон (11.5) позбавляв виборчих прав значні прошарки населення, що викликало невдоволення в столиці. Щоб зламати опір віденців, уряд у травні намагався розпустити їхні збройні формування, але ця спроба не вдалась. В цих умовах уряд змушений піти на поступки - визнав Конституцію тимчасовою, двопалатну систему замінив однопалатною, скасував виборчий ценз, допустив до виборів робітників. 27.5 виконавча влада перейшла до рук новоствореного Комітету громадської безпеки, а єдиною законодавчою владою оголошено майбутні Національні Збори. Австрійська монархія, таким чином, перетворювалась з абсолютної у конституційну. 22.7 імператор Фердинанд I зі своєю свитою виїхав до м. Інсбрука. Того ж дня почав свою роботу загальнодержавний райхстаг, вибори до якого відбулись на поч. червня. Більшість у ньому здобули ліберали, під впливом яких на поч. вересня всупереч волі лівих і депутатів-селян прийнято половинчасту ухвалу про скасування панщини та ін. повинностей селян на території всієї монархії за викуп (див. *Селянська реформа 1848*). Безкінечні суперечності між різними політичними силами перешкодили райхстагові виробити концепцію адміністративно-політичної структури монархії, від якої залежало, бути Австрії державою вільних і рівноправних націй чи державою, в якій одні народи (австрійці, угорці, поляки) пануватимуть над іншими. Непослідовністю ліберальних кіл, розколом у таборі антимонархічних сил скористалися консервативні угруповання, які, зібравшись із силами після самоліквідації 25.8 Комітету громадської безпеки, намагались нанести удар, насамперед, революційній Угорщині. На перешкоді цьому стало народне повстання у Відні в жовтні 1848, яке стало кульмінацією і останнім актом австрійської революції. Придушення віденського повстання відкрило шлях до відновлення абсолютизму. Новий уряд було створено з представників монархічних кіл і великого капіталу на чолі з князем Шварценбергом. Новий імператор *Франц-Йосиф I* (вступив на престол у грудні 1848 після зречення Фердинанда I) проголосив введення т. зв. октройованої конституції (4.3.1849) і 8.3.1849 розпустив райхстаг. 31.12.1851 конституцію було скасовано і відновлено абсолютистський режим, який існував до кін. 1850 років.

Березневе повстання 1848 у Відні дало поштовх революційному і національно-визвольному рухові в усіх провінціях багатонаціональної Габсбурзької монархії. 15.3.1848 народним повстанням у Пошті почалась революція в Угорщині. 17.3.1848 утворено перший незалежний від Відня національний угорський уряд з представників ліберального дворянства на чолі з Л. Баттяні. Уряд здійснив ряд демократичних реформ.

Проте з розвитком подій він поступово скочувався з революційних позицій. Обмеженою аграрною реформою (скасуванням панщини за викуп при збереженні ряду селянських повинностей) та репресіями проти учасників селянського руху він відштовхнув від революції селян, а великодержавницькими тенденціями - неугорські національності (хорватів, сербів, словаків, українців, румунів та ін.), спричинивши цим перехід керівництва їх національних рухів на бік *Габсбургів* у період війни за незалежність Угорщини. У вересні 1848 правлячі кола Австрії приступили до ліквідації угорської революції. Проти Угорщини виступив хорватський бан Й.Єлачич, а згодом і головні австрійські військові сили. Готуючись до захисту країни, угорський уряд знову висунув революційні лозунги, від яких раніше відмовився. Боротьбу за незалежність очолив утворений парламентом Комітет захисту Батьківщини під керівництвом Л.Кошута. Велику роль в організації народних мас на боротьбу відіграли радикальні демократи Ш.Петефі, М.Шанчич, польський генерал Ю.Бем. Після тимчасових невдач угорська армія у березні 1849 перейшла в наступ і у квітні майже повністю визволила країну від австрійських військ. 14.4.1849 була проголошена повна незалежність Угорщини від Габсбургів. 2.5.1849 правителем-президентом країни обрано Л.Кошута, Але революційна Угорщина не змогла вистояти перед об'єднаними силами противників. У серпні 1849 австрійські війська спільно з армією царської Росії, до якої звернулись за допомогою Габсбурги, придушили революцію в Угорщині.

З перших же місяців революції широкий революційний і національно-визвольний рух охопив слов'янські провінції Австрійської монархії. Початок зробила Чехія. 11.3 у Празі відбулися масові народні збори, учасники яких зажадали створення для чеських земель єдиного законодавчого сейму, зрівняння в правах чехів і німців, надання демократичних свобод, скасування селянських повинностей. Обраний на зборах комітет звернувся до імператора з петицією, яка виражала програму чеських лібералів. Під тиском нових народних демонстрацій 29.3 австрійський уряд погодився на створення центрального міністерства для Чеського королівства, чеській мові було надано однакові права з німецькою, запроваджено загальне навчання. Майбутні законодавчі збори мали вирішити питання про автономію Чехії. Справедливі національні вимоги чехів викликали негативну реакцію німецьких ліберальних кіл, які мали намір включити чеські землі до складу майбутньої об'єднаної німецько-австрійської держави і повністю їх онімечити. У відповідь на ці великодержавні плани чеські ліберали відмовились від участі у виборах до Франкфуртських Національних Зборів і на поч. квітня утворили Національний комітет, який згодом почав виконувати функції тимчасового, незалежного від Відня уряду. В основу своєї діяльності Національний комітет поклав австрославістську програму перетворення Австрійської держави у федерацію вільних народів, викладену лідером національного руху Ф.Палацьким у відкритому "Листі до Франкфурта". Щоб здобути союзників у боротьбі проти загрози онімечення, Національний комітет виступив ініціатором скликання 2.6.1848 у Празі *Слов'янського з'їзду 1848*. На з'їзді, на який з'їхались делегати від слов'янських народів Австрійської держави та кілька гостей від зарубіжних слов'ян, визначились два головних угруповання. Помірковано-ліберальне, до якого належали керівники з'їзду (Ф.Палацький, П.Шафарик), дотримувалось австрославістської програми; радикально-демократичне (К.Сабіна, Й.Фріч, К.Лібельт та ін.) виступало за спільні дії з радикально-демократичним рухом Німеччини та Угорщини. Одноставності було досягнуто лише в питанні про відмову від включення слов'янських народів в об'єднану Німецьку державу. Роботу з'їзду перервали події, пов'язані з Празьким повстанням 1848 (12-17.6.1848), придушеними військами. Після поразки повстання ліві сили Чехії були розгромлені, а праві та ліберали пішли на угоду з Габсбургами.

У *Словенії* на поч. революції в містах було утворено національну гвардію, а в квітні 1848 словенські ліберали висунули вимогу об'єднати словенські землі (тобто населені словенцями Крайни, частини Штирії, Карінтії, Горіци, Трієста та ін.) і надати "Об'єднаній Словенії" автономії в складі Австрійської монархії. Згодом вони підтримали план створення в межах Австрійської держави Слов'янської федерації. Ліберали створили перші національно-політичні організації, зокрема, "Словенське товариство" в Любляні, почали видавати першу політичну газету "Словенія". Програму "Об'єднаної Словенії" спочатку підтримали консервативні кола, але з наступом реакції восени 1848 вони, взявши у свої руки керівництво "Словенським товариством", фактично відмовились від неї. У петиції до імператора від 19.11.1848 консерватори висунули власну програму, яка ставила забезпечення національних прав словенців у залежність від збереження сильної Австрії під владою конституційного монарха.

Революція знайшла широкий відгомін у слов'янських землях, що входили до складу Угорщини. Під впливом березневих подій у Відні і Пошті, у Загребі (*Хорватія*), Варажні та ін. містах відбулися демонстрації. 25.3.1848 у Загребі скликано велику народну Скупщину (Збори), яка висунула вимоги: відновлення єдності хорватських земель, сформування національного уряду, створення національної гвардії, запровадження хорватської мови в державних установах, звільнення селян. Вимоги вручено імператору. 8.4.1848 хорватська делегація намагалася вступити в переговори з угорським ліберальним урядом про майбутнє становище слов'ян в Угорській державі, але представники уряду не хотіли й слухати про рівноправ'я слов'ян з угорцями. В таких умовах хорватські ліберали підтримали австрославістські плани перебудови Австрії у федерацію рівноправних народів. 5.6.1848 у Загребі вони скликали хорватський сабор, який прийняв закон про звільнення селян, оголосив себе незалежним від Будапешта і сформував уряд на чолі з полковником Й.Єлачичем, призначеним 23.3.1848 баном Хорватії. Угорський уряд зажадав безумовної підлеглості хорватів Будапешту і навіть заручився підтримкою Віденського двору. На поч. революції Габсбурги, занепокоєні ростом національно-визвольного руху слов'янських народів і зацікавлені в збереженні лояльності угорського уряду, йшли на поступки Будапешту і виступали гарантом цілості угорської корони. 29.5.1848 імператор заборонив проведення хорватського сабору, а 10.6.1848 оголосив

И.Єлачіча поза законом. Проте у серпні, готуючись до війни проти революційної Угорщини, Габсбурги пішли на поступки хорватському національному рухові. 4.9.1848 імператор офіційно поновив Й.Єлачіча на всіх політичних і військових постах. Хорватські ліберали, не добившись визнання національної незалежності від угорського уряду, вирішили шукати підтримки у Габсбургів і надали у їхнє розпорядження свої війська. Армія Й.Єлачіча, почавши 11.9.1848 військові дії проти Угорщини, взяла активну участь у відновленні влади Габсбургів. Після придушення угорської революції Габсбурги підкорили собі і Хорватію, ліквідувавши її автономні установи, що виникли в 1848.

У сербській *Воєводині* на поч. революції ліберали, підтримавши створення автономної Угорської держави, висунули свою помірковану національну програму (визнання сербської національності, вільне вживання сербської мови в школах, місцевому управлінні, церкві, свобода віровизнання), здійснення якої намагались добитися шляхом угоди з угорським урядом. Вона знайшла своє відображення у рішенні Народних Зборів у м. Нові Сад від 17.3.1848, переданому спеціальною делегацією угорському сеймові. Відхилення сеймом цих вимог викликало невдоволення по всій країні. На вимогу народних мас 13.5.1848 у Карловцях скликано Народну Скупщину, яка проголосила політичну автономію Воєводини і союз із Хорватією. Було обрано Головний Комітет-автономний уряд, який очолив представник ліберальної інтелігенції Д.Стратимирович - прихильник перебудови Габсбурзької монархії на основі політичної рівноправності народів і їхньої федерації. Представники правлячих кіл Відня і Будапешта негайно зажадали скасування ухвали Народної Скупщини і розпуску Головного Комітету, що викликало обурення сербів. Наприкінці травня угорський уряд послав у Воєводину свої війська, які 12.6.1848 вдарили по Карловцях. Хоча силами ополчення і граничарів цей наступ було відбито, все ж він поклав початок угорсько-сербській війні, якою згодом скористалися праві сили. Із спадом революції восени 1848 сербські ліберали стали схилятись до підтримки Габсбургів. Ліберальні і радикальні елементи поступово були усунені від керівництва національним рухом і вони перейшли до опозиції. 18.9.1848 з Головного Комітету усунено Д.Стратимировича, а після жовтневої Скупщини влада у Воєводині перейшла цілком до консервативних кіл на чолі з патріархом И.Раячицем. З того часу сербський національний рух втратив свій початковий революційний характер, а сербські загони увійшли до складу військ, що виступили проти революційної Угорщини.

У *Словаччині* початок угорської революції народні маси зустріли з піднесенням. У містах і селах відбувались маніфестації солідарності. Однак проведена угорським урядом обмежена аграрна реформа, репресії проти учасників селянського і робітничого руху посягли у словаків недовіру до Будапешта. 10.5.1848 у Ліптовському Святому Мікуляші під керівництвом ліберальних лідерів Л.Штура, Й.Гурбана і М.Годжі відбулися народні збори, які у прийнятих "Вимогах словацького народу" зажадали надання Словаччині політичної автономії у рамках угорської корони. З цією ж програмою словацька делегація виступила на Слов'янському з'їзді 1848 у Празі, відмовившись від підтримки австрославистської програми чеських лібералів. Угорський уряд не тільки не пішов на поступки словакам, а навпаки, вжив заходів для придушення словацького національного руху. На поч. червня 1848 на території Словаччини запроваджено надзвичайний стан, закрито "Словацьку національну газету", видано наказ про арешт лідерів національного руху, які були змушені емігрувати. В таких умовах словацькі ліберали поступово відмовились від своєї колишньої автономістської програми, перейшли на позиції австрославізму і зайняли ворожу позицію щодо Угорщини. На поч. вересня 1848 у Відні засновано Словацьку Національну Раду на чолі з Л.Штурою, Й.Гурбаном і М.Годжею, яка, заручившись підтримкою сербських і хорватських лібералів та придворних кіл Відня, організувала словацьке вересневе повстання, що було своєрідною збройною демонстрацією на підтримку бана И.Єлачіча у його поході проти революційної Угорщини. З посиленням наступу консервативних сил на угорську революцію народні маси відійшли від лібералів. Чимало словаків стало в ряди захисників угорської революції.

Великого розмаху набув національно-визвольний рух на польських землях, що входили до складу Австрії, зокрема Зх. Галичини, на яких жила значна кількість польського населення. 17-19.3.1848 у Кракові відбулися масові демонстрації, внаслідок яких оголошено амністію політичним в'язням і створено національну гвардію. 6.4.1848 польська делегація вручила австрійському імператору адрес, в якому домагалася перетворення всієї Галичини в польську автономну провінцію монархії і сприяння відновленню незалежності Польщі. Висунутий демократами лозунг перетворення Польщі в демократичну республіку не знайшов підтримки. 29.3.1848 ліберальні кола утворили Національний Комітет у Кракові, а 13.4.1848 - Центрально-Національну (Народову) Раду у Львові, які, очоливши польський національний рух, намагались утримувати його в рамках легальності. Велика активність галицького селянства змусила австрійський уряд скасувати у Галичині панщину майже на чотири місяці раніше, ніж у цілому в Австрії (закон про ліквідацію панщини був підписаний 7.9.1848). 17.5.1848 імператор Фердинанд I підписав патент (указ) про скасування у Галичині з 15.5.1848 повинностей селян за винагороду дідичам у майбутньому за рахунок держави. Імператорський указ про скасування панщини було поширено на Буковину 9.8.1848 (вступав в дію з 1.7.1848). Польська верхівка, намагаючись забезпечити собі панівне становище в Сх. Галичині, відмовила в національній рівноправності українському населенню і зайняла ворожу позицію щодо українського національного руху. Австрійський уряд, йдучи назустріч польській шляхті, 31.7.1848 вперше призначив губернатором краю шляхтича В.Залевського, відмовився від планів поділу Галичини на дві провінції (польську і українську), погодився на переведення викладання в школах цілого краю на польську мову. В той же час революційні виступи, в яких взяло активну участь як польське, так і українське населення, рішуче придушувалися. 26.4.1848 австрійські війська обстріляли з гармат повсталий Краків, 2.11. придушили *Львівське збройне*

повстання 1848, а весною 1849 ліквідували антиурядові виступи селян у Краківському окрузі. З наступом реакції у квітні 1848 майже всі поступки, на які уряд пішов на початку революції, було скасовано.

Революція широко відлунувала на підвладних Австрії західноукраїнських землях. У Галичині активною революційною силою виступило селянство, яке добивалось радикального розв'язання аграрного питання. Невдоволене обмеженою аграрною реформою, воно бойкотувало панські фільварки, силою повертало собі захоплені дідичами землі, ліси і пасовища. Найактивніші селянські виступи австрійська влада влітку 1848 та весною 1849 втихомирила з допомогою військ. У віденському райхстазі 14 східногалицьких селянських депутатів одноставно виступили проти виплати дідичам викупу за скасовані повинності селян. 17.8.1848 під час обговорення проекту програми з аграрного питання яскраву промову на захист поневолених галицьких селян, яку прокоментувала більшість західноєвропейських газет того часу, виголосив І.Капушак.

Активізувався український національний рух, який очолили місцева інтелігенція і греко-католицьке духовенство. 19.4.1848 вони вручили губернатору петицію на ім'я імператора, в якій висунули вимоги запровадити в школах і в діловодстві Сх. Галичини українську мову, гарантувати доступ українцям до всіх посад та надати однакові права духовенству всіх віросповідань. Уряд пообіцяв ці вимоги задовольнити. Керівним органом національного руху стала створена 2.5.1848 у Львові *Головна Руська Рада*, яка мала близько 50 філій на місцях. Вона підтримала план створення в межах Австрійської держави слов'янської федерації і послала на Слов'янський з'їзд 1848 у Празі свою делегацію, яку очолив Г. Гинилевич. Влітку 1848 у зверненнях до райхстагу, уряду та імператора ГРР висунула вимогу поділу Галичини та відокремлення Сх. Галичини в окрему провінцію з власним крайовим управлінням у Львові, сподіваючись таким чином підірвати засилля у краї польської шляхти та забезпечити кращі умови національного розвитку українського населення. Підтримана українським населенням, ця вимога натрапила на рішучий опір польської верхівки, яка боялася втратити свою економічну і політичну перевагу в краї. Центральна Національна (Народова) Рада, *Руський Собор*, керівник губернського управління А.Голуховський, шляхетські депутати райхстагу виступили проти поділу краю, залякуючи уряд можливим приєднанням Сх. Галичини до Російської імперії. Під їхнім тиском уряд, який спочатку мав намір відокремити Сх. Галичину від Західної (польської), відмовився від цього проекту. З метою сформування власної збройної сили Головна Руська Рада та місцеві ради висунули вимогу створення української національної гвардії. Правлячі кола Австрії ігнорували більшість вимог українського населення і погодилися лише на запровадження у 1848 навчання українською мовою в народних школах, викладання її як обов'язкового предмета в гімназіях та на заснування кафедри української мови і літератури у Львівському ун-ті (відкрито на поч. 1849). Велике значення для активізації національно-культурного руху мали проведення 19-26.10.1848 у Львові першого з'їзду діячів української науки, освіти і культури; створення *Галицько-руської матиці*; видання перших українських газет і журналів - "Зоря Галицька", "Галичо-Руський Вестник", "Новини", "Пчола"; заснування Народного Дому у Львові; діяльність в Коломиї, Перемишлі та ін. містах національних аматорських театрів. Зростання і політизацію українського національного руху неприхильне зустріла частина представників польської громадськості, які розгорнули проти нього широку кампанію в пресі. Аргументовану дискусію з ними проводили у своїх публіцистичних виступах І. Бірецький, А. Петрушевич, Є. Прокопчиць, Т. Леонтович, В. Подолинський. Починаючи з осені 1848, в умовах наступу реакції український національний рух у Галичині втратив свій масовий характер. На поч. 1849 у зв'язку із проголошенням у краї військового стану найактивніші місцеві *руські ради* були ліквідовані. У 1851 проголосила про свій саморозпуск і Головна Руська Рада.

Революційні події на Буковині почались масовими селянськими заворушеннями. Уряд був змушений оголосити про скасування на Буковині, починаючи з 1.7.1848, панщинних повинностей селян. Проте скасування панщини за викуп та втрата згідно закону від 7.9.1848 сервітутних прав викликали невдоволення селян, яке вилилося в Буковинське селянське повстання 1848-49. Його очолив депутат райхстагу Л.Кобилиця, який закликав селян не коритися поміщикам, обирати на свій розсуд сільських старост, захоплювати ліси і пасовища. Революція дала поштовх розвитку руху українського населення Буковини за адміністративно-політичну єдність з Галичиною. Наприкін. 1848 буковинське селянство розгорнуло широку кампанію протесту проти намірів відокремлення Буковини від Галичини, якого добивалися всупереч волі українського населення (становило більшість у краї) румунські дідичі та православне духовництво. Проти цього висловились представники сіл усієї Буковини на зборах у Чернівцях у листопаді 1848. Незважаючи на це, за конституцією від 4.3.1849 Буковина була проголошена окремим коронним краєм із своїм сеймом та адміністрацією.

Активно відгукнулось на революційні події у Австрійській імперії населення Закарпаття. Проведена угорським урядом обмежена аграрна реформа викликала невдоволення селян і активізацію селянського руху, який значно посилювався влітку-восени 1848. У багатьох місцевостях, особливо гірських районах, селяни фактично вийшли з-під контролю поміщиків і місцевих органів влади, не виконували панщини, не платили податків, захоплювали панське майно. Уряд змушений був запровадити у Закарпатті надзвичайний стан. Лише 2.3. 1853 було видано імперський указ, який санкціонував скасування кріпацтва в Угорщині, у т.ч. і в Закарпатті. Революційні події в Європі, ігнорування угорським урядом національних прав закарпатських українців сприяло зародженню в Закарпатті українського національного руху. На Слов'янському з'їзді 1848 у Празі словацька делегація вперше порушила питання про надання національних прав українцям у Закарпатті. На поч. 1849 група закарпатської інтелігенції та греко-католицького духовництва на чолі з А.

Добрянським і *О.Духновичем* у петиції на ім'я імператора висунула вимогу об'єднання Закарпаття зі Східною Галичиною. Цю вимогу підтримала і Головна Руська Рада. Однак австрійський уряд не допустив об'єднання західноукраїнських земель, вбачаючи в цьому крок до їхнього возз'єднання з *Наддніпрянською Україною*, а тим самим і загрозу втрати для Австрії. Уряд погодився на виділення українських районів Угорщини в окремих Ужгородський округ (адміністративний апарат мав формуватися з представників української інтелігенції), відкриття кількох народних шкіл з рідною мовою навчання та запровадження викладання деяких предметів українською мовою у гімназіях. Після придушення революції всі ці поступки були скасовані.

Революція 1848-49 стала подією великого історичного значення. Вона ліквідувала панщину та ін. форми середньовічної залежності селян, проголосила демократичні свободи, що вперше зумовило широку участь різних верств населення у політичному житті. Революція надала політичного характеру національним рухам підвладних Австрійській імперії народів, метою яких було становлення національної державності - об'єднання етнічних земель в єдиній незалежній державі (у італійців), відродження національної державності (в угорців і частково чехів), здобуття автономії як першого кроку до національно-державницького самоутвердження (у поляків, словаків, сербів, хорватів, словенців, українців, румунів). Внаслідок революції 1848-49 та наступних реформ 1860 років в Австрійській монархії утвердився конституційний лад, імперія Габсбургів перетворилася на дуалістичну Австро-Угорську державу.

Ф. Стеблій (Львів).

РЕВОЛЮЦІЙНА УКРАЇНЬСЬКА ПАРТІЯ (РУП) - перша українська політична партія у Наддніпрянській Україні. Створена 11.2.1900 у Харкові як підпільна політична організація. Засновниками партії були члени Харківської студентської громади *Д.Антонович, М. Русов, Л. Мацієвич, Б. Камінський, О. Коваленко, П. Андрієвський* та ін. Першу програму організації, в якій проголошувалася ідея політичної самостійності України, написав *М. Міхновський* (видана у Львові під назвою "Самостійна Україна"). Питання соціально-економічного характеру у програмі не розглядалися. "Брак соціалізму" в програмі РУП викликав критику з боку соціалістичного крила. Відхід від ідей самостійності прискорив вихід із РУП націонал-радикалів, які в 1902 створили *Українську народну партію*. Майже одночасно від неї відокремилися народники на чолі з *М.Шапвалом* та *М.Залізнякам*, які приєдналися до партії есерів. У січні 1904 з РУП відокремилася *Українська соціалістична партія* (приєдналася у 1903) на чолі з *Б.Ярошевським*. На поч. 1903 Київська громада РУП розробила новий прект програми. Основні його положення - національно-територіальна автономія України, скасування викупних платежів, повинностей і податків, конфіскація удільних і монастирських земель і передача їх у власність місцевих крайових самоуправ, ліквідація общин. Наприкін. 1903 найбільші партійні організації, т. зв. вільні громади у Києві, Харкові та Полтаві, було розгромлено, а членів ЦК заарештовано. В 1904 у новому проекті програми з'явився пункт про державну самостійність України. Влітку 1904 на II з'їзді РУП *М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський, С.Голіцинський* виступили за об'єднання партії з РСДРП. У травні вони створили *Українську соціал-демократичну спілку*, яка стала складовою частиною РСДРП, пропагувала марксистські ідеї серед українських робітників (існувала до 1913). Більшість членів РУП підтримала групу *М.Порша, С.Петлюри, В.Винниченка*, які стояли на засадах націоналізму і самостійності України. У грудні 1905 відбувся останній з'їзд партії, на якому проголошено про заснування *Української соціал-демократичної робітничої партії*. За роки свого існування РУП брала участь у спільних акціях з Бундом та РСДРП, організовувала страйки, демонстрації, поширювала брошури й листівки. Партія мала значний вплив серед українського селянства. Періодичні видання РУП - журнал "Гасло" (1902-03, виходив у Чернівцях; ред. *Д.Антонович, С.Голіцинський, В.Сімович*), часопис "Селянин" (1903-05, виходив у Чернівцях і Львові; ред. *Л.Когут, Д.Антонович*), газета "Праця" (1904-05, виходила у Львові; ред. *Д.Антонович, М.Порш*). Видавала пропагандистські матеріали, зокрема, брошури "Самостійна Україна", "Дядько Дмитро", "Власна земля", "Страйк і бойкот", "Народна справа" та ін.

Г. Геращенко (Запоріжжя).

РЕВОЛЮЦІЯ 1905-07 - перша демократична революція у Російській імперії. Події революції стали виявом загальнонаціональної кризи, яка загострилась на початку 20 ст. у зв'язку з економічною кризою та поразками Росії під час війни з Японією. Початок революції поклали події 9(22).1.1905 у Петербурзі. Цього дня була розстріляна багатотисячна мирна демонстрація робітників, що направлялись з петицією до царя, в якій містилося прохання поліпшити умови їхнього життя. Було вбито понад 200 чоловік і кілька сотень поранено. Криваві події у столиці викликали хвилю обурення у всій імперії. Країною прокотилася хвиля страйків, які охопили й українські міста, зокрема Катеринослав, Харків, Київ, Миколаїв, Одесу. Страйкарі висунули не тільки економічні, а й політичні гасла (особливо в першій пол. жовтня 1905). Одночасно з робітничими страйками розгортався і селянський рух: селяни палили поміщицькі маєтки, господарські будівлі, забирали худобу, ділили між собою панські й державні землі. Селянські заворушення у 1905 охопили більше половини всіх повітів України. Широкого розмаху набув і студентський рух - студенти вимагали автономії університетів, брали участь у робітничих мітингах і демонстраціях. Активізували свою діяльність опозиційні політичні сили - від об'єднань земських діячів до соціал-демократів і соціалістів-революціонерів. Революційні настрої, які охопили армію і флот, посилювались внаслідок невдач у війні з Японією та укладення Портсмутського мирного договору 1905, що призвело до втрати Ляодунського п-ва та Південного Сахаліну. 14.6.1905 в одеському порту вибухнуло повстання на панцернику "Потьомкін". Серед керівників повстання були українці *Г.Вакулечук* та *О.Матюшенко*, а серед офіцерів, котрі приєдналися до повстання, член РУП

О.Коваленко. Армія перестала бути надійною опорою самодержавства. Намагання уряду зупинити революцію оголошенням 6.8.1905 маніфесту про скликання дорадчої Державної Думи не дали результатів. У серед. жовтня країна була охоплена загальним політичним страйком, в якому взяло участь близько 2 млн. робітників, із них 120 тис. в Україні. Під час страйку виникли організації класового типу - Ради робітничих депутатів, керівництво якими намагались здійснювати революційні партії - соціал-демократи, есери, анархисти. У ряді міст страйковий рух супроводжувався сутичками з військами. Найбільшого розмаху збройні виступи набули в грудні у Москві, Харкові, Катеринославі, Олександрівську. У Горлівці бойові дії між озброєними робітниками та урядовими військами завершилися численними жертвами з обох боків (загинуло бл. 300 робітників).

Восени 1905 селянський рух охопив понад третину повітів європейської частини імперії. В Україні у жовтні-грудні 1905 селянські виступи відбулися в 64 повітах (із 94). В Україні було зареєстровано близько 300 випадків розгрому поміщицьких маєтків, з них на Лівобережжі - понад 150, на Півдні - понад 100. На придушення селянських заворушень уряд кинув регулярні військові частини і численні підрозділи поліції. Один із найбільших виступів відбувся в грудні 1905 у с. Великі Сорочинці на Полтавщині. У сутичці з каральним загonom там загинуло 63 селянина. У жовтні-листопаді 1905 відбулись нові заворушення у військових частинах, що розміщувались у Кронштадті, Севастополі, Києві, Полтаві, Харкові, Чернігові, Білій Церкві. В цих умовах царський уряд змушений був піти на поступки. 17(30). 10. 1905 *Микола II* видав маніфест, в якому проголошувалось надання Державній Думі законодавчих прав (проект скликання дорадчої Думи, т.зв. Булігінської, не був реалізований), розширення виборчих прав громадян, демократичні свободи - свободу совісті, друку, зібрань та об'єднань. Однак у своєму ставленні до маніфесту російське суспільство не було єдиним. Отримавши гарантії конституційного правління і готуючись до виборів у Думу, ліберальна опозиція проголосила створення політичних партій - конституційних демократів (кадетів) і "Союз 17 Октября" (*октябристів*) та намагалась перевести революційний рух на мирний конституційний шлях. Деякі політичні сили, зокрема більшовицька партія, пропагували радикальні методи боротьби з урядом, закликали до збройних виступів (такі відбулись у Москві, Нижньому Новгороді, Красноярську, ін. містах), відмовляючись брати участь у виборах. Активізувались і крайні праві, шовіністичні організації, насамперед "Союз русского народа", які організували ряд антиєврейських погромів, проводили промонархічні та антисоціалістичні демонстрації.

Маніфест 17.10.1905 сприятливо позначився на розвитку українського національно-визвольного руху. Ще в березні 1905 Російська академія наук надіслала урядові доповідь, де стверджувалось, що українська мова є самостійною слов'янською мовою і рекомендувалось відмінити антиукраїнські розпорядження 1863 і 1876 (див. *Валуєвський указ 1863 і Емський акт 1876*). З кін. 1905 почали з'являтися українські періодичні видання. В 1906 у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Лубнах та ін. містах України, а також у Петербурзі і Москві виходило 18 українських газет та журналів. Деякі з них, як, наприклад, газета "*Громадська думка*" (пізніше - "*Рада*"), незважаючи на переслідування, продовжувала виходити і в наступні роки. Проявом національного руху стало виникнення культурно-освітніх організацій "Просвіта" в Катеринославі, Києві, Одесі, Чернігові, Ніжині, Миколаєві, Полтаві. В їх роботі активну участь брали відомі діячі культури - Леся Українка, *М.Коцюбинський*, *П.Мирний*, *М.Лисенко*, *Б.Грінченко*, *Д.Яворницький*. Товариства "Просвіта" організовували бібліотеки і читальні для населення, налагоджували випуск українською мовою науково-популярної літератури, ставили вистави і концерти тощо. Активізувалась діяльність українських політичних партій. У січні 1905, відколовшись від *Революційної української партії*, до складу Російської соціал-демократичної робітничої партії на основі окремого статусу, як національна організація, увійшла Українська соціал-демократична спілка. Після виходу з РУП "Спілки" у грудні 1905 була утворена *Українська соціал-демократична робітничка партія*, яка проголосила себе єдиною правочинною політичною організацією українського пролетаріату. Наприкін. 1905 виникла *Українська радикально-демократична партія*. Всі українські політичні організації у національному питанні домагались національно-територіальної автономії України у складі Російської держави.

У грудні 1905 був опублікований виборчий закон, на основі якого в кін. лютого - на поч. березня 1906 відбулися вибори до I Державної Думи, що проходили в умовах урядових репресій. Ліві партії бойкотували вибори. Найбільше місць (34% від загального числа членів Думи) здобула партія кадетів. Впливовою була група селянських депутатів, які об'єднались у фракцію трудовиків. Діяльність Думи тривала лише 72 дні-з 27.4(10.5) до 9(22). 7. 1906. У I Думу від України було обрано 102 депутати. Частина з них об'єдналась в Українську парламентську фракцію, яка налічувала 44 члени, її головою обрано адвоката з Чернігова *І.Шрага*; серед членів були *В.Шемет* та *П.Чижевський* - від Полтавщини, *М.Біляшевський* та *Ф.Штейнбель* - від Києва, *А.В'язлов* - від Волині. Друкованим органом фракції став "Украинский вестник" (редактор - *М.Славинський*, секретар - *Д.Дорошенко*). Українська фракція I Державної Думи звернула особливу увагу на аграрне й національне питання. Зокрема, вона виробила проект засад автономії, який через розпуск Думи не було винесено на обговорення.

II Державна Дума, вибори до складу якої відбувались у січні-лютому 1907, виявилась ще більше лівою та опозиційною, ніж перша. 20.2.(5.3).1907 нова Дума розпочала свою роботу. Як і раніше, в центрі уваги стояло аграрне питання, навколо якого і розгорілась гостра боротьба. Уряд не бажав робити жодної поступки в аграрному питанні і припинив його обговорення. У II Думі 47 депутатів від України об'єднались в Українську громаду, яка видавала часопис "Рідна справа -думські вісті" (офіц. ред. - о М.Хотовицький і

С.Нечитайло, фактичний - В.Доманицький). У відозві українських делегатів підкреслювалось, що метою їхньої діяльності є "реорганізація правління в душі національної територіальної автономії всіх частин Російської імперії...". Українська фракція готувала ряд законопроектів у земельній, робітничій та освітніх справах. З(26).6.1907 царським маніфестом II Дума була розпущена. Одночасно змінено положення про вибори, що порушувало жовтневий маніфест "Основні державні закони Російської імперії". Царський маніфест від 3.6.1907 про розпуск II Думи ознаменував відмову царизму від реформ та остаточну поразку революції 1905-07.

Т. Полещук (Львів).

РЕВУЦЬКИЙ ДМИТРО МИКОЛАЙОВИЧ [24.3.(5.4).1881—29.12.1941]-відомий український мистецтвознавець, фольклорист, літературознавець. *Брат Л.Ревуцького*. Н. у с. Іржавець (тепер Ічнянського р-ну Чернігівської обл.). У 1906 закінчив історико-філологічний ф-тет Київського ун-ту. В 1907-18 учителював у Ревелі (тепер Таллінн, Естонія) та Києві. У 1918-23 працював викладачем Київського музично-драматичного інституту ім. М.Лисенка. З 1924 - співробітник Етнографічної комісії АН УСРР. На поч. 1930 років зазнав переслідувань і в 1934 був звільнений з роботи. З 1938 - старший науковий співробітник Інституту українського фольклору АН УРСР. Загинув з дружиною під час німецької окупації Києва в грудні 1941. Р. був одним з визначних популяризаторів музичного мистецтва в Україні. Автор бл. 60 музикознавчих і фольклористичних праць: "Українські думи та пісні історичні" (1919), "Андріяшіада"-опера-сатира М.В.Лисенка" (1930), "С.С.Гулак-Артемівський і його комічна опера "Запорожець за Дунаєм" (1936), "Лисенко-хоровий диригент" (1937), "Шевченко і народна пісня" (1939), "Автобіографія М.В.Лисенка" (1940). Р. уклав збірку українських народних пісень "Золоті ключі" (три випуски - 1926, 1929), редагував численні нотні видання, зокрема вокальні твори Л.Бетховена, "Дуети М. Лисенка", "Козацькі та історичні пісні". Здійснив переклад для Київського оперного театру лібретто опер "Викрадення з сералю" В.А.Моцарта, "Фауст" Ш.Гуно, "Паяци" Р. Леонкавалло, "Алеко" С.Рахманінова та ін.

РЕВУЦЬКИЙ ЛЕВ (Левко) МИКОЛАЙОВИЧ [8.(20).2.1889-30.3.1977]-відомий український композитор, педагог і громадсько-музичний діяч, академік АН УРСР (з 1957). *Брат Д.Ревуцького*. Н. у с. Іржавець (тепер Ічнянського р-ну Чернігівської обл.). З 1903 навчався у приватній музичній школі М.Тутковського в Києві, у фортепіанному класі М.Лисенка, згодом - у музично-драматичній школі М.Лисенка. З 1907 вивчав право в Київському ун-ті і одночасно навчався на фортепіанному відділі Київського музичного училища. У 1913-16-студент композиторського ф-ту Київської консерваторії в класі професора Р.Глієра. У 1918-24 перебував у Прилуках. У 1924-34 -викладач Київського музично-драматичного інституту ім. М.Лисенка, з 1934 - Київської консерваторії (з 1935 - її професор). Серед учнів Р. - Г. Майборода, П.Майборода, Г.Жуковський, В.Кирейко, В.Гомоляка, А.Філіпенко, А.Свечников. У 1944-48 - голова Спілки композиторів України. Автор кантати-поєми "Хустина" за Т.Шевченком (1923, оркестрова редакція 1944), 2-ої симфонії (1920), концерту для фортепіано з оркестром (1934; 2-а ред. 1963), обробок народних пісень (зб. "Козацькі пісні", 1920 роки; "Сонечко", 1926; "Галицькі пісні", 1928). Відредагував оперу "Тарас Бульба" М.Лисенка (1937, 1955), створив для хору і симфонічного оркестру "Оду пісні" (1956), три хори на слова Т.Шевченка ("Ой, чого ти почорніло", "У перетику ходила", "На риках круг Вавилона").

РЕДЕМПТОРИСТИ (лат. - Congregatio Sancitissimi Redemptoris; Згромадження Найсвятішого Ізбавителя; Чин Найсвятішого Ізбавителя) - монаший чин, заснований 1732 св. Альфонсом Ліджорі в Італії (поблизу Неаполя). Затверджений Папою Бенедиктом XIV. Очолює згромадження обраний генеральною капітулою генеральний настоятель. Настоятелю підлягають провінційні ректори, а їм - ректори колегій. Основне завдання Р. - проведення парохіальних місій, проповідницька діяльність. На землях *Речі Посполитої* Р. діяли з 1787. Існує жіноче згромадження сестер-редемптористок. У 1970 Р. налічували бл. 7400 членів ордену. У 1913 митрополит греко-католицької церкви *А.Шептицький* та голова ордену Р.П.Муррей уклали угоду, що передбачала створення східної (української) гілки Р. У Галичині було створено протоєгуменат з центром у Львові. Місійні колегії відкрились у Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Тернополі, Ковелі. Велась велика місійна робота серед українських емігрантів у Канаді (провінція Саскачеван) та США. До Другої світової війни у Галичині було бл. 100 Р. і 24 - на Закарпатті. Після ліквідації УГКЦ (див. *Львівський собор 1946*) багато Р. було репресовано, ув'язнено у тюрмах і таборах, частина ченців перейшла у підпілля. До чину Р. належали ряд єпископів УГКЦ -В.Величковський, В.Стернюк, Ф.Курчаба, М.Саприга. У кін. 1980-х Р. відновили свою діяльність в Україні. Найбільшим осередком українських Р. є Львів. Чин видає часописи "Голос Спасителя" та "Логос".

Р. Шуст (Львів).

РЕЄСТРОВІ КОЗАКИ - частина українських козаків, узятих урядом Речі Посполитої на військову службу в 2 пол. 16 ст. і внесених в особливий список-реєстр (звідси і назва). У червні 1572 за наказом польського короля Сигізмунда II Августа з козаків (300 чол.) було сформовано наймане військо для охорони південних і східних державних кордонів та боротьби з українським національно-визвольним рухом. Першим старшим (згодом - гетьманом) над Р.к. король призначив шляхтича Я.Бадовського. Польський уряд визнавав козаками тільки Р.к., які офіційно називалися Низовим або Запорозьким військом. У 1578 королем Стефаном Баторієм реєстр було збільшено до 600 чол. Р.к. отримували право власної військової, адміністративної і судової юрисдикції, звільнялися від податків та повинностей. Р.к. мали право на

землеволодіння, право займатися промислами і торгівлею, одержували держплатню. Р.к. було передано у володіння містечко Трахтемирів, де розміщувався арсенал і шпиталь для поранених і старих козаків. Р.к. мали право самостійно обирати гетьмана і козацьку старшину на козацькій раді. Реєстрове військо одержало кілька гармат, військові клейноди (булаву, печатку з гербом, хоругву) та литаври. У 1620-30-х роках чисельність реєстрового війська складала 3-8 тис. чол. Реєстрове козацтво відіграло значну роль у боротьбі українського народу проти турецько-татарської агресії. Під час національно-визвольних повстань кін. 16 - поч. 17 ст. Р.к. часто переходили на бік повстанців. У 1648 більшість реєстрового війська приєдналася до армії Б.Хмельницького. У Гетьманщині Р.к. поступово почали називатися городовими козаками, а з 1735 - виборними козаками.

РЕЙНБОТ ВІКТОР (рр. н. і см. невід.) - державний діяч в Україні періоду *Гетьманату*. Юрист за фахом. До 1917 -службовець російського Міністерства юстиції і голова окружного суду в Петербурзі. З приходом до влади гетьмана *П.Скоропадського Р.* -товариш міністра, а з 24.10.1918-тимчасово керуючий міністерством внутрішніх справ у кабінеті *Ф.Лизогуба*. Після проголошення гетьманської грамоти про федерацію України з майбутньою небільшовицькою Росією (14.11. 1918) - міністр юстиції в уряді *С.Гербея*. У грудні 1918 заарештований республіканськими військами, але за домовленістю з воєнним командуванням *Антанти* вивезений в Одесу і звільнений.

І. Підкова (Львів).

РЕЙТАРИ (нім. Reiter - вершник) - вид найманої кавалерії в арміях європейських країн у 16-18 ст. Прийшли на зміну важкій рицарській кінноті. Мали на озброєнні вогнепальну зброю (рушницю або карабін, пістолі), палаші, а іноді і списи; носили шоломи і нагрудні лати. Р. поряд із кірасирами і драгунами використовувались для нанесення вирішальних ударів противнику. Вели атаку щільними бойовими порядками. Організацію і тактику ведення бою розробив Моріс Оранський у нідерландській армії. Р. складались переважно з німців і служили в постійних найманих арміях Польщі, Швеції, німецьких держав. Рейтарські підрозділи використовувались польським урядом в Україні для придушення козацьких повстань та під час національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-57. Українські козацькі полки неодноразово завдавали поразок рейтарським військовим частинам. На поч. 18 ст. Р. були замінені драгунами та кінними егерями.

РЕКРУТСЬКА ПОВИННІСТЬ - система комплектування регулярного війська у Російській імперії. Запроваджена у 1705. В Україні Р.п. було поширено після ліквідації залишків державності у 1780 роках. Полягала у зобов'язанні населення податних станів (селян, міщан та ін.) поставляти в армію новобранців-рекрутів, а від дворян - офіцерів. У рекрути брали чоловіків віком 15-20 років (до 1708), згодом - 20-30 (1726), 1727-66 -"різного" віку, наступні роки - 17-35 років. Загальна чисельність і час набору визначалися перед кожним набором. Спочатку рекрутів набирали з розрахунку від кількості дворів (1 рекрут на 20 дворів), з 1724 - від певної кількості "*ревізських душ*". Набори (з 1000 душ) поділялися на звичайні-5-7 чол., посилені - до 10 чол., надзвичайні - більше 10. Під час Кримської війни 1853-56 набори доходили до 70 рекрутів на кожну тис. чол. населення. Термін служби рекрута до 1793 був довічним. З 1793 рекрути служили 25 років, з 1834 - 20, у 1855-72 було встановлено послідовно 12-, 10- та 7-річні строки. Кандидатури рекрутів визначала міська або селянська община. Набір рекрутів з поміщицьких селян повністю залежав від волі поміщика. Кріпак, який потрапляв в армію за Р.п., звільнявся від кріпосної залежності. Для дворян-офіцерів до 1736 строк служби був довічним. У 1736 стали звільняти від військової служби у дворянській сім'ї одного з братів, а пожиттєву службу їм замінили на 25 років. З 1762 дворянство повністю звільнялось від Р.п., а згодом й інші категорії населення - купці, сім'ї священнослужителів, жителі Бессарабії та віддалених районів Сибіру. В 1872 було дозволено вносити викуп за звільнення від Р.п. Статут про військову повинність 1874 ліквідував систему Р.п., яка була замінена загальною військовою повинністю. Строк дійсної військової служби встановлювався: у сухопутних військах - 6 років (9 років військовозобов'язаний перебував у запасі), на флоті - 7 років (3 роки у запасі). Особи, які мали освіту, служили від 6 місяців до 4 років.

І. Підкова (Львів).

РЕСКУПОРІД - ім'я кількох царів Боспорської держави з династії *Тіберіїв Юліїв*. Родоначальником династії був Р. I (Аспург; 9/8 до н.е. - 38/37 н.е.), який здобув престол з допомогою племені аспургіанів, усунувши римського ставленика Полемона I. За часів його панування до Боспорського царства входили Східний Крим, Таманський півострів, Приазов'я; під протекторатом Боспору був *Херсонес*. На честь римського імператора Тіберія Р. I присвоїв собі ім'я Тіберій Юлій. За часів правління Р. II (68/69-92/93) посилилась залежність Боспору від Римської імперії. Р. III (210/211-226/227) носив титул "царя всього Боспору й тавроскіфів", що вказує на його владу над територією гірського Криму. Р. IV (233/234-234/235) -за цього правителя Боспорське царство перебувало у стані глибокої економічної кризи, що проявилось, зокрема, у розладі грошової системи. Р. V (240/241 р.-267/268) правив в часи занепаду Боспорської держави. Останній з царів, який носив ім'я Р., був Р. VI (318/319-322/333).

О. Бандровський (Львів).

РЕШЕТИЛІВСЬКІ СТАТТІ 1709 - законодавчий документ царського уряду, який врегулював відносини Московської держави і Гетьманщини. Після *Полтавської битви 1709 І.Скоропадський*, перебуваючи у

військовому таборі в Решетилівці, 17(28).7.1709 звернувся до московського уряду з проханням підтвердити в "Статтях" основні державні права Гетьманщини (декларовані царським маніфестом від 1.11.1708) та допомогти вирішити деякі важливі практичні питання тодішнього життя України". Подані Петру I договірні умови склалися з 14 статей (зокрема, містили такі пункти: про підпорядкування українського війська під час походів козацькому командуванню; повернення українській армії артилерії, захопленої московськими військами у Батурині; заборона московським воєводам втручатися у внутрішні справи Гетьманщини; звільнення українського населення від військових постойв московської армії тощо). У відповідь на звернення гетьмана 31.7 (11.8).1709 було видано царський "Решительный" указ, який, формально підтверджуючи попередні запевнення про збереження державно-правового статусу Гетьманщини, насправді був спрямований на поступову ліквідацію її політичної автономії. Згідно з царським актом гетьманський уряд здійснював судову та адміністративну владу; московським урядовцям, крім президентів колегій, було заборонено втручатися в справи адміністративного управління; козацьке військо до кін. 1709 звільнялося від участі у військових походах тощо. Однак Р.с. значно посилювали військово-адміністративну залежність України від московського уряду. За Р.с. московським урядовцям надавалось право втручатися у справи української адміністрації; українська армія підпорядковувалась під час військових походів московському командуванню; козацькому війську відмовлено у поверненні артилерії; при І.Скоропадському запроваджувалась посада міністра-резидента (див. *А.Ізмайлов*), який мав спостерігати за діяльністю гетьмана та його уряду; значно збільшувалась кількість московських залог у містах Лівобережної України; встановлювався контроль за збиранням податків, витратами на утримання гетьманської адміністрації, козацького війська тощо.

І. Підкова (Львів).

РЕПІН ІЛЛЯ ЮХИМОВИЧ [24.7. (5.8)1844-29.9.1930] - видатний живописець. Н. у Чугуєві Харківської губернії у сім'ї військового поселенця. Перші уроки малювання отримав у місцевій іконописній майстерні та в живописця І.Бунакова. У 1863 Р. переїхав до Петербурга. Навчався у Рисувальній школі Товариства заохочування мистецтв у Р. Жуковського та І. Крамського, у 1864-71 - в Академії мистецтв. У цей період створив низку портретів - В.Рєпіна (1867), В.Шевцової (1869), груповий портрет "Слов'янські композитори" (1871-72), відоме полотно "Бурлаки на Волзі" (1870-73). У 1873-76 Р. перебував за кордоном як стипендіат Академії, спочатку - в Італії, згодом - у Парижі, де ознайомлювався зі стародавнім і сучасним мистецтвом Західної Європи. Величезний вплив на Р. справили твори Рембрандта, Веласкеса, Мікеланджело, Веронезе та ін. За кордоном створив картини "Паризьке кафе" (1875), "Околиця Парижа" (1874), "Дорога на Монмартр в Парижі" (1876). Після приїзду з-за кордону Р. повернувся на Харківщину. У Чугуєві написав полотна "Протодиякон" (1877), "У волосному правлінні" (1877), "Хресний хід у дубовому лісі" (1878), "Проводи новобранця" (1879), "Хресний хід у Курській губернії" (1880-83) та ін. З 1882 жив у Петербурзі, здійснював поїздки по Україні і за кордон. З 1878 - член Товариства передвижників, а з 1893 - дійсний член Петербурзької АМ.

Глибоким драматизмом відзначаються монументальні полотна Р. на історичну тематику - "Царівна Софія" (1879) та "Іван Грозний і його син Іван" (1885). У 1880 роках написав відомі картини "Арешт пропагандиста" (1880-92), "Відмова від сповіді" (1879-85), "Не чекали" (1884-88). Велику художню цінність мають портрети роботи Р., зокрема В.Стасова (1873), М.Мусоргського(1881), М.Пирогова (1881), П.Стрепетової (1882), Л.Толстого (1887), Елеонори Дузе (1891), В.Серова (1901), [Павлова (1924), груповий портрет "Засідання Державної Ради" (1901-03). У 1894-1907 Р. багато часу приділяв викладацькій роботі, був професором Академії мистецтв, у 1898-99 - її ректором. Учнями Р. були українські художники М.Пимоненко, О.Мурашко, Ф.Красицький, С.Прохоров, І.Шульга, Ф.Чуприненкота багато ін. З 1900 жив у садибі "Пенати" в Куоккала у Фінляндії.

Творча та громадська діяльність Р. була тісно пов'язана з батьківщиною. Р. вивчав українську історію, культуру, фольклор, порушив проблему українського стилю у мистецтві. Серед друзів Р. були М.Кропивницький, *М.Мурашко*, *Д.Яворницький*. Пензлю Р. належать портрети діячів української культури - С.Любинської, М.Мурашка (1877), М.Костомарова, В.Тарновського (1880; "Гетьман"), С.Тарновської, Т.Шевченка (1888), Д.Багалія (1906).

На українську тематику написано численні твори - "Українська селянка" (1880), всесвітньовідома картина "Запорожці пишуть листа турецькому султану" (1878-91), "Вечорниці" (1881), "Чорноморська вольниця" (1908), "Гайдамака" (1902), "Гопак" (1930) та ін.; ілюстрації до творів М.Гоголя "Тарас Бульба" і "Сорочинський ярмарок" (1872-82), книги Д.Яворницького "Запорожжя в залишках старовини і переказах народу" (1887); листівки за мотивами поеми Т.Шевченка "Прометей" (1910), чотири ескізи до проекту пам'ятника Т.Шевченку в Києві (1912-14) та ін. Помер і похований у Куоккала (у 1917-1940 -в складі Фінляндії; з 1948 - Рєпіно, тепер С.-Петербурзька обл., Російська Федерація). У 1969 в Чугуєві відкрито музей художника.

І. Підкова (Львів).

РЕПІН-ВОЛКОНСЬКИЙ МИКОЛА ГРИГОРОВИЧ (1778 - 6.(18.)1.1845) - російський військовий і державний діяч, генерал від кавалерії (1828), князь. Старший брат декабриста С.Волконського. Походив з роду

чернігівських *Рюриковичів*. У 1792 закінчив кадетський корпус, перебував на військовій службі. У 1809-12 - посол у Вестфальському герцогстві, у 1813-14 - генерал-губернатор Саксонії. У 1816-34 - малоросійський генерал-губернатор (Полтавської і Чернігівської губерній). Послідовно відстоював інтереси українського населення перед російським урядом. У 1830-31 склав проект відновлення козацьких полків. Цікавився історією України, надавав допомогу *Д.Бантиш-Каменському* у написанні "Історії Малої Росії". Співчував українському автономістському руху, підтримував зв'язки з його діячами. Погляди Р.-В. спричинили до його усунення Миколаєм І з посади генерал-губернатора та еміграції за кордон. Останні роки свого життя провів в Яготині. Був близько знайомий з *Т.Шевченком*, який в 1843 - на поч. 1844 жив у його маєтку. Т.Шевченко виконав дві копії портрета Р.-В. роботи швейцарського художника Й.Горнунга (п. 1870). Р.-В. був одружений з онукою гетьмана *К.Розумовського*. Його дочка княжна Варвара Р. була близьким другом Т.Шевченка.

І. Підкова (Львів).

РЖЕГОРЖ ФРАНТИШЕК (16.12.1857 -6.10.1899) - чеський етнограф. Н. у с. Стежери поблизу м. Градець-Кралове (Чехія). У 1877-90 жив у Галичині у с. Вовків поблизу Львова, деякий час - у с. Зарогізно та Стрию. Займався вивченням культури, побуту, звичаїв, народної медицини, демонології та фольклору українців (бойків, гуцулів, лемків). Автор близько 120 праць з українознавства, друкованих у чеській періодиці, та понад 160 українознавчих статей в енциклопедичному "Науковому словнику Я.Отта". Основні етнографічні праці: "Календарик з народного життя бойків", "Гуцули", "Покуття", "Весілля лемків у Карпатах", "Народне лікування галицьких малорусів", "З етнографічного природознавства Галицької Русі". Зустрічався і листувався з багатьма українськими вченими і письменниками зокрема з *І.Франком*, *М.Павликом*, *Г.Гнатюком*, *В.Шухевичем*, *Н.Кобринською*, *О.Кобилянською*, *Д.Лук'яновичем*, *Є.Ярошинською*, *В.Герасимовичем* та ін., яких ознайомлював з культурними надбаннями чеського народу, залучав до співпраці у чеських виданнях, співучасті в культурних заходах тощо. Р. опублікував у чеській періодичній пресі та енциклопедичних виданнях сотні статей з українознавства, зокрема статті й матеріали про українське студентське товариство "Січ" у Відні, "Руську видавничу спілку" у Львові, виникнення і розвиток українського театру, 100-літній ювілей "Енеїди" І.Котляревського та 25-річчя літературної діяльності І.Франка, про діячів української культури *В.Білозерського*, *І.Головацького*, *І.Торонського*, *М.Шашкевича*, відгук на видання творів Т.Шевченка. Зібрав цінну етнографічну колекцію, на базі якої створено український відділ у Празькому промисловому музеї, включений потім до етнографічного відділу Національного музею у Празі, де зберігається також українознавча бібліотека Р. Багату особисту бібліотеку чеської літератури Р. подарував товариству "Просвіта", за що єдиний з іноземців удостоївся звання почесного члена товариства. Передана згодом Науковому товариству ім.Т.Шевченка, тепер вона зберігається у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка НАН України.

Ф. Стеблій (Львів).

РЖЕПЕЦЬКИЙ АНТОН КАРЛОВИЧ (рр. н. і см. невід.) - український громадський і державний діяч. До 1917-директор банку і радник Київської міської думи. У роки Першої світової війни 1914-18 керував заходами т. з. Тетянинського комітету, спрямованими на допомогу біженцям. Після приходу до влади гетьмана *П.Скоропадського* Р. очолював Міністерство фінансів в урядах *Ф.Лизогуба* і *С.Гербея*. Заходи Р. на посту міністра фінансів були спрямовані на розбудову грошової системи та зміцнення національної валюти. Р. активно захищав економічні інтереси України під час переговорів з представниками німецького уряду, відстоював права України на Крим. Налігав до прихильників федеративного об'єднання України з Росією. У грудні 1918 заарештований у Києві республіканськими військами, але незабаром був звільнений. Подальша його доля невідома.

І. Підкова (Львів).

РЖЕПЕЦЬКИЙ БОРИС (1895 - р. см. невід.) - український громадсько-політичний діяч, економіст. Н. на Волині. У 1917-заступник губернського комісара Волині А. В'язова. Налігав до *Української партії соціалістів-революціонерів*. У 1918-19 редагував щотижневу газету "Селянська думка" у Бердичеві. З жовтня 1918 входив до складу української делегації (гол. *А.Лівицький*, члени *Л.Михайлович*, *П.Понятенко*, *П.Манецький*, *С.Витвицький* і *А.Горбачевський*), яка вела переговори з польським урядом у Варшаві. Після завершення *польсько-радянської війни 1920* та укладення *Ризького мирного договору 1921* Р. залишився у Варшаві. Працював економістом у Центральній спілці польської промисловості, редагував журнал "Огляд господарський", що видавався у Варшаві. З 1950 жив у США, багаторічний голова Українського літературно-мистецького клубу в Нью-Йорку.

І. Підкова (Львів).

РИДЗ-СМІГЛИ ЕДВАРД (11.3.1886 -2.12.1941)-польський військовий діяч, маршал Польщі. Н. у Бережанах (тепер Тернопільська обл.) у родині військовослужбовця. Вищу освіту здобув у Краківському ун-ті та в Краківській Академії красних мистецтв. У 1910-11 навчався в офіцерській школі у Відні. Був членом молодіжних організацій соціалістичного та незалежницького спрямування. Під час Першої світової війни 1914-18 служив в австрійській армії, в польських легіонах, де керував першим піхотним полком. У 1917-18 очолював Польську військову організацію. Під час *польсько-радянської війни 1920* Р.-С. командував польською армією (квітень-червень), Українським фронтом (червень-липень), Пд.-Сх. фронтом (до 6.8), ударною групою військ (серпень). У 1922-35 виконував різні функції (інспектор армії) у керівництві Збройних

Сил Польщі. У травні 1935 після смерті маршала *Ю.Пілсудського* став Генеральним інспектором Збройних Сил, а в жовтні 1936 - маршалом Польщі. Був тісно пов'язаний з політичними угрупованнями навколо Табору національного об'єднання. У вересні 1939 виконував обов'язки верховного головнокомандувача польської армії. Після того, як Червона Армія 17.9.1939 перейшла радянсько-польський кордон, Р.-С. виїхав до Румунії, де був інтернований. У жовтні 1941 нелегально повернувся до Варшави, де незабаром помер.

М. Швагуляк (Львів).

РИЗЬКИЙ ДОГОВІР 1921 - угода між Польщею, з одного боку, і РСФРР та УСРР, з другого, укладена у березні 1921 у Ризі після завершення *польсько-радянської війни 1920*. Мирні переговори між воюючими сторонами розпочалися у серед, серпня 1920 у Мінську, а на поч. вересня були перенесені до Риги, де тривали з перервами аж до весни 1921. Дипломатичні представники УСРР (*Д.Мануїльський*) і ГСРР (В.Баран, Н.Хомин) під тиском московського Раднаркому увійшли до спільної російсько-української делегації, яку очолив І.Иоффе. 26.9. до Риги прибула делегація *Західно-Української Народної Республіки* на чолі з *К.Левицьким*. Однак польська і радянська сторони виступили проти її офіційної участі у переговорах, хоча представники УСРР і ГСРР на цьому не наполягали і навіть намагались встановити особисті контакти із співвітчизниками. За цих умов делегація ЗУНР зробила кілька заяв-протестів до президії конференції та іноземних журналістів, в яких різко засудила польську окупацію Галичини і відстоювала право українського населення краю на самовизначення. На першому етапі переговорів ці наполягання підтримували дипломати радянської України, однак вимоги екзильного уряду ЗУНР не були враховані при підписанні основних документів. 11.10.1920 радянські та польські повпреди уклали перемир'я і підписали попередній мир між державами. 18.3.1921 між Польщею, з одного боку, і РСФРР та УСРР, з другого, був підписаний мирний договір. Згідно з його умовами сторони зобов'язались припинити військові дії; анульовувався *Варшавський договір 1920* між Польщею та УНР; встановлено новий кордон, за яким західноукраїнські та західно-білоруські землі визнавались за Польщею. 15.3.1923 новий кордон по р. Збруч затвердила Рада амбасадорів у Парижі. У сьомій статті Ризького договору Польща зобов'язувалась надати "особам російської, української і білоруської національності, які перебувають у Польщі, на основі рівноправності національностей, всі права, що забезпечують вільний розвиток культури, мови і виконання релігійних обрядів", крім того, "особи російської, української і білоруської національності в Польщі мають право, в межах внутрішнього законодавства, культивувати свою рідну мову, організовувати і підтримувати свої школи, розвивати свою культуру і створювати з цією метою товариства і спілки". Однак польський уряд систематично не виконував умови договору щодо забезпечення національно-політичних прав українського населення Другої Речі Посполитої.

М. Литвин (Львів).

РИЛЬСЬКИЙ МАКСИМ ТАДЕЙОВИЧ [6(19).3.1895-24.7.1964]-видатний український поет, перекладач, культурно-громадський діяч. Академік АН України з 1943. Н. у Києві. Син *Т.Рильського*. Закінчив приватну гімназію В.Науменка у Києві. З 1915 навчався на медичному ф-ті Київського ун-ту св.Володимира, з 1918-на історико-філологічному ф-ті (не закінчив). До осені 1923 працював у с. Романівці, де завідував школою. З 1923-29 викладав українську мову і літературу в школах Києва. З 1929 перейшов на літературну роботу. У 1943-46- голова Спілки письменників України. З 1944 і до кінця життя Р. очолював Інститут мистецтва, фольклору та етнографії АН України. У 1957-64 - головний редактор журналу "Народна творчість та етнографія". У 1907 було надруковано перший вірш Р., перша поетична збірка "На білих островах" вийшла у 1910. Згодом побачили світ збірки: "Під осінніми зорями" (1918), "Синя далечинь" (1922), поеми "Царівна", "На узліссі" (1917), "Драматичний малюнок "Бенкет". У 1920 роках Р. зблизився з літературним угрупованням неокласиків. У цей період з'являються поетичні збірки "Крізь бурю і сніг" (1925), "Тринадцята весна (1926), "Де сходяться дороги" (1929), "Гомін і відгомін" (1929), що свідчать про розквіт творчості Р. Для цих збірок характерні глибина і щирість почуттів, пластика образів, вишуканість вислову, переосмислення класичних мотивів, тем і героїв. У березні 1931 Р. заарештовано і звинувачено в приналежності до "підпільної контрреволюційної організації", однак після піврічного перебування в ув'язненні звільнено. Поетична творчість Р. цього періоду неоднозначна. Наростання у країні політичних репресій щодо діячів української культури, кампанія пошуку націоналізму у художніх творах, перекручування змісту і очернительство творчості, загроза нового арешту - все це змусило Р. стати на позицію активного сприйняття радянської дійсності. У цей час для творів Р. притаманна кон'юктурність, провідними темами поезій стає оспівування керованої ролі компартії та возвеличення Сталіна.

У 1930 роках виходять збірки "Знак терезів" (1932), "Київ" (1935), "Літо" (1936), "Україна" (1938), "Збір винограду" (1940). З початком війни посилюється патріотичне звучання поезії Р. 26.11.1941 по радіо вперше була виголошена поема "Слово про рідну матір", в якій звучала ідея безсмертя народу, незламності його духу і віри в перемогу над ворогом. Вагому роль у пробудженні історичної пам'яті та національної свідомості нашого народу відіграли поеми "Неопалима купина" та "Жага", за які Р. був звинувачений у націоналізмі. Під час війни виходять збірки "За рідну землю" (1941), "Слово про рідну матір" (1942), "Світова зоря" (1942), "Світла зброя" (1942), "Велика година" (1943), "Неопалима купина" (1944). У післявоєнні роки вийшли збірки поезій "Вірність" (1946), "Чаша дружби" (1946), "Ранок нашої Вітчизни" (1953), які були заборонені, а їх авторів інкриміновано помилки "буржуазно-націоналістичного" характеру. Після війни виходять також збірки поезій: "Мости" (1948), "Братерство" (1950), "Троянди і виноград" (1957), "Далекі небосхили" (1959), "Голосіївська осінь" (1959), "Зимові записи" (1964). Творчість М. Рильського від збірки "Троянди і виноград"

до останньої прижиттєвої збірки "Зимові записи" називають "порою третього цвітіння", в яких чільне місце посідають роздуми про життя і мистецтво, людину і природу. Для поезій Р. властивий високий інтелектуалізм, витонченість поетичної форми. Р. - видатний майстер художнього перекладу. Переклав такі шедеври світової літератури, як "Пан Тадеуш" А.Міцкевича, "Ернани" В.Гюго, "Сірано де Бержерак" Е.Ростана, "Орлеанська діва" Вольтера, "Король Лір", "Дванадцята ніч" У.Шекспіра, "Євгеній Онегін" О.Пушкіна та ін. Статті Р. з проблем мистецтва та літератури зібрані в книгах "Вечірні розмови" та "Про мистецтво". Помер у Києві. Похований на Байковому кладовищі. У 1968 у Києві відкрито літературно-меморіальний музей поета та встановлено пам'ятник (скульптор О.Ковальов, арх. В.Костін).

М. Лабач (Львів).

РИМЛЯНИН ПАВЛО (Paolo Dominici Romanus; р. н. невід, -п. 1618)- український архітектор кін. 16 - поч. 17 ст. Італієць за походженням. Н. у Римі. Вперше згадується в церковних книгах Львова у 1585. У 1585-1616-член цеху будівничих у Львові. З 1589 був молодшим цеховим майстром, з 1595 -старшим. У творчості Р. поєднувалась архітектура італійського Відродження з місцевими архітектурними мотивами. У 1591-98 будував Успенську (Волоську) церкву (будівництво завершували *А.Прихильний* і *В.Купинос* у 1598-1631). З 1595 працював разом з *П.Щасливим* на будівництві костюлу та монастиря бенедиктинок у Львові. У 1600 розпочав будівництво костюлу бернардинів.

З 1595 працював на будівництві костюлу бенедиктів. У 1600 розпочав будівництво костюлу бернардинів, яке з 1619 продовжував *А.Прихильний* (закінчено у 1630). Збудував каплицю Кампіанів (1618) у Львові. Брав участь в будівництві парафіяльного костюлу і замку в Жовкві. Помер у Львові. *М. Ерстенюк (Львів).*

РИМСЬКИЙ-КОРСАКОВ МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ (25.2.1872 - р. см. невід.) -військовий діяч періоду *Гетьманату*. Після закінчення морського кадетського корпусу служив у штабі Балтійського флоту, Головному морському штабі. У 1908 Р. - старший офіцер канонерського човна "Хивинець", командир яхти "Стрела", учебного судна "Верный", есмінця "Лейтенант Зацаренный". З 1913-викладач морської академії, капітан I рангу. У роки Першої світової війни 1914-18 служив на Чорному морі. За Гетьманату-командант Миколаївського порту, контр-адмірал.

К. Литвин, К. Науменко (Львів).

РИНСЬКИЙ (ренський, золотий ринський)-назва австрійського (австро-угорського) гульдена (флорена) у *Галичині* в період її перебування у складі Австрійської імперії (з 1867 -Австро-Угорської імперії). В обігу знаходились монети номінальною вартістю 1 і 2 Р. Під час грошової реформи 1892 Р. було вилучено з обігу і замінено на нову грошову одиницю - крону, в співвідношенні 1 Р. на 2 крони.

Р. Шуст (Львів).

РИГЕЛЬМАН МИКОЛА АНДРІЙОВИЧ (29.9.1817-21.5.1888)-український історик, публіцист, мандрівник. Н. у с. Андріївка біля Чернігова. Закінчив Московський ун-тет. З листопада 1839 перебував на службі у канцелярії Московського цивільного губернатора. У 1840 познайомився з *Т.Шевченком*, матеріально допомагав поету після повернення його із заслання. Підтримував дружні взаємини з *М.Костомаровим* і *П.Кулішем*. У серед. 1840 років продовжував освіту у Празі, Відні та Пресбурзі, де встановив контакти з *В.Ганкою*, *Л.Штуром*, *В.Караджичем*, *Я.Колларом* і *П.Шафариком*. З червня 1846 вступив на службу до канцелярії Київського військового, Подільського й Волинського генерал-губернатора. У 1847 Р. допитували у справі кирило-мефодіївців, і до 1850 він перебував під поліцейським наглядом. З 1848 - секретар канцелярії, а згодом - скарбник Київського ін-ту шляхетних дівчат. 13.8.1848 Р. був обраний дійсним членом Комісії для розбирання давніх актів. Продовжив роботу, розпочату *М.Костомаровим*, над підготовкою до друку Літопису Величка. У 1848-51 опублікував два томи цього видання під назвою "Летопись событий в Юго-Западной России в 17 ст.". У серпні 1850 призначений директором другої Київської гімназії та директором училищ Київської губернії. У 1854 вийшов у відставку. У 1857-58 і 1867 здійснив поїздки до Австрії, Німеччини і Франції. Його "Письма из Вены", передруковані згодом у зб. "Три поїздки за границю" (1871), містять докладні відомості про культурне життя слов'ян за межами Російської імперії. Матеріально підтримував галицьких москвофілів, сприяв виходу газети "Слово". Був дійсним членом Товариства любителів російського письменства при Московському ун-ті, головою (з 1875) Київського слов'янського благодійного товариства та Київського відділення Російського музичного товариства. Помер у Києві.

С. Білокінь (Київ).

РИГЕЛЬМАН ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ [1720-23.10.(3.11.). 1789]-історик, військовий інженер, генерал-майор російської армії (з 1771). Н. у Петербурзі. Походив з німецької дворянської сім'ї. У 1738 закінчив Шляхетський корпус. Служив у російських військах в Україні. Учасник російсько-турецької війни 1735-39. У 1741-43 Р. проводив інженерно-технічні та топографічні роботи на Запорозжі, зокрема займався розмежуванням земель між Портою і Російською імперією. У червні 1743 одержав чин інженера-прапорщика. У 1745-49 керував роботами по спорудженню прикордонних ретраншаментів біля Києва (Васильківського, Обухівського та ін.), готував плани Прилуцького, Лубенського та Київського полків. З 1749 проводив інженерно-фортифікаційні роботи у Киргиз-Кайсацькій орді. Протягом 1760-1782 брав участь у будівництві укріплених ліній на Дону і Пд. Україні, на узбережжі Азовського моря (зокрема, під його

керівництвом збудовано фортеці св. Дмитрія Донського у гирлі Дону і Петровську в гирлі р. Берди). З 1770 - полковник. Учасник російсько-турецької війни 1768-74, нагороджений за участь у здобутті Силістрії. Після відставки в 1782 оселився у маєтку своєї дружини (уроджена Лизогуб) у с. Андріївці (Овдіївці) на Чернігівщині. Р. - автор "Історії або повісткування про донських козаків" з додатком (17 ілюстрацій і 2 карти; 1778; видана Й. Бодянським в 1846). У 1778 склав "Літописне повісткування про Малу Росію" (ч. 1-4; у 1785-86 переробив і доповнив). Ця праця була вперше повністю видана Й. Бодянським у 1847. При написанні цієї роботи використав українські козацькі літописи, польські хроніки і мемуари, книгу С. Мишецького "Історія козаків запорозьких", а також власні спостереження та документальні матеріали. Праця Р. з додатком "Список именной всем бывшим в Малой России гетьманам", альбомом (28 портретів та двох карт України) є цінним джерелом з історії України 17-18 ст. У рукописах залишилися розвідка Р. "Изъяснение о Кизлярской крепости" (1757), збірник планів, карт та ін. Збудував у своєму селі церкву, де і похований.

С. Білокінь (Київ).

"РІДНИЙ КРАЙ" - політичний, економічний і літературний тижневик. Виходив з 24.12.1906 до 1907 у Полтаві. Ініціатором, першим видавцем і редактором був український діяч М. Дмитрієв, співредакторами - Панас Рудченко (Панас Мирний) і Г. Коваленко. Серед співробітників - О. Пчілка, Х. Алчевська, О. Коваленко, І. Нечуй-Левицький, Д. Дорошенко. З 16 номера "Р.к." був заборонений адміністрацією. З 20.10.1907 по 31.7.1914 газета виходила у Києві. У 1915-16 через заборону українських видань "Р.к." виходив російською мовою.

Т. Геращенко (Запоріжжя).

РІЗНИЧЕНКО (Різников) **ВАСИЛЬ ФЕДОРОВИЧ** [16(28).1.1892 - 17.7.1938] - український історик-популяризатор, бібліограф, демограф. Н. у Конотопі (тепер Сумської обл.). Після закінчення в 1911 комерційної школи продовжив навчання у Київському політехнічному інституті. Служив у статистичному відділі Київської губернської земської управи. Друкувався у газетах "Діло" і "Сніп". З 1913 як діяч "Просвіти" перебував під наглядом жандармерії. Починаючи з 1915, друкував численні краєзнавчі та історичні розвідки (зокрема "Проект українського ун-ту в Батурині"; "З минулого Батурина"; "Батуринський шлях", всі-1916), розпочав видавати серію життєписів, що мала скласти біографічний словник діячів Конотопщини. З 1917-член УПСФ. У роки Української революції Р. заснував у Києві власне видавництво, видав популярні брошури про гетьманів *І. Мазепу*, *П. Орлика*, *Д. Апостола* та про національні символи України. У цей період під псевдонімами "Задніпрянець", "Подорожній", "В.Р." та ін. друкувався у київській, чернігівській та західноукраїнській періодиці. У 1918 Р. закінчив зі званням канд. економічних наук Київський комерційний ін-тут, деякий час навчався у Київському археологічному ін-ті. У 1920-30-х роках працював ст. науковим співробітником в Інституті демографії АН УСРР. За ред. акад. М. Птухи вийшли покажчики Р.: "Демографія України за 1914-1928 рр." (1931) та "Демографічні переписи, теорія, методологія, організація" (1936). У лютому 1938 Р. був заарештований, звинувачений у шпигунстві на користь Польщі і розстріляний. У рукописах збереглася розвідка Р. "З історії друку на Конотопщині" (1930), до якої додано покажчик видань 1880-1919 рр.

С. Білокінь (Київ).

РІПЕЦЬКИЙ ВСЕВОЛОД (1884 - липень 1919) - український політичний діяч. Н. у Самборі (тепер Львівська обл.) За освітою - юрист. Належав до *Української соціал-демократичної партії*. У 1918-19-повітовий комісар ЗУНР-ЗО УНР на Турківщині (тепер Львівська обл.). У липні 1919 під час відступу *Української галицької армії* за Збруч захоплений у полон польськими військовими. Розстріляний без суду разом з державним секретарем земельних справ ЗУНР *М. Мартинцем*, *І. Сілецьким*, *В. Паходом* біля Солотвина (тепер Івано-Франківська обл.).

І. Підкова (Львів).

РІЧ ПОСПОЛИТА (Річ посполита; Rzecz-pospolita - від латинського respublica - республіка) - офіційна назва Польської держави після укладення *Люблінської унії 1569* до третього поділу Польщі (1795). Назва відображала специфічну форму станової монархії на чолі з королем, який обирався шляхетським сеймом. Термін Р.П. вперше з'явився в хроніці *В. Кадлубка*. Остаточо був прийнятий у 16 ст. для означення устрою багатонаціональної Польської держави, в якій провідна роль належала привілейованому шляхетському стану, що управляв країною від імені всіх народів сейму (див. *Польща*). Унія Польщі і Литви на вальному (загальному) сеймі в Любліні 1569 об'єднала обидві країни в єдину державу, поширивши права і привілеї польської шляхти на литовських землях, зберігши елементи автономного управління для Великого князівства Литовського. Одночасно Волинь і Полісся були відокремлені від Литви і передані Польщі. На сеймі в Любліні до унії приєдналось також Королівство Пруссія. Новостворена об'єднана держава отримала назву Річпосполита Польська. Остаточо державний устрій Р.П. сформувався за короля Генріха Валуа (1573-74), який був змушений підписати з сеймом "Пакет угоди" (Pacta conventa) і "Генріхові артикули", що ставили короля у повну залежність від шляхти, зобов'язуючи його беззаперечно виконувати рішення сейму і одночасно давали право шляхті не підпорядковуватись владі короля і навіть виступати проти нього зі зброєю (право конфедерацій). Така специфічна форма станової монархії, що отримала назву "шляхетської демократії", дала можливість представникам шляхетського стану впливати на управління державою, виходячи із своїх станових та групових інтересів, що з часом викликало гострі соціальні, національні,

міжконфесійні суперечності, створило в країні обстановку безладдя, свавілля і шляхетської анархії. Вищим органом державного управління був сейм. Сейм складався з сенату, куди входили король, вищі адміністративні й духовні особи та ізби (палати) послів, які обирались на земельних сеймиках (зборах) шляхти. Сейм скликався раз на два роки і вирішував усі державні питання - від обрання короля до прийняття законів (конституцій). У сеймі був обов'язковим принцип одноголосності при прийнятті рішень - право "ліберум вето", яке у 18 ст. практично паралізувало діяльність парламенту. У період між сеймами король управляв державою, але під постійним контролем 16 спеціально призначених сеймом сенаторів-резидентів. Всеваддя шляхетського стану в Польщі негативно позначилось на соціальному становищі інших верств (міщан, селян), а також на розвиткові непольських народів Р.П. Польську державу 16-18 ст. називають також I або шляхетською Р.П. Відроджена у 1918 Польща взяла офіційну назву Річпосполита Польська (з 1919); у публіцистиці її також іноді називають II Р.П. За Конституцією 1952 Польща мала назву Польська Річпосполита Людова (Польська Народна Республіка); з початком демократичних перетворень кін. 1980-х років було повернуто назву Річпосполита Польська (Польська Республіка), яку деякі публіцисти почали іменувати Третьою Річпосполитою.

П. Зашкільняк (Львів).

РІЧИЦЬКИЙ АНДРІЙ (справж. прізвище та ім'я - Пісоцький Анатоль; 1882 -1937) - український політичний діяч і літературознавець. Належав до Української соціал-демократичної робітничої партії. У січні 1919 на VI з'їзді партії виступив одним з ініціаторів розколу в УСДРП та разом з *М.Ткаченком* став ідеологом новоствореної УСДРП (незалежних; див. *Незалежники*). У січні 1920 був спільно з *М.Ткаченком*, *А.Драгомирецьким*, *М.Авдієнком*, *Ю.Мазуренком*, *Ю.Лапчинським* співзасновником *Української Комуністичної Партії*. В 1920-24 Р. - голова УКП, співредактор друкованого партійного органу - "Червоний прапор". У своїх публіцистичних статтях Р. звинувачував КП(б)У у встановленні воєнно-політичної диктатури в Україні. Зазнавав постійних переслідувань з боку більшовицьких репресивних органів. Після ліквідації УКП (1924) був тимчасово обраний кандидатом у члени ЦК КП(б)У. Виступав прихильником політичної лінії, яку проводив *М.Скрипник*. Одночасно гостро критикував політичні погляди інших націонал-комуністів - *О.Шумського*, *М.Волобуєва*, *М.Хвильового*. У кін. 1920-поч. 1930 років - науковий співробітник Інституту літератури ім. Т.Шевченка. Після самогубства *М.Скрипника* (1933) заарештований органами НКВС, звинувачений у контрреволюційній діяльності і розстріляний. Автор праць з літературознавства ("Тарас Шевченко в світлі епохи", 1923; "В.Винниченко в літературі і політиці", 1928), з новітньої історії України ("Центральна Рада від лютого до жовтня", 1928), з проблем національно-політичних процесів в Україні у 1920 - поч. 1930 років ("Основи українознавства", 1929; "Національне питання доби наступу соціалізму", 1931) та теорії комуністичного руху ("Від демократії до комунізму", 1920). У 1927-29 за редакцією Р. вперше українською мовою було видано "Капітал" К.Маркса.

І. Підкова (Львів).

РІШЕЛЬЄ АРМАН ЕММАНЮЕЛЬ дю Плессі (Емануїл Йосипович; 14.9.1766 -17.5.1822) - французький державний діяч, герцог. Н. у Парижі в аристократичній родині. Здобув військову освіту. На поч. Великої Французької революції емігрував у Росію. З 1790 Р. перебував на службі в російській армії у чині генерал-лейтенанта, учасник штурму Ізмаїла під час російсько-турецької війни 1787-91. Р., будучи монархістом за переконанням, в 1793-94 у складі військ австро-прусської коаліції брав участь у війні проти республіканської Франції. З 1795 жив у Російській імперії. У 1803 призначений градоначальником Одеси, одночасно у 1805-14 -генерал-губернатор т. зв. Новоросійського краю. Маючи значні адміністративні здібності, Р. активно проводив заселення і господарське освоєння Українського Причорномор'я, керував міським будівництвом і спорудженням порту в Одесі. На відміну від багатьох вищих посадових осіб Російської імперії був освіченою та культурною людиною. При підтримці Р. за проектом абата-єзуїта Ніколя у 1817 був створений *Рішельєвський ліцей*. Після повалення у 1814 *Наполеона I Бонапарта* повернувся у Францію. У вересні 1815 Р. був призначений Людовіком XVIII головою кабінету міністрів та міністром закордонних справ. У 1818 на конгресі Священного Союзу добився рішення про виведення окупаційних військ із Франції. Продовжував цікавитися господарським життям Південної України. 25.12.1818 Р. вийшов у відставку. З лютого 1820 до грудня 1821 знову очолював кабінет міністрів. В Одесі встановлено пам'ятник Р. роботи *І.Мартоса*.

Ф. Самойлов (Одеса).

РІШЕЛЬЄВСЬКИЙ ЛІЦЕЙ в Одесі - закритий середній навчальний заклад підвищеного типу, заснований у 1817. Названий в честь колишнього новоросійського генерал-губернатора *А.Е.Рішельє*. У 1816 при підтримці *А.Е.Рішельє* за проектом абата-єзуїта Ніколя відкрито Одеський благородний інститут, який у травні 1817 реорганізовано у Р.л. Спочатку було два відділення - філософське та юридично-політичне. Термін навчання - 8-10 років. До 1820 навчання велось французькою мовою. Згодом навчальні програми були вдосконалені, поліпшено методику викладання, відкрито педагогічне відділення для підготовки вчителів для комерційних і повітових шкіл. У 1817-37 домінувала класична освіта. У кін. 1820-30-х роках у Р.л. основна увага приділяється вивченню природознавчих наук. У 1837 затверджено новий статут Р.л. Структурою, учбовими планами та програмою ліцей наблизився до вищого учбового закладу. У ліцеї було організовано фізико-математичне відділення, інститут східних мов (існував 1837-54), що готував перекладачів для військових установ; у 1843 - камеральне відділення з кафедрами природничих та економічних дисциплін, яке готувало

управителів поміщицьких господарств. Р.л. вважався одним із кращих учбових закладів в Україні і в Російській імперії. У ньому викладали історик С.Єжевський (1853-54) та видатний учений-хімік Д.Менделєєв (1855-56). Під час перебування в Одесі неодноразово відвідував лицей О.Пушкін. Протягом 1840-50-х років владою та громадськістю міста, зокрема опікунами Одеської учбової округи Д.Княжевичем і М. Пироговим, докладалися зусилля для перетворення лицю на університет. У червні 1862 *Олександр II* дозволив створити на базі Р.л. Новоросійський ун-т, який відкрито у 1865 (з 1933 - Одеський ун-т).

Ф. Самойлов (Одеса).

РОГАТИНЦІ ЮРІЙ (р. н. невід. - п. після травня 1605; за ін. дан. - 1608) та **ІВАН** (р. н. невід. - п. 1603) - керівники (старійшини) Львівського Успенського братства у 80-х роках 16 - на поч. 17 ст. Вихідці з галицького містечка Рогатина. Самотужки опанували фах сідлярів, винайшли новий вид сідла. У кін. 1570-х років переїхали до Львова, де стали членами, а з 1586 - старійшинами Львівського Успенського братства. У 1586 виступили ініціаторами реформи братства, що перетворило його у дієвий орган захисту культурно-релігійних, економічних, національних інтересів українців. Юрій Р. - ймовірний автор статуту братства 1586 та статуту братської школи, що започаткував новий етап у розвитку українського шкільництва, заснованого на засадах європейського гуманізму. Р. сприяли викупу друкарського обладнання І.Федорова для заснування братської друкарні, що вже 1591 випустила першу книгу. Після 1586 братство фактично домоглося у православних патріархів незалежності від місцевої церковної влади для львівської Успенської церкви та Онуфріївського монастиря (див. *Ставропігія*), що призвело до тривалої боротьби з львівським єпископом *Г.Балабаном*. Р. виступили противниками укладення *Берестейської унії 1596*. Юрію Р. адресував своє "Послання до М.Домнікії" І.Вишенський, в якому з консервативних позицій критикував його погляди, що не обмежувалися аскетичними ідеалами, а закликали до дієвої проповіді та відстоювання українських національно-культурних традицій. Юрій Р. був добре знайомий з князем *К.Острозьким* Київським митрополитом *І.Потієм*. У своїх листах до Львівського і Віденського братств закликав проявляти терпимість у справах віри. Деякі дослідники (*І.Франко, К.Студинський, М.Василенко* та ін.) приписували Юрію Р. авторство полемічного твору "Пересторога" (написаний у 1605 або 1606).

М. Капраль (Львів).

РОГАЧ ІВАН (1913- 1942) - відомий український політичний діяч, журналіст. Н. у Великому Березному на Закарпатті. Здобув теологічну освіту. З юнацьких літ брав активну участь у молодіжному русі в Підкарпатській Україні. У серед. 1930-х років разом з провідними закарпатськими політичними діячами *С.Клочураком, Ю. і Ф.Брацайками, С.Росохою, Ю.Реваєм* відстоював ідею створення єдиних українських патріотичних сил у боротьбі за створення національної держави і возз'єднання з Великою Україною. З березня 1938 - редактор єдиної щоденної української газети у Закарпатті "Нова свобода" (виходила в 1938-39 в Ужгороді і Хусті, згодом редагували *С.Довгань, В.Гренджа-Донський*). Належав до *Організації українських націоналістів*. З вересня 1938 - заступник голови Української національної оборони *С.Росохи*, з листопада 1938-військовий писар Організації національної оборони "*Карпатська Січ*". В 1938-39 - особистий секретар прем'єр-міністра Карпатської України *А.Волошина*. Був членом *Українського національного об'єднання*, секретарем проводу цієї організації. У 1941 з Похідними групами ОУН полк. *А.Мельника* вирушив у Наддніпрянську Україну. У вересні-листопаді 1941 редагував спільно з *П.Олійником і О.Чемеринським* щоденну газету "Українське слово" (видавалася у Житомирі, згодом - у Києві). Заарештований гестапо в листопаді 1941 разом з іншими співробітниками видання і розстріляний у Бабиному Яру.

І. Підкова (Львів).

РОГНЕДЬ РОГВОЛОДІВНА (слов'янське ім'я - Горислава; р.н. невід. - п. 1000) - полоцька княжна, дочка полоцького князя Рогволода. У кін. 70-х років 10 ст. до Р. посватались великий князь київський *Святосполк Володимирович* та *Володимир Святославич*, тоді ще князь новгородський. Р.Р. відмовила Володимирі. Бл. 980 Володимир Святославич захопив Полоцьк, убив батька і двох братів Р.Р., а її силоміць зробив своєю дружиною. Від Р.Р. Володимир мав чотирьох синів - Ізяслава, Ярослава, Всеволода, Мстислава та двох дочок - Передславу і Предмиславу. За переказами, після хрещення Володимира і ліквідації його гарему Р.Р. відмовилася скористатись його дозволом вдруге вийти заміж. Вона повернулася у Полоцьк, згодом висвятилась у черниці під іменем Анастасії. Її син Ізяслав Володимирович став засновником полоцької лінії *Рюриковичів*.

І. Підкова (Львів).

РОДЗЯНКИ - український козацько-старшинський рід на Полтавщині і Катеринославщині у 18- поч. 20 ст. Походив від **Василя Р.** (1652-1734) - сотника хорольського (1701-04) та миргородського полкового обозного (1723-34). Його нащадки син **Степан Р.** (1687-1736) і внуки **Єремій та Іван Р.** були сотниками хорольськими протягом 1701-68 та миргородськими полковими обозними (1735-36 і 1767-79). Інші відомі представники цього роду: **Семен Р.** (1782 - бл. 1808) - поет. Належав до "Дружнього літературного товариства" (1801-04) у Петербурзі. **Аркадій Гаврилович Р.** (бл. 1793 - 1846) - український дідич. Писав вірші. Був знайомий з *Т.Шевченком, О.Пушкіним, С.Аксаковим*. Він та його брати були відомими прихильниками української національної ідеї. **Сергій Р.** (1866 - р.см. невід.) - комісар *Української Центральної Раби* та *Української Держави* на Холмщині. **Михайло Володимирович Р.** (1859-1924)-російський державний діяч (див.

М.Родзянко). До нащадків роду Р. належали письменники *М.Старицький* і *Л.Старицька-Черняхівська*.

РОДЗЯНКО МИХАЙЛО ВОЛОДИМИРОВИЧ [9(21).2.1859 - 24.1.1924] - російський державний діяч поч. 20 ст. Походив з українського козацько-старшинського роду *Родзянків*. Володів великими земельними маєтками у Новомосковському повіті на Катеринославщині. У 1886-96 - новомосковський повітовий маршалок дворянства. У 1900-06 очолював Катеринославську губернську управу. Був одним із лідерів партії *октябристів*, відстоював ідею встановлення у Російській імперії конституційної монархії. У 1906-07 -депутат III і IV Державних Дум, у 1907-17 -Державної ради, з 1911-ї голова. Підтримував політику, яку проводив *П.Столипін*. Р., будучи прихильником існування "єдиної і неділимої Росії", негативно ставився до вирішення українського національного питання. Після перемоги *Лютневої революції в 1917* у Петрограді очолив Тимчасову раду Державної Думи, що ставила собі за мету зупинити революцію і встановити конституційну монархію. Під час громадянської війни в Росії знаходився у Добровольчій армії ген. *А.Денікіна*. У 1920 емігрував у Югославію, де і помер. Залишив мемуари "Крах імперії" (1924,1927,1929).

І. Підкова (Львів).

РОДЦЕВИЧ-ПЛОТНИЦЬКИЙ ЛЕОНТІЙ ЛЕОНТІЙОВИЧ (1877 - р. см. невід.) - український військовий діяч, генерал-майор. Н. на Холмщині. Закінчив Царськосельську гімназію, Костянтинівське артилерійське училище (1899), Миколаївську академію генерального штабу. Учасник російсько-японської війни 1904-05. Під час Першої світової війни 1914-18-на фронті, командир 11-го піхотного Псковського полку, начальник штабу 12-ої стрілецької Сибірської дивізії, 1 -го гвардійського корпусу, командир Заамурської піхотної дивізії, начальник штабу 7-ї армії. З жовтня 1917 - у резерві Петроградського військового округу. На службі в українській армії з 1918. Урядом УНР призначений до складу українського консульства у Батумі. У зв'язку з наступом Червоної армії у березні 1921 виїхав до Константинополя, де став співробітником посольства УНР у Туреччині.

К. Литвин, К. Науменко (Львів).

РОЖАНКОВСЬКИЙ ТЕОДОР (14.2.1875-12.4.1970)-український політичний і військовий діяч. Н. у Сокалі (тепер Львівська обл.). За освітою правник. Після закінчення Львівського ун-ту працював адвокатом. Належав до *Української національно-демократичної партії*, з 1913 - посол Галицького сейму. Після поч. Першої світової війни 1914-18 активно сприяв організації *Легіону українських січових стрільців*, входив до складу організаційно-координаційного центру по створенню частини Бойової Управи УСС. У серпні 1914 був першим командантом УСС. Виступив проти рішення командування австрійської армії перекинути невишколених стрільців проти наступаючих російських військ, за що був усунений від командування Легіоном. З березня 1915- заступник команданта Коша УСС. З жовтня 1918- член *Української національної ради ЗУНР-ЗО УНР 1918-19*. Під час українсько-польської війни 1918-19 очолив Станіславську військову округу, отаман Української галицької армії. У 1919-20 -військовий аташе УНР у Празі. У 1920-30-х роках працював адвокатом у Львові. Останні роки прожив у США. Помер у Вігокені (Нью-Джерсі).

РОЗАНОВ ВАСИЛЬ ФЕДОРОВИЧ (у чернецтві - Гавриїл; 1781— 1858) - архієпископ Катеринославський, Херсонський і Таврійський у 1828-37. Н. у с. Рождественне Костромської губ. Навчався у семінарії Троїцько-Сергійового монастиря. У 1811 у Олександрівській лаврі пострижений у ченці. 22.5.1828 призначений на Катеринославську єпископську кафедру. Займався дослідженням церковної і світської старовини. Був членом Товариства історії і старожитностей в Одесі. Записав розповіді запорожця Миколи Коржа про життя і побут козаків, про заселення земель на Катеринославщині - цінну історичну пам'ятку з історії Запорожжя. Згодом був Тверським і Кашинським архієпископом. Р. належать праці: "Историческая записка о Пустынно-Николаевском Самарском монастыре", "Историческая записка о заложении в Екатеринославе кафедрального Преображенского храма и о начале самого города Екатеринослава" та ін. Зберігся архів документів та рукописних заміток Р. з історії заселення Півдня України та Криму.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

РОЗДОЛЬСЬКИЙ РОМАН (1898 - 1967, псевд. - Прокопович, П.Сук, Тенет, В.С. та ін.) -український історик, громадський діяч. Навчався у Львівському, Празькому й Віденському ун-тах. Один із засновників організації Інтернаціональна революційна соціал-демократична молодь (1918), яка стала предтечею українського комуністичного руху в Західній Україні. Під час польсько-української війни 1918-19 - рядовий УГА. Один із засновників та головних ідеологів *Комуністичної партії Західної України*. Під час розколу КПЗУ у 1928-29 приєднався до її національно-свідомого крила (т.зв. "КПЗУ-більшості" або "васильківців"). У 1929 одержав звання доктора політичних наук у Відні. У 1934 повернувся до Львова, де працював в ун-ті на кафедрі відомого польського економіста Францішка Буяка. Після окупації Галичини більшовиками переїхав до Кракова. У 1942 був заарештований гестапо за переховування євреїв. До закінчення Другої світової війни перебував у концтаборах - *Освенцімі*, Равенсбрюку, Оранієнбургу. У 1947 переїхав до США, де поселився у Детройті й повністю присвятив себе дослідницькій роботі. Автор близько 50 наукових праць, у т. ч. "Zur nationalen Frage. Friedrich Engels und das Problem der "geschichtlosen" Volker" (Archiv fAr Sozialgeschichte. Bd.IY. Hannover, 1964; англ. пер. І.-П.Химки; 1986); "Stosunki poddadcze w dawnej Galicji (1962, тт. 1-2), "Die grosse Steuer- und Agrarreform Jozefs II. Ein Kapitel zur osterreichischen Wirtschaft-geschichte" (1961); "Zur Entstehungs-geschichte der Marxischen "Kapital" (1968; переклад, на англ., франц., італ., ісп., дві скандинав., сербо-хорват. та япон. мови); "Die Bauernabgeordneten im konstituie-renden Ёsterreichischen Reichtag, 1848-

1849" (1976). Архів Р. зберігається в Інституті соціальної історії (Амстердам).

Я. Грицак (Львів).

РОЗЕНБЕРГ АЛЬФРЕД (19.01.1893 -16.10.1946) - німецький нацистський лідер, військовий злочинець. Н. у Ревелі (тепер м.Таллінн) у сім'ї балтійських німців. Дитинство і юність провів в Естонії, яка перебувала під владою Російської імперії. Навчався у Московському ун-ті. У 1917 під час революції втік до Німеччини. У 1919 приєднався до новоствореної націонал-соціалістичної партії. З 1923 - головний редактор партійного органу "Volkischer Beobachter" ("Народний оглядач"). У 1923-24 очолював партію після арешту її лідерів у зв'язку з невдалим Мюнхенським путчем. Провідний ідеолог нацистського руху, розвинув теорії про расову вищість німців та про необхідність завоювання німцями "життєвого простору" на Сході. У керівництві нацистської партії вважався фахівцем зі справ Східної Європи. З 1933 очолював відділ зовнішньої політики нацистської партії. Підтримував контакти з українською політичною еміграцією у Німеччині -з гетьманцями та Організацією українських націоналістів. Ще до початку Другої світової війни неодноразово висловлювався за створення Української держави. 17.7.1941 за розпорядженням А.Гітлера очолив міністерство Райху для окупованих районів Сходу (Ostministerium). Політичною метою окупації вважав максимальне послаблення Росії, зокрема шляхом від'єднання частини її територій і передачі їх до нових адміністративних утворень - Білорусі, України і Донського регіону. Виступав за створення навколо Росії санітарного кордону з буферних держав -України, Білорусі, Центральної Азії, які залежали б від Райху та одночасно користувалися певним самоуправлінням. Висловлював думки, що у майбутньому Україна мала б стати незалежною державою, союзником Німеччини. Першочерговим завданням вважав одержання з України продовольства і сировини, необхідних для ведення воєнних дій у Росії. З економічних мотивів виступав за прихильне ставлення окупаційної адміністрації до українців. Для налагодження ефективних поставок з України Р. радив розпустити колгоспи і наділити селян землею. Вважав недоцільним існування українських політичних партій і наділення їх політичною владою. На думку Р., українці могли допускатися до участі в самоуправлінні лише на нижчому і середньому рівнях. У галузі культурної політики виступав за проведення заходів, які б зміцнили національну самосвідомість українців і дозволили б змобілізувати їх для боротьби проти Росії (зокрема, висунув ідею відкриття у Києві українського ун-ту та наполягав на перенесенні столиці райхскомісаріату України з Рівного до Києва). Українська політика Р. носила інструментальний характер і переслідувала мету ослабити на

тривалий період Росію та забезпечити життєві інтереси Райху на Сході Європи. Політична лінія Р. щодо українців не знайшла підтримки серед нацистського керівництва. Реалізація планів Р. стала цілковито неможливою через жорстоку і брутальну політику щодо українського населення, яку проводив райхскомісар України Е.Кох. На цьому тлі між Р. і Кохом виник гострий конфлікт. У травні 1943 Гітлер повністю підтримав лінію Е.Коха і гостро критикував діяльність Р. та керованого ним міністерства. Р. був засуджений як військовий злочинець на Нюрнберзькому процесі і страчений (повішений).

Я. Грицак (Львів).

РОЗЕНБЕРГ ЛЮДОВИК (псевд. Володимир Чорний; 1895-1940)-український військовий і політичний діяч. За національністю єврей. Н. у Львові. Закінчив Львівську гімназію. Учасник Першої світової війни 1914-18. З 1914 служив у *Легіоні українських січових стрільців* у сотні В.Дідушка. У вересні 1916 поранений під час боїв на Лисоні. З 1917 служив у Вишколі УСС (за деякими дан. -у 1917 перебував у російському полоні). З осені 1918- сотник *січових стрільців* у Білій Церкві. Брав участь у національно-визвольних змаганнях 1917-21. Після повернення в Галичину став членом *Української військової організації*. Згодом вступив до КПЗУ, з якої був виключений за "націоналістичний ухил". Після захоплення у вересні 1939 Червоною армією Львова заарештований радянськими спецслужбами і через деякий час розстріляний.

І. Підкова (Львів).

РОЗУМОВСЬКИЙ АНДРІЙ КИРИЛОВИЧ [22.10(2.11).1752 - 11(23).9.1836] - дипломат, князь (1814). Син українського гетьмана *К.Розумовського*. Н. у Глухові (тепер Сумська обл.). Вчився у Страсбурзі. У 1769-75 служив на флоті. У липні 1770 під час морської битви у бухті Чесма в Егейському морі командував фрегатом "Катерина". З 1772 на придворній службі. У 1779 призначений *Катериною II* послом у Неаполітанському королівстві. З 1784 - посол у Копенгагені, з 1786-у Швеції, з 1790 - в Австрії. Завдяки зусиллям Р. у 1792 відновлено договір між Росією і Австрією. Р. брав участь у переговорах про поділи Польщі в 1793 і 1795. За правління *Павла I* у 1799 відкликаний з Відня. Жив у Батурині. У 1801 *Олександр I* призначив Р. послом у Відні. Після Тильзітського миру 1807 пішов у відставку, але продовжував жити у Відні. Р. був меценатом мистецтва. Зібрав велику колекцію картин і відкрив галерею. Влаштуваючи музичні вечори, Р. підтримував дружні стосунки з Л. ван Бетховеном (композитор присвятив Р. 3 струнних квартети, 5-ту та 6-ту симфонії), був добре знайомий з Ф.Й.Гайдном і В.А.Моцартом. Р., будучи сам прекрасним виконавцем, організував і утримував на свої кошти кращий для того часу квартет (1808) і перший у Європі ансамбль з постійним складом. Струнний квартет (у складі якого виступав і Р.) першим виконував твори Л.Бетховена. У 1813 цар *Олександр I* повернув Р. на дипломатичну службу. Підписав Паризький мирний договір 1814. Був однією з ключових політичних фігур на Віденському конгресі 1814-15, головою російської делегації. За організацію

конгресу отримав титул світлішого князя. У 1815 пішов у відставку, але до кінця життя мешкав у Відні. На поч. 1815 у палаці Р. сталася пожежа, внаслідок якої були пошкоджені або повністю знищені твори мистецтва. З того часу матеріальне становище А.Розумовського було скрутним. Під впливом дружини графині Тюргейм за кілька років до смерті став католиком. Нині у Відні є вулиця Р., а в музеї-квартирі Л. ван Бетховена - великий портрет Р.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

РОЗУМОВСЬКИЙ КИРИЛО ГРИГОРОВИЧ [18(29).3.1728-3(15). 1.1803]-останній гетьман України (1750-64), граф (1744), генерал-фельдмаршал (1764). Н. у с. Лемеші (тепер Козелецького р-ну Чернігівської обл.) у сім'ї козака Григорія Розума. Молодший брат *О.Розумовського*. Отримав домашню початкову освіту, у 1743 відправлений царицею Єлизаветою Петрівною на навчання в Європу в супроводі академіка графа Г.Теплова. У 1743-45 слухав лекції математика Ейлера у Берліні, вчився в ун-тах Геттінгена, Кенігсберга, Страсбурга. Після повернення до Петербурга (1745) став дійсним камергером. У 18-річному віці призначений президентом Імператорської АН (1746) і перебував на цій посаді майже 20 років. Підтримував наукові дослідження М.Ломоносова. У 1744 під час поїздки Єлизавети Петрівни в Україну козацька старшина за підтримки О.Розумовського переконала царицю відновити гетьманство. У 1747 було проголошено царську грамоту про відновлення гетьманства та про фактичне призначення гетьманом Р. У лютому 1750 на козацькій раді у Глухові Р. обрано гетьманом України (див. *Глухівська рада 1750*). Влітку 1751 переїхав із Петербурга в Україну. Р. став виразником прагнень освіченої та заможної частини українського суспільства щодо відновлення становища України часів *Б.Хмельницького*. Символічно, що і своєю столицею Р. визначив зруйнований у 1708 Батурин, де збудував розкішний палац (арх. Ч.Камерон). Отримав великі рангові та приватні маєтності. У період гетьманства Р. частіше жив у Санкт-Петербурзі, ніж в Україні, де справами керувала гетьманська канцелярія на чолі з Г.Тепловим. За Р. Гетьманщина була виведена з відомства Сенату і передана до Колегії закордонних справ. Влада гетьмана поширювалась на Запорозьку Січ та Київ, котрий перебував під управлінням російських воєвод. З 1760 Р. знаходився переважно в Україні і серйозно займався державними справами. Для вдосконалення діючої системи судочинства Р. провів *судову реформу 1760-63*, внаслідок якої було створено станові шляхетські суди - земський, городський і підкоморський. Поділив Гетьманщину на 20 судових повітів, в кожному з яких засновувався суд земський (для вирішення цивільних справ) і суд підкоморський (для земельних справ). За Р. було обмежено право переходу селян (1760), за яким переходили селяни дозволялися лише за умови отримання письмової згоди від поміщика і залишення йому селянського майна. За проектом лубенського полковника Івана Кулябки провів реформу козацького війська. Реформував систему освіти, запровадив обов'язкове навчання козацьких дітей і вживав заходів для відкриття у Батурині університету. Намагався добитися права вільних дипломатичних відносин з чужоземними державами. У 1762 Р. брав активну участь у дворцовому перевороті на користь *Катерини II*. Обнадіяний гаслами нової цариці про загальне "благоденствие", гетьман скликав у Глухові генеральний з'їзд козацької старшини для затвердження проведених реформ. Старшина звернулася до Катерини II з проханням повернути Україні колишні права і створити у Гетьманщині парламент на зразок польського сейму. Державницька позиція Р. та заходи гетьмана, спрямовані на зміцнення автономії України, повністю суперечили централістській політиці російського уряду. Скориставшись проханням про запровадження спадкового гетьманства в Україні та збереження автономного устрою, Катерина II примусила Р. подати рапорт про відставку. 10.11.1764 вийшов царський указ про скасування гетьманства. Для управління Лівобережною Україною було створено Малоросійську колегію на чолі з графом *П.Рум'янцевим-Задунайським*. Після ліквідації гетьманства Р. деякий час був членом Державної Ради (1768-71). Згодом відійшов від державних справ, жив у Петербурзі, за кордоном (1765-67), у підмосковному маєтку Петровсько-Розумовське. Останні 9 років життя провів у Батурині, де і помер у 1803.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

РОЗУМОВСЬКИЙ ОЛЕКСІЙ ГРИГОРОВИЧ [17(28).3.1709 - 6(17).7.1771] - генерал-фельдмаршал (1756), граф Римської і Російської імперій (1744). Походив з українського козацького роду *Розумів*. Н. у с.Лемеші (тепер Козелецького р-ну Чернігівської обл.) у сім'ї реєстрового козака Григорія Розума. З 1731 співав у придворній капелі у Петербурзі. Став фаворитом цесарівни Єлизавети. У 1741 брав активну участь у дворцовому перевороті, внаслідок якого престол зайняла *Єлизавета Петрівна*. Отримав чин камергера, генерал-поручника, з 1756 - генерал-фельдмаршал. Був нагороджений орденом Андрія Первозванного і отримав великі маєтності в Росії та Україні. У 1742 таємно обвінчався з царицею Єлизаветою Петрівною. Сприяв організації поїздки Єлизавети Петрівни в Україну (1744), під час якої козацька старшина при підтримці Р. переконала царицю відновити гетьманство. За активної участі Р. у 1745 відновлено Київську митрополію, а в 1747 проголошено царську грамоту про обрання гетьманом його брата *К.Розумовського*. Після смерті Єлизавети Петрівни вийшов у відставку. Жив в Анічковому палаці у Петербурзі. У дворцовому перевороті *Катерини II* участі не брав. Р., зберігаючи певний вплив при дворі, допомагав відстоювати права українського козацтва. Помер у Петербурзі.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

РОЗУМОВСЬКИЙ ОЛЕКСІЙ КИРИЛОВИЧ [12(23).9.1748 - 5(17).4.1822] - державний діяч Російської імперії, граф. Син українського гетьмана *К.Розумовського*. Н. у Петербурзі. Його учителем був німецький історик, член Російської АН *А.Шльоцер*. Вчився у Стразбурзькому ун-ті. З 1769 був придворним *Катерини II*, сенатор (1786-95). У 1795 вийшов у відставку. З 1807 - попечитель Московського ун-ту (за його наказом ректора стали обирати не на рік, а на три). Був покровителем Товариства дослідників природи. У 1810-16 - міністр народної освіти. У перші роки багато зробив для розвитку початкових і середніх шкіл (за його сприяння відкрито Царськосельський ліцей, Грецьке училище в Ніжині, гімназію у Києві, Історико-філологічне товариство при Харківському ун-ті), згодом почав проводити реакційну політику щодо освіти та насильницьку русифікацію Правобережної України і Білорусі. Був членом масонської ложі, віце-президентом Російського Біблійного товариства. Після відставки жив у Підмосков'ї, а в останні роки в Україні у м. Почепі Мглинського повіту на Стародубщині (тепер у складі Брянської обл. Росії), де і помер.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

РОЗУМОВСЬКІ-український шляхетський (графський і князівський) рід козацького походження. Походив із Чернігівщини. Засновником роду був реєстровий козак Яків Романович Розум. Мав двох синів Івана та Григорія. **Григорій Якович Р.** (р. н. невід. - п. 1730) - реєстровий козак Козелецької сотні Київського полку. Найбільш відомі представники роду: **Олексій Григорович Р.** (1709 -1771) - російський фельдмаршал (1756), граф (з 1744). Сприяв відновленню гетьманства в Україні (див. *О.Г.Розумовський*); **Кирило Григорович Р.** (1728 - 1803) - останній гетьман України (1750-64). Брат *О. Розумовського* (див. *К.Г.Розумовський*). Сини Кирила Григоровича Р.: **Олексій Кирилович Р.** (1748 - 1822) - державний діяч Російської імперії, граф (див. *О.К.Розумовський*); **Андрій Кирилович Р.** (1752 - 1836) - дипломат, князь (з 1815). Один з керівників російської делегації на Віденському Конгресі 1814-15 (див. *А.К.Розумовський*); **Григорій Кирилович Р.** (21.11. 1759- 15.6.1837)-український вчений-геолог. Син українського гетьмана *К.Розумовського*. Н. у Петербурзі. Один із перших геологів Російської імперії, почесний член Російської АН. Освіту здобув у Лейденському ун-ті (Нідерланди) та ін. наукових закладах Західної Європи. Знаходився під впливом філософії *Г.Сковороди*. Проводив геологічні розвідки у північних районах Росії та в північних губерніях України. Один із відкритих ним мінералів названий "розумовськітом". Автор праць у галузі мінералогії. У Росії рід Р. по чоловічій лінії припинився у 1839 зі смертю графа Петра Олексійовича (онука гетьмана). Інші потомки цього роду ще в першій пол. 19 ст. осіли в Австрії і Німеччині. Австрійська гілка роду Р. існує й досі.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

РОКОВИНА- відробітна повинність, яку виконували селяни *Закарпаття* на користь греко-католицького парафіяльного духівництва у 18-на поч. 20 ст. Становила 1-2 дні на рік.

Я. Ісасевич (Львів).

РОКСОЛАНА (справж. прізви. - Лисовська Настя; 1505 - 25.4.1561; за ін. дан. - 1558, 1563) - дружина турецького султана Сулеймана II Кануні Великого ("Законодавець", "Пишний"; правив 1520-66). Н. у Рогатині (тепер Івано-Франківська обл.). Влітку 1520 під час нападу татарської орди на Рогатин Р. була захоплена у полон і продана в султанський гарем. За свідченням сучасників, відзначалась красою, розумом, музичним талантом. Ставши дружиною Сулеймана II, Р. відігравала значну роль у політичному житті Османської імперії 1520-60-х років. Намагалась посадити на престол свого сина Селіма (на думку деяких дослідників, її син Селім II правив у 1566-74). З ім'ям Р. пов'язано спорудження в Стамбулі та його околицях кількох історичних пам'яток. Образ Р. відтворений у літературі (історична повість "Роксолана или Анастасия Лисовская" невідомого автора, 1880; романи М. Лазорського "Степова квітка", 1965; П. Загребельного "Роксолана", 1979; драма Г.Якимовича, 1868; повісті О.Назарука 1930, С.Плачинди та Ю.Колісніченка в кн. "Неопалима купина", 1968), музиці (опера Д.Січинського "Роксолана", 1908-09), образотворчому мистецтві (портрет Р невідомого художника кін. 16 ст., зберігається у Львівському історичному державному музеї).

М. Пелецишин (Львів).

РОКСОЛАНИ - кілька іраномовних кочових сарматських племен, які населяли Північне Причорномор'я у 2 ст. до н. е.-4 ст. н. е. їхньою батьківщиною, як і ін. груп сарматів (язигів, царських сарматів та ін.), були степи Поволжя, Південного Приуралля і Західного Казахстану. Відомості про Р. є в працях Страбона, *Тацита*, Діодора Сицилійського, Йосифа Флавія та ін. античних авторів. Р. з'явилися на території степів України в 2 ст. до н.е. і перебували тут до 4 ст. н.е., коли були розгромлені гунами, витіснені зі степів Українського Причорномор'я на захід та розсіяні в Європі серед ін. народів. На території України Р. створили велике міжплемінне об'єднання, на чолі якого став цар Тасій. Вони допомагали скіфам в їхній боротьбі проти *Херсонеса*, часто нападали на *Ольвію*, окремі родини селились у місті. Античні джерела свідчать, що деякі жителі Ольвії користувались сарматським одягом. Р. з Іст. н.е. підійшли до Дунаю, часто нападали разом з іншими племенами на римську провінцію Мезію, а також ін. придунайські володіння Риму. В міжрччі Дніпра і Дністра вони вступали в контакти із зарубинецьким ранньослов'янським населенням та германськими племенами. Про культуру, господарство й духовне життя Р. багато відомостей дали археологічні розкопки поховань та поселень. Р. ховали небіжчиків у глибоких ямах, перекритих деревом. У похованнях знаходять

особисті речі небіжчиків та рештки ритуальної їжі. У багатьох жіночих похованнях були численні дорогі прикраси. Унікальним за кількістю речей є поховання жриці в Соколовій Могилі біля с. Ковалівки Миколаївської обл. на березі р. Південний Буг. Р. займались скотарством і вели кочовий спосіб життя, у долинах рік частина їх переходила до заняття хліборобством. У них були розвинені гончарське, ковальське, бронзоліварне та ін. ремесла. Жили переважно в кибитках. Мали широкі торгові зв'язки з античними містами та країнами Сходу. Значну роль у житті Р. відігравали війни. Основу війська складала легка, а 32 ст. н.е.- важкоозброєна кіннота. У війнах брали участь і молоді жінки. Сарматська матеріальна культура і мистецтво (у т. ч. і культура Р.) були, певною мірою, успадковані східними слов'янами.

М. Пелецишин (Львів).

“РОЛЯНД” (“Організація Ролянд”, “Роланд”) - німецька назва одного з двох бойових підрозділів (батальйону) “Дружини українських націоналістів”, що існував у 1941. На поч. 1941 керівництво ОУН-Б досягло домовленості з представниками командування німецького абверу (адміралом В.Канарісом і ген. В. фон Браухічем) про створення українського військового відділу під політичним проводом *Організації українських націоналістів*. Батальйон сформований у квітні-травні 1941. Організацією частини займалося бюро ОУН-Б у Відні під керівництвом полк. *Р.Ярого*. Особовий склад батальйону (бл. 350 чол.) пройшов військову підготовку в Зауберсдорфі поблизу Відня. Командиром “Р.” був призначений полк. Є.Побігущий, старшинами - М.Бригідер, Герман, Л.Ортинський, о. І. Дурбак (капелан) та ін. На поч. червня 1941 батальйон “Р.” переправили у р-н Кимпулунга в Пд.Буковині. Батальйон увійшов до складу 11-ї німецької армії групи “Південь”. Перед ним були поставлені завдання: забезпечувати охорону шляхів, якими просувались німецькі війська; створити відділи українського самозахисту в містах і селах; здійснювати охорону шляхів постачання продовольства; організовувати допомогу в евакуації військовополонених, охорону промислових і транспортних об'єктів тощо. У кін. липня 1941 батальйон (9 офіцерів і 260 солдатів) перепідпорядкували командуванню 54 армійського корпусу. Складався з чотирьох рот по 65 чол. в кожній. Загальне командування частиною здійснював лейтенант Зіберт. Двома ротами командували німецькі офіцери, іншими двома - українські. Солдати “Р.” були одягнені у чеську військову уніформу і мали жовто-сині нарукавні пов'язки з написом: “Німецький вермахт”. У кін. липня 1941 “Р.” отримав наказ просуватися в напрямку Одеси. У серпні 1941 батальйон переправлено до Фокшан (тепер Молдова), роззброєно і перевезено до Маєрлінга біля Відня. Після проголошення ОУН-Б про відновлення Української держави і репресій німецької окупаційної влади щодо членів Українського державного правління та керівництва ОУН у вересні 1941 частина офіцерів батальйону була заарештована (зокрема, капітан Барабаш, Л.Ортинський) і ув'язнена у концентраційному таборі. У жовтні 1941 особовий склад обох розформованих батальйонів “Дружини українських націоналістів” (див. також *“Нахтігаль”*) був повернений до Франкфурта-на-Одері, де вони увійшли до складу нового відділу “Шутцман-шафтс батальйон № 201”. Командиром батальйону став Є.Побігущий, більшість офіцерів (22 чол.) частини були українці. Загальна чисельність становила понад 600 чол. У березні 1942 батальйон перевели у Білорусь для охорони ліній комунікацій і боротьби з радянськими партизанами в р-ні Могильов - Вітебськ - Лепень. Командування постійно висловлювало незадоволення щодо гітлерівської політики в Україні. У кін. листопада 1942 (за деякими дан. - 1.12.1942) батальйон роззброєно в Могильові і розформовано. Українських офіцерів перемістили до Львова і 8.1.1943 ув'язнили в тюрму гестапо. Деякі з них, зокрема Р.Шухевич, зуміли втекти і приєдналися до *Української повстанської армії*.

В. Косик (Париж, Франція), І. Підкова (Львів).

РОМАН ДАНИЛОВИЧ (н. бл. 1230-п. не раніше 1259) - князь новгородоцький і слонімський (бл. 1255-58). Син *Данила Романовича Галицького*. Допомігав батькові у військовій і дипломатичній діяльності. Відзначився у збройній боротьбі проти монголо-татар. Після одруження 1252 з Гертрудою, племінницею і спадкоємицею останнього австрійського герцога з династії Бабенбергів Фрідріха II, частина австрійських магнатів визнала Р.Д. герцогом Австрії. Вів збройну боротьбу проти іншого претендента на герцогський престол - чеського короля Пшемис-ла-Отакара II, однак наприкінці 1253, не отримавши обіцяної допомоги від угорського короля Бели IV, змушений виїхати до Литви. Бл. 1255 отримав у володіння від литовського князя Войшелка Міндовговича *Чорну Русь* з містами Новгородком (Новогрудок), Слонімом, Волковиськом.

Я. Ісачевич (Львів).

РОМАН ІГОРОВИЧ (р. н. невід. - п. вересень 1211) - князь Звенигородський (1205-08, 1210-11) та князь галицький (1208). Син *Ігоря Святославича* та дочки *Ярослава Осмомисла* Євфросинії. Після смерті *Романа Мстиславича* (1205) брав участь у спробах *Ольговичів* оволодіти галицькими землями. У 1208 за підтримки угорського короля захопив Галич, однак був схоплений і ув'язнений угорським палантином Бенедиктом Бором. Невдовзі Р.І. вдалося звільнитись. Заволодівши вдруге Галицькою землею, Ігоровичі жорстокими заходами намагалися зміцнити своє панування. З цією метою стратили понад 500 бояр разом з їхніми лідерами Юрієм Вітановичем та Іллею Щипановичем. Іншим керівникам боярської опозиції *Володиславу Кормильчичу*, *Судиславу* та *Пилипу* з Вишні вдалося втекти в Угорщину і звернутися по допомогу до короля *Андрія II*. Під час облоги Звенигорода угорцями Р.І. здався в полон, але був викуплений боярами і разом з братом Святославом страчений.

Р. Шуст (Львів).

РОМАН МИХАЙЛОВИЧ СТАРИЙ (р. н. невід.-п. після 1288)-князь брянський (1246-63) та чернігівський (1263-88). Батько Олени, дружини волинського князя Володимира Васильковича. Допомогавав своєму зятеві у війнах з литовцями. Брав участь у походах галицьких та волинських дружин, який організував проти Литви князь *Лев Данилович* у 1275.

Р. Шуст (Львів).

РОМАН МСТИСЛАВИЧ (н. бл. 1152-п. 19.6. 1205) - галицько-волинський князь (1199-1205), видатний український державний діяч і полководець. Був князем новгородським (1168-70), Володимир-волинським (1170-87, з 1188), галицьким (1188, з 1199). Син великого князя київського *Мстислава Ізяславича* та Агнеси, доньки польського князя *Болеслава III Кривоустого*. У 1168-69 правив у Новгородському князівстві. Після смерті Мстислава Ізяславича волинські землі були поділені між його синами: Р.М. одержав Володимир-Волинський, Всеволод-Белз, Святослав - Червен, Володимир - Берестя. Невдовзі, завдяки своїм особистим якостям, Р.М. вдалося добитися домінуючого впливу в усіх волинських землях. Після смерті *Ярослава Осмомисла* Р.М. передав Володимир-Волинське князівство своєму братові Всеволоду, а сам включився в боротьбу за Галицький князівський престол. У 1188 Р.М. вдалося оволодіти Галичем, але невдовзі був змушений під натиском військ угорського короля Бели III залишити галицькі землі. З допомогою Ростислава Рюриковича повернув собі Володимир-Волинське князівство. Від свого тестя, великого князя Київського Рюрика Ростиславича, у володіння одержав ряд міст по річці Рось. У 1195-96 приєднав до Волині Болохівську волость (землі у верхів'ях рік Південний Буг та Случ). Після смерті у 1198 останнього з роду Ростиславичів Володимира Ярославича Р.М. у 1199 вдалося встановити свою владу в Галичі і об'єднати Волинські й Галицькі землі в єдину *Галицько-Волинську державу*. Намагаючись зміцнити князівську владу, вів гостру боротьбу з боярством. Вигнав з галицьких земель впливовий боярський рід Кормильчичів. У своїй діяльності опирався на волинське боярство та городян. У 1202 здійснив похід на київське князівство і оволодів Києвом (протягом 4.5.1203-19.6.1205 фактично був великим князем київським). Р.М. ініціював проведення реформ т. зв. доброго порядку, які мали зупинити процес розпаду Київської держави на дрібні удільні князівства. Однак через опір ін. князів пропозиції Р.М. не були реалізовані. Р.М. прославився як полководець, відзначався особистою хоробрістю. Організував ряд походів проти ятвягів, а в 1201-02 та 1203-04 очолив два великих походи проти половців. Вів активну зовнішню політику. Підтримував контакти з Тевтонським орденом, з ним рахувалися правителі Візантії, Угорщини та ін. держав. Римський папа Інокентій III запропонував Р.М. королівську корону за умови прийняття ним католицтва. Р.М. був активним учасником князівських міжусобиць у Польщі. У 1190 разом з братом Всеволодом допоміг князеві *Казимиру II Справедливому* утвердитися в Кракові. Під час міжусобної війни у 1195 Р.М. був поранений у битві під Муравою. Загинув 19.6.1205 у сутичці неподалік від міста Завихвост (тепер м. Завихост, Польща). Похований у Володимирі-Волинському (за ін. даними-у Галичі). Оцінюючи діяльність Р.М., польський хроніст 13 ст. писав: "За короткий час він так піднявся, що правив над усіма землями і князями Русі", а давньоруський літописець назвав засновника Галицько-Волинської держави "самодержцем всієї Русі", "царем в Руській землі", "великим князем".

Р. Шуст (Львів).

РОМАН СВЯТОСЛАВИЧ ("Красний"; р. н. невід. - п. 2.8.1079) - князь тмутараканський (1070-79; за ін. дан. - 1073). Надав притулок князям-ізгоям Олегу Святославичу та Борису В'ячеславичу. Разом з ними у серпні 1078 здобув Чернігів, але у битві на Нежатій Ниві 3.10.1078 зазнав поразки. У 1079 РС. знову організував похід проти великого князя київського Всеволода Ярославича. Однак Всеволоду вдалося підкупити половців і під час походу вони покинули РС. Намагаючись переконати *половців* продовжити похід, Р.С. вступив у суперечку з ними, під час якої був убитий.

Р. Шуст (Львів).

РОМАН І ЛАКАПІН (р. н. невід. - п. 15.6. 948) - візантійський імператор (920-944; за ін. дан. - 945) з Македонської династії. Походив із селян. Дослужився до командувача імператорського флоту. У 919 став регентом при неповнолітньому імператорі *Константині VII Багрянородному* (видав за нього свою дочку), з 920 - співправитель. Вів виснажливі війни з болгарським царем Симеоном (завершились у 927), внаслідок яких Візантія визнала незалежність болгарської церкви і зобов'язувалася виплачувати щорічну данину. Бл. 932 жорстоко придушив селянське повстання в Малій Азії та повстання слов'янських племен у Пелопоннесі (934). Постійно воював у Пн. Італії та Сирії з арабами. У 924 розгромив арабський флот і відновив панування візантійців в Егейському морі, відвоював у арабів Мелітену (934), Мартінополь, Дару, Аміду (в 940-х роках). Під час правління Р.І Л. київський князь Ігор здійснив два походи на Константинополь (941 і 944), наслідком яких стало укладення мирного договору між Київською державою і Візантією (944 або 945). У 944 (за ін. дан.- у 945) Р.І Л. був скинутий з престолу своїми синами, ув'язнений у монастирі, де і помер.

І. Підкова (Львів).

РОМАНИЦЬКИЙ БОРИС ВАСИЛЬОВИЧ (31.03.1891 - 24.08.1988) - український актор, режисер, театральний діяч, історик театру. Н. у с. Чорнобай (тепер Черкаська обл.). Навчався в духовному училищі в Лубнах, згодом - у Полтавській духовній семінарії. В 1912 вступив до Київського комерційного ін-ту, одночасно навчався у класі М.Старицької в Музично-драматичній школі ім. М.Лисенка. Виступав на сцені з 1913 у трупі *П.Саксаганського*. Після закінчення у 1915 Музично-драматичної школи ім. М.Лисенка в Києві

грав у Товаристві українських акторів під керівництвом І. Мар'яненка. У 1918 запрошений до Державного народного театру під керівництвом П.Саксаганського. Виступав у 30 ролях з М.Заньковецькою. З 1922 один із засновників і художній керівник (до 1948) Українського театру ім. М.Заньковецької у Львові. Поставив більше 50 вистав. Як режисер, володів неперевершеним умінням швидко і точно перетворювати масовки у видовищно сильний і змістовно значущий сценічний компонент. Вперше на українській сцені створив образ Отелло. Зіграв 219 основних ролей. Кращі з них: Чалий, Степан, Микола, Гнат, Бондар (“Сава Чалий”, “Мартин Боруля”, “Безталанна”, “Бондарівна” Карпенка-Карого), Шельменко (“Шельменко-денщик” Г. Квітки-Основ'яненка), Возний (“Наталка Полтавка” І.Котляревського), Голохвостий, Хмельницький, Богун (“За двома зайцями”, “Богдан Хмельницький” М.Старицького), Микола Задорожний (“Украдене щастя” І.Франка), Карл Моор (“Розбійники” Ф.Шіллера) та ін. Автор книги “Український театр в минулому і тепер” та багатьох статей. Лауреат Державної премії СРСР (1950) і Державної премії України ім.Т.Шевченка (1974). Народний артист СРСР (1944). Похований у Львові на Личаківському кладовищі.

М. Ерстенюк (Львів).

РОМАНОВИ - боярський рід, з 1613- царська, а з 1721 - імператорська династія у Росії, що правила до лютого 1917. Рід Р. відомий з 14 ст. Здобув вплив у 16 ст. завдяки шлюбу царя Івана IV Грозного з Анастасією Романовою. Племінник Анастасії Р. - Федір Микитович Р. був одним із претендентів на царський престол після смерті царя Федора Івановича (1598) і припинення династії *Рюриковичів*. За правління Бориса Годунова Р. були вислані з Москви (1600 або 1601), а Федір Микитович Р. пострижений у ченці під іменем Філарета. У Тушинському таборі Лжедмитрія II (1608) Федір Микитович Р. був названий московським патріархом. На Земському соборі 21.2.(3.3).1613 його сина **Михайла Федоровича Р.** обрали московським царем (1613-1645).

На московському престолі у наступні роки правили такі представники династії Р.: Олексій Михайлович (1645-76); **Федір** Олексійович (1676-82), **Іван V Олексійович** (1682-96), **Петро 1 Олексійович** (1682-1725; з 1721 - російський імператор). За указом Петра 1 від 5.2.1722 про престолонаслідкування спадкоємця призначав імператор із осіб імператорської родини. Петро 1 не встиг призначити спадкоємця і після його смерті на престол вступила його друга дружина *Катерина 1 Олексіївна*. Внук Петра 1 - **Петро II Олексійович** був на троні з 1727 до 1730. З його смертю у 1730 династія Р. чоловічої лінії закінчилась. У 1730-40 правила **Анна Іванівна**, дочка Івана V Олексійовича, а в 1740—41 - його правнук **Іван VI Антонович**, зі смертю дочки Петра 1 **Єлизавети Петрівни** (правила в 1741-1761) обірвалась і жіноча лінія династії Р. Однак офіційне прізвище Р. носили представники Гольштейн-Гот-торпської династії, які і зайняли російський престол: **Петро III** (син Гольштейнського Фрідріха Карпа та Анни, дочки Петра 1), який правив у 1761-1762; його дружина **Катерина II** (уроджена принцеса Ангальт-Цербстська-ка: 1762-96); їх син **Павло 1** (1796-1801) та його нащадки-Олександр 1 (1801-25), **Микола 1** (1825-1855), **Олександр II** (1855-81), **Олександр III** (1881-94) і **Микола II** (1894-1917). 2(15).3.1917 у ході Лютневої революції 1917 у Росії Микола II зрікся престолу. У серед. липня 1918 в Єкатеринбурзі Микола II та члени його сім'ї були за рішенням більшовицького уряду розстріляні. Ті з Р., кому вдалося врятуватись від більшовицького терору, емігрували за кордон.

Т. Полещук (Львів).

РОМАНОВСЬКИЙ МИКОЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1.9.1860 - р. см. невід.) - військовий діяч періоду Гетьманату, генерал-майор (з 1911), генерал-значковий (з 1918). Закінчив Петровський Полтавський кадетський корпус, Михайлівське артилерійське училище (1880), офіцерську артилерійську школу. Служив у Східно-Сибірській гарматній бригаді, у складі якої брав участь у китайській кампанії 1900-01, російсько-японській війні 1904-05. Командував 40-ю гарматною бригадою. У роки Першої світової війни 1914-18 воював на Південно-Західному фронті. За *Гетьманату*- генерал-значковий, командир 4-ї гарматної бригади 4-го Київського армійського корпусу.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

РОМАНЧУК ЮЛІАН (24.2.1842-22.4.19321-український громадсько-політичний діяч, науковець, публіцист. Н. у с. Крилосі неподалік від Галича (нині Івано-Франківська обл.). Середню освіту здобув у гімназіях Станіслава (тепер Івано-Франківськ) і Львова. У 1860-63 навчався у Львівському ун-ті. Ще під час навчання в гімназії утворив таємний студентський гурток, а як студент ун-ту, анонімно співпрацював з часописом “Слово”. У 1863-1900 працював учителем (з 1868 - в *Академічній гімназії у Львові*). Як член шкільної комісії, налагодив видання перших шкільних підручників українською мовою (зокрема, в 1879 двох читанок для учнів середніх шкіл). Був одним із засновників товариства “*Просвіта*” (1896-1906 - голова товариства), *Наукового товариства ім.Т.Шевченка*. Налігав до товариства українських учителів “Українська громада”, діяльність якого була спрямована на розвиток української гімназійної освіти в Галичині; у 1912-14 керував роботою цього товариства. У 1902 здійснив перше у Галичині популярне видання творів *Т.Шевченка*. З 1904 започаткував серію “Руська письменність” (у міжвоєнний час перейменована на “Українське письменство”) - перше повне видання творів українських письменників. У 1870 роках редагував всеукраїнський журнал “Правда” (1873-78), був засновником і видавцем першого часопису для селянства “Батьківщина” (1879-87), одним із засновників газети “*Діло*” (1880) та журналу “*Ruthenische Rundschau*” у Відні (1903).

У 1885 виступив ініціатором створення першого українського політичного товариства "Народна Рада" і протягом 1885-99 був його головою. Як один з провідників поміркованого крила *народовців* Р. разом з *О.Барвінським*, *В.Антоновичем*, митрополитом *С.Сембратовичем* намагався досягти порозуміння з австрійським урядом і польськими політичними колами, втілюючи вжиття політику "нової ери" (1890-94), яка, однак, зазнала невдачі. Р. був співзасновником *Української національно-демократичної партії* (до 1907 - її голова), яка відіграла провідну роль в українському політичному житті Галичини і Буковини у довоєнний період і в роки визвольних змагань. Р. неодноразово обирався до складу представницьких органів Галичини і Австро-Угорщини. Був депутатом галицького сейму (1883-95), головою Руського клубу в соймі (1889-95), послом австрійського парламенту (1891-97, 1901-18), головою Української парламентарної репрезентації (1901-10, 1916-17), віце-президентом австрійського парламенту (1910-18). У роки Першої світової війни 1914-18 Р. очолював Український допомогивий комітет та Українську культурну раду у Відні. Входив до складу Української національної ради ЗУНР-ЗО УНР 1918-19. Як найстаріший за віком депутат УНРади, 10.11.1918 привів до присяги членів Державного Секретаріату - уряду ЗУНР. Після відступу у листопаді 1919 українських військ зі Львова Р. був ув'язнений у польському таборі для інтернованих у Демб'ю біля Кракова. Звільнений завдяки старанням українських політиків. Після рішення Ради послів від 14.3.1923 про передачу Галичини під владу Польщі 24.10.1923 прийняв від багатотисячних мас на площі св.Юра присягу, що вони ніколи не визнають цього акта і залишаться вірними ідеї української державності.

Я. Грицак (Львів).

РОМАНЮК ВАСИЛЬ ОМЕЛЯНОВИЧ (9.12.1925-14.7.1995)-видатний український православний релігійний діяч, богослов, Патріарх Київський і всієї Руси-України УПЦ-КП (з 1993). Н. у с. Хомчин Косівського повіту (тепер Івано-Франківської обл.). У молоді роки брав участь у національно-визвольній боротьбі. У 1944 засуджений радянським режимом до 10 років ув'язнення. Перебував на Колимі, зокрема у копальні Холодній Магаданської обл. до серпня 1953. У 1959 закінчив Вищі богословські курси в Івано-Франківську, згодом - Московську духовну семінарію. З 1964 до 1972 - священник у парафіях Івано-Франківської і Коломийської єпархії Руської Православної Церкви. Зібрав колекцію творів народного мистецтва Гуцульщини. Закликав вірних зберігати народні традиції, приятелював з культурними і громадськими діячами, учасниками руху *шістдесятників*. За активну діяльність із захисту прав людини і, зокрема, прав православних віруючих України 20.1.1972 засуджений до 7 років позбавлення волі і трьох років заслання. Покарання відбував у таборах Мордовії та Якутії. У 1976 під час перебування на засланні задекларував свою приналежність до *Української автокефальної православної церкви*. З листопада 1979 -член *Української Гельсінської Групи*. У 1984 за самовіддану службу Церкві в Україні єпископ УПЦ в Америці (Вселенський Патріарх) Андрій нагородив Р. вищою священничою відзнакою - митрою. У червні 1987 виступав з лекціями перед християнськими українськими і англійськими громадами Канади, США та Англії. Після повернення в Україну 28.4.1990 був пострижений у чернецтво і возведений у сан архімандрита з ім'ям Володимир, а наступного дня висвячений у сан єпископа з титулом єпископа Ужгородського і Виноградівського. Виступав за створення незалежної Української Православної Церкви з центром у Києві, піднесеної у статус Патріархату. З 1991 очолював місійний відділ Патріархії УАПЦ, виконував обов'язки вікарія Київської єпархії з титулом архієпископ Білоцерківський. Став одним із фундаторів УПЦ-Київського Патріархату (засн. у червні 1992). 17.2.1993 призначений архієпископом Львівським і Сокальським. Після смерті Патріарха Мстислава (див. *С.Скрипник*) Р. став місцеблюстителем Патріаршого престолу (14.6.1993) із возведенням у сан митрополита. На Всеукраїнському Православному Соборі 21.10.1993 обраний Патріархом (інтронізований 24.10. у Софійському соборі). Виступав з численними проповідями й статтями на богословські, патріотичні й державницькі теми. Раптово помер 14.7. 1995. Спроба поховати тіло у Софійському соборі наштотувалася на опір зі сторони духовенства УПЦ Московського Патріархату та силові дії з боку загонів спеціального призначення МВС України. Похований біля брами св. Софії у Києві.

С. Білокінь (Київ).

РОМЕР ЕУГЕНІУШ (3.2.1871-28.1.1954)-відомий польський географ і картограф. Член Польської АН (з 1916). У 1893 закінчив Львівський ун-т. З 1899 - доцент, а в 1911-31 -професор Львівського ун-ту. У 1946-47 - професор Краківського ун-ту. Автор тенденційної праці "Географічно-етнічний атлас Польщі" (1916), яка використовувалась спеціальними комісіями під час *Паризької мирної конференції 1919-20* для визначення східних кордонів Польської держави. Був експертом на польсько-радянських переговорах у Ризі в 1921 (див. *Ризький мирний договір 1921*). До справедливого вирішення українського питання ставився негативно.

РОМЕР ЯН (3.5.1869-5.3.1934)-польський генерал. Н. у Львові. Під час українсько-польської війни 1918-19 командував групою військ "Буг", яка вела бої з частинами *Української галицької армії на лінії Жовква-Кам'янка-Струмилова-Рава-Руська*. У 1921-26-командувач корпусу, 1926-32 - інспектор армії. З липня 1931 у відставці. Помер у Варшаві.

Л. Зашкільняк (Львів).

РОМЖА ЮРІЙ ТЕОДОР (14.4.1911 -1.11.1947)- єпископ *Української греко-католицької церкви*. Н. у с. Великий Бичків на Гуцульщині (тепер Закарпатська обл.). Середню освіту здобув у гімназії в Хусті на Закарпатті. Згодом вивчав філософію та богослов'я у Римі. У грудні 1936 висвячений на священника. Після повернення у Закарпаття призваний на військову службу. Восени 1938 мукачівський єпископ О.Стойка призначив Р. адміністратором парохії у с. Нижнє Бистре, у вересні 1939 - духівником і професором семінарії

в Ужгороді. 8.9.1944 Папа Римський Пій XII призначив Р. титулярним єпископом апійським та помічником мукачівського єпископа Дудаша. Хіротонія відбулася 24.9. 1944 в Ужгороді. Після встановлення радянської влади у Закарпатті (жовтень 1944) Р. намагався врегулювати взаємовідносини Церкви з новими органами управління. У цей складний для Церкви час, з метою моральної підтримки священиків та вірних, Р. здійснив чимало поїздок у сільські єпархії, налагодив виготовлення та поширення літератури релігійного змісту. Після ліквідації у 1947 УГКЦ у Галичині розпочалася підготовка аналогічної акції у Закарпатті. Р. активно протестував проти розгортання владою пропагандистської кампанії щодо дискредитації як всієї Церкви, так і окремих священиків, звинувачених у співпраці з угорськими окупантами. Р. активно протестував проти ліквідації в березні 1947 монастиря на Чернечій горі. 27.10.1947 Р. потрапив у автомобільну катастрофу. Помер у лікарні при нез'ясованих обставинах. Похований в Ужгороді.

Р. Шуст (Львів).

РОМОДАНІВСЬКИЙ ШЛЯХ (Ромодан) -старовинний торговельний шлях, що проходив Лівобережною Україною з півночі на південь через Ромни-Лохвицю-Лубни-Кременчук. Був частиною шляху з Московської держави до Криму. Характерною особливістю Р.ш. була порівняно незначна кількість переправ через річки. Р.ш. минав також піщані місця і великі населені пункти. До побудови залізниць у 1860-80-х роках був одним з найважливіших шляхів, яким чумаки Лівобережжя ходили у Крим по сіль. У 19 ст. Р.ш. використовували й для прогону з України у центральні губернії Росії гуртів худоби. Походження назви Р.ш. невідоме. За переказами, його назва пішла від прізвища воєводи *Г.Ромодановського*, який 1674 вів цим шляхом московські війська проти гетьмана Правобережної України П.Дорошенка.

М. Пасічник (Львів).

РОМОДАНОВСЬКИЙ ГРИГОРІЙ ГРИГОРОВИЧ [р. н. невід.-п. 15(25).5.1682]-московський державний і військовий діяч 17 ст., боярин (з 1665). У складі московського посольства на чолі з В.Бутурліним брав участь у *Переяславській раді 1654*. У 1654-56 був одним з воєначальників московської армії у війні проти Польщі. У червні 1659 очолювані Р. і *О.Трубецьким* московські війська були розбиті українською армією під командуванням гетьмана *І.Виговського* у *Конотопській битві 1659*. У 1660 роках Р. шляхом політичних інтриг, розпалюванням суперечностей між окремими угрупованнями козацької старшини або і прямим силовим тиском домагався обрання гетьманом Лівобережної України вигідних для російського уряду кандидатів (*І.Брюховецького*, *Д.Многогрішного*, *І.Самойловича*). Командував московськими військами у війні проти гетьмана П.Дорошенка та під час *Чигиринських походів 1677 і 1678*. Після поразки у серпні 1678 московської армії в боях за Чигирин Р. було відкликано до Москви. Вбитий під час повстання стрільців у Москві.

І. Підкова (Львів).

РОСІЙСЬКІ РЕФОРМИ 1860-70-х років в Україні. Вирішальним поштовхом, який змусив царський уряд взятися за реформи, була поразка Росії у Кримській війні 1854-56. Урядова програма передбачала відміну кріпосного права, реорганізацію армії, реформування суду, фінансової і шкільної систем, створення міського та земського самоврядування тощо. Першочерговою була визнана селянська реформа. Підготовка розпочалася в 1857 і завершилася підписанням царем *Олександром II* 19.2.1861 Маніфесту і Положення про скасування кріпосного права. Згідно з цими документами селяни-кріпаки переставали бути власністю поміщика і ставали "вільними сільськими обивателями". Селяни отримували право розпоряджатися своїм майном. Поміщики зберігали власність на всі землі, однак зобов'язані були надати в користування селянам "присадибну осілість" і польовий наділ "для забезпечення їх побуту і для виконання їх зобов'язань перед урядом і поміщиком". Розміри польового наділу і повинностей мали фіксуватися в уставних грамотах, які складались поміщиками. Селянам надавалось право викупу садиби і, за згодою поміщика, - польового наділу. До здійснення цього акту селяни перебували в тимчасовозобов'язаному стані. Тільки з 1.1.1883 вони в обов'язковому порядку мали викупувати польові наділи. Ті з них, що оформили угоду про викуп наділів, ставали власниками і припиняли відбувати панщину чи платити оброк поміщикові.

Ціна землі визначалась оброком, капіталізованим із 6 % річних. Основну суму викупу поміщики отримували від держави, яку селяни повинні були погашати протягом 49 років щорічними викупними платежами. Оскільки в Україні були родючі землі, то під час проведення реформи уряд, йдучи назустріч домаганням землевласників, прагнув зберегти в їхніх руках максимальну кількість землі, а селянам надати якомога менші й гіршої якості наділи. Внаслідок такого наділення селян у лівобережних і степових губерніях України їх землекористування зменшилось на 1 млн. десятин, або на 15% загальної площі землекористування. У *Правобережній Україні*, у зв'язку з *Польським повстанням 1863-64*, царський уряд, з метою залучення на свій бік українських правобережних селян, 30.7. 1863 видав новий закон, який змушував правобережних поміщиків (в основному поляків) припинити тимчасові зобов'язання селян і перевести їх у розряд власників до 1.9.1863. Вводився обов'язковий викуп наділів, а викупні платежі зменшувались на 20 %. При встановленні наділів на Правобережжі уряд виходив з інвентарних правил 1847—48. У результаті селяни Київської, Волинської та Подільської губ. одержали наділи дещо більші, ніж вони мали до 1861. Лише в листопаді 1866 вийшов закон щодо державних селян, які становили в Україні бл. 50% всього селянства (2,2 млн. рев'язьких душ). За ними зберігались усі наділи, які були у їхньому користуванні, але не більше 8 десятин на душу в малоземельних губерніях і не більше 15 в багатоземельних. За землі, що перебували в їхньому розпорядженні, вони сплачували щорічно державний оброчний податок. Для

державних селян умови реформи були сприятливіші, оскільки вони одержали майже вдвічі більші, ніж селяни поміщицькі, земельні наділи, а викупні платежі вносили менші. Якщо середній наділ поміщицьких селян на ревізку душу становив 2,8 дес., то у державних селян - 4,9 дес.

У 1864 на Україну поширено земську реформу. В лівобережних і південних губерніях створювались губернські і повітові земські зібрання (розпорядчі органи) та земські управи (виконавчі органи). Члени земських зібрань, т.з. гласні, обирались по 3 куріях: повітових землевласників, міських виборців і виборних від сільських громад. Виконавчі органи земств - управи - обирались на земських зібраннях на 3 роки у складі голови і кількох членів. У Правобережній Україні, де більшість дворян належала до польської національності, земства запроваджено лише в 1911. Земські установи були поставлені під контроль царської адміністрації. Голову губернської земської управи затверджував міністр внутрішніх справ, повітові - губернатор. Вони ж мали право припиняти або скасовувати рішення земських зборів. Земства виконували головним чином господарські функції.

Міська реформа 1870 замість станового представництва встановила обрання строком на 4 роки гласних міської думи на основі майнового цензу. Дума вибирала виконавчий орган - міську управу, на чолі якої стояв голова. Управи займались благоустроєм, промисловістю, торгівлею, ін. господарськими питаннями. Вони підпорядковувались губернаторові та міністрові внутрішніх справ. У 1864 проведено судову реформу, яка зробила судочинство незалежною сферою, закритою для втручання чиновництва (див. *Судова реформа 1864*). Судочинство відбувалося з участю сторін, вершилось присяжними засідателями - представниками від населення, які призначалися за жеребом з числа заможних громадян. Створювались окружні суди, що становили першу судову інстанцію. Якщо їх вироки виносились з участю присяжних засідателів, вони вважались остаточними, вироки ж, винесені без участі присяжних, могли бути оскаржені в судовій палаті, до якої входило кілька окружних суддів. Для розв'язання дрібних справ запроваджувався інститут мирових суддів, які обирались на трирічний строк на зборах земських і міських гласних або призначалися урядом. Для селян існував становий волосний суд. Були окремі суди для духовництва (консисторії), для розгляду "державних злочинів", які передавались із суду присяжних до військових судів. Проводилася також фінансова реформа. Законом 1862 все управління грошовим господарством перейшло до міністерства фінансів. Була встановлена гласність бюджету.

Статут про військову повинність від 1874 ліквідував рекрутські набори і започаткував загальну військову повинність для всіх чоловіків, які досягли 20 років. Строк служби встановлювався у сухопутних військах - 6 років, на флоті - 7. Особи, які мали вищу освіту, служили від 6 місяців до 4-х років. У 1864 проведено шкільну реформу. Створювати початкові школи дозволялось державним і громадським установам, приватним особам. Керівництво навчальним процесом покладалось на повітові та губернські шкільні ради. Згідно із статутом середньої школи створювались класичні та реальні чоловічі й жіночі гімназії. Право навчатись у них надавалось усім станам за плату.

Цензурну галузь, яка мала значний вплив на культурно-освітній процес, майже не зачепили ліберальні зміни. У 1863 міністр внутрішніх справ П.Валуев надіслав губернаторам України таємний циркуляр про заборону українських наукових, релігійних і особливо педагогічних публікацій. Друкувати "малоросійским наречием" дозволялось лише художні твори. У 1865 уряд реорганізував цензурні установи. Вони вилучалися з відання міністерства освіти і підпорядковувались міністерству внутрішніх справ. Особливо суворому нагляду піддавались видання, призначені для масового читача. Вони підлягали попередній цензурі. В 1876 *Олександр II* підписав *Емський акт*, який забороняв друкувати будь-які твори українською мовою (крім історичних пам'яток і белетристики, за умови збереження "общерусской орфографии").

Реформи 1860-70-х років не знайшли належного розвитку через неорганізованість суспільних сил, відсутність демократії, що давало можливість бюрократії і самодержавству зберегти недоторканною політичну систему.

К. Кондратюк (Львів).

РОСІЯ (Російська Федерація) - федеративна держава у Східній Європі та Північній Лзії, у басейні річок Волга, Дон, Північна Двіна, Печора, Урал, Кубань, Об, Єнісей, Лена, Індигірка, Колима, Амур. Межує з Фінляндією, Естонією, Латвією, Литвою, Польщею, Білоруссю, Україною, Туреччиною, Грузією, Азербайджаном, Казахстаном, Китаєм, Монголією. Територія- 17,1 млн. кв. км. За формою державного устрою - республіка. Складається з 21 автономної республіки (Адігея, Алтай, Башкортостан, Бурятія, Дагестан, Інгущетія, Кабардино-Балкарія, Калмикія -Хальмг-Тангч, Карачаєво-Черкесія, Карелія, Комі, Марій-Ел, Мордовія, Саха-Якутія, Північна Осетія, Татарстан, Тува, Удмуртія, Хакасія, Чечня, Чувашія), 5 країв (Алтайський, Краснодарський, Приморський, Ставропольський, Хабаровський), 49 областей, міст федерального значення - Москва і Санкт-Петербург, Єврейської автономної області, 10 автономних округів (Агінський Бурятський, Комі-Пермський, Коряцький, Ненецький, Таймирський - Долгано-Ненецький, Усть-Ординський Бурятський, Ханти-Мансійський, Чукотський, Євенкійський, Ямало-Ненецький). Столиця Р. - місто Москва. Діє загальнодержавна конституція. Законодавча влада належить Федеральним Зборам у складі Державної Думи та Ради Федерації. Кожна з республік має свою конституцію та законодавство, кожен край, область, місто федерального значення, автономна область і автономний округ - свій статут та

законодавство.

В історичних джерелах назва "Росія" з'явилась у 15 ст., але до кін. 17 ст. вживались тільки назви "Русь", "Руська земля", "Москва", "Московське царство", "Московія", "Московщина". Як політичний термін, назва "Росія" офіційно була усталена з прийняттям у 1721 *Петром I* титулу імператора. Народ, який започаткував і визначав історію Російської держави - росіяни, сформувався у північно-східній частині Східної Європи, на території, заселеній у давнину слов'янськими племенами в'ятичів, ільменських слов'ян, кривичів, частково сіверян і радимичів. У його утворенні взяли участь і фінно-угорські племена (весь, чудь, меря, мурома та ін.).

Територію Р. найдавніші люди почали заселяти близько 700 тис. років тому. Найбільш ранні сліди їхнього проживання простежуються на Північному Кавказі й південніше р.Кубань. Пізніше первісні поселення просувались поступово на північ і, зрештою, люди освоїли простори аж до берегів Льодовитого та Тихого океанів. З народів, що населяли цю територію в давнину, відомі як найбільш ранні скіфи (7-3 ст. до н. е.) і сармати (3 ст. до н.е.-3 ст. н. е.). У 2-4 ст. по півдні території Р. пройшли полчища гунів. У середині I тис. н. е. на цій території виникає ряд найдавніших держав. На Північному Кавказі об'єдналися племена сарматського походження - алани (1-8 ст.), які відіграли значну роль в етногенезі кількох народів даного регіону. Алтайські племена взяли участь у створенні Тюркського каганату (6 ст.), котрий невдовзі розпався на Східно- і Західнотюркський каганати. У басейні середнього Єнісею зародилась держава киргизів - Бахай (6 ст.). У серед. 7 ст. у Прикубанні існувала Велика Болгарія. У 7 ст. на місці Західнотюркського каганату виник *Хазарський каганат*, якому належали землі Нижнього Поволжя, Північного Кавказу, Приазов'я і Донські степи (перестав існувати у 10 ст.). Населені слов'янськими та угро-фінськими племенами землі Північно-Східної Європи у 9-10 ст. були приєднані до *Київської держави*. Після розпаду Київської Русі (12 ст.) існували окремі князівства. Протягом тривалого часу найбільш могутнім було Володимиро-Суздальське князівство, територія якого згодом стала ядром Московської держави. На час правління засновника князівства Юрія Долгорукого (бл. 1125-57) припадає перша літописна згадка про Москву (засн. 1147). Його син *Андрій Боголюбський* (1157-1174) зробив своєю столицею Владимир-на-Клязьмі і намагався поширити свою владу й на Київське князівство. Брат Андрія Всеволод III Велике Гніздо (1176-1212) встановив свій контроль над кількома іншими князівствами у Північно-Східній Європі. Він успішно воював з половцями (з 10 ст. кочували в східноєвропейському степу) та з Волзько-Камською Болгарією (існувала з 10 ст.; у заснуванні її особливу роль відіграли болгари, які після розпаду Великої Болгарії перебралися в Середнє Поволжя). Всеволод III, щоб підкреслити свою незалежність від Києва і вищість над північно-східними князівствами, прийняв титул великого князя. Внаслідок монголо-татарської навали у 13 ст. князівства потрапили у політичну залежність від *Золотої Орди*. Місцеві правителі мусили одержувати від золотоординського хана грамоту - ярлик, що надавав право на управління їхніми землями.

Наприкін. 13 ст. Володимиро-Суздальське князівство почало занепадати. Провідну роль у Північно-Східній Русі стали відігравати конкуруючі між собою Тверське і Московське князівства (в останньому правили нащадки Олександра Невського). Певний час у цьому регіоні провідну роль відігравало Тверське князівство, створене у 1230—40-х роках (від 1260-х років його правителі займали володимирський великокняжий престол). У 1328 за згодою хана Золотої Орди великокняжий титул перейшов до правителя Московського князівства (існувало з другої пол. 13 ст.) Івана Даниловича Калити (1328-40), внука Олександра Невського. Іван Калита заклав основи могутності Москви, приєднавши до неї ряд сусідніх князівств. З метою утвердження своїх політичних планів переніс із Володимира до Москви центр метрополії "всієї Русі" (осідок метрополії до Владимира-на-Клязьмі переведено з Києва у 1299). Ще більше зміцнив авторитет вплив Москви внук Івана Калити Дмитрій Іванович Донської (1359-89), якому вдалося підкорити ряд князівств і, скориставшись з анархії у Золотій Орді, розбити хана Мамаю у битві на Куликовому полі (1380). За правління Василя I Дмитровича (1389-1425) і Василя II Васильовича (1425-62) кордони Московської держави значно розширились за рахунок приєднання Нижньгородського, Муромського та інших удільних князівств. Перемога Василя II у багаторічній міжусобній війні підготувала необхідні передумови для завершення процесу об'єднання північно-східних земель навколо Москви й утворення централізованої держави. За правління Івана III Васильовича (1462-1505) та його сина Василя III Івановича (1505-33) до Московської держави були приєднані Ярославське (1463) та Ростовське (1474) князівства, Новгородська республіка (1478), Тверське князівство (1485), Псковська земля (1510), Смоленське (1514) і Рязанське (1521) князівства та В'ятська земля, що завершило встановлення панування великих князів московських над усіма північно-східними руськими землями. За правління Василя II Московське князівство перестало сплачувати Золотій Орді щорічну данину, а у 1480 Москва остаточно позбулася залежності від монголо-татар. Зростання могутності Москви супроводжувалось її внутрішньополітичним зміцненням, посиленням самодержавної влади великого князя. Продовжували формуватись органи управління державою, зокрема Боярська дума, яка стала постійно діючим органом при князеві.

Після падіння Візантії (1453) у Москві виникла концепція успадкування політичної ролі Константинополя, і в зв'язку з цим сформувалась політично-ідеологічна доктрина "Третього Риму"

(символічною ознакою спадкоємності державних традицій Візантійської імперії став шлюб Івана III з Софією Палеолог-племінницею останнього візантійського імператора та прийняття двоголового орла за державний герб Московської держави). За Івана III почалось оформлення повного титулу великого князя, і в деяких документах Іван III вже іменується царем. Василь III до свого тодішнього титулу додав "і государ всея Русі", що стало виявом московських претензій на всю територіальну спадщину Київської держави. У 1547 *Іван IV*

Васильович (Грозний; 1533-84) офіційно прийняв царський титул. Під час його правління були захоплені Казанське (1547-52), Астраханське (1556), Сибірське (1558) ханства, приєднано Велику Ногайську Орду, землі мордві (1552), *кабардинські* і *черкеські князівства* (1557). У той же період розпочалося включення до складу Московської держави земель, розташованих на південь від Оки та Верхнього Дону, які від Батієвої навали являли собою безлюдний край (т. зв. "Поле", або "Дике Поле"). Освоєння цих земель, кріплене системою оборонних споруд ("засічних ліній"), охороняло державу від спустошливих нападів Кримського ханства. Протягом 16 ст. територія Московської держави сягнула 5,5 млн. кв. км. з населенням бл. 9-10 млн. чол., що було у 10 разів більше, ніж територія власне Московського князівства. Швидке територіальне зростання Московії зумовлене, перш за все, слабкістю її сусідів та віддаленістю від основних центрів європейського політичного життя. Підкорені Москвою народи зазнавали русифікації, у чому провідну роль відіграла політика центрального уряду та місійна діяльність Російської православної церкви.

Невдала для Р. Лівонська війна 1558-83 із Річчю Посполитою і Швецією за вихід до Балтійського моря та внутрішня політика уряду, спрямована на подальше зміцнення самодержавної влади, вкрай виснажили країну і призвели до наростання незадоволення серед населення. Іван IV, відійшовши від курсу реформ, проведених у першій половині його правління, запровадив режим опричнини, який відзначався надзвичайною жорстокістю і репресіями проти опозиції. Головним виконавцем волі царя стало дворянство, яке винагороджувалось відібраними у князів і бояр землями. Внаслідок опричнини було підірвано економічні та політичні позиції аристократії, зросла політична роль дворянства.

У 12-16 ст. у Північно-Східній Русі значного рівня досягла матеріальна та духовна культура. Визначними пам'ятками архітектури були Дмитріївський та Успенський собори у Володимирі, церква Покрова на Нерлі поблизу Володимира, церква Вознесіння у селі Коломенському біля Москви. На рубежі 14-15 ст. творили видатні живописці Феодан Грек та Андрій Рубльов. Значного розвитку набули літописання та суспільно-політична думка (твори Максима Грека, Івана Пересвєтова, Івана Грозного, Андрія Курбського). У 1560-х у Москві розпочалося книгодрукування.

Зі смертю сина Івана IV Федора Івановича (1584-98) завершилось правління у Московській державі династії *Рюриковичів*. За Федора Івановича та його наступника царя Бориса Федоровича Годунова (1598-1605) Р. внаслідок боротьби за владу між боярством і дворянством пережила глибоку соціально-економічну та політичну кризу. У 1605-12 у країні панувала справжня анархія: на престолі перебували підтримувані Річчю Посполитою самозванці *Лжедмитрій I* і *Лжедмитрій II*, князь Василій Шуйський. Деякий час після Шуйського правили бояри ("Семибоярщина"). Нестабільність політичної влади призвела до соціальних потрясінь - у 1606-07 відбулося велике повстання селян, посадських людей і козаків під керівництвом Івана Болотникова. Складним внутрішнім становищем країни скористались Польща і Швеція, які розпочали неприховану інтервенцію. У 1610 польське військо захопило Москву. Частина московської аристократії проголосила царем Владислава - сина польського короля *Сигізмунда III Вази*. Восени 1612 народне ополчення під керівництвом К.Мініна і Д.Пожарського звільнило Москву від ворожих військ. Царський уряд змушений у 1618 відмовитися на користь Швеції від прибалтійських земель, а Смоленська земля і Чернігово-Сіверщина (її Р. відібрала на поч. 16 ст. у Великого князівства Литовського) залишалися у складі Речі Посполитої (див. *Деулінське перемир'я 1618*). Спроба Московської держави у війні 1632-34 з Річчю Посполитою повернути Смоленську землю завершилась безуспішно (див. *Поляновський мир 1634*). У 1613 на Земському соборі в Москві у присутності представників різних станів суспільства на престол було обрано Михайла Федоровича Романова (1613-45), що поклато початок царюванню у Р. нової династії - *Романових* (правила до *Лютневої революції 1917*).

З серед. 17 ст. стабілізувалось внутрішнє становище країни, посилювався режим самодержавства, особливо за Олексія Михайловича (1645-76). Зміцнення самодержавства було закріплене у прийнятому в 1649 на Земському соборі Уложенні, яке завершило процес юридичного оформлення системи кріпосного права, розпочатий у кін. 15 ст. Посилення соціальних утисків та зростання державних податків призвело у серед. 17 ст. до численних міських повстань, а в 1670-71 -до козацько-селянської війни під керівництвом Степана Разіна. Проявом суспільних протестів у релігійній формі став розкол у пануючій православній церкві, підставою до якого послужила церковно-обрядова реформа, проведена у 1650-60-х роках патріархом Никоном. Ідеологія розкольніцтва була, однак, консервативна і відображала інтереси реакційної знаті й духовенства. Розкольніки поклати початок старообрядству - течії у російському православ'ї, з якою запеклу боротьбу вели уряд та офіційна церква.

У 17 ст. територія Московської держави значно розширилась за рахунок приєднання Сибіру та колонізації цих земель. Російські землепрохідці дістались берегів Північного Льодовитого і Тихого океанів, р. Амур, а в 1697 заснували перше поселення на Камчатці. У 1654 Московська держава, підписавши *Переяславську угоду 1654*, уклала воєнно-політичний союз з гетьманом України *Б.Хмельницьким*. У 1654-57 *Гетьманщина* і Московія спільно вели воєнні дії за звільнення українських земель з-під влади Речі Посполитої. У цій війні Москва намагалася також приєднати Білорусь і повернути собі Смоленську землю. За *Андрусівським перемир'ям 1667* до Московської держави відходили Смоленська земля, Лівобережна Україна, Сіверська земля з Черніговом і Стародубом та Київ (на два роки) з прилеглою до нього територією на правому березі Дніпра. Остаточою московсько-польські відносини були врегульовані після підписання "Вічного миру" 1686, за яким *Лівобережна Україна* та Київ мали назавжди залишатись за Московським царством. За умовами "Вічного миру" Московія приєдналася до "Священної Ліги" - антитурецької коаліції європейських держав, що

складалася під час розпочатої у 1683 війни Австрії та Польщі проти Туреччини. У 1687 і 1689 московські та українські війська здійснили безуспішні походи проти турецького васала - Кримського ханства (див. *Кримські походи 1687 і 1689*).

До кінця 17 ст. Московська держава існувала фактично ізольовано від інших європейських країн, що негативно позначалося на її економічному, культурному і політичному розвитку. За правління царя *Петра I Олексійовича* (1682-1725) було зроблено спробу подолання цієї відокремленості, проведено реформи, спрямовані на подолання відсталості країни. Внаслідок Північної війни 1700-1721 зі Швецією Р. захопила Естонію, частину Латвії та землі по р. Неві, що дало їй вихід до Балтійського моря та сприяло налагодженню економічних зв'язків із Західною Європою. Невдачею для Петра I завершилась російсько-турецька війна 1711-13 (див. *Прутський похід 1711*), метою якої було намагання Р. закріпитись у Приазов'ї та Північному Причорномор'ї, що належали Османській імперії. Внаслідок цієї війни Р. втратила Азов, здобутий у кін. 17 ст. (див. *Азовські походи 1695-96*), та вивела свої війська з Правобережної України. Петро I провів докорінну перебудову державного устрою країни: було ліквідовано Боярську думу і прикази, замість них створено Сенат (1711) і колегії (1718-22); країну поділено на губернії (1708), що склалися з провінцій; заведено порядок проходження військової та цивільної служби, зафіксований у "*Табелі про ранги*", сформовано регулярну армію та флот, які комплектувались на основі рекрутської повинності; церква була підпорядкована державі (скасовано інститут патріарха православної церкви і створено колегіальний церковний орган - Святійший синод, 1721.). У 1712 столицю держави перенесено до Санкт-Петербурга (засн. у 1703). Уряд провів реформи в галузі культури - створено школи різних видів, у 1703 стала виходити перша друкована газета "Ведомости", запроваджено юліанський календар (з 1700) та засновано Академію наук (1724-25). Петро I надавав величезного значення розвитку промисловості (металургійної, суднобудівної) та торгівлі. У 1721 Московська держава була проголошена Російською імперією. Реформи Петра I та загарбницькі війни перетворили Р. у світову державу. Проте могутність Р. була досягнута кріпосницькими методами, шляхом нещадної експлуатації народних мас в інтересах дворянства. На поч. 18 ст. територію Р. охопив ряд соціальних і національно-визвольних повстань - астраханське повстання 1705-1706, повстання під керівництвом Кіндрата Булавіна 1707-08 та Башкирське повстання 1717-18, які були жорстоко придушені урядовими військами.

Петро I продовжував проводити політику своїх попередників, спрямовану на гноблення неросійських народів, зокрема ліквідацію державних прав Гетьманщини. Після укладення *I.Мазепою* і *Карлом XII* у 1708 військово-політичного союзу та поразки шведсько-українських військ у *Полтавській битві 1709* політика Петра I щодо України набула колоніально-репресивного характеру. У листопаді 1708 зруйновано гетьманську столицю *Батури* (всіх жителів знищено) та Запорозьку Січ; для нагляду за гетьманом призначили царського резидента, а після смерті *I.Скоропадського* не було дозволено обирати його наступника; з 1722 контроль за державними справами України здійснювала *Малоросійська колегія*; у 1720 заборонено друкувати книги українською мовою; вчинено розправу над наказним гетьманом *П.Полуботком*, ін. представниками козацької старшини. За правління Петра I та його наступників проводилась відверта політична лінія на ліквідацію Української держави, її повну інкорпорацію, русифікацію і асиміляцію українського народу.

У 1725-62 у Р. точилася політична боротьба між дворянськими угрупованнями, що супроводжувалася "палацовими" переворотами. Наслідком одного з них було встановлення під час правління племінниці Петра I *Анни Іоановни* (1730—40) біронівщини (від імені фаворита Анни Іванівни, курляндського дворянина Е.Й.Бірона) - режиму шпигунства, доносів і переслідувань незадоволених. За правління *Єлизавети Петрівни* (1741-61), *Катерини II* (1762-96) і *Павла I* (1796-1801) у Р. стали з'являтися елементи індустріального розвитку, що засвідчив ріст товарно-грошових відносин, виникнення мануфактур із використанням вільнонайманої праці тощо. У той же час відбувалося подальше зміцнення позицій дворянства, станові привілеї якого найбільш повно були викладені у "Жалуваній грамоті дворянству" (1785). Свого апогею досягла система кріпосництва, яку поширено і на землі Лівобережної України (1783), а невдовзі - Південної України (1796). Обмежувались права російського козацтва, зростали державні податки. Відповіддю на соціальну політику уряду були масові народні виступи, з яких найбільшим була селянсько-козацька війна під керівництвом Омеляна Пугачова (1773-75), що охопила величезні простори Поволжя та Приуралля.

Уряд продовжував курс на нехтування національних інтересів неросійських народів імперії. У другій пол. 17 ст. у Лівобережній Україні остаточно ліквідовано залишки політичної автономії: у 1764 скасовано гетьманство, у 1781-83-ліквідовано полково-сотенний устрій та козацькі полки, у 1775- знищено Запорозьку Січ. За правління Катерини II Р. проводила активну зовнішню політику, яка, в основному, зводилась до оволодіння Чорноморським побережжям. Успішні війни з Туреччиною (1768-74, 1787-91) призвели до ліквідації Кримського ханства (1783) та загарбання Р. Приазов'я і Північного Причорномор'я. Російська імперія взяла активну участь у трьох поділах Речі Посполитої (1772, 1793, 1795), внаслідок яких були захоплені Правобережна Україна (Київське, Брацлавське, Волинське та Подільське воєводства), Білорусь, частина Латвії та Литви.

У серед. та другій пол. 18 ст. спостерігалось піднесення російської культури, пов'язане у значній мірі з вихідцями з України. У Москві було відкрито перший російський ун-т (1755), почав діяти національний театр (1756). У галузі літератури багато творили Г.Державін, Д.Фонвізін, М.Карамзін, О.Радищев та ін. Велику

просвітительську діяльність проводили видавець, письменник і журналіст М.Новиков, юрист С.Десницький, філософ Я.Козельський. Найвидатнішим російським вченим того часу був М.Ломоносов, який проявив себе в багатьох галузях науки та в літературі. Завдяки М.Ломоносову, а також І.Ползунову, І.Кулібіну, К.Фролову та ін. у Р. розвивалась інженерно-технічна думка. У галузі архітектури творили В.Баженов, М.Козаков, скульптури - Ф.Шубін та М.Козловський. Велике значення для розвитку музики у Р. мала діяльність видатних українських композиторів *М.Березовського* і *Д.Бортнянського*. Образотворче мистецтво представляли *А.Лосенко*, *Д.Левицький* та *В.Боровиковський*.

РОСІЯ В НОВИЙ ЧАС. Зовнішня експансія, зміцнення самодержавства і кріпосництва були основними тенденціями, які панували у державному житті Р. у кін. 18 - поч. 19 ст. Це суперечило загальним процесам суспільної лібералізації і демократії, які складали зміст європейського Просвітництва і знайшли яскраве відображення у Великій Французькій революції. За правління імператора *Олександра I*. Р. брала участь у війнах з наполеонівською Францією в складі антифранцузької коаліції (1805, 1806-07), які завершилися поразкою коаліції і заключенням Тільзитського миру 1807. Вітчизняна війна 1812 сприяла пробудженню патріотичних і ліберальних настроїв у російському суспільстві, особливо серед дворянства. Розгром *Наполеона I Бонапарта*, закордонний похід російської армії і результати Віденського конгресу 1814-15 призвели до значного зростання впливу Р. у Європі, встановлення тривалого домінування трьох абсолютистських багатонаціональних імперій - Р., Австрії і Пруссії (Священний союз).

У першій пол. 19 ст. у Р. поглибилася криза кріпосницьких відносин, які гальмували розвиток ринкового господарства. І хоч у другій чв. 19 ст. у країні розпочався промисловий переворот, в економічному розвитку Р. значно відставала від передових європейських країн. Олександр I на першому етапі царювання (до 1814) намагався проводити певні реформи - створив міністерства, шкільні округи, реорганізував сенат, дозволив поміщикам звільняти селян від кріпосництва (декрет про вільних орачів -1803), доручив М.Сперанському розробити проект впровадження конституційної монархії. Однак проекти більш глибоких змін були відкинута, абсолютистські тенденції взяли гору над ліберальними. Після селянських і військових повстань 1818-1820 у країні запанували порядки, що спирались на репресивний апарат. Провідником нової внутрішньої політики став граф О.Аракчєєв - ініціатор створення т. зв. військових поселень, де селяни працювали на землі й несли обтяжливу військову службу.

Вступ на престол *Миколи I* ознаменувався виступом дворянських змовників- декабристів. 14(26).12.1825 декабристи, спираючись на таємні організації - Північне товариство і *Південне товариство декабристів*, члени яких розробляли програми конституційних реформ і скасування кріпосництва, - підняли повстання у Петербурзі. Жорстоко придушивши виступ декабристів у Петербурзі і в Україні (див. *Чернігівського полку повстання 1826*), Микола I запровадив поліційно-репресивний режим, що спирався на новий орган - Власну його імператорської величності канцелярію із сумнозвісним III відділенням, яке набуло функцій політичної поліції. У 1830-31 царизм зброєю придушив національно-визвольне повстання в Королівстві Польському (див. *Польське визвольне повстання 1830-31*). У 1841-49 російські війська взяли участь у придушенні угорської революції; з допомогою армії самодержавство жорстоко розправлялось із селянськими заворушеннями.

Від 1830 років у країні продовжувався розвиток мануфактурного і відбувалося зародження фабрично-заводського виробництва та створення багатогалузевої промисловості, тривало зростання обсягів внутрішньої і зовнішньої торгівлі - йшов процес становлення ринкових відносин. Однак ці процеси суттєво гальмувалися існуванням системи кріпосництва.

Вітчизняна війна 1812, внутрішня і зовнішня політика самодержавства, впливи просвітницьких ідей сприяли формуванню ново-часної російської нації, що знаходило відбиття у бурхливому розвитку національної культури (М.Карамзін, О.Грибєдов, О.Пушкін, М.Лєрмонтов, В.Бєлінський, М.Гоголь та ін.). Суспільні суперечності відобразились в ідейно-політичній боротьбі, що охопила освічені верстви і вилилась у широку літературну полеміку, обмежену жорсткою цензурою і утисками. Прихильники послідовної демократії (О.Герцен, М.Огарьов, В.Бєлінський, петрашевці) змушені були емігрувати або висловлювати свої думки у завуальованій формі. Ліберальна інтелігенція виступала за проведення поміркованих реформ зверху, поділившись на два табори: "західників", які відстоювали необхідність розвитку країни по західноєвропейському (капіталістичному) шляху (П.Чаадаєв, М.Катков, І.Тургєнєв, М.Мєльгунов, С.Соловйов, К.Кавєлін та ін.), і "слов'янофілів", що обгрунтовували особливий, відмінний від країн Заходу шлях розвитку Р. (О.Хом'яков, І.Кирєєвський, І.Аксаков). Слов'янофільські ідеї послужили ґрунтом для формування і поширення офіційної великодержавної ідеології російського царизму, головними засадами якої були "самодержавство, православ'я, народність".

У зовнішньополітичній діяльності російський уряд головну увагу приділяв південному напрямку, прагнучи оволодіти новими територіями у Закавказзі та чорноморськими протоками. З цією метою Росія вела війни з Османською імперією, підтримуючи національно-визвольну боротьбу слов'янських народів на Балканах. Для зміцнення стратегічних позицій на Чорному морі і послаблення Туреччини у першій пол. 19 ст. до імперії були приєднані Сх. Грузія (1801), Зх. Грузія (1810), Пн.Азербайджан та північна частина чорноморського узбережжя Кавказу. Просування Російської імперії на Кавказ супроводжувалося війнами з Іраном (1804-1813, 1826-28) і Туреччиною (1806-12, 1828-29), внаслідок яких Росія заволоділа Закавказзям і поширила

новий територіально-адміністративний поділ на губернії і області. Численні князівства і ханства, що там існували, були ліквідовані. Мужній опір гірських народів завойовникам змусив царизм вести тривалу війну (1817-64), яка перетворилась на теренах Чечні і Дагестану у мусульманський національно-визвольний рух-юридизм. Найбільшого розмаху національно-визвольна боротьба гірських народів набула за імама Шаміля (1799-1871), котрому вдалось утворити міцну теократичну державу - Імамат і довгий час успішно відбивати наступ російської армії (до 1859). Антитурецьку спрямованість мала також підтримка Р. першого (1805-13) і другого (1815) сербських повстань, національно-визвольної боротьби грецького народу. За умовами *Бухарестського мирного договору 1812* Російська імперія приєднала Бессарабію та домоглася автономії Молдови і Валахії у складі Туреччини. Внаслідок російсько-турецької війни в 1828-29 царський уряд добився визнання Портою за Адріанопольським миром 1829 автономних прав Греції, Сербії і Дунайських князівств. Ще на поч. 19 ст., виконуючи умови Тільзитського миру 1807 з Наполеоном, Олександр I розпочав війну зі Швецією (1808-09), яка завершилась Фрідріхсгамським миром і приєднанням до Р. на автономних правах Великого князівства Фінляндського.

На серед. 19 ст. Російська імперія перетворилась на одну з найбільших європейсько-азіатських держав, яка, підкоривши численні народи Європи і Азії, прагнула подальшого розширення своїх впливів на південь і схід. У той же час відсталі кріпосницькі порядки, самодержавно-поліцейський режим, колоніальна політика щодо поневолених народів робили її слабким конкурентом у боротьбі за впливи на Близькому Сході. Ця слабкість яскраво проявилась у ході Кримської війни 1853-56, в якій на боці Туреччини проти Р. виступили англійські та французькі війська. Незважаючи на героїчні зусилля захисників Севастополя, успішні дії російської армії на кавказькому фронті, Р. зазнала поразки і за Паризьким миром 1856 втратила вплив у чорноморському басейні.

Поразка царизму у Кримській війні змусила самодержавство шукати нових шляхів подолання економічної та соціальної кризи. Реформи, які дозволили б модернізувати найбільш відсталі ділянки суспільного життя, розпочав здійснювати новий російський імператор *Олександр II*. Реформи Олександра II, які через прагнення царизму зберегти головні важелі самодержавного управління і соціальну опору режиму (дворянство), хоча і мали обмежений характер, все ж відкрили певний простір для розвитку капіталістичних відносин в економіці і сприяли поліпшенню державного керівництва. Найважливішою з реформ було скасування кріпосного права ("Маніфест" і "Положення 19.2. 1861"), яке здійснювалось поступово, протягом кількох років шляхом переводу поміщицьких селян спочатку на становище "тимчасовозобов'язаних" (див. *Тимчасовозобов'язані селяни*), а потім "викупних". Селяни отримували особисту свободу та громадянські права. Земельний наділ, яким вони користувались, ставав їхньою власністю лише після завершення викупної операції, що проводилась в інтересах поміщиків. Порядок здійснення викупної операції, збереження численних переваг за поміщиками (відрізки, відробки) розтягнули процес скасування кріпацтва на десятиліття (стягнення викупних платежів припинено у 1907), зумовили зубожіння основної маси селянського населення і спричинили численні селянські виступи і заворушення. У національних окраїнах імперії селянська реформа була проведена у 1864-71 при збереженні ще більших привілеїв для великих землевласників.

Прогресивний характер мала земська реформа 1864. Згідно з Положенням про губернські та повітові земські установи від 1.1.1864 запроваджувались виборні органи місцевого самоуправління (земські збори і земські управи), які обирались на підставі багатоступеневої куріальної системи і відали винятково питаннями місцевого господарського і культурно-освітнього життя. У правобережних губерніях, як і в Польщі, Білорусі, Литві, де проживало багато землевласників, учасників польського національно-визвольного руху, земська реформа не проводилась. У *Правобережній Україні* земські установи були запроваджені у 1911. Найбільш послідовно проведеною стала судова реформа, яка розпочалась у 1864 (див. *Судова реформа 1864*). Замість станового встановлювався коронний суд присяжних, для розгляду дрібних громадянських справ - мировий суд. Проголошувалися принципи виборності й незмінності суддів, рівності всіх перед законом, гласність суду, участь у процесі двох сторін - обвинувачення і захисту. До розгляду кримінальних справ залучалися присяжні засідателі - представники населення, що призначалися за жеребом.

У 1860 роках було проведено низку фінансових реформ, створено Державний банк (1860). Розпочались реформи в галузі освіти, спрямовані на демократизацію освітніх закладів, посилення автономних прав унів. Протягом 1861-1874 проводилась військова реформа. 1.1.1874 статутом про військову повинність ліквідовано рекрутську повинність і запроваджено загальну військову повинність для всіх чоловіків, які досягли 20 років. Реформи 1860-70-х років, хоч і мали обмежений характер (зокрема, селянська реформа зберігала сільську общину, яка як власник землі стримувала індивідуальну активність селянства), в основному сприяли капіталістичному розвитку країни. Спираючись на державну підтримку і приплив іноземного капіталу, високими темпами розвивалась промисловість. Формувались нові промислові райони на півдні імперії, створювались передові галузі металургії, машинобудування, хімічної промисловості, швидко зростала мережа залізниць та розвивались морські порти. Наслідком господарських змін було становлення нових соціальних верств населення - промислового пролетаріату і торговельно-промислової буржуазії.

У центрі суспільно-політичного руху в Р. у другій пол. 19 ст. стояли найболючіші питання "землі і волі". Невирішеність земельного питання, відсутність політичних прав і свобод викликали поляризацію у середовищі інтелігенції, яка поповнювалась вихідцями з недворянських, т.зв. різночинських верств. Серед

молоді, передусім студентської, поширились радикально-демократичні ідеї, які пропонували розв'язувати суспільно-політичні проблеми шляхом народного повстання. Ідеологами цього напрямку були М.Чернишевський, М.Добролюбов, О.Герцен, М.Огарьов та ін. У 1860 роках виникли таємні організації, серед яких найвпливовіша - "Земля і Воля". Жорстокі репресії самодержавства спричинили перехід радикалів до тактики індивідуального терору (замах у 1866 Д.Каракозова на Олександра II). У 1870 роках радикально-демократичний рух, сприйнявши із Заходу соціалістичні ідеї, створив власну теорію переходу Росії до соціалізму через народне повстання і селянську общину. Цей рух отримав назву російського народництва. Теоретиками *народництва* були М.Бакунін, П.Лавров і П.Ткачов, які вважали, що для піднесення повстання необхідно лише просвітити селян. Жертовні "ходіння в народ", терористичні замаху учасників народницьких організацій ("Земля і воля", "Народна воля", "Чорний переділ") не дали очікуваних наслідків, спричинили урядові репресії, які набули масового характеру після вбивства народовольцями 1.3.1881 царя Олександра II. Ліберальні кола зосередили свою діяльність у земських установах, пропагували необхідність поступових демократичних змін. Після вбивства Олександра II на престол вступив *Олександр III*, який вжив заходи для зміцнення самодержавства і обмеження політичних свобод: посилено цензуру, закрито ліберальні видання, обмежено доступ до освіти дітей з нижчих верств (циркуляри про "кухарчиних дітей" - 1887), посилено адміністративний контроль за земствами і міським самоуправлінням.

З кін. 1850 років Р. посилила військову експансію у Середній Азії. Війни за загарбання території Кокандського та Хівинського ханств, Бухарського емірату та казахських земель тривали з 1864 до 1884 і завершилися встановленням тут російського військово-адміністративного управління. Зіткнувшись у цьому регіоні з інтересами Англії, Р. змушена була 1887 підписати протокол про російсько-англійське розмежування, який зупинив дальше просування Р. на південь. Зовнішньополітична діяльність Р. у Європі була спрямована на перегляд рішень Паризького договору 1856. Обережна і вміла політика міністра закордонних справ О.Горчакова (1856-82) дозволила Р. вийти з політичної ізоляції і посилити свій вплив на Балканах. Внаслідок російсько-турецької війни 1877-78 Туреччина визнала незалежність Румунії, Сербії, Чорногорії та надала автономію Болгарії. Однак Берлінський трактат 1878 обмежив впливи Р. на Балканах і Близькому Сході. Зближення Австро-Угорщини і Німеччини спонукало Росію шукати союзу з Францією та Англією. За ініціативою Франції у 1891-94 були підписані договори, які сформували російсько-французький союз, що протистояв Троїстому Союзові (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія).

Економічне піднесення, що охопило економіку Р. у кін. 19 ст., привело до формування системи російського капіталізму, особливостями якого були співіснування передової промисловості і монопольних об'єднань з напівфеодальними відносинами на селі та самодержавною політичною системою, що позбавляла громадян демократичних прав. У цей період, після врегулювання російсько-японських територіальних проблем на Далекому Сході, в основному завершилось становлення величезної Російської колоніальної імперії, що включала величезні простори Сибіру, Далекого Сходу, Середньої Азії, Кавказу, України, Прибалтики і Польщі з населенням близько 170 млн. чоловік.

У 1894 імператорський престол посів Микола II (1894-1917) - останній представник династії Романових. Його уряд продовжував політику зміцнення самодержавства і його соціальної опори-дворянства. У той же час під впливом марксизму формувался робітничий рух у Р. У російському робітничому русі поступово провідні позиції здобула радикально-політична течія, що ставила своїм завданням революційне захоплення влади і створення соціалістичного суспільства з допомогою державних важелів. Теоретиком російського пролетарського руху виступив В.Ульянов-Ленін (1870-1924). У 1898 за ініціативою В.Ульянова створена нелегальна Російська соціал-демократична робітничая партія (РСДРП). На другому з'їзді РСДРП (1903) у партії відбувся розкол на більшовиків (прихильників радикальних заходів) і меншовиків (прихильників реформістського шляху до соціалізму). У 1901 за кордоном виникла Партія соціалістів-революціонерів (есерів), яка взяла на озброєння народницьку ідеологію. Ліберальний земський рух, що виступав за встановлення конституційного устрою, оформився в 1905 у Конституційно-демократичну партію (кадети).

Поразка Р. у російсько-японській війні 1904-05 поглибила суспільно-політичну кризу в країні, що спричинила першу *Російську революцію 1905-07*. Революція почалась розстрілом мирної демонстрації робітників Петербурга 9.1.1905 і вилилась у бурхливі виступи робітників, селянства, населення колоніальних країн. Найбільшого піднесення революційні події набули під час всеросійського жовтневого страйку 1905.17.10.1905 цар *Микола II* оголосив "Маніфест", який обіцяв запровадження конституційного устрою і скликання Державної Думи - російського парламенту. Стихийно почали виникати Ради робітничих депутатів, проводились численні мітинги і демонстрації, виходили демократичні періодичні видання, утворювались політичні партії, профспілки, громадські організації. Більшовики, які намагались шляхом радикалізації соціального руху захопити владу, підняли у грудні 1905 збройне повстання в Москві, яке було придушене урядовими військами. На поч. 1906 Микола II здійснив реформу державного управління, запровадивши Державну Раду як верхню палату російського парламенту. Виборчий закон зберігав суттєві соціальні обмеження на виборах у Раду і Думу. Незважаючи на це, на засіданнях Думи ставились питання глибоких суспільно-політичних реформ. 9.6.1906 Микола II розпустив I Думу і призначив вибори до II Думи. Остання діяла з 20.2. до 3.6. 1907 і була розпущена урядом. Революційні події 1905-07 у Р. не привели до утвердження конституційного ладу в імперії та не розв'язали аграрного питання.

Після розпуску II Державної Думи в імперії було встановлено репресивний режим, який розправився із демократичним і національно-визвольним рухами. Одночасно уряд оголосив вибори до III Державної Думи

за новим виборчим законом, який надавав переваги заможним верствам і російському населенню. Для створення соціальної опори серед заможного селянства царський уряд за ініціативою *П.Столипіна* 9.11.1906 оголосив указ про земельну реформу. Реформа сприяла виходу селян із общини, закріпленню землі у приватну власність, чим значно прискорила капіталістичний розвиток села. Одним з елементів проведення аграрної реформи стало переселення селян, особливо з України, на вільні землі у Сибір і на Далекий Схід. За 1906-12 на окраїни імперії виїхало бл. 1 млн. українців (бл. 40% усіх переселенців у Р.). Через невміло організоване переселення, відсутність продуктів і медичного обслуговування та невідповідність місць для переселенців частина з них померла, а частина повернулась в Україну (за деякими дан. - бл. 70%).

Поразка Революції 1905-07 викликала ідейну кризу в суспільно-політичному русі, наслідком якої було посилення великоруського шовінізму (виникнення чорносотенних організацій) і відмова від радикальних форм суспільних змін (збірник "Вехи"; під ред. П.Струве). Восени 1912 під контролем уряду була обрана IV Державна Дума. Незважаючи на перевагу в ній консервативних сил. Дума поставила ряд питань щодо оновлення суспільного життя. Ініціаторами реформ виступала партія кадетів. Напередодні війни значно посилився робітничий, селянський і національно-визвольний рух.

Міжнародна ситуація поч. 20 ст. характеризувалась загостренням боротьби європейських держав за колонії і впливи в різних кутках світу. Р. прагнула розширити свій вплив на Чорному морі, щоб відкрити шлях експансії на Балкани і Близький Схід, а також у Середній Азії. Протириччя між Р. і Японією на Далекому Сході призвели до російсько-японської війни 1904-05, у якій Р. зазнала нищівної поразки. За умовами Портсмутського миру 1905 до Японії відходила половина о. Сахаліну (на південь 50 паралелі). Протириччя між Німеччиною і Австро-Угорщиною, з одного боку, і Росією - з іншого, зумовили створення у 1904-07 спільно з Великою Британією і Францією воєнно-політичного блоку - *Антанти*.

У Першій світовій війні 1914-18 Р. виступила на боці країн Антанти проти країн *Троїстого Союзу* (ств. 1882). У 1914-15 російська армія добилась певних успіхів на Північно-Західному фронті у р-ні Східної Пруссії і на Південно-Західному фронті. Наприкін. 1914 російські війська зайняли *Галичину* і *Буковину* й створили на окупованій території *Галицько-Буковинське генерал-губернаторство*. Однак уже до осені 1915 наступ німецької і австро-угорської армій змусив російську армію залишити Польщу, Литву, частину Латвії і Білорусі. Німецько-австрійські війська зайняли Галичину, Північну Буковину і 5 повітів Волині. У травні 1916 російська армія почала новий наступ на Південно-Західному фронті ("Брусилівський прорив"), внаслідок якого російські частини захопили всю Буковину і південну Галичину. Проте цей наступ не привів до стратегічного перелому в ході воєнних дій на Південно-Західному фронті, а лише поглибив господарську розруху і незадоволення в країні. Намагаючись стабілізувати обстановку, Микола II вдавався до частішої зміни міністрів, загравання з Державною Думою. Однак невдоволення поразками на фронтах, господарськими труднощами, бездарним керівництвом царських міністрів поширилось на всі верстви суспільства і армію. Численні страйки і заворушення переросли у кін. лютого 1917 у народний виступ в Петрограді, який підтримали армійські частини (див. *Лютнева революція 1917*). Микола II зрікся престолу. Влада перейшла до створеного Державною Думою 3.3.1917 Тимчасового уряду на чолі з кн. Г.Львовим. До складу новоутвореного уряду увійшли представники кадетів, октябристів, прогресистів і есерів. Тимчасовий уряд пообіцяв скликати Установчі збори для вирішення політичних, соціальних і національних проблем на засадах демократії. Під час революційних подій утворились також Ради робітничих і солдатських депутатів, які перебували під впливом представників лівих партій (соціал-демократів, есерів, ін.). Під могутнім тиском низів влада в країні швидко перейшла до рук комісарів Тимчасового уряду. Одночасно відбулось формування представницьких органів багатьох колоніальних народів імперії, які відстоювали національні та демократичні права своїх народів. З березня 1917 в Україні існувало двовладдя: з одного боку, Тимчасовий уряд намагався продовжувати централістську політику царських властей, з іншого - новоутворена *Українська Центральна Рада* відстоювала принцип національно-територіальної автономії України. Лютнева революція 1917 поклала край самодержавній багатонаціональній імперії,

пробудивши до політичної активності поневолені Російською імперією народи та найширші верстви суспільства.

РОСІЯ У НОВІТНІЙ ЧАС. Внаслідок Лютневої революції 1917 утворилася Російська демократична республіка, яка повинна була розв'язати великий обсяг політичних, соціальних, економічних і національних проблем, успадкованих від колишньої імперії. Тимчасовий уряд відкладав їх вирішення до закінчення війни і скликання Установчих зборів. Скориставшись із поглиблення політичної і соціально-економічної кризи, більшовицьке крило РСДРП, очолюване В.Ульяновим-Леніним, 25.10(7.11).1917 здійснило у Петрограді жовтневий переворот. На II Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів було створено новий уряд - Раду Народних Комісарів (РНК) на чолі з В.Ульяновим. З'їзд схвалив ряд декларативних революційних документів, в яких викладалась програма діяльності нової влади - Декрет про мир, Декрет про землю, Декларація прав народів Росії та ін. Проголошуючи демократичні права громадян і народів колишньої імперії, більшовики пов'язували їх із перемогою і поширенням світової пролетарської революції та утворенням європейського об'єднання соціалістичних республік. Право народів на самовизначення було протиставлене необхідності їх інтернаціонального об'єднання в інтересах світової соціалістичної революції.

Однак уже напередодні жовтневого перевороту В.Ленін, як переконаний прихильник централізованої держави, з метою забезпечення підтримки більшовицької політики національно-визвольним рухом, висунув гасло створення "союзу вільних республік". III Всеросійський з'їзд Рад схвалив "Декларацію прав трудового і експлуатованого народу", котра стала складовою частиною Конституції Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (РСФРР), прийнятої V Всеросійським з'їздом Рад у липні 1918. Уряд РСФРР здійснив націоналізацію промисловості, фінансів, транспорту, землі, які перейшли під контроль держави. У березні 1918 РНК заключила сепаратний Берестейський мир з Німеччиною і Австро-Угорщиною (див. *Берестейський мир 1918*). Проте заходи радянської влади спричинили влітку 1918 початок громадянської війни і військової інтервенції англійських, французьких і американських військ, котрі підтримали антибільшовицькі сили. Білогвардійські генерали (М.Алексеев, О.Колчак, А.Денікін, П.Врангель та ін.) виступили у 1918-20 проти радянської влади під гаслом відновлення "єдиної і неділимої Росії".

Під час громадянської війни шляхом соціальної демагогії більшовики зуміли залучити на свій бік найбільш вразливі прошарки населення міста і села; застосовуючи систему надзвичайних заходів (політика "воєнного комунізму"), терор і репресії проти реальних і потенційних політичних противників (середнє селянство, великі землевласники, інтелігенція, духовенство), найжорстокіші засоби боротьби проти відкритих ворогів, розгромивши опір внутрішньої воєнно-політичної опозиції та ліквідувавши зовнішню загрозу своїй владі, вони встановили у країні тоталітарний режим.

У березні 1918 більшовицьку партію перейменовано у Російську Комуністичну Партію (більшовиків) і проголошено гасло утвердження диктатури пролетаріату як головної умови перемоги соціалістичної революції. Під час громадянської війни територія РСФРР не була сталою і включала ті землі, де було встановлено радянську владу. За задумом керівників РКП(б), РСФРР повинна була складатись з автономних республік і областей. Наприкінці війни у складі РСФРР нараховувалось 9 автономних республік (Башкирська, Татарська, Карельська, Киргизька, Горська, Дагестанська, Кримська, Бурят-Монгольська, Якутська) і 9 автономних областей. Після завершення громадянської війни і зміцнення радянської влади з метою єдності дій у соціалістичному будівництві за рішенням РКП(б) радянські республіки, що не входили до складу РСФРР, об'єднались 30.12.1922 у Союз Радянських Соціалістичних Республік у складі - РСФРР, УСРР, БСРР, Закавказька СФРР.

У грудні 1922 було формально створено багатонаціональну соціалістичну державу на засадах федерації, а фактично у національно-державному устрої СРСР було реалізовано ідеї лідерів правлячої партії та позицію прибічників "єдиної і неділимої Росії" про відновлення могутньої Російської держави.

Після утворення СРСР відбувалась поступова уніфікація суспільно-політичного життя в усіх радянських республіках; розвиток проходив згідно програм і вказівок правлячої більшовицької партії, яка з 1925 була перейменована на Всесоюзну Комуністичну Партію (більшовиків) - ВКП(б). Адміністративно-територіальний устрій РСФРР часто змінювався у зв'язку з утворенням нових союзних або автономних республік і областей. У 1925 черговий Всеросійський з'їзд Рад затвердив новий текст Конституції федерації, яка значну частину функцій державного управління передавала союзним органам. Згідно з установками комуністів, з 1921 у РСФРР здійснювалась "нова економічна політика" (НЕП), яка запровадила елементи ринкових відносин в економіку і дала можливість відбудувати господарське життя. Поряд з цим доводилось долати значні труднощі, пов'язані з відсталістю промисловості та сільськогосподарського виробництва, безробіттям, нерівномірністю розвитку численних національних окраїн, браком спеціалістів тощо.

З кін. 1920-х років всю владу в партії і державі зосередив у своїх руках *Й.Сталін*, який виступив ініціатором проведення курсу на прискорення "соціалістичного будівництва" та встановлення жорстокого репресивного режиму. За особистими вказівками Сталіна розпочалась широкомасштабна централізація і уніфікація громадсько-політичного життя у СРСР, що супроводжувались колективізацією села, індустріалізацією промисловості і насаджуванням ідеологічних стереотипів у свідомості народів країни.

У 1920-х роках у РСФРР (і СРСР) був встановлений новий адміністративно-територіальний поділ: замість губерній, уїздів і волостей введено області, краї і райони; утворені автономні республіки і області. На поч. 1930-х років у РСФРР нараховувалось 14 країв і областей, 11 автономних республік, 14 автономних областей і 8 національних округів. Черговий з'їзд Рад 1937 затвердив нову Конституцію РСФРР (базувалася на новій Конституції СРСР), що визначала її як федеративну державу робітників і селян, хоча національні республіки та області продовжували вживати термін "автономні". Численні права і гарантії, що вміщувались у конституціях РРФСР і автономних республік, залишались декларативними, оскільки обмежувались інтересами і потребами захисту "соціалістичного устрою" і суворою регламентацією партійним керівництвом усіх ділянок суспільства. Розвиток РРФСР у 1930 роках проходив у рамках виконання п'ятирічних планів. Були досягнуті певні успіхи у промисловому будівництві, видобутку корисних копалин, але реальні показники соціально-економічної еволюції важко встановити через фальсифікацію даних офіційної статистики. У 1920-30-х роках у країні прокотилася зловісна хвиля кривавих репресій. Особливо масовими вони стали після вбивства 1.12.1934 С.Кірова, у країні розкрито маховик недовіри, підозрливості і доносів. Сталінськими ідеологами у суспільстві нагнітався масовий психоз навколо пошуку "ворогів народу" та "шкідників". Жертвами політичних репресій ставали партійні, державні та військові діячі, керівники союзних республік, інтелігенція, службовці, робітники і селяни. Сотні тисяч людей загинули у катівнях НКВС. Дармова праця мільйонів людей, кинутих у розгалужену систему таборів Головного управління таборів НКВС за найменшу

провину або просто за підозрою в інакомисленні, використовувалась для потреб "соціалістичного будівництва".

У роки радянсько-німецької війни 1941-45 (у радянській історіографії-Великої Вітчизняної війни 1941—45) значну частину європейської території Р. захопили гітлерівці. Мільйони людей були евакуйовані на схід, там же була створена могутня індустріальна база і зосереджені кадри з усіх європейських республік СРСР. У воєнні роки сталінський режим здійснював репресії і примусове переселення ряду народів РРФСР, в середовищі яких виявилось прагнення зберегти національну самоідентичність, а їх автономні утворення були ліквідовані (кримські татари, німці, інгуші, кабардинці, карачаєвці, калмики та ін.). У 1941 незалежну Тувинську Народну Республіку включили до складу РРФСР і перетворили в автономну республіку. Після закінчення Другої світової війни 1939-45 до СРСР відійшли і були включені до складу РРФСР Печенгська область від Фінляндії, Південний Сахалін і Курильські острови від Японії, північна частина Східної Пруссії (нині Калінінградська область) від Німеччини.

У післявоєнні роки здійснювалась відбудова зруйнованого господарства, зміцнювався унітарний режим СРСР. Після смерті Й.Сталіна (1953) і засудження методів його керівництва ("культ особи") на XX з'їзді КПРС *М.Хрущовим* настав період певної лібералізації системи і спроб її реформування-т. зв. "відлига". Репресованим у роки війни народам було повернуто автономію, але процес їхнього повернення на батьківщину затримався аж до 1990 років. У 1954 на ознаменування 300-річчя об'єднання України і Росії Кримську область передали Українській РСР. Період "відлиги" і спроби реформування завершилися усуненням від керівництва партією і державою у 1964 *М.Хрущова*. Зміни, які відбувались у наступні два десятиліття, характеризувались нарощуванням військового потенціалу СРСР, зростанням його впливу на світовій арені і одночасно відставанням в економічному розвитку, рівні життя населення, впровадженні нових прогресивних технологій. Унітаризація і бюрократизація всіх ділянок життя СРСР мали на меті прискорити процеси інтеграції республік в єдину державу і на основі російської мови і культури витворити нову "історичну спільність людей - радянський народ". Масова пропаганда формувала і небезуспішно утверджувала у суспільній свідомості всіх народів СРСР, а передусім російського, вищість російської культури над культурами інших народів. Освоєння величезних просторів РРФСР, будівництво у Сибіру та на Далекому Сході, яке здійснювалось зусиллями всіх народів СРСР, значно зміцнили економічний потенціал Р.

Інтеграційні процеси в СРСР значно посилювались у роки т. зв. "застою" (1964-85). У 1977 було прийнято нову Конституцію СРСР (через рік - РРФСР), яка мала стати парадним фасадом суспільства "розвинутого соціалізму". На поч. 1980 років у Р., які в цілому СРСР, спостерігалось уповільнення темпів розвитку економіки, наростання кризових явищ у соціально-економічній сфері життя країни. З приходом до керівництва партією в березні 1985 реформаторських сил, очолюваних *М.Горбачовим*, розпочався процес "перебудови", спрямований на модернізацію економіки і демократизацію суспільних відносин. Послаблення політичного та ідеологічного диктату КПРС призвело до виникнення політичних партій, організацій і рухів, які виступили проти тоталітарного режиму та унітарної держави. Відповідно до змін, внесених до Конституції РРФСР у 1990, I з'їзд народних депутатів Росії 12.12.1990 схвалив Декларацію про державний суверенітет Росії і незабаром змінив назву країни на Російську Федерацію (РФ). Табір реформаторів очолив один з колишніх керівників КПРС *Б.Єльцин*. У червні 1991 на загальнонародних виборах *Б.Єльцин* був обраний Президентом Росії. Позиція нового Президента Р. і його прихильників значною мірою спричинила невдачу спроби консервативних сил здійснити у серпні 1991 державний переворот і загальмувати демократичні процеси, зберегти СРСР. Після придушення виступу змовників процеси дезінтеграції набули революційної стрімкості. 8.12.1991 у Біловезькій пущі (Білорусь) президенти Росії, України та Голова Верховної Ради Білорусі підписали угоду про припинення існування СРСР і утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Російська Федерація проголосила себе пра-вонаступницею СРСР.

У 1992 новосформований уряд Р., що складався з радикально настроєних учених-реформаторів на чолі з *Є.Гайдаром*, проголосив курс на проведення глибоких економічних перетворень з метою створення у країні ринкової економіки. Безкомпромісні ринкові реформи, які почав здійснювати уряд, зумовили значне погіршення матеріального становища основної маси населення (підняття цін, інфляція, безробіття) та зростання соціальної напруженості у російському суспільстві. Проти радикальних економічних змін виступили ліві сили та стара номенклатура, які, використовуючи лозунг захисту інтересів "трудолюбивих мас", піддали різкій критиці політику Президента і уряду. Настрої та незадоволення були використані й консервативною та великодержавною більшістю Верховної Ради РФ, до якої приєдналися численні національно-патріотичні групи, що мріяли про відродження "великої Росії". В цих умовах 25.4.1993 за ініціативою *Б.Єльцина* відбувся всеросійський референдум, на якому більшість населення висловила за підтримку президентської програми реформ. Однак парламент продовжував блокувати реформаторські заходи уряду, який після вимушеної відставки *Є.Гайдара* очолив *В.Черномірдин*. У вересні 1993 Президент РФ видав указ про розпуск парламенту, призначив нові парламентські вибори. Керівництво Верховної Ради (*Р.Хасбулатов*) і віце-президент *О.Руцької* виступили проти Президента. 3-4.10 прихильники Верховної Ради спробували оволодіти деякими установами в Москві. З допомогою армії цей виступ було силою придушено, а керівників ВР заарештовано. 12.12. 1993 проведено вибори до нових органів законодавчої влади і одночасно референдум щодо прийняття нової Конституції, яка запроваджувала президентсько-парламентську форму державного управління. Результати перших демократичних виборів до Федеральних

зборів РФ принесли незначну перевагу комуністам і право-націоналістичній Ліберально-демократичній партії. Демократичні партії Р. не змогли домовитись і виступити єдиним виборчим блоком, тож зазнали відчутної поразки. Крім соціально-економічних труднощів від початку демократичних перетворень, постали і труднощі щодо національно-державного будівництва Р. Розробка Федеративного договору суб'єктів Федерації-суверенні республіки, краї та області, автономні області та округи, за винятком Татарстану і Чечні. Федеративний договір, заснований на відносинах узгодження, а не підпорядкування між центром і регіонами, увійшов як складова частина у прийняту в результаті референдуму 1993 нову Конституцію РФ. Разом з тим чеченський народ виявив волю до здобуття повної незалежності від Р. Після проголошення незалежності й створення самостійної Республіки Ічкерія російський уряд ввів на її територію війська. Понад рік у Чечні тривали бойові дії, під час яких загинули десятки тисяч людей, в основному мирних жителів (втрати російської армії, за офіційними даними, склали бл. 6 тис. чол.). В одному з боїв загинув і Президент Республіки Джохар Дудаєв. Після невдалих спроб встановити контроль над чеченською територією керівництво РФ було змушене при посередництві представників Організації з безпеки і співробітництва в Європі піти на укладення миру і фактичне визнання незалежності Республіки Ічкерія.

У червні-липні 1996 в умовах гострої політичної боротьби пройшли вибори Президента РФ. З семи кандидатів на найвищу державну посаду перемогу в другому турі виборів здобув Б.Єльцин, залишивши позаду лідера Компартії РФ Г.Зюганова. Це означало продовження курсу на демократичні перетворення в країні та перемогу реалізму в проведенні зовнішньої політики Р.

Зовнішня політика РФ спрямована на встановлення рівноправних стосунків із західними країнами, інтеграцію у європейське співтовариство при збереженні впливових позицій, які посідав СРСР. Тому Р. чинила на міжнародній арені опір прийому до Північноатлантичного союзу (НАТО) нових членів з числа країн Центрально-Східної Європи (Польща, Чехія, Угорщина та ін.). У політичній кризі на Балканах, пов'язаній з розпадом Югославії, Р. активно підтримувала Сербію у її намаганнях зберегти домінуюче становище в регіоні. Навесні 1997 Р. підписала з НАТО Угоду про особливі відносини, яка встановлювала партнерські стосунки між обома сторонами.

У відносинах Росії з колишніми республіками СРСР виникла напруженість у зв'язку з проблемами т. зв. російськомовного населення, розміщення і майна Збройних Сил СРСР. і все ж російське керівництво прагнуло зберегти провідні позиції у Співдружності Незалежних Держав, утвореній на місці колишнього СРСР. Наприкін. березня 1996 президенти Р., Казахстану, Киргизстану та Білорусі підписали Договір щодо поглиблення інтеграції між їхніми країнами. Через місяць Б.Єльцин і президент Білорусі О.Лукашенко уклали Договір про утворення співтовариства двох держав, який, однак, не набув чітко окреслених політико-правових контурів.

Російсько-українські стосунки виявились обтяженими територіальними зазіханнями Росії на Крим і переважну частину Чорноморського флоту, збереженням серед певної частини росіян стереотипу про "єдиний руський народ". Тому процес розробки і узгодження широкомасштабного договору між Україною і Р. внаслідок намагань російської сторони зберегти Україну в сфері свого впливу тривав шість років. Після затяжних попередніх переговорів і консультацій у кін. травня 1997 відбувся офіційний візит Президента РФ Б.Єльцина до Києва, під час якого 31.5. підписано повномасштабний міждержавний "Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією". Внаслідок підписання Договору (вміщує 41 статтю і діє протягом 10 років) уперше в історії двох сусідніх народів було задекларовано встановлення рівноправних, взаємовигідних і дружніх міждержавних стосунків, які ґрунтуються на нормах міжнародного права. Водночас укладено 11 міждержавних угод, у т.ч. про поділ Чорноморського флоту між обома країнами, а також умови тимчасового перебування російського Чорноморського флоту на території України. Підписані документи створили підстави для розвитку взаємовигідних партнерських стосунків між Україною і Р.Ф.

Л. Зашкільняк, М. Крикун (Львів).

РОСЛАВЕЦЬ ПЕТРО (рр. н. і см. невід.) -військовий діяч 1660-70-х років у Гетьманщині. Походив з міщан міста Почепа (тепер Брянська обл., Росія). У 1653-57 - сотник почепський, у 1663-73 (з перервами) - полковник стародубський. У 1672 Р. брав участь у змові частини козацької старшини проти гетьмана Лівобережної України *Д.Многогрішного*. У 1676 Р. разом з ніжинським протопопом Симеоном Адамовичем, намагаючись усунути з гетьманства *І.Самойловича*, звинуватив його перед московським урядом у таємних зносинах з *П.Дорошенком*. Робив спроби відділити Стародубський полк від Гетьманщини і приєднати його до Московської держави, однак подібні заходи Р. наштотувались на рішучий опір полкової старшини. У 1677 Р. за ухвалою *Генерального військового суду* позбавлений полковництва і засуджений до смертної кари. Помилуваний *І.Самойловичем* і засланий до Сибіру, де і помер.

Р. Шуст (Львів).

РОСОХА СТЕПАН (1908 - р. см. невід.) -український політичний і державний діяч у Закарпатті. Навчався у Кардовому ун-ті в Празі. У кін. 1920-30-х років був одним із лідерів українського студентського руху в Підкарпатті. З 1934 Р. разом *М.Пелекачем* видавав у Празі журнал націоналістичного спрямування "Пробосем" (1933-1944; за ін. дан. -до 1943). У липні 1934 Р. головував на II Народовецькому з'їзді молоді у

Мукачевому, а в 1936 керував роботою І з'їзду українського студентства, що проходив в Ужгороді. У 1938 доклав багато зусиль для створення Організації національної оборони "Карпатська Січ" (див. "Карпатська Січ"), з вересня 1938 - голова організації, а з грудня - зв'язковий старшина ОНО "Карпатська Січ" з урядом *Карпатської України*, референт преси, інформації та ідеологічного вишколу. Редагував націоналістичний журнал "Наступ" (виходив у 1937-39 в Ужгороді і Хусті) - орган "Карпатської Січі". У лютому 1939 обраний до складу *Сойму Карпатської України*. З 15.3.1939-заступник голови сойму А.Штефана. Після угорської окупації Закарпаття переїхав до Праги, де продовжував редагувати "Наступ" (до 1944). Згодом жив у Німеччині та Канаді. Автор праці "Сойм Карпатської України" (1949).

І. Підкова (Львів).

РОСТАВИЦЬКА УГОДА 1619 (Раставицька угода 1619)-угода, укладена 7(17). 10.1619 на р. Роставиці (Раставиці) поблизу с. Паволочі (тепер Попільнянського р-ну на Житомирщині) між козацькою старшиною на чолі з гетьманом *П.Сагайдачним* та командувачем польським військом, коронним гетьманом *С.Жолкевським*. В основу Р.у. було покладено умови *Вільшанської угоди 1617*. За Р.у козацьке реєстрове військо, яке налічувало 10 600 чол., скорочувалося до 3 тис. чол. Усі інші козаки, що вступили до війська за останніх 5 років і не увійшли до складу реєстру, мусили повернутись під владу старост і панів. З маєтків шляхти і духівництва реєстрові козаки повинні були виселитись (протягом 9 місяців), інакше перетворювались на підданих. Козаки мали право жити на Запорозжжі та охороняти кордони, за що їм встановлювалась платня у розмірі 40 тис. злотих, але їм суворо заборонялось здійснювати походи у *Кримське ханство* і Туреччину. Крім Запорозжжя, козаки могли перебувати тільки в королівських володіннях; козацька старшина зобов'язувалась знищити човни, покарати учасників останніх морських походів і погодитись на кандидатуру гетьмана, якого призначить польський король. Умови Р.у. і заходи польського уряду щодо їх здійснення викликали незадоволення серед нереєстрового козацтва, що призвело до усунення з гетьманства *П.Сагайдачного* та проголошення у кін. 1619 гетьманом *Я.Бородавки*.

І. Підкова (Львів).

РОСТИСЛАВ ВОЛОДАРОВИЧ (р. н. невід. -п. 1128; за ін. дан. - 1143) - князь перемишльський. Син Володаря Ростиславича. Після смерті успадкував Перемишльську землю, а його брат *Володимирко* - Звенигородську. У міжусобній війні в 1125-26 з братом та нащадками Василька Ростиславича Р.В. вдалося відстояти Перемишль. У 1126 взяв в облогу Звенигород, але не зміг його здобути через втручання угорського короля. Після смерті Р.В. Володимирко Володарович об'єднав Перемишльське і Звенигородське князівства.

Р. Шуст (Львів).

РОСТИСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ (бл. 1038 - 3.2.1067)— князь тмутараканський (з 1064), син князя Володимира Ярославича, внук *Ярослава Мудрого*. Деякі дослідники вважають, що Р.В. князував у Ростові і Суздалі, а згодом - у Володимирі-Волинському. Був одружений з Ілоною, дочкою угорського герцога Бели (майбутній король Бела І). Можливо (літописних даних немає), після смерті Ярослава Мудрого (1054) отримав у володіння Червенські городи та Галицьку землю (згодом уділами в Галичині - Перемишлем, Терембовлею і Звенигородом - володіли його сини Рюрик, Володар та Василько). У 1060 Р.В. змушений залишити Волинь. Напав у 1064 на Тмутаракань і вивав звідти свого двоюрідного брата Гліба Святославича. Вів війни з племенами, що жили на Кавказі, підкорив косоґів та ін. сусідні племена. Під час банкету у Корсуні отруєний візантійцями, які боялись посилення його влади. Похований у соборі св. Богородиці у Тмутаракані.

Р. Шуст (Львів).

РОСТИСЛАВ ВСЕВОЛОДОВИЧ (1070 -26.5.1093) - князь переяславський, син великого князя київського Всеволода Ярославича. Разом зі своїм братом *Володимиром Мономахом* брав участь у поході проти половців. Був запальною, неврівноваженою людиною. Вбив ченця Григорія, який намагався повернути його до праведного життя. У 1093 Р.В., йдучи на допомогу великому князю *Святополку Ізяславичу*, загинув під час переправи через р. Стугну.

Р. Шуст (Львів).

РОСТИСЛАВ МИХАЙЛОВИЧ (н.бп. 1219-п. бл. 1264) - князь новгородський (1230-1231), галицький (1236-38), луцький (1240), жупан березький та земплинський (бл. 1245 -1251), бан Мачви(з 1251). Походив з династії чернігівських князів Ольговичів. Був одружений з дочкою угорського короля Бели IV Анною. Намагався за підтримки угорського короля закріпитися на галицьких землях, однак галичани допомогли князю Данилу Романовичу посісти батьківський престол. У 1241 уклав союз з болхівськими князями і спільно з ними виступив на Бакоту, що була володінням Данила *Романовича Галицького*. У 1242 зібрав військо зі смердів, а його тисяцьким призначив *Володислава Кормильчича*, одного з керівників боярської опозиції. Здобув Домомирову печеру поблизу Галича, але у 1244 зазнав поразки від дружинників Данила Романовича біля Мостищ (тепер Мостиська Львівської обл.) на р. Січній. У вирішальній битві 17.8.1245 під Ярославом угорські загони та дружина Р.М. були розгромлені військами Данила Галицького, а Володислава Кормильчича, який потрапив у полон, страчено (див. *Ярославська битва 1245*). Після укладення союзу між Белою IV та Данилом Романовичем Р.М. було призначено баном Славонії, а згодом - баном Мачви.

Р. Шуст (Львів).

РОСТИСЛАВ МСТИСЛАВИЧ (р. н. невід. -п. 14.3.1167)-великий князь київський (1154, 1159-61, 1161-67). Син великого князя київського *Мстислава Володимировича*, внук *Володимира Мономаха*. Засновник династії смоленських князів. 31127 княжив у Смоленську. У 1120—40-х роках брав участь у походах проти полоцьких князів, литовців, половців. У 1144 і 1146 разом з великим князем київським Всеволодом II Ольговичем вів успішну війну проти галицького князя Володимира Володаровича. У 1149-50 підтримував брата *Ізяслава Мстиславича* у його боротьбі з Юрієм Долгоруким за київський престол. У період князювання Р.М. відбувся остаточний розпад Київської держави на ряд окремих князівств і утворено окреме єпископство у Смоленську (між 1133 і 1150). Вів оборонні війни проти половців, в боротьбі з якими використовував *чорних клобуків, торків* та ін. тюркські племена. Його син Мстислав Ростиславич (п. 1180) брав участь у війнах коаліції українських князів проти *Андрія Боголюбського*, а в 1173 успішно відбив напад на Вишгород військ його брата Всеволода.

І. Підкова (Львів).

РОСТОЦЬКИЙ ТЕОДОСІЙ (н. бл. 1724 -п. 1805) - український церковний діяч, греко-католицький митрополит Київський (1788-1805). Походив з білоруської шляхти. У молодому віці став ченцем, вступивши до чину св. Василя Великого. З 1750 навчався у Римі в Колегії св. Атаназія. У 1754 прийняв священничий сан. З серед, 1750-х років викладав філософію і теологію у Володимирі-Волинському, згодом - ректор шкіл міста. Виконував обов'язки адміністратора жидичинської архімандрії, генерального секретаря чину василіан (див. *Василівни*). У 1772 капітул чину обрав його протоєгуменом литовської провінції; займав цю посаду і в 1776-84. У 1784 призначений холмським єпископом. Одночасно став коад'ютором (помічником з правом наступництва) митрополита Я.Смогоржевського та архімандритом *Києво-Печерської лаври*. З 1788 - митрополит Київський. У 1790 Р. став першим уніатським митрополитом, який був членом сенату *Речі Посполитої*. Після третього поділу Польщі (1795) і заходів російського уряду, спрямованих на ліквідацію греко-католицької церкви, Р. змушений поселитися у Петербурзі із забороною підтримувати контакти з духовенством і вірними (міг переписуватися лише дипломатичним шляхом через австрійське посольство у Росії). Після тривалих переговорів Риму з російським урядом у 1804 Р. було дозволено виконувати обов'язки митрополита. Помер у Петербурзі.

Р. Шуст (Львів).

РУБАН ВАСИЛЬ ГРИГОРОВИЧ [14(25).3. 1742 - 24.9(5.10).1795] - український видавець, історик, поет. Н. у м. Белгороді (тепер Белгородська обл., Росія). Навчався у Києво-Могилянській академії (у Георгія Кониського), у Московській духовній академії (бл. 1754-55) та Московському ун-ті (1759-61). У 1761 виступав з перекладами в журналі М.Хераскова "Полезное увеселение". Друкував вірші та оди. Видавав у Петербурзі журнали "Ни то, ни се" (1769), "Трудолюбивий муравей" (1771), збірники "Старовина та новина" (ч. 1-2, 1772-74), путівники, описи Петербурга (1779) і Москви (1782). Видав подорожні записки *В.Григоровича-Барського* (1778), кілька наукових праць (з допомогою *О.Безбородька*): "Короткі географічні, політичні та історичні відомості про Малу Росію" (1773), "Короткий літопис Малої Росії з 1506 по 1770 рік" (1777) та ін.

С. Білокінь (Київ).

РУБЕЦЬ ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ [1(13), і 10.1838 - 28.4.(11.5).1913] - український фольклорист, хоровий диригент і композитор. Н. у Чугуєві (тепер Харківська обл.). Походив з відомого старшинського роду, представники якого займали військові посади в Стародубському полку (у т.ч. були полковниками). Одним із предків Р. був наказний гетьман П.Полуботок. У 1866 закінчив Петербурзьку консерваторію. Згодом викладав у цій консерваторії теорію музики і хоровий спів, у 1880-95 - професор. У серед. 1890-х років втратив зір і поселився у родовому маєтку під Стародубом у Чернігівській губ., де на власні кошти утримував музичну і художню школи. Видав "Збірник 100 українських пісень", "Двісті шістнадцять українських народних наспівів". Допомогав П.Чайковському у створенні опер "Мазепа", "Черевички", М.Римському-Корсакову-опери "Майська ніч". Поклав на музику вірш Т.Шевченка "Думи мої, думи мої". Р. належить ідея проведення з'їзду спадкоємців П.Полуботка (відбувся 15.1.1908 у Стародубі), який обговорював питання про повернення з Англії скарбів гетьмана, що нібито у 1720 були здані його синами на зберігання в банк Ост-індської компанії.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

РУБЛЬ - грошова одиниця Російської імперії та СРСР, яка протягом 18-20 ст. була в обігу на грошовому ринку українських земель. Термін "рубль" виник у 13 ст. у Новгороді, де став назвою новгородської гривні - злитка срібла вагою 204,7 г. До поч. 16 ст. Р. був грошово-лічильною одиницею, що дорівнювала 200 денягам. Після грошової реформи О.Глинської (1534) і проведення уніфікації грошової системи Московської держави Р. став лічильною одиницею, що складалася з 100 монет - копійок. У 16-17 ст. реальна вартість Р. постійно зменшувалась. У 1534 вага 100 копійок дорівнювала 68 г срібла, на поч. 17 ст. вона зменшилась до 48 г, а на поч. 18 ст.-до 28 г. Під час грошової реформи царя *Олексія Михайловича* в 1654 були випущені перші реальні Р., що являли собою неповноцінні монети, фактична вартість яких дорівнювала 64 копійки. Населення відмовлялося приймати їх за номінальною вартістю, і вже в 1655 карбування цих Р. було припинено. З 1704 у Московській державі стали систематично карбувати Р. вагою бл. 28 г срібла, що дорівнювало вазі західноєвропейського талера або 100 російських срібних копійок. У цей час російська монета стала домінуючою у *Гетьманщині*. З другої пол. 18 ст. Р. на українських землях почали називати карбованцем. У 1764 вміст срібла у Р. зменшився до 18г (4 золотники 21 доля) і таким залишався до 1915.

Після революції 1917 і встановлення радянської влади Р. став основною грошовою одиницею радянської Росії, а згодом СРСР (до 1991). Зараз Р. є грошовою одиницею Російської Федерації.

Р. Шуст (Львів).

РУБРУК (Рубруквіс) ВІЛЛЕМ (н. між 1215 і 1220-п. бл. 1270)-фламандський мандрівник, ченець-францисканець. У 1253-55 на чолі дипломатичної місії французького короля Людовіка IX з метою виявлення можливості залучення монголів до участі у хрестових походах їздив до *Золотої Орди* і Монголії. Маршрут подорожі Р. пролягав з Франції в Палестину, і далі через Константинополь, Крим, донські степи, по території сучасної Середньої Азії в Центральну Монголію. У 1254 Р. прибув у Каракорум (Монголія). Провів переговори з монгольським ханом Мунке, які не принесли результатів. На зворотному шляху побував на Кавказі (відвідав міста Дербент, Тбілісі, Нахичевань) і в Малій Азії. Залишив звіт про свою подорож. У ньому наведено матеріали з історії та географії тих територій, через які він проїжджав. Подав цінні відомості з історії та етнографії монголів, половців, уйгурів, вперше навів низку цікавих подробиць про буддизм. Твір Р. містить відомості про зовнішньополітичне становище Русі, про відносини її з Золотою Ордою.

І. Підкова (Львів).

РУБЧАК ІВАН ДЕМ'ЯНОВИЧ (7.3.1874 -11.5.1952) - український драматичний актор і співак (бас). Н. у м. Калуші (тепер Ів.-Франківська обл). З 1894 виступав у театрі "Руська Бесіда" у Львові та різних трупах у Галичині й Закарпатті. В 1896 з великим успіхом дебютував у ролі Карася ("Запорожець за Дунаєм" П.Гулака-Артемівського). Уславився виконанням характерних і комедійних ролей, а також провідних партій класичного оперного репертуару. З 1944 - у Львові в драматичному театрі ім. М.Заньковецької. Р. зіграв понад 500 ролей, серед яких: Омелько, Терешко ("Мартин Боруля", "Суєта" І.Карпенка-Карого), Дід Козак ("На велику землю" А.Хижняка) та ін. Заслужений артист України (1945). Похований у Львові на Личаківському кладовищі.

М. Ерстенюк (Львів).

РУБЧАКОВА КАТЕРИНА АНДРІЙВНА (Рубчаківна; 29.4.1881-22.11.1919)- українська драматична артистка і співачка (ліричне сопрано). Н. у Чорткові (тепер Тернопільська обл.). У 1896-1918 працювала в театрі "Руська Бесіда" у Львові. В 1918-19 організувала власну трупу, з якою гастролювала по Буковині, Галичині та Поділлі. Сценічна майстерність відзначалася емоційністю, драматизмом, глибиною психологічного трактування образів, здебільше лірико-героїчних. Серед кращих ролей Р.: Галя ("Назар Стодоля" Т.Шевченка), Оришка ("Пошились у дурні" М.Кропивницького), Маруся ("Маруся Богуславка" і "Ой, не ходи Грицю..." М.Старицького), Анна ("Украдене щастя" І.Франка), Соня і Галя ("Хазяїн" і "Бурлака" І.Карпенка-Карого), Тетяна ("Міщани" М.Горького) та ін. З успіхом виступала в оперних партіях: Оксана ("Запорожець за Дунаєм" П.Гулака-Артемівського), Катерина ("Катерина" М.Аркаса), Маженка ("Продана наречена" Б.Сметани), Баттерфляй ("Мадам Баттерфляй" Дж.Пуччіні), Маргарита ("Фауст" Ш.Гуно). Створила образи Дідони, Лавінії та Еврідіки в опері "Еней на мандрівці" Я.Лопатинського.

М. Ерстенюк (Львів).

РУДАНСЬКИЙ СТЕПАН ВАСИЛЬОВИЧ [25.12.1833 (6.1.1834) - 21.4.(3.5).1873] -відомий український поет. Н. у с. Хомутинці (тепер Калинівського р-ну Вінницької обл.) у родині священика. У 1841-49 навчався у Шаргородській бурсі, у 1849-55 - у Подільській духовній семінарії у м. Кам'янці-Подільському. Був рекомендований до Петербурзької духовної академії, однак всупереч рішенням правління семінарії та волі батька вступив до Петербурзької медико-хірургічної академії, яку закінчив у 1861 із званням доктора медицини. Отримав призначення в Ялту на посаду міського лікаря. Працював завідувачем лікарні, лікарем у маєтках князя Воронцова, карантинним лікарем, лікарем Ялтинського повіту. У 1869 обраний почесним мировим суддею сімферопольсько-ялтинської мирової округи. Користувався повагою серед бідного населення. Основу літературної спадщини Р. становлять три рукописні збірки: "Співомовки козака Вінка Руданського. Книжка перша, з 1851 року по 1857", "Співомовки козака Вінка Руданського. Книжка друга, 1857, 1858, 1859", "Співомовки Вінка Руданського, 1859-1860. Петрополь". Творчість розпочав баладами "Два трупи", "Вечорниці", "Упир", "Хрест на горі", "Розмай", "Люба". Згодом написав балади "Тополя", "Верба", "Купці". Серед ліричних поезій найбільшу групу складають романси і пісні "Ти не моя", "Мене забудь", "Повій, вітре, на Україну...", "Сиротина я безродний", "Згадай мене, мила", "Голе, голе моє поле...", "Ой, чому ти не літаєш...", "Чорний кольор" (переспів з польської) та ін. Виразне громадянське звучання характерне для віршів "Гей, бики!", "До дуба", "Наука", "Над могилою", "Гей, браття-козаки, сідлайте-но коні!". Реалістичним забарвленням позначені автобіографічні поезії "До дядька Прохора-коваля", "Студент" та ін. Творча індивідуальність поета найповніше проявилась у жанрі віршованої гуморески-"приказки". У гуморесках Р. постає розмаїтий комічний світ людських стосунків майже в усіх суспільних верствах. Цілий ряд гумористичних співомовок розкриває претензійний характер дрібного панства, його безпідставний гонор, пихатість, зарозумілість ("Пан та Іван в дорозі", "Перекусить, пане", "Храбрый лях", "Шляхтич"). Виразне антиімперське спрямування мають гуморески "Гусак", "Москаль з полотном", "Варенікі, варенікі", "На вадапой", "Малчі", "Гадкія слава", "Добрий челевек", "Московська ікра" та ін. В основі окремих творів лежать історичні сюжети ("Хмельницький з ляхами", "Запорожці у сенаті", "Кошовий у цариці", "Козацькі ксьондзи", "Ахмет III і запорожці" та ін.). Гумористичні співомовки Р. засвідчують моральну чистоту українського народу,

оптимістичне сприйняття навколишнього світу. Р. створив своєрідну "поетичну хроніку Гетьманщини", написавши у 1860 шість історичних поем: "Мазепа, гетьман український", "Іван Скоропада", "Павло Полуботок", "Велямін", "Павло Апостол", "Мініх". Крім того, за відомими літературними взірцями створив поеми "Олег - князь Київський", "Ігор - князь Сіверський", "Костьо - князь Острозький". До найвизначніших творів Р. належать поема "Лірникові думи" (спроба народно-апокрифічної версії Старого Завіту) та велика віршована казка "Цар Соловей". Вперше в українській літературі переклав "Іліаду" Гомера ("Омирова Ільйонянка"), фрагменти "Енеїди" Вергілія, "Батрахоміо-махію" ("Омирова війна жаб з мишами"), "Краледворський рукопис", частину "Демона" М.Лермонтова, "Сни" Г.Гейне, окремі вірші Т.Ленартовича і Б.Радичевича. Помер від сухот, на які захворів ще у студентські роки. Похований на Массандрівському кладовищі в Ялті.

В. Корнійчук (Львів).

РУДКО ВАСИЛЬ (псевдонім Р.Лісовий; 1910- 1996)- український політичний діяч, публіцист, філософ. У

1941-44 навчався у Львівському та Берлінському ун-тах. Під керівництвом німецького філософа Ніколая Гартмана написав дисертацію "Ein Beitrag zum Strukturproblem des sittlichen Phenomens" (Геттінгенський університет, 1947). Від 1941 до 1944 був головою Націоналістичної організації українських студентів (НОУС), яка об'єднувала українські студентські групи у Німеччині, Австрії та Чехії. Після переїзду до США одержав науковий ступінь доктора в галузі бібліотечних наук (Колумбійський університет, 1968). До 1977 працював бібліотекарем в Ієльському ун-ті. Один із найпопулярніших і найгостріших критиків теорії та практики українського інтегрального націоналізму. Редактор журналів "Студентський Вісник" (1935-37), "Бюлетень НОУС" (1943-44), "Листи до приятелів" (1966-67). Автор книги "Розлам в ОУН" (1949).

Я. Грицак (Львів).

РУДНИЦЬКА МІЛЕНА (1892-1976)-відома західноукраїнська суспільно-політична діячка, мати *І.Лисяка-Рудницького*. Н. у м.Зборові в Галичині. У 1910 закінчила Львівську класичну гімназію у Львові. У 1910-17 навчалася на філософському ф-теті Львівського та Віденського ун-тів. Захистила докторську дисертацію на тему "Математичні основи естетики Ренесансу". У 1920-х роках працювала у гімназії й учительській семінарії у Львові, професор Високого педагогічного інституту у Львові. В 1928-35 - депутат до польського сейму від *Українського національно-демократичного об'єднання*. У 1928-34 - делегат від західних українців до *Ліги Націй* у Женеві. Під час перебування у Лізі Націй активно виступала на захист прав українців під час *паціфікації* 1930 та голодомору 1932-1933 в УСРР. З 1919 брала участь у жіночому русі, з 1928 до 1939 - голова Союзу українок у Львові, від 1934 - голова Світового союзу українок. Після захоплення Галичини радянськими військами нелегально перебралася на Захід. У роки Другої світової війни перебувала у Кракові, пізніше - у Берліні та Празі. У післявоєнний час заснувала Український допомоговий комітет, була його директором до квітня 1950. У 1948-50 - представник Української національної ради у Швейцарії. У 1951 переїхала до США, однак невдовзі повернулася до Мюнхена, де мешкала до кінця життя. Автор книг "Українська дійсність і завдання жінки" (1934), "Дон Боско. Людина, педагог, святий" (1963), "Невидимі стигмати" (1970, біографія Й.Сліпого), збірника "Західна Україна під більшовиками" (1944, 1958).

Я. Грицак (Львів).

РУДНИЦЬКИЙ ІВАН ТЕОДОРОВИЧ (1887 -1951) - український громадський і політичний діяч, сотник УГА. Н. у Заліщицькому повіті на Тернопільщині. Учасник Першої світової війни, поручник. У кін. вересня 1918 Р. увійшов до складу Українського генерального військового комісаріату, який пізніше здійснював керівництво підготовкою і проведенням *Листопадового повстання 1918* у Львові. В 1918-19-сотник УГА, військовий представник президента *Є.Петрушевича* у Відні. Згодом був призначений військовим аташе ЗУНР у Празі. З 1920 - член *Української військової організації*, очолював станицю організації у Чехословаччині. Після перенесення Начальної команди УВО за кордон -її фінансовий референт. У 1927 повернувся в Галичину. Працював адвокатом у Львові, тісно співпрацював із *В.Старосольським*. Входив до складу Проводу УВО. У післявоєнний час жив у Гекстені (Німеччина), де і помер.

І. Підкова (Львів).

РУДНИЦЬКИЙ МИХАЙЛО (1889-1975)-український письменник, критик та перекладач. У 1912 Закінчив Львівський ун-т. У 1917-18-викладач у Народному Українському ун-ті у Києві, секретар дипломатичної місії УНР в Парижі. У 1919-22 вивчав зарубіжну літературу у Парижі та Лондоні. Після повернення у Галичину в 1922-25 - професор *Львівського (таємного) українського університету* в Львові. У 1923-39 працював у львівській газеті "Діло". З 1939 і до смерті - професор зарубіжної літератури Львівського ун-ту. Автор книг "Між ідеєю і формою", "Від Мирного до Хвильового", "В наймах у Мельпомени", оповідань "Нагоди й пригоди" (1929), спогадів "Письменники зблизка" (тт. 1-3. 1958-64); "Змарнований сюжет" (1960), "Ненаписані новели" (1966), книги памфлетів у співавторстві з В.Беляєвим "Під чужими прапорами" (1954, Р. у цій книзі належить

опис розстрілу польських професорів у Львові), поезій, перекладів творів О.Бальзака та П.Меріме, Сомерсета-Моема, Г.Честертон, Е.По, В.Гюго, театральних рецензій, критичних розвідок з історії української та європейських літератур.

Я. Грицак (Львів).

РУДНИЦЬКИЙ СТЕПАН (3.12.1877 -3.11.1937) - визначний український географ, дійсний член НТШ (з 1901), ВУАН (з 1929), засновник української наукової географії і географії України. Н. у Перемишлі. У 1895 закінчив гімназію у Львові. Навчався на філософському ф-ті Львівського ун-ту, де слухав лекції *М.Грушевського*, *С.Шараневича*, *Л.Фінкеля*, *А.Ремана*. В січні 1901 здобув учений ступінь доктора географії. В 1907-19 редагував "Збірник природописно-математично-лікарської секції НТШ". Деякий час поглиблював знання з географії та геології в університетах Відня і Берліна. У 1902-08 працював учителем у гімназіях Тернополя і Львова. З серпня 1908 Р. став доцентом Львівського ун-ту, де викладав географію українською мовою. У 1903-11 проводив географічні дослідження басейну Дністра (Підкарпаття і Поділля), результати яких згодом були покладені в основу праць з геоморфології (зокрема, "Знадоби до морфології подільського сточища Дністра", 1913). У цей час плідно займався науковою діяльністю, розробляв теоретичні та методичні основи географії, структуру географічної науки, підготував фундамент її понятійно-термінологічного апарату. У 1914-20 заклав основи української політичної і воєнної географії, започаткував картографічний напрям в українській географії.

У довоєнний період Р. брав активну участь у громадсько-культурному житті Галичини. У 1911 виступив одним із співзасновників спортивного товариства "Україна", з 1914-член Надзірної ради Національного музею у Львові. У роки Першої світової війни Р. активно співпрацював з Союзом визволення України та Українською пресою службою у Відні. В 1918-19 - експерт та радник при уряді ЗУНР з економіки і політико-географічних проблем. У своїх працях цього періоду Р. всебічно обґрунтував роль географічного фактора у становленні і розвитку української державності. На поч. 1920 років жив в еміграції у Відні, згодом у Празі. Став одним із засновників Українського вільного університету, першим деканом філософського ф-ту УВУ. Викладав географію у Кардовому ун-ті, Празькому німецькому ун-ті, *Українській господарській академії у Подєбрадах*. У 1920-26 проводив наукові дослідження у Закарпатті, допомагав товариству "Просвіта" в Ужгороді. В 1924 взяв активну участь у підготовці I Міжнародного з'їзду слов'янських етнографів і географів, що відбувся у Празі. У жовтні 1926 Р. на запрошення уряду УСРР переїхав у Радянську Україну. В 1927 у Харкові під керівництвом Р. було створено Український науково-дослідний інститут географії та картографії. З 1929 - академік ВУАН. Працював у Геодезичному інституті та Харківському ун-ті, очолював Комісію краєзнавства ВУАН, музей антропології та етнографії ім. Ф.Вовка. У 1927-33 здійснив експедиції на Дніпро і в Донбас. У Харкові виступив співзасновником і деякий час був співредактором журналу "Вісник природознавства". У березні 1933 Р. заарештований, звинувачений у приналежності до контрреволюційної організації, шкідництві та шпигунстві і за постановою судової трійки колегії ДПУ УСРР 23.9.1933 засуджений до п'яти років позбавлення волі. Ув'язнення відбував у спецтаборах "Свірлаг" і "Біломорсько-Балтійський табір". У січні 1934 Р. було виключено зі складу ВУАН як "відвертого пропагатора фашизму в географії" і весною 1935 заслано на Соловки у СЛОН ОГПУ ("Соловецький лагерь принудительных работ особого назначения"). В ув'язненні написав дві книги - "Геоніомія (Астрономічна географія)" (в слідчому ізоляторі Харкова, 1933) і "Ендогенна динаміка земної кори" (у Біломорсько-Балтійському таборі), рукописи яких не збереглися. 9.10.1937 за постановою Особливої трійки НКВС Ленінградської обл. засуджений до розстрілу і 3.11.1937 розстріляний. Реабілітований в 1965. У березні 1990 Р. було поновлено у складі АН України.

Р. написав бл. 70 наукових праць і статей з географії. У своїх роботах Р. першим підготував всебічний нарис географії всіх українських земель ("Ukraina. Land und Volk", 1916; "Основи землезнання України", 1924-46); розробив основи політичної географії ("Ukraina und die Ukrainer", 2 тт., 1914-15; "Чому ми хочемо самостійної України?", 1915; "Україна з політично-географічного становища", 1916; "Україна і великодержави", 1920; "Українська справа зі становища політичної географії", 1923); опрацював українську географічну термінологію ("Начерк географічної термінології", 1908); видав фізичні карти України (1918). Р. - автор монографічних праць, що стосуються морфології України, зокрема Українських Карпат ("Знадоби до морфології сточища Дністра", 1905-13; "Основи морфології і геології Підкарпатської Русі та Закарпаття взагалі", 2 тт., 1925-27; "Beitrag zur Morphologie des Dnipro-Gebiets in der Ukraine", 1931; "Тераси і долинкові ступені порожнистої ділянки Дністра", 1932 та ін.) і кількох розвідок з історії України ("Козацько-польська війна 1625", 1897; "Українські козаки в 1630-35 роках", 1899; "Ворожі напади і організація пограничної оборони", 1899; "Руські землі Польської Корони при кінці 15 ст."). Р. створив велику школу українських географів, до якої належали В.Баб'як, В.Буцура, В.Гериневич, М.Дольницький, М.Іваничук та ін.

І.Підкова (Львів).

РУДОЛЬФ II (8.7.1552 -20.1.1612)- імператор Священної Римської імперії (1576-1612), австрійський ерцгерцог. Походив з династії *Габсбургів*. Син імператора Максиміліана II і Марії Іспанської. До володінь Р. II входили Верхня і Нижня Австрія, Чехія та Угорщина. Виховувався єзуїтами при іспанському королівському дворі. Проводив політику, спрямовану на зміцнення впливу католицької церкви на землях австрійських

Габсбургів. Намагався протистояти натиску Османської імперії в Європі. У 1594 Р.ІІ відправив на Запорозьку Січ із Таємною дипломатичною місією *Е.Лясоту* з метою укладення воєнного союзу між Запорожцям і Священною Римською імперією для боротьби проти Туреччини. За правління Р.ІІ внаслідок повстання 1604-06 Угорщина здобула деякі політичні та релігійні права, а частина країни звільнилась з-під влади Габсбургів. Вів міжусобну боротьбу зі своїм братом Матвієм. Під тиском місцевого дворянства змушений у 1608 віддати Верхню і Нижню Австрію, Угорщину і Моравію, а в 1611 - зректися чеського престолу.

І. Підкова (Львів).

РУЖИНСЬКІ (Рожинські) - литовський князівський рід, що оселився на Волині й Київщині; згодом великі українські землевласники. **Богдан Михайлович** (Богданко; р. н. невід. -п. 1576) - козацький гетьман (1575-76). Н. у Ружині Воподимирського повіту. Походив з роду великого литовського князя *Гедиміна*. Був начальником козацької міліції, яка охороняла південні кордони *Речі Посполитої*. В жовтні 1575 організував похід на *Кримське ханство*, під час якого козаки визволили з неволі багато українських полонених. Незабаром очолив морський похід у Малу Азію, де запорожці здобули турецькі міста Трапезунд, Сіноп та загрожували столиці Османської імперії - Стамбулу. В 1576 козацькі курені на чолі з Р. взяли в облогу турецьку фортецю Аслам у пониззі Дніпра, яка закривала запорожцям вихід у Чорне море. Загинув під час штурму фортеці. **Остафій Р.** (рр. н. і см. невід.)- намісник польського воєводи у Києві в 1575-81. **Михайло Остафійович Р.** (рр. н. і см. невід.) - козацький гетьман (1585). **Кирик Остафійович Р.** (р. н. невід. - п. бл. 1691) - черкаський підстароста, брат Михайла Р. У 1585 деякий час перебував на Запорозькій Січі, брав участь у поході запорожців проти татар. Підчас *Наливайка повстання 1594-96 очолював* передовий загін польських військ, який вів бої проти повстанців на Київщині. У квітні загін Кирика О. був розбитий козацькими військами під командуванням С.Наливайка і М.Шаули поблизу Білої Церкви. **Роман Кирилович Р.** (1575 - 18.4.1610)- командувач загонів *Лжедмитрія II* (1608). У 1609-10 брав участь у поході польських військ на Москву.

І. Підкова (Львів).

РУІНА - період історії України кін. 17 ст., що відзначився розпадом української державності і загальним занепадом. Деякі історики (наприклад, *М.Костомаров*) пов'язують її з правлінням трьох гетьманів - ставлеників Москви (*І.Брюховецького, Д.Многogrішного та І.Самойловича*) й обмежують хронологічно 1663-87 та територіальне - *Лівобережною Україною*. Інші історики (наприклад, Б.Крупницький) вважали, що Р. відносилась як до Ліво-, так і до Правобережжя і тривала від смерті Б.Хмельницького до початку правління *І.Мазепи* - 1657-87. Під час Р. Україна була поділена по Дніпру на Лівобережну та Правобережну, і ці дві половини ворогували між собою. Сусідні держави (Польща, Московія, Оттаманська імперія) втручалися у внутрішні справи України, й українська політика характеризувалась намаганням підтримувати приязні стосунки з тією чи іншою окупаційною силою. Українську Православну Церкву в 1686 було підпорядковано Московському Патріархатові. Українські лідери цього періоду були, в основному, людьми вузьких поглядів, котрі не могли здобути широкої народної підтримки своїй політиці (*І.Брюховецький, М.Хоменко, Ю.Хмельницький, Д.Многogrішний, С.Опара, І.Сірко, Я.Сомко, П.Суховій, П.Тетеря*). Гетьмани, які віддали всі свої сили, щоб вивести Україну із занепаду: *І.Виговський, П.Дорошенко*.

А. Жуковський (Сарсель, Франція).

РУКОПИСНА КНИГА - кодекс, що містить твір (або збірку творів) художнього, релігійного, юридичного чи ін. змісту, написаний вручну. Найдавніші Р.к. з'явилися в Україні у період Київської Русі із запровадженням християнства. У першій пол. 11 ст. князь *Ярослав Мудрий* заснував при Софійському соборі скрипторій (майстерню для переписування книг), забезпечений великою бібліотекою, кваліфікованими писарями і художниками. Саме звідси вийшли найдавніші рукописні пам'ятки: *Остромирове Євангеліє* (1056-57), *Ізборники Святослава* (1073 і 1076). Книжна справа в цей час була добре налагоджена і в *Києво-Печерській лаврі*. У 12-14 ст. важливими центрами книгописання стають монастирі Галицько-Волинського князівства (звідси, ймовірно, походять Христинопольський Апостол, 12 ст.; Бучацьке Євангеліє, 12-13 ст.; Добрилове Євангеліє, 1164; Холмщини (Холмське) Євангеліє, кін. 13 ст.; Бесіди Григорія Двоєслова, друга пол. 13 ст.; Євсієве Євангеліє, 1283), а також Чернігівського, Новгород-Сіверського, Переяславського князівств (пам'ятки не збереглися). До київського книжкового осередку належить найвидатніша пам'ятка рукописного мистецтва ранньої доби - Київський Псалтир (1397), оздоблений 302 високохудожніми мініатюрами. Найдавніші книги переписувались на пергаменті (спеціально обробленій і пристосованій для письма шкірі молодих тварин -ягнят, телят, козенят). Тривалий час пергамент був привізний, лише з 12-14 ст. почали користуватись матеріалом місцевого виробництва. Давні книги переписувались уставом - високим, урочистим письмом, що передбачав пропорційність кожного знака. Робота переписувачів була дуже повільною і вимагала скрупульозного виконання. У художньому оформленні книг переважали орнаменти "візантійського" і "тератологічного" ("звіриного") типу, мотиви, запозичені з книг болгарського походження, проте з включенням оригінальних елементів.

Новий етап у розвитку Р.к. пов'язаний з поширенням у 15 ст. нового матеріалу письма -паперу, який був набагато дешевшим, що сприяло значній демократизації і поширенню книжно-рукописного мистецтва в Україні. Рукописних пам'яток цього часу збереглося удвічі більше, ніж з попередніх чотирьох століть. У цей час активізувалися старі осередки книгописання і виникли нові. Зокрема, в 15 ст. набула розвитку книжна справа у Закарпатті (Євангеліє, 1401) в с. Королеве, Мукачівський Псалтир (поч. 15 ст.). Нового розвитку набувала рукописна справа у Галичині. Книги почали переписуватись не лише у великих містах (Львів, Стрий, Галич), а й у містечках і навіть селах. Тривалий час папір привозили з Заходу, переважно з Німеччини. У пер. пол. 16 ст. виробництво паперу почалося в Україні. Зокрема, один із перших паперових млинів (папірня) з'явився у Буську в 1539-41. Р.к. з другої пол. 14 ст. переписувалися півставом, букви якого втратили квадратні пропорції, витягнулися, з'явився нахил, збільшилася кількість виносних літер і скорочених слів. Бурхливий розвиток рукописного мистецтва не знижував художньої вартості книг. Навпаки, у кращих своїх зразках (Пересопницьке Євангеліє, 1556-61; Загорівський Апостол, 1554) залишилися такими ж довершеними з естетичного погляду, як і в попередні віки. У художньому оформленні книг цього часу переважала плетінчаста орнаментика, з другої пол. 16 ст. особливого розвитку набув рослинний орнамент, що переріс з кострубятих гілок у розкішні ренесансні й барокові композиції. Ці напрями в оформленні української Р.к. згодом набули широкого розвитку, збагатились елементами народного вжиткового мистецтва і народного малювання. З другої пол. 17-18 ст. виробництво Р.к. в Україні поступово занепало і замінилося книгодрукуванням. Хоча книги, переписані від руки, продовжували з'являтися і у 18, і навіть 19 ст., проте це явище не мало вже масового характеру.

Г. Чуба (Львів).

РУМУНІЯ - держава в південній частині Європи, в басейні нижнього Дунаю. На сході омивається Чорним морем. Межує з Україною, Молдовою, Угорщиною, Союзною Республікою Югославією та Болгарією. Територія 237,5 тис. кв. км. Населення 23,2 млн. (1990). Столиця - Бухарест. За формою державного устрою Р. - унітарна республіка. Поділяється на 40 повітів, включаючи Бухарест, що має статус повіту. Глава держави - президент, обирається загальним голосуванням. Законодавча влада належить парламенту, що складається з двох палат: сенату й палати представників. Вищим виконавчим і розпорядчим органом є Кабінет міністрів. У минулому на території історичних областей Р. існували три державно-політичних утворення - *Молдова*, *Валахія* і *Трансільванія* (Семигород).

Сліди найдавніших людей на території Р. датуються епохою палеоліту. У другій пол. 3 тис. до н.е. відбулося вторгнення індоєвропейських пастуших племен з Північного Причорномор'я і Центральної Європи. Внаслідок асиміляції ними автохтонів в епоху бронзи утворилася фракійська етнічна спільнота, до якої належали племена гетів і даків. Перші з них заселили береги нижньої частини Дунаю, другі - Трансільванію (Семигород), а також частину Молдови та Валахії (Волощини). На розвиток гето-дакійських племен мали вплив грецькі міста-держави Істрія, Каллатія, Томи, засновані на чорноморському узбережжі (Добруджа) у 7-6 ст. до н. е. У 6 ст. до н. е. на територію Р. з Північного Причорномор'я просуваються скіфи, а на поч. 3 ст. н. е. у Трансільванії осіли кельти (згодом, як і скіфи, асимільовані місцевим фракійським населенням).

Наприкін. 1 ст. до н.е. регіон між Балканським хребтом і Дунаєм, включаючи Добруджу з грецькими полісами, завоювали римляни. Союзи гето-фракійських племен вели війни з Римською імперією. У першій пол. 1 ст. до н. е. робилися спроби створення великих військово-політичних об'єднань греко-фракійських племен під владою царя Бересті, а пізніше (наприкін. 1 ст. до н.е.) - царя Децебала. За правління імператора Траяна на поч. 2 ст. Рим захопив землі даків і створив на цій території провінцію Дакію. Під час воєнних дій значна частина дакійського населення загинула, а решта була романізована (засвоїли латинську мову, чимало елементів римської культури й побуту). Однак всезростаючий натиск варварів на кордони імперії примусив римлян у 271 покинути Дакію.

Під час *Великого переселення народів* у 3-6 ст. через територію Дації проходили і на деякий час осідали різні племена: *готи*, *гуни*, гепіди, *авари* та ін. На поч. 6 ст. на лівому березі Дунаю розселилися слов'янські племена (анти, склавіни), які проживали тут спільно з місцевим романізованим гето-фракійським населенням і пізніше були асимільовані. Внаслідок цього в 10 ст. утворилася східнороманська етнічна спільнота волохів -предків румунів і молдован. У 9-10 ст. на більшу частину сучасної території Р. поширювалася влада Першого, а в12-13 ст. частково і Другого Болгарського царства. У 11-12 ст. Трансільванія перейшла під владу Угорського королівства. З 9 ст. Молдову заселяли східнослов'янські племена тиверців, а згодом уличів, які заснували тут міста Пересічень, Тегинь, Білгород. З 10 ст. територія Молдови входила до складу Київської Русі, а в 12-13 ст. - Галицько-Волинської держави. Молдову перетинали торговельні шляхи, що йшли з Галичини до Чорного моря. На Дунаї галицькі купці заснували місто Малий Галич (Галац). У пониззя Дунаю з Галицько-Волинської держави переселялися втікачі-смерди й представники ін. верств населення - т. зв. берладники. Ними на півдні Молдови було утворено Берладське князівство з містами Берладь (Бирлад), Текуч і Малий Галич.

У 11-12 ст. Р. зазнала набігів кочових племен - печенігів, половців, а в 13 ст. - монго-ло-татарської навали. Молдова і частково Валахія опинилися під золотоординським і пануванням. У 12-13 ст. волохи розселилися у Східному Прикарпатті, поступово асимілюючи корінне давньослов'янське населення та руських поселенців з Галицької землі. Пізніше волохи розселились і в південних районах Галичини: у 15 ст. колонізували західні

схили Карпат. Після припинення монголо-татарської навали виникають два румунські князівства - Валахія (бл. 1324) і Молдова (1359). До складу останнього ввійшла і Буковина, населена переважно українцями. На чолі обох держав стояли господарі (воєводи). Влада господарів значною мірою залежала від великих землевласників - бояр, що займали всі вищі посади у князівствах. За престол в обох державах точилася постійна боротьба. У Молдовському князівстві у ній брали участь і українські претенденти. Так, деякий час (1373-74, 1400-01) Молдовою правив князь Юрій Коріятович. Валахія змушена була стати васалом Угорщини, а Молдова у 1387-1497 визнавала васальну залежність від польського короля. Молдовські загопи в складі польсько-литовсько-українського війська брали участь у *Грюнвальдській битві 1410*.

З 15 ст. посилюються економічні зв'язки Молдови з Галичиною. Молдовські купці підтримувала тісні торговельні відносини з галицькими містами, особливо зі Львовом. Молдовські селяни, втікаючи від тяжкого феодального гніту, часто переселялись у Галичину і Буковину. На поч. 1490 років молдовські селяни взяли участь у народному повстанні під проводом Мухи (див. *Мухи повстання 1490-92*). У 1514 в Трансільванії розгорнулося селянське повстання під проводом *Д. Дожи*, яке підтримало населення *Закарпаття*.

З 14 ст. румунські землі зазнали експансії Османської імперії. З 1411 Волоське князівство мало сплачувати Порті данину. У другій пол. 15 ст. проти турецької влади виступив молдовський господар *Стефан III Великий*, але, зазнавши поразки, змушений платити данину. Протягом 16 ст. Дунайські князівства потрапляють у залежність від Туреччини, хоч і зберегли юридичну автономію в системі Османської імперії. Після перемоги при Мохачі (1526) і розпаду Угорського королівства Туреччина в 1541 встановила сюзеренітет над Трансільванським князівством.

З серед. 16 ст. у Молдову здійснюють походи запорозькі козаки, які, з одного боку, допомагали молдованам в їхній боротьбі проти турецького гніту, а з іншого - не раз втручались у внутрішню боротьбу за владу в князівстві. У 1563 відбувся похід у Молдову українських козаків на чолі з гетьманом *Д. Вишневецьким*.

В останні десятиліття 16 ст. у Молдовському князівстві розгорнулася національно-визвольна боротьба проти турецького панування. У 1574 її очолив господар *Іван Вода Лютий*, який закликав на допомогу запорозьких козаків на чолі з *І. Свирговським*. Молдовсько-козацьке військо здобуло ряд перемог і зайняло міста Бухарест, Тягині (Бендери) і Білгород. Проте внаслідок чвар у молдовському таборі та через зраду коменданта Хотинської фортеці Ієремії Чарнавіча молдовсько-козацькі частини були розбиті в бою біля Кагульського озера (9-14.6.1574). Військове співробітництво молдован з запорозькими козаками у боротьбі проти турецьких загарбників тривало і в наступні десятиліття. Найбільшого розмаху антиосманський рух набрав у 1577 під проводом козацького отамана *Івана Підкови*. Останньому вдалося на деякий час навіть зайняти молдовський престол, однак його загопи зазнали поразки від військ султана Мурада III. У 1578 якийсь Олександр на чолі загону козаків з'явився у Молдові, зайняв її столицю Ясси, проте незабаром був розбитий турками. У 1583 козаки вчинили напад на турецькі гарнізони у Молдові, поруйнувавши фортецю у Бендерах. У 1594 і 1595 походи в Молдовське князівство здійснили козацькі загопи під проводом *С. Наливайка* і *Г. Лободи*. У 1600 боротьбу проти турецького панування очолив волоський господар Міхай Хоробрий (1593-1601), у війську якого було і 7 тис. українських козаків. М.Хороброму вдалося на короткий строк об'єднати Валахію, Молдову і Трансільванію в єдине князівство.

Територія Молдови стала ареною *Хотинської війни 1620-21* між Польщею й Туреччиною, на початку якої польська армія зазнала поразки у *Цецорській битві 1620*. У ході воєнних дій українське козацьке військо, що налічувало понад 40 тис. вояків, під проводом гетьмана П.Сагайдачного разом із польськими загонами розбило турків і татар у *Хотинській битві 1621*.

У серед. 16 ст. з метою забезпечення сприятливих зовнішньополітичних умов для протистояння впливу Речі Посполитої та Туреччини придунайські країни - Валахія, Трансільванія і особливо Молдова намагалися налагодити тісні дипломатичні та воєнно-політичні стосунки з Гетьманщиною. У серпні 1648 князь Трансільванії (Семигороддя) *Юрій II Ракоці* через *Ю.Немирича* встановив союзницькі відносини з гетьманом *Б.Хмельницьким* і заручився його підтримкою в боротьбі за польський престол після смерті короля *Владислава IV Вази*. У вересні 1650 молдовський господар В.Лупул уклав з Б.Хмельницьким союзницьку угоду і видав заміж за сина гетьмана Т.Хмельницького свою дочку Розанду (див. *Р.Лупул-Хмельницька*). У квітні 1653 козацьке військо під командуванням Т.Хмельницького допомогло В.Лупулу тимчасово повернути молдовський престол, який за підтримки Речі Посполитої, Валахії та Трансільванії захопив ставленник боярської опозиції С.Георгіцу (див. *Молдовські походи 1650, 1652 і 1653*). У 1654 молдовський господар С.Георгіцу (повернувшись собі престол у кін. 1653) намагався встановити добросусідські відносини з *Б.Хмельницьким* та *І.Виговським* і отримати від Гетьманщини військову допомогу в боротьбі проти Османської імперії та Кримського ханства. Після кількох років напруження в українсько-трансільванських стосунках у 1656 підписано військово-політичний договір між Б.Хмельницьким і князем *Юрієм II Ракоці*. У 1657 під час походу трансільванських військ на Польщу їхніми союзниками у цій кампанії був 20-тисячний український корпус на чолі з полковником *А.Ждановичем*. Спертися на допомогу запорозьких козаків у боротьбі з Османською імперією намагалися волоський господар Міхня III (1658-59), молдовський господар Константин Щерба та претендент на молдовський трон, колишній господар Штефан Петричейку.

Протягом століть Молдову (меншою мірою Валахію) пов'язували з Україною не лише військові, дипломатичні, торговельні, але і культурні та церковні стосунки. До цього спричинилося спільне минуле обох

народів - русинів-українців і молдован - спочатку у межах Київської, потім Галицько-Волинської держав, спільні релігійно-культурні традиції. Офіційною мовою в Молдові була церковнослов'янська (в українській редакції). В 16-17 ст. молдовські господарі стали фундаторами багатьох церков в Україні (зокрема, Успенської та Параскеви-П'ятниці у Львові). Син молдовського господаря Симеона Могили *П.Могила* став видатним українським церковно-політичним і культурним діячем, Київським митрополитом. *П.Могила* взяв активну участь у створенні в Молдові та Валахії учбових закладів на зразок *Києво-Могилянської колегії*, сприяв заснуванню в цих князівствах друкарень. У 1697 у Валахії було видано граматику *М.Смотрицького*, яка послужила зразком і для першої румунської граматики. Після поразки під Полтавою на території Молдовського князівства деякий час перебували гетьман України І. Мазепа (помер pobl. Бендер) та його наступник *П. Орлик*.

У 17 ст. розгорнулася боротьба за Трансільванію між Османською імперією та імперією Габсбургів, яка в 1690 завоювала трансільванські землі. Габсбурзьке володарювання не поліпшило становище православних волохів у цьому краї. В 1784 у Волощині відбулося селянське повстання під проводом Хорії, Клошки і Крішана. З поч. 18 ст. посилювався інтерес до Дунайських князівств з боку Московського царства. Молдовський господар Дмитро Кантемир уклав з царем Петром І союзний договір, і молдовські війська воювали на боці Московської держави проти турків під час *Прутського походу 1711*. Похід закінчився поразкою московських військ, що ще більше посилювало політичну залежність Дунайських князівств від Османської імперії. Порта стала призначати господарями своїх безпосередніх ставлеників - представників багатих грецьких родин, що жили у Стамбулі (т.зв. фанаріотів).

У другій пол. 18 ст. похвалилася торгівля князівств з українськими землями. Після зруйнування російським урядом Запорозької Січі 1775 частина козаків переселилась у пониззя Дунаю, де заснувала *Задунайську Січ*. Протягом другої пол. 18-19 ст. Дунайські князівства стали об'єктом суперництва Росії, Австрії й Туреччини, ареною російсько-турецьких воєн. Зокрема, воєнні дії Росії й Австрії проти Туреччини 1774 призвели до захоплення Австрією Буковини (за винятком Хотинського повіту). За *Ясським мирним договором 1791* лівобережні райони Молдови приєднала до себе Росія, кордон князівства пройшов по Дністру За *Бухарестським мирним договором 1812* до Росії відійшли українські землі між Прутом, Дністром і гирлом Дунаю (у т.ч. і Хотинський повіт), які до того входили до складу Молдовського князівства.

У 1821 у Валахії розгорнувся антиосманський національно-визвольний і антифеодальний рух під керівництвом Тудора Владмиреску, підтриманий грецьким загоном, який очолював видатний діяч національно-визвольного руху Греції Д.Іпсіланті. Повстанці здобули ряд перемог над турецькими військами, але сили були нерівні. Провідники повстання розраховували на підтримку "єдиновірної" Росії, проте імператор *Олександр І* відмовив у допомозі. Це викликало замішання серед повстанців і чвари між обома керівниками, внаслідок яких Владмиреску було вбито. Повстання зазнало поразки, однак воно призвело до ліквідації влади господарів-фанаріотів у Дунайських князівствах.

Після російсько-турецької війни 1828-29 й укладення Адріанопольського миру 1829 права князівств розширилися. Російська імперія встановила свій фактичний протекторат над Молдовою та Валахією, хоча й зберігалася їх васальна залежність від Порти. Революційні події 1848 в Європі охопили обидва князівства, а також Трансільванію. Набрал розмаху селянський рух. У Молдові революційні виступи були придушені російськими військами, у Валахії - турецькими та російськими, у Трансільванії - австрійськими частинами. Значний вплив на долю Дунайських князівств справила Кримська війна 1853-56 і Паризький конгрес 1856. Росія змушена була повернути Молдові три повіти на півдні *Бессарабії*. Над Молдовою і Валахією було встановлено колективний протекторат великих 7 держав, хоча васальна залежність від Порти продовжувала зберігатися. Паризька конвенція 1858 надала князівствам автономію.

У серед. 19 ст. у князівствах розгорнувся рух за об'єднання Валахії та Молдови в одній державі. У 1859 обидва князівства фактично злучилися під владою князя Олександра Кузи, що поклало початок возз'єднанню румунських земель. У січні 1862 Національні збори обох князівств проголосили створення єдиної держави - Румунського князівства. У 1864 було ухвалено закон про аграрну реформу, який ліквідував кріпацтво і наділив селян землею. У грудні 1866 стався державний переворот, О.Кузу було повалено, і владу в свої руки взяла т. зв. потворна коаліція. Новим князем став один із німецьких принців Карл Гогенцоллерн-Зігмарінген, який одержав ім'я Кароля І

. У 1866 було ухвалено конституцію Р.

У російсько-турецькій війні 1877-78 Р. фактичнобрала участь на боці Росії. 9(21).5.1877 парламент проголосив повну незалежність Р. Згідно з рішеннями Берлінського конгресу 1878 Р. одержала міжнародне визнання як самостійна держава. Правда, Росія знову зайняла південні райони Бессарабії, зате до складу Р. ввійшла Північна Добруджа з Констанцою, що досі належали Туреччині. У 1881 Р. було проголошено королівством. Протягом останньої чверті 19 ст. при владі поперемінне перебували т. зв. історичні партії - консервативна і ліберальна.

У І Балканській війні 1912 Р. зберегла нейтралітет, проте вступила в ІІ Балканську війну на боці Сербії та Греції проти Болгарії. За Бухарестським мирним договором 1913 Болгарія передала до складу Р. Південну Добруджу. У Першу світову війну 1914-18 Р. вступила в серпні 1916 на боці Антанти. Однак уже у листопаді три чверті території країни (у т.ч. Бухарест) були окуповані австро-німецькими військами. У грудні 1916-січні

1917 лінія фронту встановилася по р. Серет. У січні-березні 1918 Р. зайняла Бес-сарабію. Прем'єр-міністр УНР В.Голубович звернувся до румунського уряду з нотою протесту щодо включення до Р. земель, які були заселені переважно українцями (Пн. Бессарабія і землі між гирлами Дунаю та Дністра).

Після поразки Німеччини й розпаду Австро-Угорщини румунські війська, незважаючи на проголошення входження Буковини до складу єдиної Української держави та масові протести місцевого населення, 12.11.1918 окупували буковинські землі разом з Чернівцями. У січні 1919 на території захоплених Р. Хотинського і Сороцького повітів вибухнуло народне повстання проти окупантів (див. *Хотинське повстання 1919*). Повстанці створили керівний орган - Хотинську Директорію - і за короткий час сформували повстанську армію (бл. 30 тис. чол.). Директорія УНР допомогла повстанцям зброєю та військовим спорядженням, проте критичне становище на українсько-більшовицькому фронті не дозволило уряду УНР надати військову допомогу Хотинській Директорії. У кін. січня 1919 румунське командування, підтягнувши значні сили, придушило повстання. Бл. 4 тис. повстанців разом з 50 тис. біженців під натиском переважаючих сил ворога змушені були відступити за річку Дністер на Поділля.

Захопивши Бессарабію та Буковину, румунські війська у грудні 1918 вступили в Трансільванію, яка була також приєднана до Р. У 1919 румунські підрозділи брали участь у ліквідації комуністичного режиму в Угорщині.

Відповідно до Сен-Жерменського, Тріанон-ського та Нейського мирних договорів, за Р. були закріплені Трансільванія, Банат, Південна Добруджа і Буковина. Паризький протокол 1920, підписаний державами Антанти, визнав приналежність Бессарабії до Р. У результаті цих набутків територія Р. збільшилася більш ніж удвічі, а населення - мало не втричі. Р. стала багатонаціональною державою. Зокрема, з 18 млн. жителів 1,2 млн. становили українці. Однак в економічному відношенні вона залишалася переважно аграрною, досить відсталою країною.

Українське населення не хотіло миритися з окупаційним режимом Бухареста, його соціальною і національною політикою. У вересні 1924 нове велике народне повстання охопило Ізмаїльський і Аккерманський повіти на півдні Бессарабії (див. *Татарбунарське повстання 1924*), яке жорстоко придушила румунська регулярна армія.

На загарбаних землях Буковини і Бессарабії румунські власті встановили жорстокий окупаційний режим. Бухарест форсовано проводив на цих українських землях політику примусової румунізації місцевого населення. Вже до 1927 було ліквідовано українське шкільництво, закрито культурно-просвітницькі заклади, періодичні видання, заборонялося вживати українську мову. Зазнавала переслідувань й українська церква.

У 1921-22 в Р. ухвалено закони про аграрну реформу, згідно з якими частина поміщицьких земель за викуп передавалася селянам. У 1923 прийнято ліберальну конституцію, яка запроваджувала загальне виборче право (для чоловіків) і проголошувала демократичні свободи. У 1938 король Кароль II здійснив державний переворот. Встановивши свою диктатуру, він запровадив антидемократичну конституцію, яка значно звужувала права і свободи громадян, та розпустив парламент.

Після поч. Другої світової війни зовнішньополітичне становище Р. набагато ускладнилось. На ультимативну вимогу СРСР румунський уряд змушений повернути до складу УРСР Бессарабію і Північну Буковину. За другим Віденським арбітражем (див. *Віденські арбітражі 1938 і 1940*) до Угорщини відійшла Північна Трансільванія, а в серпні 1940 Болгарії передано Південну Добруджу.

У вересні 1940 на зміну королівській диктатурі у Р. до влади прийшла орієнтована на Німеччину диктатура фашистського типу. Після проголошення королем сина Кароля II Міхая і влада в країні фактично перейшла до рук генерала І.Антонеску. В жовтні за погодженням з бухарестським урядом до Р. були введені німецькі війська. У листопаді 1938 Р. приєдналась до Троїстого пакту. Під час радянсько-німецької війни 1941-45 режим Антонеску взяв участь у військових діях проти СРСР. За домовленістю з керівництвом райху повернули Бессарабію й Північну Буковину, а також передали управління над українськими землями між Дністром і Південним Бугом, які були включені до складу Р. як окрема провінція під назвою *Трансністрія*. На Буковині і в Бессарабії у 1943—44 вела боротьбу проти загарбників *Буковинська Українська самооборонна армія*, діяли підпілля ОУН, радянські партизанські загони та підпільні групи. Навесні 1944 радянська армія вступила на територію Р. 23.8. 1944 в Бухаресті відбувся антидиктаторський переворот, підготовлений королівським двором, антинімецьки настроєною верхівкою армії та кількома антифашистськими партіями, включаючи Компартію (КПР). 24.8.1944 Р. оголосила війну фашистській Німеччині. Новий румунський уряд підписав 12.9.1944 з державами антигітлерівської коаліції угоду про перемир'я, згідно з якою СРСР повернув собі Бессарабію і Північну Буковину, однак Р. поверталась Північна Трансільванія.

Після звільнення території Р. від гітлерівців фактична влада в країні опинилася в руках Союзної контрольної комісії, створеної для нагляду за виконанням Р. умов перемир'я. СКК, яку очолювали радянські представники та радянські військові, надали всіляку підтримку Компартії, поступово просуваючи її до влади. Під їхнім тиском у березні 1945 король змушений призначити новий уряд, в якому комуністи та їхні прихильники посіли головні пости. Навесні 1945 проведено земельну реформу: експропрійовано великі землеволодіння й поділено їх між сільськогосподарськими робітниками та малоземельними селянами. У листопаді 1946 відбулися сфальсифіковані комуністами парламентські вибори, на яких перемогу здобули Компартія та її союзники. У 1947 підписано мирний договір з Р., згідно з яким контингент радянських військ

залишався в Р. до 1958. У сприятливих для себе умовах комуністичний режим посилив політичні переслідування, опозиційні партії були розпущені, окремих їх керівників засуджено до тривалих термінів ув'язнення. У кін. грудня 1947 короля Міхая I примусили зректися престолу й емігрувати, а Р. проголошено "народною республікою". У 1948 в країні було остаточно встановлено залежний від СРСР тоталітарний комуністичний режим. Вся повнота влади в країні зосередилась у руках Компартії (в 1948-65 -Румунська робітничка партія) та її лідера Георге Георгіу-Дежа і було проголошено курс на "соціалістичне будівництво". У 1948 прийнято першу, а вже в 1952 - другу конституцію Румунської Народної Республіки. Приватну власність експропрійовано, практично всю економіку одержавлено. У 1949 розпочато проведення примусової колективізації сільського господарства, завершене на зламі 1950-60-х років. У країні шаленів політичний терор, який став причиною загибелі бл. 700 тис. чоловік.

У 1965 керівником партії й держави став Ніколае Чаушеску, який спрямував усі зусилля на "вдосконалення" політичної системи тоталітарної держави й зміцнення своєї особистої влади. У 1965 прийнято нову конституцію, в якій зафіксовано роль Компартії як "керівної сили суспільства". Держава стала називатися Соціалістична Республіка Румунія, було встановлено пост президента *СРР*, який теж посів Н.Чаушеску. Економічний розвиток Р. у 1950-70-х роках відзначався високими темпами, однак на зламі 1970-80-х років у народному господарстві виникли серйозні труднощі. Становище народу погіршувалось, це викликало дедалі більшу соціальну напруженість.

Початок революційних подій у державах Східної Європи, т.зв. оксамитові революції, прискорили падіння комуністичного ладу і в Р. 15.12.1989 у м. Тімішоара, що на заході Р., відбулися багатотисячні антиурядові демонстрації, які жорстоко розігнали поліція та підрозділи служби безпеки. Внаслідок сутичок між учасниками акцій протесту і силами безпеки сотні демонстрантів загинули. Через деякий час хвиля протестів проти існуючого режиму охопила всю країну. Після запеклих боїв між повсталим народом, на бік якого стали армійські підрозділи, і загонами політичної поліції 22.12.1989 революція перемогла. Комуністичний диктатор Н.Чаушеску був заарештований і за вироком військового трибуналу розстріляний. Влада в країні перейшла до сформованого під час повстання Фронті Національного Порятунку (ФНП). Іон Ілієску, який очолив ФНП, був проголошений тимчасовим президентом країни. Компартія розпалась і перестала існувати, а ФНП оформився як лівоцентристська партія соціал-демократичної орієнтації. У травні 1990 відбулися вільні вибори до нового, двопалатного парламенту та вибори президента країни. Главою держави обрано І.Ілієску, за якого проголосувало 85 % виборців. ФНП, лідером якого був І. Ілієску, здобув у новому парламенті 233 місця, що складало 66,3% від загальної кількості депутатських місць. У листопаді 1991 парламент країни прийняв нову конституцію, яка проголосила Р. правовою, демократичною і соціальною державою. У вересні 1992 відбулися нові парламентські вибори, які суттєво не змінили розстановки політичних сил.

Пріоритетним напрямом зовнішньої політики Р. після відновлення демократичного ладу стало прагнення увійти до європейських економічних та військово-політичних структур - Європейського Союзу і НАТО. Близькі відносини встановилися з Республікою Молдова. Після визнання Р. незалежності України між обома державами встановлено дипломатичні відносини. Протягом 1991-96 Україною та Р. було підписано ряд міждержавних та міжурядових угод. Обидві держави брали активну участь у процесі мирного врегулювання збройного конфлікту у Придністров'ї. З 1993 парламентарії України та Р. плідно співпрацюють у Парламентській Асамблеї Чорноморського економічного співробітництва (ПАЧЕС), до якої входять представники країн Чорноморського басейну. Разом з тим в українсько-румунських взаємовідносинах існували певні суперечності щодо територіальних питань, які перешкождали укладенню великомасштабного політичного договору між обома країнами. Румунська сторона наполягала на включенні до преамбули договору осуду сторонами пакту Молотова-Ріббентропа, заперечувала положення радянсько-румунського договору 1961, який встановлював між обома державами кордон по дельті Дунаю з включенням до території СРСР, а, отже, України о.Зміїний. Румунський уряд ставив під сумнів приналежність Північної Буковини та частини колишньої Бессарабії до України. Українська ж сторона зазначала, що однією з подібних проблем може бути й ставлення сторін до окупації Румунією частини українських земель в 1918 та до секретного договору між Антонеску і Гітлером щодо поділу України під час Другої світової війни.

Враховуючи зацікавленість Р. до вступу в європейські структури (а однією з обов'язкових умов приєднання до них є відсутність у країн-кандидатів будь-яких територіальних та ін, претензій до якихось держав), румунська сторона в остаточному підсумку зняла свої застереження щодо України. Це уможливило підписання в червні 1997 у Констанці президентами України і Румунії Л.Кучмою та Е.Константинеску Договору про дружбу, добросусідство та партнерство між обома державами. У ньому підтверджено існуючу лінію державного кордону та проголошено принципи його недоторканності в майбутньому. У договорі засуджено "акти тоталітарних і військово-диктаторських режимів".

За оцінками дослідників, у Р. проживає 250-300 тис. українців. У Південній Буковині (Сучавський повіт) і Марамароцині (Мара-муреський повіт) вони є автохтонним населенням. Крім того, українці проживають у Банаті (переселенці 18-19 ст. із Закарпаття й Галичини) та Добруджі (нащадки козаків Задунайської Січі). Українське населення здебільшого зайняте у сільськогосподарському виробництві. У довоєнній Р. будь-які прояви українського національного життя зазнавали переслідувань. У післявоєнні роки в Р. було чимало зроблено у справі відродження української культури й освіти. Розбудовано шкільництво з навчанням українською мовою (120 народних шкіл із близько 10 тис. учнів). Створено українські бібліотеки, клуби,

колективи художньої самодіяльності. Видавалась україномовна література й преса. З другої половини 1950 років національна політика румунського комуністичного режиму стала змінюватися в бік асиміляції нерумунського населення. Поступово було ліквідовано українське шкільництво й культурні осередки. Це, а також масова міграція української молоді в міста, сприяло денаціоналізації української людності. Правда, згідно з конституцією 1965 у Сучавському та Марамуреському повітах було створено Ради трудящих української національності, котрі (як і аналогічні ради інших національних меншин) мали сприяти розв'язанню проблем розвитку освіти, культури тощо. Проте ці ради залишалися чисто бюрократичними установами. Деяко змінилося становище українців після повалення комуністичного режиму. У 1989 створено Союз українців Румунії - громадську організацію, що має репрезентувати інтереси українського населення. Виходить газета "Вільне слово", українською мовою видаються два журнали, книжки. У румунських школах є класи з викладанням українською мовою. Пожвавилось громадське та культурне життя українців. У вересні 1993 в Сучавському повіті відбувся фестиваль української культури, організатором якого став Союз українців Румунії. Однак і сьогодні суттєвою перешкодою у розвитку національно-культурного життя української громади є хвиля шовіністичних настроїв, що охопила певні верстви румунського суспільства. Більшість українців Р. за віросповіданням - православні, належать до Румунської православної церкви. У Сегеті створено український вікаріат, який займається розв'язанням релігійних проблем.

Г. Кипаренко (Львів).

РУМЧОРОД - скорочена назва Центрального виконавчого комітету Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського військового округу. Події *Лютневої революції 1917* у Росії призвели до створення великої кількості організацій класового типу, зокрема Рад. Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів, перебравши на себе функції всеросійського координаційного центру, намагалась встановити контроль над країною шляхом створення великих регіональних осередків представницької влади. Продовжуючи імперські традиції, але вже "в інтересах революції", виконком Петrorади поділив територію України на три великих обласних утворення (не збігалися з етнічними кордонами України) з центрами у Києві, Харкові і Одесі. Навколо Одеси мали об'єднатися Ради, що були створені в губерніях, які входили до Одеського військового округу -Херсонська, Таврійська, Бессарабська, частково Подільська, Волинська і Катеринославська, а також Ради Румунського фронту і Чорноморського флоту. Координуючим органом цього об'єднання став Р., обраний на з'їзді Рад 10-27.5.(23.5-9.6) 1917 в Одесі. До грудня 1917 діяльність Р. перебувала під впливом російських меншовиків та есерів (із 127 членів тільки 4 були більшовиками). Р. підтримував *Тимчасовий уряд* і співпрацював з губернською радою (орган Української Центральної Ради), засудив жовтневий переворот 1917 у Петрограді. За вказівкою РНК Верховний головнокомандувач російських і більшовицьких військ М.Криленко 3(16). 12.1917 оголосив про розпуск Р. Більшовицький центр наполягав на створенні нового Р., який стояв би на більшовицькій платформі. На поч. січня 1918 на II з'їзді Р. [10(23). 12.1917-23.12.1917 (5.1.1918)] під тиском більшовицьких делегатів, очолюваних В. Володарським, було обрано новий Р. Новий виконком, головою якого став російський більшовик *В.Юдовський*, складався із 180 чоловік - 70 більшовиків, 55 лівих есерів, 23 представників селянських організацій. У серед. січня 1918 Р. підняв антидержавний заколот проти *Української Центральної Ради* і за підтримки збільшовизованих фронтових частин 17.(30).1.1918 захопив владу в Одесі. Проголосив себе найвищим органом влади в області і на Румунському фронті, взяв на себе керівництво військовими частинами фронту і Одеського військового округу. Р. активно боровся за встановлення радянської влади у Молдові та на Півдні України. Брав участь у переговорах Раднаркому РСФРР з румунським урядом, які завершилися підписанням на поч. березня 1918 договору про виведення румунських військ з Бессарабії (згодом Румунія порушила договір). Видавав газету "Голос революції" [виходила з 1.(24).7.1917 до березня 1918]. У березні 1918 українські та австрійські війська, згідно з умовами *Берестейського миру 1918*, зайняли Одесу і відновили владу УЦР. Р. був евакуйований на схід, 24.3. переїхав у Ростов-на-Дону, 2.4. - в Єйськ. У травні 1918 припинив свою діяльність.

О. Фесик (Одеса).

РУМ'ЯНЦЕВ-ЗАДУНАЙСЬКИЙ ПЕТРО ОЛЕКСАНДРОВИЧ [4(15).1.1725-8(19).12. 1796]-російський полководець, державний діяч, генерал-фельдмаршал (1770), граф (з 1744). Н. у Москві. Військову службу розпочав у гвардії з 1740. Під час російсько-шведської війни 1741-43 перебував у чині підло-ручника в діючій армії у Фінляндії. З 1743 -командир воронезького піхотного полку. Під час Семилітньої війни 1756-63 командував бригадою та дивізією, брав участь у боях під Гросс-Егерсдорфом (1757) і Кунердорфом (1759), керував облогою фортеці Кольберг (1761). У 1764 призначений президентом другої *Малоросійської колегії* і генерал-губернатором Малоросії. Обіймаючи ці посади, рішуче проводив колоніальну політику російського уряду щодо *Гетьманщини*, спрямовану на остаточну ліквідацію політичної автономії України. За розпорядженням Р.-З. було проведено реформи козацької служби, податкової системи (запроваджено подушний податок), поштової справи, здійснено перепис майнового стану населення Лівобережної України. В період правління Р.-З. ліквідовано сотенно-полковий устрій (1781) і запроваджено загальноімперську систему адміністративно-політичного управління (поділ на намісництва; 1781-83): скасовано українські козацькі полки і створено замість них регулярні карабінерські полки за російським зразком, поширено на Україну дію "Жалуваної грамоти дворянству" (1785), остаточно покріпачено українських селян (1783), проведено секуляризацію монастирських маєтків (1786). Володів величезними маєтками у Лівобережній Україні. Влітку 1770 війська на чолі з Р.-З. розбили турецьку армію під Рябою Кобилою (курган на західному

березі р.Прут), на річках Ларга і Кагул, зайняли лівий берег нижньої течії Дунаю. У 1771 і 1773-74 вів бойові дії в Болгарії, змусив Туреччину укласти *Кючук-Кайнарджійський мирний договір 1774* (за це Р.-З. отримав титул графа і прізвище "Задунайський"). Під час російсько-турецької війни 1787-91 командував армією (більшість солдатів становили українці), однак через конфлікт з *Г.Потьомкіним* і особисту неприязнь до нього *Катерини II* усунений від командування. У 1794 Р.-З. очолив російські війська, що діяли у Польщі. Похований в Успенському соборі *Києво-Печерської лаври*.

І. Підкова (Львів).

РУМ'ЯНЦЕВСЬКИЙ ОПИС МАЛОРОСІЇ 1765-69 (Генеральний опис Лівобережної України, Генеральний опис Малоросії) - перепис майнового стану населення *Лівобережної України* (пізніше Чернігівської, Новгород-Сіверської і Полтавської губ.) з метою запровадження підвищеного державного оподаткування і розповсюдження на українські землі загальноімперського законодавства. 4(15). 11.1763 Катерина II підписала указ про перепис в Україні, відповідно до якого Сенат розробив інструкцію про порядок перепису. Проведений за розпорядженням генерал-губернатора Малоросії графа П.Рум'янцева. Розпочався у жовтні 1765 і припинений наказом П.Рум'янцева 10(21).2.1769 у зв'язку з вступом Росії у війну з Туреччиною. Перепис проводився у полках і сотнях, і, за винятком Київського полку, не був закінчений. У кожному полку для проведення перепису було створено спеціальну комісію на чолі з російським офіцером. р.о. містив дані про чисельність і склад населення, опис населених пунктів (міст, містечок, слобід, сіл, хуторів), коронних, урядових, монастирських і церковних земель, поміщицьких і старшинських маєтків, козацьких володінь, відомості про хліборобство, скотарство, промисли населення, торгівлю, а також опис промислових підприємств (із зазначенням розміру прибутків від них). Наводилися дані про повинності і податки. Окремо подавалися документи, що підтверджували права на володіння населеними пунктами і прилеглими землями з серед. 17 ст. (царські грамоти, гетьманські універсали, купчі, заповіти, дарчі записи тощо). р.о., матеріали якого збереглися не повністю, подає відомості про 3,5 тис. населених пунктів. Матеріали перепису містять важливі відомості з історії соціально-економічних і суспільних відносин у Лівобережній Україні в 1760 роках. Зберігається в Центральному державному історичному архіві України у Києві.

М.Пасічник (Львів).

"РУСАЛКА" -літературно-науковий тижневик народовецької студентської громади у Львові. Виходив щосуботи з 1.1 до 2.4.1866 за редакцією *В.Шашкевича*. Тижневик був започаткований як спадкоємець народовських часописів "Нива" та "Мета". Крім продовження розпочатої у "Меті" праці "Критичний огляд української драматичної літератури" *О.Кониського*, часопис друкував статті з природознавства *І.Верхратського*, художні твори українських письменників, переклади з чеської та французької. Вийшло 12 номерів загальним обсягом 96 сторінок.

Н. Федорович (Львів).

"РУСАЛКА" - газета, що видавалася для жінок у 1868-70 у Львові. Виходила двічі на місяць. Видавець та редактор *С.Шехович*. Друкувався *язичієм*. У двотижневику публікувалися художні твори, ліричні поезії, подавалася світська хроніка, корисні поради з ведення господарства, друкувалися замітки про болгар, чорногорців, французів, повідомлялося про становище жінок в Англії та Німеччині, намір львів'янок створити вищу жіночу школу. Вийшло 24 номери.

Н. Федорович (Львів).

"РУСАЛКА ДНІСТРОВАЯ" - український альманах, виданий *"Руською Трійцею"* у Буді (тепер Будапешт, Угорщина) в 1837, Містить українські народні пісні з передмовою *І.Вагилевича* (зокрема, про Морозенка, Коновченка, Довбуша, про взяття козаками Варни, веснянки, колядки); твори *М.Шашкевича*, *І.Вагилевича* та *Я.Головацького*; переклади сербських народних пісень та уривків із "Кроледворського рукопису" *В.Ганки*; анотований покажчик давніх рукописів бібліотеки Онуфріївського василіанського монастиря у Львові; українську грамоту 1424 та рецензію *М.Шашкевича* на фольклорний збірник *Й.Лозинського* "Руське весілля". Девізом книги стали слова *Я.Коллара*: "Не тоді, коли очі сумні, а коли руки дільні, розцвітає надія". У передмові ("Передслів") *М.Шашкевич* розцінив альманах як явище загальноукраїнського національно-культурного відродження, вітав почин Наддніпрянської України щодо розвитку нової літератури, закликав галицьких громадсько-культурних діячів підтримати, збагачувати та розвивати її. "Р.Д." стала маніфестом національного відродження і засвідчила початок нової літератури на західноукраїнських землях. За словами *І.Франка*, збірка "була свого часу явищем наскрізь революційним".

Ф. Стеблій (Львів).

РУСИНИ - один з історичних етнонімів українців поряд з такими, як руські, руси, русинці, руснаки, русаки, роси, малороси, південнороси, карпатороси, угроруси та ін. Різновидність цих та ін. назв, на думку *М.Грушевського*, "не має особливого значення.., вона цікава тільки як характеристичний прояв тих історичних перемін, які прийшлося пережити сьому народові". Назва Р. зустрічається у 1352 в угоді литовсько-руських князів з королем польським *Казимиром III Великим* та мазовецькими князями. У пізніший період термін Р. (паралельно з формами руський, руські) вживався як назва українців аж до 19 ст., а в Галичині, на Буковині та в Закарпатті-до 20 ст. У "Хроніці..." *М.Стрийковського* (написана до 1582) фіксувалися назви русак, русаци. *І.Вишенський*, який підписував свої послання "Іоанн русин, реченно

Вишенский”, користувався також словом русинці (“убогие русинці поклонитися не хотели”). Як національна назва, Р. зустрічаються у документах 17 ст. волинського походження: “скорь русинь ляховицу возмет, то зараз до Риму от верных отступивше, праве згинет” (поч. 17 ст.); “... и кого одно напали, абы толко был русин, без вшелякого пометованя шаблями, киями, и цеглами, албо рачей каменями побили, потовкли и помордовали” (1634). Б.Хмельницький називав свій народ руським, руської віри, а територію його розселення Руссю: король повинен присягнути “народові руському” і попереджав польський уряд, що “чвари не припиняться доти, поки Русь не буде такою, якою вона була з давніх часів”. Самоназва Р., очевидно, викликала дуже ранню форму в середньовічній латині: Rutheni та в давньо-німецькій мові: Ruthenen (Лямберт з Герсфельда, 1075; Галл Анонім, 1089): “regnum Ruthenorum”, “Daniel Ruthenorum rex” та ін.

Паралельно в ті часи в латинській писемності як назву країни писали також Rusia, Ruscia, в німецькій - Reussen.

Після входження західноукраїнських земель до складу Австрії (1772, 1774) слово Ruthenen стало німецьким відповідником українського Р. У Галичині і Буковині фактично до 1907, а в Закарпатті - аж до 1938 назвою “русини” українці виділяли себе з-поміж своїх сусідів та ін. націй, відносячи себе до руського (малоруського, південноруського) народу, що зайняв територію від Тиси до Кубані і від Прип'яті до Чорного моря. Через неї Р. виявляли свою національну гордість, що підкреслювали у своїх творах *О.Духнович, М.Шашкевич, І.Франко*.

Народоназви руські, малороси, южнороси та ін. у Наддніпрянській Україні у першій пол. 19 ст. поступово витісняються етнонімом українці, утвореним від давньої назви України. Документи *Кирило-Мефодіївського братства*, народознавчі праці *М.Максимовича, М.Костомарова, В.Антоновича*, публіцистика *М.Драгоманова*, літературна творчість українських письменників другої пол. 19 ст. підготували ґрунт для закріплення народоназви “українці”, яка поширювалася лише на “руських” України, і, таким чином, чітко виокремлювала українців з-поміж ін. “руських” народів царської Росії, ламаючи імперську ідею “общерусскости”, підкреслювала самобутність і окремішність українського народу.

Потребу розриву з “общероссами”, до яких відносили себе західноукраїнські москвофіли (див. *Москвофільство*), зокрема, і в самоназві глибоко відчували національне свідомі громадсько-політичні сили Галичини. Прийняття спільної самоназви, що вже утвердилася у Наддніпрянщині, вимагала ідея соборності України. Проте розуміння політичними силами необхідності офіційної зміни самоназви народу не означало одночасної відмови від етноніму Р. та етноприк-метника “руські”. Ще під час польського перепису населення 1931 бл. 1200 тис. галичан визначали “руську” мову як рідку. Події Другої світової війни остаточно витіснили вживання у Галичині та на Буковині народоназви Р. У Закарпатті, а також на Пряшівщині у складі *Словаччини* на побутовому рівні етнонім Р. і після війни використовувався населенням, хоча в національній самоідентифікації “руське” населення відносило себе до українців.

У кін. 1980 - поч. 90-х років певними силами, як в Україні, так і за її межами, робилися спроби реанімувати у Закарпатті і Пряшівщині народоназву Р. Надаючи кампанії політичного забарвлення, проголошувалася національно-культурна окремішність Р. від українського народу, лунали заклики до виходу зі складу України, входження до ін. держав (Словаччини, Угорщини) або ж створення власного державного утворення. Одночасно говорилося про необхідність рятувати “руську” мову від українізації, переведення її на латинську графіку. У лютому 1990 в Ужгороді утворилося “Общество подкарпатских русинов”, що у 1993 сформувало т. зв. Временное правительством Подкарпатской Руси. У США ідею політичного русинства (карпаторусинства) пропагує проф. П.-Р.Магочі, за підтримки якого видано розмовник “Бесідуймо по-руськи”. Намагання певних політичних сил використати деяку етнографічну специфіку краю, локальні особливості народної культури гуцулів, бойків, лемків та історичний етнонім Р. у політичних цілях з метою розпалювання сепаратистських настроїв, носять популістський характер і не можуть мати історичної перспективи.

С. Макарчук (Львів).

РУСИН ПАВЛО (1470-1517)-український, польський і німецький поет, видавець, коментатор античних письменників. Н. у містечку Кроєному поблизу Перемишля. У польській історії літератури Р. ототожнювали з Павлом Процлером. Щодо походження поета існують різні гіпотези. В.Вітковський доводив німецьке походження поета. До цього схилилися і деякі українські дослідники, зокрема Г.Нудьга. На думку російського славіста І.Голенищева-Кутузова, Р. був українцем (звідси -“Русин” у формі прізвища). У 1491 Р. розпочав навчання у Краківській академії-у списку студентів зустрічається запис “Paulus Ioannis de Krosna Premisliensis”. У 1500 здобув у Грейфсвальдському ун-ті (Померан'я) ступінь бакалавра. Згодом навчався у Краківській академії, де 1506 став магістром вільних мистецтв. Десять років (з перервами) Р. коментував у стінах цього навчального закладу твори римських поетів - “Енеїду” Вергілія, “Про викрадення Прозерпіни” Клавдіана, “Фарсалиї” Лукана та ін. Творчість і педагогічна діяльність Р. справили помітний вплив на формування ренесансної латиномовної поезії Речі Посполитої. У свою чергу, остання відіграла значну роль у становленні українського віршування, зокрема його польсько-латинського крила. Найбільш ранні із збережених творів Р. датуються 1507-08 (дійшли до нас у складі рукописного кодексу бібліотеки Вроцлавського ун-ту) - 24 вірші і трактат, присвячений коментуванню “Парадоксів” Цицерона. Жоден із цих творів не увійшов до збірки, яку Р. видав у Відні на кошти угорського магната Габріеля Перены. Окремі твори Р. публікувалися і пізніше. Р., займаючись видавничою діяльністю, підготував до друку книгу сатир Персія (Краків, 1508), а в 1512 у Відні видав панегіричну поему Яна Паннонія на честь Гваріна.

Наприкін. 1517 р., утікаючи від епідемії чуми, що лютувала в Кракові, помер у дорозі.

“РУСЛАН” - щоденна суспільно-політична газета консервативного народовецького напрямку, що видавалася під керівництвом О.Барвінського у Львові в 1897-1914. “Р.” був офіційним друкованим органом Католицького руського-народного союзу (з 1911 -*Християнсько-суспільної партії*). Друкувалися матеріали про події суспільно-політичного життя, зокрема інформація про діяльність Галицького сейму та парламенту у Відні, громадські організації тощо. Публікувалися також художні твори, переклади з польської, німецької, чеської, угорської, французької, датської, наукові розвідки, спогади, листування. Серед публікацій: “Ярошенко” О.Маковея, новели Б.Лепкого, оповідання Д.Мордовця, твори *О.Кониського, М.Старицького, Л.Лопатинського, Я.Гординського, П.Карманського*, переклади з відомих європейських поетів 19 ст. В.Щурата, дослідження А. Метлинського про українську мову та *К.Студинського* про творчість Т.Шевченка, історичні розвідки про українських гетьманів *І.Нечуя-Левицького*, спогади О.Барвінського та О.Левицького, публікація О.Барвінським “Матеріалів до національно-політичного і культурного руху русинів” (листи О. і В.Барвінських, М.Грушевського, С.Качали, І.Нечуя-Левицького, В.Навроцького, О.Огоновського, Т.Окуневського, М.Старицького, Ю.Федьковича, М.Шашкевича та ін.). Редагували газету: Т.Барановський (1897), С.Кульчицький (1897-98), Л.Лопатинський (1898-1907), С.Горук (1907-14), В.Барвінський (1914).

Н. Федорович (Львів).

РУСОВ ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (7.2.1847 -8.10.1915)- український земський статистик, етнограф, громадський діяч. Н. у Києві. У 1868 закінчив історико-філологічний ф-тет Київського ун-ту. Ще під час навчання в ун-ті був членом Старої громади. Кілька років працював викладачем гімназії у Києві, займався етнографією та видавничою діяльністю. Протягом 1854-76 співпрацював у газеті “Киевский телеграф”, був активним членом *Південно-Західного Відділу Імператорського Російського географічного товариства*. Неодноразово виїжджав на навчання за кордон. У 1878-80 працював у Ніжинському земстві. В наступні роки Р. керував оціночно-статистичною роботою в Херсонській і Харківській губерніях. У 1893-98 розробляв економічний баланс Чернігівської губ. У 1899-1902 завідував статистичним бюро Полтавської губ., організував подвірний перепис Полтавської губ. та оціночний опис її повітів і міст. У 1902 змушений залишити Полтаву і перебратись до Петербурга. У 1902-09 очолював статистичний відділ Петербурзької страхової контори, працював у статистичній комісії Вільного економічного товариства. В 1909 повернувся в Україну, викладав статистику в Київському комерційному ін-ті. Автор понад 50 праць, основні з яких: “Кобзарь Вересай, его музыка и песни, которые исполняются им” (1874), “Русские трактаты в конце 17 и начале 18 веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия” (1876), “Нежинский уезд: статистико-экономическое описание” (1880), “Торбанисты Грегор, Кастан и Франц Виторды” (1892), “Описание Черниговской губернии” (тт. 1-2, 1898-1899), “Статистика украинского населения Европейской России” (1916) та ін. Писав також розвідки про творчість *І.Котляревського, М.Лисенка*. Під час перебування у Празі 1875-76 редагував разом з Ф.Вовком перше видання Шев-ченкового “Кобзаря” (у 2-х тт.), з яких російська цензура пропустила лише перший том.

О. Рибак (Львів).

РУСОВА СОФІЯ ФЕДОРІВНА (дівоче прізвище-Ліндфорс: 18.2.1856-5.2.1940)-українська громадсько-освітня діячка, педагог, одна з організаторів українського жіночого руху. Дружина *О.Русова, Н. у с.Олешні* на Чернігівщині (тепер Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.). З 9 років жила у Києві, де в 1871 закінчила гімназію. Часто бувала серед патріотично настроєної української інтелігенції, зокрема, Лисенків, Старицьких та ін. З 1871 разом з сестрою Марією вела в Києві перший дитячий садок і позашкільну освіту для дорослих. У 1874-76 працювала у Петербурзі в українському земляцтві і допомагала чоловікові у підготовці видання “Кобзаря” у Празі в 1876. Згодом працювала на хуторі біля Борзни акушеркою, займалась культурно-освітньою роботою. З 1879 вчителювала в Олешні. В 1881 заарештована і ув'язнена за зв'язки з народовольцями, надалі перебувала під постійним наглядом поліції. Активно займалась громадською роботою у Київській громаді, Одеській Українській громаді, Харківському товаристві грамотності, була головою Національного комітету учителів, влаштовувала прилюдні народні читання, організувала таємні народні школи. З 1909 -викладач і професор на Вищих жіночих курсах А.Жекуліної та Фре-белівського педагогічного ін-ту в Києві. Співзасновниця і співредактор педагогічного журналу “Світло” (1910-14). З квітня 1917-член *Української Центральної Ради*. В період *Гетьманату* очолювала департамент дошкільної та позашкільної освіти Міністерства освіти Української Держави, активно займалась питанням дерусифікації шкіл. У 1922 емігрувала до Чехо-Словаччини. З 1923 - професор педагогіки *Українського педагогічного ін-ту ім. М.Драгоманова* у Празі. До 1938 очолювала діяльність Української національної жіночої ради. Померла у Празі. Найважливіші праці: “Дошкільне виховання”, “Перша читанка для дорослих, для вечірніх та недільних шкіл”, “Методика колективного читання” (всі 1918-19), “Теорія і практика дошкільного виховання” (1924), “Дидактика” (1930), “Сучасні течії в новій педагогіці” (1932), “Роль жінки у дошкільному вихованні” (1934), підручники з географії і французької мови, спогади “Мої спомини” (1939), “Наші визначні жінки” (1934, 1945).

О. Рибак (Львів).

“РУССКАЯ НАРОДНАЯ ПАРТИЯ”-перша політична організація галицьких москвофілів. Заснована в 1900 за ініціативою *Руської Ради*. У 1909 в партії відбувся розкол на “старо-курсників” і “новокурсників”. Молоде радикальне покоління “новокурсників” на чолі з В.Дудикевичем і Д.Марковим стало на позицію національної

та культурної єдності з росіянами, прийняття російської літературної мови. "Старокурсники" (М.Король, Ю.Павенецький) виступали проти повного об'єднання з Російською імперією, декларуючи прихильність до Австро-Угорщини. Обидві організації та їх друковані органи вели боротьбу з українськими національними партіями, звинувачуючи їх у сепаратизмі, прагненні розколу "єдиного руського народу" та ін. У цій боротьбі орієнтувалися на уряд царської Росії, що викликало негативну реакцію з боку австрійських політичних кіл та репресивного апарату, і одночасно контактували з польськими партіями, розглядаючи їх як потенційних союзників у виступах проти "українофільства". У роки Першої світової війни 1914-18 москвофільські організації через переслідування з боку австрійських властей змушені були припинити активну політичну діяльність в Галичині і фактично розпалися. Однак у 1920-30-х москвофільство в Галичині знову поживалось. У листопаді 1923 було створено москвофільську "Русскую народную организацию".

О. Сухий (Львів).

"РУССКИЙ ИСПОЛНИТЕЛЬНЫЙ КОМИТЕТ" - політична організація галицьких *москвофілів*. Створена у грудні 1918 у Львові. Співпрацювала з Міжпартійною радою. У 1918-20 відновила видання щоденної газети "Прикарпатська Русь" (ред. К.Вальницький; виходила у 1909-15). У 1921-22 видавала тижневик "Русь", а у 1922-23 - "Жизнь". На сторінках цих видань проводилась ідейна боротьба з українським національним рухом. У політичному плані "Р.И.К." орієнтувався на "білу" Росію, підтримував боротьбу з більшовизмом. У складі Добровольчої Армії А.Денікіна в бойових діях проти більшовиків брав участь військовий підрозділ, сформований галицькими москвофілами. У 1923 "Р.И.К." внаслідок внутріпартійної боротьби розпався на дві політичні організації-"Народну Раду" та "Русскую народную организацию" ("Галицко-русскую народную организацию").

Ю. Мороз (Львів).

"РУССКАЯ НАРОДНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ"-москвофільська політична організація у Галичині. Створена 1.11.1923 у Львові на "Русском народном съезде", який прийняв статут "Р.Н.О." та обрав керівні органи. Утворилася внаслідок розколу "Русского исполнительного комитета". Ініціатором створення партії виступив "Временный русский народный комитет", який створили у травні 1923 члени консервативного крила "Русского исполнительного комитета". Керівним органом "Р.Н.О." став "Русский Народный Совет", який очолив В.Труш (заст. голови-М.Бачинський). Друкований орган - газета "Русский голос" (видавалася в 1922-39 у Львові). Організація стояла на позиціях непримиренності до українського національного руху, а також до більшовизму. Водночас "Р.Н.О." підкреслювала свою лояльність щодо уряду Польщі, хоч і критикувала його за "способи колонізації та латинізації руського населення". Організація не змогла відновити довоєнного впливу москвофільства у Галичині. Старі ідеї, що їх сповідувала "Р.Н.О.", небажання враховувати нові реалії суспільно-політичного життя призвели до поступового занепаду організації. У 1926 від неї відійшла група під проводом М.Бачинського.у 1928 "Р.Н.О." внаслідок розколу припинила своє існування. Більш чисельна частина членів "Р.Н.О.", які стояли на поміркованих позиціях, заснувала Руську селянську організацію, а консервативна - Руську аграрну партію.

Ю. Мороз (Львів).

РУСТИКАЛЬНІ ЗЕМЛІ (лат. *rusticus* - селянський) - назва земельних угідь, що перебували у спадковому користуванні селян і населення аграрних містечок на території Австрійської монархії, поширена після 1772 на Галичину, після 1774-на Буковину. Верховна власність на Р.з. належала поміщикам -повним власникам домінікальних земель. З користування Р.з. випливали відносини феодалної залежності селян, їх повинності щодо поміщиків (панщини, данини, чинші та ін.) та державний земельний податок. Рядом законодавчих актів австрійського уряду (13.11.1783; 7.1. і 6.5.1785; 2.4.1787 для Галичини; 24.2.1787 для Буковини) заборонено зменшення площі Р.з. на користь домінікальних, причому при розмежуванні одних від других взято за основу стан фактичного володіння на 1.11.1786, який став вважатись нормальним. Проте поміщики не зважали на цю заборону і, за офіційними даними, лише в Галичині протягом 1787-1847 захопили 5,6% Р.з. Згідно губ. декрету від 25.11.1-846 нормальним став вважатись розподіл на Р.з. ідомінікальні за станом на 1820, тобто, на час завершення складання т. зв. Францисканського земельного кадастру, внаслідок чого за поміщиками юридичне закріплено селянські землі, захоплені ними в 1787-1820. Під час *Революції 1848* імператорськими декретами від 17.4. (для Галичини), 9.8. (для Буковини) і 7.9. (для всіх країв Австрійської монархії) скасовано феодалну залежність селян і Р.з. визнано селянською власністю, внаслідок чого поділ на Р.з. і домінікальні втратив колишнє значення.

Ф. Стеблій (Львів).

РУСЬ (руси, роси, роді)-східнослов'янське населення, яке жило по берегах р. Рось - правої притоки Дніпра - в серед, і другій пол. I тис. н.е. Можливо, Р. мав на увазі готський історик Йордан (серед. 6 ст. н.е.), згадуючи про розоманів (росоманів) у своїй праці "Про походження та історію готів". Він підкреслював їхнє віроломство щодо готського короля Германаріха, якому вони підкорялись у числі ін. племен. Жінка з племені росомахів Сунільда була дружиною Германаріха. Існує припущення, що розомани - це "роські мужі". Про "народ рос" є свідчення в сирійських джерелах 6 ст. (Захарія Ритор). У давніх грецьких записах є назва "роді", яку акад. Б.Рибаков пов'язав з літописною назвою міста Родень. Перша письмова згадка про це місто належить до 980. Давній Родень був розташований на одній з високих гір Канівської гряди, на правому березі Дніпра, при гирлі р.Рось. Коли наприкін. 6-го ст. у Північному Причорномор'ї з'явилися кочові племена

аварів азіатського походження, то вже в 7 ст. слов'яни вступили в боротьбу з ними. В ході цієї боротьби в Середньому Подніпров'ї сформувалося об'єднання племен під назвою "Русь". Пізніше ця назва закріпилася за державним утворенням з центром у Києві, в якому провідну роль відігравали поляни. Згодом назва поширилася на всю територію держави Київська Русь. Про середньодніпровське походження назви "Русь" свідчать топонімічні назви в цьому районі, зокрема річок, назви яких мають корінь "рос" або "рус" (Рось, Росава, Роставиця, Русава тощо). Радянська історіографія спростувала твердження норманістів нібито термін "Русь" походить від назви норманського племені, яке в 9 ст. переселилось у Східну Європу, заснувало державу і дало їй свою назву (див. *Норманська теорія*). Сучасна офіційна історіографія починає відмовлятися від цього розповсюдженого і добре аргументованого погляду й намагається знайти походження терміна "Русь" на півночі Росії, в районі розселення ільменських слов'ян.

М. Пелецишин (Львів).

"РУСЬ" - 1) Газета народовського спрямування, що видавалася у Львові в 1867 за ред. Ф.Заревича. Виходила двічі на місяць. Подавалася інформація про культурне та політичне життя українців, доводилася необхідність впровадження української мови у школах та судах, видання українських творів та часописів. В одному з чисел *В.Шашкевич* висунув ідею спорудження пам'ятника Т.Шевченку у Львові. Газета друкувала художні твори українських письменників та переклади з європейських мов. Вийшло 76 чисел. 2) Релігійний двотижневик, що виходив у Львові в 1885-87 з додатком "Бібліотека проповідей". Редактор та видавець священник Л.Бобрович. Вийшов 21 номер.

Н. Федорович (Львів).

"РУСЬКА БЕСІДА" -1) Культурно-освітні товариства у Галичині в 1861-1939. Перша "Р.б." заснована у Львові у січні 1861 Ю.Лаврівським на базі гуртка львівської інтелігенції "Молода муза". Згодом виникли такі товариства в Перемишлі, Станіславі, Тернополі та ін. містах (у 1891 було 34). Вони утримували клуби, театральні групи, читальні зали і бібліотеки, влаштовували концерти, літературно-музичні вечори, присвячені М.Шашкевичу і Т.Шевченку, зустрічі з гостями з Наддніпрянської України тощо. У віданні львівської "Р.б." перебував пересувний музично-драматичний театр (1864-1922). З 1913 товариства почали змінювати назву на "Українську бесіду" (1913-у Жовкві, 1929-у Львові). У 1920-30-х роках через переслідування польською владою кількість товариств зменшувалася. Товариства "Р.б.", будучи осередками національно-культурного, навіть політичного життя, сприяли піднесенню рівня освіти та культури, формуванню національної свідомості. Керівниками львівської "Р.б." були *Ю.Лаврівський* (1861-73), *В.Шухевич* (1895-1910), *Л.Шехович*, *І.Кокурдз* (1920-32), *Ю.Савчак* та *І.Копач*. 2) Перше українське культурно-освітнє товариство на Буковині (1869-1940). Засноване як товариство клубного типу за ініціативою єпископа *Е.Гак-мана* 26.1.1869 у Чернівцях. У перші роки існування перебувало під впливом москвофілів. У 1870-71 видавало журнал "Буковинська зоря". З приходом до керівництва товариством у 1884 народовців "Р.б." поступово перетворилася у громадсько-культурну та освітню організацію (офіційно з 1889). З поч. 1890-х років організувала філії й читальні в містах і селах Буковини (у 1914 було 9 філій і 150 читалень). Влаштовувала музично-літературні вечори, театральні вистави, концерти, лекції з історії, літератури, економіки, видавала календарі, газети і журнали. У 1875 "Р.б." відкрила при філософському ф-ті Чернівецького ун-ту кафедри української мови і літератури. За ініціативою "Р.б." виходила газета "Буковина", видавались щомісячні книжки: "Бібліотека для молоді, селян і міщанства" (1885-95), дитячий журнал "Ластівка" (1894-96), "Читальня" (1911-14), "Буковинський православний календар" (1874-1918), "Українська ластівка" (1933-38) та ін. "Р.б." виступила засновником культурно-освітніх організацій "Міщанська читальня" (1880), "Народний дім", "Руська школа" (1887; з 1908 - "Українська школа"), "Буковинський боян" (1895), "Жіноча громада" та ін. У діяльності товариства активну участь брали *Ю.Федькович*, *С. і Г.Воробкевичі*, *Н.Кобринська*, *О.Маковей* та ін. Під час румунської окупації Буковини в 1918 всі філії і сільські читальні "Р.б." було закрито. У 1922-40 діяли лише у Чернівцях. Після захоплення буковинських земель радянськими військами діяльність "Р.б." повністю заборонена. Товариство у різний час очолювали *В.Продан* (1869-78), *С.Воробкевич* (1878-81), *О.Калужняцький* (1881-84), *Є.Пігуляк* (з 1884), *О.Попович* (з 1888), *М.Івашко* (1938-40).

Я. Дашкевич (Львів).

"РУСЬКА КРАЇНА" - офіційна назва анексованої Угорщиною частини Закарпаття у 1918-19. Після розпаду Австро-Угорської імперії Угорщина, захопивши більшу частину Закарпатської України, створила в грудні 1918 на територіальній основі з 4 колишніх жуп (Ужанської, Березької, Угочанської, Шариської) автономне утворення - "Р.к.". Комуністичний угорський уряд зберіг назву "Р.к.", створивши у Мукачевому Русько-Крайнський народний комісаріат. Після входження Закарпаття у травні 1919 до складу Чехословаччини, назву "Р.к." було замінено на *Підкарпатська Русь*.

"РУСЬКА ПРАВДА" - збірники норм давньоруського права, складені переважно в 11-12 ст; найважливіше джерело для вивчення суспільних відносин, історії та правової системи *Київської Русі*. Питання про її походження, а також час складання найдавнішої частини "Р.п." є спірним. Деякі автори відносять його навіть до 7 ст. Однак більшість дослідників пов'язують "Найдавнішу правду" з ім'ям Ярослава Мудрого. Дискусійним залишається питання про місце видання цієї частини "Р.п.". У літописі вказується Новгород, але багато дослідників називають Київ.

Початковий текст "Р.п." до нас не дійшов. Однак відомо, що сини Ярослава в другій пол. 11 ст. істотно доповнили та змінили його, створивши т.зв. "Правду Ярославичів". Сьогодні відомо 106 списків "Р.п.", складених у 13-17 ст., що їх прийнято поділяти на три редакції - Коротку, Розширену та Скорочену. Кожна з редакцій відображає певні етапи розвитку суспільних відносин у Київській державі. Коротка редакція "Руської правди" (43 статті) є найдавнішою (11 ст.). Вона складається з "Правди Ярослава" або "Найдавнішої правди" (ст. 1-18), "Правди Ярославичів" або "Статуту Ярославичів" (ст. 19-41), "Локону вірного" (ст. 42) та "Урока мостни-кам" (ст. 43). "Правду Ярослава" складено у 1030-х роках (за деякими дан. - бл. 1016). Норми "Найдавнішої правди" відображають суспільні відносини ранньосередньовічного періоду. Зберігається, хоч із значним обмеженням, інститут кривавої помсти, предметом правового захисту є переважно життя, тілесна недоторканність і честь дружинної знаті, її військове спорядження і челядь, відсутні норми, спрямовані на захист феодального землеволодіння, "Правду Ярославичів" складено у 1050-60-х роках. Майже всі її норми спрямовано на захист князівського маєтку, земельної власності князя тощо. У ній чітко виражено специфіку середньовічного права як права-привілею. Так, за вбивство селянина чи холопа сплачувався штраф 5 гривень, за князівського дружинника - 80 гривень. Щодо складання Розширеної редакції "Р.п.", яка є пам'яткою розвинутого середньовіччя, серед дослідників немає єдиної думки. Її створення відносять до часу князювання *Володимира Мономаха* або його сина Мстислава. Розширена редакція "Р.п." (121 ст.) включала перероблені та доповнені норми її Короткої редакції, всебічно відстоювала інтереси земельної аристократії, захищала її власність на землю, закріплювала безправ'я холопів, які перетворювалися на кріпаків, визнавала обмеження майнових та особистих прав різних категорій залежного населення. Скорочену редакцію "Р.п." більшість дослідників розглядає як найпізнішу, створену на основі Розширеної редакції у 15 (навіть 17) ст.

Законодавство цього періоду мало досить розвинену систему цивільно-правових норм. У статтях "Р.п." говориться про встановлення права власності не тільки на землю та угіддя, але й на рухоме майно: коней, знаряддя виробництва та ін. Відомі такі види договорів: міна, купівля-продаж, позика, поклажа, особистий найм. Найповніше був урегульований договір позики, що було наслідком повстання київських низів у 1113 проти лихварів (див. *Київське повстання 1113*). Володимир Мономах, покликаний боярами, щоб внормувати ситуацію, вжив заходи щодо впорядкування відсотків з боргів, дещо обмеживши свавілля лихварів. Об'єктом позики були не лише гроші, але і хліб, мед. Багато уваги приділено кримінальному праву. За "Р.п." поняття злочину трактувалось як "обида", незалежно від того, чи це нанесення матеріальної, фізичної або моральної шкоди. Суб'єктами злочину могла бути будь-яка людина, крім *холопа*. За дії холопа відповідав його власник. Система покарань була досить проста і м'яка. Найбільш серйозними покараннями були потік і розграбування, коли майно злочинця підлягало конфіскації, а винний виганявся з общини або перетворювався на холопа. Найбільш поширеними були грошові покарання - *вира* і продаж. Перша сплачувалася на користь князя за вбивство у розмірі від 5 до 80 гривень, друга - за ін. злочини в розмірі від 3 до 12 гривень. Смертна кара не записана у "Р.п.", але літописний матеріал свідчить про її застосування за виступи проти князівської влади і зраду князя. Так, організатори та учасники повстання проти князівської влади (70 чоловік) були страчені через повішення князем *Ізяславом Ярославичем* у Києві в 1068 (див. *Київське повстання 1068*). За злочини, віднесені до компетенції церковного суду, застосовувались єпитимії (покаяння), калічицькі кари (осліплення, відрізання носа, вух та ін.), тюремне ув'язнення тощо.

У Київській державі не було спеціальних судових органів. Судові функції виконували представники адміністрації, включаючи самого князя. Проте існували спеціальні посадові особи, які допомагали у здійсненні правосуддя (наприклад, вірники, що збирали кримінальні штрафи за вбивства). Судові функції виконували і церковні органи. Існував також вотчинний суд - право феодала самому судити залежних від нього людей. Судові повноваження феодала складали невід'ємну частину його імунітетних прав.

В. Кульчицький (Львів).

"РУСЬКА ПРАВДА" П.ПЕСТЕЛЯ ("Заповідна державна грамота великого народу російського, що служить завітом для удосконалення Росії і містить вірний наказ як для народу, так і для тимчасового верховного правління") - основний програмний документ *Південного товариства декабристів*, складений *П.Пестелем* і ухвалений керівниками товариства на з'їзді в Києві в 1823. Названа так *П.Пестелем* в 1824. "Р.П." готувалась як наказ тимчасовому революційному уряду Росії. Передбачала знищення кріпацтва і наділення селян безоплатно землею за рахунок державного фонду, для поповнення якого передбачалася часткова конфіскація поміщицьких земель, ліквідацію станового ладу і рівність усіх громадян перед законом, встановлення республіканського правління. Майбутня революційна республіка мала бути єдиною і неподільною державою з централізованою владою. Політичну самостійність могла отримати лише Польща за умови, якщо вона повстане одночасно з декабристами, проведе в себе ті ж революційні перетворення і вступить в тісний союз з Росією. Вперше "Р.П." була видана *П.Щоголевым* в 1906. її повний текст опубліковано в сьомому томі документальної серії "Восстание декабристов" (1958).

Т. Полещук (Львів).

РУСЬКА РАДА - 1) Громадсько-політична організація москвофільського спрямування в 1870-1914 в Галичині. Заснована у Львові з метою продовження традицій Головної руської ради. На поч. 1870-х років потрапила під вплив *москвофільів*, які й відігравали провідну роль в діяльності організації (В.Ковальський, Я.Шведзінський, Т.Павликів та ін.). Друкованими органами РР. були газета "Русская Рада" (виходила у 1871-

1912 в Коломиї; ред. І.Наумович) та "Галицкая Русь" (1891-92; ред. О.Марков). *Народови*), протягом довгого часу не маючи своєї політичної організації, намагались домовитись про спільні дії з РР. Однак після нищівної поразки кандидатів від РР. на парламентських виборах 1879 та процесу над галицькими русофілами в 1883 (т. зв. процес О. Грабар) виявив повну проросійську орієнтацію лідерів організації в Галичині. Це примусило народовецьке крило українського суспільно-політичного руху в Галичині припинити контакти з РР. і створити в 1885 власну політичну організацію *Народну Раду*. На поч. Першої світової війни припинила своє існування. Через нечисельність і малу активність помітної ролі у політичному житті Галичини не відігравала. 2) Політична організація у Буковині, що існувала в 1870-1923. Заснована у Чернівцях членами "Руської бесіди". Першим головою був о. В.Продай. Спочатку перебувала під впливом буковинських москвофілів. З 1885 провідну роль відігравали народовці, зокрема І.Окуневський, Є.Пігуляк, О.Попович, І.Тимінський. У 1904-14 роботою організації керував С.Смаль-Стоцький. Своїм завданням вважала піднесення національної свідомості місцевого українського населення та забезпечення перемоги своїх кандидатів на виборах до місцевого сейму та австрійського парламенту. Після появи у Буковині українських політичних партій не відігравала значної ролі у суспільно-політичному житті краю. У 1913 рр. налічувала 842 члени. У 1898-1908 видавала у Чернівцях двотижневик (згодом - тижневик) "Руська правда" (ред. І.Созанський) та у 1909-15, 1921, 1923 - тижневик "Народний голос" (редактор Л.Когут, з 1909-10 - Ю.Сербинюк, у 1921 - І.Созанський). В 1923 діяльність РР. була заборонена румунською окупаційною владою.

І. Підкова (Львіа).

РУСЬКА СЕЛЯНСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ (Русская крестьянская организация) - москвофільська політична партія у Галичині. Створена у червні 1928 на з'їзді представників поміркованого крила *Руської народної організації* Організація об'єднувала частину галицької інтелігенції москвофільського спрямування (див. *Москвофільство*). Мала певний вплив на селян через створювані нею сільські кооперативи та мережу читалень товариства ім. М.Качковського. Р.С.О. оголосила себе "союзом руського селянського населення, що визнає національну і культурну єдність всіх руських племен" і ставить за мету "захист національно-культурних, економічних та соціальних прав руського селянина у Польщі". У політичній діяльності спрямовувала основні зусилля на боротьбу з українськими національними партіями, називаючи їх сепаратистською силою, "ослабляючою і розкладаючою наш національний організм". Як і її попередниця РНО, Р.С.О. проголошувала лояльне ставлення до польської влади, водночас виступаючи з протестами проти колонізаційної політики уряду Польщі на "руських етнографічних землях". Організаційно Р.С.О. вважала себе частиною білоемігрантського "Русского национального объединения в Польше", але діяла цілком автономно. Підтримувала також контакти зі Спілкою організацій російських меншин у Польщі. Кількість своїх прихильників Р.С.О. визначала в 80-100 тис. чол. Партія мала двох послів у польському сеймі. Керівним органом була Центральна Рада. Друковані органи - "Русский голос" та "Земля і воля". У своїй діяльності спиралася на кілька центрів, що перебували під її впливом: *Ставропігійський інститут*, *Народний дім* у Львові, *Галицько-руська матиця*, товариство ім. М.Качковського, Руський ревізійний союз, товариство "Руська школа", студентське товариство "Друг" і відповідно - на їхні друковані органи, кооперативи, курси, бібліотеки, музеї, друкарні тощо. Політична та культурно-просвітницька діяльність Р.С.О. тривала до 1939.

Я. Серкіз (Львів).

"РУСЬКА ТРИЦЯ" - громадсько-культурне угруповання демократичного спрямування, що сформувалося серед української студентської молоді Львівського ун-ту і вихованців греко-католицької духовної семінарії у в 1830-х роках. Очолювали "Р.т." *М.Шашкевич*, *І.Вагилевич* і *Я.Головацький*. Напрямок діяльності визначався ідеями романтизму. Діячі "Р.т.", наслідуючи приклад літературних сил Наддніпрянської України, ідеологів слов'янського відродження, прагнули сприяти піднесенню освітнього рівня та пробудженню національної свідомості галичан, щоб прислужитися справі відродження національного життя українського народу та входження його в коло вільних і культурних націй Європи, насамперед, слов'янських. Цьому вони присвятили усю свою багатогранну діяльність: збирацьку, дослідницьку, видавничу й публіцистичну в галузі народознавства, фольклористики, мовознавства, джерелознавства, літературознавства, журналістики, педагогіки, а також літературно-художню та перекладацьку творчість. Результатом їхньої цілеспрямованої етнографічної діяльності стали народознавчі праці "Велика Хорватія або Галицько-Карпатська Русь" (1841) і "Мандрівка по Галицькій та Угорській Русі" (1841) Я.Головацького, статті "Гуцули, мешканці східного Карпатського підгір'я" (1838, 1844), "Бойки, русько-слов'янський люд в Галичині" (1841), "Лемки - мешканці західного Прикарпаття" (залишилась у рукописі) І.Вагилевича, цінні записи усної народної творчості, які увійшли до різних фольклористичних видань, в т.ч. чотиритомного збірника Я.Головацького "Народные песни Галиц-кой и Угорской Руси" (1878). Мовознавчі зацікавлення "Р.т." знайшли свій вияв у праці М.Шашкевича, І.Вагилевича та Я.Головацького над створенням словника та граматики живої української мови. У 1840 роках з'явилися "Граматики" І.Вагилевича (1845) та Я.Головацького (1849). Їх доповнили наукові праці "Статті про південно-руську мову" І.Вагилевича (написані до 1843) та "Розправа о язиці южноруським (малоруським) і його наріччях" Я.Головацького (1849). Новаторством були позначені їхні виступи за утвердження національної літератури на основі живої розмовної мови і створення шкільних підручників ("Читанка") М.Шашкевича (за участю Ю.Величковського, укладена 1836, видана 1850 і 1853); реформа правопису (заміна етимологічного фонетичним); використання гражданського шрифту замість

кириличного; впровадження рідної мови у повсякденний вжиток інтелігенції та церковні проповіді; переклади на народну мову літературних творів з церковно-слов'янської, чеської, польської, російської, грецької і німецької мов; виступи проти спроб латинізації українського письменства (брошура "Азбука і abecadio" М.Шашкевича, 1836).

Письменники "Р.т." своєю творчістю поклали початок новій, національній літературі в Галичині і на зх. українських землях. Найістотношою ознакою нової літератури галицької романтики вважали народність, яку вони розуміли як національну особливість. Розвиток літератури на народній основі, на їхню думку, забезпечував романтичний фольклоризм. Звідси й така увага до фольклору як предтечі літератури і взірця народності. В їхніх творах уперше в українській літературі зазвучали щира турбота про народ ("Передговор к народним руським пісням" І.Вагилевича), високі громадянські мотиви ("Слово до читателів руського язика", "Відкинь той камінь" М.Шашкевича), зроблено соціальні наголоси ("Олена" М.Шашкевича, "Становище русинів у Галичині" Я.Головацького).

У дусі засад романтизму "Р.т." надавала великого значення дослідженню і популяризації історичного минулого народу. Особливу увагу вони звертали на давні традиції політичного життя, насамперед, часів Київської Русі, Галицько-Волинського князівства та козацької держави. У своїх наукових працях та літературних творах вони з гордістю писали про державну могутність і славу Київської Русі, високо цінували пам'ятки її культури. І.Вагилевич та Я.Головацький відкрили для науки цінні пам'ятки давньоукраїнського законодавства - Кормчі книги 12-13 і 15 ст. із статутами Володимира Великого та Ярослава Мудрого, чимало актових джерел (грамот, листів і т.п.). Визначним досягненням української і польської археографії стали переклад І.Вагилевичем польською мовою (1840) і видання спільно з А.Бельовським "Літопису Нестора" з додатками "Поученіє дітям Володимира Мономаха" та "Посланіє Володимира Мономаха князеві Олегові Святославичу". Я.Головацький написав біографічний нарис про Нестора-літописця (1848). М.Шашкевич та І.Вагилевич вперше переклали українською мовою "Слово о полку Ігоревім". Я.Головацький опублікував наукове дослідження про поему (1853), видав першу в Галичині "Хрестоматію церковно-слов'янську і давньоруську" (1854).

Найважливішою добою історії України діячі "Р.т." вважали часи національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького, М.Шашкевич неодноразово звертався до його образу в своїй літературній творчості (життєпис гетьмана для альманаху "Зоря", вірш "Хмельницького обступлення Львова", переклад з латинської байки Б.Хмельницького). Я.Головацький підготував до друку "Львівський літопис" - важливе джерело до історії козацької доби, в т.ч. Хмельниччини (фрагменти з нього опублікував А.Петрушевич у 1871).

Національно-патріотичні мотиви знайшли своє відображення в альманахах "Р.т.". У підготовленому до друку рукописі "Зорі" (1834; заборонений цензурою), яку відкривав портрет Б.Хмельницького, був вміщений життєпис гетьмана, вірші М.Шашкевича ("Хмельницького обступлення Львова", "Болеслав Кривоустий під Галичем. 1139", "О. Наливайку"), оповідання на опришківську тему, поезії І.Вагилевича та Я.Головацького, цикли народних пісень. Цими ж мотивами, хоч і в дещо приглушеному звучанні (з цензурних міркувань), пронизаний альманах "Русалка Дністровая", який, за задумом М.Шашкевича, повинен був допомогти "воскресити в новій силі Руську славу, руську власть!". Традиції заборонених цензурою "Зорі" і "Русалки Дністрової" продовжив упорядкований братами Головацькими літературний альманах "Вінок русинам на обжинки" (Відень, 1845-1847, тт.1-2), який доніс до читачів головні ідеї "Р.т." і відіграв значну роль в культурному житті Галичини.

Підсумком патріотичної діяльності "Р.т.) стало сформулювання головних програмних засад українського національного руху в статті Я.Головацького "Становище русинів у Галичині" (1846), які у 1848 поклали в основу своєї діяльності Головна руська рада. Діяльність "Р.т." мала значний громадський резонанс в Галичині і поза її межами. Її традиції продовжив український національний рух під час революції 1848-49, а згодом народовський напрям національного руху в Галичині та Буковині. Ідеї "Р.т." справили значний вплив на творчість українських письменників А.Могильницького, М.Устияновича, Л.Данкевича, Г.Боднара, І.Гушалевича, В.Шашкевича, К.Климовича, Ф.Заревича, Є.Згарського, Й.Федьковича, С.Воробкевича, О.Духнобичата ін. Високо цінували її діяльність *М.Драгоманов, І.Франко, М.Павлик, О.Терлецький, Б.Лепкий, М.Грушевський.*

Діячі "Р.т." підтримували тісні особисті контакти і творче співробітництво з українськими вченими *О.Бодянським, М.Максимовичем, І.Срезневським,* видатними представниками національних рухів і культур ін. слов'янських народів - поляків (*А.Бельовський, Ю.Борковський, І.Мацейовський, Ж.Паулі, Л.Семенський*); чехів і словаків (*П.Шафарик, К.Гавлічек-Боровський, К.Зап, Ф.Яхім, К.Кампелік, Й.Подліпський*); сербів (*Г.Петрович і Т.Павлович*), хорватів (*Ф.Курелац*), росіян (*М.Погодін*). Завдяки цим взаєминам твори, які натрапляли на цензурні перепони в Галичині, виходили друком у Буді, Відні, Празі, Варшаві, Лейпцигу, Штутгарті, Москві, Петербурзі. Кращі твори діячів "Р.т." перекладені багатьма іноземними мовами.

Ф. Стеблій (Львів).

РУСЬКА ХЛІБОРОБСЬКА ПАРТІЯ - українська політична організація народовецького спрямування в Закарпатті на поч. 1920 років. Заснована у 1920 році в Ужгороді. Провідними діячами Р.х.п. були *А.Волошин, Ю.Брацайко, А.Товт* (голова партії), *А.Штефан, В.Желтвай*. У 1920-24 видавала щотижневу газету "Руська

нива" під редакцією М.Бращайка і М.Шутка. У 1924 Р.х.п. було перейменовано у *Християнсько-народну партію*.

Б. Тарабан (Львів).

РУСЬКЕ ВОЄВОДСТВО - адміністративно-територіальна одиниця в складі Польського королівства у 15-18 ст. Утворена на захоплених Польщею землях Галицької Русі не пізніше 1432 (на цей рік припадає перша згадка про руського воєводу, повноваження якого поширювалось на цю територію). Існує традиційна думка, що Р.в. засноване бл. 1434, коли король *Владислав III Варненчик* видав привілей, яким зрівняв у правах галицьких бояр з польською шляхтою. До утворення воєводства ця територія носила назву Руське королівство або Руська земля. Р.в. складалося з Львівської, Галицької, Перемишльської і Сяноцької земель. У другій пол. 15 ст. до нього було прилучено Холмську землю. Землі поділилися на повіти, які остаточно визначилися у другій пол. 16 ст. Львівська земля складалася з Львівського і Жидачівського повітів, Галицька - з Галицького, Тереховлянського і Коломийського (з перервами), а Холмська - з Красноставського і Холмського повітів. Адміністративним центром Р.в. був Львів. На чолі адміністрації стояв воєвода, якого призначав король з числа великих землевласників. Р.в. проіснувало до 1772 і було ліквідоване внаслідок входження його території (за винятком більшої частини Холмської землі) до складу Австрійської імперії. Холмська земля за третім поділом Польщі (1795) увійшла до складу Австрії та Росії.

М. Крикун (Львів).

РУСЬКИЙ БАТАЛЬЙОН ПІРСЬКИХ СТІЛЬЦІВ - сформований 1849 з ініціативи *Головної руської ради* з метою охорони Карпатських переходів в Угорщину, де вибухнуло повстання проти Австрії. На австрійську військову службу прийнято майже 1,5 тис. галицьких українців, з яких створено батальйон (600 чол.). Військове формування мало свою уніформу. Його було послано до *Словащини*, де солдати несли допоміжну охоронну службу. У 1850 частину було демобілізовано.

К. Кондратюк (Львів).

РУСЬКИЙ СОБОР - політична організація, створена у Львові під час революції 1848 в Австрії за ініціативою Центральної Ради Народової на протигагу *Головній руській раді* з метою спрямувати український національно-визвольний рух в інтересах польської шляхти. Складалася головним чином з польської шляхти (Л.Сапега, Дзедушицький, Яблонський та ін.), чиновництва, міщанства, світської та духовної інтелігенції, далекі предки яких були українського походження. У Р.с. брав участь також *І.Вагилевич*. Р.с. не мав чітко сформульованої політичної програми. У своїх відозвах і листівках він схвалював обмежену аграрну реформу 1848, засуджував антипоміщицькі виступи селян. Критикуючи Габсбургів, Р.с. водночас висловлював готовність співробітничати з австрійською владою, сподіваючись з її допомогою добитися відновлення незалежності Польщі з включенням до її складу українських земель. Заперечував право українців на самостійний національний розвиток. Видавав газету "Дневник руський" (серпень-жовтень 1848, ред. *І.Вагилевич*). Діяльність Р.с. не мала успіху серед українського населення. Припинив своє існування на поч. листопада 1848 після придушення *Львівського збройного повстання 1848* у зв'язку із заборонаю австрійським урядом усіх політичних організацій і товариств.

Ф. Стеблій (Львів).

РУСЬКІ РАДИ у Галичині - громадсько-політичні організації українського населення Східної Галичини під час революції 1848-49 в Австрії. 2.5.1848 у Львові була створена *Головна руська рада*, а згодом за її ініціативою - бл. 50 місцевих Рр. (окружних і деканальних) у містах і містечках Східної Галичини як її філіали. До складу місцевих Рр. обирались головним чином селяни, міщани, інтелігенція (вчителі, шкільна молодь), нижче духівництво. Організаторами і активними учасниками місцевих рад були відомі літератори, громадсько-політичні діячі *І.Бірецький*, *К.Блонський*, *І.Борискевич*, *М.Верещинський*, *Г.Гинилевич*, *Я.Головацький*, *И.Кобринський*, *Й.Левицький*, *Й.Лозинський*, *Р.Мох*, *І.Озаркевич*, *Є.Прокопчиць* та ін. Завдяки своєму демократичному складові й керівництву патріотично настроєної інтелігенції більшість місцевих Р.р. розгорнула активну громадсько-політичну і культурно-освітню діяльність. Вони подавали підтримку селянам у їхній боротьбі за повернення собі загарбаних поміщиками земель, формували для українських депутатів програму демократичних перетворень, реалізації якої вони мали намір добиватися у райхстазі. Організували збір підписів серед населення під заявою з вимогою відокремлення Східної Галичини від Західної і перетворення її в окрему провінцію з власним сеймом та урядом, добивалися створення української національної гвардії, демократизації освіти, запровадження української мови в школах, діловодстві, в установах, поширювали газету "*Зоря Галицька*" українські книги, влаштовували перші українські театральні вистави тощо. Своєю багатогранною діяльністю здобули популярність в українському суспільстві й мали значний вплив на Головну руську раду, спонукавши її до активних дій. Заходи місцевих Р.р. натрапили на рішучу протидію з боку польська громадськості та представників австрійської бюрократії. У січні 1849 у зв'язку із запровадженням стану облоги в Галичині діяльність Р.р. була заборонена. Згодом на клопотання Головної руської ради окружні Р.р. відновлено, але вони, поставлені під нагляд австрійської влади, скоро занепали. У 1851 оголосила про саморозпуск і Головна руська рада.

Ф. Стеблій (Львів).

РУСЬКО-УКРАЇНСЬКА РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ - див. *Українська Радикальна Партія*.

РУТКОВИЧ ІВАН (р. н. невід. - квітень 1703) - визначний український живописець кін. 17 ст. - поч. 18 ст. Єдиний тогочасний західноукраїнський майстер, після якого збереглася значна кількість достовірних творів. Найімовірніше, н. у Жовкві. З серед. 1670 років перебував у Кам'янці-Струмиловій (тепер Кам'янка-Бузька Львівської обл.), де працював у майстерні маляра Романа Могильницького. З 1680 Р. жив у Жовкві, був членом церковного братства, виконував функції лавника. Перші ікони майстра - "Жертвоприношення Авраама" та "З'явлення Христа Марії Магдалині". Р. - автор розпису частини іконостасів у церквах у Волі-Висоцькій біля Жовкви ("Моління", 1680), у Волиці-Деревлянській ("Моління", 1682) та "Молінь" у церквах Зішестя Святого Духа (1680) і Святої Трійці (1683) у Потилічі (обидва з унікальними для українського мистецтва портретами подружжя фундаторів); частини іконостасу Михайлівської церкви у Волі-Висоцькій - апостоли (1688), "Архангел Михаїл" на дияконських дверях (1689), "Втілення" (1690), ікони св. Дмитрія (1693, церква св. Дмитрія у Львові) та намісного Спасу в церкві Михаїла у с. Солова (Львів, Музей народної архітектури та побуту). Центральна пам'ятка творчості Р. - іконостас жовківської міської церкви Різдва Христового (1697-99, Національний музей у Львові).

В. Александрович (Львів).

РУТСЬКИЙ ВЕЛЯМИН ІОСИФ (1574 -5.2.1637) - митрополит Київський, Галицький і всієї Русі уніатської (греко-католицької) церкви. Н. у с. Рута неподалік від Новгородка у Білорусі, в шляхетській родині. Освіту здобував у кальвіністській школі у Вільно (тепер Вільнюс, Литва), а з 1590 навчався у Карловому ун-ті в Празі. У 1592 прийняв католицизм латинського обряду. За порадою єзуїтів у 1593-96 вивчав богословські науки у Вюрцбурзькому ун-ті (Німеччина) та в колегії св. Атаназія в Римі. У 1596 за наказом Папи Клементія VIII перейшов на східний (греко-католицький) обряд. У 1603 повернувся у Вільно, де заснував школу для навчання та виховання юнаків. У 1605-06 р., супроводжуючи папського легата о.Павла Симеона, побував у Москві. У вересні 1607 прийняв чернечий постригу монастирі св.Трійці у Вільно. Разом з *Й.Кунцевичем* займався розбудовою монастиря та впорядкуванням чернечого життя. У 1609 митрополит *І.Потій* призначив Р. архимандритом Святотроїцького монастиря. У червні 1611 висвячений на єпископа-помічника галицького єпископа. З 1612 Р. став управляти справами *Київської митрополії*. На митрополичий престол вступив у 1614. У 1615 перебував у Римі, де залагодив ряд важливих для греко-католицької церкви справ, зокрема, одержав від Папи стипендії для навчання вихідців з України у навчальних закладах Європи; домігся зрівняння у правах уніатських і католицьких шкіл та заборони переходу зі східного обряду на латинський тощо. Провів реформу василіанського чину, уклав нові правила чернечого життя (1621), дбав про піднесення рівня освіти сільського духовенства. Р. підтримував ідею об'єднання уніатської та православної церков і створення єдиного Київського патріархату. З цього питання вів переговори з православним митрополитом *І.Борецьким*, єпископом *М.Смотрицьким* та архимандритом *П.Могилою*, які, однак, завершилися безрезультатно. Помер 5.2.1637 у Дермані на Волині, похований у Вільно. У 1655 прах Р. було перенесено у невідоме місце.

Р. Шуст (Львів).

РУХИМОВИЧ МОИСЕЙ ЛЬВОВИЧ (жовтень 1889 - 29.7.1938) - більшовицький партійний і державний діяч в Україні. Н. у Кагальнику (тепер Ростовська обл., Російська Федерація). З 1901 Р.- член БУНДу. У 1906-09 жив у еміграції. У 1913 став членом РСДРП(б). Під час Першої світової війни 1914-18 служив у російській армії. З лютого 1918 Р. очолював більшовицьку організацію у Харкові, в 1918- нарком військових справ *Донецько-Криворізької радянської республіки*. У 1919-20 - член Раднаркому УСРР, член реввійськради 14-ї армії. З грудня 1920 - голова Донецького губвиконкому. У 1925-26 -голова ВРНГ УСРР. Наступні роки займав відповідальні пости у державному апараті в Москві. У 1930-34-нарком шляхів сполучення СРСР, у 1934-36 - заступник наркома важкої промисловості, нарком оборонної промисловості СРСР. Репресований НКВС СРСР.

І. Підкова (Львів).

РЮРИК, СИНЕУС, ТРУВОР - три норманські князі, які за повідомленням "Повісті временних літ", були запрошені в 862 княжити в землі ільменських слов'ян, кривичів, чуді і весі. Старший з братів Рюрик спочатку осів у Ладозі. *Синеус* і *Трувор* правили відповідно в Білоозері та Ізборську. Незабаром Рюрик заснував Новгород. В околицях міста археологи виявили поселення 9 ст., яке отримало назву Рюрикового городища. Ймовірно, тут початкове знаходилася княжа резиденція. Помер Рюрик у 879. Як повідомляє літопис, він залишив малолітнього сина *Ігоря*, який після регентства *Олега* княжив у Києві в першій пол. 10 ст. Хоча сам Рюрик у Києві не був і не правив, традиція веде від нього династію київських князів, яка отримала назву династії *Рюриковичів*. Літописне повідомлення про запрошення трьох варязьких князів викликало тривалі дискусії в історіографії 19-20 ст. Більшість радянських істориків вважали Р. реальною особою, а його братів визнавали за легендарних осіб. Висловлювалися також різні версії про походження князів, зокрема Рюрика. Найбільшого поширення набули гіпотези про тотожність Рюрика Новгородського і Рюрика Шотландського, а також про західнослов'янське походження Рюрика, з племені ободритів, з міста Рерик.

О. Щодра (Львів).

РЮРИК РОСТИСЛАВИЧ (р. н. невід. - п. 1092) - князь перемишльський (з 1084), найстарший син князя Ростислава Володимировича Тмутараканського. Після смерті батька (1067) мати РР. Ланка (дочка угорського короля Бели І), залишивши його з братами (Володарем і Васильком), виїхала на батьківщину. До

1084 знаходився у Володимирі-Волинському у князя Ярополка Ізяславича. У 1084 РР., використавши його від'їзд до Києва, разом з братом Васильком захопив Володимир, а згодом і землі між Дністром і Сяном. Володимир Мономах змусив його повернути князівство Ярополкові. РР. отримав разом з братами у володіння Перемишль, Теребовлю і Звенигород. У 1086 загинув головний суперник Ростиславичів - Ярополк Ізяславич (вбитий дружинником Нерадцем, який утік у Перемишль), в організації вбивства якого було звинувачено РР. Завзято боронив Галичину від нападів поляків і угорців. Помер і похований у Перемишлі (тепер Польща).

Р. Шуст (Львів).

РЮРИК РОСТИСЛАВИЧ (р. н. невід— п. 1212)-великий князь Київський (1173, 1176, 1180-1181,1194-1201,1203,1203-04,1205-06, 1206-07, 1207-10). Син Ростислава Мстиславича. У 1161-1168 - князь овруцький. Після смерті батька (1167) РР. отримав у володіння Овруч, а в 1170-1172 князував у Новгородку, згодом повернувся на Київщину. Змінив на київському престолі Святослава Всеволодовича. Протягом решти свого життя вів боротьбу за великокнязівський престол, зокрема, зі своїм зятем, князем волинським *Романом Мстиславичем* (видав за Романа дочку Предславу), який в 1200 заволодів Києвом і посадив у ньому своїм намісником князя Інгвара Ярославича. У 1203 з допомогою половців здобув Київ і безжалісно пограбував місто. У боротьбі за великокнязівський престол з Романом Мстиславичем зазнав поразки і був пострижений у ченці. Смерть Романа Мстиславича (п. 1205) дала можливість РР. знову втрутитись у боротьбу за київський престол, що тривала до 1210, коли великим князем київським став його суперник - чернігівський князь Всеволод Святославич Черемний. Останні роки життя княжив у Чернігові, де і помер

Р. Шуст (Львів).

РЮРИКОВИЧІ - правляча династія у *Київській Русі*. Отримала назву і веде свій початок від норманського князя **Рюрика** (див. *Рюрик, Синеус, Трувор*). Видатними представниками династії були київські князі **Святослав Ігорович** (969-972), **Володимир Святославич** (980-1015), **Ярослав Мудрий** (1019-1054), **Володимир Мономах** (1113-1125). Київські Р проводили активну зовнішню політику, завдяки якій Київська Русь перетворилася в найбільшу середньовічну європейську імперію. Внутрішня політика київських князів мала центристський характер і була спрямована на зміцнення великокняжої влади і подолання сепаратистських тенденцій. Після розпаду *Київської держави* представники династії Р. правили в окремих землях-князівствах (Київській, Чернігівській, Ростово-Суздальській, Переяславській та ін.), де започаткували місцеві правлячі династії (Мономаховичів, Ольговичів, Романовичів та ін.). У кін. 12 ст. засновник династії Романовичів волинський князь Роман Мстиславич об'єднав Волинь з Галичиною і утворив одну з найсильніших держав на території колишньої Київської Русі - Галицько-Волинське князівство. Видатними правителями цього Волинського князівства були князі Данило Романович Галицький, Лев Данилович і Юрій Львович. Данило Романович і Юрій Львович прийняли титул короля, що свідчило про їхню силу і авторитет. Удільні князі з династії Р. правили в українських землях до кін. 15 ст. Московські великі князі й царі були нащадками володимиро-суздальських Моно-маховичів. Династія Р. правила в Московській державі до кінця 16 ст. і закінчилася зі смертю синів Івана IV Васильовича, останній з яких *Федір Іванович* помер у 1598.

О. Щодра (Львів).

РЯБОВОЛ МИКИТА (1883-1919)- відомий український громадсько-політичний діяч на Кубані. Н. у станиці Донській. Навчався у Київському політехнічному ін-ті. У 1911-14 -директор Кубансько-Чорноморської залізниці, голова Кубанського кооперативного союзу. У 1918-19 - голова Законодавчої Ради, яка 16.2.1918 проголосила незалежну Кубанську Республіку. У травні-червні 1918 Р. очолював кубанську делегацію, яка вела переговори з урядом гетьмана *П.Скоропадського* про можливість об'єднання території Кубані з Україною.

На нараді членів Законодавчої Ради 23.6.1918 у Черкаську виступив із застереженням щодо укладення військового союз у з Добровольчою армією ген. *А.Денікіна*, за що був невдовзі вбитий агентами денікінської розвідки.

РЯДОВИЧІ - категорія залежних людей у *Київській державі*. Згадуються в історичних джерелах 11-12 ст. На думку більшості дослідників, були змушені для підтримки свого господарства укладати на певних умовах договір ("ряд") із землевласником. Р. відбували повинності у вотчині або сплачували данину, виконували дрібні господарські доручення. Входили до складу челяді. За соціальним і юридичним становищем були близькі до закупів. За "*Руською Правдою*", за вбивство Р. призначався такий же штраф, як за вбивство смерда чи холопа (5 гривень).

С

САБАТИНІВСЬКА КУЛЬТУРА - археологічна культура бронзової доби. Існувала у 14-12 ст. до н.е. Назва запроваджена Н.Погребовою у кін. 1950 років і походить від багатощарового поселення, досліджуваного біля с. Сабатинівки (Ульяновського р-ну Кіровоградської обл.) на Південному Бугі. Поширена на території від Приазов'я до пониззя Дунаю. Центр знаходився між ріками Південний Буг та Інгул. Поділяється на ряд

локальних груп (придніпровська, буго-дністровська та ін.). С.к. представлена залишками численних короткочасних поселень (Сабатинівка, Пересацівка, Болград та ін.), похованнями, скарбами бронзових знарядь і зброї (Інгільський, Коблевський та ін.), бронзоліварними майстернями. Поселення розташовані групами на відстані кількох кілометрів одне від одного, забудовані кам'яними та глиняними житлами з однієї двохсторонньої покрівлю, кам'яними та глиняними черенями для вогнищ. Для поселень С.к. характерні насипи попелу - т.зв. зольники, що складаються з попелу, вугілля, кісток тварин, фрагментів глиняного посуду, культових речей. Вважають, що зольники свідчать про існування культу домашнього вогнища. Поховання переважно групові. Під час розкопок у кам'яних могильниках, перекритих деревом, виявлено поховання з обрядом трупопокладення з підігнутими ногами. Інвентар поховань складався з одного-двох горщиків із залишками жертвної їжі.

Посуд ліпний. Посудини для господарських цілей - банковидні горщики, прикрашені наліпними валиками, сковорідки. В асортименті столового посуду є чаші, черпаки, глечики. Кам'яні знаряддя представлені зернотерками, молотами, ливарними формами. Часто трапляються побутові кістяні вироби, зокрема деталі до вуздечки (т.зв. псалії). Більшість бронзових виробів (серпи, ножі, сокири, наконечники) привезені з Карпатського регіону. Племена С.к. займалися землеробством, скотарством, рибальством. З ремісничих занять важливу роль відігравало бронзоліварне виробництво. Існували тісні зв'язки племен С.к. із сусідніми фракійськими племенами, що жили на захід від Дністра. Вважають, що в утворенні С.к. взяли участь зрубна культура і культура багатоваликової кераміки. Пам'ятки С.к. лягли в основу місцевих пам'яток пізньої бронзової доби.

М.Пелещин (Львів).

САБЛІН МИКОЛА ПАВЛОВИЧ (16.4.1880-1937) - український військовий діяч. Після закінчення в 1898 Морського корпусу служив на Далекому Сході. Учасник китайської кампанії 1900-01, російсько-японської війни 1904-05. Нагороджений кількома орденами. Переведений на Балтійський флот, служив старшим офіцером, з 1916- командиром імператорської яхти "Штандарт". З 1917-на Чорноморському флоті, контр-адмірал. Після утворення *Української Центральної Ради* рішуче підтримував будівництво Українських Військово-Морських Сил, увійшов до Центрального Проводу Української Ради Чорноморського флоту. У грудні 1917 призначений командувачем флоту. Під його керівництвом підготовлено перехід усіх 87 бойових кораблів, серед яких були 9 лінкорів, 10 крейсерів, 27 есмінців, 22 підводних човни, до України. 29.4.1918 за наказом С. на всіх кораблях піднято національні прапори, а командування флоту присягнуло на вірність УНР. Відмовився виконувати наказ Москви про перебазування флоту до Новоросійська у зв'язку з наближенням німецьких військ до Севастополя. Однак під впливом більшовицької агітації частина флоту (2 лінкори, 10 сторожових кораблів, кілька есмінців і крейсер) вирушила до Новоросійська. С., маючи надію відновити повний контроль над флотом, відплив до Новоросійська, залишивши на базі контр-адмірала *М.Остроградського-Апостола*. В червні 1918 С. не виконав директиву В.Леніна і *Л.Троцького*, які у відповідь на вимогу німців повернути українські кораблі у Севастополь, вимагали затопити кораблі. 17.6. лінкор "Свободная Россия" і 7 есмінців вирушили з командувачем до Севастополя, решта кораблів все-таки були затоплені більшовиками у бухті Новоросійська. Після встановлення німецького контролю над флотом склав у червні 1918 повноваження командувача. У 1919 перейшов на службу до генерала *А.Денікіна*. Перебував у ставці ген. П.Врангеля у Криму, у 1919 призначений командувачем Чорноморського флоту. У лютому 1920 виїхав за кордон. Помер в еміграції у 1937.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

САБОВ ЄВМЕНІЙ (1859 - 1934) - один із найвпливовіших русофільських діячів у Закарпатті в 1920-30-х роках. У 1887-99 працював учителем у гімназіях Ужгорода. На поч. 20 ст. прийняв священничий сан. Був парохом у Севлюші (тепер Виноградів Закарпатської обл.) та архідияконом угочанським. У 1897 виступив співзасновником газети "Наука", редагував журнал "Карпатській Светь". У 1923-34 очолював русофільське культурно-освітнє товариство "Общество ім. О.Духновича". Відстоював ідею особливості місцевого варіанту літературної мови. Автор ряду підручників.

САБУРОВ ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ [19.7(1.8).1908-15.4.1974]-російський радянський військовий діяч, Герой Радянського Союзу (1942), генерал-майор військ НКВС (з 1943). Н. у с.Ярушках Іжевського повіту В'ятської губернії (тепер у складі м. Іжевська, Удмуртія, Російська Федерація). У 1933-36 працював головою колгоспу в с.Половецькому Бердичівського р-ну Житомирської обл. УРСР. З 1936 - політпрацівник у Червоній армії. У 1936-38 служив в органах НКВС, напередодні німецько-радянської війни 1941-45 - політичний керівник управління пожежної охорони НКВС у Києві. У жовтні 1941 очолив радянський партизанський загін. З березня 1942 до квітня 1944 командував партизанським з'єднанням, що діяло у Сумській, Житомирській, Волинській, Рівненській та ін. областях України. За особистим розпорядженням *Й.Сталіна* у 1942 С. увійшов до складу нелегального ЦК КП(б)У. З жовтня 1942 - начальник штабу з керівництва партизанського руху Житомирської обл., був членом Житомирського обласного комітету КП(б)У. Радянські партизани під командуванням С., часто переодягнені в німецьку уніформу, здійснювали терористичні акції і чинили масові насильства щодо місцевого населення. Влітку 1944 очолив управління НКВС Дрогобицької області. С. був безпосереднім організатором військових операцій проти *Української Повстанської Армії* і підпілля ОУН, чим активно сприяв утвердженню сталінського тоталітарного режиму на західноукраїнських землях. Особисто брав участь у репресіях проти членів сімей учасників Руху Опору. У

1950 роках перебував на керівній роботі в органах внутрішніх справ УРСР і СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР. Помер у Москві.

А. Боляновський (Львів).

САВИЦЬКИЙ ОМЕЛЯН МИХАЙЛОВИЧ (1845-18.8.1921)-український педагог. Н. у с. Грабівці (тепер Калуського р-ну Івано-Франківської обл.). У 1869 закінчив Львівський ун-т. У 1871-1914 викладав математику і фізику в гімназіях Львова і Тернополя. Автор перших у Галичині підручників із математики і фізики для середніх шкіл та гімназій, написаних живою народною мовою ("Арифметика і алгебра", в. 1-2, 1876-77, "Учебник фізики", 1885; "Наука геометрії", ч.1-2, 1901; "Геометрія", 1908 - всі видання у Львові). Працював над українською фізико-математичною термінологією. Помер у Болахові (тепер Долинського р-ну Івано-Франківської обл.).

Я. Дашкевич (Львів).

САВИЧ МИКОЛА ІВАНОВИЧ [1808 -20.5(1.6).1892] - український громадський діяч, публіцист і педагог. Н. у Гадяцькому повіті Полтавської губ. у сім'ї поміщика. Навчався на філософському ф-ті Харківського ун-ту. У 1827-31 служив в армії на Кавказі, де брав участь у російсько-турецькій війні 1828-29. У 1831-34 вивчав хімію у Колеж де Франс у Парижі. Під час навчання у Харкові познайомився з *М.Костомаровим*, пізніше - з *Т.Шевченком*. У 1846 став членом *Кирило-Мефодіївського братства*. У 1847 зустрівся з А.Міцкевичем у Парижі, зокрема, передав йому поему Шевченка "Кавказ". За приналежність до товариства викликаний з-за кордону, заарештований і висланий під нагляд у власний маєток. У 1848 переселився до Одеси, де співпрацював у газеті "Одесский вестник", писав статті, переважно з економічних питань.

Я. Грицак (Львів).

САВИЧ СЕМЕН (рр. н. і см. невід.)-полковник Канівського полку. Був реєстровим козаком. На поч. національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-57 став канівським полковником. Брав участь у битвах і походах української армії проти Польщі. У 1651 здійснював керівництво охороною тилу і проведення мобілізації до козацького війська. Виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана *Б.Хмельницького*. У серпні-листопаді 1651 разом з полковниками *Л.Мозирею та І.Золотаренком* їздив до Москви для ведення переговорів про можливість укладення українсько-московського союзного договору. У квітні 1654 С. на чолі гетьманського посольства перебував у Бахчисараї. Намагався переконати хана *Іслам-Гірея III*, незважаючи на укладення гетьманом *Переяславської угоди 1654* з московським царем *Олексієм Михайловичем*, продовжувати спільну боротьбу проти Речі Посполитої.

І. Підкова (Львів).

САВИЧ СЕМЕН (р. н. невід. - п. 1725) -державний діяч Гетьманщини у першій чв. 18 ст. Походив з козацько-старшинського роду Савичів на Чернігівщині. У 1701-06- писар *Генерального військового суду*. У 1709-23 - генеральний писар. Підтримував заходи наказного гетьмана *П.Полуботка*, спрямовані на зміцнення державних основ Гетьманщини. Разом з іншими представниками генеральної старшини рішуче протестував проти колоніальної політики російської адміністрації в Україні. Влітку 1722 С. разом з П.Полуботком, генеральним суддею *І.Чарнишем* їздив до Петербурга, де козацька старшина домогалася від *Петра I* ліквідації *Малоросійської колегії* та дозволу на обрання нового гетьмана. Незабаром за наказом царя був заарештований, ув'язнений у Петропавловській фортеці, де і помер.

І. Підкова (Львів).

САВМАК (грецьк. Σ α ν τ α σ ο ζ) - керівник повстання скіфів на території Боспорського царства в 108-107 до н.е. Ймовірно, виріс при дворі боспорського царя Перісада V. С. очолив повстання боспорських скіфів, рабів та міської бідноти. Приводом до повстання стала угода між Перісадом V і Мітрідатом VI Євпатором, яка передбачала передачу влади над Боспорським царством цареві Понту. Повстання, яке носило антирабовласницький характер, вибухнуло у *Пантікапеї*. Повстанці вбили Перісада, вигнали з міста понтійського полководця Діофанта, який перебував тут з дипломатичною місією, та проголосили С. царем. Невдовзі Пантікапей, *Феодосія*, а також вся територія Боспору у Східному Криму опинилися в руках повстанців. Повстання придушили понтійські війська під командуванням Діофанта. С. був схоплений, відправлений у Понт і там страчений. Боспорське царство втратило незалежність і перейшло під владу Мітрідата VI. Відомі срібні монети цього часу із зображенням голови Геліоса і початковими буквами імені С.

О. Бандровський (Львів).

САВРИЧ КАРЛ (псевд. Максимович; 18.1.1892 -1937) - діяч *Комуністичної партії Західної України* і КП(б)У. Н. у с. Кукільниках (тепер Галицького р-ну Івано-Франківської обл.). Закінчив Станіславську українську гімназію, вступив на юридичний ф-т Львівського ун-ту. У 1914 мобілізований в австрійську армію, потрапив у російський полон. Звільнений після Лютневої революції 1917. Вступив

до *Української партії соціалістів-революціонерів*, належав до її лівого крила. У 1913-19-член партії *боротьбистів*. На поч. 1919 повернувся у Станіслав для підпільної роботи. У лютому 1919 виступив одним із засновників *Комуністичної Партії Східної Галичини (КПСГ)*, очолив її перший ЦК. Після окупації території

ЗУНР польськими військами відступив з частинами УГА у *Наддніпрянську Україну*. У 1920 - на підпільній роботі у Львові й на Закарпатті. На поч. 1921 організував закордонний комітет КПСГ у Відні. У 1922-24 - секретар посольства УСРР у Варшаві. З 1924 -член ЦК, з 1925-член Політбюро ЦК Комуністичної партії Західної України. Водночас був кандидатом у члени Політбюро ЦК КП(б)У, секретарем Закордонного бюро допомоги (ЗБД) КПЗУ в Харкові. У 1927 на лютнево-березневному пленумі ЦК КП(б)У виступив на захист колишнього наркома освіти УСРР *О.Шумського*, звинуваченого в "націоналістичному ухилі". Цей виступ, підтриманий більшістю ЦК КПЗУ, дав привід генеральному секретареві ЦК КП(б)У *Л.Кагановичу* звинуватити керівництво КПЗУ в націоналізмі, що призвело до тривалої кризи в комуністичному русі Західної України. Наприкін. 1927 С. був звільнений з посади секретаря ЗБД КПЗУ, а в 1929 виключений з ВКП(б). Визнав свої "помилки" і публічно засудив колишнє керівництво КПЗУ за "дрібнобуржуазний націоналізм". У 1930 поновлений у партії, працював старшим інспектором "Заготзерна" у Москві. 9.1.1933 заарештований і незабаром засуджений за сфабрикованою ДПУ справою "Української військової організації".

О. Зайцев (Львів).

САВРОМАТ I - цар Боспорської держави в 93-123. Походив з династії Аспургів. Вів напружену боротьбу проти тавроскіфів, в якій Боспор здобув перемогу. З правлінням С. I пов'язаний період економічного піднесення Боспору. Відомий з монет, на яких карбувались символічні зображення його перемог над місцевими племенами.

О. Бандровський (Львів).

САВРОМАТ II - цар Боспорської держави в 174/175 - 210/211. С. II вдалось остаточно встановити контроль над Кримом. Приєднав до царства частину півострова, заселену таврами. За С. II на Боспор посилюють набіги племена *сарматів*. Перебував у васальній залежності від Римської імперії, хоча за його правління вплив Риму на справи царства зменшився.

О. Бандровський (Львів).

САВЧЕНКО ВОЛОДИМИР ПАВЛОВИЧ (14.9.1882- 18.11.1957)-український військовий діяч. Н. у Сквирі на Київщині. У 1905 закінчив Чугуївське піхотне юнкерське училище. Служив у 176-му Переволоцькому, 70-му Рязевському і 242-му Лепельському піхотних полках. Учасник російсько-японської війни 1904-05. Після закінчення Миколаївської академії Генерального штабу - старший ад'ютант штабів 18-ї та 136-ї піхотних дивізій. У роки Першої світової війни 1914-18- командир батальйону 242-го Лепельського полку 136-ї піхотної дивізії на Північному фронті поблизу Двінська. З листопада 1918 перебував на службі в *Армії УНР*. Командував стройовим відділом 7-ї піхотної дивізії, був начальником штабу Броварської групи Рогульського. З березня 1919- начальник 1-ї частини оперативного відділу штабу Східного фронту, оперативного відділу Запорозької групи, начальник штабу 6-ї, 8-ї Запорозької дивізій. З червня 1920 - начальник відділу комплектування Головного управління Генерального штабу, штабу 1-ї Запорозької дивізії, генерал-квартирмейстер Запорозької групи. Підвищений у званні до генерал-хорунжого. Після інтернування частин Армії УНР у Польщі перебував у таборі Каліша. У міжвоєнний період - активний член Українського Воєнно-історичного товариства. Після Другої світової війни 1939-45 жив у США. Автор статей з історії визвольних змагань української армії у 1917-20, опублікованих на сторінках щорічника "За державність", журналу "Табір", у щорічних календарях-альманахах "Дніпро", "Краківські вісті", українських часописах "Свобода" (США) та "Новий шлях" (Канада).

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

САВЧЕНКО ІГОР АНДРІЙОВИЧ [28.9. (11.10).1906-14.12.1950]-український кіно-

режисер. Н. у Вінниці. З 12 років працював у театрах, навчався у театральній школі Орди-Светлової. У 1925 організував напівпрофесійний театр "Червоний галстук", з яким гастролював по Україні. У 1926-29 навчався у Ленінградському ін-ті сценічних мистецтв. У 1929-32-актор і головний режисер Бакинського, а з 1932 - Московського театру робітничої молоді. У кіно з 1933. Спочатку виступав як сценарист і актор. Знімався у фільмі Н.Шенгелая "26 комісарів" (1933). У 1934 поставив одну з перших музичних кінокомедій "Гармонь", пізніше -фільм для дітей "Дума про козака Голоту" (1937). На Київській кіностудії створив фільми "Вершники" (за твором Ю.Яновського; 1939) та "Богдан Хмельницький" (за О.Корнійчуком; 1941). Створив ряд фільмів на воєнну тематику - "Партизани в степах України" (1943), "Іван Нікулін-російський матрос" (1945), "Третій удар" ("Південний вузол", 1948). З 1944 - художній керівник кіностудії ім.Горького в Москві, з 1946 очолив режисерську майстерню Всесоюзного державного інституту кінематографії. На кіностудії "Мосфільм" поставив музичну комедію "Старовинний водевіль". Останні роки працював на Київській кіностудії, де здійснив постановку художнього фільму "Тарас Шевченко" (завершений його учнями у 1951), який був відзначений премією на міжнародному фестивалі у Чехословаччині (1952). Для творчості С. характерне звернення до традицій українського фольклору, поетичне відображення природи. Помер у Москві.

САВЧЕНКО ФЕДІР (1892 - р. см. невід.) -український історик і публіцист, дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка. Навчався у Ніжинському історико-філологічному ін-ті ім. князя О.Безбородька. З 1914 продовжував навчання у Парижі. У 1918 заснував франко-українське товариство Cercle d'etudes franco-

ukrainiennes і був редактором його тижневика "La France et l'Ukraine". За кордоном зблизився з членами *Української партії соціалістів-революціонерів* та з *М.Грушевським*. У 1925 повернувся в Україну. У Києві

працював в історичній секції Всеукраїнської Академії Наук, був керівником Комісії заходознавства й америкознавства та Комісії Західної України. Автор понад 50 праць і статей, друкованих у виданнях Всеукраїнської Академії наук, зокрема у журналі "Україна" (1924-30), "Записках наукового товариства ім. Т.Шевченка" ("Слава про щорічну таємну субсидію львівському "Слову". З "Україніки" погодінського архіву", т. 150, 1929); збірки "За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України 19 - поч. 20 століття" (кн. 1-6, 1927-30), монографії "Заборона українства 1876" (1930, перевидана в 1970). У 1931 заарештований у сфабрикованій радянськими слідчими органами у справі т. зв. Українського національного центру. Дальша доля невідома. Ф. *Стеблій (Львів)*.

САВЧЕНКО ЯКІВ ГРИГОРОВИЧ (21.3.1890-2.11.1937) - український поет, літературний критик. Н. у с. Жабках Лохвицького повіту на Полтавщині у селянській родині. Закінчив реальну школу, деякий час навчався у Київському ун-ті. Займався учительською діяльністю на Сумщині. Перший вірш С. надрукований у Львові в журналі "Ілюстрована Україна" (1913). Переїхав до Києва, де повністю присвятив себе літературній праці. У 1918 редагував "Літературно-критичний альманах"; протягом 1917-26 друкувався в періодиці ("Шляхи", "ЛНВ", "Універсальний журнал", "Мистецтво", "Глобус", "Життя й революція", "Гарт"); брав участь у створенні "Білої студії" (1918), що згодом реформувалась у "Музагет". Автор поетичних збірок "Поезії" (1918), "Земля" (1921). С. вважається одним з основоположників українського символізму. Поезія С. містить мотиви визвольного спрямування, доповнена містичними мотивами, була віддзеркаленням настрою громадянства-українця періоду Першої світової війни і революції. С. певною мірою перебував під впливом французького (С.Малларме) і російського

(Ф.Сологуб) символізму. Згодом зблизився з М.Семенком та ін. футуристами. З серед. 1920-х займався тільки літературною критикою. У літературній дискусії 1925-28 протистояв ваплітянам, неокласикам як представник партійного літературознавства, т. зв. войовничої вульгарно-соціологічної критики (сам був безпартійним). С. - провідний критик Всеукраїнської спілки пролетарських письменників (ВУСПП), утвореної за директивою ЦК КП(б)У. Автор збірника статей і літературно-критичних нарисів: "Азіатський апокаліпсис" (1926; написав у відповідь на "Камо грядеши" М.Хвильового, де виступив проти його "замилування буржуазною Європою"), "Поети й белетристи" (1927; пропагував пролетарський стиль з одночасним викривленням "занепадництва" у творчості сучасників, зокрема В.Ярошенка, Д.Загула, Г.Косинки, О.Слісаренка, М.Івченка), "Проти реставрації греко-римського мистецтва" (1927; критикував неокласиків за відхід від соціальних моментів життя в бік оспівування природи і "буржуазний естетизм"), "Доба й письменник" (1930), "Народження українського радянського кіно" (1930), "П'ятнадцять років театру ім. І.Франка" (1935). Писав також про й. *Чумака, В. Свід-зинського, Д.Фальківського, О.Влизька, Г.Чупринку*. Протягом 1931-33 працював на кінофабриці, займався викладацькою діяльністю (сценарний, режисерський ф-ти Київського кіноінституту). У 1933 звільнений з викладацької, редакторської роботи за "протягування націоналістичних поглядів". 17.9.1937 заарештований, звинувачений у приналежності до антирадянської націоналістичної організації, у шпигунській та терористичній діяльності проти радянської влади. 1.11.1937 засуджений до найвищої міри покарання і 2.11.1937 розстріляний у Києві. 27.11.1958 С. був реабілітований "у зв'язку з відсутністю складу злочину".

І. Роздольська (Львів).

САВЧЕНКО-БІЛЬСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (14.7.1867-21.9.1955)-український військовий діяч. Н. у с. Оленівці (тепер с. Козельське Чернігівської обл.). Після закінчення у 1893 піхотного юнкерського училища служив у 22-му піхотному Нижньоновгородському полку. У 1902 відряджений до Адміралтейства, продовжував службу на Північному флоті. На поч. Першої світової війни переведений на Чорноморський флот. Навесні 1917- командир Севастопольського флотського півекіпажу, капітан 2-го рангу. Після утворення Української Центральної Ради організував і очолив Раду Української Чорноморської громади, активно проводив українізацію флотських екіпажів у Севастополі та Одесі. У грудні 1917 призначений директором департаменту Українського Морського міністерства у Києві. Докладав багато зусиль для розбудови структур українського флоту. Заснував гардемаринські школи в Миколаєві, Севастополі, Кам'янці-Подільському. Підвищений у ранзі до контр-адмірала. У 1919 був начальником канцелярії Морського міністерства, з травня 1920 - командував Чорноморського флоту, начальник Воєнно-Морської управи. Після поразки визвольних змагань інтернований з частинами Армії УНР у Польщі. З 1921 деякий час жив у Тарнові, пізніше виїхав у Францію. Помер 21.9.1955 у французькому місті Абодант. Автор низки статей з історії Українського воєнно-морського флоту, опублікованих у таборних виданнях "Табір", "За державність", "Український інвалід", альманасі "Літопис червоної калини" та ін.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

САВЧЕНКО-БІЛЬСЬКИЙ МИХАЙЛО ОЛЕКСАНДРОВИЧ (рр. н. і см. невід.) - український громадсько-політичний діяч. За фахом - агроном. Працював повітовим агрономом Борзнянського повіту на Чернігівщині. Налезав до *Української партії соціалістів-революціонерів*. 21.8.1917 затверджений Малою Радою генеральним секретарем земельних справ. У серед. листопада 1917 С.-Б. подав у відставку. Після гетьманського перевороту був обраний членом президії *Всеукраїнського земельного союзу*. Відомостей про його подальше життя не виявлено.

Т. Осташко (Київ).

САГАЙДАЧНИЙ ПЕТРО [Конашевич-Сагайдачний Петро; можливо, 1570 - п. 10(20).4.1622] - гетьман українського реєстрового козацтва, видатний полководець, відомий політичний та культурно-просвітницький діяч першої чв. 17 ст. Походив з української православної шляхти з околиць міста Самбора на Підкарпатті (ймовірно, з с. Кульчиці, тепер Самбірського р-ну Львівської обл.). Освіту здобув в Острозькій греко-слов'яно-латинській академії. Деякий час був приватним учителем у київського міського судді Яна Аксака. З 1601 перебував на Запорозькій Січі. Брав участь у походах на Молдову та Лівонію. У 1606 вперше обраний гетьманом українського козацтва (за ін. дан. - у 1601). Завдяки діяльності С. козацьке військо перетворилося у регулярне військове формування. Прославився як організатор військових походів запорозьких козаків проти турків і татар. Під його керівництвом здобуто міста Варну, Очаків, Перекоп (1607), Синоп, Трапезунд, Кафу (1616). Військові перемоги С. сприяли зростанню міжнародного значення українського козацтва. У 1618 С. приєднався до "Ліги міліції християнства", метою якої була боротьба з Османською імперією. Весною 1618 С. на чолі 10-тисячного козацького війська взяв участь у поході польського королевича Владислава на Москву. Козаки на чолі з С. здобули міста Лівни, Єлець, облягали місто Михайлов. Неподалік від Москви козацьке військо з'єдналося із загонами королевича Владислава, який доручив гетьману керувати облогою міста.

С. відомий як культурно-просвітницький діяч. За сприяння С. у Києві утворився культурний осередок, до якого належали *І.Борецький*, *Є.Плетенецький*, *К.Сакович*, *М.Смотрицький* та ін. Завдяки активній підтримці С. 9.10.1620 Єрусалимський Патріарх Феофан висвятив *І.Борецького* на митрополита Київського (згодом єпископами стали *М.Смотрицький* та *І.Копинський*), чим відновлено православну ієрархію у Речі Посполитій. У своїх зверненнях до польського уряду гетьман постійно домагався офіційного визнання Православної Церкви та надання їй прав і привілеїв. У 1620, дбаючи про розвиток національно-освітнього руху в Україні, С. разом з усім Військом Запорозьким записався до Київського Богоявленського братства. С. матеріально допомагав *Київській братській школі*. Став першим з українських гетьманів, який прагнув поєднати військову могутність українського козацтва з діяльністю ін. станів українського суспільства (духовенства, української шляхти та міщан) для досягнення автономії України у складі *Речі Посполитої*.

С. належав до поміркованої частини козацької старшини, яка, реально оцінюючи тогочасні військові можливості Війська Запорозького, намагалася відстояти національні інтереси українського народу шляхом переговорів і компромісів з польським урядом. У 1617 і 1619 укладав з польським урядом угоди (див. *Вільшанська угода 1617* і *Раставицька угода 1619*), умови яких викликали незадоволення серед частини козацтва і призвели до короткострокового обрання в 1620 гетьманом Я.Бородавки.

Після поч. *Хотинської війни 1620-21* і звернення короля *Сигізмунда III Вази* та уряду Речі Посполитої про допомогу у війні з турками С. особисто поїхав до Варшави, де подав королю вимогу про надання прав і привілеїв православному населенню України та козацькому війську, виконання яких означало б надання Україні статусу автономії у складі Речі Посполитої. У вересні 1621 С. очолював 40-тисячну українську армію, яка, приєднавшись до польських військ, відіграла вирішальну роль у розгромі турків у битві під Хотином (див. *Хотинська війна 1620-21*) і тим самим зупинила експансію Османської імперії у Європу. У квітні 1622 С., поранений під час Хотинської битви отруйною стрілою, помер. Перед смертю С. майже всі свої кошти пожертвував на відновлення Богоявленського монастиря та утримання Київської, Львівської та Луцької братських шкіл. Похований у Києво-Братському монастирі. На похороні гетьмана 20 учнів братської школи вигосили складений ректором школи К.Саковичем панегірик "Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича-Сагайдачного". На думку деяких дослідників, С. був автором полемічного трактату "Розмова про унію".

Р. Шуст (Львів).

САГРЕДО (Sagredo) НІККОЛО (8.12.1606 -14.12.1676)-дипломат і державний діяч Венеціанської республіки, з 1675 - дож. Як посол Венеції при імператорі Священної Римської імперії, вживав заходів для створення антитурецької коаліції держав, до якої прагнув залучити і Україну. Влітку 1650 був організатором посольства до *Б.Хмельницького*, якому передав лист через А.Віміну да Ченеду. Зберігся лист Б.Хмельницького до С. від 3.(13).6.1650. С. планував нове посольство на Україну, яке, однак, не було здійснене. У звітах С. венеціанському сенату (опубл. вибірково *М.Кордубою*) є відомості про становище в Україні та дипломатичну діяльність гетьманського уряду в 1648-51.

Я. Ісасвич (Львів).

САДОВСЬКА МАРІЯ КАРПІВНА (дівооче прізви. - Тобілевич; по чоловікові - Садовсь-ка-Барілотті; квітень 1855 - 27.3.1891) - визначна українська співачка та драматична артистка. Н. у с. Кам'яно-Костуватому Бобринецького повіту на Херсонщині (тепер Братського р-ну Миколаївської обл.). Після закінчення приватної гімназії в Єлисаветграді вчителювала у народній школі. Володіючи голосом виняткової краси (сопрано), брала участь в аматорських гуртках Єлисаветграда. Сценічну діяльність розпочала в 1876 у трупі М.Кропивницького, де переважно виступала в оперетковому репертуарі. Працювала в трупах *М.Старицького*, *П.Сакаганського*, *М.Садовського*. Серед кращих ролей та партій С.: Наталка ("Наталка Полтавка" І.Котляревського), Одарка ("Запорожець за Дунаєм" С.Гулака-Артемовського), панночка ("Утоплена" М.Лисенка), Проня ("За двома зайцями" М.Старицького), Маруся ("Дай серцю волю, заведе в неволю" М.Кропивницького), Варка, Софія, Харитина ("Безталанна", "Наймичка" І.Карпенка-Карого). Похована в Єлисаветграді (тепер Кіровоград).

М. Ерстенюк (Львів).

САДОВСЬКИЙ ВАЛЕНТИН ВАСИЛЬОВИЧ (1886 - 24.11.1947) - громадський діяч, журналіст, економіст, дійсний член Наукового товариства ім. Т.Шевченка (з 1935). Н. на Волині у сім'ї священика. 31904 - Член Революційної української партії. У 1905 став одним із співзасновників *Української робітничої соціал-демократичної партії*. У 1909 закінчив юридичний ф-тет Київського ун-ту, пізніше навчався на економічному ф-ті Петербурзького ун-ту. Був одним з організаторів українських студентських громад у Петербурзі, входив до складу керівних органів студентських організацій - Інформаційного бюро і Головної ради, співробітничав у часописі "Український студент". Член петербурзької громади УСДРП. Після закінчення ун-ту в 1913 деякий час працював помічником присяжного повіреного. У 1915 переїхав до Києва, де продовжив адвокатську практику. У березні 1917 виступив одним із засновників *Української Центральної Ради*. У квітні 1917 на Всеукраїнському Національному Конгресі делегований від УСДРП до складу УЦР, невдовзі обраний до Малої Ради. Займався розробкою організаційних засад діяльності УЦР та її виконавчого комітету, обґрунтуванням економічної політики уряду. У червні-серпні 1917 - генеральний секретар судових справ України. Під час відсутності голови Генерального секретаріату виконував його обов'язки. Після видання у серпні 1917 московським урядом "Тимчасової інструкції для Генерального секретаріату" і обмеження кількості генеральних секретарств С. працював радником в українському уряді. У період Гетьманату - викладав на курсах українознавства, входив до складу української делегації на переговорах з РСФРР. Належав до опозиційної гетьманській владі організації -Українського національного союзу. В еміграції в Чехословаччині - професор *Української господарської академії в Подєбрадах* і Українського наукового інституту у Варшаві. Автор праць: "Нарис економічної географії України" (1920), "Проблеми індустріалізації в народному господарстві" (1929), "Районізація України" (1931), "Праця в УРСР" (1932), "З підсумків колонізаційної політики в СРСР" (1936) та ін. У 1945 С. заарештовано у Празі радянською військовою контррозвідкою і вивезено до СРСР. Помер у Лук'янівській в'язниці у Києві.

Т. Осташко (Київ).

САДОВСЬКИЙ МИКОЛА КАРПОВИЧ [справжн. прізвище -Тобілевич; 1(13).12.1856-7.2.19331 - видатний український актор і режисер, один з основоположників українського професійного театру. Н. у с. Кам'яно-Костуватому Бобринецького повіту на Херсонщині (тепер Братського р-ну Миколаївської обл.). Брат І.Карпенка-Карого, *П.Саксаганського, М.Садовської*. Навчався у Херсонській гімназії, Єлисаветградському реальному училищі (не закінчив). У 1877 пішов добровольцем на російсько-турецьку війну 1877-78. Брав участь в обороні Шипки, нагороджений орденом та Георгіївським хрестом. Після війни продовжував військову службу в Бендерах. Організував при офіцерському зібранні аматорський гурток, під час занять в якому познайомився з М.Заньковецькою. У 1881 С. залишив військову службу. Переїхав у Кременчук, де деякий час працював разом з М.Кропивницьким у трупі Г.Ашкаренка. Дебютував у ролі Миколи у п'єсі "Наталка Полтавка". Грав у трупі *М.Старицького*. У 1888 разом з М.Заньковецькою заснував власну трупу, яку очолював десять років. Намагався розширити репертуар українського театру запровадженням до нього західноєвропейського репертуару. У 1898 трупа С. злилася з "Товариством російсько-малоросійських артистів під орудою П.Саксаганського", а в 1900 до них на три сезони приєдналася і трупа М.Кропивницького. Діяльність об'єднаної трупи корифеїв українського театру розпочалася виставою "Глитай, або ж Павук" 4.7.1900 у Полтаві й мала триумф. У репертуарі налічувалося бл. 60 різних за жанрами вистав, що відповідали високим ідейним і художнім вимогам. Надбанням театру була вистава гостросатиричної комедії І.Карпенка-Карого "Хазяїн", прем'єра якої відбулася 10.1.1901 у Києві і викликала захоплення широкого кола глядачів. Пузиря чудово зіграв сам автор, економів Феногена і Ліхтаренка - *П.Саксаганський* і С., Золотницького - М.Кропивницький. У 1905-06 очолював у Львові театр "Руська бесіда", чим сприяв розвитку театрального мистецтва у західноукраїнських землях. У 1907 С. разом із М.Заньковецькою створив у Києві в приміщенні Троїцького народного дому (тепер - театр оперети) перший стаціонарний український професійний театр (працювати театр почав 15.9.1906 у Полтаві). У театрі свято зберігалися і по-новаторському розвивалися реалістичні принципи акторської і режисерської майстерності, великого значення надавалося художньому і музичному оформленню вистав. У 1921-26 С. жив в Ужгороді й Празі. Завдяки клопотанню *Г.Юри* та *О.Ватулі* одержав дозвіл на приїзд в Україну. Після повернення виступав у ролях свого репертуару в різних театрах, знявся у кінофільмі "Вітер з порогів" (1929). С. - неперевершений артист героїко-романтичного і трагедійного плану, талановитий представник реалістичної школи М.Кропивницького. Від природи був щедро наділений внутрішніми і зовнішніми акторськими даними: могутня здатність перевтілення, пристрасний темперамент, швидке збудження, велична, рідкісної краси струнка постава, виразні обличчя та міміка, променисті очі, що передавали відразу цілу гаму переживань, задушевний і зворушливий голос, музикальність, пластичність тіла, простота сценічної поведінки. С. ретельно готував кожну із своїх кількох сотень ролей. Цілком "знищував" себе і свою особистість, заглиблюючись у внутрішній світ і психологію дійової особи, надавав яскравих, узагальнених характерних рис, властивих тільки даному персонажу. Творчий діапазон С. відзначався надзвичайно широкою палітрою виконуваних ролей: драматичних - Гнат, Тарас, Панас ("Безталанна", "Бондарівна", "Бурлака" І.Карпенка-Карого), комедійних та характерних - Микола, Виборний ("Наталка Полтавка" І.Котляревського), Панас, Мартин Боруля, Пузир, Барильченко ("Бурлака", "Мартин Боруля", "Хазяїн", "Суєта" І.Карпенка-Карого), городничий ("Ревізор" М.Гоголя). Вершиною акторської майстерності С. були героїко-драматичні і трагедійні образи: Назара ("Назар Стодоля" Т.Шевченка), Богдана Хмельницького, Тараса Бульби ("Богдан Хмельницький", "Тарас Бульба" М.Старицького), Сави Чалого ("Сава Чалий" І.Карпенка-Карого), командор ("Камінний

господар" Лесі Українки), воєвода ("Мазепа" Ю.Словацького) та ін. Залишив спогади: "Спомини з російсько-турецької війни" (1917), "Мої театральні згадки" (1907-29). Помер і похований у Києві.

М. Ерстенюк (Львів).

САДОВСЬКИЙ МИХАЙЛО ВІКЕНТІЙОВИЧ (29.7.1887 - 1967) - український військовий діяч, генерал-хорунжий. Н. у Києві. Закінчив Володимирський Київський кадетський корпус, у 1912-Київське піхотне юнкерське училище. У роки Першої світової війни 1914-18-на фронті. З 1917 перейшов на службу в українську армію. З 1918- старшина Головної шкільної управи Генерального штабу. Наприкін. 1918 призначений начальником канцелярії Військового міністерства при ставці Головного Отамана. У листопаді 1920 після інтернування частин перебував у таборі Каліша. У міжвоєнний період жив у Польщі. Співзасновник і директор Українського воєнно-історичного товариства у Варшаві, головний редактор ж-лу "За державність" (до 1939). У роки Другої світової війни 1939-45 жив у Німеччині, а з 1945 - у Канаді. У 1947 - засновник і директор Українського військового інституту і музею в Торонто. Помер у Торонто (Канада).

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

САКОВИЧ КАСІЯН (світське ім'я - Каллікст; 1578 - 1647) - український церковний діяч, письменник-полеміст. Н. у с. Потеличах Белзького воєводства (тепер Жовківський р-н Львівської обл.) у родині священика. Освіту здобув у Замойській і Краківській академіях. Після закінчення навчання був дяком греко-католицької церкви у Перемишлі. У 1620 прийняв чернецтво в Києві, у 1620-24 - ректор Київської братської школи. У 1625 очолював у Любліні православне братство. Згодом прийняв греко-католицьку віру, за що в 1628 підданий анафемі Київським православним собором. У 1626-39 - архимандрит Дубенського василіянського монастиря. В 1639-41 перебував у Дермані, Холмі, Любліні, Супраслі, Вільні. В 1641 перейшов на католицтво. Помер у Кракові. С. був обдарований великим полемічним письменницьким хистом. У 1622 написав у Києві "Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича-Сагайдачного, гетмана Войска... Запорозкого", виголошені учнями Київської братської школи під час поховання гетьмана П.Сагайдачного. Інші твори С. написані польською мовою. До них належать: філософські трактати "Аристотелеві проблеми, або питання про природу людини" (1620), "Трактат про душу" (1625). У творі "Перспектива" (1642) С. аргументував свій перехід на католицтво, полемізував з православним і уніатським духовенством щодо доцільності збереження юліанського календаря і деяких літургійних обрядів. Обстоював розвиток освіти на українських землях.

М. Крикун (Львів).

САКСАГАНСЬКИЙ ПАНАС КАРПОВИЧ [справжн. прізвище - Тобілевич; 3(15).5.1859 -17.9.1940] - видатний український актор, режисер, театральний діяч. Н. у с. Кам'яно-Костуватому Бобринецького повіту на Херсонщині (тепер Братського р-ну Миколаївської обл.). Брат І.Карпенка-Карого, *М.Садовського, М.Садовської*. Початкову освіту здобув у Бобринецькій повітовій школі та в Єлисаветградському реальному училищі. Творче життя розпочав 1883 на сцені українського театру під керівництвом *М.Старицького* і *М.Кропивницького*. У 1890-98 разом з І.Карпенком-Карим очолював власну трупу, різні театральні об'єднання кін. 1890 - поч. 1900-х років. У 1918 заснував Народний театр у Києві (тепер Львівський державний академічний театр ім. М.Заньковецької). Працював у театрах Харкова та ін. С. вражав своєю дивовижною наполегливістю у роботі над образом, створив цілу систему попередньої роботи над роллю за столом, наголошуючи на розкритті задуму автора, ідеї твору. Невтомна праця С. свідчила про його виняткову ерудицію з питань історії та теорії мистецтва. Був надзвичайно вимогливим до себе і до драматургічного матеріалу. Особливо великої слави і досконалої акторської майстерності досягнув у комедіях І.Карпенка-Карого. Створені С. сценічні образи стали класичними зразками акторської техніки і майстерності перевтілення. За своє творче життя С. зіграв понад 100 основних ролей як комедійного, так і драматичного репертуару та багато епізодичних ролей. Краці ролі: Возний ("Наталка Полтавка" І.Котляревського), Пеньонжка, Копач, Мартин Боруля, Харко Ледачий, Феноген, Цокуль, Іван, Потоцький, Гнат Голий, Тарас, Гнат, Юліан ("Сто тисяч", "Мартин Боруля", "Паливода XVIII ст.", "Хазяїн", "Наймичка", "Суєта", "Сава Чалий", "Бондарівна", "Безталанна", "Лиша іскра..." І.Карпенка-Карого), Голохвостий, Кабиця, Богун ("За двома зайцями", "Чорноморці", "Богдан Хмельницький" М.Старицького), Іван Непокритий ("Дай серцю волю..." Кропивницького), Франц Моор ("Розбійники" Ф.Шіллера). Свої думки про створення сценічного образу С. виклав у статті "Моя робота над роллю". Народний артист СРСР (1936).

М. Ерстенюк (Львів).

САЛЕЗІАНИ (лат. Societas Sancti Fracisci Salesii-Товариство св. Франца Салезія, скорочено Салезіанське товариство) - згуртованість ченців, яке засноване в 1859 у Турині (Італія). Засновник згуртованості св. Дон Джованні Боско. У 1874 Салезіанське товариство затверджене Римським Папою Пієм IX. Метою С. є опіка над молоддю з убогих родин, її релігійне та професійне виховання, а також місіонерська діяльність. У різних країнах світу С. утримують школи та виховні заклади для молоді, незалежно від їх походження. Мають власні видавництва. Згуртованість поділяється на інспекторати та дома. Головний осідок згуртованості знаходиться у Турині. Крім чоловічого, існує також жіноче згуртованість. У Галичині С. діяли з 1890-х років. У міжвоєнний час серед С. з'явилися представники Української греко-католицької церкви. На поч. 1990-х років С. відновили свою діяльність в Україні.

Р. Шуст (Львів).

САЛІКОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ХОМИЧ (псевд.: О.Хоменко, О.Паський та ін.; 13.03.1866 - 22.11.1925) - громадсько-політичний і державний діяч, журналіст, публіцист. Н. у с. Старому Потоці Вінницького повіту в сім'ї священика. Закінчив Шаргородську духовну школу і Кам'янець-Подільську духовну семінарію. Через поліцейське переслідування змушений неофіційно навчатись в ун-ті й працювати сільським вчителем. Кілька разів заарештовувався, двічі засуджений за політичну діяльність до тюремного ув'язнення. Деякий час працював урядовцем і радником Подільського губерньського земства. У 1904 звільнений з посад як "політично неблагонадійний", змушений переїхати до Києва. У 1904-09 працював у газеті "*Киевские отклики*", деякий час був її редактором. У 1906-07 видавав газету "Киевский голос". У 1910 переїхав до Москви, разом з С. *Петлюрою* редагував журнал "Украинская жизнь" (1912, 1915-17) і співробітничав у "Русских Ведомостях". У 1913 оселився у Ростові-на-Дону, де редагував щоденну газету "Приазовский край" (1913-15). З 1916 знову жив у Москві, був співробітником редакції ж-лу "Украинская жизнь", служив уповноваженим Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст. Належав до *Товариства українських поступовців*, *Української демократично-радикальної партії* (з червня 1917-УПСФ), входив до складу ЦК партії. У 1917-18-член *Української Центральної Ради* та *Малої Ради* від УПСФ. У вересні 1917 призначений губерньським комісаром Київщини. За Української Держави - член Всеукраїнської земської управи. Входив до складу *Українського національного союзу*. Після приходу до влади *Директорії УНР* працював у міністерстві внутрішніх справ, Дніпросоюзі, редактором щоденника "Трибуна" (1918-19), співробітником "ЛНВ", "Нової Ради", "Проміння", "Нашого минулого", видавав неперіодичний збірник "Нова Україна". 26.5.1920 обійняв посаду міністра внутрішніх справ УНР у кабінеті В.Прокоповича. 14.10.1920 призначений заст. голови ради міністрів УНР, з 11.2.1921 -член Вищої військової ради. У Варшаві видавав часопис "Українська трибуна" (1921-22) та "Трибуна України", редагував тижневик "Українська справа", співпрацював у галицькій газеті "Діло". Автор спогадів "На порозі Гетьманщини" (1924). Помер у Варшаві.

Т. Осташко (Київ).

САЛТІВСЬКА КУЛЬТУРА - археологічна культура 8-10 ст., залишена населенням *Хозарського каганату*. С.к. була виділена у 1900. Пам'ятки С.к. (відомо понад 300 пам'яток) поширені в басейнах Сіверського Донця, Дону, в Приазов'ї, на Північному Кавказі, Середній Волзі. Поділяється на кілька локальних варіантів. Пам'ятки лісостепового варіанту належали аланам, а степового - болгарам. Найвідомішою пам'яткою С.к. є катакомбний могильник та велике городище (понад 120 га) з кам'яною цитаделлю біля с. Верхнього Салтова (звідси і назва культури; тепер Вовчанського р-ну Харківської обл.). Після розпаду Хозарського каганату С.к. припинила своє існування.

М. Пелецишин (Львів).

САЛЬСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ПЕТРОВИЧ -(24.7.1885-5.10.1940)-український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР (1919). Н. в Острозі на Волині. У 1906 закінчив Віленське піхотне юнкерське училище, служив у 126-му піхотному Рильському полку. Після закінчення Миколаївської академії Генерального штабу (1912) - командир роти 132-го піхотного Бендерського полку, начальник штабу піхотної дивізії. У роки Першої світової війни 1914-18- офіцер Генерального штабу при розвідувальному відділі Київського військового округу, квартирмейстер 12-ї російської армії у Прибалтиці. Восени 1917 брав участь в українізації російських частин Північного фронту. У січні 1918 прибув до Києва. Призначений начальником штабу українських військ столиці. Учасник боїв проти більшовицьких військ *М.Муравйова*. За Гетьманату - начальник штабу I Сердюцької дивізії, член Комісії з організації військових шкіл та академії в Україні. Під час антигетьманського повстання у листопаді 1918 разом з більшістю особового складу дивізії перейшов на бік *Директорії УНР*. Обіймав посаду начальника штабу коменданта Києва, був членом Головної шкільної управи Генерального штабу. У квітні 1919 С. під час запеклих боїв з більшовицькою 12-ю армією очолював *Запорозький корпус Армії УНР*. У серпні 1919 Запорозька група під командуванням С. успішно діяла під час спільного наступу українських армій на Київ. Його частини першими вступили у столицю. З листопада 1919-міністр військових справ в уряді *Б.Мартоса*, згодом - в уряді *В.Прокоповича*. У листопаді 1920 у складі уряду УНР переїхав до Польщі. Перебував у Каліші, з 1924 - у Варшаві, де продовжував займатися військово-політичною діяльністю. До 1940 залишався міністром Уряду УНР в екзилі. Входив до Вищої військової Ради Українського Центрального Комітету, Об'єднання вояків Армії УНР. Був ініціатором відновлення "Січі" у Галичині. У березні 1930 під час процесу Спілки визволення України у Харкові підготував заяву-протест зборів українських емігрантів у Варшаві. Написав спогади, низку статей з історії визвольних змагань. Помер у Варшаві.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

САМАРСЬКИЙ ПУСТИННО-МИКОЛАЇВСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ МОНАСТІР - православний чоловічий монастир, що виник поблизу козацького містечка Самар (тепер Новомосковськ Дніпропетровської обл.) у кін. 16 ст. Знаходився у межах Вольностей Війська Запорозького Низового. Підпорядковувався *Кошу Запорозької Січі*, який надав монастирю у вічне володіння орну землю та угіддя, рибні озера, ліси. Мав право на заснування слобід, в яких у другій пол. 18 ст. налічувалося близько двох тисяч монастирських посполитих. Запорозькі козаки давали монастиреві щедрі пожертви. Монастир постачав на Січ хліб, мед та ін. продукти. При монастирі існував шпиталь для поранених і хворих козаків та притулок для старих запорожців. У монастирі була школа для козацьких дітей, в якій у 1750 навчалося 87 учнів. У 18 ст. був одним із найзначніших і найбагатших монастирів в Україні. Після ліквідації Запорозької Січі (1775) монастир

було підпорядковано Межигірському Спасо-Преображенському монастирю. У 1786 внаслідок закриття російським урядом ряду монастирів в Україні (у т. ч. Межигірського) та секуляризації земель С.П.-М.в.м. знову став самостійним, хоча у наступний період поступово занепадав. До наших днів збереглися Миколаївська церква монастиря (1786, за ін. дан. - 1781) та келії. У радянський час територія і будови монастиря використовувалися не за призначенням.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

САМБОРСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ІЛІЧ (24.12.1882 - 16.10.1937)-діяч Української автокефальної православної церкви, єпископ. Н. у Києві. У 1896 закінчив Київську духовну школу, а в 1902 - Київську духовну семінарію. У листопаді 1902 висвячений на священика. Служив на парафіях у Таращанському й Білоцерківському повітах. У 1907 був обраний на округового місіонера Таращанського повіту. У серпні 1921 українізував парафії у с. Гребінки. У 1923-25 - єпископ Липовецький. У 1924 С. підписав "Меморандум пленуму ВПЦРади" про об'єднання УАПЦ із Вселенським православ'ям. З 15.7.1925 - єпископ і настоятель Різдва-Богородичного кафедрального собору в Житомирі. У кін. вересня 1926 С. під тиском місцевої влади був змушений відмовитися від житомирської кафедри. У січні 1927 С. обраний на округового єпископа Глухівщини й доглядача Конотопської округи. Зазнавав постійних переслідувань з боку органів радянської влади. У 1929 заарештований і деякий час перебував в ув'язненні. Після ліквідації УАПЦ обслуговував Вінницьку єпархію. З 7.10.1934 - архієпископ Київський. У серед. 1930 років організував клопотання про відкриття храмів, намагався добитися легалізації УАПЦ. У січні 1937 звернувся до ВУЦВК з проханням дозволити йому "взяти на себе організацію Української православної церкви". У червні 1937 заарештований і ув'язнений. Розстріляний "як один з керівників фашистської організації українських церковників".

С. Білокінь (Київ).

САМОЙЛОВИЧ ДАНИЛО САМІЙЛОВИЧ [11(22).12.1742; за ін. дан.-1724, 1743, 1744, 1745 - 20.2.1805; справжн. прізвище Сушинський] - видатний український лікар, засновник епідеміології в Російській імперії. Н. у с. Янівка Чернігівської губ. (тепер с. Іванівка Чернігівського р-ну Чернігівської обл.) у сім'ї священика. У 1756-61 навчався у Київській академії. У 1765 закінчив Петербурзьку медичну школу. З 1767 (за ін. дан. - 1768) працював лікарем у Петербурзькому адміралтейському шпиталі. З липня 1768 під час російсько-турецької війни 1768-74 перебував у діючій армії. Як полковий лікар Капорського(1768) і Оренбурзького (1770) полків брав участь у всіх походах, добився значного зниження захворюваності та смертності у військах. Наприкін. 1770 після перенесеної важкої хвороби С. змушений звільнитися з польової служби і призначений у Московський сухопутний генеральний шпиталь. У 1770-71 брав участь у боротьбі з епідемією чуми у Москві, був членом протичумної комісії і завідувачем чумними лікарями в Симоновому, Даниловому і Дівочому монастирях. З 1776 С. поглиблював свої знання в галузі медицини за кордоном, зокрема у Голландії, Франції, Німеччині, Італії та Англії. У жовтні 1780 видав роботу з хірургічного акушерства ("Про перевагу операції сімфізіотомії у порівнянні з кесаревим розтином"), за яку в Лейденському ун-ті йому присвоєно ступінь доктора медицини. У Парижі опублікував наукові праці ("О трениях льдом в качестве лечебного средства при заболеваниях чумою", "О прививках при чуме с описанием трех курительных противочумных порошков", "О чуме в Москве, свирепствовавшей в 1771 году", "Краткое описание микроскопических исследований о существе яду уязвленного" і "Способ самый удобный повсеместного врачевания смертельной язвы, заражающей чумы, ко благу всеобщественному предлагает Д.Самойлович"), в яких висунув ряд нових пропозицій у сфері профілактики, діагностики і лікування чуми. У своїх роботах переконливо доводив, що зараження цією небезпечною хворобою відбувається при безпосередньому контакті з хворими чи ураженими речами та предметами, розробив систему заходів для боротьби з чумою (ізоляція хворих, дезинфекція), обґрунтував необхідність проведення щеплення населення для запобігання захворюванню. Праці С. стали першими науковими публікаціями українських і російських учених-медиків за кордоном. Його практичні заходи і наукові дослідження були високо оцінені європейськими медичними колами. С. був визнаний одним із найбільших тогочасних світових авторитетів з питань епідеміології чуми та був обраний членом Паризької, Марсельської, Тулузької, Діжонської, Мангеймської, Туринської, Падуанської та ін. хірургічних академій. Після повернення в Москву продовжував працювати в Московському сухопутному шпиталі. Як дивізійний лікар брав участь у російсько-турецькій війні, після закінчення якої залишився в Україні. У 1784 боровся з чумою у Кременчуку, Херсоні (в 1785 за енергійні практичні заходи з ліквідації чуми отримав чин колезького радника), Єлисаветграді, Одесі та на Кримському п-ові (1796-99). У 1793-99 обіймав посаду головного лікаря карантинів на півдні України, а з 1800 - інспектора Чорноморської медичної управи. Автор науково-популярних робіт "Городская и деревенская бабка" і "Новейший способ лечения с наставлением простому народу как лечиться от угрызения бешеной собаки и от уязвления змеи..." (обидві - 1780). Помер у Миколаєві. Твори С. видані в 1949-52.

І. Підкова (Львів).

САМОЙЛОВИЧ ІВАН САМІЙЛОВИЧ (р. н. невід. - п. 1690) - гетьман Лівобережної України 1672-87. Походив із сім'ї священика Самійла Самойловича з Ходоркова на Житомирщині. Освіту здобув у *Києво-Могилянській колегії*. Службу в козацькому війську розпочав військовим писарем. Згодом був веприцьким сотником Гадяцького полку, сотником красноколядинським (1665) Чернігівського полку. Виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана *І.Бруховецького*, зокрема у 1663 їздив з посольством до Москви. Отримав звання значкового товариша. Брав участь у повстанні 1668, активно виступав проти московської

влади в Україні. Після загибелі гетьмана І.Брюховецького приєднався до наказного гетьмана *Д.Многогрішного*, дістав царське прощення. У 1668-69 був наказним полковником та полковником чернігівським (1668-69).

Після обрання гетьманом *Д.Многогрішного* став генеральним суддею (1669-72). Брав участь у старшинській змові проти гетьмана *Д.Многогрішного*, яку підтримували царські воєводи. На старшинській раді в Козачій Діброві 17.6.1672 обраний гетьманом і володів гетьманською булавою 15 років. Виступав за соборність українських земель. Боровся проти гетьмана *П.Дорошенка*, намагався об'єднати під своїм регіментом Правобережну і Лівобережну Україну. На поч. 1674 С. разом з царським воєводою *І.Ромодановським* на чолі козацьких і стрілецьких полків здійснили похід у Правобережну Україну. На Переяславській раді 17.3.1674 С. був обраний гетьманом усієї України, проте фактичне об'єднання Правобережної та Лівобережної України відбулося після зречення з гетьманства 19.10.1676 *П.Дорошенка*. Внаслідок *Чигиринських походів 1677 і 1678* та укладення *Бахчисарайського мирного договору 1681* С. втратив владу над Правобережною Україною (південна Київщина, Брацлавщина і Поділля залишались за *Ю.Хмельницьким*, який визнавав протекторат Туреччини). С. негативно поставився до *"Вічного" миру 1686*, який остаточно закріпив поділ України між Річчю Посполитою і Московською державою. За правління С. Українська православна церква втратила свою незалежність і в 1686 була підпорядкована Московському Патріархові. С. був прихильником сильної гетьманської влади, яку намагався зробити спадковою. За його правління внаслідок масового переселення правобережного населення у Лівобережжя поступово відроджується економічне життя Гетьманщини. Розширюється внутрішня і зовнішня торгівля, розвиваються ремесла і промисли. Розширюються існуючі та створюються нові промислові підприємства - рудні, селітряні варниці, поташні заводи (буди), млини, скляні гути, винокурні тощо.

Авторитарний спосіб правління С., великі податки на утримання у Гетьманщині мос-

ковських залог і регулярних військ, які тяжким тягарем лягали на місцеве українське населення, викликали незадоволення як серед козацької старшини, так і серед рядового козацтва. За підтримки московських урядовців, недовір'я яких до гетьмана зростало через відверті негативні оцінки дій царського уряду щодо України, старшинська верхівка стала писати цареві доноси на гетьмана, звинувачуючи його у зловживанні владою, таємних зносинах з Кримським ханством й військовій зраді.

Влітку 1687, скориставшись з невдалого спільного походу московської армії (100 тис. чол.) і українського козацького війська (50 тис. чол.) на Крим (див. *Кримські походи 1687 і 1689*), старшина звинуватила С. у його провалі (хоча С. намагався переконати царський уряд у тому, що слід провести серйозну підготовку і розпочинати похід ранньою весною) та звернулася до царського уряду з проханням усунути гетьмана від влади. 23.7.1687 ставка гетьмана була оточена російськими полками. На козацькій раді на р. Коломаці С. скинуто з гетьманства (див. *Коломацька рада 1687*), заарештовано і разом із сином Яковом відправлено у Москву, а звідти - на заслання до Сибіру. Помер у Тобольську в 1690.

Г *Швидько (Дніпропетровськ).*

САМОЙЛОВИЧІ - український старшинський рід 17 ст. Засновником роду був **Самій-ло** (Самуїл) - священик з Ходоркова на Житомирщині. Після національно-визвольної війни українського народу під проводом *Б.Хмельницького* 1648-57 переселився з сім'єю у містечко Красний Колядин на Чернігівщині, де обійняв посаду священика. Мав трьох синів. Серед них **Іван Самійлович С.** (р. н. невід. -п. 1690)-гетьман Лівобережної України (1672-87). Навчався у Києво-Могилянській колегії. З 1672 - гетьман Лівобережної України. Був звинувачений у провалі Кримського походу 1687 (див. *Кримські походи 1687 і 1689*), заарештований і засланий до Сибіру, де і помер у 1690 (див. *І.Самойлович*). Сини Івана С.-**Семен Іванович С.** (бл. 1660-85)-полковник Стародубського полку (1680-85), *наказний гетьман* (1679-80). Автор літопису *Самовидця* пише про нього, що він був "в літах молодих, але розуму старого". У 1685 захворів і помер. **Григорій Іванович С.** (р. н. невід. - п. 1687) - чернігівський полковник (1685-87) і наказний гетьман (1687). Відверто виступав проти царської влади в Україні. Після скинення з гетьманства *І.Самойловича* заарештований у Кодаку воєводою *Л.Неплюєвим*, переправлений у Севськ і там страчений. **Яків Іванович С.** (р. н. невід. - 1695)-стародубський полковник (1685-87). Після позбавлення гетьманської влади його батька *І.Самойловича* на *Коломацькій раді 1687* заарештований і разом з ним засланий у Тобольськ, де і помер.

Г. *Швидько (Дніпропетровськ).*

САМОКИШ МИКОЛА СЕМЕНОВИЧ (Самокиша; 25.10.1860-18.1.1944)-видатний український художник-баталіст і графік, академік (з 1890). Н. у Ніжині, де закінчив класичну гімназію. У 1879-85 навчався у Петербурзькій Академії мистецтв. У 1886-89 удосконалював фахову освіту в Парижі. Після повернення написав кілька картин для Тифліського історичного музею-"Баталія біля річки Іорі 1880", "Бій під Авіляром 1877 року", "Оборона Наурської станиці". У роки російсько-японської війни 1904-05 був на фронті, де підготував альбом "Війна 1904-1905 року. З щоденника художника". Разом з художником *С.Васильківським* зібрав і видав великі альбоми: "Українська старовина" (з текстом *Д.Яворницького*; 1900) та "Мотиви українського орнаменту" (1912). У 1912 С. виконав у будинку Полтавського губернського земства барвистий орнамент навколо картин *С.Васильківського* "Обрання полковника Пушкаря" та "Чумацький Ромоданівський шлях". У 1912-17 викладав у Петербурзькій Академії мистецтв, 1936-41 - Харківському художньому ін-ті.

31919 жив у Криму. У 1920 роках створив батальні полотно, що відображають події громадянської війни в Україні, зокрема, "Захист червоного прапора" (1920), "Атака будьоннівської кавалерії" (1923), пізніше - "Перехід Червоної армії через Сиваш" (1935). Чільне місце у творчості С. посідає серія історичних картин, присвячених національно-визвольній війні українського народу під проводом Б.Хмельницького. Серед них виділяються живописні полотна "Вїзд Богдана Хмельницького у Київ" (1929), "Бій під Жовтими Водами" (1930), "Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким" (1934), "Похід запорожців на Крим" (1934), "Харківська кріпость 18 в." (1936) та ін. С.- автор картин "Розгін демонстрації в Києві у соті роковини від дня народження Т.Шевченка", "Царські жандарми везуть Шевченка на заслання", "Голод у Криму 1921-22". Всього С. створив понад 11 тис. картин, малюнків, офортів. Помер у Сімферополі.

К. Кондратюк (Львів).

"САМОСТІЙНА ДУМКА" - український літературно-науковий та суспільно-політичний журнал. Виходив у Чернівцях з 1931. Спочатку видавався як щомісячник, з 1932 - двотижневик, пізніше - знову щомісячник. Редактором "С.Д." був Сильвестр Никорович. Автором титульної сторінки - В.Залозецький. У перші роки журнал мав надпартійний характер і на його сторінках друкувалися твори авторів різного ідеологічного спрямування. Містив публіцистичні та літературно-критичні статті *М.Шаповала*, *Н.Григоріва*, *О.Мицюка*, *С.Черкасенка*, *С.Русова*, *Є.Онацького*, *Д.Андрієвського*, *У.Самчука*, *В.Сімовича*, *С.Смаль-Стоцького* та ін. Найбільш активними співробітниками у цей період були *І.Карбулицький*, *С.Лакуста*, *К.Ластівка* та ін. Пізніше журнал набув націоналістичного характеру. У цей період у ньому активно співпрацювали *О. Ольжич*, *М.Мухин*, *О.Грицай* та ін., хоча також публікувалися статті вчених та громадських діячів, що не брали участі в організованому націоналістичному русі (зокрема, проф. *Л.Білецький*). "С.Д." відіграла значну роль у формуванні національної свідомості українського населення Буковини, сприяла патріотичному вихованню молоді. У 1931-32 як додаток до ж-лу видавалися "Самостійна думка української матері" та "Державно-творча трибуна Буковини" (редактор *Сидонія Никорович-Гнідий*).

Т. Андрусяк (Львів).

"САМОСТІЙНА УКРАЇНА" - друкований орган Української народної партії. Перший і єдиний номер газети вийшов нелегально у вересні 1905 з допомогою галицьких радикал-демократів у Львові. Видавцями були *М.Міхновський*, *В.Шемет*, *М.Шемет*, *О.Макаренко*. "С.У" містила матеріали з партійного і громадського життя у Наддніпрянській Україні, статті з оцінкою революційних подій, проект конституції "Самостійна Україна" (автор - *М.Міхновський*). У вересні 1918 газета із такою ж назвою почала виходити у Києві. Вийшов єдиний номер. Відповідальним редактором був лідер *Української партії соціалістів-самостійників* *О. Макаренко*.

Т. Геращенко (Запоріжжя).

"САМОСТІЙНИК" - друкований орган *Української партії соціалістів-самостійників*, тижневик. Виходив протягом квітня-травня 1918 у Києві. Містив статті з оцінкою діяльності *Української Центральної Ради* та її соціалістичного міністерства інформації з політичного, військового й національного життя, публікував програмні документи УПСР. Віддзеркалював точку зору політичних сил, які перебували в опозиції до гетьманської влади.

Т. Геращенко (Запоріжжя).

"САМОСТІЙНИСТЬ" - щотижнева газета, що виходила в Чернівцях у 1934-37. Перший номер газети вийшов 1.1.1934. Всього- 142 номери, з них у 1934-37, 1935-52, 1936-52. Тижневик мав націоналістичне спрямування і користувався широкою популярністю (тираж сягав 7 тис. примірників). Редактором "С." був один із засновників націоналістичного руху в Буковині - адвокат *Денис Квітковський* (видавав газету під псевдонімом *Петро Григорович* (*Іван Григорович*)). Значна кількість статей публіцистичного і теоретичного характеру належала *Д.Квітковському*. У газеті співпрацювали *Є.Онацький*, *С.Лакуста* та ін. Видання систематично публікувало повідомлення та широкі звіти про політичні судові процеси над діячами ОУН у Галичині, подавалася інформація про діяльність організації в Україні та поза її межами, про голод та репресії в радянській Україні. Відіграла значну роль у національно-державницькому вихованні українського населення Буковини. У газеті постійно публікувалися матеріали, в яких відстоювалися національні права українського населення під румунською окупацією, давалися практичні юридичні поради, роз'яснювалися положення чинного законодавства, за що неодноразово конфісковувалися окремі номери або тимчасово заборонявся випуск газети. Крім суспільно-політичної інформації, в газеті систематично публікувалися спортивна та літературно-мистецька сторінки. За назвою газети прихильників націоналістичного руху у Буковині називали "самостійниками". Як додаток до газети, виходив сатирично-гумористичний листок під назвою "Чортополох" (1936-37), редактором якого був *О.Масикевич*. Газета видала два календарі на 1936 та 1937, які містили значний літературно-історичний матеріал з історії України і, зокрема, Буковини. У 1939 "С." заборонена румунською окупаційною владою.

Т. Андрусяк (Львів).

"САМОСТІЙНИСТЬ" - орган *Української головної визвольної ради*. Перший номер вийшов нелегально у 1946 в Україні (перевиданий на Заході Закардонним Представництвом УГВР у 1949). Другий номер, як пізніше було повідомлено в бюлетені Бюро інформації УГВР, відредагований і готовий до друку, потрапив до рук

органів МВС. На цьому видання, через труднощі підготовки та поширення за умов підпілля, було припинене. Замість нього почали виходити бюлетені Бюро інформації УГВР. Ж-л мав обсяг 139 сторінок. Відкривався відозвою УГВР “До українського народу під московсько-большевицькою окупацією”. У номері вміщене повідомлення про загибель членів УГВР Р.Волошина та Й.Позичанюка, постанови УГВР “Про нагородження Хрестами Заслуги вояків УПА та цивільних осіб - учасників української національно-визвольної революційної боротьби і про підвищення у військових ступенях вояків УПА”. У виданні опубліковано дві теоретичні статті: “УПА - носій ідей визволення і дружби народів” та “Про свободу преси в СРСР”, в яких на основі аналізу фактичних даних робилися висновки про роль та значення національно-визвольної боротьби українського народу для інших поневолених народів та важливість спільних зусиль у боротьбі з російським імперіалізмом, а також доводилася тоталітарна суть радянської системи (автор -О.Дяків; статті підписані псевдонімами - О.Гончарук і О.Горновий). У ж-лі опубліковано реєстр бойових дій УПА, інформацію про становище на українських землях у Радянському Союзі та Польщі, подано огляд антигуманних методів боротьби, до яких вдавалися ці держави у боротьбі з українським національно-визвольним рухом. Низка матеріалів, які мали бути поміщені у другому номері “С.”, так і не були опубліковані в бюлетені Бюро інформації УГВР і нині невідомі.

Т. Андрусак (Львів).

САМУЇЛ (рр. н. і см. невід.) - український маляр. Був ієромонахом Полтавського Христо-воздвиженського монастиря. У 1762 за наказом митрополита Арсенія Могилянського переведений до Києва, де очолив малярську майстерню Софійського монастиря, в якій у 1766 працювало 12 осіб. Бл. 1765 у С. замовлено дві ікони святої Варвари, які мали бути відправлені до Москви. У 1767 засланий до Максаківського монастиря. В 1769 намалював портрет князя Дмитрія Долгорукого (Київ, Національний художній музей). С. приписується картина “Христос-животворне джерело” з портретами монахині Нектарії (княгині Долгорукої) та її сина Дмитрія.

В. Александрович (Львів).

САМУЇЛ МИСЛАВСЬКИЙ (світське ім'я -Семен; 24.5.1731 - 5.1.1796) - визначний церковний діяч, митрополит Київський (1783-96), проповідник. Походив із родини священика Глухівського полку. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії, після закінчення якої 12.6.1754 прийняв постриг у Софійському монастирі в Києві. З січня 1756 працював на викладацькій посаді в Академії. З листопада 1757- префект та викладач філософії, з 1759 - викладач богослов'я. 10.2.1762 висвячений у сан архімандрита Києво-Братського монастиря і призначений ректором Академії та членом Київської митрополичої консисторії. У 1768 переведений до Київського Пустинно-Миколаївського монастиря.

Восени 1768 С.М. у Петербурзі висвячений на білгородського єпископа. У вересні 1771 переведений на посаду крутицького єпископа. Займався справою відновлення московських соборів, за що у 1775 нагороджений *Катериною II* алмазною панагмеєю та призначений членом Синоду. 17.3.1776 С.М. переведений до Ростова, де очолив єпархію. 22.9.1779 внесений до сану архієпископа. З 22.9.1783 С.М. - Київський митрополит. Імператорським указом від 13.11.1783 йому дозволено носити білий клобук. С.М. провів реформу системи викладання у Києво-Могилянській академії. Запровадив ряд нових навчальних дисциплін: алгебру, геометрію, архітектуру, географію, російську та французьку мови, малювання, направляв на навчання за кордон найбільш здібних студентів. Під тиском російського уряду здійснював русифікацію академії і всього церковно-релігійного життя митрополії. Запровадив викладання різних предметів російською мовою, для чого запрошував викладачів з Москви. Наказував священикам розмовляти російською мовою, русифікував богослужіння. Остаточо змінив статус *Київської митрополії* за зразком звичайних російських єпархій. 10.4.1786 С.М. надано титул архімандрита *Києво-Печерської лаври*. У 1770-80-х роках доповнив і видав догматичні твори Ф.Прокоповича (тт. 1-6). У рукописі залишився твір С.М. “Короткий історичний опис Києво-Печерської лаври” (опубл. 1817). Помер у Києві. Похований у Софійському соборі.

Р. Шуст (Львів).

САМУСЬ (Самійло Іванович; справж. прізвище невід.; н. перед 1640 - р. см. невід.) - один з керівників визвольного руху проти польського панування у Правобережній Україні поч. 18 ст. Н. на Переяславщині. Служив у Переяславському полку, згодом перебрався у *Правобережну Україну*. За деякими даними, брав участь у Віденській битві 1683 у складі польського війська. З відновленням у 1685 козацтва як організованої сили (за згодою уряду Речі Посполитої) і до 1711- бугуславський полковник. Бл. 1693-94 (вересень 1693-весна 1694) король *Ян III Собеський* призначив С. наказним гетьманом, надавши йому у володіння Вінницьке староство. У 1690 роках здійснив кілька рейдів проти турецьких загонів на терені України і Молдови. Після рішення в 1699 польського сейму про ліквідацію правобережних козацьких полків позбавлений Вінницького староства. Перебрався зі своїм військом у Бугуславське староство, брав активну участь у *Палія повстанні 1702-04*. У жовтні 1702 С. розгромив польське військо під Бердичевом, а в кін. цього ж місяця разом із брацлавським полковником Абазином здобув Немирів. Виступав за приєднання Правобережної України до *Гетьманщини*. У лютому 1704 у Ніжині зрікся гетьманства і передав ознаки влади І.Мазепі. У наступні роки С. продовжував боротьбу проти польської шляхти на Правобережжі. У 1711 підтримав *П.Орлика* під час його спільного з татарами походу у Правобережну Україну. Після відступу П.Орлика С. разом з його сином узято в полон московським загonom. Дальша його доля невідома. За

народними переказами, С. похований разом з *С.Палієм* у Межигірському Спасо-Преображенському монастирі.

М. Крикун (Львів).

САМУТІН ПЕТРО ЗОТОВИЧ (1.8.1889 -14.9.1982)-український військовий діяч, генерал-хорунжий. Н. на Полтавщині. Навчався у Київській кооперативній школі. У роки Першої світової війни 1914-18 закінчив 2-гу Київську школу старшин (1916). Служив у 15-му Шліссельбурзькому полку 6-го армійського корпусу. У липні-вересні 1917 активно проводив українізацію частин корпусу. Обирався делегатом Всеукраїнських військових з'їздів, реалізовував їх рішення у військах. За Гетьманату закінчив інструкторську школу старшин, служив у 2-му Волинському, 28-му Ста-родубському полках. Продовжив службу на командних посадах в Армії УНР. За доби Директорії УНР - помічник командира полку, командир куреня, хоробро воював з більшовиками і денкінцями. Взимку 1920 взяв участь у формуванні у Бересті 6-ї стрілецької Січової дивізії генерала М.Безручка. Призначений командиром сотні, комендантом штабу дивізії, наступав з дивізією під час польсько-радянської війни 1920 на Київ. Відзначився у знаменитій обороні Замостя, де дивізія М.Безручка зупинила наступ частини 1-ї Кінної армії С.Будьонного на Варшаву. Після інтернування Армії УНР у Польщі перебував в Александрові Куявському, згодом - у Щип'юрні. Після розформування таборів служив у польській армії. У 1933 закінчив Військову академію, брав участь у німецько-польській війні 1939. Після Другої світової війни 1939-45 жив у США, плідно працював у комбатантських організаціях українських вояків. Оpubлікував ряд статей з історії визвольних змагань. Уряд УНР в екзилі присвоїв йому звання генерал-хорунжого. Помер у Балтиморі.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

САМЧУК УЛАС ОЛЕКСІЙОВИЧ (20.2.1905-9.7.1987) - визначний український письменник. Н. у с. Дермані (Рівненська обл.) у селянській родині. С. - одна з найяскравіших і найпомітніших постатей української прози 20 ст. Закінчив гімназію у Кременці. Продовжував навчання у Бреславському ун-ті та в Українському вільному університеті у Празі. Перші оповідання "На старих стежках" (1926) опублікував у варшавському журналі "Наша бесіда". Постійно співпрацював з українськими періодичними виданнями - "Літературно-науковим вісником", "Дзвонами" (всі - Львів), "Самостійною думкою" (Чернівці), "Розбудовою нації" (Берлін), "Сурмою" (Берлін-Каунас). У 1941-43 - редактор газети "Волинь", що виходила у Рівному. У 1944—48 жив у Німеччині. Восени 1945 С. спільно з І.Багряним, В.Домонтовичем, Ю.Косачем, І.Майстренком, Ю.Шерехом виступив ініціатором створення літературно-мистецького об'єднання українських письменників в еміграції - *Мистецького українського руху* і був обраний його першим головою. У 1948 переїхав до Канади, де став засновником письменницької організації "Слово". Найвизначнішим творчим досягненням С. став роман-епоса "Волинь". У цьому творі С. відтворив психологію українського господаря, його сімейний уклад, гуманні принципи взаємовідносин та життєствердний оптимізм селянської вдачі. На трагічні події голодомору 1932-33 С. відгукнувся романом "Марія", піднісши до символу страдницький образ матері-України. Гірка доля українського народу відтворена у трилогії "Ост". Перша книга "Морозів хутір" (1948) передає атмосферу української революції 1918-19. Друга - "Темнота" (1957) присвячена долі України та її дітям в умовах радянської імперії. У третій - "Втеча від себе" (1982) письменник детально описує трагедію насильницької репатріації та поневіряння українців по всьому світі. Національні й соціальні проблеми українства С. порушив у романах "Юність Василя Шеремети" (1947), "Чого не гоїть вогонь" (1959), "На твердій землі" (1967). Боротьба закарпатських гуцулів за свою державу надихнула письменника на високопатріотичний роман "Гори говорять". Своєрідним протестом проти жорстокого більшовицького терору на селі став політично загострений роман "Кулак". Збірки нарисів "На білому коні" (1956) та "На коні вороному", книги публіцистичних творів "П'ять по дванадцятій" (1954), "Планета Ділі", "Слідами піонерів", "Живі струни", "Сонце заходу", "В країні занепаду й руїни" передають враження письменника від Нового Світу, докосять окремі моменти важкої долі українців в умовах фашистської окупації та більшовицького тоталітарного режиму. Помер у Торонто.

В. Працьовитий (Львів).

"САНАЦІЯ" (від. лат. sanatio - оздоровлення) - назва політичного табору, що утримував владу в Польщі у 1926-39. Створений після травневого перевороту 1926 прибічниками *Ю.Пілсудського*. Висував гасла оздоровлення суспільного життя країни шляхом згортання демократичних інститутів, обмеження прав парламенту і зміцнення виконавчої влади (президента, уряду). Домігся прийняття квітневої конституції 1935, яка закріплювала в країні напівавторитарний режим. Сформував політичну програму, основу якої склали ідеї солідаризму, визнання пріоритету держави в суспільному житті; допустив можливість існування легальної політичної опозиції, водночас поборював опозиційні партії та рухи, використовуючи при цьому і насильницькі методи боротьби з опонентами ("берестейські" вибори, створення концтабору Береза Картузька). "С." об'єднувала діячів, що походили з різних ідейно-політичних угруповань та середовищ. Провідну роль у таборі "С." відіграло найближче оточення *Ю.Пілсудського* - В.Славек, А.Пристор, Б.Медзінський, Ю.Бек, К.Світальський, А.Коц, І.Мосціцький, Т.Голувко, Є.Єнджеєвич та ін. Провідною політичною організацією "С." був Безпартійний блок співпраці з урядом (ББВР; існував у 1928-35), на зміну якому у 1937 прийшов Табір національної єдності (ОЗН). Після смерті *Ю.Пілсудського* в таборі "С." посилювалися фракційні тенденції. Наростало протистояння т.зв. замкової групи (лідери І.Мосціцький і Г.Квятковський), що стояла на консервативних позиціях, та групи *Е.Ридза-Сміглого*, що відстоювала ультранационалістичні, тоталітарні

погляди. Частина ж колишніх співпрацівників Ю.Піلسудського - В.Славек, А.Пристор, К.Світальський - опинилася на узбіччі політичного життя. "С." не виробила власної концепції та конкретної програми національної політики. Щодо польських народів відстоювала концепцію т.зв. державної асиміляції: декларувала повагу прав національних меншин взамін на їхнє лояльне ставлення до держави. У політичній практиці "С." проявлялася у посиленні функцій війська, школи та адміністрації як інструментів тиску на національні меншості. Логічним розвитком таких поглядів була масова репресивна акція уряду проти українців у Галичині восени 1930 (див. "Пацифікація"). Після часткової і тимчасової спроби порозуміння з українцями у 1935 (див. "Нормалізація"), продиктованої значною мірою тактичними міркуваннями, у "С." стала переважати тенденція "зміцнення польського характеру держави". Програма, прийнята урядом на початку 1939, передбачала комплекс заходів, спрямованих на обмеження можливостей національного розвитку українського суспільного життя та поступової полонізації українського населення.

М. Швагуляк (Львів).

САННИКІВ ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ (18.4.1866-р. см. невід.)-український військовий діяч, генерал-лейтенант (1916). Військову освіту здобув у Володимирському Київському кадетському корпусі, 1-му Павлівському військовому училищі (1885). Служив у 16-й гарматній бригаді, 21-му драгунському Білоруському полку. Після закінчення у 1892 Миколаївської академії Генерального штабу призначений до Київського військового округу, де обіймав посади старшого ад'ютанта штабу 31-ї піхотної дивізії (Харків), старшого офіцера особливих доручень штабу 21-го армійського корпусу (Київ), старшого ад'ютанта штабу округу. З 1908- командир 11-го Луганського Чугуївського полку. У 1910 підвищений у ранзі до генерал-майора і призначений генерал-квартирмейстером Приамурського військового округу. У роки Першої світової війни 1914-18- начальник штабу 9-ї армії Південно-Західного фронту (1915). За *Гетьманату* зголосився до української армії, входив до складу Військово-історичної комісії зі збору документів Першої світової війни на Південно-Західному і Румунському фронтах. За його активної участі систематизовано цінний матеріал про військові події 1914-1918. Після падіння Гетьманату - у Добровольчій армії *А.Денікіна*. Був одеським міським головою, членом Особливої наради, начальником постачання армії, головнокомандувачем Одеської групи. У березні 1919 усунений з посади під тиском командування Антанти. Виїхав на Кубань. Дальша доля невідома.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

САРМАТИ (савромати) - давньогрецька назва групи кочових іраномовних племен, що жили в 6-5 ст. до н.е. у степах Поволжя, Уралу та Казахстану, у 3 ст. до н.е.-4 ст. н.е. на території степової смуги України і частково - на території Румунії. За Геродотом, С. були союзниками скіфів під час скіфо-перської війни наприкін. 6 ст. до н.е. Поділялись на кілька територіально-племінних груп: аорсів (на схід від Дону), сіраків (Прикубання), роксоланів та аланів - у Північному Причорномор'ї. Території С. поділяють на Азійську Сарматію (на схід від Дону) та Європейську Сарматію. Поширений поділ історії сарматів на 4 етапи: савроматський (6-4 ст. до н.е.), ранньосарматський, або прохорівський (3-2 ст. до н.е.), середньосарматський (1 ст. до н. е. -серед. 2 ст. н. е.), пізньосарматський (серед. 2-4 ст.). Традиційна сарматська культура відома головним чином за тілопокладними похованнями на спині на дні прямокутних ям або в підбоях у кутку ями. У похованнях знаходять кістки вівці, мечаси з серповидним або кільцевидним навершям, бронзові фібулі та дзеркала, ліпний і гончарний посуд. Могильники налічують близько сотні поховань (Усть-Кам'янка). Знахідки, що належать до сарматської культури Північного Причорномор'я, дещо відрізняються: це золоті, срібні й бронзові прикраси у поліхромному стилі, бронзові котли із зооморфними ручками; часто трапляється привізний глиняний і скляний посуд. Багате сарматське поховання досліджене під курганом "Соколова Могила" біля с. Ковалівки Миколаївської обл. Основою господарської діяльності С. були різні форми скотарства. Важливу роль відігравали промисли, ремесла, торгівля з сусідами. В соціальному житті панувала військово-племінна верхівка, частими були війни, важливу роль у військовій справі відігравали жінки. С. належали до іранської мовної групи. В серед. 3 ст. військова могутність С. на території Правобережної України була ослаблена готами, в 4 ст. С. розгромлені й частково асимільовані гунами. Традиції культури С. простежувалися в культурі антів і в пізніші часи.

М. Пелещишин (Львів).

САРНИЦЬКИЙ КЛИМЕНТ КАРЛ (1832 -1909) - протоархімандрит чину св. Василя Великого УГКЦ. З 1867 викладав у Львівському ун-ті, професор біблійних наук. Кілька разів обирався деканом богословського ф-ту і двічі (1880-81, 1889-90) - ректором ун-ту. З 1867 С. - ігумен монастиря св. Онуфрія у Львові. З 1878-протоігумен Галицької провінції ЧСВВ. За дорученням Папи Римського Лева XIII розпочав проведення під керівництвом єзуїтів т. зв. Добромильської реформи василіан (1882-1904). У 1902 С. надано титул архімандрита. Відомий як автор та видавець книг духовного змісту, серед яких - граматики єврейської мови для студентів, пояснення псалмів, богослужбові піснеспіви тощо. З 1871 С.-співредактор церковного журналу "Русській Сіон" та співредактор "Werner-Welte Kirchenlexikon".

Р. Шуст (Львів).

САТІР I [р. н. невід. - п. 389 (388) до н. е.] -боспорський цар (433 /432 - 389/388 до н.е) з династії *Спартоکیدів*. Син і спадкоємець царя Спартока I. Правив спільно з Селевком. Уклав договір про взаємні пільги та привілеї з Афіньською державою. Намагався приєднати до своїх володінь м. Феодосію, але загинув

під час облоги цього міста.

О. Бандровський (Львів).

САТИР II [р. н. невід. - п. 309/308 до н.е.] - боспорський цар (310/309 - 309/308 до н.е.) з династії *Спартокідів*. Син і спадкоємець царя Перісада I. Під час свого правління вів міжусобні війни з братом Євмелом. У цій боротьбі С. II. звернувся за допомогою до скіфських та фракійських племен. Був смертельно поранений під час штурму фортеці племені фатеїв, що були союзниками Євмела.

О. Бандровський (Львів).

САФОНОВ ЯКІВ ВАСИЛЬОВИЧ (22.10. 1872-лютий 1918)-український військовий діяч, генерал-майор. Навчався в Олександрівській гімназії. У 1897 закінчив Одеське піхотне юнкерське училище. Служив у 136-му піхотному Таганрозькому полку. Брав участь у російсько-японській війні 1904-05. Після закінчення в 1905 Миколаївської академії Генерального штабу - помічник старшого ад'ютанта штабу Одеського військового округу, старший ад'ютант штабу 4-ї піхотної дивізії, штаб-офіцер для доручень штабу Кавказького армійського корпусу, штабу Іркутського військового округу, начальник військових перевезень Іркутської області. У роки Першої світової війни 1914-18- на Південно-Західному фронті, командир 15-го піхотного полку, начальник штабу 34-го піхотного корпусу. Згідно з рішеннями I і II Всеукраїнських військових з'їздів у липні 1917 корпус відведено для українізації до Меджибожа на Поділлі. Під керівництвом генералів П.Скоропадського і С. полк українізовано першим серед великих військових формувань. До 1.10.1917 процес українізації завершено, й оновлене з'єднання дістало найменування *Першого Українського корпусу*. З ініціативи С. створено старшинську школу, розробив план операції щодо нейтралізації збільшуваних частин російської армії, які рухались на Київ. Згідно з ним за короткий час частини Першого Українського корпусу зайняли залізничні станції Вінницю, Бердичів, Білу Церкву, Фастів і закрили шлях на Київ. На поч. лютого 1918 генерал С. з новим командиром корпусу Я.Ганзюком виїхали автомашиною до столиці, де були схоплені балтійськими моряками. Після відмови перейти на службу в Червону армію розстріляні.

М. Литвин, К. Науменко (Львів)

САФОНОВИЧ (Софонович) ФЕОДОСІЙ (поч. 17 ст.- 1676) - український церковний та культурно-просвітницький діяч 17 ст. Н. у Києві в міщанській родині. Освіту здобув у *Києво-Могилянській колегії*. Володів латинською, грецькою, польською, церковно-слов'янською мовами. У 1640 - на поч. 50 років викладав у колегії богослов'я. У 1649 побував у Москві. Протягом 1653-55 виконував обов'язки ректора Києво-Могилянської колегії. Навесні 1655 С. був обраний ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря. Добився надання монастирю ряду маєтків від гетьманів *Б.Хмельницького* та *І.Виговського*. С. був прихильником збереження прав та привілеїв православної церкви в Україні. Разом з іншими київськими ігуменами добивався від московського царя дозволу самостійно обирати митрополита. Після призначення місцєблжустителем митрополичого престолу чернігівського архієпископа Л.Барановича той доручив виконання своїх обов'язків С.Ф. Керуючи справами Української православної церкви у Лівобережній Україні та в Києві, С. докладав зусилля для зміцнення матеріального становища церкви, сприяв піднесенню рівня освіти духовенства. Виступав проти сваволі царських воєвод у Києві. Засудив політику гетьмана *П.Дорошенка* щодо його союзу з Туреччиною. С. - автор ряду церковно-історичних творів, богословських писань та житій святих. Переписав, впорядкував та доповнив пом'яник Золотоверхого Михайлівського монастиря. Уклав "Мучения великомученицы Варвары" та "Повесть о преславных чудях". Історичні праці С.Ф. створені на підставі вивчення великої кількості літописів та хронік. С. -автор "Кройника з летописцов стародавних, з святого Нестора Печерського киевского..." (1672), "Кройника о початку и назвиску Литвы..." (1673), "Кройника о земли Польской..." (1673), "Лътописец албо кройника о земле

Полской" (1673). У 1667 видав твір "Виклад о церкви", який згодом декілька разів перевидавався.

Р. Шуст (Львів).

СВАРИКА ВАСИЛЬ МИХАЙЛОВИЧ (1875-р. см. невід.) - український військовий діяч, генерал-значковий. Закінчив Михайлівське артилерійське училище, Михайлівську артилерійську академію. У роки Першої світової війни 1914-18- командир 5-ї батареї 42-ї гарматної бригади Південно-Західного фронту, полковник (1915). В українській армії-з 1918. Обіймав посаду інспектора артилерії Запорозької дивізії. За Гетьманату - командир 39-го легкого гарматного полку, начальник артилерії Чорноморського коша. Під час антигетьманського повстання перейшов на бік *Директорії УНР*. У 1919 призначений начальником Головного артилерійського управління, водночас лектор Кам'янець-Подільської юнацької школи. У травні 1919 С. потрапив у польський полон. Після звільнення служив у Генеральному штабі Армії УНР, начальник гарматної управи Генерального штабу. У період боїв Армії УНР на більшовицькому фронті в липні-листопаді 1920 очолював Головне артилерійське управління Військового міністерства. Після інтернування українських військ у Польщі перебував у таборі Каліша. Дальша доля невідома.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СВАРОГ (Саварог) - головний бог у східнослов'янській міфології. Бог неба і небесного вогню. Етимологію імені "Сварог" пов'язують з санскритськими svargas, де "Свар" означає небо, сонце, сонячне світло. С. - батько сонця й вогню, а від нього пішли всі інші боги -*Сварожичі*. С. - батько *Дажбога* (бога сонця) і *Сварожича* (бога вогню). С. вперше згадується у "Хроніці" Іоанна Малали (6 ст.), в якій ототожнюється з

грецьким богом Гефестом, а його син Дажбог ("Сонце цар, син Сварогов, ежи єсть Даждьбог ...")-з Геліосом. На думку деяких дослідників (М.Грушевський, Ф.Корш та ін.), С. - головний єдиний бог східних слов'ян. Про єдиного бога, якого вшановували слов'яни, згадує у своєму творі "Про готську війну" (6 ст.) грецький письменник Прокопій Кесарійський: "Єдиного Бога, що посилає блискавку, признають владикою всіх". Історик Гельмольд (12 ст.), розповідаючи про віру балтійських слов'ян, твердить, що вони признають одного великого Бога, що є богом землі та неба. У "Повісті временних літ" літописець, описуючи укладення договорів з візантійцями, подає звістку про одного Бога у киян.

Д. Білий (Донецьк).

СВАРОЖИЧИ - у міфології західних і східних слов'ян сини *Сварога*: бог сонця *Дажбог* і бог земного вогню - Сварожич. Культ Сварожича був поширений у слов'янських племен, що жили у Прибалтиці. Балтійські слов'яни вважали Сварожича не тільки богом вогню, але і богом війни, тому приносили йому в жертву військову здобич та трофеї. Вважалося, що Сварожич може з'являтися у вигляді вершника з ратищем або у вигляді вепра, який виходить з моря. Балтійські слов'яни називали Сварожича Радгостом. Святилище Сварожича було встановлено у культовому центрі редаріїв Ретре-Рагосте. У пізніших віруваннях східних слов'ян Сварожич трансформувався у вогняного духа Рагога.

Д. Білий (Донецьк).

СВЕРЧЕВСЬКИЙ КАРОЛЬ (псевд. "Вальтер"; 22.2.1897 - 28.3.1947) - польський військовий діяч, генерал. Працював робітником на фабриці Герляха у Варшаві. У 1915 евакуйований до Росії, де брав участь у революції і громадянській війні на боці більшовиків. З 1918-у Червоної армії, з 1921-викладач і комісар Польської школи червоних комунарів. У 1928 закінчив Військову академію ім. М.Фрунзе, працював у Генеральному штабі РСЧА. У 1936 виїхав в Іспанію, де під іменем "генерал Вальтер" командував дивізією іспанської республіканської армії. У роки радянсько-німецької війни 1941—45 - у Червоної армії, з 1943 - один з організаторів Польської армії в СРСР, заступник командира I корпусу, пізніше - заступник командувача I Польської армії. З 1944 - член і керівник органів Польської робітничої партії, посол Крайової Ради Народової. Командував II Польською армією, яка брала участь у бойових діях на заключному етапі війни (на території Польщі, Чехословаччини та Німеччини). З лютого 1946 призначений заступником міністра оборони Польщі. Виконував ряд дипломатичних місій, зокрема на переговорах із міжнародною Контрольною комісією щодо репатріації поляків із Німеччини і західних країн, а також у США, Канаді та країнах Латинської Америки. У січні 1947 обраний послом сейму. Загинув під час інспекторської поїздки у південно-східну частину Польщі в р-ні м. Балігруд, де потрапив у засідку, влаштовану сотнями УПА під командуванням "Хріна" і "Стаха". Смерть С. стала приводом для початку здійснення завчасно спланованої польським комуністичним урядом операції з депортації українського населення з місць постійного проживання на північно-західні . землі Польщі (див. "*Вісла*" операція) . :

П. Зашкільняк (Львів).

СВЕНЦИЦЬКА ВІРА ІЛАРІОНІВНА (28.8.1913 - 21.5.1991) - відомий український мистецтвознавець, член НТШ (з 1939). Дочка *І.Свенцицького*. Н. у Львові. У 1932-38 навчалася у Львівському ун-ті. У 1939 захистила магістерську дисертацію з мистецтвознавства. У міжвоєнний час брала участь у національно-визвольному русі на західноукраїнських землях. Виступала як свідок захисту на Варшавському процесі 1935-36; була серед звинувачених під час Львівського процесу 1936, але тільки завдяки вмілому захисту її звільнили. Працювала в Національному музеї у Львові, з 1940 - науковий співробітник, з 1944 - головний завідувач фондів і керівник експозицій. У роки німецької окупації С. разом з батьком врятувала від пограбування Національний музей. У 1948 стала аспіранткою відомого ленінградського вченого В.Лазарева, але закінчити навчання не вдалося через арешт. У листопаді 1948 засуджена до тривалого терміну ув'язнення. Покарання відбувала у Тайшеті (тепер Іркутська обл., Росія). Після звільнення у червні 1956 повернулася у Львів. Працювала у Національному музеї (перейменовано у Державний музей українського мистецтва) молодшим, з 1962 - старшим науковим співробітником. З 1967 - завідувач відділу народного мистецтва, з 1975 очолила відділ давньоукраїнського мистецтва. Вивчала давнє українське мистецтво, зокрема український іконопис, старовинну гравюру, давні рукописи і першодруки, особливо-спадщину І.Федорова. Створила каталог колекції ікон Національного музею у Львові. Автор бл. 60 праць і статей. Серед них - "Різьблені ручні хрести 17-20 ст.", "Іван Руткович і становлення реалізму в українському малярстві 17 ст." (1966), "Живопис 14-16 століть" у 2т, "Історія українського мистецтва" (1967), "Спадщина віків: українське малярство 14-18 століть у музейних колекціях Львова" (у співавторстві з О.Сидором, 1990). Видала альбом "Українське народне малярство 13-20 століття" (у співавт. з В.Отковичем, 1991). С. була ініціатором створення музею О.Кульчицької, сприяла організації музеїв І.Труша, Л.Левицького у Львові. Член Спілки художників України з 1944 (з перервою - 1948-67), заслужений працівник культури УРСР (з 1989), лауреат Державної премії ім. Т.Шевченка (1995, посмертно). Померла і похована у Львові на Личаківському кладовищі.

Т. Галайчак(Львів).

СВЕНЦИЦЬКИЙ ІЛАРІОН СЕМЕНОВИЧ (І.Святицький; 7.4.1876 -18.9.1956) - визначний український філолог, музеєзнавець і мистецтвознавець. Член Наукового товариства ім. Т.Шевченка (з 1914). Н. у Буську на Львівщині. Навчався у Львівському, Петербурзькому та Віденському ун-тах. На поч. століття належав до *москвофілів*, видавав у 1902-05 журнал "Живая мысль", в якому формувалися "теоретичні постулати

галицького москвофільства". Бл. 1905 під впливом І.Франка відійшов від цієї суспільно-політичної течії. У 1905 С. за дорученням митрополита А.Шептицького став засновником Національного музею у Львові (у радянські часи-Львівський державний музей українського мистецтва) та був його директором до 1952. У 1913-14 і 1933-39 працював доцентом кафедри слов'янської філології; у 1921-25 - професор *Львівського (таємного) Українського Університету*; з 1939 і до смерті - професор, завідувач кафедри слов'янської філології Львівського ун-ту. З 1945 завідував відділом мовознавства Інституту суспільних наук Академії наук України. Наукова творчість С. пов'язана з вивченням проблем мистецтвознавства, мовознавства, літературознавства, славістики. Вивчав мову окремих рукописних пам'яток, що знайшло відображення у монографії "Нариси з історії української мови 11-18 століть". Досліджував бойківські говірки, зокрема с. Бітлі на Турківщині, склав граматики української мови для поляків (1922), російської мови для українців (1902), російської мови для поляків (1915, 1931). Найважливіші мовознавчі праці: "Бучацьке Євангеліє 13 ст." (1911), "Основи науки про мову українську" (1917), "Мова Галицько-Волинського літопису" (1949), "Питання про світський характер староруського письменства і його мови" (1958) та ін. Важливе місце у творчій спадщині С. посідають "Матеріали по истории возрождения Карпатской Руси" (2 тт., 1905-09). С.-автор ряду досліджень з мистецтвознавства та книгознавства, серед яких: "Прикраси рукописів Галицької України 16 в." (вип. 1-3, 1922-23), "Розвиток українського мистецтва в Західній Україні" та ін. Працюючи бібліотекарем Народного Дому у Львові, створив бібліографічний покажчик "Опис рукописів Народного Дому з колекції А.Петрушевича" (тт. 1-3 1906-11). Серед мистецтвознавчих праць С.: "Прикраси рукописів Галицької України 16 в." (1922-23), "Початки книгопечатання на землях України" (1924), "Іконопис Галицької України 15-16 ст." (1928), "Ікони Галицької України 15-16 вв." (1929), "Розвиток українського мистецтва в Західній Україні" (1944). Зібрав та зробив науковий опис величезного музейного матеріалу, був організатором ряду виставок давнього та модерного мистецтва в Національному музеї у Львові. Серед фольклорно-етнографічних розвідок С. особливе місце належить праці "Різдво Христове в поході віків" (1933). Літературознавчі зацікавлення С. пов'язані з історією української та російської літератури 19-20 ст. У 1920 роках вчений вивчав творчість українських письменників, що знайшло своє відображення у працях: "Винниченко, спроба літературної характеристики" (1920), "Шевченко в світлі критики і дійсності" (1922). Окрема галузь літературознавчих студій С. - проблеми франкознавства. На цю тему опублікував ґрунтовні роботи: "Суспільне тло творчості І Франка 1856-1916" (1929), "Місце І.Франка в історії української філології" (1933). С. належать дослідження з історії російської, білоруської, болгарської та ін. слов'янських літератур - "Нариси з історії російської літератури 19-20 століть" (1902-05), "Нариси з історії болгарської літератури" (1957). Помер і похований у Львові.

М. Гнатюк (Львів).

СВЕНЦИЦЬКИЙ ПАВЛИН (псевд. - Павло Свій, Павлин Стахурський, Д.Лозовський та ін.; 1841 -12.9.1876)- український та польський письменник, літературознавець та громадський діяч. Н. у с. Варшиці (тепер Вінницька обл.) у родині збіднілого польського шляхтича. Навчався у Київському ун-ті. Брав участь у *Польському повстанні 1863-64*. Після поразки повстання переїхав до Львова, працював учителем Академічної гімназії у Львові, актором драматичного театру. У 1866-67 С. видавав журнал "Сьоло" ("Село"). Однак цей часопис, за словами І.Франка, "...початий ним з метою примирення русинів з поляками... не притягнув до себе нікого з русинів та не знайшов читачів серед поляків". С. був автором повістей та оповідань з українського життя: "Колись було"(докінчене польською мовою, 1866), "Степові оповідання" (1871). Для українського театру переробив кілька творів, зокрема поему Т.Шевченка "Катерина" (1866), "Святослав Ігорович" (1876) та ін. Був автором ряду збірок байок та ліричних поезій. Робив переклади з польської та української. Переклав на польську мову ряд творів Т.Шевченка та Ю.Федьковича, автор кількох лінгвістичних праць. С. послідовно виступав проти москвофільства, стояв на позиціях українофільського руху 1860 років.

М. Гнатюк (Львів).

СВИДНИЦЬКИЙ АНАТОЛІЙ ПАТРИКІЙОВИЧ [літ. псевд. - Патриченко; 1(13).9.1834-18.7.1871] - український письменник, громадський діяч, етнограф, фольклорист. Н. у с. Маньківці Гайсинського повіту на Поділлі (тепер Вінницька обл.) у сім'ї сільського священика. У 1843-51 навчався у Крутянському духовному училищі, 1851-1856 - у Подільській духовній семінарії в м. Кам'янці-Подільському. Наприкін. 1856 вступив на медичний ф-тет Київського ун-ту, з лютого 1857 навчався на історико-філологічному ф-ті. Належав до таємного студентського товариства, був одним із організаторів Новостроївської недільної школи. У грудні 1859 через несплату за навчання звільнений з ун-ту. Склав іспити на звання учителя російської словесності. З кін. 1860 працював у Миргородській повітській школі. У липні 1862 пе-реїхав на Чернігівщину, де отримав посаду акцизного чиновника у Козельці. У 1862 служив у Чернігові. З 1869 - помічник завідувача Київським центральним архівом. Помер у Києві.

Літературну діяльність розпочав, ще навчаючись в університеті. Відомими були вірші-пісні С. "Україно, мати наша...", "В полі доля стояла...", "Росте долом березина...", "Коли хочеш нам добра...", спрямовані проти соціального та національного гноблення України російським самодержавством. Особливо гостро звучала пісня "Вже більш літ двісті...", що засуджувала діяльність *Б.Хмельницького*-го та рішення *Переяславської Ради 1654*. З усіх поезій за життя автора була опублікована лише "Горлиця" (1860). Написав для журналу "Основа" низку фольклорно-етнографічних нарисів, зокрема "Злий дух", "Відьми, чарівниці й опирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського", "Великдень у подолян" (1861). Створив кілька оповідань "Проти

сили не попреш; з чим родився, з тим і вмреш”, “Недоколисана”, “Іван Доробало”. У газетах “Киевлянин” та “Одесский вестник” друкувалися його нариси (рос. мовою) з життя сільського духівництва (“Прошлый быт православного духовенства”, “На похоронах”, “Арендарь”, “Гаврусь и Катруся”, “Два упрямых”), дрібного чиновництва (“Попался впросак”), пригодницькі оповідання з життя жebraків, конокрадів, контрабандистів, шахраїв, розбійників (“Жебраки”, “Конокрады”, “Пачковозы”, “Железный сундук”, “Шинкарь”, “За год до холеры”, “Неразгаданный преступник”). Окреме місце у творчості письменника займають автобіографічні твори: “Хоч з мосту та в воду”, “Туда и обратно”. Найвидатніший твір С. - перший український соціально-психологічний роман “Люборацькі”. Написаний для “Основи” (1861-62), був опублікований І.Франком у журналі “Зоря” в 1886 (скорочений варіант). Повне видання твору з’явилося в 1901 в Києві. У романі трагедія родини Люборацьких розкривається на широкому тлі соціально-національних відносин у Правобережній Україні. Автор показує процес занепаду патріархальної родини сільського священика під тиском нових суспільно-економічних умов серед. 19 ст. У романі письменник засудив русифікаторську політику царизму, що через зрусифіковані навчальні заклади намагався знищити національно свідоме духовенство, позбавити український народ його духовних проводирів; зображено не менш згубний вплив польської шляхти на українську молодь, показано моральну зvierодність представників офіційного російського православ’я та польської “кресової культури”. “Люборацькі” знаменували новий етап розвитку української прози, її еволюцію до гостропроблемних, широкомасштабних епічних полотен.

В. Корнійчук (Львів).

СВИДРИГАЙЛО (Швидригайло; православне ім’я - Лев; р. н. невід. - 1452) - великий князь литовський (1430-32). Син Ольгерда Гедиміновича, молодший брат Ягайла. У 1386 разом із Ягайлом охрестився за католицьким обрядом, узявши ім’я Болеслав. У 1400-02 - князь подільський, перед 1408 - князь брянський. У 1408 на чолі групи сіверських і верховських князів та бояр перебрався до Московщини. У 1409 покинув московську службу й повернувся до Литви, де був схоплений і ув’язнений у Кременці. У 1418 звільнений князем Дашком Острозьким. У 1419 отримав у володіння Чернігів, Новгород-Сіверський і Трубчевськ. Після смерті Вітовта (1430) С. проголошений великим князем литовським. У 1430 польські війська розбили загопи намісників С. і захопили Західне Поділля. У 1431 виступив проти Ягайла, який влітку здобув Кам’янець, Володимир і взяв в облогу Луцьк. Воєнні дії між військами С. і Ягайла завершилися укладенням дворічного перемир’я. У 1432 внаслідок змови литовських і польських панів на чолі з Сигізмундом Кейстутовичем С. усунено з великокнязівського престолу. Вів тривалу боротьбу з Сигізмундом за владу в Великому князівстві Литовському, в якій його підтримували українські князі (відмовилися визнати верховенство Сигізмунда і, за твердженням літописця, посадили С. на “велике княжіння Руське”). Втім, ця боротьба не була суто національною, оскільки серед прихильників С. було чимало литовських князів і панів. У 1435 війська С. зазнали поразки від полків Сигізмунда у битві на р. Святій (Свента) під Вількомиром (1.9.1435). Невдовзі на боці С. залишилось тільки Східне Поділля. С. покинув Литву й повернувся лише після смерті Сигізмунда (1440), отримавши у володіння Волинь і зберігши титул великого князя. Помер у Луцьку.

О. Русина (Київ).

СВИРГОВСЬКИЙ ІВАН (Свирчовський; Сверговський р.н.невід. - п. бл. 1574) - козацький ватажок (гетьман) у першій пол. 1570 років. У березні 1574 на заклик молдовського господаря *Івана Води Лютого* на чолі козацького загону (бл. 1200-1400 чол.) прибув у Молдову для боротьби проти Османської імперії. 24.4.1574 молдовсько-козацьке військо у бою під Мокшанами (тепер Румунія) завдало поразки об’єднаним турецько-волоським силам (бл. 100 тис. чол. за ін. дан. - 60 тис. чол.). На поч. травня війська С. та Івана Води Лютого зайняли Бухарест, а згодом здобули добре укріплену фортецю Браїлів. Згодом козаки С. за підтримки молдовських загонів захопили турецьку фортецю Тягині (Бендери), тримали в облозі фортецю Тейну (Тейницю) і завдали значних руйнувань Білгороду (Акерману; тепер Білгород-Дністровський Одеської обл.). 9-14.6.1574 убоях біля Кагульського озера козацько-молдовські частини, через зраду хотинського баркалаба (коменданта) Ієремії Чарнавіча, були розбиті турецько-татарськими військами (за деякими дан. - бл. 200 тис. чол.). За одними відомостями, С. потрапив у полон і був страчений у Стамбулі, за ін. - зумів вибратись з оточення, продовжував боротьбу проти турків і пізніше загинув у бою поблизу Кілії.

І. Підкова (Львів).

СВИРИДОВ (рр. н. і см. невід.) - черкаський намісник князя *Семена Омельковича*. С. наприкінці 1450 або в 1460 було доручено розмежування Київського князівства із “землею Татарською Перекопською, Очаковом, Білим Городом (сучасний Білгород-Дністровський) і з землею Волоською”. Опис цих кордонів (здійснений бл. 1540) відомий у науковій літературі як “обвід Свиридова”.

О. Русина (Київ).

СВІДЗИНСЬКИЙ ВОЛОДИМИР (9.10.1885-18.10.1941)- український поет і перекладач. Н. у с. Маянові на Вінниччині у родині священика. Дитинство минуло в с. Мармолинцях на Летичівщині. Закінчив Тиврівську духовну школу, Кам’янець-Подільську духовну семінарію та Київський комерційний ін-т. Служив у земстві, працював у Житомирі, видавничому відділі Подільської народної управи. З 1925-у Харкові, у Держвидаві України, редакціях журналів, зокрема в редакції “Червоного шляху”. Літературний дебют відбувся у 1912 в журналі “Українська хата”, де опублікував вірш “Давно, давно тебе я жду”. За життя С. вийшло три збірки віршів: “Ліричні поезії” (1922; не збереглася), “Вересень” (1927), “Поезії” (1940). Збірка “Медобір” була

вивезена на Захід і вийшла у 1975. Поезія С. пронизана філософією природи, якій підпорядкована не тільки пейзажна, а й інтимна лірика. За стилем поетична творчість С., в основному, символічна, причому її символіка органічно споріднена з фольклором, яким С. цікавився. Відповідальність перед словом, фразою, узгодженість думок і почуттів, повага до традиції, особливо античної, зближують поета з київськими неокласиками. Займався перекладами творів античних авторів, зокрема Гесіода, Овідія, Арістофана, перекладав "Слово о полку Ігоревім". Восени 1941 заарештований і загинув за нез'ясованих обставин. Місце поховання невідоме.

О. Баса (Львів).

СВІДЗИНСЬКИЙ МИХАЙЛО (1824-1857)-український політичний діяч. Н. у с. Таурові (тепер Козівського р-ну Тернопільської обл.) у родині греко-католицького священика. Закінчив гімназію у Станіславі. У 1840-42-студент філософського ф-ту ун-тів у Братіславі та Львові. Згодом продовжив навчання у Львівській греко-католицькій духовній семінарії. Не завершивши навчання, змушений емігрувати. Жив у Лондоні, де працював у Британському музеї. С., будучи вихованим на творах польських письменників-романтиків із т. зв. української школи - оспівувачів давньої козацької України, вирішив прислужитися відновленню її політичної незалежності. Встановив контакти з представниками польської монархічної еміграції на чолі з *А. Чарторийським* - ким, яка, шукаючи союзників у боротьбі проти Російської імперії, підтримувала ідею політичної незалежності України. Згідно з одержаною інструкцією, С. повинен був пробратися на Кубань, налагодити зв'язки з Чорноморським козацьким військом і донськими козаками та готувати з ними ґрунт для майбутньої боротьби спільно з кавказькими горцями, польським корпусом проти царської Росії. С. мав пропагувати серед донців ідею створення окремої держави, союзної до Польщі, а чорноморських та азовських козаків заохочувати до повернення під владу відродженої польської монархії з перспективою одержання шляхетства.

З кін. жовтня 1845 поселився в Таганрозі, працював маляром місцевого театру, викладав німецьку мову дітям багатих козаків. Під час спроби завести довірливу розмову із старшиною про необхідність визволення донського козацтва з-під влади Росії та план майбутньої війни у союзі з поляками був заарештований. Засуджений військовим трибуналом до каторжних робіт, які відбував на Нерчинському руднику в Забайкаллі. В ув'язненні тяжко захворів і незабаром помер. Похований у поселенні Брозінський пост.

Ф. Стеблій (Львів).

СВІРСЬКИЙ ЮРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ (5.5.1882-12.6.1959)-військовий діяч періоду Української революції, віце-адмірал (1941). Н. у Каліші. У 1902 закінчив Морський корпус. Служив старшим офіцером на крейсері "Аскольд", командир канонерського човна "Донец", яхти "Колхида". З 1908 -штурман I розряду, офіцер бригади лінкорів Чорноморського флоту, на початку Першої світової війни 1914-18- капітан I рангу, офіцер штабу командувача Чорноморського флоту. На службі в Українському військово-морському флоті - з 1918. Гетьманом *П. Скоропадським* призначений помічником начальника Головного Морського штабу. Очолював українську делегацію на переговорах з німцями у серпні 1918, брав участь у переговорах із представниками більшовицької Росії у Києві щодо розв'язання морських проблем. У жовтні став контр-адміралом, обійняв посаду міністра морських справ. З 1920 - на службі у збройних силах Польщі, заступник начальника морських справ військового міністерства, заступник командувача Морського побережжя. Учасник німецько-польської війни 1939. Емігрував до Франції, жив у Парижі. У 1946 виїхав до Великої Британії. Помер у Лондоні.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

"**СВІТ ДИТИНИ**" - ілюстрований часопис для дітей. Видавався у Львові в 1919-39, 1923-25 як додаток до журналу "Молода Україна". Виходив щомісячно-до 1925, пізніше 2 рази на місяць. Видавець і редактор *М.Таранько* об'єднав навколо часопису кращих педагогів, дитячих поетів, письменників, популяризаторів історичної спадщини. Серед дописувачів були *Б.Лепкий, Марійка Підгірянка, Юрій Шкрумеляк, Антін Лотоцький* та ін. Видавництво "С.д." випускало популярну в Галичині "Дитячу бібліотеку", спочатку - неперіодично, а з 1934 щомісячно виходили книжки творів українських авторів та переклади класиків світової дитячої літератури (близько 230 кн.). Часопис ілюстрували відомі митці, зокрема *О.Кульчицька, М.Фартух, А.Манастирський, М.Бутич, Я.Гніздовський, П.Андрусів* та ін. "С.д." гуртував українських дітей Галичини та сприяв їхньому національно-патріотичному вихованню. Тираж часопису - 4-5 тис. примірників. У 1994 у Львові відновлено видання часопису "С.д." (ред. *Л.Лемик*).

А. Середяк (Львів).

СВІТЛИЧНИЙ ІВАН (20.9.1929 -25.10.1992)-український поет, мовознавець, літературний критик, правозахисник. Н. у с. Половинкине Старобільського р-ну на Луганщині. Після закінчення в 1947 середньої школи навчався на українському відділенні філологічного ф-ту Харківського ун-ту. У 1951-52 працював вчителем у школі, але через хворобу змушений залишити роботу. У 1952-55 - аспірант Інституту літератури АН УРСР ім. Т.Шевченка, займався науковою роботою під керівництвом академіка *О.Білецького*. У 1955 очолював відділ критики журналу "Дніпро". У 1957-63 обіймав посаду наукового співробітника відділу теорії літератури Інституту літератури, працював відповідальним секретарем у журналі "Радянське літературознавство". Ще в студентські роки розпочав друкувати літ.-критичні статті у журналах "Вітчизна", "Радянське літературознавство", "Дніпро". Будучи ідейно близьким до шістдесятників, С. був особисто

знайомий з багатьма з них, вивчав творчість представників цього напрямку в українській літературі. На його квартирі зберігалися неопубліковані твори В.Стуса, В.Симоненка, Л.Костенко, І.Драча, статті І.Дзюби, В.Чорновола, Є.Сверстюка. Виступав проти політики русифікації та захищав молодих літераторів від навішування політичних ярликів. У серпні 1965 був заарештований і 8 місяців провів в ув'язненні. Після звільнення не зміг працювати за фахом. Через переслідування змушений друкуватися під псевдонімами. Здійснював поетичні переклади з французької (Ш.Бодлер, П.Ж.Беранже, Ж.Лафонтен), чеської (В.Незвал, Й.Ганзлік), сербо-хорватської (Д.Максимович), польської (Ю.Словацький, Ц.Норвід), турецької (О.Велі) та ін. мов. С. писав також полемічно-критичні статті на мовознавчі теми. У січні 1972 знову заарештований і засуджений "за антирадянську агітацію і пропаганду" до 7 років суворого режиму і 5 років заслання. Покарання відбував у таборах Пермської та Гірсько-Алтайської обл. Під час заслання тяжко захворів, однак не припиняв літературної роботи. У 1978-81 переклав "Слово про Ігорева січ", писав поетичні твори, частина яких опублікована на Заході. У 1978 С. було прийнято у члени Міжнародного ПЕН-клубу. У січні 1983 звільнений. Повернувся до Києва. У кін. 1980 років було опубліковано частину праць С. і статей про нього. У 1989 став лауреатом літературної премії ім. В.Стуса. У 1990 вийшла збірка поезій "Серце для куль і для рим". Цього ж року став членом Спілки письменників України та членом Українського ПЕН-клубу. Помер у Києві, похований на Байковому кладовищі. У березні 1994 за збірки поезій, поетичних перекладів і літературно-критичних статей С. присуджено Державну премію ім. Т.Шевченка (посмертно). У 1998 видавництво "Час" випустило книгу "Доброокий. Спогади про Івана Світличного".

І. Підкова (Львів).

СВІТОВИЙ КОНГРЕС ВІЛЬНИХ УКРАЇНЦІВ (СКВУ) — громадське об'єднання українців діаспори. Ідея створення надпартійної і позаконфесійної української структури типу передпарламенту чи "круглого столу" виникла у 1950 роках. У 1961 з ініціативою створення такого об'єднання українців діаспори виступив А. Мельник. У листопаді 1967 у Нью-Йорку відбувся перший Конгрес СКВУ. Своє завдання СКВУ вбачав в об'єднанні зусиль українців діаспори для допомоги українському народові у боротьбі за незалежність. До СКВУ увійшли понад 150 організацій, зокрема Український конгресовий комітет США (УККА), Комітет українців Канади (КУК), Союз українських організацій Австралії (СУОА), Ідеологічно споріднені націоналістичні організації (ІСНО), Українська центральна репрезентація Аргентини Координаційний комітет українських організацій Бразилії та ін. Конгреси СКВУ відбуваються один раз на п'ять років. У період між конгресовими засіданнями всю практичну діяльність у справі консолідації та організаційного єднання всіх громадських об'єднань, котрі гуртуються під гаслами СКВУ, здійснює Секретаріат, який знаходиться в Торонто (Канада). Президент СКВУ - Юрій Шимко. СКВУ має друкований орган - "Вісник світового конгресу вільних українців". У 1992 Конгрес СКВУ вперше проходив в Україні, у Києві.

П. Панченко (Київ).

СВЯТИЛИЩЕ - місце культових ритуалів, де знаходився об'єкт поклоніння - ідол. Відомості про С. давніх українців подають писемні джерела (літописи, християнська полемічна література), матеріали археології, етнографії, топонімії, фольклору. Первісними місцями справляння культу в праслов'ян, як і в інших давніх народів, були природні об'єкти: гора, скеля чи камінь, водойма, гай чи окреме дерево. Із розвитком язичництва ці природні об'єкти ввійшли до культового комплексу, який також включав: майданчики і ями для жертвоприношень, ритуальні вали і рови, дерев'яних або кам'яних ідолів. Однак культ окремих особливо примітних природних об'єктів (домінуючих на місцевості вершин, каменів незвичної форми, джерел чи криниць із "цілющою" водою) почасти зберігся до нашого часу. Приклад С. - літописне капище з ідолами *Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога* та ін. богів, яких встановив у Києві під час свого князіння Володимир Святославич. Значний язичницький культовий комплекс відкрито у 1984 археологами на р. Збруч (Тернопільська обл.). Характерні риси С.: розташування на узвишші, яке домінує на місцевості; наявність спеціально облаштованого майданчика для обрядів (переважно круглої форми), оточеного одним чи кількома ритуальними валами, інколи й ровами - сакральною мережею С.; широке застосування каменю та кам'яних вимощувань; наявність ям, рідше ритуального колодязя, зі слідами пожег, п'єдесталу або ін. виділеного місця для ідола; відсутність звичної житлової або господарської забудови. Часто поблизу С. знаходилися джерело або криниця з "цілющою" водою, приміщення для зберігання жертвних дарів і влаштування бенкетів, житла слугителів культу, а також могильники. Серед типів С. виділяють: круглі майданчики-капища з ідолом у центрі, обмежені ровом чи системою окремих ям; дерев'яні споруди з ідолом всередині - храми; городища-сховища, які водночас призначались для культових потреб і містили окремі культові об'єкти; великі культові центри, у яких поєднуються всі типи С.

За археологічними даними, слов'янські С. на території України датуються 7-13 ст. З офіційним прийняттям на Русі-Україні християнства у головних осередках князівської влади язичницькі С. були зруйновані, натомість постали культові об'єкти нової віри: хрести, церкви, монастирі. Наприклад, на місці капища на київській Горі ще за Володимира збудували церкву св. Василія. Зазнаючи гонінь, прихильники старої віри відійшли на необжиті і не контрольовані князівською адміністрацією землі, де заснували нові С. У їхній діяльності поряд із збереженням язичницьких ритуалів, у т.ч. і людських жертвопринесень, з'явилися запозичення з обрядів християнської церкви. (див. також *Священна гора*).

І. Чеховський (Львів).

СВЯТІ ГОРИ - назва крейдяних виступів на правому боці Сіверського Дінця (за 32 км від м. Слов'янська

Донецької області). Вперше згадуються у творі С. Герберштейна "Записки про Московію", написаному в 1620 роках. Печери у крейдяних виступах над Сіверським Дінцем були заселені ченцями-пустинниками. Бл. 1624 тут засновано Святогірський Успенський монастир. За деякими даними, ченці почали оселятися на С.Г. наприкін. 11 ст. До кін. 17 ст Святогірський монастир не мав жодних наземних споруд. Після побудови Ізюмської лінії та організації Ізюмського слобідського полку виникли сприятливі умови для спорудження монастиря. У кін. 17 ст. на вершині крейдяної скелі зведено Миколаївську церкву (на місці зруйнованої печерної церкви Святої Богородиці). Ченці монастиря займалися рибальством, мисливством, очевидно, виварювали сіль на Торських соляних озерах (див. Торські озера), а також утримували поромну переправу на Дінці. Після зведення у 1663 поблизу Торських озер Маяцького острогу й мосту через Донець уряд зобов'язав усіх солеварів користуватися мостом, через що пором втратив своє значення. З кін. 17- поч. 18 ст. розпочалася активна розбудова монастиря. З 1666 монастир володів земельними угіддями на 50 верст по обидва боки Дінця. На час секуляризації церковного майна у 1788 С.У.м. належало 8 сіл і понад 27 000 десятин землі. У жовтні 1790 угіддя Святогірського монастиря *Катерина II* подарувала *Г.Потьомкіну*. У 1844 розпочалося відновлення монастиря. Мав цегельні, млини, різні майстерні, був відомий чудовими краєвидами, тож приваблював багатьох прочан. Головна споруда цього часу - Успенський собор, побудований за проектом петербурзького архітектора О.Горностаєва. 53-метрову кубовидну споруду вінчали п'ять позолочених куполів з хрестами. Успенський собор залишався головним храмом монастиря до його закриття в 1922. За радянської влади на базі монастиря організовано Будинок відпочинку. У 1980 уряд України оголосив архітектурний комплекс Святогірського монастиря Державним історико-архітектурним заповідником. У 1992 Свято-Успенський чоловічий монастир відновив свою діяльність.

В. Пірко (Донецьк).

СВЯТОПОЛК ВОЛОДИМИРОВИЧ (Окаянный; бл. 980 -1019)- князь туровський 988 (за ін. дан.-1008)-1015, великий князь київський (1015-16,1018-19). Син Володимира Святославича (за ін. дан. - Ярополка Святославича). Одружений з дочкою польського короля Бопеспаво I Хороброго. Брав участь у змові проти свого батька, за що позбавлений туровського князівства. Після смерті Володимира Великого, спираючись на підтримку Болеслава I Хороброго, вів боротьбу за київський престол, під час якої загинули його брати Борис, Гліб і Святослав. Дослідники традиційно приписують С. вбивство братів, а літописець називає його "Окаянним" (на основі останніх даних піддано сумніву причетність С. до цих вбивств). Після оволодіння Києвом мусив вести боротьбу зі своїм братом - новгородським князем *Ярославом Мудрим*. Дружина С. В. зазнала поразки у *Любецькій битві 1016*, а він сам утік до Польщі. У 1018 з допомогою польського війська розбив князя Ярослава у битві на р. Буг і знову посів великокнязівський престол. Невдовзі, через невдоволення населення вторгненням іноземців, польські війська залишили Русь. У 1019 Ярослав Мудрий знову виступив проти С.В. і розгромив його війська у битві на р. Альті. Під час втечі С.В. загинув десь на кордоні між Польщею та Чехією (мабуть, у Сілезії).

Р. Шуст (Львів).

СВЯТОПОЛК ІЗЯСЛАВИЧ (8.11.1050 -16.4.1113) - князь полоцький (1069-71), новгородський (1078-88), туровський (1088-1093), великий князь київський (1093-1113). Син великого князя київського Ізяслава Ярославича, внук Ярослава Мудрого. Християнське ім'я - Михайло. У 1077 разом з Володимиром Мономахом вів воєнні дії проти полоцького князя Всеслава Брячиславича. Ставши великим князем київським, С.І. організував боротьбу з половецькими набігами. У 1093 двічі зазнав поразки від хана Боняка, який був союзником чернігівських князів. У 1095 С.І. разом з Володимиром Мономахом завдав поразки половцям, а в наступному році вів війну з чернігівським князем Олегом Святославичем, який відмовився приїхати до Києва на з'їзд князів. У 1097 брав участь у *Любецькому з'їзді 1097*, під час якого князі визнали принцип, за яким кожен з них повинен був володіти землею, виділеною йому батьком, що узаконювало роздроблення Київської держави на окремі спадкові князівства. Незабаром, незважаючи на рішення з'їзду, С.І. не перешкодив Давиду Ігоровичу захопити та осліпити теребовльського князя Василька Ростиславича. У 1098 за підтримки Володимира Мономаха захопив Володимир-Волинський і вигнав звідти князя Давида Ігоровича. С.І. був учасником *Витичівського з'їзду 1100*, а також князівських з'їздів на річці Золотчі (1101) та *Долобського з'їзду 1103*. У 1103, 1107 і 1111 брав участь у спільних походах князів проти половців, під час яких були здобуті половецькі міста Шарукань та Сугрів. С. І. причетний до спекуляції сіллю і махінацій єврейських купців, що стало причиною Київського повстання 1113. За часів правління С.І. збудовано Михайлівський Золотоверхий собор - перлину української архітектури 11 ст.

Р. Шуст (Львів).

СВЯТОПОЛК-МИРСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ-(17.1.1879-р. см. невід.)-військовий діяч періоду Гетьманату. Військову освіту здобув у Володимирському Київському кадетському корпусі, Костянтинівському артилерійському училищі (1897). Служив у 1-му Таманському полку Кубанського козачого війська. Учасник російсько-японської війни 1904-05. Після закінчення офіцерської кінної школи залишений командиром учбового підрозділу, згодом став викладачем. У роки Першої світової війни 1914-18 - на фронті, генерал-майор, командир кінного полку. Після квітневого 1918 перевороту зголосився на службу до Збройних Сил Української держави. За дорученням гетьмана *П.Скоропадського* з вересня 1918 формував добровольчі дружини у Києві з числа офіцерів колишньої російської армії, студентської та гімназійної молоді. Під час антигетьманського повстання *Директорії УНР* на чолі кількох сотень виступив назустріч повстанським

частинам, керував боями під Мотовилівкою, Васильковом. Зазнавши поразки, відійшов до Києва, де зайняв оборону і стримував наступ республіканських військ до грудня 1918. Після падіння Гетьманату виїхав з добровольчими дружинами до Одеси. Дальша доля невідома.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СВЯТОПОЛК-ЧЕТВЕРТИНСЬКИЙ ГЕДЕОН (світське ім'я - Григорій; р. н. невід. -п. 6.4.1690) - луцький єпископ, згодом Київський православний митрополит. Походив з стародавнього українсько-білоруського княжого роду. У 1663-84 був луцьким і острозьким православним єпископом. У зв'язку з переслідуваннями з боку польського уряду переїхав до Києва, а в 1685 - до гетьманської столиці *Батурина*. Був прихильно зустрінутий гетьманом *І.Самойловичем*, який шукав кандидата на кафедру Київського митрополита. Поява С.-Ч.Г. котрий доводився родичем гетьману і засвідчив готовність служити московському уряду та патріарху, виявилась доречною. У липні 1685 С.-Ч.Г. обрано Київським митрополитом і визнано верховенство Московського Патріарха. У жовтні 1685 новообраний митрополит з великою делегацією вирушив у Москву. 8.11.1685 патріарх Йоахим висвятив С.-Ч.Г. і прийняв від нього присягу на вірність Московській патріархії. Цим актом було порушено єдність Української православної церкви з Вселенським Константинопольським Патріархом і підпорядковано Київську православну митрополію юрисдикції Московської патріархії. У травні 1686 московський уряд з допомогою підкупу добився згоди на визнання цього акту Константинопольським Патріархом Діонісієм. З 27.1.1688 Київському митрополитові заборонено вживати титул "митрополит Київський, Галицький і всієї Русі" (дозволено іменуватися "митрополитом Київським, Галицьким та Малої Росії") та суттєво обмежено майнові права митрополії. Найбільші монастирі *{Києво-Печерська лавра, Полоцький Богоявленський та Межигірський монастирі}* отримали ставропігію і разом з Чернігівською єпархією були вилучені з-під юрисдикції митрополита та підпорядковані безпосередньо Московському Патріархові.

Р. Шуст (Львів).

СВЯТОСЛАВ ВСЕВОЛОДОВИЧ (після 1116 - 25.7.1194) - князь туровський (1142, 1154-55), волинський (1142-46), бузький (1146), сіверський (1157-64), чернігівський (1164-1176), великий князь київський (1173, 1174, 1176-81, з перервою; 1181-94). Походив з роду чернігівських князів Ольговичів. Син Всеволода Ольговича, внук Олега Гориславича. Християнське ім'я - Михайло. Згідно з договором 1181 між Рюриком Ростиславичем і Святославом Всеволодовичем отримав великокнязівський престол, а Рюрик-київські волості. Ставши великим князем, намагався зупинити розпад Київської держави на окремі удільні князівства. С.В. прагнув організувати дійову відсіч половецьким набігам. З цією метою працював над створенням антиполовецької коаліції князів. У 1184 завдав поразки половцям на р. Орель і полонив хана Кобяка. Організував походи проти половців у 1187 і 1190. Однак через відсутність єдності серед князів і нескоординовані походи окремих князів (зокрема, сіверського князя Ігоря Святославича в 1185) С.В. не зміг повністю ліквідувати загрозу половецьких нападів.

Р. Шуст (Львів).

СВЯТОСЛАВ ДАВИДОВИЧ (н. бл. 1080 -п. 14.10.1143)- луцький (1099-1100) та ос-терський (1106) князь. 17.11.1106 постригся у ченці Києво-Печерського монастиря, прийнявши ім'я Микола. У 1106-08 на кошти С.Д. збудовано Троїцьку надбрамну церкву, шпиталь. Зібрав велику бібліотеку, яку заповів монастиреві. Похований в Антонієвій печері *Києво-Печерської лаври*.

Р. Шуст (Львів).

СВЯТОСЛАВ ІГОРОВИЧ (Хоробрий; н. бл. 939 - п. 972 або 973) - великий князь київський (945-972), полководець. Син князя Ігоря та княгині Ольги. За С.І. державою переважно управляла княгиня Ольга (до 969), адже він більшість часу перебував у військових походах. Літописні дані засвідчують, що самостійна військова діяльність С.І. розпочалась бл. 964. У 964-966 С.І. підкорив слов'янське плем'я в'ятичів, що проживало у басейні Оки, завдав поразки волзько-камським болгарам, а бл. 965 - розгромив Хозарський каганат і зруйнував його столицю м. Итиль. Вів війни на північному Кавказі, де захопив хозарську фортецю Семендер і переміг племена ясів та косогів. Закріпив владу Київської Русі на Таманському і Керченському п-овах (Тмутараканське князівство). У 967 (за ін. дан. -968) за пропозицією візантійського імператора Никофора Фоки С.І. розпочав воєнні дії у Болгарії, підкоривши собі майже всю територію цієї держави. У Болгарії С.І. місцем свого перебування обрав Переяславець на Дунаї, висловлював думку про перенесення сюди столиці Київської Русі. Занепокоєний успіхами С.І. у Подунав'ї, візантійський уряд підмовив кочові племена печенігів напасти на Київ. Однак напад не вдавсь - ще до прибуття С.І. з Болгарії печеніги зазнали поразки і змушені були відступити. Після смерті матері (969) С.І., прагнучи продовжити війну на Балканах, призначив своїх синів намісниками в окремих землях: Ярополка - у Києві, Олега - у Древлянській землі, Володимира - у Новгороді. Після повернення до Болгарії С.І. у 969 спільно з болгарам та угорцями розпочав війну з візантійським імператором Іоанном I Цимісієм. Після героїчної оборони Доростола (тепер м. Сілістра, Болгарія) С.І. змушений підписати у липні 971 з Візантією мирний договір, за яким відмовився від придунайських земель. Навесні 972, повертаючись до Києва, дружина С.І. потрапила у засідку, організовану біля Дніпрових порогів печенігами, яких підмовили візантійці. У ході бою князь С.І. загинув. Печенізький хан Куря наказав виготовити з черепа С. чашу. Автор "Повісті временних літ" високо оцінив моральні якості князя, який, розпочинаючи війну, попереджував своїх ворогів словами "Іду на Ви".

Візантійський історик Лев Диякон описав його зовнішній вигляд. М.Грушевський назвав С.І. "козаком на престолі".

Р. Шуст (Львів).

СВЯТОСЛАВ ІГОРОВИЧ (н. бл. 1174 -п. вереснь 1211)- князь волинський (1207) і перемишльський (1207-09, 1210-11). Син Ігоря Святославича та дочки Ярослава Володимировича Осмомисла Євфросинії. Християнське ім'я - Андрій. Після смерті галицько-волинського князя Романа Мстиславича разом з братами Володимиром та Романом намагався оволодіти галицькими землями. Під час боротьби за галицький престол з угорськими феодалами і боярською опозицією С.І. був захоплений у полон і з братом Романом страчений боярами в 1211.

Р. Шуст (Львів).

СВЯТОСЛАВ ЯРОСЛАВИЧ (1027 -27.12.1076) - князь волинський (до 1054), чернігівський (1054-73), великий князь київський (1073-76). Син *Ярослава Мудрого*. Християнське ім'я - Микола. Згідно з заповітом батька, С.Я. разом з братами Ізяславом та Всеволодом становили своєрідний князівський триумвірат, що вирішував найважливіші справи Київської держави у 1054-72. У 1060 С.Я. взяв участь в успішному поході проти торків, у 1067 разом з братами розбив у битві на р. Немизі полоцького князя Всеслава. У 1069 війська князя С.Я. зазнали поразки від половців на р. Альті (побл. Переяслава), але незабаром княжі дружини розгромили їх біля міста Сновська (Чернігівська земля). У 1065 воював з князем Ростиславом Володимировичем, який захопив Тмутаракань. Спільно з братами брав участь у доповненні "*Руської правди*" (уклали т. з. Правду Ярославичів). Під час міжусобної боротьби з допомогою брата Всеволода Ярославича усунув від влади старшого брата Ізяслава і зайняв великокнязівський престол. С. був найрішучішим та найактивнішим із синів Ярослава Мудрого. У 1073 і 1076 на замовлення С. складені відомі "Ізборники" Святослава - перлини української літературно-мистецької спадщини.

Р. Шуст (Львів).

"СВЯТОЮРСЬКИЙ" ПРОЦЕС - судовий процес над комуністами, що проходив 22.11.1922 - 11.1.1923 у Львові. 30.10.1921 польська поліція заарештувала учасників нелегальної конференції Комуністичної партії Східної Галичини, що відбувалася у приміщенні школи на території собору св. Юра у Львові (звідси назва процесу). Протягом кількох тижнів заарештовано понад 100 комуністів. До суду притягнуто 39 діячів КПСГ і Комуністичної робітничої партії Польщі, серед них -Й.Крілика (Васильківа), С.Круліковського, М.Теслюка, Н.Хомина. Серед підсудних -22 українці, 10 євреїв, 6 поляків. Їм було пред'явлене звинувачення у державній зраді та в намаганні відірвати Сх.Галичину від Польщі й приєднати її до УСРР з допомогою підривних протидержавних дій. Підсудних захищали 9 адвокатів, серед яких-Л.Ганкевич і Є.Давидяк. Обвинувачені використали процес для пропаганди комуністичних ідей і радянського ладу. Суд присяжних виправдав 29 осіб. 10 підсудних (Й.Крілика, С.Круліковського, Н.Хомина та ін.) позбавлено волі на строк від 2 до 3 років. Незабаром С.Круліковський, обраний під час слідства послом сейму, був звільнений, а Й.Крілика випущено під заставу. "С." п. широко висвітлювався у пресі і сприяв популяризації КПСГ, яка до того часу була майже невідома широкому загалові.

О. Зайцев (Львів).

СВЯЩЕННА ГОРА - одне з найтипівіших місць поклоніння і справляння культових дійств у язичників України-Русі. Образ гори як моделі світу, місцеперебування богів виводиться ще від шумерських і праіндоєвропейських міфів. Зокрема, архаїчна традиція розташовувати на горі чи скелі божество-громовержця збереглася в культурі бога Перуна, що відображено і в топонімії: його ім'я зустрічається серед назв гір і вершин на території розселення давніх слов'янських племен. На київській Горі князь Володимир Святославич встановив капище з ідолами *Перуна*, *Хорса*, *Дажбога*, *Стрибога*, *Сімаргла* і *Мокоші*. Образ С.г. у міфології давнього населення України тісно пов'язаний із поховальними курганами-могилами. Для розташування святилища, справляння ритуалів язичники переважно обирали домінуюче на місцевості узвишся. Характерним атрибутом С.г. є наявність джерела чи криниці з "цілющою" водою або обрядового колодязя.

Міфологічна символіка С.г. присутня в топонімії, зокрема Божа гора і Свята гора (у гряді Вороняки на межі Львівської і Тернопільської обл.), Святі гори над Дніпром (біля Києва), Святі гори (поблизу м. Слов'янська Донецької області), Свентокшицькі гори (у Польщі), але також: Чортова гора (в Рогатинському р-ні Івано-Франківської обл.), узвишся Дракулів діл (у с. Драчинцях на Буковині), гора Бісоватий діл (у Південних Карпатах), Чортова скеля (побл. Львова) тощо. Зв'язок із міфологією зберігають і такі означення у назвах гори, як Біла і Чорна. Один із найдавніших культових осередків у Середньому Подністров'ї локалізується на Білій горі (с. Бакоті Кам'янець-Подільського р-ну), де виявлено жертівники та капища, що існували з поч. 2 тис. до н. е. і до 1 ст. н.е. Сліди святилища 9-поч. 11 ст. знайдені на Чорній горі в Жовківському р-ні Львівської обл.

Із спільнослов'янським культом жіночого божества, богині-діви пов'язують ороніми, типу Дівич-гора, Дівоча гора. Вони відомі в цілому слов'янському світі від Верхнього Дніпра до Родопів - Дівоча гора (Девичья гора) біля Смоленська, Дівоча гора або Дівич-гора над Дніпром у с. Трипіллі та березі Росі біля с. Сахнівки, ряд вершин Дівин на території Чехії та Словаччини, г. Дівин південніше Пловдіва у Болгарії. Археологічні

дослідження підтверджують культовий характер таких вершин. Зокрема, на Дівочій горі в Трипіллі знайдено залишки святилища перших століть н. е. Істотною прикметою язичницьких С.г. було встановлення на них, із утвердженням християнства, хрестів, каплиць, церков чи відкриття монастирів. Так, на Білій горі у Бакоті засновано монастир св. Михайла, на вершині Дівочої гори над Россю віддавна встановлено три хрести (місцеве населення не пов'язує їх із похованнями); а на Київській горі, де стояли ідоли, після хрещення киян Володимир Святославич побудував церкву св. Василя; на Святих горах (поблизу Слов'янська) збудовано Святогірський Успенський монастир. Поклоніння С.г. збереглося в окремих місцевостях до нашого часу (Аннина гора на околиці Вашківців на Буковині), на яких щороку збираються тисячі прочан (див. також *Святилище*).

І. Чеховський (Львів).

СЕВРЮК ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1893 - 1941)- український громадський і політичний діяч, дипломат. Вищу освіту здобув у Петроградському технологічному ін-ті. Належав до української студентської громади, входив до складу Інформаційного бюро українських студентських організацій Петрограда. У квітні 1917 делегований в *Українську Центральну Раду* від студентських організацій. Був одним із провідних діячів *Української партії соціалістів-революціонерів*, входив до ЦК партії, репрезентував партійну фракцію у Малій Раді. У вересні 1917 входив до складу української делегації на *З'їзді народів Росії* у Києві. Очолював комісію з розробки законопроекту про скликання Українських Установчих Зборів. 25.10.1917 обраний до Крайового комітету охорони революції в Україні. У грудні 1917 у Києві на з'їзді Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів С. зачитав резолюцію (згодом схвалена з'їздом), яка кваліфікувала Ультиматум РНК РСФРР як "замах проти УНР", чинник, здатний "розірвати федеративні зв'язки", і звернувся із закликом до народів Росії "всіма засобами запобігти можливості нової ганебної війни". 15.1.1918 С. призначений головою української делегації на переговорах з представниками Центральних держав у Бересті-Литовському. Першим від імені Української Народної Республіки підписав *Берестейський мир 1918*. Домігся від представників Австро-Угорщини підписання окремої таємної угоди про створення із Східної Галичини і Буковини коронного краю. 4.3.1918 у Бересті-Литовському між представниками Четверного союзу і делегацією УНР, яку очолював С., підписано окремий договір щодо *Холмщини*. У лютому-квітні 1918- посол УНР у Німеччині. З квітня 1918 -дипломатичний представник України у Бухаресті з повноваженнями підписати мирний договір з Румунією. У лютому-липні 1919 очолював українську місію в Італії (займалась справою повернення на батьківщину полонених-українців), але був знятий з посади за невиконання покладених на нього обов'язків. Входив до складу української делегації на Паризькій мирній конференції 1919-20. З 1920 перебував в еміграції у Франції. Співробітничав у газеті "Українські вісті", в якій опублікував цикл статей про мирні переговори у Бересті-Литовському. В 1920 роках перейшов на прорадянські позиції, у 1928 відвідав УСРР. У 1930 роках мешкав у Німеччині. Загинув у залізничній катастрофі у Франкфурті-на-Одері.

Т. Осташко (Київ).

СЕЗОННІ РОБІТНИКИ (сезонники, заробітчани; російський аналог - відходники) - категорія найманих робітників. Статус заробітчан визначала сезонна праця - тимчасові заробітки, не пов'язані з основним видом діяльності та соціальним походженням. С.р. становили окрему, перехідну соціальну групу (в основному із селян європейської частини Російської імперії, у т.ч. України), що була обкладена великими викупними платежами і податками. Через це змушені вдаватися до пошуку додаткових джерел заробітку, як правило, у тих галузях виробництва, яке мало сезонний характер і нескладну технологію. С.р. використовувалися у сільському господарстві, на будівництві залізниць, в промисловості (цукрові заводи, ґуральні, броварні, цегельні), а також на будівельних і земляних роботах, вирубці лісу тощо, де заробітчани складали бл. 85-90% усіх працюючих. С.р. на відміну від кадрових в основному були приватними власниками засобів виробництва, не володіли робітничими професіями, мали відмінні типи психології й соціальних інтересів. За соціальним походженням С.р. -здебільшого селяни, хоча певну частину їх складали міщани, ремісники, військові, кадрові робітники та ін. За національною приналежністю серед С.р. домінували українці, бл. 20-30% складали росіяни, білоруси, поляки та євреї. У Південній та Лівобережній Україні відсоток неукраїнців був вищий. На сезонні роботи наймалися особи віком 17-40 років (64- 70%); діти складали 4- 8%. За ознаками статі та віку заробітчани поділялися на кілька категорій: "повні" робітники - чоловіки 20-55 років, "півробітники" - жінки та підлітки 12-20 років, робітники "малої допомоги" -діти 8-12 років та особи літнього віку (понад 55 років). У промисловості С.р., які володіли грамотою, становили бл. 41 %. Організація сезонної праці поділялась на організовану й неорганізовану. Перший вид передбачав укладення договорів на майбутні роботи, переважно з допомогою посередників-підрядників. Другий вид-самостійні пошуки заробітку. Виробничо-технічні умови праці та побуту С.р. визначалися сезонним характером найму і могли задовольнити тільки наймінімальні потреби. Ситуація ускладнювалась низьким рівнем медичного обслуговування С.р., яке було налагоджене лише на цукрових заводах, будівництві залізниць та в окремих великих маєтках (з 1866 законодавство зобов'язувало працедавця утримувати лікарні при підприємствах, що мали понад 100 робітників). Житлові приміщення для С.р. складалися в основному з казарм, землянок, халабуд, бараків тощо. Заробітна плата С.р. була почасовою або відрядною. Інколи її сплачували натурою, що було характерним для сільськогосподарських робіт під час жнив. Денний заробіток у сільському господарстві складав 10 коп. - 1 руб. У промисловому виробництві зарплата була більш стабільною і коливалася у межах 4-6 - 9-12 руб. на місяць. Найвищим був заробіток у будівельників - 100-170 руб. на

сезон (весна-осінь). У середньому за сезон С.р. заробляли від 10 до 70 руб., що в більшості випадків вистачало на покриття викупних платежів і податків, рідко на придбання речей побуту, одягу. Регіонами додаткового заробітку для українських сезонних робітників (також російських, білоруських) до 1890 років були тільки українські губернії. Наймасовіший потік С.р. спрямовувався у південні р-ни України - Херсонську, Катеринославську, Таврійську губернії, а також у Бессарабію. Значним ринком сезонної праці були право- і лівобережні губернії, де заробітчани працювали в сільськогосподарських економіях, на цукрових заводах, будівництві залізниць тощо. Починаючи з 1890 років започатковано рух заробітчани в Область Війська Донського, на Кубань, а також у Мінську, Саратовську, Тамбовську губернії.

В. Пашук (Львів).

СЕЛІМ II МЕСТ (1524 - 13.12.1574) - турецький султан у 1566-74. Син султана Су-леймана II та *Роксолани*. За часів правління С.ІІ М. (державними справами керував великий візир Мехмед Соколлу) Туреччина вела війни з Іраном, Угорщиною, Венецією (1570-73) і "Священною лігою" (Іспанія, Венеція, Генуя, Мальта), завершила завоювання Аравії та Кіпру. У 1569 здійснено невдалий похід на Астрахань. За С.ІІ М. у Молдові в 1574 відбулося антитурецьке повстання, очолене господарем *Іваном Водю Лютим*, в якому активну участь взяв загін українських козаків на чолі з *І.Свирговським*.

Р. Шуст (Львів).

СЕЛІМ III (24.12.1761-28.7.1808)- турецький султан (1789-1807). Н. у Стамбулі. Одержав добру освіту. Ще до вступу на престол цікавився військовою справою та наукою в європейських країнах. Намагався вивчити причини кризових явищ у внутрішньому розвитку Османської імперії і дійшов висновку про необхідність проведення реформ, які б порятували країну від кризи. За його дорученням невелика група представників знаті підготувала і частково реалізувала програму перетворень ("нізам-і джедіт"). У 1793 видав указ про створення нової армії, що формувалась за європейським зразком. Багато зробив для розвитку військового флоту, артилерії. Запросив велику кількість європейських інженерів, майстрів та інструкторів. У 1792-93 розширив морське інженерне та відкрив сухопутне інженерне училище у Стамбулі. В 1795 у м.Ускюдар за розпорядженням султана збудовано велику друкарню, де видавались праці європейських авторів з математики, військової справи та інших галузей знань. За правління С. III Туреччина вела війну з Росією у 1787-91 та розпочала війну 1806-12. За умовами Ясського мирного договору 1791 Османська імперія визнала приєднання Криму та південноукраїнських земель між Півд. Бугом і Дністром до Російської імперії. За С.ІІІ у турецьких володіннях існувала *Задунайська Січ*. Реформи С.ІІІ не дали значних результатів (на 1804 чисельність нової армії не перевершувала 12 тис. чол.), але викликали опір і відкрити протидію феодално-клерикальної реакції на чолі з улемами (мусульманські теологи - *Ред.*). Знаряддя та опорою опозиції став яничарський корпус. 25.5.1807 розпочалося повстання ямаків - солдатів допоміжних військ, і 29.5.1807 С.ІІІ зрікся престолу. У 1808 С.ІІІ був убитий.

Р. Шуст (Львів).

СЕЛЯВА АНТОНІЙ АНАСТАСІЙ (н. бл. 1583 - п. 1655) - митрополит Київський, Галицький і всієї Русі греко-католицької (уніатської) церкви. Походив з білоруської шляхетської родини. У 1612 вступив до монастиря св. Трійці у Вільно (тепер Вільнюс, Литва). Початкову і середню освіту здобув у Литві та Білорусі. Закінчив колегію св. Атаназія у Римі. Після повернення у Вільно став архімандритом Свя-тотроїцького монастиря. У 1623 обраний полоцько-вітебським архієпископом; висвячений на єпископа у 1624. З 1639 - вікарій Київської греко-католицької митрополії. Після смерті митрополита Р.Корсака призначений у 1640 королем на митрополичу кафедру і затверджений Папою Урбаном VIII. У 1642 обраний протоархімандритом чину св. Василя Великого (див. *Василівни*). У 1645 розпочав переговори з Київським православним митрополитом *П.Могилою* про об'єднання церков і утворення Київського Патріархату, які не були завершені через смерть П.Могили. С. вів боротьбу з католицькою ієрархією латинського обряду, яка намагалася підпорядкувати собі греко-католицьке духовництво. С. - автор творів "Антиленхос" (1622), у якому полемізував з М.Смотрицьким, та, можливо, "Життя Слуги Божого Йосафата" (1625). Помер у Тикоціні на Підляшші. Похований у монастирі василіан у Супраслі.

Р. Шуст (Львів).

СЕЛЯНИ-ДАННИКИ - категорія залежних селян в 15-16 ст. у Великому князівстві Литовському і на українських землях (Київщина, Волинь), які входили до його складу. Займалися мисливством, рибальством, бджільництвом. Платили натуральну данину хутром, медом, воском та ін. продуктами. Інколи займалися землеробством. За використання орної землі сплачували державний податок-серебщину. Виконували інші феодалні повинності. Згідно з Литовським статутом 1588 С.-д. були перетворені на державних селян і кріпаків.

СЕЛЯНСЬКА ПАРТІЯ УКРАЇНИ (СелПУ)-одна з найчисельніших політичних партій в Україні. Заснована на установчій конференції 25.1.1992 у Херсоні. 217 делегатів конференції представляли 11 областей України. Зареєстрована у Міністерстві юстиції України 3.3.1992. Перший з'їзд партії відбувся у Києві в грудні 1993. Кількість членів партії - понад 100 тисяч чоловік, які об'єднані у первинні осередки, сільські, районні та обласні організації. Вищі органи партії - збори, конференції, з'їзди (завжди відбуваються за зачиненими дверима). Керівні органи партії -Вища рада (51 чол.) і Президія Вищої ради обираються з'їздом. До складу Президії Вищої ради входять голова партії, три його заступники, редактор партійного видання та ін. (всього 9

чол.). Організаційну діяльність партії здійснює секретаріат партії. Партія у своїй діяльності спирається на аграріїв-господарників, профспілки робітників АПК, Міністерство АПК України та колгоспно-радгоспне керівництво на місцях. СелПУ проголошує своїм головним завданням захист інтересів трудового села, всіх представників агропромислового комплексу, недопущення "подальшого вирішення долі селян без їх участі". В економічному блоці програми партії наголошується, що ефективний соціально-економічний розвиток України можливий лише за умови опори на різні форми господарювання за оновленою соціалістичною орієнтацією. Партія розглядає приватизацію як необхідний механізм ефективної економічної діяльності на сучасному етапі, але тих галузей народного господарства, які вичерпали свої потенційні можливості; вважає приватизацію всієї колгоспно-радгоспної власності недопустимою і виступає проти купівлі-продажу землі.

На парламентських виборах 1998 виступала в блоці із Соціалістичною партією України, за який проголосувало 8,5% всіх виборців (блок СПУ і Сел.ПУ отримав 29 депутатських мандатів). Один із керівників партії О.Ткаченко був обраний Головою Верховної Ради України.

Ю. Шведа (Львів).

СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1848 у Галичині, на Буковині і Закарпатті - скасування кріпосного права, проведене австрійським урядом під час революції 1848 в Австрії (див. *Революція 1848-49*) з метою пристосування економіки до потреб капіталістичного розвитку. Здійснена під тиском революційних подій, що охопили також Галичину, Буковину і Закарпаття, та масових селянських рухів, зокрема Галицького селянського повстання 1846. У Галичині кріпосна залежність селян скасована згідно із законом австрійського імператора Фердинанда I від 17.4.1848. Окремим декретом від 1.7.1848 дію цього закону уряд поширив на Буковину, підтвердивши його законом від 9.8.1848. Влітку 1848 питання про умови звільнення селян обговорювалося в австрійському парламенті. Депутати від селян Галичини і Буковини *І.Капушак, Л.Кобилиця* разом з ін. депутатами лівого крила рішуче виступили проти виплати викупу поміщикам. Але більшістю голосів парламент ухвалив скасувати повинності селян за викуп. На підставі цієї постанови 7.9.1848 видано закон про звільнення селян на території всієї Австрії від кріпосної залежності, про надання їм прав громадян держави і права власності на ту землю, якою за панщини вони користувалися на правах спадковості. Закон передбачав повну компенсацію (індемнізацію) селянами на користь поміщиків 20-кратної вартості всіх річних кріпацьких повинностей. За "звільнення" селян поміщики одержували великий викуп: у Сх. Галичині - 58,9 млн гульденів (145,6 млн тодішніх крб), на Буковині - 5,5 млн гульденів (13,9 млн тодішніх крб). Головний тягар викупу несло селянство. За законом 7.9.1848 у власність селянства Сх.Галичини і Буковини перейшло менше половини земельних угідь краю. Більшість селян залишалася малоземельною і економічно неспроможною, значну частину їх (халупників і комірників) було "звільнено" зовсім без землі й вони відразу потрапили в економічну залежність до землевласників. У власність поміщиків перейшли майже всі ліси і пасовиська, за користування якими селяни змушені відробляти або платити. З метою практичного здійснення реформи уряд видав додаткові законодавчі акти: 4.3.1849 для всіх країв австрійської монархії, 15.8.1849 і 4.10.1850 тільки для Галичини. 23.10. і 12.11.1853-для Буковини.

У *Закарпатті*, як і по всій Угорщині, кріпосницька залежність селян скасована законом, що його прийняв угорський сейм 18.3.1848 і підтвердив 1853 австрійський імператор *Франц-Йосиф I*, на таких же кабальних для селян умовах, як і в Сх.Галичині та на Буковині. Землевласники одержали викуп у розмірі 20-кратної вартості річних повинностей селян. Більшість закарпатського селянства була звільнена з недостатньою забезпеченістю землею, значна частина - зовсім без землі. Грабіжницький характер С.р. спричинив подальше зростання зубожіння селянства, викликав хвилю селянських заворушень у Сх.Галичині і Закарпатті та Буковинське селянське повстання 1848-49.

Ф. Стеблій (Львів).

СЕЛЯНСЬКА СПІЛКА (Українська селянська спілка) - масова профспілкова організація, яка об'єднувала незаможне селянство України. Перебувала під впливом *Української партії соціалістів-революціонерів*. Питання про створення С.с. було поставлене на I з'їзді УПСР, який проходив 4-5.4.1917. На з'їзді діячів українського села 6-7.4.1917 створено С.с. та обрано її Тимчасовий комітет у складі: М.Стасюк (голова), Т.Осадчий, А.Сербиненко, В.Коваль, І.Сніжний. З'їзд ухвалив рішення про організацію осередків С.с. в усіх селах, волостях, повітах та губерніях. 10.5.1917 відбувся губернський з'їзд селянських спілок Київщини. Протягом травня-червня 1917-губернські з'їзди Херсонщини, Полтавщини, Чернігівщини, Катеринославщини та Поділля. Делегати з'їздів одноставно підтримали політику Української Центральної Ради, у своїх рішеннях висунули вимоги скасування приватної власності на землю, автономії України у складі федеративної Росії, скликання українського сейму, українізації армії. На I Всеукраїнському селянському з'їзді у Києві, проведеному С.с. та УПСР, обрано ЦК С.с.: *М.Ковалевський* (голова), М.Стасюк, *В.Винниченко, П.Христюк, Б.Мартос, А.Степаненко, М.Осадчий, І.Пугач, А.Лівицький* та Всеукраїнську раду селянських депутатів (133 чол.), яка спільно з ЦК С.с. увійшла до складу *Української Центральної Ради*. Завдяки діяльності С.с. українське селянство майже повністю позбулось впливу російської Партії соціалістів-революціонерів та створеного нею Всеросійського селянського союзу. Селянський з'їзд ухвалив відкликати українських делегатів з Виконавчого комітету Всеросійського селянського союзу, залишивши 5 чоловік для зв'язку. С.с. видавала свій друкований орган - щоденну газету "Народна воля". С.с. засудила гетьманський переворот. Скликаний нею другий Всеукраїнський селянський з'їзд, який відбувся нелегально у Голосіївському лісі під Києвом, у своїх резолюціях засудив політику гетьмана П.Скоропадського, висловив

повну підтримку УЦР і закликав селянство до боротьби з гетьманською владою за відновлення республіканського правління. На IV з'їзді УПСР (13-16.5.1918) представники С.с. (голова-О.Янко) підтримали позицію правого крила партії (т.зв "центральної течії") і виступили за проведення поміркованішої соціально-економічної політики, ніж та, що проводила УЦР. У серпні 1918 С.с. увійшла до складу Українського національного союзу - блоку опозиційних до гетьманського режиму політичних партій, економічних, професійних і культурних організацій. Представник С.с. Ф.Швець був членом *Директорії УНР*. С.с. припинила існування у 1919.

О. Бойко (Київ).

СЕЛЯНСЬКО-РОБІТНИЧИЙ СОЮЗ - українська політична організація соціалістичної орієнтації, що діяла на території ЗУНР-ЗОУНР у 1918-19. Утворений у Станіславі (тепер -м. Івано-Франківськ) у кін. 1918. До обласної управи С.-р.с. увійшли: Д.Дем'янчук (голова), Є.Оліярник, Т.Чернявський, В.Бриндзей, І.Кабаровський, І.Орищук. Проводив роботу в українських професійних організаціях. Видавав друкований орган - щотижневу газету "Республіканець" (начальний ред. - В.Гадзін-ський, з кін. січня 1919-Д.Дем'янчук, відповід. редактор -Д.Дем'янчук, з кін. лютого 1919-О.Устиянович). Виступав за негайне об'єднання всіх українських земель у демократичній республіці, українізацію державних урядів, шкіл і законодавчих інституцій, надання соціальних гарантій працюючим (гарантовані оплачувані відпустки, заборона нічної праці жінок тощо). В лютому 1919 перейшов в опозицію до *Української національної ради ЗУНР-ЗОУНР 1918-19* та Ради державних секретарів. 16.2.1919 у Станіславі відбулася нарада представників повітових організацій, на якій були ухвалені Програма і Статут С.-р.с. У програмі визначалась головна мета організації - перетворення "дотеперішнього капіталістично-бюрократичного ладу" на соціалістичний. Висувались вимоги всезагального і рівного виборчого права (з 20 років); свободи слова, друку, віри, зборів, товариств і страйків; скасування смертної кари і довічного ув'язнення; скасування регулярної армії і заміни її горожанською міліцією; відокремлення церкви від держави і школи; безплатного шкільного навчання, для бідних дітей - безплатного харчування, одягу, підручників; націоналізації землі, фабрик, фінансів та торгівлі тощо. У соціальній сфері: 8-годинного робочого дня; державного пенсійного забезпечення; безплатної медичної допомоги працюючим; запровадження промислових судів. С.-р.с. оголосив про скликання у Станіславі "Селянсько-робітничого (трудового) з'їзду" за зразком *Трудового конгресу України*, який відбувся 30-31.3.1919 (право вибирати і бути обраним на з'їзд С.-р.с. надав безземельним та малоземельним селянам, робітникам різних сфер економіки і трудовій інтелігенції). Провідну роль на з'їзді відігравали лідери *Української соціал-демократичної партії*: О. Безпалко, В.Темницький, Р.Яросевич. З'їзд звинуватив Раду державних секретарів у підтримці австрійського бюрократичного режиму. Прийняв резолюцію з вимогою конфіскації великої земельної власності (в т. ч. церковних і монастирських земель) без викупу, націоналізації фабрик. Комісії УНРади із земельної реформи запропоновано підготувати проект земельної реформи на основі Земельного Закону Директорії. Мотивуючи недостатню представленість в Українській національній раді робітництва і селянства, з'їзд виступив з ультимативною вимогою про негайне включення 60 обраних ним делегатів (45 селян та 15 робітників) до складу законодавчого органу ЗО УНР. Після дводенних дискусій щодо ультиматуму з'їзду Українська національна рада ЗУНР-ЗОУНР більшістю голосів відхилила його вимоги. За доповнення складу голосували тільки представники УСДП. Обрані з'їздом 60 послів утворили окремий Виконавчий Комітет з 9 чол., який 9.4.1919 обрав керівний орган - Заряд Виконкому (голова - Д.Дем'янчук). У червні 1919 після окупації Галичини польськими військами С.-р.с. припинив свою діяльність.

О. Павлишин(Львів).

СЕЛЯНСЬКО-РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ (Хлопсько-радикальна партія) - назва політичної організації, що існувала в 1919 на Покутті та Гуцульщині. Створена членами Української радикальної партії на чолі з К.Трильовським, які звинуватили лідерів УРП у намаганні в 1918 припинити діяльність партії. Лідер С.-р.п. К.Трильовський відновив видання газети "Громадський голос" (виходила у Коломиї) та організував Селянсько-радикальний клуб в Українській національній раді ЗУНР-ЗОУНР. 16.2.1919 у Коломиї відбулася конференція С.-р.п. (взяв участь 321 делегат), яка обрала управу партії (К.Трильовський - голова; А.Онищук - заступник голови і генеральний скарбник; з кін. лютого 1919- Г.Дувіряк, другий заст. голови; П.Шекерик-Доників - писар; М.Ганчук, Д.Паневник, М.Білик, К.Тимувський, І.Радуляк, О.Кубринович, О.Рудий. Д.Лукашук). У березні 1919 крайовий з'їзд УРП у Станіславі (тепер - Івано-Франківськ) визнав нелегітимною реорганізацію партії К.Трильовським і засудив самочинне видання газети "Громадський голос". Управа реорганізованої К.Трильовським партії затвердила за нею назву: "Селянсько-радикальна партія", а її представники в УНР ЗУНР створили окрему фракцію. Осередки Селянсько-радикальної партії діяли в Снятинському, Коломийському, Косівському, Печеніжинському та Богородчанському повітах. Не висунувши своєї програми, провідники партії виступали проти негайного скасування приватної власності на землю -за поступову соціалізацію землі, з першочерговим її поділом серед мало- і безземельних селян. Після відходу влади ЗУНР-ЗОУНР і УГА за р. Збруч лідери партії - К.Трильовський та П.Шекерик-Доників залишили Галичину. Представник від С.-р.п. - К.Трильовський входив до складу президії Всеукраїнської національної ради, яка засідала у Відні (4.1-22.4.1921). У 1922 була здійснена спроба відновити діяльність С.-р.п. У с. Іспас на Коломийщині колишній посол Державної ради у Відні Павло Лаврук створив організаційний центр з відновлення партії (видавав у Коломиї тижневик "Радикальний голос", ред. -Н.Лаврук), який, однак, через відсутність підтримки серед місцевого населення незабаром припинив свою діяльність.

О. Павлишин (Львів).

СЕЛЬСЬКА РАЙХ МАРГІТ (Маргарита, Марія Іванівна; 23.6.1903-3.2.1980)-українсь-кий живописець. Дружина *Р.Сельського*. Н. у м. Коломиї (тепер Івано-Франківська обл.). Закінчила Коломийську гімназію. Початкову художню освіту здобула у приватній "Вільній академії" у Львові, заснованій архітектором Л.Підгородецьким. У 1920-21 навчалася у Львівській художньо-промисловій школі, пізніше - у Краківській академії красних мистецтв (1923-24), Віденській академії (1924-25), 1925-27 - в Модерній академії у Парижі (майстерня проф. Фернана Леже). У 1930 роках працювала як незалежний художник, була членом молодіжного об'єднання художників "Artes" та львівського професійного союзу артистів-пластиків (1933-39), входила в Асоціацію незалежних українських митців (АНУМ). З 1940 - член Спілки радянських художників України (СРХУ). С. - автор численних портретів, натюрмортів, пейзажів, серед яких "Дівчина" (1939), "Пейзаж із Гуцульщини" (1956), "Гуцульський натюрморт" (1960), "Морський пейзаж" (1963), "Пейзаж Білгорода" (1965), "Скрипаль" (1966), "Збір винограду" (1966), "Вишивальниця" (1968), "Кримський пейзаж" (1965), "Карпатський мотив" (1965), "Мальви" (1969), "Галя" (1969) та ін. С. написала портрети Лесі Українки, І.Вільде, І.Свенцицького, дружини художника І.Труша - А.Труш-Драгоманової. На творчість С. помітний вплив мали західноєвропейські мистецькі напрями, особливо конструктивізм і кубізм. Картини художниці відрізняються оригінальністю як кольорового, так і композиційного рішення. Твори С. виставлялися у Львові, Києві, Москві, Варшаві, Кракові, Лодзі, Познані, Парижі. Похована у Львові.

Т. Галайчак (Львів).

СЕЛЬСЬКИЙ РОМАН ЮЛІАНОВИЧ (21.5.1903 - 3.1.1990) - відомий український живописець, педагог. Н. у Сокалі на Львівщині. У 1921 закінчив гімназію у Львові. У 1921-22 навчався у художньо-промисловій школі, відвідував студію *О.Новаківського*. У 1922-27 удосконалював майстерність у Краківській академії красних мистецтв, у 1925 і 1928 - в Парижі. З 1929 постійно жив у Львові. Був головою молодіжного об'єднання митців "Artes", входив в Асоціацію незалежних українських митців (АНУМ). У 1934-39 викладав у Львівському ін-ті пластичних мистецтв, у 1939-41 - викладач живопису і композиції Львівського державного училища прикладного мистецтва. У роки війни запишався у Львові, працював як незалежний художник. У післявоєнний час - на педагогічній роботі: спочатку - викладач Львівського державного училища прикладного мистецтва ім. І.Труша (1944-47), у 1947-74 - завідувач кафедри, викладач жи вопису і композиції, в.о. професора Львівського інституту прикладного та декоративного мистецтва. З 1989 - народний художник УРСР. Учнями С. були відомі львівські живописці Д.Довбошинський, Є.Лисик, М.Кристочук, В.Патик, І.Скобало та ін. Серед творів С. - "Порт" (1931), "Морський пейзаж" (1931), "Яхт-клуб в Майорі" (1949), "Квіти" (1959), "Карпатський пейзаж" (1960), "Рибальська гавань" (1962), "Ліс" (1965), "Сіті" (1966), "Гаряче літо" (1971), "Сліди війни" (1971), "Гуцульщина" (1972), "Морський причал" (1973), "У Манявському заповіднику" (1980), "Озеро Пісочне" (1981), "Свірж" (1981), "На Чорногорі" (1982), "Квіти у Карпатах" (1984), "Ластівки" (1984), "Натюрморт із свічником" (1984), "Жах війни" (1985) та ін. Твори митця відзначаються оригінальністю художньої мови, глибиною змісту, життєствердуючим настроєм. Роботи С. зберігаються у колекціях музеїв і галерей Львова, Києва, Варшави. Помер і похований у Львові.

Т. Гапайчак (Львів).

СЕМАКА ІЛЛЯ (23.9.1866 - 4.1.1929) - український громадський і політичний діяч на Буковині, правник. Н. у м. Берегометі (за ін. дан. - у с. Руському Банилові) у сім'ї священика. Закінчивши гімназію, вивчав право в Чернівецькому ун-ті. З 1891 займався судовою практикою у Чернівцях, з 1897 працював у суді в Радівцях. У 1899 переїхав до Кіцмані, де працював секретарем, радником і начальником суду. В Кіцмані очолював місцеві українські осередки - "Народний дім" та "*Руська бесіда*". Належав до *Української національно-демократичної партії*. У 1907-18 - посол до австрійської Державної Ради у Відні по виборчому округу Кіцмань-Садагура, 1911-18 - посол до Буковинського сейму. Під час Першої світової війни 1914-18 -член *Загальної української ради* у Відні. На поч. листопада 1918 був одним з організаторів перебрання українцями влади у Чернівцях. У 1918-19- член Української національної ради ЗУНР-ЗОУНР, обраний до законодавчої та фінансової комісії. З січня 1919 перебував у Відні, де працював в австрійській Ліквідаційній комісії, згодом - в екзильному уряді ЗУНР. У 1920 роках емігрував до Словаччини, працював деякий час суддею. Помер у Превідзі (Словаччина).

О. Павпишин (Львів).

СЕМБРАТОВИЧ ЙОСИФ (8.11.1821 -23.10.1900) - галицький митрополит греко-католицької церкви, архімандрит Львівський, граф (з 1870). Н. у с. Криниці на Лемківщині в родині священика. Початкову освіту одержав у с. Мушині, пізніше навчався в гімназії у Новому Сончі. Закінчив теологічний ф-тет Віденського ун-ту, доктор теології. У 1845 висвячений у сан священика перемишльським єпископом І.Снігурським. Після повернення в Галичину - префект духовної семінарії у Перемишлі, з 1850 - у Львові. У 1852-60 перебував у Відні, де С. призначено заступником ректора греко-католицької духовної семінарії, а також парохом церкви св.Варвари. З 1860 - професор теології Львівського ун-ту. У березні 1865 Папа Римський Пій ІХ іменував С. титулярним архієпископом. У 1867-70 -адміністратор перемишльської єпархії. Після смерті митрополита С.Литвиновича у травні 1870 призначений галицьким митрополитом (27.6.1870 Папа затвердив це рішення). С. приділяв велику увагу піднесенню духовності українського народу, особливо катехізації та проповідницькій діяльності. Здійснив реставрацію собору св. Юра у Львові. У 1876 видав митрополичий лист "Про велику гідність людини", в якому виступив за тверезий спосіб життя, заохочував до організації товариств тверезості. Польські поміщики, які могли втратити прибутки через діяльність С., розпочали акцію

дискредитації митрополита. Польські інтриги при віденському дворі, поширення русофільства, ідеї якого підтримувала частина галицького духовенства, перехід на православ'я о. І. Наумовича та парохії села Гнилички Збараського повіту призвели до усунення С. з митрополичої кафедри. У грудні 1882 Папа Римський підтвердив це рішення і надав С. титул архієпископа теодозіопольського. С. виїхав до Риму, працював у Конгрегаціях пропаганди віри, надзвичайних справ, очолював комісію з ревізії церковних книг. Помер у жовтні 1900.

Р. Шуст (Львів).

СЕМАШКО ЙОСИФ (25.12.1798 -23.11.1868) - уніатський (греко-католицький), згодом - православний єпископ. Н. у с. Павлівці Київської губ. у родині священика. З 1809 навчався у Немирівській гімназії, а з 1816 - у Віленській семінарії. У грудні 1821 висвячений на священика, у 1823 став каноніком Луцької уніатської єпархії. Обіймав посаду асесора уніатського департаменту римо-католицької духовної колегії у Петербурзі. Вивчав стан уніатської церкви в Російській імперії, розробляв засоби повернення її до складу православної церкви. Виступав за ліквідацію католицьких впливів на уніатську церкву. З кін. 1830 років С. виступив ініціатором заходів, спрямованих на ліквідацію уніатської церкви, що спричинило швидке просування С. у церковній ієрархії. У 1827 запропонував закрити "зайві" василіанські монастирі. Особливу увагу звертав на ліквідацію обрядових відмінностей греко-католицької церкви від православної. Насаджував т. зв. "чистий" православний (московський) обряд. У квітні 1829 С. імператорським указом призначений вікарним єпископом і головою консисторії Білоруської уніатської єпархії, єпископ мстиславський. З квітня 1833-єпископ Литовської єпархії з центром у Жировці. Продовжував кампанію ліквідації василіанських монастирів і лише за 1834 закрити 9. У травні 1833 С. звернувся до Миколи I з проханням про приєднання греко-католицької церкви до Російської православної церкви. У 1834 створив таємний комітет уніатських справ, підготував підпорядкування у 1837 уніатської церкви Московській Патріархії. У лютому 1839 у Полоцьку С., єпископи Василій Лужинський та Анатолій Зубко підписали акт про ліквідацію унії та приєднання до православної церкви. 25.3.1839 цар Микола I видав указ про ліквідацію унії у Російській імперії. За заслуги у справі ліквідації уніатської церкви С. було надано сан архієпископа. Протягом 1840-45 - архімандрит монастиря св. Трійці, а у 1845-52 - архімандрит монастиря св. Духа у Вільно. З 30.3.1852 - митрополит Литви з правом носити білий клобук. Помер 23.11.1868. Похований у Вільно (тепер Вільнюс, Литва).

Р. Шуст (Львів).

СЕМБРАТОВИЧ РОМАН (псевд. - Висовський Р., Galizischer Slave - Галицький слов'янин); 1876 - 8.1.1906) - український публіцист, редактор. Н. у с. Новому Селі (тепер Польща) у родині священика. У 1896 закінчив Перемишльську гімназію. З 1896 навчався на правничому ф-ті Віденського унту. Зі студентських років займався громадською і політичною діяльністю, очолював академічне товариство "Січ" у Відні. У 1898 разом з М.Кордубою і С.Яричевським випустив альманах, присвячений 30-літтю "Січі". Належав до Русько-української радикальної партії. У 1898 підтримував кандидатуру І.Франка на виборах до австрійського парламенту. Співробітник віденського часопису "Neues Wiener Journal", а згодом - кореспондент однієї з найвпливовіших німецьких газет "Frankfurter Zeitung". З 1901 намагався організувати інформаційне бюро і спеціалізоване періодичне видання з українською проблематикою (зокрема, видавав місячник "X-Strahlen"). У 1903 за активної участі представників Української парламентарної репрезентації австрійського парламенту (Ю.Романчука, А.Коса і В.Яворського) розпочав видання у Відні часопису "Ruthenische Revue" (згодом - "Ukrainische Rundschau"), який виконував роль важливої офіційної трибуни серед політичних кіл Західної Європи. Протягом 1903-05 С. надрукував у "Ruthenische Revue" низку статей (понад 45 назв), а також численні редакторські коментарі на відгуки чужомовної (в основному польської) преси, зокрема "Der russische Panславismus und Westeuropa" (1902); "Der Kampf ums Licht (Zur ruthenischen Universitätsfrage)" (1902); "Psychopathia nationalis" (1902); "Osterreichs Kulturmission und die Politik der osterreichischen Redierungen" (1904) та ін. С. був відомим в європейському журналістському світі як незаперечний знавець української справи. Статті С. про Україну й український народ у контексті загальноєвропейських подій з'являлися в "Le Courrier Europeen" (Франція), "Berliner Tagedblatt" (Німеччина), а також у швейцарській і датській пресі. До найважливіших публіцистичних праць С. належать окремо видані брошури "Poіonia irredenta" (Франкфурт-на-Майні, 1903) і "Das Zarentum im Kampfe mitderZivilization" (Франкфурт-на-Майні, 1905), де автор розкрив польські та російські утиски і порушив проблеми національно-визвольної боротьби українського народу. Щодо заборони царською Росією української мови С. 1904 започаткував на сторінках "Ruthenische Revue" анкету серед діячів науки і авторитетів європейської політики про їх ставлення до царського указу 1876 про заборону української мови (див. *Емський акт 1876*). Думки й погляди відомих у той час людей, серед яких депутати Фредерік Баєр (Данія), Адольф Гедін (Швеція), Б'єрн Б'єрнсон (Норвегія), Г. фон Герлах (Німеччина), професори університетів Маріо Рапісарді і Джузеппе Сергі (Рим), Е. Гассе і Г.Бухгольц (Лейпциг), Н.Фредеріксен (Копенгаген), а також Фредерік Герц, Франц Оппенгаймер, Йоганн Шляф, зібрані і видані у Відні в 1905 під назвою "Das Urteil der europaischen Kulturwelt uber den Ukas 1876". Помер внаслідок тяжкої хвороби (сухоти). Похований на кладовищі Герштгоф у Відні.

Т. Романюк (Львів).

СЕМБРАТОВИЧ СИЛЬВЕСТР (3.9.1836 -,4.8.1898) - митрополит Галицький греко-католицької церкви, архієпископ львівський, римський граф (1894), кардинал (1895). Н. у Дошниці на Лемківщині в родині священика. З 1850 навчався в гімназії у Перемишлі, згодом - у Львівській та Віденській гімназіях. У жовтні

1853 вступив до Колегії св. Атаназія в Римі, де вивчав філософію і богослов'я. У 1860 висвячений на священника, в червні 1861 захистив докторську дисертацію з теології. Після повернення у Галичину призначався помічником пароха у село Флоринку та Тиличі (Перемишльська єпархія). У 1862 переїхав до Львова, працював катехитом та капеланом монастиря василіанок. У 1863-70 - префект Львівської духовної семінарії. З 1869 - професор догматики Львівського ун-ту, у 1873 і 1879 - декан богословського ф-ту Львівського ун-ту. У 1877 призначений радником митрополичої капітули, а з 1878 - архіпресвітером митрополичої капітули. Брав участь у діяльності українських культурно-просвітницьких організацій. У 1870 разом з о. Ю.Пелешем заснував богословський журнал "Руській Сіонь", видав "Изборникъ благопотребнихъ церковныхъ чинов и службъ" (спільно з о. Ю.Пелешем і о. О.Лепким), у 1879 - перший молитовник українською народною мовою. У лютому 1878 призначений львівським єпископом-помічником. Після зречення *Й.Сембратовича* в листопаді 1882 призначений адміністратором Галицької митрополії, а 26.3.1885 став Галицьким митрополитом. С. був імперським таємним радником, членом Галицького сейму і двічі його головою, членом Палати Панів у Відні. Значну увагу приділяв вихованню молодих священників, збудував приміщення для духовної семінарії у Львові (1889). Добився створення в 1885 станіславської єпархії, завершив реформу чину св. Василя Великого. Заснував священиче Товариство св. Павла, яке допомагало бідним парохіям у спорудженні та відновленні церков. Під час проведення пастирських візитацій звертав увагу на рівень освіти народу, стан шкіл та культурно-просвітницьких закладів, зокрема читалень "Просвіти". У 1884 заснував дівочий інститут у Львові. Брав активну участь у політичному житті Галичини, був прихильником політики "нової ери". Похований у Львові в крипті собору св. Юра.

Р. Шуст (Львів).

СЕМЕН (Семеон) ОЛЕЛЬКОВИЧ (р. н. невід. - п. 1470) - останній київський удільний князь (з 1455). Правнук великого князя литовського *Ольгерда Гедиміновича*. Охрещений в 1420 у Слуцьку. С.О. був одружений з Марією, дочкою віленського воєводи Гаштольда, фактичного керівника литовського уряду. У 1440-54 - князь слуцький. Як київський князь, проводив незалежну політику: воював з татарами, підтримував тісні зв'язки з Молдовським князівством, генуезькими колоніями у Криму, кримським князівством Феодора. Свою дочку видав заміж за останнього великого тверського князя Михайла Борисовича, а сестру - за молдовського господаря *Стефана III Великого*. У 1458 за кн. С.О. православна церква в Україні відокремилась від Московської митрополії і була створена самостійна *Київська митрополія*. Литовські і руські пани беззусібно висували його кандидатуру на великого князя литовського. У 1461 депутація від Литовської держави заявила польському королеві *Казимиру IV Ягеллончику*: або він постійно перебуватиме в Литві, або має великим князем поставити С.О. Вів будівельні й реставраційні роботи у Києві, сприяв розвитку культури в Київському князівстві. Похований в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря. Після смерті С.О. Київське князівство в 1471 перетворене у воєводство в складі Великого князівства Литовського.

М. Крикун (Львів).

СЕМЕНКО МИХАЛЬ (Михайль) ВАСИЛЬОВИЧ [19(31).12.1892-23.11.1937]-український поет. Н. у с. Кибинцях Миргородського повіту (тепер Миргородського р-ну Полтавської обл.). Син письменниці Марії Проскурівни. Середню освіту здобув у Хорольській гімназії, реальних училищах у Кибинцях та Курську. Навчався на дворічних загальноосвітніх курсах у педагога А.Черняєва (Петербург) та в Петербурзькому психоневрологічному ін-ті. У 1914 переїхав до Києва, де був мобілізований до царської армії. Служив військовим телеграфістом у Владивостоці. Там вступив до РСДРП(б), працював у більшовицькому підпіллі (вийшов з партії у 1920 роках). У 1917 С. повернувся в Україну. Був організатором футуристичних літературних груп "Кверо" (1914), "Фламінго" (1919), "Ударна група поетів-футуристів" (1921), "Аспанфут" (1921), "Нова генерація" (1927); редактором журналів "Мистецтво" (після Михайличенка), "Катафалк искусства" (1922); "Семафор у майбутнє" (1922), "Бумеранг", "Гонг комункульту", "Нова генерація" (1927-31) та ін. Перші поетичні твори опублікував у журналі "Українська хата" в 1913. Згодом з'явилися збірки поезій: "Prelude" (1913)-позначена впливом "Української хати"; "Дерзання" (1914), "Кверо-футуризм" (1914), в яких С. виявив себе як поет-футурист, а також як теоретик цієї течії. Передмови до збірок були своєрідними маніфестами пошукового (кверо) футуризму, в яких виступив проти канонізації та будь-яких культів у мистецтві (в українському - проти культу Т.Шевченка), хоча національні традиції взагалі не заперечував. У наступні роки вийшли зб.

"П'єро задається" (1918), "П'єро кохає" (1918), "Дев'ять поем" (1918), "Дві поезофільми" (1919), "П'єро мертвопетлює" (1919), "Bloc notes" (1919), "В садах безрозних" (1919), "Проміння погроз" (1921), "Кобзар" (1924, 1925), "Малий Кобзар і нові вірші" (1928), "Сучасні вірші" (1931), "З радянського щоденника" (1932), "Китай в огні" (1932), "Міжнародні діла"(1933); поеми: "Ліліт" (1919), "Тов. Сонце" (1919), "Кабле-поема за океан" (1921), "Німеччина" (1936); збірник памфлетів "Європа й ми" (1930). Ранню творчість С. пронизують урбаністичні мотиви, вирізняють мовні й формальні експерименти, епатування публіки, пропаганда тотальної деструкції форми. Водночас поезія С. 1920 років (реакція поета на антигуманістичні та антинаціональні події в пореволюційній Україні) має риси експресіоністичної поетики. Своєю творчістю С. розширив тематичні та версифікаційні можливості української поезії. З кін. 1920 років у зв'язку з тотальною критикою, пошуками націоналізму та інших надуманих збочень у літературній творчості поета С. перейшов від футуризму до оспівування революційного героїзму в роки громадянської війни, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, більшовицької партії. На поч. 1930 років змушений визнати "помилковість" усього раніше створеного (вірш "Починаю рядовим"). Творчістю С. цікавилися М.Вороний,

В.Коряка, Ю.Смолич, Ф.Якубовський, А.Ніковський та ін. 26.4.1937 С. заарештований за звинуваченням в "активній контрреволюційній діяльності" та участі в "троцькістсько-авербахівському блоці". 23.10.1937 на закритому засіданні Військової колегії Верховного Суду СРСР засуджений до найвищої міри покарання - розстрілу з конфіскацією майна. 23.11.1937 С. розстріляний. У 1957 - реабілітований.

І. Роздольська (Львів).

"СЕМЕНОВІ ЛЮДИ" - рештки орди Саїд-Ахмата, переможеного у 1455 кримським ханом Хаджі-Пресем і довічно ув'язненого в Литві. Київський князь *Семен Олелькович* поселив частину розгромлених ординців у межах своїх володінь (зокрема, на Остерщині). У 1480-90-х роках ці "київські татари" перетворилися на об'єкт претензій кримського хана *Менглі-Гірея*, котрий вимагав від великих литовських князів Казимира та Олександра їхньої видачі з переходом у його володіння наданих їм земель.

О. Русина (Київ).

СЕМИГИНОВСЬКИЙ СЕМЕН (рр. н. і см. невід.) - український золотар другої пол. 18 ст. Жив і працював у Києві. Вперше згадується у 1762, коли складав посмертний опис майна відомого київського золотаря *І.Равича*. У 1767 уклав контракт на виконання золотарських робіт для *Києво-Печерської лаври*. Єдина відома підписна праця С.-срібна шата 1780 (Київ, Національний музей історії України) на ікону святого Івана Богослова з церкви Іва-ноБогословського жіночого монастиря.

В. Александрович (Львів).

СЕМЧИШИН ТИМІШ (псевд. - "Річка"; бл. 1915- можливо, 1945) - український військовий діяч. Н. На Самбірщині. Навчався у Львівській політехніці, під час навчання - активіст українського студентського руху. Наприкін. 1930-х вступив до *Організації українських націоналістів*. Після розколу ОУН 1940 - на боці *С.Бандери*. У 1941 -заступник провідника Південної похідної групи ОУН З.Матли. У 1942 заарештований німцями і кинутий до концтабору. У березні 1943 втік із ув'язнення і нелегально пробрався до Одеси, де очолив підпілля ОУН у *Трансністрії*. З приходом радянської армії продовжував підпільну боротьбу зі сталінським режимом. Подальша доля невідома. Ймовірно, загинув у 1945.

К. Бондаренко (Львів).

СЕН-ЖЕРМЕНСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР-один із договорів Версальської системи післявоєнного влаштування у Європі. Укладений 10.9.1919 у м.Сен-Жермен-ан-Ле (поблизу Парижа) між т.з. головними союзними державами (США, Британською імперією, Францією, Італією, Японією), а також Бельгією, Китаєм, Кубою, Грецією, Нікарагуа, Панамою, Польщею, Португалією, Румунією, Югославією, Сіамом (Таїландом), Чехословащиною та Австрією. Австрійську делегацію на переговорах очолював державний канцлер К.Реннер. Договір став документом, який підсумовував результати Першої світової війни для колишньої Австро-Угорської імперії. С.-Ж.м.д. констатував розпад Австро-Угорської імперії (відбувся після капітуляції Австро-Угорщини 27.10.1918) на ряд самостійних держав -Австрію (з 12.11.1918-Австрійська республіка), Угорщину, Чехословащину, Сербо-Хорвато-Словенську державу (з жовтня 1929 -Югославія), *Західно-Українську Народну Республіку*. Згідно з договором здійснено територіальні зміни: колишні провінції імперії Богемія, Моравія і Сілезія переходили до Чехословащини (пізніше частина Тешинського району Сілезії відійшла до Польщі). Бургенланд переходив від Угорщини до Австрії (у 1921 частину цієї території з м.Шопрон-Еденбург повернуто Угорщині), Італія отримала південну частину Тіролю. Незважаючи на рішучу вимогу Буковинського народного віча у Чернівцях 3.11.1918 про приєднання Північної Буковини до складу єдиної Української держави, її передали Румунії. Було проігноровано також рішення Народних Зборів Закарпаття (Собору Русинів) у Хусті (21.1.1919) про приєднання цього краю до УНР, і Закарпатську Україну включили до Чехословащини. Це викликало рішучі протести урядів ЗУНР, УНР та УСРР Статті 10-13 договору визначали автономний статус Закарпаття у складі Чехословащини (див. *Підкарпатська Русь, Карпатська Україна*). Договір гарантував права національних меншин, у т. ч. й українців, на території Чехословащини і Румунії.

За С.-Ж.м.д. Відень визнавав незалежність Югославії, Чехословащини, а також усі мирні договори з центральними державами, кордони Болгарії, Греції, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословащини і Югославії. Австрія зобов'язувалася виконувати будь-які ухвали держав-переможниць щодо її колишніх володінь, приналежність яких не була визначена у договорі (це стосувалося, у першу чергу, Галичини, яку невдовзі остаточно приєднали до Польщі). У погодженні з постановами Версальського мирного договору С.-Ж.м.д. зобов'язував Австрію відмовитись від прав у Марокко, Єгипті, Сіамі та Китаї. Австрія визнавала незалежність територій, які раніше входили в Російську імперію, і відміну Брест-Литовського договору, а також право Росії на репарації з Австрії. Договір забороняв аншлюс, тобто приєднання Австрії до Німеччини або ін. держави. Воєнні статті договору встановлювали чисельність австрійських збройних сил у 30 тисяч чол., їй заборонялось мати військово-морський флот і військову авіацію. Австрія зобов'язувалась передати переможцям у рахунок репарацій весь торговельний і риболовецький флот. С.-Ж.м.д. включав у себе статут Ліги Націй, Міжнародного бюро праці. Договір створив ряд нових територіальних проблем та посилив незадоволення держав, які зазнали поразки у Першій світовій війні 1914-18. Підписання договору без участі більшовицької Росії (кваліфікувала договір як реакційний та імперіалістичний) згодом дало можливість комуністичному режиму СРСР приєднатися до антиверсальських акцій фашистської Німеччини і навіть вступити з нею в безпосередню змову проти народів Східної Європи.

М. Рожик (Львів).

СЕНИК ОМЕЛЯН (1891 -1941) (Грибінський, Канцлер) - відомий діяч українського націоналістичного руху. Н. у Яворові (тепер Львівська обл.). На поч. Першої світової війни 1914-18 вступив до австрійської армії, згодом - сотник *Галицької армії*. З 1921 - член *Української військової організації*, входив до Начальної та Крайової Команди УВО. У 1928-29 - крайовий Командант УВО. Деякий час - головний редактор органу УВО "Сурма". З 1927 - член Проводу українських націоналістів. У 1929 С. був делегатом Першого Конгресу українських націоналістів у Відні. У 1930 роках - член Вищого (чотириособового) Проводу ОУН. В організації відповідав за внутрішню політику і вів організаційну роботу. У 1930 С. здійснив ряд організаційних поїздок до США, Канади, Аргентини, Бразилії. В 1934 у Празі поліція захопила т.зв. "Архів Сеника", який містив відомості про підпільну діяльність ОУН. Це стало причиною численних арештів членів організації, а сам "Архів" - одним з головних документів звинувачення на Варшавському процесі 1935-36. С. був запідозрений у зраді, але Революційний трибунал ОУН цього не підтвердив. Після смерті Є.Коновальця С. з допомогою Л.Барановського фактично зосередив у своїх руках керівництво ОУН, активно впливаючи на політику А.Мельника. С. був головою на II Великому Зборі ОУН у Римі. У 1940 група провідних діячів ОУН почала вимагати відставки С. та Я.Барановського, що спричинило внутрішню кризу в ОУН і призвело до розколу організації. На поч. радянсько-німецької війни 1941-45 призначений керівником Основної похідної групи ОУН (А.Мельника), яка мала дістатися Києва і проголосити державність України. Загинув за нез'ясованих обставин у Житомирі, де і похований.

К. Бондаренко (Львів).

СЕНЯВСЬКИЙ МИКОЛА-ЄРОНІМ (1645 -1685) - один із найбільших польських магнатів, волинський воєвода (з 1680), гетьман палиний коронний (з 1682). Брав участь у воєнних діях проти українських козаків і кримських татар. Учасник *Хотинської війни 1620-21* і походу короля *Яна III Собеського* у 1683 під Відень.

Р. Шуст (Львів).

СЕНЯВСЬКИЙ АДАМ МИКОЛА (бл. 1666-1726) - польський магнат, белзький воєвода (з 1692), польний коронний гетьман (з 1702), великий коронний гетьман (з 1706), краківський каштелян (з 1710). Син *М.-Є.Сенявського*. В 1683 брав участь у поході військ короля Яна III Собеського під Відень. У роки Північної війни 1700-1721 воював на боці короля *Августа II Фридерика*. Керував придушенням *Палія повстання 1702—04* у Правобережній Україні. За наказом С. у 1703 було страчено брацлавського полковника *А.Абазина*. У 1706 С. після зречення Августа II Фридерика був кандидатом на польський престол. У 1709 не допустив об'єднання польських військ короля *С.Лещинського* зі шведською армією *Карпа XII*, що стало однією з причин невдачі походу шведів в Україну та їхньої поразки у *Полтавській битві 1709*. Згодом перейшов в опозицію до Августа II, підбурював проти нього шляхту. У 1716 С. був заарештований учасниками Тарногородської конфедерації,

але зумів уникнути суду. Т.зв. німий сейм 1717 обмежив військову владу С.

Р. Шуст (Львів).

СЕНЯВСЬКИЙ МИКОЛА (н. біля 1489 -2.2.1569) - один з найбільших польських магнатів, з 1539 - гетьман польний коронний, з 1553 - руський воєвода, з 1561 - гетьман великий коронний. Брав участь у воєнних діях на південно-східних кордонах Великого князівства Литовського. Намагаючись припинити руйнівні татарсько-турецькі напади на українські землі, організував ряд військових походів на Кримське ханство, зокрема на фортеці Очаків та Білгород. Активно втручався у молдовські справи. У 1552 за підтримки С. молдовський престол зайняв Олександр Лапушняну, який став ленником Польщі.

Р. Шуст (Львів).

СЕНЯВСЬКІ (Sieniawscy), Синявські - польська магнатська родина. У 16-на поч. 18 ст. володіла значними маєтками в Україні, головним чином у Галичині й на Поділлі. **Микола-Єронім С.** (1645-1685) - волинський воєвода (з 1680), польний коронний гетьман (з 1682), рогатинський староста. **Адам Микола С.** (бл. 1666 - 1726) - белзький воєвода (з 1692), польний коронний гетьман (з 1702), великий коронний гетьман (з 1706), краківський каштелян (з 1710). Керував придушенням у Правобережній Україні *Палія повстання 1702-04*. У 1706 російський уряд підтримував його кандидатуру на королівський престол у Польщі після зречення Августа II. Під час міжусобної боротьби з руським воєводою Й.Потоцьким у 1718 захопив м. Станіслав. Після його смерті маєтності С. перейшли до *Чарторийських*. *Я. Ісаєвич (Львів).*

СЕНЬКОВИЧ ФЕДІР [р. н. невід. - 17 (або 18).6.1631] - визначний український маляр першої третини 17 ст. Один із провідних представників львівської малярської школи, з ім'ям якого пов'язане утвердження нової традиції українського релігійного малярства. Н. у с. Щирці (тепер Львівська обл.) у родині маляра. Бл. 1602 переселився до Львова. Підтримував тісні стосунки з Львівським Успенським братством. З осені 1616 почав працювати над іконостасом і плацаницею Успенської церкви, які завершив у період від осені 1628 до весни 1630. До першого етапу праці відноситься "Воскресіння - Зішестя до пекла", до другого - "В'їзд до Єрусалима", "Воскресіння Лазаря" (обидві - Успенська церква), а також храмове "Успіння", "Благовіщення", "Стрітення" (всі - церква у Великих Грибовичах біля Львова). Виконував замовлення для львівського цеху золотарів (корогва, 1617), магістрату (ікони для міських воріт, 1628), львівського старости Станіслава Боніфація Мнішка, підканцлера Томаша Замоїського, луцького греко-католицького єпископа Єремії

Почаповського. У 1617 був радником під час перебудови та оздоблення міської ратуші. Учнями С. були Микола Муха, Гаврило Слонь (Кузьмич), Андрій Попович (Калатайко) і, можливо, Іван Корунка та Микола Мороховський-Петрахович (очолив майстерню С. після його смерті). В літературі трактується як найвидатніший український маляр Львова свого часу. С. нерідко безпідставно приписують значну частину пам'яток львівського малярства першої пол. 17 ст., зокрема ікону Богородиці Одігітрії 1599 з підписом львівського маляра Федора та частину ікон іконостасу П'ятницької церкви.

В. Александрович (Львів).

СЕРБИН ІВАН ЮРІЙОВИЧ (р. н. невід. -п. квітень 1665) - полковник Брацлавського полку (1657-58, 1663-65). За походженням серб. Був родичем сербського митрополита Гавриїла. Переселившись у 1653 в Україну, вступив до армії Б.Хмельницького. Брав участь у бойових діях козацького війська проти Польщі. У 1657 гетьман *Б.Хмельницький* (за ін. дан. - гетьман *І.Виговський* у 1658) призначив С. брацлавським полковником. У 1658 С. разом з *І.Богуном* брав участь у придушенні антигетьманського заколоту, який очолювали полтавський полковник *М.Пушкар* і кошовий отаман *Я.Барабаш*. Восени 1658 під час невдалої спроби українського війська під командуванням Д.Виговського (див. *Виговські*) вигнати з Києва московську залозу на чолі з воеводою Ю.Барятинським С. потрапив у полон і був засланий у глиб Московії. У 1660 повернувся в Україну, поселився в Корсуні. Після приходу до влади гетьмана *І.Брюховецького* знову призначений брацлавським полковником. У 1664-65 брав участь у воєнних діях у Лівобережній Україні проти польської армії під командуванням *Яна II Казимира* та військ гетьмана *П.Тетері*. Загинув у бою проти шляхетських загонів під Уманню.

І. Підкова (Львів).

СЕРБИНЮК ЮРІЙ (1887 - р. см. невід.) -український громадсько-політичний діяч на Буковині, журналіст. Н. у Садагурі біля Чернівців. У кін. жовтня - на поч. листопада 1918 під час встановлення української влади на Буковині -помічник секретаря Українського Крайового Комітету Буковини. У січні 1919 як представник від Буковини увійшов до складу *Української національної ради ЗУНР-ЗО УНР 1918-19*. Член радикального клубу УНР. У 1920-21 працював в екзильних урядах ЗУНР у Відні. Після повернення на Буковину в 1927-38 очолював секретаріат Української національної партії в Румунії. У 1933 - посол до румунського парламенту. С. активно займався журналістською діяльністю. Був редактором і автором статей ряду часописів, які видавались у Чернівцях: "Громадянин" (1909), "Народний голос" (1911-15), "Нова Буковина" (1914), "Буковина" (1918), "Час" (1931), видавцем і відповідальним редактором органу Української національної партії - "Народня сила" (1932-34), редагував газету "Рада" (1934-38). Публікувався в тижневику "Рідний край" (1926-30). Автор статей в "Загальній Українській Енциклопедії" (т. 3., 1935). У 1940 започаткував видання газети "Нова рада". В 1940 перед приходом радянських військ залишив Буковину і виїхав у Румунію. В 1945-54 був ув'язнений на території СРСР. Після звільнення повернувся до Румунії, де і помер.

О. Павлишин (Львів).

СЕРДЮЦЬКІ ДИВІЗІЇ - назва військових формувань Армії УНР і Збройних Сил Української Держави у 1917-18. **1**) У листопаді 1917 за наказом коменданта Київського Військового Округу (КВО) полк. *О.Павленка* було сформовано два військових з'єднання, які отримали назву С.д. (за аналогією з гетьманськими полками). Створення С.д. фактично поклало початок відродженню традицій української гвардії у новітні часи. Загальна чисельність особового складу двох С.д. сягала 12 тис. Дивізії мали у своєму складі 8 піхотних полків, кінний полк та гарматну бригаду ім.Грушевського. У першій дивізії були полки імені гетьманів Б.Хмельницького, П.Полуботка, П.Дорошенка, І.Богуна. Очолював дивізію полк. *Ю.Капкан*. Командиром другої дивізії призначено ген. О.Грекова. У січні 1918 С.д. взяли участь у боях з більшовиками, а на поч. лютого особовий склад дивізій увійшов до складу *Окремого Запорозького Загону Армії УНР*. Частина підрозділів С.д., проголосивши нейтралітет, у кін. січня 1918 самодемократично розпустилась. **2**) Військовий підрозділ створений командуванням Збройних Сил Української Держави у червні-липні 1918. Формувався з добровольців (18-25 років) на зразок гвардійських частин російської армії. Комплектувався переважно з синів заможнішого селянства Лівобережної України. 14.8. затверджено "Статут про комплектування війська сердюків Української Держави й відбування служби в ньому". Згідно зі статутом старшинські посади у дивізії могли займати лише особи з відповідною освітою, стажем бойової служби, "належні до української нації". У жовтні 1918 дивізія складалася з 4 піхотних полків, кінного Лубенського полку, гарматного і автопанцирного дивізіону, технічної сотні. Особовий склад частини налічував бл. 5 тис. бійців. Командиром дивізії призначено полковника Клименка. Під час повстання проти гетьманського режиму майже у повному складі перейшла на бік республіканських військ. У грудні 1918 частина підрозділів дивізії увійшла до складу Осадного корпусу січових стрільців.

І. Підкова (Львів).

СЕРДЮЦЬКІ ПОЛКИ (серденята, сердюки; з турецької - одчайдухи) - вільнонаймані ("охотницькі") піхотні полки у Гетьманщині в останній чв. 17- першій чв. 18 ст. Вперше сформовані у 1660 роках гетьманом *П.Дорошенком* у Правобережжі, згодом створені гетьманською адміністрацією і в Лівобережній Україні. Комплектувалися С.п. виключно з добровольців ("охотників") із різних частин України, а також з волохів, поляків, сербів та ін. Заборонено було приймати селян-втікачів, а також реєстрових козаків з Лівобережної України. На чолі полку стояв полковник та полкова старшина-осавул, хорунжий, писар, обозний. Кожен полк,

як правило, називався прізвиськом полковника, напр. полк Герасима Василенка, Петра Кожуховського, Дмитра Чечеля. Командував С.п. особисто гетьман. Кількість С.п. не була постійною і коливалася в середньому від 3 до 8. У кожному з полків налічувалося 400-700, інколи і 1000 вояків. За службу сердюки отримували грошову платню з гетьманської скарбниці й були на повному гетьманському забезпеченні. С.п. не мали постійного місця дислокації і розташовувались у визначених гетьманськими універсалами пунктах. С.п. виконували військову і охоронно-поліційну службу - брали участь у воєнних кампаніях (зокрема у *Чигиринських походах 1677-78, Азовських походах 1695-96*, обороні *Батурина* від московських військ *О.Меншикова* в 1708 та ін.); охороняли гетьманську резиденцію, генеральну старшину, генеральну артилерію, військову канцелярію, генеральний суд тощо; несли гарнізонну і караульну службу у фортецях, допомагали митній службі збирати податки тощо; використовувалися для приборкання масових заворушень серед населення. Сердюки, які разом з компанійцями і жолдаками складали гетьманську гвардію, відзначалися сміливістю і завзятістю в бою, відданістю гетьманові. Згідно з царським указом від 14(25).7.1726 С.п. було ліквідовано.

О. Кривоший (Запоріжжя).

СЕРЕДИН КОСТЯНТИН ХРИЗАНФОРОВИЧ (20.10.1874 - р. см. невід.) - український військовий діяч періоду Української революції. Н. на Полтавщині. Військову освіту здобув у Полтавському кадетському корпусі, Єлисаветградському кінному училищі (1895). Служив у 28-му драгунському Новгородському полку. Після закінчення у 1903 Миколаївської академії Генерального штабу обіймав посади старшого офіцера для доручень штабу Київського військового округу, викладача офіцерської кінної школи, помічника командира 26-го драгунського Бузького полку. З 1903 - штаб-офіцер для доручень командувача Київського військового округу, полковник(1911). Уроки Першої світової війни 1914-18 - офіцер для доручень при головнокомандувачеві Південно-Західного фронту, командир драгунського Приморського (1916), 12-го уланського Білгородського полків. Після проголошення незалежності УНР - в українській армії. За *Гетьманату* - військовий аташе українського посольства у Румунії. Дальша доля невідома.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СЕРЕДНЬОДНІПРОВСЬКА КУЛЬТУРА - археологічна культура кін. III - першої пол. II тис. до н.е. Виділена В.Городцовим, досліджували Т.Пассек, С.Березанська, І.Артеменко. Час існування поділяють на ранній, середній і пізній етапи. На ранньому етапі племена С.к. жили в Середньому Подніпров'ї, на середньому етапі - розселились у Верхньому Подніпров'ї і на Лівобережжі Дніпра. На пізньому етапі з'явилися у верхів'ях Оки і Західній Двіни. С.к. представлена поселеннями, курганними і ґрунтовими могильниками. Найвідоміші поселення - Ісковщина, Козинці, могильники - Зеленки, Бурти, Сябровичі, Долинка. Житла - наземні, стовпової конструкції, з кам'яними черенями для вогнищ. Обряд захоронення - трупопокладення, рідше-трупоспалення. Глиняний посуд (горщики, амфори, чаші) поділявся на господарський і столовий. Орнамент - заглиблений (заштриховані трикутники, ялинки тощо) і шнуровий. Знаряддя праці виготовлялися в основному з кременю, каменю і кісток. У пам'ятках зустрічаються бронзові вироби - шила, ножі, сокири, гривні, браслети, скроневі кільця, прикраси з янтарю. Племена С.к. займалися переважно скотарством, частково - землеробством. Традиційними заняттями були полювання, рибальство, обробка шкір тварин, ткацтво. Існують різні думки щодо походження та подальшої долі племен С.к. Одна з найбільш вірогідних: середньодніпровські племена сформувалися внаслідок переселення в Середнє Подніпров'я племен *шнурової кераміки культури* із заходу (Підкарпаття і Волині) та змішання їх з місцевим населенням, у т. ч. і з пізньо-трипільським. Припускають, що частина племен С.к. розселилась на північний схід - у межиріччя Оки і Ками, де взяла участь у формуванні фат'янівської культури, ін. частина - залишилась на місці й дала початок східнодніпровській культурі середнього етапу бронзової доби.

М. Пелецишин (Львів).

СЕРЕДНЬОСТОГІВСЬКА КУЛЬТУРА - археологічна культура мідної доби. Поширена в степовому Подніпров'ї, Приазов'ї та Нижньому Подонні. Назва походить від поселення на о-ві Середній Стіг (тепер - у межах м. Запоріжжя). Поселення: Олександрійське, Дерев'яне, близько десяти ґрунтових та курганних могильників (Олександрійський, Чаплинський та ін.). Пройшла два основних етапи розвитку: ранній - волоський (від поселення на о. Волоський) і пізній - дерев'яний (від поселення біля с. Дерев'янки). С.к. поділяється на кілька груп: скелянську, квітчанську, стогівську та ін. Під час розкопок виявлено велику кількість крем'яних, кам'яних, кістяних знарядь. Глиняний посуд - ліпний, гостро- і округлодонний, прикрашений гребінцевим штампом і відбитками шнура. Серед крем'яних виробів виявлено наконечники стріл, списів і дротиків підтрикутної форми, ножі на довгих пластинах. Основними заняттями населення С.к. було скотарство (конярство), різні промисли. У поховальному обряді домінує трупопокладення на спині з підігнутими ногами. У формуванні племен С.к. брали участь різні етнічні групи племен. Її пов'язують з пам'ятками хвалинського типу в Нижньому Подонні. С.к. відіграла важливу роль у формуванні *ямної культури*, а також *шнурової кераміки культури*.

М. Пелецишин (Львів).

"СЕСТРИНСЬКИЙ СОЮЗ СВ. ОЛЬГИ" - перша українська жіноча громадська організація в США. Заснована у 1897 в американському місті Джерсі-Сіті (штат Нью-Джерсі). Започаткувала численну мережу українських благодійницьких жіночих організацій у цій країні. Члени організації займалися добродійною та культурно-

освітньою діяльністю серед українських емігрантів.

О. Кривоший (Запоріжжя).

СЕЦЕСІЯ УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТІВ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ 1901-02 - організована акція припинення навчання у Львівському університеті студентами-українцями. Здійснена на знак протесту проти репресивних заходів адміністрації щодо організаторів українських студентських віч та демонстрацій, а також проти закликів до погромів українського студентства. Була виявом масового протесту на одному з етапів боротьби за український університет у Львові. С. передувала ряд провокаційних дій польської адміністрації Львівського ун-ту: інавгураційна промова в польському шовіністичному дусі ректора Ридигера, заборона проф. *М. Грушевсько-му* виступати українською мовою на засіданні Ради філософського ф-ту, заборона деканом теологічного ф-ту заповнювати студентські індекси рідною мовою, антиукраїнська промова в австрійській Державній Раді проф. Цвіклінські. 19.11.1901 на загальному вічі українські студенти висловили недовіру університетському сенату та окремим професорам, вимагали заснування окремого українського ун-ту, проведення повної утравкізації в навчальному закладі. Завершив віче демонстративний похід українських студентів вулицями Львова. Внаслідок тенденційного слідства, проведеного університетським сенатом, з ун-ту виключено п'ятьох українських студентів (Є. Косевича, В. Темницького, М. Щуровського, Є. Бурчинського, В. Пачовського) як ініціаторів листопадового віча та демонстрацій. У відповідь на дії адміністрації ун-ту українські студенти скликали 1.12.1901 нове віче, на якому прийняли рішення: "...виписатися разом з книги горожан Львівського університету; не вписуватися на цей університет так довго, доки загаль русько-української молоді не сконстатує, що можна це зробити без пониження академічної і національної честі". 3.12.1901 440 українських студентів (присутні на той час у Львові) подали заяву ректору про колективний вихід з ун-ту. Протягом наступного тижня навчання у Львові припинило бп. 600 українців, які відразу подали заяви про прийом на навчання до ун-тів Кракова, Відня і Чернівців. Після відмови ректоратом Чернівецького ун-ту прийняти частину українських студентів на навчання чеські патріоти закликали українську молодь вступити до Празького ун-ту, в який їх (бл. 20 осіб) і було невдовзі зараховано. С. отримала широку підтримку серед української громадськості Галичини, Буковини та Підросійської України. Українські товариства, інституції, сільські громади надіслали понад тисячу петицій у парламент на підтримку студентських домагань. Для підтримки вимог студентів-українців та їхнього подальшого навчання в австрійських ун-тах було створено комітети: у Львові - національний (голова - Я. Кулачковський) та москвофільський (гол. - А. Добрянський), у Чернівцях (гол. - С. Смаль-Стоцький). Було створено "Сецесійний фонд", який протягом двох тижнів зібрав більше 20 тис. корон. З студентськими діями солідаризувався митрополит *А. Шептицький*, давши дозвіл студентам-богословам виїхати на навчання в інші австрійські ун-ти і протягом цілого року утримував їх за власний кошт. С. підтримала і частина польського студентства Кракова, Любліна, Львова та ін. міст Австро-Угорщини. Студенти слов'янських національностей Берліна, Парижа, Цюриха у резолюціях та постановках зборів своїх організацій і товариств визнавали домагання українських студентів справедливими. Однак переважна частина шовіністично настроєного польського студентства і місцевої преси Галичини негативно поставилась до вимог українських студентів Львова. Конкретних наслідків сецесія не принесла, оскільки австрійський уряд зігнорував усі вимоги студентів. Проте позитивним наслідком акції студентів-українців стало ознайомлення європейської громадськості зі станом національної освіти у Галичині. На думку деяких тогочасних українських суспільно-політичних діячів Галичини, сецесія мала і негативні наслідки, бо призвела до послаблення організованого українського студентського руху. Зокрема, *М. Павлик* зазначав: "Вихід наших академіків Львівського університету був помилкою, з огляду на практичні результати, які можна було досягти лише на місці - боротьбою". С. закінчилася у липні 1902, коли на з'їзді української молоді у Львові було прийнято рішення про повернення українців до Львівського ун-ту.

В. Качмар (Львів).

СЄВСЬКІ ЧЕХИ - московська монета, яку карбували у м. Севську (тепер Орловська обл., Росія) у 1686-87. Наприкін. 17 ст. царський уряд здійснив спробу витіснити з грошового обігу поширені у *Лівобережній Україні* монети *Речі Посполитої* півтораки (в Україні часто називали "чехами") шляхом випуску регіональних монет, зовнішнє оформлення яких було б подібне до польських. У кін. 1675 московський уряд дав дозвіл на карбування цієї монети у Путивлі, яку з невідомих причин не випускали. Лише у 1686-87 вдалося налагодити випуск чехів на монетному дворі у Севську (звідси походить і назва монети). С.ч. призначались для обігу лише в Україні. На лицьовій стороні вміщували зображення московського двоголового орла, увінчаного коронами, і легенду, що складалася з початкових латинських літер імен та титулів царя Івана і Петра Олексійовичів. На звороті вміщувались дата та місце емісії - Сєвськ. С.ч. не вплинули на монетний ринок Гетьманщини, оскільки вони були виготовлені з низькопробного срібла і за якістю значно поступалися однотипним польським чи західноєвропейським монетам.

Р. Шуст (Львів).

СЄРАКОВСЬКИЙЗИГМУНТ [18(30).5.1826-15(27).6.1863] - діяч польського і російського визвольного руху. Н. у с. Лісовому (тепер Маневицького р-ну Волинської обл.) у родині збіднілого польського шляхтича, який загинув під час *Польського повстання 1830-31*. У 1845 закінчив Житомирську гімназію. З 1845 навчався у Петербурзькому ун-ті, з якого 1848 виключений за участь у таємних студентських гуртках і висланий рядовим до арештантської роти Оренбурзького військового корпусу. На заслання познайомився і

заприятелював з Т.Шевченком, а також польськими та російськими політичними поселенцями - Б.Залеським, Я.Станкевичем, Л.Турно, О.Ханиковим та ін.

Після амністії у 1856 повернувся до Петербурга. У 1859 закінчив Академію Генерального штабу, служив офіцером особливих доручень у Генштабі. Підтримував тісні зв'язки з російськими радикальними демократами (М.Чернишевським, М.Добролюбовим, співпрацював у часописі "Современник"), а також демократичною еміграцією, що готувала повстання в усіх польських землях. Був прихильником польсько-російсько-української співпраці в інтересах повалення самодержавства і утворення демократичної федерації цих народів. У 1857 в Петербурзі керував польським військовим гуртком, до якого належали офіцери російської армії, що ставили собі за мету проведення демократичних реформ у Росії та підтримували ідею надання незалежності Польщі. Брав участь у підготовці *Польського повстання 1863-64* як однієї з ланок демократичної революції в Російській імперії. Налагодив зв'язки між польськими ("партія червоних") і російськими ("Земля! воля", "Комітет російських офіцерів у Польщі") таємними організаціями. У грудні 1862 Центральним національним комітетом був призначений керівником повстанських загонів Жемайтії (пн.-зх. частина Литви), а після початку повстання створив на Ковенщині (нині Каунас) велике повстанське з'єднання. Після кількох переможних сутичок з урядовими військами загін С. у кін. квітня 1863 був розбитий. Поранений, він потрапив у полон і за вироком польового суду повішений у Вільно (тепер Вільнюс, Литва).

П. Зашкільняк (Львів).

СЕРОВ ІВАН ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1905 -1962) - радянський державний діяч, народний комісар внутрішніх справ УРСР. Н. у с. Афімському Вологодської губернії. Учасник громадянської війни в Росії. У 1928 закінчив Ленінградське військово училище. У 1932 -голова повітового виконавчого комітету. У 1930 роках працював в особистому секретаріаті Й.Сталіна. У 1939 закінчив Військову академію ім. Фрунзе. З вересня 1939 до лютого 1940 - нарком внутрішніх справ УРСР, з 1940 - член Політбюро ЦК КПУ Під керівництвом С. органи НКВС продовжували чинити масові політичні репресії щодо українських вчених, митців, робітників і селян. У лютому 1941 призначений заст. народного комісара державної безпеки СРСР. У 1943-44 С. керував операціями з депортації чеченців, кримських татар і калмиків. З 1945-заст. начальника СМЕРШу в радянській зоні окупації Німеччини, у 1954-58 - голова КДБ СРСР. З 1958 - начальник Головного розвідувального управління (ГРУ) МО СРСР. У 1962 у зв'язку з арештом полк. ГРУ О.Пеньковського (звинувачений у шпигунстві) звільнений з посади, понижений у званні та позбавлений звання Героя Радянського Союзу. Покінчив життя самогубством.

І. Підкова (Львів).

СИГАРІВ ВАСИЛЬ ОПАНАСОВИЧ -(2.8.1868-р. см. невід.)-український військовий діяч, генерал-хорунжий (1921). Н. на Кубані. У 1889 закінчив Московське піхотне юнкерське училище, у 1901 - Миколаївську академію Генерального штабу. Служив у 150-му піхотному Таманському полку. З 1909 командир батальйону Київського піхотного юнкерського училища. Після утворення *Української Центральної Ради* і проголошення незалежності УНР зголосився до Української армії. Був лектором Київської інструкторської школи, помічником начальника учбового відділення Головної шкільної управи, командиром полку Запорозької дивізії. У квітні 1919 хворим потрапив у полон до більшовиків, але у травні 1920 втік, повернувся в Армію УНР. Призначався комендантом Києва (травень 1920), помічником командира 7-ї Запорозької бригади. З липня 1920 у Генеральному штабі-начальник відділу персонального складу управління комплектування, 2-й, 3-й генерал-квартирмейстер Генерального штабу. Після інтернування Армії УНР перебував у таборах. Згодом жив у Бересті (тепер Брест, Білорусь).

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СИГИДА НАДІЯ КОСТЯНТИНІВНА (дівоче прізвище-Малаксіано; 1862 - 8(20). 11,1889) -революціонерка-народниця. Н. у Таганрозі в сім'ї міщанина. Закінчила гімназію. Працювала вчителькою у міському училищі. Брала участь у народовольському гуртку (діяв з 1885 у Катеринославі), створеному з метою

відновлення розгромленої царизмом "*Народної волі*". Вступивши у фіктивний шлюб з Я.Сигидою, стала господаркою квартири, де збирались народовольці. Невдовзі організувала у квартирі нелегальну друкарню та зберігала ручні бомби. 23.2(4.2)1886 заарештована й ув'язнена в Петропавлівській фортеці. В грудні 1887 засуджена до страти, яку замінено 8-річною каторгою. В січні 1889 прибула на Карійську каторгу. На знак протесту проти сваволі й знущань тюремної адміністрації над політичними в'язнями С. разом М.Ковалевською, М.Калюжною, Н.Смирницькою, І.Калюжним, С.Бохановим та ін. вчинила самогубство. Український поет П.Грабовський, який разом з С. був відправлений етапом на каторгу, присвятив С. збірку поезій "Пролісок" та окремі вірші.

О. Сухий (Львів).

СИГІЗМУНД КЕЙСТУТОВИЧ (р.н.невід -п. 1440)-князь стародубський, великий князь литовський (1432-40). Наймолодший із синів *Кейстута Гедиміновича*, брат *Вітовта*. С.К. вів запеклу боротьбу проти *Свидригайла Ольгердовича*, який відстоював незалежність Великого князівства Литовського, опираючись на українську аристократію. У 1432 С.К. напав на Свидригайла, захопив Вільно і був проголошений великим князем. Намагаючись прихилити на свою сторону українську знать, привілеями 1432 і 1434 поширив на руських князів і бояр права, якими користувалася литовська шляхта. У 1432 С.К. відступив Польщі подільські

землі та території на волинському порубіжжі; після його смерті вся Волинь мала відійти до Польської Корони. У вересні 1435 остаточно розбив українсько-литовські війська під командуванням Свидригайла в битві під Вількомиром. Правління С.К. зміцнило польські впливи на литовських і українських землях і загостило національно-релігійну боротьбу. Вбитий внаслідок змови князів Івана і Олександра Чарторийських у Тракайському замку неподалік від Вільно шляхтичем-киянином Скобейком.

О. Русина (Київ)

СИГІЗМУНД I СТАРИЙ (1.1.1467-1.4.1548)-польський король і великий князь литовський (1506-48). Син *Казимира IV Ягеллончика*. У 1507-37 (з перервами) вів війну проти Московської держави. Східна експансія Польщі за правління С.І призвела до послаблення її позицій та приєднання до Московського князівства північно-східних українських земель - Чернігово-Сіверщини. У 1508 уряд С.І придушив національно-визвольне повстання під проводом *М.Глинського*. В 1519-21 вів боротьбу проти Тевтонського ордену. За С.І відбулося приєднання

Мазовії до Польщі. Спроби С.І зміцнити королівську владу з допомогою воєнних і фінансових реформ не мали успіху. За С.І були зроблені перші спроби створення реєстрового козацтва.

О. Русина (Київ).

СИГІЗМУНД II АВГУСТ (1.7.1520 -7.7.1572) - польський король (1530-1570), великий князь литовський (з 1548). Останній представник династії *Ягеллонів*. За його правління українську шляхту зрівняно у правах з польським дворянством. У 1564 С.ІІ допустив у Польщу єзуїтів. Брав активну участь в укладенні *Люблінської унії 1569*. Вів боротьбу проти Московської держави під час Лівонської війни 1558-63, внаслідок якої Польща в 1563 втратила Полоцьк. Був покровителем мистецтв і меценатом. За С.ІІ бл. 1552 канівський староста Д.Вишневецький збудував на о. Мала Хортиця, в пониззі Дніпра, укріплений замок для захисту від нападів татар - першу Запорозьку Січ. На час правління С.ІІ припадає організація у 1572 коронним гетьманом Язловецьким відділу реєстрових козаків.

О. Русина (Київ).

СИГІЗМУНД III ВАЗА (20.6.1566 -30.4.1632) - король Польщі і великий князь литовський (з 1587), король Швеції (1592-1599). Син шведського короля Іоанна III Вази та Катерини Ягеллонки, дочки *Сигізмунда I Старого*. Обраний на престол середньою шляхтою на чолі з Я.Замойським. С.ІІІ, будучи шведським королем, прагнув відродити католицизм. У 1599 скинутий з шведського престолу протестантським дворянством. За його правління Польща вела війни зі Швецією (1600-11, 1617-20, 1621-29) та Туреччиною (1617, 1620-21; див. *Хотинська війна 1620-21*). У 1609-18 С.ІІІ вів боротьбу проти Московського царства, в якій брали участь українські козацькі полки (не менше 30 тис. чол.) під командуванням *П.Сагайдачного*. За С.ІІІ відбулися національно-визвольні повстання під проводом *К.Косинського*, *С.Наливайка*, *М.Жмайла*, *Т.Федоровича*. С. ІІІ активно сприяв переходу православної церкви під верховенство Риму. За його правління було укладено *Берестейську унію 1596*.

О. Русина (Київ).

СИДЕЛЬНИКІВ СЕМЕН НАЗАРОВИЧ (15.4.1867 - р. см. невід.) - український військовий діяч. Генерал-майор. Закінчив технічне, а згодом піхотне юнкерське училище (1890). Служив у 15-му гренадерському полку. Після закінчення Миколаївської інженерної академії - на штабних і командних посадах інженерних військ російської армії. Зголосився до української армії в період *Гетьманату*. З 20.7.1918 очолював Головне інженерне управління Військового міністерства, яке відало технічною, науково-освітньою і господарською частинами інженерного відомства, будівництвом фортець, військових об'єктів, постачанням технічного майна військовим частинам і складам. Управлінням підпорядковувались адміністративний, технічний, електротехнічний, залізничний, загальний та ін. відділи. Дальша доля невідома.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СИДОР ВАСИЛЬ (псевд. Шелест, Конрад, Кравс, Зов, Лісовик, Ростислав Виштий; 24.2.1910-14.4.1949)-український військовий діяч. Н. у с. Спасові Сокальського р-ну Львівської області у селянській родині. У 1931 закінчив гімназію у Перемишлі. Навчався у школі підхорунжих польської армії, звідки виключений через політичну неблагонадійність у 1932. Член "*Пласту*" та Організації українських націоналістів. Військовий референт Крайової Екзекутиви ОУН на Північно-західних українських землях у 1936, організатор бойової групи ОУН "Вовки", військовий референт Крайової Екзекутиви ОУН на Західноукраїнських землях у 1940, викладач на військових курсах ОУН у Кракові. Учасник ІІ Великого збору ОУН у Кракові у 1941. У 1935, 1937-39 - в'язень польських тюрем. Напередодні німецько-радянської війни 1941—45 вступив до батальйону "*Нахтігаль*", командував сотнею у 201-му батальйоні в ранзі поручника (1941—42). Влітку 1943-керівник Крайового військового штабу УПА на Волині, з серпня 1943-член Головної Ради ОУН та Головного військового штабу УПА. 8.7.1943 підвищений до рангу майора УПА. У 1944-49 - крайовий командир УПА-Захід, член Проводу ОУН на Західноукраїнських землях, Проводу ОУН-Б (з 1947), крайовий провідник ОУН Карпатського краю, генеральний суддя ОУН. У 1946 підвищений до рангу полковника УПА, нагороджений Срібним Хрестом бойової заслуги (2-го класу). З 1947 - заступник головного командира УПА. Загинув із дружиною Надією Сидір-Романівною під час бою зі спецпідрозділом МДБ біля с. Перегінського (тепер Івано-Франківська обл.).

К. Бондаренко (Львів).

СИДОРЕНКО ГРИГОРІЙ (1874-6.2.1924)-український політичний діяч, дипломат. За фахом - інженер шляхів. Н. у Херсонській губ. Працював у дирекції Транссибірської залізниці, очолював українську громаду в Томську. Діяч *Української партії самостійників-соціалістів*. Член *Української Центральної Ради*. У січні-квітні 1918 входив до складу уряду В.Голубовича, міністр пошти і телеграфу. У період правління гетьмана *П.Скоропадського* входив до президії Всеукраїнського союзу земель. У листопаді-грудні 1918 як делегат від *Українського національного союзу* брав участь у переговорах з представниками Антанти в Яссах. З 20.1.1919 очолював делегацію УНР на Паризькій мирній конференції 1919-20. В серпні 1919 відкликаний Директорією УНР для звіту про діяльність делегації до Кам'янця-Подільського, після чого замінений на цій посаді *М.Тишкевичем*. У 1919-22 - посол Української Народної Республіки у Відні. В еміграції жив у Чехословаччині. З 1923 працював директором бібліотеки *Української господарської академії* в Подєбрадах. Помер у Празі.

О. Павпишин (Львів).

СИЛЬВЕСТР БЄЛЬКЕВИЧ (Бількевич, Велькевич; світське ім'я - Степан; р.н. невід. -п. 1567) - митрополит Київський і всієї Русі (1555-67). До прийняття чернецого постригу був королівським скарбником у місті Вільно (тепер Вільнюс, Литва) і займав земський уряд мечника. Був малоосвіченою людиною. Від короля *Сигізмунда I Старого* отримав привілей на віленський Троїцький монастир і, залишаючись світською особою, став його настоятелем. У 1551 С., ще за життя митрополита Макарія, отримав від короля *Сигізмунда II Августа* привілей на Київську митрополію. Після смерті митрополита у 1556 С. проголошений митрополитом, але лише через кілька місяців прийняв постриг і був висвячений під іменем Сильвестр. Постійно проживав у місті Новогрудку. Узаконив систему подарунків за висвячення до духовного сану. Займався переважно господарськими справами, намагаючись збільшити свої прибутки, часто відбирав маєтки у монастирів і церков (зокрема, Миколаївсько-Пустинного монастиря, Видубицького монастиря і навіть Києво-Печерської лаври). Під час перебування С. на митрополичому престолі відбувся ряд випадків збройної боротьби за оволодіння єпископськими кафедрами у Полоцьку, Володимирі-Волинському, Луцьку. У 1565 С. визнав право на Київську митрополію після своєї смерті за єпископом Феодосієм Лазовським, але після смерті С.Лазовський не був допущений до митрополичого престолу.

Р. Шуст (Львів)

СИЛЬВЕСТР КУЛЯБКА (світське ім'я -Семен; 1704; за ін. даними - 1701 -17.4.1761) - український церковний діяч 18 ст. Походив з української козацької старшини. Був онуком гетьмана *Д.Апостола* (по материнській лінії). Освіту здобув у Києво-Могилянській академії. Після завершення навчання прийняв чернечий постриг у Київському Межигірському монастирі. З 1727 -викладач Києво-Могилянської академії, у 1738-40 - префект і викладач філософії. Протягом 1740-45 - ректор академії і одночасно архімандрит Києво-Братського монастиря. С.К. відомий як освітній діяч. Впродовж 1735-45 уклав розширені курси філософії та богослов'я. У 1742-51 в Москві надруковано ряд текстів його проповідей. У 1745 київський митрополит відправив С.К. у Петербург з привітанням у зв'язку з одруженням великого князя. 10.11.1745 у Петербурзі відбулася його хіротонія на костромського єпископа. 25.4.1750 призначений архієпископом Санкт-Петербурга. Помер у Петербурзі. Автор латинських творів: "Cursus philosophicus" (1737) та "Theologicae scientiae summa" (1743).

Р. Шуст (Львів).

СИМЕОН (рр. н. і см. невід.) - Київський митрополит (1480-88). Архієпископ полоцький. За часів перебування С. на митрополичій кафедрі Константинопольським патріархом Максимом у 1481 було нібито видано грамоту на ставропігію Києво-Печерському монастирю (насправді є фальсифікатом кін. 16 ст.). За С. відбувся напад кримських татар на Київ, внаслідок якого пограбовано Києво-Печерський монастир і Софійський собор. Польський король *Казимир IV Ягеллончик* заборонив будувати та відновлювати православні церкви.

О. Русина (Київ).

СИМИРЕНКИ- відомий рід українських промисловців-цукроварників, меценатів української культури. Засновником роду був запорозький козак **Степан Андрійович С.** (1765 -р. см. невід.). Понад 20 років перебував на Січі. Відмовився присягнути на вірність *Катерині II*, позбавлений козацьких вольностей і власного маєтку. Деякий час чумакував. Помер у кін. 18 ст. Син **Федір Степанович С.** (1791 - 1867) - один із перших цукрозаводчиків в Україні. Н. на Платоновому хуторі поблизу Млієва Черкаського повіту Київської губ. (тепер Черкаська обл.). Був кріпаком князя М.Воронцова. Разом з тестем К.Яхненком спочатку орендував, а потім і споруджував млини, торгував хлібом і худобою. Викупився з кріпацтва і став співзасновником фірми "Брати Яхненки і Симиренки", що спорудила у 1843 перший в Україні і Російській імперії механічний цукроворафінадний завод у Ташпику, у 1848 - Городищенський цукрово-рафінадний завод поблизу Млієва. У 1846 фірма збудувала у Млієві один з найкраще технічно оснащених на той час у Російській імперії механічний завод, який випускав обладнання, машини для цукроварень та на якому було побудовано перші пароплави, що перевозили по Дніпру зерно - "Українець" (1850) і "Ярослав". Федір С. мав трьох синів - Платона, Михайла і Василя. **Платон С.** (21.12.1820 - 14.1.1863) - промисловець-цукрозаводчик, економіст, меценат. Н. у Смілі (тепер Черкаська обл.). На поч. 1840 років навчався у Політехнічному інституті в Парижі. Був одним з керівників батьківської фірми, запроваджував на заводах фірми найновіші європейські

технології переробки цукру. У 1859 цукрозавод братів Яхненків і С.Симиренка відвідав *Т.Шевченко*, який був приємно вражений порядками, турботою про людей-цукроварів на підприємствах С. При заводі були упорядковані в санітарному відношенні казарми, парові лазні, лікарня з аптекою, церква, бібліотека, училище на 150 учнів з сімома викладачами (більшість мала університетську освіту), у якому викладання велось за програмою технічних училищ. Платон С. передав *Т.Шевченку* 1100 карбованців на видання "Кобзаря" (1860). Сади Платона С. у Млієві, в яких він розводив нові і вдоскона-

лював існуючі сорти фруктових дерев, стали експериментальною базою для наукової діяльності його сина **Левка С.** (1855 - 1920; див. *Л.Симиренко*) і онука **Володимира С.** (1891 - 1938; див. *В.Симиренко*) - визначних українських помологів і селекціонерів. Брат Платона С. **Василь С.** (1835 - 1915) був відомим промисловцем, конструктором і технологом у галузі цукроварства, меценатом (див. *В. Ф. Симиренко*).

П. Панченко, В. Шмарчук (Київ).

СИМИРЕНКО ВАСИЛЬ ФЕДОРОВИЧ (7.3.1835- 1.12.1915)-відомий український підприємець-цукровар, вчений, меценат. Молодший брат *П.Симиренка*. Н. у Млієві. Здобув професію інженера. 31867 очолював фірму "Брати Яхненки і Симиренко", однак через постійні суперечності з кредиторами у 1873 залишив посаду голови адміністрації (у 1880 роках фірма припинила своє існування). Спорудив у с. Сидорівці Київської губ. цукроварню, обладнав її машинами, устаткував її власної конструкції. Одним із перших в імперії запровадив виробництво пастили та мармеладу. Десять процентів усіх своїх прибутків віддавав на розвиток української культури. Заснував народний театр, фінансово підтримував "Київську старину"; "ЛНВ", "Україну", "Раду", "Громадську думку", видавництво "Вік", видання *М.Драгоманова*, *О.Кістяківського*, *М.Коцюбинського*, *Б.Грінченка*, "Наукове товариство ім. Т.Шевченка". Був членом Київської Громади. Всього свій маєток у 10 млн. крб. заповів на розвиток української справи під опіку "Товариства допомоги українській літературі, мистецтву, науці", яке заснував особисто. Похований на Аскольдовій могилі у Києві.

П. Панченко, В. Шмарчук (Київ).

СИМИРЕНКО ВОЛОДИМИР ЛЕВКОВИЧ (29.12.1891-17.9.1938)-видатний український учений-садівник, селекціонер. Н. у с. Млієві (тепер Городищенського р-ну Черкаської обл.). Син *Л.Симиренка*. У 1915 закінчив сільськогосподарський ф-т Київського політехнічного ін-ту і зайняв посаду фахівця у відділі садівництва Міністерства земельних справ УНР. Постановою Наркомзему УСРР від 25.11.1920 на терені колишнього симиренківського маєтку в Млієві засновано садово-городню дослідну станцію (Центральний державний плодовий розсадник України), першим директором якої призначено С. Водночас працював доцентом, згодом - професором садівництва і завідувачем кафедри плодово-ягідного господарства Київського політехнічного ін-ту. Викладав курс садівництва та інтенсивних культур у Полтавському і Уманському сільськогосподарських ін-тах. Виховав сотні українських фахівців у галузі садівництва. У 1921 заснував і до 1930 очолював Мліївську дослідну станцію садівництва. За ініціативою С. у 1923 створено Всеукраїнську помологічну комісію (згодом Державна комісія з сортовипробування плодів, ягідних культур і винограду), у 1929 організував "Помологічну книгу України". У 1930 організував Всесоюзний науково-дослідний інститут південного плодового і ягідного господарства в Китаєві, поблизу Києва (тепер - Інститут садівництва УААН), і був призначений його першим директором. У 1920-30-х роках за редакцією С. виходили перші українські часописи з садівництва та городництва - "Вісник садівництва, виноградарства та городництва" і "Садівництво та городництво". У своїх роботах та на наукових нарадах С. відверто виступав проти антинаукових ідей офіційного "перетворювача природи" І.Мічуріна та заперечував його методи селекційної роботи, що і вирішило долю вченого. 8.1.1933 заарештовано органами НКВС, звинувачено в "участі в антирадянській шкідницькій організації" і засуджено до розстрілу. Після перегляду справи вищу міру покарання замінено на 10 років суворого ув'язнення для використання за фахом. Після 11 місяців утримання в камері смертників у Києві С. перевели до виправно-трудової колонії НКВС у Херсоні. У грудні 1937 С. достроково звільнили, але незабаром його знову схопили агенти НКВС у Москві й направили на роботу під наглядом міліції до Обояні Курської обл. (тепер Росія). У березні 1938 С. був знову ув'язнений, 2.9. 1938 повторно засуджений до вищої міри покарання і в ніч із 17 на 18.9.1938 розстріляний. Місцем поховання С. вважається урочище "Солянка" в міській зоні Курська. Реабілітований у грудні 1957. С. - автор наукових праць з проблем садівництва, навчальних підручників, численних наукових статей, серед яких "Садовий розсадник" (1929), "Плодові асортименти України" (1930), "Завдання та організаційні форми помологічної роботи на Україні", "Сортові маточні фонди плодівих дерев на Україні", "Плодові асортименти масового поширення на Україні". Фундаментальною є остання робота С. "Часткове сортознавство плодівих рослин", яка у листопаді 1932 була здана до друку у видавництво "Радянський селянин" у Києві, але так і не була видана. Рукопис роботи в жовтні 1992 передала Інституту садівництва УААН для підготовки до друку донька вченого Тетяна Симиренко-Торп.

П. Панченко, В. Шмарчук (Київ).

СИМИРЕНКО ЛЕВКО ПЛАТОНОВИЧ [Лев Платонович;6(18).2.1855-6.1.1920]-видатний український вчений, помолог і плодівник. Фундатор наукового садівництва. Н. на Платоновому хуторі поблизу села Млієва Черкаського повіту Київської губ. (тепер Черкаська обл.). У 1873 із золотою медаллю закінчив Одеську гімназію. Деякий час навчався у Київському ун-ті. Підтримував зв'язки з українськими культурницькими колами, через що, під загрозою арешту, змушений виїхати в Одесу. Продовжував навчання на природничому ф-ті Новоросійського ун-ту. За зв'язки з народницькими гуртками, зокрема, гуртком

А.Желябова, у жовтні 1879 заарештований і ув'язнений у Лук'янівській тюрмі. У 1880-87 перебував на засланні у Красноярську та Іркутській губ. На засланні займався садівництвом, за його ініціативою закладено міський парк у Красноярську. Після повернення у 1888 на Черкащину був позбавлений права займатися науковою роботою в державних наукових установах та вищих навчальних закладах. Створив у Млієві колекційний сад і приватний помологічний розсадник, який згодом перетворився на науковий центр садівництва і став однією з найбагатших у Європі помологічних колекцій плодкових і ягідних культур. У симиренківському розсаднику було зібрано понад 900 сортів яблунь, 889 - груш, 84-спив, 350 - вишень і черешень, 927 сортів троянд. С. створив свою систему вирощування садового матеріалу, поліпшував селекційним способом якість місцевих і акліматизовував зарубіжні сорти. Розробив програму сортовивчення на основі господарсько-біологічних ознак: урожайності, зимостійкості, швидкоплідності, стійкості до хвороб, шкідників, строки дозрівання плодів, їхні смакові якості, зовнішній вигляд, транспортування та придатність до технічної переробки. Займався клоновим відбором. Особисто вивів сорт яблуні, названий іменем батька - Ренет П.Симиренка. У 1901 перші результати вивчення помологічної колекції свого розсадника узагальнив у "Генеральному каталозі" ("Ілюстровані описи маточних колекцій розсадника"), який містив опис 1580 сортів плодкових і ягідних культур, 31 сорту винограду і 811 сортів та видів декоративних рослин. Понад 20 років С. вивчав садівництво Криму і на основі багаторічних досліджень підготував капітальну працю "Кримське промислове садівництво" (1912). Підтримував наукові контакти майже з усіма науковими закладами, розсадниками та плодovими фірмами світу. За видатні успіхи в науковому сортознавстві С. було нагороджено Великою золотою медаллю Французького помологічного товариства. Брав участь у багатьох міжнародних виставках із садівництва, за свої експонати багаторазово отримував найвищі нагороди. За плідну наукову і громадську діяльність С. у 1894 обрано членом-кореспондентом Бельгійського товариства садівництва, у 1895 - членом Французького національного помологічного товариства. Після жовтневих подій 1917 всі сади, маточні колекції, розсадники С. було націоналізовано. Наказом Черкаського повітового земельного відділу розсадник у Млієві перетворено на державне дослідне господарство, а С. призначено директором і науковим керівником. Учений продовжував працювати над завершенням своєї найзначнішої наукової праці "Помологія". Рукопис на 2500 сторінках (завершений у 1919) вміщував опис майже 2 тис. сортів (з 9927 синонімами) плодкових культур, апробованих ученим протягом 32 років науково-дослідницької діяльності. Проте видати цю унікальну книгу не встиг. У січні 1920 С. став жертвою політичного терору, який розгорнув більшовицький режим в Україні. У Різдвяну ніч 1920 С. убили співробітники ЧК. Тривалий час ім'я визначного вченого замовчувалось. У 1921 на базі розсадника Л.Симиренка організовано першу в країні Мліївську садово-городню дослідну станцію, якій лише у 1958 присвоєно його ім'я і створено меморіальний музей.

П. Панченко, В. Шмарчук (Київ).

СИМОНЕНКО ВАСИЛЬ АНДРІЙОВИЧ (8.1.1935-14.12.1963)-визначний український поет, прозаїк, журналіст. Один з найяскравіших представників покоління "шестидесятників" у літературі, "лицар українського відродження". Н. у с. Біївці Лубенського р-ну на Полтавщині у селянській родині. Виховувався без батька. Після закінчення сільської середньої школи (із золотою медаллю) у 1952-57 навчався на ф-ті журналістики Київського ун-ту. Працював секретарем в університетській багатотиражці, був учасником вузівської літстудії. С. почав писати, навчаючись в університеті. З 1957 - співробітник газет "Молодь Черкащини", "Черкаська правда", власкор "Робітничої газети". У 1962 з'явилася перша збірка поезій поета "Тиша і грім". Як журналіст, у своїх статтях показував хиби партійно-бюрократичного апарату, через що зазнавав систематичного цькування з боку офіційних владних структур. У 1963 С. жорстко побили на вокзалі у Черкасах (винуватців так і не знайдено), після чого він невдовзі помер. Похований у Черкасах. По смерті поета видано збірки: "Земне тяжіння" (1964) (висунута на здобуття премії ім. Т.Шевченка за 1965); "Поезії" (1966); "Лебеді материнства" (1981), "Поезії" (1985), казки "Цар Плаксіє та Лоскотон" (1963), "Подорож у країну Навпаки" (1964), збірка новел "Вино з троянд" (1965), "Півні на рушниках" (1992). Поезія С. - гостропроблемна, сповнена філософського осмислення буття (природи, людини, суспільства), антитоталітарного і національно-визвольного спрямування. Поетичну творчість С. високо цінував *М.Рильський*. Формальна простота творів лише посилює їхній глибинний гуманістичний пафос. У творчості був духовним спадкоємцем *Т.Шевченка*. Найбільш гострі поезії С. були спотворені радянською цензурою, зокрема, "Дума про щастя", "Одинока матір", "Може, так і треба неодмінно..." та ін. із збірки "Земне тяжіння"; чимало творів заборонено цензурою і не публікувалось ("Злодій", "Некролог кукурудзяному качанові", "Брама", "Балада про зайшого чоловіка", "Суд" та ін.). Частина поетичних творів С. (разом із фрагментами поетового щоденника під назвою "Окрайці думок") надруковано у журналі "Сучасність" у Мюнхені (1965) і в збірці "Берег чекань". У малій прозі виявив себе майстром алегорії і гротеску; володів усіма тонкощами новелістичного жанру. Проблематика, персонажі - співзвучні з поезією. В оповіданнях С. протистояння внутрішньої одухотвореності людини і духовної ницості, побутової приземленості вирішується в романтичному ключі, характерному і для його поезії, - перемагає добро. Державна премія ім.Т.Шевченка (1995, посмертно).

І. Роздольська (Львів).

СИМОНОВСЬКИЙ ПЕТРО ІВАНОВИЧ (1717-1809) - український історик. Походив із старшинського роду Ніжинського полку. У 1746-47 навчався у Київській академії, у 1747-51 - в ун-тах Кенігсберга, Галле, Віттенберга, Парижа. Повернувшись в Україну, служив у 1763 перекладачем у *Генеральній військовій канцелярії*. У 1757-64 - сотник Київського полку, бунчуковий товариш. Після ліквідації гетьманства в 1764

подав у відставку. Пізніше- земський суддя Остерського повіту (з 1764), член Генерального суду (1767-81). У 1782-92 очолював один з департаментів київського земського суду. С. - автор "Короткого описання про козацький малоросійський народ та його військові справи" (виданий у 1847 О.Бодянським у Москві). У своїй праці, написаній з державницьких позицій, С. змалював події української історії з найдавніших часів до відновлення гетьманства (1750). Помер у Києві.

І. Підкова (Львів).

"СИН РУСИ" - рукописна поетична збірка, один із перших творів нової української літератури у Галичині, написаних народною мовою. Складена бл. 1833 за ініціативою та участю *М.Шашкевича* вихованцями Львівської греко-католицької духовної семінарії. Закликала молодь усвідомити власну національну приналежність, повернутися обличчям до своєї історичної Батьківщини ("Бо Русь - край наш, наша мати"), згуртуватися до праці для її національного відродження. Містила 14 віршів, підписаних переважно криптонімами, серед них *М.Шашкевича* ("Слово до читателів руського язика", "Дума"), *М.Мінчакевича*, *О.Глинського* та ін. Збереглась у священика Рудницького, який передав її історикові *А.Петрушевичу* (1847). Вперше опублікував *К.Студинський* у збірнику "Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835-49" (1909).

Ф. Стеблій (Львів)

СИНДИ - одне з меотських племен. У 1 тис. до н.е. і перших ст. н. е. заселяли значну частину Таманського півострова і прилегло до нього узбережжя Чорного моря. Згадуються у творах Геродота, Страбона, Псевдо-Скілака. Сусідами С. були племена дандаріїв, фатеїв, торетів і керкетів. За етнічним походженням С., можливо, були близькими до кіммерійців. Займалися в основному землеробством; були розвинені рибальство і ремесла (ливарне, ковальське, гончарне). Значного розвитку досягла торгівля, особливо хлібом (з Урарту та грецькими містами –з 6 ст. до н.е.), яку С. вели через власні порти - Синдську гавань (з 4 ст. називалася також Горгіппія), Корокондаму. У 5-4 ст. до н.е. існувала Синдська держава. С. вели війни із скіфами. У 4 ст. до н.е держава С. втратила незалежність і увійшла до складу Боспорського царства. Синдська знать увійшла до правлячої боспорської аристократії і мала значний вплив на політику держави. Серед чорноморських племен С. були найбільш еллінізовані. С., особливо їхня знать, засвоїли мову, культуру, релігійні вірування греків. У перших століттях н.е. С. були повністю асимільовані сарматами.

СИНЕУС - один із братів князя *Рюрика*. За повідомленням "*Повісті временных літ*", датованим 862, прийшов разом з Рюриком і *Трувором* у землі ільменських слов'ян і почав правити на Білоозері. Тривалий час радянські історики піддавали сумніву реальність існування С. і Трувора, вважаючи, що літописець помилково переклав як власне ім'я слова "sine us", що в перекладі зі шведської означає "свій рід". Однак у 1990 роках більшість українських і російських істориків, що досліджували це питання, визнали історичність С. *О. Щодра (Львів).*

СИНЄОКІВ МИКОЛА ГРИГОРОВИЧ (14.11.1873 - р. см. невід.) - український військовий діяч, генерал-майор. Закінчив Донський кадетський корпус, у 1894 - Михайлівське артилерійське училище, згодом - Михайлівську артилерійську академію. З 1903 С. займав посади начальника артполігону, командира учбової батареї офіцерської артилерійської школи. У роки Першої світової війни 1914-18- на Південно-Західному фронті. Після більшовицького перевороту 1917 у Петрограді залишився в Україні, вступив на службу до українського війська. За Гетьманату - начальник артилерії 1-го Волинського армійського корпусу, а з 20.7.1918- начальник Головного артилерійського управління.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СИНОДИКИ - 1) Тексти церковної відправи (яку чинили раз на рік), встановленої у Візантії в 843 на честь перемоги православної церкви над іконоборством. Містили переліки осіб, яким проголошувалася анафема або "вічна пам'ять". Інша назва цих текстів -"чин православ'я". С. - одне з джерел вивчення суспільно-політичних рухів, зокрема, боротьби церкви проти єресей. В Україні у 15-16 ст. були відомі як переклади грецьких С., так і оригінальні тексти С., що не спиралися на грецькі зразки. 2) Ін. назва пом'яників. 3) Передмови до пом'яників.

Я. Ісаєвич (Львів).

СИНЬОВОДСЬКА БИТВА (Синьоводська битва) - переможна битва об'єднаної литовсько-української армії під командуванням князя *Ольгерда Гедиміновича* проти золотоординських військ на берегах ріки Сині Води (тепер Синюха; ліва притока Південного Бугу) поблизу фортеці Торговиці (тепер село Новоархангельського району Кіровоградської обл.). Розширення володінь Великого князя Литовського Ольгерда Гедиміновича викликало занепокоєння у ханів *Золотої Орди*. Поява в південноукраїнських степах татарської орди під командуванням трьох братів, князів Кочубея, Кутлубучу і Дмитра змусила Ольгерда закликати на допомогу в ополчення українське населення. Дата битви в літописах подається по-різному-бл. 1351, 1362. *М.Грушевський* висловив думку, що, найімовірніше, битва відбулася бл. 1363, можливо, не на Синіх Водах, а на Сниводі (лівій притоці Південного Бугу; Вінницька обл.). Під час битви основні сили ворога було розгромлено, а 30-литоординські воєначальники загинули. Внаслідок здобутої перемоги Ольгерд відвоював у татар захоплене ними у серед. 13 ст. Поділлія і розширив свої володіння далеко на південь у напрямку до Чорного моря. Перемога українсько-литовського війська у С.б. задовго до Куликовської битви 1380 підірвала могутність Золотої Орди і поклала початок звільненню східнослов'янських народів від монголо-татарського

іга.

М. Крикун (Львів).

СИНЕЖУПАННИКІВ ДИВІЗІЇ (Синьожупанників дивізії; Синьожупанники; Сині дивізії) - назва (від кольору уніформи) двох українських дивізії, сформованих у лютому-березні 1918. Під час мирних переговорів у Бресті-Литовському (див. *Берестейський мир 1918*) українська дипломатична делегація уклала угоду з німецьким командуванням щодо організації військових частин з полонених українців з російської армії, які перебували (бл. 100 тис. чол.) у таборах на території Німеччини. Формуванню дивізії передувала копітка робота членів *Союзу визволення України*, які розгорнули у таборах для військовополонених широкомасштабну культурно-просвітницьку роботу, що сприяло поглибленню національної свідомості серед десятків тисяч солдат-українців. У серед. лютого 1918 згідно з відозвою *Української Центральної Ради* у таборах *Венцляр, Зальцведель, Раштадт* розпочалося створення українських частин. Організацію дивізії очолив генерал-поручник *В.Зеленський*. Всі питання матеріального забезпечення підрозділу взяло на себе німецьке військове міністерство. Протягом двох тижнів сформовано кадри двох піхотних полків і відправлено у с. Глобове на Волині, де організація частини продовжувалась. До складу дивізії увійшов окремий загін "січових стрільців" під командуванням поручника *М.Шаповала*, створений як підрозділ Запорозького полку ім. *Т.Шевченка*, він ніс охоронну службу на Підляшші в районі м.Білої. На поч. березня 1-ша Синьожупанників дивізія складалася з чотирьох піхотних та гарматного полків загальною чисельністю 6 000 козаків та 300 старшин. Дивізією командував генерал-поручник *В.Зеленський*, полками: 1-м ім. *Т.Шевченка* - полк. *М.Шаповал*, 2-м ім. *М.Залізняка* - сотн. *Малохатка*, 3-м ім. *І.Богуна* - сотн. *Курінний*, 4-м ім. *П.Дорошенка* - підполк. *М.Чеховський*, гарматним полком - підполк. *Д.Чижевський*. Особовий склад частини одягнуто у сині жупани козацького крою (звідси і назва дивізії) та білі шапки зі шликами. У серед. березня 1918 дивізія переведена до Києва. Напередодні гетьманського перевороту 27.4.1918 дивізію, на вимогу німецького командування і за згодою військового міністра *О.Жуковського*, роззброєно і розформовано. Така ж участь спіткала і 2-гу Синьожупанників дивізію, яка формувалась на Волині. Частина демобілізованих козаків і старшин із Синьої дивізії вступила до інших з'єднань *Армії УНР* і самовіддано боролась за незалежність України. У період *Директорії УНР* зроблено спробу відновити С.д. Однак, у червні 1919 було сформовано тільки 7-й Синій полк, який входив до складу 3-ї Залізної стрілецької дивізії *Армії УНР* під командуванням полк. *О. Удовиченка*.

В. Задунайський (Донецьк).

СІКЕВИЧ ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ (5.9.1870 - 1952) - український військовий діяч, генерал-майор (з 1917). Н. у Тараці на Київщині. З 1888 на службі в російській армії. Військову освіту здобув у Володимирському Київському кадетському корпусі, Київському піхотному юнкерському училищі (1890). Служив у 131-му піхотному Тираспольському полку ад'ютантом командира батальйону, командиром роти, помічником командира батальйону. У роки Першої світової війни 1914-18- на Південно-Західному фронті, командир 6-го піхотного Ладозького полку, помічник командира 36-ї піхотної бригади. Нагороджений п'ятьма орденами і Золотою Георгіївською зброєю. В українській армії - з листопада 1917. На поч. 1918- старшина створеного *С.Петлюрою Гайдамацького коша Слобідської України*. Брав участь у боях з більшовицькими військами під командуванням *М.Муравйова* за Київ. У березні 1918 призначений командиром 3-го Гайдамацького полку, який входив до складу Запорозької дивізії, визволяв від більшовицьких військ Лубни, Конотоп, Полтаву, Харків. У квітні 1918 очолив Донецьку групу в складі трьох піхотних, гарматного та інженерного полків, яка отримала завдання звільнити Донбас. 15.4. війська під командуванням *С.* зайняли Барвінкове, згодом здобули Слов'янськ, Баг-мут, Микитівку, Колпаків, наприкін. квітня частини групи вийшли на кордон з Росією. У період *Гетьманату* військові частини під командуванням *С.* охороняли східні кордони України. На поч. 1919 *С.* виїхав до Австрії, де як військовий аташе очолював репатріаційну комісію та водночас формував з колишніх військовополонених підрозділи для *Армії УНР*. У 1920 виконував обов'язки посла УНР в Угорщині. У 1924 виїхав до Канади, поселився у Торонто. Був організатором і керівником управ ветеранських організацій вояків *Армії УНР*, головою Ради Хреста Симона Петлюри. Автор спогадів "Сторінки із записної книжки", низки публікацій з історії українських визвольних змагань. Помер у Торонто.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СІКОРСЬКИЙ ВЛАДИСЛАВ (20.5.1881 - 4.7.1943) - польський політик та державний діяч, генерал Війська польського. Н. у Тушуві Народовому поблизу Сандомира. Закінчив Львівський політехнічний ін-т, інженер. Учасник польського незалежницького руху. Під час Першої світової війни 1914-18 служив у польських легіонах, що воювали на боці Центральних держав, полковник. Зосені 1918-в армії незалежної Польщі. Під час українсько-польської війни 1918-19С. командував оперативними групами польської армії, під час польсько-радянської війни 1920 - командувач 3-ї, пізніше 5-ї армій. У післявоєнний час обіймав найвищі посади у збройних силах та уряді країни. У 1921-22 - шеф генерального штабу Війська польського, у 1922-23 - прем'єр-міністр Польщі, у 1924-25 - міністр військових справ. 1925-28 командував військовим округом. Після перевороту *Ю.Пілсудського С.* перейшов в опозицію до правлячого "санацийного" табору (див. "*Санација*"), активно виступав проти урядового курсу. З вересня 1939 - в еміграції у Лондоні. У 1939-43 - прем'єр-міністр польського уряду в еміграції, міністр військових справ та верховний головнокомандувач польських Збройних сил. Загинув у авіаційній катастрофі неподалік від Гібралтару.

М. Швагуляк (Львів).

СІКОРСЬКИЙ ІГОР ІВАНОВИЧ (25.5.1889-26.10.1972) - американський авіаконструктор, один із піонерів авіабудування. Українець за походженням. Н. у Києві. Син відомого психіатра і психолога І.Сікорського. Закінчив гімназію. У 1903-06 навчався у Петербурзькому морському училищі. У 1907-11 - студент Київського політехнічного ін-ту. У 1908-11 сконструював і побудував експериментальні вертольоти і ряд літаків. У 1910 відбувся перший політ літака С-2. У 1911 здобув диплом пілота. У грудні 1911 на літаку С-2 встановив перший світовий рекорд швидкості з екіпажем (три особи) - 111 км/год. У 1912-17 - головний конструктор авіаційного відділу Російсько-Балтійського заводу в Петербурзі. У 1912-14 під керівництвом С. були побудовані одні з перших у світі багатомоторні літаки "Гранд", "Русский витязь" та "Илья Муромец". У 1918 емігрував до Франції, звідти - у 1919 до США, де продовжував свою конструкторську діяльність. У 1923 заснував авіаційну фірму, згодом - співвласник конструкторсько-будівельної фірми "Уестленд-Сікорський". До 1939 збудував бл. 15 типів літаків. З 1939 С. перейшов на конструювання вертольотів одновинтової схеми. С. першим почав будувати турбінні вертольоти, вертольоти-амфібії. На вертольотах С. вперше здійснено переліт через Атлантику (S-61; 1967) і Тихий океан (S-61; 1970; з дозаправкою у повітрі). Помер в Істоні (штат Коннектикут, США).

"СІЛЬСЬКИЙ ГОСПОДАР" - українське господарське товариство у Галичині. Засноване 1899 у м. Одесю Золочівського повіту (тепер Львівська обл.) священиками о.Томою (голова товариства до 1908) і о.Юліаном Дуткевичами з метою захисту інтересів та поліпшення добробуту селян шляхом підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь. З 1903 керівні органи товариства знаходились у Львові. У 1904 товариство отримало дозвіл засновувати філії в Галичині. Після проведення Першої хліборобської виставки в Стрию (організованої т-вом "Просвіта") у 1909 "С.г." змінив статут і був реорганізований. У 1909-17 товариство очолював *Є.Олесницький*, завдяки якому "С.г." здобув значний авторитет серед українського селянства. Основними напрямками діяльності товариства були: представництво і захист інтересів селян у державних і крайових органах влади; організація освітніх курсів та шкіл; заснування дослідних полів, пасік, тваринницьких ферм тощо; забезпечення спільного користування с/г технікою та ін. У 1915 австрійська влада визнала "С.г." головним об'єднанням українських хліборобів і призначила на діяльність товариства відповідні державні дотації. Після захоплення Галичини Польщею протягом 1918-20 окупаційна влада забороняла діяльність товариства, а після відновлення роботи чинила перешкоди його розвитку. У 1920-х керівництво товариством здійснювали Т.Войнаровський-Столобут (1919-24) та М.Луцький (1924-27). Новий етап піднесення у діяльності товариства розпочався у 1927 завдяки сприянню Спілки українських агрономів та фінансовій допомозі української кооперації. З 1929 керівництво "С.г." складалося з Головної ради та Президії, які контролювали роботу дирекції (з 1925 голова дирекції - *Є.Храпливий*). Кількість філій по Галичині змінювалося в залежності від лояльності влади до роботи "С.г.": 1910-85 філій, 1927-52, 1939-60, 1944-66. У 1939 радянська влада ліквідувала товариство. Завдяки директорові Л.Бачинському "С.г." продовжував діяти на території *Генеральної губернії* в Ярославі, а згодом деякий час функціонував у Львові (голова *Є.Храпливий*). У 1944 "С.г." остаточно припинив свою діяльність. Товариство видавало ряд періодичних видань: двотижневик "Сільський господар" (з 1926, ред. *Є. Храпливий*, *П.Дубрівський*, пізніше - *Л.Бачинський*, *І.Драбатий*); місячники "Український пасічник" (з 1928, ред. *М.Боровський*); "Практичне садівництво" (з 1933, ред. *М.Боровський*); "Хліборобська молодь" (з 1934, ред. *А.Романенко*); "Сад і город" (з 1939). З 1928 щорічно виходив популярний серед селян "Календар "Сільського господаря". За редакцією *Є.Храпливого* почала друкуватися "Сільськогосподарська енциклопедія". Під назвою "С.г." виходили часописи за межами Галичини. Зокрема, у Києві в 1918-19-як видання Центрального українського сільськогосподарського кооперативного союзу та у Харкові в 1922-26 - як орган Централі союзу сільськогосподарської кооперації України (у 1927-28 під назвою "Кооперативне село").

А. Середяк (Львів).

СІНГАЛЕВИЧ ВОЛОДИМИР (13.1.1875 -7.11.1945) - український громадсько-політичний діяч у Галичині, правник. Н. у с. Москальовці Косівського повіту (тепер Івано-Франківська обл.) у сім'ї греко-католицького священика. Походив з німецького роду Шіллінгів. У 1893 закінчив правничий ф-тет Львівського ун-ту. Працював у судових установах Кам'янки-Струмилової (тепер Кам'янка-Бузька Львівської обл.), Перемишлян та Глинян. Діяч *Української національно-демократичної партії* У 1911-18 - посол до австрійської Державної ради у Відні, у 1913-14 - посол до Галицького союму. З вересня 1914-заступник голови *Бойової управи українських січових стрільців* у Відні. Брав участь у підготовці *Листопадового повстання 1918* у Львові. Організатор встановлення української влади у Стрийському та сусідніх повітах. Член *Української національної ради ЗУНР-ЗО УНР 1918-19*. В її станіславських сесіях участі не брав - перебував у Відні, де працював у австрійській Ліквідаційній комісії. З квітня 1919 обіймав посаду дипломатичного представника ЗО УНР у Відні. 1.8.1920 призначений уповноваженим Диктатора ЗУНР *Є.Петрушевича* у справах фінансів, торгівлі та промислу, в 1922 - уповноваженим для внутрішніх справ. У 1930-39 - директор Земельного банку у Львові. У січні 1931 став членом-засновником *Українського католицького союзу*. Помер в еміграції в Брегенці (Австрія).

О. Павлишин (Львів).

СІНКЛЕР ВОЛОДИМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (21.1.1879-1945)-український військовий діяч, генерал-поручник (з 1918).Н.у Маргілані (тепер Ферганська область, Узбекистан). Військову освіту здобув в Оренбурзькому кадетському корпусі, Михайлівському артилерійському училищі (1898-99). Деякий час служив у лейб-гвардії 2-ї гарматної бригади. У 1905 закінчив з відзнакою Миколаївську академію Генерального штабу, обіймав

посади командира роти лейб-гвардії Павлів-ського полку, старшого ад'ютанта штабів 45-ї піхотної дивізії, гвардійського корпусу, штаб-офіцера доручень штабу військ гвардії і Петербурзького військового округу, старшого ад'ютанта штабу округу. В роки Першої світової війни 1914-18 - на Південно-Західному фронті, начальник штабу 2-ї гвардійської піхотної дивізії, командир 176-го піхотного Переволоцького полку. З липня 1917- генерал-майор. Після утворення *Української Центральної Ради* перейшов на її бік, брав участь у реалізації постанов Всеукраїнських військових з'їздів щодо українізації армії. У листопаді 1917 увійшов до складу Українського Генерального військового штабу, у березні 1918-до першого генерал-квартирмейстерства. За Гетьманату продовжив службу в українській армії, працював у Військово-науковому комітеті Генштабу. *Директорією УНР* призначений першим генерал-квартирмейстером Генерального штабу, займався оперативною діяльністю Армії УНР. Під керівництвом С. розроблявся план бойових операцій влітку 1919, в результаті яких більшовицьким військам не вдалося до підходу Галицької армії розгромити Армію УНР. Наступним етапом операції став похід на Київ і Одесу у серпні 1919, який увінчався визволенням столиці від більшовицьких військ. Наприкін. 1919 виконував обов'язки начальника штабу Армії УНР. У 1920 очолював українську військову делегацію на переговорах з представниками військового відомства Польщі, що завершилися підписанням у квітні 1920 польсько-української військової конвенції про спільні дії проти більшовицької Росії (див. *Варшавський договір 1920*). Після інтернування Армії УНР у польських таборах залишався до лютого 1921 на посаді начальника штабу Армії УНР, потім - член Вищої військової ради. Після ліквідації таборів для інтернованих у 1924 поселився у містечку Сосновець на Шлезьку. Працював службовцем шахтарської залізниці, брав участь у громадсько-політичному житті української громади в Польщі. Підтримував товариські стосунки з проф. *І.Феценком-Чопівським*. Після приходу в 1945 Радянської армії С. разом з *І.Феценком-Чопівським* заарештований органами НКВС і вивезений до Києва. Загинув наприкін. 1945 у Лук'янівській в'язниці.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СІРКО ІВАН (між 1605 і 1610-1(11).8.1680)-український політичний і військовий діяч другої пол. 17 ст., кошовий отаман Запорозької Січі. Н. у слободі Мерефі на Харківщині (за ін. дан. - на Поділлі). Брав участь у національно-визвольній війні під проводом Б.Хмельницького 1648-57. Вперше письмові джерела згадують про С. у 1653. У 1658-60 - полковник вінницький. У 1659 виступив проти політики гетьмана І.Виговського. Організував військовий похід на Акерман, що призвело до розпаду українсько-польсько-татарської коаліції, спрямованої проти Московського царства і не дало можливості гетьману І.Виговському скористатися наслідками перемоги під Конотопом (див. *Конотопська битва 1659*) для зміцнення державності України. Спочатку підтримував політику гетьмана Ю.Хмельницького, але після підписання *Слободищенського трактату 1660* виступив проти нього. У 1660-61 брав участь у походах запорозьких козаків на Крим. У 1663 С. став кошовим отаманом і до 1670 обирався на цю посаду вісім разів. У жовтні та грудні 1663 організував два великих походи на Перекоп. У січні 1664 спільно з московськими військами вів воєнні дії проти правобережного гетьмана *П.Тетері* та польських військ під командуванням *С.Чарнецького*. У другій пол. 1660 років брав участь у боротьбі проти претендента на гетьманську булаву *П. Суховія*. Виступив проти умов *Андрусівського перемир'я 1667* між Річчю Посполитою і Московською державою. Деякий час підтримував гетьмана *П.Дорошенка*, але після укладення воєнно-політичного союзного договору Гетьманщини з Туреччиною виступив проти нього. У 1668 був полковником Зміївського полку на Слободжанщині. За зв'язки з керівником селянської війни у Московській державі С.Разнім заарештований полтавським полковником *Ф.Жученком*, переданий царському уряду і згодом засланий у Тобольськ. Влітку 1673 у зв'язку із зростанням турецько-татарської загрози, за клопотанням січового товариства і навіть польського уряду, С. було звільнено. Повернувшись на Січ, провів кілька походів на татарські володіння (Очаків, Ізмаїл, Перекоп). У 1676 під час зречення *П.Дорошенка* прийняв від нього гетьманські клейноди. Боровся проти турецько-татарських військ і загонів *Ю.Хмельницького* під час *Чигиринських походів 1677 і 1678*. Помер на хуторі Грушівці (тепер Іллінка Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.). Похований 2(12).8.1680 поблизу с. Капулівки (тепер Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.). С. як кошовий отаман і військовий ватажок оспіваний у численних козацьких думах, народних піснях і легендах.

Р.Шуст (Львів).

СІРОЖУПАННИКИ (ін. назва - Сіра дивізія, Сірожупанна дивізія) - популярна назва української військової частини періоду національно-визвольних змагань 1917-21. Після укладення *Берестейського миру 1918* між українською владою і австро-німецьким військовим командуванням було досягнуто угоди про створення з полонених українців (з концтаборів у Фрайштадті і Йозефштадті, Австрія) військової частини. Формування і вишкіл частини, що отримала назву С. (відповідно до кольору уніформи), розпочалися з березня 1918 у Володимирі-Волинському. Сформована дивізія отримала офіційну назву -Перша стрілецько-козацька дивізія. Складалася з чотирьох піхотних полків, гарматного полку, кінної та інженерної сотні. Піхотний полк складався з 3 куренів, кожен з яких - з чотирьох стрілецьких підрозділів (чети кінноти і зв'язку, сотні скорострільів, розвідувальної, учбової сотень). Особовий склад частини налічував 6 тис. козаків і 140 старшин. Командувачем дивізії призначено підполк. *І.Перлика*, начальником штабу-сотн. *О.Пилипенка*. Командантами полків були сотн. *П.Ганжа*, підполк. *Тимошенко*, підполк. *Олександрович*, сотн. *Ткаченко*. У серпні 1918 дивізію передали у розпорядження командування Збройних сил Української Держави. Командування дивізією спочатку прийняв ген. *В.Сокира-Яхонтов*, потім - ген. *Васильєв*. 1.9.1918 С. взяли участь у військовому параді у Києві, на якому був присутній гетьман України *П.Скоропадський*. У вересні-

жовтні 1918 частини дивізії були дислоковані у р-ні Стародуба і Конотопа на кордоні з радянською Росією. У кін. вересня 1918 дивізію скорочено до розмірів кадрів (бл. 1200 чол.). Під час повстання проти гетьманської влади С. перейшли на бік республіканських військ. У грудні 1918, збільшивши кількість особового складу до 6 тис. бійців, дивізія С. брала участь у боях проти більшовицьких військ на Чернігівщині. Частина С., потрапивши під вплив більшовицької агітації, відмовилася виконувати накази командування, і дивізію було розформовано. З частини С. створено Сіру дивізію (команд. ген. А.Пузицький), яка згодом брала участь у боях проти більшовицьких військ у Правобережній Україні. У квітні 1919 на базі частини сформовано корпус у складі двох дивізій (командир - ген. Мартинюк), який брав участь у боях проти польської армії. З серед. травня реформовано у 4 Сіру стрілецьку дивізію (бл. 700 бійців; команд. полк. П.Ганжа) у складі Волинської групи. Окремі підрозділи С. воювали у складі частин Армії УНР до листопада 1920.

І. Підкова (Львів).

СІРОПОЛКО СТЕПАН (15.8.1872 -25.2.1959) - відомий український просвітній діяч, основоположник українського книгознавства та бібліотекознавства, бібліограф, редактор, педагог. Н. у Прилуках на Полтавщині (тепер Чернігівська обл.). Закінчив місцеву гімназію. Як книгознавець, редактор і публіцист, почав працювати, навчаючись на правничому ф-ті Московського ун-ту. Друкувався в часописах "Світло", "Украинская жизнь", "Свобода" (Ужгород). У 1917 повернувся в Україну. У 1918-19 працював радником з питань освіти при *Генеральному Секретаріаті УЦР-УНР*, деякий час був товаришем міністра народної освіти УНР. У цей період С. разом з *П.Холодним* доклав чимало зусиль для організації українського шкільництва. У 1919 переїхав до Кам'янця-Подільського, де організував випуск дитячого часопису "Ранок". Після встановлення радянської влади в Україні емігрував до Чехословаччини. У 1925-32 - професор Українського педагогічного інституту ім. М.Драгоманова у Празі, Українського техніко-господарського інституту у Подєбрадах. Брав активну участь у громадському житті української громади в еміграції. Очолював Товариство прихильників книги в Празі (в 1927-32 редагував його друкований орган - журнал "Книголюб"), Союз українських журналістів і письменників на чужині, був членом Українського історико-філософського товариства. У міжвоєнний період С. не поривав зв'язків з Україною і Галичиною. Був почесним членом львівської "Просвіти", активно друкувався в періодичних виданнях товариства та "Літературно-науковому віснику" (з 1939 - "Вісник"). У своїх роботах С. порушував проблеми української національної школи та національного виховання ("Національне виховання", 1937; "Завдання нової школи", 1919), історії освіти ("Українське шкільництво в Галичині", 1932, "Історія освіти в Україні", 1937), бібліотечної справи ("Короткий курс бібліотекознавства: Історія, теорія та практика", 1924; "Народні бібліотеки: організація та механіка бібліотечного діла", 1919), історії книговидання ("Швайпольт Фіоль - перший друкар слов'янських кирилических книг", (1934) та ін. Статті С., присвячені аналізу творчого доробку своїх колег і попередників, і нині є цінним науковим джерелом з історії української педагогіки - "І.Стешенко як педагог і освітній діяч" (1928), "Життя і педагогічна діяльність барона М.Корфа" (1934), "М.Пірогов та М.Драгоманів" (1937), "Граф Петро Завадовський - перший міністр освіти в царській Росії" (1938) та ін.

А. Середяк (Львів).

"СІЧ" - назва культурно-просвітницьких організацій українських студентів, що діяли у другій пол. 19- першій пол. 20 ст. у західноукраїнських землях та в Австрії. Перше студентське товариство "С." виникло у 1861 у Львові і діяло до 1863. Студенти-українці навчальних закладів міста об'єдналися у товариство, члени якого демонстративно носили козацькі шапки, високі чоботи, вишивані сорочки, шаровари, гуцульські сардаки. У народних строях вони відвідували лекції, з'являлися на вулицях, у публічних місцях, співали українські пісні, демонструючи в такий спосіб свої симпатії до культури і мови рідного народу. Стихійне зародження патріотичного руху студентської молоді згодом набрало більш організованих форм. Після розпаду в 1863 першого товариства "С." частина студентів приєдналася до "Мети", інша, продовжуючи навчання у Відні, створила у 1868 нове товариство під назвою "Січ" (Див. "Січ віденська"). З 1902 до 1923 студентське товариство "С." діяло у Чернівцях. Товариство проводило культурно-просвітницьку роботу в Буковині, видавало газету "Січове слово" (1904), брошури з українознавства. Студентське земляцтво "Русь" у Граці в 1910 переіменувалось у "С." і активно діяло аж до кін. 1940 років.

С. Мовчан (Львів).

"СІЧ" - українська фізкультурно-спортивна організація в 1900-30 у Галичині, Буковині, Закарпатті та в еміграції. Перша фізкультурна організація "С." була заснована *К.Трильовським* у травні 1900 в селі Завалле Снятинського повіту (тепер Івано-Франківська обл.). Згодом фізкультурно-оздоровчі організації під цією назвою виникли в ін. повітах Галичини і Буковини. З утворенням у 1908 центрального органу - Головного січового комітету, переіменованого в 1912 на *Український січовий союз* (знаходився з 1908 у Станіславі, у 1912-24 у Львові; генеральний отаман - *К.Трильовський*, головний осавул - *Я.Веселовський*, головний писар - *Н.Балицький*, головний обозний - *Д.Катамай*, головний четар - *Ф.Калинович*), рух січовиків охопив велику кількість молоді. Напередодні Першої світової війни у 1913 в Галичині діяло понад 900 первинних організацій "С.", в яких налічувалось бл. 80 тис. членів. Члени "С." були зобов'язані працювати над своїм фізичним і моральним оздоровленням, дотримуватися національного одягу, приходити на спортивні змагання і свята в одностроях, з малиною стрічкою через плече. Сільські і повітові "С." мали свої прапори. У роботі товариств наголошувалось на необхідності розвивати історичні традиції українського народу, навіть назви керівників різних відділів і структурних підрозділів називались, як на Запорозькій Січі.

Найбільш масовими виховними формами діяльності "С." було проведення сільських, повітових і крайових демонстрацій та спортивних змагань. У спортивному святі, проведеному у Львові в 1914, брало участь близько 12 тис. членів "С.", "Сокола", "Пласту", а також представники чеських, хорватських, словенських і румунських спортивних товариств. Такі масові заходи сприяли патріотичному і фізичному вихованню української молоді. У 1913 заснована стрілецька секція "С." для бойової підготовки молоді, частина якої в серпні 1914 вступила добровольцями в *Легіон українських січових стрільців* і пізніше відіграла активну роль у формуванні *Української галицької армії* та в боротьбі за українську державність. Патріотичному вихованню і оздоровчій роботі молоді сприяли також періодичні видання Українського січового союзу ("Зоря", "Хлопська правда", календарі "Отаман", "Запорожець" та ін.). Під час визвольних змагань 1917-21 уряд України намагався організувати фізкультурно-оздоровчі товариства "С." на всій території держави. У затвердженому в лютому 1919 статуті гімнастично-спортивного товариства "С." підкреслювалось, що "метою товариства є фізичне оздоровлення української нації і виховання національного почуття дисципліни і громадськості". У статуті пропонувалось розвивати такі основні види спорту, як гімнастика, верхова їзда, фехтування, плавання, веслування, футбол, волейбол. У лютому 1919 у Вінниці завдяки К.Трильовському і О.Андрієвському засноване перше товариство "С." у Наддніпрянській Україні. Внаслідок поразки Української Народної Республіки реалізувати програму створення широкої мережі "С." не вдалося. На окупованих Польщею західноукраїнських землях діяльність товариств "С." була заборонена в 1924 (у с. Горбачах поблизу Львова "С." проіснувала до 1930). У Буковині першу "С." організували у Кіцмані в 1903 С.Яричевський і О.Попович. У 1914 у краї нараховувалося 112 товариств "С.". Після румунської окупації Буковини товариства "С." були змушені припинити свою діяльність. Традиції "С." використовувались товариствами на Закарпатті та в діаспорі. Першу "С." у Закарпатті утворено в 1920. Розгортання січового руху у 1920-30-х роках на закарпатських землях сприяло створенню у 1938-39 Збройних сил Карпатської України - "Карпатської січі". У діаспорі найбільш чисельні та активні організації "С." були у США, Канаді, Чехословаччині, Німеччині. Український Січовий Союз входив у міжвоєнний період до Соціалістичного спортивного Інтернаціоналу. Його представники брали участь у міжнародних робітничих олімпіадах у Празі (1927) і Відні (1931).

С. Мовчан (Львів).

"СІЧ" ВІДЕНЬСЬКА (Українське академічне товариство "Січ" у Відні)- українське студентське товариство, засноване 9.1.1868 у Відні за ініціативою А.Вахнянина та Ю.Цегельського. Об'єднувало згідно зі статутом "студентів української (руської) народності всіх вищих шкіл у Відні". Статутом передбачалось, що метою товариства є "творити осередок наукового, літературного і товариського життя", для досягнення якої товариство "утримує бібліотеку і читальню, організовує доповіді і дискусії, музично-літературні і товариські сходини, друкує наукові і літературні твори". Першим головою "С." в. був А.Вахнянин. Згодом товариство очолювали: Ю.Целевич, І.Пулюй, О.Терлецький, І.Горбачевський, М.Кордуба, В.Старосольський, О.Бачинський та ін.

З перших років діяльності товариство стало не тільки важливим осередком згуртування української молоді, що навчалася у Відні, а й набуло значення всеукраїнського центру науково-літературного, мистецького і громадсько-політичного життя. Організатори товариства одним із важливих завдань вважали представляти українців як окремий народ і знайомити європейців з його культурними досягненнями. Товариство організовувало обговорення нових літературних творів, дискусії на наукову тематику (з філософії, фізики), а також художньо-тематичні вечори, на які запрошували представників ін. молодіжних національних організацій. На щорічні шевченківські маніфестації товариство збирало кілька сотень людей різних національностей. Найтісніші зв'язки "С." в. підтримувала з чеськими організаціями "Славія" і "Моравія", хорватською "Велебіт", болгарською "Балкану", сербською "Зоря". "С." в. була ініціатором організації протестів проти введення у Галичині в 1868 польської мови як державної.

Великий вплив на інтелектуальне життя товариства здійснювали О.Терлецький і М.Драгоманов, які орієнтували молодь на оволодіння досягненнями європейської культури. Під їхнім впливом у середині 1870 років набрала соціалістичного спрямування, що призвело до розпуску "С." в. у 1877. Після відновлення діяльності мала більш поміркований характер, стояла на національно-демократичних позиціях. З 1880 товариство організувало літературний фонд для нагородження найкращих творів і їх публікацій. У 1881 з ініціативи "С." в. вперше в Коломиї відбулися загальні збори галицьких і буковинських студентів, що поклато початок тіснішого співробітництва їх на майбутні роки. З 1890 років товариство розширило свою просвітницьку діяльність серед українських робітників Відня, об'єднаних у спілки: "Кружок земляків", "Поступ", "Родина". "С." в. організувало у 1890 роках для українців Відня два гуртки: літературно-науковий і правничий.

На поч. 20 ст. "С." в. активно підтримувала боротьбу українського студентства за відкриття українського університету у Львові (див. *Сецесія*). Під час Першої світової війни "С." в. допомагала у діяльності *Союзу визволення України*. У 1917 після ухвали загальними зборами резолюції з вимогою об'єднання всіх українських земель у єдину державу "С." в. була розпущена. Її діяльність відновилась лише на поч. 20-х років. У 1922 Товариство виступило ініціатором створення Центрального союзу українських студентів (ЦСУС). На поч. 1930 років "С." в. організувала масові акції протесту проти репресій щодо українського населення в Галичині, які проводив уряд Польщі (див. *Пацифікація*). У 1941 "С." в. перейменовано на філіал Націоналістичної організації українського студентства. Після радянської окупації Відня та арештів

керівництва організації "С." в. у 1947 припинила свою діяльність.

С. Мовчан (Львів).

СІЧ ЗАПОРІЗЬКА (Січ Запорізька, Запорізька Січ) - військово-політична організація українського козацтва. Виникла внаслідок стихійної колонізації земель Середнього та Нижнього Подніпров'я в серед. 16 ст. Назву отримала від способу захисту козацьких поселень від зовнішньої небезпеки - "засіки", "січі" - невеликих укріплених поселень у плавнях та островах басейну Дніпра. Друга частина назви вказує на місце розташування укріплення по течії Дніпра - за порогами, які в кількох місцях перетинали Дніпро на відтинку між сучасними Дніпропетровськом та Запоріжжям. Першими організаторами січей були ухадники, яких черкаські та канівські старости відпускали на Середнє і Нижнє Подніпров'я для промислу, оскільки там була багата на рибу, птицю і звіра місцевість. Щорічно ватаги ухадників на чолі з обраними отаманами йшли на промисел за пороги, де у захищених від раптових нападів ворога місцях будували тимчасові житла і приміщення для переробки та зберігання продуктів промислу. Ватаги формувалися переважно з людей однієї місцевості, що є одним із пояснень назв куренів на С.З. До серед. 16 ст. історія С.З. легендарна, лише з 1552, коли вона розташовувалась на острові *Хортиця*, про неї є достовірні історичні відомості. Причинами виникнення С.З. як організованого військово-політичного утворення була необхідність протистояти колонізації на освоєних козаками землях та постійній турецько-татарській небезпеці. Поняття С.З. вживається у двох значеннях: у широкому - всі землі, які перебували в управлінні й володінні козаків, у вузькому-центральне поселення, де знаходилось адміністративне управління Січі. Козацькі володіння ще називалися Вольності Війська Запорозького, а центральне поселення - Кіш. С.З. як головне укріплення була добре уфортифікована. Посередині фортеці - великий майдан, у центрі його - церква св. Покрови, неподалік, з одного боку, - криниця, з другого - стовп, біля якого карали винних у порушенні січових звичаїв. Півколом на січовій площі розташовувались курені - дві довгі хати, покриті очеретом, а також будинки старшини, канцелярія, пушкарня, склади, арсенал. Кожен курінь мав назву, яка походила переважно від місцевості, звідки були родом засновники куренів: Корсунський, Полтавський, Уманський, Стеблівський, Батуринський, Інгульський тощо. Мали також назви від імен засновників куренів: Васюренський, Тимошівський та ін. Число куренів було стабільним з часу документальної історії Січі до кін. існування *Задунайської Січі* та переселення колишніх запорожців на Кубань у кін. 18 ст. Понині в Краснодарському краї багато станиць мають назви колишніх запорожських куренів. За фортечними укріпленнями біля річкового порту знаходився грецький дім, в якому жили іноземні посли та купці. Фортеця оточувало передмістя, де жили козаки-ремісники. Під впливом різних обставин С.З. (Кіш) переносилася на інше місце, що визначило її паралельні назви: Хортицька, Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька, Кам'янська, Олешківська, Підпільненська (Нова Покровська), Задунайська. Вся територія Січі поділялася на 8 (спочатку на 5) паланок (округів): Кодацьку, Самарську, Орільську, Інгульську, Бугогардівську, Прогноївську, Протовчанську, Кальміуську. Тобто, володіння С.З. охоплювали землі сучасної Дніпропетровської і Запорізької обл., частково - Кіровоградської, Одеської, Миколаївської, Херсонської, Донецької обл.

На першому етапі існування Січі головними джерелами поповнення козацтва були ухадники та військові служилі люди. Вони та православна, переважно українська, шляхта йшли на Подніпров'я в пошуках щастя, багатства і рицарської слави. Після *Люблінської унії 1569*, загарбання українських земель Польщею і різкого посилення на українських землях соціального та національно-релігійного гніту С.З. перетворилася у місце, куди втікали від гноблення селяни й міщани. Січ стала могутнім оплотом соціального захисту для пригноблених, школою державного управління для національної еліти, військовою перешкодою для турецько-татарської агресії, яка загрожувала не лише українським землям, а й загалом усій Східній і Центральній Європі. За своїм характером С.З. була військово-демократичною республікою, вона мала всі ознаки державності, власну територію і військо, яке охороняло її кордони, свій уряд, який виконував законодавчі, виконавчі та судові функції, свою символіку (прапор і герб), скарбницю. Виникнення військово-політичної організації козацтва на українських землях, що входили до Великого князівства Литовського (повторно були колонізовані козаками після монголо-татарського розорення) і де не було князівської адміністрації, а також інших станів суспільства, дало можливість запорожцям вільно вибирати суспільно-політичний устрій С.З. На Січі діяло звичаєве право, перед яким усі були рівні незалежно від походження і місця у Запорозькому товаристві. Вищий орган влади на С.З. - *козацька рада*. На січовій раді вирішувалися всі найважливіші питання внутрішнього життя Січі, питання війни і миру, дипломатичних зносин, обрання козацької старшини, розподіли землі між куренями тощо. Очолював С.З. виборний гетьман (після 1648-*кошовий отаман*). У період свого правління він мав необмежену владу і авторитет, але в будь-який момент військова рада могла позбавити його цієї влади. Для більш оперативного управління справами існувала *рада старшини*. Виконавчий уряд Січі складався з кошового отамана (спочатку гетьмана), військового писаря, військового судді та військового осавула. На Січі виборними були всі посади - від найвищої (кошовий отаман) до найнижчої.

Січ приймала в свої ряди всіх, незалежно від соціального походження, національності, релігії. Але одним із головних об'єднуючих факторів на Січі була православна віра. Той, хто прибув на Січ добровільно, свідомо і без примусу, мав прийняти православну віру, Воля на Січі необхідно породжувала обов'язки - виконання звичаїв Січі, дотримання суворої дисципліни, готовності віддати своє життя за свободу і незалежність свого народу. На Січі існував особливий ритуал прийняття у козацьке братство - випробовування на силу і спритність. Здоров'я, сила, спритність і боєготовність запорожців загартовувались не лише в боях і походах,

але і в іграх, танцях, спортивних змаганнях. На С.З. існував культ фізичного розвитку людини. Гетьманами, отаманами, полковниками, курінними отаманами обирали людей особливої сили і військової майстерності. Необхідність тримати запорозьке військо у високій боєготовності, постійна небезпека були причинами заборони появи на Січі жінок. Козаки, як правило, одружувалися в солідному віці, їхні сім'ї проживали в козацьких слободах, у межах запорозьких вольностей або у віддалених від Запорожжя містах і слободах. Старшина і поважні козаки мали своїх спуг-джур, котрими були козацькі діти, взяті на Січ для навчання і виховання, а також хлопчики-полоненики.

На С.З. ніколи не було кріпацтва, тут використовувалася вільнонаймана праця. Господарство запорожців за період існування Січі зазнало серйозних змін. Якщо на початку це було полювання на звіра і птицю, рибний і соляний промисли і лише частково розведення худоби та землеробство, то в пізній період Січі (особливо в часи Нової Січі - 1734-75) набуло високого розвитку хутірське (фермерське по суті) господарство (зимівники) заможних козаків, у яких працювали наймані козаки. Ці господарства, в яких у великих кількостях вирощували різну худобу, в'ялили рибу, збирали мед тощо, були тісно пов'язані з внутрішнім і зовнішнім ринками. Поглиблювалися і соціальні суперечності в козацькому середовищі, що найяскравіше проявлялося у заколотах козацької сіроми і навіть повстаннях. Козацька біднота брала участь і в повстаннях та рухах поза межами Січі.

Одним з основних призначень С.З. була боротьба проти турецько-татарської агресії. З цією метою ще в серед. 17 ст. козацький гетьман *Д.Вишневецький* спорудив на острові Хортиця потужний замок - головне січове укріплення. На виготовлених з липи чи верби човнах - *чайках* невеликі загони запорожців здійснювали далекі морські походи. Особливо успішними були напади на турецькі фортеці в перші два десятиліття 17 ст., які набули міжнародного резонансу (взяття Варни, Трапезунда, Кафи та ін.). Саме успішні морські походи проти ворога всієї Європи - Османської імперії та її васала - Кримського ханства уже в кін. 16-на поч. 17 ст. здобули міжнародну славу С.З. і зумовили звернення до неї урядів різних держав з проханнями надати їм допомогу.

Особливо велике значення для розвитку С.З. і зростання її авторитету як серед українського народу, так і в Європі мало гетьманство *П.Сагайдачного*, який здійснив воєнну реформу на С.З., перетворивши окремі козацькі загони у високоорганізоване і дисципліноване військо.

У період Тридцятилітньої війни в Європі (1618-48) уряди різних держав особливо часто зверталися до козаків-запорожців за допомогою. У 1620-30-х в Україні відбулися великі національно-визвольні повстання під проводом *М.Жмайла*, *Т.Трясила*, *Я.Острянина* та ін., в яких провідну роль відіграло Запорожжя. Зростання в середовищі запорожців незалежницьких прагнень, вироблені на С.З. форми державного управління та підготовленість національної еліти (освіченої і досвідченої козацької старшини) підготували могутню всенародну національно-визвольну війну під керівництвом *Б.Хмельницького* проти панування Речі Посполитої.

Після 1648 центр державотворчих процесів перемістився у Гетьманську державу (див. *Гетьманщина*), яка утворилася на значній частині українських етнічних земель. Запорожжя то перебувало в тіні, то активно втручалася у справи Гетьманщини і міжнародні відносини в регіоні, часто впливаючи на розстановку політичних сил.

На поч. 1709 запорозькі козаки на чолі з кошовим отаманом *К.Гордієнком* підтримали гетьмана *І.Мазепу* у його прагненні добитися незалежності України і приєдналися до шведсько-української армії. У травні 1709 російські війська під командуванням полковника *П.Яковлева* зруйнували С.З.

Запорожці, яким вдалося врятуватися, створили Січ під протекторатом султана, спочатку на річці Кам'янка (1709-11), а потім в Олешках (1711-33). У 1734 запорожці повернулися під протекторат Росії, яка була в цьому зацікавлена, оскільки готувалася до чергової війни з Оттоманською Портою. У період *Нової Січі* відбулися серйозні зміни у господарюванні та суспільних відносинах у Запорожжі. У різний спосіб уряд обмежував запорозькі вольності (спорудження *Української лінії* і посилення посполитих на запорозьких землях; створення колоній іноземців *Сло-в'яно-Сербії* і *Ново-Сербії*). Зміцнення економічної незалежності Запорожжя та величезний вплив запорожців на формування політичної свідомості українського населення становило потенційну загрозу колоніальній політиці Російської імперії на Півдні України. Тому після укладення *Кючук-Кайнарджійського миру 1774* генерал *П.Текелій* отримав від *Катерини II* таємний наказ про ліквідацію С.З. 4(15).6.1775 російські війська під командуванням ген. Текелія оточили Січ, а наступного дня - 5(16).6. зайняли і зруйнували її. Останнього кошового отамана *П.Калнишевського* та вищу козацьку старшину заарештовано і відправлено на заслання. Частина запорожців, якій вдалося вибратися з Січі, утворила в межах турецьких володінь *Задунайську Січ*.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

СІЧИНСЬКИЙ ДЕНИС (2.10.1865 -26.5.1909) - український композитор, диригент і музичний діяч. Перший професійний композитор у західноукраїнських землях. Н. у с. Ключинцях Гусятинського повіту на Тернопільщині. Закінчив Тернопільську гімназію. Деякий час навчався у Львівському ун-ті, але залишив навчання і вступив до консерваторії, яку закінчив у 1892. У 1890 роках С. розпочав активну музично-громадську діяльність. Був постійним учасником і організатором концертів, диригував хорами. У 1891 взяв участь у заснуванні співацького товариства "Боян" у Львові і входив до складу його першого правління. У

1902 в Станіславі (тепер Івано-Франківськ) заснував першу в Галичині українську музичну школу. У 1903 став одним з ініціаторів створення Спілки співочих і музичних товариств Галичини. С. - автор опери "Роксолана" (1909), яка стала першою спробою галицького композитора створити героїко-патріотичну оперу на народній основі. Написав кантати ("Дніпро реве", 1892), "Лічу в неволі" (1902, на сл. Т.Шевченка), "Думи про Нечая", ряд хорів на слова Т.Шевченка та І.Франка, романси ("Як почуєш вночі", "І золотої, й дорогої" та ін.), п'єси для фортепіано, обробки народних пісень. Помер у Станіславі.

К. Кондратюк (Львів).

СІЧИНСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ЮХИМОВИЧ [Євтимович; 12(24).6.1894 - 25.6.1962] - мистецтвознавець-енциклопедист, архітектор і графік, бібліограф. Дійсний член НТШ (з 1930) і ВУАН. Закінчив Кам'янець-Подільську технічну школу. У 1912-17 навчався у Петербурзькому інституті цивільних інженерів та в 1923-26 - Празькому ун-ті. Один із фундаторів Архітектурного інституту в Києві (1918-19) та АНУМ у Львові (1930). У 1923-33 викладав в Українському педагогічному інституті ім.М.Драгоманова. У 1927 зробив докторат з історії мистецтва. З 1942 - професор *Українського вільного університету* в Празі та Мюнхені. У 1944 заарештований гестапо. В 1949 переїхав до США. Професор Українського технічного ін-ту в Нью-Йорку. Автор праць з історії української архітектури та графіки. Проекти церков у сс. Михайлівцях на Пряшівщині (1933-34) та Нижньому Комарнику біля Дуклі (1937). Як архітектор, виконав ряд проектів українських шкіл, народних домів, церков. В архітектурній діяльності застосовував традиційні форми українського церковного будівництва, використовуючи новітню техніку та матеріали. Автор ґрунтовних розвідок з історії мистецтва, зокрема, "Дерев'яні дзвіниці і церкви Галицької України 16-19 ст." (1925), "Архітектура старокнязівської доби, 10-13 ст." (1926), "Григорій Левицький" (1936), "Історія українського граверства 16-18 ст." (1937), "Друкарські і видавничі знаки 16-20 ст." (1938), "Тарас Шевченко" (1938), "Чужинці про Україну" (1938), "Юрій Нарбут" (1943), "Історія українського мистецтва" т. 1-2; "Архітектура" (1956); ілюстрованих підручників з мистецтвознавства: "Конспект з історії всесвітнього мистецтва" (1926, 1928), "Стилі" (1926), "Курс українознавства" (1934-35), "Українське народне мистецтво" (1943), "Дерев'яне будівництво" (1943), "Українське краєзнавство" (1945). Підготував "Словник українських митців" (1945, до 4 тис. імен); співредактор "Енциклопедії українознавства". Помер у м. Патерсон (штат Нью-Джерсі, США). Похований у Баунд Бруку (штат Нью-Джерсі).

С. Білокінь (Київ).

СІЧИНСЬКИЙ ЮХИМ (Євтим) **ЙОСИПОВИЧ** [Сіцинський, Сецинский; 19.11.(1.12).1859-7.12.1937] - український історик, педагог, громадський діяч, православний священник. Член Історичного товариства Нестора-літописця (з 1896), Наукового товариства ім. Т.Шевченка (з 1899). Батько *В.Січинського*. Н. у с. Маз-никах Летичівського повіту Подільської губ. У 1855 закінчив Київську духовну академію зі ступенем кандидата богослов'я. Засновник і завідувач Кам'янець-Подільського історико-археологічного музею (1890-1922). У 1892-1918- редактор "Подольских епархиальных ведомостей". У 1903-21 - голова Подільського церковного історико-археологічного товариства, редагував його "Труды" (тт. 1-6, 1908-12). У 1918-22 - приват-доцент Кам'янець-Подільського українського університету. Засновник Кам'янець-Подільської "Просвіти". У 1929 заарештований, перебував в ув'язненні бл. 9 місяців. Помер у Кам'янці-Подільському. Твори: "Древнейшие православные церкви в Подолии" (тт. 1-4, 1899-1902), "Материалы для истории монастырей Подольской епархии (1891)", "Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии" (1895), "Приходы и церкви Подольской епархии" (1901), "Южно-русское церковное зодчество" (1907).

С. Білокінь (Київ).

СІЧИНСЬКИЙ МИРОСЛАВ (11.10.1887 -16.3.1979) - український громадський діяч. Н. у с. Чернихівцях Збаразького повіту в Галичині у сім'ї священника. Навчався у Коломийській та Перемишльській гімназіях, на філософському ф-ті Віденського та Львівського ун-тів. Належав до *Української соціал-демократичної партії*. У помсту за розправу місцевої польської адміністрації над українськими селянами та фальсифікацію виборів 12.4.1908 застрелив у Львові галицького намісника *А.Потоцького* (існують й інші версії мотивів його вчинку). Хоча відповідальність за цей акт не взяла на себе жодна політична організація, він викликав схвал більшості українських діячів, за винятком митрополита Андрея Шептицького, який суворо засудив його як прояв політичного терору. С. був заарештований і засуджений до смертної кари, заміненої 20-річним ув'язненням. У 1911 з допомогою Д.Вітовського і Миколи Цеглинського втік з в'язниці й виїхав до Норвегії, згодом-до Швеції, звідти-до США. Був одним із засновників Української федерації соціалістичної партії, редагував її тижневики "Робітник" (1914-17) і "Народ" (1917). У 1920 заснував організацію "Оборона України". У 1933-41 - президент Українського братерського союзу. Перейшов на прокомуністичні позиції. У 1928 та під час хрущовської "відлиги" приїжджав до Української РСР. Помер у м. Вестленд (штат Мічіган, США). Залишив спогади - "Зі споминів Мирослава Січинського. Записав М.Шаповал" (1928).

Я. Грицак (Львів). 12 9-146

СІЧОВА РАДА - загальна військова рада на Запорозькій Січі у 16-18 ст. Була вищим органом влади і вирішувала всі важливі питання військово-політичного, дипломатичного, адміністративного, судового і господарського життя Січі. Скликалася часто, але не регулярно (крім щорічної січової ради на Різдвяні свята для переобрання козацької старшини). Право ініціативи скликання ради мав кожен козак. У С.р. брали

участь всі запорожці, які мали на те змогу і бажання. Старшина і прості козаки мали однакове право голосу. Ухвалення рішень козаки висловлювали голосними вигуками та підкиданням шапок. Рішення С.р. були обов'язковими для виконання всіма членами козацького військового товариства. Із збільшенням чисельності запорозьких козаків, ускладненням питань, які потребували детального обговорення, поглибленням соціальної і майнової нерівності у середовищі козацтва С.р. поступово втратила своє значення і її заступила Рада січової старшини (див. *Козацька рада*).

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ - одне з найкращих військових з'єднань *Армії УНР* під час українських національно-визвольних змагань у 1917-21. На поч. листопада 1917 з метою збройного захисту *Української Народної Республіки* Галицько-Буковинський комітет за згодою Генерального Секретаріату військових справ прийняв рішення сформувати з полонених галичан військовий підрозділ. 18-19.11. полк. РДашкевич відібрав у Дарницькому таборі військовополонених 22 добровольці, які поклали початок організації Галицько-Буковинського куреня січових стрільців. Командиром куреня призначено сотн. Г.Лисенка. Після прибуття до куреня групи колишніх полонених старшин Легіону українських січових стрільців у серед. січня 1918 частину було реорганізовано і перейменовано на Курінь січових стрільців. 6(19),1.1918 командантом Куреня став *Є.Коновалець*, начальником штабу — *А. Мельник*. До складу куреня входило дві піхотні сотні (ком. сотн. Р.Сушко і сотн. І. Чмола), запасна сотня ком. сотн. В.Кучабський), кулеметна сотня (сотн. Ф.Черник) та гарматна батарея (сотн. Р.Дашкевич). Особовий склад частини налічував бл. 600 бійців. У січні-лютому 1918 курінь С.с. вів кровопролитні бої проти більшовицьких військ під командуванням М.Муравйова у *Лівобережній Україні*, на підступах до Києва і в самій столиці. 20-22.1. (2-4.2).1918 сотня РСушка спільно з Гайдамацьким кошем Слобідської України брала участь у придушенні антиурядового виступу частини робітників заводу "Арсенал". Відділ куреня С.с. забезпечував охорону уряду УНР, який в лютому 1918 змушений залишити Київ і тимчасово виїхати на Волинь. На поч. березня 1918 курінь С.с., кіш Слобідської України і Окремий запорозький загін визволили Київ від більшовицьких військ. 10.3.1918 курінь С.с., який значно збільшив свій кількісний склад за рахунок добровольців, розгорнуто в полк С.с. До складу полку входило три піхотні курені (кожна по 4 сотні), дві скорострільні сотні (ком. Ф.Черник), сотня кінної розвідки (Ф.Борис) та гарматний дивізіон (Р.Дашкевич). Особовий склад полку налічував бл. 3 тис. бійців. Командир полку - *Є.Коновалець*.

Після приходу до влади *П.Скоропадського* полк С.с. 30.4.1918 був оточений у казармах німецькими військами і роззброєний. Більшість стрільців вступили до Запорозького корпусу *Армії УНР*, де з них сформовано курінь (ком. сотн. Р.Сушко) у складі 2-го Запорозького піхотного полку (ком. полк. П.Болбочан).

У серпні 1918 гетьман П.Скоропадський після переговорів із стрілецькою делегацією (*Є.Коновалець*, *А.Мельник*, *М.Матчак*, *В.Кучабський*) погодився на формування стрілецької частини і 23.8.1818 видав наказ про створення Окремого загону С.с. Місцем дислокації частини визначено Білу Церкву. У листопаді 1918 Окремий загін складався з піхотного куреня (ком. Р.Сушко), сотні скорострільів (Ф.Черник), гарматної батареї (Р.Дашкевич), сотні кінної розвідки (Ф.Борис), школи підстаршин (В.Чорний), коша (матеріальне забезпечення; *А.Домарадський*) та булавної сотні (*Д.Герчанівський*). Бойовий склад частини налічував 46 старшин і 816 вояків (загальний - 59 старшин і 1187 вояків).

Під час повстання проти гетьмана П. Скоропадського підрозділи С.с. відіграли вирішальну роль у розгромі гетьманських військ у Мотовилівському бою 1918. У ході боїв за Київ у листопаді-грудні 1918 Окремий загін С.с. спочатку розгорнувся в дивізію, а 3.12.-в Осадний корпус С.с. (налічував у своїх рядах бл. 20 тис.; за деякими дан. - 50 тис. чол., стрільців і старшин). До складу корпусу увійшли Чорноморська дивізія та дві Дніпровські дивізії. На поч. січня 1919 під впливом більшовицької агітації Осадний корпус С.с. фактично самодемобілізувався. Боездатність зберігала тільки дивізія С.с. (7 тис. бійців). Протягом січня-лютого 1919 ударна група С.с. під командуванням Р.Сушка вела бої з більшовицькими військами в Лівобережній Україні в р-ні Полтави, Гадяча, Гребінки і за Київ. Частину С.с. на чолі з сотн. О.Думіним направлено на Трипільщину для боротьби з повстанцями отамана Зеленого (див. *Д. Терпило*), інша - під командуванням сотн. І.Рогульського прикривала підступи до столиці з півночі. Зазнавши тяжких втрат у боях з частинами Червоної армії, більшість підрозділів С.с. у кін. лютого 1919 були відведені на реформування в р-н Проскурова і Старокостянтинова. За наказом командування *Армії УНР* всі січово-стрілецькі частини колишнього Осадного корпусу увійшли до складу новоствореного корпусу С.с. Командиром частини був *Є.Коновалець*, начальником штабу - *М.Безручко*. Корпус складався з 6 (за ін. дан. - з 5) піхотних полків (ком. 1 полку - *І.Рогульський*, згодом *І.Андрух*; 2 - *Ю.Осипенко*; 3-*С.Пищаленко*; 4-*Лазарський*, пізніше-*А.К-меть*; 5 - *В.Мончинський*; 6 - *Т.Виборний*), гарматної бригади (складалася з 6 полків, ком. Р.Сушко), кінного дивізіону (Ф.Борис), технічної сотні, автопанцирного дивізіону, технічних і обозних частин. Артилерія С.с. складалася з 6 гарматних полків, які були зведені у гарматну бригаду (2 і 6 гарматний полки перебували у складі УГА). На озброєнні куреня С.с. було чотири бронепоезди - "Січовий", "Стрілець", "Запорожець", "Помста". Корпус С.с. у різні періоди його існування налічував: піхоти - 500 старшин і бл. 7000 бійців (березень 1919); 319 старшин, 8067 бійців (червень 1919), кінноти -15 старшин і 297 бійців (березень 1919); 15 старшин, 242 бійці (червень 1919).

У березні-квітні 1919 корпус зазнав важких втрат у боях з більшовиками за Бердичів і Шепетівку. В кін. травня 1919 частини корпусу зосередилися на лінії Шумськ - Мости -Мизоч на Волині, а протягом червня

1919 вели бої з більшовиками на напрямку База-лія- Чорний Острів. У цей період корпус С.с. перейменовано в групу С.с. і в серед. липня 1919 стрілецькі частини переформовано у дві дивізії.

Під час наступу *Армії УНР* і УГА на Київ підрозділи С.с. у складі II корпусу Галицької армії під командуванням полк. А.Вольфа наступали у напрямку Шепетівка (зайняла 16.8.) -Новоград-Волинський (20.8.) - Коростень. Після оголошення 24.9.1919 Директорією УНР війни Добровольчій армії ген. *А.Денікіна* група С.с. у жовтні-листопаді 1919 вела оборонні бої у р-ні Жмеринки - Проскурова. На поч. грудня 1919 частини Армії УНР, у т. ч. С.с., були оточені більшовицькими, польськими і денікінськими військами в р-ні Острополя-Любара - Чорторії. 6.12.1919 на зібранні командирів частин групи С.с. прийнято рішення про самодемобілізацію. Частини стрільців приєдналася до підрозділів Армії УНР під командуванням М.Омельяновича-Павленка, що 6.12.1919 вирушили у Перший зимовий похід (див. *Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921*).

І. Підкова (Львів).

СІЯК ІВАН (1887 - 3.11.1937) - український військовий і політичний діяч, адвокат. Брат *О.Сіяка*. Н. у с. Ляшках Мурованих біля Львова. Вивчав право в ун-тах Відня і Львова. Належав до *Української соціал-демократичної партії*, у 1909-19 - член її ЦК. Під час Першої світової війни 1914-18 - у лавах *Регіону українських січових стрільців*. Як командант технічної саперної сотні, брав участь у боях на горі Лисоні (1916) та біля с. Конюхи (1917). Один з організаторів повстання проти румунської окупації на Хотинщині у січні 1919, член Хотинської директорії. У 1919 очолив Окремий залізничний загін УНР. У червні 1919 спільно з галицькими соціал-демократами виступав проти надання диктаторських повноважень *Є.Петрушевичу*. У 1919 частина С. входила до складу Кам'янець-Подільської залоги, згодом - військового з'єднання *Ю.Тютюнника*, що діяло в р-ні Жмеринки. У бою під Ставищем С. попав у більшовицький полон. Взимку 1919-20 перебував у Москві, де зустрічався з російськими та українськими більшовицькими лідерами. За особистою рекомендацією В.Леніна вступив до КП(б)У. У березні-липні 1920 виконував функції уповноваженого реввійськради Південно-Західного фронту з організації *Червоної української галицької армії*, був членом Польового штабу ЧУГА. Працював на посаді начальника канцелярії Галоркому КП(б) України, допомагав в організації видання газети "Більшовик" та журналу "Галицький комуніст". У 1920 входив до складу комісії із розслідування причин переходу частин Червоної української галицької армії на бік противника. Допоміг у справі припинення терору проти галичан. Після ліквідації *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки*, з квітня 1921 по листопад 1922, працював першим секретарем посольства УСРР у Варшаві; пізніше - заст. голови Всеукторгпрому. В 1923-25 очолював Харківську губернську колегію адвокатів. У 1924-30 працював юрисконсультom ряду установ, пізніше викладав у Інституті народної освіти та Інституті народного господарства, займався науковою роботою. З вересня 1930-директор Українського інституту лінгвістичної освіти. У 1933 заарештований як один із лідерів міфичної "Української військової організації" за звинуваченням у змові з метою відокремлення України від СРСР та в шпигунстві на користь Польщі й Німеччини. Покарання відбував у Соловецькому таборі. Розстріляний за вироком трійки Управління НКВС по Ленінградській області від 9.10.1937 у числі в'язнів, що проходили по процесах Спілки визволення України, Українського національного центру, *Української військової організації*. Посмертно реабілітований.

О. Павлишин (Львів).

СІЯК ОСТАП (29.5.1879 - р. см. невід.) -український громадсько-політичний діяч Галичини, поштовий службовець. Н. у с. Ляшках Мурованих (поблизу Львова) у родині вчителя. Брат *І.Сіяка*. З 1904 працював поштовим службовцем у Бучачі (тепер - Тернопільська обл.). Проявив себе як здібний організатор громадського життя - заснував читальні "*Просвіти*", осередки "*Сокола*". Належав до *Української національно-демократичної партії*, член її керівного органу - Ширшого народного комітету. У роки Першої світової війни очолював місцеві філії українських господарських товариств, зокрема, "Сільський господар". Захищав інтереси українського населення у справі післявоєнної відбудови. В листопаді 1918 був одним з організаторів встановлення української влади в Бучачі. У кін. листопада 1918 обраний до Української Національної Ради ЗУНР-ЗОУНР, в якій був членом комунікаційної комісії. Після поразки ЗУНР відмовився скласти присягу вірності польському урядові, за що звільнений з праці. У 1920-30-х роках повністю присвятив себе справі національного та економічного відродження повіту. Очолював повітовий комітет *Українського національно-демократичного об'єднання*. В 1939 заарештований радянськими органами. Помер на засланні.

О. Павлишин (Львів).

СКАБА АНДРІЙ ДАНИЛОВИЧ -[29.11 (12.12). 1905-26.6.1986]-український радянський історик. Н. у с. Хорішках Кобеляцького повіту Полтавської губ. Після закінчення педагогічних курсів працював учителем, завідувачим сільською школою-семирічкою. У 1934 закінчив історико-економічний ф-тет Харківського унту, працював у цьому ун-ті старшим викладачем, одночасно навчаючись в аспірантурі. З березня 1940 завідував кафедрою нової історії у Львівському ун-ті. Під час радянсько-німецької війни 1941-1945 командував артилерійською батареєю, викладав у військових училищах. У 1946 після демобілізації став директором Центрального архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва у Харкові. У 1949 захистив кандидатську дисертацію і був призначений відповідальним редактором обласної газети "Соціалістична Харківщина". У 1951-59 працював секретарем Харківського обкому Компартії України з ідеологічної роботи. З липня 1959 - міністр вищої освіти УРСР, з жовтня - секретар ЦК Компартії України з

ідеологічної роботи. У 1964 С. було присвоєно звання професора. У грудні 1967 обраний академіком АН УРСР із спеціальності "Історія радянського суспільства", а в березні 1968 затверджений на посаді директора Інституту історії АН УРСР. Започаткував у 1969 створення багатотомної "Історії Української РСР". У травні 1973 знятий з посади директора, але залишився працювати в Інституті старшим науковим співробітником. Список друкованих С. праць налічує близько 140 назв, серед яких переважають газетні та енциклопедичні статті, рецензії, редакційні статті. У 1971 опублікував у видавництві "Наукова думка" книгу "Парижская мирная конференция и иностранная интервенция в Стране Советов (январь-июль 1919 г.)", яка ґрунтувалася на зарубіжних документальних виданнях і наявних у СРСР архівних фондах (у т.ч. закритих у той час для використання). Помер і похований у Києві.

С. Кульчицький (Київ).

СКАДОВСЬКИЙ МИКОЛА ЛЬВОВИЧ -(16.11.1846- 10.6.1892)-український живописець. Н. у с. Білозерці (тепер Херсонської обл.). У 1865-69 навчався в Московському училищі живопису, скульптури та архітектури, Дюссельдорфській академії мистецтв. Один з ініціаторів створення Товариства південноросійських художників. Працював у галузі жанрового та пейзажного живопису. Твори: "Полювання" (1879), "Перед завірюхою", "Корчемний оратор", (1881), "Безпритульні" (1883), "Полювання його превосходительства" (1886), "По Владимирці" (1891). Твори С. зберігаються в Державній Третьяковській галереї у Москві та Одеському художньому музеї.

Ф. Самойлов (Одеса).

СКАЛЬКОВСЬКИЙ АПОЛЛОН ОЛЕКСАНДРОВИЧ [1.(13).1.1808 - 28.12.1898 (9.1.1899)] -український історик, археограф, статистик, економіст, письменник. Н. у Житомирі. У 1819-23 навчався у Житомирському повітовому училищі, у 1923-27 - на юридичному ф-ті Віленського та Московського ун-тів. З 1828 працював чиновником канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора М.Воронцова в Одесі, за підтримки якого у серед. 1830 років розпочав історичне та статистичне вивчення Південної України. У 1839 відкрив і зберіг для науки архів Коша *Нової Січі*. Протягом 1830-40-х та 1870-80-х років намагався заснувати в Одесі краєзнавчий історичний архів, виступив одним із засновників Одеського товариства історії і старожитностей (1839). У 1845 очолив Головний статистичний комітет Новоросійського краю. Після відставки в 1863 продовжував займатися краєзнавством. З 1856-член-кореспондент Петербурзької академії наук. Майже всі твори С. (бл. 300) присвячені історії та статистиці Південної України 18—19 ст., Запорозької Січі, ("Хронологічний огляд історії Новоросійського краю", 1836-38; "Перше тридцятиріччя міста Одеси", 1837; "Історія Нової Січі або нового Коша Запорозького", 1841, 1846, 1885-86; "Досвід статистичного опису Новоросійського краю", 1850-53; "Наезды гайдамак на Западную Украину в 18 в.", 1845). С. - автор численних публіцистичних статей, історичних романів. Висвітлював події української історії з позицій російської офіційної науки. Романтичний підхід С. до вивчення козацтва призвів до деякої ідеалізації Запорожжя. Негативно оцінював гайдамацький рух, однак під час співпраці з журналом "Киевская старина" (1880 роки) погляди С. зазнали певної еволюції. Цінним історичним джерелом є неопублікований щоденник С., який він вів протягом 1830-90-х років.

В. Хмарський (Одеса).

СКАРГА ПЕТРО (лютий 1536-27.9.1612)-попський теолог, письменник-полеміст, проповідник, діяч контрреформаційного руху. Н. у м. Гроєці (Мазовія, Польща) в міщанській родині. У січні 1552 вступив до Краківського ун-ту. У 1554 здобув ступінь бакалавра мистецтв, став ректором Варшавської парохіальної школи. З жовтня 1557 служив при дворі краківського каштеляна А.Тенчинського. У 1560-62 жив у Відні. Після повернення у 1563 був висвячений на піддякона і став проповідником у Львівському кафедральному соборі. З 1564 - священник і канонік Львівської капітули, одночасно С. було призначено парохом у місто Рогатин. Велику увагу приділяв харитативній діяльності, допомагав убогим та хворим людям. Заснував братство, члени якого опікувалися в'язнями та особами, засудженими до смертної кари. З 1565 виконував обов'язки канцлера Львівської капітули, відомий як проповідник. У 1569-71 перебував у Римі, де вступив до ордену єзуїтів і незабаром був призначений Папою Пієм V великим петенціарієм Собору св. Петра. У 1571 повернувся до Польщі. З 1573 - проповідник у костьолі св. Яна у Вільно (тепер Вільнюс, Литва). Вів полеміку з кальвіністами і православними. Впродовж 1574-78 виконував обов'язки ректора Віленської школи, у 1579 став першим ректором Віленського унту. Виступив проти толеранційних статей Варшавської конфедерації (1573) і щодо цього опублікував "сеймові проповіді". У 1577 видав книгу "Про єдність церкви божої під одним пастирем..." (адресована князю К.Острозькому), в якій доводив необхідність об'єднання католицької і православної церков. С. був засновником і першим ректором єзуїтських колегій у Полоцьку (1580) і Ризі. З 1583 проживав у Кракові, де значну увагу приділяв доброчинній діяльності. У 1588 став придворним проповідником польського короля *Сигізмунда III Вази*. С. виступав за зміцнення королівської влади, встановлення спадковості королівського трону у Речі Посполитій, за скасування законодавчої влади сейму. Прагнув припинити шляхетську сваволлю, обмежити утиски селян. У 1690 роках вийшли з друку праці С., серед яких - "Про управління і єдність божої церкви" (1590; друге видання "Про єдність божої церкви", 1577); "Проповіді на неділі та свята цілого року" (1593). С. позитивно ставився до укладення унії між католицькою і православною церквою. У час підготовки поїздки єпископів І.Потія і К.Терлецького до Рима С. неодноразово зустрічався з ними, дав їм рекомендаційні листи, допомагав матеріально. Учасник *Берестейського собору 1596*, один із його секретарів, згодом видав історичну хроніку собору. Брав участь у полемічній боротьбі між

противниками унії та її прихильниками. У 1610 написав "Пересторогу на трепи і лямент", що була відповіддю на працю М.Смотрицького. Помер у Кракові.

Р. Шуст (Львів).

СКИДАН КАРПО (р. н. невід - п. 1638) - полковник запорозьких нерестрових козаків, один із керівників національно-визвольних повстань 1637-38. На поч. липня 1637 обраний козацьким полковником на Запорозькій Січі. Наприкін. липня 1637 козацький гетьман *П.Павлюк* з-під містечка Крилова направив двотисячний загін під командуванням полковників С. і С.Биховця до Переяслава з метою підняти повстання проти польської влади. У жовтні 1637 С. закликав повсталих збиратися у р-н містечка Мошни поблизу Черкас (тепер село Черкаського р-ну Черкаської обл.). Брав участь у *Кумейківському бою 1637*. Після поразки козацького війська С. і Д.Гуня з частиною повстанців відступив на Запорозьку Січ. У січні 1638 С. організував на Запорожжі 5-тисячне козацьке військо і направив у Крим та на Дон посольства з проханням про допомогу. Після початку в березні 1638 повстання під проводом *Я.Острянина* С. за дорученням гетьмана діяв проти польських військ у Правобережжі. У липні 1638 під час боїв під Жовнином (тепер село Жовнине Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.) намагався зі своїм загоном пробитися на допомогу козацькому війську, але був розбитий. Потрапив у польський полон і, ймовірно, страчений.

М. Пасічник (Львів).

СКИРГАЙЛО ОЛЬГЕРДОВИЧ (р. н. невід. -п. 1396) - князь троцький і полоцький. З 1387 володів Любечом. У 1386-92 - намісник польського короля *Владислава II Ягайла* в Литві. За угодою 1392 між Вітовтом і Ягайлом у 1395 отримав відібране у Володимира Ольгердовича Київське князівство. Отруєний митрополитом намісником Фомою. Похований у Києво-Печерському монастирі. *О. Русина (Київ).*

СКІЛУР (2 ст. до н.е.) - скіфський царь. Відомий з повідомлень *Страбона* і *Плутарха*. За його правління скіфське царство включало землі у пониззі Південного Бугу і Дніпра та степовий Крим. Захопив володіння Херсонесу у західному Криму (Керкінітіду, Прекрасну гавань та ін.) і підкорив Ольвію, в якій карбував власну монету. Прагнув заволодіти морськими портами, щоб безперешкодно брати участь у морській торгівлі. За С. Скіфське царство досягло найбільшого розквіту (столиця - Неаполь Скіфський, поблизу Сімферополя). Уклав військовий союз із сарматським племенем *роксоланів*. Помер під час війни скіфів з Мітрідатом VI Евпатором, яку продовжив його син Палак. Ця війна закінчилась поразкою скіфів бл. 108-107 до н.е.

О. Бандровський (Львів).

СКІФИ (сколоти, скіти) - кочові іраномовні племена, які жили в 7-3 ст. до н. е. в степах Північного Причорномор'я. Про С. залишилися відомості в асирійських (7-6 ст. до н. е.) та грецьких (5-4 ст. до н. е.; Гіппократ, *Страбон*, Есхіл, Арістофан та ін.) письмових джерелах. Грецький історик Геродот присвятив С. четверту книгу своїх "Історій", в якій описав їхню територію, заняття, побут, звичаї, релігію та похід проти них перського царя *Дарія I*. С. прийшли у Північне Причорномор'я зі сходу. У 5-4 ст. до н. е. під вплив С. потрапили землі лісостепової смуги Лівобережної та Правобережної України, а також землі на захід від Дністра - т. зв. Велика Скіфія (географічно-етнографічна назва території, на яку поширилась скіфська матеріальна і духовна культура, а також значною мірою військовий вплив). Населення Великої Скіфії не було однорідним. Крім власне кількох скіфських племінних об'єднань (кочові скіфи, царські скіфи), жили місцеві племена, які потрапили в залежність від С. та засвоїли ряд елементів скіфського етносу. Це, насамперед, т.зв. скіфи-орачі, які жили між Дністром і Дніпром, скіфи-землероби в пониззі Дніпра та ін. У 5-4 ст. до н. е. скіфи досягли значної військової та економічної могутності, підтримували активні зв'язки з античними містами Північного Причорномор'я, здійснювали військові походи на сусідні й віддалені землі. Скіфські військово-племінні об'єднання представляли собою ранній етап кочівницької державності, що досягла вершини свого розвитку в серед. 4 ст. до н. е. за царя Атея. Після появи *сарматів* між Доном і Дніпром, а згодом на захід від Дніпра скіфська державність, яка трималася на військовій силі, занепадала. Безпосереднім продовженням Великої Скіфії було Скіфське царство в Криму, яке проіснувало до 3 ст. н. е. Крім того, існувала т.зв. Мала Скіфія на території Молдови та Румунії. Ці державні утворення перебували під значним впливом античної цивілізації Північного Причорномор'я і представляли собою європейські елліністичні держави. С. залишили багату і різноманітну культуру. Це, насамперед, численні кургани (їх кілька сот) військово-племінної верхівки в Посуллі 6 ст. до н. е. (Аксютинці, Пустовоїка, Будки), кургани 4 ст. до н. е. в Подніпров'ї (*Чортотлик*, *Солоха*, Гайманова і Товста могили) і Криму (Куль-Оба, Трибратній та ін.). Курганні поховання розкривають картину глибокого майнового розшарування скіфського суспільства, зв'язки кочової верхівки з античною цивілізацією, стан військової справи в скіфів, релігійні вірування. Перебування С. у степах Північного Причорномор'я сприяло поширенню скіфської матеріальної і духовної культур серед осілих хліборобських племен. Зокрема, поширились скіфська зброя і поховальні традиції, про що свідчать численні кургани (Перебіківці та ін. на Середньому Дністрі). Економіка С. базувалась на кочовому господарстві (розведення коней, великої і дрібної худоби), різних промислах, торгівлі з античними містами, пограбуваннях і данині сусідніх племен. Значного розвитку набули у С. чорна металургія і ковальство, виготовлення кибиток, зброї і кінської зброї. В основі духовної культури кочових С. лежали традиції середньоазійських іраномовних племен (саків, масагетів), т.зв. звіриний стиль у мистецтві, численні міфи, первісні релігійні уявлення. Певний вплив на формування духовної культури С. мали малоазійські народи та грецька культура, яка активно формувала естетичні смаки скіфської знаті. У культурі осілих племен Скіфії значною мірою зберігалися традиції місцевих племен. С. залишили глибокий слід у давній

історії України, деякі їхні традиції були успадковані пізнішими народами.

М. Пелецишин (Львів).

СКЛАВІНИ (склавени) - застосовувана у візантійських грецьке- і латинськомовних джерелах 6 ст. назва слов'янських племен, розселених на північ від Дунаю. С. є видозміною імені "славіни" ("словени") внаслідок вставки звуку "-к", тому що в грецькій і латинській мовах є неприйнятним звукосполучення "-сл". Найперша згадка про С. міститься у творі Псевдо-Кесарія Назіанзького "Відповіді на запитання" (поч. 6 ст.). Загалом вірогідні й порівняно ґрунтовні відомості про С. подають готський історик Йордан (у кн. "Про походження і діяння готів") та Прокопій Кесарівський (у "Книгах про війни"). За Йорданом, С. становили одне з відгалужень венетів і розселялися на південь від витoku Вісли. Обидва автори розміщували С. між Дністром на сході та, ймовірно, басейном Тиси на заході. Територія, яку займали С., накладається на ареал археологічної культури празької кераміки і включає в себе Чехію, Моравію, Словаччину, Угорщину, Румунію, більшу частину Молдови, правобережну лісостепову частину України та українське Полісся, частину Сербії (Воєводину), можливо, частини Хорватії, Словенії та Австрії. С. належить головна заслуга у колонізації слов'янами Балканського п-ова у кін. 6 - першій пол. 7 ст.

М. Крикун (Львів).

СКЛЯРЕНКО СЕМЕН ДМИТРОВИЧ [13(26).9.1901 - 7.3.1962] - український письменник. Н. у с. Калеберді (тепер с. Прохорів-ка Канівського р-ну Черкаської обл.). У 1919 закінчив гімназію в Золотоноші. На поч. 1920-х учителював. З 1923 служив у Червоній армії. Згодом працював на редакційній роботі. Літературну діяльність розпочав у 1918. Перші прозові твори ("Тиха пристань", 1929; "Матрос Ісай", 1930) відтворюють події громадянської війни в Україні. У книгах нарисів "Три республіки" (1930), "Водники-ударники" (1931), романах і повістях "Бурун" (1932), "Помилка" (1933), "Страх" (1935), "Пролог" (1936) звернувся до розв'язання складних морально-психологічних проблем. У трилогії про громадянську війну "Шлях на Київ" (романи "Шлях на Київ", 1937; "Микола Щорс", 1939, "Польський фронт", 1940) письменник змалював широке епічне полотно, керуючись постулатами соц-реалізму. У воєнні та повоєнні роки працював в армійській та фронтовій пресі, друкував нариси й оповідання на воєнну тематику ("Україна кличе", 1943; "Рапорт", 1945; "Орліні крила", 1948). С. відомий як автор історичних романів та блискучий белетрист. Намір С. написати трилогію про становлення Київської держави у 10-11 ст. реалізований частково: побачили світ лише дві книги: "Святослав" (1959), "Володимир" (1962). У центрі роману "Святослав" - постать князя Святослава Ігоровича, хороброго воїна, видатного полководця, державного діяча та дипломата. У двох книгах роману "Княгиня і рабиня", "Над морем Руським" письменник на основі літописних матеріалів та фольклорних матеріалів зобразив князя Святослава та його оточення на тлі тогочасної епохи. У романі "Володимир" поєднався непересічний талант С. як письменника та науковця. Незавершеним залишився роман "Ярослав". Помер у Києві.

Д. Гамаш (Львів).

СКОВОРОДА ГРИГОРІЙ САВИЧ [22.11 (3.12).1722 - 29.10 (9.11).1794] - видатний український просвітитель, філософ, поет, композитор. Н. у с. Чорнухах на Полтавщині в сім'ї козака. Після закінчення полкової школи в 1734 вступив до *Києво-Могилянської академії*, де навчався до 1753 (з перервами). У 1741—44 служив у придворній хорovій капелі імператриці *Єлизавети Петрівни* у Петербурзі. У 1745 повернувся до Києва в чині "придворного уставника", поновив навчання у філософському класі. У 1745—50 перебував за кордоном. Відвідав Угорщину, Австрію, Словаччину, можливо, Польщу, Німеччину, Італію. У 1751 - викладач поетики у Переяславському колеґіумі. У 1754 і 1755-59 працював домашнім учителем у поміщика С.Томари в с. Ковряях на Переяславщині. Тут розпочав писати вірші українською та латинською мовами, які стали основою його поетичної збірки "Сад божественних пісень". У 1759-64 викладав поетику, риторику і грецьку мову в Харківському колеґіумі, проте змушений залишити викладання через непорозуміння з начальством. Останні 25 років життя С. мандрував Україною, недовго замешкував у маєтках приятелів і писав твори та проповідував свої філософські погляди. Незадовго до смерті С. склав список своїх праць (18 оригінальних та 7 перекладів, 4 з яких досі не знайдені). Помер у с. Пан-іванівці (тепер Сковородинівка Золочівського р-ну Харківської обл.) в домі свого приятеля А.Ковалевського. За життя твори С. не видавалися. Перші публікації з'явилися до сторіччя з дня смерті С., а зібрання творів здійснив Д.Багалій у 1894. Твори С. писані у бароковій формі розмови дійових осіб, тому більшість із них названі діалогами. Протягом усього життя С. вивчав Біблію. Вважав, що у Біблії зашифрована мудрість багатьох поколінь, тому свої твори писав на теми афоризмів із Біблії, намагаючись розкрити сучасникам і потомкам їх таємничий символічний світ. На цій основі С. розробив своє вчення про дві природи й три світи. Дві природи - видима й невидима - є у кожній речі чи явищі. Видима відразу впадає у вічі, а невидима - це справжня сутність, прихована від спостерігача поверхового, дошукатися її може лише допитливий розум. Розкриття таємниць прихованої природи доступне лише зацікавленим, духовно багатим людям, особистостям, які не вдовольняються минущими матеріальними благами, а прагнуть осягнути й збагнути щось вище, вічне, невмируще. Вічне, на думку С., є у кожній речі, насамперед у душі людини. С. не визнавав зовнішніх, показних атрибутів пошанування Бога, був переконаний, що пишні обряди й вишукано оздоблені храми не є ознакою глибокої релігійності людини. Для С. важливим було визнання Бога як основи гуманності, толерантності, високої моральності, чесноти, справедливості. Всі ці ознаки притаманні істинній людині, яку С. порівнював з Богом. Три світи у вченні С. - це Всесвіт, Біблія і людина. Всесвіт-макросвіт зашифрований у світі символічному - Біблії, який належить

пізнати людині - мікросвітові. У Біблії прихована й сконцентрована уся мудрість Всесвіту, а пізнати її належить людині. С. - представник епохи Просвітництва, метою якої було через розум і поглиблення освіти зробити людину кращою і щасливішою, вдосконалити суспільні відносини. С., на відміну від своїх сучасників, вважав, що людину може ошасливити не розум чи знання, а серце й душа. Прагнучи вказати шлях до щастя, він розробив теорію "спорідненої праці", в основі якої стоїть сократівська ідея самопізнання, розкриття своїх нахилів і таланту. Людина осягне щастя лише тоді, коли вона пізнає свою невидиму природу - сутність, посяде у суспільному організмі визначене їй місце і буде задоволена результатами своєї праці. С. щиро вірив, що такий шлях приведе не лише до щастя окремої людини, а й до вдосконалення тогочасного суспільства в цілому.

Збережені в численних списках твори С. неодноразово публікувалися як в оригіналі (а писав він тогочасною книжною українською мовою, а також латинською й грецькою), так і в перекладах. До 250-річчя від дня народження мислителя опубліковано 2 томи повного зібрання творів, а також переклад їх російською мовою. У 1994 вперше здійснено видання усіх творів С. у перекладі сучасною українською мовою. С.- автор поетичної збірки ("Сад божественних песней", 1753-85); збірки байок ("Басни харковскія", 1769-74), філософських трактатів і діалогів ("Наркісс. Разглагол о том: узнай себе", 1769-71; "Беседа нареченная двое...", 1772; "Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни", 1773, "Кольцо", 1773; "Разговор, называемый алфавит, или Букварь мира", 1774; "Икона Алкивиадская", 1776; "Жена Лотова", 1780-88; "Брань архистратига Михаила со сатаною", 1783-88; "Благородный Еродий", 1787; "Убогий Жайворонок", 1787, "Діалог. Имя ему - Потоп зміин", 1788-91), а також перекладів творів Цицерона, Плутарха, Горация, Овідія. В 1972 у Сквородинівці відкрито літературно-меморіальний музей. У 1977 у Києві встановлено пам'ятник С. (скульптор І.Кавалерідзе).

М. Кашуба (Львів).

СКОЛІВСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1824-26 - один з найбільших селянських виступів у Сх. Галичині у першій пол. 19 ст. Відбувалося у маєтку графа О.Потоцького, до якого входили містечко Сколе (тепер Львівської обл.) і 26 навколишніх сіл. Причиною заворушення селян була спроба поміщика запровадити підвищену панщину і примусити до виконання нав'язаної їм у 1815 угоди про допоміжні роботи на двірських мануфактурах (лісопильні, залізоплавильні печі) за примусовим наймом. У 1817 сільські громади Сколівщини подали австрійському урядові скаргу на поміщика. Скаргу було передано на розгляд адміністрації маєтку, але вона зволікала розгляд під приводом недовір'я до громадських уповноважених, що подали скаргу. У 1824 Стрийське окружне староство намагалося примусити селян обрати нових громадських уповноважених для розгляду скарги. Селяни вчинили опір, а слідом за цим весною 1825 відмовилися виконувати підвищену панщину і роботи за примусовим наймом. Протягом 1825 окружне староство двічі відряджало в села Сколівщини каральні загони, але не добилось успіху. Врешті у червні 1825 угоду від 1815 анулювали, проте підвищена панщина була визнана законною. Це рішення не задовольнило селян, і вони продовжували чинити опір. Для придушення заворушення були послані війська. Каральна експедиція тривала з червня по вересень 1826. Десятки селян побито киями, 9 активних учасників заарештовано. Селянам було нав'язано нову угоду про повинності, яка згодом викликала ряд скарг.

Ф. Стеблій (Львів).

СКОЛОТИ - самоназва всіх або частини причорноморських скіфів (зокрема, племен авхатів, катіарів, трастіїв). Зустрічається у Геродота (5 ст. до н. е.) у 4-й книзі "Історії греко-перських воєн". С. були осілими землеробами з високим, як на той час, рівнем суспільної організації. С. утворили свою державу -Царство сколотів. На думку деяких дослідників, С. - це праслов'янські племена, які в скіфські часи населяли територію між верхів'ями Дністра, Південного Бугу і далі на схід до Дніпра.

О. Щодра (Львів).

СКОЛЬСЬКИЙ (Скульський) **АНДРІЙ** (р.н. невід.-п. після 1651)-український письменник і друкар. Працював у Львові в друкарнях братства, *М.Сльозки*, єпископа А.Желіборського, а також в Унівській друкарні й на Волощині. Бл. 1647 заснував власну друкарню і видав у ній буквар, але під тиском конкурентів припинив видавничу діяльність. Автор одного з перших українських драматичних творів "Вірші з трагедії Христос Пасхон Григорія Богослова" (складені на основі старогрецьких і візантійських джерел) і ряду передмов, у яких широко використовував мотиви з античної літератури. У 1651 був звинувачений у зв'язках з розвідниками Б.Хмельницького, заарештований польською владою і підданий тортурам.

Я. Ісасевич (Львів).

СКОРА ЯКІВ (рр. н. і см. невід.) - український ливарник 14 ст. Жив і працював у Львові. У 1341 за правління *Д.Дедька* на замовлення ігумена Євфимія відлив дзвін для собору св. Юра у Львові. Цей дзвін - найстаріша пам'ятка українського ливарництва.

В. Александрович (Львів).

СКОРИНА (Скарина) **ГЕОРГІЙ** (Франциск) **ЛУКИЧ** (Скарина Франциск; бл. 1490 - бл. 1540) - видатний громадський і культурний діяч, просвітитель, засновник білоруського книгодрукування. Н. у Полоцьку в родині купця. У 1504—06 навчався у Краківському ун-ті, згодом - в Падуанському ун-ті, у 1512 здобув ступінь доктора медицини. У 1517-20 жив у Празі, де розпочав видавничу діяльність. Видав "Празький Псалтир"

(1517; на церковнослов'янській мові) та 19 окремих книг "Біблії" (1517-19) у власному перекладі на білоруську мову. Празькі видання С. відзначались високохудожнім оформленням - багато ілюстрацій, заставок, ініціалів, виконаних у техніці гравюри по дереву, та закінчень з використанням білоруського орнаменту. У двох виданнях С. помістив власний портрет. Бл. 1522 надрукував "Малу подорожню книгу" і "Апостол" (1525). С. свої видання супроводжував передмовами, в яких підкреслював необхідність народної просвіти "своїї братії Русі", намагався подати читачеві початки наукових знань з історії, географії, астрономії і природознавства. У 1530-34 жив у Кенігсберзі. Бл. 1534- 35 знову повернувся до Праги, де служив лікарем і садівником короля Фердинанда. З ім'ям С. пов'язане становлення білоруської літературної мови, розвиток білоруської писемності та книгодрукування, у т.ч. і в Україні. Книги С. поширювались на українських та литовських землях.

І. Підкова (Львів).

СКОРОПАДСЬКИЙ ДАНИЛО [31.1(13.2). 1904 - 22.2.1957] - український громадський і політичний діяч. Син *П.Скоропадського*. Н. у Петербурзі. Початкову і середню освіту отримав дома. У 1914 складав іспити у Петербурзькій першій класичній гімназії. Знав кілька мов - англійську, французьку, німецьку. У 1918 переїхав до Києва, навчався у Першій українській гімназії В.Науменка. У кін. 1918 разом з іншими членами родини Скоропадських виїхав спочатку до Румунії і Туреччини, згодом - побував в Італії. Деякий час жив з батьками у Лозанні (Швейцарія). Після закінчення у 1922 французької реальної гімназії працював робітником на фабриках Сіменс-Шукерт у Берліні, а згодом вступив до Високої технічної школи у Шарлоттенбурзі. Одночасно С. включився у діяльність українських студентських організацій як член товариства "Основа" і голова товариства "Дніпро". З 1928 працював інженером на електротехнічних підприємствах "Сіменс" поблизу Берліна. У 1933 С. залишив професійну працю і присвятив себе тільки політичній діяльності. Брав активну участь у гетьманському русі. 16.5.1933 у день свого 60-ліття гетьман П.Скоропадський оголосив С. своїм наступником. У 1937-38 С. відвідав осередки монархічної організації українців Союзу гетьманців-державників у Канаді і США, виступив з доповідями у Чикаго, Детройті, Філадельфії, Нью-Йорку (США), Торонто, Оттаві, Монреалі (Канада) та ін. містах, що сприяло значному зростанню числа прихильників гетьманського руху. Після війни жив у Великій Британії. З 1948 очолював гетьманський рух. З 1949 - почесний голова Союзу українців у Великій Британії. Помер у Лондоні.

О. Лупанов (Київ).

СКОРОПАДСЬКИЙ ІВАН ІЛІЧ [1646 -3(14).7.1722] - гетьман Лівобережної України (1708-22). Походив з козацько-старшинського роду *Скоропадських*. Н. в Умані. Здобув добру освіту. У 1674 після зруйнування міста турками переселився у *Лівобережну Україну*. В 1675-76 - військовий канцелярист у гетьмана *І.Самойловича*. Виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана у його зносинах з царським урядом. У 1681-94 - чернігівський полковий писар. Брав участь у *Кримських походах 1687 і 1689*. З 1698 -генеральний бунчужний, з 1701- генеральний осавул. У 1706-08 - полковник Стародубського полку. Будучи прихильником гетьмана *І.Мазепи*, в силу обставин не перейшов з ним до шведів. На Генеральній військовій раді у Глухові в листопаді 1708 за рекомендацією царя Петра I був обраний гетьманом. Підготував проект нової міждержавної угоди між Гетьманщиною і Московською державою (див. *Решетилівські статті 1709*), що передбачав зміцнення державно-правового становища Гетьманської держави, однак не був затверджений Петром I. За правління С. московський уряд значно обмежив державні права Гетьманщини. У 1709 для нагляду і контролю за діяльністю гетьмана та його уряду прислано з Москви царського резидента *А.Ізмайлова* (згодом його замінили Ф.Протасєв і Вінніус). Для надійного забезпечення своєї влади московський уряд розмістив на території Гетьманщини 10 драгунських полків, утримання яких лягло важким тягарем на місцеве населення. Заборонивши С. самостійно призначати генеральну і полкову старшину, Петро I ставив на ці посади російських воєвод та вельмож. Землі Лівобережної України конфісковувалися у їхніх власників (зокрема, прихильників гетьмана *І.Мазепи*) і щедро роздавалися царським урядовцям і фаворитам (Меншикову, Толстому, Головіну, Шереметєву та ін.). У Гетьманщині проводилися численні мобілізації козаків для участі у бойових діях під час Північної війни 1700-21 та для важких робіт на будівництві укріплень, каналів (Ладога, Волга-Дон) і нової столиці Московської держави - Санкт-Петербурга. Обмежуючи владу С. та проводячи колоніальну економічну політику щодо України (заборонено торговельні відносини Гетьманщини з країнами Зх.Європи і Запорожжям, гальмувався розвиток українських промислів тощо), царський уряд вдавався до дискримінаційних заходів щодо української культури та церкви. Зокрема, у 1720 за розпорядженням Петра I заборонено друкувати книжки українською мовою. З метою встановлення остаточного контролю над державним життям України царським маніфестом від 16(27).5.1722 створено Малоросійську колегію, якій підпорядковувалися адміністративні й судові органи Гетьманщини, що фактично позбавляло гетьмана реальної влади. Протягом свого правління С. намагався протестувати проти колоніальної політики царського уряду та відстоювати залишки автономії Гетьманщини, однак, позбавлений реальної влади, він не міг впливати на становище в Україні. Помер у липні 1722 і похований у Гамаліївському монастирі біля Глухова.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

СКОРОПАДСЬКИЙ ПАВЛО ПЕТРОВИЧ [3(16).5.1873 - 28.4.1945; за ін. дан. -26.4.1945] - визначний український державний і політичний діяч, воєначальник, гетьман України (1918). Походив із старовинного українського козацько-шляхетського роду *Скоропадських*. Н. у Вісбадені (Німеччина). Дитячі роки провів у с.

Тростянці Прилуцького повіту на Чернігівщині. У 1886-93 навчався у Петербурзькому пажезькому корпусі, який закінчив у чині корнета. Служив у гвардійському Кавалергардському полку російської армії. Брав участь у російсько-японській війні 1904-05, під час якої командував 5-ю сотнею 2-го Читинського козацького полку Забайкальського козацького війська. За проявлений у боях героїзм нагороджений Золотою Георгіївською зброєю. Згодом призначений ад'ютантом головнокомандувача російських військ на Далекому Сході генерала М.Ліневича. У грудні 1905 призначений флігель-ад'ютантом російського імператора *Миколи II*. З вересня 1910 - командир 20-го драгунського Фінляндського полку, а з квітня 1911-командир лейб-гвардії Кінного полку. 25.3.1912 С. присвоєно звання генерал-майора і зачислено до імператорського полку. З поч. Першої світової війни 1914-18 командував кінним полком, 1-ю Гвардійською кавалерійською дивізією. 31916-генерал-лейтенант. У січні 1917 призначено командуючим 34-м армійським корпусом, що дислокувався на території України. В липні-серпні 1917 за наказом (18.7.1917) командувача Південно-Західного фронту генерала Л.Корнілова С. розпочав українізацію корпусу (див. *Перший український корпус*). Корпус, реформування якого завершено на поч. жовтня 1917, налічував 60 тис. бійців і до поч. 1918 залишався однією з найдисциплінованіших і найбоєздатніших частин. Корпус С., контролюючи р-н Шепетівка-Козятин-Христинівка-Вапнярка, не допускав збільшовизовані частини у глиб території України. Протягом 1917 авторитет С. як воєначальника значно зріс і в жовтні 1917 на з'їзді Вільного козацтва його було обрано почесним військовим отаманом. С., який ніколи не брав участі у новітнім національній русі, під впливом революційних подій змінив свої погляди на українську справу. У листопаді 1917 корпус під командуванням С., ставши на захист *Української Центральної Ради*, роззброїв pobl. Вінниці 2-й гвардійський корпус, який намагався прорватись на допомогу більшовицьким частинам у Києві, і під вартою вислав його у Росію. Відстоювання генералом концепції творення (будівництва) української армії на регулярній основі та всезростаюча популярність С. серед військовиків викликала неприхильне ставлення Генерального Секретаріату УНР до його особи. Через розходження з керівництвом УЦР та Генеральним Секретаріатом військових справ у питаннях будівництва українських збройних сил С. 25.12.1917 подав у відставку і передав командування Українським корпусом генералу Гандзюку. Знаходячись в опозиції до політики УЦР, зокрема, її соціальних експериментів, С. з поч. 1918 намагався знайти спільників для поширення власної ідеї побудови державної влади в Україні. У березні 1918 в Києві за сприянням С. створена політична організація Українська громада (пізніше - Українська народна громада), яка розпочала підготовку до встановлення в Україні авторитарної влади. Ця організація знайшла підтримку Союзу земельних власників, Української демократично-хліборобської партії, частини землевласників і промислово-фінансових кіл, а також німецького військового командування, які були незадоволені соціально-економічною політикою УЦР. 29.4.1918 на Всеукраїнському хліборобському конгресі С. обрано гетьманом України. Того ж дня з'явилася "Грамота до всього українського народу", в якій повідомлялося про розпуск УЦР і земельних комітетів, про звільнення всіх міністрів та скасування всіх законів і розпоряджень Генерального Секретаріату і Тимчасового уряду щодо власності, відновлювалося право приватної власності, підтверджувалися права малоземельних селян на отримання землі тощо. Одночасно з "Грамотою" опубліковано "Закони про тимчасовий державний устрій України". Згідно з цим документом замість УНР проголошувалась Українська Держава; вся повнота виконавчої і законодавчої (до скликання Українського Союму) влади переходила до гетьмана України; гетьман призначав Отамана (голову) Ради Міністрів; С. ставав Верховним головнокомандувачем Української армії і флоту тощо.

Після приходу до влади С. приділяв велику увагу вирішенню економічно-фінансових проблем держави, сприяв створенню системи судівництва, здійснював розбудову Збройних сил Української Держави. У жовтні 1918 очолив Вищу земельну комісію, яка мала розробити і провести аграрну реформу. Велику увагу С. приділяв формуванню регулярної української армії. Окремим універсалом (16.10.1918) відновив козацтво, очолив Велику козацьку раду. Особливо значними були досягнення С. у сфері національно-культурної політики. С. намагався українізувати державний апарат та загальноосвітню школу, сприяв створенню в Україні цілої низки національних державних наукових і культурно-освітніх інституцій, зокрема, Державного українського університету в Києві, Українського університету в Кам'янці-Подільському, Державного українського архіву, Національної галереї мистецтв, Українського історичного музею, Української національної бібліотеки, Української академії наук.

У період правління С. Українська Держава підтримувала активні дипломатичні відносини з державами Четверного союзу, дипломатичні місії було вислано до Швейцарії, Фінляндії, Швеції, Норвегії. У червні-вересні 1918 гетьманський уряд врегулював взаємні стосунки з Доном (Всевеликим Військом Донським), Кубанню і Кримом. 12.6.1918 підписано прелімінарну мирну угоду з РСФРР, і протягом літа-осені 1918 українська делегація (гол. С.Шелухин) вела переговори з представниками Раднаркому (гол. *Х.Раковський*) у Києві про укладення мирного договору між обома країнами. У жовтні 1918 призначено представника гетьманського уряду в Румунії (В.Дашкевич-Горбацький). 4-17.9.1918 С. перебував у Берліні, де мав офіційні зустрічі з вищими посадовими особами Німеччини, зокрема з кайзером Вільгельмом II.

Політика гетьманського уряду на чолі з Ф.Лизогубом, спрямована на відновлення дореволюційного соціально-економічного ладу та захист інтересів консервативно-власницьких верств (поміщиків, великих промисловців і фінансистів), участь в уряді, в основному, представників російських партій (кадети, октябристи), деякі з яких мали антиукраїнські переконання, відштовхнули від співпраці з С. націонал-демократичні сили і призвели до створення 5.8.1918 опозиційного гетьманській владі Українського національно-державного союзу (у серпні 1918 перетворений в Український національний союз).

Діяльність місцевої гетьманської адміністрації (повернення майна та землі поміщикам, ліквідація селянських комітетів, встановлення 12-годинного робочого дня тощо) викликала стихійний масовий опір українського селянства і робітництва, який придушувався каральними експедиціями відділів Державної варти, підрозділів німецько-австрійських військ та російських офіцерських дружин.

Восени 1918, намагаючись стабілізувати становище в країні та знайти шляхи для консолідації суспільних сил в ім'я зміцнення української державності, С. активізував спроби досягнення компромісу з українськими політичними силами, що перебували в опозиції. 5.10.1918 відбулися переговори гетьмана з керівниками УНС (В.Винниченко, А.Ніковський і Ф. Швець), під час яких делегація Союзу вказала на необхідність проведення аграрної реформи, вироблення демократичного виборчого законодавства і запропонувала реорганізувати кабінет міністрів шляхом включення до нього представників опозиційних організацій. Наслідком зустрічі стало сформування 24.10.1918 Ф.Лизогубом нового уряду, до складу якого увійшло 5 представників від УНС (А.В'язлов, В.Леонтович, О.Лотоцький, М.Славінський, П.Стебницький). Проте компромісний склад Ради Міністрів (гетьман був змушений рахуватися і з силами, що виступали за об'єднання України з білогвардійськими силами Росії у боротьбі проти більшовиків) не влаштував лідерів УНС, і вони продовжували підготовку повстання проти гетьманської влади. Після виступу більшості уряду проти проведення Українського національного конгресу (за задумом керівництва УНС, конгрес як "народоправний орган" мав відіграти головну роль у "легітимному" поваленні Гетьманату) міністри, представники УНС, вийшли з уряду. 14.11.1918 С. утворив новий уряд на чолі з С.Гербелем та видав "Грамоту", в якій оголосив про федерацію України з майбутньою найбільшовицькою Росією ("Грамота" підписана С. без зазначення титулу і ствердження підпису відповідального міністра). Такі дії С. стали приводом до початку повстання проти гетьманського режиму, керівництво яким здійснювала Директорія УНР.

14.12.1918 С. підписав зречення від влади. Після вступу військ Директорії УНР до Києва С. деякий час перебував у місті, але невдовзі таємно виїхав до Берліна. Протягом двох років жив у Швейцарії. Згодом поселився у м. Ванзее біля Берліна. Входив до Ради присяжних Українського союзу хліборобів-державників, але згодом через розбіжності у поглядах з В.Липинським вийшов з цієї організації і разом із своїми однодумцями заснував Союз гетьманців-державників. Був співорганізатором численних філій гетьманських осередків у багатьох країнах світу. Заходами С. у 1926 створено Український науковий інститут при Берлінському ун-ті. Під час Другої світової війни С. відстоював перед офіційними колами Німеччини інтереси українців, сприяв звільненню з фашистських концтаборів С.Бандери, А.Мельника, Я.Стецька та ін. 16.4.1945 під час бомбардування станції Платлінг (біля Мюнхена, Німеччина) С. було тяжко поранено. Помер у лікарні монастиря Меттен. Похований в Оберсдорфі.

В. Задунайський (Донецьк).

СКОРОПАДСЬКІ - український козацько-старшинський рід. Відомий з другої пол. 17 ст. Із роду С. походили два гетьмани України - **І.Скоропадський** (бл. 1646-1722) та **П.Скоропадський** (1873-1945). До роду С. належали **Іван Михайлович С.** (1727-1782)-український державний діяч. Освіту здобув у Київській академії і в навчальних закладах Німеччини. У 1762-81 обіймав посаду генерального осавула. У 1767 був депутатом від дворянства Глухівського повіту в комісії "О сочинении проекта Нового Уложения". Відстоював ідею автономії України; **Іван Михайлович С.** (1805-1887) - прилуцький (1844—47) і полтавський (1847-52) губернський предводитель дворянства. Володів Тростянцем (тепер Ічнянський р-н Чернігівської обл.), де збудував палац і заснував один з найбільших в Україні дендрологічних парків. **Єлизавета Іванівна С.** (1832-1890)-українська громадська діячка і меценатка. Тітка гетьмана П.Скоропадського. Дружина Лева Милорадовича, сина відомого українського історика Г.Милорадовича. Підтримувала своїми пожертвами українські видання та недільні школи, жіночу гімназію в Полтаві. Заснувала на свої кошти школу в с. Рибці поблизу Полтави. Після заборони видань українською мовою у Російській імперії (див. *Валуєвський указ 1863*) пожертвувала гроші на розвиток українського руху в Галичині - зокрема, на товариство "Просвіта" та журнал "Правда". Внесла 20 тис. австрійських корон для заснування у Львові Літературно-наукового товариства ім. Т.Шевченка (1873; з 1893 - Наукове товариство ім. Т.Шевченка). З 1878 очолювала Полтавське філантропічне товариство (див. також *Є.Милорадович*). Син Петра - **Павло Петрович С.** (1873-1945) - гетьман України (1918); **Данило Павлович С.** (1904-1957)-український політичний і громадський діяч (див. *Д.Скоропадський*).

М. Пасічник (Львів).

СКОРОПИС-ЙОЛТУХОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ФІЛАРЕТОВИЧ (псевд. Г.Будяк, О.Вишневецький, Л.Галін; 1880 -1950) - відомий український громадсько-політичний діяч. Родом із східного Поділля. З поч. 1900 років - активний учасник українського національного руху. Належав до Української студентської громади в Києві, був членом *Революційної української партії*. У зв'язку з переслідуваннями поліції за антиурядову агітацію серед селянства у кін. 1903 змушений емігрувати за кордон, у Львів. У Галичині С.-Й. працював у "Закордонному комітеті" РУП, займався організацією партійного видавництва і транспортуванням нелегальної літератури у Підросійську Україну. У кін. 1904 С.-Й. разом з *М.Меленевським* очолив групу членів РУП, які виступали проти політичної автономії України і національно-культурницької праці, пропагували ідею про недоцільність існування самостійної української соціал-демократичної партії та необхідність об'єднання з російською соціал-демократією, чим спричинили розкол партії. З січня 1905 - один

із керівників Української соціал-демократичної спілки, яка, будучи складовою частиною РСДРП, займалась пропагандою марксистських ідей серед українських робітників. У 1906 за участь у несанкціонованих виборчих зборах до II Державної Думи заарештований і засланий у Сибір, звідки втік за кордон. З 1908 жив в Австрії. Під час Першої світової війни 1914-18 разом з *В.Дорошенком*, *А.Жуком*, *М.Меленевським* належав до президії Союзу визволення України, предстваник СВУ в Німеччині, заступник голови *Загальної української ради*. За активної участі С.-И. у Німеччині українців-військовополонених з російської армії розміщено в окремих таборах, де проводилася широка організаційно-допомогова, культурна і національно-виховна робота. З січня 1918 за дорученням *Української Центральної Ради* займався організацією військових частин з полонених українців у Німеччині та Австрії, сприяв формуванню дивізії Сірожупанників і Синьожупанників. З 1.3.1918 обіймав посаду губернського комісара, за Гетьманату призначений губернським старостою на Холмщині, Підляшші й Західній Волині. Після окупації польськими військами цих земель заарештований у Бресті та інтернований. З 1920 жив у Берліні. Належав до провідних діячів об'єднання українських монархістів - *Українського союзу хліборобів-державників*. Був одним з ідеологів українського монархізму. У 1926 співзасновник Українського наукового інституту в Берліні, заступник куратора інституту ген. В.Гренера. У 1945 схоплений радянськими спецслужбами. Помер на засланні. Автор праць: "На переломі" (1905), "Значення самостійної України для європейської рівноваги" (1913); "Мої злочини" (1920-21) та ін.

П. Качмар (Львів).

СКРИПНИК МИКОЛА ОЛЕКСІЙОВИЧ (25.1.1872-7.7.1933)-державний діяч УСРР, один із засновників Комуністичної партії (більшовиків) України. Н. у слободі Ясинуватій Катеринославської губ. у сім'ї залізничного службовця. Навчався у реальному училищі в Ізюмі, звідки виключений за революційну пропаганду серед селян. Потрапив під вплив марксизму, брав участь у роботі соціал-демократичних гуртків у різних містах імперії. Інтенсивні заняття самоосвітою зробили його ерудованою людиною, особливо в галузі історії України, української літератури, економіки і права. У 1900 склав іспити екстерном за реальне училище і був зарахований студентом у Санкт-Петербурзький технологічний ін-т. За організацію демонстрацій відрахований з ін-ту і висланий у Катеринослав. З того часу займався професійною революційною діяльністю. Багато разів заарештовувався царською поліцією, 7 разів перебував на засланні, у т. ч. в Якутській губ. Вхорив до ленинської фракції соціал-демократів, член більшовицької партії з 1917. Після Лютневої революції 1917 організував фабзавком у Петрограді. Під час жовтневого перевороту 1917-член Петроградського воєнно-революційного комітету. Увійшов у комісію з організації Вищої ради народного господарства. У грудні 1917 викликаний у Харків, де став членом першого уряду радянської України. В уряді обійняв посаду народного секретаря у справах праці. З березня 1918 очолив *Народний Секретаріат*. У квітні 1918 відіграв головну роль у проведенні Таганрозької наради більшовиків. На нараді висловився за створення незалежної від РКП(б) більшовицької партії в Україні, був підтриманий більшістю членів наради та обраний секретарем оргбюро із скликання установчого з'їзду. Це рішення стривожило В.Леніна, який був готовий іти на поступки визвольному рухові у національних окраїнах аж до організації формально незалежних від Росії радянських республік, але завжди наполягав на побудові єдиної централізованої партії як інструмента диктатури. С. усунули від реальної участі в діяльності оргбюро, і він опинився в штучній ізоляції на установчому з'їзді, що відбувся у Москві в липні 1918. На з'їзді відкинули ідею С. про утворення самостійної компартії. Новостворена КП(б)У (залишено назву, запропоновану С. у Таганрозі) стала складовою частиною РКП(б) і одержала прав не більше, ніж будь-яка обласна партійна організація. До

складу ЦК КП(б)У був включений тільки в грудні 1918. Після подій, пов'язаних із створенням КП(б)У, московський центр перестав довіряти С. У 1919-20 він очолював другорядні наркомати державного контролю і робітничо-селянської інспекції в урядах Х.Раковського, у 1921 працював наркомом внутрішніх справ, у 1922-27 - наркомом юстиції і генеральним прокурором (з 1925). У 1927-33 керував роботою народного комісаріату освіти, якому підлягали, разом з навчальними закладами, Академія наук і майже всі культурні установи. Діяльність С. на цій посаді позитивно вплинула на темпи розвитку національної культури. С. активно сприяв проведенню українізації середньої і вищої школи, підготовці національних кадрів учителів і викладачів, надавав широку підтримку становленню газетно-журнальної та книговидавничої справи українською мовою, організував масштабну допомогу в українізації освіти у місцях компактного проживання українців поза межами України (передусім на Кубані і в Казахстані). Завдяки енергії С. у Росії було організовано бл. 500 українських шкіл і два вузи. У вересні 1928 С. затвердив новий український правопис (робота над ним тривала понад три роки), нормативи якого максимально наближалися до специфіки української мови. Під керівництвом С. здійснювалася велика робота з вироблення української наукової термінології. С. вважав себе спеціалістом, передусім, у галузі національного питання; його теоретичні постулати базувалися на марксизмі-ленінізмі, але він першим ставив практичні питання національного відродження.

Наукова і публіцистична спадщина С. налічує понад 810 назв, брошур, збірників. Плідна діяльність С. на освітянській ниві перервалася в лютому 1933, коли сталінський режим розпочав здійснювати широкий наступ на українську національну інтелігенцію. Формально відставка С. була оформлена як рутинне переміщення по щаблях компартійно-радянського апарату. С. був призначений заступником голови Раднаркому УСРР і головою Держплану УСРР. Фактично відразу ж у партійній пресі розгорнулася кампанія цькування усіх починань колишнього наркома освіти.

У червні 1933 сталінський намісник в Україні *П.Постишев* запропонував С. виступити з розгорнутою самокритикою своїх націоналістичних помилок, однак усі варіанти заяви, написані С., визнавалися незадовільними. За пропозицією Постишева його вивели зі складу політбюро ЦК КП(б)У. С., який одним із перших відверто протестував проти деформації соціалізму й утвердження авторитарного режиму Й.Сталіна, був звинувачений у створенні групи націонал-ухильників, котрі начебто звили в Україні кубло розгалуженої контрреволюційної організації. Розуміючи безвихідь, в яку потрапив, С. 7.7.1933 застрелився. Фанатична віра у комуністичні ідеали і відданість ідеям українства та несумісність цих двох якостей спричинили особисту трагедію С. Йому довелося на власні очі побачити голодомор у селах і початок "розстріляного відродження".

С. *Кульчицький (Київ)*.

СКРИПНИК СТЕПАН (церковне ім'я -Мстислав; 10.4.1898 - 11.6.1993) - Глава *Української православної автокефальної церкви*, патріарх Київський і всієї України. Н. у Полтаві. Племінник *С.Петлюри*. Закінчив Першу класичну гімназію у Полтаві, брав участь в нелегальних гуртках української молоді. У роки Першої світової війни 1914-18 навчався у козацькій офіцерській школі в Оренбурзі. С. брав участь в українських визвольних змаганнях 1917-21. У 1917 поранений, після одужання призначений дипломатичним кур'єром, а згодом - старшиною для особливих доручень Головного Отамана С.Петлюри. На поч. 1920 років перебував у таборі для інтернованих у Каліші (Польща). Згодом працював у кооперативних установах Галичини і Волині. У 1930 роках належав до провідних членів Волинського українського об'єднання, навчався в Школ! політичних наук у Варшаві. В 1930 обраний послом польського сейму, захищав національні права українців у Польщі. Брав участь у церковному та громадському житті Волині й *Холмищини*. У 1930 роках С. представляв мирян у єпархіальних радах, був членом Митрополичої ради на чолі з митрополитом Діонісієм, ініціатором і головою товариства "Українська школа" у Рівному. У 1940 С. обрано заступником голови Холмської єпархіальної ради, очолюваної митрополитом Іларіоном. У квітні 1942 прийняв сан священника, згодом - чернецтво, у травні 1942 висвячений на єпископа Переяславського УАПЦ. Під час радянсько-німецької війни 1941—45 перебував на українських землях, заарештований гітлерівцями і на півроку ув'язнений у тюрмах Чернігова і Прилук. З 1944 жив у Варшаві, згодом переїхав до Словаччини, пізніше - до Німеччини. Очолював православні єпархії в Гессені і Вюртенберзі. Восени 1947 С. виїхав до Канади і був обраний Первоієрархом Української греко-православної церкви як єпископ Вінніпезький і всієї Канади. У 1949 став на чолі УПЦ в Америці і почав добиватися об'єднання з єпархією архієпископа І.Теодоровича, чого домогся у 1949 на соборі в Нью-Йорку. Владика Іоана було обрано митрополитом УПЦ у США, а С. - заступником митрополита і головою Консistorії. Збудував постійні приміщення Консistorії у Саут Баунд Бруку (штат Нью-Джерсі), заснував друкарню і бібліотеку, духовну семінарію Святої Софії. Заходами С. розпочато видання журналу "Українське православне слово". З 1965 (в ін. 1969) після смерті митрополита Никанора очолив УАПЦ у США та діаспорі в Європі та Австралії. У жовтні 1965 стараннями С. відкрито церкву-пам'ятник мученикам за свободу України, створено музей. В листопаді 1963 і 1971 зустрічався з Константинопольським патріархом, ознайомив його з становищем в УПЦ, ставив питання визнання і повернення УПЦ прав, якими вона користувалась до 1686. 5.6.1990 обраний першим патріархом Київським і всієї України УАПЦ. Помер в канадському містечку Грісбі. Похований у Баунд-Бруку (штат Нью-Джерсі, США).

СКУФАС НІКОЛАОС[1779-31.7.(12.8.) 1818]-діяч грецького національно-визвольного руху. Н. у Комботі (Епір). Освіту отримав в Арті. Займався торгівлею. Переслідування турецької влади змусило його на початку 1813 переселитися до Одеси, де відкрив велику торговельну установу. В Одесі у 1814 разом з Е.Ксан-тосом і А.Цакаловим заснував таємне товариство "Філікі етерія" ("Товариство друзів"), що боролось за визволення Греції від турецького гноблення. З кін. 1814 С. вербував до товариства членів у Москві, а з1816-в Одесі. У 1818 переїхав до Стамбула, куди було перенесено центр товариства. В останні роки життя відіграв велику роль в організації вербування членів товариства в Греції, для чого створив нову ланку в структурі товариства, т. зв. "апостоли". Помер у Стамбулі.

О. *Бачинська (Одеса)*.

СЛАБЧЕНКО МИХАЙЛО ЄЛИСЕЙОВИЧ (9.7.1882 - 27.11.1952) - відомий український історик, академік ВУАН (з 1929). Н. в Нерубайських Хуторах поблизу Одеси у родині каменяра. Екстерном склав іспити за курс гімназії. У 1910 закінчив історико-філологічний та юридичний ф-ти Новоросійського (Одеського) ун-ту. Після завершення навчання залишений на кафедрі для підготовки до професорського звання. Брав активну участь в українському національному русі, з 1903 -член *Революційної української партії* та в 1906-18- *Української соціал-демократичної робітничої партії*. У 1911 С. був у науковому відрядженні у Німеччині. У 1912-13 служив в армії. У роки Першої світової війни 1914-18 перебував на фронті, після поранення демобілізований. У 1918 навчався у Військово-юридичній академії в Петербурзі. В 1918 деякий час викладав у державних українських ун-тах у Києві та Кам'янці-Подільському, з 1919- доцент Одеського ун-ту. Після демобілізації повернувся в Одесу, де розгорнув активну наукову і культурно-просвітницьку діяльність. З 1920 і до свого арешту в 1930 обіймав посаду професора кафедри історії України в Одеському ун-ті та створеному на його основі Інституті народної освіти. Активно займався науковою і культурно-просвітницькою діяльністю. З 1926 очолював Одеську науково-дослідну секцію історії України, був членом і головою Товариства краєзнавства, членом Одеського наукового товариства при ВУАН. Підтримував тісні наукові контакти з *М.Грушевським*, *М.Василенком*, *Ч.Полонською-Василенко*, *Д.Багалієм*, *О.Оглоблиним* та ін. На

поч. липня 1929 С. за рекомендацією Д.Багалія обрано дійсним членом ВУАН. У 1930 С. заарештовано, притягнуто до інспірованого ДПУ процесу Спілки визволення України і засуджено до 6 років ув'язнення. Деякий час утримувався у Ярославському політизоляторі, згодом був засланий на Соловки. Після закінчення строку ув'язнення знову засуджений на 10 років позбавлення волі. Помер у 1952. Реабілітований у 1989. У 1990 загальні збори АН України поновили С. у складі дійсних членів академії.

Першою великою науковою працею С. була монографія "Малорусский полк в административном отношении. Историко-юридический очерк" (1909). У 1918 вийшла монографія С. "Центральные учреждения Украины 17-18 веков", а наступного року - "Судівництво на Україні 17-18 ст.", які стали однією з перших спроб проаналізувати історичні події з позицій державницького напрямку української історіографії. У 1923 вчений розпочав видання фундаментальної праці "Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни". Одним з кращих у доробку С. стали праці з історії українського права і внутрішнього устрою Запорозжя та Гетьманщини 17-18 ст.: "Соціально-правова організація Січі Запорозької" (1926) та "Паланкова організація Запорозьких вольностей" (1929). С. - автор численних підручників, статей, заміток та рецензій. Як історик Запорозжя, С. відійшов від попередніх ідеалістично-романтичних схем, намагався визначити місце Запорозької Січі та Гетьманської держави в загальному контексті історії української державності. У цьому плані С. можна розглядати як одного з фундаторів української політології та державницького напрямку в національній історіографії. С. був засновником одеського осередку історичної науки, з якого вийшли такі відомі дослідники, як І.Бровер, О.Варнеке, С.Ковбасюк, О.Погребинський, Н.Рубінштейн, Т.Слабченко та ін.

К. Кондратюк (Львів).

СЛАВЕК ВАЛЕРИ (1879 - 1939) - польський політичний та державний діяч, полковник. З 1900 - член Польської партії соціалістичної (ППС), керівник її бойової організації, один з найближчих співробітників *Ю.Пілсудського*. Під час Першої світової війни 1914-18 служив у легіонах, що воювали на боці Центральних держав, член Польської військової організації (ПОВ). У 1918-23 - офіцер для спеціальних доручень при шефові держави Ю.Пілсудському. У 1924-36 - голова Союзу польських легіоністів (ЗЛП). У 1928-36 - організатор і голова провідної політичної організації режиму "*Санайї*" - Безпартійного блоку співпраці з урядом (ББВР). Після травневого перевороту (1926) входив до складу кількох урядів. У 1930-31 і 1935 - прем'єр-міністр Польщі. Прихильник політичного розв'язання українського питання в Польщі. Під час загострення польсько-українських відносин наприкін. 1920 - поч. 1930 років виступав за їхнє врегулювання шляхом укладення акту польсько-української згоди (див. "*Пацифікація*").

М. Швагуляк (Львів).

СЛАВИНСЬКИЙ (Славінський) МАКСИМ АНТОНОВИЧ [літ. псевд. - М.Головатий, Славинський, М.Ставинський; 12(24). 8.1868-23.11.1945] - український громадсько-політичний діяч, поет, дипломат, публіцист. Н. у с. Ставищі на Київщині в селянській родині. Після закінчення юридичного ф-ту Київського ун-ту (1895) жив у Катеринославі, де редагував газету "Придніпровський край". У 1898 переїхав до Петербурга, був співредактором газет "Северный курьер", "Свобода и право", "Свободная мысль", секретарем журналу "Вестник Европы". У 1906 - редактор друкованого органу Української парламентарної громади І Державної Думи - "Украинский вестник". У 1914-16 був видавцем і технічним редактором першого довідника з українознавства "Украинский народ в его прошлом и настоящем", що вийшов у 2 томах у Петрограді. У березні 1917 С. виступив співзасновником Української національної ради в Петрограді, член її виконавчого комітету. Представник Української Центральної Ради при Тимчасовому уряді. Обирався головою комісії з вироблення проекту перетворення Російської імперії у федерацію. У вересні 1917 представляв Тимчасовий уряд на *З'їзді народів Росії* в Києві. У 1918 повернувся в Україну, належав до *Української партії соціалістів-федералістів*. З травня 1918- член ради Міністерства закордонних справ *Української держави*, тимчасовий представник Української держави на Дону. 24.10-14.11. 1918-міністр праці в другому уряді *Ф.Лизогуба*. У 1919 очолював дипломатичну місію *Української Народної Республіки* у Празі. Залишившись в еміграції в Чехословаччині, з 1923 читав лекції з історії західноєвропейської літератури в *Українському педагогічному інституті ім. М.Драгоманова*, працював на посаді професора новітньої історії в *Українській господарській академії* в Подєбрадах. Продовжував партійну діяльність, співпрацював з екзильним урядом УНР. У кін. 1925 після конфлікту в середовищі соціалістів-федералістів втратив провідні позиції у партії. У 1945 заарештований радянськими спецслужбами у Празі. Помер у в'язниці в Києві. С. - автор ліричних поезій, перекладів творів Г.Гейне, Й.-В.Гете, популярного курсу лекцій з історії України.

О. Павлишин (Львів).

СЛАВІЯ (ас-Славія) - ранньосередньовічне державне утворення у східних слов'ян, яке поряд з Куявією і Артанією існувало напередодні утворення Київської Русі. Згадується у творах арабських авторів 9-10 ст. (аль-Істахрі, Ібн-Хаукаль, Джайгані та ін.). Більшість істориків вважають, що С. існувала на території ільменських слов'ян, а її центр - місто Славу (Салау) ототожнюють із Новгородом. Підтримувала торговельні зв'язки з мусульманським Сходом. У деяких ранньосередньовічних джерелах С. ототожнюють з Польщею, а також державними утвореннями полабських і балтійських слов'ян.

О. Щодра (Львів).

СЛАВОЙ-СКЛАДКОВСЬКИЙ ФЕЛІЦІАН (1885 -1962) - польський політичний та державний діяч, генерал

дивізії. З 1905 - учасник соціалістичного руху, член ППС та ППС-Фракція революційна. Під час Першої світової війни служив у польських легіонах, що воювали на боці Центральних держав. З осені 1918- у польському війську, офіцер санітарної служби, з 1924 - шеф санітарного департаменту Міністерства військових справ. Після травневого перевороту (1926) перебував на керівних посадах у державній адміністрації. У 1926-29 та у 1930-31 - міністр внутрішніх справ. Був одним із головних організаторів широкомасштабної репресивної акції проти українців Галичини восени 1930 (див. "Пацифікація"). З травня 1936 до вересня 1939 - прем'єр-міністр та міністр внутрішніх справ Польщі. Один з авторів програми "зміцнення польського характеру краю" (1939), що полягала у колонізації суспільно-економічного і культурного життя на українських землях та посиленні боротьби з українським національним рухом. Рішучий противник політичного врегулювання українського питання в Польщі, зокрема, надання західноукраїнським землям автономного статусу.

М. Швагуляк (Львів).

СЛАСТІОН (Сластьон) **ОПАНАС ГЕОРГІЙОВИЧ** [2(14). 1.1855 - 24.9.1933] - український художник, архітектор, мистецтвознавець і етнограф. Н. у м. Бердянську (тепер Запорізька обл.). Перші уроки малярства отримав у свого батька-іконописця. У 1874-82 навчався у Петербурзькій АМ (у І.Крамського і П.Чистякова). У 1883-86 створив серію ілюстрацій до "Гайдамаків" Т.Шевченка (перевидані у Києві в 1969), а згодом до поем "Гамалія" (1888 і 1897), "Катерина" (1905 і 1925), "Наймичка", "Сліпий" та низки поезій. У серед. 1890 років працював над літографіями до альбому "Старовина українська і запорозька" (не збереглися). У 1887-1900 С. служив у військовому міністерстві. У Петербурзі збирав відомості про життя Т.Шевченка та матеріали про запорозьке козацтво. У 1897-1900 очолював Український клуб у Петербурзі. У 1900-28 викладав у Миргородській худ.-пром. школі. Як живописець відомий полотнами "Маруся" (1878), "Цегельний завод" (кін. 1880 років), "Проводи на Січ" (1898), "На жнивах" (1899), "Миргород" (1901), "Вечір. Село" (1904), "Весна" (1904), "Зима на Чернігівщині" та ін. С. досліджував народну художню творчість, мандруючи по Україні, робив замальовки пам'яток української старовини, деталей архітектурних споруд тощо. Глибоко вивчав українське кобзарське мистецтво, записував на фонограму спів і гри кобзарів. Протягом 1875-1928 створив галерею портретів кобзарів. У 1920 організував Миргородський краєзнавчий музей, а в 1928-першу селянську капелу бандуристів. Був одним із засновників українського архітектурного стилю. У 1910-24 спроектував низку будинків земських шкіл, кредитово-кооперативних товариств, зокрема Миргородської водолікарні (1912-16), школи у містах Кременчуці (1922), Лохвиці (1924) Полтавської обл.

Автор статей з українського народного мистецтва і кустарних промислів, які публікував під псевдонімами "Гончар" та "Опішнянський гончар" у журналах "Киевская старина", "Рідний край", газеті "Рада". Залишив спогади про художника П.Мартиновича (1931).

СЛИВИНСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ВОЛОДИМИРОВИЧ (1886-1956)-український військовий діяч. Н. на Полтавщині. Закінчив Петровський Полтавський кадетський корпус, Миколаївське інженерне училище (1906), Миколаївську академію Генерального штабу (1914). У роки Першої світової війни 1914-18 перебував на Румунському фронті, старший ад'ютант штабу 3-ї кінної дивізії (1915), штабу 39-го армійського корпусу (1916), штаб-офіцер штабу головнокомандувача Румунського фронту (1917), підполковник. Нагороджений кількома орденами, Золотою Георгіївською зброєю. Після утворення Української Центральної Ради брав безпосередню участь в українізації російських частин фронту. Делегат I і II Всеукраїнських військових з'їздів. У червні 1917 увійшов до складу *Українського генерального військового комітету*. У листопаді 1917 був призначений заступником начальника, у березні 1918- начальником Генерального військового штабу. Провів реорганізацію Генштабу, розгорнув діяльність з формування регулярної української армії. Після гетьманського перевороту залишився начальником Генштабу, продовжував реалізацію планів, залучив до роботи досвідчених генералів *М.Юнаківа, С.Дельвіга, В.Сапського, В.Петріва, М.Какуріна* та ін. Під керівництвом С. розроблено проект закону про загальний військовий обов'язок, опрацьовано план розгортання Збройних сил Української Держави. За *Директорії УНР* склав повноваження. В 1919 емігрував у Польщу, потім - у Німеччину. Після закінчення Другої світової війни 1939-45 виїхав у Канаду, де помер у 1956.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СЛІПИЙ ЙОСИФ (Сліпий-Коберницький-Дичковський; 17.8.1892-7.9.1984)-визначний український церковний діяч, патріарх Української греко-католицької церкви, кардинал (з 1965). Н. у с. Заздрості Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. Закінчив Тернопільську українську гімназію. У 1911 вступив до Львівської духовної семінарії та студював у Львівському ун-ті. Восени 1912 митрополит *А.Шептицький* направив С. на навчання до Інсбрукського ун-ту (Австрія). У 1918 захистив докторську дисертацію з теології "Навчання візантійського патріарха Фотія про Пресвяту Трійцю". 30.9.1917 митрополит *А.Шептицький* висвятив С. у сан священника. У 1920-х роках продовжував богословську освіту у римських ун-тах Грегоріанум, Анжелікум та в Орієнтальному інституті. У 1924 в ун-ті Грегоріанум здобув ступінь "магістер агрегатуе" з догматики. Володів грецькою, латинською, італійською, німецькою, англійською та французькою мовами. Після повернення на батьківщину С.Й. викладав богослов'я (догматики) у Львівській греко-католицькій духовній семінарії, редагував науково-богословський кварталник "Богословія", став одним з організаторів і був довголітнім головою Богословського наукового товариства (засн. 1922). З 1926 - ректор Львівської духовної семінарії, яку реорганізував у 1928 в *Греко-католицьку богословську академію*. С.Й. був редактором та керівником

цілого ряду видань, серед яких: "Видання Богословії", "Праці Богословського наукового товариства", "Праці Греко-католицької богословської академії", "Аскетична бібліотека Греко-католицької духовної семінарії", "Дзвони", "Нива", "Мета". Брав участь у наукових з'їздах, конференціях та з'їздах (у Велеграді, Празі, Пінську та ін.). Цікавився українським мистецтвом, створив музей церковних мистецтв при Богословській академії. У 1930 обраний дійсним членом Наукового товариства ім. Т.Шевченка. З 1926 С.Й. - член-куратор Українського національного музею у Львові, аз 1931- заступник голови Українського католицького союзу. У 1935 митрополит А.Шептицький призначив його соборним крилшанином Архікатедрального собору св. Юра та архідияконом Львівської митрополічної капітули. У 1936 організував унійний з'їзд у Львові. Здійснив ряд подорожей країнами Західної Європи та паломництво до Святої Землі.

Після початку Другої світової війни 1939-45 і встановлення радянської влади у Галичині митрополит А.Шептицький, враховуючи свій вік, стан здоров'я та наростання антицерковних репресій, призначив С. своїм коад'ютором (помічником з правом наступництва). 25.11.1939 С. був іменований архієпископом Серрейським (висвячений таємно 21.12.1939). Після смерті митрополита А.Шептицького 1.11.1944 С. став митрополитом галицьким, архієпископом львівським та єпископом кам'янець-подільським. Однак уже 11.4.1945 він разом з усіма іншими єпископами Української греко-католицької церкви, що перебували у Галичині, був заарештований. Тривалий час доля митрополита була невідомою, і лише в березні 1946 оголошено, що митрополит С. звинувачений у "ворожій діяльності проти УРСР, співпраці з німецько-фашистськими окупантами" і засуджений військовим судом у Києві до 8 років ув'язнення. До значних термінів ув'язнення засуджені й ін. єпископи: Н.Будка та І.Лятишевський -до 8 років, Н.Чарнецький-до 5 років, Г.Хомишин -до 10 років. У березні 1946 відбувся т. зв. Львівський собор, який проголосив ліквідацію Греко-католицької церкви та "возз'єднання" з Московським патріархом (див. *Львівський собор 1946*). Незважаючи на неодноразові пропозиції про перехід на православ'я і обіцянки повернення на львівський митрополічний престол, С. залишився вірний єдності з Апостольською столицею, що стало причиною нових судових процесів над митрополитом (1953, 1957, 1962). Перебуваючи у мордовських та сибірських таборах (всього 18 років), С. намагався підтримувати зв'язки з духовенством та вірними церкви в підпіллі і в міру можливостей виконувати свої архіпастирські обов'язки.

У 1963 завдяки виступам на захист С. Папи Римського Іоана XXIII, Президента США Дж.Кеннеді та ін. відомих політичних і громадських діячів країн світу митрополита звільнено з ув'язнення і вислано за межі СРСР. 9.2.1963 прибув до Рима. 23.12.1963 Апостольська столиця визнала, що галицький митрополит - глава Української греко-католицької церкви має статус Верховного Архієпископа. У грудні 1963 призначений членом Конгрегації Східних Церков, а 25.1.1965 Папа Римський Павло VI надав йому титул кардинала католицької церкви.

Перебуваючи в Римі, С. багато уваги приділяв питанням поліпшення організаційної структури УГКЦ, відновленню її самоуправного устрою. Митрополит взяв участь у Другому ватиканському соборі і в своєму виступі на ньому 11.10.1963 запропонував утворити помісну Українську католицьку церкву на чолі з патріархом. Синод УГКЦ 1969 ухвалив патріархальний устрій церкви, і восени 1975 С. коронувався титулом Патріарха. У березні 1980 Папа Римський Іоан Павло II був присутнім на засіданнях синоду, а наступний синод (січень-лютий 1983) затвердив Статут синоду УГКЦ. Важливе місце в діяльності С. займали відвідини та візитації українських громад у діаспорі (США, Канада, Австралія та ін.), метою яких було пожвавлення її культурного та церковного життя. С. - активний учасник міжнародних євхаристійних конгресів у Бомбеї, Боготі та Мельбурні. Дбав про підвищення освітнього рівня духовенства та вірних УГКЦ. У 1963 заснував у Римі Український католицький університет, філії якого згодом утворилися у Вашингтоні (США), Лондоні (Велика Британія), Чикаго (США), Філадельфії (США). Відновив діяльність Українського богословського наукового товариства (1960) та налагодив видання його друкованого органу - "Богословія" (з 1963), згодом - журналів "Дзвони" (з 1976) та "Нива". У 1964 започаткував видання "Благовісника Верховного Архієпископа візантійсько-українського обряду". Збудував у Римі собор св.Софії (посвячений у 1969). З його ініціативи придбано і відновлено парахальний храм Жировицької Божої Матері, при якому заснував музей та лічницю. Значної уваги надавав відновленню чернечого життя. Заснував монастир о. Студитів у Кастель-Гондольфо біля Рима. Підтримував діяльність *Українського вільного університету* у Мюнхені (Німеччина).

С. - відомий вчений-богослов, автор творів з догматичної теології про походження Святого Духа, про Пресвяту Трійцю, Святі Таїнства. Багато його праць присвячено висвітленню питань історії Церкви, *Берестейської унії 1596*. У 1961 -84 опубліковано 13 томів праць С. За наукову роботу Патріарх С. обраний почесним членом Наукового товариства ім. Т.Шевченка (1964), дійсним членом Тіберійської академії в Римі (1965), членом Папської академії св.Томи (1981). Почесний доктор Українського вільного університету та ряду ун-тів США і Канади. Помер С. 7.9.1984 у Римі, похований у соборі св. Софії. Згідно із заповітом Патріарха Іосифа, його тіло 28.8.1992 перевезено в Україну і перепоховано у соборі св.Юра у Львові.

Р. Шуст (Львів).

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА (Слобожанщина) -історично-географічна область у північно-східній частині України. Займала територію Харківської, Сумської, північ Донецької та Луганської областей, а також південно-східну частину Воронежської, південь Курської та більшість Білгородської областей РФ. Територія С.У. була заселена людьми ще в добу раннього палеоліту (стоянка біля с. Яремівки Ізюмського р-ну Харківської обл.). Кам'яні знаряддя пізнього палеоліту виявлено в Богодухівському, Балаклійському та Ізюмському р-нах.

Знайдено також поселення часів неоліту та бронзового віку, досліджувалися пам'ятки скіфів, черняхівської культури, поселення сіверян 8-9 ст. З кін. 9 ст. територія С.У. увійшла до складу Київської держави; з 11 ст. належала до Чернігівського, пізніше -Переяславського та Новгород-Сіверського князівств. Монголо-татарська навала, а згодом татарські напади на кілька століть перетворили освоєні землі в безлюдне Дике поле. Протягом 15 - першої пол. 16 ст. ця територія знову почала заселятися українськими селянами і козаками з Лівобережної та Правобережної України. У серед. 16 ст. територія Слобожанщини потрапила під владу Московського царства. Основну масу переселенців становили козаки, селяни, духовенство, які тікали від польської шляхти. Поселення, що засновувалися українськими переселенцями, називалися слободами (звідси назва "Слобідська Україна"). В 1638 в Чугуєві оселилося бл. 1 тис. учасників націо-нально-визвольного повстання на чолі з гетьманом *Я.Острянином*. У 1652 переселенці з Чернігівського та Ніжинського полків на чолі з полковником І.Дзиковським (І.Зіньковський) заснували Острогозьк та створили перший і найбільший у С.У. Острогозький (Рибинський) полк. Цього ж року переселенці з м. Ставище Білоцерківського полку на чолі з Г.Кіндратовичем (Г.Кондратьєв), заснувавши Суми, створили Сумський полк. У 1654 переселенці з Правобережної та Лівобережної України сформували Охтирський полк та, заснувавши Харків, почали формувати Харківський полк. На основі Балаклійського та частини Харківського полків у 1685 створено Ізюмський полк. Використовуючи українських переселенців для економічного освоєння краю та охорони південних кордонів царства від кримських і ногайських татар, московський уряд звільнив їх від сплати податків, дозволяв вільно займатися промислами, курити і продавати горілку. Переселенці безоплатно володіли певною кількістю вільної землі (право займанщини), за ними зберігалися козацькі привілеї і самоврядування. Всі 5 слобідських полків поділялися на сотні, яких у 1734 було 98. Полковник і полкова старшина - обозний, суддя, осавул, хорунжий, 2 писарі - становили полкове управління. Сотенне управління здійснювали сотник, отаман, осавул, хорунжий і писар. Адміністративними, судовими, військовими, фінансовими справами в полках керували полковники, в сотнях - сотники. Козацька старшина обиралася на козацьких радах. У Слобожанщині виникають монастирі - Святогорський, Дивногорський, Шатрищегорський, Охтирський, Троїцький, Краснокутський, Козацький, Зміївський, Курязький, Миколаївський та Острогозький жіночий. За сприяння братства розвивається освіта. В 1732 в чотирьох полках С. діяли 124 школи. У *Харківському колежіумі* навчалося бл. 500 учнів. У Слобожанщині жив і творив *Г.Сковорода*. Засновані в др. пол. 17 ст. як фортеці Харків, Суми, Охтирка, Острогозьк перетворилися у 18 ст. у торгово-ремісничі центри. Тут виникли Охтирська тютюнова, Глушківська суконна та ін. мануфактури. В Харкові та Сумах діяли великі ярмарки. У 1731-33 для захисту кордонів Російської імперії від турецько-татарських нападів зусиллями козаків лівобережних і слобідських полків та посполитих селян було споруджено систему укріплень - Українську лінію.

Царська адміністрація з самого початку створення слобідських полків намагалася втручатися у їхні внутрішні справи і обмежувати автономію. У сер. 17 ст. слобідські полки підпорядковано Розрядному приказові, а з 1688 - Великоросійському відділу Посольського приказу. З 1718 Охтирський, Харківський полки підпорядковуються київському, а Ізюмський і Острогозький - воронезькому військовому губернаторові. З 1726 козацькі полки С.У. передано у відання Військової колегії, в кожному полку створювалась регулярна рота. В 1732 указом цариці *Анни Іоанівни* козацькі полки перетворено в армійські, полковників названо прем'єр-майорами, ліквідовано право займанщини, запроваджено подушний податок, заборонено вільний вихід з С.У. Імператриця *Єлизавета Петрівна* в 1743, скасувавши указ 1732, відновила автономію С.У, однак зобов'язувала утримувати там 4 армійські полки. У 1749 козакам заборонено не лише покидати С.У, а й залишати свої полки. Маніфестом Катерини // 28.7(8.8.). 1765 слобідські козацькі полки були ліквідовані, а замість них створювались Харківський уланський, Сумський, Острогозький, Охтирський та Ізюмський гусарські полки. Козаків позбавлено давніх привілеїв і перетворено на військових обивателів, змушених платити подушний податок (див. *Подушне*). Козацька старшина могла вийти у відставку або, вступивши у регулярні полки, змінити свої чини на армійські. Полковники, що особливо відзначилися в битвах, отримували звання полковника, обозні - прем'єр-майора, судді - секунд-майора, осавули, хорунжі і сотники - поручника; козацькі старшини, що не брали участі в бойових діях, отримували звання чином нижче.

На території С.У. в 1765 була створена Слобідсько-Українська губернія з адміністративним центром у Харкові, до складу якої увійшли Ізюмська, Охтирська, Острогозька, Харківська та Сумська провінції. Згідно з переписом у 1773, у Слобідсько-Українській губернії проживало понад 660 тис. чол., в т.ч. 390 тис. військових обивателів, 226 тис. державних і поміщицьких селян. У 1783 підпомічники прирівняні до державних селян. У 1780 С.-У.г. була ліквідована і, за винятком Острогозької провінції, увійшла до складу Харківського намісництва. В 1796 замість Харківського намісництва створено Слобідсько-Українську губернію, до якої включено також Куп'янський повіт Воронезького намісництва. У 1835 С.-У.г. перейменовано на Харківську губернію з центром у Харкові. Харківська губернія складалася з 11 повітів: Харківського, Богодучівського, Сумського, Валківського, Старобільського, Вовчанського, Охтирського, Зміївського, Ізюмського, Куп'янського, Лебединського. У Харківській губернії бл. 60% земель перебували у поміщицькій, державній і монастирській власності. Найбільші землевласники-Харитоненки, Кеніги та ін. 36% селянських господарств були безземельними. В 1817 понад 17 тис. державних селян і військових обивателів Харківського, Ізюмського, Зміївського повітів приписано до військових поселень, що стало причиною повстань (див. *Чугуївське повстання 1819, Шебелинське повстання 1829*). Після аграрної реформи 1861 швидкими темпами розвивалися ринкові відносини. У кін. 19 ст. Слобожанщина з виробництва промислової продукції посідала одне з провідних місць в Україні. Тут налічувалось понад 900 промислових підприємств.

Споруджено великі підприємства транспортного машинобудування - Харківський і Луганський паровозобудівні заводи, на яких до 1900 побудували 233 паровози. У 1884 відкрито Катерининську залізницю, що з'єднала Донбас з Криворіжжям. Організовувалися іноземні акціонерні компанії (заводи сільськогосподарських знарядь Гельферік-Саде і Мель-гозе у Харкові та ін.). Якщо до 1870-х років у С.У. провідною галуззю промисловості було цукроваріння, то з 1870-х - металообробна і машинобудівна.

На поч. 19 ст. Слобожанщина стала центром українського національно-культурного відродження. У 1805 у Харкові засновано перший на українських землях у складі Російської імперії університет. За перші 50 років свого існування вищу освіту в університеті здобуло 2800 чол. З 1816 по 1819 у Харкові видавався перший в Україні масовий популярний журнал "Украинский вестник" (заснований Євграфом Філомафитським), який започаткував друкування наукових матеріалів українською мовою. У 1834 в Харкові видано "Малоросійські оповідання" Г.Квітки-Основ'яненка, якого називали "батьком української прози". У Слобожанщині діяв український поетичний гурток "Харківських романтиків" (Амвросій Метлинський, Левко Боровиковський, Олександр Корсун та ін.), видавалися альманахи "Молодик", "Український альманах", "Сніп" та ін., в яких публікувалися твори П.Гулака-Артемівського, Є.Гребінки, М.Костомарова, І.Галки, Я.Щоголева. У Харкові виходили фольклорна збірка І.Срезневського "Запорожская старина" (1833-38) і була опублікована стаття І.Срезневського "Взгляд на памятники украинской народной словесности" - перший друкований публічний виступ на захист української мови. Розвідками з української історії та історії українського письменства розпочав свою наукову діяльність у Харкові М.Костомаров. У 1810-40-х роках з'явилися перші праці з історії С.У, зокрема, І.Квітки "Записки о слободских полках с начала их поселения до 1766 г." (1812); Г.Квітки-Основ'яненка - "Історико-статистичний опис Слобожанщини", "О слободских полках", "Украинцы", "История театра в Харькове"; І.Срезневського - "Историческое изображение гражданского устройства Слободской Украины". Церковну історію С. досліджував архієпископ харківський *Філарет*. У др. пол. 19 ст. науковими дослідженнями в галузі українського мовознавства та етнографії займався професор Харківського ун-ту *О.Потебня* та його учень *М.Сумцов*, працювали видатні історики *Д.Багалій*, Петро та Олександра Єфименки.

З другої пол. 1850 років у Слобожанщині розпочалося активне політичне життя. У 1856 група студентів Харківського ун-ту на чолі з Я.Бекманом, М.Муравським, П.Єфименком і П.Завадським організували таємне політичне товариство (див. *Харківсько-київське таємне товариство*). Члени товариства в журналах "Свободное слово" і "Гласность" піддавали критиці самодержавний устрій, вимагали звільнення селян із кріпацтва, створили кілька недільних шкіл, у яких вивчалися твори Т.Шевченка. Товариство було розгромлене в 1860. У серед. 1860 років у найбільших містах С.У активно діяли громади, які займалися національно-культурним просвітництвом. Влітку 1891 харківські студенти І.Липа, Михайло Базькевич та студенти Київського ун-ту Віталій Боровик, *М.Міхновський* створили таємну організацію *Братство тарасівців*. У 1897 у Харкові виникла таємна Українська студентська громада, членами якої були *Д.Антонович*, М.Русов, *О.Коваленко* та ін. Подібні студентські громади діяли в Києві, Полтаві, але за чисельністю (100 членів) харківська була найбільшою.

У січні 1900 на зборах студентських громад Харкова створено першу в Підросійській Україні політичну партію - *Революційну українську партію*. На поч. 1880-х років у Харкові діяв військовий гурток "Народної волі", а на поч. 1890 років виникли перші марксистські гуртки. У 1898 створено харківський комітет РСДРП. На поч. 20 ст. відбулися селянські заворушення у Богодухівському та Валківському повітах (Полтавсько-Харківське селянське повстання 1902). У період революції 1905-07 у С.У. відбувся ряд політичних страйків і збройних виступів робітників (Люботинське повстання 1905, Харківське повстання 1906), селянських заворушень у Сумському, Охтирському, Харківському, Зміївському повітах.

Після *Лютневої революції 1917* розпочалося нове піднесення національного руху на Слобожанщині. 29.4.1917 у Харкові відбувся губернський український з'їзд. З'їзд створив Українську губернську раду (гол. - Рубас), яка однією з перших визнала Українську Центральну Раду як законний представницький орган українського народу. В 1917 відбулися українські з'їзди в Острогоську, Валуйках та ін. містах. У Харкові українська молодь створила організацію під назвою "Українська національна сотня". Культурно-просвітню працю на слобідських землях вели осередки товариств "Рідної школи" та "*Просвіти*". Серед провідних діячів українського руху в С.У. у цей період були *Д.Багалій*, *М.Сумцов*, С.Тимошенко, М.Ничипоренко, Є.Сердюк, Д.Ткаченко, Г.Хоткевич та ін. Вже на поч. грудня 1917 на землі Слобожанщини вторглися більшовицькі війська під командуванням *В.Антонова-Овсієнка*. У грудні 1917 бої між частинами Української Центральної Ради та більшовицькими військами Раднаркомом відбувалися у Сумах, П'ятихатках, Куп'янську, Вовчанську. 9-10.12. українські війська у Харкові були розбиті, влада перейшла до рук більшовиків. 11-12(24-25). 12.1917 у Харкові на першому Всеукраїнському з'їзді рад було проголошено утворення радянської "УНР", Центрального виконавчого комітету (гол. -Є.Медведев) та першого більшовицького уряду в Україні - *Народного Секретаріату*. У січні 1918 за вказівкою В.Леніна створено маріонеткову *Донецько-Криворізьку Радянську Республіку* з центром у Харкові. У грудні 1919 у Слобожанщині було остаточно встановлено більшовицьку владу. У 1925 Харківську губернію було ліквідовано. У 1918, 1920, 1922, 1924-25 уряд УСРР неодноразово ставив питання про розмежування з РСФРР території Воронежчини і Курщини. У 1927 ЦК КП(б)У просить передати Україні ті слобідські території, де українці становили більшість і жили компактно. З такими ж проханнями зверталися у Москву збори багатьох повітів Слобожанщини. Згідно з переписом 1926, на землях Слобожанщини, розміщених у РСФРР, чисельність українців на суцільно-українських землях

становила 64,2% від усіх жителів, на змішаних (українсько-російських) територіях- 14,1%. Після проголошення незалежності України національно-культурне життя українців на землях Слобожанщини, що входять до складу Росії, поступово відроджується. Відкриваються недільні українські школи, працює Товариство української мови, налагоджено контакти з українським посольством у Москві, громадськими і культурно-освітніми організаціями в Україні.

В. Більовський (Харків)

СЛОБОДИЩЕНСЬКИЙ ТРАКТАТ 1660 (Чуднівський трактат) - договір, укладений 17(27). 10.1660 гетьманом України *Ю.Хмельницьким* з Польщею у містечку Слободищі біля м. Чуднова (тепер Бердичівського р-ну Житомирської обл.). Провідну роль у виробленні умов договору з української сторони відігравали козацькі старшини *Г.Гуляницький*, *Г.Лісницький*, митрополит *Д.Балабан*; з польської-коронний гетьман *С.Потоцький* і польний гетьман *Ю.Любомирський*. Скасував невідгоді для України *Переяславські статті 1659*. Згідно з умовами договору, Гетьманщина розривала союз з московським царем і відновлювала державний зв'язок України з Річчю Посполитою на основі *Гадяцького договору 1658*. Залишаючи в силі більшість пунктів договору *І.Виговського* з королівським урядом, польська сторона не погодилась на створення Великого князівства Руського, яке входило б на рівних правах з Польщею і Литвою до складу федеративного державного утворення - *Речі Посполитої*. За умовами С.т. Україна одержувала тільки автономію з гетьманом на чолі; українські війська зобов'язувались брати участь у воєнних діях польської армії проти Московського царства і не нападати на Кримське ханство. Козацька рада у Корсуні схвалила С.т., але лівобережні полки на чолі з *Я.Сомком* і *В.Золотаренком* не погодились з умовами договору і висловились за збереження союзницьких відносин із Москвою, що започаткувало поділ Гетьманської держави на Правобережну і Лівобережну частини.

М. Пасічник (Львів).

“СЛОБОЖАНЩИНА” - суспільно-політична і літературна газета. Видання “С.” було спробою відновити український часопис після заборони “Хлібороба”. 26.3.1906 у Харкові вийшов перший і єдиний номер. Редактором був *М.Міхновський*. Містила матеріали з історичного минулого, національного і політичного життя народу. Виступала за участь українців у роботі Державної Думи. Через антиурядову й виразно самостійницьку спрямованість “С.” після виходу першого номера заборонена цензурою.

Г. Геращенко (Запоріжжя).

СЛОВАЦЬКИЙ ЮЛІУШ (4.9.1809 -3.4.1849) - великий польський поет. Н. у м. Кременці (тепер Тернопільська обл.) у сім'ї професора ліцею. У 1829 закінчив Віленський ун-т. Учасник *Польського повстання 1830-31*, під час якого виїхав за кордон. Перебував у Швейцарії, Італії, подорожував по країнах Сходу. З 1839 жив у Парижі. У 1848 був

свідком революційних подій у французькій столиці, у Познані та Вроцлаві. Помер у Парижі. У своїх творах відображав ідеї боротьби за демократичну Польщу, дружби і співробітництва народів у боротьбі з монархічною тиранією, звертався до подій визвольної війни українського народу під проводом *Б.Хмельницького* (драма “Ян Казимир”, 1841), *Коліївщини* (драма “Срібний сон Саломеї”, 1843), поема “Беньовський”, (1841-1846), оцінюючи їх у дусі народних традицій, оспівував Кременець, природу Волині, широко використовував український фольклор.

Ф. Стеблій (Львів).

СЛОВАЧЧИНА - держава у Центральній Європі. Утворена 1.1.1993. Пл. 49 тис. кв. км. Населення 5,268 млн. чол. (1991), з них словаків - 4,5 млн. чол., угорців - 0,5 млн. чол., циганів - 0,1 млн. чол., чехів - 0,1 млн. чол., українців - 0,03 млн. чол. (проживають переважно на території Пряшівщини). Столиця -Братіслава. Конституція прийнята 1.9.1992. Вищий законодавчий орган - Національні Збори. Президент країни обирається парламентом (3/5 голосів депутатів).

Поселення людей на території С. відомі з періоду середнього палеоліту (стоянка Ганов-це). У 5 ст. до н. е. її заселили фракійські племена, з 3 ст. до н. е.- кельти. У 3—4 ст. розпочалася слов'янська колонізація території сучасної С. (культура празької кераміки). У другій пол. 6 ст. ця територія частково потрапила у сферу діяльності аварського племінного союзу. У 7 ст. С. входила до складу племінного об'єднання Само, а в 9-10 ст. - Великоморавської держави. Після розпаду Великоморавської держави слов'янські племена, які займали землі сучасної С. (словени, моравляни), поступово потрапили у залежність від угрів (мадяр). У серед. 11 ст. територія С. була повністю завойована угорцями і включена до складу Угорської держави (знаходилась у її складі до утворення у 1918 Чехословаччини). Згодом ці слов'янські землі стали найрозвинутішою частиною Угорського королівства. У 1241-42 значна частина території С. зазнала нападу монголо-татар.

Наприкін. 12 ст. на території С. посилено розвивалося ремісниче виробництво, яке стало основою для виникнення міст. До кін. 13 ст. їхня кількість сягала бл. 20. У 15 ст. найбільшими з них були Братіслава і Кошіце - до 10 тис. жит., Левоча, Трнава, Банська-Штявниця, Банська-Бистриця, Кремниця - до 5 тис. чол. Найбільші міста об'єднувались у союзи. У 1440 роках виник союз “Пентаполітана” (Кошіце, Левоча, Пряшів, Бардейов і Сабінов). За його зразком у 1487 утворено союз східнослов'янських міст (Гелниця, Смолнік, Рожнява, Спішська-Нова-Весь, Ясов).

З другої чв. 15 ст. у С. поширилися реформаційні ідеї, які особливо проявилися у "Русі братриків" (1445-71). В основі цього руху лежали гуситські ідеї, які проповідували колишні учасники гуситського руху. "Рух братриків" охопив переважно східну частину С., однак набув поширення і на ін. землях. За правління Матвія Корвіна (1458-90) і Ягеллонів (1491-1526) різко погіршилося становище селян, які за законом 1514 були прикріплені до землі. Посилення національного і соціального гноблення спричинило численні селянські виступи, зокрема, участь словацьких селян у повстанні під керівництвом Дожі Д'єрдя. У 1525-26 відбулися виступи гірників Кремниці та Банської-Штявниці. На поч. 16 ст. південна частина С. після битви під Мохачем (1526) потрапила під владу Османської імперії. Решта території С. увійшла до складу монархії Габсбургів. У 17 ст. за сприяння Габсбургів на словацьких землях у складі Туреччини відбулося повстання І.Текея з Кежимара (1678-83). За *Карловицьким конгресом 1698-99* імператор Священної Римської імперії *Рудольф II* приєднав до своїх володінь і ту частину С., що належала Османській імперії. Габсбурги розгорнули боротьбу проти протестантизму в рамках Контрреформації, яка супроводжувалася численними репресіями, призвела до значних етнічних і соціальних змін. Зокрема, якщо наприкін. 17 ст. більшість населення габсбурзької частини Угорщини становили словаки, то з поч. 18 ст.- угорці. Угорські правлячі кола повністю заперечували національні права словаків.

У 18 ст. у зв'язку з проникненням ідей Просвітництва у С. спостерігалось деяке пожвавлення в культурній сфері. Серед словацьких культурно-освітніх діячів того часу помітне місце займав М.Бель (1684-1749), який першим зробив спробу критичного аналізу джерел з історії С., чим сприяв формуванню словацької національної самосвідомості. Культурно-просвітницька діяльність Ш.Піларика (1615-93), Д. Крмана (1663-1740) та багатьох ін. підготувала ґрунт для просвітницького руху в С., ідеї якого на словацькому ґрунті розвинули словацькі просвітники Ю.Рібай, Й.Байза, С.Тешедик, Я.Манін та ін. У працях Ю.Папанека і Я.Грдлічки вперше визначена етнічна територія словаків, що мало важливе значення для наступного розвитку національного руху. Державні реформи кін. 18 ст. в Австрійській імперії, які проводили *Марія-Тереза* і *Йосиф II*, сприяли розвитку індустріальних відносин на словацьких землях. У 1767 імператриця Марія-Тереза видала Земельний акт, який регламентував відносини селян з поміщиками в Угорському королівстві (отже і у С.); згідно з імператорським патентом *Йосифа II* (1785) у С. відмінено кріпосництво. Після скасування кріпосної залежності значно зросла соціальна диференціація селянства. Серед повнонадільних селян (седлаків) виділилася категорія слободників, які не несли ніяких повинностей і зберігали свободу господарської діяльності. Малоземельні і безземельні селяни (желлери), в основному, займалися сезонними роботами та поповнювали ряди ремісників і дрібних торговців. Збільшився прошарок дрібних землевласників - земанів, частина з яких взагалі не мала кріпаків і обробляла свої наділи власною працею. Земани користувалися всіма привілеями угорського дворянства - були звільнені від податків і військових обов'язків, могли брати участь у дворянських виборних органах тощо. Земанство стало одним із джерел формування словацької патріотичної інтелігенції. Реформи кін. 18 ст. торкнулися й інших сторін суспільного життя: у 1777 запроваджена єдина система освіти; утворені нові єпископства - Спішське, Банськобистрицьке, Рожнявське; вперше в обігу появились паперові гроші (словацькою мовою напис на них зроблено у 1849).

Зміни в соціально-економічній сфері та в суспільно-культурному житті словацьких земель створили передумови для національного відродження. Проте цей процес ускладнювався відсутністю загального національно-культурного центру і недостатньою сформованістю словацької національної ідеології. Показово, що на рубежі 18-19 ст. поняття "слов'янин" і "словак" ще не встигли диференціюватися і часто сприймалися у С. як синоніми. Національний рух охопив головним чином духівництво, яке поділялося на католицьке, греко-католицьке і протестантське. Етно-конфесійний поділ гальмував появу єдиної загальнословацької літературної мови. Представники католицизму відстоювали літературну мову, запропоновану А.Бернолаком на базі західнословацьких діалектів. Протестанти протиставили цьому давню традицію використання чеської літературної мови, дещо модифікувавши її відповідно до словацьких умов. Наприкін. 1830 років нове покоління національних діячів (Л.Штур, М.Годжа і Й.Гурбан) в основу словацької літературної мови поклали середньословацький діалект як найбільш поширений серед народу. Спираючись на історичні факти, Л.Штур і його однодумці відстоювали право словаків на самостійний національний розвиток. У 1842 вироблена програма словацької нації, яка містила вимоги видання словацької преси, навчання у школах словацькою мовою тощо. Особливо широкого розмаху національно-визвольний рух набув під впливом революційних подій 1848 в Австрійській імперії. У травні 1848 прийнято "Вимоги словацького народу" - програмний документ, у якому викладені національні, політичні й культурні вимоги словаків. Під час революційних подій 1848 словаки вперше виступили зі своїм національним прапором. У вересні 1848 Словацька Національна Рада на чолі з Й.Гурбаном проголосила самостійність С. у рамках Угорського королівства, з прямим підпорядкуванням віденському уряду. У відповідь угорська влада відмовилася вести переговори із словацькими представниками і вжила

заходів для придушення словацького національного руху. Словацький національний рух активізувався на поч. 1860 років. У червні 1861 прийнято нову національну програму - "Меморандум словацького народу", в якому містилися вимоги надання словакам внутрішньої автономії в межах їхньої етнічної території з уточненням кордонів жуп (комітатів) за національним принципом. Проте угорська влада звинуватила словаків у сепаратизмі, порушенні основних законів і відкинула цей меморандум. Словацькі політичні і культурні діячі все більше усвідомлювали, що розвивати національну свідомість і протистояти угорському гнобленню можна лише з допомогою національних органів, шкіл і культурних інституцій. У 1863 утворено

словацький культурний центр - "Матиця словацька".

Після перетворення у 1867 Австрійської імперії в дуалістичну монархію-Австро-Угорщину С. залишилась у складі Угорщини. У 1868 угорський сейм прийняв закон, за яким проголошувалася політична неподільність Угорщини, словаки розглядалися як складова частина угорського народу, а прояв словацької національної самосвідомості прирівнювався до державного злочину. Угорський уряд взяв курс на проведення політики цілковитої асиміляції й мадяризації словацького населення: у 1874 закриті всі чотири словацькі гімназії, в 1875 розпущено єдину словацьку культурну установу - "Матицю". У 1869-72 словаки мали лише одного представника в угорському парламенті. Внаслідок політики асиміляції, різних обмежень у сфері освіти і культури до кін. 19 ст. серед словаків збільшилася неписьменність, частину міського населення було мадяризовано.

На поч. 20 ст. у С. діяла єдина політична організація - Словацька національна партія, в якій існувало три фракції: консервативна (мартінці), консервативно-клерикальна (лю-довці) і ліберальна (гласисти). Мартінці (лідер С.Гурбан), які представляли, в сновному, інтереси католицького духовництва, відмовилися від вимог створення Словацької автономії і наголошували лише на необхідності вирішення культурно-мовних проблем. Гласисти (С.Шробар) пропагували словацько-чеське зближення у сфері економіки і культури.

У кін. 19-на поч. 20 ст. С. продовжувала займати значне місце у загальноугорському промисловому виробництві. У С. добувалося 75% залізної руди, 37% міді й понад 50% срібла від загального обсягу видобутку в Угорщині. У 1880-90-х роках на словацькій території виникло бл. 40 промислових підприємств. Ключові позиції в промисловості С. знаходилися в руках угорської та австрійської буржуазії. Словаки контролювали діяльність лише дрібних підприємств і сільських промислів. У 1883 у Ружомберку виникла перша словацька акціонерна фабрика, у 1884-перший словацький банк. Великими індустріальними центрами були Братіслава і Кошіце. Наприкін. 19 ст. капіталістичні відносини утверджуються і в аграрному секторі, основу якого складало велике землеволодіння. Аграрне перенаселення викликало масову еміграцію селян до інших країн - в основному до США і Канади.

Словацька еміграція у США в 1907 утворила культурно-політичне об'єднання - Словацьку лігу, яку очолив Ш. Фурдек. У 1912 у С. виникла Народна партія, на чолі якої стояв П.Мудронь. Обидві організації відіграли значну роль у політичному житті словаків у роки Першої світової війни. З ініціативи Народної партії у 1914 в Будапешті прийнято рішення про утворення Словацької Народної Ради. 22.10.1915 у Клівленді (США) між Словацькою лігою і Чеським національним об'єднанням підписано договір, який передбачав об'єднання словаків у чехів у федеративному союзі двох держав. Підписана угода лягла в основу діяльності Чехословацької Національної Ради, створеної у Парижі в 1916 на чолі з Т.Масариком. Частина словацької еміграції у Росії висувала ідею включення С. до складу Російської імперії як безпосередньо, так і в складі чесько-словацької монархії під протекторатом Росії.

На завершальному етапі Першої світової війни у С., як і в багатьох країнах Європи, розгорнувся революційний та національно-визвольний рух. 30.5.1918 Т.Масарик, голова Чехословацької Національної Ради, уклав зі словаками, які проживали у США, угоду (Пітсбурзька угода), за якою словаки одержували у Чехословацькій державі автономію.

У вересні 1918 створено вищий орган С. - Словацьку Національну Раду, яка у жовтні 1918 на сесії у м. Мартіні проголосила входження С. до єдиної Чехословацької Республіки. У першому уряді Чехословаччини було створено спеціальне міністерство у справах С. У січні 1919 з території С. були виведені угорські війська і над її територією було встановлено контроль празького уряду. Словацька Національна Рада і місцеві органи влади були розпущені. В серед, червня 1919 у Прешові за підтримки угорського комуністичного режиму було проголошено про утворення Словацької Радянської Республіки, яка проіснувала три тижні. У лютому 1920 тимчасові Національні збори прийняли конституцію Чехословацької Республіки, основні положення якої не відображали національної самобутності словаків. З поч. 1920 років найсильніші політичні позиції у С. займала Християнська народна партія (з 1925 - Глінківська словацька народна партія, ГСНП). Критикуючи офіційну теорію т.з. чехословакізму, централізаторську політику празького уряду і висувачи вимоги політичної автономії С., ГСНП зуміла знайти підтримку у значної частини словацького населення. Певним впливом у Словаччині користувалася Комуністична партія Чехословаччини (КПЧ), створена в 1921.

Під час світової економічної кризи 1929-33 на перший план у внутріполітичній ситуації висунулося національне питання. Глінківська словацька народна партія розгорнула широку античеську кампанію і виступила з вимогою автономії для С. За Мюнхенською угодою 1938 південні райони С. передавалися Угорщині. На решті території 14.3.1939 проголошено самостійну Словацьку Республіку, а в липні прийнято її конституцію. Президентом став Й.Тісо, прем'єр-міністром - В.Тука. Система нерівноправних договорів, укладених С. під тиском гітлерівського керівництва, призвела до повної політичної і економічної залежності країни від Німеччини. Згідно з німецько-словацьким договором та військовою угодою Берлін одержав право розмістити частини вермахту на заході С. та можливість контролювати всю зовнішньополітичну і військову діяльність словацького Уряду.

У 1941 на території С. розгорнувся широкий антифашистський рух, керівництво яким здійснювали три основні політичні сили -Компартія С. (утворена у 1939), некомуністичні політичні організації та емігрантський чехословацький уряд. У серед. 1941 розпочалися перші акції збройного опору. Наприкін. 1943 представники

опозиційних тісовському режимові сил утворили вищий політичний орган національно-визвольної боротьби - Словацьку Національну Раду. У грудні 1943 підписано т. зв. Різдяну угоду, яка обумовлювала права словаків у відновленій Чехословацькій республіці та передбачала створення спільного антифашистського національного фронту чехів і словаків. У кін. серпня 1944 вибухнуло Словацьке національне повстання, яке стало кульмінаційним моментом словацького руху Опору, спрямованого проти режиму Тісо та фашистських окупантів. У жовтні 1944 повстання було придушене, однак партизанська боротьба не припинялася. У квітні 1945 німецькі війська під натиском Радянської армії залишили територію С. Влада у країні перейшла до Словацької Національної Ради. Оскільки на цей час ще не було чіткого розмежування компетенції між реорганізованими у квітні 1945 чехословацьким урядом і Словацькою Національною Радою, остання виступила з ініціативою проведення переговорів. В їхню основу була покладена ідея федеративного союзу словаків і чехів.

2.6.1945 між чеським урядом і Словацькою Національною Радою у Празі підписано угоду (Перша пражська угода), яка відхилила федеративний принцип створення майбутньої чехо-словацької держави, однак надавала словацьким органам влади широкі повноваження (остаточно положення цього документа узгоджені у квітні 1945 - Друга пражська угода). Після підписання цих документів відбулася часткова переорієнтація політичних кіл С. щодо національного питання. Під час виборів до Національних зборів чехословацьчини в С. у травні 1946 перемогу здобула Демократична партія, яка відстоювала ідею федеративного устрою Чехословацької держави. У червні 1946 відбулися чергові словацько-чеські переговори, які завершилися підписанням Третьої пражської угоди. Нова угода значно обмежувала компетенцію словацьких національних органів: центральна влада здобула право контролю над законодавчою діяльністю Словацької Ради. Після невдачі на парламентських виборах Компартія вдалася до позапарламентських форм боротьби. У вересні 1947 у засобах масової інформації було оголошено про викриття т. зв. антидержавного підпілля у С., наслідком чого стали масові акти політичного терору проти політичних противників. Загостренню політичної ситуації додавали економічні труднощі, викликані неврожайним 1947. Після комуністичного перевороту в лютому 1948 в Чехословацькій республіці було встановлено тоталітарний репресивний режим. Некомуністичні партії у С. розпущені або реорганізовані. Замість Демократичної партії утворена Партія словацького відродження, яка разом з Партією свободи формально входила до складу Національного Фронту. Проте фактично обидві партії були витіснені з політичного життя. У 1960 прийнято Конституцію Чехословацької республіки, яка суттєво обмежувала права і компетенцію верхніх органів влади С. Ліквідовано словацький уряд - Колегію уповноважених. Словацька Національна Рада, яка мала тільки представницькі функції, проголошувалася національним органом державної влади С. Обмеження прав словацьких національних органів влади призвело до виникнення на С. національно-реформістського руху, лідерами якого були Г. Гусак, Л.Новомєський та ін. З самого початку цей рух підтримав керівник словацьких комуністів А.Дубчек, який шукав опори для реалізації своїх планів демократизації існуючого суспільного ладу. Політика чехословацького керівництва, яка увійшла в історію як "Пражська весна", здобула схвалення більшої частини словацького суспільства. За результатами опитування населення 77% висловилися на її підтримку, 5% були проти її втілення, а 14% не змогли дати певної відповіді. Побоюючись втратити союзника, керівництво Радянського Союзу спільно з партнерами Варшавського блоку провело кілька зустрічей з чехословацькими партійно-державними лідерами. Проте керівники Чехословацької республіки не відмовилися від реформаторського курсу. У ніч з 20 на 21.8.1968 СРСР та його союзники з блоку розпочали військову інтервенцію проти Чехословацької республіки. У зв'язку з цим населення С. вдалося до різних способів опору. У Братиславі та ін. великих містах населення знімало пояснюючі дорожні знаки, нумерацію будинків тощо. На вулицях міста з'явилися плакати на підтримку керівництва країни з вимогами, щоб окупаційні війська покинули територію країни. Застосовувалися також інші методи психологічного ведення війни. "Пражська весна" 1968 дала поштовх для змін державного устрою Чехословацької республіки. Словаки не задовольнялися унітарною формою Чехословацької республіки і вимагали її реорганізації на федеративних засадах. Прихильником федеративної Чехословацької республіки був Г.Гусак, який у серпні 1968 очолив Словацьку компартію. Під його керівництвом утворена конституційна комісія, яка підготувала проект федералізації Чехословацької республіки. 27.10.1968 Національні збори ЧСР прийняли конституційний закон (вступив у силу 1.1.1969). І хоча формально прийняття закону надавало С. права союзної республіки, фактично ж ЧСР продовжувала залишатися унітарною державою. Внаслідок придушення "Пражської весни" процеси демократизації у С. були повністю припинені, республікою прокотилася хвиля репресій проти учасників реформаторського руху. У 1970 роках дисидентський рух проявлявся у діяльності окремих керівників католицької церкви та громадських екологічних об'єднань. Наприкін. 1980 років боротьбу всіх опозиційних груп демократичних сил за оновлення суспільства очолила організація "Громадськість проти насильства". Внаслідок "оксамитової" революції (1989) та краху тоталітарного режиму словацьке суспільство дістало можливість стати на шлях проведення демократичних перетворень, а відтак добитися справедливого вирішення національного питання. У квітні 1990 парламент Чехословацької республіки прийняв закон про розмежування компетенцій між федерацією і республіками, за яким С. одержала широку самостійність (крім питань оборони, зовнішньої політики і валюти). Однак, частина політичних сил країни виступала за надання С. повної політичної незалежності. 20.7.1992 С. проголосила свій суверенітет, а 6.8.1992 словацький парламент схвалив Конституцію країни. Внаслідок поділу Чехословацької республіки з 1.1.1993 утворено незалежну Словацьку Республіку. У лютому 1993 словацький парламент обрав Президентом республіки М.Ковача. Перший уряд незалежної С. очолив В.Мечіар. Восени 1994 у країні відбулися парламентські вибори, перемогу на яких здобули демократичні сили. Після здобуття

незалежності країни уряд головну увагу приділяє формуванню національної економіки. Першочергове завдання країни - подолання технологічного відставання від розвинених країн Заходу. У розвитку зовнішньоекономічних відносин Словацька Республіка орієнтується, перш за все, на своїх найближчих сусідів. Основні предмети словацького експорту -промислові товари народного вжитку, продовольство. Серед імпорту переважають сировинні матеріали, устаткування.

Українсько-словацькі зв'язки. Близькість культур обох народів, а почасти і спільність традицій сприяли розвитку економічних і культурних відносин між Україною і С. До 18 ст. вони мали, в основному, торгово-економічний характер і практично не виходили за регіональні межі. Ширші українсько-словацькі контакти зав'язуються лише на поч. 18 ст. З 18 ст. значне місце у розвитку взаємин між українцями і словаками займала Києво-Могилянська академія, де поряд з українцями навчалися також словаки. У навчальних закладах на території С. (Братіслава, Трнава) здобували освіту українці. У Трnavі надруковані перші книги для закарпатських українців: "Катехизис" (1698), "Буквар" (1699), "Краткое припадков моральних собраніє" (1727). Цікаві спогади про Україну залишив словак Д.Крман, який їздив з посольством до гетьмана І.Мазепи. Дальше зміцнення українсько-словацьких контактів пов'язане з епохою словацького національного відродження. Провідні представники словацького культурно-національного руху (Я.Коллар, П.Шафарик), з одного боку, діячі "Руської трійці", київські й харківські романтики, з іншого, своєю творчістю та особистими контактами дали поштовх активнішому розвитку взаємин українців і словаків. П.Шафарик став одним із перших європейських вчених, який науково об'єктивно визначив територію та етнічні межі українського народу, стверджував, що українці є самостійним народом із власною мовою і культурою. Значне місце у розвитку українсько-словацьких відносин у 19 ст. мала діяльність Л.Штура (1815-56) та його однодумців, чия наполеглива праця активізувала і українсько-словацькі культурні взаємини. Велике зацікавлення Україною, зокрема, долею закарпатських українців, виявили відомі діячі словацької культури "штурівської генерації", зокрема, Б.Носак-Незабудов, Й.М.Гурбан та ін. Водночас представники культури закарпатських українців О.Духнович, О.Павлович, А.Добрянський, І.Раковський немало зробили для ознайомлення українців із словацькою культурою. На першому Слов'янському з'їзді 1848 у Празі А.Добрянський разом із М.Гурбаном висунув спільні вимоги українців і словаків про надання їм автономних прав у складі монархії Габсбургів. Провідну роль відіграв А.Добрянський у заснуванні "Пештбудинських відомостей", а також в створенні культурно-просвітницької організації словаків "Матиця словацька" (існувала у 1863-75), яка підтримувала тісні контакти з аналогічною організацією українців у Львові. У другій пол. 19 ст. спостерігалось значне поживлення літературно-мистецьких контактів. У С. з'являються статті про українську літературу (Й. Заборський), переклади творів українських авторів, праці про історичне минуле українського народу, зокрема, про запорозьких козаків. Зацікавлення Україною у словацькому суспільстві знайшло свій вияв у творчості Я.Ботто (1829-81), Й.Янчо. У 1870-90-х роках у С. надруковано переклади окремих творів українських письменників і вчених (М.Костомаров, Т.Шевченко, Ю.Федькович та ін.), опублікована низка статей, в яких послідовно простежувався український літературний процес. На поч. 20 ст. у С. були перекладені твори Т.Шевченка, В.Стефаніка, Л.Українки, М.Яцко, Є.Ярошинської, О.Маковея, А. Чайковського, Б.Грінченка та ін., в чому велика заслуга чеських перекладачів Ф.Вотруби, Ю.Славіка, І.Лахата ін. Водночас в Україні з'явилися роботи, присвячені словацькій літературі й культурі (В. Доманицький, І.Франко, В.Гнатюк). У міжвоєнний період взаємини українців і словаків на ниві суспільно-політичного життя практично згорнулися. На землях Закарпаття, які входили до складу С., проводилася словакізація українського населення, а провідні політичні партії (зокрема, Словацька народна партія) не підтримували контактів з українськими політиками Закарпатської України.

Певні прояви суспільно-політичних контактів спостерігаються в роки Другої світової війни. Так, окремі загони словацьких військ брали участь у русі Опору на території України (Волинь, Одеса). У 1944-45 на заході С. розташовувалась дивізія "Галичина", а в 1945-46 через територію С. на Захід проходили частини УПА. У післявоєнні роки у С. створено ряд українських громадсько-культурних товариств, які своєю діяльністю сприяли як розвитку національної культури, так і українсько-словацьким взаєминам - Український національний театр (нині Театр О.Духновича), Українська студія словацького радіо, Українська секція Спілки словацьких письменників, Культурний союз українських трудящих (тепер Союз русинів-українців), Музей української культури (тепер - Краєзнавчий), Асоціація українців Словаччини та ін. Важливу роль у громадських контактах відігравали часописи "Дукля", "Дружно вперед", "Веселка", газета "Нове життя". У С. опубліковані численні роботи М.Мольнара, О.Рудловчак, М.Неврлі та ін. дослідників української літератури. В Україні широкою популярністю користувалася словацька література, музика, образотворче мистецтво. Словацька тема прозвучала в українській літературі (О.Гончар, "Прапорносці", І.Дорошенко, "В горах Словаччини", Р.Лубківський, "З словацького зошита" та ін.). Українські літератори Д.Павличко, Р.Лубківський, Г.Сиваченко за популяризацію словацької літератури в Україні відзначені премією П.О.Гвездослава. Словацькі митці у своїй творчості відтворювали українські мотиви, зокрема, словацький композитор Е.Сухонь створив кантату "Підкарпатський псалом". Відома в Україні словацька музика. Під час гастролей в Україні Словацького національного театру (1960 роки) були показані опери словацьких авторів, виконані концертні твори словацьких композиторів. Українські глядачі ознайомилися з десятками фільмів словацької кіностудії "Коліба". Попри поглиблення словацько-українських культурних взаємин на рубежі 1980 - поч. 90-х років, громадсько-культурне життя українців у С. почало переживати складні часи: зменшилася кількість українських шкіл, викладання всіх предметів перевелось на словацьку мову, скоротилася кількість видань українських творів, обмежувався час україномовних радіопередач тощо. З проголошенням незалежності

України і Словацької Республіки, встановленням дипломатичних відносин між обома країнами створилися сприятливі умови для розвитку двосторонніх відносин на ґрунті рівноправності і взаємоповаги.

М. Кріль (Львів).

“СЛОВО” - 1) Суспільно-політична і літературна газета русофільського (москвофільського) спрямування. Виходила у Львові в 1861-87 (до 1872 - двічі на тиждень, пізніше - тричі). Засновник і перший редактор Б.Дідицький, згодом - В.Площанський (1871-87). “С.” друкувалося етимологічним правописом (“язичієм”) за матеріального сприяння М.Качковського і митрополита *Г.Яхимовича*. З 1876 газета фінансувалася російським урядом, що позначилося на її політичному спрямуванні і відповідно призводило до конфліктів з австро-угорською владою, котра часто конфіскувала як окремі матеріали, так і цілі випуски видання. Популярністю користувалися ряд додатків до “С.”, зокрема, “Галичанин”, “Письмо до Громады” та ін. У “С.” друкувалися спогади Б.Дідицького, праці *Я.Головацького*, *А.Петрушевича*, *А.Добрянського*. Багатий інформаційний матеріал поданий у “С.” служить цінним джерелом для дослідження історії Галичини, вивчення народного і політичного життя другої пол. 19 ст. **2)** Щотижнева газета, орган УСДРП. Виходила у 1907-09 у Києві. До редакційної колегії входили *М.Порш*, *С.Петлюра*, *В.Садовський*, *Я.Міхура*. Публікувалися статті, в основному, на соціально-політичну тематику. Під назвою “С.” виходило ряд ін. українських періодичних видань, зокрема: двотижневик у Вінніпегу (1904-05); орган УСДРП, один номер у жовтні 1915 (ред. *В.Винниченко* і *Ю.Тищенко*); щоденна газета у Кам'янці-Подільському (1920: ред. *Котляренко*) та ін.

А. Середяк (Львів).

“СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ” - видатна пам'ятка літератури Київської Русі, присвячена невдалому походу новгород-сіверського князя *Ігоря Святославича* проти половців у 1185. Написане, на думку більшості дослідників, не пізніше 1187. До нас дійшла одна рукописна копія “Слова” з оригінального списку 16 ст., який не згорів під час пожежі в Москві у 1812. Перша публікація “Слова” про Ігорів похід підготовлена *О.Мусінім-Пушкіним*, *М.Бантиш-Каменським*, *О.Малиновським* і здійснена у 1800. Автор невідомий. Існують різні гіпотези щодо автора “Слова”, зокрема, висловлювалися думки про його київське або галицьке походження, про те, що ним могла бути людина, близька до новгород-сіверського князя, а можливо, і сам князь. Всі дослідники, однак, вважають, що автор був учасником і очевидцем подій та мав неабиякий літературний талант. “Слово” - твір лірико-епічного жанру, насичений яскравими поетичними картинами і фольклорними образами; виражає ідею патріотизму, захисту рідної землі. Описуючи події, автор “Слова” застерігав руських князів проти одиноких самостійних спроб боротьби з кочівниками, що заздалегідь було приречено на поразку, і закликав їх об'єднати свої сили для відсічі ворогові. Твір перекладено багатьма мовами народів світу. У 1833 “Плач Ярославни” переклав українською мовою *М.Шашкевич*, а переклад усього “Слова” здійснив *І.Вагилевич*.

О. Щодра (Львів).

СЛОВ'ЯНИ - велика група європейських народів, об'єднаних близькістю мов і спільним походженням. У мовному відношенні поділяються на східних (українці, росіяни, білоруси), західних (поляки, чехи, словаки, лужицани) і південних (болгари, македонці, хорвати, словенці, боснійці, чорногорці, серби). Слов'янські мови належать до індоєвропейської мовної спільності. Питання про походження С. дотепер залишається дискусійним. За різними гіпотезами, їхня прабатьківщина розміщується між Лабою і Середнім Подніпров'ям. За припущенням багатьох археологів, найдавніші С. (в науковому означенні “праслов'яни”) були потомками скотарсько-землеробських племен культури шнурової кераміки, які на рубежі 3-2 тис. до н.е. розселилися з Північного Причорномор'я і Східного Прикарпаття у Центральній і Східній Європі. Згідно з ін. припущеннями, С. у подальшому представлені кількома генетично пов'язаними між собою матеріальними культурами; з них особливе значення мали культури тцинецька (поширена у другій чверті 2 тис. до н. е.; між Віслою і Середнім Дніпром), лужицька (13-4 ст. до н. е.; від Лаби до Волині), поморська (6-2 ст. до н. е.; на терені Польщі і суміжних з нею землях України та Білорусі). Щодо Подніпров'я деякі археологи вважають С. носіїв чорноліської культури (8-7 ст. до н. е.), неврів і навіть Геродотових скіфів-орачів. Ряд учених твердить, що праслов'янська мова виділилася з індоєвропейської мови в серед. І тис. до н. е. на території Великопольщі (історичній області на заході Польщі) внаслідок перемішування носіїв лужицької культури і тієї частини балтів, яка просунулася зі сходу на захід від Вісли. У такому разі поява праслов'ян датується значно пізнішим часом. З С. також пов'язують зарубинецьку культуру (II тис. до н.е.-1-2 ст. н. е.; Середнє і частково Верхнє Подністров'я, басейни Прип'яті і Десни). За свідченням античних авторів (Плінія Старшого, Таціта, Птолемея), по нижній і, можливо, середній та верхній течія Вісли проживали *венеди* - народ, який багато науковців ототожнює з С. У 2-4 ст., внаслідок руху на південь германських племен (готи, гепіди), цілісність території С. була порушена, що мало, напевно, неабияке значення у поділі С. на східних і західних. Основна маса носіїв зарубинецької культури пересунулась на північ і північний схід по Дніпру і Десні (пізньозарубинецька культура). У 2-5 ст. у правобережному лісостеповому Придніпров'ї, Верхньому Побужжі і Подністров'ї проживали племена *черняхівської культури*, яких одні археологи вважають слов'янською, інші - поліетнічною групою, до якої входили слов'янські племена. У 5 ст. С. активно включились у *велике переселення на-*

родів. До кін. 5 ст. вони зайняли землі на північ від Дунаю і Чорного моря. За писемними візантійськими джерелами С. у той час поділялись на венедів, які населяли, напевно, терен Польщі, склавинів (Чехія,

Словаччина, Угорщина, правобережний лісостеп і Полісся України, Сербії, Молдови, можливо, частини Хорватії, Словенії та Австрії) і *антив* (Північне Причорномор'я між Дніпром і Дністром). У 6 ст. склавини та анти здійснювали грабіжницькі рейди з-за Дунаю на Балканський півострів, а протягом останніх десятиріч 6 - першої пол. 7 ст. вони його колонізували. У 6-7 ст. С. заселили також межиріччя Лаби та Одри і крайнє Верхнє Придністров'я та землі на захід від нього, де раніше проживали балти і фінно-угри. Внаслідок розселення С. на величезному просторі етнічна і мовна їхня спільність почала поступово розпадатися, що, зрештою, призвело до утворення трьох слов'янських груп - східної, західної та південної. Писемні та археологічні матеріали засвідчують, що у третій чв. I тис. у С. відбувався розпад первіснообщинних відносин. С. займалися землеробством, скотарством, ремеслами, жили сусідськими общинами. Серед них були поширені язичеські вірування. На той час загальнослов'янський пантеон був, мабуть, відсутній (спільним для різних груп С. був тільки бог *Перун*). Дальша еволюція суспільних відносин спричинилася до розгалуження кожної з трьох мовно-етнічних груп С., утворення великих споріднених між собою племінних союзів, до об'єднання останніх в окремі народи і виникнення у них (не у всіх) своїх держав. Особливим у цьому відношенні було 9 ст., коли з'явилися Моравська, Польська, Сербська, Хорватська, Київська держави, а Болгарська держава з тюркської, за панівною у ній верхівкою, перетворилася у слов'янську. Важливу роль у цьому процесі відіграло прийняття слов'янськими народами християнства, яке загалом припало на 9—10 ст.

М. Крикун (Львів).

СЛОВ'ЯНОСЕРБІЯ - адміністративно-територіальна одиниця в Україні у 1750-60-х роках. Об'єднувала ряд поселень, розташованих на берегах річок Лугані, Сіверського Донця, Бахмута (територія сучасних Луганської, Донецької обл.). Існувала 31753 по 1764. На території С.С. були розміщені сербські військові переселенці, які мали нести військову службу і охороняти південні кордони Російської імперії. З цією метою укріплювалися містечко Бахмут і Білевська фортеця. З числа новоприбулих створено два полки, кожний у складі 16 рот. Командирами військових формувань були призначені генерал-майори Іван (Живан) Шевич та Райко де Перадович. Головним керуючим органом вважалась Слов'яносербська комісія, яка знаходилась у Бахмуті (тепер м. Артемівськ, Донецька обл.). Очолювали її до 1757 генерал-майор І.Бібіков, а потім - таємний радник А.Фліверок. С.С. безпосередньо підлягала владі Військової колегії. Відповідно до планів російського уряду, в кожному з полків мало налічуватися дві тисячі чоловік, однак у 1764 загальна кількість військовослужбовців даних підрозділів становила 1264 чол. З часом сербські офіцери стали великими землевласниками (роди Штеричів, Войковичів, Перадовичів, Шевичів). У 1764 С.С. і *Нова Сербія* були ліквідовані й включені до Новоросійської губ.

О. Посулько, Г. Швидько (Дніпропетровськ).

СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВО - 1) Вияв приязні, симпатії слов'янству, зацікавлення ним з боку різних громадсько-політичних та культурних діячів, які, виходячи з етнічної і мовної спорідненості слов'ян, підтримували ідею їхнього тісного єднання. Форми вияву С. були найрізноманітнішими: проповідь культурної спільності, взаємодопомога у національному відродженні, солідарність із визвольним рухом слов'янських народів тощо. Ідеї С. знайшли відображення у літературній та науковій діяльності багатьох слов'янських будителів - Й.Добровського, П.Шафарика, Я.Коллара, В.Ганки, Е.Копітара, Л.Гая, Л.Шту-ра, які, працюючи для свого народу, спричинилися до національного пробудження ін. слов'янських народів. С. відіграло помітну роль і в національному самоусвідомленні українців. Намагання використати ідею слов'янської єдності для політичного об'єднання всіх слов'ян в єдину державу призвело до переростання С. у *панславізм*.

У сер. 19 ст. на зміну романтичному С. у деяких слов'янських країнах, насамперед у Росії і Чехії, приходить панславізм, однак частина слов'янських діячів продовжувала дотримуватися засад раннього С. Українське С., яке набуло поширення, починаючи з 1830-х років, проявилось у діяльності як громадсько-культурних і політичних об'єднань ("*Руська трійця*", *Кирило-Мефодіївське братство*), так і окремих діячів, зокрема, М.Максимовича, О.Бодяньського, І.Срезневського. Новий спалах С. в Україні у серед. 1870 років тісно пов'язаний з національно-визвольною боротьбою південних слов'ян. Слов'янофільський рух у Наддніпрянській Україні розгортався під впливом російського С. і панславізму, а в Галичині - австрославізму. Його невід'ємною рисою було намагання використати досвід національного відродження слов'ян для утвердження самобутності українців та відстоювання їхніх прав серед європейських народів. У неслов'янському середовищі С. було поширене переважно в колі науковців, що досліджували слов'янську проблематику. Зокрема, глибокі симпатії до слов'ян виявляли німецькі вчені й мислителі - Г.Гердер, Л.Шльоцер, Г.Лессінг та ін.

2) Течія суспільно-політичної та філософської думки 1840-50-х років у Росії. Виникла на ґрунті ідейних суперечок навколо двох проблем - щодо способів ліквідації кріпосництва та вибору шляху подальшого розвитку держави. Провідні представники С.Хом'яков, К.Аксаков, брати І. та П.Кириєвські, Ю.Самарін та ін., на протигагу західникам, які доводили необхідність і неминучість для Росії запозичення західно-європейського досвіду, відстоювали ідею самобутності історичного розвитку. Вони були переконані, що російське суспільство необхідно вберегти від "згубного" впливу "безбожного" Заходу. С. возвеличували все російське, ідеалізували минувшину, особливо допетровську добу, яка уявлялася їм як втілення гармонії у відносинах між державою і суспільством. Звинувачували Петра I у тому, що він, протиставивши царську владу "земщині", спричинився до відриву дворянства та інтелігенції від народу, а це призвело до зневаги

рідної мови і традиційного способу життя. Самобутність Росії прихильники С. вбачали у відсутності полярної соціальної диференціації; у всеохоплюючому впливі православ'я, яке вони вважали єдиним справжнім християнством; в наявності общинного селянського землеволодіння та артільної форми організації праці. Подібні риси суспільного розвитку вони знаходили і в ін. слов'янських народів, передусім південних (православних), до яких виявляли особливі симпатії, цікавились їхнім історичним минулим та сучасним становищем, підтримували жваві контакти з багатьма слов'янськими культурними і громадсько-політичними діячами, надавали їм матеріальну допомогу, сприяли розвитку слов'янознавства в Росії. Слов'янофіли стояли на позиціях поміркованого лібералізму. Вони виступали за ліквідацію кріпацтва, вважали потрібним запровадити ряд демократичних свобод, скасувати тілесні покарання і смертну кару. За політичними поглядами слов'янофіли були прихильниками абсолютної монархії і жорсткого централізму, не визнавали національних прав неросійського населення імперії, заперечували факт існування українського народу, були противниками визволення Польщі. У пореформенний період російське С. еволюціонувало вправо і згодом, втративши реальний вплив на суспільно-ідейне життя Росії, фактично зійшло з політичної арени. У суспільно-політичній лексиці Росії термін С. продовжував вживатися, але під ним уже виступало інше явище - панславизм.

В. Чорній (Львів).

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ З'ЇЗД 1848 (Слов'янський конгрес) у Празі - перший з'їзд представників слов'янських національних рухів Австрійської монархії. Ставив собі за мету скоординувати і об'єднати зусилля слов'янських народів, землі яких входили до складу Австрійської імперії, для захисту національних інтересів перед небезпекою наступу пангерманізму. Відбувся 2-12.6.1848 у Празі. У конгресі взяли участь 363 делегати, у т.ч. 61 у складі польсько-української групи з Галичини. Галицьких українців представляла делегація *Головної руської ради* у складі І.Борискевича, о.Г.Гинилевича, О.Заклинського, з Закарпаття - А.Добрянський, поляків - делегація Центральної ради народової та Руського собору на чолі з князем Є.Любомирським за участю Л.Сапіги, К.Ценглевича та ін. Засідання конгресу відбувалися у трьох комісіях: чехословцькій, польсько-українській та південно-слов'янській. Українська делегація домагалася визнання за українцями рівних прав і свобод поряд з іншими народами, прийняття до майбутньої слов'янської федерації і висловлювала прагнення закласти у Галичині основу для національного розвитку всіх українців імперії та забезпечити визнання національної ідентичності всієї української нації. Позиція української делегації, підтримана іншими слов'янами, забезпечила їй моральну перевагу - визнання польською делегацією справедливості її вимог. Свідченням цього стало укладення компромісної угоди між обома делегаціями (7.6.1848), що гарантувала рівноправність представників усіх національностей і віровизнань у Галичині в адміністративній і освітній справах; створення спільної українсько-польської національної гвардії; єдиного сейму та органу виконавчої влади. Спірне питання про поділ Галичини на дві окремі провінції (українську і польську) відкладалось до вирішення його сеймом. З'їзд прийняв "Маніфест до європейських народів". У документі засуджувалися будь-які форми національного гноблення, вищими цінностями проголошувалися свобода, громадянська і національна рівноправність та визначалася програма демократичних перетворень, спрямованих на забезпечення рівноправності й самоуправління слов'янських народів. З'їзд виробив (не встиг прийняти) звернення на ім'я імператора, в якому висловлювалася ідея перебудови Австрійської монархії на федерацію рівноправних автономних народів на чолі з конституційною династією Габсбургів. На конгресі було розроблено проект федеративного союзу австрійських слов'ян для взаємного захисту і підтримки їхніх національних прав, конституції і свободи. Припинив роботу 12.6. у зв'язку з початком повстання у Празі та обстрілом міста австрійським військом. Участь у роботі конгресу українських представників стала першою маніфестацією на міжнародному рівні незалежницьких прагнень відродженого українства, його непохитної волі до боротьби за політичні та національні права.

Ф. Стебпій (Львів).

СЛЮСАРЕНКО ВОЛОДИМИР ОЛЕКСІЙОВИЧ (2.5.1857 - р. см. невід.) - військовий діяч періоду Української Держави, генерал від інфантерії (1915). Закінчив Санкт-Петербурзьку військову гімназію, 1-е Павлівське військове училище (1876), Миколаївську академію Генерального штабу. Служив на посадах командира батареї, дивізіону 27-ї гарматної бригади, командира 45-ї гарматної та 2-ї Гренадерської бригад, начальника артилерії 19-го та 2-го Кавказького армійських корпусів, командира 43-ї піхотної дивізії. Учасник російсько-турецької 1877-78 та російсько-японської 1904-05 війн. За бойові заслуги отримав вісім орденів і Золоту Георгіївську зброю. У роки Першої світової війни 1914-18 - командир 43-ї піхотної дивізії Північно-Західного фронту, 28-го армійського корпусу на Північному фронті. В українському війську - з квітня 1918. За Гетьманату - командир 6-го Полтавського армійського корпусу. Брав участь у боях проти військ Директорії УНР у листопаді-грудні 1918. Після повалення уряду гетьмана П.Скоропадського жив у еміграції.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СЛЬОЗКА МИХАЙЛО (р. н. невід. -1667)-український друкар і літературний діяч. Походив із Білорусі. У 1633-37 і 1643-51 керував Львівською братською друкарнею. З 1638 мав власну друкарню, в якій видав понад 50 книжок кириличним і латинським шрифтами, у т. ч. філософський трактат М.Корони, твори І.Галятівського, панегірик Ф.Прокоповича на пошану А.Желиборського. С. - автор публіцистичних передмов, у яких виступав проти обмежень свободи видавничої діяльності. Після смерті С. його друкарню купило Львівське братство.

Я. Ісаєвич (Львів).

СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ СТЕПАН (8.1.1859-17.8.1938)-український учений-філолог, педагог, культурний і громадсько-політичний діяч у Буковині. Дійсний член НТШ (з 1899), ВУАН (з 1918). Н. у с. Немилові (тепер Радохівського р-ну Львівської обл.) у селянській родині. У 1869-74 навчався у гімназіях Львова. В 1882 закінчив Чернівецький ун-т. У 1885 здобув ступінь доктора філології у Віденському ун-ті. В 1885-1918 працював у Чернівецькому ун-ті. Один із лідерів українського національного руху в Буковині. Очолював студентське товариство "Союз" у Чернівцях (1879-82), товариства "Українська школа" (1887-91) і "Руська рада" (1904-14), співзасновник товариств "Народний дім", "Буковинський боян", "Руська школа" та ін. З 1892 по 1897 - співредактор газети "Буковина" та редактор газети "Руська рада". Належав до Української національно-демократичної партії. В 1892-1911 - посол до Буковинського сейму, 1911-18- депутат австрійської Державної ради у Відні. У кін. 1912 С.-С. вийшов з буковинського клубу послів і вступив у галицький клуб. С.-С. разом із М.Васильком добивався повної рівноправності українців у адміністративному й політичному житті Буковини. С.-С. активно поборював москвофільську течію в національному русі в Буковині. Докладав багато зусиль для розбудови українського шкільництва у Буковині, зокрема, завдяки його заходам у 1893 запроваджено фонетичний правопис у середніх школах. С.-С. уклав першу шкільну граматику української мови (1883, 1907, 1922 і 1928). Під час Першої світової війни 1914-18 С.-С. належав до провідних діячів Союзу визволення України, вів культурну роботу серед українських військовополонених російської армії у таборі в Фрайштадті (Австрія). Був одним з організаторів українського військового з'єднання "Сірожупанників". У 1917- голова Бойової Управи українських січових стрільців. У 1918 С.-С. був обраний дійсним членом історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук (ВУАН). З 1919- посол ЗУНР у Празі. З 1921 по 1938 викладав в Українському вільному університеті в Празі, очолював філософський ф-т. Перебуваючи в Празі підтримував тісний зв'язок з ВУАН, друкувався в академічному часописі "Україна". В 1937 обраний почесним професором УВУ. В 1935-38-голова музею визвольної боротьби, перший голова Української Могилансько-Мазепинської академії наук. Автор мовознавчих і літературознавчих праць. Помер у Празі. Похований у Кракові.

О. Павлишин (Львів).

СМИРНІЦЬКА НАДІЯ СИМОНІВНА (1852 -листопад 1889) - революціонерка-народниця. Н. у Київській губ. у сім'ї священика. У 1876-79 брала участь у діяльності київських народницьких гуртків. За участь у народницькому русі була заарештована в 1879 і відправлена на заслання у Сольвичегодськ Вологодської губ. У березні 1880 втекла із заслання. На конспіративній квартирі у Москві організувала разом зі своїм чоловіком І.Калюжним паспортне бюро "*Народної волі*". У березні 1882 С. знову заарештована. У березні-квітні 1883 С. під час "процесу 17-ти" у Петербурзі засуджена з групою народовольців (П.Івановська, І.Калюжний, *Я.Стефанович* та ін.) до 15 років каторги. Відбувала покарання на Карійській каторзі (Забайкалля). На знак протесту проти сваволі і знущань тюремної адміністрації над політичними в'язнями покінула життя самогубством.

О. Сухий (Львів).

СМІШКО МАРКІЯН (7.11.1900-20.3.1981)-український археолог, доктор історичних наук (з 1965), професор (з 1966). Н. у Львові. У 1931 закінчив Львівський ун-т. У 1932—41 і 1952-53 працював доцентом історичного ф-ту Львівського ун-ту. У 1940-41 і 1944-51 був завідувачем Львівського відділу Ін-ту археології АН УРСР. У 1951-55 і 1960-69 - заст. директора з наукової роботи, у 1970-75 -старший науковий співробітник в Ін-ті суспільних наук АН УРСР. Розробляв проблеми походження і ранніх етапів розвитку східних слов'ян та їхніх сусідів (даків, германців, сарматів). Вперше широко дослідив пам'ятки липецької культури і культури карпатських курганів першої пол. I тис. н.е. Виховав ряд учнів -відомих представників української археології. Автор наукових праць-"Доба полів поховань в західних областях УРСР" (Археологія, т. 2., 1948), "Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери" (1960), "Населення Прикарпаття і Волині в епоху розкладу первіснообщинного ладу і в давньоруський час" (у співавторстві; 1976), "Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce wschodniej" (1932).

М. Пелецишин (Львів).

СМОВСЬКИЙ КОСТЯНТИН АВДІЙОВИЧ (21.5.1892 - 8.2.1960) - український військовий діяч, генерал-хорунжий. Н. у станиці Полтавській на Кубані. Був нащадком полтавських козаків, висланих за *Катерини II* до Чорноморського війська. У 1913 закінчив Михайлівське артилерійське училище. У роки Першої світової війни-на фронті, командир кінно-гірської гарматної батареї, на поч. 1917 командував запасною гарматною батареєю у Москві. Після *Лютневої революції 1917* в Росії включився в український рух. Був делегатом III Всеукраїнського військового з'їзду у Києві від Московського гарнізону. З кін.1917-на службі в українській армії. У січні 1918 вступив до *Гайдамацького коша Слобідської України*. Створив і очолив гарматну батарею Коша. Брав участь у вуличних боях із більшовицькими повстанцями, зокрема, за "Арсенал", дніпровські мости. Навесні 1918 призначений помічником військового команданта в Острозі, організував набір поповнення для *Армії УНР*. Після гетьманського перевороту направлений до Бердичева, де очолив гарматну батарею Окремого чорноморського коша. У листопаді 1918 приєднався до повстання Директорії УНР, брав участь у *Мотовилівському бою 1918*. Підвищений у ранзі до полковника, сформував Чорноморський гарматний полк. Взимку 1919 у боях у Лівобережній Україні з військами радянської Росії поранений і потрапив у полон. Невдовзі втік і після лікування у Києві повернувся на фронт. З грудня 1919 брав участь у Першому зимовому поході Армії УНР (див. *Зимові походи АрміїУНР 1919-20 і 1921*). Влітку-восени 1920

командував бригадою Окремої кінної дивізії. Після поразки українських визвольних змагань емігрував до США. Активно діяв у ветеранських організаціях вояків Армії УНР. Екзильним урядом УНР С. присвоєно звання генерал-хорунжого. Помер у Міннеаполісі (США).

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СМОГОЖЕВСЬКИЙ ЯСОН [1714; за ін. дан.-3.5.1715-27.9.1788]-греко-католиць-

кий митрополит Київський і всієї Русі. Н. у Смогорові Волковинського повіту у Білорусі. Походив із знатного шляхетського роду. У молодому віці вступив до чину св. Василя Великого (див. *Василіани*). Протягом 1734-40 вивчав теологію у колеґії св.Афанасія в Римі. У липні 1740 висвячений на священика, після чого повернувся на батьківщину, в Полоцьк. Згодом був генеральним вікарієм полоцького архієпископа Ф.Гребницького. З 1758 (за ін. дан. - 1760) - єпископ, коад'ютор полоцького архієпископа. У 1762-80 - архієпископ полоцький. Проявив себе здібним адміністратором, особливу увагу приділяв підвищенню рівня освіти духовенства, підтримував розбудову церков та монастирів. У 1780 став Київським митрополитом. Переїхав із Полоцької архієпархії, яка після першого поділу Речі Посполитої відійшла до Російської імперії, на територію основної частини митрополії, що залишилася у Польщі. С. постійно звертався до урядів Росії, Австрії та Польщі з апеляціями проти утисків уніатського духовенства, вів численні судові процеси на захист прав церкви. Помер і похований у Радомишлі.

Р. Шуст (Львів).

СМОЛЬСЬКИЙ ГРИГОРІЙ (2.12.1893-1.12.1985) - український художник, громадський діяч, краєзнавець. Н. у с. Підгірках Калуського повіту (тепер Івано-Франківська обл.). Закінчив гімназію у Станіславі. На поч. Першої світової війни 1914-18 заарештований австрійською владою і вивезений до табору у Талергофі. Після звільнення, у 1915-1917 роках навчався в австрійських офіцерських школах, звідки був направлений на фронт, Воював у Північній Італії. З 1920 жив у Львові. У 1921-25 навчався на історичному ф-ті *Львівського (таємного) українського університету*. Художню освіту здобув спочатку в Академії мистецтв у Львові (1921-22), потім-у художній школі *О.Новаківського* (1922-30). З 1931 удосконалював майстерність в Італії, в 1934-35 - у Франції (навчався у Парижі в "Академії Колароссі"). У 1936 повернувся до Львова, де регулярно виставлявся на художніх виставках. Брав участь у створенні Львівської організації Спілки радянських художників УРСР. У 1941-44 займався творчою роботою, співпрацював із Спілкою українських образотворчих митців. У 1944- 50 -викладач живопису і рисунка в Львівському училищі прикладного мистецтва. З 1951 - на творчій роботі. Протягом життя був учасником 47 художніх виставок. Працював у жанрі пейзажу, портрета, натюрморту, створив цілий ряд жанрових композицій, займався графікою. Серед творів: "Автопортрет" (1923), "Мій батько" (1925), "Міст на Сені" (1935). З глибокою проникливістю передав неповторну красу карпатського краєвиду. Багато композицій виконано художником на гуцульську тематику - "Гуцул і гуцулка", "Наречена" (обидві -1957), "Хліб наш насущний" (1970), "Базар у Косові" (1974), "Космач напровесні", "Празник в Космачі", "На весіллі. Космач", "Дорога до Космача", "Святіння пасок" та ін. Серед кращих творів митця - портрети С.Людкевича (1953), В.Стефаніка (1959), І.Крип'якевича. Полотна С. зберігаються у фондах музеїв Києва, Львова, Запоріжжя, Дніпропетровська. С.-автор ряду статей про українське мистецтво, окремих митців (І.Труша.А.Манастирського, О.Новаківського). Багато уваги приділяв вивченню звичаїв, традицій жителів Карпат, переважно гуцулів. Написав низку нарисів історико-етнографічного характеру. На основі зібраних народних переказів та пісень про Довбуша написав повість "Олекса Довбуш" (1935, 1944).

О. Луцький (Львів).

СМОТРИЦЬКИЙ ГЕРАСИМ ДАНИЛОВИЧ (р.н.невід. - п. жовтень 1514) - український письменник, педагог, культурно-освітній діяч. Батько *М.Смотрицького*. Н., ймовірно, у с. Смотричі на Поділлі (тепер Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.) в шляхетській родині. До 1576 був міським писарем у Кам'янці-Подільському. Згодом на запрошення князя К.Острозького переїхав до Острога, де став одним із передових діячів Острозького братства. В Острозі належав до гуртка, куди входили визначні діячі української культури - *Кпирик Острозький*, *З.Тустанівський*, *Д.Наливайко* та ін. З 1580 - перший ректор *Острозької Академії*. Разом з І.Федоровим готував видання Острозької Біблії 1581 (написав віршовану передмову до неї, був її головним перекладачем і редактором) та "Буквар" (1578). Помер в Острозі. С. - автор першої друкованої пам'ятки української полемічної літератури "Ключ царства небесного и нашеє христіанское духовное власти нерушимый узел" і трактату "Календар римський новий" (обидві видані у 1587). С. написав також ряд полемічних сатиричних творів, що не збереглися. У своїх працях С. полемізує з єзуїтами, критикує католицьке вчення про божественне походження папської влади. Твори С. написані мовою, близькою до народної.

О. Кривоший (Запоріжжя).

СМОТРИЦЬКИЙ МЕЛЕТІЙ [до прийняття чернецтва - Максим; бл. 1578; за ін. дан. -1572 - 17(27). 12.1633; за ін. дан. - 1634] -визначний український церковний і культурний діяч, письменник-полеміст. Походив із с. Смотрича на Поділлі (тепер Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.). Син *Г.Смотрицького*. Навчався в Острозькій академії, з 1601 - у Віленській єзуїтській колеґії. Згодом слухав лекції у Лейпцизькому, Нюрнберзькому та Віттенберзькому ун-тах. Здобув учений ступінь доктора медицини. Бл. 1608 поселився у Вільно (тепер Вільнюс, Литва). У 1616 постригся у ченці. Виступав спільно з членами Віленського братства

на захист православної віри. Згодом перебрався до Києва. У 1618-20 - викладач і ректор *Київської братської школи*. З 1620-архієпископ полоцький. Виступав разом з митрополитом Київським *Й.Борецьким* проти *Берестейської унії 1596*, вів боротьбу з уніатським полоцьким архієпископом *Й.Кунцевичем*. Написав низку полемічних трактатів, спрямованих на оборону православ'я - "Антиграфи" (1608), "Тренос, або плач східної церкви..." (польськ. мовою під псевд. Теофіл Орфолог, 1610), "Obrona Verificaciey..." (1621), "Elenchus pism uszczypliwych..." (1622), "Suplikacja..." (1623) та ін.

Після подорожі у 1623-25 до Константинополя, Сирії і Палестини С. у 1627 перейшов на унію. З цього часу до кінця життя перебував у Дерманському монастирі на Волині. У 1628-29 видав твори "Апология подорожі до східних країн...", "Паренезіс, або нагадування народу руському...", "Екзетісіс...", в яких відмовився від своїх антиунійних виступів та ідей. Найвизначніший твір С. - "Грамматика словенська правильное синтагма..." (1619), в якій упорядкував церковно-слов'янську мову. Цей твір С. протягом 17-18 ст. перевидавався у Москві (1648, 1721) та в Румунії (1697,1755).

О. Кривоший (Запоріжжя).

СНЄГІРЬОВ ГЕЛІЙ (Євген) ІВАНОВИЧ (14.10.1927 - 28.12.1978) - український письменник і кінорежисер. Н. у Харкові. У 1941-44 жив в евакуації у Тбілісі. Після закінчення війни до 1948 навчався у Харківському театральному ін-ті. Деякий час працював актором Харківського академічного драмтеатру ім. Т.Шевченка, з 1950 -вчителем, з 1951 - викладачем літератури та історії театру в Харківському театральному ін-ті. Після переїзду в 1956 до Києва - співробітник "Літературної газети", режисер та за-

відувач сценарного відділу Київської студії хронікально-документальних фільмів. Перше оповідання опублікував у 1954. У 1957 з'явилася його перша збірка оповідань "Літо вернеться". Згодом написав ліричну оповідь "Народи мені три сини", яка була перекладена багатьма мовами світу й увійшла до антології "Краща європейська новела". У 1957 прийнятий до Спілки письменників України. У 1966 за кінозйомку виступів І.Дзюби та В.Некрасова з нагоди вшанування жертв Бабиного Яру звільнений з керівної посади на кіностудії. У 1974 за відмову підготувати викривальну статтю проти В.Некрасова, автора епопеї "В окопах Сталінграда", С. виключений з КПРС, творчих спілок письменників та кінематографістів, усунений з посади режисера кіностудії. Деякий час змушений працювати в Одесі. У 1975 С., під впливом розповіді дядька, письменника В.Собка, про негативну роль його матері у сфабрикованій НКВС справі Спілки визволення України, дослідив і описав у публіцистичній розвідці "Набої для розстрілу (Ненько моя, ненько...)" механізм фабрикавання звинувачень під час процесу СВУ. Не маючи змоги опублікувати свій твір в СРСР, передав його на Захід (друкувався у журналі "Континент" та українською мовою у видавництві "Нові дні", Торонто). У березні 1977 написав відкритого листа президентові США Дж.Картеру з аналізом тоталітарної системи в СРСР. Під час "всенародного" обговорення проекту нової конституції С. надіслав відкритого листа "Уряду СРСР", у якому заявив: "Ваша конституція - брехня від початку до кінця...". На знак протесту проти засудження (1.7.1977) членів Української гельсінської групи М.Руденка та О.Тихого зрікся радянського громадянства, надіслав паспорт до МВС і оголосив про це на прес-конференції для іноземних журналістів у московському помешканні відомого правозахисника генерала П.Григоренка. У вересні 1977 заарештований. 28.10. С. оголосив безстрокове голодування. Був підданий примусовому харчуванню через зонд. У тюрмі стан здоров'я С. різко погіршився (С. був інвалідом II групи). У березні 1978 переведений у Лук'янівську в'язничну лікарню (незабаром був частково паралізований і майже втратив зір). Радянські власті проігнорували вимоги Заходу звільнити тяжко хворого С. У напівсвідомому стані 24.3. С. підписав покайного листа, опублікованого газетою "Радянська Україна" 1.4. під назвою "Соромлюсь і засуджую". Переведений до Жовтневої лікарні Києва, де невдовзі помер. На вимогу КДБ наступного дня кремований і похований. Серед ін. опублікованих творів: "Золотий бутс" (у співавторстві з Ю.Лубо-вицьким, 1963) та "Власним виміром я міряв долю свою": щоденникові записи (1991) та ін.

Ю. Зайцев (Львів).

СНІГУР ЛУКА (Лукич; 1846 - 1928) - бойківський будівничий і різьбяр. Н. у с. Погарі (тепер Львівська обл.). З 20-ти років працював у майстра Арвая, з яким споруджував дерев'яні церкви, пізніше будував самостійно. Уславився як майстер дерев'яної монументальної архітектури, а також різьбяр. Авторству С. приписують понад п'ятдесят будинків різного призначення, з них - бл. 35 дерев'яних церков. Серед кращих робіт С. - церкви в селах Росохачі (1882), Оряві (1890), Гусному Вижному (1890), Маткові (1899), Кривому (1922), Климці (1925); іконостаси в селах Кривому, Ратичі, Довжині (всі - на Львівщині), що відзначаються високою досконалістю будівельних конструкцій і оригінальних архітектурних форм, зокрема струнких багатоступінчастих бань. Будівлями С. закінчується бойківська традиція дерев'яного культового будівництва.

М. Ерстенюк (Львів).

СНІГУРСЬКИЙ ІВАН (18.5.1784 -24.9.1847) - український греко-католицький церковний діяч, філантроп і меценат. Н. у с. Берестянах на Самбірщині у родині священника. У 1800 закінчив гімназію в Самборі. Вивчав теологію у Львівському ун-ті та Віденському конвікті. З 1808 - священник церкви св. Варвари у Відні. У 1812 здобув ступінь доктора богослов'я, з 1817 -декан богословського ф-ту Віденського ун-ту. В 1818-47 - перемишльський єпископ. З його іменем пов'язане заснування дяко-вчительського ін-ту (1818), єпархіальної друкарні (1829), запровадження хорového співу в кафедральній церкві та відкриття музичної школи, заснування четвертого курсу богослов'я духовної семінарії (1845). Разом з *І.Могильницьким* сприяв

заснуванню народних шкіл (у 1833 було 380 парафіяльних, 24 тривіальні і 2 головні школи). С. виявляв жвавий інтерес до національно-культурного життя. Дбав про комплектування новими виданнями і утримання епархіальної бібліотеки; запровадив викладання для перемишльських богословів церковнослов'янської мови і був ініціатором створення її граматики; заохочував людей зі свого оточення вживати у повсякденному житті українську мову; надавав матеріальну і моральну підтримку літераторам (Й.Левицькому, Й.Лозинському, Я.Головацькому, А.Добрянському). У своєму заповіті виділив кошти на утримання дяко-вчительського ін-ту, 50 стипендій для бідних учнів, заснував фонд для убогих вдів та сиріт. С. підтримував дружні взаємини з видатним славістом, прихильником національної незалежності українців Варфоломієм Копітаром, виступав посередником у його контактах з українськими філологами І.Лаврівським, Й.Левицьким, Й.Лозинським, істориком Д.Зубрицьким та ін. Ініціативи С. сприяли створенню атмосфери високої духовності та сформуванню у Перемишлі культурно-освітнього осередку, який започаткував українське національне відродження у Галичині.

Ф. Стеблій (Львів).

“СНІП” - популярна тижнева газета для інтелігенції. Виходила з 1.1. до 30.12.1912 у Харкові за фінансової підтримки і за редакцією М.Біленького. Фактичним видавцем і редактором газети був *М.Міхновський*. “С.” мав виразно національну та антиурядову спрямованість, сприяв формуванню національної самосвідомості. В умовах реакції газета об'єднала навколо себе прихильників ідей М.Міхновського, брала участь у передвиборчій кампанії до IV Державної Думи, збирала гроші на спорудження пам'ятника *Т.Шевченку*. Через матеріальні труднощі та цензурні перепони на 44 (за ін. дан - на 55) номері газета припинила своє існування.

Г. Геращенко (Запоріжжя).

СОБЕЇСЬКИЙ МАРКО (1628 - 3.6.1652) -представник знатного польського магнатського роду, син Якова Собєського, брат короля *Яна III Собєського*. Обіймав посади красно-ставського та яворівського старости. Активний учасник воєнних дій періоду національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1654-57. Брав участь у *Зборівській битві 1649* і *Берестецькій битві 1651*. Під час *Батозької битви 1652* потрапив у полон до татар і загинув.

Я. Ісаєвич (Львів).

СОБЕЇСЬКИЙ ЯКУБ (1588 - 13.6.1646) -польський державиний діяч, дипломат. Представник знатного польського магнатського роду, батько короля *Яна III Собєського*. Брав участь у поході польського королевича Владислава на Москву в 1618. Учасник переговорів між Московською державою та Річчю Посполитою, в результаті яких було укладено *Деулінське перемир'я 1618*. Відіграв важливу роль під час *Хотинської битви 1621*, взяв участь у розробці умов *Хотинського миру 1621* між Туреччиною та Польщею. Обіймав важливі державні посади - з 1621 коронного крайчого, з 1636 - коронного підчашія. У 1638 С. призначено белзьким воєводою, у 1641 - руським воєводою, з 1646 - краківський каштелян. С. відомий як мемуарист. Залишив “Діаріюш Хотинського походу” та “Коментарі про Хотинську війну” (лат мовою, 1646). У них високо оцінював діяльність гетьмана *П. Сагайдачного*, але недооцінював роль українського козацтва під час *Хотинської війни 1621*.

Р. Шуст (Львів).

СОБОР РУСЬКИХ УЧЕНИХ 1848- перший з'їзд діячів української науки, освіти і культури Галичини під час революції 1848-49 в Австрійській імперії. Відбувся 19-25.10.1848 у Львові. Скликаний за ініціативою письменника *М.Устияновича* та заступника голови *Головної руської ради* І.Борискевича з метою об'єднання зусиль української інтелігенції для підвищення освітнього рівня народу. У Соборі взяло участь 118 осіб, серед яких письменники, вчені, вчителі, журналісти, дрібні службовці, юристи, студенти, представники духовництва. На пленарних засіданнях виступили І.Борискевич, *Я.Головацький*, І.Гушалевич, Й.Левицький, Й.Лозинський, Р.Мох, М.Устиянович та ін. Їхні виступи “дихали свободою і патріотизмом”, засвідчили готовність працювати над утвердженням української незалежності на засадах *М.Шашкевича* і *Т.Шевченка*. На засіданнях секцій вироблено пропозиції про заснування господарського та історичного товариств, охорону пам'яток історії та культури, видання популярного підручника з історії України. Секція шкіл накреслила програму розвитку українського шкільництва. У секції мови і літератури виникла гостра дискусія щодо мови письменства. Більшість учасників обговорення висловилися за літературну мову, близьку до народної, “гражданський” шрифт і фонетичний правопис, зберігши, однак, за прихильниками церковно-слов'янської мови (були в меншості) право на використання церковнослов'янської мови у наукових працях і етимологічному правопису. На засіданні 25.10.1848 засновано Товариство народної освіти, члени якого ввійшли до складу правління *Галицько-руської матиці*.

Ф. Стеблій (Львів).

СОВАЧІВ ВАСИЛЬ (1876 - 1924) - український військовий медик, генерал-хорунжий. Н. у с. Примаках на Полтавщині. З 1893 на військовій службі у російській армії. Закінчив військове училище, медичний ф-тет Київського ун-ту (1902). Брав участь у російсько-японській війні. З 1907 - начальник дивізійної медично-санітарної лабораторії. Згодом працював у військових академіях Санкт-Петербурга. У роки Першої світової війни 1914-18 - на фронті, полковник медичної служби (1913). З 1917 перебував на службі в Армії УНР. У січні 1919- начальник військово-санітарної управи, з травня 1920 - інспектор санітарної управи Дієвої армії. З

1920 - у таборах інтернованих українських частин у Польщі. Доктор медицини. Помер у містечку Сливки в Карпатах.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СОЗАНСЬКИЙ ІВАН (1.12.1881 -28.2.1911)-український історик і філолог. Н. у с. Купновичі (Самбірського р-ну на Львівщині). Гімназійну освіту здобув у Самборі (1902). У 1902-07 навчався на філософському ф-ті Львівського ун-ту, відвідував курси лекцій професорів *К.Студинського* (філологія) і *М.Грушевського* (історія). У 1905-06 працював у бібліотеці *Наукового товариства ім. Шевченка*, 1907 -на посаді вчителя української мови Академічної гімназії у Львові, у 1908-11 - гімназії в Бродах. Брав активну участь у діяльності українських товариств та інституцій Бродів, у відновленні в 1907 діяльності місцевого осередку "Просвіти". Наукову працю розпочав у студентські роки. Найвизначніша його історична праця, створена на основі судових матеріалів 17 ст., -дослідження "З минувшини м. Бродів" ("Записки НТШ", 1910-11), яке відтворило широку панораму життя тогочасного міста (правові відносини, розвиток ремесла і торгівлі, економічний стан міщан -українців, поляків, вірменів, євреїв та ін.). Здійснив низку публікацій документів з історії освіти та історії українського національного руху в Галичині у 1848—49, зокрема: "До історії народного шкільництва в рр. 1821-1838" (1909), "До історії участі галицьких русинів у Слов'янським конгресі в Празі 1848 р." (1906), "До історії відносин австрійської бюрократії в Галичині до українського національно-політичного руху, 1848-1850 рр." (1909), "Кілька документів до історії 1848-1849 рр." (1909). Автор публікацій з історії літератури: "До генези творчості М.Шашкевича" (1906), "Недруковані вірші Маркіяна Шашкевича" (1905), "До біографії й літературної спадщини Івана Вагилевича" (1906), "З літературної спадщини Василя Ільницького" (1905), "Поетична творчість Олександра Духновича" (1908), "Олександр Духнович - угорський автор народних учебників і публіцист" (1908) та ін.

Ф. Стеблій (Львів).

СОЙМ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ-орган законодавчої влади *Карпатської України* у 1939. У жовтні 1938 чехословацький уряд під тиском українських державницьких сил у Закарпатті погодився сформувати автономний уряд *Підкарпатської Русі*, а 22.11.1938 парламент ЧСР прийняв "Конституційний Закон про автономію Підкарпатської Русі", що передбачав створення вищого законодавчого органу краю - Сойму Підкарпатської Русі (Сойму Карпатської України). 12.1.1939 автономний уряд Карпатської України на чолі з А.Волошином прийняв рішення про проведення виборів до загальнонародного представницького органу - Сойму Карпатської України. 18.1.1939 утворено українське національне об'єднання (УНО) - політичне утворення, яке об'єднало представників усіх існуючих на той час українських політичних партій. 12.2.1939 відбулися вибори (прямі, рівні та загальні, за таємного голосування) депутатів першого Сойму (Сейму) Карпатської України. Представництво на виборах - приблизно один депутат від 20 тис. виборців. У виборах взяло участь 92,6% всіх виборців, з яких за список УНО (були включені й представники національних меншин) проголосувало бл. 93% виборчого корпусу. Всього обрано 32 депутати: *А.Волошин, Ю.Ревай, М.Брацайко, Ю.Брацайко, І.Єриєв, А.Довбак, М.Долина, М.Дрбал* (представник від чеської національної меншини), *А.Дутка, І.Ігнатко, В.Комаринський, І.Качала, В.Климпуш, В.Клочурак, В.Лацанич, М.Мандзюк, М.Марущак, Л.Романюк, Є.Мойш* (представник від румунської меншини), *Д.Німчук, А.Е.Ольдофреді* (представник німецької національної меншини), *Ю.Пазуханич, І.Перевузнук, П.Попович, Ф.Ревай, М.Різдорфер, С.Росоха, Ю.Станинець, В.Шобей, А.Штефан, К.Феделеш, М.Тулик*. Перше засідання Сойму розпочалося 15.3.1939. Головою Сойму обрано А.Штефана, заступниками голови - *Ф.Ревай* та *С.Росоху*. С.К.У. обрав президентом Карпатської України А.Волошина. Сойм одностайно висловився за самостійність Карпатської України та прийняв Конституційний закон, який закріплював республіканську форму правління, державний статус української мови, державні символи Карпатської України (прапор, герб, гімн). Затвердження назви держави - Карпатська Україна підкреслювало єдність українського народу Закарпаття з усім українським народом. Було призначено уряд Карпатської України, який очолив Ю.Ревай. Внаслідок окупації Угорщиною території Карпатської України С.К.У. припинив свою діяльність.

Т. Андрусяк (Львів).

"СОКАЛЬСЬКИЙ КОРДОН"-умовна назва лінії, яку польське державне керівництво встановило у міжвоєнний час для розмежування Галичини і північно-західних українських земель (Волині, Полісся, Холмщини). Проходив по північній адміністративній межі Сокальського повіту (звідси і назва). "С.к." мав перешкодити консолідації української спільноти у Польщі та сприяти проведенню політики асиміляції місцевого населення шляхом ізоляції Волині й Полісся від центрів українського національного життя, зосереджених у Галичині. Польська адміністрація намагалася не допустити поширення діяльності у північно-західних землях галицьких політичних, культурно-просвітніх та фінансово-економічних організацій ("Просвіти", УПТ "Рідна школа", *Союзу українок*, "Січі", "Сокола", політичних партій та ін.). Окупаційна влада забороняла розповсюдження на цих землях українських книг і преси, що виходили в Галичині, утруднювала процеси міграції населення з одного регіону в інший.

М. Швагуляк (Львів).

СОКАЛЬСЬКИЙ ПЕТРО ПЕТРОВИЧ [14(26).9.1832 - 2(14).4.1887] - український композитор, музичний критик, фольклорист. Н. у Харкові. В 1852 закінчив природничий ф-тет Харківського ун-ту. У 1855 здобув звання магістра з хімії. У 1856 призначений чиновником департаменту сільського господарства у Петербурзі.

У 1856-57 працював особистим секретарем російського консула у Нью-Йорку. З 1858 жив в Одесі. В 1859 відновив діяльність Філармонічного товариства, співпрацював у газеті "Одесский вестник", у 1871-76 - редактор видання. В 1862-63 вчився у Петербурзькій консерваторії. Після повернення в Одесу в 1864 організував Товариство аматорів музики ("Одесское музыкальное общество"), а в 1866 - музичну школу при ньому. С. - автор опер ("Мазепа", за О.Пушкіним, 1859; "Майсь-ка ніч", за М.Гоголем, 1876; "Облога Дубна", за повістю "Тарас Бульба" М.Гоголя, 1884), балади "Слухай!", фортепіанних п'єс ("Віють вітри, віють буйні по степу широкому", "Роздуми на березі Дніпра", "На Україні", 1883), музичного циклу "Слов'янський альбом" (1873), фантазії для оркестру "На луках. Відголоски України" (1861) та ін. Написав понад 40 романсів, серед яких - на слова Т.Шевченка ("Утоптала стежечку", "Полюбила молодого козака дівчина", "Єсть на світі доля"), І.Полєжаєва та ін. Посмертно видано збірник "Малоросійські і білоруські пісні, зібрані П.Сокальським" (1903) з авторською передмовою, в якій С. виклав свої погляди на принципи обробки народних пісень.

К. Кондратюк (Львів).

СОКИРА-ЯХОНТОВ ВІКТОР МИКОЛАЙОВИЧ (28.8.1874 - р. см. невід.) - український військовий діяч, генерал-майор (1916). Військову освіту здобув у Тифліському кадетському корпусі, 3-му Олександрівському військовому училищі (1894). Служив у Горійському піхотному резервному полку. У 1905 С.-Я. після закінчення Миколаївської академії Генерального штабу відбув на Далекий Схід, де офіцером штабу Маньчжурської армії брав участь у російсько-японській війні. З 1907-помічник інспектора Воронежського кадетського корпусу, підполковник. У роки Першої світової війни - на Західному фронті, старший ад'ютант штабу 10-ї армії, командир 25-го піхотного Смоленського полку (1915), командир піхотної бригади. В українській армії-з 1918. Деякий час був командиром Першої української козацько-стрілецької дивізії (див. *Сірожупанники*), яка в період Гетьманату охороняла північні кордони України на Чернігівщині. З 23.8. - начальник Подільської залози. У жовтні 1918 - командир Подільського козачого коша. Після падіння Гетьманату перебував в Одесі, де у січні-лютому 1920 сформував українську стрілецьку дивізію з галичан, які одужували та прибували з італійського полону. Напередодні вступу до міста частин більшовицької 14-ї армії денікінський генерал М.Шілінг передав йому впаду в Одесі. За більшовицької влади С.-Я. у березні 1920 очолював велику військову маніфестацію під синьо-жовтими прапорами з нагоди Шевченківських свят. Наприкін. 1920 виїхав до Варшави. Невдовзі заарештований польською контррозвідкою як "шпигун радянської Росії". Був обмінаний на польського агента. Подальша доля невідома.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

"СОКІЛ"- перше українське фізкультурно-спортивне (спортивно-руханкове) та протипожежне товариство, створене у Львові в 1894. Ідею створення спортивного товариства, яке поруч з увагою до фізичного виховання мало б на меті пробудження національної свідомості та національно-патріотичне виховання, висунув чех Мирослав Тирш. У 1862 у Празі виникло перше товариство "С.". Згодом були створені аналогічні організації в ін. слов'янських народів (польське товариство "С." у Львові організовано в 1867). У 1907 вони об'єдналися у Всеслов'янський сокільський союз. Статут українського "С." розроблений В.Лаврівським і опублікований 8.12.1892 (затверджений Міністерством внутрішніх справ 26.7.1893); зміни і доповнення у статут внесено у 1926 і 1929. Завданням товариства було фізичне вдосконалення його членів, проведення культурно-просвітницьких заходів з метою виховання почуття національної єдності. Товариство створене на загальних зборах, що відбулися 11.2.1894 у Львові. Члени товариства займалися різними видами спорту: велосипедний, веслування, фехтування, стрільба (з 1912), проходили протипожежну підготовку, могли відвідувати заняття з музики і співу. Пізніше серед спортивних дисциплін, якими займалися члени товариства, з'явилися лижний спорт (лещатарство), ковзанярський та санний спорт, хокей (гаківка), футбол (копаний м'яч), волейбол (сітківка), баскетбол (кошиківка), а також бокс (стусан) та туризм (мандрівництво). Осередки "С." організовували та опікували гуртки музики, співу, аматорські театри. У 1912 за ініціативою *С.Горука* організовано стрілецькі сокільські курені, які займалися військовою підготовкою. Особливе значення не тільки для розвитку фізкультури і спорту, але й для національної консолідації, піднесення рівня національної свідомості мали сокільські зльоти, т.зв. здвиги, які в довоєнний період проводилися майже щорічно. У II Крайовому Шевченківському здвигу у Львові (червень 1914) взяло участь бл. 12 тис. чоловік, у т. ч. членів "*Січі*", "*Пласту*", товариств українських січових стрільців.

Ідеї "С." знайшли підтримку серед українського населення, осередки товариства виникли у багатьох містах і селах *Галичини* та *Буковини* (саме на ці два регіони, згідно зі статутом, поширювалась діяльність "С."). У 1914 на західноукраїнських землях діяли 974 місцеві осередки, які об'єднували бл. 33 тис. членів: представників інтелігенції, студентства, селянства, робітництва, духовенства. З метою залучення до занять спортом усього населення у 1902 створено жіночий руханковий відділ. Завдяки діяльності *І.Боберського* фізична культура стала обов'язковим предметом в українських гімназіях. Разом з розвитком фізичної культури та спорту велика увага приділялася розвитку протипожежної безпеки, що знаходило особливу підтримку серед селянства. За ініціативою і під керівництвом членів "С." проводились урочисті вечори з нагоди пам'ятних історичних дат, готувались концерти, ставились аматорські вистави (у театральній секції розпочав свою діяльність *Л.Курбас*), організовувались публічні виступи. У 1910-30-х роках "С." відіграв вагомий роль в організації спортивного і національно-культурного життя українського населення *Галичини* і *Буковини*.

Згідно зі статутом, "С." мав власний прапор (лев у синьому полі), гімн ("Соколи, соколи, ставайте в ряди"),

гасла-кличі ("Всі вперед - всі враз", "В здоровому тілі - здорова душа", "Де сила-там воля") та сокільський привіт - "Гаразд". Очолювали "С." В.Нагірний (1894-1900), А.Будзиновський, І.Боберський (1910-14); у міжвоєнний період -М.Заячківський (1922-33), М.Хронов'ят (1933-39). Членами "С." були І.Белей, *М.Шухевич*, *Б.Лелкий*, сини Івана Франка - Петро, Тарас та Андрій, *Є.Коновалець*, *І.Крип'якевич* та ін. "С." проводив активну видавничу діяльність. На серед. 1930 років"С." видав понад 130 найменувань літератури, у т.ч. підручників, посібників, правил змагань, описів вправ, календарів тощо. Початок цій діяльності було покладено В.Лаврівським, який 1895 видав календар для "Соколів" та правила гри у футбол. Пізніше вийшов цілий ряд інших праць, зокрема: І.Боберського "Рухові ігри і забави", "18 м'ячевих ігор", І.Мриця "Наука їзди на лещатах", Д.Навроцької "Вправи вільноруч для жінок", Т.Франка "Історія і теорія руханки", П.Франка "Підручник шведської руханки", Є.Жарського "Самооборона" та ін. "С." видавав ряд періодичних видань: "Сокільські вісті" (у 1908-09 як додаток до "Свободи"; 1928-39), "Вісті з Запорожжя" (1910-14; ред. І.Боберський) - самостійний місячник руханкових і пожежних товариств з власним додатком "Пластовий табір".

У міжвоєнний період українські сокільські організації існували в еміграції (зокрема, в Чехословаччині, Югославії, Аргентині) і об'єднувалися у Союз українського сокільництва

за кордоном. Проте український сокільський рух в еміграції не набув значного розвитку, і в роки Другої світової війни осередки С. фактично припинили своє існування. Після Другої світової війни "С." кваліфікувався як "буржуазна організація" і був ліквідований у всіх країнах "соціалістичного табору".

Т. Андрусак (Львів).

СОКОЛОВСЬКИЙ ЮРІЙ ЮРІЙОВИЧ (р. н. невід. - п. 1922) - державний діяч періоду Гетьманату. Н. у Полтаві. До революції обіймав посаду завідувача агрономічного відділу Полтавської губернської земської управи. Співпрацював з журналом "Украинская жизнь", який у 1912-17 у Москві видавали *О.Саліковський* і *С.Петлюра*. Належав до партії *кадетів*. На поч. травня став міністром харчових справ *Української Держави*. 9.7.1918 подав у відставку з поста міністра. За деякими даними, у 1918 належав до *Української партії соціалістів-федералістів*. У кін. листопада 1918 С. разом з *К.Мацієвичем*, *В.Прокоповичем*, *І.Фещенком-Чопівським*, *А.Марголіним* направлений до Одеси і Ясс (Румунія) для ведення переговорів з представниками *Антанти*, але *Директорія УНР* відкликала цю дипломатичну місію. Пізніше виїхав на Північний Кавказ до *А.Денікіна*. Помер у Белграді (тепер Союзна Республіка Югославія).

І. Підкова (Львів).

СОКУЛЬСЬКИЙ ІВАН ГРИГОРОВИЧ (13.7.1940 - 22.6.1992) - український поет, правозахисник, громадський діяч. Н. у с. Червоноярському Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл. У 1962-64 навчався на філологічному ф-ті Львівського ун-ту, пізніше - у Дніпропетровському ун-ті. Діяльний учасник Львівського та співзасновник Дніпропетровського клубів творчої молоді. У 1966 "за написання націоналістичних віршів" виключений з комсомолу і відрахований з ун-ту. Працював пожежником, бібліотекарем, кореспондентом газети "Енергетик", матросом річкового пароплавства. Контактуював з дисидентськими колами у Києві та Львові, поширював самвидав. У 1968 виступив одним з авторів "Листа творчої молоді Дніпропетровська", в якому висловлювався протест проти політики русифікації в Україні, переслідування національної інтелігенції, плюндрування пам'яток культури, цькування роману О. Гончара "Собор". Навесні 1969 "Лист" передала радіостанція "Свобода", опублікували зарубіжні засоби масової інформації. У серед. червня 1969 С. було заарештовано, і 27.1.1970 Дніпропетровський облсуд за ст. 62, ч. 1 КК УРСР ("антирадянська агітація і пропаганда") засудив С. до 4,5 років таборів суворого режиму. Покарання відбував у Мордовії, з кін. 1971 - у Володимирській в'язниці, згодом - у таборах Пермської обл. Звільнений 14.12.1973. Мешкав у Дніпропетровську, займався опозиційною діяльністю, впорядкував самвидавну поетичну збірку. У жовтні 1979 вступив у правозахисну організацію - Українську гелісінську групу. У квітні 1980 був знову заарештований, рішенням суду визнаний особливо небезпечним рецидивістом і засуджений у січні 1981 до 10 років позбавлення волі та 5 років заслання. Покарання відбував у Чистопольській в'язниці (тепер Татарстан, РФ). За 9 днів до закінчення тюремного терміну 3.4.1985 черговий раз заарештований і засуджений Чистопольським міськсудом до трьох років таборів за "хуліганство". У жовтні 1985 переведений на дільницю особливо суворого режиму Кучинського концтабору ВС-389/36-1 Пермської обл. Найчастіше з усіх політв'язнів "за порушення режиму" утримувався у штрафному ізоляторі (ШІЗО), у 1987 переведений до одиночної камери. Звільнений з ув'язнення у серпні 1988. Після повернення в Дніпропетровськ працював в Українській гелісінській спілці, був одним із засновників обласних організацій Товариства української мови ім.Т.Шевченка, *Народного руху України*, "Меморіалу". Очолював обласну організацію *Української республіканської партії*. 31989 редагував і видавав журнал "Пороги". Активно підтримував відродження *Української автокефальної православної церкви*. 20.5.1991 був жорстоко побитий під час пікетування з вимогами незалежності України в Дніпропетровську, що прискорило його смерть. Похований у Дніпропетровську. У 1960-х роках публікував вірші в альманасі "Вітрила", журналі "Прапор" та переклади з білоруської у журналі "Вітчизна". У 1971 видавництво "Молодь" планувало видати збірку поезій С., але її зняли з виробництва у зв'язку з арештом автора. Пізніше твори С. публікувалися лише за кордоном. В Україні перша збірка поезій "Владар каменю" вийшла друком лише після смерті поета - у 1993 в Києві. У липні 1995 С. прийнятий в Спілку письменників України (посмертно).

Ю. Зайцев (Львів)

СОЛЕНИК КАРПО ТРОХИМОВИЧ (травень 1811 - 7(19).10.1851) - визначний український актор, один з основоположників українського реалістичного театру. Н. у м. Ле-пелі (Вітебська обл., Білорусь) у дворянській родині. Навчався у Віленському ун-ті на математичному ф-ті, але курсу не закінчив. На поч. 1830 років вступив до відомої української акторської трупі І.Штейна (Харків). У 1832 дебютував у ній як актор. З 1835 працював у трупі Л.Млотковського (Харків). За кілька років наполегливої праці С. самостійно опанував акторську техніку. Преса одноставно визнала С. одним з найпопулярніших акторів провінції, майстром художнього перевтілення, правдоподібного вживання в сценічний образ. С. не раз запрошували на сцену столичного Александринського театру, зокрема, М.Гоголь. У різні часи гастролював у Курську, Кишиневі, Воронежі та ін. містах, але в основному його діяльність проходила в Україні: Харкові, Одесі (трупа Соколова), Києві, Полтаві, Сумах та ін. містах. Створив на сцені багато класичних, переважно комедійних образів. Серед кращих - Виборний, Возний, Чупрун ("Наталка-Полтавка", "Москаль-чарівник" І.Котляревського), Шельменко, Стецько ("Шельменко-денщик", "Шельменко - волосний писар", "Сватання на Гончарівці" Г.Квітки-Основ'яненка), Фамусов ("Лихо з розуму" О.Грибоедова), Хлестаков, Осип, Бобчинський, Кочкар'єв ("Ревізор", "Одруження" М.Гоголя), Блазень ("Король Лір" У.Шекспіра). С. у ролі Чупруна бачив на ярмарку у Ромнах Т.Шевченко, який у своєму "Щоденнику" назвав С. геніальним актором. На поч. 1850 років відомий як режисер. Помер у Харкові. Творчість С. високо цінували М.Щепкін, М.Гоголь, Т.Шевченко. С. наділяв своїх героїв властивим йому натхненням, дотепним гумором і життєрадістю, у поєднанні з оптимістичним ставленням до долі людини. Похований у Харкові.

О. Бачинська (Одеса).

СОЛІДАРИЗМ - філософська та суспільно-політична течія, розповсюджена в ряді деяких суспільно-визвольних рухів після Другої світової війни. С. позначений співіснуванням у єдиній моделі нових західних концепцій (лібералізму з його теорією вартості людської одиниці) та ультраконсерватизму (італійського й іспанського фашизмів, інтегрального націоналізму). С. виступав компромісною теорією між цими течіями, поділяв народ на стани за фаховою приналежністю. Законодавча влада за С. формується з представників фахово-станових організацій та політичних партій (як правило, допускається існування двох партій). Фахово-станові організації та політичні партії складають списки кандидатів у парламент, за які виборці віддають свої голоси на виборах. Національні збори мають обрати голову народолюбної держави. Виконавчий орган формується Головою держави і відповідальний як перед Головою, так і перед парламентом. С. покликаний ліквідувати сучасні суперечності: між працівниками та працедавцями, між ідеологічним і матеріальним світоглядом, між профспілками і партіями, між державою та особою. С. - яскравий приклад утопічного демократизму кабінетного типу, відірваного від державних реалій. На практиці С. неспроможний вирішити поставлені проблеми. Виявився продуктом ультраконсервативного мислення, максимально пристосованого до нових умов. Основні засади С. викладено у праці О.Бойдуника ("Національний Солідаризм", 1947; під псевд. П.Боярський). У період від 1947 до 1972 С. був офіційною ідеологією ОУН-М. З ін. політичних структур С. культивував російський Народно-трудова союз.

У 1970 роках в ОУН-М на зміну С. прийшла ідеологія демократичного націоналізму.

К. Бондаренко (Львів).

СОЛОВЙОВ СЕРГІЙ МИХАЙЛОВИЧ [5(17).5.1820 - 4(16).10.1879] - російський історик. Академік Петербурзької академії наук (1872). Н. у Москві в сім'ї священника. У 1833-38 навчався у гімназії. У 1838 вступив на історико-філологічне відділення філософського ф-ту Московського ун-ту. Після закінчення ун-ту (1842) протягом 1842-44 перебував за кордоном як домашній учитель дітей А.Строганова. Відвідував лекції Ф.Гизо, Ж.Мішле у Парижі, К.Ріттера, Л.Ранке у Берліні, познайомився з відомими славістами В.Ганкою, Ф.Палацьким, П.Шафариком. У 1845 захистив магістерську, а в 1847 - докторську дисертацію. З 1847 - професор Московського ун-ту. У 1864-70 - декан історико-філологічного ф-ту, у 1871-77 - ректор Московського ун-ту. В останні роки життя був головою Московського товариства історії і старожитностей російських, директором Оружейної палати. У студентські роки С. симпатизував російським слов'янофілам, згодом поділяв погляди західників, займаючи помірковану ліберальну позицію. Був придворним учителем російських імператорів. Відстоював автономні права університетів, за що змушений піти у відставку з посади ректора. Основна праця "Історія Росії з найдавніших часів" (1851-79; 29 тт.; доведена до 1775) містить численні факти з історії слов'ян, Київської Русі, історії українських земель 14-18 ст. Упереджено характеризував діяльність українських гетьманів, запорозького козацтва. С. - автор теоретичних праць "Історичні листи" (1858), "Прогрес і релігія", "Спостереження над історичним життям народів", у яких застосований порівняльно-історичний метод дослідження. Великий архівний матеріал, узагальнений у працях С., ставить їх у ряд вагомих здобутків російської історіографії, що становлять науковий інтерес і для сучасних істориків.

О. Мазур (Львів).

СОЛОВКИ - узагальнююча назва групи островів у пд.-зх. частині Білого моря, Зосимо-Савватіївського монастиря та радянського концтабору. Заг. пл. архіпелагу (входять острови Великий Соловецький, Анзер, Муксольма, Великі й Малі Зайчики, Конд-острів і Вороній) 347 км². Найменша відстань від материка -65 км. З часів Новгородської республіки С. були осередком колонізації півночі, чому особливо сприяла слава монастиря. У монастирі прийняв чернецтво святий Філіп, митрополит Московський, та Авраамій Палі-цин. Серед ченців перебував також Московський патріарх Никон. Влада використовувала С. і як місце заслання.

У різні часи на С. перебувало чимало українців, зокрема, противники гетьмана І.Мазепи (полтавський священник І.Святайло з сином і чернець Никанор), а після Полтавської битви 1709 - його прихильники (ген. осавул Д.Максимович, сердюцький полковник Я.Покотило). У пізніші часи на С. були заслані архімандрит Гедеон Одорський, лохвицький протоієрей І.Рогачевський, останній кошовий отаман Запорозької Січі П.Калнишевський. У 1850-54 на С. був засланий ки-рило-мефодіївець Г.Андрузький.

Зі встановленням радянської влади, на С. було організовано перший в СРСР концтабір, в якому карались і загинули десятки тисяч в'язнів. Соловецький монастир було ліквідовано за постановою Архангельського губвиконкому 21.7.1923 (на той час тут перебувало бл. 60 ченців). За постановою РНК СРСР від 13.10.1923 було утворено "Соловецький лагерь принудительных работ особого назначения" (СЛОН ОГПУ). Під управлінням СЛОНа перебував увесь Соловецький архіпелаг та прилегла частина материка.

В українській історіографії історія С. традиційно поділяється на чотири періоди. У часи непу (до 1927) табірний режим був порівняно м'який. В'язні фактично працювали на обслуговування власних потреб. Інколи траплялися втечі, у 1926-27 зареєстровано 188 втеч із Кемі і 12 із Соловків. В'язні іронічно називали табір "Радянським Союзом у мініатюрі". Табірний контингент офіційно поділявся на кілька груп: політики (члени партій меншовиків, соц.-революціонерів та анархістів), церковники (духівництво й миряни, засуджені за церковними справами), контрреволюціонери та кримінальні злочинці. У 1923-25 політики перебували на окремому режимі - не працювали, жили разом і мали свій орган управління (старостат). Кількість духівництва, за різними джерелами, коливалася від 120 до 500 осіб. У 1926-29 діяв "Собор соловецьких єпископів", що прийняв 4 послання з головних питань поточного церковного життя. В Онуфріївській церкві, що знаходилася на місцевому цвинтарі, щоденно відбувалося богослужіння. Старшим архієреєм катакомбної соловецької церкви був єпископ Максим (Жижиленко; 1886-1931). У каплиці преподобного Германа з 1925 служили католики східного обряду, а згодом і римо-католики.

У ризниці Преображенського собору в 1923-26 діяв театр, з вересня 1924 - музей. У пізніші роки режисером соловецького табірної театру був Л.Курбас. Існувало соловецьке т-во краєзнавства (реорганізоване 1926 з Соловецького відділення Архангельського товариства краєзнавства: СОАОК), при якому діяли секції, зокрема, кримінологічна (організована 23.10.1923). Кримінологічний кабінет при останній провадив соціологічні й невро-психопатологічні дослідження серед в'язнів. У 1924-30 управління СЛОНа видавало щомісячний журнал "Соловецкие острова" (1924 під назвою "СЛОН"; у 1927-28 друкувався на сторінках журналу "Карело-Мурманский край"), а в 1925-28 та 1930 - щотижневу газету "Новые Соловки" з нерегулярними додатками, у 1927 - щоденний ра-діобюлетень.

Другий і третій періоди - це часи перших радянських п'ятирічок. Після створення Біломорсько-Балтійського табору з центром на Медвежій горі (тепер Медвеж'єгорськ) з 1.11.1933 С. включено до його складу як 8-е Соловецьке спецвідділення (штрафне) Біломорсько-Балтійського комбінату. У серед. 1930 років на С. були ув'язнені відомі українські діячі, що пройшли за процесами СВУ, УНЦ, УВО. Серед них були академіки М.Слабченко, М.Яворський, С.Рудницький, професори Й.Гермайзе та А.Барбар, політичний діяч та історик П.Христюк, письменники Є.Плужник, О.Слісаренко, Г.Шкурупій, партійні та радянські діячі М.Любченко, М.Полоз, О.Шумський та ін. У цей час умови життя в'язнів значно погіршилися. Вони працювали на лісозаготівлях, у цегельні, ливарні та на ін. важких роботах. Окрему категорію в'язнів складали 325 людоїдів з часів голодомору 1932-33. У концтаборі існувало 3 спецізолятори. З метою психологічно і фізично зламати в'язнів, а також добитися потрібних слідству зізнань була розроблена система жорстоких тортур - т. зв. комари, жердочка тощо. Терор набув нечувано страшних форм. Зокрема, за відмову в'язнів одного з бараків у 40-градусний мороз вийти на роботу (за браком одяжі), чекісти спалили барак, де загинуло бл. 400 невільників.

Четвертий період (1937-39) називають періодом ежовщини. 20.2.1937 табір було перетворено на "Соловецкую тюрьму особого назначения" (СЛОН 10-го відділу ГУДБ НКВС, ліквідована 2.11.1939). Наприкін. 1937 - на поч. 1938 окрема "трійка" УНКВС по Ленінградській обл. (голова-Л.Заковський, члени В.Гарін та Б.Позерн, секретар Єгоров) сфабрикувала низку групових справ, засудивши до розстрілу 1825 в'язнів. За справою № 103010/37 було засуджено найбільше українських діячів, серед яких О.Волох, М.Вороний, М.Зеров, А.Крушельницький, М.Куліш, Л.Курбас, Ю.Мазуренко, М.Павлушков, В.Підгаєцький, В.Підмогильний, П.Филипович, В.Чехівський та ін. (разом 134 особи). Найбільшу, першу групу з 1111 в'язнів розстріляно в Карелії поблизу Онезького озера під Медвеж'єгорськом (між 27.10 і 4.11.1937). Другу групу з 509 в'язнів вивезено до Ленінграда, де, правдоподібно, також розстріляно. Третю групу із 198 засуджених розстріляно 17.2.1938 на С. поблизу Ісаково. Існують дані, що велику партію в'язнів затоплено разом із баржею у Білому морі.

С.Білокінь (Київ).

СОЛОНИЦЬКИЙ БІЙ 1596 - вирішальний бій в урочищі Солониця поблизу м.Лубен під час козацько-селянського повстання під проводом *С.Наливайка*. Після бою в урочищі

Гострий Камінь поблизу Білої Церкви (квітень 1596) основні сили повстанців на чолі з *С.Наливайком* та *ГЛободою* відійшли у Лівобережну Україну і мали намір у випадку невдачі повстання відійти на територію Московського царства (див. *Наливайка повстання 1594-96*). У кін. травня 1596 польсько-литовські частини на чолі з *С.Жолкевським* наздогнали військо повстанців, обтяжене обозом з сім'ями козаків, і відрізало шлях

до московського кордону. Селянсько-козацькі загони побудували в урочищі Солониця (неподалік від Лубен) укріплений табір з чотирьох рядів возів, оточених навколо валом і ровом. У таборі знаходилося бл. 10 тис. чол., хоча боєздатних налічувалося не більше 3 тис. чол., решту становили сім'ї повстанців і поранені. С.Жолкевський мав близько 5 тис. жовнірів, допоміжні загони і артилерію. 16.5.1596 почалася облога козацького табору, що тривала бл. двох тижнів. Мужньо обороняючись, повстанці сподівалися на допомогу запорожців на чолі з Підвисоцьким, що діяв у тилу ворога. Однак запорожцям прорватися до табору не вдалося і становище обложених стало критичним - бракувало харчів, води, почався масовий падіж коней. До того ж у таборі загострилися суперечності між реєстровими і нереєстровими козаками. Скориставшись з важкого становища повстанців, С.Жолкевський вступив у таємні переговори з ГЛободою, пообіцявши реєстровцям амністію. Чутки про капітуляцію викликали між реєстровими і нереєстровими козаками збройну сутичку, в якій Г.Лободу було вбито. 26.5.1596 польське військо повело гарматний обстріл табору, готуючись 28.5. почати вирішальний штурм. Але вночі проти 28.5. частина реєстровців по-зрадницькому схопила С.Наливайка, *М.Шаулу* та ін. керівників повстання і видала С.Жолкевському. Під час переговорів польське військо за наказом С.Жолкевського підступно напало на табір і вирізало кілька тисяч повстанців разом з їхніми жінками і дітьми. Тільки невелика частина козаків на чолі з К.Кремським прорвали оточення і відступила на Запорожжя.

М. Пасічник (Львів).

СОЛОХА - скіфський курган (т. зв. царський) кін. 5 - поч. 4 ст. до н. е. Розташований за 9 км. на півд.-зх. від с. Великої Знам'янки Васильківського р-ну Запорізької обл. Розкопки кургану провів у 1912-13 М.Веселовський. Під насипом 18м заввишки знайдено два "царські" поховання. Одне з них (центральне) пограбоване у давнину, інше (бокове) - у західній частині кургану збереглося повністю. У камері катакомби розмірами бл. 27 м виявлені численні предмети, серед яких срібний кілік, бронзовий черпак з голівкою лебедя, амфора, срібний з позолотою кілік з написом, золоті бляшки та ін. У господарській камері знаходились бронзовий казан та посудина, три амфори. Поряд із центральною могилою знайдено поховання двох багато вбраних людей. У дромосі виявлено кістяки насильно умертвлених слуг - юнака винодара та зброєносця. У камері розмірами бл. 11,2 кв. м знаходилося поховання "царя", облаштоване пишним інвентарем. Серед знахідок - обруч, шестопер, два мечі, вістря стріл, два списи, лусковий панцир, золота фіала з двома написами, сім срібних посудин, чорнолаковий кілік, більше 300 золотих бляшок тощо. Чудовими взірцями грецької роботи є золотий гребінь з фігурками скіфів, що б'ються, та срібна оббивка горіту (налуччя) із зображенням битви воїнів. У нішах і тайниках знаходились амфори та посуд: казани, лутерій ківш, сито, рітон тощо. За 2,6 м на захід виявлені поховання конюха та могила з 5 кістяками забитих коней, на яких виявлено залишки вуздечки. За однією з існуючих версій, центральне поховання С. могло належати скіфському царю Орику і здійснене бл. 410 до н. е., бокове - Царю Октомасаду (поч. 4 ст. до н. е.).

Г. Тощев (Запоріжжя).

СОЛТИС (від нім. Schultheiss - сільський староста) - **1)** У селах на західноукраїнських землях, що з 14 ст. підпали під владу Польщі, службова особа, яку призначав феодал. С. були і в Зх. Закарпатті у 16-першій пол. 18 ст. С. збирав з селян чинш, мав судову владу тощо. Посада С. існувала до 19 ст. **2)** У селах Західної України 1933-39 службова особа, що виконувала функції розпорядчого органу сільської громади. С. обирала громадська рада, а затверджував повітовий староста.

В. Кульчицький (Львів).

СОЛТИС МИХАЙЛО (псевдо - Черкас; 31.8.1918-можливо, серпень 1944)-український військовий діяч. Н. у с. Жидачині Ківерцівського р-ну Волинської обл. Навчався в українській гімназії у Луцьку, 1936-38 - у школі "Маслосоюзу" в Стрию. Член Організації українських націоналістів (з 1938). У 1938-39 працював у кооперативі на Поліссі. На поч. 1939 заарештований польською поліцією за приналежність до ОУН. У вересні того ж року втік із в'язниці й переїхав до Берліна. Після розколу ОУН із 1940 - на боці А.Мельника. У червні 1941 С. у складі похідних груп діяв на Черкащині і Кіровоградщині. З 1942 - член Волинської крайової езекутиви ОУН-М. Наприкін. 1942 організував партизанський відділ ОУН-М в околицях Луцька, займався пропагандистською роботою. У серпні 1943 провів переговори (не санкціоновані ПУН) з шефом поліції Волині і Поділля д-ром Піцом і в порозумінні з ним створив *Український легіон самооборони*. Очолив штаб легіону. Влітку 1944 С. виступив з ініціативою підписання угоди з Армією Крайовою (АК) про взаємний ненапад. Рішучий протест С. у зв'язку з намаганням використати УЛС у придушенні Варшавського повстання 1944 та контакти з польським рухом Опору спричинилися до його арешту гітлерівськими спецслужбами. Подальша доля С. невідома. Згідно з найпоширенішою версією, С. було розстріляно.

К. Бондаренко (Львів).

СОЛЯНИЙ ШЛЯХ -1) Старовинний торговельний шлях, по якому возили сіль у Київську Русь з Кримського узбережжя Чорного моря. Згадується у літописі під 1170. Розпочинався на Київщині. Мав два розгалуження, одне з яких починалось у Переяславі, інше - у Ромнах. Поблизу гирла р. Ворскли обидва розгалуження з'єднувалися. Звідси шлях вів до перевалочної (село залите водами Дніпродзержинської ГЕС) по лівому березі Дніпра, далі - до Кам'янського перевозу (біля гирла р.Конки) по правому березі й далі, знову по лівому. Неподалік сучасної Каховки С.ш. повертав на Крим. Пролягав у напрямку Корсуня (Херсонес; попл. Севастополя), Суража (тепер Судак) і Кафи (тепер Феодосія). С.ш. в Україну з Криму привозили сіль, звідси

і назва шляху. **2)** Торговельний шлях, яким возили сіль з Коломиї, Калуша (тепер Івано-Франківська обл.) у Правобережну Україну в 16-18 ст.

О. Кривоший (Запоріжжя).

СОМКО ЯКИМ СЕМЕНОВИЧ (р. н. невід. -п. 18(28).9.1663) - наказний гетьман Лівобережної України (1660-63). Н. у м. Переяславі. Походив з міщанської сім'ї. Його сестра Анна була першою дружиною *Б.Хмельницького*. Обіймав посади сотника Переяславського полку (1654), наказного переяславського полковника (1654). У вересні 1654 їздив до Москви з дипломатичним дорученням гетьмана *Б.Хмельницького*. Восени 1659 разом з *В.Золотаренком* допоміг московським військам під командуванням *О.Трубецького* захопити Лівобережну Україну і присягнув на вірність царю. Був противником укладення *Слободищенського договору 1660* з Польщею. Після укладення *Ю.Хмельницьким* договору з Польщею виступав за збереження союзницьких відносин з Москвою. На козацькій раді у Переяславі у 1660 обраний переяславським полковником і наказним гетьманом Лівобережної України. Намагався розширити привілеї старшини, що призвело до зростання соціальних протиріч серед козацтва і наростання незадоволення козацької бідноти. У відносинах з Московською державою домагався дотримання "*Березневих статей*" 1654, збереження самостійності та неподільності *Гетьманщини*, чим викликав невдоволення московського уряду. У боротьбі за гетьманську булаву вступив у конфлікт з частиною лівобережної старшини на чолі з *В.Золотаренком* та ніжинським протопопом *М.Филимоновичем*, яка беззастережно орієнтувалася на Москву. В опозицію до С., як представника інтересів козацької старшини, перейшов кошовий отаман Запорозької Січі *І.Брюховецький*. Весною 1662 на старшинській раді в Козельці С. обрано гетьманом усієї України, але цар не затвердив його. У червні 1663 під час остаточного обрання гетьмана на *Чорній раді 1663* у Ніжині С. разом з *В.Золотаренком* та *І.Брюховецьким* був одним із реальних кандидатів на гетьманську владу. Однак, використовуючи соціальну демагогію і активну підтримку московського уряду, гетьманом Лівобережної України став *І.Брюховецький*. За наказом новообраного гетьмана С. було схоплено, звинувачено у таємних зносинах з *П. Тетерею*, *Річчю Посполитою* та *Кримським ханством* і у вересні 1663 страчено разом з *В.Золотаренком* у Борзні (тепер Чернігівська обл.).

О. Мазур (Львів).

СОРОКА МИХАЙЛО (27.3.1911-16.6.1971)-визначний український політичний діяч, правозахисник, багатолітній в'язень польських і радянських концентраційних таборів та тюрем. Н. ус. Кошляках на Тернопільщині. Батько С. помер ще до народження сина, через 11 років померла мати. Навчався у Тернопільській гімназії, пізніше - Празькому політехнічному ін-ті. За освітою - інженер-архітектор. Під час навчання у гімназії став членом *Організації українських націоналістів*. У 1937 заарештований і за приналежність до ОУН позбавлений волі. Ув'язнення відбував у станіславській та гродненській тюрмах, у польському концентраційному таборі *Бережа Картузька*. Звільнився з ув'язнення після початку Другої світової війни. Продовжував підпільну роботу у Львові, був членом Крайового проводу ОУН. У листопаді 1939 С. одружився з *К.Зарицькою*. Через чотири місяці обох заарештували органи НКВС. С. засуджено до 8 років позбавлення волі. Знаходячись у таборі у Воркуті, організував широку підпільну мережу "ОУН-Північ". У 1947 налагодив зв'язок між таборами, а через два роки - з Україною. Внаслідок діяльності С. створено розгалужену сітку підпільних організацій, ліквідовано панування у таборах кримінальних злочинців, терор яких був однією з форм знущання над політичними в'язнями ГУЛАГу. У 1949 С. засуджено втретє і заслано у Красноярський край. У 1952 заарештований за звинуваченням в організації підпілля у воркутинських таборах і засуджений до смертної кари, яку замінили 25-річним ув'язненням. Покарання відбував у Магадані, Тайшеті, Караганді, Мордовії. Зустрів у таборах нову хвилю українських політичних в'язнів - "шестидесятників". Близько 35 років провів у польських та радянських тюрмах і концентраційних таборах. Помер у таборі № 17, що в Озерній у Мордовії. 28.9.1991 прах С. перевезено з Мордовії й урочисто перепоховано разом з прахом його дружини на Личаківському цвинтарі у Львові. Довгорічний радянський політв'язень *Анатолій Радигін* у своїх спогадах "Життя в мордовських концтаборах зблизька" писав про С.: "Ця людина жила й відійшла з життя мужньо, як лицар, спокійно, як учений, світло, як святий, достойно, як державний діяч. Він міг би прикрасити будь-яку державу і заснувати будь-яку державність. Я вірю, що настануть часи, коли при його імені українці будуть вставати з місць і стояти мовчки й урочисто, як встають американці при імені Вашингтона, мадяри при імені Кошута, євреї при імені Герцля".

Т. Андрусак (Львів).

СОСЕНКО МОДЕСТ [11(23).4.1857-4.2.1920] - український живописець. Н. у Порогах Надвірнянського повіту (тепер Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.). У 1896-1900 навчався у краківській Академії красних мистецтв, у 1901-02 - у мюнхенській Академії, в 1902-05 - у Національній школі мистецтв у Парижі. З 1906 поселився у Львові. У 1906-08 С. жив в Італії, де ознайомлювався із стародавнім і сучасним мистецтвом Заходу. У 1913-14 здійснив подорож до Росії, Єгипту і Палестини. У творчому доробку С. портрети (*А. Шептицького*, *В.Шухевича*, "Портрет дівчини", 1912; "Жіночий портрет", 1913; "Автопортрет", 1915), жанрові картини ("Хлопець обідає", "Хлопці на плоті", 1912; "Танець", 1915; "Трембітарі", 1914), пейзажі Українських Карпат і Південної Далмації ("Рання весна на селі, 1903; "Будуа в сонці", 1918), монументальні розписи (у приміщенні Вищого музичного інституту ім. *М.Лисенка* у Львові, 1915), поліхромія церков у Підберізцях, Печеніжині, Рикові, Золочеві, Славську. Більшість творів С. зберігаються у Львівському державному музеї українського мистецтва та в Коломийському державному музеї народного мистецтва "Гуцульщина".

СОСНОВСЬКИЙ МИХАЙЛО (1.12.1919-25.7.1975) - український журналіст, публіцист, історик, громадсько-політичний діяч. Н. у с. Гаях Великих поблизу Тернополя. Після за-

кінчення Тернопільської гімназії (1938) навчався у Львівській богословській академії та Львівському ун-ті. У 1940 мобілізований у Червону армію. На поч. 1941 потрапив у німецький полон. Восени 1941 повернувся до Львова, навчався у Львівському медичному інституті, брав участь у діяльності українського націоналістичного підпілля. Перебував під сильним впливом націоналістичної ідеології, у першу чергу - праць *Д.Донцова*. З літа 1944 жив в еміграції, спочатку - в Німеччині, а з 1948 - у Канаді та США. Навчався на правничому (юридичному) ф-ті Ерлангенського ун-ту та ф-ті бібліотекознавства Торонтського ун-ту. У 1966 захистив докторську дисертацію в Українському вільному університеті. Співпрацював у редакціях еміграційних журналів "Самостійник", "Студентський вісник", газет "Гомін України" та "Свобода". Обіймав ряд керівних посад в українських еміграційних організаціях, зокрема - керівника пресової служби Закордонного представництва УГВР (у перші повоєнні роки), у 1949-68 - член головної управи Ліги визволення України та виконавчий директор Світового конгресу вільних українців (з 1969). Помер насильницькою смертю у Джерсі Сіті за нез'ясованих обставин. Автор численних публікацій, зокрема, книжок "Україна на міжнародній арені 1945-1965" (1966); "Дмитро Донцов - політичний портрет. З історії розвитку ідеології українського націоналізму" (1974), в якій критично переглянув діяльність провідного ідеолога українського націоналізму; "Нарис історії української політичної думки" (посмертне видання; 1976) і "Між оптимізмом і песимізмом. Вибрані статті і есії 1968-1975" (1979).

Я. Грицак (Львів).

СОСЮРА ВОЛОДИМИР МИКОЛАЙОВИЧ [25.12.1897 (6.1.1898) - 8.1.1965] - визначний український поет. Н. на станції Дебальцеве (тепер Донецька обл.) у сім'ї шахтаря. Дитячі роки минули у с. Третій Роті. З дитячих років працював у бондарному цеху, потім - телефоністом, чорноробочим на шахті. З 1914 навчався у сільськогосподарському училищі на станції Яма. Писати вірші почав у чотирнадцятирічному віці, а восени 1917 з'явилися їх перші публікації у бахмутському журналі учнівської молоді "Вільна думка" та в лисичанській газеті "Голос робочого". У складі робітничої дружини содового заводу восени 1918 бере участь у бойових діях проти гетьманців, взимку 1918 стає козаком *Армії УНР*. Восени 1919 потрапив у полон до денікінців, потрапив під розстріл (рана виявилася не смертельною). Після одужання вступив у Червону армію, брав участь у бойових діях проти польських військ. З 1921 С. жив у Харкові, де познайомився з відомими літераторами, що сприяло його становленню як поета. У 1922-23 навчався у Харківському комуністичному ун-ті ім. Артема, у 1924-25 - на робітфаці Харківського ін-ту народної освіти. Належав до літературного об'єднання "Гарт". У цей період виходять перші збірки віршів С. - "Поезії" (1921) та "Червона зима" (1922). Романтична поема "Червона зима" стала одним з найвідоміших поетичних творів про події громадянської війни в Україні. Невдовзі С. здобув славу дуже популярного поета, особливо - серед пореволюційної молоді. У наступні роки вийшли збірки: "1871 рік" (1923), "Залізниця" (1924), "Осінні зорі" (1924), "Сніги", "Сьогодні" (1925), "Багряні гони", "Юнь" (1927), "Коли зацвітуть акації" (1928), "На вулиці" (1929), "Серце" (1931) та ін. Поетичні збірки "Червоні троянди" (1932), "Нові поезії" (1937), "Люблю" (1939), "Журавлі прилетіли" (1940) - неперевершені зразки української інтимної, любовної лірики. Під час гітлерівської окупації України перебував у Башкирії, згодом працював в Українському радіокомітеті у Москві, пізніше - у фронтовій газеті "За честь Батьківщини". У воєнний час написав і видав збірки "Під гул кривавий" (1942), "В години гніву" (1942), поеми "Олег Кошовий" (1943), "Мій син" (1944). У цей період створив високпатріотичну поезію "Любіть Україну" (1944), за яку згодом, після публікації, в газеті "Правда" від 2.1951 у статті "Проти ідеологічних перекручувань у літературі" був звинувачений у "буржуазному націоналізмі" і зазнав гострих нападок з боку офіційної критики. Серед поетичних книг С. останніх двох десятиліть творчості можна виділити збірки "Щоб сади шуміли" (1947), "Солов'їні далі" (1957), "Ластівки на сонці" (1960), "Осінні мелодії" (1964). Поеми С. "Розстріляне відродження", "Мазепа" та автобіографічний роман "Третя Рота" з ідеологічних причин були опубліковані через майже чв. століття після смерті поета. Помер і похований у Києві. Державна премія України ім.Т.Шевченка (1963). У Лисичанську споруджено пам'ятник С. (1966, скульптор І.Овчаренко).

М. Крупач (Львів).

СОТНИК -1) особа, що очолювала військову і адміністративно-територіальну одиницю - сотню у *Гетьманщині* у *Слобідській Україні* в другій пол. 17-18 ст. Під час національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького 1648-57 посада С. була виборною. Обирався на козацькій сотенній раді й затверджувався полковою радою або радою генеральної старшини. З 1687 С. призначав полковник або гетьман, у 1734-50 - *Генеральна військова канцелярія*; у Слобідській Україні - царським урядом або місцевою московською адміністрацією. Після скасування гетьманства в 1764 С. призначав президент Малоросійської колегії. На території сотні здійснював військову, адміністративну і судову владу. С. очолював сотенну старшину, до якої входили сотенний отаман (городовий), сотенний писар, сотенний осавул, сотенний хорунжий. Як голова сотенного суду, С. розглядав цивільні й незначні кримінальні справи. Посаду С. у Слобідській Україні ліквідовано в 1765, у Лівобережній Україні - на поч. 1780 років. У Правобережній Україні, що перебувала під владою Польщі, посаду сотника скасовано в 1711-14. **2)** Військове офіцерське (старшинське) звання в Збройних силах України - *Армії Української Народної Республіки* та *Українській Галицькій Армії*. Найвище звання серед молодшого старшинського складу.

І. Підкова (Львів).

СОФІЯ ОЛЕКСІІВНА [17(27).9.1657 -3(14).7.1704] - правительниця Московської держави в 1682-89. Дочка царя *Олексія Михайловича* від першої дружини, *Марії Милославської*; старша сестра *Петра I*. С.О. здобула добру освіту, відзначалась великою енергією. Після смерті свого брата царя Федора Олексійовича (у квітні 1682) брала активну участь у боротьбі придворних боярських угруповань за владу. В травні 1682 С.О. разом зі своїми родичами Милославськими, спираючись на підтримку московських стрільців, добилась проголошення царем, поряд з Петром I, також Івана V Олексійовича і призначення її правительницею-регентшою при малолітніх царях. Придушила спробу свого колишнього спільника І.Хованського підняти стрілецький заколот у Москві. За правління С.О. царський уряд підписав "Вічний" мир 1686, згідно з яким Річ Посполита відмовлялась від претензій на Лівобережну Україну, Київ, Запорожжя, Чернігово-Сіверську землю з Черніговом та зобов'язувалась організувати військові походи проти Кримського ханства. Ці походи, під керівництвом В.Голіцина, в яких брали участь і українські козацькі полки, завершилися повною поразкою (див. *Кримські походи 1687 і 1689*). В 1687 усунула від влади гетьмана І.Самойловича і затвердила гетьманом *І.Мазепу*, з яким московський уряд уклав *Коломацькі статті 1687*. Невдачі Кримських походів, суворі репресії проти стрільців та неспроможність уряду С.О. стати на шлях реформ послабили її позиції у боротьбі з прихильниками Петра I. У вересні 1689 була скинута з престолу Петром I і ув'язнена в Новодівичому монастирі. В 1698 намагалась використати стрілецький бунт для боротьби за владу. Після розгрому стрілецького повстання пострижена в черниці під іменем Сусанни. Померла в ув'язненні.

І. Підкова (Львів).

СОЦИНІАНИ - представники напряму в протестантській течії (антитринітаризмі), послідовники вчення гуманістів і мислителів італійців Лелія Социна (1525-62) і Фауста Социна (1539-1604). Социніанство виникло в кін. 16 ст. у Швейцарії. Головною рисою доктрини Ф.Социна була її антропоцентристська орієнтація: він переносив головний акцент у християнській релігії зі справ віри на поведінку і етику людини, підкреслював її моральні та інтелектуальні можливості. С. відкидали догмат про Троїчності, обстоювали єдиносутність Бога, вважали Ісуса Христа людиною, наділену божими властивостями. С. не визнавали догмату про першогріх, святих таїнств тощо; виступали на захист віротерпимості, свободи волі, велику увагу приділяли розвитковій освіти. Організація С. нагадувала кальвіністську: пастори, які обиралися синодом, зобов'язані були лише проповідувати слово боже, а внутрішніми справами социніанських громад відали старійшини і диякони, обрані цими громадами. Особливого розповсюдження набуло у Польській державі після прибуття сюди Ф.Социна (1579), який став головним ідеологом лівого крила кальвіністської течії польської реформації (організаційно сформувалося у 1562-65). Представники цього крила іменували себе польськими братами. У 1602 головним центром С. була школа в м. Ракуві (згодом - академія). У школі, викладання в якій базувалося на найновіших досягненнях тогочасної педагогіки й науки, здобули освіту тисячі вихідців із Польщі, України, Литви, Білорусі, ін. країн Центральної та Західної Європи. У кін. 16-17 ст. в українських землях існували значні громади С., при яких функціонували школи (у містах Киселині, Гощі, Берестечку; див. *Социніанські школи*). Прихильниками С. були заможні українські шляхетські роди (Гойські, Немиричі, Сенюти та ін.). С. сприяли розвиткові раціоналістичних тенденцій в українській релігійно-філософській літературі, збагатили її історичними, правовими і богословськими аргументами. В умовах наступу католицької контрреформації варшавський сейм у 1658 (це рішення підтвердив сейм 1662) заборонив діяльність С. у Речі Посполитій, їхні молитовні доми, школи, друкарні конфісковувалися. Значна частина С., яка відмовилась перейти на католицизм, виїхала за межі Речі Посполитої і оселилась у Пруському князівстві, Трансильванії, Голландії та ін. країнах. В Амстердамі було видано дев'ятитомну "Бібліотеку польських братів" - своєрідну енциклопедію социніанства. Социніанство відіграло значну роль у розвитку європейського раціоналізму і вільнодумства, створювало передумови для Просвітництва 18 ст.

М. Крикун (Львів).

СОЦИНІАНСЬКІ ШКОЛИ - навчальні заклади при громадах протестантської течії со-циніан. В Україні діяли в кін. 16- першій пол. 17 ст. Головною була школа в Киселині (тепер Волинська обл.), заснована бл. 1612. Її керівники намагалися перетворити школу на академію. Відомими були і школи в Гощі (тепер Рівненська обл.), Ляхівцях (тепер Хмельницька обл.), Черняхіві (тепер Житомирська обл.). Велику увагу в С.ш. приділяли богословській полеміці з католицизмом, викладанню філософії, математики, латинської мови, риторики. У С.ш. працювали протестантські публіцисти і вчені О.Кисіль, М.Твердохліб, П.Стегман, С.Немирич. С.ш. зазнавали переслідувань з боку польської влади. У 1658 їх ліквідовано у зв'язку із заборонаю в Речі Посполитій социніанського віросповідання.

Я. Ісасевич (Львів).

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ (СДПУ) - політична партія в Україні. Створена в травні 1990 у Києві. На момент реєстрації Міністром України у листопаді 1990 налічувала бл. 1000 членів. У червні 1992 - березні 1993 проходив процес злиття СДПУ і Об'єднаної соціал-демократичної партії України. Новостворена організація під назвою СДПУ зареєстрована Міністром України 4.3.1993. У січні 1995 партія зробила спробу об'єднати всі соціал-демократичні сили в єдину партію під назвою СДПУ (крім СДПУ, до неї увійшли Українська партія справедливості та Партія прав людини). Головою партії обрано В.Онопенка. Частина членів старої СДПУ на чолі з Ю.Буздуганом та більшість членів УПС не визнали рішень січневого з'їзду і заявили про продовження діяльності своїх партій. Прихильники В.Онопенка у квітні 1996 провели

установчий з'їзд нової партії-Соціал-демократичної партії України (об'єднана). СДПУ очолив депутат Верховної Ради України Ю.Буздуган. Організації партії діють у 24 областях та прирівняних до них адміністративних одиницях України. Загальна чисельність партії-бл. 2,5 тис. чол. (1996). СДПУ-партія соціал-демократичного спрямування. Відстоює чіткі центристські позиції. Поділяє ідейні принципи соціалістичного Інтернаціоналу. Підтримує тісний зв'язок з вільними профспілками, Соцпрофом. Основною партії є регіональні організації, що створюються за територіальною ознакою. Допускається існування фракцій. Найвищий орган партії - з'їзд. Повсякденною роботою партії керує рада (складається з представників регіональних організацій і здійснює координаційні та контрольні функції) і правління (розпорядчі та виконавчі функції). Видає загальнопартійний бюлетень "Громадянин" та місцеві партійні газети (Київ, Луганськ, Артемівськ, Первомайськ).

Основними цінностями соціал-демократів були проголошені свобода, справедливість, солідарність, демократія. СДПУ стоїть на засадах відновлення незалежної демократичної Української держави з гарантуванням прав усіх її громадян; інтеграція України в союз з ін. державами лише на добровільних засадах і лише через всенародний референдум; баланс інтересів нації і особи; національне відродження українського народу та національний розвиток представників усіх народів, що проживають в Україні; у перспективі - земельний устрій України як об'єднання історичних українських регіонів з місцевим самоврядуванням. СДПУ виступає за побудову правової і соціальної держави.

СДПУ визначила наступні пріоритети в соціальній сфері: побудова солідарного громадянського суспільства на основі системи соціального партнерства, стабілізація ринку праці та споживчого ринку, створення ефективної системи соціального забезпечення, довгострокова регіональна політика. Головним завданням у галузі економічної політики СДПУ вважає побудову ефективної соціально-орієнтованої змішаної економіки.

Під час парламентських виборів 1998 партія здобула по багатомандатному загальнодержавному виборчому округу 0,32 % голосів усіх виборців.

Т. Марискевич (Львів).

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ (об'єднана; СДПУ(о) - політична партія в Україні. Установчий з'їзд СДПУ(о) відбувся у квітні 1996 у Полтаві. На з'їзді було 200 делегатів, які представляли 22 регіони України. СДПУ(о) заявила про правонаступництво

своїх попередників - *Соціал-демократичної партії України* (1990-95), Української партії справедливості (1992-95) та Партії прав людини (1992-95). Очолив новостворену організацію В.Онопенко (заст. - Ю.Збітнєв та М.Гречка). Частина членів СДПУ на чолі з членом Президії Верховної Ради України Ю.Буздуганом не визнала рішень останнього з'їзду, заявляючи, що в процесі об'єднання і реєстрації партії мали місце численні порушення. Після звільнення В.Онопенка з посади міністра юстиції партії було відмовлено у реєстрації (анульовано запис у Державному реєстрі). Прихильники В.Онопенка провели установчий з'їзд і подали документи на нову реєстрацію партії під назвою СДПУ(о). Своїми потенційними союзниками партія вважає Партію економічного відродження, Демократичну партію України, Партію праці та ін. За даними керівництва партії, її чисельність - 21 тис. членів. У Луганську виходить газета "Соціал-демократія", орган місцевого осередку партії. "Мета соціал-демократичної політики -говориться у програмі партії, - захист прав і інтересів людини. Соціал-демократи виступають за такий стан суспільства, який би забезпечував оптимальне співвідношення між економічним зростанням і якістю життя. Ми відстоюємо в політиці принцип відповідальності. Відповідальна політика вимагає поступовості в діях і програмах".

У березні 1998 на виборах по багатомандатному загальнодержавному виборчому округу за СДПУ(о) проголосувало 4,04 % всіх виборців, і партія отримала 14 місць у Верховній Раді.

Ю. Шведя (Львів).

СОЦІАЛІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ (СПУ)-політична партія в Україні. Виникла у зв'язку із заборною 30.8.1991 діяльності КПУ (КПРС). Установчий з'їзд партії відбувся 26.10.1991 у Києві. З'їзд прийняв Декларацію про створення СПУ, Програмну заяву та Статут партії. Очолив партію О. Мороз. Партія зареєстрована Мінюстом 22.11.1991. У своїй програмній декларації СПУ проголосила, що "керується марксистсько-ленінською методологією" і бореться за побудову соціалізму в Україні. СПУ вважає, що шлях до соціалізму лежить через перехідний період - народнодемократичну суспільну систему. Виступає проти радикальних економічних реформ, перетворення землі на товар, прагне зберегти колгоспно-радгоспну систему, уникнути широкого роздержавлення промисловості, робить ставку на прошарки населення, позбавлені власності. Особливу увагу СПУ акцентує на пропаганді своєї економічної платформи, яка передбачає збереження економічних зв'язків між підприємствами, пріоритет колективних форм власності, державне регулювання підприємствами шляхом прогресивного оподаткування, боротьбу зі злочинно мафіозними структурами в економіці, державний захист виробничих і соціальних прав трудящих та передачу землі селянам зі збереженням, в основному, колгоспів і радгоспів.

СПУ пропонувала призупинити введення національної валюти, ввести карткову систему та державне регулювання цін, підняти ставки оподаткування до 90% для тих, хто займається торгово-посередницькою діяльністю. Партія виступає за необхідність тісних зв'язків між республіками колишнього Радянського Союзу. Основою політичної системи СПУ бачить систему рад народних депутатів, які обиралися б за

територіально-виробничим принципом. Щодо роздержавлення, то СПУ пропонує передачу підприємств у спільну власність трудовим колективам.

Соцпартія має свою фракцію у Верховній Раді. Голова Політичної ради СПУ О.Мороз у 1994 обраний Головою Верховної Ради України. Чисельність членів партії на 1.1.1995 -29.233 особи. СПУ стала одним з ініціаторів створення у травні 1995 Євроазійського Соцінтерну (ЄСІ) - міжнародної організації з координації діяльності політичних сил соціалістичної орієнтації в євроазійському регіоні. Влітку 1996 в СПУ відбувся розкол. З неї виділилась частина членів, які на чолі з народними депутатами України Н.Вітренко та В.Марченком утворили т.зв. Прогресивну соціалістичну партію України. СПУ має свій друкований орган - газету "Товариш", видає теоретичний журнал "Вибір".

У березні 1998 на виборах до Верховної Ради на багатопартійній основі СПУ створила спільно з Селянською партією України блок "За правду, за народ, за Україну!", за який проголосувало 8,5 % усіх виборців (отримав 29 мандатів у парламенті).

Т. Марискевич (Львів).

СОЦІАЛ-НАЦІОНАЛЬНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ (СНПУ) - виникла в результаті об'єднання найрадикальніших елементів національного руху Львівщини. Установчий з'їзд СНПУ відбувся 13.10.1991 у Львові, який ухвалив Програму та Статут партії. Заснована на базі Львівської варти руху і Організації української молоді "Спадщина". Восени 1993, після укладення в Масандрі Л.Кравчуком і Б.Єльциним угоди "Про врегулювання проблем Чорноморського флоту", СНПУ виступила одним з ініціаторів створення Національного комітету порятунку нації та держави (НКПНД). Партія має організації у 15 регіонах України. Чисельність партії - бл. 3 тис. членів. Більшість членів партії становлять молоді люди з вищою освітою, студенти. Зареєстрована в 1995. СНПУ брала участь у виборах до Верховної Ради, однак не отримала жодного мандату. Партія має своїх представників у Львівській обласній та міській рада. Партійне гасло - "Ідея нації". СНПУ має свою партійну символіку, подібну до свастики. Лідер партії - Я. Андрушків. СНПУ вважає, що перспектива розвитку України полягає в гармонійному поєднанні соціального і національного факторів. У сфері державно-політичного устрою СНПУ відстоює соборність і унітарність України, у сфері економіки - побудову збалансованої соціальної ринкової економіки. Зовнішньополітична доктрина держави, на думку соціал-націоналістів, повинна базуватися тільки на національних інтересах держави. СНПУ виступає за включення України в систему загальноєвропейської та світової безпеки. Друкований орган партії-газета "Соціал-націоналіст".

Напередодні парламентських виборів 1998 СНПУ увійшла до складу виборчого блоку "Менше слів", за який віддали свої голоси 0,16% виборців.

Ю. Шведа (Львів).

СОЦЬКИЙ-1) Старший над сотнею у військовому ополченні Київської держави. **2)** В Україні у 17-18 ст. молодші служителі для доручень у ратушах; інколи називалися сотничками, осавульчиками. **3)** На загарбаних Російською імперією українських землях виборна службова особа на селі, яка виконувала здебільшого поліцейські функції. Посада С. існувала до 1903.

СОШЕНКО ІВАН МАКСИМОВИЧ (2.6.1807-18.(30).7.1876) - український живописець і педагог. Н. у м. Богуславі (тепер Київська обл.). Один із найближчих друзів *Т.Шевченка*. У 1834-38 навчався у Петербурзькій академії мистецтв. У 1835 познайомився з Т.Шевченком у Літньому саду в Петербурзі. Одним із перших звернув увагу на художній хист Т.Шевченка, сприяв викупові поета з кріпацтва. У 1839 повернувся в Україну, викладав малювання у гімназіях Ніжина (з 1839), Немирова (з 1846), Києва (1856). С. - автор полотен "Портрет бабусі М.Чалого", "Жіночий портрет". Пензлеві С. належать також жанрові картини ("Продаж сіна на Дніпрі", 1857; "Хлопчики-рибалки", 1857), пейзажі. Помер і похований у Корсуні (тепер м. Корсунь-Шевченківський Черкаської обл.). Залишив спогади про Т.Шевченка, опубліковані у журналі "Основа" в 1862.

К. Кондратюк (Львів).

СОЮЗ АВТОНОМІСТІВ - політична організація у Російській імперії в 1905-06, яка виступала за перебудову Росії на засадах національної автономії і федералізму. Створена за ініціативою І.Бодуена де Куртене на з'їзді представників поневолених імперією народів, у т. ч. і українців. У І Державній Думі було створено парламентську фракцію С.а. (гол. - поляк О.Лєдницький, заст. гол. - *І.Шраг*), яка налічувала 120 депутатів. Після розпуску Державної Думи у липні 1906 С.а. припинив свою діяльність.

СОЮЗ БЛАГОДЕНСТВА-таємне товариство декабристів, яке виникло в січні 1818 у

Петербурзі. Організоване колишніми членами *Союзу порятунку*. Налічувало бл. 200 членів. До складу товариства входили О.Муравйов, М.Орлов, Н.Тургенєв, П.Пестель, І.Якушкін, С.Трубецької, М.Лунін, С.Волконський та ін. Активні діячі товариства - брати Семен і Олексій Капністи, *С.Муравйов-Апостол*, *М.Муравйов-Апостол*, Василь і Лев Перовські, С.Краснокутський, П.Горленко, А.Родзенко, В.Лукашевич, М.Філіпович та ін. Керівним органом С.Б. була Корінна управа, виконавчим - Рада (Дума) управи (складалася з 6 чол.). Корінній управі підлягали місцеві управи, які проводили всю організаційно-просвітницьку роботу. В Україні у 1818 створена Тульчинська управа на чолі з П.Пестелем. Робилися спроби створити управи у Полтаві і Одесі. Статут товариства складався з двох частин. У першій, відомій

всім членам товариства ("Зелена книга"), йшлося про легальні форми діяльності (освітні та благодійницькі заходи) С.б.; друга частина статуту, про яку знали тільки керівники організації, передбачала ліквідацію кріпосницької системи і запровадження у державі конституційного правління (з 1820 - республіки). Більшість членів товариства були дворянами за походженням, брали участь у війні проти наполеонівської Франції і обіймали керівні посади в армії або місцевій адміністрації. Члени товариства прагнули активно впливати на формування громадської думки. У своїх виступах вони критикували беззаконня судів, деспотизм, аракчєєвські порядки в армії, поширювали вільнодумні твори, а також публікували статті на політичні та економічні теми. У січні 1821 Корінна управа прийняла рішення про розпуск товариства. Найактивніші члени С.б. увійшли до складу Північного товариства декабристів та Південного товариства декабристів.

С. Мовчан (Львів).

СОЮЗ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ (СВУ) -політична організація емігрантів із Наддніпрянської України, що виникла 14.8.1914 у Львові. З вересня 1914 до 1918 діяла у Відні. Керуюче ядро СВУ складалося з провідних лідерів *Революційної української партії, Української соціал-демократичної робітничої партії, "Спілки"*, які в роки столипінської реакції емігрували з Підросійської України. Діяльність СВУ організувала президія у складі *Д.Донцова, В.Дорошенка, А.Жука, М.Меленевського, О. Скоропис-Йолтуховського*. У серпні-вересні 1914 СВУ опублікував свої програмні документи - "Наша платформа", відозви "До українського народу", "До громадської думки Європи", а також звернення до болгар, турків, румунів, шведів і чехів. У них підкреслювалося, що СВУ, представляючи інтереси українців Російської імперії, виступає оборонцем їхніх політичних і соціально-економічних інтересів і своєю головною метою ставить побудову Української держави. Створення Української самостійної держави діячі СВУ пов'язували з воєнною поразкою Росії у Першій світовій війні. У документі "Наша платформа" відзначалося, що "об'єктивна історична konieczність вимагає, щоб між Західною Європою і Московщиною повстала самостійна Українська держава". СВУ розгорнув широку інформаційну і дипломатичну діяльність у державах Четверного союзу і в деяких нейтральних європейських країнах, спрямовану на визволення України з-під гніту російського царизму. Центральним друкованим органом організації був щотижневик "Вісник Союзу визволення України" (виходив у Відні 1915-18; з 1918- "Вісник політики, літератури й життя"; ред. В.Дорошенко, А.Жук, М.Возняк). Програмні документи та інформаційні матеріали про різні сторони національного життя українського народу поширювалися також через іноземні періодичні видання, зокрема, "Ukrainische Nachrichten", "La Revue Ukrainienne". Розповсюдженню відомостей про Україну сприяли окремі видання СВУ англійською, французькою, шведською, болгарською, хорватською, чеською, турецькою мовами і окремих праць М.Грушевського, С.Рудницького, М.Возняка, Д.Донцова, Ф.Вовка, К.Левицького та ін. СВУ мав своїх повноважних представників у ряді європейських країн. Популяризували ідеї української державності і вели переговори на її підтримку в Туреччині - М.Меленевський, Болгарії - Л.Ганкевич, Італії - О.Семенов, Швеції і Норвегії - О.Назарук, в Німеччині -О.Скоропис-Йолтуховський. СВУ в захисті інтересів України тісно співпрацював з галицькими політичними організаціями - Головною українською радою, а з 1915- Загальною українською радою (членами ЗУР були В.Дорошенко, М.Меленевський, О.Скоропис-йолтуховський).

Одним із найважливіших завдань президія СВУ вважала захист інтересів полонених українців російської армії, проведення національно-просвітницької роботи серед них і українського населення Російської імперії. Завдяки СВУ значну кількість військовополонених українців переведено до окремих таборів у Австро-Угорщині (Фрайштадт, Дуна-Сардагель) та Німеччині (Вецляр, Зальцведель, Раштат). У цих таборах з допомогою відомих діячів науки і культури проводились різні форми національно-культурницької та політико-просвітницької роботи. У таборах, де перебувала значна кількість українців, відкрито читальні, школи, діяли хори, кооперативні й господарські курси. СВУ розповсюджував серед полонених українські газети, журнали, окремі друковані видання, випускав тижневик "Рідне слово". Великим тиражем було видано "Кобзар" Т.Шевченка. За сприяння СВУ полонені допомагали збирати кошти для відкриття українських шкіл на Волині й Підляшші. У 1916-18 з допомогою СВУ і його Львівського бюро (очолював *І.Крип'яке-вич*) на Волині велася культурно-освітня діяльність, відкрито бл. 100 шкіл з українською мовою навчання на Підляшші. У 1918 за активної участі СВУ сформовано з українських полонених дві дивізії - Сірожупанників і Синьожупанників, які пізніше брали участь у боротьбі за незалежність Української держави.

С. Мовчан (Львів).

СОЮЗ ВІЛЬНИХ ГАЛИЧАН -таємна польська демократична організація, заснована восени 1836 у Львові польською студентською молоддю. Метою організації було повалення австрійського абсолютизму шляхом збройного повстання, відновлення незалежності Польщі й проголошення її демократичною республікою, ліквідація станових привілеїв; найближчим завданням - пропаганда демократичних принципів і підготовка до повстання проти Габсбурзької монархії. Члени організації вели агітаційну діяльність також серед українських студентів Львова. На поч. 1838 С.в.г. об'єднався з організацією *Союз синів Вітчизни*.

Ф. Стеблій (Львів).

СОЮЗ ДРУЗІВ НАРОДУ-таємна польська демократична організація, що існувала у Львові в 1833-35. Була підпорядкована організації польських карбонаріїв у Галичині. До її складу входили представники інтелігенції, студенти ун-ту та ін. Керівним органом Союзу була декастерія, якій підлягали низові групи - роти. Очолювали організацію Г.Віс-ньовський та А.Давид, її членами були С.Гоцинський, Ш.Конарський, Л.Лукашевич. До однієї з рот входило 12 українських студентів ун-ту (І.Сілецький, Р.Крижанівський,

М.Мінчакевич, Т.Кульчицький, К.Словенський, С.Мійський, Й.Охримович, І.Покинський та ін.). Метою організації було повалення абсолютизму шляхом збройного повстання, утворення на землях колишньої Речі Посполитої федеративної демократичної республіки, ліквідація станових привілеїв, звільнення селян від панщини і передача їм земельних наділів. У 1835 С.д.н. влився у новозасновану організацію Співдружність польського народу.

Ф. Стеблій (Львів).

СОЮЗ ЗЕМЕЛЬНИХ ВЛАСНИКІВ (Всеукраїнський союз хліборобів-власників) - консервативно-монархічна організація, що існувала в Україні в 1917-18. Утворився у травні 1917 на Полтавщині за ініціативою поміщика Костянтиноградського повіту *М.Коваленка*. Спочатку діяв як губернська організація Всеросійського союзу земельних власників (Союз хлеборобов-собственников). Єдиної політичної платформи союз не мав. Об'єднуючи великих та середніх земельних власників (у т. ч. заможних селян), ставив собі за мету збереження приватної власності на землю. Перебував в опозиції до *Української Центральної Ради* та її аграрної політики. У національному питанні частина членів С.з.в. виступала за єдину і неділиму Росію, інша - стояла на державницьких позиціях. У квітні 1918 С.з.в. разом з *Українською демократичною хліборобською партією* організував Хліборобський конгрес, на якому 29.4.1918 гетьманом України було проголошено *П.Скоропадського*. 20.10.1918 середні та дрібні власники на чолі з *М.Коваленком* передали гетьману меморандум, у якому заявляли про підтримку державної незалежності України та аграрної реформи, спрямованої на обмеження великої земельної власності. Великі землевласники (лідери - голова С.з.в. *Ф.Гейден*, *І.Дусан*) вимагали федерації з майбутньою небільшовицькою Росією та недоторканності великої земельної власності. 6.11.1918 стався остаточний розкол С.з.в., внаслідок якого дрібні власники залишили організацію та приєдналися до УДХП. Союз припинив існування після падіння уряду *П.Скоропадського*.

О. Бойко (Київ).

СОЮЗИ ЗЕМСТВ І МІСТ (Всеросійський земський союз допомоги хворим та пораненим воїнам і Всеросійський союз міст) - громадські організації у Російській імперії під час Першої світової війни 1914-18. У липні-серпні 1914 у Москві органами місцевого самоврядування (губернськими земствами та міськими думами) були створені Земський союз і Союз міст, що мали виконувати допоміжну роль в організації роботи тилу для потреб російської армії. У липні 1915 для координації діяльності створено Об'єднаний комітет союзів, який одночасно був впливовою політичною організацією ліберального напрямку. Діяли повітові, губернські, а також фронтові комітети союзів. СЗІМ організували допомогу пораненим (формували санітарні поїзди, створювали лазарети, готували медперсонал) і біженцям (гуманітарна опіка тощо). З 1915 почали виконувати замовлення інтендантських служб з постачання армії білизни, одягу, взуття, військового спорядження (мобілізували для цього легку і кустарну промисловість), будували дороги у прифронтовій смузі тощо. В Україні діяв СЗІМ Південно-Західного фронту з осідком у Києві (до червня 1915-у Львові, гол. - бессарабський губернатор *С.Урусов*). До складу київського комітету Союзу міст, який з літа 1915 очолював барон *Ф.Штейнгель*, увійшли *А.В'язлов*, *Д.Дорошенко*, *А.Ніковський*, *Ф.Матушевський*, *І.Красковський* та ін. відомі українські діячі. Роботою київського комітету Земського союзу керував *С.Шлимкевич*. Київський комітет СЗІМ, використовуючи державні кошти (бюджет київського комітету у 1916-42 млн.руб.), крім медико-санітарної допомоги пораненим військовикам і біженцям із Галичини та Буковини, сприяв діяльності українських початкових шкіл і гімназій, організував притулки для дітей, що втратили батьків (фактично були українськими народними школами), видавав українською мовою брошури практичного змісту тощо. СЗІМ припинив існування наприкін. 1917.

О. Бойко (Київ).

СОЮЗ КОМУНІСТІВ УКРАЇНИ-КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ [СКУ-КПУ(КПРС)] - політична партія в Україні. Створений після серпневого заколоту 1991 і заборони діяльності КПРС-КПУ. Установча конференція СКУ, на якій були представники 14 обласних організацій та автономної республіки Крим, відбулася 19.12.1992. До складу організації увійшли, переважно, члени забороненої Компартії. 11.3.1993 СКУ був зареєстрований Міністерством юстиції України як громадська організація. СКУ очолювало 5 співголів - *Ю.Соломатін*, *Т.Яброва*, *Г.Широков*, *А.Маєвський*, *Л.Стрижко*. Основна діяльність СКУ була спрямована на реабілітацію та легалізацію КПУ. Після відновлюваного з'їзду Комуністичної партії України (червень 1993) частина керівництва СКУ засудила діяльність функціонерів Компартії, які не підтвердили прямий зв'язок із КПУ(КПРС), оголосила нову партію правонаступницею ідей КПРС і проголосила курс на розбудову власних партійних структур. СКУ зосередив свою діяльність на критиці КПУ з позицій марксизму-ленінізму, виступив за відновлення СРСР та єдиної КПРС. СКУ активно займався збиранням підписів за денонсацію Біловезьких угод та відновлення СРСР, поширенням так званих "клубів друзів" газети "Правда". Організація як складова частина увійшла до складу СКП-КПРС (Союз комуністичних партій -Комуністична партія Радянського Союзу). 26.11.1994 за ініціативою СКУ проведена 4-та відновлювана конференція КПУ (КПРС), яка виключила з лав КПРС *Л.Кравчука*, *І.Плюща*, *Л.Кучму*, *В.Масола* та *С.Гуренка*, оголосила про констатування КПУ як складової частини КПРС. Організаційною основою СКУ є первинні організації, які створюються за територіальним та професійним принципом. Первинні організації певного регіону об'єднуються в регіональні відділення, діяльність яких керується правлінням партії. Вищим органом СКУ є партійна конференція, яка обирає Координаційну раду (регулює поточну діяльність партії) і Ревізійну комісію. Зі складу Координаційної ради обирається Оргбюро та співголови СКУ. Видає часопис "Слово комуніста", що виходить в Одесі.

Ю. Шведа (Львів).

“СОЮЗ МИХАЇЛА АРХАНГЕЛА” - чорносотенна організація, що діяла в Російській імперії у 1908-17. Виникла на поч. 1908 внаслідок виходу з “Союза русского народа” ряду ультраправих діячів на чолі з В.Пуришкевичем (голова союзу до 1917). Керівний орган - Головна палата, яка складалася з 14 членів (перебувала у Петербурзі). Місцеві організації існували у Москві, Києві, Одесі та ін. містах імперії. Програма “СМА” співпадала з програмою “Союза русского народа”, але визнавала необхідність існування Державної Думи (за реакційним законом 3.6.1907), позбавлення євреїв виборчих прав, обмеження представництва для Польщі та Кавказу. Підтримував аграрну політику *П.Столипіна*. Друковані органи - “Колокол”, “Прямой путь”, “Зверобой”. “СМА” виступив організатором масових антисемітських кампаній, зокрема, у зв'язку зі “справою Бейліса” в 1913 у Києві. Припинив існування у лютому 1917.

О. Бойко (Київ).

СОЮЗ ПРАЦЮЮЧОГО СЕЛЯНСТВА (СПС) - селянська політична організація у Закарпатті. Заснована на установчих зборах, які відбулись 12.10.1930 у Мукачеві. Друкованим органом селянської організації стала газета “Голос життя”. Перебувала під впливом комуністів. На кін. листопада 1930 групи і організації СПС існували у Ченадієві, Великому Бичкові, Ясенях, Студеному та Бороняві. Під керівництвом СПС проходили виступи селян за землю і допомогу безробітним, проти зростання податків, за економічні права. Ця боротьба охопила бл. 100 сіл. Під натиском селянських виступів Земське заступництво 29.12.1930 змушене прийняти вимоги селян про негайне припинення податкових екзакуцій. Особливо гострих форм боротьба набрала у Свалявському, Севлюському та Мукачівському округах. Тільки в січні 1931 у краї відбулося понад 20 масових демонстрацій та десятки зборів. 30.8.1931 у Мукачеві скликано перший з'їзд СПС. На ньому були присутні 900 делегатів із 130 сіл Закарпаття, які представляли 729 місцевих груп і бл. 8 тис. членів організації. З'їзд прийняв програмний документ - Маніфест СПС і обрав керівні органи організації. Навесні 1932 у Закарпатті працювало понад 150 селянських організацій під проводом СПС. У 1932 уряд Чехословаччини заборонив прокомуністичну організацію - Міжнародну робітничу допомогу, а згодом і СПС.

В. Тарабан (Львів).

СОЮЗ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК - держава в Євразії, що існувала в 1922-91. Побудована заходами Російської комуністичної партії (більшовиків) на уламках Російської імперії (див. *Росія*). У ході громадянської війни більшовики відтворили колишню імперію у вигляді конгломерату формально незалежних держав. За межами царської Росії залишилось п'ять її складових частин - Фінляндія, Польща, Естонія, Латвія і Литва, які здобули реальну, хоч історично нетривку (за винятком Фінляндії) незалежність. Серцевиною конгломерату радянських республік була Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка. Термін “федеративна” зустрічався тільки у назві республіки і повністю суперечив її унітарній суті. Суспільно-політичний устрій радянських республік конституційно декларував функціональний і територіальний поділ влади, але фактично у країні панувала диктатура компартійної олігархії - влада, яку називали радянською. Державні права пригноблених народів національних окраїн були тимчасово визнані більшовиками, щоб відвернути або послабити національно-визвольний рух. Насправді державне утворення (яке в 1919-22 не мало назви) залишалось таким же унітарним і централізованим, як і дореволюційна імперія. Тоталітарна партія тримала під своїм контролем все суспільне життя, економіку, силові відомства і засоби пропаганди. Кожна республіканська партійна організація становила невід'ємну складову частину єдиного партійного організму з ієрархічною структурою. Компартійну олігархію влаштовувала невідповідність конституції реальному суспільно-політичному устрою. Відсутність механізму передачі влади (після відходу від активної політичної діяльності *В.Ульянова* (Леніна) продовжувався хиткий стан так зв. “колективного керівництва”) вело до неминучого послаблення впливу партійного центру на периферію. Подолати цю небезпечну для більшовиків тенденцію можна було тільки за умови утворення державного центру. З ініціативи *Й.Сталіна* розпочався процес перетворення “воєнно-політичного союзу” радянських республік в єдину унітарну державу. Задум полягав у “втягуванні” незалежних республік у Російську Федерацію із зрівнянням їх у статусі з автономними утвореннями у складі РСФРР. “Автономізація” зустріла протидію у більшості компартійно-радянських керівників національних республік, викликану їхнім небажанням віддати центру більшість владних повноважень. Проти сталінського плану побудови майбутньої єдиної держави виступив голова Раднаркому УСРР *Х.Раковський*. Арбітром у конфлікті став *В.Ленін*, який на короткий час повернувся до державного керівництва. Ленін, вважаючи найважливішим збереження статусу республіканських компартій як обласних організацій єдиної партії та підпорядкованість найважливіших наркоматів московському центру, допускав можливість задовольнити певною мірою амбіції республіканських партійних керівників по державній лінії. Тому було висунуто ідею створення “двоповерхової федерації” під назвою “Радянський Союз”, до складу якої мали увійти національні республіки - Росія, Україна, Білорусь та Закавказька Федерація. Партійна олігархія, включаючи *Сталіна*, не заперечила ленінській пропозиції про “двоповерхову федерацію”, яка аніскільки не підважувала унітарної сутності держави. У перспективі, однак, поступка периферійній політичній еліті виявилася доленосною для національних республік. *Й.Сталін* “прив'язував” їх до Російської держави, а *Ленін* робив гарантом існування багатонаціональної держави Комуністичну партію. 30.12.1922 на I з'їзді рад СРСР було затверджено Декларацію про утворення СРСР і Договір про утворення СРСР. Підписи під цими документами поставили представники Російської і Закавказької федерацій, України та Білорусі. II з'їзд рад СРСР затвердив 31.1.1924 союзню конституцію. На III з'їзді рад СРСР до складу союзню держави включено утворені в ході національно-державного

розмежування Середньої Азії, Узбекику і Туркменську республіки. Надзвичайний VIII з'їзд рад СРСР 5.12.1936 прийняв нову конституцію СРСР, яка затверджувала істотні зміни, внесені в політико-адміністративний устрій СРСР. Зокрема, кількість союзних республік на цій самій території майже подвоїлася. Азербайджан, Вірменія і Грузія увійшли до складу союзної держави не через федерацію, а безпосередньо. Статус трьох автономних республік-Казахстану, Киргизії та Таджикистану підвищено до союзного. Реалізуючи пакт Ріббентропа-Молотова, Й.Сталін у 1939-40 істотно просунув кордони СРСР у західному напрямку. Були утворені п'ять нових союзних республік: Естонська, Карело-Фінська, Латвійська, Литовська і Молдовська. Утворення Карело-Фінської РСР виявилось передчасним: плани щодо радянізації Фінляндії не здійснилися. У повоєнний час радянське керівництво, намагаючись поліпшити відносини з Фінляндією, яка стала для СРСР своєрідним "мостом у Європу", в червні 1956 перетворило Карело-Фінську РСР на Карельську АРСР у складі Російської Федерації.

Розвал СРСР пов'язують із "змовою" президентів Росії Б.Єльцина та України Л.Кравчука і Голови ВР Білорусі С.Шушкевича, що 8.12.1991 підписали у Бресті угоду про створення Співдружності незалежних держав (СНД), чим декларували припинення існування СРСР як суб'єкта міжнародного права. Насправді керівники цих колишніх союзних республік лише зафіксували припинення існування наддержави, що фактично відбулося значно раніше. Розпад СРСР безпосередньо пов'язаний з ліквідацією монополії КПРС на владу та зародженням багатопартійної системи. У свою чергу, заборона Компартії була викликана подіями, які відбувалися як наслідок системної кризи радянського ладу.

Безпосередня причина розвалу союзної держави корінилася у конституційній реформі М.Горбачова. Проголошена 19 партконференцією і схвалена у жовтні 1988 Верховною Радою СРСР, конституційна реформа вперше посягнула на фундаментальні конструкції компартійно-радянського режиму, які залишалися незмінними з поч.1920 років. Реформа передбачала перетворення радянських органів на владні структури, прямо не підпорядковані партійним комітетам. "Керівна і спрямовуюча" роль партії у суспільстві повинна була реалізовуватися через обрання секретарів парткомів головами рад або їх виконкомів. Під час виборів навесні 1989 вперше за більш як 70-річну історію існування СРСР кандидати від "блоку комуністів і безпартійних" зазнали відчутної поразки (зокрема, у Прибалтиці, Москві, Петербурзі, Києві, західноукраїнських областях). Внаслідок реформи радянська влада позбулася контролю з боку партійних комітетів, хоча контроль на персональному рівні секретарями парткомів ще деякий час зберігався. Реформа порушила фундаментальні умови функціонування тоталітарної системи - нероздільність влади та неможливість впливу на неї суспільства. В СРСР утворилися дві паралельні системи влади - компартійна і радянська. Двовладдя призвело до послаблення контролю московського центру над периферією, що з особливою силою проявилось у республіках Балтії, Закавказзя та в Україні, де каталізатором катастрофічних для наддержави відцентрових тенденцій став національно-визвольний рух. Компартійно-радянська еліта почала усамостійнюватися від Москви. У березні 1990 М.Горбачов запровадження посади президента СРСР послабив небезпечно хитання політичної влади між двома полюсами - компартійним і радянським, однак вибори до Верховних Рад союзних республік створили 15 нових центрів радянської влади. За ініціативою Б.Єльцина 12.6.1990 I з'їзд народних депутатів Російської Федерації прийняв декларацію про суверенітет. Інші союзні республіки наслідували приклад Росії. 16.7.1990 ВР України затвердила Декларацію про державний суверенітет України. Невдала спроба державного перевороту 19-21.8.1991 у Москві прискорила розпад СРСР. На окраїнах радянської імперії місцева номенклатура, використавши прагнення народів до самостійного розвитку і підтримавши гасла незалежності й суверенітету, прийшла до влади. Після проголошення незалежності України 24.8.1991 СРСР фактично перестав існувати. Юридичне підтвердження процесу розпаду Радянського Союзу було завершено укладенням міждержавної угоди 8.12.1991 у Біловезькій пущі. 25.12.1991 М.Горбачов заявив про свою відставку з поста президента СРСР. 26.12.1991 одна з палат Верховної Ради СРСР - Рада республік прийняла формальну декларацію про припинення існування СРСР.

С. Кульчицький (Київ).

"СОЮЗ РУССКОГО НАРОДА" - масова чорносотенна організація, утворена у жовтні 1905 у Петербурзі з метою протистояння будь-яким прогресивним перетворенням у Російській імперії. Об'єднувала реакційне дворянство, духовенство, міську дрібну буржуазію, декласовані елементи міста й села. Засновники організації-О.Дубровін, В.Грин-гмут, В.Пуришкевич, М.Марков та ін. Покровительство "С.р.н." надав цар *Микола II*. Основні програмні положення (статут 1906): єдність і неподільність Російської імперії, збереження самодержавства та єднання його з народом, великодержавний шовінізм, антисемітизм, войовниче православ'я. Керівний орган - Головна рада, що складалася з 12 членів. У 1907 мав близько 800 місцевих відділів. Організація одержувала фінансову підтримку від держави. "С.р.н." активно діяв в Україні. Найбільш великі осередки організації існували у Києві, Одесі, Почаєвській Лаврі (Волинська губ.). Головні друковані органи - "Русское знамя", "Земщина", з провінційних - "Почаевский листок". Своєю діяльністю "С.р.н." провокував єврейські погроми, у т. ч. в Україні (Одеса, Катеринослав, Київ та ін.). У 1906 у Києві була утворена чорносотенна організація "Объединенный русский народ", яка підпорядковувалась "С.р.н.". У 1908-10 "С.р.н." розпався на кілька ворогуючих організацій ("Союз Михаила Архангела", "Всероссийский Дубровинский союз" у Петербурзі). У лютому 1917 усі чорносотенні організації були розпущені.

О. Бойко (Київ).

СОЮЗ СИНІВ ВІТЧИЗНИ - таємна польсько-українська демократична організація, заснована у Львові восени 1837. До складу С.с.в. входили представники інтелігенції та студентської молоді. Метою його було визволення Польщі від іноземного гніту і встановлення демократичного ладу. Найближчі завдання - революційна пропаганда і підготовка до повстання проти Габсбурзької монархії. Ідеї організації поділяли деякі представники української студентської молоді, духівництва, зокрема, В.Подолінський. На поч. 1838 до С.с.в. приєднався Союз вільних галичан. У 1840 С.с.в. розкрила австрійська влада. Багато його членів було заарештовано і притягнуто до судової відповідальності. У зв'язку з масовими арештами С.с.в. припинив свою діяльність.

Ф. Стеблій (Львів).

СОЮЗ "СІЧЕЙ" - центральне управління, що здійснювало координацію діяльності січових організацій у Буковині в 1904-14. Напередодні Першої світової війни 1914-18 С."С." охоплював 5 окружних об'єднань та 112 організацій Товариства "Січ" по селах. Сприяв проведенню січових свят у Чернівцях в 1910 і 1914. У цих заходах, що мали пара-мілітарний (напіввійськовий. - *Авт.*) характер, взяло участь бл. 2 тис. січовиків з усієї Буковини. Головою С."С." був Т.Галіп, а серед керівників - І. та О.Поповичі.

О. Сухий (Львів).

СОЮЗ УКРАЇНОК - найбільша українська жіноча організація. Створена у Галичині в 1917 внаслідок реорганізації Жіночої Громади. Мета організації - суспільна активізація жінок, піднесення їхнього освітнього та фахового рівня, участь жінок у культурно-освітній та харитативно-доброчинній діяльності. Програмно-ідеологічними засадами С.у. були

національно-державна ідея та ідея суспільної рівноправності жінок. С.у. мав триступеневу будову: центральна управа у Львові, філії у містах і містечках, осередки в селах. Чисельність організації у міжвоєнний період сягала бл. 100 тис. членів. У 1939 чверть від загальної кількості українських сіл в Галичині мали осередки С.у. Головами С.у. були Є.Макарушка (1917-22), К.Гриневичева (1923-24), М.Білецька (1924-25), О.Федак-Шепарович (1925-26), М.Донцова (1926-27). У 1928-39 організацію очолювала *М.Рудницька*. Основні напрями роботи С.у. - організаційний, культурно-просвітній, господарсько-економічний, а також співробітництво з іноземними та міжнародними організаціями. Активна діяльність С.у. розпочалася після з'їзду Українських жінок, що проходив у грудні 1921 у Львові. В 1920-х роках головна увага організації була зосереджена на роботі серед селянок, зокрема, на їх залученні до господарсько-кооперативного руху, до процесу раціоналізації селянських господарств. Організаторами кооперативного руху серед жінок були О.Кисілевська, І.Блажкевич, Н.Селезінка, Х.Коно-ненко. С.у. постійно організовував короткотривалі курси та школи для жінок (торговельні, крою та шиття, куховарства, догляду за дітьми тощо), дбав про підтримку народного мистецтва. Визначною подією в історії С.у. став Конгрес Українських жінок у Станіславі 23-27.6.1934 (понад 10 тис. учасників), який заманіфестував зростаюче суспільне значення жіночого руху і визначив перспективи його розвитку. На Конгресі прийнято рішення про створення Світового союзу українок (існує з 1927). С.у. був позапартійною організацією, але активно співпрацював з українськими ліберально-демократичними партіями. Підтримував участь жінок у політичній діяльності. *М.Рудницька* була депутатом сейму, *О.Кис-левська*, *О.Левчанівська* - депутатами сенату. Активна участь С.у. в політичному житті Галичини дала привід польській владі двічі (1929 і 1938) забороняти діяльність організації, однак протести української громадськості змусили польську адміністрацію відмінити рішення. У 1934 С.у. заснував видавничий кооператив у Львові. С.у. видавав двотижневик для інтелігенції "Жінка" (1935-39), часопис для селянок "Українка" (1938-39). Посилення цензури та переслідування С.у. польською владою призвели до тимчасового закриття цих часописів, замість яких виходили "Громадянка" (1938) та "Світ українки" (1938). С.у. тісно співпрацював з громадськими організаціями "Просвіта", "Рідна школа", "Сільський господар" та ін. Серед найактивніших членів були *І.Гургула*, *І.Гладка*, *С.Парфанович*, *О.Ціпановська*, *М.Струтинська*, *М.Біляк*, *К.Малицька*, *І.Павпиковська* та ін. С.у. встановив зв'язки з міжнародними жіночими організаціями. У 1923 С.у. став членом Міжнародного жіночого союзу, представники організації брали активну участь у роботі його конгресів у Римі (1923), Парижі (1926), Берліні (1929), Марселі (1933). С.у. мав представництво у Лізі миру і свободи, встановив зв'язки з Міжнародною жіночою кооперативною гільдією. Участь у роботі міжнародних організацій дали можливість українським жінкам привернути увагу світової громадськості до актуальних національних проблем. У 1924 *М.Рудницька* порушила у закордонній пресі справу вбивства польською поліцією *О.Басараб*, а в 1930 С.у. обнародував у Раді Ліги націй антиукраїнський характер "паціфікації" та гостро протестував проти штучно організованого голодомору 1932-33 в радянській Україні. У 1938 польська влада заборонила діяльність С.у.. Замість нього було утворено нову жіночу організацію "Дружина княгині Ольги", яка проіснувала до встановлення у Західній Україні радянського режиму. У 1927-38 діяв Союз українок Волині, який займався переважно культурно-освітньою та харитативно-доброчинною діяльністю. Тривалий час головою організації була *П.Багринівська*, активістками *М.Волосевич*, *М.Черкавська*, *О.Підгірська*, *О.Пирогова*, *Н.Річинська*, *І.Прісневська*, *А.Мартинюк*, *Г.Роцинська*, *А.Горохович*, *Л.Горбачевська* та ін. Жіночі організації під цією ж назвою часто створювались в еміграції, зокрема, в 1925 у США, 1925 - Канаді, 1945 - Франції, 1949 - в Австралії та Аргентині, ін. країнах. У 1920 роках Союз українок-емігранток було створено у Польщі та Румунії. У 1990 С.у. відновив свою діяльність в Україні і став однією з найчисельніших жіночих організацій.

О. Рибак (Львів).

СОЮЗ УКРАЇНСЬКИХ АВТОНОМІСТІВ-ФЕДЕРАЛІСТІВ (СУАФ) - політична організація, що існувала в 1917. 25-26.3.1917 відбувся у Києві з'їзд Товариства українських поступовців, на якому були делегати від багатьох громад України, а також Петербурга, Катеринодара, Москви. Резолюція з'їзду включала такі вимоги: підтримувати Тимчасовий уряд; змінити назву ТУП на Союз українських автономістів-федералістів; підтримувати автономію України; забезпечити права національних меншин. Зміна назви товариства була пов'язана з новою головною метою ТУП - досягнення легальними методами автономії України у складі демократичної Російської держави. Члени Ради ТУП увійшли до складу Тимчасового ЦК СУАФ. До складу керівного органу організації-Тимчасового центрального комітету союзу (пізніше - Рада Союзу) було обрано В.Біднова, *Д.Дорошенка*, *С.Єфремова*, *Ф.Матушевського*, *А.Ніковського*, *В.Прокоповича*, *О.Шульгіна*, *С.Ерастова*. У червні 1917 до складу президії Ради Союзу входили *С.Єфремов* (голова), *В.Леонтович* і *А.Ніковський* (заст. голови), *Ф.Матушевський* (скарбник) і *О.Андрієвська* (секретар). Програма СУАФ майже не відрізнялася від програми ТУП. Своє головне завдання організація вбачала в досягненні всіма силами і засобами автономії України, юридичний статус якої мали затвердити Всеросійські Установчі збори. У статуті автономії мало бути передбачено принцип забезпечення прав національних меншин. Досягнення автономії України можливе лише шляхом організації і об'єднання "сил українських". У програмі проголошувалась необхідність організації вчительства, духовенства, селянства, заснування "Селянської спілки". СУАФ проводив активну агітаційну діяльність, розповсюджував листівки. На поч. квітня 1917 члени Союзу українських автономістів-федералістів тимчасово реформували його (до скликання партійного з'їзду) в Українську демократично-радикальну партію, прийнявши програму цієї партії. У червні 1917 партійна конференція перейменувала організацію в *Українську партію соціалістів-федералістів*.

Г. Кривоший (Запоріжжя).

СОЮЗ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (СУД) - легальна політична організація, що виникла у травні 1917 у Києві. Очолював організацію *О.Степаненко*. До складу організації входили представники військових частин, члени політичних партій (УПСС, УНП), які підтримували ідею незалежності України. Виступав за побудову соборної, самостійної Української демократичної республіки, забезпечення прав національних меншин в Україні, негайне скликання Українських установчих зборів, вибори делегації на мирну конференцію тощо. У видавництві "Вернигора" налагодив видання самостійницької літератури (Програму СУД, "Десять заповідей" *М.Міхновського*). На II Військовому з'їзді готував проголошення державної незалежності України, був причетний до розробки плану збройного виступу Українського полку ім. гетьмана *П. Полуботка* (див. *Полуботківців виступ 1917*). У грудні 1917 частина членів СУД увійшла до складу *Української партії соціалістів-самостійників*.

Г. Геращенко (Запоріжжя).

СОЮЗ УКРАЇНСЬКОЇ НЕЗАЛЕЖНОЇ МОЛОДІ (СУНМ) - нелегальна українська молодіжна політична організація націоналістичного напрямку, створена у Львові 1926. Виник на основі об'єднання груп членів організації Українська студентська громада, колишніх членів *Організації вищих класів українських гімназій* та *Групи української державницької молоді*. Засновниками СУНМ були *С.Охримович* та *О.Бойдуник*. Перший керівник організації - *О.Бойдуник*, згодом - *Б.Кравців*. До проводу організації входили *Б.Кравців*, *М.Демкович-Добрянський*, *С.Ленкавський*, *І.Габрусевич*, *Б.Кордюк*, *М.Турчманович*, *З.Коссак*. Друкованим органом був легальний часопис "Смолоскипи" (виходив з осені 1926 до кін. 1927; ред. - *О.Боднарівч*). Наприкін. 1928 СУНМ започаткував видання нелегального журналу "Юнак" (ред. *С.Охримович*, співр. *С.Ленкавський*, *І.Габрусевич*, *Б.Кравців*, *В.Янів*), завданням якого був ідеологічний вишкіл молоді. Визначальний вплив на формування ідеології СУНМ мала творча спадщина *М.Міхновського*. В основу ідеологічних засад організації, які базувалися на ідеалістичному світогляді, було покладено культ героїзму (зокрема, культ трьохсот героїв-студентів, що загинули у бою під Крутами). СУНМ організовував урочисті вшанування пам'яті січових стрільців і героїв, полеглих у боротьбі за волю України (зокрема, страчених польським окупаційним режимом членів УВО і ОУН). У 1928 організована за активною участю СУНМ акція відзначення річниці Листопадового повстання 1918 у Львові перетворилася на збройну сутичку української студентської та робітничої молоді з польськими шовіністичними елементами та поліцією, що поклало початок масовому поширенню націоналістичної ідеології у молодіжному середовищі. Очолював СУНМ *Провід*, що знаходився у Львові. Організаційно СУНМ поділявся на територіальні чи станові групи (секції), які, у свою чергу, складалися зі "звен". На кін. 1928 СУНМ складався з двох студентських, чотирьох гімназійних, трьох селянських та двох робітничих груп. Членство у СУНМ було трьох видів: "прихильники", "новики" та "дійсні члени". СУНМ активно співпрацював з УВО (багато членів СУНМ були водночас членами УВО) та з українськими націоналістичними організаціями за кордоном. СУНМ разом з Групою української національної молоді, *Легією українських націоналістів* та *Українською військовою організацією* став основою *Організації українських націоналістів*.

Т. Андрусак (Львів).

СПАРРО ПАВЛО ІВАНОВИЧ (1814-р. см. невід.) - архітектор. Навчався у Петербурзькій АМ у *В.Беретті*. Після закінчення академії приїхав до Києва, де обіймав посаду помічника *В.Беретті* з будівництва університету. В 1838 призначений київським єпархіальним архітектором. За проектами *С.* надбудовано 4-й ярус дзвіниці Софійського собору, споруджено братський корпус Видубицького монастиря та ін. будівлі в Києві.

М. Ерстенюк (Львів).

СПАРТОКІДИ-династія боспорських правителів, що перебувала при владі в 438-109 до н. е. Назву дістала від засновника династії **Спартока I** (правив 438-433 до н.е.), який, за різними версіями, походив із фракійської, скіфської або меотійської знаті. За правління С. (Сатіра I, Левкона I, Перісада I, Євмела I) у 4 ст. до н. е. Боспорське царство досягло найбільшої могутності. Склалась авторитарна система правління (вся влада зосереджувалась у руках архонтів - царів), за якою органи місцевого самоуправління міст (полісів) відігравали незначну роль. Боспорське царство стало одним з головних постачальників хліба в Афіни, завоювало Феодосію, підкорило синдів та ін. племена Прикубання, сх. частину Приазов'я. За правління **Спартока III** (304-284) в дельті Дону засновано місто Танаїс, запроваджено єдиний царський титул -басилевс.

О. Бандровський (Львів).

СПАС - вид української національної боротьби. Відомий від княжих часів, був досить поширений серед запорозьких козаків. Використовувався як ефективний засіб фізичної та бойової підготовки запорожців. Включав цілий ряд прийомів захисту від нападників: кидки, больові прийоми та утримання.

О. Кривоший (Запоріжжя).

СПИНУЛ МИКОЛА (Спенул Микола; 5.12.1867 - 1928) - український громадсько-політичний і педагогічний діяч у Буковині. Н. у с. Кучурові у Буковині в селянській родині. Навчався в Чернівецькій учительській семінарії. Працював помічником учителя у Кимполунгу, вчителем у Чорному Потоці, Брідку, Кадобівцях. З 1907 - інспектор народних шкіл у повіті Вашківці та у Чернівцях, згодом - член Іспитової комісії для українських народних і віділових шкіл у Чернівцях. Діяч *Української національно-демократичної партії*. У 1907 та 1911 обирався послом до австрійської Державної ради у Відні (виборчий округ Чернівці-Серет), у 1911 -до Буковинського сейму. В 1914 під час окупації Буковини російськими військами вивезений до Сибіру, звідки повернувся в 1915. Активний учасник встановлення української влади в Буковині у листопаді 1918. Член *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918-19*. Був консулом ЗУНР у Відні. Автор публікацій з педагогічної тематики у газеті "Буковина". Помер в еміграції у Відні.

О. Павлишин (Львів).

СПИРИДОН (р.н.невід. - п. між 1503-1505) - православний митрополит Київський та всієї Русі. Походив з м. Твері, де прийняв чернечий постриг. 18.8.1476 висвячений Константинопольським Патріархом Рафаїлом. Припускають, що причинами його обрання був вплив турецького султана *Мухамеда II*. За окремі риси характеру С. одержав прізвисько Сатана. У березні 1477 прибув на територію Великого князівства Литовського, де був ув'язнений князем *Казимиром IV Ягеллончиком*. Не прийняв його і московський князь. Лише після скасування Константинопольським Патріархом призначення С. його було звільнено. Однак, очевидно, він і надалі вживав титул митрополита, через що його було ув'язнено у Ферапонтовому монастирі.

Р. Шуст (Львів)

"СПИСОК МІСТ СВИДРИГАЙЛА" - унікальна латиномовна пам'ятка, одне з основних джерел для історичної географії України першої третини 15 ст. Датується 1432 (помилково - 1402) та містить перелік "замків і земель", які підпорядковувалися великому князю литовському *Свидригайлу*. Незважаючи на те, що не всі згадані в "Списку" пункти піддаються ідентифікації, документ дає можливість, в загальних рисах, реконструювати систему міських поселень Київщини, Сіверщини, Волині та Поділля й охарактеризувати тогочасні урбанізаційні процеси.

О. Русина (Київ).

"СПИСОК РУСЬКИХ МІСТ ДАЛЕКИХ І БЛИЗЬКИХ"-літописний реєстр під заголовком "А се имена всем градам рускым, далним и ближним". Раніше відомий як "список Воскресенського літопису" (вперше опублікований у складі цього літописного зведення в 16 ст). Найдавніша версія пам'ятки міститься в Комісійному рукописі Новгородського першого літопису (серед. 15 ст.). Укладення "С." датується 1370-90-ми роками. "С.", охоплюючи й територію України (українські населені пункти зафіксовано в пам'ятці у групах подільських, київських, волинських та волоських міст), є цінним джерелом для вивчення вітчизняної історичної географії.

О. Русина (Київ).

СПИТКО З МЕЛЬШТИНА (р.н. невід. - п. 1399) - краківський воєвода. У червні 1395 Ягайло передав С. на "повному княжому праві" західну частину Поділля (цей топонім уперше згадується в акті цього надання). Після того, як С. пропав безвісти в битві на Ворсклі (1399), Ягайло передав землі С. у держання *Свидригайлу Ольгердовичу*, а в 1403 викупив Західне Поділля у вдови С. О.

Русина (Київ).

СПІВДРУЖНІСТЬ ПОЛЬСЬКОГО НАРОДУ-таємна польська демократична організація, що боролася за визволення Польщі від іноземного гніту та здійснення прогресивних перетворень. Заснована 11.2.1835 С.Гощинським, Л.Лукашевичем, Ш.Конарським. До її складу входили ліберальна шляхта, інтелігенція,

студентська молодь. Керівним органом були Головні збори, які спочатку містилися у Кракові, а з 1836 - у Львові. Хибними місцями програми організації були намагання відновити Польщу в кордонах 1772 та невизнання національних прав українців, білорусів, литовців. В організації існували певні протиріччя між лібералами і демократами. Організації С.п.н. існували в Королівстві Польському, Краківській республіці, Литві, Білорусі, у Правобережній Україні і в Галичині. У Галичині в рамках організації С.п.н. існувало окреме Руське коло, що об'єднувало українську студентську молодь. У 1837 до керівництва Головними зборами прийшли ліберали. У зв'язку з цим частина демократів вийшла з С.п.н. і утворила самостійну організацію. Головні збори незабаром оголосили про розпуск С.п.н. Частина членів організації 1.9.1837 заснувала нове об'єднання "Молода Сарматія" (перейменоване згодом на Змову польських демократів), що поширило свою діяльність на Галичину. У 1838-39 осередки С.п.н. в Україні, Литві та Білорусі були розгромлені царським урядом. У Галичині австрійський уряд репресував членів С.п.н. після викриття галицького революційного підпілля у 1840-41.

Ф. Стеблій (Львів).

СПІЛКА, УКРАЇНЬСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА СПІЛКА - політична партія, що виникла в кін. 1904 у підросійській Україні внаслідок розколу *Революційної української партії*. Оформилася 12.1.1905 як складова частина Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) з автономними правами. Розкол РУП стався внаслідок розбіжностей у поглядах на національне питання та відношення до РСДРП. Спілка виступала проти політичної автономії України і національно-культурницької праці РУП, членам якої Спілка закидала "буржуазний радикалізм", "націоналізм" і постулат "самостійної України". Спілка, прагнучи до створення пролетарської партії усєї Росії, тісно співпрацювала з діячами РСДРП (маневруючи між меншовиками і більшовиками) та з Бундом. Спираючись на інтернаціональні кадри, головним чином єврейського походження, та звертаючись до пролетаріату, здебільшого несвідомого, Спілка спочатку мала кращу організацію і більший вплив на селянські маси, ніж РУП-УСДРП. Серед членів Спілки, крім національно свідомих українців, були також діячі, які ставилися нейтрально (П.Тучапський) або навіть вороже до українського національного руху (І.Кириєнко), як також росіяни і євреї. Серед провідних діячів С. були М.Меленевський, О.Скоропис-Йолтуховський, П.Канівець, Г.Довженко, П.Крат, В.Мазуренко, П.Тучапський, а з неукраїнців: Ю.Ларін, А.Ріш, А.Подольський, С.Соколов, С.Завад-ський, В.Перекрестов та ін.

Під час революції 1905-07 в Росії Спілка поширила свої впливи серед сільського робітництва в Україні, керувала селянськими і робітничими страйками та вела боротьбу з Українською соціал-демократичною робітничою партією, схилиючи на свій бік колишні гуртки РУП. Найбільший успіх Спілка мала під час виборів до II і III Державної Думи, коли здобула значне число депутатських мандатів. Органом Спілки був щомісячник "Правда" (1905). Спілка видала також низку пропагандистських брошур українською та російською мовами.

З перемогою реакції в Російській імперії у 1907 серед членів Спілки почалися арешти; ряд керівних членів організації засуджено до заслання (А.Ріш, Р.Рабінович, Й.Сорокер, Г.Ткаченко та ін.). У 1908 Спілка перенесла свій центр за кордон, створивши "групи сприяння" у Львові, Відні, Парижі, Женеві, Цюріху; зв'язковим органом Спілки у 1908-12 був новозаснований журнал "Правда", що виходив спершу у Львові, а згодом - у Відні. У передвоєнний період, внаслідок поступок партійного керівництва центристсько-російським тенденціям РСДРП та зростання національної свідомості українського селянства, Спілка все більше втрачала свої впливи у Наддніпрянській Україні. Частина національно свідомих членів організації поступово переходила до українських національних партій, і в 1913 Спілка припинила свою діяльність.

А. Жуковський (Сарсепь, Франція).

СПІЛКИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ПРОЦЕС -судовий процес в Україні над українськими інтелектуалами, звинуваченими у приналежності до опозиційної радянському режиму організації - Спілки визволення України (СВУ). Тривав з 9.3. до 19.4.1930 у Харкові.

У кін. 1920 років в Україні московським керівництвом було розпочато широкомасштабну кампанію дискредитації, цькування, а згодом і фізичного винищення національної еліти - діячів української науки та культури, духовенства УАПЦ, керівників промисловості, яка завершилася низкою сфабрикованих ДПУ судових процесів ("Шахтинська справа", процес Промпартії, процес Народної революційної соціалістичної партії, Українського національного центру та ін.).

Першою жертвою політичного терору стало дореволюційне покоління української інтелігенції, у середовищі якої з травня 1929 до січня 1930 органами ДПУУСРР було проведено масові арешти. Серед 45 заарештованих було 2 академіки (С.Єфремов і М.Слабченко), письменники, професори, правники, священнослужителі, викладачі вузів і шкіл, студенти. ДПУ пред'явило заарештованим обвинувачення у приналежності до контрреволюційної організації - Спілки визволення України, яка нібито готувала повалення Радянської влади шляхом збройного повстання та встановлення військово-фашистської диктатури.

З метою формування у громадськості неприязні та ворожого ставлення до заарештованих ще задовго до початку судового розгляду справи у пресі було розгорнуто кампанію їх очорнювання та навішування ярликів. З "викривальними" заявами виступили начальник ДПУ УСРР Балицький, голова РНК УСРР В.Чубар і секретар ЦК КП(б)У П.Любченко.

Справу СВУ розглядав Особливий склад Найвищого суду УСРР (голова А.Приходько), затверджений спеціальною постановою ЦВК. Державними обвинувачувачами були заст. наркома юстиції М.Михайлик, прокурори Ахматов, Якимішин, Бистрюков. Захищали підсудних 14 адвокатів. Щоденні звіти про хід процесу подавала газета "Комуніст" (орган ЦК КП (б)У), матеріали справи друкувалися також у газеті "Вісті", їх обговорення організовувалося у трудових колективах.

На час передачі в суд справа нараховувала 237 томів слідчих матеріалів. Більшість зізнань про існування та діяльність СВУ слідчі ДПУ отримали шляхом фізичного і психологічного тиску на заарештованих. Як впливало з обвинувачувального висновку в справі СВУ, підсудні (С.Єфремов, В.Дурдуківський, Й.Гермайзе, А.Ніковський, Г.Голоскевич, К.Товкач) ще в 1920-24 належали до підпільної організації Братерство української державності, яка з метою повалення радянської влади організувала мережу бойових осередків і проводила масовий та індивідуальний терор проти робітників та селян. Керівник організації С.Єфремов підтримував зв'язки з повстанськими отаманами - Ангелом, Зеленим, Шляховим, Майовим, Мордалевичем та ін. Обвинувачувальний висновок стверджував, що після самоліквідації БУД у липні 1926 було засновано СВУ. Керівники новоствореної контрреволюційної організації готували з допомогою іноземних держав (Польщі) та в порозумінні з одноіменною емігрантською організацією і петлюрівським закордонним урядом повалення радянської влади шляхом збройного повстання й реставрацію капіталістичного ладу. У документах обвинувачення вказується на існування в структурі СВУ низки секцій - академічної, шкільної, педагогічної, медичної, видавничої, автокефальної та Спілки української молоді. На чолі секцій стояла Президія СВУ -С.Єфремов (голова), В.Чехівський (заст. голови), В.Дурдуківський (скарбник), Й.Гермайзе, А.Ніковський, Л.Старицька-Черняхівська, О.Гребенецький. Відзначалося, що викрито осередки організації у Полтаві, Чернігові, Вінниці, Дніпропетровську, Одесі та Миколаєві. Матеріали слідства стверджували, що внаслідок збройного повстання у 1930-31 мала бути створена незалежна Українська республіка на чолі з президентом.

Внаслідок фальсифікації документів та нечуваного в юридичній практиці насильства над заарештованими до різних термінів ув'язнення було засуджено 45 відомих діячів української науки і культури. Четверо (С.Єфремов, В.Чехівський, А.Ніковський, М.Павлуш-ков) засуджені до 10 років тюремного ув'язнення, шестеро (В.Дурдуківський, В.Ганцов, В.Удовенко, Г.Холодний, А.Барбар, В.Підгаєцький) - до 8 років позбавлення волі. Більшості підсудним було призначено покарання у межах від 3 до 6 років. Кілька підсудних отримали умовні терміни покарання і були звільнені з-під варті. Вирок був остаточним і оскарженню не підлягав. У 1937-39 багатьох ув'язнених (13 осіб із 45) за рішенням різноманітних "трійок" було розстріляно.

Серед істориків немає одностайної думки щодо фактичного існування СВУ. Більшість вважає, що справа була сфабрикована органами ДПУ і згодом широко використовувалася радянським режимом для винищення інтелектуального і духовного потенціалу українського народу. Ще під час процесу став відомим вислів - "музика ДПУ, опера СВУ", що засвідчив ставлення населення України до цього судилища. 11.8.1989 Пленум Верховного суду УРСР реабілітував усіх засуджених у справі СВУ за відсутністю складу злочину.

О.Мазур (Львів).

СПІШСЬКА (Списька) УМОВА 1214-угода, укладена між угорським королем *Андрієм II* та князем сандомирським і краківським *Лешком Білим* у Спішу (тепер Спішська Нова Весь, Словаччина) у 1214. Після смерті князя *Романа Мстиславича* (1205) на землях Галицько-Волинської держави розпочався період боярських міжусобиць, викликаний незавершеністю адміністративних реформ, малолітством спадкоємців галицько-волинського престолу (Василька і Данила Романовичів), втручанням у внутрішні справи князівства сусідніх держав. У 1213 боярин *Воподислав Кормильчич* проголосив себе князем. Захоплення князівського престолу боярином викликало велике обурення серед українських князів ("непристойіть бояринові князювати"), які організували спільний похід на Галич на чолі з пересопницьким князем Мстиславом Ярославичем Німим. Загони Володислава Кормильчича були розбиті у битві на р. Бібрці, але йому вдалося втекти і укріпитися в Галичі. В цих умовах Андрій II та князь Лешко Білий, що вважалися опікунами малолітніх Романовичів, заявивши про підтримку прав синів Романа Мстиславича на престол, насправді вирішили використати складну політичну ситуацію у князівстві в своїх інтересах. Зустрівшись у Спішу, вони уклали угоду, згідно з якою угорський королевич *Коломан* мав одружитися з дочкою Лешка Соломеєю і зайняти галицький престол. За угодою Перемишльське князівство, північне Побужжя (Берестейська волость) та частина Червенської землі переходили під управління Лешка. Данило та Василько Романовичі замість втрачених галицьких земель отримували у володіння Волинь. Взимку 1215-16 з благословення папи Римського Інокентія III відбувся шлюб Коломана та Соломеї, після чого угорські війська зайняли Галичину. Володи-слава Кормильчича було схоплено і заведено до Угорщини, де він невдовзі помер. Проте С.у. виявилася недовговічною. Вважаючи, що польський князь захопив надто багато земель, Андрій II відібрав від Лешка Перемишльську волость. Коломан управляв Галицькими землями до травня 1221, коли галицький престол здобув *Мстислав Мстиславич Удатний*.

Р. Шуст (Львів).

СРЕЗНЕВСЬКИЙ ІЗМАЇЛ ІВАНОВИЧ [1(13).6.1812 - 9.(21).2.1880] - визначний філолог-славіст, палеограф, етнограф, один із засновників університетського слов'янознавства. Н. у Ярославлі (Росія). Протягом 1826-29 навчався на етико-політичному відділенні філософського ф-ту Харківського ун-ту. Після закінчення ун-ту

(1829) працював у Харківському дворянському депутатському зібранні, займався приватною педагогічною практикою. У 1837 С., захистивши магістерську дисертацію "Опыт о сущности и содер-

жании теории в науках политических", одержав посаду ад'юнкта на кафедрі політекономії та статистики філософського ф-ту Харківського ун-ту. У 1839 опублікував докторську дисертацію "Опыт о предмете и элементах статистики и политической экономики", захистити яку йому не вдалося. Протягом 1839-42 з науковою метою і у зв'язку з підготовкою до професорського звання із славістики відвідав ряд слов'янських земель. У 1842 став першим професором-славістом у Харківському ун-ті, де читав курси з історії та слов'янських мов. У 1846 С., захистивши дисертацію "Святылища и обряды языческого богослужения древних славян по свидетельствам современным и преданиям", став першим у Росії доктором слов'янської філології. Протягом 1847-80 -професор кафедри слов'янознавства Петербурзького ун-ту. З 1851 - екстраординарний, а з 1854 - ординарний Петербурзької АН. Ініціатор і редактор "Известий" (т. 1-10, 1852-63) та "Ученых записок" (т. 1-7, 1854-63) Відділення російської мови АН. С.-засновник петербурзької школи славістів, автор численних праць з історії давньоруської та російської мов, історії південно-слов'янських літератур, міфології, палеографії. У 1849 опублікував працю "Думки про історію російської мови", в якій звертав увагу на необхідність опису пам'яток, укладання регіональних словників, вивчення тогочасної літературної мови і діалектів, підготовку історичного словника та історичної граматики із залученням історії ін. слов'янських мов, дав також опис основних особливостей української мови. Вчений уперше розробив теоретичні засади слов'янської палеографії, поставивши її вивчення на наукову основу. Опублікував багато пам'яток давньоруського та давньослов'янського письменства ("Київські глаголичні уривки" та ін.). С. цікавився українською старовиною і фольклором. Ще наприкінці 1820 років, навчаючись у Харківському ун-ті, С. разом з братами Ф. і О.Євцькими, І.Розковшенком, О.Шпигоцьким заснував літературний гурток поетів-романтиків. Його учасники винятково великого значення надавали фольклорним творам, що зберегли подих минулих епох. Зокрема, С. у фольклорі "вбачив багатюще джерело для майбутніх поетів". Зібрані на території Харківської, Полтавської та Катеринославської губ. тексти українських народних пісень і дум С. опублікував у трьох збірниках "Запорожская старина" (1833-38). Разом з І.Розковшенком видавав "Украинский альманах" (1831) та "Украинский сборник" (1838-41), які відіграли важливу роль у подальшому розвитку літературного процесу в Україні. На початку своєї наукової діяльності С. вважав українську мову окремою слов'янською мовою, проте згодом розглядав її як діалект російської. Йому належать прозові та поетичні твори на українську тематику, написані українською мовою (оповідання "Майоре, майоре!", балада "Корній Овара" та ін.). Помер у Петербурзі. Серед головних праць: "Історичний огляд сербо-лужицької літератури" (1844), "Давні пам'ятки руського письма й мови (10-12 ст.)" (1866), "Давні глаголичні пам'ятки, в порівнянні з пам'ятками кирилиці" (1866), "Слов'яноруська палеографія 11-14 ст." (1885).

М. Кріль (Львів).

СРІБЛЯНИК (Срібник) - наукова назва перших срібних монет, які карбувалися у Київській державі наприкін. 10 - на поч. 11 ст. У процесі виробництва С. використовувалося срібло арабських монет. Карбування власних монет було викликане, з одного боку, браком срібних монет, що пояснюється скороченням обсягів надходження арабських дирхемів, з іншого - намаганням київських князів зміцнити міжнародний авторитет Київської Русі шляхом карбування власної монети. С. карбували в Києві за князів *Володимира Святославича* (980-1015), *Святополка Володимировича* (1015-16, 1018-19) та *Ярослава Мудрого* (під час правління у Новгороді до 1015 та в Києві - 1019-54). Окрему групу становлять монети тмутороканського князя *Олега-Михайла*, які випускалися бл. 1070. За зовнішнім оформленням С. поділяються на декілька ти-

пів. С. перших випусків переважно повторювали тип візантійських монет (лицевий бік -зображення князя, зворотний - Ісуса Христа). В 11 ст. зображення Ісуса Христа було замінено тризубом - великим родовим гербом династії Рюриковичів, який був також гербом Київської Русі. Навколо портретного зображення князя вміщувалась легенда "Володимир (або Святополк) на столі (престолі) -а це його срібло (золото)". Зовнішній вигляд С. Ярослава Мудрого відрізняються від монет, які карбували Володимир та Святополк. На С. Ярослава Мудрого на одному боці замість Христа було вміщено зображення св.Георгія (Юрія), на зворотному - родовий знак роду Рюриковичів і напис "Ярославле сребро" без слів "на столі" (ймовірно, їх випускали у період князювання Ярослава у Новгороді). До ін. типу належать тмутороканські монети, на одному боці яких вміщено зображення архангела Михаїла, на зворотному -напис: "Господи, допоможи Михайлові". Під час карбування С. кружки монет не вирізувалися із пластин (як для візантійських та арабських монет), а були литими. С., які поступалися за кількістю та якістю металу перед арабськими монетами, не відігравали помітної ролі у грошовому обігу Київської Русі.

Р. Шуст (Львів).

СТАВРОПІГІЙСЬКИЙ ІНСТИТУТ у Львові-релігійно-просвітницька громадська організація, правонаступник Львівського братства. С.і. заснований декретом імператора Йосифа II від 7.10.1788. С.і. підпорядковувався місцевій крайовій владі, а його членам було надано статус старшин українського народу з правом патронату над Успенською церквою і утримання школи, а згодом і друкарні. Інститут мав право користуватися власним гербом із зображенням трираменного патріаршого хреста (наданий братству Константинопольським патріархом Ієремією в 1587). Спочатку С.і. не мав свого статусу, а керувався у своїй діяльності статутами, звичаями, традиціями Львівського братства і декретами та розпорядженнями місцевої влади. Власний статут вироблено у 1864 і 1912. Найвищим керівним органом С.і. була рада, яку очолював сеньйор. Серед

найвідоміших: Іван Товарницький, Іван Бачинський (1801-16), Іоаким Хоминський (1861-66), Василь Ковальський (1871-84), Ізидор Шараневич (1885-1901). Матеріальною основою діяльності С.і. були доходи з нерухомого майна, друкарні, книгарні і добровільні пожертвування громадян. С.і. опікувався функціонуванням Успенської церкви. Його заходами в храмі було проведено реставраційні роботи (на поч. 19 ст., у серед. 19 ст. і на поч. 20 ст.). Друкарня С.і. від часу заснування і до 1820 років друкувала в основному релігійну літературу; з 1830 років - також літературу світського характеру, підручники для народних і середніх шкіл; першою серед друкарень Львова використала гражданський шрифт (1837). У друкарні С.і. друкувались наукові праці відомих галицьких істориків - Дениса Зубрицького, *А.Летрушевича*, І.Шараневича та ін., перша в Галичині газета українською мовою "Зоря Галицька" (1848-51). У 1864 при С.і. було засновано літографічну майстерню. Школа Ставропігійського інституту мала релігійний характер. При інституті діяла школа (бурса), в якій дітей навчали церковного обряду і церковнослов'янської мови (у 20 ст.-російської), готували до духовного чину (ін. предмети учні вивчали в державних школах). Заходами Ізодора Шараневича у 1887 засновано музей С.і., базу для якого становили предмети, матеріали і документи братського архіву, Успенської церкви та монастирів. У 1888 в музеї влаштовано першу в Галичині археологічно-бібліографічну виставку. Навколо С.і. об'єднувались консервативні кола української інтелігенції, серед яких були діячі науки, культури, високопоставлені урядові особи, зокрема, Петро Лодій, Денис Зубрицький, *Я.Головацький*, Захар Авдиківський, А.Петрушевич, Іван Бачинський, Іван Зарицький, Микола Юристовський, Іван Борисякевич, Антін Павенецький, *Ю.Романчук*, Іван Гушалевиць, *Ю.Паврієвський*. У другій пол. 19 ст. С.і. поступово перейшов на позиції москвофільства.

У діловодстві використовувались, в основному, латинська, німецька, польська мови; з 1850 років - "язичіє", а в 20 ст.- російська мова. У 1914-15 керівництво С.і. підтримувало російську окупаційну владу в Галичині, відстоювало ідею єдиного "русского" наро-

ду, заперечувало існування української нації. У 1915 москвофільське правління С.і. емігрувало в Росію і вивезло з собою найцінніші матеріали і документи (у 1929 їх повернуто до Львова). У 1915 австрійська влада призначила для С.і. урядового комісара Адама Смуклу, який за наказом намісництва від 2.2.1916 передав управу установою в руки українських національно-демократичних сил. Представники українського національного табору здійснювали керівництво С.і. з 1916 по 1922. Членами С.і. у цей час були Григорій Кузьма, *Ю.Січинський*, *С.Федак*, *О.Барвінський*, Ізидор Голубович, *К.Левицький*, *В.Щурат*. У 1920 управа С.і. звернулася до митрополита *А.Шептицького* з пропозицією про проведення широкої церковної українізації (переклад церковної літератури на українську мову). У 1921 керівництво С.і. висловило протест польському урядові щодо реквізиції українських церков на Холмщині та Волині, що викликало негативну реакцію Варшави. Розпорядженням львівського воєводського управління від 25.2.1922 українська управа С.і. була розпущена, установи повернуто москвофілам (призначено урядового комісара Миколу Третяка). Ставропігійський інститут мав власне періодичне видання - "Временник Інститута ставропігійського" (за рр. 1864-1915 і 1923-1938). У 1921 було видано "Збірник Львівської ставропігії" за редакцією К.Студинського. С.і. припинив свою діяльність у 1940. Музейні та архівні матеріали С.і. зберігаються у Львівському історичному музеї та ЦДІА України у Львові.

І. Орлевич (Львів).

СТАВРОПІГІЯ (від грец. "ставрос" і "пігійон" - встановлення хреста)-форма управління в православній церкві, що передбачала церковно-правний імунітет від місцевої церковної ієрархії та безпосередню залежність від патріаршої влади. С. могли отримувати як церкви, так і монастирі. В Україні найзначніші святині мали ставропігійний статус, але фактично керування С. здійснювалося не Константинопольським патріархом, а Київським митрополитом. Від С. храму назву ставропігійських отримували і світські братства, що засновувалися при церквах, зокрема, Ставропігійське Успенське братство (1589) у Львові. Ставропігійний статус свідчив про особливу важливість святині для церкви і віруючих. В Україні право С. мали: *Києво-Печерська лавра* (1589), Київське богоявленське братство і Манявський скит (1620), Межигірський Спасо-Преображенський монастир (1687) та ін.

М. Капраль (Львів).

СТАДІОН-ВАРТГАУЗЕН ФРАНЦ СЕРАФІН (1806 -1853) - австрійський державний діяч, граф. Деякий час працював урядовцем австрійської адміністрації у Станіславі та Ряшеві (Галичина). У 1841-47 губернатор Трієста та Істрі, 1847-48 - Галичини. У 1848-49 -міністр внутрішніх справ Австрії. Відіграв вирішальну роль у прискороному скасуванні панщини в Галичині. З метою недопущення українсько-польського зближення під час революції 1848 в Австрійській імперії для боротьби проти Габсбургів і утримати український рух у легальних рамках підтримував акції його представницького політичного органу -*Головної руської ради*. Тогочасна польська преса, а згодом й історіографія приписували йому інспірацію українського руху 1848.

Ф. Стеблій (Львів).

СТАДНИК ЙОСИП ДМИТРОВИЧ (18.3.1876-8.12.1954) - видатний український актор, режисер та діяч театру. Н. у с.Валяві Перемишльського повіту (тепер Польща) у родині залізничника. Вчився в Перемишлі (1887-90) та в учительській семінарії у Тернополі (1890-94). Закінчив драматичну студію. З 1894 розпочав сценічну діяльність у театрі "Руська бесіда" у Львові. У 1906-13 був директором та головним режисером цього театру. В 1914 виступав у театрі М.Садовського у Києві. В 1918-39 очолював різні українські

професійні трупи в Галичині. З 1939 С. - художній керівник Державного українського драматичного театру ім. Лесі Українки у Львові, в 1944—47 - режисер "Театру мініатюр" у Львові. Серед кращих ролей С.: Іван ("Дай серцю волю, заведе в неволю" М.Кропивницького), Хлестаков ("Ревізор" М.Гоголя), Уріель ("Уріель Акоста" К.Гуцкова), Яго ("Отепло" У.Шекспіра), Тартюф ("Тартюф" Мольєра). Кращі вистави С.: "Украдене щастя" І.Франка, "Лісова пісня" Лесі Українки, "Маруся Богуславка" М.Старицького, а також перекладені ним "Живий труп" Л.Толстого, "Вишневий сад" А.Чехова, "Міщани" М.Горького, "Вільгельм Телль" Ф.Шіллера, "Примари" Г.ібсена. Серед поставлених опер: "Катерина" М.Аркаса, "Продана наречена" Б.Сметани, "Євгеній Онегін" П.Чайковського, "Фауст" Ш.Гуно, "Роксолана" Д.Січинського, "Кармен" Ж.Бізе. Похований у Львові на Личаківському цвинтарі.

М. Ерстенюк (Львів).

СТАДНИКОВА СОФІЯ АНДРІЇВНА (13.9.1888 - 21.9.1959) - українська драматична акторка і співачка (драматичне сопрано). Н. у Тернополі в акторській родині. Дружина *Й. Стадника*. Вокальну освіту здобула в Києві (1915-17). У 1901 дебютувала в ролі Акуліни ("Влада темряви" Л.Толстого) у театрі "Руська бесіда" у Львові. В 1915-18 працювала у театрі М.Садовського в Києві, згодом-в українському театрі Й.Стадника та ін. трупах. З 1939 - актриса Державного українського драматичного театру ім. Л.Українки у Львові, театрів Дрогобича і Львова (1944-47). Серед кращих ролей С.: Маруся ("Маруся Богуславка" М.Старицького), Харитина ("Наймичка" Карпенка-Карого), Анна ("Украдене щастя" І.Франка), Мавка і Килина ("Лісова пісня" Лесі Українки), Ліза ("Живий труп" Л.Толстого), Поля і Наташа ("Міщани" і "На дні" М.Горького) та ін. З успіхом виконувала партії Наталки ("Наталка Полтавка" І.Котляревського), Одарки ("Запорожець за Дунаєм" С.Гулака-Артемовського), Катерини ("Катерина" М.Аркаса), Гальки ("Галька" Монюшка), Маргарити ("Фауст" Ш.Гуно). Похована у Львові на Личаківському цвинтарі.

М. Ерстенюк (Львів).

СТАЛІН (Джугашвілі) ЙОСИФ ВІССАРІОНОВИЧ [9(21).12.1879-5.3.1953]-радянський державний і політичний діяч. Н. у м. Горі (Грузія) у сім'ї кустаря-шевця. Навчався в Горійському духовному училищі та Тифліській духовній семінарії. У 1898 вступив у грузинську соціал-демократичну організацію "Месаме дасі". У 1889 після виключення з семінарії влаштувався на роботу в Тифліську фізичну обсерваторію. З 1901 перейшов на нелегальне становище і розпочав життя професійного революціонера. Неодноразово заарештовувався жандармами, але втік із заслання. У 1907 брав участь у пограбуванні банку Тбілісі для поповнення партійної каси. У 1913 заарештований і засланий в Туруханський край, де й зустрів Лютневу революцію 1917. У січні 1912 заочно кооптований до ЦК РСДРП(б). У березні 1917 приїхав із заслання в Петроград, де редагував більшовицькі газети "Правда", "Рабочий и солдат", "Рабочий". Беззастережно визнавав лідерство В.Леніна (див. *В.Ульянов*), виконував його найбільш важливі доручення. На VII (Квітневій) всеросійській конференції РСДРП(б) обраний членом ЦК. Один з організаторів жовтневого перевороту в 1917. У першому більшовицькому уряді - Раді народних комісарів - призначений на посаду наркома у справах національностей і обіймав її до скасування наркомату в 1922. Одночасно очолював наркомати державного контролю, робітничо-селянської інспекції. Член президії ВЦВК з 1917. Під час громадянської війни часто перебував на фронтах, був членом Рев-військрад Південного, Західного і Південно-Західного фронтів. У 1920-23 входив до складу Реввійськради Республіки. У Раді робітничої і селянської оборони був представником ВЦВК. У 1919 увійшов до обох неформальних органів оперативного керівництва у складі ЦК РКП(б)- політичного і організаційного бюро. Провал комуністичної системи гавкізму, створеної В.Леніним як економічний фундамент для тоталітарного режиму, та незадоволення селянства продрозверсткою і забороною ринкових відносин, загострили наприкін. 1920 ситуацію в країні і партії. Прагнучи обмежити сфери політичного впливу *Л. Троцького*, який претендував на самостійну роль (що проявилось, зокрема, під час дискусії про профспілки взимку 1920—21), В.Ленін почав висувати ще малопомітного у вищих ешелонах влади С. Після X з'їзду у березні 1921 С. зміцнив свої позиції у секретаріаті, який ставав впливовим неформальним органом у ЦК РКП(б). Після XI з'їзду у квітні 1922 була утворена посада генерального секретаря ЦК РКП(б), передана С. за пропозицією В.Леніна. Генсек мав можливість контролювати керівні кадри державної партії, що наділяло його, за висловом Леніна, "безмежною владою". Після відходу Леніна за станом здоров'я від політичної діяльності у Кремлі розгорнулася тривала боротьба за владу. С. разом з Л.Каменєвим і Г.Зінов'євим утворили "трійку", спрямовану на ізоляцію Л.Троцького і поступове усунення його від важелів влади. На наступному витку боротьби С. у союзі з ін. членами політбюро за нейтралітету Л.Троцького переміг Л.Каменєва і Г.Зінов'єва. Пізніше Каменєв і Зінов'єв зблокувалися з Троцьким, але знову зазнали поразки. Нарешті у 1928-29 С. з допомогою своїх висуванців у політбюро усунув М.Бухаріна, О.Рикова і М.Томського, після чого домігся абсолютної влади в партії і державі. З 1929 С. припинив нову економічну політику і розпочав новий штурм, маючи на меті побудову економічного фундаменту під радянським соціалістичним режимом. За короткі строки шляхом прискореної індустріалізації та примусової колективізації сільського господарства в СРСР була створена командна економіка, яка в своїх основних рисах збереглася до кінця 1980 років. "Соціалістичні перетворення" здійснювалися частково за рахунок ентузіазму населення, а в основному - методами терору. Використовувалися найрізноманітніші методи тиску - обкладання високими податками, залякування (тавро саботажника, шкідника, троцькіста, правоухильника, примиренця тощо), "розкуркулення", терор голодом, масові репресії, депортації. Система цих заходів відома як сталінізм. Жертвами репресій стали десятки мільйонів громадян. З другої пол. 1930-х ресурси командної економіки почали

спрямовуватися на підготовку масштабної війни у Європі. У серпні 1939 С. досяг порозуміння з нацистською Німеччиною і просунув кордони СРСР на захід. Напад А.Гітлера 22.6.1941 на Радянський Союз став для С. несподіванкою. Після невдалих спроб порозумітися з Гітлером С. лібералізував внутрішню політику і спрямував зусилля державної партії та народів СРСР на відсіч агресору. У 1941-45 військові дії проводилися С. та його полководцями, особливо Г.Жуковим, без найменшої турботи за життя солдатів. Внаслідок цього польові втрати Радянської армії виявилися на порядок більшими, ніж втрати вермахту. Під час війни С. виявив блискучий організаторський талант на посадах голови Державного комітету оборони, Верховного Головнокомандувача і Наркома оборони. Ресурси велетенської країни використовувалися на формування все нових поповнень для діючої армії та оснащення їх найсучаснішими видами зброї. Незважаючи на великі втрати, стратегічна ініціатива у війні в 1942 перейшла до Червоної армії. У спілкуванні з союзниками по антигітлерівській коаліції С. проводив жорстку лінію, змушуючи їх поступатися у стратегічних питаннях і погоджуватися на толерування своїх вкрай антигуманних дій (примусове повернення в СРСР радянських громадян, які опинилися на території, контрольованій союзниками, депортація мільйонів німців, поляків та ін. з територій, які відходили до СРСР, українців та ін. з територій, які підпадали під владу Польщі, Чехословаччини тощо). Змирилися союзники і з жорстокими методами радянізації країн, які потрапили у сферу впливу Радянського Союзу. В останній період війни С. приділив виняткову увагу розвитку ракетно-ядерного потенціалу СРСР і переоснащенню армії новітніми видами зброї. Здійснювана ним агресивна зовнішня політика послужила причи-

ною "холодної війни" і гонки озброєнь. Терористичні методи управління відновилися і застосовувалися аж до смерті С.

Серед істориків триває дискусія, чи політика С. щодо України мала специфічний, відмінний від його ставлення до інших радянських республік характер. Більшість дослідників сходяться на тому, що його українська політика не мала такого характеру. Разом з тим, до України С. (як перед ним і Ленін) ставився з підвищеною увагою, оскільки вона за людськими ресурсами і економічним потенціалом перевищувала інші неросійські республіки, разом узяті. Український сепаратизм у будь-якій формі, включаючи націонал-комунізм, загрожував підвалинам тоталітарного режиму. Проте у 1920 роках С. погодився на далекосяжні поступки Україні, виступав за підтримку українізації (у т.ч. на здійснення її в обмеженому вигляді на Кубані і в Казастані). У значній мірі ці поступки пояснювалися його прагненням гарантувати собі підтримку КП(б)У у боротьбі за владу. З іншого боку, С. постійно дбав про те, щоб українізація не поставила під загрозу контроль Москви над Україною. З цією метою зніщював розправу над національним ухильництвом *О.Шумського*, *М.Хвильового*, *М.Волобуєва*. Утвердившись при владі у 1930 роках, С. розгорнув масові терористичні акції в Україні з метою знищення основних досягнень українізації, придушення опору колективізації та запобігання появі політичної опозиції. С. несе безпосередню відповідальність за організацію голодомору 1932-33, за винищення десятків тисяч української інтелігенції (т. зв. розстріляне відродження), партійного та державного керівництва Української РСР у 1930 роках, за організацію політичних вбивств та розправ над політичними противниками та опонентами (*Є.Ко-новальця*, *О.Шумського* та ін.), за хвилю масового терору на західноукраїнських землях (1939-41), післявоєнні розправи над українською і єврейською інтелігенцією в Україні, депортацію кримських татар тощо. Під час війни дійшов до переконання, що більшість українського народу проїнялася антирадянськими настроями. Особливе занепокоєння викликав у нього факт існування сильного антирадянського націоналістичного руху в

Західній Україні. За свідченням *М.Хрущова*, після закінчення Другої світової війни С. розглядав можливість депортації всього українського народу і відмовився від цієї акції тільки через її технічну нездійсненність. За свідченнями очевидців (зокрема, академіка *А.Сахарова*), С. страждав на українофобію. Проте розуміння важливості українського фактора змусило С. під час війни погодитися на часткове відродження українського патріотизму, запровадження деяких атрибутів української державності (республіканських військового міністерства та міністерства зовнішніх справ, прапора, підвищення її статусу на міжнародній арені - надання Українській РСР статусу члена-засновника ООН). Об'єднання більшості українських етнічних земель у складі Української РСР, формальне підвищення статусу України на міжнародній арені, модернізація економічного життя республіки призвели до того, що українське питання після смерті С. стало ще більш важливим і небезпечним фактором подальшого існування Радянського Союзу, ніж це було перед його приходом до влади.

С. Кульницький (Київ).

СТАЛЬ GERMAN FERDINANDOVICH (4.10.1870-р. см. невід.)-український військовий діяч, генерал-хорунжий. Н. у Херсоні. Закінчив місцеве реальне училище, Київське піхотне юнкерське училище (1891), Технологічний інститут, Миколаївську академію Генерального штабу. Після п'яти років служби у 54-му піхотному полку навчався в інституті й академії. Відбув на Далекий Схід, де старшим ад'ютантом польового управління Маньчжурської армії брав участь у російсько-японській війні 1904-05. Згодом виконував обов'язки начальника канцелярії Маньчжурської армії, командира піхотного батальйону 59-го піхотного Люблінського полку. У роки Першої світової війни - на фронті. У 1917 зголосився до Армії УНР. За Гетьманату - помічник начальника 11-ї піхотної дивізії (Полтава) генерала *М.Омельяновича-Павленка*.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СТАНІМІР (Станімір) **ОСИП** (21.4.1890 -13.2.1971) - український військовий діяч. Н.

у Ладичині Тернопільського повіту. У роки Першої світової війни 1914-18 служив в австрійській армії. Під час українсько-польської війни 1918-19 - сотник Української галицької армії. З грудня 1918 командував бойовою групою "Городок", пізніше-другим куренем Самбірської (8) бригади УГА. У кін. серпня 1918 підрозділ С. одним з перших увійшов до Києва. На поч. лютого 1920 у Бірзулі С. разом з *О.Палієвим*, *О.Лисняком*, *О.Навроцьким* увійшов до складу армійського ревкому УГА, який розіслав у галицькі частини наказ про створення на їхній базі підрозділів Червоної української галицької армії. Причетний до арешту начальника вождя УГА ген. *О.Микитки* та ген. *Г.Ціріца* і видачі їх одеському ЧК (обидва загинули у таборі Кожухів неподалік Москви). У лютому-квітні 1920 служив у ЧУГА, командував III армійською бригадою. У кін. квітня 1920 бригада С. намагалася приєднатись до Армії УНР, але була оточена і роззброєна польськими військами. С. разом з невеликим підрозділом прорвався до армії ген. *М.Омельяновича-Павленка*, пізніше у складі групи ген. *А.Кравса* перейшов до Чехословаччини. У 1924 закінчив Торгову академію у Відні, працював у кооперативних організаціях Галичини. Після Другої світової війни емігрував до Канади. Помер у Торонто. Залишив спогади "Моя участь у визвольних змаганнях" (1966).

І. Підкова (Львів).

СТАНІВСЬКА КУЛЬТУРА - назва локальної групи археологічних пам'яток бронзового віку на території Закарпаття, які належать до 14—13 ст. до н.е. Назва походить від могильника біля с. Станово Мукачівського р-ну Закарпатської обл. Разом з пам'ятками типу Фельшесевч на території Румунії утворюють єдину культуру, що займала суміжні із Закарпаттям райони Трансільванії, Словаччини, Угорщини. Виникла на основі ранніх культур Отомань і Вітенберг, поширених на південних передгір'ях Східних Карпат та в Середньому Подунав'ї. С.к. представлена поселеннями, могильниками і скарбами. Поселення розміщались на пологих схилах та в заплавах річкових долин. На місцях колишніх наземних жител збереглися підвищення (теллі). Найбільш досліджені поселення Дяково, Заболоття, Велика Паладь, Вовчанське. Житла переважно наземні, дерев'яні, прямокутні з глиняними печами та кам'яними площадками для вогнищ, господарськими ямами. Привертають увагу колодязі завглибшки до 7 м. Могильники ґрунтові, знаходились переважно поза поселеннями. Поховання тіло-пальні (в урнах). Супровідний інвентар складається з кількох посудин, а також глиняних пряслиць. Відомо понад 130 скарбів речей (Велика Паладь, Великі Лучки, Дяково та ін.). Основними заняттями населення С.к. були землеробство та скотарство, зокрема, розведення коней. З домашніх промислів у племен С.к. були розвинені прядіння і ткацтво, каменеобробне, керамічне та ін. виробництва. Посуд поділяється на "кухонний" (грубостінні банковидні горщики) і "столовий" (черпаки, вази, миски). Орнамент заглиблений у вигляді спіральних ліній. Певне місце у господарстві племен С.к. займало виготовлення знарядь праці, зброї (мечі, молотки, вістря), кінської зброї з бронзи. Населення С.к. жило в умовах патріархально-родових відносин. У духовній культурі простежуються культи вогню, сонця, предків та ін.

М. Пелецишин (Львів).

СТАНІСЛАВ-легендарний київський князь. Відомий за літописним оповіданням про походи литовців на чолі з *Гедиміном* на Волинь та Київщину. За цим переказом, С. і його союзники були розбиті литовським військом під Білгородом. С. був змушений втекти до Брянська. Мешканці Києва і його "пригородків" добровільно піддалися Гедиміну, який посадив у місті князя Ольгимонта Гольшанського. С. одружився з дочкою рязанського князя Івана й після його смерті правив у Рязані. У науковій літературі С. інколи ототожнювався з Федором Київським або ж ідентифікується як батько князя Іоанна Станіславовича (згадується у Любецькому синодику). Найімовірніше, особа С. є вигадкою білорусько-литовських книжників 16 ст., спрямованою на підтвердження історичного права Литви на інкорпоровані в 14 ст. українські землі та уславлення роду Гольшанських.

О. Русина (Київ).

СТАНОВИЙ СЕЙМ - провінційний, формально представницький орган у Галичині і Буковині, заснований згідно з патентом (указом) імператриці *Марії-Терези* від 13.6.1775. Спочатку поширював діяльність на територію Галичини, з 1787 - на Буковину (приєднана до Галичини на правах окремого округу в 1786). Виконував по суті функції дорадчого органу крайової адміністрації. Розглядав переважно справи розкладання державних податків, надання шляхетства, провадження шляхетської метрики. Для вирішення важливіших місцевих питань звертався з проханнями до уряду (зокрема, про відкриття медичного ф-ту в Львівському ун-ті, викладання рідної мови в школах, збільшення учнів у гімназіях, зниження ціни на сіль тощо), які втілювались у життя лише після затвердження імператором. До складу С.с. (за призначенням імператора) входили вищі сановники, представники вищого духовенства, магнати, шляхта, ректор Львівського ун-ту і один представник львівського патриціату. Сесії С.с. відбувалися під керівництвом губернатора. Виконавчим органом сейму був Становий комітет на чолі з губернатором, причому половина його членів повинна вільно володіти німецькою мовою. Збирався у 1784, 1786 і 1788, а в 1817-45 - щорічно. Робочою мовою на засіданнях була польська, а кореспонденцію з центральною владою С.с. вів німецькою. З 1820 видавалися короткі звіти про діяльність сейму. У 1790-91 С.с. виступив проти т. зв. урбаріальної реформи *Йосифа II*. Активізував свою діяльність у 1840 роках. На сесіях відбувалися дискусії щодо аграрної реформи, будівництва залізниці, створення кредитного товариства. З 1841 виконував функції керівного органу, а згодом - надзірної комісії Земельного кредитного товариства. Остання сесія відбулася у 1845. У 1861 за розпорядженням імператора *Франца-Йосифа I* було створено Крайовий сейм, що проіснував до поч.

Першої світової війни 1914-18.

Ф. Стеблій (Львів).

СТАНЬЧИКИ - польське політичне угруповання консервативного напрямку в Галичині у другій пол. 19 - поч. 20 ст. Представляло інтереси великих землевласників і вищої урядової бюрократії. Виникло наприкін. 1860 років. Назва походить від політичного памфлету "Тека Станьчика", опублікованого групою молодих польських консерваторів (Л.Водзінський, С.Козмян, С.Тарновський, Ю.Шуйський). Виступали за надання широкої автономії Галичині у складі імперії *Габсбургів*, що розглядалося як крок у напрямі відновлення польської державності. Співпрацюючи з австрійським урядом, зайняли провідне становище у державно-політичному житті Галичини. Виступали проти задоволення політичних і національно-культурних вимог українського населення Галичини. З 1907 представляли партію Стронніцтво Правіци Народової. Під час Першої світової війни 1914-18 були прихильниками утворення триалістичної монархії у складі Австрії, Угорщини і Польщі. Припинили свою діяльність у 1918. Провідними діячами С. були *К.Бадені*, *М.Бобжинський*, *А. Потоцький*, *А.Тарновський*, *В.Яворський*. Друковані органи - часописи "Час" і "Пшегльонд Польскі". З С. пов'язана т. зв. краківська школа в польській історіографії.

Я. Серкіз (Львів).

"СТАРА УКРАЇНА" (підзаголовок: Часопис історії і культури) - ілюстрований щомісячник бібліотеки і музею *Наукового товариства ім. Т.Шевченка*. Виходив у Львові в 1924-25 за редакцією І.Кревецького. Публікував матеріали з історії України, статті на літературознавчу і мистецтвознавчу тематику, висвітлював діяльність визначних історичних постатей минулого. Спеціальні випуски були присвячені пам'яті творців Галицько-Волинської держави, 350-річчю друкарства в Україні, пам'яті Т.Шевченка, українському мистецтву, мемуаристиці. Друкувались цінна хроніка, рецензії, бібліографія. З виданням тісно співпрацювали І.Борщак, *І.Крип'якевич*, *М.Возняк*, *І.Огієнко*, *К.Студинський*, *В.Січинський*, *П.Холодний*, *В.Гнатюк* та ін. "С.У" була єдиним історичним журналом у Західній Україні.

Ф. Стеблій (Львів).

СТАРИЦЬКА МАРІЯ МИХАЙЛІВНА [псевд. -Яворська; 19(31).5.1865 - 20.12.1930] - українська драматична актриса, режисер, видатний педагог, організатор театральної освіти в Україні. Закінчила Петербурзьке театральне училище. Професійну сценічну діяльність розпочала в 1885 у театрі свого батька *М. Старицького*. Тривалий час виступала в українських і російських трупах у Києві, Петербурзі, Москві. З 1898 С. працювала як режисер та педагог у драматичних гуртках Народних домів та в Літературно-артистичному товаристві в Києві. У 1904-27 очолювала драматичний відділ Музично-драматичної школи (з 1918-Музично-драматичний ін-тут ім. М.Лисенка). С. першою поставила на українській сцені драматичні твори Лесі Українки "Йоганна, жінка Хусова", "Мохаммед і Айша" (1913) та "Камінний господар" у театрі М.Садовського (1914). Серед кращих ролей: Анна Петрівна, Лимариха, мати, Ганна ("Не судилось", "За двома зайцями", "Маруся Богуславка", "Богдан Хмельницький" М.Старицького), Кабаниха ("Гроза" М.Островського). Померла і похована в Києві.

М. Ерстенюк (Львів).

СТАРИЦЬКА-ЧЕРНЯХІВСЬКА ЛЮДМИЛА МИХАЙЛІВНА [17(29).8.1868-1941]-українська письменниця, літературний критик, громадський діяч. Н. у Києві в сім'ї визначного українського письменника *М.Старицького*. Здобула гімназійну освіту. У 1888-93 брала активну участь у роботі літературного гуртка "Плеяда". Після смерті М.Лисенка керувала роботою київського літературно-мистецького клубу "Родина", разом із сестрою Марією (див. *М.Старицька*) тісно співробітничала з галицькими літературними періодичними виданнями - "Зоря", "Правда", "ЛНВ", "Життя і слово" та ін., працювала у київській газеті "Рада". Була членом Товариства українських поступовців. Виступала на сцені. Перші поезії вміщені на сторінках львівського альманаху "Перший вінок". Поезія С.-Ч. була представлена І.Франком в антології "Акорди" та С.Єфремовим в "Українській музи". Поетичний стиль С.-Ч. близький до стилю Лесі Українки. Значно більшою за об'ємом є прозова, драматична, перекладацька та літературно-критична спадщина С.-Ч. Серед її драматичних творів: "Гетьман Петро Дорошенко" (1908), "Крила" (1913), "Останній сніг" (1917), "Розбійник Кармелюк" (1926), "Іван Мазепа" (1927; у радянський час драми на сцені не ставилися). Писала літературно-критичні та літературознавчі статті ("Елементи творчості М.Коцюбинського", 1911; розвідки про Любов Яновську (1909), Ганну Барвінок, 1911, М.Садовського, Л.Толстого та ін.). Автор першого дослідження з історії українського національного театру - "Двадцять п'ять років українського театру" (1907). Залишила спомини про видатних діячів української культури: Лесю Українку, М.Лисенка, М.Старицького, В.Самійленка, Г.Барвінок, І.Франка, М.Садовського, М.Коцюбинського, М.Заньковецьку, П.Саксаганського, І.Карпенка-Карого та ін. У роки Першої світової війни брала активну участь у роботі Київського комітету для допомоги українцям-утікачам, працювала сестрою милосердя у шпиталі для поранених. Відвідала на засланні М.Грушевського. У квітні 1917 С.-Ч. обрана до *Української Центральної Ради*. У травні 1917 брала участь у заснуванні Товариства (комітету) "Український національний театр", входила до його президії. У 1919 році стала співзасновницею і заступницею голови Національної ради Українських жінок у Кам'янці-Подільському. У 1920 роках працювала у ВУАН. У 1929 С.-Ч. заарештовано органами ДПУ і на процесі Спілки визволення України засуджено до 5 років ув'язнення. Після звільнення вислана до м. Сталіно (Донецька). Займалась перекладацькою діяльністю, зокрема здійснила переклади лібретто "Орфей" К.-

В.Глюка, "Ріголетто" та "Аїду" Дж.Верді, "Фауста" Ш.Гуно, "Чіо-чіо-Сан" Дж.Пуччіні, "Золотого півника" М.Римського-Корсакова. У 1936-41 жила у Києві. У липні 1941 письменниця заарештована органами НКВС, відправлена до Харкова, звідти - до Акмолінська. По дорозі С.-Ч. померла. Точна дата смерті та місце поховання невідомі.

М. Гнатюк (Львів).

СТАРИЦЬКИЙ МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ (14.12.1840-27.4.1904)-видатний український письменник, театральний і громадський діяч. Н. у с. Кліщинцях (тепер Черкаська обл.). Після смерті батьків виховувався у родині *Лисенків*. Закінчивши у 1858 навчання у Полтавській гімназії, вступив разом з М.Лисенком до Харківського ун-ту. У 1860 перейшов до Київського ун-ту. Навчався спочатку на фізико-математичному, а згодом - на юридичному ф-ті, який закінчив у 1865. Працював у Київському історичному архіві, Південно-Західному відділенні Російського географічного товариства. Був одним із найактивніших діячів київської Громади. Разом з М.Лисенком організував Товариство українських сценічних акторів. У 1883-84 видав два випуски альманаху "Рада", який став, за словами І.Франка, "...мов перший весняний грім по довгих місяцях морозу, сльоти і занепаду". У 1883 очолив першу українську професійну трупу, режисером якої був М.Кропивницький та до складу якої входили талановиті актори М.Заньковецька, *М.Садовський*, *П.Саксаганський*, І.Карпенко-Карий, *М.Садовська-Барілотті*, Г.Затиркевич-Карпинська та ін. Щоб матеріально підтримати театр, продав власний маєток у с. Карпівці на Поділлі. У 1886-87 трупа С. провела тріумфальні гастролі у Москві й Петербурзі. У 1893 у зв'язку з погіршенням здоров'я залишив театр і цілком присвятив себе літературній роботі. Російська академія наук призначила йому персональну пенсію "За літературні праці рідною мовою". У 1897 виступив на I Всеукраїнському з'їзді сценічних діячів з доповіддю про важкий стан театрального мистецтва в Україні через постійні переслідування царським урядом української культури. З 1903 готував до видання альманах "Нова рада", який вийшов уже після його смерті. Помер і похований у Києві на Байковому кладовищі.

Літературну творчість розпочав як поет, надрукувавши у львівських часописах "Нива"

і "Правда" кілька віршів під псевдонімом Гетьманець. Переклав українською мовою твори Г.-Х.Андерсена, І.Крилова, М.Лермонтова та ін. У 1883 вийшли дві частини єдиної прижиттєвої збірки оригінальних поезій "З давнього зшитку. Пісні і думи". Поетичний світ С. утверджував високу громадянську місію художнього слова ("Поету", "До Шевченка. Сповідь перед поетом", "На спомин Т.Г.Шевченка", "Хай тепер рида в мене кобза сумна...", "Ой знуцалась з того слова..."), змальовував трагічну долю України ("Нема правди", "За лихими владарями", "Що не день, то гірша мир трухлявий...", "До молоді", "До України" та ін.), піднісив національно-визвольний рух у Російській імперії ("Борвій", "Занадто вже! Чим дихати нема!", "На ріднім попелищі", "Дочка Ісфая", "Добраніч!"). Кілька поетичних творів написано на історичну тематику (балада "Хрещенська ніч" та романтична поема "Morituri"). До справжніх перлин імтимної лірики належать вірші "Виклик" ("Ніч яка, Господи, місячна, зоряна..."), "Ждання", "На озері", "В садку" та ін.

Драматургічна творчість письменника безпосередньо пов'язана з діяльністю театру, для якого обробив та інсценізував відомі твори М.Гоголя ("Різдвяна ніч", "Сорочинська ярмарка", "Тарас Бульба"), "Чорноморський побит на Кубані" Я.Кухаренка (у С. - "Чорноморці"), "На Кожум'яках" І.Нечуя-Левицького (у С. - "За двома зайцями"); у 1961 на Київській кіностудії створено однойменний фільм), "Перемудрив" Панаса Мирного (у С. - "Крути, та не перекручай"), "Хата за селом" Ю.Крашевського (у С. - "Циганка Аза"), "Боротьба за право" К.Францова (у С. - "Юрко Довбиш") та ін. Серед оригінальних творів актуальністю проблематики, психологічною достовірністю характерів, природністю конфліктів виділяються соціально-психологічні драми "Не судилось" (1881), "У темряві", "Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці" (обидві - 1892), "Талант" (1893). Великою популярністю у глядачів користувались водевілі "Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка" (1882), "По-модному" (1887), "Чарівний сон" (1889) та ін. Незважаючи на цензурні заборони історичної тематики в українській драматургії, С. створив

цикл яскравих історичних драм: "Богдан Хмельницький", "Маруся Богуславка", "Оборона Буші", "Остання ніч", "Осада Дубна", "Гаркуша".

Прозова спадщина письменника складає близько 70 оповідань, повістей і романів. Більшість із них написані на історичні сюжети. Перший прозовий твір "Осада Буши (Епізод из времен Хмельнищины)" з'явився у 1881. Українською мовою ця повість була надрукована у львівському часописі "Зоря" (1894-95). Найбільший і найвидатніший твір С. - історична трилогія "Богдан Хмельницький": "Перед бурею" (1894), "Буря" (1896), "У пристані" (1897). Це монументальна епопея про визвольну війну українського народу 1648-1657 під проводом Б.Хмельницького. У 1898-1903 написав ще чотири романи-"Молодість Мазепи", "Руїна", "Останні орли", "Розбійник Кармелюк". У гостросюжетних повістях "Червоний диявол" (1898) та "Перші коршуни" (1900) змальований складний і захоплюючий світ середньовічного Києва. Для історичної прози С. характерне поєднання реалістичного і романтичного стилів, історична правдивість та психологічна достовірність, пригодницька фабула і любовна інтрига. Натомість у суворо реалістичній манері написані соціально-психологічні повісті "Розсудили", "Безбатченки", оповідання "Дохторит", "Остроумие урядника", "Лихо", "Будочник", "Пан капітан", "Вербя", "Горькая правда", "Неудачница" та ін.

В. Корнійчук (Львів).

СТАРОВ ІВАН ЄГОРОВИЧ [12(23).2.1745-5(17).4.1808] - російський архітектор, один із засновників

російського класицизму. Н. у Москві (за ін. дан.-у Петербурзі). У 1755-56 навчався у гімназії при Московському ун-ті. У 1762 закінчив Петербурзьку академію мистецтв. У 1762-68 як пенсіонер перебував у Парижі та Римі. У 1769-72 викладав в АМ, з 1679 - академік, з 1785 - професор. У 1772-74 - головний архітектор "Комиссии о каменном строении Санкт-Петербурга и Москвы". З 1774 працював над реконструкцією Олек-сандро-Невської лаври у Петербурзі, розробив проекти планування Воронежа і Пскова. З 1800 до кінця життя очолював будівельний контроль за побудовою Казанського собору. Створив Таврійський палац (1783-89) у Петербурзі й палац у Пелле (1785-89; не зберігся) поблизу Петербурга. На рубежі 1790-х років багато працював в Україні. Виконав проекти планування Катеринослава (тепер Дніпропетровськ) та Миколаєва (1790). У Катеринославі за проектом С. побудовано палац Потьомкіна (1787-89); спроектував ряд будівель у Миколаєві (магістрат, адміралтейство), розробив також інші проекти.

І. Підкова (Львів).

СТАРОВОЛЬСЬКИЙ ШИМОН (1588 -4.4.1656) - польський письменник, історик. Н. у с. Староволі Берестейського пов. (тепер Білорусь) у сім'ї дрібного шляхтича. Вчився у Краківському ун-ті. Учасник Хотинської війни 1620-21. У працях "Історія Сигізмунда I" (1616), "Польща" (1632) відзначав відвагу запорозьких козаків, підкреслював їхні заслуги в боротьбі проти кримських татар і Туреччини.

Я. Ісаєвич (Львів).

СТАРОДУБ - старовинне місто на Новгород-Сіверщині (тепер у складі Брянської обл. Росії). Відоме з 9 ст. як укріплене місто ("город") Чернігівського князівства. У літописах згадується (вперше під 1096) у зв'язку з міжусобною боротьбою князів та нападами половців. У 12-поч. 13 ст. -центр Стародубського удільного князівства. У 1239 зруйнований монголо-татарами. З 14 ст. перебував у складі Великого князівства Литовського. На поч. 16 ст. С. перейшов під владу Московської держави. У 1616 С. здобули польські війська і за умовами *Деупінського перемир'я 1618* місто перейшло до Речі Посполитої. У 1620 С. було надано *магдебурзьке право*. У 1648 у ході національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького українська армія звільнила С. За переписом 1654 у С. було 538 козаків. З 1663 місто стало військово-адміністративним центром *Стародубського полку*. У 1666 на прохання стародубських міщан була надана царська грамота, якою підтверджувалися права міського самоуправління. У 1781 С. став повітовим містом Новгород-Сіверського намісництва, а з 1802 - Чернігівської губернії. У 1917-18 С. належав до *Української Народної Республіки* (за законом 2—4.3.1918 мав стати центром землі - Сіверщини) та Української Держави гетьмана П.Скоропадського. У 1920 роках включений до складу РСФРР.

І. Швидько (Дніпропетровськ).

СТАРОДУБСЬКИЙ ПОЛК- адміністративно-територіальна і військова одиниця *Гетьманщини* у другій пол. 17-18 ст. Створений у 1654. До 1663 знаходився у підпорядкуванні Ніжинського полку і під безпосереднім керівництвом наказного полковника. У 1663 С. п. виділений з Ніжинського полку і безпосередньо підпорядкований гетьману. Центром полку було місто *Стародуб*. Спочатку складався з 10 сотень, зокрема, Мглинської, Новгород-Сіверської, Погарської, Полкової, Топальської, Почепської, Шептаківської. Серед полковників С.п. були Семен і Яків Самойловичі, *І.Скоропадський*, а серед полкової старшини - родини Ханенків, Рославців, Миклашевських, Рубців, Косачів, Максимовичів та ін. Прикордонне розташування С.п. визначало постійну присутність на його території великої кількості козацьких та царських військ, які утримувало місцеве українське населення. На відміну від близьких до Запорожжя південних полків у С.п. міцні позиції займала українська шляхта і козацька старшина. На території полку знаходилося багато міст, які мали магдебурзьке право (Стародуб, Почеп, Погар, Мглин, Новгород-Сіверський). Великими земельними угіддями у С.п. володіла *Києво-Печерська лавра*. Після церковної реформи патріарха Никона у Московській державі у кін. 1660-х роках на території Стародубського та сусіднього Чернігівського полків виникло 16 слобід переселенців-старообрядців (розкольників). С.п. був найбільшим у Гетьманщині постачальником на зовнішній ринок прядива, конопляної олії, меду, воску, хутра. У зв'язку з остаточним скасуванням російським урядом полкового устрою у Лівобережній Україні С.п. у 1781 ліквідовано, а його територія увійшла до складу Новгород-Сіверського намісництва (1781). У 1783 на основі Стародубського козацького полку сформовано Стародубський 34-й драгунський полк. У 1920 роках територія Стародубщини відійшла до РСФРР і тепер знаходиться у складі Брянської області (Російська Федерація).

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

СТАРСОЛЬСЬКИЙ ВОЛОДИМИР (8.1. 1878 - 25.2.1942) -відомий український громадсько-політичний діяч, соціолог, теоретик права, адвокат. Н. в Ярославі (тепер -Польща) у сім'ї бурмістра. Закінчив місцеву гімназію. Навчався у Краківському, Львівському та Віденському ун-тах. У 1903 захистив докторську дисертацію з права. Стажувався у Берлінському (1905-06), Грацькому (1907) та Гайдельберзькому (1907-08, 1911-12) ун-тах. Брав активну участь в українському студентському русі. Один із засновників студентського об'єднання "Молода Україна" (1898) та редакторів студентського журналу під цією ж назвою. На знак протесту проти репресивних заходів адміністрації щодо українських студентів С. виступив одним із організаторів сецесії українських студентів Львівського ун-ту 1901-02. Належав до *Української соціал-демократичної партії* (входив до Головної управи партії), був членом Закордонного бюро РУП. У 1913 С. став співзасновником і першим головою товариства "Січові стрільці". З серпня 1914 член Головної української ради (з 1915- *Загальної української ради*) і *Бойової управи УСС, Союзу визволення України*. У 1915-18 -

постійний представник Бойової управи при Легіоні УСС. Співпрацював зі стрілецьким журналом "Шляхи". У жовтні 1918 входив до складу *Українського генерального військового комітету*, який підготував *Листопадове повстання 1918* у Львові. Під час українсько-польської війни 1918-19 ув'язнений у польському таборі для військовополонених у Домб'ю (під Краковом), визволений через міжнародний Червоний Хрест і переданий уряду *Української Народної Республіки*.

У 1919 був товаришем міністра закордонних справ УНР *В.Темницького*, згодом - професором Українського державного ун-ту в Кам'янці-Подільському. Після поразки українських визвольних змагань жив у еміграції. З 1921 працював в *Українському вільному університеті* у Відні (згодом - у Празі), *Українській господарській академії* в Подебра-дах. У 1927 повернувся до Львова, де провадив адвокатську практику. Виступав як адвокат на судових процесах проти учасників українського національного руху і націоналістичного підпілля - *М.Січинського* (1908), *С.Мельничука* і *П.Шеремети* (1922), *М.Лемика* (1933), Володимира Мартинця, Данила Шумука (1935). Залишаючись до кінця свого життя соціал-демократом (з 1933 - голова УСДП), користувався особливою повагою серед діячів усіх політичних партій і напрямів. Зокрема, С. разом з Д.Донцовим були єдиними діячами, які без застережень відвідували Академічний дім -головний осередок молодіжного українського націоналістичного підпілля. Після приєднання Західної України до Української РСР деякий час був професором Львівського державного університету ім. І.Франка. У грудні 1939 заарештований і разом з родиною вивезений до Казахстану. Помер на засланні у Маріїнську. Автор праць з соціології, історії та права, зокрема, "Причинки до теорії соціології" (1904), "Національний та соціальний момент в українській історії" (1915), "Das Majoritatsprinzip" (1916), "Теорія нації" (1922), "Держава і політичне право" (2 т., 1924-25), "Bohdan Kistiakowskyj und das russische soziologische Denken" (1929), "Політичне право (На правах рукопису. Курс лекцій)" (1950).

Я. Грицак (Львів).

СТАРСОЛЬСЬКИЙ ЮРІЙ (28.2.1907 -21.10.1991) - український вчений-правник, громадський діяч. Н. у Львові. Після закінчення гімназії навчався на юридичному ф-ті Львівського ун-ту, який закінчив у 1931. Працював в адвокатській канцелярії свого батька - *В.Старосольського*, учасник ряду політичних процесів. Співредактор молодіжного журналу "На сліді" (1936-39). У 1940 захистив в *Українському вільному університеті* у Празі докторат з права, поглиблено займався проблемами кримінального права та процесу. В 1942-45 редагував журнал "Дорога". З 1945 жив у Мюнхені (Німеччина). Брав активну участь у відновленні діяльності УВУ, тривалий період викладав кримінальне право та кримінальний процес, професор ун-ту. Написав ряд підручників з права для студентів, зокрема: "Вступ до комерційного права" (нім. мовою; 1946), "Нарис карного процесу" (1947). За наукові здобутки С. у 1949 обрано дійсним членом *Наукового товариства ім. Т.Шевченка*. У 1949 емігрував у США. Студював політичні науки в ун-ті та працював у Бібліотеці Конгресу у Вашингтоні. Після створення Українського католицького університету в Римі С. - професор кримінального права і процесу цього ун-ту. Брав активну участь в українському громадському житті, зокрема, в діяльності "Пласту". З 1972 С. - начальний пластун. Автор монографій з різних правових проблем ("Basic Principles of Soviet Criminal Law", 1950; "The Principle of Analogy in Criminal Law: an Aspect of Soviet Legal Thinking", 1955; "Догма про володіння права", 1955; "Природа міжнародного злочину", 1963), книги "Велика гра" (1948), ряду статей з права для Енциклопедії українознавства, численних публікацій у пластових журналах та щоденній газеті "Свобода". Помер у Вашингтоні.

Т. Андрусак (Львів).

СТАРОСТА - **1)** У Київській Русі представник найнижчої ланки князівської адміністрації, що наглядав за певними ділянками в господарстві князя. Згадується в "Руській Правді". **2)** У Польщі представник короля у воєводстві, старостві або повіті; у Великому князівстві Литовському - представник великого князя в повіті, що здійснював адміністративні, судові та ін. функції. Інститут С. існував там у 14-18 ст. **3)** У Галичині за часів австрійського панування (1772-1918) спочатку представник імператора в окрузі, потім представник уряду в повіті, до компетенції якого належали адміністративні й поліцейські справи, нагляд за торгівлею та промисловістю тощо. **4)** У Польщі в 1918-39 урядовець, що очолював староство. **5)** У царській Росії С. сільський - голова сільської общини в поселеннях державних селян, а після селянської реформи 1861 - і в селах колишніх поміщицьких селян. Обирався сільським сходом на три роки, переважно з багатих селян, виконував адм.-поліц. функції. В Україні сільського С. називали іноді війтом.

В. Кульчицький (Львів).

СТАРОСТВО -**1)** Адміністративно-територіальна і господарська одиниця в державних володіннях у середньовічній Польщі, Великому князівстві Литовському та на загарбаних ними українських і білоруських землях. До складу С. входили одне і більше міст та містечок й кілька сіл. С. надавали вищим урядовцям (магнатам, багатій шляхті) за службу. В їхніх руках перебувала вся повнота влади, за винятком права надавання привілеїв. **2)** У західноукраїнських землях, що з кін. 18 ст. знаходились у складі Австрійської імперії, а у 1918-39 - Польщі, очолюване старостою повітове управління, яке здійснювало адміністративну владу на території повіту. Апарат управління С. складався з секторів (рефератів) і відділів. Основне місце займали відділи безпеки. Адміністративні відділи здійснювали нарівні з органами суду і прокуратури каральну політику (т.зв. адміністративно-каральна юстиція), засуджуючи до тюремного ув'язнення строком до трьох місяців і до штрафів до 3 тис. злотих. Другорядне положення в апараті повітових С. займали сектори і відділи охорони здоров'я, соціального забезпечення, сільського господарства тощо, оскільки цим

галузям адміністрації в Західній Україні уряд Польщі приділяв мінімальну увагу.

Л. Присташ (Львів).

СТАРУХ АНТІН (1856 - 9.1.1938) - український громадсько-політичний діяч у Галичині, селянин. Н. у с. Березниці Вижній Лиського повіту. Брат *Т.Старуха*. Діяч Української національно-демократичної партії. У 1901-13 - посол до Галицького сейму від Лиського повіту. Тривалий час був членом Повітової ради і начальником місцевої Громади. Член *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918-19*. Після відходу української влади з Східної Галичини заарештований польськими властями і ув'язнений у таборі Домб'ю. Помер у с. Березниці Вижній.

О. Павлишин (Львів).

СТАРУХ ТИМОТЕЙ (27.11.1860-21.4.1923)-український громадсько-політичний діяч. Н. у с. Бережниці Нижній Лиського повіту в Галичині. Служив у австрійській армії, згодом -жандармерії, був начальником гміни. У 1896 С., вийшовши на пенсію, поселився в селянському господарстві в с. Золотій Слободі. Проводив інтенсивну громадсько-політичну і освітню роботу серед сільського населення Бережанщини. Обраний почесним членом місцевої секції "Українського студентського союзу". Діяч Української національно-демократичної партії, з 1902 - член її Ширшого народного комітету. В 1907-18 - посол до австрійської Державної ради (виборчий округ Бережани-Рогатин). Після поч. Першої світової війни 1914-18 організовував набір до лав *Легіону українських січових стрільців* у Бережанському повіті. В 1915 під час відступу з Галичини російських військ інтернований і вивезений в Сибір. Повертаючись із заслання в 1917, взяв участь в Українському військовому з'їзді в Києві. У 1918-19 входив до складу *Української Національної Ради ЗУНР—ЗО УНР 1918-19*, обраний до земельної комісії та комісії закордонних справ. У січні 1919 брав участь у роботі *Трудового конгресу України* у Києві, член президії конгресу. 2.4.1919 обраний заступником голови Народного Комітету *Української народно-трудової партії*. Під час відступу УГА і уряду ЗУНР за Збруч залишив Галичину. У 1920 біля Кам'янця-Подільського заарештований польськими військовими і ув'язнений у Бережанах, згодом переведений до в'язниці у Львові. У січні 1921 через хворобу звільнений з в'язниці. Помер у Бережанах (тепер Тернопільська обл.).

О. Павлишин (Львів).

СТАРУХ ЯРОСЛАВ (псевд. - Стяг, Ярлан, Стояр; 17.11.1910 - 20.9.1947; за ін. дан. -17.10.1947)-український політичний і військовий діяч, публіцист. Н. у с. Золотій Слободі (тепер Козівського р-ну Тернопільської обл.) у родині *Т.Старуха*. Закінчив гімназію в Бережанах. Вивчав право у Львівському ун-ті. З 1931 був членом *Організації українських націоналістів*. За націоналістичну діяльність неодноразово заарештовувався (1929,1937). У 1934 кинутий до концтабору *Берега Картузька*, у травні 1939 на процесі над членами ОУН у Рівному засуджений до 13-річного ув'язнення. У 1930 роках редагував тижневик "Нове село". З жовтня 1939 до червня 1941- секретар *Українського центрального комітету* у Кракові. У 1940 став співзасновником Революційного проводу ОУН, делегат II надзвичайного збору ОУН у Кракові. Після проголошення Акту відновлення Української держави 30.6.1941 - державний секретар міністерства інформації й пропаганди Українського державного правління, входив до складу Організаційної референтури проводу ОУН-Р. У 1942—43 був ув'язнений в німецьких тюрмах. У вересні 1943 засобами Служби безпеки ОУН звільнений. У 1943-45 був членом референтури пропаганди проводу ОУН, керівником підпільної радіостанції "Афро-діта", редактором гумористичного журналу "Український перець" (1943-44). З 1945 -член проводу ОУН та провідник Закерзонського краю (див. *Закерзоння*). Під час бою із спецвідділом польської служби безпеки поблизу Любачева (тепер Польща) потрапив в оточення і, не бажаючи здаватись у полон, застрелився. Блискучий публіцист. Автор праці "Urior faszizmu" (польською мовою, у 1946 -англомовний переклад "Spectr of fashism"), в якій піддав аналізу та критиці міжвоєнні фашистські теорії, чим сприяв відходу ОУН від войовничого націоналізму. В останні роки життя працював над історією України, намагаючись дати нову концепцію її розвитку. Кавалер Золотого Хреста заслуги (1946).

К. Бондаренко (Львів).

СТАСЮК МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ (рр. н. і см. невід.) - український політичний і кооперативний діяч. Н. у сім'ї урядовця на Катеринославщині. З 1903 навчався у Петербурзькому гірничому ін-ті. Був членом Української студентської громади, входив до складу Інформаційного бюро і Головної студентської ради українських студентських організацій. Член *Революційної української партії*, згодом - *Української партії соціалістів-революціонерів*. Під час революції 1905-07 - організатор селянських спілок на Катеринославщині, за що зазнав репресій з боку влади і перебував під наглядом поліції. У 1908-12

опублікував наукові праці з економіки України: "Автономія і розвиток продукційних сил на Україні" (1908), "Економічні відносини України з Великоросією і Польщею" (1911), "Еміграція та її значення в економічному житті України" (1912). Був одним із засновників Української Центральної Ради. У квітні 1917 на з'їзді діячів українського села обраний головою новоутвореної Селянської спілки і делегований до складу Центральної Ради. На загальних зборах УЦР обраний до її виконавчого органу - Комітету Центральної Ради (див. *Мала Рада*). У червні-липні 1917 очолював Київську губернську раду селянських депутатів. 15.6.1917 С. призначено генеральним секретарем харчових справ. Після гетьманського перевороту 29.4.1918 повернувся до кооперативної праці. За часів Директорії УНР - начальник постачання Армії УНР у Кам'янці-Подільському. Деякий час жив у еміграції. У 1920 повернувся в Україну. Працював співробітником ВУАН з окремих

доручень. У 1931 (за ін. дан. - 1933) заарештований у справі т. зв. Українського національного центру. Подальша доля С. невідома.

Т. Осташко (Київ).

“СТАТТИ ДЛЯ ЗАСПОКОЄННЯ РУСЬКОГО НАРОДУ” - державно-політичний акт, виданий королем *Владиславом IV Вазою* (затверджений польським сеймом у січні 1633), що узаконував існування православної церкви в Україні. Після смерті польського короля Сигізмунда III Вази (квітень 1632) козацька старшина вислала на *конвокаційний сейм* своїх представників із вимогою дозволити брати участь у виборах нового короля й послабити національно-релігійні утиски. На провінційних сеймиках в Україні обговорювалося питання про необхідність повернення православним віруючим їхніх прав, яких вони були позбавлені після укладення *Берестейської унії 1596*. Так, на сеймику в Прилуках запорозькі козаки склали для своїх делегатів інструкцію, в якій вимагали позитивного вирішення на сеймі питання про відновлення прав православної церкви. Подібні вимоги висували і братства, зокрема, Львівське та Віденське. Останнє навіть виготовило спеціальну брошуру для конвокаційного сейму під назвою “Синопис” - “Короткий опис прав, свобод і вольностей...”. Вимоги українського населення підтримала і православна духовна ієрархія на чолі з архімандритом Києво-Печерської лаври *П.Могилою*. Оскільки повернення відібраних у них прав вимагали і протестанти, П.Могила знайшов підтримку в литовського гетьмана князя Христофора Радзивілла. На конвокаційному сеймі 22.6.1632 у Варшаві православні та протестанти спільно подали свої вимоги, сформульовані у 14 пунктах. Під час роботи комісії (входили від православних-П.Могила, від уніатів - *В.Рутський*), яку очолював королевич Владислав укладено проект угоди між представниками православного і католицького духовенства (містив 9 пунктів). У вересні 1632 на елекційному сеймі під тиском православних делегатів (серед них і *А.Кисіль*), що вимагали негайно визнати свободу віровизнання і права православної церкви, створено нову комісію і підготовлено “Статти”. Згідно з цим документом православна церква в Україні офіційно діставала право мати свою ієрархію на чолі з митрополитом і 4 єпископами (львівським, луцьким, перемиським, мстиславським), вільно відправляти богослужіння, мати церкви, монастирі, друкарні, школи, братства. Православній церкві поверталися церкви і монастирі у Києві (крім Видубицького монастиря). Київським православним митрополитом обрано П.Могилою. “Статти” мали компромісний характер і не могли остаточно врегулювати релігійне питання в Україні. Крім того, після обрання королем Владислав IV під тиском польської шляхти анулював деякі пункти цього акту. Утиски щодо православної церкви стали однією з причин національно-визвольних повстань 1630 років та національно-визвольної війни українського народу під проводом *Б.Хмельницького*.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

СТАТУТ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА (Устав Володимира Мономаха) - закони великого князя київського *Володимира Мономаха*. Статут прийнятий на нараді у с. Берестові (пobl. Києва) князем Володимиром Мономахом, тисяцькими Києва, Білгорода, Переяслава та ін. міст після *Київського повстання 1113*. Статут (складався з 69 статей) регулював правове становище залежних селян і визначав порядок стягування лихварських резів (процентів) з боржників. С.В.М. обмежував проценти з позики і допуслав отримання не більше 100% річних, а при сплаті боржником 150% кредитор втрачав право на позичені гроші. Грошова позика вела за собою встановлення процентів річних, третинних і місячних, тобто, процентів з позики у рік, третину року і на один місяць. Розмір річних процентів дорівнював приблизно 20%, а третинних і місячних був значно вищий. У статуті сформульовані права і обов'язки закупів, визначалися джерела холопства, заборонялося перетворювати на раба купця-боржника, якщо він позбувся свого майна внаслідок війни або пожежі. Статут вміщений у розширеній редакції *“Руської правди”*, створеної за князювання Володимира Мономаха або його сина Мстислава.

В. Кульчицький (Львів).

СТАТУТ ЛЬВІВСЬКИХ ВІРМЕН (1519)-пам'ятка середньовічного права емігрантів-вірмен, що жили у Львові, Луцьку, Снятині, Станіславі, Тернополі та ін. українських містах, загарбаних Польщею. Декретами 1344 і 1356 польський король *Казимир III Великий* надав емігрантам судове самоврядування, яким вони користувалися до 1784. Місцеві вірменські суди протягом цього часу керувалися спочатку своїм традиційним старовір-менським правом, тобто, Гоша Мхітара судебником, а потім укладеним на основі цього судебника С.л.в., що його прийняв пьотркувський вальний сейм 5.3.1519 і затвердив польський король Сигізмунд I. У 2-й пол. 16 ст. до С.л.в. було додано складений у Львові “Порядок судів і справ вірменського права”, що регулював питання судового розгляду.

В. Кульчицький (Львів).

СТАХАНОВСЬКИЙ РУХ - масовий робітничий рух за підвищення продуктивності праці, досягнення високих виробничих показників. Початок С.р. покладено у Донбасі. У ніч на 31.8.1935 вибійник кадіївської шахти “Центральна-Ірміне” О.Стаханов протягом зміни видобув 102 т вугілля (норма - 7 т). Весь видобуток записали на рахунок О.Стаханова,

не врахувавши роботи кріпильників, які йому допомагали. Власне, і згодом під час встановлення інших рекордів справжнє число гірників не вказувалось, а все видобуте вугілля записували тільки на рахунок вибійника. У вересні 1935 О.Стаханов поновив своє досягнення, видобувши 175 т, а через кілька днів - 227 т. Спочатку С.р. дав поштовх до поліпшення виробничих показників. На шахтах розпочалося змагання

вибійників за встановлення абсолютного рекорду. У лютому 1937 гірник М.Ізотов нарубав відбійним молотком з допомогою 12 кріпильників 607 т вугілля. Невдовзі правляча партійна верхівка почала використовувати почин О.Стаханова для роздмухування рекордоманії. Показово, що на шахті імені Сталіна (колишня "Центральна-Ірміне") лише за неповний 1937 зафіксовано тисячі "найрізноманітніших рекордів на всіх видах вугільних робіт", але при цьому шахта виконала лише 70% встановленого плану. С.р. почали насаджувати в усіх галузях народного господарства. Зокрема, в Україні став відомий стахановськими рекордами М.Мазай, який став зачинателем руху за швидкісне сталеваріння і скоротив тривалість однієї плавки у 1,5 рази (при цьому, за оцінками експертів, мартенівська піч спрацювувалась удвічі швидше). Радянська історіографія "досягнення" стахановців традиційно пов'язувала з творчими пошуками, наслідком яких було впровадження у виробництво ефективних організаційних і технічних удосконалень. Справді, частина з них мала раціоналізаторський характер, але переважна більшість суперечила науково-технічним вимогам. Показовий у цьому відношенні почин М.Мазая. Головний інженер заводу ім. Ілліча був проти ризикованих експериментів, тому М.Мазай та його однодумці (начальник мартенівського цеху Снегов, інженери Чорний і Крилов) звернулись безпосередньо до Г.Орджонікідзе. У телефонній розмові з наркомом Снегов визнав: "Ми ідемо на технічний ризик. Ми вступаємо в конфлікт з деякими положеннями науки". Г.Орджонікідзе відповів: "Дій сміливо! Наша підтримка вам забезпечена. Країні потрібно багато сталі. А щодо науки, то пам'ятайте: наука - не ікона". Без необхідної перевірки і технічного обґрунтування черговий почин активно упроваджували у виробництво. Гонитва за тимчасовими успіхами та кампанія навколо окремих рекордів призвели до дезорганізації і кризи металургійного виробництва. Металурги не виконували навіть планових завдань. Досить ризиковані експерименти здійснював на залізничному транспорті П. Кривонос, який, спираючись на "революційну сміливість", підвищив тиск пари у паровозі до 14 атмосфер при граничних допусках за науковими рекомендаціями 12 атмосфер. Завидну наполегливість у "пропиханні" свого методу виявив гірник І.Молостов, пропозиції якого були пов'язані з ризиком обвалів і повністю суперечили правилам техніки безпеки.

Партійні, господарські та громадські організації прагнули надати стахановському руху масового характеру. З цією метою широко застосовувались адміністративно-командні методи, а також різноманітні форми пропагування і узагальнення досвіду новаторів, їх морального і матеріального заохочення. Планувалось перейти від окремих рекордів до стахановської роботи протягом зміни, доби, п'ятиденки, декади, місяця та ін. Успіх таких акцій залежав від рівня попередньої організаційної і матеріально-технічної підготовки. Широкого розповсюдження набула штурмівщина, яка призводила до дезорганізації виробництва, погіршення умов праці, порушення правил техніки безпеки. У 1936 на основі досягнень стахановців суттєво підвищено норми виробітку і планові державні завдання, невиконання яких розглядалося як шкідництво або саботаж. На підприємствах, які не мали достатніх резервів, це призводило до величезного перенапруження людських сил і матеріальних ресурсів, порушення нормального ритму виробничого процесу та наступного значного спаду виробництва. Нормативні документи свідчать, що основним критерієм, на підставі якого визначалося звання стахановця, було перевиконання норм у 2 і більше разів, чого систематично добивались лише деякі робітники. Зокрема, на шахтах Горлівки в грудні 1936 понад дві норми виробили 1800 гірників, але тільки 18 із них, або 1%, досягли таких успіхів протягом року. Аналогічна ситуація мала місце на ін. підприємствах України, що дає підставу спростувати твердження радянської історіографії про масовий характер С.р. Провал С.р. фактично визнав і Сталін, який на лютого-березневого (1937) пленумі ЦК ВКП (б) заявив, що внаслідок політичної безпечності "шкідники" у Кузбасі й Донбасі "водили за ніс стахановців, ставили їм палиці в колеса, штучно створювали безліч перепон для їхньої успішної роботи і добились, нарешті, того, що розладили їхню роботу". Повсюдне упровадження стахановських методів було одним із чинників кризових явищ у промисловості, супроводжувалось посиленням експлуатації працівників і масовими репресіями проти інженерно-технічного персоналу та господарників.

М. Троян (Донецьк).

СТАХІВ МАТВІЙ (30.11.1895-2.6.1978)-український правник, історик, суспільно-політичний діяч у Галичині. Н. на Зборівщині (тепер Тернопільська обл.). Дійсний член НТШ (з 1943). Уроки визвольних змагань 1918-19-старшина УГА. Закінчив Карловий ун-т у Празі. У 1925-39 - секретар *Української радикальної партії*, редактор її періодичного органу - тижневика "Громадський голос" (1929-39). Після війни жив у еміграції в Німеччині, був професором *Українського вільного університету*. З кін. 1940 років - член Української Національної Ради. З 1949 перебував у США. У 1949-71 - редактор тижневика "Народна воля". У 1969-74 очолював *Наукове товариство ім. Т.Шевченка* в Америці, належав до провідних діячів Світового конгресу вільних українців. Помер у Сан-Дієго (Каліфорнія, США). Автор книг: "Західна Україна" (тт. 1-6, 1958-61); "Україна в добу Директорії УНР" (тт. 1-7, 1962-68); "Soviet Statehood of Ukraine from Sociological Aspect" (1961), "Ukraine and Russia, an Outline of History..." (1968), "Western Ukraine at the Turning Point of European History" (1971, у співавторстві з П.Штендерою), "Ukraine and the European Turmoil of 1917-1920. Vol.1. (1973, у співавторстві з П.Стерчом і М.Чировським).

Я. Грицак (Львів).

СТАХУРА ДАНИЛО (19.12.1860-20.12.1938)-український громадсько-політичний діяч в Галичині, адвокат. Н. у с. Поляни Кроснівського повіту (тепер - Польща) у селянській сім'ї. Навчався на юридичному ф-ті Львівського унту. З 1891 працював у Самборі, Тернополі та Перемишлі. Заснував торговельні спілки, допомогіві каси, крамниці у селах повіту. Діяч *Української національно-демократичної партії*, з 1902 - член

її керівного органу -Ширшого народного комітету. Заснував і очолив у Самборі партійний осередок - повітовий Народний комітет. У 1907 обраний до австрійської Державної ради у Відні. У 1903-19 - голова самбірської філії товариства "Просвіта". Очолював місцеву філію товариства "Руська бесіда". У листопаді 1918 після встановлення української влади у краї призначений бургомістром м. Самбора. У травні 1919 очолив повітову управу *Української народно-трудової партії* на Самбірщині. Після польської окупації Галичини емігрував до Чехо-Словаччини. У 1920 обійняв посаду радника окружного суду в Береговому. З 1937 жив в Ужгороді. Помер у Празі.

О. Павлишин (Львів).

СТАШИНСЬКОГО ПРОЦЕС 1962 - судовий процес над Богданом Сташинським -вбивцею діячів українського національного руху Л.Ребета і С.Бандери. Проходив у Карлсруе (ФРН) 8-19.10.1962. Головував на процесі д-р Г.Ягуш, судді - д-р Вебер, д-р Генс-бергер, д-р Віфельс і д-р Шумахер, адвокат-д-р Зайдель. У ході процесу було встановлено, що Б.Сташинський у 1957 отримав завдання радянських спецслужб вбити лідера ОУН-з Л.Ребета. За деякими даними, діями Сташинського керував безпосередньо голова КДБ О.Шелепін. У квітні 1957 прибув до Західної Німеччини, вивчив маршрут, яким щоденно користувався Л.Ребет. У вересні 1957 Сташинський отримав у Берліні від радянського агента спеціальну зброю та інструкції. 12.10.1957 у Мюнхені Сташинський вбив Л.Ребета, за що згодом дістав нагороду від керівництва КДБ СРСР. У травні 1958 у Роттердамі під час вшанування пам'яті Є.Коновальця Сташинський здійснив невдалий замах (вибуховий пристрій не спрацював) на ряд провідних діячів ОУН. У квітні 1959 Сташинський у Москві отримав завдання ліквіду-

вати керівника ЗЧ ОУН С.Бандеру. У квітні 1959 здійснив першу спробу вбити лідера українських націоналістів, яка завершилась невдачею. На поч. жовтня 1959 Сташинський за наказом радянських спецслужб знову виїхав до Мюнхена і 14.10.1959 вбив С.Бандеру. Під час замаху (як і у випадку з Л.Ребетом) користувався спеціальним пістолетом, що стріляв ампулами з отрутою, внаслідок чого наставала раптова смерть із ознаками серцевого нападу, тому встановити насильницькі дії було дуже важко. За виконане завдання Б.Сташинський дістав радянську урядову нагороду-орден Червоного Прапора. 12.8.1961 Сташинський втік з Берліна у Західний Берлін, а згодом - у ФРН, де постав перед судом. Протягом року вирішувалося питання про доцільність процесу, і лише позиція канцлера ФРН К.Аденауера сприяла тому, що публічний процес нарешті відбувся. Враховуючи всі обставини і той факт, що Сташинський був виконавцем фактично замовленого вбивства, суд встановив, що основну відповідальність за вбивство Л.Ребета і С.Бандери несе уряд СРСР та ЦК КПРС. Як виконавець злочинів, Б.Сташинський засуджений до 8,5 років ув'язнення. Подальша доля Б.Сташинського невідома.

К. Бондаренко (Львів).

СТЕБЕЛЬСЬКИЙ БОГДАН (11.3.1911 -27.7.1994) - український громадський діяч, публіцист, мистецтвознавець, маляр-графік. Голова *Наукового товариства ім. Т.Шевченка* в Канаді (з 1975). Н. У с. Тимошівці Калуського повіту (тепер Івано-Франківська обл.). Середню освіту здобув у гімназіях у Станіславі та Самборі. У 1934-39 навчався в краківській Академії красних мистецтв. У 1936-39 очолював об'єднання митців "Зарево". Належав до *Організації українських націоналістів*. У червні 1941 у складі похідної групи ОУН повернувся в Україну, де був активним організатором української адміністрації в Галичині. Під час німецької окупації краю учителював у Самборі, а в 1942-44 - директор мистецько-промислової школи в Яворові. З травня 1944 жив у Німеччині, у 1949 переїхав до Канади. З 1955 жив у Торонто. У 1947 виступив співзасновником Української спілки образотворчих мистецтв, що діяла до 1951. У 1956 спільно з М.Дмитренком та І.Кейваном заснував Українську спілку образотворчих мистецтв у Канаді, в 1958-72 - голова спілки. С. -засновник Асоціації діячів української культури, яка з 1965 діяла під його керівництвом. У 1973-94-голова Ради для справ культури при Секретаріаті Світового конгресу вільних українців. У 1975-94 С. очолював Наукове товариство ім. Т.Шевченка в Канаді, входив до складу Головної (світової) ради НТШ. Тривалий час був співредактором торонтської газети "Голос України", редагував створений ним щомісячний додаток до газети "Література і мистецтво". Малярська творчість С. позначена імпресіонізмом, проте з виразними українськими рисами. Створив ряд портретів, пейзажів, урбаністичних мотивів, релігійних композицій ("Замкове подвір'я", "Над ставом", "Доми", "Сошествіє св. Духа"). С. - автор робіт з проблем мистецтвознавства, літературознавства, мовознавства. Помер у Торонто (Канада). Написав розвідки про Т.Шевченка, Ю.Нарбуга, О.Бойчука, О.Архипенка, О.Грищенка з глибоким аналізом їхньої творчості. Автор монографії "Малюнок дитини і для дитини" (1966).

О. Луцький (Львів).

СТЕБЕЛЬСЬКИЙ ПЕТРО (15.7.1857 -24.9.1923) - український вчений-правник, дійсний член НТШ (з 1899). Н. у Немирові. Навчався в гімназіях у Самборі, Коломиї, Станіславі. В 1874-78 навчався на юридичному ф-ті Львівського ун-ту. Працював у судових установах Львова. У 1879 отримав ступінь доктора права у Краківському ун-ті. З 1885 працював у Львівському ун-ті. В 1892 отримав звання професора кримінального права і процесу з українською мовою викладання Львівського ун-ту. 1.6.1899 обраний дійсним членом НТШ. С. належить ряд ґрунтовних праць з різних аспектів кримінального права і процесу. Підготував переклад та коментар австрійського кримінально-процесуального закону, ряд інших законодавчих актів (надруковані у "Віснику законів державних"), які мали велике значення для становлення та розвитку української юридичної термінології. С. видав підручник з австрійського цивільного права, написаний О.Огоновським. Помер у

похований у Львові. Серед основних праць С. - "Студії над карним процесом" (1891), "Зі статистики злочинності в Галичині" (1893), "Неповнолітні злочинці в світлі нових напрямів у карному праві" (1899) та ін.

Т. Андрусак (Львів).

СТЕБНИЦЬКИЙ ПЕТРО ЯНУАРІЙОВИЧ (псевд. П.Смуток, А.Ірпенський, Малоросіянин, Малорос, П.Хмара та ін.; 25.11.1862 -14.3.1923)- український громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист. Н. у с. Гореничі Київського повіту. У 1881 закінчив першу Київську гімназію. У 1881-88 навчався на фізико-математичному ф-ті Київського ун-ту. Працював на різних посадах у Міністерстві фінансів і Торгово-телеграфному агентстві у Петербурзі. Друкував статті з економіки у "Вестнике финансов", "Торгово-промышленной газете", "Русском экономическом обозрении". В Петербурзі очолював українську громаду, місцевий осередок ТУП. Допомігав у роботі депутатам українських фракцій в I та II Державних Думах. У 1898 створив разом з О.Лотоцьким Добродійне товариство для видання загальнокорисних і дешевих книжок, посприявши таким чином публікації українських видань, насамперед творів Т.Шевченка, енциклопедії "Украинский народ в его прошлом и настоящем" (1914-15). Співробітничав з часописами "Киевская старина", "Украинская жизнь", "Літературно-науковий вісник", "Рада" та ін.

Після Лютневої революції 1917 очолював Українську Національну Раду в Петрограді. Разом з О.Лотоцьким підготував для Тимчасового уряду записку про нагальне задоволення національних інтересів українського народу, яка обговорювалася 17 і 23.3.1917 на зустрічі представників Української Національної Ради з прем'єр-міністром кн. Г.Льво-вим. Належав до УПСФ. 15.7.1917 на Малій Раді був затверджений на посаду представника Генерального Секретаріату УЦР-УНР при Тимчасовому уряді. Доклав багато зусиль до розв'язання конфліктних і суперечливих проблем, що виникали між міністерствами Тимчасового уряду і генеральними секретарствами України. Переїхавши до Києва у травні 1918, увійшов до складу української делегації на мирних переговорах із РСФРР. У серпні 1918 був призначений сенатором Адміністративного суду Державного Сенату Української Держави. У жовтні-листопаді 1918-народний міністр освіти Української Держави. Йому належала важлива роль у створенні Української академії наук. З 1919 очолював постійну Комісію біографічного словника УАН. Автор літературних і публіцистичних творів, зокрема "Під стелями Думи" (1907), "Українська справа" (1917), "Поміж двох революцій" (1918).

В.Верстюк, Т.Осташко (Київ).

СТЕЛЕЦЬКИЙ БОРИС СЕМЕНОВИЧ -(23.8.1872 - р. см. невід.) - військовий діяч, генерал-хорунжий. Закінчив Варшавську гімназію, Одеське піхотне юнкерське училище (1894), Миколаївську академію Генерального штабу (1920). Проходив службу на посадах командира роти 4-го полку Варшавської фортеці, старшого ад'ютанта штабу Донської кінної дивізії, помічника старшого ад'ютанта офіцера для доручень штабу Київського військового округу, начальника стрійового відділу Івангородської фортеці. З 1907 - старший ад'ютант штабу Київського військового округу, підполковник. У роки Першої світової війни 1914—18 - начальник військових сполучень Дунайської армії Румунського фронту, полковник (1917). У 1918-начальник штабу армії у період Гетьманської держави. Дальша доля невідома.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СТЕЛЬМАХ МИХАЙЛО ПАНАСОВИЧ [11(24).5.1912-27.9.1983]-відомий український письменник. Н. у с. Дяківцях (тепер Літинського р-ну Вінницької обл.) у селянській родині. У 1933 закінчив літературний ф-тет Вінницького державного педагогічного ін-ту. Шість років працював учителем у школах Київщини. Перші вірші надруковано у 1936. З 1939 перебував на військовій службі в Червоній армії. У 1941 з'явилася перша поетична збірка "Добрий ранок". Під час радянсько-німецької війни 1941—44 був солдатом-артилеристом. З 1944 працював у редакції газети 1-го Українського фронту "За честь Родины". Двічі поранений. У роки війни вийшли збірки "За ясні зорі", "Провесін". У 1945-53 працював науковим співробітником Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук України. Член Спілки письменників України. Помер і похований у Києві.

Спектр жанрів у творчості С. надзвичайно широкий - поезія, проза, драматургія. Поезію С. відзначає глибокий ліризм, пісенність, емоційність, вплив фольклору, багатогранність тематики. Автор збірок: "Шляхи світання" (1945), "Жито сили набирається" (1954), "Мак цвіте" (1968). З 1944 С. виступав як прозаїк. Жанрове розмаїття - від новели до роману-хроніки. Глибокий психологізм, правдивість характерів, мовно-стильове багатство - основні риси прози С. Написав цикл романів: "Велика рідня" (1949-51), "Кров людська - не водиця" (1957), "Хліб і сіль" (1959); "Правда і кривда" (1961), "Чотири броди" (1979); романи-хроніки "На нашій землі" (1949), "Великі перелоги" (1951). С. автор п'єс: "Золота метелиця" (1955), "Правда і кривда" (1965), "На Івана Купала" (1966), "Зачарований вітряк" (1967), "Кум королю" (1968), "Дума про любов" (1971). Чималу частку творчості С. становлять твори для дітей, повчальні й образно колоритні: збірки поезій для дітей молодшого шкільного віку "Жнива" (1951), "Колосок до колоска" (1952), "Живі огні" (1954), "Весна, весняночка" (1955), "У сестрички дві косички" (1955), "Як журавель збирав щавель" (1957), "В їжачковій вітряку" (1957), "Маленька Оленка" (1962), "Бурундукова сім'я" (1963), "У бобра багато добра" (1976). Державна премія СРСР (1951), Державна премія України ім. Т.Шевченка (1980).

Н. Демчук (Львів).

СТЕМПКОВСЬКИЙ ІВАН ОЛЕКСІЙОВИЧ (1789 - 1832) - відомий археолог. Н. у с. Ря-зановці Саратовської

губ. (тепер Росія). З 1814 до 1826 служив у російській армії в піхот-

ному полку, з 1808 виконував обов'язки ад'ютанта герцога *А. де Рішельє*. Брав участь у військових експедиціях російської армії на Кавказі. У 1815 проживав у Парижі, де багато часу присвятив вивченню стародавньої історії та перекладам праць античних авторів. Обраний членом-кореспондентом Паризької академії написів та словесності. У 1820-х роках С. проживав в Одесі, де став одним з ініціаторів створення центру з вивчення стародавньої історії Півдня України. У 1823 звернувся до генерал-губернатора Новоросійського краю М.Воронцова з запискою, в якій обгрунтував необхідність регіональних заходів щодо охорони пам'яток археології та організації музеїв старожитностей. Завдяки ініціативі та наполегливості С. були засновані міські музеї в Одесі (1825) та Керчі (1826). З 1826 призначений градоначальником Керчі. Проводив археологічні дослідження залишок античних міст у Криму. Зібрав значну колекцію античних монет. Основні праці: "Исследования о местоположении древних греческих поселений на берегах Понта Эвксинского между Тирасом и Борисфеном, учинённые по случаю найденных в 1823 г. останков древности в Одессе" (1826), "Известия о древностях, найденных в Одессе в течении 1826 года" (1827), "Мысли относительно изыскания древностей в Новороссийском крае" (1827).

Т. Самойлова (Одеса).

СТЕМПКОВСЬКИЙ СТАНИСЛАВ (27.1.1870-11.1.1952)- польський громадський і політичний діяч, письменник. Н. у с. Гуті Черленовецькій на Поділлі. Навчався у Дерптському ун-ті, де познайомився з *Б.Кістяківським* та ін. українськими студентами. Протягом 1906-16 займався кооперативною і просвітницькою діяльністю на Волині. З 1917 брав участь у роботі *Української Центральної Ради*. У 1920 обіймав посаду міністра земельних справ в уряді *В.Прокоповича*. Залишив спогади, видані у 1932, 1953. Помер у Варшаві.

Р. Шуст (Львів).

СТЕПАН ОРЛИК (9.1.1891-6л.1939)-український православний церковний діяч, архієпископ УАПЦ. Н. у м. Любарі на Волині (тепер Житомирської обл.). Навчався у Житомирській духовній школі, був дияконом у Луцькому повіті. Активно займався громадсько-політичною діяльністю (створив хор, організатор і член правління сільськогосподарського кредитного кооперативного товариства), висувався кандидатом до Державної Думи від Луцького повіту. Брав участь у національному русі. У вересні 1914 за революційну діяльність висланий до фортеці Карс (Закавказзя) під нагляд жандармського управління. У 1916 вступив на історичний ф-т Закавказького ун-ту (м. Тифліс, тепер Тбілісі, Грузія). У 1915-16- військовий кореспондент Кавказького фронту. У 1917 організував і відкрив першу українську православну парафію у Тифлісі, обраний її настоятелем. Згодом затверджений керуючим українськими парафіями на Закавказзі, настоятель Миколаївського собору м. Тифліса. 10.11.1918 отримав сан протоієрея. У 1919-20 перебував на Близькому Сході, в Греції, Італії, Франції. У травні 1921 повернувся в Україну. У жовтні 1921 був делегатом Всеукраїнського православного церковного собору, на якому завершено організаційне оформлення *Української автокефальної православної церкви*. 29.10.1921 під час роботи Собору висвячений на єпископа Волинського і Житомирського, отримав сан архієпископа. У 1924-27 - єпископ Бердичівсько-Шепетівської округи. У травні 1928 заарештований і засуджений до 10 років ув'язнення. Засланий на Соловки. Після звільнення заарештований вдруге. Перебував у тюрмі в Житомирі, де осліп і помер.

О. Ігнатуша (Запоріжжя).

СТЕПАНЕНКО АРКАДІЙ СТЕПАНОВИЧ (1889 - р. см. невід.) - український політичний і громадський діяч. Напередодні 1917 брав активну участь у діяльності українських громадських установ Києва - Українському клубі, товаристві "*Просвіта*", клубі "Родина". Належав до провідних діячів Української партії соціалістів-революціонерів. Був головою Київської повітової ради селянських депутатів, входив до організаційного комітету із створення Селянської спілки. На I Всеукраїнському селянському з'їзді обраний до ЦК Селянської спілки, Всеукраїнської ради селянських депутатів і кооптований до

Української Центральної Ради. З січня 1918- товариш голови УЦР. Після розколу УПСР на IV нелегальному з'їзді партії С. разом із *І.Лизанівським*, *М.Чечелем*, *М.Шрагом*, *В.Голубовичем*, *О.Севрюком* та ін. належав до т.зв. центральної течії. У 1919 був емісаром ЦК УПСР при уряді *Директорії УНР*, начальником постачання Армії УНР. У серпні 1919 - виконуючий обов'язки міністра земельних справ в уряді *Іс. Мазели*. Деякий час жив в еміграції. Політичний однодумець і соратник *М.Грушевського*. У 1924 повернувся в Україну. Працював заст. директора Українбанку на Херсонщині, заст. начальника відділу постачання Харківського тракторного заводу. На поч. 1931 засуджений у справі т. зв. "Українського національного центру". Подальша доля невідома.

Т. Осташко (Київ).

СТЕПАНІВ ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ -(2.1.1863- р. см. невід.)-український військовий діяч. У 1883 закінчив Морський корпус, у 1886 - Морську академію. Служив на Далекому Сході, учасник російсько-японської війни 1904-05, оборони Порт-Артура. У 1907 призначений старшим офіцером, пізніше -начальником канцелярії Головного морського штабу (1912). Вітав перемогу *Лютневої революції 1917*. На службі в Українському морському флоті з 1918. У кін. січ. 1918 призначений командувачем транспортної флотилії Чорного моря. Згодом - у складі адміністрації Головного морського штабу.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СТЕПАНІВ-ДАШКЕВИЧ ОЛЕНА (7.12.1892-11.7.1963)-українська військова і громадська діячка, педагог, учений. Дружина *Р.Дашкевича*; мати історика і сходознавця Ярослава Дашкевича. Н. у с. Вишнівчику Перемишлянського повіту (тепер Львівська обл.) у родині священика. У 1912 вступила на філософський ф-тет Львівського ун-ту, де слухала лекції *М.Грушевського, С.Томашівського, Е.Ромера, С.Рудницького*. З 1911 брала активну участь у січово-стрілецькому русі в Галичині, співзасновник товариства "Січові стрільці-II", керувала жіночою чотою. На поч. Першої світової війни у серпні 1914 вступила до *Легіону Українських січових стрільців*. С.-Д. як хорунжа УСС брала участь у боях на Маківці. Нагороджена медаллю хоробрості (1914) та військовим хрестом Карла V (1918). У 1915-17 перебувала у російському полоні, в основному в Ташкенті, де брала активну участь у діяльності української громади. У 1917 через Фінляндію, Швецію, Німеччину повернулася у Галичину. У жовтні 1918 як член Головної управи, а згодом - *Начальної команди УГА* вела таємні переговори з гетьманом *П.Скоропадським*, була одним з організаторів *Листопадового повстання 1918*. Брала участь в *українсько-польській війні 1918-19*. Після захворювання на тиф була звільнена з військової служби. У 1919- пресовий референт Міністерства закордонних справ УНР у Кам'янці-Подільському. У листопаді 1919 виїхала до Відня, де у 1921 закінчила ун-т. Після повернення до Львова вступила до Української партії національної роботи (т. зв. "загравістів"), підтримувала контакти з *Українською військовою організацією*. У 1922-35 викладала географію та історію в гімназії василіанцю Львові, *Львівському (таємному) українському університеті*. Від 1929 очолювала Географічну комісію товариства "Учительська громада", була одним з ініціаторів створення Географічної комісії НТШ. У 1935-39 - референт організаційного відділу Ревізійного союзу українських кооперативів, у 1939-41 - вчитель середньої школи у Львові. У 1941—44 - керівник статистичного бюро м.Львова. Після закінчення війни працювала старшим науковим співробітником і зав. сектором економіки Львівського відділу Інституту економіки АН УРСР, в.о. доцента Львівського ун-ту, науковим співробітником природничого музею АН УРСР (1948-49). У грудні 1949 заарештована і за вироком ОСО при МДБ СРСР відбувала 10-річний термін ув'язнення в мордовських таборих. У червні 1956 повернулася до Львова. Була позбавлена можливості займатися науковою роботою. Померла і похована у Львові. Автор бл. 75 праць, зокрема, роботи з економічної географії Галичини "Люди і земля. Населення Галичини в рр. 1869, 1900, 1910, 1921 і 1931" (1938), "Економічна географія західноукраїнських земель" (1938), "Трудові резерви Львівщини" (1947); монографії "Сучасний Львів" (1943, 1956, 1992), нарисів "Мандруймо по рідному краю" (1943) та "Архітектурне обличчя Львова" (1945); підготувала географічні нариси про Київ і Львів (залишились у коректурних полосах і машинописі) та ін. Залишила спогади "Напередодні великих подій. Власні переживання і думки 1912-14" (1930,1968).

Г. Сварник (Львів).

СТЕПАНЯК МИХАЙЛО (1905-13.2.1967)-відомий діяч Організації українських націоналістів. Н. у с. Дзвинячі (тепер Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.). Навчався на юридичному ф-ті Львівського ун-ту. Політичну діяльність починав як член ліворадикальної прокомуністичної організації "Сель-Роб" і КПЗУ, за приналежність до яких був засуджений польським судом й ув'язнений у 1928-32. Після закінчення у 1934 Львівського ун-ту в 1937-39 працював у адвокатській конторі в Бережанах. Член ОУН з 1939. З поч. Другої світової війни 1939—45 у підпіллі ОУН. У липні 1941 декретом прем'єр-міністра *Українського державного правління* Я.Стецька призначений міністром внутрішніх справ Української держави; був старостою Дрогобича. Після арешту керівництва Українського державного правління німецькими карально-поліційними органами С. входив до складу Ради сеньйорів, згодом - *Української Національної Ради* у Львові. У 1941-43 - крайовий провідник ОУН на Західноукраїнських землях, член делегацій для переговорів з представниками ОУН-М, а також польського підпілля. У 1942-43 - член проводу ОУН-Б, у другій пол. 1943 - член референтури зовнішніх зносин при проводі ОУН самостійників-державників (ОУН СД). Автор концепції створення Бюро проводу ОУН СД; учасник III Надзвичайного великого збору ОУН-Б. У 1944 - член проводу ОУН на Північно-Західних українських землях (ПЗУЗ). Влітку 1944 року разом з *Р.Волошином, Я.Бусолом* та ін. створив Народну визвольно-революційну організацію (НВРО). У кін. липня 1944 поранений у боях з підрозділом радянських внутрішніх військ на Рівненщині, потрапив у полон. Засуджений до смертної кари, замінену на 25 років концтабірного ув'язнення. У зв'язку із важким станом здоров'я 12.4.1961 достроково звільнений. Помер і похований у рідному селі.

А. Боляновський, К. Бондаренко (Львів).

СТЕПНЯК СЕРГІЙ [літ. псевд. Кравчинського Сергія Михайловича; 1(13).7.1851 -11 (23). 12.1895] - революціонер-народник, письменник. Походив із старовинного українського роду з села Нового Стародуба (тепер Петрівського р-ну Кіровоградської обл.). У 1870 закінчив Михайлівське артилерійське училище в Петербурзі. У 1871-73 навчався в Лісному ін-ті. Революційну роботу розпочав серед слухачів військових училищ у Петербурзі. Налезав до гуртка чайковців. Брав участь у "ходінні в народ". Вів пропаганду серед селян Тверської, Тульської губ. Був одним з організаторів "Землі і волі". У 1874 нелегально емігрував за кордон. Учасник Герцоговинського повстання 1875, працював у бакунінському видавництві "Робітник" у Женеві. Написав народницькі пропагандистські казки - "Казка про копіюку" (1874), "Мудриця Наумовна" (1875) та ін. У 1877 брав участь у повстанні у провінції Беневетто (Італія). З весни 1878 проживав у Петербурзі. 4.8.1878 убив шефа жандармів Мезенцева, після цього знову емігрував за кордон. Жив у Швейцарії, Італії, Англії. Автор серії історико-публіцистичних та літературних творів з тематики російського

революційного руху, зокрема, "Підпільна Росія" (1882), "Росія під владою царів" (1885), "Закордонна агітація" (1892), "Чого нам потрібно" (1892), "Цар-чурбан і цар-чапля" (1895), роману "Андрій Кожухов" (1889) та повісті "Хатинка на Волзі" (1896). Твори С. неодноразово видавались у Західній Європі та США. У 1880-х роках С. відійшов від народовців і почав засуджувати терор як метод політичної боротьби. Згодом наблизився до європейської соціал-демократії. У 1890 організував у Лондоні Товариство друзів російської свободи, редагував журнал "Free Russia", у 1891 заснував фонд Вільної російської преси. С. цікавився творчістю Т.Шевченка, популяризував його твори на Заході, листувався з М.Драгомановим. Видавав у Лондоні заборонені твори В.Короленка, В.Берві-Флеровського та ін. Загинув трагічно у Лондоні.

О. Сухий (Львів).

СТЕПОВИЙ КОСТЯНТИН (отаман Блакитний; 1897 - квітень 1921) - український повстанський отаман. Н. у с. Ганнівці Херсонської губ. На поч. Першої світової війни 1914-18 мобілізований до російської армії. З 1918 служив в *Армії Української Народної Республіки*. Після відступу в листопаді 1919 українських військ у Польщу С. залишився на території, контрольованій більшовиками. На Херсонщині організував повстанський загін - Степову дивізію, який вів боротьбу з більшовицьким режимом партизанськими методами. Восени 1920 С. керував повстанським рухом, який охопив усю Херсонщину і частину Катеринославщини. Наприкін. 1920 основні повстанські сили були розбиті підрозділами Червоної армії. С. на чолі невеликого загону ще деякий час продовжував боротьбу. Загинув у квітні 1921 в бою з підрозділом криворізьких чекістів.

І. Підкова (Львів).

СТЕПОВИЙ ЯКІВ СТЕПАНОВИЧ [справж. прізвище.-Якименко; 8(20).10.1883-4.11.1921]-відомий український композитор, педагог і музичний критик. Н. у Харкові в сім'ї співака церковного хору. У 1895-1902 співав у Петербурзькій придворній капелі. У 1909 закінчив Петербурзьку консерваторію. Під час навчання написав музику до текстів Т.Шевченка, І.Франка, Лесі Українки, О.Олеся; вокальний цикл "Барвінки", куди увійшов пройнятий патріотичним настроєм романс "Степ" (на слова М.Чернявського). У 1909-13 створив музичні мініатюри, сонату, вокальний цикл "Пісні настрою" (1907-09; на слова О.Олеся). Один з найвизначніших фортепіанних творів С. - "Прелюд пам'яті Т.Шевченка", сповнений глибокого драматизму і пристрасті. З 1917 жив і працював у Києві, викладав у консерваторії, виступав як музичний критик. Створив вокальні композиції "Каменярь", "У долини село лежить", "Земля" (на слова І.Франка). Написав романси та пісні на слова Т.Шевченка, Лесі Українки, П.Тичини, дві сюїти для симфонічного оркестру на українські народні теми. За коротке життя композитор встиг гармонізувати 50 українських народних пісень для хору, видав збірники дитячих пісень "Проліски", "Кобзар", "Малим дітям".

К. Кондратюк (Львів).

СТЕФАН І СВЯТИЙ (Іштван І Арпад; бл. 970/975 - 15.8.1038) - угорський князь (997-1000), перший угорський король (1000 або 1001-1038). Походив з династії Арпадів. За підтримки Римського папи в 1000 посів престол. Здійснив значні територіально-адміністративні перетворення, зокрема створив королівські комітати, на чолі яких поставив іспанів. Запровадив у країні християнство за католицьким обрядом, видав збірник законів. У 1030 було відбито напад загонів німецьких рицарів на угорські землі. За правління С. І до Угорщини була приєднана частина Словаччини. Підтримував дружні зв'язки з Київською державою. У 1038 канонізований церквою.

СТЕФАН (Штефан) III ВЕЛИКИЙ (р. н. невід. - п. 1504)-молдовський господар (1457-1504). За правління С.ІІІ. Молдовське князівство досягло найбільшої могутності. На поч. свого правління у 1459 змушений підтвердити васальну залежність Молдови від Польського королівства, встановлену в 1387. Спираючись на підтримку всіх верств суспільства, проводив політику зміцнення центральної влади, боровся з боярською опозицією, вів активну зовнішню політику, відстоюючи національні інтереси держави у боротьбі з Туреччиною, Угорщиною, Польщею і Кримським ханством. У 1467 розбив угорську армію Мат'яша Хун'яді, яка вторглася у Молдову. Згодом С. ІІІ. відмовився сплачувати данину султанській Туреччині, що призвело до молдовсько-турецької війни. Уславився тим, що у 1475, застосувавши тактику "випаленої землі", змусив відступити велику турецьку армію на чолі з султаном *Мехмедом II*. Однак після поразки в 1476 у битві в Білій Долині (Резбоень) С.ІІІ. змушений відновити сплату данини. У 1484 визнав перехід під владу султана причорноморської частини межиріччя Дністра і Дунаю (на цих землях відтоді існувала у складі Османської імперії провінція Буджак; тепер - західна частина Одеської обл.). Вів тривалу війну з Польщею. У 1497 здобув перемогу над польською армією під командуванням короля Яна / *Ольбрахта* у битві в Козьминському лісі у Буковині, наступ якого мав на меті поновлення васальної залежності молдовських земель від польської корони. На цей похід С. ІІІ. у 1498 відповів спустошливим походом на володіння Польщі - Руське і Подільське воєводства. Підтримував економічні і культурні зв'язки з українськими землями.

М. Крикун (Львів).

СТЕФАН СУРОЗЬКИЙ (8 ст.) - візантійський церковний діяч, архієпископ м. Сурожа (тепер Судак у Криму). Ім'я С.С. згадується у списках присутніх на 7-му Вселенському соборі. У період іконоборства виступав на боці іконошанувальників, за що зазнав переслідувань у Константинополі. Помер у Сурожі (2 пол. 8 ст.). Твір С.С. "Житіє" - важливе джерело з історії Криму, в якому описано напад на Сурож новгородського князя Бравлина (первісна редакція твору С.С. до нас не дійшла; відомий з більш пізніх списків - кін. 10 ст.- поч. 11 ст. та бл. 16 ст.).

СТЕФАНІК ВАСИЛЬ СЕМЕНОВИЧ (14.5.1871 - 7.12.1936) - видатний український письменник і громадський діяч. Н. у с. Русові (тепер Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.) у селянській родині. Середню освіту здобув у гімназіях Коломиї (1883-90) та Дрогобича (1890-92), де познайомився з майбутнім письменником Л.Мартовичем. У 1892-1900 вивчав медицину у Краківському ун-ті. Літературну діяльність розпочав у 1890, опублікувавши у журналі "Народ" статтю "Жолудки наших робітних людей і читальні". Протягом 1890-1897 писав ліричні етюди, поезії в прозі. Вперше опублікував свої художні твори (новели) в 1897 у чернівецькій газеті "Праця" ("Синя книжечка", "Виводили з села", "Стратився", "У корчмі", "Побожна", "Сама-самісінька"). У 1899 виходить перша збірка новел С. "Синя книжечка", згодом - "Камінний хрест" (1900), "Дорога" (1901), у 1905 - вибрані оповідання "Моє слово" (тут вміщено лише два нові твори - "Моє слово" і "Суд"). У 1903 під час відкриття пам'ятника І.Котляревському в Полтаві познайомився з *М.Лисенком*, *М.Старицьким*, *М.Коцюбинським*, тоді ж відвідав могилу *Т.Шевченка* у Каневі. З 1902 до 1916 не писав нових творів, займався громадською діяльністю. З 1904 жив у с. Стецеві. У 1908 обраний послом австрійського парламенту у Відні. З 1910 жив у рідному селі. Під час Першої світової війни 1914-18 перебував здебільшого у Відні, на поч. 1919 відвідав Київ. З 1916 повернувся до літературної творчості. Із творів, написаних під час війни та у повоєнний час, склалася збірка новел "Земля" (1926), в якій було розкрито трагічну долю галицького селянства під час світової війни ("Дитяча пригода", "Вона-земля", "Пістунка"), пробудження національної свідомості ("Марія") та поразку визвольних змагань ("Сини"). 7.12.1936 після тяжкої хвороби С. помер у с. Русові. За новелами С. на Київській кіностудії ім. О.Довженка створено фільм "Камінний хрест" (1968). В 1971 у Русові відкрито літературно-меморіальний музей та пам'ятник письменнику. Встановлено пам'ятник С. у Львові (1971; скульптор В.Сколосдра, арх. В.Вендзилович). С. - видатний майстер психологічної новели, "абсолютний пан форми", за словами І.Франка. Розвинув традиції своїх попередників - І.Нечуя-Левицького, П.Мирного, Ю.Федьковича, І.Франка, збагатив реалізм новими рисами. Специфічна оригінальна композиція новел С. надає їм особливого драматизму й психологізму. С. мав великий вплив на творчість багатьох українських письменників, зокрема, М.Черемшини, Ю.Яновського, Г.Косинки, О.Довженка, О.Гончара, Григора Тютюнника.

Н. Демчук (Львів).

СТЕФАНІВ ГНАТ (10.2.1886-21.6.1949)-український військовий діяч, генерал-хорун-

жий. Н. у с. Топорівцях (тепер Городенківський р-н Івано-Франківської обл.). Закінчив Городенківську гімназію, австрійську кадетську школу. Служив на офіцерських посадах у 10-му Перемиському, 35-му Золочівському піхотних полках австро-угорської армії. У роки Першої світової війни 1914-18 - командир сотні на російському фронті. У 1915 потрапив у полон. Восени 1918 повернувся в Галичину. В *Українській галицькій армії* - з листопада 1918. У ході *Листопадового повстання 1918* у Золочеві сформував і очолив військовий загін. Деякий час був командантом Золочівської військової округи. 11.11.1918 призначений урядом ЗУНР на посаду командувача Галицької армії. Керував оборонними боями армії до 10.12.1918, коли був замінений ген. *М.Омельяновичем-Павленком*. Виїхав до Києва, вступив до Армії УНР. Командував стрілецьким полком, резервною бригадою у боях з більшовиками. У грудні 1919 очолив 3-й кінний полк Окремої кінної дивізії, брав участь у Першому Зимовому поході Армії УНР. У травні 1920 призначений військовим аташе *Західно-Української Народної Республіки* в Чехословаччині з осідком в Ужгороді. У роки Другої світової війни 1939-45 перебував у Німеччині. Урядом УНР в екзилі йому надано звання генерал-хорунжого. Помер у німецькому місті Регенсбурзі.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СТЕФАНОВИЧ ОЛЕКСАНДР (17.7.1847 -23.5.1933) - український громадський, політичний, церковний та освітянський діяч у Галичині, греко-католицький священик. Н. у с. Озеряни Товмацького повіту (тепер Тлумацький район Івано-Франківської обл.) у родині священика. Початкову освіту отримав у школі василіан у Бучачі, середню - у Стані-славській гімназії. У 1865 став ініціатором створення таємного українського товариства "Громада". Вивчав богословські науки в ун-тах Львова та Відня. У 1873-1907 - викладач богослов'я (катехит) у чоловічій та жіночій учительських семінаріях Львова. У 1880-90-х роках був співзасновником і членом керівних органів багатьох українських організацій - Українського педагогічного товариства "Рідна школа" (1881), *Народної ради* (1885), *Української національно-демократичної партії* (член Віділу Народної Ради, з 1903; Тіснішого народного комітету, з 1906). Вийшовши у 1907 на пенсію, продовжував активно займатися церковною, громадською, освітньою та політичною діяльністю. Виступив організатором ряду українських економічних установ, був членом Надзірної ради товариства "Народна торгівля" і Крайового союзу кредитового. У 1918-19 входив до складу Української Національної Ради ЗУНР, брав участь у засіданнях під час львівської сесії (жовтень-листопад 1918). З березня 1919- член *Української народно-трудової партії*, з 1925-член *Українського національно-демократичного об'єднання*, входив до складу його ЦК. Був одним з керівників Товариства "Просвіта", очолював її видавничий відділ. Почесний член "Українського педагогічного товариства", Товариства св. Апостола Павла, "Просвіти". Автор підручника для середніх шкіл "Історія християнсько-католицької церкви" (1878; 1903) та українського молитовника. Помер у м. Львові.

О. Павлишин (Львів).

СТЕФАНОВИЧ ЯКІВ ВАСИЛЬОВИЧ [28.11(10.12).1854 - 1(14).4.1915] - революціонер-народник. Н. у с. Дєптївці Чернігівської губ. (тепер Конотопського р-ну Сумської обл.) у сім'ї священика. З 1872 навчався на

медичному ф-ті Київського ун-ту, але невдовзі вступив до народницького гуртка "Київська комуна", залишив навчання і взяв участь у "ходінні в народ". У 1873-74 належав до київського гуртка чайковців. З 1874 перебував на нелегальному становищі, кілька місяців знаходився в еміграції. У 1875 С. під впливом анархічних ідей М.Бакуніна організував разом із В.Дебогорієм-Мокрієвичем нелегальний гурток "Південних бунтарів", до якого увійшло бл. 20 учілих після арештів членів "Київської комуни" та чайковців. У 1877 став одним з ініціаторів створення "Таємної дружини". У 1877 разом з Л.Дейчем та І.Бохановським зробив спробу підняти селянське повстання у Чигиринському повіті Київської губ., використовуючи віру селян в "доброто" царя і склавши підроблений царський маніфест (див. "Чигиринська змова" 1877). У вересні 1877 заарештований, але у травні 1878 втік за кордон. У червні 1879 повернувся і вступив в організацію "Земля і воля". Після її розколу (восени 1879) виступив одним з організаторів "Чорного переділу". У січні 1880 разом з ін. чорнопередільцями (Г.Плеханов, Л.Дейч, В.Засулич) емігрував за кордон. У листопаді 1881 С. повернувся у Петербург, де став членом виконавчого комітету "Народної волі". У лютому 1882 заарештований і під час "процесу 17-ти" (1883) засуджений до 8 років каторжних робіт. Відбував покарання в Карійській каторжній тюрмі. З 1890 жив на поселенні в Якутії. У 1905 повернувся у Чернігівську губернію, але через хворобу участі в політичній діяльності не брав. Помер у с. Красному Колядині (тепер Талалаївського р-ну Чернігівської обл.).

І. Підкова (Львів).

СТЕЦЕНКО ГРИГОРІЙ АНДРІЙОВИЧ (квітень 1710 або 1712- 11.2.1781)-український художник. Н. у Ромнах Лубенського полку (тепер Сумська обл.). Навчався, ймовірно, у золотаря і живописця А.Атовича. З ранніх творів збереглася ікона Богоматері, подарована Роменському собору. Протягом 1742—44 виконував настінні розписи у будинку Розумовських у садибі "Покорщина" у Козельці. З 1752 - придворний живописець гетьмана К.Розумовського. Створив портрети О. та К.Розумовських (1753) та, ймовірно, Наталії Розумовської (1746). У 1758-68 робив розписи Козелецького собору. Найвідоміша робота С. -іконостас Спасо-Преображенського собору у Почепі (1758-59; тепер Брянська обл., Росія), виконаний у стилі українського барокко. З 1766 - значковий товариш Лубенського полку. В останні роки життя малював картини ("Покладення в труну", "Іоан Богослов"), ікони для палаців (зокрема "Роменська мадонна") і портрети сучасників. Помер у Ромнах.

В. Александрович (Львів).

СТЕЦЕНКО КИРИЛО ГРИГОРОВИЧ [12(24).5.1882-29.4.1922)-видатний український композитор. Н. у с. Квітках Київської губ. (тепер Корсунський р-н Черкаської обл.) у сім'ї сільського живописця. В 1903 закінчив духовну семінарію. Музичну освіту здобув у Києві, в музично-драматичній школі *М.Лисенка* (1904-07). У 1901-04 написав свої перші чоловічі хори "Бурлака" та "Могила", здійснив обробку народних пісень "Світять зорі", "То не буйний вітер". До 35-річчя музично-творчої діяльності М.Лисенка написав кантату "Слава Лисенкові" (1903). Волелюбні мотиви в таких творах, як хори "Заповіт" (на слова Т.Шевченка), "Содом", "Прометей" (на слова О.Коваленка), опера "Кармелюк", та участь у національному русі стали причиною арешту С. і вислання з Києва у 1907. Живучи в 1908-11 у Білій Церкві та в Тиврові, С. створив хори "То була тихая ніч" (на слова Л.Українки), "Сон" (на слова П.Грабовського), кантати "Шевченкові", "Єднаймося" (на слова І.Франка), дитячі опери "Лисичка, Котик і Півник" (1910) та "Івасик-Телесик" (1911), працював над оперою "Кармелюк". У цей період С. написав музику до п'єс "Сватання на Гончарівці" Г.Квітки-Основ'яненка (1909), "Про що тирса шелестіла" С.Черкасенка. У 1912 С. прийняв сан священника і оселився у с. Голово-Русяві (тепер Вінницька обл.). Особливою теплою і ніжністю відзначаються солоспіви С. "Вечірня пісня" (на слова В.Самійленка), "Плавай, плавай, лебедонько" (на слова Т.Шевченка). У творчому доробку композитора - 50 обробок колядок і щедрівок, літургійні твори, численні музикознавчі дослідження. Помер у с. Веприку (тепер Фастівського р-ну Київської обл.), де і похований.

К. Кондратюк (Львів).

СТЕЦЬКО СЛАВА (Анна-Ярослава, дівоче прізвище - Музика; 14.5.1920) - відома українська політична діячка. Дружина *Я.Стецька*. Н. у с. Романівка (тепер Тербовлянського р-ну Тернопільської обл.). Закінчила тербовлянську гімназію і гуманітарний ліцей. Деякий час працювала директором школи в Юшківцях. З осені 1941 навчалася у Львівській політехніці, згодом - на правничому відділі Мюнхенського ун-ту. Магістр політичних наук.

На поч. 1940 років очолювала жіночу мережу юнацтва ОУН-самостійників державників. У 1942—44 разом з К.Зарицькою розбудовувала мережу Червоного Хреста в Україні. Навесні 1943 була заарештована гітлерівцями і деякий час перебувала в ув'язненні. У повоєнні роки жила в еміграції. У 1946 вийшла заміж за Я.Стецька. Активно співпрацювала в структурах Закордонних частин ОУН та *Антибільшовицького Блоку Народів (АБН)*. З 1948 редагувала "АБН-Correspondens" та кварталник "Ukrainian Review", була організатором Європейської ради за свободу. У 1948-53 - член Центральної управи СУМ. З 1968 - член проводу ОУН, керівник сектора зовнішньої політики. Сприяла розвитку політичної думки в діаспорі, у зустрічах з лідерами ряду держав світу пропагувала і відстоювала ідею української самостійності (зокрема, зустрічі з Чан Кай Ші, президентами США Д.Картером, Р.Рейганом, президентом Філіппін Маркосом та ін.). Після смерті чоловіка очолила Антибільшовицький Блок Народів (1986), а з 1991 - провід ОУН-Р. З кін. 1960-х-член Президії ВАКЛ (Всесвітньої Антикомуністичної Ліги) і співголова Європейської ради за свободу. У липні 1991 VIII збір ОУН обрав С. головою проводу ОУН. У 1992 повернулася з еміграції в Україну, де

відновила діяльність ОУН-Р. Після створення у жовтні 1992 на базі ОУН-Р *Конгресу українських націоналістів* С. очолила нову організацію. З 1993 С. - почесний громадянин м.Львова. У 1995 переобрано головою КУН та головою проводу ОУН. У березні 1997 обрана народним депутатом України по Надвірнянському виборчому округу № 201 (Івано-Франківська обл.). У ВР сприяла створенню депутатського об'єднання "Нація і держава". Взяла участь у створенні виборчого блоку "Національний Фронт" У березні 1998 С. була обрана народним депутатом України по Надвірнянському виборчому округу № 89 (Івано-Франківська обл.). Активно займається політикою. Володіє 10 мовами. Мешкає у Києві.

К. Бондаренко (Львів).

СТЕЦЬКО ЯРОСЛАВ (псевд.-З.Карбович, Є.Орловський, Б.Озерський та ін.; 19.1.1912 -5.7.1986)-визначний український політичний і державний діяч. Н. у Тернополі в родині священика. Закінчив Тернопільську гімназію. У 1929-34 вивчав право і філософію у Краківському та Львівському ун-тах. Ще в часи гімназійного навчання вступив до нелегальної організації "Українська націоналістична молодь", згодом - до *Української військової організації* та *Організації українських націоналістів*. У 1932 став членом Крайової езекутиви ОУН, був ідеологічним референтом КЕ, а також редактором ряду націоналістичних видань. У 1934 заарештований і засуджений польським судом до 5-річного ув'язнення. У 1937 звільнений за амністією і виїхав за кордон. У січні 1938 за дорученням *Є.Коновальця* увійшов у комісію з підготовки Великого збору Організації українських націоналістів. На II ВЗ ОУН у Римі (1939) С. обрано членом Проводу українських націоналістів (ПУН). Під час внутрішньої кризи в ОУН С. підтримав політичну лінію *С.Бандери*. У квітні 1941 на III ВЗ ОУН у Кракові обраний заступником *С.Бандери*. На поч. радянсько-німецької війни 1941-45 С. разом з *С.Бандерою* та ін. брав участь у формуванні похідних груп ОУН з метою організації українського самоврядування на окупованих німецькою армією українських землях. 30.6.1941 С. за дорученням ОУН-Р проголосив у Львові Акт відновлення самостійності України і очолив український уряд - *Українське Державне Правління*. 12.7.1941 заарештований гестапо і перевезений до Берліна. У вересні 1944 після відмови скасувати Акт проголошення відновлення Української держави С. було переведено до концтабору Заксенгаузен, де він перебував до вересня 1944. Наприкін. 1944 був залучений до діяльності Українського національного комітету в Берліні (створений для відстоювання українських інтересів перед німецькою владою), проте на поч. 1945 відмовився від участі в УНК. У квітні 1945 втік з-під нагляду гестіпо і перебрався в американську окупаційну зону. Весною 1945 С. разом з *С.Бандерою*, *М.Лебедем*, *Д.Ребетом*, *С.Ленкавським*, *В.Охримовичем* та ін. увійшов до складу Закордонного центру ОУН. Невдовзі обраний членом Бюро проводу ОУН (разом із *С.Бандерою* та *Р.Шухевичем*). Був одним з ініціаторів створення Закордонних частин ОУН (ЗЧ ОУН) як організаційної форми для членства ОУН в еміграції, згодом призначений керівником сектора зовнішньої політики ЗЧ ОУН. У 1946-86 очолював *Антибільшовицький блок народів*. У повоєнний час розгорнув активну діяльність із створення єдиного антикомуністичного фронту. З цією метою у 1957 заснував представництво АБН на Тайвані (представництво АБН діяло до 1971), підписав угоду з Китайською антикомуністичною лігою. У 1967 виступив організатором Світової антикомуністичної ліги. Входив до складу керівних органів ін. міжнародних організацій, зокрема, Європейської ради за свободу. У 1968-86 - голова проводу ОУН-Р. Помер і похований у Мюнхені. Автор книги "30 червня 1941" (1967), "Українська визвольна концепція" (1987).

К. Бондаренко (Львів).

СТЕЧИШИН МИКОЛА КЛИМЕНТОВИЧ (19.12.1880-7.8.1977)-український військовий діяч, генерал-хорунжий. Н. у с. Новосіянському на Херсонщині. Закінчив кадетський корпус, військове училище, Миколаївську академію Генерального штабу. Учасник Першої світової війни 1914-18. Зголосився до української армії наприкін. 1917. У 1918- начальник штабу Волинської кордонної бригади, 1918-19 - комендант штабу Волинської групи Армії УНР, начальник штабу Могилівської повстанської залоги, заступник командира Могилівського окремого кордонного відділу. З 1919-начальник штабу 3-ї Західної дивізії на більшовицькому фронті, згодом - начальник канцелярії Військового міністерства УНР. Перебував у Калішу, очолював Товариство охорони пам'ятників, опікувався військовими цвинтарями. У 1929 відновив у Щепюрно 187 могил українських воїнів. Помер у Мюнхені.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СТЕШЕНКО ІВАН МАТВІЙОВИЧ (псевд., І.Сердешний, І.Степура, І.Січовик, Світленко; 24.6.1873-30.7.1918)-громадсько-політичний діяч, педагог, літературознавець, письменник. Дійсний член НТШ з 1917. Н. у Полтаві. Закінчив Полтавську класичну гімназію. У 1892-96 навчався на історико-філологічному ф-ті Київського ун-ту. У Києві познайомився з родинами Старицьких, Лисенків, Косачів. Був членом літературно-мистецького гуртка "Плеяда". За сприяння *О.Кониського* видрукував у Львові українською мовою "Метаморфози" *Овідія* та власну поему "Мазепа" (1896). У 1896 С. разом з *М.Коцюбинським*, *П.Тулуб*, *П.Тучапським*, *М.Ковалевським* став засновником однієї з перших українських соціал-демократичних організацій. Після закінчення ун-ту працював лектором *Фундуклеївської* жіночої гімназії, але за політичну діяльність був заарештований і висланий з Києва. Згодом С. був обраний членом Київської старої громади, брав участь у роботі РУП, належав до Української демократичної партії, пізніше-УСДРП. Протягом 1897-1900 перебував на Чернігівщині, де займався перекладацькою та науковою працею. Досліджував творчість *П.Котляревського*, критично відредагував його поему "Енеїда". У 1898-1900 видав кілька спеціальних досліджень ("Поэзия И.П.Котляревского", "И.П.Котляревский, автор украинской "Энеиды" та ін.). У 1899 і

1901 побачили світ збірки його поезій "Хуторні сонети" і "Степові мотиви". Через заборону викладацької діяльності працював в управлінні Південно-Західної залізниці, згодом - у Київській міській думі. У 1907 повернувся до викладацької роботи, викладав історію української та західноєвропейських літератур у Київській комерційній школі, на Вищих жіночих курсах, у Музично-драматичній школі М.Лисенка. У цей час С. опублікував ґрунтовні наукові розвідки ("Історія української драми", 1908; "Украинские шестидесятники", 1908), досліджував творчість українських письменників О.Стороженка, М.Гоголя, Лесі Українки, Панаса Мирного, М.Старицького, М.Коцюбинського, П.Куліша. Уклав разом з дружиною О.Стешенко українсько-російський словник (1909). У 1908 був обраний секретарем, а згодом - товаришем голови Українського наукового товариства у Києві. У 1913-14 редагував педагогічний часопис "Сяйво", який видавали С.Русова, В.Прокопович та Д.Антонович. У 1915 С. очолював Тетянинську гімназію для біженців, в якій навчалися діти галичан, насильно вивезених до Києва під час окупації Галичини російською армією. У 1914-18 вийшли друком ґрунтовні дослідження творчості Т.Шевченка ("Т.Шевченко jako великий митець слова", 1914; "До характеристики творчості Т.Шевченка", 1915; "Життя і твори Т.Шевченка", 1918 та ін.).

У 1917 С. виступив одним із організаторів Української Центральної Ради, керував роботою шкільної і редакційної комісії УЦР, входив до складу Малої Ради. У 1917-18 очолював рух за українську школу, здійснював керівництво діяльністю Товариства поширення шкільної освіти в Україні. З червня 1917 призначений генеральним секретарем освіти. Пребуваючи на цій посаді, С. рішуче проводив українізацію шкільництва, сприяв виданню українських підручників і навчальних програм, організації українських гімназій (зокрема, з 39 відкритих у 1917 гімназій 25 були сільськими) та курсів українознавства. Після відставки кабінету В.Винниченка працював головним інструктором Міністерства освіти. У червні 1918 перебував у Полтаві, де був смертельно поранений невідомими злочинцями. Похований на Байковому кладовищі у Києві,

В.Верстюк, Т.Осташко (Київ).

СТЕШЕНКО ІРИНА ІВАНІВНА (23.6.1898-30.12.1987) - українська акторка, перекладачка. Онука *М.Старицького*, дочка *І.Стешенка*. Н. у Києві. Закінчила гімназію, навчалася на Вищих жіночих курсах та в Драматичному ін-ті ім. М.Лисенка. У 1920—49 працювала у театрах. Спочатку у театрі ім.Т.Шевченка, у 1923-33 - у "Березилі". Виконувала ролі Повії ("Зелена папуга" Шніцлера), Олени Максимівни ("Великий Молох" Винниченка), Відьми ("Макбет" Шекспіра), Сірчихи ("За двома зайцями" Ярошенка, за мотивами М.Старицького), Арабелли ("Змова Фієско в Генуї" Шіллера) та ін. Володіла кількома мовами. Здійснила численні переклади класичних творів світової драматургії. У перекладах С. вийшли твори М.Островського ("Вовки і вівці", "На людному місці"), М.Горького ("Єгор Буличов та інші"), Ж.-Б.Мольєра ("Кумедні манірниці", "Дон Жуан", "Лікар мимоволі", "Витівки Скапена"), В.Шекспіра ("Отелло", "Ромео і Джульєтта", "Багато галасу з нічого", "Комедія помилок", "Венеціанський купець", "Два веронці"), Ф.Шіллера ("Дон Карлос") та ін. Серед прозаїчних перекладів - "Пригоди Гекльберрі Фінна" М.Твена (1966), "Тут не місце для жінки" Г.Лоусона (1970), новели Гі де Мопассана, "Срібні ковзани" М.Доджа (1963). Залишила спогади про Л.Курбаса. На початку 1972 внаслідок здійсненої органами КДБ провокації друкуватися С. було заборонено. Померла у Києві.

С.Білокінь (Київ).

СТЕШЕНКО ЯРОСЛАВ ІВАНОВИЧ [24.3(6.4). 1904 - 11.3.1939] - український бібліограф. Онук *М.Старицького*, син *І.Стешенка*. Н. у Києві. У 1920-21 навчався на бібліотечних курсах та ф-ті профосвіти літературного циклу Київського ВІНО ім. М.Дра-гоманова. У 1920-22 і 1928-29 працював бібліотекарем та науковим співробітником у Всенародній бібліотеці України. У 1923-28 -старший бібліограф та науковий співробітник Українського наукового ін-ту книгознавства, одночасно - секретар журналу "Бібліографічні вісті". У 1929-30 перебував в ув'язненні. У 1930 закінчив Київський ін-тут народного господарства. У 1932-33 - керівник сектора бібліографічної реєстрації та керівник кабінету українського дореволюційного друку Української книжкової палати у Харкові. С. був одним із організаторів Українського бібліологічного т-ва при ВУАН (1928), членом бібліографічної комісії НТШ (1923), дійсн. членом Російського бібліологічного т-ва (1928), Ленінградського т-ва бібліофілів (1929). Більшість праць С. не були опублікованими і загинули. З 1923 С. працював над фундаментальним покажчиком видань, що вийшли в Російській імперії українською мовою в 1798-1916, працював над бібліографією історії українського друкарства (1925), українського дитячого друку 19 і 20 ст (1928), готував словник графіків і граверів для збірника сучасної української графіки (1929). У 1930 уклав і видав разом з М.Іванченком "Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії наук". У рукописі залишилася праця "Бібліографія української бібліографії" (1921). Збирав слов'янські екслібриси. Репресований НКВС СРСР. Загинув у бухті Нагаєво (Колима).

СТОЛИПІН ПЕТРО АРКАДІЙОВИЧ [2(14).4.1862-5(18).9.1911] - російський державний діяч, реформатор. Відзначався крайніми шовіністичними поглядами, активний захисник самодержавства. Н. у Дрездені (Німеччина). Походив із старовинного дворянського роду. У 1884 закінчив природничий ф-т Петербурзького ун-ту. Служив у Міністерстві внутрішніх справ. З 1902 - гродненський губернатор. У 1903-06 - губернатор Саратовської губ. Під час революції 1905-07 жорстоко розправлявся з селянськими виступами. У квітні 1906 призначений міністром внутрішніх справ, а в липні 1906 - головою Ради Міністрів. Швидка службова кар'єра С. була, у значній мірі, пов'язана з його ораторськими здібностями, численними виступами в Думі, проектами реформування країни. У серпні 1906 на С. вчинено замах (загинув 27 осіб), який використано

урядом для розгортання репресивної політики (запровадження військово-польових судів, застосування смертної кари тощо). У червні 1907 уряд на чолі з С. розпустив II Державну Думу і опублікував новий закон про вибори, який забезпечив повну перевагу у III Думі великих землевласників та підприємців і значно обмежив представництво національних окраїн. Повністю були позбавлені представництва в Думі 10 областей і губерній азіатської частини Росії, Кавказу надавалося 10 місць замість 29. Такий виборчий закон забезпечив у III Думі великоросам 77% місць і вона стала "істинно російською". С. був ініціатором обмеження автономії Фінляндії, натхненником створення націоналістичних російських організацій, у т. ч. Всеросійського національного союзу, основною метою якого було сприяння "пануванню російської народності". С. проводив антиукраїнську політику. У січні 1910 уряд С. заборонив створення національних (у т. ч. і українських) товариств, клубів, видання рідною мовою газет. Переслідуючи українську мову і культуру, С. розсилав свої циркуляри, в яких наказував боротися з "ідеєю відродження старої України і устрою на національно-територіальних засадах". Антиукраїнська політика С. призвела до закриття низки "Просвіт", припинення видання українських газет ("Наша Дума", "Рідний

край", "Воля" та ін.), заборонив шанування пам'яті Т.Шевченка тощо. С. підготував і провів аграрну реформу, яка мала вирішити земельне питання в Російській імперії. Більша частина реформаторських заходів С. була не завершена. Діяльність С. викликала незадоволення крайніх правих, які в 1911 поставили питання про його відставку. У вересні 1911 С. був убитий у Київському оперному театрі агентом охоранки есером Д.Богровим.

С. Мовчан (Львів).

СТОРОЖЕНКО ОЛЕКСА (Олексій) ПЕТРОВИЧ [псевд. Межигородський дід; С-о А.; 12(29). 11. 1805,-6(18). 11.1874]-український письменник та етнограф. Н. у с. Лисогорах Чернігівської губ. (тепер Ічнянського р-ну Чернігівської обл.). Походив із старовинного козацького роду. Дитинство минуло у с. Великих Будищах Зіньківського повіту на Полтавщині. У 1821-23 навчався у Харківському пансіоні для дворянських дітей. Протягом 1824-50 перебував на військовій службі. Учасник російсько-турецької війни 1828-29. З 1851 працював чиновником з особливих доручень при київському генерал-губернаторові, згодом - при міністрі внутрішніх справ, пізніше - урядовцем у Варшаві. З 1864-68 слідчий у кримінальних справах при віденському генерал-губернаторові. Після виходу у відставку поселився на х. Горішин поблизу Бреста, де й провів останні роки життя. Писати почав російською мовою, друкувався у петербурзьких журналах "Северная пчела", "Библиотека для чтения" (в останньому опублікував, зокрема, "Рассказы из крестьянского быта малороссиян", 1858), у журналі "Отечественные записки". З появою журналу "Основа" (1861) став його співробітником і почав писати твори українською мовою. У 1863 опублікував у Петербурзі "Українські оповідання" у двох томах. В основу багатьох творів С. покладено народні перекази, анекдоти, прислів'я; за змістом 1 стилем вони близькі до народних оповідань ("Се така баба, що чорт їй на махових вилах чоботи оддавав", "Вчи лінивого не молотом, а голодом", "Скарб", "Жонатий чорт", "Два брати", "Дурень", ін.). Окремі оповідання С. написані на основі етнографічних та історичних матеріалів ("Матусине благословення", "Закоханий чорт", "Межигорський дід", "Голка" тощо). Мала проза письменника написана переважно у формі комічної, жвавої оповіді від імені людини з простого народу, відзначається яскравим висвітленням побутових деталей, елементами сатири, бурлескно-гумористичною особливістю стилю. У творах присутня моралізаторська тенденція, ідеалізація старовини; оповідання С. засвідчують добре знання письменником народного життя, неабияку художню майстерність. С. - автор незавершеної повісті "Марко Проклятий" (опублікована 1879), що поєднує легендарно-міфологічний та конкретно-історичний матеріал, та драми "Гаркуша" (1862), створеної на просвітницько-реалістичних засадах.

М. Легкий (Львів).

СТОЯНКА в археології - короткочасне поселення мисливців палеоліту і мезоліту, а також місце зимового перебування кочових скотарів, мисливців лісової смуги Євразії та ін. материків в історичні часи. Термін "С." запроваджений на рубежі 19-20 ст. С. поділяються на печерні та відкритого типу, одношарові та багатошарові. Культурний шар стоянок бідний, зосереджений біля вогнищ. Під час розкопок знаходять вогнища, залишки жител тощо. Археологічні матеріали з С. мають важливе значення для вивчення історії первісного суспільства. Найбільш відомі С. на території України знаходяться в південних і північних передгір'ях Східних Карпат (Коропове, Молодове), у Криму, по берегах Дніпра та Поліссі. Особливий інтерес викликають С. на торфовищах країн Прибалтики, на Півночі і Сході Європи.

М. Пелецишин (Львів).

СТРАБОН (64/63 до н.е.- 23/24 н.е.) - видатний давньогрецький історик і географ. Н. в Амасії у Понті (тепер м. Амасья, Туреччина). Здійснив подорожі до Греції, Малої Азії, Італії, Єгипту. На основі широкого використання головним чином грецьких джерел і власних спостережень написав "Географію" у 17 книгах (бп. 7 до н. е.). У своєму творі С. намагався на основі узагальнення і аналізу відомих тогочасних даних описати всю ойкумену. У "Географії" після загального вступу (1-2 кн.) С. виклав історико-географічні факти про Іспанію, Галію, Британію, Італію і Сицилію (книги 3-6). Опису Північної і Центральної Європи, пн. Балкан та Греції присвячено 7-10 книги, Північному і Східному Причорномор'ю, Малій Азії - 11-14. В останніх частинах праці зібрані відомості того часу про Індію, Іран, Месопотамію, Аравію і Єгипет. Твір С. - цінне джерело для вивчення географії та історії Пн.Причорномор'я на рубежі н.е. У ньому поряд з географічними відомостями вміщено дані про розселення племен на Кримському півострові та в пониззях Дніпра,

особливості господарства та побуту скіфів і роксоланів, їхні відносини з грецькими містами та історію античних міст Пн. і Сх. Причорномор'я. С. досить повно описав історію, географію та господарство Боспорського царства. С. - автор твору "Історичні записки" (у 43 книгах; не зберігся). Містив опис подій з 146 до н.е. (зруйнування римлянами Корінфу і Карфагену) до 31 до н.е. (очевидно, перемоги Октавіана над Антонієм у битві біля мису Акцій).

І. Підкова (Львів).

СТРАДЧ - село Яворівського р-ну Львівської обл. У часи Київської Русі та Галицько-Волинського князівства неподалік села знаходився другий після Києво-Печерської лаври підземний монастир в Україні. Розміщувався на високій горі на лівому березі р. Верещиці поблизу с. Страдч. Згадується в Галицько-Волинському літописі від 1242 під назвою "Печера Домажирова". Археологічними дослідженнями встановлено, що монастир складався із вхідної галереї (довжина бл. 40 м), ходів загальною довжиною понад 270 м і кількох келій, які розміщувались на глибині бл. 20 м. На вершині гори знаходилось укріплене городище. Монастир припинив своє існування бл. 14 ст. До нашого часу збереглися численні легенди про монастир, знищення ченців монголо-татарами.

М. Пелецишин (Львів).

СТРАЖЕСКО МИКОЛА ДМИТРОВИЧ [17(29). 12.1876-27.6.1952]-відомий український вчений, терапевт. Академік АН УРСР (з 1934), АН СРСР (з 1943), дійсн. чл., академік АН СРСР (з 1944). У 1894 вступив на медичний ф-т Київського ун-ту. Після його закінчення (1899) працював у клініці В.Образцова, а з 1902 - у лабораторії І.Павлова. У 1904 С. захистив докторську дисертацію на тему: "До фізіології кишок". З 1905 жив у Києві. У період 1907-19 обіймав посаду професора на жіночих медичних курсах при Київському медичному ін-ті. У 1919-22 працював у Новоросійському (з 1921 - Одеському) ун-ті, обраний професором факультетської терапевтичної клініки. Займався науково-педагогічною роботою, брав активну участь у створенні Одеського медичного ін-ту. У 1922 С. повернувся до Києва у зв'язку з обранням його на посаду професора терапевтичної клініки при Київському медичному ін-ті (з 1929-завідувач цієї клініки). У 1932 С. обрано членом Міжнародної ліги з боротьби з ревматизмом, а в 1934 - дійсним членом АН УРСР. З 1934 працював також в Інституті клінічної фізіології АН України. Завдяки клопотанням і організаторським здібностям ученого та за його проектом у 1936 в Києві створений Український науково-дослідний інститут клінічної медицини (з 1952 - імені акад. М.Стражеска), де готувались висококваліфіковані кадри і проводилась активна дослідницька робота. Яскравий талант і широкі наукові зацікавлення С. знайшли своє відображення у плідній діяльності вченого. С. вніс значний доробок у дослідження захворювань серцево-судинної системи ("Сучасна діагностика захворювань серця", "Про недостатність кровообігу" тощо). У працях С. досліджено і ряд інших проблем, зокрема, патологія органів травлення, проблеми, пов'язані з вивченням алергії. Особливо слід виділити проблему сепсису та ревматизму, над якими довго і плідно працював С. ("Про ревматизм", "Ревматизм", "Теорія ревматизму"). На базі наукових досліджень С. розроблено якісно нові методи лікування цих хвороб. Праці С. (бл. 300) поповнили світовий фонд сучасної медичної науки, сприяли розвитку медицини в Україні. С. споруджено пам'ятник у Києві (1977).

Н. Фроюк (Одеса).

СТРАТЕПКОНИ (тактики) - візантійські трактати 6-7 ст. про військове мистецтво. Являли собою теоретичне узагальнення армійського досвіду Римської імперії й водночас практичні керівництва для ведення війни. Найбільш відомий серед них - "Стратегікон", складений у кін. 6 - першій пол. 7 ст., автором якого традиційно вважався візантійський імператор Маврикій. Більшість дослідників піддає сумніву або заперечує авторство Маврикія, тому автора цього С. умовно йменують Псевдо-Маврикієм. У С. подано порівняльну характеристику військової тактики візантійців й інших народів, у т. ч. і слов'ян. Псевдо-Маврикій наводить також важливі відомості про політичний устрій і звичаї антів, аварів, персів. Особливий інтерес становлять поради візантійському головнокомандувачу, які узагальнюють увесь досвід верховного командування, нагромаджений римлянами і візантійцями протягом століть. Автор проводить думку, що для досягнення мети на війні можна використовувати будь-які засоби.

М. Крикун (Львів).

СТРИБОГ - один з язичеських богів східнослов'янського пантеону. Вважався богом вітру, бурі, негоди. Вперше згадується у "Повісті временних літ" під 980 у числі богів (*Перун, Дажбог, Хоре, Симаргл, Мокоша*), дерев'яні зображення яких ("кмири") за наказом князя Володимира Святославича були встановлені біля його двору у Києві (на цьому місці пізніше споруджено церкву св. Василя). У "Слові о полку Ігоревім" вітри називаються внуками С. ("Се вітри, Стрибожі внуці, віють з моря стрілами"). С., очевидно, відповідав у пантеоні давньоруських богів за різні атмосферні зміни. Вважається, що культ С. відображений у топоніміці (зокрема, с. Стриб'ж на Житомирщині, р. Стриб'зька на Київщині).

Д. Білий (Донецьк).

СТРИЖІВСЬКА КУЛЬТУРА - археологічна культура бронзового віку. Існувала в першій пол. 2 тис. до н.е. Назва запроваджена польським археологом А.Гардавським 1959 і походить від містечка Стрижів (Стжижув на лівому березі р. Західний Буг, Польща). Займала східну частину Люблінської і західну частину Волинської височин до р. Горинь на сході. Окремі пам'ятки С.к. відомі в південних районах Прип'ятського Полісся.

Належить до групи локальних культур зі шнуровим орнаментом на кераміці, поширених між Рейном, Прибалтикою і Карпатами. Більшість поселень С.к. виявлено на території України. Краще дослідженими є поселення Ставок, Усичі (присілок Валентинів), поселення і могильник біля м. Торчин (Волинська обл.), Зозів, Муrowиця (Рівненська обл.); на території Польщі -Стжижув, Грудек Надбужни, Раціборовіце. Поселення С.к. невеликі, розташовані на пологих південних схилах та підвищеннях у річкових долинах, на високих берегах. Житла - наземні, легкої конструкції з частково заглибленою долівкою. Поруч з ямами знаходились глиняні черені вогнищ, біля стін ям уступи-лежаки. Поховання С.к. знаходилися переважно на певній віддалі від поселень (рідше безпосередньо на них). Поховання ґрунтові, в кількох місцевостях підкурганні (Великий Боратин Волинської обл., Городок і Жорнів Рівненської обл.). Покійники скорчені, рідше простягнені, переважно саодинокі, в окремих випадках парні, орієнтовані головами в протилежні боки. Найбільший могильник у м. Торчин налічував 19 поховань. У похованнях знайдено глиняні посудини, крем'яні ножі та наконечники стріл, кістяні намистини, сопілки, ікла дикого кабана, які використовувалися на підвіски на шию. Рідше трапляються мідні, бронзові прикраси та намисто з єгипетської скловидної маси. В деяких похованнях виявлено кістки жертвних тварин. Відомі кілька скарбів, що склалися з привізних бронзових речей. Біля с. Беблівки знаходилися 2 сокири, 9 браслетів, 10 скроневих кілець. Предмети побуту представлені глиняним посудом (амфори, горщики, миски, черпаки) з лощеною поверхнею та різноманітним шнуровим орнаментом. У деяких поселеннях (Усичі, Торчин) частина посуду має горбкувату поверхню та прикрашена рельєфним орнаментом. Знаряддя праці виготовлені з волинського кременю - клиновидні сокири, широкі серпи, скребки; з каменю - ножі, зернотерки; з кісток - проколки, голки, гачки. Знайдено предмети озброєння та мисливської зброї, кам'яні шліфовані сокири, крем'яні масивні черешкові наконечники списів, серцеподібні наконечники стріл, кинджали. Кам'яне і крем'яне виробництво досягло досить високого рівня, існували спеціальні майстерні, в яких виготовлялись речі не тільки для власних потреб, а й на обмін.

У господарстві населення С.к. визначальними були землеробство, скотарство, сезонні промисли. Жили в умовах пізнього родового ладу, тобто продовжували існувати патріархальні роди і великі сім'ї, що поділялися на малі. Стрижівське суспільство мало риси ранніх військово-племінних структур з розвинутою майновою нерівністю сімей, розвиненим обміном. У галузі духовної культури набули розвитку прикладне мистецтво (мотузаний орнамент), культ предків та різні релігійні уявлення. Походження племен С.к. остаточно не з'ясоване. На формування С.к. вплинули традиції попередніх культур (лійчастого посуду, кулястих амфор, пізнотрипільських племен Волині). Простежуються певні зв'язки з культурами ранньої бронзи західнокар-патського регіону (межановицькою та ін.).

М. Пелецишин (Львів).

СТРОЄВ ПАВЛО МИХАЙЛОВИЧ [27.7.(7.8).1796 - 5(17).1.1876] - російський історик та археограф, академік Петербурзької академії наук (з 1849). Н. у Москві у дворянській сім'ї. У 1812 вступив до Московського ун-ту, де слухав лекції представників "скептичної" школи в російській історіографії М.Каченовського і Р.Тимковського. Під час навчання написав і опублікував навчальний посібник "Коротка Російська історія на користь російського юнацтва" (1814) та численні історичні статті у періодиці, на що звернув увагу любитель старожитностей М.Румянцев. З 1815 працював на посаді головного оглядача Комісії друкування державних грамот і договорів. У 1817-18 разом з К.Калайдовичем проводив обстеження бібліотек та архівів монастирів Московської губ. Під час археографічної експедиції відшукав "Ізборник" князя Святослава (1073), твори митрополита Іларіона, Кирила Турівського, "Судебник Івана III" (1497). У 1823 обраний членом Московського товариства історії і старожитностей російських. У 1829-34 керував роботою археографічної експедиції у північних губерніях Російської імперії, під час якої зібрано та описано понад 3000 актів 14-18 ст. Брав участь у виданні "Полного собрания русских летописей", до яких підготував детальні покажчики. Підготував до друку праці "Список ієрархів і настоятелів монастирів російської церкви" (вид. 1877) та "Бібліографічний словник" (вид. 1882).

О. Мазур (Львів).

СТРУГ - плоскодонне вітрильно-гребне судно 11-12 ст. За розмірами проміжне між човном і подією. Вміщувало до 10-12 чоловік. Використовувалось на річках і озерах, було обладнане веслами, зйомною щоглою з невеликим прямим вітрилом, яке ставилося за попутним вітром, і пристосовувалось для транспортування волоком. Будувались за такою ж схемою, як і човни. Пізніше С. звалились великі річкові вантажні судна типу барок. Довжина С. становила 20-40 метрів, ширина - 4-10 м. Для захисту вантажу від негоди на С. влаштовувалась ликова покрівля. У 16-17 ст. невеликі С. використовувались для захисту річкових торгових шляхів і купецьких валок від розбою. Мали на озброєнні невеликі гармати, вміщували 60-70 козаків.

О. Кривоший (Запоріжжя).

СТУДЕНТСЬКА ПРЕСА в Україні-друковані видання студентських товариств та студентські журнали. Українську С. п. започаткували у Наддніпрянській Україні рукописні журнали студентів Київського ун-ту "Самостійне слово" (1860) і "Помийниця" (1863-64); у Галичині - орган "Академічного гуртка" журнал "Друг" (1874-77, 72 чч.) та журнал радикального студентства "Товариш" (1888). На поч. 20 ст. важливим центром С.п. став Львів, де виходили: перший український студентський журнал "Молода Україна" (1900-03, 33 чч.; 1905, 3 чч.; 1910, 7 чч.), тижневик "Гайдамаки" (1902-07, 260 чч.), щомісячники "Іскра" (1903-04, 3 чч.) і "На

розсвіті” (1907, 2 чч.), неперіодичний журнал соціалістичного напрямку “Житє” (1912-14, 4 вип.), журнал “Відгуки” (1913, 4 чч.) і “Шляхи” (1913-14, 13 чч.), журнал студентів-москвофілів “Живая мысль” (1902-05, 25 чч.), “Новая Жизнь” (1908-09, 10 чч., відновлений у 1913, 5 чч.), “Националист” (1912, 4 чч.). У Києві видавався “Вісник Української київської студентської громади” (1903, 2 чч.), у Петербурзі - “Український студент” (1913-14, 3чч.). Під час Першої світової війни 1914-18 і національно-визвольних змагань 1917-21 виходили лише окремі журнали - “Стерно” (1917) у Києві, “Вістник Драгоманівської організації” (1917) у Львові, “Нова думка” (1920, ред. Ю.Липа) у Кам’янці-Подільському. У цей час з’явився особливий вид С.п. - листівки-відозви. У 1920-30-х роках в УРСР С.п. розвивалася в суворо регламентованих тоталітарним режимом рамках, намітилась тенденція до домінування офіційних комсомольських видань. Виходили журнали - “Студент революції” (1922-33, двомовний місячник Центрального і Харківського Бюро пролетарського студентства); “Молоді загони” (1925, орган організації ЛКСМУ Київського інституту народної освіти); “Студенти жовтня” (1928), орган парткому ЛКСМУ Одним із видів С.п. в УРСР були “стінгазети”, яких на 1.1.1977 у вузах України виходило бл. 60. До С. п. міжвоєнного періоду у західноукраїнських землях належать: нелегальний двотижневик Професійної організації українського студентства “Наш шлях” (1922, з 1923 виходив під назвою “Студентські вісти”), науковий журнал “Історичний вісник” (1923, 2 чч.), місячник студентів-католиків “Поступ” (1921-27), москвофільський журнал “Рассвет” (1923-24, 4 чч.). На переломі 1920-30-х років у розвитку С. п. у Західній Україні розпочався новий період, пов’язаний з політизацією студентського життя. У відповідь на проникнення радянських тенденцій в студентському середовищі почав виходити націоналістичний журнал “Смолоскипи” (1927-28, 4 чч.). Союз українських студентських організацій під Польщею видавав офіціоз “Студентський шлях” (1931-34, 42 чч.). У Львові було відновлено видання “Студентського вісника” (1935-39, 8 чч.), який у 1923-31 виходив у Празі як офіціоз Центрального союзу українського студентства (ЦесУС). Із встановленням радянської влади у західноукраїнських землях С. п. занепала. У Закарпатті в міжвоєнний період виходили студентські журнали “Подкарпатській студент” і “Лучшая доля”; у Буковині-журнал “Промінь” (1921-23) і орган Союзу українських студентських організацій Румунії - журнал “Студентські вісти” (1935-37, як додаток до часописів “Час” і “Самостійність”).

В еміграції значним центром С.п. у 1920 роках була Прага, де виходили: журнал “Український студент” (1920,1922-24); органи земляцтва українських студентів - журнали “Дніпро” (1923), “Буковина” (1923), “Змагання” (1930); журнал студентів-“карпаторосів” “Молодая Русь” (1923-31); журнал націоналістичного студентства “Національна думка” (1924-28) і “Пробоем” (1933-43). Свої органи видавали студентські громади при окремих вузах: у Варшаві - журнал “На чужині” (1924-25); у Подебрадах при Українській господарській академії виходили журнали “Наша громада” (1924-35), “Записки Української академічної громади”, “Еней”, “Подебрадка” (1923-24), “Українське книгознавство” (3 вип.); у Празі - часопис “Спудей” (1925-26); у Брно-журнал “Гуртом” (1925-26). Соціалістичне спрямування мали: у Празі-журнали “Життя” (1924-25), “Вартовий” (1926-29), “Вперед”; у Відні - журнал “Наш стяг” (1921); у Берліні - орган Комуністичної спілки молоді Західної України “Спартак” (1926-28). Під час німецької окупації виходили: орган Об’єднання праці українських студентів “Студентський прапор” (1943-44, 11 чч.) та “Бюлетень Націоналістичної організації українського студентства” (1941—45).

Після 1945 осередками української С.п. стали міста Німеччини та Австрії. Студентські громади і товариства видавали: у Мюнхені - “Студентський інформатор” (з 1945), тижневики “Студент” (1945, 1947-49) та “Студентські вісти” (1946-47, 39 чч.), журнал “Богослов” (1949, 6 чч.), “Студентське життя” (1949-50); в Аугсбурзі у 1946 та в Регенсбурзі у 1947—48 (8 чч.) журнал “Студентська думка”; у Граці - “Студентський клич” (1947). ЦесУС під впливом групи ОУН-М видавав журнал “Стеж” (1946-47), а Центральний еміграційний союз українського студентства (ЦЕСУС) - “Вісник ЦЕСУС” (1946-47, 6 чч.) та під впливом групи ОУН-р щомісячник “Студентський шлях” (1945-47, 10 чч.). Після об’єднання двох центрів виходили їхні спільні органи “Студентський вісник” (1947-49, 344.) і бюлетень “Вісті” (1948-55). Студентські ідеологічні об’єднання у Мюнхені видавали: Українські студентські товариства національного солідаризму - журнал “Студентські обрії” (1946-47, 3 чч.) і бюлетень “Зарево” (1949-50, 3 чч.), який з 1951 почав виходити у Монреалі під назвою “Розбудова держави” (1951-57, 19 чч.); Товариство української студіюючої молоді ім. М.Міхновського - “Фенікс” (1950-76, 15 вип.) та “Інформаційний бюлетень” (1950-64, 12 чч.); Федерація товариств українських студентів-католиків - бюлетень “Обнова” (з 1948, у 1955 змінив назву на “Обновлянин”). У Парижі, а з 1956 у Балтіморі виходив студентський журнал “Смолоскипи” (1949-62, 96 чч.). У Римі студенти-теологи видавали журнал “Альма-матер” (1954-76, 46 чч.). Всього у кін. 1940 років виходило 23 студентські журнали. Через масову еміграцію українських студентів з Європи центри С. п. на поч. 1950 років переносяться за океан. У США виходили: журнали Союзу українських студентських товариств Америки “Студентське слово” (1954-72, 130 чч.) і “Горизонти” (1956-68, 12 чч.); “Вісті Українського студентського музею-архіву” (1960-62, 3 чч.); “Вісник Української студентської громади Нью-Йорка” (1968-74, 14 чч., з 4 ч. змінив назву на “Нові напрями”). Союз українських студентів Канади видавав двомовний “Бюлетень” (1956-61 з перервою у 1958-60) та офіційне видання “Інформаційна служба СУСК” (1958-60, 12 чч.). У Вінніпезі на переломі 1940-50-х років виходили журнали студентів-католиків “Студентські вісти” та православних “Альфа-Омега”, у Торонто-журнал “Студент” (1968-76, 43 чч.), у Монреалі - газета творчої молоді “Зозулька” (1966-70, 21 чч.). Студенти-василіяни у Куртібі (Бразилія) видавали журнал “Цвіркун” (1955-74, 152 чч.), у Аргентині виходив двомовний орган місцевого Союзу українського студентства “Студентське життя” (1956-61, 20 чч.), у Австралії - журнал Української студентської громади Вікторії “Студентське око” (1969-74, 25 чч.). Союз українських студентів Європи з 1976 видавав “Бюлетень”.

Сучасну українську С. п. репрезентують: у Києві - гуманітарний альманах "Академія" (1994-95, 2 чч.), видання товариства студіюючої молоді "Наукове товариство імені В.Липинського" - альманах "Молода нація" (на поч. 1997, вийшло 2 чч.) і "Вісник" (1996, 1 ч.); у Львові-журнал "Смолоскипи" (1996, 2 чч.) та ін.

В. Благий (Львів).

СТУДИНСЬКИЙ КИРИЛО (псевд. К.Вікторин, І.Лаврин, К.Зорян; 4.10.1868 -червень 1941) - визначний український літературознавець і громадський діяч. Дійсний член *Наукового товариства ім. Т.Шевченка* (з 1899), Всеукраїнської академії наук (1929-34). Н. у с. Кип'яцці Тернопільського повіту (тепер Тернопільського р-ну Тернопільської обл.) у родині священика. Навчався в Тернопільській гімназії, у 1883-87 - в *Академічній гімназії* у Львові. З 1887-91 вивчав богослов'я у Львові та Відні, а з 1891 навчався на філософському відділі Віденського ун-ту. Науковими дослідженнями слов'янської філології займався під керівництвом проф. *В.Ягіча*. У 1894 здобув ступінь доктора філософії. Стажувався у Берлінському ун-ті під керівництвом проф. славістики *О.Брікнера*. Ще під час навчання в ун-ті 1893 обраний послом до австрійського парламенту. З 1895-97 вчителював у львівських гімназіях, у 1895-97 викладав польську й українську мови у гімназіях Кракова. У 1897-99 працював доцентом Ягеллонського ун-ту, де читав лекції з українського письменства. З 1900 затверджений надзвичайним, а з 1908 - звичайним професором Львівського ун-ту, де працював до 1918 (усунутий з посади польською адміністрацією). В 1939-41 - професор, декан і проректор Львівського ун-ту. С. був одним із провідних діячів *Християнсько-суспільної партії* у Галичині, співредактором її друкованого органу "Руслан". З 1903-06 - член Виділу товариства "Просвіта" і редактор його видань; у 1905-14 - член Крайової шкільної ради у Львові. У 1916-20 був головою учительської громади у Львові. Входив до складу *Української національної ради ЗУНР-ЗО УНР 1918-19*. Під час *українсько-польської війни 1918-19* заарештований і ув'язнений у польських таборих у Барнові та Домб'ю. У 1922-25 голова Українського фонду воєнних вдов і сиріт, голова Крайового комітету допомоги голодуючій Україні у Львові. У 1899 обраний дійсним членом НТШ у Львові. У 1906-09 під час головування в товаристві *М.Грушевського* був його заступником. Очолюючи НТШ у 1925-32, багато зробив для встановлення тісних контактів з ВУАН та налагодження співпраці з науковими інституціями різних країн. У 1924 обраний позаштатним академіком ВУАН на кафедру давнього українського письменства, у 1934 разом з *В.Щуратом*, *М.Возняком*, *Ф.Колесою* позбавлений звання академіка. У 1939 відновлений у штатах АН УРСР. У жовтні 1939 після встановлення радянської влади у Західній Україні призначений головою *Народних зборів Західної України*. У 1940 обраний депутатом Верховної Ради СРСР і депутатом ради Львова. Завдяки своїй впливовій позиції і авторитету врятував від радянських репресій багато людей. Під час відступу Червоної армії зі Львова був примусово вивезений зі Львова разом з *П.Франком*.

Загинув за нез'ясованих обставин. С. - автор понад 500 праць, в основному з історії літератури, в яких застосовував соціологічний і порівняльний методи. Досліджував пам'ятки полемічної літератури у працях "Пересторога" (1895), "Пам'ятки полемічного письменства кін. 16-поч. 17Б."(1900), "Antigrafe, полемічний твір *М.Смотрицького*" (1925) та ін. Досліджував літературно-культурний рух у Галичині - "Кореспонденція *Я.Головацького*" (1-2 тт., 1905, 1909), "Матеріали до історії культурного життя в Галичині 1795-1857" (1920); зв'язки Галичини зі Східною Україною - "До історії взаємин Галичини з Україною" (1906), "З листування *П.Куліша* до *Ом.Партицького*" (1908); літературний процес 19 ст., польсько-українські взаємини - "В п'ятьдесятилітте смерті *Т.Шевченка*" (1911), "Листи міністра *Фльоріана Земьялковського* до єпископа *Івана Ступницького*" (1908) та ін. С. писав також поезію, оповідання, драматичні твори, які публікував у галицькій пресі.

Г.Сварник (Львів).

СТУДИТИ - чернечий чин Української греко-католицької церкви. Заснований за ініціативою митрополита *А.Шептицького*, який у 1904 збудував перший монастир чину в с. Скнилові поблизу Львова. Чин сформувався у 1907. Першим ігуменом чину став *К.Шептицький*. Статут С. передбачав децентралізований устрій, за яким кожна лавра з приєднаними монастирями становила окрему адміністративну одиницю на чолі з єгуменом. Займалися місіонерською діяльністю. З 1908 С. вели душпастирську роботу серед українських селян-емігрантів у с. Камениці в Боснії. Діяльність С. у Боснії тривала до 1924, коли сербський уряд вислав ченців-студитів з країни. Під час Першої світової війни було зруйновано Скнилівську лавру, частину ченців мобілізовано в армію, частину ув'язнено. У 1919 С. переїхали до Унева (Перемишлянського повіту; тепер Львівська обл.). С. займалися сільським господарством, утримували ремісничі майстерні, бурси, будинки для сиріт, мали бібліотеку "Студіон" у Львові, малярську школу та палітурну майстерню в Уневі. Чин мав періодичні видання - "Промінчик сонця любові" та "Ясна путь". Напередодні Другої світової війни 1939-45 у західноукраїнських землях було дві лаври (с. Унів та Львів), два монастирі (Львів та Зарваниця), один скит (Підлюте), парохіальний дім у с. Корсетів, осередки у Флоренці (Лемківщина), Дорі (Гуцульщина) та ін. У 1939 чин налічував 225 ченців. Друга світова війна перервала розвиток чернечого життя в Україні. Частина ченців була репресована. Після ліквідації радянською владою УГКЦ у Галичині в Уневі було створено концентраційний табір для католицького духовенства, а згодом - притулок для людей похилого віку. У 1989 чин налічував 38 ченців та 58 черниць. З 1985 ігуменом С. був *Юліан Веронський*. Після виходу з підпілля розпочалася активна діяльність чину С., які відновили свої монастирі, розгорнули активну видавничу і місіонерську діяльність. Нині С. очолює о. *Себастьян Дмитрух*. У повоєнний час С. заснували чернечий дім у м. Буке (Німеччина), звідки невдовзі ченці переїхали у м. Шевтонь у Бельгії, а в 1951 остаточно зупинилися у м. Вутсток (Канада). У 1964 зусиллями патріарха *Й.Сліпого* відкрито монастир

у Кастельгандольфо поблизу Рима. З 1974 діє осередок С. у Парагваї. Існує також обитель чину в Америці, де монахи обслуговують парохію св. Миколая в м. Пассаїк поблизу Нью-Йорка. Від 1978 С. за кордоном очолював архімандрит ієромонах Любомир Гузар (тепер єпископ-помічник глави УГКЦ кардинала М.Любачівського).

Р. Шуст (Львів).

“STUDIUM RUTENUM” (“Студіум рутенум”, офіц. назва - “Провізоричний науковий інститут в руській мові”) - тимчасова навчальна установа, яка існувала при Львівському ун-ті в 1787-1809. Заснований указом 9.3.1787 імператором *Йосифом II*. Призначений для підготовки кандидатів на посади греко-католицьких священиків. Студенти “S.r.” через незнання латинської мови не могли навчатися на теологічному ф-ті Львівського унту. Навчання у “S.r.” проводилось українською (церковно-слов'янською мовою). Існувало два відділи - філософський (термін навчання 2 роки) і богословський (5 років). На філософському ф-ті вивчали логіку, етику і метафізику, математику, фізику. Богословський відділ мав у своєму складі 6 кафедр: церковної історії, єврейської мови і герменевтики Старого Завіту, грецької мови і герменевтики Нового Завіту, догматики, морального богослов'я, церковного права. Викладачі “S.r.” обирались на конкурсній основі. Перевага надавалась тим викладачам, які мали власний переклад відповідного підручника, що давало можливість зменшувати брак необхідної навчальної літератури. “S.r.” мав власну бібліотеку, основу якої склали твори з богослов'я та педагогіки, частина з яких надійшла з університетської бібліотеки. До “S.r.” могли вступати кандидати, які досягли 17-річного віку, вміли читати і писати українською мовою, а також мали довідки про стан здоров'я, про походження з Галичини тощо. Для проживання студентам “S.r.” було надано приміщення Греко-католицької генеральної семінарії. Заняття проходили у семінарії та в університеті. Навчання, як і в університеті, розпочиналося 3 грудня, згодом - з 1 вересня. Студенти складали два іспити на рік-у січні та червні. У “S.r.” одночасно навчалось 168 вихованців із двох дієцезій - Перемиської і Львівської. За весь час існування “S.r.” у ньому навчалось 470 студентів. У навчальному закладі викладали відомі вчені і діячі - П.Подій, І.Зиманчик, М.Гарасевич, А.Ангелович, І.Лаврівський, М.Левицький, Т.Захаросевич, І.Мохнацький А.Родкевич, М.Гринецький, А.Павлович та ін. Збільшення кількості студентів, які знали латинську і могли навчатися у Львівському унті, спричинило протягом 1808-09 поступове закриття цього навчального закладу. Вихованці “S.r.” відіграли вагомий роль у національному відродженні Галичини у 1830 роках і в революції 1848-49 в Австрійській імперії.

В. Качмар (Львів).

СТУПИН ГЕОРГІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ (рр. н. і см. невід.)-генерал-лейтенант російської армії. У роки Першої світової війни 1914-18- на Північно-Західному фронті, командир Вологодського піхотного полку, згодом-Заамурської піхотної дивізії, 7-го Сибірського корпусу. В українській армії - з часу ієтьманського перевороту *П.Скоропадського*. У червні 1918 очолив Думу Георгіївських кавалерів у Києві.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СТУПНИЦЬКИЙ ЛЕОНІД (псевдо Гончаренко; 1892-30.7.1944)-український військовий діяч, генерал-хорунжий Української повстанської армії. Н. у с. Романівці (тепер Житомирська обл.) у селянській сім'ї. Закінчив гімназію у Сквирі та агрономічний ф-т Київського ун-ту. Підчас Першої світової війни 1914—18- штаб-ротмістр кавалерії царської армії. У роки визвольних змагань 1917-1921 - підполковник Армії УНР, з 1920 - командир полку Волинської дивізії. Під час Другого зимового походу Армії УНР (див. *Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921*) командував кінною групою, на чолі якої здобув Коростень. У міжвоєнний період жив на Волині. У 1922-40 працював агрономом на цукровому заводі с. Колосників Гоцанського р-ну на Рівненщині. У 1940 під час спроби переходу кордону заарештований НКВС. С. засуджено до 5-річного ув'язнення, а родину вислано до Казахстану. У червні 1941 визволений із в'язниці. Служив у Штабі “Поліської січі”, начальником вишколу української міліції у Рівному, у 1942-43 -керівником суспільної опіки у Рівному. З березня 1943 разом з сином Юрієм - в *Українській повстанській армії* 3 травня 1943 - шеф Штабу військового округу “Заграва”, організатор підстаршинських та старшинських шкіл УПА, начальник штабу УПА-Північ. У серпні-грудні 1943 очолював самооборону на Північно-Західних українських землях. Загинув у бою з відділами НКВС біля с. Дермані (тепер Устенське) Здолбунівського р-ну Рівненської області. Посмертно рішенням УГВР С. присвоєно звання генерал-хорунжий УПА.

К. Бондаренко (Львів).

СТУС ВАСИЛЬ СЕМЕНОВИЧ (6.1.1938 -4.9.1985) - видатний український поет, правозахисник. Н. у с. Рахнівці Гайсинського району на Вінниччині в селянській родині. В 1940 сім'я переїхала до м. Сталіне (тепер Донецьк), де батько завербувався на один із хімічних заводів. У 1944-54 навчався у міській середній школі № 150. Після закінчення школи вступив на історико-філологічний ф-т педінституту. У студентські роки С. постійно й наполегливо працював у бібліотеці. Разом з ним навчалися відомі в українській літературі люди, як Олег Орач, Володимир Міщенко, Анатолій Лазаренко, Василь Захарченко, Василь Голобородько. У студентські роки С. разом з Олегом Орачем, Володимиром Міщенком, Анатолієм Лазаренком, Василем Захарченком, Василем Голобородьком був членом літературного об'єднання “Обрій”. Почав друкуватися з 1959. У 1961 працював учителем української мови й літератури в Таужнянській школі на Кіровоградщині. Протягом двох років служив в армії на Уралі. З березня 1963 - літературний редактор газети “Социалистический Донбасе”. Того ж року вступив до аспірантури Інституту літератури ім. Т.Шевченка АН

УРСР із спеціальності "Теорія літератури". За час перебування в аспірантурі підготував і здав до видавництва першу збірку творів "Круговерть", написав ряд літературно-критичних статей, надрукував кілька перекладів з Гете, Рільке, Лорки. Належав до Клубу творчої молоді, який очолював Лесь Танюк. У 1965 під час прем'єри кінофільму "Тіні забутих предків" у кінотеатрі "Україна" С. разом з Іваном Дзюбою, В'ячеславом Чорноволом, Юрієм Бадзьо закликав партійних керівників і населення столиці засудити арешти української інтелігенції, що стало першим громадським політичним протестом на масові політичні репресії в Радянському Союзі у післявоєнний час. За участь у цій акції С. відраховано з аспірантури. Працював у Центральному державному історичному архіві, згодом - на шахті, залізниці, будові, в метро. З 1966-72 - старший інженер у конструкторському бюро Міністерства промисловості будматеріалів УРСР. У цей період життя підготував другу збірку віршів "Зимові дерева", яку, однак, як і збірку "Круговерть", у вітчизняних видавництвах надрукувати не вдалося. У 1970 у Брюсселі виходить книжка віршів поета "Веселий цвинтар". Поезія С. характеризується ліричністю, мелодійністю, її основу становить усвідомлення внутрішньої свободи, готовності до боротьби за кращу долю народу і України. Проте поступово домінуючими в творах поета стали песимістичні настрої, зневіра, породжені "соціалістичною" дійсністю. Літературна діяльність поета, його звернення у вищі партійні інстанції з протестами проти порушення людських прав і критичними оцінками тогочасного режиму спричинили арешт у січні 1972. На поч. вересня 1972 київський обласний суд звинуватив його в "антирадянській агітації й пропаганді" та засудив до 5 років позбавлення волі і 3 років заслання. Покарання відбував у мордовських і магаданських таборих. З ув'язнення звернувся із заявою до Верховної Ради СРСР з відмовою від громадянства: "...мати радянське громадянство є неможливою для мене річчю. Бути радянським громадянином - значить бути рабом...". Після звільнення повернувся до Києва, працював на київських заводах, вступив до Української гелсінської групи (жовтень 1979), продовжував правозахисну діяльність, зокрема, виступав на захист репресованих членів УГГ У травні 1980 заарештований вдруге, визнаний особливо небезпечним рецидивістом і у вересні засуджений до 10 років таборів особливого суворого режиму та 5 років заслання. В одному з листів, адресованому світовій громадськості (жовтень 1980), відомий російський правозахисник А.Сахаров розцінив вирок С. як ганьбу радянської репресивної системи. Утримувався у таборі для політв'язнів у с. Кучині (тепер Чусовського р-ну Пермської обл., Росія). На знак протесту проти жорстокого поводження табірної адміністрації з політв'язнями кілька разів оголошував голодовку. У січні 1983 за передачу на волю зошта з віршами на рік був кинутий у камеру-одиночку. У 1985 Г.Бьолль висунув творчість С. на здобуття Нобелівської премії з літератури. 28.8.1985 С. оголосив безстрокове сухе голодування. Помер у карцері в ніч з 3 на 4.9.1985. Похований у с. Борисово. У листопаді 1990 прах С. разом з правом О.Тихого і Ю.Литвина перепоховано на Байковому кладовищі у Києві. Після смерті поета в Україні видано збірки "Поезії" (1990), "Вікна в позапростір" (1992), три томи "Творів" (1994-95; ред. Д.Стус і М.Коцюбинська) та спогади "Не відлюбив свою тривогу ранню...". Державна премія ім.Т.Шевченка 1993 (посмертно).

Н. Темірова (Донецьк).

СТЯГ - давньоукраїнська назва військового прапора. Являв собою довгу дерев'яну жердину, на якій закріплювались певні предмети (пучки кінського волосся, клиновидні яскраві тканини), добре помітні здалеку. С. служив сигналом для збору війська на початку походу або битви.

О. Кривоший (Запоріжжя).

СУБОТІВ - село Чигиринського р-ну Черкаської обл. Заснований бл. 1616. Належав чигиринському підстарості *М.Хмельницькому-батькові Б.Хмельницького*. Під час національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-57 -одна з гетьманських резиденцій. У Іллінській церкві (збудовано в 1663) було поховано Б.Хмельницького і його сина Тиміша. У 1664 С. було зруйновано польським коронним військом під командуванням С.Чарнецького, який наказав викинути з могил прах гетьмана Б.Хмельницького та Т.Хмельницького. За умовами *Андрусівського перемир'я 1667* належав Польщі. Після другого поділу Речі Посполитої (1793) знаходився у складі Російської імперії. У 1843 і 1845 С. відвідав *Т.Шевченко*. Оспіваний у творах поета "Стоїть в селі Суботіві", "Великий льох", "Заступила та чорна хмара". У С. - стародавнє Суботівське городище (досл. в 1951 і 1955), що виникло за часів чорноліської культури (виявлено також культурний шар зарубинецької культури).

О. Кривоший (Запоріжжя).

"СУД І РОЗПРАВА В ПРАВАХ МАЛОРОСІЙСЬКИХ" - пам'ятка середньовічного права України 18 ст. Складена внаслідок приватної кодифікації, проведеної помічником писаря Генерального суду *Ф.Чуйкевичем* у 1750-58. Повна назва збірника - "Суд і розправа в правах Малоросійських широко на різних місцях показана, а тут в єдиний короткий і ясний ексцерпт (витяг. - *Ред.*) для припинення гіркої в судах тяганини зібрана, для корисного застосування малоросіянам списана". Уній систематизовано правові норми, які закріплювали право власності на землю, маєтки та покріпачених селян, а також було обґрунтовано необхідність відновити у Гетьманщині станові шляхетські суди. Складалася з таких розділів: 1) Про докази; 2) Про роки і рочки; 3) Про процес; 4) Про апеляції; 5) Про виконання рішення суду; 6) Про посаг, віно і привінок. Згодом Ф.Чуйкевич доповнив збірник наступними розділами: Про апеляції з Статуту (1754); Про давність земську (1755); Про суд польовий, підкоморський і комісарський, тобто межовий (1758). Хоча "С. і р." не мала офіційного характеру, однак нею користувалися і посилалися як на джерело права під час розгляду судових справ. Збірник мав значний вплив на розвиток правової думки в Україні, є важливим

джерелом для вивчення історії правових відносин у Гетьманщині. Під час проведення гетьманом К.Розумовським *судової реформи в Україні 1760-63* у значній мірі були враховані рекомендації, що містилися у "С. і р."

М. Саласька (Львів).

СУДЕБНИК 1468 (Судебник великого князя Казимира) - збірник норм права 15 ст., складений за великого князя литовського *Казимира IV Ягеллончика*. В оригіналі мав загальноприйнятю для тогочасних правових пам'яток назву "Лист". Інша назва - "Судебник" (так називалися підручники права, якими користувалися в судах під час розгляду кримінальних і цивільних справ). Дату видання *судебника (29.2.1468)* встановив протоієрей І.Григорович. Затверджений на Віленському сеймі. Діє в Великому князівстві Литовському, в українських землях, що входили до його складу, в Аукштайтії і Чорній Русі. Складався зі вступу і 28 артикулів (статей), в яких визначалася система судів, їхня компетенція, а також містилися норми цивільного, кримінального і процесуального права. С. 1468 встановлював порядок захисту маєткових прав, визначав порядок досудового провадження і судового розгляду кримінальних та земельних справ, окреслював види покарань. Згідно з С. кримінальна відповідальність наступала з досягненням 7-річного віку. У ст. 2-8 йдеться про крадіжку і співучасть, у ст. 13-19- про покарання за крадіжку відповідно до розмірів і обтяжуючих обставин. Ст. 9-10 визначають компетенцію державного суду над княжими селянами, а ст. 11-12- компетенцію державних судів над панськими селянами у випадку, коли пани не виконують своїх обов'язків як судді. С. 1468 розрізняв три види крадіжок: дрібні крадіжки (вартість вкраденого менше 1/2 рубля), середні - більше вартості 1/2 коня, великі крадіжки - вартість вкраденого становить вартість одного коня. За дрібну крадіжку, вчинену вперше, застосовувалось покарання у формі штрафу, за середню та велику- смертна кара через повішання. Крім крадіжки, С. називає такі види злочинів, як розбій, грабунок (ст. 22), чаклунство (ст. 19). Слідчі дії проводив сам потерпілий (т.зв. "право сліду"). Злочини, пов'язані з самовільною порубкою лісу, розбої, грабунки були підвідомчі королю. Проводити слідство міг воєвода (мав право застосовувати до підозрюваних запобіжний захід -утримання у в'язниці). Ст. 19 допускає застосування тортур щодо осіб звинувачених у крадіжці та чаклунстві. С. містить таке поняття, як співучасть. Співучасниками найчастіше виступали близькі родичі - дружина, діти. Співучасники несли солідарну відповідальність. Вищою судовою інстанцією у всіх справах був король. Основні види покарань - смертна кара через повішання або спалення, штраф. Екзекуцію проводив суддя (тіун, воєвода) або потерпілий чи його близькі.

С. Білостоцький (Львів).

СУДЕБНИКИ - збірники норм права у період середньовіччя. **Судебник 1468** Великого князівства Литовського, до складу якого входила значна частина території України, кодифікував, головним чином, норми кримінального права і процесу. Укладений за великого князя литовського *Казимира IV Ягеллончика*. Основним його джерелом була "*Руська правда*". Містив норми карного і процесуального права (складався з 28 статей). Захищав приватну власність на землю, селян тощо (див. 19 9-146

також *Судебник 1468*). **Судебник 1497** - перший загальномосковський кодекс. Його джерелами були "*Руська правда*", Псковська судна грамота, поточне законодавство московських князів, звичаєве право. Складався з 68 статей. Поклав початок загальному закріпаченню селян, запровадивши повсюдно Юріїв день (назва від церковного свята 26.11. за ст. ст.), тобто, час, протягом якого дозволявся перехід залежних селян від одного землевласника до іншого. За тиждень до Юрієвого дня і протягом тижня після нього селянин, виконавши свої зобов'язання перед паном, міг від нього піти. **Судебник 1550** (царський або другий) - основний законодавчий акт Московської держави періоду формування станово-представницької монархії. До нього ввійшли норми *Судебника 1497*, а також нові норми адміністративного, цивільного, кримінального та судового права, прийняті в наступні роки. Діє до прийняття Соборного уложення 1649. Складався зі 100 статей. *Судебники 1497 і 1550* діяли в Чернігово-Сіверській землі, яка в 16 ст. входила до складу Московської держави. У 1589 був складений новий **Судебник царя Федора Івановича**, а в 1606-07 з'явився **Зведений *судебник***. Обидва не були офіційно затверджені царським урядом, хоча і застосовувалися на практиці.

В. Кульчицький (Львів).

СУДІЄНКО МИХАЙЛО ЙОСИПОВИЧ [бл. 1803 - 8(20).9.1874] - український археограф. Після закінчення Пажеського корпусу в 1824— 29 перебував на військовій службі. Був близький до декабристських кіл, знав О.Пушкіна. У 1835-41 - предводитель дворянства Новгород-Сіверського повіту. Опікувався гімназіями у Новгород-Сіверську, Чернігові та Білій Церкві. У 1857-58 член Чернігівського губернського комітету "По улучшению быта помещичьих крестьян". У 1848-57 - голова Тимчасової комісії для розгляду стародавніх актів у Києві, створеної для збирання і видання документальних матеріалів. У своєму маєтку (с. Очкині) зібрав велику колекцію документальних матеріалів з історії Гетьманщини 17-18 ст., зокрема, про діяльність українських гетьманів. Опублікував "*Матеріали для вітчизняної історії*" (2 тт., 1853-55), "*Чернігівського намісництва топографічний опис*" О.Шафонського (1851), сприяв виданню літопису *С.Величка*. Помер у Новгород-Сіверську.

СУДКОВСЬКИЙ РУФІН (Руфін) **ГАВРИЛОВИЧ** - [26.3.(7.4).1850 - 23.1.(4.2).1885] -російський та український живописець-пейзажист. Н. в Очакові. Початкову художню освіту здобув в Одеській рисувальній школі. У

1868-73 навчався у Петербурзькій Академії Мистецтв, з 1881 (або 1882) - академік АМ. Твори: "Прозора вода" (1879-84), "Очаківська пристань" (1881), "Тиша на морі" (1883), "Дар'яльська ущелина" (1883), "Штиль" (1884).

Ф. Самойлов (Одеса).

СУДОВА РЕФОРМА 1760-63 в Україні - реформа, що її провів останній гетьман України *К. Розумовський* для вдосконалення діючої судової системи. Полягала в реорганізації судових установ в Україні на зразок системи, передбаченої *Литовськими статутами*, зокрема, станових місцевих судів. Почалася згідно з універсалом гетьмана К. Розумовського від 17,2.1760. Генеральний суд (див. *Генеральний військовий суд*) було реорганізовано в найвищий судовий орган нагляду за місцевими судами, а також в суд у справах генеральних старшин, полковників, бунчукових і військових товаришів (помічники генерального бончужного), канцеляристів та осіб, взятих під особисту опіку гетьмана. Під приводом поліпшення апеляційної справи у лютому 1763 позбавлено судових функцій *Генеральну військову канцелярію*. Це призвело до перетворення Генерального суду на найвищий апеляційний орган. Реформа завершилася в кін. 1763, коли замість полкових судів було створено по два земські, два підкоморських (див. *Підкоморський суд*) і по одному гродському суду на території кожного полку. Справи селян перебували в юрисдикції їхніх панів.

М. Саласька (Львів).

СУДОВА РЕФОРМА 1864 - ліберальна реформа судової системи, кримінального та цивільного судочинства. Зміст С.р. відображено у статутах, проекти яких затверджено у листопаді 1864. Проголошувала демократичні принципи судочинства: виборність мирових суддів і присяжних засідателів, незалежність і незмінність суддів, рівність усіх перед законом, гласність, усність. Засновувалась адвокатура, проведено реорганізацію прокуратури. Одночасно реформа зберегла залишки станового судочинства (станові суди - церковні, військові, волосні, окремий порядок розгляду справ про службові злочини). Реформа створила подвійну систему судів: місцеві суди - одноосібний мировий суддя, повітовий з'їзд мирових суддів і Сенат та загальні суди - окружні суди, судові палати і Сенат. В окружних судах для розгляду більшості кримінальних справ запроваджено інститут присяжних засідателів, списки яких складали земські та міські управи у погодженні з губернатором або градоначальником. Дія реформи поширювалася переважно на центральні губернії імперії. В Україні суди обох ланок були створені тільки в Полтавській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях. У Правобережній Україні реформа проводилася двома етапами: спочатку з 1871 запроваджено мирові суди, причому вони не обиралися земськими зборами або міськими думами, а призначалися міністром юстиції. Тільки у 1880 були відкриті Київська судова палата і Житомирський, Кам'янець-Подільський, Київський, Луцький та Уманський окружні суди. У післяреформенні роки до судової реформи внесено понад 700 поправок. З підсудності суду присяжних вилучили справи про пресу, всі справи про державні (політичні) злочини. Було запроваджено слухання за закритими дверима справ широкого переліку категорій, а також нові правила складання списків присяжних засідателів, що повністю вилучали можливість участі у судовому процесі демократичних і ліберальних елементів.

В. Купчицький (Львів).

СУДОВО-АДМІНІСТРАТИВНА РЕФОРМА 1889 - реакційний захід, здійснений у Росії царизмом з метою зміцнення існуючого режиму. Відповідно з Положенням про земських дільничних начальників від 12.7.1889 у кожній земській дільниці призначалися міністром внутрішніх справ за поданням губернатора земські начальники з осіб, які не менше трьох років були предводителями дворянства, мали вищу освіту або прослужили не менше трьох років на посадах, близьких до судових. С.-а.р. ліквідувала всюди, за винятком Петербурга, Москви і Одеси, систему мирової юстиції, передбачену *судовою реформою 1864*. Земські начальники виконували функції мирових суддів для селян з правом остаточного рішення у багатьох справах, могли штрафувати і заарештовувати, затверджували суддів, які розглядали незначні кримінальні й цивільні справи, здійснювали нагляд за органами сільського самоврядування (сільськими та волосними сходами, сільськими старостами і волосними старостами). Постанови земських начальників не підлягали оскарженню. Посаду земських начальників скасувала Лютнева революція 1917.

В. Купчицький (Львів).

СУДОВІ УСТАНОВИ в Україні - органи, які розглядали цивільні й кримінальні справи на території України в дорадянський період. Діяли відповідно до джерел права, що були поширені в той або інший історичний період в Україні.

У Київській Русі С. у. як окремих державних органів не існувало. Суддями були князі, посадники й волостелі. Найсерйозніші справи князь судив спільно з вічем. У міру розвитку боярського землеволодіння судові функції щодо залежного населення виконували бояри. Запровадження християнства в 988 зумовило встановлення церковної юрисдикції. Церковні суди функціонували як суди в церковних справах і як феодалські суди в усіх справах щодо людей, підлеглих церкві. В період політичної роздробленості Русі діяла та сама система суду. Після загарбання українських земель Литвою і Польщею, які за Люблінською унією 1569 об'єдналися в *Річ Посполиту*, на ці землі поширилась польсько-литовська судова система. Найхарактернішими її рисами були злиття суду з адміністративною владою та становність. Існували окремі судові органи для магнатів, для шляхти, для міського населення, для духовництва і для селян. Магнати підлягали королівському суду. Для шляхти було створено гродські суди, земські суди і підкоморські суди.

Скарги на рішення й вироки цих судів на території України з 1578 розглядав *Трибунал Луцький* (1589 приєднаний до *Трибуналу Коронного*), з 1764 - *Трибунал Люблінський*, що був найвищим апеляційним судом для пд. частини Речі Посполитої, Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Руського та Чернігівського воєводств. Судові функції щодо міського населення здійснювали магістрати та ратуші. Копний суд сільської громади, що виник за раннього середньовіччя, поступово все більше пристосовувався до інтересів землевласників, які з часом замінили його вотчинним (домінальним) судом.

Під час національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-57 були створені козацькі суди на зразок запорозьких судів та судів реєстрових козаків, які існували до *Ординації 1638*. Найвищим судовим органом у Лівобережній Україні в 17-18 ст. був *Генеральний військовий суд*. За гетьманського правління існував Третейський суд, якому передавали для розв'язання миролюбним шляхом цивільні справи. Апеляційною інстанцією для перегляду його постанов був Генеральний суд. Судами, в яких розв'язували основну кількість справ, були полкові суди, окремою формою полковницького суддівства - одноосібні ярмаркові суди. Останні перебували в найважливіших торгових центрах - Стародубі, Ніжині, Кролевеці й розглядали лише цивільні справи. Судом, який розв'язував судові справи на території сотні, був сотенний суд, що складався з представників сотенної старшини. Розглядав цивільні й кримінальні справи і, подібно до полкового суду, діяв як військово-польовий суд. Судові функції здійснювали козацькі отамани і сільські війти. У таких випадках, коли сторонами виступали козаки і селяни, отаман і війт розглядали справи спільно. У містах, що користувались магдебурзьким правом, діяли лавні суди, в інших - т. з. ратушні суди. Рішення міських судів можна було оскаржити до полкового суду або до гетьмана. За *судовою реформою в Україні 1760-63* Генеральний військовий суд реорганізовано в найвищий судовий орган нагляду за місцевими судами і найвищу апеляційну інстанцію, скасовано судові функції Генеральної військової канцелярії, реорганізовано земські, підкоморські, гродські суди тощо. Після остаточної ліквідації царизмом на поч. 1780 років політичної автономії України на її територію поширено чинність "Установлення про губернії" 1775. Вже 1782 створено станові суди: повітовий і верхній земський суди - для дворян, городовий і губернський магістрати - для міських жителів, нижню розправу і верхню розправу - для державних селян. Кріпаків судили поміщики. Для розгляду деяких цивільних і кримінальних справ про злочини неповнолітніх і божевільних осіб та скарг у кожній губернії було створено т. зв. совісні суди. Крім того, в кожній губернії діяли дві палати - цивільного і кримінального суду, що були апеляційною і ревізійною інстанціями для всіх судів губернії. Вироки і рішення палат затверджував губернатор, а в найважливіших справах - сенат.

На поч. 19 ст. у Слобідсько-Українській (з 1835 - Харківській), Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях С.у. були такі самі, як і в центральних губерніях Росії. Лише в Одесі діяв ще комерційний суд, створений у 1808. У правобережних губерніях (Волинській, Київській, Подільській) функціонували давні повітові й підкоморські суди. В 1830 там запроваджено й совісні суди. Місцеві суди очолював Головний суд. У Полтавській і Чернігівській губерніях, як і в Правобережній Україні, діяли повітові, підкоморські й совісні суди. Головною судовою інстанцією для цих губерній був Генеральний суд у Чернігові, підпорядкований сенатові. У 1830-х роках 19 ст. відмінності в С.у. Лівобережжя і Правобережжя було ліквідовано. Генеральний і Головний суди перетворено на палати цивільного й кримінального судів. Після селянської реформи 1861 створено становий волосний суд для селянства. Невдовзі царський уряд провів *судову реформу 1864*, за якою створено подвійну систему судів: місцеві судові органи (одноосібний дільничний мировий суддя, повітовий з'їзд мирових суддів) і загальні судові органи (окружний суд і судова палата). Найвищою інстанцією для всіх судів став сенат. Було запроваджено інститут присяжних засідателів. Судова реформа проголошувала ряд формальних принципів: виборність, незалежність і незмінність суддів, рівність усіх перед законом, гласність, усність, засновувалася адвокатура. За *судово-адміністративною реформою 1889* було значно звужено компетенцію загальних судів, що розглядали кримінальні справи з участю присяжних засідателів, ліквідовано в більшості губерній, у т. ч. в українських (за винятком Одеси та Харкова), виборні мирові суди, а їхні функції передано земським начальникам і міським суддям. Всі ці суди було ліквідовано декретом Раднаркому Росії 10(23).11.1917 (в УСРР 9.2.1919), який запровадив нові судові органи.

У західноукраїнських землях у перші роки після входження їх до складу Австрійської імперії (1772-74) продовжували діяти майже без змін польські суди (городські, земські, підкоморські, духовні й домінальні). У 1784 у *Буковині і Галичині* було поширено австрійську судову реформу 1782: судом першої інстанції для сільського населення були вотчинні або домінальні суди, для міського населення - магістратські суди, а для шляхти та ін. привілейованих верств - два земські суди (їх називали шляхетськими судами) - у Львові й Станіславі. Судом другої інстанції був Апеляційний суд у Львові. Судовий нагляд над судами всієї Австрії здійснював Верховний суд у Відні (деякий час у ньому існувала окрема Галицька палата). Після революції 1848 в Австрійській імперії суд відокремили від адміністрації. На території кожного адміністративного повіту створювалось кілька повітових судів. Другою інстанцією для них були окружні суди, а третьою - вищі крайові суди. У Галичині разом з Буковиною, на відміну від інших австрійських коронних країв, створено два вищі крайові суди - у Львові (для Сх. Галичини і Буковини) і Кракові (для Зх. Галичини). Створення на території Галичини двох вищих крайових судів було результатом домагань галицьких українців про поділ її на польську і українську частини. Але такий поділ, незважаючи на неодноразові обіцянки австрійського уряду, був проведений лише в судовій організації. Найвищою судовою інстанцією для всіх австрійських країв були Верховний суд і касаційний трибунал у Відні.

Крім загальних судів, в Австрії і у західноукраїнських землях існували ще спеціальні суди (військові, промислові, торговельні, фінансові та ін.). Для розгляду деяких категорій кримінальних справ при окружних судах створювались суди присяжних, а дрібні цивільні справи розглядали мирові судді.

У період відродження української державності 1917-20 створено національні судові установи. *Українська Центральна Рада*, проголосивши *Українську Народну Республіку*, утворила Генеральний суд, що складався з трьох департаментів: цивільного, карного і адміністративного. Замість колишніх судових палат організовано Апеляційні суди, продовжували існувати окружні. Всі судді Генерального і Апеляційного судів обиралися УЦР. Судова система *Української Держави* зазнала істотних змін порівняно з УНР. За гетьмана *П.Скоропадського* створено губернські і повітові суди. У липні 1918 затверджено Закон про Державний Сенат, що вважався вищою державною установою в судових і адміністративних справах. Сенат, який очолював президент, поділявся на Генеральні суди: Адміністративний, Цивільний і Карний. Всі генеральні судді призначалися гетьманом. Крім загальних судів, було створено військово-судові установи: вищі (Київський і Катеринославський) і штабні (при штабах дивізій, корпусів і головному штабі) суди. Директорія УНР своєю Декларацією 26.12.1918 відновила дію усіх законів УНР, у т. ч. її судову систему.

Після розпаду Австро-Угорщини і створення *Західно-Української Народної Республіки* за основу організації судової системи взято австрійську систему судочинства. Вся територія держави була поділена на 12 судових округів і 130 судових повітів. Відповідно судовими органами були повітові суди, окружні суди і Вищий суд. Крім того, існували військові суди: Найвищий військовий трибунал, військові обласні суди (Львів, Станіслав і Тернопіль), військові окружні суди. 30.11.1918 на території ЗУНР введено польові суди, діяльність яких поширювалась на військових і цивільних осіб, якщо вони вчинили злочини проти безпеки, цілісності держави, її обороноздатності тощо. Винесені ними смертні вироки затверджувалися Державним Секретаріатом ЗУНР. Після окупації Сх.Галичини на українські землі поширено польську судову систему. У кін. 1920-х років у Польщі проведено судову реформу, за якою на території Західної України були такі польські С. у: Апеляційний суд у Львові, 10 окружних судів і городські суди (кілька на території кожного окружного суду). У 1931 польський уряд для боротьби з українським національно-визвольним рухом створив негайні суди, які мали риси військових трибуналів. У 1939, після входження Зх. України до складу УРСР, всі ці суди було ліквідовано і на її територію поширено судову систему УРСР.

В. Кульчицький (Львів).

СУДОПЛАТОВ ПАВЛО АНАТОЛІЙОВИЧ (1907 -1996) - агент радянських спецслужб. Н. у Мелітополі. Українець за походженням. З 14 років працював у системі ВНК-ДПУ. Був шифрувальником особливого відділу, молодшим оперпрацівником апарату ДПУ України. З 1933 працював в апараті ОДПУ СРСР з 1941-заступник начальника зовнішньої розвідки НКВД. На поч. радянсько-німецької війни 1941—45 очолював Четверте розвідувально-диверсійне управління НКВС СРСР. У післявоєнний час керував роботою особливої групи "С", яка займалася збором даних про створення на Заході атомної бомби. Відповідальний за проведення кількох важливих акцій терору щодо політичних опонентів *Й.Сталіна* та противників радянської влади, зокрема, вбивство *Є.Коновальця*, організатор вбивств *Л.Троцького*, *О.Шумського* та *Р.Шухевича*. Одним із головних напрямів його діяльності була боротьба з українським націоналістичним рухом. У ході боротьби за владу у Кремлі, як людина Л.Берії, був заарештований і протягом 1953-68 перебував в ув'язненні. Був звинувачений в організації вбивств і створенні лабораторії сильнотокуючої отрути для умертвіння противників Берії. Після реабілітації в 1992 С. почав давати інтерв'ю і написав спогади ("Записки небажаного свідка"), в яких зізнався у своїй терористичній діяльності. За важливістю матеріалів щодо функціонування сталінського режиму і радянської системи спогади С. ставляться істориками в один ряд із мемуарами *М.Хрущова*.

Д. Кушплір (Львів).

СУКОВКІН МИХАЙЛО (рр. н. і см. невід.)-громадський і політичний діяч у період Української революції. До 1917 очолював Київське губернське земство. У березні-вересні 1917 - губернський комісар *Тимчасового уряду* на Київщині. На поч. березня 1917 обраний головою виконавчого губернського комітету Київщини, підтримував дружні стосунки з українськими політичними колами. 22.9.1917 склав з себе повноваження київського губернського комісара. За *Гетьманату* призначений послом *Української Держави* у Туреччині. Після падіння гетьманського режиму виступав проти незалежності України, за відновлення єдиної Росії. У період Директорії УНР докладав зусилля для дискредитації діяльності українського уряду перед представниками іноземних держав.

І. Підкова (Львів).

СУЛИМА ІВАН (р. н. невід., -п. 12.12.1635) - гетьман реєстрових запорозьких козаків. Н. у Рогощах на Чернігівщині. У 1615 був одним з управителів маєтків *С.Жолкевського* 1 його спадкоємців Даниловичів на Переяславщині, за цю службу в 1620 одержав у володіння села Сулимівку, Кучаків і Лебедин. Згодом перейшов на Запорозьку Січ. Брав участь у козацьких походах проти турків і кримських татар (1621, 1628, 1633), за що папа Павло V визначив його золотою медаллю з власним портретом. Вперше С. згадується як козацький гетьман у 1628. Особливо прославився у 1630 роках. У серпні 1635, повертаючись із походу проти Туреччини на чолі козацького (нереєстрового) війська, зруйнував недавно збудовану польську фортецю Кодак на Дніпрі та знищив її німецький (найманий) загін з комендантом фортеці, французом Маріоном. У

грудні 1635 по-зрадницькому схопленій частиною реєстрової старшини, яка передала його польському уряду. Разом з іншими керівниками повстання С. відвезли до Варшави і стратили (четвертовано).

М. Пасічник (Львів).

СУЛКОВСЬКИЙ БОРИС ЙОСИПОВИЧ (30.4.1881 - р. см. невід.) - український військовий діяч, генерал-хорунжий. Н. на Поділлі. Після закінчення Кам'янець-Подільської духовної семінарії навчався у Київському піхотному юнкерському училищі. У 1902 за призначенням виїхав на Далекий Схід, де брав участь у боях під час російсько-японської війни 1904-05, обороні Порт-Артура. Служив у 46-му піхотному Севському полку. У 1913 після закінчення Миколаївської академії Генерального штабу призначений командиром роти 25-го піхотного Сибірського полку. Учасник Першої світової війни 1914-18, воював на Південно-Західному фронті. Після встановлення влади Української Центральної Ради був активним учасником українізації армії. У вересні 1917 призначений начальником штабу 2-го січового Запорозького корпусу, частини якого восени розгромили збільшовичені російські війська поблизу Старокостянтинова. За Гетьманату-начальник відділу Головного управління Генерального штабу. З грудня 1918- помічник 1-го генерал-квартирмейстера Генштабу УНР. У січні 1919-командир Ударної групи, розгромив червоні частини під Гребінкою, Золотоношею, Черкасами. Згодом начальник штабу групи січових стрільців у боях на більшовицькому фронті, начальник розвідвідділу Головного управління Генерального штабу Головного отамана Армії УНР. У 1920 - начальник штабу 3-ї Залізної дивізії, військово-історичного управління, організаційного управління, інспекторату Генерального штабу (1922).

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СУМЦОВ МИКОЛА ФЕДОРОВИЧ [6(18). 4.1854 - 12.9.1922) - видатний український фольклорист, етнограф і літературознавець. Чл.-кор. Петербурзької АН (з 1905), д.чл. НТШ (1908), академік АН України (з 1919), член Чеської академії наук і мистецтв (з 1899). Н. у Петербурзі. У 1875 закінчив Харківський ун-т. Деякий час навчався у Німеччині. Після повернення в Україну викладав у Харківському ун-ті, професор (з 1888). У 1897-1919- голова Харківського історико-філологічного товариства, з 1905 - завідувач Етнографічного музею при Харківському ун-ті. Наукові роботи С. (всього бл. 800) присвячені питанням етнографії, фольклористики, історії української та західноєвропейської літератури, історії мистецтв. С. брав активну участь в українському національному житті Харкова, виступав на захист української національної культури. У 1907 С. уперше в Російській імперії прочитав університетську лекцію українською мовою. Найважливіші наукові праці (опубл. рос. мовою): "Про весільні обряди, переважно російські" (1881), "До історії південноруських весільних обрядів" (1883), "Хліб в обрядах і піснях" (1885), "До питання про вплив грецького і римського весільного ритуалу на малоросійське весілля" (1886), "Наукове вивчення колядок і щедрівок" (1886), "Культурні переживання" (1888-90), "Хліб в обрядах і піснях" (1891), "Писанки" (1891) "Дума про Олексія Поповича" (1894), "Нариси народного побуту" (1902). С. належить ряд праць з історії української фольклористики і етнографії, зокрема, "Сучасна малоросійська етнографія" (тт. 1-2, 1893-97), "Діячі українського фольклору" (1910). Досліджував історію української літератури 17 ст. (монографії про І.Вишенського, Л.Барановича, І.Галятовського, І.Гізеля) та російської літератури (праці про О.Пушкіна). Вивчав творчість Г.Сковороди,

І.Котляревського, Т.Шевченка, О.Потебні, П.Куліша, М.Старицького, І.Франка, О.Олеся, А.Чехова та ін. Підготував "Хрестоматію з історії української літератури".

СУРОВЦЕВА НАДІЯ (1896-1985) - український громадський діяч, історик. Н. у Києві. Здобула гімназійну освіту. До 1917 навчалася на історико-філологічному ф-ті Петербурзького ун-ту, брала активну участь в українському студентському житті. Після повернення до Києва працювала в *Українській Центральній Раді*. Під час Гетьманату - співробітник секретаріату Міністерства закордонних справ. У кін. 1918 емігрувала до Австрії. Закінчила філософський ф-тет Віденського ун-ту. Після захисту дисертації на тему "Богдан Хмельницький та ідея української державності" їй присвоєно ступінь доктора філософії. Працювала викладачем у Віденській сільськогосподарській академії. Брала участь у роботі жіночих організацій, зокрема, у роботі Міжнародної жіночої ліги миру і свободи, була делегатом на конгресах Ліги у Відні, Дрездені, Гаазі, Амстердамі, Парижі та Вашингтоні. На поч. 1920 років захопилася ідеологією марксизму, вступила до австрійської компартії. У 1925 повернулася до СРСР, спочатку - до Москви, потім - до Харкова. Працювала істориком, співробітником у системі Головліту, кіноуправлінні, у радіотелеграфному агентстві. У 1927 безпідставно заарештована і заслана. У 1954 була звільнена. Після реабілітації проживала в Умані. Займалась літературною і громадською роботою. У 1958 підготувала збірку новел "По той бік" (не видано). Залишила спогади. Померла і похована в Умані.

О. Рибак (Львів).

СУРСЬКА КУЛЬТУРА (сурсько-дніпровська культура) - археологічна культура 5 - поч. 4 тис. до н.е. Виділена В.Даниленком у 1946. Поширена на території між Дніпровським Надпорожжям і Доном. Назва походить від поселення на о. Сурському (за 20 км на Півд. від м. Дніпропетровська). С.к. у Надпорожжі поділялась на кілька груп поселень, розташованих на о-вах Сурському, Шулаєвому, Вільнянському, Стрільчій Скелі та ін. У Надпорожжі найкраще досліджені поселення на о-вах Сурському і Шулаєвому. Виділяють три періоди існування: 1 - докерамічний; 2-3 характеризуються наявністю глиняного посуду. Матеріальна культура представлена округлими землянками, кам'яними посудинами, дещо пізніше поширюється глиняний гостродонний посуд, прикрашений заглибленими лініями, ямками, сланцевими теслами, крем'яними

мікролітичними ножами, кістяними наконечниками стріл і рибальськими гачками. Населення С.к. займалось мисливством, рибальством, переходило до початкових форм скотарства. С.к. виникла на основі мезолітичної культури степового Подніпров'я. У першій пол. 4 тис. до н.е. зазнала значного впливу дніпро-донецької культури.

М. Пелецишин (Львів).

СУХОВІЙ (Суховієнко) ПЕТРО (Суховієнко, Шамай, Ашпат-Мурза; рр. н. і см. невід.) - військовий писар, кошовий отаман Запорозької Січі (1668-69), гетьман Правобережної України. Походив з Лівобережжя, з Полтавщини. В час проголошення гетьманом обох сторін Дніпра *П.Дорошенка* (1668) на противагу йому на Запорозжжі висунуто С. як кандидатуру на гетьманство. За підтримки Кримського ханства С. розпочав запеклу боротьбу проти *П.Дорошенка*, зокрема, робив спроби захопити гетьманську резиденцію -Чигирин. Вів переговори з турецьким султаном, намагався заручитися його підтримкою на умовах, аналогічних угоді Османської імперії з *П.Дорошенком*. Наприкін. 1668 напав на володіння *П.Дорошенка* у Правобережній Україні, але зазнав поразки у битві під Ольхівцем. Влітку 1669 С. у союзі з татарськими загонами знову вчинив напад на територію, підвладну *П.Дорошенку*, але під час походу татари покинули його за наказом султана, а прибічники С. проголосили гетьманом уманського полковника *М.Ханенка*. Після перемоги *П.Дорошенка* над військом *М.Ханенка* у битві під Стеблевом (29.10.1669) С. направився у Крим. Дальша доля С. невідома.

О. Мазур (Львів).

СУЧАВСЬКА ОБОРОНА 1653 - героїчна оборона українськими козаками, очолюваними *Т.Хмельницьким* м, Сучави на березі Серету (пн.-сх. Буковина). Влітку 1653 війська волоського господаря *М.Бессараба*, трансільванського князя *Юрія Н Ракоці* та польські загопи вчинили напад на Молдовське князівство. Вони захопили Ясси та оточили у Сучаві 2-тисячний загін молдовського господаря *В.Лупула*. На допомогу *В.Лупула* гетьман *Б.Хмельницький* відправив 9 тис. козаків (за ін. дан. - 12 тис.) на чолі з *Т.Хмельницьким*. На поч. серпня 1653 козацькі загопи прорвали кільце ворожої облоги і вступили у Сучаву. Під керівництвом *Т.Хмельницького*, а після його смертельного поранення 2.9.1653 під проводом кальницького полковника *І.Федоренка* українсько-молдовські підрозділи мужньо відбивали численні штурми. Зазнавши значних втрат і переконавшись у безнадійності спроб захопити місто, вороже командування змушене піти на переговори. 9.10.1653 укладено угоду, згідно з якою козаки, забравши з собою останки *Т.Хмельницького*, залишили фортецю і в повному озброєнні повернулися в Україну.

М. Пасічник (Львів).

СУЧАВСЬКІ ПІДРОБКИ - назва в нумізматичній літературі фальшивих монет, які випускалися у другій пол. 17 ст. у Сучаві (звідси і назва) з відома молдовських господарів і призначалися для ввозу на ринки України та сусідніх земель. Про величезний розмах їхнього виробництва свідчать численні знахідки С.п. - як поодиноких екземплярів, так і в скарбах другої пол. 17- поч. 18 ст. Лише на землях Корони С.п. виявлено на 12 мільйонів злотих. С. п. завдали величезних збитків грошовому господарству Речі Посполитої, у т. ч. й України. Уже тоді було встановлено, що підробки надходять із території сусіднього Молдовського князівства. Під час розкопок на поч. 20 ст. у Сучавському замку виявлено сліди монетарні та близько 3 тисяч підробок на різній стадії виготовлення. Сучавська монетарня випускала свою продукцію за господаря Істратія Дабіжі (1661-65), можливо, й за наступників: *О.Іліяша* (1666-68) та *Я.Дуки* (1668-72). Підроблялися переважно білонні соліди (шеляги) Швеції та її прибалтійських володінь (випускалися за правління Густава Адольфа, Кристіни, Карла X Густава, Карла XI), карбовані на шведських та ризькій монетарнях, а також польські й литовські шеляги Яна Казимира та пруські шеляги Фрідріха Вільгельма. Підроблені монети відрізнялися від справжніх примітивнішим зображенням, помилками у легендах та роках емісії (часто зустрічаються "посмертні" випуски), дзеркальним нанесенням цифр і букв тощо. Не виключено, що в Сучаві випускали й ін. типи фальшивих монет, зокрема, шведські драйпелькери (півтораки).

С. Пивоваров, І. Чеховський (Львів).

СУШКО РОМАН (9.3.1894 - 14.1.1944) - український військовий та політичний діяч. Н. у с. Ременів у Галичині (тепер Кам'яно-Бузького р-ну Львівської обл.). Навчався у класичній гімназії у Львові. У 1912 вступив на правничий відділ Львівського ун-ту. На поч. Першої світової війни вступив у *Легіон українських січових стрільців*. У 1914-15 командував чотою у сотні *Д.Вітовського* під час боїв на *Маківці та* в районі Болехова. У 1915 підвищений до рангу сотника. В 1916 у бою біля Лисони потрапив у російський полон. Наприкін. 1917 з групою полонених стрільців здійснив втечу з табору Дубовка. Після прибуття до Києва, взяв активну участь у формуванні *Галицько-Буковинського куреня січових стрільців*. Очолив 1-у сотню куреня січових стрільців, яка в кін. січня 1918 спільно з *Гайдамацьким кошем Слобідської України* взяла участь у придушенні антиурядового виступу частини робітників заводу "Арсенал". Входив до складу дорадчого органу куреня січових стрільців - Стрелецької ради. У квітні 1918 С. очолив 1-й піхотний курінь у складі полку січових стрільців. У грудні 1918 *Директорія УНР* присвоїла С. ранг полковника. У 1919-20 - командувач 16-ї стрелецької бригади. У квітні 1920 під час польсько-радянської війни 1920 взяв участь у спільному українсько-польському поході на Київ. Учасник Другого зимового походу 1921 (див. *Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921*). Після поразки визвольних змагань жив у Галичині. Виступив одним із засновників *Української військової організації*, входив до Навчальної команди УВО. У 1927-28 - крайовий командант

УВО. У 1930-31 був ув'язнений у польській тюрмі. У 1929 на 1 Конгресі українських націоналістів у Відні обраний членом проводу українських націоналістів. У 1931 -33 жив у Відні, вивчав військову справу. Написав відкритого листа до Ліги націй у справі оборони українських в'язнів польських тюрем. У 1933-38 мешкав у США, розбудовуючи мережу ОУН на американському континенті. У 1938 керівництвом ОУН викликаний до Європи. Оселився у Відні, де за дорученням ПУН налагоджував контакти між ОУН та німецькими військовими структурами. У 1939 створив у складі німецьких військ легіон "Bergsbauern Hiilige", який на початку Другої світової війни 1939-45 дійшов до Самбора. 3 жовтня 1939 оселився у Кракові. Був ініціатором створення *Українського центрального комітету*, очолював делегацію українських політиків до генерал-губернатора Г.Франка, а також претендував на роль лідера УЦК. 3 квітня 1940 - крайовий провідник ОУН-М на Західноукраїнських землях. У період розколу ОУН намагався порозумітися з представниками Революційного проводу ОУН-Б, але відмовився виходити з-під підпорядкування *А.Мельника*. У 1941 переїхав до Львова. У 1942 на Почаївській конференції ОУН-М підтримав лінію *О.Кандиби* на радикалізацію дій та перехід до антинімецької боротьби. Протягом 1942—43 активно шукав шляхів порозуміння з німецьким військовим командуванням та з керівництвом ОУН-Б. Розробив план створення у Карпатах укріпленої фортифікаційної лінії (на зразок "лінії Маннергейма"). Був одним з організаторів Української дивізії "Галичина", хоча відмовився ввійти до її Військової управи. За деякими даними, збирався перейти в *Українську повстанську армію*. Наприкін. 1943 почав формувати "легіон смертників", з яким вирішив здійснити рейд по тилах радянських військ. Водночас С., після загибелі Я.Барановського, робив спроби налагодити стосунки з представниками США і Великої Британії. Був убитий у Львові за нез'ясованих обставин. Похований на Личаківському цвинтарі у Львові. У 1996 на будинку, де загинув С., встановлено меморіальну дошку.

К. Бондаренко (Львів).

СФРАГІСТИКА (від грецьк. сфрагіс-печатка; або сігіллографія - від лат. сігіллою) -допоміжна (спеціальна) історична дисципліна, яка вивчає типи, форми, зображення, спосіб прикладання печаток та їхнє правове значення для встановлення ступеня вірогідності, датування і авторства документа. Досліджує печатку як пам'ятку мистецтва й матеріальної культури. С. має самостійне джерелознавче значення, дає матеріал для інших допоміжних історичних дисциплін - геральдики, генеалогії, нумізматики. Як наукова дисципліна, С. найтісніше пов'язана з дипломатикою. Печатки є джерелом для вивчення історії держави та її установ, уточнення їхньої назви, компетенції та поширення, інколи -єдине свідчення про існування недержавних (революційних, підпільних та ін.) організацій. Зображення печаток допомагають у вивченні історії архітектури, техніки, землеробства та ін. В археології печатки, як і монети, служать для датування стратиграфічних шарів.

За предметом дослідження С. поділяється на державну, територіальну (земельну), міську, корпоративну, церковну, приватну (родову). Печатки виникли в період існування найдавніших цивілізацій Межиріччя і Єгипту й були засвоєні давніми греками й римлянами. За їхнім посередництвом печатки потрапили на українські терени (через грецькі поліси Причорномор'я, Боспорське царство) до скіфів, готів та праслов'ян. У Київській Русі печатки набули великого поширення як серед правлячої верхівки (князів, бояр, митрополитів), так і серед інших верств населення. Уже в 10 ст. їх використовували під час укладення міждержавних угод (договори Русі з візантійцями), для засвідчення особи послів, у правових актах приватного характеру. Символіка найдавніших українських печаток (двозуб Святослава Ігоровича, тризуб Володимира Святославича) часто походила із дохристиянських часів. Вона існувала поруч з християнською і початково виконувала функцію засвідчення власності (тавра, бортні знаки, купецькі пломби). Первісна знакова система частково засвоєна приватною (родовою) С. Після запровадження християнства найширше використовуються зображення святих-патронів, грецька легенда. У *Галицько-Волинській державі* 12-14 ст. С. розвивалася під впливом західних тенденцій (розквіт С. у Західній Європі припав на період хрестових походів 12-13 ст.). Було запроваджено посаду печатника, яка відповідала посаді канцлера у Західній Європі. У 13 ст. з поширенням магдебурзького права з'являються печатки міст - Володимира, Львова, Перемишля та ін. Значного впливу на Русі зазнала С. Литовсько-Руської держави 14-16 ст. Самобутністю відзначалися печатки українських міст, що перебували під владою Речі Посполитої, а українська С. вплинула на формування польської, зокрема, міської і шляхетської. Самостійно розвивалася на цих землях українська церковна й корпоративна (братська) С.

Важливим періодом для формування української С. були часи козаччини та Гетьманщини. У кін. 16 ст. з'являється печатка Війська Запорозького із зображенням озброєного козака, яка за гетьманування *Б.Хмельницького* стала державною печаткою України. Згодом почали використовуватися печатки в установах гетьманської адміністрації. З 17 ст. інтенсивно розвивалася старшинська С.

На 18 ст. припав початок інтенсивного вивчення печаток, формування перших сфрагістичних колекцій в Україні. Відродження української С. почалось у серед. 19 ст., коли з'явилися печатки перших українських громадських організацій і партій, товариств, сільських громад, а в період Першої світової війни -військових формувань. У створенні цих печаток нерідко використовувалася давня символіка. У період визвольних змагань 1917-21 було відроджено державні печатки України (їхнім основним елементом був тризуб - в УНР, козак з мушкетом - в Українській Державі *П.Скоропадського*, галицький лев - у ЗУНР). Українські установи і організації, які діяли поза межами батьківщини, використовували попередні чи виготовляли нові печатки. Важливим джерелом для з'ясування маловідомих сторінок історії є С. ОУН-УПА та ін. політичних партій і

організацій, що боролися за незалежність України у 1930-50-х роках. Основним символом у їхніх печатках найчастіше виступав тризуб.

Вивчення С. в Україні почалося ще в 11-12 ст. У княжих, церковних канцеляріях, з 15 ст. у гродських і земських судах, магістратах, братствах використовувалися праці західних учених із С., які були важливим джерелом для визначення автентичності різних документів. Наукове вивчення С. в Україні почалося на поч. 19 ст. у Львівському (Г.Уліх) та Харківському (К.Паулович) ун-тах, у Києві (Є.Болховитинов). Згодом опрацюванням сфрагістичного матеріалу займалися *О.Лазаревський*, Г.Милорадович, П.Єфименко, співробітники Археографічних комісій, працівники музеїв. У 19-на поч. 20 ст. українську С. досліджували К.Антипович, Б.Барвінський, К.Болсуновський, *М.Грушевський*, *І.Крип'якевич*, *В.Модзалевський*, *Г.Нарбут*, М.Петров, *М.Слабченко*, А.Стороженко, українські дослідники в еміграції М.Битинський, П.Климкевич, В.Прокопович, В.Сенютювич-Бережний та ін. У радянський час спостерігався тривалий застій як у розвитку самої С., так і в її вивченні. Систематичні сфрагістичні дослідження відновилися у 1960-70-х роках, коли за ініціативою І.Крип'якевича у Львові започатковано вивчення допоміжних історичних дисциплін. У цей час С. досліджували А.Бабенко, Б.Ватуля, Я.Дашкевич, Б.Зайцев, В.Гавриленко, О.Маркевич, В.Фоменко та ін. Статті зі С. публікувалися у збірниках "Історичні джерела та їх використання" (вип. 1-7, 1964- 72), "Нумизматика і сфрагистика" (вип. 1-5, 1963-74), "Середні віки на Україні" (вип. 1-2, 1971, 1973), в матеріалах 2-ї і 3-ї республіканських конференцій з архівознавства та ін. спеціальних історичних дисциплін (1965, 1968), у журналах "Архіви України", "Український історичний журнал" та ін. А.Введенський, В.Дядиченко й В.Стрельський видали навчальний посібник "Допоміжні історичні дисципліни" (1963). До серед. 1970 років більшість цих видань було ліквідовано, а дослідження припинено. Відродження С. як наукової дисципліни припало на поч. 1990 років. За редакцією В.Замлинського й М.Дмитрієнко вийшов новий посібник "Специальные исторические дисциплины" (1992). Зі створенням Українського геральдичного товариства (1991) значна кількість публікацій із С. з'явилися у його віснику "Знак" (1993-97, ч. 1-12), матеріалах наукових геральдичних конференцій (1991-97) тощо.

І. Сварник (Львів).

СХІДНА ГАЛИЧИНА - назва частини українських земель, що у 1772-1918 перебували у складі Австрійської імперії. Становили східну частину провінції "Королівства Галиції й Лодомерії". Проте ця назва не відповідає історичній правді, оскільки територія "С.Г" по суті була територією історичної Галичини (за винятком частини півн. Холмщини, що відійшла до Росії); Західною Галичиною називалися переважно польські етнічні землі (на захід від річок Сян і Віслок), які до Галицького князівства ніколи не входили. Означення польських земель як "З.Г", і, відповідно, введення терміну "С.Г" мали на меті сфабрикувати легітимність (законність прав) Габсбургів на включення частини польської етнічної території до складу своєї монархії. У сучасних умовах вживання терміну "С.Г" не виправдане.

Д. Кушплір (Львів).

СХІДНОСЛОВАЦЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1831 -повстання словацьких, частково українських та угорських селян Сх. Словаччини проти угорських феодалів і австрійської влади. Викликане посиленням кріпосницького гніту. Приводом до повстання були пов'язані з епідемією холери заходи місцевої влади. Повстання почалося у кін. липня 1831 і протягом серпня охопило 103 села. Воно знайшло відгук на Закарпатті (в Ужгородському, Березькому та Мармароському комітатах). Після придушення повстання понад 120 чол. було засуджено до страти. С.С.п. примусило австрійський уряд 1836 ухвалити закон про врегулювання селянських повинностей в Угорщині та обмеження юрисдикції поміщиків над селянами.

Ф. Стеблій (Львів).

СЦІБОРСЬКИЙ МИКОЛА (псевд. - Рокош, Органський, Житомирський; 28.3.1897 -30.8.1941) - визначний діяч Організації українських націоналістів, теоретик українського націоналістичного руху. Н. у Житомирі в польській родині. На поч. Першої світової війни 1914-18 призваний до російської армії, капітан російської армії. У 1917 перейшов на службу до Армії УНР. З 1920 - підполковник. В еміграції жив у Чехословаччині та Франції. У 1929 закінчив *Українську господарську академію* у Подебрадах, де створив на поч. 1920 *Легію українських націоналістів*. З 1927 входив до Проводу українських націоналістів. У 1928-34 видавав у Празі ідеологічний орган ПУН-журнал "Розбудова нації", співпрацював у націоналістичних виданнях - "Державна нація", "Сурма", "Українське слово". У 1929 - делегат 1 Конгресу українських націоналістів у Відні, обраний першим заступником голови Проводу українських націоналістів. У 1930-х роках вийшло ряд праць С.: "Робітництво і ОУН" (1932), "ОУН і селянство" (1933), "Націократія" (1935), "Національна політика більшовиків в Україні" (1938), "Земельне питання" (1939), "Україна в цифрах" (1940), "Сталінізм" (1940) та ін. Один із творців солідаризму. У вересні 1939 за дорученням А.Мельника розробив проект конституції України, яка передбачала "тоталітарний, авторитарний, професійно-становий" устрій держави. Після розколу ОУН - на боці А.Мельника. На поч. радянсько-німецької війни 1941-45 у складі Основної похідної групи вирушив у Київ. Загинув разом з О.Сеником у Житомирі внаслідок терористичного акту. Похований у Житомирі.

К. Бондаренко (Львів).

"СЯЙВО" - літературно-мистецький щомісячний часопис, що виходив у Києві у 1913-14. Створений за ініціативою П.Ковжуна. Фінансову допомогу у виданні часопису надавав О.Корольчук. Матеріали часопису

висвітлювали питання українського мистецтва та архітектури, творчості визначних митців. Часопис інформував читачів про всі види українського мистецтва: архітектуру (відповідальний В.Кричевський); образотворче мистецтво (Л.Чайка, А.Середа, Є.Кузьмін, О.Судомора); музику (В.О'Коннор-Вілінська, В.Борецький, В.Верховинень); театр (М.Вороний, М.Садовський, С.Русова, І.Стешенко); фольклор (М.Біляшівський, Д.Щербаківський).

Редакція "С." підтримувала зв'язки з Галичиною, друкувала твори та критичні статті І.Франка. На поч. Першої світової війни уряд заборонив видання. Журнал широко ілюструвався. Всього вийшло 21-не число часопису.

А. Середяк (Львів).

"СЯЙВО" - українське приватне видавництво. Засноване П.Комендантом у 1913 при часописі "Сяйво". У довоєнний час видало тільки зб. віршів М.Вороного "В сяйві мрій" (1913). Під час Першої світової війни було закрито. Відновило діяльність у 1918. Видавало збірки творів П.Тичини, О.Слісаренка, М.Семенка, М.Івченка, Г.Журби та ін. У 1919 видавництво ліквідовано більшовицькою владою. Відновило діяльність у 1926 і до 1929 видавало серії "Бібліотека української повісті" (М.Коцюбинський, Марко Вовчок, О.Кобилянська, М.Старицький, Л.Мартович), "Бібліотека всесвітньої літератури" (В.Гюго, С.Цвейг, Е.Сінклерта ін.), "Дешева бібліотека красного письменства" (І.Франко, Панас Мирний, В.Стефаник) та ряд позасерійних видань, зокрема, твори Т.Шевченка (у 2-х тт.), Л.Глібова та український переклад творів Дж.Лондона.

А. Середяк (Львів).

Т

ТАБЕЛЬ ПРО РАНГИ (рос.-табель о рангах) - російська імперська система, створена *Петром I* (закон від 24.1.1722) для встановлення відповідності між різними чинами військової, статської та придворної служб, визначення їхньої ієрархії та правил надання дворянства державним службовцям. Діяла у 1722-1917. Усі чини імперської служби було послідовно розміщено на 14 рівнях (рангах), причому службовцям присвоювалося особисте або спадкове дворянство відповідно до рангу їхнього чину. Кожному чинові відповідала певна службова посада. У 17-18 ст. у Гетьманській державі сформувався відмітний від російського становий і службовий устрій. За українським кодексом законів "*Права, за якими судиться малоросійський народ*" (1743) шляхетські права визнавалися не лише за тими, хто мав відповідні грамоти, а, по суті, за козацькою старшиною усіх звань, починаючи від сотника та нащадками генеральної старшини і полковників. З метою збереження своїх прав в умовах посилення російського впливу та втручання у внутрішні справи Гетьманщини козацька старшина кілька разів зверталася до царського уряду з проханням прирівняти її до відповідних чинів російського Т. про р. (у 1733, 1742, 1756, 1763 і 1767). У 1756 гетьман *К.Розумовський* розробив і подав на затвердження український варіант Т. про р. із переліком усіх "малоросійських чинів" (окрім гетьмана і наказного гетьмана), поділених на 12 класів. Першому класові відповідав чин генерального обозного, другому - генеральних судді і підскарбія, третьому-генеральних писаря, хорунжого, осавула і бунчужного, четвертому - полковника і т. д. На найнижчій сходинці стояли козаки, жолдаки, пушкарі та компанійці. Проте російський уряд не погодився зрівняти гетьманські чини з табельними і не надавав усій козацькій старшині статусу дворянства. З 1760 років *Катерина II* нерідко присвоювала ранги з імперського Табелю (і відповідно надавала дворянські привілеї) окремим козацьким старшинам. Після ліквідації козацького військового устрою і перетворення козацьких полків у регулярні карабінерні полки російської армії (1783) вся козацька старшина стала отримувати чини з російського Т. про р. У 1784 офіційно заборонено надавати "малоросійські чини". Цей процес не був врегульований чіткими правилами, а присвоєння того чи іншого рангу здебільшого залежало не від попереднього становища особи, а від її заслуг, здібностей і лояльності до російської адміністрації. У 1796 російські ранги були присвоєні також українським судовим і цивільним службовцям (напр., генеральний суддя був прирівняний до 4 класу, возний - до 14 класу). Після надання т.зв. "Грамоти про вільність дворян" у 1785 козацька старшина, яка могла документально підтвердити своє шляхетство або посідала відповідний рангу російському Табелі, була включена до російського дворянства. Внаслідок цього протягом наступних десятиліть точилася боротьба за визнання також і колишніх "малоросійських чинів" як підстави для отримання дворянства, що, в свою чергу, стимулювало збирання історичних документів, інтерес до козацької історії. Т. про р. скасований декретами радянської влади у 1917.

О.Середа (Львів).

ТАБІР (або табор) - характерна особливість козацької тактики ведення бою. Т. був своєрідною базою для війська, що вступало у бій в умовах степу. Він являв собою укріплення з вишикуваних у ряд один за одним обозних возів по обидва боки від козацького війська. Такий спосіб наступу і оборони був

відомий в українських степах ще за княжих часів. Ця тактика була відома чеським гуситам, литовським та польським військам, однак найбільшої майстерності в застосуванні табору досягло українське козацтво у 16-17 ст. У 1628 під захистом табору, за кількома рядами возів, запорожці зуміли перейти Крим від Перекопу до Бахчисарая з незначними втратами.

О.Кривоший (Запоріжжя).

ТАБІР козацький - вид бойового порядку козацького війська у 16-17 ст. Під час воєнного походу або у бойовому розташуванні козацьке військо, для створення ефективного захисту від атак противника, оточувало себе кількома рядами возів - Т. Сучасники називали козацький Т. "рухомою фортецею". При зближенні з противником вози розташовувалися чотирикутником і скріплювалися ланцюгами. На вози накидався хмиз, очерет, трава, які зверху засипалися землею. Під час тривалої оборони довкола укріплення козаки споруджували вали та шанці, готували "вовчі ями" тощо. Іноді вози ставили щільно один до одного голоблями назовні. Т. ставав для козаків опорним пунктом, козацьке військо використовувало його для розгортання подальших військових дій. Т. можна було швидко розібрати і пересунути на ін. місце. Під час пересування Т. вози розташовувалися прямокутником у кілька поздовжніх рядів без просвіту між возами в рядах. На возах зовнішніх рядів прямокутника встановлювалися гармати, а біля возів ішли у бойовій готовності козаки з вогнепальною зброєю. Піхотинці йшли між возами у середині прямокутника. Передню і задню лінії прямокутника прикривала кіннота. Під час зупинки війська передня і задня сторони прямокутника прикривалися возами. Тактичний прийом застосування Т. був відомий ще з часів *Київської Русі*. Особливого поширення він набув під час національно-визвольних повстань під проводом *С.Наливайка*, *П.Павлюка* та під час національно-визвольної війни під проводом *Б.Хмельницького*. У кін. 17 ст. із розвитком артилерії Т. як тактичний бойовий порядок (укріплена стоянка або прикриття похідної колони) втратив своє значення.

Г.Швидько (Дніпропетровськ).

ТАБУЇ ЖОРЖ (1867-1958) - французький генерал. У лютому 1917 направлений у штаб Південно-Західного фронту (Кам'янець-Подільськ) для підтримування зв'язку з французькою місією в Румунії. На поч. грудня 1917 переїхав до Києва. З 19.12.1917 Т. розпочав переговори з *Українською Центральною Радою*. Під час зустрічей з представниками української сторони, зокрема, *С.Петлюрою*, порушував питання про можливість використання українських військ, що поступово формувались, у воєнних діях проти австро-німецького блоку. 28.12.1917 призначений комісаром Франції при уряді УНР. 21.12.1917(3.1.1918) Т. офіційно повідомив про визнання *Української Народної Республіки* урядом Французької Республіки. 4.1.1918 Т. був прийнятий главою українського уряду В.Винниченком. Після укладення Україною *Берестейського миру 1918* країнами Четверного союзу дипломатична місія на чолі з Т. 23.2.1918 виїхала з Києва у Францію. Наступ більшовиків на Київ, переорієнтація уряду УНР на союз з Німеччиною та Австро-Угорщиною унеможливили дальшу його діяльність в Україні. У спогадах "Як я став комісаром Французької Республіки в Україні" (1932) містяться цікаві, часом суворі оцінки політичної обстановки і діяльності уряду УНР. Т. з великою симпатією і повагою відгукувався про благородний патріотизм та ідеали українських борців за свободу. Наводячи в оригіналі перший рядок із гімну "Ще не вмерла Україна", висловив тверду впевненість у майбутньому відродженні української державності.

С. Мовчан (Львів).

ТАВРИ (від грецьк. "таврос" -бик) - автохтонне населення Криму. Від їхнього найменування походять назви Кримського півострова *Таврида*, *Таврика*, *Таврія*. Дослідники простежують зв'язок Т. з культурою населення Криму і Подніпров'я бронзової та кам'яної доби. Відомості про Т. подають давньогрецькі, римські, візантійські письменники і вчені з 5 ст. до н. е. і до 10 ст. н. е. Одним із перших про таврів пише давньогрецький історик Геродот. Т. згадуються у творах Псевдо-Скілака, Псевдо-Скімна, Страбона, Плінія Старшого, Діодора Сицилійського та ін. Амміан Марцеллін згадує три Т. племені: аріхів, сінхів та напейв. Т. заселяли гірські та передгірні райони Криму від Каркінітиди (Євпаторія) до Херсонеса Скалистого (Керченський п-ів) і, можливо, в архаїчний період проживали в степу. Археологічні пам'ятки Т. представлені поселеннями та могильниками. Перші з них виявлені головним чином у Передгірному Криму (Кизил-Коба, Уч-Баш, Сімферопольське, Балаклавське та ін.). Поселення не укріплені, житла - наземні та напівземлянки, поруч з якими - господарчі ями. Серед знахідок переважає кухонний та столовий посуд, зерна злакових, кістки свійських тварин, побутові речі тощо. Для поховань у могильниках використовувались кам'яні ящики, оточені огорожею з плит. Померлих вкладали скорчено на боці. Ящики використовували для багаторазових поховань (у одному з поховань Мал Муза знайдено 60 черепів). Можливо, такі споруди-склепи були родовими або сімейними усипальницями. Поховальний інвентар - зброя, прикраси, кераміка, побутові речі (майже всі могили пограбовані в давнину). Археологічна культура Т. зникла у 4 або 3 ст. до н.е. Про реально існуючий етнос Т. у 1-2 ст. н.е. свідчать епіграфічні документи з Боспору та Херсонеса, які повідомляють про конфлікти між Т. та міським населенням.

Т. займалися землеробством і скотарством, а на узбережжі Чорного моря - рибальством і піратством. У Т. розвивалися металургія заліза і бронзи, гончарство, ткацтво, обробка металів, каменю тощо. Вели торгівлю з греками, сприяли заснуванню грецьких полісів у Криму. Частина Т., переселившись у грецькі міста-держави, зазнала елінізації, значна частина з них склала контингент рабів у грецьких полісах. У кін. 6 ст. до н. е. царі Т. відмовились підтримати скіфів у війні з Дарієм 1, які після перемоги над персами захопили північну частину Криму. У пізніші часи воювали із скіфами і сарматами, вступали з ними в союз з метою підкорення Боспорського царства і Херсонеса. У 2 ст. до н. е. Т. та їхні союзники були розгромлені військами понтійського царя Мітрідата IV Євпатора. У 1 ст. до н. е. - 3 ст. н. е. Т. у союзі з сарматами (аланами) протистояли агресії Римської імперії. З проникненням у Крим скіфів почався процес змішання автохтонів та пришельців, що знайшло відображення у синкретичному етнонімі "*тавроскіфи*". У 3-4 ст. Т. зазнавали поразок у війнах з готами і гуннами, але у союзі з ними і з антами витіснили римські війська з Криму і Причорномор'я. Разом з антами у 5-7 ст. воювали з Візантійською імперією, потім - з аварами і хозарами. У 9-10 ст. землі тавроскіфів входили до складу Київської Русі, яка вела боротьбу з грецькими колоніями у Криму та з Візантією. Візантійський історик Лев Диякон, учасник русько-візантійських воєнних дій на Дунаї у 971, називав військо київського князя Святослава Ігоровича "росами", "тавроскіфами" і "скіфами". Т. були збройною опорою *Тмутороканського князівства*, що існувало по обидва боки Керченської протоки у 10-11 ст. Після навали половців Т. не згадуються в письмових джерелах. Етнічна приналежність таврів і досі не визначена, їхніх предків ідентифікують з частиною кіммерійців, яка залишилася після виходу основної кількості до Передньої Азії; з носіями кобанської культури, які мігрували з Північного Кавказу у Крим; з носіями білозерської культури. Частина дослідників вважає Т. південною гілкою русів.

С. Андрух, П. Гарчев (Сімферополь).

ТАВРИДА - назва Кримського півострова, яка іноді вживалась після приєднання до Російської імперії у 1783. У березні 1918 було створено Радянську республіку Тавриди у межах Криму. Вона проіснувала до кін. квітня 1918- розгрому більшовицьких військ частинами *Запорозького корпусу Армії УНР* і 52-го корпусу військ кайзерівської Німеччини.

П. Гарчев (Сімферополь).

ТАВРИКА - назва Кримського півострова у 5 ст. до н.е. -15 ст. н. е. Походить від найменування автохтонного населення півострова - *таєрів*. Всі давньогрецькі, римські й візантійські географи та історики під такою

назвою описували Кримський п-ів. За даними Геродота, царі Т. були незалежними від скіфських царів і відмовилися взяти участь у їхній війні з *Дарієм I*, після поразки якого скіфи захопили північну частину півострова. У 6-5 ст. до н. е. розпочалась грецька колонізація Т. - виникли міста-держави Пантікапей, Феодосія, Херсонес та ін., на Керченському п-ові утворилось Боспорське царство. У боротьбі з таврами і аланами грецькі античні держави визнали владу понтійських царів (2-1 ст. до н. е.), а віст. до н.е. - Римської імперії. У 70-х роках 1 ст. на місці таврського укріплення римляни збудували фортецю Харакс. У 3 ст. п-ів був спустошений готами. Частина їх заснувала на південному заході Т. князівство і готську християнську єпархію. У 4- 8 ст. Т. зазнала навали гуннів, аварів, хозар. У 9-10 ст. на п-ів здійснювали походи печеніги і руси. Східна частина Керченського (Скалистого) п-ва входила до давньоруського *Тмутороканського князівства* (10-11ст.). Північну частину Т. у 12-на поч. 13 ст. заселяли половці, а з серед. 13 ст.- татаро-монголи. У цей час виникли генуезькі колонії Судак і Кафа (Феодосія), які поширили свою владу на все південне узбережжя Т. і проіснували до кін. 15 ст. Із розпадом Золотої Орди на більшій частині п-ва у 15 ст. утворилось Кримське ханство, яке невдовзі визнало васальну залежність від турецького султана (1478). У 1475 турки розгромили Мангупське князівство (Феодоро) і генуезькі колонії на території

Т. П. Гарчев (Сімферополь).

ТАВРІЙСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ - вищий навчальний заклад. Рішення про створення першого вищого навчального закладу в Криму ухвалила 31.8.1916 Надзвичайна сесія Таврійських губернських земських зборів. У 1917 за ініціативою Ялтинської міської думи і наукових товариств Криму та з участю професорів Київського ун-ту розпочалось створення Т.у. в приміщеннях націоналізованого царського палацу в Лівадії. 11.4.1918 відкрито медичний і фізико-математичний ф-ти (останній мав природниче і математичне відділення). Ректором ун-ту і деканом медичного ф-ту був обраний професор Київського ун-ту, відомий анатом Роман Гельвіг. За постановою губернських земських зборів від 2.7.1918 ун-т переведено до Сімферополя. 14.10.1918 відбулось урочисте відкриття ун-ту в складі медичного, фізико-математичного, історико-філологічного, юридичного та агрономічного ф-тів. У 1918 в Т.у. навчалось бл. 2 тис. студентів, працювало понад 40 професорів і доцентів. Кримські крайові уряди, земства та головнокомандувачі військових сил Півдня Росії А.Денікін і П.Врангель подавали фінансову підтримку Т.у. Наприкін. 1920 на трьох його курсах навчалось бл. 4 тис. студентів. Викладацьку і наукову роботу вели академіки М.Андрусов, В.Вернадський, Г.Воблий, М.Кузнецов, В.Обручев, В.Палладін, П.Сушкін, майбутні академіки А.Байков, Б.Греков, М.Гудзій, М.Крилов, І.Тамм, Я.Френкеп та ін. У вересні 1920 ректором Т.у. обрано академіка *В.Вернадського*. Із встановленням комуністичної влади в Криму розпочалась ліквідація ун-ту як "буржуазної установи". У листопаді-грудні 1920 були закриті історико-філологічний і юридичний ф-ти, а Ту. перейменовано в Кримський ун-т. У 1921-25 ліквідовано ін. ф-ти. На базі новоствореного педагогічного ф-ту в 1925 відкрито Кримський педінститут ім.М.Фрунзе. У 1972 на базі педінституту створено Сімферопольський ун-т. У 1997 на дванадцяти ф-тах Сімферопольського ун-ту навчалось понад 6 тис. студентів.

П. Гарчев (Сімферополь).

ТАВРІЯ - назва Кримського п-ова, поширена з 16 ст. У 19-20 ст. Т. називали не тільки Крим, але і північну частину Таврійської губ., її Дніпровський, Мелітопольський і Бердянський повіти (т. зв. Північна Таврія).

П. Гарчев (Сімферополь).

ТАВРОСКІФИ (скіфотаври) - населення гірських та передгірних районів Криму. Етнонім Т. з'являється у писемних та епіграфічних джерелах 1 ст. до н. е. (Пліній Старший, Плутарх, Арріан та ін.), а, можливо, навіть із 3 ст. до н. е. (схолії до Каллімаха) і зустрічається як архаїзм у візантійських джерелах 11-13 ст. Цей етнонім розуміється яку географічному значенні (*таври*, що жили у Скіфії; скіфи, котрі заселяли *Таврику*), так і, головним чином, етнічному (частково змішане тавроскіф-ське населення). Процес змішання таврів - місцевого населення Криму та скіфів - зайшлого населення розпочався з 6 ст. до н. е. і досяг свого апогею на рубежі н. е. Зближенню скіфів з таврами сприяли мирні відносини, які склалися між ними, та спільні виступи проти грецьких колоній. Поселення Т. згадуються окремими авторами поблизу Ольвії (Юлій Капітолін) та на Ахіловому березі (Клавдій Птоломей). Тривалий процес змішування етносів призвів до формування нової етнічної спільності Т. Вживання роздільно термінів "скіфи" і "таври" в епіграфічних пам'ятках свідчить про незавершеність цього процесу та про збереження двома народами своєї етнічної та, можливо, політичної самостійності у 1-3 ст. н.е. Тривалі міжетнічні контакти таврів і скіфів знайшли відображення у появі могильників і підкурганних поховань, в яких поєдналися тавроскіфські ознаки поховально-поминальної обрядності, У типових кам'яних ящиках, ґрунтових ямах з кам'яним перекриттям зустрічаються поховання чоловіків (на спині) та жінок (скорчено на боці). У супроводжувачому інвентарі, крім звичайних для скіфів предметів (кінська зброя, прикраси, жертвна їжа), знаходяться типові речі таврів (лощена кераміка з геометричним орнаментом, бронзові прикраси, вироби з кременю тощо). Змішання таврів та скіфів підтверджується і антропологічними даними з могильників Фронтоне 1 і 2, Золоте, Завітне, Акташський та ін.

С. Андрух (Запоріжжя).

"ТАЄМНА ДРУЖИНА" - нелегальна народницька масова селянська організація, створена в лютому 1877 у с. Шабельниках Чигиринського повіту на Київщині (див. *Чигиринська змова 1877*). В 1875 у Чигиринському

повіті відбулися виступи колишніх державних селян. Рух, який охопив 10 волостей з населенням бл. 50 тис. чол., був придушений урядовими військами. Члени гуртка "південних бунтарів" узимку 1876 з метою підготовки нового повстання встановили зв'язки з чигиринськими селянами. Я. Стефанович, який видавав себе за ходока херсонських селян до царя Дмитра Найдю, ознайомив селян із статутом селянської організації "Т.д.". З лютого 1877 селяни складали присягу, змовлялись спільно не платити податків, добиватися перерозподілу землі по числу наявних душ, збирали зброю. Влітку 1877 організація налічувала бл. 2 тис. чол. Члени організації 20 9-146 іменували себе дружинниками. Кожні 25 членів становили староство на чолі з старостою. 20 староста об'єднувалися в отаманство і обирали отамана. Керував дружинниками відставний унтер-офіцер Ю. Олійник, обраний старостами і підзвітний "призначеному царем" комісару Дмитру Найді. Всі "Т.д." мала очолювати рада комісарів, яка начебто підлягала безпосередньо цареві. Дружинники планували 1(13).10.1877 розпочати повстання, але через конспіративну недосвідченість одного з дружинників організація була розкрита у червні 1877. Протягом липня-вересня поліція заарештувала майже всіх активних учасників організації. Всього ж до слідства притягнуто понад 1 тис. селян. У червні 1879 Київська судова палата завершила розгляд справи 44-х селян, які входили до складу "Т.д.". П'ятеро членів організації (Ю. Олійник, Л. Тененик, І. Пісковий, К. Прудкий і М. Гудзь) були засуджені до тривалого терміну ув'язнення і заслані у Сибір. Організатори і керівники "Т.д." Я. Стефанович, Л. Дейч та І. Бохановський, яким загрозувала смертна кара, у травні 1878 втекли ще до суду з київської тюрми.

О. Сухий (Львів).

ТАЛЕР (таляр) - назва великої срібної монети, яка перебувала у грошовому обігу багатьох країн Європи в 16-19 ст. Перші монети типу Т. розпочав карбувати ерцгерцог Тіролю Сигізмунд (1439-96) в 1484. Маса монети початкове дорівнювала 1 унції і становила 31,83 грама (29,23 г чистого срібла 937,5-ї проби). Перші Т. карбувалися у невеликій кількості. Спочатку монета мала однакову вартість із золотим гульденом (60 крейцерів), тому її називали гульденгрош або гульдинер. Зростання виробництва срібла в Європі (Тіроль, Чехія, Саксонія) і вдосконалення техніки карбування монет дало можливість випустити велику монету, яка залишалась стандартом для європейських срібних монет протягом 400 років. У 1518 граф Штефан Шлік започаткував у богемському місті Іоакімсталь (Яхимові, Чехія; звідси і назва монети) широкомасштабне карбування срібних гульденів (гульденгрошенів), які з 1525 почали називати іоакімсталерами, а згодом просто Т У 1528 випущено 2,28 млн Т. За зразком Т. розпочалася емісія монет в ін. німецьких державах. Монетна реформа, пов'язана з поширенням Т., швидко охопила всю Німеччину і проводилась під контролем імператора. У 1524 Карл V (1519-56) у місті Еслінгем запровадив монетний статут, згідно з яким основною ваговою одиницею срібла стала кельнська марка, з якої карбували 8 Т. Маса одного Т. становила 29,43 г. (27,41 г чистого срібла). Нова монета, що одержала назву Т. імперіального, оцінювалася у 72 крейцери. Обіг Т. у Німеччині продовжувався до 1907, а в окремих країнах ще довше. Назва Т. збереглася у дещо зміненій формі грошових одиниць багатьох країн світу: у англосаксонських - долар, у Голландії - даальдер, у Скандинавських країнах - далер, в Італії - талеро, у Польщі - таляр тощо. Лише окремі європейські країни випускали монети типу Т. під іншими назвами: наприклад, Іспанія (песо, піастр), Франція (екю), Англія (крона), Росія (рубль, єфімок). Т. були популярними у грошовому обігу на українських землях у 16-18 ст. Поширеними були Т. Голландської республіки, іспанських Нідерландів, Священної Римської імперії. У Польщі перші Т. відкарбував *Сигізмунд I Старий* у 1533 на Торунському монетному дворі. У Великому князівстві Литовському монети типу Т. запровадив у 1547 *Сигізмунд II Август*. Регулярну емісію Т. розпочав у 1580 король Стефан Баторій. Т. коронні випускалися у місті Олькуші, а Т. литовські - у місті Вільно (їхня маса становила бл. 28,5 г; 24,3 г чистого срібла).

Р. Шуст (Львів).

ТАЛЕРГОФ - концентраційний табір для репресованих осіб та їхніх родин, що знаходився поблизу Граца (Австрія). Існував з 4.9.1914 до поч. травня 1917. У Т. з поч. Першої світової війни ув'язнювались українці, яких австро-угорська військова влада запідозрила у русофільстві та нелояльності до монархії *Габсбургів*. У переважній більшості серед репресованих у таборі були українці зі Східної Галичини, Буковини і Лемківщини. У таборі знаходились також поляки, євреї і військовополонені російської армії. Серед ув'язнених 70-80% становили селяни, решта - інтелігенція (в основному, греко-католицькі священики), ремісники, робітники. Найбільшу кількість ув'язнених (понад 7 тис. чол.) було привезено до Т. восени 1914. За роки існування Т. у ньому побувало понад 14 тис. в'язнів. Чисельність українців у Т. досягала 85%. Суворий режим, антисанітарні умови, голод, знущання табірної охорони і виснажлива праця призводили до високої смертності в'язнів. Лише під час епідемії сипного тифу, який особливо лютував наприкін. 1914 - на поч. 1915, загинуло понад 500 чол. Сотні в'язнів були засуджені як зрадники монархії до різних термінів позбавлення волі, а також до смертної кари. Всього у Т. загинуло близько 2 тис. осіб, серед яких - люди похилого віку і діти. У міжвоєнний період у Львові двічі (1928 і 1934) проводилися зустрічі колишніх в'язнів Т. ("Талергофські з'їзди"). Про депортації, репресії і умови перебування у концтаборі опубліковано спогади в'язнів Т (4 томи).

С. Мовчан (Львів).

ТАНАІС (грецьк. Tanais) - давнє місто у дельті Дону (давні-гр. - Танаїс). Знаходилося на місці сучасного с. Недвіговки (Ростовська обл., Росія). Засноване на поч. 3 ст. до н.е греками з Боспорського царства. У 1 ст. до н.е. Т. після тривалої облоги здобув і зруйнував боспорський цар Полемон I. Невдовзі місто було

відбудоване. Найбільший розквіт Т. припадає на 2-3 ст. н.е. Основне населення міста становили греки та сармати. Т. був важливим торговельним центром між греками Боспору і кочівними племенами. Після зруйнування Т. готами у 340 роках місто остаточно занепало.

О. Бандровський (Львів).

ТАНСЬКИЙ АНТІН (Антон; р. н. невід. -1734) - військовий діяч Гетьманщини. За родинними переказами, був вихідцем з Молдови. Брат *В.Танського*. Походив із сербського або волоського шляхетського роду. У 1670 роках з батьком переселився на територію Війська Запорозького, підвладну гетьманові І.Самойловичу. У 1677 одружився з дочкою білоцерківського полковника *С.Палія*. Брав участь у національно-визвольному русі проти польсько-шляхетського панування в Україні під проводом С.Палія у 1680 роках. На поч. 17 ст. У 1704 залишив Правобережну Україну і перейшов на службу до І.Мазепи. У 1704-08 був охочекомонним (компанійським) полковником. Після виступу І.Мазепи проти царя Т. опинився на боці гетьмана *І.Скоропадського*. Учасник бойових дій зі шведами 1708-09. З лютого 1710 (після смерті С.Палія) Т. - наказний білоцерківський полковник. У лютому 1711 гетьман І.Скоропадський видав універсал про надання йому білоцерківського полковництва. У січні-лютому 1712 виконував царський указ про зігнання населення з Правобережної України у Лівобережжя. Зі своїми козаками розмістився на території між р. Ірпінем і Дніпром, яка входила до складу Київського полку. У червні 1712 став київським полковником. У 1722-23 у складі козацьких полків брав участь у Перському поході російської армії. Володів великими маєтностями у Лівобережній Україні.

Г. Швидько (Дніпропетровськ),

М. Крикун (Львів).

ТАНСЬКИЙ ВАСИЛЬ (бл. 1678 - 1763) -полковник Переяславського полку (1726-34). Походив із сербського або волоського шляхетського роду. Брат *А.Танського*. На поч. 18 ст. переселився в Україну і вступив до козацького війська. На поч. 1700 років брав участь у боротьбі зі шведами. У 1715 за гетьманським універсалом отримав у власність с. Озеряни в Басанській сотні Переяславського полку. За участь у війнах і походах у 1722 отримав царську жалувану грамоту на містечко Мерефу з прилеглими селами та угіддями. У 1726 став полковником Переяславського полку. У 1734 Т. за численні зловживання у своєму полку був заарештований (справу розглядала урядова комісія на чолі з капітаном Преображенського полку П.Воєйковим) і відправлений на заслання у Сибір, де і перебував до кін. 1741. Після повернення із заслання за сприяння свого зятя С.Лизогуба отримав у володіння містечко Яготин. Його внучка Тетяна Лизогуб, дружина Афанасія Гоголь-Яновського, була бабусею М.Гоголя.

Г.Швидько (Дніпропетровськ).

ТАРАНЕНКО КОРНІЙ (бл. 1895 - п. бл. 1935)-український політичний діяч. Н. у Кременчуцькому повіті Полтавської губ. Економіст за освітою. Належав до *Української партії соціалістів-революціонерів-боротьбистів*. У січні 1919 на Трудовому конгресі України очолював боротьбистську фракцію. Після окупації України більшовиками на поч. 1919 Т. разом з *М.Попозом, Г.Михайличенком, М.Панченком* та ін. боротьбистами внаслідок проведення Х.Раковським курсу на залучення до керівної роботи у державному апараті представників українських соціалістичних партій обійняв посаду заступника голови уряду, згодом - голови Ради народного господарства України. У березні 1920 став членом КП(б)У. У 1920-30-х роках працював на господарській роботі у Москві. У серед. 1930 років заарештований, звинувачений у приналежності до контрреволюційної організації і розстріляний.

І. Підкова (Львів).

ТАРАСЕВИЧ ЛЕОНТІЙ (рр. н. і см. невід.) - видатний український гравер кін. 17- поч. 18 ст. Вчився у майстерні Варфоломія та Філіппа Кіліанів у Аугсбурзі. Достовірні роботи відомі від 1682 - Жировицька ікона Богородиці з апостолами Петром і Павлом та ілюстрації панегірика єпископа К.Бжостовського. У 1682-93 працював у Вільно, де виконав ілюстрації ряду панегіриків, ілюстрації Службника (1692), гравюри ікон віденських костюлів та окремі аркуші з зображеннями святих, портрети старости Г.Землі, К.Радзивілла, Олехновича та І.Обидовського. В 1689 побував у Москві, де вигравіював портрет царівни Софії Олексіївни, її фаворита В.Голіцина та образ св. Федора Тірона (патрона Федора Шакловитого). З 1693 жив у Києві, прийнявши чернечий сан у *Києво-Печерській лаврі*. Бл. 1695 разом з Інокентієм Щирським та Федором гравіював антиминос для патріарха Адріана. Гравюри Т. прикрашають панегірики Б.Шереметева (Чернігів, 1695), видання лаврської друкарні "Патерик", "Тріодь цвітна" (обидва - 1702), Новий Завіт і Псалтир (обидва -1703). У київський період творчості Т найважливішою роботою стали 44 мідерити до "Патерика" (1702; останнє перевидання з частково переробленими гравюрами - 1768).

В. Александрович (Львів).

ТАРАСЕВИЧ ОЛЕКСАНДР (р. н. невід. -п. можливо 1727)- видатний український гравер кін. 17 - поч. 18 ст. Вчився у майстерні Варфоломія та Філіппа Кіліанів в Аугсбурзі. Перші роботи відомі від 1672. У 1672-77 жив у Глуську в Білорусі під опікою литовського маршалка князя Олександра Полубинського, з 1678 - у Вільно. Бл. 1688 переїхав до Києва і не пізніше 1693 постригся у ченці *Києво-Печерської лаври* під іменем Антонія. У 1705-10 був намісником Успенського монастиря біля Брянська, в 1715 їздив до Петербурга. З 1718- намісник архімандрита Києво-Печерської лаври. Найважливіша робота глуського періоду - 40 мідеритів до

молитовника О.Полубинського (Вільно, 1677, перевидання в Аугсбурзі й Вільно). Виконав також генеалогію Полубинських, титул "Трьох філософій" Теодора Білевича (1675), тезу диспуту у Віденській академії (1683), ілюстрував видання "Раціональна філософія" Фердинанда Бартошевського (Краків, 1683), створив серію портретів, зокрема, архідіякона Миколая Слупського, короля Яна III Собеського, київського митрополита Кипріяна Жоховського, литовського писаря Андрія Завіші, Михайла Паца. В український період діяльності ілюстрував книги "Pełnia księżusa" Стефана Яворського (1691), "Три вінця молитвенник" Варлаама Ясинського (1698), виконав портрет чернігівського архієпископа Лазаря Барановича (1693). Наприкін. життя, очевидно, відійшов від активної професійної діяльності.

В. Александрович (Львів).

ТАРАЩАНСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1918- народне повстання у Таращанському повіті Київської губ. проти гетьманської влади та німецьких військ у червні-липні 1918. Намагання гетьманського уряду та командування німецьких і австро-угорських військ відновити в Україні дореволюційні порядки (повернення поміщикам земель, скасування селянських земельних комітетів, стягнення з сіл великих контрибуцій, каральні експедиції) викликало хвилю селянського незадоволення, яке переросло у відкритий збройний виступ. У травні 1918 повстанський рух охопив південь Київщини (Таращанський, Звенигородський, Уманський, Сквирський та Канівський повіти), загальне керівництво яким здійснював лівий український есер М.Шинкар. 8.6.1918 підняли повстання селяни кількох сіл Кривецької та Стрижівської волостей, яке незабаром охопило південну частину Таращанського повіту. 10.6. повстанці розгромили каральний загін гетьманців поблизу Янишівки. 12.6. бл. 4 тис. повстанців захопили Таращу та утримували її кілька днів. У повстанських загонах на Таращанщині перебувало майже все чоловіче населення. Серед керівників загонів були більшовики та українські ліві есери. Командували повстанськими загонами В.Баляс, Ф.Гребенко, П.Григоренко. Повстанці висунули гасла повернення революційних прав свобод, відновлення Української Народної Республіки, скликання Українських установчих зборів. Незабаром Т.з.п. злилося з повстанням у Звенигородському повіті, що організував Звенигородський кіш *Вільного козацтва*. Повстання очолив Л.Шевченко, На поч. липня відбулось об'єднання і переформування сил повстанців: вони були зведені у два піхотних та один кулеметний полки, артилерійську колону, кавалерійський ескадрон. Німецьке командування направило проти повстанців дві піші та одну кінну дивізії. Бої між повстанськими загонами і каральними підрозділами тривали до кін. липня. На поч. серпня частина повстанців прорвала вороже кільце, форсувала Дніпро і через територію Полтавщини вийшла у "нейтральну зону". Невелика кількість повстанців вступила до сформованої російськими більшовиками першої радянської української дивізії (українці становили бл. 27%) і склали основне ядро Таращанського полку (ком. В.Боженко).

О. Бойко (Київ).

ТАРНАВСЬКИЙ МИРОН - (29.8.1869 -29.6.1938) - український полководець, генерал-четар УГА. Н. у с. Бариліві (тепер Радехівський район на Львівщині) у сім'ї греко-католицького священика. Закінчив німецьку гімназію у Бродях. Призваний на службу до австрійської армії, згодом успішно склав іспити у старшинській школі у Львові. У 1892 завершив навчання в офіцерській школі у Відні, отримав звання лейтенанта. Службу проходив у 18-му батальйоні крайової оборони у Перемишлі та ін. гарнізонах Галичини. У 1899 закінчив офіцерські курси у Відні і скерований до Самбора. З 1909 у ранзі капітана командував сотнею у Золочівському 35-му піхотному полку. Незважаючи на високу фахову підготовку, просувався по службі повільно, адже був українцем, до того ж відзначався демократизмом і чуйним ставленням до солдатів. З поч. Першої світової війни 1914-18 - на фронті. Влітку-восени 1914 сот-ня під командуванням Т. неодноразово відзначалась у боях під Красним, Буськом, Львовом, Перемишлем, Санчом. У січні 1916 призначений командиром вишколу *Легіону українських січових стрільців*, при якому діяла старшинська школа у Трускавці, підстаршинська - у Роздолі, вишкільний підрозділ. Навесні 1917 Т. призначено командиром куреня 35-го Золочівського полку, який займав оборону на Поділлі в околицях Куропатників. За бої у червні 1917 отримав дві нагороди: хрест Залізної корони і німецький Залізний хрест. У липні призначений командиром легіону УСС, восени - командиром 16-го піхотного полку. У 1918 під час наступу українських і австро-німецьких військ в Україні Т. виконував важливі завдання командування, зокрема, командував полком, був офіцером штабу корпусу, референтом зв'язку з українським населенням Правобережжя, комендантом 14-тисячного табору військовополонених під Києвом. У Галицькій армії - з 12.2.1919. Призначений командиром 2-го Осадного корпусу. Силами корпусу (7 тис. стрільців) оточив Львів і вів бої з його 15-тисячним польським гарнізоном. У червні 1919 Галицька армія здійснила *Чортківську операцію 1919*, задум якої народився у штабі Т. Саме бригади корпусу Т. прорвали ворожий фронт і розгорнули стрімкий наступ на Львів. Після поразки ЗУНР у війні з Польщею 40-тисячна УГА у липні 1919 форсувала Збруч і з'єдналася з *Армією УНР*. Т. підвищили до рангу генерала-четаря і призначили командувачем *Української галицької армії*. На поч. серпня 1919 УГА спільно з частинами Армії УНР розпочала загальний наступ на Київ і Одесу. 31.8.1919 українські підрозділи визволили від більшовиків столицю України. Восени 1919, знекровлені боями з денікінцями і страшною епідемією тифу, відрізані від Дієвої армії, галичани опинилися перед катастрофою. Задля порятунку армії ген.Т. уклав 6.11.1919 у Затківцях перемир'я з командуванням Добровольчої армії *А.Денікіна*, за що був усунений з посади, відданий під суд польового трибуналу і понижений у посаді до командира корпусу. Коли УГА у 1920 на короткий час опинилася у складі Червоної армії (див. *Червона українська галицька армія*) і НК розгорнула масові арешти їх старшин, Т. деякий час змушений жити у Балті й Києві, а потім перебрався до Галичини. Незабаром Т.

було заарештовано польською владою і відправлено у концтабір під Гданськом. Після звільнення взимку 1921 повернувся до Золочева, згодом поселився у с. Черниці на Бродівщині. Підтримував постійний зв'язок з ветеранськими організаціями, дбав про збереження пам'яток українських визвольних змагань 1917-21, сприяв створенню військового музею при НТШ (1936). 29.6.1938 помер в одному з львівських шпиталів. Похований на Янівському стрілецькому цвинтарі у Львові.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ТАРНАВСЬКИЙ ПЕТРО (1884 - р. см. невід.) - український православний церковний діяч, єпископ УАПЦ, Делегат Київського єпархіального українського з'їзду 12-18.4.1917, на якому обраний членом Київської церковної єпархіальної ради від священників. У червні 1917 обраний єпархіальною радою членом Комісії із скликання Всеукраїнського з'їзду духовенства. З листопада 1917- член Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР), яка очолила автокефальний рух в Україні і провела підготовку до Всеукраїнського православного церковного собору. У січні, червні-липні 1918 Т. брав участь у роботі першої і другої сесій Всеукраїнського собору. 31.7.1919- член ВПЦР нового складу. 22.5.1919 у Миколаївському соборі на Печорську брав участь у першій відправі служби Божої українською мовою у Києві. З 1919- священник с.Барашівки Полтавської губ. 22-26.5.1921 -делегат Українського православного церковного собору Київщини; на Соборі піднесений у сан протоієрея. З 1922 -настоятель Старокиївської парафії при храмі св. Софії. У вересні 1923 був висвячений на єпископа. У 1924 став одним із засновників і заступником голови губернської ради братства "Діяльно-Христова церква" (ДХЦ), яке проводило розкольніцьку лінію в УАПЦ. З 1925 -голова ради братства ДХЦ. У лютому 1925 Т. рішенням Вищого церковного суду виключено зі складу УАПЦ. У листопаді 1927 розкався і повернувся в лоно УАПЦ. На поч. 1930 років заарештований і розстріляний.

О. Ігнатуша (Запоріжжя).

ТАРНОВСЬКИЙ ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ (старший, 14(26).6.1810 - 4(16).12.1866) — український громадський і культурно-освітній діяч. Походив з козацько-старшинського роду *Тарновських*. Батько *В. Тарновського* (молодшого). Навчався у Ніжинському ліцеї, де товаришував з М.Гоголем. Закінчив Московський ун-т. Мав родовий маєток в с. Потоках (тепер село Потік Миронівського р-ну Київської обл.) та в с. Качанівці (тепер Ічнянського р-ну Чернігівської обл.). У гостях у нього бували *М.Костомаров*, *Т.Шевченко*, *В.Білозерський*, *П.Куліш*. Листувався з Т.Шевченком. Брав участь у підготовці селянської реформи. У 1860 входив до складу редакційної комісії у Петербурзі, що готувала проект реформи. Належачи до ліберально-поміркованої частини поміщиків, виступав за надання кріпакам свободи за викуп. Автор праць з історії розвитку українського права "Юридичний побут Малоросії", "Про ділімість сімейств у Малоросії" (1853). За сприяння Т. видано "Записки про Південну Русь" (1856-57) та "Чорну Раду"

П.Куліша. Г. Швидько (Дніпропетровськ).

ТАРНОВСЬКИЙ ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ (молодший, 1.4.1837-13(25).7.1899)-український культурний діяч і меценат, колекціонер. Походив з козацько-старшинського роду *Тарновських*. Син *В.Тарновського* (старшого). Н. у с. Антонівці Пирятинського повіту Полтавської губ. Початкову освіту здобув у Москві. Навчався в інженерному училищі у Петербурзі, згодом закінчив історико-філологічний ф-т Київського ун-ту. Служив мировим посередником, протягом 18 років був предводителем дворянства Борзнянського і Ніжинського (1875—87) повітів (Чернігівська губ.) З 18-річного віку колекціонував предмети української старовини, каталоги яких опублікував двома випусками. В його колекції-картини К.Маковського, І.Репіна, М.Штернберга та ін. У маєтку Т. в Качанівці (тепер Ічнянського р-ну Чернігівської обл.) часто гостювали *М.Костомаров*, *П. Куліш*, *О.Лазаревський*, *І.Репін*, Марко Вовчок, В.Горленко, М.Ге та ін. У 1843 і 1859 зустрічався з Т.Шевченком, пізніше листувався і допомагав поету. Збирав малюнки, рукописи, автографи Т.Шевченка (всього 758 одиниць зберігання) та видав альбом з фотографіями його офортів. Матеріально підтримував "Киевскую старину" та сприяв виходу альбому *В.Антоновича* і В.Беца "Исторические деятели Юго-Западной России". У 1897 подарував свою колекцію музею Чернігівського губернського земства. У 1902 у Чернігові було відкрито музей українських старожитностей В.Тарновського (тепер-Чернігівський історичний музей).

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

ТАРНОВСЬКИЙ ГРИГОРІЙ СТЕПАНОВИЧ (1788-8(20).12.1853)-український меценат. Походив з козацько-старшинського роду *Тарновських*. Дядько В.Тарновського (старшого). Мав власний кріпосний театр, зібрав велику бібліотеку і створив картинну галерею. У його маєтках Качанівці (тепер Ічнянського р-ну Чернігівської обл.) та Потоках (тепер село Потік Миронівського р-ну Київської обл.) у різний час побували М.Гоголь, М.Глинка, *С.Гулак-Артемівський*, *М.Максимович*, Л.Жемчужников, М.Маркевич, *П.Забіла*, та ін. У 1839 познайомився з *Т.Шевченком*, який в 1843 і 1845 гостював у його маєтках. Т.Шевченко на замовлення Т. виконав кілька художніх творів, зокрема, картину "Катерина".

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

ТАРНОВСЬКІ-український козацько-старшинський рід кін. 17 - поч. 20 ст. Походив з *Лівобережної України* (за ін. дан. - з Правобережжя). Володів значними маєтностями у Київській, Чернігівській і Полтавській губ.

Найвідоміші представники: **Григорій Степанович Т.** (1798 - 1853) - український меценат (див.

Г.Тарновський), Василь Васильович Т. (старший; 1810- 1866) - український громадський і культурно-освітній діяч (див. В.Тарновський)-, Василь Васильович Т. (молодший; 1837 - 1899) - визначний український культурний діяч і меценат, колекціонер (див. Б. Тарновський).

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

ТАТАРБУНАРСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1924 - велике селянське повстання проти румунської окупаційної влади у Південній Бессарабії в 1924. Після анексії Румунією у 1918 українських етнічних територій у Пд.Бессарабії (Акерманщина, Ізмаїльщина і Західна Одещина) на цих землях було встановлено жорстокий режим політичного терору, національного і соціального гноблення місцевого населення. Політика румунізації українського населення, грабінницька аграрна реформа 1921 та наслідки посухи 1924 викликали невдоволення населення краю, яке переросло у відкритий збройний виступ проти румунських окупантів. Повстання розпочалося у ніч з 15 на 16.9.1924 у с. Татарбунарах (тепер місто Одеської обл.), і невдовзі до нього приєдналися селяни сіл Акерманського, Ізмаїльського і частково Бендерського та Кагульського повітів. Загальна кількість учасників повстання досягла 4-6 тис. чол. Проти повстанців румунський уряд кинув 10 піхотних полків та артилерійські підрозділи, підтягнув військово-морські сили (Дунайську військову флотилію, кораблі Чорноморського флоту). 18.9. основні сили повстанців були розсіяні, але в окремих районах селяни чинили збройний опір румунським підрозділам до 22.9.1924. Під час боїв з румунськими каральними підрозділами велика кількість повстанців загинула, частина потрапила у полон і без суду та слідства була розстріляна. Після придушення повстання бл. 500 селян було заарештовано. У 1925 в Кишинові над керівниками і активними учасниками повстання проходив судовий процес, під час якого більшість із них (386 чол.) засуджено до тривалих термінів ув'язнення та каторжних робіт (від 1 року до довічного ув'язнення). З рішучим протестом проти розправи румунської влади над учасниками Т.п. виступили відомі вчені, письменники, громадські діячі - А.Айнштайн, Л.Арагон, А.Барбюс, Т.Драйзер, Р.Роллан, Б.Шоу та багато ін. Т.п. і судовий процес над його учасниками (тривав 103 дні) привернули увагу світової громадськості до колоніального стану українських земель, загарбаних Румунією.

І.Крецул (Львів).

ТАТАРСЬКИЙ ВАСИЛЬ (28.11.1898 -2.7.1992) - український військовий діяч, генерал-хорунжий. Н. у м. Мерефі на Харківщині. Після закінчення 6-го класу місцевої гімназії призваний у російську армію. Проїшов вишкіл у 9-му драгунському полку, направлений у м. Горі (Грузія), де у грудні 1917 закінчив школу прапорщиків. В українській армії з 1918. Служив у 4-му Бердичівському полку. У листопаді 1918 взяв участь у протигетьманському повстанні. Згодом проходив службу в Північній групі, 2-й Волинській дивізії, неодноразово відзначався у боях на більшовицькому фронті. Командував куренем під час Першого зимового походу Армії УНР (див. *Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921*). З травня 1920 воював у складі Запорозької бивізії Армії УНР, командир 2-го Берестейського полку. Після інтернування Армії УНР у Польщі перебував у таборі Каліша. Військовим міністерством УНР 1926 скерований до польської старшинської школи, після закінчення якої служив у польській армії. Під час німецько-польської війни 1939 - начальник штабу групи. Згодом працював в українських установах у Берліні, у 1944 відряджений до дивізії "Галичина". У 1945 під час формування *Української національної армії* призначений начальником штабу бригади. Після закінчення війни деякий час перебував у таборі переміщених осіб у Новому Ульмі. Організатор військових товариств, співзасновник Союзу українських ветеранів у Німеччині, його голова з 1950. Член Вищої військової ради УНР. Помер у Мюнхені.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ТАТИЩЕВ ВАСИЛЬ МИКИТОВИЧ [19(29).4.1686 - 15(26).7.1750] - російський історик, державний діяч. Н. поблизу Пскова у дворянській сім'ї. Навчався у Московській інженерній і артилерійській школі. Брав участь у Північній війні 1700-21, виконував дипломатичні доручення *Петра I*. У 1720-22 і 1734-37 управляв казенними заводами на Уралі. У 1741-45 - астраханський губернатор. Під час дворцових переворотів у Росії активно виступив проти Верховної таємної ради. Зацікавлення історичним минулим Росії спонукали Т. вивчати писемні джерела. Ввів у науковий обіг "*Руську правду*", "*Судебник*" (1550), пам'ятки давньоруського літописання північних списків та редакцій, які не дійшли до наших днів. Сприяв розвитку етнографії, історичної географії, мовознавства. Основна праця - "*Історія Російська з найдавніших часів*" (кн. 1-4, 1768-84, кн. 5, 1848).

О. Мазур (Львів).

ТАЦІТ ПУБЛІЙ (Гай?) КОРНЕЛІЙ (бл. 56-бл. 117) - римський історик. Н., ймовірно, в Галлії у сім'ї прокуратора. Належав до нової знаті, що вийшла з провінцій, на яку спиралися імператори Флавії. Імператором Веспасіаном включений до сенатського стану. Обіймав ряд високих державних посад - претора, консула, проконсула Азії. З 80-х років - член почесної жрецької колегії. Відомий як судовий оратор. Основні твори, що збереглися: "*Агрикола*" (97-98) - біографія типового представника нової служилої знаті, полководця і тестя Т.; "*Германія*" (98) - нарис суспільного устрою, релігії та побуту германських племен; "*Діалог про ораторів*" (між 102-106); "*Історія*" (105-111) - висвітлює життя Риму та всієї імперії у 69-96 (з 14 книг дійшли до нас кн. 1-4 і поч. кн. 5-ї) та "*Аннали*" (над ними Т. працював до самої смерті), присвячені історичним подіям 14-68 (працю не закінчено, збереглися кн. 1-4, 12-16, в уривках кн. 5, 6, 11). Центральна проблема творчості Т. - оцінка імперії та її історичної ролі. В імперії Т. вбачав необхідний етап історії Риму,

неминучу форму економічної та військово-політичної організації держави, яка закономірно змінила республіку, що себе вичерпала. На трактуванні Т. історичних процесів, що відбувалися в імперії у 1 ст. н. е., позначилися криваві ексцеси, деспотична сваволя кін. 90-х років під час правління Домініціана. У його зображенні імператори виступають не тільки як носії прогресу, але і як криваві тирані. Діалектичне розуміння прогресу та історії становить найціннішу рису Т. як історика. У "Германії" Т. згадує про народ венетів як сусідів германських племен у районі р.Вісли. На думку фахівців, ця згадка є запозиченням з "Природничої історії" Плінія Старшого і, можливо, інших творів. У працях Т. також містяться цінні відомості про сарматів і Боспорську державу.

М. Крикун (Львів).

ТВАРДОВСЬКИЙ САМУЕЛЬ (бл. 1600 -1660) - польський поет і хроніст. Н. у шляхетській родині. Автор ряду римованих творів, у т.ч. поеми "Громадянська війна з козаками, татарами і Москвою, пізніше з шведами і угорцями" (ч.1., 1660; 4.2., бл. 1654), в якій основне місце відведено описові подій національно-визвольної війни українського народу під проводом *Б.Хмельницького 1648-57 - Збараської облоги 1649 та Берестецької битви 1651*. "Громадянська війна" була одним із головних джерел літопису *С.Величка*. Український переклад твору Т. зробив писар Лубенського полку *С.Савицький* (опубл. у літопису *С.Величка*, т. 4, 1864).

Я. Ісаєвич (Львів).

ТЕКЕЛІЙ (Текеллі, Текеллій) ПЕТРО АБРАМОВИЧ (1720 - 1793) - російський генерал. За походженням серб. Служив у австрійській армії. Згодом перебрався в Росію. В 1747 вступив у російську армію. Командував військовими підрозділами під час Семилітньої війни 1756-73. Під час російсько-турецької війни 1768-74 - командувач 1-ї армії, генерал-аншеф. Навесні 1775 під час переходу з Дунаю на Волгу для придушення селянської війни під керівництвом *О.Пугачова* отримав наказ зайняти Січ і знищити Кіш. 4(15).6.1775 війська під командуванням Т. (66 тис.чол., 50 гармат) оточили Нову Січ, а 5(16).6. здобули її. За наказом Т. Січ було зруйновано, а запорозьку старшину заарештовано.

ТЕЛІГА ОЛЕНА (дівоче прізвище - Шовгенова; 21.7.1907; за ін. дан.-8.9.1906-21.2.1942) - видатна українська поетеса, політичний діяч. Н. у Санкт-Петербурзі у родині проф. *І.Шовгенова*. Виховувалася в російському оточенні, хрещеною була відома російська поетеса *З.Гіппіус*. У 1917 разом з батьками переїхала до Києва. Навчалася в одній із київських гімназій. У 1920 батько Т., який деякий час працював у Раді народних міністрів УНР, був змушений емігрувати. У 1923 Т. разом з матір'ю переїхала до Тарнова (Польща), у 1924 - у Подєбради (Чехословаччина). У 1924 здобула гімназійну освіту в Подєбрадах. Восени 1925 Т. вступила на історико-філологічний відділ Українського педагогічного інституту ім. *М.Драгоманова* у Празі. У 1926 вийшла заміж за сотника Армії УНР *М.Телігу* Після закінчення навчання Т. переїхала до Варшави, де в 1929-39 працювала вчителькою в українській школі. З кін. 1920 років почала друкуватися у "*Літературно-науковому віснику*". У 1930-х вийшла перша збірка поетичних творів Т. Характерними рисами її поезії є ліричність, висока поетична культура, свіжість і безпосередність образів. У 1932 Т. вступила до *Організації українських націоналістів*. Працювала у культурницькій референтурі ПУН (разом з *О.Ольжичем*), була автором кількох ідеологічних та програмових творів. Наприкін. 1939 переїхала до Кракова, де на той час містився центр українського громадсько-політичного життя. У Кракові очолювала мистецьке товариство "Зарево". Після розколу 1940 залишилася в ОУН-М. У червні 1941 Т. разом з чоловіком переїхала до Львова. Займалася політичною діяльністю. У жовтні 1941 Т. разом з похідними групами ОУН вирушила до Києва. Організувала у Києві Спілку українських письменників, редагувала літературно-мистецький додаток до газети "Українське слово" - "Літаври". Після початку масових репресій гітлерівців проти українських націоналістів Т. відмовилася залишити місто і продовжувала літературну та політичну діяльність. 7.2.1942 заарештована і разом з чоловіком розстріляна у Бабиному Яру. Поезії Т. увійшли до збірок "Душа на сторожі" (видано посмертно, 1946) та "Прапори Духа". Найповніше зібрання творів Т. видано у 1977 у Парижі ("Збірник", "Полум'яні межі"). У березні 1992 у Рівному, вперше в Україні, видано збірку творів Олени Теліги "Найгостріше слово - Україна". 21.2.1992 у Бабиному Яру встановлено пам'ятний хрест на місці розстрілу фашистами видатної української поетеси та її однодумців.

К. Бондаренко (Львів).

ТЕМНИК ЮЛІАН (3.6.1896 - 26.8.1992) -український військовий діяч та політичний діяч еміграції. Н. у с.Бережниця біля Самбора. Під час Першої світової війни 1914-18 вступив добровольцем до австрійської армії, воював у 77-му піхотному полку. В 1916 був поранений і потрапив до російського полону. Після звільнення в 1918 знову повернувся у полк. У листопаді 1918 активно сприяв встановленню української влади у Перемишлі, виконував обов'язки коменданта міста. З кін. 1919- курінний комендант 13-го піхотного полку Львівської бригади УГА у ранзі сотника. У 1920-24 навчався у Вищій технічній школі у Празі, після повернення у Галичину був директором Українського кооперативного банку в Стрию. У 1920 роках став членом *Української військової організації*, згодом -*Організації українських націоналістів*. У 1943 вступив до дивізії "*Галичина*", був командиром важкої зенітної артилерії. Після війни перебував у таборі для переміщених осіб у Ріміні (Італія). Деякий час жив у Великій Британії, у червні 1952 переїхав до Канади. Брав активну участь у діяльності ОУН в еміграції та в розбудові структур Української стрілецької громади. У 1956-66 - заступник голови Української стрілецької громади, 1966-77 -голова Української стрілецької громади в Канаді. Помер у Торонто.

К. Бондаренко (Львів).

ТЕМНИЦЬКИЙ ВОЛОДИМИР (1879 -26.1.1938) - відомий український громадсько-політичний діяч, дипломат, публіцист, Н. у с. Хлопівці Гусятинського повіту в Галичині у сім'ї греко-католицького священика. Після закінчення гімназії вивчав право у Львівському ун-ті, з якого в 1901 за участь у демонстрації під час *Сецесії українських студентів* був виключений. Продовжував навчання в ун-тах Кракова та Відня. Отримав ступінь доктора права. З студентських років брав участь в організованому національному русі. У 1899 Т. був одним із співорганізаторів студентського об'єднання "Молода Україна", належав до проводу організації. Один з організаторів селянських страйків у Східній Галичині в 1902. Провідний діяч *Української соціал-демократичної партії*, у 1914-21 - голова ЦК партії. На поч. Першої світової війни 1914-18 вступив до *Легіону українських січових стрільців*. Входив до складу *Головної української ради*, Бойової управи УСС і секретаріату Загальної Української Ради у Відні. Співпрацював з Союзом *визволення України*. У 1918 обраний до складу *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР*. У січні-лютому 1919 - заступник міністра закордонних справ УНР в уряді *В.Чехівського*, у квітні-серпні 1919 - міністр закордонних справ УНР в уряді *Б.Мартоса*. У 1922 повернувся у Галичину, де займався кооперативною та журналістською працею. Згодом працював як правник у Стрию і Львові. Продовжував брати участь у партійному житті, довгий час співпрацював у *"Ділі"*. Двічі висувався кандидатом до польського союму. Був обраний у Раду Львова. Офіційні виступи на захист українського населення міста виголошував рідною мовою, за що увільнений з роботи. Автор численних публіцистичних статей, брошури "Українські січові стрільці" (1917). Помер у Львові.

О. Павлишин (Львів).

ТЕРЕБОВЛЬСЬКЕ КНЯЗІВСТВО - удільне князівство, до складу якого входили землі пд.-сх. Галичини, Буковини, Поділля. Виникло на території Галицької землі не раніше 1084, як уділ Василька Ростиславича (1084-1124), одного з князів Ростиславичів (у 1070 роках захопили галицькі землі й добилися признання своїх прав на *Любецькому з'їзді в 1097*). На сх. межувало з Київським князівством, на пн.-з Луцьким, Пересопницьким князівствами, на зах. - із Звенигородським і Перемишльським, пізніше - з Галицьким князівством. На думку деяких дослідників, княжий стіл у Теревовлі не мав самостійного значення і перебував у підпорядкуванні Перемишля. Після смерті Василька (1124) з Т.к. відокремилася Галицьке князівство. На поч. 1140 років після смерті синів князя Василька Ростиславича Т.к. разом з Перемишльським, Звенигородським і Галицьким було об'єднане князем Володимиром Володаревичем у Галицьке князівство. У період політичної нестабільності, який почався після смерті галицько-волинського князя *Романа Мстиславича*, Т.к. знову виділилося в окремих уділ. Короткий час, бл. 1210-11, було уділом князя Ізяслава Володимировича, внука Ігоря Святославича. Столиця Т.к., м. Теревовль (тепер Теревовля), була важливим замком на переході через р. Серет. Стратегічне значення мав Микулин (тепер Микулинці Теревовлянського р-ну Тернопільської обл.), біля якого галицькі полки нерідко вели оборонні бої проти кочівників. Ін. значними містами і оборонними замками Т.к. були Черн (тепер Чернівці), Снов, Василів, Станків, Стінка, Скала, Кучелемин, Ушиця, Калюс та ін.

М. Пасічник, О. Щодра (Львів).

ТЕРЕЩЕНКИ - відомий рід українських промисловців-цукроварників, меценатів культури. Походив із козаків Глухова (тепер Сумська обл.). Володіли великими земельними маєтностями (бл. 140 тис. десятин землі), цукровими заводами (в 1910-11 володіли 10 цукроварнями), гуральнями тощо. У Києві містилася головна контора "Товариства братів Терещенків", яка вела торгівлю цукром на внутрішньому і світовому ринках. Підприємства Т. були націоналізовані після 1917. До роду Т. належали **Артем Якович Т.** (р. н. невід. - п. 1873) - український підприємець. Розбагатів на поставках державі корабельного лісу і провіанту для армії під час Кримської війни 1853-56. Згодом, разом із синами Миколаю, Федором, Семеном, будував цукроварні та промислові підприємства. **Микола Артемович Т.** (1820 - 1903) - промисловець-цукрозаводчик. Відомий меценат, один із фундаторів Київського і Глухівського музеїв. **Варвара Миколаївна Т.** (рр. н. і см. невід.) - співзасновниця (разом з чоловіком Б.Ханенком) музею Західноєвропейського мистецтва у Києві. **Михайло Іванович Т.** [18(30).3.1886 - 1.4.1956] - промисловець-цукрозаводчик, державний діяч Російської імперії. Н. у Києві. Закінчив Київську гімназію і Лейпцизький ун-т. У 1912 .був членом IV Державної Думи. У 1914-17 очолював Київський воєнно-промисловий комітет. З 2(15).3.1917 - міністр фінансів Тимчасового уряду, з травня 1917 - міністр закордонних справ. 11-13.7.1918 Т. разом з російськими міністрами І.Церетелі та О.Керенським вів у Києві переговори з керівництвом УЦР та Генерального Секретаріату про надання автономії Україні. Після більшовицького жовтневого перевороту виїхав за кордон. Помер у Монако.

І. Підкова (Львів).

ТЕРЛЕЦЬКИЙ ІПОЛИТ (у чернецтві - Володимир; 1808 - 17.1.1888) - український церковний діяч. Н. у р-ні Староконстантинова (південна Волинь) у сполонізованій шляхетській родині. Походив з давнього українського шляхетського роду Терлецьких з Галичини. У 1825 закінчив Кременецький ліцей. До 1830 вивчав медицину у Віденському ун-ті. Доктор медицини Краківського ун-ту. Брав участь у Польському повстанні 1830-31. Належав до таємної організації Співдружність польського народу. У 1836 після зайняття Кракова військами Австрії, Пруссії, Росії депортований до Австрії, а звідти - до Франції. В еміграції належав до Польського демократичного товариства "Об'єднання" (очолював Й.Лелевель), релігійного Товариства об'єднаних братів. Згодом зблизився з монархічними колами польської еміграції. Був близьким до середовища, очолюваного А.Чарторийським. У 1842 закінчив духовну академію в Римі, прийняв духовний

сан і в 1843 здобув науковий ступінь доктора богослов'я. Розробив проект зближення східної православної церкви з римо-католицькою, згідно з яким передбачалось заснування в Римі Східного товариства і утворення українського або слов'янського католицького патріархату. За згодою папи Пія IX перейшов на православний обряд. У 1847—48 за дорученням Ватикану здійснив місійну поїздку по Балканах та країнах Сходу, однак не знайшов підтримки східних патріархів. У 1848 побував нелегально у Львові, де намагався з'ясувати ставлення греко-католицьких єпископів Галичини до планів зближення східної і західної церков та польських політичних кіл до активної участі у загальнослов'янському русі (ця місія виявилася безрезультатною). У 1849 видав у Парижі політичний трактат "Слово русина до всіх братів слов'янського племені про справи слов'янські". У ньому виступив палким поборником національної незалежності українців і сформулював власну концепцію утворення в майбутньому демократичної федерації рівноправних слов'янських народів, побудованої на християнських засадах свободи і справедливості, в основу якої був би покладений польсько-український союз, причому провідну роль серед слов'ян латинського обряду відігравала б Польща, а серед слов'ян грецького обряду - Русь-Україна. Історичне покликання України автор вбачав у тому, щоб через створення Київського патріархату привести усіх православних слов'ян до єдності з Вселенською церквою, за повного збереження східної церковно-релігійної традиції та забезпечення рівноправності латинського і греко-слов'янського обрядів. Т. налагодив контакти з галицькими діячами *Г.Яхимовичем*, *Я.Головацьким*, *Г.Шашкевичем*. У 1850-55 Т. - парох першої католицької церкви східного обряду в Парижі ім. св. Кирила і Мефодія. За ініціативою Т. створено Східне товариство (був його віце-президентом) і духовну семінарію для виховання священиків-місіонерів східного обряду (серед її вихованців був майбутній митрополит Галицький Юліан Куїловський). У 1855 через численні перешкоди закрив семінарію (її майно передав Народному Дому у Львові). У 1855-59 здійснив мандрівку по країнах Близького Сходу, під час якої був причетний до формування козацького корпусу при французькій армії для виступу на боці союзників у Кримській війні 1853-56. З 1857 деякий час жив у Австрії, згодом переїхав на Закарпаття. У 1858 вступив до чину василіан, був єгуменом Мало-Березнянського і Краснобрідського монастирів. Підтримував тісні контакти з *О.Духновичем*. У березні 1862 переїхав до Галичини, де під наглядом поліції перебував у Онуфріївському (Львів) і Гошівському монастирях. Став ініціатором т. зв. обрядового руху - кампанії групи греко-католицьких священиків за очищення літургії й церковних звичаїв від латинських нащарувань. Польська преса звинуватила його у поширенні схизми і в липні 1863 його було депортовано до Мукачевого. Через переслідування угорських властей звернувся з листом до *Олександра II* і у вересні 1872 повернувся до Росії. Перейшов на православ'я. Жив у Михайлівському монастирі в Києві, згодом у Житомирі та Одесі, де й помер у званні архимандрита. Т. - автор нарисів "Угорська Русь і відродження свідомості між русинами в Угорщині" (1874), збірки перекладів поезій Б.Зелеського (1861), опису другої подорожі до Палестини і Близького Сходу (1861), перекладу твору Томи Кемпійського "Наслідкування Ісуса Христа" (1862). Посмертно вийшли друком його мемуари - "Записки архимандрита... бывшего греко-униатского миссионера 1808-1858" (1889-91).

Ф. Стеблій (Львів).

ТЕРЛЕЦЬКИЙ КИРИЛО (р. н. невід. - п. бл. 1608) - діяч Української греко-католицької церкви, луцький православний (з 1585), з 1596-уніатський єпископ. Один з ініціаторів укладення *Берестейської унії 1596*. Походив із шляхетного білоруського роду. Був протопопом у Пінську. З 1575 - єпископ Турово-Пінської єпархії. Ставши єпископом, Т. вимагав дотримання прав і привілеїв духовенства, збирав документи з історичного минулого свого єпископства, уклав єпархіяльний архів. Значну увагу приділяв зміцненню економічного становища церкви. Збудував храм св. Духа у Пінську, опікувався убогими. У травні 1585 король *Баторій Стефан* призначив Т. луцьким єпископом. У серпні 1589 Константинопольський патріарх Єремія призначив Т. своїм екзархом -першим з українських єпископів. Занепад православної церкви на землях Речі Посполитої спонукали Т. та ін. єпископів до пошуку шляхів зближення з католицькою церквою. У червні 1590 на з'їзді єпископів у Белзі Т. разом з іншими єпископами вперше порушив питання про необхідність об'єднання православної і католицької церков. У 1594 на з'їзді у Сокалі Т. отримав доручення провести переговори про укладення майбутньої унії. У червні 1595 учасники собору в Бересті ухвалили тексти звернень до польського короля *Сигізмунда III Вази* та Римського папи Климента VIII, а також вирішили послати делегацію у складі Т. та Іпатія Потія до Рима. Т. брав участь у *Берестейському соборі 1596*, де було урочисто проголошено укладення церковної унії Київської митрополії з католицькою церквою. У 1598 одержав від короля Жидичинську архимандрію. Похований у Луцькому кафедральному соборі.

Р. Шуст (Львів).

ТЕРЛЕЦЬКИЙ ОМЕЛЯН (3.12.1873-13.2.1958) - український історик, педагог і громадський діяч, дійсний член НТШ (з 1921). Н. у с. Крамарівці Ярославського повіту в Галичині (тепер Польща). Закінчив Львівський ун-т, був учнем *М.Грушевського*. Під час Першої світової війни 1914-18 - співробітник Союзу визволення України в таборах полонених у Німеччині. Згодом працював викладачем гімназії у Тернополі та Львові. Був багато років членом Головної управи "Рідної школи" (1923-24 і 1926-27-її голова) та "Учительської громади" (очолював у 1923-24 і 1926-28). Активний член головного відділу *Наукового товариства ім. Т.Шевченка*, член археографічної та голова історико-джерелознавчої комісії. У 1939—41, 1944-46 працював у львівському відділі Інституту історії України АН УРСР на посаді старшого наукового співробітника та у львівському унті ім. І.Франка на посаді доцента. Досліджував аграрні відносини і національний рух у Галичині в першій пол. 19 ст. У кін. 1940 років Т. як представник історичної школи М.Грушевського зазнав

переслідувань, був звинувачений в "українському буржуазному націоналізмі" і усунений від роботи спочатку в АН УРСР (1946), а згодом і в ун-ті (1948). Т. був представником державницького Напрям української історіографії. Досліджував вузлові проблеми історії України (середньовіччя, козаччину). Автор наукових і науково-популярних праць, друкованих у "Записках НТШ" та окремими виданнями. Серед них: "Політичні події на Галицькій Русі в 1340" (1896), "Козаки на Білій Русі 1654-56" (1897), "Історія української громади в Раштадті 1915-18" (1919), "Історія Української держави" (2 тт., 1923-24), "Історія України від 1782 до 1917 р." (1936).

Ф. Стеблій (Львів).

ТЕРЛЕЦЬКИЙ ОСТАП СТЕПАНОВИЧ (5.2.1850 - 22.7. 1902) - український громадський діяч, літературознавець. Н. у с. Назірній (тепер Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.). У 1867 закінчив гімназію у Станіславі (тепер -Івано-Франківськ). У 1869-72 навчався у Львівському, 1872-75, 1878-83 - Віденському ун-тах. У студентські роки виступив ініціатором створення народовських молодіжних організацій, у 1874-1877 очолював віденську студентську організацію "Січ". Під впливом знайомства в 1873 з *М.Драгомановим* перейшов на соціалістичні позиції. У 1875-76 Т. разом з О.Подолінським друкував перші соціалістичні видання українською мовою (т.зв. "метелики"). Протягом 1876-78 двічі притягувався до судової відповідальності. Т. був одним із засновників Русько-української радикальної партії. З 1895 і до смерті працював адвокатом. Автор низки статей на економічні і політичні теми, праці "Літературні стремління галицьких русинів від р. 1772-1872" (1894-95).

Я. Грицак (Львів).

ТЕРПИЛО ДАНИЛО ІЛЬКОВИЧ (псевд. -отаман Зелений; 1883, за ін. дан. 1886 -1919) - повстанський отаман, один з найвидатніших керівників селянсько-повстанського руху в 1917- поч. 20-х років в Україні. Н. у Трипіллі на Київщині. Закінчив двокласне училище. Підчас революції 1905-07 став членом гуртка соціалістів-революціонерів, який очолював з 1906. За антиурядову діяльність заарештований і засланий у Холмогори Архангельської губ. У 1914—17 перебував у діючій армії на Західному фронті. У 1918 повернувся в Україну. У листопаді 1918 брав участь у повстанні проти гетьманського уряду на Трипільщині. Очолив сформовану у Трипіллі Дніпровську дивізію (складалася з 4 полків загальною чисельністю бл. 2,5 тис. чол.). У січні 1919 виступив проти *Директорії УНР* і перейшов на бік Червоної армії. Призначений командиром 1-ї Київської радянської дивізії, що увійшла до складу Українського фронту під командуванням *В.Антонова-Овсієнка*. Вів бої з частинами Армії УНР у р-ні Трипілля, Обухова, Германівки, Григорівки, Ржищева. Допоміг російським військам захопити Київ. Після вимоги більшовицького командування реформування дивізії за зразком червоноармійських частин Т. відмовився влитися у Червону армію і відвів дивізію у р-н Трипілля. Підтримав Всеукраїнський ревком, який виступив проти "окупаційного уряду Раковського" і підпорядкувався Головному повстанському штабу на чолі з *Ю.Мазуренком*. На поч. квітня 1919 розпочав бої з регулярними частинами Червоної армії. Повстанські сили швидко зростали і на поч. травня налічували 12 тис. чол. Повстанці під командуванням Т. контролювали Київський, Сквирський, Таращанський, Васильківський та ін. повіти, а згодом значну частину Київщини і Полтавщини. Т. відмовився надати підтримку отаману М.Григор'єву, що значно послабило антибільшовицький повстанський рух. Проти повстанців Т. було направлено червоноармійські загони чисельністю 21 тис. чол. У запеклих боях 11-15.5. загони Т. зазнали поразки і відступили на лівий берег Дніпра. Протягом червня 1919 Т. кілька разів здобував Трипілля. 18.11.1919 побл. с. Злодіївки неподалік Трипілля загони отамана Зеленого були розбиті. З невеликим загonom відступив у напрямку Богуслав-Умань. Вів боротьбу з денікінцями, але у серпні 1919 був розбитий. В одному з боїв неподалік Канева смертельно поранений. Похований у Трипіллі.

І. Підкова (Львів).

ТЕРШАКОВЕЦЬ ГРИНЬ (Гриць; 15.2.1877-28.7.1959) - український громадсько-політичний діяч у Галичині. Н. у с. Якимчицях поблизу Львова. Закінчив народну школу в Комарно. З 14 років - член товариства "Просвіта", один з організаторів низки її читалень у повіті і філії в Комарно. Заснував осередки "Соколу". Член Головної ради товариства "*Сільський господар*". Належав до *Української національно-демократичної партії*, з 1910 - член її керівного органу: Тіснішого народного комітету. З 1913-депутат Галицького сейму. В роки Першої світової війни 1914-18 служив у австрійській армії. Під час облоги російськими військами Перемишля потрапив у полон, перебував у таборі військовополонених у Туркестані. В 1917 деякий час мешкав у Києві, де став співзасновником Галицько-Буковинського комітету допомоги жертвам війни. Обраний до складу *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918-19* (від повіту Комарно), член земельної комісії та адміністраційної комісії УНРади. У складі делегації ЗУНР брав участь у роботі *Трудового конгресу України*. Після захоплення поляками Галичини заарештований, засуджений у Перемишлі та інтернований в таборах у Пікуловичах та Домб'ю. Звільнений з ув'язнення у кін. 1920. Входив до Тіснішого народного комітету *Української народно-трудової партії* У 1925 став одним із засновників *Українського національно-демократичного об'єднання*, член президії Центрального комітету УНДО. У 1928 обраний послом до польського сейму від Самбірського округу. У вересні 1939 після приходу радянської влади у Західну Україну заарештований і вивезений до Сибіру. У 1947 повернувся із заслання. У листопаді 1948 знову засуджений, перебував в ув'язненні до 1956. Помер у Львові.

О. Павлишин (Львів).

ТЕРШАКОВЕЦЬ ЗИНОВІЙ (псевд. Федір; 19.8.1913-4.11.1948)-український військовий діяч. Н. у Якимчицях обл. Львова. За фахом правник. Син *Г.Тершаковця*. Член *Організації українських націоналістів*. З поч. радянсько-німецької війни 1941—45 організував підпілля ОУН. У 1944-45 очолював провід ОУН на Дрогобиччині, у 1945—46 - крайовий провідник ОУН Карпатського краю, у 1946-48 - крайовий провідник ОУН Львівського краю. Командував УПА-Захід ВО "Буг". Загинув у бою з підрозділами НКВС у лютому 1948 поблизу Великого Любіня на Львівщині.

ТЕРШАКОВЕЦЬ МИХАЙЛО (11.6.1883-6.2.1978) - український літературознавець, дійсний член *Наукового товариства ім. Т.Шевченка* (з 1914). Н. у с. Кліцько у Галичині. У 1902 закінчив *Академічну гімназію* у Львові. У 1902-07 навчався у Львівському та Віденському ун-тах. Учень *К.Студинського*, *О.Колесси*, *М.Грушевського*, В.Ягіча. У 1906-39 працював викладачем Академічної гімназії, у 1940-41 - доцент Львівського ун-ту. У 1944 виїхав до Відня, де викладав латинську мову в українській гімназії, у 1945-49 - українську мову у Віденському ун-ті. У 1948 здобув науковий ступінь доктора філософії із слов'янської філології. З 1949 жив у Філадельфії (США). Був активним членом НТШ: членом філологічної секції (входив до складу комісії: мовної, класичної філології, бібліотечної, музейної, шевченкознавства), секретарем видавничої комісії. Головним об'єктом наукових досліджень обрав літературне життя Галичини епохи національного відродження, зокрема, творчість фундатора "*Руської трійці*" *М.Шашкевича*. Публікував статті, переважно у "*Записках НТШ*" - "Причини до життєпису М. Шашкевича та децю з його письменницької спадщини" (1904), "Маркіян Шашкевич про свою "Читанку" (1904), "Короледворська рукопись в перекладі Маркіяна Шашкевича" (1905), "Причинок до студій над М. Шашкевичем" (1906), "До життєпису Маркіяна Шашкевича" (1911), "Про наклад "Русалки Дністрової" (1912), "Академік Студинський як дослідник галицького українського відродження" (1936), історико-літературний нарис "Галицько-руське літературне відродження" (1908), документальний збірник "Матеріали й замітки до історії національного відродження галицької Русі в рр. 1830-1840" (1907), а також цикл праць про зв'язки з Галичиною часів "Руської трійці" визначного славіста В.Копітара. В останні роки життя працював над узагальненням довголітніх студій у монографії про М.Шашкевича та його добу (залишилась у рукописі). Іншим сюжетам з історії літератури присвячені багаторічні спостереження вченого над "*Словом о полку Ігоревім*", статті "Переказ про Кия, Щека і Хорива та їх сестру Либідь (епізод із українсько-германських взаємин давньої доби)" (1928), "Князь Володимир Василькович" (1957), "Зв'язок українських історичних пісень, зокрема народних дум, з південнослов'янським народним епосом" (1907), "У століття смерті Шевченка" (1961). Праці Т. здобули визнання у світовій науці. Т. обрано почесним членом Інституту-заповідника М.Шашкевича у Вінніпезі (1968) і Наукового товариства ім. Т.Шевченка у Нью-Йорку (1974).

Ф. Стеблій (Львів).

ТЕСЛЕНКО АРХИП ЮХИМОВИЧ [2.3(18.2).1882 - 28.6.1911] - український письменник. Н. у с. Харківцях Лохвицького повіту на Полтавщині у селянській родині. Навчався у Харківській церковно-учительській школі, але був виключений за "вільнодумство". Перебивався випадковими заробітками (писарчук у волості, поденник), займався самоосвітою і просвітою селян, заснував у Харківцях аматорський драмгурток і осередок "Селянської спілки". За активну громадсько-політичну діяльність під час селянських заворушень зазнав арештів (1905, 1906) і у 1907-08 відбув заслання у Вологодській і Вятській губерніях. Повернувся у рідне село тяжко хворим. До останніх днів своєї діяльності зазнавав переслідувань поліції та місцевих чорносотенців. Морально підтримували талановитого митця Б. і *М.Грінченки*, *Є.Чикаленко*, а тодішня критика (С.Черкасенко, М.Євшан, М.Шаповал, *О.Грушевський*, М.Могилянський) прихильно оцінила творчі пошуки письменника. Друкуватися почав з 1906. Оповідання і публіцистичні дописи Т. публікували журнали "Нова громада", "Світло", "Неділя" та газети "Громадська думка", "Рада", "Село", "Засів". Після смерті письменника вийшло перше видання збірки "З книги життя" (1912). Заснована на автобіографічному, особисто пережитому, матеріалі, проза Т. висувала серйозні звинувачення тогочасному суспільству, тяжко хворому на моральні і соціальні недуги. Герої оповідань письменника - знедолені наймити і заробітчани ("За пашпортом", "У городі"); зацьковані та відкинуті на узбіччя життя чутливі особистості, які блукають безкінечними лабіринтами холодних міських нічліжок і нерідко самогубством протестують проти жорстокості навколишнього світу ("Любов до ближнього", "Страчене життя", "Прощай, життя", "Тяжко"); обдаровані сільські інтелігенти, які самотужки приходять до національного і соціального самоусвідомлення, безперервно конфліктуючи з оточенням ("На чужині", "Що робить?", "Що б з мене було"); переслідувані активісти селянського руху ("Поганяй до ями!", "Немає матері", "В тюрмі"). У низці творів Т. висвітлюються етичні аспекти міжлюдських взаємин ("Хуторяночка", "Син", "Дід Омелько", "Наука", "Любов до ближнього"), звучить політична сатира ("Радощі", "Истинно русский человек"). Письменник модернізував класичну оповідну манеру Марка Вовчка та Ганни Барвінок; за аскетичною стислістю і внутрішньою напругою його оповідання близькі до новел В.Стефаника.

В. Будний (Львів).

ТЕСЛЮК МИХАЙЛО (псевд. Ернест, Лот; 12.11.1899- 19.2.1985) - діяч *Комуністичної партії Західної України*. Н. у Кам'янці-Струмиловій (тепер Кам'янка-Бузька Львівської обл.). У 1916-18 - член підпільної "Інтернаціональної революційної соціал-демократії", яка вела антивоєнну пропаганду в Галичині. Брав участь у польсько-українській війні 1918-19 як стрілець УГА. У 1920-21 організував комуністичні осередки у Кам'янці-Струмиловій та сусідніх повітах. З 1921 - член *Комуністичної партії Східної Галичини*. Був обвинуваченим на "Святоюрському" процесі (листопад 1922 - січень 1923), виправданий судом присяжних. У

1924 кооптований до складу ЦК КПЗУ, обраний секретарем ЦК. Під час внутріпартійної кризи 1927-28 відстоював позиції більшості ЦК КПЗУ ("васильківців"), яка критикувала політику більшовицького керівництва в УСРР на чолі з Л.Кагановичем. 18.2.1928 Виконком Комуністичного Інтернаціоналу виключив з КПЗУ і з Комінтерну "групу Василькова-Турянського", до якої належав і Т. З 1932 мешкав у Дніпропетровську, працював викладачем історії. 11.5.1933 заарештований і незабаром засуджений за сфабрикованою ДПУ справою "Українською військовою організацією". До 1948 перебував на примусових роботах у шахтах Заполяр'я, згодом -на засланні в Казахстані. Звільнений восени 1954. Реабілітований після XX з'їзду КПРС (1956). Працював у Державному архіві Львівської області. Автор книги спогадів "У боротьбі за возз'єднання" (1979; 2-е вид. 1985).

О. Зайцев (Львів).

ТЕТЕРЯ ПАВЛО ІВАНОВИЧ (Моржковський-Тетеря; бл. 1620-22 - п. квітень 1671) - гетьман *Правобережної України* (1663-65), визначний дипломат. Походив з української шляхетської родини. Освіту здобув в уніатській школі у Мінську, яку закінчив бл. 1637. Знав латинську і польську мови. З 1639 перебував на службі у родині магнатів Пращмовських у Мазовії. З кін. 1640 років служив канцеляристом у Луцькому гродському суді. На поч. національно-визвольної війни українського народу під проводом *Б.Хмельницького* був писарем Переяславського полку. У 1649 очолив козацьке посольство до трансільванського князя *Юрія II Ракоці*. Т. був одним з організаторів українсько-трансільванського військово-політичного союзу, який остаточно склався у 1654-57. Т. брав участь майже у всіх дипломатичних переговорах, що велися у Чигирині. Весною 1651 разом з осавулом Переяславського полку Демком керував облогою Кам'янець-Подільського. Влітку 1653 став Переяславським полковником. Виступав проти підтримання союзницьких відносин з Московським царством. У березні 1654 Т. разом з генеральним суддею С.Богдановичем-Зарудним перебував у Москві, де виробляв умови українсько-московського політичного договору (див. *Березневі статті 1654*). У 1655 під час облоги Львова українсько-московськими військами Т. вів переговори з польською стороною про викуп міста. Після смерті *Б.Хмельницького* був одним із ймовірних кандидатів на гетьманську булаву (його кандидатуру на гетьманство запропонував сам *Б.Хмельницький*). Підтримував незалежницьку політику гетьмана *І.Виговського* та *Ю.Хмельницького*. У 1658 Т. разом з *І.Виговським* та *Ю.Немиричем* виробив проект *Гадяцького договору 16583* Річчю Посполитою, реалізація якого могла докорінно змінити геополітичне становище у Східній Європі. У березні 1658 домігся припинення походу польського війська в Україну. У 1658-61 перебував у Варшаві. Мав значний вплив при королівському дворі, користувався підтримкою короля *Яна II Казимира*. Брав участь у виробленні *Слободищенського трактату 1660*. У жовтні 1662, після зречення від влади *Ю.Хмельницького*, Т. на раді у Чигирині був обраний гетьманом. Продовжуючи політичну лінію *І.Виговського*, спираючись на Запорозжя і підтримку Речі Посполитої, Т. намагався об'єднати під своєю владою Правобережну і Лівобережну Україну. Прагнучи розвинути союзницькі відносини з Польщею на засадах *Гадяцького договору*, домагався підтвердження польським урядом привілеїв козацької старшини, вимагав вирішити церковне питання (відмінити залежність православної ієрархії від римо-католицької, повернути православним церкви, захоплені уніатами), дозволити самостійні дипломатичні відносини з Молдовою і Волощиною, розпочати мирні переговори з Московією тощо.

Вступив у боротьбу з лівобережним гетьманом *Я.Сомком*, потім - з його наступником *І.Брюховецьким*, які робили спроби об'єднати всі українські землі під верховністю московського царя. У липні 1653 за наказом Т. генеральний осавул *П.Дорошенко* придушив заворушення у Паволоцькому полку, яке очолив наказний полковник Іван Попович-Ходорковський. У жовтні 1663 Т. на чолі козацьких військ (бл. 24 тис. чол.) приєднався в Білій Церкві до армії (20 тис.чол.) польського короля Яна II Казимира і татарських загонів (40 тис. чол.). Союзники планували, захопивши Лівобережжя та встановивши тут владу Т., зайняти і Смоленщину, яка відійшла до Московської держави за *Поляновським миром 1634*. Протягом листопада 1663-січня 1664 польсько-українські війська і татарські загопи зайняли більшу частину Лівобережної України (за винятком окремих міст, зокрема, Прилук, Гадяча, Глухова). Однак селянські виступи проти польської шляхти змусили Т. незабаром повернутися на Правобережжя. Королівська армія під тиском московських військ під командуванням Г.Ромодановського та полків гетьмана *І.Брюховецького* відійшла через Білорусь у Польщу. Після відступу коронних військ і з появою у Правобережжі московських підрозділів, лівобережних козацьких полків та запорожців на чолі з *І.Сірком* становище Т. значно ускладнилося. Водночас власні плани пробували реалізувати і кримські татари, які намагалися заволодіти Правобережною Україною по Горинь і підпорядкувати її ханові Мохаммеду Прею IV. Весною 1664 Т. вдалося з допомогою польських військ під командуванням С.Чарнецького примусити *І.Брюховецького* разом з московськими військами відступити у Лівобережжя. Т. намагався стабілізувати становище і політичними засобами — вимагав від короля переговорів з Москвою, усунути кількох представників польської адміністрації у Правобережжі, звільнити з ув'язнення *Ю.Хмельницького* і митрополита *Й.Тукальського-Нелюбовича* (заарештовані під час походу Яна Казимира). Протягом 1664-65 Т. пробував опанувати ситуацію, поборюючи своїх противників, зокрема, полковників Івана Сербина, *Василя Дрозденка*, С. Опару. Ведучи постійну боротьбу з противниками, Т. не міг розраховувати на широку підтримку українського народу, оскільки частина населення неприхильно ставилася до нього (бачила в ньому ставленика Польщі). У липні 1665, зневірившись у дальшій боротьбі, Т. призначив наказним гетьманом *М.Ханенка* і з невеликим почтом виїхав до Польщі (гетьманства він ніколи не зрікся). Жив у Варшаві. У 1667 вступив до Львівського ставропігійського братства. За правління 21 9-146 короля *Міхала Вишневецького* Т. зазнав численних

переслідувань з боку польських магнатів - його маєтки були конфісковані, а він сам засуджений до вигнання з держави. Деякий час жив у Молдові, у Яссах. У 1670 зустрічався в Адріанополі (Едірне) з турецьким султаном Мохаммедом IV і переконав його розпочати війну проти Польщі (Мохаммед IV призначив Т. пенсію і вручив султанський прапор - санджак). Отруєний у квітні 1671. Похований, ймовірно, в одній з православних церков у Едірне.

Я. Дашкевич (Львів).

ТИВЕРЦІ-один із східнослов'янських племінних союзів. Етнонім "тиверці", ймовірно, походить від античної іраномовної назви Дністра - Тирас (Тира). У цьому випадку "тиверці" буквально означають "дністрівці" - мешканці Подністров'я. Жили у межиріччі Пруту і Дністра та на схід від Дністра (межували з уличами); на півдні їхня територія простягалася до Чорного моря і Дунаю; на півночі - до верхів'я Дністра, де вони межували з дулібами. Основним заняттям Т. було орне землеробство. У літописах під 885 міститься згадка, що київський князь Олег воював з Т. У 907 племена Т. брали участь у поході Олега на Візантію. У 10 ст. печеніги, які проникли у Північне Причорномор'я, стали витіснити Т. на північ. Згодом значна частина Т. переселилась у Прикарпаття і Закарпаття. Востаннє Т. згадані в літописах під 944 як учасники походу князя Ігоря на Візантію.

М. Крикун (Львів).

ТИКТОР ІВАН (6.6.1896-26.8.1982)-відомий український громадський і політичний діяч, видавець і редактор. Н. у с. Красне (тепер Буського р-ну Львівської обл.) у селянській сім'ї. Навчався у гімназіях Львова і Рогатина, На поч. Першої світової війни 1914—18 вступив до *Леґіону українських січових стрільців*. Учасник українсько-польської війни 1918-19, четар. У післявоєнний час вивчав право у *Львівському (таємному) українському університеті*. Належав до *Української військової організації*. У 1923 розпочав видавничу діяльність випуском тижневика "Новий час", який згодом став щоденним часописом і виходив до 1939. У 1925 Т. на власні кошти створив у Львові видавничий концерн "Українська преса". Тематика і читацьке спрямування видань Т. було надзвичайно широке. З 1928 видавав щотижневу газету для селян "Народна справа"; з 1931 - дитячий щомісячник "Дзвіночок"; з 1932 - газету "Наш прапор" (тричі на тиждень); з 1933 - гумористичний журнал "Комар"; у 1934—35 - газету "Наш лемко" (у 1934 редакція випустила "Першу лемківську читанку"). Кожну газету доповнювала книжкова серія (понад 400 книг) найпопулярніших серед читачів творів ("Українська бібліотека", "Бібліотека аматорського театру", "Музична бібліотека "Нашого прапора" та ін.). Т. організував видання релігійної літератури - "Євангеліє" (переклад М.Кравчука), молитовник "Вірую", який містив релігійно-патріотичні пісні (конфіскований польською владою). Наприкін. 1930 років Т. розпочав видання серії святкових великодніх і різдвяних листівок, художнє оформлення яких здійснили О.Курилас і С.Гординський. Підвищенням попиту користувалися щорічні календарі "Української преси" - "Для всіх", "Комар", "Золотий колос". Паралельно з випуском періодичних видань у 1934 Т. розпочав видання книжкової серії під назвою "Історична бібліотека". Завдяки концернові Т. побачили світ роботи І.Крип'якевича, М.Голубця, Б.Барвінського, Б.Гнатевича, М.Капустянського та ін. Фундаментальні праці "Велика історія України", "Історія української культури", "Історія українського війська", "Всесвітня історія" донині не втратили своєї наукової та художньої цінності. У видавництві було підготовлено до друку і видано літературні твори У.Самчука, О.Туряньського, О.Кобилянської, А.Лотоцького, переклади творів Ж.Верна, М.Чезаре та ін. Видавничий концерн Т. мав свої філії та представництва у всіх західноукраїнських землях, а також у країнах Європи, Північної та Південної Америки. У вересні 1939 після приходу в Західну Україну більшовиків Т. змушений виїхати до Кракова, де продовжував діяльність - спочатку в "Українському видавництві", згодом очолив релігійне видавництво "Нове життя" (випускав двотижневик та бібліотеку "Воскресіння"). У 1941-43 Т. - директор видавництва "Волинь" у Рівному (виходили газети "Волинь", ред.У.Самчук; "Орленя", "Український хлібороб", серії книжок "Антикомуніст", "Театральна бібліотека" та ін.). Влітку 1943 за громадську і видавничу діяльність Т. зазнав переслідувань і був заарештований німецькою владою. Після звільнення у листопаді 1943 переїхав спочатку до Кракова, а згодом - до Австрії. В 1945-47 Т. жив в Інсбруку. В Австрії організував видавничу діяльність для українців, що опинилися в таборах для переміщених осіб; очолював Комісію допомоги українському студентству. У 1947 переїхав до Канади. Співпрацював у тижневику "Новий шлях" у Вінніпезі (керував роботою видавництва і друкарні), деякий час очолював видавництво "Наша мета" у Торонто. У 1950 заснував власне видавництво у Вінніпезі. У Канаді Т. перевидав у доповненому вигляді найвідоміші свої довоєнні видання, заснував "Клуб приятелів української книжки" (1950), сприяв створенню Історичного музею визвольної боротьби. Помер і похований в Оттаві.

А. Середяк (Львів).

ТИМОШЕНКО СЕМЕН КОСТЯНТИНОВИЧ [6(18).2.1895 - 31.3.1970] - воєначальник, маршал Радянського Союзу (1940). Н. у с. Фурманівці (Кілійського р-ну Одеської обл.). У 1915 мобілізований у російську армію, учасник Першої світової війни 1914-18.3 квітня 1918 служив у Червоній армії. Командував ескадроном, 1-м кінногвардійським кримським кавалерійським полком, кавалерійською бригадою, з жовтня 1919-кавалерійською дивізією. У 1922 Т. закінчив Вищі військово-академічні курси, у 1930 - курси командування при Військово-політичній академії. З серпня 1933 - заст. командувача військ Білоруського, з вересня 1935 - Київського військового округів. У червні 1937 призначений командувачем військ Північно-Кавказького, а з вересня 1937-Харківського військових округів. З лютого 1938 - командувач Київського особливого воєнного округу. У вересні 1939 війська під командуванням Т. зайняли Західну Україну. Під час радянсько-фінської

війни 1939-40 командував військами Північно-Західного фронту. З 7.5.1940 - маршал, нарком оборони СРСР (до 19.7.1941). На поч. радянсько-німецької війни 1941-45 призначений заст. наркома оборони, головнокомандувачем військ Західного (згодом - Південно-Західного) стратегічного напрямку, командувачем Західного (липень-вересень 1941), Південно-Західного (вересень-грудень 1941, квітень-липень 1942) Північно-Західного (жовтень 1942 - березень 1943) фронтів, у 1943-45 - представник Ставки Верховного головнокомандування з координації дій військ ряду фронтів і Чорноморського флоту. У післявоєнний час командував військами Барановицького (1945-46), Південно-Уральського (1946-49) і Білоруського (1949-60) військових округів. У 1961-70 - голова Ради комітету ветеранів війни. Помер і похований у Москві.

ТИМОШЕНКО СЕРГІЙ (4.2.1881 -6.7.1950) - політичний і державний діяч, архітектор. Н. у с. Базилівці Борзнянського повіту Чернігівської губ. Навчався в Інституті цивільних інженерів у Петербурзі. На поч. 20 ст. брав активну участь у діяльності Української студентської громади у Петербурзі. Був членом РУП, згодом УСДРП. Після завершення навчання працював у Ковелі, Києві та Харкові, де за його проектами споруджено ряд приватних будинків та громадських будівель в українському стилі. До 1917 жив у Харкові, відігравав значну роль у національному житті міста. У кін. квітня 1917 обраний товаришем голови Українського губернського з'їзду, делегати якого визнали УЦР законною владою в Україні. З квітня 1917- член *Української Центральної Ради* від Харкова, губернський комісар Харківщини. У 1919-20 очолював Міністерство шляхів сполучення у кабінетах *І.Мазели, В.Прокоповича і А.Лівицького*. У листопаді 1921 брав участь у Другому зимовому поході Армії УНР (див. *Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921*). У 1920-30 роках жив у Галичині й на Волині, у Чехословаччині. У 1922-23 збудував ряд церков у Львові. У 1924-29- професор *Української господарської академії* Подебрадах і Української студії пластичного мистецтва у Празі. У 1930-39 жив у Луцьку. Працював головним архітектором з сільськогосподарського будівництва на Волині. Брав активну участь у громадському і політичному житті краю. Був одним із фундаторів і першим головою Товариства ім. митрополита Петра Могили, яке ставило собі за мету поширення релігійної освіти та православної свідомості на засадах давньої Української церкви. Налігав до провідних діячів *Волинського українського об'єднання* (з 1935 - його голова), був депутатом варшавського сейму і Сенату. Під час Другої світової війни жив у Любліні, з 1944 - у Німеччині. У 1946 переїхав у США. Підготував проекти чотирьох українських церков у Канаді та однієї в Аргентині. Помер у Каліфорнії (США).

І.Підкова (Львів).

ТИМЧАСОВИЙ РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКИЙ УРЯД УКРАЇНИ - радянський уряд в Україні. Створений 28.11.1918 у Курську, під безпосереднім контролем Москви, з метою завуалювати пряму інтервенцію радянської Росії проти *Української Народної Республіки*. Напередодні, 20.11.1918, вже на захопленій російськими більшовицькими військами частині території Української Держави у Суджі (тепер Курська обл., Росія) було оголошено про створення Тимчасового уряду України. До його складу входили: *Г.П'ятаков* (голова), *В.Аверін, Артем, К.Ворошилов, В.Затонський, Е.Квірінг, Ю.Коцюбинський, М.Подвойський, О.Шліхтер, В.Межлаук, М.Рухимович, О.Хмельницький* та ін. Мав відділи: внутрішніх справ, військовий, політичний Реввійськради, народного господарства, праці, іноземний, управління уповноваженого уряду з продовольства, освіти, охорони здоров'я і бюро преси. 1.12.1918 видав маніфест, який проголошував повалення влади гетьмана *П.Скоропадського* і відновлення радянської влади на території України; повідомляв про скасування всіх законів, договорів, указів гетьманського уряду, проголошував націоналізацію промисловості та безоплатну передачу селянам усіх поміщицьких земель із реманентом тощо. 36.1.1919 Т.р-с. уряд України почав вживати назву Українська Соціалістична Радянська Республіка. Після захоплення більшовицькою армією Слобожанщини Т.р-с. уряд переїхав до Харкова. 25.1.1919 у новій декларації уряду проголошувалася необхідність об'єднання УСРР з радянською Росією на засадах "соціалістичної федерації". Суперечності між різними угрупованнями всередині Т.р-с. уряду призвели до заміни його керівництва. У кін. січня до Харкова прибув *Х.Раковський*, який реорганізував Т.р-с. уряд України за російським взірцем. Відділи було перейменовано в народні комісаріати, а Тимчасовий уряд у Раду народних комісарів УСРР (див. *Рада народних комісарів Української РСР*).

І. Підкова (Львів).

ТИМЧАСОВИЙ УРЯД у Росії - центральний орган державної влади в Росії [2(15).3. -25.10(7.11). 1917]. Утворений за згодою між Тимчасовим комітетом Державної Думи та керівництвом Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів. До 7(20). 7. уряд очолював князь Г.Львов. До складу уряду ввійшли кадети, які відігравали провідну роль у формуванні його політичного курсу, октябристи та безпартійні. Трудовик *О.Керенський* став міністром юстиції. У декларації і у зверненні до громадян Росії Ту. заявив про продовження війни з Центральними державами "до переможного кінця", намір провести ряд реформ у галузі внутрішньої політики та підготувати скликання Установчих зборів. Виходячи з ідеї "великої і неділимної Росії", Ту. відмовлявся визнати право на самовизначення і навіть на автономію за окремими народами до рішення Установчих зборів. Лише за поляками 17(30).3. було визнано право на відокремлення і створення власної держави. Місцевими органами Ту. були губернські та повітові виконавчі комітети на чолі з губернськими (повітовими) комісарами. Крім Ту. та його місцевих органів, в умовах революції виникли Ради робітничих і селянських депутатів, більшість у яких одержали партії меншовиків та есерів. Ці партії підтримували внутрішню та зовнішню політику Ту., відкладаючи розв'язання основних питань революції до Установчих зборів. Противниками Ту. були більшовики, які через Ради робітничих і солдатських депутатів розгорнули боротьбу за владу, проголосивши курс на соціалістичну революцію. *Українська Центральна Рада*, утворена

після повалення царизму, прагнула не загострювати відносин з Ту., від якого вона сподівалася отримати автономію. Однак Т.у., до якого після т.зв. квітневої кризи увійшли меншовики і есери, відхилив вимогу автономії України у складі федеративної Росії, яка була запропонована в травні 1917 делегацією Центральної Ради на чолі з *В.Винниченком*. Єдине, на що погоджувався Ту., було право викладання української мови у початкових школах і запровадження її як окремої дисципліни у середніх навчальних закладах. Після проголошення 1 Універсалу УЦР і створення Генерального секретаріату Т.у. був змушений шукати порозуміння з Центральною Радою. 29.6(11.7). до Києва прибула делегація міністрів Т.у. (І.Церетелі, *М.Терещенко*, а згодом і *О.Керенський*), які протягом двох днів вели переговори щодо умов угоди. Після бурхливого засідання 2(15).7. Ту. підтримав угоду з Центральною Радою. Телеграма, відправлена 3(16).7. *В.Винниченкові*, підтверджувала повноваження Генерального секретаріату як найвищого крайового органу управління в Україні. Склад Генерального секретаріату мав затверджуватися російським урядом, а УЦР - поповнитися представниками національних меншин в Україні. Центральна Рада повинна була відмовитись від самочинного проголошення автономії і чекати затвердження автономного устрою України Всеросійськими установчими зборами. Підсумки компромісу оформив II Універсал УЦР. В умовах політичної нестабільності, яку посилювала липнева спроба більшовиків захопити владу в Петрограді та невдачі на фронті, змусили новий коаліційний уряд на чолі з *О.Керенським* зайняти тверду централістську позицію в національному питанні. Новий склад Т.у. відкинув "Статут вищого управління України", розроблений УЦР і представлений у Петроград для затвердження. Замість нього Ту. затвердив 4(17).8. "Тимчасову інструкцію для Генерального секретаріату Тимчасового уряду на Україні", яка значно обмежувала автономні права України. До вирішення Установчими зборами питання про місцеве управління Генеральний секретаріат оголошувався органом Ту. Влада Генерального секретаріату обмежувалась Київською, Волинською, Подільською, Полтавською та Чернігівською (без північних повітів) губерніями. Однак Генеральний секретаріат міг поширити свою владу і на інші губернії, якщо їхні земські установи висловляться за приєднання до України. "Тимчасова інструкція" зменшувала кількість генеральних секретарів, серед яких мало бути четверо неукраїнців, і призначала при уряді у Петрограді комісара у справах України. Після тривалих і гострих суперечок 9(22).8. Центральна Рада проголосувала за резолюцію, яка не відкидала, але і не ухвалювала "Тимчасової інструкції". Хоча 1(14).9. Ту. і затвердив новий склад Генерального секретаріату на чолі з *В.Винниченком*, російський уряд продовжував чинити перешкоди в організації нової влади в Україні. Конфлікт Ту. з українським національним рухом був одним з елементів подальшого ускладнення ситуації в Росії, що знайшло вияв у т. зв. корнілівському заколоті, після придушення якого значно зріс вплив більшовиків. Намагання Ту. подолати політичну кризу шляхом скликання Демократичної наради, сформуванням нового коаліційного уряду, створенням Тимчасової ради Російської республіки (передпарламент) не дали результатів. Дебати в УЦР навколо питання про Українські установчі збори спричинили черговий конфлікт з Ту. На своєму засіданні 17(30). 10. Ту. розглядав офіційне донесення київського прокурора *С.Чобакова* про те, що УЦР і Генеральний секретаріат УЦР готують скликання Українських установчих зборів. Українська делегація у складі генеральних секретарів *В.Винниченка*, *А.Зарубіна* та *І.Стешенка* прибула до Петрограда вже після ліквідації влади Ту. В ході більшовицького перевороту в ніч на 26.10(8.11). Ту. був заарештований у Зимовому палаці (*О.Керенський* залишив столицю днем раніше). Після приходу до влади більшовиків адміністративний апарат в Україні, призначений Ту., перестав діяти, і вся влада перейшла до Української Центральної Ради і Генерального секретаріату.

Т. Попещук (Львів).

ТИМЧАСОВО ЗОБОВ'ЯЗАНІ СЕЛЯНИ -категорія колишніх поміщицьких селян у Наддніпрянській Україні, звільнених від кріпосної залежності у 1861, але не переведених на викуп. Терміну тимчасово зобов'язаних відносин встановлено не було. За користування землею Тс. й надалі несли феодалні повинності на користь поміщика (оброк грошми або панщина). При цьому поміщик був "попечителем" сільської громади Тс., отримував у ній права вотчинної поліції, міг вимагати заміни сільського старости та ін. осіб сільської адміністрації. Поступово кількість Тс. в Україні, як і в Російській імперії в цілому, зменшувалась. У 1881 у Херсонській губернії до тимчасово зобов'язаного стану належало 5,2% селян, у Харківській - 2,3%. У грудні 1881 було видано закон про обов'язковий викуп земельних наділів Тс. з 1.1.1883.

К. Кондратюк (Львів).

ТИМЧЕНКО ЙОСИП АНДРІЙОВИЧ (1852-1924) - видатний український технік. Н. на Харківщині у сім'ї селянина-кріпака. Навчався у механічних майстернях Харківського ун-ту. 31880 працював у Новоросійському унті, де керував механічними майстернями. Автор багатьох оригінальних винаходів, перш за все, автоматичних метеорологічних приладів. Брав участь у створенні першої моделі автоматичної телефонної станції Фрейденберга. У 1893 разом з фізиком *М.Любимовим* зробив скачковий механізм "слимак", який було використано для удосконалення стробоскопу. Принцип дії цього механізму став основою для нового апарату "кінескопу", у створенні якого брав участь винахідник *М.Фрейденберг*. У січні 1894 на 9-му з'їзді дослідників природи та лікарів Російської імперії Т. з допомогою свого апарату демонстрував зображення на екрані (за рік до появи кінематографу в Західній Європі), випередивши таким чином західноєвропейських винахідників *Л.Люм'єра*, *Ж.Демені*, *С.Складовського*.

С. Кудепко (Харків).

ТИМЧЕНКО ФЕДІР ВАСИЛЬОВИЧ (р. н. невід - п. 1926) - український військовий діяч періоду визвольних

змагань 1917-21. Підчас Першої світової війни 1914-18 - полковник російської армії. В українській армії - з кін. 1917. За *Української Центральної Ради* обіймав посади начальника постачання Георгіївського запасного полку в Києві, командувача українських військ Чернігівщини, військового коменданта м. Одеси. За Гетьманату виконував обов'язки другого заступника військового міністра з господарсько-технічних справ, очолював українську делегацію на переговорах з командуванням Війська Донського у Ростові-на-Дону. Під час антигетьманського виступу *Директорії УНР* організував дії повстанців на Канівщині. У 1919- командир 1-ї Дніпровської, 2-ї Сірої дивізії, отаман для доручень при військовому міністрі. Після інтернування Дієвої армії УНР у Польщі перебував у таборі. Помер у 1926 у м. Закопаному (Польща).

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ТИМЧІЙ ВОЛОДИМИР (Лопатинський; 1913- 1940) - діяч *Організації українських націоналістів*. Н. у с. Грабовці на Стрийщині. Закінчив гімназію у Стрию, згодом навчався на філософському ф-ті Львівського ун-ту. У 1930 вступив у Юнацтво ОУН. З 1932 - член Стрийської повітової ексекютиви ОУН, був організатором молодіжних, просвітнянських та економічних установ на Стрийщині. У 1933, 1938-39 Т. за підпільну діяльність проти польського окупаційного режиму заарештовувався і перебував в ув'язненні. У 1935, 1938 -в'язень *Берези Картузької*. З березня 1939 -організаційний референт крайової ексекютиви ОУН. Після зникнення *М.Тураша* у червні 1939 обійняв пост крайового провідника ОУН. З осені 1939 робив спроби не лише зберегти структуру ОУН на Західноукраїнських землях, але й розбудувати її на Сході України. У січні 1940 разом з *С.Бандерою* виїхав до Рима для консультацій з *А.Мельником*. 10.2.1940 у Кракові крайовий актив ОУН, до якого входив і Т., проголосив про утворення революційного проводу ОУН на чолі з *С.Бандерою*. Т. був затверджений крайовим провідником ОУН на Західноукраїнських землях, йому доручалося донести інформацію про новий Провід до крайових структур. Переходячи кордон, натрапив на прикордонну заставу і, щоб не потрапити до рук НКВС, покінчив життя самогубством.

К. Бондаренко (Львів).

ТИНФ (Тимф) - низькопробна польська білонна монета номінальною вартістю 30 грошів польських (1 польський злотий). Назва монети походить від прізвища орендаря монетних дворів Речі Посполитої 1660 років Андрія Тинфа, який виступив з ініціативою карбування цієї монети. Емісія Т. відбувалася у містах Львові (1663), Бидгощі (1663-66), Кракові (1663-66). На Львівському монетному дворі було відкарбовано 1 357 170 шт. Т. На лицевому боці Т. вміщувалась монограма короля *Яна II Казимира*. На звороті - герби Польщі, Литви та королівського роду Вазів, а також позначення номіналу. Карбування Т., вартість яких складала 12-15 грошів, було викликано кризовими явищами у фінансовому господарстві Речі Посполитої. Ринковий курс Т., виражений у мідних солідах-боратинках, перевищував номінальний. У Львові він складав у 1667 32 гроші, у 1686 - 33 гроші, 1701 - 38 грошів. У першій пол. 18 ст. курс Т. утримувався на рівні 38 грошів. Виробництво монет вартістю 30 грошів здійснювалося за часів панування королів Михайла Корибу-та у 1671 та *Августа III Фридерика* у 1752-56. Під час Північної війни 1707-09 цар *Петро I* випустив невелику кількість Т. на московському монетному дворі для покриття потреб московської армії, що вела воєнні дії на землях Речі Посполитої.

Р. Шуст (Львів).

ТИСОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР (псевдонім "Дрот"; 9.8.1886 - 29.3.1968) - український громадський діяч. Засновник української скаутської організації "Пласт". Н. у с. Бикові Самбірського повіту (тепер Львівська обл.). Навчався у Львівському ун-ті. За фахом - біолог, викладач природничих наук. У 1909 захистив докторську дисертацію. До 1939 викладав у *Академічній гімназії* Львові, у 1920-24 - у *Львівському (таємному) українському університеті*. У 1939-41 - професор Львівського ун-ту, в 1941-43 -вищих агрономічних курсів. Член Наукового товариства ім. Т.Шевченка. Автор ряду наукових статей з ботаніки і зоології. У 1911 за порадою проф. Івана Борецького Т. створив серед своїх учнів перші пластові гуртки і розробив Принципи діяльності "*Пласту*" (уклав текст пластової присяги, вимоги пластового іспиту, виховний план для пластової молоді тощо), опираючись при цьому на традиції запорозьких і кубанських козаків, водночас включивши багато правил з англійського скаутингу. 12.4.1912 в Академічній гімназії у Львові склали присягу перші пластуни. Одночасно з Т. пластові гуртки заснували І.Франко при філії Академічної гімназії, І.Чмола при львівській "*Січі*" та ряд учителів при гімназіях у Галичині. Т. виступав проти надмірної воєнізації "Пласту", перетворення його у додаток до українського політичного руху, слідував за дотриманням високих вимог до пластунів, намагався централізувати пластову організацію. У квітні 1913 у Львові було сформовано перший з'їзд представників пластових відділів з 16 місцевостей Галичини і сформовано "Організаційний пластовий комітет", куди увійшов і Т. У 1913-14 Т. опублікував ряд статей про засади і напрями діяльності "Пласту", а в 1913 видав друком перший пластовий підручник (перероблене видання "Життя в Пласті", 1921), що обґрунтував новий пластовий світогляд. На поч. Першої світової війни 1914-18 всі члени пластового гуртка Т. вступили до *Легіону українських січових стрільців*. У березні 1916 Т. відновив діяльність пластових гуртків у Львові. Зі старших громадян для опіки над "Пластом" було сформовано Верховну пластову раду на чолі з Т., яка відіграла роль крайової пластової ради і скеровувала діяльність усіх пластових частин у Галичині. Т. продовжував відігравати провідну роль у "Пласті" і в післявоєнний період. З 1920 Т. очолював діяльність Верховної пластової ради. У 1924 Т. було переобрано головою Верховної пластової ради, а з 1926 він став заступником Верховного отамана (Северина Левицького). Т. - автор слів пластового гімну "Цвіт України і краса". Після заборони "Пласту" у 1930 Т. співпрацював з

нелегальними пластовими структурами - Пластовим центром, кооперативом "Пласт", журналом "Вогні". Під час Другої світової війни Т. у співпраці з Українським центральним комітетом безуспішно намагався відновити пластові організації. З 1944 перебував у еміграції у Відні, де й помер.

О. Середа (Львів).

ТИСЬКА КУЛЬТУРА - археологічна культура пізнього неоліту Південно-Східної Європи. Назва запроваджена в 1927 угорським археологом Ф.Томпою. В 1930-40 Т.к. вивчав Я.Баннер. Сформувалась та існувала на рубежі 5-4 тис. до н.е. по берегах р. Тиса (звідси і назва), окремі пам'ятки розповсюджені на схід до кордонів Румунії, Східної Словаччини та в Закарпатській обл. України. Представлена невеликою кількістю поселень, а також поховань. Найбільш відомі поселення — Кйокеньдомб, Сегвар-Тюзкевеш. Для Т.к. характерні наземні довгі прямокутні дерев'яні житла з повислою конструкцією стін, а також землянки та півземлянки з черенями на дні або у вирізах стінок. Комплекс глиняного посуду поділяється на "столовий" і "кухонний". До першої групи належать тонкостінні, прикрашені заглибленим у вигляді прямокутних візерунків орнаментом, циліндричні кубки на високій підставці, кулясті й ребристі чаші, покритишки. "Кухонний" посуд: великі амфоровидні посудини, невисокі миски-сковорідки. Знаряддя праці представлені кам'яними плоскими сокирами і теслами, зернотерками, розтирачами, шліфованими трикутними сокирами з отвором, кулястими булавами, крем'яними і абсидіановими маленькими пластинками-ножами, виробами з кісток (проколки, тесла, гарпуни з рогів оленів), браслетами з середземноморських черепашок. Населення Т.к. займалося землеробством, скотарством, а також традиційними промислами. Під час розкопок могильників виявлено поховання з обрядом тілопокладення з підігнутими або простягнутими ногами (залежно від місцевості). У могильниках знайдено прикраси (намисто і браслети з черепашок, іклами вовків), глиняний посуд. Для Т.к. характерні глиняні антропоморфні (чоловічі й жіночі) та зооморфні фігурки, ритуальні столики та вівтарі. Існують різні думки про походження Т.к. В її формуванні взяли участь як місцеві неолітичні культури Середнього Подунав'я, так і південні, середземноморські.

М. Пепецшин (Львів).

"ТИСЯЧА" -1) Міське військове ополчення у Київській Русі. На чолі "Т." стояв тисяцький. Поділялася на сотні, якими командували *соцькі*. З появою великих міст у Київській державі ополчення стали називати полком. 2) Найвища одиниця адміністративно-військового поділу у Київській Русі, що співпадала із землею краєм та управлялась довіреною особою князя - *тисяцьким*. За деякими дан. - території (у Києві, Новгороді, Чернігові та ін. давньоруських містах), якими управляв тисяцький.

ТИСЯЦЬКИЙ - 1) У Київській державі -воєначальник, який очолював міське військове ополчення ("тисячу") в 9-10 ст. У давньоруських містах 11-13 ст. Т. - вища виборна особа, начальник міського ополчення і міський суддя. Обирався з числа бояр на вічі. 2) У Новгородській феодальній республіці Т. - перший помічник виборного посадника у військових і судових питаннях, якого обирали на вічі із бояр. У 14-15 ст. Т. -член князівської ради і начальник міського ополчення, якого призначав князь. Згодом посада Т. стала спадковою. З 1374 Т. стали заміняти воеводи та намісники, і до серед. 15 ст. посада Т. була ліквідована.

ТИТЛЕВСЬКИЙ МАТВІЙ (рр. н. і см. невід.) - польський дипломат і хроніст. Був абатом бенедиктинського монастиря в Любліні (По-знанщина). На підставі реляцій очевидців, зокрема, записок Т.Шемберга і Я.Остророга, Т. описав Цецорський і Хотинські походи українських козаків (див. *Хотинська війна 1620-21*). Цей твір видано латинською мовою під назвою "Розповіді про битви між поляками і турками 1620-21 рр." (1622). Українською мовою його переклали С.Величко і С.Лукомський.

Я. Ісасвич (Львів).

ТИХИЙ ОЛЕКСІЙ ІВАНОВИЧ (Олекса Тихий; 27.1.1927 - 6.5.1984) - відомий український поет, правозахисник. Н. на хуторі Їжівка (Костянтинівського р-ну Донецької обл.). Закінчив філософський ф-тет Московського унту. З 1950 працював учителем біології у Ново-Костянтинівській школі (тепер Приазов-ського р-ну Запорізької обл.). З 1953 мешкав у селі Рубцове (тепер Краснолиманського р-ну Донецької обл.), викладав у школі. З 1954 -вчитель історії у рідному селі. У 1948 вперше засуджений військовим трибуналом Сталінської (тепер Донецька обл.) області за критику кандидата в депутати на 5 років позбавлення волі, але військовий трибунал МВС Українського округу змінив покарання на умовне. Заарештований у лютому 1956 за листа, надісланого до ЦК КПРС із протестом проти введення військ Варшавського договору в Угорщину. 18.4.1957 на закритому засіданні Сталінського обласного суду на підставі ст. 54-10 ч. 1 Карного кодексу УРСР "за антирадянську агітацію та пропаганду" засуджений на 7 років позбавлення волі. Термін покарання відбував у Володимирській тюрмі та Дубовлагу. Після звільнення 15.2.1964 Т., не маючи можливості влаштуватись на роботу за спеціальністю, працював вантажником, слюсарем-механіком, оператором-дефектоскопістом, пожежником. Водночас проводив велику роботу з укладання словника української мови, розробив "метод навчання без школи" (за домашніми завданнями). У своїх публіцистичних творах виступав за відродження української мови та національної культури на Донеччині. У січні 1972 Т. надіслав до редакції газети "Радянська Донеччина" статтю "Роздуми про українську мову та культуру в Донецькій області", а на поч. 1973 - до Президії Верховної Ради УРСР листа під назвою "Думки про рідний донецький край" (у квітні листа було виправлено на адресу Голови Президії Верховної Ради УРСР І.Грушецького). У 1974 Т. написав нарис "Сільські проблеми" та роздуми "Ви і ми", в яких виступив проти процесу русифікації та на захист української мови. У листопаді 1976 Т. разом з М.Руденком, *О.Мешко*, П.Григоренком, Л.Луцьяненком,

О.Бердником та ін. виступив членом-засновником однієї з перших правозахисних асоціацій - *Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод* і підписав перші документи УГГ - "Декларацію Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод" та "Меморандум № 1". Літературна і правозахисна діяльність Т. стала причиною його другого арешту на поч. лютого 1977. Справу Т. було об'єднано зі справою колишнього секретаря парткому Спілки письменників України М.Руденка. У червні-липіні 1977 під час судового процесу в с. Дружківці (Донецької обл.) засуджений за звинуваченням у "антирадянській агітації і пропаганді" та "за незаконне зберігання зброї" (було підкинута гвинтівка) до 10-річного позбавлення волі у таборах особливо суворого режиму і 5-ти років заслання. 21.7.1977 оголошено вирок: за ст. 62 ч.2 КК УРСР Т. було позбавлено волі на 10 років з засланням на 5 років та за ст. 222 ч.1 - на 3 роки; остаточно -10 років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії особливого режиму з засланням на 5 років. Відбував покарання у мордовському таборі (с. Соснівка). У березні 1980 переведений у табір особливого режиму для політ'язнів у с. Кучино (Чусовський р-н Пермської обл., Росія). Кілька разів оголошував голодовки (найдовша -52 дні). З 1981 Т., тяжко хворів. Помер 6.5. у тюремній лікарні у Пермі. Постановою Пленуму Верховного суду УРСР від 7.12.1990 вирокі щодо Т. скасовано і справу закрито "за відсутністю складу злочину". 19.11.1989 прах Т. перепохований разом з тлінними рештками *В.Стуса і Ю.Литвина* на Байковому кладовищі у Києві.

б. Нікольський (Донецьк).

ТИХОНІВЦІ - побутова назва духовенства і вірних Російської православної церкви після 1917. Назва походить від імені патріарха Тихона (з 21.11.1917; справжн. прізви. Белавін; 1865-1925). Ін. назви - Патріарша церква, Старослов'янська церква. Т. зазнали переслідувань з боку більшовицької влади. Протягом довгого часу державні органи не реєстрували церкви. Єпископам були заборонені поїздки по їхніх єпархіях. Незважаючи на організаційну нелегальність, церковне управління її було чітким. Зокрема, єпископи, вислані за межі України (Амвросій Полянський, Прокопій Титов, Димаскин Цедрик), продовжували керувати своїми єпархіями через довірених осіб. Дотримувались церковних канонів, не приймали нововведень ін. церковних течій (одруження ієрархів, новий календар тощо). Загальна кількість парафій у серед. 1920-х нараховувала бл. 6 тис. Перейняті великодержавними ідеалами, Т. в Україні протистояли національно-визвольному руху. Разом з тим у жовтні 1922 екзарх України митрополит Михаїл (Єрмаков; 1862-1929) розіслав правлячим архиєреям циркулярний указ про перехід Всеукраїнської православної церкви на засади канонічної автокефалії. Патріарх Т. був заарештований і деякий час перебував в ув'язненні. У 1923 підписав заяву про лояльність його церкви до радянської влади, що послабило утиски і переслідування Т. Внаслідок енергійних заходів ГПУ 29.7.1927 заступник патріаршого місцєблжостителя митрополит Сергій (Старгородський; 1867-1944) видав "Декларацію" про лояльність церкви до більшовиків, невдовзі продубльовану митрополитом Київським Михайлом. 21.10.1927 патріарх Ієрусалимський, а 12.11. Антіохійський підтримали новий курс сергіанців. Традицію Т. продовжила Істинно-православна церква (єп. Павел Кратиров), єпископат і духовництво якої були згодом ліквідовані. Зазнали репресій і сергіанці. У 1943 за ініціативою Й.Сталіна церкву було реформовано і повністю підпорядковано комуністичній владі.

С. Білокінь (Київ).

ТИХОРСЬКИЙ ЄПІФАНІЙ (р. н. невід. -1731)- церковний і освітній діяч у *Слобідській Україні* першій пол. 18 ст. Засновник Харківського *колегіуму*. Навчався у Києво-Могилянській академії, згодом - викладач академії, помічник ректора *Ф.Прокоповича*. Був архімандритом Ніжинського Благовіщенського монастиря. З 1722 - белгородський єпископ. Заснував духовну школу в Белгороді, яка в 1726 була переведена до Харкова і отримала назву Харківський *колегіум*. За підтримки Т. у *колегіумі* запроваджено повний курс наук (включаючи філософію, богослов'я та ін.), створено з учнів перший у Харкові церковний хор, засновано бібліотеку *колегіуму*. Деякий час Харківський *колегіум* на честь Т. називався "Тихореціанською академією".

Л. Посохова (Харків).

ТИЧИНА ПАВЛО ГРИГОРОВИЧ [15(27). 1.1891 -16.9.1967]-видатний український поет. Академік АН України (з 1929). Н. у с. Пісках на Чернігівщині (тепер Бобровицького р-ну Чернігівської обл.) у родині сільського дяка. Початкову освіту здобув удома, пізніше - у земській школі. З 1900 перебував у Чернігові: співав у монастирському хорі, навчався в бурсі та семінарії. З дитинства проявляв здібності до малювання і музики, зокрема, був кларнетистом семінарського хору. У 1910 познайомився з *М.Коцюбинським*, який на одній із своїх літературно-мистецьких "субот" передбачив молодому початківцю майбутнє справжнього поета. В 1912 у періодичних виданнях з'явилися перші поетичні твори Т. З 1913 жив у Києві. У 1913-17 навчався у комерційному ін-ті, співпрацював у журналі "Світло", газеті "Рада", українському театрі *М.Садовського*. Вітав національно-визвольні події в Києві у 1917, про що, зокрема, свідчить його містична візія "Золотий гомін" (1917). У 1918 виходить перша поетична збірка Т. "Сонячні кларнети", що стала помітним явищем в українській літературі. Наступні книжки віршів -"Плуг", (1920), "Замість сонетів і октав" (1920), "В космічному оркестрі" (1921), "Сковорода. Уривки з симфонії" (1923), "Вітер з України" (1924; з присвятою *М.Хвильовому*) закріпили за Т. славу одного з найвизначніших українських поетів 20 ст. У цих збірках відображене складне й суперечливе світосприйняття українця в період оптимістично-трагічних історичних подій на рідній землі. У 1923 Т. переїхав до Харкова, де працював у журналі "Червоний шлях". Був одним з яскравих представників революційно-романтичної течії в літературі (В.Еллан-Блакитний, В.Чумак, М.Бажанта ін.). З 1925 належав до Вільної академії пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), яка об'єднала 22 письменників. У 1934 повернувся до

Києва. Яскравий талант Т. був деформований умовами тоталітарного режиму. У складних суспільно-політичних подіях 1930 років Т. змушений всупереч історичній правді оспівувати революційний героїзм, прославляти радянський патріотизм та інтернаціоналізм, возвеличувати Сталіна і більшовицьку партію. Для того, щоб втриматися на "Голгофі слави", як висловився В. Стус, Т. змушений з роками перетворитися на "живу мумію". Під час радянсько-німецької війни 1941-45 жив у Башкирії. У цей період написав кілька збірок, зокрема, "Чернігів" (1931), "Партія веде" (1934), "Чуття єдиної родини" (1938), "Сталь і ніжність" (1941) та ін., які, як і наступні, все більше зазнають впливу радянської кон'юнктури. Т. видавав книжки для дітей: "Івасик-Телесик" (1929), "Дударик" (1950) та ін. Володіючи багатьма мовами, Т. залишив значний доробок як перекладач. Значним внеском Т. у філологічну науку є літературознавчі праці про творчість Т.Шевченка, І.Франка, М.Коцюбинського, Я.Купали, М.Гафурі, Х.Ботева та ін. У 1943-48 Т. - міністр освіти УРСР. У 1953-59 - голова Верховної Ради УРСР. Державна премія України ім.Т.Шевченка (1962). Погляди літературознавців щодо оцінки т. зв. "радянського" періоду творчості Т. неоднозначні. Окрім звинувачень автора "Золотого гомону" в зраді національних ідеалів, деякі сучасні дослідники його творчості (О.Тарнавський, С.Тельнюк, М.Жулинський) вбачають у писаннях Т., що "вихваляють" радянський лад, певні поетичні пародії, глибоку іронію. Помер у Києві. Похований на Байковому кладовищі. У 1980 у Києві відкрито музей П.Тичини.

М. Крупач (Львів).

ТИШКЕВИЧ МИХАЙЛО [псевд.: Михайло Калинин, Мальяр Каленик; 7(20).4.1857 -3.8.1930] - український політичний та культурний діяч, граф. Н. у с. Андрушівці Липовецького повіту Київської губ. (тепер Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.). Походив із старовинного українського шляхетського роду. Володів значними маєтками на Київщині. До 17 років жив у Варшаві і Вільно. Займався живописом. Віддавав перевагу історичній та жанровій тематиці. Деякий час навчався у Петербурзькій академії мистецтв. Протягом 1879-80 служив у російській армії. Після знайомства з В.Антоновичем захопився українськими справами. Матеріально підтримував українських митців, літераторів і науковців. У 1888 заснував при львівській "Просвіті" спеціальну премію за кращі драматичні й прозові твори на українську тематику, своїм коштом забезпечував навчання молодих художників з незаможних родин у Петербурзькій академії мистецтв. Пропагував серед української шляхти автономістичні ідеї. Т. був засновником і активним учасником ряду товариств: католицького об'єднання, ліберально-консервативного Союзу шляхти і земельних власників (1906) та Крайової партії. Після невдалої спроби реалізувати свої ідеї через партію вийшов з її складу і заснував у Києві Товариство прихильників миру. Виступав у російській, польській і французькій пресі в обороні українських національних інтересів. Був меценатом Українського наукового товариства у Києві, часописів "Przegląd Krajowy", "Рідний край" та ін. З 1909 жив у Швейцарії. Друкував у європейських виданнях наукові розвідки з історії України та публіцистичні статті, переважно французькою мовою, в яких відстоював українську справу перед політичними колами західних країн. Серед них: "Documents historiques sur [Ukraine et ses relations avec la Pologne, la Russie et la Suède (1569-1764)]" (1919), "[Ukraine en face du Congrès]" (1919), "La Littérature Ukrainienne" (1919). Під час Першої світової війни жив у Лозанні, де за його фінансового сприяння та участі виходив тижневик "Ukraine". В 1914 опублікував в "Journal de Geneve" статтю про репресії і безчинства російської адміністрації щодо українства у Галичині та Буковині, яка привернула увагу значної частини європейської громадськості. Підтримував дружні стосунки з митрополитом А.Шептицьким. Доклав багато зусиль для звільнення А.Шептицького, якого у вересні 1914 було інтерновано царським урядом. У 1917 Т. обрано головою Об'єднання українських католиків у Києві. У період *Директорії УНР* 15.2.1919 Т. був призначений на посаду голови надзвичайної дипломатичної місії УНР при Римському престолі. Протягом травня-липня 1919 одержав приватну аудієнцію у папи Бенедикта XV, зустрічався з кардиналом П'єтро Гаспаррі, державним секретарем Римської курії, надіслав ряд листовних послань до Папи та Римської курії щодо ситуації в Сх. Галичині, можливих перспектив розвитку українсько-ватиканських відносин та становища католицької церкви в УНР тощо. Т., незважаючи на активну діяльність, не вдалося одержати офіційного визнання незалежності УНР Римським престолом. 16.7.1919 розпорядженням міністра закордонних справ УНР Т. призначено головою української делегації на *Паризькій мирній конференції 1919-20*, головою дипломатичної місії УНР у Франції. За час праці як голова української дипломатичної місії в Парижі Т. написав та подав на адресу голови Паризької мирної конференції 13 дипломатичних нот з пропозиціями визнати самостійність України, з протестом проти військових дій Добровольчої армії *А.Денікіна*, щодо східногалицького питання. 20.9.1920 постановою РНМ УНР було скасовано українську делегацію при Паризькій мирній конференції, і незабаром Т. переїхав до Польщі. У 1920 роках Т. відійшов від політичної діяльності. Помер у м. Гнездо (Польща).

Л. Гентош (Львів).

ТІБЕРІЙ ЮЛІЙ - династія боспорських правителів у перших століттях н. е. Засновником династії був **Рескупорід I** (68/69 -91/92), який на честь римського імператора Тіберія (14-37 н.е.) присвоїв собі ім'я Тіберій Юлій. Визначніші представники династії: **Савромат I** (93/94-123/124), **Котіс II** (123/124-131/132), **Реметалк** (131/132 - 153/154), **Євпатор** (153/154-210/211), Рескупорід II (210/211-228/229) та ін. Знаходились у васальній залежності від Римської імперії, яка проявлялась в обов'язковому використанні римських династичних імен Тіберіїв Юліїв, розміщенні портретів римських імператорів на монетах із золота та встановленні культу римських імператорів, першосвящениками якого стали боспорські цари.

О. Бандровський (Львів).

ТІМУР - (перс. Тімур-е ленг, європ. Тамерлан; 1336 - 18.2.1405) - середньоазіатський державний діяч і політик, засновник династії Тімуридів, емір 1370-1405. Н. ус. Ходжа-Ільгар біля Шагресязба (тепер Сурхандарська обл., Узбекистан). Походив з отюрченого монгольського племені барласів. Син бека Тарагая. У 1362 поступив на службу до монгольського хана Тоглук-Тімура, який захопив владу в Мавераннахрі, і був призначений правителем Кашкадар'їнського вілайєту. Після призначення правителем Мавераннахра Ільяс-Ходжи, сина Тоглук-Тімура, Т. не підпорядкувався розпорядженню хана і зробився самостійним правителем. Уклав союз з правителем Балха та Самарканда еміром Хусейном і почав тривалу боротьбу проти Ільяс-Ходжи та його батька. У 1362 під час однієї з сутичок Т. був поранений в ногу і з того часу був кульгавим (звідси прізвисько "Тімур-е ленг", європ. Тамерлан). У 1370 Т. сам захопив владу над Мавераннахром і прийняв титул великого еміра. Згодом скинув з престолу та вбив еміра Хусейна, одружився з його вдовою і прийняв титул "гурган" (чагатайською мовою означає "зять" дому Чингісхана). Т., не будучи нащадком Чингісхана, все життя правив через підставних ханів-чингізідів (нащадків Чингісхана), які були маріонетками в його руках. Столицею держави Т. стало місто Самарканд. Т. сприяв розвитку науки і культури, особливо багато уваги приділяючи будівництву палаців, мечетей, мавзолеїв. Володіючи визначними організаторськими і військовими здібностями, сформував велику, дисципліновану і добре озброєну армію. Внаслідок численних військових походів Т. захопив і приєднав до своєї держави практично всі території тогочасного персомовного світу за винятком Північної Індії: у 1381 завоював Хорасан, 1384 - Гурган, 1385-Північний Іран, 1386 - Азербайджан, 1387 - Ісфаган. Походи Т., незалежно від їхнього правового оформлення, носили загарбницький характер. В 1376-77 Т. надавав підтримку хану Гійяс едін Тохтамишу в боротьбі за сингацький престол, після чого останній, об'єднавши Білу і Синю Орди, зробився суперником Т. Внаслідок трьох великих походів проти Тохтамиша (1389, 1391, 1394-96) Т. розгромив Золоту Орду, пограбував її столицю Сарай аль-Джадід (Сарай Берке), міста Хаджі-Тархан (Астрахань), Азак (Азов) та ін. Під час останнього походу війська Т. двічі вторгалися на територію сучасної України: один раз, переслідуючи емірів Тохтамиша, дійшли до Дніпра, а звідти - до Дону, потім повернули на північ і спустошили Рязанську землю (здобули місто Єлець); пізніше війська Т. повернули на Кримський півострів, де спустошили міста Крим (очевидно, Солхат) та Кафу (Феодосію). У 1398-99 здійснив похід в Індію, де захопив Делі та ін. міста. У 1399-1400 війська Т. захопили і зруйнували Халеб та Дамаск. У 1400 розпочав війну проти турецького султана Баязіда I Йилдерима ("Блискавичного"). У 1402 під час походу в Малу Азію під Анкарою Т. розгромив турецьке військо, взяв у полон султана і його двох синів. Т. прославився своєю підступністю, жорстокістю щодо завойованого місцевого населення. Похід Т. у Китай, який розпочався в кін. 1404, був перерваний через його смерть у лютому 1405. Помер у м. Отрарі. Похований у мавзолеї Гур-Емір у Самарканді.

Я. Полотнюк (Львів).

ТИРА (Тира) - античне місто-держава в гирлі р. Тирас (сучасн. Дністер) на правому березі його лиману (на місці сучасного Білгород-Дністровського, Одеська обл.). Заснована в 6 ст. до н.е. вихідцями з грецького міста Мілета. Згадувалась у творах Геродота, Страбона та ін. античних авторів (зустрічається й інша назва міста - Офіуса). Спочатку була лише невеликим поселенням землеробського типу. З 4 ст. до н.е. набула значення торгового центру. Підтримувала жваві торговельні відносини з Афінами, малоазійськими містами, *Ольвією*, *Херсонесом*, населенням Придністров'я. Мала міське самоуправління (народні збори, раду, архонти і т. п.). Бл. 360 до н.е. Т. почала карбувати власні мідні, срібні та золоті монети. У кін. 2 ст. до н.е. була завойована Мітрідатом VI Євпатором. У 48 до н.е. зазнала нападу готів. За римського імператора Августа (27-14 до н.е.) потрапила під владу Римської імперії. У 56-57 н.е. увійшла до складу римської провінції Нижня Мезія. Наприкін. 3 ст. як античне місто занепала. Археологічні дослідження Т. проводяться з 1900.

О. Бандровський (Львів).

ТІРІТАКА - місто Боспорського царства, що, за повідомленнями античних авторів (Птолемей, Стефан Візантійський та ін.), знаходилось неподалік від Пантікапея (сучасн. Керч) на березі Керченської протоки. Залишки Т. утворюються з городищем у сучасн. с-щі Аршинцеве (тепер у складі Керчі). Місто засноване іонійськими поселенцями в сер. бет. до н.е. Т. була найбільшим рибпромисловим центром Боспору. Місто мало фортифікаційні укріплення. Археологічні дослідження у місті проводилися з 1932 до 1952 (з перервами; В.Гайдукевич). Знайдено залишки поселення киммерійського періоду поч. 1 тис. до н.е. Знайдено рештки винокурень та рибальських переробних промислових приміщень, житлові будинки, монетні кладки. На околиці міста відкрито святилище Диметри, де знайдено багато культових статуеток 5-4 ст. до н.е. Місто зруйноване під час навали гуннів у 70-х роках 4 ст. Однак поселення на місці Т. існувало до 9 ст.

О. Бандровський (Львів).

ТІТМАР МЕРЗЕБУРЗЬКИЙ (25.7.975 - 1.12.1018) - німецький церковний діяч і хроніст. Належав до одного з наймогутніших німецьких родів. Син саксонського графа Готфріда фон Бальбека, родич імператорів Саксонської династії. З 1000 - канонік у Магдебурзі. У 1009-18 - мерзебурзький єпископ (Саксонія). Мерзебурзьке єпископство, яке очолював Т.М., було відновлене на поч. 2 ст. імператором Генріхом II для поширення християнства серед полабських слов'ян та посилення впливу Німеччини на слов'янські народи. Т.М. - автор цінної "Хроніки" (написана лат. мовою у 1012-18), в котрій висвітлюються події 908-1018 у Німеччині і сусідніх з нею країнах. "Хроніка" насичена багатим фактичним матеріалом, який авторіві

вдалося зібрати завдяки високому становищу у Священній Римській імперії. Значна частина цього матеріалу стосується відносин зі слов'янськими народами, відомості про які Т.М., зокрема, черпав під час безпосередніх контактів з ними (знав слов'янської мови). Тенденційно підходить до висвітлення німецько-слов'янських, особливо німецько-польських, взаємин (можливо, через те, що імперія в цей період - 1003-05, 1007-13 і 1015-18 вела війни з *Болеславом I Хоробрим*). Доброзичливо пише про Київську Русь, яку, проте, не вважав слов'янською державою. Т.М. називає київських князів королями. Твір Т.М. містить опис Києва як великого міста (понад 400 церков і 8 торгів).

М. Крикун (Львів).

ТІУН (тивун) - назва кількох категорій посадових осіб у Київській Русі та на українських землях у складі Великого князівства Литовського і Московської держави (до 17 ст.). У Київській Русі Т. називались господарські управителі князя або бояр. Т. огнищаний (пізніше Т. двірський) відав домом (огнищем, двором) феодала; Т. конюшний відав конюшнями і табунами; Т. ратайний - польовими роботами і т.д. Т. були найближчими помічниками феодалів-землевласників у галузі суду і управління. Більшість із них були невольними людьми. Однак за вбивство Т. згідно з "Руською правдою" платилось подвійну виру. У 14-17 ст. існували Т. великого князя, що займались його господарством і управляли окремими містами, волостями, та Т., що входили до апарату намісників і виконували судові функції. У Великому князівстві Литовському Т. називались великі феодала, що здійснювали управління волостями (пізніше -намісники). В окремих місцевостях Галицької Русі, де чинність зберігало давньоруське право, Т. були виборними представниками сільських громад.

ТКАЧЕНКО МИХАЙЛО СТЕПАНОВИЧ (1879 - 1920) - український політичний діяч, правник. Родом із Чернігівщини. Навчався на юридичному ф-ті Київського ун-ту. Був одним із лідерів української студентської громади. Належав до *Революційної української партії*, очолював гурток пропагандистів, який готував партійні кадри. Після розколу партії (грудень 1904) Т. приєднався до Української соціал-демократичної спілки РСДРП і був одним із лідерів її київського комітету. У березні 1917 перейшов до *Української соціал-демократичної робітничої партії*, брав участь в установчих зборах київської організації (22.3.1917), конференції УСДРП (4-6.4.1917). Виступив з критикою колишніх партійних однодумців по Спілці, зауважуючи, що "розвиток революційних подій з неминучістю веде до повної самостійності України". У квітні 1917 на Всеукраїнському національному конгресі Т. виступив з доповіддю "Автономія України в федеративній республіці". Був обраний до *Української Центральної Ради* від УСДРП, входив до складу *Малої Ради*. Член *Крайового комітету для охорони революції в Україні*, тимчасової комісії з охорони порядку. 2.11.1917 затверджений Центральною Радою генеральним секретарем судових справ, з січня до кін. квітня 1918- міністр судових справ УНР в уряді *В.Голубовича*. Під час Гетьманату перебував у Харкові. Після розколу УСДРП на 4 партійному з'їзді (10-12.1.1919) Т. став одним із лідерів лівої течії і засновником УСДРП (незалежних), яка вимагала негайного встановлення радянської влади в Україні і укладення мирного договору з більшовицькою Росією. На установчому з'їзді *Української комуністичної партії*, реорганізованої з УСДРП (незалежних; 22-25.1.1920), обраний до складу ЦКУКП. Т. песимістично оцінював майбутнє України за більшовицької влади, вважаючи, що встановлення комуністичного режиму призведе до масової русифікації, якої не зазнавав український народ за часів Російської імперії. У 1920 був інтернований у більшовицькому концтаборі, де і помер.

Т. Осташко (Київ).

ТМУТОРОКАНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО (Тмутараканське князівство)-давньоруське князівство 10-11 ст., розташоване на Таманському півострові. Утворилося внаслідок колонізації Північного Причорномор'я східнослов'янськими племенами, насамперед, сіверянами. Під час походу 943 князь Ігор встановив контроль над Таманню, де залишив свого посадника. Після розгрому *Хозарського каганату* (965) дружиною *Святослава Ігоровича* територія Таманського півострова увійшла до складу Київської Русі. Адміністративним центром новозаснованого Т.к. стало м. Тмуторокань (у 8-9 ст. - Таматарха). Т. к. вперше згадується у "Повісті временних літ" під 988 як уділ князя *Мстислава Володимировича* (982-1036), який він отримав від свого батька -київського великого князя *Володимира Святославича*. У період князювання у Тмуторокані (1010-23) Мстислав розширив територію князівства, перемігши князя касогів Редедю. Мстислав Володимирович укріпив місто, а в 1023 заклав церкву Богородиці. У серед. 11 ст. Т.к. підпорядковувалось чернігівським князям: Святослав Ярославич надавав його членам своєї родини. У 1060-64 та 1066-69 у Тмуторокані княжив син Святослава - Гліб Святославич. У 1068 Гліб Святославич вимірив відстані між Тмутороканню та Керчю по льоду Керченської протоки, що засвідчує напис на *Тмутороканському камені*. У 1064 Тмуторокань захопив *Ростислав Володимирович* - родоначальник династії галицьких князів. Посилення Т.к. у роки правління Ростислава Володимировича (1064-66) непокоїло візантійців, які й отруїли князя під час банкету в Корсуні. Після смерті Ростислава свою владу над Т.к. поновили чернігівські князі. Тмутороканський князь Роман Святославич (1070-79) готував із Тмуторокані походи у боротьбі за чернігівський стіл. Протягом 1081-83 у Т.к., вигнавши з міста чернігівського посадника Ратибора, правили князі-ізгої Давид Ігорович та Володар Ростиславич. У 1083 із візантійського заслання у Тмуторокань повернувся *Олег Святославич*, названий у "Слові о полку Ігоревім" Гореславичем. Приймавши титул архонта Матрахи, Зіхії і усієї Хазарії, він правив князівством до 1115. Населення Т.к. було багатонаціональним: крім слов'ян, у ньому проживали греки, вірмени, хозари. У Тмуторокані існувало окреме єпископство. У 1061-74 поблизу міста у монастирі жив і творив літописець *Никон Великий*.

Неодноразові напади половців на Т.к. на поч. 12 ст. порушили його торгові й політичні зв'язки з Подніпров'ям. Ослаблене князівство незабаром припинило своє існування, а його територія увійшла до складу Візантії.

О. Мазур (Львів).

ТМУТОРОКАНСЬКИЙ КАМІНЬ - мармурова прямокутна плита з висіченим на ній руським написом 1058. Знайдений у 1792 на Таманському березі Керченської протоки. Довжина плити 2,25 м., ширина 70 см., товщина 24 см. Вага бл. 850 кг. Напис "У літо 6576 індікта 6 (тобто 1068) Глеб князь мерил море по леду от Тмутороканя до Крчева (Керчі) 14 000 сажень". Текст вперше опублікував у 1794 А.Мусін-Пушкін. Знахідка мала велике наукове значення, адже допомогла визначити місцезнаходження давньоруського міста Тмуторокані і Тмутороканського князівства. Унікальність напису викликала жваву дискусію про його автентичність. Т.к. досліджували російські історики А.Оленін, А.Спіцин, Б.Рибаков, А.Монгайт. Відомості напису повністю підтверджуються даними літописних давньоруських джерел. У 1068 у Тмуторокані дійсно князував Гліб Святославич, який згодом був новгородським князем. У Візантії відлік років ішов по індіктах і подано тут вірно. Відстань від Тмуторокані (сучасн. Тамань) до Керчі рівно 23 км., що повністю відповідає відстані 14 000 махових сажень. Проведена наукова експертиза Т.к. (палеографії літер, ідентифікації князя, перевірка сучасними методами відстані між поіменованими пунктами) підтверджує давньоруське походження пам'ятки. На місці знахідки Т.к. археологи виявили споруди літописної Тмуторокані - центру *Тмутороканського князівства*. З 1857 Т.к. зберігається в Ермітажі (Санкт-Петербург; Росія).

О. Мазур (Львів).

ТОБІЛЕВИЧИ - родина видатних діячів української театральної культури. До родини Т. належали: **Іван Карпович Т.** (літ. псевд. -Карпенко-Карий;17(29).9.1845-2(15).9.1907) - видатний український драматург, актор, режисер. Н. у с. Арсенівці (тепер с. Веселівка Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл.). У 1859 закінчив Бобринецьке повітове училище. Служив дрібним чиновником (писар). У 1865 переїхав до Єлизаветграда, де разом із М.Кропивницьким організував аматорський театральний гурток. Підтримував контакти з українськими революційними гуртками, за що восени 1883 звільнений з роботи і у 1884 висланий на три роки до Новочеркаська під нагляд поліції. Пізніше деякий час жив на хуторі Надія. Літературну діяльність розпочав у кін. 1870 років. Як драматург виступив на поч. 1880-х. 31889 працював на сцені як актор і один із керівників трупи *П.Саксаганського*. Створив на сцені образи Мартина Борулі та Омелька ("Мартин Боруля" І.Карпенка-Карого), Прокопа ("Сватання на Гончарівці" Г.Квітки-Основ'яненка), Опанаса ("Бурлака"), Назара і Хоми ("Назар Стодоля" Т.Шевченка), Пузиря ("Хазяїн" І.Карпенка-Карого), городничого ("Ревізор" М.Гоголя) та ін. Помер у Берліні, де перебував на лікуванні. Похований біля хутора Надія (тепер поблизу с. Миколаївки Кіровоградського р-ну Кіровоградської обл.). К.-К. написав сатирично-викривальні комедії "Розумний і дурень" (1885), "Мартин Боруля" (1886), "Сто тисяч" (1890), "Хазяїн" (1900), "Суєта" (1902) та ін., побутові драми - "Підпанки" (1883), "Наймичка" (1885), "Безталанна" (1886), "Батькова казка" (1892), п'єси на історичні теми - "Бондарівна" (1884), "Лиша іскра поле спалить і сама щезне" (1896), "Чумаки" (1897), "Гандзя" (1902), трагедію "Сава Чалий" (1899) та ін. І.Франко писав про К.-К., що він був одним з "батьків новочасного українського театру, визначним артистом та при тім великим драматургом, якому рівного не має наша література". У 1956 відкрито музей-заповідник К.-К. - "Хутір Надія". **Марія Карпівна Т.** (сценічн. псевд. - Садовська; за чоловіком -Садовська-Барілотті; 4.1855 - 27.03.1891)-визначна українська співачка та драматична артистка. Н. у с. Кам'яно-Костуватому Бобринецького повіту на Херсонщині (тепер Братського р-ну Миколаївської обл.). Виступала на сцені в трупах *М.Старицького*, *П.Саксаганського*, *М.Садовського*. Серед ролей та партій С.: Наталка ("Наталка Полтавка" І.Котляревського), Одарка ("Запорожець за Дунаєм" Гулака-Артемівського), панночка ("Утоплена" М.Лисенка), Маруся ("Дай серцю волю, заведе в неволю" М.Кропивницького), Проня ("За двома зайцями" М.Старицького), Варка, Софія, Харитина ("Безталанна", "Наймичка" І.Карпенка-Карого) та ін. (див. *М.Садовська*), **Микола Карпович Т.** [сценічн. псевд. - Садовський; 1(13).12.1856 -7.2.1933] - видатний український актор і режисер, один з основоположників українського професійного театру. Н. у с. Кам'яно-Костуватому. У 1888 разом з М.Заньковецькою заснував власну трупу, яка у 1898 об'єдналася з "Товариством російсько-малоросійських артистів під керівництвом П.Саксаганського". У 1905-06 очолював у Львові театр "Руська бесіда". У 1907 С. разом із М.Заньковецькою створив у Києві перший стаціонарний український професійний театр. Серед ролей: Гнат, Тарас, Панас ("Безталанна", "Бондарівна", "Бурлака" І.Карпенка-Карого), Микола, Виборний ("Наталка Полтавка" І.Котляревського), Панас, Мартин Боруля, Пузир, Барильченко ("Бурлака", "Мартин Боруля", "Хазяїн", "Суєта" І.Карпенка-Карого), Назар ("Назар Стодоля" Т.Шевченка), Богдан Хмельницький, Тарас Бульба ("Богдан Хмельницький", "Тарас Бульба" М.Старицького), Сава Чалий ("Сава Чалий" І.Карпенка-Карого), командор ("Камінний господар" Лесі Українки) та ін. Помер і похований у Києві (див. *М.Садовський*)-, **Панас Карпович Т.** [сценічн. псевд. - Саксаганський; 3(15).5.1859 - 17.9.1940] - видатний український актор, режисер, театральний діяч. З 1883 виступав на сцені українського театру під керівництвом М.Старицького і М.Кропивницького. У 1918 заснував Народний театр у Києві (тепер Львівський державний академічний театр ім. М.Заньковецької). Особливо великої слави і досконалої акторської майстерності досяг у комедіях І.Карпенка-Карого (див. *П.Саксаганський*)-, Софія Віталіївна Т. [дівоче прізвище - Дітковська; 3(15).10.1860 - 7.10.1953] - українська актриса, письменниця. Дружина І.Карпенка-Карого. Племінниця польського революціонера З. *Сераковського*. Н. у с. Новоселиця (тепер Жмеринського р-ну Вінницької обл.). У 1883-85 співала в аматорському хорі М.Лисенка. Грала у трупах М.Старицького (1883-

84), М.Садовського (1888-90), П.Саксаганського (1890-1907) та І.Карпенка-Карого. У 1908-16 виступала як драматична акторка у театрі М.Садовського в Києві. Кращі ролі: Тетяна ("Суєта" І.Карпенка-Карого), Лимериха ("Лимерівна" Панаса Мирного), Терпилиха ("Наталка Полтавка" І.Котляревського). Автор книг "Життя Івана Тобілевича" (1945), "Корифеї українського театру" (1947), "Мої стежки і зустрічі" (1957) та ін.

П. Панченко (Київ).

ТОВАРИСТВО ІМЕНІ МИТРОПОЛИТА П.МОГИЛИ - культурно-освітнє релігійне товариство, засноване 1931 у Луцьку. Ставило за мету поширення релігійної освіти і православної свідомості. Члени товариства стояли на засадах соборноправності української церкви. Товариство проводило широку видавничу діяльність, опублікувало у перекладі українською мовою "Чини Требника", "Літургію св. Іоанна Златоуста", "Малий Октоїх", "Акафісти", "Малий Богогласник", "Молитовник", видавало часописи "За соборність" (ред. І.Власовський), релігійний щомісячник "Шлях" (1936-39; ред. В.Островський, з вересня 1939 - Є.Богуславський). У 1930 роках товариство очолювали С.Тимошенко, М.Ханенко. Товариство припинило свою діяльність після вступу Червоної армії на Волинь у вересні 1939.

О. Мазур (Львів).

ТОВАРИСТВО ІСТОРИЧНЕ у Львові - науковотовариство, засноване 14.10.1886 польським істориком *К.Ліске* з метою "сприяння розвитку історичних наук, з особливим висвітленням історії Червоної Русі". Товариство об'єднувало, головним чином, польських істориків, зокрема, Освальда Бальцера, Людвіка Фінкеля, Людвіка Цвіклінського. Головним друкованим органом товариства був "Kwartainik hlstoryczny" ("Квартальник історичний"). Перед Першою світовою війною з Ті. співпрацювали також українські вчені: *М.Грушевський, К.Студинський, Ю.Цепевич, О.Колесса, М.Кордуба, Іван Белей, О.Барвінський*. Активним членом Ті. у 1880-90 роках був *І.Франко*. Українські вчені постійно виступали на засіданнях товариства. На сторінках "Квартальника" публікувалися дослідження українських вчених та рецензії на них, періодично подавалися огляди української політичної та наукової преси. У міжвоєнний період товариство було перейменовано у Польське історичне товариство, а його співпраця з українськими істориками значно послабилася. У наш час товариство продовжує свою діяльність у Польщі.

О. Серєда (Львів).

ТОВАРИСТВО НАУКОВИХ ВИКЛАДІВ ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ - громадська просвітницька організація в Галичині, яка ставила за мету поширювати і популяризувати серед українського населення наукові знання з різних ділянок природознавства і суспільного життя - економіки, політики, культури, мистецтва тощо. Засноване 1908 за ініціативою професора Львівського у-ту *О.Колесси*, який очолював Головну раду товариства до 1912. Організовувало науково-популярні лекції, курси на зразок народних університетів для піднесення освітнього і культурного рівня галицьких українців, надсилало лекторів на прохання інших громадських і культурних товариств ("Зоря", "Просвіта", "Українське педагогічне товариство", "Сила"). Членами Товариства були переважно українські науковці Львівського у-ту, Наукового товариства ім. Т.Шевченка: *Б.Загайкевич, І.Кокорудз, І.Крип'якевич, В.Левицький, В.Охримович, І.Раковський, І.Свенціцький, С.Рудницький, С.Томашівський, М.Федюшко* та ін. - всього понад 30 чоловік. Тематика лекцій була різноманітною - з природознавства, географії, історії, філософії, літератури, мистецтва. За перші чотири роки існування члени товариства прочитали понад 400 лекцій, на яких побувало понад 45 тис. слухачів. Було створено сім філій (Львів, Перемишль, Рогатин, Самбір, Сокаль, Станіслав, Тернопіль). Після Першої світової війни відновило свою діяльність і продовжувало її до 1939. У 1921-25 товариство підтримувало зв'язок з *Львівським (таємним) українським університетом*. Головами Товариства у різний час були *В.Щурат, В.Кучер, І.Свенціцький, Д.Лукашович*. З 1929 у львівській філії організації значний вплив мав *Союз української націоналістичної молоді*, який використовував товариство як прикриття для політичної роботи. Діяльність Товариства мала помітний вплив на культурно-освітнє життя галицьких українців, особливо напередодні Першої світової війни. Припинило діяльність у вересні 1939 після встановлення радянської влади у Західній Україні.

Л. Зашкільняк (Львів).

ТОВАРИСТВО ОБ'ЄДНАНИХ СЛОВ'ЯН - таємна політична організація. Заснована на поч. 1823 у Новограді-Волинському колишніми членами Товариства першої згоди - офіцерами А. та П.Борисовими і учасником польського визвольного руху Ю.Люблінським. До складу ТОС входили понад 50 офіцерів нижчих чинів із військових частин, що дислокувалися на Волині та Київщині. Окрім засновників, найбільш активними членами Товариства були *Я.Андрієвич, О.Усовський, І.Горбачевський, І.Сухинов, Я.Драгоманов, П.Громницький, Я.Андрієвич, М.Лісовський, В.Бечаснов, І.Іванов, А.Кульмін, О.Пестов, В.Соловйов, О.Тютчев, М.Щепилло*. Керівником товариства був П.Борисов, а ідеологами - Ю.Люблінський та І.Горбачевський. Головні засади діяльності ТОС відображені у програмних документах - "Клятвенній обіцянці" і "Правилах" (17 пунктів), в основі яких лежала ідея *панславізму*. ТОС ставило за мету звільнення слов'янських народів від деспотичної абсолютистської влади й іноземного панування, встановлення республіканського ладу в слов'янських країнах та їхнє об'єднання у федеративний союз. Передбачалося подолання незгод між слов'янськими народами, чітке означення кордонів між національними державами. Кожна з держав мала право самостійно вирішувати питання політичного устрою, організації виконавчих органів влади, прийняття основних законів. На чолі федеративного союзу мало постати зібрання

представників усіх республік - конгрес, які могли приймати спільні закони. Кожен народ-член федерації - має свою демократичну конституцію, свій уряд і самостійно вирішує всі питання свого внутрішнього життя. Соціальна програма ТОС передбачала знищення кріпацтва. До складу федерації мали увійти Росія, Польща, Молдова, Валахія, Моравія, Богемія, Сербія, Трансильванія, Далмація, Крoація та Угорщина (угорські українці). Щодо українців та білорусів, то їх зачислили до "русского" народу, в чому виявилася обмеженість національної програми та самосвідомості членів ТОС. Члени товариства мали намір досягнути поставленої мети шляхом військового повстання. У вересні 1825 на зборах у с. Ліщині на Житомирщині члени ТОС погодилися із пропозицією представників *Південного товариства декабристів* С.Муравйова-Апостола та М.Бестужева-Рюміна про об'єднання і увійшли до його складу, зберігаючи свою програму і окрему управу. Члени ТОС брали участь у підготовці збройного повстання, проводили агітацію у військах. Під час виступу Чернігівського полку вони приєдналися до повстанців, зазнали поразки і були заслані до Сибіру (див. *Чернігівського полку повстання*).

О. Мазур (Львів).

ТОВАРИСТВО ПРИХИЛЬНИКІВ СЛОВ'ЯНЩИНИ - таємний польський громадсько-літературний гурток, заснований студентською молоддю Львівського ун-ту. Діяв у 1821-26. Провідні діячі: Л.Набеляк (керівник), А.Бельовський, Л.Семенський та ін. За свідченням Л.Набеляка, поштовх до створення товариства дали "історичні дослідження Зоріана Ходаковського на ниві слов'янщини, а крім того, недавні, хоч і невдалі, політичні зусилля Постеля і Муравйова", які надихнули молодь "слов'янським духом". Товариство ставило перед собою завдання: по-перше, за рахунок використання давньослов'янських пам'яток збагачувати національну літературу; по-друге, шляхом ознайомлення з літературою та історією різних слов'янських народів установлювати тісніші відносини дружби і доброзичливості між цими народами. Т.п.с. являло собою по суті дискусійний клуб, в якому формувались естетичні та політичні погляди його членів і прихильників. Члени товариства, дотримуючись ідейних засад гуртка, продовжували діяльність і в 1830 роках. Його підсумком стало видання альманахів "Наіісзанін" (1830), "Ziawonia" (т. 1, 1834; т. 2, 1837 - конфіскований цензурою, перевиданий у Страсбурзі у 1839), видавці та автори яких підтримували тісні творчі зв'язки з "Руською трійцею".

Ф. Стеблій (Львів).

ТОВАРИСТВО ПРИХИЛЬНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ, НАУКИ І ШТУКИ у Львові - громадська організація, створена 1904 за ініціативою *М.Грушевського*. Основним своїм завданням товариство вважало сприяти розвитку української культури і науки, підтримувати інтелігенцію з усіх українських земель. Головою товариства незмінно був *М.Грушевський*, заступником - *І.Франко*, секретарем - *І.Труш*. Напередодні Першої світової війни налічувало 36 членів, що походили з Галичини і Наддніпрянської України (*В.Винниченко*, *І.Джиджора*, *М.Василенко*, *М.Заньковецька*, *О.Кандиба*, *І.Кревецький*, *В.Липинський*, *І.Нечуй-Левицький*, *М.Садовський*, *В.Симиренко* та ін.). Товариство популяризувало твори українських митців і науковців шляхом їх видання, влаштувало лекції, виставки тощо. У 1904 товариство організувало наукові курси, в 1905 - виставку творів ужиткового мистецтва. Члени товариства організували відзначення ювілею *І.Нечуя-Левицького*, а в 1907 - вшанування *М.Садовського*. Надавало премії українським митцям (*І.Франку*, *Ф.Вовку*, *М.Шкрібляку*, *В.Доманицькому*, *С.Томашівському*), пенсії (*М.Коцюбинському*). Видало низку праць *І.Франка*, перекладів *В.Щербаківського*, поезії *Г.Чупринки*, дослідження *С.Томашівського*, планувало широкомасштабні видання творів *Лесі Українки*, *В.Леоніовича*, *В.Липинського*, *О.Левицького*, *М.Вовчка*. Частина коштів передавало на підтримку Української видавничої спілки. З початком Першої світової війни 1914-18 припинило свою діяльність.

Л. Зашкільняк (Львів).

ТОВАРИСТВО УКРАЇНСЬКИХ ПОСТУПОВЦІВ (ТУП) - нелегальна міжпартійна громадсько-політична організація, що діяла у Наддніпрянській Україні в 1908-1917. Створена на поч. 1908 у Києві за ініціативою членів *Української демократично-радикальної партії* для координації діяльності українського національного руху в період наростання реакції в Російській імперії. До ТУП, крім дем.-радикалів, увійшли діячі соціал-демократичних (*С.Петлюра*, *М.Шаповал*, *В.Винниченко*) та ліберальних (*А.В'язлов*, *Є.Чикаленко*, *А.Ніковський*, *Ф.Матушевський* та ін.) організацій, які об'єдналися у ній на засадах парламентаризму та конституціоналізму. Керівним органом ТУП була Рада (знаходилася у Києві), яка обиралася на щорічних з'їздах організації. Осередки організації - "громади ТУП" діяли по всій Україні (бл. 60), а також у Петербурзі та Москві. Напередодні Першої світової війни до Ради ТУП входили *Є.Чикаленко*, *С.Єфремов*, *Ф.Матушевський*, *О.В'язлов*, *В.Леонтович*, *О.Ніковський*, *Л.Яновська*, *В.Прокопович*, *Д.Дорошенко*, *Л.Старицька-Черняхівська*, *О.Корчак-Чепурківський*, *Л.Жебуньов*, *П.Холодний*. Неофіційними друкованими органами ТУП були газета "Рада" та журнал "Украинская жизнь" (виходив у Москві в 1912-17, ред. *О.Саліковський* та *С.Петлюра*). На щорічних нелегальних з'їздах ТУП обговорювалися назрілі політичні та культурницькі питання. Основні напрями діяльності - культурницька робота (створення "Просвіт", клубів, поширення видань), виховання національної свідомості, створення блоків з ін. організаціями у відстоюванні політичних свобод, участь у виборах і роботі Державної Думи, поширення кооперативного руху. ТУП виступало за проведення українізації шкільництва, запровадження української мови у середній школі, судівництві, церковному житті. Політична програма ТУП зводилась до трьох основних вимог: парламентаризму, перебудови Російської держави на федеративних засадах, національно-територіальної

автономії України. З поч. Першої світової війни виникли розходження серед членів ТУП щодо участі Росії у війні. Одна частина тупівців (Є.Чикаленко, А.Ніковський та ін.) виступила за поразку Росії у війні, інша (Л.Яновська) стояла за повний розгром Австро-Угорщини та приєднання Галичини до Росії. Восени 1914 прийнято компромісне рішення - ТУП зайняло нейтральну позицію щодо війни та воюючих сторін. Рада ТУП засудила російську політику в окупованій Галичині, а в грудні 1916 випустила декларацію під заголовком "Наша позиція" з вимогами: припинення війни, надання Україні автономного статусу у федеративній Росії, забезпечення культурно-національних і політичних прав українського народу тощо. Рада ТУП підтримала ноту Вільсона у справі примирення воюючих держав. ТУП встановило тісні зв'язки з думськими фракціями трудовиків та конституційних демократів (кадетів), які підтримали українські домагання у сфері культурно-національного самовизначення і виступили в Думі щодо заборони святкування в Києві століття від дня народження Т.Шевченка. Після Лютневої революції 1917 Рада ТУП разом з представниками інших громадських і політичних організацій утворили *Українську Центральну Раду*, обравши на посаду голови *М.Грушевського*. 25-26.3.1917 у Києві відбувся з'їзд ТУП, на якому були делегати від багатьох громад України, а також Петербурга, Катеринодара, Москви. Резолюція з'їзду включала такі вимоги: підтримувати Тимчасовий уряд; домагатися легальними засобами автономії України у складі демократичної Російської держави і у зв'язку з цим змінити назву організації на *Союз українських автономістів-федералістів*; забезпечити права національних меншин. Члени Ради ТУП увійшли до складу тимчасового ЦК СУАФ. У червні 1917 Союз українських автономістів-федералістів було перетворено на *Українську партію соціалістів-федералістів*.

Г. Геращенко (Запоріжжя).

ТОВАРИШ - титул рядового козака, повноправного члена січового товариства. У 18 ст. за військові заслуги гетьман присвоював титул військовий Т. (дорівнював сотникові). Військові Т. виконували особисті доручення гетьмана і мали право брати участь у раді старшини. У 17-18 ст. в українському війську існував титул бунчукового Т. (див. Бунчуковий товариш). У Гетьманщині в 2 пол. 17 - наприкін. 18 ст. існував титул значковий Т., який надавався *гетьманом* або *Генеральною військовою канцелярією* (див. *Значковий товариш*). Козаки, які служили під полковою хоругвою "значком", мали титул значкових товаришів.

О. Кривошій (Запоріжжя).

"**ТОВАРИШ**" - літературно-науковий журнал радикального студентства. Виходив у Львові. Ідея його видання виникла в середовищі "*Академічного братства*", її ініціаторами були студенти *В.Будзиновський, М.Ганкевич, О.Маковей, Є.Козакевич, С.Козловський*. До редакції журналу, крім студентів, входили *М.Павлик, І.Франко, О.Терлецький*. Вийшов лише один номер 24.7.1888 (на титулі зазначено 10.7.) за фактичною редакцією І.Франка (обсяг -116 с.). Містив вірші *О.Маковея* і *М.Старицького*, оповідання І. Франка, розвідку *М.Павлика* "Русини в Америці", дві наукові статті *М.Драгоманова*, листи *Ю.Федьковича* і *Т.Шевченка*. Через суперечності між видавцями редакція журналу перейшла до рук "молодих" радикалів, які виявилися неспроможними продовжити видання "Т."

В. Благий (Львів).

ТОВАРНИЦЬКИЙ ІВАН (1782-29.12.1869) - один із перших українських промисловців у Львові, колекціонер, меценат. Походив із бідної родини. Завдяки своїй праці став власником найбільшого у місті кондитерського закладу. Був членом міської ради, куратором Галицької ощадної каси (з 1850), почесним членом музичного товариства. Ставши членом *Ставропільського інституту* Львові (1842), неодноразово обирався його старшиною (у 1846-51, 1861-69 - віце-сеньйор, у 1852-60 - сеньйор). Підтримував український національний рух. У 1848-51 - член-засновник *Головної руської ради*, один з ініціаторів заснування української газети "Галицька пчела", співорганізатор Першого з'їзду українських діячів науки, освіти і культури у Львові (див. *Собор руських учених*), співзасновник *Галицько-руської матиці*, член комісії побудови *Народного Дому* у Львові. У 1864 був одним з ініціаторів заснування українського професійного театру "Руської бесіди" у Львові. Зібрав цінні колекції рідкісної зброї (пограбована під час *Львівського збройного повстання 1848*), нумізматики, мінералів та живопису (подаровані Народному Дому у Львові). Матеріально підтримував монастирську дівочу школу в Яворові. Значні кошти заповів Ставропільському ін-ту, Успенській церкві у Львові та призначив 5 стипендій для незаможних студентів.

Ф. Стеблій (Львів).

ТОВСТА МОГИЛА - скіфський курган 4 ст. до н.е. біля м. Орджонікідзе Дніпропетровської обл. Досліджений у 1971 київським археологом Б.Мозолевським. Висота кургану -8,6 м, діаметр - 57 м. Обведений по колу ровом, в якому були залишки тризни (кістки тварин і уламки посудин). Відкрито центральну і бокову гробниці. Центральна гробниця складалася з глибокої вхідної ями (7,75 м), двох ніш-катакомб для зберігання їжі та центральної ями з коридором для вхідної ями. У центральній гробниці поховано знатного скіфа 40-50 років, який лежав на дерев'яному помості. Його одяг був прикрашений золотими бляшками. Тут знайдено срібний ріг-ритон, бронзову булаву, зброю тощо. Численні речі (з них бп. 600 золотих), у т. ч. золота нагрудна підвіска (пектораль), знаходились у коридорі. У бокових нішах виявлено кістяки трьох "конюхів", чотирьох коней, залишки візка. У боковій гробниці поховано молоду жінку (20-30 років) у золотому головному уборі із золотими браслетами і персями на руках та золотими підвісками біля скронь. Поруч неї у саркофазі лежала малолітня дитина. Недалеко знайдено срібний і скляний посуд, бронзове дзеркало, а в

одній

із ніш знаходилися бронзові жаровня і казан. Курган був усипальницею знатної сім'ї, що належала до одного з племен т. зв. царських скіфів. Курган пограбований у давнину.

М. Пелецишин (Львів).

ТОЛСТОЙ ДМИТРО АНДРІЙОВИЧ (1(13).3.1823 - 25.4.(7.5).1889) - російський державний діяч. У 1843 закінчив Царсько-селянський ліцей. З 1853-директор канцелярії Морського міністерства. У 1865-80 - обер-прокурор Синоду, з 1866 - одночасно міністр народної освіти та член Державної Ради. Провів у 1871 гімназійну реформу, яка забезпечила перевагу класичної освіти. У 1882-89 - міністр внутрішніх справ і шеф жандармів. Прихильник політики "сильної влади". Був відвертим ворогом українського національного руху, брав участь у підготовці *Емського акту 1876*. У 1884 видав розпорядження про нагляд за українськими театральними трупами та українофілами. Т. був ініціатором прийняття "Тимчасових правил", які значно посилювали цензуру преси. З 1882 - президент Російської Академії наук.

І. Підкова (Львів).

ТОМАКІВСЬКА СІЧ - одне з перших укріплень запорозьких козаків на дніпровському острові Томаківка (поблизу сучасного м. Марганця; затоплений водами Каховського водосховища). Існувала з серед. 16 ст. до 1593. Перші відомості про Томаківський ухорд вміщені в люстрації 1552. Точної дати будівництва укріплення і перетворення поселення у центр запорозького козацтва немає. Опис побуту і звичаїв козаків у час існування Т.С. зробив польський хроніст шляхтич Папроцький. До періоду існування Т.С. відноситься поява в історичних джерелах ("Хроніка М.Бельського") терміну "Кіш" (див. *Кіш Запорозької Січі*). Після нападу на Січ у 1593 кримських татар (скористалися відсутністю запорожців у зв'язку з походом проти польської шляхти) та зруйнування ними всіх укріплень запорожці збудували *Базавлуцьку Січ*.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

ТОМАРИ - українізований грецький рід у *Лівобережній Україні*. Відомий з серед. 17 ст. Володіли значними маєтками на Полтавщині та Катеринославщині у 18-19 ст. Представники: **Іван Т.** (рр. н. і см. невід.) - грецький купець. У 1662-75 торгував у Переяславі; **Степан Іванович Т.** (р. н. невід., -п. 1715) - козацький полковник. Син Івана Т. Служив при дворі гетьмана *І.Самойловича*. Зять чернігівського полковника Я.Лизогуба. З 1684 - домонтовський сотник. У 1706-15 - полковник Переяславського полку; **Василь Іванович Т.** (р. н. невід. - п. 1726) - син Івана Т., був вибельським сотником (1704—15), а при гетьмані *І.Скоропадському* став чернігівським полковим суддею (1715-26). Їхні потомки традиційно обіймали різні посади в домонтовській сотні і в Переяславському полку, були бунчуковими або значковими товаришами, набули значні маєтності. Онук Степана Івановича Т. бунчуковий товариш **Степан Васильович Т.** володів 2499 кріпаками. У нього служив домашнім учителем *І.Котляревський*.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

ТОМАШІВСЬКИЙ СТЕПАН (9.1.1875 -21.12.1930) - визначний український історик, громадський та політичний діяч, дійсний член Наукового товариства ім.Т.Шевченка. Н. у с. Купновичі Рудківського повіту (тепер Самбірського р-ну Львівської обл.). Середню освіту здобув у Самбірській гімназії. Навчався у Львівському ун-ті, який закінчив зі ступенем доктора філософії. Деякий час учителював у гімназіях у Перемишлі, Бережанах і Львові. У 1912-14 - доцент австрійської історії у Львівському ун-ті. Був активним учасником суспільно-політичного життя, у 1913-14 - в.о. голови НТШ у Львові. Належав до *Української національно-демократичної партії*. Організатор стрілецького руху, член Бойової Управи УСС та Загальноукраїнської культурної ради у Відні. У роки Першої світової війни жив у Закарпатті та Відні. У листопаді 1918- лютому 1919- делегат *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918-19* для спеціальних доручень. З березня 1919 по червень 1921 - на українській дипломатичній службі: радник делегації УНР та керівник делегації ЗУНР на *Паризькій мирній конференції 1919-21*. У 1920 - представник уряду ЗУНР у Лондоні. У 1921-25 жив у Берліні, співпрацював

у газеті "Українське слово", був редактором тижневика "Літопис політики, письменства і мистецтва". У 1925 повернувся до Львова, де редагував часопис "Політика", учителював у гімназії. З 1928 і до кінця життя - доцент історії України Краківського ун-ту. У повоєнний час Т. став однією з чільних постатей українського консервативного табору, був членом головної управи Української християнської організації, співтворець ідеології й тактики Української католицької народної партії. Т. - один із засновників т. зв. державницької школи.

Наукові зацікавлення Т. охоплювали історію України від початків Київської держави до повоєнного десятиліття. Упродовж тривалого часу його увага була зосереджена на вивченні історії Хмельниччини та її відгомонів у Галичині, чому присвячено ґрунтовні наукові розвідки та зібрано багатий джерельний матеріал. Паралельно Т. займався історією Гетьманщини періоду правління 1.Мазепи. Результатом багаторічної праці стало написання історії Галичини (2 тт.), рукопис якої втрачений у роки Першої світової війни. У 1915 опубліковано нарис німецькою мовою підзаголовком "Світово-політичне значення Галичини" та україномовний варіант цієї праці - "Галичина. Політико-історичний нарис з приводу світової війни" (1915). Т. студював також історію Закарпатської України, зокрема, її етнографічні відносини та становище українців. Опублікував низку ґрунтовних розвідок на тему історії Української церкви. У 1928 розпочав працю над

великою історією церкви (планувалося 4 томи). У "Записках ЧСВВ" надруковано вступ до "Історії церкви на Україні".

Власну концепцію історії України Т. виклав у праці "Українська історія" (1919), перша і єдина опублікована частина якої охоплювала період до 1569. Процеси історичного розвитку України зводив до трьох основних визначальних ідей, що впливали з її географічного положення: боротьба зі степом (кочівниками); суперництво із Польщею, що є виразом політико-культурної суперечності Заходу і Сходу; боротьба з суперматією Московщини, в основі якої лежить політико-господарський контраст Півночі й Півдня. Важливими етапами на шляху цього поступального розвитку були:

здобування землі, відокремлення від "руськості", витворення окремої національно-культурної індивідуальності та здобуття політичної самостійності. Т. особливо високо цінував державу; переломний момент у процесі творення української нації вбачав у досягненні українським народом власної державності. Першою справді українською національною державою вважав Галицько-Волинське князівство. Однією з характерних рис Т. як дослідника та громадського діяча було вміння екстраполювати досвід історичного аналізу та синтезу на сучасні суспільно-політичні явища і процеси.

Серед найголовніших праць Т.: "Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки" (1906), "Угорщина і Польща на початку 18 ст." (1908), "Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину /Два місяці української політики 1648 р." (1914), "Die West-politische Bedeutung Galiziens" (1915), "Галичина. Політико-історичний нарис з приводу світової війни" (1915), "Українська історія: нарис I. Стародавні і середні віки" (1919), "Бісмарк і Україна" (1924), "Петро - перший уніатський митрополит" (1928), "Десять літ українського питання в Польщі" (1929), "Вступ до "Історії Церкви в Україні". З церковною малою Східною Європи в 9-13 ст." (1932) та ін. Т. підготував численні зб. документів, зокрема, "Матеріали до історії Галичини" (т. 1-3, 1889, 1901, 1913), "Матеріали до історії галицько-руського шкільництва 18-19 ст." (1900), "Ватиканські матеріали до історії України. Донесення римських нунціїв про Україну 1648-1957" (1919).

Н. Бортник, М. Швагуляк (Львів).

ТОН АНДРІЙ АНДРІЙОВИЧ (1800 - р. см. невід.) - архітектор. У 1820 закінчив Петербурзьку АМ. Викладав архітектуру в Харківському ун-ті, працював на посаді архітектора в Харківському інституті шляхетних дівчат. Міський архітектор Харкова до 1845. Після смерті арх. Є.Васильєва закінчував дзвіницю-пам'ятник Успенського собору на честь перемоги над Наполеоном I. За його проектами споруджено будинок драматичного театру (тепер театр ім.Т.Шевченка) у Харкові.

М. Ерстенюк (Львів).

ТОРГОВИЦЬКА КОНФЕДЕРАЦІЯ 1792 (Тарговицька конфедерація) - союз польських магнатів на чолі з К.Браницьким, В.Жевуським і Щ.Потоцьким, створений з метою ліквідації прогресивних реформ державного устрою, ухвалених Чотирирічним сеймом (1788-92), та конституції *Речі Посполитої* 1791. У 1788-92 польський сейм провів ряд реформ, спрямованих на послаблення позицій магнатської олігархії, посилення королівської влади та зміцнення становища Польщі щодо Російської імперії. Здійснені реформи і положення нової конституції (скасовували виборність королів, ліберум вето та позбавляли права голосу малоземельну шляхту, яка підтримувала інтереси магнатів) значно посилювали королівську владу та зміцнювали зовнішньополітичне становище Речі Посполитої, що не могло не викликати незадоволення як магнатської політичної опозиції, так і російського уряду. 14.5.1792 у м. Тарговиця (тепер с. Тарговиця Новоархангельської р-ну Кіровоградської обл.) одночасно з вторгненням російських військ на територію *Правобережної України*, що входила до складу Речі Посполитої, було проголошено про створення Т.к. План збройного виступу польських магнатів проти королівської влади (рокош) було розроблено ще в 1791 у Петербурзі за участю російської імператриці Катерини II. У міру просування царських військ конфедерати встановлювали свої тимчасові органи влади, придушували повстання українських селян. Прагнучи припинити розгортання громадянської війни і зберегти за собою престол, король *Станіслав Понятовський* за вказівкою *Катерини II* приєднався до конфедерації. В умовах терору і репресій реформаторського табору конфедерати провели нові вибори до сейму, який зібрався 1793 не у Варшаві, де міцні позиції мали патріоти-реформатори, а в Гродно. Речі Посполитій було нав'язано правління магнатської олігархії та окупантів, усі демократичні реформи скасовано. Результатом Т.к. став другий поділ Польщі (1793) Росією і Пруссією, за яким до складу Російської імперії відійшла Правобережна Україна. У відповідь на політику Т.к. і розподіл країни вибухнуло повстання патріотичних сил під проводом Т.Костюшко (1794). Т.к. увійшла в історію Польщі як символ національної зради.

Л. Зашкільняк (Львів).

ТОРКИ -тюркомовні племена, які становили частину гузів. Останні вперше згадуються у працях Гардізі й *Костянтина VII Багрянородного* (10 ст.). Гузи жили в басейні р. Урал, на межі тайги і степу. Основу їхнього господарства становило кочове тваринництво. Перебували в постійному суперництві з найближчими сусідами -*печенігами*. В серед. 10 ст. гузи підкорили частину печенігів. Згодом, рятуючись від посухи, частина гузів переселилася у верхів'я Амудар'ї, інші рушили на захід і дійшли до руських земель. Виокремленню Т. із гузів сприяв і релігійний фактор. За відомостями історика Шараф аттахір Марведі (поч. 12 ст.), серед гузів внаслідок прийняття частиною з них ісламу стався розкол і почалася ворожнеча. Та частина гузів, яка не перейшла на мусульманство, поступово була витіснена на Захід і згодом згадується в

руських літописах під назвою "Т.". У другій пол. 10 ст. виступали союзниками князів *Святослава Ігоровича* й *Володимира Святославича*. У 963 воювали на боці князя Святослава проти *Хозарського каганату*. В 985 Т. підтримували руську дружину у війні з волзькими булгарами. У серед. 11 ст. Т. витіснили печенігів і розселились у степах Південної Русі. У 1060 просування Т. далі у Придніпров'я було зупинено після розгрому їхніх орд об'єднаними силами князів Ярославичів. У 1064 Т. переправилися через Дунай, спустошили Македонію й Фракію, дійшли до Константинополя. Значні людські втрати, постійна ворожнеча з печенігами змусила частину Т. стати васалами київських князів і розселитися в Київському й Волинському князівствах. Руські князі використовували військову силу Т. у міжособних війнах та для охорони південних кордонів Київської Русі проти кочівників. У 1092 Т. у союзі з волинським князем Васильком Тербовельським напали на Польщу. В 1116 частина Т. разом з печенігами зазнала поразки від половців і переселилася в межі Русі. Т. розмістилися в басейні р. Рось (притоки Дніпра), де ними було засноване селище Торческ, і на Переяславщині (т. зв. переяславські Т.). Частина Т., що перейшла до осідлості, послов'янилася, решту асимілювали половці. У топоніміці сучасної України збереглися сліди перебування Т. на південноруських землях - річки Торець і Торч; Торське городище (побл. Слов'янська Донецької обл.); Торський шлях уздовж р. Тетліги тощо.

Н. Темірова (Донецьк).

ТОХТАМИШ Пяс ед-Дін (р. н. невід. - п. 1406) - золотоординський хан-чингізид, син Туй-Ходжі оглана, нащадка хана Джучі. Останній правитель *Золотої Орди*. За Т. Золота Орда досягла вершини своєї економічної та військової могутності. У 1376 Т. втік у Самарканд до *Тимура*. За підтримки Тимура отримав області Отрара (півд. Казахстан) і Саурана (бас. р. Сирдар'ї) і протягом 1378-79 завоював Сигнак. У 1380, використавши поразку темника Мамаю на Куликовому полі, посів біло-ординський престол, а згодом захопив владу і в Синій Орді. Протягом кількох років зумів відновити державну єдність Золотої Орди. У 1382 Т. захопив Москву, жорстоко пограбував і спалив місто. У 1389 Т. напав на володіння Тимура і розпочав з ним тривалу боротьбу. У 1385 Т. пограбував Тебриз, де захопив у полон персомовного поета Кемаля Ходжені, якого тримав три роки в Сарай на Волзі, У 1391 військо Т. було розгромлено арміями Тимура при Кундурчі, а в 1395 зазнало поразки в долині ріки Терек, внаслідок чого Т. втратив усі свої володіння на схід від Волги. Під час цієї війни Тимур зруйнував золотоординські міста, які арабські мандрівники називали "зосередженням наук та багатств", зокрема Хаджі-Тар-хан (Астрахань) та Сарай аль-Джадід (Сарай Берке). У 1398-99 військо Т. було розбите ханом Заволзької орди Тимур-Кутлуєм, і він був змушений втекти у Литву до великого князя литовського *Витовіта*. Деякий час проживав з родиною у Києві та в м. Ліді (тепер Білорусь). У 1399 загопи Т. разом з литовськими військами на Ворсклі, при впадінні її в Дніпро, зазнали поразки від орд хана Тимур-Кутлуя та його мурзи Едигея. Загинув у Сибіру 1406 від руки хана Шадібєка. Нащадки Т. пізніше володіли золотоординським престолом, однак Золота Орда вже ніколи не піднялася до того рівня, якого вона досягла в сер. 1380 років.

Я. Полотнюк (Львів).

ТРАНСІЛЬВАНІЯ (Семигород)-історична область на півночі Румунії. Займає Трансільванське плато і частину гірських хребтів східних та південних Карпат. Площа 60 тис. км². Населення - понад 4 млн. чол., в основному румуни та угорці, живуть також німці, євреї, українці та ін. У другій пол. 1 тис. до н.е. Т. населяли даки, в яких у 1-2 ст. виникають зародки державності. На поч. 2 ст. територію Т. захопили римляни, що заснували провінцію Дакія (106-271). Після відступу римлян, спричиненого вторгненням кочових племен, через територію даків у 3-6 ст. пройшли *готи*, *гуни*, *гепіди*, *авари*. У 6-7 ст. у Т. поселилися слов'яни. Разом з тим збереглося і романізоване гото-дакійське населення, на основі якого в 10 ст. утворилася східнороманська етнічна спільність волохів - предків румунів.

Наприкін. 9 ст. у Т. прийшли угорці. З 11-12 ст. територія Т. належала до Угорського королівства. Частина волоського населення перейшла у Валахію та Молдову, натомість Т. заселяють угорці-секеї та німецькі колоністи - сакси (останні дали назву краю - Sieben-burgen, Семигород). Серед слов'янського населення Т. частину становили українці, які згодом були асимільовані угорцями та румунами. У 1241—42 Т. зазнала монголо-татарської навали. Посилення соціального гніту викликало селянське повстання 1437-38 під проводом *Д.Дожі*, яке поширилося й на Т. З 15 ст. Т. зазнала турецьких вторгнень. У 1541 було утворено Трансільванське князівство, яке стало васалом Османської імперії. Наприкін. 16 ст. валаському господарю Михайлу Хороброму, що вів уперту боротьбу проти турецьких завойовників (в його війську служили 7 тис. українських козаків), вдалося на нетривалий строк об'єднати Валахію, Молдову і Т. в єдине князівство. У 17 ст. за територію Т. вели запеклу боротьбу імперія *Габсбургів* та Туреччина.

Трансільванські князі *Юрій I Ракоці* і *Юрій II Ракоці* підтримували союзницькі воєнно-політичні контакти та дипломатичні відносини з Українською гетьманською державою - *Гетьманщиною* (див. також *Угорщина*). У 1687 Т. потрапила під владу Габсбургів, що було закріплено *Карловицьким конгресом 1698-99*. У 1703-11 Т. стала центром угорського національно-визвольного руху під проводом *Ференца Ракоці II*, спрямованого проти Габсбургів. У повстанні разом з угорцями брали участь румуни та закарпатські українці. Під час революції 1848-49 у Т. загострилися угорсько-румунські суперечності, які вміло використав віденський уряд для придушення національно-визвольного руху на цих землях. З утворенням Австро-Угорщини Т. знаходилась у складі Угорського королівства. Після розпаду Австро-Угорської імперії землі Т. наприкін. 1918 відійшли до Румунії, що було підтверджено *Тріанонським мирним договором 1920*. За Віденським

арбітражем 1940 (див. *Віденські арбітражі 1938 і 1940*) північну частину Т. було передано Угорщині, проте після зайняття восени 1944 Т. радянськими військами її знову було повернуто Румунії. Паризький мирний договір 1947 з Румунією та Угорщиною підтвердив приналежність Т. до Румунії. В умовах комуністичної диктатури в Румунії на суспільне життя багатонаціонального населення Т. наклали відбиток етнічні проблеми, в першу чергу румунсько-українські взаємини. У 1940-50-х роках Бухарест проводив порівняно лояльну політику щодо розвитку освіти й культури нерумунських національностей. У 1962-65 у східній Т. існувала Угорська автономна область. Згодом румунський тоталітарний режим почав утискати права національних меншин і проводити політику румунізації, що призвело до зростання напруження у міжнаціональних відносинах. У трансільванському місті Темішоара у грудні 1989 розпочалася демократична революція, внаслідок якої було повалено комуністичний режим Н. Чаушеску (див. також *Румунія*).

Г. Кипаренко (Львів).

“ТРАНСІСТІЯ” (у перекладі з румунської-“Задністров’я”) - назва, яка вживалась німецько-румунськими окупаційними властями щодо земель між ріками Дністер, Буг, Рів, Лядова та Чорноморським узбережжям під час радянсько-німецької війни 1941-45. Після окупації частини півдня України німецьке командування 30.8.1941 передало під тимчасове управління свого союзника - Румунії територію, яка охоплювала Одеську, Ізмаїльську, Чернівецьку обл., пд. райони Вінницької, зх. райони Миколаївської та Херсонської обл. Румунська адміністрація створила на цих землях адміністративну одиницю - “Т.” (цю назву румунські історики вживали з поч. 20 ст. для окреслення земель на схід від Дністра, що розглядалися націоналістичною ідеологією як одвічна румунська територія). “Т.” займала територію 40 тис. кв. км. (складалася з 13 повітів і 65 волостей) і налічувала бл. 2,2 млн. чол. Адміністративний центр знаходився спочатку у Тирасполі, пізніше в Одесі. Губернатором “Т.” у 1941-44 був Г.Алексіану. Він підпорядковувався військово-цивільному кабінетові для управління Бессарабії, Буковини та “Т.”. Окупаційний режим у “Т.” був дещо ліберальнішим, ніж у *Райхскомісаріаті Україна*; хоча “Т.” трактувалася як колонія, румунській адміністрації йшлося не про масове винищення місцевого населення, а лише про його румунізацію. Територія “Т.” розглядалася Бухарестом як “румунський Сибір”; у 1941—43 сюди масово виселяли з румунських етнічних земель, Буковини і Бессарабії євреїв (100 тис.) та циганів (23 тис.), де значна частина з них загинула. На поч. 1944, з наближенням фронту, управління “Т.” було передано спочатку румунській, а пізніше - німецькій військовій адміністрації. Перестала існувати у березні 1944 після зайняття радянськими військами у березні 1944 території “Т.”.

Д. Кушпів (Львів).

ТРАЯНОВІ ВАЛИ (Троянові вали) - назва стародавніх оборонних споруд, які знаходилися у Пд.-Зх. Україні, Молдові, Румунії. В Україні збереглися на території Вінницької, Хмельницької, Тернопільської та Чернівецької обл. Спорудження Т.в. приписується римському імператорові Траяну (98—117). Найпотужніша лінія Т.в., яка складалася з трьох рядів валів (з двох земляних і одного кам'яного валів) завдовжки 60-120 км., знаходиться на території Добруджі (Румунія). Висота валів у деяких місцях сягала 8 м. Час спорудження і призначення Т.в. точно не встановлено. Припускають, що деякі з них входили у воєнно-стратегічну лінію римських укріплень, які справді споруджувались за Траяна (кін. 1-поч. 2 ст.н.е.). За деякими даними, кам'яний вал було збудовано у 4 ст. н. е. Деякі Т.в. належать до більш раннього, інші - до більш пізнього часу. У 3—4 ст. місцеві слов'янські племена використовували Т.в. для оборони від римлян (для цього було засипано рів з північного боку валу і викопано з південного). Згідно з іншою версією, частину Т.в., які служили перешкодою для кінноти кочівників, спорудили анти для захисту від кочових племен у серед. 1 тис.н.е. Назва “траяни” походить від слова “потрійні”. Спорудження валів свідчить про наявність у антив міцної військової організації, здатної мобілізувати населення для будівництва оборонних споруд такого масштабу. У Середньому Подніпров'ї подібні споруди носять назву Змійові вали.

І. Підкова (Львів).

“ТРЕТІЙ РИМ”- ідеологічна доктрина, що існувала в Московському царстві в 16-18 ст. З'явилася у 16 ст. після перетворення Московського князівства в централізовану державу. Теорію сформулював чернець Єлізаровського монастиря (під Псковом) Філофей, підкреслюючи всесвітнє значення Московської держави як спадкоємиці Візантійської і Римської імперій. Минуле людства Філофей розглядав як історію трьох обраних Богом народів і держав. Першою (“Перший Рим”) була Римська імперія, що впала під навалю варварів. Другою (“Другий Рим”) - Візантія, яка після укладення Флорентійської унії 1439, а отже відступу від істинної християнської віри, якою являється лише православ'я, була покарана Богом, покараний і “другий Рим” - Константинополь (в 1453 взятий турками). “Третім Римом” стала Москва, а четвертому Риму, за висловом Філофея, не бути (“Два або Рими падоша, а третій стоить, а четвертому не бути”). Певне підґрунтя для цієї теорії давав шлюб великого Московського князя Івана III з племінницею останнього візантійського імператора Софією Палеолог, після якого Іван III титулувався царем, а на гербі Росії з'явився візантійський двоголовий орел. Православна церква підтримала ідеї Філофея, представляючи Москву центром і останньою опорою світового християнства. Уявлення про вищість (“богообраність”) Москви, її месіанської ролі у християнському світі здобули популярність серед широких верств населення Росії, формуючи національну свідомість російського народу. Ця ідеологія стала підґрунтям для завойовницької політики російського самодержавства та підкорення інших народів, що виправдовувалося необхідністю збереження і поширення “істинної віри”.

О. Щодра (Львів).

ТРЕТЯК ЮЗЕФ (28.9.1841 - 18.3.1923)-польський історик літератури, критик. Н. у с. Малих Біскупицях на Волині у сполонізованій українській шляхетній родині. Навчання розпочав у Київському ун-ті. Брав участь у *Польському повстанні 1863-64*, після поразки якого емігрував за кордон. Продовжив навчання в ун-тах Цюриха і Парижа, а після переїзду до Галичини у Львівському ун-ті. Викладав у гімназіях Львова та Кракова. Після захисту у 1885 докторської дисертації у Ягеллонському ун-ті працював у ньому доцентом, а з 1894 - професором кафедри історії руської (української) та східнослов'янських літератур. Викладав історію української літератури. З 1900 - дійсний член краківської Академії знань, з 1920 - Львівського наукового товариства. Залишив численні праці з історії польської літератури доби романтизму (багатотомні дослідження про життя і творчість А.Міцкевича, Ю.Словацького, Б.Залеського та ін.). Критичні оцінки, висловлені ним щодо Ю.Словацького ("Юліуш Словацький. Історія духа поета...", тт. 1-2, 1904), викликали гостру полеміку в польській періодиці й звинувачення автора у "приниженні велетнів". Багато уваги приділяв вивченню взаємних впливів польської, російської та української культур ("Міцкевич і Пушкін", 1906, "Богдан Залеський...", тт. 1-3, 1911-14). Підготував нарис "Давня руська поезія" (1918), а також декілька праць історичного плану - "Історія Хотинської війни 1621 р." (1889), "Петро Скарга в історії і літературі Берестейської унії" (1912) та ін. У своїй творчості поєднував ідейно-естетичні підходи з високими вимогами до особистості митця.

Л. Зашкiпняк (Львів).

ТРЕЩАКІВСЬКИЙ ЛЕВ (1810-17.5.1874) - український громадсько-політичний діяч, греко-католицький священник. Н. у м. Станіславі.

Вивчав теологію у Львівському ун-ті, пізніше закінчив духовну семінарію. Після висвячення у 1840 був священником у селах Коршів (бп. Коломиї), Рудно (бл. Львова) та у Городку. У 1848-51 - один з найдіяльніших членів *Головної руської ради*, укладач багатьох її документів (звернень до парламенту й уряду у Відні, інструкцій для депутатів райхстагу, протестів, відозв до поляків і німецьких поселенців). Т. - послідовний борець за впровадження в офіційний вжиток української мови, поділ Галичини за етнічним принципом на дві провінції, ініціатор спорудження пам'ятника Б.Хмельницькому та заснування *Народного Дому* у Львові. Під час роботи *Собору руських учених* у Львові виголосив доповідь про потребу піднесення землеробства. У липні 1848 виступив одним із співзасновників *Галицько-руської матиці*. У 1861-66 - депутат Галицького сейму. Т. - автор численних статей у часописах "Зоря галицька", "Галичо-руській вестник", "Upion" та першого українського підручника з пасічництва - "Наука о пчоловодстві" (1855).

Ф. Стеблій (Львів).

ТРИБУНАЛ КОРОННИЙ - найвищий апеляційний суд для всіх станових шляхетських судів у Польському королівстві (Короні), який розглядав скарги на рішення судів нижчої інстанції - громадських, земських і підкоморських. Т.К. було утворено відповідно до постанови варшавського сейму в 1578. Члени Т.К. (всього 27 суддів) називалися депутатами. Обиралися воєводськими сеймиками по одному-два від воєводства терміном на 1 рік. Вів засідання Т.К. маршалок, що обирався з-поміж депутатів. Групу духовних суддів (депутатів), яких обирали капітули, очолював один із них - президент. Т.К. розглядав справи (цивільні і кримінальні) на сесіях. справи, де однією стороною були духовні особи або установи, розглядалися спільно однаковою кількістю світських і духовних депутатів (по 6 суддів від кожного стану). Найбажанішим вважалось прийняття одностайного рішення щодо справи. Однак, якщо після двох голосувань цього не вдавалось досягти, рішення приймалося простою більшістю голосів. У випадку рівності голосів справу відсилали до сеймового суду. Рішення Т.К. було остаточним (підтверджував або відкидав вироки судів нижчої інстанції, вносив у них певні зміни). Інколи суд переносив розгляд справ на наступні засідання. Одночасно з Т.К., на вимогу української шляхти, для Брацлавського, Волинського і Київського воєводств був утворений *Трибунал Луцький*. Однак через протести польської шляхти і католицького духовництва з 1589 справи воєводств Волинського і Брацлавського, з 1590 - воєводства Київського знову розглядалися в Т.К. У 1581 на зразок Т.К. було утворено трибунал для литовських земель -Трибунал Головний Литовський. Сесії Т.К. проводилися по черзі у Пйотркові та Познані - для Великої Польщі, а в Любліні та Львові - для Малої Польщі (пд. част. Польської держави, куди входили Волинське, Руське, Брацлавське, Подільське, Київське, Чернігівське воєводства). У 1764 сейм у Варшаві утворив замість Т.К. два трибунали: один для провінції Малопольщі (з садибою у Любліні; див. *Трибунал Люблінський*), другий -для провінції Великопольщі (з садибою у Пйотркові).

М. Крикун (Львів).

ТРИБУНАЛ ЛУЦЬКИЙ - найвищий апеляційний суд для Брацлавського, Волинського і Київського воєводств, утворений на вимогу української шляхти ухвалою вального сейму у Варшаві в 1578. Був організований на зразок *Трибуналу Коронного* - найвищого апеляційного суду для всіх станово-шляхетських судів польських земель. Діяв у Луцьку (звідси і назва). Складався з 13 суддів (депутатів), яких обирали на один рік з шляхти на воєводських сеймиках (5 депутатів від Волинського і по 4 -від Брацлавського та Київського воєводств). Розглядав скарги на рішення і вироки земських, гродських і підкоморських судів на підставі Литовського статуту 1566. Судочинство велось українською мовою. На вимогу польської шляхти і католицького духовництва Т.Л. у 1589 був приєднаний до Трибуналу Коронного, який з того часу розглядав справи й

українських воєводств. 31764 їх розглядав Трибунал Люблінський. Ліквідація Т.Л. була одним із заходів, що їх здійснював польський уряд для колонізації українських земель.

В. Кульчицький (Львів).

Трибунал Люблінський - найвищий апеляційний суд для Малої Польщі (південна частина Польської держави, куди входили Брацлавське, Волинське, Київське, Подільське, Руське і Чернігівське воєводства). У 1774 виділився як окремий суд з *Трибуналу Коронного*. Складався з 21 світського судді (депутата), яких обирали на один рік з шляхти на воєводських сеймиках, і 9 духовних суддів, що обиралися на капітулах (єпископські ради). Засідав по черзі в Любліні і Львові, а після приєднання Галичини до Австрії (1772) - лише у Любліні (звідси і назва). Як і *Трибунал Луцький*, розглядав скарги на рішення і вироки земських, гродських і підкоморських судів, а також судові справи - на підставі *Литовських статутів*. Був знаряддям соціального і національного гноблення українського населення в *Речі Посполитій*. З документів ТЛ., що збереглися в архівах Варшави, стали відомі матеріали з історії Чернігівської землі.

В. Кульчицький (Львів).

Тризуб (Тридент) - геральдичний знак київських князів династії *Рюриковичів*. З 1992 - малий Державний герб України. Про походження і значення Т. (символ державної влади, релігійна чи військова емблема, геральдичний знак, герб, монограма, геометричний орнамент тощо) існують різні гіпотези. Проблему походження Т. досліджував ряд істориків, зокрема, *М.Грушевський*, М.Таубе та ін. Стилізовані зображення Т. виявлено в культурах древніх цивілізацій Індії, Греції, Риму. Є версії норманського походження Т. Найдавніші археологічні знахідки із зображенням Т. на українській території датовані 1 ст. н.е. У ті часи Т. міг бути знаком влади, символом місцевого племені. Зображення Т. було серед іменних знаків царів Боспорської держави у перших ст. н.е. Знак Т. присутній на археологічних знахідках Перещепинського (Полтавщина) та Мартинівського (Київщина) городищ, датованих 6-8 ст. З 10 ст. Т. відомий як великокнязівський знак Київської Русі - як двозуб зустрічається на печатці *Святослава Ігоровича* (960-72), на золотих і срібних монетах *Володимира Святославича* (980-1015). Згодом Т. став спадковим геральдичним знаменом Святополка 1 Окаянного (1015-19), *Ярослава Мудрого* (1019-54) і його дочки Анни Ярославни. Спадкоємці Ярослава Мудрого - Ізяслав Ярославич (1093-1113), Ярополк (п. 1087), Святополк (1093-1113), Всеволод (1078- 1093) використовували як княжий знак двозуб. *Володимир Всеволодович Мономах* (1113-25) знову прийняв Т. Володимира Великого. Т. у давньоруський період не мав офіційного статусу державного герба в сучасному розумінні, а був, на думку М.Грушевського, знаком власності місцевої правлячої еліти. Зображення Т. зустрічається на матеріалі (цеглі, плитці, кам'яних блоках), який використовували для будівництва та оздоблення *Десятинної церкви* в Києві, Успенського собору у Володимирі-Волинському, а також на мурах багатьох церков, замків, палаців, на посуді, зброї, персянях, медальйонах, печатках, рукописах. Знак Т. (також у формі двозуба) знайдено під час археологічних розкопок у Галичі, Звенигороді, Новгороді. Поширений у всіх князівствах Київської держави протягом кількох століть. Т. видозмінювався, але зберігав свою первісну давньоруську структуру. Серед видозмін Т. - додавання хреста на одне з ramen чи збоку, півмісяця, орнаментальних прикрас. Т. вживався також як символічний і релігійний знак в українському фольклорі та у церковній геральдиці. Деякі князівські роди використовували Т. як свій родинно-династичний знак аж до 15 ст., але вже з 12 ст. на землях України його почав замінити герб із святим архістратигом Михайлом. Як державна, національна та релігійна символіка України, зображення Т. широко застосовувалось у період Української революції 1917-20. На пропозицію М.Грушевського, Т. на синьому тлі (автор проекту - В.Кричевський) як державний герб УНР був прийнятий Малою Радою 12.2.1918 у Коростені і затверджений *Українською Центральною Радою* 22.3.1918 в Києві. Як герб Української Держави, Т. використовувався в період правління Гетьмана *П.Скоропадського*, згодом - за *Директора УНР*. Зображення Т. було на державних грошових знаках УНР, Української Держави (автори проектів Ю.Нарбут, О.Красовський, І.Модзалевський, В.Кричевський та ін.). Т. з хрестом угорі був емблемою українського Чорноморського флоту (закон від 18.7.1918). Після проголошення злуки з УНР (22.1.1919) Т. використовувався на печатках ЗО УНР, відзнаках *Української галицької армії*. У 1920 Т. був відзнакою *Червоної української галицької армії* (ЧУГА). У міжвоєнний період в радянській Україні знак Т. був нелегітимний і його використання переслідувалося. На українських землях під польською владою знак Т. використовувався українськими політичними організаціями, зокрема, *Українською військовою організацією*, *Організацією українських націоналістів*, а також керівництвом Уряду УНР в екзилі, проводом українських політичних партій, представництв, громадських організацій в еміграції. 15.3.1939 *Соїм Карпатської України* визнав Т (з хрестом) за Державний герб *Карпатської України*. У період Другої світової війни символіку з тризубом використовували похідні групи ОУН, уряд Я.Отецька - *Українське державне правління*. Т. був відзнакою Першої Української дивізії Української національної армії (див. *Дивізія "Галичина"*). Зображення Т. присутнє на агітаційних листівках, виданнях, відзнаках, грошових знаках (бофонах), підпільній пошті, печатках *Української повстанської армії*, *Української головної визвольної ради*. Після Другої світової війни зображення Т. широко використовували в емблематиці, відзнаках, виданнях, листівках, календарях численних об'єднань та організацій *української діаспори*. Зображення Т. є на військових відзнаках українських комбатантських організацій в еміграції. Відомо понад 200 видозмін Т. В емблематиці ОУН, зокрема, середній зуб Т. замінений мечем, в українських католиків і гетьманців - хрестом. Після відновлення державної незалежності України постановою Верховної Ради від 19.2.1992 "Про Державний герб України" Т. Володимира Великого затверджено як малий Державний герб. Згідно з Конституцією України, прийнятою

28.6.1996., Т. - елемент великого Державного герба України.

В. Платниш (Львів).

ТРИЛІОВСЬКИЙ КИРИЛО (літ. псевд. -Гайдамака, Гриць Покотило, Клим Обух, Приятель, Січовий батько та ін.; 6.5.1864 -19.10.1941) - український громадсько-політичний діяч, адвокат, публіцист, видавець. Організатор січового та січово-стрілецького руху в Галичині. Н. у с. Богутин Золочівсько-го повіту (тепер с. Поморяни Золочівського р-ну Львівської обл.) в сім'ї греко-католицького священника. Навчався у Золочівській, пізніше - у Коломийській гімназіях. Вивчав право в ун-тах Чернівців та Львова. Ще будучи студентом, вступив до *Русько-української радикальної партії*, входив до її Головної управи. З 1901 працював адвокатом в Коломиї, пізніше - в Яблоневі. Брав участь в культурно-просвітній та агітаційній роботі серед селянства Гуцульщини й Покуття. Один з організаторів селянських страйків 1902. Закладав бібліотеки, читальні "Просвіти". 5.5.1900 організував у с. Заваллі Снятинського повіту перший в Галичині осередок українського пожежно-гімнастичного товариства "*Січ*". Заснував численні осередки "Січей" у Снятинському і Коломийському повітах. Т. складав січові пісні та марші, видав низку літератури, в якій роз'яснював основні засади стрілецького руху, влаштовував січові свята. У 1904 заснував у с. Іспасі Коломийського повіту перший кооператив на Покутті - "Народна спілка". У квітні 1908 очолив у Станіславі (тепер Івано-Франківськ) центральну управу "Січей" -Головний січовий комітет. У 1912 став генеральним отаманом об'єднання "Січей"-Українського січового союзу, при якому в 1913 було засновано напіввійськову організацію -*Українські січові стрільці*. У 1907 і 1911 обирався до Палати послів австрійської Державної ради у Відні. З 1913- Галицького союму. На поч. Першої світової війни увійшов до складу Головної української ради, з серпня 1914 очолював *Бойову управу Українських січових стрільців*. З 1915- член *Загальної української ради* у Відні. У жовтні 1918 увійшов до *Української Національної Ради ЗУНР-30 УНР*. У 1918-19 заступник голови віділу Окружної національної ради в Коломиї, член комісії закордонних справ, військової та адміністраційної комісії УНРади. В УНРаді очолював селянсько-радикальний клуб, який став організатором *Селянсько-радикальної партії* (згодом вийшов з партії). У лютому 1919 відновив видання в Коломиї радикальної газети "Громадський голос". 15.4.1919 обраний до обласної земельної комісії, що мала реалізувати аграрну реформу. Після поразки ЗУНР Т. емігрував до Відня, де працював у кодифікаційній комісії при екзильному уряді *Є.Петрушевича*. У січні-квітні 1921 як представник Селянсько-радикальної партії Східної Галичини входив до Виконавчого комітету Всеукраїнської національної ради. Брав участь у громадському та культурному житті української еміграції, дописував до української преси у США і Канаді. В 1921 р. заснував у Відні робітниче спортивне товариство "Січ", з делегацією якого виїжджав на Міжнародну робітничу олімпіаду в Прагу. У кін. 1927 повернувся у Галичину. Займався адвокатською практикою у Коломиї та Гвіздці. У міжвоєнний час відновив публіцистичну діяльність. Опублікував низку статей, поезій і січових пісень, видав ряд брошур. В Коломиї видавав і редагував часописи "Громада" (1896-97), "Зоря" (1904), двотижневий часопис "Хлопська правда" (1903, 1909), тижневик "Громадський голос" (1919), календарі "Запорожець", "Отаман", співредактор інших радикальних видань. Відповідальний редактор двотижневика "Січовий голос" (1919). Автор історичних нарисів: "Про велику Французьку революцію" (1913,1918,1934); "Російська цариця Катерина II" (1927); "Боротьба італійців за свободу та соборність" (1928). Помер у Коломиї.

О. Павлишин(Львів).

ТРИНКЛЕР МИКОЛА ПЕТРОВИЧ [7(19).11.1859-10.08.1925] - видатний хірург, вчений та педагог. Н. у Петербурзі. Початкову освіту здобув у німецькій приватній школі. У 1877 закінчив (із золотою медаллю) Сімферопольську гімназію. Вивчав медицину у Харківському ун-ті. Після завершення навчання в 1884 працював на посаді ординатора університетської хірургічної клініки. У 1899 захистив докторську дисертацію на тему: "К хірургії поперечних переломов надколенника". З 1905 - екстраординарний, з 1910 -ординарний професор Харківського ун-ту на кафедрі хірургічної паталогії. З 1913-завідувач факультетської хірургічної клініки, з 1921 - професор Харківського медичного інституту. Т. був одним із засновників Товариства російських хірургів, очолював редколегію журналу "Врачебное дело". Член Нобелівського комітету. Автор близько 80 наукових праць.

С. Кудалко (Харків).

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА (трипільська етнокультурна спільність) - археологічна культура мідного віку. Існувала у 38-26 ст. до н.е. Отримала назву від поселення, відкритого і дослідженого *В.Хвойкою* у 1890 роках біля с. Трипільля на Київщині. Поширена на території лісостепової і частково степової смуги Правобережної України, Молдови і Сх.Румунії. На території Сх.Румунії подібні пам'ятки відносять до культури Кукутені (від поселення біля с. Кукутені). На території Тернопільщини перші пам'ятки Т.к. були відкриті в 1870-80-х роках під назвою "культура мальованої кераміки". Вивченням Т.к. займались *В.Хвойко*, *К.Гадачек*, *О.Кандиба*, *Т.Пассек*, *С.Бібіков*, *К.Черниш*, *Ю.Захарук* та ін. Т.к. пройшла три основні етапи розвитку: ранній ("А"), середній ("В"), пізній ("С"). У кожному з них на підставі особливостей глиняного посуду та його орнаменту виділяють ряд фаз. О.Цвек поділяє Т.к. на дві споріднені культури: східнотрипільську культуру в межиріччі Дніпра і Пд. Бугу і західнотрипільську культуру - від Пд. Бугу на захід. Обидві культури представлені в основному поселеннями і кількома могильниками (Вихватинський у Молдові, Червоний хутір, Софіївка та ін. на Київщині). Поселення розміщені в різних топографічних умовах і різні за розмірами. На етапі "А" вони були невеликі, забудовані наземними і напівземлянковими житлами. На етапі "В" у межиріччі

Південного Бугу і Дніпра поселення були великі, розташовувались на плато, забудовані великими наземними будівлями. Деякі поселення (Майданецьке, Таллянки на Черкащині) займали площу в 300-400 га, мали радіально-концентричне вуличне планування і були густо забудовані. Частина будівель були 2-поверховими, складалися з кількох кімнат, мали великі глиняні печі. На пізньому етапі (3200-2600 до н.е.) трипільські общини заселяють правобережжя середньої течії Дніпра, Східну, а згодом і Західну Волинь включно до межиріччя Стиру і Західного Бугу, а також Верхнє Подністров'я до вододілу Сти-ру і Дністра. Волинські поселення були невеликі, часто розташовані на високих берегах річок, горбогір'ях, мали штучні земляні укріплення (Лози, Листви, Голишів, Костянець). Житла на пізньому етапі стають невеликими, із заглибленою долівкою та глиняними черенями для вогнищ. Господарство трипільців постійно розвивалось. На етапі "А" домінувало осіле скотарство, існувало мотичне землеробство, різні допоміжні господарські промисли, було поширене виробництво глиняного посуду, крем'яних знарядь, прядіння й ткацтво. На етапі "В" різко зросла роль землеробства із застосуванням тяглової сили тварин, удосконалюються різні ремесла - крем'яне, будівельна справа, виготовлення глиняного посуду. Пожвавився обмін з різними сусідніми племенами, зокрема, дунайсько-балканського регіону. На етапі "С" у зв'язку зі зміною економічної ситуації та впливу кочових племен посилилась роль осілого скотарства, удосконалилося виробництво крем'яних знарядь, глиняного посуду, з'явилися великі горни для випалювання посуду. Трипільська людність пройшла тривалий етап соціального розвитку - від невеликих родів і племен з сильними традиціями вшанування жінок і культу матері-землі до скупчень великої кількості населення у великих селах протоміського типу, виділення різних категорій населення, що займалось ремеслами, будівництвом тощо. На етапі "С" виготовлялося більше зброї з кременю, каменю та міді. Духовна культура трипільців була досить розвиненою. Вона включала різні землеробські культури - космогонічні уявлення, культ матері-землі, культ домашніх тварин (здебільшого бика), вогню. Трипільці опанували різні форми мистецтва, зокрема, розпис мінеральними фарбами приміщень, глиняного посуду. На етапах "А" і "В" був поширений лінійно-заглиблений орнамент, на етапі "С" - шнуровий та заглиблений. Широко відома мікроскульптура трипільців: фігурки жінок, тварин, моделі жител.

Складними є питання походження та історичної долі трипільців. Майже всі дослідники сходяться на думці, що на формування трипільців вплинули як місцеве буго-дністровське неолітичне населення, так і частина балкано-дунайської людності, знайомої із землеробськими народностями Передньої Азії. Трипільські племена мали широкі зв'язки з населенням Центральної Європи, зокрема, племенами культури лійчастого посуду. Історична доля трипільських племен у різних районах їхнього проживання склалась неоднаково. Основною причиною занепаду трипільського етносу була загальна нерозвиненість матеріального виробництва, а також зовнішні деструктивні впливи, зокрема, посилення степових племен *ямної культури*, лісових племен у Середньому Подніпров'ї, деяких племен культури кулястих амфор на Волині. Трипільська культура була вершиною розвитку енеолітичних землеробських суспільств у Європі. Багато дослідників вважає, що традиції Т.к. у видозміненому вигляді існували і в наступні часи і збереглися у традиційній народній культурі українців (тип жител у степових районах, розпис будинків і глиняного посуду, візерунки вишивок, писанок тощо).

М. Пелецишин (Львів).

ТРИАНОНСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1920 - підписаний 4.6.1920 у Великому Тріанонському палаці Версалю між союзними державами-переможницями (Велика Британія, Франція, США, Італія, Греція, Японія та ін.) і Угорщиною. Т.м.д. став складовою частиною Версальсько-Вашингтонської системи. Вступив у силу з 26.7.1921. Т.м.д. зафіксував розпад Австро-Угорщини, визнав раніше встановлені кордони сусідніх держав. За Т.м.д. Словаччина і Підкарпатська Русь (Закарпаття) були включені до складу Чехословаччини; Трансильванія, східна частина Банату передавались Румунії; Хорватія, Воеводина і Західний Банат - Королівству СХС; провінція Бургенлянд - Австрії. Угорщина відмовлялася від будь-яких прав на порт Рієку (Фіуме), визнавала незалежність Чехословаччини і Королівства СХС, зобов'язувалась визнати відміну *Берестейського миру 1918*. Виконання умов Т.м.д. призвело до втрати Угорщиною довоєнної території та зменшення населення більш як удвічі в порівнянні з 1914. Угорщині заборонялось мати на озброєнні авіацію, танки, важку артилерію. Максимальна чисельність угорської армії, яка могла формуватись лише з добровольців, мала не перевищувати 35 тис. чол. Військово-морський флот, у тому числі кораблі Дунайської флотилії, передавались союзникам. Контроль за виконанням статей договору покладался на Союзу контрольну комісію. Угорщина зобов'язувалась надати країнам-переможцям в односторонньому порядку режим найбільшого сприяння на транзит, ввіз та вивіз товару. Угорщина зобов'язувалась сплатити репарації загальною сумою в двісті млн. золотих крон. У міжвоєнний період угорські урядові кола намагались переконати населення, що Т.м.д. недовговічний, розпалювали шовіністичні настрої і закликали до відродження "Великої Угорщини". Зовнішньополітичний курс уряду на ревізію Тріанонського договору спричинявся до напруження між сусідніми країнами. Внаслідок Віденських арбітражів 1938 і 1940 територіальні статті договору були переглянуті за рахунок Румунії та Чехословаччини. Незалежна Українська держава - Карпатська Україна, що утворилася в Закарпатті у березні 1939, була окупована хортистською Угорщиною. З поч. Другої світової війни Т.м.д. втратив силу.

С. Мовчан (Львів).

ТРОЇСТИЙ СОЮЗ - військово-політичний блок Німеччини, Австро-Угорщини та Італії, який склався в 1879-82 і був спрямований проти Франції і Росії. Започаткував утворення Т.С. Австро-Німецький договір від

7.10.1879, який передбачав спільні дії обох країн у випадку нападу Росії на одну із них. Цей двосторонній союз 20.5.1882 був доповнений договором між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією. Німеччина і Австро-Угорщина зобов'язувалися надавати всіма засобами допомогу Італії у випадку нападу на неї Франції, а Італія брала на себе зобов'язання допомогти Німеччині, якщо б вона стала жертвою неспровокованого нападу з боку цієї ж держави. Австро-Угорщина звільнялась від допомоги Німеччині у випадку військових дій проти Франції їй відводилась роль резерву на випадок втручання у конфлікт Росії). Окремі статті договору стосувались великих держав і передбачали, що у випадку нападу двох або кількох великих держав на одного члена Т.С. у війну з ними вступають всі учасники договору. У випадку нападу однієї з великих держав, дві інші зобов'язувалися зберігати сприятливий нейтралітет. Виняток робився лише для Франції: у випадку її нападу на одну з країн союзу, всі інші виступали на спільну боротьбу проти неї. Відразу ж після підписання договору Італія заявила, що не зможе надати допомогу союзникам, якщо на них нападе Велика Британія, у зв'язку з підвищеною вразливістю берегових комунікацій у випадку нападу на них британського військового флоту. Держави зобов'язувалися у випадку спільної участі у війні не підписувати сепаратного миру і дотримуватись таємниці про укладений союз. Договір трьох держав у наступні роки поновлювався: 20.2.1887 у Берліні підписано другий союзний договір; 6.5.1891 - третій союзний договір; 28.6.1902 - четвертий союзний договір. Тексти цих договорів в основному повторювали положення документа 1882 і лише включали окремі додаткові угоди. Договір 1887 містив австро-італійську угоду про збереження статус-кво на Балканах, а у випадку, якщо це виявилось б неможливим, сторони передбачали узгоджувати свої дії, що свідчило про зародження суперечностей між цими країнами на Балканах. У кін. 19-на поч. 20 ст. Італія почала переорієнтовувати зовнішньополітичний курс і поступово відходити від своїх союзників. Різка загострення англо-німецьких відносин, збитки від митної війни, яку з 1880-х повела Франція проти Італії, змусили останню шукати зближення з Францією та Англією. До значного послаблення позицій Т.С. призвело підписання 1.11.1902 франко-італійської угоди, за якою Італія зобов'язувалася зберігати нейтралітет у випадку нападу Німеччини на Францію. У наступні роки Італія, залишаючись формально членом Т.С., поступово зближувалася з Францією та Великою Британією. Німеччина і Австро-Угорщина вступили в Першу світову війну без військової підтримки Італії, яка у травні 1915 заявила про свій вихід з Т.С. і оголосила війну Австро-Угорщині.

С. Мовчан (Львів).

ТРОЇЦЬКИЙ СОБОР у Новомосковську - видатна пам'ятка української архітектури 18 ст. Знаходиться у м. Новомосковську (Дніпропетровська обл.). Збудований на пожертви січовихкозаків, кошового отамана І.Чепіги у с. Новоселиця у 1773-78 (за ін. дан. - 1772-81). Дев'ятибанна церква споруджена (без жодного залізного цвяха) за макетом народного архітектора Якіма Погребняка. Найвища баня сягає висоти бл. 65 м. Має три престоли: Святої Трійці, апостолів Петра і Павла та Трьох Святителів. У радянські часи перетворена на склад. Ставлення тодішньої влади до цієї духовної пам'ятки українського народу покладене в основу роману Олеса Гончара "Собор".

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

ТРОПІНІН ВАСИЛЬ АНДРІЙОВИЧ [19(30).3.1776 - 3(15).5.1857] - видатний російський художник-портретист. Н. у с. Карпово Новгородської губернії. Був кріпаком графа А.Мініха, потім - [Маркова. У 1798 вступив у Петербурзьку АМ, де навчався у С.Щукіна. У 1804 1 .Марков, побоюючись втратити талановитого кріпака, відкликав його з академії. До 1823 жив, в основному, в Україні у с. Кукавці (тепер Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.). У період творчості, пов'язаний з Україною, Т. створив жанрову картину - "Весілля в Кукавці" (1810), портрети українських селян - "Дівчина з Поділля", "Українець", "Українка", "Молодий український селянин", "Хлопчик з топірцем", а також портрети Н. та І. Маркових (бл. 1813), портрет сина (бл. 1818). У 1823 звільнений з кріпацтва, оселився у Москві. У 1824 отримав звання академіка. Т. написав портрети П.Булахова (1823), К.Равича (1825), О.Пушкіна (1827), А.Мазуриної (1829), К.Брюллова (1836), Ю.Самаріна (1846), полотна "Мереживниця" (1823), "Старий жебрак" (1823), "Гаптарка" (1826), "Гітарист" (1823, 1832) та ін. Твори Т. знаходяться у Державній Третьяковській галереї у Москві, Київському музеї українського мистецтва, Львівському музеї українського мистецтва.

ТРОЦЬКИЙ ЛЕВ ДАВИДОВИЧ [справжн. прізвище. Бронштейн Лейба; 25.10(7.11). 1879 -20.8.1940] - один із визначних діячів більшовизму і радянської держави. Н. у с. Янівці Єлизаветградського повіту Херсонської губ. у сім'ї заможного єврейського господаря-землевласника. Спочатку вчився у єврейській початковій школі (хедері). У 1888-95 навчався в Одеському, а в 1895-96 - у Миколаївському реальному училищах. У юнацькі роки вважав себе противником марксизму. У серед. 1890 років став одним з організаторів напівлегального Південноросійського робітничого союзу. У 1898 Т. був заарештований і після дворічного слідства засланий на чотири роки у Сибір. У 1902 втік із заслання, перебрався у Лондон, де зустрівся з Леніним (див. *В.Ульянов*) і за його рекомендацією був введений у 1903 до складу редакції газети "Іскра". Після II з'їзду РСДРП (1903) перейшов на бік меншовиків. З того часу аж до 1917 перебував у постійній опозиції до Леніна. У лютому 1905 повернувся у Російську імперію, спочатку до Києва, у травні 1905 через загрозу арешту перебрався у Фінляндію, звідти у жовтні 1905 - до Петербурга. Редагував меншовицьку газету "Начало", був заступником, а потім головою Петербурзької ради. 3.12.1905 заарештований, а в лютому 1907 вивезений на вічне поселення у Сибір. По дорозі втік і знову емігрував за кордон. Розробив теорію "перманентної (т.зв. безперервної) революції", згідно з якою перемога соціалістичної революції неможлива у рамках однієї країни, а може успішно завершитися лише у всесвітньому масштабі. У 1908-12 редагував у Відні газету

“Правда”, в якій проповідував соціал-демократичні принципи західноєвропейських партій. З поч. Першої світової війни 1914-18 Т. разом з Мартовим видав у Парижі газету “Наше слово”, яка через антивоєнне скерування була розцінена французьким урядом як пронімецька і була закрита. Наприкінці 1916 Т. висланий у Іспанію, звідки переїхав у Нью-Йорк, де працював у редакції соціал-демократичної газети “Новий мир”. У травні 1917, повернувшись у Росію, Т. припинив критику Леніна і перейшов на бік більшовиків. Влітку 1917 прийнятий до лав РСДРП(б) й обраний членом ЦК партії. 25.9.1917 став головою Петроградської ради. Перебуваючи на цьому посту, зробив значний внесок у підготовку більшовицького перевороту. Зокрема, підтримав Леніна у питанні підготовки повстання, став одним з організаторів створення Військово-революційного комітету, що підготував та здійснив жовтневий переворот. Взяв участь у підготовці II з'їзду Рад. У першому радянському уряді - Раді Народних Комісарів обіймав посаду комісара іноземних справ. Очолював російську мирну делегацію у Бресті (див. *Берестейський мир 1918*). Відмовився підписати мирний договір з Німеччиною, висунувши гасло: “Ні миру, ні війни, а армію розпустити”, мотивуючи своє рішення тим, що підписання такого миру буде зрадою світовій революції. З березня по вересень 1918 виконував обов'язки голови Вищої військової ради республіки, а в 1918-25-нарком військових справ, голова Реввійськради республіки. Відіграв значну роль у формуванні Червоної армії, застосовуючи як головні методи військового будівництва адміністрування та репресії щодо командного і рядового складу. У 1920 Т., залишаючись на попередніх постах, був деякий час наркомом шляхів сполучення. Саме у цей період намагався втілювати ужиття модель т. зв. мілітаристського соціалізму, в основі якого лежала вимога перетворення країни у гігантську військову казарму. У часи революції та громадянської війни висунувся як другий (після Леніна) найвизначніший лідер більшовицького уряду. Після смерті Леніна був одним з найзапекліших противників *Й.Сталіна* і найвірогіднішим претендентом на лідерство партії та керівництво державою. У 1926 суперництво між Т. та Й.Сталіним завершилося послабленням впливу Т. у партійних структурах, зняттям його з вищих державних посад та проголошенням “троцькізму” - ворожою ВКП (б) і радянській державі течією. У листопаді 1927 рішенням ЦК і ЦКК ВКП (б) Т. був виключений із партії і висланий в Алма-Ату. У січні 1929 Т. депортований за межі СРСР, а в 1932 позбавлений радянського громадянства. До 1933 Т. жив на Принцевих островах поблизу Стамбула, потім перебрався до Франції, а 31.9.35—37 перебував у Норвегії. У 1937 оселився у Мексиці в м. Кайокан. У період третьої еміграції Т. вдалося створити групи своїх прибічників у багатьох країнах світу, які в 1938 об'єдналися у IV Інтернаціонал. Головною метою IV Інтернаціоналу проголошувалося поширення комуністичної революції у всьому світі та “відродження” СРСР, очистивши його від влади бюрократії. У політичній діяльності Т. цього періоду центральне місце займала боротьба проти сталінізму. За особистим дорученням Й.Сталіна НКВС організував убивство Т., яке здійснив іспанець Рамон Меркадер.

Значна частина життя і діяльності Т. була пов'язана з Україною: тут минули його дитинство й частина юності, як професійний революціонер, він деякий час проживав у Києві, а перебуваючи в еміграції у 1907-17, дописував до газети “Киевлянин”. Однак українське національне життя було йому чуже; за свідченням деяких західних істориків, ненавидів буквально все українське, пов'язуючи його з контрреволюційним селянством. Як нарком військових справ та голова Реввійськради, відіграв значну роль у ліквідації української державності та встановленні більшовицького режиму в Україні. Вороже ставився до *українізації* Під час боротьби за владу між Й.Сталіним та Т. більша частина більшовицького партійного керівництва в Україні стала на бік першого, оскільки на чолі КП(б)У та уряду стояли безпосередні висуванці Сталіна - *Каганович* і *Чубар*. Українська інтелігенція теж вороже поставилася до троцькістської опозиції, пам'ятаючи роль її лідера в розгромі Української революції, його “антиселянську” поставу та ворожі висловлювання щодо політики українізації. Незважаючи на слабкість троцькістської опозиції в УСРР, під час хвилі політичних репресій 1937-38 значна частина керівників більшовицької партії та державних органів в Україні (зокрема, Ю.Коцюбинський, Іван Голубенко та ін.) були заарештовані та репресовані за звинуваченням у приналежності саме до троцькістських організацій (т. зв. Українського троцькістського центру). У березні 1937 *П.Постишева* усунуто від влади (згодом розстріляли) за втрату пильності й надання троцькістам притулку в республіканській партійній організації. Згідно із заявою ДПУ, в січні 1937 троцькістські групи нібито існували в усіх великих українських містах. Уже в еміграції в 1939 Т. несподівано виступив із серією статей, у яких висловлювався за надання політичної самостійності радянській Україні. У 1920-30-х роках існували малочисельна група соціалістів, яка стояла на засадах троцькізму, в Галичині та невелика фракція серед українсько-канадських комуністів, що видавала в 1933-38 газету “Робітничі вісті” й переклала кілька творів Т. Відродження троцькізму пов'язане з діяльністю у 1970 групи молодих українських інтелектуалів у Канаді (Богдан Кравченко), які дописували про Україну до різних троцькістських видань, передруковували окремою брошурою статті Т. про політичну самостійність Української РСР (Trotsky L. For a Free Independent Soviet Ukraine. Toronto.).

Я. Малик, Д. К. (Львів).

ТРОЦЬКИЙ МИКОЛА - (рр. н. і см. невід.) - український військовий діяч, генерал-хорунжий. У роки Першої світової війни 1914-18-командир піхотного батальйону на Румунському фронті. В українській армії-з кін. 1917. Командував сотнею Кінно-гайдамацького куреня ім. Кармалюка, сформованого на Поділлі. Курінь Т. воював із збільшовиченими частинами російської армії у р-ні Кам'янця-Подільського. У квітні 1918 частини було перекинуто до Харкова. За Гетьманату - курінь під командуванням Т. перебував у складі Запорозької дивізії (пізніше - корпусу), згодом розгорнуто у полк. Командиром полку призначено Т. Влітку 1918 Т. у складі військової місії виїжджав до Відня у справі звільнення військовополонених українців. Під час

антигетьманського повстання виступив на боці Директорії УНР. Призначений командиром 3-ї ім. Кармалюка бригади Армії УНР. Після інтернування частин Армії УНР у Польщі перебував у таборі Пйотркува. Дальша доля невідома.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ТРОЩИНСЬКИЙ ДМИТРО ПРОКОПОВИЧ (1754 - 1829) - державний діяч Російської імперії, меценат української культури. Походив з українського старшинського роду Трощинських. Син військового товариша Прокопія Трощинського. Після закінчення *Києво-Могилянської академії* служив у *Малоросійській колегії* м. Глухові. У 1773 - гадяцький полковий писар. Наприкін. російсько-турецької війни 1768-74 відряджений у Молдову в розпорядження командувача окремого корпусу князя М.Рєпніна для виконання секретарських обов'язків. Перебував на цій посаді 13 років, доки М.Рєпнін був російським послом у Стамбулі, Смоленським, а потім Псковським генерал-губернатором. З 1784 - керуючий справами канцелярії графа О.Безбородька, згодом - член Головного поштового управління у званні статс-секретаря. У 1793 призначений статс-секретарем *Катерини II*. Отримав у власність містечко Кагарлик на Київщині, а згодом - великі земельні володіння на Полтавщині, Київщині та Воронежчині. За Павла/став сенатором. На поч. царювання *Олександра I* призначений членом Державної Ради. У 1802-06 - міністр уділів. Деякий час перебував у відставці, жив у своєму маєтку в с. Кибенцях Миргородського повіту Полтавської губ. У 1812-14 - полтавський губернський предводитель дворянства. Завдяки підтримці Т. у *Ніжинському ліцеї* навчався М.Гоголь. У 1814-17 - міністр юстиції Російської імперії. З 1817-у відставці. Т. був шанувальником української старовини. У Кибенцях заснував приватний театр, кілька творів для якого написав Гоголь-Яновський, - батько М.Гоголя. У м. Кагарлику Т збудував палац, створив бібліотеку і висадив великий парк. Зібрана Т. багата бібліотека після його смерті була розпродана, частина бібліотеки і папери з його особистого архіву в 1833 були передані його племінником цареві *Миколі I*. Т. надавав підтримку діячам української науки, літератури та мистецтва - *Я.Марковичу*, *В.Ломиковському*, *В.Капністу*, *В.Гоголю*, *В.Боровиковському*, *А.Веделкпа* ін. Т. став одним з ініціаторів видання у 1798 "Енеїди" І.Котляревського.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

ТРОЩИНСЬКИЙ СТЕПАН (рр. н. і см. невід.) - державний і військовий діяч Гетьманщини. Племінник І.Мазепи. Засновник українського старшинського роду Трощинських. У 1690-97 обіймав ранг господаря Гадяцького замку. У 1697-1704 - обозний Гадяцького полку, а в 1704-08 - гадяцький полковник. Був одружений з дочкою полковника охочекомонного полку Іллі Новицького Марією. Мав двох синів - Андрія та Івана. Обидва були бунчуковими товаришами. Прадід *Д. Трощинського*.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

ТРОЯК (тригрошовик) - польська срібна, а згодом білонна і мідна монета, номінальною вартістю 3 гроші. Вперше запроваджена у 1528 королем *Сигізмундом I Старим*. Вміст чистого срібла у цих монетах складав 2.31 г. Найбільш масовою емісією Т. була під час правління короля *Сигізмунда III Вази*, коли ці монети стали популярним номіналом грошового ринку в українських землях. У 18 ст. Т. став спочатку білонною, а потім мідною монетою.

Р. Шуст (Львів).

ТРУБЕЦЬКОЇ ОЛЕКСІЙ МИКИТОВИЧ (р. н. невід. - п. 1680) - московський державний і військовий діяч, дипломат, князь (з 1645). У 1646-62 очолював прикази - Сибірський, Казанського палацу та Полкових справ. У березні 1654 брав участь у переговорах з гетьманським урядом про умови укладення українсько-московського військово-політичного союзу. Під час московсько-польської війни 1654-57 і 1654-55 очолював південне угруповання московських військ, вів воєнні дії з польською армією у р-ні Луцька. У 1656 брав участь у здобутті Юр'їва (Дерпт, сучасн. Тарту, Естонія) під час московсько-шведської війни. У 1659-60 командував московськими військами, що діяли в Україні. У червні 1659 очолювана Т. і Г.Ромадановським московська армія була розгромлена українськими військами під командуванням гетьмана *І.Виговського* у *Конотопській битві 1659*. У жовтні 1659 Т. оточив своїми військами козацьку раду в Переяславі й примусив новообраного гетьмана Ю.Хмельницького підписати *Переяславські статті 1659*. Хрещений батько *Петра I*.

І. Підкова (Львів).

ТРУВОР - один з братів князя *Рюрика*. За літописною легендою, поданою у "*Повіст временних літ*", у 862 прийшов разом з Рюриком і *Синеусом* у землі ільменських слов'ян і протягом двох років правив у Ізборську. Реальність існування Т., як і другого брата Синеуса, тривалий час піддавалася сумніву. Деякі історики висловлювали припущення, що Т. і Синеуса не існувало, а відомості про них - наслідок неправильного перекладу літописцем слова "thru waring" (шведськ. - вірна дружина) як власного імені. В останній час історичність Т., як і Синеуса, визнається більшістю дослідників.

О. Щодра (Львів).

ТРУДОВИЙ КОНГРЕС УКРАЇНИ (Конгрес трудового народу України; Веукраїнський трудовий конгрес) - вищий тимчасовий законодавчий орган *Української Народної Республіки* у період *Директорії УНР*. Скликаний Директорією з метою організації влади в Україні та визначення форми державного правління після повалення влади гетьмана *П.Скоропадського*. Проходив у Києві 23-28.1.1919. У грудні 1918 на нараді

членів Директорії УНР і представників політичних партій з метою ефективної боротьби з більшовиками було запропоновано покласти в основу організації влади т. зв. "трудоий принцип", за яким влада на місцях мала належати радам робітників, селян і трудової інтелігенції. У Декларації Директорії УНР пропонувалося скликати Конгрес трудового народу України як найвищий орган влади в Україні. Проведення виборів до Конгресу регламентувалося спеціальною Інструкцією Директорії УНР від 5.1.1919. Вибори мали відбуватися по куріях (від робітників, селян та "трудої інтелігенції"). Виборче право надавалося усім громадянам УНР віком від 21 року, крім позбавлених громадянських прав у судовому порядку і військовиків республіканської армії. До Конгресу мали бути обрані 593 делегати. З них від Київщини (67 делегатів), Поділля (59), Харківщини (65), Херсонщини (52), Волині (60), Чернігівщини (54), Полтавщини (58), Катеринославщини (46), Таврії (18) Холмщини, Підляшшя, Поліської округи (19), Західно-Української Народної Республіки (65); від професійних організацій: Всеукраїнського залізничного з'їзду (20); Всеукраїнського поштового з'їзду (10).

Із 528 делегатів ТКУ, що мали бути обрані на території УНР, 377 - селяни, 118 - робітники, 33 - представники "трудої інтелігенції". Головою виборчої комісії призначено *А.Лівицького*. Вибори відбувалися 12-15.1.1919. На території *Західно-Української Народної Республіки* через воєнні дії на українсько-польському фронті (див. *Українсько-польська війна 1918-19*) вибори до ТКУ не проводилися. 22.1.1919 у Києві відбулося урочисте проголошення злуки ЗУНР з УНР, в якому взяла участь делегація *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918-19* у кількості 36 осіб під головуванням заступника Президента УНР *Л.Бачинського*. Директорія звернулася до галичан з проханням, щоб уся делегація УНР взяла участь у роботі ТКУ як представництво від Західної України, на що було дано згоду. Заплановане на 19.1.1919 відкриття ТКУ через неприбуття до Києва частини делегатів було перенесено. ТКУ розпочав роботу 23.1.1919 в приміщенні оперного театру. На момент відкриття Конгресу прибуло 400 делегатів (згодом - ще частина делегатів). До ТКУ обрано всіх членів Директорії УНР, крім *С.Петлюри*, котрий як представник військової влади не виставляв своєї кандидатури. Охорону Конгресу забезпечував відділ *січових стрільців*. У склад колегіальної президії ТКУ увійшли: від найчисельнішої фракції Селянської спілки і *Української партії соціалістів-революціонерів* *Д.Одрина*, від українських соціал-демократів - *С.Вітик*, від галицьких партій - *Т.Старух*. На пленарних засіданнях по черговою головували члени президії. До складу секретаріату ТКУ входили *С.Бачинський* (УПСР), *В.Злотчанський* (УСДРП), *Л.Гаврилук* (російські есери), *Вороний* (УПСР), *І. Біск* (РСДРП). 23.1.1919 Конгрес затвердив ухвалу Української Національної Ради ЗУНР та Універсал Директорії УНР про об'єднання УНР і ЗУНР в одну державу. На наступних пленарних засіданнях ТКУ заслухав звіти Директорії (виступ *В.Винниченка*)-, уряду (виступ *В.Чехівського*), Головного отамана *С.Петлюри*. Основні дискусії та редакційна робота розгорнулися у Конвенті сеньйорів, який складався з представників фракцій, та на засіданнях тимчасових комісій і фракцій. У ході роботи конгресу більшість делегатів висловилися проти встановлення в Україні радянської форми правління.

28.1.1919 делегати Конгресу схвалили текст резолюції про владу, внесеної *С.Бачинським* (узгоджений з делегацією ЗО УНР, більшістю фракції УПСР та Селянської спілки) як проект тимчасової конституції України. В цьому документі оголошувалося про вимушене тимчасове припинення діяльності Конгресу через наступ російських військ на Київ. До наступної сесії Конгресу верховна влада і оборона держави доручалися Директорії УНР, доповненої представником від Наддністрянської України (Галичини, Буковини і Закарпаття; до складу Директорії увійшов Президент УНР *Є.Петрушевич*). Закони, видані Директорією УНР, мали затверджуватися найближчою сесією Трудового конгресу. Виконавча влада мала належати Раді народних міністрів, яка призначалася Директорією і була підзвітна Трудовому конгресу (на час перерви засідань Директорії УНР). У документі зазначалася необхідність створити комісії з контрольними функціями для розробки законопроектів до наступної сесії Трудового конгресу. Склад комісій мав обиратися на підставі пропорційного представництва від фракцій Конгресу (1 представник від 15 делегатів).

З метою закріплення демократичного ладу в Україні ТКУ висловився за підготовку "закону для виборів всенародного Парламенту Незалежної Соборної Української Республіки". Владу на місцях було доручено здійснювати урядовим уповноваженим, що мали діяти під контролем місцевих Трудових рад, обраних пропорційно з представників селянства і робітництва. Окремо в універсалі підкреслено потребу негайної всенародної боротьби за самостійну УНР проти інтервенції радянської Росії. ТКУ затвердив Універсал "До українського народу", ноту "До народів світу", в якій заявлено право українського народу бути представленим на Паризькій мирній конференції 1919-21, та протест проти російського більшовицького наступу на Україну, відозву до армії УНР. Ухвалена більшістю ТКУ резолюція згодом була опублікована як "Закон про тимчасову владу в Українській Народній Республіці" за підписами *Вітика* і *Бачинського*. Для підготовки законопроектів до наступної сесії Конгрес обрав 30 депутатів, котрі 29.1.1919 розділились по 6 комісіях: комісія оборони (10 осіб, голова-*Мацюк*); земельна комісія (12 осіб, голова - *Петренко*); бюджетна комісія (6 осіб, голова - *Чайківський*); комісія закордонних справ (8 осіб, голова -*Л.Бачинський*); харчова комісія (9 осіб, голова - *Мельник*); культурно-просвітня комісія (10 осіб, голова - *Вировий*). Після відступу Директорії УНР і уряду з Києва внаслідок більшовицького наступу комісії ТКУ проводили засідання та брали участь у спільних нарадах Директорії УНР та Ради Міністрів у *Вінниці*, *Рівному*, *Кам'янці-Подільському*. Протягом весни-літа 1919 комісії ТКУ поступово втрачали вплив на державне життя УНР. 11.7.1919 у *Кам'янці-Подільському* на спільній нараді членів комісій (бл. 10 осіб) під головуванням *С.Вітика* була прийнята постанова про припинення їхньої роботи.

В. Задунайський (Донецьк).

ТРУДОВИЙ КОНГРЕС УКРАЇНИ (ТКУ) -політична партія, що існувала в Україні у 1993-96. Створений у 1993 за ініціативою українського політика А.Матвієнка. У вересні 1993 ТКУ було зареєстровано Міністерством юстиції України. У час заснування спирався на центр "Справедливість", Союз підприємців, Спілку співробітництва. На виборах 1994 ТКУ не отримав жодного місця у Верховній Раді України. До складу парламенту не потрапив і лідер партії. ТКУ налічував бл. 5200 членів у 17 обласних осередках. Первинні організації (за місцем проживання) об'єднуються в районні та міські, а вони, у свою чергу, у обласні та кримську республіканську організацію. Вищим партійним органом був з'їзд, який (скликався не рідше одного разу на два роки). З'їзд обирав Раду ТКУ та контрольну комісію. Рада ТКУ організовувала всю роботу у період між з'їздами. Рада ТКУ обирає політвиконком, координаторів. Головою Політвиконкому було обрано А.Матвієнка (голова Вінницької обласної державної адміністрації). З моменту свого заснування ТКУ зайняв конструктивну центристську позицію у політичному спектрі України, заявивши про себе як про "партію власників, здатною стати політичною базою українських реформ".

ТКУ вдалося об'єднати навколо себе багатьох відомих політиків, урядовців, бізнесменів. ТКУ виступав за побудову демократичного, справедливого, солідарного суспільства, в основу розвитку якого покладено загальнолюдські цінності. На відміну від консервативної моделі ринку, до якої схиляється значна частина партій України, ТКУ відстоював принцип соціально-регульованих ринкових відносин через поєднання ефективної ринкової економіки з активною соціальною політикою держави. У галузі міжнародних взаємин ТКУ виступив за повагу до прав та інтересів представників усіх національностей і національно-етнічних груп. У зовнішній політиці ТКУ не підтримував прийняття Україною статусу постійно нейтральної держави. Здекларувавши свою прихильність до соціально-ліберальної ідеології, ТКУ зблокувався з Партією демократичного виродження України в рамках об'єднання "Нова Україна", сформувавши політичне ядро останньої. 24.12.1996 ТКУ та ПДВУ на об'єднувачому з'їзді центристських сил проголосили про розпуск своїх партій і утворення на їх основі Народнореспубліканської партії (НРП).

Ю. Шведа (Львів).

ТРУТЕНКО ВАЛЕНТИН МАКСИМОВИЧ (12.3.1881-30.1.1953)-український військовий діяч, генерал-хорунжий. Н. у м. Звенигородці на Київщині. Закінчив Володимирський Київський кадетський корпус, у 1901 - Київське піхотне юнкерське училище, пізніше -Миколаївську академію Генерального штабу. У роки Першої світової війни 1914-18 - на Західному фронті. У 1916- командир 175-го піхотного Батуринського полку, підполковник. Після Лютневої революції 1917- організатор українського військового з'їзду Західного фронту у Ризі, здійснював українізацію частин 12-ї російської армії. У листопаді 1917 очолив і привів на Чернігівщину зукраїнізований Батуринський полк, який взимку 1918 брав участь у боях з більшовицькими військами. За Гетьманату командував частинами на Катеринославщині й Черкащині. Під час антигетьманського повстання виступив на боці *Директорії УНР*. Був призначений начальником Могилів-Подільської юнацької школи. 3 грудня 1919- помічник командира 3-ї Залізної дивізії, а під час Першого зимового походу 1919-20 виконував обов'язки командира. Учасник боїв на більшовицькому фронті восени 1920. 3 листопада 1920 перебував серед військовиків інтернованих частин Армії УНР у Польщі, начальник Спільної юнацької школи (1922). У 1924 після ліквідації таборів виїхав у Німеччину, де приєднався до угруповання гетьмана *П.Скоропадського*. Обирався отаманом Українського вільного козацтва, був військовим аташе гетьманського екзильного уряду в Німеччині. Після Другої світової війни деякий час перебував у німецькому таборі Міттенвальді. У 1948 емігрував у Чилі. Помер у Сант-Яго.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ТРУТОВСЬКИЙ КОСТЯНТИН ОЛЕКСАНДРОВИЧ (28.1(9.2)1826 - 17(29).3.1893) -український художник і графік. Н. у Курську (Росія). Виховувався у родинному маєтку в с. Полівці на Харківщині (тепер Охтирського р-ну Сумської обл.). Навчався у Петербурзі. У 1845-49 - вільнослухач Петербурзької академії мистецтв, з 1860 - академік. У 1871-81 - інспектор Московського училища живопису, скульптури і архітектури. Співпрацював як художник-графік у багатьох періодичних виданнях ("Русский худ. листок", журнал "Искра"). Ілюстрував твори українських і російських письменників, зокрема Гоголя (альбом літографій до "Вечорів на хуторі поблизу Диканьки"; 1874), Т.Шевченка (до біографії, 1885, "Гайдамаків", 1886), Марка Вовчка (1860), О.Пушкіна, М.Лермонтова, І.Крилова (1864). У 1861-62 разом із Л.Жемчужниковим, І.Соколовим, О.Бойдеманою, В.Верещагіним подав свої малюнки до "*Живописної України*". Автор полотен "Хоровод у Курській губернії" (1860), "Колядки у Малоросії" (1864), "Переселенці в Курській губернії" (1864), "Сорочинський ярмарок" (1872), "Білять полотно" (1874), "Кобзар надДніпром" (1875), "В місячну ніч" (1881), "Весільний викуп" (1881), "Хворий" (1883). Помер у с. Яковлівці (тепер Обоянського району Курської обл., Російська Федерація). Твори Т. зберігаються у Музеї українського мистецтва в Києві, Третьяковській галереї у Москві.

ТРУШ ІВАН ІВАНОВИЧ (17.1.1869 -22.3.1941) - український живописець і громадський діяч. Н. у с. Висоцькому (тепер Бродівського р-ну Львівської обл.). З 1881 вчився у Бродівській гімназії. У 1891 вступив у Краківську академію красних мистецтв, де навчався у польського майстра Вигулковського, згодом - у відомого пейзажиста Я.Станіславського. Був членом товариства "Громада". Після закінчення у 1897 академії Т. переїхав до Львова. У 1898 очолив перше об'єднання художників Галичини "Товариство розвою руської штуки". У 1905 разом з *М.Грушевським* заснував Товариство прихильників українського письменства, науки і штуки, яке відіграло важливу роль у популяризації та пропаганді українського мистецтва. Підтримував

дружні стосунки з *В. Стефаніком* та *І. Франком*. Своєю творчістю Т. розпочав відродження галицького малярства. Поступово утвердився як художник-реаліст, прекрасний пейзажист, майстер психологічного портрета та побутового жанру. Майже щороку їздив у Карпати, подорожував по Україні, Криму (1901, 1903), в Італії (1902, 1908), Єгипті й Палестині. У 1900 їздив у Київ, де познайомився з Лесею Українкою. Т. - автор бп. 250 великих полотен, переважно пейзажів. Серія них - "Могила Тараса Шевченка у Канові" (1900), "Захід сонця в лісі" (1904), "Дніпро біля Києва" (1910), "Полукипкі під лісом" (1919); цикли картин: "Квіти", "Луки і поля", "Сосни", "Італійські пейзажі", "В обіймах снігу" (1925), "З життя пнів" (1929); пейзажі з архітектурними мотивами "Лавра у Києві" (1901), "Михайлівський собор", "Андріївська церква в Києві"; створив цілий ряд пейзажів Італії, Єгипту, Палестини з характерними для цих країн рисами архітектури тощо. Великою заслугою Т. є створення ним цілої галереї портретів його сучасників - І. Франка (1897), В. Стефаніка (1897), М. Драгоманова (1897), Лесі Українки (1900), М. Лисенка (1900), І. Нечуя-Левицького (1900), М. Грушевського, Б. Грінченка, П. Житецького (1900) та ін. (всього бл. 350 портретів). Т. став ініціатором проведення першої всеукраїнської художньої виставки у Львові в 1905. Перша персональна виставка творів Т. відбулася у 1899, брав участь у виставках українських і польських митців у Києві, Кракові, Варшаві, Лондоні, Відні, Софії. Найбільші колекції полотен митця зберігаються у львівських музеях - Національному музеї та І. Труша, є також у музеях Києва, Харкова, Одеси, Ужгорода та ін. міст України. На поч. 20 ст. Т. розгорнув багатогранну діяльність як літературно-художній критик і публіцист. Літературна спадщина Т. становить понад сотню статей з літературознавства, історії і теорії мистецтва. Друкувався у журналах "Літературно-науковий вісник", "Будуччина", "Ruthenische Rundschau" (Відень), газетах "Діло", "Зоря" та ін. виданнях. На поч. 1905 спільно з композитором С. Людкевичем почав видавати перший у Галичині український мистецький щомісячник "Артистичний вісник". Помер у Львові. Похований на Личаківському кладовищі.

Т. Галайчак (Львів).

ТУГАЙ-БЕЙ (р.н. невід-п. червень 1651) - видатний кримсько-татарський полководець і політичний діяч. Походив з одного з чотирьох впливових родів Кримського ханства - роду Аргін. Звання бея (князя) Тугай-мурза (шляхтич) отримав як керівник перекопського санджаку (округу). Перекопським беєм став між 1642 і 1644 (за правління хана Мухамеда-Гірея IV). Посада Т.-б. була однією з важливих посад у ханстві, оскільки на нього покладалися обов'язки з прикордонного захисту держави. Єдиний серед бейів мав хоругву і 3-тисячний загін особистої гвардії. Йому підпорядковувался гарнізон Перекопу та підрозділи прикриття (15 тис. чол.), а також ногайські орди: Єдичкульська, Перекопська, Очаківська та Буджацька. На думку О. Прицака, познайомився з *Б. Хмельницьким* під час його перебування у татарському полоні (1620-22), що згодом відіграло важливу роль в укладанні та реалізації українсько-татарського союзу 1648 проти Польщі. У серед. квітня 1648 Т.-б. за наказом хана *Іслама-Гірея III* на чолі 20-тисячного загону (за ін. дан. - 6-тисячного) прибув на допомогу *Б. Хмельницькому* на *Микитинську Січ*. Татарська кіннота на чолі з Т.-б. і українська армія під командуванням *Б. Хмельницького* спільно билися проти польського коронного війська у *Жовтоводській битві 1648* і *Корсунській битві 1648*. У 1648 Т.-б. брав участь в облозі Львова (вересень-жовтень) та Замостя (грудень), а також у *Берестецькій битві 1651*, під час якої і загинув. Кримсько-татарське військо, зокрема, очолюване Т.-б., відіграло важливу роль у перемогах *Б. Хмельницького*, татарська кіннота ліквідувала польську перевагу в кавалерії. Поєднання козацької піхоти і татарської кінноти створило оперативну-тактичну перевагу української армії над польською у цих битвах, оскільки після переходу на бік повстанців реєстровців польське командування не мало піхоти, рівноцінної козацькій, і для оборонних дій було змушене спішувати свою кінноту. У складі української армії татарська кіннота, очолювана Т.-б., виконувала функції передового загону (у похідних порядках) та авангарду (у бойових порядках), а також здійснювала завдання у проведенні тактичної розвідки. Крім того, на прохання *Б. Хмельницького* і за згодою кримського хана *Іслама-Прея III*, Т.-б. влітку 1648 та весною 1649 перебував з 15-тисячним військом на кочів'ях біля Дніпра (на Синіх Водах), виконуючи функції резерву української армії. Відносини між *Б. Хмельницьким* і Т.-б., за дан. деяких джерел, були дружніми. Зокрема, відомі слова *Б. Хмельницького*: "...Тугай-бей близький мені є, він мій брат, моя душа...".

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ (21.1.1865-22.1.1919; за ін. дан.-20.1.1865 -21.1.1919) - український учений-економіст, політичний діяч. Н. у с. Солоному Куп'янського повіту Харківської губ. у дворянській родині. Навчався у гімназіях Києва та Харкова У 1884 вступив на фізико-математичний відділ Харківського ун-ту, який закінчив екстерном у 1888. У 1892 стажувався в Англії. Займався науковою діяльністю з окремих проблем економічної теорії: кон'юнктури, кооперації, обґрунтування періодичності кризових явищ. Читав лекції з економіки у вищих навчальних закладах Петербурга та Москви. З 1906 був головним редактором журналу "Вестник кооперации", згодом редагував серійне видання "Новые идеи в экономике" (вийшло 5 випусків). У ранній період своєї діяльності захоплювався ідеями "легального марксизму", однак на поч. 20 ст. відмовився від попередніх поглядів. Належав до партії *кадетів*. У 1901-05 жив на Полтавщині, співпрацював із земськими установами. У 1917 переїхав до Києва. Вступив до *Української партії соціалістів-федералістів*. У період Української революції брав активну участь у формуванні українських фінансових інституцій. 3.9.1917 призначений генеральним секретарем фінансів Української Центральної Ради. Перебуваючи на цій посаді, деякий час жив у Петрограді, а в середині грудня подав у відставку. Т.-Б. був автором декларації *Генерального секретаріату УЦР-УНР* "Економічна політика" (30.8.1917). З липня 1918- редактор журналу "Українська кооперація", до якого писав статті

українською мовою. Був головою на установчому з'їзді Центрального українського кооперативного комітету (1-3.9.1918). На поч. жовтня 1918 очолив його керівний орган - Раду. У 1917-18- професор Державного українського університету в Києві. В липні-вересні 1918 працював у комісії з вироблення законопроекту про заснування *Української академії наук*. З 22.11.1918-дійсний член УАН, на поч. 1919 очолив соціально-економічний відділ академії. Організатор Українського кооперативного інституту. У період Директорії УНР входить до складу спеціальної комісії, яка розробляла проект проведення грошової реформи. У січні 1919 призначений радником з економічних питань делегації УНР на *Паризькій мирній конференції 1918-19*. Помер раптово у поїзді, по дорозі до Парижа, на станції Затишок поблизу Одеси. Похований в Одесі. Т.-Б. - автор праць з економічної теорії ("Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь", 1894; "Русская фабрика в прошлом и настоящем", 1898; "Бумажные деньги и металл", 1917), історії економічних доктрин ("Очерки по истории политической экономии", 1901-02; "Очерки по новейшей истории политической экономии", 1903,1915; "Теоретические основы марксизма", 1905 та ін.), з теоретичних засад кооперативного руху ("Социальные основы кооперации", 1916, 1919; "Кооперация, її природа і мета", 1919; "О кооперативном идеале", 1918), підручників ("Основы политической экономии", 1907, 1919, 1924), біографічних нарисів ("Прудон, его жизнь и деятельность", 1891; "Д.С.Милль, его жизнь и учено-литературная деятельность", 1892). У 1914-16 разом з *М.Грушевським, Ф.Вовком, М.Ковалевським, А.Кримським, О.Шахматовим* брав участь у підготовці енциклопедичного довідника "*Украинский народ в его прошлом и настоящем*".

О. Павпишин (Львів).

ТУКАЛЬСЬКИЙ-НЕЛЮБОВИЧ ЙОСИФ (р. н. невід. - 26.7.1675; за ін. дан. 1676) -Київський православний митрополит (1663-75). У молодому віці прийняв чернечий постриг. З 1654 - архіандрит Ліщинського монастиря і старший Віденського Святодухівсько-го монастиря. З серпня 1661 - єпископ моголівський. Невдовзі переїхав до Чигирин, де був у 1663 (за ін. дан. - 1664) обраний на Київський митрополичий престол. Поряд з Т.-Н. на митрополичий престол претендували єпископ Мефодій (Филимонович), кандидат московського уряду, а також перемишльський єпископ Антоній Винницький, що користувався підтримкою гетьмана П.Тетері. У зв'язку з цим Т.-Н. фактично керував лише частиною митрополії, бо західними єпархіями управляв А.Винницький. Виступав проти втручання польського уряду в українські церковні справи, за що у червні 1664 ув'язнений у Марієнбурзькій фортеці в Пруссії. Звільнений у 1667 (за ін. дан. - у 1666). Деякий час перебував у Вільно та Могилеві, а згодом повернувся до Чигирин. Дворічне перебування у польському ув'язненні сприяло зростанню авторитету Т.-Н. у середовищі православного духовенства, козацтва та української шляхти. Незважаючи на існування місцеблюстителя митрополичого престолу Мефодія Филимоновича (згодом - Л.Барановича), Т.-Н. продовжував вважатися Київським митрополитом і переважно самостійно вирішував усі питання церковного життя. За підтримки гетьмана *П.Дорошенка* 6.3.1668 (за ін. дан. -1670) отримав благословення від Константинопольського патріарха. Похований у Троїцькому чоловічому монастирі. Згодом прах Т.-Н. було перенесено до Лубенського Мгарського монастиря.

Р. Шуст (Львів).

ТУЛУБ ЗІНАІДА ПАВЛІВНА [16(28).11.1890-26.9.1964] - українська письменниця. Н. у Києві в родині відомого київського адвоката. Дитячі роки минули у містечку Брацлаві Подільської губернії і в Таганрозі, куди її батька переводили по службі. У 1904 родина повернулася до Києва. У 1904-09 навчалася у Київській жіночій гімназії, а в 1909-17 на слов'янсько-російському відділенні історико-філологічного ф-ту Вищих жіночих курсів. Займалася науково-дослідницькою роботою. За працю "Погляди М.В.Гоголя на проблеми мистецтва в світлі західноєвропейських та російських філософських теорій першої пол. 19 ст." їй було надано вчений ступінь кандидата філологічних наук і залишено при Київському ун-ті для підготовки до професури. Через матеріальні труднощі змушена припинити наукову діяльність. У 1919 деякий час керувала лекторською секцією в політуправлінні Київського військового округу, в Одеському губернському військкоматі, пізніше працювала на різних посадах у радянських установах. Літературну діяльність розпочала у 1916. Спочатку писала, під впливом батька, російською мовою поезії, а згодом прозові твори. У 1916 в популярному ліберальному журналі "Вестник Европы" було опубліковано повість "На перепутьє". Під впливом подій Української революції розпочала писати українською мовою. Працювала в галузі кінорежисурі, написала кілька сценаріїв для ВУФКУ, збирала матеріали для більш масштабних творів: "Гайдамаки", "Джордано Бруно", "Йоган Вюртемберзький" та ін. Працювала як перекладач з французької, німецької, російської мов. Здійснила переклади на російську мову творів М.Коцюбинського, Ю.Яновського, Г.Епіка, П.Качури та ін. Успіх Т. приніс роман "Людолови". Зданий до видавництва "Молодий більшовику" 1933 перший том твору вийшов друком, "відредагований" відповідно до тодішніх ідеологічних вимог, на поч. 1935. У 1937 надруковано другий том роману. У цьому масштабному і багатоплановому творі представлено широке історичне тло України 17 ст., соціальні, національні, релігійні суперечності й конфлікти цієї доби. У 1937-56 Т. була репресована і відбувала заслання в Казахстані. Після повернення написала роман-хроніку "В степу безкраім за Уралом" (1964) про життя Т.Шевченка на засланні, спогади "Моє життя", оповідання для дітей "Заважалочка-допомагалочка". Померла у Києві.

М. Лабач (Львів).

ТУЛЬЧИНСЬКА УПРАВА - філія *Південного товариства декабристів*. Створена в 1818 за ініціативою

П.Пестеля, ад'ютанта командувача 2-ої російської армії, яка була розквартирована у Тульчині (тепер Вінницька обл.) після завершення війни з наполеонівською Францією. Спочатку Ту. була філією "Союза благоденства". У березні 1821 члени Ту. заснували Південне товариство декабристів, яке очолив П.Пестель. У 1823 після утворення Васильківської та Кам'янської управ Ту. стала головною управою Південного товариства. Членами Ту. були: П.Пестель, О.Юшневський, І.Аврамов, О. та М.Крюкови, В.Івашов, Ф.Вольф, О.Барятинський, М.Бестужев-Рюмін, М.Басаргін, С.Важковський, В.Раєвський, М. і П. Бобрищеві-Пушкіни. Члени Ту. виступали за повалення самодержавства та встановлення республіканського правління (причому після перевороту необхідно було встановити революційну диктатуру для здійснення перетворень у країні). У національному питанні члени Ту. притримувались поглядів П.Пестеля, який заперечував право неросійських народів імперії на самовизначення (крім поляків) та був противником перебудови Росії на федеративних засадах. Після арешту П.Пестеля і придушення повстання Чернігівського полку Ту. припинила своє існування.

А. Пономаренко (Вінниця).

ТУМАНСЬКИЙ ФЕДІР ЙОСИПОВИЧ (бл. 1757 - листопад 1810) - український письменник, перекладач і видавець. Н., можливо, у Глухові. У 1773 вступив до Кенігсберзького ун-ту, де вивчав право в Д.Лестока та філософію у Д.Бука. Був обраний членом Королівського прусського німецького т-ва. Бл. 1778 повернувся в Україну, у 1779 висунув проект влаштування у Глухові академічної книгарні та запропонував заснувати Академічне товариство як зародок Академії наук. За дорученням П.Рум'янцева розробив проект всебічного вивчення Лівобережної України, на основі якого складено "Топографічний опис" А.Шафонського "Опис" Д.Паценка. Переїхавши до Петербурга, одержав посаду директора Державного позичкового банку (1789-93). У 1789-87 видавав тижневики "Зеркало света" (ч. 1-6, разом з П.Богдановичем) та "Пекарство от скуки и забот". У 1792-94 видавав журнал "Российский магазин", де помістив ряд статей з історії України. Вперше видав Літопис Граб'янки (у другій, пізнішій ред.) під назвою "Летописец Малыя России" (1793, ч. 2-3), який став джерелом для праць Д.Бантиш-Каменського, М.Маркевича та ін. Вивчав історію Росії. Переклав на російську мову "Путешествие по разным провинциям Российской империи" П.Палласа (1786), видав праці першого російського африканіста М.Коковцева "Описание Архипелага и Варварийского берега" (1786) та "Достоверные известия о Алжире" (1787). Т написав оди на честь П.Завадовського і Г.Потьомкіна-Таврійського. У жовтні 1779 був обраний чл.-кор. Петербурзької АН, з січня 1794 - чл.-кор. Королівського геттінгенського наукового товариства. Помер на хуторі Родіонівка Глухівського повіту.

С. Білокінь (Київ).

ТУМАНСЬКІ - дворянський рід, що походить від шляхтича **Тимофія Ігнатовича Т.** (р. н. невід, -п. 1710), який, ймовірно, походив з Правобережної України. Жив у Еорисполі. Серед інших представників роду: **Василь Григорович Т.** (бл. 1723 - 1809) - державний діяч Гетьманщини. Разом з Г.Кониським навчався в Київській академії. У 1750 - переяславський полковий писар. У 1751-62 старший військовий канцелярист, помічник генерального писаря А.Безбородька, у 1662-64 - останній генеральний писар Гетьманщини. Після скасування гетьманства став правою рукою П.Рум'янцева в Малоросійській колегії. Дійсний штатський радник (1779), Новгород-Сіверський віце-губернатор (1784-85). **Йосиф Григорович Т.** (бл. 1733 -1795) - український правник. Навчався в Київській академії. У 1764 керував похідною канцелярією при гетьмані К.Розумовському в Петербурзі. У 1871-82 - член Генерального суду, з 1783 -голова Новгород-Сіверської палати карного суду. **Іван Григорович Т.** (бл. 1740-бл. 1800) - обер-секретар сенату, приятель О.Безбородька. Навчався в Київській академії. У 1758-61 - у гімназії при Петербурзькій АН разом з О.Лобисевичем та С.Дівовичем. Служив у Герольдмейстерській конторі сенату. Переклав книгу "О воспитании девиц" Ф.Фенелона (1763, 1774) та дві статті Луї де Жокура з "Енциклопедії". За поданням П.Рум'янцева переведений до Малоросійської колегії. Бл. 1778-79 брав участь в упорядкуванні Генерального архіву. У 1781 зробив подання до Петербурзької АН про заснування у Києві книгарні. У 1782 - київський губерніяльний прокурор, 1791-95 - голова Київської палати цивільного суду. **Михайло Васильович Т.** (бл. 1758 - 1827) - член Малоросійської колегії (з 1778). Навчався у Кенігсберзькому ун-ті. Після ліквідації Малоросійської колегії працював у Комісії для впорядкування Генерального малоросійського архіву (1778-82). Віце-губернатор Олонецький (1795) та Костромський (1797), петербурзький цивільний цензор (1797-98).

С. Білокінь (Київ).

ТУПТАЛО ДИМИТРІЙ РОСТОВСЬКИЙ (світське ім'я - Данило Савич Туптало, Тупталенко; - 11.12.1651 - 28.10 (8.11).1709) -український церковний діяч 17 ст., письменник-енциклопедист, проповідник. Н. у містечку Макарові на Київщині в козацькій родині. Початкову освіту отримав удома. З 1662 навчався у *Києво-Могилянській колегі*. Учень відомого богослова Іоанікія Галятовського. У зв'язку із захопленням Києва у 1665 поляками Т. змушений залишити навчання і повернутися додому. 9.7.1668 прийняв чернечий постриг у Києво-Кирилівському монастирі. 25.3.1669 Київський митрополит *Й.Тукальський-Нелюбович* висвятив його у сан ієродіякона. У Кирилівському монастирі перебував до 1675. Під час перебування у Густинсько-Успенському монастирі архієпископа Лазаря Барановича 23.5.1675 висвячений у сан ієромонаха. Проповідував у Віленському Святодухівському та Слуцькому монастирях. На запрошення гетьмана *І.Самойлови-ча* у лютому 1679 повернувся в Україну. У 1684 за сприянням архімандрита *Києво-Печерської лаври* Варлаама Ясинського розпочав роботу над фундаментальною працею про Життя святих "Четьї-Мінеї".

Був ігуменом Максаківського Преображенського (1681-82), Миколаївського Батуринського (з 1682-83, 1686-92), Києво-Кирилівського (1697), Чернігівського Єлецького Успенського (1797-99), Спаського Новгород-Сіверського монастирів. На поч. 1701 *Петро I запросив* Т. до Москви, де 23.3.1701 був висвячений на митрополита Сибірського і Тобольського. 4.1.1702 призначений Ростовським митрополитом. Входив у групу українських ієрархів Російської православної церкви, очолювану митрополитом С.Яворським, котра боролася проти старовірів та ін. сект, що відколотися від церкви після реформ царя Олексія, однак не сприймала радикальніших реформ, пропонуваних Петром I, особливо нову систему управління церквою (узаконювала царя над церковною організацією). Дбав про поліпшення духовного життя вірних своєї єпархії, видав два листи до священників, закликаючи їх поліпшити стан справ у парохіях. Заснував школу на 200 учнів у Ростові. Похований у Ростовському Свято-Яковлівському монастирі. 22.4.1757 канонізований. Т. - автор численних богословських праць, проповідей, літературних творів. Перша друкована праця - "Руно орошенное" (1680). Найвідоміший твір - велика збірка з чотирьох книг "Четьї-Мінеї" (1689-1705, багато разів перевидавалась). Серед ін. праць: "Вопросы и ответы краткие о вере", "Розиск о раскольнической бринской вере", (1709), "Зерцало православного исповедения" (1805), "Поклонение Пресвятой Богородице", "О причащении Святых Тайн", "Алфавит духовный", "Диарий" (щоденник за 1689-1703), "Каталог киевских митрополитов" та ін.

Р. Шуст (Львів).

ТУРАШ МИРОСЛАВ (Грабовський; 26.2.1910 - квітень 1939) - діяч Організації українських націоналістів. Н. у с. Ніжанковичах біля Перемишля. Навчався у гімназіях Перемишля і Дрогобича. У 1928-31 - провідник "Пласту" і "Сокола". Член ОУН з 1929. У 1930 роках повітовий провідник ОУН Дрогобиччини, згодом - окружний провідник ОУН Стрийщини. З 1935 - член Крайової езекутиви ОУН. У лютому 1939 Т. призначений на пост крайового провідника на Західноукраїнських землях. Внаслідок різниці поглядів на стратегію і тактику ОУН щодо подій у *Карпатській Україні* між проводом Українських націоналістів та Крайовим проводом намітилися серйозні суперечності. У квітні 1939 Т. як крайовий провідник їздив для зустрічей та консультацій з керівництвом ОУН. У Празі та Відні під час зустрічей з А.Мельником, Я.Барановським і Р.Ярим висловив невдоволення пасивною політикою офіційного керівництва ПУН. Т. було запропоновано викласти позицію Крайового проводу на II Великому зборі українських націоналістів у Римі. У квітні 1938 пропав безвісти, повертаючись у Галичину.

К. Бондаренко (Львів).

ТУРБАЇВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1789-93 - один із найбільших антикріпосницьких селянських виступів у *Лівобережній Україні* в 2 пол. 18 ст. Відбулося у селі Турбаях Градизького повіту Катеринославського намісництва (тепер Глобинського р-ну Полтавської обл.). Безпосередньою причиною повстання стала спроба селян добитися звільнення від кріпосної залежності. На поч. 18 ст. жителі села, яке вважалося вільним військовим селом, були козаками і належали до Миргородського полку. Згодом їх було насильно переведено у стан залежних селян. Селянські хвилювання виникли вже у 1776, коли село Турбаї було продано поміщикам Базилевським. Останні почали активно розвивати своє господарство, примушуючи селян відбувати повинності. Турбаївці не хотіли миритись із положенням кріпосних селян й активно домагались підтвердження свого козацького стану, звертаючись у місцеві й центральні адміністративні установи. У червні 1788 сенат прийняв рішення про визнання козацьких прав і привілеїв лише за 76 турбаївськими родинами (у селі проживало бл. 2 тис. чол.), які ще у 1738 були переведені у козаки миргородським полковником В.Капністом. Ухвала сенату, яку турбаївцям було оголошено 5 (16). 1.1789, викликала невдоволення в частини селян, чиї козацькі права не були визнані. Селяни, вирішивши добитись волі власними силами, створили самоврядування за козацьким зразком на чолі з Назаром Оліфером (отаман), Григорієм Яструбенком (суддя) та Трохимом Довженком (писар) і відмовились виконувати панщину. Найважливіші питання вирішувались на загальному сході жителів села. Для врегулювання "справи про козацтво" і втихомирення селянського заворушення у село в травні 1789 прибули представники Голтвянського нижнього земського суду разом з військовою командою. Проте суд, під впливом поміщиків Базилевських, визнав козаками лише 29 турбаївців, до того ж з'ясувалося, що судді не мали і списка осіб, визнаних сенатом приналежними до козацького стану. 8(19).6. селяни висловили свої обурення проти такого рішення суду і за ініціативою селян Г.Ракші, С. і Л.Рогачків, М. і М.Пархоменків, Г.Величка, А.Бондаря та ін. розпочали збройне повстання. Повстанці роззброїли військову команду, розправились із Базилевськими і зруйнували їхню садибу та, заарештувавши суддів, добились від них написання документа про "добровільне переведення в козаки" турбаївських селян. Запровадивши самоврядування - "Громадську збірню", селяни протягом чотирьох років самостійно вирішували всі громадські справи. За прикладом турбаївців виступили селяни навколишніх сіл Очеретувате, Кринок, Остап'я. Через ускладнення міжнародного становища (війни з Туреччиною і Швецією, революційні події у Франції) уряд *Катерини II* тривалий час намагався припинити селянський виступ без застосування військової сили. Проте, зазнавши невдачі, власті вдалися до жорстоких каральних дій. У червні 1793 у село було введено батальйон піхоти Бузького єгерського полку і 200 козаків. Урядові війська провели масові арешти селян. Суд над повстанцями тривав з 11(22).7.1793 до 31.1(11.2).1794. Більше сотні селян були піддані тілесним покаранням батогами і відправлені на довічні каторжні роботи до Сибіру. 15 селян після знущань померли. Частина турбаївців виселено у степи Херсонської і Таврійської губ. Власті змінили навіть назву села Тур-баї, перейменувавши його у Скорбне (до колишньої назви повернулись лише у 1919). Виступ турбаївських селян знайшов широке відображення у

пісенній народній творчості, художній літературі та легендах.

О. Сухий (Львів).

ТУРІВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО - князівство, що існувало у серед. 10-12 ст. у центрі правобережного Полісся. Утворене на території, більша (північна) частина якого була населена дреговичами, менша (південна) - древлянами (південь цієї території входить до складу України). Через князівство пролягали важливі торгові шляхи (водний і сухопутний з Києва до Польщі, сухопутний - з Києва на Литву), що сприяло його економічному і політичному піднесенню. На півдні й заході Т.к. межувало з Волинською, на сході - з Київською, а на півночі - з Полоцькою землями. Політичним центром князівства було місто Турів (перша літописна згадка під 980). За Володимира Святославича князівство було приєднано до Київської держави. У 980 першим київським намісником у Т.к. став Володимирів син Святополк Володимирович. Відтоді у ньому постійно правили Рюриковичі. На *Любецькому з'їзді 1097* Турівську землю було закріплено за нащадками Ізяслава - сина Ярослава Мудрого. За князя Юрія Ярославича Т.к. відокремилася від Києва, а після його смерті (1166) дійшло до поділу князівства між його синами на уділи, з яких відомо три - Турівський, Дубровицький і Пінський. У пізніші часи дроблення території Т.к. продовжувалося. У 1330 роках землі Т.к. повністю потрапили під владу представників литовської династії Гедиміновичів. Поширена в науковій літературі думка про існування у серед. 10-12 ст. Турово-Пінського князівства є сумнівною, оскільки до 1166 вся Турівська земля являла собою однойменне князівство. Щодо Пінська, який не відіграв помітної ролі в цій землі, то перші літописні згадки про дане місто відносяться до 1097 і 1166.

М. Крикун (Львів).

ТУРКОВСЬКИЙ ВАСИЛЬ (псевд. Павло; 1910-1.11.1944) - діяч *Організації українських націоналістів*. Н. на Тернопільщині. Член ОУН з 1929. Навчався на юридичному ф-ті Львівського ун-ту. У 1933-35 та 1939 перебував у польських тюрмах. У 1935-39 - референт пропаганди Крайової езекутиви ОУН на Західноукраїнських землях. Один з 15 членів організації, які підписали 10.2.1940 у Кракові Акт про створення Революційного проводу ОУН. Був членом Крайового проводу ОУН у Кракові, один з організаторів служби безпеки ОУН. Учасник II великого збору ОУН у Кракові, у 1941—44 - заступник головного керівника СБ при проводі ОУН. На III надзвичайному великому зборі ОУН у 1943 обраний членом Головної ради ОУН та організаційним референтом проводу. Загинув у бою з військами НКВС у Чорному Лісі біля Станіслава (тепер Івано-Франківськ).

К. Бондаренко (Львів).

ТУРЯНСЬКИЙ РОМАН (справж. прізвище - Кузьма; 25.5.1894-16.7.1940)-діяч Комуністичної партії Західної України. Н. у с. Стриївка (тепер Збараського р-ну Тернопільської обл.). Навчався в *Академічній гімназії* Львові, на медичному ф-ті Львівського ун-ту. У 1915-16 брав участь у створенні "Інтернаціональної революційної соціал-демократії", написав низку антивоєнних статей. У 1919-20 працював у більшовицькому підпіллі у Наддніпрянській Україні, служив полковим лікарем у Червоній армії. У 1921-24 перебував на партійній, профспілковій і викладацькій роботі в УСРР. З 1924 - член ЦК, з 1925-член Політбюро ЦК КПЗУ З 1926-представник КПЗУ в польській секції Комуністичного Інтернаціоналу. 28.3.1927 на засіданні секретаріату Виконкому Комінтерну (ВККІ) виступив проти звинувачень на адресу колишнього наркома освіти УСРР *О.Шумського*. У 1927-28 разом з Й.Кріликом (Васильківим) очолював більшість ЦК КПЗУ, яка критикувала політику більшовицького керівництва в УСРР на чолі з *Л.Кагановичем*. 18.2.1928 ВККІ виключив "групу Василькова-Туряньського" з КПЗУ і з Комінтерну. У квітні 1928 Т. у "Листі з Польщі", опублікованому в органі німецьких троцькістів "Die Fahne des Kommunismus" ("Прапор комунізму") піддав критиці сталінську політику в національному питанні. Після саморозпуску КПЗУ-більшості (жовтень 1928) очолював "групу колишньої КПЗУ-більшості". У 1929 відмежувався від Й.Крілика, визнав свої "помилки". Звертався до ЦК КПЗУ і ЦК Компартії Польщі з проханням поновити його в партії, але безуспішно. У 1932 прибув до Москви, де працював у видавництві Профінтерну. 8.2.1933 заарештований 1 незабаром засуджений за сфабрикованою ДПУ справою "Української військової організації". У 1939 безпідставно звинувачений у шпигунській діяльності на користь Німеччини і Польщі. Засуджений до розстрілу. *О. Зайцев (Львів).*

ТУСТАНЬ - наскельна фортеця у Галицькій землі. Згадана в літописі серед давньоукраїнських міст, які в 1340-1349 були захоплені польським королем *Казимиром III Великим*. Знаходилась за 1 км на північний схід від с. Урича (тепер Сколівський р-н Львівської обл.). На основі джерел 16 ст. припускають, що Т. була збудована в серед. 13 ст. на місці ранішого городища, розташованого на терасі, яка підіймається бл. 50 м. над рівнем долини. Т. споруджена з дерев'яних балок на скелях Камінь, Гострий камінь і Мала скеля. Свідченням цього є вирубані в скелях пази, що дають можливість припустити існування 5-поверхової будівлі, У середині фортеці було споруджено кілька цистерн для зберігання води. На дослідженій площі (розкопки проводяться з 1971) знайдено уламки глиняного посуду, різноманітні залізні інструменти, предмети озброєння (наконечники стріл, бронзова булава). 5.10.1994 постановою Кабінету Міністрів України на території Т. засновано державний історико-культурний заповідник "Тустань".

М. Пелецишин (Львів).

ТУЧАПСЬКИЙ ПАВЛО (1869-1922)-діяч українського та російського соціал-демократичного руху. Н. у с. Бесідці Таращанського повіту Київської губ. Навчався у Київському ун-ті. Наприкін. 1880 - на поч. 1890-х років -член нелегального українського студентського просвітницького гуртка "Хрестоматія". Активно

співпрацював з виданнями Русько-української радикальної партії у Галичині. На поч. 1890 років перейшов на марксистські позиції. 31896 - член київської соціал-демократичної групи "Рабочее дело" та київського "Союзу за освобождение рабочего класса", редактор "Рабочей газеты". Делегат першого (1898) з'їзду Російської соціал-демократичної партії. З 1904 - діяч та ідеолог Української соціал-демократичної спілки. Видавав журнал "Правда" у Львові (1905). У 1903-10 був близьким до більшовицької течії у РСДРП. З 1910 зближився з російськими меншовиками. У 1921-22 працював бібліотекарем в УВАН. Автор брошури "Шевченкові ідеали і українська дійсність" (1891, під криптонімом "Е.С.") та спогадів "Із пережитого. Дев'яності роки" (1923,1931).

Я. Грицак (Львів).

ТЩИНЕЦЬКА КУЛЬТУРА (Тщинецька культура, тщинецька етнокультурна спільність) -археологічна культура бронзового віку. Назва походить від могильника біля с.Тшинці у Повісленні. Існувала в 16-11 ст. до н.е. Т.к. поділяють на західнотщинецьку культуру на території Польщі і східнотщинецьку культуру на території України. Східнотщинецька культура виділена С.Березанською. Поширена в північній лісовій смузі Правобережної України і на Лівобережжі - в межиріччі Дніпра і Десни. Представлена переважно поселеннями. Виділяють чотири локальні групи: рівненську, прип'ятську, київську та сосницьку. Поселення невеликі (Пустинка), житла заглиблені в землю, покрівля двосхила. Долівка інколи вимощувалась глиняними вальками. Поховання різні: ґрунтові й підкурганні, з обрядом тілопокладання і тілоспалення. Знаряддя праці і предмети побуту представлені ліпним посудом (тюльпаноподібні горщики, черпаки, миски, друшляки), прикрашеним валиками, заглибленими лініями, заштрихованими трикутниками; крем'яними виробами (клиноподібними сокирами, серпами, наконечниками списів і стріл), кам'яними сокирами з отвором, кістяними речами. Бронзові вироби представлені ножами, кинджалами, прикрасами (браслети, перстені, різноманітні шпильки). Основою господарства племен східнотщинецької культури були осіле скотарство, різні промисли, в деяких місцях було поширене землеробство. Значну роль відігравали різні ремесла, обмін з сусідніми племенами. В соціальному житті панували родопатріархальні відносини, виділялась багатша верхівка. В духовній культурі домінували культ предків, вогню, різні форми прикладного мистецтва. Тк. сформувалась на території Польщі на основі традицій культур лійчастого посуду та шнурової кераміки, на території України -різних груп культури шнурової кераміки, а також пізнього Трипілля. Племена Т.к., на думку лінгвістів та археологів, лягли в основу праслов'янської людності між Віспою і Дніпром.

М. Пелецишин (Львів).

ТЮТЮННИК ВАСИЛЬ НИКИФОРОВИЧ (17.8.1882 - 19.12.1919) - український військовий діяч, генерал-хорунжий. Н. у с. Єнках на Полтавщині. Навчався у Хорольській гімназії, Тифліському піхотному юнкерському училищі. З 1905 проходив службу у піхотних частинах російської армії. У роки Першої світової війни - на фронті, підполковник, командир батальйону 25-ї Сибірської стрілецької дивізії (1917). У березні 1918 зголосився на службу до українського війська. Увійшов до складу оперативного управління Українського Генерального військового штабу, невдовзі призначений заступником начальника Генштабу. За Гетьманату деякий час продовжував службу, але змушений був залишити посаду. Член Українського національного союзу, брав участь у підготовці антигетьманського повстання. Призначений заступником начальника Генштабу - начальником оперативного відділу під час наступу Армії УНР на Київ у листопаді-грудні 1918. У травні-липні 1919 обіймав посаду начальника штабу, виконував обов'язки командувача Дієвої армії УНР. Підвищений у званні до генерал-майора. У листопаді 1919 захворів на тиф. Помер у шпиталі в Рівному.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ТЮТЮННИК ГРИГІР МИХАЙЛОВИЧ (5.12.1931- 6.3.1980) - видатний український прозаїк. *Брат Г.Тютюнника*. Н. ус. Шилівці на Полтавщині (тепер Зіньківського р-ну Полтавської обл.). Рано залишився без батька, деякий час виховувався у родині дядька на Луганщині. У 1946 вступив до ремісничого училища, після закінчення працював слюсарем на заводі ім. Малишева у Харкові, згодом на будівництві Миронівської ДРЕС. У 1951 призваний у військо. Після демобілізації закінчив вечірню середню школу. У 1957-62 навчався на філологічному ф-ті Харківського університету. Після закінчення навчання учителював на Луганщині. З 1963 працював у редакції газети "Літературна Україна", видавництвах "Молодь", "Веселка". Уже першою збіркою оповідань "Зав'язь" заявив про себе як про зрілого, оригінального письменника. У ній, а також у наступних ("Деревій" (1969), "Батьківські пороги" (1972), "Крайнебо" (1975), "Коріння" (1976)) неліше відтворив життя українського села, вивів яскраві національні характери, але й тонко психологічно мотивував вчинки своїх героїв. Т. виступив в українській літературі як блискучий новеліст. Він також автор повістей "День мій суботній", "Житіє Артема Безвіконного", творів для дітей "Ласочка" (1970), "Лісова сторожка" (1971), "Степова казка" (1973), "Климко" (1976; екранізовано в 1983), "Вогник далеко в степу" (1979). Лауреат Шевченківської премії та премії імені Лесі Українки (1980).

Г. Чуба (Львів).

ТЮТЮННИК ГРИГОРІЙ МИХАЙЛОВИЧ (6.4.1920 - 29.8.1961) - відомий український письменник. Брат *Г.Тютюнника*. Н. ус. Шилівці на Полтавщині (тепер Зіньківського р-ну Полтавської обл.). Після закінчення Шилівської семирічки та середньої школи у Зінькові у 1938 вступив на філологічний ф-т Харківського ун-ту. Під час радянсько-німецької війни 1941-45 перебував у складі діючої армії, у 1942 потрапив у полон, утік. До зими 1943 воював у партизанському загоні, знову був полонений, утік у квітні 1944. Партизанів на території

Чехословаччини, Після тяжкого поранення повернувся у с. Шилівку. У 1946 закінчив Харківський ун-т. У 1946-47 учителював у Львові та Кам'янці-Бузькій (Львівщина). У 1946-58 завідував відділом прози журналу "Жовтень" (тепер "Дзвін"). Згодом перейшов на творчу роботу. Літературну діяльність почав у студентські роки. Проте перша збірка оповідань "Зорані межі" (1951) була скоріше учнівством. Як зрілий письменник, Т. заявив про себе повістю "Хмарка сонця не заступить" (1956). Справжнє визнання приніс роман-хроніка "Вир" (перша частина 1960, повністю надрукований у 1962) - один із перших правдивих творів про складні соціально-психологічні процеси в українському передвоєнному селі, про долю українського селянства під час Другої світової війни. Після смерті Т. вийшли друком збірка поезій "Журавлині ключі" (1963) і незакінчений роман "Буг шумить" (1965). Лауреат Державної премії ім. Т.Шевченка (1963, посмертно).

Г. Чуба (Львів).

ТЮТЮННИК ЮРІЙ НИКИФОРОВИЧ (20.4.1891 - 1929) - український військовий діяч, генерал-хорунжий. Н. у с. Будищі на Київщині. Навчався у сільській школі, закінчив агрошколу в Умані. У роки Першої світової війни 1914-18 - на фронті, отримав офіцерський чин. Після утворення *Української Центральної Ради* взяв активну участь в українізації частин російської армії. У березні-квітні 1917 сформував у Сімферополі український полк ім.П.Дорошенка. У червні 1917 Т. як делегат від 228-го піхотного запасного полку взяв участь у роботі Другого всеукраїнського військового з'їзду у Києві. У липні обраний членом Української Центральної Ради. Переведений по службі у Катеринослав. Восени 1917 організував у Звенигороді Кіш вільного козацтва, став його отаманом. Після захоплення Києва більшовиками у лютому 1918 розгорнув Звенигородський кіш до 20 тис. повстанців. У запеклих боях розгромив збільшовичену 8-у армію, зайняв Бірзулу і Вапнярку, роззброїв частину 2-го російського корпусу, кінну бригаду, розгромив у Бобринську 8-тисячну групу *М.Муравйова*. До травня 1918 контролював великі території Київщини і Херсонщини. Влітку і восени повстанці під командуванням Т. вели бої з німцями і гетьманцями. У лютому 1919 частини Т. об'єдналися з загонами *М.Григоріва*, утворивши могутню військову групу (23 тис. багнетів і шабель, 52 гармати, 20 бронепоездів). Командування повстанською армією перебрав на себе М.Григорієв, начальником штабу став Т. Повстанці разом з Червоною армією повели бойові дії проти денікінців та військ Антанти, зайняли у березні 1919 Херсон і Одесу. У травні 1919, зрозумівши суть більшовицької політики в Україні, Т. і М.Григорієв повернули зброю проти більшовицької Росії. Після загибелі командувача армії у липні 1919 Т. на чолі частини Повстанської армії прибув до Жмеринки і приєднався до Армії УНР. Влітку 1919 очолював групу в запеклих боях на більшовицькому фронті. Спільно із 3-ю Залізною, 2-ю Волинською дивізіями і 2-ю Галицькою бригадою частини під командуванням Т. визволяли Житомир, а потім через Брацлав, Гайсин, Христинівку, Умань вийшли в р-н Шполи. У кін. серпня 1919 частини Т. протистояли Південній групі Й.Якіра, а в жовтні-листопаді-денікінському корпусу генерала Я.Слащова. У грудні 1919 Т. призначений помічником командувача Армії УНР. Після інтернування українських частин у Польщі Т. не склав зброї. Влітку і восени 1921 підготував план Другого зимового походу на територію України з метою підняти антибільшовицьке повстання. Операція була проведена у листопаді 1921, однак закінчилася трагічно: групу розбили більшовицькі війська, 359 полонених козаків було розстріляно поблизу Базару на Житомирщині. У 1924 Т. повернувся в радянську Україну. Поселився у Харкові, отримав посаду викладача тактики і стратегії у Харківській школі червоних старшин. Написав спогади про Зимовий похід, кілька кіносценаріїв, працював редактором художніх фільмів, навіть зіграв роль самого себе у фільмі "ПКП". У 1929 був заарештований, вивезений до Москви, де без суду за наказом начальника ОГПУ Менжинського розстріляний.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ТЯГЛІ СЕЛЯНИ - 1) Категорії залежних селян на українських землях у складі Російської держави 15 - поч. 18 ст., котрі виконували натуральні й грошові державні повинності - тягло. Т.с. поділялись на "чорносошних" (державних) і приватновласницьких, які були зобов'язані, крім тягла, виконувати повинності на користь землевласників. Т.с. у кін. 16 ст. були прикріплені до землі. Після заміни посошного (поземельного) оподаткування подвірним (кін. 17 ст.) у розряд Т.с. увійшли бобилі, а після запровадження подушного податку (1722) - холопи. З цього часу Т.с. почали називатись податним населенням. 2) На українських землях під владою Польщі, Великого князівства Литовського (14-18 ст.) та у Правобережній Україні у складі Російської імперії (до 1861)- категорія селян, які відбували панщину, обробляючи панську землю своєю тягловою худобою (кінями, волами) й с.-г. реманентом. Розмір панщини встановлювався відповідно до майнового стану селянського господарства. За Інвентарними правилами 1847-48 тягловий двір був зобов'язаний відробляти щотижня 3 дні панщини тяглом і один день жіночий, а напівтягловий (або піший) - два дні піших і один жіночий.

І. Підкова (Львів).

ТЯГЛО (від. староруського - тягнути, відбувати повинність) - узагальнена назва грошових і натуральних державних повинностей селян в українських землях, що входили до складу Московської держави у 15-18 ст. До селянської реформи 1861 у поміщицькому господарстві Т. було умовною одиницею (звичайна сім'я) обкладання, відповідно до якої визначався загальний розмір селянських повинностей на користь поміщиків і держави.

ТЯГНО БОРИС ХОМИЧ (10(23).8.1904 - 18.1.1964) - відомий український актор, педагог. Н. у Харкові. У 1923 закінчив Київський музично-драматичний ін-т ім. М.Лисенка. З 1926 навчався на режисерських курсах при театрі "Березіль", згодом викладав на драматичних курсах цього театру. Був учнем *Л.Курбаса*, послідовник

Б.Романицького. У 1932-37 - художній керівник Харківського ТРОМу. У 1938-40 - очолював Дніпропетровський український драматичний театр ім. Т.Шевченка, у 1944-47 - Одеський театр української драми. У 1948-62 Т. - головний режисер Львівського українського драматичного театру ім. М.Заньковецької. Викладав акторську майстерність у драматичній студії театру. Кращі вистави: "Гамлет" У.Шекспіра, "Сон князя Святослава" І.Франка, "Міщани" М.Горького. Зняв фільми "Охоронець музею" (1930), "Фата моргана" (1931), "Вирішальний старт" (1933). Народний артист УРСР (1954). Похований у Львові на Личаківському кладовищі.

М. Ерстенюк (Львів).

У

УВАРОВ ОЛЕКСІЙ СЕРГІЙОВИЧ (28.2.1825-29.12.1884) - російський археолог, граф. Син російського державного діяча *С.Уварова*. У 1845 закінчив Петербурзький ун-т. У 1851-54 дослідив бл. 7 тис. курганів у Володимирській і Московській губ. Був одним із засновників Російського археологічного товариства, Московського археологічного товариства і Державного історичного музею у Москві. У 1853-54 досліджував пам'ятки античної культури на Півдні України, зокрема, вів розкопки в *Ольвії* і *Херсонесі*. Методи розкопок і досліджень У. вирізняли дилетантизм; вони стояли на низькому навіть для того часу рівні. Роботи У. в більшості застаріли. У. - автор праць "Дослідження про старожитності південної Росії і берегів Чорного моря" (тт. 1-2, 1851-56), "Археологія Росії. Кам'яний період" (тт. 1-2, 1881).

І. Підкова (Львів).

УГОРЩИНА, УГОРСЬКА РЕСПУБЛІКА - держава у Центральній Європі, в середній частині басейну Дунаю. Межує з Україною, Словаччиною, Австрією, Словенією, Хорватією, Союзною Республікою Югославією, Румунією. Територія 93 тис. км². Населення бл. 10,4 млн., понад 96% - угорці. Столиця -м. Будапешт. В адміністративному відношенні поділяється на 19 медье (комітатів) і м. Будапешт (прирівняний до медье). Угорська Республіка, згідно з Конституцією (1990), - демократична правова держава. Законодавчий орган - однопалатні Державні збори. Глава держави - президент. Вищий орган державного управління - уряд.

Територія сучасної У. була заселена з часів палеоліту. Перші писемні джерела, які подають відомості про історію цього регіону, походять з 6-5 ст. до н.е. В цей період на території У. проживали іллірійські, фракійські та ін. племена. У 4 ст. до н.е. на Дунаї з'явилися кельти, які відтіснили іллірійське та фракійське населення. У наступному ст. кельти, осівши у завойованих ними областях, перейшли до землеробства. З другої пол. 1 ст. до н.е. починається занепад кельтського суспільства. На рубежі нашої ери територія Задунав'я, що була заселена кельтськими та іллірійськими племенами, потрапила під владу Римської імперії. Ці землі увійшли до складу новоствореної провінції Паннонії, яка мала велике військово-стратегічне значення для імперії. Суміжна з Паннонією область на схід від Дунаю (сучасний Альфельд), населена кельтами та фракійцями, починаючи від серед. 1 ст. до н.е., зазнавала впливу з боку даків (дако-гетських племен), що проживали в сучасній *Трансільванії*. У другій пол. 1 ст. даки підкорили більшу частину Альфельду і чинили напади на пн.-сх. райони Паннонії. У серед. 1 ст. н.е. у межиріччі Дунаю й Тиси з'явилися сармати, які витіснили звідси даків. Згодом імператор Троян підкорив даків, створивши в 106 на їхніх землях провінцію Дакія.

З кін. 3 ст. у Паннонії почало поширюватись християнство. Тоді ж посилюються варварські (германські, кельтські та сарматські) напади на Паннонію. У 3 ст. Паннонію розоряють германські племена, а також сармати. У 271 римляни змушені були відступити з Дакії, а наприкін. 4 ст. фактично залишити і Паннонію, яку почергово займали окремі варварські народи (римляни надають їм права федератів). В останній третині 4 ст. зі сходу на Дунай перекочували гунни. Спустошивши дунайські провінції, основна маса гуннів осіла на Альфельді, а до серед. 5 ст. під їхнім пануванням опинились великі території, включаючи Паннонію і Дакію. Досягнувши найбільшої могутності за *Аттіли*, гунська держава після його смерті (453) розпалася.

Через Середнє Подунав'я пересуваються на південь германські та ін. народи. У 6 ст., витіснивши германців, цей регіон зайняло тюркське плем'я аварів, яке створило сильне державне об'єднання -Аварський каганат. Одночасно у 5-6 ст. сюди починають проникати й слов'яни, які потрапляють під владу аварів. У 623 слов'яни під проводом Само підняли повстання проти аварів, створивши союз племен (державна Само), - одне з найперших політичних об'єднань у слов'ян (розпалося у 658). У 890 роках Аварська держава зникла під ударами франків, які опанували Середнє Подунав'я. Під їхнє верховенство потрапили і слов'янські племена цього регіону, які протягом 9 ст. робили спроби незалежитися від германців, створивши свої державні об'єднання - Паннонське (Блатенське) князівство, Великоморавську державу (деякий час входили землі Паннонії). Слов'яни намагалися також добитися своєї самостійної церковної організації, про що свідчить діяльність слов'янського просвітителя Мефодія (у 870-ті роки був архієпископом Моравії та Паннонії), проте ці спроби не мали успіху.

Наприкін. 9 ст. у Середнє Подунав'я проникли угорці. Починаючи з 5 ст. н.е., вони кочували на широких просторах Північного Кавказу та Північного Причорномор'я, перебуваючи під владою різних тюркомовних племен, зокрема, хозар (7-9 ст.). Територія, яку вони займали, на півночі межувала з поселеннями східних

слов'ян. Угорці нападали на сусідні слов'янські племена, забирали в полон людей, яких потім продавали в рабство грекам. З *"Повісті временних літ"* відомо, що наприкін. 9 ст. угорці-кочівники (очевидно, якась окрема ватага) пройшли на захід повз Києва, зробивши зупинку біля нього (звідси назва Угорське урочище). Під проводом князя Арпада (бл. 890-907) союз угорських племен, подолавши бл. 895-896 Карпати, розташувався в Середньому Подунав'ї. У наступні роки угорці зайняли Затисся, долини Мароша й Тиси, межиріччя Тиси та Дунаю, Задунав'я. Протягом 902-906 підкорили Великоморавську державу.

З Середнього Подунав'я протягом першої пол. 10 ст. угорці здійснювали численні грабінницькі походи не тільки в суміжні, але й у віддалені країни Західної, Південної та Південно-Східної Європи. Після поразки від військ німецького імператора Оттона 1 (955) угорці осіли у Паннонії, витіснивши звідти або асимілювавши ін. народи, зокрема, слов'ян. Наприкін. 10 ст. угорці прийняли християнство, і князь з династії *Арпадів* став першим угорським королем Іштваном I Святим (1000-1038). Протягом 11 ст. відбувався процес оформлення феодальних відносин в У. Зокрема, основна маса вільних общинників перетворилася у феодально залежних селян. У 11-12 ст. угорські королі поширили свою владу на територію сучасних Словаччини, Трансильванії, Хорватії та Закарпаття. У першій пол. 13 ст. угорська ранньосередньовічна держава досягла свого найвищого розвитку.

Угорські королі проводили активну зовнішню політику. Ще в 970, коли київський князь *Святослав Ігорович* вів боротьбу з візантійцями у Болгарії, один з угорських загонів виступав на його боці. У 992 Володимир Святославич організував похід на білих хорватів (тобто у Закарпаття), де стикалися територіальні інтереси Русі й У. Як зазначає *"Повість временних літ"*, Володимир жив у мирі зі Стефаном I Угорським (Іштваном I). Після смерті князя Володимира (1015) його син Святослав Володимирович, переслідуваний братом *Святополком Окаянним*, намагався втекти в У. Скориставшись з князівських міжусобиць, Іштван і захопив Закарпаття. Його син Імре мав титул "князя русів". Арпади і Рюриковичі були пов'язані династичними шлюбами. Зокрема, двоюрідний брат Іштвана I був одружений з київською княжною; один з наступників Іштвана Ендре I (див. *Андрій I*, 1046-60), перш ніж стати королем У, тривалий час жив (разом зі своїм братом) у Києві при дворі князя Ярослава Мудрого і був одружений з руською княжною (дослідники ототожнюють її з дочкою Ярослава Анастасією); король Бела I (див. *Бели*, 1060-63) видав свою дочку Ланку за тмутороканського князя Ростислава Володимировича - внука Ярослава Мудрого. Дочка короля Ласло I (1077-1095) вийшла заміж за Володимир-волинського князя Ярослава Святополковича. Невдалим виявився шлюб короля Кальмана Книжника (див. *Коломан*, 1095-16) з дочкою *Володимира*

Мономаха Єфимією. їхній син Борис (не визнаний батьком) протягом багатьох років за підтримки галицьких бояр вів наполегливу, проте безрезультатну боротьбу за угорський престол. Дочка Кальмана (від іншого шлюбу) стала дружиною князя Звенигородського, потім - галицького *Володимирка*. Нарешті, король Геза II (1141-62) був одружений з дочкою великого князя київського *Мстислава Володимировича* Єфросинією.

За правління Ендре I та його сина Шаламона (Соломона; 1063-74) в У. посилювався руський вплив - русичі займали високі посади, поширився візантійський церковний обряд, при дворі вживалася слов'янська мова. Якщо до кін. 11 ст. відносини У. з Руссю носили переважно мирний характер, то в наступні десятиліття угорські напади на Русь стають нерідким явищем. Згідно з угорськими джерелами, перший похід у Галичину бл. 1095 зробив Ласло I. Угорські королі дедалі частіше втручалися у внутрішню міжусобну боротьбу руських князів, здійснюючи походи у Галицьку землю. Король Кальман у 1099 пішов у Галичину як союзник київського князя Святополка Ізяславича в боротьбі проти Василька Ростиславича та його брата Володаря, однак був розгромлений у битві на р.Вігор під Перемишлем. Іштван II (1116-31) у 1123 здійснив похід на Володимир-Волинський. Бела II (1131-41; див. *Бели*) у 1139 послав багатотисячне військо на допомогу великому князю київському Ярополку Володимировичу, що вів боротьбу з чернігівським князем Всеволодом. Геза II протягом 1148-52 здійснив ряд походів у Галичину на підтримку великого князя київського Ізяслава Мстиславича проти галицького князя Володимирка. У 1188 Бела III (1172-96; див. *Бело*) під приводом допомоги князю Володимиру Ярославичу намагався приєднати галицькі землі до Угорщини, проголосивши себе "королем Галичини" і зробив намісником у Галичі свого сина Ендре (пізніше - король Ендре II; див. *Андрій II*). Проте галицькі бояри за підтримки польського князя *Казимира II Справедливого* у 1189 вигнали Ендре (див. *Галицьке повстання 1189*).

Після загибелі князя Романа Мстиславича (1205) його вдова Анна, прагнучи утвердити на престолі Галицько-Волинської держави свого малолітнього сина *Данила Романовича Галицького*, вдалася під опіку короля Ендре II. Протягом кількох років Едре II підтримував їх у боротьбі проти галицьких бояр та інших руських князів, що зазіхали на Галичину, прийнявши при цьому титул "короля Галичини і Володимири". У 1214 Ендре II уклав у Спіші з краківським князем Пешком Білим угоду (див. *Спішська угода 1214*), за якою галицькі землі були приєднані до У, а його малолітній син Коломан проголошувався королем Галичини. Окупація Галичини угорськими військами викликала *Галицьке повстання 1219-21*. У травні 1221 об'єднані сили Данила Галицького і Мстислава Удатного розбили угорські війська під командуванням Коломана біля Галича. Проте Мстислав Мстиславич Удатний, який зайняв галицький престол, видав свою дочку Марію за молодшого сина угорського короля - Ендре (див. *Андрій Андрійович*) і в 1227 передав йому Галичину. У 1230 Данило Галицький звільнив Галич від угорських військ, а сам Андрій Андрійович потрапив у полон. У наступні роки угорці зробили ще кілька безрезультатних спроб зайняти Галичину. Після навали монголотатар на У. (1241-42), король Бела IV, підтримуючи свого зятя, чернігівського князя Ростислава Михайловича (видав за нього дочку Анну), вислав у Галичину угорське військо на чолі з воєводою Фільнеєм.

17.8.1245 угорські війська та їхні союзники - загони польських феодалів були розгромлені у битві під Ярославом дружиною Данила Галицького. Після поразки в *Ярославській битві 1245* Бела IV погодився на шлюб своєї дочки Констанції з *Левом Даниловичем*, який відбувся у 1247. Це сприяло встановленню тісних союзницьких відносин між Галицько-Волинською державою і У. (хоча Бела й надалі залишав за собою титул "короля Галичини і Лодомерії"). Данило Романович підтримував Белу IV у його боротьбі за австрійське герцогство (1252-53). Добросусідські відносини між У. і Галицько-Волинською державою тривали й після смерті Данила та Бели, за всіх останніх королів династії Арпадів. Князь Лев Данилович у 1260-х виступав союзником У. в боротьбі проти Чехії. Бл. 1280 (за ін. дан. - бл. 1299) Лев Данилович звільнив частину Закарпаття з Мукачевом з-під влади У. і приєднав її до Галицько-Волинської держави.

У кін. 13 ст.- поч. 14 ст. У. розпалась на ряд самостійних володінь. Після смерті останнього представника старої династії Ендре III (1290-1301) розгорілася боротьба за угорську корону. Королем було проголошено Карла I Роберта (1301—42) - представника Анжуйської династії, однак протягом двох десятиліть йому довелося утверджувати свою владу, поборюючи інших претендентів на королівський престол. Зокрема, надзупан Земплинського та Ужанського комітатів П.Петуня (Петро Петрович), очоливши в 1315 повстання проти Карла Роберта, запропонував запросити на угорський престол одного з галицько-волинських князів - *Лева Юрійовича* або його брата *Андрія Юрійовича*. Лише на поч. 1320 років Карлу Роберту вдалося покінчити з політичною анархією в країні. За деякими дан., саме в цей час він захопив Мукачеве.

Після смерті галицько-волинського князя *Юрія II Болеслава* (1340) У. надавала допомогу Польщі у загарбання галицько-волинських земель. У 1340 У. і Польща розпочали війну проти Литви за Галичину, яка тривала з перервами багато років. У 1349 польський король *Казимир III Великий* за підтримки угорських військ захопив Галичину, а згодом - Холмську та Белзьку землі. У 1349 південна частина Галичини, що пізніше одержала назву Буковина, відійшла до Угорщини (з 1359 Буковина перебувала у складі князівства Молдова). У 1350 наступник Карла Роберта, угорський король *Людвік I Великий* (1342-82) уклав угоду зі своїм дядьком, польським королем Казимиром III Великим, згідно з якою У. "відступала свої спадкові права" на "Руське королівство" (Галичину) Казимирові, а після його смерті (коли у нього не буде синів) Польща разом з Галичиною, Холмською та Волзькою землями і Крем'янцем перейде до Людвіка. Після смерті в 1370 Казимира III Людвік I став польським королем. У 1372 він передав владу над Галичиною своєму наміснику князю шлезькому Владиславу Опольському (1372-1379, 1385-1387). У 1376-77 Людвік I вів запеклу боротьбу з волинським князем Любартом і великим князем литовським Кейстутом за Західну Волинь, внаслідок якої до У. було приєднано Холмську та Белзьку землі. Зі смертю Людвіка I особиста унія У. й Польщі розпалася. Королевою У. стала старша дочка Людвіка Марія (1382-87), а королевою Польщі - його молодша дочка Ядвіга. У 1387 Галичина була остаточно приєднана до Польської держави.

Закарпаття продовжувало перебувати під владою Угорщини. У 1393-1414 (або 1417) володарем Мукачівської домонії та надзупаном Берегівського, Земплинського та Мармароського комітатів був князь *Ф.Корятович*.

За правління короля Жигмунда (Сигізмунда) Люксембурга (1387-1437) в У посилюється міжусобна боротьба між окремими угрупованнями магнатів (т.зв. лігами баронів). На поч. 15 ст. на У. насувається загроза турецького завоювання (1416, 1418 - перші вторгнення турецьких військ в У). У боях проти турків уславився полководець Янош Гуняді, який, об'єднавши під своїм керівництвом угорські, румунські, польські, сербські та волоські загони, в 1456 розбив турецькі війська в битві під Белградом. У 1458 під тиском середнього дворянства королем У. було обрано сина Яноша - Матяша Гуняді (Корвіна; 1458-90), який зміцнив королівську владу, здійснив ряд успішних військових походів (завоював Моравію, Сілезію, Східну Австрію), вів успішну боротьбу проти Османської імперії.

Наприкін. 15-на поч. 16 ст. відновилися феодальні чвари. Посилення тиску землевласників на закріпачене селянство викликало велике селянське повстання 1514 під проводом *Д.Дожи*, в якому взяло участь і кілька загонів із Закарпаття. Повстання було з нечуваною жорстокістю придушене феодалами, що полегшило останнім законодавче оформлення в У. кріпацтва.

Після поразки угорської армії під Могачем (1526) центральну частину країни захопили турки, західні та північно-західні землі У. відійшли до австрійських *Габсбургів*. У східній частині колишнього Угорського королівства утворилося князівство *Трансільванія* (Семигород), яке перебувало у васальній залежності від султана, але користувалося широкою автономією. До складу князівства ввійшла й більша частина Закарпаття, решта - до

держави Габсбургів. Трансільванський князь Дьєрдь II Ракоці (див. *Юрій II Ракоці*; 1648-60), що претендував на польський трон, підтримував дипломатичні зв'язки з українським гетьманом Б.Хмельницьким, з яким підписав договір про спільну боротьбу проти Речі Посполитої. У 1657 на допомогу Ракоці у поході на Польщу Б.Хмельницький направив 20-тисячне козацьке військо на чолі з наказним гетьманом А.Ждановичем (1657). Трансільванська армія за підтримки шведських загонів здобула Краків і Варшаву, однак у липні 1657 була змушена капітулювати перед польськими військами під Чорним Островом на Поділлі.

У 17 ст. внаслідок війни 1683-1699 австро-угорські війська вигнали турецькі війська із Середнього Подунав'я. За рішеннями *Карловицького конгресу 1698-99* майже вся територія Угорського королівства, включаючи й

Трансільванське князівство, перейшла під владу Габсбургів. Заміна турецького поневолення на австрійське панування аж ніяк не відповідала прагненням широких верств угорського народу. Протягом 1703-11 у країні тривало національно-визвольне повстання, яке очолив трансільванський князь Ференц II Ракоці. Незважаючи на мужність повстанців, серед яких билось чимало словаків, закарпатських українців і волохів, повстання було придушене.

Імператриця Марія-Терезія (1740-80) та імператор Йосиф II (1780-90; одночасно угорські королева й король) намагалися провести обмежені реформи в дусі "освіченого абсолютизму", які, однак, не могли задовольнити широкі верстви угорського суспільства. Під впливом Великої французької революції в У. виникли таємні організації т.зв. угорських якобінців, одним з керівників та ідеологом яких був Ігнац Мартинович. У 1820-40-х роках 19 ст. на тлі поступового розвитку промисловості й індустріальних відносин наростав рух за скасування феодальних пережитків, зокрема, кріпацтва. Небажання Габсбургів стати на шлях проведення широких ліберальних реформ призвело до революційних виступів у частинах Австрійської імперії, у т.ч. в У. Внаслідок повстання в Пешті 15.3.1848 влада в У перейшла до рук сформованого в ході революції уряду. Було скасоване кріпосне право та відмінено цензуру. Спроба австрійських властей придушити угорську революцію збройним шляхом зазнала невдачі. Провідну роль у розгортанні революції відіграли Лайош Кошут, Шандор Петефі, Йозеф Бем та ін. Угорський парламент у 1849 проголосив повну незалежність У. від Австрії. Однак австрійський уряд звернувся за збройною допомогою до російського імператора Миколи II. У серпні 1849 російська армія примусила угорські війська капітулювати біля фортеці Віллагош. Революція зазнала поразки. Габсбурги, опанувавши ситуацією, ліквідували значну частину революційних здобутків (за винятком скасування кріпацтва). У. (від якої були відокремлені Трансільванія, Хорватія, Славонія та Воєводина), по суті, було перетворено на звичайну австрійську провінцію (див. також *Революції 1848-49*).

Ослаблення міжнародних позицій Австрії внаслідок поразок у війні з Пруссією та гостра внутрішньополітична криза, пов'язана з національною проблемою, змусили віденський двір піти на компроміс з поміркованою частиною угорської суспільності. Внаслідок австро-угорської угоди 1867 габсбурзька імперія була перетворена на двоєдину Австро-Угорську імперію (див. *Австро-Угорщина*), в рамках якої У, як і Австрія, визнавалася суверенною частиною держави, в якій усі внутрішні справи розв'язувались угорським парламентом і урядом. Як і раніше, австрійський імператор залишався одночасно й угорським королем (Франц Йосиф I коронований угорською короною 8.6.1867). Територію У. було значно розширено: до неї увійшли фактично всі т.зв. "землі корони св. Стефана", у т.ч. Трансільванія, Банат, Воєводина, Хорватія, Славонія, Словаччина, Закарпаття.

Друга пол. 19 ст. відзначалася прискореним економічним розвитком У, посиленням робітничого руху. Разом з тим залишилося чимало феодальних пережитків, зокрема, наявність великого поміщицького землеволодіння. Загострювалося і національне питання: неугорські національності виступали проти політики насильницької мадяризації, за визнання своїх прав на самовизначення та вільний розвиток національних мов і культур. На поч. 20 ст. широко розгорнулася боротьба демократичної громадськості Австро-Угорщини за встановлення загального виборчого права (запроваджене 1907). Участь Австро-Угорщини у Першій світовій війні 1914-18 в складі блоку Центральних держав загострила до краю нерозв'язані соціально-політичні проблеми, призвела до зубожіння широких верств населення країни.

В умовах поразки габсбурзької монархії у війні та розвалу Австро-Угорської імперії 31.10.1918 в У. перемогла демократична революція, внаслідок якої країна відновила свою незалежність і була проголошена республікою (16.11.1918). Після революції на перший план виступило національно-територіальне питання, оскільки немадярські народи - румуни, серби, хорвати, словаки рішуче прагнули відокремлення. На Закарпатті угорський уряд схвалив автономне утворення - т.зв. *Руську Країну*. Однак Всекарпатський конгрес, що відбувся у січні 1919 в Хусті, висловився за возз'єднання Закарпаття з *Українською Народною Республікою*. Одночасно на Рахівщині та Мармарощині утворилася *Гуцульська Республіка*. У 1919-20 у Будапешті перебували українські дипломатичні місії: УНР (гол. М.Галаган) і ЗУНР (гол. Я.Біберович).

Різка загострення внутрішньополітичного та міжнародного становища У. спричинилося до захоплення на короткий час (березень-липень 1919) влади в країні комуністами, які проголосили У. радянською республікою. Після ліквідації комуністичної влади в У. було встановлено диктатуру *М.Хорті*, який формально відновив монархію. Королівський трон залишився незайнятий (Габсбурги були його позбавлені), а сам Хорті став регентом країни. Хоча встановлений М.Хорті режим був украй правим, авторитарним за своїм характером, в країні зберігалися певні залишки демократичних свобод: існували парламентська система, політичні партії (крім крайніх лівих), профспілки. За *Тріанонським мирним договором 1920* територія У. скоротилася на дві третини (Словаччина і Закарпаття включені до Чехо-Словаччини; Трансільванія, Східний Банат, Мармарощина - до Румунії; південнослов'янські землі - до Королівства сербів, хорватів і словенців; провінція Бургенлянд - до Австрії), а населення -приблизно на 60%. Це викликало зародження серед угорських правлячих кіл і частини угорського суспільства реваншистських настроїв. Сподіваючись, що гітлерівський уряд допоможе У. повернути втрачені території, хортистський режим пішов на встановлення союзницьких відносин з нацистською Німеччиною. У 1939 У. приєдналася до "Антикомінтернівського пакту", а в 1940-до Берлінського пакту (Німеччина, Японія, Італія). У 1938 У. взяла участь в розчленуванні Чехо-Словаччини. За першим Віденським арбітражем 2.11.1938 до У. відійшли південні райони Словаччини й південна частина Закарпатської України з містами Ужгород, Мукачево, Берегів. На решті земель Закарпаття 14-15.3.1939 було проголошено незалежну українську державу -

Карпатську Україну. Одночасно У. за згодою керівництва нацистської Німеччини напала на новостворену державу і, долаючи впертий опір Збройних сил Карпатської України - "Карпатської січі", окупувала її територію. Внаслідок другого Віденського арбітражу (1940) від Румунії до У. відходила північна частина Трансільванії. У червні 1941 У. слідом за Німеччиною оголосила війну Радянському Союзу. В 1943 значна частина її армії, відправлена на німецько-радянський фронт, була щент розбита у р-ні Воронежа. У вересні 1944 Радянська армія, переслідуючи гітлерівські війська, вступила на угорську землю. Командування німецької армії усунуло від влади М.Хорти (зробив спробу вивести країну з війни) і створило новий уряд з відвертих нацистських колабораціоністів - партії "Схрещених стріл" (т.зв. "нілашистів"). На поч. квітня 1945 вся територія У. була звільнена від німецьких збройних сил та угорських підрозділів, підпорядкованих нілашистському урядові. Під контролем радянської адміністрації було створено нові органи державної влади. Вони мали коаліційний характер, але все більшу роль у них відігравали комуністи. Держави антигітлерівської коаліції уклали з У. мирний договір (див. *Паризькі мирні договори 1947*), який остаточно зафіксував скасування рішень обох Віденських арбітражів. Державні кордони У. були встановлені відповідно до рішень Тріанонського мирного договору 1920.

У 1947-48 компартія під керівництвом Матяша Ракоші нейтралізувала шляхом терору своїх політичних опонентів (Партію дрібних сільських господарів, Соціал-демократичну партію) і остаточно захопила владу в країні. В У. була встановлена комуністична диктатура на чолі з М.Ракоші, лідером компартії (з червня 1948 - Угорської партії трудящих). Реальну основу комуністичного режиму становили радянські війська, які залишалися у країні. Комуністична влада поспішала оволодіти всіма важелями економіки. Протягом 1947—49 було націоналізовано банки, середні й дрібні підприємства. Одночасно розпочато колективізацію сільського господарства, що проводилася насильницькими методами. У країні запанував політичний терор. Невдоволення широких верств народу тоталітарним режимом спричинило революцію 1956, яку жорстоко придушили радянські війська. Нове партійно-державне керівництво на чолі з Яношем Кадаром змушене було провести в країні помірковано-ліберальні господарські реформи, допустивши функціонування елементів ринкової економіки.

У роки комуністичного ладу в рамках угорсько-радянських економічних і культурних відносин набули помітного розвитку зв'язки У. з Україною. У. експортувала в СРСР (зокрема, в Україну) автобуси, устаткування для підприємств, металорізальні верстати, електротовари, боксити й глинозем, медикаменти, вироби легкої промисловості, продукти харчування. З України в У. надходило вугілля, кокс, залізна руда, прокат чорних металів, електроенергія, мінеральні добрива, а також сільськогосподарські машини та заводське устаткування. Розширювався науковий та культурний обмін, існували досить тісні зв'язки між вузами обох країн. У Будапештському університеті та Ньїредьгазькому педінституті відкрито кафедри української філології. Здійснювалися переклади української літератури в У. й угорської в Україні, взаємні театральні гастролі й виступи художніх колективів, обмін мистецькими виставками тощо.

Суспільно-політичний поворот, започаткований в СРСР у 1985, розвал комуністичного блоку й самого Радянського Союзу спричинили докорінні зміни в У. В 1989 в У. мирним шляхом відбувся перехід від тоталітарного режиму до демократичного устрою. Втратила монополію на владу й розпалася правляча Угорська соціалістична робітничка партія (її членський склад скоротився з 700 тис. до кількох десятків тис). Ця партія зазнала докорінної реорганізації: змінено назву на "Угорська соціалістична партія" та керівництво УСР. Партія відмовилася від марксистсько-ленінської ідеології й перейшла на соціал-демократичні позиції.

Навесні 1990 відбулися перші з часу встановлення комуністичного режиму вільні парламентські вибори. Найбільшу кількість голосів одержав Угорський демократичний форум (УДФ) - правочентристське об'єднання, що спиралося на християнські та національні традиції. Парламент обрав президентом Угорської Республіки лідера ліберального угруповання Союзу вільних демократів Арпада Гонца (у 1995 обраний президентом країни на другий строк).

Новий уряд провів радикальну чистку державного апарату, армії, керівництва підприємств від засилля комуністів. Створено новий, демократичний державний механізм. Здійснено глибокі перетворення в галузі економіки, яку поставлено на ринкові рейки. Господарство У, хоча й з труднощами, виходило з кризового стану. Проте реформування економіки країни супроводжувалося зростанням безробіття й інфляції, тимчасовим спадом життєвого рівня широких верств населення. Це спричинило падіння популярності УДФ і керованого цим угрупованням уряду. На парламентських виборах 1994 УДФ зазнав поразки. Перемогу здобула УСР. Її лідер Дьюла Горн став прем'єр-міністром. При цьому основні риси економічного курсу уряду не зазнали суттєвих змін.

Після 1989 докорінно змінився характер зовнішньої політики У. її основним пріоритетом стало включення країни у процес європейської інтеграції, зокрема, прагнення увійти до НАТО і Європейського союзу. Протягом 1990-91 з У. виведено радянські війська, які постійно там перебували з 1944-45. На поч. грудня 1991 встановлено дипломатичні відносини між У. та Україною. 6.12.1991 під час візиту до Києва прем'єр-міністра Угорської Республіки Йожефа Антала відбулося підписання Договору про основи добросусідства і співробітництва між Україною та Угорщиною.

В У. є невелика українська громада (прибл. 3 тис. чол.). Це здебільшого вихідці з Закарпаття, які проживають переважно вздовж середньої течії р. Тиси, займаються сільським господарством. Мешкають також у Будапешті. У попередні століття українців в У. було значно більше, але вони зазнали майже

цілковитої асиміляції. До поч. 1990 років не існувало ніяких форм організованого українського національного життя. Нині робляться лише перші кроки в цьому напрямку. Нащадки українців у багатьох випадках зберегли греко-католицьку релігію, до якої належали їхні предки; богослужіння проводиться угорською мовою.

Г. Кипаренко (Львів).

УДІЛЬНІ ЗЕМЛІ - частина державних земель в Російській імперії в 18-20 ст., які на основі указу Павла 1 "Установлення про імператорську фамілію" 1797 були виділені (разом з поселеними на них селянами) у власність царської родини. Знаходились під управлінням особливого адміністративного органу-департаменту уділів (з 1892-го - головне управління уділів Міністерства імператорського двору). Прибутки з Уз. повністю надходили на утримання членів імператорської родини, не включалися в бюджет країни і не підлягали контролю зі сторони органів державної влади. Розмір Уз. збільшувався, в основному, за рахунок державних земель. У серед. 19 ст. Уз. становили бл. 10 млн. десятин. Уз. були на Поволжі, Кавказі, в Криму, на Алтаї. Незначна кількість Уз. була і в Україні - Харківській, Катеринославській і Чернігівській губерніях. Селяни, що проживали на цих землях, були звільнені від особистої залежності в 1858-59. Указом від 26.6.1863 удільні селяни за обов'язковий викуп отримали у власність частину Уз. Ліквідовані у 1917.

УДІЛЬНІ КНЯЗІВСТВА (від уділ - частка члена князівської сім'ї в родовому володінні) - князівські володіння, що утворились внаслідок розпаду *Київської держави*. Перші У. к. з'явилися в серед. 11 ст. Після смерті *Ярослава Мудрого* землі Київської Русі були поділені між його синами, чим фактично покладено початок існуванню Київської, Чернігівської і Переяславської земель як окремих уділів. У 1070 роках князі-ізгої Ростиславичі захопили галицькі землі й утворили ряд Ук. *Любецький з'їзд 1097*, маючи на меті припинення княжих міжусобиць, узаконив поділ на уділи 1 тим самим юридично закріпив політичне роздроблення Русі. Процес поділу єдиної держави на Ук. був призупинений у часи правління *Володимира Мономаха* і його сина *Мстислава Володимировича*, однак незабаром відокремлення земель від Києва набуло невідворотного характеру. У.к. з'являлися внаслідок земельних перерозподілів, захоплень, передачі у спадок різних міст членами князівських династій. В серед. і другій пол. 12 ст. внаслідок роздроблення Київської Русі на українських землях виникли Київське, Чернігівське, Переяславське, Волинське, Галицьке князівства. Нові Ук. являли собою майже самостійні держави на зразок західноєвропейських королівств. Кожен удільний князь мав власний адміністративний апарат, монету, військо, судові установи тощо. З часом відбувалось дальше роздроблення Ук., в зв'язку з чим зростала їхня кількість, а розміри уділів зменшувалися. В удільний період складається характерна для феодалізму система сюзеренно-васальних відносин. Удільні князі знаходилися у васальній залежності від великого князя, однак ця залежність нерідко була лише номінальною. Політична роздробленість руських земель призвела до частих міжусобиць між У.к. і ослаблення Київської Русі. Одночасно з процесом роздроблення в 12-13 ст. на українських землях проявлялася і тенденція до об'єднання, внаслідок якої виникла *Галицько-Волинська держава*. Залежність від *Золотої Орди*, а пізніше від Литви і Польщі, стримувала об'єднаних тенденції в українських землях, сприяла збереженню удільної системи. У першій пол. 15 ст. уділи були ліквідовані на галицьких землях, що входили до складу Польщі, у другій пол. 15 ст. - на більшій частині українських земель, що входила до складу Великого князівства Литовського. У 1471 було ліквідовано останнє українське У.к. - Київське.

О. Щодра (Львів).

УДОВИЧЕНКО МИКОЛА ІВАНОВИЧ (27.5.1885-21.7.1937) - український військовий діяч, генерал-хорунжий. Н. у Харкові. У 1907 закінчив Чугуївське піхотне юнкерське училище. У роки Першої світової війни 1914-18 - на Південно-Західному фронті, командир роти, батальйону 129-го піхотного Бессарабського полку. Після закінчення топографічного відділення Миколаївської академії Генерального штабу - офіцер штабу фронту. З утворенням *Української Центральної Ради* У. активно включився у створення українських збройних формувань та в процес українізації військових частин. У червні 1917 брав участь у II Всеукраїнському військовому з'їзді, обраний членом Українського генерального військового комітету, восени 1917 - комісар УЦР у штабі Південно-Західного фронту. Відповідав за проведення українізації російських частин, об'єднання Румунського і Південно-Західного фронтів в Український фронт, укладення перемир'я. У січні-лютому 1918 командував українськими загонами, які обороняли Київ. Навесні 1919 - начальник персональної управи Військового міністерства УНР, на цій посаді залишався за *Гетьманату* і *Директорії УНР*. Багато робив у справі добору, розстановки та вдосконалення старшинського складу і генералітету українського війська, їх збереження у складних ситуаціях, особисто розробляв плани реформування українських військових звань регулярної армії. Протягом 1918 під керівництвом У. розглянуто 13 тис. прохань щодо прийому на службу (прийнято до української армії 202 генерали). Призначено на посади командирів корпусів - 11, дивізій - 29, полків - 89 військовослужбовців. Підвищено у рангах 2800 старшин. З грудня 1920 перебував у таборах інтернованих частин Армії УНР у Польщі. У 1924 виїхав у Францію. Співпрацював з товариствами колишніх вояків Армії УНР, українських ветеранів Першої світової війни, Українським військово-історичним товариством. Помер у м. Омскурі (Франція).

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

УДОВИЧЕНКО ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ - [20.2.(можливо, 3) 1887 - 19.4.1975] - український військовий діяч, генерал-полковник. Н. у Харкові. У 1908 закінчив військово-топографічне училище, у 1916 - Миколаївську академію Генерального штабу. Службу проходив у лейб-гвардії Єгерському, Єнісейському полках. У роки Першої світової війни 1914-18 - на фронті, офіцер штабів 21-ї піхотної дивізії, 3-го Кавказького корпусу,

Південно-Західного фронту. У званні полковника командував 129-м піхотним Бессарабським полком. Після утворення *Української Центральної Ради* перейшов на її бік, учасник Всеукраїнських військових з'їздів, організатор українізації 3-го Кавказького корпусу. У жовтні 1917 на запрошення *С.Петлюри* очолив штаб *Гайдамацького коша Слобідської України*. Один з керівників оборони Києва у січні 1918. Входив до складу відділу формування війська при Генеральному штабі армії УНР. За Гетьманату - офіцер Генерального штабу Збройних сил Української Держави. Восени 1918 приєднався до антигетьманського повстання. Призначений командиром 2-ї дивізії Окремого корпусу січових стрільців. Короткий час виконував обов'язки генерал-квартирмейстера групи військ Південно-Західного фронту, а з березня 1919 очолив 3-ю Залізну дивізію. Відзначився у червні 1919, розгромивши в районі міста Скали полк Бессарабської дивізії Червоної армії. В обороні Кам'янця-Подільського, оперативного району Армії УНР, 20-22.7 війська під командуванням У. завдали відчутної поразки 45-й стрілецькій дивізії Й.Якіра і розгромили 2,5-тисячний Одеський матроський полк. У серпні 1919 призначений командувачем групи українських військ (9-та Залізні, 9-та стрілецькі дивізії, 11-та бригада УГА), яка успішно протистояла Південній групі більшовицької Дванадцятої армії. У грудні 1919 захворів на тиф, потрапив у денікінський полон і був вивезений до Одеси. Командування військ Антанти запропонувало У. очолити оборону міста, до якого підступила 14-та більшовицька армія, однак у зв'язку з протестом денікінського ген. Шлінга переговори було перервано. Після повернення до Армії УНР сформував у березні 1920 у р-ні Могилева-Подільського 3-ю Залізну дивізію, яка в боях із більшовицькими військами біля Ямполья забезпечила перехід через фронт 5.5.1920 частинам Армії УНР, що поверталися з Першого зимового походу (див. *Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921*). У травні 1920 спільно з дивізіями 6-ї польської армії частина У. брала участь у наступі на Київ і першою вступила до міста (див. *Польсько-радянська війна 1920*). Влітку-восени 1920 очолював Праву групу Армії УНР на більшовицькому фронті. У грудні 1920 призначений генеральним інспектором Армії УНР, перебував з інтернованими частинами у таборі Каліш (Польща). У 1924 переїхав до Парижа, брав активну участь у громадсько-політичному житті української військової еміграції. У 1954-60 - віце-президент УНР в екзилі, у 1927-75 очолював Товариство вояків УНР, Європейську федерацію українських військових організацій (з 1953), був заступником голови Об'єднання вояків Армії УНР на чужині (з 1937). За плідну працю і активне співробітництво з Національною федерацією комбатантів Франції 1933 йому вручено *Diplome d'Honneur*. Під час Другої світової війни 1939-45 як член уряду УНР задекларував підтримку антигітлерівській коаліції. Помер у французькому місті Ментеноні.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

УЖВІЙ НАТАЛІЯ МИХАЙЛІВНА [27.8 (8.9). 1898 - 22.7.1986] - видатна українська актриса. Н. у м. Любомлі (тепер Волинська обл). З 1915 вчителювала у селах Волині й Полтавщини. З 1916 брала участь у виставах аматорського гуртка в м. Золотоноші (тепер Черкаська обл.). У 1922 вступила до Першого державного драматичного театру УРСР ім. Т.Шевченка в Києві. В 1925-26 - актриса Одеської державної драми, в 1926-34 грала в театрі "Березіль", до 1936 - у Харківському українському драматичному театрі ім. Т.Шевченка. З 1936 працювала в Київському державному академічному українському театрі ім. І.Франка. З 1954-голова Українського театрального товариства. Крайні ролі: Оксана ("Гайдамаки" за Т.Шевченком), Анна ("Украдене щастя" І.Франка), Варка ("Безталанна" І.Карпенка-Карого), Софія, Глафіра ("Останні", "Єгор Буличов" М.Горького), Седі ("Седі" С.Моема і Колтона), циганка ("Король бавиться" В.Гюго), Джулія, Єлизавета ("Змова Фієско в Генуї", "Дон Карлос" Ф.Шіллера), Беатріче ("Багато галасу даремно" У.Шекспіра) та ін. З 1926 знімалася в кіно. Виконувала ролі у фільмах "Прометей" (1935), "Назар Стодоля" (1937), "Тарас Шевченко" (1951), "Тарас Трясило", "Устим Кармелюк" (1939), "Райдуга" (1944) та ін. На сцені і в кіно зіграла бл. 110 ролей. Народна артистка СРСР (1954). Нагороджена Державною премією СРСР (1946, 1949, 1951).

М. Ерстенюк (Львів).

УЖГОРОДСЬКА УНІЯ 1646 - об'єднання православної церкви на Закарпатті з католицькою церквою. Укладена 24.4.1646 в замковій каплиці Другешів у м. Ужгороді, де 63 православних священики проголосили визнання католицької віри перед римо-католицьким єпископом Юрієм Якушичем. Ще у 1642 перехід на католицьке віровизнання проголосив єпископ Мукачівський і Марамороський Василь Тарасевич. Завдяки підтримці римо-католицької церкви, імператора та магнатів унія у Закарпатті швидко поширилась. 14.5.1648 акт У.у. підтвердив примас Угорщини Ю.Ліппай, а восени - синод Угорського єпископату у Тирнаві. В основному положення У.у. відповідали артикулам *Берестейської унії 1596*. Наступником єпископа В.Тарасовича став Артелій Петро Петрович. Впродовж століть завдяки діяльності уніатської церкви у Закарпатті вдалося не допустити мадяризації українського населення, зберегти його мову, звичаї та обряди, національну самобутність. Ліквідацію У.у. проведено органами радянської влади у 1947-49, проте греко-католицька церква продовжувала діяти у підпіллі. У 1989 греко-католицька церква у Закарпатті отримала офіційний статус.

Р. Шуст (Львів).

УЗОЛЬЦОВЕ - торговельний митний збір у *Київській Русі* за обв'язування і пакування товару з додатком митних печаток. Цей вид митного збору був гарантією, що запакований товар не буде продаватися там, де немає митних знаків. У. стягувалося митниками у розмірі 0,5 або 1 гріш з упакованого місця.

А. Копьбенко (Львів).

“УКРАЇНСКИЙ НАРОД В ЕГО ПРОШЛОМ И НАСТОЯЩЕМ” - перший довідник з українознавства. Вийшов за ініціативою *М.Грушевського*. Друкувався російською мовою. Перший том з'явився у 1914, другий-у 1915 у Петербурзі. До редакції входили *Ф. Вовк*, *М.Грушевський*, *М.Ковалевський*, *Ф.Корж*, *А.Кримський*, *М.Туган-Барановський*, *О.Шахматов*. Перший том містив праці *М.Грушевського* про історіографію та історію України; другий том - статті про географію (*С.Рудницького*), статистику (*О.Русова*, *В.Охримовича*, *С.Томашівського*), антропологію і етнографію українського народу (*Ф.Вовка*), короткий нарис українського права (*О.Єфименка*) та історію малоросійської (української) мови *О.Шахматова*. Появі наступних томів видання перешкодила Перша світова війна.

І. Підкова (Львів).

“УКРАЇНА” - українське спортивне товариство студентів вищих шкіл Львова. Засноване 12.11.1911 студентами університету і політехніки - випускниками Академічної гімназії - з метою пропаганди рухових ігор, народних вправ та ін. видів спорту. Перший голова “У” - студент-юрист *М.Яворський*. Ініціатива заснування та назви товариства належить *І.Боберському*. Товариство поділялося на секції за видами спорту. На поч. 1912 товариство налічувало 43 члени 1 мало 7 секцій - шкіряного м'яча (футболу), лещетарську (лижну), совгарську (ковзанярського бігу), сітківкову (волейболу), легкої атлетики, прогульково-забавову (туристичну), у яких комплексно поєднувалися теоретичні заняття з практичними вправами. При товаристві існувала футбольна команда з однойменною назвою. До 1914 “У” розгорнула активну діяльність: організувала перші (15.11.1911) та другі (9.6.1912) “Запорозькі змагання”, влаштовувала руханкові вечори, вечорниці, була одним з організаторів Шевченківського руху у Львові 28.6.1914. У 1915-21 товариство не діяло; відновило роботу в 1922. У 1935 товариство налічувало 242 члени. Активними діячами товариства були проф. *С.Рудницький*, *О.Навроцький*, *Тарас* і *Петро Франки*, *Я.Пастернак* та ін. Емблемою “У” було зображення грецького юнака з щитом та здійнятим над головою мечем. У 1939 діяльність товариства була заборонена радянською владою.

В. Благий (Львів).

УКРАЇНІЗАЦІЯ - тимчасова політика ВКП(б), здійснювана в Україні у 1920 - поч. 30-х роках. Український різновид політики коренізації. Політика коренізації проголошена у квітні 1923 на 12 з'їзді РКП (б) з метою укорінення (звідси і назва політичного курсу - коренізація) компартійно-радянських структур влади у національних республіках. Її суть полягала в тому, щоб управлінські структури оволодівали мовами і культурами місцевого населення, а також поповнювалися за рахунок його представників. Це мало забезпечити московському центру контроль над периферією не тільки силовими, а й адміністративно-політичними засобами. Крім того, здійснювана місцевими мовами ідеологічна робота мала неспівставно більшу ефективність. Однак, в офіційних партійних документах декларувалося, що основною метою цієї політики є сприяння розвитку культур і мов корінних національностей.

Основні напрями політики У. були проголошені дещо раніше. 19.11.1919 *Х.Раковський* звернувся до *В.Леніна* з документом під назвою “Тези з українського питання”, в якому обґрунтовувалася необхідність дальшого існування УСРР як формально незалежного державного утворення, але при об'єднанні в єдиному центрі оборонного і господарського апарату. *Ленін* вніс тези на розгляд політбюро ЦК РКП(б) від свого імені. Пізніше цей документ обговорювався на черговому пленумі ЦК і був затверджений як резолюція VIII Всеросійської партконференції “Про радянську владу на Україні”. У документі містився наступний пункт, з якого пізніше почалася політика У: “Члени РКП на території України повинні в ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою”. Радянський апарат республіки, що складався переважно з дореволюційних чиновників, глухо, але загалом успішно опирався У. Керівний склад КП(б)У також не виявляв особливого бажання прокладати дорогу українізації. Партійний апарат також не виявляв ентузіазму в торуванні шляху українській мові. За дан. 1923, тільки 797 з 11 826 відповідальних працівників партійно-державного апарату республіки заявили, що знають її. Секретар ЦК КП(б)У *Д.Лебідь* спробував “по-науковому” обґрунтувати відразу комуністичної еліти до української культури і мови, заявивши неминучість “боротьби двох культур”. Мовляв, російська культура в Україні пов'язана з містом і пролетаріатом, тобто “найпрогресивнішим” класом, а українська культура - з селом і “відсталим” селянством. Обов'язок кожного комуніста, на його думку, полягав у сприянні “природному процесові” перемоги російської культури. Такі ідеї поділялися багатьма партійними керівниками. В цих умовах позбавлена державної підтримки українська культура занепадала. Зокрема, під час переходу на ринкові умови тираж і випуск газет значно скоротився. Та особливо зменшилася кількість українських газет - з 123 у 1921 до 53 у 1922 (російських - відповідно з 182 до 168). Національний склад державного апарату республіки теж був переважно неукраїнським. У 1923 питома вага українців не перевищувала в ньому 35%, особливо незначною вона була у керівних структурах державного апарату (у колегіях наркомату росіяни становили 47%, євреї -26%, українці -12%).

Х.Раковський піддав критиці теорію “боротьби двох культур”, але російськомовна більшість в ЦК КП(б)У і губкомах партії майже нічого не робила, щоб прискорити У навіть після проголошення цього курсу обов'язковим для партії. Становище змінилося з приходом в Україну людини *І.Сталіна* - *Л.Кагановича*. У боротьбі за владу, яка відбувалася в Кремлі у 1923-28, *Сталін* поставив за мету добитися підтримки місцевого партапарату, особливо в найбільшій національній республіці. Бажаючи завоювати популярність не тільки в апараті, а й серед населення України, *Сталін* і *Каганович* готові були поширити курс на

коренізацію далеко за межі укорінення влади, їхню підтримку дістали нечисленні націонал-комуністи (О.Шумський, М.Скрипник) у керівництві КП(б)У, які прагнули перетворити У. на ефективний важіль національного відродження.

Як наслідок, з 1923 по 1927 кількість українців серед службовців державного апарату зростає з 35 до 45%. На кінець 1927 на українську мову викладання перейшло понад чверть інститутів, більше половини технікумів і 4/5 загальноосвітніх шкіл. Більша частина книжок і газет стала видаватися українською мовою. З ініціативи М.Скрипника національна мова впроваджувалася у школах командного складу і в деяких червоноармійських частинах. На Кубані і в Казахстані, де компактно проживали українці, відкривалися національні школи, видавалися газети, працювало радіомовлення.

Українці дістали перевагу під час чергових масових наборів у партію. Якщо 1923 вони становили лише 23% членів КП(б)У, то 1927 -52%. Представництво українців у ЦК КП(б)У, однак, не перевищувало чверті. Першими (з березня 1925 - генеральними) секретарями ЦК КП (б)У призначалися більшовицьким центром тільки неукраїнці: росіяни Г.П'ятаков, В.Молотов, М.Хрущов, поляки С.Косіор і Ф.Кон, євреї Д.Мануїльський і Л.Каганович, німець Є.Квірінг. Національне відродження служило сприятливим ґрунтом для посилення відцентрових тенденцій у республіці і для опору комуністичній диктатурі.

Перші успіхи у розв'язанні національного питання в республіці, проведенні У. співіснували з широкими кампаніями пошуків націоналістичних ухилів, звинувачення провідників У в націоналізмі й сепаратизмі. Ще в середині 1920 років І.Сталін потурбувався зрівноважити негативні для центральної влади наслідки У. жупелом "націонал-ухильництва". Л.Каганович розпочав кампанію з викриття "шумськізму". О.Шумський, який відстоював свою точку зору на темпи проведення У. і ставив питання про заміну Л.Кагановича на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У, був звинувачений у "націоналістичному ухилі". Після лютого-березневого пленуму ЦК у 1927 став помітним і процес згорання У, замість чого посилювалася боротьба проти уявного українського "буржуазного націоналізму".

З 1930 почалося масштабне цькування національної інтелігенції, особливо шляхом створення фіктивних "контрреволюційних" організацій. У грудні 1932 вийшла постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) за підписами В.Молотова і Й.Сталіна, в якій У. "в ряді районів України" таврувалася як "петлюрівська". З призначенням у січні 1933 на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У П.Постишева

У. була припинена. У пресі розгорнулася широка кампанія звинувачень і очорнювання одного з найактивніших її провідників М.Скрипника. Протягом 1933-38 внаслідок політичного терору сталінської диктатури проти української інтелігенції більшість провідних діячів У та їхні прихильники були репресовані або шляхом цькування і переслідування доведені до самогубства.

С. Кульчицький (Київ).

УКРАЇНКА ЛЕСЯ [справжн. прізвище, ім'я та по батькові - Косач-Квітка Лариса Петрівна; 13(25).2.1871 - 19.7(1.8.) 1913] - велика українська поетеса, прозаїк, драматург, перекладач, літературний критик та фольклорист. Дочка відомої письменниці та громадської діячки Олени Пчілки, рідної сестри М.Драгоманова. Дитячі роки минули у с. Колодяжному (тепер Ковельського району Волинської обл.) Значний вплив на формування світогляду У. мав М.Драгоманов. Через хворобу (туберкульоз кісток) навчалася вдома, у приватних вчителів. Стан здоров'я змушував її подовгу лікуватися на півдні - в Криму, Грузії, Італії, Єгипті. Здобула різнобічну (переважно історико-філологічну) освіту. Досконало володіла кількома іноземними мовами (російською, французькою, німецькою, англійською, італійською, грецькою, латинською, польською, білоруською). Згодом здійснила чимало майстерних перекладів Г.Гейне, В.Гюґо, Дж.Байрона, А.Міцкевича, Гомера та ін. У 1890 написала (для сестри) підручник "Стародавня історія східних народів" (виданий у 1918). Підтримувала дружні творчі стосунки з О.Кобилянською, І.Франком, А.Кримським, В.Гнатюком, М.Павликом, О.Маковеєм, Л.Старицькою-Черняхівською, М.Грушевським.

Дебютувала в літературі як поет-лірик у 1884 у львівському журналі "Зоря", де під псевдонімом "Леся Українка" були опубліковані вірші "Конвалія" і "Сафо". За життя У. вийшли поетичні збірки "На крилах пісень" (1893), "Думи і мрії" (1899), "Відгуки" (1902). Поезія У. великої емоційної напруги, сповнена глибоких патріотичних почуттів до України. Призначення поета У. вбачала в творчій праці для духовного і національного визволення свого народу. Найповніше виявила себе в драматургії (створила понад 20 драм). Перший драматичний твір-психологічна драма "Блакитна троянда" (1896). У. - автор драматичних поем і соціо-філософських драм "Одержима" (1901), "Осіння казка" (1905), "В катакомбах" (1905), "Кассандра" (1907), "У пущі" (1897-1909), "Бояриня" (1910), "Адвокат Мартіан" (1911), "Лісова пісня" (1911), "Камінний господар" (1912), "Орґія" (1913), "На полі крові" (1910). Звертаючись до образів і сюжетів, взятих із світової літератури, історії, міфології, розглядала соціально-політичні та морально-етичні проблеми, які хвилювали тогочасне українське суспільство. Суттєво модернізувала поетику української драми (загостреність діалогу, багатопроblemність, перенесення наголосу із зовнішньої дії на внутрішню, умовність і символічність декорацій). Вершиною творчості поетеси є драма "Лісова пісня", яка утверджує людську мрію, високі почуття, перемогу краси життя над бездуховністю. Активно друкувалася в періодиці ("Літературно-науковий вісник", "Нова громада", "Народ", "Дзвін", "Рідний край", "Киевская старина" та ін.). Спільно з Ф.Колессою, К.-К. була організатором фольклорної експедиції для запису на фонограф українського героїчного епосу (1908). Цікавилася тогочасним українським і європейським літературним процесом, написала літературно-

критичні й філософсько-публіцистичні статті, зокрема, “Малоросійські письменники на Буковині”, “Два напрями в новітній італійській літературі”, “Замітки про новітню польську літературу”, “Новітня суспільна драма”, “Утопія в белетристиці” та ін. Померла у м. Сурамі (Грузія). Похована у Києві на Байковому кладовищі. Пам'ятники поетесі встановлено у Києві (1973, скульптор Г.Кальченко), Сурамі (1952, скульптор Т.Абакелія), Клівленді (США), Торонто і Саскатуні (Канада; обидва-скульптор М.Черешньовський).

І. Роздольська (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА АВОКЕФАЛЬНА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА (УАПЦ) - православна церква в Україні. Організаційне становлення УАПЦ відбувалося в контексті національного відродження України. Стрімкого поширення ідея автокефалії набула в умовах Української революції 1917-20 та демократизації суспільства. За відбудову Української національної церкви висловилися делегати багатьох повітових та єпархіальних з'їздів духовенства і мирян, ініціюючи розгляд питання про незалежність церкви на Всеукраїнському православному церковному соборі (1918). 1.1.1919 *Директорія УНР* прийняла закон про автокефалію Української церкви, однак внаслідок зміни політичної влади він не був реалізований. Дерусифікація церкви стихійно розпочалась у Полтаві, Кам'янці-Подільському, Лубнах, Катеринославі. У Києві перша служба в першій українській парафії (військовий Микільський собор) відбулась 22.5.1919. Організаційне оформлення УАПЦ було довершено на Всеукраїнському православному соборі у Києві 14-30.10.1921, де були затверджені канони та устрій церкви, сформована ієрархія. Самобутність УАПЦ полягала в канонічних новаціях - соборній висвяті в єпископи одружених священників, соборноправності її устрою, сакралізації української мови та впровадження у церковне життя національних звичаїв і традицій. Керівництво церквою здійснював Всеукраїнський православний церковний собор, а в міжсоборний період - постійно діюча Всеукраїнська православна церковна рада (ВПЦР); на місцевому рівні - округові, районні, парафіяльні собори та відповідні їм церковні ради. Почесним головою ВПЦР був митрополит Київський і всієї України: у 1921-27-митрополит Василь Липківський, у 1927-30 - митрополит Микола Борецький. Головами ВПЦР були: Михайло Мороз (1919-24); протодиякон Василь Потієнко (1924-25), єпископ Петро Ромоданів (1926-27), протоієрей Леонід Юнаків (1927-30). У 1920 роках УАПЦ налічувала бл. 1100-1200 парафій та 2 млн. віруючих (12-14% православною населення), 30 єпископів, 1500 священників. Районами найбільшого поширення були Київщина, Поділля, Полтавщина, Чернігівщина, Волинь. Мала єпископа у США (Іоанна Теодоровича), де виходив орган УАПЦ-газета “Дніпро” (Чикаго). Вважаючи, що 2/3 духівництва неюляльні до більшовицької влади, державні органи чинили постійний тиск на УАПЦ, організували цькування церкви у пресі. Прагнути максимально поглибити внутрішньоцерковні суперечності, влада сприяла перетворенню братства Діяльно-Христової церкви, що виникло при УАПЦ, на окрему структуру (zareєстрована на поч. 1924). У жовтні 1927 делегати Всеукраїнського церковного собору, під загрозою арешту і заслання всіх його учасників та під тиском частини єпископату УАПЦ на чолі з єп. П.Ромодановим, проголосували за усунення від церковного управління митрополита В.Липківського (17.10.1927). 28-29.1.1930 на Надзвичайному соборі під тиском державної влади церква проголосила про “самоліквідацію” у зв'язку з інкримінуванням їй антирадянської діяльності та участі у сфабрикованій органами ДПУ Спілці визволення України. Значна частина її діячів була заарештована за звинуваченням у приналежності до СВУ 9-12.12.1930 на церковному Соборі відновлено діяльність церкви під назвою “Українська православна церква”. Церкву очолив митрополит Харківський і всієї України Іван Павловський (1930-36), який водночас був головою постійно діючого керівного органу Всеукраїнської церковної ради. Церква, поділена на 7 єпархій, нараховувала бл. 300 парафій. Припинила існування під тиском влади.

Нове відродження УАПЦ почалось у роки радянсько-німецької війни 1941—45 за благословенням (декрет від 24.12.1941) першоієрарха Польської автокефальної церкви митрополита Варшавського Діонісія (Валединського), якому до німецької окупації були підпорядковані православні парафії Волині та Західної України. Очолив УАПЦ Тимчасовий адміністратор архієпископ Луцький і Ковельський *Полікарп*. За Статутом керівним постійно діючим органом між Помісними соборами визначались Собор єпископів та вище церковне управління під назвою “Адміністрація Св. Православної автокефальної української церкви”. На поч. 1943 окупаційна влада вдалася до реорганізації керівної структури церков в Україні, намагаючись підпорядкувати УАПЦ німецькій адміністрації. У серед. 1943 УАПЦ налічувала 13 єпископів, 1700 священників, 3 тис. парафій. Після закінчення війни частина духовенства на чолі з митрополитом Полікарпом та вірних перебралася на Захід. У Німеччині частина вірних, послідовників УАПЦ митрополита В.Липківського (відкидали синодальний устрій церкви, керованої Радою єпископів, домагалися допущення мирян до всіх церковних справ), відокремилася від ієрархії УАПЦ митрополита Полікарпа і на церковному з'їзді в Ашаффенбурзі (серпень 1947) створила Українську автокефальну православну церкву-собороправну. Згодом були створені численні парафії УАПЦ у США, Канаді, Франції, Великій Британії, Австралії та ін. країнах Західної Європи і Південної Америки. У цей період церкву очолювали митрополит Полікарп (1942-52), митрополит Ніканор Абрамович (1953-69) і митрополит Мстислав (Скрипник, 1969-93). У діаспорі видавалися друковані органи УАПЦ: “Рідна Церква”, “Відомості Генерального церковного управління УАПЦ у Великій Британії” (1950) та “Праця й життя” в Австралії.

Новий рух за відродження УАПЦ в Україні почався в лютому 1989 із створення “Ініціативного комітету відновлення УАПЦ”. У червні 1990 відбувся Всеукраїнський собор УАПЦ, який прийняв Статут церкви та обрав її главу, яким став першоієрарх Українських православних церков США і Канади митрополит Мстислав (Скрипник) з титулом “Патріарх Київський та всієї України” (інтронізований 18.11.1990). 25-

26.6.1992 у Києві на Всеукраїнському православному соборі було прийнято рішення про об'єднання двох найбільших в Україні церков - Української православної церкви і УАПЦ в єдину Українську православну церкву - Київський патріархат. Главою об'єднаної церкви обрано патріарха УАПЦ Мстислава, заступником патріарха Київського Патріаршого Престолу - митрополита Філарета (Денисенка). Було створено Священний Синод УПЦ-КП і Вищу Церковну Раду. Однак 24.12.1992 Патріарх Мстислав відновив УАПЦ, призначивши архієпископа Петра (Петруся) тимчасовим керуючим справами Патріархату. Після смерті патріарха Мстислава (11.6.1993) на Другому помісному соборі УАПЦ обрано (7.10.1993) та інтронізовано (14.10.1993) нового патріарха, яким став єпископ Переяславський і Січеславський Дмитрій (у миру - Володимир Ярема). В червні 1995 державними органами зареєстровано Статут УАПЦ. Церква нараховувала бл. 1200 парафій, переважна більшість яких (1100) діяла в Галичині. 15.8.1996 частина єпископату схвалила рішення про перейменування УАПЦ на Українську автокефальну православну церкву Київського патріархату і зреклася (18-19.9.1996) послуху патріархові Дмитрію. 18-20.10.1996 без патріаршого благословення вони провели в Києві Архієрейський та 26.11.1996 - Помісний собор УАПЦ, який вивів за штат Собору єпископів патріарха Дмитрія та єпископів, що його підтримували. Ці дії внесли напруження в становище УАПЦ, розколовши її провід, меншість якої залишилась вірною патріархові.

С. Біпокінь, О. Ігнатуша.

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК (УАН; Всеукраїнська академія наук (ВУАН); Академія наук УРСР, АН УРСР; тепер - Національна Академія наук України, НАН України) - одна з провідних наукових установ світу за своїм інтелектуальним і матеріальним потенціалом. Закон про заснування УАН і наказ про призначення першого складу академіків були підписані гетьманом *П.Скоропадським* 14.11.1918. Згідно зі статутом Академія мала 3 відділи: історико-філологічний, фізико-математичний і соціально-економічний. Засновниками стали визначні українські вчені *Д.Багалій, А.Кримський, М.Петров, С.Смаль-Стоцький, В.Вернадський, М.Кашенко, С.Тимошенко, П.Тутковський, М.Туган-Барановський, Ф.Тарановський, В.Косинський, О.Левицький*. Нові члени УАН обиралися на загальних зборах шляхом таємного голосування. Установче спільне зібрання 27.11.1918 обрало президентом УАН *В.Вернадського*. До першого складу дійсних членів УАН увійшли також історики *Д.Багалій* і *О.Левицький*, економісти *М.Туган-Барановський* і *В.Косинський*, сходознавець *М.Петров*, лінгвіст *С.Смаль-Стоцький*, правознавець *Ф.Тарановський*, біолог *М.Кашенко*, механік *С.Тимошенко*, геолог *П.Тутковський*. Гетьманський уряд виділив кошти для організації перших науково-дослідних кафедр, інститутів та ін. установ академії.

З приходом радянської влади УАН дістала у користування садибу пансіону графині Левашової у Києві (тепер резиденція президента НАН України). У червні 1921 РНК УСРР схвалила положення, згідно з яким Академія визнавалася найвищою науковою державною установою республіки. Академію було перейменовано на Всеукраїнську (таким чином декларувався намір об'єднати в рамках однієї організації наукову інтелігенцію всіх українських земель) і підпорядковано наркомату освіти. Відносини ВУАН з керівництвом були напруженими, оскільки вчені не бажали коритися диктату. Зв'язки із західноукраїнськими вченими швидко зішшли нанівець, тому що СРСР відгородився від оточуючого світу "залізною завісою". Після від'їзду *В.Вернадського* з України президентом Академії у липні 1921 було обрано *М.Васипенку* (наркомат освіти не затвердив його на посаду, і він був змушений подати у відставку). У березні 1922 президентом став *О.Левицький*, а в травні 1922 - *В.Липський*. Протягом 1919-30 було обрано 103 академіки ВУАН. У 1924-25 Академія вперше провела вибори іноземних членів, але їх не затвердив нарком освіти. У 1920 роках у ВУАН існували три відділи - історико-філологічний, фізико-математичний і соціально-економічний. У першому з них плідно працювали Інститут української наукової мови, Етнографічна та Археологічна комісії. З 1921 організовано Археологічний інститут. Після приїзду в Україну в 1924 *М.Грушевського* істотно розширилися дослідження з вітчизняної історії. У фізико-математичному працювала найбільша кількість академічних кафедр - 30. На світовому рівні проводилися дослідження на кафедрах прикладної математики (*Г.Пфейффер*), математичної фізики (*М.Крилов*), експериментальної зоології (*І.Шмальгаузен*) та ін. У соціально-економічному відділі особливо плідно працювала перша у світі науково-дослідна установа з проблем демографії-Демографічний інститут під керівництвом *М.Птухи*.

Майже до кін. 1920 років ВУАН зберігала певну автономність. Проте з 1929 через зміну процедури виборів і посилення репресій влада повністю взяла під контроль діяльність ВУАН. Вибори 1929 проводилися на розширеному засіданні нового Органу-Ради ВУАН, до складу якої входили представники наркомосвіти. Кількість вакансій було істотно розширено (до 34), щоб поряд з ученими, які мали об'єктивні підстави для обрання, проштовхнути партвисуванців. Процедура голосування по кандидатурах проходила відкрито. В умовах газетної і профспілкової істерії, яка піднялася навколо виборчої кампанії, до складу Академії були прийняті народні комісари *О.Шліхтер, М.Скрипник, В.Затонський*, голова Держплану СРСР *Г.Кржижановський*. За списком кандидатів, рекомендованих до обрання ЦК КП(б)У, пройшли в академіки комуністи-суспільники *С.Семковський, В.Юринець, М.Яворський*. На перевиборах президії були підтверджені повноваження обраного у травні 1928 на вимогу влади президента *Д.Заболотного*. У 1928 усунуто від обов'язків незмінного секретаря ВУАН *А. Кримського*. Влітку 1929 заарештовані два члени Академії (*С.Єфремов* і *М.Слабченко*) і 24 співробітники ВУАН, яких було звинувачено у приналежності до неіснуючої контрреволюційної організації "Спілка визволення України" і згодом засуджено до тривалих термінів ув'язнення. У 1930-31 "чистки" співробітників ВУАН продовжувались. Повного розгрому зазнали історичні установи, створені у ВУАН під керівництвом *М.Грушевського*, а його самого заарештовано і

примушено жити у Москві.

У липні 1930 президентом Академії став О. Богомолець. Новообраний президент здійснив докорінну структурну реорганізацію. Замість колишніх трьох відділів Академії було створено два нові - природничо-технічний і соціально-економічний. У 1931 ВУАН налічувала 164 науково-дослідні установи, в яких працювало лише 242 наукових співробітники, з них 79 академіків. Чимало кафедр мало 1-2 штатних працівників, практично не існувало лабораторно-експериментальної бази досліджень, бракувало коштів для експедиційних і натурних робіт. Після січневої сесії ВУАН у 1934 основною структурною одиницею став науково-дослідний інститут, що сприяло концентрації наукових сил.

У 1934 ВУАН було передано у безпосереднє підпорядкування РНК УСРР. Тоді ж із наркомосвіти передали у підпорядкування президії ВУАН інститути фізики, ботаніки, мікробіології та епідеміології, біохімії, геології, водного господарства, а також створено нові інститути: електрозварювання, гірничої механіки, хімічної технології, клінічної фізіології; раду з вивчення продуктивних сил УСРР, геофізичну обсерваторію. У 1935 ВУАН передано Дніпропетровський інститут фізичної хімії.

У лютому 1936 ВУАН перейменували в АН УСРР. До її складу увійшли інститути історії України, економіки, української літератури і українського фольклору. У 1920-30-х роках в АН УСРР розвивалися всесвітньовідомі наукові школи Д. Граве (алгебра), М. Крилова (математична фізика), Л. Писаржевського (хімія), О. Динника (механіка і теорія пружності), О. Богомольця (експериментальна патологія), Є. Патона (електрозварювання), М. Федорова (гірнична механіка), М. Холодного і О. Фоміна (ботаніка), І. Шмальгаузена (зоологія) та ін.

У 1938 до АН УРСР увійшов Харківський фізико-технічний інститут, який займав провідні позиції в розробці ряду напрямів ядерної фізики. Вперше в СРСР тут провели ядерну реакцію шляхом розщеплення ядра літію. В Інституті фізичної хімії 1934 одержано важку воду (О. Бродський). На поч. 1941 у складі АН УРСР існувало 26 інститутів. У них працювало 3092 співробітники, серед яких 60 академіків, 66 членів-кореспондентів, 164 доктори і 325 кандидатів наук. Інститути розміщувалися в Києві, Харкові, Дніпропетровську та Львові.

Під час війни інститути були евакуйовані в Уфу, Свердловськ, Нижній Тагіл, Челябінськ, Златоуст та інші міста на Сході СРСР. Кількість наукових співробітників скоротилася утричі, але ядро кваліфікованих спеціалістів було збережене. Першочергове місце посіли наукові розробки в галузі оборонної промисловості, поліпшення методики лікування поранених тощо. З 1944 почала відновлюватися робота академічних інститутів безпосередньо в Україні.

Після смерті О. Богомольця президентом став у листопаді 1946 видатний біохімік О. Палладін. У післявоєнні роки АН УРСР швидко розбудовувалася. До 1960 були створені 20 нових інститутів (всього існувало 44). У 1954 засновано Кримський філіал АН УРСР.

Найбільших успіхів у післявоєнний період досягнуто в галузі фізико-математичних і хімічних наук. У 1950 під керівництвом С. Лебедева побудовано першу електронно-обчислювальну машину. У 1956 створена лабораторія моделювання та обчислювальної техніки (очолив В. Глушков), яка через рік перетворилася на обчислювальний центр АН УРСР. В інституті фізики, очолюваному О. Лейпунським, розроблялися перспективні наукові напрями, на основі яких виникли інститути металофізики, напівпровідників, теоретичної фізики, ядерних досліджень. Великий внесок у створення ракетно-ядерної техніки зробили Харківський фізико-технічний інститут, а також створений на базі частини його відділів Інститут низьких температур та Інститут механіки. На світовий рівень вийшли розробки електрозварювальників (Є. Патон), ливарників (А. Горшков), металофізиків (Г. Курдюмов). Розвиток біологічних наук було істотно загальмовано некомпетентним втручанням влади, зокрема, її боротьбою проти генетиків. Не менш руйнівний вплив компартійної структури здійснювали на інститути гуманітарного профілю.

З лютого 1962 НАН України очолив Є. Патон. У ці десятиліття найбільш прискореними темпами розвивалися технічні інститути. З 1970 років в АН УРСР почали створюватися науково-технічні комплекси, які склалися з інститутів, конструкторських бюро, дослідних виробництв і заводів. У 1962 Обчислювальний центр було перетворено на Інститут кібернетики. Незабаром він завоював провідне становище в СРСР в галузі створення автоматизованих систем управління виробництвом. У Фізико-технічному інституті споруджено найбільший в Європі лінійний прискорювач електронів. У матеріалознавчих інститутах успішно розроблялися технологічні процеси, які давали можливість по-новому спрямувати розвиток цілих галузей економіки. Вагомі наукові результати одержано в інститутах хімії та хімічної технології, біохімії, фізіології і теоретичної медицини, загальної біології.

У 1980 роках більшість наукових співробітників Академії була зосереджена у Секції фізико-технічних і математичних наук (у 1986-76% працюючих), у Секції хіміко-технологічних і біологічних наук (19%), у Секції суспільних наук (5%). Загальна кількість наукових співробітників зросла до 15340. У складі АН УРСР налічувалося 143 академіки і 203 члени-кореспонденти, 1394 доктори наук, 8141 кандидат наук. Вони працювали в 78 наукових установах і 72 підприємствах дослідно-конструкторської і виробничої бази.

Вчені багатьох академічних інститутів зробили істотний внесок у подолання тяжких наслідків Чорнобильської катастрофи. Зусилля їх координували комісією президії АН УРСР під головуванням академіків В. Трефілова, В. Скока, В. Бар'яхтара.

Після досягнення незалежності НАН України вперше стала справді самоврядною організацією з правами власності на матеріальну базу, якою вона користувалася. Перед вченими, особливо в галузі гуманітарних наук, розкрилися великі перспективи творчої праці. Юристи, історики, соціологи, економісти взяли активну участь у процесах державотворення. Якісно поліпшилися умови спілкування вчених із колегами за рубежем.

С. Кульчицький (Київ).

УКРАЇНЬСЬКА ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ (УВО) - нелегальна військова організація, що існувала у 1920 - поч. 1930 років у *Західній Україні*. Створена за ініціативою колишніх старшин *Армії УНР*- членів Стрілецької ради (*Є.Коновалець, І.Андрух, В.Кучабський, М.Матчак, Я.Чиж*) з метою продовження збройної боротьби за незалежність України. Рішення про заснування УВО було прийнято на нараді Стрілецької ради у липні 1920 та на з'їзді представників військових організацій наприкін. серпня 1920 у Празі. Організаційні заходи зі створення УВО розпочато у Львові у вересні 1920 (первісну організаційну основу УВО в Галичині становило товариство "Воля"). За короткий час сформовано начальну Колегію українських військових організацій (координуючий голова - *О.Навроцький*, члени -*Я.Чиж, М.Матчак, Ю.Полянський, В.Целевич*), створено округи, повітові відділи та місцеві осередки організації. З серед. 1921 діяльність УВО у краї очолив *Є.Коновалець*, який з невеликою перервою (у 1923-24) перебував на посту головного коменданта УВО аж до 1931. Начальником штабу організації призначено *Ю.Отмарштайна*. *Є.Коновалець* здійснив реорганізацію керівного центру організації: замість Начальної колегії створено Начальну команду зі штабом і референтурами, її склад поповнено старшинськими кадрами. В УВО створені організаційно-кадрова, розвідка, бойова і пропагандистсько-політична референтури. Галичину, як основну територію, на якій діяла УВО, поділено на 13 військових округ. Кожна військова округа складалася з повіту з округовими і повітовими командами, загальна кількість яких сягала 58.

Серед членів УВО на першому етапі діяльності організації переважали колишні вояки *Армії УНР та Української галицької армії*, люди різної партійної приналежності та різних політичних поглядів. УВО, не маючи чітко окресленої ідеології та політичної програми, визначала своїм головним завданням організацію боротьби проти окупаційних режимів на українських землях. У перші часи існування (1921-23) УВО була організаційно пов'язана з українським екзильним урядом *Є.Петрушевича* у Відні і координувала свою діяльність з його зовнішньополітичною акцією, що ставила за мету домогтися підтримки держав Антанти у справі відродження української державності в Галичині. Широкомасштабні акції опору (терористичні замаху на представників польської влади та українських діячів, що виступали за порозуміння з польською державою, масові саботажні кампанії, бойкот польської адміністрації), здійснювані національним підпіллям, мали водночас служити українській дипломатії аргументами для вирішення "галицького питання" на користь українців.

Восени 1922 осідок Начальної команди УВО перенесено за кордон, а діяльністю організації у західноукраїнських землях стала керувати Крайова команда під командуванням *А.Мельника*. У 1923-25 в УВО точилися дискусії щодо подальшого політичного курсу організації, під час яких обговорювалися питання її зовнішньополітичної орієнтації. Після

перемоги концепції про самостійний характер політики УВО в 1925 з неї виключено прибічників орієнтації на радянську Україну, які у травні 1925 створили нову підпільну організацію - Західно-українську народну революційну організацію (ЗУНРО), очолювану *О.Думінім*.

Ставлячи українську справу в міжнародному контексті, провід УВО бачив серед ймовірних союзників українців у боротьбі проти версальської системи Німеччину, що спонукало до тісніших контактів і співпраці з німецькими відомствами, зокрема міністерством райхсверу. Начальна команда УВО з 1926 знаходилася у Берліні.

УВО видавала власний друкований орган -журнал "Сурма" (виходив 1927-28 у Берліні; 1928-34 - у Каунасі; гол. ред. *В.Мартинець*), який нелегально поширювався у Західній Україні.

У серед. 1920 років відбувалися суттєві зміни у кадрах УВО. Організація поповнювалася студентською і шкільною молоддю. Одночасно з відродженням та реорганізацією в Галичині політичних партій їхні члени відходили від участі в революційному підпіллі.

УВО співпрацювала з новоутвореною у 1925 партією - *Українським національно-демократичним об'єднанням*: окремі чільні діячі УНДО були водночас членами проводу УВО (*Д.Паліїв*). У 1927-28 в УВО посилюлися націоналістичні тенденції: організація все більше політично орієнтувалася на ідеологію українського націоналізму (сформульована *Д.Донцовим*); домінуючим в її ідейному арсеналі ставав постулат національної революції -загального революційного здвигу українського народу за власну національну самостійну і соборну державу. На цьому ідейному ґрунті УВО зблизилася з іншими націоналістичними осередками - *Групою української національної молоді* (Прага), *Легією українських націоналістів* (Подебради), *Союзом Української націоналістичної молоді* (Львів), *Групою української національної молоді* (Берлін) і виступила з ініціативою об'єднання цілого руху в одній організації. На 1 Конгресі українських націоналістів, що відбувся у Відні (28.1 -3.2.1929), завершився процес об'єднання націоналістичних груп і організацій в одну українську націоналістичну революційно-визвольну

організацію - *Організацію українських націоналістів*. Однак зі створенням ОУН УВО не ліквідувалася, а

деякий час продовжувала діяти автономно, зберігаючи Начальну команду. Крайовими командантами були *Ю.Головінський, Р.Сушко, О.Сеник, Б.Гнаткевич, В.Горбовий*.

УВО як окрема організація фактично припинила своє існування у 1931, її кадри перейшли до ОУН, переважно до її бойової референтури, хоча сама назва УВО в пропагандистсько-політичних цілях ще зберігалася протягом кількох років.

М. Швагуляк (Львів).

УКРАЇНСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ (УГА; до 6.11.1919- Галицька армія) - Збройні сили *ЗУНР*. Процес творення Галицької армії (назву Українська галицька армія ця структура отримала після вимушеного об'єднання з Добровольчою армією ген. А.Денікіна 6.11.1919; остаточно з 17.11.1919) розпочався відразу після *Листопадового повстання 1918* у Львові. Початок *українсько-польської війни 1918-19* змусив уряд *ЗУНР* приділити особливу увагу розбудові власних Збройних сил. 13.11.1918 *Українська Національна Рада ЗУНР 30-УНР 1918-19* видала закон про загальну військову службу громадян *ЗУНР*. Відповідно до цього закону Державний секретаріат військових справ 15.11.1918 проголосив загальну мобілізацію чоловічого українського населення віком від 18 до 35 років та встановив військово-територіальний поділ держави. Особи інших національностей мобілізації не підлягали, але до армії зголосилося багато німців і євреїв, здебільшого лікарів. Територію *ЗУНР* було поділено на три військові області: Львів, Тернопіль, Станіслав, на чолі кожної стояв військовий командант. До обов'язків команданта входили набір новобранців, їхній вишкіл та поповнення діючої армії вишколеними підрозділами.

Для керівництва всіма військовими справами *ЗУНР* *Державному секретаріаті ЗУ НР-30 УНР* 9.11.1918 створено військове міністерство - Державний секретаріат військових справ (ДСВС). Структурно ДСВС поділявся на Військову канцелярію і 16 відділів.

Посаду державного секретаря військових справ обіймали полк. Д.Вітовський (до 13.2.1919) і полк. В.Курманович (до 9.6.1919). Після встановлення на території *30 УНР* диктатури Є.Петрушевича (див. *Диктатор 30 УНР-ЗУНР*) функції ДСВС перейшли до Військової канцелярії диктатора (керівник К.Долежал) та *Начальної команди Української галицької армії*. У травні 1919 створено підлеглу Начальній команді Галицької армії команду запілля (тимчасово виконувала функції ДСВС), яка в червні була реорганізована в Команду етапу Галицької армії.

Творенням і розбудовою Галицької армії керувала Начальна команда Галицької армії (НКГА), яка до 8.11.1918 називалася Українська генеральна команда. Начальна команда була найвищим органом управління Української галицької армії, який фактично виконував функції генерального штабу і керував усіма воєнними операціями, організовував фронт і прифронтову смугу. НКГА відповідала штабові Дієвої армії УНР (див. *Армія Української Народної Республіки*). Під час Листопадового повстання 1918 Д.Вітовський іменував себе наказним отаманом, згодом головнокомандувач Збройних сил *ЗУНР* називався головним командантом. З червня 1919 головнокомандувач Галицької армії мав титул начальний вождь, його помічник - начальник булави (шеф генерального штабу). Після відступу українських військ зі Львова Начальна команда деякий час перебувала в Бережанах, пізніше - у Бібрці. 30.1.1919 знаходилася у Ходорові, де остаточно було сформовано два відділи - оперативний та організаційно-матеріальний. До оперативного належали підвідділи - референтури: оперативний, зв'язку, розвідки, летунства, автомобільний, персональний та ін. Аналогічно організовано штаби корпусів і бригад. У червні 1919 ген. О.Греков провів реорганізацію НКГА, внаслідок якої створено Оперативний штаб, Головний відділ фронту і Етапну команду (див. також *Начальна команда Української галицької армії*).

Основою Галицької армії стали військові частини, які брали участь *Листопадовому повстанні 1918* та два бойові курені *Легіону українських січових стрільців*, які 3.11.1918 прибули з Буковини до Львова. Вже під час боїв з польськими загонами у місті до них долучалися українські робітники і студенти, а також військові підрозділи, сформовані на провінції повітовими командами. 13.11.1918 до галицьких частин приєднався козацький загін ім. І.Гонти під командуванням отамана *А.Долуда*, який складався з добровольців із Наддніпрянської України. На 21.11.1918 в українських військових підрозділах налічувалося 161 старшина і 4517 стрільців. Під час формування Галицької армії гостро відчувався брак вишколених старшин. В австрійській армії служила значна кількість старшин-українців, але здебільшого це були старшини запасу нижчого рангу. Старшин вищих рангів, а особливо штабних, із вищою військовою освітою, практично не було. До цього спричинилися також ті обставини, що назагал серед галицької інтелігенції панували антивоєнні настрої, а служба в армії вважалася неprestижною.

Перші польові формації Галицької армії творилися стихійно, мали напівпартизанський характер. У грудні 1918 існувало 15 бойових груп різної величини. До їх складу входили самостійні полки, курені, навіть самостійні сотні. Командири цих військових підрозділів призначені в різний час різними командними структурами - колишнім командантом Г.Стефанівим, Державним секретаріатом військових справ. Не існувало системи і порядку в назві військових частин. Так, колишній 15-й піхотний полк австрійської армії взяв собі назву "Перший Львівський піхотний полк ім. князя Льва", деякі частини називалися за місцем свого формування ("Сокальський курінь" тощо). Не була організована як слід центральна військова влада, тому багато командирів діяли на власний розсуд.

Після відступу зі Львова першою створилася група "Схід" - на сході від міста, відтак-"Старе село" на півдні.

До їхнього складу входив полк Українських січових стрільців. З названих груп пізніше сформувався II корпус Галицької армії. З військових підрозділів, які діяли проти польських відділів, що намагалися зі Львова прорватися у північну частину Галичини, сформовано групу "Північ". До неї входили сокальська, белзька, угнівська, равська підгрупи, які стали ядром I корпусу Галицької армії. Поблизу Перемишля створено групу "Південь", до якої входили практично самостійні бойові групи "Щирець", "Наварія", "Рудки", "Крукеничі", "Хирів", "Лютувиська", "Карпатська", "Глибока", що згодом стали ядром III корпусу УГА.

На початку організації Галицької армії найвищою тактичною і адміністративною одиницею були групи, куди входили відділи кінноти. В оперативному плані ці досить різноманітні групи підлягали Начальній команді Галицької армії, а адміністративно були практично автономні: самостійно дбали про забезпечення особового складу продовольством і боєприпасами, організовували і забезпечували запілля та поповнення особового складу.

Нечіткість і різнобій військових формацій Галицької армії, їхня невпорядкованість змусили Начальну команду на поч. січня 1919 провести повну реорганізацію для перетворення Збройних сил ЗУНР у регулярну армію. Ідея реорганізації і її проведення належала тодішньому начальникові штабу НКГА полковникові Є.Мишковському. Усі військові формування звели до трьох корпусів. До корпусу входило 4 бригади, кожна з яких складалася з 3-5 піхотних куренів, полку артилерії, кінної сотні, сотні зв'язку, технічної сотні і допоміжних формацій. Назви корпусів і бригад мали порядкові номери, а бригади, окрім числа, отримували ще й назву тієї місцевості, де вони починали формуватися. Наприклад, "2-га Коломийська бригада" і т.д. Перший корпус створено з "Групи Північ", до нього увійшли: "5-та Сокальська", "6-та Равська", "9-та Белзька" і "10-та Янівська" бригади та кінний полк. Під час польсько-української війни 1918-19 цим корпусом командували полковник В.Курманович, згодом - полковник *О.Микитка*, полковник *А.Шаманек*, а під час існування *Червоної української галицької армії - отаман Осип Лисняк і сотник Ю.Головінський*.

Другий корпус, який спочатку називався "Осадним" (облягав Львів), сформовано з груп "Схід", "Старе село", "Наварія". До нього увійшли "1-ша бригада УСС", "2-га Коломийська", "3-тя Бережанська" і "4-та Золочівська" бригади. Командантами корпусу були полковник *М.Тарнавський*, а після його призначення начальним вождем - полковник *А.Вольф*. II корпус, маючи у своєму складі гвардію ГА - бригаду Українських січових стрільців, відіграв значну роль у *Чортківському наступі 1919* і створив ядро лівої армійської групи під час наступу на Київ.

До III корпусу, сформованого з "Групи Південь", увійшли: "7-ма Львівська", "8-ма Самбірська", "11-та Стрийська" і "1-ша Гірська" бригади. На антибільшовицькому фронті до корпусу належали також "2-га Коломийська бригада" та окрема бригада кінноти. Командантами корпусу були полковник *Г.Коссак*, потім - генерал В.Гембачів, а згодом - ген. *А.Краєс*.

У червні 1919 Начальна команда на чолі з генералом *О.Грековим* запланувала створення ще восьми бригад, тобто, двох нових корпусів. Під час Чортківської офензиви утворено штаби 14-ої Станіславської, 15-ої Тереховлянської, 16-ої Чортківської, 17-ої Бучацької, 18-ої Тернопільської та 21-ої бригад, але після переходу Збруча штаби розформували. Залишилися тільки 14-та Станіславська бригада, яка замінила у III корпусі 1-шу Гірську бригаду отамана Черського, що під час польського наступу весною 1919 була відрізана від решти частини ГА і перейшла на територію Чехословаччини, де її інтернували. Закінчував реорганізацію УГА *В.Курманович*, який заступив полковника Є.Мишковського на посаді шефа штабу НКГА. Реорганізована Галицька армія налічувала, за дан. Б.Гнате-вича, 45 куренів піхоти, близько 40 батерей і кілька сотень кінноти, що становило приблизно 25 000 крісів, 150 гармат і близько 600 шабель. Окрім того, армія мала багато допоміжних відділів та установ, що збільшувало її загальний чисельний склад удвічі.

Поповнення бойових частин і військових формацій, вишкіл, постачання харчів і амуніції здійснював Державний секретаріат військових справ зі своїми виконавчими органами на місцях - окружними і повітовими командами. Після ліквідації у червні 1919 ДСВС цю роботу виконувала Команда запілля, а пізніше - Команда етапу армії, якою керували спочатку полковник Г.Коссак, а пізніше - отаман Зегорш.

На березень 1919 до Галицької армії мобілізовано 126 тисяч старшин і вояків. Чисельність на фронті - 52 тис. вояків і 1412 старшин. У квітні 1919 Галицькій армії протистояло 62-тис. угруповання польських військ. До нього у травні 1919 приєдналося 30 тис. старшин і вояків зі 100-тисячної армії генерала *Ю.Галлера*, сформованої у Франції, і всупереч зобов'язанням польського уряду використовувати її лише для боротьби з більшовиками, спрямували проти УГА.

За короткий час, продовжуючи вести запеклі бої на фронті, Галицька армія була перетворена у бойову силу загальною чисельністю бл. 60 тис. бійців із забезпеченням запіллям. Проте відсутність ритмічного матеріального забезпечення (зброї, боєприпасів, амуніції), регулярного поповнення особового складу, недостатній вишкіл новобранців та брак вищих старшин (на службу до Галицької армії запросили колишніх офіцерів австрійської армії) значно послаблювали боєздатність армії.

Незважаючи на чисельну і технічну перевагу польського війська, Галицька армія під час українсько-польської війни 1918-19 провела ряд блискучих наступальних операцій і тільки втручання міжнародних чинників або брак матеріально-технічного забезпечення рятував противника від воєнної поразки. У лютому 1919 командування Галицької армії розробило і успішно розпочало *Вовчухівську операцію 1919*. Внаслідок наступу українських частин практично завершилося оточення Львова. Проте на вимогу Найвищої ради країн

Антанти просування частин ГА було зупинено. Після безплідних переговорів із союзницькою місією на чолі з ген. *Бертепемі*, яка висунула неприйнятні для української сторони умови перемир'я, бойові дії продовжились. Але час був втрачений, і польське командування, підтягнувши стратегічні резерви, зупинило наступ українських підрозділів. Безрезультатно завершилася і місія ген. *П.Боти*, яка виїхала у зону конфлікту в серед. травня 1919. Саме у цей час поляки, всупереч зобов'язанням перед Антантою, кинули проти УГА шість добре озброєних дивізій ген. Ю.Галлера і 15.5.1919 розпочали наступ по всьому фронту. Під натиском переважаючих сил ворога частини УГА змушені відступати на схід. На додаток, 24.5.1919 румунське військо спільно з дивізією польського генерала Л.Желіговського вдарило з тилу і окупувало Покуття разом з Коломиєю і Снятином. УГА була затиснута у невеликий трикутник біля Чорткова на південному сході Галичини. У цей критичний момент 9.6.1919 уряд ЗУНР-Державний Секретаріат склав свої повноваження, а УНРада призначила *Є.Петрушевича* диктатором ЗУНР. 9.6.1919 командувачем 25-тисячної Галицької армії був призначений ген. *О.Греков*, який разом з групою старшин підготував план наступальної операції у напрямку Чортків, Львів. 7-28.6.1919 з метою розгрому угруповань противника у р-ні м. Чорткова і визволення всієї території ЗУНР Галицька армія провела *Чортківський наступ 1919*. Прорвавши польську оборону і розвиваючи успішний наступ III корпусу, частини УГА 15.6. заволоділи Тернополем, а 25.6. Ожидовом і Белзцем. Стоплена тритижневим наступом і відчувачи постійний брак набоїв, УГА перейшла до оборони. Польське керівництво перекинуло на Галицький фронт кілька нових, добре озброєних дивізій під проводом маршала Ю.Пілсудського. 28.6.1919 було прорвано фронт I і III корпусів, розпочався другий відступ УГА до Збруча. Серед частин, які прикривали відступ основних сил українського війська, був *Жидівський курінь* УГА під командуванням *С.Ляйнберга*. 6.7.1919 начальним вождем УГА замість ген. *О.Грекова* призначено ген. *М.Тарнавського*. 16-17.7 УГА переправилася на лівий берег Збруча, де незабаром з'єдналася з Армією УНР. На територію УНР перейшло 12 піших 1 одна кінна бригади загальною чисельністю 49 800 старшин і вояків (при 603 кулеметах і 187 гарматах), що разом з етапними і запільними частинами становило 85 000.

До кін. липня 1919 частини Галицької армії зайняли позиції на українсько-більшовицькому фронті. На поч. серпня 1919 об'єднані українські армії, керівництво якими здійснював Штаб головного отамана (очолив ген. *М.Юнаків*, ген.квартирмейстер - *В.Курманович*), розпочали наступ на Київ і Одесу. 30.8.1919 передові частини УГА під командуванням ген. *А.Кравса* вступили у столицю України. 31.8. галицькі бригади зустрілись у Києві з кінними відділами Добровольчої армії під командуванням ген. *М.Бредова*. Щоб уникнути збройних сутичок (командування плекало надії створити з денікінцями спільний фронт проти більшовиків), ген. *А.Кравс* віддав наказ про відступ на лінію Ігнатівка-Васильків. Бої на одеському напрямку в р-ні Ванярки тривали 23-30.8. Наприкін. серпня 1919 дивізії *О.Удовиченка* і *Волинської* групи розгромили 45-ту більшовицьку дивізію і продовжили наступ на Одесу, куди одночасно просувалися частини *Добрармії*. У вересні-жовтні 1919 українські армії опинилися між трьома силами: більшовицькими військами, денікінцями та польською армією і під їхнім натиском змушені відступити в "чотирикутник смерті" на Поділлі в р-н Вінниці. Відсутність боєприпасів і медикаментів, епідемія плямистого тифу (на думку *Л.Шанковського*, епідемія була викликана штучно і стала першим в історії людства прикладом застосування бактеріологічної зброї) поставили УГА перед катастрофою (у листопаді 1919 тільки 7% особового складу армії були боєздатними). У цих умовах командування Галицької армії 6.11 уклало перемир'я і союзний договір з Добровольчою армією. Уряди УНР і ЗУНР визнали цей договір недійсним, але захоплення денікінцями *Жмеринки* (10.11) та *Могилева-Подільського* (14.11) змусило Начальну команду УГА поновити угоду з *А.Денікіним*. Військовий союз галичан з денікінцями не тривав довго. Наприкін. грудня 1919 білогвардійські війська під ударами більшовиків відступили на південь. На поч. січня 1920 більшовицьке військо підійшло в район розташування галицьких частин. Єдиним виходом для УГА стала військова угода з більшовиками, внаслідок якої галицькі частини були реформовані і під назвою Червона українська галицька армія у березні 1920 увійшли до складу Червоної армії. У кін. квітня 1920 друга і третя бригади ЧУГА, дізнавшись, що поляки обіцяють широку автономію Галичині, залишили фронт і перейшли в р-ні *Летичева* і *Ялтушкова* на бік Армії УНР і польських військ. 30.4.1920 у бою з польськими військами поблизу *Козятина* була розсіяна і бригада УСС. Галицькі формації, що потрапили у полон до поляків, були роззброєні, стрільці відпущені, а старшини інтерновані у таборі *Тухолі* на *Помор'ї*. Більшість старшин і стрільців УГА, які перебували у той час у Києві і Одесі, більшовики заарештували і відвезли в табори у глиб Росії, де практично всіх знищили. Українська галицька армія перестала існувати.

Бойові формації. Піхота. Основною тактичною одиницею піхотних частин УГА був курінь, який складався з трьох стрілецьких сотень і однієї сотні скорострілів. Кожна бригада налічувала 3-5 куренів, причому деякі з них мали сотні важких скорострілів. Окремі курені мали ще мінометні відділи та піхотні гармати. На озброєнні були австрійські скоростріли системи *Шварцльозе*, пізніше - російські, системи *Максима*. Піхотинці були озброєні крісами системи *Манліхера*, а після переходу через Збруч - гвинтівками російського зразка. Відзнакою піхоти були сині смужки на шапках і такого самого кольору зубчатка на ковнірі. Відзнаки старшин і підстаршин нашивалися на підкладці синього кольору. Попри недостатню організацію вишколу, галицький вояк був дисциплінованим, невибагливим, а визвольні змагання робили його ініціативним та ідейним, здатним на героїські вчинки і самопожертву.

Артилерія. Артилерія була найорганізованішою і найпотужнішою військовою формацією, перевищувала своїх противників і чисельністю, і вмінням, була кращою, аніж артилерія *Дієвої* армії УНР У багатьох випадках завдяки майстерності галицьких гармашів вдавалося стримати наступи ворога. Саме завдяки

артилерії досягнуто успіху в Чортківському наступі 1919, наступі об'єднаних українських армій на Київ. Кожна бригада УГА мала артилерійський полк, що складався з 4-5 батарей, а кожна батарея - з 4-6 гармат. Батареї важкої артилерії мали по 2 гармати. Всіх полків налічувалося відповідно до кількості бригад. Оперативно артилерія підлягала команді бригади і корпусу, а навчання гарматів проводилося безпосередньо в батареях і частково в Запасовому гарматному полку, що дислокувався у Золочеві. Після переходу УГА за Збруч до артилерії приділено наддніпрянські частини з особовим складом. Відзнакою артилерії стали червона смужка на шапці та червоного кольору зубчатка на ковнірі.

Кіннота. Кіннота Галицької армії була найслабшим місцем. Тому в багатьох випадках ця обставина відіграла негативну роль, особливо тоді, коли в прориви треба було кидати високомобільні частини (Чортківська офензива, бої під Тереховою і Бережанами). Бригади мали кінні сотні з 2-3 кінних чет, кожна з яких налічувала по 40-50 шабель. Кінні відділи використовувались переважно для стежної служби, розвідки і зв'язку. У червні 1919 ген. О. Греков взявся за формування більших кінних відділів, однак безперервні воєнні дії не дали реалізувати цей план. Відразу ж після переходу на Наддніпрянщину в бригадах були створені численні відділи кінноти, які, однак, багато в чому поступалися навіть кінноті Дієвої армії УНР. Кіннотники УГА були озброєні шаблями і короткими крісами-карабінами. При кожній сотні кінноти був свій відділ скорострілів, здебільшого ручних. Відзнакою кінноти були жовта смужка на шапці і жовта зубчатка на ковнірі.

Летунство (авіація). Летунська частина Галицької армії сформована в грудні 1918 за допомогою Армії УНР. Її організатором став поручник Петро Франко. Летунство підлягало безпосередньо Начальній команді ГА. Під базу для армійської авіації обрано містечко Красне. Було сформовано групу, яка зберегла все з летунського обладнання, що залишили після себе німецька та австрійська армії. В перших числах грудня 1918 сюди перелетіла з Одеси допоміжна сотня летунів на 6 літаках, яка складалася з 6 бойових старшин (полковник Джан Булат Кануков, Борис Губер, сотник Сергій Євський, Василь Булатов, поручник А. Шереметинський і хорунжий Хаз Булат Кануков), 6 підстаршин-механіків і 9 рядовиків. Разом з П. Франком, С. Слезакон, С. Кузьмовичем вони створили старшинське ядро летунського відділу, який на поч. травня 1919 складався з трьох боєздатних летунських сотень і однієї летунської бази. Перша сотня під командуванням поручника А. Хруща передислокувалася у с. Дуліби поблизу Стрия для обслуговування Третього корпусу ГА. На серед. травня 1919 у сотні було 12 бойових машин, а також 2 легкі і 4 важкі автомашини та 7 пар коней. Друга сотня (командир сотні і водночас полку полковник Д. Б. Кануков) обслуговувала Перший і Другий корпуси і базувалася в Красному. У Красному було сформовано 3-тю сотню під командуванням сотника Н. Залозного, яка передислокувалася до Тернополя.

На поч. травня 1919 у полку нараховувалося близько 80 літальних апаратів, з них частина тихохідні - австрійські "Бранденбург-64" та "Альбатрос-27", німецькі "LFW", "LWA", "Ллойд", "Фокер" (розвивали швидкість 100-110 км/год), та швидкохідні - французькі мисливці-винищувачі "Нюпорт" (швидкість 150 км/год). Як відзнаки на літаках вживалися вималювані два круги: всередині жовтий, назовні синій, а мисливці-винищувачі "Нюпорт" мали ще по боках схрещені кістки і череп, бо належали до "відділу смерті". Під час боїв з більшовиками, після переходу УГА через Збруч, замість синьо-жовтих кругів були синьо-жовті паси на крилах і на бічній кермі хвоста, на кадовбі намальовано чорною фарбою Тризуб. Відзнака летунів УГА - нашитий пропелер на рукавах однострою і на краю ковніра.

Першим командиром полку був Борис Губер, а після його трагічної смерті (загинув під час навчання зі старшинами від вибуху бомби 5.2.1919) ним став полковник Д. Б. Кануков. Полк виконував розвідку фронту противника, слідкував за переміщенням його військових частин, бомбардував важливі об'єкти заплілля і фронту, виконував комунікаційну службу між Начальною командою ГА і корпусами, навіть дипломатичними закордонними представництвами. Летунство УГА упродовж усієї польсько-української війни переважало поляків в умінні, силі і відвазі. У повітряних боях українські летуни збили 16 польських літаків, з них 9 перемог було на рахунку сотника С. Євського. Під час першого відступу до Збруча полк передислокувався в с. Звиняч поблизу Чорткова, після переходу УГА через Збруч - у с. Макову під Кам'янцем-Подільським, згодом - до Шатави (поблизу Нової Ушиці), відтак - до Вінниці. Під час відступу УГА з-під Києва полк перебував у Могилеві, пізніше - в Одесі, а після з'єднання з більшовиками - у Бердичеві і Козятині, де частину полку захопило польське військо.

Залізничні і автомобільні частини. На озброєнні УГА мала лише два панцерні поїзди, причому спочатку це були прилаштовані за допомогою брусів та ін. підручних матеріалів імпровізовані вагони. Пізніше було знайдено панцерові вагони і паровоз. Один із цих поїздів належав до Другого корпусу і курсував лінією Ходорів-Львів, ін. підлягав Третьому корпусу і діяв на шляхах Стрий-Самбір-Львів. Поїзди мали кілька скорострілів і 1-2 легкі польові гармати. Дивізіон автопанцерників (бронемашин) спочатку належав до Третього, а пізніше до Другого корпусу і складався з 6 авто, надісланих з *Куреня січових стрільців* у Києві, і 2 виготовлених у місцевих майстернях.

Технічні частини. Кожна бригада мала невеликі саперні відділи у складі 2-3 чет, що робили в. основному ремонт мостів, шляхів та здійснювали будівництво військових об'єктів. При корпусах і Начальній команді УГА існували технічні сотні з окремими відділами - залізничними, будівельними, саперними, з майстернями, де ремонтувалася стрілецька зброя, гармати. Автоколони УГА складалася з 4 сотень - по одній у кожному корпусі і при Начальній команді УГА. Кожна сотня складалася з трьох чет: вантажних, легкових автомобілів і

пересувної майстерні. У кожній сотні було кілька мотоциклів і санітарних автомобілів.

Допоміжні формації. До допоміжних формацій, завданням яких було забезпечити лад і спокій у прифронтових смугах і на фронті, належали булавні відділи (для охорони штабів), станційні команди (дбали про порядок у місцях перебування військових частин), відділи польової жандармерії (для боротьби з дезертирством). Польова жандармерія мала малинові відзнаки.

Служба зв'язку. В УГА застосовувалися для зв'язку вістові (зв'язкові), телеграф і телефон. Радіотелеграфний пересилач мала лише Начальна Команда УГА. Для пересилання таємних наказів використовувався шифр.

Пропаганда. Велася за допомогою часописів, книжок, усних засобів. У бригадах і корпусах працювали пропагандні старшини, у підрозділах - підстаршини і стрільці. Її ефективність і серед вояків, і серед цивільного населення була явно недостатньою.

Розвідка. Розвідувальні операції провадили розвідчі відділи (Р.В.) при Начальній команді УГА і командуванні корпусами. Корпусні відділи складалися з одного старшини і одного-двох підстаршин. Розвідчий відділ при Начальній команді УГА мав 6 старшин і кількох підстаршин. Низька фахова освіта, малі сили (у розвідці служили 30 старшин, з них лише 6 мали фахову освіту), недостатнє виділення коштів призводило до того, що назагал розвідка УГА суттєво поступалася розвідці противника. Контррозвідку провадили фахові детективи та державна і польова жандармерія.

Санітарна служба. Організована на зразок австрійської армії, а її реорганізацію проведено спільно із загальною реорганізацією армії у січні-лютому 1919. Кожен корпус мав одну або дві лічниці (госпіталі), склад санітарного матеріалу і санітарну валку. Наприкін. січня 1919 армія мала 5 польових шпиталів, 3 санітарні і 2 купальні поїзди, 4 склади санітарного матеріалу (корпуси і Начальна команда УГА). В армії були 14 лікарів і 38 фельдшерів (їх називали "медики"), окрім того, в запіллі - 97 лікарів і 74 фельдшери, 25 окружних шпиталів, 18 аптек, 48 дезінфекторів. Через втрату великої кількості санітарного матеріалу під час відступу УГА через Збруч санітарно-медичне забезпечення армії значно погіршилося. Збереглося 7 польових шпиталів, які обслуговували 35 лікарів, що не дало можливість погасити епідемію тифу, яка восени 1919 охопила УГА і від якої загинуло 30% особового складу. Санітарним шефом при Начальній команді УГА в Галичині був сотник д-р К.Танячкєвич, на Наддніпрянській Україні - полковник д-р А.Бурачинський.

Постачання. Постачання УГА було організоване на зразок австрійського. Завдяки роботі інтендантів галицький вояк не голодував і одержував регулярну платню, а галичани ніде не робили реквізицій. Контроль за видатками вели рахункові старшини при корпусах, яким підлягав весь рахунковий апарат у підлеглих частинах і підрозділах.

Обозництво. Обозні формації УГА були підпорядковані корпусним обозним референтам. У травні 1919 УГА мала близько 16 тис. коней і 8 тис. возів. Після ліквідації Державного секретаріату військових справ питання обозів передано Команді запілля, а згодом -Етапу армії.

Польова пошта. Організована в лютому 1919. Мала станиці в кожному корпусі та при Начальній команді УГА, користувалася також і цивільною поштовою мережею. Після переходу через р. Збруч створено спільну станцію для обслуговування армії і фронту. Працювали у цій службі бл. 50 урядовців.

Б.Якимович (Львів).

УКРАЇНСЬКА ГЕЛЬСІНСЬКА СПІЛКА (УГС) - легальна загальнонаціональна організація партійного типу, заснована 7.7.1988 на зборах членів *Української гельсінської групи сприяння виконання Гельсінських угод*. Збори прийняли Декларацію принципів (програму) та Статут УГС. Головою Спілки було обрано Левка Лук'яненка, який перебував на засланні (повернувся в Україну в січні 1989). До Виконавчого комітету увійшли Микола Горбаль, Михайло Горинь, Євген Пронюк, Степан Хмара, В'ячеслав Чорновіл. У грудні 1989 Всеукраїнська координаційна рада УГС кооптувала у виконком Комміра Крижанівського, Петра Розумовського та Олесья Шевченка. Спілка конституювалася як федеративне об'єднання самоврядних правозахисних груп і організацій. Основним напрямом діяльності УГС проголосила захист національних прав, зокрема, права націй на самовизначення. Спілка виступала за перетворення СРСР на конфедерацію незалежних держав, передачу влади від КПРС демократично обраним Радам народних депутатів. Згідно з програмою УГС політичні права громадян мали гарантуватися демократією з багатопартійною системою, а економічні - ринковою економікою. На селі заохочувався вихід селян з колгоспів із землею та спадкове користування нею. УГС виступала за надання українській мові статусу державної. Друкованим органом УГС став ж-л *"Український вісник"*. Окрім Києва, прес-центри УГС створено у Москві та Львові. Закордонне представництво Української гельсінської групи перетворене у ЗП УГС, яке очолив Микола Руденко (емігрував до США в грудні 1987) і до якого входили Леонід Плющ та Надія Світлична. Представництва УГС були засновані у Прибалтиці й Москві. Поступово УГС перетворилася у вагомий політичний силу. Члени Спілки брали активну участь у демократизації суспільства, створенні та організації діяльності неформальних об'єднань (Товариство української мови ім. Т.Шевченка, Меморіал, Народний рух України, Всеукраїнське товариство репресованих), у формуванні незалежної преси, проведенні мітингів та робітничих страйків, легалізації УГКЦ. У вересні 1989 основна програмна вимога УГС щодо конфедеративного об'єднання незалежних держав була замінена тезою про необхідність виходу України зі складу СРСР. У березні 1990

під час виборів 12 членів організації стали народними депутатами України, чимало - депутатами місцевих Рад. У сфері міжнародних стосунків УГС брала участь у проведенні нарад представників національно-демократичних рухів народів СРСР, у роботі з'їздів, конференцій дружніх партій, об'єднань, спілок; розширила контакти з опозицією Польщі, демократичними інституціями західних держав. У квітні 1990 УГС налічувала 2300 членів і мала свої філії та осередки в усіх областях України. Відіграючи роль політичної партії, УГС фактично започаткувала політичний плюралізм та багатопартійність в Україні. 29-30.4.1990 у Києві відбувся установчий з'їзд, який на базі УГС утворив *Українську республіканську партію*.

Ю. Зайцев (Львів).

УКРАЇНЬКА ГОЛОВНА ВИЗВОЛЬНА РАДА (УГВР)-всеукраїнський представницький орган політичного керівництва національно-визвольною боротьбою українського народу в 1940-50-х роках. Заснований з метою об'єднання всіх політичних сил, які визнавали і боролися за державну самостійність України незалежно від їхньої ідеологічної та світоглядної орієнтації. Ідея створення УГВР виникла у середовищі Головного командування *Української повстанської армії*, яка в 1943 перетворилася в загальнонаціональну, понадпартійну збройну силу українського народу в його боротьбі за національне визволення. План створення представницького органу, який би здійснював політичне керівництво збройною боротьбою українського народу, своєрідного предпарламенту, почав розроблятися з осені 1943. Весною 1944 було створено ініціативний комітет, на чолі якого стояв *Л.Шанковський*. УГВР вирішено було будувати на демократичній основі, що дало б можливість залучити до участі в ній всі самостійницькі політичні сили. 11-15.7.1944 поблизу с. Недільної на Самбірщині, на території, контрольованій збройними силами УПА, зібралися представники всіх регіонів України, різних політичних сил та орієнтацій, які проголосили себе тимчасовим українським парламентом і прийняли назву УГВР. Перший великий збір УГВР проходив під головуванням *Р.Волошина* і секретаря *М.Дужого*. На Зборі розроблено і прийнято програмні документи: "Тимчасовий устрій УГВР", "Платформа УГВР" та "Універсал УГВР". Два перші документи були, по суті, законодавчими актами конституційного характеру. У "Тимчасовому устрої УГВР" визначалися основи органу, його структура, компетенція Великого збору, президента і президії УГВР, виконавчого органу УГВР - Генерального секретаріату, Генерального суду та Контрольної колегії. У "Платформі УГВР" визначені головні політичні та соціальні ідеї, втілення яких було метою національно-визвольної боротьби українського народу. Серед них: "забезпечення народно-демократичного способу визнання політичного устрою в українській державі шляхом загального народного представництва"; "забезпечення свободи думки, світогляду й віри"; "забезпечення справжньої законності в українській державі та рівності всіх громадян перед законом"; "забезпечення громадянських прав усім національним меншостям на Україні" та ін. Великий збір ухвалив текст присяги бійців *Української повстанської армії*. 15.7.1944 головою Президії УГВР обрано *К.Осьмака*; членами Президії-*В.Мудрого*, Івана Гриньоха, Івана Вовчука; головою Генерального секретаріату УГВР -*Р.Шухевича* (також ген. секретар військових справ); генеральним суддею - *Я.Біленького*. Було також обрано членів Генерального секретаріату: генеральним секретарем закордонних справ - *М.Лебеда*, внутрішніх справ -*Р.Волошина*, бюро інформації -*Й.Позичанюка*. Великий збір постановив, що місцем перебування УГВР є українські землі, а за кордон можуть виїжджати тільки окремі члени з конкретними дорученнями. УГВР як підпільний уряд України керувала національно-визвольною боротьбою українського народу аж до поч. 1950 років. На заклик УГВР проведено бойкот виборів до центральних та місцевих Рад народних депутатів 10.2.1946 та у лютому і грудні 1947. У жовтні 1949 УГВР разом з УПА і ОУН виступила зі "Зверненням Воюючої України до всієї української еміграції", в якому наголошувалось на необхідності консолідації всіх українських сил у боротьбі за власну державність. УГВР, незважаючи на складні умови, видавала друковані органи, зокрема "Вісник УГВР" (1944-45), "Бюлетень інформації УГВР" (9 випусків, 1948-51), "Самостійність" (1 номер, 1946). Більшість членів УГВР в Україні загинула або була заарештована. У 1950 роках УГВР в Україні практично перестала існувати.

Починаючи з кін. 1944, налагоджується більш широка діяльність УГВР за кордоном. У 1945 утворено Закордонне представництво (ЗП УГВР), головою якого став священик *І.Гриньох*. У 1945 *М.Лебеда* (ген. секретар закордонних справ) встановив зв'язки з представниками західних держав. ЗП УГВР розіслало низку меморандумів, у тому числі і на Паризьку мирну конференцію 1946 (спільно з представником екзильного уряду УНР); проводило інтенсивну інформативну діяльність (Українська пресова служба); організувало допомогу рейдуючим на захід відділам УПА та підтримувало контакти з національно-визвольним рухом в Україні. При ЗП УГВР діяла Місія УПА. Спроби ЗП УГВР стати базою для ширшої консолідації українських організацій і партій, що діяли в еміграції, не мали успіху. З утворенням в 1947 *Української Національної Ради* ЗП УГВР заявило, що не має на меті очолити українське політичне життя в еміграції, а є лише представником національно-визвольного руху в Україні.

З сер. 1960 років відбувалися неперіодичні конференції середовища УГВР, на яких було кооптовано нових членів та обиралися керівні органи ЗП УГВР. У 1980 ЗП УГВР налічувала понад 20 членів, у т. ч. 10 засновників. З першого складу УГВР в еміграції померли *І. Вовчук*, *Є.Врецьона*, *о. О.Малиновський*, *В.Мудрий*, *З.Пеленський*, *І.Сім'янчук* і *П.Чуйко*.

З 1951 у Мюнхені ЗП УГВР почало видавати двотижневу газету "Сучасна Україна" і щомісячник "Українська літературна газета", на базі яких з 1961 почав виходити ж-л "Сучасність". В 1952 у Нью-Йорку ЗП УГВР створило аналітично-видавничий центр "Пролог", який в 1957-61 видавав одноіменний журнал англійською мовою, а також часопис "Digest of the Soviet Ukraine" (1957-77). Видавництва "Сучасність" і "Пролог"

випустили понад 100 назв книг історичного, політичного та літературно-мистецького змісту. З 1960 років пресове бюро ЗП УГВР систематично публікувало матеріали "Самвидаву" та популяризувало український дисидентський рух.

4-5.4.1992 у Нью-Йорку відбулася конференція Середовища УГВР (48 делегатів із США, Канади і Європи), яка привітала відродження незалежності Української держави та доручила президії Середовища підготувати проект його реорганізації і подальшої діяльності.

Т. Андрусяк (Львів).

УКРАЇНСЬКА ГОСПОДАРСЬКА АКАДЕМІЯ у Подебрадах - український вищий навчальний заклад політехнічного профілю, який діяв у Подебрадах (Чехо-Словаччина) в 1922-35. Ініціатором створення Академії був Український громадський комітет. Значну роль в організації навчального закладу відіграла Всеукраїнська спілка сільськогосподарських техніків, яка перебувала в еміграції у Тарнові (Польща). Статут Академії затверджено 16.5.1922 Міністерством хліборобства Чехо-Словацької Республіки. У травні 1925 професорською радою Академії до статуту внесено зміни. За новим статутом Академія функціонувала як вища школа з 4-річним планом навчання. Після закінчення навчання випускники здобували звання інженера. Згідно з 1 параграфом Статуту "Українська Господарська Академія ...є приватна висока школа, яка має своїм завданням підготовляти своїх слухачів до самостійної господарської та технічної праці, дослідної, творчої, проектної, організаційної, виконавчої та адміністративної у всіх галузях агрономії, лісівництва, технології, межевої справи, гідротехніки, економіки, статистики та кооперації". У складі Академії існувало 3 факультети: агрономічно-лісовий (нараховував 19 кафедр), який мав два відділи: агрономічний та лісовий; економічно-кооперативний (20 кафедр), мав три відділи: економічний, кооперативний та статистичний; інженерний (20 кафедр) мав два відділи: гідротехнічний та хімічно-технологічний. Крім 59 кафедр були ще лекційні курси з ряду ін. предметів, зокрема, історія українського права, адміністративне право, а також іноземні мови. Навчальні плани відповідали європейським, зокрема, чехословацьким вимогам і творилися на їхній основі, з тією різницею, що, крім фахових предметів, введено також українознавчі науки. Кооперативний же відділ Академії був першою у світі вищою кооперативною школою. Академія фінансувалася урядом Чехо-Словаччини, а підпорядковувалася двом чехословацьким міністерствам: міністерству хліборобства (навчання) і до 1928- міністерству закордонних справ (адміністративно-господарські справи). Упродовж перших десяти років УГА мала 118 педагогів (92 українці і 26 чехів). За час існування навчального закладу в ньому навчалася 786 студентів (закінчило навчання 559 чол.). Навчання в УГА було безплатним, деякі студенти отримували стипендії. При Академії діяла низка навчально-допоміжних установ: бібліотека (нараховувала більше 30 тис. томів), 33 навчальні кабінети, 14 лабораторій, 2 ферми, лісовий розсадник, метеорологічна станція тощо.

Академія проводила значну науково-видавничу діяльність. За час її існування опубліковано 698 наукових робіт (у т. ч. 229 монографій), здебільшого підручників для студентів, технічних довідників (37 випущено друком, ін. -літографічним способом). 31927 виходили наукові збірники "Записки УГА" (вийшло 3 т. у 7 випусках). В Академії працювали професори Л.Бич (місцеве самоврядування і господарське право), С.Бородієвський (історія кооперації та кредитна кооперація), О.Ейхельман (адміністративне та міжнародне право), Б.Іваницький (лісівництво та дендрологія), *Б.Мартос* (теорія кооперації, споживча кооперація), О.Мацюк (політична економія), Ф.Щербина (статистика), *В.Старосольський* (державне право) та ін.; доценти О.Бочковський (соціологія), В.Іванис (хімічна технологія), Іс. *Мазела* (лукивництво та болотознавство), В.Королів (анатомія і фізіологія с/г тварин) та ін. Ректорами Академії були І.Шовгенів (1922-25 і 1926-27), Б.Іваницький (1925-26 і 1928-35), С.Тимошенко (1927-28). При Академії діяло бл. 50 різних організацій - наукових, студентських, культурно-просвітніх та ін., що сприяли активізації українського життя в Чехо-Словаччині, поглибленню контактів як між українськими організаціями, так і з іноземними.

У 1928 міністерство хліборобства заборонило приймати нових слухачів і розпорядилося приступати до ліквідації Академії. З 1935 Академія припинила своє існування. У 1931 з метою підтримки діяльності навчального закладу було створено Товариство прихильників академії (голова - проф. Б.Матюшенко), яке, однак, не змогло зібрати необхідні фонди для продовження її роботи. У грудні 1932 засновано Український технічно-господарський інститут заочного навчання, який після ліквідації Академії продовжував виконувати її завдання.

Т. Андрусяк (Львів).

УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА (УГКЦ) - Українська католицька церква, утворена на Берестейському церковному соборі 1596 внаслідок відмови Київської митрополії від ієрархічного верховенства Константинопольського патріарха і переходу під протекторат папи Римського. Первісна назва церкви - уніатська. З 1774 церкву називали Греко-католицька церква, а вірних - греко-католиками. У 1930 роках почала вживатися назва Українська греко-католицька церква (раніше - Руська греко-католицька церква), а пізніше-Українська католицька церква. Ця назва з 1960 років вживається в офіційних документах Ватикану.

Особливість віровчення УГКЦ полягала у поєднанні католицької і православної догматики, проголошеної Флорентійським собором 1439, при збереженні руської обрядової практики. Юрисдикція з'єднаної Київської (уніатської) митрополії поширювалася на всі українські та білоруські землі у складі Речі Посполитої за

винятком Львівської і Перемиської єпархій, єпископи яких не визнали рішень Берестейського собору.

В історії церкви виділяють два періоди -Київської православної митрополії (до кін. 18 ст.) і Галицької митрополії (з поч. 19 ст.). За період існування Київської митрополії її митрополитами були: Михайло Рогоза (1596-99), Іпатій Потій (1600-13), Йосиф Веніамин Рутський (1613-37), Рафаїл Корсак (1637-40), Антон Селява (1641-55), Гавриїл Коленда (1656-74), Кириан Жоховський (1674-93), Лев Слюбич-Зелевський (1694-1708), Юрій Винницький (1708-13), Лев Кишка (1714-28), Атанасій Шептицький (1728-46), Флоріан Гребницький (1748-1762), Феліціан-Пилип Володкович (1762-78), Лев Шептицький (1778-79), Ясон Смогоржевський (1780-88), Теодосій Ростоцький (1788-1805).

Протягом 18 ст. уніатська церква пройшла складний період свого становлення. Відновлення у 1620 православної ієрархії загострило протистояння між прихильниками і противниками унії з Апостольським Престолом. Для примирення ворогуючих сторін митрополит В.Рутський запропонував об'єднання у рамках єдиного Києво-Руського патріархату. У 1626, 1629, 1636-37, 1680 робилися спроби порозуміння між православними і уніатами та обрання спільного патріарха, однак вони були безуспішними. За королівським "укладом" Владислава IV Вази від 1.11.1632 від Київської з'єднаної митрополії відходила Луцька єпархія і частина Полоцької (утворена нова православна Могилівська єпархія), а також усі храми Києва, по 4 у Вільні і Мстиславі, кілька монастирів. Разом зі Львівською і Перемиською єпархіями вони підпорядкувались православному митрополитові П.Могилі. За Андрусівським перемир'ям 1667 відійшла ще Смоленська єпархія. Після того, як у 1685 православний Київський митрополит під тиском російської влади був змушений визнати верховенство Московського патріарха, три єпархії (Перемиська, 1692; Львівська, 1700; Луцька, 1702), Львівське Ставропігійське братство (1708) та Почаївський монастир (1721) перейшли на унію з Римом. У 1720 відбувся Замойський собор, який впорядкував канонічні засуди церкви і наблизив їх частково обрядово і організаційно до латинської.

У 1743 всі василіанські монастирі Литовської і Руської конгрегації були об'єднані у Руський чин св. Василя Великого на чолі з єдиним архімандритом. У серед. 18 ст. Київській з'єднаній митрополії підпорядковувалися Полоцька, Луцько-Острозька, Львівсько-Галицька, Холмсько-Белзська, Перемиська, Пинсько-Турівська єпархії.

Внаслідок трьох поділів Речі Посполитої Київська митрополія була розділена на дві частини між Австрією і Росією. На землях, що відійшли до Російської імперії, унія була ліквідована указом Катерини II у 1795, але після її смерті деякі греко-католицькі єпархії були відновлені. Митрополити І.Лісовський (1806-09), Г.Коханович (1809-14), Й.Булган (1817-38) були членами Духовної колегії, мали осідок у Петербурзі, призначалися царями і не мали апостольських освячень з Риму. 12.2.1839 цар Микола I підписав акт про ліквідацію унії в імперії і возз'єднання її з православною церквою. На Холмщині Греко-католицька церква була ліквідована в 1875.

На відміну від російського царизму Австрійська держава проводила політику сприяння унійним процесам. У 1649 була проголошена Ужгородська унія на Закарпатті, в 1699 -Трансільванська унія в Семигороді. У 1808 у Львові відновлена Галицька митрополія, яка перейняла духовну традицію і правовий статус Київської митрополії. У 19 ст. УГКЦ очолювали митрополити Антін Ангелович (1807-14), Михайло Левицький (1816-58), Григорій Яхимович (1860-63), Спиридон Литвинович (1863-69), Йосиф Сембратович (1870-82), Сильвестр Сембратович (1882-98), Юліан Сас-Куїловський (1899-1900).

В умовах відсутності української державності церква відігравала консолідуючу роль в українському суспільстві, підтримувала розвиток культурно-освітнього життя у західноукраїнських землях, чим сприяла пробудженню національної свідомості місцевого населення. У 1885 була створена Станіславська єпархія.

Ціла епоха в історії церкви пов'язана з іменем митрополита А.Шептицького (1900—44). Протягом свого перебування на чолі УГКЦ А.Шептицький приділяв постійну увагу організації та розвитку національно-релігійного життя у західноукраїнських землях. Зокрема, за його ініціативою і сприянням було засновано чин студитів (1904); Станіславська (1906) і Перемиська (1907) духовні семінарії; Богословське наукове товариство (1923) і Богословська академія у Львові (1929), Національний музей (1905) та ін. У вересні 1914 після захоплення Галичини російськими військами митрополит А.Шептицький був інтернований і утримувався у Нижньому Новгороді, Курську, Суздалі. У 1917 провів низку заходів, спрямованих на поширення і зміцнення католицької церкви в Росії та підросійській Україні. У березні 1917 організував у Петрограді синод Російської католицької церкви і призначив о.Леоніда Федорова екзархом для католиків візантійського обряду в Росії. Перебуваючи у Києві, митрополит призначив о.Михайла Цегельського екзархом для католиків візантійського обряду в Україні.

У міжвоєнний період А.Шептицький, як і все керівництво УГКЦ, обстоював ідею незалежності та соборності України. УГКЦ засуджувала окупацію Польщею Галичини, насильну полонізацію краю та антиукраїнську національну політику польського уряду.

Митрополит А.Шептицький неодноразово наголошував на необхідності об'єднання всіх християн України навколо Київського патріархату в єдності з Римським престолом, але не знайшов розуміння з боку окремих ієрархів церкви та української інтелігенції. Після смерті А.Шептицького (1944) його наступником став Йосип Сліпий.

Зі встановленням радянської влади у західноукраїнських землях УГКЦ була ліквідована. 11.4.1945 заарештовано всіх ієрархів церкви. Створена радянськими органами держбезпеки "Ініціативна група" на чолі з *Г.Костельником* була визнана "єдиним тимчасовим адміністративним органом УГКЦ". 8-10.3.1946 у Львові відбувся псевдособор, який проголосив скасування *Берестейської унії 1596* і "возз'єднання" УГКЦ з Російською православною церквою (див. *Львівський собор 1946*). 28.8.1949 на регіональному релігійному з'їзді у Мукачеві таким самим чином проголошено про розрив унії з Римом і підпорядкування греко-католицької церкви на Закарпатті Московському патріархові. На Заході Львівський собор був визнаний неканонічним, а ліквідація УГКЦ проголошувалась незаконною (папська енцикліка "Східні Церкви" від 15.12.1958). Незважаючи на неканонічність Львівського собору, радянський уряд визнав Українську греко-католицьку церкву скасованою і розпочав ліквідацію її парафій та церков. Бл. тисячі греко-католицьких священників було заарештовано, засуджено до тривалих термінів ув'язнення або депортовано. Більше 200 священників взялися творити структуру Української греко-католицької церкви у підпіллі. Понад 40 років священнослужителі й вірні УГКЦ були змушені таємно дотримуватись обрядів і свят своєї церкви, наражаючись на переслідування та репресії з боку органів влади.

У 1956 еп. М.Чарнецький дозволив священникам, що перейшли в православ'я, таємно повертатись до УГКЦ через накладання епітимії. Після смерті еп. Чарнецького його наступником було обрано ігумена редемптористів В.Величковського. У 1963 з ув'язнення звільнено митрополита Й.Сліпого, 4 лютого йому дозволили виїхати на Другий Ватиканський собор. У лютому 1963 Й.Сліпий у Московському готелі таємно передав свої повноваження з особливою відповідальністю за Львівську єпархію еп. Величковському (виконував до свого арешту в 1969). У лютому 1972 (перед виїздом за межі СРСР) Й.Сліпий передав свої повноваження еп. В.Стернюкові. Для Івано-Франківської єпархії таємно було рукоположено в 1968 о.Софрона Дмитерка. Апостольським адміністратором Мукачівсько-Ужгородської єпархії у 1983 став Іван Семедій.

З переїздом за кордон митрополита Й. Сліпого відбулась консолідація роз'єднаних діаспорних греко-католицьких парохій в єдину помісну церкву. Після смерті патріарха Йосифа (1984) Верховним архієпископом УГКЦ став Іван Мирослав Любачівський (з 1985 - кардинал).

У кін. 1980 років розпочалася боротьба за легалізацію УГКЦ, однієї з двох українських національних церков. 4.8.1987 у Львові група представників церкви звернулася з заявою до Римського папи Іоана Павла та тодішнього керівника СРСР М.Горбачева про вихід греко-католиків України з підпілля. Заява стала початком відкритої боротьби за легалізацію УГКЦ в Україні. Протягом 1989-90 відбувалися масові віча, пікетування, голодівки в краю і в Москві з вимогою визнання офіційного статусу Української католицької церкви в Україні. У грудні 1989 уряд СРСР офіційно визнав легальною діяльність УГКЦ в Україні. 20.3.1991 патріарх УГКЦ кардинал Іван Мирослав Любачівський повернувся до свого престолу на Святоюрській горі у Львові.

Нині на території України нараховується бл. 3200 греко-католицьких громад, 2,5 тис. священнослужителів, 55 монастирів, виходить 23 релігійних видання. УГКЦ в Україні представлена сімома єпархіями західних областей: Львівською, Самбірсько-Дрогобицькою, Тернопільською, Зборівською, Івано-Франківською, Коломийською, Чернівецькою і Мукачівською. Парафії інших територій України підпорядковані Києво-Виноградській Екзархії на чолі з владикою Любомиром Гузаром. 4-10.1996 у Львові проходив помісний Патріарший собор УГКЦ, на якому були представлені всі єпархії з України і діаспори.

У діаспорі діють Апостольські Екзархати Німеччини, Франції, Великобританії, Чехії, 5 єпархій у Канаді (Вінніпезька Архієпархія, Едмонтонська, єпархії Торонто, Сакстауна і Нью-Вестмінстера), 4 єпархії у США (святого о.Миколая в Чикаго, Стемфордї, св. Йосафата у Пармі і Філадельфійська Митрополіча Архієпархія), єпархія українців католиків в Австралії, Новій Зеландії і Океанії, св. Покрови Буенос-Айреса в Аргентині, Куритибська св.Івана Хрестителя в Бразилії, Гайдудорська в Угорщині, Пряшівська в Словаччині, Криживецький єпископат у Хорватії, вікаріат єпархії Бая Маре в Румунії, прокуратура в Італії, Перемисько-Варшавська митрополія в Польщі і підпорядкована їй Вроцлавсько-Гданська єпархія.

О.Киричук (Львів).

УКРАЇНЬКА ГРОМАДСЬКА ГРУПА СПРИЯННЯ ВИКОНАННЮ ГЕЛЬСІНСЬКИХ УГОД (Українська гельсінська група; УГГ) -перша легальна правозахисна організація в радянській Україні, створена 9.11.1976 у Києві. Продовжила правозахисні традиції Української робітничо-селянської спілки та Громадського комітету захисту Ніни Строкатої (створений 21.12.1971; голова - Вячеслав Чорновіл). Діяльність УГГ ґрунтувалася на Загальній декларації прав людини ООН (10.12.1948) і гуманітарних статтях Заключного Акту Наради з безпеки та співробітництва в Європі (1.8.1975), який був підписаний СРСР. Засновниками УГГ виступили письменники Микола Руденко (керівник) та Олесь Бердник, учителі *О.Мешко* та *О.Тихий*, юристи Левко Лук'яненко та Іван Кандиба, генерал-майор Петро Григоренко, історик Микола Матусевич, інженер Мирослав Маринович і мікробіолог Ніна Строката (Караванська). УГГ стала другою в СРСР після Московської гельсінської групи (МГГ; заснована 12.5.1976; Литовська виникла 25.11.1976, Грузинська - 14.1.1977, Вірменська - 1.4.1977). Декларація УГГ проголошувала головною метою діяльності організації ознайомлення урядів країн-учасниць гельсінської Наради та світової громадськості з фактами порушень прав людини на території України. УГГ зазначала, що керується у своїй діяльності не політичними, а гуманітарно-правовими мотивами. Відкритим листом "До людей доброї волі" (14.11.1976) УГГ, задекларувавши готовність співпраці з Московською гельсінською групою, заявила про свій автономний статус. Представником УГГ у Москві став

П.Григоренко. Група зробила кілька марних спроб зареєструватися як громадська організація.

У програмному Меморандумі № 1 "Вплив Європейської Наради на розвиток правосвідомості на Україні" (6.12.1976) викривалися злочини комуністичного режиму: геноцид та етноцид, розкуркулення, голодомор 1933, політичні репресії 1930 років, винищення УПА та мирного населення (у т.ч. чекістами, переодягненими у "повстанців"), русифікація, розгром УРСР та шестидесятництва. У Меморандумі відзначалася конституційна правомірність можливого виходу України з СРСР, а боротьбу за права людини пропонувалося вести доти, "доки ці права не стануть щоденною нормою життя". Наприкін. подавався список українських політв'язнів у таборах та спеціальних психіатричних лікарнях. У меморандумі № 5 "Україна літа 1977-го" (15.2.1977) існування опозиції визначалося як атрибут цивілізованої держави, висувався принцип: "Не людина для держави, а держава для людини", ставилися вимоги вільного виїзду з країни та в'їзду до неї, безперешкодного поширення ідей, створення неконтрольованих державою об'єднань, ліквідації цензури, звільнення політв'язнів, скасування смертної кари. До кін. 1980 УГГ оприлюднила 30 меморандумів, декларацій, маніфестів, звернень та інформаційних бюлетнів (видавалися з лютого 1978).

У відповідь на створення організованого правозахисного руху офіційна влада вдалася до масових репресій. Політбюро ЦК КПРС, вирішивши розправитись із гельсінським рухом, за поданням Генпрокурора СРСР Р.Руденка та голови КДБ Ю.Андропова дало згоду на арешт М.Руденка, лідерів Московської групи Юрія Орлова і Олександра Гінзбурга та лідера Литовської групи Томаса Венцлова. Протягом 1977 заарештовано і засуджено до тривалих термінів ув'язнення М.Руденка (після його арешту групу очолив О. Бердник), О.Тихого, М.Мариновича, М.Матусевича, Л.Лук'яненка. У 1977 в УГГ вступили Петро Вінс, Ольга Гейко-Матусевич, Віталій Калиниченко, Леонід Плющ і Василь Стрільців, а в 1978 - Василь Січко, Петро Січко, Ю.Липівин, Надія Світлична, Володимир Малинкович, Михайло Мельник, Василь Овсієнко. Протягом 1979 в УГГ вступили Святослав Караванський, Оксана Попович, Богдан Ребик, Василь Романюк, Ірина Сенік, Стефанія Шабатура, Данило Шумук, Юрій Шухевич, В.Чорновіл, Йосиф Зісельс, Зіновій Красівський, Ярослав Лесів, Петро Розумний, І.Сокульський, В.Сіпус, Микола Горбаль (частина з них уже перебувала у таборах або на засланні). У 1979 внаслідок широкомасштабних репресивних акцій більшість членів УГГ опинилася в ув'язненні. Комуністичний режим фабрикував справи проти членів УГГ не лише за "політичними", а й за суто кримінальними статтями, намагаючись дискредитувати їх в очах громадськості, створити їм репутацію звичайних кримінальних злочинців. За правозахисну діяльність засуджені О. Бердник (керівником УГГ з 6.3.1979 стала О.Мешко), Й.Зісельс, В.Калиниченко, М.Литвин, В.Овсієнко, П.Розумний, В. та П.Січки, В.Стрільців і Я.Лесів. У 1980 на 15 років, тобто посмертно, ув'язнили хворого В.Стуса, який з осені 1979 очолював УГГ. В жовтні 1980 заарештовано і засуджено до 6 місяців таборів і 5 років заслання 75-річну О.Мешко. До в'язниць потрапили З.Красівський, В.Чорновіл, М.Горинь, Раїса Руденко, Я.Лесів, О.Гейко-Матусевич. Після арешту у березні 1981 І.Кандиби УГГ в повному складі опинилася у таборах або на засланні.

Внаслідок репресивних заходів влади у 1982 оголосила про припинення діяльності МГГ, а незабаром й інші групи в СРСР. З усіх гельсінських груп, що існували в СРСР, тільки УГГ перенесла діяльність у табори, де члени групи продовжували виступати за право людини на свободу слова, відстоювали право на існування незалежної Української держави.

В умовах жорстокого політичного терору в УГГ продовжували вступати нові члени. У 1982 у таборі в Кучино в Групу прийняли Михайла Гориня, іноземними членами організації стали естонський правозахисник Март-Олав Ніккус та литовський Вікторас Пяткус; у 1983 в УГГ вступив В.Марченко, у 1985 -Петро Рубан. Водночас продовжувався погром правозахисників. У 1982 засудили Ю.Литвина (15 років), 1983 - В.Марченка та В.Овсієнка (по 15 років), повторно - О.Гейко-Матусевич, В.Калиниченка та В.Січка (по 3 роки), 1984-Й.Зісельса, 1985-П.Рубана (13 років), М.Горбалья та повторно І.Сокульського.

Продовжувало діяльність і Закордонне представництво (ЗП) УГГ у складі Л.Григоренка, Л.Плюща, Надії Світличної (емігрувала у жовтні 1978) та Ніни Строкатсі-Караванської (емігрувала з чоловіком 30.11.1979). ЗП УГГ видавало українською та англійською мовами "Вісник репресій в Україні" (1979-85).

У радянських концтаборах загинули члени УГГ О.Тихий (1984), Ю.Литвин (1984), В.Марченко (1984) та В.Стус (1985). Вчитель Михайло Мельник під загрозою арешту 9.3.1979 покінчив життя самогубством. Діяльність УГГ отримувала підтримку демократичних організацій різних країн, зокрема, Міжнародної амністії (Лондон), Вашингтонського Комітету гельсінських гарантій для України (ств. в листопаді 1976), організації "Американці в обороні людських прав в Україні" (США, 1980) та ін. Резолюцією № 205 від 21.6.1982 Конгресу США 9.11.1982 оголошено днем вшанування УГГ. Відповідну заяву виголосив Президент США Рональд Рейган. Подібну резолюцію Конгрес США прийняв і на відзнаку десятиріччя УГГ (1986), в якій пропонувалося Президенту та Держсекретарю США наполягати на негайному звільненні з ув'язнення членів Української та ін. гельсінських груп.

Діяльність УГГ, яка у своїй боротьбі з комуністичним режимом опиралась на гельсінський Заключний Акт, поставила національно-визвольну боротьбу українського народу на міжнародну правову основу, ввела її у контекст світового демократичного процесу. Звільнені з ув'язнення члени УГГ у грудні 1987 відновили діяльність групи, а редколегія "Українського вісника" (В.Чорновіл, В.Барладяну, М.Горинь та П.Скочок) проголосила часопис органом УГГ. У липні 1988 УГГ було реорганізовано в *Українську гельсінську спілку*.

Ю. Зайцев (Львів).

УКРАЇНСЬКА ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ (УДП) - українська партія ліберально-народницького спрямування, створена у 1904 у Києві з членів *Загальної української безпартійної демократичної організації*. Серед членів УДП були *С.Єфремов, Є.Чикапенко, Б.Грінченко*. В 1905 опубліковано програму УДП. В ній засуджувався самодержавно-бюрократичний лад, що протягом тривалого часу гнітив народи Російської держави, і доводилась необхідність запровадження конституційної форми правління. У національному питанні ставилися вимоги: надання широкої національної автономії Україні; створення Українського союму, який міг би самостійно проводити фінансову та економічну політику, враховуючи загальнодержавні потреби. Програма відстоювала повноправне використання української мови в шкільництві, судочинстві, адміністрації. Для вирішення аграрного питання в Україні передбачалося передати державні, удільні, кабінетські та монастирські землі у власність краю, щоб за невелику плату наділити нею тих, хто її обробляє. Партія відстоювала примусовий викуп приватної землі з наступною передачею місцевим органам самоуправління для розподілу їх за доступну плату серед окремих осіб та організацій. Умови викупу та продажу земель мав виробити майбутній сойм. Заводи, фабрики та інші капіталістичні підприємства шляхом викупу повинні були перейти у власність краю, а потім - у користування трудящих. Торгові та монополістичні підприємства повинні бути муніципалізовані. Ставлення ліберал-демократів до соціалізму і соціалістичного ідеалу партії яскраво характеризують слова одного з лідерів партії Є.Чикаленка: "взагалі, соціалізм я вважаю провідною зіркою, яка покаже шлях, яким людство повинно йти, але ніколи не досягне його". Соціалістичні ідеї повинні, на думку лідерів УДП, привернути до партії широкі кола суспільства. Після Маніфесту 17.10.1905 УДП включилася у легальну політичну діяльність, взялася за організацію "Просвіт", українських періодичних видань. Один із членів УДП В.Шемет був обраний депутатом Державної Думи. Революційні події 1905-07 викликали радикалізацію поглядів членів УДП, що призвело до її розколу і створення нової *Української радикальної партії*. Восени 1905 УДП об'єдналася з УРП і створили *Українську демократично-радикальну партію*.

Г. Кривоший (Запоріжжя).

УКРАЇНСЬКА ДЕМОКРАТИЧНО-РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ (УДРП) - партія ліберально-демократичного спрямування, створена у кін. 1905 у Києві внаслідок об'єднання *Української демократичної партії* і *Української радикальної партії*. 30.12.1905 об'єднана комісія від двох партій (від УДП - *Є.Чикапенко, Є.Тимченко та І.Шраг*, від УРП - *Б.Грінченко, М.Левицький*) виробила програму і назву нової партії. Обрано керівний орган УДРП - Раду партії, до складу якої увійшли *Б.Грінченко, С.Єфремов, Ф.Матушевський, М.Левицький, Є.Чикаленко*. Первинними осередками партії стали громади. В 1906 на 1 з'їзді партії затверджено програму, побудовану на принципах парламентаризму і федералізму. УДРП виступала за створення загальнодержавного парламенту і крайових представницьких рад для націй, що мають автономію. Оновлена держава розглядалась УДРП як "федерація рівноправних автономно-територіальних одиниць". Автономна Україна повинна була управлятись виборною Українською народною радою (сеймом). Рада займалася б виробленням крайової конституції, яку не міг відмінити загальнодержавний парламент. Конституція України не повинна вступати у протиріччя із загальнодержавними законами. До компетенції загальнодержавного парламенту відносилися всі зовнішньополітичні, зовнішньоторгові та фінансові питання, оголошення війни та укладення миру, встановлення митних правил, формування і утримання армії. Всі інші питання знаходилися у віданні Українського союму. В соціально-економічній сфері УДРП проголошувала боротьбу проти "всього експлуатації". У програмі зазначалося, що соціалістичний лад, до якого рухався людство, найкраще забезпечить інтереси громадян. Партія вважала, що земля, фабрики, заводи з часом повинні стати спільною народною власністю. УДРП відстоювала передачу всіх державних, удільних, монастирських, церковних земель у крайовий земельний фонд під управління самоурядових громад та округів. Партія вимагала насильної конфіскації всіх приватних земель і, перш за все, тих, які здавались в оренду. В цей період передача землі селянам мислилась лише за викуп. Партія виступала за гармонізацію відносин у сфері промислового виробництва. Програма створення цивілізованої системи стосунків між пролетаріатом і підприємцями передбачала запровадження 8-годинного робочого дня, упорядкування питань найму робочої сили тощо.

Близькість позицій УДРП і Конституційно-демократичної партії під час революції 1905-07 призвела до того, що багато членів партії належали до організації кадетів. Це створювало небезпеку поглинання партії більш сильною політичною організацією. Отож з'їзд УДРП у жовтні 1906 визнав неможливим одночасне членство у двох партіях.

У практичній діяльності в роки революції УДРП прагнула здійснити одну із своїх центральних вимог - автономію України і культурне самовизначення української нації. Для пропаганди ідеї автономії радикал-демократи широко використовували трибуни різних з'їздів, пресу, міські думи і земства, громадські організації. Члени партії брали участь у підготовці численних петицій проти переслідування української мови, в депутаціях до органів влади з проханням задоволення національних потреб, в обговоренні українського питання в міських думах і землях. Зокрема, складанням записок з вимогою відміни закону 1876 займалися на прохання УДРП *В.Антонович та М.Сумцов*. Радикал-демократи разом з іншими партіями брали участь у створенні культурно-просвітницьких організацій - "Просвіт". УДРП мала своїх депутатів у I і II Державних Думах, які заснували окрему українську фракцію (*І.Шраг, В.Шемет, П.Чижевський, О.В'язлов*), що згодом оформилася в Українську думську громаду. Члени УДРП брали активну участь в роботі Думи,

виступили ініціаторами багатьох проектів. Офіційним органом УДРП стали щотижневики "Рідний край" (1900) та газета "Громадська думка", яку згодом змінила "Рада". На поч. 1908 УДРП розпалася, а її члени утворили Товариство українських поступовців. На поч. квітня 1917 члени Союзу українських автономістів-федералістів тимчасово реформували його (до скликання партійного з'їзду) в УДРП, прийнявши і програму цієї партії. У червні 1917 партійна конференція перейменувала організацію в Українську партію соціалістів-федералістів.

Г. Кривоший (Запоріжжя).

УКРАЇНЬСКА ДЕМОКРАТИЧНО-ХЛІБОРОБЬСКА ПАРТІЯ (УДХП)-українська політична партія консервативного напрямку. Виникла у травні (за деяк. дан - влітку) 1917 у Лубнах. Засновники-М.Боярський, С.Шемет, В.Шкляр, В.Чигрин, І.Корнієнко, М.Макаренко. Спочатку партія мала назву Українська демократична партія. 29.6.1917 у Лубнах відбулися установчі збори партії (взяли участь 1500 селян і 20 поміщиків), на яких ухвалено основні засади її діяльності: досягнення суверенності українського народу, збереження приватної власності, вирішення земельного питання Українським соймом на основі парцеляції поміщицьких земель за викуп. На основі цих принципів члени організації В.Андрієвський, С.Шемет та В.Липинський розробили проекти програми. Офіційною програмою став проект, підготовлений В.Липинським (виданий у жовтні 1917), за пропозицією якого партія отримала назву УДХП. Програма партії передбачала досягнення політичної самостійності України, формування провідної верстви з державницькою свідомістю, розробку демократичного проекту державного устрою (в ім'я самостійності В.Липинський на деякий час поступився ідеєю монархізму). Програма проголошувала загальні громадянські права та автокефалію релігійних конфесій в Україні. В економічному розділі передбачалось встановлення державного контролю за національним господарством, співіснування орендної та приватновласницької форм землеволодіння. Партія відстоювала ідею створення єдиного національного фронту для розбудови Української держави. У березні 1918 керівництво УДХП вело переговори з Українською Центральною Радою про входження членів партії до її складу. УДХП сприяла приходу до влади П. Скоропадського, але згодом ставилася із застереженнями до політики гетьманського уряду. У травні 1918 УДХП увійшла до складу Українського національно-державного союзу. У жовтні 1918 учасники II з'їзду виступили проти курсу гетьманського уряду на утворення федерації з небільшовицькою Росією та схвалили рішення про встановлення контактів з Українським національним союзом. У період Директорії УНР у партії відбувся розкол. В боротьбі з більшовиками шукала підтримки у П.Болбачана і Є.Коновальця. Навесні 1920 у Відні окремі лідери партії (С.Шемет, В.Липинський, О.Скоропис-Йолтуховський) створили монархічну організацію Український союз хліборобів державників, інші увійшли до складу Ради республіки. Своїх періодичних видань партія не мала; використовувала газету "Вісник лубенського громадського комітету". З 1920 у Відні виходив періодичний збірник УСХД з матеріалами з історії партії.

Г. Геращенко (Запоріжжя).

УКРАЇНЬСКА ДЕРЖАВА -офіційна назва гетьманського державного устрою (Гетьманату), який існував в Україні у квітні-грудні 1918. Під час підготовленого з допомогою німецької окупаційної адміністрації перевороту генерала П.Скоропадського було ліквідовано Українську Народну Республіку, розігнано Українську Центральну Раду і скасовано мандати обраних демократичним шляхом на більшій частині території УНР депутатів Українських Установчих зборів. Розпочата УЦР підготовка до виборів припинилася, а її закон про відкриття з 12.5.1918 Установчих зборів втратив силу. Удень перевороту 26.4. П.Скоропадський оголосив себе гетьманом і запровадив "Закони про тимчасовий державний устрій України". Гетьман самочинно взяв на себе роль законодавця, яку Центральна Рада відводила Установчим зборам. Успіх перевороту забезпечила присутність півмільйонної німецько-австрійської армії. Універсал ("Грамота до всього українського народу"), оголошений одночасно із законами про тимчасовий державний устрій, містив обіцянку гетьмана видати найближчим часом закон про порядок виборів до Українського сейму (парламенту). Це була єдина непевна згадка про парламент, яка не визначала співвідношення влади гетьмана і сейму. Водночас 44 пункти гетьманських законів про Тимчасовий державний устрій свідчать, що українському суспільству нав'язувалася застаріла абсолютистська монархія. Проте назвати УД абсолютною монархією не можна з двох причин. По-перше, гетьман та його чиновники на місцях цілком залежали від німецько-австрійської військової адміністрації. По-друге, за стінами гетьманського палацу вирувало життя, в якому прийняті закони не діяли. У нелегальних, часом напівлегальних умовах відбувалися з'їзди і конференції політичних партій. Нагромаджений у суспільстві революційний потенціал відновлювався в міру того, як розгорталася підпільно-партизанська боротьба з окупаційними військами. Австро-німецькі війська досить швидко відчули себе в українських містах і селах небезпечніше, ніж на фронті. П.Скоропадський оголосив про скасування усіх законів Тимчасового уряду і Центральної Ради - одночасно пообіцяв вжити заходів до викупу земель великих власників за справжньою вартістю з метою наділення ділянками малоземельних хліборобів. На практиці, однак, відбулася реставрація поміщицького землеволодіння. З допомогою окупаційної армії у селян відбирали землю і майно, передане їм земельними комітетами. Поміщики одержали право викликати для охорони маєтків військові команди. У липні 1918 прийнято закон "Про засоби боротьби з розрухою сільського господарства". Губернським земельним комісіям надавалося право видавати обов'язкові постанови про примусове використання живого і мертвого реманенту власників, котрі "не вповні використовують його у власних господарствах". Отже, селянські господарства фактично віддавалися у розпорядження поміщиків. Організатори страйків на польових роботах підлягали тюремному

ув'язненню. У травні 1918 в Києві відбувся з'їзд представників промисловців, фінансистів і поміщиків, який утворив представницький орган - Раду промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства (Протофіс). Під його тиском гетьманський уряд перейшов у наступ на робітничий клас з метою знищити поступки, завойовані в революційну добу. Німеччина і Австро-Угорщина уклали з Українською Державою угоди на поставку великої кількості продовольства. Але селяни не бажали віддавати поміщикам землю, а державі - свою продукцію. В Україні розгорнулася справжня війна селян з окупантами і гетьманською адміністрацією. Політичні партії, яким не було місця у будованій Гетьманом державі, прагнули надати стихійній боротьбі тривку організаційну основу. Найбільш активну участь у ній брали більшовики, російські та українські ліві есери. У липні-серпні відбувся загальний страйк залізничників. Страйкували 200 тис. осіб. Провал соціально-економічної політики гетьманського уряду пояснювався як антидемократичною основою режиму, так і цілковитою залежністю П.Скоропадського від кайзерівської воєнної адміністрації. Однак у галузі національно-культурної політики гетьман досяг певних здобутків. Як нащадок козацького роду, П.Скоропадський вважав відродження національних традицій державною необхідністю. Він виявив велику наполегливість у спробах за короткий строк українізувати державний апарат, який складався переважно з колишніх царських чиновників-українофобів. Було прийнято закон про обов'язкове вивчення української мови та літератури, а також історії та географії України в середній школі, створено до півтори сотні українських гімназій. Почалося заснування українських університетів. При російськомовних університетах відкривався комплекс українознавчих кафедр мови, літератури, історії, права. У листопаді 1918 гетьман оголосив про утворення Української академії наук і призначив своїм наказом перших 12 академіків. Були організовані Національна бібліотека України, Національний архів України, Національна галерея мистецтв, Український історичний музей, Український національний театр. Можливості проведення УД зовнішньої політики обмежувалися об'єктивними причинами: світовою війною і цілковитою залежністю України від Німеччини та її союзників. Антанта із зрозумілих причин ставилась до України вкрай вороже. Тим не менше, П.Скоропадський проводив активну зовнішню політику. Зокрема, чинив тиск на Румунію, яка анексувала Бессарабію і Підляшшя, старовинні українські землі, окуповані Німеччиною та Австро-Угорщиною. Восени 1918 послано дипломатичні місії до Фінляндії, Швейцарії і скандинавських країн. Влітку 1918 становище УД погіршилося. Утворився Український національний союз-антигетьманський блок політичних партій, який заявив, що виступатиме за встановлення в Україні законної влади, відповідальної перед парламентом, обраним на демократичних засадах. Поразка Німеччини у світовій війні остаточно підірвала позиції гетьмана. У ніч на 14.11.1918 у Києві відбулося таємне засідання Національного союзу, на якому постав верховний орган відновленої УНР - Директорія. За місяць *Директорія* УНР встановила контроль над усією Україною. В ніч на 14.12 у Києві підняли повстання партійні бойові дружини. Гетьман зрікся влади і незабаром виїхав до Німеччини. УД перестала існувати.

С. Кульчицький (Львів).

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ МИСТЕЦТВ - перша українська вища мистецька школа. Заснована у серпні 1917 у Києві комісією на чолі з Г.Павлуцьким, створеною за розпорядженням генерального секретаря освіти І.Стешенка. Статут Академії був затверджений УЦР 18.11.1917. Урочисте відкриття Академії відбулося 5.12.1917 у приміщенні Центральної Ради. 31.12.1917 УЦР надала академії як автономній державній інституції з щорічним бюджетом 97.400 крб. право безмитно одержувати зарубіжну літературу і мистецькі твори. У січні 1918 Академія переїхала в колишню школу Терещенка. Академією керувала Рада, призначена 27.10.1917 у складі: Д.Антонович, П.Зайцев, Д.Щербаківський (вчений секретар). Ректорами Академії були: В.Кричевський (1917-18), Ф.Кричевський (1918, 1920-22), Ю.Нарбут (1919-20), М.Бойчук (1920). Факультетами керували М.Бойчук (фрески і мозаїка), М.Бурачек (пейзаж), В.Кричевський (народне мистецтво, орнамент, архітектура, композиція), Ф.Кричевський (портрет, скульптура, побутово-історичне малярство), А. Маневич (пейзаж), О. Мурашко (жанровий живопис), М.Жук (портрет), Ю.Нарбут (графіка). У цьому навчальному закладі також викладали Ф.Ернст, М.Макаренко, В.Модзалевський, Д.Щербаківський. У квітні 1919 приміщення Академії було закрито більшовицькою владою. Навчання проходило до жовтня 1919 у приватних помешканнях професорів, а згодом Академії передали в оренду приміщення кооперативного об'єднання Дніпросоюз. У 1920 скульптор Б.Кратко змінив А.Маневича. У 1921 на викладацьку роботу в Академію прийшли Л.Крамаренко (монументально-декоративне малярство), В.Меллер (театральне оформлення), С.Налепінська-Бойчук (дереворит), Є.Сагайдачний (скульптура), А.Таран (мозаїка). У 1918-19 в Академії навчалось 140 студентів, у жовтні 1919-253, у 1921-22 - бл. 400. Серед студентів були Т.Бойчук, С.Колос, О.Лозовський, О.Павленко, І.Падалка, В.Седляр, Р.Лісовський, О.Довженко, В.Кричевський-молодший, С.Пожарський, М.Рокитський, О.Саєнко, М.Юнак, К.Антонович, О.Сахновська. В 1922-23 київський губернський відділ професійної освіти перетворив Академію на Київський ін-т пластичних мистецтв. У 1924 новостворений ін-т об'єднали з Українським архітектурним ін-том (існував з 1918) і на їх базі створили Київський державний художній інститут. Першим ректором ін-ту був І.Врона.

С. Білокінь (Київ).

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА - означення української національної спільноти поза політичними кордонами України. Головним джерелом утворення уд. стала еміграція. Масова еміграція українців розпочалася в останній чверті 19 ст. Головною причиною еміграції українців було аграрне перенаселення. Еміграція українців за океан, початок якої відноситься до 1871, була спрямована у США, де вони працювали, в основному, у промисловості й на будівництві. У 1890-х розпочалася еміграція українських селян у Канаду (у

т. зв. степові провінції), Бразилію (штат Парана) і Аргентину (провінція Міссіонес). Всього до Першої світової війни в Америку виїхало 500 тис. українців, з них у США-350 тис., у Канаду - 100 тис., у Бразилію і Аргентину - 50 тис. чол. На американському континенті українці створили розгалужену мережу власних релігійних, господарських, просвітницьких, громадських, спортивних і політичних організацій, які допомагали їм зберегти зв'язок з рідними землями і національну самобутність.

Уд. в Російській імперії (зокрема, в Азії), яка була переважно землеробською, мала зовсім інший характер, ніж в Америці. Після 1861 еміграційні потоки з України спрямовувались на Поволжя і Урал. В останній чв. 19 ст., коли вільних земель в Європейській Росії вже не було, українці емігрували в Західний Сибір і сусідню частину Туркестану, а потім - на Далекий Схід, у т. зв. Зелений Клин. Згідно з переписом 1897 у Російській імперії в діаспорі проживало 1.560 тис. українців. У наступні роки українська еміграція постійно зростала. В результаті цього процесу в 1914 в Російській імперії поза етнічними територіями проживало бл. 3,4 млн.чол. (з них в Азії-майже 2 млн. чол.). Перша світова війна 1914-18 і поразка українських національно-визвольних змагань 1917-21 викликали першу масову українську політичну еміграцію. Вона поповнила існуючу Уд, свіжими кадрами політичних, наукових, господарських, культурних діячів. Головними центрами нової еміграції стали країни Середньої і Західної Європи (Чехо-Словаччина, Німеччина, Польща, Франція, Австрія, Румунія, Югославія). У післявоєнний період відродилась трудова еміграція із західноукраїнських земель за океан. Кількісно вона була значно меншою, ніж до Першої світової війни. Разом уся західна Уд. налічувала 1,7-1,8 млн. чол. (США-700-800 тис. чол., Канада - 200 тис. чол., Аргентина - 100-120 тис. чол., Бразилія - 80 тис. чол., Румунія - 350 тис. чол., Польща -100 тис. чол., Франція-40 тис. чол., Югославія - 40 тис. чол., Чехо-Словаччина - 35 тис. чол., в інших країнах Західної і Центральної Європи - 15-20 тис. чол.). Чисельною була Уд. на території СРСР. За переписом 1926, поза українськими землями в СРСР проживало 3,4 млн. українців. Масштаби і географія У.д. значно розширились після 1945. Нова хвиля політичної еміграції одразу після війни опинилася в Німеччині і Австрії, у таборах для переміщених осіб (бл. 200 тис. чол.), а наприкін. 1940-х - на поч. 1950-х розпоршилася по різних континентах і країнах. Так виникли нові українські поселення в Австрії, Тунісі, Венесуелі, зміцніли існуючі общини у США, Канаді, Бразилії, Аргентині, Парагваї. В Європі залишилося приблизно 550 тис. чол., які утворили нову українську групу у Великій Британії, зміцніли спільноти у Франції, Бельгії, Голландії. Нині Уд. налічує у Чехії 40-60 тис. чол., Словаччині - 80-100, Польщі - 300-350, Румунії - 250-280, Сербії - 30, Хорватії - 6, Боснії і Герцеговині - 5, Австрії - 4-5, Німеччині - 20-25, Франції - 40-45, Бельгії - 3-5, Великій Британії-30-35, США-1250-1500, Канаді - 800-900, Бразилії - 150, Аргентині -200, Парагваї - 10, Уругваї - 10, Чилі - 2, Венесуелі - 2, Австралії та Новій Зеландії-35 тис. чол.

У середовищі західної У.д. діє значна кількість політичних, науково-просвітних, культурних організацій, учбових закладів. Однак, тільки незначна частина емігрантів готова повернутися на історичну батьківщину. Народжена в нових країнах поселення генерація вважає їх за свою батьківщину. Вона інтегрувалася в їхнє життя, а свою етнічну приналежність прагне зберегти як окрему культурну спадщину. В значно гіршому становищі перебуває східна Уд., розміщена на території колишнього СРСР. У Російській Федерації проживає 3,7 млн. чол., у Казахстані - бл. 700 тис. чол., в Узбекистані-112, у Киргизії-120, у Молдові - 507, у Білорусі - 133 тис. чол.

Чисельністю східна У.д. значно переважає решту У.д., але вона не користується ніякими гарантованими правами та інституціями національного життя. Наприкін. 1980-х - на поч. 90-х років розпочалося певне відродження українського національного життя. У 1989 в Москві утворено Товариство української мови "Славутич" (перший голова - льотчик-космонавт П.Попович), виникли українські науково-просвітницькі, культурні організації на Далекому Сході, в Казахстані, Узбекистані, Киргизії, Білорусі, Молдові.

С. Качараба, Ю. Киричук (Львів).

УКРАЇНСЬКА ДОПОМІЖНА ПОЛІЦІЯ (Українська поліція допоміжна; Ukrainische Hilfs-polizei) - назва охоронних з'єднань, створених для підтримання порядку серед місцевого населення під керівництвом німецьких поліційних органів на території Генеральної губернії (у т. ч. і Галичини) та окупованій території України в роки Другої світової війни. Перші підрозділи УДП виникли наприкін. 1939 під назвою "Українська поліція" у Генеральній губернії. На поч. радянсько-німецької війни 1941-45 на окупованих нацистською Німеччиною українських землях за ініціативою похідних груп ОУН та місцевих мешканців і з відома комендатур німецької армії організовувались загони української міліції. Після запровадження німецького цивільного управління в Україні осередки української міліції перейменовано в УДП або реорганізовані в охоронні загони (Schutzmannschaften). Згідно з наказом райхсфюрера СС Г.Гімmlера від 27.7.1941 утворювались філіали УДП, підпорядковані керівникам СС і поліції окупованих східних територій. У Галичині підрозділи УДП створювались за розпорядженням уряду Генеральної губернії від 18.8.1941 на базі української народної міліції. УДП підпорядковувалась німецькій поліції порядку (Ordnungs-polizei - ОРПО) та охоронній поліції (Schutz-polizei) і перебувала під політичним контролем нацистської служби безпеки (СД). Як і в інших окупованих Німеччиною країнах Східної Європи, чисельність такого типу допоміжних формувань німецької поліції в Україні не перевищувала 1% від загальної кількості місцевого населення. У другій пол. 1941-42 у райхскомісаріаті "Україна" і на прилеглих до нього українських територіях під німецьким військовим управлінням було приблизно 14 тис. службовців УДП, у дистрикті Галичина - бл. 3 тис., у Генеральній губернії - понад 5 тис. чол. У кожному повіті (районі) створено повітові команди УДП, а в багатьох селах - пости УДП. Повітові команди підпорядковувались окружним командам УДП, керівники яких, у свою чергу, підпорядковувались лише окружним комендантам німецької поліції. У великих містах діяли

комісаріати і пости УДП. З метою надання УДП характеру національних органів підтримання порядку її службовцям дозволялось носити синьо-жовті нарукавні пов'язки і кокарди із тризубами на шапках. Співробітники УДП були озброєні німецькою і трофейною зброєю, в основному карабінами.

У ряді випадків гітлерівські поліцейні служби залучали УДП поряд з Єврейською допоміжною поліцією до антиєврейських акцій, зокрема, облав. Такі вимушені дії розходилися з переконаннями більшості особового складу підрозділів поліції та основними функціями, покладеними на УДП, головними з яких були підтримування порядку й охорона безпеки місцевих мешканців. Весною 1943 бл. 4 тис. співробітників УДП на території Волині із зброєю в руках приєдналися до частин *Української повстанської армії*. Невелика частина співробітників у 1944 -весною 1945 воювала у складі дивізії "Галичина" і Українського визвольного війська. Після закінчення німецько-радянської війни 1941-45 більшість із захоплених радянськими органами безпеки службовців УДП засуджено за співпрацю з німецькими окупаційними властями до смертної кари або на тривалий строк ув'язнення у концтаборах. У 1955 ті з них, хто не брав участі в каральних акціях, були амністовані.

А. Боляновський (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА ЕКОНОМІЧНА РАДА (УЕР) - найвищий господарський орган на території УСРР у 1920-30-х роках. Створений за постановою ВУЦВК від 28.9.1921 для узгодження, керівництва, регулювання і контролювання діяльності економічних наркоматів УСРР та уповноважених наркоматів РСФРР при Раднаркомі республіки у процесі вироблення загальногосподарського плану та його практичного втілення. При економічній раді була заснована Українська державна загальнопланова комісія (Укрдержплан). До складу УЕР входили: голова Раднаркому УСРР (голова УЕР), наркоми УСРР, уповноважені об'єднаних наркоматів РСФРР при уряді України і голова південного бюро ВЦРПС. Виконавчими органами УЕР були спеціальні планові комісії, організовані безпосередньо при раді (комісія використання матеріальних ресурсів, комісія перевезень, комісія з сільського господарства, комісія зовнішньої торгівлі, комісія з державних фінансів, комісія використання робочої сили та ін.). Після утворення СРСР УЕР у листопаді 1923 реорганізовано в Українську економічну раду (УЕН), яка діяла на правах постійного органу Раднаркому УСРР (стару назву повернено у 1927). На УЕР покладалося здійснення єдиного господарського і фінансового плану СРСР у частині, що стосувалась УСРР, і узгодження діяльності економічних наркоматів республіки. Місцеві органи УЕР (економічні ради при губернських виконавчих комітетах) ліквідовано у серпні 1924. УЕР ліквідовано в 1936, у 1940 відновлено. Існувала до березня 1941.

В. Кульчицький (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА ЗАГАЛЬНОНАРОДНА ОРГАНІЗАЦІЯ (УЗНО) - нелегальне об'єднання національно-самостійницького спрямування на Івано-Франківщині. Утворене 7.1.1961 ус. Солуків (тепер Долинського р-ну Івано-Франківської обл.) мешканцями сусідніх сіл (всього 14 осіб). Керівником організації обрано Григорія Диндина ("Воробця"), згодом - Миколу Крайника, колишнього керівника юнацької організації ОУН "Нескорені" (діяла 1951-59). Члени організації поширювали літературу ОУН, дорадянські газети і журнали, самвидав та власні видання, готували до вступу нових членів, передплачували видання українців Словаччини і Польщі ("Дукля", "Дружно вперед", "Нове життя", "Наше слово", "Український календар"). У 1962-69 члени УЗНО випускали машинописний ж-л "Прозріння". Наприкін. 1964 УЗНО встановила контакт з *Українським національним фронтом*, проте організаційно продовжувала діяти самостійно, що згодом вберегло її від розгрому під час арештів активістів УНФ. Після припинення виходу самвидавного ж-лу "Український вісник" (ред. В.Чорновіл) УЗНО з 1972 розпочала випуск власного видання під такою ж назвою (виходив 1972-79). З 1975 видавала також "Інформаційний бюлетень".

У жовтні 1975 до УЗНО увійшла підпільна група "За волю!" (створена у 1966 І.Мандриком). Керівництво організації намагалось встановити контакти з осередками ОУН 34, що діяли за кордоном. На поч. 1970-х років організація налічувала бл. 200 членів, що проживали в 11 областях України та за її межами.

Цілісної програми та статуту УЗНО не мала, керувалася ідейними засадами *Організації українських націоналістів*. Видала низку документів програмного характеру, зокрема, "Декларацію групи українських патріотів", "Основні пункти діяльності кожного свідомого українця", "Звернення до українського народу на Україні й у всьому світі" (підписали 35 членів УЗНО) та ін. У своїх документах УЗНО констатувала фіктивність радянської форми державності УРСР, колоніальне становище України, проведення московським центром шовіністично-русифікаторської політики, відсутність можливостей національного розвитку українців Росії, обмеження прав національних меншин в Україні (зокрема, євреїв, кримських татар, поляків та ін.), переслідування релігійного життя, ігнорування владою задекларованих Конституцією прав та свобод громадян, інформаційну блокаду населення, політичний терор тощо.

Головною метою своєї боротьби УЗНО визначила "визволення українського народу від усіх форм гноблення і побудова на українській землі суспільства загального добробуту, рівності, демократії, правди, свободи, людських прав у рамках Української Самостійної Держави". Майбутній суспільний лад-демократичний соціалізм, встановлення якого слід досягти мирними, конституційними засобами, через згуртування державницьких політичних об'єднань як націоналістичних, так і націонал-комуністичних, з громадськими і релігійними організаціями в Український національний фронт.

УЗНО - одна з небагатьох підпільних організацій 1960-80-х років, що не була повністю розгромлена КДБ.

Перші репресії почалися у червні 1962, коли заарештували члена УЗНО Миколу Кудибина (засуджений до 8 років таборів особливого режиму). У 1979-80 заарештовано і засуджено Василя Зварича та керівника організації М.Крайника (7 років таборів суворого режиму та 3 роки заслання). Після арешту за нез'ясованих обставин 18.9.1979 загинув І.Мандрик. Проте, незважаючи на численні арешти членів організації, УЗНО своєї діяльності не припинила. Перший легальний з'їзд членів УЗНО (УНФ-2) з участю 62 делегатів з різних областей України (50 членів організації до того часу загинули або померли) відбувся 21.1.1996 у Долині (Івано-Франківська обл.).

Ю. Зайцев (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА КАТОЛИЦЬКА НАРОДНА ПАРТІЯ (УКНП) - політична організація, заснована у вересні 1930 у Львові; з травня 1932 - Українська народна обнова (УНО). У жовтні 1930 у "Програмній заяві" оприлюднено політичну платформу УКНП-УНО (внесено зміни у 1933). УКНП стояла на засадах католицизму та консерватизму, виступала проти атеїзму, ліберального вільнодумства, масонства та сектанства, вимагала національно-територіальної автономії для українських земель у складі Польщі. Діяльність організації поширювалась на Станіславську та Перемиську єпархії. Проте УКНП-УНО не стала партією у повному значенні цього слова: не створено розгалуженої мережі місцевих груп, не проведено жодного партійного з'їзду. Керівним органом організації була Управа (проводила свої засідання у Станіславі). З 1933 головою УКНП-УНО був І.Волянський. Провідна група діячів організації працювала в неофіційних друкованих органах партії (т. зв. новозорянська група) - католицьких газетах "Нова зоря" і "Правда", що виходили у Львові. Станіславський єпископ Г.Хомишин посідав неофіційний пост опікуна партії. Одним із найвизначніших діячів УКНП-УНО був О.Назарук. Неофіційні пресові органи - газети "Нова зоря" (виходила 1926-39, з 1930 - орган УКНП-УНО; ред. - О.Назарук) і "Правда" (1927-39; ред. - Р.Гайдук). Представники УКНП-УНО брали участь у консолідаційних заходах, спрямованих на об'єднання українських політичних сил, зокрема, у русі за скликання Всеукраїнського національного конгресу (у 1933-36) та у діяльності Контактного комітету. На виборах до вищих законодавчих органів Польщі у 1935 і 1938 партія за згодою уряду та домовленістю з проводом *Українського національно-демократичного об'єднання* висувала по одному кандидатуві на посла сейму та сенатора.

М. Швагуляк (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ (УКП, популярна назва - укапісти)-українська партія комуністичного спрямування. УКП створена на установчому з'їзді 22-25.1.1920. Стала найпопулярнішим теоретичним і організаційним оформленням українського комунізму. На відміну від інших його течій, УКП не лише обґрунтовувала потребу такої партії інтересами революції в Україні, але й доводила своє право на існування посланнями на органічний зв'язок з попереднім розвитком громадсько-політичного руху: від створення РУП (1900), з якої у 1905 виділилася УСДРП, до участі УСДРП у національно-визвольних змаганнях 1917-18. У 1919 з УСДРП відокремилася ліве крило (незалежних; ставилося з застереженням до централістської політики більшовиків в Україні, але виступало за встановлення в Україні радянської влади і "диктатури пролетаріату"), яке і утворило УКП УСДРП (незалежні), організовану за зразком німецької соціал-демократії, що вважалася еталоном у світовому соціалістичному русі. Посилаючись на свій органічний зв'язок з українською нацією та її історією, УКП пікреслювала, що саме вона має право бути керівною силою революції в Україні, а не КП(б)У, яка як неподільна частина РКП(б) була чужа українській нації та її відродженню і об'єктивно стала знаряддям відновлення "єдиної і неділимої" Росії. УКП вважала, що українська революція, на відміну від революції в Росії, не могла перерости з буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, не завершивши національно-визвольної боротьби українського народу. Радянська влада не повинна стояти на перешкоді національній революції, а допомагати завершувати її державотворчий етап. На думку укапістів, на зміну самостійній Українській Народній Республіці повинна прийти самостійна УСРР, проте цей етап мають здійснити лише внутрішні сили українського народу. Представником таких сил члени УКП вважали свою партію, що зародилася у боротьбі українського народу не тільки за соціальне, але й національне визволення. Виходячи із засади "внутрішніх сил", УКП започаткувала теорію відмітності комунізму поневоленої нації від комунізму панівної. На відміну від боротьбистів УКП не стала масовою партією (3 тис. членів), що пояснювалося рядом факторів: УКП боролася за свій вплив у містах серед робітників, які у той час були дуже зрусифіковані; для агітації проти партії більшовики використали антибільшовицьке повстання "незалежників" у 1919, заперечуючи їхні радянські позиції; партія УКП утворилася вже під час остаточного встановлення військово-політичної диктатури РКП(б) в Україні, яка шляхом терору гальмувала її зростання. Проте у боротьбі з КП(б)У УКП була набагато ідейно сильнішою від боротьбистів. Це можна пояснити тим, що УКП походила із соціал-демократії і, за традицією соціал-демократичних партій, здійснювала науковий підхід до соціальних проблем. Партія надавала велике значення теоретичному навчання, освіті партійних кадрів. Орган УКП газета "Червоний прапор" за теоретичним і публіцистичним рівнем стояла вище від усіх тогочасних видань КП(б)У. Значна заслуга у цьому відомого публіциста й ідеолога УКП *А.Річинського*. Найвідомішими діячами УКП були *М.Ткаченко*, *А.Річинський*, *А.Драгомирецький*, *М.Авдієнко*, *Ю.Мазуренко*, *Ю.Лапчинський*, *П.Кулиниченко*, *О.Яворський*, *Й.Дідич*, *В.Животков*, *Я.Замочних*, *А.Симон* та ін. У 1923 в УКП виникла ліва течія, яка виступала за входження партії до складу КП(б)У, мотивуючи це рішення можливістю українізації останньої. Зазнаючи постійного тиску з боку КП(б)У і не маючи перспектив в умовах наростання монополізму однієї партії, ЦК УКП у серпні 1924 подав до Комінтерну меморандум, в якому висунув умову: якщо Комінтерн

визнає незалежність УСРР і право комуністів України мати свою партію в Комінтерні, то УКП самоліквідується. Комінтерн запевнив УКП, що УСРР- суверенна держава, а КП(б)У є членом Комінтерну, тож УКП повинна самоліквідуватися, а її члени перейти до КП(б)У. Указісти розуміли всю фальшивість цих запевнень, але під тиском КП(б)У змушені підпорядкуватися рішенню Комінтерну. Значна частина її членів увійшла до КП(б)У. У 1930 роках більшість з них була репресована.

Я. Малик (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА КОНСЕРВАТИВНА РЕСПУБЛІКАНЬСЬКА ПАРТІЯ (УКРП) - політична партія в Україні. Створена в 1992 внаслідок розколу, який відбувся в лавах *Української республіканської партії*. Після 3-го з'їзду УРП частина делегатів (т. зв. група Степана Хмари), яка не погоджувалась з "аморально-угодовською політикою" верхівки УРП, скликала 6.6.1992 "Надзвичайну конференцію УРП". З метою розмежування з "ревізіоністами" вирішено створити нову партію -УКРП, яка проголосила себе правонаступницею Української гельсінської спілки - УРП. Головою партії обрано народного депутата С.Хмару, першим заступником - Ю.Муратова. 21.7.1992 партію зареєстровано Міністром України. Офіційний орган партії - часопис "Клич", який видається у Житомирі. На виборах до Верховної Ради України в 1994 році партії вдалося провести двох кандидатів -С.Хмару та Р.Купера (невдовзі помер). Чисельність партії - 1000 чоловік. Організації партії існують в 13 областях, найбільші - у Львівській та Тернопільській обл. УКРП складається з низових осередків, районних, міських, міжрайонних та обласних організацій. Керівні органи партії-з'їзд, Рада партії, Провід, голова партії, всеукраїнські референти. Загалом, партія створена під лідера й існує завдяки постаті С. Хмари, який, займаючи позицію "борця з мафією", користується популярністю серед частини електорату. Пріоритетом для УКРП є українська нація. "УКРП вважає, що макроосною держави має стати відроджена українська нація, мікроосною - здорова, морально, фізично міцна українська родина, виплекана на національних і християнських традиціях. Міцна родина -міцна держава, здорове суспільство". УКРП відзначається крайнім антикомунізмом і антиросійською спрямованістю. Основна мета партії - "декомунізація та дерусифікація української нації". За методами своєї діяльності партія скоріше належить до числа праворадикальних об'єднань. У парламенті, частіше за все, позиція С.Хмари співпадає із позицією Української національної асамблеї. УКРП не має докладно розробленої економічної програми. В програмі партії міститься кілька загальних положень про необхідність функціонування економічної системи на базі ринкових відносин, "проведення справедливої приватизації державного сектору", про заборону передачі в оренду чи продажу земель та інших об'єктів господарювання негромадянам України.

Ю. Шведя (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА ЛІНІЯ - система прикордонних укріплень, що існували у 1730-60-х роках в Україні для оборони від нападів кримських та ногайських татар. Спорудження У.л. розпочалося за наказом імператриці Анни Іоанівни у 1731 за проектом ген. фон Вейсбаха. Передбачалося збудувати систему укріплень завдовжки 700 верст. Будівельні роботи активно велися у 1731-33. У наступні роки У.л. постійно удосконалювалася, хоча повністю не була завершена і в 1740 роках. На будівництві У.л. з 1731 щорічно працювали 20 тис. лівобережних козаків, 2 тис. слобідських козаків та 10 тис. українських посполитих. На земляні роботи вони споряджалися зі своїм продовольством, зброєю, заступами, сокирами тощо. У 1736 на лінію направлено 15 тис. лівобережних козаків для обкладення валу дерном. Система оборонних укріплень починалася від Дніпра, проходила по правому березі р. Орелі (Орелі) та її притоки Берестової, далі - по р.Береці до її впадання у Сіверський Дінець біля м. Ізюма. Довжина У.л. на початок російсько-турецької війни 1735-39 сягала 268,5 верст (бл. 286 км). Складалася з 16 фортець (св. Петра, Тамбовська, св. Михайла, Слобідська, св. Олексія, Єфремівська, св. Параскеви, Орловська, св. Іоанна, Білевська, св. Федора, Козловська, Рясківська, Василівська, Лівонська, Борисоглібська) і понад 200 редутів (у т. ч. у сотенних містечках Полтавського полку Царичанці та Китайгороді), зв'язаних між собою високим суцільним земляним валом. Обороняли лінію спочатку 9 полків ландміліції, які у 1736 реформовано у 20 драгунських полків (загальна чисельність бл. 22 тис. чол.). Поглинувши величезні матеріальні та людські ресурси, У.л. жодного разу не виконала свого прямого призначення - захисту кордонів від татарсько-турецької агресії, адже будувалася не на кордоні з татарськими володіннями, а по північному контуру Вольностей Війська Запорозького Низового на межі з Гетьманщиною та Слобідською Україною (опосередковано мала виконувати також військово-поліційні функції, перешкоджаючи втечам селян на Січ і вільному пересуванню запорожців у Лівобережну Україну та Слобожанщину). Татарські загоны, часто прориваючи У.л., спустошували українські землі. У 1743 Воєнна Колегія підготувала доповідь Сенату про катастрофічний стан військових поселенців уздовж У.л. Збитки держави, пов'язані з будівництвом У.л., становили 5 млн. крб. У 1760 роках російський уряд намагався реорганізувати систему оборони У.л. Зокрема, з більшої частини військ сформували три корпуси, які несли службу тилу і використовувалися до боротьби проти татарських загонів, що прорвалися у глиб України. Одночасно для оборони від нападів татар і для приборкання запорожців російський уряд створив на Півдні України військово-адміністративні одиниці -*Нову Сербію* і *Спов'яно-Сербію*. Внаслідок російсько-турецької війни 1768-74 і укладення *Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774* кордони Російської імперії перемістилися на південь і У.л. втратила своє стратегічне значення. На Півдні України була збудована нова система прикордонних укріплень -*Дніпровська лінія*.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

УКРАЇНЬСЬКА МОРСЬКА РАДА - керівний орган моряків-українців, створений під час роботи III

Всеукраїнського військового з'їзду у жовтні 1917. До складу УМР увійшли делегати від військових кораблів, моряків торговельного флоту та військово-морських частин - всього 20 чол. Очолив УМР В.Лотоцький. Існувала поряд з Генеральним морським секретарством (створене в грудні 1917) і з Міністерством морських справ. УМР займалася питаннями українізації Чорноморського флоту, організацією моряків-українців Чорноморського і Балтійського флотів. З участю УМР розроблено проект морського українського прапора, затверджено Малою Радою 18.1.1918. У січні 1918 УМР підготувала і провела 1 Український морський з'їзд.

Г. Кривоший (Запоріжжя).

УКРАЇНЬКА НАРОДНА ПАРТІЯ (УНП) - перша українська партія самостійницького напрямку в *Наддніпрянській Україні*. Заснована *М.Міхновським* у 1902, партія об'єднала прихильників націоналізму та ідеї боротьби за створення національної незалежної держави. До УНП увійшли національно-радикальні члени *Революційної української партії* і молоді представники українських громад. До провідних членів партії належали *М.Шемет, С.Шемет, О.Макаренко, С.Макаренко, В.Шевченко, Г.Шевченко, О.Степаненко* та ін. Програмні засади УНП викладені у брошурі *М.Міхновського* "Самостійна Україна". Основними засобами досягнення поставленої мети - здобуття незалежності України партія вважала страйки та збройне повстання. Після перемоги передбачалось встановлення самостійної демократичної республіки. Партія проголосила лозунг "Україна для українців". Виступала за шанобливе ставлення до української мови та національних традицій, застерігала українських робітників від співпраці та єднання з російськими і польськими пролетарями. УНП наголошувала, що українцям має бути байдуже, який політичний лад існуватиме в Росії, і заперечувала необхідність участі українців у боротьбі проти самодержавного режиму за свободу Росії. Під впливом революційних подій 1905-07 УНП почала звертатись до соціалістичних ідей і гасел, що знайшло вияв у партійній програмі, прийнятій у 1907. Боротьбу за національне визволення УНП розуміла як боротьбу проти панування в Україні чужих держав, так і проти капіталізму. УНП була готова прийняти також тимчасову автономію в межах Всеросійської імперії. Майбутню самостійну Україну програма УНП бачила тільки соціалістичною. У соціальній сфері висувала вимоги 8-годинного робочого дня, скорочення робочого дня на шкідливих виробництвах, заборону дитячої праці тощо. Аграрна програма передбачала націоналізацію землі шляхом позбавлення земельної власності іноземців (росіян, поляків, німців та ін.) без компенсації, а українських поміщиків - з компенсаційними виплатами. Українські селяни отримували землю в користування і наділялися такою кількістю земельних угідь, які могли обробити, не використовуючи найману працю. У 1904 у складі УНП створена бойова група "Оборона України", яка ставила за мету досягнення політичних цілей партії збройними методами. Найвідомішими акціями групи були спроби підірвати пам'ятник О.Пушкіну в Харкові і царські монументи у великих містах України. УНП брала активну участь у кампанії за скасування закону 1876, у виборах до Державної Думи, але не здобула жодного депутатського мандату. Основні ідейні засади діяльності партії розвинуті в пропагандистських статтях і відозвах УНП: "Робітницька справа в програмі УНП" (1902), "10 заповідей УНП" (1903), "Справа української інтелігенції в програмі УНП", "Робітниче свято 1 Мая" та ін. Матеріали УНП друкувалися за кордоном у Львові та Чернівцях і транспортувалися в Наддніпрянщину нелегальним шляхом. Пресовими органами партії були щомісячник "Самостійна Україна" (у Львові в 1906 вийшов один номер) та газета "Слобожанщина" (у Харкові в 1906 вийшов один номер). Після 1907 діяльність УНП занепала і не мала систематичного характеру. У грудні 1917 члени УНП створили *Українську партію соціалістів-самостійників*.

Г. Кривоший (Запоріжжя).

УКРАЇНЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА (УНР) - назва української держави у 1917-20. Утворення УНР у федеративному зв'язку з Російською державою проголошено III Універсалом УЦР 7(20).11.1917 на землях *Наддніпрянської України*. Після захоплення влади більшовиками і початку агресії радянської Росії проти України Центральна Рада 9-11 (22-24).1.1918 проголосила самостійність УНР. У лютому 1918 УНР уклала *Берестейський мир 1918* і була визнана країнами *Четверного Союзу* як незалежна держава. У квітні 1918 внаслідок приходу до влади П.Скоропадського замість УНР була проголошена *Українська Держава*. Відновлена *Директорією УНР* у грудні 1918. Після проголошення 22.1.1919 Акту Злуки до складу УНР увійшла територія *Західно-Української Народної Республіки*. Перестала існувати наприкін. листопада 1920 внаслідок остаточного захоплення території УНР російськими більшовиками та виїзду голови Директорії УНР і *Ради Народних Міністрів УНР* в еміграцію (див. також *Українська Центральна Рада, Генеральний Секретаріат УЦР-УНР, Рада Народних Міністрів УНР, Директорія Української Народної Республіки, Уряд УНР в екзилі 1920-48, Українська Національна Рада*).

УКРАЇНЬКА НАРОДНА САМООБОРОНА (УНС) - збройні формування українського національного руху Опору, що діяли в Галичині у 1943. Організована на базі груп українського визвольного підпілля. Формування відділів УНС викликане необхідністю захисту українського населення Галичини від діючого у цей час у регіоні радянського партизанського з'єднання С.Ковпака і терору німецької окупаційної влади. У квітні 1943 на Станіславщині (тепер Івано-Франківська обл.) сформовано перші два курені УНС - "Сіроманці" та "Месники". Протягом липня 1943 під керівництвом Олександра Луцького здійснено реорганізацію вже існуючих і започатковано формування нових підрозділів. Шляхом мобілізації частини українського чоловічого населення створено п'ять куренів УНС: "Чорні чорти" ("Леви", командир Ілько Рачок, псевдо "Липей"; діяв у Яремчанському повіті на Станіславщині); "Месники" (командир, відомий під псевдонімом "Козак"; проводив операції у Долинському повіті); "Сіроманці" (командир - Д.Карпенко, діяв у Болехівському

повіті); "Підкарпатський" (командир - Яцик, псевдо "Прут"; діяв на Дрогобиччині); "Галайда" (командир - Мирослав Онишкевич, псевдо "Богдан"; діяв в околицях м.Старий Самбір на Львівщині). Формування УНС поділялися на курені (бл. 1000 вояків, за розміром наближались до полків), сотні (100 і більше стрільців), чоти (30-40 повстанців) та рої (до 10 бійців). У другій пол. 1943 загони УНС провели ряд бойових операцій в р-ні м.Сколе (18.8.) та в р-ні сіл Суходолі та Липовиці Долинського повіту. Після III Надзвичайного збору ОУН СД (21-25.8.1943) збройні підрозділи українського національного руху Опору в Галичині поділено на дві групи: УНС Карпатського краю (Станіславська і Дрогобицька, а згодом Чернівецька обл.) під командуванням сотника *О.Гасина* та УНС Львівського краю (Львівська і Тернопільська обл.) під командуванням сотника *В.Сидора*. Протягом останніх місяців 1943 загони УНС не вели активних бойових дій через запровадження в Галичині (2.10.1943) системи розстрілу десяти заручників за вбивство одного німецького солдата або представника окупаційної влади. Дії УНС у цей період зводились до оборонних боїв проти підрозділів німецької поліції. У грудні 1943 УНС прийняла назву "УПА-Захід" (див. *Українська повстанська армія*).

А. Боляновський (Львів).

УКРАЇНЬКА НАРОДНО-РЕСПУБЛІКАНЬКА ПАРТІЯ (УНРП) - українська партія ліберального напрямку. Заснована у Києві в березні 1918, але з певних причин не змогла розгорнути свою діяльність. Структурна організація партії завершена у січні 1919. Керівним органом став ЦК, створено провінційні партійні комітети, опублікована програма УНРП. Лідерами партії свого часу були *О.Ковалевський*, *В.Корольов*, *С.Архипенко*, *П.Пилипчук*, *К.Вронтовський-Сивошопка* та ін. Висловившись за розбудову української державності, партія виступила проти федеративного зв'язку з Росією, вбачаючи головне завдання у боротьбі з більшовизмом і анархією. Програма підтримувала вирішення аграрного питання шляхом примусового викупу державою поміщицьких земель. У програмі не згадувалось про максимум землі, що не підлягала викупу. Програма передбачала забезпечення підприємствам "нормальних умов фінансово-комерційної діяльності" під час проведення аграрної реформи. 20.1.1919 ЦК УНРП прийняв резолюцію про сучасний момент, в якій містились вимоги реконструювати Раду Народних Міністрів УНР у Комітет Національної Оборони, створити міцну владу на місцях, реорганізувати армію тощо. 29.4.1919 члени УНРП спільно із соціалістами-самостійниками, заарештувавши у Рівному членів уряду УНР, здійснили спробу державного перевороту (очолив отаман *В.Оскілко*), який був безкровно ліквідований. Після встановлення більшовицької влади в Україні діяльність УНРП була припинена.

Г.Кривошій (Запоріжжя).

УКРАЇНЬКА НАРОДНО-ТРУДОВА ПАРТІЯ (Трудова партія, Українська трудова партія, Українська народна трудова партія) - українська політична партія у Західній Україні. Назву ухвалено на партійному з'їзді у Станіславі 28.3.1919. До того часу називалася *Українська націонал-демократична партія*. Своїм завданням ставила боротьбу за незалежну єдину Українську державу. Як найближче завдання-добитися визнання *Західно-Української Народної Республіки* на території Східної Галичини, Холмщини, Волині, Полісся та Підляшшя. Як Українська національно-демократична партія виникла 26.12.1899. Її утворення було наслідком еволюції народовців, програмні документи яких ще з кін. 1870 років набули національного забарвлення. У програмі, прийнятій 26.12.1899, проголошено кінцеву мету боротьби - створення самостійної соборної Української держави. Найближче завдання - добитися широкої автономії українських земель: Галичини і Буковини з окремою адміністрацією і національним сеймом у складі Австро-Угорщини; розвивати почуття національної єдності з українцями, що знаходились у складі Російської імперії, підтримувати їхню боротьбу за перетворення абсолютистської монархії в конституційно-федералістську і надання в ній автономії для всіх народів. Щодо Угорської Русі, то програма передбачала налагодити тісні зв'язки з українцями і розгорнути там національний рух, щоб спільно з ними вести боротьбу за своє національне визволення. До активних діячів Національно-демократичної партії належали *В.Охримович*, *Є.Певецький*, *В.Будзиновський*, *Ю.Романчук*, *М.Грушевський*, *І.Франко*, *К.Левецький* та ін.

УНТП відіграла провідну роль в Українській Національній Раді ЗУНР-ЗО УНР 1918-19 та уряді ЗУНР - *Державному Секретаріаті ЗУНР ЗО УНР*. Членом УНТП був президент *Є.Петрушевич*. Партія засудила підписання Варшавського договору 1920 та Ризького договору 1921. УНТП розцінювала польську владу у Західній Україні як окупаційну, визнавала еміграційний уряд *Є.Петрушевича* у Відні. У травні 1921 у Львові провела перший повоєнний з'їзд, який засудив рішення Ради послів Антанти про анексію Східної Галичини Польщею (14.3.1923), але прийняв рішення в ситуації, що склалася, домагатися територіальної автономії українських земель у складі Польщі. Проти такої позиції виступили всі українські партії, які розцінили її як капітулянтську. Автономістична течія, що виникла у партії, не мала впливу і проіснувала недовго. На наступному з'їзді у квітні 1924 резолюцію з вимогою автономії було скасовано. Однак прийняття її викликало гострі суперечки серед керівництва УНТП і стало причиною розколу партії на 3 крила: "незалежна група" (*Є.Евін*, *О.Стефанович*, *І.Голубович*), яка не визнавала рішення Ради послів Антанти і засуджувала будь-які спроби налагодити українсько-польські відносини, організаційно підпорядкувавши себе закордонній групі партії; група "Діла", що виступала за проведення самостійної політики, незалежної від закордонних центрів, зокрема від *Є.Петрушевича*, який визнав радянську владу в Україні; група "Заграва" на чолі з *Д.Донцовим*, яка проголосила вищість національної ідеї над соціальною. Остання вийшла з УНТП і заснувала *Українську партію національної роботи*. На з'їзді, що відбувся 21.4.1924, перемогла політична лінія, яку відстоювала "незалежна група". Це, однак, не припинило внутріпартійні суперечності. З 1924 між цими групами розпочалися переговори про об'єднання національно-демократичного руху в боротьбі проти окупаційного

режиму. 11.7.1925 у Львові два крила УНТП, Українська партія національної роботи і волинська національна група Української парламентарної репрезентації утворили *Українське національно-демократичне об'єднання*.

І. Пилипів, Л. Стояновська (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АРМІЯ (УНА) - назва, під якою робилися спроби формування української армії під час Другої світової війни 1939⁴⁵. Наприкінці війни деякі урядові кола Німеччини намагалися залучити до боротьби проти СРСР народи Сх. Європи. З цією метою у Ваймарі 12-14.1945 утворено Український національний комітет (УНК; голова - *П.Шандрук*, заст. - *В.Кубійович* та *О.Семененко*). 12.3.1945 німецький уряд визнав УНК єдиним представником українського народу, який "має право своє настановлення до майбутнього України заступати та у відозвах і маніфестах проголошувати". Подібні комітети створили й ін. поневолені більшовизмом народи - білоруси, грузини, гірські народи Кавказу, татари, туркестанці, які доручали *П.Шандруку* представляти їхні інтереси перед вищим німецьким командуванням. 17.3.1945 з метою продовження боротьби за українську державність ухвалено Декларацію Українського національного комітету, яка проголошувала створення УНА. Особовий склад УНА мав бути одягнений в українські однострої, підпорядковуватися українському командуванню. Декларація передбачала, що ідеологічний і політичний провід належатиме УНК, а також налагодження співпраці з національними комітетами ін. народів. Згідно з наказом війську і флотові УНР від 15.3.1945, виданому Урядом УНР везилі на чолі з *А.Лівицьким*, та постановою Президії УНК (від 8.3.1945) генерал-поручник *П.Шандрук* був призначений командувачем УНА. У всіх документах УНК (згодом видано відозву до українського громадянства та до українських вояків) не йшлося про жодні зобов'язання щодо Німеччини. Вирішено негайно вилучити дивізію "Галичина" з підпорядкування СС і зробити її 1 українською дивізією УНА. Незабаром розпочалося формування II української дивізії, командиром якої призначено полковника *П.Дяченка*. З огляду на спеціальне призначення дивізія складалася з 3 куренів загальною чисельністю 1900 осіб, а формувалася у м. Німеку під Берліном з радянських полонених-українців, які мали відповідний військовий вишкіл. Протягом 10 днів (24.3.-5.4.1945) сформовано бригаду особливого призначення (парашутну), командиром якої призначено отамана *Т.Боровця*. Бригаду, що складалася з 2 куренів (бл. 400 вояків), направили на вишкіл до Чехії. Проголосила про своє входження до УНА й бригада вільного козацтва під командуванням полковника *П.Терещенка* (350 осіб), яку теж перевезли до Чехії. Незабаром повідомили *П.Шандруку* про своє підпорядкування УНА командири 281-ої запасної бригади полковник *Ф.Гудима* (5000 осіб; дислокована в Данії), два охоронні полки (близько 1000 осіб; дислоковані у Голландії і Бельгії). Командування УНА ставило перед собою завдання зібрати всі формування УНА в Австрії, недалеко від фронту, що його тримала дивізія "Галичина". Щодо входження дивізії "Галичина" до складу УНА у квітні 1945 проведено переговори з командиром частини ген. *Ф.Фрайтагом*. Особовий склад дивізії присягнув на вірність Україні. Під час відступу на захід генерал *П.Шандрук* зі своїм штабом старався випередити головні частини дивізії, щоб поінформувати союзницькі командування про характер дивізії та УНА в цілому. Офіційним наказом *П.Шандрука* від 27.4.1945 оголошено про перехід дивізії до союзників. У травні 1945 частина дивізії була інтернована англійцями у м. Філлаху, інша - американцями у м. Тамсвензі. Після капітуляції Німеччини командир дивізії *Ф.Фрайтаг* покінчив життя самогубством. Українських вояків було зосереджено в околиці Шпітталю. Згодом зі Шпітталю дивізію перевели до Белярії (Італія), а звідти - до табору полонених у Ріміні. I українська дивізія УНА перестала існувати. Українські вояки отримали статус членів ворожих збройних сил, що здалися добровільно. Після розслідування прийнято ухвалу не застосовувати до них секретного параграфу ялтинських угод щодо примусової репатріації радянських громадян: дивізія складалася з галичан, які станом на 1.9.1939 мали громадянство Польщі. У 1946—47 українські військовополонені були звільнені з таборів й емігрували до Великої Британії, США і Канади.

Б. Якимович (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АСАМБЛЕЯ (УНА) - політична організація в Україні. Створена на базі Української міжпартійної асамблеї (УМА), яка виникла у 1990. УМА претендувала складати "альтернативу окупаційно-угодовській Верховній Раді" та ставила за мету об'єднати всі національно свідомі сили у боротьбі за державну незалежність України. УМА проводила кампанію реєстрації "громадян УНР" (до їхнього числа записалось 3 млн. жителів України) та ін. заходи, які мали сприяти поширенню національної ідеї. На самому початку існування УМА складалася з кількох невеликих політичних організацій. Провідними з них були Українська національна партія (УНП; голова *Григорій Приходько*), Українська національно-демократична партія (УНДП), націоналістичне крило СНУМ та деякі ін. праворадикальні організації. Органом УМА був незалежний часопис "Золоті Ворота", який редагував *Анатолій Лупиніс*. У листопаді 1990 після розколу СНУМу виникає Українська національна спілка (УНС), яка скоро здобуває всі керівні позиції в УМА. За короткий термін змінено статут, структуру та керівництво організації, яку очолив відомий діяч націоналістичного руху - *Р.Шухевич*. Сама Асамблея перетворилася фактично на єдину партію, керівництво якої проголосило себе єдиною націоналістичною організацією в Україні. 19.8.1991 під час серпневого заколоту створена Українська народна самооборона (УНСО). У 1991 УМА трансформується в УНА. Таким чином завершилася структуризація організації: УНА - політична партія, УНС - "внутрішня партія", УНСО - як бойові загони. Партія зареєстрована Міністерством юстиції 29.12.1994. На підставі наказу Міністерства юстиції України від 6.9.1995 за участь партії в інцидентах на Софіївській площі в Києві під час похорону Патріарха УАПЦ *Володимира* у липні 1995 запис у Державному реєстрі анульовано. Вищий керівний орган

партії - Загальні збори, на яких обирається голова партії та його заступники. У 1994 головою партії обраний народний депутат України Олег Вітович. Члени УНСО брали участь у бойових діях у Придністров'ї (1992), в Абхазії (1993), в Чечні (1995). УНА розцінює сучасну владу в Україні як "режим, який забезпечує їм ("групам адміністративної і господарської номенклатури") можливість безконтрольного з боку народу вивезення капіталу", що є "основною причиною економічної деградації". Своїм політичним завданням УНА вважає "побудову організованої і солідаризованої сили, яка зможе усунути режим, навести порядок, взяти на себе відповідальність за державу, реформи і уряд...". У сфері економіки УНА виступає за створення за державною підтримкою сімейних, дрібних і середніх приватних підприємств та здійснення приватизації дрібних державних підприємств. Всі, раніше приватизовані підприємства, мають бути повернені державі. УНА підтримує існування на селі всіх форм власності. Видає часописи "Замкова гора", "Українські обрії", "Голос нації", "Черкаська зона", "Наша справа" та теоретичний журнал "Націоналіст". Орієнтовна кількість членів партії 3-5 тисяч. У Верховній Раді України УНА представляють 3 депутати.

Під час парламентських виборів у березні 1998 за програму партії у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі проголосувало 0,39 % всіх виборців.

Ю. Шведа (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНА КОНСЕРВАТИВНА ПАРТІЯ (УНКП) - політична партія в Україні. Виникла у червні 1992 внаслідок об'єднання Української національної партії, Республіканської партії України та Української національно-демократичної партії. Установчий з'їзд партії відбувся 27.6.1992 у Києві. Зареєстрована Міністерством юстиції України у жовтні 1992. Першим головою партії став Г.Приходько. У листопаді 1993 головою обрано Ю.Восковнюка, а 6.4.1996 відомого українського економіста Олега Соскіна. Друкований орган УНКП - журнал "Український час". На момент реєстрації чисельність партії становила 1500 членів. Основа партії - первинні організації, які об'єднуються в міські, районні, обласні. Органами УНКП є: рада партії, комітет ради партії, голова партії. Вищий керівний орган - рада УНКП, у період між радами - комітет ради. У 1994 партія брала активну участь у виборах до Верховної Ради України та місцевих Рад. Входила до складу виборчого об'єднання "Демократична Україна". Партії не вдалося здобути жодного місця у Верховній Раді, але члени УНКП є депутатами обласних і місцевих рад Львівської, Тернопільської та Донецької обл. УНКП сповідує ідеологію "українського національного консерватизму". "У нинішніх політичних умовах перед українським націоналізмом постало нове стратегічне завдання - оволодіння соціальною та економічною сферами і прийняття конкурентного виклику цивілізованих націй. Саме на цьому зосереджує увагу національний консерватизм. В цьому полягає його відмінність від інтегрального та демократичного націоналізму". Головна мета партії - утворення національної влади. "Нація має відновити натуральний соціальний порядок, який стане базовим для подальшого поступу". УНКП висуває ідею "нації золотих комерців", тобто побудови України на засадах ієрархічності та шанування традицій. УНКП відстоює принцип конституційного затвердження інституту приватної власності, права і свободи людини, усунення патернальної функції держави щодо суспільства.

Ю. Шведа (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ПАРТІЯ (УНП) - єдина легальна українська політична партія, що діяла в 1927-38 на окупованих Румунією землях Північної Буковини. Керівні органи партії знаходилися у Чернівцях. Продовжувала традиції Української національно-демократичної партії у Буковині. УНП виступала проти політики румунізації українського населення, домагалася впровадження української мови в школах, церкві, а також перегляду аграрної реформи. Партія не мала постійної організації і кадрів, здійснювала свою роботу з допомогою мужів довір'я. На виборах УНП підтримувало бл. 32 тис. виборців. З огляду на румунський виборчий закон, УНП вступала у виборчі блоки з румунськими партіями (національно-цараністичною, ліберальною, радикально-аграрною). Головою УНП був В.Залозецький (посол парламенту і сенату), секретарем - Ю.Сербинюк. Від УНП до бухарестського парламенту обиралися: В.Дудчак, Ю.Сербинюк, Д.Маєр-Михальський. Серед провідних членів партії були - Л.Когут, А.Кирилів, І.Стрийський, І.Жуковський, Ю.Лисак, Р.Ясеницький, М.Вітан, М.Сивий та ін. Друковані органи, близькі до УНП: "Рідний край" (1926-30, гол. ред. Л.Когут), "Час" (1928-40, ред. В.Мегидинюк, Ю.Сербинюк, Л.Когут), "Народна воля", "Рада" (1934-38, ред. Ю.Сербинюк). Після заборони діяльності в Румунії всіх політичних партій в 1938 УНП припинила своє існування.

Я. Серкіз (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РАДА ЗУНР-ЗОУНР 1918-19 (УНРада) - вищий законодавчий орган Західно-Української Народної Республіки - Західної Обл. Української Народної Республіки. Створена 18.10.1918 у Львові як Конституанта (Конституційні Збори) українського народу, що проживав на своїх етнографічних землях в Австро-Угорській імперії. До складу УНРади згідно зі Статутом від 18.10.1918 увійшли: всі українські депутати обох палат австрійської Державної Ради (Парламенту і Палати Панів), крайових соймів Галичини й Буковини, по три представники українських політичних партій з цих земель. Крім зазначених у Статуті делегатів, у засіданнях УНРади брали участь представники від українського студентства Галичини. Функції президії УНРади у період львівської сесії виконувала президія Української парламентарної репрезентації в австрійському парламенті. 19.10.1918 УНРада прийняла постанову про утворення Української держави на українських етнографічних землях у складі Австро-Угорщини та закликала національні меншини направити своїх представників до УНРади пропорційно кількості населення.

Президентом УНРади став *Є.Петрушевич*. Одночасно створено три делегації УНРади: виконавчу (тимчасовий уряд) під головуванням Є.Петрушевича у Відні (25.10.1918); делегацію для вирішення справ Галичини і Закарпаття у Львові (голова - К.Левицький) і буковинську - в Чернівцях (голова - О.Попович). 25.10.1918 буковинську делегацію доповнили 10 представників і вона отримала назву: "Український крайовий комітет Буковини". Після встановлення української влади в Чернівцях та обрання О.Поповича президентом краю 7.11.1918 "Крайовий комітет" ухвалив назву "Українська крайова національна рада" (голова - А.Артимович). 9.11.1918 після окупації Буковини румунськими військами більшість її делегатів залишили Чернівці.

25.10.1918 віденська делегація офіційно повідомила створення УНРади і представила її державну програму голові австрійському уряду Гусареку й безуспішно домогалася легітимної передачі влади від австрійського уряду. 26.10.1918 Є.Петрушевич від імені УНРади вислав ноту до президента США Будро Вільсона, в якій доводив до його відома факт утворення Української держави та просив підтримки у вирішенні українського питання. 30.11.1918 у Києві *О.Колесса* від імені УНРади зробив офіційну заяву гетьманові П.Скоропадському про утворення самостійної Української держави на західних українських землях.

Львівська делегація УНРади, делегати якої постійно проживали у Львові, здійснювала заходи з організації української влади в Східній Галичині. 29.10.1918 утворено Центральне бюро УНРади у Львові (голова - Р.Перфецький) та Харчовий уряд (голова - С.Федак). 30.10.1918 УНРада закликала українське населення Галичини не виконувати розпорядження *Польської ліквідаційної комісії* та визнала *Легион українських січових стрільців* як основу національних збройних сил проголошеної держави. Кілька членів УНРади були серед організаторів *Листопадового повстання 1918* у Львові, внаслідок якого влада у Західноукраїнських землях перейшла до УНРади. Новопризначений намісник В.Децикевич офіційно передав владу в Галичині *К.Левицькому*. У жовтні-листопаді 1918 участю членів Конституанти у більшості повітів Східної Галичини утворено Повітові (в Коломиї та Стрию - окружні) УНРади (їхній склад та діяльність не регламентовано). 2.11.1918 до складу УНРади повернулися представники УСДП, що вийшли з неї 19.10.1918 в знак протесту проти відмови більшості УНРади проголосити негайну злуку з Наддніпрянською Україною. 12.11.1918 до УНРади були кооптовані представники від політичних партій та війська. 9.11.1918 УНРада утворила виконавчий орган - Раду державних секретарів (див. *Державний Секретаріат ВНР-30 УНР*), яку очолив К.Левицький. 10.11.1918 УНРада доручила Раді державних секретарів здійснити необхідні заходи для об'єднання всіх українських земель в одну державу. 13.11.1918 УНРада прийняла Тимчасовий Основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії, який проголосив утворення *Західно-Української Народної Республіки*: 16.11.1918 - Тимчасовий Закон про адміністрацію ЗУНР Після захоплення польськими військами Львова Рада державних секретарів та частина членів УНРади 21.11.1918 залишили місто і виїхали до Тернополя. Захищати інтереси українського населення у Львові було уповноважено членів УНРади *Л.Ганкевича*, *В.Охримовича* та *С.Томашівського*.

У кін. листопада - на поч. грудня 1918 у Галичині проведено додаткові вибори від громадських організацій повітів і великих міст. Національні меншини з свого права представництва в УНРаді не скористалися. В 1919 УНРада продовжила свої засідання у м. Станіславі (тепер Івано-Франківськ), де відбулися три сесії (2-4.1.4-15.2 та 25.3-15.4.1919). Доповнена представниками від повітів та міст, УНРада номінально мала складатися з бл. 150 членів. Але в сесіях брали участь бл. 130 делегатів - частина депутатів постійно перебувала у Відні та в дипломатичних відрядженнях, ін. залишились у захоплених польськими і румунськими військами землях (частина з них була інтернована). 2-4.1.1919 створено 9 комісій УНРади: земельна, військова, законодавча, технічної відбудови, фінансова, шкільна, закордонних справ, суспільної опіки, комунікацій; 15.2.1919-адміністративна.

4.1.1919 УНРада прийняла ряд законів, регламентуючих її компетенцію, організацію та діяльність: про Виділ УНРади; доповнюючий Статут; про спосіб оголошення законів та розпоряджень; про недоторканність членів УНРади. Пленум обрав виділ УНРади (9 членів і президент). До компетенції виділу належало: призначати членів уряду, приймати рішення про їхню відставку, амністію, призначати керівників вищих державних цивільних і військових керівників, затверджувати і проголошувати закони. Рішення схвалювалися більшістю і були правомірні за присутності щонайменше шести членів виділу. До виділу були обрані (крім президента Є.Петрушевича): *Л.Бачинський* (УРП), *С.Вітик* (УСДП), *А.Горбачевський* (УНДП), *Г.Дувір'як* (УРП), *М.Новоковський* (б/п), *Т. Окунівський* (УНДП), *О.Попович* (УНДП) *А.Шмігельський* (УРП), *С.Юрик* (УНДП). Згідно із законом доповнюючого Статуту УНРада вибрала Президію: (президент - Є.Петрушевич, заступники - Л.Бачинський, С.Вітик, О.Попович, А.Шмігельський) і Секретаріат (секретарі - С.Витвицький і О.Устиянович; заст. секретаря - С.Сілецький)

3.1.1919 УНРада, затвердивши перед-вступний договір (підписаний делегацією Ради державних секретарів 1.12.1918 у Фастові), одноголосно прийняла Ухвалу про злуку ЗУНР з УНР, в якій зазначалося, що до часу, коли зберуться Установчі збори об'єднаної республіки, законодавчу владу на території ЗУНР виконує УНРада. 22.1.1919 делегація УНРади (36 осіб) взяла участь в урочистому проголошенні Акту Злуки у Києві. 23.1.1919 Акт Злуки затверджено на *Трудовому конгресі України*, в роботі якого взяла участь делегація УНРади. Члени УНРади були обрані до Президії Трудового конгресу (Т.Старух від галицьких партій, С.Вітик від українських соціал-демократів) та увійшли до його комісії (Т.Старух, І.Калинович, П.Шекерик-Доників). Після злуки ЗУНР отримала назву Західна Область Української Народної Республіки із забезпеченням повної територіальної автономії. Є.Петрушевич увійшов до складу Директорії УНР як представник

Наддністрянської України, члени УНРади - А.Крушельницький, О. Назарук, Л.Цегельський, О.Безпалко, В.Темницький призначались міністрами Української Народної Республіки. Під час станіславських сесій УНРада ухвалила ряд важливих законів щодо державного будівництва ЗО УНР. Серед них: про основи шкільництва (13.2.1919); про вживання мови у внутрішнім і зовнішнім урядуванні державних властей та урядів, публічних інституцій і державних установ; Закон про право громадянства у ЗО УНР (8.4.1919). 14.4.1919 прийнято Земельний закон для ЗО УНР, що визначав основи земельної реформи і проголошував скасування великої земельної власності та наділення землею безземельних і малоземельних селян на правах власності. Переведення в дію закону мала здійснювати Обласна земельна комісія (Л.Бачинський, С.Вітик, С.Данилович, М.Загульський, Т.Кормош, М.Королюк, С.Матковський, К.Трильовський, С.Юрик). 15.4.1919 УНРада прийняла закони про скликання Союму ЗОУНР та про вибори (виборчу ординацію) до Союму ЗОУНР. Законом визначалося загальне, без різниці статі, рівне, безпосереднє, таємне і пропорційне виборче право для всіх громадян держави, яким виповнилось 20 років. Послом міг бути обраним кожен з 28-річного віку. Обраний в червні 1919 однопалатний Союм мав складатися з 226 послів: 160 українців (70,8% загального числа), 33 поляків (14,6%), 27 євреїв (11,9%) і 6 німців (2,7%). Для кожної національної меншини були намічені окремі виборчі округи (15 українських, 5 польських, 5 єврейських, 1 німецька). Після обрання нового Союму УНРада мала самоліквідуватися. Події українсько-польської війни 1918-19 не дозволили провести вибори.

9.6.1919 у Заліщиках (тепер. Тернопільська обл.), перед переходом апарату влади ЗОУНР і УГА за Збруч, Президія виділу УНРади і Рада державних секретарів спільною постановою передали свої конституційні повноваження уповноваженому диктатору Є.Петрушевичу, надавши йому право виконувати всю військову і цивільну владу до моменту відкликання. Після окупації Галичини Польщею окремі делегації УНРади засідали у Відні та Львові в 1919-23.

О. Павпишин (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РАДА (УНРада) у Львові - представницький орган українського населення Галичини, що діяв у 1941-42. У липні 1941 за ініціативою ОУН-Р у Львові була створена Рада сеньйорів (6.7.1941), яка складалася з відомих українських політичних, громадських і культурних діячів (спочатку складалася з 16, згодом - 30 осіб). 30.7.1941 Раду сеньйорів перетворено на УНРаду. УНРада задекларувала, що вона є перехідним координуючим центром української нації у Західній Україні до часу відновлення державної незалежності України і "достосовується до вимог німецької влади, щоб тим чином здійснити якнайскоріше Соборну Україну". В умовах закріплення на українських землях нацистського окупаційного режиму УНРада стала єдиним дозволеним німецькими органами влади представницьким органом населення Галичини. До складу УНРади увійшли *Й.Сліпий, К.Паньківський, Ю.Дзерович, Г.Костельник, Л.Турчин, М.Панчишин, В.Сімович, Ю.Павликовський* та ін. (всього 45 членів). УНРаду очолив *К.Левицький*. Почесним президентом було обрано митрополита УГКЦ *А.Шептицького* (очолив УНРаду після смерті *К.Левицького* в листопаді 1941). 31.7.1941 УНРада створила виконавчий орган - Генеральний Секретаріат, який очолив *К.Паньківський*. УНРада координувала діяльність *Українського крайового комітету*, сприяла відновленню українських шкіл, займалась питанням відкриття у Львові філіалу Українського видавництва (див. *Українське видавництво у Кракові*) тощо. Разом з тим, окремі дії УНРади свідчили про її незгоду з кроками окупаційних органів влади. Це виявилось у кількох зверненнях за підписом президента УНРади *А.Шептицького* до вищого керівництва нацистської Німеччини, в яких обстоювалась ідея української державності, ставились вимоги надання українському народові можливості нормального політичного, культурного і громадського життя, а також містився осуд німецької політики щодо українських земель (зокрема, їх розчленування й приєднання Галичини до Генеральної губернії). Після листа-звернення *А.Шептицького* до *Г.Гімлера* з осудом геноциду єврейського народу німецька окупаційна влада заборонила діяльність УНРади. Щоб не викликати німецьких репресій проти членів УНРади, її керівництво 27.2.1942 оголосило про розпуск УНРади. *А.Боляновський* (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РАДА - законодавчий органу системі Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі (див. *Уряд УНР в екзилі 1920-48*). Створена зусиллями Уряду УНР в екзилі з метою консолідації всіх українських політичних партій, рухів та середовищ, що діяли в діаспорі для відновлення незалежної Української держави. Вже на поч. 1947 за активної допомоги заокеанської української громади створено Координаційний український комітет, який розглянув питання про організацію єдиного координаційного центру політичного життя української діаспори. Підготовчу роботу в процесі реорганізації Державного Центру і створення УНРади виконала підготовча комісія, яку очолював *Іс.Мазепа*. Перша Сесія УНРади відбулася 16-20.7.1948 в Аугсбурзі (Баварія). В її роботі взяли участь представники таких організацій і партій: Український національно-державний союз, Організація українських націоналістів під проводом *А.Мельника*, *Українське національно-демократичне об'єднання*, Українська революційно-демократична партія, Союз земель соборної України - Селянської спілки, Української соціал-демократичної партії, Української партії соціалістів-революціонерів, Організації українських націоналістів під проводом *С.Бандери*. В роботі першої сесії взяли участь визначні українські громадські й політичні діячі: *С. Баран, В. Мудрий, Яків Зозуля, М. Стахів, Іс. Мазепа, П.Феденко, А.Лівицький, П.Мірчук, Л.Шанковський, О.Бойдуник, С.Росоха, К.Паньківський, М.Омелянович-Павленко* та ін. На сесії прийнято "Комунікат Української Національної Ради" та "Декларацію Української Національної Ради".

Правовою основою діяльності УНРади був "Тимчасовий Закон про реорганізацію Державного Центру УНР"

від 10.6.1948. Закон регламентував порядок діяльності та повноваження УНРади. Згідно із законом УНРада мала виконувати функції "тимчасового законодавчого представництва аж до скликання на звільненій від окупації українській національно-державній території Установчих Зборів". УНРада створювала Виконавчий Орган і обирала президента УНР в екзилі. Робота Ради проводилася сесійно, термін каденції - 5 років. У період між сесіями частину функцій УНРади виконувала Президія, яка обиралася з членів Ради на першому засіданні.

За період існування УНРади відбулося десять сесій. Надзвичайна Сесія, яка проходила 14-15.3.1992, схвалила постанови, відповідно до яких 24.8.1992 у Маріїнському палаці відбулася передача грамоти, Заяви, президентської Відзнаки (клейнода гетьмана І.Мазепи), президентських печатки і прапора останнім президентом УНР в екзилі М.Плав'юком першому всенародно обраному Президентові України Леоніду Кравчуку.

Головами Президії УНРади були Б.Іваницький (1948-52), Іван Багряний (1952-54; 1957-61), *О.Бойдуник* (1954-55; 1961-65), Спиридон Довгаль (1966-67; 1972-75), Яків Маковецький (1967-71), Петро Балеї (1971-72), *І.Кедрин-Рудницький* (1976-78), Володимир Біляїв (1979-1984), Павло Лимаренко (1984-89). Останній голова Президії УНРади Михайло Воскобійник (1989-92) разом з *М.Плав'юком та* Іваном Самійленком 22.8.1992 у Києві підписали Грамоту про складення повноважень і припинення діяльності Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі.

Т. Андрусак (Львів).

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РАДА у Києві - політично-громадське надпартійне утворення передпарламентарного типу. Заснована 5.10.1941 з ініціативи ОУН-М. Головним організатором УНРади був член Проводу українських націоналістів *О.Кандиба*. Очолити УНРаду мав акад. А.Кримський, однак на початку війни його було заарештовано радянськими спецслужбами. Головою УНРади став проф. М.Величківський, першим секретарем Президії УНРади - А.Баранівський (після його загибелі - І.Дубина), другим секретарем - *О.Бойдуник*. Заступниками голови УНРади стали С.Сколибг, О.Корсунський та *М.Капустянський*. Шефом Головної канцелярії Президії УНРади призначено Я.Жуковського. УНРада змогла встановити зв'язки з усіма українськими землями, окупованими німцями, і започаткувати організацію адміністративних органів на місцях. УНРада видавала у Києві газету "Українське слово" (ред. *І.Рогач*) з літературним та російськомовним додатками. Членам УНРади вдалося встановити на деякий час контроль за київською міською управою і відновити культурно-мистецьке життя міста. Робилися спроби заснувати народні університети у Вінниці, Умані. У Києві створено Спілку українських письменників (голова - *О.Теліга*). Німецька окупаційна влада, незадоволена зростаючим впливом УНРади, з листопада 1941 розпочала акцію на її ліквідацію. 20.11.1941 німецька адміністрація в ультимативній формі зажадала припинення діяльності УНРади, а з січня 1942 перейшла до репресій щодо її членів. У таких умовах ОУН-М та М.Величківський вирішують перейти у підпілля. Діяльність УНРади відновилася у 1944. 22.4.1944 у Львові в соборі св. Юра урочисто прийнято Акт злуки трьох основних державних центрів - Львівської та Київської УНРади, а також Центральної Народної Ради Карпатської України. Акт злуки підписали М.Величківський, *А.Шептицький*, А.Штефан, І.Дубина та Я.Гайвас. Внаслідок цього об'єднання утворилася єдина Всеукраїнська Національна Рада (ВУНРада). Спроби ВУНРади і *Головної Української Визвольної Ради* виробити засади спільної діяльності не мали успіху. ВУНРада припинила свою діяльність в еміграції в 1946.

К. Бондаренко (Львів).

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ОБ'ЄДНАННЯ (УНО) - українська політична організація у Закарпатті. Засноване 18.1.1939 у Хусті для відстоювання інтересів українського населення. В УНО об'єдналися колишні члени українських політичних партій і груп (Християнсько-народної партії, Української національної селянської партії, Аграрної партії, Соціал-демократичної партії, групи націоналістичної молоді), які за розпорядженням празького уряду від 23.12.1938 було розпущено. До складу проводу УНО увійшли Ф.Ревай (голова, згодом - Ю.Перевузник), Михайло Тулик (заст. голови), Андрій Ворон (генеральний секретар), І.Рогач (секретар), Василь Гренджа-Донський (редактор друкованого органу), Володимир Комаринський та ін. У лютому 1939 на виборах до *Сойму Карпатської України* УНО висунуло спільний список кандидатів, до якого приєдналися і кандидати від національних меншин. За кандидатів УНО проголосували 92,4% всіх виборців, що дало можливість здобути 32 депутатські мандати у вищому законодавчому органі *Карпатської України*.

Депутатами від УНО було обрано *А.Волошина, Ю.Ревая, М.Брацайка, Ю.Брацайка, Івана Григу, О.Адальберта Довбака, Миколу Долина, Мілоша Дрбала (представник від чеської національної меншини), Августина Дутка, Івана Ігнатка, Володимира Комаринського, Івана Качалу, В.Кпимпуша, В.Ключура-ка, Василя Лацанича, Миколу Мандзюка, Михайла Марущака, Леоніда Романюка, Грігорі Мойша (представник від румунської меншини), Дмитра Німчука, Антіна Ернеста Ольдофреді (представник німецької національної меншини), Юрія Пазуханича, І.Перевузника, Петра Поповича, Ф.Ревая, Миколу Різдорфера, С.Росоху, Юрія Станинця, Василя Шобєя, Августина Штефана, о. Кирила Феделеша, М.Тулика. Друкований орган об'єднання - щоденник "Нова свобода" (виходив 1938-39 в Ужгороді й Хусті; ред. С.Довгаль, Василь Гренджа-Донський). З окупацією території Карпатської України угорськими військами УНО припинило свою діяльність.*

І. Підкова (Львів).

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ (спочатку-Українське національно-демократичне сторонництво) - провідна українська політична партія у Галичині на поч. 20 ст. Утворилася внаслідок злиття двох важливих політичних течій - національно-радикального крила *Русько-української радикальної партії* та народовців - членів *Народної ради*. Установчий з'їзд партії відбувся 26.12.1896 у Львові. З'їзду передувала робота міжпартійного комітету, який з огляду на присутність позапартійних осіб отримав назву Комітет львівських русинів. Ініціатором проведення узгоджувальної акції між українськими партіями Галичини виступив *М. Грушевський*.

Виробленням ідейно-політичної платформи нової партії займався часопис "Будучність", редагований *Є. Левицьким, В. Охримовичем та І. Трушем*, в якому були опубліковані проекти програми і статуту партії. Виконавчим органом партії був Тісніший народний комітет, що підпорядковувався Ширшому народному комітету. Серед провідних діячів партії були: *Ю. Романчук* (голова), *К. Левицький* (секретар), *О. Борковський, І. Белей, М. Грушевський, Є. Левицький, В. Нагірний, Є. Озаркевич, В. Охримович, Д. Савчак, О. Темницький, І. Франко*. З 1907 партію очолював *К. Левицький*. Друкованим органом партії був тижневик "Свобода" (1897-1939, орган партії з 1899; ред. *В. Охримович, Є. Левицький, 1902; В. Будзиновський, 1903-06; Л. Цегельський, 1907-08; В. Бачинський, 1909-13; М. Заячківський, 1913-14; С. Баран, 1914-18*), на національно-демократичній платформі стояли "Діло" і "Буковина".

Перехід до лідерства в народовецькому русі групи *Ю. Романчука* і створення окремої партії клерикально-консервативного крила зблизили ідейні позиції народовців та націонал-радикалів. Втрата домінуючих позицій драгоманівцями через перехід лівого крила РУРП на соціал-демократичні позиції та оформлення у ній правого (національно-радикального) крила сприяли проникненню в український рух нових ідейно-теоретичних концепцій. Утворення УНДП ознаменувало перехід української суспільності до нового, вищого етапу свого розвитку. Нова політична структура поєднала в собі широку організаційну мережу народовців та інтелектуальні надбання українських радикалів. Базуючись на національній платформі, вона об'єднала різні верстви українського суспільства і стала першою реальною силою, що змогла протиставитися польському націоналістичному натискові в Галичині.

Створення власної інституційної бази на повітовому та громадському рівнях, тісне переплетення партійної організації з мережою культурно-просвітніх та економічних товариств перетворило УНДП на провідну політичну силу українського національно-політичного руху. Партія зосередила у своїх руках основні засоби інформації, а завдяки відкриттю закордонних пресових бюро надала українській справі міжнародного звучання. Ідейно-політична платформа УНДП була поєднанням радикальної та народовецької програми. Її творці, вдало використавши теоретичне надбання українських радикалів та багаторічний досвід народовців, створили програму центристської партії. Помірковане та лояльне ставлення українських націонал-демократів до існуючої влади позначилося на формуванні національно-політичного ідеалу. Постулат політичної незалежності України не був чітко визначений у програмі партії, а ідея незалежності розглядалася як дуже віддалена перспектива. Центральне місце у програмі партії займала автономістська ідея як найбільш реальна вимога тогочасної політики. Партія наголошувала на необхідності проведення глибокої політичної та економічної організації українського суспільства. Одночасно УНДП продовжувала активно впливати на культурно-освітнє життя Галичини. Вимоги реформи австрійської системи шкільництва та утворення українського університету протягом всього часу існування УНДП були найбільш актуальними напрямками її практичної діяльності. Ідея поділу крайової шкільної ради та відкриття Українського унту у Львові розглядалися партією як складові концепції поділу Галичини і утворення української національно-адміністративної автономії в імперії Габсбургів.

Демократизм ідейних засад УНДП проявився у прагненні ліквідувати куріальну виборчу систему і запровадити загальне, пряме і таємне голосування. Реформа виборчого закону у 1908 значно збільшила чисельність української парламентської репрезентації (із 27 мандатів, що одержали українці, 17 належали депутатам від УНДП). У відносинах з ін. українськими партіями УНДП спрямувала свої зусилля на створення спільного парламентського клубу з метою концентрації всіх сил для боротьби в парламенті.

У 1918 партія відіграла провідну роль у творенні *Західно-Української Народної Республіки*. У квітні 1919 змінила назву на Українську трудову партію (див. *Українська народнотрудова партія*).

В. Расевич (Львів).

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ (УНДП) - політична організація на Волині та Поліссі, що утворилася у другій пол. 1942 внаслідок об'єднання т. зв. "групи Івана Мітринги" (лівого крила бандерівського ОУН) та ряду лівих груп (зокрема, Української партії селян та робітників). Лідерами УНДП були *І. Мітринга, Б. Левицький та ін.* У червні 1943 до УНДП вступив *Т. Боровець*, який фактично перебрав лідерство в партії. У серпні 1943 УНДП практично припинила своє існування, а в листопаді 1943 її лідера *Т. Боровця* заарештовано німцями. У 1944 *Т. Боровець* здійснив спробу відновити діяльність УНДП в умовах еміграції. Представники партії брали участь у роботі УНРади. Однак у 1945 більша частина членів УНДП вступила в Українську революційно-демократичну партію *І. Багряного*. У 1950 *Т. Боровець* з прихильниками вийшли з УРДП, але намагання організувати роботу УНДП не увінчалися успіхом.

К. Бондаренко (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-РЕВОЛЮЦІЙНА ПАРТІЯ - назва фракції *Української партії соціалістів-революціонерів*, що існувала у липні-серпні 1917. Очолював М.Любинський. Члени фракції вимагали відхилити "Інструкцію Тимчасового уряду Генеральному секретаріату", а деякі вимагали перейти до збройної боротьби з Тимчасовим урядом.

Б. Вол (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА ПАРТІЯ ПРАЦІ (УПП) - українська політична партія радянськoфільського напрямку, що діяла в Галичині у 1927-30. Заснована у травні 1927 у Львові із членів *Українського національно-демократичного об'єднання*. УПП стояла на ідеологічних засадах "незалежної групи" *Української трудової партії*, яка, не визнаючи рішення Ради послів антанти про включення Галичини до складу Польської держави (1923), засуджувала будь-які спроби налагодити українсько-польські відносини і підтримувала діяльність закордонного уряду ЗУНР *Є.Петрушевича*. УПП виступала за орієнтацію на УСРР і була активним пропагандистом ідеї радянськoфільства, що поширилося як реакція на колоніальну політику польського уряду в Західній Україні. Голова партії - *В.Будзиновський*. Мала представництво у польському сеймі (М.Західний). Друковані органи - "Рада" (ред. В.Будзиновський і В.Микитей) та "Праця". УПП само-розпустилась у 1930.

В. Тарабан (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА ПАРТІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ РОБОТИ (УПНР; група "Заграва")-українська політична партія, що діяла у Галичині в 1923-24. Заснована 21.4.1923 колишніми членами *Української народно-трудої партії* на чолі з *Д.Донцовим*. Партійна програма проголошувала вищість національної ідеї над соціальною та гасло "Україна для українців". До керівництва УПНР були обрані: посол з Волині до польського сейму Самійло Підгурський (голова), *О.Луцький*, *Д.Палій* (секретар), Кирило Троян, Юліан Шепарович. Окружні виконавчі комітети були створені у Львові, Тернополі, Луцьку, Дубно, Ковелі й Пінську. Друковані органи партії - журнал "Заграва" і газета "Новий час". У 1925 внаслідок переговорів між "загравістами" і волинською групою Української парламентської репрезентації (УПР) обидві групи об'єдналися в єдину партію. 11.7.1925 на з'їзді у Львові представники від УПНР, УНТП та волинської групи УПР утворили *Українське національно-демократичне об'єднання*, після чого УПНР перестала існувати.

Я. Серкіз (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА ПАРТІЯ СОЛІДАРНОСТІ ТА СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ (УПССС)-політична партія в Україні. Створена у липні 1993 на базі Співки солідарності та соціальної справедливості. Установчий з'їзд УПССС відбувся 10.7.1993 у Києві. На з'їзді ухвалено проект програми, програмні принципи, статут. Висуваючи популістські гасла, УПССС дуже швидко здобула прихильність певної частини населення. Осередки партії виникли у 13 областях України. Місцеві осередки партії формувалися за територіальною ознакою, місцем проживання членів партії, в трудових колективах. Вищий орган партії - з'їзд. З'їзд обирає Координаційну раду та її президію, секретаріат, редакторів засобів масової інформації, директора науково-теоретичного центру, відповідні комісії партії строком на два роки. Голова партії - підприємець Едуард Лашутін. УПССС визначає себе як партію парламентського типу, виступає за підтримку і розвиток контактів з іншими партіями і рухами, насамперед центристської орієнтації, за солідарність усіх громадян України незалежно від національної і соціальної приналежності. Партія пропонує поєднання інтересів класів та соціальних верств замість їх протистояння, сповідує ідеї соціального партнерства, стверджує пріоритет інтересів народу над інтересами держави у відповідності до принципу "Менше держави - більше демократії". Партія виступала за те, щоб інститут Президентства України виконував лише представницькі функції. В економічній сфері виступає за пріоритет розвитку національної економіки, органічне поєднання ініціативи народу з ініціативою у державному секторі, тобто, загальному секторі промисловості та сільського господарства. У програмі УПССС профспілкам відводилася провідна роль у приватизації державної власності. Соціальну справедливість УПССС розглядає як право людини розпоряджатися результатами своєї праці, заробляти стільки, скільки дають можливості кожного. Виступає за державний захист інтересів соціально незахищених груп населення - пенсіонерів, дітей, інвалідів. У зовнішній політиці партія виступає за перетворення України в майбутньому на нейтральну і без'ядерну державу. Після від'їзду за кордон лідера партії (Е.Лашутін не має українського громадянства) її діяльність практично припинилась. Друкований орган партії - часопис "Край" (виходив до 1994 українською та російською мовами).

Ю. Шведа (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ (УПСР; популярна назва - есери) - українська політична партія. Як всеукраїнська політична організація УПСР організувалась у квітні 1917 внаслідок об'єднання окремих гуртків і груп есерів, котрі існували в Україні з 1905. До керівництва партії входила переважно студентська молодь, зокрема, *М.Ковалевський*, *Л.Ковалів*, *В.Залізняк*, *О.Северюк*, *П.Христюк*, *М.Шраг*. Тісно співпрацював з партією *М.Грушевський*. У програмі УПСР поєднувались національні інтереси з ідеями ліберального народництва. Партія з перших кроків діяльності висувала ідею національно-територіальної автономії України, стояла на ґрунті безкласовості української нації, націоналізації великих земельних володінь, популяризувала принципи дрібноселянського господарювання. У соціальній стратегії орієнтувалася на селянство та солдатські маси. Визначальним питанням революційних перетворень партія вважала національне питання, а своєю кінцевою метою ставила завдання побудови Української незалежної самостійної держави. У своїй діяльності серед селянства спиралась на "Селянську спілку", що забезпечило

їй належне організаційне зміцнення і відповідну соціальну базу. У листопаді 1917 в рядах партії налічувалось 75 тис. чол. Друковані органи: щотижнева газета "Народна воля" і тижневик "Боротьба".

Після більшовицького жовтневого перевороту 1917 у Петрограді УПСР вживала енергійних заходів, аби не допустити в Україні зміцнення позицій Рад робітничих, селянських та солдатських депутатів. У перший період *Української Народної Республіки* партія мала більшість в Українській Центральній Раді, члени УПСР входили до складу Генерального Секретаріату УЦР-УНР та Ради Народних Міністрів УНР В урядах В. Винниченка есери керували роботою секретарств: продовольчих справ (М. Стасюк, М. Ковалевський), шляхів (В. Голубович), пошт і телеграфу (М. Шаповал), П. Христюк обіймав посаду генерального писаря. У січні-квітні 1918 головою Ради Народних Міністрів УНР був український есер В.Голубович і більшість міністерств у ній очолювали члени УПСР.

У період Гетьманату на IV з'їзді 13-16.5.1918 партія розкололась на праве і ліве крило. Праві есери (т. зв. центральна течія; В.Голубович, І.Лизанівський, М.Шаповал, М.Чечель, Н.Григоріїв, О.Жуковський, О.Севрюк, П.Христюк та ін.), які вважали революцію завершеною, виступали за проведення легальної опозиційної діяльності до уряду гетьмана П.Скоропадського. Ліве крило (Л.Ковалів, М.Полоз, Г.Михайличенко, О.Шумський, В.Блакитний, А.Приходько, П.Любченко, Ю.Мазуркевич та ін.) пропагували "радянську" форму влади, домагалися співпраці з більшовиками, виступали за організацію підпільної боротьби та підготовку збройного повстання проти гетьманського режиму. Захопивши домінуюче становище в ЦК, ліві есери домагалися усунення з партії "правих" і, оголосивши розпуск місцевих організацій, перевели партію на нелегальне становище. Згодом ця частина українських есерів отримала назву "*боротьбисти*" (від назви газети "*Боротьба*", яку вони видавали) і у березні 1919 організаційно оформились в *Українську партію соціалістів-революціонерів-боротьбистів (комуністів)*. Праві есери утворили свій організаційний центр і заснували свою партію (січень 1919), яка в квітні 1919 повернулась до старої назви - УПСР. Праві есери входили до *Українського національного союзу* і брали участь у підготовці й проведенні протигетьманського повстання. Мали свої друковані органи: журнал "Трудова республіка" (1918-19) і газету "Трудова громада" (1917-19).

За Директорії УНР представники УПСР входили до складу урядів В.Чеховського, Б.Мартоса, Іс.Мазепи (див. *Рада Народних Міністрів УНР*). У кін. 1919 частина членів виїхала в еміграцію, де відстоювала принцип "диктатури трудових мас" (М.Шаповал, Н.Григоріїв). У 1920 у Відні була створена "Закордонна делегація" УПСР (М.Грушевський, М.Шраг, П.Христюк, М.Чечель, Д.Ісаєвич та ін.), яка виступала за перетворення УНР у "радянську республіку". У 1920-22 видавала неперіодичний орган "Борітеся-поборете" (ред. П.Христюк і М.Чечель). У 1920 роках партія зазнала чергових розколів і фактично як єдина організація перестала існувати. У 1921 у Харкові відбувся показовий судовий процес над членами ЦК УПСР. У 1924 більшість членів "Закордонної делегації" УПСР повернулася в УСРР і в 1930 роках була репресована. У 1934 есерівські організації об'єдналися і створили у Празі спільний ЦК УПСР за кордоном (у 1932-39 видавала неперіодичний орган "Трудова Україна"; ред. Н.Григоріїв та П.Богацький). У 1950 УПСР разом з іншими партіями соціалістичного спрямування утворили Українську соціалістичну партію.

П. Панченко (Київ).

УКРАЇНЬСЬКА ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ-БОРТЬБИСТІВ (комуністів) - українська політична партія, яку створили ліві есери в березні 1919. На IV з'їзді УПСР (11-16.5.1918) відбувся розкол партії на дві частини - ліве і праве крило. Ліві есери (Г.Михайличенко, В.Блакитний, О.Шумський, М. Полоз, Л.Ковалів, А.Приходько, Ю.Мазуркевич та ін.) стояли на позиції більшовиків і ставили за мету сприяти розгортанню соціалістичної революції в Україні, виступали за організацію підпільної боротьби та підготовку збройного повстання проти гетьманської адміністрації. Здобувши більшість у ЦК, ліві есери заявили про перехід партії у підпілля і оголосили нову реєстрацію. Наприкін. 1918 ліве крило УПСР виступило за "перехід влади в руки робітників і біднішого селянства", організованих у "ради депутатів", заявляло про необхідність "викриття антинародної політики Директорії і збройного виступу у підтримку радянської влади". Але разом з тим вони протиставляли себе більшовикам: боротьбисти (назва походить від друкованого органу лівих есерів - газети "*Боротьба*") намагалися згуртувати ліві українські партії навколо свого організаційного центру (Центр-ревкому), протиставивши його маріонетковому *Тимчасовому робітничо-селянському уряду України*. Організаційне оформлення партії боротьбистів відбулося на V з'їзді УПСР (3-11.3.1919) у Харкові, який був проголошений установчим з'їздом нової партії-Української партії соціалістів-революціонерів-боротьбистів (комуністів). З'їзд ухвалив тези політичної і соціально-економічної комісії як основу майбутньої програми партії (не була вироблена) і прийняв статут. Було визнано, що "комуністичний характер сучасної революції ставить умовою її успіху диктатуру пролетаріату, яка найкраще здійснюється встановленням влади рад". Завершальний етап організаційного оформлення боротьбизму відбувся шляхом об'єднання двох загонів українського комунізму. 6.8.1919 ЦКУПСР-Б (комуністів) і ЦК УСДРП (незалежні ліві) підписали акт про їхнє злиття і утворили Українську комуністичну партію (боротьбистів). Боротьбисти були впливовою і досить чисельною партією, яка налічувала понад 15 тис. членів.

На поч. 1920 боротьбисти взяли участь у формуванні органів радянської влади, до участі в яких були допущені більшовиками. Члени УКП(б) сприяли реалізації більшовицьких планів насадження радянського режиму в Україні, зокрема, в українському селі. Однак, більшовики, які проводили роботу з усунення з політичної арени конкуруючих партій, у т.ч. тих, що стояли на радянських позиціях, розпочали роботу з

ліквідації УКП (боротьбистів). ЦК КП(б)У відмовила боротьбистам у рівному представництві у Всеукраїнському та у збереженні окремої української Червоної армії. Це призвело до значного загострення відносин між КП(б)У і УКП (боротьбистів). Так, у січні-лютому 1920 відбулися організовані антибільшовицькі виступи у Київській, Полтавській і Катеринославській губ. В.Ленін, враховуючи чималий вплив, який мали боротьбисти серед селянства, пішов на компроміс, обіцяючи “незалежність” УСРР, і в березні 1920 УКП (боротьбистів) з допомогою Комінтерну схилив до саморозпуску і злиття з КП(б)У.

Цю подію на 9 з'їзді РКП(б) у квітні 1920 він охарактеризував так: “все краще, що було серед боротьбистів увійшло в нашу партію під нашим контролем, з нашого визнання, а решта зникла з політичної арени. Ця перемога варта кількох добрих битв”. До КП(б)У було прийнято бл. 4 тис. боротьбистів, які зайняли в ній провідне місце. Найвідомішими діячами УКП (боротьбистів) були Л.Ковалів, Г.Михайличенко, О.Шумський, М.Полоз, *П.Любченко*, В.Еллан-Блакитний, А.Приходько, *В.Чумак*, Г.Гринько, М.Панченко, О.Лісовий, Ю.Мазуркевич, О.Довженко та ін. Відіграли визначну роль на етапі українізації. У 1930 роках репресовані.

Я. Малик (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТІВ-САМОСТІЙНИКІВ (УПСС) - українська партія національно-радикальної орієнтації. Створена 17.12.1917 на Всеукраїнському з'їзді самостійників у Києві. До її складу увійшли члени *Української народної парії*, військовики, безпартійні, що гуртувались навколо *Союзу української державності*. Головою УПСС став *О.Макаренко*, товаришами голови *І.Луценко* (представник Вільного Козацтва), *О.Андрієвський*, *П.Макаренко*; секретарі: *І.Андрущенко*, *Андрус*, *Зайченко-Жадько*. ЦК партії складався з 21 особи. На з'їзді прийнято програму партії. Головні засади: негайне проголошення самостійної Української Народної Республіки, перехід землі до українських хліборобів, а фабрик - до українських робітників. Партія виступала за передачу землі селянам за трудовою нормою в тимчасове користування. Земельна реформа мала проводитись поетапно: спочатку ліквідовувалась велика земельна власність, згодом - середнє землеволодіння, потім-дрібне. Кінцевою метою реформи мала стати національна соціалізація землі, створення Всеукраїнського земельного фонду. Головною умовою успішного проведення земельної реформи було створення незалежної УНР. Програма УПСС передбачала проведення виборів на демократичній основі до Українського парламенту як вищої законодавчої влади. Головою виконавчої влади призначався президент, який затверджував уряд - Раду Міністрів. Програму доповнювали прийняті на з'їзді постанови із земельного, робітничого, адміністративного, судового, релігійного та ін. питань. Вплив УПСС в *Українській Центральній Раді* був обмеженим. Соціалістична більшість УЦР вважала її буржуазно-поміщицькою партією. Наприкін. 1917 УПСС пропонувала створити військовий уряд на чолі з самостійниками, по суті виступаючи за введення національної військової диктатури. У період Гетьманату УПСС стояла в опозиції до політики *П.Скоропадського*. Входила до складу *Українського національно-державного союзу*. Представник УПСС *О.Андрієвський* водночас був членом *Директорії УНР*. Окремі члени УПСС входили до урядів *В.Чехівського* та *С.Остапенка*, зокрема, *М.Білинський*, *Ю.Липа*, *О.Осецький*, *Д.Симонів*, *О.Шаповал*. Через непорозуміння з соціалістичною більшістю Директорії УНР 2.9.4.1919 члени УПСС зробили невдалу спробу державного перевороту на чолі з отаманом *В.Оскілком*. Напередодні перевороту в УПСС стався розкол. З поразкою Директорії УПСС припинила свою діяльність. Окремі члени УПСС від імені партії продовжували роботу в *Раді Республіки*. У січні 1920 постановою Центрального Комітету УПСС (УНП) внесла важливі зміни в аграрну частину програми. Вона передбачала парцеляцію великої земельної власності з передачею землі за викуп безземельному і малоземельному українському селянству, об'єднання його у кооперативах. На поч. 1920 років відновила діяльність у Відні. З 1922 виступала під назвою Українська народна партія. Деякий час діяла на Волині. Періодичні видання УПСС - тижневик “Самостійник”, щоденні газети “Самостійна Україна”, “Україна”, “Українські вісті” (Тернопіль), “Українська справа”, “Українське діло” (Рівно).

Г. Геращенко (Запоріжжя).

УКРАЇНЬСЬКА ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТІВ-ФЕДЕРАЛІСТІВ (УПСФ, популярна назва — есефи) — політична партія, що оформилася у червні 1917 колишніх членів *Української демократично-радикальної партії* та *Товариства українських поступовців*, які у кін. березня 1917 утворили *Союз українських автономістів-федералістів*, а згодом - УПСФ. Партія поновила програму УДРП й складалася переважно з інтелігенції, яка проводила національно-культурну роботу, маючи найкращі з усіх партій фахові кадри. Назва партії скоріше віддавала данину духові часу (соціалізм її був поміркований), фактично ж вона стояла на позиціях консерватизму, а федералізм розуміла як світову форму міждержавних взаємин і децентралізовану адміністративну побудову. Головою УПСФ був С.Єфремов, до керівних її членів належали: А.Ніковський, І.Шраг, О.Лотоцький, П.Стебницький, А.В'язлов, І.Мірний, В.Біднов, Ф.Матушевський, В.Прокопович, М.Кушнір, В.Шелухин та ін. Органом УПСФ була газета “*Нова рада*”.

У період Української Центральної Ради до урядів В.Винниченка входили С.Єфремов, О.Шульгин, О.Лотоцький, П.Стебницький, І.Мірний, до уряду В.Голубовича — С.Шелухин, В.Прокопович, О.Лотоцький, І.Фещенко-Чопівський. За Гетьманату УПСФ брала участь у формуванні *Українського національно-державного союзу* і *Українського національного союзу*, її члени входили до другого уряду *Ф.Лизогуба* (24.10.1918): О.Лотоцький, П.Стебницький, А.В'язлов, М.Славінський. У період Директорії УНР брали участь в урядах В.Чехівського (П.Холодний, О.Шелухин, І.Огієнко, М.Корчинський), С.Остапенка (І.Фещенко-Чопівський, К.Мацієвич, Д.Маркович, І.Огієнко, О.Корчак-Чепурківський, М.Корчинський, М.Кривецький),

Іс.Мазепи (І.Огієнко); у травні 1920 есеф В.Прокопович сформував Кабінет міністрів. В еміграції у Празі в 1923 УПСФ перейменувалася на Українську радикально-демократичну партію, яку очолив О.Лотоцький. Партійні лідери (М.Славінський, А.Яковлів, О.Шульгин, К.Мацієвич, В.Прокопович, О.Саліковський та ін.) співпрацювали з екзильним Державним Центром УНР. Після Другої світової війни радикальні демократи не відновили діяльності своєї партії: ідейно близьким до них був Український національно-демократичний союз, створений у 1946.

А. Жуковський (Сарсель, Франція).

УКРАЇНЬСЬКА ПАРТІЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ (УПС) - українська політична партія. Створена на установчому з'їзді партії 19.12.1992. Ініціаторами створення УПС виступили Українська спілка ветеранів Афганістану, спілка "Чорнобиль України", Союз "Чорнобиль" України, організація "Афганці Чорнобиля", творча та наукова інтелігенція, студентська молодь. Головою партії обрано полковника КДБ, заступника голови Українського союзу воїнів Афганістану М.Гречку. Чисельність партії - понад 4000 членів. Власного друкованого органу не має. Використовує газету Спілки ветеранів України "Третій тост". УПС оголосила себе центристською партією. Мета партії - створення демократичного, людяного, справедливого суспільства, в якому будуть гарантовані рівні можливості кожній людині і водночас надійний соціальний захист. Основні принципи діяльності партії - гуманізм, справедливість, верховенство закону, рівність і відповідальність перед ним. В економічній сфері УПС підтримує курс, спрямований на розвиток ринкової економіки, плюралізм форм власності. УПС виступає за державний устрій унітарно-децентралізованого типу, хоча не відкидає ідею федеративного устрою України. На рубежі 1994-95 в організації спостерігалися кризові явища, викликані розбіжностями у підходах керівництва щодо діяльності партії. 24.12.1994 М. Гречка без наданих відповідних повноважень прийняв участь у нараді представників *Соціал-демократичної партії України* та Партії прав людини, на якій підписав постанову про проведення об'єднаного з'їзду з цими організаціями. 20.1.1995 з порушеннями статуту відбувся з'їзд, який ухвалив рішення про об'єднання УПС з СДПУ та ППЛ. У квітні 1995 в Києві відбувся II з'їзд УПС, який виключив М.Гречку та його прихильників з партії. Обов'язки голови партії було покладено на Юрія Зубка (з лютого 1995 - голова партії).

Ю. Шведа (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА ПАРТІЯ ШАНУВАЛЬНИКІВ ПИВА (УПШП) - політична партія в Україні. Установчий конгрес партії відбувся 4.4.1992. Зареєстрована Міністерством юстиції 8.8.1992. УПШП не є чисельною та впливовою партією. Кількість її членів - 1,5 тис. чоловік. Найбільші осередки партії - у Києві, Одесі, Кривому Розі, Запоріжжі, Миколаєві. Партія не брала участі у виборах до Верховної Ради в 1994: має незначне представництво в органах місцевого самоврядування. Блокується із партіями центристської та поміркованої націонал-демократичної орієнтації. Свого друкованого органу не має. Очолюють партію троє співголів: В.Єрмаков (голова Держкомітету України у справах захисту споживачів), П.Сергієнко (голова СП "Крип"), П.Тарновський (генеральний директор фірми "Алімекс"); відповідальний секретар партії - О.Зиринов. Керівний орган партії - Вища рада. Пиво як ознака демократичності, спілкування, екологічності, єднання є символом партії. УПШП сповідує ліберально-демократичну політичну орієнтацію. Мета партії - формування в Україні громадянського суспільства на засадах приватного підприємництва, ринкових відносин та загальнолюдських цінностей. Добиватись реалізації цього завдання партія має намір, у тому числі, і через відтворення цивілізованого типу шанувальників пива. В економічній сфері виступає за розвиток приватного сектора і підприємництва, допущення іноземного капіталу; розвиток сільського господарства - на основі приватної власності на землю. У галузі національних відносин партія відстоює рівність всіх людей незалежно від їхньої національності, місця народження, віросповідання.

Ю. Шведа (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ (Українська повстанча армія; УПА) - назва ряду українських військово-політичних структур, що діяли в Україні протягом 20 ст. 1) УПА - назва повстанських загонів отамана Ю.Тютюнника під час Другого зимового походу (див. *Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921*) 2) УПА - див. "*Поліська січ*". 3) УПА - збройно-політична формація, що діяла в Україні у 1942-50-х роках.

Ідея створення українських військових загонів, які виконували б роль національної армії, обговорювалася українськими політичними силами протягом всього міжвоєнного періоду. *Організація українських націоналістів* більше, ніж будь-яка інша партія чи політичне об'єднання, приділяла увагу військовому вишколу своїх кадрів, розробці військових доктрин і концепцій. Після поч. німецько-радянської війни 1941-45 ОУН-СД, проголосивши у Львові відновлення Української держави (30.6.1941), в умовах окупаційного режиму розпочала роботу зі створення збройних сил. Однак німецька окупаційна адміністрація вдалася до жорстоких репресій проти українських самостійницьких течій і ліквідувала всі спроби легального творення військових структур. 4.7.1942 у львівській в'язниці гестапо закатувало військового референта ОУН *І.Климів*, ще раніше проведено масові арешти членів ОУН. До кін. 1942 в ОУН переважала доктрина, згідно з якою необхідно було створювати регулярну армію. При цьому прояви партизанських дій засуджувалися як провокаційні. Наприкін. 1942 поблизу Львова відбулася конференція військових референтів вищих проводів ОУН, яка переглянула існуючі концепції і висловила за доцільність творення партизанських і регулярних структур під назвою Військові відділи ОУН-СД. Одночасно створено робочу групу у складі Василя Івахіва (псевд. "Сонар"), Михайла Медвідя ("Карпович") і Луки Павлишина для вироблення військових статутів та інструкцій.

Формування перших Військових відділів ОУН-СД почалося на Волині під керівництвом Сергія Качинського ("Остап") у серед. жовтня 1942. 7.2.1943 сотня Григорія Перегійняка ("Коробка") напала на німецькі поліцейні бараки у містечку Володимирець (Рівненщина). З цього часу розпочинається антинацистська боротьба ОУН. Третя конференція ОУН-СД 17-21.2.1943 схвалила прийнятий курс на збройну боротьбу з окупаційним режимом. Перші підрозділи УПА створювалися на Волині та Поліссі для оборони населення від німецького терору і захисту від радянських партизанів (діяли у цьому регіоні з зими 1942—43 і своїми акціями провокували каральні заходи гітлерівців щодо українського цивільного населення). Наприкін. 1942 -перший пол. 1943 Військові відділи налічували кілька тисяч чоловік. Загальне керівництво відділами здійснював командир - *Р.-Д.Клячківський*. На чолі штабу стояв В.Івахів. Після загибелі В.Івахіва 13.5.1943 Крайовий військовий штаб очолив *В.Сидор*.

Однак дії Військових відділів ОУН-СД не переносилися з Волині та Полісся у Галичину, а робилися спроби поширити впливи на Білорусь та Наддніпрянську Україну. Це пояснювалося тим, що німецький окупаційний режим у райхскомісаріаті "Україна" був значно жорстокішим, ніж у дистрикті "Галичина" (східній частині *Генеральної Губернії*). Відповідно були й передумови для стрімкого росту чисельності УПА та поширення антинімецьких настроїв серед населення. У Галичині нацисти робили спроби загравати з українським населенням, намагаючись протиставити українців полякам. У 1942-43 саме польський визвольний рух становив головну небезпеку для німецького режиму, тому українцям було дозволено створити *Український центральний комітет* у Кракові та *Український крайовий комітет* у Львові, мережу Українських допомогових комітетів, згодом оголошено набір до дивізії "Галичина" (у планах було створення дивізії "Карпати"). Окрім того, культивувався міф про споконвічне германофільство галичан і про їхній німецький ультра-лоялізм, що знижувало активність місцевого населення.

У Галичині ОУН-СД могла розраховувати лише на створення малочисельних груп, які навіть не декларували (з тактичних міркувань) своєї приналежності до організації, а виступали під назвою *Українська народна самооборона* чи Самооборонні куцові відділи (СКВ). Загальне командування відділами здійснював поручник Олександр Луцький ("Андрієнко"). Навесні 1943 військові відділи ОУН-СД провели консолідаційну акцію, спрямовану на об'єднання зусиль усіх розрізнених груп, що існували на Поліссі та Волині. З цією метою відбулися переговори з УПА, очолюваною *Т.Боровцем*. У травні 1943 переговори завершилися домовленістю про об'єднання обох груп у єдину УПА. Представники Військових відділів ОУН-СД мали увійти в Штаб УПА. Однак відмітність доктрин і статутів, а також особисті амбіції лідерів призвели до наростання протиріч між *Т.Боровцем* і ОУН-СД. Сторони почали звинувачувати одна одну у деструкції та розпалюванні отаманщини. Окрім того, *Т.Боровець* не наважувався вступати у конфлікт з польською Армією Крайовою, що активно діяла на Волині, а *Р.-Д.Клячківський* (як і вся ОУН-СД) розглядав поляків як окупантів, тому вважав антипольські акції необхідними. Намагаючись відмежуватися від *Клячківського*, *Т.Боровець* у липні 1943 від'єднався від УПА і оголосив про створення Української народної революційної армії (УНРА).

7-8.8.1943 відділи УПА-Південь на чолі з Іваном Климишиним ("Круком") на Кременеччині провели роззброєння та структурну ліквідацію військових відділів ОУН (*А.Мельника*) під командуванням *Миколи Недзведзького* ("Хрона"). Більша частина мельниківців влилася в УПА, а такі діячі ОУН-М., як *Федір Польовий* ("Поль"), *Василь Штуль* ("Чорнота"), *Максим Скорупський* ("Макс"), *Олександр Яценюк* ("Волинець"), обійняли керівні посади в УПА.

19.8.1943, продовжуючи консолідаційну акцію, спрямовану на створення єдиної потужної військової структури, відділи УПА атакували штаб УНРА на Поліссі, внаслідок чого в УПА влилося чимало колишніх прихильників *Т.Боровця*. Восени 1943 на Волині ліквідовано групу *Тимофія Басюка* ("Яворенка") під назвою "Фронт української революції", яка займала антибандерівську позицію. У листопаді 1943 в основному завершилися переговори між ОУН-СД та ОУН *А.Мельника*, під час яких досягнуто домовленостей: про утворення єдиної УПА, про допустимість поєднання легальної участі в українських збройних формуваннях у складі німецької армії (їх планувалося використати як підготовчо-вишкільну базу) та підпільної роботи, про припинення міжфракційної ворожнечі на час боротьби за визволення України та про участь мельниківських представників у єдиному штабі. Однак після загадкової загибелі *Р.Сушка* (січень 1944) у нетривкому мельниківсько-бандерівсько-му альянсі стався новий розкол.

Бойові дії УПА у 1943 на Волині та Поліссі призвели до того, що у ряді районів було повністю ліквідовано німецьку окупаційну адміністрацію і проголошено тимчасову українську військову владу ("Колківська республіка" тощо). Внаслідок цілого ряду продуманих та вдало проведених бойових операцій значно зріс авторитет УПА як військової структури. 21.3.1943 здійснено напад на *Горохів*, під час якого *курінь С.Качинського* ("Остап") здобув численні трофеї та кілька стратегічних об'єктів. 2.5.1943 на трасі *Брест-Ковель* вбито командувача "Штурмабтайлунга" генерала *Віктора Лютце*. У сер. травня 1943 неподалік від *Дубно* обстріляно автомобіль, у якому їхали німецькі офіцери та митрополит Української автономної церкви *Олексій (Громадський)*, відомий своїми антинаціоналістичними виступами, вірністю Московському патріарху та відвертою колаборацією з німцями. У серпні 1943 відбувся бій у *Загоріві* чоти *Андрія Марцинюка* ("Берези"), під час якого німецька сторона застосовувала важку авіацію. У бою загинули 31 повстанець (з 42) та понад 100 німців (з понад 500). Підрозділи УПА здійснювали рейди (у *Правобережжя*, *Буковину*, *Закарпаття*, *Підляшшя*, *Посаяння*), частина з яких мала бойовий характер (боротьба проти польських боївків і радянських партизанів), ін. - переважно пропагандистський.

У відповідь на розгортання повстанського руху німецька адміністрація вдалася до масового терору (деякий час відповідальним за каральні антипартизанські акції був ген. Еріх фон дем Бах, у майбутньому - керівник придушення Варшавського повстання 1944). У регіоні відбувалися постійні каральні акції, під час яких гітлерівці знищили велику кількість заручників із числа мирного населення. Керівники ОУН та УПА були поставлені поза законом. За голову провідника ОУН-СД М.Лебеда ("Максима Рубана") гестапо призначило нагороду в 50 тис. німецьких марок. 10.10.1943 нацистська влада проголосила військовий стан у Галичині, скерований проти УНС та СКВ.

У грудні 1943 УНС прийняла назву "УПА-Захід", що означало завершення періоду становлення УПА і початок розширення її діяльності на регіони, опанування яких перед тим було проблематичним. Перш за все, втілювався в життя план опанування Карпатських гір та налагодження дипломатичної служби. У 1943-44 представники УПА налагодили контакти з угорськими, румунськими, словацькими військовими чинниками, а також з представниками союзників. Восени 1943-44 командування УПА досягло домовленості про дотримання нейтралітету з командуванням угорських і румунських частин, що перебували на українських землях; у лютому 1944 укладено угоду з польською Армією Крайовою про взаємовизнання боротьби обох народів за незалежність.

У 1943 радянські війська вступили на територію України, і УПА опинилася перед загрозою війни на два фронти. З літа 1943 частішали сутички УПА з радянськими партизанами. Спроби переговорів з представниками з'єднань О.Сабурова, С.Ковлака, Д.Медведева, А.Бегми та П.Вершигори не дали реальних наслідків. Радянська сторона та гітлерівці трактували УПА як бандитів, "ворогів народу". У свою чергу, і український націоналізм був послідовно антирадянським.

У листопаді 1943 на Житомирщині відбувся конгрес *антибільшовицького блоку народів*, який намітив проект створення спільного антирадянського фронту усіх поневолених націй. У цей час у складі УПА воювали представники ін. національностей, робилися спроби створення національних формувань з числа узбеків, грузинів тощо. Однак ці формування, як і сама участь неукраїнців в УПА, носили більше пропагандистський, аніж практичний характер. Велика увага приділялася агітаційно-пропагандистській діяльності УПА. У 1943-45 віддруковано листівки-звернення "Червоноармійці!", "Брати-поляки!", "Білоруси!", а також ряд листівок російською мовою.

Навесні 1944 відбулися перші збройні сутички УПА з регулярними радянськими частинами. 12.2.1944 перший секретар ЦК КП(б)У М.Хрущов підписав офіційне звернення до УПА з пропозицією добровільно скласти зброю. Однак УПА продовжувала боротьбу. У квітні 1944 неподалік с. Гурби Мізоцького р-ну Рівненської області відбулася велика битва між відділами НКВС (30 тис. чол. під командуванням ген. Марченка) та УПА-Південь (5 тис. чол. під командуванням Миколи Свистуна, "Ясеня"). Радянські війська завдали відчутної поразки УПА, яка втратила у цьому бою 3588 чоловік. Внаслідок каральних акцій радянської армії УПА-Північ скоротилася до 11 куренів, УПА-Південь - до 3 куренів.

В умовах появи другого фронту проведено реорганізацію командування УПА та змінено тактику дій у нових умовах. Насамперед вирішено об'єднати пости провідника ОУН та головного командира УПА. 27.1.1944 Р-Д.Клячківський передав свої повноваження Р.Шухевичу ("Тарас Чупринка"), а сам залишився командуючим УПА-Північ (після загибелі Клячківського 12.2.1945 цей пост обійняв майор Іван Литвинчук, "Дубовий"). Головна команда УПА розпочала переговори з німецькими військами про припинення конфронтації. Представник УПА о.Іван Гриньох ("Герасимовський") зустрівся 5.3.1944 у Тернополі з представником командування охоронної поліції та СД кримінал-комісаром Паппе, а 28.3. - з СС-оберштурмбанфюрером Вітиском. Під час розмов ішлося про можливість українсько-німецької співпраці у спільній боротьбі проти Радянської армії, забезпечення УПА зброєю з німецьких складів, обмін інформацією, яка становить тактичний інтерес для обох сторін, звільнення німцями українських повстанців, що потрапили у полон. Щоправда, співпраця, яка намітилася на рівні охоронної поліції (шццманншафт) і УПА, не принесла реальних наслідків, насамперед через брак часу, погану поінформованість низових структур, а також через неможливість досягти згоди з такими німецькими структурами, як гестапо тощо. Гітлерівці продовжували репресивні акції щодо повстанців, а повстанці протягом першої пол. 1944 неодноразово вели бої з нацистами.

Влітку 1944 особовий склад УПА значно поповнився за рахунок розбитої у бою під Бродами дивізії "Галичина". Наприкін. 1944 Р.Шухевич, перегруповавши війська, відмовився від тактики широкомасштабних бойових операцій. Зросла роль зв'язкових, які підтримували зв'язок між командуванням та тактичними одиницями, а також між окремими сотнями. УПА однозначно визнала себе не збройними формуваннями якоїсь однієї групи (ОУН-Р), а загальноукраїнською армією, яка з липня 1944 підпорядковувалася Українській головній визвольній раді. Основною тактичною одиницею УПА став не курінь, а сотня, що давало можливість діяти більш мобільно і ефективно. Зросла роль надрайонних провідників. Служба безпеки УПА розпочала боротьбу з радянськими диверсіями, провокаціями, із зрадниками та агентами.

З 1945 основний тягар боротьби УПА припав на УПА-Захід, а бойові дії перенеслися з Волині та Полісся в Галичину і на Буковину, де діяла Буковинська українська самооборонна армія. Не припинився повстанський рух і на Волині. Більшість політичних і збройних акцій УПА були спрямовані проти дій радянських адміністративно-каральних органів, зокрема, проведення масової мобілізації, переслідування УГКЦ, депортації місцевого цивільного населення. Командуванням УПА розроблялися плани зі створення загону

особливого призначення УПА-Схід під командуванням Костянтина Гіммельрайха, який мав пробитися в околиці Києва для організації масових антирадянських виступів.

На поч. 1946 з метою ліквідувати УПА у західні області України перекинуто частини Червоної армії, прикордонних і внутрішніх військ, посилені загони МДБ з танками, артилерією і літаками (за деякими дан. - 585 тис. чол.). Під час бойових дій, що тривали бл. 6 місяців, відбулося більше 1.5 тис. боїв і сутичок. Втрати були великими з обох сторін: УПА втратила 5 тис. вояків, радянські війська - бл. 15 (загальні втрати УПА за роки боротьби -20 тис. чол.; військовослужбовців Червоної армії, органів держбезпеки і внутрішніх військ -22 тис. чол.). Масований наступ радянських регулярних частин і каральних загонів примушував підрозділи УПА постійно міняти місця дислокації та щоразу застосовувати іншу тактику ведення боїв. Внаслідок втрат під час кровопролитних боїв з противником, поранень і хвороб особовий склад армії у 1946 скоротився на 40%, що призвело до зниження ефективності бойових дій. Проблематичним став зв'язок між командуванням та окремими частинами. До УПА потрапляли і випадкові люди, які підривали авторитет армії. Одночасно для дискредитації УПА радянські каральні органи створювали спецчастини, які у формі вояків УПА захоплювали села і знищували мирне населення - активістів радянської влади, вчителів, лікарів тощо. Радянські каральні органи своїм завданням вважали не тільки ліквідацію УПА, але і залякування населення. Зокрема, проводилися широкомасштабні акції депортації населення, масово фальсифікувалися карні справи, спалювалися та вирубувалися лісові масиви, прилюдно демонструвалися вбиті повстанці тощо. Одночасно для дезорганізації руху Опору радянський уряд оголосив амністію повстанцям, які складуть зброю і припинять боротьбу. Урядові звернення до учасників повстанського руху, в яких їм обіцялося помилювання, оголошувалися сім разів (останній раз у грудні 1949). Але тільки амністія 1945 мала реальний вплив на УПА. У цей період з лісів вийшли, за деякими дан., бл. 41 тис. повстанців.

У цих умовах командування УПА прийняло рішення про часткове виведення своїх підрозділів з України до Німеччини та Австрії. Восени 1945 і навесні 1946 з цією метою було проведено два великі рейди територією Словаччини. У 1947 окремі групи повстанців здійснили рейди в ЧСР та Румунію. У 1946 припинила діяльність УПА-Північ, а влітку 1947 - групи "Буг" і "Лисоня". У 1948-49 активно діяла лише група "Говерла" (Дрогобищчина) та окремі сотні на Гуцульщині. Однак наприкін. 1949 і вони були змушені припинити опір. Зазнало значних втрат і командування УПА. 31.1.1949 у Львові загинув шеф Головного військового штабу полковник О.Гасин ("Лицар"), 14.4.1949 командир УПА-Схід полковник В.Сидор. Після загибелі 5.3.1950 у бою під Львовом головнокомандувача УПА генерал-хорунжого Р.Шухевича УПА як єдина військова формація припинила існування.

Проте обмежені бойові дії продовжували вести окремі підрозділи УПА. Через їх велику рухливість і блискавичність у проведенні операцій та зв'язки з місцевим підпіллям регулярні війська були малоефективними у боротьбі з цими підрозділами. Після смерті Р.Шухевича головнокомандувачем УПА став полковник Василь Кук ("Юрій Леміш"). Окремі загони УПА припинили боротьбу тільки після захоплення в полон у травні 1955 В.Кука. За деякими дан., окремі боївки УПА продовжували зберігати боєздатність і були ліквідовані лише наприкін. 1950 років.

Протягом 1944-48 частини УПА ефективно діяли на українських землях (Холмщина, Лемківщина, Посяння, Підпшяшя), які внаслідок радянсько-польського договору 16.8.1945 залишилися у складі Польщі. У *Закерзонні* відділи УПА (зокрема, армійська група "Сян"; командир полк. М.Онишкевич, псевд. "Орест" і крайовий провідник ОУН Я.Старух) вели боротьбу проти комуністичного режиму, радянських і польських спецпідрозділів та шовіністичних елементів, які тероризували українське населення і проводили акції масового насильного переселення українців.

Наприкін. Другої світової війни командування УПА уклало угоду (18.5.1946) з Армією Крайовою, а згодом з повстанською структурою "Воля і Незалежність" ("ВІН") про встановлення демаркаційної лінії і взаємну співпрацю в боротьбі проти спільного ворога. У Польщі існують різноманітні точки зору на діяльність УПА, однак незаперечним є факт спільної боротьби УПА та "ВІН" проти комуністичного режиму. 27.5.1946 польські та українські повстанські підрозділи провели спільну операцію на м. Грубешів. Українським загоном командував хорунжий Євген Штендера ("Прірва"). Навесні 1947 у бою з відділом УПА під командуванням Степана Хріна загинув заступник міністра оборони Польщі ген. К.Сверчевський, що стало приводом для розгортання акції депортації українського населення з етнічних українських земель (див. *"Вісла" операція*). У новостворені на колишніх німецьких землях воєводства (Вроцлавське, Гданське, Ольштинське, Щецінське, Познанське) насильно переселено бл. 150 тис. українців. Масові репресії польського комуністичного уряду викликали рішучу протидію УПА. Для боротьби з частинами УПА польське командування направило на територію Закерзоння 20-тисячну армію під командуванням ген. С.Моссора. 20.9.1947 у бою з підрозділами польських урядових військ загинув провідник ОУН на Закерзонні Я.Старух. Після тривалих кровопролитних боїв з переважаючими силами противника командування УПА вирішило вивести 16 бойових сотень з території Закерзоння. 29.6.1947 три сотні (у-3, у-5, у-8) прорвалися на територію Дрогобицької обл., сотня у-2 під командуванням Михайла Дуди ("Громенка") пробилася через територію Чехо-Словаччини у Західну Німеччину. Решта відділів УПА були розбиті, і тактичний відтинок "Сян" припинив своє існування.

Структура УПА. На чолі УПА стояли Головна команда та Головний військовий штаб. Армія ділилася на три Генеральні воєнні округи: УПА-Північ (Волинь і Полісся), УПА-Захід (Галичина, українські землі у складі Польщі), УПА-Схід (УПА-Південь) - Кам'янець-Подільська, Вінницька області та Крем'янецьчина. Головну

команду становили головний командир та члени Головного військового штабу. Штаб ділився на сім управлінь: 1 - оперативне, 2 - розвідувальне, 3 - постачання, 4 - персональне, 5 - вишкільне, 6 - політичного виховання, 7 - військових інспекторів. Кожна Генеральна воєнна округа (ГВО) поділялася на воєнні округи (ВО). На поч. 1944 їх було в УПА-Північ - 3, УПА-Захід - 6, УПА-Схід - 2. У серпні 1944 УПА-Північ реформовано на 2 ВО, а УПА-Захід - на 4. УПА-Схід фактично припинила своє існування. Кожною ГВО і ВО керував командир та штаб на чолі з шефом штабу та штабними відділами. Основною бойовою одиницею УПА була сотня (рота), яка об'єднувалася в курені (батальйони). Групи куренів утворювали загони (полки). Усі військові одиниці ВО становили групу (дивізію) з різною чисельністю - від 12 до 36 сотень. Групи однієї ГВО творили тактичну одиницю, рівну армійському корпусові. Як правило, сотня ділилася на три чоти, кожна чота - на три рої, а кожен рій - на дві ланки. Однак у деякі періоди сотні могли мати по чотири чоти, а чота - по чотири рої. Почет командира складався з політвиховника, бунчужного, представника Служби безпеки, санітара, зв'язкових, іноді - з представників військово-польової жандармерії та розвідників. Командир першої чоти автоматично ставав заступником командира сотні.

Кожен курінь складався з 2-4 сотень. Командир куреня мав почет у складі шефа штабу (або ад'ютанта), політвиховника, бунчужного, капелана, лікаря та референта СБ. У 1944 відбулася реорганізація УПА. Тактичними одиницями стали "бригади" (бл. 400 чол.). Бригада ділилася на загони, а ті на відділи і підвідділи. Тактичні одиниці УПА ідентифікувалися за кодovими назвами, іменами історичних осіб, подій, загиблих бійців. Іноді вживалися шифри чи порядкові номери. Основу УПА складали піхотні підрозділи, хоча кожен ВО мав по 1-2 сотні кінноти, а також відділи важкої артилерії. Існують суперечливі дані про використання частинами УПА у бойових діях захоплених у противника танків і літаків. Найрозповсюдженою зброєю були автомати німецького виробництва ("Шмайсер" тощо), гвинтівки типу "Карабін", пістолети-кулемети Шпагіна (ППШ) та ручні кулемети Дегтярьова.

Військові ранги та звання. В УПА було запроваджено традиційну систему рангів, базовану на Пруському статуті. Існували рядові ранги: стрілець і старший стрілець; підстаршинські: вістун, старший вістун, булавний, старший булавний; старшинські: хорунжий, поручник, сотник, майор, підполковник, полковник; генеральські: генерал-хорунжий, генерал-поручник, генерал-полковник (останні два звання ніколи не присвоювались). За час існування УПА лише тричі присвоювались генеральські звання.

Одночасно існувала система функціональних призначень: ройовий, чотовий, сотенний, курінний, командир загону або тактичного відтинку, командир ВО чи групи, крайовий командир УПА, головний командир УПА. Деякий час вживалася система нашивок для відзнак командирів. Ройовий носив одну прямокутну "шпалу", чотовий - дві, сотенний - три, курінний - одну фауподібну нашивку, командир загону - дві, командир ВО (командир групи) - 3, крайовий командир - Тризуб і одну фауподібну нашивку, головний командир - Тризуб і дубовий листок. З приходом радянських військ та посилення системи конспірації нашивки було ліквідовано.

Вишкіл. УПА постійно відчувала брак кадрових офіцерів. Спочатку використовувалися на старшинських посадах старшини *Армії УНР* та *Української галицької армії*. Проте згодом через їхній вік було прийнято рішення частково демобілізувати, а частково використати для роботи у штабах. Використовувалися кадри, котрі пройшли вишкіл у бойовій референтурі ОУН чи на військових курсах ОУН у Кракові або Відні. У 1943 прийнято рішення створити школи (вишкільні сотні) для майбутніх старшин. Як правило, вишкіл у таких школах тривав чотири місяці. У липні-жовтні 1944 на теренах УПА-північ діяла школа "Дружинники" під командуванням поручника "Гориня". У жовтні 1943 - січні 1944 на Волині діяла школа "Лісові чорти" під командуванням поручника Федора Польового ("Поля"). З наближенням радянських військ вишкільні курси було перенесено у Галичину. В Карпатах у лютому 1944 засновано школу "Олені", яка дала два випуски: "Олені-1" та "Олені-2" (березень-жовтень 1944). Командував школою "Олені" поручник "Хмель", а після його смерті - Ф.Польовий. Всього через вишкіл у трьох школах пройшло 700 майбутніх старшин. У 1943-44 підстаршинські школи існували і при деяких групах.

Преса УПА. Головними виданнями УПА були журнали: "До зброї" (1943), "Повстанець" (1944-46), "Український перець" (1943-45), "Ідея і чин" (1942-46), "Осередок інформації і пропаганди" (1948-51). На окремих теренах друкувалися газети "За самостійну Україну" (1942), "Бюлетень" (1942), "Інформатор" (1942), журнали "Юнак", (1943), "Вісті" (1943), газети "За Українську державу" (1944), "На чотах" (1946), "На зміну" (1946), "Молодий революціонер" (1948). Випускали свої друковані органи й окремі тактичні відділи: "Шлях перемоги" (Група "Говерля"), "Стрілецькі вісті" (Група "Буг"), "Лісовик" (Група "Сян"), "Чорний ліс" (Станіславський тактичний відтинок) тощо. Група "Говерля", окрім того, видавала одноднівки "Чин зброї", а група "Буг" - "Літопис УПА". Виходило чимало брошур, підручників, листівок тощо. Усі видання УПА контролювалися (готувалися та проходили цензуру) у 6 відділах штабів різних рівнів. До найвизначніших підпільних публіцистів належали Я.Старух, Михайло Дяченко ("Марко Боєслав"), Яків Бусла ("Галина"),

П.Полтава, *О.Дяків* та ін. Деякий час у Карпатах діяла підпільна радіостанція "Афродіта", керівником якої був Я.Старух.

Нагороди УПА. В УПА в 1944 було введено спеціальні нагороди: Золотий Хрест Бойової заслуги - 1 і 2 ступенів, Срібний Хрест Бойової заслуги - 1 і 2 ступенів, Бронзовий Хрест бойової заслуги, відзначення в наказі Крайового військового штабу, похвала в наказі військової округи та вирізнення в наказі відділу. Членів теренової мережі ОУН, політвиховників, членів СБ та цивільних осіб нагороджували Золотим Хрестом

заслуги, Срібним Хрестом заслуги, Бронзовим Хрестом заслуги. За поранення в бою нагороджували Срібною Зіркою, а за п'ять поранень - Золотою Зіркою. Нагороджені відзнаками отримували звання "лицар" - напр., "Лицар Золотого Хреста Бойової заслуги". Металеві нагороди та нагрудні знаки з'явилися у 1951 і були виготовлені підпільно за проектом члена референтури пропаганди *Н.Хасевича*.

Чисельність. Питання про чисельність УПА залишається одним із найсуперечливіших в історії українського повстанського руху. Німецькі офіційні документи наводили цифру 100-200 тис. чол. на 1944. Ця оцінка часто зустрічається в працях істориків на Заході. Натомість радянські джерела називали число бл. 90-100 тис. чол. Відповідно цю цифру можна зустріти у радянській і пострадянській історіографії. Архівні документи ОУН та УПА, що збереглися на Заході, засвідчують, що армія налічувала у кін. 1943 бл. 20 тис. чол., сягнувши своєї максимальної цифри - 25-30 тис. чол. - весною 1944. Деякі дослідників вважають число 90 тис. сильно заниження, що підтверджують недавно оприлюднені секретні радянські документи. За дан. НКВС УРСР, за період з лютого 1944 по 1.1.1946 внаслідок боротьби з УПА 103313 "бандитів" було убито, 110 785 - затримано, 15 959 -заарештовано, ще 50 тис. прийшло "з повинною", що в загальному становить 280 тис чол. Врахувавши те, що в це число потрапили люди не причетні до діяльності УПА, все одно чисельність УПА була значно більша за 90 тис. чол. За найновішими підрахунками, за весь час збройної боротьби під час Другої світової війни і післявоєнний період через УПА й підпілля ОУН перейшло понад 400 тис. чол. - майже вдвічі більше, ніж через радянські парті.занські загони.

К. Бондаренко, Ю. Киричук (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА ПРАВОСЛАВНА АВТОКЕФАЛЬНА ЦЕРКВА з канонічне послідовною ієрархією (коротка назва - Українська православна церква; Соборно-єпископська цер-кєа; за статутом, затвердженим радянською Е-ладою - Братське об'єднання парафій Української православної автокефальної церкви - БОПУПАЦ) - одна з православних церков в Україні у 1920-30-х роках. Оформилась 4-5.6.1925 на сесії собору єпископів України у Лубнах (тепер Полтавська обл.), організованого прихильниками автокефалії Української церкви, національного реформування та собороправності на традиційних канонічних засадах (у лоні Російської православної церкви). Прихильники Соборно-єпископської церкви не визнавали канонічності собору 1921 і відмежовувалися від *Української автокефальної православної церкви*. На 1927 налічувала 418 (бл. 5%) православних парафій України. Найбільшого поширення набула на Полтавщині, Поділлі, Харківщині, Херсонщині, Донеччині. Впроваджувала у богослужіння українську мову. Не поділяла позиції УАПЦ й обновленців щодо заміни церковних канонів і протестанської за змістом ревізії норм церковної етики та обрядовості. Система управління відзначалась демократизмом: на рівні парафій, благочиній, округ передбачалась діяльність церковних представництв, які на дві третини склалися з мирян, очолюваних священнослужителями. Керівний орган церкви - Священний собор православних єпископів усїєї України, а його виконавчий орган - президія у складі голови, двох заступників і секретаря. Голова собору одночасно був і головою виконавчого органу. Першим очолив церкву та одержав титул архієпископа усїєї України єпископ Кам'янецький Павло Погорілко. Після арешту П.Погорілєа радянськими органами влади його наступником з титулом митрополит усїєї України став у січні 1929 єпископ Лубенський Феофіл (Теофіл) Булдовський. Місцем перебування виконавчого органу церкви був Харків, пізніше (до 1937)-Луганськ. Із закриттям останньої парафії Соборно-єпископської церкви у м. Луганську та переїздом митрополита Феофіла до Харкова церква як організаційна цілісність перестала існувати. У липні 1942 Феофіл Булдовський, як митрополит Харківський і Полтавський, приєднався до відновленої УАПЦ.

О. Ігнатуша (Запоріжжя).

УКРАЇНЬСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА (УПЦ) - православне церковне утворення, що діє в Україні. Створена як автономна складова частина РПЦ у січні 1990. У процесі національного відродження в Україні відбувалося відновлення статусу традиційних церков українського народу - УАПЦ і УГКЦ. На поч. 1989 православні парафії Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської областей розпочали процес розриву з Московським патріархатом та висунули ідею створення власного патріархату. Намагаючись зберегти контроль над православними парафіями в Україні, Архієрейський собор РПЦ 1.1.1990 прийняв "Положення про екзархати", відповідно до якого РПЦ в Україні було перейменовано на Українську православну церкву (УПЦ), надано адміністративну автономію при збереженні канонічного підпорядкування Московському патріархату. 9.6.1990 Предстоятелем УПЦ був обраний *Філарет*. Однак керівництво УПЦ стало на шлях виборювання повної незалежності Церкви. Неодноразове звернення духовенства УПЦ до Московського патріархату про надання Церкві самостійності, складна релігійна ситуація та міжконфесійні конфлікти в Україні спонукали ієрархію РПЦ надати УПЦ незалежність в управлінні, що і було ухвалено в жовтні 1990 Архієрейським собором у Москві. Константинопольський патріарх Димитрій визнав УПЦ частиною РПЦ.

У листопаді 1991 Помісний собор УПЦ звернувся до Московського патріарха Алексія II і архієреїв РПЦ з проханням дарувати УПЦ повну незалежність відповідно до церковних традицій, що призвело 6 до утвердження в Україні канонічної автокефалії православної церкви. Проте рішення про надання автокефалії УПЦ штучно гальмувалося у Москві. Наприкін. 1991 у російських засобах масової інформації розпочалася кампанія з дискредитації митрополита Філарета (11.6.1992 Архієрейським собором РПЦ позбавлений усіх церковних санів). У червні 1 992 на зібранні у Харкові частина духовенства проголосила себе собором УПЦ і ухвалила рішення про зміщення предстоятеля УПЦ митрополита Філарета та обрала предстоятелем керуючого справами Московської патріархії митрополита Ростовського і Новочеркаського Володимира

(Сабодана).

Станом на 1.1.1998 УПЦ нараховує 7386 громад, що складає бл. 37% усіх релігійних громад в Україні.

Л. *Харькова (Львів).*

УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА КИЇВСЬКИЙ ПАТРІАРХАТ (УПЦ КП) — утворена на об'єднавчому Всеукраїнському помісному православному соборі, що відбувся 25-26.6.1992 у Києві. Учасниками Собору були духовенство і миряни *Української автокефальної православної церкви* та представники частини УПЦ, яка визнала необхідність автокефалії Української церкви у незалежній державі, на чолі з митрополитом Київським і всієї України *Філаретом*. Собор проголосив визнання авторитету і повноважень Патріарха УАПЦ Мстислава (див. *С.Скрипник*). Після незгоди Патріарха з деякими умовами об'єднання частина УАПЦ відійшла від УПЦ-КП.

Предстоятелем УПЦ-КП є Патріарх. Вища влада належить Помісному собору, членами якого є всі правлячі та вікарні архієреї. При Патріарху діє Священний синод. Для вирішення особливої ваги загальноцерковних питань (зокрема, обрання Патріарха) скликається Всеукраїнський православний собор. Можливості врахування голосу мирян в організації церковного життя реалізується через Вищу церковну раду.

На поч. 1993 УПЦ КП об'єднувала 20 єпархій, бл. десятка монастирів, 4 духовні семінарії. Після смерті у червні 1993 патріарха Мстислава УПЦ КП вперше провела вибори свого предстоятеля. 20-24.10.1993 у Києві Всеукраїнський православний собор обрав на престол Патріаршого місцеблюстителя митрополита Чернігівського і Сумського Володимира (див. *В.Романюк*) із титулом Святішого патріарха Київського і всієї Руси-України. Після обрання Святішого Патріарха Володимира п'ятеро єпископів на чолі з колишнім митрополитом Антонієм (Масендичем) проголосили своє повернення у лоно РПЦ.

УПЦ КП намагалася згуртувати православних українців як на Батьківщині, так і в діаспорі навколо єдиного церковного центру - Київського Патріаршого Престолу. Водночас УПЦ КП гарантувала вільний розвиток усіх національних меншин, що виявляють прихильність до незалежної Помісної Православної Церкви у самостійній державі (цим зумовлене, зокрема, використання поряд з українською церковно-слов'янською мови в обох її фонетичних варіантах - рос. і укр). Налагоджувалася видавнича діяльність. Крім постійних періодичних видань, з'являється ряд репринтів та нових богослужбових, катехитичних книг, молитовників, друкується Святе Письмо. З благословення Патріарха Володимира видрукувано перекладений з російської мови один із найновіших православних катехизисів - "Закон Божий" (прот. Серафима Слободського, 1996).

УПЦ КП поступово розбудовувала свої структури, здобувала прихильність частини вірних в Україні, налагоджувала контакти з Українськими православними церквами за кордоном. У грудні 1993 до складу УПЦ КП прийнято громаду Російської православної вільної церкви м. Ногінська Московської обл. на чолі з архімандритом Андріаном (Стариною). 29.9.1997 спецпідрозділи ФСБ РФ і міліції захопили кафедральний собор та комплекс споруд Богородської єпархії УПЦ КП у м. Ногінську. Понад сто парафіян заарештовано, серед травмованих - архієпископ Андріан. У зв'язку з цими подіями МЗС України 7.10.1997 надіслало ноту протесту з вимогою повернути УПЦ КП відібраний храм, резиденцію владики, приміщення навчальних закладів (духовної семінарії та українського ліцею) і жіночого монастиря. Сьогодні УПЦ КП налічує у РФ три єпархії: Богородську (архієпископ Андріан), Обоянсько-Білгородську (єпископ Іоасаф; Шибаєв) та Тобольсько-Єнісейську (єпископ Варух; Тищенко). На умовах автономної церкви до складу УПЦ КП прийнято також єпархії у Західній Європі та Канаді (очолювані митрополитом Євлогієм; Хесслером).

З проханням прийняти їх під юрисдикцію патріарха Київського звернулися ряд єпархій і громад у США, Греції та ін. країнах.

Після смерті (14.7.1995) патріарха Володимира рішенням Всеукраїнського православного собору УПЦ КП від 20.10.1995 патріархом Київським і всієї Руси-України було обрано митрополита Київського Філарета. Всеукраїнський помісний православний собор УПЦ КП підтверджує право Архієрейського собору створювати нові єпархії, змінювати їх межі в Україні й за кордоном. Архієрейському собору доручено створити комісію з канонізації київського митрополита Петра (Могили). Обрано новий склад Вищої Церковної Ради, куди увійшли також І.Драч, П.Мовчан, В.Мулява, В.Червоний та ін. Кілька архієреїв, проголосивши свою незгоду з рішенням Собору, вийшли зі складу УПЦ КП і перейшли в УАПЦ - митрополит Андрій (Абрамчук), єпископи Вінницький Роман (Балашук), Тернопільський і Буцацький Василь (Боднарчук), Хмельницький і Кам'янець-Подільський Мефодій (Кудряков). На поч. 1996 УПЦ КП налічувала 22 єпархії, 15 монастирів та 7 духовних навчальних закладів.

20.2.1997 Архієрейський собор Російської православної церкви проголосив відлучення від церкви глави УПЦ КП патріарха Філарета і відомого церковного діяча, правозахисника, священника Гліба Якуніна. Священний синод УПЦ КП визнав це рішення таким, що не має канонічної та юридичної сили.

УПЦ КП послідовно виступає за об'єднання всіх гілок українського православ'я в єдину Українську православну церкву та визнання за нею канонічної автокефалії. У квітні 1997 рішенням Святішого синоду до складу УПЦ КП прийнято (за власним проханням) парафії і духовенство ряду районів Івано-Франківської єпархії УАПЦ, що спричинилося до чергової адміністративної реформи - поділу Івано-Франківської єпархії УПЦ КП на Івано-Франківську та Коломийську. До складу єпископату церкви, згідно з поданим проханням, прийнято також Іоана (Бойчука), єпископа Рівненського і Житомирського, керуючого справами УАПЦ.

30.9.1997 Священний синод УПЦ КП ухвалив прийняти до складу УПЦ КП митрополита Тернопільського і Бучацького УАПЦ Василя (Боднарчука) з духовенством і парафіями. На Синоді було вирішено розділити Чернівецьку єпархію на Чернівецьку і Кіцманську та створити окрему Херсонську єпархію. На кін. 1997 УПЦ КП налічувала 25 єпархій в Україні, 24 архієреї, понад 3000 парафій, чотири духовні семінарії, дві духовні академії (у Києві та у Львові), богословський ф-т при Чернівецькому ун-ті, кілька духовних училищ, бл. чотирьох сотень недільних шкіл, 23 чоловічі і жіночі монастирі. В духовних навчальних закладах навчається бл. 1500 студентів.

УПЦ КП активно залучає до діяльності і сама стає ініціатором проведення ряду благодійних акцій, організацій виставок, фестивалів, круглих столів, наукових конференцій. У 1996 УПЦ КП широко відзначала 75-ту річницю утворення УАПЦ та 400-річчя від дня народження київського митрополита Петра (Могили). У квітні 1996 українські дослідники брали участь у роботі наукової конференції, присвяченої ювілею митрополита Петра і організованої Богородською єпархією УПЦ КП у підмосковному м. Ногінську. 12.12.1996 Архієрейський собор УПЦ КП прийняв рішення про канонізацію київського митрополита Петра (Могили) з вшануванням його пам'яті у день 1.1. (за новим стилем). Прийнято текст тропаря і кондака святителю, укладено його "Житіє". Патріарх Філарет брав участь у роботі II Всесвітнього форуму українців у Києві 21-23.8.1997.

Видавництво УПЦ КП друкує богослужбову літературу українською мовою. Виходять часописи "Православний вісник", "Інформаційний бюлетень". Власну газету "Духовна академія" видає КДА. Протягом останнього часу активну видавничу діяльність розгорнула місія "Волинь православна" Рівненської єпархії (архієпископ Серафим; Верзун). Створено спеціальну Богословську комісію для перекладу Святого Письма і богослужбової літератури. Наслідком її діяльності стала поява в 1997 "Апостола", двох видань Молитовника (1997, 1998); виходить з друку Богослужбове Євангеліє. З благословення Патріарха Філарета розпочато третє видання "Нарису історії Української православної церкви" проф. І.Власовського.

Церква підтримує дружні відносини з рядом православних церков за кордоном. Здійснюється євхаристійне єднання з Болгарською православною церквою, очоленою Патріархом Пименом: УПЦ КП надаватиме допомогу у підготовці священиків для Білоруської автокефальної православної церкви (предстоятель - митрополит Ізяслав). Ускладнення в стосунках УПЦ КП з УПЦ в діаспорі виникли після прийняття до складу УПЦ КП у 1998 кількох парафій УПЦ у США на їхнє прохання, через незгоду з "простам-бульською" орієнтацією своєї ієрархії. УПЦ КП відкрита до діалогу з усіма християнськими конфесіями. Виявляється готовність до переговорів з УПЦ МП: діалог любові проводить Церква з Українською греко-католицькою церквою. У березні 1998 з метою подолання кризи в Українському православ'ї підписано Меморандум предстоятелів УПЦ КП та УАПЦ про об'єднання церков у єдину Українську помісну православну церкву з патріаршим управлінням. Згодом патріарх Димитрій опротестував чинність цього документа.

22.5.1997 Київською міською радою прийнято рішення (через можливе загострення міжправославного конфлікту поки що заблоковане) про передання УПЦ КП у безоплатне користування низки об'єктів Києво-Печерського історико-культурного заповідника, зокрема, Троїцької надбрамної церкви, церкви Спаса на Берестові, церкви Всіх Святих, Микільської церкви, Великої Лаврської дзвіниці та ряд ін. корпусів. 24.5.1997 Патріархом та єпископами УПЦ КП освячено наріжний камінь та закладено капсулу у фундамент відбудовуваного Золотоверхого Свято-Михайлівського собору і монастиря. 30.5.1998 відбулося урочисте відкриття і освячення відбудованої дзвіниці собору. 11.4.1998 Патріарх Філарет освятив відбудований храм Успення Пресвятої Богородиці (Гирогощі) в Києві.

21.7.1997 предстоятель УПЦ КП одним із перших поставив свій підпис під Меморандумом про незастосування сили у міжконфесійних відносинах.

В. Кметь (Львів).

УКРАЇНСЬКА РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ (спершу - Русько-українська радикальна партія; з 1926 - Українська радикально-соціалістична партія) - перша українська політична партія. Утворена в 1890 у Львові. Засновниками і лідерами були *І.Франка* (до 1899), *М.Павлик* (до 1914), *В.Будзиновський*, *С.Данилович*, *Є.Левицький* та ін. Великий вплив на формування ідеології радикального руху мав *М.Драгоманов*. У своїй діяльності РУРП прагнула поєднати відстоювання соціальних інтересів українських селян Галичини з захистом національних прав українського народу. Під час гострих внутрішньопартійних дискусій між т. зв. старими (*І.Франко*, *М.Павлик*) та молодими (*В.Будзиновський*, *В.Охримович*, *Є.Левицький* та ін.) вперше висунуто і обгрунтовано постулат політичної самостійності України (книжка *Ю.Бачинського* "Україна ірредента", 1895 та друга програма партії РУРП, 1895). Після розколу РУРП у 1899 частина членів увійшла до складу новоорганізованих *Української національно-демократичної партії* та *Української соціал-демократичної партії*. Разом з УНДП утворила в українському політичному русі неофіційну двопартійну систему, в якій РУРП припадала роль лівої опозиції до центристської УНДП. Діячі партії відіграли значну роль в організації селянських страйків у Галичині 1902, січового руху (*К.Трильовський*), посідали провідні пости в уряді ЗУНР (*Л.Бачинський*, *Д.Вітовський*, *Г.Дувір'як*, *І.Макух*, *А.Шмігельський*). У 1919-39 під час польської окупації Галичини УРП була однією з найвпливовіших партій т. зв. легального сектора. У 1926 об'єдналася з волинською Українською соціально-революційною партією під назвою - Українська радикально-соціалістична партія. Чисельність партії сягала 20 тис. чол. У 1931 вступила до II Соціалістичного Інтернаціоналу. Головами партії під час Першої світової війни і у міжвоєнний період були

М.Лагодинський (1914-19), Л.Бачинський (1926-30), І.Макух (1930-39). Основні видання: "Народ" (1890-95, 1918), "Хлібороб" (1891-95), "Громадський голос" (1895-1939, з перервами). Після Другої світової війни діяла в еміграції. У 1950 разом з ін. партіями соціалістичного спрямування увійшла до новоствореної Української соціалістичної партії.

Я. Грицак (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ (УРП) - українська партія ліберально-народницького напрямку. Створена восени 1904 групою членів, що вийшли з *Української демократичної партії*. Лідерами партії стали *Б.Грінченко, С.Єфремов, Модест Левицький, Ф.Матушевський, Л.Юркевич* та ін. Програмні вимоги УДП і УРП у багатьох випадках, зокрема, з національного питання, співпадали. УРП висувала вимоги надання широкої національно-територіальної автономії Україні, яка повинна була стати рівноправною складовою частиною реформованої федеративної держави; виступала за вільне вживання української мови в школах і адміністративних установах України тощо. Основні програмні засади УРП зазнавали значного впливу соціал-демократичних ідей. УРП розгорнула широку видавничу роботу. У 1904-05 видала у Львові та Петербурзі велику кількість політичних брошур, зокрема: "Чому у нас досі немає доброго ладу?", "Чого нам треба?", "Як люди собі прав добувають?". У брошурі С.Ярошенка "Як люди собі прав добувають?" докладно і доступно викладено програмні цілі партії - боротьба проти абсолютизму за землю і волю. Головним методом боротьби селян під час революції партія вважала "тихий бунт", "сидячий страйк", які, з одного боку, не спровокують поліцію та солдат на активні дії, а з іншого - забезпечать можливість вирішення вимог страйкуючих. Після видання Маніфесту 17.10.1905 УРП разом з ін. українськими партіями взялася за організацію "Просвіт", драматичних і музичних гуртків, товариств українознавства тощо. Незначний вплив партії серед населення та подібна оцінка подій революції 1905 сприяли зближенню позиції УДП і УРП, які в грудні 1905 об'єдналися в *Українську демократично-радикальну партію*.

Г. Кривоший (Запоріжжя).

УКРАЇНЬСЬКА РАДЯНЬСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА (УРСР; до 1937 - Українська Соціалістична Радянська Республіка, УСРР) - штучна форма державності, що існувала в Україні у 1917-91. Виникла в умовах соціальної і національної війни, яка розгорнулася в Російській імперії після падіння самодержавства. Являла собою сурогат національної державності. У центральній Росії революційний процес визначався боротьбою лівих і правих партій, а також суперництвом лівих за вплив на ради - позапартійні класові організації, які виникли в країні через особливу гостроту соціально-класового протистояння. У національних окраїнах імперії таке протистояння мало місце, але на передньому плані опинилася боротьба пригноблених народів за державні права. Гострота соціальної боротьби зумовила дрейф правого і лівого таборів до політичного екстремізму. В обох таборах перемогли сили, які прагнули встановлення диктатури, а не демократії. Однак опанований більшовиками радянський табір виявився гнучкішим у "збиранні" імперії, ніж білогвардійський. Замість дореволюційних форм адміністративного управління він запропонував народам національних окраїн радянську форму співдружності незалежних радянських республік. Принципова можливість такої побудови без шкоди для більшовицької диктатури зумовлювалася самою природою радянської влади як форми диктатури. Комуністична партія здійснювала диктатуру шляхом прямого контролю над одержавленою економікою, системою рад, профспілок, громадських організацій, силовими структурами і засобами масової інформації. До нижчих щаблів управління були залучені мільйони людей з обмеженими владними функціями, чим створювалася ілюзія народовладдя. Завдяки ієрархічній побудові партії та ін. організації повнота влади зосереджувалася на вершині управлінської вертикалі - у компартійному керівництві.

Після жовтневого перевороту у Петрограді лідер більшовиків України *Г.П'ятаков* 17.11.1917 запропонував скликати Всеукраїнський з'їзд Рад, щоб сформувати на ньому вищий законодавчий орган радянської України - Центральну Раду. Нарком у справах національностей радянської Росії *І.Сталін* схвалив підступну тактику підміни *Української Центральної Ради* маріонетковою установою під тотожною назвою і 30.11.1917 порадив більшовикам українських губерній, включаючи південні та східні, організувати такий з'їзд. В умовах боротьби за владу в Україні центральний російський уряд виявив готовність, як того постійно вимагала УЦР, поширити кордони радянської України на територію дев'яти губерній (Тимчасовий уряд і Раднарком визнавали Україну тільки в кордонах держави Б.Хмельницького). Це пояснювалося тим, що більшовики мали сильні позиції лише у південних та східних губерніях. 11-12(24-25).12.1917 у Харкові, який уже зайняли червоногвардійці *В.Антонова-Овсієнка*, організований більшовиками з'їзд рад висловився за встановлення радянської влади й проголосив Україну республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Домігшись створення паралельної радянської "Української Народної Республіки" та маріонеткового більшовицького уряду — Народного Секретаріату, Раднарком направив в Україну свої війська, поступово усуваючи від влади Центральну Раду. Новостворена радянська державність була привнесена ззовні, а не сформувалася органічно всередині українського суспільства. Те, що майже всі члени радянського уряду в Україні були більшовиками і підпорядковувалися внутріпартійній дисципліні, перетворювало його у "кишеньковий" для Раднаркому. Проте невдовзі територія *Української Народної Республіки* була звільнена Армією УНР та німецько-австрійськими військами.

Другий наступ радянської Росії на Україну розпочався у листопаді 1918 під прикриттям *Тимчасового робітничо-селянського уряду України*, утвореного на вже захопленій більшовицькими військами території

Української Держави у Суджі (тепер Курська обл., Росія). 6.1.1919 Тимчасовий уряд відмовився від визначеної Центральною Радою назви держави - Українська Народна Республіка. Нова назва встановлювалася за аналогією з радянською Росією-Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). 29.1.1919 уряд реорганізовано в постійний і названо теж за російським взірцем - Раднарком. На з'їзді КП(б)У, що відбувся на поч. березня 1919, прийнято принципове рішення взяти за основу конституції УСРР конституцію радянської Росії. 10.3.1919 на III Всеукраїнському з'їзді Рад прийнята перша конституція УСРР. УСРР з'явилася за волею Комуністичної партії з метою послаблення національно-визвольного руху, однак її поява свідчила про те, що комуністична влада (на відміну від царської) визнала існування українського народу і була змушена миритися з існуванням української національної державності (хоча в дуже усіченому вигляді). За лаштунками сурогатної радянської державності стояв народ, який не забув своєї тисячолітньої історії, поважав звичаї та традиції предків і мав своє бачення власної перспективи. Національне життя надавало радянській Україні як державі цілком реального змісту. Прийнята в грудні 1936 нова Конституція СРСР перевтілила радянську владу в парламентську форму, проте суть її від цього не змінилася. За конституцією радянської України, прийнятої у січні 1937, встановлювався інший порядок означень в офіційній назві держави: Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР). Ця назва залишилася незмінною до 1991.

З приходом у 1938 на пост першого секретаря ЦК КП(б)У *М.Хрущова* в Україні розпочався поступовий процес русифікації, який зачепив, передусім, шкільництво. Однак державні права українського народу не заперечувалися навіть в найтяжчі роки сталінщини. У політичну практику увійшло поняття "титульної нації" (тобто нації, яка давала ім'я республіці). Й.Сталін з особливою жорстокістю застосовував свої терористичні методи управління в Україні. За 1939-54 територія республіки зросла більше, ніж на 150 тис. км². Дипломатична активність радянської України припинилася в 1923 у зв'язку з перетворенням її на союзну республіку. У 1945 УРСР стала членом-засновником *Організації Об'єднаних Націй*, а згодом членом багатьох міжнародних організацій. Москва дозволила утворити у складі республіканського уряду мініатюрне міністерство закордонних справ, але суворо заборонила двосторонні контакти з ін. державами на постійній основі. УРСР припинила своє існування 24.8.1991, коли її Верховна Рада прийняла "Акт незалежності України". 1.12.1991 відбувся всеукраїнський референдум, під час якого громадяни нової держави повинні були дати відповідь на питання: "Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?". Позитивну відповідь на це питання дали 28 804,1 тис. громадян, тобто 90,3% тих, хто взяв участь у голосуванні.

С. Кульчицький (Київ).

УКРАЇНСЬКА РЕСПУБЛІКАНСЬКА ПАРТІЯ (УРП) - політична партія в Україні. УРП, в яку 30.4.1990 реорганізувалася *Українська гельсінська спілка*, стала першою альтернативною КПРС-КПУ політичною партією в Україні. Зареєстрована Міністерством юстиції України 5.11.1990. Історія УРП розпочалася із створення у листопаді 1976 Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод - Української гельсінської групи (УГГ). На поч. 1980 років абсолютна більшість членів УГГ була заарештована і кинута до радянських таборів. Після повернення з ув'язнення члени УГГ 7.7.1988 заснували Українську гельсінську спілку. Активними діячами УГС були Левко Лук'яненко, В'ячеслав Чорновіл, брати Михайло і Богдан Горині, Степан Хмара. 29-30.4.1990 з'їзд УГС проголосив себе установчим з'їздом УРП. З'їзд прийняв Програму та Статут партії. Першим головою УРП став Л.Лук'яненко, його заступниками -С.Хмара (Львів) та Г.Гребенюк (Донецьк). До складу УРП перейшли не всі члени УГС. На установчому з'їзді В.Чорновіл та ще 11 делегатів підписали заяву, якою відмежувалися від новоствореної партії, звинувачуючи її в тому, що вона базована на авторитарних засадах. II з'їзд УРП, що проходив 1-2.6.1991, вніс зміни та доповнення до Статуту і Програми і сформував Раду партії.

У травні 1992 на III з'їзді УРП відбувся розкол між прихильниками поміркованої лінії і радикалами на чолі з С.Хмарою. Останні вийшли з партії і утворили нечисленну *Українську консервативну республіканську партію*. У зв'язку з тим, що Л.Лук'яненко був призначений послом України в Канаді, головою УРП обрано М.Гориня (Л.Лук'яненко залишився почесним головою партії). 2.8.1992 за ініціативою УРП та *Демократичної партії України* створено політичний блок - Конгрес національно-демократичних сил (КНДС), до складу якого ввійшло 18 політичних і громадських організацій. У лютому 1993 УРП і КНДС стали ініціаторами створення Антикуністичного антиімперського фронту України (ААФ).

У 1994 напередодні виборів УРП взяла активну участь у створенні демократичного об'єднання "Україна". Партія висунула 137 кандидатів у народні депутати, ставши четвертою після КПУ, СПУ та НРУ за кількістю висунутих кандидатів. На парламентських виборах 1994 УРП здобула 11 мандатів. Депутатами від УРП стали М.Горбаль, С.Пронюк, Л.Горохівський, М.Поровський, М.Павловський, О.Шандрук, В.Терен, Б.Ярошинський, Р.Безсмертний, Л.Лук'яненко, Б.Горинь. Однак лідер УРП М.Горинь програв на виборах С.Хмарі. У Верховній Раді депутати від УРП стали ядром депутатської фракції "Державність" (голова фракції - академік І.Юхновський). На президентських виборах партія підтримувала свого кандидата - Л.Лук'яненка. Після перемоги на виборах Л.Кучми партія стала в опозицію до президентського курсу. V з'їзд партії, який відбувся 10.9.1994, проголосив про опозицію партії до структур Президента, Верховної Ради та Кабінету Міністрів. Головою партії знову обрано М.Гориня.

На VI з'їзді (21-22.10.1995) відбулася певна корекція політичного курсу партії, зміна орієнтирів та керівництва. Головою партії обрано Богдана Ярошинського, першим заступником - Олега Павлишина. Це

призвело до значної радикалізації політичного курсу партії. Частина депутатів - членів УРП залишила фракцію "Державність".

В ідеологічному плані УРП орієнтується на сучасний європейсько-американський консерватизм, який характеризується сильним дотриманням національних традицій, повагою до правових способів діяльності і правопорядку. За визначенням теоретиків УРП, "Українська республіканська партія займає правоцентристські позиції в політичному спектрі України і виступає як носій традиційних консервативно-ліберальних і християнських цінностей, партія респектабельного націонал-консерватизму, виваженого радикалізму".

УРП складається з первинних осередків, районних, міських, обласних і крайових організацій. Вищими органами партії є з'їзд партії, рада партії, провід партії. На червень 1990 в рядах УРП налічувалось 2 тис. членів, на час III з'їзду - бл. 12 тисяч. Найбільші організації УРП діяли у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській, Київській, Закарпатській, Донецькій областях. Партія видає щотижневу газету "Самостійна Україна", теоретичний журнал "Республіканець" та 5 місцевих газет. Інформвідділ видає щотижневий бюлетень "УРП-Інформ". УРП є членом Християнсько-демократичного Інтернаціоналу.

14-15.12.1996 відбувся черговий з'їзд УРП, який засвідчив певні розходження у керівництві партії. Л.Лук'яненко і Б.Ярошинський виступали за перехід у жорстку опозицію до всіх гілок існуючої влади, радикалізацію діяльності партії, консолідацію націоналістичних організацій. Михайло і Богдан Горині, Микола Поровський відстоювали більш поміркований курс, вибіркову співпрацю з існуючою владою, блокування з правоцентристськими організаціями, проведення просвітницької діяльності, необхідність консолідації української нації. З мінімальною перевагою на посаду голови УРП обрано Б.Ярошинського. Після з'їзду боротьба двох ліній в УРП набрала рис непримиренності. Група М.Поровського, братів Горинів настоювала на проведенні позачергового з'їзду партії і зміни керівництва. Керівництво УРП на чолі з Л.Лук'яненком і Б.Ярошинським звинуватило М. і Б.Горинів, М.Поровського, М.Горбалья у розкольницькій діяльності і на Раді УРП у березні 1997 вони були виключені з партії. Такий крок прискорив розкол УРП і спричинив відхід не лише лідерів, але і частини членів партії, які на установчому з'їзді 1.5.1997 утворили Республіканську християнську партію (РХП). Основними принципами своєї діяльності РХП проголосила толерантність, впровадження норм християнської моралі у сферу політичної боротьби, необхідність блокування усіх національно-демократичних сил. При цьому найбільш вірогідним союзником РХП назвала Народний рух України. Головою РХП обрано народного депутата України М.Поровського. РХП зареєстрована Мінюстом у липні 1997. За твердженням лідерів, РХП налічує бл. 6 тис. членів. Найбільш чисельні організації в Івано-Франківській (голова - І.Банах) та Тернопільській (голова - Л.Горохівський) областях. Блокуючись з іншими націоналістичними організаціями для вирішення конкретних питань державного будівництва, УРП спільно з Конгресом українських націоналістів утворили Національний фронт, куди, крім цих партій, увійшли і такі радикальні організації, як *Українська консервативна республіканська партія* і *Державна самостійність України*.

На березневих виборах 1998 за виборчий блок Національний фронт проголосувало 2,7% усіх виборців. Республіканська християнська партія, що йшла на вибори у загальнодержавному багатопартійному окрузі окремим списком, здобула 0,54% голосів виборців і теж не отримала представництва у Верховній Раді України.

Є. Болтарович, Ю. Шведа (Львів).

УКРАЇНСЬКА РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКА СПІЛКА (УРСС) - підпільна організація української інтелігенції націонал-комуністичного спрямування. Існувала на Львівщині в 1959-61. Одна з перших правозахисних організацій у Радянському Союзі. Ініціатором створення УРСС виступив пропагандист Радехівського райкому КПУ Л.Лук'яненко, до якого приєдналися Степан Вірун, Василь Луцків, Іван Кандиба, Олександр Лібович та ін. Члени організації ставили собі за мету створити альтернативну КПРС організацію, яка б мирними, ненасильницькими діями домоглася виходу України з СРСР (право на вихід республік із Союзу було задекларовано Конституціями СРСР та УРСР). Влітку-восени 1959 складено проект програми майбутньої партії. У ній проголошувалась спадковість засад українського національно-визвольного руху, базування на ідеях Миколи Міхновського, *Революційної української партії* та "справжнього" марксизму, ідеї якого були дискредитовані соціальною практикою КПРС. Документ констатував колоніальний статус України, політичну організацію суспільства визначав як "диктатуру партійної верхівки", підкреслював безправне становище робітництва і кріпацьке - селянства, ізоляцію СРСР від зовнішнього світу, вимагав визнати характер боротьби ОУН-УПА як національно-визвольний, ставив завдання конституційним шляхом домогтися самостійності України. Першим етапом на шляху до незалежності члени організації вважали демократизацію суспільства, другим - здобуття суверенітету через референдум. У випадку негативного результату всенародного голосування населення України партія зобов'язувалася припинити свою діяльність. Водночас програма пропонувала не руйнувати, а реформувати радянсько-соціалістичні засади побудови УРСР, дерусифікувати українське суспільство, демократизувати виборчу систему, ліквідувати цензуру, наповнити конституційні положення реальним змістом, забезпечити дотримання декларованих прав і свобод, залучити до боротьби за незалежність громадян усіх національностей, які проживають в Україні. У майбутньому самостійна Україна "на ґрунті усупільненої економіки" мала б розвиватися у "напряму до комунізму". Під час обговорення 6.12.1960 проекту програми і тактики УРСС головні ідеї

документа визнані занадто радикальними, і Л.Лук'яненку було доручено підготувати новий проект, в якому б підсилювалися загальнодемократичні положення і пом'якшувалися самостійницькі. І.Кандиба різко виступив проти марксистсько-ленінського ідейно-теоретичного підґрунтя організації. На зборах вирішено утворити осередки партії на підприємствах, в установах, районах та областях, передусім, на сході України. 20.1.1961 за доносом провокатора розпочалися арешти засновників та активістів УРСС.

Під час дізнання Л.Лук'яненко нагадав слідчому про конституційний характер діяльності УРСС, на що одержав відповідь: "Конституція існує для закордону". Суд відбувся у слідчій в'язниці КДБ. 20.5.1961 за "зраду батьківщини" Л.Лук'яненка засудили до розстрілу, І.Кандибу - до 15 років позбавлення волі у колоніях суворого режиму, С.Віруна - до 11, В.Луцьківа, О.Лібовича, Йосипа Боровницького та Івана Кіпиша - до 10 років. Незабаром ухвалою Верховного суду УРСР смертний вирок Л.Лук'яненку замінили на 15 років ув'язнення, а Й.Боровницькому та І.Кіпишу присуд зменшили до 7 років. Всі засуджені були відправлені у концтабори в Мордовію.

Ю. Зайцев (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА СЕЛЯНЬСЬКА ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ (УСДП) - політична партія в Україні. Ініціатором її створення став письменник С.Плачинда. 28.4.1990 у Львові відбулася установча конференція партії, яка прийняла Статут і Декларацію основних принципів УСДП. Після установчого з'їзду, який проходив у Києві 9.6.1990 і прийняв Програму і Статут, УСДП стала всеукраїнською політичною організацією. На з'їзді обрано співголів партії - С.Плачинду, В.Щербину, Г.Криворучка, Р.Кузьмича. У цей період УСДП виступала "за незалежну самостійну Українську народну державу", різноманітність форм власності, ринкову економіку та перетворення СРСР на конфедерацію незалежних держав. На час реєстрації Міністерством юстиції України 15.1.1991 (перереєстрована 3.11.1993) налічувала 4 тис. членів. У 1992-94 керівництво партії стояло на позиціях націоналізму. Голова партії С.Плачинда виступав за побудову "українського народного капіталізму" та вважав, що "сучасний український націоналізм має стати державною ідеологією". 20.4.1994 відбулося об'єднання УСДП з Партією прихильників приватної власності (ПППВ). Головою УСДП (назва партії була збережена) обрано М.Шкарбана (президент Асоціації фермерів України). С.Плачинда став почесним головою партії. З приходом до керівництва М.Шкарбана УСДП зайняла більш помірковану позицію. На виборах 1994 не здобула жодного мандату у Верховній Раді України. Партія, відстоюючи інтереси українського селянства, виступає за пріоритетність приватної власності в Україні та за утвердження українського народного (симиренківського) капіталізму. Стоячи на засадах українського демократичного націоналізму, УСДП прагне об'єднати український народ навколо національної ідеї. УСДП виступає за унітарно-централізований устрій України та підтримує розвиток українського козацтва. Керівний орган партії - Велика рада (обирає з'їзд), яка обирає президію Великої ради. УСДП видає часописи - "Сільський майдан" і "Український шлях".

На березневих виборах 1998 УСДП спільно з Ліберально-демократичною партією України створила передвиборний блок "Європейський вибір України", який зумів здобути лише 0,13 % голосів усіх виборців

Т. Марискевич (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ (УСДП) - легальна реформістська соціалістична партія, що діяла в Галичині й Буковині у складі Австро-Угорщини як одна з автономних секцій Соціал-демократичної робітничої партії Австрії, згодом - як самостійна партія в західноукраїнських землях у складі Польщі. Стояла на позиціях незалежності й соборності України. Спиралась на промислових і сільськогосподарських робітників. Значного впливу в суспільно-політичному житті регіону не мала. Створена у Львові 17.9.1899 "молодими" радикалами, які вийшли з УРП (див. *Українська радикальна партія*) за участю *М.Ганкевича, С.Вітика, Ю.Бачинського, І.Возняка, С. і П.Новаківських, Я.Остапчука, А.Шмігельського*. На парламентських виборах 1907 отримала бл. 29 тис. голосів (8% відданих за українські партії) і 2 посольські мандати (С.Вітик і Я.Остапчук). З 1907 одержала 2 постійні місця на конгресах II Інтернаціоналу у складі австрійської делегації. У 1911 налічувала 1366 членів і мала місцеві комітети в 13 містах. Партійно-просвітне товариство "Воля" мало 13 філій. На виборах 1911 здобула бл. 25 тис. голосів (у т. ч. 3 тис. на Буковині) і один посольський мандат (С.Вітик). М.Гаврищук став послом буковинського сейму.

3-4.12.1911 на IV з'їзді у Львові через розбіжності з питань тактики щодо польської соціал-демократії розкололась на "централістів" (М.Ганкевич, С.Вітик, Т.Мелень та ін.) і "автономістів" (В.Левинський, Л.Ганкевич, П.Бунякта ін.). Єдність партії відновив V з'їзд (1-2.3.1914). У роки Першої світової війни співпрацювала з *Союзом визволення України*, взяла участь у заснуванні й діяльності Головної Української Ради, пізніше - *Загальної Української Ради, Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918-19*. З січня 1919 перебувала в опозиції до уряду ЗУНР, підтримувала соціалістичний уряд *Директорії ВНР*, членами якого були *В.Темницький, О.Безпалко, В.Старосольський, С.Вітик*. Мала визначальний вплив на діяльність *Селянсько-робітничого союзу*. З 1920 перейшла на радянське позиції, висунувши у січні 1922 вимогу возз'єднання західноукраїнських земель з УСРР. У березні 1923 відповідно до рішень партійного VI з'їзду УСДП остаточно перейшла на комуністичні позиції. Від керівництва партією було усунуто провідних членів М. і Л.Ганкевичів, В.Старосольського, П.Буняка, І.Квасницю та ін. На 1923 налічувала 4,2 тис. членів. ЗО.1.1924 заборонена польською владою. Частина членів УСДП приєдналася до *Комуністичної партії Західної України*, а 4 члени польського сейму від УСДП (А.Пашук, Х.Приступа, Й.Скрипа, Я.Войтюк) вступили у комуністичну посольську фракцію. Члени УСДП, що стояли на соціал-демократичних позиціях,

оформилися як група "Вперед" під проводом Л.Ганкевича. Процес поступової відбудови партії на соціал-демократичних засадах остаточно завершив з'їзд 8-9.12.1928 у Львові. УСДРП брала участь у спробах консолідації національно-державницького табору, засудила політику "нормалізації", виступила проти диктатури фашизму і комунізму (конгреси партії у Львові - VII (4.3.1934) і VIII (17.10.1937)). У 1930 роках організаційно була дуже слабкою і помітної ролі у політичному житті не відіграла. Брала участь у роботі II соціалістичного Інтернаціоналу. Припинила діяльність на поч. Другої світової війни 1939-45.

О. Жернокпеев, І. Райківський (Івано-Франківськ).

УКРАЇНЬСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА РОБІТНИЧА ПАРТІЯ (УСДРП, популярна назва - есдеки) - політична партія, що утворилася у грудні 1905 з *Революційної української партії*. Визнавала марксистську ідеологію; складалася з інтелігенції, частково з робітників і селян. Підкреслюючи національне питання і домагаючись автономії України, УСДРП вела свою діяльність незалежно від Російської соціал-демократичної робітничої партії. У період столипінської реакції виступала разом з Бундом, частково з меншовиками. У 1908 налічувала бл. 3 тис. членів. Видавала газети "Праця" (1909-10, виходила у Львові; ред. Д.Донцов, В.Дорошенко, А.Жук, В.Садовський), "Робітник" (виходила у Харкові з червня 1918), "Наш голос" (1910-11; виходила у Львові за ред. Л.Юркевича). Провідними діячами партії були: *В.Винниченко, С.Петлюра, Д.Антонович, Л.Юркевич, М.Ткаченко, М.Ковальський, М.Порш*. УСДРП поновила свою діяльність на з'їзді у Києві 17-18.4.1917 і домагалася автономії України. Її органом був щоденник "Робітничка газета" (1917-19; виходив у Києві, Вінниці, Кам'янці-Подільському; ред. В.Винниченко, у 1919 - *Іс.Мазепа*).

За української Центральної Ради УСДРП взяла на себе основний тягар виконавчої влади (уряди В.Винниченка). Стоячи на поміркованих позиціях щодо вирішення аграрного питання, УСДРП втратила підтримку селянства на користь *Української партії соціалістів-революціонерів*. Після проголошення IV Універсалу в уряді залишилося тільки 2 члени партії - Д.Антонович і М.Ткаченко. За Гетьманату УСДРП перебувала в опозиції до режиму П.Скоропадського, а її лідери (В.Винниченко, С.Петлюра та ін.) тимчасово були ув'язнені. УСДРП входила до складу Українського національного союзу, брала участь у підготовці протигетьманського повстання і формуванні Директорії УНР, до якої увійшли В.Винниченко і С.Петлюра. У 1918-20 члени УСДРП очолювали Раду Народних Міністрів УНР (В.Чехівський, Б.Мартос, Іс.Мазепа). На IV з'їзді (10-12.1.1919) УСДРП розкололася на дві фракції: праву - "офіційну соціал.-дем." і ліву - "незалежну", яка ставилася з застереженням до централістичної політики російської Компартії в Україні, але визнавала потребу організації більшовицької влади в Україні, встановлення "диктатури пролетаріату" та негайного миру з радянською Росією (А.Пісоцький, В. і Ю.Мазуренки, М.Ткаченко, М.Авдієнко). Більшість з'їзду, яку очолювали М.Порш, В.Винниченко, С.Петлюра, Іс.Мазепа, відстоювала ідею "трудової демократії", висловилися за повільну соціалізацію головних галузей господарства і підтримку Директорії УНР. Під час Трудового конгресу України УСДРП висловилися за демократичний парламентаризм, здійснення важливих соціальних реформ, збереження повноти влади в руках Директорії УНР

Щоб уможливити Директорії УНР порозуміння з Антантою, соціал-демократи відкликали 7.2.1919 своїх міністрів з уряду, надавши можливість голові РНМ С.Остапенкові розпочати переговори з представниками французького військового командування в Одесі. Одночасно С.Петлюра вийшов з УСДРП, а В.Винниченко вибув зі складу Директорії УНР, передавши свої повноваження С.Петлюрі. ЦК УСДРП (Й.Безпалко, А.Лівицький, М.Шадлун, І.Романченко), що залишився в Україні, продовжував підтримувати політику Директорії УНР й урядів Б.Мартоса та Іс.Мазепа. Ті ж члени партії, що виїхали в еміграцію (В.Винниченко, Б.Матюшенко, В.Левицький, П.Дідушок, М.Порш, В.Мазуренко, С.Вікул), на конференції 9-13.1919 у Відні домагалися виходу есдеків з уряду. "Незалежні" есдеки в січні 1920 створили Українську комуністичну партію, що стала легальною радянською партією і виступала за самостійність УСРП в еміграції "Закордонна делегація УСДРП" (лідери: Іс.Мазепа, П.Феденко, О.Козловський, О.Бочковський, В.Матюшенко, В.Старосольський, Й.Безпалко) мала центр у Празі та належала до Соціалістичного Інтернаціоналу. Партійні органи: "Вільна Україна", "Соціалістична думка" (1922-23), "Соціаліст-демократ". УСДРП не входила до Уряду УНР в екзилі, але лояльно ставилася до його діяльності. Після Другої світової війни 1939-45 УСДРП взяла участь у створенні *Української Національної Ради*. У 1950 УСДРП об'єдналася з ін. соціалістичними партіями в *Українську соціалістичну партію*.

А. Жуковський (Сарсель, Франція).

УКРАЇНЬСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНО-РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ (УСРП) - українська партія у Галичині. Виникла у 1926 внаслідок об'єднання *Української радикальної партії* з групою українських есерів, що діяла на Волині. Лідером партії був *Л.Бачинський*, а після його смерті у 1930 партію очолив адвокат І.Макух. Відомими діячами УСРП у 1920-30-х роках були депутати сейму Семен Жук, Іван Власовський, Микола Рогуцький, Осип Когут, Клим Стефанів, Дмитро Ладика. Програма УСРП головну увагу приділяла політичним та соціально-економічним реформам суспільства, розвитку українського національно-культурного життя. Партія, відмежовуючись від лівих і правих політичних сил, виступала за соціальну справедливість, передачу землі без викупу для всіх безземельних селян. Велика увага приділялась розвитку кооперації. В національній політиці партія відстоювала лозунг самовизначення націй і "Соборності України". УСРП виступала з критикою комуністичного режиму в радянській Україні у кін. 1920 - на поч. 1930 років. На парламентських виборах здобула 11 мандатів до сейму і 3 до сенату. У квітні 1931 вступила до II Соціалістичного Інтернаціоналу. У 1934 налічувала 20 тис. членів. У січні 1935 партія фактично розпалася

на дві фракції - УСРП-лівицю і УСРП-опозицію. У вересні 1939 повністю припинила своє існування. Друкованими органами партії були газета "Громадський голос" (видавалась у 1895-1939) і журнал "Живе слово" (виходив у 1938-39).

Н. Шевченко (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА ФЕДЕРАТИВНО-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ (УФДП) - організація поміркованих поступовських кіл. Заснована в грудні 1917 у Києві кадетами-українофілами І.Луцицьким, В.Науменком, А.Десницьким, Г.Квітковським, Б.Кістяківським. Програма УФДП видана в 1918. Виступала за перетворення Росії на федеративну державу - "союз земств", ідею якого висунув ще М.Драгоманов. Помітної ролі в політичному житті України не відіграла. Брала участь у виборах до Українських установчих зборів. Виступивши окремим списком у Києві, отримала лише 587 голосів. У 1918 припинила свою діяльність.

Г. Кривоший (Запоріжжя).

УКРАЇНЬСЬКА ТРУДОВА ПАРТІЯ - політична партія, заснована в жовтні 1917 у Києві. Головою партії був Ф.Крижанівський, який представляв УТП в Українській Центральній Раді і Малій Раді. Стояла на позиціях соціал-демократії. Помітної ролі в політичному житті України не відіграла.

І. Підкова (Львів).

"УКРАЇНЬСЬКА ХАТА" - щомісячний літературно-публіцистичний журнал національно-радикального спрямування. Видавався у Києві з 24.3.1909 до осені 1914 за редакцією П.Богацького та М.Шоповала (вийшло 64 номери). Навколо "У.х." гуртувалися переважно молодь, народні вчителі, дрібні урядовці, невдоволені поміркованим змістом газети "Рада". Виник внаслідок полеміки радикально настроєних літераторів, які згуртувались навколо альманаху "Терновий вінок", та прихильників ліберальної газети "Рада". Співробітниками журналу були О.Коваленко, В.Скрипник, Ю.Будяк, Ю.Сірий (Тищенко), О.Олесь, Г.Чупринка та ін. Журнал виступав з критикою традицій українофільства, поверхового демократизму, угодства та орієнтацію на чужі суспільні сили, намагався формулювати нові ідейні засади українського визвольного руху. Ідеалом для "хатян" була незалежна Україна, в якій би поєдналися соціалізм та ідеалізм. У журналі публікували свої твори О.Олесь, М.Вороний, В.Винниченко, О.Кобилянська, М.Рильський, П.Тичина, М.Семенкота ін. На поч. Першої світової війни журнал був заборонений.

Г. Геращенко (Запоріжжя).

УКРАЇНЬСЬКА ХРИСТІАНСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ (УХО; з 1930 - Українська католицька організація) - українське суспільно-релігійне товариство. У серпні 1925 за ініціативою ректора духовної семінарії Т.Галущинського створено Тимчасовий організаційний комітет, який провів організаційні заходи із заснування у грудні 1925 УХО. Одночасно створено керівний орган товариства, який з листопада 1927 називався Центральний Комітет. З січня 1926 виходив неофіційний друкований орган товариства - газета "Нова зоря" (гол. редактор - Т.Галущинський; з січня 1928 - О.Назарук). УХО ставила за мету поглиблення, підтримку і захист католицького світогляду як у релігійно-церковних, так і в політичних, суспільних, культурних та економічних справах, боротьбу з лібералізмом та атеїстичним комунізмом. Значний вплив на спрямування діяльності УХО мав станіславський єпископ Г.Хомишин, який надавав фінансову підтримку "Новій зорі" та заснованій у 1927 газеті "Правда". Наприкін. 1927 - на поч. 1928 до Центрального Комітету УХО було кооптовано ряд відомих громадсько-політичних діячів, зокрема О.Назарука, В.Охримовича, С.Томашівського, які виробили статут та ідейно-політичну платформу організації. Проте товариство не стало вагомим чинником українського релігійного та суспільного життя. Після того, як у 1930 на базі УХО заснували *Українську католицьку народну партію*, товариство практично припинило свою діяльність. Головою проводу товариства у 1925-30 був Т.Галущинський.

М. Швагуляк (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА ХРИСТІАНСЬКО-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ (УХДП) - політична партія в Україні. Створена на основі Українського християнсько-демократичного фронту. У жовтні 1989 УХДФ, що виник у січні 1989, перейменував себе в УХДП. 21-22.4.1990 відбувся установчий з'їзд партії. Головою УХДП обрано В.Січка, затверджено програму і статут партії. У листопаді 1991 партія зареєстрована Міністерством юстиції України. На момент реєстрації налічувала у своїх рядах бл. 7 тис. членів. Партія виступала за досягнення "повної політичної незалежності України, ліквідації існуючої колоніальної структури, виведення іноземних військ". Перед III з'їздом УХДП (квітень 1992) частина членів партії на чолі з В.Журавським провела роботу із створення нової організаційної структури, яка у червні 1992 оформилася в *Християнсько-демократичну партію України*. У лютому 1993 УХДП перереєстрована Міністром України. У кін. жовтня 1995 у Львові проходив IV з'їзд УХДП, на якому головою партії обрано О.Сергієнка, головою Секретаріату - В.Завальнюка. В.Січко став почесним головою партії. Найвищий орган партії - З'їзд (Конгрес). Керівним органом партії є Головна Рада (обирається на з'їзді), яку очолює голова партії. Більшість первинних організацій партії знаходиться у західних областях України. В галузі економіки УХДП виступає за стимулювання урядом окремих напрямів промисловості, пріоритет екології над економікою та за ліквідацію колгоспів і радгоспів, повернення землі селянам. Основними завданнями у сфері культури і освіти УХДП вважає національне і культурне відродження українського народу, ліквідацію наслідків насильної русифікаторської політики і повернення реальних прав українській мові. УХДП зажадала від владних структур вільної пропаганди релігії

та своїх поглядів, права на видання періодичних видань та літератури, права громадської діяльності, права віруючих на вищу освіту, надання рівних прав усім християнським церквам і конфесіям в Україні. У своїх програмних документах УХДП розробила цілу низку заходів соціального захисту населення, проблем селянства, економіки, екології, етики. Партія ставить своїм завданням заборонити практику смертної кари в будь-якій формі та практику абортів. Найвищою цінністю серед існуючих цінностей на Землі партія визнає людське життя.

На березневих виборах 1998 виборчий блок "Вперед, Україно!", до складу якого увійшла УХДП, здобув 1,73 % голосів виборців, що не дало можливості кандидатам від УХДП здобути депутатські мандати в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі.

Т. Марискевич (Львів).

УКРАЇНЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА (УЦР) -заснована у Києві як міська громадсько-політична організація, яка під впливом революційних подій перетворилася у лідера українського національно-визвольного руху. Після проголошення *Української Народної Республіки* виконувала роль вищого законодавчого державного органу. Ідея створення українського керівного центру виникла на поч. березня 1917 у середовищі київської української інтелігенції. Протягом 3-7(16-20).3.1917 у суперечках і консультаціях між представниками різних політичних, громадських, наукових і культурних кооперативних осередків (*Товариство українських поступовців, Українське наукове товариство, Українське технічно-агрономічне товариство, Українське педагогічне товариство, українські соціал-демократи та ін.*) було узгоджено рішення про створення УЦР як представницького органу, об'єднуючого "українські організації на спільних домаганнях: територіальної автономії України з державною українською мовою". 7(20).3.1917 обрані перші керівні структури Ради, її президія та керівники 9 комісій. До складу президії увійшли: *М.Грушевський* - голова, його заступники - *Ф.Крижанівський* і *Д.Дорошенко*, товариші голови *Д.Антонович*, *писар-С.Веселовський*, *скарбник - В.Коваль*. До повернення у Київ *М.Грушевського* на переважній частині засідань, які відбувались практично щоденно, головував *Ф.Крижанівський* (після відставки 9.3.1917 *Д.Дорошенка* на посаду заступника голови 15.3.1917 було запрошено *В.Науменка*). 9(22).3.1917 УЦР ухвалила першу відозву до українського народу, в якій закликала взяти активну участь у виборах до Установчих Зборів, організуватися в політичні та громадські товариства, домагатись від Тимчасового уряду запровадження української мови в шкільних, судових та урядових закладах. Відозва засвідчила, що в перші дні свого існування УЦР не мала плану широкої політичної діяльності, її дії були обережними і поміркованими. Переломним моментом в історії УЦР стало повернення 14.3.1917 до Києва *М.Грушевського*, який 15.3.1917 вперше головував на засіданні Ради. *М.Грушевський* сформулював головне стратегічне завдання Центральної Ради - досягнення національно-територіальної автономії України у складі реформованої федеративної, демократичної Російської держави. *М.Грушевський* провів значну роботу з реорганізації складу УЦР, перетворення її в загальноукраїнський представницький громадсько-політичний орган. Першим кроком у цьому напрямі стало переобрання УЦР у квітні 1917 на *Всеукраїнському національному конгресі*. До нового складу УЦР обрано 118 осіб, які репрезентували окремі українські губернії, громади Москви, Кубані, Ростова-на-Дону, політичні партії, громадські та культурно-освітні організації. Головою Центральної Ради обрано *М.Грушевського*, його заступниками - *В.Винниченка* і *С.Єфремова*. Всеукраїнський національний конгрес та другі загальні збори Ради висловились за кооптацію нових членів до складу УЦР (зафіксовано 23.4.1917 в "Наказі Українській Центральній Раді"). Протягом травня-липня 1917 до УЦР включені Український генеральний військовий комітет, Всеукраїнські ради робітничих, селянських та військових депутатів. Влітку 1917 згідно з домовленістю з Тимчасовим урядом склад УЦР розширено за рахунок представників національних меншин, які отримали 202 місця дійсних членів УЦР та 51 кандидата, За даними мандатної комісії VI загальних зборів (сесії) Ради її розрахунковий склад становив 798 місць, на які обрано 643 особи. За рахунок ротації кадрів та наступного кооптування нових членів (у кін. 1917 до складу УЦР залучено Морську Генеральну Раду, обраних від України членів Всеросійських Установчих зборів, представників окремих рад) загальна кількість членів УЦР була значно більшою, однак і тепер вона ще не піддається точному обчисленню. 75% мандатів в УЦР належали українцям, решта - національним меншинам. Переважну більшість з них розділили між собою росіяни (14% усіх мандатів), євреї (близько 6%) та поляки (2,5%), тоді як молдовани отримали 4 місця, німці й татари - по 3, білоруси, чехи, греки - по одному.

Більшість у повному складі УЦР складали представники від селянства. Їм належали практично всі мандати Всеукраїнської ради селянських та значної частини Всеукраїнської ради військових депутатів. Другою за кількістю і найактивнішою соціальною групою УЦР була інтелігенція. Однак вона не являла єдиної соціальної сили, ділилася на окремі табори за партійними та національними ознаками.

До складу УЦР входили представники 19 політичних партій (з них 17 називали себе соціалістичними). Крім українських партій, представництво у Центральній Раді мали російські, єврейські, польські політичні організації, які утворили у Раді власні фракції. З українських партій найбільші фракції мали *Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська соціал-демократична робітничка партія та Українська партія соціалістів-федералістів*. Українські есери завдяки своєму впливу на селянство мали найчисельніше представництво в УЦР, проте у персональному підборі кадрів поступалися УСДРП. Українські соціал-демократи *В.Винниченко, С.Петлюра, М.Порш, Д.Антонович, Б.Мартос, В.Садовський, І.Стешенко, М.Ткаченко, Л. Чикаленко* складали ядро Ради і тривалий час (до січня 1918) відігравали у Раді провідну роль.

З розвитком діяльності Центральної Ради ускладнювалась її структура. Згідно регламенту загальні збори мали збиратися не рідше ніж раз на місяць, проте відбулося лише дев'ять таких зборів (I - 6-8.4.1917; II - 22-23.4.1917; III-7-9.5.1917; IV-1-3.6.1917; V - 20.6-1.7.1917; VI - 5-9.8.1917; VII -29.10-2.11.1917; VIII -12-17.12.1917; IX- 15-25.1.1918). Загальні збори заслуховували і затверджували звіти про діяльність Комітету УЦР (див. *Мала Рада*), на їх порядок денний виносилися актуальні питання поточного моменту. Найвагоміші рішення і документи УЦР готувалися і ухвалювалися в Комітеті УЦР, реорганізованому 29.6.1917 у Малу Раду. Постановою V сесії УЦР Мала Рада отримала право "вирішення всіх негайних справ, що належать до компетенції Центральної Ради". Тією ж постановою її склад збільшувався з 20 до 40 членів, поновившись представниками національних меншин (у січні 1918 налічувала бл. 80 членів). Склад Малої Ради формувався на фракційних (партійних) засадах. Кожна з політичних партій мала квоту пропорційно до своєї чисельності у Великій Раді. Проте усталеного, затвердженого списку членів Малої Ради не існувало. Побутувала практика заміни одних діячів іншими (заступниками). Функції повсякденного керівництва підготовчою роботою до зборів і сесій Ради, а згодом і Малої Ради, здійснювала Президія УЦР (вперше обрана Всеукраїнським національним конгресом у складі голови УЦР -М.Грушевського і двох його заступників - В.Винниченка та С.Єфремова). 27.6.1917 Президію доповнено чотирма товаришами Голови (М.Шрагом, С.Веселовським, А.Ніковським, Ф.Крижанівським) та чотирма секретарями (М.Чечелем, А.Постоловським Л.Чикаленком, Я.Левченком).

15(28).6.1917 Комітет УЦР створив Генеральний секретаріат - свій виконавчий орган Ради, якому було доручено "завідувати справами внутрішніми, фінансовими, продовольчими, земельними, хліборобськими, міжнародними та іншими в межах України і виконувати всі постанови Центральної Ради, які цих справ торкаються" (див. *Генеральний секретаріат УЦР-УНР*). З проголошенням *Української Народної Республіки* виконував функції її уряду, а після ухвалення IV Універсалу Генеральний секретаріат реорганізований в *Раду народних міністрів УНР*. Частиною структур УЦР були чисельні комісії, які утворювалися за рішенням Ради на постійній чи тимчасовій основі.

Тринадцятимісячний період діяльності УЦР поділяється на три неоднозначних етапи. Перший (від створення УЦР до Всеукраїнського національного конгресу) характеризувався спонтанним накопиченням сил, відсутністю чіткої політичної програми, спробами сформулювати головні стратегічні гасла.

Другий етап (від Всеукраїнського національного конгресу до падіння Тимчасового уряду) засвідчив перетворення УЦР у провідну політичну силу в Україні, лідера українського національно-визвольного руху. Діяльність Центральної Ради у цей час відбувалась в умовах демократичного державного ладу і мала демократичний характер. Головною особливістю цього періоду була боротьба за національно-територіальну автономію України у складі федеративної демократичної Росії. Ця боротьба передбачала, з одного боку, мобілізацію сил українського суспільства, з іншого - складні політичні маневри у стосунках з петроградським урядом. Мобілізація мас відбувалась шляхом проведення численних всеукраїнських, губернських і повітових з'їздів, які розглядали питання підтримки політики УЦР, ставлення до національно-територіальної автономії, українізації армії, освіти, державних установ. УЦР виступила ініціатором створення губернських і повітових українських Рад. Центральна Рада широко практикувала апеляцію до мас через різноманітні відозви, заклики, декларації. Найпоказовішим з них слід визнати 1 Універсал (10.6.1917), яким УЦР закликала український народ "творити новий лад вільної автономії України" (див. *Універсали Української Центральної Ради*).

Одночасно 1 Універсал став поворотним моментом у стосунках УЦР з Тимчасовим урядом. Якщо до проголошення Універсалу УЦР послідовно підтримувала урядовий курс та розраховувала на позитивне ставлення уряду до ідеї української автономії, то проголошення Універсалу означало перехід в опозицію до Тимчасового уряду. Тимчасовий уряд не наважився на розправу з Центральною Радою, а вислав до Києва повноважну делегацію у складі міністрів І.Церетелі, О.Керенського, М. Терещенка. Переговори завершилися компромісом, який був зафіксований у спеціальній урядовій декларації та II Універсалі Центральної Ради. УЦР зобов'язувалася надати представникам неукраїнської революційної демократії місця у Раді, що сприяло б перетворенню її з національного органу у територіально-національний.

У подальшому стосунки між УЦР і Тимчасовим урядом визначились відходом уряду від досягнутих у Києві домовленостей, значним звуженням прерогатив Генерального секретаріату на території, де поширювалась його діяльність. Видана 4(17).8.1917 Тимчасовим урядом "Тимчасова інструкція Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду" спричинила певну політичну кризу в Центральній Раді. Не наважившись відкинути ті невеликі легальні можливості перебрання влади в Україні, які давала урядова "Інструкція", УЦР в підсумку втратила контроль за стихійним та інтенсивним розвитком революційних настроїв мас. В останні місяці існування Тимчасового уряду в стосунках Центральної Ради з ним зберігалася невизначеність.

Захоплення більшовиками в кін. жовтня 1917 влади у Петрограді, падіння Тимчасового уряду створило принципово іншу політичну ситуацію в Україні. УЦР висловила проти подій у Петрограді, вважаючи відповідальними за них уряд і більшовиків, оголосила, що "буде боротися з усіма спробами підтримки цього повстання на Україні". 31.10.1917 сьома сесія УЦР ухвалила поширити владу Генерального секретаріату, окрім Київської, Полтавської, Чернігівської, Волинської та Подільської губерній, на Херсонську, Харківську, Катеринославську, Таврійську, Холмську, частково Курську і Воронежську. На поч. листопада 1917 влада в Україні перейшла до рук Центральної Ради. 7(20).11.1917 УЦР III Універсалом проголосила про

створення Української Народної Республіки у складі федеративної Росії. Розпочався третій і останній етап історії Центральної Ради. В основі його лежала державотворча діяльність, спрямована на побудову демократичних засад влади, повне незалежнення України. УЦР ухвалила низку законів - Конституцію УНР, запроваджено власну грошову систему, затверджено герб, гімн УНР, українській мові надано статусу державної.

Державотворча діяльність наштовхувалась на ряд перешкод, головними серед яких з кін. 1917 стали більшовицька агресія проти України, незавершеність Першої світової війни 1914-18, падіння авторитету влади і держави. В таких умовах Центральній Раді довелося вести війну з більшовиками і одночасно вести мирні переговори з представниками Четверного Союзу в Бересті, а після підписання мирного договору 27.1(9.2).1918 звернутися до німців та австрійців за військовою допомогою (див. *Берестейський мир 1918*).

Звільнивши з допомогою іноземних військ територію України від більшовиків, УЦР потрапила у залежність від німецького та австрійського військового командування. Спроби діячів Ради продовжувати ліводемократичний курс, накреслений III і IV Універсалами, викликали невдоволення і роздратування окупаційного командування. Воно дозволило правим консервативним силам здійснити 29.4.1918 державний переворот. "Грамотою до всього українського народу", підписаною П.Скоропадським, УЦР була розпущена, а видані нею закони скасовані.

Діяльність Центральної Ради в часі була нетривалою, але її історичне значення виходить далеко за хронологічні рамки існування. Історія УЦР не належить якійсь одній політичній течії, це велике надбання українського народу, історичне явище, з яким пов'язуються глобальні процеси консолідації української нації, відновлення української державності, надання національній державі демократичних, парламентських форм.

В. Верстюк (Київ).

"УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО" у Кракові та Львові - єдине офіційно дозволене німецькою окупаційною владою українське видавництво в Генеральній губернії. Засноване 27.12.1939 у Кракові. Одержало монопольне право на видання українських книжок і преси. Ініціатором створення і організатором видавництва виступила група української інтелігенції на чолі з проф. *В.Кубійовичем*. Було тісно пов'язане з *Українським центральним комітетом*, члени якого очолювали видавництво. Незмінним головою Надзірної ради "У.в." був *В.Кубійович*, директорами - *Є.Пеленський* (до кін. травня 1940), *І.Зелінський* та *І.Коцур* (до червня 1941), *І. Зелінський* (до літа 1944), *О.Тарнавський* (з літа 1944). У липні 1941 у Львові утворилося самостійне видавництво під такою ж назвою, яке спочатку співпрацювало з краківським, а в грудні 1941 об'єдналося з ним на правах філії. Відділом "У.в." у Львові керував *М.Матчак*, відділом у Кракові - *І.Федів*. Дирекція "У.в." перебувала у Кракові. Постійними співпрацівниками книжкового відділу у Львові були *В.Сімович*, *С.Гординський*, *Ю.Стефанік*, *Д.Штикало*, *І.Крип'якевич*, *З.Храпливий* та ін. Вся друкована продукція "У.в.", особливо газети та журнали, підлягала суворій цензурі окупаційної влади. Основну частину продукції видавництва (крім періодики) складали шкільні підручники (букварі, читанки, посібники з арифметики), навчальні посібники, методична література для вчителів і вихователів дитячих садків, збірки народних пісень, казок тощо. Великим досягненням видавництва в умовах окупаційного режиму став випуск кількох десятків літературно-художніх видань, розрахованих здебільшого на масового читача. Серед них-повні видання творів *В.Стефаніка*, *Л.Мартовича* (у 3-х томах), окремі твори *Т.Шевченка*, *І.Франка*, *І.Вишенського*, *П.Куліша*, *М.Коцюбинського*, *Г.Квітки-Оснот'яненка*, *Ю.Опільського*, *С.Руданського*, *Ю.Федьковича* та ін. У 1942-43 у Львові під редакцією *С.Гординського* видана низка творів представників "розстріляного відродження" 1930 років *О.Близька*, *М.Зорова*, *М.Хвильового*, *В.Підмогильного*, *М.Куліша* та ін., які були мало відомі у західноукраїнських землях. Видавництво опублікувало чимало оригінальних праць з вітчизняної історії, краєзнавства, географії, книгознавства та ін. областей гуманітарних знань, зокрема монографії *Я.Пастернака* ("Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850-1943 рр."), *О.Степанів* ("Сучасний Львів"), *М.Кордуби* ("Історія Холмщини і Підляшшя") та ін. Однак багато творів, зокрема з історії України, цензура відкинула. Із періодичних видань у видавництві виходили газети: щоденник "Краківські вісті" (виходив у Кракові 1940-44, ред. *М.Хом'як*) та однойменний тижневик (1940-44, ред. *Я.Заремба*), тижневик "Холмська земля" (регіональне видання тижневика "Краківські вісті"); журнали: щомісячники для дітей "Малі друзі", юнацтва "Дорога", літературно-мистецький щомісячник "Ілюстровані вісті" (з поч. 1942 замість нього виходив щомісячник "Наші дні"). Періодика "У.в." намагалась подавати максимум інформації (хоч і сильно цензурованої) про життя українського населення у тогочасній Україні та за її межами, виступала ефективним інструментом виявлення і формування громадської думки та національної самосвідомості українців на окупованих територіях. Усього в "У.в." вийшло 1416 номерів щоденника "Краківські вісті" (загальним тиражем 18 млн примірників), 204 номери тижневика "Краківські вісті" (32,4 млн), 81 - "Холмської землі" (800 тис.), 50 - журналу "Малі друзі" (1,0 млн), 38 - "Дороги" (300 тис.), 20 - "Ілюстрованих вістей" (100 тис.), 25 - "Наших днів" (1,3 млн). У видавництві друкувалися численні листівки, портрети (святих, українських історичних діячів, зокрема *Б.Хмельницького*, *І.Мазепи*, *Т.Шевченка*, *І.Франка*), картини, географічні карти, календарі. Основним тереном збуту продукції "У.в." була *Генеральна губернія*, частково - Німеччина. Весь прибуток видавництва йшов на культурні цілі. У квітні 1944 припинило діяльність Львівське, а восени 1944-Краківське відділення "У.в." У серпні 1944 видавництво відкрило свою філію у Відні, куди було перенесено львівський відділ "У.в.". На поч. жовтня 1944 з Кракова перенесено до Відня також редакцію щоденника і тижневика "Краківські вісті". Останній номер щоденника вийшов на австрійській землі 4.4.1945. У квітні 1945 "У.в." остаточно припинило свою діяльність.

О. Луцький (Львів).

УКРАЇНСЬКЕ ВИЗВОЛЬНЕ ВІЙСЬКО (УВВ) - загальна назва частини українських національних збройних формувань, що у 1943—45 діяли на боці німецької армії. Попередниками і основою УВВ були сформовані з українців східні відділи при німецькій армії, відомі як підрозділи т. зв. гіві ("добровільних помічників"; від нім. Hiwi - Hilfswilligen), що діяли у складі вермахту з осені 1941. Військовослужбовці загонів "гіві" (переважно колишні солдати і офіцери Червоної армії) були задіяні як обслуговуючий персонал вермахту та як охоронці об'єктів військового значення. З часом "гіві" залучили до боротьби проти радянських партизанів на території України та Білорусі. Протягом 1942 при німецькій армії було утворено 74 українських батальйони "гіві". 18.12.1942 командування вермахту і керівництво міністерства окупованих східних територій визнало необхідним створення при німецькій армії національних збройних формувань із східних народів для боротьби на боці Третього райху проти Радянського Союзу. У лютому 1943 вирішено, що сформовані з українців збройні відділи візьмуть назву "Українське визвольне військо - УВВ". Ідею створення УВВ підтримали лідери уряду УНР в екзилі та ОУН, очолюваної *А.Мельником*. У травні 1943 у Берліні вийшов друком перший номер щотижневого ілюстрованого органу УВВ - "Український доброволець". До серпня 1943 на території райхскомісаріату "Україна" і прилеглих до нього земель проведено акцію набору добровольців до УВВ, внаслідок якої створено кілька мобільних військових частин. У серпні 1943 за розпорядженням А.Гітлера формування УВВ призупинилось і було поновлене лише через кілька місяців. У грудні 1943 створено штаб УВВ, який очолив полковник Петро Крижанівський. До складу штабу УВВ увійшло кілька відділів (пропагандистський, військового навчання, підготовки офіцерських кадрів тощо). Наприкін. січня 1944 під тиском німецьких органів безпеки штаб був розпущений. Структура підрозділів УВВ повторювала структуру Армії УНР. До складу УВВ входили полки, курені (за кількістю особового складу наближались до батальйонів), сотні, чоти і рої. У січні 1944 до складу УВВ увійшов *Український легіон самооборони* під командуванням колишнього полковника Володимира Герасименка, що в 1943 діяв на території Волині. На поч. 1944 частина бійців-українців східних батальйонів була примусово зачислена до Російської визвольної армії (РОА) генерала А.Власова, що діяла у складі німецьких військ. Внаслідок численних протестів більшість українських підрозділів (але не всі українці) весною 1944 були виведені з РОА й реорганізовані в УВВ. За весь час свого існування підрозділи УВВ налічували близько 75 тис. бійців. УВВ діяло переважно в Україні, Білорусі, а також на Західному фронті (один із підрозділів УВВ - ім. І.Богуна перейшов на бік французького руху Опору). В оперативному відношенні формування УВВ підпорядковувалися командуванню німецької армії. Бійці УВВ користувалися зброєю й носили уніформу радянського або німецького виробництва, без будь-яких знаків - за винятком синьо-жовтих нарукавних емблем з літерами "УВВ" і тризубів на кокардах шапок. Весною 1944 затверджено текст присяги військовослужбовців УВВ. Кожен присягав "обороняти Батьківщину свою-Україну від усіх ворогів її". У польському місті Лодзі створено школу офіцерських кадрів УВВ. Єдиного центру бойової підготовки особового складу УВВ не існувало. Побоюючись самовільних дій військовослужбовців української національності, командування німецької армії не дозволило на зосередження в єдине ціле підрозділів УВВ, які постійно перебували при різних частинах вермахту й тим самим виконували роль лише допоміжних частин у системі збройних сил Третього райху. У березні 1945 УВВ увійшло до складу *Української національної армії*. Із закінченням Другої світової війни частина колишніх вояків УВВ опинилась у таборах для переміщених осіб у Західній Німеччині, інші були насильно вивезені в глибокі північних областей СРСР, де відбували 15-20-річне ув'язнення у концтаборах за співробітництво з німецькою армією. 17.9.1955 указом Президії Верховної Ради СРСР особи, засуджені за службу в німецькій армії та спеціальних формувань при ній (у т. ч. й ті, хто перебував на той час за кордоном), були амністовані.

А. Бояновський (Львів).

УКРАЇНСЬКЕ ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО - див. *Вільне козацтво*.

УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВНЕ ПРАВЛІННЯ - коаліційний крайовий уряд, сформований після проголошення у Львові 30.6.1941 Акта відновлення Української держави. Створений за ініціативою та активною участю ОУН-Р під проводом *С.Бандери*. УДП було сформоване з представників різних політичних сил на засіданні Національних зборів у Львові 30.6.1941. Національні збори, в силу неможливості проведення у тогочасних умовах загальнонародних виборів, були скликані місцевою мережею ОУН-Р. У них взяло участь понад сто представників української громадськості як зі Львова, так і з ін. регіонів України, серед яких - єпископ *Й.Сліпий*, о. Іван Гриньох та ін. Головував на зборах *Я.Стецько*. Національні збори підтримали рішення ОУН-Р про відновлення української державності та заходи з організації українського державно-політичного життя. Збори схвалили створення УДП на чолі з *Я.Стецьком* (отримав повноваження призначати та звільняти його членів). Хоча німецька окупаційна влада 4.7.1941 заборонила проголошення Акта відновлення державності, в Галичині продовжувалося створення органів місцевого самоврядування, які визнавали УДП. На 5.7.1941 склад УДП був таким: *Я.Стецько* - Голова і керівник міністерства соціальних реформ (член ОУН-Р); *М.Панчишин* - перший заступник Голови і керівник міністерства здоров'я (безпартійний, депутат Верховної Ради СРСР); *О.Барвінський*-державний секретар у міністерстві здоров'я (безпартійний); *Л.Ребет* - другий заступник Голови (член ОУН-Р); *В.Петрів* - міністр оборони (УСРП); *Р.Шухевич* і *О.Гасин* - заступники міністра оборони (ОУН-Р); *В.Лисий* - міністр внутрішніх справ (УСРП); *К.Паньківський* - заступник міністра внутрішніх справ (УСРП); *М.Лебедь* - міністр державної безпеки (ОУН-Р); *В.Стахів* - міністр закордонних справ (член ОУН); *О.Марітчак* - заступник міністра закордонних справ

(УНДО); Юліян Федусевич - міністр справедливості (безпартійний); Богдан Дзерович - заступник міністра справедливості (безпартійний); Дмитро Яців і Роман Ільницький-державні секретарі міністерства народного господарства (ОУН-Р); Євген Храпливий - міністр сільського господарства (УНДО); Ілярій Ольховий - міністр фінансів (безпартійний); Андрій Пясецький - міністр лісництва (ФНЄ); Володимир Радзикович - міністр освіти та віровизнань (безпартійний); Олександр Гай-Головко - міністр інформації і пропаганди (безпартійний); *Й.Позичанюк* і *Я.Старух* (ОУН-Р)-державні секретарі міністерства інформації і пропаганди; *І.Климів*-міністр політичної координації (ОУН); Н.Мороз - міністр пошти 1 телеграфу (безпартійний); Михайло Росляк - начальник президіальної канцелярії (УСРП). Перед УДП стояли завдання організації системи державного управління, що охоплювала б усі українські землі; керівництво господарським та культурно-освітнім життям; формування української армії та міліції. Однак УДП не вдалося реалізувати поставлених завдань, оскільки незабаром розпочалися репресії з боку німецької окупаційної влади. 12.7.1941 німецька поліція заарештувала голову УДП Я.Стецька та ряд ін. членів уряду, зокрема Р.Ільницького, В.Стахіва. Ще раніше 7.7.1941 було заарештовано керівника ОУН-Р С.Бандеру.

Після припинення функціонування УДП інтереси українського населення перед німецькою окупаційною владою представляла Рада сеньйорів (створена 6.7.1941, гол. *К.Левицький*), яку невдовзі перетворили на *Українську Національну Раду*. Протягом тривалого часу німецьке керівництво постійно домагалось від С.Бандери та Я.Стецька відкликання Акта від 30.6.1941, але так і не змогло добитися бажаних результатів. Значення Акта від 30.6.1941 та сформованого на його основі УДП полягало у політико-правовому закріпленні прагнення українського народу до державної самостійності. Саме тому, будучи ініціативою ОУН-Р, Акт підтримали ряд ін. українських політичних сил та ієрархи українських церков - митрополит *УГКЦ А.Шептицький* (пастирський лист "До українського народу" від 1.7.1941) і майбутній митрополит УАПЦ *Полікарп* (архіпастирське послання "До всіх українців, суцїх на Волині" від 10.7.1941). Заборона діяльності УДП та арешт його членів переконливо показали вороже ставлення гітлерівської Німеччини до української державності, що сприяло розгортанню національно-визвольного руху на окупованих нацистами землях України, створенню Української повстанської армії та утвердженню ідеї розрахунку лише на власні сили в боротьбі за національне визволення.

Т. Андрусяк (Львів).

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО-незалежна асоціація українських істориків діаспори (США, Канада, країни Європи, Австралія) та України. Виникло поза Україною в березні 1965 р. за ініціативою *Любомира Винара*, *Олександра Оглоблина*, *Наталі Полонської-Василенко* та інших науковців з числа членів УВАН та НТШ, університетських професорів, членів редколегії журналу "Український історик". Метою створення УІТ було поєднання зусиль істориків-фахівців та прихильників української історії в діаспорі заради збереження кращих традицій національної історіографії, виявлення та вивчення джерельних матеріалів з історії України в зарубіжних архівах та бібліотеках, спростування фальсифікацій історії України в радянських та зарубіжних дослідженнях, а також для видання друкованого органу-журналу "Український історик". До видатних історичних дат УІТ ініціювало численні наукові конференції істориків та громадські заходи в діаспорі, а з кінця 1990 років здійснює такі серійні видання: "Історичні монографії", "Історичні студії", "Грушевськіана", "Мемуаристика", "Українські вчені" та інші. За три роки десятиліття своєї діяльності УІТ видало більше 80 окремих книжок українською та англійською мовами, в т. ч. перший "Атлас історії України". З початком 1990-х років УІТ поширило свою діяльність в Україні: його осередки діють у Києві, Львові, Острозі, Дніпропетровську, Черкасах. В діяльності УІТ від самого початку значне місце посідає грушевськознавство як окрема міждисциплінарна ділянка наукового українознавства. УІТ співпрацює в цьому напрямі з науковими, музейними установами, університетами і науковими бібліотеками України. Товариство очолює *Л.Винар*.

Л. Сакада (Київ).

УКРАЇНСЬКЕ НАРОДНЕ ОБ'ЄДНАННЯ (УНО) - політична організація, заснована 19.9.1922. у м. Хотячеві Володимирського повіту Волинської губ. Програму партії прийнято 26.9.1922 у Луцьку. Згідно з програмою, УНО виступало за об'єднання всіх верств українського народу, що стояли на ґрунті самостійної України. Керівний орган - Управу партії очолював *Іван Гореміка-Купчинський* (заст. - *Іван Волошин*, секретар - *Микола Юфімюк*). У 1925 активна діяльність УНО припинилася.

Я. Серкіз (Львів).

УКРАЇНСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО в Києві - громадське наукове товариство академічного типу. Засноване у кін. 1906 за ініціативою *М.Грушевського* і групи київських громадівців за зразком *Наукового товариства ім. Т.Шевченка* з метою організації та розвитку української науки і пропаганди її здобутків серед широкого загалу. Головою УНТ став *М.Грушевський*, секретарем *І.Стешенко*. Фінансову основу для діяльності товариства склали членські внески і пожертвування меценатів (зокрема *В.Симиренка*). УНТ мало три секції (історичну, філологічну і математично-природничу) та дві комісії (медичну і статистичну). Членами УНТ були *В.Антонович*, *К.Мельник-Антонович*, *М.Біляшівський*, *М.Василенко*, *Ф.Вовк*, *Б.Грінченко*, *І.Джиджора*, *В.Дурдуківський*, *П.Житецький*, *І.Каманін* та ін. Видавало наукові праці (29 томів обсягом 350 друк.арк. у 1907-17), влаштовувало публічні засідання з науковими доповідями в приміщенні Українського клубу в Києві. Було опубліковано 18 тт. "Записок УНТ", в яких друкувались переважно праці історичної та філологічної секцій, "Збірники" праць математично-природничої секції та медичної комісії. У 1914 і 1917

вийшли два томи квартальника "Україна" (у 1915-16 у Москві видруковано 2 т. "Українського наукового журналу"). УНТ не увійшло до створеної 1918 Української академії наук. У 1921 було адміністративним порядком включене до Всеукраїнської Академії Наук, де його секції ще певний час зберігали свою автономність, а згодом стали секціями відповідних відділів ВУАН. УНТ мало значні заслуги в пропаганді української науки і культури.

Л. Зашкільняк (Львів).

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНЕ ОБ'ЄДНАННЯ (УНДО) - найбільша українська політична партія міжвоєнного періоду, що діяла в Галичині в 1925-39. Ідейно стояла на програмних засадах *Української національно-трудової партії* (до 1919- *Українська національно-демократична партія*). Установчий з'їзд, що відбувся 11.7.1925, прийняв політичну платформу партії. Програму 1 статут УНДО ухвалено на другому з'їзді, що проходив у Львові 19-20.11.1925. Програма нової партії майже не відрізнялася від програми УНДП і базувалася на ідеології соборності й державності. Ставилося завдання створити в майбутньому самостійну Українську державу. У зверненні ЦК УНДО до населення вказувалося, що "партія не може дати своєї апробати (офіційного схвалення. -*Авт.*) на існуючий на радянській Україні перехідний диктаторський режим і однокласовий устрій, однак визнає радянську Україну поважним і далекосяжним етапом державності українського народу та вірить, що під напором свідомих українських мас та своєрідна державна організація завершиться здійсненням універсальних змагань української нації". На міжнародній арені УНДО вело боротьбу проти легалізації чужоземного панування, а в сеймі й сенаті - за виконання Польщею її міжнародних і конституційних зобов'язань. Найвищим органом УНДО був т. зв. Народний з'їзд (скликався раз на два роки), який обирав Центральний (Народний) Комітет; на місцях обиралися повітові народні комітети, у селян - мужі довіря. УНДО являло собою не стільки політичну організацію, скільки широкий національний рух без точної реєстрації своїх членів, членських внесків (за винятком Львова), але з досить строгою партійною дисципліною і взаємною лояльністю між керівництвом організації та місцевими осередками. Під впливом УНДО перебували великі господарські, культурно-освітні та спортивні організації: Ревізійний союз українських кооператорів (3261 кооператив і 448 239 членів), *Центросоюз*, "*Дністер*", "*Просвіта*" (бл. 100 тис. членів), "*Сокіл*" (380 гуртків), "*Луз*" (520 гуртків), "*Рідна школа*" (1075 гуртків, 43 тис. членів), *Союз українок* (25 тис. членів) та найбільша галицька щоденна газета "*Діло*". З 1925 офіційним органом партії став тижневик "Свобода" (ред. М.Струтинський і О.Кузьма). Навколо УНДО було об'єднано майже 3/4 громадських активістів Галичини. У другій пол. 1920 років об'єднання поширило свій вплив і на Волинь. У 1928 УНДО брало участь у виборах до польського парламенту і здобуло 26 мандатів до сейму (із 40 всіх українських) і 9 до сенату (з 11). У 1930 в умовах *паціфікації* (тоді польська влада заарештувала 19 послів від УНДО, обраних у 1928) - 17 (з 30), 1935 і 1938-23. В обох законодавчих палатах польського парламенту партія мала свої клуби, а в президії сейму і сенату - представництва. Керівництво УНДО, намагаючись нормалізувати українсько-польські відносини, пішло на укладення компромісної угоди з польським урядом. Політика "*нормалізації*" викликала невдоволення серед населення і спричинила гостру кризу в партії. У 1935 Д.Левицький склав із себе обов'язки голови, і партію очолив редактор "*Діла*" В.Мудрий. Група на чолі з Д.Палієвим вийшла з УНДО і заснувала *Фронт Національної Єдності*. В УНДО сформувалася внутрішня опозиція, що об'єднувалася навколо "*Діла*" (Д. і К.Левицькі, І.Кедрин-Рудницький, С.Баран та ін.), і опозиція жіночої організації "*Дружина княгині Ольги*" на чолі з М.Рудницькою. Проти політичної лінії УНДО розпочали активну кампанію УСПП і ОУН. Відмова В.Мудрого від політики "*нормалізації*" дещо стабілізувала внутрішньопартійну ситуацію, але не зупинила падіння впливу УНДО серед українського населення Галичини та посилення авторитету ОУН і ФНЄ. У вересні 1939 УНДО припинила своє існування. У 1947 група його членів відновила партію за кордоном і вона входила до складу Української Національної Ради та виконавчого органу, Державного Центру УНР. Серед провідних діячів партії були В.Бачинський, С.Витвицький, М.Волошин, М.Галуцинський, А.Горбачевський, В.Загайкевич, О.Кисілевська, В.Кузьмович, С.Кузик, П.Лисяк, О.Луцький, Л.Макарушка, І.Німчук, Ю.Павликовський, З.Пеленський, М.Творидло, К.Троян, О.Яворський.

Я. Серкіз (Львів).

УКРАЇНСЬКЕ ПРАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО в Чехії-об'єднання українських правників, учених та практиків, що існувало у міжвоєнний період у Празі. Створене за ініціативою науковців, зосереджене, в основному, навколо *Українського вільного університету*. Статут товариства зареєстровано 17.3.1923. Завданням товариства, яке мало продовжувати діяльність заснованого у Києві в період *Української Народної Республіки* Українського правничого товариства, було об'єднання українських правників для дослідження питань українського права, відстоювання соціальних, матеріальних та моральних інтересів українських правників у Чехії та сприяння встановленню тісних стосунків між українськими та чехословацькими юристами. Товариство виступало за створення Українського правничого інституту. Кількісний склад УПТ був невеликий (у 1923 -21 член, у 1928 - 32). Головою УПТ були Р.Лашенко, А.Яковлів, К.Лоський, С.Дністрянський. Товариство проводило наукові конференції, засідання тощо. УПТ виступило ініціатором та організатором Українського правничого з'їзду в Празі (4—7.10.1933). УПТ здійснювало також видавничу діяльність. Зокрема, видано працю проф. Р.Лашенка "Лекції з історії українського права. Литовсько-польська доба. Пам'ятники права" та текст короткої редакції "Руської Правди". У 1932 змінено статут УПТ і з того часу засідання товариства відбувалися спільно із зборами професорів ф-ту права і суспільних наук Українського вільного університету.

Т. Андрусак (Львів).

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ (УСО) - масова селянська організація, створена в липні 1931. Діяла легально, продовжувала політичні традиції "Сельробу" (див. *Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання*). Знаходилось під впливом *Комуністичної партії Західної України*. Виступало за національне самовизначення аж до відокремлення українських земель від Речі Посполитої і встановлення радянського ладу. Друковані органи - газети "Боротьба", "Праця", з 4.10.1932 - тижневик "Народна трибуна". УСО мало вплив на частину українських селян і робітників у селах і містечках Західної України. УСО співпрацювало з профспілками, кооперативами, товариствами "Просвіта", "Рідна школа" та ін. громадсько-культурними організаціями і на перших порах діяльність не виходила за рамки економічних вимог. У погодженні з КПЗУ організовувались антиподаткові селянські страйки, особливо на Волині, а також економічні акції сільськогосподарських робітників. З часом діяльність УСО набула політичного характеру і воно включилося у боротьбу з польським окупаційним режимом. УСО висувало ідею скликання Робітничо-селянського конгресу Західної України. Після вбивства членом ОУН Г.Мацейком у червні 1934 у Варшаві польського міністра Б.Перацького польська влада розгорнула широкомасштабну акцію проти українського національно-визвольного руху. У перелік організацій, які підлягали розпуску, потрапило і УСО. 16.7.1934 на території чотирьох південно-східних воєводств Польщі - Львівського, Тернопільського, Станіславського і Волинського діяльність УСО заборонено. Десятки активістів УСО заарештовано і відправлено до концтабору у Березі Картузькій. Припинили своє існування друковані органи УСО, а також профспілки, кооперативи, громадсько-культурні організації, які перебували під його впливом.

І. Пилипів, Л. Стояновська (Львів).

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСЬКО-РОБІТНИЧЕ СОЦІАЛІСТИЧНЕ ОБ'ЄДНАННЯ (Сельроб) - українська політична партія радянськфільського напрямку, що існувала у Польщі в 1926-32. Створена 10.10.1926 на основі об'єднання Холмсько-Волинського селянського союзу (виник наприкін. 1923 на Волині) і партії "Народна воля" (заснована в 1923 у Львові). Було обрано Тимчасовий Центральний Комітет новоствореної організації, який очолили лівий москвофіл К.Вальницький та український соціаліст Павло Васильчук. З поч. існування Сельроб керувалося настановами *Комуністичної партії Західної України*. Через Сельроб, як легальну організацію, комуністи вели агітацію серед селянства, висували своїх кандидатів на виборах. Головним завданням у програмі Сельробу визначалася боротьба за соціалізм, очолювати яку повинен робітничий клас у союзі з трудовим селянством. Проте внутрішні суперечності в середині КПЗУ, інспірований ЦК КП(б)У розкол у партії негативно позначились і на діяльності Сельробу. Восени 1927 з ЦК партії вийшла частина колишніх членів "Народної волі" (К.Вальницький, М.Заяць, К.Пелехатий) і створила організацію Сельроб-Лівіця, яка підтримувала політичну лінію *Й.Сталіна й Л.Кагановича*. Сельроб (Сельроб-Правиця) стояв на позиції українських націонал-комуністів, виступав проти більшовицької національної політики в УСРР, домагався наповнення радянської української державності реальним змістом. У 1928 обидва крила налічували бл. 10 тис. членів. На виборах 1928 до польського сейму Сельроб-Лівіця здобула 2 мандати, а Сельроб (Сельроб-Правиця)-4. У березні 1928 під керівництвом ЦК КПЗУ було створено ініціативний комітет для відновлення єдності Сельробу. У травні 1928 відбулося об'єднання розколених груп під назвою Українська селянсько-робітничє соціалістична єдність (Сельроб-Єдність) і прийнято Декларацію єдності. Сельроб-Єдність стояла на позиціях КП(б)У. Частина діячів Сельроб-Правиці перейшла до українських національних партій. Остаточну консолідацію організації закріплено на III з'їзді Сельробу, який відбувся в лютому 1930. Керівні органи -Центральний Комітет і Головний Секретаріат. Друковані органи - газети "Сельроб", "Воля народу", "Наше слово", "Нове життя", журнал "Сяйво". Провідними діячами Сельробу були О.Букшований, К.Вальницький, М.Голінатий, Д.Грицай, І.Довганик, М.Заєць, Ф.Кульницький, С.Маківка, П.Остафійчук, К.Пелехатий, М.Хімчин та ін. Найбільший вплив Сельроб мав серед населення Волині і Холмщини. 15.9.1932 польська влада заборонила діяльність партії та закрила її видання.

Н. Шевченко (Львів).

"УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО" - українське видавництво в Берліні (1921-26). Засновник, директор і редактор - З.Кузеля. З 1921 до 1923 видавало газети прогетьманського спрямування та ряд інших видань. Зокрема, часопис "Літопис політики і письменства" (1923-24) та "Бібліотеку "У.с." (1921-26). При видавництві діяли курси заочної освіти для української еміграції, редакція підтримувала зв'язки з Галичиною. "Бібліотека "У.с." нараховувала понад 50 книг, серед яких фундаментальні видання: антологія української поезії "Золоті струни", монографія про О.Архипенка у 4-х томах, словник Б.Грінченка, праця Д.Дорошенка "Слов'янський світ" та ряд ін. видань, які поповнили скарбницю українського друкарства.

А. Середяк (Львів).

"УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО" - назва ряду часописів та газет, що виходили у різний час в Галичині та за її межами. 1) Щоденна львівська газета, що видавалася в 1915-18 як орган Українського Комітету. Редакція відображала політичні позиції більшості у *Загальній Українській Раді* (ред. Ф.Федорців та С.Чарнецький). З 1916 видання перейшло у власність о. Тита Войнаровського-Столобута. З цього часу "Ус." (ред. - С.Чарнецький, *С.Голубович*) відстоювало погляди опозиції в ЗУР, яку очолював *Є.Петрушевич*. 2) Газета гетьманського спрямування, що в 1921-23 видавалася у Берліні. Виходила з різною періодичністю (щоденно, щотижня) за редакцією З.Кузелі та *Д.Дорошенка*. 3) Щотижнева газета української еміграції в Аргентині націоналістичного спрямування, орган товариства "*Просвіта*". Стоїть на позиціях ОУН С.Бандери. Виходить

у Буенос-Айресі з 1928. Редактори: Г.Голіян, М.Данилишин та ін. 4) Українська суспільно-політична газета, що виходила в Яворові в 1929-39 (двічі на тиждень, зі 938 - щомісячно). Редактори: Є.Яворівський, С.Харамбура. 5) Щотижнева газета Українського народного союзу в Парижі, неофіційний орган Проводу ОУН А.Мельника. Заснована в 1933. З 1939 видає Перша українська друкарня у Франції. У 1941-48 часопис не видався. З газетою співпрацювали *О.Оп'ячич, Є.Онацький, Д.Андрієвський, М.Сіборський, М.Капустянський* та ін. Часопис намагався розкрити панораму українського визвольного руху, згуртувати українську молодь поза Україною. У 1960-70 роках підтримував дисидентський рух в Україні. Редакторами газети були: О.Бойків (1933-34), В.Мартинець (1934-40), О.Штуль-Жданович (1948-77), М.Стиранка (1977-92). З лютого 1992 видається у Києві. В 1967 у Першій українській друкарні вийшли книга В.Чорновола "Лихо з розуму" та "Український вісник" (№ 1-8), ряд художніх та історичних творів. 6) Суспільно-політичний часопис національно-демократичного напрямку, що виходив в Ужгороді з 1932 до 1938. Видавав і редагував М.Бращайко. Часопис видавав літературний додаток "Слово". Серед співробітників: В.Бірчак, І.Роман, о.К.Феделеш. 7) Щоденна українська газета, що видавалася у період німецької окупації. Виходила з осені 1941 в Житомирі, пізніше - в Києві (з додатком "Література і мистецтво"). Редагувалася членами ОУН-М (І.Рогач, П.Олійник, О.Чемеринський), які за національно-самостійницьке спрямування часопису були розстріляні німцями. 8) Газета, що в 1941-42 виходила у Станіславі. Редактор Д.Греголінський. З червня 1942 заборонена німецькою владою. 9) Щотижневий часопис радянофільського напрямку, що виходив у Вінніпегу з 1943 до 1965. Редактори - М.Шатувський, М.Гринчишин. У 1965 "У.с." об'єдналося з газетою "Українське життя", що виходила в Торонто.

А. Середяк (Львів).

УКРАЇНСЬКИЙ ВИСОКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ ім. М.ДРАГОМАНОВА(УВПІ)-український вищий педагогічний навчальний заклад, заснований 7.7.1923 Українським громадським комітетом у Празі. Перші роки УВПІ функціонував як дворічний навчальний заклад, що повністю підпорядковувався Українському громадському комітетові. Тільки в 1926-27 навч. роках завершилося остаточне формування інституту як самостійного вищого навчального закладу. УВПІ ставив перед собою завдання готувати вчителів для українських середніх шкіл, а також організаторів шкільництва й народної освіти. Спочатку інститут складався з трьох відділів: літературно-історичного з двома підвідділами (мови і літератури та історії й суспільних наук); природничо-географічного та фізико-математичного (були об'єднані в математично-природничий). У 1924 відкрито музично-педагогічний відділ з двома підвідділами: вокальним та інструментальним. В УВПІ засновано 39 кафедр, при деяких ф-тах утворено спеціальні кабінети та лабораторії. Навчання в УВПІ було безплатним. За весь період функціонування в УВПІ працювало 92 викладачі. Серед них - проф. А.Артимович (мовознавство), В.Барвінський (теорія музики і композиції), Л.Білецький (історія української літератури), В.Гармашів (біологія і гігієна), *І.Горбачевський* (хімія), *Д.Дорошенко* (історія України), О.Ейхельман (правознавство), *С.Рудницький* (географія), *С.Русова* (педагогіка), В.Сімович (українська мова), *Д.Чижевський* (філософія), *С.Шелухин* (правознавство), В.Щербаківський (археологія) та ін. Професорсько-викладацький склад УВПІ проводив значну наукову і літературно-видавничу діяльність. Для видання навчальних посібників та підручників було створено спеціальне видавниче товариство "Січ". УВПІ видавав наукові збірники, зокрема в 1933 вийшов "Драгоманівський збірник", у якому вміщено 15 статей про М.Драгоманова. При УВПІ діяв цілий ряд наукових інституцій - Товариство ім. Григорія Сковороди (1924; з 1925-Науково-педагогічне товариство), Біологічне товариство (1928; згодом - Математично-природниче товариство) та ін. За весь час існування УВПІ повний курс прослухали 178 студентів, докторський ступінь отримали 31. Значна частина випускників працювала у Закарпатті. У 1933 УВПІ припинив своє існування через відсутність коштів. Ректорами УВПІ були професор Л.Білецький (1923-26), професор В.Сімович (1926-30), професор В.Гармашів (1930-33).

Т. Андрусак (Львів).

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ КЛУБ ІМЕНІ ГЕТЬМАНА П.ПОЛУБОТКА -українська військова організація, заснована 16(29).3.1917 на військовій нараді представників київського гарнізону. 18(31).3.1917 на засіданні Клубу затверджено Статут, який розробив *М.Міхновський*. Згідно зі статутом, головною метою організації було визнано згуртування всіх військовиків, лікарів, військових урядовців (українців за національністю) для створення української армії та для продовження боротьби "за повну свободу України". Справами клубу керувала Рада, що складалася з 24 членів і 12 кандидатів. Очолював Раду М.Міхновський. Клуб відкривав свої філії на фронтах і по всій Україні. Перед місцевими осередками ставилося завдання сприяти зростанню національної свідомості шляхом розповсюдження брошур, часописів та відозв із закликком до військовиків-українців об'єднуватися в окремі національні громади та встановлювати зв'язок із організацією. У травні 1917 за участю клубу сформовано *Перший український козацький полк ім. гетьмана Богдана Хмельницького* на чолі з штабс-капітаном Д.Путником-Гребенюком. Під впливом членів організації відбувалася українізація й ін. військових частин. Члени клубу М.Міхновський та В.Павелко брали участь у підготовці *Полуботківців виступу 1917*, внаслідок якого планувалося захопити владу в Києві і змусити *Українську Центральну Раду* проголосити незалежність України.

Г. Кривоший (Запоріжжя).

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ (УВУ) - перший вищий навчальний заклад і наукова установа української еміграції за кордоном. Заснований у Відні з ініціативи Союзу українських журналістів (В.Кушнір,

О.Олесь), Товариства прихильників освіти (С.Дністрянский) і Українського соціологічного інституту (М.Грушевський). Під час заснування УВУ виявилися розбіжності у поглядах на його структуру між *О.Колесою* (традиційний університет) та *М.Грушевським* (народний університет), внаслідок чого останній відійшов від організаційних справ. Офіційне відкриття УВУ відбулося в Будинку інженерів і архітекторів у Відні 17.1.1921. Спочатку в УВУ було 90 слухачів, 12 професорів та три доценти. Після поразки українських національно-визвольних змагань 1917-21 осередком політичної еміграції стала Прага, куди, за згодою міністерства шкільництва і просвіти Чехословаччини, переніс свою роботу УВУ. Урочисте відкриття ун-ту відбулося 23.10.1921. Адміністрація УВУ розмістилася у приміщеннях посольства Західно-Української Народної Республіки, а навчальний процес відбувався в аудиторіях та кабінетах Кардового ун-ту. Передбачалося також паралельне навчання студентів у ін. вищих навчальних закладах. Мовою викладання прийнято українську, хоча окремі предмети могли читатися іноземними мовами. У "празький" період функціонування УВУ діяли філософський (з історико-філологічним та природничим відділами) та правничий (юридичний) ф-ти. Ротація керівництва навчального закладу відбувалася щороку. У період 1921-45 ректорами УВУ були *О.Колесса* (1921-22, 1925-28, 1935-37, 1943-44), *С.Дністрянский* (1922-23), *І.Горбачевський* (1923-24, 1931-35), *Ф.Щербина* (1924-25), *Д.Антонович* (1928-30, 1937-38), *А.Яковлів* (1930-31, 1944-45), *О.Мицюк* (1938-39, 1940-41), *І.Борковський* (1939-10, 1941-43), *А.Волошин* (1945). Деканами філософського ф-ту були *С.Дністрянский*, *Д.Дорошенко*, *О.Колесса*, *А.Артимович*, *В.Біднов*, *Д.Антонович*, *В.Щербаківський*, *Б.Матюшенко*, *Ф.Слюсаренко*; правничий ф-т очолювали *Ф.Щербина*, *О.Ейхельман*, *Р.Лашенко*, *В.Старосольський*, *К.Лоський*, *С.Шелухин*, *О.Андрієвський*. Щорічний набір студентів до УВУ становив 325 чол.: 221 на філософський ф-т, 104-на правничий. Найбільша кількість викладачів - 46 (з них 30 професорів) працювала в 1933/34 н. р. У 1920-30 роках викладачами УВУ були науковці світового рівня: *О.Андрієвський*, *Д.Антонович*, *А.Артимович*, *В.Біднов*, *Л.Білецький*, *І.Борковський*, *С.Бородаєвський*, *І.Горбачевський*, *С.Дністрянский*, *Д.Дорошенко*, *О.Ейхельман*, *О.Колесса*, *Д.Коропатницький*, *Б.Крупницький*, *В.Кубійович*, *З.Кузеля*, *Р.Лашенко*, *В.Липинський*, *М.Лозинський*, *І.Мірчук*, *О.Лотоцький*, *О.Орлов*, *Я.Пастернак*, *С.Рудницький*, *Ю.Русов*, *Ф.Слюсаренко*, *Р.СмальСтоцький*, *В.Старосольський*, *Д.Чижевський*, *О.Шульгін*, *С.Шелухин*, *В.Щербаківський*, *Л.Шрамченко*, *Ф.Щербина*, *А.Яковлів* та ін. Вони читали й публікували курси історії та географії України, української історіографії та джерелознавства, історії українського права, церкви, мистецтва, етнології, археології, української мови та літератури, філософії, педагогіки. Лише у перше десятиліття видавничий відділ УВУ випустив 27 томів наукових праць, окремі з яких увійшли до "золотого фонду" української науки. Викладачі УВУ представляли українську науку на міжнародних та регіональних з'їздах, конференціях, симпозіумах, підтримували зв'язки з українськими (зокрема, Науковим товариством ім. Т.Шевченка) та зарубіжними науковими товариствами, обиралися членами Всеукраїнської академії наук, почесними членами іноземних АН, ун-тів та ін-тів. Вони працювали в ун-тах Праги, Подєбрад, Варшави, Львова, міст США. УВУ мав право надавати звання почесних докторів. До їх числа увійшли письменники *О.Олесь*, *О.Кобилянська*, *Б.Лепкий*, *В.Стефанік*, композитори *О.Кошиць*, *В.Барвінський*, громадські та наукові діячі *І.Горбачевський*, *О.Колесса*, *А.Волошин* та ін. У перше десятиліття свого існування УВУ надав ступінь доктора філософії або права 109 особам.

У міжвоєнні роки УВУ працював у складних умовах. У 1922 зменшилася сума субсидіювання ун-ту, що поставила його на грань закриття. Завдяки заходам ректора *І.Горбачевського* вдалося частково подолати труднощі й продовжити діяльність навчального закладу. На перешкоді повноцінного функціонування УВУ стало також зовнішньополітичне зближення Чехословаччини з СРСР та Польщею, внаслідок чого зменшено права української політичної еміграції у країні. У зв'язку з проголошенням автономної Карпатської України (1938) керівництво УВУ прийняло рішення про перенесення його роботи до Хусту, але угорська окупація Закарпаття перекреслила ці плани. Подальший поділ Чехословаччини і утворення протекторату Чехії і Моравії позначилося на становищі УВУ. Його підпорядковано ректору Кардового ун-ту, змінено статут і учбову програму, а викладачів піддано суворій перевірці про "арійське" походження. Нездійсненою залишилася спроба перенести роботу УВУ до Ужгорода у 1942. Остаточного розгрому ун-т зазнав після вступу Червоної армії до Праги у травні 1945. Більшість викладачів та студентів встигла виїхати на Захід, проте частина викладацького складу на чолі з *о.А.Волошином*, що залишилася в місті, була репресована, майно й архів УВУ конфіскували радянські окупаційні органи влади або ж були розграбовані "колекціонерами". За ініціативою *В.Щербаківського*, до якого приєдналася група науковців з Історичного наукового інституту з Берліна на чолі з *І.Мірчуком*, діяльність УВУ було відновлено восени 1945 в Мюнхені. До його розбудови долучилося молодше покоління українських дослідників, що емігрувало за кордон, уникаючи репресій радянської влади. Навчальний процес в УВУ відновився вже у 1946/47 н. р. Наступного року в ун-ті навчалось 493 студенти, а навчальний процес забезпечували 44 професори, 16 доцентів, 18 викладачів та асистентів. Діяльність ун-ту стала можливою завдяки фінансовій підтримці Конгрегації для Східної Церкви Апостольського Престолу (еп. *І.Бучко* став куратором УВУ) та фонду "Українського видавництва" у Кракові. Проте і в перші повоєнні роки матеріальне становище ун-ту залишалося непевним, особливо після проведення у Західній Німеччині грошової реформи (1948). У 1949 в УВУ навчалось 272 студенти, в 1950 - 137, у 1956 стаціонарні заняття були припинені. У перше повоєнне десятиліття в ун-ті видано 206 докторських і 103 магістерських дипломи. 16.9.1950 баварський федеральний уряд надав УВУ статус приватного ун-ту з академічними правами.

У 1950 роках значне скорочення навчального процесу УВУ компенсував широкою видавничою діяльністю. З 1957 почали виходити "Наукові записки", курси лекцій, розширився обсяг заочного навчання студентів. У

цей час УВУ налагодив відносини із зарубіжними науковими установами, осередками українознавства у США, Канаді, Франції. Становище УВУ поліпшилося після заснування Товариства сприяння українській науці (1962), що дало можливість у 1965 відновити навчальний процес. Розпочали роботу також курси українознавства, сходознавства, англомовні курси, що навчали слухачів у зимовий та літній періоди. Педагогічний колектив зріс з 56 чол. у 1965 до 84 у 1981. На пожертвування митрополита *Й.Сліпого* у 1974 УВУ придбав велике приміщення для аудиторій, кабінетів та бібліотеки. Щорічно ун-тет проводив наукові конференції, відзначав ювілеї видатних українських діячів, роковини української державності, організовував мистецькі виставки. З 1981 при УВУ почав роботу Інститут дослідів національних проблем. У 1966-81 докторські дипломи отримали 98 випускників, 36 - магістерські. У післявоєнні десятиліття ректорами УВУ були В.Щербаківський, І.Мірчук, Ю.Панейко, М.Васильів, О.Кульчицький, В.Орелецький, Ю. Бойко, В.Янів. У післявоєнний період в ун-ті плідно працювали видатні українські історики Д.Дорошенко, О.Оглоблин, Н.Полонська-Василенко; географи С.Рудницький, В.Кубійович; філологи С.Смаль-Стоцький, О.Колесса, Ю.Шевельов, Я.Рудницький, О.Горбач; філософи Д.Чижевський, І.Мірчук, О.Кульчицький, В.Янів; етнографи З.Кузеля, В.Петров; історики мистецтва Д.Антонович, В.Залозецький; історики церкви В.Біднов, М.Чубатий, О.Лотоцький; правники С.Дністрянський, А.Яковлів, В.Панейко; економісти В.Тимошенко, О.Мицюк, Є.Гловінський.

Протягом всього часу свого існування УВУ намагався активно впливати на наукове та суспільно-політичне життя в Україні. Позбавлені можливості легальної співпраці, його співробітники несли слово правди про Україну, її історію та культуру через друковані органи, радіо. З їхньою допомогою друкувалися твори "шістдесятників". Реальні можливості співпраці з українськими науковими установами та навчальними закладами стали можливі лише після проголошення незалежності України. Розпочалися обміни науковими делегаціями, стажування українських істориків в УВУ, проведення спільних заходів. Науковці УВУ брали участь у роботі 1-111 Конгресів українців, наукових конференціях, проведених в Україні. Докторські та магістерські дипломи ун-ту отримали молоді українські вчені. Нині УВУ зберігає значення важливого осередку інтелектуального життя українців у Німеччині та світі.

О. Мазур (Львів).

"УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК" - нелегальний суспільно-політичний часопис. Виходив від січня 1970 до березня 1972(вип. 1-6) у Львові. Засновник, автор, редактор і видавець -В'ячеслав Чорновіл. У вступному слові "Завдання "Українського вісника"", яке відкривало усі шість випусків, декларувалося, що видання подаватиме об'єктивну інформацію про порушення свободи слова та прав, гарантованих Конституцією СРСР, про судові й позасудові репресії, факти шовінізму й українофобії, становище українських політв'язнів, про акції протесту, а також друкуватиме твори самвидаву. У підготовці журналу брали участь Ярослав Кендзьор, Михайло Косів, Валентин Мороз, Юрій Шухевич, Микола Плахотнюк, Ніна Строката, Надія Світлична, Василь Стус, Алена Пашко. Умови для конспіративного друку часопису забезпечувала Олена Антонів, друкували журнал Людмила Шереметьєва (випуски 1-4), В.Чорновіл та Я.Кендзьор. Кур'єрами та розповсюджувачами були Стефанія Гулик, Ганна Садовська. Сприяли розповсюдженню журналу Зіновія Франко, Ярослав Дашкевич, Валентина Чорновіл. Студентка КДУ з Чехословаччини Анна Коцур вивозила журнал у Пряшів, звідти Павло Мурашко передавав "У.в." на Захід. Журнал передруковували видавництво "Смолоскип" ім. В.Симоненка (США), видавництво "Сучасність" (Мюнхен), Українська видавнича спілка у Лондоні та ін. До української та світової громадськості публікації журналу доносило радіо "Свобода". В Україні випуски "У.в." поширювалися самвидавом. За довідкою Львівського УКДБ, "журнал друкувався на друкарських машинках, а потім шляхом розмноження перших примірників розповсюджувався серед різних осіб" машинописом, ксероксуванням та фотоспособом. У багатьох містах "У.в." мав своїх кореспондентів та розповсюджувачів. За розпорядженням В.Чорновола, заарештованого у січні 1972, видання журналу було припинене. На сторінках "У.в." публікувалися документи про політичні репресії та дисидентський рух кін. 1960 - поч. 1970-х років, публіцистичні статті, листи протесту та літературні твори, авторами яких були *В.Симоненко, В.Стус, І.Світличний, В.Романюк, В.Чорновіл, І.Дзюба, С.Караванський* та ін. Зважаючи на великий авторитет позацензурного часопису, в Україні здійснено кілька спроб продовжити його випуск. У 1972 намагалися поновити видання журналу в Києві Євген Пронюк, Василь Овсієнко, Василь Лісовий та Іван Гайдук, але появі журналу завадили арешти. У 1974 Степан Хмара з Червонограда (Львівська обл.) спільно з київськими журналістами Олесем Шевченком та Віталієм Шевченком видали свій "У.в." під числом 7-8 (у 1975 опублікований за кордоном). Кілька чисел журналу під назвою "У.в." видала Українська загальнонародна організація. Після звільнення з ув'язнення В.Чорновіл разом з Михайлом Горинем, Павлом Скочком, Василем Барладяну у серпні 1987 відновив видання "У.в." як першого в Україні опозиційного до влади легального літературно-художнього та суспільно-політичного часопису (до березня 1989 вийшли 7-14 випуски). Від випуску 11 (січень 1988) журнал був органом *Української гельсінської групи*, згодом - органом *Української гельсінської спілки*. Поліграфічним способом його тиражувало Закордонне представництво УГС (Нью-Йорк). З 5.12.1987 почали виходити щомісячні експрес-випуски "У.в.", з 11.7.1988 - листки прес-служби УГС (по 2-3 на тиждень) і невдовзі випуск "У.в." було припинено.

Ю. Зайцев (Львів).

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕНЕРАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ КОМІСАРІАТ (Військовий комітет)-таємна військова організація, створена у вересні 1918 для підготовки збройного повстання у Львові і встановлення української влади в Галичині. Складався з старшин-українців, які служили в австрійській армії та *Легіоні українських*

січових стрільців. З жовтня 1918 головою УГВК став сотник УСС *Д.Вітовський*. До складу комітету входили сотник *О.Кузьма*, підхорунжий *Д.Паліїв*, поручники *П.Бубела*, *Л.Огоновський*, *І.Рудницький* та ін. Члени комітету розробили план *Листопадового повстання 1918*. 31.10.1918 перейменованій в Українську Генеральну команду. У зв'язку з організацією регулярних військ генеральна команда 8.11.1918 була реформована у Начальну команду, згодом - *Начальна команда Української Галицької Армії*.

І. Підкова (Львів).

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕНЕРАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ КОМІТЕТ - найвища військова установа в Україні у травні-листопаді 1917. Створений у травні 1917 на 1 Всеукраїнському військовому з'їзді для керівництва українським військовим рухом. До першого складу УГВК увійшли: *В.Винниченко*, *С.Петлюра*, ген. *М.Іванів*, полк. *І.Луценко*, полк. *О.Пилькевич*, полк. *В.Павленко*, пполк. *Ю.Капкан*, пполк. *В.Поплавко*, пор. *А.Чернявський*, пор. *М.Міхновський*, хор. *А.Певний*, хор. *В.Потішко*, хор. *М.Полоз*, хор. *Ф.Селецький*, військовий урядовець *І.Горемика-Крупчинський*, солдати *С.Граждан* і *Д.Ровинський*, матрос *С.Письменний*. У червні 1917 до складу УГВК кооптовано: ген. *Л.Кондратовича*, полк. *О.Жуковського*, пполк. *Матяшевича*, пполк. *О.Сливинського*, сотн. *С.Білецького*, сотн. *Г.Глібовського*, пор. *В.Кедровського*, пор. *М.Левицького*, пор. *П.Скрипчинського*, солдата *С. Колоса*. Головою Комітету обрано *С.Петлюру*, заст. голови - *В.Кедровського*, секретарем - *С.Колоса*. Керівним органом Комітету була президія, до складу якої входило 5 членів. УГВК поділявся на відділи: агітаційно-освітній та організаційний, із редакційно-видавничим підвідділом (гол. *Д.Ровенський*); інспекторський (*М.Іванів*), мобілізаційний та військової комунікації (*В.Кедровський*), військово-інженерний (*М.Шумицький*), санітарно-медичний (*Д.Одрина*), юрисконсультський (*М.Левицький*), відділ вишколу (*В.Поплавко*), канцелярія (*С.Колос*), комендатура комітету та організація Вільного Козацтва (*А.Певний*), комісія спеціальних служб (*Л.Кондратович*). Комітет мав своїх представників при Головному штабі у Петербурзі (*О.Пилькевич*), при Генеральному штабі у Петербурзі (*О.Жуковський*), при міністрі військових справ у Петербурзі (*М.Полоз*) та при штабі Півд.-Зах. фронту (*П.Скрипчинський*). Питаннями, пов'язаними з військово-морським флотом, займався *С.Письменний*. Після проголошення *Українською Центральною Радою III Універсалу* (див. *Універсали УЦР*) реорганізований у Генеральне секретарство військових справ. Генеральним секретарем призначено *С.Петлюру*, його товаришем - *В.Кедровського*. У січні 1918 Генеральне секретарство було перетворено на Міністерство військових справ.

І. Підкова (Львів).

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕНЕРАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ШТАБ - вищий орган управління Збройними Силами УНР. Створений у листопаді 1917. Складався з наступних відділів: організаційний - нач. сотн. *О.Данченко*; зв'язку - нач. полк. *Козьма*; артилерійський - нач. підполк. *Пащенко*; постачання - нач. підполк. *Матіяшевич*; військового шкільництва - нач. ген. *М.Омелянвич-Павленко*; загальний - нач. підполк. *Пономаревський*. Начальник штабу - ген. *Б.Бобровський*. У березні 1918 проведено реорганізацію штабу, який очолив полк. *О.Сливинський*. Створено два відділи: перше генерал-квартирмейстерство (нач. ген. *Дроздовський*), яке керувало оперативною діяльністю армії, і друге генерал-квартирмейстерство (нач. полк. *М.Какурін*), що займалося організацією армії. Функції УГВШ зводились, в основному, до організації війська і підготовки військових резервів. Безпосередньо оперативне керівництво армійськими підрозділами на фронті здійснював Штаб Армії УНР.

І. Підкова (Львів).

"УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК" - журнал Українського історичного товариства. Заснований у 1963 р. *Л.Винаром* у США як науково-інформаційне видання української національної історіографії, що базується на історичній схемі і науковій періодизації історії України *М.Грушевського*. Підтримуючи розвиток української історичної науки поза межами України, "У.і." сприяв збереженню національної свідомості українців і був спрямований проти фальсифікацій історичного минулого українського народу радянською історико-партійною наукою.

Перші числа "У.і." вийшли у 1963-64 рр. у формі історичного бюлетеню Історичної комісії "Зарево" Української вільної академії наук у США. За ініціативою співробітників журналу *О.Оглоблина*, *Н.Полонської-Василенко*, *Л.Винара* та інш. в березні 1965 р. було засновано Українське історичне товариство (УІТ), офіційним друкованим органом якого став "У.і.". Від 1985 р. "У.і." є журналом історії та українознавства, матеріали якого представляють близько 50 тематичних рубрик. Журнал є основним виданням у царині грушевськознавства. На сторінках "У.і." з'явилося більше ста статей і документальних публікацій про життя, діяльність та наукову спадщину *М.Грушевського*. Журнал виходив іноді тематичними ювілейними збірниками, які було присвячено *М.Грушевському* (1966, 1984, 1991, 1996), *В.Антоновичу* (1984), *О.Кандибі-Ольжичу* (1984), 50-літтю Української національної революції (1967), 100-літтю поселення українців у Канаді (1991), ювілеям УІТ (1985, 1995) та ін.

Із зміною історичної ситуації з 1990 р. до співпраці в "У.і." було запрошено багатьох науковців України, а співредактором журналу став *М.Брайчевський*. "У.і." тепер спільно видають науковці України і діаспори, в ньому широко представлено джерельні публікації, тематичні розвідки, біобібліографічні матеріали та наукову хроніку.

У 1960-1970 рр. "У.і." друкувався у Мюнхені, тепер виходить у США, у 1993 р. частину тиражу віддруковано у Києві. Виходить як щоквартальник, але переважно поєднаними числами. Всього за 1963-96 рр. вийшло 131 число журналу (33 томи у 50 книгах). Розповсюджується в Європі, Америці та Австралії, а з кінця 80-х рр. і в

Україні. За ініціативою УІТ, за сприяння Національної комісії з питань повернення культурних цінностей в Україну, комплекти "У.і." в 1997 р. було ввезено в Україну і передано до багатьох наукових бібліотек. Є показник змісту "У.і." за 1963-92 рр. (К., 1993). Видання продовжується, незмінним головним редактором "У.і." є Любомир Винар.

Л. Сакада (Київ).

"УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ" ("УІЖ") — науковий часопис, орган Інституту історії України та Інституту національних відносин і політології Національної Академії наук України. Виходить у Києві з липня 1957 (у 1960-80 роках раз на місяць; у 1990-ті роки - раз на два місяці). До 1997 вийшло понад 410 номерів журналу. Автори публікацій - відомі фахівці з проблем історії України та всесвітньої історії. Серед них не лише відомі дослідники з України, а й вчені з-за кордону, зокрема зі США, Канади, Франції, Німеччини, Великої Британії, Чехії, Словачії, Болгарії, Польщі, Росії, Білорусі та ін. Часопис велику увагу приділяє проблемам історії України, всесвітньої історії, а також питанням змісту і методики викладання історії в навчальних закладах країни. Матеріали, що публікуються у журналі в останні роки, подаються в контексті нового осмислення історії українського народу. Наукові статті та документальні матеріали переважно висвітлюють ті сторінки історії, які тривалий час з ідеологічних міркувань розглядалися поверхово, замовчувалися або свідомо перекручувалися. У журналі друкуються дискусійні матеріали, обговорення яких допоможе визначити більш точні концептуальні лінії у висвітленні цілих напрямів історії України. Журнал має постійні розділи: статті, повідомлення, замітки на допомогу вчителів історії, огляд джерел та літератури, хроніка, інформація тощо. "УІЖ" розповсюджується у більш як 70 країнах світу. Редакція часопису знаходиться у Києві. Головними редакторами журналу у різний час були: Ф.Шевченко (1957-67, 1968-72), К.Дубина (1967), П.Калиниченко (1972-79), О.Кондуфор (1979-88), М.Коваль (з 1988).

П. Панченко (Київ).

УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ СОЮЗ - суспільно-політична організація у Галичині в 1930-х роках. Заснована в січні 1931 у Львові з ініціативи митрополита *А.Шептицького* в умовах поглиблення диференціації в українському суспільно-політичному житті, зокрема, у внутрішньоцерковних відносинах та спробах деяких ієрархів створити окрему католицьку політичну організацію (див. *Українська католицька народна партія*). Ставив за мету забезпечення католицькій вірі та моралі належного місця в суспільному житті, посилення впливу Церкви на національний рух, сприяння консолідації українського суспільства на основі християнських принципів, поборювання матеріалістичного світогляду. В політичному плані УКС був тісно зв'язаний з УНДО, об'єднуючи у керівних органах та осередках значну частину членів партії і творячи свого роду консервативну надбудову. У ставленні до організованого українського націоналізму УКС займав гнучку позицію: засуджуючи екстремізм у тактиці ОУН, зокрема її терористичні методи, разом з тим вбачав у націоналістичних переконаннях молоді прояви високого патріотизму і виступав за порозуміння з нею та залучення її на свій бік. УКС стояв на ґрунті легальності щодо польської держави, ставлячи своїм завданням сприяти здобуттю для українського народу широких політичних прав, сприятливих умов для розвитку освіти та культури, підвищення його добробуту. Обстоюючи точку зору про канонічність справедливого загальнодержавного розв'язання українського питання в Польщі, керівництво УКС поставилося критично до угоди між міністерством внутрішніх справ Польщі та проводом УНДО у 1935, розцінивши її як спробу польської адміністрації поглибити розкол в українському суспільстві (див. *"Нормалізація"*) і підтримало консолідаційні зусилля українських партій та організацій Галичини напередодні Другої світової війни, здійснювані на противагу політиці "нормалізації" (див. *Контактний комітет*). У 1935 уряд обмежив сферу діяльності УКС лише Львівською архієпархією. Наприкін. 1935 союз нараховував 416 організаційних комітетів, 261 гурток і окружні ради в повітових осередках. Перший голова УКС - В.Дашкевич, з 1932 - З.Лукавецький. З березня 1931 УКС видавав тижневик "Мета" (ред. В. Кузьмович і М.Гнатишак), а також додаток "Христос - наша сила" і літературно-науковий щомісячник "Дзвони" (1931-39, гол. ред. колегії *Й.Сліпий*).

М. Швагуляк (Львів).

УКРАЇНСЬКИЙ КРАЙОВИЙ КОМІТЕТ (УКК) у Львові - українська легальна громадська установа у Галичині, яка представляла інтереси українського населення перед німецькою окупаційною владою. Створений у серпні 1941. Спершу діяльність УКК скеровувалась *Українською Національною Радою* у Львові, але поступово УКК став діяти незалежно від неї. Протягом усього існування УКК його керівником був *К.Паньківський* (заст. М.Добрянський-Демкович). Свої дії координував з *Українським Центральним Комітетом* у Кракові. Для ефективної діяльності УКК протягом вересня-грудня 1941 у структурі комітету були створені підрозділи: організаційний, фінансовий, юридичний, суспільної опіки, господарський, шкільний, опіки над полоненими та ін., ав округах Галичини - філіали УКК. Головним завданням, яке ставив перед собою УКК, був захист українського населення від зловживань окупаційної адміністрації і терору німецьких карально-поліційних органів. УКК спрямовував свої зусилля на нормалізацію суспільного життя українського населення галицьких земель. Структури УКК надавали соціальну допомогу українському населенню та здійснювали заходи щодо запобігання відновлення польських впливів у регіоні. Так, завдяки старанням УКК восени 1941 на території Галичини відновлено діяльність більшості українських шкіл, проведено допомогую акцію для підтримки найбільш соціально незахищених мешканців, організовано сотні громадських і шкільних кухонь, налагоджено безпосередню допомогу військовополоненим-українцям Червоної армії, що потрапили

у німецький полон влітку 1941. Згідно з розпорядженням головного відділу у справах населення і опіки Генеральної губернії від 15.1.1942 УКК з 1.3.1942 втратив свою автономність та назву і став філіалом УЦК у Кракові.

А. Боляновський (Львів).

УКРАЇНСЬКИЙ ЛЕГІОН САМООБОРОНИ (Волинський легіон, 31-й батальйон СД)-українське військове формування у складі німецької армії у роки Другої світової війни 1939-45. Утворився за ініціативою Волинського обласного Проводу ОУН-М у вересні 1943 як військова частина, призначена для боротьби з польськими боївками, радянськими партизанами та *Українською повстанською армією*. Основну масу бійців УЛС становили члени ОУН-М, а також прихильники *Т.Боровця* та *Фронту української революції*. В УЛС влилося чимало колишніх політичних в'язнів, випущених із німецьких тюрем згідно з домовленістю між ОУН-М та шефом поліції Волині й Поділля д-ром Піцом. Спочатку командував УЛС полк. В.Герасименко ("Тур"), у серпні-вересні 1944 - полк. П.Дяченко ("Квітка"). Військовий штаб очолював поручник М.Солтис ("Черкас"). УЛС складався з трьох бойових і однієї господарської сотні (командири - сотники "Нечай", М.Карковець, Ю.Макух та О.Гуня). Загальна кількість бійців-бл. 500. При УЛС створено підстаршинську, а з літа 1944 - старшинську школи. Представниками німецького командування при УЛС були капітан О.Асмус, а після його загибелі влітку 1944 - майор В.Бігельмаєр. УЛС діяв на Волині, згодом - на Холмщині (Грубешів, Новий Сонч, Криниця, Бохня, Тарговице, Клай). Восени 1944 М.Солтиса було заарештовано німцями і, ймовірно, страчено. УЛС під командуванням П.Дяченка взяв участь у придушенні Варшавського повстання 1944. У жовтні 1944 УЛС переведено в Моравію, а наприкін. 1944 - у Югославію для боротьби з партизанськими загонами Й.Броз Тіто. Після невдалої спроби 11.3.1945 значної частини бійців УЛС перейти на бік партизанських формувань четників ген. Д.Міхайловича батальйон було розформовано і приєднано до *дивізії "Галичина"*.

К. Бондаренко (Львів).

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ у Варшаві - науково-дослідна установа, що діяла в 1930-39 у Польщі. Створена зусиллями діячів екзильного уряду УНР при міністерстві віровизнань і освіти. Рішення про організацію УНІ схвалене Радою Міністрів Польської Республіки 7.2.1930. На інститут покладалися обов'язки вивчення господарського життя, культури та історії українського народу, підготовки українських науково-педагогічних кадрів для вищих шкіл, публікації документів і наукових розвідок. Статут УНІ написаний його першим директором *О.Лотоцьким*. Керівним органом інституту була Наукова колегія (О.Лотоцький - директор, керівник кафедр історії, права і духовних течій, *Р.Смаль-Стоцький*- секретар, керівник кафедри філології; члени колегії *Б.Лепкий*, керівник кафедри історії літератури, *В.Садовський*, керівник кафедри економічних наук). Інститут очолювали О.Лотоцький (1930-38) і *А.Яковлів* (1938-39). В інституті діяли три відділи: українського господарського і громадського життя; української політичної історії та історії культури; історії церкви. Після реорганізації у 1932 у складі відділів були створені кафедри: теорії права і духовних течій (О.Лотоцький), філології (Р.Смаль-Стоцький), історії літератури (Б.Лепкий), економічних наук (В.Садовський). Діловодство вів Є.Гловінський. Співробітники поділялись за зразком академічних установ на звичайних і надзвичайних; останні не були штатними, а отримували дотації і стипендії на проведення дослідницьких та видавничих завдань. Звичайними або надзвичайними (пізніше - почесними) членами були *Д.Дорошенко*, *В.Біднов*, *К.Мацієвич*, С.Наріжний, Б.Крупницький, Б.Іваницький, І.Кабачків, *М.Кордуба*, *В.Кубійович*, *Є.Маланюк*, *Л.Чикапенко*, *П.Шандрук*, І.Шовгенів, П.Зайцев та ін. Наукова діяльність велась у рамках комісій і семінарів; існували комісії - історико-літературна, правнича, перекладу св. Письма та богослужбових книг (голова-Діонісій, Архієпископ Варшавський і Митрополит Польщі, заст. голови - О.Лотоцький), дослідження історії українського руху (голова О.Лотоцький), польсько-українських стосунків (голова - М.Хандельсман); семінари - економічний, філологічний, шевченкознавства. До співпраці з УНІ були також залучені українські вчені-емігранти з ін. європейських країн. Співробітниками інституту були також польські дослідники - Л.Василевський, С.Слонський, В.Томкевич, О.Халецький, М.Хандельсман, Г.Яблонський та ін. УНІ розгорнув широку науково-видавничу діяльність, видавав 13 серій "Праць", котрі включали документальні матеріали, мемуари, переклади, наукові розвідки. Статистична серія (зокрема, Т.Олесевиц "Статистичні таблиці українського населення СРСР за переписом 1926", 1930 та ін.), економічна серія (Є.Гловінський, К.Мацієвич, В.Садовський "Сучасні проблеми економіки України", 1931 та ін.), філологічна серія (Р.Смаль-Стоцький "Українська мова в Східній Україні", 1936 та ін.), правнича серія (О.Лотоцький "Українські джерела церковного права", 1931; А.Яковлів "Українсько-московські договори в XVII-XVIII ст.", 1934 та ін.), серія мемуарів (спогади О.Лотоцького, Л.Василевського, М.Галина та ін.), історична серія ("Діярій гетьмана Пилипа Орлика", 1936; О.Доценко "Зимовий похід Армії УНР", 1932; Б.Крупницький "Гетьман Пилип Орлик", 1938: "Українсько-московська війна 1920", 1930 та ін.), історико-літературна серія (Р.Смаль-Стоцький "Т.Шевченко. Інтерпретації", 1935), серія підручників (Д.Дорошенко "Нарис історії України", 1932-33), філософська серія (Д.Чижевський "Філософія Г.С.Сковороди", 1934), педагогічна серія (С.Сірополко "Народна освіта в Советській Україні", 1934), серія досліджень українського руху ("Архів М.Драгоманова і листування Київської старої громади з М.Драгомановим", 1938), серія праць з досліджень над польсько-українським питанням (праці Л.Василевського, С.Кучинського, М.Хандельсмана), серія перекладів Святого Письма та богослужбових книг (літургія св. Іоанна Златоустого, 1936 та ін.). У 1932 УНІ розпочав повне академічне видання творів Т.Шевченка (за ред. П.Зайцева). Вийшло 13 із запланованих 16 томів. За неповних 10 років існування інститут підготував та надрукував понад 70 томів документів і

досліджень. Бібліотека інституту (завідувач - Є.Гловінський), сформована на основі обміну виданнями з українськими, польськими та зарубіжними науковими інституціями, стала осередком "Україніки" у Варшаві, в 1939 нараховувала бл. 10 000 одиниць наукових друків. На поч. Другої світової війни 1939-45 інститут припинив свою діяльність.

Л. Зашкільняк, О. Павлишин (Львів).

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ СОЮЗ (УНС) - координаційний осередок українських політичних партій, професійних та культурних організацій, опозиційних до правління гетьмана П.Скоропадського. Організований на поч. серпня 1918 на основі Українського національно-державного союзу після виходу Української демократично-хліборобської партії і вступу до нього лівих українських партій. Включав Українську соціал-демократичну робітничу партію, Українську партію самостійників-соціалістів, Українську партію соціалістів-федералістів, Українську трудову партію, Українську партію соціалістів-революціонерів, Селянську спілку, Всеукраїнський союз земств, Союз залізничників, Поштово-телеграфний союз, Лікарську спілку, "Просвіту" тощо. УНС виступав за встановлення самостійної демократичної української республіки; проголосив, що відстоюватиме відновлення в Україні законної влади, відповідальної перед парламентом, та прийняття демократичного виборчого закону. Головою УНС був А.Ніковський, а з 18.9.1918 - В.Винниченко. Створив філії у Вінниці, Полтаві, Кременчуці, Одесі, Кам'янці-Подільському. УНС, вибірково співпрацюючи з гетьманськими установами, вів політику на повалення гетьманської влади і відновлення Української Народної Республіки. Лідер УНС В.Винниченко підтримував контакти з керівництвом більшовицької делегації (Х.Раковський, Д.Мануїльський) на мирних переговорах з Українською Державою у Києві, намагаючись домовитися про допомогу в боротьбі проти гетьманської влади. 5.10.1918 делегація УНС (В.Винниченко, А.Ніковський і Ф.Швець), зустрівшись з гетьманом П.Скоропадським, висловила погляд Союзу на внутрішню і зовнішню політику уряду, вказала на необхідність проведення аграрної реформи (ліквідувати великого землевласника, наділити землею трудове селянство) та вироблення демократичного виборчого законодавства і запропонувала реорганізувати кабінет міністрів шляхом включення до його складу представників УНС. В умовах політичної кризи П.Скоропадський погодився сформувати новий уряд з участю представників УНС. 24.10.1918 до складу реформованого кабінету міністрів (голова - Ф.Лизогуб) ввійшли п'ять міністрів, запропонованих УНС, - А.В'язлов, В.Леонтович, О.Лотоцький, М.Славинський, П.Стебницький. Проте компромісний склад нового уряду (гетьман був змушений рахуватися і з силами, що виступали за об'єднання України з білогвардійськими силами Росії в боротьбі проти більшовиків) не влаштував лідерів УНС і вони продовжували підготовку повстання проти гетьманської влади. Після того, як більшість членів уряду проголосувала за заборону проведення Українського національного конгресу (за задумом керівництва союзу, як "народоправний орган" мав відіграти головну роль у "легітимному" поваленні Гетьманату), з уряду вийшли міністри, делеговані УНС. 14.11.1918 П.Скоропадський утворив новий уряд на чолі з С.Гербелем і видав "Грамоту", в якій оголосив про вступ України у федеративний зв'язок з майбутньою небільшовицькою Росією. У ніч з 13 на 14.11.1918 на засіданні УНС було створено Директорію УНР, яка оголосила повстання проти влади гетьманського режиму з метою відновлення Української Народної Республіки. Після падіння гетьманського уряду УНС очолював М.Шаповал (14.11.1918-січень 1919).

Г. Кривоший (Запоріжжя).

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ФРОНТ (УНФ) - підпільна організація націоналістичної орієнтації. Створена у жовтні 1964 вчителем історії Кропивницької восьмирічної школи (Долинського р-ну Івано-Франківської обл.) Дмитром Квецком та З.Красівським. Складалася з кількох законспірованих груп. На Львівщині їх очолювали Іван Губка та Мирослав Мелень. Івано-Франківською групою керував Д.Квецко. Наприкін. 1964 член УНФ Михайло Дяк встановив зв'язок з існуючою самостійно з 1961 Українською загальнонародною організацією, очолюваною Миколою Крайником. Остання також прийняла назву Український національний фронт (умовно - УНФ-2). Члени УНФ підготували проекти організаційних документів - "Програмові вимоги", "Статутівні принципи" і "Тактика УНФ", що мали бути затверджені на з'їзді організації влітку 1967. На поч. 1967 налічувала близько 150 членів. Групу прихильників УНФ, яка налічувала 18 осіб, створив Ярослав Лесів у Кіровоградській обл. УНФ видавав ідейно-теоретичний машинописний журнал "Воля і Батьківщина" (у 1964-66 вийшло 16 чисел), в якому друкувалися програмні документи організації, позацензурні твори дисидентів, різноманітні звернення тощо.

Метою УНФ було створення самостійної демократичної Української держави; ідейною основою - український націоналізм, соціальною базою - вся нація, у т. ч. як учасники попередніх етапів національно-визвольних змагань, так і прозрілі комуністи. Документи УНФ констатували колоніальний статус України та фіктивність її суверенітету; цілеспрямовану русифікацію та нищення історичної пам'яті українців; безперспективність радянської економічної системи; фіктивність виборів представницьких органів влади; панування КПРС у всіх сферах суспільного життя, перетворення її верхівки в привілейовану касту; утвердження в суспільстві розгалуженої системи економічного, політичного, правового і духовного терору. УНФ вважав, що комуністичний світ переживає глибоку й затяжну кризу, яка призведе до розвалу всієї комуністичної системи. Каталізатором цього процесу буде руйнування російської колоніальної та радянської політичної систем. Розпад СРСР на окремі самостійні держави зможе найбільш повно забезпечити інтереси кожної нації. Кардинальною проблемою визвольної боротьби і будівництва незалежної України УНФ вважав об'єднання національне свідомих, демократичних сил, усіх прихильників соборності й державності. Формою реалізації

волевиявлення щодо незалежності проголошувався всенародний референдум. Суспільний лад нової держави загального інтересу мав бути побудований на принципах самостійності, народовладдя, соціальної справедливості і свободи. Політична організація нового суспільства передбачала ліквідацію систем Рад, розпуск КПРС, комсомолу та піонерської організації, проведення виборів на багатопартійній основі. У зовнішній політиці УНФ виступав за вільний національний, економічний, політичний і культурний розвиток народів, за співпрацю, дружбу і добросусідські відносини з усіма, хто поважатиме суверенітет і територіальну цілісність України. УНФ передбачав перетворити свою організацію у політичну партію, здатну агітаційно-пропагандистськими методами підготувати суспільство до мирного переходу від комуністичного тоталітаризму до демократії.

Члени організації І.Могитич, М.Дяк, І.Губка, С.Корольчук, О.Геринович розповсюджували у Тернопільській, Рівненській, Закарпатській, Чернігівській, Хмельницькій, Черкаській, Київській та ін. областях журнал "Воля і Батьківщина", розмножували та поширювали самвидав, літературу про ОУН-УПА, звернення та листівки. У березні 1966 партійним інстанціям та центральним газетам було надіслано "Меморандум Українського національного фронту XXIII з'їзду КПРС" з вимогами культурно-національного спрямування. У липні 1966 УНФ надіслав керівникам УРСР лист "Вищим урядовим чинникам на Україні" з протестом проти насильницької русифікації та переслідування українців за патріотизм. У липні 1966 органи КДБ вийшли на слід організації, однак уміла конспірація уможливила уникнути масових арештів членів організації до весни 1967. У березні 1967 керівники УНФ були заарештовані. У липні-серпні 1967 Львівський облсуд засудив за "антирадянську агітацію і пропаганду" Г.Прокоповича, І.Губку і М.Меленя до 6 років таборів суворого режиму та 5 років заслання кожного, а в жовтні Івано-Франківський облсуд оголосив вирок М.Качуру - 5 років ув'язнення. У листопаді 1967 на виїзному засіданні в Івано-Франківську Верховний Суд УРСР за "зраду батьківщині" засудив Д.Квечка до 20 років ув'язнення та заслання, З.Красівського та М.Дяка - до 17 років, Я.Лесіва та В.Кулинича - до 6 років. До тривалих термінів ув'язнення засуджені й ін. члени організації. На поч. 1990 років усі учасники УНФ були реабілітовані. У 1995 Львівська обл. організація *Конгресу українських націоналістів* відновила видання журналу "Воля і Батьківщина".

Ю. Зайцев (Львів)

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНИЙ СОЮЗ (Український національний державний союз; УНДС) - координаційний осередок українських політичних партій центристського і правоцентристського спрямування та професійних організацій, що діяв у травні-липні 1918. Створений після встановлення влади гетьмана П.Скоропадського 21.5.1918 з участю *Української партії самостійників-соціалістів, Української партії соціалістів-федералістів, Української демократично-хліборобської партії, Української трудової партії, Об'єднаної Ради залізничників України та Головної Ради Всеукраїнської поштово-телеграфної спілки*. УНДС головною своєю метою вважав гарантування української державності перед загрозою реставрації російського правління в Україні. 24.5.1918 УНДС у зверненні до гетьмана П.Скоропадського висловив недовіру урядові *Ф.Лизогуба*, складеного в основному з представників російських партій (кадети, октябристи), звинувативши деяких міністрів в антиукраїнській діяльності. Протестуючи проти заборони урядом з'їздів земських управ, робітничих і селянських конгресів, що викликало нестабільність у суспільстві, автори заяви вказали на тенденційну кадрову політику уряду, розпуск місцевих демократичних органів самоврядування і реставрацію дореволюційних управлінських структур. У заяві було наведено факти закриття українських просвітніх установ, засилля російської мови в судах, усунення українців з цивільних, урядових та військових посад. УНДС запропонував створити "національно-демократичний кабінет" з участю його представників. Це 1 наступні звернення УНДС до гетьманської адміністрації залишилися без відповіді. На поч. серпня 1918 УНДС після входження до його складу представників лівих партій був реорганізований в *Український національний союз* (УНС).

Г. Кривоший (Запоріжжя).

УКРАЇНСЬКИЙ КОМІТЕТ (the Ukraine Committee) - громадська організація, що діяла у 1913-14 та у перші роки Першої світової війни під проводом *Дж.Раффаловича*. Члени комітету ставили перед собою завдання вивчення українського питання та поширення цих відомостей у Великій Британії з метою мобілізації громадської думки країни на підтримку українського визвольного руху. Усі члени УК були британськими підданими. УК перебував у тісному зв'язку з Інформаційним Комітетом у Львові, отримував від нього літературу, необхідні відомості та фінансові засоби для своїх публікацій. УК опублікував окремою книгою лекції *Дж. Раффаловича* "Україна" (Bed-win Sands: The Ukraine. Reprint of a lecture delivered on Ukrainian history and present-day political problems, 2nd impression. London: Francis Griffiths, 1914) та "Меморандум про українське питання в його національному аспекті" *Ярослава Федорчука* (Fedortchouk, Yaroslav: Memorandum on the Ukrainian Question in its National Aspect. London: Francis Griffiths, 1914) Окрім *Дж.Раффаловича*, активну роль в УК відігравав музикознавець *Френсіс Бартлетт*, який вивчав українські народні пісні. Членом УК був також видатний дослідник Східно-Центральної Європи *Р.В.Сітон-Вотсон*.

О. Середа (Львів).

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ у Берліні - наукова установа, заснована у 1926 за підтримки міністра райхсверу генерала *В.Гренера* з ініціативи гетьмана *П.Скоропадського*. Метою інституту було поширення знань та інформації про Україну, відомостей про український народ та проблеми української державності. Головним напрямом досліджень науковців інституту була історія взаємин України з європейськими

державами й народами, у т. ч. й українсько-німецькі стосунки як в історичній ретроспективі, так і їх сучасний стан. Інститут допомагав українським студентам у вивченні окремих питань історії й народознавства, а також у їх професійній підготовці. У 1926-31 директором Інституту був відомий український політик і вчений, історик *Д.Дорошенко*, з 1931 - *І.Мірчук*. Кураторами інституту від німецького уряду виступав ген. В.Гренер (до 1934), з 1934-А.Пальме, з 1944 - Геріллс. Фінансову підтримку діяльності інституту надавало німецьке товариство Об'єднання для дослідження української культури й науки. З 1931 через економічну кризу інститут отримував кошти з бюджету міністерства освіти Німеччини і діяв як державна установа. Директором інституту став *І.Мірчук*. Серед науковців УНІ були *З.Кузеля* (етнографія й краєзнавство), *Б.Крупницький* (історія), *Р.Димінський* (економіка), *М.Антонович* (історія). Починаючи з 1930-х років інститут намагався поширювати знання про Україну та її соціальне й політичне становище у країнах Центральної і Західної Європи. Організовував різноманітні регулярні курси та лекції з українознавства, національної історії, виставки, виступи в пресі тощо. Такі відомі вчені, як *В.Кубійович*, *І.Мірчук*, *Б.Крупницький*, готували монографії й науково-популярні праці, статті до енциклопедій про Україну. Інститут видавав окремі томи наукових праць та інформаційних матеріалів, брошури, наукові доповіді. При інституті діяла бібліотека, яка мала велику збірку наукової літератури (бл. 35 тис. томів). З 1938 до 1946 виходили "Вісті Українського наукового інституту у Берліні" (редактор *З.Кузеля*). Інститут видав ряд посібників і підручників з української історії (нім. мовою), української мови, а також словники. Інститут утримував у Берліні гуртожиток для українських студентів й надавав стипендії та ін. допомогу для навчання у вищих навчальних закладах Німеччини. У 1945 інститут припинив існування.

М. Рожик (Львів).

УКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ ХЛІБОРОБІВ-ДЕРЖАВНИКІВ (УСХД) - українське політичне об'єднання монархічного напрямку. Заснований з ініціативи *В.Липинського* і *С.Шемета* у Відні в 1920. Політична програма організації викладена у "Листах до братів-хліборобів" *В.Липинського*, опублікованих у друкованому органі УСХД - збірнику "Хліборобська Україна" протягом 1920-25. У грудні 1920 прийнято статут і регламент УСХД. Члени товариства ставили своєю головною метою боротьбу за відновлення суверенної Української держави з класо-кратичним устроєм у формі традиційного Гетьманату. Статут визначив триступеневе членство в УСХД: співробітники присяжні, співробітники дійсні й співробітники-однорумці. На чолі організації стояла й координувала всю її діяльність Рада присяжних, до складу якої входили члени ініціативної групи, що підписали статут і регламент (до останньої належали також *Д.Дорошенко*, *М.Кочубей*, *А.Монтрезор*, *Л.Сідлецький* і *О.Скоропис-Йолтуховський*), і яка мала постійно поповнюватися новими членами з числа дійсних співробітників. Головою Ради присяжних був *В.Липинський*. До УСХД приєднався гетьман *П.Скоропадський*, який 1921 увійшов до Ради присяжних. УСХД налічував бл. 70 членів. У 1929 загострилися суперечності у керівництві організації. У вересні 1930 *В.Липинський* оголосив про ліквідацію УСХД і заснував Братство українських класократів-монархістів-гетьманців. Невдовзі після смерті *В.Липинського* (1931) УСХД відновив свою діяльність. Раду присяжних очолив *Й.Мельник*. 16.7.1937 Рада присяжних прийняла рішення про розпуск УСХД. Замість нього у вересні 1937 гетьманський центр оголосив про створення Українського союзу гетьманців-державників (УСГД).

М. Швагуляк (Львів).

УКРАЇНСЬКИЙ ТЕХНІЧНО-ГОСПОДАРСЬКИЙ ІНСТИТУТ (УТГІ) - український вищий навчальний заклад політехнічного профілю. Створений 20.7.1932 при *Українській господарській академії* у Подебрадах (Чехословаччина), а в післявоєнний період продовжував свою діяльність у Мюнхені (Німеччина). УТГІ був першим українським вищим навчальним закладом такого профілю, який проводив тільки заочне навчання. До 1935 УТГІ діяв при *Українській господарській академії*, після 1935 став самостійною інституцією. Основними завданнями УТГІ були: 1) підготовка українських висококваліфікованих фахівців для самостійної практичної роботи в головних галузях техніки та економіки; 2) надання можливості практичним працівникам тієї чи іншої галузі техніки або економіки здобувати теоретичні знання; 3) сприяння поширенню технічних та господарських знань серед широких верств українського суспільства. В УТГІ було створено три відділи: агрономічно-лісовий, економічно-кооперативний і хімічно-технологічний (два останніх через технічні труднощі практично не розпочали навчання). Найбільш успішно функціонував економічно-кооперативний відділ, який складався з двох підвідділів: кооперативного та промислово-торговельного. При УТГІ було організовано ряд курсів, зокрема бухгалтерії, обробки шкіри, основ радіотехніки, практичної фотографії та ін., навчання на яких тривало від 1 до 4 семестрів. У 1933 на бажання українців з Канади відкрито трисеместрові курси українознавства. У 1936 при УТГІ створено Високу школу політичних наук (фактично стала підвідділом економічно-кооперативного відділу), яка готувала громадсько-політичних діячів та журналістів. Навчання у школі тривало три роки (6 семестрів), протягом яких вивчалися 38 дисциплін, зокрема загальна політика, правничі науки, соціологія та соціальна політика, економіка та економічна політика, різні галузі українознавства, теорія і техніка журналістики, теоретичні основи військової науки, техніка ведення громадської та парламентської роботи. З квітня 1937 при УТГІ відкрито технікум сільськогосподарської промисловості, завданням якого була підготовка спеціалістів у галузі переробки сільськогосподарської продукції. Протягом 1932-39 в УТГІ було 1003 слухачі, а протягом 1940-44 - 7017. Вік слухачів - від 17 до 45 років, але переважну більшість становили люди середнього віку. Після закінчення навчання та здачі всіх іспитів випускник отримував диплом про присвоєння відповідної кваліфікації (агроном, економіст чи технолог). В УТГІ працювало біля 70 викладачів, основу яких становив професорсько-

викладацький склад Української господарської академії. Інститут видавав підручники, тексти лекцій чи посібники практично з усіх навчальних курсів. За 1932-45 опубліковано 71 підручник, серед них:

Л.Бич "Загальна наука права", Іс.Мазепа "Карпатські полонини", Б.Мартос "Теорія кооперації", В.Старосольський "Державне право", А.Яковлів "Цивільне право", Л.Фролов "Технологія палива" та ін. Виходив також періодичний орган "Журнал шкільного листування УТГ" (1932-33), перейменований пізніше у "Вісті УТГ". УТГ фінансувався тільки за рахунок пожертвувань української громадськості та прибутків від власної діяльності (плата за навчання, продаж інститутських видань).

У квітні 1945 УТГ припинив свою діяльність у Подебрадах. 28.6.1945 інститут відновив функціонування у Регенсбурзі (Німеччина), 26.11.1945 розпочалося аудиторне навчання. Паралельно з діяльністю інституту в Регенсбурзі відкрито ветеринарний ф-тет у Мюнхені. УТГ за період 1945-50 видав та перевидав 42 підручники. Серед них: О.Бочковський "Націологія", А.Животко "Нарис історії української преси", А.Яковлів "Цивільний процес", "Торговельне право" та ін. Продовжував виходити періодичний орган "Вісті УТГ". Опубліковано ряд наукових збірників "Наукові записки УТГ". У цей період в інституті працювало багато відомих українських вчених, зокрема Г.Ващенко, Д.Дорошенко, П.Зайцев, М.Стахів, С.Драгоманив, А.Яковлів, Л.Окіншевич, В.Орелецький. 6.12.1945 прийнято новий статут УТГ, який став основою подальшої діяльності інституту. У Регенсбурзі інститут функціонував у 1945—49. Пізніше почався масовий виїзд професорсько-викладацького і студентського складу до США та Канади. Після 1952 інститут функціонує у Мюнхені як науково-дослідна інституція. Директорами УТГ були в чеський період: Б.Іваницький, Б.Мартос, Л.Бич, Л.Фролов; у німецький - ректорами - В.Доманицький, Б.Іваницький.

Т. Андрусяк (Львів).

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ (УЦК) у Кракові (Ukrainische Hauptausschuss in Krakau) - єдина легальна суспільно-громадська установа, що в 1939⁴⁵ відстоювала перед німецькими окупаційними органами влади інтереси українського населення у *Генеральній губернії*. Створений у зв'язку з появою у Генеральній губернії великої кількості втікачів (із зайнятої радянськими військами території Західної України) як об'єднання усіх українських комітетів для допомоги місцевим і прибулим українцям. Остаточне оформлення УЦК як центру Українських допомогових комітетів (УДК) відбулося у липні 1940. Протягом усього часу існування УЦК очолював *В.Кубійович*. У політичному відношенні УЦК перебував під впливом ОУН А. Мельника, багато прибічників якого були співробітниками комітету (зокрема О.Бойдуник, Н.Гірняк, Атанас Мілянчик, Іван Тесля та ін.). 1.3.1942 до УЦК приєднано *Український крайовий комітет* у Львові, голова якого *К.Паньківський* став заступником провідника УЦК. До складу УЦК входили Українські окружні комітети (УОК) у Галичині та Українські допомогові комітети на решті території Генеральної губернії, а також делегатури на місцях. Головний філіал УЦК постійно знаходився у Кракові. 1.3.1942 у Львові був створений крайовий осередок УЦК, який здійснював практичну роботу комітету в Галичині.

Апарат УЦК складався з кількох відділів (серед них: організаційний, суспільної опіки, шкіл, фінансовий, у справах молоді) та двох колегій у справах українських греко-католицької і православної церков. До складу УОК та УДК входили референтури: фінансова, опіки над молоддю і сім'єю, праці та господарства, суспільної опіки, організаційних справ і кадрів, культурно-просвітницької роботи. Кожен УОК і УДК організував у містечках та волостях свого округу делегатури, на чолі яких стояли делегати, котрі затверджувались місцевим старостою за поданням голови окружного комітету УЦК. Делегат УОК-УДК особисто набирав собі співробітників, розподіляв між ними обов'язки. У селах були представники УОК-УДК (т. зв. мужі довіри), які виконували завдання комітету чи його делегатури. Щоб мати можливість продовжувати діяльність на користь українського населення, службовці УЦК змушені усі плани та їх реалізацію на практиці узгоджувати з німецькими окупаційними органами влади, що викликало негативну реакцію учасників українського національного руху Опору. Суворо регламентована статутом, діяльність УЦК проходила, головним чином, у сфері освіти та соціальної опіки. УЦК організував адміністративні курси, частина випускників яких відряджена на українські землі (1941—43), де вони стали міськими та районними старостами, керівниками міських управ і службовцями ін. структур місцевого самоврядування. За ініціативою УЦК засновано банки й створено розгалужену мережу приватновласницької кооперації, що забезпечувала українське населення міст Генеральної Губернії продукцією сільського господарства, Весною 1942 УЦК провів акцію допомоги населенню Прикарпаття, якому внаслідок повені загрожував голод. У квітні 1943 - на поч. 1944 УЦК брав активну участь в організації набору добровольців до лав *дивізії "Галичина"*. УЦК видавав два друкованих органи: неперіодичний офіційний часопис "Вісник УЦК" та газету (неофіційний орган) "Краківські вісті" (виходила 1940-45 у Кракові та Відні; ред. М.Хом'як).

А. Бояновський (Львів).

"УКРАЇНСЬКИЙ СТУДЕНТ" - назва студентських журналів. 1) Неперіодичний орган Головної Ради українських студентських громад. Видавався у Петербурзі у 1913-14. Вийшло 3 номери. Журнал особливу увагу приділяв культурно-просвітницькій діяльності українського студентства, публікував статті про історію українського студентського руху та про наукові потреби студентів. 2) Друкований орган земляцтва студентів-українців з Наддніпрянської України у Празі. Виходив у 1920, 1922-24. Відіграв велику роль в об'єднанні українських студентів в еміграції для культурно-національної та наукової діяльності, сприяв активізації студентського життя.

В. Благий (Львів).

УКРАЇНСЬКИЙ СТУДЕНТСЬКИЙ СОЮЗ (УСС) - товариство українських студентів вищих шкіл в Австро-Угорщині. Заснований у Львові 7.11.1909 з ініціативи 1 з'їзду українського студентства з метою координації діяльності українських студентських товариств, які діяли в Австро-Угорській імперії. Перший голова - М. Залізняк. УСС ставив перед собою завдання стати осередком студентського життя, сприяти підвищенню наукового та культурного рівня студіюючої молоді, її матеріального становища. Статут товариства передбачав індивідуальне та колективне членство. Структура УСС була двоступенева: Головна Рада у Львові та повітові осередки (секції), розгалужена мережа яких діяла майже по всій Галичині. Секції виконували функції товариства на місцях і були підзвітні Головній Раді. У передвоєнний час УСС розгорнув активну організаційну, просвітньо-культурну, видавничу діяльність. Для здійснення намічених завдань при Головній Раді діяли комісії: просвітня, драматична, видавнича, статистична, редакційна та ін. УСС проводив велику просвітню роботу, зокрема став ініціатором численних народних віч (літо 1912) для підтримки заснування українського університету у Львові, одним із організаторів святкування 40-річчя літературної діяльності І.Франка (липень 1913). Значну увагу товариство приділяло підтримці та розвитку українського шкільництва, влаштовувало підготовчі курси для абітурієнтів, курси для неписьменних. Секції УСС тісно співпрацювали з філіями "Просвіти", секціями "Січі" та "Сокола", влаштовували лекції, вечорниці, концерти, урочисті святкування пам'ятних дат із життя видатних українських діячів. Важливою ділянкою роботи товариства став збір статистики про українських студентів вищих шкіл Австрії. У 1911 УСС об'єднав 24 секції (бл. 514 членів) і 11 студентських товариств. У 1913 діяло 34 секції (595 членів). УСС був понадпартійною структурою, на правах колективного члена входив до "Просвіти", *Наукового товариства ім. Т. Шевченка*, Українського педагогічного товариства "Рідна школа". Мав друковані органи "Молода Україна" (1910) та "Шляхи" (1913-14). З початком Першої світової війни 1914-18 багато членів товариства стали в ряди *Легіону українських січових стрільців*. Членами УСС були відомі українські діячі *Р.Дашкевич, Є.Коновалець, Л.Курбас, К.Коберський, В.Левицький, Ю.Охримович, С.Рі-пецький, О.Степанів*. Після визвольних змагань УСС відновився, але в жовтні 1921 його діяльність була остаточно заборонена польською владою. Останнім головою товариства був Я.Чиж.

В. Благий (Львів).

УКРАЇНСЬКІ СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ - див. *Легіон українських січових стрільців*.

УКРАЇНСЬКІ СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ - українські напіввійськові (парамілітарні) товариства, що існували у Галичині напередодні Першої світової війни 1914-18. Засновані *К.Трильовським* у Львові при *Українському січовому союзі*. Займалися організацією військового вишколу молоді. В 1914 у Галичині існувало 94 осередки товариства УСС.

УКРАЇНСЬКИЙ СІЧОВИЙ СОЮЗ - центральний координаційний орган спортивно-протипожежних товариств "Січ". Заснований у квітні 1908 у Станіславі (тепер Івано-Франківськ). Спочатку мав назву Головний січовий комітет. Очолював *К.Трильовський*. Здійснював координацію січового руху в Галичині. З 1912 діяв у Львові, змінивши назву на Український січовий союз. Генеральним отаманом був *К.Трильовський*. Припинив діяльність через заборону польської влади у 1924.

УКРАЇНСЬКІ СТУДЕНТСЬКІ ГРОМАДИ (УСГ) - організації українського студентства в Російській імперії. Створювалися у кін. 19-на поч. 20 ст. за національним принципом. Були виразниками інтересів українського студентства, осередками національного життя та культури. Перша УСГ була створена в 1893 у Києві. Згодом такі студентські організації засновано у Харкові (1897), Москві (1898), Петербурзі (1898), Тарту (1898), Варшаві (1901), Одесі (1902). На поч. 20 ст. УСГ об'єднували 260 студентів, їх членами були активні діячі соціал-демократичних гуртків, РУП, УПСР. Спочатку УСГ діяли нелегально, у тісному контакті з політичними партіями. Після 1905 українські студенти легалізували свою діяльність і намагалися займатись в основному проблемами студентства. Це призвело до зростання кількості членів УСГ, яких у 1908 налічувалося бл. 1000 чол., зокрема у Москві -250 чол., Харкові - 150 чол., Києві-130 чол., Варшаві - 120 чол., Петербурзі -100 чол., Тарту - 98 чол., Одесі - 64 чол., Томську - 40 чол. Для узгодження роботи різних УСГ відбувалися з'їзди їх делегатів у 1891, 1899 і 1908 у Києві, 1901 у Полтаві, 1904 у Петербурзі. У 1913 для координації діяльності УСГ створено Головну Раду, яка видавала у 1913-14 неперіодичний часопис "Український студент". УСГ мали тісні зв'язки з українськими студентами Галичини і Буковини. Найактивніше діяла УСГ у Петербурзі. У 1913 мала 300 чол., серед її членів були *Д.Дорошенко, Д.Донцов, М.Скрипник, С.Шемет*. Громада проводила національно-виховну роботу серед студентських земляцтв, організувала лекції, вечори, мала хор. У першій пол. 20 ст. українське студентство в еміграції також об'єднувалося в УСГ.

В. Благий (Львів).

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙНА 1918-19 - збройний конфлікт між *Західно-Українською Народною Республікою* та Польською державою у 1918-19. Внаслідок Листопадового повстання 1918 влада у Львові, а згодом і в усій Галичині перейшла до *Української Національної Ради ЗУНР 30-УНР 1918-19*. У відповідь на це 1.11.1918 проти української влади у Львові виступили польські підпільні збройні загони, очолювані капітаном Ч.Мончинським. Збройні заколоти проти законної влади польські боївки підняли і в ін. західноукраїнських містах, зокрема Самборі, Дрогобичі, Перемишлі, які, однак, були швидко ліквідовані українськими частинами. Варшавський уряд (Регентська Рада, пізніше Тимчасовий уряд Польщі) вислав із

Кракова на допомогу повсталим у Львові польським підрозділам додаткові значні військові частини під командуванням майора Ю.Стахеви́ча. Активна військова підтримка польських заколотників у Львові варшавським урядом спричинила початок українсько-польської війни 1918-19.

Спочатку воєнні дії у Галичині проходили з перемінним успіхом. Великою стратегічною невдачею українського командування стала втрата Перемишля (11.11.1918), через який польське командування згодом здійснювало постачання польських військ озброєнням, боєприпасами, продовольством. У серед. листопада 1918 до польських заколотників у Львові з Кракова пробилися відділи під командуванням підполковника Токаржевського та ген. Б.Роя, що дало можливість полякам 21.11.1918 встановити контроль над містом, а також ін. адміністративними центрами Східної Галичини. Українські частини були змушені відступити на лінію Підбірці-Лисиничі-Винники-Чижки. Поступово воєнні дії набули масштабного характеру і перенеслися на ін. місцевості Галичини і Волині.

У ході воєнних операцій українських військ з кін. грудня 1918 створювалася Галицька армія (ГА), основою для формування якої став *Легіон українських січових стрільців*, доповнений новобранцями з мобілізації згідно з законом Української Національної Ради (13.11.1918). Військові сили, що налічували бл. 100 тис.чол., були організовані в корпуси, бригади, курені. Для оперативного управління Галицькою армією створено *Начальну команду УГА*.

У першій пол. грудня 1918 утворився українсько-польський фронт, який проходив від Тісної і Хирова до Львова і тягнувся далі через Любачів, Рава-Руську, Белз до Ярослава. Галицька армія (див. *Українська Галицька армія*) у грудні 1918- січні 1919 вела виснажливі бої переважно за Львів. Протягом цього періоду Галицька армія здійснила дві безуспішні спроби звільнення міста. Не принесла очікуваного результату і *Вовчухівська операція 1919*, внаслідок якої командування УГА планувало, оволодівши залізничною лінією Львів-Перемишль, здобути Львів та Перемишль і вийти на лінію р. Сян. Успішно розпочата операція зупинена 25.2.1919 на вимогу Найвищої Ради держав Антанти.

Українська сторона погодилась на укладення перемир'я і приступила до переговорів з польським командуванням та місією країн Антанти. Місія ген. Бертелемі висунула вимоги відвести українські війська за "Бертелемі лінію". Українська делегація відкинула пропозиції місії Бертелемі, і 2.3. воєнні дії на українсько-польському фронті відновилися. Скориставшись перемир'ям, польська сторона стягла в р-н бойових дій значні підкріплення (група ген. Александровича) і у серед. березня 1919 завершила операцію з деблокування Львова.

У травні 1919 до ЗУНР прибула нова міжсоюзна комісія під керівництвом ген. Л.Боти, яка запропонувала нові умови примирення ворогуючих сторін, але вони були відкинуті польською стороною. Польське командування, посиливши фронтові частини на сході за рахунок вояків армії ген. *Ю.Галлера* (була сформована у Франції і призначалась тільки для боротьби з більшовицькими військами), 15.5.1919 розпочало наступ на всьому фронті. Під тиском переважаючих сил противника Галицька армія змушена була відходити на схід. Частина українських військ, втративши зв'язок з головними силами, відступила у Закарпаття, де була інтернована чехословацькою владою. У кін. травня 1919 румунські війська почали займати південно-східні повіти Покуття, створюючи реальну загрозу з півдня. Командування ГА змушене відвести головні сили в південно-східну частину Галичини між річками Збруч і Дністер.

Після реорганізації і перегрупування частин Галицька армія під командуванням ген. О.Грекова 7.6.1919 розпочала наступальну операцію у напрямку Чортків-Львів (див. *Чортківський наступ 1919*). Українським військам вдалося потіснити польську армію на лінію Дністер-Гнила Липа-Перемишляни-Підкамінь. У цих умовах Начальна Команда УГА відмовилася від дотримання умов нового перемир'я (див. "*Дельвіга лінія*"), що його уклала з представниками Польщі делегація УНР на чолі з ген. *С.Дельвігом* і яке командування ГА небезпідставно розцінювало як чергову спробу поляків виграти час для підтягування резервів на фронт.

Під час Чортківської операції галицькі частини відчували постійну нестачу в зброї, боєприпасах та військовому спорядженні. Польське командування почало поспішно стягувати у район на пн.сх. від Львова всі наявні резерви. 28.6.1919 польська армія перейшла в контрнаступ на фронті від Бродів до Коломиї. Виснажені двадцятиденними наступальними боями, українські війська змушені відступити, і 16-17.7.1919 частини ГА перейшли Збруч. Західноукраїнські землі були окуповані Польщею, на них створена Польська адміністрація. Партизанський рух проти окупаційної адміністрації продовжувався ще тривалий час. Рішенням Найвищої Ради Паризької мирної конференції від 21.11.1919 затверджено статут для Східної Галичини, за яким Польщі передано мандат Ліги Націй на управління нею протягом 25 років з обов'язковим забезпеченням галицьким землям автономного статусу. За ухвалою Найвищої Ради 8.12.1919 діяльність польської адміністрації допускалась лише на захід від Керзона лінії, однак це рішення повністю ігнорувалося польським урядом. 14.3.1923 Рада послів держав Антанти прийняла остаточне рішення про приєднання Сх.Галичини і Зх.Волині до Польщі. Причини поразки української сторони в українсько-польській війні 1918-19 полягали як у помилках провідників ЗУНР і ГА, так і в несприятливих зовнішніх обставинах, які позбавили ЗУНР міжнародної підтримки.

П. *Зашкільняк (Львів)*.

УЛИЧІ- один із східнослов'янських племінних союзів. Склався на поч. 7 ст. у межах розселення антів, нащадками яких вони (як і тиверці) були. До кін. 9 ст. У. населяли територію на схід від нижньої та середньої

течії Дніпра, між Дніпром і Південним Бугом та західніше Бугу між Чорним морем і Лісостепом. Межували на сході з тюрками, на заході - з тиверцями, на північному заході - з полянами. На поч. 10 ст. під ударами печенігів причорноморські У, ймовірно, відійшли на північний захід, де, можливо, стали сусідами древлян. Туди ж перебралася й ін. частина У, що розселилася у межиріччі Дніпра і Пд. Бугу після включення їхніх земель у 940 (цим роком датується остання літописна згадка про У.) до складу Київської держави. Частина У. поселилась у Прикарпатті й Закарпатті.

М. Крикун (Львів).

УЛЬЯНОВ ВОЛОДИМИР ІЛЛІЧ (Ленін; 22.4.1870-21.1.1924)- російський революціонер, засновник та ідеолог більшовизму і міжнародного комунізму. Н. у м. Симбірську (тепер Ульяновськ). Навчався у Симбірській гімназії та Казанському ун-ті, з якого був виключений у грудні 1887 за участь у студентському страйку. У 1887-89 ознайомився з творами К.Маркса. У 1888 брав участь у роботі нелегальних марксистських гуртків. У 1891 склав екзамен екстерном за курс юридичного ф-ту Петербурзького ун-ту. В 1892-93 працював як помічник присяжного повіреного у Самарі та Петербурзі. У квітні-травні 1895 за дорученням петербурзьких марксистів виїздив до Швейцарії, де познайомився з Г.Плехановим. Після повернення до Росії об'єднав марксистські групи Петербурга в організацію під назвою "Союз боротьби за визволення робітничого класу". У 1895 заарештований. У 1897-99 перебував на засланні у с. Шушенське Єнісейської губ. Після відбуття заслання виїхав за кордон, де заснував і співредагував російську соціал-демократичну газету "Искра" (1900-03). Організатор другого з'їзду РСДРП (1903). Позиція Леніна з питань побудови та організації діяльності партії призвела до розколу РСДРП на "більшовиків" і "меншовиків". Очоливши "більшовиків", Ленін вів безперервну фракційну боротьбу, скеровуючи зусилля на підготовку і прискорення революції. У листопаді 1905, у період піднесення російської революції, повернувся у Росію. Під час революції відмовився від співробітництва з ліберальними політичними течіями, виступав за радикалізацію революційного руху та встановлення "диктатури пролетаріату". Після поразки революції у грудні 1907 знову емігрував за кордон. Під час Першої світової війни 1914-18 проголосив гасло поразки свого уряду у війні і перетворення війни з імперіалістичної у громадянську. Однак ці лозунги йому не вдалося нав'язати ні більшовикам, ні соціал-демократичним партіям Європи. Позиція Леніна та його прихильників була вигідна державам *Троїстого Союзу*, тому вони (в основному Німеччина) надавали більшовикам матеріальну підтримку. На поч. квітня 1917 Ленін повернувся в Росію і розпочав діяльність, спрямовану на повалення Тимчасового уряду і ліквідацію двовладдя. Проголошене Ленінінм у "Квітневих тезах" гасло "Вся влада Радам!" означало мирний перехід влади до Рад. Одночасно було висунуто лозунги про припинення воєнних дій, передачу землі селянам, а заводів і фабрик-робітникам. Однак з липня 1917, після провалу невдалої спроби більшовицького перевороту в Петрограді, поставив питання про перехід влади до Рад шляхом збройного повстання. Деякий час через загрозу арешту і суду переховувався у Фінляндії, розробляючи план збройного перевороту. З поч. жовтня 1917 перебрався нелегально до Петрограда, щоб безпосередньо керувати підготовкою повстання. 24-25.10(7-8.11) 1917 більшовицька партія на чолі з Ленінінм захопила владу в Петрограді. З перших днів встановлення радянської влади і до самої смерті - голова більшовицького уряду, Ради Народних Комісарів (Раднарком). Своєю незгодою віддати владу законно обраним Установчим зборам, розігнаним за його наказом 5.1.1918, спровокував громадянську війну в Росії. У роки війни - Голова Ради робітничої і селянської оборони (створена 30.11.1918). 30.8.1918 на нього здійснено невдалий замах есерки Фані Каплан (за однією з версій, замах був містифікований більшовиками з метою розв'язання масового терору). Ленін був натхненником й організатором перемоги більшовиків у Росії та радянського завоювання майже всіх незалежних держав, які утворилися на руїнах колишньої Російської імперії. Цієї перемоги вдалося добитися тільки внаслідок поєднання тотального терору і репресій проти політичних противників, з одного боку, та компромісів із середнім та дрібним селянством і національними рухами - з іншого. У березні 1919 для керівництва усім комуністичним рухом з метою здійснення світової революції Ленін заснував Комуністичний Інтернаціонал. У 1921 наполог на переході від політики "військового комунізму" до т.зв. нової економічної політики. У 1922 виступив ініціатором створення СРСР. З серед. грудня 1922 після різкого погіршення стану здоров'я і до самої смерті фактично був усунений від керівництва партією і країною. Похований у Мавзолеї на Красній площі у Москві.

В Україні Л. ніколи не був, української мови не розумів, українською культурою та історією ніколи не цікавився, взагалі, вважав Україну "закордоном". Однак українське національне питання так чи інакше цікавило Леніна протягом всієї політичної діяльності. На словах проголошував право націй на самовизначення (у т.ч. й української нації), публічно підтримував український рух, коли це було в інтересах перемоги над політичними опонентами (під час заборони святкувань ювілею Шевченка у 1914 та конфлікті між Тимчасовим урядом і УЦР влітку 1917). Однак на практиці послідовно виступав проти ідеї української окремішності, зокрема щодо проведення цього принципу в побудові робітничого руху і більшовицької партії (за свідченням очевидців, здатний був погодитися на створення окремої литовської чи єврейської соціал-демократичної партії, але утворення окремої української партії вважав неприпустимим). З цих позицій критикував *М.Драгоманова*, *Л.Юркевича*. Дотримувався думки, що "при єдиній дії пролетаріатів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути мови" (Повне збір. тв. т. 24., с. 125). Вважав питання контролю над Україною, її хлібом та донбаським вугіллям питанням життя і смерті російської більшовицької революції. З цих міркувань видав 3.12.1917 "Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української [Центральної] Ради" та організував більшовицьку інтервенцію в Україну взимку 1917-18. Однак контролю над Україною не зміг втримати через

воєнні обставини і укладення УЦР *Берестейського миру 1918*. У липні 1918 під тиском обставин дав згоду на утворення КП(б)У в межах російської Компартії (діяльність РКП(б) в Україні була б порушенням умов Берестейського миру). Зазнав критики від українських комуністів (зокрема *С.Мазлаха* та *В.Шахрая*) за нехтування українським рухом і українськими національними інтересами. Безпосередньо винний в організації голоду 1921-22 в Україні, видавши наказ насильно вилучати і вивозити хліб з України в голодуючі райони Поволжя, одночасно затягуючи з дозволом Американській адміністрації допомоги та ін. організаціям надати допомогу голодуючому українському населенню. З іншого боку, невдалі спроби російських більшовиків встановити контроль над Україною та розмах українських антибільшовицьких повстань у 1919-21 змусили Леніна змінити своє ставлення до українського селянства та національного руху, що, зокрема, позначилося на його концепції побудови майбутньої договірної федерації радянських республік. Ленін, відмовившись від ідеї "автономізації" незалежних республік, висунув план створення єдиної союзної держави на федеративних засадах, в якій українцям та ін. неросійським народам гарантувалися б ширші політичні й культурні права. Зміна поглядів Леніна на національну державність республік призвела до гострих дискусій з ін. лідерами комуністичного руху - Р.Люксембург, Й.Сталінін та ін., які залишалися на централістських позиціях. Оскільки ні Ленін, ні його опоненти ніколи не згоджувалися провести федеративний принцип щодо самої Комуністичної партії, автономний статус УСРР та національні права українців залишалися формальністю.

Я. Малюк (Львів).

УМАНЕЦЬ ФЕДІР (1841-1908)- український письменник, історик і громадський діяч. Походив із старовинного козацького роду з Глухівщини. У 1887-95 працював у Глухівській повітовій земській управі, з 1895 - у Чернігівській губернській управі. У Чернігові залучив до праці у земстві *Б.Грінченка*, *М.Коцюбинського*, *М.Вороного*, *В.Самійленка* та ін. Написав ряд праць з історії України і Польщі, серед яких: "Вырождение Польши. Два года после Ягеллонов" (1872), "Князь Константин-Василий Острожский" (1901). Відомою була його публіцистична робота "Общественное воспитание в России" (1861). Особливе значення має праця "Гетьман Мазепа" (1897), написана на основі архівного матеріалу і збірок П.Дорошенка і Маркевичів. Це перше видання, де в історичній літературі дано позитивну характеристику Мазепі як державному діячу і як особистості.

О. Сухий (Львів).

УНІВЕРСАЛИ (від лат. *universalis* - загальний, повсюдний, різнобічний) - 1) державні документи 15-18 ст., що мали характер маніфесту або розпорядчо-адміністративного акта, наділеного вищою юридичною силою щодо ін. правових документів. Видавалися королями Польщі, гетьманами України, іноді полковниками та представниками генеральної старшини. Текст У. складався з трьох частин: вступної (зазначення того, хто його видавав, осіб, яким його адресовано); розпорядчої (викладався зміст розпорядження); заключної (місце, рік, дата видання та особистий підпис особи, яка його видала). Королівські У., як правило, починалися фразою: "Всім і кожному зокрема, теперішнім і наступним" ("Universis et singulis, praesentibus et futuris..."); гетьманські - "Ознаймуем сим писанем нашим, кому би отом ведати належало". У 15 ст. королівськими У. регулювалися господарські та військові справи, у 16 ст.-їх компетенція була поширена і на питання, пов'язані із скликанням шляхти на сейм, посполитим рушенням, оголошенням конфедерацій. У період безкоролів'я право видавати У. мав архієпископ (примас), які мали таку ж юридичну силу, як і королівські. До 1564 У. видавалися латинською мовою. Першим У, виданим польською мовою, був "Uniwersal roborowy" короля *Сигізмунда II Августа*. У. про податки, які затверджувалися сеймом, визначали предмети оподаткування, розміри податків, порядок і місце їх збору, відповідальних за збір, а також встановлювали контроль за видатками. Гетьманські У. стосувалися справ військових (оголошення походу, сторожова служба; напр. У. Б.Хмельницького від 7.1.1654 визначав дії козацької старшини щодо підготовки зброї для відсічі ворогові), земельних (підтвердження землеволодіння, розмежування, роздача маєтностей; напр. У. Б.Хмельницького від 26.6.1655 дозволяв Якимі Сомковичу користуватися панськими землями у Воронькові і Рогозові), адміністративно-управлінських (призначення на уряди, стягнення податків, прийом послів тощо; напр. У. Б.Хмельницького від 12.11.1649 Іван Скіндер був призначений на посаду чернігівського війта). Королівські та гетьманські У. проголошувалися, як правило, в церквах і на торгових площах. Гетьманські універсали розсилалися по полках, а в копіях - по сотнях. Найчастіше У. диктував гетьман, інколи за дорученням гетьмана його складали генеральні писарі, або військові канцеляристи. У кінці У. гетьман обов'язково ставив підпис і дописував слова "Рука власна". Видавалися т. зв. закличні У. (своєрідні прокламації, які закликали населення до повстання проти іноземних загарбників, до вступу у козацьке військо), охоронні універсали (охороняли станові права козацтва, права монастирів і церков), "проїзні" (право переїзду по території купцям, дипломатам), "митні" (запроваджували мито, давали перелік товарів, що підлягали митним зборам) та ін. 2) Програмні та державно-правові акти *Української Центральної Ради*. У цьому випадку назва "універсал" підкреслювала правонаступництво існуючої влади в Україні з Гетьманською державою 17-18 ст. УЦР видала чотири. I У. 10(23).6.1917 проголошував автономію України. Згідно з ним найвищим органом влади на території України ставали Всенародні українські збори, вибори до яких мали проводитися на принципах рівного, прямого виборчого права за таємного голосування. Українська Центральна Рада проголошувала себе виразником всенародної волі. Згідно з У. створювався виконавчий орган - Генеральний секретаріат. II У. Універсал затверджений УЦР 3(16).7.1917. До У. включено Декларацію Тимчасового уряду про визнання Генерального секретаріату найвищим виконавчим

органом влади в Україні, Передбачалося, що рамки автономії України остаточно визначать Всеросійські установчі збори, а склад Генерального секретаріату затверджуватиме за погодженням з УЦР Тимчасовий уряд. Поява III У. 7(20).11.1917 була спричинена більшовицьким збройним переворотом у Петрограді й падінням Тимчасового уряду. Третій У. проголосив створення *Української Народної Республіки* як частини Росії на правах федерації. Органами державної влади в Україні залишалися УЦР і Генеральний секретаріат УНР. III Універсал визначив територію УНР: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина і Таврія (без Криму). Приєднання тих земель Курщини, Холмщини, Воронежчини та суміжних губерній, де українці становили більшість, мало вирішуватися населенням цих областей. У. скасовував приватну власність на землю, встановлював 8-годинний робочий день, відміняв смертну кару, оголошував амністію політичним в'язням, проголошував і гарантував демократичні свободи слова, друку, віросповідання, зібрань, спілок, страйків, недоторканність особи і житла, а також право на вживання рідної мови. Національні меншини отримали право на створення національно-культурних автономій. Оголошення війни Раднаркомом РСФРР і більшовицька агресія проти УНР стали причиною появи у січні 1918 IV У., який проголошував УНР "самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу". Джерелом державної влади визнавався народ України. Генеральний секретаріат перейменовано на Раду Народних Міністрів УНР У проголошував принцип мирного співіснування УНР з сусідніми державами - Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною. Підтвердив усі демократичні права і свободи, гарантовані попередніми документами Центральної Ради. 3) Документ про створення *Української головної визвольної ради*, виданий у червні 1944. У. проголошував основною метою діяльності УГВР - створення Української самостійної соборної держави.

С. Білостоцький (Львів).

УНІВЕРСАЛИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ - акти законодавчого характеру верховного органу влади в Україні, що визначали зміни державно-правового статусу українських земель колишньої Російської імперії у 1917-18. *Українська Центральна Рада* видала 4 Універсали, за формою подібні до однойменних актів козацьких гетьманів (17-18 ст.).

I Універсал УЦР видала 10(23).6.1917. Документ, зазначаючи невіддільність України від Росії, проголосив автономію України. Законодавчий орган України - Всенародні Українські збори (Сойм), що мали бути обрані всезагальним, рівним, прямим і таємним голосуванням. Зафіксував уповноваження УЦР очолювати організацію державного ладу автономної України. Виклав основні вимоги, висунуті УЦР до Тимчасового уряду, які було відкинуто останнім: юридичне закріплення автономії України; встановлення при Тимчасовому уряді посади комісара з українських справ, який мав бути обраним УЦР і діяти від імені Центрального російського уряду; передачі частини коштів, що збираються у Центральну казну Росії, на національно-культурні потреби українського народу. Зобов'язав місцеві органи влади до підпорядкування УЦР та до збору з 1(14).7.1917 окремого податку на українську справу, що мав регулярно пересилатись у скарбницю УЦР. Закликав українську громадськість до згоди і порозуміння з громадами інших національностей. Автор I У. - *В. Винниченко*. Вперше оголошений на Всеукраїнському військовому з'їзді. На підставі I У. 15(28).6.1917 УЦР утворила *Генеральний Секретаріат* - уряд автономної України.

II Універсал затверджений УЦР 3(16).7.1917. Опублікований українською, російською, єврейською і польською мовами. Зафіксував результати двосторонніх переговорів УЦР з делегацією Тимчасового уряду (*О. Керенський*, *М. Терещенко*, *І. Церетелі*), що проходили в Києві 28.6.(11.7)-30.6.(13.7).1917. Тимчасовий уряд видав 2(15).7.1917 постанову "Про національно-політичне становище України", в якій регламентував організацію влади і збройних сил в Україні. В II Універсалі УЦР оголосила, що не має наміру відділяти Україну від Росії та зобов'язувалася не здійснювати самочинно автономії України. Склад УЦР мав доповнитись представниками національних меншин, які проживають в Україні. УЦР зобов'язувалась подати Тимчасовому уряду на затвердження склад нового Генерального секретаріату як найвищого крайового органу управління Тимчасового уряду в Україні та за погодженням з національними меншинами готувати проект закону про автономний устрій для внесення його на затвердження Всеросійських установчих зборів. Представники УЦР при верховних армійських інституціях Росії (військовому міністерстві, Генеральному штабі, Верховному головнокомандувачу) мали брати участь у комплектуванні українських військових частин. II Універсал оголошений на сесії УЦР.

III Універсал виданий після жовтневого перевороту в Петрограді 7(20).11.1917. Проголосив Українську Народну Республіку, яка зберігала федеративний зв'язок із Російською республікою. III Універсал визначив територію УНР: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина і частина Таврії. Приєднання тих земель Курщини, Холмщини, Воронежчини та суміжних губерній, де українці становили більшість, мало вирішуватися населенням цих областей. Універсал ліквідував право приватної власності на землю (з передачею великих землеволодінь без викупу у власність безземельних або малоземельних селян). Встановив на території УНР 8-годинний робочий день. В Універсалі проголошувалося скасування смертної кари, амністія політв'язням, реформа судівництва та національно-персональна автономія для національних меншин (росіян, поляків, євреїв). Вказувалося, що в УНР будуть забезпечені всі демократичні свободи: слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків; недоторканність особи й житла; право вживання місцевої мови в зносинах з установами. Окремим секретарствам Генерального Секретаріату було приписано: здійснювати контроль над виробництвом і розподілом продукції; проробити заходи з упорядкування судівництва та закріплення прав місцевого

самоврядування; підготувати законопроект про національно-персональну автономію. Визначено термін виборів до Українських установчих зборів -27.12.1917 та день їх скликання - 9.1.1918. Затверджений на засіданні *Малої Ради*.

IV Універсал прийнято на засіданні Малої Ради, яке розпочалося 9(22).1.1918. Універсал проголошував самостійність і незалежність УНР як вільної суверенної держави українського народу і заявив про її прагнення до мирного співіснування з сусідніми народами. Підтвердив повноваження влади УЦР до моменту скликання Українських установчих зборів. Перетворив Генеральний Секретаріат у *Раду народних міністрів* та доручив їй продовжувати переговори з Центральними державами і укласти мирний договір. Закликав уряд та громадян УНР дати відсіч більшовикам. Оголосив про цілковитий розпуск постійної армії та організації замість неї народної міліції. Призначив перевибори місцевих органів влади. Встановив термін передачі соціалізованої землі - до початку весняних робіт. Зобов'язав РНМ негайно приступити до відновлення промисловості, з переведенням її на виробництво мирної продукції. Оголосив про державний контроль над банками, найважливішими галузями торгівлі, експортом-імпортом та ціноутворенням, з встановленням монополії на найбільш прибуткову продукцію. Підтвердив усі демократичні свободи, оголошені в III Універсалі, підкресливши право всіх націй УНР на національно-персональну автономію. Питання про федеративний зв'язок з республіками колишньої Російської держави залишав на розгляд Українських Установчих Зборів. Універсал був офіційно проголошений в останній редакції на засіданні Малої Ради вночі 12(25).1.1918. Опублікований українською, російською, польською і єврейською мовами в газетах та афішах. Положення IV У не були повністю зrealізовані внаслідок повалення влади УЦР і встановлення в Україні режиму гетьмана *П.Скоропадського* (29.4.1918). Після антигетьманського повстання в листопаді-грудні 1918, наслідком якого стало відновлення УНР, *Директорія* УНР замість Універсалів практикувала оголошення Декларацій. Тексти Універсалів, подані у працях *В.Винниченка*, *Д.Дорошенка*, *Іс.Мазепи*, *П.Христюка*, *К.Костіва* та в ряді ін. видань, є вільно відредаговані й не завжди відповідають оригіналу.

О. Павлишин (Львів).

УНІВСЬКА ДРУКАРНЯ - видавничий заклад, що діяв при монастирі у селі Уневі (Перемишлянський р-н Львівської обл.). Заснована на базі Львівської друкарні єпископа А.Желіборського, діяла у 1648-99 і 1732-70. Друкувала книги старослов'янською і українською мовами (у т.ч. букварі, твори Ф.Софоновича, К.Ставровецького, україномовне Житіє святого Володимира). Видала також переклади митрополита Досифея Сучавського з старослов'янської на румунську мову. Керівниками У.д. у різний час були відомі українські друкарі А.Скольський, Д.Кульчицький, С.Ставницький.

Я. Ісасевич (Львів).

УРОЧНІ ЛІТА - строк, протягом якого у Московському царстві власники маєтків за посередництвом держави мали право вимагати повернення їм утікачів-селян і вивезених іншими землевласниками кріпосних селян, Царським указом від 24.11(4.12).1597 був установлений п'ятирічний офіційний строк розшуку втікачів і вивезених селян.

Після закінчення цього терміну селяни у випадку неподачі щодо них відповідних позовів підлягали закріпаченню на нових місцях. Указ про У.л. діяв на Чернігово-Сіверщині, яка з 1503-1634 входила до складу Московського царства. Згідно з Уложенням царя Василя Шуйського від 9.3.1607 термін У.л. збільшено до 15 років. У перші роки правління царя Михайла Федоровича діяв п'ятирічний строк розшуку селян-втікачів, але згодом його поступово збільшували. Соборне Уложення 1649 скасувало У.л., що означало остаточне юридичне оформлення кріпосного права у Московській державі.

М. Крикун (Львів).

УРЯД УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ в екзилі 1920—48 - орган державної влади *Української Народної Республіки*, який після захоплення більшовиками України діяв поза її межами, продовжуючи державницьку традицію та виборюючи державну самостійність українського народу. Після повної окупації України з кін. 1920 *Рада Народних Міністрів УНР* перебувала на території Польщі. Після припинення існування у серпні 1921 *Ради Республіки* (діяла з лютого 1921 у Тарнові) представницького органу УНР в еміграції у міжвоєнний період не існувало. Лише влітку 1947 внаслідок порозуміння українських політичних партій, що діяли за кордоном, створено Українську Національну Раду. У цей же період налагоджено діяльність Ради Міністрів України та урядових місій у різних країнах світу, зокрема Франції, Румунії, Польщі, Чехословаччині, Німеччині, Швейцарії, Туреччині. Активна міжнародна діяльність державного центру мала ряд здобутків, а саме: в 1921 Аргентина визнала УНР. У 1924 Головний Отаман та Голова Директорії Симон Петлюра і заступник Голови уряду В.Прокопович, ряд ін. державних діячів УНР переїжджають до Парижа, де прийнято рішення про необхідність збереження існування Уряду УНР.

До 25.5.1926 С.Петлюра виконував функції глави держави - затверджував закони, договори, керівників дипломатичних представництв в ін. державах. У 1926-54 Державний центр УНР в екзилі очолював *А.Лівицький*. Виконавчим органом Державного Центру була Рада Народних Міністрів, яку в різні періоди очолювали: *А.Лівицький* (1920-21 і 1922-26), *П.Пилипчук* (1921-22), *В.Протопович* (1926-39, 1940-42), *О.Шульгін* (1939^0), *А.Яковлів* (1944-45), *К.Паньківський* (1945-48). Уряд УНР в екзилі діяв через різні міністерства й установи. Внутрішній ресорт очолювали *О.Саліковський*, *О.Лотоцький*, *М.Ветухів*; зовнішньополітичною діяльністю уряду УНР керували *А.Ніковський*, *О.Шульгін*. Існував військовий ресорт,

який займався вишколом військових кадрів та організацією колишніх учасників збройної визвольної боротьби. Діяльність уряду УНР зосереджувалась у Парижі, Варшаві і Празі. У міжвоєнний період головну увагу в міжнародній діяльності уряд УНР зосередив на підтримці зв'язку з Лігою Націй (неофіційний представник уряду О.Шульгін). Уряд УНР неодноразово звертався з протестами до Ліги Націй проти польової окупації України, порушення прав українського населення в Польщі та Румунії, проти політичного терору та штучного голодомору в УСРР у 1932-33. У вересні 1939 Уряд УНР у Парижі на чолі з В.Прокоповичем і О.Шульгіним задекларував свою солідарність із західними демократичними державами і засудив нацистський і комуністичний тоталітаризм. У 1941 році, за порозумінням з Президентом УНР А.Лівицьким, отаман *Т.Боровець* заснував "Поліську Січ", яка в 1942 діяла під назвою Українська повстанська армія (УПА) і боролася з німецькими військовими частинами та радянськими партизанами.

Уряд УНР сприяв розвитку громадського, наукового і культурного життя українців в еміграції. Зусиллями уряду УНР створено Український науковий інститут у Варшаві, засновано бібліотеку ім.Симона Петлюри у Парижі (1926), Українську Могилансько-Мазепинську Академію наук (1938). В еміграції започатковано видання урядових періодичних видань - "Український вісник", пізніше - "Тризуб" (1925-40; гол. ред. В.Прокопович, 1940 - О.Шульгін), а військовим ресортом - журналів "Табір" (1923-39, з перервою; гол. ред. В.Куц) і "За державність".

Уряд УНР в екзилі після Другої світової війни діяв у Мюнхені, згодом - у Філадельфії.

Основні зусилля Уряду були спрямовані на консолідацію всіх українських політичних партій, рухів та середовищ. На поч. 1946 почала діяти Контактна Комісія, пізніше було створено Координаційний український комітет. Комітет, у роботі якого взяли участь усі діючі за кордоном українські політичні партії та організації, схвалив резолюцію про необхідність заснування єдиного українського передпарламенту - *Української Національної Ради*, створеної на основі реорганізації Державного центру УНР в екзилі.

Перша сесія Української Національної Ради відбулася 16-20.7.1948. На ній було схвалено "Тимчасовий Закон про реорганізацію Державного Центру УНР", який визначив структуру та компетенцію складових ДЦ УНР, а саме: інституції Президента як Голови держави, Української Національної Ради як передпарламенту і Уряду УНР. Всього відбулося десять сесій УНР. 24.8.1992 у Києві в Маріїнському палаці останній Президент УНР в екзилі М.Плав'юк, відповідно до рішення надзвичайної сесії Української Національної Ради (14-15.3.1992), передав Грамоту, Заяву, Президентську Відзнаку (клеюнод гетьмана І.Мазепи), Президентську печатку і прапор першому всенародне обраному Президентові України Л.Кравчуку. Після цієї церемонії було заявлено про припинення діяльності ДЦ УНР в екзилі, що функціонував згідно з постановами *Трудового Конгресу України*. Правовою базою створення та діяльності Уряду УНР в екзилі були "Закон про тимчасове Верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці" від 12.11.1920 та схвалений на першій сесії УНРади 16-20.7.1948 "Тимчасовий Закон про реорганізацію Державного центру УНР".

Керівниками Державного центру УНР в екзилі у післявоєнний період були: Степан Витвицький-Президент УНР в екзилі (1954-65); Микола Лівицький - Президент УНР в екзилі (1967-89); Микола Плав'юк - Президент УНР в екзилі (1989-92). Обов'язки Голови У. УНР в екзилі виконували: *Іс.Мазепа* (1948-51, 1951-52), *С.Баран* (1952-53), *Спи-ридон Довгаль* (1954, 1969-72), *Симон Со-зонти* (1954-57), *Атанас Фіголь* (1967-69), *Василь Федорончук* (1972-74), *Теоділь Леонтій* (1974-80), *Ярослав Рудницький* (1980-89), *Іван Самійленко* (1989-92).

Т. Андрусак (Львів).

УСАТІВСЬКА ГРУПА (сатівська група, усатівський тип трипільської культури; серед. III тис. до н. е.) - бл. 50 поселень, курганних та ґрунтових могильників, залишених пізньотри-пільськими общинами, які переселилися і південної частини Середнього Подністров'я (Північна Молдова) в Північно-Західне Причорномор'я і змішалися зі східним степовим кочовим та західним осілим населенням (культура Чернавода). Назва походить від с. Усатове поблизу Одеси, де розташовані поселення, два курганних й два ґрунтових могильники. Північна межа території усатівсько-го населення проходила південніше сучасних міст Ясси, Кишинів, Первомайськ, на заході вона обмежена пониззям Дунаю і Пруту, на сході - Південного Бугу. Досліджували пам'ятки У.г. М.Болтенко, О.Лагодовська, Е.Патокова та ін. Поселення (Усатове, Маяки, Граденіце та ін.) мають укріпленний характер, розташовані на високих мисах плато, захищені з доступного боку ровами, валами й, можливо, дерев'яними загорожами на них. На поселенні в Усатовому відкрито залишки наземних і заглиблених жител, а також кам'яні споруди (т. зв. кам'яні коридори) культового призначення. На поселеннях знайдено знаряддя праці з кременю (ножі, скребки, свердла, наконечники стріл та ін.), кісток тварин (мотики, прикраси). У похованнях виявлено близько 70 виробів із міді (сокири, долота, ножі, шила, кинджали, скроневі кільця, про-низки тощо), більшість яких, як вважають дослідники, були виготовлені на місці. Кинджали за складом металу і технологією виготовлення близькі до аналогічних виробів з Анатолії. Посуд усатівців поділяється на дві групи: кухонний (глина містить домішку товчених черепашок) та столовий, поверхня якого заполірована, прикрашена коричневим розписом та штамповим орнаментом, заповненим білою крейдяною пастою. З ін. глиняних виробів виявлено схематичні маленькі статуетки жінок на кубічних підставках і типові для Трипільля жіночі фігурки. Усатівське населення займалося скотарством, різними ремеслами, обміном із сусідами. Судячи з кількості речей у похованнях, основу соціального життя становили патріархальні сім'ї, які володіли різною кількістю майна. Небіжчиків усатівці

ховали в ґрунтових могильниках і під насипами курганів. Їх ховали в скорченому положенні в ямах, перекритих кам'яними плитами. Під час спорудження курганів використовувався вапняк. У деяких усатівських курганах простежувались кам'яні площадки (кромлехи), вертикальні плити, що свідчать про існування складних релігійних вірувань. Могильники займали площу 2,5-5 га. В усатівських курганах досліджено 44 поховання.

М. Пелецишин (Львів).

УСПЕНСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ (1902 - 1940) - радянський державний діяч, народний комісар внутрішніх справ УРСР. Н. у Тульській губ. 31917- секретар комітету бідноти Суходольського волосного виконкому. З 1920 працював у ЧК. У 1927-37 обіймав посади уповноваженого представника ОДПУ на Уралі, заст. начальника УДПУ-НКВС у Московській обл., начальника УНКВС по Оренбурзькій обл., коменданта Кремля. З січня по жовтень 1938 - нарком внутрішніх справ УРСР. У період перебування У. на цьому посту відбувались найбільш масові політичні репресії проти української інтелігенції, національне свідомих українців. У жовтні 1938 У, передбачаючи свій близький арешт, імітував втоплення у Дніпрі і перейшов на нелегальне становище. Незабаром був заарештований і розстріляний.

І. Підкова (Львів).

“УСТАВА НА ВОЛОКИ” 1557 - правовий документ, затверджений 1.4.1557 польським королем, великим князем литовським *Сигізмундом II Августом* про проведення аграрної та фінансово-податкової реформи на території Великого князівства Литовського. Містив 49 артикулів. 20.10.1557 за розпорядженням короля до деяких артикулів були внесені зміни, доповнення і поправки. Реформу провели у великокнязівських володіннях у Литві, Білорусі та частково в Україні - у Кременецькому повіті, Ратненському і Ковельському староствах на Волині.

За “У.на в.” всі земельні володіння великого князя вимірювалися і ділилися на однакові ділянки - волоки (дорівнювали прибіл. від 16,8 до 21,8 га в залежності від місцевості), що стали єдиною одиницею оподаткування. Найкращі орні землі відводилися під великокнязівські фільварки, решта розподілялася між селянами. “Волочна поміра” проводилася з розрахунку, щоб одній волоці фільваркової землі відповідало сім селянських волок. Кожне тяглове селянське господарство (окремий двір - дим, який відбував панщину) отримувало у користування одну волоку, яка розмежовувалася на три смуги (трипільна система) кожна по 11 моргів (7,12 га). Деякі селяни орендували землю у сусідніх селах, бідніші родини брали волоку на 2 або 3 дворища. Крім цього, селяни отримували по одному моргу землі під городи, які не обкладалися податком.

“У. на в.” збільшувала податки та повинності селян. Розмір податку (натурою та грошима) встановлювався у залежності від родючості ґрунту. Всі землі поділялись на добрий ґрунт, середній ґрунт, поганий ґрунт і дуже поганий - пісковий, болотистий тощо. Селяни, які отримували наділи в лісовій зоні, звільнялися від сплати податків терміном до 10 років. Розмір земельної ділянки, сума податків і повинності залежали від станової приналежності особи. Путні бояри і особи, які перебували на службі у великого князя (конюхи, стрільці, осочники), отримували по дві волоки. Путні бояри платили земельний податок і звільнялися від виконання військової та ін. повинностей. Служили люди не платили податку за волоки, надані великим князем. Крім сплати податків за отримані земельні наділи, всі дорослі члени селянського господарства повинні були відпрацювати 2 дні на тиждень у фільварку.

За “У. на в.” безпосереднє управління фільварком здійснював “двірник”, котрий слідкував за дотриманням визначених для фільваркового господарства вимог щодо його розмірів та способу ведення. Вищою посадовою особою на селі визнавався вїйт, якого обирала громада села і затверджував великокнязівський ревізор. В обов'язки вїйта входило: здійснювати контроль за виконанням панщини, бути присутнім під час збору податків, супроводжувати вози з вівсом і сіном до місця головного збору чиншу, здійснювати контроль за користуванням землею, вирішувати господарські спори. Особи, обрані на вїйтівство, складали присягу. Місцями збору податків були визначені будинки у селах та двори великого князя. “У. на в.” визначала терміни сплати податків підданими - від 21.11. (св. Михайла) до 6.12. (св. Мартина). Відсплати податків звільнялися потерпілі від пожеж, неврожаю та ін. стихійних лих, або у випадку хвороби всіх членів сім'ї. Осіб, які ухилялися від податків, ув'язнювали до повної їх сплати.

Контроль за проведенням “волочної поміри” здійснювали ревізори, до компетенції яких належав нагляд за дотриманням норм “У. на в.” Ревізорами могли бути осілі, компетентні у веденні сільського господарства особи християнського віросповідання. Артикул 43 “У. на в.” забороняв застосовувати до осіб, які вчинили злочин, покарання у вигляді конфіскації майна і землі.

“Волочна поміра” зруйнувала, хоча і не повністю, сільську громаду і пов'язану з нею громадську форму селянського землекористування, замінивши його подвірним; збільшила селянські повинності і посилила закріпачення селян, значно обмеживши їхні права переходу; зменшила площу земель суспільного користування (пасовища, луки) і фактично позбавила селян права користуватися лісами. Одночасно запроваджувана трипільна система землеробства значно збільшувала продуктивність праці. У другій пол. 16 ст. волочна система була розповсюджена і на приватновласницькі та церковні землі.

С. Білосіпоцький (Львів).

УСТИМОВИЧ МИКОЛА ІЛЛІЧ (17.1.1866-1918)-український військовий діяч, генерал-хорунжий. Закінчив

Оренбурзьку військову гімназію, офіцерські курси (екстерном) при штабі Туркестанського військового округу (1888). Учасник російсько-японської війни 1904-1905. З 1908-командир 1-го Заамурського залізничного батальйону, підполковник. У роки Першої світової війни 1914-18 - на Південно-Західному фронті. З 1917 - старший ад'ютант штабу Київського військового округу. Після проголошення незалежності України служив у *Вільному Козацтві*. З травня 1918 -командувач власного конвою гетьмана *П.Скоропадського* (дві піші та одна кінно-кулеметна сотні, всього-588 козаків). Загинув у 1918.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

УСТИМОВИЧ МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ (Сахно-Устимович; 1863 - 1918)- український державний діяч періоду *Гетьманату*. За фахом - інженер-технолог. Належав до монархічної організації "Українська народна громада", яка виступала за встановлення в Україні режиму сильної особистої влади і підтримувала приход до влади гетьмана *П.Скоропадського*. Після встановлення влади гетьмана *П.Скоропадського* 29-30.4.1918 У. очолював уряд Української держави - Раду Міністрів. Підписав разом з *П.Скоропадським* "Закон про тимчасовий державний устрій України". Після відмови УПСФ взяти участь у формуванні уряду подав у відставку. Загинув підчас антигетьманського повстання у кін. 1918.

УСТИЯНОВИЧ КОРНИЛО МИКОЛАЙОВИЧ (1839 - 22.7.1903) - український художник, письменник. Н. у с. Вовкові (тепер Пустомитівського р-ну Львівської обл.). Син українського письменника *М.Устияновича*. Мистецьку освіту здобув у Відні, де у 1858-63 навчався в Академії образотворчого мистецтва. Подорожував по Галичині та Буковині; у 1867 побував у Петербурзі, 1872 - у Києві. У 1882-83 редагував та ілюстрував сатирично-гумористичний часопис "Зеркало" (виходив у 1882-86; у 1884-85 під назвою "Нове Зеркало"), що видавався у Львові і був спрямований проти ідеології москвофільства. Автор монументальних розписів на релігійні теми-"Христос перед Пілатом" (1880), "Мой-сей" (1887), "Хрещення Руси", "Володимир Великий", "Св. Ольга", численних ікон, іконостасів тощо. Створив низку історичних полотен ("Василь Тербовельський", 1866; "Козацька битва", 1890; "Літописець Нестор", 1901; "Шевченко на засланні" та ін.), пейзажів ("Дзвіниця", "Морський пейзаж", "Чорне море", "Скит Манявський", "Пейзаж з хрестом"), портретів (Т.Реваковича, А.Вахнянина, Ю.Лаврівського та ін.), жанрових картин, в яких змалював життя селян ("Бойківська пара", "Гуцул", 1891). Перші літературні спроби У. відносяться до 1861. Спочатку писав язичієм, з 1872 - українською народною мовою. У.- автор історичних поем "Іскорос-тень", "Вадим", "Святослав Хоробрий", трагедій і драм "Олег Святославович, кн. Овруцький", "Ольга", "Ярополк" та ін. Деякі з творів У. ставились на сцені Театру "Руської бесіди" у Львові. І.Франко, критикуючи твори У. за порушення історичної достовірності та риторичність, одночасно відзначав їх багату й чисту мову та "немалий талант" автора.

УСТИЯНОВИЧ МИКОЛА (псевд.-Дротар, Николай з Николаева, Николай син Николая; 7.12. 1811 - 3.11.1885) - український поет, прозаїк, громадський діяч. Н. у м. Миколасві (тепер Львівська обл.). Здобув гімназійну освіту (1832-30). Навчався у Львівському ун-ті та греко-католицькій духовній семінарії (1832-37; з перервою). У студентські роки був близький до "Руської трійці", згодом спадкоємець і популяризатор її ідей. У 1836 написав перший вірш народною мовою (елегію в пам'ять про галицького освітнього діяча) "Слеза на гробі Михайла барона Гарасевича", що й зблизило його з М.Шашкевичем. Був священиком у с. Вовкові (побл. Львова), Славську та Сучаві (Буковина). Вражений кампанією проти народної мови до 1846 майже нічого не писав. У 1847 в альманасі "Вінок русинам на обжинки" надруковано кілька поезій У. Пізніше його твори часто з'являються на сторінках перших українських періодичних видань у Галичині ("Зоря Галицька", "Галичо-Руський Вісник"). Під час революції 1848-49 в Австрійській імперії активно включився у громадське життя краю, плідно займався літературною роботою. У поетичних творах того періоду відчутні національні й соціальні мотиви, любов до рідної карпатської природи, знання фольклору. У жовтні 1848 У. був одним з ініціаторів проведення 1 з'їзду українських діячів науки, освіти і культури у Львові (див. *Собор руських учених*), на якому закликав розвивати традиції М.Шашкевича і Т.Шевченка. У 1849-50 - редактор урядової україномовної газети "Галичо-Руський Вісник", у 1861-66 - посол Галицького сейму. Автор бл. 80 поезій і 6 повістей. Серед віршів: "Руслану-Маркіяну Шашкевичу в день імені його", "Згадка за Маркіяна Шашкевича", "До Перемишлян", "До "Зорі Галицької", "Руська думка", "Народний дім", "Наддністрянка". Історичні сюжети відображено у патріотичних віршах "Похід Русі на Царгород" (1907), "Хрещення великої княгині Ольги", "Могила Святослава", "Смерть князя Романа під Завихос-том в літо 1205", "Княгиня Романова", "Святоубийство князя Ігоровичів у Галичині", "Віче в Києві", "Здвиг", "Стичка на Половецькім полі", "Битва над Калкою", "Київ" та ін. У. належить заслуга у становленні художньої прози на західноукраїнських землях. В основі його повістей "Месьть верховинця. Повіска з правдивого слухаю" (1849-50), "Страшний четвер. Повість верховинська, з місцевих поговорок" (1852) лежить фольклорно-етнографічний матеріал. У 1850 роках на сторінках галицької періодики друкувалися уривки з першої завершеної поеми нової української літератури у західноукраїнських землях - "Путь на полонину". Алегоричний образ "путі" у творі У. символізував історичний поступ українського народу до кращого майбутнього. Велику популярність здобула здійснена У. переробка п'єси Ю.Коженьовського "Карпатські горці" (під назвою "Верховинці"), пісні з якої ("Верховино, світку ти наш", "Гей, браття опришки") стали народними. У численних газетних публікаціях обстоював народну мову як основу літературної. У статті "Молода Русь" ("Зоря Галицька", 1850) дав короткий нарис національного відродження українців Галичини і визначив провідну роль у ньому "Руської трійці" та М.Шашкевича. Перекладав з польської, чеської, латинської, російської, хорватської, німецької. Автор перекладу фрагменту Вергілієвої "Енеїди". У 1860 роках зблизився з москвофілами. У 1870 переїхав зі Славська на Буковину, у Сучаву (тепер Румунія), де і помер. Залишив цінні спогади "Відродження

Галицької Русі і Маркіян Шашкевич" (1880). Вважається автором віршованої автобіографії "Вспомини" (1884).

Р. Крохмальний, Ф. Стеблій (Львів).

УСТИЯНОВИЧ ОСИП (рр. н. і см. невід.) - український політичний діяч у Галичині першої чв. 20 ст. За фахом - залізничник. Член Української соціал-демократичної партії. В 1918 увійшов до Тимчасового організаційного комітету УСДП, метою якого було відновлення діяльності партії, що була фактично призупинена у роки Першої світової війни. Делегат від Галичини на з'їзді залізничників Австрії (вересень 1918). У кін. 1918 обраний від м. Станіслава (тепер Івано-Франківськ) до Української Національної Ради ЗУНР-ЗОУНР 1918-19. Входив до складу секретаріату УНРади, член комісії суспільної опіки та комунікацій. Один з організаторів та лідерів Селянсько-робітничого союзу, відповідальний редактор його друкованого органу - газети "Республіканець" (лютий-травень 1919). У травні 1919 головував на обласній конференції українських залізничників у Станіславі. У квітні-серпні 1920 - член Галоркому КП(б)У. З 9.8.1920 У- голова повітового ревкому в Заліщиках, працівник секретаріату Галревкому. Намагався залучати до співпраці з радянською владою авторитетних місцевих громадських діячів, за що був критикований В.Затонським. 4.9.1920 призначений тимчасово виконуючим обов'язки коменданта Галревкому. Подальша його доля невідома.

О. Павпишин (Львів).

УСТЬ-ДУНАЙСЬКЕ БУДЖАЦЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО - козацьке військо, сформоване у Південній Бессарабії у 1806 (затверджене царським указом від лютого 1807). В обстановці підготовки до нової війни з Туреччиною російський уряд, маючи потребу у військових контингентах, у грудні 1806 розпочав організацію козацького війська, до складу якого дозволялося набирати чорноморських козаків, інші категорії українського населення, що проживали в Бессарабії, Молдові та Волощині. Створення війська було розраховане і на залучення козаків *Задунайської Січі*. Внутрішній устрій У.-Д.Б.к.в. нагадував устрій Запорозької Січі. Центральним органом управління був Кіш, який очолював кошовий отаман. В У.-Д.Б.к.в. запроваджено колишні старшинські посади. Військо поділялося на курені, на чолі яких стояли курінні отамани. Кошовий отаман одержував ознаку влади - пернач, військовий прапор і військову печатку. Кошовий отаман і старшина призначались урядом, а не обирались козаками. У військовому відношенні військо підпорядковувалося російському командуванню. Першим кошовим отаманом став елисаветградський поміщик Іван Підлесецький, згодом -Хома Бучинський. На серед, липня 1807 у У.-Д.Б.к.в. налічувалось понад три тисячі козаків. Під час російсько-турецької війни 1806-12 козацькі відділи брали активну участь у військових діях проти турецьких військ на Дунаї: несли розвідувальну і сторожову службу, брали участь в облозі Ізмаїла, бойових операціях в Тульчі, Ісакчі, Браїлові, штурмі турецьких укріплень на дунайських островах. Поширення серед українського населення чуток про створення "нової Січі" призвело до масового руху селян-кріпаків на придунайські землі за "козацькою волею". Це викликало занепокоєння у царського уряду, і 20.7.1807 *Олександр 1* видав наказ про припинення формування війська. У місце розташування війська прибула спеціальна військова експедиція, яка мала заарештувати селян-втікачів і повернути їх власникам, а колишніх задунайських і чорноморських козаків переселити на Кубань. У цих умовах частина устьдунайців перейшла на Задунайську Січ, а переважна більшість козаків розійшлася і осіла в придунайських степах. У 1828 у зв'язку з новою російсько-турецької війною уряд відновив у Південній Бессарабії козацькі формування під назвою Дунайське козацьке військо. До його складу увійшли: колишні устьдунайці, задунайські козаки, що оселилися в Бессарабії до 1828, російські відставні солдати та волонтери з Балканських країн. Військо складалося з двох шестисотенних кінних полків. Служба тривала 30 років. Полки охороняли кордони по Дунаю, Пруту та по Чорноморському узбережжі, несли гарнізонну службу в Ізмаїлі і Акермані. Під час Кримської війни 1853-56 дунайці брали участь в боях у Добруджі, на Кавказі. У квітні 1854 обороняли Одесу від нападу англо-французької ескадри. В 1856 військо було перейменоване у Новоросійське козацьке військо. В адміністративному і військовому відношеннях підлягало новоросійському і бессарабському генерал-губернатору. Місцеве керівництво здійснювало військове правління на чолі з наказним отаманом, якого призначав уряд. Серед найбільш відомих отаманів були генерал-майор С.Василевський, генерал-лейтенант О.Шостак, генерал-майор І.Гангардт. Козаки обирали лише станичні правління. У 1868 військо складалося з 10 станиць і хуторів (південна частина теперішньої Одеської обл.) з населенням 13141 особи і мало в користуванні 56 тис. десятин землі. Козаки займалися землеробством і скотарством. Військо мало свій шпиталь та військове училище. У зв'язку з невдоволенням козаків важкою військовою службою та зловживаннями старшини у 1842-45, 1849, 1855, 1858 відбувалися виступи за "вихід з війська". Згідно з царським указом від 3(15). 12.1868 Новоросійське козацьке військо ліквідувалось, рядові козаки переводились на становище селян-власників.

О. Бачинська (Одеса).

УХОДНИКИ-у 15-16 ст. люди із пограничної зі степом смуги українських земель (Канівщини, Черкащини, Київщини, Брацлавщини), які, об'єднавшись у ватаги, йшли на Середнє і Нижнє Подніпров'я для ведення сезонного промислу. Осідали на "уходах" - у гирлах річок, на захищених від несподіваних нападів місцях, будували тимчасові житла і приміщення для зберігання продуктів промислу. У. полювали на звірів і птицю, ловили і в'ялили рибу, добували мед з лісових бортів, випарювали сіль на солоних озерах і лиманах, виварювали селітру на майданах. Деякі У. не поверталися назад після завершення промислового сезону, а

влаштували свої хутори, пасіки, засновували слободи. "Уходи" як тимчасові поселення зафіксовані в урядових люстраціях (періодичні описи державних маєтностей) у серед. 16 ст. На чолі ватаги У. стояв виборний отаман. Відпускаючи ватаги У. на промисли, черкаські і каневські старости зобов'язували їх виконувати функції сторожової варти в степу. У разі необхідності такі ватаги вступали у боротьбу з невеликими загонами татар, перешкоджали їхньому просуванню у глиб українських земель, відбивали у них ясир і награвоване майно, попереджали старост про наближення татарської орди. У. були одним з основних джерел формування козацтва до серед. 16 ст.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

УШАКЕВИЧ ВАСИЛЬ (рр. н. і см. невід.) - український гравер другої пол. 17 ст. Жив у Львові. У 1662-70 - вчитель (дидакал) школи Успенського братства, керував шкільним хором. Відомі гравюри датовані 1662-67. Зареєстровано 18 видань 1663-1708 з гравюрами У, що вказує на довготривале використання його дошок. Ілюстрував видання друкарні Успенського братства: "Тріюдь цвітна" (1663), "Тріюдь пісна" (1664), "Апостол" (1666), "Євхологон" (1668) та "Тріюдь цвітна", видана в друкарні Михайла Сльозки (1666-67). Серед гравюр - титульні аркуші ("Апостол", "Требник"), цілосторінкові композиції (апостоли Петро, Яків, Павло), невеликі за розміром однофігурні ілюстрації та сюжетні композиції "Вигнання з раю", "Ноїв ковчег", "Страшний суд" ("Тріюдь пісна"). Гравюр У, виконаних після 1670, не виявлено. У виданнях, починаючи від "Службника" (1681), використовуються гравюри У. 1660 років.

О. Лильо (Львів).

ФАБРИЦЬКИЙ СЕМЕН СЕМЕНОВИЧ (14.2.1874 - р. см. невід.) - військовий діяч періоду Гетьманату, контр-адмірал. У 1894 закінчив Морський кадетський корпус. Проходив службу на Балтійському флоті старшим офіцером імператорської яхти "Александрія". З 1912- командир есмінця "Амурець" 3-го дивізіону есмінців Балтійського флоту, капітан 1 рангу. Нагороджений шістьма російськими і сімома іноземними орденами. Вітав перемогу Лютневої революції 1917. За Гетьманату - командир Корпусу берегової охорони.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ФАКТОРИ - посадові особи у Гетьманщині, які збирали прикордонне мито. Ф. підпорядковувалися головному екзактору (збирачу мита), котрим за універсалом Б.Хмельницького від 28.4.1654 став О.Астаматій. Згадки про посади Ф. містяться у різноманітних торговельно-митних документах Гетьманщини і навіть у ст. 16 Конституції П.Орлика 1710. Ф. найчастіше були багаті козаки, міщани, купці.

А. Кольбенко (Львів).

ФАЛЬКІВСЬКИЙ ДМИТРО НИКИФОРОВИЧ [справж. прізвище - Левчук; 22.10 (3.11).1898 -17.12.1934] - відомий український поет. Н. у с. Великі Лепеси на Берестейщині (тепер Брестська обл., Білорусь) у селянській сім'ї. Після закінчення Кобринського реального училища вступив у гімназію в Бересті. У 1918 за агітацію серед кайзерівських солдатів (добре володів німецькою мовою) потрапив до концтабору в с. Лінове Пружанського повіту. Втік з табору, став членом Кобринської підпільної групи РКП(б). Брав участь у повстанському русі, у 1920 добровільно вступив до Червоної армії. У 1920-23 працював у органах ЧК у Білорусі. Через хворобу залишив службу і в 1923 переїхав до Києва. У цей період змінив прізвище Левчук на Ф. (очевидно, через чекістське минуле, про яке не любив згадувати). У 1924 у журналі "Більшовик" з'явилися перші літературні публікації Ф. У 1924 в двотижневику "Глобус" надрукував поему "Чекіст". Належав до київської філії "Плугу", потім - до "Гарту", згодом увійшов до літературної групи "Ланка" (з 1926 - МАРС). Підтримував творчі й товариські контакти з Б.Антоненком-Давидовичем, Г.Косинкою, В.Підмогильним, Є.Плужником, П.Филиповичем, М.Зеровим та ін. Плідно співпрацював у журналах "Червоний шлях", "Всесвіт", "Вапліте", "Життя і революція", "Літературний ярмарок". У поемах "Краском", "Селькор", "Іоган", "Тов. Гнат", "Чабан" (1925) окреслив свого сучасника як безкомпромісного і безстрашного бійця революції. Видав збірки поезій "Обрії" (1927), "На пожарищі" (1928), "Полісся" (1931). Поезія Ф. була співзвучна проблемам доби, ставила питання громадянської відповідальності митця за свої твори. Намагався осмислити революційні події в Україні через призму морально-етичних критеріїв. Зазнав звинувачень у декадентстві і виступах проти "революційної ідеї". Пробував писати прозові твори, публіцистику. Автор оповідання "Панна Яніна" (1925), нарису "Майстри букси" (1934). Робив переклади з російської (М.Ушакова), білоруської (Я.Пуца), німецької (О.Копеля). У 1927-33 працював на посаді секретаря у журналі "Кіно". Був одним із авторів сценаріїв кінофільмів "Греблю прорвано" (разом з Л.Френкелем) та "Чорні дні" (разом з О.Корнійчуком і П.Доленгою). У листопаді 1934 заарештований, звинувачений у підготовці терористичних актів і розстріляний.

І. Роздольська (Львів).

ФАЛЬЦ-ФЕЙНИ - великі землевласники у Таврійській губ. З серед. 19 ст. володіли 200 тис. дес. землі в Дніпровському й Мелітопольському повітах. У їхніх економіях випасалося 200-400 тис. овець, що становили

основу великого підприємницького господарства. Фрідріх Едуардович Ф.-Ф. (1863 - 1920) заснував у 1883 заповідник "Асканію-Нову". У напівпустому степу виростив сад, організував зоопарк, акліматизував десятки видів диких тварин і птахів, звезених з усіх континентів планети. У 1914 імператор Микола II надав родині Ф.-Ф. спадкове дворянство за наукові заслуги. Після жовтневого перевороту 1917 родина Ф.-Ф. емігрувала до Німеччини. У 1921 "Асканію-Нову" проголошено державним заповідником. Нині нащадок Ф.-Ф. барон Едуард Фальц-Фейн мешкає у князівстві Ліхтенштейн. Багато уваги приділяє меценатству, зокрема поверненню культурних цінностей у країни, звідки вони колись були вивезені. Його діяльність торкнулася й України: на кошти Едуарда фон Ф.-Ф. побудована церква в Гаврилівці, колишньому маєтку батьків; виділив кошти на реставрацію садиби Ф.-Ф. в "Асканії-Новій" та став одним із засновників Фонду "Асканія-Нова"; передав НАН України бібліотеку Сержа Лифаря. 26.9.1994 Едуард фон Ф.-Ф. нагороджений Почесною відзнакою Президента України.

Н. Темірова (Донецьк).

ФАНАГОРІЯ - античне місто на березі Таманської затоки (тепер городище поблизу с. Сінної Темрюцького р-ну Краснодарського краю, РФ). Заснована вихідцями з малоазійського міста Теоса в сер. 6 ст. до н. е. (за легендою, засновником міста був грек Фанагор). Ф. була значним торгово-ремісничим центром і фортецею. З кін. 5 ст. до н. е. у Ф. почали карбувати срібні монети. У місті жили греки, меоти, сармати. Вони займалися землеробством, скотарством, рибальством, різноманітними ремеслами. Місто мало порт і вело жваву торгівлю з Афіньською державою та місцевими племенами. У місті були збудовані храми (Аполлона, Афродіти, Артеміди), гімназії, терми тощо. Поблизу міста знаходився некрополь. У 4 ст. до н. е. місто увійшло до складу Боспорського царства. Управляв намісник боспорських царів. Ф. стала першим містом, яке в 63 до н.е. підняло повстання проти влади понтійського царя Мітрідата VI Євпатора, за що римляни надали місту самостійність і нову назву - Агріппія. Незабаром Ф. знову потрапила під владу Боспорської держави і повернула попереднє найменування. У 4 ст. місто розгромлене гунами, але продовжувало існувати до 11-12 ст. Розкопки Ф. (провадилися з 19 ст., систематично з 1936-40 і з 1947) дали багато цінного матеріалу для вивчення історії, економічного і культурного життя міста.

О. Бандровський (Львів).

ФАРМАКОВСЬКИЙ БОРИС ВОЛОДИМИРОВИЧ [31.1.(12.2.)1870- 29.7.1928] - вчений-археолог та історик античного мистецтва. Н. у В'ятці (Росія). Чл.-кор. АН (з 1914). У 1892 закінчив Новоросійський (Одеський) ун-т. З 1919 - професор Петроградського (Ленінградського) ун-ту. В 1901-18-член Археологічної комісії в Петербурзі. З 1901 по 1915 за дорученням комісії проводив систематичні розкопки Ольвії. У 1924-26 керував розкопками у державному заповіднику "Ольвія". Встановив основну територію міста, систему міського планування і оборонних споруд, житлових будинків і громадських споруд, основні риси культурного життя Ольвії. Ф. створив наукову методику розкопок античного міста та методику використання археологічних матеріалів як історичного джерела. З початком наукової діяльності Ф. польові дослідження античних міст-колоній були поставлені на науковий рівень. Ф. запровадив пошарово-квадратний метод, вів розкопку кварталів великими площами, встановив основні типи поховань та дав характеристику поховального інвентаря. Проводив археологічні розкопки у Києві (1908-09), Євпаторії (1916-17) та ін. місцях. Автор низки наукових робіт з історії Північного Причорномор'я.

О. Бандровський (Львів).

ФАРНАК II (р. н. невід., -п. 47 до н.е.) - боспорський цар 63-47 до н.е. Син понтійського царя Мітрідата VI Євпатора. В 64 до н.е.-намісник у Боспорі. Зрадивши батька, був призначений Гнеєм Помпеєм царем Боспорського царства (крім Фанагорч). Скориставшись ускладненням політичної ситуації у Римі (боротьба між Цезарем і Помпеєм у 49-48 до н.е.), Ф. у 47 до н. е. виступив проти Риму, маючи на меті відвоювати колишні землі Понтійського царства. Підкорив Фанагорію (передав в управління своєму наміснику Асандру), вторгся у Понт, захопив місто Аміс та область Віфінію. 2.8.47 до н.е. у битві під Зелою (Понтійське царство) був розбитий військами Юлія Цезаря, який надіслав у Рим лаконічне повідомлення про наслідки битви ("veni, vidi, vici" - "прийшов, побачив, переміг"). Ф. повернувся у Боспор, де почав вести боротьбу проти свого намісника Асандра. Помер від ран, які отримав під час однієї з битв.

О. Бандровський (Львів).

ФЕДАК СТЕПАН (9.1.1861 - 6.1.1937) - видатний український громадсько-політичний діяч, адвокат, засновник та керівник ряду українських економічних інституцій. Н. у Перемишлі (тепер Польща). Навчався у Львівській академічній гімназії та Львівському ун-ті. У 1892, навчаючись в ун-ті, Ф. разом з К.Левицьким, А.Чайковським та ін. став одним з організаторів першого професійного об'єднання українських правників "Кружок правничий". Після здобуття вищої освіти займався адвокатською практикою у Львові. На поч. 1890-х активно включився в економічну діяльність "Просвіти", ін. українських товариств та організацій. У 1891 виступив одним із співзасновників українського музично-співочого товариства "Боян". Ф. був одним із засновників і провідних діячів українських кооперативних та фінансово-кредитних установ у Галичині - "Народної торгівлі", "Крайового союзу кредитового" (пізніше "Центробанк"), "Української щадниці" у Перемишлі, член-засновник Товариства взаємних забезпечень "Дністер" (з 1909 - головний директор), "Земельного банку гіпотечного", Товариства взаємних забезпечень на життя і ренти (пенсії) "Карпатія", віцепрезидент (з 1913) Крайового банку (пізніше - Банк господарства крайового) та ін. Під час Першої світової

війни 1914-18 залишився у Львові й у 1915 був інтернований російською окупаційною владою до Києва. До Львова повернувся у квітні 1917. Після проголошення Західно-Української Народної Республіки став членом уряду -Державного Секретаріату ЗУНР-ЗО УНР, очолив державний секретаріат харчових справ. Після захоплення Львова польськими військами у грудні 1918 Ф. організував і очолив Горожанський комітет для опіки й допомоги українським полоненим, інтернованим і політичним в'язням, який надавав різноманітну допомогу, в т. ч. і правову, потерпілим від воєнних дій та від свавілля польських цивільних і військових властей. Комітет припинив своє існування у вересні 1921, а на базі його секцій утворилися окремі товариства, зокрема, Українське товариство допомоги інвалідам, Союз українських адвокатів та нелегальний Комітет допомоги політичним в'язням, який очолював Ф. У травні 1923 на установчому з'їзді Союзу українських адвокатів Ф. був обраний президентом Союзу і перебував на цій посаді до 1925. Входив до державної Палати адвокатів, де виконував обов'язки заступника голови відділу вдів і сиріт. У 1925 обраний почесним членом товариства "Просвіта". Помер у Львові, де й похований.

Т. Андрусак (Львів).

ФЕДАК-ШЕПАРОВИЧ ОЛЕНА (1884 -1982) - українська громадська діячка, журналістка. Н. у Львові. Закінчила класичну гімназію, студіювала філософію у Львівському ун-ті, а також у Берліні. У роки Першої світової війни 1914-18 працювала у Жіночому комітеті допомоги пораненим і полоненим українцям, у Червоному Хресті при Горожанському комітеті у Львові. Належала до Союзу українок, у 1924-39 - заступник голови організації. Брала участь у міжнародних жіночих конгресах у Парижі (1926), Берліні (1929), Відні (1932). Член Українського національно-демократичного об'єднання. Співробітник часопису "Наша мета" (1919), відповідальний редактор часописів "Жінка", "Громадянка", "Світ українки", редактор "Українки", директор жіночого видавничого кооперативу "Союзу українок". Автор статей з проблем емансипації жінки та жіночого руху. З 1939 жила в еміграції. У 1949 переїхала до США. До 1966 працювала в Українському інституті Америки. Померла у Нью-Йорку.

О. Рибак (Львів).

ФЕДЕНКО ПНАС (13.12.1893-10.9.1981)-відомий український політичний діяч, історик, публіцист. Н. на хуторі біля с. Веселі Терни на Катеринославщині. Вищу освіту здобув в Історико-філологічному ін-ті у Петербурзі. З 1915 - член Української соціал-демократичної робітничої партії, з 1919 входив до складу ЦК УСДРП. Навчаючись у Петербурзі, розпочав журналістську діяльність, був співробітником журналів "Наше життя" та "Украинская жизнь" (видавався С.Петлюрою у Москві в 1912-17). Брав активну участь в революційних подіях 1917 у Петрограді. У червні 1917 повернувся в Україну. У серпні 1917 на селянському з'їзді Верходніпровського повіту Ф. обрано до Української Центральної Ради. Активно працював у Центральній Раді аж до приходу до влади П.Скоропадського. У січні 1919 його обрано делегатом VI з'їзду УСДРП та Трудового конгресу України. Ф. був редактором резолюцій Конгресу, покладених в основу "Закону про владу" (затверджений 28.1.1919) і Універсалу Трудового конгресу України. Як політичний референт, брав участь у Першому Зимовому поході Армії УНР (див. Зимові походи Армії УНР 1919 і 1920-21). З грудня 1920 перебував в еміграції, жив у Румунії, Львові, Берліні. У 1923-45 проживав у Празі. Активно співпрацював у Соціалістичному Інтернаціоналі, був членом Виконавчого комітету Соцінтерну від УСДРП. У 1924 захистив докторат на філософському ф-ті Українського вільного університету в Празі. З 1925 займався викладацькою роботою -викладав історію (1926 - доцент) в Українському високому педагогічному інституті ім. М.Драгоманова у Празі, з 1932 - доцент Українського вільного університету. З 1945 по 1951 проживав у різних містах Німеччини, у 1951-59-у Лондоні, аз 1959 жив і працював у Мюнхені. Автор численних праць - статей, нарисів, наукових досліджень, публіцистичних та художніх творів. До найвідоміших наукових праць Ф. належать роботи "З дипломатичної діяльності Данила Грека" (1929), "Політичні плани Яна Амоса Коменського та Україна" (1932), "Михайло Драгоманів і Жан Жак Прудон" (1930), "Історія соціальної і політичної боротьби в Україні" (1936), "Український громадський рух у 20 столітті" (1934, 1959), "Ісак Мазепа" (1954), "Україна в 20 ст." (1959), "Марксистські і більшовицькі теорії національного питання" (1960), "Соціалізм давній і новочасний" (1968) та ін. Серед художніх творів найбільш помітними є "Гомоніла Україна" (1942), "Гетьманів кум" (1943), "Несмертельна слава" (1955), "Armor Patriae" (1962). Був редактором і співробітником цілого ряду українських періодичних видань у діаспорі.

Т. Андрусак (Львів).

ФЕДЕРАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОЧИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (ФУЖО) - міжнародне громадське жіноче об'єднання, до складу якого входять громадські осередки українських жінок США, Канади, Німеччини, Бельгії, Аргентини, Франції, Венесуели, Бразилії. Створене в 1948 у Філадельфії. Займається координуванням діяльності жіночих організацій у цих країнах; ФУЖО багато уваги приділяє культурно-освітній сфері, створенню дитячих шкіл, читалень, бібліотек, спеціальних професійних курсів для жінок, закладів відпочинку для дітей. Опікується виданням шкільних підручників, літературних творів українських авторів тощо. Має тісні зв'язки з жіночими організаціями України - Союзом українок. Спілкою жінок України, Жіночою громадою та ін.

О. Кривоший (Запоріжжя).

ФЕДІР - київський князь. Згадується в літописах під 1331 у зв'язку із зустріччю під Черніговом його загону з щойно висвяченим новгородським архієпископом Василем. Під час зустрічі поруч із князем був присутній татарський баскак, що засвідчує підпорядкованість Ф. золотоординським ханам. Ряд дослідників вважає, що

київський володар водночас визнавав і верховенство Литви, більше того - сам був братом Гедиміна. Деякі автори ототожнюють Ф. із Станіславом Київським, ідентифікують його як Ольговича тощо. Сам факт існування Ф. засвідчує збереження на Київщині традиції князівського правління, успадкованої від давньоруських часів. Ймовірно, що саме Ф. був усунутий від влади литовським князем Ольгердом Гедиміновичем, котрий, за даними Густинського літопису (17 ст.) замість нього посадив на престол у Києві свого сина Володимира.

О. Русина (Київ).

ФЕДІР ІВАНОВИЧ [31.5.1557- 7(17).1.1598] - московський цар з 1584. Син Івана IV Васильовича. Останній представник роду Рюриковичів на московському престолі. Хворобливий Ф.І. майже не займався державними справами, а фактичним правителем Московської держави був брат його дружини, цариці Ірини Федорівни, Борис Годунов. Після смерті польського короля Баторія Стефана прихильники московської орієнтації у Речі Посполитій у 1573-74 і 1587 безуспішно висували кандидатуру Ф.І. на польський престол. За правління Ф.І. Московська держава поступово виходила з господарської кризи і тяжких наслідків Лівонської війни 1558-83. Внаслідок московсько-шведської війни 1590-93 і підписання Тязвинського миру 1595 до Московського царства відійшли міста Ям, Івангород, Копор'є і Корела. За Ф.І. Московія остаточно приєднала Західний Сибір. Для боротьби проти Кримського ханства і Туреччини московський уряд використовував українських козаків. Після смерті Ф.І. та пострігу у черниці його дружини Земський Собор 1598, у Москві проголосив царем Бориса Годунова.

І. Підкова (Львів).

ФЕДІР ЛЮБАРТОВИЧ (р.н.невід.-п. 1431) - син волинського князя Любарта Гедиміновича. Після смерті батька (бл. 1384) успадкував Луцьку й Володимирську землі. У 1386 Ягайло відібрав у Ф.Л. частину князівства з Луцьком й обмежив його владні прерогативи, вивівши з-під юрисдикції Ф.Л. князя Федора Острозького. У 1393 Ф.Л. був остаточно позбавлений Ягайлом спадкових володінь, отримавши натомість Сіверську землю, але, очевидно, так і не скористався з цього надання. Деякий час перебував разом із Свидригай-лом в Угорщині. Після повернення бл. 1400 отримав у держання Жидачів, який раніше належав Федору Ольгердовичу, а в 1431 - Володимир-Волинський.

О. Русина (Київ).

ФЕДІР ОЛЕКСІЙОВИЧ [30.5.(9.6.)1661 -27.4.(7.5.)1682] - московський цар з 1676. Син Олексія Михайловича і його першої дружини М.Милославської. Малолітній і хворобливий Ф.О. не був здатним до самостійного правління. На початку царювання Ф.О. керівництво державою знаходилося у руках його найближчих родичів Милославських; великим впливом при дворі користувався патріарх Іоаким і вихователь Ф.О. Симеон Полоцький. У подальшому вирішальний вплив на державні справи здобули фаворити Ф.О. - І.Язиков і А.Лихачов. За царювання Ф.О. зміцнилось централізоване управління державою: було створено розряди (військові округи), посилено оподаткування було замінене подвійним оподаткуванням (1679), зміцнювалась влада воєвод на місцях (скасовано місництво, 1682). За правління Ф.О. Московська держава у 1671-81 вела війну з Туреччиною, під час якої відбулись Чигиринські походи 1677-78. Уряд Ф.О. уклав з Османською імперією Бахчисарайський мирний договір 1681, за умовами якого Півобережна Україна з Києвом залишалась у складі Московської держави. Після смерті Ф.О. царем проголошений його брат Петро I.

І. Підкова (Львів).

ФЕДІР ОЛЬГЕРДОВИЧ (р. н. невід. - п. 1400) - волинський князь. Володів Ратним, Любомлем, ймовірно, Кобриним, а також маєтностями в Галичині (зокрема, Жидачевом). Офіційно титулувався князем ратненським. У 1377, посилаючись на своє родове старшинство, відмовився визнавати великим князем литовським Ягайла й присягнув на вірність польському та угорському королю Пюдвіку I Великому. Після Кревської унії 1388 перейшов під сюзеренітет Ягайла (1386). Родоначальник князів Кобринських і Сангушків.

О. Русина (Київ).

ФЕДОРОВ ІВАН, Іван Федорович [р. н. невід.-5(15). 12.1583] - видатний друкар і книговидавець. У 1550 роки, ймовірно, працював у найстарішій московській т.зв. анонімній друкарні. Разом з П.Мстиславцем керував державною друкарнею, де впиши перші у Москві точно датовані книги - "Апостол" (1564) і два видання "Часовника" (1565). У 1569-70 видав дві книги в друкарні білоруського магната Г.Хоткевича у м.Заблудові (тепер Польща). Останні роки працював в Україні: бл. 1572-75 і 1583 у Львові, 1575-76 у с. Дермані (тепер Рівненська обл.), 1577-82 - в Острозі. З допомогою львівських ремісників видав перші в Україні друковані книги: "Апостол" (25.2.1573-15.2.1574) і "Буквар" (1574)-найстаріший у Східній Європі друкований підручник. Заснував Острозьку друкарню, де під його керівництвом надруковано грецько-старослов'янський буквар (1578), "Книгу Нового Завіту" і покажчик до неї (1580), "Хронологію" А.Римши (1581), Острозьку Біблію (1581). Брав участь у редагуванні та оформленні книг, писав післямови, був талановитим новатором у галузі поліграфічної техніки. Після смерті Ф. його друкарське обладнання перейшло до Львівської братської друкарні. Поховано Ф. в Онуфріївському монастирі у Львові.

Я. Ісаєвич (Львів).

ФЕДОРОВИЧ ТАРАС (Трясило; рр. н. і см. невід.) - керівник національно-визвольного повстання в Україні у

1630, козацький гетьман (з 1629). У 1620 роках обіймав посаду корсунського полковника. Був обраний гетьманом після загибелі у бою поблизу Кафи гетьмана М.Дорошенка. Вів боротьбу з гетьманом реєстрового козацтва Г.Чорним, який виступав за досягнення порозуміння з польським урядом. Весною 1630 очолював національно-визвольне повстання проти польської влади на Київщині та Полтавщині. У квітні 1630 повстанці завдали поразки польським військам під Корсунем і здобули місто Переяслав. У травні 1630 польські війська під командуванням гетьмана С.Конецпольського неодноразово намагались здобути Переяслав, але після тритижневих боїв повстанці розгромили польську армію у Переяславському бою 1630 (див. Федоровича повстання 1630). Після укладення Переяславської угоди 1630 Ф. з частиною козаків відійшов на Запорожжя. Брав участь у московсько-польській війні 1632-34, що велась за Чернігово-Сіверську і Смоленську землі. У 1635 Ф., будучи невдоволений угодою, безуспішно намагався організувати нове повстання проти Польщі. У 1635 на чолі невеликого козацького загону ходив на Дон. У 1636 звернувся до царя Михайла Федоровича з пропозицією перейти на московську службу. Проте царський уряд, не бажаючи загострювати відносини з Річчю Посполитою після укладення Поляновського миру 1634, відхилив пропозицію Ф. Подальша доля Ф. невідома.

М. Пасічник (Львів).

ФЕДОРОВИЧА ПОВСТАННЯ 1630 - національно-визвольне повстання в Україні у 1630 під проводом гетьмана нереєстрових козаків Т.Федоровича. Посилення національно-релігійного і соціального гніту урядом Речі Посполитої призвело до розгортання національно-визвольної боротьби українського народу і вибуху в 1630 роках ряду народних повстань проти польського панування. Повстання під керівництвом Т.Трясила розпочалось ранньою весною 1630. На поч. березня бл. 10 тисяч нереєстрових козаків виступили з Запорозької Січі й підійшли до Черкас. Повстанці захопили гетьмана реєстрових козаків Г.Чорного, який проводив проурядову політику, і за вироком козацького суду стратили у Боровиці (тепер село Чигиринського р-ну Черкаської обл.). У своїх універсалах Т.Федорович звернувся до українського народу із закликом вступати до повстанського війська, "здобувати козацькі вольності" та "захищати православну віру". Селяни і городяни почали об'єднуватися у повстанські загони, нападали на панські маєтки, руйнували їх, запроваджували козацькі порядки. Частина повстанських загонів невдовзі приєдналась до запорожців, ін. діяли самостійно. Повстання швидко поширилося і в квітні-травні 1637 охопило значну частину Подніпров'я - Київщину і Полтавщину. У кін. квітня 1630 козацьке військо переправилось на Лівобережжя. Т.Трясило зосередив основні повстанські сили (налічували бл. 30 тис. чол.) у Переяславі (тепер Переяслав-Хмельницький Київської обл.). Протягом трьох тижнів у районі Переяслава тривали запеклі бої між повстанцями і польським військом під командуванням коронного гетьмана С.Конецпольського. Після блискучої перемоги українського війська у Корсунському бою 1630 польське командування було змушене розпочати переговори з козацькими представниками. 29.5(8.6). 1630 між С.Конецпольським і козацькою старшиною укладено Переяславську угоду 1630. Невдовзі гетьманом було обрано Т.Орендаренка. Т.Федорович з частиною незадоволених умовами угоди козаків повернувся на Запорожжя.

І. Підкова (Львів).

ФЕДОСІЙ ЄВГЕН ВАСИЛЬОВИЧ (11.1.1889 - 1943) - український військовий діяч, генерал-хорунжий. Учасник Першої світової війни 1914-18. В українській армії - з 1918. Служив у штабах частин армії УНР під час визвольних змагань 1917-21. З листопада 1920 у складі інтернованих українських частин перебував в осідку екзильного уряду УНР у Тарнові, а з 1924 жив у Варшаві. Активний діяч Українського центрального комітету в Польщі, викладач військових дисциплін старшинських гуртків (шкіл) Армії УНР, які діяли при філіях УЦК. Помер у Варшаві.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ФЕДОСІЙ СЕРПІВ (1881 - бл. 1938) - український православний церковний діяч, архієпископ. 2.2.1923 висвячений на єпископа-вікарія Прилуцького (Полтавської єпархії) під юрисдикцією Московської патріархії. У жовтні 1923 перейшов до Синодальної (обновленської) церкви, ставши єпископом Полтавським. У жовтні 1924 приєднався до Української автокефальної православної церкви: єпископ Переяславський, пізніше - Бердичівський. З жовтня 1926 - член президії Всеукраїнської православної церковної ради, завідуючий відділом богослужіння. Брав участь у редагуванні журналу "Церква й життя". З 1928 - духовний керівник Бердичівської церковної округи. Після церковного Собору (9-12.12.1930), що об'єднав частину парафій "самоліквідованої" УАПЦ, приєднався до Української православної церкви, очолюваної Іваном Павловським. З 1933 був священником на Полтавщині. У 1936 заарештований і висланий до концтабору на Колиму, де і загинув.

О. Ігнатуша (Запоріжжя).

ФЕДЯЙ ЛЕОНІД ВАСИЛЬОВИЧ (15.8.1859-р. см, невід.) - військовий діяч періоду Гетьманату, генерал-лейтенант. Н. на Полтавщині. Військову освіту здобув у Петровському Полтавському кадетському корпусі, 2-му Костянтинівському військовому училищі (1879). Служив в Іркутському піхотному юнкерському училищі. Після закінчення в 1888 Миколаївської академії Генерального штабу служив у Київському військовому окрузі, обіймав посаду штаб-офіцера для доручень 9-го армійського корпусу, офіцера з особливих доручень 11-го армійського корпусу. З 1904 - командир 107-го піхотного Грозненського полку, генерал-квартирмейстер штабу Туркестанського військового округу, полковник. У роки Першої світової війни 1914-18 на Південно-

Західному фронту. Влітку-восени 1917-голова Комісії з українізації військ Південно-Західного фронту. За Гетьманату-командир 14-ої піхотної дивізії у Бахмуті, з вересня 1918-7-ої піхотної дивізії 4-го Київського армійського корпусу.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ФЕДЬКОВИЧ ЮРІЙ АДАЛЬБЕРТОВИЧ (повне ім'я та прізвище: Осип-Домінік Гординський де Федькович; 8.8.1834 - 11.1.1888) - український поет, прозаїк, драматург, перекладач, фольклорист та громадсько-культурний діяч. Н. у с. Сторонці Путилові (тепер с. Путила Вижницького р-ну Чернівецької обл.) на Буковині. Походив зі шляхетської родини. У 1846-48 навчався у Чернівецькій нижчій реальній школі, згодом наполегливо займався самоосвітою. Протягом 1852-63 перебував на службі в австрійській армії, підпоручник. Брав участь у походах в Італію, де написав свій перший вірш "Нічліг" (1859). У 1864-71 жив у Сторонці-Путилові, обіймав посаду вийта. З 1861 друкувався у львівській періодиці москвофільської та народовської орієнтації ("Слово", "Вечорниці", "Мета", "Нива", "Русалка" та ін.). У 1866 створив "Буквар" для народних шкіл. Кандидував на посла до буковинського сейму (1867), але не був обраний. У 1869-72 - інспектор народних шкіл Вижницького повіту. Відстоював право українських дітей навчатися рідною мовою, виступав за створення українських гімназій, за перетворення німецького ун-ту в Чернівцях в український. З 1871 жив у Львові. Працював на посаді редактора видавництва популярних книжок товариства "Просвіта", але через деякий час повернувся у село. З 1876 жив у Чернівцях, де займався літературною діяльністю. З січня 1885 на прохання товариства "Руська бесіда" редагував газету "Буковина". Збирав народні вірування, фольклор, цікавився астрологією. Помер 11.1.1888. Похований у Чернівцях. Перші поетичні спроби Ф. (німецькою мовою) відносяться до 1850. За життя Ф. були опубліковані: збірки віршів "Поезії Іосифа Федьковича" (1862); "Gedichte von I.Fedkowicz" ("Вірші І.Федьковича", 1865); "Поезії. Вип.І, 2, 3" (1867, 1868); "Співаник для господарських діточок" (1869); "Дикі думи: думав гуцул-невір" (1877); повість "Люба-згуба" (1863); "Казки для руського народу" (1873); "Дністрові кручі" (1885) та ін. Ф. - автор комедії "Так вам і треба" (1865), драми "Довбуш" (1869, 1876), мелодрами "Керманіч" (1876), історичної трагедії "Богдан Хмельницький" (1886-87). Творчість Ф. позначена впливом західноєвропейського романтизму у поєднанні з містичними мотивами буковинського фольклору та проблематикою тогочасного суспільного життя (жовнірська тема у поезії та прозі; звернення до постатей ватажків українського, болгарського та сербського національно-визвольного рухів ("Довбуш", "Киртчалі", "Празнику Такові"). Своєю творчістю Ф. продовжував літературні традиції Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Т.Шевченка. Здійснив переклади з німецької (твори Гете, Гейне, Шіллера. Уланда, братів Грімм, Гауфа, п'єси Р.Гюґо "Мазепа"); з англійської ("Гамлет", "Макбет" У.Шекспіра, а також переробку "Приборкання непокірної" - у Ф. має назву "Як козам роги виправляють"). Переклав "Слово о полку Ігоревім". Як фольклорист, займався збором і систематизацією буковинських пісень, казок тощо. Видав "Руські церковні і народні коляди і щедрівки" (1873) та "Пісні жовнірські з голосами" (1887). У 1945 у Чернівцях відкрито літературно-меморіальний музей Ф. у 1974 у Путилі - народний музей-садибу.

І. Роздольська (Львів).

ФЕМІНІЗМ - теорія рівності двох статей, яка творить ідейну основу організованого руху жінок. Суттю феміністичних переконань є думка, що жінка зазнає суспільної дискримінації, насамперед через приналежність до своєї статі. Ф. виник у кін. 18 ст. у Пн. Америці. Для першого етапу розвитку Ф. (19 -перша пол. 20 ст.) було характерним зосередження на питаннях рівноправності жінок і чоловіків. З серед. 20 ст. починається другий етап, основним завданням якого є досягнення фактичної рівноправності двох статей. У сучасних феміністичних доктринах поняття "чоловічий" і "жіночий" мають характер не так біолого-анатомічний, а швидше культурно-психологічний. Серед численних напрямів Ф. найпоширенішим є ліберальний Ф., який основне завдання вбачає у розвитку жіночої особистості та еволюційній трансформації суспільства з метою якнайповнішого врахування інтересів та потреб жінок. У кін. 1960 років з'явився радикальний Ф., представники якого закликають переглянути і змінити існуючі патріархальні відносини та традиційний спосіб мислення. Для радикального Ф. характерною є ідея жіночого сепаратизму. Основними вимогами жіночого руху протягом останніх двох століть були: правова рівність жінок і чоловіків, подолання дискримінації жінок в освіті та вихованні, у системі виробничо-фахової діяльності, усунення різних проявів сексизму (дискримінації через стать). У рамках жіночого руху обстоюються також права жінки-матері.

Під впливом феміністичної теорії сформувався український жіночий рух. Його особливістю є тісний зв'язок з національно-визвольною боротьбою. У Наддніпрянській Україні основні зусилля емансипаційного руху були зосереджені на боротьбі за право жінки на освіту, зокрема, вищу ("Общество помощи высшему женскому образованию" у Харкові). У 1878 засновано Вищі жіночі курси у Києві, 1880 - у Харкові. В 1884 у Києві засновано український жіночий гурток, який очолила О.Доброграєва. Згодом були засновані Київська жіноча громада, Товариство захисту працюючих жінок у Києві та Харкові. Жінки брали активну участь у культурно-освітньому русі (Олена Пчілка, Х.Алчевська та ін.), а також у суспільно-політичному житті, зокрема у народницькому та соціал-демократичному русі.

У західноукраїнських землях у 1884 в Станіславі Н.Кобринська ініціювала створення Товариства руських жінок, згодом виникли Клуб русинок, Жіноча громада, Кружок українських дівчат та ін. Ідеологічною основою цих товариств був Ф. у поєднанні з національною ідеєю. Існували також релігійно-добродійні жіночі організації - Марійське товариство пань у Львові (1904), Товариство православних русинок у Чернівцях

(1908). У рамках жіночого руху проводились акції, спрямовані на розширення громадянських прав жінок (виборчі права, право на вищу освіту), на створення навчальних закладів для дівчат. У 1887 зусиллями Н.Кобринської та О.Пчілки вийшов у світ жіночий альманах "Перший вінок", а в 1890 роках - три випуски літературно-публіцистичного збірника "Наша доля" (1893, 1895-96; ред. Н.Кобринська) та ін.

Під час Першої світової війни 1914-18 та українських визвольних змагань 1917-21 жінки брали активну участь у харитативній та санітарно-медичній праці. Окремі українські жінки перебували на військовій службі, в Легіоні Українських січових стрільців (О.Степанів, С.Гапечко, Г.Дмитерко та ін.), в Армії УНР, у повстанських загонах (Маруся Соколовська та ін). Активізувалась політична діяльність жінок. До Української Центральної Ради увійшло 11 жінок {Л.Старицька-Черняхівська, З.Мірна, В.О'Коннор-Вілінська, С.Русова та ін.}. Традицію ліберального Ф. у міжвоєнний період розвинули жіночі організації у Західній Україні. У Галичині найбільшим жіночим об'єднанням був Союз українок, на Волині - Союз українок Волині, на Закарпатті - Жіночий союз. Були створені Жіноча громада, яка об'єднувала прихильників Радикальної партії, Українське товариство жінок з вищою освітою, жіночі гуртки при Українському католицькому союзі. У 1939 замість забороненого польською владою Союзу українок у Львові була створена політична жіноча організація - Дружина княгині Ольги. Жінки мали свої окремі секції та відділи у товариствах "Просвіта", "Сільський господар" та ін. Основними формами діяльності жіночих організацій були добровільно-харитативна, кооперативно-господарська, освітньо-просвітницька, а також національно-виховна. Формально рівні політичні права жінок дали їм можливість успішно займатись політичною діяльністю. У 1922 до польського сенату обрано О.Левчанівську, в 1928 до сейму -М.Рудницьку, а до сенату - О.Кисілевську. Українські жінки брали активну участь у націоналістичному русі, зокрема О.Басараб. Важливе значення для поширення ідеї емансипації жінки мала т.зв. жіноча періодика. У міжвоєнний період у Галичині виходили періодичні видання "Жіноча доля" (1932-39), "Жіноча воля" (1932-39), "Жіночий голос" (1931-39), "Нова хвиля" (1925-39) та ін. Після встановлення у Західній Україні радянської влади у 1939 діяльність всіх жіночих організацій було заборонено.

Після встановлення більшовицького режиму в Україні жіночі організації не мали умов для вільного розвитку. Деякий час існували створені за ініціативою Компартії т. зв. жінвідділи. У 1930 роках "жіноче питання" в СРСР і, зокрема, в УРСР було проголошене повністю вирішеним. Незважаючи на відхід від традиційного Ф., розв'язання проблеми суспільної рівноправності жінок у радянський період характеризувалося ростом їх освітнього та професійного рівня, активною участю у науковому, літературно-мистецькому житті країни. Водночас нерозв'язаними залишилися проблеми "подвійного навантаження" жінок (на виробництві та вдома), захисту материнства тощо. У порівнянні з розвиненими країнами жінки України мають дуже малочисельне представництво у вищих органах державної влади, порівняно небагато їх у виробничо-бізнесовій еліті. У незалежній Україні активно йде процес повернення до цінностей ліберального Ф., відроджуються жіночі організації (зокрема Союз українок), створюються нові, посилюються зв'язки національних жіночих організацій з міжнародними жіночими об'єднаннями. Численні українські жіночі організації створені й продовжують ефективно діяти в діаспорі, зокрема Союз українок Америки, Український Золотий Хрест у США, Організація українок Канади ім.О.Басараб, Ліга українських католицьких жінок Канади, Об'єднання українських жінок Німеччини, Союз українок Франції, Організація українських жінок Великої Британії, Союз українок Австралії та багато ін. У 1948 на Світовому конгресі українського жіноцтва у Філадельфії з метою згуртування українського жіночого руху в еміграції і для координації діяльності українських жіночих організацій створено Світову федерацію українських жіночих організацій.

О. Рибак (Львів).

ФЕН ЮСЯН (справж. прізвище - Іреней Фендь, 1868 - п. після 1937) - китайський військовий та політичний діяч. Українець за походженням. Н. у с. Біштр на Закарпатті у родині греко-католицького священика. Закінчив гімназію в Експеріасі. Був моряком, згодом оселився у США. У 1890-х роках мешкав на Алясці та займався видобуванням золота. Воював у складі американської армії в американсько-іспанській війні 1898. У 1900 брав участь у придушенні повстання боксерів у Китаї. У 1902 підвищений до рангу полковника, в 1903 вийшов у відставку. У 1903-13 мешкав у Сіетлі, був власником фірми з торгівлі китайськими товарами. З 1913 постійно проживав у Пекіні. Невдовзі вступив на службу до президента Юань Шікая. З 1927 - маршал Китаю, активно впливав на політику Чан Кай-Ші. Був противником японо-китайської угоди. У 1932 після завоювання Японією Маньчжурії вийшов у відставку. Подальша його доля невідома.

К. Бондаренко (Львів).

ФЕОГНОСТ (Теогност; р.н. невід. - п. 11.3.1353) - митрополит Київський та Всієї Русі. Грек за походженням. Призначений на посаду Константинопольським Патріархом Ісайєю у 1328. Після нетривалого перебування у Києві та Владимирі! на Клязьмі Ф. переніс свою резиденцію до Москви. Ф. - автор ряду повчань догматичного та адміністративно-обрядового характеру. За Ф. здійснено переклад з грецької мови на церковнослов'янську "Требник". Висвятив ряд єпископів для єпархій, що знаходилися на українських землях: володимирського єпископа Афанасія (1328), галицького єпископа Феодора (1328), луцького єпископа Трифона (1331), чернігівського єпископа Павла (1332) та ін. Помер і похований у Москві.

Р. Шуст (Львів)

ФЕОДОРО (Мангупське князівство) - середньовічна держава, що існувала у пд.-зх. частині Криму в 12-15 ст.

Територія князівства в основному співпадала з Готською єпархією у Криму. Столицею князівства було місто Феодоро, яке виникло бл. 4 ст. і у 6-10 ст. носило назву Дорос (було центром області Дорі). З 10 ст. місто вперше згадується під назвою Мангуп. Бл. 13 ст. воно стало адміністративно-політичним центром князівства і називалося Ф. У руських джерелах мало назву Мангуп. У Ф. жили нащадки тавроскіфів, сарматоаланів, кримських готів, греки та караїми. Основними заняттями населення було землеробство, виноградарство і скотарство. У містах (Феодоро, Чуфут-Кале, Ескі-Кермен) розвивалися ремесла (гончарство, обробка шкір та ін.). Підтримувало політичні, економічні й культурні зв'язки з Херсонесом, а з 14 ст. - з Судаком. Князівство вело тривалу боротьбу проти татар і генуезців. У 1427 правитель Ф. Олексій збудував у гирлі р. Чорної фортецю Каламіту (Інкерман), а в 1453 здобув генуезьке місто Чембало (Балаклаву). В 1475 після тривалої облоги Ф. розгромили турки. У Кримському ханстві деякий час було адміністративним округом. Створена у місті цитадель стала місцем утримання особливих політичних в'язнів. Місто як населений пункт перестало існувати у кін. 18 ст. У Ф. збереглися залишки базиліки (6 ст.), палацу (15 ст.), турецька цитадель (16 ст.) та руїни оборонних споруд.

О. Бандровський (Львів).

ФЕОДОСІЙ ПЕЧЕРСЬКИЙ (Теодосій; бл. 1036 - 3.5.1074) - український письменник, визначний церковний діяч Київської Русі, ігумен Києво-Печерського монастиря. Н. у Василеві (тепер м. Васильків) біля Києва в боярській родині. Деякий час жив на Чернігівщині у його батька - великокняжого правителя (тіуна). У 1055 повернувся до Києва, де був прийнятий засновником українського чернецтва Антонієм до монастиря. При чернечому постригу прийняв ім'я Феодосія (Теодосія; його світське ім'я невідоме). Бл. 1062 став ієромонахом, згодом - ігуменом Києво-Печерського монастиря. Ф.П. вважається творцем т. зв. печорської ідеології, яка привнесла в давньоукраїнську духовну думку впливи містико-аскетичних положень візантійського і, перш за все, афонського чернецтва. У період ігуменства Ф.П. посилювався зв'язок Києво-Печерського монастиря з Візантією. За його ініціативи в монастирі введено Студитський статут (укладений св. Теодором; 759-826), який характеризувався надзвичайною суворістю. Ф.П. прагнув здійснити головну вимогу цього статуту: усунути приватну власність і завести спільну майнову власність для всіх ченців монастиря. Проповідував думку, що шлях до спасіння пролягає через відречення людини від усього земного, гріховного, пов'язаного зі світом диявола; головну увагу звертав на суть людської душі, її призначення. Ф.П. висунув ідею духовного контролю над світською владою. Вважаючи, що врятуватися може не кожен християнин, а тільки аскет, подвижник, або той, за кого він заступиться перед богом своїми молитвами, висував положення, що ігумен - духовний вчитель князя, а князь - захисник і опікун монастиря. Ф.П. розпочав будівництво церкви Успення Богородиці (1073-89) та монастиря з келіями. Був активним учасником політичних подій, які відбувалися у Київській державі у 1060-70 роках, у період боротьби за київський стіл між трьома братами Ярославичами. Зазнав переслідувань від князя Святослава Ярославича. Виступив рішучим прихильником Ізяслава Ярославича, що призвело до суперечностей у монастирі, адже частина ченців на чолі з Антонієм підтримувала Святослава. Підчас другого вигнання Ізяслава (1073) відбулося примирення Ф.П. зі Святославом Ярославичем. Збереглося 11 творів Ф.П.: два послання до князя Ізяслава Ярославича, вісім повчань і одна молитва. Помер у Києві. У 1091 останки Ф.П. перенесено до Печерсько-Успенського собору. Канонізований за ініціативою князя Святополка Ізяславича у 1108. Ідеї Ф.П. були сприйняті його послідовниками, зокрема Нестором, який у 1080 написав "Житіє Феодосія".

Т. Андрусак (Львів).

ФЕОФАН СПОВІДНИК (бл. 752-12.3.817; за ін. дан. 818) - візантійський хроніст. Н. у Константинополі. Налігав до вищої константинопольської знаті. Став ченцем Сігріанського монастиря. Прихильник іконопоклоніння. Помер на засланні на о.Самофракія. Канонізований церквою. Автор твору "Хронографія" (810-814), що охоплює період з 284 до 813 і містить короткий щорічний опис подій. Для написання своєї праці Ф.С. використав деякі джерела, які не дійшли до нашого часу (зокрема т.зв. Великий хронограф). Хроніка періоду 769-813 - єдиний послідовний виклад історії Візантії та сусідніх країн. У творі Ф.С. містяться цінні відомості про племена аварів, гунів і слов'ян (територію їх розселення, відносини з Візантійською імперією тощо). Особливо цінним (велика кількість фактичного матеріалу, незважаючи на деяку тенденційність у його поданні) є опис подій 8 - поч. 9 ст., зроблений за власними спостереженнями Ф.С. Твір перекладений на латинську мову Анастасієм Бібліотекарем.

І. Підкова (Львів).

ФЕОФІЛ БУЛДОВСЬКИЙ (1865-1944) - український православний церковний діяч, митрополит всієї України, Української православної церкви з канонічною послідовною ієрархією (1929-37), митрополит Української автокефальної православної церкви (1942-43). Н. у родині священика на Полтавщині. До Лютневої революції 1917 Російській імперії служив священиком; був відомий прогресивними поглядами і українофільством. У травні 1917 брав участь у Полтавському єпархіальному з'їзді, на якому виступив з доповіддю "Про українізацію церкви". Член Полтавського єпархіального управління. 14.1.1923 висвячений на єпископа Лубенського і Миргородського під юрисдикцією Московської патріархії. У червні 1925 виступив одним із організаторів Собору єпископів у Лубнах (тепер Полтавська обл.), на якому було проголошено утворення Української православної церкви з канонічною послідовною ієрархією (див. Соборно-єпископська церква). Обраний заступником архієпископа всієї України Павла Погорілка, а після його арешту - митрополит усієї України (з січня 1929) з місцем перебування у Харкові, пізніше - у Луганську. Із закриттям у

Луганську в 1937 останньої церкви повернувся до Харкова, де проживав як приватна особа. У 1942-43 - митрополит Харківський УАПЦ.

О. Ігнатуша (Запоріжжя).

ФЕОФІЛАКТ СІМОКАТТА (рр. н. і см. невід.) - візантійський історик першої пол. 7 ст. Родом з Єгипту. Ф. добре знав античну літературу, був обізнаний з сирійською і перською мовами. Обіймав відповідальні посади при дворі імператора Іраклія (610-640 або 641). Автор "Історії" ("Всесвітня історія", 8 книг), яка описує події 583-603. Праця Ф.С. на основі документів, хронік та творів інших авторів (зокрема праці Іоанна Єпіфанійського) характеризує політичну історію Візантії за правління імператора Маврикія. Твір містить ряд унікальних відомостей, особливо з історії візантійсько-іранських відносин і слов'янсько-аварських війн з імперією кін. 6 ст., є цінним джерелом з історії Візантії і Передньої Азії. Ф.С. також автор творів на природничо-наукові теми "Питання фізики" та "Збірки листів".

І. Підкова (Львів).

ФЕСІНГЕР СЕБАСТЬЯН (р. н. невід. -1769)-львівський скульптор та архітектор серед. 18 ст. Німець за походженням. В архівних джерелах згадується з 1741. Найраніші роботи -вітаріки з алебастровими рельєфами св. Маріанни (1741, Варшава, Національний музей), "Ессе Номо" (1742), апостола Петра, св. Ігнація Лойоли з костьолу в Боцьках на Підляшші (обидва - 1747, Дрогочин, дієцезіальна курія). У Львові виконав роботи для колегії єзуїтів (1743, не збереглись), вітарі св. Яна Непомука, св. Йосифа, Архангела Рафаїла в костьолі св. Миколая тринітаріїв (1745-47, збереглись фрагменти), скульптури на монастирській брамі костьолу і колегіуму тринітаріїв (1756-58, не збереглись), реставрував вітар каплиці Камп'янів при кафедральному костьолі (1765), іконостас (царські врата та дяконські двері) собору св. Юра (1768). У 1765 працював як архітектор у палаці Станіслава Любомирського. Виконав також табернакль головного вітаря (1750) та вітарі Христа і св. Йосифа в костьолі кармелітів у Тереховлі (1757, не збереглись), кам'яні фігури Непорочного Зачаття, св. Ідзі та Яна Дунса Скота на парапеті сходів костьолу францисканців у Перемишлі (1758), скульптури Архангела Рафаїла, Богоматері, св.Анни, св. Вацлава, Онуфрія, Петра та Йосифа для фасаду костьолу в Підгірцях (1762). Вів активне громадське життя: належав до німецького братства св. Варвари, в 1750-засідатель Святоянської юрдики, з 1753 - війт. Його син Клеменс був відомим архітектором.

О. Лильо (Львів).

ФЕЩЕНКО-ЧОПІВСЬКИЙ ІВАН (Фещенко; Фесенко-Чопівський; 19.1.1884 - 2.9.1952) -український політичний діяч, вчений у галузі металургії та металознавства. Дійсний член НТШ (1926), чл.-кор. Польської АН (1933). Н. у м. Чуднові Волинської губ. (тепер Житомирська обл.) у сім'ї поштового службовця. Навчався у Житомирській гімназії. У 1907 закінчив хімічний ф-т Київського політехнічного ін-ту. Займався науковою діяльністю в галузі металургії, був зарахований на посаду асистента в інституті. В 1913 стажувався у Німеччині в м. Бреслау (тепер Вроцлав, Польща). На поч. Першої світової війни повернувся до Києва, де продовжував займатися викладацькою і науковою роботою в Київському політехнічному ін-ті. Зі студентських років брав участь в організованому українському русі - член "Просвіти", "Української громади". Депутат від партії до Київської міської думи. У 1917 як голова Київської губерніальної ради увійшов до Української Центральної Ради, член Малої Ради. Належав до Української партії соціалістів-федералістів. У 1918- керівник промислового департаменту Генерального Секретаріату промисловості та торгівлі. З березня 1918-генеральний секретар промисловості і торгівлі в уряді В.Голубовича. Після гетьманського перевороту заарештований та ув'язнений. З приходом до влади Директорії УНР - заступник міністра народного господарства, з лютого 1919-міністр господарства в уряді С.Остапенка. У кін. листопада 1918 С. разом з К.Мацієвичем, В.Прокоповичем, А.Марголіним направлений до Одеси і Ясс (Румунія) для ведення переговорів з представниками Антанти, але Директорія УНР відкликала цю дипломатичну місію. Влітку 1919 дипломатичний радник і торговельний аташе української місії в Румунії. У 1920 жив у Польщі, керував роботою військово-закупівельної комісії УНР у Варшаві. У лютому-серпні 1921 очолював тимчасовий верховний орган УНР - Раду Республіки, сформовану в м. Тарнові (Польща). У 1920-30 роках займався науковою роботою. Організував кафедру металографії та загальної металургії у Гірничій академії у Кракові. У 1927 отримав докторський ступінь у Варшавській політехніці, з 1931 - професор Краківської гірничої академії. Учасник численних міжнародних наукових конференцій та конгресів. Під час гітлерівської окупації Польщі працював технічним консультантом на металургійному заводі "Байльдон" у м. Катовіце. Брав активну участь в організаціях місцевої української еміграційної громади - Українському допомоговому комітеті, Українському національному об'єднанні. Двічі заарештовувався німецькими властями. У березні 1945 схоплений радянськими спецслужбами в Катовіце і перевезений до Києва. Засуджений до 15 років ув'язнення. Покарання відбував у Карелії. Помер у таборі біля м. Вяртсила Сартавальського (за ін. дан. - у таборі смертників в Абезі). Автор бл. 140 наукових праць з металознавства.

О. Дми́терко (Львів).

ФИЛИПОВИЧ ІВАН (Ян: р. н. невід, -п. 1767) - львівський гравер і видавець сер. 18 ст. На поч. 1740 років жив у Любліні, де видав 8 гравюр. З 1744 працював у Львові. Перші львівські роботи майстра прикрашають книгу Бенедикта Хмельовського "NoweAteny", Творчий доробок Ф. нараховує бл. 200 книжкових і естампних гравюр. У Львові ілюстрував видання друкарень братства Святої Трійці при кафедральному костьолі,

монастиря єзуїтів, Успенського братства ("Службник", 1759; "Іфіки ієрополітика", 1760). Гравюрами Ф. оздоблені видання Почаївського монастиря та Бердичівського монастиря кармелітів. Серед ін. гравюр - два герби митрополита Афанасія Шептицького та 67 символічних і алегоричних ілюстрацій, численні зображення святих, кілька гравюр чудотворних Богородичних ікон, 13 портретів (зокрема Януша Сангушка і митрополита Афанасія Шептицького), генеалогічне дерево родини Курдвановських. Виконав перші в Україні екслібри для львівського католицького архієпископа Миколая Ігнація Вижицького (1756) та бібліотеки Залуських. У 1752 отримав королівський привілей на відкриття друкарні, який надавав право видавати і продавати книги релігійного та світського змісту, а також молитовники з гравюрами; у 1757 - другий королівський привілей на друкування церковнослов'янських книг. Видання Ф. відзначаються високим рівнем поліграфічного виконання. Загалом Ф. видав не менше як 44 друки: 3 світських, 28 на релігійну тематику, 13 панегіриків. Серед них: "Dwanazcie wozdow polskich" Юзефа Олександра Яблоновського (1754), "Niewiemy" Паоло Сегнері (1754), "Accessoria", "Statut i Konstytucje" Михаїла Слонського (1758), "Coloquia Mariana", "Missae defunctorum" та ін.

О. Лильо (Львів).

ФИЛИПОВИЧ ПАВЛО ПЕТРОВИЧ (2.9.1891 - 3.11.1937) - український поет і літературознавець. Н. у с. Кайтанівці Звенигородського повіту Київської губ. (тепер Катеринопільського р-ну Черкаської обл.) у родині священика. Середню освіту здобув у Златопільській гімназії та у Колегії Павла Га-лагана у Києві. У 1910-15 навчався на правознавчому та історико-філологічному ф-ті Київського ун-ту. Почав друкуватися рос. мовою з 1910 під псевдонімом П.Зорев у журналах "Вестник Европы", "Заветы", "Куранты". Ранні поетичні твори Ф. позначені впливом символізму. Публікувалися у збірнику "Музагет" (1919), що об'єднував поетів-символістів. Перша значна наукова праця - "Жизнь и творчество Е.Баратынского" (1917). З 1917- приват-доцент Київського ун-ту, в 1920-33 - професор Інституту народної освіти (тогочасна назва Київського ун-ту). Був членом комісії ВУАН зі складання біографічного словника українських діячів, секретар історико-літературного товариства при ВУАН, редактор різних наукових збірників та ін. Автор збірок поезій "Земля і вітер" (1922), "Простір" (1925). Належав до літературної групи "неокласиків". Вважав, що гармонійному розвитку національної літератури необхідне підґрунтя класичного світового письменства, не сприймав кон'юнктурної офіційної ідеологічної лінії в тогочасній поезії, виступав за підвищення культурного та художнього рівня літературних творів. Поетична творчість Ф. відзначається культурологічною насиченістю, осмисленням загальнолюдських етичних та естетичних цінностей. Здійснив переклади з французької (Ш.Бодлера, П.Верлена, П.Ж.Беранже), російської (О. Пушкіна, В.Брюсова, Є.Баратинського). Літературознавчі праці Ф. присвячені питанням західноєвропейської літератури, сучасного українського літературного процесу, проблемам методології науки про літературу. Ф. - автор статей про І.Франка, О.Олеса, Лесю Українку, О.Кобилянську, М.Коцюбинського, представників молоді української поезії (П.Тичину, Я.Савченка, М.Рильського, М.Семенка). Один із фундаторів сучасного шевченкознавства, автор спеціальних досліджень "Шевченко і романтизм" (1924), "Шевченко і Гребінка" (1925), "Шевченко і декабристи" (1926), "До студіювання Шевченка та його доби" (1925). Своїми працями Ф. заклав наукові основи українського літературознавства (ст. "Українське літературознавство за 10 років революції", 1928). Восени 1935 заарештований органами НКВС, звинувачений у причетності до терористичної групи і засуджений до страти. Невдовзі вирок було замінено на 10-річний термін ув'язнення. Засланий на Соловки, де і загинув.

І. Роздольська (Львів).

ФИЛИПЧАК ІВАН (27.1.1871 -21.10.1945)-український письменник і громадський діяч, краєзнавець. Н у с. Лішня Сянського повіту (тепер Республіка Польща). У 1889 закінчив гімназію у м. Сянік, у 1894 - філософський ф-тет Львівського ун-ту. Спочатку працював учителем у Сянському повіті, з 1900 - викладачем в учительській семінарії та гімназії у Самборі. Під час Першої світової війни 1914-18 жив спочатку в Ростові-на-Дону, а потім у Вінниці. У 1919 повернувся до Самбора, де відновив педагогічну діяльність. У серпні 1927 разом з В.Гуркевичем, В.Кобільником та М.Скориком виступив співзасновником товариства і музею "Бойківщина" (у 1930-х роках музей був визнаний найкращим регіональним музеєм у тогочасній Польщі). Допомігав в організації регіональних музеїв у Сяніку, Яворові, Тереховлі, Перемишлі, Стрию. У 1940 Ф. затверджений директором Самбірського історикоетнографічного музею. У серпні-грудні 1941 - відповідальний редактор газети "Самбірські вісті". Заарештований органами НКВС 4.11.1944, вивезений до концтабору біля Омська, потім - до табору біля м. Тайшета (тепер Іркутська обл., РФ), де і помер. Місце поховання невідоме. Автор історичних творів ("За Сян"; "Будівничий Держави"; "Іванко Берладник, або Пропаша сила"; "Княгиня Романова", у співавторстві з І.Зубенком; "Дмитро Детько"; "Бутковичі"; "Юрій Кульчицький - герой Відня"; "Анна Ярославна - королева Франції"), соціально-психологічних повістей ("Сила волі", "За вчительським хлібом", "Як бідні доробилися" та ін.), краєзнавчих досліджень ("З історії села Лішня Сянського повіту", 1929; "Історія села Берегів Самбірського повіту", 1935; "Школа в Стрільбичах. Нарис з історії шкільництва", 1936; "Історія Тиряви Сільної Сянського повіту", 1937; "Учительська семінарія в Самборі", 1938), посібників з садівництва, шовківництва ("Короткий курс шовківництва", 1930) тощо.

О. Луцький (Львів).

ФИЛОНОВИЧ ВАСИЛЬ ЗАХАРОВИЧ (15.1.1890-3.6.1987)-український військовий діяч, генерал. Н. у Сумах

у старовинній козацькій родині. За участь у національному русі юнаком був засланий у Сибір, однак невдовзі втік на Кубань. З 1910 служив у 123-му піхотному Козловському полку. У роки Першої світової війни 1914-18 закінчив Чугуївське піхотне юнкерське училище, відправлений на фронт. Після утворення Української Центральної Ради та проголошення рішень військових з'їздів про організацію українського війська взяв активну участь в українізації свого полку. Наприкінці 1917 призначений військовим командантом Сумщини, де сформував кінний полк, кілька стрілецьких сотень. У січні-лютому 1918 під час наступу більшовицьких російських військ на Київ очолював відтинки фронту Ворожба-Суми-Гайворон. У ході антигетьманського повстання Директорії УНР організував Сумський окремий курінь (1500 багнетів) і приєднався до 4-го полку Окремого корпусу січових стрільців. На поч. 1919 призначений старшиною для окремих доручень при ставці Головного Отамана. Влітку і восени 1919 брав участь у боях на більшовицькому і денікінському фронтах. У грудні 1919 у складі групи з 32 старшин направлений у денікінський тил на Катеринославщину для надання допомоги повстанським загонам. Потрапив у полон. Був вивезений денікінцями в Одесу, звідки вдалося втекти на Кубань і приєднатися до повстанців. У 1920 на чолі загону відступив у Грузію. Був включений до складу української військової місії у Грузії, обіймав посаду віце-консула у Поті. Звідти таємно проник у Крим, а восени 1920 разом з російськими військами П.Врангеля виїхав до Туреччини. Невдовзі через Болгарію перебрався до Польщі. Урядом УНР призначений військовим аташе у Болгарії. Після ліквідації посади виїхав у 1921 до Чехословаччини, де закінчив військово-технічну школу. У 1939 взяв участь у боях військових підрозділів Карпатської України з угорською армією на посаді начальника штабу. Під натиском переважаючих сил противника частини "Карпатської Січі" на чолі з генералом Ф. відступили на територію Румунії. Після видачі румунським урядом січовиків угорським властям 22.3.1939 Ф. деякий час перебував у концтаборі. Після звільнення жив у Словаччині, а з 1951 - у США. Очолював Союз українських ветеранів, Товариство прихильників УНР. Помер у Міннеаполісі, похований на цвинтарі Форест Лавин у Сент-Полі.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ФІГУРА - сигнальна вогняно-димова споруда, що використовувалася козацькою сторожею для передачі інфомації про наближення чи напад татарських загонів. Влаштувалася на підвищеннях, курганах. Складалася з 19 просмолених бочок із одним днищем і однією - без дна. Шість перших бочок ставили в коло і обв'язували просмоленими канатами, на них ставили друге коло з п'яти бочок і так далі. На самому верхньому стояла бочка без дна. У середину Ф. заливали смолу. Над верхньою бочкою встановлювали залізний прут із блоком. Через блок протягували мотузку, один кінець якого із запалювачем і грузилом опускався в порожнину. На території України існувала налагоджена система попередження населення про татарські напади, створена на основі сигнально-сторожових постів.

О. Кривоший (Львів).

ФІЛАРЕТ [світське прізвище та ім'я - Дмитро Григорович Гумілевський; 23.10(6.11).1805-9(22).8.1866] - церковний діяч, богослов та історик. Н. у с. Конобеєво Шацького повіту Тамбовської губ. у сім'ї священика. Навчався в Шацькому духовному училищі, потім Тамбовській духовній семінарії. У 1826 вступив до Московської духовної академії, де у 1830 прийняв постриг. Після закінчення академії працював у ній як викладач. З 1835 архімандрит, ректор академії. Наприкінці 1841 висвячений єпископом ризьким. У 1848 переведений до Харкова. У 1857 возведений у сан архієпископа. З 1859 - чернігівський архієпископ. Чимало зробив для розвитку духовних учбових закладів, видання "Черниговских епархиальных ведомостей". Автор близько 160 богословських та історичних праць. Серед них "История русской церкви", "Святые южных славян", "Историко-статистическое описание Харьковской епархии", "Историко-статистическое описание Черниговской епархии" та ін. У 1860 Київською духовною академією Ф. було присуджено ступінь доктора богослов'я. Визнанням заслуг Ф. стало обрання його у дійсні та почесні члени багатьох наукових товариств ("Общества Истории и Древностей Российских", "Русского Археологического Общества", "Русского Географического Общества"), почесним членом Харківського та Московського унів., Київської та Московської духовних академії. Помер у Конотопі.

Б. Зайцев (Харків).

ФІЛАРЕТ (світське прізвище та ім'я - Денисенко Михайло; 23.1.1929) - відомий український церковний діяч, патріарх Української православної церкви Київського патріархату. Н. у с. Благодатне Амвросіївського р-ну Донецької обл. Навчався в Одеській духовній семінарії і Московській духовній академії. З 1950 - кандидат богослов'я. У 1950 постригся в ченці. В 1951 висвячений у сан ієромонаха. У 1953 призначений на посаду старшого помічника інспектора академії. Згодом о.Філарет - інспектор Саратовської духовної академії і семінарії. З 1958 - архімандрит. У 1960 призначений керуючим справами Українського екзархату РПЦ і настоятелем Володимирського кафедрального собору м. Києва, згодом - настоятелем подвір'я РПЦ при Александрійському патріархаті. З 1962 - єпископ Лузький, вікарій Ленінградської єпархії. З жовтня 1962 - єпископ Віденський і Австрійський. З 1964 - єпископ Дмитровський, ректор Московської духовної академії. З травня 1966 - архієпископ Київський і Галицький. З 1968 - митрополит. Після смерті патріарха Московського Пимена 3.5.1990 обраний Патріаршим місцеблюстителем Російської православної церкви. З 1990 - патріарший екзарх України, предстоятель УПЦ. Став ініціатором звернення духовенства Українського екзархату РПЦ до новообраного московського патріарха Алексія II і архієреїв РПЦ про надання Українській православної церкві незалежності в управлінні. 11.6.1992 архієрейським Собором РПЦ позбавлений всіх

церковних санів. У червні 1992 Ф., який вважав ці рішення незаконними, вийшов з-під юрисдикції РПЦ. На Всеукраїнському православному Соборі (25-26.6.1992), який прийняв рішення про об'єднання двох найбільших в Україні церков -УПЦ і УАПЦ в єдину Українську православну церкву-Київський патріархат, главою об'єднаної церкви було обрано патріарха УАПЦ Мстислава, а Ф. — заст. патріарха Київського патріаршого престолу. 22.10.1995 на Всеукраїнському православному помісному Соборі святийшого Ф. обрано патріархом Київським і всієї України-Руси. Доктор honoris causa з богослов'я (1994), почесний доктор богослов'я Будапештської реформаторської духовної академії, богословського факультету ім. Яна Гуса (Прага), Пряшівського православного богословського факультету.

І.Підкова (Львів).

ФІЛАТОВ ВОЛОДИМИР ПЕТРОВИЧ [15(27).2.1875 - 30.10.1956] - видатний український офтальмолог та хірург, академік Академії наук України (з 1939) та Академії медичних наук СРСР (з 1944). Н. у с. Ми-хайлівці Саранського повіту (тепер Пензенська обл., Росія). Ф. - засновник великої офтальмологічної школи. У 1897 закінчив медичний ф-тет Московського ун-ту. У 1903-11 - співробітник університетської очної клініки. З 1911-професор, завідувач кафедру очних хвороб медичного ф-ту Новоросійського ун-ту в Одесі та одночасно (1936-50) - директор Інституту експериментальної офтальмології (нині - Одеський науково-дослідний інститут очних хвороб та тканинної терапії ім. академіка В.Філатова). Збагатив пластичну хірургію методом т. зв. філатовського стебла - пластика на круглому шкіряному стеблі (1917). Автор відомих праць з проблем трансплантації роговиці: розробив нові методи повної та часткової наскрізної (1927-38) її пересадки, для чого сконструював спеціальні інструменти; застосував для пересадки консервовані трупні тканини - роговицю (1931). У 1933 розробив принципово новий метод лікування - тканинну терапію, ґрунтуючись на якій створив вчення про біогенні стимулятори. Засновник та редактор "Офтальмологічного журналу" (1946), тривалий час очолював Товариство офтальмологів України. Державна премія СРСР (1941). У 1951 отримав золоту медаль ім. [Мечникова АН СРСР. Помер в Одесі. Праці: "Вчення про кліткові ядра в офтальмології" (1908), "Оптична пересадка роговиці і тканинна терапія" (1945, 1948), "Тканинна терапія" (1948), "Операції на роговій оболонці" (1950) та ін.

Ф. Самойлов (Одеса).

ФІЛЕВИЧ МИХАЙЛО (р. н. невід.-п. 1804)-український скульптор другої пол. 18 ст. Представник майстрів пізньобарокової скульптури. У Львові працював, ймовірно, з 1768. З 1770 виконував (разом з Олександром Стажевським) внутрішнє й зовнішнє оформлення ансамблю собору св. Юра у Львові (зробив скульптури Аарона і Мелхиседека у головному вівтарі, скульптурну декорацію воріт). Бл. 1773 створив статую запрестольного вівтаря Успенської церкви. У 1774 зобов'язався перебудувати головний вівтар костюлу піярів у Холмі (тепер Польща), де виконав табернакль, амвон, хрещальню. У 1777-1804 жив у Холмі, де виконав скульптурне оздоблення греко-католицького кафедрального собору Різдва Богородиці (збереглися лише 2 фігури), фігури святих Августина, Григорія, Льва і Амвросія для костюлу піярів (1774-81). У Холмі зробив 6 статуй святих для вівтарів церкви василіянського монастиря в Бучачі (1779, Національний музей у Львові). Помер у Холмі.

В. Александрович (Львів).

ФІЛЯНСЬКИЙ МИКОЛА ГРИГОРОВИЧ [7(19).12.1873-12.1.1938]-український поет і краєзнавець. Н. у с. Полівці Миргородського повіту (тепер Миргородського р-ну Полтавської обл.) у родині священика. Навчався у Лубенській гімназії. У 1899 закінчив відділ природничих наук фізико-математичного ф-ту Московського ун-ту. Під час навчання цікавився архітектурою, живописом, історією та етнографією України. У 1903-04 з метою вдосконалення знань з архітектури і живопису їздив до Франції, де склав іспити на право вести будівельні роботи. Влітку 1904 проводив історико-краєзнавчі дослідження у Лівобережній Україні. У 1906-17 жив на Уралі, де був головою технічного відділення товариства "Російський мармур", У 1917 переїхав в Україну. Поселився у с. Ярьськах на Полтавщині, де працював завагрошколою та в Сорочинсь-кому лісництві. З літа 1924 - працівник Полтавського історико-краєзнавчого музею. У період будівництва Дніпрогесу в 1927 був учасником наукової експедиції до порогів Дніпра. На основі зібраних матеріалів видав книгу "Від порогів до моря" (1928), що містила археологічні, геологічні, історичні, сільськогосподарські, зоологічні та ін. етюди. Автор збірок поезій "Лірика" (1906), "Calendarium" (1911), "Цілюю землю" (1928). Під час революційних подій 1917 підготував поетичну збірку "Шукаю тих", яка не була опублікована.

Друкувався у періодичних виданнях ("Шлях", "Червоний шлях", "Українська хата", "Сяйво", "Знання", "Культура"). На літературні твори схвально відгукнулися М.Зеров, Г.Хоткевич та ін. Вульгарно-соціологічна критика (В.Коряк) звинувачувала Ф. у клерикалізмі. У творчості переважають риси символізму та пізнього романтизму, присутні ліричні інтонаціїТ.Шевченка, Л.Глібова, авторське осмислення філософських ідей Г.Сковороди та біблійних (Еклезіаст). Продовжив у літературі лінію, представлену творчістю Я.Щоголіва, був предтечею П.Тичини, неокласиків. Готував збірку творів Г.Сковороди у перекладах сучасною українською мовою (не збереглася). З 1930 працював у музеях Харкова і Запоріжжя, організовував музейні виставки у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Запоріжжі. У 1936-37 брав участь в організації і оформленні Київського історичного музею. У 1937 заарештований і знищений органами НКВС СРСР.

І. Роздольська (Львів).

ФІЛЯС ПЛАТОНЦ (27.9.1864-16.6.1930)-український церковний та громадсько-політичний діяч у Галичині.

Н. у Доброчині Сокальського повіту в Галичині. Був протоігуменом монастиря в Добромилі. У 1902-04 очолював першу василіянську місію в Канаді. У 1904-17- перший головний настоятель (протоігумен) відновленого василіянського чину. В 1914-16 - апостольський адміністратор Української католицької церкви в Австрії. Діяч Української національно-демократичної партії, член керівного органу партії - Ширшого народного комітету. У 1918 - член Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР. Один з авторів Закону "Про вибори до Сейму ЗО УНР". Співзасновник і редактор часопису "Місіонер" (1897-98; 1921-26). Помер у Дрогобичі (тепер Львівська обл.).

О. Павлишин (Львів).

ФІЛЬВАРОК (польське folwark, від нім. Vorwerk - хутір, ферма) - у Польщі, Литві, Україні та Білорусі у 14-19 ст. багатогалузеве панське господарство, яке ґрунтувалося на даровій праці кріпосних селян. В українських землях Ф. вперше з'явилися в Галичині у 15 ст. У більшості українських земель, що входили до складу Литви, фільваркова система господарювання почала запроваджуватися з серед. 16 ст. У зв'язку з розвитком внутрішнього і особливо зовнішнього ринку (мануфактурне виробництво західноєвропейських країн потребувало сільськогосподарської сировини) у феодалів виникла потреба організації власного господарства з виробництвом хліба на продаж і переробкою сільськогосподарської продукції. З іншого боку, новосфор-мований шляхетський стан Великого князівства Литовського прагнув економічної стабільності господарства в умовах постійного перебування шляхтичів у військових походах. Згідно з "Уставом) на волоки" (1557) спочатку на великокнязівських (державних землях) Великого князівства Литовського було проведено "волочну поміру" і кращі землі віддано під Ф. Селяни зобов'язувалися виконувати дводенну панщину на тиждень з однієї волоки землі, що була у їхньому користуванні. У приватних маєтках магнати та шляхта також стали запроваджувати Ф. як найбільш економічно вигідні для них господарства. Поширенню Ф. сприяло не тільки обезземелення селян, але і наявність великої кількості вільних земель та колонізаційний процес у напрямку на схід і південний схід. Сільськогосподарська продукція у Ф. не лише вироблялась, але і перероблялася й відправлялася великими партіями на ринок у вигляді напівфабрикатів. У Гетьманщині Ф. зникли у серед. 17 ст. У західноукраїнських та правобережних землях Ф. існували до скасування кріпосного права у 19 ст. В Україні назва "фільварок" вживалася щодо означення поміщицького господарства до 1917.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

ФЮЛЬ ШВАЙПОЛЬТ (р. н. невід. - п. між 7.5.1525 і 16.5.1526)-друкар, ювелір, гірничий майстер. Н. у м. Нойштадт у Франконії. Був технічним керівником друкарні у Кракові, яка видала перші східнослов'янські книги кириличним шрифтом: Часослов, Осмогласник (обидві -1491), дві недатовані Тріоді. Замовники їх невідомі; припускають, що вони були пов'язані з Київською митрополією або однією з її єпархій. Основний текст книг - церковнослов'янський. У післямовах вжито українську мову. Під час оформлення зразком служили слов'янські рукописні книги, зокрема з Прикарпаття. Збереглося 79 примірників видань Ф.Ш., у т. ч. у бібліотеках Києва, Львова, Одеси.

Я. Ісаєвич (Львів).

ФЛОРИН - золота монета, що карбувалася спочатку у Флоренції, а згодом і в ін. європейських державах. Вперше відкарбували в 1252 у Флоренції (звідси і назва монети). Маса Ф. становила 3,53 г золота. На лицьовій стороні зображувався герб міста - лілія (лат. flos). Ф. дуже швидко поширився у багатьох країнах Західної Європи. За флорентійським зразком ряд держав розпочали виробництво власних монет цього типу. Золоті монети, які карбували у Венеції у 1284, одержали назву "дукати". Згодом ця назва закріпилася за золотим Ф. майже у всій Європі і зберігалась до новітнього часу. Впродовж 15-1 ст. в українських землях були особливо поширеними угорські та чеські золоті Ф., карбування яких розпочалося з 1325. З серед. 15 ст. у Польщі Ф. стали називати суму срібних монет, вартість яких відповідала золотому Ф. З того часу золотий Ф. (або дукат) одержав назву "червоного золота" (floreni rubens), а сума у 30 грошів, що була еквівалентом "червоного золота", почала називатися просто Ф. або польським злотим (flogenus polonicales). У західноукраїнських землях з 16 ст. Ф. був лічильною одиницею, що дорівнювала 30 грошам польським. Назва Ф. поширювалася також на гульден (маса 12,34 г) Австрійської (з 1867 - Австро-Угорської) імперії, які карбували протягом 1857-92.

Р. Шуст (Львів).

ФОЛЬКСДОЙЧЕ (від нім. Volksdeutsche - етнічні німці) - загальна назва німецьких національних меншин у Європі напередодні та в роки Другої світової війни 1939-45. У 1936 у Німеччині з метою встановлення централізованого нагляду за субсидуванням установ й організацій Ф. у зарубіжних країнах створено Центральне бюро Ф. Під час німецько-радянської війни 1941-45 на окупованій німецькою армією території України налічувалося близько 200 000 Ф. (у т.ч. понад 29 000 в Галичині), які жили у 486 населених пунктах. З них, за дан. нацистських "спеціалістів" з расових питань, лише 45.000 відповідали необхідним етнічним нормам. Протягом нацистської окупації України Ф. мали ті ж привілеї, якими користувалися німецькі нацменшини в ін. захоплених гітлерівцями землях, -перевагу в зачисленні до вищих та середніх ланок адміністративного апарату тощо. Ф. широко залучались до роботи в цивільній адміністрації в Україні, у поліційних органах, військах СС, до охорони об'єктів військового значення, а також до колонізації українських земель у формі т. зв. німецьких поселень. Привілейоване становище німецьких національних

меншин спонукало деяких мешканців України (у Галичині та Волині здебільшого поляків) видати себе за Ф. З відступом німецьких військ з території України частина Ф. відійшла на Захід. Ф., які залишилися в Україні, були, як правило, звинувачені радянськими каральними органами у співробітництві з окупантами, засуджені на тривалі строки ув'язнення та депортовані у північні області Радянського Союзу.

А. Боляновський (Львів).

ФОТІЙ (н. бл. 820 -п. 891)- визначний церковний і політичний діяч Візантії, константинопольський патріарх у 858-67 і 878-86. Походив із константинопольської знаті, до 858 був сановником при імператорі Михайлі III. З 858 - константинопольський патріарх. Боровся проти залишків іконоборства і павлікі-ан. Сприяв поширенню впливу візантійської церкви на слов'янські землі - Болгарію, Моравію, Русь. За Ф. виникла болгарська церква, що підпорядковувалася константинопольському патріарху. Ф. вступив у боротьбу з папою римським Миколою I, який намагався поширити свою владу на Болгарію і ка-нонічно підпорядкувати собі візантійську церкву, що у 867 призвело до конфлікту між римокатолицькою і візантійською церквами. Незабаром Ф. був усунений з патріаршого престолу новим імператором Василієм I Македонянином, який прагнув союзу з Римом. У 878 знову став патріархом. Прихильник централізованої бюрократичної монархії з сильною імператорською владою, разом з тим прагнув до створення централізованої православної церкви на чолі з патріархом. У 886 новий імператор Лев VI з метою повного підпорядкування церкви світській владі скинув Ф. Помер на засланні. Ф. був високоосвіченою людиною свого часу, знавцем античної літератури. Автор твору "Міріобіблон". Склав тлумачний словник грецької мови, писав богословські трактати. У проповідях-го-міліях Ф. за 860 і 866 містяться цінні відомості про похід Русі на Візантію у 860.

І. Підкова (Львів).

ФРАКІЙСЬКОГО ГАЛЬШТАТУ КУЛЬТУРА (гава-голіградська культура) - археологічна культура раннього залізного віку, поширена в Східних Карпатах і Подунав'ї в кін. III -першої пол. I тис. до н.е. Назва "Гава" походить від культури Гава у Північно-Східній Угорщині, "голігради" - від поселення біля с. Голігради на Тернопільщині. В Україні пам'ятки цієї культури поширені в Тернопільській, Чернівецькій, Івано-Франківській, Закарпатській, південній частині Львівської областей. Існувала в 11-8 ст. до н. е. Відомі понад 100 поселень, 6 городищ, 21 скарб. Городища виявлені біля сіл Лисинички та Нижнє Кривче на Тернопільщині. Городище біля с. Лисинички займало 160 га, збереглися вал і рів. Поселення неукріплені, житла наземні і вкопані у землю. Для поховального обряду (Сопіт) характерне тілоспалювання покійників і захоронення решток у глиняних посудинах (урнах). З речей матеріальної культури переважає глиняний ліпний посуд (горщики, глечики, миски) злощеною поверхнею, крем'яні, кам'яні і кістяні знаряддя. Багато бронзових знарядь - сокир (кельтів), серпів, наконечників списів, браслетів та інших прикрас. Найвідоміші скарби: Михалківський скарб золотих речей (тепер с. Михалків Тернопільської обл.), Грушківський (с. Грушки на Івано-Франківщині) скарб бронзових речей (серпів, кельтів, мечів, кинджалів, прикрас). Населення Ф.г.к. займалось землеробством, скотарством, різними допоміжними господарськими промислами. Серед ремесел велику роль відігравала бронзоліварна справа. В с.Лоева на Івано-Франківщині знайдено залишки соляних шахт і солеварного виробництва. Основу соціального життя становили розвинені родопатріархальні відносини, виділялась багата родоплемінна верхівка. В духовній культурі, крім традиційних релігійних уявлень, простежуються вірування в священну силу вогню, культ сонця. Ф.г.к. почала формуватись у Верхньому Потиссі, поступово просуваючись у сусідні райони. Пізні групи населення Ф.г.к. взяли участь у формуванні місцевих етнічних груп, що належали до фракійців.

М. Пелецишин (Львів).

ФРАНК ГАНС (23.5.1900 - 16.10.1946) -німецький політичний діяч, один із нацистських лідерів. Н. у Карлсруе. Під час Першої світової війни 1914-18 добровольцем пішов на фронт. З жовтня 1923 - член нацистської партії. З 1930 - депутат райхстагу, у 1933-34 -міністр юстиції Баварії. В 1934-39 - міністр юстиції фашистської Німеччини. З 1939 до 1945 - генерал-губернатор Генеральної губернії, з центром осідку в Кракові. Виходячи із стратегічного положення Галичини - території, наближеної до зони військових дій Ф. ставив своїм підлеглим завдання утримувати тут спокій і стабільність. Завдяки його політиці Галичина була відносно стабільним краєм, що давало можливість німецькому керівництву успішно заготовляти продовольство та набирати робітників до Німеччини. До літа 1943 масові репресії у Галичині зачепили в основному євреїв. Одним із елементів його політичної лінії було підтримання і розпалювання українсько-польського ворожнечі. Толерував обмежену культурну і допомогую діяльність Українського центрального комітету в Кракові та ін. Однак головною метою на дальшу перспективу вважав повну германізацію Галичини. 6.5.1945 був заарештований американським спецпідрозділом. На Нюрнберзькому процесі засуджений до страти через повішення.

Д. Кушплір (Львів).

ФРАНКО ІВАН [27(за м. дан. - 25).8.1856 -28.5.1916] - видатний український поет, письменник, громадсько-політичний діяч, національний ідеолог. Н. у с. Нагуєвичах Самбірського округу (тепер с. Івана Франка Дрогобицького р-ну Львівської обл.) у селянській сім'ї. Батько - сільський коваль Яків Франко, за твердженням самого Ф., походив з сім'ї німецьких колоністів (п. 1865). Мати належала до сім'ї дрібної (т. зв. ходячкової) шляхти (п. 1874). Навчався у початковій школі у с. Ясениці-Сільні (1862-63), у Дрогобицькій школі василіян (1864-67). У 1875 закінчив Дрогобицьку гімназію і

вступив на філософський ф-т Львівського унту, але в червні 1878 був заарештований. Відновив навчання восени 1880. Згодом навчався у Чернівецькому (1890) та Віденському (1890-93) ун-тах. У 1892-93 Ф. під керівництвом проф. В.Ягича працював над докторською дисертацією, яку захистив 1.7.1893 і отримав ступінь доктора філософії Віденського ун-ту. Почесний доктор Харківського ун-ту (1906).

Ф. був першим серед українських літераторів, який заробляв собі на життя літературною працею. Творча спадщина багата й різноманітна. Ф. - автор бл. 4000 літературних, публіцистичних та наукових творів. Він один із небагатьох у світі авторів, який вільно писав трьома (українською, польською, німецькою) мовами, а здійснював переклади з 14 мов. Літературну діяльність розпочав у 1868. Перший твір опубліковано у 1874. Серед найбільш відомих творів - вірші "Каменярі" (1878), "Вічний революціонер" (1880), "Не пора, не пора..." (1880, згодом став одним із національних гімнів); поема "Моисей" (1905), повісті "Boa constrictor" (1878), "Борислав сміється" (1881), "Захар Беркут" (1883), "Основи суспільності" (1895), "Для домашнього вогнища" (1897), "Пережесні стежки" (1900); драма "Украдене щастя" (1893), казка-поема для дітей "Лис Микита" (1890). За життя Ф. було видано декілька збірок його літературних творів - поетичні збірки "З вершин і низин" (1887), "Зів'яле листя" (1896), "Мій Ізмагард" (1897), "Із днів журби" (1900), "Sempertiro" (1906) та збірки оповідань - "Галицькі образки" (1885), "У поті чола" (1890).

Значна частина творчої спадщини представлена науковими працями. Ф. належить значна роль у розвитку української історичної науки. З-під його пера вийшло кілька десятків історичних праць, публікацій джерел, рецензій та ін. (зокрема, перша в українській історіографії праця у жанрі історичної біографії "Життя Івана Федоровича та його часи", 1883).

Ф. був редактором і членом редакції журналів "Друг", "Громадський друг" (1878), "Світ" (1881), "Зоря" (1883-1886), "Правда" (1888), "Товариш" (1888), "Народ" (1890-1895), "Громадський голос" (1895), "Житє і слово" (1894-97), "Літературно-науковий вісник" (1898-1907), газет "Prasa" (1879-81), "Діло" (1883-86), "Pryzjaciel ludu" (1886), "Kurjer Lwowski" (1887-97), "Przeglad spoleczny" (1886), "Хлібороб" (1891), збірників "Дзвін" (1878), "Молот" (1898). Ф. регулярно дописував до журналів "Prawda" та "Glos" (Варшава), "Киевская старина" (Київ), "Die Zeit" (Відень), газет "Kraj" (Петербург), "Северный курьер" (Петербург), "Arbeiter zeitung" (Відень) та ін. Брав активну участь у громадському і політичному житті. Після вступу у Львівський ун-т увійшов у студентську організацію "Академічний гурток". У 1878-81 входив до складу редакції першої у Галичині соціалістичної газети "Prasa" та організованого навколо неї польсько-українсько-єврейського соціалістичного комітету. Вів соціалістичну пропаганду серед робітників Львова, Борислава, Дрогобича та селян Галичини. За це чотири рази заарештовувався і відбував тюремне ув'язнення - у червні 1877-березні 1878 у Львові, у березні - червні 1880 у Коломиї, у серпні - жовтні 1890 та у березні 1893 (обидва рази - у Львові). Політичні погляди Ф. стали причиною певної його ізоляції від громадсько-політичного життя у Галичині аж до кін. 1890-х років. Через "неблагонадійність" Ф. усували від редагування провідних українських газет і журналів, перешкоджали його членству у "Просвіті" та НТШ, не допустили до кафедри української літератури у Львівському ун-ті (1895). Ціле десятиріччя (1886-96) змушений працювати у редакціях польських журналів і газет (згодом цей період свого життя Ф. назвав "наймами у сусідів"). Водночас намагався організувати опозиційну політичну силу, яка б змогла модернізувати громадсько-політичне життя Галичини, зокрема впровадити до нього нові європейські ідеології. У жовтні 1890 Ф. разом М.Павликом, В.Будзиновським, Є.Левицьким та ін. заснував першу українську політичну партію Русько-українська радикальна партія (див. Українська радикальна партія), став її першим головою (до 1898) та одним із головних ідеологів. Від цієї партії безуспішно кан-дидував на виборах в австрійський парламент у 1897 та 1898. У 1899 вийшов зі складу РУРП і приєднався до Української національно-демократичної партії. Перехід Ф. у національно-демократичний табір був пов'язаний зі змінами у провіді українського національного руху в Галичині, у першу чергу, з приїздом у 1894 до Львова М.Грушевського. Тільки в 1899 завдяки підтримці М.Грушевського Ф. став дійсним членом Наукового товариства ім. Т.Шевченка.

Активну участь у політичному житті припинив у 1904. Відхід від радикального руху, а згодом - і від політичного життя частково був пов'язаний з великою зайнятістю Ф. справами Наукового товариства ім.Т.Шевченка. У 1898-1901 та 1903-12 Ф. очолював філологічну секцію, а в 1898-1900 та 1908-13-етнографічну комісію НТШ; був редактором багатьох видань Товариства, зокрема з 1898 по 1907 разом з М.Грушевським та В.Гнатюком редагував "Літературно-науковий вісник". У 1908 різко погіршився стан здоров'я письменника, але, незважаючи на це, він продовжував творчо працювати.

За своє життя пройшов складну світоглядну еволюцію. В останні роки навчання у гімназії та відразу після переїзду до Львова був близьким до москвофільства, мав намір писати лише для освіченої публіки, а не для народу. Під впливом публіцистики М.Драго-манова разом з ін. студентами - членами "Академічного гуртка" (М.Павликом, В.Левицьким, І.Белесєм та ін.) на поч. 1876 перейшов на народовські позиції. Досвід першого арешту (червень 1877) та судового процесу (січень 1878) сприяв переходу Ф. на соціалістичні позиції. Був одним із головних авторів "Програми соціалістів польських і руських Східної Галичини" (1881). У світогляді Ф. цього періоду поєднувалося кілька впливових європейських соціалістичних ідеологій (у т. ч. й марксизм), які він пробував критично застосовувати до галицьких обставин. Вважав, що провідну роль у соціалістичному й демократичному русі в Галичині має відігравати не промисловий пролетаріат, а селянство, яке було переважно українським. Однак із серед. 1890-х усе помітнішим стає негативне ставлення Ф. до марксистської ідеології та практики соціал-демократичного руху (ст. "Соціалізм і соціал-демократія", 1897); рецензії (1899) на кн. Фаресова "Народники и марксисты"; "Що таке поступ?" (1903), "До

історії соціалістичного руху" (1904) та ін., передруковані у зб. під редакцією Б.Кравціва "Іван Франко про соціалізм і марксизм", видані у Нью-Йорку (1966). У цей час критично переоцінив свій попередній досвід співпраці з польськими соціалістами й демократами, що призвело до різкого розриву з польським демократичним середовищем у 1897 (стаття "Поет зради"). Під впливом цих змін у другій пол. 1890 років еволюціонував від заперечення до повної підтримки ідеї політичної самостійності України (рецензії 1896 на кн. Ю.Ба-чинського "Україна ірредента" та стаття "Поза межами можливого", 1900). З іншого боку, перехід на самостійницькі позиції був результатом ідейного вивільнення Ф. з-під впливу свого політичного наставника М.Драгоманова після його смерті у 1895 (ст. "Суспільно-політичні погляди М.Драгоманова", 1906), що, зокрема, виявилось у нових рисах його політичного світогляду: на зміну старим раціоналістичним і позитивістським засадам приходять ірраціональні та волюнтаристські нотки, що зближувало його ідеологію з міжвоєнним українським націоналізмом. Вершиною ідейно-філософських поглядів Ф., його політичним заповітом стала поема "Моисей" (1905).

Найбільш повні видання творів Ф.: Твори у 30 т. (Київ, 1924-31), Твори у 20 т. (Київ, 1950-56), Твори у 20 т. (Нью-Йорк, 1956-62), Зібрання творів у 50 т. (1976-86). У радянський період окремі твори публікувалися з купюрами і відступами від оригіналу. Архів Ф. зберігається у відділі рукописів Інституту літератури НАН України.

Я. Грицак (Львів).

ФРАНЦ ІОСИФ I (1830 - 1916) - австрійський імператор і угорський король. Передостанній представник династії Габсбургів на австрійському престолі. Став імператором внаслідок революційних подій, що призвели до зречення від трону імператора Фердинанда I у грудні 1848. Після вступу на престол розпочав боротьбу з революційним рухом, з допомогою Російської імперії придушив угорську революцію 1849. У 1851 відмінив конституцію 1848 і до 1860 правив самодержавне. Під час Кримської війни 1853-56 Ф.І. I, всупереч сподіванням Росії, зайняв нейтральну позицію. У 1859 Австрія зазнала поразки у війні з Францією та П'ємонтом, а в 1866 - з Пруссією та Італією. Це змусило імператора піти на поступки у внутрішній політиці, У 1867 створено дуалістичну Австро-Угорську монархію (Ф.І. I коронувався у Пешті короною св. Стефана) і відновлено конституцію 1861 (скасовано у 1865). Під час франко-пруської війни 1870 Австрія займала нейтральну позицію. У 1870-х розпочалося зближення Австрії з Німеччиною, яке завершилося утворенням Троїстого Союзу (1879 - договір з Німеччиною, 1882 - договір з Італією). Одночасно загострилися відносини з Росією, що було викликано окупацією Боснії і Герцоговини та підтримкою Фердинанда Кобурзького у Болгарії. Це протистояння, що дедалі більше загострювалося (анексія Боснії і Герцоговини 1908, Балканська війна 1912, 1913), призвело до вибуху в 1914 Першої світової війни. За часів правління Ф.І. I загострилися міжнародні стосунки між окремими народами імперії, зокрема між українцями і поляками.

Р. Шуст (Львів).

ФРАНЦ ФЕРДИНАНД (18.12.1863 -28.6.1914) - австрійський ерцгерцог, з 1896 -наступник престолу Австро-Угорської монархії. Н. у Граці (тепер Австрія). З 1898 - заст. головнокомандувача. З 1906 мав значний вплив на державні справи, поступово перебрав керівництво збройними силами імперії. Намагаючись зменшити вплив угорців в імперії, виступав за перетворення Австро-Угорщини на триєдину австро-угорсько-югослов'янську державу (триалізм). Ф.Ф. підтримував християнсько-соціальну партію. 28.6.1914 вбитий разом зі своєю дружиною графинею Софією Хотек (герцогиня Гогенберзька) у м. Сараєво (Боснія) членами таємної сербської організації "Чорна рука". Т. зв. сараєвське вбивство стало безпосереднім приводом до початку Першої світової війни 1914-1918.

Р. Шуст (Львів).

ФРАНЦ I, Йосиф Карл (12.2.1768-2.3.1835)-останній імператор Священної Римської імперії 1792-1806 (під іменем Франц II), імператор Австрії (з 1804), король Угорщини та Чехії, представник династії Габсбургів. Н. у Флоренції. Вдразу ж після вступу на престол продовжував війну з революційною Францією, яка завершилась укладенням не вигідного для Австрії Кампоформійського мирного договору (17.10.1797), за яким Габсбурги втратили Нідерланди та Ломбардію, але одержали Венецію, Далмацію та Істрію. За Ф.І Австрія взяла участь у III поділі Речі Посполитої (1795), за яким Австрія приєднала землі південної Польщі (т. зв. Західну Галичину). Участь Австрії у другій коаліції проти Франції та поразка в битві при Маренго призвели до укладення Люневільського миру 1801. 14.8.1804 Ф.І проголосив себе імператором Австрії. Після наступної війни з Францією та поразки під Аустерліцом (1805) Ф. I змушений відмовитися від володіння Тіролем та Венецією, внаслідок створення Рейнського союзу німецьких держав під протекторатом Наполеона I Бонапарта Ф. I 6.8.1806 відрікся від корони Священної Римської імперії. У 1809 розпочав четверту війну з Францією, яка завершилась поразкою австрійських військ під Ваграмом, окупацією французькою армією значної частини Галичини і укладенням 14.10.1809 Віденського мирного договору. У 1812 Наполеон I примусив Ф. I взяти участь у поході на Росію. У серпні 1813 Ф.І знову приєднався до антинаполеонівської коаліції. За Паризьким мирним договором (30.5.1814) австрійські володіння були суттєво збільшені. Після Віденського конгресу 1815 Ф.І був одним із засновників Священного Союзу. Правління Ф. I характеризувалося посиленням політичної реакції, ліквідацією позитивних наслідків реформ Йосифа II тощо.

Р. Шуст (Львів).

"ФРАНЦИСКАНСЬКА МЕТРИКА" (францисканський кадастр) - перепис і економічна оцінка земельних угідь

Галичини, проведені австрійським урядом у 1819-20. Назва походить від імені австрійського імператора Франца I, під час правління якого був проведений перепис. "Ф.м." докладно описує розміри поміщицьких маєтків і селянських громад, якість ґрунту і стан використання земельних угідь, поземельні доходи, відображає зміни у землекористуванні, що сталися за час після складення першого поземельного кадастру - "Йосифинської метрики". "Ф.м." - важливе джерело для вивчення розвитку продуктивних сил у сільському господарстві й промисловості, соціально-економічних відносин та культури Галичини в першій пол. 19 ст. Матеріали "Ф.м." мають певне значення і для вивчення історичної географії, метрології, сфрагістики, топо- і антропоніміки.

Ф. Стеблій (Львів).

ФРАНЦИСКАНЦІ [мінорити - "менші брати" (від лат. minor - малий), "сірі брати"] - католицький жебрацький чернечий орден. Заснований у 1207-09 в Італії Франциском Ас-сізьким (1181/82-1226; звідси і назва) як братство міноритів. У 1212 створено жіночу гілку чину - орден кларисок. У 1223 статут ордену затвердив Папа Гонорій III. Завданням ордену була боротьба з еретиками і проповідницька діяльність серед народу ідеалів аскетизму і любові до ближнього. На чолі ордену стояв генерал. З 1226 Ф. отримали право викладати в університетах. У 1525 як відгалуження ордену виник чин капуцинів. Нині орден разом зі своїми відгалуженнями налічує бл. 40 тис. чол. На українських землях Ф. з'явилися у другій чв. 14 ст. У своїй діяльності серед некатолицького населення Ф. відзначалися віротерпимістю. Ф. мали підтримку польського короля Казимира III Великого і Владислава Опольського. З 1409 після конфлікту Владислава II Ягайла з львівськими Ф. орден був позбавлений державної підтримки. В українських землях Ф. належало 20 монастирів із невеликими землеволодіннями. Окремі місії Ф. існували до поч. 18 ст. у Судаку і Балак-лаві. У 16 ст. від Ф. відокремилися капуцини, які створили власний орден із більш аскетичним статутом. До поч. 19 ст. Ф. були повністю витіснені російською адміністрацією з Правобережної України. Осередки Ф. на західноукраїнських землях діяли до 1946.

М. Чорний (Львів).

ФРОНТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ (ФНЄ) - українська політична організація праворади-кального спрямування, що діяла у Західній Україні в 1933-1941. В українському політичному спектрі міжвоєнного періоду займала місце між крайнім націоналізмом і консервативними угрупованнями. Виступала проти політики "нормалізації", яку проводила УНДО та проти тактики політичного терору, яку сповідувала ОУН. Початок організаційному оформленню ФНЄ покладено в листопаді 1933 за ініціативою Д.Папієва. Остаточо процес створення завершено на 1 Конгресі ФНЄ, що проходив у Львові у вересні 1936. Керівники ФНЄ проголошували свою організацію носієм т. зв. творчого націоналізму, бачили її завдання в інтеграції нації та створенні авторитетного національного проводу, щоб забезпечити повернення українського народу в коло активних суб'єктів історії. Однією з найважливіших підстав реалізації мети вважали сприятливу зовнішньополітичну кон'юнктуру, виникнення якої пов'язували з грядущими міжнародними катаклізмами. В ідеології та політичній практиці ФНЄ помітними були впливи європейських тоталітарних течій, зокрема німецького націонал-соціалізму та італійського фашизму (принцип "вождизму", форма привітання тощо). ФНЄ критикував революційний націоналізм за екстремізм, оцінюючи терористичні акції ОУН як прояви розпачу, та звинувачував УНДО в опортунізмі. З серед. 1930 років зближився з гетьманським рухом, виявив схильність до монархічної доктрини. ФНЄ вів активну роботу серед молоді, використовуючи для цього створені при організації спортивно-гімнастичні секції, поширив свою діяльність на Волинь. Займав опозиційне становище щодо Польської держави, бойкотував вибори до вищих законодавчих палат і органів місцевого самоврядування. З 1937 провід ФНЄ виступав за консолідацію українських політичних та громадських сил. Представники організації брали участь у роботі Контактного комітету. На чолі ФНЄ стояв провідник, пост якого протягом усього часу існування організації займав Д.Паліїв. Керівні органи партії - Політична колегія і Крайова рада. Серед лідерів організації були М.Шлимкевич, С.Волинець, Ю.Кро-хмалюк, В.Кохан, І.Гладилович, Л.Савойка, М.Кушнір та ін. ФНЄ видавав ідеологічний кварталник "Перемога" (виходив 1933-39, гол. ред. М.Шлимкевич), тижневик "Батьківщина" (1933-39; ред. Д.Паліїв, С.Волинець, Я.Заремба) та щоденник "Українські вісті" (1935-39, гол. ред. І.Гладилович). При тижневику "Батьківщина" виходив додаток "Нова молодь". ФНЄ мав у Львові видавництво "Батьківщина" (1933-39). Після встановлення у Західній Україні радянської влади ФНЄ припинив свою діяльність.

М. Швагуляк (Львів).

ФРОНТ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ - українське повстанське з'єднання під час радянсько-німецької війни 1941—45. Утворилося восени 1942 на Кременеччині (тепер Тернопільська обл.). На чолі ФУР стояв колишній лейтенант Червоної армії Т.Басюк-"Яворен-ко". ФУР декларував відданість демократичним ідеалам та традиціям національно-визвольних змагань 1917-21. Чисельність ФУР, за різними дан., сягала від 200 до 600 чол. У оперативно-тактичному плані ФУР співпрацювала з УПА Т.Боровця, збройними формуваннями ОУН-М і деякий час з ОУН-Б. У липні 1943 значна частина бійців ФУР вступила до Української повстанської армії. Майже одночасно ФУР вела бої із загонами радянських партизанів під командуванням Д.Медведева. У вересні 1943 залишки ФУР приєдналися до Українського легіону самооборони. Т.Басюк загинув наприкін. 1943.

К. Бондаренко (Львів).

ФРУНЗЕ МИХАЙЛО ВАСИЛЬОВИЧ [21.1(2.2).1885 - 31.10.1925] - радянський військовий і державний діяч. Н. у м. Пішпеку (з 1926 - Фрунзе, тепер Бішкек, Киргизстан) у сім'ї медичного працівника. У 1904 закінчив гімназію у м. Вірному (тепер Алмати, Казахстан). Навчався в Петербурзькому політехнічному ін-ті. З 1904-член РСДРП. За участь у революційному русі кілька разів заарештовувався. В 1909-10 двічі засуджувався до страти, яку замінили спочатку 10 роками каторги, а згодом - пожиттєвим засланням. З 1914-15 перебував на засланні в Іркутській губ. Втік із заслання ідо 1917 проводив революційну роботу в діючій армії. Брав участь у жовтневому перевороті у Москві. У 1918-голова Іваново-Возне-сенського губернського комітету партії, губ-виконкому, військовий комісар Ярославського військового округу. З кін. грудня 1918-командувач 4-ї армії Східного фронту. В 1919 командував Південною групою Східного фронту. У серпні 1919-вересні 1920 командував Туркестанським фронтом, зайняв Середню Азію, Хіву і Бухару. У кін. вересня призначений командувачем Південного фронту. У жовтні 1920 уклав угоду з Н.Махном про спільні дії проти білогвардійських військ. У листопаді 1920 після розгрому ген. П.Врангеля Ф., порушивши угоду з махновцями (за розпорядженням із Москви), провів операцію із знищення своїх недавніх союзників. З грудня 1920 - уповноважений Реввійськради республіки в Україні, командувач збройних сил УСРР. В листопаді 1921 -січні 1922 очолював місію УСРР у Туреччині. 2.1.1922 Ф. очолював делегацію УСРР, яка в Анкарі підписала угоду про дружбу і братерство між Туреччиною і Україною. З лютого 1922 до березня 1924 - заст. голови Раднаркому УСРР, одночасно працював заст. голови Української економічної ради. Ф. керував боротьбою проти повстанського руху в Україні. У квітні 1924 призначений начальником Штабу РСЧА 1 начальником Військової академії. З 25.1.1925 - РВП СРСР, нарком військових 1 морських справ СРСР, з лютого 1925 - член Ради праці 1 оборони СРСР. Ф. проводив значну військово-теоретичну роботу, написав ряд праць, в яких розробляв проблеми військової теорії, зокрема місця і ролі армії у функціонуванні тоталітарної держави. Під час хвороби Ф. за особистою вказівкою Й.Сталіна був госпіталізований в урядовій лікарні, де йому примусово зроблено хірургічну операцію. Після операції, не приходячи до свідомості, Ф. помер.

П. Панченко (Київ).

ФУКІДІД, син Флора (бл. 460 - 400 до н.е.)-видатний давньогрецький історик. Походив з афінської аристократичної родини, яка володіла золотими рудниками. Здобув широку освіту в Афінах. Світогляд Ф. сформувався під впливом філософських поглядів софістів, У 424 до н.е. під час Пелопоннеської війни 431-404 до н.е. був стратегом і командував афінською ескадрою біля берегів Фракії. Після ряду поразок афінського війська звинувачений у державній зраді й змушений залишити батьківщину. Протягом 20 років збирав матеріал для своєї історичної праці. У 404 до н.е. повернувся в Афінську республіку. Написав працю "Історія Пелопоннеської війни" (у 8 кн.), в якій опис подій довів до осені 411. Першим з істориків почав використовувати як джерело державні документи (зокрема, міждержавні угоди), критично підходив до аналізу історичних джерел та міфів. Високо цинив діяльність Фемістокла і Перікла. Праця Ф. відзначається точністю у викладі фактів і прагненням до об'єктивності. У своєму творі Ф. наводить цікаві відомості про скіфів, відзначає їх воєнну силу і вміння,

І. Підкова (Львів).

X

ХАДЖІ-ГІРЕЙ (р. н. невід. -1466) -татарський хан, родоначальник династії Гіреїв Засновник Кримського ханства. Правив у 1427-66. У 1449 Х.-Г. завдяки підтримці польського короля та великого князя литовського Казимира IV Ягеллончика проголосив незалежність Кримського ханства від Золотої Орди. У зовнішній політиці орієнтувався на Польщу, допомагав їй у боротьбі з Московською державою. У 1461 підтримав спробу Казимира IV Ягеллончика оволодіти Новгородом.

Р. Шуст (Львів).

ХАЛУПНИКИ - категорія залежних селян на українських землях у складі Речі Посполитої (2 пол. 16 -18 ст.), Австрії (до серед. 19 ст.) та Російської імперії (до 1861). З'явилися після видання великим князем литовським Сигізмундом II Августом "Устави на волоки" та проведення "волочної поміри", що передбачало розширення фільваркового господарства шляхом захоплення селянських земель. Х. не володіли землею, а тільки хатами (халупами - звідси й назва). Іноді Х. були власниками невеликих садиб (до 3 моргів), за що відбували пішу панщину (25 днів на рік) та ін. повинності. Х. наймалися на працю у фільварках, займалися ремеслом. У 1859 Х. становили майже четверту частину всіх селянських господарств у Лівобережній Україні, а в Правобережжі - бл. 7% (1848).

ХАНЕНКИ - козацько-старшинський рід у Гетьманщині. Походив від Степана Х., який на поч. 17 ст. жив на Запорозжі. Найвідоміші представники роду Х.: **Михайло Степанович Х.** (бл. 1620 - п. 1680) - гетьман Правобережної України (1669 - 1674; див. М.С.Ханенко), Данило Х. (р. н. невід. - п. 1695) - внук М.Ханенка, наказний лубенський полковник. Разом із московськими військами брав участь у походах проти татар на пониззя Дніпра, загинув під час облоги фортеці Кизи-Кермен; **Микола Данилович Х.** (1693 -1760) - визначний політичний і державний діяч Гетьманщини, дипломат, мемуарист (див. М.Д.Ханенко), **Василь**

Михайлович Х. (бл. 1730 - кін. 18 або поч. 19 ст.) - один з найбагатших землевласників Гетьманщини. Навчався у Глухові, Петербурзі і Кільському ун-ті. У 1752-62 був капітаном гольдштанського корпусу в Петербурзі і флігель-ад'ютантом царя Петра III. У 1762 залишив військову службу і оселився у с. Лотаки Стародубського полку, яке надав йому у володіння гетьман К.Розумовський; **Іван Михайлович Х.** (1743 - бл. 1797) - військовий діяч у Лівобережній Україні. Навчався у Петербурзі. З 1767 був бунчуковим товаришем. У 1769-74 брав участь у рос.-турецькій війні, пізніше був флігель-ад'ютантом графа П.Рум'янцева. Після виходу у відставку з 1763 був предводителем дворянства Погарського повіту. Згодом повернувся на військову службу, обіймав посаду полковника Глухівського карабінерського полку; **Олександр Іванович Х.** (бл. 1776-1830) - дипломат. З 1799 працював надвірним радником у Колегії закордонних справ під протекторатом канцлера О.Безбородька. Належав до українського автономістського гуртка. З 1800 був секретарем російського посольства у Лондоні. Згодом поселився у своїх маєтках у Суразькому повіті й був повітовим предводителем дворянства. Упорядкував родинний архів Х.; **Богдан Іванович Х.** (1850-26.5.1917)-український промисловець, колекціонер, меценат (див. Б.Ханенко). Архів Х. до 1918 зберігався в Городищі Стародубського повіту. У 1926 був перевезений до Гомельського обл. архіву. Тепер зберігається у Києві.

А. Жуковський (Сарсепь, Франція).

ХАНЕНКО БОГДАН ІВАНОВИЧ (1850 -26.5.1917) - український промисловець, колекціонер, меценат. Походив із стародавньої старшинсько-гетьманської родини. Закінчив першу Московську гімназію та юридичний ф-тет Московського ун-ту (1871). Обіймав посаду мирового судді у Петербурзі. У 1876-82 - член Варшавського окружного суду. Після виходу у відставку мандрував країнами Західної Європи. Колекціонував західноєвропейське малярство, твори ужиткового мистецтва. Наприкін. 1880 років оселився у Києві. З 1892 - один з організаторів, директор-розпорядник, а згодом - голова правління Півд.-Рос. Товариства сприяння землеробству та сільській промисловості ("Землеробський синдикат"). З 1896-директор-розпорядник, потім голова правління Товариства цукровобурякових та рафінадних заводів братів Терещенків. На поч. 1890 років - член Всеросійського товариства цукрозаводчиків, Біржового товариства, голова Київського комітету торгівлі й мануфактури. У 1906-12 -член Державної Ради від промисловців. Належав до партії октябристів. Провадив широкі археологічні дослідження у Наддніпрянщині, підготував каталог-альбом "Древности Приднепровья" (вип. 1-6, 1899-1907) та "Русские христианские древности" (1899). Зібрав велику колекцію творів світового мистецтва ("Музей") та мистецтвознавчу бібліотеку. Окрасою колекції були "Портрет інфанти" Д.Веласкеса, "Посуд і млинок для шоколаду" Ф.Сурбарана, твори Веронезе, Джотто, Караваджо.Одним із перших почав збирати твори давньоруського іконопису. Х. як один із керівників Київського товариства старожитностей відіграв головну роль у заснуванні Київського художньо-промислового 1 наукового музею (офіц. відкритий у 1904), основу експозиції якого склала археологічна колекція Х. (3145 предметів).

Під час російсько-японської війни Х. перебував на Далекому Сході, де керував евакуацією поранених. Увійшов до Торгово-промислової партії. Х. був обраний почесним членом Академії художеств (1910) та Петербурзької АН (1910), членом Історичного товариства Нестора-літописця. Заповів усі капітали Худ.-пром. музеєві, а власний "Музей" - місту Києву. За дарчою дружини Х. Варвари музей передано УАН (з 28.2.1921 "Музей мистецтв ВУАН ім. Б.1. та В.М.Ханенків", тепер -Державний музей західного 1 східного мистецтва). Похований у Видубицькому монастирі.

С. Білокінь (Київ).

ХАНЕНКО МИКОЛА ДАНИЛОВИЧ (6.12.1693 - 27.1.1760) - визначний політичний і державний діяч Гетьманщини, дипломат, мемуарист. Походив з козацько-старшинського роду Ханенків. Навчався у Київській Академії та у Львові. З 1710 перебував на військовій службі. Брав участь у Прутському поході 1711. Обіймав посади військового канцеляриста (1717-21), старшого військового канцеляриста. Був довіреною особою гетьманів І.Скоропадського і П.Полуботка. У травні 1723 П.Полуботок послав Х. у складі депутації ("от всего малороссийского народа") до Петербурга домагатися дозволу на обрання гетьмана. За наказом Петра I разом з П. Полуботком ув'язнений у Петропавловській фортеці. У 1726 Х. повернувся в Україну. У 1727-38 обіймав посаду стародубського полкового судді, згодом був обозним Стародубського полку. У 1735-39 брав участь у російсько-турецькій війні у Криму як наказний стародубський полковник (див. Кримські походи 1736-38). За військові заслуги в 1738 призначений генеральним бунчужним, в 1740 - членом Генерального суду. З 1741 - генеральний хорунжий.

Х. працював у "Комиссии перевода и овода правовых книг малороссийских" — кодифікаційній комісії для складання кодексу "Права, за якими судиться малоросійський народ". У 1745-48 Х. знову їздив до Петербурга з домаганням відновити гетьманську владу в Україні. За гетьмана К.Розумовського був одним з керівників Генеральної військової канцелярії. Х. залишив листування зі своїм братом Василем (частина опублікована в 1852). Відомими є "Щоденники" Х., що охоплюють події 1719-54, — цінне джерело з історії України першої пол. 18 ст. Х. залишив багатий архів з цінними історичними матеріалами: українсько-московські договори (т. зв. гетьманські статті), конституції польських сеймів, укази царського уряду 17-18 ст., рукопис "Краткое описание Малороссийского края..." тощо.

А. Жуковський (Сарсель, Франція).

ХАНЕНКО МИХАЙЛО (бл. 1620-п. 1680)-гетьман Правобережної України (1669-74). Походив з козацько-старшинської родини Ханенків. Брав участь у національно-визвольній війні під проводом Б.Хмельницького 1648-57. З 1656 - полковник Уманського полку. Належав до тієї частини козацької старшини, яка виступала проти укладення гетьманом Ю.Хмельницьким Переяславських статей 1659 з Московським царством. У 1661 отримав від польського короля Яна II Казимира шляхетський титул. Підтримував П.Суховія в його боротьбі проти гетьмана П.Дорошенка. Після П.Суховія став одним з претендентів на гетьманську булаву. У вересні 1669 на раді під Уманню, в якій взяли участь козаки Уманського, Кальницького, Паволоцького і Корсунського полків, Х. проголошено гетьманом Правобережної України. У 1670-71 Х. разом з кошовим отаманом І.Сірком здійснив успішні походи на Крим 1 в турецькі володіння - на міста Аслан, Джакерман та ін. У вересні 1670 Х. разом із запорожцями, уклавши з польськими представниками договір в Острозі, перейшов під протекторат Польщі. З осені 1670 Х. спільно з І.Сірком розпочав кількарічну боротьбу за владу в Правобережній Україні проти гетьмана П.Дорошенка. Влітку 1672 загопи Х. та запорожці були розбиті полками гетьмана П.Дорошенка біля Четвертинівки неподалік Ладжижина (тепер Вінницька обл.). Деякий час Х. жив на Волині. У 1673 знову розпочав за підтримкою польських військ боротьбу проти Дорошенка. Зазнав поразки у бою біля Стеблова і змушений шукати порятунку у гетьмана І.Самойловича. На Переяславській раді 19.3.1674 Х. зрікся влади і присягнув на вірність Москві. Отримав від московського царя маєтності у Лівобережній Україні. Останні роки життя провів у Козельці, Лохвиці й Києві. У 1677-78 перебував в ув'язненні за звинуваченням у встановленні таємних контактів з Польщею.

І. Підкова (Львів).

ХАНУКОВ ОЛЕКСАНДР ПАВЛОВИЧ -(18.12.1867 - р. см. невід.) - військовий діяч Гетьманату, генерал-лейтенант (з 1917). Закінчив реальне училище, у 1890 - Михайлівське артилерійське училище. Проходив службу в 4-й резервній гарматній бригаді. Після завершення навчання у Миколаївській академії Генерального штабу (1899) обіймав посади старшого ад'ютанта штабів 5-ї піхотної дивізії, 9-го армійського корпусу в Київському військовому окрузі, згодом - начальник стройового відділу штабу Владивостоцького краю. Брав участь у російсько-японській війні 1904-05. З 1905 - начальник штабу 15-ї піхотної дивізії в Одесі. У роки Першої світової війни 1914-18 - на Південно-Західному фронті, начальник штабу 41-го піхотного корпусу 9-ї армії (1914), командир 5-ї прикордонної піхотної Заамурської дивізії (1915), генерал-майор. В українській армії - з 1918. У травні 1918 призначений губернським старостою Київщини. Сприяв формуванню частин української армії на терені краю. М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ХАРАКТЕРНИК (химородник)-назва віщуна, чаклуна на Запорозькій Січі. Займався не лише яснобаченням, але й лікуванням поранених козаків, їх психотерапією та психофізичною підготовкою. Х. - своєрідний духовний наставник, якого козаки шанували і дещо побоювались, хранитель традицій і таємниць бойового мистецтва запорозького козацтва. За переказами, кошовий запорожців І.Сірко, якого обирали на цю посаду протягом 24 років, був відомим козацьким характерником.

О. Кривоший (Запоріжжя).

ХАРКІВ - місто, обласний та районний центр України. Розташоване при злитті річок Харкова, Лопані й Уди (басейн Сіверського Дінця). Населення міста 1550 тис. чол. (1861 -50 тис.чол., 1901 - 198 тис.чол., 1939 - 833 тис.чол., 1959 - 952,6 тис. чол., 1989 - 1611 тис.чол.). Місто знаходиться на межі лісостепової та степової природно-географічних смуг. Площа міста перевищує 305 км². Складається з 9 міських районів. Територія сучасного Х. почала освоюватися людьми ще у давнину. Археологічні розкопки свідчать, що первісні поселення на території сучасного Х. виникли у 2 тис. до н. е. Згодом у цій місцевості проживали скіфи, сармати та племена черняхівської культури. У другій пол. 1 тис. н. е. ці землі заселило східнослов'янське плем'я сіверян. У 8 ст. сіверяни заснували на місці майбутнього Х. поселення, яке у 10 ст. перетворилося на місто Донець (зруйноване у 1239 під час монголо-татарської навали). Сучасний Х. заснований близько 1654 українськими переселенцями з Наддніпрянщини та Правобережної України. У 1656-59 у Х. збудовано фортецю. З другої пол. 1650 років до 1765 Х. - центр Харківського козацького полку. Після ліквідації козацького устрою у Слобідській Україні (1765) Х. став центром Слобідсько-Української губернії. У 1780-96 -центр Харківського намісництва, а з 1797 -Слобідсько-Української (з 1835 - Харківської) губернії. У 1793 утворено окрему Слобідсько-Українську єпархію з центром у Х. Перші мешканці Х. займалися ремеслами, промислами та землеробством. У 18 ст. великого значення набули міські ярмарки (Крещенський, Троїцький, Успенський та Покровський). Значним поштовхом для розвитку культури у Слобожанщині стало відкриття в 1726 Харківського колегіуму. В 1789 у Х. засновано перший в Україні постійний театр. У першій пол. 19 ст. у місті відкрито перший у підросійській Україні університет (1805) та Інститут шляхетних дівчат. З 1876 при Харківському ун-ті діяло Харківське історично-філологічне товариство, членами якого були Д.Багалій, О. і П.Єфименки, О.Русов, Д.Яворницький та ін. Скасування кріпацтва призвело до швидкого зростання великої промисловості. Місто перетворилося з торгово-ремісничого на фабрично-заводське. У 1869 через місто прокладено залізничну магістраль. У кін. 19 ст. Х. став не лише великим залізничним вузлом, але й центром паровозобудування (у 1897 збудовано перший потяг на міському паровозобудівному заводі). На поч. 20 ст. у Х. відбувалися важливі політичні події. В 1900 створена перша українська політична партія у підросійській Україні - Революційна українська партія. Бурхливими були події революції 1905-07 та Лютневої революції 1917 у Російській імперії. 25.12.1917 у Х. проголошено радянську владу і створено перший радянський уряд - Народний секретаріат. До 1934 Х. був столицею УСРР. У міжвоєнний період у всіх сферах життя міста відбулися значні зміни. Зокрема, до ладу

стали такі гіганти промислового виробництва, як Харківський тракторний завод, турбінний завод та ін. На 1940 промисловість міста у 12 разів перевищувала рівень 1913. У 1925 Х. був з'єднаний повітряним сполученням з Києвом та Одесою. В 1924 у місті почала працювати перша в Україні радіостанція, в 1939 введено в дію першу тролейбусну лінію. Величезних втрат зазнало місто у роки Другої світової війни. Лише на поч. 1950-х було досягнуто довоєнного рівня виробництва. Поступово збільшувалося населення міста (у 1962 перевищило 1 млн. чол.), відбувалися подальші зміни в побуті, ін. сферах життя. В 1955 у Х. розпочала роботу телестудія, у 1975 став до ладу метрополітен. Сьогодні Х. - місто з розвинутим машино- та приладобудуванням, хімічною, поліграфічною, легкою та харчовою промисловістю. Другий за значенням науковий та культурний центр України. У місті діє 13 музеїв, 6 театрів, 21 спорткомплекс, 62 науково-дослідних та 48 проектних інститутів, 75 конструкторських бюро, 24 державних та 10 недержавних вищих навчальних закладів, 5 коледжів, 206 загальноосвітніх шкіл, ліцеїв та гімназій. З Х. пов'язана діяльність багатьох діячів науки, літератури, мистецтва, громадських, політичних і державних діячів. У Х. жили і працювали: Г.Сковорода, А.Ведель, М.Остроарадський, І.Срезневський, О. Потебня, І.Мечников, П.Гулак-Артемівський, В.Блакитний, О.Вишня, О.Гончар, П.Тичина, С.Васильківський, М.Самокиш, М.Крушельницький, О.Курбас, І.Мар'яненко, Г.Квітка-Основ'яненко, М.Ковалевський, Г.Семирадський, М.Лисенко, М.Сумцов, Д.Багалій, О.Ляпунов, В.Стеклов, А.Краснов, Т.Осиповський, М.Бекетов, М.Костомаров, Д.Яворницький, О.Єфіменко, О.Бекетов, М.Пильчиков, М.Дринов, Х.Алчевська, Л.Ландау, К.Синельников, І.Ліфшиць, В.Бузескул, О.Палладін, В.Воро-бйов, В.Протопопов, П.Левченко, Д.Безперечний, М.Ткаченко, Н.Ужвій, Л.Сердюк, К.Шульженко, І.Дунаєвський, А.Федецький, П.Грабовський, В.Гаршин, Б.Грінченко, І.Манжура, Я.Щоголів, М.Кропивницький та багато ін. У Х. встановлено багато пам'ятників (серед них один із найкращих у світі - Кобзарю), пам'ятних дощок, споруджено численні архітектурні пам'ятки - Покровський собор (17 ст.), Успенський собор (18-19 ст.), старий корпус університету (18 ст.), будинок Національної юридичної академії (1892), будинок бібліотеки ім. В.Короленка (1901), Держпром (1927-29) та багато ін.

С. Кудепко (Харків).

ХАРКІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ - навчальний заклад в Україні у 18- першій чв. 19 ст. Заснований як слов'яно-латинська школа єпископом Єпіфанієм Тихорським у Белгороді в 1722. У 1726 переведений до Харкова і в 1731 отримав статус колегіуму. Створений за взірцем Києво-Могилянської академії, що обумовило схожість основних принципів управління, навчально-виховного процесу. Становленню колегіуму сприяла широка благодійна підтримка різних верств населення Слобідської України, завдяки якій склалися його значні земельні та господарські володіння. До колегіуму приймали дітей усіх соціальних станів - козацтва, духовенства, городян. Наявність великого господарства давала можливість навчати і утримувати значну кількість учнів (у серед. 18 ст.- 400, на поч. 19 ст.- понад 800). Зміст навчальних програм був близьким до програм Києво-Могилянської академії та Московського університету. З 1740 років на деякий час за закладом закріпилася назва "академія". У колегіумі вивчали слов'яно-руську, церковно-слов'янську, латинську, грецьку, староврейську мови, історію, географію, основи математики, катехізис, піїтику, риторіку, філософію та богослов'я. У 1768 при колегіумі почали діяти додаткові класи, освітня програма яких була зорієнтована на світські потреби. У них викладали німецьку та французьку мови, математику, інженерну справу, живопис, музику, архітектуру тощо. З відкриттям Харківського ун-ту (1805) учні колегіуму слухали природничі (ботаніку та фізику) та медичні університетські курси. Колегіум мав велику бібліотеку, до якої увійшло книжкове зібрання С.Яворського. У колегіумі був створений перший у Харкові церковний хор. У колегіумі викладали Г.Сковорода, І.Двігубський, С.Вітинський, Л.Кордет. Учні відвідували заняття видатних українських композиторів А.Веделя, М.Концевича, архітектора П.Ярославського, художників І.Саблукова, В.Неминуцього, Л.Калиновського та ін. У Х.к. вчилися відомі діячі науки і культури, зокрема фізик В.Петров, перекладач М.Гнедич, лікарі Г.Базилевич та Є.Мухін, письменники П.Кореницький, С.Писаревський, С. і В.Олександрови та ін. З поч. 19 ст. Х.к. поступово почав втрачати своє значення і внаслідок церковних реформ, які проводив уряд Російської імперії, колегіум у 1841 остаточно перетворився на духовну семінарію. У 18-поч. 19 ст. Х.к. був другим за значенням після Києво-Могилянської академії навчальним та науковим центром в Україні, одним із провідних осередків формування української інтелігенції.

Л. Посохова (Харків).

ХАРКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. О.Горького - один із найстаріших і найвідоміших університетів в Україні. Перший університет на українських землях, що входили до складу Російської імперії. Заснований у 1805 за ініціативою відомого вченого і громадського діяча В.Каразіна. Харківський учбовий округ, на чолі якого поставлено Х.у., охоплював 11 губерній та 7 областей Російської імперії. У складі університету було 4 факультети - юридичний, медичний, історико-філологічний та фізико-математичний. З початку свого існування ун-т став значним центром освіти і науки в Україні. Вчені університету були ініціаторами створення, авторами, редакторами, видавцями перших у Підросійській Україні періодичних видань - "Харьковский еженедельник", "Харьковский демократ", "Украинский вестник", "Украинский журнал", "Запорожская старина" та ін. У другій пол. 19 ст. ун-т став центром діяльності різних наукових товариств, які виникли завдяки зусиллям учених навчального закладу: Наукового товариства природодослідників (1869), Медичного та товариства фізико-хімічних наук (1873), Історично-філологічного товариства (1876), Математичного товариства (1879), Юридичного товариства (1900) та ін. На базі факультетів ун-ту були засновані навчальні заклади, які з часом стали самостійними освітніми центрами, зокрема Національна

юридична академія, Медичний ун-т, Педагогічний ун-т, Інститут культури, Економічний ун-т, Фармацевтична академія та ін. За час існування Х.у. закінчило понад 100 тис. чол. Більше 50 випускників стали академіками та членами-кореспондентами академії наук багатьох країн. В ун-ті навчалися та працювали видатні діячі науки та культури - математики і механіки Т.Осиповський, М.Остроградський, О.Ляпунов, В.Стеклов, ботанік Н.Турчанинов, ботанік-географ А.Краснов, філологи І.Срезневський, О.Білецький, Л.Булаховський, фізики М.Ахієзер, Л.Ландау, Б.Веркін, астроном М.Барабашов, літературознавці Д.Овсянко-Куликовський, М.Сумцов, історики М. Костомаров, Д. Багалій, М.Дринов, А.Ковалевський, правознавець М.Ковалевський, поет П.Гулак-Артемівський, письменник О.Гончар, композитор М.Лисенко, художник Г.Семирадський та ін. Серед вихованців ун-ту видатний біолог, лауреат Нобелівської премії, почесний член багатьох академії та наукових товариств І.Мечников; президент Міжнародного астрономічного союзу, академік Національної АН США О.Струве; директор Національного центру наукових досліджень Франції хімік М.Гайсинський та ін. Почесними докторами і почесними членами Х.у. свого часу обрані М.Грушевський, І.Франко, Й.В.Гете, Л.Толстой та ін. У 1907 в Х.у. вперше в Російській імперії визначний український фольклорист і етнограф М.Сумцов прочитав університетську лекцію українською мовою.

Сьогодні Х.у. - великий науковий та освітній центр. На 14 ф-тах навчається понад 10 тис. студентів, які оволодівають знаннями з 34 спеціальностей. В ун-ті працює близько 2 тис. викладачів та наукових спеціалістів, у т.ч. 160 докторів наук, професорів, 585 кандидатів наук, доцентів. Серед них такі відомі вчені, як академіки А.Косевич, І.Островський, С.Пелетминський, А.Погорелов, члени-кореспонденти НАН України І.Залюбовський, В.Дрінфельд, К.Степанов та ін. До складу університету входять два науково-дослідних інститути - хімії та біології, астрономічна обсерваторія, ботанічний сад, наукова бібліотека (понад 3 млн. тт.). Х.у. підтримує тісні наукові та культурні зв'язки з 23 навчальними закладами Європи, Америки, Азії, Африки та Австралії.

С. Посохов (Харків).

ХАРКІВСЬКО-КІЇВСЬКЕ ТАЄМНЕ ТОВАРИСТВО - підпільна організація революційно-демократичного спрямування, що існувала в Харкові в 1856-60. Зародком товариства став гурток студентів Харківського ун-ту, заснований на поч. 1856 Я.Бекманом, М.Муравським, П.Єфименком і П.Завадським. До гуртка входили також В.Івков, О.Тищинський, К.Хлопов, В.Португалов, І.Марков, А.Савельєв. Члени гуртка займалися написанням і розповсюдженням листівок - політичних памфлетів з гострою критикою царського уряду. Паралельно існував гурток під назвою "Пасквільний комітет", учасники якого (студенти брати М. і В.Раєвські, О. і Є.Маркови, М.Абаза) у своїх сатиричних творах (пасквілях) викривали свавілля місцевих урядовців та університетської адміністрації. 13.11.1856 на спільних зборах обох гуртків прийнято рішення про їх об'єднання та створення таємного товариства. Було розроблено статут товариства (не зберігся), обрано президента (М.Раєвський, згодом - Я.Бекман), визначено кінцеві цілі (політичний переворот, ліквідація самодержавства і кріпосного права, встановлення демократичної республіки) і найближчі практичні завдання (підготовка суспільства до повстання шляхом поширення ліберальних ідей, створення широкої конспіративної організації). У 1857 товариство налічувало 40 членів. Видавало рукописний журнал "Свободное слово", в 1857 розповсюдило у Харкові дві революційні відозви. Для поширення опозиційних настроїв серед студентства, підготовки нових членів до вступу в організацію і для прикриття було створене "Літературне товариство". У травні-червні 1858 більшість членів товариства за участь у студентських заворушеннях у Харківському ун-ті, спрямованих проти сваволі адміністрації, виключено з ун-ту. У 1858-59 11 членів товариства (зокрема Я.Бекман, М.Муравський) вступили до Київського ун-ту і, перенісши туди головний осередок організації, продовжили революційну діяльність. У кін. 1859 товариство об'єднувало близько 100 чол. Під його впливом перебувала частина студентської молоді та демократичної інтелігенції у Москві, Петербурзі, Курську, Одесі, Херсоні та ін. містах. Члени Т. підтримували зв'язок із О.Герценом, публікувались у його виданнях, розповсюджували заборонені твори О.Герцена, П.Лаврова, М.Чернишевського, Т.Шевченка, власні прокламації, у т.ч. й українською мовою. Товариство продовжувало видання рукописного журналу "Свободное слово" та налагодило випуск часопису "Гласность" у Харкові. Спільно зі студентами-українофілами (М.Драгоманов, В.Беренштам, А.Свидницький та ін.) організувало в 1859 у Києві перші в Росії недільні школи для дорослих. На поч. 1860 товариство було викрито. 22 членів товариства заарештовано. Слідство велось у Харкові, потім - у Петербурзі. Заарештовані зуміли переконати слідчих, що товариство припинило свою діяльність ще в 1857, і справу вирішили в адміністративному порядку. 5 чол. (засновники та В.Івков) відправлено на заслання, інші зазнали символічного покарання або були виправдані. Найдіяльніші члени Х.-К.т.т. продовжували роботу, в т.ч. й на засланні: поширювали заборонену літературу, засновували недільні школи, встановлювали й підтримували зв'язки з однодумцями. На поч. 1860 років одні з них приєдналися до українських Громад (П.Єфименко, О.Тищинський), інші увійшли до складу загальноросійської таємної революційно-демократичної організації "Земля і воля" (Я.Бекман, С.Римаренко, М.Муравський, В.Португалов).

С. Наумов (Харків).

ХАСЕВИЧ НІЛ (псевд. Бей, Зот, Старий; 13.11.1905 - 4.3.1952) - український художник, графік. Н. у с. Дюксині на Рівненщині. У 1922 потрапив під поїзд і втратив ногу. Закінчив гімназію у Рівному. У жовтні 1926 вступив до Варшавської АМ, де навчався до 1934. І Належав у Варшаві до Української студентської громади, яка об'єднувала емігрантів з Наддніпрянської України, Галичини та Волині. Член Волинського українського об'єднання, делегат з'їзду ВУО в 1935. Був одним із засновників мистецького гуртка "Спокій" у

Варшаві. Ілюстрував газету "Волинь", яку редагував У.Самчук у Рівному. Як митець, працював переважно у стилі деревориту, виконуючи портрети, пейзажі, плакати, екслібриси. Твори Х. (графічні роботи, екслібриси) у 1931-32 експонувалися на виставках у Львові, Празі, Берліні, а в 1932-33-Чикаго і Лос-Анджелесі. З 1931 до 1944 роботи Х. експонувались на 35 виставках. У 1940-х перебував в українському підпіллі. У 1943-52 - член Крайової референтури пропаганди на Північно-Західних українських землях, член Української головної визвольної ради. Працював у редакції підпільного журналу "До зброї", що видавався політвідділом Головної команди УПА і друкувався на Волині. Перебуваючи в Українській повстанській армії, видав альбом "Волинь в боротьбі". Автор ескізів усіх нагород УПА та УГВР, двох альбомів: "Екслібрис Ніла Хасевича" (1939) та "Графіка в бункерах УПА" (Філадельфія, 1952). Кавалер Срібного Хреста Заслуги (1948). Загинув у березні 1952 в бою з військами МДБ на хуторі біля села Сухівці Рівненської обл.

К. Бондаренко, І. Підкова (Львів).

ХАСИДИЗМ (буквально "вчення благочестя", "хасид" - благочестивий, побожний) -релігійно-містичний рух серед євреїв. Зародився на Поділлі в 1 пол. 18 ст. Згодом набув поширення серед єврейського населення Волині, Галичини, Наддніпрянської України, пізніше-Литви, Білорусі, Румунії, Угорщини, а на рубежі 19-20 ст. - США і Канади. Виникнення та еволюція Х. обумовлені історико-соціальними та економічними умовами, культурним рівнем єврейства у другій пол. 17-19 ст. в українських землях. Події козаччини, смутні часи призвели до розорення українських євреїв, що жили по селах на значних відстанях від центрів єврейської культури, у т. ч. шкіл. Це спричинилося до відсутності повністю автономних єврейських громад, на відміну від та пролетарської поезії. Автор поетичних збірок "Молодість" (1921), "Досвітні симфонії" (1923), збірок оповідань "Сині етюди" (1923), "Осінь" (1924), романів "Вальдшнепи", "Санаторійна зона", "Сентиментальна історія". Виступав за утвердження у новій пролетарській культурі високих естетичних ідеалів замість насадження масовості (лінія, яку проводили "Гарт" та спілка селянських письменників "Плуг"). Своїми публіцистичними та критичними працями (серія "Камо грядеши?", 1925; "Думки проти течії", 1926; "Апологети писаризму", 1926) зніціював літературну дискусію 1925-28. Під час дискусії висловив вимогу перед новою українською літературою перестати наслідувати Москву й орієнтуватися на "психологічну Європу". Вважав, що на зміну провідній ролі Європи в культурному процесі має прийти "євроазійський Ренесанс", в якому провідну роль відводив новій українській культурі. Його літературний лозунг "Геть від Москви! Дайош Європу!" набрав політичного звучання. З позицією Х. солідаризувались українські націонал-комуністи, літературна група "неокласиків" на чолі з М.Зеровим та широке кола національне свідомої української інтелігенції. У листі "Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК ВКП(б)У" від 26.4.1926 И.Сталін вказав на виступи Х. як прояви поширення антиросійських настроїв в Україні. Лист став сигналом для гострої критики з боку московського та республіканського керівництва (виступи та статті Л.Кагановича, А.Хвилі, б. Чубаря, Г.Петровського). Разом з О.Шумським і М.Волобуєвим був трактований як провідний ідеолог однієї з трьох течій національного ухильництва всередині комуністичної партії ("хвильовізму", "шумськізму" і "волобуєвщини"). Намагаючись врятувати ВАПЛІТЕ від розпуску, Х. у 1926 визнав свої "помилки", а в січні 1927 погодився на своє виключення з організації. У грудні 1927 - березні 1928 перебував у Берліні та Відні. У січні 1928, перед поверненням в Україну, в листі до газети "Комуніст" засудив свій лозунг "Геть від Москви!". Однак його покаяння було вимушеним і нецирим. Після повернення в Україну пробував продовжувати попередню ідеологічну орієнтацію ВАПЛІТЕ у створених ним журналах "Літературний ярмарок" (1928-30) та "Політфронт" (1930-31). Після закриття обох журналів пробував писати, дотримуючись "партійної лінії", однак був майже повністю ізольований від літературного життя радянським режимом. На знак протесту проти голодомору 1932-33 та арешту свого приятеля Михайла Ялового (став початком нової хвилі масових репресій проти української творчої інтелігенції) 13.5.1933 у Харкові покінчив життя самогубством. Смерть Х. стала символом краху ідеології українського національного комунізму й кінця українського національного відродження 1920-30-х років. Твори та ім'я Х. залишалися забороненими аж до останніх років існування тоталітарного режиму в Україні.

В. Працьовитий, Д. Кушплір (Львів).

ХВОЙКО (Хвойка) ВІКЕНТІЙ (1850 -2.11.1914) - український археолог. Н. у Семіні (Чехія). Закінчив комерційне училище. У 1876 переїхав до Києва, працював учителем. У 1890 роках захопився археологією, почав проводити розкопки. У 1893-1903 досліджував Кирилівську стоянку пізнього палеоліту на Старокиївській горі в Києві. У 1896 відкрив перші поселення трипільської культури на Київщині. Досліджував пам'ятки бронзового і ранньозалізного віків у Середньому Подніпров'ї (Пастирське і Мотронинське городища). У 1899 відкрив пам'ятки зарубинецької культури, у 1900-01 - пам'ятки черняхівської культури; вивчав пам'ятки княжої доби на території Києва, Витичева, Чернігівщини. Був одним із засновників Київського міського музею старовини і мистецтва (тепер Національний історичний музей), в якому працював завідувачем археологічного відділу. Х. активно пропагував ідею автохтонності східних слов'ян на території Середнього Подніпров'я. На честь Х. названа одна з вулиць Києва. Найважливіші праці: "Каменный век Среднего Приднепровья" (1899), "Поля погребений в Среднем Приднепровье" (1901), "Городища Среднего Приднепровья, их значение, древность и народность" (1905), "Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена" (1913).

М. Пелещин (Львів).

ХЕРСОНЕС ТАВРІЙСЬКИЙ (грец. Chersonesos; у перекладі з грецьк. - "півострів таврів")-давнє місто-

держава на південно-західному узбережжі Криму. Руїни міста виявлені за 2 км на захід від сучасного Севастополя. Заснований у 422-421 до н. е. переселенцями з дорійського міста Гераклеї Понтійської на місці іонійського поселення. Історію Х.Т. поділяють на два періоди: античний (від заснування до 4 ст. н. е.) і середньовічний (5-15 ст. н. е.). В античний період Х.Т. займав близько 36 га. В місті було 36 вулиць, агора, ринок, театр, ряд храмів, гавань. Головне божество міста - "царююча Діва". У місті досліджено залишки житлових будинків, культових та оборонних споруд, театру, монетного двору. Основою економіки Х.Т. було сільське господарство - землеробство, виноградарство та рибний промисел. Важливу роль відігравали різні виробництва - будівельне, соледобувне, гончарне, бронзоліварне. Херсонес-ці вели жваву торгівлю з Гераклеєю Понтійською, Афінами, Родосом, Синопом, Ольвією. Х.Т. був демократичною республікою вільних громадян. Вищі органи влади представляли народні збори та Рада. Виконавча влада знаходилась у руках колегій архонтів, номофілаків (закони) та стратегів (військова справа). Колегія астіномів та агораномів дбала про торгівлю. У Херсонесі була особа, яка носила титул "царя" (басилевса) і займалася переважно релігійними відправами. До органів державної влади міг бути обраний кожний вільний громадянин міста. Місто карбувало власну монету, мало сильні фортифікаційні укріплення. В історії міста були спроби державних переворотів, які примусили ввести у кін. 4-3 ст. до н. е. присягу. У період розквіту місто володіло землями Гераклійського півострова та Західного Криму (4-3 ст. до н. е.). Х.Т. воював проти племен таврів та скіфів. Після утворення скіфської держави з центром у Неаполі Скіфському відносини стали ще більш напруженими. Посилення скіфів у Криму змусило херсонесців укласти угоду про взаємні дії з Боспором та Понтом (179 до н. е.). У 110 до н. е. у Х.Т. прибули понтійські війська на чолі з полководцем Діюфантом, які розбили армію скіфського царя Палака. Херсонес на тривалий час потрапив у залежність від Боспору. У 46 до н. е. Юлій Цезар на звернення херсонесців надав місту незалежність, але незабаром воно знову потрапило під владу Боспору. У серед. 1 ст. н. е. на прохання аристократії у місті було розташовано римський гарнізон, який перебував тут до 4 ст. н. е. Після падіння Західної Римської імперії увійшов до складу Візантії, а на поч. 10 ст. потрапив під владу хозарів. У 989 Х.Т. здобув київський князь Володимир Святославич. 310 ст. у місті посилювався політичний вплив Київської Русі (на місто поширилась назва Корсунь). Середньовічний Херсонес був значним торговельно-ремісничим і культурним центром. Тут розвивались рибний і соляний промисли, різні ремесла-залізообробне, ковальське, бронзоліварне, керамічне. У 1299 Корсунь захопили золотоординські татари, а наприкін. 14 ст. місто занепало. У 15 ст. Х.Т. припинив своє існування.

О. Бандровський, М. Пелещин (Львів).

ХИРА (Хіра) ОЛЕКСАНДР (17.1.1897 -26.5.1983) - єпископ Української греко-католицької церкви. Н. у с. Вульхівці на Мармарощині. У грудні 1920 висвячений на священника. У 1924-47 - викладач Ужгородської єпархіальної семінарії, в 1934—44 - ректор. Із встановленням радянської влади у Закарпатті єпископ Т.Ромжа таємно висвятив Х. на єпископа-помічника Мукачівської єпархії. Після смерті Т. Ромжі з 1.11.1947 Х. став правлячим архієреєм Мукачівської єпархії. Підчас ліквідації УГКЦ на Закарпатті Х. у лютому 1949 був ув'язнений. З цього часу перебував у тюрмах, таборах і на поселеннях, однак ніколи не припиняв свого служіння підпільній церкві. Помер у Караганді (Казахстан).

Р. Шуст (Львів).

"ХЛІБОРОБ" - перший часопис українською мовою у Підросійській Україні. Виходив з 25.11. до поч. грудня 1905. Видавався без дозволу влади на кошти Лубенської української громади. За відповідального редактора підписувався М.Шемет, фактичним редактором був депутат Державної Думи від Полтавщини В.Шемет. Епіграфом газети стало гасло "Селяни всієї України, єднайтеся!". У "Х." подавалась інформація про селянські виступи, огляд українського життя, оцінки Маніфесту 17.10.1905, Переяславської угоди 1654. Деякі статті з'являлись у вигляді листівок. Газета мала самостійницьку, націонал-радикальну орієнтацію. Тираж "Х." становив 5 тис. примірників. У грудні 1905 за розпорядженням російського уряду видання було закрито.

Г. Геращенко (Запоріжжя).

"ХЛІБОРОБ" - український часопис, що видавався у Галичині з квітня 1891 по вересень 1895. Виходив двічі на місяць. Відіграв помітну роль у поширенні ідей Русько-української радикальної партії, в політичній та правовій просвіті широких верств українського населення. Редакторами "Х." були: І.Франко (1891); Іларіон Гарасимович (1891-92); Северин Данилович (1892-95, з перервами); М.Павлик (1893-94). Виходив у Львові, пізніше продовжував друкуватися в Коломиї. Редактори "Х.", переважна частина дописувачів і передплатників були членами радикальної партії, що визначало ідеологічне спрямування часопису. Основна увага у "Х." приділялася суспільно-політичній та правовій проблематиці. У часописі постійно публікувалися популярні статті на правничу тематику, в яких роз'яснювалися законні права та свободи громадян, шляхи їх реалізації та захисту; інформація про віча та резолюції, які були прийняті на них. Серед авторів "Х." були М.Драгоманов (опублікував у часописі праці "Віра в громадські справи", 1892; "Про братства христителів або баптистів на Україні", 1893), І.Франко ("Спілки рільничі", 1891; "Іван Наумович", 1891; "Іван Вишенський. Руський писател 17 віку", 1892 та ін.), К.Трильовський, І.Гарасимович, В.Стефанік, Л.Мартович та ін. Номери "Х." неодноразово конфісковувалися владою. "Х.", як для тогочасного періодичного видання, мав значну кількість передплатників (у 1891 - більше 200).

Т. Андрусак (Львів).

ХЛОПОМАНСТВО - народницько-культурна течія української інтелігенції у Правобережній Україні в 1850-60-х роках, яка прагнула зближення з народом. Хлопомани -польський термін для означення селянства; згодом цю презирливу назву перебрав самі адепти "любові до простого українського народу". Цей рух під впливом соціально-революційних ідей Заходу (П.Прудон, Л.Бланкі) та демократичного народництва виник серед студентів Київського університету, які походили з колонізованих шляхетських родин. Усвідомивши, що належить служити "народу, серед якого живеш", вони вийшли з польських студентських організацій і заснували українську громаду. Рух хлопоманів мав також вплив на молодь Лівобережжя, зокрема Харкова, Полтави, Чернігова й Одеси та ін. міст. Серед засновників руху - В.Антонович, Т.Рильський, Б.Познанський, К.Михальчук, П.Житецький, П.Чубинський. Ідеологом руху був В.Антонович, який сформулював його основні програмні засади. Відповідаючи на висунуті поляками звинувачення у зраді й переході на чужий бік, він відкидав соціальний порядок польської знаті та єзуїтство як чужі "духові нашого народу і шкідливі для його життя", закликав сучасників полюбити народ, серед якого живеш, жити його інтересами, повернутися до народності, колись покинутої предками, і спокутувати гріхи своїх батьків щодо народу активним служінням йому. Обороняючись перед закидами, що українці співпрацюють з російськими революціонерами, хлопомани опублікували в "Современной летописи" (т. 11, 1862) спростування під назвою "Отзыв из Киева". У статті, під якою стояв 21 підпис, хлопомани відкидали революційні методи боротьби і єдиною своєю метою проголошували просвіту народу. Хлопомани також заперечували звинувачення в сепаратизмі, оскільки не підносили питання про відокремлення України від Росії, вважаючи, що в своїй більшості неграмотне селянство не готове до сприйняття цієї ідеї. Обережне ставлення до існуючої влади і переконання, що політичним діям повинен передувати освітній і культурний прогрес, спричинилися до підкреслення хлопоманами аполітичної природи їхнього руху. Щоб уникнути підозри в революційній діяльності, хлопомани діяли чітко в межах закону. З 1859 вони були активними членами Київської громади, допомагали засновувати недільні школи, співпрацювали з журналом "Основа". Під час літніх канікул організовували мандрівки Україною, відомі як "ходіння в народ", щоб пізнати край та його людей. Хлопомани були несправедливо звинувачені російськими реакційними колами у політичній участі в польському повстанні 1863-64. Репресії російської влади змусили хлопоманів припинити свою діяльність. Проте вони продовжували брати активну участь у роботі Київської Громади, займалися культурно-просвітницькою діяльністю, але вже без організаційного оформлення.

А. Жуковський (Сарсель, Франція).

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ МИХАЙЛО (р. н. невід. -п. жовтень 1620) - чигиринський підстароста, батько Б.Хмельницького. Ймовірно, народився у с. Хмельнику на Перемишльщині. На поч. 17 ст. служив при дворі коронного гетьмана С.Жолкевського у м. Жовкві на Львівщині, потім - осадчим (засновником нових слобід) у корсунь-чигиринського старости Я.Даниловича. Згодом став чигиринським підстаростою, придбав хутір у Суботіві. За деякими даними, Х. певний час був сотником Війська Запорозького. Під час Хотинської війни 1620-21 брав участь у поході на Молдову. Загинув у Цецорській битві 1620.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ БОГДАН (бл. 1595 -27.7.1657) — визначний український політичний і державний діяч, полководець, гетьман України (1648-57). Засновник Української гетьманської держави. Н. у родині українського шляхтича М.Хмельницького. Припускають, що місцем народження був хутір Суботів, неподалік від Чигирини. Початкову освіту здобув у школах Чигирини та Києва. Згодом продовжував навчання у Львівському (або Ярославському) єзуїтському колегіумі. Добре володів польською та латинською мовами, знав історію. Після 1618 вступив до Чигиринської сотні реєстрового козацького війська. У серпні 1620 Х. разом з батьком вирушив до війська коронного гетьмана С.Жолкевського, яке готувалося до походу на Молдову. Брав участь у Цецорській битві 1620, в якій загинув його батько, а сам Х. потрапив у полон. Перебуваючи у дворічному турецькому полоні в Стамбулі, добре оволодів турецькою мовою. Після повернення з неволі (можливо, був викуплений матір'ю або козаками) служив у Чигиринському полку. Припускають, що згодом Х. брав участь у походах козаків проти татар та турків, а також у війні Речі Посполитої з Московською державою (1632-34). Був учасником козацького повстання під керівництвом Тараса Федоровича (див. Федоровича повстання 1630). У 1637 був учасником національно-визвольного повстання під проводом П.Павлюка. Після битви під Кумейками брав участь у козацькій раді під Боровицею як військовий писар Війська Запорозького. У 1638 Х. - учасник козацького походу під проводом Я.Острияниці та Д.Гуні. Брав участь у козацькій раді в Києві, де його обрано до складу посольства, яке мало домогтися у короля пом'якшення умов прийнятої сеймом Речі Посполитої Ординації 1638. У грудні 1638 Х. обрано сотником Чигиринського полку. У 1639 знову побував у Вільно та Варшаві, де намагався добитися поступок від польського уряду. За деякими даними, в 1644 вів переговори у Варшаві з французьким послом Ніколасом де Брежі щодо умов найму на французьку службу 2600 запорозьких козаків. У квітні 1645 Х. у складі посольства побував у Франції, де укладено угоду про наймання козаків, які згодом брали участь у воєнних діях проти іспанських Габсбургів під Дюнкерком. На поч. 1646 відбулася таємна зустріч Х. з Владиславом IV Вазою, під час якої польський король обіцяв збільшити козацький реєстр до 12 тис. чол. та відновити права і вольності козацтва. У серед. 1640 років загострилися стосунки Х. з представниками королівської адміністрації, зокрема з чигиринським старостою О.Конецпольським та підстаростою Д.Чаплинським. Незважаючи на те, що король надав Х. привілей на право володіння хутором Суботівим, навесні 1647 Д.Чаплинський захопив хутір і вигнав звідти родину Х. Впродовж 1647 Х. неодноразово звертався до О.Конецпольського та коронного гетьмана М.Потоцького з проханням припинити свавілля і повернути Суботів, але безрезультатно. Наприкінці травня 1647 виїхав до Варшави, де обговорював

питання про організацію морського походу проти турків. На початку вересня 1647 коронний канцлер Єжи Оссолінський вручив Х. гетьманські клейноди. У вересні-жовтні 1647 під проводом Х. відбувалися таємні наради щодо організації антипольського повстання. У листопаді 1647 внаслідок доносу чигиринського осавула Р.Пешти Х. був заарештований і лише з допомогою друзів йому вдалося звільнитися. У грудні 1647 Х. з невеликим загоном козаків і сином Тимошем вирушив на Запорозжя. На острові Томаківка, наприкін. грудня 1647 — поч. січня 1648 під керівництвом Х. створено табір. У січні 1648 Х. відрядив посольство до кримського хана Іслам-Гірея III з проханням допомоги козакам у війні з Польщею. 25.1.1648 повсталі козаки здобули Запорозьку Січ на місі Микитин Ріг, де на поч. лютого 1648 на козацькій раді Х. було обрано гетьманом. Відразу ж розпочалася підготовка до загальнонародної національно-визвольної війни проти Польщі. На поч. 1648 Х. уклав воєнно-політичний союз з Кримським ханством та відправив посольство до турецького султана Ібрагіма і до донських козаків. Навесні 1648 українська армія під командуванням Х. завдала нищівних поразок польським військам у Жовтоводській битві 1648 і Корсунській битві 1648. Намагаючись широко розгорнути визвольне повстання, гетьман звернувся з універсалами до українського народу із закликом піднятися на боротьбу проти поневолювачів. Під час національно-визвольної війни гетьман особливу увагу приділяв питанням створення української армії та забезпечення її боєздатності. З цією метою він розробив і запровадив статут “Про устрій Війська Запорозького”, видав мобілізаційні універсали до козацьких полків, займався питаннями матеріального забезпечення військ. Це дало можливість українській армії 23.9.1648 розгромити королівські війська у битві під Пилявцями і розпочати визвольний похід на західноукраїнські землі (див. Пилявецька битва 1648). За короткий час козацькі полки під командуванням Х. зайняли міста Збараж, Броди, Старокостянтинів. 26.9.1648 розпочалася облога Львова, а вже 5.10.1648 загоном М.Кривоноса здобули Високий Замок. 16.10.1648, одержавши викуп від міста, українська армія вирушила в похід на За^остя. Після зняття облоги цього міста (14.11.1648) козацькі полки повернулися у Наддніпрянщину, і 17.12.1648 відбувся урочистий в'їзд Х. до Києва. В цей час продовжувалися переговори Х. з новим польським королем Яном II Казимиром і одночасно посольства були відправлені у Московське царство, Трансільванію та Кримське ханство. Невдоволені результатами воєнних дій та умовами укладеного перемир'я, обидві сторони готувалися до продовження військових дій. Наприкін. червня 1649 українські війська на чолі з Б.Хмельницьким розпочали облогу фортеці Збараж, для звільнення якої вирушила польська армія на чолі з Яном II Казимиром. Внаслідок переможної Зборівської битви 1649 Х. уклав Зборівський мирний договір 1649 між Україною та Польщею, який передбачав обмеження території Української гетьманської держави землями Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств, встановлював реєстр чисельністю 40 тис. чол., надавав амністію учасникам повстання, передбачав можливість повернення шляхти у свої маєтки тощо. Перерва у воєнних діях дала можливість гетьману зосередити зусилля на розбудові української державності: було встановлено козацький адміністративно-територіальний устрій, зміцнювалися кордони держави, впорядковувалися фінанси, активізувалася зовнішньополітична діяльність. У 1650 Х. здійснив успішний похід на Молдову, внаслідок якого встановлено союзницькі відносини з молдовським господарем В.Лупулом (див. Молдовські походи 1650, 1652 і 1653).

Успіхи політики гетьмана та зміцнення могутності України розцінювалися у Варшаві як загроза інтересам Речі Посполитої, і вже наприкін. вересня 1650 польський уряд прийняв рішення продовжувати військові дії. На поч. лютого 1651 польське військо розпочало наступ на Брацлавщину, але протягом лютого-березня 1651 зазнало ряд поразок від полковника І.Богуна і було змушене відступити до Кам'янця. Перебуваючи у цей час на Волині, гетьман продовжував активно готуватися до війни. За його наказом проведено загальну мобілізацію. У червні 1651 відбулася Берестецька битва 1651, яка закінчилася поразкою війська Х. Гетьман змушений підписати невідгідний для України Білоцерківський мирний договір 1651, який обмежував територію Гетьманської держави Київським воєводством і зменшував козацький реєстр до 20 тис. чол. Умови миру викликали невдоволення козацтва, що призвело до відновлення воєнних дій навесні 1652. У травні 1652 українське військо під командуванням Б.Хмельницького розгромило 25-тисячну польську армію у Батозькій битві 1652. Протягом 1652-53 Х. продовжував воєнні дії проти польських військ.

У складних військово-політичних умовах Х. змушений був постійно шукати нових союзників для боротьби проти Польщі. Грабіжницька, зрадлива політика кримських ханів та пасивність Туреччини, з одного боку, непримиренність Речі Посполитої щодо Української держави - з другого, примусили Х. укласти 8.1.1654 на раді у Переяславі військово-політичний союз між Гетьманщиною та Московським царством. Зважаючи на ряд непорозумінь і суперечок із керівником московського посольства Б.Бутурліним, Х. відправив посольство до царя з вимогою підтвердити права і привілеї Війська Запорозького (“21 стаття Б.Хмельницького”). 27.3.1654 у Москві були затверджені царем “Статті Богдана Хмельницького” (див. Березневі статті 1654), гетьману надіслано “жалувану” грамоту, що знаменувало укладення міждержавного договору між Україною та Росією. У 1655 відбувся спільний похід українсько-московських військ на Львів. У цей час дедалі більше загострювалися стосунки гетьмана з царськими воєводами, які втручалися у внутрішні справи України, порушуючи досягнуті домовленості. Занепокоєний зміною зовнішньополітичного курсу Москви, яка пішла на примирення з Польщею (див. Віденське перемир'я 1656), Х. вирішив заручитися підтримкою Трансільванії та Швеції. У жовтні 1657 Х. уклав договір з Трансільванією про взаємодопомогу, за яким Юрій II Ракоці визнав за гетьманом право на “всю Русь до Вісли”. В цей же час Х. активно налагоджував дипломатичні відносини зі шведським королем Карпом X Густавом. Активізувалися й стосунки гетьмана з Молдовою, Валахією, Австрією і Бранденбургом. Проте раптова смерть гетьмана 27.7.1657 зупинила його величезну діяльність, спрямовану на об'єднання всіх українських етнічних земель і зміцнення суверенітету Української держави. Х.

похований 23.8.1657 в Іллінській церкві в Сувотіві.

Р. Шуст (Львів).

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ТИМІШ [Тимофій, Тимош; 1632-5(15).9.1653] - український військовий і політичний діяч під час національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-57. Старший син Б.Хмельницького. У лютому-березні 1648 внаслідок переговорів гетьмана Б.Хмельницького з Кримським ханом Ісламом-Гіреєм III і укладення угоди про спільну боротьбу проти Польщі Т. залишили заручником у Бахчисараї. З 1648 Т. був чигиринським сотником і разом із батьком брав участь у походах української армії в Галичину, Зборівській битві 1649, Берестецькій битві 1651, Батозькій битві 1652, під час яких відзначився відвагою і хоробрістю. Після здобуття українськими військами столиці Молдови Ясс укладено українсько-молдовський союз, для зміцнення якого Т. одружився з дочкою В.Лупула - Розандою (див. Р.Лупулівна-Хмельницька). Союз України з Молдовою викликав занепокоєння у трансільванського князя Юрія II Ракоці і волоського господаря М.Бесараба, які, об'єднавшись із загонами претендента на молдовський престол канцлера (логофета) Стефана Георгіцу, розпочали війну проти В.Лупула. У квітні 1653 об'єднані сили противників В.Лупула захопили Ясси і посадили на молдовський престол С.Георгіцу. На допомогу В.Лупулу прийшла українська армія на чолі з Х., яка 21-22.4(1-2.5).1653 розгромила затони С.Георгіцу під Яссами. Намагаючись закріпити успіх, Х. розпочав наступ на Волощину, проте 17.5. зазнав поразки у битві під Фінтою і змушений відступити. Намагаючись допомогти своєму тестеві, загонами якого було оточено об'єднаними волосько-польськими силами у Сучавській фортеці (тепер Румунія), Т. на чолі 9-тисячного козацького загону 10.8. прорвався до міста. 2(12).9.1653 під час захисту фортеці Т. було смертельно поранено. Після смерті Т. сучавський гарнізон під керівництвом колишнього полковника І.Федоренка продовжував оборону фортеці й змусив противника 9(19).9. підписати почесні умови перемир'я, за яким козаки в повному озброєнні вийшли із Сучави і забрали з собою тіло Т. 22.10. скорботний кортеж прибув до Чигирини. 27.12.1653 (за ін. дан.-30.12.) Т. поховали у церкві в Сувотіві.

І. Підкова (Львів).

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ЮРІЙ (бл. 1641 - 1685)-гетьман України (1657, 1659-63), гетьман Правобережної України (1677-81; 1685), молодший син Б.Хмельницького. Н. на хуторі Сувотіві (тепер Чигиринський р-н Черкаської обл.). Деякий час навчався у Києво-Могилянській колегії. У квітні 1657 на старшинській раді, скликаній Б.Хмельницьким, 16-річний Юрій Х. був проголошений гетьманом України. Після смерті Б.Хмельницького козацька рада у Чигирині 23.8.1657 підтвердила це рішення. Оскільки ж Х. був ще молодим і не закінчив навчання у колегії, він за порадою старшини тимчасово склав владу. 25.10.1657 Генеральна Військова Рада проголосила гетьманом генерального писаря І.Виговського. Союз із Польщею, незадоволення частини козацтва зовнішньою політикою І.Виговського та інтриги деяких старшин на чолі з Я.Сомком призвели до усунення його від влади (11.9.1659). На раді у Білій Церкві за підтримкою промосковськи настроєної частини старшини Х. було знову обрано гетьманом (згодом з'ясувалося, що на раді не було більшості). Слабовільний і нерішучий, позбавлений військового і політичного хисту, Х. постійно потрапляв у залежність від Московщини, Польщі або Туреччини. У жовтні 1659, скориставшись тяжким становищем України, московські війська під командуванням князя О.Трубецького захопили Лівобережну Україну. Під тиском обставин Х. змушений підписати Переяславські статті 1659, які значно обмежували державні права України. У 1660 розпочалась нова війна між Польщею і Московщиною за українські землі, в якій взяли участь і українські війська на чолі з Х. Воєнна кампанія московських військ під командуванням В.Шереметьєва на Волині, до яких приєднався за наказом Х. козацький корпус під проводом Т.Цецюри, завершилася нищівною поразкою під Чудновом на Житомирщині. 27.10.1660 Х. уклав з Польщею Слободищенський трактат 1660, за яким Україна відновила союз з Річчю Посполитою на умовах Гадяцького договору 1658. Проти політики Х. виступили, підбурювані Москвою, Ніжинський, Чернігівський та Переяславський полки. У 1661-62 кілька походів Х. на Лівобережжя завершилися невдачею. Після обрання весною 1662 на козацькій раді у Козельці (біля Переяслава) наказним гетьманом Лівобережної України переяславського полковника Я.Сомка почалися міжусобиці серед прибічників двох гетьманів. У січні 1663, відчуваючи власну неспроможність опанувати ситуацією, Х. зрікся булави і постригся у ченці під іменем Гедеона. Жив у монастирях Києва, Корсуня, Сміли і Чигирини. У 1664-67 Х. ув'язнений польським урядом у Марієнбурзькій тюрмі. Після звільнення деякий час жив в Уманському монастирі. В 1670 (за ін. дан. -1673) Х. захопили в полон кримські татари і відправили до Стамбула, де його було ув'язнено в Едичкульській в'язниці. Згодом Х. поселили в одному з грецьких монастирів, де він обіймав посаду архімандрита. Під час Чигиринських походів 1677 і 1678 турецький уряд, намагаючись захопити Україну, спробував використати для цієї мети Х. Турки проголосили Х. гетьманом і "князем малоросійської України" на правах султанського васала. Своєю столицею Х. обрав Немирів (тепер Вінницька обл.), звідки розсилав універсали, в яких титулував себе "князем сарматським, Малої Росії-України, вождем Війська Запорозького". У 1678-79 Х. спробував з допомогою турецько-татарського війська встановити владу над Лівобережною Україною, але зазнав невдачі. Після підписання Бахчисарайського миру 1681 Х. позбавлений гетьманства і восени 1681 за наказом турецького уряду вбитий у Кам'янці-Подільському. За ін. даними, Х. протягом 1681-85 жив у Немирові. У 1685 його знову призначили "гетьманом України". Страчений турками у Кам'янці.

І. Підкова (Львів).

ХМЕЛЬНИЧЧИНА (Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-

57) - всенародне національно-визвольне повстання в Україні під проводом гетьмана Б.Хмельницького в 1648-57 проти політичної влади Речі Посполитої, внаслідок якого була відновлена українська державність (див. Гетьманщина).

Поразка козацьких повстань у кін. 16 -першій пол. 17 ст. та затвердження сеймом Речі Посполитої "Ординації війська Запорозького реєстрового" призвели до обмеження козацького самоврядування, скорочення реєстру, посилення соціальної експлуатації, національного та релігійного гноблення українського народу. Одночасно представники української старшини шукали шляхів відновлення колишніх вольностей та привілеїв. Найбільш активним виразником цих ідей став чигиринський сотник Б.Хмельницький, який навесні 1646 у складі козацького посольства вів переговори з польським королем Владиславом IV Вазою про участь козаків у майбутній війні з Османською імперією.

Восени 1647 Б.Хмельницький спланував напад на резиденцію урядового козацького комісара Я.Шемберка у Трахтемирові, однак змову було викрито, а її ініціаторів ув'язнено. Зумівши втекти з в'язниці, Б.Хмельницький разом з однодумцями вирушив на Запорожжя, де на о.Томаківка почав гуртувати сили для військового походу. На поч. 1648 Б.Хмельницького було обрано гетьманом Війська Запорозького. Із Січі гетьман розсилав універсали, у яких закликав українське населення до всенародного повстання. За дорученням Б.Хмельницького формувалися нові військові підрозділи, закуповувалась зброя та військові припаси. Одночасно Б.Хмельницький проводив переговори з кримським ханом Іслам-Гіреєм III про спільну боротьбу проти Польщі. Намагаючись виграти час для підготовки до воєнних дій та з'єднання з татарською ордою, Б.Хмельницький листувався із коронним гетьманом М.Потоцьким. У листах він висував традиційні вимоги, які відображали інтереси насамперед козацької старшини: скасувати сеймову Ординацію 1638, відновити козацькі привілеї, вивести з українських земель коронне військо та дозволити морські походи козаків на Кримське ханство і Османську імперію. У відповідь М.Потоцький 5.2.1648 розпочав військовий похід з Бара на Корсунь, звідки на придушення виступу Б.Хмельницького вислав загін із 2500 реєстрових козаків і 1500 жовнірів під загальним командуванням регіментаря С. Потоцького. Наприкін. квітня 1648 козацьке військо об'єдналось із ордою Тугай-бея і вирушило назустріч загонам С.Потоцького. Поблизу р. Жовті Води (притока Інгульця) на бік повсталих перейшли реєстрові козаки, що й вирішило долю Жовтоводської битви 1648. Польське військо зазнало поразки, а С.Потоцький загинув від ран. З-під Жовтих Вод козацькі і татарські загони вирушили на північ з метою розбити основні польські сили під командуванням М.Потоцького та М.Калиновського. Дізнавшись про плани противника, Б.Хмельницький заздалегідь влаштував позиції у Горіховій Діброві поблизу Корсуня. Потрапивши у пастку, польське коронне військо було знищене, а обидва гетьмани потрапили у полон. Корсунська битва 1648 поставила Річ Посполиту на грань катастрофи. Шляхта покидала маєтки на українських землях, відбувалося масове покозачення населення. За свідченням літопису Самовидця, "усе, що живо, піднялося в козацтво...". Повстання охопило всі українські землі, на Сіверщині діяли загони Петра Головацького, у Галичині - С.Височана, на Брацлавщині - Трифона з Бершаді, на Уманщині - І.Ганжі, у володіннях магнатів Вишневецьких - М.Кривоноса. Їхні загони приєдналися до армії Б.Хмельницького.

У травні 1648 помер король Владислав IV Ваза, і влада в Речі Посполитій тимчасово перейшла до гнєзневського архієпископа Мацея Лубенського. З ініціативи канцлера Єжи Оссолінського та православного магната А.Киселя розпочалися переговори з Б.Хмельницьким. Вимоги гетьмана (збільшити козацький реєстр до 12 тис., припинити боротьбу за храми, поновити козацькі вольності) засвідчили, що на першому етапі національно-визвольної війни у нього не було чіткої державницької програми. Час переговорів обидві сторони використали для організації війська. Коронні збройні сили очолили В.-Д.Заславський, М.Остроріг і О.Конецпольський, з сарказмом прозвані козаками "периною, латиною і дитиною". Спонукуваний радикально настроєною частиною козацького командування, Б.Хмельницький рушив з військом через Павлолуч, Хмільник до Пилявців над Іквою, де 12.(22).9.1648 розпочалася Пилявецька битва 1648, в якій козацьке військо здобуло блискучу перемогу. Розвиваючи успіх, Б.Хмельницький спрямував наступний удар на Львів. 5.10.1648 загони М.Кривоноса здобули Високий Замок, а після сплати мешканцями Львова контрибуції українська армія продовжила похід на захід і дійшла до Замостя.

Одночасно у Речі Посполитій відбувався елекційний сейм, на якому мали обрати нового короля. Козацький чинник відіграв велике значення у передвибірчій боротьбі. Плекаючи ілюзію, що королівська влада може вирішити "українське питання", Б.Хмельницький підтримував кандидатуру Яна Казимира, якого й було обрано королем. Проте в середовищі польської шляхти перемагла магнатська партія, яка вимагала від королівської влади взяти реванш за поразки 1648. Наприкін. грудня 1648 Б.Хмельницький урочисто вступив у Київ, де його вітали єрусалимський патріарх Паїсій, митрополит С.Косов, послы Молдови, Туреччини, Семигороддя, Волощини, українські козаки, селяни та міщани. Саме у Києві гетьман вперше висловив польським послам свою державницьку програму: "Визволю я з лядської неволі народ руський увесь... по Львів, Холм і Галич".

На поч. 1649 бойові дії між сторонами розпочалися на Волині і Поділлі, а влітку стало зрозумілим, що розв'язка конфлікту можлива лише у вирішальній битві. За цей час Б.Хмельницький провів військову реформу, організувавши 150-тисячну армію, якій Річ Посполита могла протиставити 15-тисячне коронне військо. Загроза для козацького війська полягала в тому, що польський наступ проходив у різних напрямках, у Галичині і Волині формувалося посполите рушення під командуванням Адама Фіредея, у Польщі збирав сили король Ян Казимир, а з Литви на Україну рушило військо литовського гетьмана Януша Радзивілла. Частина польських збройних сил знайшла захист у добре укріпленому Збаражі, обороною якого керував

магнат Я.Вишневецький. У серед, серпня 1649 Б.Хмельницький підступив до Зборова і нав'язав бій польському війську. Проте канцлер Є.Оссолінський зумів налагодити зносини з Іслам-Гіреєм III, який взяв на себе повноваження посередника у переговорах між гетьманом і королем, чим врятував поляків від остаточного розгрому. За цих умов був підписаний Зборівський мирний договір 1649, який відобразив в основних пунктах вимоги козаків, проте повністю ігнорував інтереси селянства. Після укладення Зборівського договору стала помітною тенденція до відходу частини селянства від участі у бойових діях, наростання стихійних виступів проти польських панів та єврейських орендарів.

Після поразок влітку 1649 Річ Посполита продовжувала виношувати плани поновлення військових дій проти України. Повернувшись із татарського полону, М.Потоцький очолив ту частину польської шляхти, яка прагнула розв'язати "українське питання" силовими засобами. В оточенні Б.Хмельницького не було чіткої програми подальших дій. Одна частина старшини схилилася до компромісу із поляками, прагнучи автономії у складі Речі Посполитої, інша висловлювалася за продовження війни до повної перемоги. У різних місцевостях продовжувалися сутички між шляхтою і козацькими та селянськими загонами. Становище ускладнилося після спроби Речі Посполитої укласти військовий союз проти України з молдовським господарем В.Лупулом. Восени 1650 відбувся перший похід української армії у Молдову. Внаслідок походу встановився військово-політичний союз обох країн, який за тогочасною традицією мав скріпитися шлюбом між сином Б.Хмельницького Тимошем та донькою В.Лупула Розандою (див. Молдовські походи 1650-1652).

У цей складний час Б.Хмельницький проводить перші державні реформи, зміни територіально-адміністративного устрою, заснування органів старшинського уряду (військової ради, ради генеральної старшини, полкової, сотенної та міської адміністрації, козацького судочинства), організацію фінансової та податкової системи, які у сукупності творили нову модель національної держави.

Значну перешкоду в здійсненні майбутніх планів гетьмана становили бойові дії, які поновилися у 1651. Особливо жорстокі бої з поляками розпочалися на Поділлі, де діяли шляхетські загопи під проводом гетьмана М.Калиновського. В ніч з 9 на 10.2. один із цих загонів напав на містечко Красне, під час оборони якого загинув полковник Д.Нечай. На поч. березня полковнику І.Богуну біля Вінниці вдалося стримати польський наступ і, завдавши кількох ударів, змусити польські війська втікати спочатку до Бара, а потім - до Кам'янця.

У серед, червня 1651 українська армія і польське військо зійшлися поблизу м. Берестечка на Волині (див. Берестецька битва 1651). Внаслідок зради Іслам-Гірея III та захоплення татарами в полон гетьмана Б.Хмельницького козацьке військо опинилося у тяжкому становищі. Керівництво армією взяв на себе полковник І.Богун, який наказав спорудити через непрохідні болота три переправи і організував відступ козацьких полків з поля бою.

У серпні 1651 українська армія, зазнавши під час боїв значних втрат, під тиском польського і литовського війська була змушена відійти в р-н Білої Церкви. У таких умовах гетьман погодився розпочати переговори з королівським урядом, які завершилися укладенням Білоцерківського мирного договору 1651. За умовами договору більш як удвічі скорочувався козацький реєстр, утримі - підвладна йому територія, суттєво обмежувалися зовнішньополітичні функції гетьмана. Незважаючи на це, польський сейм не затвердив Білоцерківського миру, і в 1652 бойові дії розгорнулися з новою силою. Вже у квітні Б.Хмельницький оголосив про початок нового походу. Цього разу загрозу з боку Литви прикривала армія під командуванням полковника С.Пободайла, головні сили зосередились у р-ні Чигирин. Звідси Б.Хмельницький спрямував частину війська на чолі з Т.Хмельницьким у Молдову, щоб змусити В.Лупула виконати союзницькі зобов'язання. Польський уряд вислав проти війська Т.Хмельницького 20-тисячний загін під командуванням польного гетьмана М.Калиновського. 22-23.5. біля г. Батіг поблизу м. Ладижина відбулася генеральна битва, в якій козацьке військо вщент розгромило польські хоругви (див. Батозька битва 1652). У цій битві загинули гетьман М.Калиновський та бл. 8 тис. жовнірів. Молдовський похід завершився шлюбом Т. Хмельницького з Р.Лупул. Однак у Молдові Т.Хмельницькому протистояла могутня антиукраїнська коаліція, у боротьбі з якою він і загинув (див. Сучавська оборона 1653). Козацьке військо було вимушене відступити з Молдови.

Протягом 1653 тривали бойові дії на Брацлавщині, де козаки під проводом І.Богуна розгромили під Монастирищем військо С.Чарнецького. Восени коронне військо потрапило в оточення під Жванцем над Дністром (див. Жванецька облога 1653). Але й цього разу польські війська від повного знищення врятували татари. Кримський хан Іслам-Гірей III, підкуплений польським королем Яном II Казимиром, уклав з Польщею сепаратну угоду.

За цих обставин Б.Хмельницький був змушений піти на переговори і погодитися на умови польського уряду, оскільки дізнався про рішення Земського собору Московської держави прийняти Військо Запорозьке "під руку" царя Олексія Михайловича. 8.1.1654 у відбулася Переяславська рада, на якій Б.Хмельницький та частина старшини склали односторонню присягу на вірність московському цареві. Складання присяги відбувалося в умовах невдоволення іншої частини козацької старшини 1 міщанства. Запорозькі козаки, духовенство на чолі з митрополитом С.Косовим відмовлялися від складання присяги, небезпідставно остерігаючись поширення московських порядків на українські землі.

Вимоги української сторони були затверджені у Москві в березні 1654 (див. "Березневі статті"). Загалом документ підтверджував незалежне становище Гетьманщини, однак окремі статті обмежували

зовнішньополітичну компетенцію гетьмана та по-різному трактувалися суб'єктами договору.

Згідно з домовленостями, навесні 1654 Московська держава розпочала війну проти Речі Посполитої. На допомогу союзникам Б.Хмельницький вислав 20-тисячний корпус козаків під командуванням І.Золотаренка. Спільно з московським військом козаки здобули Смоленськ, Мінськ та Вільно, що насамперед відповідало планам московського царя. Спроби І.Золотаренка запровадити на відвойованих землях козацький устрій наштовхнулися на опір московської адміністрації та воєначальників. Восени 1654 Річ Посполита, уклавши союз з Кримом, спрямувала збройні сили на Поділля і Брацлавщину. Населення краю й козацькі полки чинили героїчний опір противнику.

На поч. 1655 запекла битва відбулась під Охматовим (Київщина), яка не принесла перемоги жодній із сторін (див. Охматівська битва 1655). У серпні-вересні 1655 Б.Хмельницький здійснив похід у Галичину, який завершився розгромом польського війська у Городоцькій битві 29.10.1655, і в листопаді козаки удруге взяли в облогу Львів. Дізнавшись про наступ татар на Україну, Б.Хмельницький був змушений відійти під Озерну, а згодом у Подніпров'я.

У жовтні 1656 Московська держава та Річ Посполита заключили Віденське перемир'я 1656. Українську делегацію, на вимогу московської сторони, не було допущено до вироблення умов перемир'я. Незважаючи на це, Б.Хмельницький не квапився розривати союз з Москвою, прагнучи утворити антипольську коаліцію європейських держав. Успішна діяльність корпусу полковника А.Ждановича завершилася включенням до складу Гетьманщини Волині, Турово-Пінщини та Берестейщини. Влітку 1657 деякі непорозуміння між А.Ждановичем і союзником Б.Хмельницького семигородським князем Юрієм II Ракой) під час походу у Польщу та демагогічна агітація царського агента Желябуського призвели до відмови частини козацьких військ від продовження воєнних дій і повернення їх в Україну. Звістка про самовільний відступ корпусу А.Ждановича з Польщі тяжко вразила Б.Хмельницького і стала однією з причин його передчасної смерті 27.7.1657.

Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б.Хмельницького привела до відновлення української державності, справила вирішальний вплив на її наступний соціально-економічний і політичний розвиток, формування національно-державницької ідеї та її практичної реалізації.

О. Мазур (Львів).

ХМІЛЬНИЦЬКИЙ ЛІТОПИС - пам'ятка української історіографії і літератури другої чв. 17 ст. Належить до т. зв. місцевих літописів. Складений невідомою особою у м. Хмільнику Подільського воєводства (тепер Вінницька обл). Автор літопису лаконічно реєстрував історичні події у Правобережній Україні, зокрема у Хмільнику в 1636-50, а також факти буденного життя. Автор подав відомості про козацькі повстання 1637-38 лід проводом П.Павлюка й К.Скидана, про перші роки національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького - битви під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями тощо. Х. л. видано у 1878.

М. Крикун (Львів).

“ХОДІННЯ В НАРОД” - рух демократичної молоді в Російській імперії у 1870 роках з метою революційної пропаганди на селі. Народницька інтелігенція, вірячи в революційну природу селянства і можливість підняти його на збройний виступ проти самодержавства, розглядала цей захід як етап підготовки селянської революції в Росії. Ідея “В народ” була висловлена О.Герцем у 1861 в журналі “Колокол”. Намагання зблизитися з народом як програмне завдання розглядали й ін. представники народницького руху (учасники “Землі і волі”, члени інститутського гуртка, долгушинці та ін.). У 1870 роках необхідність “ходіння в народ” підтримували у своїх роботах П.Лавров, М.Бакунін. Масова підготовка до “ходіння в народ” розпочалась восени 1873. В народницьких гуртках йшов збір селянського одягу, вивчались селянські ремесла, визначались маршрути руху народників. Було заготовлено значну кількість пропагандистської літератури. Особливо активно підготовка до “ходіння в народ” проходила в 1873-74 у “Київській комуні”, члени якої сподівалися підняти на революційний виступ українське селянство. Навесні 1874 сотні народників рушили у село. Рух охопив 37 губерній Російської імперії, у т.ч. всі українські губернії. Народники діяли у Київській, Харківській і Чернігівській губ., а також на Правобережжі та Півдні. Найактивнішу діяльність розгорнули учасники трьох гуртків - “жебуністів”, “Київська комунa” та одеських “чайковців”. Пропагандисти закликали відбирати у поміщиків землю, відмовлятися від сплати викупних платежів, говорили про підготовку народного повстання, поширювали різні популярні книжечки (деякі з них друкувались українською мовою), які містили заклики до революції. Теоретично народницький рух базувався на ідеї “общинного соціалізму” (народники вважали сільську общину елементом майбутнього демократичного суспільства, для встановлення якого необхідно ліквідувати поміщиків і царську владу). Однак під час пропаганди народники не дотримувались єдиної програми. До кін. 1874 основні сили народників були розгромлені, хоча рух продовжувався і в 1875. Активних учасників “ходіння в народ” засуджено за “Процесом 193-х”. Всього з 1873 до поч. 1879 до відповідальності за революційну пропаганду притягнуто 2564 чол. Найбільш активними учасниками цього руху були В.Дебогорій-Мокрієвич, Я.Стефанович, брати В. і С.Жебуньови, С.Ковалик, С.Кравчинський, М.Муравський, С.Перовська та ін. У другій пол. 1870 років народники змінили тактику праці серед селянства у формі організованих “Землю і волю” поселень у сільській місцевості.

О. Сухий (Львів).

ХОДКЕВИЧ ІВАН (Ходкевич Івашко; р. н. невід. - п. 1484) - київський воєвода. Походив з давньої боярської родини, що осіла на Київщині. У 1466 брав участь у війні з Тевтонським орденом. З 1470 став надвірним маршалком Великого князівства Литовського. У 1476 Х. призначено вітебським намісником, а в 1478 - луцьким старостою. З 1480 - київський воєвода. Викрив змову князя Михайла Олельковича, Федора Бельського та Івана Гольшанського проти короля Казимира IV Ягеллончика. У жовтні 1482 під час нападу кримських татар на Київ разом із родиною потрапив у полон. Завдяки старанням короля Казимира IV Ягеллончика хан Менглі-Прей відпустив його дружину, сина та доньку. Сам Х. помер у полоні.

Р. Шуст (Львів).

ХОДКЕВИЧ ЯН (бл. 1537 - 1579) - один із найбільших магнатів Великого князівства Литовського. Походив з давнього українсько-білоруського боярського роду. У 1547-50 навчався у Кенігсберзі та Лейпцигу, перебував при дворі імператора Карпа V (1516-56), брав участь у війні з Францією. Наприкін. 1555 повернувся на батьківщину, у 1559 отримав уряд стольника. Згодом, на прохання шляхти, був призначений жмудським старостою, з 1566 - адміністратор Інфляндії. Вороже ставився до укладення унії між Литвою та Польщею. Очолюючи литовську делегацію на сеймі у Любліні в 1569, намагався не допустити переходу Волині та Київщини до складу Польщі. Після смерті короля Сигізмунда II Августа (1548-72) підтримував кандидатуру Генріха Валуа.

Р. Шуст (Львів).

ХОДКЕВИЧ ЯН КАРОЛЬ (1560 - 1621) - польський військовий і політичний діяч, великий гетьман литовський (1605-21). Походив із родини литовських магнатів. Учасник придушення Наливайка повстання 1594-96. У 1601-05 Х. вів боротьбу проти шведів. У 1605 польські війська на чолі з Х. розбили шведську армію під Кірхгольмом (Саласпілсом). У 1612 польське військо під командуванням Х. зазнало поразки від народного ополчення під проводом Мініна і Пожерського під Москвою. У 1618 польсько-литовська армія під керівництвом Х. і королевича Владислава спільно з окремим козацьким загоном на чолі з гетьманом П.Сагайдачним здійснила новий похід на Москву. Під час Хотинської війни 1620-21 командував польською армією, яка обороняла фортецю Хотин від турецько-татарських військ. Помер у Хотині.

І. Підкова (Львів).

ХОДОРОВИЧ МИКОЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧ (6.12.1858 - р. см. невід.) - український військовий діяч, генерал-лейтенант. Навчався у Київському реальному училищі. Військову освіту здобув у 2-му Костянтинівському військовому училищі (1877-79). Служив у лейб-гвардії Литовського полку. Після закінчення у 1890 Миколаївської академії Генерального штабу направлений у Варшавський військовий округ, де обіймав посади старшого ад'ютанта штабу 1-ої Донської козачої дивізії, помічника старшого ад'ютанта штабу округу, начальника штабу 33-ї піхотної дивізії, командира піхотного Луцького полку. З 1904 - на Далекому Сході, учасник російсько-японської війни, начальник військових сполучень 3-ї Маньчжурської армії. З 1905 - генерал-майор. Наступного року переведений на службу у Київський військовий округ. У 1911 одержав звання генерал-лейтенанта, призначений начальником штабу Омського військового округу. З 1916 - командувач Київського військового округу. Після утворення Української Центральної Ради і проголошення постанов 2-го Всеукраїнського військового з'їзду активно включився в роботу з українізації армії, формування національних військових частин. Зокрема, був одним з організаторів Першого Українського полку ім. гетьмана Б.Хмельницького. Восени 1917 відмовився від посади командувача округу. Подальша доля невідома.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ХОЗАРИ - кочовий тюркомовний народ, який з'явився в Пн.-Сх. Європі після нашестя гунів (4 ст.). Кочували у Прикаспійських степах. Між 567-571 Х. були підкорені Зх.-Тюркським каганатом. У серед. 7 ст. створили власну державу - Хозарський каганат. У 10 ст. після падіння Хозарського каганату змішалися з тюрко-половецькими племенами (див. Хозарський каганат).

ХОЗАРСЬКИЙ КАГАНАТ - хозарська держава, що виникла у серед. 7 ст. у степах між Каспійським і Азовським морями внаслідок розпаду Зх.-Тюркського каганату. Столицею Х.к. до поч. 8 ст. було м. Семендер у Пн. Дагестані, а згодом м.Ітіль на Волзі. На чолі Х.к. стояли верховний володар-каган та цар-намісник, який фактично правив державою. Основним видом діяльності хозар було кочове скотарство, розвивалось і землеробство. Столиця Х.к., м.Ітіль, стала важливим центром торгівлі й ремесла. У серед. 7 ст. хозари розбили болгар та гунів-савірів і на поч. 8 ст. заволоділи Пн. Кавказом, усім Приазов'ям і значною частиною Криму (відвоювали від Візантії). У залежність до хозар потрапила і частина слов'янських племен - в'ятичі, радимичі, поляни. У 735 на Х.к. напали араби, які розбили хозарське військо, примусили кагана і його оточення (державну верхівку) прийняти іслам. У кін. 8 - на поч. 9 ст. князь Обадія проголосив державною релігією іудаїзм, який, проте, загального поширення не набув. У кін. 9 ст. у хозар з'явився серйозний суперник - печеніги, які захопили Пн. Причорномор'я 1 в 895 вигнали залежних від Х.к. мадьяр на придніпівські землі. Проте основною силою, яка в кін. 9-10 ст. вела боротьбу з Х.к., стала Київська Русь. У 883-85 київський князь Олег, поширивши свою владу на придніпровські племена (поляни, радимичів, сіверян), визволив їх з-під залежності від хозар. У 913-14 і 943—44 через землі хозар проходило руське військо, яке йшло у похід до Каспійського моря. У 964-65 князь Святослав Ігорович здійснив похід на Волгу і розгромив Х.к. Після цієї поразки хозари потрапили під владу Хорезму і прийняли іслам. З кін. 10 ст. Х.к. перестав

існувати.

ХОЛМЩИНА (Забужзя) - історико-етнографічна область, що займає територію на Зх. від середньої течії Західного Бугу (тепер територія Польщі). Отримала назву від м. Холма (тепер Хелм), заснованого у серед. 30-х рр. 13 ст. галицько-волинським князем Данилом Романовичем Галицьким. Х. займає частину Волинсько-Люблінської височини, обмеженої зі сходу і півночі р. Західний Буг, частину Підляської низовини на півночі і Надсянської низовини на південному заході. Західна межа Х. частково проходить по р. Вепр - правій притоці Вісли. Площа Х. - бл. 6500 км² Територія Х. була заселена з часу кам'яного віку (бл. 40 тис. р. тому). У серед. I другій пол. 1 тис. до н. е. тут проживали літописні давньоукраїнські племена дулібів 1 бужан, яким належали Червенські городи. З 980 років Х. входила до складу Київської держави. З поч. 13 ст. - до Володимирського князівства, з серед. 13 ст. до 1340 - до Галицько-Волинського князівства. Холм у 1230-60 роках був столицею Галицько-Волинського князівства. Х. зазнала нападів татаро-монголів у серед. і другій пол. 13 ст. У 1340-77 Х. перебувала під владою Литви. Боротьбу за володіння холмськими землями вели галицько-волинські, польські та литовські князі. В 1377-87 Х. залежала від Угорщини. У 1387 остаточно перейшла під владу Польщі, в складі якої перебувала до 1795. З 15 ст. існувала Холмська земля (повіти Холмський і Красноставський), яка входила до складу Руського воеводства. У 1648 на Х. перебували війська Б.Хмельницького. На рубежі 17-18 ст. тут відбувались сутички між польськими і шведськими військами. Після третього поділу Речі Посполитої Х. приєднали до Австрійської імперії. В 1809-15 - у складі Варшавського герцогства, 1815-1914- Королівства Польського, яке було частиною Російської імперії. Економічний і соціально-політичний розвиток Х. відрізнявся від розвитку Галичини та ін. українських земель. На території Х. діяла польська адміністрація, польська мова була урядовою. Велику роль у житті українського населення Х. відігравала церква. Холмська єпархія, створена Данилом Галицьким, з 1240 перебувала в м.Холмі. Холмськими єпископами були М.Терлецький (1628-49), Я.Суша (1652-87), П.Володкевич (1731-56) та ін. На Х. діяли братства і церковні школи, духовна семінарія у Холмі. Греко-католицька церква підпорядковувалась Галицькій митрополії, з 1839 - безпосередньо Риму. З 1830-х значний вплив на церковні справи в цих землях мав уряд Росії. Після поразки Польського повстання 1863-64 посилювався вплив російської мови в урядових установах, освіті, в церковних справах. У 1875 російський цар Олександр II, на пропозицію греко-католицького духовенства (єп. М.Попеля), включив Холмську єпархію до Варшавської православної єпархії, яку перейменовано в Холмсько-Варшавську єпархію. Греко-католицькі священники, які не перейшли у православ'я, зазнавали утисків з боку царської адміністрації. Після революції 1905-07 в Росії бл. 200 тис. чол. у Х. прийняли римо-католицьку віру (цих українців називали калакутами). У 1905 утворено Холмську єпархію, яку очолив відомий противник унії Євлогій Георгієвський. У 1885-1917 культурну діяльність проводило Холмське православне братство, яке видавало тижневик "Братська бесіда" і тижневик "Холмская жизнь", а також "Холмские народные календари", які вміщували статті російською та українською мовами. На поч. 20 ст. розвивалась народна освіта. У Холмі та в м. Білій діяли вчительські семінарії, розгортався національний рух. На пропозиції Холмського братства Державна Дума Росії у 23.6.1912 прийняла закон про утворення Холмської губ., яка охоплювала повіти Люблінської та Седлецької губ., заселених в основному українцями. Холмська губ. повинна була підпорядковуватись безпосередньо Міністерству внутрішніх справ Російської імперії. Закон не був реалізований у зв'язку з початком Першої світової війни.

У 1914-19 становище в Х. було складне. Влітку 1915 на Х. відбувались активні бойові дії між австро-угорськими і російськими військами. Російська армія провела насильну евакуацію українського населення в глиб імперії, знищила велику кількість сіл, пам'яток культури. На Х. залишилось бл. 30 тис. українського населення. Австро-польська адміністрація, незважаючи на звернення Загальної Української Ради, не дозволила українцям вести культурно-освітню роботу. Відродження Української держави у Підросійській Україні сприяло посиленню національного руху серед холмщан, переселених у Росію. В квітні 1917 в Києві відбулась нарада представників українського населення Холмщини, пізніше-Всехолмський з'їзд, на якому було обрано Холмський губернський виконавчий комітет. 27.11.1917 УЦР ухвалила резолюцію про приналежність Х. і Підляшшя до Української Народної Республіки. За Берестейським миром 1918 Х. і Підляшшя в межах колишньої Холмської губ. визнані складовою частиною УНР. Однак під тиском польських політичних кіл цісарський уряд не допустив у Х. призначеного гетьманом П.Скоропадським губернського комісара О.Скоропис-Йолтуховського з його адміністрацією. На поч. листопада 1918 польські збройні сили зайняли територію Х. і Підляшшя. Більшість депортованого в Росію населення після війни повернулось у Х.

У 1919-39 Х. перебувала в складі Польщі. Ризький договір 1921 узаконив польську окупацію цих земель. Польська влада переслідувала українців, навчання велось польською мовою, масово закривались церкви. Незважаючи на шовіністичну політику польського уряду, українське населення продовжувало відстоювати свої права на розвиток національно-культурного життя. У міжвоєнний період засновано культурно-освітнє товариство "Рідна хата", діяли численні кооперативи, молитовні доми (влада забороняла відкриття церков). На виборах 1922 до польського сейму було обрано 5 українських депутатів від Х.

З вересня 1939 по червень 1944 землі Х. перебували під німецькою окупацією і належали до Генеральної губернії. В 1939-41 у Х. відкрито українські школи, культурно-освітні організації, Українські освітні товариства (УОТ), православні церкви. У Холмі створений Український допомоговий комітет, який здійснював керівництво українським культурно-національним життям і координував свою діяльність з Українським Центральним Комітетом у Кракові (голова - В.Кубійович). 19.5.1940 українській громаді повернули

православний собор у Холмі, відновила діяльність УАПЦ і Холмська єпархія, висвячено на архієпископа (з 1944 - митрополита) І.Огієнка (Іларіона). У 1942-44 на Х. почало діяти польське збройне підпілля (пізніше - Армія Крайова), яке проводило терористичні акції проти жителів українських сіл та інтелігенції. З метою самозахисту українське населення на Грубешівщині організувало загопи самооборони, які пізніше увійшли до складу Української повстанської армії. У 1943 на Х. діяли радянські партизани. У липні 1944 Х. зайняли радянські війська. У Холмі перебував польський уряд - Комітет національного визволення. У серпні 1945 було встановлено кордон між ПНР і УРСР по колишній Керзона лінії, який залишав Х. у складі Польщі. 3.9.1944 між урядом УРСР і Комітетом національного визволення у Любліні підписана угода про добровільне переселення українців з ПНР в Україну, поляків - з УРСР до Польщі. Протягом жовтня 1944-серпня 1946 з Х. і Підляшшя в УРСР переселилося бл. 193 тис. чол. Невелика кількість українців (бл. 30 тис. чол.), що залишилася на пд-сх. Грубешівщині та у повітах Біла Підляска і Володава, в 1947 була насильно депортована в ново-створені на колишніх німецьких землях воєводства - Вроцлавське, Гданське, Ольштинське, Познанське і Щецінське (див. "Вісла" операція). У 1960 роках бл. 12 тис. переселенців з Х. повернулися на рідну землю. Церковне і культурне життя незначної кількості українців у Х. зосереджене в окремих церквах Польської православної автокефальної церкви.

М. Пелецишин (Львів).

ХОЛОДНИЙ ПЕТРО ІВАНОВИЧ (18.12.1876-7.6.1930)-визначний український маляр, громадський і педагогічний діяч, учений-хімік. Н. у Переяславі Полтавської губ. Закінчив четверту Київську гімназію (1894) та природничий відділ фізико-математичного ф-ту Київського ун-ту (1898). Мистецьку освіту здобув у Київській рисувальній школі М.Мурашка. Працював викладачем у приватних київських гімназіях, проводив хімічні аналізи у лабораторіях проф. М.Бунге. У 1899-1917 працював асистентом, викладачем і професором на кафедрі фізики Київського політехнічного ін-ту. У 1906-17-директор комерційної школи першого Товариства вчителів Києва.

Був одним із організаторів та діяльним членом Київського товариства "Просвіта". Працював у природничо-технічній секції Київського наукового товариства і був одним із редакторів збірників секції. Належав до ТУП. На Всеукраїнському національному конгресі Х. обрали членом УЦР від просвітницьких організацій Києва. Входив до складу Малої Ради від УПСФ. У березні 1917 був серед організаторів Товариства шкільної освіти і Всеукраїнської учительської спілки. У період УНР доби УЦР та Директорії УНР - товариш генерального секретаря (міністра) народної освіти. Після еміграції уряду УНР Х. опинився в польському таборі для інтернованих осіб у Тарнові. У 1921 переїхав до Львова, де став співзасновником Гуртка діячів українського мистецтва й учасником його виставок. Своїми малярськими роботами львівського періоду зажив світового визнання (ікони 1 вітражі Успенської церкви, іконостас і фрески Духовної семінарії у Львові, ікони в церквах сіл Раделичі, Холоїв, Боршевичі, Зубрець, вітражі церкви в Мразниці). Автор художніх полотен "Дівчина і пава", "Івасик і відьма", "Вітер", "Катерина", "Похмурий день", "Виїзд із замку", "Похід князя Ігоря на половців", "Ой у полі жито", портретів В.Самійленка, А.Ніковського, Ю.Романчука, о.Й.Сліпого, Д.Вітовського, М.Безручка, Ю.Тютюнника та ін. Як хімік, здійснював пошуки технічних засобів вдосконалення малярської техніки. Помер у Варшаві.

В. Верстюк, Т. Осташко (Київ).

ХОЛОДНИЙ ЯР - урочище в лісі неподалік м. Чигирин (тепер Черкаська обл.). У 1730-40 Х.Я. став одним з місць, де створювались гайдамацькі загопи для збройної боротьби за національне визволення України. У ці роки в Х.Я. організували свої військові табори гайдамацькі загопи під проводом М.Гриви, І.Жили, Г.Голого. Восени 1767 запорозький козак М.Залізняк зібрав у Х.Я. загін повстанців. Навесні 1768 гайдамаки на чолі з М.Залізником, вирушивши з Х.Я., розпочали у Правобережній Україні велике національно-визвольне повстання - Коліївщину. Під час українських національно-визвольних змагань у 1917-21 Х.Я. став центром антибільшовицького повстанського руху. Українські повстанці діяли в р-ні Черкас, Чигирин, Знам'янки. У 1920-22 у Х.Я. діяли повстанські загопи отаманів Загороднього, Петренка, Хмари, Ламайярмо, Нагірного, Деркача та ін. Один із найбільших повстанських загонів, який базувався на околицях Х.Я., очолював учитель з с. Мельники В.Чучупака. Під час білогвардійської окупації в околицях Х.Я. діяли повстанці, які активно боролися з денікінцями. На Чигиринщині була створена "Чигиринська республіка" на чолі з отаманом Коцуром. У 1941-43 у Х.Я. перебував радянський партизанський загін під командуванням П.Дубового.

ХОЛОПИ - 1) У Київській державі та пізніше (до 18 ст.) в Московському царстві категорія залежного населення, яка за своїм правовим становищем була близькою до рабів. У 11-12 ст. термін "холопи" вживався для означення різних категорій залежних людей, особливо рабів. Х. ставали внаслідок полону, одруження з холопом чи холопкою, самопродажу, продажу за борги і народження від невірних батьків. Згідно із законом, Х. не мали жодних юридичних прав. Господар міг необмежено розпоряджатись Х.: продати, вбити, віддати за борги, подарувати. За часів Київської Русі з Х. складалася челядь. Частина Х. використовувалась на військовій та адміністративній службі, займалась землеробством і ремеслом. У 15-16 ст. Х. поступово почали перетворюватись на кріпаків. У 1722-24 після запровадження в Російській імперії подушного податку Х. стали складовою частиною всієї маси кріпосних селян. 2) У Речі Посполитій Х. (хлопи) - загальна назва залежного селянства.

ХОМЕНКО ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (25.3.1867 - р. см. невід.) - військовий діяч Гетьманату, віце-адмірал. У 1887 закінчив Морський корпус. Служив на Далекому Сході старшим офіцером крейсерів "Новик"

і "Азия". Брав участь у російсько-японській війні 1904-05. Після війни командував крейсером "Абрек", учбовим судном "Ринда". З 1911- комендант Кронштадтського порту, контр-адмірал (1912). У роки Першої світової війни 1914-18 - командир транспортної флотилії Чорноморського флоту (1915). На службі в українському військово-морському флоті з 1918. За Гетьманату Х. очолював демобілізаційну комісію Чорноморського флоту. У 1919-20 служив у Червоній армії.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ХОМИШИН ГРИГОРІЙ (25.3.1867 -24.12.1947) - єпископ Української греко-католицької церкви. Н. ус. Гадинківці Гусятинського повіту в Галичині. Богословську освіту здобув у Львові та Відні. Доктор теології (1899). У листопаді 1893 висвячений у сан священника. Протягом 1902-04 був ректором Львівської духовної семінарії. З 1904 - станіславський єпископ. У 1907 заснував духовну семінарію у Станіславі. Сприяв діяльності релігійних організацій, протегував Українській католицькій народній партії. Започаткував видання квартальника для священників "Добрий пастир" (1931-39). Мав вплив на видання газети "Нова зоря", органу УКНП. Створив мережу читалень "Скала". Значної уваги надавав налагодженню харитативної діяльності. З цією метою створив кооперативну організацію "Священнича самопоміч", "Дієцезіальний фонд", "Товариство Івана Милостивого". У міжвоєнний період Х. відстоював політику "нормалізації" стосунків українців з польською державою, за умови надання українським землям автономного статусу. Згодом, з огляду на політику польського уряду, відмовився від своїх поглядів. У церковному житті Х. дотримувався пролатинського спрямування. У 1916 здійснив невдалу спробу запровадити григоріанський календар, а в 1921 -обов'язковий celibat для греко-католицького духовенства своєї єпархії. У 1946 зарештований радянськими каральними органами і засуджений до 10 років примусових робіт за "антинародну діяльність". Помер у Київській тюрмі.

Р. Шуст (Львів).

ХОРВАТ ІВАН САМІЙЛОВИЧ (р. н. невід.-п. 1780) - генерал-лейтенант російської служби. Походив із сербських дворян. У серед. 18 ст. під його провідом відбувалося переселення сербів з Австрії на південь України. У 1751 Х. прибув до Києва з першою групою емігрантів (218 чол.), для поселення яким було надано землі у межах річки Дніпра і Синюхи (територія сучасн. Кіровоградської обл.). У 1752 призначений правителем Нової Сербії та командиром Новосербського корпусу, до складу якого входили гусарський і піхотний полки (у гусарському полку його родині надали право спадкового полковництва). Приєднав до Нової Сербії значну частину земель Запорожжя. Неодноразово звинувачувався у зловживанні владою (розкраданні державних коштів і земель) і знущанні над поселенцями, за що в 1763 позбавлений усіх чинів і засуджений на довічне заслання до Вологди. У 1770-х роках, завдяки клопотанню генерала П.Текелія, повернувся у Єлисаветградську провінцію, де і помер.

О. Посунько (Дніпропетровськ).

ХОРТИЦЯ (колишня - Велика Хортиця) -острів на Дніпрі. Входить у міську смугу м. Запоріжжя. Довжина - 12 км, ширина -2,5 км. Загальна площа - близько 2650 га. Вперше згадується у праці Константина VII Багрянородного "Про управління імперією" (серед. 10 ст.) під назвою о. Святого Григорія. За часів Київської Русі острів був важливим торговельним пунктом. Сюди звозили хліб, рибу, мед, а з Константинополя і грецьких колоній - різні цінні товари. В Іпатіївському літописі 1103 Х. згадується як місце, де збирались руські дружини перед походом на половців. На північ від Х. біля дніпровського порога Вільного знаходився о. Мала Х. Бл. 1552 на Малій Х. Д.Вишневецький заснував першу Запорозьку Січ. У січні 1557 на Хортицьку Січ напала татарська орда, але змушена була відступити. Влітку 1557 об'єднане турецько-татарське військо зруйнувало козацькі укріплення на острові Мала Хортиця. В 1596-1648 на Х. перебувала залога реєстрових козаків. У 1648 Б.Хмельницький розгромив на острові польський військовий загін. До 1775 Х. входила до складу володінь Запорозької Січі. У 1735-39 під час російсько-турецької війни на острові збудовано укріплення, залишки яких збереглися до наших днів. 18.9.1965 Х. перетворено на історико-культурний заповідник. Тут розташований Музей історії запорозького козацтва.

О. Кривоший (Запоріжжя).

ХОРТИ МІКЛОШ (Горті; 18.6.1868 -9.2.1957) - угорський державний діяч. Н. у м. Кендереші (Угорщина). З 14 років навчався у Віденській морській академії, після її закінчення розпочав кар'єру морського офіцера. У 1909-14 - морський ад'ютант цісаря Франца-Йосифа 1. Під час Першої світової війни 1914-18 брав участь у бойових діях, проявив себе здібним командиром. 14.5.1917 командував австро-угорським флотом у битві при Отранто. З травня 1917- адмірал. З січня 1918- головнокомандувач австро-угорського флоту. Після встановлення в Угорщині комуністичної диктатури Бели Куна у травні 1919 Х. у м. Шегеді створив альтернативний уряд та організував за підтримки Франції Національну армію. У серед. листопада 1919 війська Х. здобули Будапешт. У січні 1920 обраний членом угорського парламенту, який 1.1. проголосив Угорщину монархією. Х. призначено регентом з фактично необмеженою владою при королі Карлу. Встановлена в Угорщині диктатура Х. була однією з перших фашистських диктатур у Європі, хоча й мала свої особливості (на відміну від інших фашистських диктаторів, Х. опирався, в першу чергу, не на середній клас, а на великих землевласників). У 1920-30 роках зовнішньополітичний курс Х. був спрямований на зближення з Італією та Німеччиною. 15.3.1939 за наказом Х. угорські війська окупували Карпатську Україну і встановили там жорстокий терористичний режим. З наближенням радянських військ до Будапешта

16.10.1944 Х. виїхав до Берліна. 4.5.1945 у Тіролі здався американським військам. Союзницьке командування не розглядало Х. як військового злочинця і дозволило йому оселитися у Західній Європі. На запрошення португальського диктатора А.Салазара Х. з родиною оселився у м. Ешторілі (Португалія). У 1956 вийшли друком його мемуари. Помер і похований в м. Ешторілі.

К. Бондаренко (Львів).

ХОРУНЖИЙ (від хоругва - прапор) - 1) У середньовічній Польщі спочатку прапороносець, який охороняв військовий стяг (хоругву), пізніше - особа, яка очолювала військовий підрозділ (див. Корогва). З 14 ст. посада і чин при польському королівському дворі - великий коронний і надвірний Х. З 15 ст. у Польщі 1 Литві - посадова особа, яка очолювала шляхетське ополчення кожного воєводства. 2) В Україні у 17-8 ст. - генеральний Х. - член генеральної старшини, який відав військовими справами і в урочистих випадках тримав хоругву (див. Генеральний хорунжий). У кожному полку і сотні були полкові й

сотенні Х. Відав стройовою частиною, носив і охороняв полкову хоругву або курінний значок - невеликий прапор. Входив до складу паланкової та курінної старшини. 3) У роки українських національно-визвольних змагань 1917-21 - військове звання в Армії УНР, що відповідало підпоручнику.

О. Кривоший (Запоріжжя).

ХОТИНСЬКА ВІЙНА 1620-21 - війна Османської імперії проти Польщі. Воєнні дії розпочала Туреччина з метою загарбання польських і українських земель. У Цецорській битві 1620 польські війська були вщент розгромлені турецькою армією. Під час битви загинув коронний гетьман С.Жолкевський, частина польських воєначальників потрапила у полон. Навесні 1621 султан Осман II, зібравши понад 150-тисячну армію з 60 гарматами і 4 бойовими слонами, рушив на Молдову. До турецького війська приєдналася 60-тисячна кримська орда. Опинившись у катастрофічному становищі, польський уряд звернувся до українських козаків із закликом узяти участь у війні проти Туреччини, обіцяючи їм розширити права і привілеї. Польський сейм ухвалив козацький реєстр у 20 тис. чол. з платнею 100 тис. злотих на рік. Розуміючи, яку небезпеку становить турецько-татарська агресія не лише для польських земель, але і для України та всієї Європи, козаки вирішили прийняти пропозицію сейму про спільну боротьбу проти турків. 15-17.6.1621 в урочищі Суха Діброва на Черкащині відбулася козацька рада, що висловилася за негайний виступ козацького війська у похід. Рада також прийняла рішення вислати до Варшави делегацію на чолі з П.Сагайдачним та єпископом Й.Курцевичем-Коріятовичем, яка мала добитися від польського уряду відновлення вищої православної ієрархії в Україні. У той же час козацьке військо (41 тис. чол.) на чолі з гетьманом Я.Бородавкою вирушило у Молдову назустріч турецько-татарській армії. Коронна армія, яка налічувала 30 тис. чол. під командуванням литовського гетьмана К.Хоткевича, розташувалася навпроти Хотина. Незабаром туди з боями підійшли козаки. Після усунення з гетьманства Я.Бородавки, настроєного вороже до поляків, і обрання гетьманом П.Сагайдачного українське військо 24.8(1.9) з'єдналося з польською армією під Хотином. Ще з 23.9.1621 турецько-татарські частини повели запеклі атаки на козацький табір. Втрати противника в цих боях становили 20 тис. чол. Відбивши один із штурмів, козаки перейшли у контрнаступ і, увірвавшись до табору ворога, знищили майже всі гармати. 18(28).9 турецько-татарські підрозділи розпочали генеральний наступ на позиції українсько-польських військ, проте фланговими ударами козацьких полків були зупинені. Втративши бл. 80 тис. чол. і не досягнувши жодного успіху, турецьке командування змушене піти на переговори та укладення мирного договору. Хотинська битва, що тривала до 23.9(3.10), завершилась перемогою об'єднаної українсько-польської армії. 23-25.9(3-5.10).1621 між Туреччиною і Річчю Посполитою укладено Хотинський мир 1621. Вирішальну роль у воєнній поразці Туреччини у Х.в. відіграло українське козацьке військо. Героїчна боротьба українських козаків розвіяла міф про непереможність турецької армії, ліквідувала небезпеку іноземного поневолення українського та польського народів і зупинила експансію Османської імперії у Європу.

І. Підкова (Львів).

ХОТИНСЬКИЙ МИР 1621 - мирний договір між Річчю Посполитою і Османською імперією, який завершив Хотинську війну 1620-21. Укладений 9.10.1621. За умовами Х.м. припинялася польсько-турецька війна і встановлювався кордон по р. Дністер. Кримське ханство і Туреччина зобов'язувались не нападати на українські та польські землі. В свою чергу, Польща за Х.м. віддавала васалу турецького султана - Молдовському князівству Хотин і зобов'язувалася заборонити козакам судноплавство по Дніпру й не допускати походів запорожців на кримські й турецькі володіння. Умови Х.м. викликали невдоволення серед українського козацтва і спричинили наростання нової хвилі національно-визвольної боротьби в Україні.

ХОТИНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1919 - національно-визвольне повстання населення Хотинського повіту в Бессарабії проти румунських окупантів. 13.1.1918 румунські війська під командуванням ген. Бручану, незважаючи на активний опір українського населення та офіційний протест міністра закордонних справ УНР Д.Дорошенка, окупували Бессарабію. Почалися масові арешти та розстріли українських громадських і політичних діячів, репресії щодо місцевого українського населення. 23.1.1919 у Хотинському повіті вибухнуло антирумунське повстання. Повстанці здобули Хотин і за три дні визволили територію всього повіту. Для керівництва повстанням була створена Хотинська Директорія, до складу якої увійшло 5 чоловік (голова - М.Лискун, секретар - Л.Токан). Під час Х.п. створено три повстанських полки: Рукшинський, Анадольський, Данковецький. Директорія УНР через свого представника І.Маєвського допомогла

повстанцям зброєю та військовим спорядженням, проте критичне становище на українсько-більшовицькому фронті не дозволило уряду УНР надати військову допомогу Хотинській Директорії. У січні 1919 румунське командування, підтягнувши значні сили, розпочало наступ проти українських повстанців. 1.2.1919 після запеклих боїв румунські підрозділи захопили Хотин. Бл. 4 тис. повстанців разом з 50 тис. біженців під натиском переважаючих сил ворога змушені були відступити за річку Дністер на Поділля. Румунські каральні загони жорстоко розправилися з українським населенням Хотинщини. Спалено десятки сіл (Рукшин, Недобоївці, Ширівці, Ставчани, Керстенці та ін.). Понад 15 тис. селян розстріляно або замордовано.

І. Крецул (Львів).

ХОТКЕВИЧ ГНАТ МАРТИНОВИЧ [(псевд. -Гнат Галайда, Георгій Хвилинський та ін.; 19(31).12.1877 - 8.10.1938] - український письменник, мистецтвознавець, музикант, актор, режисер, діяч національного руху. Н. у Харкові. У 1900 закінчив Харківський технологічний ін-т, інженер-технолог. Під час навчання брав участь у заходах Української студентської громади, студентських виступах у 1899, за що був тимчасово виключений з ін-ту. В наступні роки був одним із лідерів українського культурного руху в Харкові, проводив нелегальну роботу. Відіграв визначну роль у відродженні кобзарського мистецтва. У 1902 організував виступ кобзарів і лірників на 12 археологічному з'їзді в Харкові. Був засновником і керівником аматорських українських театрів на Харківщині: селянських у Дергачах (1895), Печенігах (1900) та першого робітничого в Харкові (1901). На поч. 20 ст. разом з Д.Антоновичем, Б.Камінським, О.Катренком створив у Харкові видавничу спілку під колективним псевдонімом "Вс. І.Гуртом", яка випустила 14 творів Т.Шевченка, І.Франка та ін. Заснував і очолив видавничу українську комісію при Харківському товаристві грамотності. Літературну діяльність розпочав в 1897 (оп. "Грузинка" у львівському ж-лі "Зоря"). У 1902 у Харкові вийшла перша збірка творів Х. під назвою "Поезії в прозі". Згодом багато друкувався в українських літературних альманахах і часописах ("Літературно-науковий вісник", "Рідний край", "Рада", "Село" та ін.). Твір Х. "Дума про похід ситого князя Оболенського на голодних селян" - гостра політична сатира на тогочасну харківську владу поширювалася в нелегальних виданнях Революційної української партії. Підчас російської революції 1905-07 Х. став організатором і головою Центрального організаційного (страйкового) комітету Харківсько-Миколаївської залізниці, обраний делегатом Всеросійського з'їзду залізничників. Під час грудневого повстання 1905 перебував у Москві, після придушення якого в січні 1906 змушений емігрувати до Галичини. В с. Красноліві (тепер Івано-Франківської обл.) організував Гуцульський театр, з яким багато гастролював по Галичині, Буковині та Польщі. У 1912 повернувся у Наддніпрянську Україну. Був заарештований у справі "Люботинської республіки" 1905, згодом звільнений "за недоведеністю злочину". В 1913 редагував журнал "Вісник культури і життя". У роки Першої світової війни очолював літературно-науковий відділ Українського товариства ім. Г.Квітки-Основ'яненка в Харкові. У кін. березня 1916 Х. як "особливо шкідливого елемента" вислано за межі України: до Белгорода, потім - до Воронежа. У березні 1917 очолив Український організаційний комітет у Харкові, у квітні 1917 увійшов до складу Української губернської ради. Згодом відійшов від політичної діяльності. Був організатором і викладачем учительських курсів з українознавства в Харкові, працював в архіві. У 1920 - на поч. 1930 років викладав українську літературу в зооветтехнікумі. З 1926 вів клас бандури в музичному інституті в Харкові. У 1927 займався організацією Державної капели бандуристів ім. Т.Шевченка. 23.2.1938 Х. заарештований, звинувачений у шпигунстві, створенні контрреволюційних націоналістичних організацій. За постановою "трійки" страчений 8.10.1938 у підвалі харківського управління НКВС. Реабілітований 11.5.1956.

Х. належать збірки оповідань: "Життєві аналогії" (1903, 1928), "Гірські акварелі", "Гуцульські образки" (1914, 1915, опубліковані 1931). Спеціально для Гуцульського театру Х. написав п'єси "Довбуш" (1909), "Гуцульський рік" (1910), "Непросте" (1911), "Антін Ревізорчук" та "Практикований жовнір". Вершиною прозової творчості Х. стала лірико-романтична повість "Кам'яна душа" (1911). Х.- автор творів на історичну тематику: драм "О полку Ігоревім" (1926) і "Рогнідь", роману "Берестечко" та тетралогії "Богдан Хмельницький" (1929). Здійснив перекладина українську мову окремих творів У.Шекспіра, Ф.Шіллера, Ж.Б.Мольєра, В.Гюго, Калідаси та ін. Написав ряд музичних творів - "Гуцульська сюїта", "Репертуар для бандури", романси та хори на слова Т.Шевченка, І.Франка, Лесі Українки, Я.Щоголіва, П.Тичини та ін. поетів. Йому належать наукові розвідки та навчальні посібники в галузі історії та мистецтвознавства: "Богдан Хмельницький" (1909-10), "Гетьман Іван Мазепа" (1917), "Історія України для шкіл" (1918), "Кооперація в Галичині" (1918), "Григорій Савич Сковорода" (1920), "Народний і середньовічний театр в Галичині" (1924), "Театр 1848 року" (1932), "Музичні інструменти українського народу" (1930) та ін. Створив "Підручник гри на бандурі" (1907) та перший самовчитель (1929-30).

С. Наумов (Харків).

ХОТОВИЦЬКИЙ СТЕПАН (1794 -11.4.1885) - відомий український лікар. Н. у с. Красиліві Подільської губ. (тепер місто Хмельницької обл.). У 1817 закінчив Петербурзьку медико-хірургічну академію. У 1823 захистив дисертацію з питань педіатрії та гінекології, фактично поклавши початок комплексному вивченню цих наук у Російській імперії. Протягом 1833-39 редагував "Военно-медичинський журнал". З 1832-професор кафедри акушерства та судової медицини Петербурзької медико-хірургічної академії. Автор ряду праць з питань акушерства, гінекології, педіатрії, гігієни. У 1844 видав "Лікарсько-народний порадник для духовних училищ" -перший посібник зі шкільної гігієни, у 1847 -підручник "Педіатрика". Помер і похований у Петербурзі.

А. Пономаренко (Вінниця).

ХРИСТИЯНСЬКО-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ (ХДПУ) - політична партія в Україні. Заснована на установчому з'їзді у червні 1992. Ініціатором створення партії виступив В.Журавський. Зареєстрована офіційно Міністерством юстиції 23.11.1992. Власного друкованого органу не має. Нараховує близько 12 тисяч членів. Керівництво ХДПУ обирається терміном на чотири роки - Голова, Головна Рада, Голова Виконавчого комітету. Голова партії обирається на з'їзді партії. Голова партії - В. Журавський. Структура ХДПУ складається з первинних (міських, районних, обласних) організацій. Після створення ХДПУ відразу стала в опозицію до уряду Л.Кравчука. Перебуває у конструктивній опозиції до Президента та Уряду України. Представлена 7-ма депутатами у Верховній Раді України 13-го скликання. За ідеологічною орієнтацією ХДПУ - правоцентристська партія. Теоретичною основою її світогляду є християнська філософія. Головний принцип формування ХДПУ - визнання членами партії християнського світосприйняття як форми самоусвідомлення та самовираження особи, всебічне сприяння поширенню віровчення і традицій християнства на засадах екуменізму. Християнський світогляд передбачає захист соціальних груп, солідарність, демократизм, неконфесійність, демократичний націоналізм. ХДПУ вдалося об'єднати у своїх лавах значний інтелектуальний потенціал, що дало можливість партії виступити з низкою суспільно важливих пропозицій. Зокрема, ХДПУ представила свій проект нової Конституції України, проекти законів про політичні партії, про вибори, про свободу совісті та релігійні організації, про соціальний захист дітей тощо. Помітною є міжнародна діяльність ХДПУ. Підтримує тісні стосунки з християнсько-демократичними організаціями ряду держав, є членом Християнсько-Демократичного Інтернаціоналу, входить як спостерігач до Європейського Демократичного Союзу.

Під час березневих виборів 1998 до Верховної Ради України у багатомандатному загальнодержавному окрузі за партію проголосувало 1,29 % всіх виборців.

Ю. Шведа (Львів).

ХРИСТИЯНСЬКО-ЛІБЕРАЛЬНИЙ СОЮЗ (ХЛС) - політична партія в Україні. Ініціатива створення партії належить частині членів Християнсько-демократичної партії України, які не поділяли її політики. 19.3.1995 проведено установчий з'їзд партії, яка отримала назву Християнсько-Демократичний Союз. На з'їзді, де були представники 13 областей України, прийнято Програму і Статут партії. В основу програмних принципів ХЛС закладені ідеї християнського гуманізму. Програма партії мало чим відрізняється від програми ХДПУ та УХДП. Головою партії обрано І.Степанюка, головою виконкому - Ю.Іванова. II з'їзд партії (1995) змінив назву партії з Християнсько-Демократичного Союзу на ХЛС. Програма і Статут змін не зазнали. 2.8.1995 партія була офіційно зареєстрована Міністерством юстиції України.

Ю. Шведа (Львів).

ХРИСТИЯНСЬКО-НАРОДНА ПАРТІЯ - політична партія народовецького напрямку в Закарпатті. Діяла в 1924-38. До провідних діячів ХНП належали А.Волошин, М.Брашайко, М.Долинай, К.Феделеш та ін. Друкований орган партії - тижневик "Свобода" (виходила в Ужгороді у 1922-38; гол.ред. А.Волошин). Завдяки підтримці Чехословацької народної партії і особисто о. Яна Шрамка член партії А.Волошин у 1925 став депутатом празького парламенту. Зумівши згуртувати лише невелику частину інтелігенції та духовенства, партія не змогла одержати підтримки у широких колах українського суспільства Закарпаття. Восени 1938 внаслідок зміни міжнародних та внутрішніх обставин партія саморозпустилася, підтримавши створення нової політичної організації закарпатських українців - Українського національного об'єднання.

В. Тарабан (Львів).

ХРИСТИЯНСЬКО-СУСПІЛЬНА ПАРТІЯ (Християнсько-суспільний союз) - поміркована консервативна галицька партія. Заснована весною 1911 у Львові. Попередником ХСП був Католицький русько-народний союз (КРНС), створений 14.10.1896 українськими політичними діячами на чолі з О.Барвінським за підтримки греко-католицької ієрархії та митрополита С.Сембратовича. З 1897 видавав щоденний часопис "Руслан", згодом орган ХСП (виходив до 1914). Засновники КРНС не підтримали відхід Ю.Романчука від політики "нової ери" і створення в 1896 під час виборів до віденського парламенту блоку з москвофілами. Часопис "Руслан" звинувачував Ю.Романчука і Народну Раду у національній зраді і політичній короткозорості. З обраних 9 українських послів у 1897 від Галичини до Державної Ради 6 представляли КРНС (О.Барвінський, А.Вахнянин, І.Гро-бельській, М.Каратницький, Є.Мандичевський, В.Охримович). На першому засіданні парламенту вони створили Руський посольський клуб, а 1.4.1897 разом з християнськими депутатами від чехів, словенців, хорватів і сербів утворили "Слов'янський християнсько-національний клуб". КРНС мав представництво у Галицькому крайовому сеймі. Союз стояв на позиціях легітимної опозиції до австрійської адміністрації і повної вірнопідданості цісарському престолу та австрійській монархії; визнавав за українцями право на створення в рамках австрійської імперії національного коронного краю, але також і право в майбутньому на побудову соборної незалежної Української держави; виступав за рівноправність української мови в крайовій адміністрації, судівництві, шкільництві; вимагав відкриття нових українських початкових середніх шкіл, гімназій; гостро критикував москвофілів, звинувачуючи їх у антинаціональній і антидержавній діяльності. На виборах 1907 до австрійського парламенту КРНС не здобув жодного мандата. Ослаблення КРНС призвело до його реорганізації 1 створення весною 1911 ХСП. За статутом ХСП - політичне товариство з осідком у Львові, що ставило собі за мету вводити практичні постулати християнства в суспільне життя на користь людини і народу. Формами діяльності ХСП були різноманітні збори, сходи, петиції, звернення, участь у виборах, підтримка християнської преси. До ХСП могли належати тільки

повнолітні чоловіки католицького віровизнання. Управа ХСП була зосереджена в руках обраної старшини з 9 чоловік. Першим головою партії обрано О.Барвінського. У рамках ХСП діяли секції, створені за професійними, становими та ін. інтересами. До складу партії входили селяни, робітники, але більшість складала інтелігенція (вчителі, священики). ХСП мала свої осередки в ряді міст Галичини. ХСП була малочисельною організацією і значної ролі в політичному житті Галичини не відігравала. За релігійний характер, консерватизм і стосунки з польськими політичними колами ХСП часто критикували інші українські партії, особливо радикали. Партія виступала за проведення змін у політичному, суспільному, культурному і економічному житті шляхом реформ. Закликала українські політичні об'єднання підтримувати австрійську монархію як гарант всестороннього національного розвитку українців. У зверненнях до польських політичних організацій закликала не підтримувати антиукраїнські сили, зокрема москвофілів та наголошувала на тому, що антиукраїнська політика деяких польських партій і діячів шкідлива насамперед для польської справи. Вимагала заборонити діяльність москвофільських організацій в Галичині. Партія відстоювала права української мови в краю, вимагала від австрійської адміністрації відкриття українського університету у Львові та нових шкіл. ХСП опікувалася сім'ями померлих священиків і молодими сільськими парохами. Серед провідних членів ХСП були О.Барвінський, К.Студинський, Д.Лопатинський, О.Маковей, Й.Романович, о. Ю.Дзерович, Я.Гординський, І.Кокорудз, Р.Ковальов та ін. На поч. Першої світової війни 1914-18 ХСП відійшла від активної політичної роботи. Відновила діяльність у період існування Західно-Української Народної Республіки. У 1921-23 входила до Міжпартійної Ради. У серед. 1920 років вплив ХСП на суспільно-політичне життя Галичини значно зменшився і партія саморозпустилася. Частина її членів на поч. 1930-х років увійшла в Українське народно-демократичне об'єднання, а частина створила в 1930 лояльну щодо польської влади Українську католицьку народну партію під патронатом єпископа Станіславського

Г.Хомишина. Т. Антошввський (Львів).

ХРИСТОВИЙ ЛЕОНТІЙ (бл. 1896 - березень 1922) - отаман повстанського загону на Полтавщині. Н. у с. Лютеньках (тепер Гадяцького р-ну Полтавської обл.) у селянській сім'ї, Брав участь у Першій світовій війні, був офіцером російської армії. З листопада 1918 перебував на службі в Армії УНР. Після окупації Полтавщини більшовицькими військами з грудня 1918 перебував у підпіллі. У 1919-20 жив у Києві, підтримував контакти з українськими підпільними патріотичними організаціями, брав участь у розробці планів повстанського боротьби проти більшовицької влади. Влітку 1920 Х. очолив повстанський загін, який діяв у р-ні Гадяча, Зінькова, Миргорода. 20-22.7.1920 загін Х. спільно з повстанцями отаманів Масюти і Мандика чинили героїчний опір частинам 14-ї більшовицької армії поблизу с. Лютеньки, але змушені були відступити. Після відходу повстанських загонів село було спалене, а більшість жителів розстріляно. Х. загинув у бою з чекістами в березні 1922 у с. Загрунівці (тепер Полтавська обл.).

І. Підкова (Львів).

ХРИСТЮК ПАВЛО ОНИКІЙОВИЧ (1880 -28.9.1941)- український громадсько-політичний діяч, публіцист. Н. у станиці Єлизаветградській Краснодарського краю (тепер Росія) у родині кубанського козака. Навчався у Київському політехнічному ін-ті. Друкувався у газетах "Рада", "Боротьба", "Трудова громада". В період Української революції брав активну участь у громадсько-політичному житті України. В квітні 1917 разом з М.Ковалевським, М.Шрагом, М.Шаповалом виступив ініціатором створення Української партії соціалістів-революціонерів, входив до складу ЦК партії. З квітня 1917 редагував (спільно з М.Ковалевським) позапартійну газету "Народна воля". Організував партійну роботу серед селянства, що дало можливість партії очолити професійну організацію українського селянства - "Селянську спілку". На поч. червня 1917 обраний членом ЦК "Селянської спілки". Брав участь у роботі Української Центральної Ради та Малої Ради. У червні 1917 увійшов до складу першого Генерального Секретаріату УЦР-УНР, де обіймав посаду генерального писаря. З січня 1918 Х.-міністр внутрішніх справ, з кін. лютого 1918-державний секретар УНР. Виступив одним із співавторів земельного закону Центральної Ради. Після розколу УПСР на черговому з'їзді в травні 1918 увійшов до т. зв. центральної течії (В.Голубович, І.Лизанівський, М.Шаповал, М.Чечель, Н.Григоріїв, О.Жуковський, О.Севрюк та ін.), яка наприкін. січня 1919 виділилася в окрему партію-УПСР (центральної течії), а в квітні 1919 повернулася до старої назви - УПСР. Брав участь у виданні друкованого органу партії - газети "Трудова громада". У період Директорії УНР Х. обіймав посаду товариша міністра внутрішніх справ в уряді Іс.Мазепи. З 1919 перебував в еміграції в Австрії. Жив у Відні, де увійшов до закордонної делегації УПСР, яку очолював М.Грушевський. У 1920-22 працював співредактором журналу "Борітеся-поборете!", входив до Спілки українських письменників і журналістів. В еміграції підготував і видав 4-томну працю "Замітки і матеріали до історії Української революції 1917-1920 рр." (1922). У 1923 повернувся в Україну. З весни 1923 працював інспектором Українського банку. В 1925-28 - член правління Державного видавництва України. У 1928-31 працював у народному комісаріаті фінансів (зі 930 - заст. керівника сектора економічного планування). У 1928 став одним з ініціаторів створення у Харкові Українського товариства робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву, керував у ньому культурно-освітньою секцією. З 1931 науковий співробітник в Інституті літератури ім. Т.Шевченка. У березні 1931 Х. заарештовано і звинувачено у приналежності до "контрреволюційної організації" - "Український національний центр". 7.2.1931 постановою колегії ОДПУ СРСР засуджений до 5 років позбавлення волі, а в 1935 засланий на Північ. Після короткого перебування на волі у листопаді 1936 знову заарештований і у вересні 1937 засуджений до 8 років позбавлення волі. Помер 28.9.1941 у "Севвостлаге" Архангельської обл. (Росія). Х. - автор численних наукових розвідок ("1905 рік на Україні", 1925: "Селянські

виступи та війна”, 1928; “Письменницька творчість Винниченка”, 1928), дослідницьких статей про творчість Г.Квітки-Основ'яненка, С.Єфремова, Ю.Смолича та ін.

Я. Малик (Львів).

ХРОНІКА БИХОВЦЯ - найширший з білорусько-литовських літописів. Названий за прізвищем власника - поміщика О.Биховця. Єдиний список цієї пам'ятки зник невдовзі після її публікації Т.Нарбутом у 1846. Тривалий час Х.Б. вважалася фальсифікатом. Сьогодні її автентичність не викликає сумнівів у фахівців. Хроніка не має початку й кінцівки, а опис подій у хроніці закінчується 1506. Укладена в першій третині 16 ст. Містить цінні відомості з історії України.

О. Русина (Київ).

“ХРОНІКА НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. Т.ШЕВЧЕНКА” - друковане видання Наукового товариства ім. Т.Шевченка. Видавалася на зразок наукових бюлетенів академій наук європейських країн. Окремі повідомлення про діяльність товариства публікувалися також у відповідних рубриках “Записок НТШ”. За період 1900-14 з'явилося 59 випусків “Хроніки” (українською та німецькою мовами). У чотирьох щорічних номерах друкувалася інформація про наукові заходи і адміністративні справи товариства, подавався перелік звичайних членів НТШ, короткі біографії дійсних членів НТШ, огляд нових надходжень до бібліотеки тощо. До 1939 видано 74 номери. Тільки у 1949 вийшов черговий 75-й номер “Хроніки”, який підготувало відновлене в еміграції НТШ. Наступні випуски висвітлювали діяльність НТШ у 1950-60 роках уже в нових умовах - за наявності окремих осередків НТШ у США, Канаді, Австралії та Європі. Після відновлення діяльності НТШ у Львові (жовтень 1989) протягом 1993-96 вийшло 82-85 номерів “Хроніки НТШ”.

Т. Романюк (Львів).

ХРУЩОВ МИКИТА СЕРГІЙОВИЧ (5(17).4.1894-11.9.1971)- відомий партійний і державний діяч СРСР, генеральний секретар ЦК КПРС (1953-64). Н. у с. Калинівці Курської губ. (тепер Дмитрівського р-ну Курської обл., Російська Федерація) у селянській сім'ї. У 1908 сім'я переїхала у Донбас, де оселилася неподалік Юзівки (тепер Донецьк). У 1908 Х. почав працювати слюсарем на заводі, потім - на шахтах Донбасу. У 1912-16 брав участь у робітничих страйках. У 1917-голова місцевої ради робітничих депутатів. У 1918 вступив у більшовицьку партію. У 1918-20 брав участь у громадянській війні. Протягом 1922-25 навчався на робітфакі Юзівського гірничого технікуму, 1929-30-у Московській промисловій академії. У 1920-28 - на партійній роботі в Донбасі, у 1928-29 - у Харкові та Києві. З 1931 - партійний функціонер у Москві. З 1935 - перший секретар Московського міського та обласного комітетів ВКП(б). З січня 1938 (з перервами у квітні-листопаді 1947) до грудня 1949 - перший секретар ЦК Компартії України. Під час німецько-радянської війни 1941-45 - член військових рад Південно-Західного напрямку, Південно-Західного, Сталінградського, Південного, Воронезького, 1-го Українського фронтів. У 1943 Х. було присвоєно звання генерал-лейтенанта. З лютого 1944 - Голова Раднаркому (згодом - Ради Міністрів) України, а в грудні 1944 - перший секретар ЦК КП(б) України. З грудня по березень 1949 - секретар ЦК і перший секретар Московського обласного комітету партії. З березня 1953 - секретар, з вересня 1953 до жовтня 1964 - перший секретар ЦК КПРС, одночасно в 1958-64 - Голова Ради Міністрів СРСР. З 1934 -член ЦК ВКП(б), 1938-39 - кандидат у члени Політбюро, з 1939 до 1952 - член Політбюро, з 1952 до 1964-член Президії ЦК КПРС.

Історична роль Х. є дуже суперечливою. Сучасники відзначали прагнення Х. вирішувати масштабні проблеми, його бурхливу енергію, настирливість, яка межувала з грубістю. З іменем Х. пов'язані широкомасштабні кампанії освоєння цілнинних земель та повсюдного запровадження кукурудзи як “цариці полів”; “промивання мізків” радянській інтелігенції; продовольча криза поч. 1960 років; третя програма Комуністичної партії (прийнята у 1961 на 22 з'їзді КПРС), що поставила завдання побудови комунізму за 20 років; Карибська криза (жовтень 1962), яка ледве не призвела до початку атомної війни. Проведена за Х. реформа шкільної освіти (1958) відкрила двері для прискореної русифікації неросійських республік, у першу чергу - Української РСР Найбільшою заслугою Х. були викриття культу особи Сталіна, що дало можливість реабілітувати сотні тисяч колишніх жертв тоталітарного режиму в СРСР (реабілітація не поширювалась, однак, на засуджених за антирадянську і націоналістичну діяльність), та відносна лібералізація радянської системи у другій пол. 1950 - першій пол. 60-х років (т. зв. “відлига”). За ініціативою Х. почалося скорочення озброєнь, відбувся перехід на п'ятиденний робочий тиждень, збільшилися масштаби виробництва легкої промисловості та житлового будівництва. Х. пробував реформувати радянську адміністративну систему шляхом ліквідації галузевих міністерств й заміни їх територіальними органами управління (раднаргоспами, 1957) і введенням принципу ротації (регулярної заміни) партійного та державного керівництва. Усі реформи Х. зазнали невдачі, що наочно продемонструвало принципову неможливість реформування радянської системи.

Значна частина життя Х. була безпосередньо пов'язана з Україною. Стрімка партійна кар'єра Х. у 1920-30-х роках була можлива завдяки підтримці Л.Кагановича і Й.Сталіна, які довіряли йому як виконавцю лінії Компартії в Україні та Москві. Х. відповідальний за репресії та чистки 1930-40 років в Україні, зокрема за каральні дії спецпідрозділів МВС-МДБ проти цивільного населення західноукраїнських земель під час боротьби з формуваннями ОУН-УПА. Разом з тим під час голоду 1946—47 в Україні Х. доповідав Й.Сталіну про неможливість виконання планових поставок зерна з України та просив допомоги з державних запасів. За це був усунутий з березня по грудень 1947 з поста першого секретаря ЦК КП(б)У і замінений Л.Кагановичем

(за ін. версією, усунення Х. було пов'язане з його невдачами у придушенні повстанського руху в Західній Україні). Піднесення Х. після смерті Сталіна та його перемога у боротьбі з колишніми соратниками (Л.Берією, Г.Жуковим, Л.Кагановичем, В.Молотовим та ін.) стали можливими завдяки підтримці української партійної та державної еліти, з якою Х. єднали старі зв'язки. Це, в свою чергу, призвело до появи вихідців з українського істеблїшменту на всесоюзній арені в період перебування Х. у Кремлі. Одночасно критика Х. українського керівництва спричинила виникнення опозиції у середовищі вищих партійних і державних функціонерів (М.Підзорний, Ю.Шелест та ін.), які відіграли важливу роль в усуненні Х. та приходу до влади Л.Брежнєва. Помер у Москві. Похований на Новодівочому кладовищі.

М. Рожик (Львів).

Ц

ЦАМБЛАК ГРИГОРІЙ (Саблак, Самвлак, Цамвлак; світське ім'я - Гавриїл; н. бл. 1364 -п. 1419, за ін. дан. - 1420, після 1450)-церковний і освітній діяч, митрополит Київський (з 1415). Н. у Тирново (Болгарія). Походив з болгарського аристократичного роду. Був учнем болгарського просвітителя Є.Тирновського. З 1389 перебував на Афоні, пізніше - у Пантократоровському монастирі у Константинополі. У 1401-09 обіймав церковні (пресвітер та ігумен монастиря) посади у Молдові та Сербії, займався проповідницькою і літературною діяльністю. У 1409 виїхав до Києва. Здобув прихильність великого князя литовського Вітовта. За його підтримки в листопаді 1415 у Новогрудці на соборі руських єпископів (були присутні також бояри і князі) Ц. без згоди Константинопольського Патріарха обраний Київським митрополитом. У 1416 позбавлений ієрейського сану і відлучений від церкви Константинопольським Патріархом Матфеєм. У 1416 після зруйнування Києва кримськими татарами хана Едигея Ц. переніс кафедру до Вільно. У 1418 у Констанці (Румунія) як представник великого князя литовського зустрівся з Папою Римським Мартіном V. Відстоюючи православну віру, виступав за продовження діалогу між православною й католицькою церквами. Під тиском Константинополя змушений покинути митрополичу кафедру і виїхати до Молдови, де і помер. Автор понад 50 творів та проповідей, зокрема "Слово надгробне митрополиту Кипріяну", "Слово похвальне Євфимію Тирновському", "Житіє Стефана Дечанського" та ін.

М. Чорний (Львів).

ЦАРСЬКИЙ КУРГАН - поховальна споруда 4 ст. до н. е. Розташований за 4 км на пн. сх. від Керчі. Курган (заввишки 17 м, окружність 260 м) досліджувався А.Ашиком у 1837. Під насипом виявлено квадратну поховальну камеру (склеп) прямокутної форми (4,37 на 4,25 м) заввишки 8,37 м. Склеп складений з вапнякових плит та перекритий уступчастим куполом. До поховальної камери веде дромос (коридор) завдовжки 36 м і заввишки 7,14 м. Стіни дромоса викладені з блоків вапняку й мають стрілчасте перекриття. Сама гробниця обкладена бутом. У насипі зафіксовані прошарки морської трави (камки) та буту. Гробниця повністю пограбована у давнину. Припускають, що в кургані був похований один із боспорських царів (звідси і назва кургану). Ц.к. - видатна пам'ятка античної архітектури.

Г. Тощев (Запоріжжя).

ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ ЛЬОНГІН (29.8.1875 -13.12.1950) - український громадсько-політичний діяч, дипломат, адвокат, журналіст, видавець. Син М.Цегельського. Н. у Кам'янці-Струмиловій (тепер Кам'янка-Бузька Львівської обл.). З 1886 навчався в Академічній гімназії[^] Львові. У 1894 вступив на юридичний ф-тет Львівського ун-ту. З 1898 - член літературної секції наукового гуртка "Академічної громади". Був одним з активних учасників українського студентського руху, організатор з'їзду українських студентів у Львові (1899), один з ініціаторів студентських виступів у Львівському ун-ті (1901) та селянських страйків у Галичині (1902). Захистив у Львівському ун-ті докторську дисертацію з міжнародного права. Деякий час займався адвокатською практикою, проте незабаром повністю присвятив себе політичній та журналістській діяльності. У 1900-02 редагував журнал "Молода Україна". Підтримував тісні зв'язки з М.Міхновським, видав у Львові його брошуру "Самостійна Україна" (1900). Належав до провідних діячів Української національно-демократичної партії, входив до її керівних органів. У 1907-08 - видавець і відповідальний редактор газети "Діло", редагував газету "Свобода", у 1915-18-"Українське слово", відповідальний редактор "Літературно-наукового вісника". У 1901 вийшла з друку його брошура "Русь-Україна і Московщина-Росія", що мала широкий суспільний резонанс. Член Головної управи товариства "Сокіл", входив у Надзірну раду товариства "Дністер". У 1911-18 від УНДП обирався депутатом до австрійської Державної Ради, у 1913- послом до Галицького сейму. У 1914-18 Ц. був членом усіх провідних українських організацій у Галичині - Головної української ради, Загальної української ради, Бойової управи УСС, Союзу визволення України. 18.10.1918 увійшов до складу Української національної ради ЗУНР-ЗОУНР. З 11.11.1918 - секретар внутрішніх справ першої Ради державних секретарів ЗУНР. 1.12.1918 разом Д.Левицьким підписав у Фастові від імені Української Національної Ради ЗУНР-ЗОУНР передвступний договір з Директорією УНР про об'єднання ЗУНР і УНР в єдину Українську державу. У січні-лютому 1919 в уряді С.Голубовича - секретар без портфеля і керівник секретаріату зовнішніх справ. У складі делегації Наддністрянської України брав участь в урочистому проголошенні злуки ЗУНР з УНР та в роботі Трудового конгресу України. 22.1.1919 призначений

заступником міністра зовнішніх справ Української Народної Республіки. У січні-березні 1919 здійснив ряд дипломатичних поїздок до Австрії, Німеччини та Чехії. У 1920-21 - представник уряду ЗУНР у США, де згодом залишився в еміграції. Співпрацював у газеті "Америка", з 1943 - її редактор. Автор спогадів "Від легенди до правди" (1960), в яких подав свою версію підготовки та здійснення Листопадового повстання 1918 у Львові. Помер у Філадельфії (США). О. Павлишин (Львів).

ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ МИХАЙЛО (6.11.1848 -5.4.1944) - український громадсько-політичний діяч у Галичині, греко-католицький священик. Батько Л.Цегельського і Р.Цегельського. Н. у с. Висоцьке у Галичині. Середню \ освіту здобував у гімназії в Бродях та в Академічній гімназії у Львові. Вивчав право і теологію у Львівському ун-ті. У 1873 висвячений на диякона, з 1875 - душпастир, парох, отець-шамбелян (папський парох) і декан в Кам'янці-Струмиловій (тепер Кам'янка-Бузька Львівської обл.). Член-засновник товариства "Просвіта", засновник її філії в Кам'янці-Струмиловій (1892). Один із засновників "Руського педагогічного товариства". У 1915 вивезений російськими окупаційними властями до Києва. В 1917-18-генеральний вікарій митрополита А.Шептицького у центральних землях України. В листопаді 1918 був одним із організаторів встановлення української влади в Кам'янці-Струмиловій. У кін. 1918 обраний до Української Національної Ради ЗУНР-30 УНР 1918-19, член її військової комісії. Після відступу Української галицької армії за р. Збруч у вересні заарештований і на деякий час ув'язнений окупаційною польською владою. У міжвоєнний період - діяч Українського національно-демократичного об'єднання. У 1931 був членом-засновником Українського католицького союзу. Помер у Кам'янці-Струмиловій.

О. Павлишин (Львів).

ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ РОМАН (12.7.1882 -3.10.1956) - український вчений-фізик, педагог, громадсько-політичний діяч у Буковині та Галичині. Син М.Цегельського. Н. у Кам'янці-Струмиловій (тепер Кам'янка-Бузька Львівської обл.). У 1892-1900 навчався в Академічній гімназії у Львові, після закінчення якої вступив на філософський ф-тет Львівського ун-ту. З 1901-04 продовжував навчання в унтах Праги та Чернівців. У 1904-05 працював учителем української гімназії в Тернополі. З 1905 - професор учительської семінарії в Чернівцях, одночасно - викладач фізики в ун-ті. У 1907 здобув ступінь доктора філософії. В 1914 призначений доцентом фізики Віденського ун-ту. Під час російської окупації Буковини перебував на території Австрії, в 1917 повернувся до Чернівців. 18-19.10.1918, як делегат від Народної партії, узяв участь у засіданні Української Національної Ради у Львові. В кін. жовтня 1918 очолив фінансову комісію Українського крайового комітету Буковини (розширеної Буковинської делегації Української Національної Ради). Після окупації території Буковини румунськими військами на поч. 1919 переїхав у Галичину. Викладав у навчальних закладах Тернополя, Львова. Дійсний член НТЛУ, його секретар (1926-36). Був одним із засновників Українського католицького союзу. З 1944 до 1953 доцент, завідувач кафедри фізики Львівського педагогічного інституту. Весною 1953 заарештований радянськими органами та вивезений у Теміртау (Казахстан), де працював учителем фізики і математики. У 1954 реабілітований, повернувся до Львова, де продовжив викладацьку працю в педагогічному інституті. Автор численних наукових статей у галузі атомної фізики, науково-популярних брошур з математики, фізики, хімії. Помер у Львові.

О. Павлишин (Львів).

ЦЕЛЕВИЧ ВОЛОДИМИР (1890 - можливо, 1944) - відомий український політичний діяч у Галичині, юрист. Один з організаторів Українського національно-демократичного об'єднання. У 1925-28 і 1932-37 - генеральний секретар УНДО, в 1928-30 - депутат до польського сейму і заст. голови Українського посольського клубу. Виступив одним з ініціаторів (разом з В.Мудрим і О.Луцьким) політики "нормалізації" українсько-польських стосунків у Західній Україні. У 1932-35 очолював редакцію тижневика "Свобода". У 1935 за свою політичну діяльність заарештований, відбував ув'язнення у Бресті. Після звільнення продовжував брати активну участь в українському національному русі. В 1935 знову обраний депутатом до польського сейму. Після встановлення радянської влади у Галичині був заарештований і ув'язнений. Подальша його доля невідома.

ЦЕЛЕВИЧ ЮЛІАН (23.3.1843-24.12.1892)-український історик і педагог, дійсний член Наукового товариства ім.Т.Шевченка. Н. у с. Павелчі (тепер Івано-Франківська обл.) у родині священика. Гімназійну освіту здобув у Станіславі (1853-61), вищу історичну - у Львівському (1861-65) та Віденському (1866-68) ун-тах. Викладав у гімназіях Львова (1868-71)та Станіслава (1871-75). У 1875-92-викладач історії в Академічній гімназії у Львові. У 1878 присвоєно науковий ступінь доктора філософії. У 1892 став першим головою Наукового товариства ім. Т.Шевченка. Був упорядником першого тому "Записок наукового товариства ім. Т.Шевченка" (1892), членом головного Відділу, заступником голови і почесним членом товариства "Просвіта", редактором його видань ("Народний календар на 1872", "Читанка" 1874). Ц. - автор низки наукових праць, серед яких розвідка "Чи було в Польщі невольничче підданство?" (1880-81), статті з історії козацької доби ("Історичний причинок до нашої мартирології і рицарської слави", 1880; "Облога міста Львова в році 1772", 1883; "Перехід козаків через Покуття до Молдавії в році 1739", 1885), цикл нарисів про опришківський рух на Прикарпатті під загальною назвою "Опришки", монографія "Історія Скиту Манявського" (1886-87). В останній період життя спільно з А.Вахнянином працював над підручником з історії України для середніх шкіл (не завершений). Автор ряду науково-популярних праць, зокрема "Життя просвітителів слов'ян святих рівноапостольних Кирила і Методія" (1881, 1891). Зібрав велику збірку народних переказів, легенд про карпатських опришків (О.Довбуша та ін.).

Ф. Стеблій (Львів).

ЦЕНГЕЛЕВИЧ КАСПЕР (1808 - 1886) - польський поет-романтик і громадсько-політичний діяч у Галичині в 1830 роках. Належав до Таємного польського товариства. Автор віршів українською мовою, в яких агітував селян проти панщини та австрійської влади. Написав призначену для підпільників агітаційну бесіду "Інструкція для вчителів руського народу". У ній містились заклики до об'єднання зусиль для спільної боротьби за свободу і відновлення державної незалежності Польщі, до якої зараховувались і українські та литовські землі. За свою діяльність у 1838 був заарештований австрійською владою, перебував до 1848 в ув'язненні. У 1848 став одним із організаторів Руського Собору. У 1848 брав участь у Слов'янському з'їзді 1848 у Празі.

Ф. Стеблій (Львів).

ЦЕНТРАЛЬНА РАДА НАРОДОВА -польська політична ліберальна організація у Галичині. Створена 13.4.1848 у Львові. Була керівним органом польського національно-визвольного руху. Домагалася перетворення Галичини в польську автономну провінцію у складі Австрії та проведення демократичних реформ. Захищаючи польські економічні й політичні інтереси, заперечувала право українського населення Східної Галичини на національний розвиток, займала ворожу позицію щодо українського національно-визвольного руху. Щоби спрямувати український національно-визвольний рух в інтересах польської шляхти, за ініціативою ЦРН, на протигагу Головній Руській Раді, створено Руський Собор. Під час Львівського збройного повстання 1848 Рада займала вичікувальну позицію. Припинила своє існування в листопаді 1848 після поразки повстання.

Ф. Стеблій (Львів).

ЦЕНТРОСОЮЗ (повна назва - Союз кооперативних союзів у Львові) - українська господарсько-економічна інституція на західноукраїнських землях у кін. 19 - першій пол. 20 ст. Заснований 1899 у Перемишлі як Спілка для господарства і торгівлі (пізніше "Крайова спілка для господарства і торгівлі") за ініціативою Т.Кормоша. Налічувала 40 членів. У 1911 з ініціативи Є.Олесницького Спілка перенесла свій центр до Львова і, об'єднавшись з торговельним синдикатом товариства "Сільський господар", отримала назву Крайовий союз господарських спілок. У 1912 Союз мав філії у 16 містах Галичини, а його діяльність охоплювала Буковину, Закарпаття, Боснію та українську еміграцію в Канаді й США. В цей час Союз налічував 481 чл., мав 66 кооперативів та установ. Обсяг товарообігу досяг 10 737 000 крон. Перед Першою світовою війною 1914-18 директорами Ц. були Т.Кормош і С.Герасимович; функції голови ради директорів виконував Є.Олесницький. Під час війни Ц. припинив свою діяльність.

У 1921-22 у містах Західної України виникли окружні й повітові кооперативні союзи, для координації діяльності яких було відновлено Ц. Діяв під назвою Союз господарських спілок (СГС). У 1924 було затверджено новий статут об'єднання і змінено назву на Союз \ кооперативних союзів (СКС) або Ц. У цей час Ц. представляв 5 центральних кооперативних організацій, 25 окружних, повітових і 1491 сільський кооперативи. Вартість оборотних фондів у 1924 становила 321 567 злотих (у т.ч. власних фондів 49 941 злотий), а торговельні обороти сягнули 1 733 437 злотих. Ц. поставляв промислові товари, зокрема сільськогосподарську техніку і обладнання, будівельні матеріали, паливо, штучні добрива, насіння. У власності Ц. знаходилися промислові підприємства з виробництва мила, галантереї, переробки сільськогосподарської продукції. Значне місце в діяльності Ц. посідала заготівля та збут сільськогосподарської продукції, яку Ц. поставляв не тільки в центральну Польщу, але й у країни Центральної та Західної Європи. Український кооперативний рух у західноукраїнських землях поширювався швидкими темпами. У кін. 1938 Ц. об'єднував 189 чл., у т.ч. 4 центральні союзи, 26 окружних 1 повітових союзів, 16 кооперативних гуртівень і 143 інші кооперативи. Обороти Ц. постійно зростали: у 1933 -10626 000 злотих, 1935 - 12 832 000 злотих, 1937 - 37 504 000 злотих. У 1924-30 членами дирекції Ц. були С.Герасимович, Ю.Шепарович, В.Медвецький, президент надзірної ради - Д.Коренець; у 1930-39 членами дирекції були Ю.Шепарович, М.Мартюк, згодом - О.Радловський; головою Ради директорів - Д. Коренець, пізніше - О.Луцький. Ц. продовжував діяти і в роки Другої світової війни. У цей період керівником Ц. був І.Сем'янчук. Після встановлення у західноукраїнських землях радянської влади Ц. припинив свою діяльність.

Т. Андрусак (Львів).

"ЦЕРКВА Й ЖИТТЯ" - журнал, друкований орган Української автокефальної православної церкви. Видавався в 1927-28 у Харкові. Вийшло 7 номерів: 1927 - чч. 1-5, 1928 - чч. 6-7. Головою редколегії спочатку був митрополит В.Лепківський, згодом -архієп. Іван Павловський. На обкладинці зазначено: "Видання Всеукраїнської православної церковної ради", хоча з 1928 за ухвалою

ВПЦР видання передано видавничій комісії при Харківській окружній церковній раді. Мав рубрики: "Філософія і етика християнства", "Історія релігії", "Церковна історія", "Студія над Св. Письмом", "Релігія й наука", "Релігія та економічне й соціальне життя", "Церковне мистецтво та церковна археологія", "Релігія й красне письменство", "Бібліографія й критика", "Богословські наукові й церковно-історичні матеріали", "Церковна апологетика й полеміка", "Пастирська практика", "Богослужбовий культ", "Релігійне навчання й благовістя", "Сучасне релігійне життя в УАПЦ і за її межами" та ін., вміщував також вірші та оповідання релігійного змісту. Серед провідних співробітників журналу були В.Чехівський, К.Кротевич, К.Малюшкевич, В.Юхимович та ін. За змістом і характером журнал наближався до видання академічного типу, хоча

видавнича комісія ставила за мету в майбутньому зробити журнал за змістом більш доступним для широкого кола читачів. Припинив своє існування під тиском органів влади.

О. Ігнатуша (Запоріжжя).

“ЦЕРКОВНА ГАЗЕТА” - релігійна православна газета, що видавалась з 1.2.1906 у Харкові. Вийшло 25 номерів. Редактор і видавець - приват-доцент Харківського ун-ту священник Іоанн Філевський. На шпальтах газети друкувалися статті на релігійні, виховні та суспільні теми, публікувалась інформація про завдання 1 поширення демократичного руху в українських єпархіях, духовних навчальних закладах, популяризувалися національні традиції української церкви. З газетою співпрацював проф. М.Сумцов. Видання припинено в адміністративному порядку в 1906.

О. Ігнатуша (Запоріжжя).

“ЦЕРКОВНАЯ ГАЗЕТА” - релігійний часопис русофільського спрямування, що видавався у 1856-58 в Будапешті угорським католицьким Товариством ім. св. Стефана. Був призначений для українського населення Закарпаття. “Ц.Г” друкувалася “язичієм”. Редактор - священник І.Раковський. Публікувалися життєписи святих, релігійні проповіді, вірші релігійної тематики, подавалась інформація про події релігійного життя у світі. З червня 1858 замість “Ц.Г” видавався “Церковний вестник для русинів Австрійської Держави”. До жовтня 1858 вийшло 10 номерів.

Н. Федорович (Львів).

ЦЕРКОВНІ СЕЛЯНИ - категорія феодално залежних селян на українських землях, які належали монастирям і церквам. У Київській Русі виникли після заснування монастирів (10-11 ст.), яким князі й бояри дарували землі разом із селянами. Значно збільшилася чисельність Ц.с. після входження українських земель до складу Російської імперії, велика кількість яких належала патріархові (згодом - синоду). Були найбільш численною (після поміщицьких) категорією кріпосних селян. Становище Ц.с. і умови не відрізнялись від становища поміщицьких селян. У 1760 роках у Російській імперії, включаючи й українські землі, Ц.с. становили 991 761 ревільку душі або бл. 14% усіх селян. Велика кількість Ц.с. належала Києво-Печерській лаврі, Густинському, Новгород-Сіверському та ін. монастирям. У 1768 в Лівобережній Україні 61 монастирю належало бл. 160 тис. селян. Царським указом 26.2.1764 у Росії була проведена секуляризація церковних володінь, в Україні - у 1786-88. Ц.с. створили категорію економічних селян (з підпорядкуванням Колегії економії), що увійшли до складу державних селян.

ЦЕРТЕЛЄВ (Церетелі) МИКОЛА АНДРІЙОВИЧ [1790 - 8(20).9.1869] - фольклорист, один із перших дослідників і видавців української народної поезії. Н. у м. Хоролі (тепер Полтавська обл.) у родині грузинського князя. Попри грузинське походження і російське виховання став глибоким шанувальником культури українського народу. В 1814 закінчив Московський ун-тет. У 1819 опублікував у Петербурзі “Опыт собрания старинных малороссийских песен”. У передмові збірки зазначав, що українську народну пісню ставить вище найталановитіших романів і поем, оскільки ці пісні демонструють геній і дух народу. Вивчав звичаї українського народу, наголошуючи, що українці завжди відзначались чистотою моралі. Брав участь у роботі громадської організації Вільного товариства аматорів російської словесності. Займався теоретичними проблемами фольклору: вивчав жанрову специфіку, класифікацію фольклорних видів. Засуджував підробки під фольклорно-етнографічні твори, що мали місце в добу романтизму у 1820-40 роках. Вивчав “Слово о полку Ігоревім”. У 1830-х почав працювати інспектором Полтавського інституту шляхетних дівчат, помічником попечителя Харківського учбового округу. Підтримував особисті контакти з українськими діячами першої пол. 19 ст., зокрема з Т.Шевченком. Сприяв Т.Шевченкові у поширенні на Харківщині “Живописной шарини”.

О. Сухий (Львів).

ЦЕХИ (від нім. zechе - спілка, гільдія) - корпоративні союзи особисто вільних міських ремісників (однієї чи кількох споріднених спеціальностей), які забезпечували своїм членам господарську і особисту незалежність, монополію заняття даним видом ремесла в місті та привілейоване становище на місцевому ринку. Ц. регулювали закупку сировини, виробництво і збут продукції; були політичними організаціями для захисту громадянських прав ремісників від утисків міського патриціату; воєнними одиницями під час оборони міст від ворога; церковно-релігійними і благодійними організаціями для допомоги бідним, вдовам і дітям ремісників. Хоча ремісниче виробництво було досить розвиненим і в часи Київської Русі існували ремісничі артілі, але Ц., як виробничо-правова організація, близька до класичних західноєвропейських об'єднань ремісників, з'явилися в українських містах разом із наданням їм Магдебурзького права. В Україні найраніше з'явилися в Галичині - у кін. 14 ст. Виникнення Ц. свідчило про ступінь розвитку міської общини і було однією з основних привілеїв міста. Розквіт Ц. в Україні припав на 16-17 ст. - час, коли в Західній Європі цехова система вже занепала. Виникнувши в умовах вузького внутрішнього ринку, Ц. в Україні мали свої особливості (відсутність абсолютної замкненості, існування значної кількості позацехових ремісників - партачів тощо). Структура Ц. складалася з майстрів, підмайстрів та учнів. Очолювали Ц. виборні цехмістри. Ц. мали свої скарбниці. Виробнича діяльність і відносини в Ц. регулювалися статутом. Щоб стати майстром, підмайстер повинен був визначений статутом час мандрувати по ін. містах для вдосконалення своєї кваліфікації у Ц. великих міст і, повернувшись з “листом” (свідоцтвом про успішне стажування), мав виготовити замовлений Ц. виріб - “шедевр”, а також влаштувати для цехових братчиків дружню вечірку. Ц. мали свої суди і

підпорядковувалися магістратам. Цехові книги із записами прибутків і витрат, судових постанов, записами про прийом і випуск учнів збереглися до наших днів. У другій пол. 17-18 ст. у Гетьманщині до Ц. входили не лише ремісники-міщани, але й ремісники-козаки та ремісники навколишніх сіл. За підпорядкування деяких Ц. (ковальських, музичських та деяких ін.) йшла боротьба між магістратами і полковими урядами. Залишки Ц. у Лівобережній Україні збереглися до поч. 20 ст.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

ЦЕХІН (цехин; від італ. зесса - монетний двір, або арабського siccah - карбована монета) - з 13 ст. назва золотих венеціанських дукатів масою 3,49 г високопробного золота, що були в обігу на українських землях у 16-18 ст. Ц. карбувалися впродовж 1284-1797. Термін "цехін" поширювався також на ін. монети цього типу, що випускалися в різних італійських державах.

Р. Шуст (Львів).

ЦЕЦОРСЬКА БИТВА 1620 - битва польських військ із турецько-татарською армією поблизу Ясс (тепер Румунія). Відбулася під час Хотинської війни 1620-21. Влітку 1620 турецько-татарські війська під командуванням Іскандера-паші, що налічували 80 тис. чол., вторглися у межі Валахії і Молдови. Їм назустріч на поч. вересня вийшла польська армія на чолі з коронним гетьманом С.Жолкевським і невеликий козацький загін (у складі його були чигиринський сотник М.Хмельницький і його син Б.Хмельницький). На допомогу С.Жолкевському прийшов молдовський господар Граціон зі своїм полком (600 чол.).

10.(20).9.1620 противники зустрілись біля с. Цецори. Під час битви, не витримавши безперервних атак турків, польське військо почало безладно відступати до Дніпра. 27.10.(6.11.)1620 польський табір під Могилевом-Подільським був оточений турецько-татарською армією і наступного дня вщент розгромлений. У битві загинули С.Жолкевський і М.Хмельницький, а Б.Хмельницький, польний гетьман Конецьпольський та ін. польські воєначальники потрапили у полон. Скориставшись з перемоги, турки і татари спустошили Поділля і Галичину. У 1621 об'єднане українсько-польське військо розгромило турецько-татарську армію в Хотинській битві 1621.

І. Підкова (Львів).

ЦЕЦЮРА (Цицюра) ТИМІШ (рр. н. і см. невід.) - полковник переяславський (1658). Походив з Переяславщини. Вперше його ім'я зустрічається в документах у 1653. Підтримував гетьмана І.Виговського, брав участь у Конотопській битві 1659. Згодом, прагнучи захопити гетьманську владу, організував повстання проти І.Виговського. У вересні 1659 козаки Ц. спільно з підрозділами В.Золотаренка та московськими військами напали на гетьманські полки під командуванням Ю.Немирича, що розташовувалися на Чернігівщині, та розбили їх. Позиція Ц. сприяла царському уряду домогтися значних поступок Москві від гетьмана Ю.Хмельницького при укладенні Переяславських статей 1659. Мав політичні зносини з царськими воєводами в Україні, у 1660 побував у Москві й просив царя надати йому у володіння маєтності. У серпні 1660 призначений наказним гетьманом під час походу частини лівобережних полків і московських військ на чолі з В.Шереметьєвим проти Польщі. Після поразки московської армії під Чудновом перейшов на бік гетьмана Ю.Хмельницького. У 1660-62 перебував у Кракові. Весною 1662 прибув у Переяслав, де за наказом гетьмана Я.Сомка був заарештований і висланий до Москви, в 1667 - до Томська, у 1671 був ще живий, бо тоді гетьман Д.Многогрішний у своїй чолобитній цареві просив повернути Ц. в Україну, проте безуспішно. Подальша його доля невідома.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

ЦИСТЕРЦІАНЦІ (бернардинці) - члени католицького ордену, заснованого у Франції ченцями бенедиктинцями в 1098. Перший монастир у м. Цистерціумі організував абат Робер. Вплив чину значно зріс після реорганізації його діяльності абатом Бернаром Клервоським (звідси друга назва чину). У 1119 був затверджений Папою Римським статут чину. У 13-14 ст. орден Ц. став одним із найвпливовіших серед католицьких чернечих чинів. У цей період існувало бл. 700 монастирів у всіх країнах Європи. Діяльність Ц. поширилась і в Україні. Монастирі Ц. були у Львові, Луцьку, Дубно, Житомирі, Бережанах та ін. містах. У 18-19 ст. більшість монастирів Ц. було ліквідовано.

ЦИЦОВИЧ ОЛЕКСАНДР АНДРІЙОВИЧ (7.10.1853 - р. см. невід.) - військовий діяч періоду Української Центральної Ради, генерал-лейтенант. Н. в Омську (Росія). Закінчив міську гімназію, 2-ге Костянтинівське військове училище (1879). Служив у лейб-гвардії Ізмаїльського полку. Після навчання у Миколаївській академії Генерального штабу командував батальйоном 3-го Олександрівського військового училища, батальйоном Усть-Двинської фортеці. З 1904 - командир піхотного полку Ковенської фортеці. У роки Першої світової війни 1914-18-на фронті. Післяутворення Української Центральної Ради і проголошення незалежності УНР у 1917 був військовим комендантом м. Києва.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ЦІРІЦ ГУСТАВ (15.2.1872 - серпень 1920)-український військовий діяч, генерал-майор Української галицької армії. Н. у м. Сатмарі (Угорщина). Дитинство та юність минули у Стрию на Львівщині. У 1891 закінчив Стрийську гімназію, згодом навчався у Віденській кадетській школі. У 1897 завершив навчання в офіцерській піхотній школі й отримав звання четаря. З 1900 служив у Генеральному штабі австро-угорської армії, у 1903-

06 - професор Кадетської школи у Львові. Після закінчення в 1909 військової Академії служив у Галичині. Автор низки військово-теоретичних праць. Перед війною призначений професором кафедри тактики і стратегії Вищих гарматних курсів у Відні. У роки Першої світової війни 1914-18 - начальник штабу 43-ї стрілецької дивізії, яка формувалася влітку 1914 у Львівському і Станіславському округах. Брав участь у боях на російському фронті під Львовом і Чернівцями. З 1915 - начальник вишкільного відділу військового міністерства, командир 29-ї піхотної дивізії. В УГА - з лютого 1919. Під час українсько-польської війни 1918-19 - начальник штабу корпусу, заступник військового міністра, начальник штабу УГА. Після переходу частини Галицької армії на бік Червоної армії 10.2.1920 заарештований і разом із командувачем армії генералом О.Микиткою вивезений до Москви. Влітку 1920 помер у тюремній лікарні. За ін. дан., на поч. серпня 1920 разом з генералом О.Микиткою розстріляний.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ЦЬОКАН ІЛЛЯ (Ілько; 1887-1940)-український військовий діяч. Н. у Сторонибабах Золочівського повіту на Львівщині. Закінчив Золочівську гімназію та правничий ф-тет Львівського ун-ту. Учасник Першої світової війни 1914-18, сотник Легіону українських січових стрільців. Під час українсько-польської війни 1918-19 відзначився в боях за Львів. У 1918-19 очолював Золочівську військову округу, військову округу Тернополя, командував 18-ю галицькою бригадою. У 1919 призначений начальним інтендантом Української галицької армії У 1930 роках заарештований і засуджений до тривалого терміну ув'язнення в концентраційних таборах. Загинув на засланні у Семіпалатинську (тепер Республіка Казахстан). Автор спогадів "Від Денікіна до большевиків", виданих 1921 у Відні.

І. Підкова (Львів).

Ч

ЧАБАНІВСЬКИЙ ВАСИЛЬ ФЕДОРОВИЧ (рр. н. і см. невід.) - український військовий діяч, генерал-хорунжий. В Українських збройних силах -31918. Учасник визвольних змагань 1917-21, старший ад'ютант штабу 6-го Полтавського корпусу, начальник оперативного відділу Запорозького корпусу Армії УНР. Згодом - начальник штабів 4-ї стрілецької бригади, 5-ї Херсонської дивізії (вересень 1920), вишкільного відділу, 1920-22 - начальник оперативного відділу Головного управління Генерального штабу.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ЧАЙКА-ВІЙСЬКОВИЙ човен запорозьких козаків у 16-17 ст. Завдовжки 18-20 м, завширшки 3-3,5 м (за деякими дан. - до 6 м), заввишки 3,5-4 м. Кожну Ч. будувало не менше 60 чол. протягом 15 днів. Основою Ч. служив липовий або вербовий стовбур, обшитий з боків дошками та осмолений. Для надання Ч. більшої стійкості, забезпечення від затоплення та ворожих стріл під час бою до бортів із зовнішнього боку прив'язували ликом із липи або черешні снопи очерету, які поліпшували плавучість, пом'якшували удар під час абордажу ворожого судна і захищали корпус корабля від пошкоджень вогнепальною зброєю. Ч. мала два стерна - на носі й на кормі, що забезпечувало судну швидкість під час розворотів. На Ч., в залежності від величини, було 20-40 весел, встановлювали щоглу, до якої, за потребою, кріпили вітрило. Екіпаж човна складався з 40-70 чоловік. Із січової гавані виходило іноді понад 300 Ч., екіпаж яких налічував бл. 20 тис. бійців. Озброєння Ч. становили 4-6 гармат, переважно фальконетів. На Ч. запорожці плавали по Дніпру, Дунаю і Бугу. Воюючи з турками і татарами, запорозькі козаки вже у 16 ст. здійснювали на Ч. походи Чорним морем на Кримське ханство і Османську імперію, вели морські бої з турецькими галерами.

О. Кривоший (Запоріжжя).

ЧАЙКОВСЬКИЙ АНДРІЙ (Чайківський, 15.5.1857-2.6.1935)- український письменник, громадський діяч, адвокат. Н. у Самборі (тепер Львівська обл.) у сім'ї урядовця. Середню освіту здобув у Самбірській гімназії (1869-77), де був членом таємного товариства "Громада". У 1877-83 навчався на філософському ф-ті, згодом - юридичному ф-ті Львівського ун-ту. Очолював студентське товариство "Дружній лихвар". У 1881 став співзасновником "Кружка правників". У 1882 мобілізований до війська, в чині офіцера австрійської армії брав участь у поході до Боснії. Після армійської служби займався адвокатською практикою в Самборі. У 1890 відкрив власну адвокатську канцелярію в Бережанах. На Бережанщині проводив активну громадську та освітню роботу - очолював місцеву філію "Просвіти", організовував осередки "Січей", був повітовим кошовим. Налезав до Української народно-демократичної партії, з 1899 входив до її керівного органу - Ширшого народного комітету. У 1914 переніс свою адвокатську канцелярію до Самбора. На поч. Першої світової війни 1914-18 організував набір до лав Легіону українських січових стрільців у Самбірському повіті. Після вступу до Галичини російських військ був інтернований. У 1915 очолив "Комітет українців" міста Львова. Після встановлення української влади в Галичині в 1918-19-повітовий комісар Самбірського повіту. В 1919 оселився в Коломиї. Продовжував займатися громадською діяльністю, за що був заарештований польськими властями. У 1923 виступив одним з організаторів Спілки українських адвокатів. У 1926-27 очолив осередок "Рідної школи". Почесний член товариства "Просвіта", голова Товариства письменників і журналістів ім. І.Франка. З молодих років займався літературною діяльністю. Друкуватися почав з 1892.

Автор історичних творів: "За сестрою" (1907), "Віддячився" (1913), "Козацька помста" (1919), "На уходах" (1921), "Олексій Корнієнко" (1924), "До слави" (1929), "Полковник Михайло Кричевський" (1935), "Петро Конашевич-Сагайдачний", "Московський цар Дмитро Самозванець. Хотинська справа", "Сонце заходить" та ін.; повістей "Олюнька" (1895), "В чужім гнізді" (1896), "Бразилійський гаразд" (1896) та ін.; науково-популярного нариса "Запорозька Січ" (1929); оповідань. Залишив спогади "Спомини з перед десяти літ" (1892), "Чорні рядки: Мої спомини за час від 1 листопада 1918 до травня 1919". Помер у Коломиї.

О. Павлишин (Львів).

ЧАЙКОВСЬКИЙ МИКОЛА (Чайківський; 2.1.1887 - 7.10.1970) - український вчений-математик та педагог, громадський діяч. Син А.Чайковського. Н. у Бережанах (тепер Тернопільська обл.) У 1905 закінчив Бережанську гімназію. Вищу освіту здобував у Празі - в Німецькій вищій технічній школі, Празькому та Віденському ун-тах. У Відні був членом студентського товариства "Січ" (секретар, голова) і робітничого товариства "Поступ". У 1911 захистив у Віденському ун-ті дисертацію на ступінь доктора філософії. У 1912-13 займався науковою роботою у Берліні. В 1913 обраний дійсним членом математично-природничо-лікарської секції Наукового товариства ім. Т.Шевченка. У 1910-18 викладав математику в середніх школах Львова, Тернополя, Рави-Руської. З квітня 1915 за дорученням Союзу визволення України працював серед військовополонених-українців російської армії у таборі Фрайштадт (Австрія). Як співробітник "Просвітнього відділу" СВУ проводив з полоненими навчальні заняття з математики, фізики, хімії, географії, біології, німецької мови, організував фотогурток. Після встановлення української влади в Галичині місяць очолював Рава-Руський повітовий комісаріат ЗУНР. У січні 1919 у складі делегації ЗУНР брав участь у роботі Трудового конгресу України, обраний головою бюджетної комісії. З лютого 1919 читав лекції з вищої математики у Державному Українському університеті у Кам'янці-Подільському. Після поразки Української революції протягом двох років гастролював по Європі у складі українського хору О.Кошиця. У 1922-24 викладав математику в Львівському (таємному) Українському університеті. У 1922-26 очолював приватні гімназії "Рідної школи" в Яворові, а в 1926-29 - в Рогатині. У 1929 на запрошення місцевої української громади переїхав до Одеси, де працював на посаді професора математики Інституту народної освіти. У березні 1933 заарештований і засуджений у справі міфичної "Української військової організації". Відбував заслання в Карелії на будівництві Біломоро-Балтійського каналу, Архангельську (1941-43), Томську (1943-44), Семипалатинську (1944-47), Уральську (1947-56). У 1956 повернувся в Україну, був реабілітований. Обіймав посаду доцента Львівського педагогічного інституту, з 1962 - професор Львівського ун-ту. Автор численних статей та монографій: "Систематичний словник української математичної термінології" (1924); "Квадратні рівняння" (1959), співавтор "Російсько-українського математичного словника" (1960). Автор довідок з математики в Загальній українській енциклопедії (Коломия, 1933) та в Українській радянській енциклопедії. Помер у Львові.

О. Павлишин (Львів).

ЧАЙКОВСЬКИЙ МИХАЛ (Садик-Паша; 1804-4.01.1886)-політичний діяч і письменник. Представник т.зв. української школи у польській літературі. Н. у с.Гальчині (тепер Бердичівського р-ну на Житомирщині) у родині шляхтича. По материнській лінії був нащадком гетьмана Лівобережної України І.Брюховецького. Навчався у Бердичеві, потім - у Межиріччі та у Варшавському ун-ті. Був учасником Польського повстання 1830-31, після поразки якого емігрував до Франції. Жив у Парижі, де співпрацював спочатку з демократичним, згодом - з монархічним крилом польської еміграції. Тут розпочав літературну діяльність. Видав низку романів, повістей та оповідань на теми, пов'язані з українською історією: "Козацькі повісті" (1837), "Вернигора" (1838), "Стефан Чарнецький" (1840), "Кошовата", "Овручанин", "Гетьман України" (1841) та ін. У своїх творах популяризував козацьку традицію в її пропольському трактуванні, козакофільську романтику поєднував з ідеалізацією козацько-польських взаємин у минулому. У 1835 брав участь у Паризькому історичному конгресі, де виступив з рефератом про вплив української козащини на європейську літературу. Політичним ідеалом Ч. було відродження колишньої козацької України як автономної частини у складі відродженої незалежної Польщі. Можливість здійснення своїх планів вбачав у співпраці з лідером польської монархічної еміграції А.Чарторийським - ініціатором спільної збройної національно-визвольної боротьби поневолених Росією народів. У 1841 за його дорученням очолив східне агентство у Стамбулі, звідки координував підривну діяльність політичних емісарів у південних районах Російської імперії (в Україні, на Дону, Кубані, Кавказі), зокрема українців І. Терлецького та М.Свідзинського. У 1844 виступив ініціатором створення у Добруджі, заселеній переважно нащадками запорожців та селянами-втікачами з України, спеціальної бази для політичної пропаганди серед навколишнього населення та її поширення в Україні. Щоб уникнути виселення, якого домогалося російське посольство в Стамбулі, у 1850 прийняв турецьке підданство і перейшов в іслам. Під час Кримської війни 1853-56 організував і очолив козацький полк, який брав участь у воєнній кампанії 1854 (звільнив від росіян Сілістрію та Бухарест). На чолі цього формування планував вступити на територію України, щоб підняти повстання та відновити Гетьманщину в дусі традицій гетьмана П.Дорошенка та П.Орлика і, ймовірно, стати українським гетьманом під сюзеренітетом султана або польського короля. Однак цей план не узгоджувався з реаліями доби. На поч. 1855 полк Ч. був відведений у тил, а згодом включений до складу регулярної турецької армії. Розчарований крахом своїх планів, Ч. у 1873 попросив помилування в Олександра II, повернувся в Україну і перейшов у православ'я. Покінчив життя самогубством. Залишив спогади: "Записки Михайла Чайковського" ("Русская старина", 1895-1904) та про події Кримської війни (видані у Польщі в 1961).

Ф.Стеблій (Львів).

ЧАЛИЙ САВА(р.н. невід.-п. 1741)-полковник надвірного війська магнатів Потоцьких. Н. у с.Комаргороді на Вінниччині (тепер Томашпільського р-ну Вінницької обл.). Деякий час перебував на Запорозькій Січі, а згодом служив сотником надвірного загону польських князів Четвертинських. У 1734 Ч. приєднався до гайдамацького загону під проводом сотника Верлана, який іменував його полковником. Після придушення повстання Ч. у 1736 знову склав присягу на вірність Польщі. З 1738 - полковник надвірного війська магнатів Потоцьких у Немирові (тепер Вінницька обл.). У 1741 викрадений зі свого маєтку і страчений за вироком гайдамацької ради у загоні повстанського ватажка Г.Голого.

А. Пономаренко (Вінниця).

ЧАПЛИНСЬКИЙ ДАНИЄЛЬ (Данило; рр.н. і см. невід.) - польський шляхтич, підстароста чигиринський. Походив із Брацлавщини. З 1646 служив управителем маєтків коронного хорунжого О.Конецпольського, а згодом був призначений чигиринським підстаростою. Користуючись підтримкою О.Конецпольського, із загоном своїх слуг Ч., ймовірно, навесні 1647 напав на Суботів. Захопивши хутір Б.Хмельницького, Ч. привласнив його, вигнавши звідти родину Б.Хмельницького та жорстоко побивши його сина. На поч. національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького 1648-57 Ч. брав участь у боях проти української армії. Дружина Ч. Мотрона вийшла заміж за Б.Хмельницького.

І. Підкова (Львів).

ЧАРНЕЦЬКИЙ СТЕФАН (1599-16.2.1665)-військовий і політичний діяч, воєвода руський (з 1657), коронний гетьман Польщі (1665). Активний учасник козацьких воєн серед. 16 ст. в Україні. Н. у с.Чарнці (тепер Польща). Походив з польського шляхетського роду. Здобув військову освіту. Брав участь у війні з Швецією 1626-29. У 1638 був учасником каральних загонів, що придушували козацькі повстання в Україні. Член комісії на Масловому Ставі, що займалася виробленням умов щодо реєстрового козацтва. Під час національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-57 активно боровся проти українських військ. Під час Жовтоводської битви 1648 потрапив у татарський полон, згодом був переданий козакам. Звільнений з полону після укладення Зборівського мирного договору 1649. Непримиренний противник національного визволення українського народу. У 1649-68 - військовий радник короля Яна II Казимира. Противник укладення Білоцерківського договору 1651. У 1652-53 брав участь у походах польських військ на Поділля і Брацлавщину, учасник битви під Жванцем у 1653. У 1653 загопи, очолювані Ч., на Поділлі були розгромлені українськими військами під командуванням І.Богуна. З травня 1655 - київський каштелян. У 1654-56 брав участь у війні проти Швеції, а в 1655-58 - проти Трансільванії. Під час війни Речі Посполитої з Швецією командував обороною Кракова. У 1656 призначений регіментарем, очолив воєнні дії проти шведської армії. У березні 1656 розгромив шведські війська під Ярославом, а згодом - у Помор'ї. У квітні 1656 Ч. брав участь в облозі та звільненні Варшави. У 1657 під Чорним Островом на Поділлі примусив капітулювати трансільванські війська князя Юрія II Ракоці. У 1657 Ч. присвоєно звання генерал-лейтенанта і призначено руським воєводою. У червні 1660 здобув перемогу у бою під Паланкою. Восени 1663 разом з королем Яном II Казимиром здійснив похід на Лівобережжя. На чолі окремого загону захопив Бориспіль, Ромни, двічі штурмував Глухів. Здобувши Суботів, Ч. наказав викинути з могили прах гетьмана Б.Хмельницького та його сина Тимоша. За наказом Ч. було розстріляно гетьмана І.Виговського. З січня 1665 - польний коронний гетьман. Помер у с.Соколівка біля Бродів (тепер Львівська обл.).

Р. Шуст (Львів).

ЧАРНИШ (Чорниш) ІВАН (р.н. невід. -п. 10(21). 12.1728) - український військовий і політичний діяч першої половини 18 ст., гадяцький полковник (1709-14), генеральний суддя Лівобережної України (1715-23). Н. поблизу Гадяча. Був військовим канцеляристом, виконував важливі дипломатичні доручення І.Мазепи в Москві (1699) і Константинополі (1700). У 1705 Ч. призначений резидентом гетьмана при Петрі 1 у Гродно. На чолі Гадяцького полку брав участь у Північній війні 1700-21. За причетність до змови проти гетьмана І.Мазепи, яку очолювали В.Кочубей та І.Іскра, був ув'язнений. Після поразки І.Мазепи Ч. звільнили. У 1709-14 очолював Гадяцький полк, з 1715- генеральний суддя. Власник значних земельних маєтностей. Належав до козацької старшини, очолюваної П.Полуботком, яка відстоювала політичну автономію Лівобережної України, домагався права на обрання нового гетьмана та ліквідації Малоросійської колегії. У 1723 Ч. разом з П.Полуботком і генеральним писарем С.Савичем було викликано до Петербурга і ув'язнено у Петропавлівській фортеці. Після звільнення в 1725 жив у Петербурзі та Москві.

І. Підкова (Львів).

ЧАРНЕЦЬКИЙ АДАМ ЗОРІАН (Доленга-Ходаковський Зоріан Якович; 14.4.1784 -29.11.1825) - польський і український археолог, етнограф і фольклорист. Н. у с.Підгайному Мінського воєводства. У 1800 закінчив Слуцьке повітове училище. Працював адвокатом, багато подорожував, збираючи при цьому пам'ятки слов'янської старовини (звичаї, обряди, народні пісні), вивчав життя народу. Побував у багатьох місцевостях Польщі, Білорусі, України (Волинь, Поділля, Київщина, Полтавщина, Чернігівщина, Галичина) та у північних районах Росії. Підтримував зв'язки з культурно-освітніми осередками Варшави, Кракова, Києва, Львова, Перемишля, Петербурга, з видатними діячами слов'янських культур: польської (Й.Лелевелем, І.Немцевичем, Ляхом Ширмою), української (М.Груневицьким, І.Лаврівським, І.Могилиницьким, В.Кукольником, П.Подієм, І.Орлом, М.Максимовичем), російської (М.Погодіним, М.Полевим, П.Кеппенем).

Член-кореспондент Варшавського товариства друзів наук та Вільного товариства прихильників російської словесності - фактичного філіалу декабристського Союзу благоденства. Автор досліджень з історичної географії, топоніміки, археології, етнографії, фольклористики, історії і культури давніх слов'ян. Основна праця - "Про Слов'янщину до прийняття християнства" (1813), в якій зроблена перша спроба дати загальний огляд народної поетичної творчості як цінного джерела для характеристики стародавньої історії слов'янства, високо підносились моральні якості селянства як носія національної культури, кріпосницькій дійсності протиставлялась відносна свобода у ранніх слов'ян, піддавалась критиці норманська теорія, пропагувалась ідея слов'янської єдності. Ідеї і науковий доробок Ч. високо цінували діячі слов'янських культур, зокрема, Й.Лелевель, засновники "Руської трійці". Його діяльність викликала чимало послідовників, зокрема серед членів таємних товариств "філоматів" і "філаретів" (Вільнюс), Товариства прихильників слов'янщини.

Ф. Стеблій (Львів).

ЧАРТОРИЙСЬКА СОФІЯ (рр. н. і см. невід.) -волинська княгиня, меценатка і громадська діячка кін. 16 - серед. 17 ст. Разом із сестрою Оленою Чарторийською бл. 1597 надала фундацію Пересопницькому монастирю. Заснувала при монастирі шпиталь для вбогих, недужих та школу для селянських дітей. У своєму маєтку в с.Рахманові на Волині відкрила друкарню. Перекладала з грецької на українську мову Святе Письмо. Будучи палкою прихильницею православної віри і освіти, княгиня підтримувала відомого діяча Львівського братства Кирила Транквіліона-Ставровецького, автора "Євангелія Учительного". Цей твір віддруковано в 1619 у Рахманові на кошти Ч. О. Кривоший (Запоріжжя).

ЧАРТОРИЙСЬКИЙ АДАМ (Чарториський А.; 14.1.1770- 15.7.1861)-князь, польський та російський політичний діяч. Після придушення польського повстання під керівництвом Т.Костюшка (1794) перебував як заручник при дворі Катерини II. Пізніше деякий час жив в Англії, став прихильником конституційного устрою. Зблизився зі спадкоємцем російського престолу, майбутнім імператором Олександром I. Став членом т. зв. таємного комітету та міністром закордонних справ (1804-06). Намагався добитися об'єднання всіх територій колишньої Польщі, поділених між Росією, Австрією та Пруссією, шляхом династичної унії Польського королівства з Російською імперією. Представляв інтереси частини великого дворянства, яке намаглося пристосувати кріпосні умови до умов капіталістичного розвитку. Брав участь у Віденському Конгресі 1814-15, де був радником царя Олександра I з польського питання. Створення Королівства (Царства) Польського відповідало політичним планам Ч. З 1815-сенатор Королівства Польського. Постійні порушення царським урядом польської конституції та наростання реакції спричинили перехід Ч. до табору ліберальної опозиції. Під час Польського повстання 1830-31 очолював Національний уряд, який виступав за відновлення Польської держави у кордонах 1772. Після поразки повстання емігрував до Франції, де жив у Парижі. В еміграції очолював консервативно-аристократичний табір. Розвивав програму відновлення незалежної Польщі за підтримки західноєвропейських держав. До боротьби проти Російської імперії намагався залучити і українців. Серед близьких співробітників Ч. були вихідці з України -Ф.Духінський і М.Чайковський. Щодо українського питання політичні плани Ч. передбачали створення у Наддніпрянській Україні козацької держави, яка б перебувала у федеративних зв'язках з Польщею; Галичина мала перебувати у складі Польської держави.

Ф. Стеблій, Р. Шуст (Львів).

"ЧАСОПИСЬ ПРАВНИЧА" (Журнал для теорії і права) - перший український правничий науково-теоретичний та практичний журнал. Виходив з 1.4.1889 у Львові за редакцією К.Левицького, А.Горбачевського та Є.Олесницького (з 1891 - К.Левицького). З 1894 виходив як орган правничої комісії НТШ. Спочатку виходив щомісячно, згодом - щоквартально. З 1896 виходив раз на рік під дещо зміненою назвою - "Часопись правнича - розвідки правничої комісії історико-філософської секції НТШ". З цього часу було припинено подачу інформаційних матеріалів, публікації журналу висвітлювали лише наукові проблеми. У "Ч.п." вперше в Галичині надруковано визначну пам'ятку давнього українського права - "Руську правду". В журналі публікували свої праці визначні українські правники -М.Зобков, К.Левицький, С.Дністрянський, П.Стебельський, учені з Наддніпрянської України, зокрема М.Володимирський-Буданов ("Начерк родинного права Литовської Русі XVI в.", 1895). У "Ч.п." співпрацював відомий український письменник і громадський діяч М.Павлик. У 1900 на базі видання створено журнал "Часопись правнича і економічна".

Т. Андрусак (Львів).

"ЧАСОПИСЬ ПРАВНИЧА" ЕКОНОМІЧНА (Правничі і економічні розвідки Історично-філософської секції НТШ) - український науковий юридичний та економічний журнал. Створений у 1900 на базі реформованої "Часописі правничої". Редактор видання - академік ВУАН С.Дністрянський. Виходив у 1900-06, 1912- раз на рік. Всього вийшло 10 томів у 8 випусках (останній 10-й том у 1912). До співпраці у щорічнику залучались учені, студентська молодь та практичні працівники. Серед авторів журналу були також І.Франко, М.Зобков, Я.Олесницький, Я.Ільницький, В.Старосольський, А.Гошовський, І.Макух та ін. При журналі С.Дністрянський започаткував видання "Правничої бібліотеки", яку в 1901 почала видавати Правнича комісія. Всього у "Правничій бібліотеці" вийшло чотири випуски у двох томах. У першому томі опубліковано працю П.Стебельсько-го "Австрійський процес карний", в другому, який вийшов трьома випусками, - працю С.Дністрянського "Австрійське право облігаційне". Виходила ця серія протягом 1901-09. У квітні 1909 у Львові було засновано Товариство українсько-руських правників, яке об'єднувало національне свідомих українських юристів Галичини та Буковини. При Товаристві працювала видавнича комісія, яка почала з січня

1910 видавати орган Товариства - журнал "Правничий вісник", що став продовженням "Часописі" (гол. ред. - С.Дністрянський). До 1913, коли журнал "Правничий вісник" припинив існування, вийшло 10 номерів.

Т. Андрусак (Львів).

ЧАШНИК (від "чаша") - представник вищої князівської адміністрації у Київській Русі. Ч. керував відомством у господарстві князя, що займалося бджільництвом і медоварінням. Згадується у джерелах 13 ст. У Ч. зосереджувалось також господарське, адміністративне і судове управління палацовими селами, які були населені бортниками. Ч. належали до вищого прошарку феодалів і були найближчими родичами князя.

ЧЕБОТАРІВ МИКОЛА (1884 - 1972) - український військовий і політичний діяч, полковник Армії УНР. Н. у Полтаві. Був членом Революційної української партії та Української соціал-демократичної робітничої партії. У 1917-18 входив до складу Української Центральної Ради і Українського військового генерального комітету. У 1918-19 Ч., будучи полковником Армії УНР, організував і очолював українську контррозвідку. Згодом Ч. керував роботою політичного департаменту Міністерства внутрішніх справ, а з 1920 - начальник охорони Головного Отамана. В еміграції жив у Польщі, пізніше - у Німеччині, де і помер. Особистий архів Ч. зник за нез'ясованих обставин відразу після його смерті.

ЧЕЛЕБІСВ ЧЕЛЕБІ (1885 - 23.2.1918) - визначний кримсько-татарський політичний і державний діяч. Н. у с.Санакі Перекопського повіту Таврійської губ. у селянській сім'ї. Закінчив медресе у Сімферополі, навчався у Стамбульському ун-ті. За пропаганду соціалістичних ідей був заарештований, потім повернувся в Росію. У роки Першої світової війни 1914-18 служив добровольцем у російській армії. Після Лютневої революції 1917 Ч. повернувся до Криму, очолив національний рух кримських татар. На їх першому з'їзді у Сімферополі 25.3.1917 обраний головою Всекримського Мусульманського виконкому і муфтієм-головою Таврійського мусульманського духовного управління. Ч. організував маніфестації кримських татар на підтримку революції в Росії, збір пожертвувань у "фонд перемоги" над Німеччиною, Туреччиною та її монархічними союзниками. Очолюваний ним Мусульманський виконком визнано органом Тимчасового уряду в управлінні кримськими татарами з підпорядкуванням його міністерству внутрішніх справ Росії. Ч. підтримував зв'язки з Українською Центральною Радою. У вересні 1917 на її запрошення направив до Києва від Мусульманського виконкому делегацію в складі 10 чол. для участі в роботі З'їзду народів Росії. Кримсько-татарська делегація підтримала рішення з'їзду про перетворення Росії у федерацію рівноправних республік. У вересні 1917 очолюваний Ч. Мусульманський виконком висловив солідарність з боротьбою українського народу за самовизначення і делегував своїх представників до УЦР. На Всекримському з'їзді татар у Сімферополі 2.10.1918 Ч. виклав програму реорганізації Мусульманського виконкому в Курултай - парламент кримсько-татарського народу. Перед ним ставилось завдання взяти участь у здійсненні територіальної автономії півострова під гаслом: "Крим для кримчан". Ч. засудив більшовицький переворот у Петрограді 25.10.1917, виступав за утворення революційної влади з участю всіх соціалістичних партій (без кадетів). Вітав утворення Української Народної Республіки. У блоці з лідерами місцевих українських організацій на поч. листопада 1917 взяв участь в утворенні кримського революційного штабу у Сімферополі без більшовиків і кадетів. На поч. грудня на з'їзді Курултаю у Бахчисараї Ч. обрали головою Курултаю та його виконавчого органу - Ради директорів. Виявив нерішучість у збройній боротьбі з більшовиками і 4.1.1918 подав у відставку з керівних посад. На його пропозицію 10.1.1918 Курултай утворив комісію, яка вела переговори з більшовиками про припинення збройної боротьби в Криму. Скориставшись цим, більшовики 14.1.1918 безперешкодно захопили владу в Сімферополі, заарештували Ч. і літаком перевезли у Севастополь. 23.2.1918 був розстріляний у міській в'язниці.

П. Грачев (Сімферополь).

ЧЕЛЯДЬ - назва залежного населення у Київській Русі. До 9 ст. вживалася для означення рабів у стані патріархального рабства; у 9-10 ст. - раби, які стали об'єктами купівлі-продажу. Згодом (з 11 ст.) - збірна назва населення феодальної вотчини, яке знаходилось у різних формах залежності від землевласника (холопи, закупи, смерди та ін.). В Україні у 15-19 ст. Ч. називали слуг у господарстві. Подекуди в Україні так називали молодь, учасників весілля.

ЧЕМЕРИНСЬКИЙ ОРЕСТ (1910 - лютий 1942) - український політичний діяч, публіцист. Н. у Золочеві (тепер Львівська обл.). Брав участь у діяльності Організації українських націоналістів у Галичині, згодом став членом Проводу ОУН. У 1935 Ч. очолював Націоналістичну пресову службу в Берліні, співпрацював з "Українським словом" у Парижі. У 1941 брав участь у діяльності Похідних груп ОУН-М, був співредактором самостійницького часопису "Українське слово", який виходив у Києві. У лютому 1942 Ч. разом з дружиною Дарією Гузар розстріляний німцями у Бабиному Яру. Автор численних розвідок, зокрема "Відродження української політичної думки", "Німецька політика супроти націоналізму" (1938), "Українська політична думка останні сто років" (нім. мовою, 1930) та ін.

ЧЕПА АНДРІЯН ІВАНОВИЧ (бл. 1760-бл. 1822) - український колекціонер писемних пам'яток з історії України. Н. на Полтавщині у козацькій родині. Здобув добру освіту. Служив писарем при земському суді Роменського повіту, а потім 19 років - у канцелярії малоросійського генерал-губернатора П.Рум'янцева. Мав можливість збирати рукописи і документи з історії України - переважно доби Гетьманщини і Запорозжя. У 1809 за дорученням полтавського маршала В.Чарниша склав "Записку о преимуществах чинов малороссийских". Мав намір видавати українську історичну бібліотеку. Листувався з дослідниками

української старовини В.Полетикою, О.Рігельманом, Я.Марковичем, М.Берлінським, Д.Бантиш-Каменським, які користувалися його послугами для написання своїх праць. Частину матеріалів (14 книг) Ч. передав у Петербург Я.Марковичу для написання великої історії України, які після його раптової смерті безслідно зникли. Переважна більшість зібраних Ч. матеріалів загинула під час пожежі у його маєтку. Г. Швидько (Дніпропетровськ).

ЧЕРВЕНСЬКІ ГОРОДИ (Червенські міста, Червенські гради) - група міст у Волинській землі в 10-13 ст. Термін "Ч.г." зустрічається у літописах під 1018 і 1031. їхній центр - м.Червен вперше згадується у літописах під 981 у зв'язку з походом київського князя Володимира Великого і приєднанням "Червена та інших міст" до Київської держави. Лаконічні повідомлення джерел не дають можливості визначити їхні межі, що спричинило появу низки гіпотез про територію Ч.г. та їх приналежність до 981. На думку одних дослідників, територія Ч.г. охоплювала всі західноукраїнські землі, інших-тільки землі Червенського та Бузького князівств, інколи трактувалася як об'єднання міст. Очевидно, що Ч.г. - одна з найстаріших земель Волинського князівства, що знаходилася на його західних рубежах і була предметом суперечок і військових зіткнень між Руссю, Польщею і Угорщиною. Ч.г. становили невелике територіальне об'єднання, центром якого було м.Червен, що на заході межувало з Польщею, а на сході його землі доходили до Західного Бугу. Точно не встановлено, які саме міста, крім Червона і, можливо, Сутейська, входили до об'єднання. За деякими даними, до Ч.г. також належали м.Волинь на р.Бузі (тепер с.Грудек Надбузький), Шеполь (тепер с.Шепель) та ін. Центр цієї території- місто Червен (тепер с.Чермно Люблінського воєводства, Польща) виник не раніше другої пол. 10 ст. До 981 Ч.г. перебували у залежності від Чеського князівства. Внаслідок походів київського князя Володимира Святославича в 981 увійшли до складу Київської Русі. В 1018 польський князь Болеслав I Хоробрий захопив Ч. г., але в 1031 князі Ярослав і Мстислав Володимировичі повернули їх Русі. В 13-14 ст. територія Ч.г. входила до складу Галицько-Волинського князівства. У серед. 13 ст. Ч.г. завоювали монголо-татари, і вони занепали. У 14 ст. територія Ч.г. була захоплена Польщею і Великим князівством Литовським.

О. Щодра (Львів).

ЧЕРВІНЕЦЬ (рос. - червонец) - 1) Російська назва іноземних дукатів, головним чином, голландського карбування. Назва "червінець" походить від кольору високопробного золота, яке тоді мало назву "червоного золота". Перший Ч., який відповідав стандарту золотого дуката (3,48 г), випущено в Росії за Петра 1 у 1701. З цього часу Ч. відігравали значну роль на грошовому ринку Росії. Інколи випускались подвійні Ч., а з 1755 до поч. Першої світової війни 1914-18 переважно монети вартістю 5-10 рублів (див. Рубль). Золоті монети карбувалися у Москві (до 1762), згодом - у Петербурзі. До 1867 у Росії було відкарбовано бл. 29 млн штук Ч. Назва "червінець" поширювалась на карбовані у 1863-85 золоті монети номінальною вартістю 3 рублі, а також 10 рублів, що випускались у 1897-1911. 2) Грошова одиниця Радянської Росії, а згодом СРСР, запроваджена у 1922 з метою стабілізації валюти. Один Ч. дорівнював 10 рублям. Державний банк розпочав випуск банківських білетів вартістю 1,2,3,5, 10 та 25 Ч. Золотий вміст Ч. становив 7,7423 г чистого золота, тобто він прирівнювався до дореволюційної золоті монети вартістю 10 рублів. Незабаром повновартісні Ч. поширилися на грошовому ринку СРСР, що сприяло успішному завершенню грошової реформи 1922-24. У 1923 відкарбовано золоті Ч. масою 8,6 г. (7,74 г. чистого золота). Невелику кількість Ч. із золота випущено в 1925. Внаслідок грошової реформи 1947 Ч. були замінені новими банківськими білетами, номінал яких позначався в рублях. Ч. карбували також у 1975-82, але винятково для потреб колекціонерів.

Р. Шуст (Львів).

ЧЕРВОНА ГВАРДІЯ - добровільні напіввійськові та військові формування, що виникли під час Лютневої революції 1917. В Україні Ч. г. створювалась з березня 1917 комітетами РСДРП(б) як частина всеросійської Ч.г. До Ч.г. вступали більшовики, анархісти, есери-максималісти та співчуваючі їм безпартійні робітники і службовці. Всі інші соціалістичні партії (у т.ч. українські), керовані ними Ради робітничих і солдатських депутатів, профспілки виступали проти організації Ч.г., тому до липня 1917 була нечисленною. В Україні у цей час червоногвардійські загони існували лише в Одесі (до 1000 чол.), Києві, Харкові та Катеринославі (по 250-300 чол.). З вересня 1917 лави Ч.г. зростали, наприкін. жовтня в 40 містах і робітничих селищах України налічувалось бл. 12 тис. червоногвардійців. На поч. українсько-більшовицької війни (з кін. листопада 1917 до лютого 1918) Ч. г. одержала з Росії (Москви, Петрограда, Тули, Курська) понад 70 тис. гвинтівок, 2750 станкових і ручних кулеметів, кілька тисяч револьверів, понад 10 мільйонів патронів, багато військового спорядження. Чисельність Ч.г. в Україні зросла наприк. грудня до 40 тис. чол., у січні-до 130 тис. чол. 40% її становили робітники Донбасу. У Чернігівській 1 Полтавській губ. були утворені загони сільської Ч. г. з числа демобілізованих солдатів і дезертирів. Ч.г. поділялась на десятки і сотні, в Донбасі - на батальйони і полки. Мала спеціальні підрозділи - кулеметні, артилерійські, інженерні та ін. Були утворені селищні, районні і міські штаби Ч.г. їх очолювали члени більшовицьких, лівоесерівських і анархістських комітетів. Більшість червоногвардійців становила молодь віком 20-30 років. З листопада 1917 Ч.г. України стала знаряддям ЦК РСДРП(б) і Раднаркому Росії у війні з Українською Народною Республікою. З грудня 1918 безпосередньо підлягала наркому В.Антонову-Овсієнку. Разом із збільшовизованими російськими військами Ч.г. розганяла есери-меншовицькі Ради робітничих і солдат, депутатів в Україні, замінювала їх анархістсько-більшовицькими Радами. В листопаді 1917 - лютому 1918 у складі збройних сил більшовицької Росії Ч.г. взяла участь майже у 200 збройних сутичках і боях з військами Української Центральної Ради. Найзапеклішими були бої з підрозділами Армії УНР в Одесі (30.11-2.12.), на ст. Лозова (15-16.12), у

Катеринославі (27-29.12), Одесі (13-17.1), на ст. Бахмач (15-16.1), у Києві (16-25.1). Загони Ч.г. Донбасу в складі військ наркома В.Антонова-Овсієнка відіграли велику роль у встановленні більшовицької диктатури у Донській обл., Ростові. Ч.г. була знаряддям більшовицьких і анархістських організацій у здійсненні червоного терору, стягненні "контрибуцій" з "буржуазії" та продрозверстки з селянства. На ґрунті політичних репресій, масових ревізій, вилучення цінностей у населення, пияцтва в середовищі червоногвардійців у березні-квітні 1918 розкласяся, вийшла з-під контролю більшовицьких комісарів, місцевих органів радянської влади. У березні-квітні 1918 під натиском частин Армії УНР та австро-німецьких військ Ч.г відступила в Росію, де була розформована. Особовий склад Ч.г. став основою для формування частин Червоної армії.

П. Грачев (Сімферополь).

ЧЕРВОНА РУСЬ - історична назва Галичини, що зустрічається в писемних джерелах, переважно іноземних, у 16-19 ст. Термін Ч.Р. вжив італійський картограф 15 ст. Фора Мауро для позначення земель у басейні р. Дон. Польський історик поч. 17 ст. Ш.Старовольський називав Ч.Р. укр. землі. Однак поступово цей термін закріпився в історичній та географічній літературі для позначення території колишнього Галицького князівства (за адм. поділом 15-18 ст.- Руське і Волзьке воєводства). Назву Ч.Р. вживали тільки в літературі, серед місцевого населення вона не поширилася. Виникла, ймовірно, під впливом поширених у народів Сходу складних географічних назв, в яких окремі слова, що визначали відповідний колір, вживались для розрізнення сторін світу. Безпідставні спроби пов'язати назву Ч.Р. з Червенськими містами використовували деякі польські історики для того, щоб поширити на всю територію Ч.Р. тенденційні висновки про "неукраїнський характер" Червенських міст. З цією метою в польській публіцистиці 1920-30-х років замість Ч.Р. писали "Червенська Русь". У кін. 19 - на поч. 20 ст. термін Ч.Р. деякі автори москвофільського табору пропагували для штучного протиставлення українців Галичини решті українського народу. В сучасній літературі для позначення пд.-зх. частини Київської Русі до 14 ст. вживається термін "Галицька земля", "Галицько-Волинська Русь", а починаючи з 14 ст. - "Галичина", "Західна Україна".

Я. Ісаєвич (Львів).

ЧЕРВОНА УКРАЇНЬСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ (ЧУГА) - військове формування, створене у лютому 1920 з частин Української Галицької армії, що змушені увійти до складу Червоної армії. У кін. вересня 1919 обидві українські армії-Армія УНР і УГА розпочали воєнні дії проти Добровольчої армії ген. А.Денікіна. Наступ українських військ відбувався у надзвичайно складних умовах - раптово вдарили морози і спалахнула епідемія тифу. Не маючи через блокаду Антанти ні ліків, ні санітарних матеріалів, українські армії незабаром втратили бл. 70 відсотків особового складу. На поч. листопада понад 15 тис. старшин і вояків УГА знаходились у шпиталях в р-ні Вінниці. За цих обставин командування УГА підписало перемир'я з Добровольчою армією. За його умовами УГА приєднувалась до військ А.Денікіна і відводилась у тил на перепочинок. У кін. грудня - на поч. січня 1920 УГА, яка фактично втратила боєздатність, відступила на Східне Поділля в р-н міст Бершадь, Чичельник і Бірзула (тепер Котовськ). У цей час більшовицька армія, розгромивши у Правобережній Україні денікінські війська, наближалась до місця розташування галицьких корпусів. Не маючи іншого виходу, частини УГА на поч. лютого 1920 змушені увійти до складу Червоної армії. Попередні умови приєднання галичан до складу Червоної армії було вироблено у першій половині лютого 1920 під час переговорів ревкому УГА з представниками більшовицького командування у Києві. 7.2.1920 наказом армійського ревкому УГА утворено ЧУГА. У кін. лютого - на поч. березня 1920 більшовики провели реорганізацію УГА, відповідальним за проведення якої ЦК КП(б)У призначило В.Затонського. Вже 10.2.1920 було заарештовано Начального вождя УГА ген. О.Микитку й начальника штабу ген. Г.Ціріца (в липні 1920 обох розстріляно у підмосковному таборі для військовополонених Кожухові). Галичани входили до складу 12-ї армії і повністю підпорядковувались наказам її Реввійськради. Начальна команда УГА ліквідовувалась, створювався Польовий штаб ЧУГА, командантом якого призначили В.Порайка. Начальником булави (оперативне командування) став російський полковник В.Іванов, політкомісаром - М.Михайлик. Новостворений Ревтрибунал очолив Пучко (згодом - Кириченко), особливий відділ - галицький комуніст В.Сірко. Було проведено переформування галицьких частин. Замість корпусів створювались три бригади. Кожна з них складалася з трьох стрілецьких, артилерійського і кінних полків. Командантами бригад було призначено: першої бригади - підполковник А.Бізанц, начальник штабу - підполк. А.Шаманек; за ін. дан., командант Б.Білінкевич, потім - А.Шаманек, згодом - М.Баран; другої бригади - сотн. Ю.Головінський, нач. штабу-отаман Ф.Льорнер, третьої бригади - О.Станимир, нач. штабу - В.Льобковіч. У березні 1920 особовий склад ЧУГА налічував 1485 старшин і 16 688 бійців. Після реформування галицьких корпусів новостворені бригади розподілено до різних дивізій 12-ї і 14-ї більшовицьких армій, чим було порушено цілісність ЧУГА. У ЧУГА заборонялось виконувати український національний гімн "Ще не вмерла Україна", використовувати синьо-жовтий прапор та герб-тризуб, відмінялись українські військові звання і відзнаки. Ці заходи викликали серед галичан невдоволення і всезростаючі антибільшовицькі настрої, які згодом призвели до виходу галицьких частин зі складу Червоної армії. Ще на поч. 1920 у р-н Бершаді підійшли підрозділи Армії УНР під командуванням колишнього Начального команданта УГА ген. М.Омельяновича-Павленка, які перебували у Першому Зимовому поході (див. Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921) 6.4.1920 першим покинув ЧУГА і перейшов у повному складі до Армії УНР кінний полк (команд., отаман Е.Шепарович) разом з запасним куренем (сотн. І.Козак). Через деякий час приєднався до повстанського загону отамана Д.Зеленого технічний курінь під командуванням К.Кізюка. Після укладення Варшавського договору 1920 і початку спільного наступу польської армії і військ Директорії УНР проти більшовиків друга і

третя бригади ЧУГА у ніч з 23 на 24.4.1920 залишили своє розташування і почали пробиватись на з'єднання з Армією УНР. Проте 27,4 ці частини в р-ні Летичева і Ялтушкова були оточені польськими військами, роззброєні та інтерновані (старшини) у польських таборих. Окремим підрозділам ЧУГА все ж вдалося з'єднатися з Армією УНР. У складі Червоної армії залишилась тільки перша бригада, командування якої через збіг обставин не отримало наказу Ю.Головінського про перехід галицьких частин на бік Армії УНР. Ця бригада в бою під Махнівка була оточена польською дивізією ген. Я.Ромера. Частина бригади під командуванням А.Бізанца здалась у польський полон, а друга - двотисячний загін - вирвалася з оточення і пішла на з'єднання з Армією УНР. 30.4.1920 поблизу Козятина потрапила в оточення одна з найбоєздатніших частин ЧУГА-бригада УСС. ЧУГА перестала існувати. Перехід кількох частин ЧУГА на бік Дієвої армії мав трагічні наслідки для галицьких старшин і вояків, які перебували в тилу у Києві та Одесі. Тільки в Одесі було заарештовано 640 бійців і старшин, котрі лікувалися в місцевих шпиталях. Значна частина їх загинула в застінках ВЧК. Частину заарештованих старшин вивезено до підмосковного табору Кожухів. 217 старшин УГА у липні 1920 з табору було переведено до Архангельська і там знищено.

І. Підкова (Львів).

ЧЕРВОНЕ КОЗАЦТВО - назва армійських з'єднань, сформованих більшовиками на протипагу збройним формуванням Вільного козацтва. Перший підрозділ Ч.к. організовано у грудні 1917 у Харкові. Присвоєння більшовиками своїм військовим формаціям назви "Червоне козацтво" пов'язане з намаганням максимально наблизити їх найменування до звичного і глибоко шанованого в Україні військового стану - козацтва. Загони Ч.к. підпорядковувались тільки Москві й використовувались у боротьбі з частинами Армії УНР та загонами українських повстанців, а також з військами А.Денікіна, П.Врангеля, збройними силами Польщі. Ч.к. структурною побудовою не відрізнялося від ін. військових з'єднань більшовиків. Більшість командного складу, а також рядових бійців були неукраїнці. Командиром першого полку Ч.к. став В.Примаков. У січні 1918 перший полк Ч.к. виступив з Харкова і спільно з ін. військовими силами, що прибули з Росії, розпочав похід на Київ. У січні-лютому 1918 полк ніс охоронну службу в Києві, використовувався більшовиками для масових розправ над населенням, У квітні 1918 полк відведено у Донбас і перетворено у перший Катеринославський партизанський загін. У кін. 1918-на поч. 1919 полк Ч. к. розгорнуто у бригаду. У листопаді 1919 на базі бригади сформовано восьму Червону козачу дивізію, яка за наказом командування здійснила рейд по тилах денікінців. У травні 1920 частину Ч.к. було передислоковано на Західний фронт. У складі 14-ї армії восьма Червона козача дивізія перейшла Збруч. У серпні 1920 створено перший кінний корпус Червоних козаків, який спрямовано на боротьбу із загонами Н.Махна, Ю.Тютюнника. У роки сталінських репресій частини Ч.к. розформували, а колишніх командирів розстріляли. Тривалий період (до сер. 1950-х) взагалі були заборонені в СРСР згадки про Ч.к. Лише після смерті Й.Сталіна з'явилися перші публікації про Ч.к., розстріляних командирів було посмертно реабілітовано.

С. Мовчан (Львів).

ЧЕРЕМШИНА МАРКО (справжнє ім'я, по батькові - Семанюк Іван Юрійович; 13.7. (за ін. дан. - 13.6.)1874 - 25.4.1927) - український письменник. Н. у с.Кобаки (тепер Косівського р-ну Івано-Франківської обл.). Закінчив Коломийську гімназію. У 1896-1901 навчався на юридичному ф-ті Віденського ун-ту. З 1906 займався адвокатською практикою у Делятині. У 1906 захистив докторську дисертацію. У 1912 заснував власну адвокатську канцелярію в м.Снятині. Разом з В.Стефаником проводив культурно-освітню і громадську роботу серед місцевого населення. Творчий шлях розпочав драмою "Несамовиті" (1895), яку надіслав на конкурс до Львова. Перший твір - оповідання "Керманіч" опублікував у газеті "Буковина" в 1896. Писав переважно малу прозу. У 1920-х Ч. налагодив і підтримував зв'язки з видавництвами УСРР, де вийшли деякі з його творів. Помер і похований у Снятині. Новели Ч. увійшли до збірок: "Карби" (1901), "Село вигибає" (1925), "Верховина" (1929). Кращі твори письменника складають 4 цикли: "Карби", "Село за війни", "Парасочка", "Верховина". Ч. - співець Гуцульщини. У циклі "Карби" відобразив тяжке становище гуцульського селянства. В антивоєнних новелах ("Село вигибає", "Після бою", "Село потерпає", "Перші стріли" та ін.) описав трагічну долю гуцульського села у часи світової війни. У новелах циклу "Парасочка" письменник створив галерею образів життєрадісних, розкутих людей, поведінка яких впливає зі стилістики гуцульських кахлів та співанок-хронік, чим досяг абсолютної оригінальності у побудові сюжету. У циклі "Верховина", що вийшов збіркою вже після смерті автора, Ч. розвинув патріотичну ідею опору, актуальну для західноукраїнського села часів польської окупації. Стиль Ч. тяжіє до віншувальних медитацій з елементами різдвяного, великоднього та купальського фольклору. Писав Ч. також поезії у прозі (цикл "Листки", "Посвяти Василеві Стефанику"). Здійснив низку високохудожніх перекладів з угорської (К.Мікшат), німецької (Р.Шай, М.Юнгнікель, Й.Шлаф) та ін. У доробку письменника - твори для дітей, літературно-критичні та науково-публіцистичні виступи, спогади, автобіографія. У 1949 у Снятині відкрито літературно-меморіальний музей Ч.

Р. Чопик (Львів).

ЧЕРКАСИ - назва українських козаків в офіційних актах Московської держави у другій пол. 16 - першій пол. 17 ст. Існують дві гіпотези походження назви "черкаси". Перша пов'язує її з назвою міста Черкаси, поблизу якого у той час жило багато козаків. Прихильники другої гіпотези виводять назву Ч. від кавказьких черкесів, пов'язуючи виникнення українського козацтва з чорними клобуками. Друга гіпотеза формувалася деякими російськими істориками для підтвердження тези про неукраїнське походження козаків. З другої пол. 17 ст.

назву "черкаси" поступово витіснив термін "малоросійські козаки".

ЧЕРНЕЦЬКИЙ АНТІН (8.4.1887 -15.2.1963)-український громадсько-політичний діяч у Галичині, журналіст. Н. у Бережанах. З 189[^] навчався в Бережанській гімназії, де, ознайомившись із радикальною пресою, став членом таємного гуртка "Молода Україна". Визначний діяч Української соціал-демократичної партії, член і секретари' керівного органу - Екзекутивного комітету. Секретар крайової професійної організації українських залізничників. У 1918 увійшов до складу Організаційного комітету УСДП з відновлення діяльності партії, що була фактично призупинена в роки Першої світової війни. Редактор та співредактор періодики УСДП "Земля і воля", "Вперед", "Професійний вісник". У жовтні 1918 увійшов до складу Української національної ради ЗУНР-ЗО УНР 1918-19 як делегат від УСДП. 9.11.1918 призначений секретарем праці та суспільної опіки в першій Раді державних секретарів ЗУНР (Див. Державний секретаріат ЗУНР-ЗО УНР). Емігрував до Німеччини, згодом - до Швейцарії. Помер у Швейцарії.

О.Павлишин (Львів).

ЧЕРНИК ТЕОДОР (Федір, Федь; 1894 -18.11.1918) - український військовий діяч. Н. у Якимчицях під Львовом. Закінчив гімназію у Перемишлі, навчався на юридичному ф-ті Львівського ун-ту. У серпні 1914 вступив добровольцем до Легіону Українських січових стрільців. З червня 1916- командир сотні скорострільів, хорунжий. У кін. вересня 1916 потрапив у російський полон під Потуторами. Після Лютневої революції 1917 в Росії Ч. разом з галицькими старшинами з табору в Дубовці (неподалік Царицина) Є.Коновальцем, А.Мельником, Р.Сушком, В.Кучабським, І.Чмолюком розгорнув широку організаційну і пропагандистську роботу серед полонених українців. Восени 1917 утік з табору. В листопаді 1917 став одним з організаторів Куреня січових стрільців у Києві. Очолював кулеметну сотню Куреня СС, входив до складу вищого дорадчого органу частини - Стрільцької Ради. Відзначився під час ліквідації більшовицького повстання у Києві в січні 1918 та оборони міста від більшовицьких військ. Сотня Ч. зробила вагомий внесок у перемогу республіканських військ у Мотовилівському бою 1918. У цьому ж бою Ч. загинув.

І Підкова (Львів).

ЧЕРНИШ ОЛЕКСАНДР (25.12.1918 -16.8.1993) - український археолог, доктор істор. наук (з 1961), професор (1969). Н. у Холмах (тепер Корюківського р-ну Чернігівської обл.). У 1946 закінчив історичний ф-т Київського ун-ту. У 1946-50 працював в Ін-ті археології АН УРСР (м.Київ). У 1951-93 - в Ін-ті суспільних наук АН УРСР (м.Львів): у 1951 - науковий працівник, 1957-61 - старший науковий працівник, 1962-86 - завідувач відділу археології, 1987-92 - провідний науковий працівник. Був одним із найбільш відомих українських учених другої пол. 20 ст. у вивченні найдавнішої історії Східної Європи. Наукову діяльність розпочав з дослідження пам'яток палеоліту межиріччя Південного Бугу і Дніпра. Відкрив і дослідив понад сотню стоянок палеоліту по берегах середньої течії Дністра, головним чином, у Чернівецькій обл. Здобув світове визнання своїми численними працями з палеоліту та мезоліту Північного Прикарпаття, в яких розкрив на великому фактичному матеріалі процес заселення людиною Північно-Східного Прикарпаття, взаємозв'язок між життям і діяльністю людини та навколишнього середовища в льодовикову епоху. Багато уваги приділяв вивченню матеріальної і духовної культури палео-мезолітичного населення. Висунув оригінальну ідею про зародження родового ладу в середньому палеоліті (мустьєрська доба). Подав ґрунтовний опис мезолітичної печери Бала-мутівки на Середньому Дністрі - єдиної пам'ятки в карпатсько-волинському регіоні, де збереглися численні оригінальні малюнки. Відкрив рідкісні музичні інструменти палеолітичної доби, заклав основи львівської палеолітичної школи. Автор кількох сотень наукових публікацій, у тому числі десяти монографій, зокрема "Поздний палеоліт Середнього Поднестровья" (М., 1959), "Ранний і середній палеоліт Поднестровья" (М., 1965), "Многослойная палеолитическая стоянка Молодове-5" (М., 1987).

М. Пелешишин (Львів).

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВОЄВОДСТВО - адміністративно-територіальна одиниця, створена у складі Польського королівства у 1635 на місці Сіверської (Чернігівської) землі. Воєводство поділялося на Чернігівський і Новгородський (Новгород-Сіверський) повіти. Під час національно-визвольної війни під проводом Б-Хмельницького діяльність польської адміністрації на території воєводства ліквідовано. Продовжувало певний час формально існувати як підконтрольна гетьманському уряду територія, яку було поділено на полки. Згодом потреба в його існуванні у Лівобережній Україні відпала. До 1795 назва воєводства вживалася в Речі Посполитій у зв'язку з традиційним наданням шляхті земських урядів - воєвода чернігівський, чернігівський каштелян, чернігівський підкоморій тощо, землями якого польська корона фактично не володіла.

М. Крикун (Львів).

ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ ПОВСТАННЯ -збройний виступ проти царизму в Україні 29.12.1825-3.1.1826 (10-15.1.1826). Виступ готувався Південним товариством декабристів і його планувалося провести одночасно з Північним товариством у Петербурзі. Декабристи розраховували підняти на повстання війська трьох корпусів - понад 50 тис. чол., розташованих в Україні. Згідно з планом декабристи повинні були виступити влітку 1826, однак смерть Олександра І змусила членів Північного товариства спішно виступити в Петербурзі. Виступ 14 (25).12.1825 Північного товариства у столиці закінчився поразкою. Напередодні виступу було заарештовано керівника Південного товариства П.Пестеля. Ситуація, що складалась, змусила членів Південного товариства до негайного виступу. В нових умовах члени Південного товариства повинні

були підняти військові з'єднання для захоплення Москви і Петербурга, скинення самодержавства і створення під Києвом укріпленого табору для боротьби з контрреволюцією. Повстання очолили керівники Васильківської управи Південного товариства - командир батальйону Чернігівського полку С.Муравйов-Апостол і поручик М.Бестужев-Рюмін. 24.12. С.Муравйов-Апостол виїхав до Василькова для повідомлення командирів полків про майбутній виступ. 25.12. у Житомирі він довідався про поразку декабристів у Петербурзі й прийняв рішення про негайний початок повстання, однак командири полків А.Муравйов, В.Тізенгаузен та І.Повало-Швейковський ігнорували його вказівки. Більше того, командир полку заарештував 29.12. у с.Трилісах самого С.Муравйова-Апостола. Цього ж дня молоді офіцери В.Соловйов, А.Кузьмін, І.Сушинов, М.Щепилло звільнили С.Муравйова-Апостола з-під варті. Повстання почалося 29.12.1825 (10.1.1826) виступом у с.Триліси 5-ї роти Чернігівського полку на чолі з С.Муравйовим-Апостолом, до якої незабаром приєдналися солдати 2-ї гренадерської роти із с.Ковалівки. Зранку 30.12.1825 (12.1.1826) перед повсталими військами була зачитана революційна прокламація - "Православний катехізис", де містилися заклики до збройного повстання з метою повалення самодержавства, скасування кріпацтва і встановлення демократичного ладу в Росії. Війська вирушили в напрямку містечка Брусилів. У селі Велика Мотовилівка до повсталих приєдналися дві роти Чернігівського полку. Однак з'єднатись з іншими частинами, де служили декабристи, не вдалося. Загальна кількість повстанців становила 1020 солдатів і 18 офіцерів. Повстанці на чолі з С.Муравйовим-Апостолом і М.Бестужевим-Рюміним вирушили у напрямку Житомира, де також були осередки Південного товариства. Однак урядові війська перекрили дорогу на Житомир, і повстанцям довелося повернути на Білу Церкву. З (15).1.1826 поблизу сіл Ковалівки і Устимівки вони вступили в бій з каральним загonom генерала Гейсмара. Урядові війська відкрили артилерійський вогонь, а згодом кинули у бій кавалерію. Бл. 50 чол. було вбито й поранено. Поранені офіцери А.Кузьмін та І.Муравйов-Апостол, щоб не потрапити під арешт, застрелилися. 895 солдатів і унтер-офіцерів було заарештовано і відправлено до Білої Церкви. За вироком суду С.Муравйова-Апостола і М.Бестужева-Рюміна повісили 13.(25)7.1826 у Петропавлівській фортеці разом з ін. керівниками декабристського руху. Офіцери В.Соловйов, І.Сушинов, О.Мозолевський були засуджені до довічної каторги, бл. 100 солдатів піддані тілесним покаранням і заслані до Сибіру на каторгу, 805 чол. переведено на Кавказ у діючу армію. Чернігівський полк було розформовано.

О. Сухий (Львів).

ЧЕРНІН ОТТОКАР (26.10.1872 -4.4.1932)-австрійський політичний і державний діяч, дипломат, граф. У 1903 став депутатом чеського сейму від Німецької партії. З 1912-член Палати панів у Відні. У 1913-16 очолював дипломатичну місію в Румунії. Намагався не допустити вступу Румунії у війну на боці Антанти. Ставши у 1916 міністром закордонних справ Австро-Угорщини, намагався встановити таємні контакти з керівниками країн Антанти для обговорення можливості укладення компромісного миру. Очолював австро-угорську делегацію на мирних переговорах у Бересті. 9.2.1918 підписав Берестейський мир 1918 Українською Народною Республікою. Уклав також таємну угоду з українською делегацією про поділ Галичини на польську та українську частини й об'єднання Східної Галичини та Буковини в окремий коронний край. Протести польських політичних сил проти таємної частини договору змусили Ч. у квітні подати у відставку. Ч. приписують авторство терміну для означення Берестейського миру - "хлібний мир" ("Brotfrieden"). У 1920-23 - депутат австрійського парламенту. Автор спогадів "У дні світової війни".

І. Підкова (Львів).

ЧЕРНЯВСЬКИЙ ІВАН (1867 - 1959) -український громадсько-політичний діяч у Галичині, адвокат. Н. у м.Збаражі (тепер Тернопільська обл.). Вивчав право у Львівському ун-ті. Працював у судових установах Ходорова, Львова, Коломиї. У кін. 1918 обраний до Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР від Коломиї. Член законодавчої та військової комісії УНРади, референт у справах пошти і телеграфу відділу "Окружної Національної Ради" в Коломиї. У лютому 1919 призначений президентом окружного суду в Коломиї. Після відступу УГА за Збруччю встановлення окупаційного режиму в Галичині за антипольські виступи заарештований та ув'язнений у тюрмі в Новому Сончі. Ч. був одним з організаторів випуску в Коломиї поштових марок для потреб ЗУНР. Автор книги "Історія коломиїських поштових марок" (1928), що була перевидана німецькою мовою. Збирав фольклорний та етнографічний матеріал на Гуцульщині та Покутті. У післявоєнні роки працював у Музеї народного мистецтва Гуцульщини, який організував разом з В.Кобринським.

О. Павлишин (Львів).

ЧЕРНЯВСЬКИЙ МИКОЛА ФЕДОРОВИЧ (псевд. - Микола Ч., Наум Чермак, Чермак; 22.12.1867 (3.1.1868)-26.11.1946)-український письменник, перекладач. Н. у слободі Торській Олексіївці Бахмутського повіту Катеринославської губ (тепер. с.Октябрське Добропільського р-ну Донецької обл.) в родині дяка. Навчався у початковій школі в станиці Митяківській, у приватній духовній семінарії в м.Луганську; з 1878 - з Бахмутській та Катеринославській бурсах, після закінчення яких учителював у першій з них. У 1901-03 служив статистом у Чернігівському земстві, а потім до 1919 працював у Херсонській земельній управі. В останні роки життя вчителювавна Херсонщині. Літературну діяльність розпочав у 1895, видавши у Харкові збірку поезій під назвою "Пісні кохання". В 1898 у Бахмуті вийшла у світ збірка поезій "Донецькі сонети", 1903 у Києві видано третій збірник-"Зорі". Ліричними героями своїх поезій Ч. обрав шахтарів-заробітчан, селян-бідняків. Писав також на історичні теми (козацтво), вбачаючи причини підневільного становища України не лише в її колоніальному поневоленні, а й у зраді значної частини української еліти національних інтересів

батьківщини. Ч. друкував свої твори в "Літературно-науковому віснику", журналі "Киевская старина". Брав участь у виданні альманахів "Дубове листя", "З-над хмар і з долин", "На вічну пам'ять Котляревському", "За красою", "Досвітні огні". У 1905 видав у Херсоні альманах молодих українських письменників "Перша ластівка", разом з М.Коцюбинським - альманах "З потоку життя", з Б.Грінченком та М.Коцюбинським - альманах "Дубове листя". Автор багатьох оповідань і повістей, сюжети для яких брав переважно з життя українського робітництва, інтелігенції, що проходило в умовах провінційного містечка, з пориванням персонажів до кращого й пасивним упокоренням перед гнітючим впливом оточення (оповідання "Кінець гри", "Vaе victis", "Тополя", "Товариші", та ін.). Провідна проблема художнього доробку Ч. - дисгармонія між духовним і матеріальним світом, світлом і темрявою, добром і злом. Його хвилюють плінність буття людини, її роду, нації (поезії в прозі "Комета", "Зорі"), проблеми життя і смерті ("Сон життя", "На крилах смерті", "Хай буде світ"). Сильова манера Ч. позначена відбитком еkleктизму: у поезії відшукуються риси романтичні й реалістичні, імпресіоністські й символістські. Тема життя інтелігенції представлена повістями "Весняна повідь" (1906), "Варвари" (1908), "Під чорною короугою", в яких створено образ інтелігента-песиміста, зневіреного в ідеї соціальної справедливості. Ч. поєднував у собі елементи натуралізму й неореалізму, йому притаманна політична розважливність і моральна незалежність, глибока стурбованість долею нації за умов радянської суспільства. У творчому доробку Ч. - переклади з Пушкіна, Лермонтова, Майкова, Фета, Надсона, Гейне, Міцкевича. Здійснив переспів "Слова о полку Ігоревім". Автор ряду критичних статей ("П.Куліш і його оповідання").

О. Легка (Львів).

ЧЕРНЯВЦЕНКО ДЕМ'ЯН (рр. н. і см. невід.) - український військовий діяч, один із соратників гетьмана Б.Хмельницького. Брав участь у військових діях української армії проти шляхетської Польщі, виконував дипломатичні доручення гетьмана. У 1648-49 - генеральний обозний. Рішуче виступав проти укладення угоди з Річчю Посполитою. Після підписання Зборівського договору 1649 призначений головою комісії з укладення списків козацького реєстру. Подальша доля невідома.

І. Підкова (Львів).

ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА - археологічна культура 2-5 ст. Поширена в лісостеповій і степовій смугах Правобережної, частково Лівобережної України. Близькі за характером пам'ятки виявлено в суміжних районах Молдови, Румунії, а також Південно-Східної Польщі. Назва походить від могильника біля с.Черняхова (тепер Кагарлицького р-ну Київської обл.), дослідженого 1900-01 В.Хвойкою. В Україні відомо бл. 2 тис. пам'яток цієї культури, переважно поселень. Вони різні за розмірами, неукріплені. Залежно від території переважають наземні та заглиблені в землю житла (землянки і напівземлянки). Матеріальна культура населення Ч.к. представлена ліпним посудом місцевого виробництва та привізним гончарним, виготовленим на крузі за римською технологією (горщики, амфори, миски). Поширені посудини зі скла, різноманітні вироби із заліза (ножі, сокири, вістря, наральники та ін.). На поселеннях і особливо в похованнях часто трапляються різноманітні шпильки (фібули), пряжки, намисто. Населення Ч.к. вело осілий спосіб життя, основними заняттями були обробіток землі з допомогою рала і тяглової сили тварин, скотарство. Значного розвитку набули залізодобувна та ковальська справи, деревообробне, косторізне, ткацьке виробництво. Населення підтримувало активні економічні та ін. зв'язки з античними містами Північного Причорномор'я та римськими придунайськими провінціями. Свідченням цього є привізні ремісничі вироби і численні знахідки монет та грошово-речових скарбів (Машів на Волині). Основою соціального життя була сусідська община з сильними пережитками родової общини, удосконалювалась система племінної організації, формувались військові дружини для боротьби з готами, а також для служби в римських військах. Серед релігійних вірувань помітно виділяється віра в священну силу вогню. Люди володіли різноманітними прикладними знаннями, пов'язаними з циклом сільськогосподарських робіт, торгівлею. Більшість сучасних дослідників вважають, що Ч.к. сформувалась на основі зарубинецької, частини пшеворської культур у лісостеповій смузі Правобережної України, фракійського населення даків у Підкарпатті, сарматів у степах між Дністром і Дніпром. Певну роль у формуванні Ч.к. відіграли германські племена готів, а також римські впливи. Ч.к. з приходом гунів зникла. З середовища племен Ч.к. в 6 ст. виділились ранньослов'янські племена, які утворили кілька культур: київську, пеньківську між Дністром і Дніпром, на заході - культуру дулібів, білих хорватів.

М. Пелещин (Львів).

ЧЕТВЕРНИЙ СОЮЗ (Четвірний союз, По-чвірний союз) - військово-політичний блок Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини, що протистояв країнам Антанти в Першій світовій війні 1914-18. Після розпаду в травні 1915 Троїстого Союзу внаслідок укладення договорів урядами Німеччини і Австро-Угорщини з Туреччиною та Болгарією до осені 1915 було створене нове військово-політичне об'єднання - Ч.с. Туреччина, підписавши 2.8.1914 договір про військовий союз з Німеччиною, через два місяці оголосила війну Великобританії, Франції, Росії. Болгарія 6.9.1915 підписала договір про союз з Німеччиною та військову конвенцію з Австро-Угорщиною про спільні дії проти Сербії. Аналогічний договір підписано між Болгарією та Туреччиною. У жовтні 1915 Болгарія оголосила війну Сербії та Росії. Найбільших успіхів у наступальних операціях країни Ч.с. досягли в 1915, коли австрійські й болгарські війська окупували Сербію, а російська армія залишила територію Польщі, Галичини, частину Прибалтики. Країни Ч.с. в лютому 1918 підписали договори у Бересті з Українською Народною Республікою (див. Берестейський мир 1918), а 3.3.1918- з

більшовицькою Росією. У травні 1918 країни Ч.С. в Бухаресті підписали договір з Румунією. Після виходу з війни Болгарії (30.9.1918) і Туреччини (30.10.1918) Ч.с. припинив своє існування.

С. Мовчан (Львів).

ЧЕХІВСЬКИЙ ВОЛОДИМИР МУСІЙОВИЧ (Чеховський; 20.7.1876 - бл. 1938) - визначний український політичний і церковний діяч, ідеолог УАПЦ, професор. Н. у с.Горохуватці Київського повіту Київської губ. у родині священика. У 1896 закінчив Київську духовну семінарію, в 1900 - Київську духовну академію, одержав ступінь кандидата богослов'я (у 1905 присвоєно звання магістра). У 1900-01 вчителював у с.Янівці та Горохуватці на Київщині. У 1901-03 працював помічником інспектора Кам'янець-Подільської духовної семінарії, з якої 1904 за активну національну роботу переведений з попередженням до Київської духовної семінарії. У 1905-06 - учитель російської мови в Черкаському духовному училищі, учитель історії літератури та теорії словесності в Черкаській чоловічій гімназії. З 1905 належав до Української соціал-демократичної робітничої партії. За свою політичну і громадську діяльність постійно перебував під наглядом поліції. У 1906 обраний депутатом 1 Державної Думи, в якій входив до складу Української парламентської громади. У 1906 за участь в українському національному русі заарештований і засланий до Вологодської губ. У 1907 повернувся в Україну. У 1908-17 жив в Одесі. Викладав історію, психологію, логіку в середніх навчальних закладах Одеси. Брав активну участь у роботі місцевих осередків Громади і "Просвіти", редагував газету "Українське слово", яку видавав Український комітет. У 1917 переїхав до Києва, де активно займався національно-державотворчою та церковною діяльністю. Входив до складу керівних органів Української соціал-демократичної робітничої партії. З квітня 1917 - член Української Центральної Ради від м.Одеси. З квітня 1918 - на посаді директора департаменту віросповідань УНР. Директор департаменту загальних справ Міністерства віросповідань Української Держави. Восени 1918 Ч., будучи членом Українського військового революційного комітету, брав участь у підготовці збройного повстання проти гетьмана П.Скоропадського. У період Директорії УНР з 26.12.1918 до 11.2.1919 очолював Раду Міністрів і Міністерство закордонних справ УНР. Надзвичайно багато зробив для становлення Української автокефальної православної церкви. За його безпосередньою ініціативою уряд УНР 1.1.1919 проголосив автокефалію УАПЦ. У 1919-20 -професор історії культури в Державному Українському університеті в Кам'янці-Подільському. У 1920-22 - професор Вінницького ін-ту народної освіти та Київського медичного ін-ту, доцент Київського політехнічного ін-ту. З 1920 близько співпрацює з Всеукраїнською православною церковною радою, яка очолювала Всеукраїнську спілку православних парафій та вела підготовку до Всеукраїнського православного церковного собору з метою завершення організаційного оформлення УАПЦ. Учасник I і II Всеукраїнських православних церковних соборів. На I Всеукраїнському соборі (14-30.10.1921) - голова ідеологічної комісії УАПЦ, засновник і голова "Братства робітників слова". У 1921-24 - член президії ВПЦР, благовісник УАПЦ, організатор і викладач пастирських курсів у Києві. 17-30.10.1927 - голова другого Всеукраїнського собору. 29.7.1929 заарештований за звинуваченням у приналежності до сфабрикованої органами ДПУ Спілки визволення України. Під час процесу СВУ 19.4.1930 засуджений до страти. Згодом вирок замінили на 10-річне ув'язнення. Відбував покарання в Харківському 1 Ярославському політизоляторах. У 1933 Ч. переведено до таборів особливого призначення без права листування. Ймовірно, загинув в ув'язненні. Автор праць на релігійно-церковну тематику (деякі роботи підписував псевдонімом Ілля Братерський): "Київський митрополит Гавриїл Банулеско-Бодоні. 1799-1908", "Боротьба чехів за волю 1 правду в часи Гуса", "Кому служить церковне панство на Україні", "Основи визволення Церкви з-під влади князів тьми", "За Церкву, Христову громаду, проти царства тьми", "Церковне панство на Україні".

О. Ігнатуша (Запоріжжя).

ЧЕХІВСЬКИЙ МИКОЛА МУСІЙОВИЧ (18.12.1878-1938)-український православний церковний діяч, священик УАПЦ. Н. у с.Горохуватці на Київщині. Навчався в Київській духовній семінарії та в Київській духовній академії, яку закінчив 1902 з відзнакою. Професор на кафедрі церковної історії Київської духовної академії. У 1905 звільнений за "мазепинство", перебував під негласним наглядом поліції. Працював у Києві в приватних середніх школах учителем історії, пізніше - у гімназіях повітових міст Київщини. Закінчив Чугуївську військову школу; підполковник російської армії. З 1917 був активним учасником національно-церковного руху на Київщині. У грудні 1920 заарештований органами радянської влади, деякий час перебував в ув'язненні. У 1921 висвячений на священика УАПЦ; служив у Святошині. З 1925 - священик на Харківщині. У травні 1928 відзначений грамотою Всеукраїнської православної церковної ради як зразковий священик УАПЦ. З вересня 1928 відійшов від праці для церкви під тиском радянської влади. У 1929 заарештований і під час процесу Спілки визволення України засуджений до 3 років ув'язнення. Покарання відбував у Ярославському політизоляторі. У 1933 термін ув'язнення було продовжено на 10 років. Помер у таборах в Якутії.

О. Ігнатуша (Запоріжжя).

ЧЕХОВИЧ ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (23.11.1870- р.с.м.невід.)-український військовий юрист, генерал-хорунжий (з 1920). Н. у Кам'янці-Подільському. Після закінчення Олександрівської військово-юридичної академії- військовий юрист російської армії. За Гетьманату - член Головної військово-судової управи. Усунутий з посади за прихильне ставлення до українських справ. За Директорії УНР повернувся до виконання своїх обов'язків. Влітку 1920 - помічник начальника Головної управи військового суду, головного прокурора УНР. З жовтня 1920 - генерал-хорунжий. З лютого 1921 - начальник Головної військово-судової

управи військового міністерства, водночас Головний прокурор УНР. Подальша доля невідома.

М. Литвин, К.Науменко (Львів).

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА (Чехо-Словачина, Чехо-Словацька Республіка) - держава у Центральній Європі в 1918-92. За формою державного устрою в 1918-68 унітарна, в 1968-92 - федеративна республіка, яка складалася з Чеської і Словацької республік. Вищий законодавчий орган - двопалатні Національні (з 1968 - Федеральні) збори (Національна палата і Палата національностей). Глава держави - президент. Обирався парламентом терміном на 5 років. Столиця - м.Прага. Загальна площа - 127,9 тис.кв.км. Населення (1991)- 15,7 млн. чол.

В умовах воєнної поразки Австро-Угорщини під час Першої світової війни 1914-18 розпочалася практична реалізація планів чеських і словацьких політичних кіл щодо утворення чесько-словацької держави. У державно-правовій декларації чеських депутатів австрійського парламенту від 30.5.1917 містився пункт про включення Словаччини до складу майбутньої держави чехів і словаків. Великий міжнародний резонанс мав словацький маніфест від 1.5.1918 про утворення спільної держави. 30.5.1918 у м.Піттсбург (США) між чеськими і словацькими політичними організаціями в еміграції була укладена угода, що закладала основи майбутнього устрою Чехословацької держави, в якій словаки мали отримати автономію. 13.7. чеські політичні лідери, які діяли на батьківщині (К.Крамарж, А.Швегла, В.Клофач), утворили у Празі Національний чехословацький комітет. До його складу входили також чеські словакофіли, які утворили Словацьке відділення цього комітету. У жовтні 1918 між керівниками двох політичних центрів - празьким Національним комітетом і Тимчасовим чехословацьким урядом (утвореним 14.7. у Парижі) - розпочалися переговори щодо практичної реалізації накреслених заходів. 28.10. Національний комітет у Празі проголосив створення самостійної Чехословацької республіки і заявив про тимчасове взяття на себе функцій вищого органу влади. 30.10. у м.Мартін Словацька Національна Рада внаслідок своєї політичної слабкості не змогла забезпечити перехід влади у свої руки і прийняла рішення про приєднання словацьких земель до Чехії у рамках єдиного державного утворення. Після укладення 5.11. компромісної угоди між двома центрами чеського національного руху Чехословацька республіка офіційно стала незалежною державою. 13.11. Національний комітет затвердив тимчасову конституцію, а 14.11.1918 Національні збори обрали першим президентом республіки Т.Масарика. Уряд, склад якого був узгоджений ще 28.10. під час переговорів у Женеві представників двох керівних політичних центрів, очолив голова празького Національного комітету, лідер Національно-демократичної партії К.Крамарж. Кордони республіки були визначені Версальським (1919), Сен-Жерменським (1919) і Тріанонським (1920) мирними договорами. Сен-Жерменський договір містив щодо українського Закарпаття спеціальний документ - "Генеральний статут Підкарпатської Русі". Територія Закарпатської України під назвою Підкарпатська Русь увійшла до Чехословацької республіки та мала отримати автономний статус (див. Підкарпатська Русь, Закарпаття).

Чехословацька держава охоплювала площу 140,4 тис. км² з населенням 13,6 млн чол. (чехи - 6,8 млн, словаки - 2 млн, німці - 3,1 млн, угорці - 0,7 млн, українці - 0,5 млн, ін. національності - 0,5 млн). Понад третину населення Ч. складали національні меншини, становище яких було визначене т.зв. Малим Сен-Жерменським договором. У перші роки існування Чехословацької республіки одне з центральних місць у зовнішньополітичній діяльності її уряду займала українська проблема. Празький уряд намагався встановити тісні політичні та економічні зв'язки з українськими державами, зокрема відбувся обмін делегаціями з урядами Західно-Української Народної Республіки (1918) та Української Народної Республіки (1919). У 1921 були налагоджені економічні контакти з радянською Україною. Значну увагу чехословацький уряд приділяв вирішенню проблеми біженців і української еміграції у Ч. Однак широкі можливості й перспективи чехословацько-українських відносин, закладені у перші міжвоєнні роки, не мали подальшого розвитку. Із утворенням СРСР українська проблема була зовсім згорнута у зовнішньополітичних концепціях і доктринах Чехословацької держави.

У кін. лютого 1920 Національні збори прийняли конституцію Чехословацької республіки. Вищим законодавчим органом держави ставали Національні збори, які обирали президента, офіційною державною мовою - т. зв. чехословацька мова. У районах, де проживало не менше 20% нечеського населення, у державних установах поряд з державною використовувалась мова даної національності. У національному питанні конституція виходила з тези про єдину чехословацьку націю, яка перекреслювала саму суть спільної держави чехів і словаків. Зафіксована конституцією теза про автономію українського Закарпаття у рамках Чехословацької держави так і не була реалізована і мала суто символічний характер. У країні діяли численні політичні партії, зокрема у парламентських виборах 1925 брало участь 29, а 1929 - 19 партій. Велика кількість політичних партій і організацій призвела до виникнення урядових коаліцій (загальнонаціональна; чесько-словацько-німецька; панівна з участю національних чеських, словацьких, німецьких і угорських партій та ін.), ядром яких, як правило, були Аграрна, Національно-демократична і Народна партії. Правлячі кола створювали також неформальні осередки реального владного впливу, одним з найвпливовіших серед яких було пропрезидентське угруповання "Град". Поряд з "Градом" значну роль у державному житті країни у 1920 роках відігравали політичні об'єднання "П'ятірка" і "Вісімка", які склалися з лідерів партій урядової коаліції і офіційно виступали як координатори парламентських партійних клубів. Економічні позиції Чехословацької республіки визначало те, що в її межах опинилося бл. 70% всієї промисловості колишньої Австро-Угорської імперії. Завдяки цьому Ч. у міжвоєнний час увійшла в першу десятку індустріальне розвинених країн світу. У промисловості домінували великі монополістичні об'єднання ("Шкода", "Батя", "Центрокооператив").

Основними фінансовими центрами були Живнostenський і Аграрний банк. Хоча чеським промисловцям вдалося відтіснити іноземних конкурентів з провідних позицій у господарстві країни, останні продовжували відігравати значну роль в економіці Ч. Промислове виробництво було зосереджене в основному в чеських землях, а в Словаччині та Підкарпатській Русі переважало сільськогосподарське виробництво. Протягом 1920-х років уряд провів аграрну реформу, яка хоч і обмежила, проте не ліквідувала великого землеволодіння. З поч. 1930 років спостерігався процес поляризації суспільних сил, характерною рисою якого була трансформація політичної системи. Національні демократи, зробивши ставку на створення під своєю егідою опозиційного політичного блоку, у 1934 спільно з Національною лігою і Національним фронтом утворили Національне об'єднання. У свою чергу, лідери аграріїв також шукали можливості зміцнення своїх позицій і вели переговори з німецькими та словацькими партійними керівниками. Словацька народна партія почала висувати ідею відокремлення словацьких земель і створення незалежної Словацької держави.

У травні 1935 відбулися парламентські вибори, внаслідок яких основні партії урядової коаліції зберегли свої позиції. Аграрії виявилися найсильнішими у правлячій коаліції, хоча і втратили абсолютну першість. У листопаді 1935, зважаючи на домінуюче становище своєї партії у коаліції, аграрії без попереднього узгодження з іншими партнерами замінили главу уряду. Новопризначеним прем'єром став лідер словацького відділення партії М.Годжа (1878-1944). У листопаді 1935 подав у відставку з посади Президента республіки Т.Масарик. Цією ситуацією вирішили скористатися аграрії, щоб провести на посаду глави держави одного із своїх лідерів, або, у випадку невдачі, малопомітну політичну фігуру. Після тривалих міжпартійних дискусій єдиним претендентом на посаду президента виявився Е.Бенеш, міністр закордонних справ в усіх урядах Чехословацької республіки. У грудні 1935 Е.Бенеш, якого підтримала більшість впливових політичних партій, здобув перемогу під час президентських виборів.

Певне місце у внутрішній політиці чехословацького уряду займала українська проблема, зокрема його ставлення щодо етнічних українців Закарпаття (400 тис. чол.) і політичних емігрантів (20 тис. чол.). Чехословацький уряд підтримував насамперед демократичні течії в середовищі еміграції. З допомогою урядових і громадських кіл Ч. та за ініціативою провідних діячів української еміграції в 1920-30-ті роки в республіці були створені й успішно діяли десятки українських наукових установ, навчальних закладів, організацій, об'єднань, зокрема Український вільний університет (перенесений з Відня у 1921.), Український високий педагогічний інститут ім. Драгоманова (з 1923), Українська господарська академія у Подєбрадах (1922), Музей визвольної боротьби України (засн. 1925), Центральний союз українського студентства (1922), Український громадський комітет (1921-25), Український комітет у ЧСР, Чесько-український комітет допомоги українським і білоруським студентам. Прага у міжвоєнні роки стала одним із центрів українського громадського, культурного і наукового життя. Однак з кін. 1920 - поч. 1930 років політика чехословацького уряду щодо української еміграції почала зазнавати істотних змін. Ряд українських організацій та установ втратив урядову підтримку, чимало з них було розпущено. Одна з головних причин цього - посилення самостійницьких течій в українському суспільному середовищі, насамперед на території Закарпаття, що розцінювалося урядовими чиновниками як загроза територіальній цілісності Чехословацької республіки. Проте до 1945 Ч. продовжувала залишатися найактивнішим осередком української еміграції.

Після парламентських і президентських виборів 1935 загострилося національне питання в республіці. У березні 1938 уряд М.Годжі запропонував проект його вирішення. У липні 1938 проект був схвалений під назвою "Національні положення". Документ містив статті про рівноправність громадян без огляду на їхню національність у всіх сферах суспільно-політичного, економічного і культурного життя. У галузі державного управління Чехословацька республіка поділялась на чотири землі з власними сеймами: Чехія, Моравія та Сілезія, Словаччина, Підкарпатська Русь. Сеймам надавалися законодавчі права в межах даної території. Таке вирішення питання не влаштувало лідерів Судето-німецької партії на чолі з К.Генлейном, які виношували ідею включення Судетської області до складу Німеччини. У вересні 1938 вони влаштували збройний путч, який був швидко придушений. Однак уряди Англії та Франції в ультимативній формі запропонували Ч. почати з Берліном переговори про передачу Німеччині прикордонних районів, де німці складали більше половини населення, обіцяючи взаємну гарантію недоторканності нових кордонів Чехословацької республіки. Дії західних держав викликали у країні загальний політичний страйк, який призвів до зміни уряду. Однак новий уряд зайняв позицію очікування. У таких умовах 28-29.9.1938 у Мюнхені відбулася конференція з участю глав держав Англії, Франції, Німеччини та Італії, на якій без участі чехословацького представника прийнято рішення про розчленування території Чехословацької республіки - Німеччині передавалися західні райони Чехії, Польщі - Тешинська область, а Угорщині - південні райони Словаччини і південна частина Підкарпатської Русі. Таким чином Ч. втратила третину своєї території і населення, більше 40% промисловості, значну частину сировинних і паливних ресурсів, важливі комунікації та потужні оборонні споруди на кордонах. Глибока політична криза, яка охопила країну, призвела до відставки президента. Е.Бенеш на знак протесту проти дій західних держав 5.10.1938 подав у відставку і покинув країну. У серед. листопада 1938 всі чеські політичні партії, крім комуністичної, оголосили про свій саморозпуск. Натомість було створено Партію національної єдності на чолі з лідером аграріїв Р.Бераном. На основі Соціал-демократичної партії створена Національна партія праці, яка перебувала у лояльній опозиції до правлячої Партії національної єдності. 30.11. новим президентом Ч. став Е.Гаха (1872-1945).

У Жиліні всі словацькі партії підписали угоду, за якою визнавали платформу Глінківської Словацької народної партії та поставили вимогу негайного надання Словаччині автономії. З такою ж вимогою виступили

українські політичні партії. Центральна влада у Празі змушена була змиритися з фактичним створенням автономних урядів у Словаччині на чолі з Й.Тісо і в Закарпатті на чолі з А.Бродієм. 22.1.1938 пражський парламент ухвалив конституційний закон про автономію Карпатської України, після чого Чехословаччина перетворилася на федеративну державу чехів, словаків і карпатських українців. У листопаді 1938 Національні збори затвердили закон "Про автономію Словаччини і Підкарпатської Русі". Республіка стала офіційно називатися Чехословацькою (див. Карпатська Україна). 15.12. парламент прийняв закон, згідно з яким уряд на два роки одержав законодавчі повноваження, а президент, за згодою уряду, - право змінювати конституцію. Декрети президента набирали сили закону.

На поч. 1939 словаки поставили перед центральним урядом ряд політичних вимог, що послужило приводом для розпуску 10.3. автономного словацького уряду і запровадження на території Словаччини воєнного стану. У відповідь на ці заходи Праги 14.3. за підтримки Німеччини був скликаний Словацький сейм, який проголосив самостійну і незалежну Словацьку державу. Новостворену державу незабаром визнало 33 країни світу. 15.3.1939 Сейм Карпатської України проголосив повну державну самостійність Карпатської України на чолі з Президентом А.Волошином (див. Карпатська Україна). У цих умовах керівництво фашистської Німеччини вирішило остаточно покінути із залишками державності Ч. 15.3.1939 гітлерівські війська зайняли територію Чехії і Моравії, і Чехословацька республіка остаточно припинила своє існування. Карпатську Україну окупували війська хортистської Угорщини. На окупованих чеських землях було утворено формально автономний "Протекторат Богемія і Моравія", який перебував у складі німецького району Президентом "протекторату" став Е.Гаха, а головою уряду Р.Беран. Їх влада поширювалася лише на чеське населення, німці ж - вони одержали німецьке громадянство - підпорядковувалися особливим адміністративним органам. З утворенням "протекторату" його економіка повністю працювала на райх. Більшість великих і середніх підприємств були включені до німецьких монополістичних об'єднань, сотні тисяч чехів вивезені на примусові роботи до Німеччини та в захоплені нею країни. Маріонетковий словацький уряд, підписавши у 1939-40 з Німеччиною договори про воєнно-політичний союз (у листопаді 1940 приєднався до Антикомінтернівського пакту) і економічне співробітництво, втягнув Словаччину у війну на боці країн гітлерівського блоку.

Жорстокий окупаційний режим, терор та репресії викликали наростання антифашистських настроїв. Під час розгортання загальнонаціональної боротьби проти окупантів сформувалися два політичних центри та викристалізувалися дві ідейні платформи визвольного руху. Одним з цих центрів був Лондон, де знаходився емігрантський чехословацький уряд Е.Бенеша (ств. 1940), другим - Москва, де перебувало керівництво Компартії Ч. не чолі з К.Готвальдом. Важливою справою діяльності зарубіжних центрів чехословацького руху Опору стало створення військових частин на території Франції, Англії та СРСР. Московські переговори 1943 між керівництвом Компартії Ч. і президентом Е.Бенешом сприяли істотному зближенню позицій двох основних центрів чехословацького руху Опору, формування широкого антифашистського національного фронту. Проте масові арешти підпільників-антифашистів у чеських землях влітку 1944 зірвали спробу організаційного об'єднання патріотичних сил в еміграції та на батьківщині. У кін. серпня-жовтні 1944 словацькі антифашисти під керівництвом Словацької національної ради підняли повстання проти окупаційного режиму і незабаром визволили бл. 1/3 території Словаччини. Однак у другій пол. жовтня гітлерівці, стягнувши значні сили, заволідали основними опорними пунктами повстання.

Наприк. березня 1945 у Москві відбулися переговори між представниками трьох основних політичних сил чеського і словацького руху Опору: президента, уряду в еміграції, Словацької національної ради (вищий керівний орган словацького руху Опору) і чехословацької Компартії. Підчас переговорів було досягнуто політичного компромісу і організаційно оформився Національний фронт чехів і словаків. До його складу увійшли представники чехословацьких політичних партій - національно-соціалістичної, соціал-демократичної, народної і комуністичної. На цій зустрічі досягнуто угоди про створення уряду Національного фронту. Склад нового уряду на чолі з З.Фірлінгером та його програму оголошено 4.4.1945 у м.Кошице; одночасно пішов у відставку емігрантський уряд у Лондоні.

Звільнення чеських земель від гітлерівських військ відбувалося у взаємодії частин Червоної армії та чехословацьких збройних формувань, утворених на території СРСР. Одночасно із західного напрямку просувалися англо-американські війська. На поч. травня розпочалися збройні виступи проти окупантів у ряді чеських міст, а 5.5. вибухнуло повстання у Празі. Чеська національна рада, утворена з ініціативи Компартії Ч., об'єднала основні сили внутрішнього руху Опору і проголосила про перехід усієї влади на чеській території до уряду Національного фронту, представником якого вона себе вважала. Проте повстанці не розраховували свої сили, і німецьким військам вдалося оволодіти значною частиною міста. На допомогу повстанцям прийшли радянські війська, що і забезпечило звільнення Праги від гітлерівців 9.5.1945.

Розроблена урядом Національного фронту програма відображала нове співвідношення політичних сил у країні, передбачала проведення глибоких демократичних перетворень. У національно-політичному плані в програмі відзначалося, що Чехословацька республіка є державою двох рівноправних народів - чехів і словаків. Згодом питання державотворення були предметом тривалих переговорів між чехословацьким урядом, представниками чеських політичних кіл та Словацькою національною радою - вищим органом словацького народу. Наслідком цих переговорів стало укладення трьох Празьких угод, які мали значення тимчасової конституції Ч. 29.6.1945 між Ч. і Радянським Союзом було підписано договір, за яким Закарпатська Україна возз'єднувалася за побажанням населення зі своєю споконвічною батьківщиною -

Україною і включалася до складу Української РСР.

У травні 1946 відбулися вибори до Національних зборів Ч., які проходили окремо у чеських і словацьких землях. У чеських землях найбільше голосів (40%) здобули комуністи, що позначилося на складі й програмі нового уряду, який очолив комуністичний лідер К.Готвальд. Після парламентських виборів 1946 політичне становище у країні ускладнилося. Комуністи, які у виборах на території Словаччини зазнали невдачі, вирішили взяти всю повноту влади у свої руки і всі свої зусилля перенесли на позапарламентські форми боротьби. Обстановка в країні сягнула кульмінаційної напруженості у лютому 1948. Намагання комуністичних керівників повністю поставити під свій контроль органи поліції спричинило гостру урядову кризу. Вивівши на вулицю своїх прихильників, комуністи шляхом проведення численних позапарламентських акцій (масові демонстрації, утворення і озброєння робітничої міліції, збирання підписів тощо) добилися відставки більшості міністрів празького уряду, представників демократичних партій і формування нового складу кабінету міністрів, в якому більшість мали представники лівих сил. Після приходу до влади у Чехословацькій республіці комуністів та їхніх прихильників почалося відверте формування тоталітарно-репресивного режиму та встановлення диктатури Комуністичної партії Чехо-словацьчини. У травні 1948 Національні збори ухвалили нову конституцію країни, яка законодавче закріпила державну єдність ЧСР та проголосила "побудову соціалізму". Були створені єдині вищі органи влади, до компетенції яких відносилися питання, що мали загальнодержавне значення. У червні 1948 президент Е.Бенеш відмовився підписати текст нової конституції й подав у відставку. Використовуючи свою більшість у парламенті, комуністи новим президентом держави обрали К.Готвальда. Компартия розпочала зміцнення тоталітарного режиму, реорганізацію економічного і політичного життя на радянський взірець. Реальну опору комуністичного режиму становили радянські війська, які залишилися у країні після Другої світової війни. Командні методи, якими користувалася Компартия, з поч. 1950 років були перенесені на систему державного управління. Суспільно-економічні зміни проходили в умовах політичного і фізичного терору. Жорстоко переслідувалося будь-яке інакдумство, практично повністю ліквідовано приватний сектор у промисловості, селян примушували вступати до сільськогосподарських кооперативів.

У 1960 парламент Ч. прийняв чергову конституцію, яка затвердила нову назву держави - Чехословацька Соціалістична Республіка (ЧССР). У конституції своєрідне пояснення знайшла ідея коаліційного способу управління: Компартия визнавалася як керівна, інтегруюча і об'єднуюча сила у суспільстві та державі, а не як рівноправний партнер інших політичних організацій, які продовжували існувати після державного перевороту 1948.

З поч. 1960 років у Ч. почала формуватися політична опозиційна течія. Своїми програмними документами вона проголосила теорію політичного плюралізму і одержала підтримку практично всього суспільства. Ідеологами опозиції були О.Шік, Е.Льобл та ін., які виступали зі своїми програмами оновлення суспільства. Суспільно-політичні реалії у країні призвели до появи в середовищі Компартии реформістського крила, очолюваного її лідером А.Дубчеком. У квітні 1968 була затверджена Програма дій Компартии, метою якої було проведення реформ для побудови "комунізму з людським обличчям". Ця програма містила положення про розвиток демократії, нову систему політичного управління суспільством, вказувалося на необхідність встановлення партнерських відносин з партіями Національного фронту та перебудову державного устрою країни на засадах федералізму.

Події у Ч. викликали занепокоєння у керівництва держав Варшавського блоку, у першу чергу СРСР. Політичний курс лідерів Ч. загрожував демонтажем комуністичної системи у країні та втратою союзника по військовому блоку. Оскільки керівництво Ч. не відмовлялося від прийнятого курсу реформ, країни Варшавського блоку здійснили військову інтервенцію у Ч. і окупували країну. Широка програма докорінних суспільних перетворень, яка проводилася у період "празької весни", залишилась нереалізованою. У 1968 зроблено чергову спробу розв'язати чесько-словацькі відносини. 27.10.1968 прийнято конституційний закон "Про Чехословацьку федерацію". Вперше з 1918 суб'єктами державного утворення ставали дві національні держави - Чеська і Словацька республіки. Найвищим органом політичної влади федерації проголошувалися Федеральні збори. Незважаючи на те, що були створені окремі Національні ради як верховні представницькі органи обох республік, а також республіканські уряди, фактично продовжувала існувати унітарна держава. Між республіками не було укладено державного кордону. Федеральні збори видавали єдині закони для двох держав не лише у сфері зовнішньої політики, федеральних матеріальних резервів, а й у питаннях планування, фінансів, валюти, промисловості, сільського господарства тощо.

У 1970-80-х роках тоталітарна система у країні продовжувала штучно підтримувати політичну атмосферу, яка виключала найменшу можливість реформування суспільства. Хоча формально багатопартійна система продовжувала існувати, фактично всі партії, крім комуністичної, були усунені від реальної участі у політичному житті. Внаслідок репресій проти активних учасників суспільного життя у період реформ особливо постраждала інтелігенція. Однак уже в кін. 1970 років дисидентський рух почав набирати силу. В 1977 виникла політична правозахисна організація "Хартія-77", її лідери (В.Гавел, І.Дінстбір, 1.Гаек, Я.Паточка та ін.) вимагали від державно-партійного керівництва дотримання конституції, звільнення політв'язнів, виведення радянських окупаційних військ тощо. Учасники руху прав людини зазнавали переслідувань і не мали можливості вільно відстоювати свої погляди. Більшість з них була заарештована і ув'язнена. Загальна політична криза поглиблювалася економічною стагнацією. Урядові економічні програми не виконувалися, спостерігалось значне сповільнення темпів зростання економіки країни. Деякі ринкові

елементи, що зберігалися у діяльності сільськогосподарських кооперативів, забезпечували стабільне становище у виробництві продуктів харчування, завдяки чому вдавалося стримувати падіння життєвого рівня населення.

Наприкінці 1980 років "Хартія-77" та інші опозиційні групи посилили критику офіційного державного курсу. Проте комуністичне керівництво країни відмовилося вступити в діалог з опозицією. У листопаді 1989 розпочалися масові антиурядові виступи, початок яким дала т.зв. студентська революція. Маніфестації та мітинги студентської молоді були розігнані поліцією. У відповідь на репресивні заходи комуністичної влади антиурядові виступи набули масового характеру. Опозиційні сили утворили у листопаді 1989 суспільний рух - Громадянський форум, який поставив собі за мету відновлення демократії в країні. Правляча партія виявилася неспроможною вести політичну боротьбу з опозицією, партійно-державний апарат було паралізовано. Листопадові події 1989 стали початком демонтажу тоталітарно-репресивної системи у Ч. У грудні відбулися зміни в державному керівництві: сформовано новий уряд, президентом держави обрано В.Гавела, а головою парламенту - О.Дубчека. На поч. 1990 внаслідок вільних виборів до парламенту увійшли представники багатьох політичних партій та організацій. У лютому 1990 припинив свою діяльність Національний фронт Чехословаччини. На поч. червня 1990 у країні проходили парламентські вибори, які ознаменували завершення перехідного періоду від монополії партійно-державної влади до політичного плюралізму. Тоталітарна система, яка існувала з лютого 1948, була ліквідована без гострої політичної конфронтації, що дало підстави називати події листопада 1989 у Ч. "оксамитовою", "ніжною" революцією.

Демократичні процеси у країні не могли не зачепити проблем міжнаціональних взаємовідносин. У цей час проявилися деякі суперечності між чехами і словаками, які в тоталітарний період приховувалися. Рішенням Федеральних зборів про подвійну назву держави (Чеська і Словацька Федеративна Республіка та її словацький аналог - Чехословаччина) послужило причиною бурхливих демонстрацій у Словаччині й викликало неоднозначну реакцію у Чехії та призвело до прийняття у грудні 1990 Закону про розмежування компетенції між федерацією і республіками. Згідно із новим законом у віданні центральних органів залишалися лише питання оборони, зовнішньої політики, фінансів і створення умов для єдиного ринку, що значно посилює відцентрові тенденції у державі. Впливові політичні організації Словаччини, зокрема Рух за демократичну Словаччину, почали вимагати перетворення федерації на конфедеративне утворення двох народів. На поч. 1991 суспільно-політична ситуація ще більше загострилася у зв'язку з вимогою лідерів політичних організацій і рухів Моравії та Сілезії реорганізувати Ч. у федерацію трьох республік: Чеської, Моравсько-Сілезької та Словацької. Цій проблемі був присвячений "круглий стіл", проведений у березні

1991 у Брно з участю 25 партій і рухів. У той час, коли моравська проблема не набрала дальшого розвитку, у Словаччині виникла політична криза. Словаччина не була задоволена прокламованими ухвалами центральних органів і вимагала підписання державного договору з Чеською республікою. Невирішеність цього питання, добровільна відставка президента у 1992 фактично визначили розпад Чехословацької федерації. Наприкінці 1992 чехословацький парламент прийняв рішення про розділ федерації і утворення з 1.1.1993 двох незалежних держав - Чеської і Словацької республік (див. також Словаччина).

М. Кріль (Львів).

ЧЕЧЕЛЬ ДМИТРО (р.н. невід. - листопад 1708)-український військовий діяч. Походив з української шляхти на Брацлавщині (тепер територія Вінницької і частини Хмельницької обл.). У 1696-1708 - полковник сердюцького полку, на чолі якого брав участь у воєнних діях під час Північної війни 1700-21. Прихильник гетьмана І.Мазепи. У кін. жовтня - на поч. листопада 1709 Ч. керував обороною гетьманської столиці Батурина від московських військ під командуванням О.Меншикова. У ході битви Ч. був поранений і потрапив у полон. Колесований у Глухові.

ЧЕЧЕЛЬ МИКОЛА ФЛОРОВИЧ (1891 -9.1.1937) - український політичний і державний діяч, Н. на Волині у сім'ї робітника. Середню освіту одержав у Житомирській гімназії. З 1910 навчався на кораблебудівному відділі Петербурзького політехнічного ін-ту. У 1911 перевівся до Петербурзького інституту інженерів шляхів сполучення. Належав до Української студентської громади та петербурзького осередку Товариства українських поступовців. З березня 1917- член Української національної ради в Петрограді. 17.3.1917 у складі української репрезентації зустрічався з прем'єр-міністром Тимчасового уряду Росії Г.Львовим, якому передали меморандум з українськими вимогами, що не потребували рішення Установчих зборів. У квітні 1917 обраний членом Української Центральної Ради від студентських організацій, входить до складу Малої Ради. З липня 1917 до квітня 1918- секретар УЦР. Член комісії УЦР із розробки проекту статуту автономії України. За політичними переконаннями належав до Української партії соціалістів-революціонерів, на II з'їзді УПСР (15-19.7.1917) обраний членом ЦК. Репрезентував Україну на Демократичній нараді у Петрограді, був делегатом Всеросійських установчих зборів від українських соціалістичних партій. Напередодні гетьманського перевороту призначений РНМ УНР членом української делегації на переговорах з РСФРР Політичний однодумець М.Грушевського, разом з яким у 1919 емігрував до Відня. Належав до "Закордонної делегації" УПСР. У 1920-21 продовжував освіту у Віденському політехнічному ін-ті, редагував журнал "Борітеся-поборете". У вересні 1921 разом із М.Шрагом приїздив до Харкова, де вів переговори з головою Раднаркому УСРР Х.Раковським про повернення в Україну. Викладав у 3-й харківській профшколі архітектурно-будівельного фаху, з 1927 - у Харківському технологічному ін-ті, очолював секцію промисловості будівельних матеріалів Держплану. На поч. 1931 заарештований у справі т. зв. Українського

національного центру. У 1932 засуджений до 6 років позбавлення волі, а 2.6.1937 постановою особливої наради при наркоматі внутрішніх справ СРСР повторно засуджений до 5-річного ув'язнення. 9.1.1937 за вироком УНКВС по Івановській обл. Ч. було розстріляно.

Т. Осташко (Київ).

ЧИВАДЗЕ КОСТЯНТИН ОЛЕКСАНДРОВИЧ (20.5.1866 - р. см. невід.) - військовий діяч періоду УНР і Гетьманату, генерал-майор (з 1908). Військову освіту здобув у Тифліському кадетському корпусі, 3-му Олександрівському військовому училищі (1884). Після служби у військах у 1894 закінчив Олександрівську військово-юридичну академію. Обіймав посади військового судді, помічника військового прокурора, військового слідчого. Військовий суддя Віденського військового округу. Після проголошення незалежності УНР - в українській армії. З 10.7.1918 - начальник Головного військово-юридичного управління Збройних Сил Української Держави. Подальша доля невідома.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ЧИГИРИН - місто Черкаської обл. Розташований на р.Тясмин (притока Дніпра). Відомий з 1 пол. 16 ст. як укріплений козацький зимівник. У 1592 Ч. дістав магдебурзьке право. Населення Ч. брало участь у національно-визвольних повстаннях під проводом С.Наливайка, Т.Федоровича, К.Скидана. У 1638-48 чигиринським сотником був Б.Хмельницький. У 1648-60 Ч. - гетьманська резиденція і столиця Гетьманщини. В 1648-1712 Ч. - центр Чигиринського полку. Під час Чигиринських походів 1677! 1678 турецько-татарська армія зруйнувала місто. Після повернення гетьманської столиці до Батурина Ч. занепав. 31797 - повітове місто Київської губ. У 1843 і 1845 у Ч. перебував Т.Шевченко. У роки українських національно-визвольних змагань 1917-21 на околицях Ч. проходили бої Армії УНР з більшовицькими військами, діяли українські повстанські загони.

ЧИГИРИНСЬКА ЗМОВА 1877 - невдала спроба українських народників підняти селянське повстання у Чигиринському повіті на Київщині. Протягом 1870, 1873 і 1875 у зв'язку з проведенням реформ відбулися заворушення державних селян, які відстоювали душовий принцип розподілу землі та общинне землекористування. Члени гуртка "Південних бунтарів" (В.Дебогорій-Мокрієвич, Я.Стефанович, Л.Дейч, І.Бохановський) вирішили використати селянські настрої для організації місцевого бунту, який повинен був перерости у велике селянське повстання. Оскільки селяни вірили в допомогу з боку царя, змовники вирішили діяти від його імені. Згідно із задумом В.Дебогорія-Мокрієвича кінний загін народників повинен об'їжджати села і від імені царя оголошувати про конфіскацію поміщицької землі та відразу ділити її між селянами. Народники планували виготовляти маніфести і представляти їх селянам як царські укази, що закликали населення ділити поміщицьку землю. Виникнувши в одному місці, повстання згідно з планом повинно перекинутись на сусідні повіти й губернії. Для цього передбачалося заготовити велику кількість зброї. Взимку 1876 Я.Стефанович, видаючи себе за ходока херсонських селян до царя Дмитра Найдю, встановив зв'язки з чигиринськими селянами і погодився передати цареві "клопотання" і в справі чигиринців. Однак у кін. 1876 гурток "Південних бунтарів" розпався і підготовку повстання продовжували тільки Я.Стефанович, Л.Дейч, І.Бохановський. Невдовзі Я.Стефанович привіз чигиринським селянам складені ним самим (надруковані І.Бохановським) "Височайшу таємну грамоту", статут селянського товариства "Таємна дружина" і текст "Обряду священної присяги", які нібито передав для них цар. У документах селянам пропонувалось створити нелегальну організацію "Таємна дружина", підняти повстання і заволодіти всією землею. У лютому 1877 "Таємна дружина" почала створюватись у с.Шабельники, згодом в ін. селах Чигиринського і Черкаського повітів. До серед. літа 1877 в організації було бл. 1 тис. чол. Повстання планувалося розпочати 1 (13). 10.1877. У червні 1877 організація була розкрита поліцією. До вересня 1877 заарештовано і притягнуто до слідства понад 1 тис. чол. Рішенням київської судової палати у червні 1879 п'ятеро селян (Л.Тененик, Ю. Олійник, К.Прудкий, 1.Пісковий, М.Гудзь) і 3 народники були засуджені до каторжних робіт, решту заслано до північних губерній Росії. Я.Стефанович, Л.Дейч та І.Бохановський, яким загрожувала смертна кара, в ніч на 27.5.1878 втекли з Лук'янівської в'язниці.

О. Сухий (Львів).

ЧИГИРИНСЬКІ ПОХОДИ 1677-1678 -військові походи турецько-татарської армії на Чигирин. Після зречення в 1676 гетьмана П.Дорошенка Туреччина прагнула зберегти свій вплив в Україні. Намагаючись використати ім'я Б.Хмельницького, навесні 1677 султанський уряд проголосив Ю.Хмельницького гетьманом і "князем Малоросійської України" та вислав його з невеликим військовим загonom на Поділля. Турецьке командування планувало здобути політичний і воєнно-стратегічний центр Правобережної України - Чигирин, а потім розпочати наступ на Київ і Лівобережну Україну. У кін. червня 1677 120-тисячна турецька армія і 40-тисячний загін кримських татар під єдиним командуванням Ібрагім-паші переправились через Дунай і 3.8. розпочали облогу Чигирин. У триденних боях українсько-московська армія (30 тис. козаків і 24 тис. московських солдатів) на чолі з гетьманом І.Самойловичем і воєводою Г.Ромодановським, завдавши татарсько-турецьким військам значних втрат, примусила їх відступити. Перший Ч.п. закінчився невдачею.

У червні 1678 двохсоттисячна турецько-татарська армія під командуванням візира Кара-Мустафи розпочала другий Ч.п. У серпні 1678 після місячної облоги турки здобули Чигирин. Московська армія (70 тис. чол.) і козацькі полки (50 тис.чол.) на чолі з Г.Ромодановським та гетьманом І.Самойловичем під натиском противника відійшли до Дніпра і 30.8. переправилися на лівий берег. Однак виснажена тривалими боями і

частими нападами запорожців під проводом 1.Сірка османська армія не переслідувала противника, а відступила з України. Після походу турецько-татарських військ вся влада у Правобережній Україні перейшла до рук гетьмана Ю.Хмельницького. Наслідком Ч.п. стало підписання між Московською державою, з одного боку, та Туреччиною і Кримським ханством, -з другого, Бахчисарайського миру 1681.

ЧИЖЕВСЬКИЙ ДМИТРО (5.4.1894 -18.4.1977) - визначний український славіст, філософ та громадський діяч. Виходець із козацько-старшинського роду. Н. в Олександрії Херсонської губ. (тепер Кіровоградська обл.). Навчався в Петербурзькому (1911-13) та Київському (1913-17, 1919) ун-тах. У молоді роки - член РСДРП (меншовиків). Під час революції - член Української Центральної Ради, її виконавчого органу - Малої Ради. У 1921 з політичних мотивів покинув радянську Україну і виїхав до Німеччини, де продовжував навчання у Гейдельберзькому (1921-22) та Франкфуртському (1922-24) ун-тах. Слухав лекції відомих філософів Карпа Яс-перса, Едмунда Гуссерля, Мартіна Гайдегера. У 1933 захистив дисертацію "Hegel in Russland" ("Гегель в Росії", опублікована у 1934), в якій досліджував вплив Гегеля на слов'янську науку і німецької філософії - на російську літературу. У 1924-26 належав до німецьких соціал-демократів, з 1926 і до кінця життя був пов'язаний з екуменічним рухом у Німеччині. Професор Українського Високого педагогічного інституту ім. Драгоманова в Празі, Українського вільного університету, німецьких університетів у Галле, Єні, Марбурзі, Гейдельберзі, Кельні; у 1949-53-гість-професор Гарвардського ун-ту. З 1962 -дійсний член Гейдельберзької академії. Член-засновник Української вільної академії наук і мистецтв у США. Помер у Гейдельберзі. Автор понад 1000 наукових праць у галузі славістики, історії літератури, філософії, філології, інтелектуальної історії. Серед них: "Логіка" (1924), "Філософія на Україні" (1926), "Нарис з історії філософії на Україні" (1931), "Dostojevskij Studien" (1931), "Hegel bei den Slaven" (1934), "Geschichte der altrussischen Literatur. Kiever Epoche" (1948, 1960), "Історія української літератури від початків до доби реалізму" (1956; англійська версія: A History of Ukrainian Literature; From the End of 19th century. Littleton, Colo, 1975), "Das heilige Russland" (1959), "Russland zwischen Ost und West" (1961) та ін.

Я. Грицак (Львів).

ЧИЖЕВСЬКИЙ ПАВЛО ІВАНОВИЧ (1860-17.4.1925) - український громадський і політичний діяч. Н. на Полтавщині. Вивчав фізику в Київському ун-ті, пізніше - у Швейцарії (1884). Студентом за політичну діяльність висланий до Сибіру. Член Української радикально-демократичної партії і Товариства українських поступовців. У 1906-07 Ч. був депутатом тил Державних Дум, входив до складу Української парламентарної громади. З квітня 1917- член Української Центральної Ради від Полтавської губ. Член Центрального Комітету Української партії соціалістів-федералістів. У 1918- голова української торгової делегації у Швейцарії. Голова закордонного бюро УПСФ у Відні. 3.2.1921-5.8.1921-член Ради Республіки, тимчасового верховного органу УНР, що діяв у Тарнові (Польща). Автор публіцистичних статей. Помер і похований у Женеві.

О. Павлишин (Львів).

ЧИКАЛЕНКО ЄВГЕН ХАРЛАМОВИЧ (9.12.1861 -20.6.1929)-визначний український громадський і культурний діяч, меценат, теоретик і практик сільського господарства. Н. у с. Перешори на Херсонщині. Навчався на природничому ф-ті Харківського ун-ту. У 1884 за участь в українському національному русі заарештований і на 5 років засланий у рідне село під нагляд поліції. У 1894 переїхав до Одеси, а в 1900 - до Києва. У 1897 почав видавати власну працю "Розмови про сільське господарство" у 5 книгах. З 1900 Ч. став активним членом "Старої громади", Загальної української безпартійної демократичної організації. З 1904 належав до Української демократичної партії, з 1905 - Української демократично-радикальної партії. У 1908 Ч. після заборони українських організацій виступив одним із засновників Товариства українських поступовців. Разом із В.Симиренком і Л.Жебуньовим фінансував видання щоденних українських газет "Громадська думка" (1906), "Рада" (1906-14), журналу "Селяни", виплачував гонорари та премії за найкращі історичні, наукові та художні твори в "Киевской старине". Виділив 25 тисяч карбованців на будівництво "Академічного дому" у Львові, де жили львівські студенти, організацію Українських наукових курсів у Львові. У роки Першої світової війни 1914-18 зазнав переслідувань з боку російських властей і був змушений переховуватись у Фінляндії і Москві. У квітні 1917 став членом Української Центральної Ради від Союзу українських автономістів-федералістів, стояв в опозиції до її соціалістичного курсу. Після встановлення більшовицької влади Ч. у 1919 виїхав в еміграцію. З січня 1919 жив у Галичині. На поч. 1920 у Варшаві зустрівся з С.Петлюрою, який допоміг йому виїхати до Чехословаччини, а потім - до Австрії. Жив у складних матеріальних умовах на невелику допомогу Українського громадського комітету. Після припинення цієї допомоги у 1925 переїхав у Чехословаччину, де очолив термінологічну комісію при Українській господарській академії в Подєбрадах. Після тривалої хвороби помер 20.6.1929 у Празі. Автор книги "Спогади" (1925-26) та "Щоденника. 1917-19" (1931).

Г. Кривоший (Запоріжжя).

ЧИКАЛЕНКО ЛЕВКО ЄВГЕНОВИЧ (3.3.1888-7.3.1965)-український громадсько-політичний діяч, археолог. Дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка (з 1932) і Української вільної академії наук (з 1945). Син Є.Чикаленка. Н. у с.Перешори на Херсонщині. Займався археологічними дослідженнями, збирав етнографічні матеріали. З 1909 брав участь в археологічних розкопках, які вів Ф.Вовк на Волині та Чернігівщині (стоянка біля с.Мізін, тепер Чернігівська обл.). Належав до Української соціал-демократичної партії. У квітні 1917 на Всеукраїнському національному конгресі у Києві обраний до складу Української

Центральної Ради (був секретарем УЦР), а 8(21).4.1917 - Малої Ради. Після поразки визвольних змагань жив у еміграції в Польщі, Чехословаччині, Франції. У Чехословаччині вивчав археологічні культури періоду неоліту. З 1948 жив у США. Помер у Нью-Йорку. Автор наукових праць з археології: "Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби" (1923), "Техніка орнаментування керамічних виробів мизинських неолітичних селищ" (1925) та ін.

I. Підкова (Львів).

ЧИНСЬКИЙ ЯН (20.1.1801 - 31.1.1867) -польський письменник, журналіст і публіцист. Єврей за національністю. Н. у Варшаві. Закінчив Варшавський ун-т. Учасник Польського повстання 1830-31, віце-президент Патріотичного товариства, представник його лівого крила. Після поразки повстання жив в еміграції у Франції, Бельгії, Англії, входив до складу емігрантських організацій (Польського національного комітету, заснованого Й.Лелевелем, 1831-33; Польського демократичного товариства, 1833-35 та ін.), співробітничав у багатьох французьких та польських емігрантських періодичних виданнях, публікуючи статті на суспільно-політичну та історичну тематику. Спільно з Ш.Конарським у 1835-36 видавав демократичний часопис "Північ", в якому пропагував ідею спільної боротьби поневолених народів проти російського царизму та побудови на руїнах імперії слов'янської республіки. Помер у Лондоні. Ч. - автор повісті "Козак: історичний роман" (1836, фран. мовою; 1837 голланд. мовою), в якій у дусі естетичних засад романтизму художньо відтворив героїчну постать Б.Хмельницького як провісника всесвітньої боротьби за волю народів. Найвидатнішого представника козащини 17 ст. автор зобразив союзником усіх антикріпосницьких сил Речі Посполитої. Невдачу політичних планів гетьмана України Ч. пояснював помилковим укладенням політичних союзів з ворогами Польщі, зокрема з кримським ханом. Пропагуючи українські традиції національно-визвольної боротьби 17 ст., Ч. відстоював ідею спільної боротьби польського та українського народів за своє національне визволення.

Ф. Стеблій (Львів).

ЧИНШ (старослов. киньсь; польс. - czynsz; від нім. Zins - податок; першодж. лат. census - податковий перепис майна) - у середньовічній Європі регулярний податок натурою чи грошима, який платила державі або сеньйору (власнику землі) категорія вільного населення (селяни, городяни), позбавлена власності (див. Чиншові селяни), за право безстрокового спадкового користування землею. На українських землях селяни сплачували Ч. з 14 ст. Як правило, розмір Ч. визначався звичаєвим правом або постановами уряду (див. Чиншове право). Несплата Ч. вела до передачі землі іншій особі.

ЧИНШОВЕ ПРАВО - за середньовіччя система правових норм, що регулювали тимчасове або безстрокове спадкове землекористування вільних селян і городян (чиншовиків). За Ч.п. феодалі-землевласники передавали свою землю в користування за певну грошову або натуральну плату-чинш. Розмір і характер чиншу встановлювався звичаєвим правом або законом. Землевласники накладали свавільно на чиншовиків різні додаткові побори і повинності, характер і розмір яких встановлювався, як правило, звичаєвим правом. Ч.п. виникло у 13 ст. у Західній Європі. Після загарбання Польщею в 14-16 ст. українських земель і масового поселення на них польських та німецьких колоністів стягування чиншу стало основною формою експлуатації селян; з серед 15 ст., з розвитком панщини, кількість вільних селян (чиншовиків) скоротилася. Ч.п. знову відродилося й поширилося з кін. 17. ст. і особливо у 18 ст., коли до польських магнатів і шляхти потрапило багато земель у Правобережній Україні. Остаточо Ч.п. ліквідовано після 1917, у західноукраїнських землях - після 1939.

В. Кульчицький (Львів).

ЧИНШОВІ СЕЛЯНИ - категорія особисто вільних селян на українських землях під владою Великого князівства Литовського, Польщі і Російської імперії у 14-19 ст. Ч.с. сплачували за безстрокове спадкове користування орними землями та ін. земельними угіддями державі або феодалу регулярний податок - чинш і виконували на їхню користь ін. повинності. Взаємовідносини між землевласниками (державою, феодалом) і Ч.с. регулювалися чиншовим правом. Вперше чиншове землекористування з'явилося на українських землях під владою Польського королівства у 14 ст., трохи пізніше - у Великому князівстві Литовському. Після проведення "волочної поміри" (див. "Устава на волоки" 1557) розпочався процес занепаду чиншових правовідносин. Більшість Ч.с. поступово було перетворено у державних селян і кріпаків. Чиншове землекористування продовжувало існувати у Правобережній Україні, а в другій пол. 17 ст. у зв'язку із збільшенням вільних і необроблених ділянок кількість Ч.с. навіть збільшилася. У Правобережній Україні Ч.с. як стан було ліквідовано після 1917.

ЧИТАЛЬНЯ - сільська культурно-освітня установа, найнижча ланка українських просвітніх організацій. Перша Ч. була заснована в м.Коломиї у 1848 під час революції 1848-49 в Австрійській імперії. Ч. масово почали відкриватися в Галичині з 1876, на основі відповідного закону Австрійської держави (найчастіше під назвою "Руська читальня"). Ч. організували селян до культурної та господарської праці. При Ч. нерідко діяли допомогові каси, драматичні гуртки, хори, бібліотеки спільного користування. Особливо розвинулася мережа Ч. у 1890 роках, коли наймасовіші галицькі культурно-просвітні товариства "Просвіта" і "Общество им. Качковского" згідно із затвердженими владою статутами перетворилися на триступеневі організації (централь - філія - Ч.). Ч. присвоювали назву товариства і надавали можливість придбавати щомісячні його видання на правах колективного члена. Часом сільські Ч. були колективними членами кількох товариств.

Напередодні Першої світової війни галицькі товариства відкривали Ч. на Лемківщині та Буковині. Згідно із щорічними звітами, у 1910 "Просвіта" налічувала 2355 Ч., а "Общество им. Качковського" - 1225. Ч. згуртовували широкі селянські маси, сприяли формуванню національної свідомості, залучали українське населення до національно-визвольного руху. Після революції 1905-07 Ч. відкривалися у селах Наддніпрянської України як осередки "Просвіти". Із встановленням радянської влади вони були заборонені, а новостворені культурно-освітні центри діяли під назвою "хата-читальня".

А. Середяк (Львів).

ЧМИРЕВА МОГИЛА - курган скіфського часу на північ від с.Великої Білозерки Запорізької обл. Досліджувався Ф.Брауном (1898), М.Веселовським (1909-10), Ю.Болтирком (1994). Скіфський насип заввишки бл. 10м і діаметром до 70-75 м споруджено над курганом доби бронзи. Розкопками Ф.Брауна виявлено два великих поховання завглибшки 12,4 та 9,6 м і кінську могилу. Поховання пограбовані у давнину, знайдено уламки меча та списа, вістря стріл, золоті бляшки. Археологічними дослідженнями на поч. століття виявлено схованку з 10 срібними посудинами - фіали, кубки, кілік, чаші, більшість з яких пишно орнаментовані. На одній - зображення нереїди на морському коні. У кінській могилі знайдено кістяки 10 коней у багатому оздобленні, які були поховані живими. Вуздечки прикрашені золотими та срібними речами. Серед них бляхи із зображенням голови Геракла, Медузи, масивні головки пантери, орла та ін. У третій частині насипу виявлено поховання молодого служника та залишки тризни. Частина знахідок, яка збереглася до нашого часу, дає можливість датувати комплекс 345-325 до н.е.

Г. Тощев (Запоріжжя).

ЧМОЛА ІВАН (6.3.1892 - 27.6.1941) - український військовий і педагогічний діяч у Галичині. Н. у Солотвині Богородчанського повіту (тепер Івано-Франківська обл.). Навчався на філологічному ф-ті Львівського ун-ту. У довоєнний період Ч. був активним організатором "Пласту" та січово-стрілецького руху. Брав участь у Першій світовій війні 1914-18, старшина Легіону українських січових стрільців. У вересні 1915 під Соколовим потрапив у російський полон. У 1915 - на поч. 1916 перебував у таборі для військовополонених у Чорному Яру (між Царицином й Астраханню), з кін. 1916-у таборі в Царицині (тепер Волгоград). Після Лютневої революції 1917 в Росії Ч. разом з галицькими старшинами з табору в Дубовці (неподалік Царицини) Є.Коновальцем, А.Мельником, Р.Сушком, В.Кучабським, Ф. Чернимом розгорнув широку організаційну і пропагандистську роботу серед полонених українців. Восени 1917 втік із табору і невдовзі дістався до Києва. У листопаді 1917 став одним з організаторів Куреня січових стрільців у Києві. У січні

1918 Ч. на чолі третьої сотні Куреня січових стрільців відзначився під час оборони Києва від більшовицьких військ. У 1919 Ч. - командант куреня, пізніше - Коша січових стрільців, член Стрілецької ради. Після завершення українських національно-визвольних змагань 1917-21 працював учителем у гімназіях Яворова (1922-30) і Дрогобича (1932-39). Був одним з провідних діячів дитячо-молодіжної організації "Пласт". У 1939 заарештований органами НКВС і на поч. радянсько-німецької війни 1941—45 страчений.

І. Підкова (Львів).

ЧОПОВЕ - податок у Речі Посполитій і в українських землях, що входили до її складу в 15-19 ст. Ч. сплачувалося в основному міщанами за виготовлення пива, горілки, меду та вина. Про існування податку відомо вже в середині 15 ст. У 1511 король Сигізмунд I Старий звільнив шляхту від сплати Ч. за виготовлення пива, горілки і меду для власного користування, а з 1629 не сплачували і за виробництво вина. Ч. стягували особливі збирачі, яких призначав сейм. Вони, в свою чергу, призначали від себе в містах т.зв. чоповиків. У великих містах обов'язки збирачів виконували бургомістри і райці. Ч. відмінено імператором Олександром I у 1813.

М. Капраль (Львів).

ЧОРНА РАДА 1663 - загальна козацька рада, яка відбулася 17-18 (27-28).6.1663 на околицях Ніжина. Скликана для обрання гетьмана Лівобережної України. Участь у Ч.р. взяли не тільки козаки, але й селяни та міщани - "чернь" (звідси назва ради), які також мали право голосу. Після зречення в січні 1663 Ю.Хмельницького в Україні розпочався період громадянської війни, який в українській історії носить назву "Руїна". Україна фактично розпалася на дві частини - Правобережну і Лівобережну. На хід подій у Правобережжі намагалася впливати Річ Посполита, а Лівобережна Україна знаходилась під контролем Московської держави. На поч. 1663 за згодою польського короля у Правобережній Україні гетьманом було обрано П.Тетерю. Однак лівобережні полки і Запорожжя не визнали влади П.Тетері. У Лівобережжі на гетьманську булаву претендували наказний гетьман Я. Сомко, ніжинський полковник В.Золотаренко і запорозький отаман І.Брюховецький. Кандидатури Я.Сомка і В.Золотаренка підтримували північні полки Лівобережної України і різні групи козацької старшини. Кошовий І.Брюховецький, вдаючись до соціальної демагогії та видаючи себе за захисника інтересів народу, зумів отримати підтримку серед бідних верств українського населення. Під час Ч.р. І.Брюховецький, кандидатуру якого підтримував і царський уряд (на раду прибуло московське посольство і 8-тисячне військо), сподіваючись з його допомогою зміцнити свої позиції в Україні, домігся обрання його гетьманом. Після Ч.р. Я.Сомка і В.Золотаренка за наказом І.Брюховецького було заарештовано, звинувачено у зв'язках з польською шляхтою і у вересні 1663 страчено у Борзні (тепер Чернігівська обл.).

М. Пасічник (Львів).

ЧОРНА РУСЬ - давня назва земель у пн.-зх. Білорусі, в басейні верхньої течії р.Німану. Осн. центром Ч.Р. були Городен (тепер Гродно), Новогородок (тепер Новогрудок), Волковиськ, Слонім, Здітов (тепер с.Здітово), Ліда, Несвіж (тепер усі ці населені пункти на тер. Білорусі). З 10 ст. Ч.Р. входила до Київської держави. У 13 ст. Велике князівство Литовське і Галицько-Волинське князівство вели боротьбу за Ч.Р., внаслідок якої ця територія з 1240 років (на думку деякого з істориків, уже з 1219) підпала під владу Литви. Бл. 1255-58 тут правив син Данила Романовича Галицького Роман Данилович як васал литовського князя Міндовга. Тривалий час Ч.Р. входила до володінь галицько-холмського князя Шварна Даниловича, після його смерті остаточно перейшла під владу литовських князів. Назву "Чорна Русь" у 16-17 ст. вживали і в ін. значеннях. Походження цієї назви не з'ясовано.

Я. Ісаєвич (Львів).

ЧОРНИЙ ГРИГОРІЙ САВИЧ (р.н. невід. -1630) - гетьман реєстрового козацтва (1628-30). У 1628 разом з П.Дорошенком брав участь у поході козаків у Крим. Після смерті П.Дорошенка одночасно було обрано два гетьмани - Ч. і Т.Федоровича (Трясила). Ч. проводив пропольську політику, відстоював інтереси реєстрових козаків. У 1630 під час повстання під проводом Т.Федорозича (Трясила) був захоплений у полон і за вироком козацького суду страчений у Боровиці (тепер село Чигиринського р-ну Черкаської обл.).

"ЧОРНИЙ ПЕРЕДІЛ" - таємна революційна організація народників, що виникла в серпні 1879 внаслідок розколу "Землі і волі". Засновниками "Ч.п." були члени петербурзького гуртка Г.Плеханов, П.Аксельрод, І.Аптек-ман, Л.Дейч, В.Засулич, М.Попов. У 1879-82 гуртки і групи чорнопередільської орієнтації діяли у Києві, Харкові, Одесі, Ромнах, Ніжині, Полтаві, Миколаєві. Організація видавала у підпіллі журнал "Черный передел" (1880-81) та газету "Зерно" (1880-81). Чорнопередільці, в основному, залишилися на ідейній платформі "Землі і волі", і лише окремі члени організації перейшли згодом на шлях індивідуального терору - основного засобу боротьби "Народної волі". Вони заперечували необхідність політичної боротьби, засуджували терористичну тактику. На поч. 1880-х років у поглядах чорнопередільців стала помітною певна еволюція. Члени "Ч.п." визнали існування капіталізму в Росії, усвідомили значення боротьби за політичні права, а свою пропагандистську діяльність проводили не лише серед селянства, але й серед робітників та демократичної інтелігенції. Пропагандистський шлях боротьби чорнопередільців поділяли українські письменники П.Грабовський та М.Коцюбинський. Серед відомих членів організації в Україні були також М.Попов, В.Бичков, І.Ливинський, С.Майєр, О.Преображенський та ін. Зазнавши переслідувань царської влади, окремі члени "Ч.п." (Г.Плеханов, П.Аксельрод, В.Засулич, Л.Дейч) відмовилися від попередніх поглядів, емігрували за кордон, де у Женеві заснували марксистську групу "Визволення праці", інші відійшли від революційної діяльності. На поч. 1882 діяльність "Ч.п." як організації фактично припинилась, хоча в Україні окремі гуртки і групи чорнопередільців діяли до серед. 1880 років.

О. Мазур (Львів).

ЧОРНИЙ ШЛЯХ - старовинний торговельний шлях. Починався поблизу Перекопсько-го перешийка, перетинав пониззя Дніпра і пролягав запорозькими степами на північ вздовж Інгульця. Простягався верхів'ями річок Інгульця, Інгулу, Тясмину, де, повернувши на захід, розділявся на Кучманський шлях і ще два розгалуження. Північне розгалуження Ч.ш. проходило поблизу міст Корсуня, Звенигородки, Богуслава, Лисянки; південне -неподалік від Шполи, Умані, Яніва, Дашева. Поблизу Липовця обидва розгалуження з'єднувалися і далі Ч.ш. пролягав у напрямку Тернополя. На північ від цього міста Ч.ш. з'єднувався з Кучманським шляхом і простягався на захід у напрямку Львова. Ч.ш. користувались кримські татари для нападів на Правобережну та Західну Україну і Польщу в 16-17 ст.

О. Кривоший (Запоріжжя).

ЧОРНІ КЛОБУКИ (з тюркської "каракалпаки" - чорні шапки) - історична назва політичного самоврядного об'єднання, що склалося не пізніше 1146 (вперше зустрічається в Іпатіївському літописі) із залишків тюркських кочових племен - берендеїв, торків, печенігів, коуїв, турпеїв, каєпичів. Об'єднання Ч.к. сформувалося внаслідок спільної оборони від нападів половців. Під натиском половців у сер.12 ст. Ч.к. переселилися з дозволу київських князів у південні прикордонні землі Русі, головним чином, по р.Росі та частково по Дніпру. Найбільш численними й впливовими серед Ч.к. були берендеї, після них - торки і печеніги. Верховним сюзереном Ч.к., які осіли в Пороссі, був київський князь. Ч.к., ставши васалами великого князя, мусили допомагати йому в боротьбі з половцями, а також -з руськими князями, які посягали на київський престол, У другій пол. 12 ст. київські князі розпоряджались "чорноклобуцьким" Поросом як одним із своїх найбільш вірних уділів. Політичним центром пороських Ч.к. було міське укріплення Торчеськ, розташоване у нижній течії Горохуватки - лівої притоки Росі. Під впливом слов'ян кочівники-переселенці поступово переходили до напівкочового й осілого способу життя. Остання літописна згадка про Ч.к. датується 1193. Проте, найімовірніше, союз остаточно припинив своє існування у першій пол. 13 ст. Ч.к. були асимільовані слов'янами. Не виключено, що частина їх могла відійти у степ.

М. Крикун (Львів).

ЧОРНОЛІСЬКА КУЛЬТУРА - археологічна культура перехідного періоду від бронзи до раннього заліза (9-7 ст. до н.е.). Поширена в лісостеповій смузі Правобережної України між Дніпром і Дністром, а також у басейні

р.Ворскли на Лівобережжі. Назву отримала від городища в Чорному лісі у верхів'ях р.Інгульця (Кіровоградська обл.), відкритого і дослідженого в 1949 київським археологом О.Тереножкіним. Представлена невеликими городищами (Суботівське, Григорівське, Тясминське та ін.), поселеннями (Велика Андрусівка) з обрядами трупоспалення, рідше - трупопокладення. Городища розташовувалися на високих берегах, оточені валами з дерев'яними зрубами в насипі. Житла наземні та вкопані в землю. Посуд ліпний, представлений тюльпаноподібними горщиками з наліпними валиками, мисками, черпаками з лощеною темною поверхнею. Орнамент -заглиблені відрізки ліній. Знаряддя - кам'яні і бронзові сокири, крем'яні вставки до серпів, кістяні деталі вудил (псалії), шила. Частина зброї представлена бронзовими мечами й кинджалами, наконечниками списів. Знайдено різні прикраси. Ч.к. пройшла два етапи розвитку: ранній (суботівський, 1050-900 до н.е.) і пізній (900-725 до н.е.). На пізньому етапі почали споруджуватись городища. Населення Ч.к. займалось переважно землеробством, скотарством, різними ремеслами, у т.ч. бронзоліварним. У соціальному житті панували патріархально-родові відносини, посилювалась роль військово-племінної верхівки. У духовній культурі панували різні форми релігійних уявлень, у т.ч. культ предків, вогню. Племена Ч.к. - потомки білогрудівського населення і предки скіфів-орачів.

М. Пелещин (Львів).

ЧОРНОМОРСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО - козацьке військо, створене російським урядом з колишніх запорозьких козаків восени 1787. В умовах підготовки Росії до війни з Туреччиною, відчуваючи потребу у військових контингентах, російський уряд вирішив сформувати з колишніх запорожців військо під назвою "Військо вірних козаків". Відповідний царський указ виданий 22.1. (2.2.)1788. Очолив військо кошовий отаман С.Білий. "Війську вірних козаків" передали клейноди та ін. козацьку атрибутику, забрану російським урядом під час розгрому Запорозької Січі у 1775. У війську відновились колишні старшинські посади, поділ на курені, козацький одяг. Під командуванням С.Білого і З.Чепіги військо брало участь у російсько-турецькій війні 1787-91. У 1788 військо перейменували у ЧКВ і йому було виділено території між Південним Бугом і Дністром. Козаки заснували кілька селищ, зокрема Слободзеї (тепер Молдова). У 1792 російський уряд з метою закріплення території на Північному Кавказі переселив козаків на Кубань. Козаків розмістили вздовж т.зв. Чорноморської кордонної лінії, яка проходила від р.Лаби по правому березі р.Кубані до Азовського моря. У 1792-93 на Кубань було переселено бл. 25 тис. козаків, яким виділено земельний фонд площею 30 тис. кв.км. Колишні запорожці склали 40 куренів, які з серед. 19 ст. називалися станицями. Центром став Катеринодар (засн. 1793, тепер Краснодар). На Кубані за козаками була збережена виборність військового уряду, запорозькі назви куренів та ін. ЧКВ поповнювалось за рахунок переселення колишніх реєстрових козаків із Чернігівської, Полтавської губ., колишніх слобідських козаків Харківської губ., а також колишніх козаків реформованих українських козацьких військ - Усть-Дунайського, Азовського, Бузького, Катеринославського та ін. Основні переселенські кампанії відбулися у 1808-11, 1820-21, 1832, 1848-49, під час яких з України переселено понад 77 тис. чол. До 1860 козацькі війська на Кубані налічували бл. 200 тис. чол. З них формувались військові підрозділи - 12 кінних полків, 3 піхотних батальйони, 4 батареї, 2 гвардійських ескадрони. ЧКВ брало участь у всіх військових операціях, що їх вела Росія на Кавказі, та у Кримській війні 1853-56. У 1860 ЧКВ увійшло до складу Кубанського козацького війська. Розселившись на Кубані, козаки вели господарську діяльність. У перші роки існування ЧКВ провідними галузями господарства були скотарство і рибальство, а з серед. 19 ст.- хліборобство. Козаки володіли значними угіддями. Спочатку розмір наділу козака не регламентувався і діяв принцип вільного займання. У 1842 російський уряд запровадив принцип довічного землекористування відповідно до рангу: генерал - 1500 десятин, штаб-офіцер-400, обер-офіцер - 200, рядовий козак - 30. Однак здійснити переділ відповідно до норм не вдалося. ЧКВ відіграло важливу роль у господарському розвитку Кубані.

О. Сухий (Львів).

ЧОРТКІВСЬКИЙ НАСТУП 1919 (Чортківська офензива) - наступальна операція Галицької армії у період українсько-польської війни 1918-19. Проведена 7-28.6.1919 з метою розгрому угруповань противника у р-ні м.Чорткова і визволення всієї території Західно-Української Народної Республіки. На поч. червня 1919 Галицька армія, ведучи кровопролитні бої проти переважаючих польських військ, змушена була відступити у південно-східну частину Галичини. У цей критичний момент 9.6.1919 уряд ЗУНР-Державний секретаріат склав свої повноваження, а УНРада призначила Є.Петрушевича Диктатором ЗУНР. 9.6.1919 командував 25-тисячної Галицької армії призначений ген. О.Греков, який разом із групою старшин підготував план наступальної операції у напрямку Чорткова, Львова. Початком Ч.н. став бій за Ямпільницю 7.6.1919. Увечері 8.6.1919 дві бригади Другого корпусу Галицької армії (командант М.Тарнавський) під командуванням А.Бізанца і А.Вольфа зайняли м.Чортків. Долаючи опір противника, українські війська визволили Бучач, 12.6. - Струсів, 14.6. - Підгайці, 15.6.- Тернопіль, чим завершили перший етап операції. Другий етап наступу Галицької армії, кінцевою метою якого було здобуття Львова, розпочався 20.6.1919 боями за м.Бережани. 21.6., розгромивши переважаючі сили противника, стрільці здобули місто. Розвиваючи початковий успіх, українські війська оволоділи Золочевим (22.6.), Рогатином і Бурштином (23.6.), Ожидовом (24.6.) і вийшли на підступи до Львова. Успіхи Галицької армії викликали величезне патріотичне піднесення у Галичині. До діючих частин Галицької армії зголосилися понад 90 тис. добровольців, але через брак зброї було прийнято тільки 15 тис. чол., а решту відправлено по домівках. Під час Ч.н. галицькі частини відчували постійну нестачу зброї, боєприпасів та військового спорядження, однак сподіватися на допомогу від Армії УНР було нереально, поза як остання сама, ведучи виснажливі бої з більшовицькими військами, перебувала у

складному становищі. Охоплене панікою, польське командування почало поспішно стягувати в район на пн.сх. від Львова всі наявні резерви. 25.6.1919 Найвища Рада Паризької мирної конференції 1919-20 підтримала експансіоністські плани Польщі й уповноважила польський уряд вести воєнні дії аж по р.Збруч. У цих умовах 28.6.1919 40-тисячна польська армія перейшла в контрнаступ на фронті від Бродів до Коломиї. Виснажені двадцятиденними наступальними боями, українські війська чинили героїчний опір загарбникам, але під натиском численнішого і краще забезпеченого у військовому відношенні противника змушені відступати на схід. 16-18.7.1919 Галицька армія перейшла Збруч. Територія ЗУНР була повністю окупована Польщею (див. також Західно-Українська Народна Республіка, Українсько-польська війна 1918-19).

І. Підкова (Львів).

ЧОРТОМЛИК - один із найбільших скіфських курганів 4 ст. до н.е. Розташований за 22 км. на пн.зх. від м.Нікополя (тепер Дніпропетровська обл.). Досліджувався І.Забеліним (1862-63), Б.Мозолевським (1979), Б.Мозолевським та Р.Ролле (1981), В.Мурзіним та Р.Ролле (1983-86). Заввишки 21 м, окружність 350 м. Перекривав невеликий курган доби бронзи. Скіфський насип споруджувався у кілька прийомів з пластин дерну; був укріплений кам'яною крепідною у плані овальної форми (80 на 90 м). Висота останньої досягала місцями 2,8 м, простір між нею та насипом забутований камінням. У насипу та між камінням крепідни знайдені залишки тризни. Центральна могила (розкопки 19 ст.) складалася з п'яти камер (пограбовані у давнину). У першій з них (камера № 5) знайдені залишки похованого, численні речі - зброя, прикраси, побутові предмети. У трьох нішах камери знайдено посуд (бронзові чаша та сітула), зброя (вістря до стріл, залізний меч, бойові пояси, ножі), різні золоті прикраси. Збереглися високохудожні твори грецького прикладного мистецтва: футляр для лука із зображенням епізодів із життя молодого Ахілла і ножни меча, на яких зображено битву греків з амазонками. У камері № 4 знаходився дерев'яний саркофаг з похованням жінки, прикрашеної золотими гривною, сережками, браслетами, перснями. Тут же знайдено поховання служниці з відомою срібною амфорою із зображенням скіфів, що приборкують диких коней, срібним тазом та 14 амфорами. У камері № 3 були поховані два знатних воїни у повному, дуже пишному озброєнні. На стінах камери № 2 був розвішаний дорогоцінний одяг, поруч з кістяком знаходилася зброя, казан, прикраси, п'ять амфор. У камері № 1 виявлено кістяк собаки та багаті знахідки. Окремі комплекси утворюють три поховання коней у повному вбранні (11 тварин). Поряд було поховано двох "конюхів". Загальна кількість знахідок у Ч. досягає 7000 одиниць. Існує версія, що центральна могила Ч. може датуватися 340-320 до н.е., а впускна - кін. 4 ст. до н.е. На думку деяких дослідників, у Ч. міг бути похований цар Атей, який загинув у 339 до н.е. у битві з царем Філіппом II Македонським.

Г. Тоцев (Запоріжжя).

ЧОРТОМЛИЦЬКА СІЧ (Стара Січ) - назва Запорозької Січі, яка в кін. 16-на поч. 18 ст. існувала на о.Чортотлик (або Базавлук) при впадінні в Дніпро протоки Чортотлик (поблизу теперішнього села Капулівки Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.). Ч.С. заснована у 1652. Перший детальний опис Ч.С. відноситься до 1672. Найвідомішими кошовими отаманами Ч.С., які переобиралися кілька разів, були І.Сірко та К.Гордієнко. Підтримка Запорозжям незалежницької політики гетьмана І.Мазепи і перехід у березні 1709 восьмитисячного запорозького війська на чолі з кошовим К.Гордієнком на бік шведсько-української армії призвели до зруйнування московським урядом Січі. У травні московські війська під командуванням П.Яковлева та загін полковника Г.Галагана штурмом здобули Січ. Запорозжці змушені були відступити і в 1709 заснували Ка-м'янську Січ.

Г. Швидько (Львів).

ЧОРТОРИЙСЬКІ (Чарторийські, Чарториські) - князівський рід. Бере початок від князя Костянтина Ольгердовича (р.н. невід. - 1393), який володів Черніговом і Чорторийськом. Документально простежується з 1440 років. Представниками цього роду були князі Іван, Олександр та Михайло Васильовичі, палкі прихильники Свидригайла. В 1440 Іван та Олександр Ч. організували замах на Сигізмунда Кейстутовича. Пізніше Олександр Ч. емігрував до великого князівства Московського, де узяв участь у феодальній війні на боці Дмитра Шем'яки, а потім був великокняжим намісником у Пскові та Новгороді. У 1460 повернувся до Литви, де отримав маєтності у Віденському й Новгородському повітах. У 1530 роках це відгалуження роду вигасло (як раніше - гілка Івана Васильовича). Нащадки Михайла Ч. (п. бл. 1498) утворили один із наймогутніших князівських родів на Волині та в Галичині. Представники роду Ч. відігравали помітну роль у політичному житті Речі Посполитої. Одним з найвідоміших представників роду був польський державний і політичний діяч А. Чарторийський.

О. Русина (Київ).

"ЧТЕНИЯ В ИСТОРИЧЕСКОМ ОБЩЕСТВЕ НЕСТОРА-ЛЕТОПИСЦА" - видання Історичного товариства Нестора-літописця при Київському ун-ті, яке виходило в 1879-1914. Всього 24 книги. Другий том вийшов через 9 років після появи першої книги. 31888 видавались, за окремими винятками, щорічно по одній книзі. Книги 14-24 мають кілька випусків. У кожному збірнику вмішувались дані про склад товариства та його діяльність, протоколи засідань, наукові статті. Друкувались документальні матеріали та наукові дослідження з історії України, Росії та ін. слов'янських країн; значне місце займали повідомлення і звіти про археологічні розкопки на території України. Деякі книги "Ч." носили тематичний характер. У виданні публікувались роботи М.Владимирського-Буданова, М.Дашкевича, В.Іконникова, О.Кістяківського, В.Ляскоронського та ін. з історії,

археології, історії права тощо; пам'ятки церковно-полемічної літератури та літературні пам'ятки, а також "Акти з історії землеволодіння в Малоросії" (1890).

ЧУБАР ВЛАС (10.(22).2.1891-26.2.1939)-радянський партійний і державний діяч. Н. у с.Федорівка (тепер с.Чубарівка Пологівського р-ну Запорізької обл.). У 1904-11 навчався в Олександрівському механіко-технічному училищі. Брав участь у революційних подіях 1905. У 1907 вступив до більшовицької партії. Після закінчення училища (1911) працював на заводах Краматорська, Маріуполя, Харкова, Петрограда, Москви. У 1917 Ч. брав активну участь у жовтневому перевороті в Петрограді, був комісаром ревкому Головного артилерійського управління. В 1918-19-голова правління машинобудівних заводів, член Президії Вищої Ради народного господарства. З грудня 1919 перебував в Україні. З кін. 1920 очолив ВРНГ України, а з грудня 1921 водночас керував роботою Центрального правління кам'яновугільної промисловості Донбасу. Після того, як Сталін добився відкликання з України Х.Раковського, Ч. у липні 1923 очолив РНКУСРР. Як слухняний виконавець планів більшовицької партії, проводив в Україні авантюристичну політику "комуністичного штурму" у промисловості, Індустріальна гонка і форсування темпів індустріалізації, яку за дорученням Москви реалізовував Ч., призвели до істотного зубожіння основної маси населення України. Виступав проти О.Шумського, М.Хвильового, М.Скрипника, які відігравали провідну роль в запровадженні українізації. У 1934-38 Ч. займав посаду заст. голови РНК СРСР. У 1937 очолив міністерство фінансів Радянського Союзу. Репресований НКВС СРСР.

ЧУБАТИЙ МИКОЛА (11.12.1889 -21.7.1975) - визначний український вчений, історик права та церкви, педагог і публіцист Н. у Тернополі. У 1909 закінчив українську державну гімназію. У 1909-13 навчався у Львівській греко-католицькій духовній семінарії. У 1913 вступив на філософський ф-тет Львівського ун-ту. Слухав лекції М.Грушевського, відвідував семінари визначного історика слов'янського права Освальда Бальцера. Під час Першої світової війни продовжував навчання у Віденському ун-ті. У і 917 повернувся до Львова, дев 1918 одержав диплом доктора філософії. У 1917-18 вивчав право у Львівському ун-ті. Захистив дисертацію на звання доктора права на тему: "Державноправне становище руських земель Литовської держави під кінець 14 ст.". У період ЗУНР брав активну участь в державно-політичному житті. Був призначений помічником державного секретаря освіти уряду ЗУНР У січні 1919 входив до складу державної делегації ЗУНР, яка брала участь у проголошенні Акта злуки на Софійському майдані в Києві. Був учасником Трудового конгресу України. З поч. 1919- доцент історії українського права у Кам'янець-Подільському державному українському університеті. У червні 1919 повернувся до Львова. Працював у газеті "Нова рада", заснував та редагував тижневик "Правда" (видання були заборонені польською владою у 1920). В 1920-25 - професор історії українського права Львівського (таємного) українського університету. У цей же час Ч. працював директором гімназії сестер-василіянок та вчителем польської державної гімназії у Львові. З 1927 до 1939 Ч. - професор Львівської греко-католицької духовної академії (до 1928 - духовна семінарія), де викладав історію церкви. У 1928 обраний дійсним членом НТШ, був членом управи товариства та заступником голови історико-філософської секції. У серпні 1939 брав участь у міжнародному конгресі католицької організації "Рах Romana", що проходив у США.

У зв'язку з початком Другої світової війни та вступом в Галичину радянських військ змушений залишитися в еміграції. У 1939—41 викладав у коледжі св.Василя у Стремфорді. У 1941 переїхав до Нью-Йорка, де співпрацював у журналі "Шлях" та газеті "Свобода" (до 1954), згодом - у газеті "Америка". Ч. став засновником і першим головою НТШ у США (1948-52), заст. президента Головної Ради НТШ (1952-55), членом ряду американських наукових інституцій, зокрема "American Historical Association" (1946), Academy of Political Science-Columbia University (1946), ALLSS (1952). Ч. був професором і почесним доктором УБУ (з 1948) в Мюнхені, деканом юридичного ф-ту та професором Українського історичного товариства, ініціатором та першим редактором (1944-57) наукового українознавчого журналу "Ukrainian Quarterly", який відіграв важливу роль у поширенні правдивої інформації про Україну та українські проблеми в англомовному світі. Помер у США. Ч. належить ряд праць з історії українського права, зокрема "Огляд історії українського права: державне право" (1922-23). Серед ін. праць з цієї тематики: "Державний лад у Західній Обпасти Української Народної Республіки" (1921), "Правне становище церкви в Козацькій Україні" (1925), "До історії адвокатури в Україні" (1934), "Історично-правні основи актів Самостійности та Соборности України 1918 та 1919 рр." (1963) та ін. Ч. - автор низки фундаментальних досліджень з історії української церкви. Серед них: "Західна Україна і Рим у 13 віці у своїх змаганнях до церковної унії" (1917), "Історія християнства на Русі-Україні" в двох томах (тт.1-2, 1965-76). Ч. ґрунтовно займався проблемами етногенезу українського народу. В монографії "Княжа Русь-Україна та виникнення трьох слов'янських націй" (1964) Ч. спростував теорію існування єдиної давньоруської народності, конкретними історико-юридичними аргументами підтримав теорію М.Грушевського про шляхи формування трьох східнослов'янських народів.

Т. Андрусак (Львів).

ЧУБИНСЬКИЙ МИХАЙЛО ПАВЛОВИЧ (1872-1943) - державний діяч періоду Гетьманату. Син П.Чубинського. Був ординарним професором права Харківського ун-ту. Співробітничав з журналом "Украинская жизнь", який в 1912-17 редагували у Москві О.Саліковський та С.Петлюра. У травні-липні 1918-міністр судових справ Української Держави. З липня 1918- сенатор, голова Карного Генерального Суду. Був прихильником федеративного об'єднання України з Російською державою. Після падіння гетьманського уряду виїхав на Дон до А.Денікіна. Обіймав посаду обер-прокурора. У 1920-30 роках жив у Югославії. Був професором у вищих навчальних закладах Белграда і Суботиці.

І. Підкова (Львів).

ЧУБИНСЬКИЙ ПАВЛО ПЛАТОНОВИЧ (15.(27)1.1839 - 14.(26)1.1884) - визначний український етнограф і фольклорист, громадський діяч. Н. на хуторі поблизу Борисполя на Київщині (тепер у складі м.Борисполя Київської обл.). Навчався у Другій Київській гімназії. У 1861 закінчив юридичний ф-тет Петербурзького унту. Влітку 1861 Ч. повернувся до Києва, де працював учителем. У 1861-70-х роках активно співпрацював у журналі "Основа" та київській "Старій громаді". Один із засновників та активних членів київської "Старої громади". Разом з іншими членами Громади займався активною пропагандистською діяльністю серед селянства, працював у недільних школах. У 1862 написав вірш, який став українським національним гімном, - "Ще не вмерла Україна". У жовтні 1862 за участь в українському національному русі був заарештований, звинувачений у приналежності до таємного товариства, метою якого було повалення революційним шляхом існуючого в імперії порядку, і висланий у селище Пінега Архангельської губ. Через рік Ч. перевели в Архангельськ. На засланні багато займався статистичними та етнографічними дослідженнями півночі Росії. Після звільнення у 1869 з-під поліцейського нагляду оселився в Петербурзі. У березні 1860 обраний членом Російського географічного товариства, за дорученням якого у 1869-70 очолював етнографічні експедиції в Україні, Білорусі та Молдові. Вивчав побут, звичаї, фольклор, говірки і народні вірування українців. У 1872-79 за редакцією Ч. було опубліковано матеріали цих досліджень: "Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край" (т. 1-7; т. 1 - вірування, народні забобони, приказки, загадки й чари; т. 2 - казки й анекдоти; т. 3 - народний календар; веснянки, обжинки, колядки; т. 4-родина, хрестини, весілля й похорон; т. 5 - народні пісні; т. 6 - юридичні звичаї; т. 7 - відомості про народності, що живуть в Україні). Поруч з науковою діяльністю Ч. знову активно включився в український суспільно-політичний рух. Разом з М.Драгомановим, М.Зібером, Ф. Вовком, М.Лисенком був членом редколегії газети "Киевский телеграф" - органу українського патріотичного руху. З М.Драгомановим брав активну участь у підготовці опери М.Лисенка "Різдвяна ніч", постановка якої в 1873 стала визначною подією в українському культурному житті Києва. У 1873 виступив одним з ініціаторів створення у Києві Південно-Західного відділення Російського географічного товариства, в 1873-76 керував його діяльністю. У 1874 став одним з організаторів III Археологічного з'їзду у Києві. Після Емського указу 1876. Ч. було вислано з України. У 1877-79 працював у Петербурзі. Нагороджений золотими медалями Російського географічного товариства (1873), Міжнародного етнографічного конгресу (Париж, 1875), лауреат Уваровської премії (1879). Навесні 1879 повернувся до Києва, де після тривалої тяжкої хвороби помер. Ч. зробив фундаментальний внесок у вивчення українського звичаєвого права. Виводив норми традиційного українського права з сильного розвитку особистості, її суспільної значимості, що, на думку Ч., становило корінну рису українського народу. Головні праці: "Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии" (1869); "Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные д[ействительным] ч[леном] П.П.Чубинским в семи томах" (1872-79). Ч. відомий також як поет, автор зб. віршів "Сопілка Павлуся" (1871). Бібліографічний покажчик праць Ч. уклав П.Єфименко в "Киевской старине" (травень 1884).

Т. Андрусак (Львів).

ЧУГУЇВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1819-повстання військових поселенців Чугуївського уланського полку в Слобідсько-Українській губ. (територія Харківщини). Причиною виступу стали нестерпні умови військової муштри і побуту військових поселенців, котрі, щоб утримати себе та сплачувати податки, працювали в сільському господарстві та одночасно займались військовою справою. Всі дії військових поселенців суворо регламентувались - вони не могли залишити село, будувати хати чи господарські будівлі, навіть одружуватись без дозволу властей. Повстання розпочалося 27.6 (9.7.) і відразу охопило всі військові поселення Чугуївського округу. Повстанці відмовилися виконувати будь-які роботи і висунули властям ряд вимог: розформувати військові поселення, віддати селянам землю, відрізати під час формування поселень, звільнити їх від обов'язкових поставок хліба і фуражу на військові склади. Спочатку військове керівництво планувало власними силами придушити повстання, однак солдати відмовились виступити проти військових поселенців. Тоді в Чугуїв та інші пункти військового округу були направлені регулярні війська: два піхотних полки і дві артилерійські роти з 12 гарматами. Незважаючи на арешти та репресії, повстанці не припинили опору. Більше того, 2(14).8. до них приєднались військові поселенці сусіднього Таганрозького полку, штаб якого розміщувався у слободі Балаклеї. Виступ набув широкого масштабу, і проти повстанців кинули ще 2 піхотних полки. У серпні на місце подій виїхав військовий міністр О.Аракчєєв, якому, власне, і належала ініціатива створення в імперії поселень. У серпні 1819 регулярні військові з'єднання остаточно придушили повстання.

Понад 2 тис. повстанців було заарештовано (1104 чугуївців і 899 таганрозців). Перед військовим судом постало 350 чол. За вироком суду 273 чол. засуджено до смертної кари. (О.Аракчєєв відхилив вирок суду, замінивши смертну кару 12 тис. ударів шпіцрутенами). Сотні учасників повстання (бл. 400), у т. ч. 29 жінок, були піддані тілесним покаранням. 37 повстанців прогнано крізь шеренгу з 500 солдатів 24 рази (20 з них померли від побиття різками на місці). Більшість учасників повстання після покарання вислано до Оренбурзького окремого військового корпусу.

О. Сухий (Львів).

ЧУЙКЕВИЧ ВАСИЛЬ (рр. н. і см. невід.) -український державний діяч першої чв. 18 ст. Належав до козацько-

старшинського роду Чуйкевичів. Походив з Полтавщини. Служив двірським у гетьмана І.Мазепи, полтавським полковим писарем, військовим канцеляристом (1689, 1697). У 1702 обіймав посаду реєнта Генеральної військової канцелярії. У 1706-09 - генеральний суддя. У 1707 одружився з М.Кочубей. Підтримував І.Мазепу у його прагненні відстояти українську державність. Удень Полтавської битви 1709 разом із кількома старшинами покинув І.Мазепу і перейшов на бік московського царя Петра 1. Був заарештований і відправлений на заслання до Сибіру, де через деякий час постригся у ченці.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

ЧУЙКЕВИЧ ФЕДІР ОЛЕКСАНДРОВИЧ -(1685-бл. 1759) - український правознавець. Н. у сім'ї полтавського полкового писаря. Здобув серйозну для свого часу юридичну підготовку. З 1717- помічник писаря Генерального суду. У 1750 одержав звання бунчукового товариша. Протягом 1750-58 провів приватну кодифікацію права і упорядкував збірник під назвою "Суд і розправа". У своїх пропозиціях щодо поліпшення судової справи в Україні не пішов далі усунення деяких недоліків судового процесу і відновлення шляхетських судів, що передбачалися Литовським статутом. Зібрані та систематизовані Ч. правові норми мали удосконалити правові відносини в Україні.

В. Кульчицький (Львів).

ЧУЙКЕВИЧІ - старовинний старшинсько-дворянський рід, що походив від Никифора Ч. (жив у 17 ст.). До роду Ч. належали: Олександр Никифорович Ч. (рр. н. і см. невід.) -полтавський полковий писар (1693-1706); Василь Никифорович Ч. (рр. н. і см. невід.)-київський наказний полковник (1701), згодом генеральний суддя (1706-09). Був прихильником гетьмана І.Мазепи. У 1710 засланий до Сибіру, де прийняв чернецтво; Федір Олександрович Ч. (1685; за ін. дан. 1695 -бл. 1764; за ін. дан. - бл. 1759) - український правознавець (див. Ф.Чуйкевич), Семен Васильович Ч. (рр. н. і см. невід.)-державний діяч Гетьманщини. У 1728 разом з С.Тарнавським керував Генеральною канцелярією. У 1730-34 - ніжинський полковий суддя, згодом тимчасово очолював Ніжинський полк; Петро Андрійович Ч. (бл. 1783 - 1831) -учасник Бородінського бою, за який одержав орден Володимира. У 1814-16-директор Окремої канцелярії військового міністра О.Горчакова. З 1823- генерал-майор. З 1829-начальник штабу Окремого Оренбурзького корпусу. Присвятив Д.Трощинському свій переклад з франц. "Познание человека" (1806). Автор книг "Стратегические рассуждения о первых действиях россиян за Дунаем в 1810 г.", "Рассуждения о войне 1812 г." (1813).

На думку О.Оглобіна, до цього роду належав Петро Омелянович Ч. (15.12.1818 -бл. 1876) - педагог, етнограф. У 1845 закінчив філософський ф-тет Київського ун-ту, де навчався разом з В.Білозерським та Д.Пильчиковим. Учителював у Рівному, Луцьку, Кам'янці-Подільському. Був близько знайомий з Костомаровим, Кулішем, Бодянським. У червні 1843 познайомився з Т.Шевченком, який зупинявся у нього в Кам'янці. Записав у його альбом кілька пісень. Одну з них ("Зійшла зоря із вечора") Т.Шевченко використав у повістях "Близнець", "Прогулка с удовольствием" та поемі "Марина". Притягнувся до слідства у справі кирило-мефодіївців, але був звільнений за браком доказів.

С. Білокінь (Київ).

ЧУМАК ВАСИЛЬ ГРИГОРОВИЧ (літ. псевд. -С.Віче, Вагр, Ічня; 25.12.1900 (7.1.1901) -21.11.1919)- український поет. Н. у м.Ічні на Чернігівщині в селянській родині. Навчався спочатку в церковно-парафіяльній школі, згодом - в Ічнянському чотирикласному училищі, з 1914-в Городнянській гімназії. Перші поезії ("До праці", "Не вам", "Далі") опублікував у листопаді 1917. Найчастіше друкувався в газетах "Земля і воля" та "Нова громада". З травня 1919 працював відповідальним секретарем журналу "Мистецтво" і одночасно співробітником бюро пропаганди Всеукраїнського при Наркомосвіті. Був одним з активних діячів партії боротьбистів. Під керівництвом В.Блакитного працював у центральному партійному органі -газеті "Боротьба". Гаряче підтримував ідею національного відродження та виступав за існування України як окремої радянської республіки - "самостійного члена виростаючої всесвітньої федерації радянських республік". У цей період у журналі "Мистецтво" публікувалися вірші Ч. - "З ранкових настроїв", "Гартована поезія", "Офіра"; в Одесі в 1919 вийшов збірник "Червоний вінок", в якому побачив світ цикл поезій "Червоний заспів", вірші "Вже доволі", "Геть сумніви", "Я порву ті вінки". Після захоплення у серпні 1919 білогвардійцями Києва був заарештований, але незабаром втік із в'язниці, знаходився у підпіллі. У листопаді 1919 схоплений денікінською контррозвідкою та страчений разом з Г.Михайличенком. Вірші Ч. увійшли у збірку "Заспів" (видана посмертно, 1920), яка складається із циклів "З ранкових настроїв", "Мрійновтома", "Осінь", "Цикл соціального". Інші видання цієї збірки: "Червоний заспів" (1922, 1930, 1956, 1991). Для поезій Ч. характерні експресія, емоційність, максимальна естетична навантаженість кожного образу, оригінальний звукопис; неповторні авторські неологізми, музикальність, чіткість ритму. Поетична творчість Ч. мала значний вплив на розвиток революційно-романтичного напрямку в українській поезії. На поч. 1930 років твори Ч. були заборонені у зв'язку з приналежністю автора до партії боротьбистів Реабілітований в серед. 1950 років.

М. Лабач (Львів)

ЧУМАЦЬКИЙ ШЛЯХ - торгово-візницький шлях, яким чумаки в 16-19 ст. возили сіль з Чорноморського узбережжя Криму, а з України - хліб та ін. сільськогосподарські продукти. Пролягав по лівому березі Дніпра через запорозькі степи до Перекопу, а звідти - у Крим. Втратив своє значення в 1870-80 роках у зв'язку з розвитком залізниць і річкового транспорту та припинення чумацького промислу.

О. Кривоший (Запоріжжя).

ЧУПРИНКА ГРИГОРІЙ АВРААМОВИЧ (27.11.1879 - 28.8.1921)- український поет-романтик. Н у с.Гоголів Остерського повіту Чернігівської губ. Походив із козацько-селянської родини. Деякий час навчався у гімназії, однак через революційну діяльність виключений. Кілька разів відбував ув'язнення у Лук'янівській в'язниці у Києві та смоленській в'язниці; позбавлявся права в'їзду на Чернігівщину. Почав писати російською мовою. Перший вірш українською мовою "Моя кобза" надруковано у газеті "Рада" у травні 1907. Згодом співпрацював з журналом "Українська хата", який проголошував ідеї відродження української літератури на національній основі, але із творчим використанням новітніх віянь у ін. європейських літературах. Ч. - автор збірок поезій "Огнецвіт" (1910), "Метеор" (1910), "Ураган" (1910), "Сон-трава" (1911), "Білий гарт" (1911), "Контрасти" (1913), поеми "Лицар-Сам" (1913). Написав низку літературно-критичних статей і рецензій на твори І.Нечуя-Левицького, М.Вороного, Г.Хоткевича, М.Філянського, М.Шаповала, М.Семенка та ін. У 1915-18 співпрацював у літературно-художніх та публіцистичних часописах "Основа", "Степ", "Промінь", "Шлях", "Літературно-науковий вісник" та ін. У 1917 став козаком Першого Українського козачого ім. гетьмана Б.Хмельницького полку. Пізніше керував повстанським рухом на Чернігівщині. Влітку 1919 схоплений у Києві більшовицькою контррозвідкою. У зв'язку з денікінським наступом переведений до Кожухівського концтабору під Москвою. Після повернення до Києва брав участь у підготовці протибільшовицького повстання у Правобережній Україні. Належав до Українського центрального повстанського комітету. Схоплений Київським губ. ЧК і 28.8.1921 розстріляний.

І. Роздольська (Львів).

ЧУРАЙ МАРІЯ ГОРДІЙВНА (Маруся Чурай, Чураївна) - легендарна українська народна поетеса і співачка. За переказами, народилася у Полтаві в козацькій родині і жила у 1625-53. Батько поетеси Гордій Чурай нібито брав участь у повстанні П.Павлюка і був страчений у Варшаві в 1638. Вважають, що Ч. створила пісні "Ой не ходи, Грицю", "Засвітали козаченьки" ("Засвіт встали козаченьки"), "Котилися вози з гори" та ін. За легендами, у першій з них переказано трагічну історію кохання Ч. з хорунжим Полтавського полку Григорієм Бобренком. За мотивами пісні "Ой не ходи, Грицю" написано багато літературних творів, зокрема драма М.Старицького "Ой не ходи, Грицю" (1892), повість О.Кобилянської "У неділю рано зілля копала..." (1909), роман у віршах Ліни Костенко "Маруся Чурай" (1979) та ін. Саму пісню перекладено у 19 ст. на французьку і німецьку мови. Документальних свідчень про Ч. немає.

О. Кривоший (Запоріжжя).

Ш

ШАГ - 1) Срібна монета Польщі (з 1528) і Литви (з 1546) вартістю в три гроша. У Речі Посполитій карбували з 1579 до 1794, особливо багато у 1618-24 за короля Сигізмунда III Вази. З 1766 карбували з міді. У другій пол. 17 ст. - першій чв. 18 ст. у Лівобережній Україні LU. дорівнював трьом польським грошам або двом копійкам. Згодом назва поширюється на гріш - монету вартістю 1/2 копійки. 2) Розмінно-грошовий паперовий знак періоду Української Народної Республіки. Введені в обіг законом Української Центральної Ради від 18.4.1919. Випускалися паперові грошові знаки у вигляді поштових марок номіналом 10, 20, 30, 40, 50 Ш. Один Ш дорівнював 1/100 гривні або 1/200 карбованця. Автором проекту Ш. був відомий художник Г.Нарбут.

Р. Шуст (Львів).

ШАГІН-ПРЕЙ (рр. н. і см. невід.) - претендент на кримський престол, брат кримського хана Мохамеда Прея III. У 1624-28 Ш.-Г. разом з братом правив Кримським ханством. Очоловав політичні сили, які виступали за ліквідацію турецького протекторату над Кримом. У липні-серпні 1626 запорозькі козаки, за деякими дан., за попередньою домовленістю з Ш.-Г., здійснили три успішних морських походи на Стамбул. 24.12.1624 Ш.-Г. підписав із запорозькими козаками договір, який носив міжнародний характер. Для ведення переговорів із запорожцями Ш.-Г. приїжджав на Січ. Весною 1628 Ш.-Г. відновив союз із запорожцями. Навесні 1628 козаки під проводом гетьмана М.Дорошенка на заклик Ш.-Г. вирушили в похід у Крим. У бою під Бахчисараєм загинули гетьман М.Дорошенко і О.Голуб. Під час облоги козаками Кафи ворогуючі татарські партії примирилися і, об'єднавшись, напали на запорожців. Проте козацькі загони зуміли вирватися з оточення, з боями пройшли весь Крим і повернулися на Січ.

І. Підкова (Львів).

ШАЙБЛЕ ОЛЕКСАНДР ЯКОВИЧ (18.1.1878-р. см. невід.)-український військовий діяч, генерал-хорунжий. Н. у м. Акермані. Німець за походженням. Закінчив Кишинівське реальне училище, Київське піхотне училище (1900). Служив у 2-му піхотному Софіївському полку. Після навчання у Николаївській академії Генерального штабу (1907) призначався на посади старшого ад'ютанта штабу 8-ї Сибірської стрілецької дивізії, старшим офіцером для доручень штабу 3-го Сибірського армійського корпусу. Напередодні Першої світової війни 1914-18 - старший ад'ютант штабу Іркутського військового округу, підполковник (1913). У роки Першої світової війни 1914-18 - на Південно-Західному фронті, начальник штабу 602-ї піхотної дивізії, полковник (1915). Після утворення Української Центральної Ради і проголошення незалежності УНР зголосився до

української армії. У лютому-квітні 1918 - старшина Головного управління Генерального штабу УНР. За Гетьманату - член Військово-наукового комітету, Комісії з утворення військових шкіл і академій України. З квітня 1919- начальник Головного управління Генерального штабу УНР, один з авторів Закону про старшинські ранги (схвалений у червні 1918 Радою Міністрів Української Держави). За ініціативою Ш. відновлено скасовані Центральною Радою і Директорією УНР старшинські ранги, зокрема введені звання генералів. У дивізіях створено атестаційні комісії, на які покладено розгляд питань про підвищення старшин у ранзі. У 1920 входив до складу Ставки Головного Отамана, другого квартирмейстерства Генерального штабу Армії УНР.

М.Литвин, К.Науменко (Львів).

ШАЙНОХА КАРОЛЬ (20.11.1818 -10.1.1868)-польський історик, письменник та публіцист. Н. у Комарно (тепер Львівська обл.). У 1836-37 був учасником польського таємного руху, перебував в австрійському ув'язненні. Згодом працював учителем у Львові. Співпрацював з польськими періодичними виданнями "Dziennik mod Paryskich", "Tygodnik Polski" (1848), "Dziennik Literacki" (1852). З 1853 -заступник кустоша Народового закладу ім.Оссолінських у Львові (див. Оссолінеум). На цій посаді працював до 1858. Впродовж 1856-57 редагував "Rozmaitosci". Літературна діяльність Ш. розпочалася з публікації поезій, новел та драм історичного змісту. Після перших історіософських спроб став прихильником методу нарративного опису історії. Твори Ш., незважаючи на критику ряду положень, зокрема цивілізаційну місію Польщі на Сході Європи, стали популярними і мали значний вплив на польське суспільство. Головні праці: "Болеслав Хоробрий" (1849), "Ядвіга і Ягайло, 1374-1413" (т.1-3, 1855-56, рос. переклад,1880-82), "Szkice historyczne" (Т.1-4, 1854-69). "Lechicki początek Polski" (1858), "Dwa lata dziejow nasych (1646-48)" (Т.1-2, 1865-69).

Р. Шуст (Львів).

ШАЛМАТОВ СИСОЙ (1720 - 1789/90) -український різьбяр і скульптор 18 ст. Росіянин за походженням. Н. в Осташковій Слободі поблизу Твері. Освіту здобув у Твері. У 1749 переїхав до Курська. З 1752 жив в Охтирці на Сумщині, де відкрив майстерню. З помічником виконав іконостаси для Троїцького собору в Курську (після 1754), Знаменської, Богоявленської, Петропавлівської церков Знаменського монастиря (1754-64), соборні церкви в Охтирці (1755-60), Спасо-Преображенської церкви Лубенського Мгарського монастиря (1763), собору в Лохвиці (1767). У 1768-73 Ш. на замовлення кошового отамана П.Калнишевського створив величний різьблений іконостас і статуї для Покровської церкви у Ромнах. Виконував іконостаси для собору у Полтаві (1772), церкви на Засуллі у Ромнах (тепер Сумська обл.), скульптури для Троїцької церкви у Чоповичах (1774-75; тепер Малинський р-н Житомирської обл.).

В. Александрович (Львів).

ШАМАНЕК АЛЬФРЕД (1883 - 1920) -український військовий діяч, полковник УГА. Н. у Львові, За походженням німець. Навчався у Віденській військовій академії. З 1914 служив у діючій армії. Під час Першої світової війни 1914-18 воював у Галичині, згодом -на італійському фронті й у Сирії. Потрапив в англійський полон, звідки через деякий час утік. З поч. листопада 1918 перейшов на службу в Українську галицьку армію. Наприкін. листопада 1918 підполковник Ш. став начальником штабу групи "Схід" під командуванням М.Тарнавського. З квітня 1919-начальник штабу II корпусу УГА. У червні 1919 відзначився під час Чортківського наступу 1919, а в серпні 1919- у наступі об'єднаних українських армій на Київ. У липні-листопаді 1919 очолював штаб Начальної команди УГА. В листопаді 1919 виконував обов'язки начального вождя УГА під час з'єднання з Червоною армією (з 10.11.-27.11.1919). 31.02.1920 Ш. знову призначений начальником штабу УГА. В квітні 1920 під час спроби перейти на бік Армії УНР убитий. Похований у с.Пороги поблизу м.Сороки (тепер Молдова).

І. Підкова (Львів).

ШАНДРУК ПАВЛО (28.2.1889-15.2.1979)-український військовий і політичний діяч, генерал-хорунжий армії УНР. Н. у с.Борсуках Крем'янецького повіту на Волині. У 1911 закінчив Ніжинський історико-філологічний ін-тут ім. князя О.Безбородька, у 1913- Олексіївську військову школу в Москві. У роки Першої світової війни 1914-18 -штабс-капітан російської армії. Учасник українських національно-визвольних змагань 1917-21. Воював у складі військових підрозділів Армії УНР. З квітня 1920 - командувач бригади Армії УНР. В еміграції перебував у Польщі: один із співзасновників військового журналу "Табір". З 1938 - офіцер польської армії. Напередодні Другої світової війни 1939-45 закінчив військову академію Генерального штабу Збройних Сил Речі Посполитої. Під час німецько-польської війни 1939 командував 29-ю польською бригадою. У березні 1945 Ш. очолював Український національний комітет, який виступав за створення Української національної армії. У квітні 1945 Ш. призначений командувачем Першої Української дивізії УНА (див. Дивізія "Галичина"). У кін. квітня 1945 Ш. вжив заходів для виведення дивізії з бойових дій на Західному фронті, чим врятував сотні українських вояків від загибелі. Після закінчення війни жив у Німеччині, а з 1949 - у США. Помер у Трентоні. Автор праці з воєнної історії "Arms of Valor" ("Армія звитяги", 1959) та редактор збірника "Українсько-московська війна в 1920 р. в документах" (1933).

А.Боляновський (Львів).

ШАНКОВСЬКИЙ ЛЕВ (Дзвін, Мартович; 9.9.1903 - 25.4.1995) - український політичний діяч, журналіст, історик війська. Дійсний член Наукового товариства ім. Т.Шевченка. Н. у Дулібах біля Стрия на Львівщині.

Був членом "Пласту" в Стрию. Під час визвольних змагань 1917-21 служив в Українській галицькій армії та Армії Української Народної Республіки. У 1919-20 брав участь у Першому Зимовому поході Армії УНР (див. Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921). У 1920-30 роках навчався у Львові та Варшаві, працював учителем у середніх школах. У роки Другої світової війни 1939—45 - учасник руху Опору. З 1943-в Українській повстанській армії. У 1943-44 співпрацював у референтурі зовнішніх зв'язків. У січні 1944 обраний головою ініціативної комісії для створення Української головної визвольної ради. У липні 1944 взяв участь в установчих зборах УГВР. Був членом делегації на переговорах з румунською армією у Кишиневі. У післявоєнний період - член Закордонного представництва УГВР у Німеччині і США, з серед. 1950 років мешкав у Філадельфії (США). У 1957-61 - співробітник українського аналітично-видавничого центру "Пролог", редактор журналу "Prologue" у Нью-Йорку та в 1968-76 - газети "Америка". Останні роки життя присвятив науковій діяльності як історик українського війська. Автор праць: "УПА та її підпільна література" (1952), "УПА" (у виданні "Історія українського війська", 1953), "Похідні групи ОУН" (1958), "Українська повстанська Армія в боротьбі за державність" (1958), "Українська галицька армія" (1974). В Україні побачили світ його праці "УПА проти гітлерівської Німеччини" (1991) та перероблений розділ "УПА" для другого тому "Історії українського війська" (1996). Помер у Філадельфії.

К.Бондаренко (Львів).

ШАПОВАЛ МИКИТА ЮХИМОВИЧ (26.5.1882 - 25.2.1932) - український громадсько-політичний діяч, письменник і публіцист. Н. у с.Сріблянці Бахмутського повіту на Донеччині (тепер село Артемівського р-ну Донецької обл.). Навчався у Харківському унті та Київському комерційному ун-ті. У 1901 вступив до Революційної української партії, брав активну участь в українському національному русі. Після нетривалого перебування на військовій службі заарештований, кілька місяців перебував в ув'язненні у варшавській цитаделі. У 1909-14 Ш. видавав і редагував у Києві журнал "Українська хата". У квітні 1917 став одним з ініціаторів створення Української партії соціалістів-революціонерів, а з липня 1917- член Центрального Комітету УПСР з березня 1917 Ш. входив до складу Української Центральної Ради, з липня 1917 -Малої Ради. Після проголошення Української Народної Республіки (20.11.1917) призначений міністром пошти і телеграфу Генерального Секретаріату УНР. Поряд з М.Грушевським і В.Винниченком розробив один з проєктів ІV Універсалу, брав участь у виробленні спільної редакції цього історичного документа. У листопаді 1918 -січні 1919 Ш. очолював Український національний союз. З 26.12.1918 до 11.2.1919 -міністр земельних справ в уряді В.Чехівського. З лютого 1919 перебував у Галичині. У 1919-20 працював секретарем дипломатичної місії УНР у Будапешті, пізніше жив у Празі. Очолював УПСР в еміграції. Разом з Н.Григорієвим пропагував принцип "диктатури трудових мас"; рішуче засуджував діяльність "закордонної делегації" УПСР у Відні, яка відстоювала ідею перетворення УНР на "радянську республіку" та пошуку шляхів примирення з більшовицькою Росією. У 1921 Ш. разом з Н.Григорієвим та М.Галаганом виступили ініціаторами організації Українського громадянського комітету (діяв до 1925). Керована Ш. організація спричинила до заснування, за підтримки чехословацького уряду, Української господарської академії у Подєбрадах (1933) та Українського високого педагогічного інституту ім. Драгоманова у Празі (1923). У 1922-28 Ш. видавав і редагував журнал "Нова Україна". Помер і похований у Ржевницях біля Праги. Автор численних публіцистичних праць, зокрема, "Революційний соціалізм на Україні" (1921), "Стара і нова Україна" (1926), "Міжнародне становище українського народу" (1934), "Гетьманщина і Директорія" (1958), поетичних збірок ("Сни віри", 1908; "Самотність", 1910; "Лісові ритми", 1917), нарисів ("Жертви громадської байдужості", 1910; "Шевченко і самостійність України", 1917; "Листки із лісу", 1918).

ШАПОВАЛ МИКОЛА ЮХИМОВИЧ (1888-1948)-український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Брат Микити Шаповала. Н. у с.Сріблянці (тепер Артемівський район Донецької обл.). Закінчив Бахмутську гімназію, Чугуївське піхотне юнкерське училище (1910). У роки Першої світової війни 1914-18 - поручник, командир піхотної роти російської армії. У 1915 потрапив у полон. У таборі для військовополонених у Раштаті організував серед українців товариство "Запорозька Січ". Брав участь у роботі Союзу визволення України, який діяв у Відні. За дорученням Союзу в січні 1917 очолив групу із 27 старшин та козаків і поселився у Білій Підлясці, що стала місцем перехідного табору військовополонених українців, які поверталися з Німеччини. Ш. сформував 1-й Запорозький полк ім. Т.Шевченка (див. Синьожупанники). Одночасно очолив українські установи Підляшшя - Українську громаду та Шкільну раду для організації українського шкільництва, діяльність яких охоплювала повіти Біла Підлячка, Володава, Парчів Дорогочин, Кобрин. Ш. був співзасновником першого українського часопису на Підляшші "Рідне слово" (видавався з червня 1917), в якому було опубліковане звернення до уряду УНР, де висловлювався докір за "залишення цієї етнічної української смуги поза межами Української держави". Після повернення наприкінці 1917 в Україну призначений командиром 18-го Стародубського полку, який брав участь у боях з військами М.Муравйова. У січні 1918 Українською Центральною Радою включений до складу делегації УНР на переговорах у Бересті. З лютого 1918 представляв УНР при штабі 45-ї німецької дивізії. Навесні 1918 очолив 1-й полк ім. Т.Шевченка (1200 багнетів) Синьої дивізії, що формувалась у Ковелі. У 1919 командував 7-ю піхотною дивізією Подільської групи Армії УНР у боях на більшовицькому фронті, був начальником Спільної юнацької школи, створеної в лютому 1920 в Кам'янці-Подільському. З його ініціативи до викладання в школі залучено освічених генералів С.Кульжинського, О.Пороховщикова, В.Сигаріва, Ю.Єльчанінова. Був інтернований з частинами Армії УНР на територію Польщі. Став засновником ряду громадських організацій у таборі №10 Каліша, а також видавництва "Чорномор", де випускали табірні журнали, мемуари командирів української армії. Після розпуску таборів і створення у Каліші української станиці тут продовжували

видаватись книжки та збірник матеріалів з історії українського війська "За державність", підготовлені до друку діючим при Українській Станиці Українським воєнно-історичним товариством. Ш. був одним із засновників Товариства допомоги вихідцям з України у Калішському таборі. Невдовзі виїхав до Чехословаччини. З 1925 жив у Франції, де очолював Українську громаду, редагував українські періодичні видання у Парижі. Помер у м.Сошо (Франція).

М.Литвин, К.Науменко (Львів).

ШАПОВАЛ ОЛЕКСАНДР АНДРІЙОВИЧ (1888 - 1972) - український військовий діяч, генерал-хорунжий. Учасник Першої світової війни 1914-18, полковник російської армії. З 1918 служив в українській армії, командир Богданівського полку Запорозького корпусу. Член Української партії соціалістів-самостійників. У 1918 Ш. командував Запорозьким ім. гетьмана Б.Хмельницького піхотним полком, який перебував у складі Запорозького корпусу. В квітні 1918 Ш. призначено губернським комендантом Харківщини. Брав участь у повстанні проти гетьмана П.Скоропадського. У період Директорії УНР - командувач Правобережного фронту Армії УНР. З 13.2.1919 до 9.4.1919 Ш. - міністр військових справ Директорії УНР, з вересня 1919 - начальник закордонного відділу Головного управління Генштабу Армії УНР. В еміграції у Чехословаччині, пізніше - у США. Редагував журнал "Січ". Похований у м.Річмонді (США).

М.Литвин, К.Науменко (Львів).

ШАРАЇВСЬКИЙ НЕСТОР (1865 -29.10.1929) - український православний церковний діяч, проповідник, архієпископ УАПЦ. Н. у Чигиринському повіті Київської губ. Закінчив Київську духовну семінарію і академію. Деякий час був членом "Клуба русских націоналістів". У 1917 активно включився в український національний рух. 7.3.1917 делегований до складу Української Центральної Ради учасниками пастирських зборів м.Києва. Влітку-восени 1917 Ш. входив до складу організаційних комітетів із скликання Всеукраїнського православного церковного собору, а також Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР), що з листопада 1917 стала на чолі автокефального руху. Виступив одним із фундаторів "Братства воскресіння Христа", яке об'єднало прихильників автокефалії та популяризувало ідею національного відродження української церкви. Брав участь у роботі першої і другої сесій Всеукраїнського Собору (січень, червень-липень 1918). 22.5.1919 Ш. брав участь у першій відправі служби Божої із вживанням української мови в Миколаївському соборі у Києві, а 10.7.1919 - у відправі першої літургії цілком українською мовою. Був священиком при Миколаївському соборі у Києві. Влітку 1920 обраний головою Київської губернської церковної ради. 22-26.5.1921 - товариш голови Українського православного церковного Собору Київщини. У жовтні 1921- делегат Всеукраїнського православного церковного Собору, що довершив організаційне створення Української автокефальної православної церкви. 24.10.1921 висвячений на єпископа УАПЦ. Отримав сан архієпископа і посаду заступника митрополита Київського і всієї України, яку обіймав до другого Всеукраїнського Собору (17-30.10.1927). Водночас був духовним керівником Київської (сільської) церковної округи, членом Президії ВПЦР. У 1922-27 - завідувач перекладового відділу ВПЦР. За його участю підготовлені до друку тексти служби на Страсний Четвер, П'ятницю і Суботу та Великодень, Мінеї, Панахидник, Апостол, Псалтир. Активний співробітник журналу УАПЦ "Церква і життя". Після арешту митрополита В.Липківського, голови ВПЦР В.Потієнка та зборони діяльності ВПЦР з серпня 1926 Ш. здійснював фактичне керівництво УАПЦ. З 1927 - голова Передсоборної комісії другого Всеукраїнського Собору. Невдовзі усунений від керівництва церквою. Помер у Києві. Похований біля храму св.Софії. Надгробну плиту зруйновано бл. 1934.

О.Ігнатуша (Запоріжжя).

ШАРАНЕВИЧ ІСИДОР (16.2.1829 -4.12.1901) - український історик, громадський діяч і педагогу Галичині. Н. у с.Козарі Галицького повіту. Працював учителем Перемиської і Львівської гімназій. У 1871 став доцентом, а в 1873 - професором Львівського ун-ту. Був дійсним членом Академії наук у Кракові, почесним доктором Київського ун-ту. Досліджував головним чином історію Галицько-Волинської Русі. Автор праці "Історія Галицько-Волинської Русі від найдавніших часів до року 1453" (1863). Ш. дослідив окремі сторінки життя галицького духовенства, загальні проблеми церковного життя 16-18 ст. (питання унії, східного патріархату та ін.). Вивчав також історію галицьких міст і містечок, етнополітичні питання життя міського населення, діяльність Успенського братства. З ініціативи Ш. розпочались археологічні розкопки в Галичині, які проходилися у 1882-90. Брав участь у роботі Львівського синоду 1891.

О. Сухий (Львів).

ШАРВАРКИ (від нім. Scharwerk - спільна робота) - додаткова до регулярної панщини повинність селян працювати на будівництві й ремонті доріг, мостів, гребель тощо. У 16-серед. 19 ст. існувало у Польщі та на українських, білоруських і литовських землях, які входили до складу Речі Посполитої, а з кін. 18 ст. - Російської імперії. На території Запоріжжя та Лівобережної України Ш. скасовані гетьманом Б.Хмельницьким під час національно-визвольної війни. Продовжували існувати у Правобережній Україні до серед. 19 ст. Розмір Ш. не був постійним. За виданими у 1847-48 царським урядом інвентарними правилами у Правобережній Україні встановлено 8 т.зв. "будівельних днів" з селянського двору. Після селянської реформи 1861 Ш. називали повинності, які виконували сільські громади для ремонту доріг.

М. Крикун (Львів).

ШАРИЙ ІВАН (1894 - 1930) - український політичний діяч, повстанський отаман. Н. у Береміївці (тепер Полтавська обл.). У 1917 закінчив Київський ун-т. У січні 1918 брав участь у бою з російськими більшовицькими військами під Крутами. Член Української партії соціалістів-революціонерів. У січні 1919 був учасником Трудового конгресу України. Після встановлення більшовицького режиму в Україні продовжував боротьбу. У 1920-23 Ш. під псевдонімом Іван Чорний очолював повстанський загін, який діяв на Чигиринщині й базувався у Холодному Яру (тепер Черкаська обл.). У 1920 роках викладав українську мову в навчальних закладах. У 1929 заарештований і згодом розстріляний.

ШАУЛА МАТВІЙ (р.н. невід. - п.1596) - український гетьман, один із керівників національно-визвольного повстання під проводом С.Наливайка. Заможний міщанин з Київщини, тривалий час перебував на Запорозжі. Влітку 1594 у складі козацьких загонів на чолі з Г.Лободою брав участь у боях проти польської шляхти на Брацлавщині, потім - на Подніпров'ї. Восени 1595 загін запорожців на чолі з Ш. здобув Київ і вирушив у Білорусь на допомогу козацькому війську С.Наливайка. В січні 1596 запорожці повернулися з Білорусі у Правобережну Україну. В березні 1596 козаки, зрозумівши, що Г.Лобода уникає з'єднання з військами С.Наливайка, скинули його з гетьманства і обрали гетьманом Ш. Під Білою Церквою 2.4.1596 загін Ш. приєднався до повстанців. 23.5.1596 в бою з польськими військами поблизу урочища Гострий Камінь Ш. було тяжко поранено (ядром відірвало руку). Замість нього гетьманом обрали С.Наливайка. Разом з повстанським військом Ш. потрапив в оточення в урочищі Солониця неподалік від Лубен. 28.5. (7.6.)1596 під час бою Ш. разом з С.Наливайком та Шостаком було підступно схоплено зрадниками і видано польському коронному гетьманові С.Жолкевському. Страчений у Варшаві.

Г.Швидько (Дніпропетровськ).

ШАФАРИК ПАВЕЛ ЙОЗЕФ (13.5.1795 -2р.6.1861) - чеський і словацький філолог, історик, етнограф, видатний славіст, діяч чеського і словацького національного відродження. У 1819-33 працював учителем і директором гімназії у м.Нові-Сад. У 1834-35 редагував журнал "Светозор", а в 1838-43 - "Часопис чеського музею". З 1841 - хранитель, а з 1848 - директор бібліотеки Празького ун-ту. У 1848 виступив одним з організаторів Слов'янського з'їзду 1848 у Празі, в якому взяли участь представники українських організацій Галичини. Був основоположником багатьох галузей славістики. Основні наукові праці: "Історія слов'янської мови та літератури за всіма наріччями" (1826), "Про походження слов'ян" (1828), "Слов'янські старожитності" (тт.1-2, 1836-37, рос. перекл. 1837-48), "Слов'янська етнографія" (1842, рос. перекл. 1843), в яких досліджував етногенез слов'янських народів, їх мови, фольклор та історію. Один із перших європейських учених, який науково об'єктивно визначив територію та етнічні межі українського народу й обґрунтував самостійність української мови та зробив систематичний огляд української літератури, що у той час набувало значення захисту національної ідентичності українців. Ш. підтримував широкі зв'язки з ученими і діячами культур слов'янських та ін країн, у т. ч. з українцями О.Бодяньським, І.Вагилевичем, Я.Головацьким, М.Максимовичем, І.Срезневським. Публікував праці українських учених у своєму журналі. Т.Шевченко присвятив Ш. поему "Єретик". Помер і похований у Празі.

Ф. Стеблій (Львів).

ШАФОНСЬКИЙ ОПАНАС (Афанасій) ФИЛИМОНОВИЧ [13(24). 12.1740-27.3.(8.4.)1811]-український лікар та історик, один із засновників епідеміології в Російській імперії. Н. у Сосниці (тепер Чернігівська обл.) у сім'ї сотника Чернігівського полку. Протягом 1756-63 навчався в ун-тах міст Галле й Лейпцига, де одержав дипломи доктора права і філософії. У 1763 у Страсбурзі захистив дисертацію на ступінь доктора медицини. Після завершення навчання працював військовим лікарем у російській армії, з 1769 - старший лікар Московського генерального сухопутного госпіталю. У 1770 першим розпізнав епідемію чуми у Москві й разом з Д.Самойловичем вів боротьбу з цією небезпечною хворобою. Описав цю подію у творі "Описание моровой язвы, бывшей в столичном городе Москве с 1770 по 1772 год..." (1775; за ін. дан.-1774), який було перекладено на кілька іноземних мов. Підготував медико-топографічний опис Москви (1782). Ш. був членом таємної комісії у справі О.Пугачева. У 1781 повернувся в Україну. З 1782 - радник, пізніше - голова кримінальної палати Чернігівського намісництва, генеральний суддя. У 1786 Ш. склав "Чернігівського намісництва топографічний опис з коротким географічним та історичним описом Малої Росії, з частин якої це намісництво складено" (використав матеріали, зібрані українським істориком Д.Паценком), який видано у Києві в 1851. У праці Ш. подано цінні відомості про географію й історію України (част. 1) та про право, побут, населення, господарство Лівобережної України, зокрема Чернігівської губернії другої пол. 18 ст. (част. 2). Помер у с.Якличах (тепер Сосницького р-ну Чернігівської обл.).

І.Підкова (Львів).

ШАФРАН ОЛЕКСА (рр. н. і см. невід.) - запорозький полковник. Учасник морських походів запорожців проти Туреччини і Кримського ханства. Під час одного з боїв потрапив у турецький полон, де пробув сім років. Служив на галері кафського воєводи. Організував повстання невільників у Балаклаві, з якими захопив турецький корабель і дістався на Дон. Прожив на Дону бл. 18 років. У 1625 (за ін. дан. - 1626) Ш. очолив спільний морський похід запорожців та донців, під час якого козаки здобули і зруйнували турецьку фортецю Трапезунд (тепер Тробзон). За даними Д.Яворницького, Ш. у 1625 брав участь у невдалому поході запорозьких і донських козаків на Синоп і Трапезунд. Під час походу козацька флотилія була розбита турецьким флотом під командуванням адмірала Редшід-паші III у битві при Карагмані. Ш. побував у Москві. Подальша його доля невідома.

І.Підкова (Львів).

ШАХ СТЕПАН (3.1.1891 -16.9.1978)-український педагог, просвітній і громадський діяч. Дійсний член НТШ (1954). Н. у Куликові на Львівщині. Закінчив гімназію у Львові та філософський ф-тет Львівського ун-ту. У роки національно-визвольних змагань - поручник Української галицької армії. З 1920 - вчитель класичної філології Академічної гімназії у Львові, 1925-29 - державної гімназії у Сокалі. У 1920-32 - секретар Головного відділу тов-ва "Просвіта". З 1931 обіймав посаду директора української чоловічої гімназії в Перемишлі, яку очолював до 1939. Завдяки зусиллям Ш, Перемиська гімназія стала центром українського молодіжного національно-культурного життя у Посянні. Ш. організував навчання лемківської молоді, створив освітній осередок для дітей із Східної України. У 1944 виїхав на Захід. Викладав класичну філологію у німецьких гімназіях. Згодом жив у Австралії. В еміграції - член Українського богословського наукового товариства, Спілки українських журналістів, голова товариства "Рідна школа", заступник голови Ради українського християнського руху. Римським Папою Павлом VI відзначений титулом Лицаря-Командора Ордену св.Сильвестра Папи за працю для Української католицької церкви. Протягом усього життя займався видавничою і редакторською діяльністю. Написав та опублікував ряд статей з історії шкільництва та педагогіки. Автор "Популярної історії товариства "Просвіта" (1932, під псевд. С. Перський), спогадів "Львів - місто моєї молодості" (1955-56), "Між Сяном та Дунайцем" (1960). Помер і похований у Сіднеї.

А.Середяк (Львів).

ШАХ ЯКІВ (рр. н. і см. невід.) - козацький гетьман (1576-77). Побратим Івана Підкови. У 1577 запорозькі козаки на чолі з Ш. допомагали Івану Підкові у боротьбі проти ставленика Туреччини, молдовського господаря Петра Мірчича. 11.11.1577 об'єднаний козацький загін (2 тис. чол.) під проводом Ш. та І.Підкови вирушив на Волощину. У ході боїв козаки розгромили військо П.Мірчича і зайняли Ясси. Після цього Ш. із запорожцями повернувся на Січ. У 1577 Ш. напав на ханського посла, який повертався з Москви. Татари помстилися за це набігом на Південну Волинь.

ШАХМАТОВ ОЛЕКСІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ (5(17).6.1864-16.8.1920)-видатний російський філолог, історик, академік Петербурзької Академії наук (з 1897). Навчався у Московському ун-ті, який закінчив у 1887. З 1909-професор Петербурзького ун-ту. У 1906-20 очолював Відділення російської мови та словесності Петербурзької АН. Ш. - автор праць з порівняльного мовознавства, літературознавства, історії російської мови, граматики слов'янських мов. Ш. виводив давньоруську і сучасну йому російську літературну мову з церковнослов'янської мови шляхом перетворення давньоболгарської за походженням писемної мови у російську літературну ("Дослідження в галузі російської фонетики", 1893; "До історії звуків російської мови", 1896-1903; "До історії наголосу в слов'янських мовах", 1898; "Курс історії російської мови", ч.1-3, 1909-11). У численних мовознавчих працях Ш. розробляв питання фонетики та граматики української мови ("Як у малоруській мові зникла палаталізація приголосних перед е та і", 1903; "Пам'яті К.П.Михальчука", 1914; "Короткий нарис історії малоруської (української) мови", 1916), відгукувався низкою позитивних рецензій на дослідження Б.Грінченка, Є.Тимченка, А.Кримського. Ш. брав участь у виданні збірника наукових праць "Український народ в його минулому і сучасному" (1916). В умовах заборони офіційною владою українського друкованого слова Ш. разом із Ф.Коршем, П.Фортуновим та ін. російськими вченими виступив на захист української мови та літератури. Листувався з В.Гнатюком, підтримував кандидатуру [Ф.Франка під час обрання його дійсним членом Петербурзької АН. Світове визнання одержали праці Ш. з історії ("Найдавніша доля руського племені", 1919), текстології та джерелознавства ("Розшуки про найдавніші руські літописні зводи", 1908; "Киево-Печерський патерик і Печорський літопис", 1897; "Про так званий Ростовський літопис", 1904). Ш. уперше застосував порівняльно-історичний метод у дослідженні літописів, який базувався на доказі існування самостійних зводів, попередниками яких були давніші протографи, що зазнали пізнішого редагування. Відстоював південне походження "Слова о полку Ігоревім", у якому вбачав книжну обробку дружинної билини. Багато наукових положень, сформульованих Ш., зберігають своє значення і в сучасній науці.

О. Мазур (Львів).

ШАХОВСЬКИЙ ОЛЕКСІЙ ІВАНОВИЧ (бл. 1690 - 1737) - російський державний діяч, князь, сенатор, генерал-аншеф. У 1734-36 Ш. - фактичний голова "Правління гетьманського уряду".

ШАХРАЙ ВАСИЛЬ МАТВІЙОВИЧ [літ. псевд. В.Скоровстанський; 30.1(11.2.)1888-1919] - український політичний діяч. Н. у с.Харківцях Пирятинського повіту Полтавської губ. (тепер Полтавська обл.). Навчався у Феодосійській учительській семінарії, пізніше - в Інституті вищих комерційних знань в Петербурзі. Деякий час належав до Української соціал-демократичної робітничої партії. У 1913 став членом більшовицької партії. Учасник Першої світової війни, прапорщик російської армії. З літа 1916 викладав у Віденському військовому училищі. Після Лютневої революції активно займався організаторсько-революційною діяльністю, був делегатом першого Всеросійського з'їзду Рад. Вважав, що Росія не готова до соціалістичної революції, відстоював ідею зміцнення завоювань Лютневої революції. Підтримав 1 Універсал УЦР, домігся його підтримки Полтавською організацією РСДРП. Навіть після жовтневого перевороту в Петрограді полтавські більшовики під впливом Ш. та С.Мазлаха декларували свою лояльність до УЦР, заявили про її підтримку. Погляди Ш. на національне питання суттєво відрізнялися від поглядів лідерів більшовиків в Україні, зокрема Київської та Катеринославської більшовицьких організацій. У грудні 1917 був учасником Всеукраїнського з'їзду Рад у Києві. Разом з іншими більшовиками покинув з'їзд і переїхав до Харкова. Взяв участь у роботі

першого Всеукраїнського з'їзду Рад, був обраний членом ЦВК України та першого більшовицького уряду - Народного Секретаріату. У грудні 1917-лютому 1918 - народний секретар військових справ. На поч. 1918 входив до складу делегації харківського більшовицького уряду на переговорах у Бересті з представниками країн Четверного союзу. У лютому 1918 Ш., зрозумівши, що всі важливі питання вирішуються тільки у Петрограді і не бажаючи виконувати суто декоративну функцію, подав у відставку. У березні 1918 знову обраний до складу Народного Секретаріату, очолив секретаріат земельних справ. У 1918-19 працював у Саратовському політвідділі Українського відділу Наркомату РРФСР у справах національностей. Автор праць, в яких розроблено теоретичні основи українського комунізму. У роботі "Революція на Україні" наголошував, що національне питання потребує власного вирішення, а твердження, що соціалізм автоматично розв'язує національне питання, є помилковим. У своїй праці "До хвилі. Що діється на Україні і з Україною?" (1919, співавтор С.Мазлах) зазначав, що вирішення "...національних рухів є одне: повна демократія. А повна демократія означає організацію національних держав". Підтримував ідею соборності українських земель, підкреслюючи, що "найгіршим результатом для України був би її новий поділ", виникнення нових перешкод до об'єднання Наддніпрянщини та Галичини. Рішуче виступав як проти російського, так і проти польського імперіалізму. Висунув ідею створення Української комуністичної партії (більшовиків), яка б очолила національно-визвольну боротьбу українських робітників та селян за створення власної держави, вільної від соціального та національного гноблення. Після опублікування книг Ш. разом з С.Мазлахом були виключені з більшовицької партії. Постановою ЦК КП(б)У їм заборонялося працювати у державних установах, пропонувалося виїхати з України, а книги вилучалися. Під час окупації України білогвардійськими військами перебував на Кубані, де був схоплений і розстріляний денкінцями (за іншою версією-знищений більшовиками). Ш. поклав початок зародженню і розвитку національного комунізму як ідеології, політичної течії не лише в Україні, але і в світі. Творчість Ш. створила теоретичну основу, на якій базувався і розвивався український комунізм у 1920 роках.

Т.Андрусак (Львів).

"ШАХТИНСЬКА СПРАВА" (Шахтинський процес; офіційна назва - "Справа про контрреволюційну організацію інженерів та техніків, що працювали в кам'яновугільній промисловості СРСР") - перший політичний процес в СРСР, під час якого засуджено велику групу керівників вугільної промисловості Донбасу. Проходив 18.5-6.7.1928 у Москві. Судову справу розглядав спеціальний склад Верховного Суду СРСР (голова - прокурор СРСР А.Вишинський, члени - М.Васильєв-Южин, В.Антонов-Саратовський, М.Курченко та С.Кисельов). Державними обвинувачами були М.Криленко та Г.Рогинський, громадськими - Г.Гринько, С.Шейн, Крумін та Осадчий. Захищали підсудних 15 відомих московських адвокатів. Хід процесу висвітлювало 120 журналістів. Підсудні (53 інженерно-технічних працівники вугільної промисловості, серед яких - керівники "Донвугілля", Управління нового будівництва Донбасу, 5 директорів шахт та рудоуправлінь, 5 головних інженерів шахт, чотири німецьких спеціалісти та ін.) були звинувачені у приналежності до "контрреволюційної організації", що діяла в 1922-28 у Шахтинському (звідси і назва справи) та ін. районах Донбасу, у Харкові та Москві.

ОДПУ пред'явило обвинувачення підсудним у намаганні зруйнувати вугільну промисловість Донбасу - найважливішої паливної бази СРСР і таким чином зірвати індустріалізацію СРСР. Їх було звинувачено, що вони під керівництвом т.зв. паризького центру ("Об'єднання колишніх гірничопромисловців Півдня Росії") та "Польським об'єднанням колишніх директорів і власників вугільних підприємств у Донбасі" здійснювали акти шкідництва і саботажу (висаджували у повітря і затоплювали шахти, підпалювали електростанції, псували устаткування тощо).

Справа готувалася заздалегідь. Про неї було відомо вищому керівництву Компартії України (зокрема, генеральному секретарю Л.Кагановичу). Початок "розробки" справи пов'язаний з кар'єристськими претензіями повноважного представника ОДПУ по Північно-Кавказькому краю Ю.Євдокимова. З санкції Й.Сталіна Ю.Євдокимов провів масові арешти спеціалістів, начальників рудоуправлінь, співробітників трестів. 13.3.1928 у газеті "Известия ЦИК и ВЦИК" було надруковано офіційне повідомлення Прокурора Верховного Суду СРСР, в якому, зокрема, йшлося: "На Північному Кавказі, в Шахтинському районі Донбасу органами ОДПУ при прямому сприянні робітників розкрито контрреволюційну організацію, що мала собі за мету дезорганізацію та руйнування кам'яновугільної промисловості цього району. Керівний орган цієї організації, що підтверджується безперечними даними слідства, знаходиться за кордоном і складається з колишніх капіталістичних власників і акціонерів кам'яновугільних підприємств Донецького басейну, що мали тісні зв'язки з окремими агентами деяких німецьких промислових фірм та польською контррозвідкою... Слідством встановлено, що робота цієї контрреволюційної організації, що діяла на протязі кількох років, виявилася в злісному саботажі та прихованій дезорганізації діяльності, в підриві кам'яновугільного господарства методами нераціонального будівництва, непотрібних витрат капіталу, зниженні якості продукції, підвищенні собівартості, а також в прямому зруйнуванні шахт, рудників, заводів тощо..."

Під час судового слідства "визнали" свою провину повністю 20 обвинувачених, частково - 11, не визнали - 22. Вирок оголошено 5.7.1928: 11 обвинувачених засуджено до розстрілу, трьох - до 10 років позбавлення волі з обмеженням у правах на 5 років та конфіскацією майна, двадцять одного - на термін ув'язнення від 4 до 8 років, десять - від 1 до 3 років. Четверо були засуджені умовно та четверо (німецькі спеціалісти) - визнані невинними. Згодом підсудним М.Березовському, О.Казаринову, Ю.Матову, С.Братановському, Г.Шадлуну та М.Бояршинову вищу міру покарання замінили позбавленням волі на 10 років з суворою

ізоляцією, обмеженням у правах на 5 років та конфіскацією майна. 9.7.1928 були розстріляні завідувач підвідділу механізації "Донвугілля" М.Горлецький, старший інженер проектного відділу УНБ М.Кржижановський, технік-консультант з експорту антрациту в Парижі А.Юсевич, М.Бояринов та С.Будний (посади яких у вирокі не зазначені).

Сталінський режим використав цей процес для розгортання масової кампанії переслідування "буржуазних" фахівців за "шкідництво" та придушення будь-якого опору авантюристичним темпам індустріалізації країни. Зокрема, під час проведення слідства та суду над шахтинцями співробітники Артемівського та Сталінського окрввідділів ДПУ розпочали кримінальні справи на кілька десятків спеціалістів вугільної промисловості (т.зв. "шахтинські справи") і спрямували їх на закритий розгляд Особливих нарад при колегіях ОДПУ СРСР та ДПУ УРСР.

В.Нікольський (Донецьк).

ШАШКЕВИЧ ВОЛОДИМИР (7.4.1839 -16.2.1885) - український письменник, перекладач, публіцист, громадсько-політичний діяч народовецького напрямку в Галичині. Н. у с.Нестаничах (тепер Радехівський р-н Львівської обл.). Син М.Шашкевича. Після смерті батька виховувався у діда, о.Феодора Крушинського. Навчався у домініканській школі в Жовкві, "домініканській" та "бернардинській" гімназіях у Львові. Восени 1861 вступив на юридичний ф-тет Львівського унту. У 1865 навчався у Віденському ун-ті, де слухав лекції відомого словенського славіста Франя Міклошіна. У 1869 склав іспит і здобув диплом юриста. Літературна та громадсько-політична діяльність Ш. припадає на 1860-70-ті роки. У 1860 у львівському альманасі "Зоря Галицька" як альбум на год 1860" вперше опубліковано три поезії Ш. У 1860 роках поетичні твори Ш. друкувалися у львівських часописах "Слово", "Вечорниці", "Русалка", "Правда", петербурзькій "Основі", віденському "Віснику". В 1863 у Львові вийшла друком збірка поезій і перекладів "Зільник", наступного року - драма "Сила любові". Ш. був активним діячем раннього народовецького руху, обстоював національну самостійність українського народу, виступав за введення фонетичного правопису в літературну мову. Разом з Ф.Заревичем, К.Климовичем, Д.Танячкевичем та ін. сформував у Львові першу народовецьку громаду. Спочатку належав до редакції першого народовецького часопису в Галичині "Вечорниці" (1862-63) та з лютого 1863 був його редактором. У 1864 пробував видавати гумористичний журнал "Дуля" (вийшов тільки перший номер), у січні-березні 1866 видавав літературний часопис "Русалка", у 1867 був членом редакції політичного часопису "Русь". Член товариства "Просвіта", редактор двох читанок для селян "Зоря" (1871-72). З 1869 Ш. перебував на службі у фінансово-адміністративних установах Львова, Тернополя, Коломиї, а з 1876 - Західної Галичини, Тарнова (тепер Польща). У другій пол. 1870 років Ш. відійшов від літературного та громадсько-політичного життя. Після виходу у відставку в 1883 повернувся до Львова, де і помер.

О.Середа (Львів).

ШАШКЕВИЧ ГРИГОРІЙ (1809-18.8.1888)-український громадсько-політичний і церковний діяч, греко-католицький священик. Вивчав теологію у Львівському ун-ті, закінчив греко-католицьку духовну семінарію. До 1848 був священиком у с.Угринів неподалік від Станіслава. У 1848 став співзасновником і заступником голови Станіславської окружної руської ради - філії Головної руської ради, послом до австрійського парламенту (райхстагу). У 1845-65 - радник міністерства освіти у

Відні, керував департаментом галицького шкільництва, був цензором шкільних підручників. У 1852 - канонік, згодом архієпископ-президент капітули в Перемишлі. З 1858 - ректор греко-католицької духовної семінарії у Відні. У 1867 став послом Галицького сейму. Відомий як активний поборник національної незалежності українців, поділу Галичини на дві адміністративні провінції (українську і польську) за етнічною ознакою, пристрасний оборонець народної мови та противник москвофільської тенденції в письменстві, автор меморандуму, спрямованого проти проекту латинізації української писемності (1859). Зібрав цінні документи до історії "Азбучної війни" в Галичині, які опублікував І.Франке ("Українсько-руський архів", т.8, 1912). Був автором однієї з перших граматики української мови для народних шкіл (1862) і "Німецько-руської правничої термінології" (1851), виданої у Відні у співавторстві з Я.Головацьким та Ю.Вислобоцьким.

Ф.Стеблій (Львів).

ШАШКЕВИЧ МАРКІЯН (літ. псевд. Руслан Шашкевич; 6.11.1811 -7.6.1843)- видатний український письменник і громадсько-культурний діяч, речник національного відродження у західних землях України. Н. у с.Підліссі (тепер Золочівського р-ну Львівської обл.) у родині священика. Навчався у гімназіях Львова і Бережан. Закінчив технологічний ф-т Львівського ун-ту та греко-католицьку духовну семінарію (1838). Священик у селах Гумницька, Нестаничі, Новосілки (Галичина). У студентські роки Ш. був натхненником, організатором і лідером "Руської трійці", ініціатором її починань на засадах романтизму - збору і популяризації фольклору, створення словника і граматики живої української мови, реформування правопису (заміни етимологічного фонетичним), використання т.зв. громадянського шрифту замість кириличного, впровадження рідної мови в повсякденний вжиток інтелігенції та церковної проповіді, виступу проти спроб латинізації українського письменства тощо. У літературі визначився як поет-новатор, творам якого притаманні чітко виражені національні мотиви, любов до рідного краю, м'які, ліричні тони, нескладна символіка ("Слово до четелей руського язика", "Підлісся", "Руська мати нас родила", "Побратимові"). Перлиною ліричної поезії стала його "Веснівка". Серед творів Ш. - балада "Погоня", перші в українській літературі сонети ("До...", "Сумрак вечірній"). У творах на історичну тематику поетизував героїчне минуле

народу ("Згадка", "Болеслав Кривоустий під Галичем, 1139", "О, Наливайку", "Хмельницького обступлення Львова", "Споминайте, браття милі"). Постаць Б.Хмельницького особливо захоплювала поета. Він з пієтетом висловлювався про його звитязні походи: "Ми святимо пам'ятку двохсотліттю побідного оружжя русинів під Пилявцями, Зборовим, Збаражем, Львовом, пам'ять славних богатирів козацьких за віру і свободу павших під Берестечком". Ш. брав участь у розшифруванні та редагуванні Львівського літопису, в якому знаходився докладний опис подій національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-57. У 1834 для альманаху "Зоря" (заборонений цензурою) написав життєпис гетьмана та переклав з латинської його повчальну байку, адресовану послам польського короля Яна II Казимира. Ш. вславився як співавтор і видавець альманаху "Русалка Дністрова" (1837), автор брошури "Азбука і abecadio" (1836) та "Читанки для дівчаток" (1836, вид. 1850). Ш. був одним з перших перекладачів українською мовою "Слова о полку Ігоревім" та св.Письма (1842), автором перекладів із сербської, чеської, польської, грецької, латинської, німецької мов. Ідеї та діяльність Ш. і його побратимів мали великий вплив на розвиток літературного і громадського життя в Україні, сприяли утвердженню національної свідомості багатьох поколінь української інтелігенції, надихали її на самовіддану працю на ниві національного відродження. Помер Ш. у злиднях. Похований у селі Новосілках Лиських. У 1893 прах Ш. перевезено до Львова і перепоховано на Личаківському кладовищі. На вшанування пам'яті поета споруджено пам'ятник на Білій Горі (1911), у с.Підлісся (1962), Вінніпезі (1944), Львові (1989) та Золочеві. У 1959 створено літературно-меморіальний музей у с.Підлісся, який у 1986 перетворено у Шашкевича Маркіяна музей-садибу. У 1962 засновано Шашкевича Маркіяна Інститут-заповідник у Вінніпезі, у 1990 відкрито музей "Русалки Дністрової" у Львові. Стали традиційними шашкевичівські читання, матеріали яких публікувалися у серійному збірнику "Шашкевичіана". Архів Ш. зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім.В.Стефаника НАН України.

Ф. Стеблій (Львів).

ШАШКЕВИЧА МАРКІЯНА ІНСТИТУТ-ЗАПОВІДНИК у Вінніпезі - науково-громадська установа, в якій експонується, зберігається і досліджується творча спадщина М.Шашкевича та ін. діячів "Руської трійці", матеріали, що відображають їх громадсько-культурну діяльність на ниві українського національного відродження, розвиток шашкевичезнавства та вшанування пам'яті поета. Заснований у жовтні 1962 за ініціативою Української вільної академії наук у Канаді. З 1972 - філіал Українського католицького університету в Римі. Влаштує наукові сесії, виставки, презентації, концерти, маніфестації з нагоди ювілеїв М.Шашкевича, утримує багатий архів і спеціалізовану бібліотеку з шашкевичезнавства, опікується пам'ятником М.Шашкевичута парком його імені у Вінніпезі. Видавав періодичний орган "Шашкевичіана" (1963-88, 43 випуски) та "Бібліотеку Шашкевичів" (6 випусків), здійснив перевидання альманаху "Русалка Дністрова" (1987). Оpubлікував біобібліографічний покажчик "Маркіян Шашкевич" (1989) та "Збірник музичних творів на славу М.Шашкевича" (1992). Керівництво установою здійснює кураторія, яку в різний час очолювали Я.Рудницький, О.Баран, Я.Розумний. З 1979-голова - Михайло Марунчак.

Ф. Стеблій (Львів).

ШАШКЕВИЧА МАРКІЯНА МУЗЕЙ-САДИБА - літературно-меморіальний музей у с.Підлісся Золочівського р-ну на Львівщині, де народився М.Шашкевич. Філіал Львівської картинної галереї. Створений на базі меморіального музею поета, що існував з червня 1959. Відкритий у листопаді 1986 під час святкування 175-річчя від дня народження М.Шашкевича. Будівлі садиби відновлено на основі архівних і літературних джерел та аналогів типових садиб першої пол. 19 ст. У чотирьох кімнатах музею експонуються матеріальні речі та автографи М.Шашкевича, видання його творів, першодрук "Русалки Дністрової", портрет поета роботи Л.Медвідя, портрети родичів, документи і матеріали, які розповідають про життя й творчість М.Шашкевича, вшанування його пам'яті. На подвір'ї садиби встановлено бюст М.Шашкевича (автор - скульптор Д.Крвавич).

Ф. Стеблій (Львів).

"ШАШКЕВИЧІАНА" - 1) Журнал, періодичний орган кураторії Інституту-заповідника Маркіяна Шашкевича у Вінніпезі. Виходив двічі на рік у 1963-88. Видано 43 випуски. Відповідальний редактор - Михайло Марунчак. Публікував оригінальні статті-дослідження, повідомлення, нотатки, спогади, хроніку, бібліографію з шашкевичезнавства. Передруковував унікальні матеріали шашкевичезнавців минулого-діячів церкви, вчених, письменників. Вміщував епістолярію, поезію, рецензії на шашкевичезнавчі видання, 2) Збірник наукових праць, що є продовженням канадського видання та його новою серією. Видається Інститутом українознавства ім.Крип'якевича НАН України, Шашкевича Маркіяна Інститутом-заповідником у Вінніпезі, Шашкевичівською комісією у Львові. Вийшло два випуски (1993, 1996). До збірників увійшли наукові доповіді, виголошені на Шашкевичівських читаннях у Львові (1991) і Бродах (1994), що розкривають маловідомі або замовчувані в умовах тоталітарного режиму сторінки діяльності "Руської трійці", М. Шашкевича та його послідовників на ниві національного відродження, релігійного та культурно-освітнього життя, творчі здобутки шашкевичезнавців минулого, традиції "Руської Трійці" в духовному житті України. Оpubліковано віднайдені твори М.Шашкевича, присвячені йому сучасні поезії, рецензії на нові видання з шашкевичезнавства, хроніку Шашкевичіани. Відповідальний редактор - М.Ільницький.

Ф. Стеблій (Львів).

ШВАРНО ДАНИЛОВИЧ (бл. 1230 - бл. 1269) - князь галицький і холмський (1264 -бл.1269), великий князь литовський (з 1267). Молодший син князя Данила Романовича Галицького. Після смерті батька володів Галицьким, Холмським, Дорогочинським князівствами і Чорною Руссю. Бл. 1253 одружився з дочкою великого князя литовського Міндовга. Був прибічником об'єднання сил Литви і Галицько-Волинського князівства для боротьби проти ятвягів і Польського королівства. Допоміг великому князеві литовському Войшелкові Міндовговичу в його боротьбі проти опозиції. З 1263 Войшелк правив у Великому князівстві Литовському разом з Ш.Д., а 1267 Войшелк повністю передав йому своє князівство.

Я.Ісаєвич (Львів).

ШВАРЦБАРТ САМУЕЛЬ (Шалом; 1886 -1935)-єврейський анархіст, убивця С.Петлюри. Н. у Смоленську. Згодом з батьками переїхав у м.Балту Подільської губ. Вижив під час антиєврейського погрому у м.Балті в 1905. У 1905 нелегально емігрував до Румунії. У 1908 заарештований у Відні за спробу пограбувати ресторан. Після відбуття 4-місячного ув'язнення переїхав у Будапешт, де був заарештований за такий же злочин і висланий з Угорщини. Свої злочини виправдовував анархістськими переконаннями. У 1910-14 жив у Парижі. На поч. Першої світової війни 1914-18 вступив у французький іноземний легіон. У 1916 внаслідок поранення був демобілізований. У серпні 1917 повернувся у Росію. Після жовтневого перевороту вступив до Червоної армії, брав участь у військових операціях в Україні. У 1920 повернувся в Париж, де відкрив магазин для продажу годинників та ювелірних виробів. Продовжував брати участь в анархокомуністичній організації. 25.5.1926 застрелив у Парижі С.Петлюру. Судовий процес, який проходив у жовтні 1927 у Парижі, завершився виправданням Ш. (див. Шварцбарта процес 1927). У 1934 надрукував спогади "Inem Louf fun Yoren" ("Життя героя").

Д.Кушплір (Львів).

ШВАРЦБАРТА ПРОЦЕС 1927 - судовий процес над С.Шварцбартом, вбивцею С.Петлюри, що проходив у Парижі 18-26.10.1927. Розслідування обставин вбивства тривало 17 місяців. Ш. заявляв, що метою цього акту була помста за антиєврейські погроми, здійснені у 1919 в Україні нібито за наказом голови Директорії УНР. Процес Ш. відбувся у кримінальному суді Сена. Позивачами були вдова вбитого, Ольга Петлюра, та його молодший брат, полковник Олександр Петлюра, їхні інтереси представляли Сезар Кампінчі та Альберт Вілльм. Публічним прокурором був П'єр Рейнодель, головним адвокатом - Анрі Торез. Заслухано бл. 200 свідків. Стараннями оборони, що трактувала вчинений злочин як акт справедливої помсти, процес над Шварцбартом перетворився на суд над С.Петлюрою та урядом УНР, які представлялися безпосередніми винуватцями погромів. Захист наголошував на нібито германофільській орієнтації С.Петлюри та його ворожому ставленні до Франції. Звинувачувальна сторона настоювала на тому, що С.Петлюра поборював антисемітські настрої і був прихильником українсько-єврейського єднання. Серед свідків, які виступили на захист пам'яті С.Петлюри, були ген. Ж.Табуа полк. Анрі Фрейденберг (член французької військової місії у Києві у часи УНР). Наводилися свідчення провідного сіоністського лідера Володимира Жаботинського про абсурдність звинувачень С.Петлюри в антисемітизмі. Звинувачування, яке опиралось на свідчення колишнього члена Центральної єврейської комісії ЕліїДобковського, наполягало на тому, що вбивство С.Петлюри сплановане ДПУ і здійснене під керівництвом агента Михайла Володіна, який прибув до Парижа у серпні 1925. Однак ця версія не розглядалася судом після того, як Володін у березні 1927 зник з Парижа. Процес, хід якого висвітлювали кореспонденти провідних газет світу, викликав великий резонанс у Франції. Серед його учасників були відомі літератори і політичні діячі. Завдяки свідомому маніпулюванню громадською думкою єврейськими організаціями та лівими французькими інтелектуалами була витворена атмосфера, в якій емоції домінували над доказами та аргументами.

Суд присяжних виправдав Шварцбарта. Процес Ш. мав символічне значення для подальшого розвитку українського та єврейського національних рухів та українсько-єврейських відносин. Після суду Ш. відвідував єврейські громади різних країн, які приймали його як національного героя. Для багатьох українців суд над Шварцбартом став актом несправедливості не лише щодо самого С.Петлюри, але й до всього українського національного руху. Судовий процес призвів до наростання націоналістичних й антисемітських настроїв серед українського суспільства. Зокрема, Д.Донцов трактував його як доказ помилковості й шкідливості гуманістичної та універсалістської орієнтації в українському русі. Згідно з твердженнями деяких єврейських авторів, відплатною акцією українських націоналістів проти євреїв стали т.зв. Петлюри дні у Львові. У 1990 один із співробітників КДБ визнав в окремій публікації, що вбивство С.Петлюри було заплановане у Москві. Хоча причетність ДПУ-НКВС-КДБ до вбивства Є.Коновальця, П.Рибета та С.Бандери доведено (див. Сташинського процес 1962), досі немає документального підтвердження версії про причетність радянських спецслужб до вбивства С.Петлюри.

Я.Грицак (Львів).

ШВАЧКА МИКИТА (бл.1728~р. см. невід.)-запорозький козак, один із керівників національно-визвольного повстання проти польського гніту в Правобережній Україні 1768 -Коліївщини. Під час Коліївщини воював у повстанському війську М.Залізняка. Навесні 1768 Ш. на чолі гайдамацького загону разом із загоном А.Журби здобув Фастів і перетворив його на опорну базу повстанців. У кін. літа 1768 Ш. було схоплено російським каральним загоном під Богуславом і заслано на каторгу до м.Нерчинська. Дальша доля невідома. Т.Шевченко присвятив йому поему "Швачка".

О. Кривоший (Запоріжжя).

ШВЕЦЬ КІНДРАТ ("Зенко Зелений", 28.9.1914 - 7.1.1975) - український політичний діяч. Н. у с.Жидичин Ківерцівського р-ну Волинської обл. у селянській родині. З 1933 - член організації українських націоналістів. За участь у національному русі засуджений під час Луцького процесу 1937 до 10 років ув'язнення. У 1939 у зв'язку з розвалом Польщі вийшов на волю. Після розколу ОУН (1940) - на боці А.Мельника. Призначений у 1941 Тереновим Провідником ОУН-М на Північно-Західних українських землях. У 1942-43 займався створенням повстанських загонів на Волині. У 1943-44 воював у 34-му батальйоні СД ("Волинському легіоні"). У березні 1944 за наказом О.Кандиби переїхав до Львова, перейшов на нелегальне становище і очолив тереновий провід ОУН-М у Галичині. Після окупації Галичини радянськими військами важко хворий Ш. емігрував до Австрії. Революційним Трибуналом ОУН-М звинувачений у дезертирстві та засуджений до смертної кари. Повернувся в Україну. У 1949 заарештований у Львові та засуджений до тривалого тюремного ув'язнення. Покарання відбував у Колимських та Карагандинських таборах. Помер на засланні.

К.Бондаренко (Львів).

ШВЕЦЬ ФЕДІР ПЕТРОВИЧ (11.11.1882 -20.6.1940)-український громадсько-політичний і державний діяч, вчений-геолог. Н. у м.Жаботині Черкаського повіту. У 1909 після закінчення природничого ф-ту Дерптського ун-ту працював асистентом кафедри геології. Брав участь в діяльності студентської громади при ун-ті. Був членом університетського товариства, співпрацював у термінологічній комісії Українського наукового товариства у Києві. У 1909-16 викладав природничі науки у Дерптській гімназії. У 1915 одержав посаду доцента кафедри палеонтології, займався геологічними дослідженнями на Керченському п-ові, Кавказі та в Криму. У березні 1917 повернувся в Україну. На з'їзді діячів українського села (6-7.4.1917) Ш. обрано членом ЦК Селянської спілки від Черкаського повіту, а також членом ЦК УПСР. У червні 1917 на першому Всеукраїнському селянському з'їзді увійшов до Всеукраїнської ради селянських депутатів і був кооптований до Української Центральної Ради. Працював у 2-й київській гімназії, оргкомітеті по створенню Українського народного університету. У вересні 1918 призначений професором геології Українського державного університету в Києві і його першим проректором. У період Української Держави - член Українського національного союзу. 13.11.1918 Ш. як представник Селянської спілки разом з В.Винниченком, С.Петлюрою, О.Андрієвським, А.Макаренком був обраний до складу Директорії УНР. 15.11.1919 за спільним рішенням Директорії та уряду УНР Ш. і А.Макаренко виїхали з дипломатичними дорученнями за кордон, передавши всю повноту влади С.Петлюрі. 25.5.1920 постановою уряду УНР Ш. був виведений зі складу Директорії УНР. В еміграції в ЧСР - викладач українських високих шкіл. Жив у Празі. В 1923 - професор геології Українського вільного університету, а в 1924-29 -Українського високого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова. У 1928-29 Ш. разом з О.Андрієвським і А.Макаренком створили Українську Національну Раду, яка, на думку організаторів, мала об'єднати наддніпрянських українців в еміграції. Автор наукових праць з геології. Помер у Празі, де й похований.

Т.Осташко (Київ).

ШЕБЕЛИНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1829 - виступ селян-одновірців в окремих селах і слободах Слобідсько-української губ. проти перетворення їх царським урядом на військових поселенців. Повстання розпочалося 26.5(7.6.)1829 у слободі Шебелинці (тепер с. Балаклійського р-ну Харківської обл.). Близько 3 тис. чол., що зібрані у Шебелинці, розгромили приміщення військового управління, а його членів заарештували й обрали власне управління на чолі з селянином С.Дьомінін, К.Ведерниковим та ін. (всього 9 чол.). Повстанці направили гінців у села Милова, Лозовеньки, Петрівське, Михайлівка та ін. із закликом до селян не підкорятися поселенському начальству. Проти повсталих були кинуті загін уланів та батарея артилерії. 27.5(8.6.) між повсталими та уланами відбулася сутичка, внаслідок якої урядові війська змушені були відступити. Не принесли успіху й умовляння повстанців припинити повстання. 30.5(11.6) розпочався гарматний обстріл села, після чого повстання вдалося придушити. Загибло 109 повстанців, 143 учасники Ш.п. постали перед військовим судом, з яких більшість відправили на каторгу, а 48 чол. - на службу в Херсонське військово поселення. Керівники повстання С.Дьомін та К.Ведерников засуджені до довічних каторжних робіт.

О. Сухий (Львів).

ШЕБЕШІ ФЕРЕНЦ (рр. н. і см. невід.)-дипломат трансільванського князя Юрія II Ракоці. У липні 1656 вів у Чигирині переговори з Б.Хмельницьким про укладення договору між Трансільванією і Україною. Переговори закінчилися підписанням диплома, в якому гетьман і старшина зобов'язалися не зв'язуватися з ворогами Юрія II Ракоці. Вдруге Ш. був у Чигирині в червні-серпні 1657, вів переговори з Б.Хмельницьким і генеральною старшиною про взаємини України з Трансільванією та Швецією. Вірчі грамоти та інструкції, дані Ш. трансільванським урядом, і щоденник про другу подорож в Україну (опубл. Ш.Сіладі в кн. "Пам'ятки історії Угорщини", серія 1, т. 23. Будапешт, 1874) є цінними пам'ятками дипломатичної історії України.

Я.Ісаевич (Львів).

ШЕВАЛЬЄ П'ЄР (рр. н. і см. невід.) - французький офіцер, дипломат, історик 17 ст. У 1646 командував підрозділом у війні Франції проти Іспанії за Фландрію, зокрема під час облоги французьким військом Дюнкерка. У цих боях брали участь бл. 2500 козаків на чолі з Б.Хмельницьким та І.Сірком. На поч. національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького Ш. працював секретарем французького

посольства у Польщі, був добре обізнаний з її причинами та перебігом подій. Ш. - автор трьох історичних нарисів: "Розвідки про землі, звичаї, спосіб правління, походження і релігію козаків", "Розвідка про перекопських татар", "Історія війни козаків проти Польщі". Вперше праці Ш. опубліковані окремою книжкою в 1663 (повторно 1668, 1852) французькою мовою, у 1672 -перекладена англійською мовою. В Україні твори Ш. стали відомі наприкін. 17 ст. Відомості, зібрані у книзі Ш., використовували історики П.Симоновський, О.Рігельман, Д.Бантиш-Каменський, О.Маркевич, М.Костомаров, І.Крип'якевич та ін. Українською мовою твори Ш. вперше вийшли друком у 1960, вдруге - 1993. Праці Ш. містять різноманітну інформацію про події, видатних історичних осіб, побут і звичаї населення України другої пол. 17 ст., є цінним джерелом до вивчення історії часів Хмельницького.

О. Мазур (Львів).

ШЕВЧЕНКО ТАРАС ГРИГОРОВИЧ (25.2(9.3.)1814 - 26.2(10.3)1861) - видатний український поет і прозаїк, художник. Ідеолог та символ українського націоналізму. Н. у с.Моринці (тепер Звенигородського р-ну Черкаської обл.) у багатодітній кріпацькій сім'ї (мав двох братів та двох сестер). Згодом сім'я переїхала у сусіднє с.Кирилівку (тепер с.Шевченкове Звенигородського р-ну Черкаської обл.), де минуло дитинство поета. Правдоподібно, родовід Ш. походив із збіднілої козацької сім'ї. Від свого діда Івана, який був свідком Коліївщини, Ш. чув спогади про гайдамаків та козаків. Рано залишився сиротою. Наймитував і вчився грамоти у дяка Петра Богорського, від якого зазнав чимало знущань, і в 1826 змушений був утекти. У 1828 Ш. взяли служити "козачком" до двору поміщика Павла Енгельгардта (ад'ютант Віденського губернатора) у с.Вільшані. У 1829 разом з Енгельгардтом переїхав до Вільно (тепер Вільнюс, Литва), де став свідком Польського повстання 1830-31. На поч. 1831 прибув до Петербурга, де був відданий на чотирирічне навчання до художника В.Ширяєва. Замальовуючи у вільний час скульптури в петербурзьких імперських парках, Ш. випадково зустрівся з художником І.Сошенком, який зацікавився талановитим земляком і познайомив його з відомими членами української громади у Петербурзі - Євгеном Гребінкою, Василем Григоровичем, російськими художниками К.Брюлловим, О.Венеціановим, поетом В.Жуковським. Друзі Ш. сприяли його звільненню з кріпацтва. Написаний К.Брюлловим портрет В.Жуковського (1837-38) було розіграно в лотерею і за одержані кошти (2500 рублів) 22.4.1838 Ш. викуплено з кріпацтва. Протягом 1838-45 Ш. навчався в Петербурзькій академії мистецтв (у К.Брюллова), яку закінчив зі званням "некласного вільного художника". За успіхи в навчанні одержав три срібні медалі, однак відсутність золотої медалі завадила йому одержати державну стипендію для продовження навчання в Італії. У Петербурзі бл. 1836-37 Ш. почав писати вірші. У 1840 у Петербурзі вийшла збірка його поезій "Кобзар", у 1841 - поема "Гайдамаки". Перші твори Ш. ("Причинна", 1837; "Тарасова ніч", 1838; "Катерина", 1838; "Тополя", 1839; "Іван Підкова", 1839 та ін.) написані у дусі романтизму і на типові романтичні сюжети - возвеличення минулого та сум за ним на тлі безславної сучасності, страждання і загибель зневаженої молоді сільської дівчини (сюжет, навіяний нещасною долею подруги дитинства Оксани Коваленко), оспівування краси природи та ін. Однак усім цим сюжетам Ш. надав глибоко національного звучання. "Кобзар" та "Гайдамаки" були зустрінуті позитивними відгуками і принесли Ш. славу поета з непересічним талантом (єдину негативну оцінку творам Ш. дав В.Белінський, який висміював спроби піднести українську "музику" мову до рівня літературної).

Великий вплив на подальший розвиток творчості поета мали його поїздки в Україну в 1843, 1845 та 1846. Під час них Ш. відвідав рідні місця та помістя місцевих поміщиків (Григорія Тарновського, Рєпніних, Віктора Закревського, Тетяни Волховської, О.Лук'яновича), які цікавилися культурою і сприяли її розвитку. У Києві поет познайомився з провідними українськими інтелектуалами М.Максимовичем, П.Кулішем, М.Костомаровим та ін. За допомогою П.Куліша одержав у 1845-46 тимчасову посаду члена Київської археографічної комісії. Виконуючи завдання комісії, їздив по Україні (Київщина, Полтавщина, Поділля), збирав етнографічні матеріали, історичні документи, змальовував архітектурні та археологічні пам'ятки (ці замальовки стали основою для художньої серії "Живописная Украина"). Тяжкі картини національного і соціального гніту, які Ш. побачив в Україні, пробудили гострий протест поета проти російського панування та кріпосництва. Національно-визвольними мотивами пройняті поезії, що увійшли до збірки "Три літа", зокрема поеми "Сон" (1844), "Єретик" (1845), "Великий льох" (1845), "Кавказ" (1845), "І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє" (1845), вірші "Розрита могила" (1843), "Тризна" (1843), "Заповіт" (1845, покладений на музику Г.Гладким). Період "трьох літ" (1843-45) став переломним у творчості Ш., який став загальноновизнаним лідером національного відродження і в своїх поезіях цього періоду піднімається до рівня соціального пророка.

Погляди Ш. на проблеми національного життя України спричинили його зближення весною 1846 з членами Кирило-Методіївського братства. Разом з М.Гупаком, Г.Андрузьким належав до його революційного крила. 5.4.1847 Ш. був заарештований, відправлений до Петербурга і ув'язнений у казематі "Третього відділу". Під час слідства, що тривало півтора місяця, Ш. написав тринадцять поезій ("Ой одна я, одна...", "За байраком байрак...", "Мені однаково...", "Ой три шляхи широкі...", "Садок вишневий коло хати...", "В неволі важко, хоча й волі...", "Косар", "Чи ми ще зйдемося знову..." та ін.). Ш., в якого під час обшуку знайшли альбом "Три літа", трактувався слідчими як найнебезпечніший політичний злочинець і з усіх членів організації був покараний найсуворіше. За "сочинение стихов на малорусском языке самого возмутительного содержания", що відобразилося, зокрема, у пропаганді ідеї про можливість існування України як самостійної держави, 30.5.1847 поета засуджено до заслання рядовим солдатом в Окремий Оренбурзький корпус з резолюцією Миколи 1 "під найсуворіший нагляд із заборонаю писати й малювати".

З 1847 по 1857 Ш. перебував на засланні - в Оренбурзі (червень 1847, вересень 1849-травень 1850), Орській фортеці (червень 1847-травень 1848), Новопетровській фортеці (травень 1850 - літо 1857). Був учасником Аральської (травень 1848 - вересень 1849) та Каратауської (травень 1851) експедицій. Періоди жорстокого режиму заслання чергувалися з певними пом'якшеннями завдяки підтримці окремих місцевих офіцерів. Вражені інтелектом та мистецьким талантом Ш., вони дозволяли йому покидати казарму та проживати разом з ними за навчання та малювання портретів членів їхніх сімей. Під час заслання познайомився і зблизився з ін. політичними в'язнями, у т.ч. учасниками польських національно-визвольних повстань Броніславом Залеським і З.Сераковським. Період заслання був плідним у творчості Ш. Незважаючи на клопотання у 1848—49 його друзів з України та в Петербурзі перед владою, заборона "писати й малювати" так і не була знята. Ш. продовжував таємно писати вірші, переховуючи написане за халявою чобота (звідси назва - "захальявні книжечки"; збереглося чотири, написані у 1847, 1848, 1849, 1850), та малювати. На засланні написав багато віршів і поем ("Княжна", 1847; "Варнак", 1848: "Марина", 1848; "Царі", 1848; "П.С.", 1848), чудові зразки філософської, пейзажної та інтимної лірики, історичні вірші, У момент найбільш жорстокого режимного нагляду (1850) за доносом одного з офіцерів переведений під строгий режим у Новопетровську фортецю (тепер - форт Шевченко). На засланні Ш. написав 20 повістей російською мовою (з них збереглося 9) - "Наймичка" (1852-53), "Княгиня" (1853), "Варнак", (1853-54), "Музикант" (1854-55), "Нещасний" (1855), "Капітанша", (1855), "Близнюки" (1855-56), "Художник" (1856), "Прогулка с удовольствием и не без морали" (1856-58). У 1856 створив серію малюнків під назвою "Притча про блудного сина", де в алегоричній формі викрив жорстокість і нелюдськість російського політичного режиму. З квітня 1856 до липня 1858 Ш. вів "Щоденник" ("Журнал").

Після смерті Миколи I (березень 1855) на хвилі деякої лібералізації режиму група українських 1 російських інтелігентів за посередництвом сестри Олександра II княжни Марії Миколаївни добилася дозволу на звільнення Ш. від військової служби (1.5.1857) та проживання у Петербурзі, однак під строгим наглядом поліції. По дорозі з заслання Ш. проживав в Астрахані (серпень 1857) та Нижньому Новгороді (вересень 1857 - березень 1858), де написав поему "Неофіти" (1857). У кін. березня 1858 Ш. прибув до Петербурга, включився у місцеве громадське й культурне життя. У грудні 1858 добився дозволу на зняття офіційної заборони щодо друку своїх творів. У 1860 вийшло нове видання "Кобзаря", а в 1861 надруковано "Южнорусский буквар".

Для завершального етапу (1857-61) творчості Ш. характерне звернення до філософських тем та використання біблійних мотивів, що відобразилося у поезіях "Марія" (1859), "Ісаїя. Глава 35" (1859), "Осії. Глава 14" (1859), "Подражаніє Іезекіїлю. Глава 19" (1859), "Подражаніє 2 псалму" (1859) та ін. Окремі з цих сюжетів (образ Марії в однойменній поемі) у Ш. інтерпретації набули неортодоксального характеру. У травні 1859 отримав дозвіл виїхати в Україну, де мав намір купити землю і збудувати хату. У липні 1859 був знову заарештований і після допиту зобов'язаний негайно повернутися до Петербурга. Тяжке багаторічне заслання, душевні переживання за долю України та хвороба призвели до передчасної смерті поета. 26.2.(10.3.)1861 Ш. помер і був похований 28.2.(12.3.)1861 на Смоленському кладовищі у Петербурзі.

Ш. належить виняткова роль у формуванні української національної ідеології. Його поетична мова, що базувалася на місцевій селянській говірці з доданням елементів церковнослов'янської мови, мови козацьких літописів та утворених самим Ш. нових слів, відзначалася природністю і милозвучністю. Надавши українській мові статусу літературної, Ш. тим самим заклав міцну основу модерної української літератури, а в ширшому значенні - і під українську національну ідентичність. Ще більшого значення набув політичний аспект його творчості. Пристрасна поезія не обмежувалась, як в ін. українських романтиків, оплакуванням героїчного минулого, а будила національні почуття і давала бачення майбутнього: якщо Україна у минулому користувалася правами самостійної держави, то це мало служити достатніми підставами для здобуття політичної незалежності у майбутньому. Основну вину за поневолення України Ш. перекладав на Росію та російських імператорів. Ще ніколи українські інтелектуали не піднімали так сильно свої голоси протесту проти російського поневолення. Тим самим поезія Ш. різко відкидала конформістську модель "малоросійства", що ґрунтувалася на ідеї нероздільності Малої і Великої Русі та лояльності до імператора і наприкін. 18-у першій пол. 19 ст. знайшла багатьох прихильників серед нащадків козацької старшини (втіленням цієї ідеї стала, зокрема творчість М.Гоголя). Великою заслугою Ш. було те, що в своїй творчості він поєднав два окремих напрями козацької традиції -простолюдну і старшинську. Ненависть Ш. до соціальної несправедливості та вболівання за волю і гідність простої людини виводилася з його селянського походження, але своїм інтелектуальним зростанням він завдячував впливам українського дворянства. Кожна з верств українського суспільства знаходила в його поезії відображення своїх інтересів. Шевченковий заклик до одночасного національного і соціального визволення та поєднання ідеї нації з найвищими гуманістичними ідеалами стали ідеологічним наріжним каменем модерного українського націоналізму.

Геніальна творчість Ш. та його мученицьке життя зробили поета одним з найпотужніших і найпривабливіших символів українського національного руху. Перевезення домовини Ш. зі Смоленського цвинтаря у Петербурзі в Україну та перепоховання на Чернечій горі біля Канева 22.5.1861 перетворилося в одну з перших масових національних маніфестацій. Елементом культу Ш. стали щорічні відзначення днів його смерті та перепоховання; ці відзначення проводилися навіть в умовах найжорстокіших антиукраїнських репресій з боку російського режиму. Заборона їхнього святкування у 1914 призвела до масових демонстрацій у Києві та ін. містах України. Іменем Ш. було названо багато українських громадських та

політичних організацій, зокрема Братство Тарасівців, Наукове товариство ім.Шевченка та ін. Незважаючи на те, що творчість Ш. зазнавала гострої критики з боку провідних представників українського руху різних орієнтацій, які звинувачували його у популізмі (В.Липинський, О.Назарук), примітивності естетичних ідеалів (П.Куліш, М.Хвильовий), низькій освіченості (М.Драгоманов), прищеплюванні українському рухові шкідливих гуманістичних ("жіночих") рис (Д.Донцов). Усі українські політичні групи виводять свій ідеологічний родовід від нього і трактують його як "свій" символ. У цьому, зокрема, відображається загальнонаціональне значення творчості Ш.

Використання Ш. для легітимації (усправедливлення) своєї влади було однією зі складових частин ідеологічної політики радянської влади в Україні. Перед революцією 1917 лідери більшовицької партії (В.Ленін, А.Луначарський та ін.) формально солідаризувалися з українськими відзначеннями пам'яті Ш., вбачаючи у цих заходах один із численних виявів боротьби проти російського самодержавства. У 1917-20 у період встановлення більшовицької влади в Україні портрети Ш. та видання його творів трактувалися як вияви українського "буржуазного" націоналізму і нерідко знищувалися. Однак після радянського завоювання України почалося систематичне інкорпорування образу Ш. у систему радянських ідеологічних цінностей. Ш. стали трактувати як "селянського поета", "революціонера-демократа", "атеїста", "співця дружби двох братніх (українського і російського) народів"; особливо підкреслювався нібито благодатний вплив на його творчість російських "прогресивних" письменників (О.Пушкіна, [Тургенева і навіть В.Белінського]). На перший план висувалися соціальні мотиви творчості поета ціною заглиблення, а то й замовчування національних мотивів. Нові видання творів Ш. підлягали цензурі шляхом виглучення або перекирчування тих фрагментів чи навіть цілих поезій, які мали гостре антиросійське звучання. З метою підкреслення ідеологічної близькості Ш. до радянської влади, 20.5.1961 була встановлена Шевченківська державна премія, влаштовувалися офіційні святкування його ювілеїв у масштабі усього Радянського Союзу (1961, 1964 та 1979).

Боротьба за Ш. стала одним з головних напрямів опору радянській системі в Україні. Святкування Шевченкових днів 22.5.1964 у Києві завершилося зіткненням з міліцією та КДБ, а 1971 під час виступу біля пам'ятника Ш. заарештовано Анатолія Лупиноса. Мученицька доля Ш. стала зразком, на якому будувалася стійкість українських політичних в'язнів у радянських тюрмах та засланнях. Творчість Ш. стала могутнім стимулом національного відродження у роки боротьби за незалежність (1987-91). Після проголошення незалежності України Ш. став одним із її центральних символів.

Творча спадщина Ш. складається із збірки його поезій під загальною назвою "Кобзар", драми "Назар Стодоля", фрагментів двох незакінчених драм, 9 повістей, щоденника, автобіографії, бл. 250 листів і 835 картин, малюнків та ескізів (у т.ч. 150 портретів, з них 43 - автопортрети). Рукописи-оригінали більшості творів Ш. зберігаються в Києві, в Інституті літератури ім.Т.Шевченка НАН України (заснований у 1926). Твори Ш. перекладені бл. 100 мовами світу. Найважливіші посмертні видання його творів: "Поезії Тараса Шевченка" (Львів, 1867), "Кобзар" (у 2 т., Прага, 1876), "Кобзар" (Женева, 1881), "Поезії Тараса Шевченка, заборонені в Росії" (Женева, 1890), "Кобзар" (1921). Існує кілька повних видань творів Ш.: у 16 т. (Варшава, 1934-38; вийшло 13 томів; у 1950 роках усі 16 т. перевидано у Сполучених Штатах); у 10 т. (К., 1939-64), у 6 т. (К., 1963-64), у 12 т. (К., 1991, не завершено). Дослідження життя і творчості Ш. (шевченкознавство) стало самостійною галуззю українознавства. Серед найбільш відомих дослідників життєвого і творчого шляху поета - І.Франко, О.Кониський, О.Огоновський, М.Комаров, Василь Доманицький, Альфред Енсен, Павло Зайцев, С.Ефремов, Олександр Білецький, Євген Кирилюк, Леонід Плющ, Григорій Грабович та ін. У 1978 з'явився двотомне енциклопедичне видання "Шевченківський словник". Однак історичні дослідження у шевченкознавстві представлені досить слабо. Іншим негативним моментом у сучасному шевченкознавстві є живучість старих, популістських та заідеологізованих схем. Залишається сподіватися, що, відповідно до однієї із засад українського національного руху, лише у самостійній Україні можна дійти до справедливої оцінки життя і творчості геніального українського поета.

Д.Кушплір, А.Скоць (Львів).

ШЕВЧЕНКО ФЕДІР ПАВЛОВИЧ (2(24).8.1914-1.11.1996)-український історик, чл.-кор. АН України (з 1969), доктор історичних наук (з 1964), професор (1968). Н. у с.Дунаївцях Новоушицького повіту Подільської губ. (тепер Хмельницька обл.). У 1930 закінчив семирічну школу. У 1930-32 працював у колгоспі, у 1932-33 - на взуттєвій фабриці у Києві. У 1933-37 - студент, у 1937-40 -аспірант Московського історико-архівного ін-ту. Директор Чернівецького обл. держ. архіву (1940-41), Краснодарського крайового держ. архіву (1941), зав. архівом Раднаркому Узбекистану (1942), начальник науково-видавничого відділу Архівного управління Узбекистану (1942-43). У 1943 захистив кандидатську дисертацію на тему "Російські воеводи на Україні (Нариси взаємовідносин України з Росією в другій половині 17 ст.)". Працював зав. кафедрою архівознавства і доцентом Київського ун-ту (1944-50), заст. голови Комісії з історії Великої Вітчизняної війни АН України (1950-52), головним редактором "Українського історичного журналу" (1957-72), зав. відділами допоміжні історичних дисциплін (1960-63) та історіографії і джерелознавства (1963-68) Ін-ту історії АН, заступником директора цього ж Ін-ту (1964-67), директором Ін-ту археології АН України (1958-72), ст. наук. співробітником (1972-82), зав. сектором історичної географії та картографії (1982-87) і головним наук. співробітником (1987-95) Ін-ту історії АН України. Був членом редколегії ряду видань: "Українська Радянська Енциклопедія" (1959-65), "Історіографічні дослідження в Українській РСР" (1968-72), "Пам'ятки України" (1969-72, 1982-92), "Український історико-географічний збірник" (1971-72), "Український історичний журнал" (1972-88). У 1963 захистив докторську дисертацію з монографії "Політичні та економічні зв'язки України з

Росією в середині 17 ст." (1959). Ш. - дослідник широкого діапазону, його наукові інтереси були зосереджені головним чином на вивченні соціально-політичних проблем історії України 17-20 ст. Виховав чимало молодих істориків, всіляко підтримував ініціативи, спрямовані на поглиблене висвітлення минулого України.

М. Крикун (Львів).

ШЕДЕЛЬ ЙОГАНН-ГОТФРІД (бл. 1680 -10(21).2.1752) - видатний український будівничий. За походженням німець. Н. у Вандсбеку поблизу Гамбурга (Німеччина). З 1713 працював у Російській імперії. Представник стилю бароко. У 1716-26 продовжував розпочате Дж.-М.Фонтане будівництво палаців О.Меншикова в Петербурзі і в Оранієнбаумі (тепер Ломоносов). У 1729-30 у Москві розпочав будівництво дзвіниці Донського монастиря. З 1730 працював у Києві. Збудував корпус Київської академії на Подолі (1732-40), велику дзвіницю Києво-Печерської лаври (1731—45), для спорудження якої частково використав перероблений проект архітектора Ф.Васильєва. Ш. приписують також надбудову дзвіниці Софійського собору (1744-48) та спорудження муру з брамою митрополита Рафаїла Заборовського (1746-48) на території Софійського собору. Помер у Києві.

В.Александрович (Львів).

ШЕІН ОЛЕКСІЙ СЕМЕНОВИЧ (1662 -12.2.1700) - московський полководець, боярин (з 1682), генералісімус. У 1680-81 -воєвода у Тобольську, у 1683-84 - в Курську. Брав участь у Кримських походах 1687 і 1689. Був головнокомандувачем під час другого спільного походу московських і українських військ на Азов (див. Азовські походи 1695-96), а потім керував укріпленням міста і відбив напади кримських татар і ногайців на Азов (1697). Під час першої подорожі Петра I за кордон Ш. був призначений головнокомандувачем московської армії та очолював воєнні прикази - Пушкарський, Іноземний, Рейтарський. У 1698 придушив повстання стрільців у Москві.

І. Підкова (Львів).

ШЕКЕРИК-ДОНИКІВ ПЕТРО (20.4.1889 -р. см. невід.) - український громадсько-політичний діяч. Н. у с.Голове Косівського повіту в Галичині. Отримав початкову освіту. Був одним з організаторів і керівників січового руху на Гуцульщині. Визначний діяч Української радикальної партії. Після початку Першої світової війни 1914-18 організував набір до лав Легіону українських січових стрільців на Гуцульщині. У 1918-19 входив до складу Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918-19, обраний до земельної та шкільної комісії. Член президії селянсько-радикального клубу УНРади та Селянсько-радикальної партії. Виступав на вічах на Гуцульщині та Покутті з роз'ясненням позиції Селянсько-радикальної партії щодо земельної реформи. У складі делегації ЗУНР узяв участь в засіданнях Трудового конгресу України в Києві, обраний до складу ряду комісій. Весною 1919 як член комісії оборони виїздив на фронт у р-н Вінниці. Після відходу УГА і уряду ЗУНР-ЗО УНР за Збруч працював у вінницькому ревкомі. У кін. 1919 після повернення на Покуття заарештований румунськими властями і вивезений до Бухареста, де перебував до 1920. У 1920 роках жив у Західній Україні. У 1928-30 був послом до польського сейму. У 1939 заарештований радянськими органами та вивезений до Сибіру, де, ймовірно, і загинув. Автор оповідань про опришків.

О.Павлишин (Львів).

ШЕЛЕСТ ЙОСИП (Василь, р. н. невід. -п. 1768) - запорозький козак, керівник гайдамацького загону під час національно-визвольного повстання Коліївщини 1768. Ш. сформував у Холодному Яру гайдамацький загін, який діяв проти польської шляхти на Черкащині. Восени 1768 захоплений у полон польським каральним загоном і за наказом київського воєводи Й.Стемпковського страчений у містечку Кодні (тепер Житомирський р-н Житомирської обл.). На думку деяких дослідників, Ш. помер напередодні Коліївщини.

ШЕЛЕСТ ПЕТРО ЮХИМОВИЧ (14.2.1908-22.1.1996)-український партійний і радянський діяч. Н. у с.Андріївці (тепер Балаклійського р-ну Харківської обл.) у селянській родині. Згідно з розповідями батька, його рід виводиться від козацького сотника (ймовірно, Василя Шелеста, одного з гайдамацьких лідерів). Змалку працював на різних роботах у радгоспі "Уланівка" на Полтавщині. З 1923 - робітник-ремонтник, помічник машиніста паровоза на залізничній станції Основа, потім - слюсар Харківського паровозоремонтного заводу. З 1927 Ш. навчався в Ізюмській радянсько-партійній школі, став секретарем Бровського райкому комсомолу (Харківська обл.). У 1928 вступив у КП(б)У. Направлений на навчання у Харківський комуністичний ун-тет ім.Артема, згодом навчався в Інженерно-економічному ін-ті Харкова. У 1932-36 працював змінним інженером, заступником начальника, начальником цеху на Маріупольському металургійному комбінаті, одночасно вчився в Маріупольському металургійному ін-ті (закінчив 1935). У 1935-37 служив у Червоній армії. У 1937-40 працював начальником цеху та виробництва, головним інженером на Харківському заводі "Серп і молот". З 1940-на партійній роботі: секретар Харківського міськкому КП(б)У з питань оборонної промисловості. Під час радянсько-німецької війни 1941-45-зав. відділом оборонної промисловості Челябінського обкому партії, інструктор ЦК ВКП(б), парторг ЦК ВКП(б), парторг ЦК на заводах у Саратові, заст. секретаря Саратовського обкому партії з оборонної промисловості. Протягом 1948-54 Ш. очолював заводи у Ленінграді і Києві. У 1954 обраний другим секретарем Київського міськкому КП України. З лютого 1957 - перший секретар Київського обкому КП України. З 1954 - член ЦК КП України. З лютого 1957 - перший секретар Київського обкому КП України. У серпні 1962 обраний секретарем ЦК КП України, у грудні 1962 - головою Бюро ЦК КП України з промисловості й будівництва. З липня 1963 -перший секретар ЦК КП України. Своїй кар'єрі завдячував підтримці з боку М.Хрущова і М.Підгорного, хоча у 1964 разом з

М.Підгорним відіграв важливу роль в усуненні М.Хрущова від влади (у чому пізніше розкаювався). У 1966 введений до складу Політбюро ЦК КПРС, у 1966-72 став членом Президії Верховної Ради СРСР; у 1966-72 - член Політбюро ЦК КП України, у 1963-72 - член Президії Верховної Ради УРСР 10.5.1972 звільнений з посади першого секретаря ЦК КП України "у зв'язку з переведенням на іншу роботу" - заступника Голови Ради Міністрів СРСР.

Роль Ш. в українській історії суперечлива. Під час перебування на посту першого секретаря ЦК КПУ придушував прояви дисидентського руху в Україні. У 1968 Ш., боючись поширення антирадянських настроїв в Україні, став одним з ініціаторів введення військ країн-членів Варшавського Договору до Чехословаччини для придушення "Празької весни" 1968. З іншого боку, Ш. прийшов до влади на хвилі повосенної "українізації" партійного та державного апарату в Українській РСР і підвищення ролі української партійної еліти у керівництві СРСР. Час його перебування на посту першого секретаря ЦК КПУ (1963-72) став періодом найвищого піднесення автономного курсу українського керівництва. Ш. намагався відстоювати економічні інтереси України перед московським центром, виступав за надання Україні більших прав у внутрішній та зовнішній економічній політиці. На тлі загальної політики русифікації й советизації вагомими були його виступи на захист прав української мови в шкільній освіті, друкуванні газет, журналів і книжок, захистив від звинувачення в націоналізмі окремих українських діячів культури (зокрема, О.Гончара, І.Дзюбу). Деякі західні дослідники (Я.Пеленський, І.Лисяк-Рудницький, М.Саварин) вважали, що поява книги Івана Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація" була інспірована самим Ш. і відбивала його погляди та позицію українського радянського керівництва -припущення, яке, однак, не знайшло документального підтвердження. Лінія Ш. на проведення автономного курсу, природно, дратувала московських партійних лідерів. Мотивуючи відставку Ш., Л.Брежнев закидав йому надмірну самостійність у вирішенні питань та у "місництві та проявах націоналізму". Книга Ш. "Україна наша радянська" (1970) зазнала гострої партійної критики (журнал "Комуніст України", 1973, №4) за "ідеологічні помилки", зокрема, за "ідеалізацію" минулого України та обстоювання самотності УРСР. Видана тиражем 100 тис., вона була вилучена з продажу та бібліотек. У квітні 1973 Ш. був виведений зі складу Політбюро ЦК КПРС "за станом здоров'я" і відправлений на пенсію. Ш. заборонили оселитися в Україні, перебував під постійним негласним наглядом. З 1974 до 1985 працював головою дослідно-виробничого конструкторського бюро на авіаційному заводі у Підмосков'ї. У 1989 перервав вимушене мовчання і почав давати інтерв'ю у пресі й на телебаченні. У 1995 видав свої спогади "...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС" (1995). Помер у Підмосков'ї. 13.6.1996 урна з прахом Ш. була перепохована у Києві на Байковому кладовищі.

П.Панченко (Київ), Д. К. (Львів).

ШЕЛУХИН (Шелухін) СЕРГІЙ (літ. псевд. С.Павленко, 1864 - 25.12.1938) - український громадсько-політичний діяч, юрист і письменник. Н. на Полтавщині. Працював у судових органах різних міст України. З 1905 брав участь в українському національному русі, в 1909-14 редагував разом з М.Шаповалом журнал "Українська хата", співпрацював з ін. українськими періодичними виданнями, зокрема, "Літературно-науковий вісник", "Украинская жизнь", "Дзвони". Належав до Союзу українських автономістів-федералістів (згодом - Української партії соціалістів-федералістів). З квітня 1917 обраний до складу Української Центральної Ради від Херсонщини. У лютому-квітні 1918-Генеральний суддя УНР, міністр судових справ в уряді В.Голубовича. У період Гетьманату - член Державного Сенату. На поч. травня 1919 призначений головою української делегації на мирних переговорах щодо підписання мирного договору з радянською Росією. У грудні 1918 -лютому 1919 Ш. виконував обов'язки міністра юстиції в уряді В.Чехівського. Входив до складу української делегації на Паризькій мирній конференції 1919-20. У 1921 змушений емігрувати у Чехословаччину. Викладав право в Українському вільному університеті і Українському педагогічно-історичному інституті ім.М.Драгоманова у Празі. Професор УВУ, деякий час був деканом правничого (юридичного) ф-ту ун-ту. Помер у Празі. Автор наукових праць з історико-правових питань "Варшавський договір між поляками і С.Петлюрою" (1926), "Історико-правові підстави української державності" (1929) та ін.

ШЕЛЯГ -назва срібних білонних та мідних монет, що в різні епохи перебували на грошовому ринку українських земель. У літописах згадується, що поляни сплачували данину хозарам Ш. На думку деяких дослідників, Ш. - слов'янська назва соліда або ін. золоті монети цього типу. Першими срібними монетами типу шилінга (в українських землях носили назву "шеляга") були випуски Тевтонського ордену, поморські (померанські) та ін. емісії. Перші польські та литовські Ш. з'явилися в Україні внаслідок грошової реформи короля Стефана Баторія в 1579 (дорівнював 6 динаріям і складав 1/д польського гроша). Маса Ш. становила 1.130 г (0.180 г чистого срібла). У 1627 карбування Ш. на монетних дворах Речі Посполитої було припинене, але на територію держави масово завозилися з Пруссії та прибалтійських володінь Швеції (у т.ч. Ш., підроблені у місті Сучава; див. Сучавська підробка). У 1659-66 відбулася масова емісія мідних Ш. (боратинок) вагою 1.3 г. Карбування Ш. (у зв'язку з наростанням інфляційних процесів) було відновлене лише у 1749 і з перервами велося до 1792. Невелика кількість Ш. була випущена у 1774 австрійськими властями для галицьких земель. У 19 ст.- народна назва російської копійки в Україні. Лічба монет велася на копи (кіпники). Одна копа дорівнювала 50 Ш. (копійкам).

Р.Шуст (Львів).

ШЕМЕТ ВОЛОДИМИР МИХАЙЛОВИЧ (1873-1933)- український громадсько-політичний діяч. Н. на хуторі Олександрівка біля Лубен (тепер Полтавська обл.). Брат С.Шемета. Активний учасник українського

національно-визвольного руху кін. 19 - поч. 20 ст. Навчався у Лубенській та Петербурзькій гімназіях, потім - у Петербурзькому та Київському ун-тах на природничому ф-ті. За участь у студентському русі тривалий час знаходився під наглядом поліції. Протягом 1900-01 позбавлений права в'їзду до Київської, Чернігівської губ. та суміжних з ними міст Полтавщини. Входить до Братства Тарасівців. За участь у студентських заворушеннях висланий до Лубен. З 1902 - член Лубенської міської думи. У 1902 Ш. разом з М.Міхновським став засновником Української народної партії, яка стояла на державницьких позиціях і відстоювала ідею повної незалежності України. У листопаді-грудні 1905 видавав у Лубнах першу в Наддніпрянській Україні українську газету "Хлібороб". У 1905 обраний депутатом І Державної Думи, де входив до складу Української парламентарної громади. За підпис "Виборзької відозви" заарештований, перебував у в'язниці до 1908. Деякий час служив інструктором із тютюництва в Лохвицькому повіті. У 1915-16 очолював групу української інтелігенції, яка добилася відкриття приватної української гімназії у Києві. У квітні 1917 на Всеукраїнському національному конгресі Ш. було обрано депутатом Української Центральної Ради від Полтавської губернії. У червні 1917 виступив одним з ініціаторів створення Української демократично-хліборобської партії. Під час Гетьманату брав активну участь у різних депутаціях до П.Скоропадського з вимогами проведення більш послідовної національної політики. Залишився на території України, окупованій більшовиками. З 1919 працював в Українській Академії наук. У кін. 1920 - поч. 1930 років зазнав переслідувань від більшовицького режиму. У 1930-х репресований.

Г.Геращенко (Запоріжжя).

ШЕМЕТ МИКОЛА МИХАЙЛОВИЧ (псевдонім Михайленко; 1882-1917)-український політичний діяч. Закінчив Лубенську чоловічу гімназію, потім юридичний ф-тет Київського ун-ту. Один із найдіяльніших членів Української народної партії. У 1903-05 перебував у Швейцарії, Австрії, Франції. Видавав і перевозив із Львова заборонену літературу в Підросійську Україну. За зберігання нелегальної літератури та антиурядової агітації знаходився під наглядом поліції. У листопаді-грудні 1905 брав участь у виданні газети "Хлібороб". Наприкінці 1917 покінчив життя самогубством.

Г.Геращенко (Запоріжжя).

ШЕМЕТ СЕРГІЙ МИХАЙЛОВИЧ (1875 -1957)-український громадський і політичний діяч. Н. на Полтавщині. Брат В.Шемета. Закінчив Технологічний ін-тут у Петербурзі. У Петербурзі очолював Українську студентську громаду. У 1900 заснував культурне товариство "Родина". З 1902 - провідний діяч Української народної партії. Влітку 1917 був одним з організаторів Української партії хліборобів-демократів. У квітні 1918 належав до ініціаторів скликання Хліборобського конгресу, на якому проголошено гетьманом України П.Скоропадського. У період Гетьманату виступав за українізацію гетьманського уряду, але не підтримував ідеї збройного повстання проти П.Скоропадського. З 1919 перебував у еміграції в Австрії. У 1920 разом з В.Липинським заснував об'єднання українських монархістів-гетьманців - Український союз хліборобів-державників, належав до провідних діячів гетьманського руху, У 1920-25 Ш. - співредактор журналу "Хліборобська Україна". В еміграції Ш. - особистий секретар П.Скоропадського. Згодом жив у Австралії. Був одним із засновників Союзу українських організацій Австралії. Помер в Австралії.

ШЕМ'ЯЧИЧІ - київський рід. Нащадки Дмитра Шем'яки (р. н. невід.-п.18.7.1453)-великого князя московського (1446—47). Після смерті Дмитра Ш. його син Іван (у 1454) і вдова (у 1456) емігрували до Великого князівства Литовського, де отримали Рильськ і Новгород-Сіверський; Іван Дмитрович Ш. (р. н. невід. - п. бл. 1485). Його син Василь Ш. (рр. н. і см. невід.) у 1500 перейшов на службу до Івана III Васильовича. Отримав у володіння відвойовані у Литви Путивль і Радогощ, а також Малий Ярославець і низку волостей на р.Угрі. Брав участь у багатьох військових акціях великого князя московського, зокрема в поході на підтримку М.Глинського (1508). У 1517-18 звинувачений у державній зраді, але був виправданий. У 1523 знову схоплений за тим же звинуваченням. Помер в ув'язненні у 1529. Зі смертю його дітей рід Ш. перестав існувати.

О.Русина (Київ).

ШЕПАРОВИЧ ЕДМУНД (1889 -1967) - український військовий діяч, майор Української галицької армії. Син Фелікса Шепаровича. Учасник Першої світової війни, ротмістр австрійської кавалерії. З 1918 перебував на службі в Українській галицькій армії. Очолював запасний кінний полк у Стрию, а з червня 1919 - командант першої кінної бригади УГА. З лютого 1920 командував третім Галицьким кінним полком у Червоній українській галицькій армії. На поч. квітня 1920 полк під командуванням Ш. виступив проти більшовиків і зайняв Тернопіль. Звідти Ш. разом з полком вирушив у повстанський рейд, який завершився 6.5.1920 об'єднанням з частинами Армії УНР під командуванням М.Омеляновича-Павленка. В еміграції Ш. жив у Відні, де і помер.

І.Підкова (Львів).

ШЕПАРОВИЧ ФЕЛІКС (1865-1917)-австрійський військовий діяч, генерал-майор. Н. на Стрийщині (тепер Львівська обл.). Учасник Першої світової війни 1914-18. У 1914-15 командував бригадою під час оборони Перемишльської фортеці. У 1915 потрапив у російський полон. Помер у таборі для військовополонених у Сибіру. Два сини Ш. Едмунд (див. Е.Шепарович) та Фелікс Шепарович (молодший; поручник-літун УГА; п. січень 1920) служили в Українській галицькій армії та Армії УНР.

ШЕПЕЛЬ ВОЛОДИМИР ПАВЛОВИЧ (1888-р. см. невід.) - український військовий діяч, генерал-хорунжий. У

1910 закінчив піхотне юнкерське училище. У роки Першої світової війни 1914-18 перебував на фронті, командир піхотних підрозділів російської армії, підполковник (1917). На службі в українській армії з кін. 1917. У грудні 1918 відряджений до Західноукраїнської Народної Республіки, де очолив бойову групу "Крукеничі" Галицької Армії. Брав участь у боях з польськими військами у складі 8-ї Самбірської бригади. У травні 1919 групу Ш. під час загальної наступу польських військ було відрізано від основних сил і примушено перейти кордон Чехословаччини. Перебував у таборі інтернованих галицьких частин у Німецькому-Яблінному. Невдовзі через Карпати і Буковину нелегально прибув до Кам'янця-Подільського, де приєднався до Армії УНР. Деякий час служив у Вишколі армії, згодом - командир учбового підрозділу Спільної юнацької школи. З грудня 1919 Ш. перебував у таборах для інтернованих частин УНР у Польщі. Під час польсько-радянської війни 1920 воював на більшовицькому фронті у складі 2-ї Волинської дивізії, очолював 4-ту Сіру бригаду. Частина під командуванням Ш. особливо відзначилася в обороні Шепетівки на рубежі Збруча, де стрімким контрударом зі Скали розгромила і відкинула авангардні підрозділи Червоної армії. На поч. серпня 1920 бригада Ш. у районі Чорткова, прикриваючи відхід Волинської дивізії, відбила кілька потужних атак противника. За бойові заслуги підвищений у ранзі до генерал-хорунжого (1920). З грудня 1920 перебував у таборі для інтернованих вояків УНР у Каліші. Обирався членом правління Української станиці.

М.Литвин, К.Науменко (Львів).

ШЕПЕЛЬ ЯКІВ (1894 - 1921) - український повстанський отаман періоду визвольних змагань 1917-21. Н. на Літинщині (Поділля) у селянській родині. Мав початкову освіту. На поч. Першої світової війни 1914-18 мобілізований у російську армію. У 1917 створив повстанський загін на Літинщині, який налічував бл. 500 кіннотників. Під час Першого Зимового походу взаємодіяв з частинами Армії УНР під командуванням ген. М.Омелянвича-Павленка. 1.11.1920 загін Ш. вибив денікінців з Вінниці. У січні 1920 відмовився від пропозиції про співпрацю з денікінським полк. Переваловим. У березні 1920 загін Ш. діяв на Вінниччині, Літинщині та біля Хмельника. Згодом Ш. емігрував до Польщі. Брав участь у Другому Зимовому поході 1921 (див. Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921). Після його завершення повернувся на Літинщину. Убитий більшовицьким агентом неподалік Літина (тепер Вінницька обл.).

А.Пономаренко (Вінниця).

ШЕПТИЦЬКИЙ АНДРЕЙ (29.7.1865 -1.11.1944) - видатний український церковний, культурний та громадський діяч, митрополит Української греко-католицької церкви (митрополит Галицький, архієпископ Львівський, єпископ Кам'янець-Подільський), граф. Н. у с.Прилбичі (тепер Яворівського р-ну Львівської обл.). При хрещенні отримав імена Роман, Олександр, Марія. Походив з давнього українського боярського роду, який наприк. 18 ст. був полонізований. Початкову та середню освіту здобув вдома та в гімназії св.Анни у м.Кракові (Польща). Після закінчення у 1883 гімназії деякий час перебував на військовій службі, але через хворобу змушений був її залишити. Навчався на юридичному ф-ті Краківського та Вроцлавського ун-тів. 19.5.1888 здобув науковий ступінь доктора права. У 1887 здійснив подорож в Україну та Росію, під час якої познайомився з філософом В.Соловйовим та істориком В.Антоновичем. 28.5.1888 вступив до монастиря отців василіян у Добромилі. У чернецтві прийняв ім'я Андрей. Згодом студіював філософію та теологію у Кракові. Після закінчення навчання отримав наукові ступені доктора теології та доктора філософії. 22.8.1892 був висвячений на священника у Перемишлі, згодом - магістр новиків (молодих ченців) у Добромилі (1892-96), а з 20.6.1896 - ігумен монастиря св.Онуфрія у Львові. Деякий час був професором теології у Кристинополі (тепер м.Чер-воноград Львівської обл.).

У 1899 імператор Франц Йосиф I іменував Ш. станіславським єпископом, а Римський папа Лев XIII затвердив це рішення (хіротонія відбулася 17.9.1899). Після смерті митрополита Ю.Сас-Кубновського Ш. 17.12.1900 був номінований галицьким митрополитом. Інtronізація відбулася 17.1.1901 у соборі св.Юра у Львові. Ш., будучи депутатом Галицького сейму і членом палати панів австрійського парламенту у Відні, відстоював інтереси українського населення Галичини. У січні 1906 Ш. очолював делегацію до імператора Франца Йосифа I, яка поставила питання про надання українцям рівних прав з іншими народами Австро-Угорської монархії.

Ш. підтримував розвиток освітньо-культурного життя у західноукраїнських землях, чим сприяв пробудженню національної свідомості українського населення. У 1901 підтримав Сецесію українських студентів Львівського ун-ту 1901-01. У 1902 митрополит поставив питання про необхідність відкриття української гімназії у Станіславі (тепер Івано-Франківськ), а в 1910 на засіданні палати панів вимагав створення українського ун-ту у Львові. Дбав про організацію фахової підготовки молоді. З цієї метою сприяв становленню і розвитку хліборобської школи у с.Коршів та садівничої школи у с.Миловаці. Ш. сприяв і розвитку української культури. У 1905 заснував церковний музей (згодом перейменовано у Національний музей імені митрополита А.Шептицького). Завдяки піклуванню Ш. у музеї зібрано одну з найбільших у Європі збірок іконопису. На кошти митрополита придбано будівлю, в якій розмістилася художня школа О.Новаківського, а також майстерні М.Сосенка та О.Куриласа. Ш. надав стипендії молодим українським митцям для здобуття художньої освіти у кращих навчальних закладах Європи. У 1903 заснував Народну лічницю, яку згодом (1930-38) перетворили на сучасний шпиталь. Ш. був ініціатором і засновником Земельного банку у Львові (1910), підтримував діяльність українських культурно-просвітницьких товариств "Просвіта", "Рідна школа", "Сільський господар".

Ш. приділяв постійну увагу організації та розвитку національно-релігійного життя у західноукраїнських

землях. За його допомогою велося будівництво духовної семінарії у Львові, засновано бібліотеку станіславської Капітули. У 1901 заснував чин св.Теодора Студита, у 1913 запросив до Галичини чин Редемптористів, які прийняли східний обряд і створили свою гілку. Опікувався також жіночими згромадженнями Сестер: Пресвятої родини, студиток, милосердя, св.Вікентія, св.Иосифа, священикомученика Йосафата. Скликав синоди та конференції єпископату греко-католицької церкви. Важливою була екуменічна та унійна діяльність Ш. У цих справах він двічі відвідав Росію (1907, 1912) та Білорусь. Заснував Російську католицьку церкву. Створив апостольський вікаріат для вірних греко-католицької церкви у Боснії, а в 1908 направив туди для місійної діяльності ченців-студитів. У 1907 Ш. добився призначення єпископа для США, а 1912 і для українських поселенців у Канаді. У 1910 брав участь у Євхари-стійному конгресі в Монреалі. Ш. був ініціатором Велеградських з'їздів (1907-27), у Бельгії створив східну гілку ордену бенедиктинців.

Після окупації на поч. Першої світової війни Львова російськими військами митрополит Ш. був 18.9.1914 заарештований і вивезений спочатку до Києва, а згодом - до Росії, де утримувався у Новгороді, Курську та Суздалі. Після Лютневої революції 1917 звільнений.

У 1917 провів низку заходів, спрямованих на поширення і зміцнення католицької церкви в Росії. У березні 1917 організував у Петрограді синод Російської католицької церкви і призначив о.Леоніда Федорова екзархом для католиків візантійського обряду в Росії. Перебуваючи у Києві, митрополит призначив о.Михайла Цегельського екзархом для католиків візантійського обряду в Україні. У Києві налагодив контакти з провідними діячами Української Центральної Ради.

У вересні 1917 Ш. повернувся до Львова і відразу включився у політичне життя краю. 28.2.1918 у палаті панів виступив з промовою, в якій відстоював право всіх націй імперії на самовизначення з врахуванням етнографічних факторів та підтримав укладення у Бересті мирного договору з Українською Народною Республікою (див. Берестейський мир 1918). З жовтня 1918-член Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918-19. Під час українсько-польської війни 1918-19 митрополит був інтернований польськими властями. 16.12.1920 здійснив поїздку до Рима, звідти поїхав на візитацію українських поселень у Північній та Південній Америці. У своїх виступах обстоював ідею незалежності та соборності України, засуджував окупацію Польщею Галичини і ліквідацію української державності у західноукраїнських землях. Після повернення у кін. вересня 1923 Ш. заарештовано та інтерновано у м.Познані. Лише після особистого звернення римського папи Пія XI його звільнили, і у січні 1924 Ш. повернувся до Львова.

У міжвоєнний період митрополит Андрей продовжував роботу з розбудови греко-католицької церкви. За ініціативою Ш. було засновано Львівську греко-католицьку академію (1928), Богословське наукове товариство (1929), Український католицький інститут церковного з'єднання ім.митрополита Рутського (1939). Продовжуючи унійну діяльність, відновив роботу Голландського унійного апостолату, у Бельгії - східну гілку ордену бенедиктинців, започаткував унійний рух в Англії.

В умовах польської окупації Галичини митрополит Андрей постійно залишався оборонцем українського населення. Засуджуючи насильницьку колонізацію краю, дискримінацію українського шкільництва, антиукраїнську національну політику польського уряду, Ш. намагався консолідувати політичні сили українського суспільства. Засуджуючи антиукраїнські репресивні акції польського уряду у Галичині та Волині в 1930, Ш. неодноразово звертався до керівників Польської держави, добиваючись припинення "Паціфікації". 24.7.1933 митрополит разом з ін. єпископами підготував (видав) послання, в якому засуджувався штучний голод, організований більшовиками в Україні. Важливе місце в діяльності митрополита у ці роки займав захист прав православного населення Волині, Холмщини, Підляшшя та Посяння. 2.8.1938 склав листа, в якому було заявлено протест проти переслідувань православних віруючих на цих землях. Після звернення Ш. та ін. церковних діячів до папи римського Пія XI польська влада припинила нищення православних церков. У березні 1939 митрополит вітав проголошення незалежності Карпатської України.

Після приходу більшовицьких військ у Західну Україну в умовах переслідування УГКЦ (закривалися духовні навчальні заклади, монастирі, церковні видання тощо), незважаючи на слабе здоров'я і похилий вік, Ш. намагався відстоювати права церкви і вірних перед новою владою. У своїх зверненнях до молоді, батьків, ченців Ш. закликав до цілеспрямованої праці, вірності ідеалам церкви. Передбачаючи наростання репресій проти церкви, митрополит таємно 22.12.1939 висвятив на єпископа свого наступника - ректора Львівської духовної семінарії о.Й.Сліпого. У жовтні 1939 Ш. призначив екзархів для вірних візантійського обряду, що проживали на території Радянського Союзу: єп. М.Чарнецького для Волині та Полісся, о. К.Шептицького для Росії та Сибіру та ін.

На поч. радянсько-німецької війни 1941-45 митрополит Андрей вітав відновлення української державності і створення уряду Української держави - Українського Державного Правління на чолі з Я.Стецьком (лист Ш. від 1.7.1941). У 1941 Ш. очолив Українську Національну Раду, а в 1944 - Всеукраїнську Національну Раду. Митрополит негативно ставився до німецького окупаційного режиму.

Засуджуючи переслідування євреїв, звернувся з протестом щодо нищення єврейського населення у Галичині до рейхсканцлера Г.Гіммлера. За згодою III. значна кількість євреїв переходила у греко-католицьких монастирях і навіть у митрополичій резиденції. 21.11.1942 було видано пастирський лист

митрополита "Не убий", в якому містилися заклики до примирення політичних сил українського суспільства, засуджувалися політичні вбивства і містилися застереження про відлучення від церкви організаторів і виконавців подібних злочинів. Під час Другої світової війни Ш. ставив питання про об'єднання всіх християн України навколо Київського патріархату у єдності з Римським престолом, але не знайшов розуміння з боку окремих ієрархів церкви та української інтелігенції. Помер митрополит 1.11.1944. Похований у крипні собору св.Юра у Львові.

Р.Шуст (Львів).

ШЕПТИЦЬКИЙ АНАСТАСІЙ (світське ім'я - Антоній; 1686 - 1746) - український церковний діяч 18 ст., митрополит Київської уніатської церкви. Походив із старовинного українського боярського роду. Н. у с.Вощанці на Самбірщині (тепер Львівська обл.). У 1703 під впливом дядька В.Шептицького вступив до новоціату отців василіян в Уневі. Богословську освіту здобув у Львівській колегії. З 1710 - священник. У 1713 іменованій архимандритом в Уневі, одночасно помічником єпископа Львівської, Галицької та Кам'янець-Подільської єпархії. У 1715 став архимандритом в Уневі. У вересні 1715 митрополит Л.Кишка висвятив Ш. на львівського єпископа. Ш. дбав про освіту духовенства, утримував на власні кошти чотирьох кандидатів до священства у папській Колегії у Львові. Розпочав будівництво собору св.Юра у Львові. У 1717 заснував братство при цьому соборі. У 1728 став митрополитом. У 1732 відкрив друкарню в Уневі. Добився утворення єдиного "Руського чину св.Василія Великого", що сприяло піднесенню василіянського шкільництва і книгодрукування. Боровся проти переходів вірних східного обряду на латинський і з цією метою добився від папи римського Климента II булли, що забороняла ці переходи. Ш. провів розмежування єпархій Київської митрополії. Помер у Львові.

Р.Шуст (Львів).

ШЕПТИЦЬКИЙ ЛЕВ (23.8.1717 -2-1.5.1779) - греко-католицький митрополит Київський і всієї Русі. Походив із старовинного українського шляхетського роду Шептицьких. Навчався у Львові, а згодом - у Римі, де вивчав цивільне і церковне право. Після повернення на батьківщину вступив до чину василіян. Впродовж кількох років виконував обов'язки митрополичого проповідника. З 1743 - архимандрит у Мелечі. У 1748 став єпископом Львівським, Галицьким і Кам'янецьким. Значну увагу приділяв підвищенню освітнього рівня духовництва, планував відкрити духовну семінарію у Львові. Продовжував спорудження собору св.Юра у Львові. З 1762 - помічник митрополита Володковича, з 1768 - адміністратор у митрополії. У 1778 став митрополитом Київським, але невдовзі захворів. Помер у Радомишлі.

Р.Шуст (Львів).

ШЕРЕГІЙ ЮРІЙ АВГУСТИН (16.1.1907 -25.5.1990) - видатний організатор театрального життя, режисер, актор, драматург, історик закарпатського театру. Н. у с.Дусино (нині Свалявський р-н Закарпатської обл.). У 1926 закінчив Ужгородську гімназію, у 1930-філософський ф-тет Кардового ун-ту в Празі. Засновник, актор і режисер аматорського гуртка "Верховина" в Празі (1927-30) і театральної студії "Веселка" в Ужгороді (1931). У 1931-34 працював в аматорських театральних гуртках Хуста і Великого Бичкова. У 1934-39 - фундатор і режисер першого українського професійного театру Закарпаття, діяльність якого мала великий вплив на національне відродження народу. Після окупації Карпатської України угорськими військами в березні 1939 емігрував до Югославії, де працював режисером і актором аматорських театрів русинів-українців. У 1942-43 - директор, режисер і актор української драматичної студії в Празі, у червні-серпні 1942 - головний режисер українського театру-студії у Львові. З вересня 1942 до липня 1944 - засновник і адміністративний директор "Підкарпатського театру" в Дрогобичі. Після закінчення Другої світової війни жив у Чехословаччині. Працював режисером у театрах Братислави, Пряшева (1946-58), Кошице (1947-54), Комарно. Викладав у філії акторської академії в Кошице і школі мистецтв у Братиславі. Протягом життя здійснив 255 постановок, у т. ч. майже 200 музичних вистав. У постановці Ш. йшли "Запорожець за Дунаєм", "Наталка Полтавка", "Маруся Богуславка", "Сорочинський ярмарок", "Ой не ходи, Грицю", "Хмара" та ін. Виступав і в провідних ролях у своїх постановках. Автор драматичних творів "Нова генерація" (1929), "Голодний" (1934), "Слово і серце" (1934), "Рафі-Мафі -божок гніву, або з Ужгороду до Абіссинії і назад" (1935), "Часи минають" (1938) та ін. Переклав 28 п'єс і оперет на українську та словацькі мови, писав спогади, статті, рецензії. Автор "Нарису українських театрів Закарпатської України до 1945 року" (1993) -своєрідної енциклопедії театрального життя Закарпаття у міжвоєнний і воєнний періоди. Помер у Братиславі (Словацьчина).

О.Луцький (Львів).

ШЕРЕМЕТЄВ БОРИС ПЕТРОВИЧ (25.4.(5.5)1652 - 17(28)2.1719) - московський полководець і дипломат, генерал-фельдмаршал (з 1701). У 1706 першим у Московській державі отримав графський титул. Н. у Москві. З 1671 служив при царському дворі. У 1684-86 Ш. брав участь у переговорах і укладенні "Вічного миру" 1686 з Польщею. Під час Азовських походів 1695-96 командував московською армією, яка діяла спільно з українськими полками на чолі з гетьманом І.Мазепою у пониззі Дніпра. У 1687-99 очолював московські дипломатичні місії до Речі Посполитої, Австрії та на о.Мальту. Брав участь у Північній війні 1700-21. Протягом 1701-05 командував військами у Ліфляндії, де здобув ряд перемог над шведською армією. У Полтавській битві 1709 здійснював командування всією піхотою московської армії. У 1710 війська Ш. захопили Ригу. Очолював головні сили московської армії у Прутському поході 1711. У 1715-17 командував корпусом у Померанії і Мекленбурзі.

І.Підкова (Львів).

ШЕРЕМЕТЄВ ВАСИЛЬ БОРИСОВИЧ (бл. 1622 - 13.11.1682) - московський державний і військовий діяч, боярин (з 1653). З серед, квітня 1654 направлений московським урядом до Києва на допомогу Б.Хмельницькому, однак прибув до гетьманської ставки тільки у січні 1655. У 1655-56 і 1658-60 командував московськими військами в Україні. Брав участь в Охматівській битві 1655. Вів боротьбу проти гетьмана І.Виговського. Влітку 1660 очолював московську армію в битві під Чудновом на Житомирщині, в якій вона зазнала поразки від польських військ під командуванням Яна II Казимира. Сам Ш. потрапив у полон до кримських татар, де пробув 21 рік. У листопаді 1681 був викуплений московським урядом.

І.Підкова (Львів).

ШЕРЕР ЖАН-БЕНУА (Йоганн-Бенедікт; 1.9.1741 - 1824) - німецький і французький історик, географ, економіст. Н. у м.Страсбурзі. Освіту здобув в університетах Страсбурга, Ієни і Лейпцига. Деякий час був аташе французького посольства в Петербурзі. У 1808-24-професор Тюбінгенського ун-ту. Автор книг "Найстаріший руський літопис святого Нестора та його продовжувачів" (1774), "Історія торгівлі Росії з поясненнями" (1778; з розділом "Торгівля Малоросії, або України"), "Анапи Малоросії, або Історія запорозьких і українських козаків" (1788). Праця "Анапи Малоросії" була першим у західноєвропейській науці загальним оглядом географії та історії України. Ш. з симпатією ставився до українського народу, прославляв його волелюбність, відзначав заслуги українського козацтва в захисті цивілізації від руйнівних нападів кочівників.

Я.Ісаєвич (Львів).

ШІСТДЕСЯТНИКИ - умовна назва групи молодих літераторів, митців і вчених в Україні, які на поч. 1960 років (звідси і назва) в епоху десталінізації та хрущовської "відлиги" своїми творами і активною громадською діяльністю намагалися відроджувати національну свідомість, боролися за збереження української мови та культури, сприяли демократизації суспільно-політичного життя в республіці.

Усвідомлення українською творчою молоддю злочинної суті комуністичної системи сприяло її звільненню з-під впливу ідеологічних догм "соціалістичного реалізму", підвищувало статус загальнолюдських цінностей та ідеалів. Формування світогляду Ш. відбувалося під впливом гуманістичної культури Заходу, ознайомлення з якою сприяло зростанню зацікавлення до надбань власної культури, історії та традицій українського народу. Ш. у своїх творах намагалися говорити про реальні проблеми життя, болючі питання, замовчувані у часи сталінізму і які хвилювали тогочасне українське суспільство.

Найвідомішими представниками Ш. були поети і прозаїки М.Вінграновський, В.Голобородько, Є.Гуцало, І.Драч, Р.Іваничук, І.Калинець, Г.Кириченко, Л.Костенко, Б.Мамайсур, Ю.Мушкетик, М.Руденко, Є.Сверстюк, І.Світличний, В.Симоненко, Г.Тютюнник, В.Шевчук; художники А.Горська, П.Заливаха, В.Зарецький, В.Кушнір, Г.Севрук, Л.Семикіна; режисери С.Параджанов, Ю.Ільєнко, Л.Осика; перекладачі Г.Кочур та М.Лукаш.

На поч. 1960 років діяли клуби творчої молоді - київський "Супутник" (голова - Л.Танюк) і львівський "Пролісок" (голова - М.Косів), які стали центрами громадської діяльності Ш. У клубах відбувалися літературні зустрічі, вечори пам'яті, театральні постановки, де молоді митці формували власний світогляд та світобачення своїх слухачів і читачів.

Із 1963 розпочалася хвиля ідеологічних звинувачень на адресу Ш., насамперед у націоналізмі. Влада розгорнула кампанію цькування Ш. у пресі, на засіданнях спілок та різноманітних зібраннях. Партійні та карні органи забороняли, а потім і розганяли літературно-мистецькі зустрічі та творчі вечори Ш., закривали клуби творчої молоді. Поступово більшість Ш. була позбавлена можливості видавати свої твори, їх звільняли з роботи, проти них влаштовувалися провокації.

Деякі Ш. під тиском влади пристосувалися до нових умов і перейшли на офіційні позиції. Проте більшість Ш. не змирилася і мужньо відстоювала свої переконання, їхні твори продовжували з'являтися у самвидаві, та вже замість суто культурологічних проблем усе частіше аналізувалися питання суспільно-політичного життя, зокрема колоніального становища республіки у складі СРСР та необхідності створення організованого визвольного руху.

Із серед. 1960 років Ш. розпочали формування політичної опозиції комуністичному режиму і незабаром стали активними учасниками дисидентського руху в Україні, зокрема як члени Української гельсінської групи.

П. Панченко (Київ), І.Підкова (Львів).

ШИЛО СЕМЕН (рр. н. і см. невід.) - сотник гайдамацького загону під час національно-визвольного повстання у Правобережній Україні - Коліївщини 1768. У червні 1768 повстанці на чолі з Ш. через відмову турецької влади видати польських шляхтичів, які знайшли притулок на землях, що належали Османській імперії, здобули міста Балту (тепер Одеська обл.). Турецький уряд використав ці дії гайдамаків як привід для початку російсько-турецької війни 1768-74. Даних про подальшу долю Ш. в історичних джерелах немає.

ШИМОНОВИЧ ЮРІЙ, молодший (Семигиновський Юрій Елеутер; р. н. невід. - між 28.2.1708 і 13.3.1711) - видатний український маляр кін. 17 - поч. 18 ст., гравер. Син Ю.Шимоновича-старшого. Н. у Львові.

Навчався в Академії св.Луки в Римі, з 1682 - академік. У 1683 повернувся з Італії. З 1686 постійно працював при дворі польського короля Яна III Собеського у Варшаві та Вілянуві під Варшавою. Очолював місцеву малярську школу, у якій вчився ряд малярів із західноукраїнських резиденцій короля, зокрема Жовкви. Виконував різноманітні малярські роботи для численних королівських резиденцій, зокрема намалював у Вілянувському палаці чотири плафони на теми пір року та фрескову декорацію однієї з кімнат на міфологічну тематику. Ймовірно, виконав немало портретів членів королівської родини, проте достовірні роботи цього жанру відомі лише з графіки. Створив головний вівтар університетського костюлу святої Анни (1699) у Кракові, головний вівтар костюлу Святого Хреста та вівтарі святих Роха і Себастьяна у Варшаві (жоден не зберігся). З графічних робіт Ш. відомі: цикл репродукцій втрачених фресок Лазаро Бальді в палаці Одескалькі (1682), теза С.Гозія та два портрети короля Яна III Собеського (погрудний та кінний), портрет єпископа К.Бжостовського. Помер, ймовірно, у Варшаві. Ш. - єдиний тогочасний український маляр, який здобув систематичну європейську освіту і перейшов на позиції європейської мистецької традиції.

В.Александрович (Львів).

ШИМОНОВИЧ ЮРІЙ, старший (р. н. невід. -15.4.1690) - український маляр другої пол. 17 ст. Батько Ю.Шимонovichа-молодшого. Можливо, вчився у Європі, тривалий час працював у різних місцях, ніде не затримуючись довго. Бл. 1648 у Львові одружився з сестрою відомого маляра Івана Корунки, внаслідок чого увійшов до середовища провідних львівських малярів. У 1651 намалював ікону Богородиці для костюлу в Чудцу біля Жешува (Жешув, костюл Різдва Богородиці), яка вказує на досконале володіння особливостями поширеного у Польщі варіанта малярства західноєвропейської традиції. У другій пол. 1660-х - на поч. 1670-х років жив у Станіславі (тепер Івано-Франківськ). У 1667 виконав малюнок до гравюри посмертного панегірика (з портретом) коронного гетьмана Станіслава Ревери Потоцького (виданий 1667 у Кракові). У 1673 намалював мініатюру "Воскреслий Христос" для фронтисписа пом'яника міської церкви Різдва Христового у Станіславі. Можливо, автор портрета короля Яна III Собеського, відісланого в подарунок великому герцогу тосканському до Флоренції. У серпні 1675 отримав титул сервітора короля Яна III Собеського й у 1680 переселився до його резиденції в Яворові (тепер Львівська обл.), де до самої смерті виконував функції війта. Ш. був першим із західноукраїнських малярів другої пол. 17 ст., чия творчість зазнала значного впливу західноєвропейської мистецької культури.

В.Александрович (Львів).

ШИНКАР МИКОЛА ЛАРІОНОВИЧ (р. н. невід. - п. листопад 1920) - український військовий діяч. Під час Першої світової війни 1914-18 - штабс-капітан 11-го Фінляндського полку 7-ї російської армії. З 1917 перебував на службі в українському війську, сотник Армії УНР. У травні 1917 став учасником 1-го Всеукраїнського військового з'їзду. Обраний до Всеукраїнської ради військових депутатів, яка стала складовою частиною Української Центральної Ради. У грудні 1917 після відставки підполк. В.Павленка призначений начальником Київської військової округи. У січні-лютому 1918-го головкомандувач республіканських військ на протибільшовицькому фронті. З 22.4.1918 Ш. був губернським комендантом Київщини (пом. - отаман Андрієнко). За доби Гетьманату очолював на Звенигородщині повстанські загони, які виступали проти влади гетьмана П.Скоропадського. 30.11.1918 Ш. на чолі військового загону захопив Полтаву. Вчинив у місті погром гетьманської адміністрації, під час якого загинуло бл. 100 українських старшин. Належав до провідних членів лівої течії Української партії соціалістів-революціонерів - "боротьбистів". Виступав за повалення влади Директорії УНР збройним шляхом. У 1919 підняв на Полтавщині повстання проти Директорії УНР. Загинув у боях з частинами Дієвої армії у листопаді 1920 неподалік від Умані.

І. Підкова (Львів).

ШИРОЦЬКИЙ (Шероцький) КОСТЯНТИН ВІТАЛІЙОВИЧ (псевд. К.Ладиженко; 26.5(7.6). 1886- 13.9.1919)- історик мистецтва, шевченкознавець. Н. ус.Вільшанка-Бершадська (тепер Крижопільський р-н Вінницької обл.) у сім'ї священика. Закінчив Тульчинську духовну школу, Кам'янець-Подільську духовну семінарію та Кам'янець-Подільську художньо-промислову школу, де навчався у В.Розвадовського. Виїхавши до Петербурга, закінчив Археологічний ін-т (1911) та історико-філологічний фак-тет ун-ту (1912). Був членом, а в 1908-09 - членом правління гуртка українознавства при ун-ті, де виступав з мистецтвознавчими рефератами, які згодом оформляв у вигляді наукових розвідок. З 1911 -дійсний член Російського Археологічного товариства. У 1913 залишений при ун-ті як професорський стипендіат. У 1914-15 читав лекції для студентів у клубі "Наша школа", заснованому при українській громаді. Протягом усіх років перебування в Петербурзі енергійно збирав матеріали, що стосувалися української культури. Його виписки склали цінні тематичні збірки, що зберігаються в архіві Національного музею українського мистецтва. Був ініціатором розписування церкви в с.Білоусівці Гайсинського повіту, де служив на парафії його батько. У 1914 відбув у 3-місячну подорож по Італії, перервану через воєнні події. Входив до правління Благодійного т-ва видання дешевих і корисних книжок. Став одним із фундаторів видавничого т-ва "Друкарь" (1916). У 1917 був комісаром Городен-ківського повіту у Галичині від Тимчасового уряду. Виїхавши до Києва, взяв участь в організації Секретаріату освіти Центральної Ради, згодом - Міністерства народної освіти, де спочатку завідував художньо-промисловим відділом, потім - секцією охорони пам'яток старовини й мистецтва. Член Українського наукового товариства. Публікувався в "Записках" НТШ, ж-лаха "Сяйво", "Украинская жизнь", "Искусство в Южной России", "Наше минуле", "Книгарь". Автор розвідок про мистецьку

спадщину Т.Шевченка: "К.Брюллов і Т.Шевченко" (1913), "Гравюри Т.Шевченка" (1914), "Т.Шевченко як ілюстратор" (1914); Г.Левицького, В.Тропініна - "Дещо з української творчості артиста-малювача Тропініна" (1914). Видав нариси з історії декоративного мистецтва України "Художественное убранство украинского дома" (1913,1914), "Буковина и ее прошлое" (1915), "Иллюстрированная история Галичины" (1915), перший путівник по мистецьких пам'ятках Києва "Киев" (1917, перевид. 1994). Уже напередодні смерті закінчив курс історії українського мистецтва у 2-х томах (доля рукопису невідома). Ш. належить багато статей з історії українського і російського малярства, мистецтва українських стародруків, про писанки, архітектурні пам'ятки, археологічні розкопки тощо. Систематично рецензував поточну мистецтвознавчу літературу. Ввів у науковий обіг велику кількість цінних фактичних даних.

С. Білокінь (Київ).

ШИШМАНОВ ІВАН ДИМИТРОВ [22.6.(4.7.) 1862 - 22.6.1928] - болгарський літературознавець і фольклорист, громадський діяч. Н. у м.Свиштов (Болгарія). Закінчив педагогічне училище у Відні. Вищу освіту здобув у [єнському, Женевському і Лейпцизькому ун-тах. У 1888 присвоєно наукову ступінь доктора філософії. Ш. - один із засновників Софійського ун-ту, професор ун-ту (з 1894). У 1903-07 - міністр освіти Болгарії. Завдяки його зусиллям і під його редакцією з 1889 почало виходити серійне наукове видання "Збірник народної творчості, науки і літератури". Займався дослідженнями в галузі гуманітарних наук, зокрема фольклору, етнографії, історії літератури, психології. Значну увагу приділяв вивченню болгарського національного Відродження. Підготував численні праці, присвячені болгарським будителям - о.Паїсію Хилендарському, Н.Рильському, Н.Бозвелі, Ю.Венеліну, В.Апрілову, Г.Раковському, І.Базову та ін. Ш. був дійсним членом Болгарської АН, член-кор. Сербської АН та Югославської АН і мистецтв, а також членом ряду наукових зарубіжних товариств. Активно займався громадською діяльністю - обирався головою Спілки болгарських учених, письменників і художників, головою Спілки болгарських читалень; очолював болгарський пен-клуб. Зі студентських років Ш. був тісно пов'язаний з українським середовищем. Був добре знайомий з М.Драгомановим, одружився на його дочці Лідії. Підтримував тісні контакти з українськими культурними і громадськими діячами - І.Франком, М.Павликом, Лесею Українкою, В.Гнатюком, К.Студинським. У наукових працях Ш. неодноразово торкався української проблематики, передусім українсько-болгарських відносин. У 1914 опублікував болгарською мовою працю "Т.Шевченко - його творчість і його вплив на болгарських письменників перед визволенням" (в перекладі укр. мовою "Роля України в болгарській відродженні", 1916). У 1907 обраний почесним професором Харківського ун-ту, з 1914-дійсний член НТШ у Львові. Після підписання Берестейського миру 1918 очолив болгарську дипломатичну місію у Києві. 7.5.1918 Ш. вручив вірчі грамоти гетьманові України П.Скоропадському. Після захоплення Києва більшовиками у березні 1919 повернувся до Софії. Підтримував тісні контакти з українськими політиками і вченими, що опинилися в еміграції. У 1926 обраний головою Українсько-болгарського товариства, яке очолював до кінця свого життя. Помер в Осло, похований у Софії.

В.Чорній (Львів).

ШКОЛА СІЧОВА - система навчальних закладів, відкритих і утримуваних на кошти Війська Запорозького Низового. Перша початкова Ш.с. була відкрита в 1576 (в межах сучасн. м.Новомосковська Дніпропетровської обл.). З 1602 існувала як монастирська при Самарському монастирі. Напередодні зруйнування Січі на землях Війська Запорозького існувало близько 44 початкових шкіл. У 1659 на Чортотлицькій Січі було відкрито середню школу. Вона мала назву Січова центральна. У ній навчалося 50 малолітніх і близько 30 учнів старшого віку (молодиків). Подібні школи існували майже в усіх козацьких паланках. У 1754 на Січі була відкрита вища спеціальна школа. У ній готували полкову старшину, тлумачів, військових канцеляристів для паланок. Заслуженою славою користувалась відкрита на Січі школа "вокальної музики та церковного співу". У ній навчалося бл. 30 учнів. Запорозькі козацькі школи носили чітко виражений національний характер. Навчання у них велось українською мовою. Вихованці вчилися читати, писати, рахувати, вивчали Закон Божий, відвідували заняття з музики і співу, оволодівали доступними для їхнього віку військово-фізичними вправами.

О.Кривоший (Запоріжжя).

ШКУРУПІЙ ГЕО (Георгій) ДАНИЛОВИЧ (20.4.1903 - 8.12.1937) - український поет і прозаїк. Н. у Бендерах (тепер Молдова) у сім'ї залізничника. Дитинство минуло на Поділлі, де його мати працювала вчителькою. У 1920 закінчив 2-гу Київську класичну гімназію. У 1920-21 вчився на медичному ф-ті Київського ун-ту, згодом деякий час студіював у Київському ін-ті зовнішніх відносин. Служив на залізниці, був редактором і сценаристом Київської кінофабрики. Літературний дебют Ш. відбувся в 1920 у літературно-мистецькому альманасі "Гроно". Ранні поетичні збірки позначені впливом футуризму. У них Ш. маніфестував революційний розрив з усіма українськими літературними традиціями, фетишував техніку. У 1920 роках з'являються збірки поезій - "Психотези. Вітрина третя" (1922), "Барабани. Вітрина друга" (1923), "Жарини слів" (1925), поеми "Море" (1927), збірка "Для друзів-поетів - сучасників вічності" (1929). Звертаючись до суспільно-політичних мотивів доби, оперував абстрактними соціологічними образами, романтичними метафорами, вводив у текст прозаїзми тощо. Належав до "Аспанфуту". У "Комункульті" (1927) спільно з М. Семенком пропагував пан-футуристичні погляди. Активно друкувався у періодиці ("Вир революції", "Шляхи мистецтва", "Глобус", "Гроно", "Семафор у майбутнє", "Життя і революція", "Червоний шлях", "Літературна газета", "Більшовик" та ін.). З 1925 виступав як прозаїк. Автор збірки гостросюжетних оповідань

“Переможець дракона” (1925), “Пригоди машиніста Хорна” (1925), а також прорадянськотенденційних новел “Штаб смерті” (1926), “Січневе повстання” (1928), “Зруйнований полон”, “Страшна мить” (1930); збірки “Монгольські оповідання” (1930); романів “Двері вдень” (1929), “Жанна-Батальйонерка” (1930); повісті “Міс Андрієна” (1934). З 1930 Ш. очолював київську філію “Нової генерації”, став редактором “Авангарду-альманаху пролетарських митців “НГ”. У 1930 їздив по селах з бригадами колективізаторів. Свої враження від побаченого описав у поемі “Зима” (1934), в якій висловив своє неприйняття колективізації, засудив репресивні заходи щодо українського селянства, що згодом призвели до масового голодомору. У грудні 1934 заарештований за безпідставним звинуваченням у приналежності до київської групи української націоналістично-терористичної контрреволюційної організації ОУН. Висунуті звинувачення Ш. заперечував. 27.4.1935 на засіданні військового трибуналу Ш. засуджено на десять років ув'язнення у виправно-трудовах таборах з конфіскацією майна. В ув'язненні перебував на Соловецьких островах. 25.11.1937 “особлива трійка” УНКВС по Ленінградському округу засудила Ш. до найвищої міри покарання-розстрілу. 8.12.1937 розстріляний. У 1957 реабілітований.

І. Роздольська (Львів).

ШЛЕМКЕВИЧ МИКОЛА (1894-1966) - український публіцист, громадський і політичний діяч. Н. у с.Пилявій Буцацького повіту в Галичині. Навчався у Віденському ун-ті. У 1915 вивезений російською окупаційною владою в Сибір. Під час української революції повернувся в Україну. У 1918-19 проживав у Києві, був секретарем редакції “Робітничої газети”. Після захоплення більшовиками Києва переїхав на Звенигородщину, де вчителював у сільських школах. У 1919 повернувся у Галичину, згодом продовжив навчання у Віденському ун-ті. У 1926 здобув звання доктора філософії. У 1928-29 навчався у Сорбонні. Після повернення у Галичину зблизився з Фронтом національної єдності: був членом проводу ФНЕ й ідеологом “творчого націоналізму”. З цих позицій критично виступив проти ідеології і тактики Організації українських націоналістів. Редагував двотижневик (з 1936-квартальник) “Перемога”. Після приходу радянських військ у Західну Україну навесні 1940 нелегально перебрався у німецьку зону окупації. У 1941-44 -головний редактор львівського відділу Українського видавництва. З 1945 - в еміграції: спочатку в Австрії і Німеччині, а з кін. 1940-х рр. - у США. Організатор українських політичних структур в еміграції - Українського національно-демократичного союзу (УНДС), Союзу українських національних демократів та Української національної ради. Засновник і редактор (1953-66) журналу “Листи до приятелів”, який став органом ліберально-демократичної думки серед української еміграції. Відомий як автор книжок “Загублена українська людина” (1954), “Галичанство” (1958) і “Вершки життя і творчості” (1958).

Д. Кушплір (Львів).

“ШЛЯХ З ВАРЯГІВ У ГРЕКИ” (“Грецький шлях”) - назва основного водного торгового шляху Київської Русі, що зв'язував північні райони країни з південними руськими землями і Скандинавські країни з Візантійською імперією. Опис шляху є в “Повісті временних літ” і у творі візантійського імператора Константина VII Багрянородного “De administrando imperio” (“Про управління імперією”; складений у 943-953). Виник у кін. 9-на поч. 10 ст. Починався в околицях сучасн. Стокгольма, проходив Балтійським морем, Фінською затокою, по Неві, Ладозькому та Ільменському озерах, далі - по Ловаті і Зх.Двіні та їхніх притоках до Дніпра, потім по Дніпру в Чорне море, далі повз о-в св.Євферія (Березань), вздовж західного чорноморського узбережжя до Константинополя. На цьому шляху стояли міста Новгород, Смоленськ, Любич, Родня, Кічкас, Олешша. Руські купці, які долали шлях із Києва до Константинополя за 30-40 днів, возили у Візантію хліб, ремісничі вироби, срібло в монетах, рабів, хутро, мед, віск, а також товари із Скандинавії і Прибалтики (зброю, янтар). Із півдня по Дніпру везли вина, прянощі, фрукти, дорогі тканини, ювелірні вироби, скляний посуд. Мав велике значення для розвитку і внутрішньої торгівлі, сприяв налагодженню різноманітних зв'язків окремих східнослов'янських племен та прискоренню їх державного об'єднання навколо Києва. Найбільше значення мав у 10 - першій третині 11 ст. Був зв'язаний з іншими водними шляхами Київської Русі - Прип'ятсько-Бузьким, який вів до Європи, і Волзьким, який виводив в Арабський халіфат. У 11-12 ст. внаслідок хрестових походів, які встановили зв'язки зі Сходом через Середземне море, цей шлях втратив своє значення.

О.Кривоший (Запоріжжя).

“ШЛЯХИ” - назва українських журналів. 1) Студентський журнал, орган Українського студентського союзу. Виходив у Львові з квітня 1913 до березня 1914 спочатку як двотижневик, з 1914 - як щомісячник. У виданні та редагуванні журналу брали участь Р.Заклинський, О.Когут, Ю.Охримович. Вийшло 13 номерів. Журнал стояв на позапартійних позиціях, відстоював ідею незалежності України, багато місця відводив висвітленню життя українського студентства в Австро-Угорщині, його просвітньої діяльності та матеріального становища, сприяв політичному вихованню молоді. З виданням співпрацювали М.Грушевський, С.Дністрянський, Д.Донцов, М.Павлик. Журнал став “першим професійним студентським органом”. Припинив існування через фінансові труднощі. 2) Літературно-науковий і суспільно-політичний двотижневик, з 1917- щомісячник, орган Легіону українських січових стрільців (УСС). Виходив зшитками з грудня 1915 до 1918 за фінансової підтримки Пресової квартири УСС. Редактор - Ф.Федорців. Журнал містив багато поезій, повістей, публіцистики на стрілецьку тематику, популярні стрілецькі пісні, нариси про бойовий шлях УСС. У виданні співпрацювали С. Белей, Д.Вітовський, М.Голубець, Д.Донцов, Р.Купчинський, О.Назарук.

В.Благий (Львів).

ШЛЬОЦЕР АВГУСТ ЛЮДВІГ (5.7.1735 -9.9.1809)-німецький історик, публіцист і статистик. Н. у м.Гагштадт. Навчався у Віттенберзькому і Геттінгенському ун-тах. У 1761 на запрошення Г.Міллера приїхав до Росії. У 1761-67 працював у Петербурзькій АН, ад'юнкт (1762). Почесний член Петербурзької АН (1765) та Товариства історії і старожитностей російських (1804). Ш. -один із авторів "норманської теорії". Вів наукову полеміку з М.Ломоносовим, сприяв публікації "Історії Російської" В.Татищева. Повернувшись у Німеччину, Ш. обіймав посаду професора Геттінгенського ун-ту, викладав історію та статистику. Ш. - автор робіт з давньоруської граматики, історії, палеографії. Основна праця - "Нестор. Руські літописи давньослов'янською мовою, звірені, перекладені та пояснені А.Л.Шльоцером" (т.1-5, Геттінген, 1802-09; рос. видання СПб., 1808). В останні роки діяльності визнав і доводив автентичність "Слова о полку Ігоревім". Праці Ш. мали великий науковий резонанс у російській та українській історіографії другої пол. 18-20 ст.

О. Мазур (Львів).

ШМИГЕЛЬСЬКИЙ АНДРІЙ (Шмигельський Андрух; 1866 - 1920) - український громадсько-політичний діяч у Галичині, селянин. Н. у с.Залужжі Збараського повіту (тепер Тернопільська обл.). Належав до Русько-української радикальної партії. Ш. став співзасновником (1899) і провідними діячем Української соціал-демократичної партії. Один з організаторів селянських страйків у 1902 в Збараському повіті. У вересні 1907 обраний як кандидат від УСДП до Галицького сойму, став першим соціал-демократом у соймі. Співробітник галицьких періодичних видань - "Народ", "Земля і воля". У 1918-19 - депутат Української Національної Ради ЗУНР-ЗОУНР 1918-19 від повіту Збараж. Входив до Відділу УНРади, заступник Президента, член адміністраційної та земельної комісії. У складі делегації УНРади 22.1.1919 брав участь в урочистому проголошенні Акта Злуки ЗУНР і УНР в Києві та в роботі Трудового конгресу України. Помер у Проскуріві (тепер Хмельницький).

О.Павлишин (Львів).

ШНАЙДЕР АНТОН (псевд. - Сарторіус; 12.6.1825-25.2.1880)-галицький краєзнавець. Н. у с.Вільшаниці (тепер с.Велика Вільшаниця Золочівського р-ну Львівської обл.) у сім'ї німецького колоніста. Збирав матеріали до археологічної карти та до історії міст і сіл Галичини. Історичні документи, що їх зібрав 1 згрупував в алфавітному порядку (за темами і назвами місцевостей), зберігаються у відділі рукописів Львівської бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України та в державному архіві Кракова і Краківського воєводства Польщі (фонд "Теки Шнайдера"). Оpubлікував "Енциклопедію краєзнавства Галичини" (т.1-2, літери А-Б, 1868-74), де вміщено нариси про населені пункти Галичини, окремі вулиці і будинки Львова, етнографічні матеріали. Склав перший путівник з описом історичних пам'яток Львова (1871, 1875).

Я.Ісаєвич (Львів).

ШНУРОВОЇ (Мотузної) КЕРАМІКИ КУЛЬТУРА (культура бойових сокир) - велика етнокультурна спільність пам'яток, створених племенами, які жили в Східній, Центральній і частково Північній Європі у кін. III - першій пол. II тис. до н.е. Виділяють близько двох десятків локально-хронологічних груп або культур, напр., саксонсько-тюрінська в Німеччині, чесько-моравська в Чехії, злотська, межановіцька на території Польщі, човнико-подібних сокир і поодиноких поховань у Прибалтиці й суміжних районах та ін. На території України існувало кілька культур: підкарпатська (басейн верхньої і середньої течії Дністра і частково Сяну), городоцько-здовбицька (від сіл Городок та Здовбиця Рівненської обл. у Західній Волині), стрижівська (від поселення Стрижів-Стжижув у Західному Побужжі, а також Люблінщині); середньодніпровська (у середній і верхній течії Дніпра і Подесенні). Вони представлені численними поселеннями, ґрунтовими і курганными захороненнями, майстернями крем'яних знарядь і кам'яних сокир. У різних районах основою господарства було скотарство, в деяких місцях, напр., у Західному Побужжі, важливу роль відігравало землеробство. Були поширені полювання та збиральництво. У Західній Волині існували майстерні з виробництва кам'яних сокир, серпів, наконечників списів, які йшли на обмін із сусідніми племенами Центральної і Південно-Східної Європи. У племен Ш.к.к. існували розвинені патріархально-родові відносини, зароджувалась майнова нерівність між сім'ями, з'являлись дорогі привізні бронзові та срібні прикраси. В духовній культурі поширені різні традиційні релігійні вірування: культ чоловічих предків роду, культ зброї, різні форми прикладного мистецтва, зокрема шнуровий орнамент на глиняному посуді. Складним є питання походження, історичної долі та етнічної приналежності носіїв Ш.к.к. Існують різні, протилежні за змістом концепції, зокрема про початок їхнього формування в степах Східної Європи або в підгірських районах Німеччини. Населення Ш.к.к. не було однорідним за походженням. Основою його в Східній Європі склали племена ямної, середньодніпровської культур, певною мірою традиції трипільської культури, в Центральній Європі - культури лійчастого посуду, кулястих амфор. Деяка спільність в матеріальній і духовній культурі різних груп населення Ш.к.к. пояснюється занепадом землеробства, розвитком скотарства у зв'язку з погіршенням кліматичних умов і впливами зі степового Півдня Східної Європи.

М.Пвлищишин (Львів).

ШОВКУНЕНКО ОЛЕКСІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ (9.(21).3.1884- 12.3.1974)-відомий український художник, дійсний член АМ СРСР (1947), Академії архітектури (1950-56). Н. у Херсоні. У 1901-08 навчався в Одеському художньому училищі К.Костанді та Г.Ладиженського, 1909-17 - в Петербурзькій АМ у В.Савинського. У 1916-19 брав участь у виставках Товариства південно-російських художників. У 1926-35 викладав в Одеському художньому інституті, з 1936 - професор Київського художнього інституту, де працював до 1965. Ш.

прекрасно володів технікою живопису маслом, проте віддавав перевагу акварелі. Написав портрети Г.Арбінської (1924), П.Тичини (1940), І.Ле, В.Заболотного (обидва - 1942), М.Рильського (1944-45), А.Богомольця (1945), С.Ковпака (1945), М.Литвиненко-Вольгемут(1947)та ін. Один із творців індустріального пейзажу - цикли акварелей "Одеський суднобудівний завод" (1929-30), "Дніпробуд" (1930-32), "Луганський паровозобудівний завод" (1936); краєвидів України ("Повінь. Конча-Заспа", 1954; "Дуби", 1953), Молдови, Башкирії, Кабардино-Балкарії.

ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМ (справж. прізвище, ім'я та по батькові - Рабинович Шолом Нохумович; 18.2.(2.3.)1859-13.5.1916)-видатний єврейський письменник. Н. у м.Переяславі (тепер Переяслав-Хмельницький Київської обл.) у родині дрібного крамаря. Дитячі роки минули у невеличкому містечку Воронкові Полтавської губ. Навчався в хедері - єврейській початковій релігійній школі, де вивчав лише Талмуд. Згодом під впливом новоеврейської просвітницької літератури займався і загальною освітою, навчався у повітовій школі. З 1876 працював домашнім вчителем у єврейського магната Елімелеха Лоева. У 1880-82 Ш. працював громадським рабином у Лубнах. У 1887-90, 1893-1905 жив у Києві, де займався торговельними справами. Після єврейських погромів у жовтні 1905 в Києві переїхав до Львова. Ш. багато подорожував. Він відвідав Женеву, Лондон, Варшаву, Вільно, Берлін та інші міста світу, де виступав перед своїми читачами. В 1907-14 жив в Італії та Швейцарії. У 1915 переїхав до Нью-Йорка, де і помер. Літературна діяльність Ш. розпочалася наприкінці 1870 років, коли у періодичних виданнях було опубліковано кілька кореспонденцій і статей староєврейською мовою - івритом. Перші художні твори -повідь "Два камені" та оповідання "Вибори" (обидва-1 883). Тоді ж уперше підписався псевдонімом Шолом-Алейхем (єврейське вітання - "Мир Вам"). Поява Ш. знаменувала нову сторінку в розвитку новітньої єврейської прози. Головні герої Ш. - бідні "маленькі люди", які, незважаючи на важке, злиденне життя, оптимістично дивляться у майбутнє, з гумором оцінюють своє становище, вірять у справедливість та мудрість Творця. У памфлеті "Суд над Шомером..." (1888) виступив проти засилля бульварної літератури. Започаткував книжкову серію "Єврейську народну бібліотеку". Першими книжечками серії стали романи Ш. "Стемпеню" (1888) та "Йоселі-Соловей" (1890). Перший твір присвячений фундатору нової єврейської прози Менделе Мойхер-Сфоріму, якого Ш. називає "дідусем Менделе", а себе "онуком". Творчий зв'язок "дідуся" та "онука" простежується у життєписі єврейської громади, у майстерному володінні сатирою, у захисті прав принижених людей. У циклі "Менахем-Мендл" (1892-1909) Ш. карикатурно показав інший світ - світ наживи, спекуляцій, шахрайства. У 1894 Ш. видав першу повість із широко відомого циклу "Тев'є-молочник" (1894-1914). Цей "сільський єврей" з грубою зовнішністю та ніжною душею стає одним із улюблених типів письменника. Герої дитячих оповідань Ш., незважаючи на безрадні умови життя, все ж посміхаються та жартують. Життя дітей відображено в повісті "Хлопчик Мотл" (1907-16), зб. "Оповідання для дітей" (1886-1916), "Пісня пісень" (1909-11). Останнім твором своєрідного триптиха (перші два - "Стемпеню" та "Йоселі-Соловей") з життя єврейської художньої інтелігенції став роман "Мандрівні зорі" (1909-11). Творчість Ш. забарвлена українським колоритом. У творах подано описи української природи, використано українську лексику, фольклор. Ш. написав десять романів, двадцять п'єс, сотні повістей та оповідань, багато статей. Твори письменника перекладені на десятки мов світу. Перше зібрання творів Ш. у чотирьох томах вийшло в світ у 1903.3 нагоди 25-річного ювілею його літературної діяльності ювілейний комітет викупив права на видання його творів у приватних видавців і передав їх автору. У 1971-74 вийшло шість томів Ш. у вид-ві "Художественная литература". Автор передмови - М.Бажан.

Ю.Бураков (Львів).

ШОС (Szos, від нім. Shcoss) - прямий податок, що платили міщани у Речі Посполитій, в т.ч. на українських землях, які входили до її складу у 15-18 ст. Спочатку стягувався міською владою на надзвичайні потреби міста, але бл. 1400 з'являється т.зв. шосовий збір, що йшов до королівської казни. Початкове носив характер добровільного внеску з боку міської громади на побажання короля, однак вже на початку 15 ст. Ш. перетворився у податок, що сплачувала не громада загалом, а кожний міщанин зокрема. З 1456 встановлення Ш. залежало від сеймиків чи сейму. Об'єктом оподаткування було нерухоме майно (земля, будинки, товари, гроші тощо).

М.Капраль (Львів).

ШОСТАК - назва польської срібної монети вартістю 6 грошів. Запроваджена в обіг польським королем Сигізмундом I Старим у 1528. Мала масу 12,4 г (4,63 г чистого срібла). З 1547 карбували литовські Ш. (маса 13,9 г, з них -5,1 г чистого срібла). Після уніфікації грошових систем Польщі й Литви внаслідок грошової реформи Стефана Баторія Ш. за єдиною для Речі Посполитої монетною стопою було випущено у 1580. Масове карбування монет цього номіналу відбувалося за Сигізмунда III Августа. Ш. був поширеною монетою на українському ринку в кін. 16-18 ст.

Р.Шуст (Львів).

ШЛЕТ ГУСТАВ ГУСТАВОВИЧ (7.4.1879 -23.3.1940) - філософ. За походженням поляк. Н. у Києві. Після закінчення гімназії (1898) навчався на фізико-математичному ф-ті Київського ун-ту. За поширення соціал-демократичної літератури був виключений з ун-ту. У 1901 продовжив навчання на історико-філософському ф-ті. Після закінчення студій у 1907 переїхав до Москви. Викладав у Народному ун-ті Шанявського, на Вищих жіночих курсах. У 1912-13 працював у Німеччині, Англії, Франції. У 1916 захистив дисертацію "Історія як проблема логіки". З 1918- професор Московського ун-ту, у 1923-29 - віце-президент Російської академії

художніх наук. Був організатором Інституту психології, Інституту наукової філософії, Кабінету етичної психології. Займався літературною, філософською, перекладацькою діяльністю, вільно володів 17 мовами. Ш. залишив значний науковий доробок. Зокрема, "Нарис з розвитку російської філософії" (1922), "Вступ до етичної психології" (1927); "Естетичні фрагменти" (1923) та ін. Через обвинувачення у створенні "цитаделі ідеалізму" в академії з 1927 не міг брати участі у науковій і громадській діяльності. У 1935 заарештований, звинувачений у зв'язках з нацистами. У 1937 засуджений на 10 років заслання без права листування у Томськ. Реабілітований у 1956. Свою теорію Ш. будував на ґрунті ідей феноменології Е.Гессерля, вважаючи позитивним його зацікавлення питаннями логіки і філософії математики та намагання створити нову філософію як систему наукових знань. Наголошував принципи реалізму. Ш. першим із феноменологів звернувся до проблеми історії. Протягом історії емпіричні думки набирають рис абстракції, укладаючи зміст філософських знань, тому аналіз свідомості потребує історичного дослідження "сислової" діяльності людини в мистецтві, науці, релігії тощо. Цікаві інтерпретації Ш., в яких репрезентоване вчення В.Гумбольдта про мову і де Ш. намагався звільнити його концепцію від психологізмів. Як естет, Ш. випередив свою епоху і сформулював основні критерії демаркації предметів лінгвістики, поетики, мистецтвознавства. Ш. показав згубність для розвитку філософії будь-якої регламентації з боку державних структур.

С.Вільчинська (Львів).

ШРАГ ІЛЛЯ ЛЮДВИГОВИЧ (23.8.1847 -11.4.1919) - громадський і політичний діяч, адвокат. Батько М.Шрага. Н. у м.Седневі Чернігівської губ. у родині лікаря, німця за походженням, що одружився з україною з роду Колодкевичів. Початкову освіту одержав у родині поміщиків Лизогубів. У 1865 переїхав до Петербурга, де навчався на медичному, згодом - юридичному ф-ті ун-ту. У 1869 за участь у студентських заворушеннях його було виключено з університету і вислано на батьківщину під нагляд поліції. Під впливом О.Кониського і В.Антоновича приєднався до українського національного руху. Після захисту кандидатської дисертації у Київському унті працював присяжним повіреним на Чернігівщині. Обирався на різні посади у міській думі, Чернігівській земській управі. З 1897 належав до Загальної української безпартійної демократичної організації, очолював її чернігівську громаду. У лютому 1905 Ш. входив до складу делегації, яка представила голові кабінету міністрів Росії С.Вітте доповідну записку про скасування обмежень українського слова. У 1905-06 - заступник голови Союзу автономістів. У 1906 обраний депутатом І Державної Думи від Чернігівщини. Очолював Українську парламентську громаду, яка у Державній Думі домогалася національної автономії України, був одним з авторів проекту засад автономії, винесеного на розгляд Думи. Співпрацював у часописах "Украинский вестник" (видання української фракції), "Записках НТШ", "ЛНВ", "Раді". За підписання "Виборзької відозви" засуджений до 3-х місяців тюремного ув'язнення і позбавлений адвокатської практики. Повернувшись до Чернігова, став одним із засновників чернігівського товариства "Просвіта", друкувався в "Земском сборнике" (Чернігів), "Юридическом вестнике" (Київ) та ін. часописах. Обраний мировим суддею, головою Чернігівського суду. Належав до Української радикально-демократичної партії. У 1908 Ш. разом з Є.Чикаленком брав активну участь у створенні Товариства українських поступовців (ТУП), був заступником голови організації. У 1917 обраний до виконкому Чернігівської губернської ради об'єднаних громадських організацій. У квітні 1917 на Всеукраїнському національному конгресі обраний членом Української Центральної Ради, входив до складу комісії УЦР з розробки проекту статуту автономії України. З 9.3.1918 Ш. - почесний мировий суддя Чернігівського судового мирового округу. З червня 1917-член Української партії соціалістів-федералістів. За часів Української Держави йому була запропонована посада прем'єр-міністра, кандидатуру узгодили представники українських партій з гетьманом П.Скоропадським, однак через стан здоров'я не зміг обійняти цю посаду. Помер у Чернігові, де знаходився під домашнім арештом більшовиків.

Т.Осташко (Київ).

ШРАГ МИКОЛА ІЛЛІЧ (4.5.1894-1.2.1970)-громадський і політичний діяч, історик права, економіст. Син І.Шрага. Закінчив юридичний ф-тет Московського ун-ту. Був одним із провідних діячів української громади в Москві. У квітні 1917- один з ініціаторів створення Української партії соціалістів-революціонерів, з липня 1917 - член ЦК партії, очолював редакційну колегію партійного часопису УПСР "Боротьба". У квітні 1917 на Всеукраїнському національному конгресі обраний членом Української Центральної Ради від Москви, з липня 1917- членом Малої Ради. З 28.6.1917 до 29.4.1918-товариш голови УЦР. Під час відсутності М.Грушевського головував на загальних зборах УЦР, засіданнях Малої Ради. Член української делегації на З'їзді народів Росії у Києві, співголова з'їзду. Учасник Демократичної наради у Петрограді. Підпис Ш. стоїть під багатьма законами УЦР, зокрема про випуск державних кредитних білетів УНР, про порядок видання законів, утворення Генерального суду тощо. У травні 1918 після розколу УПСР належав до т. зв. центристської течії, яка відстоювала державну незалежність України. Після гетьманського перевороту був членом Українського національного союзу. У період Директорії УНР - радник дипломатичної місії УНР у Будапешті. У 1920-24 жив у еміграції, тісно співпрацював з М.Грушевським, П.Христюком, М.Чечелем, був одним з організаторів і діяльних членів "закордонної делегації" УПСР у Відні, співредактором газети "Борітеся-поборете". Брав участь у створенні Українського соціологічного інституту у Відні. У вересні 1921 разом з М.Чечелем вів у Харкові переговори з головою Раднаркому УСРР Х.Раковським про повернення в Україну частини політичних діячів УПСР, науковців і легалізації партії українських есерів. У 1924 повернувся в Україну. Економіст у наркоматі зовнішньої торгівлі УСРР У 1928-31 працював у Товаристві працівників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву. У 1931 засуджений у сфабрикованій НКВС справі

“Українського національного центру” до 6 років таборів. За деякими свідченнями -амністований під час Другої світової війни. З 1952 викладав у Харківському інституті народного господарства, з 1966 - професор на кафедрі економіки Львівського політехнічного ін-ту. Помер у Львові. Автор наукових досліджень з історії права, економіки: “Держава і соціалістичне суспільство” (1923), “Зовнішня торгівля УСРР та її ближчі перспективи” (1924) та ін.

Т.Осташко (Київ).

ШРАМЕНКО ВОЛОДИМИР МИКОЛАЙОВИЧ (8.5.1878 - р. см. невід.) - український військовий діяч, віце-адмірал. У 1897 закінчив Морський корпус. Служив на Далекому Сході, брав участь у китайській кампанії 1900-Ої, російсько-японській війні 1904-05. З 1906 служив у Головному морському штабі, з 1911 -

штаб-офіцер для доручень морського міністра, з 1912- виконуючий обов'язки генерала для доручень морського міністра, капітан 2-го рангу. У роки Першої світової війни 1914-18 - капітан 1-го рангу Чорноморського флоту. З 1918 перебував на службі в Українському Військово-Морському Флоті. У березні 1918-начальник відділу перевезень Чорноморського флоту. У період Гетьманату працював у морському міністерстві, був головою ліквідаційної комісії у справах транспортної флотилії. З 1919- заступник морського міністра УНР, начальник організаційного відділу Українського морського генштабу.

М.Литвин, К.Науменко (Львів).

ШРАМЕНКО МИКОЛА (1891-1974) - український військовий і політичний діяч, полковник Армії УНР. У 1919-20 - заступник командира Київської дивізії. Учасник Зимових походів Армії УНР 1919-20 і 1921. В еміграції жив у Польщі, пізніше-Німеччині. Входив до складу Української Національної Ради, був її секретарем. Обіймав посаду міністра військових справ екзильного уряду УНР.

ШРАМЕНКО СВЯТОСЛАВ (3.5.1893 -24.6.1958) - український військовий діяч, контр-адмірал. Н. у Баку. Напередодні Першої світової війни закінчив Морський корпус. У роки Першої світової війни 1914-18 служив на Балтійському флоті. Після Лютневої революції 1917 включився у громадсько-політичну діяльність. Став співзасновником Українського військово-морського революційного штабу на Балтиці. Готував перехід на Чорне море бойових кораблів із зукраїнізованими екіпажами, зокрема крейсера “Светлана”, есмінців “Україна” і “Гайдамака”. На поч. 1918 прибув до Києва. 27.3.1918 увійшов до складу міністерства морських справ, начальник гардемаринської школи. У квітні-червні 1919- міністр морських справ УНР, згодом віце-міністр, начальник оргвідділу Морського Головного штабу. Після інтернування української армії у Польщі перебував у таборах. Згодом оселився в Ченстохові, де очолював українську громаду. З 1945 мешкав у Ерфурті (Німеччина), з 1950 - у США. Автор понад 200 праць з історії українських визвольних змагань 1917-21, Українського Військово-Морського Флоту. Помер у Філадельфії.

М.Литвин, К.Науменко (Львів).

ШТЕЙНГЕЛЬ (Штайнгель) ФЕДІР (Теодор) РУДОЛЬФОВИЧ (1870-1946)-український громадсько-політичний і культурний діяч, дипломат. Н. у с. Городок Ровенського повіту. Походив з дворянського роду, барон. Навчався на природничому ф-ті Київського ун-ту. У 1902 заснував у своєму маєтку археологічно-етнографічний музей Волині, відкрив школу та лікарню, а також організував селянський кооператив. Займався археологією, досліджував могильники періоду Київської Русі у с. Студниці. У 1906 був обраний депутатом І Державної Думи від Києва і входив до складу української парламентської фракції. Після заснування в 1907 у Києві УНТ Ш. був обраний заступником голови товариства. З 1908 належав до Товариства українських поступовців, входив до складу його Ради. Ш. був членом загальноросійської партії кадетів. Під час Першої світової війни (з літа 1915) Ш. очолював комітет Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту, який надавав допомогу пораненим військовикам і біженцям із Галичини та Буковини, сприяв діяльності українських початкових шкіл і гімназій, організував притулки для дітей, що втратили батьків, видавав українською мовою брошури практичного змісту та ін. У березні 1917 був обраний головою виконавчого комітету Київської міської думи, який фактично був найвищим органом влади у місті. У квітні 1917 брав участь у роботі Всеукраїнського національного конгресу, входив до складу президії. З 1917-член Української партії соціалістів-федералістів. У період Гетьманату був призначений послом Української Держави в Німеччині. У міжвоєнний період жив у Західній Україні. Після встановлення на західноукраїнських землях радянської влади виїхав до Німеччини. Помер у Дрездені.

ШТЕРНБЕРГ ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ (12.2.1818- 8.9.1845) - український живописець-пейзажист і жанрист. Н. у Петербурзі. У 1835-38 навчався у Петербурзькій АМ у проф. М.Воробйова. Щороку влітку протягом 1836-38 працював в Україні. У 1838 познайомився з Т.Шевченком, став одним з найближчих його друзів. У Петербурзі Ш., живучи разом з Т.Шевченком на одній квартирі, виконав кілька портретів поета. Створив фронтиспіс до першого видання “Кобзаря” -офорт “Кобзар з поводирем” (1840). Т.Шевченко присвятив Ш. поему “Іван Підкова” та перед його від'їздом до Італії подарував “Кобзар”, на якому написав вірш “На незабудь Штернбергові” (1840). У 1839-40 брав участь в експедиції В.Перовського в Оренбурзькому краї. Незабаром виїхав як пенсіонер в Італію. Серед творів Ш. - “Пастушок” (1836-38), “Переправа через Дніпро під Києвом” (1837), “Садиба Г.С.Тарновського в Качанівці” (1837), “Малоросійський шинок” (1837), “Вид на Поділ у Києві” (1837), “Свячення пасок на Україні” (1838) та ін. Помер у Римі. Твори Ш. знаходяться у Київському музеї українського мистецтва, музеї Т.Шевченка у Києві, музеях Петербурга та Москви.

ШТІБЕР ЗДІСЛАВ (7.6.1903 - 12.10.1980) -польський мовознавець і філолог, славіст. Н. у Щакові біля Кракова. Закінчив слов'янське відділення Краківського (Ягеллонського) ун-ту. Учень відомих польських філологів Я.Лося, Я.Розвадовського і К.Нітша. Після захисту докторської дисертації (1929) і габілітації (1934) працював викладачем Краківського ун-ту. У 1937-45 професор Львівського ун-ту. Після війни переїхав у Лодзь, а з 1952 жив і працював у Варшаві. Дійсний член Польської академії (1945) і Польської академії наук. У 1956-73 очолював Інститут слов'янознавства ПАН. Автор численних праць з діалектології і структури польської, словацької, української, чеської, лужицької, російської, сербо-хорватської мов, а також досліджень у галузі порівняльного слов'янського мовознавства. У своїх студіях поєднував фонологічно-структурний підхід з філологічними і лінгвогеографічними зацікавленнями. Як досвідчений діалектолог, надавав особливого значення взаємовпливу і взаємопроникненню слов'янських мов, особливо на пограниччі. Головні праці - "Стосунки споріднених лужицьких мов" (1934), "Генега лясських говірок" (1934), "Способи утворення слов'янських перехідних говірок" (1938), "Фонологічний розвиток польської мови" (1952), "Історична фонологія слов'янських мов" (1973), "Нарис порівняльної граматики слов'янських мов" (3 част., 1969-73), "Мовний світ слов'ян" (1974) та ін. Був одним із редакторів та укладачів 13-томного "Малого атласу польських говірок" (1957-70). Українською тематикою зацікавився ще в міжвоєнний період, вивчаючи східнославацькі діалекти. Підготував і опублікував чимало праць щодо діалектів лемків, бойків, гуцулів, для опрацювання яких організував кілька експедицій. Зібрані матеріали узагальнив у дослідженнях "Топонимастика Лемківщини" (2 част., 1948-49), "Атлас мовдавньої Лемківщини" (8 част., 416 карт, 1956-64). У збірці "Мовний світ слов'ян" (1974) багато уваги приділив українській мові та її діалектам. В останні роки життя проводив роботу над атласом бойківських говірок, словником гуцульських діалектів, атласом суміжних білоруських і українських діалектів. Частина підготовлених Ш. матеріалів використана в "Атласі східнослов'янських говірок Білосточчини" (1980).

Л.Зашкільняк (Львів).

ШТОЛЮК МИРОМ (Штола; р. н. невід. -П.2.6.1830) - один із керівників руху карпатських опришків у 1820 роках у Прикарпатті. Н. у с.Розтоки Косівського повіту (тепер Івано-Франківська обл.). 31817 очолював опришківський загін, який діяв у районі Косова, Вижниці і Кутова. У 1829 Ш. схоплено і разом з побратимами Козиком і Циганом страчено у Вижниці (тепер місто в Чернівецькій обл.). Народні легенди, перекази і пісні про Ш. зібрав і частково опублікував І.Франко в "Етнографічному збірнику" (т. 5, 1898).

ШТУЛЬ ОЛЕГ (Жданович; 1.7.1917 -4.11.1977)-український політичний і військовий діяч. Н. у с.Лопатичі Овруцького р-ну на Житомирщині. Навчався у Крем'янецькій духовній семінарії, у студентські роки вступив до Організації українських націоналістів. З серед. 1930-х підтримував дружні стосунки з О.Телігою, що спричинилося до вибору дороги у політичному житті - після розколу ОУН належав до ОУН-М. Під час Другої світової війни 1939-45 - один із найближчих соратників О.Ольжича. Брав активну участь у створенні партизанських загонів на Волині, представник ОУН-М при спільному штабі УПА Т.Боровця. З 1942 - член Крайового проводу ОУН-М, заступник Голови Крайового проводу. Наприкінці 1943 потрапив у полон до гітлерівців. До жовтня 1944 перебував у концтаборі Заксенхаузен. У повоєнний час мешкав у Парижі, згодом - у Торонто. У 1947 на Великому Зборі українських націоналістів обраний членом Проводу українських націоналістів. З 1948 був редактором офіційного ОУН-М "Українське слово". Після смерті А.Мельника 1.11.1964 призначений виконуючим обов'язки Голови ПУН-ОУН, а на VI Великому Зборі українських націоналістів у 1966 обраний Головою ПУН-ОУН. Був прихильником консолідації всіх українських національних сил на базі УНРади, став одним із співзасновників Світового конгресу вільних українців. Для ОУН доби Ш. характерними були суперечності між старшим та молодшим поколіннями, боротьба стратегій, наслідком чого стала т.зв. криза Я.Гайваса. Помер у Торонто. Похований на кладовищі Баунд-Брук у США.

К.Бондаренко (Львів).

ШУЛЬГА ІЛЛЯ МАКСИМОВИЧ (20.7.1878 -19.12.1938) - український живописець. Н. у Кропивні (тепер Золотоніського р-ну Черкаської обл.). Навчався у Київській художній школі М.Мурашка (1899), Московській школі живопису, скульптури і будівництва (1903), Петербурзькій АМ у І.Рєпіна (1903-06). З 1910 працював на викладацькій роботі у Вінниці, пізніше - у Києві. З 1934 - викладач Київського художнього інституту. У березні 1938 заарештований і засланий до Казахстану. Помер у Петропавловську (тепер Республіка Казахстан). Ш. - автор бл. 100 художніх творів, серед яких полотна на історичну тематику - "Козаки пішли", 1910; "Переїзд полковника Ф.Джалалія через Кропивну", "Козацька розвідка" (обидві - бл. 1910-28), жанрові картини ("Водосвяття", "Вечорниці", "Перший трактор на селі", "Сусідки"), пейзажі ("Перший сніг", "Зима в лісі"), портрети Т.Шевченка, П.Сакаганського.

І.Підкова (Львів).

ШУЛЬГІН (Шульгін) ВОЛОДИМИР ЯКОВИЧ (1894-29.1.1918; за ін. дан. 30.1.)-український студентський діяч. Син Я.Шульгіна. В 1913 Ш. виступив одним із засновників Української студентської громади, яку згодом і очолював. У січні 1918 загинув у бою під Крутами з російськими більшовицькими військами.

ШУЛЬГІН (Шульгін) ОЛЕКСАНДР ЯКОВИЧ (30.7.1889 - 4.3.1960) - громадський і політичний діяч, історик і публіцист. Дійсний член Наукового товариства ім.Т.Шевченка. Н. у с.Сохвині Хорольського пов. Полтавської губ. Походив з козацько-старшинського роду, що мав родинні зв'язки з Полуботками, Скоропадськими, Самойловичами, Апостолами, Устимовичами. Син Я.Шульгіна. У 1908 вступив на природничий, в 1910-на

історико-філологічний ф-тет Петербурзького ун-ту. Після закінчення у 1915 студій залишився в ун-ті для підготовки до професури. Одночасно викладав у педагогічних училищах і гімназіях Петербурга. Активний діяч українського земляцтва, ініціатор створення Союзу українських студентських земляцтв у Росії. Член Української радикально-демократичної партії (з квітня 1917- Союзу українських автономістів-федералістів, з вересня 1917-УПСФ). Член ЦК УПСФ. У 1917 делегований Українською Національною Радою до Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів і Української Центральної Ради. З липня 1917 - член Малої Ради. З липня 1917 до січня 1918-генеральний секретар міжнародних справ. Ш. був одним з авторів Статуту Вищого управління Україною, організатором З'їзду народів Росії в Києві. Діяльність Ш. на чолі зовнішньополітичного відомства УНР сприяла міжнародному визнанню України як незалежної держави. У січні-лютому 1918 входив до складу української делегації на переговорах з представниками країн Четверного союзу у Бересті (див. Берестейський мир 1918). У період Гетьманату - член міністерства закордонних справ, посол Української Держави в Болгарії, голова політичної комісії української делегації на мирних переговорах з радянською Росією. У 1919 входив до складу делегації ЗУНР-ЗО УНР на Паризькій мирній конференції 1919-20. У 1920 - голова делегації УНР на 1-й Асамблеї ліги націй у Женеві, у 1921 - голова української надзвичайної дипломатичної місії в Парижі. У 1926-36, 1939-40, 1945-46 -міністр закордонних справ, 1939-40 - голова уряду УНР в екзилі. У 1929-39 - голова Головної Української еміграційної ради. У 1923-27 - професор Українського вільного університету і Українського Високого педагогічного інституту в Празі. Засновник і голова Українського академічного товариства в Парижі (1946-60). Один з організаторів і віце-президент (1952-60) Міжнародної вільної академії наук у Парижі. З 1952 - заступник голови НТШ в Європі. Помер у Парижі. Наукова діяльність пов'язана з вивченням новітньої західноєвропейської історії: "Нарис новітньої історії" (1925), "Уваги до розвитку раннього капіталізму" (1930); проблемою генези нації: "Походження модерного національного духу і Жан Жак Руссо" (1937; фр. мовою), "Історія та життя" (1957; фр. мовою). Низка публіцистичних праць, присвячена історії національно-визвольного руху-"Політика" (1917), "Україна і червоний кошмар" (1927; фр. мовою), "Україна проти Москви" (1935; фр. мовою), "Без території" (1934), "Державність чи Гайдамащина" (1934).

Т.Осташко (Київ).

ШУЛЬГІН (Шупьгін)ЯКІВ МИКОЛАЙОВИЧ (19.2.1851 -1(14).1.1911)-український історик, громадсько-культурний діяч, педагог. Н. у Києві. У 1874 закінчив історико-філологічний ф-тет Київського ун-ту. Учень В.Антоновича і М.Драгоманова. Викладав у київських і одеських гімназіях, був членом "Старої громади". У 1874 за участь в українському національному русі Ш. заарештовано і вислано на 4 роки до Красноярська. Після повернення із заслання працював у банку в Єлисаветграді. У 1899 повернувся до Києва, де викладав історію у гімназіях, співпрацював у "Киевской старино". Ш. був дійсним членом Наукового товариства ім.Шевченка у Львові, членом Історичного товариства Нестора-Літописця та членом-засновником і секретарем Українського наукового товариства у Києві. Автор праць з історії Лівобережної України 2 пол. 17-18 ст. На основі документальних матеріалів глибоко дослідив найбільше гайдамацьке повстання у Правобережній Україні - Коліївщину. Основні праці: "Україна після 1654 р." (1899), "Нарис Коліївщини за неопублікованими і опублікованими документами 1768 і ближчих років" (1890), "Правда про Коліївщину польського історика Корзона" та ін.

І.Підкова (Львів).

ШУЛЬГІН ВАСИЛЬ ВІТАЛІЙОВИЧ (1.(13). 1878-15.2.1976)- російський політичний і державний діяч, публіцист. Н. у Києві. Володів маєтностями на Волині. У 1900 закінчив юридичний ф-тет Київського ун-ту. У 1907 обирався до складу II і IV Державної Думи від Волинської губернії. У 1911-19 (з перервами) видавав щоденну літературну і політичну газету - "Киевлянин", яка мала різко шовіністичний, антиукраїнський напрям. Під час Першої світової війни 1914-18 - прапорщик інженерної служби російської армії, згодом -на інтендантській службі. 2(15).3.1917 Ш. разом з О.Гучковим прийняли зречення від престолу російського царя Миколи II. У період Гетьманату жив у Києві. Належав до "Київського національного центру", який виступав проти влади гетьмана П.Скоропадського, за відновлення "єдиної і неділимой Росії". У листопаді 1918 видав газету монархічно-шовіністичного спрямування "Росія". Ш. був одним з організаторів Добровольчої армії, тісно співробітничав з А.Денікіним і П.Врангелем. З 1920 перебував в еміграції у Югославії, Франції, Польщі. В 1925-26 нелегально приїжджав в СРСР, відвідав Ленінград, Москву і Київ. Згодом написав спогади про цю поїздку - "Три столиці" (1927). З 1930 років жив у Югославії. У 1945 заарештований радянськими спецслужбами, вивезений у Москву і засуджений до тюремного ув'язнення. Після звільнення в 1956 жив у Володимирі, де і помер. Ш. - автор антиукраїнських і антиєврейських книг, зокрема: "Что нам в них не нравится. Об антисемитизме в России" (1929), "Украинствующие и мы", "Дни" (1927), "Годы. Воспоминания бывшего члена Государственной Думы" (1979).

І.Підкова (Львів).

ШУЛЬЦ ПАВЛО МИКОЛАЙОВИЧ (1900 -1983) - археолог та мистецтвознавець, організатор та керівник археологічних досліджень у Криму. Н. у Петербурзі. У 1923 закінчив Петроградський ун-тет за спеціальністю археологія та історія стародавнього світу, пізніше - аспірантуру ДАІМК. Під керівництвом Б.Фармаковського вивчав пам'ятки скіфської та сарматської монументальної скульптури. Працював у античному відділі ДАІМК, Ленінградського ун-ту, Академії мистецтв. Учасник Другої світової війни, нагороджений орденом Слави та медалями. Після тяжкого поранення з 1943 працював у ряді наукових установ та вузів. З кін. 1940-х

очолював відділ археології Київського філіалу АН СРСР (пізніше реорганізований у Відділ стародавньої та середньовічної археології Криму ІА АН України). Працював у ряді регіонів, але головна діяльність пов'язана з Кримом. Зробив значний особистий внесок у дослідження античних пам'ятників, зокрема таких, як Неаполь Скіфський, Кара-Оба та ін. Результати наукової діяльності викладені у 50 друкованих роботах, звітах та ін. У 1986 у Ленінграді відбулася перша наукова конференція, присвячена пам'яті Ш.

Г.Тоцев (Запоріжжя).

ШУМЛЯНСЬКИЙ ЙОСИФ-ІВАН (1643 -20.8.1708) - український церковний діяч. Виховувався при дворі польського короля Яна III Собеського. Деякий час перебував на військовій службі. У 1660 відзначився у битві під Чудновим. У лютому 1667 призначений Львівським єпископом, але фактично посів кафедру в 1676. У лютому 1668 висвячений в Яссах (тепер Румунія) філіппольським митрополитом Софроном. 30.7.1677 король Ян III Собеський призначив Ш. адміністратором володінь Києво-Печерської лаври. У 1675 і 1679-1700 - адміністратор Київської православної митрополії. До 1686 Ш. перебував у канонічній єдності з константинопольським патріархом. Після підпорядкування Київської православної митрополії московському патріархатові у травні 1689 Ш. безрезультатно звертався до московського патріарха Йокима з проханням відновити Галицьку митрополію під юрисдикцією Москви. З 1696 - адміністратор Сучавської єпархії. Впродовж тривалого часу Ш. вів переговори про прийняття унії з католицькою церквою. 26.3.1681 прийняв віросповідання католицької віри у королівській каплиці у Варшаві. 16.5.1700 публічно у Варшаві прийняв унію з Римом та запровадив її у всій єпархії. У 1683 брав участь у поході короля Яна III Собеського під Відень. Ці події описав у "Думі про битву з турками під Віднем". Підтримував зв'язки з гетьманами П.Дорошенком та І.Мазепою. Намагався впорядкувати церковне життя, склав інструкції щодо правил поведінки у церкві, запровадив ведення метричних книг.

Р. Шуст (Львів).

ШУМСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ЯКОВИЧ (2.12.1890-18.9.1946) - український політичний діяч. Н. у с.Боровій Рудні на Київщині у бідній селянській сім'ї. З 1908 - член Української соціал-демократичної спілки. З осені 1917 по осінь 1919- Української партії соціалістів-революціонерів. Входив до складу Української Центральної Ради. У січні 1918 Ш. разом з іншими лівими українськими есерами готував у порозумінні з більшовицькими урядами у Петербурзі та Харкові державний переворот з метою встановлення в Україні радянського ладу. З травня 1918 - один із лідерів боротьбистів. У січні 1919 ввійшов до складу боротьбистського уряду, який користувався впливом серед повсталих селян Правобережної України, виступив проти Директорії, йдучи на зближення з більшовицьким урядом у Харкові. З весни 1919 до 1920 входив до Української партії комуністів. Після розпуску партії разом з іншими укапістами ввійшов до складу КП(б)У й був обраний членом ЦК. Налезав до партійної групи, яка вимагала усамостійнення КП(б)У від Російської Комуністичної партії. Виступав за те, щоб КП(б)У підтримувала зв'язки з РКП лише через Комуністичний Інтернаціонал. У 1919-нарком освіти в українському радянському уряді Х.Раковського, 1920 -нарком внутрішніх справ, 1921 - представник УСРР у Польщі. Після повернення в Україну в 1923-24 був редактором журналу "Червоний шлях", керував відділом агітації та пропаганди КП(б)У. З вересня 1924 по лютий 1927 - нарком освіти УСРР, активно проводив політику українізації. Під час зустрічі з І.Сталіним у жовтні 1925 поставив питання про усунення Л.Кагановича з посади генсека ЦК КП(б)У та заміщення його українцем В.Чубарем. У листі "Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК ВКП(б)У" від 26.4.1926 Сталін поклав на Ш. відповідальність за поширення антиросійських настроїв в Україні. З іменем Ш. був пов'язаний національний ухил - "шумськізм". Під тиском розгорнутої проти нього політичної кампанії на червневому (1926) пленумі ЦК КП(б)У визнав "помилковість" своєї позиції. Звільнений з посади наркома освіти у 1927 і висланий до Москви на другорядну роботу у профспілці. Справа усунення Ш. гостро обговорювалась Комуністичною партією Західної України, що призвело до її розколу на "шумськістів" та прихильників сталінської позиції. Заарештований 13.5.1933 за звинуваченням у приналежності до Української військової організації (УВО) - підпільної організації, яка нібито складалася з колишніх членів КПЗУ ("шумськістів") і готувала антирадянське збройне повстання (насправді така організація не існувала і була сфабрикована ОДПУ). Засуджений до 10-річного ув'язнення у виправно-трудоному таборі. У 1933-35 перебував на Соловках. Неодноразово звертався з апеляціями щодо своєї справи до керівних організацій і окремих керівників, зокрема до Сталіна. У грудні 1935 тюремне ув'язнення замінили засланням у Красноярськ. У відповідь на це рішення розпочав голодування, добиваючись повної реабілітації. 9.10.1937 тяжко хворого Ш. знову заарештували у зв'язку зі справою боротьбистів. У листопаді 1939 справу через хворобу і відсутність матеріалів, які б свідчили проти нього, було припинено. У роки війни продовжував домагатися реабілітації. Після закінчення терміну заслання (13.5.1943) через хворобу змушений залишитися у Красноярську. Працював над монографією "Малороси", текст якої знищив у липні 1946, прийнявши рішення про самогубство (про це рішення повідомив в особистому листі до Сталіна). Однак спроба самовбивства виявилася невдалою. Вбитий за особистим розпорядженням Сталіна, Хрущова та Кагановича по дорозі з Саратова до Києва.

Д.Кушпир (Львів).

ШУХЕВИЧ ВОЛОДИМИР (15.5.1849 -5.4.1916) - український вчений-етнограф, громадський діяч. Дійсний член НТЛУ з 1908. Дід Р.Шухевича. Н. у с.Тишківцях Коломийської округи у родині священика. Закінчив Львівський ун-т. Працював учителем у Львові, хоронителем (кустошом) Музею ім.Дзедушицьких (1902-08), в якому заснував відділ природничих наук та етнографії. Організатор і голова просвітницьких товариств -

“Руська бесіда” (1895-1910), “Боян” (1891), Музичне товариство ім.М.Лисенка (1903-15); редактор журналу “Дзвінок” (1890-95), “Учитель” (1893-1905), газети “Зеркало”. Автор українського підручника з хімії (1894) та кількох навчальних посібників. Провів етнографічні експедиції на Гуцульщину, наслідком яких стала його монументальна п'ятитомна монографія “Гуцульщина” (1899-1908; окреме чотиритомне видання польською мовою у 1902-08).

Д.Кушплір (Львів).

ШУХЕВИЧ ГЕРМІНА (дівоче прізвище - Любович; 1852 - 1939) - українська громадська діячка, одна з організаторів українського жіночого руху та жіночої освіти у Галичині. Н. у Перемишлі. Була ініціатором створення перших жіночих товариств у Львові - Клубу русинок (1893), виробничої спілки “Труд” (1900-14). У 1899 разом з М.Білецькою організувала Інститут св.Ольги, очолювала раду спілки “Труд” і товариства “Українська захоронка”, яке опікувалося дошкільними дитячими закладами. Активно допомагала чоловікові В.Шухевичу в організації та проведенні етнографічно-пошукової роботи.

О.Рибак (Львів).

ШУХЕВИЧ РОМАН (псевд.: ген. Тарас Чупринка, Дзвін, Тур, Роман Лозовський та ін.; 30.6.1907 - 5.3.1950) - український політичний і військовий діяч, Головний командир Української повстанської армії (1943-50). Н. у Львові. Закінчив філію Академічної гімназії у Львові. У 1922 вступив до юнацько-виховної організації “Пласт”. З 1923 - член Української військової організації. З 1925 навчався у політехнічному інституті у Данцигу (тепер Гданськ, Польща). У 1926 вступив на відділ архітектури Львівської політехніки. У жовтні 1926 разом з Б.Підгайним за дорученням Української військової організації вчинив замах на шкільного куратора Яна Собінського, якого українське націоналістичне підпілля звинувачувало у розробці й реалізації плану полонізації українського шкільництва. У 1928-29 служив у польській армії. З 1929 - член Організації українських націоналістів. У 1930 призначений керівником бойової референтури Крайової езекутиви ОУН на західноукраїнських землях (ЗУЗ). Влітку-восени 1930 Ш. організував і керував проведенням акцій протесту українського населення проти колонізації Галичини польськими осадниками (т.зв. саботажна акція), які проявилися у підпалах польських фільварків, будинків колоністів, скірт сіна, збіжжя, а також руйнуванні поліцейських діляниць. Як бойовий референт, спланував і керував замахами на Т.Голуфка (1931), комісара В.Чеховського (1932), працівника радянського консульства О.Майлова (1933). У червні 1934 за участь в організації замаху на міністра внутрішніх справ Польщі Б.Перацького заарештований і ув'язнений у польському концентраційному таборі Береза Картузька. Під час Львівського процесу 1935 засуджений польським судом до 4 років тюремного ув'язнення. У 1935-37 перебував у польській тюрмі. Восени 1938 став одним із організаторів штабу “Карпатської Січі” - збройних сил Карпатської України. У 1939-40 - Крайовий провідник ОУН на Західних окраїнах українських земель у Генеральній губернії, член проводу ОУН С.Бандери і референт зв'язку з українськими землями. На поч. німецько-радянської війни 1939-45 - заступник бойового підрозділу “Дружини українських націоналістів” (див. “Нахтігаль”), згодом командир першої сотні та заступник командира створеного на його базі охоронного батальйону № 201, дислокованого в Білорусі (див. “Роланд”). Після розформування цього батальйону наприкін. 1942, рятуючись від переслідувань з боку німецьких карально-поліцейських органів, перейшов на поч. 1943 на нелегальне становище. З березня 1943 -військовий референт проводу ОУН самостійників-державників (СД), з травня 1943 -голова Бюро проводу ОУН СД. У серпні 1943 на III Надзвичайному Великому Зборі ОУН Ш. затверджений урядуючим Провідником ОУН СД в Україні. З листопада 1943 - головкомандувач Української повстанської армії. У листопаді 1943 взяв участь у роботі I Конференції поневолених народів Східної Європи і Азії, на якій було засновано Антибільшовицький блок народів. З липня 1944 - голова Генерального секретаріату і генеральний секретар військових справ Головної Української визвольної ради. У 1946 Ш. присвоєно звання генерал-хорунжого УПА. У березні 1950 загинув у бою із співробітниками радянських органів безпеки у с.Білогорщі біля Львова.

А.Боляновський (Львів).

ШУХЕВИЧ СТЕПАН (1.1.1877-6.6.1945)-український політичний та військовий діяч, адвокат, письменник. Н. у с.Серафинцях Городенківського повіту (тепер Тернопільська обл.) в родині священика. У 1895 закінчив Академічну гімназію у Львові. У 1895-99 навчався на юридичному ф-ті Львівського унту. Відвідував лекції з історії М.Грушевського. Був активним членом студентської організації “Академічне братство”. В 1899 стажувався у Львові, з січня по червень 1901 - у Відні. З 1903 - суддя в Раві-Руській, пізніше -в Долині та Дрогобичі. З 1911 Ш. займався адвокатською діяльністю. На поч. Першої світової війни 1914-18 брав активну участь в організації Легіону українських січових стрільців. У вересні 1914 призначений командиром 3-го півкуреня, а з жовтня 1914 - куреня Легіону УСС. У жовтні 1914 курінь Ш. відзначився в боях за Борислав і Дрогобич. Під час українсько-польської війни 1918-19 - отаман Української галицької армії. У 1918 призначений комендантом Одеси. У лютому 1919- командант 4-ї Золочівської бригади, пізніше - член Начальної Команди УГА. В червні 1919 очолював делегацію УГА на переговорах про перемир'я з польським командуванням. Після закінчення війни працював адвокатом. У 1921-25- професор кримінального права Львівського (таємного) українського університету. У 1920-30 роках виступав захисником під час політичних процесів над учасниками українського національно-визвольного руху в Галичині та Волині (зокрема, під час процесів над С.Федаком, Д.Данилишином та В.Біласом, Львівського процесу 1936 та ін.). Останнім політичним процесом, на якому Ш. виступав, був т. зв. гімназійний процес на Волині у серпні 1939. Десяткам

українських політичних в'язнів Ш. врятував життя, а коли йому не вдавалося захистити українських патріотів, відстоював ідею, за яку вони боролися. Крім адвокатської практики, Ш. активно займався громадською діяльністю. Був одним з ініціаторів створення та багаторічним головою Надзірної Ради видавництва "Червона калина", яке у 1921-39 видало бл. 80 томів спогадів про національно-визвольні змагання 1917-21 та ін. патріотичної літератури. На поч. Другої світової війни 1941-45 Ш. переїхав до Кракова, де продовжував займатися адвокатською практикою, брав активну участь у діяльності українських інституцій, зокрема Українського допомогового комітету. Помер 6.6.1945 у м.Амберг (Німеччина). Автор збірки оповідань із життя січового стрілецтва ("Видиш, брате мій", "Гіркий то сміх", "Невідомий") та мемуарів "Моє життя. Спогади". Ш. готував фундаментальну працю "Велика історія українських політичних процесів у Галичині та Волині від 1922 до 1939" та працю "Невідомі Герої" (не збереглася).

Т.Андрусак (Львів).

Щ

ЩАВНИЦЬКИЙ МИХАЙЛО (1754-1819)-церковний діяч греко-католицької церкви. Н. ум. Гез Ужанського комітату на Закарпатті. Філософську та богословську освіту здобув у Відні. У 1780 висвячений на священика. З 1781 - віце-ректор Барбареуму у Відні. Протягом 1784-87 - перший ректор генеральної семінарії греко-католицької церкви у Львові. Був організатором "Студіум Рутенум" при Львівському ун-ті. З 1787 - директор духовного училища у місті Мукачєво у Закарпатті.

Р.Шуст (Львів).

ЩАДИЛІВ ОЛЕКСАНДР (1892 - р. см. невід.) - український політичний діяч. Член Української партії соціалістів-революціонерів, з січня 1919 входив до складу ЦК УПСР. У 1919 очолював центральний комітет Всеукраїнської ради селянських депутатів, обирався головою Селянської спілки. Влітку 1919 як член Центрального повстанського комітету брав участь у формуванні військових частин для боротьби проти більшовиків на окупованих територіях. Залишився жити в УРСР. Після 1927 доля Щ. невідома.

ЩАСЛИВИЙ ПАВЛО (р. н. невід.-п. 1610)-український будівничий, один із майстрів епохи Відродження. За походженням італієць. З 1582 обирався цехмістром Львівського цеху будівничих. У 1580-82 будував синагогу "Золота роза" у Львові. Спорудив житлові будинки Марка Нахмановича, Ісаака Сюскюндовича та школу єзуїтів у Львові. У 1592 переїхав до Жовкви (тепер Львівська обл.), де будував ряд споруд, серед яких - замок, виготовив модель костьолу. Щ. було обрано першим війтом міста. Цю посаду обіймав до кінця життя. Для творчості Щ. характерні риси пізнього ренесансу.

М.Ерстенюк (Львів).

ЩЕП'ЮРНО - село Калішського повіту Познанського воєводства Польщі. В 1921-24 у Щ. знаходився табір для інтернованих бійців Армії УНР.

ЩЕПКИН МИХАЙЛО СЕМЕНОВИЧ [6(17). 11.1788 — 11(23).8.1863] — видатний український і російський актор, основоположник українського реалістичного театру. Н. у с.Красному Курської губ. у сім'ї селянина-кріпака. Початкову освіту здобув у повітовому училищі в Суджі. Навчання продовжував у Курському губернському училищі. У 1805 почав сценічну діяльність у напівкріпосній трупі Курського театру братів Барсових. На сцені цього театру Щ. вперше почав втілювати правду сценічного характеру, природність поведінки і дійової особи, заклав основи теорії і практики сценічного реалізму. З 1816 перейшов до Харкова в трупу Штейна та Калиновського. За короткий час здобув визнання. У 1818-21 -актор Полтавського театру під керівництвом І.Котляревського, який допоміг викупити Щ. з кріпацтва у графині Волькенштейн. У 1819 були поставлені на полтавській сцені "Наталка Полтавка" та "Москаль-чарівник" І.Котляревського, в яких Щ. створив вражаючі своєю правдивістю художні образи виборного Макогоненка і селянина Михайла Чупруна. Актор зумів виявити глибокі знання життя і побуту українського народу, на яких будував образи своїх героїв. Пізніше "Наталка Полтавка" і "Москаль-чарівник" з великим успіхом ішли на сцені Малого театру в Москві та Александринського театру в Петербурзі. Щ. переніс на російську сцену справжню українську народність, з усім її гумором та комізмом. Мандруючи по Україні, трупа ознайомлювала глядачів багатьох міст з кращими творами української та світової драматургії. 21.1.1821 у Харкові вперше поставлено "Наталку Полтавку". В сезоні 1821-22 Щ. виступав у Києві. У 1822 переїхав до Московського Малого театру, де працював сорок років і завершив розпочату ще в Україні реформу театрального мистецтва. Працюючи в Росії, актор не поривав своїх творчих зв'язків з Україною і українським театром. Твори І. Котляревського і Г. Квітки-Основ'яненка Щ. увів до діючого репертуару російського театру і не розлучався з ролями у них до кінця своєї творчості. Щ. користувався кожною нагодою, щоб побувати в Україні. Гастролював у Харкові (1829, 1842, 1845, 1850), Одесі (1837, 1845, 1846, 1850), Києві (1843), Миколаєві, Херсоні, Сімферополі (1846), Полтаві (1850). У 1857 Щ. спеціально переїхав до Нижнього Новгорода, щоб зустріти Т.Шевченка, який повертався з заслання. Щ. не обмежувався лише участю у виставах. Часто виступав перед акторами з бесідами про акторську і режисерську майстерність. Виробив свою систему праці над образом, що проповідувала нові засоби театральної виразності, які б виходили з життєвої правди і були зумовлені нею. Водночас Щ. радив,

щоб актор ніколи не копіював життя, а прагнув до художнього узагальнення дійсності, всебічного розкриття на сцені внутрішнього її змісту. Він перший заклав основи "театру переживання", перевтілення в сценічний образ. Щепкінський метод розкриття внутрішньої суті сценічного образу підхопили і розвинули його учні й дослідники (М.Кропивницький, М.Заньковецька, М.Садовський, П.Саксаганський). Основні ролі: Виборний, Чупрун ("Наталка Полтавка", "Москаль-чарівник" І.Котляревського), Шельменко ("Шельменко-денщик" Г.Квітки-Основ'яненка), городничий ("Ревізор" М.Гоголя), Симон ("Матрос" Соважа і Делур'є), Гарпагон, Арнольф ("Скупий", "Школа жінок" Ж.-Б.Мольєра), Міллер ("Підступність і любов" Ф.Шіллера), Шейлок ("Венеціанський купець" У.Шекспіра), Барон ("Скупий рицар" О.Пушкіна) та ін. Іменем Щ. названі училище Малого театру та Сумський обласний музично-драматичний театр. У 1895 у м.Суджі відкрито пам'ятник актору.

М. Ерстенюк (Львів).

ЩЕРБАК СТЕПАН (р. н. невід. - п. 21.11.1921)- козак 6-ї Січо-Стрілецької дивізії Армії УНР, герой українських національно-визвольних змагань 1917-21. Учасник Другого зимового походу Армії УНР у листопаді 1921 (див. Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921). Разом з частиною українських бійців потрапив у полон до більшовиків у бою під Малими Міньками. На пропозицію більшовицького комісара перейти на службу до Червоної армії Щ. від імені всіх полонених відповів відмовою. 21.11.1921. Щ. серед інших 359 полонених учасників походу був розстріляний під Базаром.

ЩЕРБАКІВСЬКИЙ ДАНИЛО МИХАЙЛОВИЧ [17(29).12.1877-6.6.1927]-український мистецтвознавець, музейник. Н. у с. Шпичинці Сквирського повіту Київської губ. Закінчив третю Київську гімназію (1897) та історико-філологічний ф-т Київського ун-ту св. Володимира (1901), Ще навчаючись в ун-ті, вів розкопки на Херсонщині, збирав пам'ятки народного мистецтва й фольклору. Після військової служби протягом п'яти років викладав в Уманській гімназії. Провадив археологічні розкопки на межі Київщини та Херсонщини. З 1902 був постійним кореспондентом і нештатним співробітником (брав участь в організації двох т.зв. кустарних виставок), азі 910- завідувачем історично-побутового відділу та відділу народного мистецтва Київського худ.-промислового і наукового музею (згодом - Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Шевченка). У 1913 знайомився з організацією музейної справи у Німеччині, Австрії, Італії, Швейцарії та Росії. Щ. став одним з ініціаторів видання "Известий отдела старого Киева при Киевском городском музее". У 1915 подарував музеєві збірку ікон 15-17 ст.

Підчас Першої світової війни перебував на фронті, служив у артилерії. Повернувшись до Києва, був обраний вченим секретарем та академіком Української державної академії мистецтв, вченим секретарем секції мистецтв Українського наукового товариства. У 1920 роках Щ. був одним з найавторитетніших знавців українського народного мистецтва. У роботі над музейною експозицією та виставками розкрив зміст народних декоративних виробів як творів мистецтва. Один з організаторів Київського археологічного ін-ту, де керував відділом мистецтва, та Етнографічного т-ва. Викладав у Архітектурному ін-ті, Київському художньому ін-ті, керував підготовкою аспірантів на кафедрі мистецтвознавства при ВУАН (Є.Спаська, К.Білоцерківська, Н. та М.Венгженівські, Л.Мулявка та ін.). У 1924 разом із М.Біляшівським організував виставку українських килимів.

Друкуватись почав з 1902. Перші його роботи з'явилися у журналах "Киевская старина", "Сяйво" та "Україна". У "Збірнику секції мистецтва" (1921) опублікував дослідження про символіку в українському мистецтві та історіографічний екскурс про українські дерев'яні церкви. У Празі вийшла збірка матеріалів Щ. "Буковинські і галицькі дерев'яні церкви надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці" (1926) з численними фотографіями (бл. 120). Під час голоду 1922 врятував для музеїв вироби золотарства (це дозволило створити колекцію із 5 тис. експонатів). Згодом узагальнив свої дослідження у розвідках "Готичні мотиви в українському золотарстві", "Золотарська оправа книжки в 16-19ст.", "Оправи книжок у київських золотарів 17-18 ст." (1926). Щ. зробив першу спробу систематизації мистецтвознавчого матеріалу в огляді "Український портрет до кінця 18 ст." (підготовлений разом з Ф.Ернстом, 1925). Автор киевознавчих розвідок "Реліквії старого київського самоврядування" та "Перший театральний будинок у Києві" (1925). Залишив кілька фундаментальних праць із музикознавства, етнографії, музеєзнавства. Переслідування і цькування психологічно надломив Щ. і довели до самогубства. Спогади про Щ. написали Є.Спаська, Л.Мулявка, Н.Коцюбинська. Могила Щ. у Києво-Печерській лаврі була сплюндрована.

С.Білокінь (Київ).

ЩЕРБАЦЬКИЙ ТИМОФІЙ (світське ім'я -Тихон; 1698 - 18.4.1767) - митрополит Київський православний. Н. у Трипіллі на Київщині. У дитинстві був хористом придворного хору царя Петра I. Згодом навчався у Києво-Могилянській академії. Прийнявши постриг, став писарем Софійського кафедрального собору в Києві. У 1737 Київський митрополит Рафаїл Заборовський висвятив Щ. ігуменом Лубенського Мгарського монастиря. З 1737 - ігумен Видубицького монастиря у Києві. З серед. 1739 Щ. - архімандрит Золотоверхого Михайлівського монастиря, а з 1740 - архімандрит Києво-Печерської лаври. З 1748 - митрополит Київський. Намагався провести реформу навчання у Києво-Могилянській академії. З цією метою у 1752 запровадив новий навчальний статут. У 1750 був присутнім під час виборів гетьмана К.Розумовського у Глухові. У 1753 заснував митрополічу друкарню у Києві. У 1757 переведений у Московську єпархію. Помер у Москві.

Р. Шуст (Львів).

ЩЕРБАЧОВ ДМИТРО ГРИГОРОВИЧ (6.2.1857 - 1932) - військовий діяч періоду Української революції, генерал-полковник. Військову освіту здобув у Орловській військовій гімназії, Олександрівському військовому училищі (1876), Михайлівському артилерійському училищі. Служив у гвардійській кінно-гарматній бригаді. У 1884 закінчив Миколаївську академію Генерального штабу, обіймав посади старшого ад'ютанта штабу 2-ї гвардійської піхотної дивізії, штаб-офіцера Петербурзького військового округу, начальника штабу 2-ї гвардійської піхотної дивізії, командира лейб-гвардії Павлівського полку. З 1903 - генерал-майор. Невдовзі призначений командиром 1-ї Фінської бригади - відтак начальником Миколаївської військової академії (1907-12). З 1908 - генерал-лейтенант. У роки Першої світової війни 1914-18-командир 9-го армійського корпусу, командувач 11-ї і 7-ї армій Південно-Західного фронту, головнокомандувач Румунського фронту (1917). Після Лютневої революції 1917 в Росії й утворення Української Центральної Ради зустрівся з Генеральним секретарем військових справ С.Петлюрою, і в листопаді 1917 перейшов на службу в українську армію. Енергійно провадив українізацію російських частин Румунського фронту. Розробив план створення на базі Південно-Західного і Румунського фронтів єдиного Українського фронту. Не був підтриманий урядом УНР, який фактично взяв курс на ліквідацію регулярного війська і утвердження міліційної системи. На цій основі розійшовся у поглядах із керівництвом УНР, і взимку 1918 виїхав до Одеси. Вступив до Комітету Південної України, який підтримав генерала А.Денікіна - Весною 1920 увійшов до уряду П.Врангеля у Криму. На Паризькій мирній конференції 1919-20 представляв уряд білої Росії. На поч. 1920 років перебував у Чехословаччині та Сербії, де формував російські військом частини, опікувався інтернованими. Помер у Парижі.

М.Литвин, К.Науменко (Львів).

ЩЕРБИНА ФЕДІР (13.2.1849-28.11.1936)-визначний український статистик, економіст, соціолог, громадський діяч та історик Кубані; чл.-кор. Петербурзької АН (31904), д.чл. НТШ (1924). Н. у станиці Новодерев'янківській на Кубані. Навчався у Петровській с.-г. академії у Москві (1872-74) і на природничому ф-ті Одеського ун-ту (1874-77). Був членом одеської Громади. За зв'язки з одеськими робітниками засланий у Вологодську губ. (1877-81). У 1884-1901 Щ. був керівником статистичного бюро Воронежського губернського земства. Склав і частково зредагував 66 томів статистики, крім того, видав "Сводный сборник по 12 уездам Воронежской губернии" (1887), "Историю Воронежского земства" (1891). Щ. підготував видання історії Золотоносського ("История Золотоношского земства", 1891) і Полтавського ("Введение в историю Полтавского губернского земства", 1914) земств. Провів за дорученням Владикавказької залізниці екон.-статистичне дослідження і опублікував "Общий очерк экономических и торгово-промышленных условий района Владикавказской железной дороги" (1892-94).

У 1896-1901 Щ. керував експедицією для дослідження степових країв Акмолинського, Семипалатинського, Тургайського країв та киргизького населення цих земель, був редактором 10-го видання "Труды экспедиции по исследованию степных областей" (1902). В 1901 за публічне домагання конституційного устрою в Росії Щ. був засланий під домашній арешт на Кубань, де пробув до 1920, працюючи в кубанському козацькому архіві й збираючи матеріали до історії кубанського козацького війська. У 1906 Щ. обрано головою козацької військової ради (першої на Кубані з кін. 18 ст.), у 1907 - членом 2-ї Державної Думи від партії нар. соціалістів, гласним новоросійської міської думи. Після революції 1917 Щ. обрано членом Козацької законодавчої ради (1917-20), головою Верховного суду Кубанського козачого війська (1917), членом Верховного Круга Дону, Кубані і Тереку (1920).

У 1920 Щ. вийшов на еміграцію, спочатку в складі Кубанської делегації до Югославії, з 1921 у Празі, професор УВУ (1922-36), ректор (1924-25). З 1922 - професор статистики Української господарської академії у Подєбрадах. Похований у Празі на Ольшанському кладовищі.

Щ. - визначний статистик, засновник російської бюджетної статистики, автор бл. 100 статистичних досліджень. Наукову діяльність Щ. розпочав у 1875 дослідями серед робітників Одеси, опублікованих у книзі "Очерки южнорусских артелей и общинно-артельных форм" (1881), яка стимулювала розвиток кооперативного руху в Україні. Низку праць Щ. присвятив земельній общині: "Земельная община в Днепровском уезде в Таврии" (1880), "Сольвечегодская земельная община" (1879). Високу фахову оцінку отримали праці Щ. "Крестьянское хозяйство в Острогорском уезде" (1885), "Крестьянские бюджеты и зависимость их от урожаев и цен некоторое стороны русского народного хозяйства" (1897), "Крестьянские бюджеты" (1900). Вже в еміграції у Празі Щ. опублікував "Законы эволюции и русский большевизм" (1922) і курс, читаний в УВУ і УГА: "Статистика. Історія статистики і статистичних установ" (1925), "Еволюційні переміни в ідеології статистики" (1927).

Праці Щ. з ділянки студій про Кубань: "История самоуправления у кубанских казаков" (1884), "Кубанское казачье войско 1697-1888" (1888), "Земельная община кубанских казаков" (1891), "История Кубанского Казачьего Войска" (1910-13), "Кубань в прошлом и настоящем, история и настоящее Кубани" (1927), "О деятельности Общества кубанцев в ЧСР" (1927). Щ. написав одну з перших розвідок про штундистів "Малорусская штунда" (1876). Автор віршованих поем "Чорноморці" (1919) і "Богдан Хмельницький" (1929). А.Жуковський (Сарєвль, Франція).

ЩЕРБИЦЬКИЙ ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ (17.2.1918 - 16.2.1990) - радянський партійний та державний діяч в Україні. Н. у м. Верхньодніпровську (Дніпропетровської обл.) в сім'ї робітника. У 1941 закінчив механічний ф-т Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту. У роки війни навчався в Академії

хімічних військ та проходив військову службу під Москвою, потім на Кавказі. Після демобілізації - інженер на коксохімічному заводі в м. Дніпродзержинську, з 1946 - секретар парткому на цьому ж підприємстві. З того часу постійно перебував на штатній роботі: зав. оргвідділом, другий секретар Дніпродзержинського міськкому КП, другий секретар Дніпропетровського обкому, а в 1955-57 - перший секретар цього ж обкому партії. З 1957 - член президії та секретар ЦК КПУ. 1961-63 - голова Ради Міністрів УРСР, кандидат до президії ЦК КПРС. Знятий з цих посад за розпорядженням М.Хрущова у зв'язку з тим, що виступив проти його ідеї поділу партійних комітетів на промислові й сільські. У 1963-65 - перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ. Після зміщення М.Хрущова знову обійняв посаду голови Ради Міністрів УРСР (1965-72). Член Політбюро ЦК КПУ (з 1966) та ЦК КПРС (з 1971). Відновленню свого попереднього становища завдячував Л.Брежнєву, якого знав з часів праці у Дніпропетровську. Належав до т. зв. дніпропетровського клану, який за роки правління Л.Брежнєва добився керівних позицій у партійному і державному апараті. Відіграв одну з провідних ролей у знятті П. Шелеста з посади першого секретаря ЦК КПУ. З травня 1972 по вересень 1989 - перший секретар ЦК КПУ. Відповідальний за чистку українського державного і політичного апарату, який за роки правління П.Шелеста наважився проводити автономний щодо Москви курс, за русифікацію політичного і культурного життя в Україні (показово, що на офіційному рівні вживав тільки російську мову), розправу з дисидентством. Однозначно підтримував лінію московського центру щодо України, погоджуючись на її статус "другої серед рівних". Лояльність Щ. належним чином була оцінена московським керівництвом, хоча після приходу М.Горбачева до влади мав із ним деякі конфлікти (зокрема, щодо обнародування масштабів Чорнобильської катастрофи та необхідності евакуації населення із зони радіоактивного забруднення) і навіть був його опонентом. Тим не менше став одним із трьох останніх брежнєвських висуваних, які у часи "перебудови" найдовше втрималися у Політбюро ЦК КПРС. М.Горбачев, залишаючи Щ. при владі, намагався забезпечити таким чином контроль над Україною (за іншою версією, голос Щ. був вирішальним під час виборів М.Горбачева на посаду Генерального секретаря, тому Горбачев утримував його при владі з особистої вдячності). Щ. робив усе можливе, щоб стримати розвиток демократичних процесів і гласності в Україні, перетворивши республіку в "заповідник застою". Відправлений на пенсію лише у вересні 1989, коли його лінія зазнала краху і постала потреба у більш гнучкому лідері КПУ, який пішов би на діалог з опозицією. Ймовірно, покінчив життя самогубством. Похований на центральному Байковому кладовищі в Києві.

П.Панченко (Київ), Д.К. (Львів).

ЩЕРБИЧ ПАВЛО (1555-1609) - львівський правник. Н. у Кракові. Закінчив Краківський ун-т, обіймав посаду писаря ради м. Львова. У 1577-82 - посаду синдика міста. Після запровадження у Львові польським королем Стефаном Баторієм у 1578 колегії 40 мужів робив запит до Краківського лавничого суду про порядок формування її складу і компетенцію. Отримав від короля право на заснування у Львові друкарні. У 1581 видав перекладені з латинської на польську мову кодекси міського права "Jus Municipale" ("Міське право, тобто міське магдебурзьке право") та "Speculum Saxonium" ("Саксонське право"). Один примірник цього видання автор подарував раді міста. У 1588 Щ. увійшов до складу комісії для розробки і виправлення Литовського статуту 1588. Помер у Варшаві.

С.Білоостоцький (Львів).

ЩИРСЬКИЙ ІВАН (у чернецтві - Інокентій; р. н. невід. - п. 1714) - видатний український гравер і маляр кін. 17- поч. 18 ст. Навчався у Чернігівському колегіумі. Мистецьку освіту здобув, імовірно, в О.Тарасевича у Вільно. Підписні твори відомі від 1680. Ранні віденські роботи - репродукції Ченстоховської та Тризніанської ікон Богородиць, титул книги "Iter gloriae" (1680). До 1683 працював у Вільно, пізніше - у Чернігові та Києві. Бл. 1686 постригся у ченці під іменем Іларіона у Києво-Печерській лаврі. У Любечі на Чернігівщині відновив монастир святого Антонія Печерського (з 1697 - архимандрит цього монастиря), а в 1711 збудував за підтримки І.Мазепи церкву св. Онуфрія. У 1707-09 викладав поетику в Чернігівському колегіумі. Помер у Любечі. У Києві вийшли друком видання з ілюстраціями Щ. - "Arctos et antarctos" С.Яворського (1683), "Echo glosu..." ("Відлуння голосу волаючого в пустелі ...") С.Яворського (1689), "Hippomenes sarmaticus" ("Гіппомен Сарматський") П.Орлика (1698), "Прогностик...Даниїла Апостола" П.Орлика (бл. 1698), Октоїх (1699), "Wogaty wirydarz" ("Багатий сад") Яна Орновського (1705); у Чернігові - "Благодать і истина" Л.Барановича (1683), "Redivivus Phoenix" ("Відроджений Фенікс") Лаврентія Крщоновича (1683), Дари Святого Духа Івана Богдановського (1688), Молитвослов (1693), "Руно Орошене" Д.Туптала (1696), Акафісти (1697), "Ilias oratoria" Л.Крщоновича (1698). Виконав антиминос патріарха Адріана (бл. 1695, разом з Л.Тарасевичем та Федором), митрополита Івана Максимовича (1697), переяславського єпископа Захарія (1700), митрополита Іоасафа Кроковського (1701). У відомій гравюрі на честь ректора Київської академії П.Колачинського (1697-1702) зобразив групу студентів на чолі з ректором на тлі будинку академії. Останні гравюри Щ. - зображення Христа та Богородиці (датовані 1711). Єдина відома малярська робота - ікона Любецької Богородиці (1698) з детальним авторським рисунком (Київ, Національний художній музей).

В.Александрович (Львів).

ЩОГОЛІВ (Щоголев) ЯКІВ ІВАНОВИЧ [24.10.(5.11.)1823-27.5.(8.6)1898]-український поет. Н. в Охтирці Харківської губернії (тепер Сумська обл.). За походженням росіянин. У 1848 закінчив першу Харківську гімназію. У 1843-48 навчався на історико-філологічному відділенні філософського ф-ту Харківського ун-ту. Після закінчення ун-ту служив урядовцем у Харкові і в Богодухові. Ще під час навчання у гімназії спробував

писати вірші. Перші твори (рос. мовою) надруковані в "Литературной газете" и "Отечественных записках". Пізніше виступив як український поет. Кілька віршів Щ. надруковано в літературному альманасі "Молодик" (1843-1844). Після критики В.Белінського, який рецензував усі чотири випуски альманаху, на деякий час перестав писати. З серед. 1860 років відновив літературну діяльність. Численні поїздки по губернії у справах служби дали можливість досконало ознайомитися з народною мовою, традиціями, фольклором, що значною мірою вплинуло на його поезію. У 1883 на власні кошти надрукував свою першу збірку віршів під назвою "Ворскло", після чого став відомим у широких літературних колах України. Листувався з М.Лисенком, М.Спіарицьким, Д.Яворницьким. У 1890 роках його вірші друкувалися у львівському журналі "Заря", альманасі "Складка". У 1898 вийшла друга збірка його віршів "Слобожанщина". Обом збіркам властиве поєднання творчих методів романтизму і реалізму. Романтичні твори Щ. писав переважно на історичні мотиви, оспівуючи героїчне минуле України - козаччину ("Запорожець", "Запорожець над конем", "Хортиця", "Січа", "Остання Січа", "Запорозький марш"). У реалістичних творах поет подав барвисті картини народного побуту на Слобожанщині. Створив оригінальний цикл ліричних портретів людей праці, сільських ремісників, заробітчан, наймитів: "Бурлаки", "Чумак", "Поштар", "Ткач", "Пряха", "Кравець", "Швець", "Косарі", "Чередничка", "Чабан", "Рибалка", "Пасічник", "Мірошник" та ін. Високу художньо-естетичну вартість мають пейзажні ліричні етюди - "Степ", "Осінь", "Листопад", "Зимній ранок". Кілька ліричних поезій Щ. покладені на музику і виконувались як народні пісні: "Хортиця", "Гей, у мене був коняка", "У полі", "Пряха", "Баю, баю", "Черевички". Характерною своєрідністю індивідуального стилю Щ. є впровадження в поетичні тексти лексичних раритетів, архаїзмів і діалектизмів. Помер у Харкові.

В.Лесик (Львів), С.Посохов (Харків).

ЩОРС МИКОЛА (1895-30.8.1919) - більшовицький військовий діяч. Н. у м.Сновськ (тепер Щорс Чернігівської обл.). У 1914 закінчив Київську військово-фельдшерську школу, а в 1916- Віденське військоve училище в Полтаві. Був підпоручником царської армії, учасник першої світової війни. З 1918 член партії більшовиків. У лютому 1918 очолив червоногвардійський загін на Чернігівщині. Згодом брав участь у формуванні військових підрозділів у Самарській та Самбірській губерніях Росії. У вересні 1918- командир Богунського полку, сформованого ним із розрізнених партизанських загонів у "нейтральній зоні". У жовтні 1918 очолив бригаду Першої Української радянської дивізії, сформованої, в основному, з полків ВЧК, угорських інтернаціоналістів, поволзьких татар тощо. На поч. 1919 бригадою під командуванням Щ. брала участь у боях з українськими військами на напрямку Чернігів - Київ. Після захоплення більшовиками Києва Щ. був призначений комендантом міста. З березня 1919- командир 1-ї Уманської радянської дивізії. У серпні призначений командиром Таращанської 44-ї стрілецької дивізії 12-ої армії, що вела бої з Львівською бригадою УГА. Через конфлікт щодо організації дивізії командування армії намагалося звільнити Щ., але було змушене зважати на популярність начдива у військах. Убитий на позиціях одного з підрозділів дивізії під Білошицею (недалеко від Коростеня) комісаром армійського штабу за згодою командування і Реввійськради 12-ї армії. Похований у Самарі (Росія).

І.Підкова (Львів).

ЩУРАТ ВАСИЛЬ (24.8.1871 - 27.4.1948) - український учений-літературознавець, педагог і перекладач. Н. у с. Вислобоки на Львівщині. У 1884-92 навчався в Академічній гімназії у Львові. Вивчав слов'янську філологію у Львівському і Віденському ун-тах. У 1896 захистив у Відні докторську дисертацію з філософії. Був добре знайомий з [Франком та М.Драгомановим. У Відні входив до товариства української молоді "Громада" і "Січ". У 1896-98 був співредактором газети "Буковина" у Чернівцях, редактором журналів "Молода муза" (1906), "Світ" і тижневика "Неділя" (1912). Друкував в українській, австрійській, польській пресі, чеських виданнях поетичні твори, літературознавчі статті, переклади. На сторінках "Діла" виступав зі статтями на політичну тематику. З 1898 вчителював у державних гімназіях Перемишля і Бродів, з 1907 - Львова. У 1914 Щ. був обраний дійсним членом Наукового товариства Ш.Т.Шевченка, у 1915-23 - його голова. У 1921 не присягнув на вірність польській державі, через що позбавлений права займати державну посаду. У 1921-34 - директор приватної жіночої гімназії василіанок у Львові, одночасно викладав українську мову і літературу. Боровся за створення Львівського ун-ту, але, отримавши заборону, разом з іншими представниками української громадськості взяв участь у створенні Львівського (таємного) українського університету. Став першим ректором навчального закладу, завідувачем кафедри української літератури. У 1921 заарештований польськими властями, кілька місяців перебував в ув'язненні. У червні 1929 обраний дійсним членом ВУАН, однак у 1930 у зв'язку з процесом Спілки визволення України і політичними репресіями в радянській Україні зрікся цього звання. У 1939-41 - професор Львівського ун-ту, одночасно (з лютого 1940) - завідувач групи шевченкознавства Інституту української літератури у Львові. У грудні 1939 поновлений у званні дійсного члена АН УРСР. У 1944-48 - директор львівської бібліотеки АН УРСР. У післявоєнний період активної участі у культурному і громадському житті не брав. Негативно ставився до політичних репресій радянської влади, ліквідації у 1946 гуманітарних науково-дослідницьких і культурних осередків міста. Автор понад 200 статей і монографій з літературознавства від староукраїнської літератури ("Слово Данила Заточника", 1896) до літератури 19 ст., зокрема розвідок про Т.Шевченка, М.Шашкевича, П.Куліша, І.Котляревського, Ю.Федьковича, І.Франка, В. Самійленка та ін. Щ. - автор збірок поезій "Lux in tenebris" (1895), "Мої листи" (1898), "Раз до мене молодість прийшла", "На трембіті" (1904), "Історичні пісні" (1907), "Вибір пісень" (1909), поеми "В суздальській тюрмі" (1916). У 1900 і 1905 видав віршований молитовник "Із глибин воззвях". Робив численні переклади творів Г.Гейне, І.В.Гете, А.Міцкевича, Ю.Словацького, К.Тетмаєра та ін. Автор єдиного

перекладу на українську мову пам'ятки французького епосу "Пісні про Роланда", од Горация. Посмертно видані "Поезії" (1957, 1962) та "Вибрані праці з історії літератури" (1963).

Т.Галайчак (Львів).

ЩУРАТ СТЕПАН (7.1.1909 - 14.3.1990) - відомий український учений-літературознавець. Син В.Щурата. Н. у Львові. У 1931 закінчив Львівський ун-т. У 1934 захистив магістерську дисертацію "Тимко Падуро, його життя і творчість". Деякий час працював учителем гімназії. Ще у студентські роки на сторінках журналу "Нові шляхи" виступив з першими своїми віршами, публікував переклади творів російських поетів П.Орешина, В.Маяковського, С.Єсеніна. Тоді ж надрукував одну з перших своїх літературознавчих праць про українського поета і громадського діяча Є.Григорука та статтю (у співавторстві з І.Крушельницьким) "Лірика на манівцях емігрантщини" - про творчість українських поетів, які опинились в еміграції. З 1933 видавав перший український спеціальний журнал для фотографів "Світло і тінь". З 1937 редагував щомісячний часопис із краєзнавства і туризму "Наша Батьківщина". На поч. 1940 років Щ. - науковий співробітник Інституту літератури АН УРСР у Львові, викладач художньо-промислового училища. У повоєнні роки працював в установах АН УРСР. З 1951 - науковий співробітник відділу літератури Інституту суспільних наук АН УРСР, а в 1958-1971 -завідувач відділу, доктор філологічних наук (з 1971). Зазнав переслідувань під час кампанії погрому наукових установ України на поч. 1970 років. У вересні 1972 змушений звільнитися з роботи. За час роботи в Інституті суспільних наук АН УРСР учений опублікував понад 50 наукових праць. Увагу Щ. привертала різні періоди і постаті українського письменства, але основною темою досліджень Щ. стала творчість І.Франка, якій присвячені монографії "Рання творчість Івана Франка" (1956), "Повість Івана Франка "Борислав сміється" (1966), цілий ряд розвідок і статей. Керував підготовкою до друку п'яти томів до двадцятитомного і п'ятдесятитомного видань творів І.Франка. Помер і похований у Львові.

Т.Галайчак (Львів).

Ю

ЮДОВСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ГРИГОРОВИЧ [з(15).8.1880 - 24.10.1949] - більшовицький діяч. Н. у Воронежі (Росія, за ін. дан. - у Новогеоргієвську Херсонської губ.). З 1903-член РСДРП(б). У 1912-14-один із керівників Луганської більшовицької організації. Після Лютневої революції 1917 в Росії працював у Петрограді, з жовтня 1917-член Одеського обласного комітету РСДРП(б), з грудня - голова ЦВК Румчороду. Один з організаторів і керівників Одеського січневого повстання, після перемоги якого була встановлена більшовицька влада у краї. З січня 1918 - голова Одеського раднаркому. Згодом - на партійній і викладацькій роботі, переважно у Москві. Працював у Московському ун-ті, професор.

О.Фесик (Одеса).

ЮЗЕФОВИЧ ЯН ТОМАШ (1669 -19.4.1729) - польський хроніст. Н. у Львові у родині вірменського купця. Навчався у Львівській єзуїтській колегії, Ягеллонському ун-ті у Кракові. Був доктором філософії, деякий час викладав у Краківському ун-ті. У 1693-1729 був львівським каноніком. У вересні 1704 після захоплення Львова шведською армією Ю. очолив посольство міщан до Карла XII, яке домоглося зменшення розмірів контрибуції. Склав опис матеріальних цінностей, вивезених шведами з львівських храмів. У неопублікованому творі "Стурбований Львів" достовірно описав штурм і захоплення міста шведами. Ю. - автор "Хроніки міста Львова з 1634-1703", де описані не лише події у Львові, але і в Україні, зокрема, воєнні дії гетьманів Б.Хмельницького і П.Дорошенка проти Польщі. Історичні події висвітлював тенденційно, негативно ставився до українського козацтва. У 1888 один із найдавніших списків "Хроніки" знайшов у львівських архівах В.Антонович.

М. Чорний (Львів).

ЮЗЕФСЬКИЙ ГЕНРИК (1892 - 1981) - польський політичний діяч. Родом з Київщини. У 1920 - товариш міністра внутрішніх справ УНР. У 1927-29 і 1930-38 - воєвода волинський, 1929-30 - міністр внутрішніх справ Польщі. Один з ініціаторів встановлення "Сокальського кордону", який, розмежувавши Волинь і Галичину, повинен був не допустити консолідації української спільноти в Польщі та сприяти успішному проведенню політики асиміляції місцевого населення. За розпорядженням Ю. на Волині закривались українські товариства, керівні органи яких знаходились у Львові ("Просвіта", кооперативні організації тощо), заборонялось розповсюдження української преси. Національна політика Ю. викликала всезростаючий опір українського населення Галичини і Волині, стала однією з причин, що змусили Організацію українських націоналістів вдаватися до активних радикальних дій. У 1930 Ю. змушений подати у відставку. Помер у Варшаві. Залишив спогади (опубліковані у Парижі в 1982), в яких є матеріали про українсько-польські взаємини міжвоєнного періоду.

М.Швагуляк (Львів).

ЮЗЬКОВ ЛЕОНІД ПЕТРОВИЧ (28.1.1938-2.3.1995) - український учений-правознавець, перший голова Конституційного суду України. Н. у с. Новоселиця Полонського району Хмельницької обл. Навчався на

юридичному ф-ті та в аспірантурі Київського ун-ту ім.Т.Шевченка. Працював на посадах старшого викладача, доцента. Певний час працював доцентом, завідувачем кафедри, професором Київської вищої партійної школи, пізніше - професором Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. У 1990 керував робочою групою з розробки проекту Декларації про державний суверенітет України. У липні 1992 Ю. обраний головою Конституційного суду України. Був членом Венеціанської Ради Європи "Демократія через право". Очолював групу науковців, які розробили концепцію Основного Закону, пізніше - робочу групу з розробки проекту нової Конституції України. Ю. вважав, що нова Конституція України повинна поєднувати кращі досягнення світового конституціоналізму з "історичними й національними традиціями українського державотворення". Відстоював закріплення в Конституції такої політико-правової категорії як "український народ" (а не "народ України"). Автор понад 200 наукових праць.

Т.Андрусак (Львів).

ЮЛЬ ЮСТ (1664 - 1715) - датський дипломат і військовий діяч, віце-адмірал (з 1712). Н. у м. Виборгу в знатній сім'ї. У 1709-11 Ю. - посол Данії в Росії. У 1711 подорожував по Україні. Залишив щоденник, опублікований Г.Грове (Копенгаген, 1893; рос. переклад видав Ю.Щербачов, 1892, 1899-1900), в якому подав опис ряду міст України, цікаві відомості про побут і звичаї населення українських земель.

Я. Ісаєвчч (Львів).

ЮНАКІВ МИКОЛА ЛЕОНТІЙОВИЧ (6.12.1871- 1.8.1931)-український військовий діяч, генерал-полковник Армії УНР, Н. у Чугуєві на Харківщині в родині військових. Навчався в кадетському корпусі, потім - у Павлівському військовому училищі у Петербурзі. З 1891 служив у лейб-гвардії Семенівського полку. У 1894-97 навчався у Миколаївській академії Генерального штабу. Після закінчення (з відзнакою) академії обіймав посади старшого ад'ютанта штабів 53-ї піхотної бригади, 27-ої піхотної дивізії, викладача Оранієнбурзької офіцерської стрілецької школи, Пажеського корпусу, штаб-офіцера з особливих доручень, начальника штабу 1-го Прикордонного корпусу. У 1907 призначений викладачем Миколаївської академії Генерального штабу, а після захисту у 1910 дисертації "Похід Карла XII на Україну 1708-1709 рр." став професором кафедри військового мистецтва. У 1912 йому присвоєно звання генерал-майора. Пропаговані ним новаторські концепції реформування академії Генштабу і російських збройних сил взагалі зустріли опір з боку військового міністра Сухомлинова. У лютому 1914 Ю. призначено командиром 37-ї піхотної бригади. У роки Першої світової війни 1914-18 безперервно знаходився на Південно-Західному фронті, обіймав посади командира бригади, начальника штабів 25-го армійського корпусу, 4-ї армії, командира 7-го армійського корпусу, командувача 4-ї армії, які діяли на території України. З 1916-генерал-лейтенант. Після утворення Української Центральної Ради підтримав український національний рух, сприяв українізації частин, за що у грудні 1917 усунений з посади більшовицьким наркомом М.Криленком і направлений у розпорядження голови Реввійськради Л. Троцького. У Києві отримав нове призначення - командувача 4-ї армії Румунського фронту. У складний період розпаду російської армії доклав багато зусиль для збереження боєздатності молодих українських формувань. З квітня 1918-на службі в українській армії. У період Гетьманату очолював Головну шкільну управу другого генерал-квартирмейстерства і Комісію з утворення військових шкіл та академій Генерального штабу, у якій над укладанням військових статутів молоді української армії та організацією мережі військових навчальних закладів працювали В.Петрів, В.Сальський, В.Садовський, В.Євтимович та ін. Після падіння влади гетьмана П.Скоропадського Директорія УНР призначила Ю. помічником Головного інспектора Армії УНР. З 1918 Ю. очолював Головну вишкільну управу Міністерства військових справ, а в серпні 1919 був призначений начальником штабу Головного отамана об'єднаних українських армій УНР і ЗУНР. За участю Ю. було розроблено і блискуче проведено у серпні 1919 військову операцію з визволення від більшовицьких військ Правобережної України і звільнення Києва. У 1920 призначений військовим радником Української дипломатичної місії у Варшаві. Брав участь у переговорах з Ю.Пілсудським, підготовці військово-політичних угод 1920, зокрема Варшавського договору 1920. На поч.

1920 років перебував у Тарнові, був радником військового міністра, військовим міністром, членом Вищої військової ради УНР при Головному отаманові С.Петлюрі, Ради Українського Центрального комітету в Польщі, очолював Українське військово-історичне товариство. В еміграції підвищений у ранзі до генерал-полковника. Плідно співпрацював у альманасі "За державність", готував низку військово-історичних праць. У 1927 через тяжку хворобу змушений відійти від активної громадської діяльності. Помер і похований у Тарнові. Автор праці "Російсько-японська війна 1904-1905 рр." (1911), спогадів "Матеріали до мого життяпису".

М.Литвин, К.Науменко (Львів).

ЮНАЦЬКА СПІЛКА (ЮС) - безпартійна молодіжна організація у підросійській Україні. Утворена на з'їзді студентської громади в квітні 1915 у Харкові. Мала філіали у Києві, Полтаві, Катеринославі, Одесі, Чернігові. Вищим органом був з'їзд представників ЮС Лівобережної і Правобережної України, виконавчим - ЦВК. Лідерами організації були М.Криворотченко, М.Петренко, З.Сало, О.Мицюк та ін. У травні 1916 на другому з'їзді було прийнято програму та статут спілки. Основні програмні засади: автономія України, аграрна реформа, 8-годинний робочий день. На другому з'їзді стався розкол через перехід ЮС до партійної роботи. У грудні 1916 в Полтаві відбувся третій з'їзд ЮС. Більшість його членів відкинула пропозицію Української народної партії про посилення германофільської пропаганди і організації партизанської боротьби для швидкої поразки Росії. ЮС виступала за союз з демократичними силами, пропаганду української ідеї, зняття

заборони на українські видання, відкриття "Просвіти", амністію політичним в'язням-українцям. Видавала листівки, підписувала петиції до членів Державної Думи. У 1915 в Києві виходив щомісячник "Зоря київська", а з другого номера - просто "Зоря", навколо якого гуртувались члени ЮС.

Г.Геращенко (Запоріжжя).

ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури; англ. UNESCO - United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation) - міжнародна організація, спеціалізована установа Організації Об'єднаних Націй. Створена 4.11.1946 двадцятьма державами, які підписали її статут. Штаб-квартира знаходиться у Парижі. Мета діяльності ЮНЕСКО: сприяти справі миру та міжнародної безпеки шляхом розвитку співробітництва між країнами у сфері науки, освіти й культури. Організація виступає за всезагальне додержання прав людини й основних свобод, справедливості й правопорядку для всіх народів світу, незалежно від раси, статі, мови чи релігії, як це передбачається Статутом ООН, Декларацією прав людини та ін. документами цієї міжнародної світової організації. Для досягнення поставленої мети ЮНЕСКО допомагає взаємному ознайомленню і взаєморозумінню між народами, використовуючи для цього засоби масової інформації, сприяє розвитку й удосконаленню народної освіти, розповсюдженню культури й популяризації науки та її новітніх досягнень. Організація сприяє розширенню міжнародного взаєморозуміння, доступу людей до освіти й культури, підготовці кадрів, усуває перешкоди на шляху вільного обміну ідей. ЮНЕСКО з допомогою Національних комісій в усіх країнах, які є її членами, вирішує головні завдання: боротьба з неписьменністю, розповсюдження інформації про ООН, дотримання прав людини, введення обов'язкової освіти, обмін людьми і надання допомоги експертами з різних галузей науки й просвіти на прохання держав-членів ООН. Понад 250 міжнародних неурядових організацій мають консультативний статус при ЮНЕСКО, а понад 400 підтримують з нею постійні зв'язки. Бюджет організації формується з внесків країн-членів. Україна стала членом ЮНЕСКО 12.5.1954. Головним органом Організації, в якому представлені усі країни-члени, є Генеральна конференція. Скликається раз на рік для вироблення програми й політики. Генеральною конференцією обирається Виконавча рада, яка складається з 34 членів, скликається не рідше ніж двічі на рік. Секретаріат Організації очолюється Генеральним директором і складається з штату службовців. ЮНЕСКО проводить велику видавничу роботу. Найпоширенішими виданнями є журнал "Кур'єр ЮНЕСКО", який публікується майже тридцятьма мовами, в т. ч. й українською мовою (виходить 11 разів на рік). Серед інших 26-ти видань вирізняються такі як "Культура", "Музеум", "Перспективи освіти", "Імпакт", "Природа і ресурси" та ін. ЮНЕСКО бере участь у відзначенні ювілеїв видатних діячів науки й культури, дат загальноосвітнього значення. Організація відзначала 1500-річчя Києва, 500-річчя від дня народження Миколи Коперника, 150-річчя від дня народження Т.Шевченка, ювілеї Лесі Українки, М.Коцюбинського, І.Франка, українських і зарубіжних вчених у галузі природничих наук, зокрема, Д.Заболотного. Оголошує роки, присвячені видатним явищам у сфері культури, науки й освіти (наприклад, "Міжнародного року книги"). У системі ЮНЕСКО діє Регіональний Інститут із шкільного будівництва для Африки, міжнародний ун-т тощо. Організація проводить заходи з проблем навколишнього середовища, співпрацює з Програмою розвитку ООН (ПРООН) і Організацією ООН з промислового розвитку (ЮНІДО).

М.Рожик (Львів).

ЮРА ГНАТ ПЕТРОВИЧ [27.12.1887 (8.1.1888) - 18.1.1966] - видатний український режисер і актор. Народний артист СРСР (1940). Н. у с. Федварі (тепер с. Підлісне Олександрівського р-ну Кіровоградської обл.). Сценічну діяльність почав у 1904 в аматорському гуртку. У професійному театрі з 1907 у трупі С.Максимовича. У 1913-14 грав у театрі "Руська бесіда" у Львові. Протягом 1917-19 був актором і режисером у київському "Молодому театрі" та Першому державному драматичному театрі УСРР ім.Т.Шевченка. У 1920 Ю. виступив одним із співзасновників створеного у Вінниці українського драматичного театру ім. І.Франка (з 1926 - Київський академічний український драматичний театр ім. І.Франка), до 1961 -художній керівник і режисер театру (з 1954 - разом з М.Крушельницьким). У 1938-61 -викладач (з 1946 - професор) Київського державного інституту театрального мистецтва ім. І.Карпенка-Карого. Ю. як актор сформувався на традиціях українського театру, під впливом творчості видатних майстрів української сцени П. Саксаганського, М.Кропивницького, М.Садовського. Виступаючи замолоду переважно у драматичних ролях, Ю. в подальші роки свій акторський хист найбільше виявив у характерних та комедійних образах, які відзначалися правдою почуттів та соковитим народним гумором. Кращі ролі: Копистка ("97" М.Куліша), Мартин Боруля, Стьопочка, Крамарюк, Терешко, Сурма, Бонавентура ("Мартин Боруля", "Житейське море", "Суєта", "Сто тисяч" І.Карпенка-Карого), Швейк ("Пригоди бравого вояка Швейка" за Я.Гашеком), Калєб ("У пуці" Лесі Українки), Освальд ("Примари" Г.Ібсена)та ін. Серед його вистав відзначаються: "Свіччине весілля" І.Кочерги, "Мартин Боруля", "Суєта", "Безталанна" І.Карпенка-Карого, "Маруся Богуславка", "Лиха доля" ("Циганка Аза") М.Старицького, "Украдене щастя" І.Франка, "Дон Карлос" Ф.Шіллера. Знімався в кіно (фільми "Кармелюк", "Прометей", "Тарас Шевченко", "Балада про солдата", "Чисте небо", "Пам'ять" та ін.). Автор літературних праць з питань театрального мистецтва: "20 років" (1940), "Режисер у театрі" (1962), "Життя і сцена" (1962). Державна премія СРСР (1949, 1951).

М.Ерстенюк (Львів).

ЮР'ЄВИЧ АНТОН (1839 - 1868) - діяч польського національно-визвольного руху в Україні у 1850-60 роках. Походив із шляхетної родини Київської губернії. У 1857-62 навчався на історико-філологічному ф-ті

Київського ун-ту, брав участь у таємних польських організаціях студентів. Був членом, а потім головою "Провінційного комітету на Русі", який готував польське повстання у Правобережній Україні, зокрема, у Київській губ. На поч. повстання навесні 1863 проголошений "диктатором Русі" (Правобережної України). Очолив загін повстанців, з яким вирушив по селах Київщини і Волині, намагаючись залучити до повстання українське селянство. У квітні 1863 Ю. був схоплений царськими військами і ув'язнений у Києві. В 1864 втік із Київської фортеці й виїхав за кордон. Останні роки прожив у Бельгії та Франції.

Л.Зашкільняк (Львів).

ЮРИК СТЕПАН (1868 - 1937) - український громадський і політичний діяч, греко-католицький священник, папський шамбелян. Діяч Української національно-демократичної партії. Парох м. Золочева (Львівська обл.). Учасник Греко-католицького синоду 1891. З жовтня 1918- член Української Національної Ради ЗУНР-ЗОУНР, входив до комісії закордонних справ, шкільної, адміністраційної та Обласної земельної комісії, яка мала провести земельну реформу. У квітні 1919 був одним з організаторів з'їзду українського католицького духовенства ЗО УНР. Після відступу Української галицької армії за р. Збруч залишився у Станіславі. На поч. березня 1920 заарештований польськими властями, деякий час перебував в ув'язненні. У міжвоєнний період входив до складу Тіснішого народного комітету УНТП, очолював золочівську філію Товариства охорони військових могил.

О.Пав лишим (Львів).

ЮРІЙ І ЛЬВОВИЧ [24.2.1252; за ін. дан. 1257 - 24.4.1308; за ін. дан. 1315] - галицько-волинський князь (1301-1308, можливо 1315). Син Лева I Даниловича та Констанції, дочки угорського короля Бели IV. У 1269-1301 правив на Холмщині, був князем белзьким. У 1282 одружився з дочкою тверського князя Ярослава Ярославича. В 1287 одружився вдруге з дочкою киявського князя (Польща) Казимира Конрадовича. Після смерті батька об'єднав усі землі Галицько-Волинської держави під своєю владою. Переніс столицю до Володимира-Волинського. За правління Ю.І Л. Польща захопила Люблінську землю (1302), а Угорщина - частину Закарпаття. Проте внутрішнє становище князівства в цей період було стабільним, що сприяло швидкому економічному розвитку. В 1303 Ю. І Л. домогся утворення Галицької митрополії, до складу якої увійшли: Галицька, Володимирська, Перемиська, Луцька, Холмська, Турівська єпархії. У 1312-13 угорські феодали висували Ю.І Л. претендентом на угорський престол. Ю.І Л., бажаючи підкреслити могутність Галицько-Волинської держави і наслідуючи свого діда Данила Романовича Галицького, прийняв титул "короля Русі".

Р. Шуст (Львів)

ЮРІЙ І РАКОЦІ (Юрій I Ракоці; Дердь I Ракоці; 8.6.1593-11.10.1648)-князь Трансільванії (Семигороддя) з 1630. Син князя Трансільванії Сигізмунда Ракоці (1544-1601). Сповідував кальвінізм. Проводив політику, спрямовану на об'єднання угорських земель, які загарбали Габсбурги й Османська імперія. У 1643 уклав союз із Швецією та Францією, брав участь у Тридцятилітній війні 1618-48. У лютому 1644 на чолі 30-тисячної армії розпочав воєнні дії проти Габсбургів, внаслідок яких було звільнено частину Словаччини. У 1645 разом із шведами війська Ю.І Р. облягли Брно. За умовами Лінцького мирного договору 1645 під владу Ю.І Р. відійшло 7 комітатів Словаччини та пд.-зх. частина Закарпаття. У серпні 1648 через Ю.Немирича встановив союзницькі відносини з гетьманом Б.Хмельницьким і заручився його підтримкою в боротьбі за польський престол після смерті короля Владислава IV Вази.

Р.Шуст (Львів).

ЮРІЙ ІІ БОЛЕСЛАВ Тройденович (бп. 1306-7.4.1340)-галицько-волинський князь (1323-40). Син мазовецького князя Тройдена II і Марії, дочки Юрія I Львовича. Будучи католиком, прийняв православну віру й ім'я Юрій. Намагаючись протистояти експансії Польщі й Угорщини, підтримував союзні відносини з Тевтонським орденом і Литвою. Робив спробу повернути Люблінщину, яку в 1303 захопила Польща. Ю.ІІ Б. був одружений з донькою Великого князя Литовського Гедиміна. Прагнучи зміцнити князівську владу, вів боротьбу проти бояр, в якій спирався на міщан. Ю.ІІ Б. підтримував розселення німецьких колоністів, задумав запровадити католицизм. Ці заходи Ю.ІІ Б. підірвали значення місцевої аристократії. У 1340 бояри організували проти Ю.ІІ Б. змову і отруїли його у Володимирі. Невдовзі після смерті Ю.ІІ Б., останнього представника династії Романовичів, Галицько-Волинське князівство перестало існувати як незалежна держава.

І.Підкова (Львів).

ЮРІЙ ІІ РАКОЦІ (Юрій II Ракоці, Дердь II Ракоці; 30.1.1621 - 7.1.1660) - князь Трансільванії (Семигороддя) з 1648. Син Юрія I Ракоці. За правління батька у 1642 був обраний наступником престолу. Одружений із Софією Баторій. У Трансільванії почав правити з 1648. Отримав у ленне володіння від турецького султана Молдову та Волощину. Був претендентом на польський престол. У 1648-49, намагаючись заручитись підтримкою України в боротьбі за польський престол, вів переговори з гетьманом Б.Хмельницьким. Після походів української армії у Молдову (див. Молдовські походи 1650, 1652 і 1653) Р., занепокоєний політикою Чигирини, розірвав відносини з Б.Хмельницьким і перейшов на бік короля Яна II Казимире. У 1654 Ю.ІІ Р. відновив дипломатичні стосунки з Українською державою. Після успішних переговорів у 1656 підписано українсько-трансільванський договір, за яким Б.Хмельницький погодився підтримати кандидатуру Р. на

польський престол і надати йому військову допомогу, розраховуючи використати союз із Трансильванією для здобуття західноукраїнських земель. Тоді ж Ю.ІІ Р. уклав союз із королем Швеції Карпом Х Густавом. У 1657 трансильванські війська на чолі з Ю.ІІ Р. здійснили похід на Польщу. У складі цих військ був загін українських козаків на чолі з А.Ждановичем, який, однак, у зв'язку з недоброзичливим ставленням трансильванців улітку 1657 повернувся в Україну. 12(22).7.1657 трансильванська армія змушена капітулювати перед польськими військами під Чорним Островом на Поділлі. У 1659 Ю.ІІ Р. позбавлений турецьким султаном ленних володінь, але не визнав цього рішення. Під час збройного опору був смертельно поранений.

Р. Шуст (Львів).

ЮРІЙ ЖЕВЧЕНКО(17.2.1885-бл. 1938)-український православний церковний діяч, архієпископ УАПЦ. Н. у слободі Єлисаветградка Єлисаветградського повіту Херсонської губ. (тепер Кіровоградської обл.). Закінчив духовну семінарію, у 1911 - Одеський університет, У1912- учитель першої Одеської гімназії. У 1914 висвячений на священника. Під час Першої світової війни 1914-18 -військовий священник у російській армії, у 1917-18 - душпастир Інструкторської школи старшин у Києві. Член "Кирило-Мефодіївського братства", що об'єднало прихильників автокефалії Української церкви після першої (січень 1918) сесії Всеукраїнського православного церковного собору. Ув'язнений гетьманською владою за співпрацю з Українським національним союзом. У листопаді 1918-голова Церковної комісії УНС, згодом - душпастир та викладач Інженерної школи старшин Армії УНР. З 1920 - настоятель парафії у м. Сквирі на Київщині, з липня 1920 - священник Андріївської церкви в Києві, член Всеукраїнської православної церковної ради. У жовтні 1921 брав участь у роботі Українського православного церковного собору Київщини, на якому було завершено організаційне оформлення УАПЦ. У квітні 1922 висвячений на єпископа Сквирського. У 1924-27 - єпископ Полтавський, 1928-29 - єпископ Одеський. 1.9.1929 заарештований ДПУ в Одесі. Засуджений до 8 років ув'язнення, засланий до Сибіру. У 1937 повторно заарештований і засуджений до 10 років ув'язнення. Загинув у Карагандинському таборі.

О.Ігнатуша (Запоріжжя).

ЮРІЙ МІХНОВСЬКИЙ (18.1.1866 -16.10.1937)-український православний церковний діяч, архієпископ Української автокефальної православної церкви, архієпископ УПЦ (з 1930). Н. у с. Піщаному Золотоніського повіту Полтавської губ. Навчався в духовній школі, згодом - у Полтавській духовній семінарії. У 1889 вчителював у с. Піщаному. У 1889-91 - дяк у м. Ірклієві, а згодом - у Домановому, церкві архістратига Михаїла в Нових Санжарах, потім - у Золотоноші. У 1894 висвячений на священника. З 1895 обіймав священничу кафедру у Комарівці на Переяславщині, у 1895-1908 -у Богданах на Золотонощині, згодом - у селах Жовнині і Бубнівська Слобідка. У 1917- настоятель парафії в с. Прохорівці Золотоніського повіту, Учасник Всеукраїнського православного церковного собору (14-30.10.1921), на якому завершено організаційне оформлення УАПЦ. 28.10.1921 висвячений на єпископа Чернігівського і отримав сан архієпископа з кафедрою при Борисо-Глібському соборі у Чернігові. У 1922 переведений до Золотоноші, де організував повітову церковну раду, яка об'єднала 10 парафій УАПЦ. У 1926-27 - настоятель парафії у с. Прохорівці на Золотонощині. Після церковного собору (9-12.12.1930), що об'єднав частину парафій "самоліквідованої" (28-29.1.1930) УАПЦ, перебував у складі Української православної церкви, очолюваної митрополитом Іваном Павловським. На поч. 1930 років переїхав до Києва. У 1932-33 - настоятель Софійського собору. У 1934 служив в Успенському соборі на Подолі і до його закриття радянською владою (грудень 1934) виконував обов'язки вікарія митрополита Івана Павловського. Перейшов з митрополічою кафедрою до церкви св. Миколая ("Притиського") на Подолі, після закриття якої у червні 1935 відійшов від церковної діяльності. 11.7.1937 заарештований органами НКВС, звинувачений у створенні "антирадянської фашистської організації українських церковників" та розстріляний.

О.Ігнатуша (Запоріжжя).

ЮРІЙ ТЕСЛЕНКО (1894-1943)-український православний церковний діяч, єпископ УАПЦ. Н. на Поділлі. З 1918 - священник. У червні 1925 висвячений на єпископа Білоцерківської округи. У червні 1930 заарештований і засуджений до 10 років ув'язнення. Покарання відбував у таборах на півночі СРСР. У 1941 переїхав до Воронежа, потім - до Вінниці. Деякий час працював у колгоспі. Помер від сухот.

О.Ігнатуша (Запоріжжя).

ЮРКЕВИЧ ЛЕВ (псевд.: Л.Рибалка, Е.Ніколет; 1884 -1917 або 1918) - український політичний діяч і письменник. Н. у с. Кривому Сквирського повіту Київської губ. З 1904 навчався у Київському ун-ті, з 1904 належав до Революційної української партії, один із засновників Української соціал-демократичної робітничої партії (1905). Пізніше був висунутий кандидатом у члени Центрального комітету УСДРП. У 1907 виїхав за кордон і там закінчив університетську освіту. З 1911 жив у Франції, Львові, а з 1914 - у Швейцарії. Використовуючи чималу спадщину, що дісталася йому від батька, заснував і видавав у Львові щомісячник УСДРП "Наш голос" (1910-11), фінансував київський журнал "Дзвін" (1913-14). Під псевдонімом Л.Рибалка писав і публікував у Києві брошури, присвячені національному питанню та проблемам робітничого руху - "Національна справа і робітництво" (1913), "Кляси і суспільство" (1913). Відстоюючи ідею української пролетарської революції, Ю. виступав проти українського міщанства та орієнтації на Австрію й Німеччину. У "Дзвоні", брошурах, а також у часописі "Боротьба" (7 випусків, 1915-16), що виходив у Женеві, фінансувався і видавався Ю., під псевдонімом Е.Nicolet він полемізував із "буржуазно-націоналістичною" позицією

Д.Донцова щодо відокремлення України від Росії та входження до складу Австрії, піддавав осудові українську буржуазію в Російській імперії (за рабську підтримку царизму) та емігрантську Спілку визволення України (як агентів австрійського і німецького імперіалізму). Його відкритий лист, адресований Другій міжнародній конференції соціалістів у Кентхолі в 1916, опубліковано в Лозанні у вигляді брошури під назвою "L'Ukraine et la guerre". Ю. критикував шовіністичне, централістське мислення російських більшовиків і захищав необхідність української автономії, окремої української пролетарської революції та української соціал-демократичної робітничої партії. В.Ленін, вважаючи Ю. небезпечним противником, інтригував проти нього. У 1917 у Женеві Ю. видав російською мовою брошуру, присвячену російським соціал-демократам і національному питанню, котра була одним із найкращих зразків критики ленінської позиції демократичного централізму і його національної політики (англійський переклад статті див. у "Journal of Ukrainian Studies", 1982). Після Лютневої революції 1917 Ю. намагався повернутись в Україну. Помер у Москві.

М.Юркевич (Едмонтон, Канада).

ЮРКЕВИЧ ПАМФИЛ (Памфіл, 16.2.1826-4.10.1874) - український філософ і педагог. Н. у с. Ліпляве Золотоніського повіту на Полтавщині у родині православного священика. Закінчив Полтавську духовну семінарію. У 1847-51 вивчав богослов'я у Київській духовній академії, з 1852 - магістр та бакалавр. У 1854-57 - асистент інспектора, з 1857 - викладач філософії і німецької мови в академії. У 1861 Ю. став ординарним професором і за рішенням Міністерства освіти був призначений ординарним професором кафедри філософії Московського ун-ту. З 1869 Ю. виконував обов'язки декана історико-філологічного факультету. Серед студентів, які слухали лекції Ю. були майбутній російський філософ В.Соловйов та історик В.Ключевський. Найбільш плідним для наукової діяльності Ю. був період роботи в академії, коли він створив майже всі свої основні філософські праці, зокрема, "Ідея" (1859), "Серце і його значення у духовному житті людини згідно з ученням Слова Божого" (1860), "З приводу статей богословського змісту, вміщених у "Філософському Лексиконі" (1861), "Матеріалізм та завдання філософії" (1860), "Мирз ближнім як умова християнського співжиття" (1861), "Докази буття Божого" (1861). Після переїзду до Москви Ю. працював переважно над педагогічними проблемами. Філософська концепція Ю., яка підкреслювала значення "всього емоційного, несвідомого, випадкового в душі людини", викликала різкі нападки з боку прихильників матеріалізму і позитивізму, що домінували тоді у російській філософській думці, зокрема, М.Чернишевського, М.Салтикова-Щедріна, Д.Писарева та ін. У Москві Ю. підготував кілька праць з педагогіки, серед яких "Читання про виховання" (1865), "Курс загальної педагогіки" (1869). Не зберігся твір "Метафізика".

Ю. залишив самобутнє вчення, яке стояло на рівні тогочасної західної філософії й водночас було цілком оригінальним, побудованим на глибоких національних традиціях. Наука про людину була пріоритетною сферою його зацікавлень, Ю. прагнув збагнути духовне життя людини як вираз неповторності, індивідуальності. Рішуче відкидаючи однобічний інтелектуалізм новочасної доби, він обґрунтував "філософію серця", наполягав на гармонійній взаємодії всіх прошарків душі людини - розумової, чуттєво-емоційної та ін. Розум, стверджував філософ, є лише вершиною духовного життя, коріння якого містяться у серці, а життя серця утворює сутність людини, її моральну свободу. Українські філософи Д.Чижевський і В.Рудко відзначали безперечний зв'язок Ю. з його попередниками в українській філософії- Г.Сковородою, М.Гоголем, ін. українськими мислителями. Твори Ю. видавалися в Канаді (Вінніпег, 1979; ред. С.Ярмусь) та в Україні (Київ, 1993; гол. ред. В.Жмир, упорядник А.Тихолаз).

С.Вільчинська (Львів).

ЮХИМ КАЛИШЕВСЬКИЙ (1892 - р. см. невід.) - український православний церковний діяч, єпископ Української автокефальної православної церкви. Н. на Київщині. Закінчив Київський ун-т, деякий час учителював. Згодом - священик у с. Петрівка Звенигородського пов. Київської губ. У травні 1921 був делегатом Українського православного церковного собору Київщини, на якому обраний головою Звенигородської тимчасової повітової церковної ради і членом Всеукраїнської православної церковної ради - тимчасового керівного органу Всеукраїнської спілки православних парафій. 6.2.1922 висвячений на єпископа Звенигородського; після включення Звенигородської округи до Черкаської став єпископом Черкаським. Керована Ю.К. єпархія була однією з кращих і найбільших в УАПЦ (у 1926 - 110 парафій). З 1929 - єпископ Одеський. Після ліквідації УАПЦ належав до новоствореної у грудні 1930 Української православної церкви, очолюваної митрополитом Іваном Павловським. У 1936 заарештований, помер у таборі.

О.Ігнатуша (Запоріжжя).

ЮХНІВСЬКА КУЛЬТУРА - археологічна культура ранньої залізної доби. Поширена у 8-6 ст. до н. е. у басейнах верхньої і середньої течій Десни і частково Сейму. Пам'ятки Ю.к. вивчалися Д.Самоквасовим у 1870 роках і М.Восводським у 1930 роках. Назва походить від городища біля с. Юхнів (тепер Чернігівська обл). Відома за невеликими городищами (0,2-0,3 га) на мисах високих берегів річок (Юхнів, Пісочний Рів, Кузина Гора та ін.). Городища були укріплені дерев'яним частоколом, житла наземні, стіни плетені й оштукатурені глиною, глиняні черені для вогнищ. Предмети домашнього вжитку представлені ліпними невеликими горщиками з ямковим орнаментом, мисками з дірочками під краєм. Населення Ю.к. виготовляло залізні сокири, тесла, долота, коси, серпи і ножі. З озброєння - мечі, бронзові наконечники стріл, нашивні бляшки на панцирі. Бронзові прикраси представлені спіральними кільцями, шпильками, сережками з

пласкими шляпками. Населення Ю.к. вело осілий спосіб життя, займалось приселищним скотарством, землеробством, традиційними промислами. З домашніх виробництв важливу роль відігравали виплавка заліза і ковальська справа. Племена Ю.к. були нащадками населення бондарихівської культури бронзового віку. Деякі дослідники вважають, що племена Ю.к. - це Геродотові меланхлени - "люди в чорному одязі". За етнічною приналежністю племена Ю.к. - ймовірно, одна з локальних етнографічних груп балтів.

М.Пелецишин (Львів).

ЮШКОВ СЕРАФИМ ВОЛОДИМИРОВИЧ (1888 - 1952) - відомий історик держави і права, член-кор. АН УРСР (з 1939). Н. у с. Трофимовщина Пензенської губернії (нині Мордовська АРРФ). У 1906-12 навчався на юридичному та історико-філологічному ф-тах Петербурзького ун-ту. Працював на викладацькій роботі в Петербурзькому, Саратовському ун-тах, ряді педагогічних інститутів та Свердловському юридичному інституті.

З 1938 - співробітник Всесоюзного інституту юридичних наук у Москві, де з 1939 очолював сектор історії держави і права. Тісно співпрацював з українськими науковими інституціями, зокрема, з Археографічною комісією ВУАН та Інститутом історії України АН УРСР. Протягом 1943-49 працював старшим науковим співробітником Інституту історії і археології АН УРСР, у 1949-50 - Інституту історії АН УРСР. Автор численних праць з історії держави і права України княжої доби. Запропонував власну теорію походження Русі - "До питання про походження Русі" (1914). У 1921 опублікував працю, в якій розглядалися проблеми історії формування князівських уставів часів правління Володимира та Ярослава, запропонував власну їх класифікацію за редакціями та зводами. Досліджував історію створення тексту Устава князя Володимира та Устава князя Всеволода Мстиславича - "Устав князя Всеволода: до зовнішньої історії пам'ятки" (1927). Підготував і видав збірник текстів "Руської правди" (1935). Запропонував власну класифікацію списків цієї пам'ятки. За ініціативою Ю. почалося видання серіалу "Пам'ятники руського права" (перші два випуски вийшли за редакцією ученого). Помітним явищем в історіографії Київської Русі стала фундаментальна монографія "Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі" (1939), в якій учений підбив своєрідний підсумок своїх багаторічних досліджень над проблемою генезису феодалізму в Київській державі. Вивчення княжої доби Ю. завершив фундаментальною працею "Общественно-политический строй и право Киевского государства" (1949).

Т.Андрусак (Львів).

Я

ЯБЛОНОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ВАЛЕРІАН (Валер'ян; 9.4.1829 - 22.8.1913) - відомий польський історик та етнограф. Походив із шляхетної родини на Підляшші. Середню освіту здобув у повітовій школі (1837-42) в Дорогичині та у гімназії (1843—47) в Білостоку. Згодом вступив на філологічно-історичний ф-тет Київського ун-ту св. Володимира, де у 1847-49 вивчав славистичні дисципліни. Продовжував навчання у Дерптському (Тартуському) ун-ті, студіював класичну та германську філософію, історію. У 1853-58 працював учителем на Київщині та Брацлавщині. Намагаючись поглибити свої знання, вивчав загальну історію у Берлінському ун-ті, Британському музеї у Лондоні, а також в ун-тах Парижа, Праги та Відня. З 1861 проживав у Києві. Брав участь у польському національному русі, за що у 1867 висланий у Пензенську губ. У 1868 одержав дозвіл на проживання у Варшаві. Здійснив подорожі на Близький Схід і до Пн. Африки. Після повернення в 1875 разом з А.Павлеським розпочав публікувати джерела з історії Польсько-Литовської держави, у т. ч. і українських земель у складі Речі Посполитої (1876-1910). Ряд праць Я. присвячені проблемам історії, етнографії та географії України. Видав історичний атлас земель Речі Посполитої 16-17 ст., а також дослідження історії Києво-Могилянської академії. З 1892 - член Історичного товариства Нестора-літописця у Києві. З 1894 - член краківської Академії наук, доктор Львівського ун-ту (з 1912), з 1913 - член Королівського Історичного товариства у Лон-доні. Похований у Варшаві.

Р.Шуст (Львів).

ЯБЛОНОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ЯН (бл. 1670 - 28.7.1723) - представник знатного польського магнатського роду Яблоновських, великий коронний хорунжий (з 1693). Освіту здобув у єзуїтських навчальних закладах Львова та Праги, Здійснив подорож до країн Західної Європи. Тривалий час жив у Франції. Після повернення до Польщі вступив на військову службу. У 1687 став корсунським і бузьким старостою. З 1693 - великий коронний хорунжий. Учасник воєнних дій проти турків і татар, зокрема, боїв під Львовом у 1695 і 1697. У 1702 на чолі збройного загону воював проти українських козаків під керівництвом С.Палія. Був маршалом воєводського сеймику, обирався послом від галицької землі на сейм до Варшави (1720 і 1722). Помер 28.7.1723 у Буську (тепер Львівської обл.).

Р.Шуст (Львів).

ЯБЛОНОВСЬКИЙ СТАНІСЛАВ ЯН (3.4.1634 - 3.4.1702) - відомий польський воєначальник та політичний діяч. Належав до магнатського роду Яблоновських. Навчався у Краківському ун-ті, згодом - у Франції. Брав участь у воєнних діях проти козацьких військ під час національно-визвольної війни під проводом

Б.Хмельницького, війнах з Московською державою 1655 і Швецією 1656. З 1664-руський воєвода. Був у дружніх стосунках з Яном III Собеським і підтримував його політику. Учасник всіх великих битв, що відбулися на землях Речі Посполитої у другій пол. 17 ст. У 1673 керував загонами польської кінноти у битві під Хотиним. У 1676 Я. призначено гетьманом польним коронним, у 1682 -великим коронним гетьманом. У 1683 відзначився у битві під Віднем. У наступних роках брав участь у походах польського війська на Кам'янець-Подільський (1684), у Буковину (1685), Волощину (1686). У 1692 став краківським каштеляном. Після смерті Яна III Собеського Я. намагався здобути польський престол, але згодом підтримав кандидатуру Августа II Фридерика. Помер у Львові.

Р.Шуст (Львів).

ЯБЛОНОВСЬКИЙ ЯН СТАНІСЛАВ (1669-28.4.1731) - один із найбільших магнатів Речі Посполитої, руський воєвода (з 1697), великий коронний канцлер (1706-09). Освіту отримав у Франції. Після повернення на батьківщину брав участь у політичному житті Речі Посполитої. У 1677 підтримав кандидатуру саксонського курфюрста Августа Фридерика на польський престол (з 1697 - король Польщі Август II Фридерик). Брав участь у Північній війні 1700-21. З 1706 підтримував С.Лещинського. Після повернення до влади Августа II Я. належав до опозиції, і впродовж 1713-16 перебував у в'язниці замку Кенрінгштейн у Саксонії. Я. відомий як автор літературних творів, зокрема, збірки байок, політичних трактатів. Помер у Львові.

Р.Шуст (Львів).

ЯБЛОНОВСЬКІ - польський магнатський рід. У 18-19 ст. володіли значними маєтками у Західній і Правобережній Україні. Відігравали значну роль у політичному житті Польщі. Найвідоміші представники: Станіслав Ян Я. (3.4.1634 - 3.4.1702) - руський воєвода (з 1664), коронний польний гетьман (з 1676), великий коронний гетьман (з 1682), краківський каштелян (з 1692). Ян Станіслав Я. (1669-28.4.1731)-руський воєвода (з 1697), великий коронний канцлер (1706-09), виступав проти ліберум вето. Антоні Я. (27.1.1732-4.4.1799)-познанський воєвода (з 1760), краківський каштелян (з 1782). Посол Барської конфедерат 1768 у Відні. Антоні Я. (7.12.1793 - 26.12.1855) -учасник Патріотичного товариства у Варшаві, від імені якого вів переговори з представниками Південного товариства декабристів про спільний виступ проти царизму. Людвік Я. (24.8.1810-9.11.1887)-поет, учасник польського повстання 1830-31, член організації карбонаріїв у Галичині, автор цікавих спогадів про Галичину серед. 19 ст. Ф.

Стеблій (Львів).

ЯВДАСЬ МИТРОФАН (3.06.1903 -29.12.1966) - діяч Української автокефальної православної церкви, священик. Н. у с.Якимово на Полтавщині. Закінчив Полтавський інститут народної освіти. У січні 1925 висвячений на диякона, 12.7.1925 - на священика. У 1925-27 служив у Святотроїцькій парафії УАПЦ у с. Куземин на Полтавщині, 1927-29 - у Зінкові. У вересні 1929 заарештований у Підвисокому на Уманщині, засуджений до 7 років ув'язнення. Покарання відбував на Далекому Сході. У серпні 1937 повернувся в Україну, жив у Донбасі, на Кубані, пізніше - у Нікополі. З жовтня 1941 виступив одним з організаторів церковного життя на Дніпропетровщині. У 1941—44 служив у Нікополі, Червоногригорівці, був настоятелем кафедрального Спасо-Преображенського собору в Дніпропетровську, адміністратором єпархіального управління УАПЦ. У 1944 емігрував на Захід. Жив у ФРН. У 1957 переїхав до США. Помер у Вотербурі (штат Коннектикут). Автор публікацій про УАПЦ: "Українська Автокефальна Православна Церква. Документи до історії УАПЦ", "Як большевики мучили духівництво", "Протидиякон Василь Потієнко", "Брати В. і М.Чехівські", "Священик УАПЦ о. Михайло Науменко" та ін.

О.Ігнатуша (Запоріжжя).

ЯВОРНИЦЬКИЙ (Еварницький) ДМИТРО ІВАНОВИЧ [25.10 (6.11).1855 (за ін. дан. -7.11)-5.8.1940] - видатний український історик, археолог, етнограф, фольклорист і письменник, академік АН УРСР (з 1929). Н. у с. Сонцівці (тепер с. Борисівка Харківського р-ну Харківської обл.) у родині сільського дяка. Початкову освіту здобув у рідному селі, згодом навчався у Харківському повітовому училищі. У 1874 Я. вступив до Харківської духовної семінарії, проте не завершив навчання. У 1877-81 навчався на історико-філологічному ф-ті Харківського ун-ту. Знаходився під впливом учених-філологів О.Потебні, М.Сумцова, творчості М.Гоголя. Після закінчення ун-ту залишений позаштатним стипендіатом для підготовки до професорського звання при кафедрі російської історії. Працював викладачем історії у чоловічій гімназії Харкова. Проблематику наукових досліджень -історію запорозьких козаків обрав ще в студентські роки, незважаючи на негласну її заборону. Перша наукова праця Я. - "Виникнення і устрій Запорозького Коша". Я. їздив місцями колишньої Запорозької Січі, збирав археологічні, фольклорно-етнографічні та архівні матеріали. Був членом Харківського історико-філологічного товариства. В умовах наступу реакції заперозенний в українофільстві та звільнений з роботи. У 1885 змушений переїхати у Санкт-Петербург. Протягом 1886-91 викладав історію у гімназії і на педагогічних курсах, продовжував займатись історією запорозького козацтва. У столиці імперії Я. майже весь час перебував під наглядом поліції. У 1892, як політичне неблагонадійного, заслано (під виглядом відрядження для проведення археологічних розкопок) до Ташкента. У Туркестан! Я. досліджував історико-топографічні особливості краю, вивчав культуру і побут народів Середньої Азії. Результати досліджень публікував у місцевих газетах та окремих виданнях. У 1893 у Ташкенті видав "Путеводитель по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношениях". За дослідження історії народів Середньої Азії бухарський емір нагородив Я. орденом Бухарської золотої зірки

III ступеня. Весною 1895 переїхав до Варшави, отримав там звання магістра російської історії. З осені 1896 - приват-доцент Московського ун-ту, де викладав археологію та історію українського ("малоросійського") козацтва. У цей час Я. завершив 3-томну працю "Історія запорозьких козаків". У московський період життя вів активну літературно-громадську діяльність. Підтримував дружні й творчі зв'язки з видатними діячами української та російської культури, зокрема, з І.Рєпіним, М.Лисенком, Б.Грінченком, М.Старицьким, Лесею Українкою, М.Коцюбинським, П.Саксаганським, В.Ключевським, Л.Толстим, В.Гіляровським, В.Стасовим. Щороку влітку Я. організовував і вів археологічні розкопки та фольклорно-етнографічні експедиції в Україні, зокрема, на Запорозжжі. У 1902 на запрошення Катеринославського наукового товариства Я. очолив новостворений Катеринославський історико-краєзнавчий музей і обіймав посаду директора до 1933. За час роботи перетворив цей заклад в один із найкращих музеїв України. Поповнюючи його матеріалами власних археологічних та етнографічних експедицій, а також подарованими чи купленими експонатами (рукописи, картини, зброя і одяг запорожців тощо), створив унікальну колекцію матеріальних пам'яток із Запорозжжя і Пд. України (нараховувала бл. 75 тис. одиниць зберігання). У цей період тісно співпрацював із катеринославською "Просвітою" та Губернською вченою архівною комісією, був у дружніх стосунках з В.Бідновим, Д.Дорошенком, які працювали в Катеринославі. У 1920-33 працював у Катеринославському (Дніпропетровському) інституті народної освіти, де очолював кафедру українознавства. У 1927-32 керував роботою Дніпрогесівської археологічної експедиції Наркомосу УСРР у зоні затоплення. У цей час опублікував велике зібрання історичних джерел "До історії Степової України" (1929), альбом "Дніпрові пороги", дослідження "На порогах Дніпра". Фактично це були останні (за винятком двох невеликих заміток про І.Рєпіна і Т.Шевченка, опублікованих у 1939) праці видатного дослідника історії Запорозької Січі. На поч. 1930 років звинувачений в ідеалізації козацтва та "буржуазному націоналізмі" і звільнений з роботи. Безробітний академік останні роки життя був позбавлений можливості займатися науковою творчістю. Помер у 1940 і похований біля історичного музею, який тепер носить його ім'я.

Наукова діяльність Я., яка тривала понад 50 років, умовно поділяється на три періоди: 1-й - від поч. 1880 років до поч. 20 ст. (видання великих за обсягом збірок історичних джерел та найбільш значних історичних і фольклорно-етнографічних праць); 2-й - організаційно-наукова праця у Катеринославському історико-краєзнавчому музеї (організація і розбудова музею, педагогічна робота, заходи для збереження музейної колекції під час громадянської війни); 3-й - радянський період (переважно археологічні дослідження в рамках Дніпрогесівської експедиції Наркомосу України у 1927-1932). Найбільш значні праці Я. (всього понад 200): "Сборник материалов по истории запорожских казаков" (1888), "Запорожье в остатках старины и преданий народа" (1888), "Очерки по истории запорожских Козаков и Новороссийского края" (1889), "Вольности запорожских Козаков" (1890), "История запорожских козаков" (тт. 1-3, 1892-1897), "Иван Дмитриевич Сирко - славный кошевой атаман Войска запорожского низовых Козаков" (1894), "По следам запорожцев" (1898), "Источники для истории запорожских Козаков" (тт. 1-2, 1903) та багато ін. Автор низки художніх творів, зокрема, поетичної збірки "Вечірні зорі" (1910), повістей і оповідань ("Наша доля - Божа воля!", 1901 і 1905; "У бурсу!", 1908; "Русалчине озеро", 1911; "Три несподівані зустрічі", 1912), роману "За чужий гріх" (1907) та ін.).

Оцінка місця і ролі Я. в українському історіографічному процесі як за життя вченого, так і після смерті не була однозначною. Творчість Я. припала на період пошуків наукових методів дослідження 1 археографічної обробки джерел. Публікуючи архівні джерела, Я. переслідував мету популяризації знань про запорозьке козацтво. Дотримувався поширеної у другій пол. 19-на поч. 20 ст. теорії про публікацію джерел як засобу збереження заклопонової в них інформації в умовах загрози їх фізичного знищення. Можливі недоліки праць Я., на які вказували рецензенти (В.Антонович, Д.Багалій, М.Сумцов, О.Лазаревський, Б.Грінченко та ін.), компенсуються доступністю сприйняття наукових досліджень для широкого кола читачів, тому вони не втратили свого значення і нині. Монографічні праці Я. і його історична белетристика, яка публікувалася на шпальтах багатьох тогочасних газет і часописів, пробуджувала інтерес читачів не лише до історії запорозьких козаків, але й загалом до історії й культури українського народу, надихали українських художників, композиторів, поетів. У Дніпропетровську в будинку Я. в 1946 відкрито меморіальний музей. У 1995 біля могили вченого споруджено бронзовий пам'ятник.

Г.Швидько (Дніпропетровськ).

ЯВОРСЬКИЙ ІВАН (1858 - 1930) - український громадсько-політичний діяч у Галичині, греко-католицький священник. Н. у с. Ступниці Самбірського повіту (тепер Львівська обл.). З 1895 - парох с. Стрільбичі. Організатор українського культурного та економічного руху на Самбірщині. Діяч Української національно-демократичної партії, з 1899 - член її Ширшого народного комітету. Один з організаторів селянських страйків 1902. Активно виступав на захист прав українського шкільництва. У 1913-18 був послом до галицького сейму. З жовтня 1918 член Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918-19. Помер у с. Стрільбичі.

О.Павлишин (Львів).

ЯВОРСЬКИЙ МАТВІЙ [28.11.1884 (за ін. дан., 15.11.1885) - 3.11.1937] - відомий український історик. Н. ус. Корчмині Сокальського повіту на Галичині в сім'ї селянина. У 1910 закінчив юридичний ф-тет Львівського ун-ту, вивчав право у Віденському ун-ті. Володів дев'ятьма мовами. Працював на фабриці у Сілезії, а під час навчання в ун-ті - в товаристві "Дністер". У 1912 захистив дисертацію на звання доктора політичних наук. Налігав до Русько-української радикальної партії. У роки Першої світової війни служив у австрійській армії.

У 1914-16 - хорунжий в австрійській армії. З 1917- військовий перекладач, працював у штабі військового уповноваженого австрійського уряду при Українській Центральній Раді, згодом - при уряді гетьмана П.Скоропадського. Після про-гопошення Західно-Української Народної Республіки у листопаді 1918 повернувся в Галичину, служив у військовій жандармерії. З кін. 1918 під впливом краху гетьманського режиму перейшов на більшовицькі позиції. Належав до числа офіцерів Української галицької армії, які готували перехід УГА на бік Червоної армії. Був начальником політшколи для червоних старшин у Києві. Після переходу Червоної української галицької армії на бік Армії УНР залишився у складі Червоної армії. Виїхав до Москви, а згодом - до Казані, де у квітні 1920 вступив до більшовицької партії. Член організаційного комітету КПСГ (1920-21), уповноважений партії при ЦК КП(б)У. В серпні 1920 повернувся в Україну, викладав в Інституті народної освіти та Центральній партійній школі у Харкові. З грудня 1922 працював в Українському інституті марксизму і марксознавства в Харкові. У 1924 призначений заступником, у 1926-29 виконував обов'язки завідувача Управління науковими установами в Україні (Укрнаука) при наркоматі освіти УСРР. Один з організаторів Українського товариства істориків-марксистів. Я. першим з українських істориків створив узагальнений курс історії України на методологічних засадах марксизму.

Автор перших в українській історіографії марксистських підручників ("Нарис історії України", 1923-24, 2 т.; "Коротка історія України", 1927; "Історія України у стислому нарисі", 1928-29; "Україна в епоху капіталізму"; 1924-25; у 3 т.), праць з історії громадських рухів та революції в Україні ("История революционного движения на Украине", 1922; "Революция на Украине в її головніших етапах", 1923; "Нариси з історії революційної боротьби на Україні", 1927-28; тт. 1-2), численних статей у спеціалізованих журналах. Я. вів боротьбу проти "української буржуазної історіографії", головним чином проти школи М.Грушевського. У грудні 1928 Я. було надано ступінь доктора історичних наук без захисту дисертації за опублікованими працями. У 1928 розпочалася критика Я. російськими істориками-марксистами, зокрема, М.Покровським за "націоналістичні перекошеня". Я. було звинувачено у підміні класового підходу "формально-націоналістичним", запереченні ним існування великої української буржуазії, надання українській соціал-демократії революційних рис, недооцінці діяльності більшовицької партії в Україні в дожовтневий період. Боротьба з "яворщиною" стала одним із напрямків ліквідації української національної історіографії в УСРР. У червні 1929 обраний дійсним членом ВУАН. У лютому 1930 виключений з партії та звільнений від обов'язків у ВУАН. Виїхав з України до Ленінграда. Заарештований органами ДПУ у 1931. У 1932 за звинуваченням в участі неіснуючого "Українського національного центру" засуджений до 6 років ув'язнення. Покарання відбував на Соловках. Під час ув'язнення виступив з різкою критикою Комуністичної партії та самого Сталіна за їхню злочинну політику, зокрема, щодо українців. Звинувачений у створенні табірної підпільної організації і засуджений до розстрілу. Реабілітований радянською владою у 1989.

Я. Грицак (Львів).

ЯВОРСЬКИЙ СТЕФАН (світське ім'я - Симеон; 1658 - 27.11.1722) - український церковний діяч, письменник-полеміст, проповідник. Н. в Яворові (тепер Львівська обл.) у шляхетній родині. У 1684 закінчив Києво-Могилянську академію. Виїхав до Речі Посполитої, де навчався в єзуїтських школах Львова, Любліна, Познані, Вільно. Перейшов на католицтво. Бл. 1689 (за ін. дан. - 1687) повернувся до Києва. Знову прийняв православ'я і постригся у ченці. Був професором і префектом Києво-Могилянської академії. У квітні 1700 висвячений на митрополита рязанського і муромського. В 1701 після смерті Московського патріарха Адріана призначений екзархом і блюстителем патріаршого престолу. У 1701 очолив Слов'яно-греко-латинську академію в Москві. Реформував навчальний процес у цьому навчальному закладі за зразком Києво-Могилянської академії, заснував при академії театр. Був прихильником політики І.Мазепи, однак після виступу українського гетьмана на боці Карпа XII став одним із найзапекліших його противників. Я. не підтримав проведення церковної реформи, головним ініціатором якої був Ф.Прокопович. У своїх філософських творах у зауважуваній формі виступав проти підпорядкування церкви світській владі. З 1721 Я. призначений президентом Синоду, хоча впливу на його справи не мав. Автор філософських трактатів, проповідей, віршів (у т.ч. і лат. мовою), зокрема, "Виноград Христов..." (1698), "Знаменія пришествія антихрестова..." (1728). У 1718 Я. написав свій найвизначніший полемічний твір "Камінь віри ..." (опубл. 1728), спрямований проти протестантизму (лютеранства).

І. Підкова (Львів).

ЯГАЙЛО (Йогайла, Ягелло, Владислав II Ягайло; 1348 - 1.6.1434) - великий князь Литовський (1377-92) і польський король (1386-1434). Син Ольгерда Гедиміновича. Засновник династії Ягеллонів. Після смерті батька отримав великокнязівський престол і став разом із своїм дядьком Кейстутом володарем Литви. Цей дідархичний режим, успадкований від попередніх років, виявився нетривким: між співправителями спалахнула відверта боротьба, що закінчилась ув'язненням і загибеллю Кейстута (1382). Проти Я. розпочав боротьбу в союзі з хрестоносцями Вітовт Кейстутович, що змусило Я. шукати союзу з Польщею. Уклав Кревську унію 1385, що передбачала інкорпорацію його держави до складу Польської Корони й перехід у католицтво всіх мешканців Литви. У 1386 Я. одружився з польською королевою Ядвігою і 4.3.1386 під ім'ям Владислава II коронувався у Кракові на польський престол. У 1387 Я. захопив і приєднав до Польщі галицькі землі. В 1392 за Острівською угодою змушений частково відродити політичну самостійність Литви, передавши її в управління Вітовту. У Грюнвальдській битві 1410 Я. і Вітовт очолювали об'єднане польсько-литовсько-українсько-московсько-білоруське військо, яке розгромило війська Тевтонського ордену.

О.Русина (Київ).

ЯГЕЛЛОНИ - династія польських королів (1386-1572) та великих князів литовських. Представники династії Я. правили також у Чехії (1471-1526) та Угорщині (1440-44; 1490-1526). Династія Я. литовського походження, одна з ліній князівського роду Гедиміновичів. Засновник династії великий князь литовський Ягайло. Після одруження з королевою Польщі Ядвігою коронований на польський престол під ім'ям Владислава II Ягайла. Ін. представники династії: Владислав IV Варненчик, Казимир IV Ягеллончик, Ян I Ольбрахт, Сигізмунд I Старий, Сигізмунд II Август. За правління Я. в Україні завершився процес ліквідації удільних князівств, значно посилилася полонізація українського населення, відбувалось подальше закріпачення селян і зміцнювались позиції католицької церкви. Польська лінія Я. обірвалась після смерті бездітного короля Сигізмунда II Августа.

О.Русина (Київ).

ЯГІЧ (Ягич) ВАТРОСЛАВ (6.7.1838 -5.8.1923) - хорватський лінгвіст, палеограф і археограф, літературознавець, історик, філолог-славіст. Н. у м. Вараждин (Хорватія). Після закінчення у 1860 відділення класичної філології Віденського ун-ту тривалий час працював викладачем грецької і латинської мов у Загребській гімназії. Одночасно був секретарем Ради у справах середніх навчальних закладів Хорватії, редактором філологічної частини журналу "Літератор" (1863-66), секретарем літературно-наукового і просвітнього товариства "Матиця Іллірська". У 1870 здобув науковий ступінь доктора філософії у Лейпцизькому та доктора слов'янської філології у Петербурзькому ун-тах. Професор Новоросійського (1872-74), Берлінського (1874-80), Петербурзького (1880-86) та Віденського (1886-1908) ун-тів. Член Югослов'янської академії наук і мистецтва у Загребі (1867), Краківської (1878) і Петербурзької (1880) академії наук, Сербської Матиці у м. Нові-Сад, Товариства сербської літератури у Белграді, Наукового товариства ім. Шевченка (1903). Я. багато зробив для організаційного розвитку науки: став засновником першого міжнародного славістичного журналу ("Архів слов'янської філології", 1875-1920); виступив ініціатором видання і був редактором "Енциклопедії слов'янської філології" (виходила в Петербурзі протягом 1908-29, видання не закінчене). Автор бл. 700 досліджень з різних галузей слов'янознавства. Опублікував багато пам'яток слов'янської писемності (Зографське, Маріїнське, Добрилово Євангелія, Болонський Псалтир та ін.). Я. автор праць з палеографії, старослов'янської мови та її історії ("Чотири критико-палеографічні статті", 1882; "Питання про руни у слов'ян", 1911; "Глаголичне письмо", 1911; "Історія виникнення церковнослов'янської мови", 1913); історії науки і культури слов'ян ("Історія слов'янської філології", 1910; "Джерела до історії слов'янської філології", "Історія сербо-хорватської літератури", 1871), дослідження про Ю.Крижанича та ін. Для вивчення історії слов'янських народів особливе значення мають дослідження Я. про діяльність просвітителів Кирила та Мефодія, публікація окремих важливих правових пам'яток (Поліцький статут, Вінодольський закон та ін.) з коментарями. Досліджував давньоукраїнські пам'ятки, яким присвятив низку праць - "Галицьке Євангеліє 1144", "Іван Ужєвич -граматик 17 ст." та ін. Значну увагу приділяв вивченню української мови і літератури (використовував опрацьовані матеріали, зокрема, граматики Л.Зизанія, М.Смотрицького у своїх працях), фольклору, народної поезії. Питання фонетики і морфології української мови ґрунтовно розглянув у рецензії на працю "Нарис звукової історії малоруського нарiччя" П.Житецького. Наукові праці Я. були знані й високо оцінені українськими вченими та письменниками О.Калужняцьким, О.Колессою, О.Маковеєм, К.Студинським, І.Франком, В.Щуратом та ін. Помер у Відні.

М.Кріль (Львів).

ЯГОДА (Ієгуда) ГЕНРИХ ГРИГОРОВИЧ (Гіршович; 1891 - 15.3.1938) - перший нарком внутрішніх справ СРСР (з липня 1934). Одержавши середню освіту, працював статистиком (за Р.Гулем - фармацевтом). Змолоду приєднався до антидержавного руху, брав участь у нелегальній організації в Нижньому Новгороді. У 1904-05 працював у підпільній друкарні, у 1907 вступив до РСДРП. Підтримував тісне знайомство з Я.Свердловим. У 1911-13 перебував на засланні у Сибіру, згодом працював на Путиловському заводі в Петрограді. Активний учасник жовтневого перевороту 1917. Працював у Вищій військовій інспекції РСЧА, 31919- член колегії Наркомату зовнішньої торгівлі, з 1920 - член колегії ВНК, з 1924 - заступник голови ОДПУ У 1931-32 займався організацією каторжних робіт в'язнів на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу (ББК), за що був нагороджений орденом Леніна. На ББК йому встановлено пам'ятник, а його ім'ям названо Вищу прикордонну школу ОДПУ. Розпочав будівництво каналу Москва-Волга.

У липні 1934 призначений наркомом внутрішніх справ СРСР. На 17 з'їзді ВКП(б) обраний членом ЦВК СРСР. Серією наказів і розпоряджень (зокрема, наказом від 26.1.1935 про реорганізацію тюремного режиму, розпорядженнями про максимальне посилення вимогливості до співробітників) перетворив своє відомство на винятково ефективну машину насильства. Створив всеохоплюючий репресивний апарат, що став досконалим знаряддям тоталітарної системи. Після провокаційного убивства С.Кірова (1.12.1934) Я. розгорнув широкомасштабну кампанію політичного терору, жертвами якого, зокрема, стали укр. письменники К.Буревій, О.Близько, Г.Косинка, І.Крушельницький, Д.Фальківський та багато ін. За 1935-36 кількість в'язнів у концтаборах зросла у 4 рази. У листопаді 1935 Я. першим із наркомів внутрішніх справ удостоєний звання комісара державної безпеки, що відповідало військовому званню маршала.

У внутрішньопартійній боротьбі позиція Я. була близькою до позиції М.Бухаріна й Грикова, що було небезпечним для Сталіна. Не розібравшись у політичній розстановці сил, у 1935 розгорнув т. зв. кремлівську

справу, за якою було засуджено 110 осіб на чолі з Каменевим (інкримінували підготовку вбивства Сталіна). У вересні 1936 Я. спочатку було переведено на посаду наркома пошти й телеграфу, а у квітні 1937 заарештовано. Під час процесу "правотроцькістського блоку" (2-13.3.1938) Я. разом із Бухаріним, Риковим, Раковським та ін. засуджено до розстрілу. Після цього було репресовано 15 його найближчих родичів - батьків, дружину, п'ять сестер з їхніми чоловіками та ін. Новий нарком М.Єжов послідовно винищував кадри Я. (всього ліквідовано 14 тис. чекістів).

С.Білокінь (Київ).

ЯГОЛДАЙ САРАЙОВИЧ - князь тюркського походження (можливо, тотожний беку Ягалтаю, котрий у 1340-50 роках перебував при дворі золотоординських ханів Джанібєка та Бірдібека). Наприкін. 14 ст. Я.С. належали маєтності у складі Мужеча (на Пслі, десь між суч. Суджею та Обоянню), Милолюбля (на Донці) й Осколу (сучасн. Старий Оскол, у р-ні якого джерела 17 ст. нотують "Яголдайове городище"). Цей феодал, зафіксований в ярлику Тохтамиша як "тьма Сарайового сина Яголдая", був успадкований його нащадками. У 1497 володіння роду Я.С. як складову частину Путивльського повіту поділено між кількома київськими боярами (у 1500 ці землі, як і решта Путивльщини, відійшли до складу Московської держави).

О.Русина (Київ).

ЯДВІГА (1371 -17.7.1399)-польська королева 1384-99. Наймолодша з трьох дочок короля Угорщини і Польщі Людвіка I Угорського та Ельжбети - дочки боснійського правителя (бана) Степана II Котроманича. У 1378

була заручена з Вільгельмом - сином і спадкоємцем австрійського герцога Леопольда III Габсбурга і після досягнення 12-річного віку мала стати його дружиною. Відтоді виховувалась у віденському герцогському дворі. Після смерті Людвіка (1382) повинна була разом з Вільгельмом успадкувати угорський престол, однак королевою стала середня сестра Я. Марія. Незабаром польська шляхта, розчарована у персональній унії з Угорщиною, домоглася згоди на передачу Я. польського престолу, призначеного для Марії. Я. була коронована у Кракові 16.10.1384. У 1386 розірвала шлюб з Вільгельмом 1 в лютому 1386 одружилася з великим князем литовським Ягайлом (коронований королем Польщі 4.3.1386 під ім'ям Владислава II), що оформило Кревську унію 1385. Внаслідок укладення унії в Польщі встановилася система співправління Я. і Владислава II Ягайла. На Я. покладався обов'язок забезпечити спадковий характер польської корони. Я. мала свою державну канцелярію, брала участь у вирішенні зовнішньополітичних питань. У 1387 Я. очолила похід польської шляхти у Галицьку Русь, що призвело до остаточного включення частини земель Галицько-Волинського князівства до складу Польщі. Я. намагалася мирним шляхом вирішити територіальні проблеми між Польщею і Тевтонським орденом. У 1397-98 вела переговори з великим магістром ордену Конрадом фон Юнінгеном з метою повернення Польщі Добжинської землі. Протидіяла політичній діяльності князя Вітовта, який намагався розірвати Кревську унію і відновити незалежність Литви. Я. підтримувала розвиток науки і мистецтва, сприяла підготовці відновлення Краківського (Ягеллонського) ун-ту. Похована у кафедральному соборі в Кракові.

М.Крикун (Львів).

ЯЗИГИ - сарматські племена, що розселились у 2 ст. до н.е. в Пн. Приазов'ї. Про Я. згадують античні автори - Страбон, Тацит, Клавдій Птолемей, Пліній, Стефан Візантійський. У 2 ст. до н.е. жили на побережжі Меотиди (Азовське море), у пониззі Дону. Вели кочовий спосіб життя, займались скотарством; жили первіснообщинним ладом, що перебував на стадії розкладу. Я. спільно з роксоланами вели війни з Римською імперією (зазнали остаточної поразки у 174). Взимку 69-68 до н. е. здійснили два походи у Мезію. На рубежі н. е. просунулися на території між Дунаєм і Тисою, звідки витіснили даків. Частина Я. поселилася поблизу кордонів Римської імперії, а в 2 ст. н.е. перейшла в Паннонію. У період раннього середньовіччя асимільовані навколишніми народами Центральної Європи.

"ЯЗИЧИЄ" - зневажливо-полемічна назва мови, якою користувалися москвофіли на західноукраїнських землях (Галичина, Буковина, Закарпаття) у другій пол. 19 - поч. 20 ст., відстоюючи тезу національно-культурної й мовної єдності українців і росіян. Основу "Я." становила церковно-слов'янська мова в суміші з елементами російської, але з домішкою українців і полонізмів та з українською вимовою. "Я." вийшло з ужитку наприкін. 19-поч. 20 ст. після переходу провідних москвофільських видань на російську літературну мову.

Ф. Стеблій (Львів).

ЯКІВ ЧУЛАЇВСЬКИЙ (1889-р. см. невід.) -український православний церковний діяч, єпископ Української автокефальної православної церкви. Н. на Київщині. У 1914 висвячений на священника. Служив у с. Овечачому Бердичівського повіту. У травні 1921 був учасником Українського православного церковного собору Київщини, на якому обраний до тимчасового керівного органу Всеукраїнської спілки православних парафій -Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР). 14.10.1923 висвячений на єпископа Бердичівської округи, згодом - духовний керівник Глухівської округи. У жовтні 1926 обраний членом президії ВПЦР, завідувачем відділу церковної освіти. У жовтні 1927 на другому Всеукраїнському православному церковному соборі УАПЦ переобраний членом президії ВПЦР, завідувачем книжкової комори ВПЦР. У 1931 заарештований органами НКВС, засланий до сибірських таборів, де і загинув.

О.Ігнатуша (Запоріжжя).

ЯКІР ЙОНА ЕММАНУІЛОВИЧ [3(15).8.1896-11.6.1937] - радянський військовий діяч. Н. у Кишиневі в сім'ї аптекаря. За походженням єврей. Закінчив реальне училище. Деякий час навчався в Базельському ун-ті, з 1915 - у Харківському технологічному ін-ті. Під час навчання в інституті брав участь у роботі студентських політгуртків, У квітні 1917 вступив до більшовицької партії, у грудні став членом Бессарабського губревкому. У січні 1918 організував і очолив загін червоногвардійців, який вів боротьбу проти румунських окупаційних військ, що захопили Бессарабію. З вересня 1918- член Реввійськради 8-ої армії, командував групою військ. Восени 1918 керував бойовими операціями проти білокозаків генерала Краснова, згодом - 45-ою стрілецькою дивізією, яка вела бойові дії проти військ під командуванням генералів А.Денікіна, М.Юденича, а також армії отамана Н.Махна. У серпні-вересні 1919 очолював південну групу військ 12-ої армії, що здійснила бойовий похід з Одеси до Житомира. У березні-вересні 1920 командував Фастівською, потім Золочівською та Львівською групами військ Червоної армії під час польсько-радянської війни 1920. У 1921-24 - командувач 14-ої армії, військами Кримського (з квітня 1921) та Київського (з жовтня 1921) військових округів. У 1924-25 Я. очолював головне управління навчальних закладів Червоної армії. З листопада 1925 протягом 12 років командував військами Українського військового округу. У 1930-34 - член Реввійськради СРСР, з 1936 - член Військової ради НКО СРСР. Обирався делегатом з'їздів РКП(б), а також дев'яти з'їздів Компартії більшовиків України. Неодноразово входив до складу ЦВК УСРР, а також ЦВК Союзу РСР. Автор праць з питань військового будівництва, місця армії у функціонуванні політичної системи. У 1937 заарештований і за особистою санкцією Й.Сталіна 11.6.1937 розстріляний. Згодом реабілітований.

П.Панченко (Київ).

ЯКОВЛІВ АНДРІЙ (11.12.1872-14.5.1955)-український учений, громадсько-політичний діяч, юрист. Н. у Чигирині (тепер Черкаська обл.). Дійсний член Українського наукового товариства та Наукового товариства ім. Т.Шевченка. У 1894 закінчив Київську духовну семінарію. Працював учителем у Черкасах. У 1898-1902 навчався на юридичному ф-ті Дерптського ун-ту (Тартуському; тепер Естонія). Займався науковою роботою під керівництвом проф. М.Дьяконова, вивчав історію західноросійського і українського права. Залишений при ун-ті для підготовки до здобуття професорського звання, але через ряд обставин змушений повернутись до Києва. У 1904 закінчив Київський ун-т. Служив у Київській казенній палаті. Продовжував дослідження з історії українського права. Друкувався у тижневику "Україна", був членом управи "Просвіти". У 1908 залишив державну службу і перейшов до адвокатури. З 1910 працював помічником юрисконсульта, а згодом юрисконсультом Київської міської управи. У 1917 організував Товариство українських адвокатів, був одним із співзасновників Українського юридичного товариства. У квітні 1917 обраний до складу Української Центральної Ради від Києва. На поч. 1918 - директор канцелярії УЦР, пізніше - надзвичайний посол в Австро-Угорщині. У січні 1919 Я. був призначений головою дипломатичної місії УНР у Бельгії і Голландії. З 1923 жив у Празі. Обіймав посаду доцента кафедри цивільного процесу на ф-ті права і суспільних наук Українського вільного університету. З 1926 -професор, з 1929 - звичайний професор. У 1930-31 і 1945 - ректор УВУ. В 1937 переїхав до Варшави, де з 1939 очолював Український науковий інститут. У 1940—45 знову перебував у Празі. Після закінчення війни переїхав до Бельгії, звідки перебрався до США. Помер і похований у Нью-Йорку. Я. був одним з найвизначніших дослідників історії українського права. Серед найважливіших праць: "Цивільний процес" (1926), "Договір гетьмана Б.Хмельницького з Москвою 1654 р." (1927), "Впливи старочеського права на право українсько-литовської доби 15-16ст." (1929), "Про копні суди на Україні" (1931), "Московські проекти договірних пунктів з гетьманом І.Виговським" (1933), "Українсько-московські договори 16-17 вв." (1934), "Основи Конституції УНР" (1935), "Das Deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse aufdas Ukrainische Recht im 16-17 Jahrhundert" (1942), "Український кодекс 1743" (1949), "Договір Б.Хмельницького" (1954) та ін.

І.Підкова (Львів).

ЯЛТИНСЬКА КОНВЕНЦІЯ 1945 (Кримська конференція 1945)-дипломатична зустріч глав урядів трьох союзних держав - США, СРСР і Великої Британії, що відбулася поблизу м. Ялти (у Ливадії) 4-12.2.1945. Делегації держав очолювали: СРСР - Й.Сталін, США - Ф.Рузвельт, Великої Британії У.Черчилль. Конференція стала важливим етапом у погодженні дій головних учасників антигітлерівської коаліції щодо організації спільних воєнних заходів для остаточного розгрому нацистської Німеччини. Як. визначила позиції союзників щодо Німеччини після її остаточної капітуляції й зафіксувала головні принципи, на яких мала здійснюватись мирна політика й післявоєнне влаштування Європи. В основу погодженої політики закладались принципи демократизації й демілітаризації Німеччини. На Як. було вирішено, що її територія буде окупована союзними військами і над нею встановиться контроль трьох держав - США, СРСР, Великої Британії. Учасники конференції заявили: "Нашою непохитною метою є знищення німецького мілітаризму й нацизму... Ми сповнені рішучості роззброїти й розпустити усі німецькі збройні сили, знищити німецький генеральний штаб, який неодноразово сприяв відродженню німецького мілітаризму, вилучити або знищити все німецьке військове обладнання, ліквідувати або поставити під контроль всю німецьку промисловість, яку могли б використовувати для воєнного виробництва; притягнути усіх воєнних злочинців до справедливого і скорого покарання, стерти з поверхні землі нацистську партію, нацистські закони, організації й установи, усунути будь-який нацистський і мілітаристський вплив із громадських установ, із культури і економічного життя німецького народу...". Глави трьох держав схвалили проекти угод, розроблених Європейською Консультативною Комісією (СКК) - "Про зони окупації Німеччини і про управління "Великим Берліном", "Про контрольний механізм у Німеччині". Згідно з останнім документом верховна влада в Німеччині у період

окупації мала здійснюватись головнокомандувачами збройних сил США, СРСР, Великої Британії. Учасники конференції домовилися діяти щодо загальнонімецьких проблем спільно як члени Центральної Контрольної Комісії (згодом - Союзна Контрольна Рада). Вирішено також виділити зону окупації Франції. Ухвалено зобов'язати Німеччину відшкодувати заподіяну нею шкоду переважно у формі репараційних поставок. Попередньо "Великий Берлін" відходив до радянської зони окупації, а управління ним повинна здійснювати міжсоюзна комендатура, підпорядкована Контрольній Раді. Контрольна Рада мала діяти "впродовж початкового періоду окупації Німеччини, який наступить безпосередньо за капітуляцією, тобто протягом періоду виконання Німеччиною основних вимог беззастережної капітуляції". Разом з тим конференція, стурбована проблемами всезагального миру та безпеки народів, в офіційному комюніке наголосила на необхідності створити таку міжнародну організацію, яка б відігравала суттєву роль як у "попередженні агресії, так і для усунення політичних, економічних і соціальних причин війни шляхом тісної й постійної співпраці всіх миролюбних народів". З цією метою 25.4.1945 у Сан-Франциско була скликана конференція Об'єднаних Націй для підготовки статуту міжнародної організації безпеки і співпраці. Вирішено, що в основі діяльності ООН має бути принцип однакості великих держав під час вирішення важливих проблем забезпечення миру. Я.к. прийняла "Декларацію про визволену Європу", яка визначила принципи перебудови національно-економічного життя, остаточного знищення слідів фашизму і нацизму, створення демократичних інститутів тощо. Щодо Польської держави конференція висловила "спільне бажання бачити встановлену сильну, вільну, незалежну і демократичну Польщу". Східний кордон Польщі визначався по Керзона лінії і незначними відхиленнями на користь Польської держави. На заході Польща мала отримати значні територіальні прирощення. Ряд рекомендацій було схвалено щодо післявоєнної Югославії, зокрема, про її Тимчасовий уряд і створення Тимчасового парламенту на основі Антифашистського віча національного визволення Югославії. Конференція схвалила "Угоду трьох великих держав з питань Далекого Сходу", яка передбачала вступ СРСР у війну з Японією, а також передачу Радянському Союзу південного Сахаліну, прилеглих до нього островів та Курильських островів. Незважаючи на виваженість рішень конференції й продуманість її документів, вони не були повністю виконані у післявоєнні роки через "холодну війну" і деструктивну позицію Радянського Союзу та його сателітів. Я.к. відіграла важливу історичну роль і стала взірцем демократичного вирішення найскладніших світових проблем.

М.Рожик (Львів).

ЯМКОВО-ГРЕБІНЦЕВОЇ КЕРАМІКИ КУЛЬТУРИ (культурно-історична область ямково-гребінцевої кераміки) - археологічні культури неоліту Північно-Східної Європи. Поширені від Прибалтики і Кольського півострова до Уралу та Зауралля. Окремі пам'ятки знайдені у північно-східних районах Польщі. Назва походить від характерного орнаменту на глиняному посуді у вигляді ямок, нанесених одно- і багатозубчастим штампом. Складається з ряду локальних археологічних культур: ляннівської, балахнинської та ін. у верхів'ях Оки; каргопільська, біломорська та ін. на Півночі. Спільними рисами культур є короткочасні поселення на берегах річок і озер, округлі та овальні наземні дерев'яні житла з вогнищами, глиняний посуд з округлим та гострим дном. Локальні відмінності проявляються переважно в орнаментативній глиняного посуду. Господарський і соціальний розвиток лісових племен Я.-г.к.к. відзначався сповільненими темпами через несприятливі умови. Основними заняттями були мисливство, рибальство, збиральництво. Домашні заняття: виготовлення крем'яних і кам'яних, кістяних та дерев'яних знарядь, глиняного посуду. Соціальне життя вивчене недостатньо. Поширені патріархальні відносини, характерні для мисливських племен. У духовній культурі мали місце анімалістичні й тотемістичні вірування, в деяких районах набув розвитку на-скельний заглиблений живопис, виготовлення кістяних і крем'яних фігурок тварин (лосів, змій) та людей. Пам'ятки Я.-г.к.к. знаходять на Лівобережжі Дніпра, в басейнах річок Десни, Сейму, Сули, Ворскли та верхів'ях Сіверського Дінця. За особливостями кераміки їх виділяють в окрему деснянську групу. Поселення: Погоріловка, Лизогубове, Грішівка та ін. Виділяють ранній і пізній етапи розвитку культури на Лівобережжі Дніпра. Час існування - друга пол. IV - III тис. до н.е. Припускають, що населення Я.-г.к.к. взяло участь у формуванні фіномовних народів.

М.Пелещин (Львів).

ЯМНА КУЛЬТУРА (ямна етнокультурна спільність) - археологічна культура, створена великою групою близьких за походженням племен, що жили в другій пол. III тис. - на поч. II тис. до н.е. у степовій і частково в лісостеповій смугах Сх. Європи - від Південного Уралу до пониззя Дунаю. Вони залишили кургани, рідше - відомі поселення. Відкрив Я.к. на поч. 20 ст. російський археолог В.Городцов. Назву отримала від звичаю хоронити покійників у прямокутних ямах під невисокими насипами курганів. У 1820—40-х роках часто вживалась назва "культура скорчених або пофарбованих кістяків" (від звичаю посипати ноги, руки, голову покійників червоною вохрою). У 1860-70 роках на території Я.к. виділено локально-хронологічні групи з характерними етнографічними рисами. Найбільш ранніми вважаються репінська і хвалинська групи в Поволжі та Подонні. Існують й інші, детальніші схеми територіально-хронологічного розчленування пам'яток Я.к. На території України виділяють два етапи розвитку - ранній і пізній. Ранній етап представлений поселенням біля присілка Репіно в Донецькій обл., нижніми горизонтами в урочищі Скеля-Каменоломня в Дніпропетровській обл. До пізнього етапу відносять поселення Михайлівка-3 та верхній горизонт поселення в Скелі-Каменоломні. На пізньому етапі виділяють п'ять груп племен: донецька, нижньодніпровська, середньодніпровська, приазовсько-кримська та південнобузька. Населення Я.к. жило в наземних будівлях з кам'яним підмурком, користувалося крем'яними (ножі, скребки, наконечники стріл, списів), кістяними

(проколки, гарпуни, молотки) та бронзовими знаряддями (ножі, шила). Глиняний посуд ліпний, опуклодонний (горщики, амфори, черпаки та ін.), прикрашений заглибленнями від зубчастого штампу, мотузка. Творці Я.к. займалися землеробством, скотарством (велика і дрібна рогата худоба, свині, коні), про що свідчать знахідки рогових мотик, кам'яних зернотерок, крем'яних серпів. Значну роль відігравали полювання і рибалство. Знахідки в кургані Сторожова могила та в ін. залишків дерев'яних коліс свідчать про відкриття населенням Я.к. колісного транспорту. Як тяглову силу використовували волів. У курганах Я.к. часто знаходять кам'яні стели зі схематичним зображенням воїнів. У племен Я.к. панували патріархально-родові відносини. У багатших похованнях зустрічаються срібні й золоті речі. Про походження племен Я.к. немає єдиної думки. На території України ранні групи населення Я.к. вступили в контакти з жителями пізньотрипільських поселень у Південному Побужжі, а пізніші групи - з населенням катакомбної культури. Населення Я.к. мало вплив на етнокультурну історію Південно-Східної Євроди, окремі групи його проникли на Балкани. За етнічно-мовною приналежністю населення Я.к. походило, ймовірно, від іранської групи індоєвропейців.

М.Пелещин (Львів).

ЯН I ОЛЬБРАХТ (27.12.1459-17.6.1501)-польський король (1492-1501). Син Казимира IV Ягеллончика. Організатор походу 1497 у Молдову, який завершився розгромом польського війська у Буковині армією молдовського господаря Стефана Великого й спровокував спустошливий турецько-татарський напад на Поділля та Галичину в 1498. За ініціативою Я. I О. в 1499 було відновлено польсько-литовську унію у формі підтвердження Городельського акту 1413 (див. Городельська унія 1413).

О.Русина (Київ).

ЯН II КАЗИМИР (22.3.1609 - 16.12.1672) -польський король (1648-68) з династії Ваза. Син Сигізмунда III Вази. До вступу на польський престол був кардиналом. Обраний на польський престол після смерті свого брата Владислава IV Вази. Всі сили спрямовував на придушення національно-визвольної війни українського народу 1648-57. У 1649 і 1653 Я. II К. особисто очолював посполите рушення на Україну. У 1655-60 вів війну з антипольською коаліцією, до якої входили Швеція, Гетьманщина, Бранденбург і Трансильванія. Глибока внутрішня криза, в якій у 1660 роках опинилася Річ Посполита, й нездатність Я. II К. зміцнити позиції королівської влади змусили його добровільно зректися престолу. Я. II К. скінчив життя в Парижі, де мав власне абатство.

О.Русина (Київ).

ЯН III СОБЄСЬКИЙ (17.8.1629-17.6.1696)-польський полководець, король Польщі (з 1674). Н. в Одеському замку на Львівщині. Син руського воєводи Якуба Собєського та Софії Данилович, внучки польського гетьмана С.Жопкевського. Навчався у Краківському ун-ті. Згодом здійснив подорож країнами Західної Європи. Брав участь у Зборівській битві 1648 і Берестецькій битві 1651. У 1656 призначений коронним хорунжим, пізніше брав участь у воєнній кампанії С.Чарнецького. У 1665 отримав посаду великого коронного маршалка, у 1666 - коронний польний гетьман. Після перемоги у битві під Підгайцями призначений великим коронним гетьманом (з 1668). Командував польськими військами під час українсько-турецько-польської війни 1672-76. У 1673 очолював польську армію у битві під Хотином, в якій було розгромлено турецькі війська. Після смерті короля М.Вишневецького 19.5.1674 Я.ІІІ С. обрано королем Польщі та великим князем литовським (коронований 1676). За його правління укладений Журавненський мирний договір 1676 між Річчю Посполитою і Туреччиною. Намагався обмежити вплив магнатів та шляхти на державні справи, проводив реформу управління країною для зміцнення королівської влади. Прагнув утворити воєнний союз з Францією, Швецією і Московською державою проти Габсбургів - Бранденбурзько-Пруської держави. З цією метою уклав договори з Францією (1675) та Швецією (1677). У 1683 армія на чолі з Я. III С., у складі якої воювали козацькі полки (бл. 5 тис. чол.), примусила турків під командуванням візира Кара-Мустафи зняти облогу Відня. За правління Я. III С. Польща разом з Австрією, Венецією, Ватиканом і Запорозжжям належала до антитурецької коаліції- "Священної Ліги". У 1684 Я. III С. видав універсал, який узаконив існування козацтва у Правобережній Україні. Підписав з Московською державою "Вічний мир" 1686, що завершив поділ українських земель між Польщею і Московською державою. Помер у замку Вілянув поблизу Варшави. Похований у Кракові.

Р.Шуст (Львів).

ЯНЕНКО-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ПАВЛО (Янович-Хмельницький; рр. н. і см. невід.) - український військовий діяч, дипломат, київський полковник (з 1653; за ін. дан.-1654). Небіж Б.Хмельницького. У жовтні 1652 за наказом гетьмана Б.Хмельницького супроводжував тіло його сина до Чигирина. Один з найактивніших противників воєнно-політичного союзу Гетьманщини з Московським царством. Прихильник політики І.Виговського. У 1658 разом з Бихівським полковником Д.Виговським та уманським і подільським полковником О.Гоголем брав участь у невдалій спробі звільнити Київ від московської залоги князя Ю.Барятинського. Очолив посольство Ю.Хмельницького до польського короля Яна II Казимира. У січні 1676 за дорученням гетьмана П.Дорошенка їздив із посольством до московського царя Олексія Михайловича. В 1679 Я.-Х. проголосив себе гетьманом Лівобережної України. Розбитий козаками стародубського полковника І.Скоропадського. Захоплений у полон і ув'язнений у Сосниці, де і помер.

І.Підкова (Львів).

ЯНИЧАРИ - турецька регулярна піхота, створена в другій пол. 14 ст. султаном Мурадом I. Разом із сипахі та акиджи (кіннота) складала основу турецької армії. Спочатку комплектувалась із військовополонених, пізніше - шляхом насильницького набору хлопчиків із християнського населення Османської імперії. Хлопчиків насильно наvertsали в іслам, виховували в дусі мусульманського фанатизму і суворій дисципліні, відданості султанові. З часом, навчивши військовій справі, з них формувалася спеціальний корпус. У різний період чисельність корпусу Я. сягала 40 тис. чол. На чолі яничарського корпусу стояв ага. Я. брали участь у завойовницьких походах султанської Туреччини, несли гарнізонну службу на Балканах і в арабських країнах. Я. було заборонено одружуватись. Вони жили в казармах, їли зі спільного казана, який служив символом яничарського корпусу. З кін. 16 ст. Я. почали втручатись у державні справи, здійснювати перевороти. Жертвою бунту Я. став султан Осман II. 15.6.1826 Я. підняли повстання проти військових реформ Махмуда Ч. Заколот жорстоко придушено, а корпус ліквідовано.

ЯНІВ ВОЛОДИМИР (21.10.1908 -19.11.1991) - відомий український учений, громадський діяч, активний учасник національно-визвольної боротьби українського народу, поет. Н. у Львові. Після закінчення гімназії вчився у Львівському та Берлінському ун-тах, де вивчав психологію, філософію, соціологію та історію. Ще у гімназійні роки включився в політичну боротьбу, був одним із засновників та провідних членів Організації вищих класів українських гімназій. Згодом став членом Організації українських націоналістів, співредактором нелегального націоналістичного журналу "Юнак". Був членом Крайової езекутиви ОУН, головним співробітником "Бюлетня КЕ на ЗУЗ" - крайового органу ОУН, в якому висвітлювалися проблеми ідеології та діяльності організації. На Львівському процесі 1936 засуджений до 5 років позбавлення волі за приналежність до ОУН. Ув'язнення відбував у польському концентраційному таборі Береза Картузька. На поч. Другої світової війни звільнений. Під час розколу ОУН підтримав позицію С.Бандери. У червні 1941 був активним учасником підготовки Акту проголошення відновлення Української держави у Львові. Невдовзі заарештований німецькою окупаційною владою і ув'язнений у концентраційному таборі. Після закінчення війни жив у еміграції в Німеччині, де продовжував активну політичну і громадську діяльність. Незважаючи на складні умови, плідно займався науковою діяльністю. Захистив докторську дисертацію на тему "Душевні переживання в'язня". Автор низки праць з питань психології, соціології, історії та української етнопсихології. У своїх працях з етнопсихології розглядав фундаментальні проблеми українського національного характеру, його особливостей, проблеми релігійності тощо. З 1946 проживав в Мюнхені. Викладав в Українському вільному університеті, тривалий час очолював цей навчальний заклад. Я. був також професором Українського католицького університету, дійсним членом Наукового товариства ім. Т.Шевченка (деякий час заст. голови НТШ в Європі), Німецького психологічного товариства, Інституту славистичних студій у Парижі та ін. Помер у Мюнхені, де і похований.

Т.Андрусак (Львів).

ЯНІВ ТРИФОН (1898 - 1920) - український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР, Н. у Бориславі на Львівщині в сім'ї робітника нафтопромислів. Навчався в гімназії. У серпні 1914 пішов добровольцем до Легіон українських січових стрільців. Брав участь у боях у Карпатах, на Стрипі, Лисоні. У листопаді 1916 потрапив у російський полон. Під час Лютневої революції 1917 перебував в Одесі. Брав активну участь у діяльності Української військової ради. З кін. 1917 - командир військових загонів, один з організаторів антигетьманських повстанських частин на півдні України. У січні 1919 командував Окремою групою у складі військ Південного фронту генерала О.Грекова. Частина Я. відзначилась у боях з Добровольчою армією під Роздільною. За бойові заслуги урядом УНР призначений командиром дивізії і підвищений у ранзі до отамана (генерал-хорунжого), став наймолодшим генералом в історії Армії УНР. Взимку 1920 потрапив у більшовицький полон і був розстріляний.

М.Литвин, К.Науменко (Львів).

ЯНІВСЬКИЙ КОНЦЕНТРАЦІЙНИЙ ТАБІР-нацистський концентраційний табір. Створений у Львові (у кін. вулиці Янівської - звідси і назва) в листопаді 1941 за наказом губернатора дистрикту "Галичина" Ляша та керівника СС і поліції дистрикту Катцмана. На території табору площею 2990 м² постійно перебувало близько 11 000 чол. (військовополонені, політичні в'язні та ін.). На одязі в'язні носили спеціальні відзнаки: трикутники синього кольору - для українців, червоного - для поляків, жовтого-для євреїв. Крім українців, євреїв, поляків, росіян, у таборі перебували громадяни Франції, Чехословаччини, Югославії, Італії, США і Великої Британії. Значна частина в'язнів загинула від голоду, епідемій, виснажливої праці або була страчена. За деякими дан., у концтаборі знищено понад 200 тис. чол. Лише влітку 1943 знищено понад тисячу в'язнів, переважно єврейської національності. Основними місцями страт в Я.к.т. були табірна площа та розміщений неподалік яр, названий "долиною смерті". Частину в'язнів табору вивозили і розстрілювали у Лисиницькому лісі. Табірна адміністрація створила з ув'язнених музикантів симфонічний оркестр під керівництвом відомого скрипаля Якуба Штрікса та львівського композитора Якова Мунда. Я.Мунд змушений написати "Танго смерті", яке звучало під час езекуцій. Наприкін. німецької окупації Галичини в'язнів єврейської національності, які залишились живими, вивезли для знищення до нацистського концтабору Бельзен. Ув'язнених ін. національностей переважно відправили на примусові роботи до Німеччини.

А.Боляновський (Львів).

ЯНКО ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ (11.4.1879-22.9.1938) - український громадський і політичний діяч, журналіст. Н. у м. Старі Санжари на Полтавщині у селянській родині. Закінчив початкову школу. Не маючи

можливості продовжувати навчання, займався самоосвітою. У 1896-1905 працював у Полтавському губернському земстві, спочатку-помічником секретаря, згодом - завідуючим підвідділом і секретарем в.д.ділу земських благодійних установ. З 1904 належав до гуртків українських есерів, був одним із провідних діячів соц.-революційного руху на Полтавщині. За політичні переконання зазнав переслідувань царської адміністрації. Уперше заарештований 18.12.1905 у Полтаві. У 1908 засуджений до 3-х років ув'язнення, згодом -на довічне поселення в Сибіру. На заслання оволодів бухгалтерською справою, працював бухгалтером на будівництві залізниці у Нижнедунську. Велестовських кам'яновугільних копалинь в Іркутській губ., Кемеровської гілки Кольчугінської залізниці та ін. роботах. Після Лютневої революції 1917 деякий час залишався у Західному Сибіру, де працював комісаром торгівлі. З квітня 1917 - член Української партії соціалістів-революціонерів, входив до складу ЦК УПСР. Влітку 1917 повернувся на Полтавщину, де його обрали головою Полтавської губернської ради робітничих і солдатських депутатів, а також членом губернської і повітової земських управ. Член Української Центральної Ради. У червні 1917 на Всеукраїнському селянському з'їзді обраний делегатом на Всеукраїнські установчі збори від Полтавської губернії. У листопаді 1918 за списком Селянської спілки І УПСР був обраний делегатом Всеросійських установчих зборів. Редактор партійного органу УПСР - часопису "Народна воля". У період Української Держави - член Українського національного союзу, один з організаторів протигетьманського повстання. У листопаді 1918 Я. був одним із кандидатів до складу Директорії УНР. Після відновлення УНР обраний головою ЦК Селянської спілки, очолював організаційний комітет УПСР. У січні 1919 частково перейшов на позиції більшовизму. Працював як журналіст у різних українських часописах. У 1920-1923 жив у Томську, згодом повернувся в Україну, У 1930 став членом Київського відділення Всесоюзного товариства політичних каторжан, 26.12.1937 заарештований за "участь у націоналістичній терористичній організації". 2.9.1938 військовою колегією Верховного суду СРСР засуджений до розстрілу.

Т.Осташко (Київ).

ЯНОВСЬКИЙ ЛЮДВІК (7.3.1878 -18.9.1921)- польський історик культури і освіти. Н. на Київщині. У 1903 закінчив історико-філологічний ф-т Київського ун-ту, викладав грецьку мову в київських гімназіях. У 1909 в Краківському (Ягеллонському) ун-ті під керівництвом проф. Ю.Третяка здобув ступінь доктора філософії. У 1912-13 очолював кафедру руської (української) та східнослов'янських літератур Краківського ун-ту.

У 1913 залишив кафедру і виїхав у Швейцарію, де пробув до 1917. Повернувшись до Києва, став організатором і ректором (1917-19) Польської університетської колегії. З 1919 був професором Віденського ун-ту. Досліджував історію польської культури і освіти в литовських та українських землях ("Харківський університет на початку свого існування 1805-20", 1911; "У проміннях Вільна і Кременця", 1923 та ін.). У праці "Про так звану "Історію Русів" (1913) дуже критично оцінив зміст цього твору, який хоча і містив багато романтичних вигадок, проте активно використовувався українськими літераторами та істориками для популяризації історії України, пробудження національної самосвідомості народу.

Л.Зашкільняк (Львів).

ЯНУШЕВСЬКИЙ ГРИГОРІЙ ЮХИМОВИЧ (18.11.1861 - р. см. невід.) - український військовий діяч, генерал-поручник. Закінчив гімназію, у 1883 - Варшавське піхотне юнкерське училище, Миколаївську академію Генерального штабу (1890). Служив у Варшавському військовому окрузі старшим ад'ютантом штабу 18-ї піхотної дивізії, штаб-офіцером для особливих доручень штабу округу, начальником штабів 6-ї кінної та 10-ї піхотної дивізій. Учасник російсько-японської війни 1904-05, нагороджений двома орденами, підвищений у ранзі до генерал-майора. З 1906 - у Московському військовому окрузі, генерал-квартирмейстер штабу округу, начальник штабу 9-го корпусу. У роки Першої світової війни 1914-18 - на Південно-Західному фронті, командував 19-ю піхотною дивізією. На службі в українській армії з 1918. Влітку 1919 Я. у складі оперативного відділу армійської групи брав участь в операціях Армії УНР під час наступу на Одесу. Після відступу Армії УНР за Збруч, перебрався у Крим, де вступив на службу в адміністрацію уряду П.Врангеля. У 1920 був головою Українського гуртка в Севастополі, за дорученням уряду УНР вів переговори з П.Врангелем. Згодом переїхав до Польщі. Відновлений на службі в Дієвій армії у 1922. Займав посаду помічника начальника Генерального штабу.

М.Литвин, К.Науменко (Львів).

ЯНЧЕВСЬКИЙ МИКОЛА (1888 - 1923) -український військовий діяч, генерал-хорунжий. Н. на Херсонщині. У 1910 закінчив Єлизаветградське кінне училище. У роки Першої світової війни 1914-18 - на Румунському фронті, командир ескадрону 12-ї кінної дивізії, ротмістр. Після утворення Української Центральної Ради і проголошення ухвал Всеукраїнських військових з'їздів став активним провідником українізації 12-ї кінної дивізії. Восени прибув з її частинами до Одеси, де виступив співзасновником Одеської гайдамацької дивізії. На поч. 1918 призначений до вишколу кінних військ УНР. За Гетьманату-командир куреня, помічник командира 3-го піхотного полку Сердюцької дивізії, за Директорії УНР - начальник інспекторського відділу штабу 6-ї дивізії Окремого корпусу січових стрільців. У 1920 брав участь у боях на більшовицькому фронті. З листопада 1920 перебував у таборі Каліша серед інтернованих українських військовиків. На поч. 1920 років був старшиною для доручень інспекторського відділу Генерального штабу, один із керівників просвітницьких товариств, зокрема, Братства Кирила і Мефодія. Очолював комісію з розробки статутів Армії УНР. Помер 1923 у Каліші.

М.Литвин, К.Науменко (Львів).

ЯНЧЕНКО ВОЛОДИМИР АНАНІЙОВИЧ (1880 - р. см. невід.) - український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. У роки Першої світової війни 1914-18 - полковник російської армії. З 1918 перебував на службі в українській армії. У період Гетьманату служив у складі другої кінної дивізії армії УНР на Волині. У 1919 командував кінним полком на Південному фронті. З 1920 - генерал-хорунжий. Учасник Другого зимового походу Армії УНР. У складі Волинської групи командував Київською дивізією (див. Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921). Після повернення з операції у листопаді 1921 перебував у таборі для військовополонених у Щеп'юрно. До 1934 перебував на генеральському обліку екзильного уряду УНР.

М.Литвин, К.Науменко (Львів).

ЯРЕМА ВОЛОДИМИР (9.12.1915; чернече ім'я - Димитрій) - патріарх Київський і всієї України Української автокефальної православної церкви. Н. у с. Глідні Березівського повіту на Сяноччині (тепер Кросненське воєводство, Польща). У 1931-38 здобував художню освіту в живописця П.Ковжуна у Львові. У 1938-39 перебував на дійсній військовій службі в польській армії. На поч. Другої світової війни 1939—45 потрапив у німецький полон. У 1942-44 навчався у Львівській мистецько-промисловій школі під керівництвом М.Осінчука. З благословення митрополита Андрея Шептицького направлений на навчання до семінарії. З квітня 1945 - на військовій службі в Радянській армії. Звільнившись із військової служби, деякий час працював у Національному музеї. Після ліквідації УГКЦ, маючи на меті протистояти остаточній русифікації та знищенню українського православ'я, прийняв у серпні 1947 священичий сан. Навчався у Ленінградській духовній академії (заочно), але був відрахований за національні переконання. У 1947-58 служив у сільських парафіях у Галичині. У 1958 був переведений до Львова, де відправляв службу в Андріївській (1958-60), П'ятницькій (1960-65), Преображенській (1965-69) церквах. З 1969 - настоятель церкви Петра і Павла. На поч. 1989 звернувся з листом до екзарха Російської православної церкви в Україні митрополита Філарета (Денисенка) із закликом до реабілітації національних церков. 19.8.1989 разом з о. Іваном Пашулею проголосив вихід Петропавлівської парафії м. Львова з-під юрисдикції Московського патріархату і перехід під омофор митрополита Мстислава (Скрипника; УАПЦ в США). Став ініціатором і активним учасником проведення Помісного собору 5-6.6.1990, на якому було ухвалено статут УАПЦ й обрано її патріарха - Мстислава. У серпні 1993 за рішенням єпископату прийняв чернечий постриг з іменем Димитрія. 5.9.1993 висвячений на єпископа Переяславського і Січеславського. 7.9.1993 Другий помісний собор обрав його патріархом Київським і всієї України. 14.10.1993 у церкві на Берестові відбулася інтронізація. Я. - автор книги "Дивний світ ікон" (1994), статей на богословську тематику та з історії іконопису. Лауреат премії ім. Свенціцьких за наукову роботу в галузі мистецтвознавства.

ЯРЕМА ЯКИМ (23.9.1884 - 15.12.1964) - український літературознавець, етнопсихолог і педагог. Дійсний член НТШ (з 1940). Н. у с. Арламівська Воля (тепер Мостиського р-ну Львівської обл.). Закінчив Перемиську гімназію. У 1903-08 навчався на філософському ф-ті Львівського ун-ту і в ун-ті Граца (Австрія). У 1909-11 працював учителем Самбірської гімназії, а з 1913 - в українській гімназії у Тернополі. На поч. Першої світової війни мобілізований до австрійської армії. У березні 1915 у складі залоги Перемиської фортеці потрапив у російський полон, в якому перебував до листопада 1917. Наприкін. 1917 вступив у Києві до Армії УНР, брав участь у боях з більшовицькими військами у січні 1918. Учасник українсько-польської війни 1918-19, сотник УГА. У 1919-21 перебував у таборі інтернованих українських вояків у Німецькому-Яблінному, де керував роботою "Просвітнього гуртка", редагував табірний тижневик "Український стрілець". У 1922 у Карловому ун-ті здобув учений ступінь доктора філософії. У 1923-25 - професор кафедри філософії Українського педагогічного інституту ім. М.Драгоманова в Празі, а з 1925 - завідувач кафедри педагогічної психології. У 1930 повернувся у Тернопіль, працював учителем приватної гімназії УПТ "Рідна школа". У 1930 роки був головою тернопільського відділу "Учительської громади". У 1932 заснував "Подільську музейну збірку" при гуртку "Рідної школи" - перший український краєзнавчий музей у Тернополі. З поч. 1940 жив у Львові, працював у львівському відділі Інституту української літератури АН УРСР та у Львівському ун-ті. У 1946-50 - старший науковий співробітник Інституту літератури АН УРСР. З вересня 1950 займав посаду завідувача кафедри іноземних мов Львівського зооветеринарного інституту. Автор численних наукових праць і підручників з літературознавства, психології та лінгвістики, зокрема, "Маркіян Шашкевич як лірик-поет" (1911), "Моисей" - поема Івана Франка: критична студія" (1912), "Українська духовність в її культурно-історичних виявах" (1937), "Педагогічна психологія" (1928), "Вступ до філософії" (1924, перший підручник з філософії для вищої школи, виданий укр. мовою). З 1948 працював над хронологією життя і творчості І.Франка (залишилась незавершеною). Визначним здобутком Я. у галузі лексикографії був великий українсько-німецький словник (1941) і російсько-український ветеринарний словник (1964).

О.Луцький (Львів).

ЯРЕМЕНКО ВАСИЛЬ СЕРГІЙОВИЧ [20.10(1.11).1895 - 6.3.1976] - український актор, режисер. Народний артист СРСР (1954). Н. у с. Рогинці (тепер Роменського р-ну Сумської обл.). Сценічну діяльність почав в українському театрі у Ромнах (1918-22). З 1922 - у театрі ім. М.Заньковецької (Львів), один з його засновників. Я. був яскравим актором героїко-романтичного плану, блискучим інтерпретатором складних людських характерів. Створив сценічні образи Гонти, Назара і Гната ("Гайдамаки", "Назар Стодоля" Т.Шевченка), Тараса Бульби ("Тарас Бульба" за М.Гоголем), Гната Голого, Опанаса, Гната та Івана ("Сава Чалий", "Бурлака", "Безталанна" І.Карпенка-Карого) та ін. Серед комедійних та характерних ролей Я. -

Шельменко ("Шельменко-денщик" Г.Квітки-Основ'яненка), Городничий ("Ревізор" М.Гоголя), Яго ("Отелло" У.Шекспіра) та ін. Державна премія СРСР (1950). Похований у Львові на Личаківському кладовищі.

М.Ерствнюк (Львів).

ЯРИЙ РІХАРД [Ярри Ріко, псевд. - Карпат; 14.4.1898-20.5.1969]-український військовий і політичний діяч, член Української військової організації та Організації українських націоналістів, сотник Української галицької армії та Армії УНР. Н. у словацько-австрійській родині у Р'ісіоні (Австрія). У 1912 закінчив військову Академію у Відні. Під час Першої світової війни 1914-18 поручник 9-го драгунського полку австрійської армії. У 1918 перейшов на бік Української галицької армії, у складі якої командував саперною сотнею, згодом - 2-м кінним полком. З 1919 воював у складі 5-го Херсонського полку Армії УНР. У 1920 Я. разом з полком змушений відступити на територію Чехо-Словаччини. Деякий час перебував у таборі для інтернованих в Ужгороді. У 1921-29 - активний член Української військової організації. Один із найближчих співробітників Є.Коновальця. У січні 1929 брав участь у роботі I Конгресу українських націоналістів у Відні, на якому створено ОУН. У 1937-38 Я. став зв'язковим між Є.Коновальцем і шефом німецької розвідки адміралом В.Канарісом. Я. очолював мережу ОУН у Німеччині, працював над розробкою військових проблем. Член ПУН у 1929-40, 1934-39 - член Вужчого (чотириособового) проводу. Деякі історики приписують йому ініціативу розколу ОУН у 1940. Після розколу - на боці С.Бандери. У листопаді 1940 налагодив контакти між С.Бандерою та командуванням абверу. Очолював бюро ОУН-Б у Відні, яке у квітні 1941 здійснювало формування батальйону "Роланд". Після проголошення Акту відновлення Української держави 30.6.1941 призначений послом у Японії, однак широкомасштабні репресії гітлерівців проти лідерів ОУН, членів Українського державного правління та неприйняття ними ідеї української державності зробили неможливим це призначення. У 1942 мешкав у Бессарабії, виступав проти Української повстанської армії в окупаційній пресі. Наприкін. 1943 заарештований гестапо і кинутий до концтабору. Після виходу з ув'язнення мешкав у Австрії, на віллі Глогніц біля Відня, що дало підстави певним колам звинуватити його у шпигунській роботі на користь СРСР. У повоєнний час повністю відійшов від політичної діяльності. Помер у Відні.

К.Бондаренко (Львів).

ЯРИЛО (Ярун) - один з язичеських богів у східних слов'ян. В українській міфології Я. -бог Сонця, весни, плодючості й кохання. Культ Я. був поширений у Київській Русі в дохристиянські часи, пізніше як пережиток язичництва перейшов у християнську традицію. Весняні свята на честь Я. у східних слов'ян (в Україні, зокрема, на Поділлі) відомі ще на поч. 20 ст. Свята на честь Я. влаштовували переважно у травні-червні. Із запровадженням християнства місце Я. у релігійних віруваннях зайняла постать св. Юрія.

ЯРЛИК (від тюрк. ярл-ек - наказ, веління) -грамоти ханів Золотої Орди, що надавали право на управління окремими державами чи областями, підлеглими Орді. Наданням Я. хани затверджували руських князів у їхніх удільних князівствах. Я. - важливі історичні документи, що містять відомості про адміністративно-територіальний устрій Золотої Орди, види та порядок феодалної залежності. Я. ханськими називались також дипломатична документація або документи, що стосувались внутрішньодержавного управління в Золотій Орді, а після її розпаду - у Казанському, Астраханському та Кримському ханствах.

Р.Шуст (Львів).

ЯРМАРКИ КОНТРАКТОВІ - ярмарки, на яких укладали контракти (угоди) на гуртову купівлю-продаж ремісничих, пізніше промислових виробів, сільськогосподарських продуктів, на продаж, купівлю та оренду поміщицьких маєтків, а також оформляли кредитні операції (застава маєтків, грошові позики тощо), родинні справи землевласників, пов'язані з майном (шлюбні договори, сплата посагу, заповіти) та ін. Існували, починаючи з кін. 15 ст., у містах Польщі та України, зокрема, у Львові, Дубно, Києві. Відбувались щороку в зимові місяці. З 17 ст. найважливіше значення мали Я.к. у Львові. Після загарбання у 1772 Галичини Австрією поступово втратили своє значення і на поч. 19 ст. занепали. У 1774 засновано Я.к. у Дубно (тепер Рівненська обл.), який у 1797 переведено до Києва і об'єднано з Хрещенським ярмарком, що відбувався там, починаючи з 16 ст. У Києві Я.к. відбувались щорічно взимку на Подолі, спочатку - у будинку ратуші, а з 1801 -у спеціально спорудженому будинку. Великі угоди, що укладалися на Я.к., підлягали реєстрації у головному цивільному суді, дрібні - у повітовому суді. Найбільшого розквіту Я.к. досягли у першій пол. 19 ст. У другій пол. 19 ст. вони втратили своє колишнє значення, перетворившись на звичайні торгові ярмарки. Існували до 1927 (у період 1918-22 не відбувались).

Ф.Стеблій (Львів).

ЯРМОЛЕНКО ДАНИЛО (Єрмоленко Данило; р. н. невід. - п. 1666) - наказний полковник Переяславського полку (з 1663). У вересні-грудні 1665 під час перебування гетьмана Лівобережної України І.Брюховецького у Москві Я. призначено наказним гетьманом. Я., будучи противником гетьмана П.Дорошенка, посилав доноси на нього московському уряду. 18.7.1666 козаки Переяславського полку підняли повстання проти І.Брюховецького, вбили Я. і приєднались до військ гетьмана Правобережної України П.Дорошенка.

І. Підкова (Львів).

ЯРОПОЛК ВОЛОДИМИРОВИЧ (н. 1082 - п. 18.2.1139) - великий князь Київський (15.4.1132 -18.2.1138), син Володимира Всеволодовича Мономаха. У 1101-03 та 1107-18 був князем смоленським, у III 4-32-князем переяславським. У 1116 одружився з Оленою, дочкою князя Алатії. У 1103, 1109, 1111 та 1113 брав участь у

походах руських князів проти половців. Як удільний князь переяславський, Я.В. підтримував політику батька, спрямовану на збереження єдності Київської Русі, вів боротьбу з чернігівськими князями з роду Ольговичів, які намагалися з допомогою половців укріпитися на київському великокняжому престолі. Після смерті Володимира Мономаха (1125) Я.В. продовжував княжити у Переяславі. Підтримував політику старшого брата Мстислава, а після його смерті (1132) посів київський престол, передавши Переяславське князівство своєму небожу Всеволоду Мстиславичу. Літописці характеризують Я.В. як мужнього воїна, що здобув славу завдяки успішним походам проти половців.

Р. Шуст (Львів).

ЯРОПОЛК І СВЯТОСЛАВИЧ (р. н. невід. -п. 980) - великий князь Київський (972-980). Старший син Святослава Ігоровича. Бл. 972 князь Святослав перед другим походом на Балкани доручив Я. І С. правити Києвом. Після смерті батька, прагнучи об'єднати всю Київську державу під своєю владою, вів війну з братом Олегом, князем Древлянської землі, та Володимиром Святославичем, тодішнім новгородським князем. Я. І С. підтримував зв'язки з країнами Західної Європи, імператором Священної Римської імперії Оттоном І. У 977 захопив володіння Олега, а в 980 - і Новгород. Володимир утік у Скандинавію, де, найнявши дружину варягів, у 980 з їхньою допомогою зайняв Новгород, а через деякий час і Київ. Я. І С. утік до м. Родні, де з відома Володимира його було вбито.

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ (бл. 978 - 2.2.1054) - видатний державний діяч і полководець Київської Русі, великий князь Київський (1019-54). Син Володимира Святославича і полоцької княжни Рогніди Рогволодівни. За життя батька управляв Ростовом, згодом - Новгородом. У 1014 відмовився сплачувати данину Києву і тільки смерть Володимира Святославича запобігла війні. Протягом 1015-19 Я.М. вів запеклу боротьбу за київський престол з братом Святополком Окаянним. У 1019 остаточно розбив його війська в битві на р.Альті й став великим князем Київським. Я.М. воював і з братом Мстиславом Володимировичем, який княжив у Тмуторокані (з 988). У Лиственській битві 1024 Я. М. зазнав поразки, внаслідок якої змушений передати Мстиславу Чернігівську та ін. землі на схід від Дніпра (ці землі перейшли під владу Я.М. лише у 1036, після смерті Мстислава). Період князювання Я.М. позначився новим піднесенням Київської держави. Я.М., на думку М.Грушевського, зумів повернути всі українські етнічні землі на Заході. У 1030-31 війська Я.М. і Мстислава Володимировича відвоювали Червенські міста, які в 1018 захопив польський князь Болеслав І Хоробрий. Уклав союз з польським королем Казимиром І Обновителем, видавши за нього свою сестру Добронігу і оженивши свого старшого сина Ізяслава з сестрою Казимира. У 1031 Я.М. на відвойованих у Польщі українських землях заснував над р. Сян місто Ярослав, яке стало форпостом Київської держави на Заході. Я.М. здійснив ряд походів проти племен естів (1030) і ятвягів (1038). У 1030 заснував над Чудським озером м. Юр'єв (тепер Тарту). Здійснював енергійні заходи щодо зміцнення південних кордонів держави. За Я.М. для захисту кордонів від нападу кочівників споруджена нова оборонна лінія вздовж річок Сули, Стугни, Росі, Трубежа. У 1036 руські війська вщент розгромили печенігів біля Києва. На честь цієї перемоги закладено в 1037 Софійський собор. У 1043 організував похід київської дружини під проводом сина Володимира і воєводи Вишати на Візантію. За князювання Я.М. значно розширилися і зміцнилися міжнародні зв'язки Київської держави. Русь підтримувала тісні відносини з Візантією, Німеччиною, Угорщиною, Францією та скандинавськими країнами. Міжнародне становище держави Я.М. закріпив родинними зв'язками з багатьма європейськими правителями - сам Я.М. був одружений з донькою шведського короля Олафа - Інгігердою, а згодом - з Анною, дочкою візантійського імператора; дочка Я.М. Єлизавета Ярославна вийшла заміж за норвезького короля Геральда Суворого, друга дочка - Анна Ярославна за французького короля Генріха ІІ, третя дочка Анастасія була дружиною угорського короля Андрія І (Андраша І). Я.М. приділяв велику увагу організації внутрішнього життя країни. За Я.М. укладено збірник законів, т.зв. "Правду Ярослава", що становить найдавнішу частину "Руської правди". За правління Я.М. християнство остаточно утвердилося в Київській державі. У 1039 засновано Київську митрополію, яка підпорядковувалась Константинопольському патріарху. У 1051 Я.М., щоб звільнитися з-під опіки Візантії у церковних справах, всупереч канонів собором руських єпископів обрав митрополитом київського церковного діяча і письменника Іларіона. За Я.М. у Київській Русі засновано перші монастирі - св. Юрія, св. Ірини та Києво-Печерський монастир, які стали великими церковними і культурно-освітніми центрами. Будучи високоосвіченою людиною, Я.М. дбав про розвиток освіти в державі. За його розпорядженням створено школу і бібліотеку при Софійському соборі; зібрано перекладачів, які перекладали на давньоруську мову багато грецьких книг. За правління Я.М. Київська держава зберегла свою могутність і міжнародний авторитет. Помер Я.М. у Вишгороді. Похований у Софійському соборі в Києві.

І. Підкова (Львів).

ЯРОСЛАВ ОСМОМИСЛ (1130 роки - п. 1.10.1187)-князь галицький (1153-1187). Син Володимирка Володаровича (див. Володимирко). Названий у "Слові о полку Ігоревім" Осмомислом, тобто мудрим, розумним (той, хто має "вісім мислів"). На початку свого правління змушений обороняти Галицьке князівство від нападів київського князя Ізяслава Мстиславича і свого племінника Івана Ростиславича Берладника. Прагнучи зміцнення князівської влади, Я.О. боровся проти боярської опозиції, яка намагалася втрутитись в управління державою і навіть у родинні справи князя. У 1172 внаслідок цього конфлікту частина бояр разом з дружиною Я.О. княгинею Ольгою, дочкою Юрія Долгорукого, залишила Галичину. За правління Я.О. Галицьке князівство значно розширило свою територію, приєднавши землі між Карпатами і Дністром, пониззям Дунаю. Брав участь у боротьбі за Київ. Спільно з іншими князями вів боротьбу проти половців.

Уклав союзницькі договори з Угорщиною і Польщею, підтримував дружні стосунки з Візантією та імператором Священної Римської імперії Фрідріхом I Барбаросою. У 1167 союзницькі відносини з Угорщиною Я.О. зміцнив завдяки шлюбу своєї дочки з угорським королем Стефаном III. За правління Я.О. у Галицькому князівстві збудовано і укріплено багато міст, а 1153-57 у Галичі споруджено Успенський собор. У "Слові о полку Ігоревім" згадується про могутність Галицького князівства за Я.О., який "підпер гори Угорські своїми військами" і "зачинив ворота Дунаю".

І.Підкова (Львів).

ЯРОСЛАВСЬКА БИТВА 1245 - битва між військами галицько-волинського князя Данила Романовича Галицького та об'єднаною угорсько-польською армією, що відбулася 17.8.1245 біля м. Ярослава на р. Сян (тепер територія Польщі). Послабленням могутності Галицько-Волинського князівства внаслідок монголо-татарської навали і боротьби князя Данила Галицького проти влади великих бояр вирішили скористатися сусідні країни - Угорщина і Польща. Угорський король Бела IV з метою захоплення Галичини і перетворення її у майбутньому на провінцію Угорського королівства організував великий військовий похід, який очолив його зять - чернігівський князь Ростислав Михайлович та бан Фільней. Влітку 1245 угорське рицарське військо спільно з польськими загонами під командуванням Флоріана Войцеховича Авданца та дружинами галицьких бояр вдерлися у Галичину, захопили Перемишль і розпочали облогу м. Ярослава. Князь Данило Галицький, зібравши велике військо і отримавши підтримку з боку литовського князя Міндовга, мазовецького князя Конрада та половців, вирушив з Холма під Ярослав. 17.8.1245 відбулася вирішальна битва, в якій українські війська розгромили противника. Серед полонених, яких захопили галицькі дружинники, були і угорський та польський воєначальники - Фільней та Флоріан Войцехович. Князь Ростислав Михайлович утік на захід. Перемога в Я.б. зміцнила владу Данила Галицького і завершила тривалу міжособну боротьбу в Галицько-Волинському князівстві. Внаслідок Я.б. значно зріс міжнародний авторитет Галицько-Волинської держави.

І.Підкова (Львів).

ЯРОСЛАВСЬКИЙ ПЕТРО АНТОНОВИЧ (1750 - 1810) - перший харківський професійний архітектор, автор планів забудови кількох міст Східної України, цілого ряду архітектурних споруд на Харківщині, Сумщині, Чернігівщині, Новгород-Сіверщині. Закінчив Харківський колегіум, потім викладав архітектуру. У 1770 роках навчався у відомого російського зодчого В.Баженова, брав участь у проектуванні та будівництві споруд московського Кремля. Майже 30 років виконував обов'язки архітектора Слобідсько-Української губернії.

Л.Посохова (Харків).

ЯРОШЕНКО ВОЛОДИМИР МУСИЙОВИЧ (псевд. Воляр; 5.6.1898 - 13.7.1937) - український поет-символіст, байкар, прозаїк, драматург, літературний критик, кіносценарист. Н. у с. Яхники Лохвицького повіту на Полтавщині в сім'ї учителя. Закінчив реальну школу в Лохвиці. До 1917 навчався у Київському комерційному ін-ті. Перші літературні спроби належать до 1915. У 1917 вийшла друком поетична збірка Я. "Стихи" (рос. мовою). Протягом 1918-19 перебував у вирі літературно-мистецького життя Києва. Брав участь у роботі журналу "Мистецтво". Разом з В.Елланом-Блакитним, В.Коряком, М.Семенком видавав збірник "Веселка". Входив у літературно-мистецьке угруповання символістського спрямування "Музагет", брав участь в Українській студії мистецького слова (1919). Разом з /7. Тичиною, В.Коряком, М.Семенком готував і видавав "Зшитки боротьби" (ред. В.Еллан, Г.Михайличенко). Після самоліквідації "Музагету" зближився з М.Семенком та ін. футуристами. Був учасником "Аспанфуту", потім - "Комункульту", друкував свої твори у футуристичному збірнику "Гольфштром". У цей період з'являються збірки поезій Я. "Світотінь" (1918) та "Луни" (1919). Поетичні твори, в яких Я. вдавався до філософського осмислення людського буття (проблема відчуження людської особистості; пошук понадреальної істини через призму христологічних символів та символів природи), позначені впливом символізму. Водночас у поезії Я. присутні антитоталітарні, національно-визвольні мотиви, що розроблятимуться згодом у поезії 1940-50-х років. У 1919-22 працював у відділі народної освіти у Білій Церкві, у 1922-23 - вчителем математики с.Трушки Білоцерківського р-ну. З серед. 1923 завідував відділом "Голос села" обласної газети "Більшовик". Видав збірки байок "Що й до чого" (1924), "Через решето" (1924), "Байки" (1926). У 1923-25 Я. активно виступав у періодиці ("Життя і революція", "Шлях", "Червоний шлях") з критичними статтями, рецензіями, текстами пісень тощо. Автор соціально-гумористичних поем ("Екало", "Царинник Мина з України"), "серйозних" поем ("Сількор Чамата", "Гарасько"), пародій, в яких поетизував радянський побут, колективізацію, подав образи зразкових радянських кооператора, сількора, жінки-активістки. Виявив себе і як драматург (п'єса-агітка "Кооперативна мобілізація" - 1924; комедія "Шпана" - 1926, її поставив Лесь Курбас у "Березилі"). У 1924-25 працював над книгою "Вилами по...", п'єсою "Донкіхоти"; підготував нову збірку віршів "Серце" (жоден з цих творів не був опублікований). Після тимчасового перебування у "МАРСІ" (1926) залишився осторонь будь-яких літературно-мистецьких груп. Написав роман "За вугілля, за нафту, за метал" (1924), повість "Гробовище" (1922), збірку оповідань "Кримінальна хроніка" (1929). У 1930-х працював редактором, потім завідувачем сценарного відділу Київської кінофабрики. Я. - автор кіносценаріїв "Земля", "В заметах", "Слово о полку Ігоревім" (з Д.Загулом). У 1937 Я. було заарештовано і розстріляно.

І.Роздольська (Львів).

ЯРОШЕНКО МИКОЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧ [1(13).12.1846 - 25.6. (7.7).1898] - український художник. Н. у

Полтаві. У 1870 закінчив Михайлівську артилерійську академію у Петербурзі. Працював на Петербурзькому патронному заводі. З 1892 - у відставці, генерал-майор. У 1867-74 навчався як вільний слухач у Петербурзькій АМ у О.Волкова та І.Крамського. З 1876 належав до Товариства пересувних художніх виставок. У 1880-95 здійснив ряд подорожей у країни Західної Європи, Палестину, Єгипет. Автор картин "Невський проспект вночі" (1875), "Кочегар", "В'язень" (обидві -1878), "Студент", "Старе і молоде" (обидві -1881), "Курсистка" (1883), "Всюди життя", "На гойдалці" (обидві -1888), "В теплих краях" (1890), "Селянська дівчина" (1891), "Хор" (1894) та ін. У 1880-90-х роках Я. написав низку психологічних портретів І.Крамського (1876), В.Максимова (1878), Г.Успенського (1884), П.Стрепетової (1884), М.Салтикова-Щедріна (1886), Д.Менделєєва (1885, 1886), В.Короленка (1898); пейзажів "В горах Кавказу" (1888), "Ельбрус у хмарах" (1894) та ін. Приїздив в Україну, де, живучи у Києві, на Полтавщині й Чернігівщині, створив полотна "Єврей і українець", "Сліпі каліки під Києвом" (1879), "Жебраки в Києво-Печерській лаврі" (1879-80), малюнок "Дівчина з рогачем" (1864) та ін. В останні роки життя тяжко хворів, але творчої діяльності не припиняв. Помер і похований у Кисловодську.

ЯСИНСЬКИЙ АНТОН (22.9.1864 -13.9.1933) - російський історик. Українець за походженням. Н. у с. Межириччя Канівського повіту на Київщині в купецькій родині. У 1888 закінчив історико-філологічний ф-т Київського ун-ту. Своїми вчителями вважав Т.Фортинського, В.Антоновича, В.Іконнікова. Залишений в ун-ті професорським стипендіатом. У 1895 захистив магістерську дисертацію на тему "Падение земского строя в Чешском государстве (10-13 вв.)", а в 1901 -докторську "Очерки и исследования по социальной и экономической истории Чехии в средние века. т. 1. Основы социального строя чешского народа в эпоху господства обычного права". У 1896-1911 - професор Юр'ївського (нині Тартуського) ун-ту. У 1907 за праці з історії середньовічної Чехії обраний дійсним членом Чеської академії наук. У 1911-19 працював директором Педагогічного інституту в Москві і одночасно викладав у Московському ун-ті. У 1920-22 - професор Московського археологічного інституту. З 1922 до 1928 їздив у Мінськ читати лекції в Білоруському ун-ті, викладав історію середніх віків, історію західних слов'ян, історію Візантії у Воронежському і Смоленському ун-тах. У 1928 обраний дійсним членом Білоруської академії наук і переїхав до Мінська. З кін. 1920 років через хворобу припинив активну наукову діяльність.

Л.Зашкільняк (Львів).

ЯСИНСЬКИЙ ВАРЛААМ (р. н. невід. -22.8.1707) - київський православний митрополит. Освіту здобував у Києво-Могилянській колегії. Деякий час навчався в ун-ті м.Оломоуц (Чехія). Отримав диплом доктора філософії Краківського ун-ту. Після повернення до Києва у 1661 розпочав вчительську працю в Києво-Могилянській колегії, де викладав курс філософії. Протягом 1665-73 - ректор Києво-Могилянської колегії. У 1669-73 - ігумен Києво-Братського монастиря, у 1673-80 - ігумен Михайлівського Золотоверхого, у 1680-84 - Пустинно-Миколаївського монастирів. 31684 до 1690 Я. - архімандрит Києво-Печерської лаври. У 1688 добився надання статусу ставропігії для Лаври. У 1690 обраний митрополитом Київським (висвячений патріархом Московським Адріаном 30.8.1690). Під юрисдикцією митрополита залишались Чернівецьке архієпископство та Києво-Печерська архімандрія. Добивався надання титулу екзарха Московського патріаршого престолу і додання до титулу митрополита слів "всієї Малої Росії". Сприяв наданню Києво-Могилянській колегії офіційного статусу академії (царська грамота від 11.1.1694, підтверджено у 1701). Похований у Києво-Печерській лаврі.

Р.Шуст (Львів).

ЯСИР (тур. єсир - бранець) - бранці, що їх захоплювали татари і турки під час розбійницьких походів на українські землі з 15 ст. до 1760 років. Частина бранців продавали в рабство на невільничих ринках Кафи (тепер Феодосія), Газлева (Євпаторія), Бахчисарая. Іншу частину місцеві феодалі залишали для роботи у своїх маєтках, на галерах, рудниках. Часто бранців визволяли з неволі запорозькі козаки, які здійснювали морські походи на Крим і Туреччину. Деколи бранців викупляли з неволі родичі, а також запорожці. Інколи невільники повставали і визволялися з неволі. У 1599 успішне повстання невільників на турецькій галері організував С.Кішка, а на поч. 17 ст. невільницьке повстання у Криму очолив запорозький полковник О.Шафран. Важке життя бранців у неволі відображено в народних думках та історичних піснях, покладено в основу сюжету драми М.Старицького "Маруся Богуславка" (1899), історичних романів З.Тулуб "Людолови" та Р.Іваничука "Мальви", ін. творів. О.Кривоший (Запоріжжя).

ЯССЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1791 - мирний договір, укладений між Російською імперією і Туреччиною (Оттоманською імперією) 29.12.1791 (9.1.1792) у м. Ясси після завершення російсько-турецької війни 1787-91. За Російську імперію договір підписали Самойлов, де Рібас і Лашкарев, за Оттоманську імперію-Абдула-ефенді, Ібрагім Ісмет-бей і Мехмед-ефенді. Договір підтвердив Кючук-Кайнарджійський мирний договір 1774, за яким Росія захопила Крим (царський указ про приєднання Криму проголошений у 1783). Після розгрому турецької армії в липні 1791 під Мачином російський командувач Н.Рєпнін підписав з великим візиром Юсуфом-пашою у Галаці 31.7. прелімінарні (попередні) умови миру. З російської сторони переговори очолювали Г.Потьомкін, пізніше О.Безбородько. Під час мирних переговорів у Яссах турецька делегація через відсутність підтримки з боку Англії і Пруссії погодилася на більшість вимог російської сторони. Договір підтвердив приєднання Криму й Кубані до російських володінь. Туреччина відмовлялася від будь-яких претензій на Грузію і зобов'язувалась не вдаватися до ворожих дій проти неї. Російська імперія повертала Туреччині Молдову і Волощину, зайняті під час воєнних дій. Новий кордон між двома державами

встановлювався на південному заході по р. Дністер, на Кавказі - по р. Кубань. До складу Російської імперії переходили українські землі між річками Південним Бугом і Дністром. Я.м.д. змінював становище Російської імперії на Півдні України та на всьому північному узбережжі Чорного моря, забезпечивши свободу російської морської торгівлі в цьому регіоні. За умовами договору турецький уряд зобов'язувався забезпечити інтереси російської торгівлі в Алжирі, Тунісі й Тріполі. Я.м.д. посилив позиції Російської імперії на Кавказі й Балканах, призвів до остаточного загарбання усіх південноукраїнських земель російським царизмом, створював сприятливі умови для розгортання експансіоністської політики Російської імперії.

М.Рожик (Львів).

ЯСТРЕБОВ ВОЛОДИМИР МИКОЛАЙОВИЧ [6(18).7.1855 - 21.12.1898 (2.1.1899)] - український етнограф і археолог. Н. у с. Крива Лука Самарської губ. (тепер Росія). У 1876 закінчив Новоросійський (Одеський) ун-т. Працюючи вчителем у Єлизаветграді (тепер Кіровоград), вивчав побут, легенди, пісні, обряди населення Південної України. Займався археологічними дослідженнями на території Херсонської губернії. Одним із перших вів розкопки некрополя Ольвії. Автор праць - "Малоросійські прізвища Херсонської губернії" (1893), "Матеріали з етнографії Новоросійського краю" (1894) та ін.

ЯТВЯГИ - плем'я етнічно близьке до литовців. Жило між середньою течією р. Німан і верхів'ям р. Нарев, у т.зв. Судовії. Вперше плем'я Я. згадує у 2 ст. н.е. Тацит. У давньоруських документах перша згадка про Я. міститься у договорах 944 між Київською державою і Візантійською імперією. Я. відзначались войовничістю. Київські князі часто здійснювали походи проти Я. (983, 1038, 1112-13). У 1240-50 роках Я. були підкорені Галицько-Волинським князівством і Мазовією. У 1283 землі Я. захопив Тевтонський орден. У 13 ст. частина земель Я. увійшла до складу Великого князівства Литовського.

ЯХИМОВИЧ ГРИГОРІЙ (16.2.1792-квітень 1863) - український церковний і громадсько-політичний діяч, учений-теолог, греко-католицький митрополит Галицький. Н. ус. Підбірці поблизу Львова. Навчався у Львівській гімназії, Богословну освіту здобув у Відні. У 1818-19 служив у парохії св. Варвари у Відні, одночасно навчаючись в інституті св. Августина. Отримав ступінь доктора богослов'я, філософії і вільних мистецтв. Після повернення був професором теології та педагогіки у Львівському ун-ті (з 1819), обирався його ректором. Виконував обов'язки директора Львівської духовної семінарії та крилошанина митрополічної капітули. У липні 1841 папа Римський Григорій VI призначив Я. єпископом-помічником митрополита Львівського. У 1848 призначений єпископом Перемишльської єпархії. Під час Революції 1848 очолив Головну руську раду. Став одним із провідних діячів українського національного відродження серед. 19 ст. Брав участь у роботі Собору руських учених. Добивався запровадження викладання української мови у школах Галичини, вимагав від духовенства вживання української мови під час проповідей. З 1860 - Львівський митрополит.

Як член Палати панів австрійського парламенту та імперський радник, відстоював права українського населення Галичини, виступав на захист української мови та за збереження православного церковного обряду. Помер у Львові. Похований на Городецькому кладовищі. У 1880 прах Я. перепоховано на Личаківському кладовищі у Львові.

Р.Шуст (Львів).

ЯХІЯ ОЛЕКСАНДР (1589 - р. см. невід.) - політичний авантюрист, претендент на турецький престол. Видавав себе за сина турецького султана Магомета III (п. 1603) і грекینی Єлени з візантійської імператорської династії Комнінів. У 1520 роках зробив спробу організувати військову коаліцію проти Туреччини, до якої входили б запорозькі та донські козаки, військові сили претендента на кримський престол Шагін-Гірея. У 1624-25 побував у Києві в митрополита Й.Борецького та на Запорозжжі, де пробував схилити козаків до походу на Стамбул. Деякий час жив на Запорозжжі. На поч. 1625 з метою залучити до цього плану Московію Й.Борецький вислав до царя Михайла Федоровича козацьке посольство, у складі якого був і посланець Я. Марко Македонянин. Після невдачі козацького посольства до Москви (цар не погодився приєднатись до антитурецької коаліції) Я., очевидно, відмовився від свого плану й через Путивль, Мценськ і Архангельськ виїхав за кордон. Подальша його доля невідома.

І.Підкова (Львів).

ЯХНЕНКИ - родина українських промисловців-цукрозаводчиків. Походила з заможних селян-кріпаків м. Сміли на Черкащині. Викупившись з кріпацтва, Я. розбагатіли з гуртової торгівлі промисловими виробами, худобою, хлібом. У 1820-30-х роках брати Я. (Терентій, п. 1866; Кіндрат, п.1863, за ін. дан. -1867, 1868 і Степан, п. 1866) разом з Ф.Симиренком (був одружений з їхньою сестрою Анастасією) займалися торгівлею борошном, збіжжям, шкірами, орендували млини в Умані та Смілі. Бл. 1815-20 разом з Ф.Симиренком заснували фірму "Брати Яхненки і Симиренко" (див. Симиренки). Під час голоду 1830 протягом тривалого часу годували кілька тисяч бідних селян. З поч. 1840 років почали торгувати цукром. У 1843 спільно з Ф.Симиренком збудували перший у Російській імперії паровий пісково-рафінадний завод у с. Ташлику. Згодом фірма поширила свою діяльність на машинобудівні заводи, спричинилася до зростання пароплавства на Дніпрі. Керували фірмою Кіндрат Я. (1783 - 1868) і Ф.Симиренко. У 1861 фірма мала бл. 4 млн. крб. майна, володіла рафінадним заводом у Городищі (Київська губ.), цукроварнями у с. Руська Поляна і Ташлику, млинами, двома пароплавами та будинками у Києві, Харкові, Одесі, Ростові. Кіндрат Я. у 1859 познайомився з Т.Шевченком під час перебування поета у Млієві. У зв'язку з кризою цукрової промисловості

та нестачею кредитів у пореформений період фірма “Брати Яхненки і Симиренко” занепала, а в 1880 роках припинила існування. Л.Винар (Кент, США).

ЯЦЕК ОДРОВАНЖ (Іоакимф Одровонж; 1188 - 1257) - домініканський монах. Вважається одним із головних організаторів римо-католицької церковної ієрархії на території Київської Русі. Н. у Кракові. Вчився на теологічному ф-ті Паризького ун-ту, де вступив у домініканський орден. У 1228 Я. разом з братом приїхав до Києва. Князь Володимир Рюрикович дозволив їм збудувати церкву Діви Марії і монастир. У 1233 цей же князь за невідомих обставин вигнав з Києва усіх домініканців. Я. зміг заснувати монастирі у Чернігові й Червонограді, висвятити пріора ордену Герарда з Вроцлава єпископом Русі. В 1238 Я. повернувся до Києва і організував місію, яка проіснувала до 1240. Наступ татар змусив його разом із місією виїхати до Польщі. Похований у Краківському костьолі св. Трійці. Канонізований у 1594. З 1594 по 1601 існувала “Руська провінція св. Я.” домініканського ордену з центром у Львові. З 1601 до 1946 -окремий вікаріат ордену.

М .Чорний (Львів).

ПІСЛЯМОВА

Розвиток вітчизняної історичної наукової думки зумовив появу численних наукових публікацій, які допомагають сучасному читачеві по-новому переосмислити «суперечливі» сторінки української історії. У цих умовах неминуче виникає потреба у доопрацюванні існуючих довідкових видань. Головна мета нового видання «Довідника з історії України» – доповнити і поновити інформацію, подану у першому виданні (1993–1998; у 3-х тт.). За минулий час вийшло друком чимало узагальнюючих і тематичних довідкових видань, які частково задовольнили попит на довідково-енциклопедичні праці з історії України (Короткий довідник з історії України, К., 1994; Малий словник історії України, К., 1997; Українське державотворення, К., 1997; Діячі Української Центральної Ради, К., 1998 та ін.). Поява другого видання Довідника стане ще одним кроком на шляху створення синтетичної історико-енциклопедичної праці з історії України. У ньому вміщено понад 3500 статей, зокрема бл. 1700 біографічних довідок. Значна частина нових матеріалів присвячена діяльності відомих політичних і державних лідерів, церковних діячів, українських митців та інтелектуалів, які діяли в Україні та за її межами, а також біографіям представників української інтелігенції, репресованих у роки тоталітарного режиму.

У Довіднику розглядаються проблеми і події, які стосуються різних періодів української історії, однак найбільша увага приділена 20 століттю. Значна кількість статей присвячена історичним подіям в Україні у період здобуття нею державної незалежності. Важливість цієї проблематики зумовлює фрагментарне висвітлення подій економічного життя, історії культури, науки і спорту. При підготовці статей автори виходили з таких критеріїв: уникнення ідеологічних штампів та односторонності, максимальна інформативність та об'єктивність в інтерпретації фактів і актуальність матеріалу.

Усі статті («слова») у Довіднику розміщено за українською абеткою. У назвах статей, які складаються з двох або кількох слів, на перше місце виноситься головне за змістом. При цьому допускається перестановка слів («Архівознавства кабінет», «Бібліографія історична»). Якщо назва складається з іменника і прикметника, то, здебільшого, на перше місце ставиться іменник. Прикметник ставиться на перше місце тоді, коли на нього падає логічний наголос, що підкреслює специфічний зміст статті («Білий рух в Україні»).

Назви статей подаються переважно в однині («Архівознавство»). Якщо читач не знаходить назви статей в однині, потрібно шукати відповідний термін у множині («Археологічні з'їзди», «Державні наради УНР»). У множині подаються статті про племена («Берендеї», «Волиняни»), деякі політичні течії й групи («Народники», «Боротьбисти»), біографії кількох членів однієї родини («Виговські»). Для зручності користування Довідником у пошуку необхідних матеріалів та з метою уникнення повторень застосовується система посилань. Назва статті, на яку робиться посилання, позначено курсивом. Запроваджено систему посилань від загальних питань до конкретних.

Для заощадження місця у тексті застосовується система умовних позначень і скорочень. Поряд із загальноприйнятими скороченнями вживаються і встановлені саме для цього видання.

Більшість дат у Довіднику подається за новим стилем. Події, що відбувались, коли календарне літочислення велося за старим (юліанським) календарним стилем, подаються, при можливості, за старим (у дужках) і новим (григоріанським) стилем. Події, які відбувались в Україні після 1 березня 1918, більшість дат з історії Галичини, Буковини, Закарпаття, а також країн Заходу подаються за новим календарним стилем.

У біографічних статтях після прізвища та імені в круглих дужках зазначаються дати народження і смерті: день, місяць, рік; за винятком, коли немає точних даних. Якщо рік народження або смерті не встановлений, то є позначка про те, що рік «невід.» або приблизний («бл.» – близько). В окремих випадках у дужках наводяться псевдоніми. У статтях про українських і російських діячів, які жили до запровадження нового календарного стилю, дати народження і смерті подаються за двома стилями.

Поява цього довідника стала можливою завдяки спільній праці великого авторського колективу. Чи не вперше в незалежній Україні у роботі над одним виданням об'єднали зусилля фахівці з багатьох наукових центрів України: Запоріжжя, Дніпропетровська, Донецька, Львова, Одеси, Сімферополя, Харкова тощо. Низку статей підготували вчені-історики з Канади, Польщі, США, Франції. Загалом у підготовці видання взяли участь понад 200 науковців. Упорядники ще раз висловлюють ширю вдячність усім науковим установам і особам, які своєю безпосередньою участю у написанні статей, зауваженнями і порадами допомогли у створенні нового видання Довідника. При роботі над другим виданням Довідника були враховані й численні побажання читачів.

Протягом багатьох років виявляли неослабне зацікавлення долею цього і попереднього Довідника, а також сприяли їх підготовці голова Педагогічної комісії Світового Конгресу Українців п. Іроїда Винницька та п. Ірена Пристайко, яким упорядники висловлюють особливу вдячність і засвідчують свою повагу за їхню невтомну працю задля підтримки українських історичних видань.

Довідник не претендує на роль всеохоплюючої історично-енциклопедичної праці. Завдання пропонованого видання – допомогти учням, студентам, учителям у вивченні вітчизняної історії, слугувати оперативним інформаційним джерелом для ознайомлення читача з історією України, допомогти правильно сприймати історичну інформацію, що трапляється йому у засобах масової комунікації.

Упорядники висловлюють надію, що, ознайомлюючись з новим блоком історичної інформації, читач із розумінням поставиться до труднощів, які довелося долати при укладанні другого видання. Підготовка нової редакції книжки здійснювалася у стислі терміни і тому в ній не знайшли відображення всі ті щоденні зміни, що відбуваються у наш швидкоплинний час.

І. Підкова, Р. Шуст

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

В. Александрович (Львів)
О. Андрощук (Київ)
Т. Андрусак (Львів)
С. Андрух (Запоріжжя)
О. Антонович (Львів)
Т. Антошевський (Львів)
О. Аркуша (Львів)

О. Бачинська (Одеса)
Д. Білий (Донецьк)
С. Білокін (Київ)
С. Білостоцький (Львів)
О. Бойко (Київ)
О. Бойко (Ніжин)
А. Боляновський (Львів)
Н. Бортияк (Львів)
О. Бандровський (Львів)
В. Більовський (Львів)
В. Благий (Львів)
Є. Болтарович (Львів)
К. Бондаренко (Львів)
Г. Боряк (Київ)
В. Будний (Львів)
А. Буравченков (Київ)
Ю. Бураков (Львів)

І. Вербя (Київ)
В. Верстюк (Київ)
О. Веселова (Київ)
Л. Винар (Кент, США)
Р. Вишневецький (Київ)
С. Вільчинська (Львів)
Б. Вол (Львів)

Т. Галайчак (Львів)
Д. Гамаш (Львів)

П. Гарчев (Сімферополь)

Л. Гентош (Львів)
Г. Герашенко (Запоріжжя)
М. Гнатюк (Львів)
В. Гордієнко (Львів)
Я. Грицак (Львів)
Я. Гудь (Львів)

Я. Дашкевич (Львів)
Н. Демчук (Львів)
О. Дмитерко (Львів)
П. Довгань (Київ)
Л. Дубровіна (Київ)

М. Ерстенюк (Львів)

О. Жерноклеєв
(Івано-Франківськ)
А. Жуковський
(Сарсель, Франція)
В. Задунайський (Донецьк)
В. Зайцев (Харків)

О. Зайцев (Львів)
Ю. Зайцев (Львів)
Л. Зашкільняк (Львів)

О. Ігнатуша (Запоріжжя)
Я. Ісаєвич (Львів)

М. Капраль (Львів)
В. Кметь (Львів)
О. Коваль (Київ)
С. Качараба (Львів)
В. Качмар (Львів)
М. Кашуба (Львів)
Г. Кипаренко (Львів)
О. Киричук (Львів)
Ю. Киричук (Львів)
В. Кметь (Львів)
А. Кольбенко (Львів)
К. Кондратюк (Львів)
В. Корнійчук (Львів)
В. Косик (Париж, Франція)
І. Крецул (Львів)
В. Кривоніс (Львів)
Г. Кривоший (Запоріжжя)
О. Кривоший (Запоріжжя)
М. Крикун (Львів)
У. Кришталович (Львів)
М. Криль (Львів)
Р. Крохмальний (Львів)
М. Крупач (Львів)
О. Кубальський (Київ)
С. Куделко (Харків)
С. Кулешов (Київ)
В. Кульчицький (Львів)
С. Кульчицький (Київ)
Д. Кушплір (Львів)

М. Лабач (Львів)
О. Легка (Львів)
М. Легкий (Львів)
О. Лильо (Львів)
М. Литвин (Львів)
О. Лупанов (Київ)
В. Ляхоцький (Київ)
О. Луцький (Львів)

О. Мазур (Львів)
Р. Майборода (Київ)
С. Макарчук (Львів)
Я. Малик (Львів)
Т. Марискевич (Львів)
В. Маслійчук (Харків)
Ф. Матяш (Київ)
І. Мазецко (Львів)
І. Мельник (Львів)
С. Мовчан (Львів)
Ю. Мороз (Львів)
В. Мороховський (Львів)
Л. Москвич (Київ)
М. Мудрий (Львів)

К. Науменко (Львів)
С. Наумов (Харків)
В. Нікольський (Донецьк)

В. Огнев'юк (Київ)
І. Орлевич (Львів)
В. Осадча (Харків)
Т. Осташко (Київ)

О. Павлишин (Львів)
О. Павлова (Харків)
С. Падалка (Київ)
П. Панченко (Київ)
С. Панькова (Київ)
Г. Папакін (Київ)
М. Пасічник (Львів)
В. Пашук (Львів)

М. Пелешишин (Львів)

О. Петровський (Київ)
Ф. Петрякова (Львів)
С. Пивоваров (Львів)
І. Пилипів (Львів)
І. Підкова (Львів)
В. Пікалов (Харків)
В. Пірко (Донецьк)
В. Платниш (Львів)
Т. Полещук (Львів)
Я. Полотнюк (Львів)
П. Полянський (Київ)
А. Пономаренко (Вінниця)
С. Посохов (Харків)
О. Посуньо
(Дніпропетровськ)
В. Працьовитий (Львів)
Л. Присташ (Львів)
В. Пришляк (Тернопіль)

О. Радзівілл (Київ)
І. Райківський (Івано-
Франківськ)
В. Расевич (Львів)
В. Ревуцький (Львів)
О. Рибак (Львів)
М. Рожик (Львів)
І. Роздольська (Львів)
Т. Романюк (Львів)
О. Русина (Київ)
А. Русначенко (Київ)

Л. Сакада (Київ)
М. Саласька (Львів)
Ф. Самойлов (Одеса)
Т. Самойлова (Одеса)
І. Сварник (Львів)
Г. Сварник (Львів)
О. Середя (Львів)
А. Середяк (Львів)
Я. Серкіз (Львів)

А. Скоць (Львів)
Ю. Сливка (Львів)
М. Сом (Львів)
Ф. Стеблій (Львів)
І. Стороженко
(Дніпропетровськ)
Л. Стояновська (Львів)
Г. Стрельський (Київ)
О. Сухий (Львів)

В. Тарабан (Львів)
Н. Темірова (Донецьк)

Н. Теплоухова (Київ)

Б. Тищик (Львів)
Г. Тошев (Запоріжжя)
М. Троян (Донецьк)
О. Турій (Львів)

О. Утріско (Львів)

І. Федик (Львів)
Н. Федорович (Львів)
Я. Федорук (Львів)
О. Фесик (Одеса)
Р. Фіголь (Львів)
Н. Фроюк (Одеса)

Л. Харькова (Львів)
В. Хмарський (Одеса)
М. Хмільовський (Львів)

О. Целуйко (Львів)

І. Чеховський (Львів)
М. Чорний (Львів)
В. Чорний (Львів)
Г. Чуба (Львів)

В. Шандра (Київ)
Ю. Шаповал (Київ)
М. Швагуляк (Львів)
Ю. Шведа (Львів)
Н. Шевченко (Львів)

Р. Шеремета (Львів)

Г. Швидько (Дніпропетровськ)
В. Шмарчук (Київ)
Р. Шуст (Львів)

О. Щодра (Львів)

М. Юркевич (Едмонтон,
Канада)
О. Юркова (Київ)

Б. Якимович (Львів)

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

австр. – австрійський
адм. – адміністративний
адм.-тер. – адміністративно-територіальний
амер. – американський
англ. – англійський
араб. – арабський
археол. – археологічний

білорус. – білоруський
бл. – близько

визвол. – визвольний
вир-во – виробництво
візант. – візантійський
військ. – військовий
внутр. – внутрішній
вол. – волость, волосний

г. – гора
газ. – газета
ген. – генерал
географ. – географічний
госп-во – господарство
грец. – грецький
громад. – громадський
губ. – губернія, губернський

дем. – демократичний
держ. – державний
див. – дивись
дійсн. – дійсний
докт., д-р – доктор

екон. – економічний

європ. – європейський
єп. – єпископ

журн. – журнал

зав. – завідувач, завідуючий
закорд. – закордонний
західноукр. – західноукраїнський
зб. – збірка
зовн. – зовнішній
зх. – захід, західний

ім. – імені
імпер. – імператор
ін. – інші
ін-т – інститут
іст. – історичний
італ. – італійський
і т. д. – і так далі

кв. км – квадратний кілометр
київ. – київський
кн. – князь, княгиня
козац. – козацький
культ.-осв. – культурно-освітній

латин. – латинський
лит. – литовський
літ. – літературний
львів. – львівський

м. – місто
міжнар. – міжнародний
млн – мільйон
млрд – мільярд
молд. – молдавський
моск. – московський

н. – народився
наприк. – наприкінці
нар. – народний
наук. – науковий
наук.-досл. – науково-дослідний
наук.-поп. – науково-популярний
нац. – національний
н. е. – наша ера
невід. – невідомий
нім. – німецький

о. – острів
о. – отець (щодо священників)
обл. – область, обласний
оз. – озеро
орг. – організаційний
орг-ція – організація

п – пуди
парт. – партійний
пд. – південь, південний
п-ів – півострів
плем. – племінний
пн. – північ, північний
пов. – повіт, повітовий
пол. – половина
політ. – політичний
полк. – полковник
польськ. – польський
поч. – початок
проф. – професор
псевд. – псевдонім

р. – річка
рад. – радянський
рев. – революційний
ред. – редактор

респ. – республіка,
республіканський
римськ. – римський
р-н – район
роб.-сел. – робітничо-селянський
рос. – російський
рр. – роки
румун. – румунський

с. – село
с. – сторінка
Св. – Святий
с. г. – сільське господарство
с.-г. – сільськогосподарський
серед. – середина
слов. – слов'янський
СПб. – Санкт-Петербург
ст. – стаття
ст. – століття
сусп. – суспільний
сх. – схід, східний

т. – том
татар. – татарський
т-во – товариство
тер. – територія
т. зв. – так званий
тис. – тисяч
тт. – томи
тур. – турецький

угор. – угорський
укр. – український
ун-т – університет

фіз. – фізичний
філ. – філософський
філол. – філологічний
франц. – французький
ф-т – факультет

харків. – харківський
хут. – хутір

центр. – центральний

ч. – число
чв. – чверть
чес. – чеський
чл. – член
чл.-кор. – член-кореспондент

швед. – шведський
шт. – штука
шт. – штат

Довідкове видання

ДОВІДНИК З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (А – Я)

Посібник для середніх
загальноосвітніх навчальних закладів

За загальною редакцією
**Підкови Ігоря Зіновійовича,
Шуста Романа Мар'яновича**

Упорядкування та наукове редагування
Підкови Ігоря Зіновійовича

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Видання 2-ге, доопрацьоване і доповнене

Завідувач історичної редакції – *І. Гирич*
Головний художник – *П. Машков*
Редактори – *О. Винокуров, В. Мурзіна, О. Радзивілл*
Макет, художнє оформлення та обкладинка – *П. Машков*
Коректори *І. Барвінок, О. Ємець, Л. Леуська, Г. Старостіна, О. Тищенко*
Комп'ютерна верстка – *О. Котєнєва, С. Поспішна, К. Шалигіна,
Н. Корсун, О. Глоба*

Здано на виробництво і підписано до друку 28.03.2002.

Формат 84×108/16

Папір офсетний. Друк офсетний.

Гарнітура QuantAntiquaС.

Ум. друк. арк. 119,28. Обл.-вид.арк. 140,43.

Наклад 2000 прим.

Вид. № 229.

Зам. 2-37.

Видавництво «Генеза»,
04212, м. Київ-212, вул. Тимошенка, 2-л.

Свідоцтво серія ДК № 25 від 31.03.2000 р.

Віддруковано з готових монтажів
у ВАТ «Харківська книжкова фабрика ім. Фрунзе»
61057, м. Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

